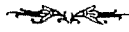


महाराष्ट्रीय ज्ञानकोश.



(शरीरखंड.)

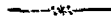
हा ग्रंथ

श्रीधर व्यंकटेश केतकर; एम्. ए पीएच्. डी.

यांनी

मंडळांतील अनेक साहाय्यकांच्या मदतीने तयार केला.

विभाग दहावा.



क.—काव्य



ज्ञानं राष्ट्रधनं महत्तममिदं ब्राह्मण्यसंरक्षकम् ।
लोके क्षत्रियवैश्यकार्यघटनासौकर्ये संस्थापकम् ॥
कर्तृत्वागमबोधको ननु भवेज्ज्ञानार्थयत्नोऽधुना ।
ज्ञात्वा नागपुरे सुषण्डितजनैःसद्यःशुभो निर्मितः ॥

१९२४

मुद्रक—डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर यांनी ज्ञानकोश छापखाना ८४१ सदाशिव पेठ पुणे येथे छापला.

प्रकाशक: —महाराष्ट्रीय ज्ञानकोशमंडळ लिमिटेड नागपूर, तर्फे श्रीधर व्यंकटेश केतकर,
८४१ सदाशिव पेठ, पुणे.

संपादकमंडळ

मुख्य संपादक

डॉ. श्रीधर व्यंकटेश केतकर, एम्. ए. पीएच्. टी.

संपादकीय कार्यव्यवस्थापक

रा. रा. यशवंत रामकृष्ण दाते, बी. ए. एलएल्. बी

उपसंपादक

रा. रा. सर्वोत्तम वासुदेव देशपांडे, बी. ए.

१७४५३

रा. रा. चिंतामण गणेश कर्वे, बी. ए.

रा. रा. लक्ष्मण केशव भावे, बी. ए. एलएल्. बी.

हौत्रवेत्ते वेदशास्त्रसंपन्न चिंतामणभट्ट शंकर दातार.

रा. रा. भालचंद्र गणेश नेने. एल्. एम्. एस्.

रा. रा. एम्. एच. कोहन, बी. ए. (लंडन)

शाखासंपादक

रा. रा. विनायक इयंबक आगाशे एल. सी. इ.

रा. रा. गणेश केशव केळकर

प्रो. विनायक नानाभाई हाटे बी. एससी.

प्रो. गद्यनाथ विष्णु दामले बी. ए.

प्रो. इयंबक विष्णु मोने एम. ए.

प्रो. दत्तात्रय लक्ष्मण सहस्रशुद्धे एम. एजी.

वैद्यभूषण गणेशशास्त्री जोशी

कै. विनायकशास्त्री खानापूरकर

रा. रा. दिवाकर यशवंत फाटक

स्थापत्यशास्त्र

कृषिकर्म

प्राणिशास्त्र

वनस्पतिशास्त्र

गणितशास्त्र

भूस्तशास्त्र

वार्थवैद्यक

आर्यज्योतिषशास्त्र

यंत्रशास्त्र

ज्या विषयावर शाखासंपादक नाहींत त्या विषयाची जबाबदारी संपादकमंडळावर आहे असे समजावे.

या विभागातील विशिष्ट लेख व लेखकः—कवचधर—व्ही. एच्. स्थिते, प्रो. टी. बी. येवलेकर व प्रो. व्ही. एन्. हाटे. फातकाम—के. व्ही. मनोहर. कर्जे (हिंदू कायदा)—वॅरिस्टर ल. व. पेटकर.



अ त र ग प रि च य .

क—काव्य. ११

हिंदुस्थान—

इतिहास—वै दि क—कण्व, कालियुग, कल्पसूत्रं, कवच, कवि, कश्यप, कहोळ, काण्वशास्त्रा, कात्यायन, कारस्कर.

पी रा णि क.—कंक, ककुत्स्थ, कच, कण्व, कहु, कपिल, कनक, ककोट, कर्ण, कदम, कलकी, कलि, कलियुग, कल्प, कर्मभूषपाद, कवच, कवि, कश्यप, कंस, कहोळ, काम, कार्तिवीर्य, कार्तिकेय, कालक्रेय, कालनेमी, कालयवन, कालिंदी, कालिया, काली.

वौ द्.—कनकमुनि, कपिलवस्तु, कलिग.

प्रा ची न हिं दु स्था न.—कनिष्क, कनोजेंचें राज्य, कलजुरी, कलश, कलिग, कण्व घरार्ण.

व क्षि ण हिं दु स्था नी य.—कदंब आणि कादंब, कर्णटक, कलजुरी, काफतीय, फांदलूर.

मु शु ल मा नी.—कमण्डीनखान, कामवक्ष, कामरान.

गु ज रा थ चा इ ति हा स.—करणवाघेल, कर्णराज,

म रा टे—रुदम इंद्रोजी, कदम कंठाजी, कर्ण, कलमदाने, कलावंतखार्ते, कठुरा, कविंजग, कान्होजी अग्नि, काथगांवकर.

इं ग्र जी अ म दा नी.—करीमखान, कर्णटक, काँटन, कौरनवालीस.

इतिहाससाहित्य—काफखान, काथगांवकर.

जातोतिहास—ककलन, कचेरा, कच्छी मेमन, कंजर, कडिया, कडुस, कंडेरा, कणियान, कदन, कद्रुपत्तन, कद्रा, कनकन, कनेत, कचवालियर, कमर, कम्मा, कम्माळ, करण, कराडी, करेण, कर्णप्रवरण, कर्णा, कलाल, कलावंत, कलित, कलार, कवार, कसवी, कताई, कहार, काकेशी, काचिन, काची, काठी, काठेवाडी, कातकरी, कातारी, कातिया, काथर वागी, कादिर, कानमैळ, कानिकर, कान्यकुब्ज ब्राह्मण, कापू, कांनोड, कामकर, कामद, कामली, कामाठी, कायस्थ, कारवाल (करौला), कारस्कर, कारेशकल, कालंदर, कालिजी.

साङ्गमय, सै स्तु त.—कणाद, कणिक, कपिल, कश्यप, कल्पसूत्रं, कल्याणमल, कलहण, कादंब कवि, फादंबरी, कामंदक, कालिकापुराण, कालिदास.

म हा रा ङ्.—कचेश्वर, कमलकर, कान्हो पाठक, कान्होपात्रा.

ता सि ङ्.—कपिलर, कलय-थळ, कलादानर.

ते ल नू.—कौषेक्षी व्यंकट वोरण्या.

का न डी.—कानडी वाडमय.

हिं दु स्था नी.—कवीर, कमाल.

कि न लं ड.—कलवल.

इं ग्र जी.—कॉप्लिन्ड, कॉरेली, कार्लाइल.

ता मा न्य.—कल्पसूत्रं, कवि, फादंबरी, काव्य.

प्रादेशिक इतिहास च भूगोल, सुं व ई इ ला खा, महाराष्ट्र.—कंकळा किछा, कडूत, कडेगांव, कडेपुर, कण्हेर किछा, कण्हेरखेड, कमलगड, करकंब, कारकुंब, करंज, करमाळें, कर्जत, कडें, कर्नाळा किछा, कन्हाड, कण्हेपठार, कलमाडु, कल्याण, कवनार्ई किछा, कयलापूर, कळंब, कळवण, कळसूवाई, कागल, कांचनाकिछा, काठी, कांठा किछा, कानळदे, कान्हिरा किछा, कान्हेरी, कापशी, कार्लें, कार्लें.

क नी ट क.—कडूर, कानेली, कंचिनेगलूर, कचिवि, कटवेरी, कडूर, कणेश्वर, कण्वक्षी, कण्विसिद्धेरी, कदमंदलगी, कनमडी, करजगी, कलघटगी, कलादगी, कळोळ, कंसलरॉक, कळस, काखंडकी, कागवाड, काद्रोळी, कानडा काबूर, कामधेनु, कारडगी, कारडी, कारवार.

गु ज रा थ.—कळ, कळखें रण, कंजरडा, कटोसन, कडान, कडोळी, कणेर, कण्व, कतारिया, कनोरा, कपडवंज, कवारवद, कमाधिया, कमालपुर, करिआन, करोड, कर्मद, काकर, काकसिआली, कात्रेज, काटोडिया, फाठेवाड, कांयकोट, काथारिया, काप्रोट, कादोद, कापडवंज, कामरेंज, कालेल.

सिं ध.—कंदियारो, कंधकोट, कंवर, करची, क्वाकर.

म प्य प्रां त.—हिंदोः—कंकर, कटनी, कन्हारगांव जर्मांदारी, कन्होली, करणपाली, कर्डी, कवधी, काकेर, नराठीः—कलमेश्वर, कायोल, कापशी. कामटी, कामठा, कामटी.

व ण्हा ड.—करंजगांव, कलम, कळवेश्वर, काप, कापुसतळगी, कामरगांव, कायर, कारंबा.

व जो र्दें सं स्था न.—कडी, फरनाली, कारवान, कालोल.

म्है सू र सं स्था न.—कंकनहळ्ळी, कडूर, कळवालदुर्ग, कलले, कळसा, कापिळी, कावेरी.

सं थु ष्ठ प्रां त.—कंकळा, कद्रा, कनखल, कनोज, कमासिन, करडना, करडल, कर्णप्रयाग, कर्नेलंगन, कळंगागोंडर,

काकोरी, कायगोदाम, कादीपुर, कांयळा, कानपूर, कांपिल्य, कारवी, फारुखी, फाल्जिनर, कालपी.

म म्म हि दु स्था न.—कच्छी बडोदें, कठोडिया, कडीरा, करिया, काकोली, काथौन, कामठा-राजौला.

म म्म स.—कंजामलय, कडापा, कडैयनलूर, कंदुकर, कन्याडुमारी, कपली, कमुदां, कर्गळी, ककर, कर्गोटक, कर्नूल, कर्नूल कडापा कालवा, कलरायण डॉंगर, कलिंगपट्टण, कल्लुगुमल्ल, कल्याणदुग, कल्याणपुर, कल्लाकुर्वि, कवरार्द, कलिकोट्या आणि अंतगड, कागिरी, काजावरम, कादिरि, कानमुंडी, कानडा, कानानोर, कानिगिरी, कायळ, कायळ पट्टणम्, कारधळ, कारिकल, कारिकुडी, कारोमाडल, कार्तिक-स्वामी, कावेंडिनगर, कालहस्ती, कालिकत, कालिमिर, कावळी, कावेरोपट्टण, कावेरीपाक.

त्रा व ण खे र सं स्था न.—कायनकुळम्.

है श्र वा द् सं स्था न.—कथार, कन्नड, करीमनगर, कलव-गूर, कल्याणी, कल्वकुर्ती, कलम, कळमनूरी, कळदूर, कादि-रावाद, कादी, कामारदेंपैठ, काठामुर्गी.

वि हार र—लो रि सा—कटक, कलहंडी, कसवा.

व श्या ल—कैनिगपेट्टे, कपिलमुनि, कमातापूर, करणगड, करतोया, कर्णफुळी, कर्मनाशा, कलकत्ता, काटवा, कातनगड, कादी, कामान्हाटी, कालना, कालिपोग, कालीघाट.

पं जा व.—कटास, कणावाद, कणोथी, कपुरयळा, कधी-रवाल, कमलगड, करमगड, करोराल इत्य, कर्तारपूर, कर्नाळ, कलदत, कलासिया, कसौली, कहरोर, कडदूर, कडूत, फळागौर, काम्रा, कानौद, कान्होरा खेडें, कामालिया, काळरा, काळ्का.

त्र ह्य दे श.—कडा, कनवाळ, कनि, कनौंग, कमा, कर्मग, कलदन, फलेवा, कवकरीक कवलिन, कातिगेल, कामतालाग.

आ सा म.—कापिला नदी, करीमगंज, कावार, कामरुप.

रा ज पु ता ना.—कडमर, करवळी, काकोली, काचोळा, कानोर, कामन, कालिजर.

वा य व्य स र ह् दु.—कावान, काफिरकोट.

हि मा ल य—ने पा ङ.—काचनगंगा, काटमाड

प्रा ची न.—कनक, कपिलवस्तु, कर्कोट, कर्णप्रवरण, कर्णसुवर्ण, कर्पट, कापिल्य, काथौन, काम्यकवन.

आशिया—हितुस्थानेतर—

ऐ ति हा सि क.—कंथे, कम्प्यूशेअस, कपाजोशिया, कृषध.

प्रा दे शि क.—कच्छी, कॅटन, कॅडी, कंदाहार, कंधोडिया, करबला, कर्मांग, कलात, कलात-इ-विलसई, कांकाश, काफिरिस्तान, कापू, कावूल नदीचा कालवा, कामध्याटका, काराकुल, काराकोरम्, कालसेजान.

आफ्रिका—ऐ ति हा सि क.—कर्णक

जा ति.—कविराडो, काफिरलोक, कार्येज.

प्रा दे शि क.—कैडेंडे, कर्णक, कलहारि, कॅताल्लाका, कागो, कामो प्रोस्टेट, कातागा, कॅन्स्टन्डईन, काफा, कामा-रिया, कामेलन.

यूरोप—

ऐ ति हा सि क.—कॅथेराइन, कॅनोव्हास, कॅपो, कॅप्रोव्ही, कॅरिअन, कॅल्हून गॅन, कॅन्स्टन्डईन दि प्रेट, काये सरलौन. वा ति.—कालमक.

प्रा दे शि क.—कॅटरवरी, कॅडिया, कॅनि, कॅनेआ, कॅनी, कॅपरनेअम्, कॅपुआ, कॅनाय, कॅमेरिनो, कॅरिस्तूक, कॅकवाल, कॅलामेटा, कॅले, कॅसलवार, कॅानने, कॅन्स्टॅटा, कॅन्स्टन्स, कॅन्स्ट न्तिनेपोल, कॅपेन, कायेनी, कारडोना, कॅरिन्थ, कॅर्फ, कॅर्डिक, कार्पेथियन, कार्लस्कोना, कार्लस्टाट, कार्लाइल, कार्लोविट्स, कालाटिआ.

अमेरिका—

च रि ज.—कानैजी.

प्रा दे शि क.—कॅन्सस, कॅराकस, कॅरिबी वेडें, कानडा, कार्तागो, चैय कशाख—कफ, काशिण्या, कानाचे रोप, काबॉल. घनस्पतिशास्त्र—कगोळ, कचोरा, कडयान्थें, कडवळी, कडुमिरे, कडुनिव, कण्हेर, कनकफळ, कपोक, कमर, करंज, करटोली, कखंद, कलिंगड, कवठ, कसई, काकडशिगी, काकडी, काचन, कान्, कात, कादा, कानगी, कापूर, कापूस काँफी, कावार, कार्लें, कान्नी फ्लॉवर.

रसायनशास्त्र, क्वं. च रि त्रे.—कॅनिझरो स्टानिस्लास, पदार्थविज्ञान—कॅव्हेंडिश हेनरी, कान्टन गॅन, कान्-मेरी, कानें.

तत्वज्ञान—कर्ममार्ग, कर्मयोग, कर्मवाद, कर्माकर्म-विचार, कल्याण, कल्पनासाहचर्य, कान्ट, ज्योतिषशास्त्र—कन्यागत, कापिलपट्टी, कमलाकर भट्ट, करणकमलगाढत, करणप्रकाश, कर्णोत्तम, करट्टमी, कलियुगवर्ण, कल्प, कालगणना.

धार्मिक व सांप्रदायिक—कडालिगी, कॅनन व कॅनाना-इट, कन्प्यूशेअस, कपालक्रिया, कवीरपंथी, कमाल, करारी, कल्याणगोसावी, कातुलिया, कानफाटे, कानोफनाथ, कापालिक, कापट, कालीघाट.

सांस्कृतिक—कमल, कर्णभूषण, कलगीतुरा, कला, कवि, कसाईखाना, कळपूत्री बाहुल्या.

सामाजिक—कामगारहितार्थक समा, कामशास्त्र

औद्योगिक—कंपनी, कस्तुरी, कागाद, काच, काच कागद, कात, कातडी, कापूर, कापूस, काँफी.

शासन व अर्थशास्त्र—कर, कॅरे हेनरी चार्लस कर्झ, कामेरालिस्म.

कायदेशास्त्र—कॅपनी, करार, कायदा.

स्थापत्यशास्त्र—काभिआर्डे. कालवे.

खनिजपदार्थ—कथील.

प्राणिशास्त्र—कवचधरवर्ण, कस्तुरीमृग, कामाळ, काजवा, कावळा.

सुद्रणशास्त्र—चित्र-कॅन्स्टेन.

यंत्रशास्त्र—कातकाम.

लिपि व अर्थनिश्चय—क.

क - पहिले व्यंजन. पुष्कळ संस्कृत नामांना ती दुसऱ्या शब्दाची संयुक्त होताना (समासत) क हा शब्दतिशय प्रत्यय लागतो. उदा. आत्म-आत्मक, मूल-मूलक, पूर्व-पूर्वक, हे जग पंचभूतात्मक आहे. — ' हा त्रिमूलक कहल आहे ' — ' मां शपथपूर्वक सांगतां ' इत्यादि. लहान वय, सारसोपणा, प्रेम नगरे दर्शनाय्याकरिता कर्षा कर्षा क हे अक्षर जोडतात, त्यामुळे अर्थ फारसा बदलत नाही; उदा बालक, पुस्तक इ.

अर्थ.—ब्रह्मदेव (भाग. १ ७, १८) (२) द्रक्ष प्रजापति (भाग. ४ ३, ३). (३) कश्यप (भाग. ४. ६, ४०; म. भा. १ १, ३०). (४) वायु. (५) सूर्य (६) यम. (७) विष्णु. (८) कामदेव. (९) अग्नि. (१०) आत्मा. (११) राजा (१२) गाढ. (१३) मोर (१४) पक्ष्याचा राजा. (१५) पक्षि. (१६) मन (१७) शरीर. (१८) वेळ. (१९) मेष. (२०) शब्द, श्वनि. (२१) प्रकाश. (२२) क्षपति. (२३) केस. इ.

अक्षरविधा सा.—आधुनिक स्वरूप प्राप्त होण्यास या

क क क क क क अक्षराला पाच अवस्था-
तून जावे लागले. पहिली

अशोकच्या गिरनार येथील शिलालेखात, दुसरी कुमान-
वंशीयाच्या वेळेच्या मथुरा येथील लेखात व तिसरी
इ. स. दुसऱ्या शतकातील क्षत्रपवंशी द्रुद्रामन्या
गिरनार येथील लेखात दिसून येते. यानंतर चवथी
अवस्था जपानातील एका मठांत सापडलेल्या उष्णी
पवित्रयथारिणीच्या एका ताडपत्री पुस्तकांत (काल इ. स.
६ वें शतक) पहिल्यास मिळते; यात ' क ' ला सजव्या
वाडूला गाढ आहे. इ. स. १८१५ तील प्रतिहारवंशी
राजा नागभट याच्या शुचकला येथील शिलालेखांत ' क '
ची शैवटनी अवस्था सापडेल. या अवस्थेपासून वळणाच्या
वायव्यांत घोडी प्रगति होत होत आजचा वळणदार ' क '
निघाल. हैहयवंशी राजा जाजलदेव याच्या वेळेच्या
एक लेख (इ. स. १११४) व परमार राजा धारावर्ष याच्या
वेळेच्या ओरिआ येथील लेख (इ. स. १२०८) यांतून या प्रगता-
वस्थेतील ' क ' आढळतो.

[आपटे—ओक—संस्कृत कोश. मोल्सवर्थ कॅडी याचा
मराठी इंग्रजी कोण. प्राचीन लिपिमाला.]

कंक—(१) अज्ञातवासकाली विराटाच्या धर्मी प्रवेश
करताना सुधिरिारने आपणास धारण केलेले नाव.

हा विराटाचा सभासद असून त्याची अक्षक्रीडा
करीत असे. दक्षिणगोमहलकाली विराट राजा सुशर्म्यास-
मागमे युद्धास गेला असता त्याने त्यास प्रात्यासहित समागमे
घेतले होते व तेथे त्यास सुशर्मा यानून नेत असता त्यापासून
याने आपल्या प्रात्यासकडून (यक्षवादिकाकडून) त्याची
सुकता फरविली होती (म. ना. विराटपर्व अ. १, ७)

(२) वृष्णिकुलोत्पन्न एक राजा. याचा महाभारतात
द्रौपदीस्वयंवरप्रसंगा व राजसूययज्ञप्रसंगा उल्लेख आढळतो.

(३) एका राष्ट्रने नाव. यवन, किरात, गन्धार, चीन,
शयर, यर्वर वगैरे लोकांवरोबर याचें नाव आले असून यास
दस्यु म्हटले आहे (महा. शांति. ६५). भागवतातहि
याचा हूण, यवन, शकावरोबर उल्लेख आढळतो (भा. २. ४, १८,
९. २०, ३०) व त्यात घाना हीन म्हटले आहे. बृहत्संहि-
तेतहि या लोकाचा उल्लेख आढळतो (१४. ४).

कंकनहळ्ळी ताळ का. बंगलोर जिल्ह्याचा (म्हैसूर)
दक्षिणेकडील ताळका. उ. अ. १२° १५' ते १२° ४९' व
पू. रे. ७७° ९' ते ७७° ३८'. क्षेत्रफळ ६२३ चौरस मैल.
लोकसंख्या (इ. स. १९११) ९५०२४. या ताळक्यात
एक शहर व २३४ खेडी आहेत. खुल्या जागेत रगी, आवरे
आणि एरंडीची झाडे होतात. चिंच व नारळ यांचे पीक
ओल्याच्या काळांत होते. या ताळक्याची जमीन उथळ व
रडकाळ आहे.

गां व.—बंगलोर जिल्ह्यातील कंकनहळ्ळी ताळक्याचे
मुख्य गाणे. हे उ. अ. १२° ३३' व पू. रे. ७७° २६' यासाथे
अर्कावती नदीच्या तीरे आहे हे बंगलोरच्या दक्षिणेस
७० मैलावर आहे. लोकसंख्या (१९११) ४८७०. येथील
किला चन्नापट्टणाच्या जगदेवरायाने १५७७त बांधला इतिहास
सैन्यास येथे स्थान मिळू नये म्हणून दिपूने हे दोनदा
उध्वस्त केले. १८७० पासून येथे म्युनिसिपालिटी आहे.

कंकर—मध्यप्रांतातील एक संस्थान. उत्तर अ. २०° ६'
ते २०° ३४' व पूर्व रेखांश ८०° ४१' ते ८१° ४८'
याच्या मध्ये आहे. उत्तरेस हृग व रायपूर जिल्हे, पूर्वेस
रायपूर, दक्षिणेस वस्तर संस्थान, व पश्चिमेस
चादा. मुख्य टिकाण कंकर हे आहे. रायपूर-
धरमतरी या वी एन रेल्वेच्या धरमतरी स्टेशनकडून
हे सुमारे ३९ मैल असून हा रस्ता पक्का आहे. क्षेत्रफ. १४२९ चौरस मैल, लोकसंख्या (१९११) १२७०१४. यांत
खेडी ५१० आहेत. संस्थान बरेच डोंगराळ आहे व पूर्वे-
कडे महानदी वाहात जाते. येथे तांदूळ पिकतो. बहुतेक लोक

गोंड आहेत. येथील राजा जुन्या रजपूत कुळातील असून याचा पूर्वज लोकनिष्क होता. मराठ्यांना ५०० शिपायांची मदत देण्याचे अंगभारल्यामुळे हे संस्थान मराठ्यांनी चालू दिले. छत्तीसगडी व गोडी भागा येथे मुख्यतः वापरतात. रेल्वेचा फायदा येथे सुट केल्यापासून येथील जंगलातील लाकडापासून वरान फायदा संस्थानास होऊ लागला आहे. शिक्षण यंत्रेच मागलेले आहे. १९०१ मध्ये फक्त १०४ लोकांना लिहिता वाचता येत होते. संस्थानात एक हायस्कूल चालते. छत्तीसगड विभागाच्या कमिश्नरच्या हाताखालील पोलिटिक्स एजंट संस्थान व त्रिटिडसरकार वामशील करभार पहातो.

ककुत्स्थ—(सूर्यवंश) इत्याकू राजर्षीचा पौत्र व विकुंशीचा पुत्र. मद्रासच्या स्वर्गस्थ पुरंदर इंद्राचे दैत्यवर्षी पुत्र चालते असता त्याने यास आपल्या साहाय्य बोलावले होते. त्या वेळेस याने इंद्रास वृषभ करून त्यावर आरोहण केले व दैत्यांचा पुरे विकला, म्हणून यास असे नाव पडले. यास कविते इंद्राच, पुरंजय अर्था नावेहि आढळतात व इंद्राने धारण केलेले सुत्र वृषभ रूप, त्यावर याचे असून होते असा अर्थाने यास कोटे चंद्रवाह असेहि म्हटले आहे.

ककुर—सुबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. तुंगभद्रा नदीच्या तीरावर गदगच्या आग्नेयीत सुमारे ३० मैलावर हे एक खोटे असून तेथील मारतीच्या देवळाच्या आवारात एक शिलालेख अद्यापि सुस्थितीत आहे.

कंकोळ—या बेलीस लॅटिसमध्ये क्युबेचा आफिस्तिनालिस; इंद्रजात क्युबेस, संस्कृतमध्ये सुगंध, मराीच, कंकोळ, हिंदीत फयाच चिनी, पर्शियनमध्ये कवाचे; मराठीत कंकोळ, कापूर चिनी, इत्यादि नावे आहेत. ह्या बेलीची मूळ उत्पत्ति आवा व सुमाना वेडात आहे. हिची हिंदुस्थानात फारच थोडी लागवड होते. सिंगापूरहून कंकोळ बाहेर प्रदेशां मोठ्या प्रमाणावर जाता. या बेलीच्या वाळलेल्या फळासच कंकोळ ही संज्ञा आहे.

औषधी गुण—सुखरोगवर कंकोळ व लडासारखर दाढेचाली धरून रस मिळवित जावा. प्रमेहावर कंकोळाचे चूर्ण साखरेबरोबर घ्यावे. उन्हाळी लागल्यास कंकोळाचा काटा करून त्यात पाच शेंपपर्यंत चंदनी तेल घालून घ्यावे.

ककालन—मलबारी शिष्याची जात दक्षिणेतील कक-कुरवण व हे एकच आहेत. याच्या चार पोटजाती आहेत. या जातीतील लोक फक्त आपापल्या जाततःच विवाह करतात. याच्या जाती (१) बाकियान, (२) भाषि-प्यारान, (३) मल्लन व (४) चध्दरायन या आहेत. हे लोक यंत्रेच घंटे करतात परंतु त्यात सामुद्रिक हा मुख्य होय. बापानंतर मालमतेचा मालक सुळाच असतो. हे मृताना पुतात. हे अपश्रद्धे तामळ भाषा बोलतात. हे त्रावणकोर, कोचीन वगैरे प्रांतात आढळतात. उत्तरेकेडील प्रदेशात यास डरवण असे म्हणतात.

कंकाळा—संयुक्तप्रांत. वदाउन जिल्हा. दातागंज तहसीलीतील एक गाव. उत्तर अक्षांश २०°५३' व पूर्वे रेखांश ७९°१२'. लोकसंख्या (१९११) ६९२६. आसपास कंकर पुष्कळ सापडतो त्यावरून या गावास हे नाव प्राप्त झाले आहे. इ. स. १८५८ साली जनरल पेनीने आपणावर हल्ला करण्याकरता द्या धरून वसलेल्या मार्थेफिरु सुमुलमानाचा येथे पराजय केला. येथे सराह आहे.

कंकाळा किल्ला—सुबई. नाशिक जिल्हा. मालेगावच्या वायव्येस १२ मैलावर हा किल्ला होतो. १८६२ मध्ये हा बहुतेक पडून गेल्याचा दाखला आहे.

कैक्स्टन—कैक्स्टन विल्यम या पहिल्या इंग्लिश सुदनाचा जन्म सुमारे १४२२ मध्ये झाला. याची जन्मतारीख निश्चयात्मक ठरविता येत नाही. रॉबर्ट लॉर्न हा लेडनचा लॉर्ड मेयर (प्रमाथक्ष) असताना कैक्स्टन हा त्याच्यापाशी उमेदवार होता यवरून त्याच्या आईत्यापाचा समाजातील दर्जा वराच मोठा होता असे मानण्यास हरकत नाही. मेयरच्या मरणानंतर कैक्स्टनला इंग्लिश व फ्रेन्चिज लोकांच्या व्यापाराचे सुरक्ष टिकाण जे वजेंस तेथे पाठविण्यात आले. तेथे तो काही दिवसांनी एका इंग्लिश व्यापारी कंपनीचा गव्हर्नर झाला. वरगंडीच्या ड्यूक-वरोवर केलेल्या लोकरांच्या व्यापारासंबंधी तहाचा सुदत संपत आल्यामुळे चवथ्या एडवर्डने तहाची सुदत वाटवण्याकरिता कैक्स्टनला त्यानकडे पाठविले. १४७१ त तो वे.लोडनमध्ये असताना सुदणकला शिदला व नंतर गॅन्वान यात आपला भागीदार करून त्याने वजेंस येथे एक छापखाना काढिला. सन १४७६ मध्ये त्याने छापलेले इंग्लिश भाषेतील पहिलेच पुस्तक होय त्याच वर्षी तो इंग्लंडमध्ये आला व वेस्टमिन्स्टर अँबेनचळ त्याने आपला छापखाना सुट केला. इंग्लंडमध्ये आल्यावर लॉर्ड रिचर्सच्या तत्वज्ञानाची वचने (दि डिफ्टेट् ऑर तेईज् ऑफ दि किलो-सफर्स) या भाषातराची सुधारलेली आवृत्ति त्याने छापली. मध्ययुगातील द्रोयच्या अद्भुत गोष्टींची त्याने भाषा-तर केले व कॉसरच्या ' क्युाटरपरी टेल्स ' व कॉपरचे ' कन्फेसिओ अम्प्राटिस् ' ही पुस्तके छापिली. त्याचे महत्त्वाचे व स्वतंत्र पुस्तक म्हणजे राल्फ हिग्डेनच्या पॅलिऑमि-वनला जोडलेला आठवा भाग हे होय. आपल्या छापखान्याचा उपयोग तो पैसे मिळविण्याकडेहि करित असे. साधुसंतांच्या चरित्राच्या आधारे लिहिलेले ' गोल्डन लिजेन्ड ' नावाचे पुस्तक त्याच्या छापखान्यात छापलेल्या पुस्तकात जास्त भणवेदार आहे. तो पुस्तकातून कित्रे काढण्याकरिता कोरीव ठोकळ्याचा उपयोग करित असे. मरणान्या आधी एक वर्ष त्याने इंग्लिश भाषेच्या नेहमी बदलणाऱ्या स्थितांबद्दल आपली दिलगिरी प्रदर्शित केली तो सन १४९१ त मरण पावला.

कानेली.—सुंवेई इलाखा. धारवाड जिल्हा. कोडच्या वायव्येस सुमार १३ मैलावर १२३२ लोकसंतीर्ष (इ. स. १८८१) एक गांव. येथे आदिकेशव, कालहस्तेश्वर, लक्ष्मी-नरसिंह, संगमेश्वर, सोमेश्वर आणि विदर्भ यांची देवळे आहेत. हीं देवळे कोड्या व बेंक्या नांवाच्या इसमानी वांधली असे म्हणतात. आदिकेशवाची मूर्ति सोळाव्या शतकातील एक कानडी कवि कंकादास याने बंकापुरातील वाड नांवाच्या गांवाहून आणली अशी आख्यायिका आहे. रय-यात्रेच्या समारंभाकरता येथील पुजाऱ्यास सरकारांतून काही इनाम आहे. येथील भंडारगिरी स्वामीच्या समाधीवर पांच, कालहस्तेश्वराच्या देवळावर चार, संगमेश्वराच्या देवळावर एक, सोमेश्वराच्या देवळांत तीन व विदर्भाच्या देवळाच्या उत्तरेस तीन असे १६ शिलालेख आहेत.

कच—एक ब्रह्मर्षि. बृहस्पतीचा पुत्र. महाभारतांत (आदिपर्व ७६-८२) याविषयी अशी कथा आहे कीं दैत्य-गुरु शुक्राचार्य यालाच फक्त अवघट अन्वलेली संजीविनी विद्या शिकून घेण्याकरिता इन्द्रने याला शुक्राकडे पाठविले. यानें गुरुची फार एकनिष्ठपणे सेवा केली. दैत्यांना जेव्हां याच्या हेतुविषयी संशय आला तेव्हां त्यांनी याला दोनदा मारिले, पण गुरुकन्या देवयानी हिच्या विनंतिवरून शुक्रानें कचाला पुन्हां जिवंत केले. शेवटी शुक्राला हा जिवंत करितां येऊ नये म्हणून दैत्यांनी याची राख करून ती शुक्राला मर्यातून पावली. देवयानिच्या विनंतिवरून शुक्र जेव्हां अंतर्दृष्टीने कचाचा शोध करूं लागला तेव्हां तो आपल्या पोटांत आहे असें त्यास आढळले. तेव्हां आपण व कच दोघेही जिवंत राहावे म्हणून पोटांत कच जिवंत करून त्याला संजीवनी विद्या शिकविली व आपल्या मयासक्तोमुळे हा प्रसंग ओढवला याचा खेद होऊन यापुढें कोणेंहि ब्राह्मण मयाला स्पर्श करूं नये असा कडक निबंध घातला. कच जिवंत झाल्यावर शुद्धी आझा घेऊन स्वर्गास जावयास निघाला. तेव्हा देवयानिने आपलें पापिभ्रष्ट करण्याविषयी त्याला विनविले. पण एकाच उदारातून निर्माण झाल्यामुळे आपण दोघे बहूणभाऊ आहोंत असा युक्तिवाद करून कचानें तिला शिकविले. तेव्हा या प्रेमळ बाळकेला साहिक संताप घेऊन तिने कचाला तूं शिकलेली विद्या तुझ्या उपयोगी पडणार नाही असा शपथ दिला. कचानेहि उलट तुला ब्राह्मण पति मिळणार नाही असा देवघनाला शपथ दिला.

कंचिनेगुदुर—सुंवेई इलाखा. धारवाड जिल्हा. हनग-लच्या ईशान्येस सात मैलावर ७०० लोकसंतीर्ष (इ. स. १८८१) एक खेडें असून या ठिकाणी असलेल्या एका मातीच्या डिगावर इ. स. ११०५ सालचा शिलालेख आहे.

कचिचि—सुंवेई इलाखा. धारवाड जिल्हा. कोडच्या वायव्येस १५ मैलावर ८३६ लोकसंतीर्ष (इ. स. १८८१) एक खेडें. येथे रामेश्वराच्या देवळासमोर एक वीरगल

(होरिस्टोन) व गणप्याच्या देवळांत इ. स. १२५४ सालचा एक शिलालेख आहे.

कचेरा—काचेच्या वांगज्या करणारांची ही जात जवळपूर जिल्ह्यांत विशेषकरून आढळते. यांची संख्या २८०० आहे. हे लोक आपली उत्पत्ति महादेवानें आपल्या लयांत पवितीच्या हातांत वांगज्या भरण्याकरितां एका यज्ञवेदीतून केली असे सांगतात. दुसरी कथा: महादेवानें एका क्षत्रियास वांगज्या करण्यास सांगितल्यावरून त्यानें तोच धंदा परकरला व कचेरांचा मूलयुग्म झाला. रसेल म्हणतो कीं वांगज्यांचा धंदा हिंदुस्थानांत मुसुलमानांनीं आणिला व त्याच्या पूर्वी येथे वायका काचेच्या वांगज्या भरित. (छेरा पहा) यांचे परस्पर विवाही वर्ग पाहिले म्हणजे यांच्या जातींत वरेच मिश्रण झाले आहे असें आढळून येईल. कारण त्यांतील वरेंच नावें इतर जातींपासूनच घेतली आहेत. जसे:—अरिया, यडरिया, सुनार, नौबा, ठकुरेल, कच्छवाह, चौहान, कुरिया, इ. यावरून रसेल तर्क करितो कीं पूर्वी मुसुलमानांच्या हातच्या वांगज्या फाल्गुयाच्या नाहींत अशी समजूत असेल तेव्हां बऱ्याच हिंदू जातींनीं हा धंदा परकरला असेल व काळांतरानें त्यांची एकच जात बनली असेल.

हे निरनिराळ्या वर्गास वैक नांव देतात व एकाच वंकांत विवाह होत नाहींत. तसेच आते, मामे व मावस भावंडांची लग्नेही होत नाहींत. या जातींत मुलींची कमतरता असल्यामुळे लहानपणापासूनच मुलींच्या लग्नाची धाई असते व कन्या शुल्क वरेंच मिळतें. तें ५० रुपयेपर्यंत असतें. लग्निधि खांवाला वधूवरांनीं प्रदक्षिणा घातल्या म्हणजे होते. त्यानंतर एका पाट्यावर वरेंच देवून वधुवरांनीं एकमेकांकडे आपल्या पायांनीं लोटण्याचा प्रयत्न करून शक्तीची परीक्षा पाहतात. लग्न झाल्यानंतर कानांत घालण्याची ढाल (कणीफूल) भितीवर चिकटवून ती दूध ओतून पडली म्हणजे लग्न फार सुखकारक होईल असे समजतात.

रसेल म्हणतो कीं हा विधि पुत्रजन्माचा सूचक आहे. वायकांच्या कमतरतेमुळे विधवेला दिरावरोवरच विवाह करावा लागतो. मग तो दार लहान मूल कां असेना. काळी भोडण्याची चालहि यांच्यांत आहे. स्वगतीधरोवर खियांनीं व्यभिचार केला तर तिकडे दुर्लक्ष करत, पण परजतीची केला तर बहिष्कार करतात. हे लोक ब्राह्मण-कडूनच आपली लग्ने लावतात. यांचा दर्जा मात्र जाति-सोपानांत खालावलेलाच आहे. यांच्या हातचें पाणी उच्च जाती पंत नाहींत. हे मासे व मांस खातात व कोणी कोणी दारू पितात. यांच्या जातींत पंचाईत असते. त्यांतील मुख्यतः मालिक किंवा दिवाण म्हणतात. हे देवीची पूजा करतात व आंधि आणि चैत्र यांच्या शुद्धप्रतिपदेस भांड्यांत धान्य पेरून “जव्हारे” करतात. कोण कोणी तर स्वतःच्या आंगावर ९ दिवस एकाच ठिकाणी बसून हे धान्य उगावतात.

हे कच्ची कांच उत्तर हिंदुस्थानातून आणवितत व त्याच्या वागण्या करतात. वागण्या घालण्याच्या निरनिराळ्या जातीत अनेक चाली आहेत कोणी कोणी मुली कच्चीच्या वांगण्या घालीत नाहीत कोणी हत्तीवंताच्या, कोणी नारळ्याच्या कर्केटांच्या कोणी शंखाच्या व कोणी लांबेच्या घालतात.

उच्च हिंदू जातीत विवाह होईपर्यंताने मुली हिरव्या वागण्या घालतात. लग्न झाल्यावर हिरवा रंग बर्त करितात. मुसलमान स्त्रिया हिरव्या व काळ्या वागण्या घालतात नीच जातीच्या स्त्रिया 'रागमा' नावाची वागडी धाडूवर घालतात. कच्चेच्याच्या वागण्या विकण्यास बहुतेककाल त्यांच्या बायकाच जातात. याच्या धंद्यात भट्टीमवळ राहण्याचें काम फार पढत त्यामुळे याने डोंळे लौकर विचवतात

कचेधर—एक महाराष्ट्र कवि. हा नाकण येथील एका वैदिक ब्राह्मण घराण्यात जन्मला. हा जातीचा ऋग्वेदी देशस्थ ब्राह्मण, उपनाम ब्रह्म. गोत्र काश्यप. बापाचे नाव सिद्धेश्वर. यानें वेदूस आज्ञेन तुकारामाचा एक टाळकरी भवाची याज्ञ-पासून तुकारामाच्या अभंगाच्या बद्धा मागून घेऊन त्याचा अभ्यास केला. हा अभंग भजन करीत असल्याने लोक याला वेदा म्हणत. पुढे याची गणना साधु पुरुषात होऊ लागली.

याने शके १६०७ त पाऊस पाडून दाखविला. त्यावेळ त्याला व त्याच्या वंशजाना नाकण परगण्यापैकी दर गावातून १ टका व पान्य १ मण मिळत असे. यावेळ साहूने कलन दिलेले पत्र उघडव्य आहे (भा. इ. सं. मं. इतिवत् १८३५, पृ २५३).

घाटू राजा याचा शिष्य झाल्याकारणानें यास 'राजगुरु' असे नाव पडले व हे उपनाम त्याच्या वंशात चालू लागले. बाळजी विद्यनाथहि कचेधराला फार मानीत असे. कचेधरानें बाळजीला लिहिलेल्या पत्रात ' श्रीमत भगवद्भजन-परायण सद्गुणविग्न विवेकसागर राजमान विराजित नामा-स्वामी गोसावी ' असा मागना असून पुढे ' अपत्ये कचेधरें नमस्कार विशेप ' लिहिलें आहे. यावरून बाळजी नावाच्या टिकणी कचेधराची किती श्रद्धा होती हे व्यक्त होते. कचेधर शके १६५३ त उद्रेण येथे फाल्गुन शु २ स वारला. समाधी माहुली येथे बांधिली आहे. याचे वंशज हल्ली रेंड तालुक्यात खेड्याची, चाडोली व साताऱ्यातील अतिश गावी राहतात याने स्थापिलेल्या पाडरंगाच्या मूर्ती रेंड व चाडोली येथे आहेत

कचेधराची बहुविध पद्यरचना त्याच्या परंपरीतील लोका-कडे आहे. ' सुदामचरित्र ' व ' गजेंद्रमोक्ष ' हींच काव्यती आद्यानं टापून प्रसिद्ध आहेत. या आल्यानाची रचना श्लोकवद् असून त्यात चामर, सवाई वगैरे वृत्त आहेत. त्यामुळे कचेधराची काव्यरचना कामाला गोंड लागते पूर्वी तति फारसे सौंदर्य किंवा शब्दचमत्कार नाहीत याची शक्यतेजना फार साधी व दृष्टात नेहमीच्या

प्रचारांतले, तेव्हां सहासिकच बायकाच्याहि तोंडी याची कविता वसलेली दिसते. कचेधराने गजेंद्रमोक्ष वृद्ध बायका मोठ्या भाविकपणे म्हणतात. कचेधराचे एक आत्मचरित्र आहे, ते भा. इ. सं. मं. च्या १८३५ च्या इतिवृत्तात समग्र दिलें आहे. [महाराष्ट्रसाहित्य-महाराष्ट्रकवि-चरित्र सरस्वतीमंदिर ८ वे वर्ष अ. ८ नोवें.]

कचौरा—हास संस्कृतमध्ये कचूर, भरठांत कचौरा, गुजराथांत कचूर, हिंदांत कचूर अशीं नावे आहेत.

कचोऱ्याची झाडे हळदीच्या झाडासारखी असतात. परंतु हळदीच्या पानोपेक्षा कचोऱ्याचे पान किंचित काळसर असते. या पानाची लावी सुमारे दोन हात असते. ह्याचे फेद जमिनीत सापडतात. कोकणात ही झाडे पुष्कळ होतात. यास सुवास चांगला असल्यामुळे हा सुगंधी मसाल्यात वाटून अंगास लावतात. या झाडाचीच एक जात असते. तीस कापूर काचरी असे म्हणतात. तीस सुगंध जास्त असल्यामुळे कचोऱ्यापेक्षाहि महाग असते. पटकीवर कचोऱ्याच्या कंदाना व काढावा रस एकत्र करून घ्यावा. वंतावर कचोऱ्याच्या कंदाने काप काढून त्याची साल करून गळ्यात घाघावी

कच्छ—मुंबई सरकारच्या ताब्यातील देशी संस्थान. म धा दा.—उ. व वा सिंधप्रांतपू पालनपूर एजन्सीतील देशी संस्थाने. द. काठेवाडचे द्वीपकल्प व कच्छचे आखात; व नैर्ऋत्येस हिंदी महासागर याची लांबी पूर्वपश्चिम १६० मैल व रूंदी दक्षिणोत्तर ३५ ते ७० मैल आहे कच्छचे रण सोडून याचे क्षेत्रफळ ७६१६ चौ. मै. असून त्यात ८ मोठी गावे व १३७ लहान खेडी आहेत. कच्छचा महाराज भूज येथे राहतात. हिंदुस्थानच्या इतर भागापासून तुटकमगधा, येथील लोकांचे विविध गुणधर्म, त्याची निराळी भाषा, त्याच्या राजासंबंधी वाटवारी त्याची विलक्षण शक्ति, वगैरे गोडीवरून मुंबई इंग्ल्याच्या इतर संस्थानांपेक्षा हें एक निराळे राष्ट्र असावे असे वाटते.

स्वा भा वि क व र्ण न.—उत्तरेस मोठे रण, पूर्वेस छोटे रण, दक्षिणस कच्छचे आखात व पश्चिमेस अरबी समुद्र असल्यामुळे हा प्रदेश हिंदुस्थानापासून बहुतेक वेगळा आहे. जरी एकंदरीत हा देश रक्ष, गोसाड व खडकाड असला तरी डोंगराच्या रांगा व तुटक शिखरं, नद्याची खोल पात्रे, लागवड केलेली खोरी व चरवाडीच्या जागा, यांमुळे याला विविधता प्राप्त झाली आहे. दक्षिणेकडील वाळुकांसय उंच किनाऱ्याच्या आतऱ्या वाजुस २० ते ३० मैल रूंदीचा सरळ सुपीक व चांगली लागवड केलेला प्रदेश आहे त्याच्या पलीकडे पश्चिमेस खुद कच्छमधील, पूर्वेस दागदमधील व उत्तरेस रणवेदातील डोंगर वातात कच्छच्या डोंगरात शिनोदरचें शिखर सुमारे १००० फूट उंच असून तेथे पूर्वी ज्वालामुखी पर्वत असल्याबद्दल प्रसिद्धी आहे.

झूरा व वारा ही शिल्लेर सुमारे १०० फूट उंच आहेत. इतर डोंगर फार उंच नाहीत.

वर्षभर ज्यांना पाणी असते अशा नवा कच्छमध्ये मुळीच नाहीत. पावसाळ्यात मध्य डोंगरांतून उत्तरेकडे व दक्षिणेकडे पुष्कळ प्रवाह जातात. उन्हाळ्यात त्यांचे पाणी कमी होऊन मधून उबकी मात्र शिल्लक राहतात. नरवर डोंगरांत बांध घालून एक तळ केलेले आहे. त्याला सरोवर असे म्हणतात. कच्छच्या मोठ्या रणाच्या पश्चिमेस सिंधी नावाचे एक तळ अलेक्झांडरच्या वेळेपासून (इ. स. प. ३२५) अस्तित्वात असून, सिंधू नदीचे पाणी कमी ज्यास्त मिळेल त्याप्रमाणे ह्या तळाचे पाणी कमी खारे तर कधी मोठे असते.

क्षारयुक्त ओसाड प्रदेशाचे विशिष्ट धर्म, ज्यालासुखी पर्वतातून वाहेर आलेले वासाहट दगड व डोंगराच्या पायथ्याशी असलेले अर्धाच्या शोमाने तुटलेले कडे यांवरून कच्छमधील ज्यालासुखीचा जोर किती होता हे समजून येते. हल्ली येथे ज्यालासुखीचे स्फोट होत नाहीत. परंतु धरणीकंप होतात. गेल्या शतकात, १८९९, १८४४, १८४५ व १८६४ या साली कच्छमध्ये धरणीकंप झाले. १८१९ चा धमा सर्वांत जोराना होता. त्यावेळी भूज येथील रावच्या राजवाड्यासुद्धा ७००० घरांचा नाश होऊन त्यामध्ये १९५० माणसे दबून गेले. प्रत्येक किल्ल्याचे धोंडे बहुत नुकसान झाले. परंतु पश्चिमेकडील तेराचा सर्वांत मजबूत किल्ला पार गर्मीनद्यात आला. कच्छच्या रणामध्ये पुष्कळ ठिकाणची जगा दबून गेली. सिंधीच्या आज्ञावृत्त्या १६मैलपर्यंत जागा एकदम ८ पासून १२ फूटपर्यंत खणून त्या ठिकाणी सरोवर तयार झाले; व सिंधीच्या उत्तरेच्या सपाट मैदानात धरणीकंपानंतर १० ते १० फूट उंचीचा व ५० मैल लांबीचा नवीन प्रदेश दिसे लागला. सिंधू नदीच्या जुन्या पात्रांत हा प्रदेश एकदम उत्पन्न झाल्यामुळे त्याला अज्ञावद म्हणजे देवाने पातलेला बांध असे नांव मिळाले आहे.

कच्छमध्ये झाडे फारच थोडी आहेत. निव, पिंपळ, घामुळ ही झाडे खेवयांतून सादळतात. वड व चिच ही झाडे ज्विजत दिसतात व अन्याचे झाड करण्यास पुष्कळ मेहनत घ्यावी लागते.

कडे वृत्तादी समोतर रेंपत हा देश वसल्यामुळे, नैऋत्येकडील मनसून वारे येथे येत नाहीत. १९०३ पूर्वीच्या दहा वर्षांत वार्षिक पाऊस सरासरी १२.६ इंच होता. किनाऱ्याची हवा वर्षभर सुखावह असते. इतर ठिकाणची हवा ९ महिने थंड व आरोग्यकारक असते. परंतु एप्रिल व मे आणि ऑक्टोबर व नोवंबर या महिन्यांत उन्हाळा फार होतो.

इ ति हा स.-त्रीक ग्रंथांमध्ये कच्छचा उल्लेख आलेला आहे. अलेक्झांडरला (इ. स. प. ३२६) रणाच्या पाण्याची माहिती होती. १५० वर्षांनंतर त्याचा समावेश मेदनेरच्या

राज्यांत झाला व नंतर लवकरच ते शकाच्या ताब्यांत गेले. त्यांच्यामागून पार्थियन आले. इ. स. १४० व ३९० यांच्या दरम्यान सुराष्ट्र येथील धनप्र कच्छवर राज्य करित होते. काही काळपर्यंत, हा देश मगधचे गुमराजे व पुढे बलभी राजे यांच्या हातांत राहून, सातव्या शतकात सिंधूमध्ये सामील झाला. ह्यानंतर चारण, काठी व चावडा लोकांनी त्यावर स्वाभ्या केल्या. नवव्या शतकांत अरब लोक येथील किनाऱ्यावर येऊन राहिले. १०२३ त, अनाहिलवाडचा पहिला भीमदेव हा गझनीच्या महमुदापासून पळून घनस्रोत येथे आला; व त्या शतकाच्या अखेर सिंधूचा सूत्र राजा सिंगहार याने हा देश काबीज केला.

नवदाव्या शतकांत सिंधूच्या सम्या रजपुतांनी जिकित्या पासून कच्छच्या अर्धाचीन इतिहासाचा प्रारंभ होतो. सुत्राच्या छुलमाला कटाळून जालेल्या ह्या लोकाना, येथील चावडा रजपुतांनी राण्यात जागा दिली. पण सम्या लोकांनी आपल्या आश्रयदात्यांचे राज्य घेऊन त्या ठिकाणी स्वतः राज्य स्थापन केले (१३२०). सम्या वंशातील जोजाड राजा त्याच्या नावावरून जाडेजा लोक आपल्याला संतोर्ण लागले. सम्या रजपुतांच्या राजघराण्याला जाडेजा " जाडेचे पुत्र " असे म्हणत; त्यांचा धर्म हिंदू व मुसलमानी धर्मांच्या मिश्रणाने झालेला होता. आपल्या जातीपासून वेगळे झाल्यामुळे त्यांच्या सुलीगा योग्य पती मिळेनासे झाले, म्हणून लहान सुलीगा मारून टाकण्याची वाईद चाल त्यांच्या मध्ये पडली व ती अगदी अलीकडच्या काळापर्यंत चालू होती.

इ. स. १८५० पर्यंत जाडेजांच्या तीन शाखा कच्छवर राज्य करित होत्या. १४५० त जाम हुमोराचा मुलगा खंगार याने अहमदाबादच्या मुसलमान राजाच्या साहाय्याने सर्व देश आपल्या ताब्यात आणिले. शिवाय त्या राजाने काठेवाडच्या उत्तरेकडील मोर्वा देऊन राव ही पदवी दिली. खंगारचा सुलता जामरावला याने काठेवाडात पळून जाऊन हल्लीच नवानगरचे धरणे स्थापन केले. खंगार अहमदाबादच्या रागांना खंडणी देत नसे. पण त्याला ५००० घोडे-स्वारानिशा लष्करी मदत घ्यावी लागे. खंगारच्या सुलाने पूर्ण स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न केला. परंतु १५९० ते १५९१ या दोन वर्षी त्याच पराभव होऊन, त्याला मोगलांचे सत्ता कबूल करावी लागली. फौजेस जाणाऱ्या यानेकरनां वाद देण्याच्या अटीवर जहांगिराने ही खंडणी माफ केली सहा पिढ्यांपर्यंत रावांची गादी वडाले मुलाकडे चालत राहिली. पुढे १६१७ त राक्षयानच्या मरणानंतर त्याचा तिसरा मुलगा प्रागजी याने वडील भावांचे दून करून गादी बळकाविली. भावांच्या मुलाला शांत करण्याकरिता त्याने त्याला मोर्वावर स्वतंत्र नेमिले. अद्याप मोर्वा त्याच्या वंशजांच्या ताब्यांत आहे. गुजरातच्या सुमेदाराने १७१८ त कच्छवर पुष्कळ स्वाभ्या चालविल्या. पण त्याचा कांही उपयोग झाला

नाहीं. १८६२ च्या सुमारास कच्छमध्ये वंड उद्वृत्त रावांची युद्धप्रथा व निरनिराल्या पक्षातील भांडणे यामुळे राज्यातील अव्यवस्था फारच वाढली. अखेर १८१५ त इंग्रजांचा तह होऊन इंग्रजांची देशात शांतता राखण्याचे कबूल केले. व त्याच्या मोबदला त्यांना अंजनाचा किंवा व हुसरा २३ गावे देण्यात आली देशात शांतता स्थापन झाल्यावर राव इंग्रजांच्या राबनिष्ठ राहिला. परंतु त्याच्या दुर्व्यसनानां व क्रूरपणाने कंटाळून जाऊन जाडेजा सरदारानां १८१८ त इंग्रज सरकारची मदत मागितली. रावानेहि लढाईची तयारी देण्यामुळे इंग्रज सैन्याने त्याच्यावर चाल करून भूगजा किंवा सर केला व त्याला पदच्युत करून त्याच्या जागी जाडेजा सरदारानां निवडलेला अज्ञान राजा गादीवर बसविला, व तेथे आपला रॉसिडेज ठेविला. ब्रिटिशाना मिळालेला अंजना जिल्हा वार्षिक काही रकम घेण्याचे कबूल करून कच्छला परत देण्यात आला. १८३४ त राव वयात आल्यावर त्याच्या नावाने सत्ता चालविणारे मंडळ मोडून दाकण्यात आले. रावाला ब्रिटिश सरकारकडून सनद मिळालेली आहे. त्याअन्वये त्याला दत्तक घेण्याचा अधिकार प्राप्त झाला आहे. रावाला २१ तोकाची सत्ता मिळते. हद्दीचे संस्थानिक महाराज श्रीरंगराजो सवाई घडहूर आहेत. याना जी. सी. एस. आय. जी. सी. आय. ई. वगैरे पदव्या आहेत. १९२१ साली हिंदी संस्थानिकातर्फे लंडन येथे भरलेल्या वसाहतीच्या परिषदेला महाराज हजर राहिले होते.

लो क सं ख्या.—अठराव्या शतकाच्या मध्य कालात त्या नंतरच्या पुष्कळ वर्षांपेक्षा लोकसंख्या वरिचे ज्यास्त होती असू समज आहे. अठराव्या शतकाच्या शेवटी राज्यातील अव्यवस्था, फक्त महंमदानां चालविलेल्या लढाया व १८१२ चा दुष्काळ यामुळे कच्छची लोकसंख्या अर्धी कमी झाली. १९११ च्या खानेसुमारीतील आकडे खाली दिल्याप्रमाणे आहेत. एकंदर लोक. सं. ५१३४२९. पैकी हिंदू—२९५४३६; मुसलमान—१२६१३३; जैन ६५२९८; पारशी ८० व सिक्की ६३

सतीची चाल एके काळी चालू होती. ती वेद करण्यात आली आहे व मुली मारण्याची चालहि हळूहळू थंड होत चालली आहे. १८४२ त गाडेजा रजपूतांमध्ये पुरपांच ब्रिजायांचा प्रमाण ८:१ असे होते. ते १९०१ त सारखे झाले. येथे कच्छी व गुजराथी पोटभाषा चालतात. कच्छी भाषा ही गुजराथीची पोटभाषा असून फक्त बोलण्यात उपयोगास आणतात. याशिवाय फारशी व पश्चिमहिंदी या भाषा फारच थोड्या चालतात.

जै त कौ.—जमिनीत वाळूचा अना बराच असून नागरण्यात फार हलकी असल्यामुळे येथे मोठी म्हणजे सरासरी ३५ एकरी नंबर असतात. गहू, यारजी, कापूस, कडधान्य, वागाहती जिन्नस ही येथील मुख्य मुख्य पिके आहेत.

पार्श्व जनावरात, उंट महत्त्वाचा असून चपलतेवद्दल त्याची ख्याति आहे. पूर्वी कच्छचे घोडे प्रसिद्ध असत. परंतु अरबी व इतर घोडे येथे लागल्यापासून त्याची किंमत कमी झाली आहे.

ख नि ज प दा थं—कच्छमध्ये लोखंड व कोळसा सापडतो, परंतु हद्दी कोणत्याच राणी चालू नाहीत. पूर्वी पुष्कळ तुरटी तयार होत असे, परंतु चिनी तुरटीच्या चढाओढीमुळे व येथील तुरटीने कापड खराब होत असल्यामुळे हद्दी मागणी कमी झाली आहे. राजवड येथे पिवळा संगमरवरी दगड सापडतो.

व्या पार.—कच्छचा बहुतेक व्यापार समुद्रावरून होतो. आयात जिन्नस.—दूधचा माल, धान्य, लोणी, साखर, किराणा माल, फळे, इमारती लाकूड, लोखंड, तांबे व पितळेची भांडी, लाकूडी सामान, स्टेशनरी वगैरे.

निरगत मालः—तुरटी, कापूस, कडधान्य, लसूण, चांदीची भांडी, काळे कापड इ.

राजपुतानामाळवा रेल्वे झाल्यापासून कच्छचा सुंबे १ कराची या वेदराची होणारा समुद्रावरचा व्यापार कमी झाला असे म्हणतात. आगस्टच्या मध्यापासून जूनच्या मध्यापर्यंत माडची येथून अरबस्तान, मस्कत, सिंध, काठेवाट सुंबे व मलबारचा किनारा इकडे गलपते जातात.

एके काळी माडची वेदराचा आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावरील झानीवारची व्यापार चालत असे. फाशीयांचे सुंदर काम व रोशनी काम यावद्दल कच्छ प्रसिद्ध असून येथे रोशमाचे व कापसाचे काही कारखाने आहेत.

द ल ण व ल णा ची सा थं ये.—सुद्धाम तयार केलेले रस्ते या देशात नसल्यामुळे पावसाळ्यात प्रवास करणे दुष्कर होते. भूजपासून निवून मंडोई, रोहर व मंदवाड येथे जाणारे तीन रस्ते मुख्य आहेत.

दु ष्का ळ —अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात ७ वर्षे दुष्काळाची गेली. सर्वांत मोठा दुष्काळ १८१३ साली पडलेला होय. त्यावेळी अनाकरिता पुष्कळांनी आपली मुले विकली. कुडे किवा माबर मिळाले असता त्यावेळी मोठी मेजवानी समजण्यात येत असे व मत्त्याचे मास राण्यापर्यंत मजल गेलेली होती. तेव्हापासून १८९९ पर्यंत टोळघाड, देवीर व अमर्याद पाऊस या कारणांनी १५ वर्षे दुष्काळाची गेली. १८९९-१९०० या साली केवळ दोन इंच पाऊस पडला. यामुळे संस्थानचे फार नुकसान झाले.

रा ज्य व्य व स्या.—कच्छवर निरनिराळे अंमल चालू आहेत ते पुढीलप्रमाणेः—

- (१) खालजा मुलख. हा खुद रावाच्या अंमलाखाली आहे.
- (२) भायादाच्या जहागिरी; या रावाच्या धरण्यातील दुत्तया पुरपाकडे वंगपरंपरेने आहेत.
- (३) मोर्चीच्या ठाकुराकडे असलेला व अयोड नावाचा देशाच्या मध्यभागचा सात गाव मिळून होणारा प्रदेश.

(४) जाडेजा कोर्टे- यावर ब्रिटिश अधिकारी असून तो १८७५ च्या करारानुचें त्याच्याकडे सौंपविलेल्या खटल्यांच्या वचकजांचें काम कारतो.

या संस्थानांत ८ जिल्हे आहेत ते येणेंप्रमाणें:—अन्दास व नख्तरान, अंजार, वचो, भुज आणि खावद, लखपत, मांडवी, मुद्रा, आणि रापर व खादिर. बरिष्ठ अदासत हें सर्व संस्थान-करितां दिवाणी व फौजदारी कोर्टे आहे. १४ वर्षांपेक्षां जास्त सक्तमजूर, जन्मठेप काळें पाणी व फाशीच्या शिक्षणां रावाची संमति लागते. याशिवाय ५३ दिवाणी व ४५ फौज-दारी कोर्टे असून त्यांचे ३ प्रकार आहेत. कांहींची अधिकार मर्यादा केवळ रावाच्या प्रदेशावर चालते. दुसऱ्या काहींची फक्त लहान सरदारांच्या जहागिरीं वर चालते; व तिसऱ्या म्हणजे जाडेजा कोर्टाचा अधिकार सर्व संस्थानभर चालतो. आटेजा सरदारांपैकीं रावाचें निवडलेले ४ सरदार व नायब दिवाण हे येथील न्यायाधीश होते. भूज, मांडवी व अंजार येथे म्युनिस्चिपालिट्या आहेत.

उत्पन्न-मायाद व दुसरे लहान सरदार यांच्या उत्पन्ना-सुद्धां या संस्थानचें एकंदर उत्पन्न सुमारे नव्वीस लक्ष आहे. त्यापैकीं दरवारचें उत्पन्न १५ लक्ष व बाकाचें जमिनदारांचें आहे. येथील करवतूलींच्या पद्धतीला भाग वटाई असें म्हणतात. उत्पन्नाचा एक सप्तमास ते एक तृतीयांश सरकारास मिळतो. बहिवादी हक्कांला येथें बरीच किंमत आहे. तरी गिराशिवा खेड्यांतील शेतकरी वाटेळ तेव्हां काढून दाकता येतात. संस्थानी जमिनींत ज्यांनीं विहिरी खोदून क्रिया कोरल्या जमिनीच्या जागीं घगाईत तयार करून आपली योग्यता दाखविली आहे त्यांनाच बहिवादी हक्क मिळता.

ल. फ. र.—संस्थानच्या मदतीकरितां भुज येथें ब्रिटिश सैन्य ठेवलेलें असे. पण हल्लीं तें काढून घेण्यांत आलें असून त्याबद्दल ब्रिटिश सरकारला ८२२५७ रुपये दिले जातात.

खि. ल. ण.—१९११ त खे. ८ (पुरांपैकीं खे. १४.९ व द्वितीयपैकीं खे. १.०८) लोकांना लिहितां वाचतां येत होते. भाषाद हे या वाचतांत फारच मागसलेले आहेत. शिक्षणाची प्रगति नीटशी दिसत नाहीं. कारण १९२३ सालीं ४३ गांवांतील शाळा पैशाच्या अभावां वंद करवल्या गेल्या, तेव्हां व्यापार्यांनीं फंद उभारला.

कच्छाचे रण.—कच्छच्या संस्थानच्या उत्तरेस व पूर्वेस असलेली एक क्षारयुक्त ओसाड जमीन. क्षेत्रफळ ९००० चौ. मै. उत्तरेत सिंधचा प्रांत असून, पूर्वेस व दक्षिणेस राधनपूर व काठेवाड आहे. हवी सुमारे १५ ते ३५ मैल आहे. येथील वंदरांत अजाजे वंगरे येथें शकतात. कधी कधी दक्षिणेकडील जोराच्या वाऱ्यामुळे लखपत नदींत समुद्रांतून पाणी वर चढून येतें. उन्हाळ्यांत जमीन सुकल्यावर मोठें मोठे मिटांचे पोपळेच्या पोपळे जमिनीवर दिग्ग्न लागतात. येथें पशु, पक्षी वगैरे काहीं नाहींत. १८९९ च्या भूकंपांत कच्छचें रण मध्य-भागीं वरेंच वर आलें आहे. खाराघोडा येथें मोट्या

प्रमाणावर मीठ तयार करितात. ह्या मिटास वरागळ मीठ म्हणतात.

कच्छी—बलुनिस्तान. कलात संस्थानचा एक भाग. हे २७° ५३' ते २९° ३५' उत्तर अक्षांश व ६७° ११' ते ६८° २८' पूर्वे रेखांश. यावर आहे. क्षेत्रफळ ५३१० चौरस मैल. सिंध प्रांताच्याजवळ असल्यामुळे ह्या प्रदेश अत्यंत उष्ण आहे. उन्हाळ्यांत जून वारे सुटतात. डांसांचा उपद्रव फार होतो. पाऊस सरासरी तीन इंच पडतो.

इतिहास.—सिंध प्रांताच्या इतिहासाची या प्रदेशाच्या इतिहासाचा फार संबंध आहे. सातव्या शतकांत राव चव्हेने आपली राजधानी कंदावीळ ही परत आपल्या ताब्यांत घेतली. अरब लोक या भागास गूड अथवा बुध या नांवानें ओळखतात. कंदाविळची हद्द त्यांना अनेक वेळा केली. पुढें ह्या भाग सिंधच्या मुद्रा व सम्मा यांच्या ताब्यांत गेला. पंधराव्या शतकात बलुची लोकांनीं आपला मोर्चा ह्या भागावर फिरविला होता. पुढें अरघुणांनीं या भागाचा ताबा घेतला व त्यांच्या हातून नंतर मोंगलांकडे ह्या भाग आला. इ. स. १७४० सालीं नादीरखाने वाहुई लोकस ह्या प्रदेश दिला. पहिल्या अफगाण लढाईत ह्या प्रदेश ब्रिटिशांच्या ताब्यांत होता. कलातचा खान मीर खुदा-दाद खान ह्या तर्फावर असताना फार बंडे झालीं होती. त्यांत पुष्कळ मुद्दे केल्यावरून इ. स. १८९३ सालीं त्यास गादीवरील हक्क सोडवा लागला.

बलुगरी आणि तंतु येथे बौद्धकालांतली पुष्कळ अवशेष सापडतात. या भागांत ५९० गांवे आहेत. व लोकसंख्या (१९११) १२७५९ आहे. गाटाची वस्ती बरीच आहे. या भागास ओसाड अरण्य अशा संज्ञा आहे. परंतु ही झूक आहे. ज्या ज्या ठिकाणी पाण्याची सोय आहे त्या ठिकाणी उत्तम पीक येतें.

संरक्षित जंगल या भागात नाहीं. ब्रिटिश अंमल सुरू होण्यापूर्वी अफगाणिस्तानचे अमीर सत्रां येथील गंधकान्या खाणींतून गंधक काढीत. क्रोत्रा आणि सत्रांजवळील खोंगरात खोंगंधकित (फेरस सल्फेट) सांपडते. त्याच-प्रमाणें सिंधुकिर्तितहि (कार्बोनेट आफ सोडा) येथें बराच सापडतो. दुसऱ्या प्रतिये कापड काहीं ठिकाणी विणतात. सिंध प्रांतांतली शिकारपुरून व्यापारी व्यापार करण्यास येथे येतात. पावसाच्या अत्यल्प प्रमाणांमुळे या भागावर दुष्काळ फार लवकरच जाणवतो. पाण्याची सोय झाली तर ह्या भाग अत्यंत सुपीक होईल यांत संशय नाहीं.

कच्छाचे दोन मुख्य भाग असून त्यांपैकीं एकावर कलातच्या खानाचा अधिकार चालतो व दुसऱ्यावर त्या त्या भागांत राहणाऱ्या जातींच्या मुख्य पुरुषाचा अधिकार चालतो. इ. स. १९०३ सालीं खानाचें उत्पन्न २।। लाख रुपये होतें.

कच्छी घडोदे—गण्य हिंदुस्थान. भोपावर एजन्सीतील एक ठाकुरात. क्षे. फ. ३४ चौ. मै. यात १८ खेडी आहेत. लो. सं. (१९११) ३६३८. पैकीं बहुतेक हिंदू आहेत.

कच्छी मेमन—मेमन मुसुलमानातील एक वर्ग. जाती वस्ती मुंबई व गुजराथ यामध्ये फार आहे हे पूर्वी सिंधातील लोहाना जातीचे हिंदू होते. वगदादचा साडु मीलाना अक्बुल कादर जिल्लाना (११५२) याला हिंदुस्थानात आपला धर्म प्रस्थापित करण्याची फार इच्छा होती. त्याचा ६ वा वंशज सैय्यद युसुफुद्दिन कोरद्विरी यात १४२१ मध्ये दृष्टात झाला की, सियमघोल हिंदू जातीस मुसुलमान करावे तो सियममध्ये आला. तेथील राजाने त्याचे स्वागत केले व मुसुलमानी धर्म स्वीकारला. भणिकजी नामाच्या लोहाना जातीच्या पुताच्यानोहे तीक्ष्ण दाक्षा घेतली तेव्हा मुशामीन हे नाव कोरद्विरीने त्या जातीस दिले (मुशामीन = ब्रह्मवान्) टॉडच्या मते लोहाना हे रजपुतापैकीं आहेत. हे व खत्री यांचा मध्य-आशियात मोठा व्यापार चाले. १६ व्या शतकात हे मेमन कच्छस्थानात आले तेव्हापासून त्यांना कच्छी हें नाव पडले पुढे गुजरात व तेथून मुंबईस असें यांचे स्थानांतर झाले वच्छी मेमन मुंबई दलाच्यावाहेरहि दूरवर मद्रास, कलकत्ता, मलबार, ब्रह्मदेश, सयान, जावा, आफ्रिका वगैरे ठिकाणी गेले आहेत यांना सयाना धर्मग्रंथ सैय्यद जाफियाह हा युसुफुद्दीनचा १९ वा वंशज आहे. तो मुंबई किंवा मुंद्रा येथे राहतो. आन्यात हिंदू चाली गिळक उरल्या आहेत. मुलींचा व विधवांचा वारसाचा हक्क हिंदू शास्त्राप्रमाणे आहे. हे खत्रे निषा पद्धतीने करतात. मुख्यत्वे शुल्क किर्तीहि गरीब किंवा धार्मिक असो बांधे लागते. व्यभिचाराबद्दल नवरा किंवा वायकोला काडी मोडता येते. हे दारु पीत नाहीत व पुष्कळ मेमन गोमास खात नाहीत.

हे कच्छी मेमन गोरें अस्ततात. यांचा बाधा बळकट व सुरेर अस्ततो वेह्यावर हुपारी व कर्तुल दिसते. वयातीत पुरप व वायका आपल्या पाट्या केसाना मंडी व नीळ लावतात वायका लहानपणापासून हात, पाय, व नरो मंडीने रंगवितात वायका व पुरप दोघोहि काजळ घालतात. काहीं वायका दातवण लावून दांत काळे करून घेतात. कच्छी मेमन व ह्यालाई मेमन धाच्यात लग्न होत नाहीत वच्छीच्या वोलण्यात सिंधी वळण दिसून येते पोपार वाडेवाडी पद्धतीचा असतो. कच्छी हे हनाफी पंथाचे सुनी आहेत. बहुतेक लोक मक्केची यात्रा धरतात शिवाय 'मेमन' पहा. [सु. पं. ९ भा. २.]

कंजर—ही निष्पी लोकाप्रमाणे फिरस्ते लोकांची एक जात आहे एकेदर लोकसंख्या (१९११) २३९८३, पैकीं हिंदू २२५११ यांची वस्ती संयुक्तप्रात, कादमीर, पंजाब, मध्यप्रात वगैरे भागात आहे पंजाबमध्ये थाना कंचन असे दुसरे नाव आहे. कादमीरमध्ये यांच्या शिवा येत्याचा धंदा करतात. मध्यपंजाबमध्येहि या वेद्याचा धंदा करतात. पण दुसरी एक भ्रमणवृत्तीची जात

पंजाबात असून तिचा वरील कंजराशी संबंध नाही. यापैकीं काहीं हिंदू व मुसुलमान आहेत. यांचे नाव कुंचवीधिया असहि आहे. वन्हाडात सातिया लोकांचा व यांचा संबंध जोडतात दक्षिणी व मारवाडी कंजर पूर्वी राट होते असें दिसते यांच्या वायका साधारण देखण्या असून त्यापैकीं काहीं अटोळ गाणी गण्यात व अभिनय करण्यात प्रवीण असतात. हे लोक कोल्हाटी व बेरिया लोकांशी संलग्न असावेत या सर्वांचे पूर्वज उत्तर हिंदुस्थानातले जांव असावेत असे वादते. तैमूरलंगान्या वेळी पुष्कळ कंजर हिंदुस्थानातून वाहेर पडले ते इराण, इजिप्त, स्पेन तुर्कस्तान व इंग्लंड देजापर्यंत पांचले असून त्यांचे वैयज हिंदी भाषेचा अपभ्रंश व मिथ भाषा बोलतात. शाहान्यात बहराम गौर नावान्या इराणी राजाने १९००० छुरी जातीचे गवयी वजवीये लोक हिंदुस्थानातून नेले व त्यांचे वंशज इराणात अद्याप छुरी किंवा छुरी म्हणून हयात आहेत ठग लोकांची उत्पत्ति देखील कंजरापासूनच झाली होती. दक्षिणी कंजरानीं मराठी भाषा, पेहराव व चालीरीती उच्चलत्या आहेत. यांच्या वायका कांचेची घालतात मारवाडी कंजराच्या वायका कांचोळी घालीत नाहीत.

या वायका गालून, नाचून पैसा मिळवतात व तपकीर फार ओढतात. जवळपास या वायका पंखा ओढण्याची नोकरी करून वरोडेखोरास वातम्या देऊन चोच्या करवीत. हे रास (वाळ्या) च्या ताट्या, व झाडण्या करतात. व त्यामुळे यात कुंचवीधिया म्हणतात

मध्यप्रातात जाट व मुलताची कंजर असे त्यांचे दोन वर्ग आहेत. व यांचे दोन परस्परविवाही पण अंतर्विवाहिनियुद्ध असे वर्ग आहेत. त्यास करला व मल्ला म्हणतात व एका वर्गातील माणसानें दुसऱ्या वर्गातील मुलगी देली पाहिजे या दोन्ही वर्गांत कुले आहेत शाली खोदण्याची कुडळ लग्नमंडपात ठेऊन वरास गण्य ध्यावी लागते की, मी वायकोळ हातून टंगार नाही व टांगार नाही. कधी कधी वगळ देणगी थावी लागते. व सागरा त्यातील अर्धी पहिर्याव मेवजांनीला मार्फहि करते यांच्या मुख्य देव माना म्हणून एक पूर्वज आहे याची पूजा पाच व्यायात समारंभाने करतात व काहीं प्राणी बळी देतात व पूर्वजांच्या शौर्याचीं गाणी गाऊन नाचतात. सरी, प्रभा, भवानी या देवींनीहि भक्ति दृष्टीस पडते. काहीं प्राचीन पहिलवानां हि देवासारखे पूज्य भावतात. नानकाला भगणारा एक वर्ग आहे प्रेतास पालथे घालून पुरतात. मुसुलमान झालेच्या कंजरास जातीत दहा शिपडून घेतात व नदीवर स्नान घालून चोऱ्याची वाडी तापवून जिभेला डग देतात. तसेच ब्राह्मण, रजपूत, अमरवाल कुणवी अहोार, व लोना लोकांचरोक्षर नंगरणीने व्यभिचार केला तर तिला वेचली दहीं शिपडून शुद्ध करतात पण कायस्थ, सोनार व लोहारवरोबर व्यभिचार केला तर मात्र जातीत घेत नाहीत. लोना लोकां

बरी हात लागला तरी सापऱ्यास २॥ रु. दंड ठावा लागतो. यांचे धंदे नट्या दिणभं, टोपल्या करणं, पियळ्या करणं, मुंज गवताच्या दोऱ्या वळणं, नगारे करणं, व उत्तर हिंदुस्थानांत दगडाचें काम करणं, धान्य दळणं, कुंचले करणं हे आहेत. भटकं कंजर सोंच्यामाऱ्या करून उपजाविका वरतात. ही जात म्हणजे हिंदू व वन्य लोक यांचे एक विशिष्ट मिश्रण म्हणतां येईल. [फूक, रोव. रिस्ले यांचे जातिकोश. सेन्सस रिपोर्टे १९११].

कंजरडा—मुंबई. काठेवाड. हा चोक टाण्यांतला स्वतंत्र खंडणी देणार तालुका आहे. भादवी डोंगराच्या पश्चिमांश हा असून याच्या शेजारी शत्रुघ्नय व लोंग डोंगर आहेत. या तालुक्यांत कंजरडा हा एकच मोठा गांव आहे. येथील तालुकदार सवैया रजपूत आहे.

कंजांमलाय—मद्रास. सालेम जिल्हा. सालेम तालुक्यांतल टेंकडी. उ. अ. ११°३१' व पू. रे. ७८° ४'. उंची ३२३८ फूट. सालेममध्यें ही एक सहजदृश्य टेंकडी असून तिच्यांत सांपडणाऱ्या मगमिश्रित अशुद्ध लोहधातू (मॅग्नेटिक आयर्न ओअर) करितां ती प्रसिद्ध आहे. टेंकडीच्या पायथ्याशी सिद्धर कोविल नांवाचें देऊळ आहे.

कॅझीचे—आफ्रिकेमध्यें म्येक सरोवराच्या दक्षिणेस व सॅग्वेलच्या उत्तरेस असलेल्या गुल्लताचें हें नांव आहे. पूर्वी या गुल्लखावर कॅझी नांवाचा आफ्रिकन राजा राज्य करीत असे, म्हणून यास हें नांव पडलें आहे. १९ साऱ्या शतकाच्या अखेरीस या राजाचें महान कमी होऊन, कॅझीचे हा एक साधारण प्रतीचा सरदार होऊन बसला. सध्यां हा देश ग्रेटविटन व वेल्जिजन कांसोमध्यें विभागला आहे. तद्देशीय राजांच्या कारकीर्दीत हें राज्य सुधारलेलें होतें. लोक श्रेतीचा धंदा करीत व कापसाचें झापड, मातीचीं भांडी, व लोखंडी सामान तयार करीत. या देशांत सांधें पुष्कळ सांपडतें. १७९६;१८८;१८०२; व १८३१ या वर्षी पोर्तुगालचें कॅझीच्या राज्यांत व्यापारी मिश्राणें पाठविलें. १८६८ त डेव्हिड लिथिंग्टन हा कॅझीचे येथें आला होता. १८९४ त विटन व वेल्जिजन कांसो यांना हा देश आपसांत वांटून घेतला.

कटक, जि ल्हार.—कटक हा विहार व ओरिसा प्रांतांत ओरिसा विभागांतल एक जिल्हा आहे. क्षेत्र. फ. ३६५४ चौ. मै. याच्या उत्तरेस वैतरणी नदी, धामनदीसुल व पलीकडे बलसोर जिल्हा; पूर्वेस बंगालचा उपसागर; दक्षिणेस पुरी, व पश्चिमेस ओरिसाची सांडलिक संस्थानें.

स्वाभाविक वणतः—कटकचे तीन विभाग आहेत. (१) किनाऱ्याची ३ ते ३० मैल रुंदीची अरण्याच्छादित व दलदलीची पट्टी; (२) महानदीच्या मुळप्रदेशाच्या सुन्या भागांतल माताची निराद्री जमीन; (३) पश्चिम सरहद्दीवरील दुटक व डोंगराळ प्रदेश. कंदवाची झाडे व बौद्ध अवशेष असलेला नस्तिगिरी; बुद्धाचे भव्य मूर्ति, पावित्र तळें, देवाळांचे अवशेष व शुद्धाऱ्यावर आहेत असा

उद्यगिरी; या जिल्ह्यांतली सर्वांत उंच व पर जुनी नशीद असलेला अस्सिब; व पुष्कळ वर्षे ज्या ठिकाणी दिवपूजा होत आहे असें महाविन्यक शिखर हे या जिल्ह्यांतली मुख्य डोंगर आहेत.

पश्चिम सरहद्दीवरील डोंगरांतून तीन मोठ्या नद्या निघतात. वैतरणी नदी केओरसर संस्थानांत उगम पावून कटक व बलसोर यांच्या सरहद्दीवरून दक्षिणेस वहात जाते; कटकच्या पश्चिमेस ७ मैलांवर, नराजनवळच्या दोन डोंगरांसमूह महानदी जाते; या दोन नद्यांच्यामध्यें ब्राह्मणीनदी या जिल्ह्यांत निरते. किनाऱ्यापार्श्वी या नद्या जवळ जवळ येऊन एकमेकांपासून ३० मैलांच्या अंतरांनि वाहतात. यामुळें यांना पूर आल्यावर त्यांचीं पात्रें फार लहान पडून पाणी देशभर पसरतें. वैतरणी व ब्राह्मणी या नद्यांचा संगम होऊन धाम्र या नांवानें दोन्ही प्रवाह बंगालच्या उपसागरास पालमिरास टोंकाजवळ मिळतात. जिल्हाच्या आग्नेय टोंकाकडे महानदी दोन मुखानां उपसागरास मिळते. या सर्व नद्यांना दुसऱ्या लहान नद्या मिळतात त्याः— कावडुरी, पैका, विल्पा, व धिततळ या होत. इतर नद्या विशेष महत्त्वाच्या नाहींत.

भूस्तर वणतः—ब्राह्मणी नदीच्या दक्षिणेस उठली परगण्यापर्यंत, जंबूर दगड असलेल्या टेंकड्या सवें देशभर पसरलेल्या आहेत. कांदी मैलपर्यंत हा दगड दड बनलेला आहे; परंतु दक्षिणेकडे त्याचें विघटन झालेलें असून त्यांत पुष्करणा झालेल्या सुनखडीचां तांबडे जाग आहेत. हा दगड मज असल्यामुळें पुष्कळ कामाकरिता याचा उपयोग होतो. दक्षिणेकडील चडउतार असलेल्या मैदानांत कुर्द व सधून मधून जंबूर आढळतो. कटकच्या पश्चिमेकडे व नैर्ऋत्येकडे महानदीजवळच्या टेंकड्या बाळू, गोटे, रती, आणि पांढरी व तांबडी माती यांच्या घनलेल्या आहेत.

प्राणीः—वाघ, चित्ता, अस्वल, रानरेडे, नालगाथी, टिपक्यांचें हरीण, डुडर, कोल्हे, लोंकड, रानटी डुकरें व सुसरी येथें जावळतात.

हवामानः—ओरिसामधून जाणाऱ्या चक्रवातांच्या वाटेवर हा जिल्हा असून बंगालच्या इतर भागांपेक्षा थंडा व उष्णता यांची तीव्रता येथें जास्त असते. एप्रिल व मे या महिन्यांतली सर्वांत जास्त उष्णमान १०२° व फेब्रुवारींतली सरासरी उष्णमान ६९° असतें. वार्षिक पाऊस सरासरी ६० इंच पडतो. साधारणपणें ओरिसाच्या किनाऱ्याला चक्रवातापासून बचा होत नाहीं. परंतु अव्येकडे कित्येक चक्रवात झालेले आहेत. १८८५ च्या चक्रवाताचें समुद्रांत मोटें वादळ होऊन समुद्रकांठचीं पुष्कळ माणसें प्राणास मुकलें. केवळ केंद्रपार पोटीविभागांतली ५००० मनुष्ये मरण पावलीं व घरे आणि धिके यांचें नुकसान झालें. नद्यांच्या पुरामुळीं धिकांचे व घरांचें नुकसान होतें.

इतिहासः—ओरिसा प्रांताच्या इतिहासापेक्षां या जिल्हाचा इतिहास निराळा नाहीं. [ओरिसा पहा]

लोकसंख्या:—१८७२ पासून या गिल्ह्याची लोकसंख्या वाटत आहे १९२१ मध्ये ती २०६४६७८ झाली. किनाऱ्यावर व डोंगरांच्या दक्षिणउत्तारावर वस्ती पातळ आहे. या गिल्ह्यातील पुष्कळ लोक रत्नगडदार व मजूर म्हणून मोठ्या शहरात जातात ऋकडे रहिवासी वेगळ्यात आनाऱ्याचा धंदा करण्याकरिता व आसाम आणि सुंदरवन येथे शेत्याच्या कामाकरिता गेलेले आढळतात. लो. स पैकीं शे. ९७ हिंदू व शे २.८ मुसलमान आहेत. येथे उडिया भाषा चालते.

शेतकी:—समुद्रकाठच्या ज्या प्रदेशात खारे पाणी न येण्याचा व्यवस्था केलेली आहे, तो भाग फार सुपीक आहे. पश्चिमवरील उळकाळ जमीन नापीक आहे. या दोन प्रदेशांच्या मध्ये नर्दातील गाळाच्या योगाने बनलेली सुपीक व चांगली लागवड केलेली जमीन आहे. तावूळ हे येथील मुख्य पीक असून हिवाळ, शरदऋतू व वसंत ऋतू या तीन ऋतूत याची निरनिराळी पिके निघतात. याशिवाय कडधान्ये गळिताची धान्ये व ऊंस, तंबाखू, वटाटे, हींदी थोडी वट्ट होतात.

कालवे:—(१) ताळदंड कालवा महानदीच्या उजव्या तीरापासून निघून आग्नेय दिशेकडे विरावतापर्यंत गेल्यावर पुढे सुकपैका व महानदी यांच्या दक्षिणतीरावरून जाता. लांबी ५२ मैल (२) साचगावचा कालवा, कटकच्या दक्षिणेस ७ मैलावर ताळदंड कालव्यापासून निघून कातखुराच्या उत्तर तीरावरून गेलेला आहे. लांबी २२ मैल (३) केद्रपार कालवा लांबी २९ मै. (४) गोत्री कालवा. केद्रपार कालव्यापासून निघतो. लांबी १५ मै (५) केद्रपार कालव्यापासूनच निघणारा पतमुडाई कालवा. लांबी ४७ मै (६) उंच सपाटीचा कालवा. लांबी ५११ ७ मैल (७) वैतरणीपासून निघालेला अजपूर कालवा, लांबी ६११ मैल

व्यापार व दळण वळण.—कटक येथील जंगीचे काम फार प्रसिद्ध आहे. कापड विणण्याचा धंदाहि वराच चालतो. याशिवाय काशाची भांडी, लाटेचे व पितळीं जाणिने, पोती, टोपल्या हे जिनस तयार होतात. रेड्याच्या शिंगाची टोळणी व काळ्या, हरणाची शिंगे, हस्तांदती सामान याचा पुष्कळ राफ होतो तांदूळ हा येथील मुख्य निरगत माल असून तो कलकत्ता, सिलोन व मारिशस येथे जाता गळिताची धान्ये, कासडी, ताग, इमारती लकूड, शिंगे, लाख, कुचला, मेण, राख व जंगिने काम कलकत्त्यास रवाना होते हाडे कलकत्ता व जमस येथे जातात कापड, केरोसीन तेल, काच सामान, सूत, सुपारी, मसाले, धातूचे सामान वगैरे जिनस कलकत्त्याहून येतात मीठ कलकत्ता व मद्रास शहरात येथून येते. कटक, फॉल्स पॉइंट वंदर व नादवाडी ही व्यापाराची मुख्य ठाणी आहेत.

आगगाडया — बंगाल नागपुर रेल्वेचा कटक-मिदना-पूर हा फाटा दक्षिणेत्तर गेलेला आहे.

रस्ते — कलकत्त्यापासून गंजमपर्यंत जाणारा मुख्य रस्ता, व कटकपासून पुरी व संघलपूरकडे जाणाऱ्या रस्त्याची व्यवस्था स्थानिक (लोकल) फेडालासून होते. याचर्चा निवाय कटकपासून, तळदाणा, माचगाव व नादवालीकडे जाणारा आणि फुलानाहून साधमपर्यंत जाणारा असे दोन रस्ते गिल्ह्याबोर्डाच्या ताब्यात आहेत.

उन्हाळ्यात नद्या बहुतेक आटतात व पावसाळ्यात पाणी फार येते यामुळे नद्यातून होड्या चालत नाहींत कालव्यातून मात्र थोड्या वट्ट चालतात.

दुष्काल.—असुरक्षित प्रदेशात पाऊस कमी झाला, विंधा त्याची वाटणी विषम झाली, विंधा नाचाना मोठे पूर आले असता पिकाना भोका असतो पाऊस कमी होऊन अथेळी वद झाल्यामुळे १८६५-६७ ह्या वर्षी येथे मोठा दुष्काल पडला होता

राज्यव्यवस्था — कटक जिल्ह्याचे तीन पोटाविभाग असून कटक शहर, केद्रपार व आजपूर ही त्याची मुख्य ठिकाणे आहेत गिल्ह्याचा कलेक्टर कटक येथे रहातो इतर विभागावर बेच्युटी मॅजिस्ट्रेट-कलेक्टर आहेत. याची येथील तहशील कचेरीवर सब-डिप्युटी कलेक्टर आहे. कटक शहर, केद्रपार व आजपूर येथील म्युनिसिपालिटीवाखेरीज इतर ठिकाणची स्थानिक कामे जिरहाबोर्डाकडे आहेत.

शिक्षण — १९११ त लोकसंख्येपैकी शे. ६५ (पुरु-पार्थकीं शे १३ व स्त्रियांपैकी शे. ०.५) लेखाना लिहिता वाचता येत होते.

कटक पोटा विभाग — विहार प्रांतात असलेल्या कटक जिल्ह्याचा एक प्रमुख पोटाविभाग क्षेत्रफळ १५६२ चौरस मैल लोकसंख्या ६ स १९११ साली १०६८७३२ होती ह्या पोटाविभागाचा पश्चिमभाग छोटा नागपूरच्या डोंगरसपाटीच्या किनाऱ्यापर्यंत जात असून पूर्वेस वगालचा उपसागर आहे मध्यभाग सुपीक असून लोकवस्ती वरीच दाट आहे कटक शहर व शिवाय २६७० खेडी ह्या विभागात आहेत

शहर — विहारमध्ये असलेल्या कटक जिल्ह्याचे व औरंगा विभागाचे प्रमुख ठिकाण. इ स १५३ त हे शहर वसविण्यात आले पण ते १० व्या शतकात प्रसुरावर्गपुढे आले त्या वेळच्या हिंदू राजा मकर केसरी ह्याने येथे किष्वा याधिवा वारकरी किष्वा नावाचा एक पुरातन हिंदू अमदाभीतला किष्वा अजून प्रसिद्ध आहे मराठांच्या वस्त्याप्रमाणे मोगलांच्या कारकीर्दीच्या वेळी कटक हे प्रसुर ठाणे होते व ब्रिटिशांच्या ताब्यात हा प्रदेश आल्यानंतर (१८०३) बरेच वर्षांनी या प्रदेशास कटक हे नाव देण्यात आले कलकत्ता व मद्रास या शहरांना जोडणारी आगगाडी कटकवरून आते फॉल्स पॉइंट हे वंदर कटकची कालव्याने जोटले गेले आहे या वंदरातुळे कटकला जरा महत्त्व आहे लोकांसंख्या (१९११) ५२५२८ नाळीस हजाराहून अधिक लोक हिंदू असून बम्हो

व जैन लोकांची वस्ती फारच थोडी आहे. कटक येथे सैन्याची किंवा नांदीची वारीक तार काढून जरीकाम फार चांगले होते अशी ख्याती आहे. जवळच महानदी आहे. ओरिसा विभागाचे हे मुख्य ठाणे असल्याने येथे विभागातील सर्व मुख्य अधिकारी असतात. वॉल्टिस्ट मिशन कॉलेज व रॅन्डोल्फ कॉलेज येथे आहे. वैद्यक शिक्षणासाठी एक शाळा आहे. गणेशघाट रस्त्यावर कटक बँक आहे.

कॅंटन—(खरे नांव कांगचौफु) हे वाहर चीन देशातील कांगसुंग प्रांतात पलनदीच्या पूर्वे तीरावर असून मोठ्या लोकसंख्येचे व्यापारी शहर आहे. कॅंटनबाहेरच्या काही भागांमधील कोट आहे. त्याचा परिघ ६ मैल आहे. पूर्वेकडून पश्चिम दोंकाकडे जाणारी एक भिंत कॅंटन शहरातून जात असून ती शहराचे दोन भाग करते. उत्तरेकडील भाग मोला असून जुना आहे. दक्षिणेकडील भाग लहान असून नवा आहे.

वाहरात एकंदर ६०० रस्ते असून ते लांब, सरळ व अंदद आहेत. लोकांच्या बालीरीती व सरकारचे दुर्लक्ष इत्यादि गोष्टींचा विचार केला तरी कॅंटन शहराची व्यवस्था चांगली असून, एकंदरीत हे शहर स्वच्छ आहे असे म्हणावे लागते. बरे लहान व्यसतात. क्वचित् दुसजली घरे दृष्टीस पडतात. जगातील कोणत्याही भागात तयार झालेल्या गोष्टी येथे मिळतात. येथील व्यापारी हुदार, मेहनती व आदर-शाले आहेत.

कॅंटन येथे चण्याच इमारती व देवळे आहेत. परंतु विशेष वाखाणण्यासारखे असे काहीच नाही. येथे दोन मज्य मंदिरे आहेत. त्यापैकी एकाचे नांव कांगटा असे आहे. येथे एक मखीद आहे व ती दहाव्या शतकात कॅंटनला येणाऱ्या अरबी दर्यावरील लोकांनी बांधलेली आहे. दुसरे मंदीर तेराव्या शतकात बांधिले असावे असा तर्क आहे. कॅंटन शहरातील सर्वात मोठे असे एक बुद्ध मंदीर होणान घेथे आहे. त्याला चिनी भाषेत हेच्यंग्से असे म्हणतात. याच्या खेरीज दुसरी महत्त्वाची देवळे म्हणजे पांचवी देवांचे देऊळ व 'दीर्घायुष्यदामक' देऊळ ही होत. या देवळां-समोरील भागात बहुतेक भिकारी, निरधोगी व आळशी लोकांचा मरण असतो. मूर्ति मुद्येय भागात असते व तिच्या-पुढे नेहमी दीप ठेविलेला असतो.

सरकारी अधिकाऱ्यांचे वंगले जुन्या भागात आहेत. गव्हर्नरजनरलचे राहण्याचे ठिकाण नव्या भागात होते. परंतु १८५६ साली तोफांच्या मान्यांत त्याचा नाश झाला. कमांडर इन चीफचा वंगला जुन्या शहरात आहे. सर्व कॅंटनशहरांत तो प्रेक्षणीय आहे असे म्हणतात.

कॅंटन व कलकत्ता एकाच अधिकाशाजवळ आहेत, तरी पण कॅंटन वरचे थंड आहे. मेपासून आक्टोबरपर्यंत कायतो उन्हाळा असतो. वार्षिक वर्षभर हवा थंड असते. येथे संघर्षी रोग इतित्त होतात.

७७४५३

केप ऑफ गुडहोपच्या मार्गाने चीन व युरोप यांमध्ये दळणवळण प्रथमतः १५१७ त सुरू झाले. त्या वेळेस पोर्तुगालच्या एमॅन्युएल राजाने आपला परराष्ट्रीय बंदोळ आठ जहाजांसह चीन देशास पाठविला. त्यात चीनच्या वादशाहाने कॅंटन येथे व्यापार करण्याची परवानगी दिली. एलिझाबेथ राणीच्या वेळेस इंग्लिशांना कॅंटन येथे बसवार स्थापन करून व्यापार करण्याचा घाट घातला. परंतु त्यांचा प्रयत्न फसला. इ. स. १६२८ त ईंग्रजांची काही जहाजे कॅंटनला आली. परंतु पोर्तुगीज लोकांच्या विधासघातकी कृत्यामुळे वेचनास होऊन बुद्ध होण्याच्या वेतात होते. पण मोठ्या मुशिकलीने तह झाला. १६८५ नंतर वादशाहाने युरोपियन राष्ट्रांना कॅंटनशी व्यापार करण्याची परवानगी दिली. पुढे ईस्ट इंडिया कंपनी एकत्रित झाल्यानंतर वादशाहाने एक फार्मान काढिले. त्याप्रमाणे परराष्ट्रीय व्यापार फक्त कॅंटन वंदराशीच होऊ लागला.

चहाचा प्रचार प्रथमतः इंग्लंड देशात १६६४ साली सुरू झाला. १६८९ त दर पांडाला ५ पिलिंगि वापरमाणे जकात बसविली. या वेळेपासून १८२४ पर्यंत ईस्ट इंडिया कंपनीच्या कॅंटनशी व्यापाराचाच मका होता. कंपनीचा मका संपल्या-वर देखील स्थानिक अधिकाऱ्यांचे जुळूच चालू होते. त्यामुळे १८२९ साली ग्रेटब्रिटनने बुद्ध पुकारले. संघर्षाच्या फतुलीवर तह झाला. परंतु दक्षिण चीन देशात बुद्ध वाळू राहिले व त्याचा शेवट १८४२ साली नानकिंगच्या तहाने झाला. या तहाने शांघाय, निंगपो, प्युची आणि अमोय या वंदरांशी व्यापार करण्याची परवानगी इतर देशांच्या लोकांना मिळाली. शिवाय कॅंटन शहरात गाण्याची मॅकेजिक देखील या तहाने दिली. ही शेवटची अट चिनी लोकांना पाळली नाही. अर्थात या कारणाने व दुसऱ्या पुष्कळ कारणानां १८५६ साली पुन्हा बुद्ध पुकारण्यात आले. ल्येच काही चिनी लोकांच्या योजीने परराष्ट्रीय बखारी लुटण्या व जाळपोळ करून पुष्कळ बुक्कसज केले.

या सर्व तंत्र्यांत युरोपियनांकडे सुर्वेच दोष नव्हता असे माने नाही. उलट त्यांनीच मतलबाघाटी अरेवारी चालविली होती. ग्रेटब्रिटनच्या प्रतिनिधीची जुलुमी कृत्ये या लडाईले कारणभूत झाले असे व्हि. स्मिथ देखील म्हणतो (दि ऑक्स. इंडिया. १९२०. पान ७११).

एक वर्षानंतर सर चार्ल्स स्ट्रॉबेन्डी याने हल्ल करून कॅंटन शहर घेतले. १८६१ पर्यंत त्या शहरात फेंच व इंग्लिश फौजा असून राज्यकारभार दोन ईंग्रज व एक फेंच मिळून एका मंडळाच्या देखरेखीखाली होत असे. सैन्य गेल्यानंतर सर्व देशाच्या लोकांना व्यापार करण्यास कॅंटन खुले करण्यात आले.

तह झाल्यानंतर परराष्ट्रीय व्यापाऱ्यांना राहण्यासाठी म्हणून एक वसाहत स्थापन केली. तिचा नाव खर्च ब्रिटिश सरकाराने व बंदीची फेंच सरकाराने घेतला. या वसाहतीचे

नांव शामाएन असे आहे. या ठिकाणी धाऊक व्यापारी, मुख्य व्यापारी व द्याऊ राहतात.

येथील लोकसंख्या (१९१७) सुमारे ९,००,००० आहे. परकीय लोक सुमारे ४०० आहेत. कॅटन हें कायद्यां व कागसी येथील प्रांताचे मुख्य ठिकाण आहे येथील मुख्य अधिपती गव्हर्नर जनरल अथवा ज्येष्ठ सराफा असतो व धाचा दर्जा नानकिंगच्या खालोखाल साम्राज्यांत महत्त्वाचा आहे. १८८९ साली बांधलेला एक टाकसाळ येथें आहे. तीत ताच्याचे व इतर हलके नाणे पाडतात.

कटनी—मध्यप्रांतातील जबलपूर जिल्ह्यातील मुरवारा तालुक्यातील रेल्वेचे गंजगन. येथून विनासपूरपर्यंत बंगाल-नेगपूर रेल्वेचा १६८ मैलाचा फाटा आहे, व जी. आर्. पी रेल्वेचा इटारसी-आग्रा लाईनला वीना येथें जोडणारा २३३ मैलाचा दुसरा फाटा आहे या दोन्ही फाट्यांचा कराचीहून कलकत्त्यात जाणाऱ्या प्रवास्यास चांगला उपयोग होतो चुन्याचे व लाल बाळूचे द्याऊ कटनीच्या आसपास फार आढळतात. येथें एक सॅमिटचा मोठा कारखाना आहे. तसेच दारु गाळण्याचा एक व इतर माझ्याने कारखाने आहेत.

कॅटरवरी—हःइंग्लंडमध्ये कॅट परगण्यातील पार्लमेंटरी व म्युनिसिपल बरो लंडनच्या पूर्व-आग्नेय दिशेकडे साउथ ईस्टन ऑर्ड चॅंथम रेल्वेने ६२ मैलावर असून येथें चर्च ऑफ इंग्लंडचे आर्चविद्याप राहतात. येथील लोकसंख्या (१९२९) २३,७२८ आहे हें शहर स्टार नदीवर आहे ५९७ मध्ये कॅटचा ४ वा सॅक्सन राजा एथलस्टेड याकडे रोमहून आन-स्टाइन हा मिशनन्यासह आला. व येथे तो राहू लागल्या-पासून हे शहर आर्चविद्यापने कायमचें स्थान जालें. आन-स्टाइन याने येथे वेनिडिकटाइन मठ बांधला. येथील कॅथेड्रलच्या वेदीच्या मार्गे ट्रिनिटी प्रार्थनामंदिर आहे यामध्ये सेंट थॉमस ऑफ कॅटरवरीचे थडग आहे. याच प्रार्थनामंदिरात आर्चविद्याप वेकेट याचा पूत झाला. याथेकडेच येथे एक आश्रयस्थान आहे. येथें गेहूमी यात्रेकड उत्तरतात. ११७८ नंतर ट्रिनिटी प्रार्थनामंदिरात वेकेटचें उत्तम धडगें बांधलेलें आहे. येथे यात्रेकरुंच्या जुडीच्या झुडी येत असत. जॉसर क्वॉन या यात्रेचे उत्तम चित्र रेखाटले आहे १५३८ मध्ये ८ व्या हेनरीच्या कॅमिशनरानां हे पवित्र स्थान उज्वस्त केले होते येथून जवळच एडवर्ड ब्लॅक प्रिन्स याचे सुंदर थडगें आहे. याशिवाय येथे ४ थ्या हेनरीचे थडगे व सेंट आग-स्टाइनचे पांड आहे येथील आर्चविद्याप साऱ्या इंग्लंड देशाचा मुख्य उपाध्याय असतो. आजपर्यंत येथे एचंदर १६ आर्च-विद्याप झाले कॅटरवरीमध्ये धर्मसंघर्षा संस्था वन्याच आहेत. यात कॅथेड्रलविद्याप सेंट आगस्टाइनचा वेनिडि-कटाइन मठ ही फार प्रसिद्ध इमारत आहे. लेनजाचचा हम्-रस्ता ज्या उंचवटयाजवळून जातो तेथून कॅथेड्रलचा अति

मनोरम देखावा दृष्टीस पडतो. हाय स्ट्रीटवरील गिल्डहॉल, मौल्यवान अवशेषाने पदार्थसंग्रहालय, कलासुवन या या शहरातील मुख्य इमारती आहेत. येथून पार्लमेंटसभेत १ प्रतिनिधी पाठीवतात येथील व्यवस्था १ मेअर, ६ शाल्टरमेन व १८ काउन्सिलर्स मिळून पहातात

इतिहास.—पूर्वी या रोमन-मिडिश शहरास डुरोव्हे-नेम असे नाव होते. सॅक्सन लोक या शहरास कॅटरवर्क म्हणत होते. हे शहर एथलस्टेडचा राजधानी होती. १३ व्या आणि १४ व्या शतकात या शहराच्या व्यवस्थेकरिता दोन वैलिफ व १ मॉनॅ व १ लहान अश्या दोन मदतनीस तसा होत्या. पुढे या शहरास दुसऱ्या, तिसऱ्या व चवथ्या हेनरी-कडून सनदा मिळाल्या १२८३ मध्ये पार्लमेंटमध्ये या शहराचे दोन प्रतिनिधी पाठविण्यात येऊ लागले पुढे १८८५ पासून एक प्रतिनिधी जाऊ लागला आगस्टच्या ४, ५ व ६ तारखास जत्रा भरविण्याचा हक्क ६ व्या हेनरीकडून मिळाला. येथे पुरातन कालापासून धान्य व गुरांचा बाजार भरत असतो.

कटास—पंजाबमध्ये डोल्म जिल्ह्यात मिठाच्या डोंगराच्या मध्यभागी असलेले पवित्र सरोवर ३० अक्षांश ३२° ४३' व प. रेखांश ७२° ५९'. हे पिंड ब्रान्जखानच्या उत्तरेस असून ससुद्रसपाटीपासून २००० फूट उंचीवर आहे. या सरोवरापासून एक प्रवाह निघून शेजारच्या चोअ सैदान शहा गावावरून गंधालखोऱ्यात जातो दरवर्षी हजारो लोक या पवित्र सरोवरात स्नान करण्याकरिता येतात. सर्ती पार्वतीच्या मरणासुळे शंकराला दुःख होऊन त्याच्या जोक्यासून जे अश्रु पडले त्यापासून कटास अथवा वटाअ आणि अग्नीरजवळचे पुष्कर हीं सरोवरे तयार झालीं अशीं आख्यायिका आहे

गंधाल खोऱ्यातून वहाणाऱ्या कटासनदीच्या काठी मूर्ति नांवाच्या डोंगरावर एका स्तूपाने अवशेष आहेत त्याच्या जवळच एक जैन देवालय होतें (त्याचे काहीं अवशेष लाहोरच्या अजयपत्तनाच्यात आहेत) ज्या ठिकाणी महावीराला ज्ञान झाले तें ठिकाण हेंच होय असे म्हणतात. त्याचप्रमाणे काश्मीरच्या सर्वमीमत्वाखालीं असलेल्या राजाची राखणी असें ह्युएनत्संगनें ज्याचे वर्णन केलेले आहे तें सिवप्रति हेथेंच होतें असे म्हणतात.

पांडव वनवासात असता ज्या सातवरात राहात होते ते कटास येथें आहे अंत म्हणतात फर्निगहॅमला येथील जुन्या क्लिष्टाच्या ईशान्य कोपण्याला जवळ जवळ असलेलीं यारा देवळे सापडलीं. इ. स. ६२५-९३९ या काळातल्या काश्मिरी शिलालेखे ते नमुने म्हणता येतील. [आर्च सव्हे रिपोर्ट्स २ (१८७१), फर्निगहॅम-एन्वॉट जिऑग्रफरी ऑफ इंडिया. इं न]

कटोसन—सुंदर इलाग्यातील माहाकाठा संस्थानातील १३ फोडसंस्थान यात २९ गांवे आहेत. येथील ठाकार

मकवाना कोळी आहेत. यांचा मूळयुद्ध ज्ञानताजी अन-हिलवाळ बंधांतील होता. पण त्यांच्या कानोजी नांवाच्या एका वंशजांने एका भिन्न राजाची मुलगी वायको केली म्हणून कानोजी जातीवाहेर गेला. त्यांने सुलतान महंमद बेगडा (४५९ १५१३) याची उत्तम नोकरी बजावल्यावरून त्याला कट्टो-सन संस्थानची जहागीर मिळाली. सध्याचे संस्थानिक गाय-कवाडाळा घालदाण्यादाखल कांहीं रकम देतात. कट्टोसन गांव ही संस्थानची राजधानी आहे.

कट्टेगैरी—हें कलादुर्गाच्या आग्नेयांत १२ मैल व वदामीच्या उत्तरेस १२ मैलावर एक जुने तटवर्दीचें शहर आहे. गांवांत एक दृष्टमंताचें देऊळ आहे. त्याजवळ दोन फानडी लिपींत शिखरेख आहेत. यांतील १०९८ सालचा दक्षिण चाळख्य रूहावा विक्रमादित्य (१०७५-११२६) याचा आहे. दुसऱ्या शिखरेखाची तारीख जवळ जवळ हीच आहे. कट्टेगैरी हें मद्रास सदर्नमराठा रेल्वेच्या गद्दग-होटिंगी फांट्यावर स्टेशन आहे.

कट्टा—(मिरानपूर कट्टा) संयुक्त प्रांतांतल सह्याद्रिपार्वत जिल्ह्यांतल तिल्हर तहसीलींतल एक गांव. हें औंघ रोहि-लखंड रेल्वेने जोडलेलें आहे. लोकसंख्या (१९११) ६२०९. ज्या गांवांत बहुतेक घरे मातीची आहेत. येथें एक दवाखाना, पोलीसचे ठाणें व अमेरिकन मेथॉडिस्ट मिशनची एक शाखा आहे. कट्टा व थरेली जिल्ह्यांतल फत्तेगंज (पूर्व) यांचे दरम्यान एका वाजूस इंजिन व अयोध्येचे नवाब व दुसरे वाजूस रोहिले अशी लढाई होऊन रहमतखानच्या हाताखालच्या रोहिल्यांचा पराभव झाला (१७ एप्रिल १७७४). या लढाईने रोहिलखंड अयोध्याप्रांतास जोडण्यांत आले. येथून वराचसा कच्चा माळ वाहेर जातो. येथें एक शाळा आहे.

कटा, जि ल्हा.—उत्तर ब्रह्मदेशांत, मंडाले विभागांतल जिल्हा. त्याचा बहुतेक भाग इरावतीच्या काठी असून यांचे एकदरक्षेत्र फळ ६९९४ चौरस मैल आहे.

मर्यादा:—उत्तरेस वरचा विद्विन व थिक्किना जिल्हे; पूर्वेस कौले नदी मोगभित संस्थान, थेलीनदी व इरावतीनदी; यांची दक्षिण सरहद्द र्थीमाइन्प व थैवो जिल्ह्यापर्यंत; व पाश्चिम सरहद्द वरच्या विद्विनपर्यंत गेलेली आहे.

स्वाभाविक वर्णन: प्राणी, हवामान, इत्यादि:—इराव-तीच्या पूर्वेकडील लहानसा प्रदेश सोडला असता जिल्हाच्या बहुतेक भाग डोंगराळ आहे. गंगी, सिनवृन व मंगिन या डोंगराच्या मुख्य रांगा असून त्यां स्थूलमानानें दक्षिणेपरत जातात. डोंगर फारसे उंच नाहीत. मंगिन रांगांतल मँगटोन हे शिखर सर्वांत उंच असून त्याची उंची समुद्रसपाटीवर ५४५० फूट आहे. इरावती, कोंके, थैली, मेस, मू व नम्विन या जिल्ह्यांतल मुख्य नद्या होत. जिल्हाच्या मध्यभागांत, नया स्टेशनच्या पश्चिमेस ५ मैलांवर

इंजें नांवाचे सरोवर आहे. मंगिन डोंगरांत कांहीं ठिकाणी सुवर्णयुक्त गारगोटी आढळते; व गंगी डोंगरांत दक्षिणेकडे अभ्रक व उत्तरेकडे ग्रानाइट हे पदार्थ थोड्या प्रमाणांत आहेत. वाय, पित्ता, हृती, गवा, हसंग व अस्वल हे कटा जिल्ह्यांतल जंगली प्राणी होत. येथें रानडुकरेहि पुष्कळ आहेत. येथील हवा वाहेट असून मलेरिया व इतर तापांच्या साथी नेहमीं सुरु असतात. उन्हाळ्यांतल सर्वांत गरम उष्णमान १०५° व हिवाळ्यांतल सर्वांत कमी उष्णमान ४५° असतें. हिवाळ्यांत दंव पुष्कळ पडतें. कटा येथें वार्षिक पाऊस सरासरी ५८ इंच व इतर ठिकाणी ४२ ते ६७ इंचपर्यंत पडतो.

इतिहास:—जिल्हाच्या प्राचीन इतिहासासंबंधी सवि-स्तर माहिती फारशी उपलब्ध नाही. अकराव्या शतकांत पगन येथील अनघरत राजानें बुद्धाचे अवशेष शोधण्याकरितां निनांत प्रवास केला त्यावेळीं, त्यानें राज्य व चीनचा प्रदेश यांच्या दरम्यानची सरहद्द निश्चित होऊन, इथीलच्या कटा जिल्ह्यांत रझाणाच्या त्यावेळच्या टोळ्यांनीं ब्रह्मी सत्ता मान्य केली असें म्हणतात. कटा जिल्हाच्या वन्याच गापांत एके काळी काचिन लोक रहात होते; व ब्रह्मी भाषण ज्ञान लोकानीं त्यांचा उत्तरेकडे हाकून दिलें असा समज आहे. परंतु त्याच्या खरेपणाविषयीं वराच संशय आहे. चिनी सैन्यानें हि या जिल्हावर स्वारी केली होती; तिसर्या येथें त्यानें आपले ठाणें दिलें होते; परंतु त्याला लवकरच हाकून लावण्यात आलें. इ. स. १८८३ त, जिल्हाच्या उत्तर भगावर, उत्तरेकडील काचिन लोकांनीं स्वारी करून पुष्कळ गावे गळवी व वराच प्रदेश उध्वस्त केला.

इ. स. १७८६ त कटा जिल्हा ब्रिटिशांच्या ताब्यांत गेला. बुंठा संस्थानचा साववा मोंग औंगम्यात याच्या विधायणावरून बुंठोच्या लोकांनी १८९१ त बंड केलें होतें. परंतु त मोडलें जाऊन ब्रिटिशांनीं बुंठो संस्थान कटा जिल्हास जोडले.

म्यझेदी, श्रेयाचे, एंगतळ, म्यथेंदन, व थैवांथ हीं जिल्ह्यांतल प्रासिद्ध पवित्र देवालय आहेत.

लोकसंख्या:—१९२१ मध्ये जिल्हाची लोकसंख्या २५३७२५ होती. थैवो व मंडाले जिल्ह्यांतल लोक आल्या-मुळें येथील लोकसंख्या वाढली आहे. स. १५ पक्षां अधिक लोक वीढ आहेत. बहुतेक लोक ब्रह्मी भाषा बोलतात. शिवाय पश्चिमेकडे कट्ट व उत्तरेकडे ज्ञान आणि काचिन या भाषा प्रचारांत आहेत. स. ७७ लोकांची उपजातिचा शेत-कीवर होते.

शेतकी:—जिल्हाचा बहुतेक भाग डोंगराळ असल्या-मुळें, डोंगरावरून वहात आलेला गाळ सांचून जेथें साधारण सपाट जमीन घनलेली आहे त्या ठिकाणीं भाताची लागवड होते. तीळ, चहा व तंबाखू हे निरसहि थोड्या प्रमाणांत होतात. या जिल्ह्यांत सामान्यतः गार्ड वेलोंपक्षां, म्हत्की रेडे जास्त उपयोगांत आणले जातात.

जंगल.—जिल्ह्यातील जंगलचे एकूण क्षेत्रफळ ४००९ चौ. मे. आहे. जंगलत मुख्यत सागरी झाडे आहेत. कळक व वेतहि पुष्कळ मिळते.

खनिज पदार्थ.—या जिल्ह्यात सोने, तांबे, लोखंड व चिसे हे धातू सापडतात. काही उपपर्वत क्षेत्रात येथे एक इरिडश कंपनीने खणीतून सोने काढण्याचे काम चालू ठेवले होते, परंतु सध्या ती खाण बंद आहे तथापि हुंडे पोटाविभागात पुष्कळ ठिकाणी व वनमीकमध्ये काही ठिकाणी प्रवाहाच्या पात्रातून सोने घेऊन काढण्याचे काम अद्यापि चालते हा प्रदेशाला पूर्वी “थेप्रदेश” म्हणजे सुवर्णभूमि म्हणत. थॅथोडा, गणपन, गणनथ्या व तमन येथे थोडे वहुत लोखंड सापडते. परंतु लोखंडाचा खानिक व्यापार मुळीच नाही म्हटले तरी चालेल. मोंक, माँहण, व मोंकिन येथे चिसे आहे परंतु हल्ली ते खणीतून काढत नाहीत सि.दोंग येथे तांबे सापडते, परंतु शिवाप्रमाणे त्याच्याही खाणी बंद आहेत. माँहू येथे मंगस (जेड) व कडा टाऊनशिपमध्ये हळुन्या प्रतीचे शॅक्सीअर थोड्याबहुत प्रमाणात आढळते. हा जिल्ह्यात खान्या पाण्याच्या विहिरीपासून थोडे मीठहि तयार होते.

व्यापार व दळणवळण.—येथे कलाकौशल्य अथवा कारखाने मुळीच नाहीत. बहुतेक लोकांची उपजीविका शेतकामावरच होते. काही थोडे लोक इमारतीचे लाकूड तोडण्याकडे गुंतलेले असतात इमारती लाकूड, कळक (बापू) वेत व जंगलातील दुसरे फिरकीक तिनस व तादूळ हे मुख्य निर्गत तिनस होत. लोखंडी तामन, सूत व सुतीकापड, रेथीम, जपानी छत्रया कुंमार सामान, व मुलाभ्याची भाडी, ताल, राकेल व मीठ हे मुख्य आयात तिनस आहेत.

सवोग.—भितकिया रेल्वे या जिल्ह्यातून ईशान्य दिशेने ११५ मैलपर्यंत गेलेली असून कॉलिन, हुंडो, इंडो, माँहू, मोहनिन व इतर ठिकाणी तिची स्टेशने आहेत. नवापातून आशिय दिशेने कडापर्यंत एक गारा गेली असून तिने मुख्य फाटा इरावतीशी जोडला गेला आहे. जिल्ह्याच्या पूर्वे भागात इरावती नदी हेच दळणवळणाचे मुख्य साधन आहे. जिल्ह्यात ल पब्लिकवर्कस प्रात्याच्या देगरेखीजाली असलेल्या रस्त्याची लांबी १८५ मैल असून बहुतेक रस्ते कच्चे आहेत.

राज्यव्यवस्था.—येथील राज्यकारभाराच्या सोयीकरिता जिल्ह्याचे तीन पोटाविभाग केलेले आहेत ते—(१) कडा, यात कडा, तिमग, मंग व डंडा हे तालुके अथवा टाऊनशिप आहेत. (२) हुंडो, यात हुंडो, कॉलिन, व पिनल्यू हे तालुके, व (३) वनमीक. तालुकाधिकार्याच्या हाताखाली ५३० गावपाटाल आहेत. जिल्ह्याला मुख्य टेग्युटिकमिशनर असून त्याच्या हाताखाली नेहमीचे कामगार असतात १९०३—०४ साली जिल्ह्यातल जमीनमहसूल १९९ उख ४ व एचदर उत्पत्त ६.४८ लक्ष र. होते.

तालुका.—वरच्या ब्रम्हदेशातील कडा जिल्ह्यातील तालुका. उ अ २३°५३' ते २४°५९' व पू. रे. ९२°१०' ते ९३°४२' क्षेत्रफळ ११५२ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) २५४२८ या तालुक्यात ८२ खेडी व कडा हे एकच गाहूर असून ते मुख्य ठिकाण आहे. वराचवा भाग मॅली असून त्यामध्ये शिकारीची आपदे पुष्कळ आहेत १९०३—०४ च्या पुरवणीदखल केलेल्या मोजणीवरून या तालुक्यात ११ चौरस मैल जमीनीत लगवड केली होती असे समजते.

वाहूर.—कडा जिल्ह्याचे (वरचा ब्रम्हदेश) मुख्य ठिकाण. उ. अ. २४°१०' व पू. रे. ९६°—२१' लोकसंख्या (१९०१) २९३१. येथे वाजोर भरतो व काही सार्वजनिक इमारती आहेत. येथील दहाखान्यात २३ रोग्यांची सोय आहे.

कडुमर.—(कडुवर) राजपुताना अलवार संस्थानातील एक तहसील व गाहूर. हे ८०० वर्षापूर्वी वसलेले आहे. येथे एक किल्ला, पोष्ट ऑफिस व एक प्राथमिक शिक्षणाची शाळा आहे. या तहसीलीत ४८ खेडी आहेत जो सं (१९११) ४०५८०. रकबा ९० वस्ती हिंदूंची आहे. मोंगलाच्या अमलात ही तहसील आश्र प्रालस जोडली होती पण जवळपासून जवळ असल्यामुळे जयपूर संस्थानाचाच हा भाग असे समजले जात असे. १७७८ पासून १७८४ पर्यंत येथे मोंगलाचा प्रत्यक्ष ताबा असे पुढे १७८४ मध्ये मराठ्यांनी जिंकून येथे आपला अंमल सुरू केला मराठ्यांच्या जुलमांना द्रासून येथील लोकनी १८०५ मध्ये महाराज राजा भक्तवार्तसेव यांनी सद्दत मागितली. भक्तवार्तसेवानी वरंचसे सैन्य पाठवून मराठ्यांना हाकून लाविले व किल्ला आपल्या ताब्यात घेतला, पुढील वर्षी म्हणजे १८०३ साली लॉर्ड लेकवूडने पराभव पावून पळत असता मराठ्यांच्या सैन्याने कडुमरच्या जिल्ह्यावर तोफा उगल्या व अलवारच्या फोर्जेस पळवून लाविले. याच सैन्याचा पुढे तीनच दिवसांनी लासकरी येथे पराभव झाला

लवार्हेपूर्वीच कडुमर तहसीली भरतपूरच्या महाराजास देण्यात आली होती, परंतु त्याने आपले ईश्रजशी वारलेले करार मोडल्यामुळे १८०५ साली या तहसीलीचा ताबा अलवारकडे गेला.

कडाडिया—मध्यहिंदुस्थानात भोपावर एनन्तंमधील एक “भूमिघात”.

कडधान्य—या वर्गात द्विदल धान्ये घेतात व त्यात मुख्य पोपक ह्वज (ग्रीट्ट) असते हा पदार्थ फार पोष्टिक व भाषिकवर्धक असतो पाश्चात्य देगात मास साह्यायने जे काम होते तेच काम बहुतेक कडधान्य साह्यायने मनुष्य प्राण्यांच्या शरीरात वटून घेते याच तत्वावर तुणधान्ये व कडधान्ये या दोहोची खाण्याच्या धान्यात आर्यांच्या पूर्वजांनी मोठी सांगट घालून ठेवली आहे. या धान्याच सांड मळ असून ते जमीनीत सोलपयंत जाते. या वर्गात काही

पिकांची खोडें अर्धचट वेलीसारकीं (उदा. बाल, चवळी, मूग, कुळीय इ.) असतात व काहींचीं (उदा. ताग, तूर, गवारी) खोडें ताळ उर्भा राहतात. या झाडांच्या पानांस तीन किंवा तिहापेक्षां जास्त लहान पानें असतात. या सर्वांचें बीं किंवात येतें. या पिकांच्या मुळ्या जमीनीत खोल जातात झणून जमिनीची मर्यागत, नांगरट, वगैरे खोल करावी लागते.

कडधान्याच्या झाडें हवेंतील नायट्रोजेन शोषून घेतात. हवेंतून नायट्रोजेन घेणारे अति दूष्य अंतू यांच्या मुळ्यावर ज्या लहान गोळ्या असतात त्यांत राहतात. या झाडांचीं मुळें जमीनीत राहिलीं झणजे त्यांतलें नायट्रोजेन जमिनीत साठून राहते. हरभरा, लास, मसूर, वाटाणा, हीं मुख्य रचणीतील कडधान्यें होत. पाकीचीं खरीपांत भरितात. काहीं दोन्ही हंगामांतही होतात. खरीपांतलें कडधान्यें हीं उवारी, वाजरी, कोद्रा, नाचणी वगैरे पिकांबरोबर मिसळून पेरतात. मूग, उददि, कुळी, ह्यांचा कडधान्यातच समावेश होतो. ह्या धान्यांसंबंधानें विस्तृत माहिती पहावे अस्त्यास ती त्या त्या शब्दाखालीं पहावी.

कडान, संस्था न—सुंदर इलाहा. रेवाकाठील छोटे संस्थान. १८७२ त यांत १०० गावें होती. संस्थानांत इतिहास फारसा सांपडत नाहीं. भाटांच्या झणत्याचहून असें दिशेंत की पंचमहालांतलें झालीट कहराचा संस्थापक. जो बालभरिंग त्याचा एक लिमदेवकी नांवाचा वंशज सध्यांच्या संस्थापका मूळमुदय होय. लिमदेवकीच्या देहेपासून कडान स्वतंत्र आहे. मुंध, ईंगरपूर व बलारिनोर आदीं कडानच्या नेहेमीं लढाया होत. ह्यांमुळे त्यांच्यांत फारसें रुढय नाहीं. या भागांतील ह्या रंगट आहे; व सर्व प्रदेश डोंगराळ आहे.

गा व.—कडानसंस्थानाचें (रेवाकाठा, मुं. इ.) मुख्य ठिकाण. येथील ठाकुराचा किंवा राजवाडा एका निशु-ळ्या मुळ्यावर बांधलेला आहे.

कडाप्या, जि ल्हा.—मद्रास इलाख्यांत असलेल्या जिल्हा-पैकी अगदीं आग्नेय दिशेचा जिल्हा. क्षेत्र फ. ८७२३ चौ. मै. तेलगू भाषेंत कडापा याचा अर्थ " दरवाजा " असा असून कडाप्या गांव हें तिथपति येथील पवित्र ठिकाणीं जाण्याचा दरवाजा असल्यामुळे यांत हें नांव पडलें.

मर्यादा:—उत्तरेत कुन्तुल; पूर्वेस, नेलेर; दक्षिणेंत उत्तर अर्कोट व म्हेंदूर; आणि पश्चिमेस, अमंतपूर.

स्वशासिक वर्गन:—याचे पश्चिमेकडील चार ताडके हैदराच्या पठारांत असून, किन्त्याच्या इतर भागांपेक्षां उंचावर आहेत. या दोन भागांच्या दरम्यान शेषाचलम् व पालकॉट हे दोनर आहेत. उंचवट्यांच्या प्रदेशांतलें जमिन तांदडी, नापीक व मधून मधून खटकाळ आहे; आणि सखळ भवांतील जमीन काळी आहे. नहामलेचे उंगर कुन्तुपसून दक्षिणेकडे गेलेले आहेत.

पेनार ही या जिल्हातील मुख्य नदी पश्चिमेकडून पूर्वेकडे पहात गाडन खोऱ्याच्या सिडवतून नैर्दर

जिल्हांत शिरते. हिला सार्गलेक व कुंदेरु या नद्या मिळतात. चंदेरु, पापझी, व चिन्नावती ह्या नद्या उंच प्रदेशांतून वाहतात व पालकॉट डोंगराच्या सिडवतून नेत्यावर खाल प्रदे-शांत येनारला मिळतात. या सर्व नद्या लहान असून उन्हाळ्यांत त्यांना पाणी नसतें.

या जिल्हाच्या दोन नैसर्गिक विभागांची ह्या भिन्न आहे. कडापा गावाच्या आसपासच्या भागातील ह्या मले-रियायुक्त आहे; व उंचवट्यांच्या बहुतेक भागाची ह्या निरीची व तक्रवा आपणारी आहे. कडापालवळच्या प्रदे-शांत उन्हाळा फार असतो; तेथें मे महिन्यातील उष्णमान सरासरी १५° असतें. या जिल्हांत सर्व ठिकाणीं पाऊस सरखा पडत नाहीं. परंतु येथील वार्षिक पावसाचें मान सरासरी २८ इंच आहे. कधी कधी पाऊस जास्त झाल्या-मुळे खोळांचे तुफान होतें.

इतिहास:—या जिल्हाचा इतिहास म्हणजे यावर शेजारच्या राजांनीं केलेल्या स्वान्याचा इतिहास होय. अकराव्या शतकापासून तेराव्या शतकापर्यंत हा जिल्हा तंजावरच्या चोल राजांच्या ताब्यांत होता. चवदाव्या शतकांत विजयानगरकडे राहून त्यांचा मोड झाल्यानंतर तो गोवळकोंडाच्या कुतुबशाही मुलतानाकडे आला. त्यानंतर उंचवट्याने ताडुके, पूर्वाच्या छोट्या किंदादारांच्या हातांत गेले व अखेर सर्व जिल्हा इंग्रजांच्या हातांत आला.

१६७८ त शिवाजी या सैन्याने हा जिल्हा उध्वस्त करून टाकिला. पुढें १० वर्षांनीं वीरगझेवानें त्यावर स्वारी केली. कर्नाटकच्या युद्धांत, कडाप्याच्या नवाबीन मुझफरजंगाचा पक्ष स्वीकारून विशाखातामने नासिरजंगास मारिलें. १७५२ मध्ये दक्षिणेचा नवा खुमेदार सलयतंगन यानें हा जिल्हा आपल्या ताब्यांत घेऊन त्यावर मुझफरजंगाच्या लहान मुलास नेमिलें. १७५७ त मराठ्यांनीं नवाबाचा पराभव करून त्याचापासून अर्धो मुळूख मिळविला; यांत मुहमकांटचा किंदाहि होता. नंतर ५ वर्षांनीं हा किंदा हैदराअलीनें घेतला, व उरलेला प्रदेशाहि पेशव्यांचा त्यानें प्रयत्न केला. या कामांत माधवराव पेशव्यांनीं त्याला अडवला केला व मराठ्यांनीं मुहमकांटचा किंदाहि परत घेतला, परंतु १७७२ त माधवराव पेशवे मरण पावल्यामुळे हा किंदा व पुढें पाकीचा प्रदेश हैदराच्या ताब्यांत गेला.

१७८२ त हैदर मरण पावल्यावर, टिपूचा सेनापति कमर उद्दीन याच्या ताब्यांत हा जिल्हा होता. टिपूच्या निजा-मर्शा शासिच्या युद्धानंतर १७९६ च्या तहांत, मुहमकांटचा किंदा व जिल्हाचा बहुतेक भाग निजामास देण्यांत आला. टिपूच्या मरणांतर उरलेला भागाहि निजामास मिळाला व निजामाकडून, मदतसैन्याच्या खर्चाकरितां सर्व जिल्हा १८०० त इंग्रजांस देण्यांत आला.

प्राचीन अवशेष:—मुहमकांट व गांडिकोट हे किंदा कुने आहेत. पेनारच्या खोऱ्यांत ऐतिहासिक काळापूर्वीची

दगडाचीं हत्यार, जुनी हिंदु नाणीं वगैरे सापडलीं आहेत सोनापळे व कदिरी येथील हिंदू देवाळये प्रसिद्ध आहेत.

लोकसंख्या — कडाप्पा जिल्ह्याची लो. सं. (१९२१) ८८७९२९ आहे. पुरापाची संख्या लिखापेक्षा वगळत आहे. तेलगू ही येथील मुख्य भाषा आहे.

वेरळ लोकांना फिरणाऱ्या यंत्रणाविनाय, बहुतेक सर्व हिंदू तेलगू वंगणवे व थोडेसे तामील वंगणवे आहेत. मुसलमानांत शेखांच्या भरणा जास्त आहे पण हिंदू मुसलमानांच्या विवाहापासून उत्पन्न झालेल्या दुहेकुळाची संख्याही वरील आहे ते ७३ लोकांची उपजीविका शेतकी-वर अवलंबून असते

शेतकी.—रथवारी व इनामांपद्धति या जिल्ह्यात चालू आहेत चोल्म, कंडु व रानी हीं येथील मुख्य पिके आहेत. याशिवाय तांदूळ, कापूस, तंबाखू, ऊंस वगैरे पिकेही होत.त. शेताळ पाणी पुरविकाकरिता कुनूळ कडाप्पा काल्या, व शीपिलेत नदीला बांध घालून घटलेला काल्या असे दोन काळये या जिल्ह्यात आहेत याशिवाय या जिल्ह्यात पुकळ तळीं आहेत. खाऱ्याहि शेतांना चांगला उपयोग होतो

अंगले —२३६० चौरस मैल जागा अंगलागी व्यापिलेली आहे. त्यापैकी बहुतेक डोंगरावर व टेंकडावर असून सगळ जमीनींवर फारच थोडी वगळे आहेत पुष्टपेट तालुक्यातील पालकोड डोंगरावरची; रथचोटी व सिद्धीत तालुक्यातील व नरमलेवरची अंगले वरील मोठी आहेत.

धंदे व व्यापार.—येथे महत्त्वाचा धंदा सुळींच ताहीं पुष्टपेटचे जरीचे कपडे प्रसिद्ध आहेत प्रोदतूर येथे कापूळ दाबण्याच्या दोन गिरण्या हांगामात चालतात.

सुरय निर्गत मालः—डाळी, हरभरा, एरंडी, चोल्म, चीळ वृद्ध, गूळ, तांदूळ, कापूस वगैरे

सुरय अयात शिक्काः—मीठ, विलायती कापड, माडी नारळ, केरोसीन तेल वगैरे.

प्रोदतूर, जम्मळ मट्टु, वायळपाद, व पुष्टपेट हीं व्यापा-रणीं मुख्य ठिकाणें आहेत या जिल्ह्यात व्यवहार विशेष चालत नाहीं

दळणवळणाचीं साधनें—यात मद्रास रेल्वेचा वायव्य काटा आग्नेय दिशेत पदपादूपासून वायव्येकडे गेलला आहे. हा काटा कडाप्पावरून जातो. साउथ इंडियन रेल्वे दक्षिण तरहीद्वार पिलेवजवळ या जिल्ह्यात शिरून वायव्येकडे जाते. या जिल्ह्यात असलेल्या प्रक्या रस्त्याची एकंदर लांबी ६४२ मैल व कच्छ्या रस्त्याची ६६० मैल आहे.

राज्यकारभारः—कडाप्पा जिल्ह्याचे चार पोटीवभाग आहेत ते येणप्रमाणेंः—(१) रायचोटी, कदिरी, वायळ-पाद व मधवपळे हे तालुके मिळून होणारा मदनपळे पोटी-विभाग, (२) अम्मळ मट्टु, यात प्रोदतूर जम्मळमट्टु, सुलिवंद हे तालुके आहेत, (३) सिद्धीत, यात वद्वेळ

सिद्धीत, व पुष्टपेट हे तालुके आहेत (४) चौथा कडाप्पा. कडाप्पा येथें जिल्ह्याचा कलेक्टर, व इतर भागावर डेप्युटी कलेक्टर, व प्रत्येक तालुक्यावर तहसीलदार आहेत. पिलेट, चि वेळ, कमलापुरम् व कडाप्पा येथे डेप्युटी तहसीलदार आहेत

म्याय इष्पाकीरिता डिस्ट्रिक्ट बच्च, सेवान कोर्ट व मुनफक कोर्ट इतर निरत्साप्रमाणें येथेहि आहेत ट्रेप व हेवा यामुळे येथे खून फार होतात. दुष्काळा या वेळीं दरोड्याची संख्या वाढते.

कडाप्पा येथील म्युनिसिपालिटीखेरीज इतर ठिकाणाच स्व.भिक कारभार जिल्हाबोर्डे, व सिद्धीत, मदनपळे, कडाप्पा व प्रोदतूर येथील तालुकाबोर्डेकडे आहे.

शिक्षण.—शिक्षणाच्या बाबतीत हा जिल्हा फार मागस-लेल आहे.

तालुका.—मद्रास इलाख्यात कडाप्पा जिल्ह्यातील एक तालुका व पोटीविभाग क्षेत्रफळ ५०९ चौ. मै.

दक्षिणेत व पूर्वेत पालकोडा टेकाच्या असून उत्तरेत टेंक-मळ पर्वताची शोळ आहे. लोकसंख्या १००५३५. पाऊसपाणी ३२ इंच. यात कडाप्पा गाव असून ९९ खेडी आहेत. ह्या तालुक्यातून पश्चिम-पूर्व पेत्रारनदी वहाते. कुन्देर, पापणी व वगेर ह्या तीन नद्या तीस येऊन मिळतात. जमीनीत सोरो वगैरे द्रव्ये असल्यामुळे ती पिकत चांगली नाहीं

गा व मद्रास इलाख्यातील कडाप्पा जिल्ह्यातील कडाप्पा तालुक्याचे ७ जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. मद्रासहून रेल्वेने १६१ मैल आहे. व समुद्रपाटीपासून ५०५ फूट उंच आहे. लोक-संख्या १७८०७. पैकी अर्धी लोकसंख्या मुसलमानाची असून हे लोक अगदी निरजर व मर्मवेडे आहेत अर्धी त्यांनी रथाति आहे. नेकनाम खानच्या नावावरून ह्या गावात मुसलमान अभिदानीत वेकनामायाद म्हणत असत गावाच्या दीन वाजूस टेंकच्या असून, सर्व इलाख्यापेक्षा येथे उष्णता फार असते. येथे मलेरियाचा साथ असते. १९७० साली गावळकॅर्याच्या एखाद्या सरदारानें येथें किष्ण उभारला असावा असे वाटते.

१८ व्या शतकाच्या सुरवातीस कडाप्पाच्या पठाण नबाबाच्या शाच्यात मोंगलालचा गुर्तखेरीज कटन प्रदेश आला व वारा महालहि त्याने वेतले ह्या जिल्ह्याच्या वेगळ्या वेगळ्या नबा-वाचा इतिहास जिल्ह्याच्या इतिहासात दिला आहे. सन १८०० मध्ये निजामसरकर रानें हा प्रदेश कंपनी सरकारात दिला. सन १८६८ साली येथे चावणी ठेवण्यात आली कडाप्पा हेडक्वार्टर नावाचे एक इस्थानक आहे येथें एक ट्रेनिंग स्कूल व दांत, तीन हायस्कूल आहेत. दगडच्या खाणीहि चण्याच आहेत.

कडा-लिगी.—मदक्या हिंदू नैराभ्याचा एक वर्ग. कडा-लिगी हें नाव, संस्कृत "कटक" (कटी, आगळी) व "लिंग" (पुष्प जननेद्रिय) या सामासिक शब्दापासून बनले आहे. आपण शिवभक्त आहो! असें हें लोक सांगतात. याना

दुसरं "सेवर" (कदाचित शहर द्रावदाचा अपभ्रंश) असेंहि नांव आहे. जटा वाढवून व गेहूच्या रंगाची वस्त्रे परिधान करून एकजुटीने बहुधा हे हिंडत असतात; पण कधी कधी नगवे उघडे व एकटे असेंहि आढळतात. आपला झेंडिय-निग्रह दाखविण्याकरितां हे जननेंद्रियास एक लोखंडी आंगठी बाळगतात व सांखळी बांधतात. कांहीं कांहीं तें झटूनहि टाकतात. आपल्या कोरट्या जट्टून गंग, जळ पिळून काढणें, शास्त्राखे चमत्कार दाखवून कडा-लिंगी हे लोकांपासून वैसे उपटतात. सेवरांचाच एक सेवर नांवाची पोटजात नरकपाल जवळ वाळीते. दाखपासून दूध तयार करून तें प्राशन करणें, हात चोळून त्यापासून गहू किंवा दुसरें धान्य निर्माण करणें इत्यादि खेळ सेवर करून दाखवितात. सेवर हें नांव सेवर-पासून वनलें आहे. जी. ए. गियरसनला बंगालमध्ये एक कडा-लिंगी भेटला होता. त्याचें जननेंद्रिय एका विशिष्ट पिंज-च्यात बंद करून ठेवलेलें त्याला दिसलें. त्याची किडी मुख्य महंताजवळ असून त्याच्या समतांखेरीज हा पिंजरा खुला करावयाचा नसे. [एन्. एच्. विल्सन-रिश्दिकेअस सेक्ट्स ऑफ दि हिंदूज: ग्रीअर्सेन-मलिक महंमद नाद्रीच्या पदमावतीचं मापतर].

कडाळी—(वृक्ष) जरळ, अजहर, तमन कडाळी पीडनमा इत्यादि नांवां या वृक्षास आहेत. हें इमारती लाकडाचें झाड आसाम, पूर्वबंगाल, चित्तगॉण, ब्रह्मदेश, छेया नागपूर आणि हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर सांपडतें.

उपयोग व वर्णनः—या द्रावदाच्या उत्पत्तीची विशेषशी काळजी घेत नाहींत. ३०। ३५ वर्षांचें झाले असतां हें झाड वटतें अथवा तोटण्यालायक होतें. जहाजें, बोटी, गाऱ्या वगैरे करण्याकडे या लांकडाच्या उपयोग करतात. पाण्यात या झाडाचें लांकूड फार वेळ टिकतें, पण जमीनीत माघ तें लवकर कुजतें.

व्यापारः—बरो टेकल्यांवर जेवढें म्हणून लांकूड निघतें, तेवढें सारें बंगालमध्ये विक्रीकरितां जातें. या टेकल्यांवरील एका उभ्या झाडाची किंमत ६ रुपये असते असें सांगतात. काचरमध्ये दरवर्षी २०,००० वनफुटांची निर्यात केली जाते.

कडिया-कुंभारांची एक जात. ही गुजराथेंत आढळते. मडकी करणाऱ्या कुंभारांपेक्षां आपणाला हे श्रेष्ठ समजतात. अमरेळी प्रांतांत तर यांची स्वतंत्र जातच वगळी आहे. यांस विटा पाडणारे किंवा चुनाग म्हणजे चुनखडीवाले असेंहि म्हणतात. यांची संख्या १०४३९ असून ते मुंबई इलाख्यांतच आढळतात. दिसण्यांत व पोशाखांत यांच्यांत व इतर कारागीर लोकांत फरक नाहीं. यांची घरे लहान असतात. बांचे मुख्य अन्न म्हणजे वाजरीची माफर व डाळ. मांसमच्छर दाग वगैरे ते चोरून पितात. त्यांच्यापैकी कांहीं गवंच्याचेहि काम करतात. मुख्य विटा पाडणारास मेली म्हणतात. घर बांधण्याच्या कामांत तो मुख्य सुतारास मदत करतो व हातापालच्या

गर्दजांवर देखरेख ठेवतो. छिपा, गोळ, बोळी वगैरे जातमाई-वरोवर त्यांची व्यापारविषयक रपदां चालू असते. त्यांच्या धंद्यांत त्यांस चायका मदत करीत नाहींत. परनामी, त्यार्मा-नारायण, रामानंदी व कवीरपंथी या पंथांचे हे लोक अनुयायी आहेत. हिंदूंचे उपास्तापास व सणवार हे पाळतात. भुताखेतां-वर यांचा विश्वास आहे. जन्म, विवाह, मृत्यू वगैरेविषयक संस्कार इतर कारागीर लोकांप्रमाणेंच असतात. घटस्फोट, पुनर्विवाह हूड आहेत. शिष्ट मंडळी जाणेंतील मांटेण तेंटे मिटवतात. फारच थोडे लोक शाळेंत मुलें पढवितात.

मु सु ल मा नी क डि थः—मुसलमान कडीया फार थोडे आहेत व ते बहुतेक वाटलेले हिंदूच होत. या सुनी पंथाच्या कडियांत उत्तर व दक्षिण गुजराथ या वसाहतप्रांतांमेदा-मुळें आपापमेद दिसतात; व दक्षिण आणि उत्तरकडियांच्या चालीरीतीहि वेगळ्या वाटतात. लघे आपआपसातच होतात.

कडिया.—कडिया ही पूर्वी क्रीट घेटाची राजधानी असून व्हेनिसच्या सत्तेच्या वेळचे मोडकळीस आलेले किर्दहि येथें आहेत. येथें ग्रीक धर्माध्यक्ष (आर्चबिशप) रहातो. या वाहरची लोकसंख्या १९१५ साली २५१८५ होती व त्यापैकी सुमारे निम्मे लोक ग्रीक मुसुलमान होते.

सरासन लोकांनी ९ व्या शतकांत हें शहर वसविलें व पुढें रोमच्या लोकांनी याला तटबंदी केली. तुर्क व व्हेनिसचे लोक यांच्यांत येथें लढाई झाली.

कडी-प्रांत—उत्तर गुजराथ. बडोदें संस्थानांतील एक प्रांत. उ. अ. २३° ते २४° ९' व प. रे. ७१° १५' ते ७१° ५०' क्षेत्रफळ ३०५० चौरस मैल. गायकवाड राज्यांतील चार प्रांतांपैकी सर्वांत जास्त उत्पन्नाचा हा प्रांत आहे. उत्तरेस पार-नपूर आणि राधनपूर हीं संस्थाने; पश्चिमेस, राधनपूर आणि अहमदाबाद (जिल्हा); दक्षिमेस अहमदाबाद आणि रोडा हे जिल्हे; पूर्वेस महीकोटा, संस्थाने. या प्रांतातील वचच भाग सावरमती नदीच्या पाश्चिमेस वसलेला आहे. यांत सावरमती, सरस्वती आणि वणा या नद्या प्रमुख होत.

या प्रांतातील बहुतेक जमीन लागवडीखाली आहे. बहुतेक सर्व प्रांत गायकवाड राज्यांतील अत्यंत निरोगी भाग म्हणून समजण्यांत येतो. लो. सं. (१९२१) ९००५७८.

इ. स. १८९९-१९०० च्या दुष्काळामुळें या प्रांतावरील लोकसंख्येस बराच धक्का वसलेला स्पष्ट दिसतो. या प्रांताचे १० तालुके अथवा महाल असून दोन पेटे आहेत. पाटण, विसनगर, सियपूर, वडनगर, कडी, उंझा, मेहसाणा (प्रांताचें मुख्य ठिकाण), विजापूर, चानसमा, खेरालू, लाडोल, कळेल, विल्यम, आणि उमटा हीं मुख्य गांवां या प्रांतांत आहेत.

सुमारें शेंकडा ८० एकर जमीन रेंताड असून योग्य खत व पाण्याचा सोय असल्यास या जमिनींत उत्तम रॉक येते. विहिरींच्या पाण्यावर येथील वापराती पिके अवलंबून आहेत. येथील मुख्य पिक वाजरी, ज्वार, मूट, बंदी, बरी, कोश, हरभदा व कडधान्य हीं होत. इ. स. १९०४-५

साली अफूची लगभग १२२-२ एकर जमीनीत ऊरण्यात आला होती. ऊरणाचे व रेजमाच सुत जाण व सुती कापड विणण हे या प्रांतातील मुख्य उद्ये होत. १९११-२ साली सुमार ६० लाख रुपये जमीनीचा वसूल झाला होता. दर पभरा वर्षी जमीनीचा पहलणी करण्यात येते या प्रांतात १२ म्युनिसिपालिटीय आहेत. प्रांत. थिकारी पास सुभा ही सहा आहे. अयमरी उत्पन्न तान-राखार आहे.

ता. लु. का. नवोद सस्थान रुई प्रांताचा नर्दलेकडील तालुका क्षेत्रफळ २३१ चौरस मल लो स (१९११) ७९१९८ या तालुक्यात कडा हा मोठा गाव व १२१ रेशी आहेत. जमीनमहसूल (इ. स. १९०८-९) २५८००० रुपये.

गा. व. नवोद सस्थान रुई तालुक्याच मुख्य टिमाण हे राजपुताना मालवा रेल्वेच्या तालुके नावाच्या स्टेशनपासून निघालेल्या गावकवाड सस्थानच्या एका रेल्वेच स्टेशन आहे. उ. अ. २३° १८' व २२° ७२' २' लोकसंख्या (१९११) ११५५६ इ. स. १९०४ पर्यंत हे कडा प्रांतच मुख्य टिमाण होते. यथाल विद्या निमित्त उच्चवद्याच्या अधेश्वर असून लहानसाचे आठ शिक्षाच्या भिंता घिटा या असून त्या पुष्कळच जाड आहेत. विद्यात रग-महाल नावाचा वाटा असून सरनारायणा नावाच्या इमारतीत पर्वी सन्याचा रुचरा व इतर कचेच्या होत्या. रस्ते फारच अरद आहेत. ग्रामील म्युनीसिपालिटीस सस्थानाकडून सालीना २७०० रुपये मदत मिळते. गावात व्यापार फारसा नाही. येथील छावणीत सस्थानातील शेरसे सैन्य असत. येथे चौद चानलें तयार करतात. जस्ताचा व पितळचा भांडीसुद्धा येथे बनवतात. जस्ताच्या भांड्याची ट्रेण विशेषतः पाणी धुड राहिल अशा, फेलेली असते.

इतिहास — दमाजी गानकवाडान येथील वावी लोकाना हाकून देऊन आपला मुलगा उदेंद्राव याला हा भाग जहागीर म्हणून दिला. पुढे या जहागीरावरून आपल्यात भाडणे सुरू झाली व १८०२ च्या सुमारास इमिलगानी महाराजर्वा पासूनच रुडीच स्वामित्व कायमचे आपणावडे घेतले.

फंडी — तालुकेंतमथार ह अवान्चिन शहर एसा सरा चराच्या छाटी वसले आहे. समुद्रसपाटीपासून त्याचा उंचा १७१८ फूट असून शिली-या वायव्येस सुमार ७५ मलावर ह आहे. 'कट-उड' (डोंगरावर) या प्रादेशिक नावा वरून फंडी हे नाव पडले. याच सिह्याच नाव कपड-गल-सुवर असे आहे. याच्या मावती दोन हजारपासून चार हजार फूट उंचाच परत आहेत. १७९२-१७९८ पर्यंत सिलोनच्या राजांचे येथे वास्तव्य असे. त्या काळात सिलो नच राज्य अरबी मोठकवाला आले. हात तामिल पोर्तुगज डन आणि शेवटी डमज या परकीय शत्रुबरोबर झगडा चालू असता राजपुळांही गाडवर करण्यासवर्षी भाटण सुरू

होतीच हे प्रतिस्पर्धी गादांचे हुकदार सिह्या रक्ताचे नसून दक्षिण हिंदुस्थाना व नावालाबोड पण सररसे हिंद असे होते. त्यानी या जहरात चार हिंद देवळें पाविली.

चार हिंद देवळांतरीज दोन लहान विहार आहेत. त्यांची नावे असाभीरिया आणि मलवसेविहार अशी आहेत. यापरी कोणत्या तरी एका विहारातून दौक्षा मिजल्या शिवाय कोणालाहि दौष्ट घर्मांत शिरता येत नाही. असा सिह्या कायदा आहे. वलदा मरिगाव या लहानशा सुंदर ज्मरतीत बदाचा दात देवला आहे. असे सांगतात. या दाताविषयी चमत्कारिक कथा आहेत. १३ व्या शतकात बम्भकितान याच्यावर एक काव्य केले आहे. त्यावरून पाहता इ. स. ४ व्या शतकात हा दात सिलोनमध्य भागला व तो दाटावश ह काव्य रचण्याच्या काळापर्यंत त्या टिमाणी हाता. डेनडन दिलेल्या पोर्तुगिज माहितीप्रमाण पाहता असे समजत की, पोर्तुगिजांनी हा दात कावज करून त्याची पद केरी व ती पूड शोब्याच्या बदरात फनन दिली. सिह्या लोन म्हणतात. पोर्तुगिजांना ज्याची पूड केरी ती दात यथील नसून तासीळ देजातील जाफना येथे त्यांना सापडलेला एक हिंद दात होय. तेव्हा सध्या नडा येथे असलेला दात बम्भकितानमध्य टोखिलेलाच दात आहे. यात संशय नाही.

नाकसन रुडीचा काही माहिती दिला नाही. पण १७९० मध्य जाँ पॉक्स जेव्हा त्या टिकाणी गला होता त्या वेळची माहिती त्याच सविस्तर लिहून ठेवली आहे. (अकाऊंट आफ मि पिवसेन मिशन टु दि कडा मिंग) त्या वेळी देडा जहरामध्य दोन मोठाले रस्ते व अनेक गाथा होत्या. काही थोड्या घरांवर काल असत. राजी रस्त्यात उजेड नसे, पण ८ व्या सुमारास रस्त्यात एव घडा बाजवि प्यात येथे त्या वेळेपुढे हातात मोठा दिवा घेतल्याशिवाय कोणाराहि बाहेर फिरण्याचा परवानगी नसे. राजवाडा यका तरा बायलेला असून त्याच्यापुढे एक लहान घगाचा असे. जे फोक्स यान वराल म्हणण्यास दुजोरा दिला आहे. (मलबहेन ईथरी डन सिलोन-१८०७-३८ सडन १८४१ भा ३ पा २१९-३०१) पण त्याच्या काळी पावसन न टोखिलेल शरीर जा नर गेले होते. पुढे तीस वर्षीनी लिहिलाना जे ई टेलर यान अखोर्बास व यूरोपियन नटा शहराच वर्णन केले आहे (सालोन लडन १८५९) ह्या या लहानशा नरभराडीच्या जहरात २५००० लोकवस्ती असून रेन्वेस्टेज व डगर सपागीवर अनेक जगले तेणे दिसतात.

१९ व्या शतकात ह शहर पोर्तुगिजांच्या ताब्यात होते. ते १७५ मध्य उच्च लोनांनी कावज केले. पण दान्ही येथी येथील राजांनी परकीय सत्ता घुगारून दिली. १८०३ मध्ये हिं दिकाण त्रिदिशांच्या ताब्यात आले. पण पुढे वडावा झालेन १८१५ ते तयाच रणालय पद्धतुत करण्यात आले.

व ब्रिटिश सत्ता कायम केली गेली. तेथळा गळूनर व सर विल्यम प्रेगरी यांचे प्राचीन कॅडिगधील प्रेल्गणीय स्थळांचा जीर्णोद्धार केला व काही नवीन इमारती बांधल्या. तेथून तीन मैलांवर पेरॅडिनिया येथे रॉयल बोटॅनिकल गार्डन्स नांवाची वनस्पतिउद्योजनाकारिता एक बाग आहे. कॅडि शहरांत पाणीपुरवठा व विजेची सोपनाई झाली आहे. ख्रिस्ती मिशनरी मंडळें धर्मप्रसाराचें काम जारीनें करीत आहेत. या शहराची लो. सं. (१९११) २९४५१ होती. पावसाची सरासरी ८११ इंच आहे.

कडुर, जि. ल्हा.—म्हैसूर संस्थानांतली एक जिल्हा. उत्तर अ. १२°५५' ते १३°५४' व पूर्व रेखांश ७५°५' ते ७६°२२'. क्षेत्रफळ २७८८.६९ चौरस मैल. उत्तरेस शिमोगा जिल्हा; पूर्वेस चितळदुर्ग आणि तुमकूर जिल्हे; पश्चिमेस दक्षिण कानडा जिल्हा. हैसूर संस्थानांत हा जिल्हा सर्वांत जास्त डोंगराळ आहे. काही काही ठिकाणी डोंगरांची समुद्रसपाटीपासून उंची ६१००-६२०० फूटपर्यंत आहे. तुंग आणि भद्रा या दोन नद्या या जिल्ह्यातून वहात असून कडुर गांवाजवळ त्यांचा संगम होतो. पावसाचें प्रमाण सर्व जिल्ह्यांत सारखें नाहीं. जिल्ह्याच्या मुख्य ठिकाणी (चिकमुंगळूर) सुमारे ३६ पासून ४२ इंच पर्यंत आहे. परंतु थोडांत वराच पाऊस पडतो. काही ठिकाणी तर १५६ इंचपर्यंत पाऊस पडतो.

इतिहास:—पूर्वी या जिल्ह्याच्या पश्चिमेकडील भागावर कर्दवाचें राज्य होतें व इतर भागावर गंग राजे राज्य करीत. आठव्या शतकांत सांतेर राज्य स्थापन झालें. व त्यांचा अंमल या जिल्ह्यांतोळ कळसगांवापर्यंत येऊन पोचला होता. एके काळीं हे चालुक्यांचे मांडलिक असून जैनधर्मी होते. पुढें विजयानगराचा अंमल सुरू झाल्यावर हे लिंगायत झाले. मध्यंतरी अकराव्या शतकाच्या आरंभी होयसळ यांचा उदय झाला असून म्हैसूर संस्थानांत त्यांची सत्ता झाली होती. उत्तरेकडून सुसुळमानांच्या स्वान्या होऊं लागल्या त्यावेळीं त्यांच्या सत्तेचा नाश झाला. सतराव्या शतकांत वेदनूरचा शिवाय्या नार्दक यानें या जिल्ह्याचा बहुतेक भाग पादाकांत केला होता, त्यावेळीं म्हैसूर सरकारानें त्यास अडथळ्य केला होता. अखेरीस इ. स. १६९४ सालीं झालेल्या तहान्मये ह्या जिल्हा हैसूरकडे आला व इ. स. १७६३ सालीं त्यावेळीं हैदराअलीनें वेदनूर कारवाज केलें त्यावेळीं तें सर्व राज्य म्हैसूराला कायमचें झाल्ल्या झालें. तरिकेर येथील राजा इ. स. १८३० सालीं नागरदेवांत उद्भवलेल्या बंडांत सामील झाला. अखेरीस तें राज्य सालमा झालें. डोंगराळ प्रदेशांत रस्ते तयार झाल्यासुळें या भागांत दंगधोपे फारलें होव नाहींत.

तरिकेर येथील अमृतेश्वराचें देऊळ वाराव्या शतकांत होयसळ राज्य असताना बांधण्यांत आलें आहे. अंगडी येथें काहीं सुनीं जैन देवळे आहेत. त्याचप्रमाणें धुंगीरी येथील

विद्याशंकर देऊळ चांगलें आहे. या जिल्ह्यांतोळ शिवायलेखांचें भापांतर होऊन ते प्रसिद्ध करण्यांत आलें आहेत.

या जिल्ह्यांत कडुर, चिकमुंगळूर, मुडगेर, कोप, धुंगीरी नहागीर, व तरिकेर हे तालुके, व येदहल्ली हा पोटातुळका आहे. इ. स. १९०२-३ सालीं कडुर तालुक्यांतोळ २९ चौरस मैल जमीन चितळदुर्ग जिल्ह्यांत घालण्यांत आली.

येथे कडधान्याखेरीज इतर महत्त्वाचीं पिके म्हटलीं म्हणजे सुगरीच्या वागा व कोंफाची लागवड हीं होत. सतराव्या शतकांत वावावुदन यानें मक्केची यात्रा करून परत येताना काहीं कोंफाच्या झाडांचे रोपे वरोवर आणले होते ते आपल्या घरादोगारां त्यानें लावले. हीच प्रथमची कोंफाची लागवड होय. या वावावुदनाच्या नांवानें एक डोंगर प्रसिद्ध आहे. तथापि इ. स. १८२० पर्यंत कोंफाची लागवड मोठ्या प्रमाणांत कोणी केली नव्हती. यापुढें वीस वर्षांनीं युरोपियन मलेवास्यांचें लक्ष कोंफाच्या लागवडीकडे वेधलें. वेलदोड्याचीं झाडां जंगलांत उगमतात. सिकोना, कापूस, चहा आणि तुताचीं झाडां यांचे प्रयोग केले होते परंतु ते तिष्ठित गेले नाहींत.

जिल्ह्याच्या पश्चिमेकडील भागांत जंगल उत्तम प्रतींचे आहे. अज्जमपूर येथे सार्बातून सोनें काढण्याकरितां एक कंपनी स्थापन झाली होती, परंतु विदेश फायदा होईल असें न वाटल्यासुळें तिचे काम बंद करण्यांत आलें. कडुरजवळ कुद्रेदाचा दगड पुष्कळ सांपडतो. तेल, पंड, सुतां कापड, घोंगड्या, क्रोचेच्या वागड्या वगैरे अनेक येथें तयार होतात. येथून कोंनी, मिरा, वेलदोड, तादूळ व गळताचीं धान्ये वाहेर रचाना हांतत. इ. स. १८८९ सालापासून या जिल्ह्याच्या एका लहानशा भागटून रत्ने गेळीं आह. या जिल्ह्याचे पांच तालुके आहेत. जमानमहसूल (१९०३-४) ८११. एफंदर उत्पन्न १५५५. इ. स. १९०३-८ सालीं या जिल्ह्यांत आठ म्युनिसिपालिटीयां होत्या.

ता ल कान्-म्हैसूर संस्थानांतोळ कडुर जिल्ह्याच्या पूर्वेकडील तालुका. उत्तर अक्षांश १३°१९' ते १३°५०' व पूर्व रेखांश ७५°५१' ते ७६°५२'. क्षेत्रफळ ५४५.८६ चौरस मैल. लोकसंख्या (इ. स. १९११) ८१०१३. यात दोन मोठीं गांवे व २९१ खेडीं आहेत. जमान महसूल (इ. स. १९०३-४) १७५००० रुपये. याचा पश्चिमेकडील मुखेल डोंगराळ आहे. पावसाचा वार्षिक सरासरी २२ इंच. दक्षिणेस व पश्चिमेस तेव्हासुधीं चांगली लागवट होत. पाणी दिल्याशिवाय नारळ येथे होतात. वायव्येस होगरिचिथ येथे लोखंड सांपडत.

कडुर.—मुंबई इलाहा. धारवाड जिल्हा. रद्देखळ्यन्त; पूर्वेस सुमारे तीन मैलांवरेंल एक गांव. येथील देवळांत एक शिवायलेख आहे.

कडुर—ब्रह्मदेशांतल एक जात. हा कडा जिल्ह्यांत असून इ. स. १९०१ सालीं हिची लोकसंख्या ३४६९९ होती.

यांची उत्पत्ति अद्यापि संज्ञित आहे. तथापि त्यांची भाषा व राहणी पाहतां वन्या जातींच्या शान व ब्राह्मी लोकांच्या लक्ष संबंध होऊन ही एक स्वतंत्र जात बनली असावी असे वाटते. हे बौद्धधर्मी आहेत.

कडूस—सुंवाई. पुणे जिल्हा. भीमेश थेऊन मिल्हणाच्या कमण्डळु नदीवर खेडच्या बायब्येस ६ मैलांवर हें आहे. आठवजेचा वजार बुधवारी भरतो. नदीकाठी गांवाच्या पश्चिमेस सिद्धेश्वराचें देवालय आहे. तेथे चैत्र शु. दशमीस जत्रा भरते.

कडूजिरे—कळे जिरे, कडूकारळी ही याचीं दुसरीं रुढ नावे होत. यांचे झाड सुमारे दोन तीन हात उंच वाढतें. त्यास जीं वाटे येतात त्यात हें जिरे असते. हें जिरे मूळचे दक्षिण युरोपातील आहे. पण याचीं नियाकरिता हिंदुस्थानात बरीच लागवड करितात. काळ्या जिऱ्यातून दोन प्रकारचें तेल निघते. पहिल्या प्रकारचें तेल फाळें, सुवासिक आणि लवकर उडून जाणारे असतें. दुसऱ्या प्रकारचें तेल स्वच्छ, पाढरें व एरंडीच्या तेलाइतके पातळ असतें. हें मसालेदार, वायुनाशक आणि पचनाकियाबाढीघणारे असतें. आमटी, शिरका वगैरे खाण्याच्या पदार्थांत हे टाकतात.

गाढवाकृति जंतावर (राऊंडवर्मस) कडू जिरे हे एक उत्तम औषध आहे. तें पोटात दिल्याने अंत मरुन पडतात. कोड व दुसऱ्या प्रकारचे बहुत दिवसाचे खर्गो गण्यासार्थी कडूजिरे नुस्तें अथवा दुसऱ्या औषधांशी मिश्र करून पोटात देतात. कडू जिऱ्याच्य अंगी पौष्टिक, पाचक व मूत्रल घर्मीहि आहेत. [वाट. पदे. भिमशिलास पु. १९.]

कडूनिच—यास संस्कृतात, अर्कपादप, निंबक, पारिभद्रकः मरार्दांत कडूनिच, वाळेंतनिच; हिंदांत नीम; गुजरातींत लिमडें इत्यादि नावे आहेत. हा वृक्ष फार मोठा होतो व कर्नाटक, सुंवाई इलाखा, मध्यभारत वगैरे बहुतेक ठिकाणी तो आढळतो. याचे अनेक औषधी उपयोग असल्यामुळे त्यास फार महत्त्व आले आहे. याचीं पाने काजींदार असून फुलें पाटऱ्या रंगाचीं बारीक असतात. लाकूड इमारतीकरिता व इतर औद्योगिक दृष्टीने उपयुक्त आहे. याच्या सेवनानें अनेक व्याधी वऱ्या होतात म्हणून वर्ष प्रतिपदेच्या दिवशीं या वृक्षाचीं कावळीं पाने व फुलें व मिरा, सैब व, हिंग, जिरे, ओवा, चिच व गूळ यांच्या मिश्रणावरवीर गुचिभूत होऊन सर्वानां भक्षण करावीत असा निबंध आर्य शास्त्रकारांनां घालून दिल्या आहे. या वृक्षाचीं नुस्ततीं पानें व खाऊन काहीं मागसें रहतात. आपल्या देशांत सिया वाळेंतीण झाल्या म्हणजे तीन दिवस जेवणाच्या आधीं ह्या झाडाच्या पानाचा रस देण्याची अथापहि काहीं ठिकाणीं नाल द्यात पडते. याचीं छाया फार थंड व आरोग्यकारक असते. यास्तव देवालयें, धर्मशाळा, रस्ते आदिकरून सार्वजनिक ठिकाणीं हे वृक्ष फक्त छायेसाठी व स्वच्छतेसाठी लावितात. निवाच्या वृक्ष फार लुप्त झाला

म्हणजे याच्या अंतील गाभ्यास शुद्ध चंदनाप्रमाणे गुलाब येतो. या झाडाचे लांकूड इमारतीच्या कामास अतिशय उत्तम असून त्याच्या आतच्या जास्त कडूपणासुद्धे त्याला कांड लागत नाही. हें मांड एकदां तोडले तरी त्याच्या मुळांतून नवीन पुसारा फुटून त्याचा वाढी व पोर्णी पुनः मोठा वृक्ष बनतो.

औ प धी उ प यो ग.—कडूनिचाचा साल, मुळांची साल, फुलें, बीं, इतक्या पदार्थांचा उपयोग औषधी म्हणून होतो. पानें, फळें, मुळाचा, साल, सर्वच अतिशय कडू असून त्यांत एक प्रकारची राळ व एक रबळ प्रभावद्रव्य असतें. औषधांत उपयोग करताना कडूनिचाचा काडा, चूर्ण, घनाक, द्रव्यार्क किंवा मद्यार्क, शोषकां कांडीतरी कल्प तयार करावा लागते.

झाडाच्या सालीपेक्षा मुळाची साल जास्त गुणदायक होय. झाडाची अगर मुळाची साल कडू, साक्तवर्धक, स्तंभक आणि पाळीचे ताप नाहीसे करणारी आहे. तसेच ती जंतुनाशक असल्यानें जसमा वगैरे धुण्याकरितां सालीचा उपयोग करावा.

पाळीचे ताप, संततादे विषमज्वर किंवा इतर ज्या तापात ज्वरचेच अर्गदां नाहीसा होऊन ताप पुनः भरतो अशा तापावर कडूनिच फार गुणदायक होय.

इंग्रजी वैद्यकांत “क्वासीया” (काशीया) नामक औषधाचा वापरतात. त्याऐवजी कडूनिच वापरल्यास हरकत नाही. त्याच्या गुणधर्माप्रमाणेच याचे गुणधर्म आहेत. काहीं तंत्रशास्त्रावर इतर औषधांशी मिश्र करून अगर नुस्तेच कडूनिचपेचाम (पाने, फळें, साल, फुलें व मूळ) देतात. आर्य वैद्यकांत कडूनिच ‘रसायन’ (आल्टरेटिब्ल) आहे असें वर्णन आहे.

कडू नि च र्चा पा नः—यात एक प्रकारचें कडू द्रव्य असते. तें पाण्याशी लवकर विद्रुत होतें. सालींत ज्या प्रकारची राळ आहे त्याचप्रकारचें हें द्रव्य होय. हें त्या राळेसारख्या द्रव्याचे हायड्रेट आहे, एवढा कायतो फरक. सालीतील द्रव्याचेच पानातील द्रव्याचे गुणधर्म सारखेच आहेत. पानांत विशिष्ट क्षारद्रव्य नाही. पानें चारगळीं बारीक वाटून त्यांचें पोटीस तयार करावें. ते प्रणावर वायलें असता व्रण लवकर भरून येतो.

उत्तम जंतुप्र असल्यानें कडूनिचाच्या पंचागाचा काडा तयार करून त्यानें व्रण धुतल्यास तो लवकर भरून येतो. ह्याच्या अंगी आयुनिक आम्लवैद्यकांतील जंतुप्र औषधाप्रमाणे पुरळ उत्पन्न करण्याचा वर्गुण नाही, हा एक फायदा आहे. म्हणून ग्रगरोपक किंयंत कडूनिचाचा जास्त उपयोग आयुर्वेदात सांगितला आहे. कडूनिचाच्या पानाचा दाट कल्क करून तो स्तनावर लावल्यास त्या योगानें दूध वेळें लायल्यास जास्त नदत होते. कडूनिचाचीं पानें गरम करून अगर पाण्यात वाफळून त्यांचा गरम भरम वाफाग दिल्यास आमवायुपातून आलेली सूज, टणका, कळ्या नाहीसा होतात.

देवी आल्यानंतर अगर देवी शेत असताना कडूनि-
वाची पाने वाडून त्याचा कळक लावल्यास फार फायदा
होत असतो.

कडूनिवाची पाने वाडून त्यात थोडे पाणी टाकून नेतर
पिकून फाटवें. त्यास निम्ब्याचा रसरस म्हणतात. हा रसरस
पोटात दिल्या असता यकृतान्या क्रिया शोधिल्याने उत्पन्न
होगारे विकार बरे होतात.

कडू नि वा चे बी.— कडू बीं सुसते पाण्यात वाडून
अंगास लावल्याने अं. वरील फोड, पुरळ, चकदळे नाहींशी
होतात. कडूनिवाच्या मिश्रांचे तैलही अत्यंत उपयुक्त वस्तु
होय या तैलात सुमारे १.९ झा प्रमाणात पीथक असतो
अंगावर फोड, खटज, नायटे, अजर इतर भयंकर
स्वगीण हे तेल लावल्याने बरे होतात कडूनिवाच्या तैलाचा
उपाय महादोगावर (गळकुळ) हि उगम होतो कुण्याच्या
बट्यावर हे तेल लावून बरे पार पाण्याने स्वान घरेच
दिवस करावे चॅलमोथा तेलप्रमाण हे तेल अल्प प्रमाणात
पोटात दिल्यासीही उपशोभात उत्तम उपशोभ होतो (वैद्यक-
पत्रिका वर्ष १, अंक ९ पहा)

निवतेलचा अंडमाळच्या गाईवरहि उपयोग होतो.
डेव्यातील उवा किवा इतर जनावरांच्या अंगावरील गांधीड
हे मारण्याकरिता निवतेल लावून काही वेळ उन्हात घसावे.

तसंच या तैलात मत्त पुणेही प्रधात्येकरून असल्या-
मुळ त्याचा दुसरा एक मोठा उपयोग करता येण्यायोग्य
आहे. तो म्हणजे या तैलाचा रोगनिघ्नत्व करण हा होय.
दग्धलावतून हात वरेंरे सुष्याकरिता हा सावण वपरिता
गेल्यास पुष्कळ फायदा आहे.

कडूनिवाची फुले बळकून त्याचे नूण करून पाळण्या
तापावर देतात. फुले ओले असताच त्याचा पुष्प अर्क
वाडून त्याच्या गोळ्या करून त्या क्षयातील खोकेत्याप-
रिता देतात. त्याशोपाने ताप व रोकळा दमटहीह कमी
होण्यास मदत होते [पदे, भिपणिल्लास पृ २२].

कडेगाव—मुंबई. सातारा जिल्हा. हा गाव कऱ्हाड-
विजापूर रस्त्यावर असून कडेपूरच्या पश्चिमेस १। मैल आणि
कऱ्हाडच्या पूर्वेस १२ मैल अंतरावर आहे. हे एका ओहो-
ळ्याच्या काठी आहे. व जोहोळ्यातील पाणी थिकळीच्या
फारण्यात घेतले आहे. याच्या सोबती पड्याचा दगडमातीच्या
मिती होत्या. याच्या मध्यमार्गी उचबट्यावर एक लहानसा
पडका किन्न होता तो हार्थ जळला असून किण्याची
जागा इनामदार देणपाडे याच्या ताब्यात आहे. थिकळ्याच्या
चारी वाडूस घुसून आहेत. हा किळा पूर्वी सुडुलमान
लोकांच्या ताब्यात असल्यामुळे तेथे काजी आणि काही
मुडळमानाची वस्ती होती. येथे थोडा व्यापार चालतो
मराठी शाला आहे गावात न.म. मार्ती व कोटखालील
विद्योबा अशी तीन फारच मजबूत व दगडी देवालये असून
तेथील मठातील गोसावी यांनी नाथ व मारुती यांची मंदिरे

वाचली असून विद्योबाचे देवालये देणपाडे इनामदार यांनी
वाचले आहे. या देवालयाचा काल २०० वर्षापूर्वीचा
असावा. तान्हि देवालयासमोर इ. स. १८५५ न्या सुमारास
तीन मंडप वाघण्यात आले आहेत. येथे मोटार सल्लित
हल्ली सुसज्ज आहे त्यामुळे विटवास वगैरे जाण्यास सोईचे
होते.

कडेपुर—मुंबई. सातारा जिल्हा. हे रोडे कऱ्हाडच्या
पूर्वेस १३ मैलावर आणि सातारा-तासगाव आणि कऱ्हाड-
विजापूर रस्त्याच्या संगमावर आहे. १८८१ त येथील लोक-
संख्या १३३० होती. येथे एक जुमं देऊळ आहे.

कडेरा—कडेरा गोळेंदाज, वाणदार, हवाईदार. श्रीभेची
अथवा जातपवाजीची दास तयार करून त्याने निरानिराळे
देखावे दाखविण्याचे काम करण्याचा धंदा हे लोक करतात.
लं. स. (१९११) २८४३८. याची वस्ती मध्यहिंदुस्थान
य राजपुताना यांत फार आहे. हे पूर्वा संन्यात गोळेंदाज
असत. मध्यप्रतांत याच्या तीन उपजाती आहेत, त्या डगीवाणा
धुनका व मनवाळ या होत. याची लगे लगेसंभाल्य प्रद-
क्षिणा घालून होतात याच्या जातीतल्या पंचाडिताच्या
मुल्यास हे श्रीधरी किवा मेहतर म्हणतात. जातीतून यहिकृत
अगळेच्यास परत घेताना यांधरीस प्रथम न्याच्या हातचे
अथ याचे लागते व या वडल त्याला १ न्याचा व पागोडे नजर
मिळता. त्याचा दुय्यम दिवाण असतो. त्याला एक उपणे
मिळते अत्यांत पडदा नाहीं हे ब्राह्मणान धर्मकृत्य कर-
ण्यास बोलावितात. तरा याचा दबा फार कमी आहे.
उणे शुद्ध दर्शनास हे एकमान हकीमाची पूजा दुकानात
करतात व ती सुसुलमानी पद्धतीने करतात.

कडेयनळूर—मद्रास इल्लाहा तिनवेळी जिन्हा. टंकासड
तालुक्यातील एक गाव. उत्तर अक्षांश १०° ४' व पूर्व रेखांश
७७° ००'. इ. स. १९११ साली लोकसंख्या १५०७७ होती.
येथे कोष्ट्याची बरीच वस्ती असून स्थानिक कामे पंचायतीने
पद्धतीने होतात

कडेळी—मुंबई इल्लाहा. महीकाठामधील छोट संस्थान.
यात दोन गांवे आहेत. संस्थागिक मकवान बोळी जालीचा
असून गायकवाडाला घांसदाणा व ईदल्या महाराजाला
रिचडी म्हणून काही रकम या संस्थानिकाने द्यावी लागते

कडेरा—मध्य हिंदुस्थान. यांनी संस्थानातील मुख्य
गाव. उत्तर अक्षांश २६° ०' व पूर्वेरेखांश ७९° ५०'. कान्ही
स्टेशनपातून सुमारे १५ मैलावर हा तानवार हजार
लक्षेवस्तांचा गांव असून इ. स. १८२० सालपासून
हे संस्थानचे मुख्य ठिकाण झाले आहे यापूर्वी येथील संस्था-
निक कर्त्या येथे रहात होते पाऊस सरासरी ३५ इंच
पडतो.

कणाद—वैशेषिक न्यायशास्त्राचा कर्ता. सहा आस्ता-
कातील एक उत्तराच्ययन सूत्रसुति नामक जैन ग्रंथाच्या
वितल्या अग्रघटनात याच्याविषयी, " हा अंत रंजिका नामक

नगरचा राजा जो वलभी न्याच्या कारकीर्दीत होता' असे आढळते.

कणाद हे याचे रारे नाव नमुन, याने कण(अणु) वाटाना जोराने पुस्तकार केला म्हणून आला म्हणजे, कणमध किंवा कणमुञ्ज ('कण खाणारा') अशा तन्त्रेची निर्माणकर्ता नावे पडली. कणादान गनितेच्या प्रसिद्ध वैशेषिक दर्शनास जोडूनच दर्शन असेहि म्हणतात. न्यावरन त्याने गाव उलुकि असावे असे कोणी मानतात. पण वायुपुराणात अक्षपाद, कणाद, उलुकि व वत्स हे धिवपुत्र असल्याचे सांगितले आहे तेव्हा कणाद व उलुकि हे दोन निरासे पुत्र न्यावेळीं तरी मानात असे वाटते. कणादान वैशेषिक सूत्रे इ. स. २०० आणि ४०० या दरम्यान रचिलीं असावीत. या दर्शनात दहा अध्याय व ३०० सूत्रे आहेत. विश्वातील सर्व पदार्थांचे द्रव्य, गुण, कर्म, सन्मान्य, विशेष आणि समवाय असे सहा वर्ग पडतात हेच सहा मुख्य पदार्थ आहेत असे वैशेषिकांचे मत आहे. या पदार्थांसच उद्देश म्हणतात. त्यांची लक्षणे व परिक्षा या र्थात केले आहेत. या सहा पदार्थांपैकी विशेष हा एक स्वतंत्र पदार्थ आहे असे प्रतिपादित न्यावरन या मताच्या लोकांना वैशेषिक हे नाव पडले ('वैशेषिक पहा.) द्रव्याने परमाणु असतात ही कल्पना प्रथम कणादाने काढली. तेव्हा वैशेषिक दर्शनात प्रथमच परमाणुवादाची उपरिपत्ती झाली असे म्हणण्यात हरकत नाही

कणाधार—(चिनि) पंजाब. वशाहर संस्थानातील एक विभाग. उत्तर अक्षांश ३१ ७' ते ३२ ५' व पूर्व रेखांश. ७७ ४८' ते ७९ ४', क्षेत्रफळ १७३० चौरस मैल. लोकसंख्या (१९०१) १७४१.

येथील लोक तिबेटी व हिंदू रूपाचे आहेत. या लोकांनी गुरग्याच्या स्वाश्यास मुळांचे वाट दिली नाही. येथील लोकांत बहुपतीत्वाची चाल आहे उत्तरेकडील भागात बौद्ध धर्म असून दक्षिणेत हिंदुधर्म आहे.

कणिक—धृतराष्ट्राचा वाढण मंत्रा याने धृतराष्ट्रास पाडवाविषयी विपरीत बोध केला होता (म भा आदिपर्व १८०). हा राजनीतीचे तव उत्तमप्रकार ज्ञाणारा, अर्थात गसलनी व सर्व मंत्र्यांसमर्थ अग्रगण्य होता याने केलेला उपदेश कणिकनीति म्हणून प्रसिद्ध आहे एखाद्या उदिल योजनेला हा शब्द योजितात.

कणियात—याना कनिसन असेहि म्हणतात याची वस्ती मद्रास, त्रावणकोर व कोचीन संस्थान यातून आढळते. एकदर लो. सं. (१९११) ३०९२०. हे जैजिपयाचा व बंदूचा बंधा करतात. नमपथिक. पहण्याकरिता, लक्ष किंवा अस्तव्याच दुसऱ्या धार्मिक विधीना मुहुर्त काढून घेण्याकरिता याची गरज लागते याच्यापैकी पुष्कळ गाळासास्त गाले आहेत. असष्टय मतींन हे लोक सर्वात जास्त थिरकलेले आणि सधे आहेत ते १४ पुढाऱ्यां यात आत्कात प्रेय वर्गाचे लोक त्यांचा विदाळ मानतात

त्रावणकोरमधील कणियातात दोन वर्ग आहेत. सधे कणियात व तीट कणियात पहिले जोसपण करताना व दुसरे दुव्या करणे व मुतासेताना पळविणे हे उद्योग करतात. दोन्हीहि वर्ग तालिमुद्र व संवधम् संस्कार पाळतात

कणेशी—पंजाब. वशाहर संस्थानचे एक छोटे माडलक संस्थान. उत्तर-अक्षांश ३१ ९' ते ३१ १८' व पूर्वेरेखांश ७७ ३२' ते ७७ ४०' क्षेत्रफळ १९ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २८५८ उत्पन्न सुमारे ६००० रुपये. यापैकी सुमारे निम्मं जंगलांचे उत्पन्न आहे. वशाहर संस्थानास दरसाल ९०० रुपये रजडणीद्वारात घावे लागतात.

कणेर—मुंबई. काठेवाडातील एक छोटे संस्थान. लार्या-पादर टाण्यातील एक स्वतंत्र संघणी देणारा तालुका. यात फक्त कणेर हंच मोठे गाव आहे तालुकदार बाल जातीचा काठा आहे.

कणेश्वर—मुंबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. हनग-लच्या अभिर्थास दहा मैलावर हे खंड असून येथील कण-पाच्या देवळात इ. स. १००५ आणि ११४५ सालीचे दोन गिळालेख आहे.

कण्व, वैदिक—वैदिक वाचमनात उल्लेखिलेले एक कुल व व्यक्ति. याच्यासंबंधी माहिती ज्ञानकोश विभाग तान, पूर्वीचे पृ. ६८ व उत्तराचे पृ. ४८२-४८३ या ठिकाणी पहावयास मिळेल

पैरा वि णि—(१) केवळअग्निसेवामालिकनाल एक ऋषि व कुल.

(२) कश्यपकुलोत्पन्न एक ऋषि. याचा अश्रम मालिनी नदीतीरे असे. गात एक जी क्रम्या सापडली होती तिचे नाव याने जकुंतला असे ठेविले होते अकुंतला शब्द पहा!

(३) (सो. वं) परकुलोत्पन्न रौद्राश्वपुत्र ऋतेयु नद्वे-गीय अग्रतिरथ गजाच्या पुत्र यास मेधावित्ति नावाला पुत्र होता.

कण्व—मुंबई. भडोच जिल्हा. एक यात्रेचे ठिकाण. येथे कलंडाची साधुच्या लाकडी पादुका आहेत. प्रतिपत्ती आक्टो-बर महिन्यात यात्रा भरते व ती तीन दिवस असते. कण्व येथील विहिरीच्या पाण्यापासून सर्पदेज व विनाळलेल्या प्राण्यांच्या दंष्ट यावर उपयोग येतो असे म्हणतात. येथला देवाला काही वर्षांसन किंवा दुसरे काही उत्पन्नाचे साधन नाही

कण्वली—मुंबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. ऋजगीच्या अभिर्थास सुमारे १० मैलावर सुमारे वाट हयार लोनवस्तीने एक गाव आहे येथे परते १६ आणि भोगेज अशी दोन जुनी देवळे असून गावात एवदर तीन गिळालेख आहेत.

कण्विसिद्धेरी—मुंबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. कोटच्या अभिर्थास दहा मैलावर सुमारे तीनशे लो. व वस्तीचे एक खंड असून येथील कण्विसिद्धेरीच्या देवळ्यात इ. स.

११०८, ११५२, १२६५, १२६९ सालांचे चार शिलालेख आहेत.

कण्हेर—खास संस्कृतमध्ये करवीर व मराठोंत व मुजराधीत कण्हेर म्हणतात. हें फुलडाउ प्रसिद्ध आहे. याची उंची सुमारे एक पुरषभर असते. या झाडाच्या पांढरी, तांबडी, गुलाबी व पिवळी अशा चार जाती आहेत. त्यांपैकी पांढरा कण्हेर औषधाच्या कामी जास्त गुणवत्ता आहे. या झाडाची गुळ फार विपारी आहेत. कण्हेरीची पाने लांबट असतात. फुलांस वास नसतो.

उ प वो ग.—सर्प, विंचू व कुत्से यांच्या विषावर पांढऱ्या कण्हेरीची मूळ उगळून दंडावर लेप करावा. अथवा मूळ उगळून नक्षीप्रमाणे पाजावे; किंवा पानांचा रस पाजावा. कदाचित् या उपायापासून रगानि आल्यास तूप पाज्यावे. उपदंश, विषमज्वर व मुळव्याध यांवरहि कण्हेरीचे मूळ उपयोगी पडते.

कण्हे, किष्ना—सुंदर. पूर्वखानदेश. चाळिसगांव तालुक्यांत चाळिसगांवच्या नैऋत्येस ८ मैलांवर हें निसर्गतः मजवूट ठिकाण आहे.

कण्हेरमेड.—शिवांचे मूळगांव. विदे येथील पाट्टील होते. कताचिया—सुंदर. कच्छ बायदमथील. एक खेडें. उ. अ. २३° ५'; पू. रे. ७०° ४२'. येथे एक ५०० वर्षापूर्वीचे जैनमंदीर होते. रोप्याच्या पश्चिमेस एका तळ्याच्या कांदी घाऊकामय द. टांचे एक देऊळ असून त्याचे शिवर मनोऱ्याप्रमाणे आहे. तेथील एका लेखावरून हें देऊळ १६८२ त बांधिले असा पुरावा मिळतो.

कथील—(परमाणुमाराक ११७.६)—कथील हे एक धातुरूप रासायनिक मूलद्रव्य आहे. ओतीव कथलाचा रंग पाडरा असतो. परंतु रसावर थोडीशी निळसर छटा असते. तें पृष्ठीय असून हवेत सुखीच संजत नाही. ही धातु मऊ असून तीवर घण मारले असता पातळ होत जाते. परंतु तिच्या अंगां धारणशक्ति किंवा चिचटपणा फारसा नाही. ओतीव कथलाचे विशिष्ट गुणत्व ७.९९ व वैयुक्तिक रीतीने तयार केलेल्या धातूचे ७.१४३ ते ७.१७८ पर्यंत असते. ओतीव कथील रवेदार असते, घासुद्धे कथलाची फाडी शक्यतांना एक प्रकारचा आवाज होतो. फार थंड जागी (१९° से.) वरान किंवा देवत्यास कथील ठिसूळ होते व सधवत्यांत घालून त्याची शुष्करी करता येते. नेहमीच लष्णमान असता कथलाच्या अंगां थोडीबहुत तन्पणा असते. लष्णमान वाढले तरुतशी (१००° से. पर्यंत) ती वाढत जाते. लोखंडाच्या योगाने कथील कठीण व ठिसूळ बनते. तांबे व शिसे यांच्या योगाने तिचा कठीणपणा व मजबुती ही वाढतात; परंतु तिची घनवर्धनशक्ती कमी होते. २३०° से. आ. कथील-वितळते व १६००° फासून १८००° से. पर्यंत उकळू लागते. त्याचा प्रसरणगुणक (०° ते १००° से. पर्यंत) ०.००२७१७ व. विशिष्ट लष्णता ०.०५६२ आहे.

कथलाचे लष्णता व विद्युत्वाहकत्व अनुक्रमे १४५. ते १५५ व १४५ ते १४०१ आहे. (चांदीचे वाहकत्व १०००) .

यास संस्कृतांत वंग व त्रपु. हिदींत कळई, मलायांत सिना, ब्रह्मदेशांत क्ये-प-क्यू अशा तऱ्हेची नावे आहेत. सर्व अणुच्या पाठीवर कथलाचा जेवढा खप होतो त्याच्या जवळ जवळ अंघे कथील संयुक्त मलायासंस्थानांतून येत. या ठिकाणाची कथलाची खनिज धातु ही मुख्यत्वेकरून आंध्रमधून सांठलेल्या कथलाच्या खनिज द्रव्याचा सांठा होय. इली ब्रह्मदेशातून (वरमा) हि कथलाचा वरच पुरवठा होतो. ही कथलाची उत्पत्तिस्थाने म्हटली म्हणजे मगई आणि तर्हथे या नावाचे प्रांत होत. इ. स. १९१३ साली ब्रह्मदेशामध्ये कथील आणि कथलाची खनिज धातु काढण्यांत आली. तिचा किंमत ४६००० पौंड होती. हजारीबाग नावाच्या परगण्यामध्ये कथलाची खनिज धातु सांपडत असल्याचे माहीत आहे. हजारीबाग येथील नोकळ्या खानिधून थोडीशी कथलाची खनिज धातु काढण्यांत आली आहे. इ. स. १९१९ मध्ये सर्व जगावरील कथलाची उपज एकंदर १९८२०० टन होती. यापैकी ५७९४४ टन मलाया द्वीपकल्पामध्ये पैदा झाले. या जगाच्या पाठीवर कथलाचा एकंदर पुरवठा जेवढा होतो, त्यापैकी निम्म्याहून अधिक कथलाची उपज फक्त ब्रिटिश साम्राज्यांत होते.

खुद्द हिंदुस्थानांत कथील फार विरळ सांपडते; ब्रह्मदेशांत, विशेषतः तेनासेरीमध्ये दक्षिणभागांत मात्र कथलाची अजुध धातु वरीच आहे. बायलेक संस्थान, करणेरी, दक्षिण शानमंस्थान व दक्षिणब्रह्मदेशाच्या तटांचे आणि मगई जिल्यांत नयाची वाळू धुवून कथलाचे दगड काढण्याचे प्रयत्नहि झाले आहेत. दक्षिण ब्रह्मदेशांत १८९८ ते १९०३ पर्यंत दरवर्षी सरासरी १६४५ हॅज्जेट अजुध कथील निघे. पण १९१८ साली १५६०७ हॅज्जेट कथील निघाले. त्याची किंमत १५७३७५ रुपये होती.

१९०६-७ साली परदेशातून मुख्यतः स्ट्रेट्स सेटलमेंट मधुन हिंदुस्थानात २९४४०६१ रु. किमतीचे २०३३६ हॅ. कथील आले. आयात मालापूर्वी जवळ जवळ निम्मा वंगल्यांत व बाकीचा सुंदर, ब्रह्मदेश व मद्रास येथे जातो.

ब्रह्मदेशांत निघणारे कथील गटांच्या रूपांत परदेशी पाठवतात. बहुतेक निघत साल ३३३३३३३ मध्ये १९०३-४ मध्ये ३८८२९ रु. किंमतीचे ४८० हॅ. कथील निघत झाले. १९०६-७ पर्यंत निघत वरच वाढली असून त्या वर्षी ७२३१२ रु. किमतीचे ९२९ हॅ. कथील निघत झाले. सुंदर-हून इराण व आशियातील तुर्कस्थानांत काही कथलाची पुननिघतीहि होते.

ख नि ज क थ लः—अजुध धातुपासून बहुतेक सर्व कथलाची उपज होते, आणि या कथलाची खनिजधातु मर्यादित प्रमाणांत असते. कारण सगून काढण्यातकी पुष्कळ ती फारच थोड्या ठिकाणी आढळते. ही जी कथलाची खनिज धातु

आहे ती वगपापाण (नॅसिटराइट) होय या मनिज मातचे मिनिश्ट-गुण व प्रकृ बवळ सात असल्यान ता वटलावडल प्रमिद आहे तामुळ या कथलाच्या मनिज मातुसारच्या या टुनच्या पुकळ मनिज वात सापटतात त्यापासून त थोळ वता येते. हा कथलाची मनिजमातु गुदर मितीत असले म्हणजे तीत तामुम्पाते स्थल वचक वचक जेम्हा ३९ भाग असत अशाच्या नवे परम वावर वगपापाण (नॅसिटराइट) हा वज्रवुड (ग्राडाइट), गारेचे स्फटिक (क्वॅट्झ), पॅरफास्फा आणि थोसेच हे जे खालामुवतीत रसरूप होऊन आलेले अम्लरुपा (ऑसिडिक) खडक आहेत, त्या खडकामधून शिरारूप शिवा ख्येसतात येथेसासण्या कथरुपात कोहा रुडे पसलेले आहे याथिकाव अवर (नीस) नावाच्या खडकामधून अत्रकाच्या खडकामधून (मागनासिस्ट) अथवा (झोरस्ट सीस्ट) नावाच्या खडकामधून धातूच्या थिरा आटकतात परतु सुल्यविकरुच या अशुद्ध खथलाच्या थिरा वज्रवुड (ग्रॅनाइट) खडकाच्याच आसपास नॅम्मी आटकतात गिवाय अशुद्ध थर्शाल यात ह्य खथल्य आणि खडकाच्या रूपात थोटप्रासवलील वाळमथं आटवने हांत "थोटप्रास थर्शाल" असं म्हणतात हे कथलाचे वाराक वण मळ साटलेच्या कथलाच्या वगटाचे अरीकरण होऊन जालेले असतात

मनिज रूपांन जे वगपापाण आटवतात ते निरनिराट्या वणांचे व रगांचे असतात. जम - रामेभारच्या म्हाट्टा (थेन्ग्रे), क्रिस्ट पिण्ट (लुईट ग्राऊन), गलावी (पिन), तणमगीमालर्या पिवळमर (अंबर यलो) काळसर पिण्ट (टाईक ग्राऊन) आणि ग्राळा (ग्लॅक) ज्याचा वर्ण उजळ असतो ते व पाषाण साधारणत अगदी शुद्ध समजले जातात या मनिज पाषाणांचे चुर्ण केल्यावर आणि त्यावर तिसुडरुसिद (सोडियम सायनाइड) आणि पालाशकर्मनिद (पोट्यासियम सायनाईड) यांचा मिश्र करून विस्तकावर उष्णता दिली म्हणजे त्यापासून कालाच्या मातच्या वारीक फट्या म्हासासण्या गोल्या होतात या धनवर्णनीय असत त

या मनिज वगपापाणांची नाचारण मिश्र जालेले पदार्थ असतात ते हे - नार (क्वॅट्झ), पुपरान (टोप्याम), (थर्मलान) चित्रखनिज, तुगस्थाने पाषाण (गुनरॅम), (क्लोराइट), लेखड, ताम आणि ताल यांचे मग्निक (पायराइट्रम), ज्या खनिज उल्यात एव (फ्लुओरिन) असतो त्या मनिज उल्याची जे वगपापाण मिश्र असतात यावदन कथिल धातू ही वगळविल्या रूपात (फ्लुओराइड ऑफ टिन) मात स्थितीत असला पाहिजे आणि या वगळविल्याच पराकरण होऊन त्याची मिश्र असलेले मनिज पदार्थ तयार झाले असले पाहिजेत

मनिज रूपातून कथिल शुद्ध करणाऱ्या गती अकचड नष्टेन प्रथम वगपापाण कुडन त्याची कागली वागद पूड तेन्वर वगपापाण आणि मग्निक (पायराइट्रिक मिनरल)

मनिज द्रव्य याच एलीकरण रूगे ह होय ही गैवन्दि खनिज इवरे भागून वगळी मुन्यावर कथलाची मनिज धातु मनीच गुट हिरीत जेते या स्थितीत खथलाच्या मनिज कथला जगवण (व्हॅट टिन) अस म्हणतात या कथलाच्या खनिज मातमेचे का तुल्य पाषाणाचा (थोळ रमाइट) अशुद्धता असते ती मातुण प्राचीन काळी फर नासाच त्त होत तारण याच विविध गुन्व अर्थाय अत तामुळ त खथलाच्या खनिज उल्यापासून काटण फर जड जात असं अलीस्टे ही अडका घुमराव (मॅग्नेटिक) पदकारण (सेपॅरेटर) या योजने वर घाला आहे या प्रमाणे शुद्ध जालेल कथलाची मनिजमातु कोळजाची मिश्र करून मनीच वितरवितत हा मनीच वीन प्रकथला असते (१) धातुमती किंवा वधमती, धातुतर स्थलका रस रूपात ती वागळ उकळतात आणि नंतर त्याच्या मोटमोट्या रूपांत पाटून वाजारात पाठवितान

४ प गी ग - कलाकोमयात स्थलाचा उपयोग पुकळ तऱ्हेन करितात स्थलाचा पहिल्या उपयोग म्हणजे म्यासात कडई करणान होतो प्रस्तुत लोखडाचा मोटमोटी भाडी व उपरवर घालण्याचे पत्रे त्रासहि कडई करणात येते हे कथलाच्या कडईचे पत्र म्हणजे लोखडाचे शिवा पोलाडाचे पत्रे असतात ते पत्रे कथलाचा रस कटन त्यात तुडवून त्यावर पातळ धर वसविलेला असतो शुद्ध कथलावर हवेचा परिणाम होऊन ते गजत नाही त्याचप्रमाणे त्यावर अम्लद्रवाचा (ऑसिड लिक्विड) जसे आसव, लिमाचा रस, चिच वंगरे यांचा परिणाम होत नाही म्हणून स्वयंपाकातील आणि घरकामातील भाडी कथलाची रगितात त्याशिवाय वाष्यामबन करणाऱ्या पात्रे (इन्ड्युपॅरेटिंग वर्तान्स) काटे उकळणाऱ्या भाडी (इनफ्यजन पॉट्स) इत्यादि अनेक उपकरणां करणाऱ्या कथलाचा उपयोग रगितात

भाडी, उपकरणां वगरे शिवाय स्थलाचे वार्डालखे पातळ पत्रेहि करितात हे पातळ पत्रे दोन प्रकारचे असतात अगदी पातळ वर्तमानखे कथलाचे पातळ पत्रे असतात, त्याचा उपयोग शिगात पारा वटविण्याच्या वेवगी करून आग्ने करणाऱ्या होतो दुसऱ्या जातीचे पत्रे असतात त्याचा उपयोग तवाखूचे बिलड, नाखूचा वज्या, चाकरीट्ट्या वड्या वगरे सुटाळणाऱ्या करितात

कथलाचा उपयोग पुकळ प्रकथला मिश्र मात (अर्ज्य) करणाऱ्या होतो ज्त - निरनिराट्या प्रकारच मास (याच) म्हणजे तोफाची रतु (गनमेटल), पेट्या मातु (वेल्मेटल), इत्यादि सामये कालताऱ्याची मिश्र रेल्ले असते याच प्रमाण जड्या २० भाग रूपाळ आणि ८० भाग ताव असत कथील आणि थिस ही एकत्र वितरवून वापातानहि एत प्रकारचा मिश्रधातु जेते या मिश्रधातुसहि मगटोत दाते असे म्हणतात, परंतु ट्यरुतीत ताम पुसर ५४

नांव आहे. यांत कथील चार भाग आणि शिसे एक भाग वितळविलेले असते. पुष्कळ प्रकारचे डांक तयार करण्याकडेही कथिलाचा उपयोग होतो. अंज (अंटीमिनी) आणि कथील वितळवून तयार केलेल्या मिश्रधातूचा 'शियानिया' धातू असे म्हणतात. या धातूचा उपयोग चमचे, पळ्या वगैरे तयार करण्याकडे अतिशय होतो. "कौन्स मेटल" ही कथील, शिसे आणि अंज धातू मिश्र करून तयार केलेली असते. 'वॉल्विट मेटल' नांवाची धातू कथील, तांबे आणि अंज धातूची मिश्र केलेली असते. बांकाच्या (पत्राजि-बलडांक लावण्याकरिता) बलद वितळवणारी धातू धातूमध्ये कथील आणि शिसे यांच्या मिश्र धातूचा उपयोग केलेला असतो. कथील, शिसे आणि विस्मथ यांच्या मिश्रणापासून तयार केलेली मिश्र धातू पाण्याच्या उत्कथनांकापेक्षा कमी उष्णमानावर वितळते. त्याशिवाय कथिलाचा उपयोग पांढरी त्रिलहई, मिना (कांचे-सारखा मुलामा), नक्षी केलेले मार्ताची भांडी (मॅजोलिका) वगैरे तयार करण्याकडे होतो. याशिवाय रंग देण्याच्या कामी लागणारे निरनिराळे कथिलाचे धार आणि इतर रासायनिक कला यांत कथिलाचा उपयोग अतिशय होतो.

भां अंज नां क ल्ह ई क र प्या ची री तः—ज्या भां अंजांनीं कळई करणें असेल तीं मार्तीं स्वच्छ धांसून दोष्य टांकाच्या ह्याथारानें सर्व मळ व लुनी कळई खरडून काढावी, नंतर तें भांडे गर्दीत घालून खूप तापवावें. मग त्यावर कथिलाची कांय थोटीशी फिरवावी व नवराणराची पूड सर्व भांज्यांत थोडी पसळून टाकून चिऱ्यांच्या बोझ्यानें तें कथील त्या भांज्यात खूप चोळावें. कच्चे नवसागर पाण्यांत कडवून थंड करून त्याची पूड बनवितात ती या कामास उपयोगी पडते.

प न्हांळ पा उ ले ले व सा थे लो खंडी प त्रे यां व र क ल्ह ई क र प्या ची री तः—ही कळई दोन तऱ्हेची असते. शुद्ध कथील वितळून त्याचा पातळ थर देणें किंवा कथील व शिसे एकत्र करून त्या मिश्रणाचा थर देणें. पहिल्या जातीच्या पन्थास (टिंग्लेट) कथिलाच्या कळईचा पत्रा व दुसऱ्या जातीच्या पन्थास टर्नग्लेट अर्शा प्यापारी नांवे आहेत. ह्या कामास लागणारे पत्रे पोलादाचे असतात. पूर्वी लोखंडी पन्थासाहि उपयोग करीत. परंतु अर्जाकडे पोलादी पन्थास-वरच कळई चढवितात. ही कळई देण्याची फक्त बोहेमियांतील लोकानांचे माहिती होती. तेथून १६२० च्या सुमारास साक्सनीत त्या कलेचा प्रसार झाला. १६६५ त अंग्रू वारन्टन नांवाच्या एंजिनियरला इंग्लंडच्या लोकांनी ही कला शिकवण्याकरिता बोहेमियांत पाठविलेले होते. त्यानें मिळविलेल्या माहितीचा विशेष उपयोग झाला नाहीं. त्याच्या नंतर ५० वर्षांनी ह्या कलेचा उत्कर्ष झाला व इंग्लंडमध्ये तयार झालेले पत्रे उत्तम प्रताने ठरले. १८३४ पासून पुढें या धंद्याची फार भरभराट झाली. या कामाकरिता पत्रे प्रथम तापावितात व स्वच्छ धांसून गंधकासक्त घातलेल्या पाण्यांत अगदी स्वच्छ व नकचकीत धांसूर्यत ठेवितात.

नंतर पाण्यांत धुवून अॅसिडचा व पाण्याचा अंश शिक्क व रहावा म्हणून खोवरेल तेलांत पत्रे शिगावितात व त्यानंतर वितळलेल्या कथिलाच्या कट्या मिश्रणांत ते बुडवितात. नंतर पहिल्यापेक्षाहि जास्त शुद्ध असलेल्या कथिलाच्या दुसऱ्या मिश्रणांत कांहीं वेळ पत्रे राहू देतात. नंतर अंवाळीच्या बोझ्यानें स्वच्छ धांसून ते पत्रे पुन्हां तिसऱ्यांदा कथिलाच्या मिश्रणांत बुडवितात. न्युणजे त्यावर पुरी कळई होतो. याच पद्धतीनें टर्नग्लेट तयार करतात.

औ प थि उ प यो मः—आर्यवैद्यकांत वंगभस्माचे उपयोग पुष्कळ सांगितले आहेत. हें भस्म करण्याची रीति शांडधर नांवाच्या वैद्यकग्रंथांत पुढीलप्रमाणें दिली आहेः—मातीचे खपर चुलीवर ठेवून त्यांत कथिलाचा रस करावा. मग किंचनी साल व पिंपळाची साल या दोन्ही सालींचें चूर्ण कथिलाचा १ हिस्सा घेऊन कथिलाच्या रसावर थोडें थोडें टाकीत जावे, नंतर लोखंडाच्या पळीनें घोटायें. याप्रमाणें सुमारे दोन प्रहर घोटल्यास कथिलाचें भस्म होतें. त्या भस्माच्या समभाग हस्ताळ घेऊन कागदी निवाच्या रसांत दोहोन्हा खल करून मातीच्या परळांत घालून मातीकापड करावी व खडा खणून रानगोंव्याचा गजपुट अग्नि घावा. याप्रमाणें दहा वधिसुटें दिवलीं असतां कथिलाचें भस्म उत्तम होतें. यालाच बंगभस्म म्हणतात. हें अतुपापनपरत्वं निरनिराळ्या व्याधींवर उपयोगी पडतें.

इ ति हा स—फार प्राचीन काळापासून कथिलाची माहिती सांपडते. ऐतिहासिक कालापूर्वी हजारों वर्षे या धातूचा उपयोग कांस (ब्रॉस) तयार करण्याकडे होत होता. मानवी जातीची उत्पत्ति आणि कांस याचा फार निकट संबंध आहे. पाषाणयुगांतर लोहयुगाचा आरंभ होण्यापूर्वी कांसयुगाचा आरंभ झाला. युरोपमध्ये इ. स. पूर्वी २००० ते १८००च्या दरम्यान कांसयुगाचा आरंभ झाला असावा असें पुष्कळ संशोधक पंडितांनी निश्चित केले आहे. यावरून हें स्पष्ट आहे की या पुरातन कालीं युरोपमध्ये कथिलाच्या धातूची माहिती होती. परंतु तांब्याची आणि कथिलाची अशुद्ध खनिज धातू एकत्र वितळवून किंवा तांबे आणि कथील या शुद्ध धातू एकत्र वितळवून कांस तयार करीत असत की नाहीं हें निश्चित साहजिंत नाहीं. पुष्कळ संशोधक पंडितांनी अशी एक उपपत्ति पुढें आणिली आहे की, मनुष्याला कांस तयार करण्याची माहिती ही केवळ आकारिक रीतीनें झाली असावी. कथील, तांबे, लोखंड आणि गंधक यांचे संयुक्त असलेले खनिज पायराइट नांवाचे पदार्थ (गंधाकिंदें) हे सृष्टीमध्ये पुष्कळ सांपडतात, ते आणि एक आतींचे दुर्मिळ असणारे खनिज द्रव्य यांचे मिश्रण होऊन तें अकस्मात कोळशाच्या उष्णतेनें विनळण्यांत आले असावें. आणि त्यापासून कांस तयार झाले असावें. परंतु रसायन शास्त्राच्या दृष्टीनें आणि कलाविज्ञानशास्त्राच्या दृष्टीनें ही कल्पना स्याचिक वाटत नाहीं. अशीहि एक कल्पना पुढें मांडण्यांत

येते कीं प्रागैतिहासिक कालाच्या आधीं कासे हें चाना प्रकारच्या ताट्याच्या खनिज अणुद धातू आणि पुष्कळ सापडणारे कथलाचे खनिज दगड हे एकत्र वितळवून तयार करीत असत. ही जर कल्पना खरी मानिली तर चिनी कासे खेरीबकरतन बाकीच्या सर्व प्राचीन काश्यममध्ये येऊंटा १० प्रमाणात कथील आणि जेऊंटा १० प्रमाणात तावें असत याचें समाधानकारक स्पष्टीकरण होण्यास अडचण पडते. शिवाय धातुविद्येच्या दृष्टीने पाहता हल्लीप्रमाणे दोन धातू एकत्र वितळवूनच आपल्या पूर्वजांनीं प्रथम कासे तयार केले असलें पाहिजे हेच मत ग्राह्य मानावे लागते. याशिवाय काही प्रातातील झऱ्यात कथलाची अणुद धातू विपुल सापडते आणि तिजपासून कथील धातुरूपात महज कायता येते. या योद्धीचा विचार करिता काश्यमुगातील सुसंस्कृत माणसास कथील हें धातुरूपात माहूत असले पाहिजे हीच कल्पना अधिक संभवनीय दिसते. स्वित्झर्लंड देशात जीं सरोयुद्धें होवो तीं त्यात कथलाच्या घातळ पदार्थांनीं मडविलेले काही पदार्थ, मातांनीं भाडी आणि मोगरें (नॉन्स) सापडलेले आहेत. त्याचप्रमाणें स्वेडिश हॉलंडिन जवळील आमरुम येथारोळ प्राचीन कदरस्थानात कथलाच्या निरनिराळ्या प्रकारच्या वस्तू सापडलेल्या आहेत.

इजिप्त देशात दहा भाग कथील असलेल्या काश्याचा उपयोग वऱ्याच प्राचीनकाळीं म्हणजे बाराव्या राजपरंपराच्या कारकीर्दीत निरनिराळ्या प्रकारचीं हत्यारें व इतर कामाकरिता करीत असत. तावें आणि कथील यांची मिश्र किंवा जोडधातू ही ताच्यापेक्षा अधिक कठिण असते, म्हणून तिचा उपयोग तरवारी, भाले आणि कुन्हाडी करण्याकरिता करीत असत.

हिंदुस्थानात वेदकाली कथील माहूत होतें. तांने आणि हें याशिवाय कथलाचा उल्लेख तैत्तिरीय संहितेंत व ऋक नजुवेदात आढळ आहे. उदाहरणार्थ ' सांसंचने त्रयुष्यमे लोहंचमे ' (तै. सं. ४. ७. ५) त्याचप्रमाणे छादोगयउपनिपदामध्ये (४. १. ७, ७) कथलाचा उल्लेख आहे. उदाहरणार्थ लव पंन सुवर्णं संदृश्यात, सुवर्णन रजतम्, रजतेन त्रपुं (कथील), त्रयुणालासम्, सांसिने लोहम्, लोहेन दाह, दाह चर्मण ।

फार प्राचीनकाळीं हिंदुस्थानात तावें आणि कथील एकत्र वितळवून तयार केलेल्या काश्याचा उपयोग माहूत होता. उदाहरणार्थ:— " नया त्रयुस्ताम्रयोः संयोगे फालन्तरस्य काश्यस्त्योत्पत्तिः " मनुसंहितेमध्ये घरात उपयोगी पडणाऱ्या कथलापासून केलेल्या भांड्याचा उल्लेख आलेला आहे. परंतु या कार्मी लागणारें कथील दोगण्या टिकाणाहून आणीत असत याचा उल्लेख केलेला माहू. बहुतकरतन सध्याम, ब्रह्मदेहा आणि मलाया द्वीपकल्प येथून सदर कथलाचा पुरवठा होत असावा.

यूरोपमधील प्राचीन पूर्वज ज्या कथलाचा उपयोग करीत असत, तें बहुतेक सर्व कथील फिनिजियन लोकांनीं

कॅसिटराड्डसकडून आणलेले असत. या कॅसिटराड्डसचें स्थान कोणतें असावे याबद्दल पुष्कळ कल्पना करण्यात आलेल्या आहेत; आणि पुष्कळ विद्वान पंडितांनीं असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे कीं, कॅसिटराड्डस नांवाची येथे हिंदुस्थानच्या जवळच आसपास फिनिशियाच्या पूर्वेत कोठें तरी असावीत. पुराणतस्तुशास्त्र पंडितांपैकीं पुष्कळांचें असे मत आहे कीं, कॅसिटराड्डस नावाचीं वेदें हीं सिलिआइस आणि वॅनेल आयलंड्स हींच होत, व त्यात मुख्यत्वेन इरन कॉर्नेवॅल हेच असवें. कारण त्या कार्मीं मुख्य वेद्यापासून हें निरालें मानण्यात येत असे. कथील या अर्थां शक शब्द कॅसिटरॉस हा आहे; आणि कॅसिटरॉस हा शब्द हिंदू जवळ कसेह — शेवट या अर्थाचें बहुतेक असावा. या टिकाणीं शेवट याचा अर्थ पृथ्वीचें टोक असा आहे आणि विटन देशचा किनारा हा पूर्वजास तसा वाटणें हें शक्य आहे. कास्तोर हा शब्द सं. काश् = प्रकाराचें यापासून झाला असून, कास्तोरपासून अरबी शब्द कास्तोर हा झाला आहे (धार्य—हिस्टरी ऑफ केमिस्ट्री पृ. १ पहा)

जर्मांनीं युरोपियन भागामध्ये कथील यास निरनिराळीं नावे आहेत. जसे:—डिन, टिन, इटेन स्टॅमो, एस्ताना इत्यादि; हीं सर्व नावें केल्टिक धातू ' इस्तरन ' यापासून निघालेलीं आहेत. यावरून फिनिशियन लोकांचें कॅसिटराड्डस म्हणजे कॉर्नेवॅल असावा या उपपत्तीला बळकटी येते. प्रस्तुत कॉर्नेवॅलमधील कथलाच्या खार्गीतील उपज फार अल्प प्रमाणावर आहे.

प्राचीन काळीं कथलाच्या वस्तू फार तुरळक होत्या याचें आश्चर्य वाटण्याचें कारण माहू. कारण कथलाची फार चमत्कारिक विकृति होते किंवा त्या यातुंतच प्रत्यक्ष संसर्जन्य रोग होतो हें प्रस्तुत माहूत आहे. कथलाची ही विकृति वृत्त्या यातूनच्या विकृतीप्रमाणें घडते.

लॉरेड आणि तावें रासायनिक मिश्रण हवेंताल प्राणवायु (ऑक्सिजन) आणि पाणी यांची संयुक्त होऊन त्यापासून नवीन संयुक्त पदार्थ उत्पन्न होतात लॉरेडचा उत्प्राणिद् (हायड्रोक्झिडाइड) होतें आणि ताच्यावें जलयुक्त कथित (मॅल्चाइट) होतें परंतु कथलावर काही रासायनिक क्रिया घडत माहू ते धातुरूप कथलाच्याच रूपात रहात, परंतु तें हळूहळू हळूहळू रुपां रंगवें होऊन रजोरुप बनतें व त्याचीं मुकटीं होतें. अतिशय खंडी व्यापि आर्द्रता यान्या योगाचें ही कथलाची विकृति लवकर घडून येते. परंतु ती निर्मळ स्थितीतही घडते. या कथलाच्या विकृतीला " कथलाची साध " असे योग्य व अन्वयार्थ नांव उद्ग्रेन्टचा प्रोफेसर अर्नस्ट कोहेन याणें दिलें आहे. एखाद्या कथलाच्या भांड्यावर या कथलाच्या साधीचा हल्ला झाला म्हणजे त्या भांड्याचे संरक्षण करणें अशक्य होतें. कारण ती विकृति कथलांत परतत जाते आणि तें टिळक होऊन शेवटीं त्याचीं मुकटीं होतें. या कथलाच्या मुडीच्या अर्था,

दुसरी कथलाची भांडी जवळ असल्यास त्यांसहि स्वशीच्या योगाने ही रांध त्यांत उत्पन्न करण्याचे सामर्थ्य असते. असें होतां होतां अगदीं सशिय असणारी कथलाचीं सर्व भांडीं नाश पावतात. या प्रकारें कथलाचा नाश झाल्याचीं पुष्कळ उदाहरणे माहोत आहेत. उदाहरणार्थ: इ. स. १८६० सालीं पॅट्रियेड येथील जकत हात्याच्या इमारतींतल कोठारात ठेवलेल्या वलाका कथलाच्या (शिवतंगाच्या) लडाईं सर्व पिष्टरूप झालेल्या आढळल्या; आणि रशियाच्या सरकारी दारूखान्यांत लडाईंच्या प्रसर्मां धालण्यांत येणारे एकसारखे पोशाख (यूनिफॉर्मे) यांस लवण्याच्या कथलाच्या गुंठ्यांचे डोंग होते त्या ठिकाणीं पिठाचे लहान लहान डोंग आढळले | इ. स. १८७७ च्या हिवाळ्यांत सॅटरडेम येथून आम्हाजें मास्कोला पाठविलेले सर्व कथील भुकराच्या रूपात आले. फिनलंड येथील क्रिस्त देवालयींतल वाजविण्याच्या पेट्यांनां असलेल्या कथलाच्या नळ्या त्याचप्रमाणें घराच्या छपरावरील कथलाचे पत्रे यांत घांघार कथलाच्या सांधीचा विकार झालेला आहे.

कथलाचीं अशीं विकृति होण्याचें खरें कारण पुष्कळ दिवसपर्यंत माहोत नव्हतें. प्रथम अशीं कल्पना होतां कीं, ही विकृति अशुद्ध हवेमुळे घडत असावी. दुसरी अशीहि कल्पना करण्यांत येत होती कीं, घरावरील छपरें आणि गाण्यावजावजाचीं यंत्रें (जसें अलगुनें, पावे वगैरे) हीं अशीं घांघार हलविलीं जातात त्याचप्रमाणें कथील धातुवर अनिरत हालण्याचीं क्रिया घडल्यामुळे ही विकृति घडत असावी. परंतु मिट्स येथील अन्ट वोहेन आणि व्होन ड्रजिक यांनीं केलेल्या प्रयोगांवरून असें सिद्ध झालें आहे कीं, कथील धातुवर बघणारी विकृति ही त्याच्या अंतस्थ स्फटिकाय घटनेचें अवस्थांतररूपच होय; आणि यामुळे कथलाच्या आकारमानाचीं (वॉल्यूम) दृश्य बुद्धि होते. ही विकृति गंधकाच्या स्फटिकाच्या रूपांत ज्याप्रमाणें होते त्यासारखीच आहे. गंधकाचे चौकोनी सुईसारख्या आकाराचे लांब स्फटिक प्रथम असतात. त्यांचें रूपांतर सायकायपण घडून त्यांचे अष्टपैलू स्फटिक होतात. त्याचप्रमाणें कथलाच्या कायतीत त्याच्या स्फटिकाचा आकार बदलतो. परंतु तो फार सावकाश घडून येतो इतकेंच. हे गंधकाचे अष्टपैलू स्फटिक उष्णतेच्या योगानें ज्याप्रमाणें चौकोनी रूपांत पुन्हां पूर्ववत् आपतां येतात, त्याचप्रमाणें ही कथलाची कवरी रंगाचीं पूड उष्णतेच्या योगानें पाड्याच्या शुभ्र कथील धातूच्या रूपांत आपतां येते.

[मॉर्टन रिब्यू. जुलै १९१०. ए. वि. क्र. देशी वैद्यक मंत्र. दत्त—सदी. मोडिका ऑफ दि हिंदूज. इत्यादि.]

कॅथे—कॅथे सा नांवांनं चीन देश मध्यकालीन युरोपांत प्रसिद्ध असे. काव्यांत हेंच नांव प्रचलित आहे. खितांनांनी उत्तर चिनांत (१०७) खिताई अथवा जितात राज्य स्थापिलें. याच नांवावरून कॅथेची व्युत्पत्ति असावी. या पराण्याचा,

ज्ञान झाल्यावर कॅथे हेंच नांव कायम राहिलें. मध्यजार्शियांतील राष्ट्र हेंच नांव खंय चीन देशाला लावित. किताई हें नांव रशियन लोक चीनला असून देशाला लावतात. चॅंगीस-खानाच्या कातिविरावर कॅथे हें नांव युरोपांत पसरलें. युरोपियन नाविकांनी दक्षिण चीन देश शोधिल्यानंतर कॅथे हा देश चीनच्या उत्तरेस अद्याप असा खोटा समज होतो.

कॅथेराइन—रशियाची महाराणी कॅथेराइन (दुसरी). ही अॅनहॅल्ट प्रव्हेंस्ट (जर्मनी) चा राजा सिधन आगस्टस याची ही कन्या. इ. स. १७२९ त जन्मली. हिचा वाप प्रशियांत सेनापति होता. हिचें वधित्त्यांतील नांव ' सोफिया आगस्टा प्रेडरिकसा ' असें होतें. फ्रेंच शिक्षाकर्णिकडून हिला शिक्षण मिळलें. १७४४ त तिचें रशियाच्या श्रुडिमावथ महाराणीच्या पीटर नामक पुतण्याशी लग्न ठरलें. प्राशिया व रशिया यांची मैत्री दृढ करून आस्ट्रियाचें बजन कमी करणें हा या लग्नाचा हेतु होता. या मुळीनं झाल्ल्यावेध, पीटर व इतर रशियन लोक या सर्वांची मर्जी संपादिली. तिनें रशियन भाषेचा आस्थापूर्वक अभ्यास केला. प्रॉटेस्टंट धर्माचा स्वीकार न करितां ग्रीक चर्चचा तिनें स्वीकार केला. त्याच वेळीं तिचें दुसरें नांव ठेवण्यांत आलें. रशियाचा सुप्रुट धारण करण्याकरिता ज्या ज्या गोष्टी कराव्या लागतात त्या त्या गोष्टी करावयाच्या असा तिनें वयाच्या १५ व्या वर्षीच निधय केला होता. १७४५ त सेंट पीटर्सबर्ग येथें तिचा विवाह झाला.

आपण कोणत्याहि इंग्लिश छींप्रमाणें सोफळ्या मनाच्या व कल्पक आहोत असें तिला वाटत असे रशियाचें राज्य करण्याकरितां आपण अगदीं रशियन बनले पाहिजे असा तिनें निधय केला. तिनें रशियन भाषेचा व रशियन लोकांच्या स्वभावाचा नीट अभ्यास केला. विवाहाच्या योगानें तिला काहींच सुख प्राप्त झालें नाहीं. कारण तिचा पति पीटर हा नीच, दुष्ट, दुर्व्यसनी व क्रुपण होता. तो रशियन लोकांचा द्वेष होता. अशा परिस्थितींत कॅथेराइनचें आचरणहि अगदीं नीतिवाद्य झालें. अनेक लोक तिचे श्रियकर होते. तिच्या कर्तुत्वशक्तीमुळे तिच्या नवऱ्याला संकटसमयीं तिच्यावर अवलंबून राहवें लागे. तथापि ती वेळ निघून जाताच तो अनेक प्रकारें तिचा छळ करीत असे. जरी तो तिचा द्वेष करी तरी तिचीं त्याला भांति वाटत असे. १७६२ त इल्लिनाथिय मरण पावल्यानंतर पीटर हा गादीवर बसला. परंतु आपल्या होल्स्टीनेर असुयाचाचरोवर तो ओरेंनिचाम येथें गेल्ल अस्तां रशियन लोकांनीं त्याला पदच्युत करून कॅथेराइनला महाराणी केले; कारण पीटर हा अगदीं अधिय झाला होता. त्याला रोपूशा येथें पाठविण्यांत आलें. तेथें तो खकचक मरण पावला. कॅथेराइननें आपल्या श्रियकरांच्या साहाय्यानें त्याचा जून केल्य असावा असें म्दणतात.

यादावर काही एक हक्क नसता कॅथेराइनने इ स १७६२ पासून १७९६ पर्यंत लोकप्रियता संपादन राज्य केल व मेगाच्या वेगाकडून मानमान्यता मिळवून आपली बाह्या करून घेतली. यावेळी तिचे वस्तूच दिवून घेत. व्होल्टेअर व इतर ज्ञानशेजकाराना तिने मोठमोठ्या देणग्या दिल्यासुद्धे त्यांना तिची जूप स्तुती केलेली आहे ता मोठी तत्त्वज्ञानी होती असे त्यांनी लिहिले आहे. परंतु ज्ञानवाचाकाराचे वर्णन व तिचे प्रयत्न आचरण यामध्ये महदंतर होते कलाकांज- ल्याच्या व अपूर्व वस्तूंच्या संप्रहाणार्थी तिने फार खर्च केला. नात्र चित्रकला, शिल्पकला व संपीतशास्त्र यांची तिला आवड नव्हती हे तिचेच स्वतः कबूल करू शकते. लेखनकलेची तिच्या फार आवड होती, तिने फ्रेंच व रशियन भाषेत कित्येक लेख व नाटके लिहिलेली आहेत तिचे लेख जोरदार असून दूरदृष्टीने लिहिलेले असत, तथापि तिच्या जुद्ध फ्रेंच किंवा रशियन लिहितेले आले नाही दरबाराच्या क्रियांचे गैरशिक्षित वर्तन तिच्या विलकुल खपत नसे ती परीपत्रांनी असून आपल्या लोकांना सुसंस्कृत करण्याची तिने जूप खटपट केली असे ज्ञानकोशाकारांनी म्हटले आहे. सरकारी कामात अधिकार्याची चूक झाल्यास ती त्याचे अवयव तोंडून त्याच छिन्नविच्छिन्न करण्याची आज्ञा घरीत असे राजवाट्यात १७६२ त जी कांति झाली, त्यापूर्वी थोडे दिवच तिला एक पुत्र झाला होता, तो पीटरपासून झालेला नसल्यासुद्धे तिने त्याला त्याची नीट व्यवस्था लावून दूर पाठविले माय पीटरपासून झालेला तिचा एक खराखुरा मुलगा होता पण तो चागासारखाच दुष्ट असल्याने त्याला, माधीचा वारस न करता नतवाळू केले होते ती मोठे मुत्सद्दी होती यात संशय नाही कोणत्याही ठरव पद्धतीप्रमाणे चागणे तिला आवडत नसे परिस्थितीप्रमाणे राजाने आपले घोरण बदलावे असे तिचे मत होते एकदर परिस्थितीचा विचार केला असता परकीय देशाशी तिने ठेवलेले घोरण योग्य होते अनेक म्हणाने लागते रशियावर व रशियन लोकावर तिचे प्रेम असून त्या वेगळी उमति करण्याचा तिने प्रयत्न नेल्य ही गोष्ट निर्विकार आहे पोलंडच्या फ्राऊझीची, कल्पना तिने मुक्कबिलेली नव्हती असे आता सिद्ध झाले आहे. एखाद्या साहसिक राजान्या तर्फेने पोलंडवर आपला ताबा ठेवण कॅथेराइनला पर्वत पडल अन्ते. पहिल्या फ्राऊझीत आस्ट्रिया व प्रशिया यांचे विशेष अंग होते. पोलंडच्या दुसऱ्या फ्राऊझीत तिने विनविकृत भाग घेतला, परंतु प्रशियाच्या इनका निरुपण्या तिनेने मानविला नाही

कॅथेराइनने प्रशियाशी सत्ता होते व फ्रेंचनेक दि प्रेड- वळू तिला आदर वाटत असे; परंतु त्याच्या मृत्यूनंतर ती प्रशियाचा द्वेष करू लागली

श्रीक साम्राज्याचे पुनरुज्जीवन करण्याचे तिच्या मनात होते, परंतु फ्रान्स व इंग्लंड यांनी विरोध केल्यासुद्धे व प्रशिया व आस्ट्रिया यांनी तिला भेति वाटत असल्यासुद्धे

तिने तो आपला वेत रहोत केला. देश जिंकण्याचे अनेक वेत तिने केले सैन्यात घालाव तितके लढ तिने घातले नाही. वास्तविक लष्कराच्या साहाय्याने ती स्वतः भादावर आला होती जाततेच्या वेळी तर तिने सैन्याचा हयगय केलेच परंतु युद्धाच्या वेळीहि तिने त्याचे चांगले व्यवस्था ठेवली नाही. आपल्या चहात्या लोकांना तिने सेनापति नेमले होत. स्वीडिश लोकांशिवाय कदाचित शिकलेल्या कोणत्याही लोकाशी तिने युद्धप्रसंग आणला नाही आपल्या आपक लोकांवर सरकारी पैशांचे (१८ कोट रु) व अधिकाराची छारात करून तिने आपल्या नादास काळिया लावून घेतला. ६० व्या वर्षी सुद्धा तिला प्रेमाचे नाळे सुचत होते! हिंदुस्थानावर तिचेदम्याने स्वारी करण्यातळी तिने २०००० सैन्य पाठवण्याचे ठरविले होते परंतु थोड्याच दिवसात रक्तमूर्च्छा होऊन ती १७९९ त मरण पावली.

कदंब.—नेलियम्पती आणि परंवि कोलम् येथे राहणारी एक डोंगराळ जात मद्रास व कोचीन सत्यान यातून हे लोक आढळतात. एकंदर लोक सं. (१९११) १२३८. पैकी बरेच कन्यधर्मीय आहेत.

हे लोक ठंणगे पिल्लदार वाण्याचे असून त्यांचा वर्ण अतिशय काळू आहे. त्यांचे ओंठ जाड असून केस छुरळे असतात. त्यांच्या भाषेचे तामिलीपेक्षा मल्याळीची जास्त साम्य आहे. ते उत्तम भाग काढणारे आणि ज्ञानानर चढणारे आहेत. रानातील लहान सहान वस्तू जमा करण्यामध्ये त्यांचा चांगला उपयोग होतो हंगामात मज्जेदाराने दिलेल्या तांदुळावर व इतर नैवेद्ये जमली याम किंवा दुसऱ्या वस्तू किंवा जी जनावरे त्यांना सापडतील त्यावर ते उदरीनीचा करितात.

कदंब आणि कादंब—ही एकासारखी एक नांव धारण करणारी तीन धरणी होती. त्यापैकी पहिले जास्त शुभे होते ते कदंब हे चाव धारण करीत असे व नंतरची दुसरी दोन धरणी कादंब्य या नावाने ओळखिली जात असते.

यत्नाळ सद्यते शुभे वदंब धरणे हे पलाशिका (वेळगाव जि.खातील हळसि) येथे व उत्तर कानजातील वेणयन्ति अथवा वनवाची येथे होते. चाच्या निरिनिरालाच्या दासतेखान- वरून त्याची कशाचळ पुढीलप्रमाणे तयार होते (वनाचळ नवर १ पहा) केरळाच्या अरेरीस वंगवाळी दिल्या आहेत.

कदंब राजपैकी कोणत्याही नवी काल समजत नाही. शिलाखेलात अथवा दानपत्रात त्यांच्याविषयी जे उल्लेख आढळतात त्यात मलयगंगा कोणत्याही शकाप्रमाणे केलेली नसून 'कारकीर्दीच्या अमुक वर्षी' एवढेच लिहिलेले असते. चासुद्धे त्यांचे काळ ठरविता येत नाहीत. मि. राड्ज यान्नी ज्या उद्देशानेच्या आगारावर छण्णयमादी कदंबाचे काळ ठरविलेले आहेत ते उल्लेख फ्रिड चाच्या मते वनाचड अस- रानासुद्धे ते काल वरोधर वरता येत नाहीत फ्रिड चाच्या मते कदंबासंबंधी तुट एवढेच विगंधीक म्हणता येईल कां ते इ. स च्या सहाव्या शतकाच्या सुमारास होऊन गेले असावे.

यापैकी मुग्धेश्वरवर्मा याच्या एका शिलालेखात त्याच्या कारकीर्दीच्या तिसऱ्या वर्षास पाप असे म्हटले असून आठव्या वर्षास वैशाख असे म्हटले आहे. व वर्षांचे काल पुन्हा पद्धतीप्रमाणे धरले आहेत. त्यावरून मि. राड्स याच्या मताने काकुत्स्थ (इ. स. ५३८), मुग्धेश्वर (इ. स. ५००) व भाण्डू (इ. स. ६००) याप्रमाणे हे राजे होऊन गेले.

मि. फ्लोड हा त्या शिलालेखावरून काकुत्स्थ याचा काल ठरविला आहे, त्याच्या खरेपणाबद्दल संजय प्रदर्शित करून "चालुक्य राजा कीर्तिवर्मा पहिला यानें इ. स. ५६७ मध्ये कदंबांत शिकण्यापूर्वी हे तिथे राजे इ. स. ५ व्या शतकात होऊन गेले असते" असे म्हणतो.

देवगिरी येथील शिलालेखात कृष्णवर्मा व त्याचा पुत्र देववर्मा यांचीं नांवें आढळतात. हे दोघे या तीन राजांच्या पूर्वी किंवा नंतर होऊन गेले याबद्दल नक्की सांगतां येत नाही. कृष्णराजाची वहाण गंगराजा माधव दुसरा यास दिली होती. हे कदंब राजे चालुक्य राजाप्रमाणे हारिनिपुत्र मानव गोंनी होते व जैन धर्मी होते.

व न वा सो व हान ग ल ये थी ल का दंब. — हे बरील कदंबांचे वंशज नसावेत असे यांच्या नांवातील फरकावरून दिसते असे मि. फ्लोड याचें मत आहे. वैशाख नंबर २ (पहा) ही मि. विलसन यांच्या यादीवरून मि. राड्स यानें सुधारून दाखविलेली आहे. ती घराण्याच्या मूळपुढपांचां अचूक कालगणिक किंवा पौराणिक असावी.

वंशावळ नंबर ३ (पहा) ही शिलालेखावरून केलेली आहे. तिच्याहि खरेपणाबद्दल कांहीं आधार नाही. मि. फ्लोड यांनीं असें दर्शविलें आहे कीं, राष्ट्रकूटांच्या वयाच शिलालेखांवरून असे दिसते कीं, वनवासी येथे कदंबवंशापूर्वी इ. स. ९७७ पर्यंत तरी निदान महामंडलेभर हें उपपद धारण करण्यास बंध राज्य करीत होता.

वंशावळ नंबर ४ (पहा) ही यांच्या पुढील अचूक वस्तुतक विन्यूक असावी. परंतु मि. फ्लोड यांचें असें म्हणणें आहे कीं, तिच्यातील पहिलें ऐतिहासिक नांव झणजे कीर्तिवर्मा (दुसरा) हेच होय. या शिलालेखात आगत्य असें आढळतें कीं, इ. स. ११३५ मध्ये होयसल वडळ विष्णुवर्धन यानें हानगळ शहरास वेढा देऊन कादंबांपासून वनवासी व हानगळ हे दोन परगणे मिळविले. इ. स. ११९६ मध्ये होयसल वडळ (दुसरा) यानें हानगळ शहरास वेढा दिला पण त्यास कामदेवानें हाकून दिलें. मि. फ्लोड यांच्या मतांनं वडळ (दुसरा) यानें लजकरच कादंबांचा पूर्ण पराभव करून त्यांना प्रदेश आपल्या राज्यांत जोडला. याबद्दल कामदेव हा इ. स. १२०१-४ या सालीं वडळावरवीर झगडत होता; यापेक्षा याची जास्त माहिती मिळत नाही.

ये वे थी ल का दंब. — हे एक तिसरेच कदंबांचे घराणें असून यांचा वनवासी येथील कादंबांचां कांहीं

संबंध असावा; पण तो कोणता हे अद्याप कळलें नाही. यांची यांचा व हळति (पलाशीका) येथें राज्य केले. (वंशावळ नं. ५ पहा.) यांच्यापैकीं प्रदेव (पहिला) व जयकेशिन् (पहिला) हे चालुक्यांचे (पश्चिम) मांडलिक होते. गोव्याचा कादंब, पहिला प्रदेव, चंद्र, चट्टल अथवा चट्टय, हा पश्चिम चालुक्य जयसिंह हाचा मांडलिक होता; असें या शिलालेखांत म्हटलें आहे. जयसिंह हा त्याचा चुलता मत्स्याथय याचा राजप्रतिनिधि असावा. बरील माहिती कदाचित् सागुन लिहिली असावी.

पश्चिम चालुक्य पहिला सोमेश्वर याचा मांडलिक, गोव्याचा कादंब, पहिला जयकेशिन् हा इ. ९७४ त राज्य करीत होता. यानें कापार्दिक द्वीपाच्या राज्यात ठार मारिलें असे म्हणतात. कापार्दिक द्वीपाचा राजा हा कदाचित् उत्तर काँगण-प्रान्तांतील शिलाहार राजपुत्र मामवाणी असावा (इ. स. १०६०). त्यानं चोळांचा पराभव केला; कामदेवाचा समूह नाश केला; आलुपाना विकले; चालुक्यांचा स्थापना केली व त्यांचें चोळांशीं मध्य केलें आणि गोपकपट्टन हें आपलें राजधानीचें शहर केलें असें म्हणतात. तो कदाचित् कादंब चालुक्यांचा नांवद असावा.

शके ९८८ त पश्चिम चालुक्य, पहिल्या सोमेश्वराचा मांडलिक तीर्थमदेव कादंब हा वनवासी आणि पातुंगल जिल्ह्यावर राज्य करीत होता. शके. ९९०-९९९ मध्ये पहिल्या तैलपाना मुल्गा, (दुसरा) कीर्तिवर्मन् (पहिला कीर्तिदेव) हा पहिला सोमेश्वर आणि सहावा विक्रमादित्य, या पश्चिम चालुक्य सार्वभौम राजांच्या अंमलाखाली वनवासी जिल्ह्यावर राज्य करीत होता. या वनवासीच्या कादंबांचा पूर्वीच्या कादंबांचां नक्की काय संबंध होता हें अद्याप समजलें नाही. त्यांच्या नांवावरून पहातां ते त्यांचे औरस पुत्रपौत्र नसावेत असें दिसते. ज्यांच्याविषयी ऐतिहासिक माहिती उपलब्ध आहे, असा पहिला कादंब म्हटला म्हणजे, दुसरा कीर्तिवर्मन् हा होय. कादंबांच्या संघर्षांच्या शिलालेखांमधून सापडणाऱ्या त्यांच्या पूर्वजांच्या वंशावळीवर विधासंटाकारणें केवळ अज्ञानच आहे. कारण त्यांत ऐतिहासिक प्रमाणें न दिल्यामुळे ते लेख खरे आहेत किंवा खोटे आहेत हें समजण्याला मार्ग नाही. शके ९९७, व १०११ मध्ये दुसरा जयवर्मन् याचा मुल्गा दुसरा शातिवर्मन् कादंब हा पश्चिम चालुक्य दुसरा सोमेश्वर आणि सहावा विक्रमादित्य यांच्या सार्वभौमत्वाखाली मांडलिक म्हणून हानगळवर राज्य करीत होता. त्यानं पाच कुळांतील सिरियादेवी हिच्याशी लग्न केले.

गोव्याचा कादंब-पहिला जयकेशिन् याच्यासागुन राज्यावर चसलेला त्याचा मुल्गा विजयादित्य अथवा पहिला विजयाक, या नांवाचा असून त्यानं चट्टयेदेवी हिच्याशी लग्न केले (इ. स. १०८८). पाट्यांबुचवुराचा शांतरजमदेव याची आई विज्जलदेवी हिची चट्टयेदेवी ही वहाण होती.

शके १०२२-१०१२ मध्ये वनवासी आणि हानगल या विजयाचा कदंब अधिकारी जो शातिवर्मन् त्याच्या मागून राज्यावर आलेला त्याच मुलगा तैल अथवा दुसरा तैलप हा सहावा विक्रमादित्य आणि तिसरा सोमेश्वर या चालुक्य राजांच्या सार्वभौमत्वाखाली राज्य करीत होता. विष्णुवर्धन होयसल याने हानगलला वेढा दिला असता अगर त्या वेढ्यानंतर शके १०४८ (इ. स. ११३५) साली तैलप मरण पावला असावा. त्याचे प्रात काही दिवसपर्यंत विष्णुवर्धनाच्या ताब्यात गेले होते पण फुलताले वाचलेदेवी आणि चामलेदेवी अशा दोन बायका तैल राजाला होत्या. (संपन्न चालुक्ययातील कादंबरीची येथील शिलालेख शके-१०२१) या वेळी पश्चिम चालुक्य सहावा विक्रमादित्य याचा मांडलिक भूवल कदंब हा राज्य करीत होता.

पश्चिम चालुक्य सहावा विक्रमादित्य याचा मांडलिक (गोव्याचा कदंब) जो दुसरा जयकेशिन् तो या वेळी गादीवर होता शके १०४१-१०६०. त्याने चालुक्य घराण्याचे सार्वभौमत्वपूर्वी जे हंगारुन देण्याचा प्रयत्न केला, परंतु येल-बुर्ग्या सिद्ध व अत्तुनीचा मुलगा पर्मांडि याने त्याला पळवयास लाविले नंतर त्याने विक्रमादित्याची मुलगी मैल्लदेवी हिच्याशी लग्न केले, त्याचा एके काळ होयसल विष्णुवर्धन याने परामर्श केला होता (इ. सन १११९).

तिसरा सोमेश्वर आणि दुसरा जगदेवमहा शके १०५५-१०६७ या चालुक्य राजांच्या सार्वभौमत्वाखाली पहिला महिष्कालिन् (त्रिभुवनमहाराज) कदंब, हा वनवासी आणि हानगल या प्रातावर समेदार होता. शके १०५५ साली तो आपल्या बापाच्या मदतीने राज्य करीत असावा व शके १०६० आणि १०६६ साली तो एकटाच राज्य करीत असावा असे दिसते.

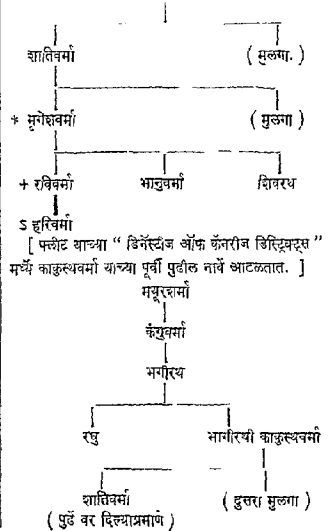
शके १००० त दुसरा जयकेशिन् याच्या मागून राज्यावर बसलेला त्याच्या मुलगा पर्मांडि अथवा परमांड शिवचित्त हा राज्य करीत होता. हा कदाचित् आपला भाऊ विजयादित्य अथवा दुसरा विजयाई याच्या बरोबरीने राज्य करीत असावा. कोल्हापूर अथवा कच्छाच-चा शिलाहार विजयादित्य याने दुसरा जयकेशिन् अथवा पर्मांडि याच्यापासून कदंब राज्यातील काही भाग जिंकून घेतल्याचे बरेच उल्लेख आढळतात. तसेच आहवमहा कलचुरीचा मांडलिक वेडुगिदेव याने त्याच्यावर हल्ला केला असावा असे दिसते. पर्मांडि याने कामदेवाची मुलगी कमलदेवी हिच्याशी व विजयादित्याने लक्ष्मीदेव राजाची मुलगी लक्ष्मिदेवी हिच्याशी लग्न केले.

शके ११०३-११२६ त तिसरा सोमेश्वर चालुक्य याचा मांडलिक कामदेव अथवा कावदेव हा वनवासी, हानगल आणि पुलिगर जिल्ह्यावर राज्य करीत होता त्यानं केतलदेवी हिच्याशी लग्न केले होते. त्याची अगदी शेवटची माहिती शके ११२६ सालचा आहे. त्यानंतर कामदेवाचा कोठेही मागूस आढळत नाही.

शके १११० त तिसरा जयकेशिन् हा त्याचा बाप दुसरा विजयादित्य याच्या मागून राज्यावर बसला. सांदलीच्या २६ राजांनी या गोव्याच्या कादंबापासून वेळगळ समोवतालेचा प्रात जो जिंकून घेतला, तो या तिसऱ्या जयकेशिन् याच्या कारकीर्दीतच असावा. याने हंगारास तैगिराज अथवा तेजुगि (कदंब) याचा मुलगा भायिदेव हा कुंडि जिझ्यावर राज्य करीत होता. व मृत अथवा आहवमहा भूतिग, याचा मुलगा यम, हा लोकापूर, होळ्ळुगुंद, कोळ्ळेजूर, नवि-छुगुंद, गिझ्यावर व दोडवाड शहरावर राज्य करीत होता. यापूर्वी कदंब कुळातील वीरमहिदेव अथवा मल्लिकार्जुन याने वनवासी आणि हानगल जिल्ह्यावर राज्य करण्यात सुरुवात केली. शके ११६३ आणि ११७३ या सालच्या शिलालेखावरून पहाता तो स्वतंत्र असावा असे दिसते.

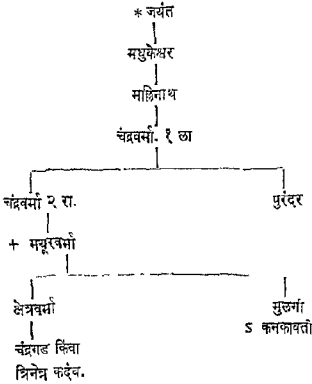
शके ११६८ त (इसवी सन १२४६) दुसरा वाप्रदेव हा त्याचा बाप त्रिभुवनमहा याच्या मागून गादीवर बसला. वाप्रदेव हा त्याच्या (कदंब) घराण्यातील अगदी शेवटचा राजा असावा असे दिसते २४ आणि शिलाहार राजांनी त्याचे प्रात जिंकून घेतल्यामुळे त्याच्या हातात फारच बोळी सत्ता राहिली होती. त्यानं इ. स. १२५७ पर्यंत राज्य केले. मि. फ्लोटीच्या मते जयकेशिन् (तिसरा) गेल्याबरोबरच वस्तुतः या गोव्याच्या कादंबाच्या राज्याचा शेवट झाला; कारण वाप्रदेव (दुसरा) याने सामर्थ्य फारच अल्प होते.

वंशावळ नं. १
काकुत्स्थवर्मा



* यानें गंग आणि पल्लव हे देश जिंकले.
 + यानें कांचीचा पल्लव राजा चण्डदण्ड याला हांकून देऊन पलाशिका येथें धराण्याची पुन्हा स्थापना केली.
 S ह्याच्या वेळच्या शिलालेखांत संदक राजा भातु-
 शाक्ति ह्याचा उल्लेख येतो.

वंशावळ नं. २.



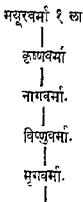
* त्रिलोचन किंवा त्रिनेत्र कदंब धराण्याचा मूळ पुरुष. याची राजधानी वनवासि येथें होती.

+ कल्याणपुरचा राजा वल्लभ याची मुलगी शशांक-मुद्रा इजवरोवर याचे लग्न झालें. उत्तरेकडील ब्राह्मणांचा आपल्या राज्यांत यानें प्रवेश कराविला.

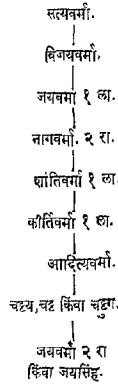
S दक्षिण वृहद्वय येथील प्रतिनिधी चंद्रसेन ह्याचा मुख्य सरदार लोकादित्य यानवरोवर हिचें लग्न झालें. म्हैसूर देशांतल्या एका राजाला लोकादित्यानें मारून त्याचा मुलूख हस्तगत केला.

वंशावळ नं. ३.

(हनगळ शाखा)



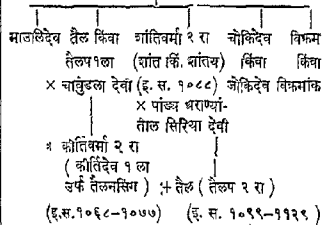
(भृगुवर्मा पुढें चालू)



[मि. सेवेलच्या म्हणण्यावरून तिसरी वंशावळ बहुतेक बरोबर आहे. मि० फ्रीट म्हणतो की, पहिलें ऐतिहासिक नांव कीर्तिवर्मा २ रा हें आहे.]

वंशावळ नं. ४

जयवर्मा २ रा
किंवा जयसिंह.



शके १०२२-१०५२ मध्ये वनवासी आणि हानगल या जिग्हाचा कादंब अधिकारी जो शातिवर्मन् त्याच्या मागून राज्यावर आलेला त्याचा मुलगा तैल अथवा दुसरा तैलप हा सहावा विक्रमादित्य आणि तिसरा सोमेश्वर या चाळुक्य राजांच्या सर्वसौमत्याखाली राज्य करीत होता. विष्णुवर्धन होयसल याने हानगलला वेढा दिला अस्ता अमर त्या वेढ्या-नंतर शके १००८ (इ. स. ११२५) साली तैलप मरण पावला असावा. त्याचे प्रात काही दिवसपर्यंत विष्णुवर्धनाच्या तत्त्वात गेले होते पांडव कुलातील वाचलदेवी आणि कामदेवी अशा दोन यवका तेल राजाला होत्या (संपाव चाळुक्यातील कादंबेची येथील शिलाछेले नके-१०२१) या वेळी पश्चिम चाळुक्य सहावा विक्रमादित्य याचा माडलिक भूवल कादंब हा राज्य करीत होता

पश्चिम चाळुक्य लहान विक्रमादित्य याचा माडलिक (गोव्याचा कादंब) जो दुसरा जयकेशिन् तो या वेळी गादीवर होता शके १०४१-१०८०. त्याने चाळुक्य घराण्याने सर्वसौमत्याखाली सुरुवात करेल, परंतु येल-बुर्गा सिद व अल्लुगीचा मुलगा पर्मांडि यानी त्याला पळवयास लाविले. नंतर त्याने विक्रमादित्याची मुलगी मंडळदेवी हिच्याशी लग्न केले, त्याचा एके काली होयसल विष्णुवर्धन याने पराभव केला होता (इ. स. १११९)

तिसरा सोमेश्वर आणि दुसरा जगदेवमल शके १०५५-१०६७ या चाळुक्य राजांच्या सर्वसौमत्याखाली पहिला मल्लिकार्जुन (त्रिभुवनमल्लरत) कादंब, हा वनवासी आणि हानगल या प्रांतावर समेदार होता. शके १०५५ साली तो आपल्या बापाच्या मदतीने राज्य करीत असावा व शके १०६० आणि १०६६ साली तो एकद्वार राज्य करीत असावा असे दिसते.

शके १०७० त दुसरा जयकेशिन् याच्या मागून राज्यावर वसलेला त्याचा मुलगा पर्मांडि अथवा परमांडि शेवटचा हा राज्य करीत होता. हा कदाचित् आपला भाऊ विजयादित्य अथवा दुसरा विजयार्के याच्या बरोवरीन राज्य करीत असावा. कोल्हापूर अथवा कड्डाचो शिलाहार विजयादित्य याने दुसरा जयकेशिन् अथवा पर्मांडि याच्या मागून कादंब राज्यातील काही भाग जिंकून घेतल्याचे वरचे उल्लेख आढळतात. तसेच आहवमल कल्लुरीचा माडलिक वेङ्गुगिदेव याने त्याच्यावर हल्ला केला असावा अस दिसते. पर्मांडि याने कामदेवाची मुलगी कमलदेवी हिच्याशी व विजयादित्यान लक्ष्मीदेव राजाची मुलगी लक्ष्मीदेवी हिच्याशी लग्न केले.

शके ११०३-११२६ त चवथा सोमेश्वर चाळुक्य याचा माडलिक कामदेव अथवा कायदेव हा वनवासी, हानगल आणि पुलिगर जिल्ह्यावर राज्य करीत होत. त्याने केतलदेवी हिच्याशी लग्न केले होते त्याची जगदी शेवटची माहिती नके ११२६ सालची आहे त्यानंतर कामदेवाचा फोडेहि मागमूस आटवत नाही

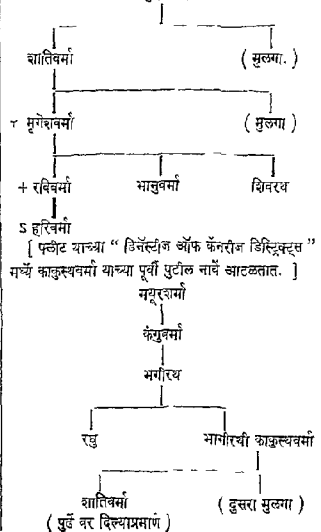
शके १११० त तिसरा जयकेशिन् हा त्याचा चाप दुसरा विजयादित्य याच्या मागून राज्यावर वसला सांदतीच्या रड राजांनी या गोव्याच्या कादंबापासून वेळगाव सभोवतालचा प्रांत जो जिंकून घेतला, तो या तिसऱ्या जयकेशिन याच्या कारकीर्दीतच असावा याच सुमारास तैजिराज अथवा तेलुगि (कदंब) याचा मुलगा भायिदेव हा मुंडि जिल्ह्यावर राज्य करीत होता व भूत अथवा आहवमल भतिग, याचा मुलगा वर्म, हा लोकापूर, होळगुणु, कोलेगूर, नवि-लुगुंद, या जिल्ह्यावर व दोडवाड गहारावर राज्य करीत होता यापुढे कादंब कुलातील वीरमल्लिदेव अथवा मल्लिकार्जुन याने वनवासी आणि हानगल जिल्ह्यावर राज्य करण्यास सुरुवात केली. शके ११६३ आणि ११७३ या सालच्या शिलालेखावरून पहाता तो स्वतंत्र असावा असे दिसते

शके ११६८ त (इतकी सन १२४६) दुसरा पाण्डेव हा त्याचा चाप त्रिभुवनमल याच्या मागून गादीवर वसला. पाण्डेव हा त्याच्या (कदंब) घराण्यातील जगदी शेवटचा राजा असावा असे दिसते गृध आणि शिलाहार राजांनी त्याचे प्रांत जिंकून घेतल्यामुळे त्याच्या हातात फारच थोडी सत्ता राहिली होती. त्याने इ. स. १२५७ पर्यंत राज्य केले.

मि फ्लोडच्या मते जयकेशिन् (तिसरा) मेल्याबरोबरच वस्तुतः या गोव्याच्या कादंबाच्या राज्याचा शेवट झाला, कारण पाण्डेव (दुसरा) याने सभयें फारच जल्द होते

वंशावळ नं. १

काकुत्स्थवर्मा

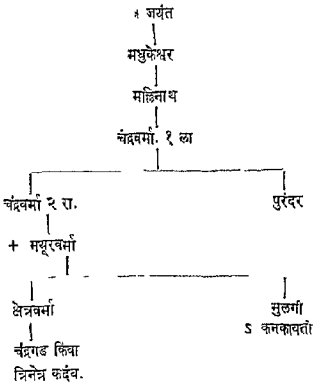


* याने गंग आणि पल्लव हे देश जिंकले.

+ याने कान्चीचा पल्लव राजा चण्डदण्ड याला हाकून देऊन पलायिका येथे घराण्याची पुन्हा स्थापना केली.

५ हाच्या वेळच्या शिलालेखात संदक राजा भांडु-शक्ति ह्याचा उल्लेख येतो.

वंशावळ नं. २.



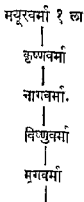
* शिलोचन किंवा त्रिनेत्र कदंब घराण्याचा मूल पुरुष. याची राजधानी घनवासि येथे होती

+ कल्याणपुराचा राजा वडभ याची सुलमी राजाक-मुद्रा इज्यरोवर यांचे लग्न झाले. उत्तरेकडील ब्राह्मणाचा आपल्या राज्यात याने प्रवेश कराविला

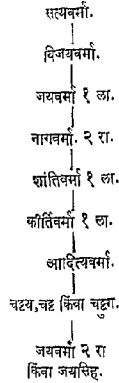
५ दक्षिण तुळुव येथील प्रतिनिधी चंद्रसेन ह्याचा सुलमी सरदार लोकादित्य याज्यरोवर हिचे लग्न झाले. म्हैसूर देशांतल्या एका राजाला लोकादित्याने मारून त्याचा मुलूक हस्तगत केला.

वंशावळ नं. ३.

(हवगळ शाखा)



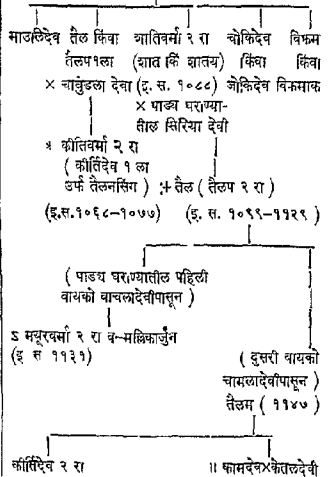
(भृगवर्मा पुढे नाही)



[मि सेवेलच्या म्हणण्यावरून तिसरा वंशावळ बहुतेक यरोवर आहे. मि० फ्रीट म्हणतो की, पहिले ऐतिहासिक नाव कीर्तिवर्मा २ रा हे आहे.]

वंशावळ नं. ४

जयवर्मा २ रा
किंवा जयसिंह.



* पश्चिमकडील चालुक्य विक्रमादित्य ६ वा, याचा हा जहागिरदार होता.

+ पश्चिमकडील चालुक्य विक्रमादित्य ६ वा याचा जहागिरदार. हा बहुतेक इ. स. ११३५-६ मध्ये मरण पावला.

5 हा वापावरोवर कारभार करीत होता.

÷ आपल्या वापावरोवर हा कारभार करीत होता. इ. स. ११३२ पासून ११३५-३६ पर्यंत सोमेश्वर ३ वा याचा जहागिरदार या नात्याने, आणि इ. स. ११४४ मध्ये जयदेकमळ १ रा याचा जहागिरदार म्हणून याला विमुचन महारस असें देखील म्हणत.

॥ हा सोमेश्वर ४ था याचा जहागिरदार म्हणून इ. स. ११८९ मध्ये राज्य चालवीत होता. यानें मले जुळ, कोंकण आणि पश्चिम घाट हे देश जिंकले होते. यानें इ. स. ११८१ त राज्याला सुरवात केली. शेवट इ. स. १२०३-४

वंशावळ नं. ५. (गवें शाला)

गुह्य.

प्रपदेव १ ला. किंवा चड, चडल किंवा चड्य
(इ. स. १००७)

जयकेशी १ ला
(इ. स. १०५२)

विजयादित्य १ ला, × चड्यादेवी

जयकेशी २ रा, × मैलाखदेवा
(इ. स. ११२५)

पेरमादी × कमलादेवी
(शिवाचित)
(इ. स. ११४७-११८८)

विजयादित्य २ रा
(विष्णुचित) × लक्ष्मीदेवी
(इ. स. ११४७-११७१)

जयकेशी ३ रा
(इ. स. ११७५ आणि ११८८)

विमुचनमह.

× माणिक्य देवी

शिवचित देव २ रा (छट्य)
(इ. स. १२४६ त राज्याला सुरवात. १२५० त राज्या करीत होता.)

सुलगी × कामदेव किंवा कानन.

कदम इंद्रोजी—कदम घराण्यातील एका शाखेत कंठोजी कदमाच्या काळात इंद्रोजी कदम या नांवाचा एक प्रख्यात मराठा सरदार होऊन गेला. हा सातारा जिल्ह्यातील साप नांवाचा राहणारा असून, आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर फार

योग्यतेस नडला होता. शाहू महाराज दक्षिणेत घेऊन त्यांनी सातारा येथील छत्रपतीच्या गादीवर आरोहण केलें त्यावेळी इंद्रोजी कदम याचें प्रावत्य महाराष्ट्रमध्यें इतकें होतें की त्यांचें नांव केवळ कर्देन काळ्यासारखें वाटत होतें. त्यांच्या शौर्यप्रभावाप्रमाणें त्यांचें वैभव व घाटाहे फार मोठा होता. त्यांच्या जवळ ३०० निवडक सैन्य असून घोडेस्वाराहे वरचे होते. तो आपल्या शौर्यप्रभावाच्या योगानें इतका गविष्ट व प्रमत्त झाला होता की, त्यास आपल्यापुढें सर्व जग तुच्छ दिसत असे. एवढेंच नव्हे तर त्यानें आपल्या पागंतील खासा घोटांस रूपाचे नाळ लावून, असा हकूम सोडला होता की, हे रूपाचे नाळ पागंतील लोफांनी न घेतां, शत्रुच्या दहात पडूं यावे व ते परक्या लोकांनी पाहून आपल्या वैभवाचें कौतुक करावें. एके वेळीं शाहू महाराजांच्या कानावर इंद्रोजी कदम याच्या गर्विष्ठपणाची हकीकत सादर झाली. तेव्हा त्यांनी मुद्दाम त्यास निमंत्रण करून सातार्यास बोलाविलें. इंद्रोजी कदम मोठ्या धाटानें आपल्या सैन्यानिशी सातारा येथें आला व आदिशिवराज पेटेंतील साळार तळ देऊन राहिला. त्यानें शाहू महाराजांस असा निरोप पाठविला की, " तुमचे पेशवे मुख्य प्रधान तुम्हांस भेटावयास आले म्हणजे लष्करच्या नौबदी व नगरे वंद करितात, त्याप्रमाणे मी करणार नाहों. मी माझ्या सर्व इतसामानिशी लेंकेनौबदी वाजवीत तुमच्या भेटीस येईन. " शाहू महाराजांनी त्याप्रमाणें त्यास परवानगी दिली व त्याची रंगमहाल राजवाण्यातील मुख्य दरवाजांत भेट घेण्याची योजना केली. इंद्रोजी कदम यास आपल्या वैभवाचें प्रदर्शन करण्याची फार हीस असल्यामुळ, तो आपल्या सर्व सैन्यास कडीतोडे घालून व आपण स्वतः नाना प्रकारचे रत्नालंकार परिधान करून शाहूमहाराजांचे भेटीसाठीं नगरे व नौबदी वाजवीत राजवाण्यांत आला. शाहूमहाराजांस त्याचा हा डामडौलपणा पाहून फार तिरस्कार वाटला. परंतु त्यांनी तो व्यक्त न करतां, मुद्दाम त्याचा गर्वपरिहार करण्याच्या उद्देशानें आपलें स्वतःचें अडजवाहीर व रत्नालंकार आपल्या खंड्या कुऱ्याच्या अंगावर घातले आणि आपण अगदीं साधा सफेत पोषाख घालून दरवारास आले. इकडे इंद्रोजी कदम मोठ्या धाटाने व दिमाखानें आपल्या रत्नालंकारांचें प्रदर्शन करीत शाहूमहाराजां या भेटीस आला. त्याची अवाी कल्पना होती की. शाहूमहाराजांच्या दरवारांतील अग्रप्रधान व डमराव हे माझे बहुमूल्य जवाहीर पाहून दिपून जाताल आणि खुद्द शाहूमहाराज माझे वैभव पाहून खाली मान घालतील. परंतु दरवारात प्रवेश करितोच सर्व सरदार लोक व खुद्द शाहूमहाराज याचा साथेपणा व शुभ्र पोषाख पाहून त्यास फार आश्चर्य वाटलें, व खंड्या कुऱ्याखेरीज दुसऱ्या कोणाच्याही अंगावर अलंकार नसलेले पाहून तो सनांत फार ओघाळला व लजित झाला. आणि शाहूमहाराज छत्रपति हे केवळ अवतारी पुरुष आहेत,

त्याचा मी विनाकारण अपमान करण्याची पापबुद्धि मनात धरिली, असा पन्थात्ताप पावून त्याने शाहूमहाराजांच्या पायावर उगेई देविली आणि त्याची क्षमा मागितली. शाहूमहाराजांनी क्षमा करून त्याचा योग्य आदरसत्कार केला. इझेजी कदम याने शाहूमहाराज यास सोन्याच्या मोहराचे सिंहासन करून त्यावर बसविले व आपल्या जवळचे जड-जवाहीर त्यास अर्पण केले. महाराजांनी त्यास व त्याच्या पदरच्या लोकास मोठी भेजवानी देऊन पोपास बसविले दिले. तेव्हापासून इझेजी कदम याचें नाव सात्ताच्या दरवारात फार प्रसिद्धीस आले. शाहूमहाराज मनुष्याची परीक्षा करण्यात कसे चतुर असत व दुसऱ्या कोणाचाहि गर्व व सा चुकीने परिहार करत ह्याची ह्या आख्यायिकेवरून साक्ष पडते. इ. स. १७३७ (मार्च) मध्ये बाजीराव साहेबानी झील तलाव (दिंडी) येथें दिल्लीकर मोगलांचा जो पराभव केला, त्या लढाईत "इझेजी कदम यासी बोटस गोळी लागीन दोन वोटें उडोन गेलीं" या वनेर्ली इझेजी हा राजेजी शिंदे या हाताखाली सरदार होता. पुटें रामराजे याना याखी पानगावहून आणविल्याकरिता जी पेशवाची विश्वासाची मळळी गेली होती. तीत इझेजीहि होता (जानेवारी १७००) [इ. सं. प. ७, म. रि. म. वि]

कदम कंठाजी — कंठाजी कदम वाडे हा पुणे जिल्ह्यातील वाऱ्याच्या वडगावचा रहणारा होता. तारावाईच्या पदरी वामाडे सेनापतीच्या हाताखाली अमृतराव कदम हा एक मोठा शूर पुत्र होऊन गेला यानें रानदेशात नंदुरवार, सुल्तानपूर, प्रांती अंमल बसविला खाकीखान याला अर्जु असे म्हणतो. शाहूमहाराज मंगलाकडून सुटून आल्यानंतर रानदेशात त्यांना जे सरदार मिळाले त्यात अमृतराव हा होता. याचाच तिसरा मुलगा कंठाजी कदम हाहि वाप्राप्रमाणेंच शूर होता. त्या पथिम खानदेशात रनाळे, तोरलेडे, कोंपरली हीं गाव पेशव्यांनी इनाम दिलीं याच्याकडे २०० स्त्रायाची पागा होती व गुजराथप्रांती याची नेमणूक होते। याच्या पुतण्यास शाहूमहाराजांनी आपली मुलगी (गजरावाई) दिली होती तोरलेडे येथील मूळच्या राजळीने वड करून रनाळे व नंदुरवार प्रांतात त्रात दिला. तो मंगलाचा काकर होता त्याचा मोड कंठाजीने करून तें गाव जदानीर मिळविले. पुढे तें डंगळे यांनी जप्त केले होते, परंतु सुटले स. १७१० त धनाजी जावराव वारला तेव्हा शाहूची स्थिति फारच नाजूक होती त्यावेळीं जी शेळकी मैळळी शाहूस निकडून राहिली तीत कंठाजी होता खानदेश, गुजराथ इकडे हा दंगल उडवीत असे. उदाजी पवार, पिठाजी गायकवाड यांच्या वरोपरीने तिकडे हा काम करी.

इ स १७२४ सालीं कंठाजी कदम यांने निजामाचा फाका, गुजराथचा नाथ सुभेदार, हमदेखान यास नवीन नेमणूक झालेल्या सरजुलंद खान नामक सुभेदाराकडून कारभार पहाण्याकरिता आलेल्या गुजायत

खानाविरुद्ध मदत करून, गुजराथेंत चौथ वसूल करण्याचा हक्क मिळविला परंतु पुढें एके प्रसंगीं हमदेखानाने पिठाजी गायकवाडाविरुद्ध मदत घेऊन चौथ वसविल्याचा हक्क गायकवाड व वाडे यांच्यामध्ये सारखा वाटून दिला (१७२५) एकदा खंवायत येथून पैसा वेण्याकरिता हे दोघेहि त्या गावां गेले असता गावकरी लोकांनी युक्ताने या दोघामध्ये कल्यगत लावून दिली तेव्हा कंठाजी कदम व गायकवाड यांच्यात त्या गावाजवळच लढाई होऊन तीत गायकवाडाचा मोड झाला; व कंठाजी कदमानें गावकरी लोकापासून राठणी वसूल केली यानंतर हमदेखानानें दोघात तटजोड करून देऊन कंठाजी कदम याने माहोनीची पश्चिम-मेरठळ व गायकवाडांनं पंचकडील चौथ वसूल करावी असे ठरविले (१७२५)

इ स. १७२५ त कंठाजी कदम यांने हमदेखानास मदत करून अहमदाबादजवळ 'अदादजे' येथे सरजुलंदखानाच्या सैन्याचा पराभव केला परंतु या लढाईत मराठ्यांची बरीच प्रणहानि झाल्यामुळें त्यांनीं मिळविलेल्या जयाचा हमदेखानास फायदा करून घेता आला नाहीं, व म्हणून सरजुलंदखानास सर्व प्रांतातून आपले फौजदार नेमता आले.

सरजुलंदखानानेहि गुजराथ प्रांताची चाथ पूर्वीप्रमाणेच कंठाजी कदम याजकडे चालू देविली, परंतु मुळसाल्या सरक्षणाच्या कामीं खानाच्या अपेक्षेप्रमाणें कंठाजीचा फाहीच उपयोग होत नसे.

इ स. १७३१ त कंठाजी कदम वाडे हा आपला भाऊ रघुजी कदम यासह बाजीरावाविरुद्ध लढण्याकरिता त्रिंभकराव दाभाज्यास येऊन मिळाला होता परंतु ता १ एप्रिल १७३१ रोजी झालेल्या लढाईत पहिलाच हाहा जाल्यावरवीर यांने आपल्या लोकांसह समरागणातून पळयून केले.

स १७२७ रीत निजामाच्या स्वारीत हा हुजर होता या कंठाजीच्या पाठेंतच प्रसिद्ध महारराव होळकर हा अगदी प्रथम शिलेदार होता पुढें महारराव व कंठाजी यांनी, (दमाजी गायकवाडांनी गुजराथ सोडून जावयास लाविल्यामुळ) १७३४ मध्य माळव्यातून गुजराथच्या उत्तरभागी उत्तरन पालनपूर, अहमदाबाद, इंदूर या प्रांतात धुमाकूळ घालून पुष्कळ लूट मिळविली यासुळे वटाजीचें नाव ऐकू येत नाहीं याला चत्रसिंग म्हणून मुलगा होता याना वंश खानदेशात वरील जहागीरगावी आहे [म रि केंफिजती, डफ]

कदरमंदलग्नी—सुवई इलाहा धारवाड जिह्वा राणे-विठुरच्या पथिमेस अजमात ९ मैलावर सुगां १७०० लोक-वस्तीचे एक गाव येथें मारती कातेश नावाचें देऊळ असून त्याची प्रतिमा पौराणिक कालातील जनमेवय राजा याने केली अशी स्थानिक आख्यायिका आहे या देवळाच्या एकदावावर इ स १५७६ सालचा एक शिलालेख असून जवळच्या श्वेतत आणटी एक पुस्तद झालेलेख आहे

कंदाहार, प्रात — अफगाणिस्तानातील एक प्रात. याच्या उत्तरेकडे हिरात प्रातातील तैमनी अर्धेश व काबुल प्रातातील हजाराजत आणि गझनी हे जिल्हे, पूर्वेस आणि दक्षिणेस दख्खिस्तान आणि पश्चिमेस फराह कंदाहार येथील नायब-उल्लु कुमा (सुभेदार) याच्या अयलपसाली कळत-इ-यिलसह, माफूर, पुल-इ-रद, अमिदवर आणि गिरिक हे जिल्हे आहेत.

कंदाहारापासून फराह येथवर जर एक रोषा काढली तर या रोषेच्या उत्तरेकडील प्रदेश डोंगराळ आहे. त्या भागातील पर्वत १००० फूटापासून ४००० फूट उंच आहेत. वर सभितलेल्या रोषेच्या दक्षिणेस २००० ते २५०० फूट उंचीचे डोंगर प्रथम लागतात. परंतु आणगी थोडे दक्षिणेस गेले म्हणजे, ही उंची एकदम कमी झालेली आढळते. कंदाहार शहराच्या दक्षिणेस रोषेस्तान नावाचे एक अरण्य आहे. या प्रातातून कडेनह, तरणक, अरघस्तान, अरघंदाव, हेल्मंड, हूरत आणि फरा हड या नद्या वाहतात. येथे पूर्वी हिंदूंची वस्ती असून ते हिंदू मंत्रिकेच्या 'गदारा' या नावाने माहीत होते. यावरूनच यास कंदाहार हे नाव पडले आहे. परंतु हल्ली या प्रातात दुराणी लोकांची वस्ती आहे. या भागात पारसीवाणाची (पश्चिम वशातील लोक) वरीच वस्ती असून पुढे कंदाहार शहरात ५०० हिंदू आहेत. या प्रातातील लोकसंख्येचा अंदाज वरोवर सांगता येणे शक्य नाही. स्थानपरतरे येथील हवा निरनिराळी आहे. अरण्यातील हवा जोवून दिली तर एकंदरीत येथील हवा चांगली आहे डोंगराळ प्रदेशात हिवाळा अत्रा कडकच असतो.

शहर — अफगाणिस्तानच्या कंदाहार प्राताची राजधानी. उत्तर अक्षांश ३१° २७' व पूर्व रेखांश ६५° ४२'. हिरात पासून हे शहर ३५४ मैल व काबुलहून ३१२ मैल आहे. तसेच ब्रिटिश सरहद्दीवरील न्यू कॅम्प या ठिकाणापासून ६२ मैल हे शहर आहे. समुद्रतटापासून याची उंची ३४६२ फूट आहे. तरणक व अरघंदाव या नद्यांच्या दरम्यान असलेल्या सपाट प्रदेशावर हे शहर वसले असून दक्षिणेस व पश्चिमेस वरीच वस्ती आहे परंतु उत्तरेस, वायव्येस, व ईशान्येस हे शहर ओसाळ पडले आहे. या शहरामोठे २४ फूट उंच व १० फूट खोल असा एक तेंदक असून २७ फूट उंचीची एक भिंत आहे. दोन पूर्वेस, दोन पश्चिमेस, एक उत्तरेस व एक दक्षिणेस याप्रमाणे या शहरात सहा दरवाजे आहेत. यापूर्वी पूर्वे व पश्चिमेकडील दरवाजे प्रमुख असून त्यांची उंची सुमारे ४० फूट आहे. शहराच्या उत्तरेस बालेकिझ आहे. दक्षिणेस एक गोकळी जागा असून तीस तोफखाना असे नाव आहे. पश्चिमेस याचप्रमाणे एक नोकडी जागा असून तेथे अहमदशाहा दुराणी याचे धडम आहे. या शहरात सुनी पंथाच्या सुमारे १८० मशिदी आहेत. यापूर्वी खिरका सुवारक ही प्रसिद्ध आहे. येथे शिया पंथातील लोकांचाहि

पुष्कळ वस्ती आहे, परंतु त्याची मशीद या शहरात नाही. हिंदूस्थानाकडे येणारा लोकर व इतर माल साठविण्याकरता शहराच्या पूर्वेकडील दरवाजावहिर एक मोठी कारवाण सराई आहे. या शहराची लोकसंख्या सुमारे ३१,००० असावी असा तर्क आहे. पारसीवाण लोकांचाच भरणा जास्त आहे. सुमारे १६०० दुकाने असून येथील गंगांत गुरे, मेंढरे व धान्य यांचा बाजार प्रतिदिक्शी भरतो. पणपुरवठा अरघंदाव नदीपासून काढलेल्या कालव्यापासून होतो. विहिरी देखील या शहरात पुष्कळ आहेत या शहराची हवा विशेषशी चांगली नाही. फारस फारच थोडा पडतो.

फळफळावळीविषयी कंदाहार प्रसिद्ध आहे. अग्रिकोंड, पीच, डालिंबे, श्रासें, अंजीर, कलिंगडे वगैरे फळे तामी व सुकविलेळी वाहेर खाना होतात. तयासुची लागवडी पुष्कळ आहे, ही तवाखू हिंदूस्थानात येते.

हे शहर अफगाणिस्तानातील महत्त्वाचे व्यापारी ठिकाण आहे. येथे स्थानिक महत्त्वाचे असे उद्योगधंदे फारसे नाहीत. तथापि या शहराच्या व्यापाराचे क्षेत्र फार मोठे आहे. निरनिराळ्या देशातील मालाची देवधेव येथे होत असते कंदाहारमध्ये हिंदू लोकांची वस्ती पुष्कळ असून त्यापूर्वी बरेच व्यापारी आहेत व ते फार श्रीमंत आहेत. ते सिंधप्रात व मुंबई बंदराशी व्यापार करतात. ते ब्रिटिश व हिंदी कारखान्यातील माल तिकडे नेऊन, हिंग, लोकर सली फळफळावळ, तंबाखू, इत्यादि विचित्र वाहेर देवा पाठवतात. इ. स. १९०३-४ साली कंदाहारमधून हिंदूस्थानात २१ लाखाचा माल आला व हिंदूस्थानातून कंदाहारमध्ये ३३ लाखाचा माल गेला.

इतिहास. — याचा प्राचीन इतिहास गाधार शब्दाखाली दिला आहे. अर्वाचीन इतिहास ' अफगाणिस्तान ' या लेखात बराच येऊन गेला आहे. फार प्राचीन काळापासून कंदाहार हे आशियाखंडातील एक महत्त्वाचे ठिकाण असले पाहिजे. कारण हिरात, सैतान, शोर, काबुल आणि हिंदूस्थानकडून येणारे रस्ते येथे मिळतात. अलेक्झांडर दि ग्रेट याच्या लक्षात या शहराचे महत्त्व आले होते व त्याने जी शहरे नवीन वसविली अंगर पुन्हा बांधली त्यात हे असावे असे दिसते हे निरनिराळ्या काळी सेल्युसिड, पार्थियन, सस्सॅनिक आणि अरब या साम्राज्यात होते. खिलाफतीचा नाश झाल्यावर कंदाहार अमुकमें इराणी, सफाविद आणि सामाविद गझनीचे घराणे, सेल्युक, शोरो आणि खारिझमचे शहा यांच्या ताब्यात होते. अखेरीस इ. स. १२२२ साली चंगीजखान नावाच्या मोंगलाने ते काबीज केले. पुढे त्याच्या वंशजाकडून काही काळपर्यंत शोरी घराण्याच्या एका शाखेतील हिरातच्या कर्त या नावाच्या राजाना यावर अंमल चालत होता. इ. स. १३८९ साली ते तैमूरलंगाने सर केले. पुढे इ. स. १४६८ ते १५१२ च्या दरम्यान यावर स्थानिक

राजांचा ताबा चालत होता परंतु त्या साली बाबरानें तें पुन्हां जिंकलें. हा मोगल साम्राज्याचा संस्थापक होय. याच्या मृत्यूनंतर कंदाहारच्या स्वामित्वाविषयी मोगल व पर्सियन सफाविद यांच्यांत तंटा बराच वर्षे चालूला होता. त्यावेळी कधी हें मोगलांकडे व कधी त्यांच्या प्रतिस्पर्ध्यांकडे असे. अखेरीस इ. स. १६४ : साली तें मोगलांच्या ताब्यांतून कायमचें गेलें. सहाजहानन व औरंगजेब बादशहानें तें परत मिळविण्यासाठी पुष्कळ प्रयत्न केले परंतु ते सर्व निष्फळ झाले. इ. स. १७०८ साली कंदाहारच्या घिलझई लोकांनी पर्सियन सत्तेचें जें शुगारुन दिलें व कांहीं वर्षांनी त्यांनी खुद्द इराणांत जाऊन सफाविद लोकांस पराजित केलें. नादीरशहाच्या वेळी पुन्हां थोडा वेळ इराणी अंमल चालू झाला होता. इसवी सन १७३८ साली नादीरशहानें कंदाहार शहराचा नाश करून तें पुन्हां वसविलें. हल्लींच्या गांवाच्या पश्चिमेस ३ मैलांवर एका टेंकडीच्या पायथ्याशी जुन्या गांवाचे अवचेप अद्यापि दिसतात. नादीरशहाच्या हातून हें अहमदशहाच्या ताब्यांत गेलें. त्यानें नादीरशहानें वसविलेंले नगर उध्वस्त करून वृद्धी अस्तित्वांत असलेले शहर इ. स. १७१७ साली वसविलें.

इ. स. १८३३ साली अफगाणिस्तानचा पदच्युत झालेला (सदशोई) राजा यानें कंदाहार येथें पुन्हां आपली सत्ता स्थापित करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु त्याचा प्रतिस्पर्धी दोस्तमहमद यानें त्यास हाकून लावलें व आपण अमीर ही पदवी धारण केली या प्रसंगां उपर्युक्त शहासुजानें सुसुलमानांची मदत वगैरे न घेता फक्त ब्रिटिश सरकारची मदत मिळवून तो पुन्हां रणांगणावर आला. त्यावेळी इ. स. १८३९ साली या सैन्यानें कंदाहार हस्तगत करून घेतलें व शहासुजानस तेंथेंच तख्ताभिषेक करण्यांत आला. इ. स. १८४२ साली काबुल येथें ठेवलेल्या ब्रिटिश सैन्याची कत्तल झाली. त्यावेळी कंदाहार सफावरजंग सदशोई याच्या ताब्यांत दिलें होतें. परंतु कोहनदिल खान नांवाच्या इराणांतून आलेल्या एका माणसानें सफावरजानस हाकून दिलें व आपण कंदाहारचा ताबा घेतला. इ. स. १८५५ साली कोहनदिल खान मरण पावला व त्याच्यानंतर त्याचा पुत्र महमद सादीक यानकडे सर्व अधिकार आला. परंतु त्याच वर्षी तें शहर दोस्तमहमदानें पुन्हां हस्तगत करून घेतलें. दोस्तमहमदानें आपला पुत्र गुलाम हैदर खान यास तेथील सुभेदार नेमलें. पुढें हा इ. स. १८५८ साली मरण पावल्यावर शेर अलीखान यास अधिकार मिळाला. पुढें शेरखानास अमीरपद प्राप्त झाल्यावर त्यानें व्यापला सख्खा भाऊ महमद अर्मान खान यास कंदाहारचा सुभेदार केलें. हा इ. स. १८६५ साली ल्हाईत मारलागोला. त्यामुळें कंदाहार पुन्हां शेरखानाकडे आलें परंतु लवकरच त्याचा प्रतिस्पर्धी व सावज भाऊ यानें तें इ. स. १८६७ साली

त्याजपासून हिसकून घेतलें. परंतु शेर अलीखानाचा पुत्र याकुबखान यानें इ. स. १८६८ साली तें पुन्हां जिंकिलें.

अखेरच्या अफगाण लढाईत इ. स. १८७९ साली कंदाहार ब्रिटिश सैन्यानें व्यापलें होतें, त्याच साली सरदार शेर अलीखान यास कंदाहार प्रांताचा वाली म्हणून गादीवर बसविण्यांत आलें व हा प्रांत काबूलपासून अगदी स्वतंत्र करण्यांत आला. याकुबखानाचा धाकटा भाऊ सरदार महमद अबुखान यानें हिरातहून (जुलै १८७९) चाल केली व ब्रिटिश सैन्याचा मैत्रेद येथें पराभव केला व कंदाहार ताब्यांत घेतलें. परंतु लवकरच (आगष्ट) ब्रिटिशानी त्याचा पूर्ण पराभव केला व या विजयामुळे अफगाणिस्तानांत शांतता नांदू लागली व ब्रिटिश सैन्यानें इ. स. १८८१ साली दक्षिण अफगाणिस्तान सोडलें. शेरअली खानास आपणांस मिळालेले बाकी पद संभाळण्याचें सामर्थ्य नव्हतें त्यामुळे त्याच्याच विनंतीवरून त्यांस हिंदुस्थानांत आणून पैनशन दिलें. ब्रिटिशानी अफगाणिस्तान सोडून तीन महिने झाले नाहींत तोंच अबुखानानें जवबुल रहिमानच्या सैन्याचा पराभव केला व कंदाहार पुन्हा आपल्या ताब्यांत घेतलें. परंतु लवकरच (सप्टेंबर १८८१) अमीराच्या सैन्यानें त्याचा पराभव केला व त्याला हिरातकडे पळून जावें लागलें. परंतु हें शहर अमीराच्याच ताब्यांत असल्यामुळे त्यास तेथें धारा मिळाला नाहीं व अबुखानास अखेरीस इराणचा मार्ग सुधारला लागला. इ. स. १८८८ साली हा हिंदुस्थानांत आला. ("अबुखान पहा.")

कंदिारो, ता लु का.—मुंबई. विद्य प्राप्त. हैद्राबाद जिल्ह्यांतली एक तालुका. क्षेत्रफळ ३२२ चौरस मैल. उत्तर अक्षांस २६°५५' ते २७° ४' व पूर्व रेखांश ६८° २' ते ६८°३०'. लोकसंख्या (१९११) ६५,७७५. एकंदर खेळी ६१. कंदिारो गांव हें मुख्य ठिकाण. एकंदर उत्पन्न (१९०३-०४) १.५ लाख रुपये. मुख्य पिके—गहू, ज्वारी, हरभरा.खगवडीखाली असलेल्या एकंदर जमिनीपैकी दोनतृतीयांश जमिनीस कालवे व विहिरी यांचें पाणी मिळण्याची सोय आहे.

गां व.—मुंबई. सिंधप्रांत हैद्राबाद जिल्हा. हें कंदिारो तालुक्याचें मुख्य ठिकाण असून नरतर कालव्यावर आहे. लोकसंख्या सुमारे चार हजार. उत्तर अक्षांस २७° ३' व पूर्व रेखांश ३८° १०'. येथील मुख्य धंदा शेतकीचा आहे. जहानगीरच्या कारकीर्दीत हें शहर वसविलें गेलें असें म्हणतात. हें वसविण्यापूर्वी याच्या जवळच पटाइपूर नांवाचें गांव अस्तित्वांत होतें. परंतु नद्यांस पूर आला असतां गांवांत पाणी वरेंच नेत असे त्यामुळे ती जाग्य सोडून जरा उंचवट्यावर हा गांव वसविणें गेला. व त्यावेळी त्या जागेवर कंदा नांवाची झाडे फार असल्यामुळे या गांवास कंदिारो हें नांव मिळालें. येथें एक वेदशिक्षकची शाळा आहे.

कंदुकुर, नि भा ग —मद्रास नेळेर जिल्ह्यातील एक विभाग. यात कंदुकुर, व कणगिरी हे तालुके आणि दारसी आणि पोदिडी या तहसिली आहेत.

ता लु का.—मद्रास नेळेर जिल्ह्यातील एक विभागावरील तालुका. उत्तर अक्षांश १४° ५८' ते १५° ३०' व पूर्व रेखांश ७९° ३८' ते ८०° ५' क्षेत्रफळ ४८७ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १५३०५५ यात मोठे गाव कंदुकुर (लोकसंख्या २५६९) व खेडी १५९ आहेत

एकंदर उत्पन्न(इ स १९०७-४) ३,८००० रुपये होते हुंगमद्रा, पेत्रार व कृष्णा या नद्यांना कालवे झाले म्हणजे या तालुक्यास पाण्याची सोय चांगली होईल

गा व —मद्रास नेळेर जिल्हा. कंदुकुर तालुक्याचे मुख्य ठिकाण उत्तर अक्षांश १५° १३' व पूर्वेरेखांश ७९° ५४' सिगरायकोंड नावाच्या रेल्वे स्टेशनच्या पश्चिमेस सुमारे ९ मैलावर हें गाव आहे. लोकसंख्या (१९११) १०२७६ येथे विष्णु व शिव यांची दे व फार प्राचीन देवळे आहेत

कडुपत्तन—लोकसंख्या (१९११) ३४२२४. याची वस्ती मद्रास व कोचीन संस्थान यातच आहे हे हलक्या वर्गाचे मल्याळी शूद्र व पठार ब्राह्मणाचे वंशज होते, परंतु यांनी कडु नावाचे मास खाल्यामुळे ते अन्न खाले ब्राह्मणाप्रमाणे हे शूद्र व आशौच १० दिवस धरतात, परंतु ब्राह्मणांच्या देवळात जाण्यास त्यांना मनाई आहे त्यांची वाडिलोपार्जित मिळकतीच्या वाटणीची पद्धत फारच विलक्षण आहे. यांच्यात मुलांच्या अमाची बापाची इष्टे सुखीला न मिळता जवळच्या सर्पित नातेवाईकास मिळते कडुपत्तनास एलुशबन असेहि नाव आहे. आणि पूर्वी त्यांपैकी वरेच शाळाभास्तर असत मीठ तयार करणे व ते विकणे हे त्यांचे मुख्य वेत होते. परंतु मिठांना सक्ता सरकारने घेतल्यापासून ते मुख्यत्वे त्रेतकी क्रिया मजुरी करित त

कद्रा—(कदमा) लोकसंख्या १९२७५२. यापैकी बहुतेक वंगाल, विहार व ओरिसाचा प्रांतात आहेत. टोपल्या व इतर बुड्यांचे त्राम करणारी ही जात आहे यापैकी काही लोक मद्याप्रांतात रायपूर व बालाघाट या जिल्ह्यात आहेत कद्रा शब्द काडम्वरी शब्दापासून निघाला असावा असा एक तर्क आहे भंडारा जिल्ह्यातील या जातीचे लोक ही गोंडाची एरू शब्दा आहे यांच्या वायका डोक्यावरून पदर घेत नार्हात व केनाची वेणी न घालता मागे नुस्ता बुचडा वापतात हे गोंडी भाषेचेच अपभ्रंश स्वरूप असलेली भाषा बोलतात हे लोक फार अपवित्र समजले जातात

कद्रु—प्राचेतस दक्षाची कन्या व कश्यप ऋषींच्या तेषा द्वियातील एक ही सर्पिणी माता असून हिल्य भेष, वासुकि, तक्षक वगैरे शंभर पुत्र असून त्यांना काद्रवेच असे म्हणतात. हिचा सूर्यश्यामा अश्व श्याम आहे काँ गौर आहे याविषयी विनतेशी वाद झाले होते त्यात हिने आपला पक्ष कपटाने सिद्धीस नेऊन तिला आपल्या दास्यात गुंतविले होते.

कंधकोट—मुंबई सिध्दात अपरसिंध मॉण्टेअरजिल्ह्यातील तालुका. उत्तर अक्षांश २०° ५९' ते २८° २७' व पूर्वेरेखांश ६८° ५७' ते ६९° २२' क्षेत्रफळ ५३६ चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) ५२९१४ यात एकंदर खेडी २८ व एकंदर उत्पन्न (इ स १९०२-४) १.९ लाख.

कंधार—हेदराबाद संस्थान नांदेड जिल्ह्याचा पश्चिमेकडील तालुका क्षेत्रफळ ६६० चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १३७७८०. यात (इ.स. १९०५ पर्यंत) एक मोठे गाव व २२५ खेडी असून त्यापैकी ३७ खेडी जहागिरी आहेत. जमीनमहसूल २५ लाख रुपये (इ स १९०१) इ. स १९०५ साली उत्तमाननगर तालुक्यातील काही खेडी यात घालून हा तालुका मोठा करण्यात आला आहे

कनक—पश्चिमविभागातील सोन असलेला प्रदेश. याचा वृद्धसंहितेत उल्लेख आहे. (१४ उ २१) मूळ यथात जुंग-वेद्य-कनक-शका. असा पाठ आहे. याचे भाषांतर कंग हा “ जुंग, वेद्य, (व) सुवर्ण-विशिवन लोक ” असें करतो परंतु अंकित निराळा अर्थ दिला आहे “ सुवर्णभूमी व शक लोक ” अशी तो टीप देतो अन्वेलची देखील हे शब्द अलग करून “ वेद्य, कनक, शक ” असा अर्थ करतो

कनकफळ (जमालगोटा)— ह्याला लॅटिनमध्ये कोटन टियालिअम; संस्कृतमध्ये कनकफळ व गयपाल;हिंदीत जमालगोटा इत्यादि नावे आहेत हिंदुस्थानच्या बहुतेक सर्व भागात याची लागवड होते पूर्ववेमाल व आसाम ह्यामध्ये ही झाडे आढळतात हे वाड दिसण्यात मोगली एरंडाच्या गाडाप्रमाणे दिसते, परंतु पाने मात्र लहान असतात

हे भाड मूळचे हिंदुस्थानातील नाहें असें काही विद्वान लोकांचे मत आहे हें झाड लगदी हलक्या प्रकारच्या जमिनीत होते ह्याला दुसऱ्या वर्षी फळे येतात कोपंचीच्या गाडाना सावळी करण्याकरिता ही झाडे लावितात ह्यांच्या फळापासून पुष्कळ तेल निघते व ते औषधी अर्थात तेलचा उपयोग कडक जुलाब देण्याकडे कारितात हें तेल अंगाळा खलिले अस्ता ताबडतोव फोड येताव. कोटोमोलिक अॅसिडमध्ये असणाऱ्या स्फोटजनक द्रव्यात या फळांचे तेल असते कधी कधी व्यापारी लोक या तेलाने मिश्रण टिक्कर आयोडिनमध्ये वटून ते विकतात या झाडात अें वीं येने त्यास जैपाल किंवा जमालगोटा म्हणतात हें दिसण्यात एरंडीच्या विषाकारने दिसते, परंतु फार विपारी असते. हें शुद्ध करून अनेक रासायनिक उपयोगाकडे लावतात हे तीव्र रेंचक आहे

औ प धी उ प यो ग—विचवान्या विषावर—जैपाल पाण्यात वाटून त्याचा लेप करावा अर्धगिशावर—मोट्या पहाटेस दोन किंवा तीन जेपळ्यांच्या विण्णतील मगज वेऊन तो नियाच्या रसात उगालावा व त्या व जूचे मस्तक टुस्त असेल त्या वाजूच्या डोळ्यावरील भिवईवर ते काडीने

लावावें, बोडी आग झाली तरी व्याधि दृष्टकून वरी होईल असें पदे म्हणतात (मिपनिवलास).

कनकमुनि.—[पार्वी—कोणामगन]. कनकमुनि हा चालू युगातील चार बुद्धांपैकी दुसरा होय. त्याच्या मागचा बुद्ध क्रकुच्छेद व पुढचे काश्यप आणि शाक्य मुनी हे होत. यांपैकी पहिल्या तिघांचा जन्म, कपिलवस्तु या गौतमाच्या जन्मभूमीच्या आसपास झाला. भद्रकल्पांत म्हणजे कनकमुनीच्या काळा, माणसें ४०,००० वर्षे जगत अशी समजूत होती. गौतमानंतरच्या युद्धांत कनकमुनीला जें जास्त महत्त्व देण्यांत येतें त्याचें कारण अशोकानें कनकमुनीच्या जन्मस्थानी आपण गेल्याचें स्मारक म्हणून व कनकमुनीप्रतिभेचें उभारलेलें स्तंभ हा प्राचीनवस्तुसंशोधकांनां १८९९ त हिंदुस्थान व नोपाळ यांच्या सरहद्दीवर संशोधन करीत असतांना सांपडला हें होय. फा-हियन आनी ह्युएनत्संग या दोन चिनी प्रवाश्यांनी कनकमुनीच्या जन्मस्थानी जाऊन, तेथील माहिती लिहून ठेविली आहे. फा-हियन लिहिता की, ज्या गांवां कनकमुनीचा जन्म झाला तें श्रावस्तीच्या आग्नेयीस वारा योजनावर जी क्रकुच्छदाची जन्मभूमि आहे तीपासून उत्तरेस एक योजनाच्या अंतराच आहे, त्याठिकाणीं एक स्तूप होता पण स्तंभाचा निर्देश केलेला नाही. ह्युएनत्संग स्तूपाचें व स्तंभाचेंहि वर्णन देतो. “स्तंभ वीस फूट उंच असून त्यावर सिंह आहे; कनकमुनीच्या निर्वाणाची हर्षिकत त्यावर कोरली आहे. क्रकुच्छदाची जन्मभूमि कपिलवस्तुच्या दक्षिणेंत सुमारें पन्नास लीवर आहे” असें तो लिहिता.

या चिनी भिक्षुंनी पाहिलेला स्तूप रुपां अवशेषरूपां सुद्धां शिल्लक नाही. स्तंभाचे मोंडेके भाग निग्लीव सागर नांवाच्या मोंढ्या तळ्याच्या पथिम कांठी पडलेले सांपडले. गौतमबुद्धाच्या जन्मभूमीचें दर्शन घेतल्याचें स्मारक म्हणून अशोकानें उभारलेला स्तंभ ज्या जागी सांपडला तेथून गजवळ व निग्लीव गांव आहे व या निग्लीव गांवाच्या दक्षिणेंत एका मैलावर निग्लीव सागर आहे. हें तलें बहुतेक कोरडें असून, यांत मग्नस्तंभाचे दोन सांपडलेले तुकडे एकंदर २५ फूट लांबीचें आहेत; स्तंभशीर्ष व त्यावरील सिंह गहाळ आहेत; त्यानप्रमाणें ह्युएनत्संग म्हणतो त्या लेखाचाहि पत्ता नाही. कफ तिघेय भाषेत मिति व “ओम् माणि-पयो हूम” अर्थां अक्षरें आहेत. अशोकाचा या पूर्वीचा लेखहि अपूर्ण आहे; स्तंभ पूर्वीच्या जागेवरून हालवून या ताळ्याच्या कांठी आणून यंत्रिलेला दिसतो.

स्तंभाचें स्थान अजमासें उत्तर अक्षांश २०° ४०' व पू. रेखांश ८२° १०' आहे. बौद्धग्रंथातील गौतमाच्या मागील अनेक बुद्धांपैकी काश्यप व कनकमुनि यांच्याविषयी कायती कांहीं ऐतिहासिक माहिती सांपडते. [लेगे—दॅकेल ऑफ बुद्धिस्टिक फिनाइन्स (फाहियनच्या वखरांचें मापांतर). वील—युद्धिस्ट रेकॉर्ड्स ऑफ दि वेस्टने वर्ल्ड—लेडन १९०६]

कनकन—लोकसंख्या. (१९१३) ७१०७३, मद्रास, कोचीन व म्हैसूर संस्थान यांतून हे लोक आढळतात. मसि धरणारे आणि नावाडी यांची आपणांकडील कोळ्यांप्रमाणें एक जात. हे आर त्यांच्यापासून ४८ फुटाच्या आंत आले तर भ्रेष्ट वर्णातील लोक यांचा विटाळ मानतात. ते शेतकी आणि मजुरी करतात. ते फार गरीब असून शिक्षणाच्या बाबतींत फार मागासलेले आहेत. म्हैसूर-मध्येहि कोलार येथील सोन्याच्या खाणींत काम करणारे या जातीचे सुमारें २०० लोक आहेत. हे तामाळ भाषा बोलतात व हिशेबाच्या कामांत हे फार निष्णात असतात.

कनखळ—एक गांव व तीर्थ. कनखळ गांव हृदिद्वारापासून दीड दोन मैलांवर आहे. गांवातील रस्ते फारखर्बदी असून थरें बरी आहेत. येथें दक्षप्रजापतीचें मोंढें देऊळ आहे. नदीच्या तीरावर प्रसिद्ध तीर्थस्थान (कनखळतीर्थ) आहे. ‘स्तात्वाच कनखळे तीर्थ पुनर्जन्मा न विद्यते;’ असें याचें माहात्म्य वर्णिततात. दक्षार्गे जेथे यज्ञ केला व ज्या ठिकाणी शंकराचा अपमान होऊन सतीनें (पार्वतीनें) अग्नि उडी घेतली ती ही जागा असें सांगतात व एक कुंड त्याचा अवशेष म्हणून दाखवितात. येथें गंगेचें पात्र विस्तीर्ण असून प्रवाह अति शुभ असतो. गंगाकिन्यावर असलेलें राधा-कृष्णाचें मंदिरहि आल्हादादायक आहे. कनखळ गांवांत ‘रामकृष्ण मिशन हॉस्पिटल’ नांवाचा विवेकानंदानी चालू केलेला एक दवाखाना आहे.

कॅनन व कॅननाइट—कॅनन व कॅननाईट या भूगोल व जातिविषयक संज्ञा अनेक निरनिराळ्या भागांना व लोकांना लाविलेल्या आढळात. याचें कारण असें आहे की, कॅननाईट संज्ञा असलेले लोक फार देवांतर करीत. भूमध्यसमुद्रकिनारा, जॉर्डन नदीचें खोरे, फिनिशिया, फिलिस्टिया या प्रांतातील लोकांना ही संज्ञा लावीत असत. फिनिशियन लोक आपल्या देशाला कॅनन म्हणत असें अगस्टाईन म्हणतो. ग्रीक लेखकांच्या आधारावरून असें कळतें की फिनिशियाला केना असें म्हणत. हा केनन अथवा कॅननचा संक्षेप असवा. ईजिप्शियन लोकांना देखील कॅनन नांव पसंत होतें.

“कॅनन म्हणजे कॅननाईट लोकांचा देश असें समजण्यास कांहीं हरकत नाही” (पिबलेअर). जुन्या करारांत कॅनन हा हॅथच्या चार मुलांपैकी एक होता. असें आहे.अली-कडे असें सुचविण्यांत आलें आहे. की, हॅम म्हणजे थरहॅम अथवा थरहॅम—एलचा संक्षेप होय व कॅनन हें अरबी नांव आहे. एवढें खरें आहे कीं इ. स. पूर्वी ४००० च्या तुमारास अरबसत्तागांतून सेमिटिक लोकांची लाट निघून तिनें वादिलोनिया व साधारणतः सीरिया व पॅलेस्टाईन यांना व्यापिलें. त्यानप्रमाणें इ. स. पूर्वी २८०० व २६०० च्या दरम्यान बुसरी ल्याट निघाली व तिनें पहिले देश व्यापून शिवाय शेजिंहि व्यापिला. यानंतर प्रसिद्ध साम्राज्य

संस्थापक खमुरन्वी (सि पू २२६५-२२९३) यांचे नाव एकू येते याच्या नावाचा प्रथम भाग व कैननच्या वापाचे नाव हॅम अथवा खाम हौं दोन्ही एकन आहेत यावरून खमुरन्वी हें नाव आरबी असवे

फिनिशियन लोक हे सेमिटीक लोकांच्या दुसऱ्या लाटे-वरोवर आले होते म्हणून ते आपल्या देशाला कैनन म्हणत. शिवाय पहिल्या कैननाईट लोकांना मागाहून वेणान्या लोकांनी समुद्रकिनार्याकडे हाकून दिले त्यांनी फिनिशियन वसाहत केली व ते व्यापारात इतके प्रसिद्ध झाले की कैननाईट म्हणजे व्यापारी ही संज्ञा प्रचारात आली. याच्या मागून वेणान्या लोकांना बहुधा अमोराईट म्हणत असवे

अमोराईट हें नाव जुन्या करारात काहीं ठिकाणी प्रामु-र्याने दिले आहे एका ठिकाणी तर अमोराईट व कैन-नाईट हौं दोन्ही नावे एकाच अर्थाने दिले आहेत दुसऱ्या अरबा देशातराच्या प्रथमापूर्वीच फिनिशियन व अमोराईट आले दुसरा अर्थ वेणयापूर्वीच सीरिया व पॅलेस्टा-ईन ही ईजिप्तच्या अमलाखाली आली तिसरा योथमेस व दुसरा ओमेन ह्योटेप याच्या अमलाखाली सीरियन व कैननाईट लोक रागिनिर राहिले तिसऱ्या ओमेन ह्योटेपच्या वेळेत व त्याच्या नंतर बॅडे बगैरे वरवीं झाली

सीरियात हद्दी अथवा ह्योटेप लोकांच्या त्याच्या तिसऱ्या ओमेन ह्योटेपच्या वेळेत सुरू झाल्या. दुसरी अरेबी देशात-राची लाट दुसऱ्यालापासून ईजिप्शियन लोकांचा अधियातील अमल कमी होऊ लागला याच सुमारास सागा (सुडान) अथवा हार्वशी याच्या त्याच्याचा उल्लेख केला आहे हे लोक म्हणजे इझायल, मोआबाईट, अमोनाईट व एडांमाईट हे होत सध्या याविषयी नवीन माहिती ज्यावरून मिळते अशा पाच साधने आहेत—पॅलेस्टाईन येथे तापडलेले अवशेष, याविलोनी व ईजिप्शिय अंकित लेख, जुना करार व फीनि-शियन धर्म प्राणी, लहान मुल व मोठी माणसे याना वली देण्याची चाल असावी असे संशोधित अवशेषावरून दिसते संगि-ताचे योतक जी काहीं बायें जाटळली ती कॅनानईट लोकांचा रसिक स्वभाव व्यक्त करितात. हे लोक उष्णभागाच्या प्रति-कारार्थे तांदित वापरीत उषाध्याय व उषाध्यायिनी देवस्थाना-तून असत पुढील काळच्या हिंदू इतिहासात जे पैगवर दिसतात तसे त्यांच्यातहि होते याचा धर्म सेमाईट व महमदाच्या अंगीदरने अरब या लोकांच्या धर्मासारखा असावा एक, चाल, अन्य बगैरे देव यांच्यात होते गितृ-पूजा व सृष्टिपूजीह दिसतात काहीं याविलोनी व ईजिप्ती देवता कैननाईट लोकांत आहेत

[सदर्भग्रंथ—पेटान—दि अर्ली हिस्ट्री ऑफ सीरिया अँड पॅलेस्टाइन, विल्ट् मॅकलिस्टर—एक्सकॅल्व्हेरान्त इन् पॅले-स्टाईन ड्यूरिंग दि इयर्स १८९८-१९००, कुक—दि रिलिवन ऑफ एन्वोट पॅलेस्टाईन]

कनवालु, ताळु का—अप्पर बर्मा खेचो जिल्ह्याचा ईशान्येकडील ताळुका (राऊनविष) उत्तर अक्षांश २२° ५५' ते २३° ४४' व पूर्व रेखांश ९५° २२' ते ९६° १' क्षेत्रफळ ११२० चौरस मैल हा प्रदेश सपाट आहे. लोकसंख्या (इ स १९०१) १३८०५ यात ९३० खेडी आहेत. जमीनमहसूल (इ स १९०३-४) ६४३००

कनमडी—सुंबई इलाहा वेळगाव जिल्हा अजणीच्या ईशान्येस सुमारे २४ मैलावर सुमारें अडीच हजार लोक-वस्तीचा एक गाव आहे. येथें ह्युरिदेव आणि मल्लिकार्जुन हौं देवळे आहेत याशिवाय दरिदेवांचे जुनाट देऊळ असून तेथें नैत्र महिन्यात मोठी जत्रा मरते

कनि—उत्तर ब्रह्मदेशातील लोअर चिद्विन जिल्ह्याची अगदी उत्तरेकडील तहशील उत्तर अ. २२° ५' ते २३° ५०' व पूर्व रेखांश ९४° १२' ते ९५° ५'. क्षेत्रफळ १०८८ चौरस मैल यात एकदर खेडी १२५ व लोकसंख्या (१९११) ५७३११ हौं सर्व तहशील बॅंगराळ आहे तरी येथें पाण्याचा चांगला पुरवठा आहे. बऱ्याच भागावर जंगल आहे. १९०३ ते ४ साली फक्त ३२ चौ मैल जमिनीवरच लागवड कर-ण्यात आली होता.

कॅनि—फ्रान्समध्ये आल्प्सच्या विभागातील भूमध्य-सागरावर असणारे ह एक बंदर आहे. येथील लोकसंख्या (१९०३) २४५३१ आहे हे समुद्राकडच्या वाजून्या उत-रणीवर असल्याकारणाने या शहरास दक्षिणेकडील मोकळी हवा मिळते परंतु पर्वताच्या श्रेणीमुळे उत्तरेकडील हवेपासून या शहराचा बचाव होतो.

इ स १८३१ पार्वती येथें फक्त एक जुनाट किल्ला व एक ख्रिस्ती देवालय एवढेच काय तें होतें परंतु आजकाल हे एक दक्षिण मान्सातले हिवाळ्यात येऊन राहण्यास योग्य असे मोठे शहर झाले आहे व इथे लोक या दिवसात वहु-तेक येथे येत असतात एवढाहून जेव्हा नेपोलियन १८१५च्या मार्चेच्या पहिल्या तारखेत परत आला तेव्हा तो येथून ३॥ मैलावर असणाऱ्या गॉल्फ जॉन किनाऱ्यावर उतरला या शहराच्या आसपासची जमीन अति सुपीक व सुंदर आहे येथें नारिंग व लिंबू याची साडे लाखातता याशिवाय अंजीर, वदास, द्राक्षे, आलिवू व 'पीच' व इतर फळीहि फार होतात. हौं सर्व फळे व मारो हा येथील बाहेरगावां जाणारा माल आहे याशिवाय तन्हेतचेही सुगंधी अत्तरे येथे तयार करतात व याकरिता निरनिराळ्या फुलांची लागवड करतात कॅनि हें फार जुनाट शहर आहे सारासैन लोकांनी इ स ८ व्या व १० व्या शतकात हे शहर उभस्त केले पण मागाहून विनोआतील लोकांनी येथे वस्ती केली. शहरासमोर सेंट मार्गारेट बेटावर किल्ला आहे तेथूनच मार्शल वेझाइन हा इ सन १८७४ मध्ये पळाला होता दुसऱ्या बेटावर खिस्ती भिक्षुंचे मठ आहेत.

कैनिआ—ही फ्रीट वेटाची १८४१ नंतरची राजधानी असून मुख्य बंदर आहे. येथे चामल्याचा माल तयार करण्याचे कारखाने असून सावण व तेल याचाही व्यापार चालतो. येथील लोकसंख्या (१९१५) २४३९९ असून व्हेनिशियन सत्तेच्या वेळी ही फ्रीट वेटातील मजबूत ठिकाण होते. १८५६ मध्ये भूकेंवासुळे यामें वरेंच सुकसान झालें.

कैनिंगपोर्ट—पंगालमधील 'चोवितपरगणे' या जिल्ह्याच्या एका पोटाविभागांतल एक खेडें. हुगळी नदीत बाळवंट वाडू खाल्यासुळें जहाजास कायमचा अडथळा होईल या भांतिनें येथें इ. स. १८५३ते ७०त फलकच्याऐवजी बंदर बांधण्याचा उपक्रम केला होता.व त्याप्रमाणे कांहीं काळ येथें चांगल्या तऱ्हेनें जहाजे गाल येऊं लागीं व त्यापासून या कामाच्या उत्पादक मंडळीच चांगला नफाहि मिळाला. पण कांहीं कारणासुळे कंपनीस भयंकर नुकसान येऊन सर्व योजना फितकटडी.

सध्यां येथें सुंदरमनातील जमीनी सरकारकडून कौळांने घेऊन तीत लागवण करणारां वरींच मंडळी आहेत.

कैनिझारी स्टानिस्लास—हा इटालियन रसायनज्ञ पार्लमों येथें १८१६त जन्मला. १८४१त तेथील.विश्वविद्यालयांत तो वैद्यक शिकव्याकरितां गेला, परंतु पुढें त्याला शास्त्रीय विषय शिकव्याची इच्छा झाली. १८४६ त टयूरिन येथें तो रसायनशास्त्राचा अध्यापक झाला. विषिडीच्या राज्यकर्तो-नंतर तो लष्करांत नोकरीत होता. १८४९ तो पारिसला गेला व तेथील शेवटल्लच्या रसायनशास्त्रें त्यानें प्रवेश करून घेतला. त्याचवेळेस अमानिया व फर्नन वायूंचें हरिद यांच्या संयोगानें क्विननामिद त्यानें तयार केलें. पुढें तो अलेग्झांड्रीया येथें अध्यापक झाला. तेथें असतांसां 'सिदिय अल्डीहाइड'चे मद्यार्के-युक्त पालासानें पृथकरण होऊन त्याच प्रकारच्या अम्ल व मद्यार्के तयार होतो' असा शोध त्यानें लावला. शिवाय अणुभारांक व परमाणुभारांक असा मूलद्रव्यांच्या भारांकांत भेद करून पाहिले असें त्यानें सिद्ध केलें. ज्या द्रव्यांच्या बाफेचें विशिष्टगुणत्व भोजतां येतें त्यांना अणुभारांक कसा काढावा व ज्यांच्या बाफेचें विशिष्टगुणत्व भोजतां येत नाही त्यांच्या विशिष्ट उष्णतेवरून त्यांचें अणुभारांक कसे काढावे हें त्यानें दाखविलें.

कनिष्क—एक कुशाण राजा; याच्या जन्मापूर्वी म्हणजे इसवी सनपूर्वीच्या पहिल्या शतकांत हिंदुस्थानच्या उत्तरर-हर्दावर खालीलप्रमाणें निरनिराळ्या लोकांची सत्ता होती, असें चिनी वखरावित्त दिसतें.

(१) शक लो कांची सत्ता.—(यांत कांहीं दुर्क लोकांचेहि मिश्रण झाले होते) ही उत्तर व वायव्येकडील हिंदुस्थानच्या सरहद्दीवरील भागांत प्रथम कादमीर व नंतर सिंधु नदीच्या पश्च्या भागावर होती.

(२) यु हा-ची.—शक यांच्या उत्तरेस, हिंदुकुलगर्वाताच्या दोन्ही बाजूंस व यंधु (ऑक्सस) नदीच्या वरील भागाच्या तीरांवर यु-एची लोकांच्या हि-ही (जघ्यु) वगैरे पांच जाती रहात असत.

(३)भार ती य शु.—पश्चिमेकडे, दक्षिण अफगाणिस्तानांत, सिंधु नदीच्या मध्य व खालील भागांच्या दोन्ही तीरांवर व आसमतांत पार्व्यामनून हांकून दिलेल्या शक लोकांचें इलो पार्थियन राज्य होतें.

चिनी वखरीमध्ये पहिल्या शक लोकांच्या राज्यास कि-पानचें राज्य व दुसऱ्या शक लोकांच्या (भारतीय पृथ्व्या) राज्यास अन-चीचें राज्य अशी संज्ञा आहे.

या तीन राज्यांपैकी जे बळिष्ठ असे, ते दुर्बळावर आपली सत्ता चालवीत असे. पुढें युए-ची लोकांनी मेळूं अन-ची देश घेतल्या, त्यावेळीं त्या लोकांनी प्रथम कौ-फु प्रांत तांच्यांत घेतला (मरकट्टे हा, कौ-फु प्रांत व गाधार प्रांत एकच असावेत असें मानतो). 'वेद्' धराण्याच्या वखरीत वरील जघ्यु जातीच्या पांच प्रांतांनी नांवें असून त्यावरीवरच क् एन-नुन देश (पूर्वीचा कुएड-श्यां) यांचा उल्लेख आहे. हें क्-एन्-नुन-कानुर-गन्दूर-गान्धार असावें. कौ-फु प्रांतास येन्-कौ-ये असेहि म्हटलें आहे. हें नांव जम्बुप्रमाणें जवळ जवळ उच्चारिलें जातें.

पुढें हन् वखरीत असा उल्लेख आहे कीं, ति-इएन्-धु हें नांव घेवतु (सिंधु) या प्रांतासच दुसरें नांव असून हा प्रांत यु-एची लोकांच्या प्रांतापासून १००० लीं (सुमारे ३४० मैल) लांब आहे. तेथील लोकांच्या बाकी युए-चीच्या राज्याप्रमाणें आहेत. ते यु-एची यांच्याच सत्तेखाली आहेत. त्यांचा प्रदेश यु-एची व कौ-फु यांच्या नैर्दक्षिणेस असून पश्चिमेकडे समुद्रापर्यंत पांचला आहे व पूर्वेकडे प-अन्-की यांच्या देशापर्यंत आहे. यांत शकडां प्रांत असून तितकीच मोठी शहरे आहेत. यांत निरनिराळीं राज्ये असून त्या सर्वांस " सिंधु " हें नांव असून, तीं सर्व यु-एची यांचां मांडलिक आहेत. या विधानावरून वखरकाराचें या प्रांतांबद्दलचें ज्ञान अस्पष्ट होते असें दिसतें.

ना प्यां चें प्र मा ण.—हें पूर्वीक गाहितीपासून भिन्न आहे. काबुलिस्तानामाचें इंडोप्रीक राजा हेरमद् ओस याच्या वेळचीं जें नाणां सांपडतात, त्यांवर एका बाबत हेरमद्-ओस याचे चित्र असून, दुसऱ्या बाबत कुशाण राजा कोझलो कदफिसेस याचें चित्र आढळतें. यावरून त्दएन्-नु हा प्रांत, इ. स. पूर्वी दुसऱ्या व पहिल्या शतकांत मिलिंद (मिनन्ड्रॉस) याच्या वारसांनी वाटून घेतलेला राज्याचा एक भाग असावा व हेरमद् ओस हा मिलिंदच्या वंशातील शेवटचा काबुलचा राजा असावा असें दिसतें.

कु शा नां चा इ ति हा स व त्यां स क ति ष्का चें त्या न.—या वरील राज्यापैकी कुशाणांचें राज्य शेवटीं विजयी होऊन हिंदुस्थानच्या उत्तरेस त्यांनी आपली सत्ता घसविली. यांच्यांत

(चिनी वखर्राप्रमाणे) किउ रिउ-किओ व येन्-क्री-चेन् हे वापरलेक पराक्रमी होऊन गेले. यापूर्वी पहिला कनिष्क असावा असे म्हटल्यास फारसे वाचन होणार नाही. व काही विद्वान लोक असे म्हणत सुद्धा. पण कनिगहेंम यान रिउ-रिउ-किओ यास मंगुलो कदफिसेस असे म्हटलें आहे व मरकट हेहि त्याचाच अनुवाद करितो 'अन्-क्री-चेन्' याचे मातृकातर ओइमोकदफिसेस" असे होतें, यामुळे बरील विधानास दुजोर येतो

कनिष्काचा काळ — (१) बुद्धधर्माचा प्रसार मध्य-आशियात ख्रिस्तापूर्वी झाला होता. कनिष्क हा जर ख्रिस्तानंतर झाला असता तर बौद्धानां त्याला षटका गौरव केला नसता (२) ख्रिस्तापूर्वीचे चिनी ग्रथकार कनिष्काचा उल्लेख करित नाहींत तथापि तेव्हावरून कनिष्काचे उत्तर वाली नव सिद्ध होत नाही. चीनचा व कनिष्काचा काही संबंध आला नाही व चिनी राजपुत्रांच्या कनिष्काकडाले कैदेची कथा सत्य नाही (तो तंगुत राजपुत्र असावा). कुशान राजाचा अनुक्रम सध्या पुढीलप्रमाणे समजला जातो:—(१) कुझुलो कदफिसेस, (२) ओइमो कदफिसेस, (३) कनिष्क, (४) हुविष्क, (५) वायुदेव कनिष्क हा त्याच्या नाण्यावरील लेखावरून कुशान प्रांताचा राजा होता हे ठरते ह्येन-त्संग याच्या म्हणण्यावरून व दत्तकधावत्त याने कनिष्क (काफिरिस्ताव) येथे लोक ओलीस ठेवण्याकरिता एक मोठा मठ बांधला व तेथे याचे एक चिनी मठहि होता. (जरी असा मठे स्पष्ट उल्लेख नाही तरी) हे दोन्ही मठ एकच धरून चालण्यास आपल्यास असे दिसते की, कनिष्काने तंगुत लोकांचा ओलीस धरून आणलेल्या लेखास ठेवण्याकरिता एक मठ बांधला होता व तोच पुढे चिनी यात्रेकरुंना उतरण्याकरिता उपयोगी पडत असे (हे ओलीस ठेवलेले लोक कदाचित चिनी नसतील व त्यामुळे चिनी वखर्रांमध्ये याबद्दल मुळाच उल्लेख नाही) मात्र या मठात चीनच्या वादशाहाचा पुत्र ओलीस ठेवला होता अशी एक बौद्ध दंतकथा आहे. परंतु तीबद्दल ह्येनत्संग काहीच बोलत नसून एवढया महत्त्वाच्या गोष्टीबद्दल चिनी वखर्रांमध्ये एक अवाधरहि नाही व कनिष्काचा त्यातून उल्लेखहि नाही. चिनी बौद्धांचे कनिष्काबद्दलचे वर्णन पुढीलप्रमाणे आहे:— "तो बौद्ध धर्म स्वीकारून त्याधर्माचा मोठा पुरस्कर्ता होऊन गेला त्याने पूर्वेहिदुस्थाना विस्तृत लुंग-लुंगपर्यंत आपले सैन्य नेले पाटलिपुत्र येथील राजास जिंकले आणि अन्-ची याच्या राजाना हला परतवून लाविला" यातील अति-शारीक भाग बजा केला तरी कनिष्क हा एक बौद्ध धर्माचा मोठा पुरस्कर्ता असून एक मोठा वलाटय राजा होऊन गेला एवढे स्पष्ट होत. चिनी वखर्रांमध्ये एका ठिकाणी (बुद्ध धर्माच्या इतिहासात) म्हटले आहे की, (इ स पूर्वी १२२-११५) "हू वराण्यातील बु-ति वादशाहानें हो-कु-पिंग या सेनापतीस हिउंग-नू राजावर पाठविलें. तेथून त्याने

क-उन्-ची राजास कैद करून आणिले व एक वहा फूट उंचीची सुवर्णमूर्ति आणली. तिजसमोर यज्ञ वगैरे न करिता भूप जाळीत अतत" या वेळेपासून चीनमध्ये बुद्ध धर्माचा प्रवेश झाला. पुढे चांग-किडानू यास त-हिआ (येंकिट्या) प्राप्त व कनेल म्हणून पाठविलें अस्ता त्याने परत आल्यावर असे कळविले की 'त-हिआ याला कापून येन्-तु(सिडु)अत्रा येन्-तु हें राज्य आहे.' यावेळी चांगने लोकास बौद्ध धर्माची प्रथम माहिती दिली. पुढे (इ. स. पूर्वी २) "हू वराण्यातील ऐ-ति वादशाहाच्या चारकीर्त राजदेवालयाम्या दुय्यम पुजाच्यास त-बुएची लोकाच्या बकिलाकडून एक तदे-शोध (चिनी)भाषेतील बुद्ध सूत्राचा ग्रंथ मिळाला"असा खर-रित उल्लेख आहे. यादरून व विशेषतः बरील शेवटच्या गोष्टी-वरून असे दिसते की इ. स. पूर्वी २ या वर्षी युएची लोकांचा राजा बुद्ध धर्माचा प्रसार जरीने करीत असावा व म्हणूनच त्याने चिनी भाषेत बुद्धसूत्रां भाषांतर करून त्याचा प्रवेश राजमंदिरात करविला.

याप्रमाणेच सुद वखर्रांवरनाहि हे युएची लोक मध्य-आशिया व चीन या देशात याचे बौद्ध धर्माचा प्रसार जरीने करीत होते असे दिसते

आता कनिष्क राजानेच प्रथम बुद्धधर्माचा स्वीकार केला व कुझुलो कदफिसेस व ओइमो कदफिसेस हे त्याच्यानंतर होऊन गेले, असे जर न मानले तर, बुद्ध लोकांनी कनिष्क राजांचे बुद्धधर्मग्रहण, ही जी एक जाण्या धर्माच्या उजितावस्थेस कारणीभूत झालेली विशेष महत्त्वाची गोष्ट मातून तिचे एवढे स्तोम मानविलें आहे त्यात काही अर्थ नाही अस होतें. तसेच जर कनिष्काच्या पूर्वांचे राजे बुद्धधर्मा असतील असे मानल तर त्याच्या पुढचा राजा बुद्धधर्मा होतो, या गोष्टीस मुळाच महत्त्व येत नाही.

कुझुलो कदफिसेस याच्या नाण्यावर बुद्धाची प्रतिमा आहे त्यावरून तो बुद्धधर्मा होता हे उघड दिसते ह्येन-त्संग यानेहि स्पष्ट म्हटले आहे की, कनिष्क हा पहिल्याने बुद्धधर्मा नसून, त्याने एका गुराख्यापासून प्रथम त्या धर्माचा उपदेश घेतला.

कनिष्कासारख्या बुद्धिमान राजास आपले सामर्थ्य वाढविण्यास व लोकांचे साहाय्य मिळण्यास बुद्धसंघाणी व्हावेसे वाटल्यास नवल नाही यात त्याचा हेतु चार्मिक अस्तव्यापेक्षा राजकीय असणे साहजिक व संभवनीय आहे, म्हणून कनिष्क हा कुझुलो कदफिसेस व ओइमोकदफिसेस यांच्यापूर्वी होऊन गेला असेच समजले पाहिजे.

चिनी लोकानी या लोकांना रानटी समजून याच्याशी (इ. स. पूर्वीच्या पहिल्या शतकात) संबंध ठेवण्याचे बंद केले होते, असे त्याच्या वखर्रांवरून दिसते. त्यामुळे याचा याच्या बंधावळीची वगैरे माहिती चिनी वखर्रांवरून मिळत नाही. कनिष्काचा चिनी वखर्रांत उल्लेख नाही यावरून असे दिसते की, बुद्धधर्माच्या दृष्टाने कनिष्काच्या राज्याला

जितके महत्त्व होते तितके चिनी ऐतिहासिक दृष्ट्या नव्हते. तेव्हा ख्रिस्तपूर्व २ व्या वर्षी (सूत्रांच्या चिनी भाषांतरावरून) कनिष्क राजा गादीवर होता असे सिद्ध होते. याच्यानंतरच्या राजांची नावे हुविष्क व वायुदेव ही आहेत. परंतु सि. फ्लूट यांनी भौषाळ्याच्या एका शिलालेखावरून असे सिद्ध केले आहे की, कनिष्क व हुविष्क यांच्या दरम्यान वासिष्क अथवा वासक या नांवाचा एक राजा होऊन गेला असावा. ख्रिस्तपूर्व २ व्या शतकापासून या तिघांनी मिळून इ. स. ५० पर्यंत राज्य केले असावे. ह्या वर्षांमध्ये एक उद्भव असा आहे की, कोझुलो कदफिसेस याने अन्-सि लोकांस जिंकून कौ-फु, व पु-ट, व किपिन हे प्रांत मिळवून त्यांवर राज्य केले. यावरून कनिष्काने मिळविलेले राज्य त्याच्यानंतर येणाऱ्या राजांनी घालविले असेल पाहिजे. म्हणजे कुशान सत्तेस कनिष्क व कोझुलो कदफिसेस यांच्या दरम्यान अन्-सि व किपिन येथील शक लोकांनी अडथळा केला व कोझुलो कदफिसेस याने ती पुन्हा प्रस्थापित केली असावी असे दिसते. यावरून कनिष्काचा काल आणखी ५० वर्षे नाणे उकळला तर जवळ जवळ विक्रम संवत्ताच्या आरंभ(इ. स. पू. ५८)कालाजवळ जातो, आणि कदाचित हा शक कनिष्काच्या राज्यारंभापासून सुरू झाला असल्याचाहि संभव आहे. कनिष्काने यानेहि याचा राज्यांरभ हाच असावा असे अनुमान काढले आहे. सि. फ्लूट यांनी आपल्या शिलालेखावरून निष्कर्षात म्हटले आहे की, प्रो. एच्. एच्. विल्सन याने पुढील म्हणणे खरे आहे. "कनिष्क याने कदफिसेस यांच्या पराभ्यापेक्षा निराळ्याच एका वंशाची स्थापना केली. हा वंश कदफिसेस यांच्यापूर्वी सुमारे एक शतका खोतव प्रांतांतून काश्मिर प्रांतांत व नंतर हिंदुस्थानांत आला. तो कुशानच्या राणपर्याप्तपूर्वक होता. यानंतर कदफिसेस यांच्या मूळ पुत्राने अँक्सस नदीवर आपली सत्ता वसविली व त्याच्या मुलाने हिंदुस्थानावर त्याच दिशेने हल्ला केला." या विलसनच्या म्हणण्याकडे दुर्लक्ष करून कनिष्क हा कोझुले-कदफिसेस यांच्यानंतर होऊन गेला असे एक चुकाचे मत पसरले होते, असे फ्लूट म्हणतो.

कनिष्काच्या कालावद्दल सुत्रांहि एक मत प्रचलित आहे. त्याला कोणता आधार आहे त्याची माहिती थोडक्यांत पुढीलप्रमाणे आहे. अशोकाचा काल व कनिष्काचा काल यांमधील दोन शतकांहून अधिकच एवढ्या कालावद्दल सुर्वेच माहिती नाही. चिनी लोकांकडून वर सांगितलेल्या काही काही सूत्रक गोष्टी आढळतात; त्यांवरून शक किंवा सिथियन लोक या देशांत केव्हा आले याबद्दल थोडीशी माहिती लागते. अशोकाच्या मरणानंतर लागलीच मगध प्रांताच्या राज्य सरहद्दविरुद्ध्या प्रांतांनी अ पले स्वातंत्र्य जाहीर केले असावे व या आपसतांतल भांडणकाळांत सि. पू. १६० च्या सुमारास ग्रीक लोकांनी पुढे रेटलेले शक किंवा सिथियन लोक पुढे आले असावेत. पुष्कळ वेळ समजल्यानंतर सि. पू. १२०

च्या सुमारास हे लोक छद्द हिंदुस्थानांत शिरेले असावेत ते वाटते. यांचा मती सिधमयून दक्षिणेकडे आभ्याना होता. मध्यतरी सू-एचीचे पांच संघ शकांच्या पाठोपाठ येऊन सि. पू. १२० च्या सुमारास ते बॅक्ट्रिया देशाचे राजे बनले. यानंतर सुमारे एका शतकांत कुशान नांवाची या संपातली एक जात प्रबळ होऊन वसली. या लोकांनी शक लोकांच्या सर्वभोग सत्तेला जो शह दिला होता त्यामुळे दक्षिणेतील सुभेदारांना आपले स्वातंत्र्य जाहीर करणे सोपे गेले असावे. पुढे कुशान लोकांनी हळूहळू हिंदुस्थानांत हातपाय पसरण्यास सुरवात केली. याने उत्तरेकडचा मार्ग पत्करिला व पंजाबांत घुसून, नंतर मथुरेच्या शक्तप्रभाळा त्यांनी हाकून दिले. या विस्तृत राज्याची राजधानी तक्षशिला ही झाली. मथुरा ही उपराजधानी झगून कायम राहिली. कुशान राजांच्या नांवाच्या शका सांपडतात त्यावरून व नाण्यांवरून यांची वंशावळ बऱ्याच निश्चितपणांने वसविता येते; परंतु यांतल तारखाच्या शतकांवरून मतभेद आहे.

यावद्दलाच जो तिसऱ्या प्रकारचा पुरावा आहे त्याचा विचार कोणांचे केलेला नाही, ही आश्चर्याची गोष्ट होते !! बुद्धचरित्राचा कर्ता अश्वघोष हा कुशान वंशांतल प्रसिद्ध राजा जो कनिष्क त्याच्या वेळेस होता, हें आतां सर्वांना मान्य झाले आहे. हें काव्य बुद्धाच्या चरित्रावर लिहिलेले असल्याने तें ब्राह्मण लोकांना उद्देखून लिहिलेले नाही हें उघड आहे. या तऱ्हेचे काव्य केव्हा लिहिले गेले असावे? शुद्ध संस्कृतांत लिहिलेला असा शिलालेख इतनी सनाच्या इतत्या शतकांत सांपडतो. तेव्हा अश्वघोषाचे काव्य जरी सामान्य लोकांना उद्देखून लिहिलेले असे संस्कृतांतले पहिलेच काव्य मानिले तरी मुद्दा याचा काल यापलीकडे ढकलता येत नाही. वर दिलेले आधार प्रमाणभूत मानले, तर कुशानवंशाचा काल हजारो शिलालेखांवरून गोंड्या केलेल्या भाषेच्या इतिहासाच्या पुराव्याला बाध न येता इतका मार्ग (सि. पू. १२०) ढकलता येणे बराचच आहे. यासंबंधाचा सर्व पुरावा विह्वल स्मिथ या गृहस्थाने गोंड्या केला आहे. त्याने कनिष्काचा काल इ. स. १२५-१५३ हा ठरविला आहे. अश्वघोषाच्या बुद्धचरित्राचा काल जो इ. सनाचे दुसरे शतक तो कोणत्याहि गोष्टीने बाधित होऊ शकत नाही, आणि ज्याप्रमाणे मिरानगर येथील राजांच्या दरवारांत शुद्ध संस्कृतांतल पहिला जाहीरनामा लिहिला गेला, त्याप्रमाणे पहिले संस्कृत काव्य कुशान वंशाच्या तातरे अधिपतीच्या दरवारांत लिहिले जावे ही गोष्ट अंतर्भवनीय नाही।

धर्मपुस्तकांवर टीका म्हणून तान टीका शुद्ध संस्कृत भाषेत कनिष्काच्या राज्यांत लिहिल्या गेल्या आहेत. या गोष्टींही वरच्या विधानास आणखी बळकटी येते. तेव्हा संस्कृत ही सामान्य प्रकारची भाषा म्हणून उपयोगांत येऊ लागल्यानंतर, कनिष्क गादीवर आला असावा असे अनुमान काढण्यास बिल्कूल हरकत नाही. सारांश, कनिष्काच्या शालावद्दल दोन भवे

आहेत एक इ. स. पू ५८ व दुसरे इ. स. १२५ यांपैकी मिश्रित कोणतं झाल्या निर्णय अद्यापि ध्यावयाचा आहे.

[संदर्भग्रंथः—चिनी घखरी, इं अँ १९०६; विं. रिम्य व्हिस्ट वैल्हिल्डस; ज. रॉ. ए. सी. १९०२, कनिंगहॅम इत्यादि]

कॅनिन—इटलीमध्ये कॅनी नावाने अँपुलीआचे प्राचीन खेडे. इं फ्लिच नदीच्या मुखाच्या नैर्ऋत्येस ६ मैलावर असणाऱ्या एका टॅकडीवर आहे. इसवीसनापूर्वी २१६ साली हॅनीबालने रोमन लोकांचा येथे पराभव केला. पुढे येथे म्युनिपॅलिटाळी स्थापण्यात आली. मध्ययुगात हे शिक्षणचें राष्ट्रपत्याचे ठिकाण होते परंतु १२० साली ते नाश पावले.

कनेत—पंगवमधील एक गाव. लोकसंख्या (१९११) ४०२८१५. हे पंगवमधील डोंगराळ मुळखाली मूळचे रहिवासी होते. ते स्वतंत्र व नगर असत ते एकमेकांच्या खेडी लुटीत असत. त्याची घरे म्हणजे लहान लहान झोपट्या व दऱ्या हीं होत. ते दिवसभर बहुतरुण झोप वेत असत. ते शेतकामे तुल्ल करीत व रात्री दरबडे घालीत असत. प्रत्येक खेड्यातील प्रत्येक तट्याचा मोवना नावाचा एक मुख्य असे. तो छुटीतील हिस्ता घेत वसे व जिवाथ हक-इ-सरदारी झगून थोडा कर घेत असे. प्रत्येक ठिकाणी उत्तम जमीन देवास दिलेली असून त्याहून जरा कमी प्रतीची जमीन मोवना लोकांत दिलेली असे. याच्या पडक्या घराचे अवघेच अद्याप दृश्य पडतात ते किष्काप्रमाणे दिसतात. याच्या नंतर संपाट प्रदेशामधून क्षत्रिय व ब्राम्हण येथे आले. त्यांनी मोवनाच्या जमीनी घेतल्या, सर्व प्रांतांचे ते मालक बनले. ब्राह्मणांसहि या लोकांनी जमीनी दिल्या. या काळापहिले अशी दंतकथा आहे की बलरामजी बलराम यांन क्षत्रियांची कसल केली त्यावेळी ते डोंगरात पळले. काही आपली जात सोडून ब्राह्मण झाले; काही बनिया झाले. यांच्या काही बायका ब्राह्मणानवळ राहिल्या त्यागपासून खत्री उत्पन्न झाले. ज्यांनी प्राण बाचविण्याकरिता जात बदलली त्याच रजपूत अथवा खत्री म्हणू लागले.

ब्राह्मण लोक येथील मूळ रहिवास्यात कुनीत म्हणू लागले अशी दंतकथा आहे. हे कनेत मूळ रहिवास्यांपैकी उच्च जातचे होत. याशिवाय नीच जातीही आहेत. आर्यभ्रमंत न येणारे मूळचे हिंदुस्थानातील रहिवासी यांना कदाचित आर्य कुनीत म्हणत असावेत असा एक लक्ष निघतो

सर अलेक्झांडर कनिंगहॅम झा (फाइन ऑफ एन्वॉट इंडिया, पृ ३०-५१) हे वृहत्सहितत उल्लेखिलेले कुत्रिद किंवा कुल्लिद असावेत असे म्हणतो.

कनेत लोक हे आपणास ब्राह्मण व रजपूत यांच्या मिश्र निवाहापासून उत्पन्न झालेले समजतात हे आपली प्रती जाळतात. यांच्या प्रत्येक जातीच वेगळे स्मयान असते. यांचे घडेगे वगैरे काही सापडत नाही प्रत्येक जातीची पाण्याची विहोर निराळी असते. नोनार किंवा न्हावी वगैरे यांच्या मूजीवी सभे करितात परंतु ते कनेत यांच्या घरी आपल्या

मुली देत नाहतात तसेच कनेत यांना खण व कारुण या जातीची परस्पर विवाह होतो. पुरपास वाटेक वित्तव्या वाचकांनी लज करता येते. कार्डिनोर व पुनर्विवाहहि आहेत.

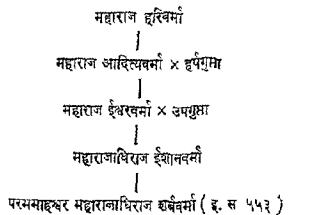
याच्यामध्ये अशी नाल आहे की नार पाच भावांपैकी वडील भाऊ रातीप्रमाणे एका मुलीशी लग्न करतो. चाली-प्रमाणे तिला सागण्यात घेते की तुला सर्व भावांची बायको म्हणून वागविण्यात येईल व तीहि त्या गोष्टीस वृवळ होते व ती प्रत्येक भावावरोंवर तवच्याप्रमाणे वागते. मात्र हे सर्व सखे भाऊ असते पाहिलेत.

या लोकांचा मूत पिशाचनावर विश्वास आहे. ब्राह्मणांकडून परीक्षा करून वाघा झाल्याचे समजल्यात अनैकउपाय योजतात. मृताच्या आत्म्याबद्दल प्रार्थना व पूजा वगैरे करितात याचा शकुनावर विश्वास आहे.

कनोजचे राज्य, मध्य देश.—आजच्या संयुक्त प्रांताला प्राचीनकाळी मध्यदेश म्हणत. हा प्रदेश म्हणजे गंगायमुनाचे खोरे. हे प्राचीन भारतीय आर्य सुधारणेचे केन्द्र होते. प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक विकास येथेच झाला आणि येथूनच त्यांनी भरतखंडाच्या उत्तरभागावर आपले राज्य स्थापिले. येथेच पूर्वी यादवांचे राज्य होते, पुढे त्यांना बरासंधाने हाकून दिले. महामारतात (अ. १९१) कान्यकुब्जाच उल्लेख येतो. पतंजलाहि त्यास उल्लेखतो व कनोज असे स्पष्ट नाव का-हिआन याच्या भेषात प्रथम आढळते हा येथे (इ. स. ४०५) आला, तेव्हा तेथे २ हीनयानी १ मठ व १ स्तूप होता. म्हणजे यावेळी कनोज साधारण १५० होते.

ह्युएनत्संग यानेहि याला मध्यदेशच म्हटले आहे. ब्राह्मिमिहिराहि तेंच नाव देतो. या प्रदेशाचे ह्युमान निरोगी असे. हा प्रांत पार झुपाक असल्याने या लहान प्रदेशात पूर्वी पासून अनेक राज्यांचे स्थापन होत होते. याच प्रांतात कनोज हे शहर आहे.

मौखरी.—युगाचे साम्राज्य चालूअसता कनोज येथे पहिले राज्य मौखरी या वंशाने स्थापन केले. गुप्ताने साम्राज्य हुसत्या कुमारगुप्तच्या मृत्युमुळे नाहता झाल्यानंतर हे मौखरी प्रयत्न झाले (इ. स. ५२८). मौखरीवंश कनोजेत होता हे ह्यु चरित्रावले समजते. याची वसावळ, अशीरगवसुत्र व अफसस िलाखे आणि देवबंदीक लेरा यांच्यावरून दिसते ती अर्जा.—



(शर्ववर्मा पुढें चालू)

परमेश्वर सुस्थितवर्मा

परमेश्वर अर्धन्तिवर्मा (स. ५६९)

गृहवर्मा (इ. स. ६०६)

यापैकी ईशान, शर्व व सुस्थित यांनी कुमार, दामोदर व महासेन या गुप्त राजांशी लढावा दिल्या होत्या. आदि-त्याची स्त्री हर्षगुप्ता ही त्याचा समकालीन हर्षगुप्त याची व-गीण असावी. शैवट्या गृहवर्मा हा प्रख्यात हर्षवर्षेन सम्राट याचा समकालीन होता. ईशानच्या कारकीर्दीत हें घराणें प्रबळ झालें. यानें व शार्वानें हूणानांविद्दर देऊन आपलें राज्य बरेंच वाढविलें. पूर्वेकडे लौहिल्य (ब्रह्मपुत्रा) नदा पर्यंत व दक्षिणेत अशोरगढा (वद्दणपुरा) पर्यंत तें होतें. शैवट्या गृहवर्मा याच्यावर देवगुप्त मालवराजानें स्वारी केली या सुमारास मौखरी दुर्बळ झाले होते. मौखरी वेदाची वरीनशा नाणी सांपडली आहेत त्यावरून त्यांचा काल बर दिला आहे.

हर्षानें मालकलः—ठाणेश्वर येंथ सातव्या शतकाच्या सुरवातीस प्रभाकरवर्षेन हा राजा होता हा त्यावेळी उत्तर हिंदुस्थानातील राजमंडळांत प्रमुख होता. यानें हूणराज, माल व राम, सिधुराज व गुर्जरराज यांचा पराभव केला होता. यानें आपली मुलगी राज्यश्री ही गृहवर्मा मौखरी याला दिली. प्रभाकरवर्षेनास महाराजाधिराज परमभद्ररक अशी पत्नी होती हूणानां अवचित त्याच्यावर स्वारी केली, तेव्हां त्यानें आपला वडील पुत्र राज्यवर्षेन याला त्यांचेवर पाठविलें. त्यानें त्याचा पराभव केला. इतक्यांत इकडे एका एकी प्रभाकर मेला (स. ६०५). याच सुमारास गुप्त व मौखरी यांची लढाई सुरू झाली. मालव्यांतील गुप्तानें व कनोजच्या मौखरानें पूर्वापार वैर होतें. या लढाईत गृहवर्मा (राज्यवर्षेनाचा मेहुणा) पडला व राज्यश्रीला मालवराजानें कैदेत ठेविलें आणि कनोज घेऊन तो ठाणेश्वरवर आला. मौखरीच्यावद्दल धंगारुच्या गुप्तानांविद्दर मत्स्य वादत असल्यानें (कारण मौखरीनां त्यांना मांडलिक बनविले होतें.) धंगारुचा असांकगुप्त यानें माळवी देवगुप्तास साहाय्य केले होतें. राज्यवर्षेनानें या दोन्हीही गुप्तांचा पराभव केला, त्यावेळीं मालवराजानें राज्यश्रीस सोडून दिलें. इकडे थाराफातें आपली मुलगी देण्याच्या निमित्तानें राज्यवर्षेनाला बोलावून त्याचा विश्वासघातानें खून केला. यानंतर राज्यवर्षेनाचा भाऊ हर्ष हा ठाणेश्वरास गादीवर असला (स. ६०६). नंतर तो ल्पेच दिग्विजयास निघाला व प्रथम कनोजेसच गेला. त्यावेळीं त्याची वहीण राज्यश्री तेंथें नसून शेजारच्या एका अल्पनांत लपून बसली होती. ती पुढें अमिकांणें भक्षण करीत अत्ता बहिणभावानें भेट झाली. दोघे कनोजेत आले. राज्याची व्यवस्था कशी करावी याबद्दल वादविवाद होऊन

अखेर शहरवाहेरील बोधिसत्व अवलोकितेश्वराच्या कौलवर निकाल ठरला गेला. निकाल असा झाला की, राज्यश्रीच्या गांवांनें हर्षानें कारभार चालवावा आणि स्वतः सिंहासनावळ न होतां व कनोजाधिपति असें उपपद न लावितां राजपुत्र शिकारिल्य हें नांव घ्यावें. याप्रमाणें हर्ष हा यापुढें ठाणेश्वर सोडून कनोज येथेंच अखेरपर्यंत राहिला व तेथूनच दोन्ही राज्यांचा कारभार पाहू लागला. येथून त्यानें उत्तर हिंदुस्थानांत आपलें साम्राज्य सर्वत्र पसरविलें (हर्ष पहा.) शारांव, यावेळीं कनोज ही हिंदुस्थानची राजधानी होती. पाटली पुत्र यावेळीं भागें पडलें. कनोजनें हें राजकीय महत्त्व हिंदुस्थानच्या ऐतिहासिक मध्ययुगीन कालापर्यंत (स. १२००) टिकून राहिलें. पृथ्वीराजाने जयचंदाचा पराभव केल्यावर कनोज नामशेष होऊन दिव्ही पुढें आली. हर्षानें कनोजेत बुद्धाच्या उत्सवाकरिता (स. ६४३) एक फार मोठी परिपद भरविली होती. तिला ह्युएनत्संग स्वतः हजर होता. त्याच वेळीं हर्षाच्या खुनाचा प्रयत्न झाला होता. ह्युएन येथें (स. ६३६ व ६४३) राहिला होता. त्याच्यावेळीं तेथें १०० बर बौद्धमठ व १० हजार भिक्षु असत. हिंदूंची देवळे १०० होती; हिंदू व बौद्ध दोन्हीही धर्म तेथें प्रचारांत होते. थोडक्यांत सांगतां येईल की, भरतसेनातील राजकारणांतील गृहत्वाचा मध्य गंगाकाठाहून, पूर्वेकडून पश्चिमेकडे पाटली-पुत्राकडून कनोजमार्गे दिव्हीपर्यंत येऊन पोहोचला. स. ६००-१२०० पर्यंत कनोज हे हिंदुस्थानाचें राजकीय केन्द्र होतें. अरब इतिहासकार हि हें कवळ कारितात. हिंदुस्थानच्या राजधानीचें नाव सदासर्वदा कनोज असेंच ते देतात. हर्षानंतर प्रत्येक सार्वभौमाला तीच राजधानी करावयाची वाटे. या कालात या शहरानें ऐश्वर्य व संपत्तीही वर्धिष्णु होती. गक्षनवी महामुदरे वेळीं तिचा व कलाकौशल्याचा फलस झाला. त्यानें तेथील स्फटिक राजग्रहासदांचा अद्वितीयपणा कवळ केला होता. ह्युएनत्संगाचे वेळीं तर तें गर्भश्रीमंत व ५ मैल लांब आणि १ मैल रुंद असें तदवर्दीचें शहर होतें. लोक रेशमी वस्त्रे वापरणारे श्रीमंत होते. कारागीर व विद्वान लोकांचा भरणा शहरांत बराच होता. त्यांत रम्य उपवनें, ह्रीद, पदार्थसंपन्नहल्लीं होती; तें आळव्या शतकांत इतकें वैभवसंपन्न व दुर्गुंढ ह्तिं की, अनाक्य गौड साध्य करणाराण " तुला कनोज पाहिजे वाटतें " असें विचारत (चवनासा).
वर्षे घराणें:—हर्ष मेल्यानंतर (स. ६८०) त्याला पुत्र नसल्यानें राज्य्यांत वेडाळीं झाली. स्मिध म्हणतो, हर्षानंतर त्याचा प्रयाव अशुव (अशुवनाथ) यानें कनोजचें साम्राज्य वक्याविलें व त्याचें पारिप्राय चिनी दरवारांतील वकिलानें केले पण ही हकीकत त्यानें चिनी वखरी-वकून सबबिली असून, चिनी लेखाकांनी इच्छा हिंदुस्थानांत स्वगृहत्त्व दाखविण्याची असल्यामुळे तिःश्वर व सर्वेचीं विश्वास ठेवतां येत नाहीं. हर्षानंतर छुन्या मौखरी अथवा र्म घराण्यांतील कोणी वैदिकधर्माभिमानी पुरुष गादीवर आला

अमावा. सातव्या शतकाच्या अखेरीस कनोजेस यशोवर्मा हागून राजा होता हे प्रसिद्ध आहे. हा विजयानाचा वहाता असून, याचे पदवी भवभूति, वाक्यप्रति बरोबर कवी होते याने दिग्विजय हि केला परंतु कारमारचा राजा मुक्तापीड व चाळुक्य राजा विनयादित्य यांनी त्याचा मोड केला (इ स ७४०). यशोवर्माने गौडराज्य जिंकले (इ स. ६८०-९०.) यानें साम्राज्य वणीन गौडवहो या काव्यग्रंथात सापडते. याने चीन देशां आपला यशोवर्मा पाठविला होता (७३१) यशोवर्मा गादीवर वसण्यापूर्वी दोन राजे (यांची नावे आढळत नाहीत) कनोजेस (हर्षानंतर) गादीवर होते यशोवर्माच्या कारकीर्दीत वैदिकधर्माचा पुनरुत्थार झाला व कनोज राहूर हे वैदिक धर्माचे केन्द्र बनले, ते सुसुलमाना विजयापर्यंत तसेच राहिले यशोवर्माच्या मंतर झालेले राजे कुर्वल होते. पैकीं त्याचा नातू वज्रायुष याचा पराभव कश्मीराधिपतीने केला (इ स ७५०) यानंतर वज्रायुषाचा उल्लेख आढळतो (स ८००). याचे बापाचे नाव इन्द्रायुष असून त्याच्या वेळी (७८३) कनोजचे राज्य बरेच विस्तृत होते प्रयागाच्या पश्चिमेकडील उत्तर हिंदुस्थानचा बहुतेक भाग या राज्यात येई यानंतर वंगालच्या पालराजांनी वर्मराजाचा पराभव केला त्याच्या मांडलिकानांदि वंडे उभारली. अखेर (स. ८९६) राजपुतान्यातील भीमपालाचा गुर्जरप्रतिहार राजा जो नागभट्ट याने वर्म घराण्याचा नाश केला याच वेळी कनोजची पुन्हा भरभराट झाली या गुर्जरांचे व राष्ट्रकुटाचे वैर होते पैकीं राष्ट्रकूट गोविंद तिसरा याने या नागभट्टाचा पराभव केला (८२०). त्याच्या नंतर रामभद्र याने ८२५-८४० पर्यंत राज्य केले त्याचा मुलगा मिहिर होय. हे वर्म घराणे स ५००-८०० पर्यंत राज्य करित होते. याच्याच कारकीर्दीत वैदिकधर्माचे उच्चाटन झाले

मिहिर भोज —हा रामभद्राचा मुलगा असून भोज याच पदवीने प्रसिद्ध आहे. याने जवळजवळ अर्धशतक (८४०-९०) पर्यंत राज्य केले. हा फार शूर होता याने राज्यविस्तार केला व स्वतः सम्राट बनला. पंजाब, राजपुताना, संयुक्तप्रांत, ग्वाल्हेर इत्यादी प्रदेशांत त्याने साम्राज्य होते. याच्यानंतरच्या दोन राजांनी सुराष्ट्र व कदाचित् गुजराथ व मालवा) जिंकले मिहिरने वंगाली देवपालावर स्वारी केली व त्याचा पराभव केला भोजानें स्वतःला आदिपराह हे विरद वारण केले. वराहाने चित्र काढलेली याचीं नाणां उत्तर-हिंदुस्थानात पुष्कळ सापडतात मेगास्थिनीस क्रिया बाण हे याच्या राज्यकारमाराचे काहीच वर्णन देत नाहीत. याचा पुत्र महेंद्रपाल (महेंद्रायुष) याने मात्र बापाने मिळविलेल्या राज्याचे योग्य पालन केले. फक्त पंजाब याच्या हातून गेला, तर उलट याने मगध जिंकला. याचा शूर प्रसिद्ध कवि राजशेखर होय याच्या सामान्थाचा मुलगा दुसरा भोज गादीवर आला, परंतु तो लवकर मेल, तेव्हा त्याचा सावत्रभाऊ महिपाल (९१०-९४०) राजा झाला. याच्या कारकीर्दीत कनोजच्या

साम्राज्यास पुन्हा उतरती कळ लागली. राष्ट्रकूट तिसऱ्या इंग्रानें (९३५) याच्यावर स्वारी करून सुराष्ट्र जिंकला व कनोजहि घेतले, परंतु पुन्हा ते महिपालाकडेच ठेविले याच्यानंतर देवपाल राजा झाला (९४०-५५) या सुमारास जेज-कमुक्तोचा राजा यशोवर्मा चंदेल याने देवपालाचें मांडलिकत्व धुमारान दिले व कालजरगड काबीज केला. महिपाल कुर्वल झाला होता. देवपालानंतर, त्याचा भाऊ विजयपाल (९५५-९०) राजा झाला याच्या वेळी कच्छवह वज्रदामन् याने देवपालाचा ग्वाल्हेर प्रांत घेतला या सुमारास सुसुलमानाचा धुमाकुळ सुट झाल. सवकाशीनने हिंदुस्थानावर ९८६-८७ मध्य पहिली स्वारी केली. यानंतर याने आपली स्वाभ्या केल्या तेव्हा, तत्कालीन मंडा हिंदू राजा जो मंडे याचा जयपाल, यानें सर्व हिंदू राजांची एकी करून सवकाशिनानी लढाई दिली परंतु तति त्याचा पराभव झाला (९९१). यानेही विजयपाल मरून त्याचा मुलगा राज्यपाल हा कनोजचा राजा झाला होता. त्यानेही या लढाईत भाग घेतला होता. सवकाशिन नंतर त्याच्या मुला (सुलतान महंमुद) नें हिंदुस्थानावर सुमारे १० स्वाभ्या केल्या. यानें १०१९ च्या जानेवारीमध्ये खुद्द कनोजवरहि स्वारी केली त्यावेळी राज्यपालाची तयारी चांगली नसल्याने महंमुदने एका दिवसातच कनोज शहर व तेथील सात किळे काबीज केले, तेथील देवळे फोडली व लूट पेलून तो गर्जनांत परत गेला. राज्यपालाने वगोन सोडून महंमुदाने मांडलिकत्व पत्कारिले त्यासुद्धे राज्यातील सारे हिंदू विजले व त्याच्याविरुद्ध त्यानी वंड केले. त्याचा पुवारी चंद्रेल राजा विद्याधर हा होता. त्यानी १०१९ त कनोज घेऊन, राज्यपालाचा वध केला व तेथील त्रिलोचनपालास वीडासा प्रवेश दिला. या प्रकाराने महंमुद रागावला व त्याने १०२० मध्ये चंद्रेल राजावर स्वारी करून त्याचा पराभव केला. उलट त्रिलोचनपालाने महंमुदाला परत जलाना थोडा ना जडयला केला, परंतु त्याचा काही उपयोग झाला नाही. याने आपली राजधानी वारी (गंगकाठ) केली होती. याचा मुलगा थशपाल येथे या भोज घराण्याचा शेवट झाला. गहरवार धरणी —सुसुलमानानी कनोज घेतल्यानंतर (१०२०) साठ सत्तर वर्षे कोणी रजपूत राजे कनोज-प्रातावर राज्य करित होते, परंतु त्याचा इतिहास बरोबर समजत नाही. ते सुसुलमानाने मांडलिक होते व १११४ (जेरीच्या स्वारी)च्या पुढेहि राज्य करित होते. त्यांचे राज्यानी जाकरात्यद येथे होती. याचा व गुर्जर प्रतिहारराचा काही संबंध नव्हता यापैकी चंद्रदेव गहरवार याने १०९० मध्ये कनोज घेऊन आपला वंश तेथे स्थापिला. या गहरवारास पुढे राठोडवंश असे नाव मिळाले. चंद्रदेवाचा मुलगा मदनपाल व नातू गोविंदचंद्र याने (११०४-११५५) फार वर्षे राज्य केले. याच्या वायव्येचे नाव नयनकेली देवी. त्याचा मुलगा विजयचंद्र व नातू जयचंद्र यांचे नाव हिंदी काव्य व दंतकथा यात प्रचारात आहे. यांचीच मुलगी (संयोगिता) अजमेर

येथील पिथोररावा (पृथ्वीराजा)ने इरणकेली ११७५. मुसुलमान इतिहासकार जयचंदाला कार्याचा राजा म्हणतात. बहुधा काशी ही त्याची राजधानी असावी. हा फार दूर असून यानें चीन ते मालवा व पंजाबपर्यंत राज्याचा विस्तार केला. पुढें (११९६) शिहाबुद्दीन यानें त्याच्यावर स्वारी करून त्याचा भराभव केला व राज्य काबीज केलें. लढाईत जयचंद मरला. शिहानें १४०० डंट लूट केली. येथे कनोजीचें साम्राज्य अथवा स्वतंत्र राज्य संपलें. या गहरवाला पैकीं काहींनीं रामपुतान्यांत जाऊन तेथें राज्यें स्थापिल्लीं. तिकडे त्यांना राठोड हें नांव मिळलें. जोधपूरचें घराणें हें यापैकींच होय. कनोज याजिल्ह्यासून नामरोप झालें. मुसुलमानी अरमांलांत त्याचें महत्व पार गेलें. पुढें शेरशाहा (सूर) यानें हुमायूनवर जय मिळविल्यानंतर (१५६०) कनोजेशाही शेरसूर नांवाचें गांव विजयाभिनंदनाथ वसवून कनोज अगदींच नामरोप केलें.

कनोजी ब्राह्मणः—वर्म राजवटींत (कनोजचे) कनोजी ब्राह्मण हे सर्व उत्तर हिंदुस्थानांतील ब्राह्मणांत अग्रेसर गणले गेले. याजिल्हें पंचमौढ व पंचद्राविड असा ब्राह्मणभेद निश्चित झाला नसावा. कनोजीचें वैश्वस्य यशोवर्माच्या वेळीं सुरु झालें तेव्हां कनोज येथील पांच ब्राह्मण व पांच कायस्थ यांना वेगळ्यांत बोलवून नेऊन तेथील आदिपूर नांवाच्या प्राचीन धर्माभिमानी राजानें त्यांचो तेंपें वाचताह करविलो. ह्यांच्या वेळीं हे कनोजी निवृत्तमांस होते; परंतु यावेळीं ते पूर्वाप्रमाणे फिठून मांसाहारी झाले.

[संदर्भग्रंथः—सिंघ—हि. भा. इ. वैद्य—स. पु. भा; वील—एणतसंग;—याण— हर्षचरित्र; सिंघ—कनोजचा इतिहास; राजतरंगिणी.]

त हू ग्री ल.—संयुक्तप्रांत. फरकावाद् जिल्ह्याची आग्नेयीकडील तहसील. उ. अ. २६° ५६' ते २७° १२' व पू. रे. ७५° ४३' ते ८०° १'. क्षेत्रफळ १८० चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १,१६,४२६. एकंदर खेडी २११ आणि एक मोटें गांव. जमीनमहसूल (१९०३-४) १,९५,००० रुपये व इतर कर ३१,००० रुपये. इ. स. १९०३-४ साली १२४ चौरस मैल जमीन लागवडीखाली असून पैकीं ४३ चौरस मैल जमीन बागाइती होती.

गां व.—संयुक्तप्रांत. फरकावाद् जिल्ह्यांतील एक प्राचीन गाव. उ. अ. २७° ३' व पू. रे. ७५° ५६'. कुशास्थल, कौश, गाविपुत्र आणि सहोदय हीं कनोजचीं दुसरीं नांवां होत. या गांवाच्या तटवर्तीन एके कार्या गंगा नदी वहात होती; परंतु ह्यां तिचा ओष दूर काहीं मैल अंतरावरून वहात आहे. लोकसंख्या (१९११) १८,१०५. या गांवाचा उल्लेख महाभारतांत येत नाहीं, तथापि रामायणांत (वा. कां. स. ३२ हें) वसलें त्यावेळीं दंतकथा आहे. कुशनाभानें हें गांव वसविलें. त्यास शंभर मुल्ये होत्या. त्यांच्यापैकीं सर्वांत जो धाकटा होता तिच्याशिवाय सर्वांनीं बायुनामक ऋषीचा तिरस्कार

केला. त्यानें त्या सर्वास पोक वेईल असा वाप दिल. त्याप्रमाणें त्या सर्व मुलींच्या पाठीस पोक आलें. त्यावरून या शहरास कान्य-कुब्ज असें नांव पडलें. ख्रिस्ती शकारांनीं टॉलेमी, या गांवाचा कनोजिअ असा उल्लेख करतो. पांचव्या शतकांत हें गांव गुप्तांच्या राज्यांत मोडत होतें. गुप्तांचा नाब साल्यावर मौखरीनामक झोटया राज्याच्या राजधानीचें हें शहर होतें. सातव्या शतकांत उत्तरहिंदुस्थानांतील हर्षवर्धनाच्या साम्राज्यांत हें मोडत असें. हर्षवर्धनाच्या दरबाराचें वैभव विना प्रवासां ह्याएतसंग यानें वर्णिलें आहे; व वाणाच्या हर्षचरित्रांतहि तें आढळतें. नवव्या शतकाच्या उत्तरार्धांत रघुवंशी राजांची राजधानी ही होती. या राजांपैकीं एकाचा पराजय इ. स. ९१७ सालीं गुजराथच्या राजानें केला, परंतु महोभाच्या चंदेल राजानें त्यास पुन्हां गादीवर बसविलें. इ. स. १०१९ सालीं गझनीच्या महमुदानें कनोज लुटलें. या वेळीं हें शहर राठोडांकडे होतें. इ. स. ११९४ सालीं महंमद घोरीनें शेवटचा राठोड राजा जयचंद याचा पराजय केला व त्या वेळीं कनोजचें राज्यहि लुप्तचल गेलें!

मुसुलमानी अरमांलांत याचें पूर्वीचें महत्व गट झालें. कनोजच्या जयचंद शीरशाहानें हुमायूनाचा पराजय केला. अकबरच्या कारकीर्दीत जेव्हां चांतात नांदूं लागली तेव्हा कनोज एका तरकाराचें मुख्य ठिकाण होतें असे, ऐनी-इ-अकबरवरिखून दिसतें. अठराव्या शतकांत तें कर्णो फरकावाद्दच्या नवाबाकडे, कर्णो अयोध्येच्या नवाबाकडे तर कर्णो मराठ्यांकडे असे. या ठिकाणां पूर्वीच्या हिंदू श्मशानांपैकीं काहीं शिल्पक राहिल्लें नाहीं. इ. स. १४०६ सालीं वाघलेली जामा मशीद येथें आहे. हिंदा देवळांचें सामान वापरलें असून ही अद्यापि सीता-की-रसोद् 'सीतेचें स्वयंपाक गृह' या नावानें ओळखली जाते. येथें वाळापार आणि त्याचा पुत्र शेख महदी याचे दरजे आहेत. हे दोन प्रसिद्ध फकीर असून शाहजहान व औरंगजेब यांच्या कारकीर्दीत होऊन गेले. नदीकाठी पुष्कळ पडक्या श्मशानां दिसतात. येथील अतराचे कारखाने प्रसिद्ध आहेत.

कनोरा—रेवाकांठामधील एक लहान संस्थान. पांडू मेहुवाच्या यारियासंपर्कांत हें आहे. एके वाजूस महा नदी व दुसरीकडे गायकवाडी मुख्ण यामध्ये हें वसलें असून यांत आठ हिस्ते आहेत. यांत गावें सात असून क्षेत्रफळ ३ $\frac{१}{२}$ चौ. मै. आहे. या संस्थानकडून गायकवाड सरकारास खंडणी मिळते. कापूस, तांदूळ, चणे वगैरे पोक या भागांत होतें.

कनोज्हास—डेलकट्टोहो अटोमिओ (१८२८-१८५७). हा एक स्पॅनिश सुव्हादी असून याचा जन्म ता. ८ फेब्रुवारी १८२८ रोजी मॅक्सगा येथें झाला. यानें जापलें प्राथमिक शिक्षण संपवित्यावर वाड्मय व तत्वज्ञान यांचा अभ्यास करण्याकरितां १८४५ सालीं तो मॅड्रिद् येथें आला. पुढें यानें संपादकत्व स्वीकारून व वाड्मयीक लेख लिहून

आपला कायद्याचा अभ्यास पूर्ण केला याच काळात यांनी आपला ऐतिहासिक कादंबरी व स्पेनचा ३ व्या फिलिप-पासून २ व्या चार्लसपर्यंतचा उत्तरस्या काळाचा इतिहास असे दोन ग्रंथ प्रसिद्ध केले. १८५४ त यांनी दोषणनावा-खाली काही पत्रे प्रसिद्ध केली व एक जाहीरपत्रक काढले यासुद्ध ह्याची राजनीतिज्ञात गणना होऊ लागली. याच वर्षी हा स्पेन देशान्या प्रतिनिधित्वभेचा समासद झाला. १८५७ त केडीझचा गव्हर्नर, १८५८ त सरकारी खात्याचा दुय्यम चारु, १८६० त गृह-मंत्र्याचा मदतगार चिटणीस, १८६४ त अतर्गत वार-भाराचा प्रधान, १८६५ त वसाहतींचा प्रधान, १८६६ त फ्रडणीस वगैरे आगावर यांनी काम केले. पुढे १८६६ ते २८ पर्यंत याला हद्दपार केलें होतें १८६८ च्या राज्यक्रांती-नंतर नवीन राज्यपद्धतीची घटना करण्याकरिता बोलाव-लेल्या प्रतिनिधिसभेचा हा समासद असून तेथे यांनी हुजूर पक्ष उचलून बोरवोन घराण्याचा वेंवार घेतला व लोक-सत्ताक पयला विरोध केला. १८७४ त १२ व्या अल्फां-झॉने प्रसिद्ध केलेला जाहीरनामा यांचेच तयार केला होता. याचे मत, बोरवोन घराण्याची स्थापना केवळ लष्करी साम-व्याच्या जोरावर न करता, अतुल्य परिस्थिति प्रवृत्त आपुन नंतर करावी असें होतें. पुढे १२ वा अल्फांझो गादीवर आल्यावर १८७४ पासून १८७९ पर्यंत हा मुख्य-प्रधान होता. १८७६ त यांनी हुजूरपक्ष स्थापन करून राजसत्ताक पद्धतीचे भिन्नम घालून दिले. याने प्रतिनिधि-सभेच्या मतदारीच्या हक्कास आज्ञा घातला, मतस्वतंत्रता व सुदृगस्वतंत्रता कमी केली यांनी प्रजासत्ताक राज्याचाघावर कडक नजर ठेवली व्यापारात हा संरक्षकपद्धतीचा पुर-स्कर्ता असून यांचे परराष्ट्रीय धोरण, जर्मनी व ऑस्ट्रिया यांच्याशी मैत्री ठेवण्याच होतें. १८८१ त याला प्रवा नफी सोडावी लागली, परंतु पुन्हा १८८३ पासून १८८५ पर्यंत हा मुख्यप्रधान होता. अशा प्रकारे पुन्हा दोन तीन वेळा हा मुख्यप्रधान झाल्यावर १८९७ व एका अराजक्याने याला गोळी घालून ठार केले ! हा मुत्सर्दी, विद्वान, लेखक व वक्ता होता.

कर्नाटक—तालुका ब्रह्मदेश हेनझाडा जिल्ह्यातील उत्तरे-कडील (तालुका) डाकनशिप उत्तर अक्षांश १७° ५४' ते १८ १९' व पूर्व रेखांश. ९८° ४८' ते ९९° ३१'. क्षेत्रफळ ८७१ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १,०९,९४३ यात एक मोठे गांव व ९९ रोडो आहेत जमीनमहसूल (१९०३ ०४) २,२५,००० रुपये होता ब्रह्मी लोक शिवाडा १२ आहेत.

कन्नड—हैद्राबाद संस्थानातील औरंगाबाद जिल्ह्या-तील तालुका. क्षेत्रफळ ६०८ चौरस मैल जाहगिरी धरून लोकसंख्या (१९११) ८१७१७३. ह्या तालुक्यातील १९४ खेज्यापैकी ६८ खेडी जाहगिरीत आहेत. खुद्द कन्नडची

लेखलेल्या ३६०९ असून हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. याच्या उत्तरेच्या वाजूला घाटातून खानदेशात जाण्यास रस्ता आहे.

कल्पयुधिष्ठिर (इ. स पू ५५० किंवा १५ते ४०८)—चीन देशातील एक प्राचीन ऋषि याचा संप्रदाय मोठा आहे हंग हे त्याचे मुलनाम असून कल्पयुधिष्ठिर हे 'कुण-फु-त्से' (आचार्य कुण) यांचे लॅटिन अपभ्रंश रूप आहे हा छु सत्स्थानचा रहिवासी होता, पण त्याचे वरपण फार प्राचीन व सुग नहागिरीचे होते कनप्युशिअसचा वाप छुह्लिअग-हीह हा एक किल्हाधिकारी असून धाडस व चळ याबद्दल प्रसिद्ध असे हीहने सत्तराव्या वर्षी पहिल्या वायकोपासून त्याला नऊ मुली व एक लंगडा छुळा मुलगा असताहि नवीन लम केल त्या वायकोचा मुलगा तो हा ऋषि होय. हा तीन वर्षांचा असताना वाप वारल्यामुळे याला लहानपणाच काही उद्योग करून कुटुंबाला मदत करावी लागे त्यासुद्धे त्याला विद्या व सर्व कला प्राप्त करून देण्याची अनायास संधि मिळाली याचे लम १९व्या वर्षी शास्त्रानंतर की पराण्याच्या राजान्या पटरी त्याला हलकी नोकरी लागली २२ व्या वर्षी कल्पयुधिष्ठिरने शिल्पाकचा पेपा पत्करिला. त्याचे विद्यार्थी मुळाखरे, धाराखडया वगैरे शिकण्याकरिता येत नसून छुद्द आचरण व राज्यकारभार यांचे तर्जे जाणण्यासाठी येत. तो संगीत विद्येत प्रवीण असे. त्याची मानमान्यता लव-करच फार वाटली वयाच्या ५२ व्या वर्षी त्याला छुंगुद्द साहाराचा मॅनिस्ट्रेट करण्यात आले त्यापूर्वी तो राजकार-णात फारसा पडत नसे. त्याचा कारभार लोकना फार पसंत पडला पुढ तो वराच वाढला. त्याने सरदाराना दडपून राज-सत्ता प्रचल केली कल्पयुधिष्ठिरच्या कर्तव्यगरीने छु सत्स्थानची भरभराट होत आहे असे स्तीच्या अधिकाऱ्यानी पाहून त्यानी गण व नाचणे यात प्रवीण अशा सुंदर स्त्रियांचा मोठा ताव लूनय्ये धाडून दिला, तेव्हा राजा व लोक वेदोप होऊन या ऋषीने कोणी ऐकनात, तेव्हा तो दुसरीकडे निघून गेला

५६ व्या वर्षी कल्पयुधिष्ठिर लूच्या बाहेर पडला व तेरा वर्षांनी तो पुन्हा परत आला. या सभल्या काळात तो अनेक निरगिराळ्या संस्थानातून हिंडला त्याला आज्ञा होती की, आपल्या ताब्यात राज्य देणारा एखादा तरी संस्थानिक भेटेल व मग आपण जगाळा उदाहरण घालून देणार असे सर्वांकुष्ट राज्य बनवून द्यावू पण सर्व लोक त्याचा आदरस-त्कार करीत असले, तरी त्याच्या मताप्रमाणे सर्वस्वी चाळण्यास कोणी तयार होईना. इ. स ४८३मध्ये तो लूला परत आल्यावर त्याच्या शिष्यांच्या बज्जान त्याला संस्थानातील सर्वात मोठी मानाची जागा मिळत होती, पण त्याने ती स्वीकारली नाही आपल्या शिष्यांचा उपदेश देत व कामयाईत कार्य करीत त्याने आपले राहिलेले आयुष्य कठिले मरण्यापूर्वी दोन सत्शिष्य आणि पुत्र व पत्नी याचा त्याला विशेष जाल होता.

कल्पसूचीअसच्या संप्रदायाचीं तल्लें व त्यांतील वरेवाइट-पणा यांचें विवेचन 'सुद्धपूर्व जग'या विभागांत (उत्तरार्ध पाग ५८-५९) वेळून घेतलें आहे. त्याचा संप्रदाय धार्मिक नसून केवळ नीतिधर्म व राजधर्माविवेचक होता, हें त्या ठिकाणां दाखविलें आहे. खुद्द कल्पसूचीअसनें लिहिलेला असा ग्रंथ नाहीं. त्याच्या पूर्वी चीनमध्ये वरेंच वाढणय प्रचलित होतें.

प्राचीन सर्वमान्य ग्रंथांच्या संपादकाचें काम त्यानें अंगावर घेतलें. प्राचीन काव्यशांखारांत त्याला वैश्वर्गचें उदात्त उदाहरण आढळून आलें. राजे व सामान्य जनसमूह यांना अनुकरण करण्यायोगा हा मसुष्य होता व त्यानें उच्च प्रकारचें नैतिक ज्ञान शब्दांत गुंफिलें आहे. त्याचप्रमाणें "घाउ व शत्रु, यू व टंग हे लोक मनुष्ये, राज्य-कर्ते व विद्वान् या तिन्ही गोत्यांना अतिशय उच्च कर्तव्य पडतात. या लोकांचे शब्द, ग्रंथ व ऐतिहासिक महत्व यांचें भविष्यफळीन शेकांच्या कल्याणासाठीं रक्षण करणें हा आपला जीवितोद्देश आहे" असें कल्पसूचीअसच्या मनांत धिबलें होतें. मतकालावर त्याची दृष्टि विराम पावली. स्वभावतःच तो रुढमार्गावादी होता. नैतिक दुर्बतन, लुप्त, अपराध व सुसंप्रदायाच्या असुरोधानें न दारणें हा गौर्याचा त्याला अतिशय तिडकारा होता. हा उद्देशानें त्यानें प्राचीन सर्वमान्य ग्रंथांच्या संपादकाचें काम पतविलें. प्राकालीन धोर मसुष्यांचें उत्तम उदाहरण व शिक्षण जपून ठेवणें हा त्याचा मुख्य उद्देश होता.

त्याला असें आढळून आलें की, पांच विषयांचा त्याला ह्या कार्यांत उद्दापोह केला पाहिजे. ते विषय (१) इतिहास, (२) काव्य, (३) विधि, (४) गायन, व (५) शकुनविद्या हे होत.

(१) इतिहास:—रक्षण करण्याचा इतिहास खालीलप्रमाणें होता:—(अ) घाउ व शत्रु यांच्या कालचें राजकीय वर्तन-वृत्त; काल इ. स. पूर्वी २३५६ ते २२०५. (आ) दिवा वंशाचें दिनवृत्त; काल इ. स. पूर्वी २२०५ ते १०६६. (इ) दंग वंशाचें दिनवृत्त; काल इ. स. पूर्वी १०६६ ते ११२२. (ई) चौवंशाचें दिनवृत्त; काल इ. स. पूर्वी ११२२ ते कल्पसूचीअसचा काल.

(२) काव्य:—राजकीय अथवा दरबारी, आणि लौकिक अशा प्रकारांची कविता त्याला आढळून आली. चौकुडगें कांहीं स्थानिक गांठें लिहिलीं. ह्या कविता म्हणजे पूर्वकालीन शालीतीर्थांचें उत्तम उदाहरणें होत.

(३) निधिपालन:—राजे, कामगार-लोक व सामान्य मनुष्ये यांकरितां नियम, सौन प्राचीन सर्वमान्य ग्रंथांत दिले आहेत. देशांतील सर्व प्राचीन संस्था व देशाचार हे यांमध्ये चांगले आहेत.

(४) गायन:—वर निर्दिष्ट केलेल्या तीन सर्वमान्य ग्रंथांपैकी एकांत यज्ञगांठें दिलीं आहेत. हावरून त्या वेळचे गायन साधकांच व गंभीर होत होतें व तें चार अथवा पांच सुरांत

होत होतें असें दिसतें. गायनायरोवरच नतून होत असे व धार्मिक सेवेला योग्य असे आदरलुक्त विकारतरंग उत्पन्न करणें हा गायनगंतनाचा उद्देश होता.

(५) शकुनविद्या:—ह्या विषयावरून ग्रंथापैकीं एक ग्रंथ फार प्राचीन आहे. त्यांत कांहीं उत्तम नैतिक विधानें आहेत. ह्या ग्रंथांत सृष्टिविज्ञान विवेचितलें आहे. सर्व अस्तित्व समूह रूपांत आणवें, सृष्टीच्या सर्व स्वरूपांचें एका व्यापक ऐक्यात आकलन करावें आणि ढव व गहन विचाराच्या योगानें विद्वानाच्या ताब्यांत सर्व विश्वाला आणवें हा त्या सृष्टितत्त्वशास्त्राचा उद्देश होता. वंशधर्ममधील तत्वशास्त्र यासारखेंच होतें. कल्पसूचीअसची तत्वशास्त्रविषयक मते ज्यांत प्रथित केली आहेत त्या ग्रंथामधील तत्वशास्त्र यासारखेंच होतें.

कल्पसूचीअसचें धडगें प्रेकिंग व शांघाय प्रांथांचा मध्यसूमां-वर असून प्रत्येक शहरापासून सुरां १०० मैलांच्या अंतरावर आहे. ही तीन देशांतली अतिशय पवित्र जागा आहे. येथें कल्पसूचीअसचा वंशान रहातो, व तेथें असलेल्या प्राचीन वस्तूंचें तो संरक्षण करितो.

कल्पसूचीअसच्या म्हणून मानल्या जाणाऱ्या म्हणी पुष्कळ आहेत. त्यापैकी कांहीं येथें दिल्यात त्याचा स्वभाव व मते यांची थोडीशी ओळख होणार आहे.

"श्रेष्ठ मनुष्य जें शोधतो तें त्याच्यांतच असतें; शुद्धक माणूस जें शोधतो तें दुसऱ्यांत असतें;" "श्रेष्ठ मनुष्य मानाचा असतो, पण तो गोंडत वसत नाहीं; तो चारचौपांतला असूनही एक पक्षीय नसतो. तो पक्षावाला केवळ त्याच्या शब्दावरून वर चढवीत नाहीं किंवा त्याच्याकरितां चांगले शब्द वाजून सांगत नाहीं."

"स्वतिपाठक नसणारा गरीब मनुष्य व निगर्वा श्रमंत मनुष्य यांचा स्वभाव बऱ्यापैकी म्हणतां येईल. पण गरीब असूनही आर्गदी आणि श्रमंत असूनही शिष्टाचाराचे नियम मानणारा यांची दरोवरी त्याच्यानें होणार नाहीं."

"विचारानें न पक्कविलेले विद्या व्यर्थ भ्रमप्रमाणें होय; विद्येच्या मदतीशिवाय होणारा विचार संकटप्रद होय." "उपले-पणासुळें अविनय उत्पन्न होतो व चिड्पणासुळें धुवृत्ति येते. अविनयी होण्यापेक्षा धुष्ट होंगें बरें." "मसुष्याला आपलीं मते व्यापक करितों येतात; मतांना मात्र मनुष्य मोग्य करितों घेत नाहीं."

"सावधगिरी वाळणणाऱ्याच्या हातून कचित्तच नुक होतें".

[संदर्भग्रंथ:—कल्पसूचीअस व त्याचा संप्रदाय यांवर बरेच ग्रंथ आहेत त्यापैकी कांहीं असे:—जलेक्यांठर—कल्पसूचीअस लंडन, १८९०; डबलस—कल्पसूचीआनिजसुम जँड ताओइसुम; फेवर—डायजेस्ट ऑफ दि डायच्युन्स ऑफ कल्पसूची ओल्ड—ह्यारिसस ऑफ कल्पसूची.

कन्याकुमारी १ (कामोरिन)—मद्रास, त्रावणकोर संस्थान. अणुसोत्तरम तालुक्यातील एक खेडेगाव, देवस्थान व मूक्षिर. उ. अ. ८०° ५' व पू. रे. ३०° ३३'. हे हिंदुस्थान द्वीपकल्पाच्या दक्षिणेकडील अगदी अखेरेचे टोक अर्दे व श्यामसून पश्चिम बाटाची राग उत्तरेकडे गेली आहे. १०१ साली याची लोकसंख्या २३६८ होती. समुद्रकाठी कन्या-ध्यालये प्रसिद्ध देवालय आहे. परिष्कृतमर्थ्य येथील एका वंदराचा उल्लेख आहे, पण हल्ली ते नाही. साधारण जहाने शहरापर्यंत येऊ शकतात.

(२) दुसरे एक नाव. दक्षिणहिंदुस्थानात हिची उपासना रुढ आहे.

कन्यागत—कन्या राशीत गुरु आला असता त्या कालात कन्यागत असे म्हणतात. शुभ प्रत्येक राशीत तेरा महिने असता. त्यामुळे कन्यागताचा काल तेरा महिने असतो व तेरा वर्षांनी येतो. या कालात भागीरथी नदी कृष्णा नदीत भेदावयास येते असा पुराणमतवाद्याचा समज आहे. या कालात कृष्णा व भागीरथी यांच्यामधील स्थलात विवाह, उपनयन इत्यादि मंगलकार्ये करित नाहीत. तसेच काशीक्षेत्र वगैरे ठिकाणी गेल्यावर ज्याप्रमाणे धौर, श्राद्ध, गंगापूजन वगैरे कृत्ये करतात त्याप्रमाणे कृष्णा नदीच्या काठी कन्यागतात करण्याचा परिपाठ आहे. कन्यागतासंबंधी अधिक माहिती " सिंहस्थ " या शब्दाखाली पहावयास मिळेल.

कन्सस, सं. स्था न.—अमेरिका. संयुक्त संस्थानातील एक संस्थान. क्षेत्रफळ ८२१५८. लोकसंख्या. (१९१८) १८७-४१९५. याचा इ. स. १८६१ युनिचनमर्थ्य प्रवेश झाला. सनेट ४०, व हाऊस ऑफ रिप्रेझेंटेटिव्हज १०५ सभासदांचे असते. दोन सेनेटर्स व आठ रिप्रेझेंटेटिव्हज कॅबिनेटिनात निवडतात. घोषका हे राजधानीचे शहर आहे उच्च व प्राथमिक शिक्षण देण्याच्या संस्था वन्याच आहेत. मका, गहू व गवत ही मुख्य पिके होत. कोयशाच्या व तेलाच्या खाणी चांगल्या चालतात. कचलकाने व गिरण्या फार मोठ्या व किफायतशीर आहेत. १९१६ त ९३४४ मैलाची रेल्वे होती. [स्टेट्समन्स ईयर बुक, कन्सस—एन्सायक्लोपीडिया ऑफ स्टेट हिस्ट्री, पु. ३. शिकागो १९१२, स्ट्रिंग—कन्सस, गेस्टन १९०७.]

शहर—अमेरिका. मिसोरी, संस्थानातील जॅक्सन तालुक्यातील एक शहर व बंदर. कन्सस व मिसोरी या दोन नद्यांच्या संगमावर हे वसलेले आहे. आकार व व्यापरी महत्त्व या दृष्टीने संस्थानातील हे शहर दुसऱ्या नंबरचे ठरेल. शहराची एकंदर लोकसंख्या (१९१७) ३०५८१६ असून इंग्लिश जर्मन, इटालियन, स्वीडिश वगैरे लोकांची वस्ती आहे. इ. स. १९०० सालाच्या खानेसुमारीप्रमाणे त्रीशो लोकांची संख्या १७,५६७ होती. हे शहर नैर्ऋत्येकडील द्वार समजले जात असून बहुतेक सर्व महत्त्वाच्या रेल्वेचे हे मुख्य ठिकाण आहे.

शहर उंच अशा पठारावर वसलेले आहे. रस्ते रंद व व्यवस्थित आहेत. येथील " सिटी हॉल " कोर्ट हाऊस, फीडरल बिल्डिंग, सार्वजनिक बाबनालय व काही गिस्त देवालय वगैरे भव्य इमारती नमूद करण्यासारख्या आहेत. येथे " स्वीप पार्क " ' पार्लो पार्क वे " ह्या दोन वागा प्रसिद्ध असा आहेत. येथील सार्वजनिक शिक्षणसंस्था संघटित स्वरूपात आहेत. धर्मसंस्था, येथे विपयक गाला, मेडिकल कॉलेजे अनाथशाले, वगैरे संस्था नावानेलेल्या आहेत हे शहर व्यापाराचे महत्त्वाचे ठिकाण असून येथील, पार्लो व जनावरे, धान्य व शेतकीची अवजारे या संस्थांचा व्यापार मोठा व महत्त्वाचा आहे

अमेरिकेत ज्या काही थोड्या शहरांना कायदे करण्याचा हक्क देण्यात आला आहे त्यापैकी कन्सस शहर हे एक आहे.

कन्हाराज जमीनदारी—बिल्हा भंडारा साकोळी तहसिलीच्या दक्षिणेत सरहद्दीवर साकोळीपासून २६ मैलांवर ही एक फारच लहान जमीनदारी आहे. जमीनदारीत एकच खेडेगाव आहे. इ. स. १८१९ साली ही इस्टेट थिअर्ड नांवाच्या रजपुतास दोन वाघ मारल्याबद्दल वडीस मिळाली.

कन्होली—नागपूरच्या नैर्ऋत्येस अन्नपूर्णा नदीतीरे २१३ लोकसंस्थांचा हा शेतीचा गाव आहे येथे तेथील लोकांची वस्ती एकंदर लोकसंख्येच्या तीनचतुर्थांश आहे. येथे बारपुरे आडनावाचे मालगुझार आहेत. दुसरे नाजीराव यांच्या कारकीर्दीत हा गाव या घराण्याकडे आला. येथे प्राथमिक शाळा, पोस्टऑफिस व गुराचा कोंडवाडा वगैरे आहेत.

कपडबंज, ता. लुका—मुंबई खेडा जिल्हातील एक तालुका व शहर. क्षेत्रफळ २७९ चौरस मैल व लोक. सं. (१९११) ७६७३०.

शहर—हे बरेच प्राचीन काळचे आहे. ५०० ते ८०० वर्षांची जुनाट धरे वधाप येथे पहावयास मिळतात. जवळच एका अधिक प्राचीन शहराचे अवशेष आहेत. याने जुने नाव कपटपूर होते असे म्हणतात येथे एकंदर इ. स. १४५४, १७२५ व १७३६ साली तीन लढाया झाल्या. शेवटच्या लढाईत हे मराठ्यांच्या ताब्यात आले व त्यांच्याकडे ते १८१३-१७ पर्यंत होते. १९ व्या शतकात या शहराची बरीच भरभराट होती. येथे साधण, काच व लेणी ठेवण्याच्या कातड्याच्या पिशव्या करित असत. लोखंडाच्या वस्तूही थोड्याच बहुतेक प्रमाणात येथे तयार होत. धान्य, लूकू व तंबाखू या व्यापाराच्या मुख्य वस्तू असून येथून पंचमहाल व मध्य-हिंदुस्थानात मालाची निर्यात होत असे. कपडबंज बी. पी. सी. आय. रेल्वेच्या नडियाद कपडबंज फाट्यावर आहे. येथे एक सिद्धाज नयसिंहाने बांधलेला तरुण, चाळुक्यांच्या धर्तीवर बांधलेले कमान, विष्णु व महादेव यांची देवालये, एक जैनमंदिर व वन्याच मशिदी व कवरी ही पाहण्यासारखी स्थळे आहेत शहरात मुलका व पोलीस कचेरी, टपालघर,

सणालय अतून शिवाय सरकारी शाखा आहेत. लोकसंख्या (१९११). १३,१२६.

कंपनी.—कंपनी हा शब्द इकडे सर्वत्र रूढ झाल्यामुळे तो तसाच कायम ठेवून त्याच्या संवधाची माहिती संक्षिप्त रीतीने खाली देण्यांत येत आहे. कोणत्याहि प्रकारचा व्यापार अगर धंदा करून पैसा मिळवावयाचा असा हेतु मनांत धरून एकापेक्षा अधिक अशा मंडळी कायदेशीर उद्यमासाठी एकत्र झाली म्हणजे ती मंडळी कायदाप्रमाणे कंपनी होऊ शकते.

हिंदुधर्मशास्त्रांत कंपनीचा कायदा आजच्या स्वरूपांत पहावयास मिळत नाही. आज ज्याप्रमाणे सामायिक भांडवलाने व नियमित जबाबदारीवर व्यापार करता येतो तसा व्यापार करण्याची कंपनी तेव्हा नव्हती, तथापि भागीदारीने व अर्थात अनियमित जबाबदारीवर व्यापार करण्याची पद्धत फार प्राचीन असून याज्ञवल्क्य स्मृतीमध्ये व्यवहारपथ्यांत 'संभूय समुत्थान' या वाविसाव्या प्रकरणांत भागीदारीसंबंधीचे नियम दिले आहेत. त्यांत भागीदारांनी ज्या प्रमाणांत व्यापारांत भांडवल घातले असेल त्या प्रमाणांत किंवा घसा मूळ करार असेल त्या प्रमाणांत होणारा नफा वांटून घ्यावा असे सांगितले आहे. नारद, कात्यायन यांनीही अशा तऱ्हेचेच नियम दिले आहेत; त्यांत वृहस्पतीने अशक, आच्छा, रोणी वगैरेवरोवर भागीदारांनी व्यापार करून नये असे सांगितले आहे. भागीदारांनी व्यापार करिताना ज्या भागांदारांनी प्रतिपिद्ध व्यवहार केल्यामुळे किंवा त्याच्या जुकीमुळे तोंटा आला असेल त्यानेच तो भरून घ्यावा. ज्याने एखाद्या नाशापासून मालाचे रक्षण केले असेल त्याने त्याचा १/३ भाग हिस्सा घ्यावा. राजाने मालाचे किमतीत २/३ भाग शुल्क म्हणून घ्यावा व राजाच्या योग्य ज्या वस्तू असतील, व राजाने ज्या विकण्याचा निषेध केला असेल त्या वस्तू विकल्या असल्यास राजाने त्यांची सर्व किंमत घ्यावी. एखादा भागीदार देशांतरास व्यापार करण्याकरिता गेला असेतां मरण पावला तर त्याचे द्रव्य त्याच्या दाय्यादांनी नाहीतर बांधवांनी, नाहीतर जातीने किंवा त्यांच्या अभावी त्याच्या इतर भागीदारांनी घ्यावे. जो भागीदार लढाई करील त्याला भागीदारीतून काढून टाकावे. जो अशक्त असल्यामुळे काम करण्यास असमर्थ असेल त्याचे काम दुसऱ्याकडून करवून घ्यावे अशा प्रकारचेहि नियम सांगितले आहेत. बरील शैवटचा नियम व्यापाऱ्याप्रमाणे ऋत्विजांसहि लागू आहे.

चाणक्याच्या काळी देखील धर्मजातींचे समवाय होते. त्या-शिवाय इतर संघाना खेळ्यांतून राहू देत नसत. त्याप्रमाणेच सामायिक मेहनतीने अथवा द्रव्याने बांधली जाणारी कामे असत (संभूय, सेतुबंध वगैरे). या कामावर जर कोणी स्वतः मेळ नाही तर त्याने आपले नोकर व वैल पाठवावे व खर्चाचा हिस्सा घ्यावा परंतु त्याला नफा मिळणार नाही असा नियम असे. कौटिल्यानेहि भागीदारां

(संभूय समुत्थारः) नी आपले ब्रेतन सर्वांनी सारसे अगर पूर्वी ठरलेल्या कराराप्रमाणे वांटून घ्यावे असाच नियम दिला आहे. शेतकऱ्यांनी किंवा व्यापाऱ्यांनी काम संपल्यावर किंवा मर्यातरी आपल्या नोकरांना त्यांच्या झालेल्या कामाच्या प्रमाणाने मजुरी द्यावी. मजूर वर मर्यात सोडून गेले व त्यांनी वदली दिले तर त्यांस पूर्ण मजुरी द्यावी. जो मनुष्य आपल्या वाढ्याचे काम करण्याचे टाळील त्याला पहिल्या वेळी अमय देऊन दुसरे काम द्यावे व दुसऱ्या वेळी टाळल्यास त्याला संघातून काढून टाकावे इत्यादि नियम दिले आहेत. ऋत्विजांसहि जवळ जवळ असेच नियम सांगितले आहेत.

कंपनी घटनेचा इंग्लंडांत लघु इतिहास.—इंग्रजी-तील कंपनी हा शब्द प्रथम सहमोजन करणाऱ्या व्यक्तींस लागण्यास सुरुवात झाली. परंतु सध्या इंग्लंडमध्ये कंपनी हा शब्द विशिष्ट प्रकारच्या मोठमोठ्या नोंदलेल्या संघांनी पूर्णपणे आपलासा करून टाकला आहे. व्यापार, विमा, माल वनगणे इत्यादि धंदे करणाऱ्या कंपन्या व सार्वजनिक हितासाठी उदाह. रेल्वे, पोचा, विजेचे दिवे, पाण्याचा पुरवठा इत्यादीकरता उभारलेल्या कंपन्या वसे त्यांत प्रकार आहेत.

समाईक भांडवलाने व्यापार करणाऱ्या कंपन्या.—समाईक भांडवलाने उभारलेल्या द्रव्यनीधीच्या वळवर कांहीं व्यापारी धाडस करण्याकरिता जेव्हां कांहीं लोक संघ निर्माण करतात, तेव्हां त्यास समाईक भांडवल कंपनी असे म्हणतात. ज्या संघाचा उद्देश्य द्रव्योत्पादनाचा अथवा नफा मिळविण्याचा नसून निव्वळ विद्या, शास्त्र, धर्म, भूतदया किंवा इतर सत्कार्ये यांचा प्रसार करावा असा असतो तो संघ बहुधा आपणास कंपनी असे न म्हणता, इंग्लंडमध्ये सोसायटी युनिव्हर्सिटी इन्स्टिट्यूशन इत्यादि नावांनी आणि आपल्याकडे समाज, मंडळ संस्था, विद्यापीठ इत्यादि विशिष्ट प्रकारच्या नावांनी संबोधितात. पूर्वीची समाईक भांडवलाची जुनी कंपनी सनद मिळवीत असे. कंपन्यांना सनद देणे हा राजांचा पुरातन काळापासून चालेला हक्क असून त्याप्रमाणे ते व्यापारवृद्धीसाठी व्यापारी कंपन्यांस सनद देतहि असत. उदाह. इतिहासेथ राणांनी ईस्ट इंडिया कंपनीस दिलेली सनद (इ. स. १६००). परंतु असल्या सनदी कंपनीस पुढकड तोदेहि होते. कारण ही सनद लौकर मिळत नसे. शिवाय तत्प्रात्यर्थे फार पैसा खर्च करावा लागत असे. कंपनीचे भागीदार कंपनीच्या कर्जावहल जबाबदार नसत, व अशी कंपनी एकदा निर्माण झाली म्हणजे मग एकदा ज्या उद्देशाने ती अस्तित्वांत आली त्याच उद्देशास विकतून राहण्याचे तिला प्रयोजन नसे. कारण परवानगी मिळण्याच्या प्रसंगी सांगितलेल्या विशिष्ट उद्देशापुरतेच कंपनीस काम करणे देणे म्हणजे एक प्रकारचे पारतंत्र्यच तीवर लादणे होय. व अशा प्रकारचे पारतंत्र्य चालू देणे हे

समाजदृष्ट्या वैरकायदा असल्यामुळे कंपनीस आपल्या विशेष उद्देशात विकटून राहण्याची तक्ती न करता त्यास इतर उद्देश सिद्ध करण्यास सुभा देण्यात आली. म्हणून याचाही हे सर्व दोष नसलेली अशी व्यापारीकंपनीची नवीन पद्धति उत्पन्न होणे अगदी अवश्य होते, व त्याप्रमाणे 'कॉमन ली कंपनी' निर्माण झालीहि. सामान्य कायद्यानुसार निर्माण झालेली ही कंपनी साप्रतच्या व्यापारी कंपनीची मूळ जनक होय. ती काही आजच्या प्रमाणे नव्हती. ती म्हणजे भाग दुसऱ्यास बदलता येईल असा अटीवर निर्माण झालेल्या भागीदाराचा प्रबंध संघ होता. सतराव्या शतकाच्या शेवटी व १८व्या शतकाच्या आरंभी असल्या कंपन्यांची प्रभाषाचाली वाढ झाली. परंतु त्यावर कायद्याची फार इतरांची झाली. याचें कारण काय तर या कंपन्यांनी कॅरपोरेट मंडळाप्रमाणे वागण्याचें ठरविलें. दुसऱ्यास देता येणारे किंवा बदलाबद्दल करता येण्यायोग्य यांनी भांडवल उभारिलें विशिष्ट कार्यांकरिता दिलेल्या सनदाचा दुरुपयोग वस लागल्या. शिवाय काही कंपन्या भयंकर स्वच्छापाच्या (१)च सोडसाळ होत्या किंवा असण्याचा संशय होता, व त्यामुळे राज्याच्या प्रजेचें व व्यापार उद्दीम आणि इतर कायदेशीर रोजगार करणाऱ्यांचे फार सुकसान गैरसोय आणि अहित होणार होतें असा मतलबाचे शब्द 'ववळ' म्हणजे 'बुडबुडा' नावाच्या कायद्याच्या उपोद्घातांत आले आहेत परंतु ह्या कारणाचा अर्थ निदान आधुनिक काळी तरी अगदीं दुर्बोध झाला आहे. एवढी मात्र गोष्ट खरी की वरेच वेळ असल्या कंपन्या बेगदावदार, स्वार्थसाधु आणि वेताळ वर्तन करणाऱ्या लोकांच्या विचित्र आणि फुसवेगिरीच्या कृत्यांना वळी पडल्यामुळे त्याविरुद्ध मात्र यराच गैरसमज उत्पन्न झाला होता याचा परिणाम असा झाला की, इ स १७१९ च्या कायद्यानें असल्या कंपन्या त्रासदायक आणि खोडसाळ ठरविण्यात आल्या. परंतु हा कायदा १८२० पर्यंत चालू होता तरी याने असल्या प्रकारच्या समाईक भांडवलावर उभारलेल्या कंपन्या वेद पडेनात, तेव्हा कायदेशीर मंडळास त्यांच्याकडे डोळेझाक करणें भाग पडलें, व असल्या कंपन्यांच्या नियंत्रणार्थ अन्य प्रकारचे कायदे निर्माण करणें अवश्य झालें.

असल्या कंपन्या सदैव बदलणाऱ्या व्यक्तिसमूहाच्या वगल्या असल्यामुळे, इतर लोकांस आपण कोणाचीं करार करीत आहोत आणि प्रसंगी आपणास काणावर किर्याद करता येईल हें घट वळेना. हा दोष घालविण्यासाठी कायदेकानूनसंढलांन असल्या कंपन्या संघ म्हणून नोंदून त्यांच्यावर किर्याद करण्यास किंवा त्यांना किर्यादी आणण्यास सोईचें व्हावें म्हणून राजाळा असल्या कंपन्यास लेटर्स पेटेंट देण्याचा अधिकार दिला. इ स १८४४ मध्ये कंपनी नांदण्याचें एक फार महत्त्वाचें तत्व अमलात आणण्यात आलें. यामुळे सर्व

कंपन्यास सनद किंवा विशिष्ट कायदा मागितल्याशिवाय संघसत्त्व म्हणजे इनकारपॅरिणमना दाखला देण्यात आला. अर्थात यावेळीं काही थोड्या कंपन्या वगळण्यात आल्या होत्या. १८६२ सालीं या नवीन तत्वांन आणखी एक पाऊल पुढें टाकलें. यामुळे २० हून जास्त लोकांच्या सर्व कंपन्यास रजिस्टर केल्याशिवाय कारभार चालू देण्यास वेदा करण्यात आली. हे सर्व कायदे उपयुक्त होतें. परंतु ते पूर्वाच्या कायद्याच्या याच स्वल्पातच फरक करणारे होतें. परंतु त्यांच्या उद्देशात फरक बघवून आणण्याच्या कामी ते अगदीं निरपयोगी होतें. वास्तविक पाहिलें अस्तता सामायिक भांडवलच्या कंपनींचे खरे जीवित म्हटलें म्हणजे त्यातील सदकारितेचें तत्व, आणि त्यांनी नैसर्गिक वाढ होव असतें. आणि ह्या तत्वाच अमर्यादित जबाबदारीमुळे १८ व्या शतकाच्या अर्धापर्यंत पुढें सरसवण्यास वाचक मिळली नाहीं सामान्य हिस्तेदारीत प्रत्येक भागीदाराची जबाबदारी जरी अमर्यादित असली तरी सामान्यतः त्यांना व्यापणार किती जबाबदारी आहे हे सांगता येतें. आणि त्यामुळे मर्यादित जबाबदारीची कल्पना कायद्यात शिरली. ही फारच महत्त्वाची सुधारणा होय, आणि आज "प्रायश्चेद कंपन्या" देखील नियमित जबाबदारीच्या झाल्या आहेत.

हिदुस्थानातील कंपन्यांचा कायदा इंग्लंडातील कंपन्यांच्या कायद्यावर रचला गेला आहे एवढेंच नव्हे तर त्यात बदल होत गेले तेहि इंग्लंडमध्ये बदल झाल्यानंतर त्याचेंच अनुकरण झाल्यानें होत गेले आहेत. १९०० सालीं इंग्लंडात जो कायदा झाला त्याचेंच अनुकरण १९१३ सालीं इकडे झालें.

सध्या कंपन्यांना लागू असलेला कायदा १९१३ सालचा होय त्या कायद्याप्रमाणे पुढील माहिती दिली आहे:-कंपनी नादाव्याची म्हणजे तीला सनद पाहिलेच आज तिची सनद तिनेच बनवावी असें ठरलें आहे. तिची सनद म्हणजे "मेमोरॅंडम ऑफ असोशिएशन" अर्क "प्रतिज्ञालेख" होय. य; लेखात कायद्याप्रमाणे खाली लिहिलेला सजदूर असलाच पाहिजे. (१) कंपनीचें नाव व शेवटी लिमिटेड हीं अक्षरे, (२) कंपनीच्या ऑफिसाचा प्रांत, (३) स्या कामाकरिता कंपनी काटली असले त्या कामाचें विवरदर्शन, (४) कंपनीच्या भागीदाराची जोखीम नियमित आहे अशी कबुली, (५) कंपनीच्या कामाकरिता उभारण्यात येणाऱ्या भांडवलाची रक्कम व भांडवलाची रक्कम किती रपयाच्या हिद्दामार्फत म्हणजे शेअर्सनीं जमा करावयाची याची फोड.

वरील पाच वाक्यांत महत्त्वाची वाच म्हटली म्हणजे तितली होय या तित्त्या वाक्यांन कंपनीचें हातपाय जखडले जातात. लेखी जाहीर केलेल्या कामाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याहि कामात कंपनीचें भांडवल लावता येणार नाहीं त्या कामाव्यतिरिक्त कंपनीचें व्यापार वेला व त्यात वृद्ध झाली तर त्याची जोरिम कंपनीच्या भागीदारावर येत नाहीं अशी वच कंपनीचे वे कोणी चालक असतात त्यांच्यावर पडते.

कंपनीच्या अंतर्भवत्येकारितां म्हणून एक लेख होत असतो. त्यास "आर्टिकल ऑफ असोशिएशन" म्हणतात. इंडियन कंपन्यांच्या १९१३ च्या कायद्याप्रमाणे कंपन्यांचे व्यवहार चालतात. त्या आकटानाच्ये ट्येबल ए म्हणून एक पुरवणी आहे. ज्या कंपन्यांस स्वतःची स्वतंत्र आर्टिकल नसतील त्यांस ट्येबल ए ही आर्टिकल आहेत असे समजण्यांत येते.

कंपनी उभारण्याचा किंवा सुरु करण्याचा नेहमीचा प्रकार असा आहे की, एखादा मनुष्य किंवा कांहीं मनुष्ये एखादा फायदेशीर धंदा किंवा व्यापार काढावयाचा असे आपापसांत ठरवितात. असे ठरविल्यावर तो अगर ते मेमोरॅंडम व आर्टिकल तयार करून कांहीं त्यावर शेअर घेणाऱ्यांच्या सहा मिळवून कंपनी नोंदावयास पाठवितात. अशा मनुष्यास अगर मंडळीस कंपनीचे प्रवर्तक ऊर्फ "प्रमोटर" समजतात. या प्रमोटरने आपला फायदा लपवून न ठेवितां स्पष्ट करावा ही गोष्ट आज कायद्याने अवश्य केली आहे.

कंपन्यांचे अनेक प्रकार असतात. मुख्य दोन प्रकार, एक पब्लिक अगर सार्वजनिक कंपनी दुसरा व प्रकार म्हणजे खाजगी कंपनी. प्रचलित कायद्याप्रमाणे खाजगी कंपनी अशा मंडळीला म्हणवें की जी कंपनी आपल्या भांडवलाने भाग आपल्या मंडळीतच ठेवेलें याहेर जाऊ देत नाही व भांडवल उभारण्यास लोकांस प्रॉस्पेक्टस काढून आमंत्रण करीत नाही, व जी पन्नासपेक्षा जास्त भागीदार करीत नाही ती खाजगी लिमिटेड कंपनी होय.

भा गी द्रा री वं ह्या व कंपनीचे स्वरूप प.— कंपनीत भागीदार किती असावे यासंबंधानें नियम एवढाच की वीस किंवा अधिक भागीदारांस धंदा करावयाचा झाला तर त्यांनी कंपनी नोंदवून धंदा केला पाहिजे. नोंदल्याशिवाय धंदा करणे बेकायदेशीर आहे. कंपनी नोंदावयाची झाली तर ती खासगी म्हणून नोंदतां येते किंवा सार्वजनिक म्हणून नोंदतां येते. सार्वजनिक म्हणून नोंदावयाची झाली तर कमीत कमी सात भागीदार नोंदतेवेळी असले पाहिजेत. सातपेक्षा कमी झाले तर तिला खासगी कंपनी वनलें पाहिजे किंवा गाशा गुंडाळला पाहिजे. जास्तीत जास्त किती चालतील याविषयी निवेध कांहींच नाही. खासगी लिमिटेड म्हणून नोंदावयाची झाली तर कमीत कमी दोन भागीदार पाहिजेत व जास्तीत जास्त म्हणजे ५० पर्यंत होऊं शकतील. यापेक्षा जास्त करावयाचे झाले म्हणजे सार्वजनिक कंपन्यांचे नियम लागू करून घ्यावे लागतील. सात भागांसाठी एखादी कंपनी न नोंदली असुं शकेल, प्रायव्हेट लिमिटेड म्हणून नोंदली असुं शकेल किंवा 'पब्लिक लिमिटेड' म्हणून नोंदली असुं शकेल. वरिष्ठ मंडळीची कंपनी खासगी लिमिटेड किंवा सार्वजनिक लिमिटेडहि असेल. एकाच भागीदारांची कंपनी सार्वजनिक लिमिटेडच असली पाहिजे.

कंपनी रजिस्टर करतवेळी कंपनीचा मेमोरॅंडम, आर्टिकल असल्यास आर्टिकल, आणि प्रॉस्पेक्टस आणि प्रॉस्पेक्टस काढला नसेल तर प्रॉस्पेक्टसऐवजी विशिष्ट माहिती भरणाऱे कोष्टक व डायरेक्टराची 'आम्हां डायरेक्टर होण्यास तयार आहेंत' अशी प्रतिज्ञापत्रे ही साहित्य कंपनीच्या रजिस्ट्रारकडे पाठवावे लागते. रजिस्टर करावयाला स्टॉप खगती व शिवाय रजिस्ट्रेशनची फी भांडवलानुसार भरावी लागते. प्रत्येक प्रांतास एक एक रजिस्ट्रार असतो. तो इतके साहित्य घेऊन तपासून कंपनी रजिस्टर करतो व त्याचे एक साक्षीपत्र आपल्या शिक्ष्यागिरी देतो. प्रॉस्पेक्टस तयार करणे हे मोठ्या काळजीपूर्वक केले पाहिजे आणि त्यांत कायद्याने अवश्य असलेल्या सर्व बाबी अंतर्भूत झाल्या आहेत की नाही हे पाहिले पाहिजे

कंपनीचा ठ व तिणे.—कंपनी चालविण्याची जबाबदारी कायद्याने डायरेक्टरांकडे सांपविली आहे. डायरेक्टरचे अधिकार म्हणजे ट्रस्टीचे अधिकार केवळ नव्हेत. डायरेक्टरांचे काम कंपनीचा मुख्य हेतु जो पैसा मिळविणे तो साध्य करावयाचा असतो. डायरेक्टरांनी जबाबदारी कांहीं तरी जास्त असावी म्हणून प्रयत्न चालले आहेत; पण त्यास जितके म्हणावे तितके यश आले नाही. प्रॉस्पेक्टसमध्ये जर एखादे ल्हाडीचे विधान असेल तर त्याबद्दल डायरेक्टर जबाबदार आहेत.

१९१३ च्या कायद्यामध्ये "मिनिमम सव्स्क्रिप्शन" चे तल घालण्यांत आले. "मिनिमम सव्स्क्रिप्शन" म्हणजे कमीत कमी जितक्या किमतीचे शेअर खपले असतां कंपनीचे काम सुरु करावयाचे ती रकम. ही रकम कंपनीच्या प्रवर्तकांस अगोदर ठरवावी लागते. आणि तितक्या रकमेचे शेअर खपल्याशिवाय कंपनीचे काम चालू करता येत नाही. समजा कंपनीचे संकल्पित भांडवल एक लाख असलें तरी एक लाखचे शेअर एकदम खपतील असे नाही. व अगदीच थोडक्या रकमेचे शेअर खपले असतां कंपनीने काम सुरु करणेंहि धोक्याचेच होईल. यामुळे प्रवर्तकांना असुक्त रकम जमली म्हणजे कंपनीच्या कामास सुल्लात करूं असे ठरवावे लागते; आणि ते आर्टिकलमध्ये घालून प्रॉस्पेक्टसमध्येहि जाहीर करावे लागते. ही कमीत कमी हमी ऊर्फ मिनिमम सव्स्क्रिप्शन १२० दिवसांत भरली नाही म्हणजे तितक्या रकमेचे शेअर खपले नाहीत तर कंपनी आपोआप मोडते; व जमलेली रकम लोकांस परत करावी लागते. यासाठी त्या रकमेपुरते शेअर खपविण्याची धडपड त्या १२० दिवसांत असते. या १२० दिवसांत मिनिमम सव्स्क्रिप्शन भरली म्हणजे शेअर देता येतात व पुढचे कांय करता येतात. शेअरसाठी मागणी करणारा या काळापर्यंत फक्त अर्गदार व अर्गवरोवर थांबी लागणारी रकम भरणाऱा असतो. अर्गवरोवर भरावी लागणारी रकम शेकडा ५ पेक्षा कमी नसते. म्हणजे कल्पना करा की

एक खाखाची कंपनी आहे व तिची सिनिमम सक्स्टिगुशन १० हजार आहे. शेअर शेअर शेअर रपचाचे आहेत व अर्बाबरोबर मराठ्यांची रकम शेकडा ५ म्हणजे ५ रुपये आहे म्हणजे ५०० रुपये जमा झाले म्हणजे शेअर देण्याला (अलॉटमेंटला) सुरवात होईल अलॉटमेंट केले व अलॉटमेंटनंतरचा हप्तो जो खोकाकडून मागण्यात येतो तो वान-रेक्टरानी भरला म्हणजे त्या प्रकारची प्रतिष्ठा कटून तो प्रतिष्ठालेख कंपनीच्या रजिस्ट्रारकडे नोंदावयाचा असतो व तो नोंदल्यानंतर रजिस्ट्रार कंपनीच्या कार्यालयात परवाना देतो परवाना दिल्यानंतर सहा महिन्यांच्या आत एक सर्व शेअर-होल्डरांची सभा मरवावी लागते; आणि त्या सभेच्या अगोदर काही दिवस एका ठराविक मनुष्याप्रमाणे रिपोर्ट लिहून तो शेअरहोल्डराकडे व रजिस्ट्रारकडे पाठवावा लागतो. या रिपोर्टास "स्टॅन्ड्युटरी रिपोर्ट" म्हणतात व त्यानंतर मरण्याच्या सभेत स्टॅन्ड्युटरी सभा म्हणतात. ही स्टॅन्ड्युटरी सभा झाल्यानंतर एका वर्षांनी कंपनीची ऑर्डिनरी जनरल मीटिंग म्हणजे 'सामान्य साधारण सभा' भरते. स्टॅन्ड्युटरी मीटिंगचा उद्देश असा की कंपनीचे सर्व इतिवक्त शेअरहोल्डरांच्या ताब्यात घाबऱ्यांचे सर्व सामान्य शेअरहोल्डरांचे अधिकार जे आहेत ते डायरेक्टर निवडणे, दरसालचा जमाखर्चाचा आढावा घ्याय करणे इतकेच असतात डायरेक्टर आपल्या बैठकीत कंपनीचे सर्व कामकाज पाहतात व पहिले अर्धा त्याची अपेक्षा असते व त्याप्रमाणे त्यास अधिकारही दिलेले असतात परंतु सामान्यतः बहुतेक काम डायरेक्टरातला कोणीतरी एक मनुष्य पाहते आणि त्यास मॅनेजर, मॅनेजिंग डिरेक्टर, किंवा सेक्रेटरी असे पद देण्यात येते. कार्यकर्त्या मॅनेजर व सेक्रेटरी हे निराले असतात अना वेळेस सेक्रेटरीचे काम मुख्यतः हे की कंपनीचे सर्व व्यवहार कायद्याप्रमाणे चालले आहेत की नाही हे पाहणे, डायरेक्टराच्या सभांचे बहवाळ लिहून ठेवणे इत्यादि असते.

क प नी चे नि य म —कंपनीचे जे सर्वात पळे नियम म्हणजे मेमोरेण्डममधील कलमें होत, त्यापेक्षा कमी योग्यतेचे नियम म्हणजे आर्टिकलमधील नियम हे दोन्ही प्रकारचे नियम बदलावयाचे झाले म्हणजे ते स्पेशल रेझोल्यूशनने बदलावा येतात फक्त भाडवळ सार्वविषयास्तवर्षाचा जो ठराव असतो तो बदलण्यास स्पेशल रेझोल्यूशन लागत नसून एक्स्ट्रा ऑर्डिनरी रेझोल्यूशन चालते. एक्स्ट्रा ऑर्डिनरी रेझोल्यूशन म्हणजे तो एक्स्ट्राऑर्डिनरी म्हणून आमंत्रण पत्रिकेत उल्लेख करून सभेपुढे आणणे व तीनचतुर्थांसापेक्षा अधिक बहुमताने तो पास करणे स्पेशल रेझोल्यूशन म्हणजे तो स्पेशल रेझोल्यूशन म्हणून आमंत्रणपत्रिकेत लिहिणे व प्रथमतः एका सभेत तीनचतुर्थांश बहुमताने पास करून घेतल्यानंतर दुसऱ्या सभेत तो बहुमताने पास करून घेणे स्पेशल रेझोल्यूशनने आर्टिकले बदलतात परंतु मेमोरेण्डम

मधील कलम बदलण्यास स्पेशल रेझोल्यूशन पुरा होत नाही त्याला केटीचा परवानगी लागते. म्हणजे कंपनीचे नाव, हेतु व मुख्य ऑफिसचा श्राव हे बदलावयाचे झाल्यास त्यास ही सर्व बाबतात पाहिजे वर जे बहुमत सांगितले ते केवळ अमलेच्या सभासदानीच बहुमत नाही. तर शेअरची बहुमत लागते एखाद्या मनुष्याने शेअर शेअर घेतले असले व दुसरी पचवीस मडळी एक एक शेअर घेतलेकी असली तर तो शेअर शेअर घेणारा एकदा वटले तो पास करील किंवा नापास करील या वेळेस अमलेच्या मंडळीच्या मताधिकार प्रॉक्सीनी मिळविलेकी मते सुद्धा मोजावी लागतात जो शेअरहोल्डर सभेत स्वतः हजर राहू शकत नाही तो दुसऱ्या शेअरहोल्डरास आपल्याकरिता मत देण्यासाठी प्रॉक्सीपत्रक भरून प्रतिनिधित्व देतो

का म क र ष या ची मि स्त. —कंपनीस कोर्टे तरी एखादे रजिस्ट्रार केलेले ऑफिस असावे लागते आणि त्याचा पत्ता रजिस्ट्रारपाशी नोंदावा लागतो आणि ऑफिस बदलले तर बदलेली जागाही पुनः नोंदावी लागते व कंपनी रजिस्ट्रार झाल्यापासून नावाची पाटी लक्षाची लागते कंपनीचे नाव इंग्रजी व प्रातिक भाषेत असे दुहेरी लिहावे लागते. सुवाई, मद्रास व कलकत्ता येथे मान देची भाषेत नाव नसले तरी चालेल. कंपनीचे नाव तिच्या सर्व मुख्य जाहीरपत्रकार इंग्रजीत असले पाहिजे सर्व विलावर, पत्राच्या कगदावर. जाहिरातीवर आणि सर्व प्रकारच्या आफिशियल प्रसिद्धीपत्रकार, बुकदार, प्रॉमिसरी नादावर हे नाव इंग्रजी अधरात असले पाहिजे ज्या वेळेस कंपनी आपले सकल्पित भाडवळ जाहीर करील त्यावेळेस प्रत्यक्ष जमा झालेले भाडवळही जाहीर केले पाहिजे. कंपनीने दरसाल एक बॅलन्सशीट म्हणजे (अ) कंपनीचे भाडवळ व कर्ज याचा तफा, (आ) मत्तेचा तफा, (इ) गिलक्रेचा तपशील व (ई) नफ्यातोड्याचा अहवाल प्रसिद्ध करा पाहिजे व तो शेअरहोल्डराकडे पाठविला पाहिजे व तो पाठविण्यापूर्वी सरकारी सर्टिफिकेटाच्या ऑडिटरकडून तपासून घेतला पाहिजे. बॅलन्स शीट व ऑडिटरचा रिपोर्ट हे रजिस्ट्रारकडेही पाठविले पाहिजेत. कंपनीने ज्या लिहिण्याच्या बऱ्या ठेविल्या पाहिजेत त्यातला मुख्य येंगप्रमाणे —हिगोलाची बहा, हॉल कंपनीचा सर्व व्यवहार आला पाहिजे. शेअरहोल्डराचे रजिस्ट्रार डायरेक्टराच्या बैठकीच्या अहवालाचे पुस्तक, डायरेक्टराच्या हजेरीचे पुस्तक कंपनीने रजिस्ट्रारकडे पाठविण्याचे तसेच रजिस्ट्रारकडे पाठविण्याचे कागद मुख्यत येंगप्रमाणे — (१) डायरेक्टर, मॅनेजर, व सेक्रेटरी इत्यादिकांची यादी, (२) शेअरहोल्डराकडे पाठविलेल्या बॅलन्सशीट व ऑडिटरचा अहवाल, (३) डायरेक्टरात फरक झालेले असले तर त्याचा निर्देश, (४) शेअर अलॉटमेंट केले (म्हणजे ठोकाना दिले) म्हणजे त्या शेअरहोल्डराची नावे, (५) आर्टिकलमध्ये जर फरक केला तर तो फरक, (६) कंपनीच्या वस्तुस्थितीसंबंधीचा दरसालचा योग्यवार

(७) कंपनीची मालमत्ता जर ग्राहण ठेविली गेली तर ग्राहणपत्रकानी नकल इत्यादि. कंपनीने शेअर होल्डरांचे एक रजिस्टर ठेविले पाहिजे; व ते वाटेल त्या शेअरहोल्डराच्या अवलोकनासाठी खुले पाहिजे.

कंपनीचा व्यवहार बाँडवल्या होऊन लष्करा तर शेअर होल्डरांना इन्स्पेक्टर नेमण्यासाठी सौम्य तारण देऊन कारी इन्स्पेक्टर चौकशीसाठी मागण्याचा अधिकार आहे. त्याप्रमाणेच कंपनीच्या रजिस्ट्रारला कंपनीने केलेले एखादे स्पष्टीकरण अपुरे वाटल्यास ते मागण्याचा देखील अधिकार आहे.

कंपनीचे अधिकार.—कंपनी कशाकरिता निघते, हे सर्व मेमोरेण्डममध्ये लिहिलेलेच असते. त्याचापि कंपनी ही व्यक्ति या नात्यानेच कंपनीस कांही अधिकार असतातच. ज्याप्रमाणे एखाद्या व्यक्तीस कंपनीचा शेअरहोल्डर होता येतो त्याप्रमाणेच कंपनीसहि दुसऱ्या कंपनीचे शेअरहोल्डर होता येते. आणि यासुळे अनेक कंपन्या एका सूत्राखाली आणून एक मोठा महासंघ बनविण्यास संधी दत्तपत्र होते. व्यक्तीस असे कोणते अधिकार आहेत की, जे कंपनीस नाहींत? अशा संवधाने इंग्लंडांत एकदा वादविवाद सुरू झाला असता कंपनीस लक्ष करता येत नाही असे एका विद्वेषकायदेपंडिताने उक्तर दिले. सामान्यतः असे मानण्यांत येते की, कंपनीस व्यक्तीचे बहुतेक सर्व अधिकार आहेत एवढेच नव्हे तर असे अनेक हक्क आहेत की, जे व्यक्तीस नाहींत पण कंपनीस आहेत. उदाहरणार्थ एखाद्याने वेकायदेशीर गोष्टी केल्या तर त्यास तुरुंगांत जावे लागते. पण कंपनीने जर कांही वेकायदेशीर गोष्टी केल्या तर कंपनीला फार तर दंड होईल किंवा कंपनीच्या ज्या अधिकार्यांवर तो दोष लावता येईल त्याला शिक्षा करण्यांत येईल.

कंपन्यांचे प्रकार.—कंपनी स्वामी लिमिटेड असो किंवा सार्वजनिक लिमिटेड असो त्यांतही भांडवलाल्या रोखीवर किंवा जवाबदारीवर अवलंबून असणाऱ्या असेहि प्रकार करता येतील. आणि "कंपनी लिमिटेड वाय शेअर्स" आणि "कंपनी लिमिटेड वाय गॅरंटी" असे दोन प्रकार विचारांत घेऊं. प्रत्येक शेअरवद्द जेव्हा कांहीतरी टराविक रकम घानी लागते ती शेअरवाली कंपनी होय. परंतु प्रत्येक शेअरहोल्डरने नियमित रकम न देतां नुकसानी आल्यास नियमित रकमेपुरते कमिभवन मात्र वाचवाचे असेत असाहि कंपनीस असतात. जेव्हां भांडवल खर्च करण्यास एखादी व्यक्ती तयार असेल परंतु नफापुस्तकाचीही जवाबदारी प्यावयास तयार नसेल अशा वेळेस नियमित तारणाचे रकम "कंपनी लिमिटेड वाय गॅरंटी" अशी कंपनी उपयोगी पडते. उदाहरणार्थ एखादा क्लब काढावयाचा आहे. क्लबच्या स्थापनेकरितां लागणारे भांडवल खर्च करण्यास एखादा व्हिटेलबाली तयार आहे. परंतु क्लब स्थापन केल्यासुळे होणारी नफापुस्तकाची ध्यावयास तो तयार नाही. त्या-

वेळेस पंचवीस तिस मंडळींनी तयार होऊन नफापुस्तकाची जवाबदारी आप्णी घेऊं असे तारण दिले. तर ती तारण देणारी मंडळी कंपनीच्या कायद्याखाली नोंदता येत. संस्य ध्यास करू पाहिजे आहे, व्याका जर दुसरे कोणी तारण राहिल तर आप्णी करू देऊं असे म्हणत आहेत. तारण म्हणून उभी राहणारी मंडळी मालमत्तावाली आहे पण रोकडवाली नाही. तर ही तारणमंडळी कंपनी म्हणून नोंदून ती बँकेच्या रिणकोस तारण राहू शकेल. म्हणजे ही विनमांडवली कंपनी झाली. असल्या कंपनीस अमेरिकेंतल्या कांही शहरांत आहेत. हीं शहरें आपल्या क्षेत्रांत नवीन नवीन भेदे व उद्योग वांस्त असल्या कंपन्या काढून उत्तेजन देतात. किंवा जेथे सहकारी पद्धतीने विना उत्तरावयाच असतो तेव्हां असल्या प्रकारच्या कंपन्यांचे अस्तित्त्व संभवते. दहा गळतपाले एकर होतात आणि ते आपल्या मळबतांचा विना उत्तरण्याकरितां असली एखादी कंपनी काढतात. नुकसान झाले तर ते ठरलेल्या हिश्यांप्रमाणे वाटून वाचवयाचे. तसंच ज्या संस्था परीक्षा देण्याचा व पदव्या देण्याचा धंदा करतात व या धंद्याच्या नियमित व्यापामुळे त्यांना फारसा भांडवलचोहिल जरूर नाही त्यांना स्वतःला संस्था स्वरूप मिळविण्यासाठी "कंपनी लिमिटेड वाय गॅरंटी" हा प्रकार अवलंबावा लागतो. समजा दहा हिशोबनीस एकर गोळा झाले व त्यांना नवीन हिशोबनीस होऊ पहाणाराची परीक्षा घेऊन त्यांस विचारपत्र घावयाचे असले तर ते स्वतः संस्थास्वरूपांने संघटित होण्यासाठी कंपनी लिमिटेड वाय गॅरंटी अशीच कंपनी स्थापन करतात. कारण त्यांना त्यावेळी खर्चाचा प्रसंग कांहीच नसतो फक्त संस्थास्वरूप पाहिजे असते असो.

कंपनीचे रोकडवा प्रार.—कंपनीचा उद्देश पैसे मिळविण्याचा असतो व भांडवलवाल्यांचा उद्देशही पैशावर नफा मिळविण्याचा असतो. त्यासुळे असा एक वर्ग समानांत आहे की जो आपली रकम तयार ठेवतो, कंपनीला सुनाफा चांगला सुडेल तर त्या कंपनीचे शेअर घेतो, सुनाफा बसूळ करून शेअर विकून टाकतो. यासुळे पुष्कळ कंपन्यांचे शेअर शेअरवाजारांत विक्रीत असतात सर्वांचेच असतात असे नाही. [शेअर बाजार पहा]. तथापि, शेअरबाजारांत कंपनीचे शेअर असल्यामुळे दुसरे अनेक धंदे करणारांना आपल्या शिकका कंपनीच्या शेअरमध्ये गुंतवावयास सांपडतात. व ज्या कंपनीचे हिस्से शेअरबाजारांत विकले जाऊ शकतील तिचे भांडवल तावडतोच जमतें. शेअरबाजारांत नफ्याच्या आशेवर शेअरच्या किंमतांत तेजी-मेदी होते. आणि त्यांसुळे कित्येक चट्टेवाज लोकांही कंपन्यांच्या शेअर खरेदीविशींचा व्यवहार करतात. आणि पुष्कळां वाहेरच्या सद्योगनीके लक्ष देऊन कंपनीच्या अधिकार्यांना किंवा विशेषतः "जांतल्या" मंडळीस कांही विशेष खटपटी करता येतात.

कंपनीच्या व्यंजनां हा रीती लक्ष टपटी.—प्रत्येक कंपनीत काही गर्भशुद्धातील मंडळी असतात त्यांना आंतील माहिती असते. निदान असते असा ते वहाणा वाळातात. तसा वहाणा केल्यान त्याच्या वोलण्यास शेअरवाजारात किंमत येते. त्यांना कंपनी चामली चालली आहे की वाईट चालली आहे याच्या ज्ञानासंबंधाने अधिकारी समजतात. याचा मुख्य धंदा असा असतो की कंपनीचा मुनाफा जाहीर होण्यापूर्वी कंपनीस मुनाफा कितपत झाला आहे याची माहिती मिळविणे, आणि कंपनीस जर बरान मुनाफा सुटणार असेल तर शेअरचा भाव वाढेल अशा बुद्धीने शेअर खरेदी करणे किंवा मुनाफा कमी सुटणार असला तर शेअर असतील ते विकून टाकणे. काही पुढे भाव उतरेल आणि त्यामुळे शेअरचा किंमत कमी होईल. अर्थात्, त्याच्या हालचालीकडे इतर लोकांची नजर असणारच. आपल्या हालचालीवर नजर आहे तर आपण लोकांस चकवावे कसे याच्या युक्त्या हे लोक (शेअर वाजारातील व्यापारी) योजून ठेवतातच. यातील सामान्य युक्ति म्हटली म्हणजे आपणास शेअर खरेदी करावयाचे असतील त्यावेळेस शेअर कमी किंमतीत विकवावाच काळी आणि शेअरचा भाव उतरविणे आणि शेअरचा भाव उतरत आहे असे पाहून लोकांनी शेअर विकवावाच काळी म्हणजे दुसऱ्या दखलामार्फत तेच शेअर विकत घेऊन ठेवणे. शेअरच्या बडवतारीचा फायदा पुष्कळ कंपन्यांच्या गर्भशुद्धातील लोक घेतात तो येणेप्रमाणे:—ज्यावेळेस कंपनी खरोखर चांगल्या स्थितीत असेल त्यावेळेस हिशेबागर्थे थोडी बहुत हुशारी करून कंपनीस फारच थोडका फायदा झाला असे दाखवावयाचे, शेअरचा भाव कमी करावयाचा आणि लोकांनी शेअर विकले आणि आपण विकत घेतले म्हणजे दुसऱ्या वर्षी पुष्कळ मुनाफा दाखवून वयाचारा वाढलेल्या किंमतीस शेअर विकून टाकावयाचे. हिटस्थानात वयाच प्रसिद्ध प्रागतिक आणि देशभिमानी म्हणविणाऱ्या व्यापारी, कंपन्यांनी अशी हुशारी दाखविली आहे.

कंपन्याच्या व्यवहारात स्वरुपी पुष्कळ होतात यावरून कंपनी हा प्रकार अनिष्ट आहे असे समजू नये. गोंडवलांचे संघीकरण ही एक महत्त्वाची गोष्ट असून मोठाळी कार्ये त्यावाचून होणार नाहीत. याशिवाय हीहि गोष्ट स्थात ठेविली पाहिजे की, जेव्हा एखादा धंदा प्रायोगिक स्वरुपात करावयाचा असतो तेव्हा त्या धंद्यापासून होणारे नुकसान त्याच्या टाकावयाचे असते पण नुकसान न्हावयाचे हीहि बहुतांशी ठरलेली असते. तेव्हा ते नुकसान अनेकांवर वाटून देण्यास हातां घेतलेल्या धंद्यास कंपनीचे स्वरुप देणे अर्थात योग्य असते. आपल्याकडे नवीन नवीन असे अनेक धंदे अद्याप न्हावयाचे आहेत व प्रथमतः ते धंदे करणाऱ्या ज्या कंपनीस निघताल त्यापैकी काही अर्थातच नुकसान पावतील, आणि मोडतील हीहि

खरें आहे. त्यामुळे ज्यांनी काढलेली कंपनी बुडाली त्या लोकांनी उचाडी केली असे धरून चालणे योग्य होणार नाही. मोठ्या भाडवलांचे एकीकरण, प्रायोगिक नुकसानीची वाटणी, यांऐवजी कंपन्यांपासून होणारे फायदे अनेक आहेत मोठ्या मालमतेची वाटणी करतवेळी स्थावर किंवा जंगम वस्तुरूप जिनगीची वाटणी करण्यापेक्षा शेअरची वाटणी करणे सोपे होते. शिवाय जे लोक आपली रकम मेअरमध्ये गुंतवितात, त्यास शेअर तारण ठेवून वेळेवर रकम उभी करता येते आणि जिनगी गहाण ठेवून रकम करण्यापेक्षा, शेअरच्या तारणावर रकम उभी करण्यास वातव्यत कमी पडते म्हणजे एकच रकम दोनदा वापरणे अधिक सुलभ होते.

यापेक्षा सर्वांत मोठा फायदा देशाला होतो तो हा की जेव्हा परकीय संघ हिंदुस्थानात धंदा करीत आहे व त्या संघाच्या पाठीमागे मोठ्या रकमाचा जोर आहे, तेव्हा त्यांजवरील उच्चर देण्यास आपल्या इकडे महासंघ उभारिले पाहिजेत. कंपन्यांचे भाडवल मोठे करणे, कंपन्यांनी संयुक्त होणे, किंवा एखादी ' होल्डिंग कॉर्पोरेशन ' काढून महासंघ बनविणे इत्यादि उपायांनी मोठ्या भाडवलांचे एकीकरण होऊ शकते आणि हे आपणास अवश्य आहे.

याहेरदेशाचे भाडवल आपल्याकडे ओढण्यास कंपनीचे साधन बरेच उपयुक्त आहे. पुण्यातल्या स्वावर इस्टेटीवर लंडनहून रकम आणता येणार नाही. परंतु पुण्यातील स्वावर इस्टेटीची मालकी वाळ्यापारी जी कंपनी असेल त्या कंपनीला आपले काही शेअर परदेशात खपविणे अशक्य नाही. ज्यावेळेस आपला व्यापार वाढेल त्यावेळेस या प्रकारची रकम उभारण्याची पद्धति बराच अनुसरली जाईल असे वाटते; असा.

[वा उभय व —कंपनी या विपनावर कायद्याचे वाढमय आहे. त्याप्रमाणे भाडवल या दृष्टीनेहि वाढमय आहे. कायद्याच्या वाढमयामर्थे १९१३ चा कायदा व त्यास झालेल्या पुरवण्या व त्यावर झालेले टीकाकार्य हे पहावेत. हि दु स्थानातील कंपनी यावर पद्धतशीर ग्रंथ तयार नाही. तथापि प्रत्येक प्रांत व अनेक संस्थाने यात मोठ्या गेलेल्या कंपन्यांचे अहवाल प्रसिद्ध होत आहेत. व्यापार व धंदे यांचा जो एक मतसंध प्रत्येक प्रांतात आहे, त्या प्रत्येक प्रांतात कंपन्यांना निवडणुकीचे विशिष्ट अधिकार दिले आहेत. शेअरवाजारात कोणत्या कंपन्यांचे शेअर येतात वगैरे माहिती प्रत्येक शेअरवाजाराकडून मिळण्यायोगी आहे. शेअरवाजारात येणाऱ्या कंपन्याकडे म्हणजे भाडवलवाजारात उभ्या राहिलेल्या कंपन्याकडे वर्तमानपत्राचे लक्ष अधिक असते. व तथा कंपन्यांचे अहवाल वर्तमानपत्रातून वारंवार प्रसिद्ध होतात. यासंबंधाचे मुख्य पत्र म्हणजे कलकत्याचे 'क्यापिटल' होय.

यूरोपात व विशेषकरून अमेरिकेत कंपन्यांचा विकास अधिक झाला आहे. आणि भाडवलांचे एकीकरण केल्याने

काय परिणाम होतात व ते लोकांवर अनन्वयातिकूल कर्तें लादतात याबद्दल विवेचन त्या त्या देशाच्या अर्थशास्त्रीय वाङ्मयांत सांपडेक. ब्रूस्ट र्फर् " महासंग " याचें " ब्रूस्ट " सद्गुणाची त्या सर्वथांचें तालिक विवेचन आम्हां देऊं. त्यांचें स्थूलस्वरूप पाहिल्या भागाच्या ' इतिकर्तव्यता ' प्रकरणांत येऊन गेलच आहे. कोआपरेटिव्ह सोसायटया व व्यांका या निराळ्या कायद्याखाली गिस्टर केल्या जातात. ' कोआपरेटिव्ह व्यंक ' : " प्रवर्तक " " बायरेक्टर " " दिवाळें " " ब्रूस्ट कंपनी " " व्यवस्थापक " इत्यादि सदरें पहा].

कंपरनेअम—हें बहुतेक नाहुम गांव असावें. हें गॅलिली-ताील एक प्राचीन शहर होतें. ख्रिस्तानें धर्मोपदेश सुरू केल्या-पासून ह्याच शहराी वास्तव्य केलें. येथील लोकांनीं ख्रिस्ताच्या उपदेशाकडे दुर्लक्ष केल्यामुळे ख्रिस्तानें त्यांचां शाप दिला होता. या शहराच्या जागेसंबंधीं दोन मते आहेत. पहिलें, डॉ. रॉयन्सनच्या मतें हें गांव व गॅलिली समुद्राच्या नायन्य कोनावर असलेलें खान भिन्दें हीं दोन्ही एक होत. इतरें सर सी. एच्यु ख्रिस्तनच्या मतें जावैन नदी व खानमिन यांच्या मधोमध असलेलें डेलहुम हें शहर होय. या दोन्ही शहरांपैकीं कोणतें शहर जुनें कंपरनेअम होतें हें सांगणें कठिण आहे.

कंपली—मद्रास इलाखा. यन्नरी जिल्हा. होसपेट तालुक्यातील एक गांव. उत्तर अक्षांश १५° २५' व पूवे रेखांश ७६° ३६'. लोकसंख्या (१९११) ७६३६. हल्लीं या गांवाचें महत्त्व कमी होत चाललें आहे. अकराव्या शतकांत ही चालुक्यांची राजधानी होती. येथें तुंगभद्रा नदीच्या काठावर एक किशा असून ती पूर्वीं भद्रम असावा असें दिसतें.

कंपाडोशिया—हें प्राचीन भूगोलांत आशियामायनर-मधील एका मोठया जिल्ह्याला नांव दिलें होतें. या जिल्हांत माल्टें टॉरसपासून युफ्रिस्तनपर्यंतचा प्रदेश येत असे. कंपाडोशियन हें नांव इराणी लोकांनीं दिलें होतें व ध्यानप्रमाणे ग्रीक लोकांनीं सीरियन अथवा पादरें सीरियन हें नांव असे. शेवटच्या इराणी सम्राटांच्या अंमलाखाली कंपाडोशियाचे दोन विभाग झाले व इराणी सत्तेचा न्हास झाल्या-नंतर देखील हे विभाग तसेच राहिले. कंपाडोशिया हें नांव अंतर्विभागाच्या आहे. व त्यासंबंधींची माहिती येथें दिली आहे. कंपाडोशियाच्या दक्षिणेस माल्टें टॉरसची ओळ, पूर्वेस युफ्रिस्ट, उत्तरेस पॉन्टस, व पश्चिमेस मोठें ओसाड मैदान आहे. या प्रांताच्या पूर्वेस पर्वतांची ओळ असून याला ग्रीकांनीं अँटी टारस असें नांव दिलें होतें.

सुर्येच्या वेळेस कंपाडोशिया हें स्वतंत्र राज्य होतें. व याचे दहा जिल्हे केलेले असत. भूगोलशास्त्राच्या मताप्रमाणें या देशांत मझाका व टायाना हींच कार्याती दोन शहरें होती. व शेवटचा राजा आर्नेक्स यानें वसाविलेले आर्नेलीस शहर रोमन वसाहतीचे मुख्य ठिकाण झालें. या देशांत पूर्वीं पुष्कळ टिकाणीं देवघाल्यें होतों. यांत मौरिभिर्नमधील कोमाना व ज्येनासा हीं देवळें प्रसिद्ध होत. ह्या देशाचे व मॅटपाचे कळप यां बाबतीत प्रसिद्ध होत.

इति हां स.—इराणी सत्तेपूर्वीं या देशांत हिटाईट सत्तेचा अंमल बोधास झुडें येथें होता, एवढीच माहिती लागते. ताबरो-कॅनगोशियन सत्तेचा न्हास झाल्यानंतर येथें बुलमी महासत्ता सुरू झाली. इरायनने केलेल्या तिसऱ्या इराणी सत्तपंत हा प्रांत होता. तरी याचें स्वातंत्र्य कमी अधिक प्रमाणांत राहिलें अरिआरायेसनें याचें स्वातंत्र्य पुन्हां मिळविलें. ह्या राजा, अलेक्झांडर चादशहाचा समकालीन होता. अले-क्झांडरचें मांडलिकत्व पत्करल्यामुळे या देशाला काहीं त्रास झाला नाही. परंतु याच्या मरणांतर युगेनिस्च्या नाट्यास ह्या देशा आला. युगेनिस्चा प्रतिनिधि पारडिकासनें ३२२त अरिआरायेसला क्रुसावर चढविले. परंतु युगेनिस्च्या मरणा-नंतर अरिआरायेसच्या मुलानें राज्य पत्त मिळविलें.यानंतरचे सर्व राजे अरिआरायेस नांवाचे प्रसिद्ध आहेत. याच नांवाच्या चवथ्या राजानें, अँटीओकस (दि ग्रेट) व मॅसिडोनचा परत्युस यांचीं वाजू रोमन लोकांविरुद्ध घेतली. नंतर सेल्यु-सिड सत्तेचाविरुद्ध ह्या राजा प्रजासत्ताक पक्षाकडचा झाला. रोमन यादवाच्या वेळेस कॅपाडोशियानें कर्धा पांचे, कर्धा तक्षिर, कर्धा अँटनी व कर्धा त्याच्याविरुद्ध असे पक्ष घेतले. आर्केलस मेल्यावर टायबेरिअसनें कॅपाडोशिया साम्राज्यास जोडिलें (इ. स. १७). ११ व्या शतकापर्यंत ह्या देशा पूर्वे-साम्राज्याचा भाग म्हणून राहिल. सेल्युक (१०५४) व उसमानअली यांच्या हातांत जाण्यापूर्वीं येथें आर्मिनियन भाषा व धर्म यांचा विशेष प्रसार झाला.

कॅ पा डो शि य न लो क.—हे लोक मूळचे सेमेटिक वसा-तले आहेत. त्यांच्या धार्मिक संप्रदायाला विशेष महत्त्व आहे. हे लोक मोठे शूर व लढवये होते. त्यांची युद्धदेवता चंद्र ही होय. या चंद्रदेवतेचा जो मुख्य विशेष अविश्वासूपाय तोच कॅपाडोशियन लोकांतला मुख्य दोष होय. सा किंवा मैने ही त्या लोकांची सुसरी देवता होती. तिच्या देवाळायांत पुष्कळ पुजारी आणि सेवक असत. त्यांत पुष्कळ कुमरिकाही लष्करी पोषाख केलेल्या व शस्त्रांघ्रें धारण केलेल्या असत. या विशेष गोष्टिविरुद्ध हें राष्ट्र ख्रिस्तोदयाचें आहे अशाबद्दल दंतकथा प्रचलित झाली. या देवतेचा " एक्झोडस " म्हणून मुख्य उत्सव होत असे. त्यावेळीं अनेक जवळचे व लांबचे यात्रेकरु जमत असत. देवतेच्या पूजेकरितां जमलेले लोक स्वतःच्यान अंगाला जखमा करून घेत, आणि इंद्रियभोगविषयक सुखांत आतस्थ येन करीत असत. ह्या धार्मिक विधीवरून कॅपाडोशियन लोकांच्या सेमेटिक वंशातील उत्पत्तीविषयक पुराव्याला अधिक पुरि सिक्तें.

कपालक्रिया—एखाद्या तापसी पंथातील मनुष्याच्या समाधीच्या प्रसंगी कंबदा फोडण्याच्या (हिंदू) विधीला ' कपालक्रिया ' हें नांव आहे. गरुडपुराणांत असें सांगितलें आहे कीं, जेव्हां मनुष्य मृत्यु पावतो तेव्हां त्याचा आत्मा मळप्रमाणें आंतल्यांतून खालून निघून जातो, पण चांगल्या मनुष्याचा आत्मा शरीराच्या देहाच्या रंज्रांतून

म्हणजे ज्याला ब्रह्मरत्न म्हणतात त्यातून वर निघून जातो. हें जें रंज त्याला सुपुत्रानाही असेहि नाव आहे. शिवाय असे मानतात की संन्याशी किंवा योग्याचे आत्मकपालशिकरातून सरळ स्वर्गास जातात. अशा माणसास त्याच्या तप-प्रभावासुळे आपल्या आत्मा शिरोभागी आणून ठेवता येतो व हजे तेव्हा त्याला मरण येते त्याच्या मरणाच्या वेळी आत्मा घहाजीकच ब्रह्मरत्नाच्या द्वारे निघून जातो. अशा महात्म्याचे प्रेत समाधीत असलेल्या अस्वतंत्र पुरात व त्याच्या मागून पांढावर आरुढ होणारा शिष्य आपल्या गुरुच्या आत्म्याच्या मुक्तेसाठी त्याच्या कंवटीवर एखादा नारळ किंवा शंख आपटतो व त्यामुळे पडलेल्या खळ्यात शाळीप्रभ घालून ठेवितो. पूर्वे रक्षियातील चुबणे लोक आत्मा डोक्याच्या मागील भगतातून निघून जातो असे मानतात. नवपापाणयुगात आणि आधुनिक रणटी लोकात फेफरे किंवा अस्तात तद्देचे रोग दुष्ट भुतामुळे उत्पन्न होतात असे मानून रोग्यांची कंवटी त्या दुष्ट भुताना वाहेर निघण्याला मार्ग देण्यासाठी करवतून काढित (ए. डब्ल्यू वकलड, जे. ए. आर्थ. ११, १८८२; डब्ल्यू गॅन्सन-थाय व्हेड्ड् विटिश आर्किभॉलॉजी, केव्हीज १९१२) सिद्धिभेरीची लोकात, आत्म्याला देह सोडण्याचा उपदेश करून लामा आपल्या घोट्यांनी मृताच्या डोक्यावरील केश धरतो व ते जोराने ओटून त्याच्या मूळतून आत्म्याला मार्ग करून देतो असे म्हणतात. व असाहि सर्वसाधारण समज आहे की, जर तो लामा अत्यंत सदाचारी असेल तर कंवटीत खरोखरीची चीर पडते (ए. ए. वाडेळ-पेंड्रेटी-थर ऑफ सिद्धीम. बुद्धिधाम ऑफ तिबेट.) त्यावतून आत्म्याला मार्ग करून देण्याकरिता डोक्यावरचे केश कापण्याचा प्रथा पडला

हिंदुस्थानात कंवटी फोडण्याचा विधि, प्रेत अर्घ्यवट जळत्यावर करण्यात येतो. यावेळी जवळचा आस लाकूळ किंवा बाजू घेऊन कंवटी फोडतो. (सायफो. रि.ि. कॅड एथिक्च).

कपिल—कर्मप्रणयतीपासून देवदूतीस झालेला पुत्र. यास महासुनि असे म्हटलेले असून, याची सिद्ध नामक देवात गणना आहे. हा साख्य शास्त्राचा प्रणेता होता असे मानतात. याने आपली माता देवहूति हिला ब्रह्म-ज्ञानाचा बोध केला होता. (भाग स्कं. ३ अ २५-२३). सगरपुत्र याच्याच कोपातीने भस्म झाले होते (सगर पहा). याचे चक्रवधु असे नामांतर प्रंथात आढळते (भार. उद्योग. १०९)

साख्य शास्त्राचा कर्ता कपिल (जर अर्था एखादा व्यक्तिके असेल तर) बुद्धाच्या पूर्वी होऊन गेला असला पाहिजे; कारण बौद्ध धर्म याच्याच मतावर आधारलेला आहे. या कपिलाचे चरित्र ब्राह्मणी वाटयमुात सापडणार नाही कारण त्यात याच्या विस्मृत कथा असून त्याचा इतिहासाशी नेळ वसत नाही बौद्ध ग्रंथातून कपिलाविषयी आढळणारी माहिती

वरील मनोय आहे कारण ते कपिलवस्तु शहराचा कपिलाशी संबंध जोडून त्याच्या चळवळीला क्षेत्र करून देतात. बौद्धग्रंथाय व साख्य मत यांच्यामधील अंतस्थ संबंधाशी हा भौगोलिक प्रदेश बरोबर जमतो. या कपिलाचे कोणतेहि ग्रंथ उपलब्ध नाहीत. साख्य सूत्रे तर अतिशय अर्थाचीन आहेत, [प्रा. प्रो.]

कपिलसुनि-रंगात्यातील सुलना जित्हाच्या विभागाचे मुख्य स्थान. उ. अ. २९° ४२' पूर्वे रे. ८९° १९' लो सं. (१९११) ३६२ येथून किंज्रगाच्या स्थानपर्वत गहावे जातात. येथे आढळल्यात दोनदा वाजार भरतो कपिलेश्वरी देवीच्या नावाने येथे सार्वभूमे मोठी जत्रा भरते

कपिलर-(उ. स. ९०-१३०) हा तामिळ ब्राह्मण कवि प्रख्यात स्वयंभू अर्थाथैर (पहा.) हिला भाळ. कारिकळ नोलाचा जावई जो वैरराजा अथन त्याच्या दरबारी हा काही दिवस होता वैरराजा याच्यावर इतका रुप झाला की याला अनेक गावे त्याने इनाग दिली कवींचा दाता म्हणून त्यावेळी सर्वसुत असलेल्या परि राजाची कीर्ति ऐकून कपिलर तिकडे गेला व लवकरच त्या राजाचा निव-रुप व आवडता भाट बनवून कोणाची सुति करण्यात कपिलर हातखंडा असल्याने तो ज्या ज्या ठिकाणी जाई तेथे तो सर्वप्रिय होत असे. उयात त्याच्या आश्रयदात्याची प्रंसा केली आहे अशी पंथ पाहता असे दिसून येते की, त्याच्या ठिकाणी उद्योपनशाफि व सूक्ष्म विचार आश्चर्यकारक असे होते व या गुणामध्ये आपल्या आश्रयदात्याचे दौर्ब्य व औदार्य यांचे अगदी सत्य पण जास्त फुगवून सांगितलेले वर्णन गोड कवितातून त्याच्या चांगले करिता आले पार्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या दोषी मुलांना जगाकरिता तो विच्छिन्न-कोन आणि हृदंघो-नेल (हा आभिकुलातील होता असे कपिलर म्हणतो, तेव्हा परमार रजयुताच्या अभिकुलापैकी दुसऱ्या शतकात अभिकुल होतेसे दिसते.) याच्याकडे घेऊन गेला. पण तेथे यश न आल्यामुळे त्याने त्याची ब्राह्मणार्थी छत्रे लावून दिली व आपला उदार आश्रयदाता जो पारी याच्यामार्गे जगण्याला विदून त्याने अन्न वर्ज्य केले व आपला लवकर अंत करून घेतला. "परंकरुचि" या त्याच्या काव्यात डोगरी लोकांतल एक प्रेमकथा रेंसाटली आहे. "इत्तारपट्ट" या दुसऱ्या काव्यात ४० पद्यरुढे असून प्रत्येकात चार चार वाईट गोटी सांगितल्या आहेत.

'एकल-सुर' मध्ये त्याच्या शंभर कविता आहेत व 'पथिस्त्व-पट्ट' मध्ये वैररु अथनच्या प्रयत्नार्थी दहा आहेत. नदुरेस उभ पाण्याच्या दरबारी कविचमलेन भरल्या वेळी कपिलर हजर होता.

उत्तम कवि, गौड नित्र आणि तंतोतंत दरबारी असा कपिलर असल्यामुळे तो आपल्या आश्रयदात्याचा व बरोवरीच्या कविमित्रांना सारखान प्रिय होता तिथवहुर कवि सोडून दित्यास कपिलरा इतका त्याकाळी लोकप्रिय कोणाहि

नवृत्ता. तत्कालीन कार्यातून याची प्रशंसा केलेले आढळून येते [कनकसंगे].

कपिलवस्तु—बुद्ध (गौतम शाक्यमुनि) यांचे पिढीजाद ठिकाण म्हणून हे बौद्धपुराणांतून प्रसिद्ध आहे. कपिलवस्तु-नगराच्या स्थापनेसंबंधी निरनिराळ्या कथा आढळतात. (वाटसंत्वा कपिलवस्तु इन् दि बुद्धिस्ट हुक्क इन् वे आर.ए. एस्. १८९८ मधील लेख पहा). या.नगराचे बुद्धाच्या वेळचे वैभव व शुद्धोदय राजाचा बंधूला भौतिक दृष्ट्या यांचे वर्णन कलितविस्तरादि ग्रंथांत दिले आहे. पण या कथा खऱ्या दिसत नाहीत. कारण बुद्ध किंवा त्याचा बाप राजा होता की, नाही व त्यांचे अद्वैतरम्य चरित्र कितपत विश्वसनीय आहे याबद्दल अद्याप निर्णय लागलेला नाही. अशोकानंतर कपिलवस्तूला तेथील स्तूप व मठ बांधून मोठे धार्मिक महत्त्व प्राप्त झाले असावे. त्यापूर्वी हे शहर लहान व भिक्वार्थे असल्याबद्दल वाटसंत्वेन आधाराला घेतलेल्या काही बौद्धग्रंथांत पुरावे मिळतात.

बौद्धचरित्रात कपिलवस्तूला फारसे महत्त्व नसून त्याच्या पूर्वेत काही मैलवर अतणाच्या लुचिनी वनराईला आहे. या राईतल्या एका झाडाखाली गौतमाची आई उभी असता तो तिच्या उजव्या कुशीतून बाहेर पडला. गौतम विरक्त होऊन राजवाड्याबाहेर पडला तेव्हा कपिलवस्तूची नगरदेवता त्याच्या जाण्याबद्दल दुःख करू लागली. योषि वृषालांनी गौतमाला ज्ञान प्राप्त झाल्यानंतर दोनदा तो कपिलवस्तूत आपल्या आसनांनंतर येऊन आला होता. विडुडभ (उर्फ विरुडक) राजाने या नगराच्या लोकांना मारून बाहेर घालून दिल्यावर गौतमाला फार वाईट वाटले व पुन्हा या नगराचे तोंड पहाणार नाही अशी त्यांनी प्रतिज्ञा केली. याताराच्या अनेक खऱ्याखोटीया गोष्टी पुराणांतून आढळतात. पुढांतून कपिलवस्तूला कधीच उर्जितावस्था आली नाही इ. स. ५ व्या शतकांत हे गांव व आसपासचा प्रदेश ओसाड व निर्जन असल्याची माहिती मिळते. १८९८ त टिळैराकोटच्या उत्तरेस दोन मैलांवर असलेल्या सागरदा गांवी सतरा लहान स्तूपांचा षसुदाय ए. फूहरेरला आढळला. विडुडभ राजाने शाक्यांची येथे कत्तल केली ते हे ठिकाण असावे. शाक्यांच्या काळी कपिलवस्तूचा मुख्य कोसल (अर्वाचीन अयोध्या) राज्यांत गणला जात असावा. ग्रंथांतून कपिलवस्तूच्या मुख्यतांत अनेक शहरे व खोडी निर्देशिलेली आहेत. पण ती सर्व कधीच नष्ट झाल्याने त्यांचा सागसुसहि आज नाही. इ. स. पू. २४९ च्या सुमारास अशोकाने बुद्धसंहासना पवित्र झालेल्या ठिकाणाची यात्रा केली. प्रथम तो बुद्ध जन्मस्थान जे लुंबिनी तेथे गेला. तेथून तो कपिलवस्तूला गेला. याची राण हल्ली निगाली तळ्याजवळ पडलेला लेखांकित स्तंभ होय. अशोकाने ही यात्रा सविस्तर वर्णन करणाऱ्या अशोकावदानांत या स्थळांसंबंधी बऱ्याच कथा आहेत.

यानंतर ६५० वर्षांनी पहिला चिनी प्रवासी फा-हियान येथे येऊन गेला. त्याने दिलेले या शहराचे वर्णन पहिलेच विश्वसनीय वर्णन म्हणता येईल. त्याला ही जागा अत्यंत ओसाड दिसून आली. हाच अनुभव त्याच्या माणुनगेलेल्या ह्युएनत्संगाला आला. इ. स. ६२९ च्या सुमारास ह्युएनत्संगाने या स्थळाचे मोठ्या चारफार्डेने अवलोकन केले. फा-हियान व ह्युएनत्संग यांनी या भागातील दोन निरनिराळी स्थळे कपिलवस्तु या कल्पनेने पाहिल्यामुळे त्यांची वर्णने जमत नाहीत हे साहजिकच होय. ब्रिन्सेंट स्मिथच्या मतें फा-हियानचे कपिलवस्तु म्हणजे तऱ्याचा मिश्रावा येथील अवशेष समूह; व टिळैराकोट बापि आसपासचे अवशेष हे ह्युएनत्संगाने कपिलवस्तु होय. या दोन स्थळांमध्ये अजमासे १० मैलांचे अंतर आहे.

कपिलवस्तु नवी कोठे होते हे सांगणे कठीण आहे. पण हल्ली लुंबिनीचा शोध लागल्याने त्याच्या आसपास अतणाच्या या शहराचा साधारण शोध लागला असे म्हणण्यास हरकत नाही. रमिन (लुंबिनी) येथील ठिकाण ब्रिटिश हर्दतल्या वस्ती झिल्लातील दुर्लभ गावापासून सहा मैलांवर असलेल्या नेपाळी तराईत आहे. बी. अट एन्. डब्ल्यू. रॉबेच्या एका फाट्यावरील उस्का स्टेसन लुंबिनीला जवळचे आहे. अजमासे उ. अ. २७°२९' व पू. रे. ८३°२०' यावर हे स्थान आहे. [संदर्भग्रंथ-डेन्गे-हॅल्डस ऑफ फा-हियान; ए रेकोर्ड ऑफ बुद्धिस्टिक क्रिगव्हेन्स, ऑक्सफोर्ड १८८६; पी. टी. मुकशी आणि व्ही. ए. स्मिथ-अॅटिक्टिव्ह इन् दि तराई; नेपाळ, दि रोजन् ऑफ कपिलवस्तु. जे. आर. ए. एस्. १८९८, १८९९, १९०५, १९०६ इ.]

कपिलापट्टी.—भाद्रपद महिन्यातील वद्य पंचमीच्या दिवशी मंगळवार, व्यतीपात योग, रौहिणी नक्षत्र इत्यादि योग जुळून आल्यास त्या पक्षीला कपिलापट्टी असे म्हणतात. या पक्षरवशांत सूर्य हस्त नक्षत्री असले म्हणजे हस्त हे महानक्षत्र असले तर तो योग विशेष श्रेष्ठ मानिला जातो. हे सूर्यपंच असल्यामुळे याचा पर्वकाल दिवसाच मानितात. या पक्षाच्या दिवशी हवन, दान वगैरे करून करावयाची असतात. कपिलापट्टीस धाद करणे असे स्पष्ट मत नाही. परंतु इतर महान योग आले असता धाद केले जाते त्याप्रमाणे या दिवशीहि दान असे धर्मसिंधुकार म्हणतात. कपिलापट्टी हे पर्व फार कचित येते वामुळे एखादी न घडणारी गोष्ट अवचित घडून आल्यास तिला 'कपिलापट्टीचा योग' असे म्हणण्याची तडी पडली आहे.

कपिली नदी—ही आतामधील नदी गंधिया टेकऱ्यांच्या उत्तर उतारावरून निघून १६३ मैल लांब जाऊन कलंगामध्ये जागी येथे येऊन मिळते. दोंबांग, जमना, वारपानी व उमियाम या इत्या शाखा होत. पावसाळ्यांत पानी-पूरपयेंत इत्या पात्रांतून नद्याने चालतात. उन्हाळ्यांत मोठ्या बह्युर्जांग कामपूरच्या पुढे जाता येत नाही. उन्हाळ्या

मधील लाख, रेशीम याचा व्यापार कापरीलीमधून चालतो चपरमुखातून या वस्तू नैहती येथे पाठविण्यात येतात. इथ्या किनाऱ्यावरील मुख्य नहरें चपरमुख, जमनामुख, सारिखन, धरमतूल या होत. इच्या पुरानी तुकसान होऊं नये म्हणून देवनारीकोटणीपासून गणुरगावपर्यंत भिंत बांधलेली आहे.

केंपुआ—(प्राचीन कॅसिलिनस) इटली हें शहर कॅपेनियाच्या धर्माध्यक्षाचें राहण्याचे ठिकाण असून कॅसेटी प्रांतात कॅसेटी राहाराच्या पश्चिमेस रेल्वेनें ७ मैल आहे. १९०१ साली येथील लोकसंख्या १८२८५ होती ८१० साली मरासेन लोकांनी प्राचीन केंपुआचा नाश केल्यावर विशप अल उत्कर्णे हें ८५६ साली वसविले

८५६ साली वसविलेल्या सेन्टस्टीफेनो नावाच्या मुख्य मंदिराशिवाय त्याच साली बांधले गेलेलें सेन्ट मार्सेली नावाचें प्रार्थनामंदिर येथे आहे दुसरा फ्रेडरिक यानें व्हल्टरनो नदीवरील पुलाचा संरक्षणार्थ बांधलेल्या किल्ल्यावर एक विजयाप्रीत्यर्थ उभारलेली कमान आणि २ मनोरे आहेत इसवी सन १५५७ साली हा किल्ला जर्मांवदोस्त करण्यात आला. या किल्ल्यात असलेले प्राचीन खोदणी कामाचे पुतळे येथील कॅपेनिया नावाच्या पदार्थसंग्रहालयात आहेत. प्राचीन केंपुआचे अवशेष याच संग्रहालयात आहेत. मध्ययुगात केंपुआ एकामागून एक बऱ्याच जणांच्या हातातून गेले त्याच्या इतिहासातील एक अत्यंत संस्मरणीय गोष्ट म्हणजे १५०१ साली सीझर बोर्जियाचें त्यावर केलेला भयंकर हल्ला होय. १८६० पर्यंत नेपल्सच्या राज्यातील एक प्रदेश म्हणून हें होतें. त्यानंतर इटलीकडे गेले.

केंपुआ—(अर्वाचीन मेरिया डि केंपुआ व्हेट्टे) इटली. केंपुआ हे प्राचीन कॅपेनियाचें मुख्य शहर असून कॅपेनियाचं मैदानाच्या ईशान्य सरहद्दीवर निओपोलीसच्या उत्तरेस १६ मैलावर आहे. कैदोच्या मताप्रमाणें हे इ. स. पूर्वी २६० साली इट्स्कन लोकांनी वसविलें असावें. इ. स. पूर्वी ५ व्या शतकातील उत्तरार्धात झालेल्या सॅमिनाइट लोकांच्या स्वारीमुळे येथील इट्स्कन सत्तेचा नाश झाला. पहाडी सॅमिनाइट लोकांपासून वचान व्हावा म्हणून त्यांनी रोमशीं सख्ये वेत्यामुळे कॅपेनिया आये रोमची सत्ता अस्थापित झाली. सॅमिनाइटनरोवरच्या दुसऱ्या युद्धात यासयापासूनच एगार कॅलेरनास घेण्यात आलें इ. सनापूर्वी २१८ साली प्रिकेन्सच्या नेमप्लीसुळे एतदेचीय आंधिकाऱ्यांची सत्ता सज्जचित झाली व्हाया आंधिआना नावाची लष्करी मोठी सडक तयार शाऱ्यासुळे केंपुआ शहर इ. सनापूर्वी ३१२ साली रोम शहराशी जोडलें गेले.

दुसऱ्या पुनिक युद्धाच्या वेळेस केंपुआ शहर वरेंच भरभराटीस आलें होतें. त्या वेळेस येथें ३०,००० पावदळ आणि ४००० घोडेस्वार सैन्य होतें. कॅनॉच्या पराभवानंतर एक कॉन्सल केंपुआमधील असला पाहिजे एवढाचकरितां

रोमचे सार्वभौमत्व झुगारून देऊन हॅनीबॉलचें आधिपत्य केंपुआने कबूल केले. इ. सनापूर्वी २११ साली तें पुन्हां रोमन लोकांच्या ताब्यात आलें. या वेळेस जुनी राज्यव्यवस्था बदलून लोकांच्या सामाजिक दृष्टींनी पायमळी झाली

मसाला, दाह आणि गुलाम वांकरिता हें शहर फार प्रसिद्ध आहे. येथें वॉड धातूचे सामान तयार होतें. येथील लोक फार सैनी आहेत येथील लोकाना कुस्त्या खेळण्याचा फार शौक आहे. कॉन्सलदाइन्च्या कारकीर्दीत येथें एक प्रार्थनामंदीर बांधले गेलें केंपुआ येथें एक ल्युपिटरचें मंदिर असून अर्धेन्द्राकृति नाटकगृह येथें आहे

कपुरथळा संस्थान—पंजाबातील एक संस्थान हे जालंदर विभागाच्या कमिश्नरच्या देखरेखीखालील आहे. उ अ. ३१° ९' ते ३१° ४४' व पू. रे. ७५° ३' ते ७५° ६९' एकंदर क्षेत्रफळ ६३० चौरस मैल. स. सं १९११ २६८१२३. व १९०१ साली ३१४३४१ होती. हवा बहुतेक चांगली आहे.

सतलजपलीकडील अल्बू नावाच्या खेळ्यातून येथील राज्याच्या पूर्वबाबी वरतीं हातीं व म्हणून या घराण्यात अल्हवालिया म्हणतात. १७८० मध्ये वारी दोआबमधील वराच विस्थापित झालेला सुद्धतरवारीच्या बोरानर मिळविणें. हांच सरदार जससिंग यांनी पहिली कामगिरी होती. हा या घराण्याचा संस्थापक होय सतलजच्या अलीकडील काही सुद्धतरदार जससिंग यानें घेतला व काही रणजितसिंगानें त्याला दिला. १८०१ मधील तहाप्रमाणें कपुरथळ्याच्या सरदारानें ब्रिटिशांस मदत करावी असें ठरलें होतें १८२६ त सरदार फतेसिंग महाराजा रणजितसिंगाच्या धाकानें सतलजच्या अलीकडील सुद्धतर ब्रिटिशांकडे पळून आला पण पहिल्या शंस युद्धात कपुरथळ्याच्या सरदार ब्रिटिशांविरुद्ध लढला. व त्यानें ब्रिटिशांना मदत केली नाही म्हणून सतलजच्या दक्षिणेकडील भाग ब्रिटिशांना घेतला. जालंदर दोआब ब्रिटिशांना घेतल्यावरहि सतलजच्या उत्तरेकडील भाग कपुरथळ्याकडे तसाच राहू देऊन ब्रिटिश त्याच्याकडून राजा रणजितसिंगाप्रमाणें खंडणी घेतला गेले. वारी दोआबची जहागीरसुद्धा त्या जहागीरीच्या मालकांस देण्यात आली आहे. १८४९ त निहालसिंगास राजा करण्यात आलें. १८५२ त हा सतल याचा सुलगा रणवीरसिंग गादीवर बसला १८५७ व ५८ मध्ये याच्या सैन्यानें ब्रिटिशांस फार मदत केली व याचें वर्धीस म्हणून वॉली, इझॉना व मिटौलीच्या जहागिराच्या त्यास देण्यात आल्या. याचें उत्पन्न वरेंच आहे. याच्या मुलगा सुलगा म्हणजे सध्याचा जगतसिंग होय हा १८७७ त वयाच्या ५ व्या वर्षी गादीवर बसला. हें घराणें आपला वंश राणा कपूर या नैसलमीर घराण्याच्या रजपूत सरदानापासून निघाल्याचें सांगतात. राजाला दत्तक घेण्याचा अधिकार असून १३ तोंकांनी सलामी आहे. पण सध्याच्या महाराजाला १५ तोंकांनी सलामी मिळते. सुलतानपूरमधील

दोन पूल व सराई प्रेक्षणीय आहे. दारा व औरंगझेब काँही दिवस येथे राहिल्याचें सांगतात.

संस्थानांत ६३० खेडी व ३ मोठी गांवे आहेत. कपुरथळा सुळतानपूर व पगवरा. यांत ५ तहसिली आहेत. लो. सं. (१९११) २६८३३३. यापैकी शेकडा ६० सुखलमान, २२ हिंदू व २० शीख आहेत. येथे फक्त १०७ ख्रिश्चन आहेत, गहू, चणा, कापूस, ऊंस, मका हें येथील मुख्य पीक होय. सुळतानपूर येथे हातांनी रंगविलेले कपडे उत्तम होतात. येथील जाजम, पडदे व टेकलावर घालण्याचें कापड यूरोपांत पाठविण्यांत येतात. गहू, कापूस, तंबाखू व साखर येथून वाहेर पाठविण्यांत येते. १८०६ व ६५ मध्ये येथे मोठे दुष्काळ पडले होते. येथे पडणारा पाऊस शेतांस पुरेसा नसल्यामुळे विहिरींच्या पाण्यावरहि शेती चालवितत. शेतकऱ्यांना तकवी देण्याची चाल येथील सुपरिटेण्डंट मि. रिव्हज यांनी १८०६ त सुरू केली. शेतकऱ्यांकरिता सहकारी पतबँडया निवत आहेत. जनावरांची सुधारणा करण्याचे काँही प्रयत्न सुरू आहेत. संस्थानांत मुहाम राखून देवळेही अशी पांच जंगले आहेत. पगवारा येथे सरकारी कर मालावर नसल्यामुळे व्यापार बराच भरभराटीत आहे. संस्थानांत सुमारे २५ मैल पक्का व ३५ मैल कच्चा रस्ता आहे.

येथील राजास पूर्ण सत्ता आहे. तो १३१००० रुपये खंडणी ब्रिटिश सरकारास दरवर्षी देतो. १९२१ साली स्टेट कौन्सिल (मंत्रिमंडळ) स्थापण्यांत आलें. टिकासाहेब (युवराज) त्याचा अध्यक्ष असून दोन रावपुत्र गादा सभासद म्हणून काम करतात. मुख्य प्रधान उपाध्यक्ष असतो. या मंडळांत सरकारी व विनसरकारी असे दोन्हीहि पद आहेत.

कायदे ब्रिटिश हद्दीतीलच इंडियन पीनलकोड व प्रोसिजर कोड वगैरेंमध्ये थोडाफार फरक करून वापरतात. पंजाबच्या कराबद्दलचा कायदाच येथे साधारण फरक करून वापरण्यांत येतो. तहशीलदारांच्या कोर्टांतून कलेक्टरकडे अपील करण्यांत येत. पण स्टेट कौन्सिलवर अपील येथे होऊ शकत नाहीं. युनाच्या खटल्यांत राजा निकाल देतो.

संस्थानच्या उत्पन्नाच्या मुख्य बाबी म्हंटल्या म्हणजे स्टेव्ह(सिमेंट) सारा व अमृतसर आणि लाहोर येथील जहागिरी होत. राज्याच्या बाबी म्हणजे नोकरांचे वेतल, राजघराणें अगोथ्येच्या इस्टेटो, पब्लिक वर्कस, सैन्य व ब्रिटिश सरकारास देण्याची खंडणी या होत. अनु, व दुसरे मादक पदार्थ परवानगीशिवाय विकणे बंद आहे. कपुरथळा व पगवारा येथे म्युनिसिपालिटीया आहेत. यांतील मॅयर राजाच्या संमतीने निवडण्यांत येतात.

शेकडा ५ सुल्य व ०.३ वायफा सिकलेस्या आढळतात. १९२३ च्या मार्चे महिन्यात महाराजाजें असें जाहीर केलें कीं, संस्थानच्या संबंध उत्पन्नाच्या अर्थे म्हणजे सुमारे २ लाख शिल्लपाच्या फार्मी खरेण्यांत येतील व बँकक संस्थांवरहि मोठा खर्च करण्यांत येईल. येथे तीन जमालय व चार दवाखाने

आहेत. देवी काहून घेण्याची व्यवस्था संस्थानांत केली आहे. पण देवी काहून घेण्याविषयी कोणावर जबरदस्ती नाहीं.

त ह सी ल.—ही कपुरथळा संस्थानांतील तहशील आहे. उ.अ. ३१°२२' ते ३१°३५' व पू. रे. ७५°१७' ते ७५°३५' क्षेत्रफळ १२१ चौ. मैल. लो. सं. (१९११) ५१३१८. कपुरथळा हे मोठें गांव आहे. तेथील सान्याचें उत्पन्न १.७ लाख होतें. ही तहशील सुपांक नाहीं. वराल भाग रेंताट असून याकीचा नदीजवळ नसल्याने साधारण सुपांक आहे.

गां व—ही कपुरथळा संस्थानाची राजधानी आहे. उ. अ. २१°२३' व पू. रे. ७५°२५', लो. सं. १९११ साली १६३६७ होती. हें सन्याच्या राजाच्या पूर्वजांने म्हणजे राजा कपूर यानें वसविलें. १७०० त सरदार जससिंग यानें हे सुमुलमान सरदाराकडून घेतल्यापासून या संस्थानाचें मुख्य स्थान आहे. राजवाडा, सरकारी बागा व दुसऱ्याहि काँही चांगल्या इमारती येथे प्रेक्षणीय आहेत. फेब्रुवारी महिन्यांत चांकीपीर म्हणून सुमुलमानांत मोठा उल्लस भरतो. येथे म्युनिसिपालिटी, रणधीर कॉलेज, काँही शाळा, विह्वटोरिया ज्युविली हॉस्पिटल यासारख्या संस्था आहेत.

कैपो—(१७७६-१८३१) काउंट. ह्या रशियन सुत्तही व ग्रीक रिपब्लिकचा प्रेसिडेंट कार्पूय येथे १७७६ फेब्रुवारी १३ रोजी जन्मला. ह्या छान्या कॉॅंफिडट घराण्यापैकी असून तें घराणें दस्त्यामानून १३७३ मध्ये तिकडे रहावयास गेले होते व त्या घराण्याला काउंट ही पदवी सव्हॉयचा ड्यूक चॅलेंस इमॅन्युअल यानें दिली होती. त्याचा बाप त्या वेदांतील एक मोठा वजनदार सनातनवादी गृहस्थ होता. त्याने १७५८ मध्ये कैपो फोर्मिओच्या तहानंतर आयोनियन बेटें मॅच सरकारच्या हाती दिली; नंतर नव्या अमलाला विरोध केल्याबद्दल त्याला कैदेंत टाकण्यांत आलें; पण पुढल्या वर्षीच त्याची मुक्तता झाली. याचें श्रेय त्याच्या पुत्राच्या कारस्थानशुश्रूषेत आहे. १८०० मध्ये टर्कीचा चादशाही सत्तेखाली तेथें रिपब्लिक स्थापन झालें त्यावेळीं कैपोने कायदे कौन्सिलच्या सेक्रेटरीची सरकारी नोकरी पत्कारिली. तरपूर्वी पदुआ येथे त्याने वैद्यकीचा अभ्यास केला होता. नोकरांत थिरल्यापासून पुढें सत वषे त्याने रिपब्लिकच्या कामकाजांत बराच भाग घेतला. १८०७ मध्ये त्याची ' गादा लफ्फरी गव्हर्नर ' च्या जागी नेमणूक होऊन आयोनियाच्या आश्रीपाशाच्या सदा नौरावरल हद्दवापासून वयाव फरण्याची कामगिरी त्याच्यावर सोंपविण्यांत आली. त्याचवेळीं भावी ग्रीक स्वातंत्र्ययुद्धांतील कोलोकोत्रोन्स वगैरे प्रमुख पुढान्यांनी ओळख होऊन त्याच्या सहवासाने त्याच्या मनांत हेरेनिक देशभक्ती उद्दीपित झाली व त्याच त्याच्या पुढील चारित्रावर मोठा परिणाम झाला. तथापि आयोनियन सरकारच्या नोकरांत असतां त्या वेदांवर रशियाची सत्ता असावी असाच त्याचा प्रयत्न असे. पुढें १८०७ स्ट्रुव्हिडच्या तहानें ती बेटें नेपोलियनच्या हात्यांत गेली, तरी ग्रीसच्या स्वातंत्र्य-

प्रांतीच्या कार्यात रशियाचीच मदत होईल असा त्याला भरवसा असले यासुळे फ्रेंच सरकारने देऊं केलेलीहि नोकरी न पत्करता तो रशियन झारच्या नोकरीत शिरला. बँट ग्रीटर्सवर्ग येथे काही दिवस परराष्ट्रवास्त्यात नोकरी केल्यावर १८९१ मध्ये रशियन वक्त्राळाचा मदतनीस म्हणून त्याची व्हिएन्नाला नेमणूक झाली. पूर्वेकडील देशांची त्याला माहिती उत्तम असल्यासुळे नेपोलियनविरुद्ध चाललेल्या बोसोनाच्या कारस्थानात त्याचे फार उपरोप झाले. १८९३ मध्ये ड्रेसडेन व संप्रक्षिप वगैरे लडाईत तो हजर होता. पहिल्या पॅरिस तह्यात व नंतर व्हिएन्नाच्या कॉन्ग्रिसमध्ये त्याने रशियाचा प्रतिनिधी म्हणून काम केले. जर्मन राष्ट्र निर्बल राहून रशियाचे वर्चस्व अथापित ठेवण्याची त्याची नेहमी खटपट जसे व याला पोपक म्हणून फ्रान्सचे तुकडे न पाडता कायम ठेवण्याचा त्याचा प्रयत्न होता तो सिद्धीस जाऊन १८९५ मधील तह त्याच्याच सूचनांनुसार होऊन युरोपमध्ये बळढंग राष्ट्राना एकेपा बरीच वपे टिकला. त्याच साली 'होला अजायब' ची स्थापना झाली, व नंतर स्टेटसेक्रेटरीची जगा मिळून तो पीटर्सवर्ग येथे परराष्ट्रमंत्रिमंडळात शिरला. इ.स. १८९८ मध्ये अलेक्झांडर झारबरोबर एलाचपेल येथे कॉन्ग्रिसमध्ये तो हजर होता. तेथून आपल्या गावी परत जात असता मार्गात प्रत्येक ठिकाणी त्याचा गौरव झाला. परंतु मेट्रनिकसारख्या मुत्सद्याच्या डोळ्यात त्याचे लोईबड होते असलेले प्रत्येक वपे लंगळे होते. शिवाय अलेक्झांडर झार-सारख्या विलक्षण महत्त्वाकांक्षी बादशहाचा ह्या परराष्ट्रमंत्री व ग्रीकचे आणि इटलीचे स्वातंत्र्य व कावोचरी सत्त्या यांच्याबद्दल त्याची सहानुभूती, अशा कारणासुळे कॅंपीला युरोपच्या राजकारणातून अजीवत दूर करण्याची मेट्रनिकला तळमळ लागून राहिली होती. योग्य साधे मिळवी म्हणून आपल्या सुभ हेराच्यामार्फत कॅंपीच्या तोंडून निघण्याच्या सर्व मोर्चाची माहिती त्याने जमविण्याचा जयोग चालविला होता. असो. कॅंपी आयॉनिग्रन वेदात येताच तेथील रहिवाशांनी आपल्या या देशबंधूचे मोठे स्वागत करून लोहभावांनी यामन मेटर्लंड नावाच्या द्विदिश गव्हर्नरविरुद्ध असलेल्या आपल्या सर्व तकारी त्याला द्यागिताल्या. व्हिएन्नाच्या कॉन्ग्रिसने ठरविल्याचरून आयॉनिग्रन वेदावर द्विदिशाची 'सरसक सत्ता' चालू होती. पण त्यांनी आपले अम्मल फार कडकरुणें चालविल्यासुळे बरील तकारी उत्पन्न झाल्या. त्या तकारी ऐकून या देशभक्तांच्या मनाला फार नताप जाले व तत्संबंधी एक खासगी रिपोर्ट त्यांनी झारकडे पाठविला व शिवाय स्वतः पॅरिस मार्गाने इंग्लंडला जाऊन त्याने द्विदिश सरकारसुडे आयॉनिग्रन ह्यापवासीयाच्या सर्व तकारी मांडल्या. परंतु तेथे त्याच्या तकारीकडे इंग्लंडने विरोध लक्ष दिले नाही.

१८९९ मध्ये कॅंपी पीटर्सवर्गला परत येऊन झारच्या नोक-
रिवर हन झाला १८९० मध्ये त्याने व नेपोल्ट येथे राज्य-

कात्या झाल्या. तेव्हा मेट्रनिकने झारला कांतिकारकांचा पक्षपाती कॅंपी यात सोडून आपल्या बाजूला ओढण्याचा प्रयत्न सुरू केला. इतक्यात १८९१ मध्ये ग्रीक देशासक्त हनीलॅटी याने डाय्यूब नदीकाठच्या प्रांतावर हल्ला केला. त्याच्या फायद्या घेऊन मेट्रनिकने झारचे मन कॅंपीच्या विरुद्ध पूर्ण हल्लापित केले. तेव्हा झारने काडून टाकण्यापूर्वी कॅंपीने राजीनामा दिला व तो जेनेवा येथे १८९२ मध्ये जाऊन राहिला.

पुढे ग्रीक लोकांनी तुर्कांशी युद्ध करून आपले स्वातंत्र्य मिळविले व रिपब्लिक स्थापन करून १८९७ एप्रिल १९ रोजी प्रेसिडेंटच्या जागी कॅंपीची निवड केली ग्रीसमध्ये त्यावेळी रशियन पक्ष प्रबल होता. कॅंपीने ती जागा पत्करली. नंतर पहिल्या निकोलस झारची त्याने भेट घेऊन राज्यकारभारातील धारेबाबद्दल त्याची तडा घेतली. नंतर इतर युरोपीय दरबाराना भेटी देऊन त्याची सहाय्यभूति नंपादन करून तो इंग्लंडला गेला. तो परत आला त्यावेळी देशात मयकर अडचणी उत्पन्न झाल्या खनिन्यात पैसा नव्हता, बहुतेक लोक रानटी, अडणी आणि त्यात नूतन विजयमदाने शेफारलेले होते. शिवाय ग्रीसचा बन्न इना-हिसपारा हा मोरियामध्ये सैन्य तळ देऊन बसलेला होताच. कॅंपीची सर्व मदार स्वतःच्या बुद्धिमत्तेवर व रशियाच्या मदतीवर होती, पण तो पिढांगड जेरारच पडला. शिवाय तो 'हम करेसे कायदा' अशा अधि-कारावर वाटला असल्यासुळे सर्वसामान्य प्रजाजनाबद्दली बसलेला त्याच्या अर्मा नव्हती.

त्यासुळे त्या अवदांड परंतु स्वराज्यीयसुल ग्रीक लोकांवर राज्य करण्यास तो फारसा लयक नव्हता. बरीहि त्यांनी त्याचा योग्य अज्ञाच सन्मान ठेवला. त्यासुळे प्रथ-मार्मी कॅंपीचा कारकीर्द उत्तम यशस्वी झाली. त्याने हि चिसुफण्या पण स्वतंत्र अज्ञा या ग्रीक राज्याच्या इश्वरीत धरून न पोचले अज्ञा वाग्धानेच परराष्ट्राशी वाणूक ठेविली. व ग्रीसच्या राज्याची मर्यादा जाडुनित करण्याचे इतरांचे सर्व डाय हाणून पाडले. परंतु जंतस्य बंडाला मोडून सातता राखण्याचे काम त्याने रशियाच्या मदतीने चालविले होते, ते धोरणच अखेर त्याच्या सत्तानाशास कारण झाले. राज्य-कातीच्या काळी ज्या आशीक्षित पण एभसत सरदारांनी तरवार गाजविली होती त्यांनी पारितोषिक म्हणून कॅंपीने, प्रथम त्याचा राज्यकारभारी मंडळात समाविण करून त्यात समाजाच्या जागा दिल्या होत्या. परंतु लवकरच त्याच्या जागा न्याने सुशिक्षित व लयक ग्रीक लोकांच्या नेमणुका केल्या. अर्थात या छत्राने ते लोक विथरले. शिवाय कॅंपीच्या युरोपीय धाडाच्या वाणुकीने, त्याच्या रशियन गुणिचामसुळे, व व त्याने आपल्या माळवंदास मोठात्या बटत्या दिल्यासुळे त्याचा कॅंबोर्मा भवकला. त्यांनी त्याच्या विरुद्ध जाहीर बंट उभारले. तेव्हा बंट मोडण्याकरिता त्याने रशियाची मदत

बोलावली. त्यामुळे प्रकरण ज्यास्तच चिडोस गेले. मादना येथे घेवोवी नांवाच्या प्रसिद्ध वीराने बंडाळी माजविली; परंतु लवकरच रशियन सरकारने त्याला कैद केले; तेव्हां तो सनेटासहि राजा झाला. पण कॅम्ब्रॉने चिडून रागांनी त्याची मुलाखत केंथ्यांचे नाकारले। खरोखर पाहिले तर कॅम्ब्रॉने मार्गाल स्वातंत्र्ययुद्धांत पळभरहि हातांत शस्त्र धरले नव्हते. पण प्रेसिडेण्टचा उच्च अधिकार मात्र त्याच्या देवभक्ताने व आपल्या जुन्या दोस्तांवर तो गभर्णू लागला. त्यामुळे अपमानाने त्या वृद्ध व अभिमानी सरदारा (पेट्रोव्हॉ)चे डोकें कोथाने फिटून गेले; व परत कैदित जाता जाता आपला पुत्र जॉन व गैबू कॉन्स्टॅन्टिन यांना त्याने इपारा दिला. त्याचरोबर इपण्याच दिवशी (१८२१ आक्टोबर ता. ९) नियाप्रमाणे कॅम्ब्रॉ चर्चमध्यं जात असतां त्यावर कॉन्स्टॅन्टिनने गोळी झाडली व तो खाली पडतांच जॉनने उरांत खंजीर खुपतून त्याचा प्राण घेतला.

कपोक—ह्यास लॅटिनमध्ये एरिओडोनडॉन, इंग्रजीत सिस्क कॉडन, फेस्कृतमध्ये श्यामलि, मराठीत पांडरी सावरी इत्यादि नांवे आहेत. हे मध्यम आकाराचे झाड असते. परंतु कधी कधी फार उंच झालेले झाडेहि पश्चिम व दक्षिण हिंदुस्थानाचा काही भाग व ब्रह्मदेश या ठिकाणी आढळतात. खेज्यांच्या व देवळांच्या समांवेती ही झाडे वराने लावलेली आढळतात.

कटिमांवरिहून हे झाड निराळ्या जातीचे आहे. परंतु जसा सावरीच्या झाडापासून मऊ कापूस निघतो तसाच या झाडाच्या फळांतूनहि निघतो.

यांचा फुले मळकट पांढऱ्या रंगाची असून तांबरीच्या फुलांपेक्षा लहान असतात. हे झाड एतद्देशीय नसले तरी निदान फार प्राचीनकाली याची लागवड येथे झाली असावी असे दिसते. ही झाडे मलबारमध्ये सर्व ठिकाणी आढळतात. जनेवारी व फेब्रुवारी महिन्यांत यांना फळे येतात. शिलोन, दक्षिणअमेरिका, वेस्ट इंडीज आणि आफ्रिकेचा उष्ण कटिबंधातील प्रदेश इतक्या ठिकाणी ही झाडे होतात.

कपोकचे गुणधर्म—या झाडाच्या सालीतून निघणारा गोंद औषधी असतो. याच्या बियांपासून शेंकडा १८ या प्रमाणांत सरकांच्या तेलासारखे तेल निघते; व डेप गुरांना खवयास फार चांगली असते. हालडमध्ये हे तेल खातात व सायब करण्याकरिता उपयोगांत आणतात. खेज्यां करण्याकरिता या झाडाच्या लांकडाचा उपयोग होतो. या झाडाच्या फळांतून निघणाऱ्या रेणुमासारख्या मऊ पांढऱ्या कापसामुळे ह्या झाडास महत्त्व आले आहे.

या कापसाचा उपयोग गिरया, कोच वगैरे भरण्याकडे करतात. याचे सतू आणूड असल्यामुळे कापडाकडे याचा उपयोग होऊं शकत नाही. हल्ली ह्या कापूस स्थितित्यापक असल्यामुळे मुख्यत्वेकरून गाद्या, गिरया वगैरे सरंजामी मालाकडे याचा युरोपमध्ये उपयोग होतो. याचा वेदांतून याची

वरीच निगत होते. इ. स. १९०१ मध्ये ७४,१२३ गांठी वाहेर गेल्या. इ. स. १९१४-१५ साली फलकता व मुंबई बंदरतून २५,००० पींड किमतीचा १६,००० हॅड्रिडेट कापूस परदेशी गेला. इंग्लंड व इटलीकडे मुख्यत्वेकरून या कापसाची निगत होते.

श्रान्तमधील बोडों येथे उज्याताविरोधक बुरगुस (फ्ल्ट) करण्याकडे या कापसाचा उपयोग करतात. “कपोक तप्राय” नांवाची लंडन येथील कंपनी या कापसापासून गळवतांतील पाण्यांत तरंगणारे पटे तयार करते. ह्या कापूस दाबून त्याचे गट्टे परदेशी जातात.

उपयो ग.—ह्या झाडाच्या लाकडाचा रंग चामडे रंगविण्यास उपयोगी पडतो. ह्या झाडाच्या सालीचे तांबूस रंगाचे हळक्या प्रतीचे तंतू काढतात. व त्याचे दोर व कागद तयार करतात. या झाडाच्या बियांभांवती असणारे तंतू जास्त महत्त्वाचे आहेत म्हणून त्यास मागणीहि वरीच आहे. बियापासून तेल निघते ते लालभडक किंवा गडद उदी रंगाचे असून स्वच्छ असते. कपोकाचे लांकूड पांखळून होडगोहि करतात.

कॅम्ब्रीव्ही(१८२१-१८९९)—ह्याचे सर्व नाव काउंट व्हॉल् कॅम्ब्रीव्हीची कॅम्ब्रेजला मॅटिक्विकोली जॉन लिओ. ह्या जर्मनीतील प्रसिद्ध वीर व मुरखी होता. ह्याचा जन्म १८२१ च्या फ्रेव्जारीच्या २४ व्या तारखेस शार्लोट्टेवर्ग येथे झाला. ह्याचे शिक्षण बर्लिन येथे झाले व इ. स. १८४९ साली त्याने आपले नाव लष्करांत दाखल केले. एक दोग प्रसंगी याने आपली लष्करी कुशलता प्रकट केल्यावर इ. स. १८८३ साली ह्या आरमाराचा मुख्य झाला. इ. स. १८८८ साली ह्याने त्या जागेचा राजीनमा दिला. आपल्या मागे मुख्य मंत्री याची जागा कॅम्ब्रीव्ही यास त्याच्या सुल्टईपणा-मुळे मिळेल असे विस्मार्कला वाटत होते. इ. स. १८९० साली ह्या मुख्य मंत्री झाला. त्यानेली ह्या फारसा लोकप्रसिद्ध नसल्याने लोकांना जरा चमत्कारिक वाटले. तथापि याने आपल्या बुद्धिमतेने सर्व कामाची माहिती ताबडतोब करून घेतली. आफ्रिकेतील वसाहतींवरवी इंग्रज व जर्मन यांच्यामध्ये जेव्हां तंटा उत्पन्न झाला त्यावेळी कॅम्ब्रीव्ही याने तो समोषकाराने (विस्मार्कच्या विरुद्ध) मिटविला. इ. सन १८९० च्या मेमध्ये आस्ट्रिया व रमानिया यांच्याद्वारां तह करून याने वादशाहाची श्वासकी मिळविली खरी, तथापि त्यामुळे शेतकरी वर्गाची मने त्याच्या विरुद्ध झाली. इ. स. १८९४ साली गुलेंचर्ग व कॅम्ब्रीव्ही यांच्यामध्ये कायद्यांच्या सुधारणेसंबंधी विटुट आले व त्यामुळे वादशाहाने दोघांसहि बडतर्फ केले. कॅम्ब्रीव्ही पदच्युत होण्यास विरोधतः शेतकरीवर्गच कारणीभूत झाला. याने परदेशी राजकारण व व्यापारी शौर्य चांगले सांभाळले व देशाचा फायदा केला. ह्या ज्ञानन्म स्वविवाहित असून याने

आपल्या आयुष्याचे शेवटचे विवस एकाचवासात काढले व तो इ. स. १८९९ त ६८ वर्षांचा होऊन मरण पावला.

कफ—हा शरीरातील तीन दोषांपैकी एक दोष आहे (दोषासंबंधी विशेष माहितीकरिता 'त्रिदोष' शब्द पहा). पृथ्वी व आप या महाभूतापासून जिवन्त शरीरांत जे द्रव्य उत्पन्न झाले आहे तो सर्व कफच आहे असा वैद्यशास्त्राचा सिद्धांत आहे. मनुष्याच्या शरीरात ते पार्थिव असल्यामुळे पृथ्वी व आप ही तत्वे इतर तत्वापेक्षा जास्त आहेत म्हणून कफरूप द्रव्य इतर दोषांच्या द्रव्यापेक्षा जास्त आहे. पृथ्वी व आप यांचे वायुजगात जे कार्य दृष्टीस पडते तेच कार्य कफाचे आहे. शरीरात स्थिचे आगणें, ते स्निग्ध राखणें, शरीराचे साचे एकमेकापासून वेगळे न होऊं देणें, शरीर थंड राखणे (पिताच्या उष्णतेमुळे जी उष्णता त्रासदायक होते ती कफामुळे कमी होते) क्षमा, व इत्यादि मनाचे गुण असणें या सर्व गौडी कफामुळे होऊन शरीराचें रक्षण होतें. स्निग्ध, थंड, जड, मंद, गुळगुळीत व बुळुळीत या गुणाचे कफरूप द्रव्य आहे (म्हणजे कफाचे हे गुण आहेत) कफ हा सर्व शरीरभर पसरलेला असला तरी आमाशय, ऊर, कंठ, डोकें, क्लोम, शरीराचीं पर्वे (लहानमोटें साधे), रसधातू, मेद, प्राण व जिह्वा या ठिकाणीं तो जास्त प्रमाणात असतो. ऊर, जिह्वा, डोकें, आमाशय व साधे याठिकाणीं असलेल्या कफाच्या विशिष्ट कार्यावरून त्याचे मुख्य पाच प्रकार मानतात.

पोटातील (आमाशयातील) कफ उदकगुणाचा असल्यानें गोड व थंड असतो. पोटात जें अन्न जति त्यात कफ मिसळला ह्मणजे त्याच्या द्रवणामुळे तें अन्न मज्ज होऊन विरघळते. कफाच्या द्रवणें अन्नाचे घन भाग वेगवेगळे होतात व तसे झाले ह्मणजे अन्नाचा रस होण्यास (अन्नपचनास) मदत होते. अन्नमध्मं आमाशयात मिसळणारा हा कफ अन्नसावरोवर शरीराच्या सर्व भागात जाऊन वरसागितलेल्या कफाच्या त्या त्या स्थानात जातो त्यामुळे त्या त्या स्थानातील कफाचे प्रमाण कमी होत नाही (शरीर हें अतरंगीच्या दाहक शक्तीमुळे नेहमीं जळत आहे त्यामुळे तें प्रतिक्षणीं क्षिप्त आहे ती क्षीन अन्नरसाने भरून निघते अर्थात कफाची जीन अन्नरसातील कफ भक्षण फाडतो). या आमाशयातील कफास (अन्नाचे छेदन करतो म्हणून) छेदक कफ म्हणतात.

उरगत असलेल्या कफानें मानेच्या खालील भागाचे मणके व दोन बाहू हे एकमेकास जोडल्यामुळे जें त्रिभू(तीन हाडया साधे) होतें, त्यास हालचाल करण्याचें सामर्थ्य येतें व त्या कफामुळेच ते साधे एकमेकास जुळून रहातात उरतील कफानें दुसरें कार्य हृदयास शक्ती देण्याचे आहे स्वच्छ अन्नसावरोवर उरतील कफ हृदयात जाऊन हृदयाला आपले काम करण्यास समर्थ करितो हृदयाचें जगचेनागी

रहाणें हेंहे उर.स्य कफावरच अवलंबून आहे. हा कफात अवलंबक कफ असें म्हणतात

जीभ व कंठ यात असलेल्या कफामुळेच नव समजते. यास बोधक (रसबोधनात) कफ म्हणतात.

बोक्यात (कवचीचे आत) जो कफ आहे त्याचें काम इंद्रियाना (प्राण, रक्त, नेत्र,) स्निग्ध ठेवण्याचें व त्यास प्रसन्न राखण्याचें आहे व यामुळेच त्यास तर्पक (तर्पणात्) कफ म्हणतात

शरीराच्या लहानमोठ्या साच्यात जो कफ आहे त्याचाहि उपयोग आहे. वंगणामुळे गाडीचीं चाके व कणा न क्षिप्तता सुरक्षित रहातात त्याप्रमाणें साच्यातील कफ साच्याना एकमेकावर घासून क्षिप्त देत नाही व आपल्या चिकट गुणामुळे साधे एकमेकापासून वेगळे होऊं देत नाही. या जोडण्याना गुणामुळे त्यास श्लेष्मक कफ म्हणतात.

वर लिहिल्याप्रमाणे कफाचीं कार्ये जेव्हा तीं अविच्छिन्न (समप्रमाणात) असतां त्यावेळीं होतात. परंतु तीं विकार पावला म्हणजे तीं कार्ये व्यवस्थित होत नाहीत. विच्छिन्न कफाचे दोन प्रकार आहेत. एक वाढलेला व दुसरा कमी झालेला. वाढलेला कफ दुसऱ्या दोषाच्या स्थानात जाऊन तेथे त्रास देऊं लागला म्हणजेच कफाचे व्याधी होतात ते अर्थात—तृप्ति म्हणजे जेवण नैर्वास वाटणे, श्वापड, निद्राधिक्य, स्तैमित्य (आगाला ओळें फडकें गुंडाळल्यासारखें वाटणें), अंग जड होणे, आळस, तोंडाची चव गोड असणे, तोंडाचा पाणी सुणणे, तोंडातून चिकट पदार्थ वाहारे येणें, मळ (मलास्रपात) साचणें, शांति कमी वाटणें, हृदय जड वाटणे, घशात चिकटा येणें सर्व शिराना कफाचा लेप होणे, गालगुंडे, अतिस्थूलपणा, अग्निमाद्य, शरीर पाडरे दिसणे, लघवी मळ, डोळे, हों पाडरी होणे, हे विकार होतात पाडरेपणा, जडपणा, स्निग्धता, थडपणा, स्तभ (ताडणें), स्पर्श न समजणे, मद्दपणा, बुळुळीतपणा हीं लक्षणे जेथें दिसतात तो विकार कफाचा समजावा शरीराचे ज्या ज्या ठिकाणी कफाचा विकार झाला असेल त्या त्या ठिकाणी वरील सामान्य लक्षण होतात ताप, अतिसार, इत्यादि विकारात वरील लक्षण झालीं म्हणजे त्या विकारास कफज्वर, कफातिसार इत्यादि नावे देतात

बहुतकरून सर्व कफाचे विकारावर ओकारीचे औषध हें श्रेष्ठ समजले जातें, कारण वर लिहिल्याप्रमाणे आमाशयातील कफ सर्व कफस्थानात जाऊन त्यास घडविता म्हणून आमाशयातील कफ ओकारीच्या औषधाने वाहारे काढून टाकला म्हणजे इतर ठिकाणाचा कफ पुरवठ्याच्या अभावार्थी आपोक्षप कमी होतो शोथणें, रेंचन, व्यायाम, तिखट, कडू, व तुरट रसाचे सेवन, तीक्ष्ण, उष्ण, व तक्ष, गुणाचे पदार्थ साधे इत्यादिकांनी कफविकार बरे होतात [चरक, वाग्भट वेगरे]

कवंच.—देवकारण्यातील एक असुर. विधावसु गंधर्वांसि स्थूलशिरा कृपीचा अपमान केल्यासुद्धे ही योनी प्राप्त झाली होती. याचें सुख इंद्राच्या वज्रप्रहारानें उदरांत गेलें होतें, म्हणून याचें क्लेशरिद्रिय स्पष्ट नव्हतें. तथापि याचा निवाह झाला पाहिजे म्हणून धुधानिवारणार्थ भक्ष्य मिळविण्यासाठीं यास तुझे भोजनप्रमाण लांबीने हात होतील, व त्यांत सांपडेल तें तुझें भक्ष्य होईल असा इंद्रानें वर दिला होता. एकदां देवकारण्यांतून रामलक्ष्मण सीतेचा क्रोध करीत बालेल असता याच्या कवेंत सापडले, तेव्हा रामचंद्र याचे हात डेदण्यास उद्वुक्त झाले. त्यावरून उभयदातांचें वरंच आपण होऊन रामानें याचे वाहू छेदिले व यास गतप्राण केले, इतक्यांत त्या कलेवरतून एक दिव्य पुष्प निघाला व त्यानं रामाची स्तुति केळी व सीताहृद्येच्या मार्गें सांगितल्यावर स्वर्गास गमन केले (भार० वन० अ० २७९, वा० रा० अर० स० ६९-७३).

कैवर्ता हा का—मुंबई जिल्हा. सिंधप्रांत लारखाना जिल्हा तांल एक तालुका. उत्तर अक्षांश २७° १९' ते २७° ५२' व पूर्व रेखांश ६७° १४' ते ६८° १०'. क्षेत्रफळ ६२६ चौरस मैल. यापैकी सुमारे ६ जहागीर आहे. लोकसंख्या (१९११) २१७११. कैवर्त हें मुख्य ठिकाण असून इतर ९४ खेडी आहेत. जमीनमहसूल (इ. स. १९०३) ३.६ लाख रुपये. पर नांवाच्या कालव्यावर हा तालुका अवलंबून आहे. भाताचें पं.क येथें चांगलें येतें.

गा व.—मुंबई. सिंधप्रांत. लारखाना जिल्हा. कैवर्त-तालुक्याचें हें मुख्य ठिकाण असून लारखाना गांवच्या उत्तरेत १२ मैलांवर आहे. उत्तर अक्षांश २७° ३६' व पूर्व रेखांश ६८° ३'. लोकसंख्या सुमारे ५००० इ. स. १८६२ सालीं तेथें म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. तिचे उत्पन्न १७,००० रुपये होतें. इ. स. १८४९ सालीं हा गांव वल्क्यां लोकानां छटका होता.

कवीर.—हिंदुस्थानांतल एक संत व धर्मसुधारक. याच्या जन्माविषयी बऱ्याच विसेषत कथा आहेत. डॉ. भांडारकर कविराविषयी पुढील माहिती देतात (वैष्णविसिद्धांत, ऐतिहासिक अर्थ मावजर रिजिडियस सिस्टिम). हा एक श्रावण विषयेचा मुल्गा असून स्वतःच्या अग्र्याचा वचव करण्याकरितां तिनें त्यास जन्मतासणीचा कावां येथील " लहर " तल्याजवळ सोडून दिलें. निरु नांवाचा एक मुसलमान साजी आपल्या दोमा नांवाच्या वायकोसह त्या रस्त्यानें चालला होता. त्यानं त्या अर्भकास पाहिलें व आपल्या घरां नेलें. या दोघांनीं कवीराचे पालणपोषण करून त्यास वाढविलें. कवीर मोठा झाल्यावर तो सळ्याचा धंदा करूं लागला. त्याचा हिंदुधर्माकडे कळ असल्यासुद्धे रामानंदास आपला गुरु करावा अशी त्याच्या मनांत कल्पना आली. पण आपण मुसलमान असल्यासुद्धे तो आपणास शिष्य करणार नाहीं असें चाटण्यावरून त्यानं एक युक्ति

लढविली. रामानंद दररोज पहाटे गंगास्नानास जात असे असें पाहून कवीर एके दिवशीं चांटावर निजला. रामानंदाचा चाळतां चाळतां त्याच्यावर पाय पडला तेव्हां " राम राम " असे उद्गार रामानंदाच्या तोंडांतून निघाले; तेव्हां हाच आपणास रामानंदांनं गुरुमंत्र दिला व आपण त्याचे शिष्य झालो असें समजून कवीर उठला. दुसरी हकीकत अशी सांगतात कीं, रामानंदाचा पाय पडतासणीच कवीर उठला व मोठ्यापणें रडूं लागला तेव्हां रामानंदांनं त्यास उगीं राहावयास सांगून " राम राम " म्हणायला सांगितलें. आपणास रामानंदांनं आपला शिष्य केलें असे समजून कवीरानें ईश्वरोपासनेचा आपला कस चाडू ठेऊन आपण रामानंदाचे शिष्य आहोत असें तो सर्वांना सांगत घुटला. तेव्हा काहीं हिंदू रामानंदाकडे गेले व कवीरास गुरुमंत्र दिला किंवा काय असें त्यांना त्यास विचारलें. तेव्हा कवीरास बोलावून " मी तुला केवळ गुरुमंत्र दिला " असें रामानंदांनं त्यास विचारलें.

कवीरानें घाटावर बघलेल्या हकीकत सांगितली तेव्हा रामानंदास सर्व आठवले व त्याने त्यास आलिंगन दिलें. त्या वेळेपासून कवीर विद्यार्थिपणें आपल्या गुरुच्या मठात जाऊन पंडिताशां होण्याचा वादविवादात भाग घेत असे. कवीर काहीं काळ माणिकपुर येथें राहिला असे त्याच्या " रसगी " त म्हटलें आहे. तेथें त्यास शेक तशी व एकत्रित पीर यांची किरती ऐकूं आली. त्याची संभ्रमण कवीरानें ऐकली व त्याच्या उपदेशाचा निषेध करून तो त्यास म्हणाला " शेकहो, हुम्मी माझें ऐका; पीर उजळें उघडून सर्व वस्तूंची उत्पत्ति व रच याजवळें लक्ष घा. " या पंथाच्या एका ध्यात शेल तशी हा कवीराचा शत्रु व शिकंदर लोदीचा पीर किंवा धर्मगुरु होता असें म्हटलें आहे. तकीच्या सामण्यावरून शिकंदरानें कवीराचा छळ करून त्याचा नास करण्याचे पुढळ उपाय योजले. परंतु दैवी चमत्कारासुद्धे कवीर मृत्यूच्या दाहंतून बाचला व शेवटी शिकंदरानें त्याचा समेत होऊन शिकंदरानें त्यास आपल्या कृपाघनाखातीं घेतलें.

कवीर मगहर येथे निधन पावला. त्याच्या शवाची पुढें कवी कांठ लघावी घावळ हिंदुसमुलमानास तेंदा लागला. कवीराचें शव वज्रानें झाळलें होतें, त्यावरचें वज्रावरण काडून पाहतात तों शव नसून त्या ठिकाणां फुलें होतों. त्यापैकीं मुसलमानांनां अर्धी फुलें वेळून तां मगहर येथें पुरलें व त्यांच्यावर एक कवर बांधली; चाफांचीं अर्धी फुलें हिंदूंनीं काडीस नेलें व त्यांचें दहन केले. कवीराच्या वायफोचें नांव " लोई " असून कमाळ (मुलगा) व कमाळी (कन्या) अशीं त्यास दोन अपत्यें होती; पण ह्यां त्यास कवीं शालें यावळ अदभुत गोष्टी सांगतात.

वरील हकीकतींत ऐतिहासिक सत्याचा भाग किती व काल्पनिक भाग किती हें ठरविणें कठिण आहे. तथापि तो प्रथम मुसलमान साजी होता येवढी गोष्ट खरी समजून चालण्यास हरकत नाहीं. त्याचप्रमाणें शेखतकी हा कवीराचा

होता व शिकंदरलोदीच्या वेळी कवीर होऊन गेला याहि गोष्टी खऱ्या मानण्यास हरकत नाही. कवीर हा रामानंदाचा शिष्य होता किंवा नाही हा सात्र प्रश्न आहे. मि. वेल्सकॉट म्हणतो की, तो "पूज्य" मुसलमान पंथाचा असणे शक्य नाही; पण त्याच्या ग्रंथात हिंदूच्या धार्मिक वाङ्मयातील सर्व व त्याच्या चालीरीति यांच्याशी इतका पूर्ण परिचय आढळून येतो की मुसलमानांनी धर्मतत्त्वे त्याच्या मुळाशी आहेत असे कशावरूनहि दिसत नाही. तर उलट शुद्ध हिंदू धर्माचीच तत्त्वे मुळाशी दिसतात. तथापि कवीर हा चाणेदार व न नमणारा असा (धार्मिक) सुधारक असून तो पंडित, आपल्या वर्णाचा टेभा मिरणारे ब्राह्मण व निरनिश्चया पंथाचे आचार्य या सर्वांवर अभिशापाची लावली वाढी यावरून मुसलमानांनी वर्णाच्या त्यावर पगडा बसला होता असे दिसते.

निरनिराळ्या ग्रंथकारांनी कवीराचा जन्मकाल व निधनकाल हे दोन्ही निरनिराळे दिले असून त्याचा नेळ पसत नाही वेल्सकॉट म्हणतो तो इ. स. १४४० ते १५१८ म्हणजे ७८ वर्षे जगला. मेकॉलिफ म्हणतो वि. सं. १८५५ म्हणजे इ. स. १२९८ पासून इ. स. १५१८ पर्यंत म्हणजे ११९ वर्षे (पाच महिने, २० दिवस) तो जगला. एके ठिकाणी टीपेत शक १२७० म्हणजे इ. स. १४९८ हा त्याचा निधनकाल असल्याबद्दल त्याने गूळ ग्रंथाचा आधार दिखविला आहे. शिकंदरलोदी इ. स. १४८८ पासून इ. स. १५१७ पर्यंत दिल्लीच्या तक्षावर होता. याच्याशी इ. स. १४४८ हा कवीराचा निधनकाल जुळत नाही; तेव्हा तो त्याच्य होय. रामानन्द इ. स. १२९८ साली जन्मला व इ. स. १४९१ साली वारला असे सांगतात, तेव्हा वेल्सकॉटने ठरविलेला काळ बरोबर आहे असे समजल्यास कवीर रामानंदाचा शिष्य असणे शक्य नाही. मेकॉलिफने दिलेला काळ सरा धरून चालले तर तो रामानंदाचा शिष्य असणे संभवनीय आहे. कारण यावरून रामानंदाच्या निधनकाली कवीराचे वय १३ निघते, व हे वर कवीराविषयी ज्या दंतकथा सांगितल्या आहेत त्यातील वर्णनाशी जुळते. दोषाहि ग्रंथकारांनी इ. स. १५१८ हा जो कवीराचा निधनकाल ठरविला आहे. तो बरोबर समजून चालण्यास हरकत नाही. पण मेकॉलिफने ठरविलेला जन्मकाल बरोबर समजण्यास कवीर ११९ वर्षे जगला असे समजावे लागते. रामानंदेहि ११३ वर्षे जगला! हे दोषेहि इतके दीर्घायुची होते किंवा काय हा एक प्रश्न आहे. तथापि अधिक सबळ पुराव्याच्या अभावी मागे सांगितलेला रामानंदाचा काळ व मेकॉलिफने ठरविलेला कवीराचा काळ हे तात्पुरते बरोबर समजण्यास हरकत नाही व कवीर रामानंदाचा शिष्य होता असेहि मानण्यास हरकत नाही. तथापि केवळ १३ वर्षांचा अस्ताना पंडितता होण्याचा आपल्या गुरुच्या वादविवादात तो भाग घेत असे हे शक्य नाही. कवीराच्या ग्रंथात (डॅ. भाण्डार-

कर यांनी जेवढे पाहिले आणि तेवढ्यात तरी निदान) रामानंदाचे नाव कोठेहि आढळत नाही. तथापि ईश्वरास राम या नावाने संबोधणे, जीवात्मा व राम यांचा परस्परसंबंध, ईश्वर विदेही किंवा निर्गुण आहे या मतांचे रचन करणे वगैरे गोष्टी रामानंदाच्या मतातूनच घेतल्या असल्या पाहिजेत.

कवीराची मते व त्याचा प्रभाव—मुसलमान व हिंदू या परस्परविरुद्ध अशा दोग वर्गांवर परिणाम करणारी कवीराची मते होती यात शंका नाही. संबंध हिंदूस्थानातच त्याचे अनुयायी दहा लाखपर्यंत असतील. शीख धर्मसंस्थापक ज्ञानक यांचेहि आपला पंथ कवीराच्या शिष्यवर्णयानला काहीसा तयार केला (आदिग्रंथ पहा). वादूपती, लखदासी, सदानामी, काबा लाली, सध, खरणदासी, विनारायणी, गरीबदासी व रामसनेही हे पंथ कवीराच्या उपदेशासुद्धे व त्यांनी घालून दिलेल्या धड्यातून निघाले आहेत. कवीर हा हिंदू की, मुसलमान हेंच समजत नाही; कारण दोन्ही धर्माविरुद्ध तो बोलतो. जातिभेद, संन्यास, उपास्तापास, दानधर्म व वेदात या हिंदू धर्मातील प्रधान गैरींना तो मानत नाही. वेदाताला तो शिष्या देतो याने कारण त्याची अविश्वसता असली. हिंदू देवकुलाच्या कल्पनेचा तो अत्यंत तिरस्कार करतो. तो भक्तिमार्गाचा पुरस्कार करी. ब्राह्मणी व इस्लामी धर्मातील गहन विचार, मोठमोठे आचार व गूढ वाद याविरुद्ध भोळ्याभावधया लोकांच्या बंडांचे कवीर हे एक उदाहरण म्हणता येईल. तो म्हणत असे की, जर ईश्वराला हुंता करणे आवश्यक असे तर त्याने हुंता केलेली माणसेच निर्माण केली असती. जर हुंता केलेयाने एखाद्या पुरंद मुसलमान होऊ शकतो तर ख्रिष्टाच्या वाक्यांत काय! हृदय जर निष्कपट नाही तर माळ्य जोरते, स्नान करणे, यात्रेला जाणे वगैरे गोष्टी काय कामाच्या! जर जानवे घालून पुरंद ब्राह्मण बनतो तर ख्रिष्टांनी काय घालावे! सर्व धर्मातील ईश्वर एकच आहे. अनेक देवांस भजणे सुकीर्ण आहे. धर्मग्रंथ महत्त्वाचे आहेत पण त्यांना डोक्यावर चढविण्यांत अर्थ नाही.

कवीरांनी सृष्ट्युत्पत्तीचे वर्णन दिले आहे ते असे—
 "रामतेजात सर्व जीवांचे मिळून झालेले एक सूक्ष्म स्वरूपात असलेले द्रव्य होते. ते द्रव्य रामतेजाचे प्रकटित झाले. नंतर श्री स्वरूपात वासना प्रगट झाली. तिला गायत्री व " शब्द " म्हणू लागले व तिच्यापासून सृष्ट्युत्पत्तीस सुरवात झाली" म्हणजे "ईश्वराच्या सूक्ष्म इच्छेने स्वरूपात असलेल्या जीवाची उरपाची झाली अंगर त्याचा विकास झाला व ही ईश्वरी इच्छा शब्दस्वरूपात प्रगट झाली" अशी कवीराची कल्पना आहे. याचा अर्थ असा की ईश्वर हा जगताचे उपादान कारण नसून तो एक अगदी निराळा सूक्ष्म पदार्थ आहे. उपादीपदात एकाचीच अनेक रूपे झाली असे जे म्हटले आहे ते एक 'सर्व' द्वेष; साक्षात् ईश्वर नव्हे

धानरत्न कवीराचें मत अद्वैतपर नसून द्वैतपर आहे. एकाच कारणापासून सर्व जीव निर्माण झाले, तेव्हां जातिभेद अमर वर्णभेद ह्या मागाहून रचलेल्या काल्पनिक अमर खोट्या गोष्टी होत असें कवीराचें मत होतें. तेव्हां श्रमिरुद्ध कवीर होता. कवीराच्या शिकवणीत हिस्तीधर्मची उदाहि कांहींना दितते. (उदा. सर जॉर्ज मिअर्सन, जे. आर. ए. पृ. १९१८).

कवीराचा सर्व उपदेश तोंडीच असे. तथापि त्याने कांहीं ग्रंथ रचल्याचे त्याचे भक्त सांगतात. कवीर व त्याचे भक्त यांच्या नांवावर मोडणारे ग्रंथ पुढील होतः—

सुखनिमान, गोरखनाथाच्या गोष्टी, कवीरपानी, बालखत्री रामायणी, रामानंदाच्या गोष्टी, आनंदसागर, शब्दावली, मंगल, वसंत, होळी, रेवना, झुलना, कहरा, हिंदोल, वारामास, चांकरत, चौतीसा, अलेफनामा, रमैणी, वींगक, आगमवाणी, ज्ञानसागर, कवीरगीता, व कवीरभासु-प्रकाश. याशिवाय कांहीं हस्तलिखित ग्रंथहि आहेत.

कवीराची पद्यरचना.—कवीराचे दोहोरे प्रख्यात आहेत. तशांच त्याने केलेली पर्येहि पुष्कळांच्या परिचयाची आहेत. पण ही सर्व रचना स्फुट आहे. भाषा हिंदी असून सरळ व सोपी आहे. त्याची कवित्वशाक्ति चांगली स्फूर्तिदायक व हृदयंगम आहे. तुकारामाच्या अभंगांप्रमाणे कवीराचे दोहोरेहि म्हणाने सारखे सर्वांच्या तोंडां असतात. तुकारामाच्या नांवावर ज्याप्रमाणे 'तुका म्हणे' असे शेट्यां वाळून पुष्कळसे अभंग मागाहून वळपून दिले आहेत त्याचप्रमाणे 'कहत कवीरा' असे म्हणून दोहोरे रचण्यांत आले आहेत. तेव्हां खरे व खोटे ओळखणे कठीण पडतें. 'कवीराचीं पदे' म्हणून जें पुस्तक मिळतें त्यांतलें भाषा वरीच मराठी वळणाची दिसेत.

कवीरपंथी.—इतर पंथांतल्याप्रमाणे या पंथांतहि वरेच पोचवर्ग आहेत. कवीराच्या सुसुलमान अनुयायांचे मुख्य स्थान गोरखपुराजवळील मगहर गांवां आहे. हे आपल्या हिंदु गुरुवंचूपासून तुटक राहतात. हिंदु अनुयायांत दोन मुख्य वर्ग आहेत. मगहर येथील हिंदुपोट धर्मातील मुख्य पीढीची केवळ एक शाखा आहे. मगहर येथील पहिल्या हिंदु महंत १०६४ त नेमला अशी एक माहिती मिळते. दुसरे पीढे मध्य प्रांतांत छत्तीसगड येथे आहे. धर्मदास नांवाच्या एका वाण्याने तें स्थापिले. हिंदु धर्मातील इतर अनेक पंथांत गंगा सुधारणा होत आहेत. तसा यांतहि विभक्तपणा व संस्कारविधि या दृष्टीने फेरवदल होतोसा दिसतो. कवीर जरी जातिभेदाविरुद्ध होता तरी 'अर्वाचीन कवीरपंथांनां' हीन वर्णांचे लोक आपल्यांत घेऊं नयेत, त्यांनी आपल्याप्रमाणें गळ्यांत तुळ्यांच्या माळ घालूं नयेत असें वाटतें. ब्राह्मण कवीरपंथी माळ घालून शिव या जातवें घालितात. जेनें सुद्धां गळ्यांत माळ घालावी पण ती लम्बपूर्वी घालूं नये; व नवऱ्याचा जो गुरु असेल तोच आपला गुरु करूं नये; कारण एकाच गुरुचे शिष्य वंशुभमिनी म्हणून समजतात. यांचा

दीक्षाविधि योळ असतो. त्यावेळीं मुख्य महंताच्या पायाचें तीर्थ व एक निळाचें पान ग्रहण करावें लागतें. पानावर ईश्वराचें गुप्त नांव लिहिलेंलें असून, त्याला 'पर्वाण' किंवा पर्याचा म्हणतात व तो कवीराचा देह असतो असें मानितात. दीक्षाविधींत मुख्य गोष्ट म्हणजे गुप्त मंत्र देण्याची होय. धर्मदास पोटापंथांत अनेक मंत्र अवतात व दीक्षाविधीहि पुष्कळ निराळ्य असतो. प्रत्येक रविवारी व चांद्रमासाच्या शेवटच्या तिथीला दिवसा उपवास करून, संध्याकाळीं धार्मिक भोजनाचा समांरंभ करतात. त्यावेळीं ईशस्तवन, महंताचें प्रवचन व सूक्ताट देतो. नंतर परमेश्वराशी एकदण होण्याचा विधि मोठ्या गंधीरपणे उरकण्यांत येतो. मृत्युवाच्येवर पडलेल्या मनुष्याच्या तीर्थ व विज्याचें पान अंतकाळीं देण्यांत येतें. पंथातील लोकांनां ज्ञानप्रस्थाश्रम स्वीकारण्याविषयी उपदेश करण्यांत येतो. दोन वर्षांनीं परीक्षा घेऊन कठोटीस उतरल्यानंतर द्वितीयारहि या आध्रमांत देण्यांत येतें. वृत्तेक अशा द्वितीय विषय किंवा द्वि आध्रमधर्म स्वीकारल्यांच्या धर्मपत्नी अवतात. या पंथाच्या शाखाचें काम मुख्य महंतांनें नेमलेले महंत पाहतात. हे महंत फारचे शिकलेले नसतात; कांहींनी तुळ्यांपासाचें रामायण व भगवद्गीता म्हटलेली असते. सर्व कवीरपंथी वीजक या ग्रंथाला फार महत्त्व देतात व तो नित्य पठण करतात. तो मागोदास नांवाच्या कवीरशिष्यानें कवीराचीं पदे व दोहोरे एकत्र कटन रचिला. याशिवाय गुरुवैष, मानखविचार, स्तमेष्टीसार, पंचकोश व निर्णयसार या ग्रंथांनां कवीरपंथी लोकांनीं फार राहूच दिलेले आढळतें.

दीक्षा विधि.—सरण किल्यांत पुष्कळ मठ असून, तेथील अधिपति जे महंत ते "कविराहा" —कविराचे अनुयायी असतात. या महंताचे दोन वर्ग आहेत, एक सन्यसी व दुसरा घरवासी किंवा गृहवासी. सन्यसी महंतानां "पर्वत" अशी पदवी असून ते जगापासून अलिप्त राहतात; घरवासी यांनां "वीर" "अतिथ", "पुरी" किंवा "भारथी" म्हणतात; ते आपल्या मठांत सहकुटुंब राहातात. घरवासी हे सन्याशांपेक्षा हलक्या दर्जाचे असें मानण्यात येतें. सन्यासी हे घरवासांनां विटाललेलें अन्न खात नार्हात; पण घरवासीवर्गातील लोक मात्र सन्याशां वर्गातील लोकांचें विनदिकृत उष्टे खातात.

कविराहा किंवा कविरपंथी महंत कोणत्याहि जातूंतून जेले निवृत्तात; तसेच सर्व जातूंचीं रोटी चव्चहर परितात, असें कांहीं म्हणतात. जेज ह्योण्याच्या वेळचा विधि येणप्रमाणे:—प्रथम भावी नेल्याचें न्हव्याकडून सुटन करण्यांत येतें; डोक्याच्या मध्यभागी जी एक फेलाची घट त्यावेळीं राखतात ती गुरु कापतो व त्याचें यज्ञोपवीत काढून घेतो. ही घट व यज्ञोपवीत जमीनींत पुरतात. नंतर होम होतो. चेल्याला गेरूचें वळें अर्पण करण्यांत येतें.

या प्रसंगी एक भोजन घालित असतात तेला वन-
त्यावर भरदार सोडून मठात येऊन राहणे लागते व
अखंड गुरुची सेवा करावयाची असते

जेव्हा महंत मृत्यू पावतो तेव्हा चार दिवसांनी त्याचे
शव जमीनीत पुरतात व त्यावर समाधि बांधतात. भूस्वच्छ्या
चक्या दिवशी म्हणजे दफनान्या दिवशी दूपरोटीचा
विधि होतो त्यावेळी हजर असलेल्या महंताना दूब व रोटी
घालण्यात येते. मृत महंत आपल्या हयातीत आपल्या
केल्यापैकी जो विशेष लायक असेल त्याला आपल्या मार्गे
महंतपदाकरिता निवडतो हा निवडलेला महंत (चेला)
आपल्या गुरुच्या वर्षाआदाच्या वेळी भंडारा भरवितो व
त्यावेळी शेजारच्या मठातील महंताना प्रसंग साजरा करण्यास
आमंत्रण देतो. हे निर्मात्र महंत भंडारसमारंभाच्या वेळी
मृत महंताने निवडलेल्या चेल्याला चादर अर्पण करून
त्या या निवडणुकीला दुबोरा देतात जर मृत महंताने
आपल्या मार्गे कोण सादीवर वसावा हें ठराविले नसेल तर
भंडाऱ्याच्या दिवशी हजर असलेले दुसरे महंत त्याच्या
त्याच्या चेल्यातून चांगल्या लायक इसमाला निवडून त्याला
महंताच्या गादीवर वसवितात. तेव्हा भाड्याऱ्याच्या प्रसंगां
महंतसमुदायाने जी निवडणुकीला संमति द्यावयाची असते
किंवा निवड करावयाची असते ती अत्यावश्यक होय.

कवीर संप्रदायाची आधुनिक स्थिति वरी नाहीं. ती सुधा-
रण्याकरिता इ. स. १९०३ मध्ये एक बैठक झाली. तीत
अशी सभा दर तीन वर्षांनी भरवावी, पंधाऱ्यांत लोकांच्या
शिक्षणाकडे नोट लक्ष द्यावे व संप्रदायाचे एक मासिक
काढावे इत्यादि ठराव पास झाले. पुढे ही सभा कितपत टिकून
राहिली याची माहिती नाहीं.

[संदर्भग्रंथ— वित्यम—रिलिजिअस सेक्टरस ऑफ दि
हिंदूज; माल्कम—एशिया, रिसर्चेस. ११, वेस्टकॉट—कवीर
अँड कवीर पर्व (हें पुस्तक फार महत्वाचे असून यात
संदर्भग्रंथाची यादी आहे) पंडित बालजी वेकर—कवीर-
चरित्र (गुजराथी). भाळारकर—वैष्णवविज्ञान, शैविशम इ.
फक्रेडर. रिलिजस लिटरेचर ऑफ इंडिया, वि विस्तर
पु. ३१]

कवीर-बट.—मठोब गहरापट्टन सुगारे वारा मैलावर
छुटतीर्षाजवळ हा एक अति पुरातन वृक्ष आहे याची कथा
अशी सांगतात की, जेव्हा व ताना नावाने दोघे भाऊ भजेन
येथे राहत ज्यांच्या चरणतीर्षीने एका सुकलेल्या वटवृक्षास
पालवी फुटेल त्याला गुरु करावयाचा असे त्यांनी ठरवून
अनेक साधूंची परीक्षा पाहिली कवीर त्या ठिकाणी एकदा
आला असता त्याच्या पायाचे तीर्षे जीयातल्यानी या वृक्षास
घातले तेव्हा त्याला पालवी फुटली (वि विस्तर पु. ३१)
पान ६४). फोणी म्हणतात की, कवीरामें सोड घुताना
चावून टाकलेल्या एका फादीपासून हा वृक्ष झाला म्हणून
त्याला कवीरबट असे नाव पडले. (उदा. मोनिबर वित्यमस-

अँडनिझम पान ३३०). कसेहि अजो हा वृक्ष फार पुरातन
व अवाढव्य आहे यात शंका नाहीं. नर्मदेच्या पुरांनी याचे
मोठाले भाग दाखून गेले आहेत. १०७६-८३ या काळात
फ्रॅन्सन पाहिलेल्या याच्या मोठ्याला बुण्यांनी सुमारे २०००
फूट परीघातका प्रदेश व्यापिला होता. जमिनीला टेकलेल्या
फायांच्या व्याप अतिशय मोठा होता. या फायांखाळीं
शिंताफळें व इतर फळझाडें अनेक वाडलीं होती. या वडाची
३५० मोठी व ३००० वर लहान फोडें दिसत होती. लकडाचा
तळ जेव्हा या झाडाखाळीं पडत असे तेव्हा ७००० वर
माणसे याच्या आश्रयस रहात. १८१९ सालच्या वर्षानात
(टॅम्बेकथान. थॉमस लिट. सोसायटी, ३८१९, २९०) लेखक
म्हणतो की, हें झाड तीनचार एकर जागा व्यापी, व उंच
डोंगरासारखे दिसे. या सालपुढे याची फारच दशा झाली.
मथले खोड तर जवळजवळ नाहीसे झाले. फक्त कवीराच्या
देवळवरून त्याची जागा ओळखता येते (सन्हे रिपोर्ट,
मठोब साइटिफिकेशन, १८७१). दि पायुसर रिलिजन अँड
फोकलोर ऑफ मॉडर्न इंडिया या वृक्षच्या प्रंपात या वृक्षाची
माहिती आहे.

कवीरघाट.—त हा शी ल-पंजाब इलाहा. मुलतान
जिल्हातील अगदी उत्तरेकडील तहशील उत्तर अक्षांश
३०° ५' ते ४०° ४६' व पू. रे ७१° ३५' ते ७२°
३६' क्षेत्रफळ १६०५ चौरस मैल. लोकसंख्या इ. स.
(१९११) १५६६१३. यात एक गाव व ३२० केशी
आहेत. इ. स. १९०३-४ साली ५२ लाख रुपये एकंदर
उत्पन्न होते. रावी व चिनाब या नद्या तहशिलीच्या वायव्य
कापण्यात एकमेकात मिश्रतात तहशिलीचा उत्तरेकडील व
पश्चिमेकडील भाग सिन्हाह काळ्याच्या पाण्याने भिजतो.

कवीरडिया.—कॅम्बोडिया हा देश आशियाच्या आग्नेय
दिशेत आहे. हा देश फ्रान्सच्या अमलाखाली असून फ्रेंच
इन्डो-चीनचा भाग आहे याला शुद्ध उच्चार करणारे
“कावोज” म्हणतात.

भू व गै न.—उत्तरेस सयाम व लाओस, पूर्वेस अनाम,
दक्षिण व आग्नेयदिशेस कोचिन चीन, नैर्ऋत्येस सयामने
आखात व पश्चिमेस सयाम.

क्षेत्रफळ सरासरी २५००० चौरस मैल असून लोकसंख्या
(१९१४) १६३२५२ आहे पैकी तीन-चतुर्थांश लोक
कॅम्बोडियन असून बाकीचे चिनी, अनामी, चाम, मलयी
आणि मुळेचे रहिवासी आहेत

सर्वात मोठी नदी मेकोंग ही आहे तुलेसाप नावाचे एक
सोठे सरोवर आहे. त्याची लांबी ६८ मैल व रुंदी १५ मैल
आहे हें सरोवर व मेकोंग नदी याना जोडणारी एक ३०
मैल लांबीची बाडी आहे. त्यामुळे नदीला पूर आला की,
सरोवर तुडुंबे भरून चोहोंवागुनीं वाहू लागते. ह्या सरोवरात
मासे अतिशय सांपडतात उत्तर व पश्चिम ह्या दिशाबाब
लहाम पर्वत दिसतात. सर्वात उंच पर्वताची उंची ५०००

फूट आहे. पश्चिम किनाऱ्यावर लहान लहान बेटे वरील आहेत.

ह्या देशाची आणि कोचिनचीच प्रांताची हद्द सारखीच आहे. आक्टोबर ते एप्रिलपर्यंत ह्या कोरडी असून उष्णमान ७३° ते ८०° अंश असते. एप्रिल ते आक्टोबर उष्णमान ८५° ते ९५° अंश असते.

हत्ती, गेंवा, रेडे आणि अंगली घेंव, वाम, चित्ता, अस्वल डुकर, वानर इत्यादि प्राणी सांपडतात. त्याचप्रमाणे मेकांग नदीत मगर पुष्कळ आहेत. विपारी सर्पहि आढळतात. घोडा व रेडे ही वाहतुकीची जनावरे होत.

लोक व वस्ती.—कॅंबोडियन लोक थरेच अर्ध्या सयामी लोकांसारखे दिसतात. याची उपाती बहुतेकच इन्डो-चीन-मधील मलाया रहिवासी व अर्यन आणि मॅंगोलियन ह्यांच्या पासून असावी असे वाटते. पुरुष उंच व सदाच असून त्रिया ढेंगण्या असतात. चेहरा वक्रता किंवा चापट व रुंद असतो. लघुनासिका, रुंद मुळ, पिंगट कातडीचे, काल्या केंसाचे व शेडी असलेले असे हे लोक असतात. पेटुदाव, रेंगा व ओठणी हे आहेत. हे लोक धर्मभोळे, दाहत्याज व जुंववाज आहेत. काडी मोडण्याची पद्धति ह्यांच्यात आहे. धर्मत लोकांनाच फक्त पुष्कळ वायका करण्याचा अधिकार आहे. हे लोक बुद्धाचे अनुयायी आहेत. मृतपिशाचच ह्यांचे ह्या लोकांची श्रद्धा आहे. ब्राह्मण संस्कृति अद्याप देखील दरवारात चालू आहे. लग्नकार्य व इतर धार्मिक बाबतीत ब्राह्मणांचे वर्चस्व बरेच आहे. राजवंश आणि सरदार शांच्याकडून विगार व कर-वसूली करिते नाहींत. १८९७ साली गुलामगिरी नाहींशी झाली.

तेथील भाषा पालिभाषेसारखी आहे. प्राचीन हस्तलिखित ग्रंथ ताडपत्रांवर लिहिलेले आहेत.

उद्योग व धंदे व व्यापार.—लोखंड, सोने व चांदी ह्यांची कामे नांमळीं होतात. मातीची भांडी, विद्या, चट्या, पेंवे, रेसीम व सुत हीं कामे लहान प्रमाणावर करतात. परंतु सुल्य उत्पन्न मासे, तांदूळ, तंबाखू, कॉफी, कापूस, मिर्री नीळ, मका, चहा आणि साखर हीं होत. कॅंबोडियन मनुष्य फारचा दुसऱ्या देशाच्या उत्पन्नावर अवलंबून राहत नाहीं. बाहेर जाणारा माल तांदूळ, बाळलेले मासे, मिर्री, घेंव इत्यादि. लिहित व्यापार चिनी लोकांच्या हातांत आहे.

बाहनाकरितां मार्ग नांगले नसल्यामुळे बहुतेक व्यापार साध्यान नर्दीतून होतो.

राज्य व्यवस्था—राज्याचा अधिकारी राजा आहे. वारस नेमावयाचा तो राजा किंवा पांच मुख्य सरदार हे नेमतात. परंतु राजा ज्यावेळी वारस नेमतो त्यावेळी तो कधी कधी राज्याचा त्याग करून वारसाच्या स्वाधीन करितो. राजांचे मंत्रिमंडळ पांच सरदारांचे बनलेले असते. ह्या देशाचे ५० प्रांत करून प्रत्येक प्रांतावर एक सरदार नेमलेला असतो. परंतु फ्रान्सतक प्रत्येक प्रांतावर व राजदरवारी एक रेसिडेन्ट

असतो. बहुतेक हे रेसिडेन्टच खरे राजे असतात. प्रत्येक प्रांतांत त्यांची व्यवस्था वेगवेगळीं एक एक मंडळ असते. त्या मंडळाचा मुख्याधिकारी रेसिडेन्ट हा असतो. परराष्ट्रीय संबंध, सार्वजनिक कार्ये, जकाती आणि खजिना फ्रेंच लोकांच्या हातीं असतो. व पोलिस, प्रत्यक्ष करवसुली, न्याय हीं तेथील लोकांच्या ताब्यांत असतात. परंतु बांदी किंवा प्रतिक्रामी ग्रामांवर एक जर तेथील रहिवासी नसेल तर त्या वादाचा निकाल देण्याचा अधिकार फक्त फ्रेंच न्यायाधि-शांनाच आहे. जमीनधारा, प्रत्यक्ष कर आणि लोहपट्टी हीं वसुलीचीं बाधनें होत.

इतिहास.—कॅंबोडियाचे मूळ रहिवासी ख्मेर लोक असावे असा अंदाज आहे. ह्या देशाचा इतिहास म्हणजे चीनी लोकांनी फेलेली टिपण होत. त्यांवरून असे कळते की, ख्रिस्ती शकापूर्वी १२ व्या शतकापासून इसवीसनाच्या ५ व्या शतकापर्यंत ह्या देशाचा विस्तार मेनाम नदीपासून मेकांग नदीपर्यंत होता. ख्रिस्तापूर्वी काहीं शतके पूर्व किनाऱ्यावरील हिंदुलोकांनी तेथे जाऊन आपले वर्चस्व तेथे प्रस्थापित केले व ब्राह्मण संस्कृति आणि संस्कृतभाषा ह्यांचा प्रचार सुरु केला. ही स्थिति इ. स. ५ पर्यंत होती. त्यावेळीं तेथील राजा ध्रुतवर्मा हा होता. परंतु इ. स. ७ च्या सुमारास ध्रुतवर्मा ह्याचा वंश चालू असतांना त्या देशाचे दोन भाग झाले. परंतु १२ व्या शतकांत सिमरा जयवर्मा यांनी एक देश करून पुन्हा ब्राह्मण संस्कृति आश्रय दिली. १० व्या शतकात ब्राह्मण धर्माचा प्रति-स्पर्धि बुद्ध धर्म ह्याचा प्रसार होऊ लागला. मोठमोठी देवळेहि त्यावेळीं बांधण्यांत आली. आठव्या जयवर्माच्या कारकीर्दीत चम्पाचे राज्य कॅंबोडियास जोडण्यांत आले. पश्चिमे-कडील देशांवर हि स्वारी करण्यांत आली. परंतु ह्याच स्वाऱ्या त्या देशाच्या नादाला कारणीभूत झाल्या असे म्हणतात. १३ व्या शतकाच्या सुमारास सयाम प्रांत स्वतंत्र झाला. नंतर १५ व्या शतकापर्यंत सयाम कॅंबोडियावर स्वाऱ्या करित होता. ह्यास्तव व अंतस्व दुहाःमुळे राजधानी अँकोरवोम सोडून देणे भाग पडले. नंतर लोखेक ही राजधानी झाली. परंतु ही राजधानीदेखील १६ व्या शतकांत सोडून देणे भाग पडले. ह्याच सुमारास यूरोपीय लोक ह्या देशावर आपआपले वनैस प्रस्थापित करण्याचा उपक्रम करू लागले. शेनव्ही फ्रेंच लोकांचेच प्रबल जास्त झाले. १७ व्या शतकाच्या अरंभी दक्षिण अनामचे राजे कोचिन विन ह्या प्रांतांत शिरकाव करू लागले. त्यामुळे तो प्रांत सयाम व अनाम ह्या राज्यांनी रणभूमि बनला. १८४६ च्या तहामुळे ह्या दोन देशांचे सन्तुल्य नाहींसे होऊन अनाम लोकांनी देश सोडून दिला व सयामचा अंगडुंग हस्तक तेथे नेमण्यांत आला. परंतु सयामचे तेथील वर्चस्व कमी करण्याकरिता १८६३ मध्ये अंगडुंग ह्यांचा वंशज नोरोवोम हा राज्य करित असतां एक फ्रेंच अधिकारी तेथे पाठविण्यांत आला व कॅंबोडिया हा देश फ्रान्सचा संरक्षित

संस्थान झाला १८६६ साली नारोडोने हाने नेनेन येथे राकधानी नेली. १८६१ साली आन्त व सयाम हास्ये तह होऊन सयामने खंडणी वगैरेचा हक्क सोडून देऊन त्यापदल वत्तमदंग, अंशोर आणि मेकाग नदीपर्यंतचा लोअरो प्रात हे मालविले. १८८४ मध्ये कॅमोडियाच्या राजाने तर नून सवे प्रात फ्रान्सच्या अधिकाराखाली दिला. परंतु वरीच वरे ह्या अर्जाची अंमलबजावणी करण्यात आली नाही. १९०४ साली गेलम्रे वरफ आणि फ्रत हे सयामचे प्रदेश कॅमोडियाला जोडण्यात आले त्यात वेळी मेकागच्या दक्षिण तीरावरील देगाच्या अधिकार फ्रान्सन सोडून दिला १९०४ साली नारोडोनेचा माल सिंसावथ हा गादीवर बसला येथील लोकाविपरीत बरीचशी माहिती पहिल्या विभागात (हिंदुस्थान आणि वग १ ०८९ व पुढे) आटवेल.

[सं प्र आयमेरीनएर-ला कावोज (भाग, पॅरिस १९००-१९०४) अंदाडेने कॅमोडिन-द्वयोडेया (ए रि. ए मधील लेख)]

कव्वालदुर्ग—म्हैतूर संस्थान म्हैतूर जिल्हा मलवली तालुक्यातील एक किल्ला. उत्तर अक्षांश १२.००' व पूर्व रेखांश ७३.१८'. वर जाण्यास कळ एकच मार्ग आहे हिंदु व मुसलमानी राज्य असताना राजकीय कैदी येथे कैदत ठेवत असत. येथील विपारी पाणी, धागेरखी हवा व बर्डे अन्न कैद्यांची अतिवत्यांना लवकरच संपवत. इ. स. १०२४ साली दलवाया देवराज यांन चामराजा व त्याची राणी यास येथे कैदीत टाकले होते त्याचप्रमाणे हैदरअलीन मुत्तीचा राजा मुरारराज म. स येथेच आरून ठेविले होते इ. स. १८६४ साली येथील तौफा विषामी करण्यात आल्या व शिबडी उठाविण्यात आली.

कव्वाल्लेगार.—(कव्बेर, कव्बिलेर) एकंदर लो स (१०११) १९१६ याची वस्ती मुंबई व मद्रास इलास्यात आहे मुबई इलास्यातच सुमारे ६० हजार कव्वाल्लिपर आहेत. कर्नाटक, कानडा, जिल्हा, सोसा, कृष्णा व गंगावली ह्या नद्यांच्या कठच प्रदेने यात हे आटवतात. हे तेलुगु भाषा बोलतात व यामथे उत्तरभारती दक्षिणप्रमाणे ह्यालागम व बरे हे उत्कार करितात. यावलन ते मूळचे मद्रासमधील वेळारी विस्वाचे रहिवासी असावे अंश विस्तत. कानडानधील जव्वी (कव्वाल्लिगर) यामथे देवके आहेत. कोठे कोठे या जातीचे लोक ब्राह्मणप्रमाणे गौत्रेह जन्म लागले आहेत. या जातीचे पृथ्क मुली अविवाहित गहूत वेदयाचा वेदा करतात, त्याचप्रमाणे काडी नोडलेल्या वायणाहे हाच वेदा करतात

लिगायत, जेन, मराठे इ.याधि उच्च जातीचे लोक ते आपल्या जातीत घेतात मां थरपे, ह्योडगा चालविणे व पालव्या वाहणे हे त्यांचे परंपरागत वेदे होत रहाण्याच्या उक्तायावरच यात कर्नाडकी व कानडे असे दोन गंग चालेले आहेत.

क नं ट की क व्या लि व र.—यामथे अकरा पोटभाप असून त्यांच्यात वेडील्यवहार होत नाहीत याची वेडग नावाची १०१ कुळे आहेत. अतेचहोणे व मानेपहीग यांच्याशी विवाहसंबंध हे करतात. मुलीची लग्ने वाळपणी व प्रौटपर्णी होतात मुखाचा वाप मुलीवहल १२ ते १०० २. पर्यंत तेर (गुल्क) देतो नवरावायफोचे हात मुलीचा मामा जुळविलो व त्यावर पाणी घालतो या संस्कारास “मारे” संस्कार हें नाव आहे पुनविवाह व ददस्पोट या दोन्ही चाली यांच्यामथे तट आहेत. हे खेक भास खातात व दातही पितत भरमाया, वचवना, ओपली, परमारंद, वीरभद्र, भवानी इत्यादि यांच्या कुलदेवता आहेत. विवाह-संस्कार ब्राह्मण चालवितात व क्रियासंस्कार जंगम अथवा जातपुटारी चालवितात. मनुष्य मृत झाल्यापासून ५ व्या दिवा इतर विषम माहिण्यात सोनाराकडून मेलेल्या माणसाचा मुरावडा अगार (ची असल्यात) शंकाकृति पात्र तगार कदन आणतात व तें देवामथे ठेवतात.

परसगड ताडुण्यातील कव्वाल्लिगर लोकांच्या खेळानि वर्ग केले असून त्या प्रत्येकावर “कधीमानी” हा अधिकारी नेमलेला असतो या लोकांचा गुर आंगेगुडी येथे रहात असून त्याला जातीसंबंधी प्रश्नाने निवाल कवितन थावे लागतात.

वेळगाव तालुक्यात १—१२ खेडयावर “डाल्लिगर लोकांचा एक पटेल असून त्यांचे प्रतिनिधी प्रत्ये खेडयात असतात अपराधाबद्दल बहुधा दोन रफयावर दंड होत नाही. पटेल व इतर सभासदानी एकमताने निवाल दिख नाही तर संश्वर स्वामीचा प्रतिनिधि “वेळगाव येथील मराठा पटेल” हा निवाल देतो.

का न डे अ व्वी—यामथे देवकानुसार आनेवली व गंगवली असे दोन वर्ग आहेत आनेवाला लोकांचे देवक हते हे असून ते हस्तिदेवी यांनि घालीत नाहीत गंगवली लोक गंगवली नदीची पूजा करतात. वचव व गंगवली देवी यांचीच मुख्यलंकरणे ते पूजा करतात. हे लोक सर्व लिनायन सण पळतात याचे उपाध्ये योगी व हनुके ब्राह्मण हे होत. दिवाडित माणसाच्या प्रेताना अग्नि देण्यात येतो इतराना पुण्यात येते.

कानडा जिरातीतील अंगिग लोकांच्या प्रत्येक सैण्यात एक “बुधवंत” नावाचा अधिकारी नेमलेला असून तो सैण्यातील पुट्यांच्या संमतीने बारीकसारीक प्रश्नांचे निवाल देतो बुधवंताच्या हतायाली “कोलकर” हा अधिकारी असतो व त्याचे काम स्या बौलाकणांचे असते

मुख्य बुधवंत “म्हैतूर” याचा अधिकार जातीच्या सर्व लोकांवर असतो म्हैतूर व बुधवंत यांच्या जगा परंपरागत असतात परंतु या अधिकार्याचा वतंपूक चाली नसल्यात गौर्णे येथील डुपेरी मजका प्रतिनिधि “पारपत्यागर”

वाच्या संमतीने लोकानां या अधिकार्यांना काढून टाकतां येत. गंगावली देवळानिमित्त प्रत्येक कुटुंबाला १॥ आणा प्रमाण वापिक वगणां यावां लागते.

फंडाया—हं शाहर उत्तर फ्रान्सच्या नॉर्ड विभागातील मुख्य शहर आहे. येथील लोकसंख्या (१९०६) २१७९१ आहे. ह्या शहराची तटबंदी जमीनदोस्त केली गेल्यामुळे घराच भाग मोडकळ्यात आलेला होता तो सुधारण्यात आल्या आहेत. सरील नासादीतून पूर्वेकडे क्षमणारा उंच नीकोनी अंतरदुर्ग व १३ व्या शतकातील सेली घंगला याचा बचाव झाला असल्यामुळे लष्करी शिल्पाचें चांगले काम पहाण्यास सांपडते.

कैनाय हें सव् प्रक्रेष्ट व आर्चविद्याप त्याचें रत्नाण्यानें स्वान आहे व येथे पहिल्या प्रतीनें न्यायकोर्ट आहे. व्यापारी न्यायकोर्ट व फ्रान्सच्या व्याकेषी जग्या आहे. शिक्षण-संस्थासभें कॅम्ब्रुनल कॉलेज, धर्मविषयक शाळा, चित्रशाळा व गायनशाळा आहेत. येथील वाननालयानें १०,००० ग्रंथ आहेत. येथील पदार्थसंग्रहालयात जुन्या वस्तू व फळा-कुसरीच्या वस्तूंचा संग्रह केला आहे. येथे भलमलीचें व १५३ विष्णुप्याना उद्योग सुट्टा आहे व त्याचप्रमाणें दुसऱ्या यारीक मुतर्निहि कापड विणतात. धाश्रिवाय लोकरीनें सूत काटणें व विष्णुप्याचें काम, सूत रंगविणाचें काम व चिकोरी तयार करणानें कामहि होतें. याश्रिवाय येथे आपणनी श्रीट मुळापासून सफर करण्यले कारखाने, प्लान्क मंड्या व यंत्राने दारू काटण्यच्या भंड्याहि आहेत. कैनाय हें जुन्या धाळचें नॉर्वेड्यन शहर आहे. ५ व्या शतकांत मेच राजा रचवाचिअत गावी येथे रावधानी होती. शार्लमेननें या शहराची तटबंदी केन्नावर नॉर्मन लोकांनी (२००) व संतर होरीच्या लोकांनी (९५३) वेदा दिल्या होता पण त्याम घेता आले नाहीं. १०, ११ व १२ व्या शतकांत विद्याप, त्याचे अनुयायी व तेथील लोक याच्यात तंदा पुनू झाला. पण शेवटी लोकांनी आपणास स्वतंत्र केन्ने. १८७८ मध्ये अकराव्या लंडने वगदीच्या उष्कच्या भरणांतर हें शहर कालीज केलें व वादग्रहास दिलें. १६ व्या शतकांत पाचव्या चार्लसन अंतरदुर्ग बांधून शहर स भजवती आणली. १७९३ मध्ये आस्ट्रियन लोकांनी शहरास वेढा दिला पण काही उण्यास झाला नाहीं. येथें १५०८ मध्ये व्हेनिसविकर संघ स्थापन झाला व कैनायचा तह १५५१ मध्ये झाला.

येथील धर्माधिकाऱ्यांची जगा ० व्या शतकापासून चालत आलीं अतून १५५० साली मोट रा धर्माधिकाऱ्यांनी (आर्च-विद्याप) जगा झाली. वादग्रहा पहिल्या हेनरी ११९-९३६) पासून येथील धर्माधिकाऱ्यान 'काउंट'चा पदवी देण्यांत आली होती. पुट १५१० मध्ये त्याला उष्क-इतका मान दिला जात असे; त्याच्या ताब्यांत शहर व आसपासचा मास अतून ह्या भागास कॅन्नेसिन् म्हणतात.

कमथिया—मुंबई इलाखा. काठेवाजातील छोटें संस्थान. गोंडलच्या आग्नेयीस ११ मैलांवर भादर नदीच्या काठी हा वाठ ठाण्यांतील स्वतंत्र खंडणा देणारा तालुका आहे यांत फक्त एकच गांव आहे. हे पूर्वी सांबली परगण्यांत असे, पण इ. स. १८१७ त नवानगरच्या नामनें तर्फाराजअर्जा नांवाच्या वगेंद वरकारांताल एका सरदाराला हे ठेऊन द्याकिलें.

कमरुद्दीनखान—दिहीकर महंमदसह्याचा वजीर हुसेन अग्री (नय्यद वंशुपेकी एक) याचा मुन सात्यानंतर, गहाने जौ महंमद अमीनखान वजीर केल्या होता त्याचा कसदहीन हा पुत्र. कमरुद्दीन व निजामअल्मुक हे जुलत-भाऊ, वाप वजीर असतां याला सरदारी मिळाली. वाप १७२१ त मेला. निजाम वजीर झाला व कमरुद्दीन याची सरदारीत व उती झाली. निजाम व अलमअली यानशील वाळा-पुरच्या लटादित हा निजामाकडे होता. यारच्या वाजीराव-साहेबांची स्वारी येत दिहीवर झाली, त्यावेळी हा त्याच्यावर अनेक सरदारासह आला होता; परंतु प्रथम रथाची परस्प-राची नाठ पडली नाहीं; पुटें शील तखलावर दोघांची भेट झाली, तरीहि वाजीरामानें त्याला जुकाडी ठेऊन डिडीची उपनगनें लुटली (१७३१) ! यानंतर मराठयाना धुमाळूळ उतरत चालू असतां त्याच्यावर खान चालूण आला तेव्हा योःसे येथें त्याचा मराठयानां पुरा परामव केळ (१७३९). पुटें नार्दरसह्याची म्यारी झाली. तेंत वजीर खानदीरान मारला गेला; तेव्हा कमरुद्दीन याम वजीर मिळाली. निजाम व कमरुद्दीन हे भाऊभाऊ असल्यानें दोघेहि घेनटपर्यंत मराठयांचे शत्रू राहिले व यांच्यामुळेच दिही आणि नागानगर अचेरपर्यंत मराठयान कायस कायोज करता आले नाहीं. अपदालीने पंजाबवर स्वारी केली (१७४८) व लहोर घेतलें; तेव्हा कमरुद्दीन त्याचेवर गेला व त्याचा सरहिट येणें यानें परामव केल्या. परंतु पुटें दान-तोन दिवसांतच कमरुद्दीन हा संतुष्ट निजाम पटत असता तोकेचा गोळा लहून गेला (१० सान्) [म. रि. म. वि.]

कमल—सरोवरांत निवा मळ्यांत उगवणारे व फंदा-पासून उत्पन्न होणारें हें एक फूल आहे. यारा सस्त्रुतामध्ये पद्म, कमल, अरविंद, पंकज, मराठींत कमळ व इंग्रजीत वॉटरलिलि, लॉटसमध्ये निर्मिका, लोटस इत्यादि नांवां आहेत. संस्त्रुत कर्वाकडून अगळ हिंदुस्थानांतील सर्व गुणामध्ये श्रेष्ठ समजले जात अतें. याच्या मुख्य तूलें जाती आहेत. त्या श्वेत, रक्त व नीला या हूत. यांचीं फुलें फार शोभिनेत अतून फाहें सुवासिकहि आहेत. या झाटाचें पीज व मूळ ह्यें गायधीकामाकडे लागतात. व राग्याकडेहि त्याचा उपयोग होतो. याचे फांदे पाण्यांत लावल्यानंतर त्यात लांब वेत ठेऊन त्यावर फूल येतें. देठास आतून जाळी अतून ते अगदीं पोळळ असतात. कमळाचें पान वाटालें असतें. फुलांस अनेक लांबट पृक्क्या अतून त्या तृणफुलासारख्या एतुमेकास अगदीं लागलेल्या असतात.

काही जातींच्या कमळास मुवात असतो. व काहीस मुळीच वास घेत नाही. कलहर जातीचे कमळ लहान व सुकुमार असून त्यास मुवात फार असतो. यास पावसाळयास फार फुले येतात. कुमुद म्हणून कमळाची जात आहे, तिची पानेही कमळाप्रमाणेच असतात. या कमळाच्या फुलाचा मर थंडीच्या दिवसात असतो. पाढऱ्या कमळास पुढरीक म्हणतात. रफ कमळास कोकनद व नील कमळ, स इंदीवर अशी नावे आहेत. कमळाच्या वेळास वनमणि असे म्हणतात. कमळाक्ष म्हणून एक कमळाची जात आहे. त्या जातीच्या कमळाचे देठ पाडे असून कोठे कोठे पायाच्या आगडयाएवढे गाड असतात. जे देठ निखळ्यात रतलेले असतात त्यास रनाद भविक असतो. या देठास गिरे असे म्हणतात. या कमळाची पाने मोठ्या छत्रीएवढी असून ती जैववयास ताटाएवजी उपयोगी पडतात. या कमळाची पुष्पे तावडया रंगाची असतात व यास लहान असे चपटें फळ येते. त्यात ५६ लहान करवंदाएवढया विया निघतात. त्यास कमळाक्ष किंवा कमळाकाकडा असे म्हणतात. विया फोडून आतील मगज काढतात. त्याच्या किल्येक ठि धर्णा खाद्या करतात. त्या दुधात घालून खातात किंवा त्याचे पीठ करून त्यात तूपसाखर घालून व्याडू बनवितात. कमळाक्ष फार पौष्टिक आहे.

वनस्पतिशास्त्रज्ञांच्या मते कमळ हे वादाभ्याच्या वर्गातील (लेग्युमिनोस) एक जात असून त्याच्या अनेक उपजाती आहेत. या उपजातीत मोठ्याच्या वनस्पती पूर्व गोंयावर्तील समशीतोष्ण प्रदेशात मोठ्या प्रमाणात सर्वत्र उगवतात. लेग्युमिनोस ही एक ईंडीगोफेरा ("नीळ पहा") ची पोटजात आहे.

क म ल व सं रू त वा ड् म य. — सर्व फुलात कमळ हे भारतीयाना अत्यंत प्रिय आहे. अतिप्राचीन काळापासून तो आजतागाईत हिंदुस्थानच्या सर्व भागात कालाला नी मान्यता लाभली आहे ती इतर कोणत्याही फुलाला नाही, हे वाङ्मय व कला यातील त्याच्या वर्चस्वावरून कळून येणार आहे. ऋग्वेदात कमळाच्या दोन जाती आढळतात. एक पुढरीक व दुसरी पुष्कर. पुढरीक हे श्वेत कमळ, एकदा पाणवन्स्पति म्हणून उल्लिखिले आहे. (१०. १४२, ८). जदर्ववेदात (१०. ८, ४३) मनुष्याच्या हृदयाला पुढरीक म्हटले आहे. पंचविश्वब्रह्मणात (१८. १, ६) तारकापुंगाच्या प्रकाशापासून जन्मलेले असे विशेषण पुढरीक पुष्पाला दिले आहे. तैत्तिरीय शाखेच्या कृण्यजुर्वेदात (१. ८, १, १) अशा फुलाच्या नाविले " पुढरिद्रया म्हटले आहे. पुष्कर या नील कमळाचा ऋग्वेदात अनेक जागी उल्लेख आहे. (१. १६, १. ७. ३३, ११, ८. ७२, ११) व पुढील वैदिक ग्रंथातून तर त्याहिपेक्षा ज्यास्त वेळा उल्लेख सापडतात. काही वेळा कमळाकार सक्षि पात्राला पुष्कर म्हटले आहे. ही कुले शरीरमंडनाय

धारण करीत हे अश्विनौच्या उदाहरणावरून समजते (ऋग्वेद १०. १८४, २). कमळाची तिसरी जात कुमुद व त्याचे खाण्यायोग्य असे गिरगिराले भाग अथर्ववेदात उल्लिखिले आहेत (४. ३४, ३) ब्राह्मण ग्रंथात विधीपौष्टिकयातून प्रजापतिसंघात कमळाचा प्रथम उल्लेख येतो. उदाहरणार्थ, तैत्तिरीय ब्राह्मण (१. १, ३, ५ पासून पुढे). "प्रथम द्रवावस्थेत असलेल्या विश्वाचा विकास करण्याच्या इच्छेने जेव्हा प्रजापती इच्छे तिकडे पाहू लागला तेव्हा पाण्यावर ताठ उभे असलेले एक कमळाचे पान (पुष्करपर्ण) त्याला दिसले; ते कशावर तरी उभे असले पाहिजे असे वाटून दुकटाच्या रुपाने त्याने खाली घुडी मारला, तेव्हा त्याला खाली पृथ्वी आढळली. तिचा एक तुकडा फळून त्याने वर आणला व त्या पानावर ठेवला" अशा तऱ्हेची गोष्ट आढळते. तैत्तिरीय आरण्यकात असे सांगितले आहे की जेव्हा विश्व द्रवावस्थेत होते तेव्हा एकदा प्रजापतीचा पुष्करपर्णावर जन्म झाला (१. २३, १). पुढील काळाच्या महाभारतासारख्या इतिहासपुराणातून ब्रह्मा विष्णूच्या नाभिकमलापासून उरपन्न झाल्याचे वर्णिले आहे. किण्ठ्या पद्माना, लक्ष्मणा पद्मा अशा तऱ्हेची विभेपर्णे लाविली आहेत.

अर्वाचीन संस्कृत काटमयात तर सुख, चरण, हस्त, नेत्र चंगेरे अवयवाना कमळाची उपमा दिलेली आढळते. कोठल्याहि प्रेमाच्या वर्णनात कमळ हे यावयाचेच. बौद्ध धर्मात कमळाचा काव महत्त्व दिले आहे ते पाहू. बौद्ध-मधील कमळाचिन्ह ब्राह्मणीधर्मातून घेतलेले आहे यात शंका नाही. सुखली या महायानीय स्वर्गात वायका नतून प्रत्येकजण देव म्हणून कमळपुष्पावर जन्म पावतो, आणि त्याठिकाणी मण्याची कमले असतात कमळ हे तुर्यरूप आहे. सुद्धाची पाऊले कमळासारखी उमटतात, तसेच हे पुष्प दैवी जन्माचे दर्शक आहे इतकेच नव्हे तर अमरत्वाचीहि दर्शक आहे यासारख्या कल्पना बौद्धग्रंथातून आढळतात, व त्या शिल्पात उतरविल्या आहेत तिचेही साधुपंथात लामाधर्माचा संस्थापक जो पद्माकर त्याचे हे विशिष्ट चिन्ह मानतात व गेल्ल्या पंथात (लॉग-ख-या या पंथापाकाच्या दोहा यांजुळ दोन कमले ठेवतात. पाली कथातून पद्म व पद्मसुतर हे दोन मागील सुद्ध, पद्म, पात्रोत्तर आणि पुढरीक हे नाव, पद्म, भद्रपद्म, व पुढरीक हे बौद्ध गरक, अर्वा कमलावरून दिलेली नावे आढळतात. बौद्धाना अवगत असणाऱ्या, १ पुढे १११ ब्रह्म्ये देऊन होणाऱ्या अति मोठ्या संख्येला पद्म असे नाव आहे. १ पुढे ११२ ब्रह्म्ये देऊन होणाऱ्या संख्येला पुढरीक म्हणतात. महायान पंथाच्या एका महत्त्वाच्या धार्मिक ग्रंथाला 'सद्धर्मपुढरीक' असे नाव आहे.

क ल. — भारतीयान्या ललित्याच्या कल्पनात कमळ हे प्रामुख्याने वादर असल्यामुळे ते कवितेत व त्याप्रमाणे कलेतहि प्रामुख्य पावले. धार्मिक कलाकौशल्याच्या उदयापासून कमळाची त्याला महत्ता आहे. कांची, भरहुत, अमरावती,

बुद्धगया तसेच पश्चिम हिंदुस्थानातील बौद्धलेणी यांवरील शिल्पितून उमललेले कमल गोल नक्षीकारितां योगलेले नैहमी दिसून येते. गिन्याच्या तळाशी असणाऱ्या अर्धवृत्तुळ दगडावर अर्धकमल कोरलेले सिंहलक्ष्मीपांत पहावयास मिळेल. गंधार व सधुरा शिल्पांत देठासकट कमले काढलेली आहेत. आसनाप्रमाणे कमलाचा उपयोग केलेला दिसतो; उदा. उदयगिरि, भरहुत व सांची या ठिकाणच्या शिल्पांत लक्ष्मी कमलासनाने दाखविली आहे. राजशूद, कान्हेरी वगैरे शिल्पांतून बुद्ध कमलावर बसलेला किंवा उभा असलेला दिसतो. गोमिसवानादि बमलासन असलेले सारनाथच्या मंगुश्रीकडे पाहतां दिसून येईल. अवलोकितेश्वराला पद्मपाणि असे नांव असून 'ओम् मणि पद्मे हुम्' हा मंत्र त्याच्याच संदर्भा आहे. बहुतेक हिंदूदेवता कमलासनस्थ असतात; कोणी हातांत कमल धरितात.

[संदर्भग्रंथः—मॅकडोनेल आणि क्रीश-नोदिक इंडेक्स; सिमथ-ए हिस्टरी ऑफ फ्रॉन आर्टस इन इंडिया अँड सीलोन; युनवॅलेल-युदिस्ट्र आर्ट इन इंडिया; युडोल-न्यायनॉज आर्ट. कर्न-युदिस्ट्रस इन इन्स्ट्रलेशन्स; हॅंगेल-आयडीयलस ऑफ इंडियन आर्ट; गोपीनाथराव-एलेमेंट्स ऑफ हिंदू आयकोनोग्राफी; सदर्मपुंडरीक (एस्. बी. ई.). चाइल्डसे डिव्हनरी ऑफ दि पॉली लॅम्बेज: संहिता, ब्राह्मण, संस्कृत-काव्य नाटके इत्यादि].

कमलगाड.—पंजाब. ह्या मंदी संस्थानातील एक प्राचीन किल्ला असून तो विजास नदीच्या दक्षिण तीरावर घडलेला आहे. उत्तर अ. ३१ ४८' व पू. रेखांश ७६ ४३'. मंदी संस्थानच्या पूर्व इतिहासांत या किल्ल्याने वराच महत्त्वाचा भाग घेतला आहे.

कमलगाडकिल्ला.—ह्या टेंकडी वाईच्या पश्चिमेस १० मैलांवर असून सधुरसपाटीहून ४५११ फूट उंच आहे. इच्या उत्तरेस बाळकी आणि दक्षिणेस कृष्णा नदी वसते. वर जाण्यास पूर्वेस आसगांव, उत्तरेस बालोली आणि दक्षिणेस परतवाडी या ठिकाणांहून आडवळणी पायवाटा आहेत. टेंकडीवरील माथा सपाट असून त्याचे क्षेत्रफळ ३-४ एकर आहे. पूर्वी वर जाण्यास पायथ्यापासून वर पर्यंत एक विवर होतें. विवराच्या तोंडांत एक मोठी शिळा पडून ती रस्ता आतां जुगलेल्य आहे टेंकडीवर एक खोल विहोर आणि गोखनाथानें देऊळ आहे. ह्या टेंकडी आसगांव खेच्यांत आहे. हिच्यावरील किल्ला कोणी बांधिला याबद्दलची माहिती उपलब्ध नाहीं. या किल्लावर चौडावी झटापट होऊन १८१८ त ह्या विदिशांच्या ताब्यांत गेला. [मुं. मं.—सतारा. गोगडेकृत महाराष्ट्रीय किल्लांचे वर्णन; वांत वरील गॅझेटियर मधील लेखांचेच निव्वळ भाषांतर आहे.]

कमलाकर.—मुल्हेरचे उदक यांच्या बरित्रात एका कमलाकराचा उल्लेख आहे. त्याचा काल १६४० सुमाराचा आहे. शिवकल्याणचे पणजे कमलाकर नांवाचे होते. त्यांचा काल

व बालव्यवहार ज्यवकराव योगी (निरंजन माधव ज्यांच्या परंपरेतील होते ते) यांचे गुरु यांचा काल एकच. शिवकल्याणचे पणजे पयोष्णतारि—(खानदेश)तापी नदीच्या उत्तर भागां होते. मत्कि वि. अध्याय ५७ यांत एका कमलाकराचा उल्लेख आहे. ते महिपतीपूर्वचे होते. यांचे ग्रंथ-पदं. (सं. क. का. सू.)

कमलाकरभट्ट—प्रासेज्ज ज्योतिषी. या ज्योतिष्याचा ' सिद्धांततत्त्वविवेक ' म्हणून जो ग्रंथ काशी येथे रचला त्याच्या शेवटी त्याने आपणाविषयी चौडाशी माहिती दिली आहे. तिजवरून त्याच्या पूर्वजांचे राहण्याचे गांव 'गोलग्राम' होते असे समजते. त्या गावाविषयी त्याचा लेख संस्कृतमध्ये असून त्याचा सारास असा आहेः—

“दक्षिणेस साडेबस अक्षांशावर गोदेच्या उत्तरेच्या बाजूस देवगिरी (दौलताबाद) म्हणून प्रसिद्ध किल्ला आहे. त्या देवगिरीपासून सोढ्ये योगमांवर म्हणजे चांसण कोसांवर आग्नेय दिशेस बऱ्याच प्रांतांत पाथरी म्हणून एक राजांची नगरी आहे. तिच्या किनित पश्चिमेस, म्हणजे अर्धाच योगमांवर (म्हणजे देहा कोसांवर) गौतमाच्या प्राथेनेवरून प्रकट झालेले गोदा नावाची पवित्र गंगा नदी आहे. त्या नदीच्या उत्तरतीर्षी गोलग्राम म्हणून गाव आहे व दक्षिणेस पुरपोत्तमपुरी म्हणून क्षेत्र आहे. सारांश ती गंगा गोलग्राम व पुरी यांच्यामध्ये आहे.

गोदावरीच्या उत्तरतीरावरील गोलग्राम या नांवाच्या गांवी भरद्वाजगोत्रे राम नांवाचा महाराष्ट्रीय ब्राह्मण राहता होता. सात शालांत निपुण, पवित्र, सर्वोस मान्य अशी मठाचार्य पदवी धारण करणारा, ज्याने शिवपुत्रांचे विरंत्तर आनंदांने सेवन केले असा दिवाकर नांवाचा त्या रामचंद्राचा पुत्र होता. ज्याने पुण्याची देवळ रासच अशी जी चाशी, तेथे वेदांतशास्त्राचा अभ्यास करून तेथेच देहविसर्जन केले असा कृष्णदेवद (देवद = ज्योतिषी = जोशी) नांवाचा त्या दिवाकराचा पुत्र होता. अत्यंत पवित्र, तथ्ययात्रा करणारा, सर्वे शास्त्रे जाणणारा, उत्तम गोलग्रामांमध्ये श्रेष्ठ, व उत्तम ज्योतिषांस ग्रंथ असा नृसिंह नांवाचा त्या कृष्णदेवदाचा पुत्र होता. सूर्यसिद्धांतामध्ये, सिद्धांतशिरोमणीवर वार्तिक नांवाची उत्तम टंका, ज्यांत अपूर्व अशा युक्त्या आहेत असा प्रहगोलतत्व नांवाचा ग्रंथ, असे तीन ग्रंथ त्या नृसिंहाने आपल्या व इतरांच्या उपयोगाकरिता केले. ज्यास उत्तम ज्योतिषी ज्येष्ठ वंशु दिवाकर याजपासून त्या नृसिंहाच्या कृपालेदानेच शाब्दाने ज्ञान प्राप्त झाले, असा कमलाकर नांवाच्या ज्योतिषाने उत्तम ज्योतिषांच्या संतोषार्थ नवीन युक्ति ज्योत आहेत व ज्यांत सूर्यसिद्धांताचे तत्व आहे असा सिद्धांततत्त्वविवेक नांवाचा ग्रंथ केला.

या माहितीवरून कमलाकर मठाचा निपणजा राम, पणजा दिवाकर, आज्ञा कृष्ण, बाप नृसिंह, ज्येष्ठ वंशु दिवाकर होता असे समजते. ग्रंथरचनेचा काल व स्थळ त्याने आपल्या

ग्रंथान्या देवटी दिले आहेत भागीरथी नदीच्या उत्तर तीर्ती असणाऱ्या काशीपुरांत कमलाकरभट्टाने सके १५८० व १५८१ या कालाच्या दरम्यान सर्व श्रेयास मान्य असा हा सिद्धांत रचला

यावरून हा ग्रंथ २९२ वर्षापूर्वी म्हणजे दिल्ली येथील शहाजहान बादशहान्या राज्याच्या अखेरीच्या सुमारास (मग १५८०+७८ = इ स १६५८) याला अर्धे उषळ दिसत येतें

या सिद्धांततत्त्वविवेक ग्रंथाचे एकंदर तेरा भाग केलेले आहेत व त्या प्रत्येक भागास 'अधिवार' असे नाव दिले आहे पहिल्या भागात ग्रहांच्या मध्यम गतीचा विचार आहे दुसऱ्यात ग्रहांच्या स्पर्श गतीचा विचार आहे तिसऱ्यात दिवासाधन, एतलाने अधाक्षरेखाचा, व कालसाधन या तीन गोष्टींचा विचार आहे चवथ्यात विवाचा विचार आहे पाचव्यात छायेचा विचार आहे सहाव्यात चंद्रकोरेच्या अग्रान्या उंचीचा विचार आहे सातव्यात सूर्यजवळ आत्म्यासुळे पंचताराग्रह काही दिवस रात्रीस दिसत नाहीं ह्या त्याच अस्त होते व त्यांच्यापासून दूर गेले म्हणजे ते दिसू लागतात ह्या त्याचा उदय होतो, या गोष्टींचा विचार आहे आठवात ग्रहजन्मभावना विचार आहे नवव्यात चंद्रग्रहणाचा विचार व दहाव्यात सूर्यग्रहणाचा विचार आहे अकराव्यात ग्रहांच्या ताऱ्याशी होणाऱ्या युतीचा विचार आहे बाराव्यात महापात म्हणजे चंद्र व सूर्य यांच्या कार्त्तीचे साम्य होण्याच्या प्रसंगाचा विचार आहे तेराव्यात ज्योतिष विषयावरील अनेक प्रश्नांचा संपन्न आहे. हा ग्रंथ ' बनारस हीराज ' मध्ये प्रसिद्ध झाला आहे

कमलाकर सर्वस्वी सूर्यसिद्धांतसुसारी होता कमलाकराच्या वरील ग्रंथातील तःपूर्वी नाहींत अशा नवीन गोष्टी राक्षित यानी आपल्या भारतीय ज्योति शास्त्रात (पृ २०७-८८) दिल्या आहेत. अपूर्व भावनोपपत्ति, जातकतिलक, ज्योतिषाति-विचार, मनोरंगा ग्रहलापव टोका, शेषकगणना वगैरे दुसरे याने केलेले ग्रंथ आश्रितसूचीत नमूद केले आहेत

याने उपनाव भट्ट अहून गोत्र विश्र्यामित्र होते हा महाराष्ट्र ब्राह्मण कार्गीत रहत अहून याच्या आज्ञाने नाव नारायण व बापायें नाव रामलक्ष्मण होते असें एका पद्यावरून दिसते. यानें मम्मदाच्या ज्ञान्यप्रकाशावर 'कव्य प्रकाशटोका' नावाची टीका लिहिली आहे या टिकेंत दंडोदास, मधुमतीकार (रविभञ्जचार्य), सरस्वती, तीर्थ, पद्मनाथ, सोमेश्वर, परमानंद चक्रवर्ती, देवनाथ, श्रीवत्सलाकर, प्रदीपकार गोविंद ठाडूर, श्यादि पूर्विका पुष्कळ टीकाकारांचीं नावें येतात अलंकारशास्त्रावरील मूलग्रन्थकार भोजराज व अग्रण्या दाक्षिण या दोघांचीं नावे मात्र आढळतात याने निर्णयसिंधु, सूत्रप्रमलकर, दानकमलाकर, पूर्वकमलाकर, सीमात्करमलाकर, शास्त्रिरत्न, प्रायश्चित्तरत्न, आग्निहक प्रयोग, पौंडरास्कारप्रयोग, द्विरण्यदेशीय ज्योतिषमप्रयोग,

गोत्रप्रवरदर्पण विवाहताटव, पूर्वमीमांसावार्तिक टीका, वेदांत कुतूहल, इत्यादि बहुत ग्रंथ केले या ग्रंथापैकीं निर्णयसिंधुत त्या ग्रंथान्या रचनेचा काळ किन्म संवत् १६६८ होता असे एका पत्रात लिहिले आहे (आश्रित हा मूळ इ स १६६६ असा वेतो)

स्मृत्यर्थसागरात नसिहने, द्रव्यशुद्धिटीपिकेत पुरपोत्तमाने व ऋग्वेददेवतासमात बाळक गावें कमलाकर भट्टाचे उल्लेख केला आहे

कामा—ग्रामदेव श्रेतम्प्रा जित्थ चीनेरुदयकडील टाऊन-शिप. उत्तर अक्षांश १८° ०' ते १९° १२' व पू. रे ९४° ३९' ते ९०° १२', पूर्वस इराजती नदीपर्यंत व पश्चिमेकडे आराक्मनगोमः पर्वतापर्यंत ही वसती असून हिचे क्षेत्र ५०२ चौरस मैल आहे ह्यात १०१ खेडी आहेत लोकसंख्या (१९११) ३४१०५ इ स १९०३-४ साली जमिनीपासून उत्पन्न ५.०००४ होते

कामातापूर—बंगाल. कुचबिहार संस्थानातील एक मोडकळ्यास आलेलें गाव अ २६° २३' व पू. रे ८९° २१' खेन राजापैकीं पहिला राजा नीलध्वज यानें हें गाव वसविले असे म्हणतात आसपास सापडणाऱ्या अवशेषावरून या गावाचा विस्तार पूर्वी फार असावा असे स्पष्ट दिसतें याचा परिघ १९ मैल होत व त्यापैकीं पाच मैल समोवार 'धरला' असून बाकीच्या भागाभोंवतीं तट व खदक होता असें इ स १८२९ सालीं डॉ. बुकनॅन हॅमिल्टन यानें लिहून ठेवले आहे पधराच्या मतकाच्या अखेरीस बंगालचा बाद-शहा अहमदशाह हुसेन याने राजा नीलध्वराचा पराजय केला यावेळेपासून या शहरास उतरती कळा लागली

कमार—हा सज्जत कर्मार शहराच्या अपभ्रंग जसवा कर्मार शब्दाचा. ऋग्वेदांत उल्लेख असून तो वाण करीत असे असा उल्लेख आढळला (ज्ञानकोश वि तिसरा पृ. २६-५हा) कमारात हिंदू, शीख, जैन, बन्धधर्मीय लोकही आहेत. याची एकंदर संख्या (१९११) २९१०५ आहे आसाम, बंगाल बन्धुड व मध्यप्रात यातून याची विशेष वस्ती आहे. खुद्द बंगाल्यात अडीच लखावर वस्ती आहे तेंच त्यांना कर्मकार असें म्हणतात बिहार, छोटानागपूर व त्यांच्या आसपासचा प्रदेश तातील कर्मार बंगालगातील कर्मारपेक्षा निराले आहेत याच्यात पोडजला आहेत सेनार, कासार लोहार, यासारखे धंदे हे करितात लोहारापेक्षा हे आपणाला ग्रेप समजतात यांच्या हातचे बाणी ब्राह्मण वेतात.

आसामात सुमारे ५ हजार कमार नव्हत्या मळ्यात मजुरी करिसात मध्यप्रातातील कमारनांचे साहित्य रसेल आणि हिरालाल यानी दिलेली आहे. (कास्ट अँड ट्राइवट इन् सेंट्रल इंडिया) तिचा गोपबारा असा—राजपूर मिश्रा व त्यांच्या भोवताळच्या संस्थानात हे द्रविड वर्गाचे लोक राहतात यांची संख्या ७००० आहे. यांचे सुव्यस्थान त्रिद्वानवायड आहे व हे लोकडाचें काम

करीत अशी कथा आहे. ही बहुतेक गोंड लोकांची यासा असली असें वाटते. हे स्वतःविषयी अशी कथा सांगतात की पूर्वी कमारलेक विद्वानवाग्व येथील राजे होते. एका कमारांम दिव्याच्या एका वस्तादाचा भिमराज पक्षी मारला. यावद्दल दिव्यालायाने काहीं पैसे मागितले; पण कमारांम दिले नाहीत. म्हणून दिव्याहून त्यानें माणूस खागारे शिपाई आणवून एका गभीर वाईखेरीज त्यांकडून सर्व कमार खावावे. या वाईनें एका ब्राह्मणाच्या घरी आश्रय घेतला व वाळत होऊन तिला मुलगा झाला. त्या मुलानें पुढें सर्व नरभक्षक शिपायांचा वध केला. यांचें वंशान्निष्ठ व माकडिया असे दोन वर्ग आहेत. फांदीं लोकात गोत्रें आहेत पण बरेचते गात्रें विसरले आहेत. एकाच गोत्रांत विवाह निषिद्ध आहेत. सधन लोका मुलीचा विवाह घालणीच करतात. पण बहुतेक प्रौढविवाहाचीच चाल आहे. पुष्कळदां वधूवरांस स्वतः विवड करूं देतात. चाग्निशयि करतोवेळीं पंचाशतसोमरो वधूवरांस ओडीनें उभे करतात व त्यांच्यावर थोडीशी दाह शिंपडतात. लमस्तंभ मुलाच्या घरी उभारतात. मुलीला मंडपांत आणण्यास जातात; तेंथें रात्रभर गाणें, यजावर्ण व नृत्य होतें. सकाळीं मुलीला आणतात व वधूवर लमस्तंभास ७ प्रदक्षिणा घालतात व एकमेकांवर सतदां अक्षता फेंकतात. सर्व प्रेक्षक त्यांच्या आंगावर अक्षता फेंकतात. वधू नवऱ्याकडे ४ दिवस राहते. सण साहेरीं येऊन लग्नांतले हळदींचे कपडे घुतात. यानंतर पुन्हां सातरी जाते व राहू लागते. वधूपरनील व विषवाविवाहाची पूर्ण मोकळीक यांच्यांत आहे. विषवाविवाह फक्त वांगळ्या भक्षण होतो. कमारलेक कधी काडी मोडीत नाहीत. चायको केली म्हणजे तिच्याविषयी संशयास जागाच नसते असें हे म्हणतात, व तिनें व्यभिचार केलेला चालतो. अविवाहित मुलीनें गोंडखेरीज करून कोणत्याहि भागसाबरोवर व्यभिचार केला तरी हरकत नाही. बहिणीचीं मुलें या ओकांत फार आवडतां असतात, व त्यांचा व आपल्या मुलांचा लग्नसंबंध फार शुभ समजतात.

चायका रजस्वला असतां ८ दिवस अस्पृश अचून अगदीं दूर बसतात. स्वयंपाक करणें, पाणी आणणें देवीची पूजा करणें हीं कामें तिला बंद असतात. पण घराची झाडझुड करण्यास हरकत नसते. तिला कोणी शिबला तर देव त्याला मारतो असें समजतात व रजस्वला घरांत असली तर रागांत जाण्यापूर्वीं पुरुष स्नान करून बाहेर निघतात. नाहीं तर वनदेवतांचा क्रोध होईल अशी त्यास मीति वाटते.वाळंत झाल्यावर वाळंताण व मुलगाचा पाप ६ दिवस अस्पृश असतो. आहेंचें दूध आटले तर तिला मीठ व मासे खाळें घालतात.प्रेतांचें डोंकें उतरकडे करून त्यांस पुरतात व ३ दिवस अशौच मानतात.मुलगा असल्यास मुलींना वारसा मिळत नाही. सर्व मुलांचा हक्क सारखाच असतो.मुलगा नसला तर अवि. वाहित मुलगी. तिच्या अभावीं घरांतला लग्नसंगस चायकोच्या हयातीत वारसाचा हक्क मिळतो. त्यानंतर ती संपति

याचाच्या घरांत येते. कोणी पुरुष वारस नसला तर विषवा वारस होते.

हे दृष्टा देवांनी पूजा करतात व देवीलाहि मानतात. यांच्यांत जलप्रलयाची कथा आहे. जरी पुनर्जन्मावद्दल फारशा कल्पना नाहींत तरी मोरीं करणाराला मोरी फेलेल्या माणसाच्या घरीं बेलचा जन्म प्राप्त होतो असें समजतात. चंद्र व सूर्य हे जिवंत माणसासारखेच आहेत व रात्र ही सूर्यास शोष आल्यामुळे होते असा समज आहे. आगगाडीला जिवंत प्राणी समजतात. शिकारीस जातींना शुभशकून पाहतात. शकून शुभ नसला तर कोंबडा किंवा बोकड देवात बळी देतात. शिकार घरीं आणल्यावर त्यांचें डोंकें कापून हळदीच्या पाण्यानें धुवून वनदेवतांस अर्पण करतात. मासे मारण्याचाहि एक समारंभ असतो. गांवांतले छंदीपुरुष त्यांत सामील होतात. जलदेवतेस ५ कांबडीचीं पिलें, शेंदूर, काजळ व चांगळ्या अर्पण करतात. शिकारीस जाणाच्या किंवा मासे मारण्याच्या समारंभाच्या आधल्या रात्री खांसंग करीत नाहींत. हे लोखंडाची पूजा करतात. व तें वृषां देवांचें चिन्ह आहे असें म्हणतात. दसऱ्याच्या किंवा दृष्टा देशीच्या पूजेच्या दिवशीं कोणातहि घरातून अभि देत नाहींत. हे लोक अत्यंत नीच लोकांस सोडून सर्वोबरोवर खातात. वंशान्निष्ठ लोक मगर, सर्व व माकडाचे मांस खात नाहींत. त्या मुलें ते उच्च समजले जातात. साधारण गुन्ध्याकरिता थोडासा बहिष्कार असतो. नीच क्रियाचा संग व तिच्या हातचे अन्नद्रव्य हे मोठे गुन्हे समजले जातात. त्यावद्दल शिधाहि यक्ष असते. लग्नापूर्वीं ३ नंतरहि चायका गोंदवून घेतात व मेलेल्यावर प्रसंग पडल्यास हीं गोंदविलेलीं चिन्हे विकून पोट भरतां येईल अशी त्यांची समजूत असते. पुरुष फक्त कोणी घरातलें मोठें माणूस मेळें तरच क्षीर करतात. वाहरीं तर सर्व फेंस वाढवितात व त्याचे लुचडे वायतात. पण दाढी मिखांचे फेंस उपटून काढतात. डोक्यावरचे फेंस फार पवित्र समजतात. हे फारच आंघुड पंचा नसतात. ' दहाया ' पदतीर्तीं घेता करतात. आतां हे टोपल्या कटें लागले आहेत. चायका एकंदर संवधी फार घागेरच्या आहेत. हे फारच क्वचित स्नान करतात. हे फारच टेंपणे आहेत. हे तीरकमटयानें शिकार करतात. [रसेल व हिरालालः से.]

कमाल—हा प्रख्यात साधु कवीर याचा मुलगा म्हणून समजतात. पण पुष्कळ कवीरसंप्रदायी तसें मानीत नाहींत. कमाल नदींत वहत असतांना कवीरात दिसला व तो त्यानें सांभाळिला म्हणून कमाल स्वतःला ' कवीरसुत ' म्हणवितो. शिवाय सुत म्हणजे मुलगा असेंच काहीं नाहीं. ज्ञानदेव कधी कधी स्वतःला ' निवृत्तिसुत ' म्हणवितो. तेव्हां सुत म्हणजे शिष्य असा अर्थ या ठिकाणीं घेतला पाहिजे. कवीर हा आमरण ब्रह्मचारी होता असें समजणांरा एक पक्ष आहे. त्याचें म्हणणें असें आहे की, लोई (जिला कवीराची चायको समजतात) ही कवीराची एक शिष्या अचून ती

अक्षय त्याच्या जवळ रहात असे. तेव्हां लौकिकांत ती त्याची वायको असा ग्रह झाला (वि. विस्तार, पु. ३९ पा. ६०-६१). कमाल व कमाली यांच्या जन्माचा प्रकार विलक्षण आहे, असें बहुतेक कवींरावे चित्रकार व अनुयायी म्हणतात. तेव्हां कमाल हा कबीरपुत्र नसावा हें म्हणणें पुष्कळ अंशी खरें वाटतें. कमालाचीं पदे यरीच आहेत.

कमालपुर.—मुंबई इलाखा. काठेवाडांतील एक छोटे संस्थान. मोडक ठाण्यांतील हा एक स्वतंत्र खंडणी देणारा तालुका आहे. यांत एकच मोठे गांव आहे. तालुकदार झाला रजपूत व लिमडोचे भाषाद आहेत.

कमासिन—संयुक्त प्रांत. वांदा जिल्ह्यांतील एक तहशील. उत्तर अक्षांश २५° १७' ते २५° ३८' व पूर्व रेखांश. ८०° ४७' ते ८१° १२'. क्षेत्रफळ ३५८ चौरस मैल. खेडी १७३. लोकसंख्या (इ. स. १९११) ८१४२१ जमीन-महसूल (इ. स. १९०३—४)—११८००० रुपये.

कमुदी—मद्रास. मधुरा जिल्हा. मुद्रुकुल्लूर तहशील. रामनाद जमीनदारींतील एक गांव. उत्तर अक्षांश ९° २४' व पूर्व रेखांश. ७८° २३'. लोकसंख्या (१९११) ४९६७. अंधें एक मोठे शिवाकें देवालय आहे. शानान नामक ज्ञातींनी या देवळांत आपणांस जाण्याचा हक्क आहे असा इह बरिला असता त्या गांवांतील इतर ज्ञातींचे लोक बहुतेक विलुप्त होते. या भांडणाचा दावा कोर्टांत पुष्कळ दिवस चालला होता. शानान लोक ताई कादणारे व व्यापारी आहेत. याच भांडणासुद्धे इ. स. १८९९ साली येथें एक दंग झाला होता.

कॅमेरिनो.—इटली. हें शहर मॅकेटा प्रांतांत आहे. याच ठिकाणी पुरातन कॅमेरिनम शहर होतें. येथील लोक इ. स. पूर्वी ३१० मध्ये रोमने दोस्त बनले. काँयलाईनचा कट या शहरास फार भोंबला. याचा अंतर्गत यादवांतील युद्धांत फार उल्लेख येतो. रोमन यादशाहीमध्ये येथें म्युनिसिपॅलिटी होती. आतां येथें पुरातन इमारतींचा मागमूसहि उरला नाही.

कमैंग.—उत्तर ब्रह्मदेश. अपर वर्गी मिदकियना जिल्ह्यांतील बायब्येकडील टाकनक्षिप. उत्तर अक्षांश २५° ३०' ते २६°. पूर्व रेखांश ९६° ते ९७°. क्षेत्रफळ २६५० चौरस मैल आहे. लोकसंख्या (इ. स. १९११) ९६६९. खेडी १०६ जमीनमहसूल (इ. स. १९०३—४) ५००० रुपये.

कम्मा.—एकंदर लोकसंख्या (१९११) ११२६५३१ आहे. बहुतेक लोक मद्रास इलाख्यांतच असतात. ही मूळची छत्रपती गात असून सध्यां शेतकरी बनली आहे. वारंगळच्या राजांचे एका कानांतले मूल्यगन् रत्न शत्रूंच्या हातीं लागलें तें ज्या लोकांनी युद्ध करून परत आणून दिलें त्यांस कम्मा नांव मिळालें. जे लोक युद्धांतून पळले त्यांस वेळाम (पळपुटे) नांव मिळालें. मध्यप्रांतांत कम्माच्या तीन जाती आहेत. इड-

वेलानी हे परांतून बाहेर जात नाहींत. तडकचार् हे चटयांच्या घरांत राहतात. पोटूमतीर हे शेतांत काम करतात. हीं नांवे यांच्यांतील बायकांच्या गांवा किंवा पडदा पद्धतीच्या प्रमाणांची दर्शक आहेत. चावणकोर संस्थानांत गंगा, गोदजाती, कवळी व दुगा वगैरे पोटजाती आहेत. विधवाविवाह निषिद्ध मानला जातो. सगोत्र विवाह यास संमत नाहीं; पण मातुलागोत्राबरोबर विवाह केला तर चांगला समजला जातो. मामाच्या सुलोवर तर आठोभावाचा पूर्ण हक्क असतो. आपल्या बहिर्णांच्या सुलोबरोबर लग्न करण्याची यांच्यांत भोक्कळी आहे. तामिल देशांतील कम्मा लोकांत नवऱ्यापेक्षां वायको मोठी असते. कधी कधी आपल्या ताऱ्हेच्या नवऱ्याला कडेवरून नेताना वारीच वर्पाची तरणी दृष्टीस पडते | नवऱ्यासमक्ष जर बायको मेळी तर तिच्या सुली, सुना, नाती तिची पूजा करतात. ही कोणी मंडळी नसली तर तिचा नवरा व त्याची दुसरी वायको असली तर ती तिची पूजा करते. दुसरा व मकरसंक्रांतीला एका ब्राम्हण-सुवासिनीस बोलवून अभ्यंगस्तान घालतात. केस उदपून तिची सजावटकाळीं ओटी भरतात. घरांतले सर्व लोक तिच्या पाया पडून तिचा आशीर्वाद घेतात. [धर्तृत्न; से. रि.]

कम्माल—कारागिरांचा वर्ग. कूर्म, मद्रास, कोचीन व चावणकोर या भागांतून कम्माल आढळतात. यांची एकंदर संख्या (१९११) १०४७७५२ आहे. मल्याळम व तामिळ असे यांचे दोन वर्ग पडतात. मल्याळम कम्मालांत पुष्कळ पोटजाती असून त्यांमध्ये परस्परविवाह रूढ आहेत. त्यांच्यांतील पोटजाती येणेंप्रमाणें:—मराचारी (सुतार), कळाचारी (गवडी), मुसारी (कासार), कोहन (लोहार), तटान (सोनार) आणि टोळकोहन (चांगार). यांच्या कामाची जास्त जरूर असल्यासुद्धे आणि अजुंशाल कारागिरांपेक्षां त्यांस जास्त वेतन मिळत असल्यासुद्धे ते असून परंपरागत धंदाच करीत आहेत. पहिल्या पांच पोटजाती सारख्याच योग्यतेच्या आहेत. त्यांच्यांत रोटीव्यवहार होतो; पण घेटीव्यवहार होत नाही. परंतु टोळकोहन हे घोब्या कमी योग्यतेचे समजले जातात आणि त्यांचा श्रेष्ठ वर्गांतील लोक विटाळ मानतात. याचें कारण बहुतेककहून क्रांत्योर्ध्वे काम करतात हें असतें; कारण कमानलें जाण्यापूर्वी कातळाचे काम अपवित्र समजलें जातें. त्यांच्यांत बहु-भृत्याची चाल होती. पुष्कळ वंशूंची एकच बायको असून तिच्यापासून झालेली प्रजा सर्वांची समजली जाई. अद्यापि जरी ही चाल पूर्णपणें नाहीशी झाली नसली तरी हल्ली ती अपाटयानें नाहीशी होत आहे. त्यांच्यांतील कुरूप नांवाची पोटजात यांच्या उपाध्यायांचे आणि न्हाव्याचे काम करते. नायर आदिकरून श्रेष्ठ जाती यांचा २४. फूटांच्या आंत विटाळ मानतात. तामिळ, कम्माल, मल्याळम कम्मालोपेक्षां श्रेष्ठ होत, तामिळ कम्माल लोक शशीपवीत धारतात व ब्राह्मणांप्रमाणें त्यांना शत्रोहि आहेत. विवाहपद्धतीत ते ब्राह्मणांचे

फार वारकाईनें अनुकरण करितात. सुतक १६ दिवस पाळतात. हे शैव आहेत. १९११ च्या खानेसुमारीचे वेळी त्यांनी असें जाहीर केले की, आमच्यामध्ये धंद्याला अनुसरून वेगवेगळ्या जाती नाहीत. आमच्या पांच पोटजातींमध्ये वेदीव्यवहार अगदी खुला आहे व आमचा समाजातील दर्जा आमच्या धंद्यावर कोणत्याही प्रकारे अवलंबून नाही. सध्या आमच्यांत कोणताही भेदाभेद न ठेवतां आम्हांस विश्वशासन या सदरांत घालवें.

कथ्यट—संस्कृत ग्रंथकार. चंद्रादित्याचा सुलभा आणि वल्लभदेवाचा नातू. यांचे आनंदवर्षानाच्या देवीसत्कावर टीका लिहिली (इ. स. १७७). [नावेल उफ. आफ्ट कोल].

कर, कर म्हणजे काय?—“ कर म्हणजे खासगी व्यक्तींनी किंवा संस्थांनी सरकारमाफत होणाऱ्या लोकांपयोगी कामावद्दल मोबदला म्हणून सरकाराला द्यावयाचें आवश्यक देणें.” सरकार किंवा राजेलोक स्वतः धनोत्पादनासाठीं खासगी धंद्यां करीत नाहीत. त्यांची सर्व जमा प्रजेनें कराच्या रूपानें दिलेला पैसा हो होय. अर्थशास्त्राच्या व्याख्येप्रमाणें कर म्हणजे सरकारच्या प्रमाणाचा मोबदला किंवा मजुरी. परंतु अमक्या कामावद्दल अमकी मजुरी असा कार्यकारणसंबंध दाखवून करवसुली सरकार करीत नाही. त्यामुळे करवसुली म्हणजे नाहक जुलूम असा प्रजेचा बराचसा समज होतो. अनियंत्रित राजसत्ताकालांत हा समज पुष्कळ अंशां खराही असतो. कारण राजेलोक कररूपानें मिळणारा पैसा खासगी मालकीचा म्हणून मानून स्वतःच्या खासगी खर्चाकडेच बहुतेक लावतात. याशिवाय नगराणे, देशग्या वगैरेही उपटतात. कांहीं कारभारांत व न्यायांत विशेष व्यक्तीस परती देऊन पैसेही काढतात. तथापि शत्रुपासून देशाचें व प्रजेचें संरक्षण करणें, देशांत दंगे-धोबे न होऊं देतां शांतता राखणें, प्रजेच्या जीविताच्या व वित्ताच्या संरक्षणकरितां फायदे करून त्यांची अम्मलबजावणी करणें, प्रजेच्या शिक्षणकरितां व सार्वजनिक आरोग्याकरितां खर्च करणें हीं सरकारचीं कामे असून तीं करण्यावद्दल मोबदला म्हणून प्रजेनें कर द्यावयाचा असतो; आणि ज्या राज्यकारभारपद्धतींत सरकारचे प्रजेचा ताबा चालतो तसें सरकारकडून सदरदू कामे बरीचशी योग्य रीतीनें बजावलींही जातात.

कर प द्द ही वा इ ति हा स, धर्मनियमः—प्रजेच्या खासगी उत्पन्नांतून कराच्या रूपानें विधिक्षित बाय देण्याचा राजाला हक्क आहे, ही भावना हिंदुस्थानांत पूर्वापार चालत आलेली आहे. पण हा कर वेताचा, प्रजेला उद्दिष्टच न होईल असा असावा. प्राचीन स्मृतिकारांनी राजानें उत्पन्नाचा १/६ भाग कर म्हणून घ्यावा असा नियम दिला आहे. मनु म्हणतो, “ योग्य विचार करून राजानें स्वतःला व प्रजेला फायदेशीर होईल इत्क्या वेतानें कर घ्यावे. ज्याप्रमाणें वासरू, किंवा मधनाशी आपले दांस थोडे थोडे घेते त्याप्र-

माणें राजानें दरसाल वेतावेतानें करवसुली करावी. अघाशी-पणानें सुव्यसकट प्रजेला पिळून काढूं नये; तसें केल्यास राजा व प्रजा या दोघांवरही अनर्थ ओढवतो.” प्राचीन कालामध्ये कर निरनिराळ्या वर्गातील लोकांपासून निरनिराळ्या प्रमाणांत व प्रत्यक्ष ऐन-जिनशी किंवा चाकरांच्या रूपानें घेत असत. महाभारतांत जमीनवावीखेरीज उत्पन्नाच्या गुडील वारी दिल्या आहेतः—

“ आकरे लघणे शुल्के तरे, नागवले तथा ” म्हणजे, खाणी, मीठ, व्यापारी माल, नांवातून जाण्याचा कर, हत्तीचे कळप यांचे उत्पन्न राजांचे असे. राजानें कर वसतू नये असा ज्ञानीः—
अद्वी पर्वताथैव नयस्तीर्षानि याचिन ।

सर्वाण्यस्वामिकान्यहर्णास्ति तत्र परिग्रहः ॥

म्हणजे, अरण्य, नद्या, पर्वत व तीर्थे यांवर कोणाचेंही स्वामित्व नाही; त्यांवर कर राजानें घेऊं नये. यावरून पूर्वी बंगलांतील लांकूड पांटा, दगडमाती, चारागवत सर्व रथ-तेला फुकट मिळत असे असें दिसते. गुरांच्या चाडीपैकी १/२ भाग घ्यावा व पिकाचा १/६, १/६ भाग किंवा १/२ व्याधा वसें मनुष्ये वचन आहे. लागवड, जमीन व बंगलया कराच्या मुख्य बाबी पुरातन आहेत. कौटिल्यानें मात्र नकातीच्या व करांच्या बाबींची मोठी यादी दिलेली आहे. परदेशी जाणारा (निष्कन्य) व परदेशांतून येणारा (प्रवेद्य) गवें प्रकारचा माल, स्वदेशांत होऊन विकणारा भाजीपाला (शाक), कंदमूल, फुलेफळे, धान्ये, लांकूड, वावू, लोकर, कापूस, रेशीम, हिरे, मोती वगैरे मौल्यवान वस्तू, जनावरे यांवर नकात घ्यावी. परंतु लयमुंज वगैरे संस्कार व धार्मिक विशीं यांवर कर नसावा असें कौटिल्याचे “अर्थशास्त्र” म्हणते.

द क्षि ण हिं दु स्या न ची पु रा त न ज मा वं दी.—
अकरा व तेरा या शतकांत सध्यांच्या मद्रास इज्जल्यांतील वन्याच मोठ्या प्रदेशांत चोलराजे राज्य करीत. ते आपल्या प्रजेपासून सर्व उत्पन्नाचा १/३ ते १/२ भाग सरकारचा भाग म्हणून घेत. हा भाग सध्या ब्रिटिशसरकार सर्व उत्पन्नाचा १/३ अथवा शेकडा ६ हून कमी घेतें या प्रमाणापेक्षां चार ते सातपट जास्त आहे. बोलॉनी घेतलेला भाग ब्रिटिशांनी घेतलेल्या भगापेक्षां बराच मोठा होईल, कारण सध्यापेक्षां त्यावेळीं पैदाची किंमत (खरेदी) जास्त होती. प्रत्येक उद्योगधंद्यावर वसणारे व ज्यामुळे व्यापारास अज्यक्या होत असे असे कित्येक लहान चार या त्यांच्या उत्पन्नाच्या बाबी होत्या. त्यांच्यापैकी एका राजानें इ. स. १०६३-१०७० राज्य केले. यानें सरकारी भागाच्या कांहीं विभागांचें रोख किंमत ठरविली, दुसऱ्या एकांनें सर्व जुलमी कर बंद करून जमिनीची फिरून पाहणी केली; पहिली पाहणी निदान एका शतकापूर्वी इ. स. १०८६ च्या सुमारास झाली होती. व झालेले तुकडान जमीनवाण्यांची हुदस्ता कटन मरून झाले. तासुरत्या म्हणजे कायमच्या नव्हे असा जमीनधारा पद्धतीचे सत्व पूर्वाच्या चोल राजांनी योजिलें होतें, व ज्यांनी

या सुधारणा घडवून आणण्या त्या राजांची झालेली स्तुति हिचा विचार करता जुलमी काराऐवजी नमीनभारा योडा वाटला तरी लोकांना परत असे असे दिसेत. वस्ली व सूट या वावर्तात चोल राजे मिटिश लोकांपेक्षा कडक होते असे दिसेत कारण देवी कारणासुद्धे जेव्हा पिकाची सरसकट नासाडी होई तेव्हा देखील ते सूट देत नसत असे एक लेखक म्हणतो (इंग्लिश अ‍ॅन्टिक्वरी पु. ४०)

चोलांचा लय झाल्यावर विजयानगरचे राजे झाले. चौदाव्या शतकाच्या सत्र्यापासून १५६५ पर्यंत दक्षिणहिंदुस्थान व म्हैसूर यामध्ये त्यांची सत्ता अबाधित होती. याचा पहिला मुख्य प्रधान माधव यांनी सर्व उत्पन्नाचा ३ भाग जमीन-महसूल ठरविला. हा नगद धाना लागे व घात भावकरी, कामगार वगैरेच्या खर्चाचा समावेश होत नसे. हा शेतकऱ्यांना निराळा द्यावा लागत असे. यानंतरच्या राजांनी हा मोडून जवळ जवळ अर्धा भाग जमीनमहसूल ठरविला.

विजयानगरच्या राज्याचा तालिकोटय्या लडाईत मोड झाल्यावर त्याच्या पूर्वांचे मुघेदार स्वतंत्र बनले. मद्रुरचे नायक यापेक्षा होते; हे सत्र्याच्या मद्रुरा, तिनेनेली, विच-नापल्ली व सालेमचा काही भाग या जिल्हावर राज्य करीत असत. जमिनीच्या एकंदर उत्पन्नाचा अर्धा भाग हे लोक घेत. प्रत्येक घद्यावरील ज्वर कर, जमीनीवरील पट्या, मासे, नागर यावरील कर, या इतर नायक लोकांचा उत्पन्नाच्या बाबी होत्या शिवाय ते मोफत काम मजुराजवळून घेऊ असत. मराठे लोकांच्या ताच्यातील तंजावरची स्थिती चांगली नव्हती. ज्यकोजी उत्पन्नाचा चारपंचमाग भाग घेत असे व स्वतः ठराविलेच्या ठराप्रमाण याची नगद किंमत घेत असे. येणेप्रमाणे एकंदर उत्पन्नाचा शेकड ८०चा भाग तो घेत असे व हे देताना सर्व घिकाची विक्री पुरत नसे अशी विधाने केले गेले आहेत, पण त्यावर विश्वास वसत नार्हा.

दक्षिणेत नायक लोकांची सत्ता ज्हात पाचव्यावर सोंगल व मराठे यांच्या स्वाच्या शेतकऱ्यांना १७ व १८ व्या शतकात छुटत असत.

जर्मिटीच्या नवावाची सत्ता व्यवस्थित राज्यव्यवस्था स्थापित होती, परंतु त्याच्या वारसत्तेचीं तिटे उपस्थित झाले. परंतु १७६३ मध्ये महेमद आझा नवाब ठरला व यामुळे दक्षिणेत व्यवस्था व सुरक्षितता स्थापित झाली. परंतु याचा फारसार जुलमी मत्तेवाले याच्या मार्फत चालल्यामुळे फार अन्याय होत असे. व्यवहारात जमीनमहसूल उत्पन्नाचा अर्धा भाग होता. परंतु हे मत्तेवाले बाकीचा अर्धा भाग उठ देत नसत. हे मत्तेवाले शेतकऱ्यांना तुरंगेत टाकणे व इतर शिक्षा वगैरे जुलम करीत असत.

मराठी अंमल. — मराठेसहोद्रीतील करपद्धतीसंबंधाने मल्हार रामरावकृत ' राजनीति प्रबंध पुटील मजकूर आहे. " वृषिक वर्गापासून न्यविक्रय कसा झाला, त्याच्या योगक्षेमात काय पाहिजे, याचा विचार करून तदनुसृत करभार त्याज-

पासून घ्यावा. याप्रमाणे आवन्वव पाहून शिल्पकारादिक म्हणजे कारागार लोक यांपासून [घ्यावा]. " यावरून सर्व प्रकारच्या व्यापारी मालावर व स्वांगिक तयार होणाऱ्या कारागिरीच्या जिनसावर कर असत. भोरसंस्थानांत नुकत्याच चालू असलेल्या ज्या करावद्दल टीकेचा भडिमार झाला होता ते कर मलिकेवरी अमलापासून नाकट आलेले आहेत असे म्हणतात तेव्हा मराठी अमलावाला या सर्व करांच्या बाबी अस्तित्वात असल्या असे वाटते.

मराठ्यांच्या अमदानांत जमिनीवरील सान्याशिवाय अनेक प्रकारचे कर वसवीत असत. त्यापैकी मुख्य म्हणजे घरपट्टी व दुकानपट्टी (मोहफकी) हे असत. कॉकणामध्ये येणाऱ्या तंबाखूवर रेवडेडा व इतर वंदरात जकात घेत असत. मिठागार व नागोठाणे व भायंदर या ठिकाणी अनुक्रमे दोन रुपये दहा आणे, व एक रुपया सहा आणे, दर खंडीमार्गे कर असे. नारच्याच्या झाडावर व ताडावर माडी अथवा ताडी काढण्यावद्दल वसई व इतर प्रांतात कर असत. मंदारी वगैरे जातीचा, फिरंगी वगैरे लोकांत दारू विकून आपला निर्वाह चालत असे म्हणून कर देऊन दारू काढण्याची परवानगी दिली (अवकारी पहा). अवकारीचे उत्पन्न कौकण व पुढे पुणे शहर या खेरीज इतर भागात होत नसे. याखेरीज तूप तयार करणे, पुरे चारणे, लसपट्टी, म्हैसपट्टी, मच्छीमारी, कर्जपट्टी, सरंजामपट्टी, वेतनपट्टी, सावकारपट्टी, उंदरेपट्टी, भाडेपट्टी, संतोपपट्टी, हजवीपट्टी, शिवेदीवरपट्टी, वगैरे किरकोळ कर असत. उत्तारावरील तरी बहुतेकहून सरकारी खर्चाचे चालधेत असत व तीवर कर नसत. तथापि ज्या ठिकाणी रहदारी फार असे तेथे नावेवरील कराना मत्ता देत असत. तथापि ही पद्धत वरीच उशीरा सुट झाली. गोंपयंत कमाविचीपद्धत नुसत होती तोपर्यंत लोकांस जकातवसुलीचा फारसा त्रास होत नसे. व या कामावर सुभा व सरसुभा यांची नजर असे. असे सुभे कौकण, कर्नाटक, खानदेश, गुजराथ आणि वागलाण या भिडून पाच असत. परंतु पुढे दुसऱ्या बाजीरावाने इजरादार पद्धत सुरु केल्यामुळे लोकांस पुष्कळ त्रास होऊ लागला. सम्राजवरील व्यापारावर जकात वसूल करण्यास निराळे खाते नसे. पण ही जकात सुभ्याच्या आरमाराकडे लावून दिलेली असे. जमिनीवरील मालाच्या वाहतुकीवर मात्र जकात वसूल करणारे स्वतंत्र सुभे असत. यापैकी कल्याण व भिवंडी आणि पुणे व जुन्नर यांचे उत्पन्न वरेंच असे. वालाजी बाजीरावाच्या कारकीर्दीत कल्याण आणि भिवंडी या सुभ्यांचे उत्पन्न पंचावन हजार रुपये होतें तें त्याच शतकाच्या अखेरीस तीन लाख रुपये झाले व पुण्याच्या सुभ्याचे उत्पन्न त्याच काळात पस्तीसहजार रुपयांपासून एक लाख रुपयांपर्यंत वाढले. पुण्यातील स्थानिक कारांचा मत्ता देत असत व त्यापासूनही वरेंच उत्पन्न घेत असे. हे विशेषतः पुणे शहरात येणाऱ्या व जाणाऱ्या मालावर कापड, तंबाखू,

व शहरातील लोकांस लागणाऱ्या इतर जिनसावर वसूल होण असे. अद्यां तन्हेच कर अहमदाबादेस पूर्वी मोगलांनी पाहून दिलेल्या पद्धतीवरच वसूल केले जात असत. निरनिराळ्या प्रकारचे धंदे करणाऱ्यांवर स्वतंत्र कर असत. जोली वाहणाऱ्या कोळ्यांस दोन पातून आठ रुपयांपर्यंत कर असे. दुकानदारांवर दर दुकानाने सालीना पांच, सहा व सात प्रमाणें कर असे. लोहदारास सालीना चार रुपये; चाभारास चार, पाच व सहा रुपये, तेल्यास घाण्यापाठीमागे पांच, सहा व सात रुपये, सोनार, कुमार, दुग्ड, गोंधळी, ठाकरांकार यास सालीना तीन रुपये प्रमाणें कर असे. रानांत गळवते नागरत्यास चार पातून आठ आण्यांपर्यंत सुटका असे. लक्ष्मण्टी दहा आण्यांपातून एक रुपयापर्यंत असे. मंवेची, पांथरवट वंगरे लोकांकडून महिन्यातून एक दिनसाची मजुरी घेत असत. जकातीखेरीज पानसुपारीचाहि शिरस्ता आहे. सुखुलमाना हिंदूंच्या निम्मे हातील असे. व आर्मीनियन पळंदेज, कराची, वगैरेस हिंदू व मुसुलमान यांच्या दरम्यान असे तमासू विकण्याचा शिरस्ता असे. ती फक्त सावकार व उदमी लोकांस विक्रीत, एफंदर रयतेसहि विक्रीत नसत ज्या गावी दुकान नसेल त्या रयतेस मात्र तंबाखू गंध दोन मण पावेता विक्रीत. तंबाखूची वाणवी व जकात घेत व जकातीचे होताफडे वसूल होत असे. वतन घरे याच्या विक्रीची नोंद करून त्यावर सरकारची देरणी अथवा नजर वसूल करीत.

मुसुलमानांनी व मदीनी—मुसुलमानांनी अमलाच्या वेळी रयत नमीनमहसूल देण्याखेहि नाखूप असे. कारण एक तर हे राजे प्रजेच्या हिताची कांम फार क्वचित् करीत असत, व परजसुपातून रक्षण करण्याचे कामहि त्यांच्या हातून नीट होत नसे. शिवाय राजघराणी वारंवार बदलत; आणि तत्कालीन राजा मरण पावताच वारसामध्ये गादीसंबंधाने तंटे लागत. त्यामुळे कर नवी कोणत्या राजास द्यावयाचा हे निश्चित नसल्याने व एकाच वर्षात अनेकदा राज्यक्रांति झाल्यास कर अनेकदा थावा लागेल अशी भीति त्यांना वाटे. सरफाकडूनहि शाच्याची बाकी ठेक्यास परवानगी मिळ, बाकीवद्दल लगेच जमीन जप्त करण्यात येत नसे. या कळात जमीनधाऱ्याशिवाय इतर अनेक कर असत, न्या याची येणें प्रमाणें:—(१) कित्येक धंदे करण्यावास्त परवानगी, (२) हिदुंवर निशियासारखे वसविलेले निशिय कर, (३) गासे, तेल, तूप, मोवच्या, दूध, दही, रानातील गवत, जळळ, लाकूट, तमासू, अफ, मातीचीं भांडी, भाजाच्या गाड्या, उंटे इत्यादि मालावरील कर. अशा प्रकारे अनेक कर असत.

वि टि थ क र व रू ती चीं सा मा न्य त ल्ये.—निद्रिख अंमल सुट शाल्यावर प्रजात्य पजतीवर करव्यनत्या एल्लह मुग करण्यांत आली. युरोपांत प्रचलित असलेली अढाम

स्मिथचीं करानीं तल्लें येथहि मान्य झालेलीं आहेत. तीं तल्लें येणेंप्रमाणें:—

(१) कराची समता.—प्रत्येक देशातील प्रजाजनानीं आपल्या सरकारच्या योगक्षेमाकरितां होतां होईल तीं ऐपती-प्रमाणें कर दिल्या पाहिजे अर्थात् सरकारच्या मुश्किल छत्राखालीं आपल्याला ज्या उपपन्नाचा उपयोग घेण्यास सापडतो त्या उपपन्नाच्या मानानें प्रत्येकानें कर दिल्या पाहिजे.

(२) कराची निश्चितता:—कर भरण्याची वेळ, कर भरण्याची तऱ्हा व कराची रकम, या सर्वे गोष्टी कर भरणाऱ्यास व दुसऱ्या प्रत्येक माणसास स्पष्टपणे व मुकरपणे ठाऊक पाहिजेत.

(३) कराचा सोईस्करपणा—कर भरण्यास सोईचें होईल अशा वेळीं व अशा रीतीतानें कराची वसुली करावी.

(४) कराची काटकसर.—प्रत्येक कराची अर्थात् योजना पाहिजे की, त्यापासून लोकांच्या खिशातून वाहेर जाणारी रकम व सरकारच्या तिजोरीत येणारी रकम यामध्ये होता होईल तितकें कमी अंतर असावे; म्हणजे कर वसूल करण्याचा खर्च शक्य तितका कमी लावता व सरकारच्या तिजोरीत कराची बहुतेक रकम पडावी.

वरील चार तल्लें आता सर्वमान्य झालेलीं असून सम-जण्यासहि सोपी आहेत. फक्त पहिल्या तत्वपैकीं 'ऐपती-प्रमाणें' या शब्दासंबंधानें मतभेद आहे. कर कोणत्या प्रमाणात घ्यावा यासंबंधानें तीन मीमांसा आहेत.

(१) कराची त्यागमीमांसा.—प्रत्येक मनुष्य सरकारला कर देतो त्यात काहीं आत्मत्याग करीत असतो; तेव्हा हा त्याग सर्वांना सारखा असला पाहिजे, म्हणजे करात समता आला असें म्हणतां येईल. धर्मत माणसातें काहीं एक रकम सरकारला देण्यामध्ये त्याचा जितका आत्मत्याग होतो त्या-पेक्षा किती तरी पध्दने जास्त त्याग गरीब मनुष्यास तितकीच रकम धावी लागल्यान करवा लागतो. म्हणून कर हा उत्पन्नाच्या मानानें वाढता पाहिजे. इतकेच नाही तर मनुष्याच्या आवश्यकाना लागणारें उत्पन्न कराच्या मर्यादेतून काढून टाकलें पाहिजे याच सुवावर बहुतेक सर्व ठिकाणीं प्राचीनरील कर वसविण्याची मर्यादा असते. म्हणजे त्या मर्यादेखालील प्राप्तीवर कर ठेवित नाहींत. तसेंच हा प्राप्तीचा कर वाढता असतो. म्हणजे काहीं एका विशिष्ट प्राप्तीच्या वरच्या प्राप्तीवर कराच दर जास्त ठेवलेला असतो. याच सुवावर सुधारलेल्या देशात आयुष्यातील आवश्यक-कावर कर वसविणें गैर मानतात. कारण आयुष्याचीं आवश्यकें हीं गरीबांना व श्रीमंतांना सारखाच लागतान परंतु यासुलें गरीब व श्रीमंत हे कर सारखाच देवान. अर्थात अशा कराच्या पद्धतीत गरीबश्रीमंतांचा आरमत्याग सारखा रहात नाहीं. परंतु कोणत्या करानें कोणत्या व्यक्तीचा किती

आत्मत्याग होतो हे समजणे फार कठिण आहे. कारण आत्मत्याग ही मानसिक गोष्ट आहे. यामुळे जरी या मीमांसनेमध्यें तथ्यास असला तरी तिचा पूर्णवर्तव अल्प असतो.

(२) कराची सामर्थ्यमीमांसा:—यामध्ये मनुष्याच्या उत्पन्नरूपाने त्याची ऐपत ठरविली जाते. अंजाम स्थितीने समतासत्त्वाचा हाच स्वाभाविक अर्थ घेतला आहे. या तत्त्वासुद्धि प्रामाणिकतेने काराच्या मर्यादा त्यागमीमांसे-प्रसंगीच ठरतात. ज्यांचे उत्पन्न जास्त त्यांची कर देण्याची ऐपत जास्त हे उघड आहे. म्हणून प्रामाणिकतेने कर वाटता पाहिजे व काही प्रामाणिकतेने करपासून मुक्त पाहिजे, असे या मीमांसनेवरून ठरते त्यागमीमांसा व सामर्थ्यमीमांसा या परस्पर संलग्न आहेत पहिली मनुष्याच्या अन्तःस्थितीकडे म्हणजे मनाकडे पहाते व दुसरी त्याच्या बहिःस्थितीकडे अगर उत्पन्नाकडे पहाते पहिली कर भरण्यापासून मनुष्याला किती यास किती स्वार्थत्याग व किती घस सोसावी लागते या मानसिक गोष्टीकडे पहाते तर दुसरी मनुष्याजवळ कर भरण्यास किती पैसा किंवा किती उत्पन्न आहे याकडे पहाते. दोन्ही मीमांसनामध्ये सत्याचा अंग आहे. तरी पण सामर्थ्य-मीमांसा ही जास्त व्यवहार्य आहे. कारण मनुष्याचा आत्मत्याग शोधून काढण्यापेक्षा मनुष्याचे वार्षिक उत्पन्न किती आहे हे शोधून काढणे सोपे आहे. तरी ही मीमांसा सर्वतोपरी लागू केल्याने पूर्ण समता सादेल असे मात्र नाही. उदाहरणार्थ दोन माणसांचे उत्पन्न अगदी सारखे असेल, परंतु एक जर ब्रह्मचारी असला व दुसरा कुटुंबवस्तल असला तर कर देण्याचे दोघांचे सामर्थ्य सारखे नाही हे उघड होते.

(३) कराची व्यावसायिकता:—सामान्यतः सरकारचा मनुष्याला जितका जितका फायदा होतो त्या त्या मानाने त्याने सरकारला कर दिला पाहिजे असे या मीमांसनेचे म्हणणे आहे या दृष्टीने ज्याअर्थी श्रीमंतापेक्षा गरीबाला सरकारचा जास्त फायदा होतो त्याअर्थी त्याने श्रीमंतापेक्षा जास्त कर दिला पाहिजे असे होते परंतु काही लोक या तत्त्वापासून उलटच अनुमान काढतात. त्यांचे म्हणणे असे की, खरोखरी श्रीमंताला सरकारचा उपयोग जास्त होतो कारण त्याची मालमत्ता मोठी असते निघाव त्याचे जीवितहि जास्त महत्त्वाचे असते. व या दोहोंची सुरक्षितता जर सरकार घडवून आपले तर श्रीमंतांनाच सरकारपासून जास्त लाभ होतो. म्हणून श्रीमंतानी गरीबांपेक्षा जास्त कर दिला पाहिजे जर सरकारच्या कर्तव्य कर्मांचा विचार करतांना या प्रजेच्या लाभांचे तत्त्व वर्गीकरणस घेतले होते. यावन्ना या तत्त्वालाही तथ्यास आहे असे म्हणणे प्राप्त आहे. याच सुद्धानुसार सरकार आपल्या काही कर्तव्यकर्मांवरून कर घेतें. कारण या कर्तव्यकर्मांचा प्रत्यक्ष काही लाभ विशिष्ट व्यक्तींनाच होतो ज्या कर्तव्यकर्मांचा लाभ सर्वसामान्य प्रजाजनांस होतो त्यासंबंधीच्या खर्चाक-

रितां सररहा कर सरकार घेतें. परंतु प्रत्येक मनुष्याला सरकारच्या कर्तव्यकर्मांपासून किती लाभ होतो हे शोधणे हे प्रत्येक कराचे मनुष्याचा स्वार्थत्याग किती होतो हे मोजण्या-इतके अवघड आहे. व यामुळे ही मीमांसा सर्वस्वी व्यवहार्य नाही.

याप्रमाणे समतेच्या कसोट्यांतवैधाने वराले तीन मीमांसा प्रतिपादन करण्यात आलेल्या आहेत. यापैकी जमुकच सर्वस्वी खरी असे म्हणणे रास्त होणार नाही. प्रत्येकीमध्ये थोडाफार सत्याचा अंग आहे. व्यवहार्यतेच्या दृष्टीने कराची सामर्थ्य-मीमांसा हीच सर्वांत चांगली आहे यात शंका नाही. कारण सामर्थ्याची कसोटी पुष्कळ अज्ञाने व हसून लागू करता येथे सारखी आहे व यामुळे सुधारलेल्या देशात या तत्त्वाचा अवलंब थोडाफार अंगाने केला जातो.

वराले कराची चार तर्क ही अंजाम स्थितीच्या कराची तर्क या नावाने प्रसिद्ध आहेत. पुढील अर्थशास्त्रकारांनी आपली काही किरकोळ तर्क सांगितली आहेत त्याचाहि संभ्रम येथे करणे वाजवी आहे. यापैकी काही तर्क ही वरच्या तत्त्वापासून निघून होतात असे म्हणण्यात हरकत नाही.

सरकारला लागण्याच्या एकंदर उत्पन्नाची रकम भाराभर अनुत्पादक वारीकसारी करपासून काढण्यापेक्षा थोड्यासा उत्पादक मंत्र्या करपासून काढणे चांगले हे तत्त्व काढक-सरीच्या तत्त्वाच पर्यायसूत तत्व आहे. कारण या योगाने करवसुलीचा खर्च पुष्कळच कमी होतो. १८४६ सालापूर्वी इंग्लंडातील आर्थत नकाती किती तरी मानगडीच्या व किती तरी पदाधोवर होत्या. परंतु कराच्या व नकातीच्या पद्धतीतील हा गोंधळ, धोंधळ व विविधता सर सरवेटी घाल व गॅल्व्हस्टन या दोन सुसद्धानां काढून टाकले व इंग्लंडच्या कराच्या पद्धतीस सोपे व साधे स्वरूप आणले.

तसेच देगातील करानी पद्धति अशा असावी की, वेळप्रसंग आल्यास फार खर्च न वाडविता कराचे उत्पन्न वाढविता येई. प्रामाणिकतेने कर अशा तऱ्हेचा असतो. तो दर पांडाला असूक पेन्स व; दरोन ठरविलेला असतो. आता वेळप्रसंगी हा दर वाढविला म्हणजे झाले. हिंदुस्थानातील मिटावरील कर अशा तऱ्हेचाच आहे. अधिक खर्च न वाडविता या कराचे उत्पन्न लेखाणीच्या फटकांच्यासरखे वाढविता येते.

जेवढी कराची एकंदर पद्धति जशी असली की सरकारच्या वाटत्या गरजावरहुकूम कराचे उत्पन्न आपोआप वाढते असावे. अप्रत्यक्ष करामध्ये हा गुण असतो. लोकांच्या भरभराटीवरोवर या कराचे उत्पन्न आपोआप वाढत जाते व अन्तर्नकातीची वाढ हे एक देशाच्या भरभराटीचे चिन्ह समजले जाते.

आता तिरनिराळ्या प्रकारच्या कराचा लोकांवर कोण कासा रीतीने पडतो हे पहावयाचे

प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर — वर कराच्या प्रसिद्ध तत्त्वाचा विचार घ्या. एखाद्या देशातील प्रजासत्ताक

कराचा बोजा त्यांच्या ऐपतीप्रमाणे पडावा हे समतात्वाचें रहस्य आहे. आतां ही समता कोणत्या गुणांत समजावयाची याद्वल वाद असले. परंतु कराचा बोजा अगर संपात देशांतील एका वर्गावर अव्यक्त तर एका वर्गावर कमी अगर मुळांच नाही, असा नसावा हें उघडच आहे. कारण संपात अशा तऱ्हेचा असला तर तो अगदी अन्यायाचा होईल; तो समतेच्या तत्वाविरुद्ध होईल-मग त्या समतात्वाचा अर्थ कांहींहि करा-हैहि उघड आहे. भ्रान्तच्या प्रसिद्ध राज्याकांतीपूर्वी तेथील कराच्या पद्धतीत ह्याच मोठा दोष होता. कराचा बहुतेक सर्व भार शेतकरोवर्गावर पडे. हा वर्ग आर्थाच गरिब होता व त्याच्याघरच कराचा संपात विशेष होता व सरकारी अंगलदार, सरदार लोक, वडे वडे धर्मोपदेशक वगैरे धर्मित वर्ग करापासून बहुतेक मुक्त होते. ही अन्यायाची कराची पद्धती व त्यानें उत्पन्न झालेला असंतोष हें एक भ्रान्तमधील राज्याकांतीचें महत्त्वाचें कारण होतें असें इतिहासकार सांगतात, यावरून या कराची संपातमीमांसा किती महत्त्वाची होती हें दिसून येईल. परंतु ही मीमांसा वितकी महत्त्वाची आहे वितकीच ती कठिण, भागवडीची व धोंदळ्याची व म्हणून इडेंच आहे. कारण या मीमांसेमध्यें प्रत्येक कर शेवटीं समाजांतोळ कोणत्या व्यक्तीवर किंवा व्यक्तिसमूहावर पडतो हें पहावयाचें आहे. परंतु समाजांतोळ व्यवहार व त्याचे परस्परांवर होणारे परिणाम इतके विविध असतात कीं, एका कराचा परिणाम काय होतो व शेवटीं तो कोण भरतो हें सांगणें कठिण होते. "एका पाण्याच्या धेंवांचा प्रवास" या गोष्टीप्रमाणेंच "कराच्या एका रुपयांचा प्रवास" याचीहि गोष्ट मजेदार होईल. परंतु टोकळ तऱ्हेनें तरी कराचा हा संपात सोपून काढणें आवश्यक आहे. कारण या योगानेंच कराची तऱ्हे पाळली जात आहेत किंवा नाहीत हें समजून घेणार आहे.

परंतु येथें अशी एक शंका निघण्याचा संभव आहे कीं, करान्या संपाताची मीमांसा मुळांच कठिण नाही. कारण ज्या करांचे वर्गीकरणच मुळांच या तत्वावर केलेले आहे त्या अर्था कर कोणत्या वर्गांतोळ आहे हें ठरविलें कीं काम झालें. कारण ज्या करांमध्यें कर देणारा व कर घेतणारा या व्यक्ती एकच असतात तो प्रत्यक्ष कर होय, अशी मागें प्रत्यक्ष कराची व्याख्या केली आहे. तेव्हां प्रत्यक्ष करांमध्यें कर देणारावरच कराचा संपात आहे. अर्थात प्रत्यक्ष कराचा बोजा कर देणारावरच पडतो हे उघड झालें. याच विचारसरणीप्रमाणें अप्रत्यक्ष कराचा संपात कर देणारावर न पडणें दुसऱ्या व्यक्तीवर पडतो हेंहि उघड होतें. सद्यदर्शनां हा कोटिकम खरा वाटतो परंतु तो बरोबर नाही. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर हें वर्गीकरण कराच्या संपाताच्या तत्वाला अनुसरून केलेले आहे

ही गोष्ट खरी आहे. परंतु या कराच्या वर्गीकरणामध्यें सरकारचा हेतु विशेष तऱ्हेनें दिसून येतो. मात्र वस्तुस्थिति तशीच वनते असें मात्र नाही. प्रत्यक्ष कराचा बोजा कर देणारावर पडया अशी सरकारची इच्छा असते व याच हेतूनें तो कर वसविलेला असतो खरा. तरी अर्वाचीन काळच्या व्यवहाराच्या संकीर्ण स्वरूपासुद्धें तसें सदादितात होतेंच असें नाही. उलटपक्षें अप्रत्यक्ष कर, कर देणारावर पडूं नये अशी सरकारची इच्छा असते खरी; परंतु ती इच्छा सदा सर्वदा परिपूर्ण होते असें मात्र नाही. सारांश प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष हें वर्गीकरण सामान्यतः खरें असलें व तें जमाखर्चाच्या दृष्टीनें सोडवें असलें तरी त्यावरून कराची संपातमीमांसा पुरी होते असें कांहीं नाही. कर शेवटीं कोणत्या व्यक्तीवर किंवा व्यक्तिसमूहावर पडतो याची स्वतंत्र मीमांसा करणें जरूर असतें. कारण प्रत्यक्ष कराचें ओंकीहि कांहीं परिस्थितीत दुसऱ्यावर टाकतां येतें, तर अप्रत्यक्षकराचें ओंकी केव्हां केव्हां कर देणारावरच पडते. तेव्हां प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर हे वर्ग जरी सामान्यतः बरोबर असले तरी त्यावरून कराच्या प्रत्यक्ष संपाताची बरोबर कल्पना होणार नाही. याकरितां अर्थशास्त्री सुधारलेल्या देशांतील प्रमुख करांची उदाहरणें वेकून कराच्या संपाताचा विचार करतात. तोच मानी येथें लोकार्थणें रास्त होईल. परंतु निरतिराख्या करांच्या या विशिष्ट विचारात लागण्यापूर्वी एक सामान्य गोष्ट येथें सांगितली पाहिजे. ती ही कीं, ज्या देशांत संपाताची वांटणी रुढीनें व कायद्यानें ठरलेली असते त्या देशांत कराचा संपात फारसा बदलत नाही. तो पट्ट्या कर देणारावर पडतो. परंतु जेथें संपाताची वांटणी पूर्ण नव्हा अर्थां ठरते तेथें कराच्या संपाताचा प्रथम विकट होतो. कारण कर वसविताना कायद्याचा उद्देश कांहींहि असला तरी चलाओलीच्या अंमलांत ती हेतु यासून राहूच प्रत्यक्ष कराला अप्रत्यक्ष कराचें रूप येतें तर अप्रत्यक्ष कराला प्रत्यक्ष कराचें रूप येतें व ज्याप्रमाणें अर्वाचीनकाळीं मजुरी, नफा, व्याज व पदार्थांच्या किंमती यांच्या भावाच्या मुळाशी कोणत्याना कोणत्या रूपांत मागणी व पुरवठा यांच्या नियमांचा संबंध येतो व या नियमांरूप हे भाव ठरतात, त्याचप्रमाणें कराच्या संपाताची गोष्ट आहे ती ही कीं संपात कांहीं एका विशिष्ट स्वरूपाच्या मागणी व पुरवठा यांच्या नियमांवर अवलंबून असतो, हें पुढील उदाहरणांवरून सहज ध्यानांत येईल.

जमिनीवरील कर हे प्रत्यक्ष करांपैकी आहेत व सामान्यतः हे कर जमीनदारांवर पडतात. परंतु केव्हां केव्हां हे करहि दुसऱ्यावर टाकले जातात. जमीनीवरील कराचे दोन भेद होतात, एक शेतकीच्या कामाला लाविलेल्या जमीनीवरील कर व एक घरे वांघावयाच्या कामांत लाविलेल्या जमीनीवरील कर. यांच्याच जातीचा विसरा कर म्हणजे

घरपट्टी होय. आता हे तिन्ही कर सामान्यतः जमीनीच्या व घराच्या मालकावर पडाने अशा कायदे करणाराची इच्छा असते. परंतु सर्वत्र असाच या कराचा संपात होईल असे मात्र नाही. समजा एका ठिकाणी जमीनीवर एक नवा कर वसविला किंवा पूर्वीचा कर वाटविला तर तो कर जमीनदार लोक देतील. परंतु ज्या ठिकाणी जमीनघान्याची पद्धति कायमची ठरलेली नाही तेथे जमीनदार लोक आपल्या उपन्या कुळाकडून जास्त भांडे घेण्याचा प्रयत्न करतात व तेथील कुळे आचरित कुळाप्रमाणे अनन्यमतिक असली व त्याची जमीन लागवडीस मिळविण्यावद्द फार नडाओढ असली तर हा जादा कर उपन्या कुळावरच पडेल. परंतु जमीन कसणारे शेतकरी वन्या स्थितीत असले व जमीनदारवर्गही मोठा असला तर त्यांना आपली भांडी वाटविता येणार नाहीत. कारण भांडी वाढविण्यास शेतकरी शेत कसण्यास खंडने येणार नाहीत अशा परिस्थितीत जमीनीवरील कर जमीनदारावरच कायद्याच्या उद्देशाप्रमाणे पडेल व तो खरोखरी प्रत्यक्ष करच राहिल परंतु जमीनदार थोडे एकवटलेले, व कुळे अनन्यमतिक, गरीब व एकमेकाशी चडाओढ करणारी अशी असली म्हणजे या जमीनीवरील कराचा संपात कुळावर पडेल अर्थात या कराला अप्रत्यक्ष कराचे स्वरूप प्राप्त होईल तसेच घरावरील घ.पट्टी व जमीनवरील पट्टी हेहि प्रत्यक्ष कर आहेत व ते मालकावर पडतील परंतु पॅर थोडी व गरजवंत विन्हाडकरत पुष्कळ अशी स्थिति असल्यास हा कर विन्हाडकरवर टकलला जाईल व विन्हाडकरना जास्त भांडे देण्याचे सामर्थ्य नसल्यास त्यांना पूर्वापेक्षा कमी सोयीचे घर घ्यावे लागेल. परंतु घरवाले पुष्कळ असले व त्यांना भाडेकन्याची गरज असली म्हणजे हा कर घरवाल्यावरच पडेल. अर्थात त्याचा संपात कायद्याच्या हेतुप्रमाणे राहिल. वरील दोन्ही तिन्ही उदाहरणावरून कराच्या संपाताची मीमांसा ध्यानात येईल. जेथे जेथे कर देणाराची मत्केवाल्यासारखी स्थिति असेल तेथे तेथे त्याला कर दुसऱ्यावर टाकता येईल परंतु हा कर दुसऱ्यावर टाकण्याने जर त्या वस्तुच्या मागणीत फरक होईल तर मग तो सर्वांशी दुसऱ्यावर टाकता येणार नाही.

प्रा मी व री ल क र.—हा कर सर्वप्रकारे सररहा असला म्हणजे तो कर, कर देणारावरच पडतो; तो दुसऱ्यावर डबलणे शक्य नसते. यामुळे हा कर प्रत्यक्ष करापैकीच राहता. या कराच्या या स्थिरसंपातामुळे सर्व सुधारलेल्या देशात हा कर कायम ठेवण्याकडे प्रवृत्ति आहे. हा कर समतेच्या दृष्टीने चांगला आहे व जरी तो कराच्या इतर तत्वांच्या दृष्टीने तितका चांगला नाही तरी पण तो सर्वांवर त्याच्या ऐपतीच्या मानाने पडत असल्यामुळे हा कर एक चांगल्या करापैकी समजला जातो. धाक्री हा निश्चित नसतो. या कराची आकारणी करण्यात सरकारी अंमलदारांचे लालचपतीला अवसर सापडतो. आपल्यावर पुढल्या वर्षी किती कर वसेल याचा

मनुष्यास अंदाज करता येत नाही. तसेच हा कर अप्रत्यक्ष करापेक्षा वसूल करण्यास व लोकांस देण्यास जास्त अवघड आहे असे या करावर वरचे आक्षेप आहेत. तरी समतेच्या दृष्टीने हा कर पुष्कळ बरच्या पायाराचा आहे

गुन्या, खुळमी पद्धतीत मुरु असलेले डोंईखीसारखे कर हे प्रत्यक्ष करापैकीच आहेत व कराच्या संपाताच्या दृष्टीने त्याचा संपात निश्चित असतो, तो दुसऱ्यावर टकलता येत नाही परंतु हे कर कराच्या बाकांच्या तत्वाविरोध आहेत. हे कर प्रजेला फार त्रासदायक आहेत. शिवाय हे कर वसूल करण्यास खर्चहि जास्त लागतो. यामुळे सुधारलेल्या देशातून असे कर द्यावयाचे येत नाहीत

अप्रत्यक्ष करापैकी विचार करण्यासारखे प्रकार म्हणजे आयातजकात, निर्यातजकात व अन्तर्जकात हे तिन्ही कर व्यापारी लोक प्रथमतः देतात खरे, तरी पण ते शेवटी तो माल खरेदी करणारावरच पडण्याच्या हेतुने वसविलेले असतात व सामान्यतः हें खरेहि आहे. परंतु केव्हा केव्हा त्याचा दुसराच अन्तर्निश्चित परिणाम घडतो. उदाहरणार्थ एका आयात मालावर नवा कर वसविला, तर व्यापारी तितक्या मानाने त्या मालाची किंमत वाढवितो व जर तो माल आनुष्याच्या आवश्यकतेपैकी असेल व त्याचा मागणी कमी होण्यासारखी नसेल तर हा कर हा माल वापरणारावर पडेल हें उघड आहे, व सामान्यतः आयात जकाती या देशातील माल वापरणारावरच पडतात. परंतु मालाची किंमत वाढली म्हणजे त्याची मागणी कमी होते व यामुळे असा कराने देशात माल कमी येऊ लागेल किंवा परदेशातील कारवानदारांना तो स्वस्त करावा लागेल. परंतु परदेशाचे व्यापारी प्रथमतः ज्या ठिकाणी अशा आयात जकात वसेल तेथे आपला माल पाठवू लागतील व त्यांना असा खूला वाजार मोकळा नसल्यास आपल्या नफ्यात कमी कलून माल थोडा स्वस्त करतील. अशा वेळी कराचा थोडा अंश परकी व्यापारी देईल, परंतु मुख्यत्वेकरून आयात जकातीचा संपात देशातील शिन्हाडकारावर पडतो असे म्हणण्यास हरबत नाही व सुधारलेल्या देशात कराचा महत्त्वाचा भाग अशा जकातीपासूनच उत्पन्न केला जातो आता निर्यात जकातीच्या एखाद्या बाहेरदेशी जाणाऱ्या मालावर जकात वसविली आहे असे समजा. आता ज्याप्रमाणे आयात जकात देशातील माल वापरणारावर पडते, त्याप्रमाणे निर्यात जकात परदेशी तो माल वापरणारावर पडते असे सामान्यतः समजले जाते परंतु अला परिणाम खात्रीनेच होईल असे मात्र म्हणता येत नाही व्यापाराकडून ही जकात घेतली म्हणजे ते लोक त्या मालाची किंमत त्या मानाने वाढवतील दुसऱ्या देशातील लोक या देशाचा माल न घेता तसला माल दुसऱ्या देशातून घेऊ लागतील व असे झाले म्हणजे या देशाच्या मालाचे शिन्हाईक कमी होईल. म्हणजे हा माल स्वस्त होईल अर्थात हा कर देशातल्या

कारखानदारानां वाचा लागेल किंवा हे कारखाने देशांतून अजावात नाहते होतील. परंतु निर्गत मालाचा त्या देशाला पूर्ण मक्का असला व हा माल आयात करणाऱ्या देशाची मागणी लवचिक नसून ती दुसऱ्या तऱ्हेने भागविण्यासारखी नसली तर ही मालाची वाढलेली किंमत परदेशाच्या माल वापरणारांवरच पडेल. परंतु निर्गत जकातीच्या योगाने देशांतील थंचाला धक्का बसण्याचा पुष्कळ संभव आहे. यामुळे निर्गत जकाती परकी देशांवर पडतात असे समजणे सुकौचे आहे.

बरील उदाहरणावतून कराचा संपात योधून काढणे हें बरेच कठीण जसेत हें दिवून येईल. अमुक कराचा संपात काय आहे या प्रश्नाचे उत्तर तात्त्विक तऱ्हेने देता येणार नाही. हें देण्याकरिता त्या कराबद्दल व त्या देशाबद्दल विविध माहिती अवगत पाहिजे तरच अशा प्रश्नाला उत्तर देता येईल.

हिंदुस्थानांतील मि टि श क र प द्द ति—ब्रिटिश अंमलाखाली हिंदुस्थानसरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबी येंणे-प्रमाणे आहेत:—(१) सरकारी मालमत्ता, सरकारी जमीनी, सरकारी जंगल, केंपण्यांना चालविण्याकरिता मालपट्ट्याने दिलेल्या रेल्वे, इत्यादि. (२) सरकारने स्वतः चालविलेले उद्योगधंदे, उदा. सरकारी रेल्वे, काखरे, पोस्ट ऑफिस वित्तियेच्या हक्काचे परवाने, अप्प वगैरेचे. (३) लोकांवर वसविलेले कर, यांत (अ) प्रत्यक्ष कर, उदा. जमीनमहसूल व प्राप्तीवरील कर, आणि (ब) अप्रत्यक्ष कर, उदा. व्यापारी जिनसांवरील कर, मादक पदार्थांवरील कर, कोर्टे स्टॅप व रजिस्टर स्टॅप. हिंदुस्थानांत कर वसविण्याचा अधिकार तीन संस्थांना आहे. (१) हिंदुस्थानसरकार, (२) प्रांतिक सरकारने, व (३) स्थानिक संस्था म्हणजे म्युनिसिपालिटीचा व लोकलबोर्डे. हिंदुस्थानांमधील ब्रिटिश सरकारच्या करपद्धतीतील महत्त्वाच्या गोष्टी पुढील प्रमाणे:—

(१) पाहिले महत्त्वाची गोष्ट अशी आहे की, सरकारच्या उत्पन्नापैकी बराचसा मोठा भाग म्हणजे जमीनमहसूल. पूर्वी एकदां एकंदर उत्पन्नापैकी निम्मे उत्पन्न जमीनीवरील सत्त्याने असे. वीस वर्षांपूर्वी शेंकड्या ३१ होते; व १९२०च्या सुमारास १७ उरले होते. उद्योगधंदे व व्यापार वाढत चालला, त्या मार्गाने उत्पन्नाच्या इतर बाबी वाढत आहेत. जमीनमहसूल म्हणजे एकप्रकारचा प्राप्तीवरील करच आहे; कारण हिंदुस्थानांत जमीनीवरच सरकारची मालकी नाही; म्हणून सरकारला चावयाच्या शेतासत्यास खंड किंवा मक्का असे स्वल्प नाही. हिंदुस्थानांत सरकार जमीनाचे मालक आहे अशी कित्येकांची समजूत आहे. प्रत्यक्ष लंड रेव्ह्यू कोडांत सवे शब्द आहेत; पण ही समजूत चुकीची आहे; असे 'जमीनदार व कुळे' या लेखनामध्ये (सदरू देखत पाहू) दाखविले आहे. पूर्वी जमीन हाच राजसगी व्यक्तींनी उत्पन्नाची मुख्य पाय असल्यामुळे सरकारच्या उत्पन्नाचा मुख्य आधार सौच होता. परंतु हल्ली अी औद्योगिक व व्यापार-

विषयक कांति हिंदुस्थानांत घडून येत आहे तिच्यामुळे सरकारी उत्पन्नाच्याहि अनेक बाबी वाढत अपून एकंदर सरकारी उत्पन्नांत जमीनमहसूलचे प्रमाण कमी होत जात आहे.

(२) करपद्धतीतील दुसरी महत्त्वाची गोष्ट ही की, परदेशा-वरोबराचा वाढता व्यापार, वाढते देशी उद्योगधंदे, विस्तार पावत असलेली दळणवळणाची साधने, पैसाची वाढती सख्या या अनेक कारणामुळे प्राप्तीवरील कर, आयात-निर्गत माला-वरील कर आणि देशी मालावरील कर, या करांना विशेष महत्त्व येणार आहे, व त्यामुळे एकंदर करपद्धतीत लवकरच आमूल्यत्र फरक करावा लागणार आहे.

(३) तिसरी गोष्ट म्हणजे ब्रिटिश सरकारने अनियंत्रित व्यापारपद्धतीचे धोरण हिंदुस्थानावर लादल्यामुळे आयात व निर्गत मालावरील जकातीचे उत्पन्न फारच थोडे होते. सदरहू धोरणामुळे हिंदुस्थानचे वुहेरी नुकसान झाले आहे. एकतर ही एक उत्पन्नाची मोठी बाब असूनहि हिंदुस्थान-सरकारला या बाबीचे उत्पन्न फारसे मिळत नाही आणि दुसरा तोटा म्हणजे या धोरणामुळे देशी उद्योगधंदे नाहते होऊन परदेशी विशेषतः इंग्लंडमधील व्यापारी व कारखानदार हिंदुस्थानच्या पैशावर नवर होऊन बसले आहेत. ही परिस्थिति लक्षांत घेऊन आयातीवर जकाती वाढविण्याकडे सरकारचे लक्ष लागले आहे.

(४) करपद्धतीतील सर्वांत महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे हिंदुस्थानच्या सरकारी तिजोरीवर म्हणजे उत्पन्नाच्या बाबी व खर्चाच्या बाबी या गोष्टींवर हिंदी लोकांचा ताबा नाही. या गोष्टी परकी ब्रिटिश सरकार इंग्लंडच्या फायद्याच्या दृष्टीने करीत असते; त्यामुळे ज्या बाबींवर कर वसावयास पाहिजेत त्यांवर हें परकी सरकार कर बसवीत नाही, आणि कर भरणारे हिंदी लोक ज्या लोकोपयोगी कामांवर खर्च द्यावा अशी इच्छा करतात तिकडे खर्च करीत नाही. १९०९ च्या गव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया अॅक्ट (हिंदुस्थानच्या राज्यकारभारा-विषयीचा कायद्याने) प्रांतिक कारभारातील कांहीं खाती हिंदी विभागानाच्या हाती दिली आहेत, परंतु ही सत्ता फार अल्प व फार मर्यादित आहे. येथील करपद्धतीला योग्य वळण लागण्याकरता प्रथम सर्व हिंदुस्थानच्या जमाखर्चावर हिंदी लोकांना ताबा मिळावा पाहिजे. अशी मागणी होते आहे.

मि टि श अ म द्द ती ल क र ं च्वा द्वा बा:—गेत्या पन्नास वर्षांत हिंदुस्थानच्या जमाखर्चाच्या आंदळतांत फार फरक पडत आला आहे, शिवाय गेल्या महायुद्धानेहि हिंदुस्थानच्या बजेटांत महत्त्वाचे फेरफार घडवून आणले आहेत. म्हणून उत्पन्नाच्या व खर्चाच्या बाबीसंबंधीचा फोफड येथे देतो.

हिंदुस्थान सरकारचा जमाखर्च पुढीलप्रमाणे आहे. चांतील आंफडे लक्षाचे आहेत.

जमीना तपशील.			
खात्याचें नांव	पक्षा हिशेब	दुरुस्त अंदाज	कच्चा अंदाज
	१९२२-२३	१९२३-२४	१९२४-२५
जकात	४३३४	४०४१	४५०१
ग्रामीणपट्टी	१७९९	१९०७	१८२१
मीठ	६८२	८७०	१०५४
अफू	३७९	४३१	४३४
प्रां. खेडणी	९२२	९२२	७७२
लष्कर	५७४	४३०	२७५
दाकसाळ	३६२	३०७	३६४
रेल्वे	१२२	६२८	४२७
पोस्ट व तार खातें	१२२	८५	१०६
व्याज	११६	२२४	३१७
सं. खेडणी	८७	८७	८७
अवकारी	५२	४९	४६
शेतसारा	४३	४५	४०
मु. खाती	६४	६७	५३
स्टॅप	२५	२८	२७
जंगल	२५	२४	२२
कारखे	११	११	१२
प. वर्कर्स	१४	१३	१२
विरकोळ	६७	३२७	७०

खर्चाचा तपशील.			
खात्याचें नांव	पक्षा खर्च	दुरुस्त अंदाज	कच्चा अंदाज
	१९२२-२३	१९२३-२४	१९२४-२५
लष्कर	७१००	६३९४	६३००
व्याज	१६१६	१६७५	१८१५
मु. कारभार	९९४	९५७	९८०
अफू	१८७	२५८	२०९
मीठ	१५१	१४३	१४५
जकात	७०	७२	८४
पोस्ट व तार खातें	५९	६४	७१
दाकसाळ	१०३	१०५	७७
सि. वर्कर्स	१३५	१६१	२०६
ग्रामीणपट्टी	४२	६५	६५
जंगल	३९	४०	३४
कारखे	१३	१४	२३
संमिश्र	५७३	४३२	४४८
एकूण खर्च	११०८२	१०३८०	१०४५७

हिंदुस्थान व इंग्लंड या दोन्ही देशांत हिंदुस्थान सरकारच्या तिनोरीला लागणऱ्या जमाखर्चाचा तफा.			
साल	उपपत्र पोंड	सर्व पोंड	सर्व पोंड
१८७५-७६	५,१०,१९,१४०	४,९०,१३,८७१	
१८८०-८१	५,०२,२८,०३८	५,२६,४८,९६८	
१८८५-८६	४,८१,०५,३५६	४,९९,७३,१७४	
१८९०-९१	५,४४,४४,६६८	५,१९,८५,८८७	
१८९५-९६	५,१३,१५,३२६	५,८३,७२,६६०	
१९००-०१	६,६८,०६,५७९	६,५१,३६,३७५	
१९०५-०६	७,०८,४६,५६५	६,८७,४४,३३७	
१९१०-११	८,०६,८२,४७३	७,६७,४६,१८६	
१९१५-१६	८,४४,१३,५३७	८,५६,०२,१९८	
१९१८-१९	१२,३२,५७,७४४	१२,७०,७८,१५३	

जमीनी व रील कर उ फि जमीन महसूल. — जमीनदार व शेतकरी यांनी आपल्या ऐपतीप्रमाणें सरकारला कर दिलाच पाहिजे. आणि त्यांना कांहीं एक खर्च न पडतां जो अधिकाधिक फायदा मिळतो त्यावर सरकारला जबर कर वसविण्यास हरकत नाही. जमीनीवरील कराची वाढ पुनःपुन्हा ठराविक सुदतीनंतर करण्यांत आलेली आहे. १९२० च्या सुधारणेच्या कायद्याप्रमाणें जमीनमहसूलत वाढ करण्या न करण्यासंबंधाचा अधिकार प्रांतिक सरकाराना देण्यांत आलेला आहे. जमीनमहसूल हा सरकारला जमीनीच्या सरकारी मालकीवद्दल मिळणारे भाजें आहे, अशी जी समजूत कित्येकांची आहे ती चुक आहे, व हा केवळ ग्रामीरील कर आहे. म्हणून ग्रामीरील व इतर कराना जी अर्थशास्त्रीय तत्वे लागू केली जातात तीच जमीनमहसूलाला लावली पाहिजेत. म्हणजे जर जमीनीवरील कर हा जमीनीच्या उत्पन्नाचा भाग होय तर ग्रामीरील कराप्रमाणें या उत्पन्नासंबंधानेहि कर न घेण्याची किमान मर्यादा पाहिजे. उदाहरणार्थ पगार मिळवणारा नोकर किंवा दुकानदार यांचे वार्षिक उत्पन्न दोन हजारान्या आंत असल्यास त्यास ग्रामीरील कर माफ असतो; या तत्वानुसार शेतकऱ्यांच्या बाबतीतहि उत्पन्न ठराविक किमान मर्यादेच्या आत असल्यास त्यावर शेतसारा थावा लागतां कामा नये.

सर्व देशांत जमीनमहसूल हा सरकारा उत्पन्नाचा एक मोठा आधार असतो, पुष्कळ देशांत त्याला ग्रामीरील करानें स्वल्प प्राप्त झालेले आहे. हिंदुस्थानातले विविध सरकार मात्र जुन्या चुकीच्या कल्पनेला विकटून आहे. उदाहरणार्थ, मनुष्यांच्या ऐपतीप्रमाणें कर घेतला पाहिजे, हा नियम श्रेयं शेतसाऱ्यांच्या बाबतीत पाळला जात नाही. मद्रास व सुवर्ग इलाख्यांत जमीनीचा तुर्किकपणा व क्षेत्र पाहून त्यावर दर (करी) ४ ते ६ रुपये सारा घेतला लागतो. शेतसारा दरसाल वचूळ करत्यांना मालमाला वास्तविक उत्पन्न

किती झाले इकडे सरकार पाहात नाही शेत पिको न पिको, लागवट होवो न होवो जितकी जमान नावावर असेल तितक्या एकराचा बारा भरल्यान पाहिजे, असा ब्रिटिश सरकारचा नियम आहे त्यामुळे या नियमान्ना परिणाम असा होतो की, शेतसारा घाबऱ्याचा तो शेतत्या उत्पन्नातून न दिले जाता नोकरी, मोलसजुरी करून मिळविलेल्या पैदातून देण्याचा प्रसंग येतो हजार दीड हजार वार्षिक उत्पन्न असणारे कारागीर, धंदेवाले, दुकानदार किंवा सावकार यांच्यावर कर नसतो आणि याहुनही कमी वार्षिक उत्पन्न असणाऱ्या जमीनीच्या माळकाळा किंवा शेतकऱ्याला मान कर थावा लागतो हा भयंकर अन्याय नव्हे काय ! रयतवारीपद्धति असलेल्या सर्व प्रांतात पुढेकड्या जमीनवाल्यांना वार्षिक कुटुंब-खर्च भोगण्याइतकेंहि शेतकीच उत्पन्न नसतं व त्यामुळे त्यांना इतर नोकरीपदा किंवा मोलसजुरी करून उत्पन्नात भर घालावी लागते जेव्हा असूनहि त्यांना शेतसारा मात्र भरपूर थावा लागतो त्यामुळे पुढेकडेकडे कर जेव्हा शेतसारा भरता लागतो आणि या कारणाने पुढेकडे शेतकरी कर्मवजाऱी होऊन त्यांच्या जमीनी सावकारांच्या वरत जाऊन ते देशोड्याला लागतात हा जमीनी वरील ब्रिटिश करपद्धतीतला महत्त्वाचा दोष आहे उलटपक्षां, हिंदुस्थान हा पूर्वापार शेतकीप्रधान देश आहे, येथे हजार दोन हजारांहून अधिक शेतकांचे उत्पन्न आहे असे जमीनदार फार थोडे आहेत, आणि अगदी पाचून काळापासून सर्व जमीनवाल्यांना सरकारला शेतसारा देण्याचा सवय पूर्ण अगवळणी पडलेला असल्यामुळे जमीनमहसूल वसूल करण मुळीच जड जात नाही या गोष्टी लक्षात घेऊन ब्रिटिश सरकारने जमीनवालीवरच विशेष भिस्त ठेविली होती त्यामुळे रयतवारी प्रांतात वर वर्णितप्रमाणे जमीनवाल्यावर हा कर चुकली प्रमाणात वाढत आहे, तर उलट कायम थरापद्धतीच्या बगळ प्रांतात मान जमीनदाराना फारच सडकती व फायदा झाला आहे बगळ्यात गेल्या सैसाबाई वर्षात शेतसारा मुळीच वाढला नाही, जमीनीचे उत्पन्न तिप्पट नौपगुहूनहि अविक वाढलें आहे त्यामुळे ओरड होऊन जमीनदारांवर प्राप्तीवरील कर वसविल्यात आला आहे त्याची किमानमर्यादा रु ६०० आहे, म्हणजे अर्थशास्त्रातले प्राप्तीवरील कराच ताल विरुद्धे अमलात आले आहे तात्पर्य जमीनमहसूल हा जगळ, अडू रेल्वे, पोस्ट व तारखालें वगैरे सरकारी मालकीच्या वार्षिकवरील उत्पन्न म्हणून गण्य जात आहे ती चूक असून ती दुरुस्त झाली पाहिजे, व त्याला खाजगी प्राप्तीवरील कराचे स्वरूप प्राप्त झाले पाहिजे

प्राप्ती व रील कर—आलीकडे प्राप्तीवरील कराला फार मह व प्राम्दलें आहे कारण हा एकदम काय तो नर असत आहे की ज्याच्या जमान सरकारला आपलें उत्पन्न वाढेल तेव्हा व वाढेल तितकें कमजास्त प्रमाणात वाढविता येतें इतर देशात आला "सप्तरीवरील व प्राप्तीवरील कर"

असे नाव असून घरपट्टी व जमीनीवरील कर याचा याच्या तत्त्व समावेश करतात या कराचा खरा अर्थ प्राप्ती किंवा फायदा यावरील कर असा आहे, मग हा प्राप्ती जमीन धर वगैरे स्थावर किंवा जगम मिळकतीपासून होणारी असो, नोदरीवदल पगाराच्या रूपाने होणारी असो, किंवा वार्षिक नेमणुकापासून होणारी असो प्राप्ती हा शब्द अत्यंत व्यापक अर्थाने वापरलेला आहे हिंदुस्थानात हाच व्याख्या लागू आहे पण जमीनमहसूल मात्र यात गण्य जात नाही येथे प्राप्तीवरील कराचे उत्पन्न सरकारला फारसे होत नसे, १९१६ पर्यंत या कराचे उत्पन्न तीन कोटी रुपयेच कायत होत असे याची कारणे अनेक आहेत एकतर हिंदु स्थान देश एकदरीन दुरिद्री असून दोन हजारांहून अधिक वार्षिक उत्पन्न असलेले लोक फारच कमी आहेत शिवाय जमीनमहसूलाचा या करत अन्तर्भाव सरकार करीत नाही आणि तिसरे कारण म्हणजे प्राप्तीवरील कर देणारे लोक श्रमिंत व्यापारी व मोठेले धंदेवाले असल्यामुळे ते आपल्या वचनाचा अवास्तव उपयोग करून कोणत्याना कोणत्या तरी सवचांवर या कराच्या वापरात सजलत किंवा सूट मिळवितात येथे हा कर प्रथम १८८५ मध्ये सुट करण्यात आला १९११ साली पाच हजार व त्याहून अधिक वार्षिक उत्पनावरील कराचा दर वाढविल्यात आला त्यामुळे ९,००,००० पाड उत्पन्न होऊ लागले शिवाय वाढा कर म्हणून १८७३ पासून महासुद्धानिमित्त ५००००० रुपयावरील उत्पन्नावर वसविल्यात आला त यापि ह वाढा कराचे तत्त्व कायमचेच लागू करण्यास हरकत नाही मान त्याबरोबर जमीनमहसूलाची प्राप्तीवरील करामात्राच आकारणी करून ठराविक किमान मर्यादेच्या खालील जमीनीच्या उत्पनावरील शेतसारा अनाधात माफ करण्यात आला पाहिजे ज्याचे उत्पन्न ठराविक मर्यादेच्या अधिक-मग ते उत्पन्न जमीनीचे असो, वधातलें असो किंवा व्यापारातले असा-असेल, त्या रत्नांवर योग्य प्रमाणात कर वसविला गेला पाहिजे

आ या त वि गे त ज का ती—जमानमहसूल व प्राप्तीवरील कर या वावी प्रत्यक्ष कराच्या वर्गातील (डायरेक्ट टॅक्सेस) होत आयात निर्गत जकाता या अप्रत्यक्ष करांपेक्षा आहेत इतर देशात सरकार या जकातींनी धरेंच उत्पन्न मिळवू शकते परंतु येथे ब्रिटिश सरकार खुल्या व्यापाराचे तत्त्व अंगीकारून आयात माळवर किंमतीप्रमाणे नामन्यत रु ५ टक्के जकात टॅक्शन कापसाच्या कापडावर त्यापुनहि रु ५ म्हणजे फक्त साडेतीन टक्के जकात वसवीत अस शिवाय विलायती कापड व्यापाराच्या धवळतीकरिता देशी कापडावर जकात वसवी त्यामुळे या वावीचे उत्पन्न फार कमी होत असे परंतु आयात व निर्यात माळवर देशी उद्योगधंद्यांना उत्तेजन देण्याच्या उद्देशाने अजर जकाती वसविल्या तरी अप्रत्यक्षपणे याचे जोडे सर्वांवर साररा मजल जाऊन सरकारला उत्पन्नहि पुढेकडे होईल (व्यापार हा लेल पद्धत)

उत्तरोत्तर हिंदुस्थानची उन्नति झपाट्याने होण्याकरिता हिंदुस्थानसरकारने आयात व निर्यात जकातीसारख्या अप्रत्यक्ष करांमार्फत आपले उत्पन्न वाढविले पाहिजे. महायुद्धामुळे १९१६-१७ पासून हिंदुस्थानसरकारने धोरण बदलून साखर, ताण, कापसाचे कापड, या जिनसांवर जकात बसवून आपले उत्पन्न २१,५०,००० पांडांनी वाढविले. पुढील सालांत जकातीचे दर आणखी वाढल्यामुळे, १९१५-१६ साली जकातांचे उत्पन्न ५० लाख पाँड होते ते १९१८-१९ साली १२० लाख पाँड झाले व १९२०-२१ साली १०० लाख पाँड अंदाजी झाले. विलायती कापडावर साडेसात टक्के जकात केल्याबद्दल लॅकायावाचण्या इंग्रज व्यापाऱ्यांनी स्ट्रेट सेन्टेद्रीकडे ओरड केली. परंतु १९२० च्या सुधारणेच्या कायद्याने हिंदुस्थानला जकातांचा अधिकार मिळाला असल्याचे उत्तर देऊन त्यांना मध्य करण्यात आले. आता आयात जकाती बसविल्याने हिंदा गिन्हादकाना माल महामुग पडेल असा अक्षेप निघतो. पण हा आक्षेप उच्च प्रतीचा माल वापरण्याच्या श्रमद गिन्हादकापुरता आहे. व ते गहाण किमती देण्यास समर्थ असतात. सामान्य रचतेला जाडामरबा देची कपडा, देघात पिकणारे धान्य व मीठ यावर जबर जकात बसली म्हणजे, जेंवर आयात जकातीबद्दल तक्रार करण्यास फारसा प्रसंगच नसतो. जिवाय देशी उद्योगधंद्यांना उत्तेजन देणे हा आयात जकाती बसविण्याचा उद्देश असल्यावर कोणाहि देशाभिमानि शीर्षमंत किंवा गरीब त्याबद्दल तक्रार करणे वाक्य नाही. इतकेंच नव्हेतर, हिंदुस्थानच्या हिताच्या आड येत असेल तर जकातीचे ताम्राज्यपसपाती धोरणहि हिंदुस्थानने मान्य करता कामा नये.

दे शी जि न सा व री ल ज का ती व मि ठ व री ल क र.-आणखी एक अत्यंत कारणा प्रकार म्हणजे देगी जिनसावरील जकाती. यात विशेषतः मादक दारू, अणू, भाग, तंबाखू वगैरे जिनसा येतात. अजोकेडे व रुचे उत्पन्न तर विलक्षण वाटले असून दारूचेदीच्या सत्कायीस उत्पन्नातील नुटीना प्रश्नच सरकारच्या काही अंशी आड येत आहे. तथापि सरकारच्या उत्पन्नाचा प्रश्न लोकांच्या आरोग्याच्या व नैतिकतेच्या मानाने कदा महावाचन मानला पाहिजे, व उत्पन्नाचा या बाबींवर पाणी वीडण्यास सरकारने तयार झाले पाहिजे. सर्वच मादक पदार्थासंबंधाने हे म्हणता येईल की, लोकांच्या दुर्बलतास जबर तो आण्य पडून मग शक्य असल्यास या बाबींपासून सरकारने उत्पन्न कमवावे. अकूच्या उत्पन्नाचा प्रश्न दारूच्या उत्पन्नासारखाच विकट वाटत होता, पण अखेर स्वायंवर लय मारून आपला बोजारी चीनदेशाचा दुबा संपादल्याबद्दल हिंदुस्थानचे कोणाहि गेडवेच गाईल.

मिठावरील कराना प्रश्न विराळ्या दृष्टीने पण तितक्याच महत्त्वाचा आहे. मीठ हा सर्व लोकांच्या खाण्यातील

आवश्यक जिनस आहे. पण मिठावरील करामुळे सरकारला मोठे उत्पन्न होत असत. जिवाय हा कर पूर्वापार चालत आलेला असून हा एकच कर असा आहे की, तो सर्व रचतेला अप्रत्यक्षपणे घावा लागतो. जिवाय अधिक नोकर देवाचे न लागता नुसती दूरीन वाट केल्याने मिठावरील कराने उत्पन्न सरकारला पाहिजे तितकें वाढवितो येते. १८८२ मध्ये हा कर मणी २ रुपये होता, १८८८ मध्ये तो मणी २॥ करण्यात आला. पुढे ना. गोखले यांच्या प्रयत्नांने १९०३ मध्ये तो कमी म्हणजे मणी १ रुपया करण्यात आला.

इ. स. १९१६ साली महायुद्धामुळे हा कर मणी ११ रुपया केला. चार आणेच वाट केले पण तेवढ्याने उत्पन्नात पाचलक्ष पाँड वाढ झाली. १९२३ साली व्हाईसरॉयने आपली शक्ती वापरून कर दरमणी २ रु. केला पण तो लोभ मत सुबळ झाल्यामुळे कमी केला उत्पन्न वाढविण्यास हा कर सोईचा आहे खरा, पण उलट या करचा दर थोडा कमी केला तरी मीठ स्वस्त होऊन लोखे खप वाटतो असा अन्वय आहे; करिता अद्या आवश्यक निसानवरील कर फार अल्प असला पाहिजे. अगदी गरीबाना सुद्धा हा कर घावा लागत आहे तरी अगदी गरीबांनी सुद्धा सरकारचा खर्च अल्पशाने तरी सोसणे न्याय्य आहे.

सरकारी उत्पन्नाच्या रेलने, कालने, वगैरे वाढी कर या स्वरूपाच्या नसल्यामुळे त्याचे विवेचन विराळ्या लेखान (' राष्ट्रिय जमाखर्च ' हा लेख पहा) केले आहे.

कर सो च ष्या ची क मा ल म र्चा दा.—उत्तर चीन ह्मंची म्हणतो, " हिंदुस्थानात सरकारने उत्पन्नाच्या द्रव्याच बाबी सरकारमालकीच्या करून टाकल्या आहेत. चापेकी पुष्कळदा बाबी इतर देशात खाजगी व्यक्तीच्या मालकीच्या असतात. तदरू कारणामुळे हिंदुस्थानात प्रवेवर कराना बोजा फार नसतो; फार काय पण नगाताळ बुत्तपा कोणत्याहि सुधारलेल्या देशात प्रवेवरील कराचे ओझे इतकें हलके नाही. इंग्लंडमध्ये सरकारी उत्पन्नाकडे ते उत्पन्न लोकावरील करांच्याद्वारे होत असते, तर हिंदुस्थानात फक्त ते प्रजेकडून कराच्या रुपाने मिळते." हिंदुस्थानात प्रवेवर कराने ओझे फार हलके आहे हे सिद्ध करण्याकरतां येथील लोकसंख्या व कराचे उत्पन्न यांविषयीचे आकडे घेऊन हिंदुस्थानात माणशी कर किती पडतो, व त्याच मानने इतर देशात माणशी किती पडतो, याचें तुलनात्मक कोष्टक देतात व त्यावरून हिंदुस्थान कारांच्या बाबतीत सुद्धा असल्याने तिष्ठ अधिकारी सिद्ध करू पाहतात. पण हा पुरावा प्रामाण आहे. काण या प्रश्नाचा विचार इतर अनेक दृष्टींनी करावयात पाहिजे. त्यात मुख्य गोष्ट म्हणजे, माणशी कर किती, हा विचार करताना, माणशी उत्पन्न किती, ही गोष्ट महत्त्वाची प्रथम लक्षांत घेतली पाहिजे. माणशी उत्पन्न व माणशी कर हिंदुस्थानात व इतर देशांत किती आहे, हे दर्शविणाऱ्या कोष्टकावरून हिंदुस्थानात कराचा बोजा भारी

आहे असे स्पष्ट होते. शिवाय हिंदुस्थानात जमीनमहसूल ही उत्पन्नाची मोठी बाब आहे, पण तिचा करात अन्तर्भाव ब्रिटिश सरकार करीत नाही. त्यामुळे माणशी कर अल्प असल्यासारखा दिसतो. शिवाय हिंदुस्थान हा पृथ्वीच्या पाठवर एक अत्यंत दारिद्र्य देश आहे; तरी पण येथील राज्यकारभार चालवण्यात लागणारा खर्च म्हणजे सरकारी नोकर व वटे अधिकारी यांचे पगार, पेन्शन व वगैरेच्या रूपात होणारा खर्च इतर देशांच्या मानाने अधिक आहे. आणि कर वसुलेचे व जमणारा पैसा खर्च करणे या बाबतीत ब्रिटिश अस्तित्वात हिंदी लोकांचा सत्ता बहुतेक मुळीच नाही. या सर्व गोष्टी लक्षात घेतल्या म्हणजे ब्रिटिश करव्यवस्था किती असमाधानकारक आहे हे सहज लक्षात येईल.

अशा स्थितीतहि हिंदुस्थानने महयुद्धाच्या वेळी जादा खर्चाचा बोझ सहन केला ही गोष्ट ध्यानात घेतली म्हणजे स्वराज्याचे अधिकार ह्यात घेतल्यावर लागणाऱ्या वाढत्या खर्चाकरिता करांचा अधिक बोझ शिरावर घेण्यास हिंदी लोक काफू करणार नाहीत असे दिसून येईल. पण प्रथम दोन गोष्टी घडल्या पाहिजेत. एक राज्यकारभाराचा खर्च शायच तितका कमी झाला पाहिजे; आणि दुसरी राज्याच्या जमाखर्चाची सर्व व्यवस्था कर देणाऱ्या रत्येने निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींच्या पूर्णपणे ताब्यात पाहिजे. 'हिंदी स्वराज्या'च्या अमलाखाली देशी उद्योगधंद्यांच्या सर्वांगी उन्नतीकडे स्वदेशी सरकारने लक्ष दिल्यावर राष्ट्रीय संपत्तीची व त्यावरोंवरच ब्यक्तिकाः माणशी उत्पन्नाची वाढ होऊन एकंदर प्रजा कराचा अधिकाधिक बोझ सहन करण्यास सहजच तयार होईल.

कि र को ल क र, अफू.—चीनमध्य पाठविण्याकरिता व येथील खपाकरिता खसखसलीची लागवड केली जाते. चीनमध्य पाठविलेल्या अफूवर जो कर येतो त्याचे विवेचन 'अफू' ह्या सदराखाली केले आहे. व येथे जो खप होतो त्याच्या उपपदांचे विवेचन 'अवकारी' ह्या सदराखाली केले आहे. पहिल्या प्रकारचा कर दुसऱ्या प्रकारापेक्षा जास्त येत असल्यामुळे महत्त्वाचा आहे.

वहार आणि गंगा नदीच्या उत्तरेकडील कांठा संयुक्त प्रांतातील जिल्हे आणि मध्यहिंदुस्थानातील व राजपुतान्यातील संस्थाने येथे अफू उत्पन्न होत. पहिल्या प्रकारच्या अफूला वेगळी व दुसऱ्या प्रकाराला माळ्या अफू असे म्हणतात.

येथे पहिल्या प्रकारच्या अफूचा विचार करावयाचा आहे. (अ.पू.२६०पहा) मुसलमान राजे पहिल्या प्रकारच्या अफूची लागवड करीत व तीच कलना १७३३ मध्ये जॉर्ज हेन्रिस्टन याने अमलात आणली. परंतु ह्या पद्धतीने अफूचे उत्पन्न कमी होऊन डेकेदार लोक लागवड करणाऱ्या लोकांना बराच त्रास देऊ लागले. १७९७ मध्ये वेगळी सरकारने अफूच्या लागवडीचा सर्व मज्जा आपल्याकडे घेतला व ह्याकरिता एक निराळें खाते उत्पन्न केले. त्या खात्याचे दोन भाग असून एक

पाटणा व दुसरा गाझीपूर येथे असून त्यांच्यावर वेगळी सरकारी देखरेख असते. खसखसलीच्या झाडांची लागवड सरकारी हुकुमाने होऊ लागली व ज्या शेतकऱ्याला तगाई मिळाली असेल त्याने सर्व उत्पन्न ठराव दराने सरकारला विकले पाहिजे असा निबंध घालण्यात आला. त्याप्रमाणे शेतकरी अफू स्थायिक युक्तानात अथवा पेढात देतो व तेतून ती मुख्य पेढात पाठविली जाते. अशा शेतकऱ्याकडून १८५० मध्ये शेराख ३१४४४४ देऊन व १८९४ मध्ये ६ रुपये देऊन अफू घेतली जात असे. निर्गतीकरिता जी अफू असते तिला 'प्रोबिडन ओपिअम' व येथील खपाकरिता जी असते तिला 'एक्सट्राज ओपिअम' असे म्हणतात. ज्या अफूची निर्गत होते तिची १४० पौडांची एक पेटी तयार करतात व ती पेटी कलकत्त्याला पाठवून तेथे तिचा खिजव होतो. अशी एक पेटी अफू उत्पन्न करायच्या ३८५० साली २८० रुपये खर्च लागत होता, तोच १९०२ साली ४१९ रुपये लागू लागला. ह्यातील सरकारचे उत्पन्न म्हणजे खिजवाचने विकून जी किंमत येईल त्यांतून उत्पन्न करण्याकरिता लागलेला खर्च वजा करून राहिलेली शिक्का.

वेगळी प्रांतांतून जी निर्गत होते, त्या निर्गतीपासून होणारे उत्पन्न दिवसेंदिवस कमी होत चालले आहे. याला दोन तीन कारणे आहेत. हंगामाचा अनियमितपणा, एखाद्या वर्षी उत्तम पीक तर एखाद्या वर्षी कमी पीक अशी स्थिति. कारण हंगामात जर थोडासा फरक झाला तर त्याचा परिणाम अफूच्या उत्पन्नावर फारच लयकर होतो. दुसरे कारण चीनमध्य अफूची लागवड होऊ लागली आहे. तिसरे कारण म्हणजे येथील नाण्यांत फाक. पहिल्या कारणाने सुकसान होऊन नये म्हणून अफू शिल्लकत ठेवण्यात येते. ज्या वर्षी चांगले पीक असेल त्या वर्षी टरायिक माल विकून राहिलेला वाईट हंगामाकरिता राहून ठेवण्यात येतो. वुसऱ्या व तिसऱ्या कारणाकरिता उपाय नाहीच असे म्हटल्यास चालेल; कारण तो प्रश्न राजकीय आहे.

पूर्वी माळ्या अफू पूर्वकडच्या प्रांतांत जात असे. परंतु ह्या व्यापार पोर्तुगीज लोकांच्या हातांत गेला. नंतर ईस्ट इंडिया कंपनीने पोर्तुगीज लोकांच्या हातांतून ह्या व्यापार काढून घेण्याचा अतिशय प्रयत्न केला परंतु व्यर्थ; शेवटी १८३० त हिंदुस्थान सरकारने ह्या अफूच्या निर्गतीवर कर घेतविला. ह्या कर इंदूरसारख्या विवक्षित ठिकाणी वसूल केला जातो. नंतर ही अफू सुंदईला येते. ही अफू संस्थानांत होत असल्यामुळे तिचे पीक वगैरे वेगळे सरकार मुळीच काळजी करीत नाही. फक्त संस्थानाच्या वाहेर जी अफू येईल ती वरच्या कराबद्दल तें काळजी वहात असते. वेगळी अफूसंबंधी जी कारणे दिली आहेत तीच कारणे ह्याहि अफूपासून उत्पन्न कमी होण्याला लागू पडतात. १८८० मध्ये चीनमध्य ह्या अफूच्या ३७,००० पेटी गेल्या. त्याच १९०२ मध्ये १८,००० गेल्या. प्रत्येक पेटीमागे कर १८३० मध्ये १७५ रुपये

१८६१ मध्ये ७०० रु., १८९७ त ६०० व शेवटी ५०० रु. आला. नंतर १९०८ मध्ये पुनः ६०० झाला. १८८० मध्ये निवळ उत्पन्न २॥ कोट रुपये होते तेव १९०२-०३ मध्ये ९९ लक्षावर आले

वहुतेक सर्व प्रांतात अफूचा खप आहे. प्रत्येक देशातील हजार मनुष्यांच्या लोकसंख्येचे प्रमाण धरल्यास आसाम ८८ जेर, मुंबई ८, संयुक्तप्रांत आणि बंगाल १३, मद्रास ११ जेर असे प्रमाण पडते

चीनमध्ये खास अफू हेऊ लागल्यामुळे येथील निर्गत वरील कमी झाली. ध्यास्त येथे तो माल तुयून राहिल्यामुळे त्याचा येथे जास्त खप होण्याचा संभव आहे. ह्याची चवकरी करण्याकरिता १८९३ त एक कॅमिशन बसविण्यात आले त्या या रिपोर्टावरून विवक्षित टिकार्णी अफू उत्पन्न करून जबर जकात बसवावी म्हणजे हा खप कमी होईल असे ठरले.

पाठ्या व गात्रीपूर येथील अफूचा पुर्वील प्रदेशात पुरवठा होतो—पंजाब, संयुक्तप्रांत, मध्यप्रांत, पंजाब व सरहद्दीवरील काही प्रदेश. तसेच माळवा अफू, मद्रास, पंजाब व सरहद्दीवरील बऱ्याच भागात जने

वर लिहिलेले आहे की येथे जो खप होतो त्यावर कर किंवा जकात बसविली जाते. सर्व अफूचा ताबा सरकारकडे असल्यामुळे ते फक्त ज्या लोकाना सरकारने हुकूम मिळतात. त्यांनाच फक्त विकते. ह्या जोकापासून किंवा प्रत्यक्ष सरकारी खाजिन्यातून बाकीच्या जेकांनी अफू विकत घ्यावी सरकार जे अफू विकते ते अथात्तच आपला सर्व खर्चनेच व त्यावर जो ठरविलेला कर असेल तो घेऊन ठरीव दराने विकते किंवा अफू विकण्याची जी दुकाने अततात त्यांना सरकारी परवानगी लागते व त्या दुकानाचा मक वाणिज्य लिलावाचे विकल जातो

हे उत्पन्न दोन प्रकारचे असत कर व विकण्यावरून घ्यावी लागणारी फी. निरनिराळ्या देशात तेथील परिस्थिती-प्रमाणे हा कर बसविलेला असतो. आसामात एका शेराला ३४.९ रु तर पंजाबमध्ये ११.९ रु आहे

वरील हकीकत ब्रह्मदेशाला लागू नाही. कारण तेथे ब्रह्मी लोकाना अफू सेवन करण्याची मनाई आहे तेथेजे प्रह्वीतर आहेत तेच अफूचे सेवन करतात व थोडे तशी लोकहि करतात तेथे दुकाने थोडी असून कमाल अफू किता विकारी हे ठरले आहे. तेथे जकात अतिसाध गावी लागते ९००-१ मध्ये एका शेराला ७० रु होती ती १९०२-०३ मध्ये ५१ रु करण्यात आली.

मोठ—इ स १९०२-३त हिंदुस्थानला चार ग्रेट मग मीठ लागल परकी शेंकडा ७० येथेच उत्पन्न होत व बावीने वाहेरून येते सास्ट रॅन्ज व बोहोटाखाणी (पंजाब) सामर नरोवर, कच्छचे रण, मुंबई, मद्रास व सिंधु नदीचे मुख ही मिठाची मुख्य टिकाणे आहेत वार्ही टिकार्णी घडून व वार्ही टिकार्णी बापीमनवाच्या योगाने मोठ तयार कर-

तात वार्ही मीठ सरकार स्वत तयार करते व वार्ही खासगी लोकान्याकडे मकी दिलेले आहेत ज्या लोकाना परवाने नाहीत अशा लोकानी मोठ तयार करे नये म्हणून सक्त पाहणी करण्याकरिता व ताबेद्विक देखरेख ठेवण्या-करिता एक स्वतंत्र खाते निर्माण करण्यात आले जसून ते हिंदुस्थानसरकारच्या जमाखर्चांतल्यान्या देन्नेरखीखाती आहे.

जकातीचा इतिहास—हिंदु राजे राज्य करीत होते त्यावेळी देखील मोठ व इतर जिन्नस याच्यावर जकाती होत्या तीच पद्धति कंपनीने सुरू केली परंतु मोठ, वापूस व साखर वेरीज करून १८४३ मध्ये सर्व जिनसवरील जकाती काटून टाकण्यात आल्या. नंतर १८९० मध्ये काप-सावरील जकात काटून ह्या नुकसानीची भरपाई करण्याकरिता मिठावरील कर वाढविण्यात आला तो १८९९ ते १८७० पर्यंत बंगालमध्ये मणामागे ३।२, उत्तरेकडे ३ रु मद्रास व मुंबई ॥।१— ह्या दराने होता राजपुतान्यातील मिठाचे उत्पन्न संस्थानाच्या ताब्यात होते, व संस्थानातून तेथील मोठ बाहेर आल्यावर तोर त्याला जकात घ्यावी लागे परंतु अशा पद्धतीमुळे निरनिराळ्या प्रांतात निरनिराळे मिठाचे दर होते म्हणून १८७० साली सरकारने साम्बर सराव-राना मका घेतला. नंतर राजपुतान्यातील सर्व मिठावर सर-कारने आपल्या ताब्यात घेतले व संस्थांनिकांवरील करार-नामे करून मवे सरभाग आपल्या ताब्यात घेतला ह्या पद्धतीतुसार १८७८ साली बंगालमध्ये मणामागे २।॥२, उत्तर हिंदुस्थानात २। रुपये मद्रास व मुंबई इलाख्यात २।१ रु इतका कर घावा लागत असे

१८८० मध्ये आर्थिक सुस्थिती असल्यामुळे हा दर सर-सरफट ०.६ करण्यात आला. परंतु १८८८ साली तापत्तिक अडवणीमुळे ०।१ रु टवण्यात आला तो १९०३ पर्यंत कायम होता. नंतर तो दर २ रु होऊन १९०५ मध्ये ॥ रु झाला १८७९-८० साली सरकारचे निष्कळ उत्पन्न २९ कोट होते. प्रत्येक मनुष्याला साधारण २.६ पापून ० जेर मीठ लागते आणि प्रत्येकाला ८९ आणि कर घावा लागे मध्या हा कर दरमणी १। रुपये आहे.

जकातीचे सामान्य स्वरूप.—नलमार्गाने हिंदुस्थानात जे जिन्नस येतात त्यावर सर्वसाधारण जकात सेरंडा ० आहे. त्यामध्ये एखाद्या जिनसावर कमी, एखाद्यावर जास्ती किंवा वार्हीवर मुळीच नाही अशी नोड होऊ शकते ही जी जकात बसविली आहे तिचा येथील वेगाना उत्पन्न किंवा त्याचे संर-क्षण करणे हा उद्देश असून उत्पन्नाची किंवा कराची दृष्टि आहे असे तत्वच आहे की, ज्या जकातीमुळे येथील मदे जमिता-वरण्या येतील, व निष्कळतेतील प्रेषांचे नुकसान होईल अशी जकात बसवावयाची नाही

इ स १८७० पर्यंतच्या आयात जकाती.—याचा दर राय देवाच्याचा व ती कोयला जिनसावर लावावयाची हें योरण सरकारला पेशाची बशी गरज असेल त्यानमार्गे किंवा

सरकारच्या इच्छेप्रमाणें बदलत असतें. 'सरकारच्या इच्छे-
प्रमाणें' म्हणण्याचे कारण एवढेंच की, भारतमंत्र्यांचें विलाय-
तेंत वास्तव्य व हिंदुस्थानचा बहुतेक व्यापार विलायतवरोवर,
द्यासुद्धें येथील व्यापारी जसे सांगतील त्याप्रमाणें भारतमं-
त्र्याला वागणें भाग पडतें. त्यांत हिंदुस्थानच्या तिजोरीचें
नुकसान झालें तरी वेहेंतर. हें नुकसान भरून काढावयाचें
म्हणजे इंग्लंडातील लोकांच्या फायद्याकरिता येथील गरीब-
दुबळ्या प्रजेवर कर जास्त लादावयाचे ही सुचो आहे. बंडाच्या
पूर्वी शेंकडा पांच ही सर्वसामान्य जकात होती. १८५९
साली कांहीं पदाव्यावर १० व कांहींवर शेंकडा २० करण्यात
आली. १८६४ मध्ये ही जकात शेंकडा ७॥ ठरविली
गेली. परंतु १८७५ साली हा दर सरसफट शेंकडा ५ कर-
ण्यांत आला व त्याचें उत्पन्न १.० कोट रुपये झालें.

इ. स. १८७८-८२ या वेळपर्यंत यंत्रसामुग्री वगैरे हिंदु-
स्थानला बरीच मिळाली. एतद्दरम्यान वयाच गिण्या अस्त-
त्वांत आल्या. परंतु येथील कापसाचा लांब वागा निघेना व
कपडाहि जाडभरडा निघे. येथेच हा कपडा उत्पन्न
झाल्याचें विलायती कपडा खरेणासा झालें. त्यासुद्धें विलायती
व्यापाऱ्यांचें नुकसान होई. त्यांनी भारतमंत्र्याकडे तक्रार
केली व यंत्र संपादन केलें. वर सांगितलेंच आहे की, शेंकडा ५
ही सरसफट जकात झाली. परंतु ही जकात देखील विला-
यती फायद्यावर सोसेना. ह्यास्तव १८७८ मध्ये हिंदुस्थान-
मध्ये ज्या प्रकारचा कपडा निघत असेल त्या प्रकारच्या विला-
यतेवृत्त येणाऱ्या कपडावरील जकात काढून टाकण्यांत
आले. आणि असे घोरण ठरविलें की जेणेकरून देशी
धंद्यांना उत्तेजन मिळेल अशी जकात बसवावयाची नाहीं.
ह्या घोरणाप्रमाणें जवळजवळ २५।३० गिनसांवरील जकाती,
नुकसान सोडूनहि, काढून टाकण्यांत आल्या. तरीहि पण
तेथील व्यापाऱ्यांचें समाधान होईना. ही भोध सरकारच्या
लक्षांत आल्यावर १८८२ साली सर्व प्रकारच्या आयात
मालावरील जकाती न हीश्या केल्या. फक्त १८८८ साली
रक्रेल टोळावर गॅलनमागें अर्धा अशा जकात ठेवण्यांत
आली व ही स्थिति १८९४ पर्यंत कायम होती.

इ. स. १८९४-९६ ह्या वर्षी वटवज्याचा दर कमी झाल्यासुद्धें
सरकारला बरेच नुकसान आलें. हें नुकसान कोणच्या तऱ्हेनें
भरून काढावें हा विचार पहला. नंतर जोडें ह्मेलें ह्यांच्या
मंडळानें सूचना केल्याप्रमाणें आयात मालावर जकात बसवि-
ण्याचें ठरलें. त्याप्रमाणें कापूस खेरीजकडून सर्व गिनसांवर
शेंकडा ५ आणि मातीच्या तेलाने द्रुपट जकात ठेवण्यांत
आली. परंतु कापसावर जकात ठेवली नसल्यांतें साहजिकच
येथील व्यापाऱ्यांनी तक्रार केली, पण ऐकतो कोण? ह्या तक्रा-
रीचा परिणाम इतका झाला की, ह्यासुद्धें सांपत्तिक स्थिति न
सुधारल्यास पुनः शिटार्ड करावी असें अभिपचन भारतमंत्र्यांनी
दिलें. त्याप्रमाणें १८९४ साली सांपत्तिक स्थिति अतिशय
वाईट झाली व परदेशी कापडावर शेंकडा ५ ह्या दरांनें

जकात ठेवणें भाग पडलें. ह्याचा फायदा येथील कारखान-
दारांना मिळूं चावयाचा नाहीं, अतएव त्याच दरांत येथील
करजावर देखील जकात ठेवण्यांत आली. तरीहि विलायती
व्यापाऱ्यांचें नुकसानच आहे असें दृष्टीपरतीस आणून दिव्या-
वर १८९६ मध्ये सूत किंवा कपड्याशिवाय इतर कापसाचे
भिन्नस ह्यांवरील जकात बंद करून परदेशी, त्याचप्रमाणें
स्वदेशी कपडांवर शेंकडा ३॥ प्रमाणें जकात बसविण्यांत
आली. परंतु ह्यासुद्धें सरकारचें बरेंच नुकसान झालें. कारण
१८९५ साली कापडावरील जकातीचें उत्पन्न ११६ लक्ष
रुपये होतें. तें १९०० पर्यंत सरासरी ८७ लक्षांपर्यंत
घालीं उतरलें.

इ. त. रि. स. १८९४ साली पुनः एकदा जकातीचे दर
बदलण्यांत आले. त्यावेळी धान्ये यंत्रसामुग्री, रेल्वेचें सामान
आणि कोळसा ह्यांवरील जकात अविश्रात काढून टाकण्यांत
आली व पोल्सट आणि लोसंड ह्यावर शेंकडा १ प्रमाणें
जकात ठेवण्यांत आली.

ह्या जकाती काढून टाकल्यासुद्धें होणारे नुकसान भरून
काढण्याकरितां इंग्रजी साम्राज्याच्या क्षेत्रीन परदेशांतून जी
साखर येत होती तिच्यावर जकात बसविण्यांत आली. ही
साखर प्रायः जर्मनी, आस्ट्रिया वगैरे देशांतून येत असे. त्या
देशांत धंदे जर्मितावस्थेस आणण्याकरिता व व्यापार वाढ-
विण्याकरितां सरकार धंद्यास्थानां देण्यां देत असे. त्यासुद्धें
त्याची साखर देणें येऊन स्वस्त पडे. तरी पण वरील जकातीचें
त्याचें कांहीं नुकसान होत नसे. ह्याकरितां १९०२ साली
आणखी जकात वाढविण्यांत आली. अशासुद्धें ही साखर
येणें कमी होऊन मास्किन, जावा, चीन वगैरेंमधील साख-
रेची आयात शेंकडा ४० नें वाढली. परंतु येथील साखरेचे
धंदे जर्मितावस्थेला आणण्याकरितां सरकारनें ह्या परदेशी
साखरेवरील जकात वाढविली नाहीं. ह्यासुद्धें देणगी देणें
ज्यावेळी बंद करण्यांत आलें, त्यावेळी जर्मनी वगैरेंच्या साख-
रेवरील जकात काढून टाकण्यांत आली.

ह्या कापूस, मर्चें, धातू, इतर कारखान्यांतील माल,
मातीचें तेल व साखर ह्या भिन्नसांवर फक्त जकात असून
त्यांपासून १८९२ मध्ये ८२ लक्ष, १८९४ त २८२ लक्ष
आणि १९०२ मध्ये २०६ लक्ष रुपये या वाढत्या प्रमाणांत
उत्पन्न होत आलेंच आहे.

वि. सं. ति. स. स. १८९० पासून निघत मालावरील जका-
तीचा दर शेंकडा ३ होता. त्यावेळी कापसाचा माल, धान्ये,
कातडी, नीळ, लाख, तेलें, वी-विश्रणें आणि मसाला
इत्याद्याच गिनसांवर जकात होती. नंतर १८७५ मध्ये फक्त
तेलें, तांदूळ, नीळ, आणि लाख ह्यांवर ठेवण्यांत आली. पुनः
१८८० मध्ये लाख व नीळ ह्यांवरील जकात काढून टाकण्यांत
आली. आणि तेव्हांपासून तांदूळवरच फक्त जकात ठेवण्यांत
आली आहे. व त्याचा दर मणापाठीमागें तीन आणे आहे.

करकंब—सुंबई इलाखा. सोलापूर जिल्हा. करकंब हे पंढरपूरच्या उत्तरेत १४ मैलांवर सुमारे चहा हजार लोकवस्तीचे मोठे गांव आहे. येथे सूत रंगविण्याचा व लुगडी विणण्याचा धंदो चांगला चालत असून सुमारे ८०० गांग चालू असतात. येथे पानाचे मळे आहेत. या ठिकाणी क्षीमवारी बाजार भरतो. येथे पोष्ट ऑफिस व मुलामुलींच्या शाळा आहेत.

करकुंब—पुणे-सुंबई सोलापूर रस्तेचा वारामलीच्या उत्तरेत २० मैलांवर हे खेडे आहे. येथे फिरंगीदेवीची दोन देवालये आहेत. यापैकी एक गांवात असून दुसरे जवळील टेंकडीवर आहे. टेंकडीवरचे देवालय फलश्रुणा देवमुख, संभारजी गार्डेक निम्बाळकर यांचे १७५९ मध्ये बांधले असे देवाळांत असलेल्या लेखावरूनच समजते.

करछना—संयुक्त प्रांतांत जलाहाबाद जिल्ह्यामध्ये मसुनेच्या पलीकडील तीन तहसिलींपैकी मध्य तहसील. क्षेत्रफळ २६२ चौ. मै. लोकसंख्या (१९११) १२७६६७. यांत ३३८२ खेडी व एक लहानसे गाव आहे. या तहसिलीच्या ईशान्येस गंगानदी, वायव्येस बसुचा व दक्षिणेस आणि पूर्वेस टोन्न नदी आहे. नद्याकाठचा प्रदेश चालुक्यांमध्य असून गंगेखोरीज इतर नद्यांच्या वाऱ्याला दब्या, खोरी पुष्कळ आहेत. मध्यप्रदेशात जमीन निकणमातीची असून सुपीक आहे.

करंज—सुंबई इलाख्यांत, कुलाबा जिल्ह्यामध्ये पनवेल तालुक्यांतील पेटा व खेडेगांव व द्वीपफल्प; हे सुंबईच्या कोरनेक पंढराच्या आग्नेयीस सुमारे ६ मैलांवर आहे. येथून मोठे व दाढे हे जिनस बाहेरगांवी रचणा होतात.

हात हा स-करंज हे वेद अनेक प्रकारच्या राज्यपद्धतीसालून गेले असून त्यावर गिरनाराची संकटे आली होती. वाराच्या शतकांत, शिवाहारांच्या कारकीर्दीत ते भरमराटीत होते. १५३० ते १७४० पर्यंत ते पोर्तुगीजांच्या ताब्यांत होते. हे वसई प्रांताचा एक भाग असून, त्याला तटबंदी केलेली होती. १७३७ त ते मराठ्यांच्या ताब्यांत गेले व त्यांच्याकडून १७७४ त ईंग्रजांनी हे घेतले.

या देवावरील मुख्य छुने जवशेष म्हणजे द्रोणागिरीवरील पोर्तुगीज किल्ला, माडे हाऊस, किराती प्रार्थनामंदिर, व पाण्याचा खजिना, खारबलीच्या पूज्यजवरील बौद्ध लेणी, व उरग गांवातील पोर्तुगीज किल्ला व प्रार्थनामंदिर हे होत.

करंज—या शब्दास लाटिनमध्ये पॉगामिआ ग्लान्रा किंवा गॅलेडुपा इंडिका, संस्कृतमध्ये करंज, मराठीत करंज इत्यादि नावे आहेत. हे एक मध्यम आकाराचे रानदाड आहे. ही झाडे छायेसाठी रस्त्याच्या बाजूस किंवा शेताच्या बांधावर लावतात. याची छाया फार गार. असून दाट व आनंदकारक असते. याच्या झाडास ज्या शेंगा येतात, त्यांत

चपटें वीं सांपडतें. त्यापासून तेल काढतात. ते बाळग्यात चांगले उपयोगी पडतें व त्याचे औषधिगुणहि बरेच आहेत. उंदराच्या विषावर—करंजाची साल व बी उगाळून त्याचा लेप करावा. खरजेत करंजाचे तेल व कापूर अथवा कडू-तिवता रक्त एकत्र खलून स्नायवे, अंडवृद्धीवर व गंडमाळीवर—तांदुळांच्या धुण्यांत करंजाचे मूळ उगळून लेप करावा. (पदे)

करंजगांव—बऱ्हाड. जिल्हा. उमरावती, ताडका एलिचपूर. एलिचपूरच्या ईशान्येस आठ मैलांवर व परतवाळ्याहून चहा मैलांवर हे गांव आहे. हे पूर्वी जमदारखानाच्या जहागिरीपैकी एक असून ताडकदाराने मुख्य ठाणे होते. विद्दल भागदेव गांवाच्या एका ताडकदाराने इ.स. १८०६ साली २५००० रुपये खर्चून एक चांगला दगडी किल्ला येथे बांधलेला होता. परंतु इल्ली तो फारच मोडकळीस आलेला आहे. गांवाच्या आसपास विहिरींच्या पाण्यावर बागाईत पुष्कळ होते. येथे तांबे पिटळेची भांडी चांगली होतात. येथे शाळा व पोस्ट ऑफिस असून आठवडाराचा बाजार दर सोमवारी भरतो. गांवाचे दोन 'खेल' आहेत, त्यांची नावे 'चौधरी' आणि 'सोहल'.

करंजगी, ताडका—सुंबई इलाखा धारवाड जिल्ह्याचा पूर्व तालुका. क्षे. फ. ४४१ चौ. मै. यांत हावेरी हे मुख्य गाव व १२६ खेडी आहेत. एकंदर लो. सं. (१९११) १५८९८. नैर्ऋत्येचा डोंगराळ भाग खेरीजकडून इतर प्रदेश सपाट आहे. यांतून पूर्व पश्चिम तुंगभद्रेला मिळणारी वरदा नदी गेलेली आहे. बांधिक पाऊस सरासरी ३० इंच पडतो.

गांव.—हे धारवाडच्या आग्नेयीस ५० मैलांवर असून लोकसंख्या सुमारे चार हजार आहे. हरिहर आणि हुबळी यांच्या दरम्यानचे चट्टनमराठा रेल्वेवरचे हे एक स्थेशन आहे.

करटोली—करटोलीचे वेल रानांत पर्जन्यकाळी येतात. यांत संस्कृतमध्ये कटोली; कटोटी, गुजरायांत कटोळी, मराठीत करटोली; अर्वा नावे आहेत. हा वेल पांच दहा हात परततो. या वेलास आपाडाच्या सुमारास फळे येतात. ही फळे रंगाचे हिरवी असून त्यांवर सुरेख कांटे असतात. याची भाजी स्वादिष्ट असून पच्यकर असते. चांद करटोल म्हणून एक था वेलीची जात आहे. तीस फुल्लेच येतात, पण फळ लागत नाही. पालीच्या विषास करटोलीचा कांदा पाण्यांत उगाळून तात दिवत घ्यावा. खर व मूत्रहृच्छावर नोस करटोलीचा कांदा एक तोळा मधापरोवर देतात. रानची मूळ्याधीवर करटोलीच्या केदाचे चूर्ण साखरेत देतात.

करण—ही लेखाची एक जात आहे. १९११ साली हिंदुस्थानांत एकंदर करण २५५६०९ होते, पैकी विहार-ओरिसामध्ये १७४५११, बंगालमध्ये ५३१८९, मद्रासमध्ये ५४१०९ व बऱ्हाड-मध्यप्रांतांत ९६२ होते. कांही छुन्या अर्थकारांनी यांचा उत्पत्ति दैत्य बाप व शूर आईपासून झाल्याचे किहिले

आहे. ययातिकेसरी नांवाच्या ओरिसाच्या राजाने (इ. स. ४४७-१२६) यास कारकुनी करण्यकरिनां उत्तर हिंदुस्थानांतून आणिलें. करानी शब्दाचा उपयोग वरेच दिवस इंग्रजी राज्यांत दुष्प्रस. कारंक्रमांस. करीत असत. हे लोक कावत्याप्रमाणें चित्रमुतास आपला पूर्वेज समजतात. यांची मोत्रे ऋषींच्या नांवापासूनच पडली आहेत. कांहीं कांहीं प्राणी देखील यांचीं देवकें झाले आहेत.

उच्च जातीत असलेले लग्नसंवंधी सर्व प्रतिबंध व नियम यांच्या जातीस लागू आहेत. मुलांचें लग्न १० व्या वर्षी होतें, पण वाढीपेक्षा उशीरा झालें तरी त्यास प्रत्यवाय नसतो. ' हस्तबंधनीविधि ' साला म्हणजे लग्न होतें. वधु-वरांचे हात दामीनी बांधतात. वधू लग्न झाल्यावर सासरी कांहीं दिवस जाते पण लौकर परत येते व ऋतुमती हार्दपर्यंत माहेरीच असते. हे स्वतःच स्मार्त म्हणविताना. हिंदु देवतांची पूजा करतात. यांच्यांत परमार्थ व कुंभीपतिया असे दोन पंथ आहेत. पहिल्या पंथाचे लोक फार अश्लील विधी करतात. हे लोक प्रेतांचे दहन करून त्यांचीं श्राद्धे करतात. कांहीं ब्राह्मण यांच्या हातची पक्षी रसेई खातात. यांचा धंदा कारकून, शाळ्यमास्तर, पटवारी व जमाखर्चे लिहिण्याचा आहे. या लोकांच्या सवंची उघळपट्टीच्या आहेत. इतर अज्ञानी लोकांचा गैरवाजवी फाथदा घेण्याच्या यांच्या संवधीमुळे हे कायत्याप्रमाणेंच अग्रिय झाले आहेत.

ओरिसामध्ये क्षत्रिय, करण, खांडाईत व उडिया अशा चार जाती आहेत. त्यांमध्ये वैवाहिक सोपानपरंपरा आढळून येते. करण खांडाईतांच्या मुली करतात व क्षत्रियांस मुली देतात, आणि खांडाईत करणांस मुली देतात व उडियांच्या मुली करतात. (से. रि.)

करणकमलमार्तंड—हा करणग्रंथ असून वक्रम वंशातील दशवल नांवाच्या राजाने हा ग्रंथ केला. याचा काल शके १८० हा होय. यांत हा असुक सिद्धांताला अनुसरून केला असे म्हटलेले नाही. तरी यांत अष्टप आणि तिथि-शुद्धि यांची वर्णगति दिली आहे ती राममृगांकोक बीज-संस्कृतग्रंथासिद्धांतमताशी मिळते.

करणगड—धंगल. भागलपूर गिऱ्याच्या मुख्य पोट-विभागांतल एक लहानसा डोंगर अथवा पठार. त्या डोंगराला किंवा म्हणतात. व तेथें बुद्धकालपूर्वीचा किंवा असाया असा समज आहे. डोंगरावर शिवालयें असून, तेथें कार्तिकी अमावस्येला पुष्कळ लोक जातात.

करणपाली—सारंगगट संस्थानच्या दक्षिणेस असलेल्या सरिया परगण्यातील डोंगरी प्रदेशाजवळील जमीनदारी. ही १२ गांवे असून क्षेत्रफळ ३६४५ इकर आहे. जमीनदार गोंड जातीचा असून डोंगरपाली जमीनदारप्रमाणेंच यात स्वतःच्या तिऱ्यांतील गांवांचा सारा गोळ्य करान्ना लगतो,

व संस्थानिकास ' टाकीली ' यावी लागते. यांतील जंगलांवर जमीनदाराचे कांहींच मालकी हक्क नाहीत.

करणप्रकाश—हा एक करणग्रंथ आहे. याचा सारंगफाल शके २०१४ असून करणप्रकाशाचा कर्ता ब्रम्हदेव नांवाचा ज्योतिषी होता. त्यानें आर्यभट ग्रंथास अनुसरून हा ग्रंथ केलेला आहे. चंद्र हा ब्रम्हदेवाचा बाप होता. करणप्रकाश हा ग्रंथ आर्य पञ्चाचा आहे. करणप्रकाशावरून सर्व तिथी केलेल्या असे पंचांग सांप्रत कोठें चालत आसेल असें दिसत नाही.

करणवाघेला.—अनहिलवाल्खाचा राजा करण बापेल (१२९६-१३०४) हा वाघेलवंशांतल होता. याचा पूर्वेज अरुणराज हा कुमारपाल सोळंकी याचा मावसभाऊ; याचा बापेल परगणा कुमारपालानें जहागीर दिला होता. अरुणाचा मुलगा लवणप्रसाद व त्याचा मुलगा वीरधवल, या पितापुत्रांनीं गुजराथ व सोरठ (सुराष्ट्र) प्रांतांत लुटालुट करून आपली जहागीर वाढविली. वीरधवल फार दूर व भाडवती होता. एकदा देवगिरीकर यादव व उत्तरेकडील रजपूत राजे यांनीं एकदम त्याच्यावर चढाई केली असतां त्यानें मोठया युक्तीनें बचाव केला. त्याच्या बापेल जहागिरीवरून त्याच्या वंशाने बापेल हें अडनाच मिळालें. त्यानें आपली राजधानी अनहिलवाल्यास केली. त्यानें दिक्षींच्या पातशहासहि धकविलें. त्यानें प्रजेस सुख दिलें. तो मेला तेव्हां त्याच्या १८० सेवक व आसनांनीं आभिकापें भक्षण केलीं ! यानें अनेक कलाकौशल्याच्या इमारती व देवळें बांधलीं. वीरधवलाचा पुत्र वीसलदेव, त्याचा अर्जुनदेव, त्याचा लवणदेव, त्याचा सारंगदेव व त्याचा पुत्र करणदेव होय. करणदेव हा फारसा सुस्तर्ही किंवा पराक्रमी नव्हत; उलट थोडासा दुर्दुष्णी मात्र होता. तो ' घेले ' (वेवा) या नांवानें प्रसिद्ध आहे. त्यानें आपला नामर ब्राह्मण प्रधान माधव याच्या पत्नीवर (राणा देवी ?) वलात्कार केला. त्यासुळे माधवानें अज्ञाउद्दिन खिलजीला राष्ट्रहोह करून गुजराथवर आणलें व अनहिल पट्टणें राज्य त्याच्या हातांत दिलें. करणराजानें युद्ध केलें परंतु, किडारीमुळे त्याचा नाशलागला. पट्टण सोडून देवगिरीस रामदेवाच्या आश्रयास तो गेला. त्याची राणी कमला (कौल) देवी ही पकडली जाऊन अज्ञा-उद्दिनानें तिला आपली वेगम केली. मलीकफाफूर हा करणराजावर चालून गेला. दोन महिने कर्णानें त्याला दाद दिली नाही. रामदेवरायाचा आस देकरदेव यानें पूर्वी, कर्णाच्या देवलेदीनां नांवाच्या मुलांस मागणीं पातळी होती, परंतु प्रथम त्यानें ती नाकारली. या संकटकालीं शंकरदेवानें त्याला सहृदय केलें, तेव्हां त्यानें मागणी कळू करून तिला शंकरदेवाकडे पाठविलें. वाटेंच दुदैवानें ती मलिक काफूरच्या हातीं लागली. देवलच्या आईनें यादवशाहाकडून काफूरला हकूम पाठविला फों, देवलला हस्तगत कृतन दिधीस पाडवावे. म्हणून काफूर तिच्या शोधांतच होता.

पुढे तिला दिल्लीस पाठविलें तेंच अखंडहीनानें काला-
देवीच्या संमतीनें शहाजादा खिजरखान याच्याशीं तिच्या
निकाह लाविला. दोघी मायलेकीचे विवाह जबरदस्तीनें
झालेले होते. आपण घाटले गेलें हें त्या मनीं खियांस
सहन होत नसे. अशा एक दंतकथा सांगतात कीं,
तींही सांपडतात दोघी मायलेकीनीं परस्पराना रंजीत
खुपसून ठार मारिलें ! पण रासमालि असें लिहिले आहे कीं,
वादशहा कौलदेवीच्या सर्वसा आधीन असून तिच्या आग्र-
हावरूनच देवलया दिल्लीस आणवून शहाजादाशीं त्यानें तिचे
लज लाविलेले होतें.

इकडे राजा कर्ण हाहि अज्ञातवासांत मृत्यु पावला. या
गुजरायच्या (करण) राजावर भाटांनीं अनेक कविचें रवि-
लेली आहेत. [रासमाला. मु. रि.]

करणोत्तम—करणोत्तम मंधाचा काल शके १०३८ हा
आहे. महादेववळत श्रीपतिरत्नमाला ठिकेंत करणोत्तम
मंधाचा उल्लेख पुष्कळ ठिकाणीं आलेला आहे. सूर्यतुल्य कर-
णोत्तम, किंवा राममृगाक यावरून स्पष्टच करावे अशा
अर्थाने ताजकसारमंधातील एक वाक्य आहे. त्यात सूर्यतुल्य-
मंध सौरपक्षाचा, करणोत्तम अर्धपक्षाचा, व राममृगाक
ब्रम्हपक्षाचा असावा असें दिसतें.

करतोया—बंगाल प्रांतातील एक नदी. ही जलपैयुरी
विद्येच्या अगदीं वायव्येस वैजूपूर जंगलांत उगम
पावून २१४ मैल वहात गेल्यावर बोम जिल्ह्यात हल्हा-
लिया नदीला मिळतें. या दोन्ही नद्या मिळून होणऱ्या
प्रवाहाला फुलझूर नदी म्हणतात व ती यमुनेला
मिळते.

प्राचीन काळी ही नदी फार पवित्र मानली जात असे,
असें पुराणावरून समजतें. हिचा महाभारतात उल्लेख आहे.
प्राचीन कामरुपच्या राज्याच्या सरहद्दीवर ही नदी असून
पर्वताकडे पाहू लोकांच्या पौरुषवर्धन हा देश होता, असा
ज्योतिषीतंत्रात उल्लेख आहे. ह्याच नदीच्या उगण्या तीरानें
महंदम-इ-बख्त्यार खिलजीनें १२०५ मध्ये तिवेटरील
अवघाऱ्या स्वारी केली. सातव्या शतकात, ख्रिष्टपूर्व
यांचे कामरुपकडे जाताना ओलाडलेली मोठी नदी होव होव
यात संलय नाहीं.

करतोया नदीत हळीं गाळ सांचलेल्या असून तीतून
नांवाहि बालत नाहेंत, यामुळे तिला फारच महत्व उर-
लेलें नाहीं.

करनाली—मुंबई. बडोद्याच्या सिनोर पोटभागांतील
एक खेडें. ओर व नर्मदा नदींचा संभम येथें झाल्यामुळे हें
स्थल पवित्र मानतात. फार पुरातन काळी देव एकदा
नर्मदेच्या काठी जमले होते, व तीथे देवळ उभारण्यात
आली. असे म्हणतात. अर्शा देवळ करणातील पुष्कळ आहेत,
त्यात सोमेश्वर, लुचैर व पानकेश्वर यांची देवळ महत्त्वचें
असून कार्तिक व चैत्री पौर्णिमेलां येथे जत्रा भरतात.

करवळा—करवळा हें शहर तुर्कस्तानांत (आशिया-
तील) असून बगदाद प्रांतांतील एका भागाची राजधानी
आहे. ह्या शहराच्या भोंवतालचा भाग अत्यंत सुपीक असून
त्यांत फळांदाई खजुरांचीं झाडे बरींय आहेत. शहराचा नवीन
भाग पाश्चात्य पद्धतीवर वसला असून शहराचा मधला
भाग जुन्या पद्धतीचा आहे व त्यांतील रस्ते अंधेद व चाणेरडे
आहेत. चवथा खलीफा जली याचा मुलगा हुसेन याची त्याचा
प्रतिस्पर्धी जो यझीद त्याच्या सैन्यानें ह्या गांवां ता. १० आक्टो-
बर ६८० रोजी कत्तल केली. ह्या ठिकाणां पहल्यासारखी अशी
हुसेनची कबर असून तिचा पुढट सैन्याचा आहे. दिसा पंधाचे
मुसुलमान येथें यात्रेला येतात. मळेच्या खालोखाल या ठिकाणीं
यात्रेकरुंचा भरण्ण असतो. पूर्वी येथें स्वयंशासित धर्मसत्ता
होती. परंतु इ. स. १८४३ सालीं तुर्क सरकारनें हें शहर
एक महत्त्वाचें ठिकाण होवें. त्यांना मेसापोटेमियावर ब्रिटि-
शांची सत्ता आहे. येथील लोकसंख्या सुमारे ६५,००० आहे.
त्यापैकी बहुतेक लोक शिवांपंथाचे इराणी आहेत. बहूदा व
खिस्ती लोकांचां येथें राहण्याच नसाई आहे. (" मीहरम "
पहा).

करमगड—पंजाबांतील पतियाळ संस्थानांतील एक
निजामत. क्षेत्रफळ १८३४ चौरस मैल. लोक. सं. (१९०१)
५००६३१. या निजामतीत पतियाळा, भगनागड,
सुनाम व नरवान असा चार तहशिली असून पतियाळा,
समान, सुनाम, व सनौर ही मोठी गावे व ६३५ खेडी
आहेत. निजामतीचें मुख्य ठिकाण भगनागड अथवा घोदान
हें आहे.

करमाळे, तालुका—मुंबई. सोलापूर जिल्ह्यामधील तालुका.
क्षेत्रफळांतल ७३२ चौ. मै. यांत करमाळे (मुख्य ठिकाण)
व दुसरी १२२ गावे आहेत. लोक. सं. (१९११) १३७४९. या
तालुक्यांत बस्ती बरीच निरळ आहे. याच्या पश्चिमेस मीमा
व पूर्वेस सिना या नद्या असून, या केमजवळचा डोंगर व दोन्ही
नद्यांमधील पाणलोट सोडल्यास इतर सर्व भाग सपाट आहे.
तालुक्यांतील सुमारे अर्धो जमीन काळी व बाकीची बाळका-
मय व तांबडी आहे. पाऊस सरासरी २३ इंच पडतो. सोनारी
येथे दरवर्षी एप्रिल महिन्यात मोठी जत्रा भरते.

गा व.—करमाळे हें जी. आण. पं. रेल्वेवरील जेकरस्टेशना
पासून उत्तरेस सुमारे १२ मैलांवर आहे. हें तालुक्याचें ठिकाण
असून लोकसंख्या सुमारे ७००० आहे. गांवापासून जेकर
स्टेशनापर्यंत चांगली पळी सडक आहे. येथे पूर्वी निंबाळकर
घरग्याची एक शाखा असून त्यांच्याकडे सभोवतालच्या मुल-
खाची अहगीर होते. या गांवाचा संस्थापक रंभाजी नावाजी
यानें आरंभ केलेला व त्याचा मुलगा जगनवीरवार यानें पूर्ण
केलेला असा एक किल्ला येथें असून त्यामध्यें तालुकाकचेरी आहे.
हा किल्ला दक्षिणेंतील मोठ्या किल्ल्यापैकी एक असून त्यामध्ये
१०० घरे आहेत. येथें गुरे, धान्य, तेल व कापड यांचा

बराच व्यापार चालतो. येथे काही विणकरी लोक असून पागो-
ट्याचा कुडुची रंगई चांगला होतो व उत्तम टिकाऊ कापड
निघते. येथे ताल्लुकाचेरी, म्युनिसिपालिटी, दवाखाना,
पोस्ट ऑफीस, शाळा, वाचनालय इत्यादि इमारती असून एक
मदानीचें देऊळही आहे. येथील म्युनिसिपालिटी १८६७ साली
स्थापन झाली असून तिचें उत्पन्न व खर्च सरासरी ९.०००
रुपये असतो.

येथील मदानीचें देऊळ निघळकरांनीं रु. १०,५०,०००
खर्चून बांधलें. त्याला रु. १००० चें वर्षास न आहे. येथें
कार्तिक शु. १५ पासून ४ दिवस प्रतिवर्षी जत्रा भरते. हें
इ. स. १३२५ पासून निवाम उल्लुकाच्या ताब्यांत होतें, तें
त्यांनीं १०२७ मध्ये रंभाजीराय निंबाळकर यांस त्यांच्या
काहीं पुण्यांतील प्रदेक्षावद्दल भोवदला म्हणून दिलें.

करवंद.—(करिसा करंडम) हें एक काटेरी झुडप
आहे. आर्यांच्या, बंगाल, दक्षिणहिंदुस्थान, कोंकण व कानडा
येथील जंगलांतून ही झाडे आपोआप उगवतात. यास लॅटिन
मध्ये करिंसा करंडस, मराठींत करवंद, बंगालींत करीन्द्रा,
हिंदींत तिमूखिया, कानडांत करिकेड वगैरे नावें आहेत.
पंजाबात याच्यापासून लोख उत्पन्न करतात. तिकडे हीं
फळे जुळई व ऑगट या महिन्यांत पिकतात. दक्षिणेंत मे ते
जून महिन्यात पिकतात. रोम-इ-अकवरींत (१५९०) हीं
फळे एका रूपयाला ६० शेर मिळत असल्याचा उल्लेख केला
आहे.

उ प थो ग.—कातडीं कामाविषयात व रंग बनविण्यांत यांचा
उपयोग करतात. हीं फळे हिरवीं असतांना आवट व
काहीशीं तुरट लागतात. पिकलेलीं फळे काळीं असून जरा
अवृंत गोठ लागतात. हीं फळे पित्त व दाहशामक आहेत.
याच्या झुडपाचें मूळ कडवट असून खरून झाली असतांना
तें कापूर व लिजिया रसांत उगाळून लावितात. पिकण्यापूर्वीं कांहीं दिवस या फळांचें लेणेंचें घालतात.
हिंदुस्थानांत कच्चीं फळे खिन्नून त्यांचें रसवें
किंवा सुरेखा करतात. याचें लोळूट काटिण व मुळमुळींत
असतें. त्याच्यापासून धमने, फण्या वगैरे तयार करतात.
याच्या झुडपांचें दाट क्लेशण होतें व तें काटेरी असल्यासुद्धें
त्याच्यामधून मार्ग मिळवें काटिण जातें.

औ प धी उ प थो ग.—करवंदीचें मूळ पाण्यांत उगा-
ळून थोडेंस पोटांत घाबें, विषबाधा झाली असल्यास धमन
होणार नाही. खरनेल-कडव्या करवंदीचें मूळ पाण्यांत किंवा
गोच्या तेलांत उगाळून खावावें. क्षतांतः कृमि मरण्यास-
कडव्या करवंदीचें मूळ मगामथें उमाळून लेप द्यावा
व थोडें पाणी क्षतांत चोडावें.

क रि स सिव नार म.—याचीच हुसारी जात. हें वेदनी हिरवें
असणारें काटेरी झुडप आहे. हस्त कटिवधांन हीं आपोआप
उगवतात. शांचीं फळे व लोळूट यांचा उपयोग करिसाकरवं-
दीच्या फाशप्रमाणें व लोळूटप्रमाणें करतात. खडकाळ,

नार्पाक जमीनवर मेढधानी व वकऱ्यांनीं खाळें तरी हें झुडप
गोब धरत राहते.

करवली, सं त्या न.—करवली अथवा करौली हें राज-
पुतान्याच्या पूर्वेकडील संस्थान आहे. क्षेत्रफळ १२४९ चौरस
मैल. याच्या उत्तरेस भरतपूर; वायव्येस व पश्चिमेस
जयपूर; दक्षिणेस व आग्नेयेस म्वाल्हेर, व पूर्वेस धोलपूर.
वहुतेक सर्वे प्रदेश तुटक व डोंगराळ असून विशेष मनोहर
नाहीं; परंतु लक्ष्मीदृष्ट्या हा तोर्याचा उत्सवासुद्धें यादव
राजांच्या कारकीर्दीत तहनुगड (समुद्रसपाटीपासून उंची
१३०९ फूट) येथें राज्यकरभाराची जागा होती. दक्षिण-
काडे मेरव व उटगीर हीं सर्वांत मोठीं शिखरें आहेत.
त्यांनीं समुद्रसपाटीपासून उंची अनुक्रमें १५६५ फूट व १४७९ फूट
आहे. नंबळा, धनास, मोरेल व पंचनद ह्या संस्थानांतील मुख्य
नद्या होत. गांधी प्राण्यांखेरीज, नंबळा नदीजवळच्या जंग-
लांत चाव, चित्ता अखल, नील, माथ, तांवर वगैरे प्राणी पुष्कळ
आढळतात. ह्या एकंदरीत घरी आहे. वार्षिक पाऊस
राजधानीच्या शहरी सरासरी २९ इंच पडतो. इतान्य
मगांत मार्गळपूर येथें व आग्नेयेस मंडैल येथें सामान्यतः
पाऊस सर्वांत जास्त होतो.

इतिहास.—करवलीचा महाराज यादव (?) वैश्याय रज-
पुतांचा मुख्य असून ध्रीकुणाचा वंशज आहे असें
म्हणतात. यादव लोक हे मधुरेमांवेतालाच्या ब्रमभागा-
जवळ रहात होते आणि एके काळीं त्यांच्या ताब्यांत
अर्धा अजवार व सर्व भरतपूर, करवली, व धोलपूर, यक्षिरीज
शुल्गाव व मथुरा हे मिट्टिया जिल्हे, यमुनेच्या पश्चिमेकडील
आम्रधाचा बराच भाग व नंबळा नदीच्या काठचा म्वाल्हेर
संस्थानचा कांहीं भाग एवढा मुळख होता असें म्हणतात.
अफराव्या शतकांत कुणापासून अठराशोवा पुरुष विजयपाल
यांनीं बघाना येथें आपली सत्ता स्थापन करून एक किल्ला
बांधला. त्याचा वडील मुलगा तहनुपाल यांनीं १०५८ च्या
सुमारात तहनुगड नावाचा प्रत्यात किल्ला बांधला. हा
अद्यापि करवली संस्थानांत आहे. कुंवरपालाच्या कारकी-
र्दीत ११९६ या वर्षी महंमद घोरी व त्याच्या सेनापति
कुतुबुद्दीन यांनीं प्रथम बघाना व नंतर तहनुगड हीं सर
केलीं. सर्वे मुसल शत्रूंच्या ताब्यांत गेल्यानंतर कुंवरपाल
रेवासंस्थानांत पळून गेला त्याच्या वंशजांपैकीं अजुंनपाल
नावाच्या एका पुरुषानें आपल्या पूर्वजांस मुसल परत मिळ-
ण्याचें मनत आपून १३२७ त मंडैलवर हल्ला केला; व
हळू हळू तहनुपालाच्या ताब्यांत अखेला सर्व मुसल परत
मिळविला. व १३४८ त हद्दीची राजधानी जे करवली नांव
त्याची स्थापना केली. यास “करौली” असेंहि म्हणतात.

अकबराच्या वेळीं (१५५६—१६०५) हें संस्थान
दिल्लीच्या साम्राज्यांत अंतर्भूत झालें. करवली संस्थानचा
सर्वांत प्रसिद्ध संस्थानिक गोपाळदास यागवर अकबराची
घरांचे मर्जी असून त्याच्याच संतानावद्दून गोपाळदासानें

आम्याच्या किळ्याचा पाया घातला. मॅंगल सत्तेच्या न्हातानंतर हे संस्थान मराठ्यांनी आपल्या ताब्यात आणिले; व या संस्थानापासून ते २५००० ठ खंडणी घेत असत.

करवलीकर हे गणव वंशातील राजे होते. याच्याच शाखेतील प्रसिद्ध पिलाजीबाबधव बाघोलीकर होत. पिलाजीच्याच विनंतीवरून १७२६ मध्ये बाजीराव साहेबांनी संस्थानिकास अभयपत्र देऊन संस्थान खालसा केले नाही. ते तेथे आपला कमावीसदार ठेऊन खंडणी घेत असत. पानि-पतापर्यंत खंडणी सुरळीत आली. नंतर तिघडे जाटाचा अंमल झाल्याने खंडणीस अडथळा झाला. पुढे कानडे व धिनिवले यांनी जाटाना परामृत करून आपला अंमल वसविला. मध्येतरी नजीबाचा अंमल थोडा वेळ होता. परंतु शिंदे-होळकरांनी तो उठविला व त्याच्या हिंदुस्थानात आपला अंमल वसविला. त्यावेळी पुन्हा करवलीची खंडणी येऊ लागली. पुढे पुढे ती शिंदेच परभारा वसूल करीत तिथानंतर पेशवाईअखेर इंग्रजांनी ती प्राप्त हस्तगत केला (रा. सं. १० ४८९-९०). मराठ्यांचा अखेरचा कमावीसदार नाटोच्यबक भावे हा होता. याने किरंय्याकडे संस्थान जाऊ नये म्हणून १८१० च्या सुमारास फार खटपट केला. तो म्हणतो 'साठ पासष्ट वर्षांचा अंमल कसा तोडला ? परंतु पेशवे, शिंदे व इतर सरदार यांच्यामध्ये तंटे लागल्यामुळे अखेर करवली किरंय्याच्या हाती गेली' (किता ४९४-९६)

याप्रमाणे इ. स १८१७ त इंग्रजांनी करवली संस्थान आपल्या संरक्षणखाली घेतले. येथील संस्थानिकांला खंडणी यावी लागत नाही, परंतु जरूर लागेल तेव्हा ब्रिटिशाना फौजेची सक्क ती मदत यावी लागते. संस्थानिकांला महाराजा असे म्हणतात व १७ तौफाची सलामी मिळते. त्याला दत्तक वेण्याचा अधिकार आहे मागले सात संस्थानिक दत्तकच होते ही गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. तहानगड व राजधानीच्या दक्षिणेकडे आठ मैलावर असलेले वहादुरपूर ही गावे जुनी असून तेथे पुराणवस्तूचे अवशेष आहेत

लोकसंख्या.—संस्थानात लहान व मोठी मिळून ४३७ गावे असून एकंदर लो. सं. (१९२१) १३१७१० आहे संस्थानात करवली (किंवा सदर), जिरोंत, माखिलपूर, मंजैल व उदगीर असे पाच तालुके आहेत. जिरोंत व उदगीर या तालुक्यांची मुख्य ठिकाणे अतुकमें सपोत्र, व कर्णपूर ही असून बाकीच्या तालुक्यांची मुख्य ठिकाणे त्यांच्या (तालुक्याच्या) नावाच्या गावा आहेत. करवली हे एकच मोठे व स्थितिनिपाळीतचे गाव आहे.

शे. ९४ लोक हिंदुधर्मी असून मुख्यतः कृष्णभक्त आहेत व शे. ५ पेक्षा जास्त मुसलमान आहेत. येथे पश्चिमहिंदी लोक डामी, डागमान, कौरे पोटभक्ष्य खोळतात.

शेतकी:—जाजर, हज्जरा, उडीद गहू, ज्वारी, धोव्या प्रमाणावर कापूस, खसखस व ऊंस ही पिके संस्थानात होतात.

शेतीला पाणी विहिरीचे किंवा तळ्याचे दिले जाते संस्थानात जंगल म्हणण्यासारखे नसून चांगले इमारती लाकूड थोडे आहे. चालुकामय तांबडा दगड संस्थानात सापडतो. करवलीच्या ईशान्येकडील डोंगरात अशुद्ध लोखंड सापडते. परंतु त्यापासून शुद्ध लोखंड तयार करणे फारच दशौर पडत नाही.

व्यापार व दळणवळण —संस्थानात महत्त्वाचे असे कारखाने नाहीत. कापड विणण्याचा व रंगवण्याचा धंदा थोडासा चालतो. लाकडी खेळणी, पेन्ना व पितळी दागिने वगैरे निरनच धोव्या प्रमाणात तयार होतात. करवली येथे होणारी तागाची पीठो आसपासच्या वाजारात प्रसिद्ध आहेत मुख्य निरगत माल—कापूस, तूप, अरू, जिरें, तांदूळ व इतर धान्य.

मुख्य आयात माल.—कापड, ताखर, गूळ, मीठ व नीळ, बहुतेक व्यापार बेजारच्या अयपूर व ग्वाल्हेर संस्थानां आणि आग्रा मिल्हारांनी चालतो.

या संस्थानात आगगाड्या नाहीत. पी. पी. सी. आय. रेल्वेवर हिंदौन रोड (राजधानीच्या उत्तरेस ५२ मैल) व ग्रेट इंडियन पेनिन्सुला रेल्वेवरून धोलपूर (पूर्वेकडे सुमारे ६५ मैलावर) ही जवळची रेल्वे स्थाने आहेत. राजधानीपासून हिंदौन रोडच्या दिशेने जाणाऱ्या ९ मैल सडके-खेरीस इतर सडका संस्थानात नाहीत. या संस्थानात पाच ब्रिटिश पोस्ट ऑफिस व करवली येथे तार ऑफिस ही आहेत.

राज्यकारभार:—या संस्थानचा कारभार महाराजा पहातो. त्याला मदत करण्याकरिता पाच सभासदांचे एक मंडळ असते. करवली हा त्या मंडळाचा अध्यक्ष असतो. करवली (किंवा सदर), जिरोंत, माखिलपूर, मंजैल व उदगीर या तहसिलीपैकी प्रत्येकीवर तहसिलदार असून त्यावर डेप्युटीकलेक्टर नावाचा एक मुलकी अधिकारी असतो. प्रत्येक गावात तहसिलदारा नावाचा एक संस्थानचा नोकर असतो व तो विभागाच्या पदव्याच्या ह्याताखत्यी काम करतो.

संस्थानात सामान्यतः ब्रिटिश कायदेच चालतात; परंतु तेथील पीनलकोडात गाय व मोर मारणे हे गुन्हे मानलेले आहेत. महाराजाला देहात शिक्षा देण्याचा अधिकार आहे. संस्थानचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे ६ लक्ष रुपये आहे.

अगदी अक्षोकोटील काळापर्यंत करवली संस्थानची स्वतःची नाणी असत. १८७० त संस्थानच्या रपयाची किंमत ब्रिटिश रुपयापेक्षा अर्ध्या आण्यांनी जास्त होती, परंतु पुढे ती कमी झाली. म्हणून अलीकडे दरबाराचे संस्थानात फक्त ब्रिटिश नाणच चालू ठेवले आहे.

१९११ मध्ये, संस्थानात शे ४ पुरुषाना व शे. ० १ स्त्रियांना लिहिता घेत होते. राजधानीच्या सहरां असलेले हायस्कूल व मुलींची शाळा याखेरीज संस्थानात काही सरकारी व कित्येक खासगी शाळा आहेत. सरकारी शाळांत शिक्षण मोफत असते.

गां व.—राज न्यायांत याच गांवाच्या संस्थानच्या राजधानीचे ठिकाण. हें मथुरा, ग्वालेर, आप्रा, अल्हार, जयपूर व टोंक या शहरांपासून सारख्याच (सुमारे ७५ मैल) अंतरावर आहे. हें तदर तहसिलीचे मुख्य ठिकाण आहे. हें गांव इ. स. १३४८ त राजा अर्जुनपाल यानें वसाविलें व त्याच वेळीं येथें बांधलेल्या कल्याणजीच्या देवळावरून याचें मूळचें नांव कल्याणपुरी असें होतेंसें दिसतें. येथून वी. बी. सी. आय रेल्वेच्या हिंदीन रोड स्टेशनकडे जाण्याकरितां ५२ मैल लांबाचा पक्का रस्ता आहे. लो. सं. (१९११) १९८०३. पैकीं शेंकडा ७६ हिंदू व शेंकडा २२ मुसलमान आहेत. काही ठिकाणांहिून गावाकडे नवर दफ्त्यास गांवाचा देखावा फार चांगला दिसतो. गांवासांवती तांबळ्या दगडाचा तट असून उतारेकडे व पूर्वेकडे असलेल्या दऱ्यांच्या जाळ्यामुळेहि त्याला सुरक्षितता प्राप्त झाली आहे. दक्षिणेस व पश्चिमेस त्या मानानें अमीन सपाट आहे. परंतु त्या गावणें वहाणाच्या नैसर्गिक जलयवाहानें तटामोवती खंदकाचेंच काम केलें आहे, व प्रवाहाच्या दुष्खा यागूला वाहेरची तटबंदी व नर असल्यानें गांवाची सुरक्षितता बुध्द झाली आहे. तथापि खऱ्या फौजेपुढें गांवाची तटबंदी विघ्नेष टिकाव धरील असें वाटत नाही; कारण तट दिसावयास सुंदर असला तरी त्याचें बांधकाम मजबूत झालें नाहीं. गावचा घेर २१ मैल असून त्याला ६ वेसी व ११ लहान दरवाजे आहेत. रतें अहंदा व पांकेडे तिकडे आहेत. परंतु त्यांवर दगडी फरसांदी केलेली असल्यामुळे ते खुबून स्वच्छ करता येतात. गांवांत काही मोठी धरें व सुंदर बंधालयें आहेत; पैकीं महाराजा प्रतापलाळ यानें (१८३७-५०) बांधिल्लें अर्वाचीन मधुरापद्धतीनें प्रताप सरोमान देवालय हें सर्वांत सुंदर आहे. राजवाडा पूर्वतटापासून सुमारे २०० यार्डांवर आहे. मूळचा राजवाडा १४ व्या शतकांत अर्जुनपालानें बांधला होता परंतु त्याचा आतां मागमूसहि नाही. हल्लीं राजवाटा अठराव्या शतकाच्या मध्यांत राजा गोपालसिंहानें बांधला असून त्याचें बांधकाम दिल्लीच्या इमारतस्थिती धर्तीवर आहे. या गांवांत १८८४ सालीं म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली असून तिनें शहरसफाईचें एकंदर काम फार चांगलें केलें असल्यामुळे करवली गांव राजपुतान्यांतील अत्यंत स्वच्छ गांवांत मोडतें. येथील म्युनिसिपालिटीचें वार्षिक उत्पन्न ७००० ते ९००० रु. पर्यंत असतें.

गांवांत काही प्राथमिक शाळा व एक मुलींची शाळा असून शिवाय एक हायरस्कूलहि आहे. येथें एक सर्वसामान्य व एक त्रियांकरितां अर्शा दोन स्नागालयें आहेत.

करहल, त इ शील—संयुक्त प्रांतांतील मैनपुरी जिल्हांतील दक्षिणेकडची मध्य तहशील. हिनामर्थ करहल व वनाहल हे परगणे मोडतात. क्षे. फ. २१८ चौ. मै. लो. सं. (१९११) १००३७४. या तहसिलींत १८९ खेडें व करहल (तहसिलीचें मुख्य ठिकाण) हें एक मोठें गांव आहे.

वायव्येकडून आग्नेयीकडे वहात जाणाऱ्या सेतवर नदीनें या तहसिलीचे दोन भाग होतात. पैकीं पूर्वभाग अधिक सुपीक आहे.

गां व.—संयुक्त प्रांतांत. मैनपुरी जिल्हांतील याच गांवाच्या तहसिलीनें मुख्य ठिकाण. हें गांव मैनपुरीपासून इत्रवाकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर आहे. लो. सं. (१९११) ६९१३. स्थानिक कारभार १८५६ च्या १० व्या कायद्याप्रमाणें चालविल जातो.

कराकस—कराकत हें व्हेनेसुएलाची राजधानी असून उ. अक्षांश १०°-३०' व पू. रेखांश ६७°-४' यांच्यावर आहे. या शहरातून ग्वायना व तिला मिल्ग्वान्या कॅन्वे, कॅरीय व अॅनॅको या नद्या वाहतात. येथील हवा निरंतर वसंतऋतूतील हवेप्रमाणें असते. हिवाताप, पडवें, ताप, पित्तविकार व संघिनात हे रोग येथें होतात. शहराच्या मध्यमार्गी परस्परस डेडून जाणारे दोन रस्ती आहेत. रस्त्यांवां नांव व नंबर दिलेले आहेत. त्यापैकीं उत्तरेचे नंबर ३, ४, ७ इ. रस्ते अहंदा परंतु स्वच्छ व विद्युत्प्रकाशित आहेत. कित्येक शोभिवंत चौक, पुतळे व वृक्षलता यांनी युक्त असे तांबेजिनिक वगैरे घेथें आहेत. प्लाशा दयोलिन्हार हा मुख्य चौक आहे. येथें वोलिन्हाचा अश्वारूढ प्रॅश घातूचा पुतळा आहे. या चौकाच्या समोर कॅथेड्रल, आर्च बिशपचा वाडा, क्लास अॅमॅरिल्व, राष्ट्रीय पुस्तकालय, पोष्ट ऑफीस व इतर सार्वजनिक इमारती आहेत. दॅवियॅन्सिया पार्क ही सर्वांत मोठी व मनोवैधक वाग आहे. या शहरांत टेलिफोन, विद्युत्प्रकाश, पणझूरवटा वगैरे आधुनिक सर्व सोयी केलेल्या आहेत. येथून लाग्वायरा वेदराला एक, व्हॅन्सिथाळा दुसरा व पियारे व सॅटा छिथिया या दोन खेळांना (आंबूड कार्नेन) असे रेल्वेरस्ते गेले आहेत. येथें फौजताच पक्का माल तयार होत नाही.

डियो डि लोराडा यानें १५६७ मध्ये हें शहर वसाविलें. येथेंच सायमन बोलिन्हार जन्मला व स्पॅनिश लोकांची सत्ता याच शहरानें प्रथम झुगारून दिली. १८१२ च्या मुंकेपानें या शहराचा बहुतेक पूर्ण नाश झाला होता. स्वातंत्र्ययुद्धांत दोन्ही पक्षांनीं येथें लढ मार व कत्तल केली. पुष्कळ वर्षेपर्यंत हें शहर पुन्हा भरभराटीस बळकें नाहीं. १९०४ मध्ये येथील लोकसंख्या ९०,००० होती.

कराची, वि ल्हा—मुंबई. सिंध प्रांतांतील जिल्हा. क्षे. फ. १९१७० चौ. मै. मर्यादा—उत्तरेस खेरखाना; पूर्वेस सिंधू नदी व हैद्राबाद जिल्हा; दक्षिणेस अरबी समुद्र व कोरी नदी; आणि पश्चिमेस समुद्र व लसबेला (यल्विस्तान) संस्थान. पश्चिम सरहद्दीवर कल्याण मर्यादेपर्यंत ह्याच नदी गेलेली आहे. सिंध प्रांताच्या सामान्य सपाट स्वतःपापेक्षा या जिल्ह्याचें स्वल्प वरेंच विरालें असून कोहिस्तानच्या महालांत व कराची तालुक्यांत सुल्लव वेंगुराल आहे. येथून नसबत आग्नेयीकडे अर्बत तसतसा सुल्लव

सपाट होत जाऊन अगदी दक्षिणेकडे सिंधु नदीच्या मुखा-प्रदेशातील प्रदेश विस्तारी, सखल व सपाट पसरलेला असून त्यांत फक्त समुद्राला जाऊन मिळणाऱ्या लहान लहान खाऱ्या तेवढ्या आहेत.

या जिल्ह्यांत सिंधु व ह्या नद्यांखेरीज दुसरे प्रवाह फार थोडे असून ते वर्षातून वरचे दिवस कोरडे असतात. हजारी व चहर ह्या सिंधु नद्यांच्या शाखा आहेत. पौरमंघो येथे डोंगरांतून ऊन पाण्याचे झरे असून येथील पाणी औषधी गुणावद्दल प्रख्यात आहे. कोत्री तालुक्यात लरी येथेहि ऊन पाण्याचे झरे आहेत. व तथे दरवर्षी वरीच यात्रा जमत असते.

या जिल्ह्यांत फ्लॅन्डिस फारसी नाहूनत. व आहेत त्या-पैकी आबा, बोर, खजुर, अंजोर, केले व डाळिंब ही मुख्य आहेत.

डोंगराळ भागात चित्ता, तरस, लाडगा, कोल्हा, नीलगाय गांवठी किंवा रान शेळी, होहि प्राणी आढळतात. मागर तखव, हाब व सिंधु नद्या आणि मोठमोठे कालवे यात सुसरी पुष्कळ आहेत.

कराची शहर व त्याच्या आसपासचा प्रदेश खुला असून तेथे समुद्रावरील वारे वाहतात. त्यामुळे स्थि प्रासाद्या इतर माणसेधां तेथील हवा फार चांगली आहे. कोहि-स्तानच्या डोंगराळ प्रदेशातील हवा सपाट भागातील हवे-पेक्षा उन्हाळ्यांत थंड व हिवाळ्यांत उष्ण असते. उरुट-पक्षी, उत्तरेकडे लखी डोंगराजवळ कधी कधी उष्णता असू शकते. वार्षिक उष्णमान सरासरी ७९° अस्तंत. खूब कराची येथे पाऊस थोडा व अनियमित पडतो. जिल्ह्या-तील सरासरी वार्षिक पाऊस ७.५ इंच आहे.

इति हा सः—आपल्या हिंदुस्थानावरील स्वारीच्या अखेरीस आलेक्यांडर दि प्रेट याने या जिल्ह्यातील कोण-त्यातरी एकाद्या ठिकाणाहून (कदाचित् ठडा) इराणाने आखात शोधून काढण्याकरता निआकॅस याला पाठविले. या जिल्ह्यावर आरध लोकांची पहिली स्वारी ७१: या वर्षी झाली. इ. स. १०१९ व १०२६ यांच्या दरम्यान गझ-नीच्या महमुदाने या जिल्ह्यावर स्वाऱ्या करून सुभ्रा घरा-ण्याला राज्य स्थापन करण्याकरितां रस्ता गोकळ करून दिले: व १३३३ त कच्छमधील सन्मा टोळीनें छार-खाना जिल्ह्यांत सेहवान येथें व नंतर ठडा येथें आपले ठाणे दिले. सन्मा राजे मूळचे हिंदू किंवा चाद असून त्यांची राजधानी भकली डोंगरात समुद्र येथें होती. चाँदांच्या शत-काच्या अखेरीस त्यांनीं मुसलमानां धर्माची दीक्षा घेतल्या-मुळे, दिल्लीच्या फेरोगझाबे ते नामधारी मांडलिक असले तरी बहुतेक स्वतंत्रच होते, व त्यांचें रक्षण्याचें ठिकाण जें ठडा तें कांहीं वर्षांनीं सर्व सिंधुप्रांतांत लोकतल्लेच्या व व्याप-राच्या दृष्टीनें मुख्य ठिकाण बनलें.

अर्जुन घराण्याचा संस्थापक शहाबेग यानें १५०१ साली वेवढ्या सन्मा राजाचा पूर्णपणे पराभव करून खालच्या सिंध खोऱ्यांत आपली सत्ता स्थापन केली; परंतु ३४ वर्षांनंतर १५०८ त त्याचा मुलगा निगुनिक वारल्यानंतर अर्जुन घराणें मोडले गेलें. १५९२ त अकबराच्या तैम्यानें ठडाच्या राजाचा पराभव करून सर्व सिंधुवरींवर ह्या जिन्ना मुलतानच्या मुन्यांत सामील केला. देशी घराण्याच्या किंवा मोंगलांच्या कारकीर्दीत कराची शहराला फारसें महत्व आलेलें नव्हते. मोंगल पातशाही मोडल्यानंतर कोल्हा व राजांच्या मागून आलेल्या तालपूर भीरानां कराची बंदराचें व्यापारदृष्ट्या महत्व ओळखून १७९२ त कलकत्त्या खाना-पासून तें परत मिळविलें. ब्रिटिशांनीं मीर लोकांवरींवर दोस्त्याचे तह करण्याचे प्रयत्न केले परंतु ते व्यर्थ गेले; व दोषामध्ये विलुप्त येऊन ब्रिटिशांनीं सर्व सिंधुप्रांत १८४३ त आपल्या राज्यांत जोडला.

जिल्ह्यातील प्राचीन अवशेषांपैकी ठडा ह्या जुन्या गांवातील मशिदी, शिलालेख, शहरांचे व किष्का; व नालीं नकर व्यापि रणची येथील मोडकळीस आलेले किल्ले हे मुख्य आहेत.

या जिल्ह्यांत कराची, चांदी, कोत्री, मानसंद व ठडा हीं मोठीं गांवे व ६२८ लहान गांवे असून एकंदर लोकसंख्या (१९०१) ५४२०६५ आहे. पैकीं शेंकडा ७७ मुसलमान, शें. ३१ हिंदू व शें. १ ख्रिस्ती आहेत. शे. ७६ लोक सिंधी भाषा बोलतात. शें. ४५ शेत वर व शें. २४, शें. २ व शें. ७ लोक अनुक्रमे उद्योगधंदे, व्यापार व निरानिरावे धंदे करून पोट भरतात.

ज्वारी, घाजरी, तांदूळ व गहू हीं या जिल्ह्यातील मुख्य पिके आहेत. कराची जिल्ह्यातील म्हुत्वाचें तूप प्रख्यात आहे. त्याचप्रमाणें येथील गाईचाहि दूध देण्यावद्दल ख्याति असून त्या सुबईत विक्रीकरितां पाठविण्यात येतात.

मुसलमान लोकांपैकीं मुहान जातीने लोक समुद्रकाठीं मात्ते मारण्याचा धंदा करतात. मीर लोक कित्येक ठिकाणीं मोत्यें काढण्याचा धंदा करीत असत. पण तीं मोत्यें आकारानें लहान असून डेकी नसल्याकारणानें ह्या धंदा अतिकडे बहुतेक बसला आहे.

सुती कापड, रेशमी ओटण्या, गालीचे, रंग व सामान्य धातुचीं भांडी वगैरे जिनस येथें तयार होतात. कराची शहरांत कांहीं गिरण्यांखेरीज दुसरे महत्वाचे कारखाने नाहींत. ठडा शहर बायकांच्या लहण्याकरिता प्रसिद्ध आहे. साहा बंदर तालुक्यांत मिठाच्या मोठ्या खाणी आहेत व कराची-पासून काहीं मैलांवर मौयेंपूर येथें मिठागार आहेत.

बहुतेक व्यापार कराची शहर व बंदर येथे एवढेवलेला असून गहू, कापूर, लॅकर, कच्ची व कमावलेली कातडी हे निरंत जिनस आणि सखर, राकेल, फापड. मधें व घालूचे जिनस ह्या मुख्य आयात माल होय. कराची जिल्ह्यांत कराची, चांदी व सिरगंद अशीं तीन बंदरे आहेत.

कराची बंदराला किल्येक बोटी लागतात व शिवाय हें शहर महत्त्वाचे दोन रेल्वेरस्ते व अफगाणिस्तान, कलात आणि मध्यआशिया ह्यांशी चालणारे व्यापारी मार्ग यांचाचरोपर जोडलेले आहे. नॉर्थवेस्टर्न रेल्वेने हा जिल्हा पंजाब व संयुक्त प्रांताचरोपर जोडला गेला असून ओद्यपूर-विकानेर रेल्वेच्या योगानें थर आणि पार्कर जिल्हा व मुंबई ह्यांनजरोबर दळणवळण सुरू करण्यांत आलें आहे. सिंधचा अंतर्भाग, लासबेला व कलात ह्यांशी दळणवळण होण्याकरितां कराचीपासून गाडी रस्ते गेलेले आहेत.

राज्यव्यवस्था.—जिल्हाचे तीन पोटभाग असून त्यांत, कोट्टा, कराची, ठग्न, मारपूरसक्को, घोरापारी, मारपूर बोदोरो, सुजावल, जाटी व शहाबंदर हे ९ तालुके आणि काटी बंदर मांशंद व कोहिल्लान हे ३ महाल आहेत. प्रत्येक तालुक्यावर मामलेदारासारखे मुखत्यार आहेत. हा जिल्हा एका डेप्युटी कलेक्टरच्या ताब्यांत असतो. कराची, कोट्टी, मांशंद ठग्न व काटी बंदर या गांवी म्युनिसिपॅलिटीचा असून इतर ठिकाणचा स्थानिक कारभार जिल्हा व तालुका बोर्डाकडे आहे.

जिल्हाच्या लोकसंख्येपैकी शं. ५.९ पुरुष व सं. ०.५ स्त्रिया साक्षर आहेत. इलाख्याच्या इतर भागाच्या मानानें या जिल्हांत शिक्षण बरेंच मागासलेलें असून १९०३-४ मध्ये खासगी व सरकारी मिळून एकंदर २९७ शिक्षणसंस्था होत्या. पैकीं १ एक आर्ट कॉलेज, ६ हायस्कूल ८ मध्यम शाळा, २ ट्रेनिंग स्कूलस. २ विशिष्ट शाळा, व १:६ प्राथमिक शाळा होत्या. विद्याभ्याची एकंदर संख्या १३,६०५ असून त्यांपैकी ३२८ मुली होत्या.

ता लु का.—मुंबई इलाख्यांत, सिंध प्रांतांत, कराची जिल्हाचा नैर्ऋत्येकडील तालुका. क्षेत्र. फ. १६७७ चौ. मै. यांत कराची हें जिल्हाचें व तालुक्याचें मुख्य ठिकाण व इतर १५ लहान गांवे आहेत. लोकसंख्या (१९११) १८६७०२. समुद्रकिन्याचा प्रदेश सोडला तर हा सर्व तालुका डोंगराळ आहे. ह्या तालुक्यांत काळवे नाहींत; परंतु त्यांतून किल्येक नैसर्गिक जलप्रवाह वाहतात. पैकीं मलिर व ल्यारी हे मुख्य होत.

श ह र.—मुंबई इलाख्यांतील, सिंध प्रांताची राजधानी व याल नांवाच्या जिल्हाचें व तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. हें शहर सिंधनदीच्या मुखप्रदेशाच्या अगदी उत्तरटोंकाल पाव डोंगराच्या दक्षिणपायाच्याशी व बहुविस्तारच्या सर-हद्दीजवळ आहे. तें मुंबईपासून रेल्वेनें १९३ मैल व जलमार्गानें ४८३ (समुद्रांतील) मैल आहे. हें शहर लाहोरशी दोन मार्गांनी जोडलेलें असून; एकमार्ग सकरवरून व दुसरा कोट्टा-रोहरी रेल्वेनें गातो. दोन्ही मार्गांनी अंतर सारखेंच म्हणजे सुमारे, ८०० मैल आहे. लोकसंख्या (१९२१) २९६८३. १९११ सालीं एकंदर लो. सं. १५१९०३

पैकी ७४०७५ मुसलमान, ६६०३८ हिंदू, ७२६ ख्रिस्ती, व २१६५ पारशी होत.

मनोरा हेडच्या पुढें आलेल्या भागानें कराची बंदराला वांकाणाचें (आखाताचें) स्वरूप आलेलें असून किनाऱ्यावरून १० मैल लांबीच्या गडकाच्या रांगेनें नैसर्गिक धका बनलेला आहे मनोरा व त्याच्या समोरील फ्लिपटचें आरोग्य स्थान ह्यांच्या दरम्यान ३१ मैलांचें अंतर आहे. मनोरा हेडच्या उत्तरेस पांच मैल ल्यारी नदीपर्यंत व पुन्या कराची-पासून पूर्वेकिनाऱ्यानें पश्चिमटोंकापर्यंत कराची बंदर पसरलेलें आहे. परंतु थापकां फारच थोड्या भागांत मोठमोठीं जहाजे लागूं शकतात. कराची बंदराकडे येणाऱ्या मनुष्याला दरगोचर हाणारी पहिली गोष्ट मनोरा हेड ही होय. त्यावर समुद्रसपाटीपासून १४८ फुटांवर असलेला दिवा हवा स्वच्छ असतांना २० मैलांवरून दिसतो; पूर्वी त्याचें संरक्षण करण्याकरितां एक किल्ला होता. परंतु हल्ली त्याऐवजीं अर्वाचीन तऱ्हेची तटबंदी केलेली असून तेथें बंदराच्या व्यवस्थेकरितां लागणाऱ्या कामगारांच्या इमारती, एक निस्ती देवालय व इडोयुरोपियन तारखोर्त हीं आहेत.

सुखाच्या इतत्या घासूला किआमारी येथें कराचीत येणारे उतारू व माल उतरतो. व येथे उतरण्याचे तीन धके आहेत. नैर्ऋत्य धक्यापासून ३ मैलपर्यंत जाणाऱ्या रस्त्यानें बेट बंदराला व मुख्य जमीनीला जोडले गेले असून त्यावरून ईस्टइंडियन ट्रामवे जाते. नाथवेस्टर्न रेल्वे-सुदां किआमारीपर्यंत गाते; परंतु धक्याच्या बाजूनें न जाता ती एका मोठ्या खाजणाच्या बाजूनें बळसा घेऊन दक्षिणेकडे गेलेली आहे. खाजणांतील पाणी बंदरांत नेहमीं नेतां यांचें म्हणून बंदरांतील धक्यावर १८६५ त १२ फूट लांबीचा पूल बांधलेला आहे. ह्या पलाच्या उत्तरटोंकाला, पूर्वपश्चिम असा एतद्देशीय लोकांनीं बांधलेला धका आहे. बंदरांतील धक्याच्या टोंकाला मुख्य जमीनीच्या घासूला रस्त्यावर कस्टम-हाऊस आहे.

कस्टम-हाऊसपासून कराचीच्या छावणीपर्यंत बंदर व मॅकलिऑड नांवाचे दोन मुख्य रस्ते जातात. हे रस्ते ज्या ठिकाणीं मिळालेले आहेत तेथें सर विल्यम मेरावेदर याच्या स्मरणार्थे घड्याळाचा मनोरा उभारलेला आहे. बंदर-रस्त्याच्या बाजूला जुना व अतिशय दाट बस्तांचा भाग आहे. हा भाग व ल्यारी भाग यांच्या दरम्यान ल्यारी नदी (हिला वरपांतून २-४ वेळ्व पाणी असते.) वहतें. मॅक लिऑड रस्त्यावर, मुख्य फोर्ट, मुंबई बँक, नॅशनल बँक ऑफ इंडिया, रेल्वे स्थेशन, पीस्ट व तार ऑफिस, जोर्जंडी कारखाना, कापसाचे दाब हीं आहेत. शिवाय ह्या भागांत दवाखाना, सिंध कॉलेज, नवे हिंदू देवालय व बहुतेक यूरोपियन व्यापाऱ्यांची ऑफिसिं हि आहेत. कंदाहारहून येणाऱ्या तांब्यांच्या सोबीकरितां बांधलेली अफगाण तराई सुमारे ३ एकर मोठी आहे. गांवाच्या उत्तरेस व पूर्वेस लष्करी छावणी

असून तेथून सुमारे अर्धा मैलावर सार्वजनिक बाग असून तीत बऱ्या प्रामाण्यांचा संग्रह केला आहे.

कराचीतील वास्तुसौंदर्य आंग्लो-इंडियन पद्धतीचे आहे. या गावातील मुख्य इमारती म्हणजे ख्रिस्ती प्रार्थनागृहांनीं सुसलमानी कॉलेज, सिंधुद्वय, एम्प्रेस मार्केट, पोस्टऑफिस व फेअर हॉल ह्या होत.

वर्षातून ८ महिने समुद्रावरील वारे येत असल्यामुळे कराचीची हवा सिंधमधील इतर भागाच्या हवेपेक्षा जास्त आरोग्यकारक आहे. शहर सखल जमिनेत वसले असून, आसपासचा भाग दख्खीचा असल्यामुळे वातावरण आर्द्र व गरमहि असते. परंतु अगदी लष्करीवाच्या दिवसांतहि येथील उष्णमान समुद्रापासून दूरच्या प्रदेशांपेक्षा कमीच असते.

इतिहासः—कराची शहर ब्रिटिशांच्या ताब्यांत १८४३ त आले व त्यानंतरच येथील विस्तारिण व्यापार, सुंदर बंदर, व मोटमोठया संस्था अस्तित्वांत आल्या असे म्हणण्याच हरकत नाही. १७२५ पूर्वी हल्लीच्या जागा मुघलांचे गांव म्हणून असे दिवते. परंतु ज्या ठिकाणी ह्या नदी समुद्राला मिळते त्याच्या दुसऱ्या बाजूला सरक नांवाचे गांव असून तेथे व्यापार मोठा चालत असे असा उल्लेख आढळतो. शरक बंदराला जाण्याचा मार्ग बाळून बंद झाल्याकारणाने हल्लीच्या कराची बंदराच्या टोंकाकडे लोक जाऊ लागले व त्या स्थळाला कलाचीफूल असे नांव मिळाले (१७२९). ही जागा सोयीची वाटल्यामुळे कालांतराने तेथील व्यापार वाढत चालला व शेजारच्या वाढत्या गावाला कराची असे कलाची-पासून अपभ्रष्ट नांव मिळाले. थोड्याच काळांन शहा बंदरचे बंदर बंद झाल्यामुळे तेथील लोकवस्ती व व्यापारीह कराचीकडे वळला.

कोल्हापूर राजांच्या कारकीर्दीत कलतच्या खानाने हें गांव मिळवून तेथे शिवंदी ठेवली. १७९२ ते १५ या अल्पावधीत तीन वेळां वज्रवी सैन्य या गांवावर आले; परंतु फक्त तिसऱ्या वेळी (या वेळी वज्रवी सैन्याचे आधिपत्य हैद्राबादच्या तालपूर सरदारांकडे होते) स्थाला यश आले. तालपूर सरदारांनी कराचीचा व्यापार वाढविण्याची पुष्कळ खटपट केल्यामुळे गांवची वस्ती वाढी लागली. १८३८ त कराचीची लं. घं. १४,००० असून तीपेक्षा निम्मे हिंदू होते. मीर राजांच्या कारकीर्दीत या शहराची व आजूबाजूची व्यवस्था पहाण्याचे काम नवाबाकडे सोपविलेले होते; व तो सर्व कारभार एकतंत्रीपणानेच करीत असे.

व्यापारः—ब्रिटिशांच्या आगमनापूर्वी सुळां सिंधु नदीच्या योगाने दख्खनजग करणे फार सोयीचे असल्यामुळे कराची शहराला व्यापारीदृष्टया बरेच महत्त्व आलेले होते. तथापि आजूबाजूला लोकवस्ती थोडी असून राज्यकर्तेहि अप्रुदशी असल्यामुळे व्यापाराची वाढ न्हावी तशी झाली नाही. तालपूर मीरांच्या वेळी आयात मालावर शं. ४ व निर्यात माला-

वर दोनपुण्यांक एकाद्वितीयांन जकात घेतली जात असे. १८०९ त करदमने उत्पन्न ९९,००० रु. होते. ते १८३७ त १,७४,००० रु. झाले. त्या वेळी गुलाम, इंग्लिश रेशीम, कापड, चिंटे, बंगाली व चिनी कपडे रेशीम, खडूर, साखर, हस्त-दंत, तांबे, मसाले व कापूस हे मुख्य आयात निर्यात आणि अफू, तूप, नीळ, गहू, मीठ, लोकर, राऊ व खारे मासे हे मुख्यनिर्यात निर्यात असत.

१८४३ त, ब्रिटिशांच्या कारकीर्दीच्या आरंभी कराची, काठी व सिरगद या तिन्ही बंदरांचा मिळून व्यापार १२ लक्षांना होता. तो १९०३-४ साली २४.९ कोटीपर्यंत वाढला. याचे कारण सिंध व पंजाबमधून गहू व इतर धान्य येऊन येथून परदेशी रवाना होते; व या धान्याचे प्रमाण दरवर्षी मारखे वाढत आहे हें होय.

संयुक्त राज्यांतून कराची येथे सुती माल, रेशीम सामान, मर्चे, दगडी कोळसा, यांत्रिक सामान व औषधे; सुवईहून सुती कापड, वळीव सूत खनिज धातू रेशीम, साखर, नहा, ताग, मसाले, रंग, लोकरिचे निर्यात, नारळ, रेशमी कापड, मर्चे, फळे, धान्य व घोडे; मकानच्या किनाऱ्याहून लोकर धान्य व डाळी; कलकत्याहून ताग व धान्य आणि रशियांतून खनिज तेल याप्रमाणे निर्यात येतात.

कराचीहून गहू, कापूस, कातडी, हार्डे, नीळ वगैरे निर्यात वाहेर रवाना होतात.

कराचीत जमीनीवरून होणाऱ्या व्यापाराच्या निर्यातांत पंजाब व संयुक्त प्रांतांतून गहू; पंजाबांतून कापूस; आणि कंदाहार व कलत येथून लोकर, सुकरी फळे व घोडे हे मुख्य निर्यात येतात. तालपूर मीरांच्या वेळी व ब्रिटिशांच्या अमदानांतील पहिल्या काही वर्षांत कराची बंदरांत फक्त लहान गहूचें राहू शकत. मोटमोठया बोटी मनोरा पॉइंटच्या वाहेर लागत व तेथून मसुरी व माल लहान होवयांतून नवीन काही मयादेपर्यंत वर आणली जात, व तेथून पुन्हां होडग्यांत घालून हल्लीच्या कस्टम हाऊसच्या जवळपास नेत. परंतु गंतार झुडूहून बोटी पळ्यात लागू लागल्या.

कराची येथील म्युनिसिपालिटी १८५२ त स्थापन झाली. तिचे १९०३-४ चे उत्पन्न १५ लक्ष होते. शिवणीची व्यवस्था एका कमिटीकडे आहे. कराचीच्या शिवंदीची संख्या सामान्यतः १३०० अस्त, व स्वयंसेविक सैन्य ८०० अस्त.

कराची शहरांतल विहिरीं पाणी खारे असल्यामुळे शहरच्या पाणीपुरवठ्याबंधनाने पुष्कळ दिवस अजूनच भारत असे; हल्ली मालेर नदीपासून आणलेल्या पाण्याच्या नळाच्या योगाने पाण्याची सोय झाली आहे.

सिंध कॉलेज, एंग्लिसिअरिज कॉलेज, सरकारी व निर-सरकारी हायस्कूल, आंग्लोव्हर्नाकुलर शाळा, देशी शाळा, मुस्लिमां शाळा व व्यापारी शाळा या ह्या शहरांतल शिक्षणसंस्था होत. या शहरांत सिंध ऑब्झर्व्हर, सिंध राइम्स, फोडानिक्व,

प्रगामित्र, कराची क्रॉनिकल इत्यादि इंग्रजी, सिंधी, गुजराती व फारसी भाषेत मिळून सुमारे १४ पंतमानपत्रे निघतात. कराची येथे एक सिव्हिल हास्पिटल, एक प्रसूतिगृह एक महाराष्ट्रवाक्यकारिता आश्रम व कांहीं दवाखाने आहेत.

कराडी — लो. सं. २५०७. हे लोक फक्त पनवेल तालुक्यांत आढळतात. ह्या जातीत उपजाती नाहीत. मापा अशुद्ध मराठी असते. व्यवसाय शेतकी किंवा मोलमजूरी ह्या असतो. यांची रहाणी, खाणेपिणे व पेहेराव मराठ्यांप्रमाणे असतो.

करार, क रा रा सं वं थी का य दा.—(कॅड्रॅक्ट) ह्या कायद्यातील पारिभाषिक शब्द, सौदा किंवा बोली ह्या अर्थां वापरतात. कराराच्या कायद्याप्रमाणे (" इंडियन कॅड्रॅक्ट अॅक्ट ") ह्याचा अर्थ, ' कायद्याने अम्मलजजावणी करता येईल अशी कबुलायत ' असा होतो. सचोटीने केलेल्या व्यवहाराची अम्मलजजावणी हे एक न्यायकोटीचे मुख्य काम आहे. शांतता राखणे आणि छळूष व लबाडी वापरासून मालमत्तेचे संरक्षण करणे ह्यांच्या खातोखाळ महत्त्वाचे हे काम आहे. तरी देखील कायद्याच्या श्रुतीघात कराराचे महत्त्व बरेच उच्चारां करून आलेले दिसते. याज्ञवल्क्य स्मृतीत व्यवहाराच्यांत सध्या ज्याला आपण करार म्हणतो तशा तऱ्हेचा व्यवहार वर्णिला नाही. तथापि वेतनादान, ऋणादान वगैरे प्रकारांत कराराचा कांहीं भाग येतो, पतांवर व्यवहार करण्याला लायक होण्याइतके, राष्ट्र जर उद्योगधंद्यांत व सुधारणेत पुढे आले तर त्याला करारासंबंधी चांगल्या सुधारण केलेल्या नियमांची आवश्यकता असते. रोमन लोकांनी ह्याविषयी केलेला कायदा उत्कृष्ट असा होता. सध्यांच्या कायद्याचीं धर्मे त्यांतूनच घेतलेली आहेत. पण पुढे जेव्हा रोमच्या राज्याचा न्याय झाला तेव्हा पश्चिमेकडील ख्रिस्ती धर्मसमाज परत अस्ताव्यस्त असा पडून राहिला व लोकांच्या मुख्यव्यस्त न्यायाच्या व कायद्याच्या कल्पना इतक्या कोट्या बनून गेल्या की, आपल्याला फार जुने म्हणून माहित असलेले रोमन कायदेकानू त्यावेळी अपरिचित व नवीन असे वाटे लागले.

अशा स्थितीत ज्यावेळी कायद्यासंबंधीच्या कल्पना विकसित स्वरूपाच्या असून न्यायसंबंधाबाबी वाढ झाली नव्हती त्यावेळी सर्वसामान्य कराराचे तत्त्व सामाजिक व धार्मिक बाबींबरोबर इतर ठिकाणी पाळीत नसत. ज्यांत एखाद्या गोष्टीविषयी खात्री करून घ्यावयाची असेल, त्यांत त्रपथ घ्यावयास लावणे किंवा जामीन घेणे हे मार्ग असत. त्यांतून, लोकांकरिता केलेली न्यायपीठे तर ह्याकडे मुळीच पहात नसत. हस्तेवर्दीने दंड देण्याची व्यवस्था करून रफपातागम्येत आलेले भालघ मित्राविणे ही बहुतरफून करारपद्धतीची प्राथमिक अवस्था दिसते. अशा तऱ्हेचीं कृत्ये ही लोककल्याणाबाब आवश्यक असत म्हणून त्यावेळचे लोक कांहीं महत्त्वाच्या बाबतीत वचतांना लोकसेवकांचा

शिक्षा मारीत. प्राचीन लोकांनी प्रथम, खाजगी व्यवहाराच्या अम्मलजजावणीला सरकारी कायद्याची गरज लागते ही कल्पनाच नव्हती. ह्या संबंधांत बुद्धिमान पक्षकार, वकील व कांहीं अंशी न्यायाधीश हे हळू हळू सरकारचा हात धारकतू देण्याच्या कार्या कारणीभूत झाले; राजांनी हौदून आपली सत्ता गाजविण्याचा उषध प्रयत्न केला नाही. कर्जाक दिलेले पैसे मान पूर्वीपासून कायदेशीर रीतीने फेड करून घेतां येत असत. ह्याचें कारण ऋणकोर्से उसनवार घेतलेली रकम परत देण्याने वचन दिलेले असते म्हणून नव्हे तर, ती रकम अजूनहि धनकोच्या मालकीची असून जणू काय त्याने ती ऋणकोजवळ ठेवण्यास दिली आहे, असे मानण्यांत येई. अमीनीचा तावा मिळविण्यासाठी याच पद्धतीने नामने स्वारीनंतर इंग्लंडांत बरीच शतकेपर्यंत धनको पैशाकरितां दावे मांडीत असत म्हणजे कर्जाक दिलेल्या पैशाबद्दलच्या फिर्दादीं स्थावर इन्टेस्टच्या फिर्दादीसारख्या मानीत जाणिए त्यांच्याप्रमाणेच, हिचाहि कोर्टाच्या देखरेखीखाली होणाऱ्या हस्त्युत्तरातून येवदीं निकाल देत. ब्लॅकस्टोनच्या वेळेपर्यंत धनकोचा कर्जात असलेल्या मालमत्तेवर हक्क आहे व तो हक्क त्याला ऋणकोर्से मिळवून दिला आहे असे मानीत. ज्याप्रमाणे घराचा मालक ते भाव्याने वेळून कांहींकाळपर्यंत व्हिवाट करण्याचा आपला हक्क तद्दकूच ठेवतो त्याचप्रमाणे पैसा कर्जाक देणे म्हणजे त्या पैशावर आपला ताबा असण्याचा प्रस्तुत हक्क केवळ तद्दकूच ठेवणे होय. कराराविषयीचे सध्याचे तत्व याहून थोडे निराळे आहे.

कर्जाक दिलेले त्या रकमे व हल फिर्दा द.— या कर्जाक दिलेल्या पैशाबद्दलच्या फिर्दादीला करारशासित अनयाचे स्थान मिळाले. वास्तविक ती करारशासितांत येत नाही. हिचे स्वरूप जंगम मालमत्ता परत मिळविण्यादल करावयाच्या फिर्दादीसारखे असे. जंगम मिळकत वेकायदेशीर रीतीने ताव्यांतून गेलेल्या मालकांची फिर्दाद चालविण्याची पद्धत ह्यासारखीच असे. जेव्हा जेव्हा कर्जे म्हणून दाखविले जात असे, त्यावेळी प्रतिवादीला तो कर्जाक पैसा किंवा माल नको मिळाला, हे वादीस सिद्ध करावे लागे. तथापि वादीच्या हक्काची उभारणी सौद्यावर किंवा दिलेल्या वचनावर नवून प्रतिवादीने वादीचा पैसा किंवा माल बाजवीपेक्षा जास्त दिवस ठेवला ह्या सुद्यावर असे.

लेखी पुराव्याची पद्धत.— पुराव्याच्या पूर्वीच्या अनेक पद्धतींत लेखी पुराव्याची एक पद्धत असे. एकदां लेख मोहोरबंद झाला की, ज्याने तो लिहिला असेल, त्याला तो नाकवूल करतां येत नसे व अशा रीतीने तो दाखला जाई. थोरळनांकवून त्यांच्या नोकरीसंबंधी लेखी करार लिहून घेत. ही दस्तऐवजाची पद्धत हल्लीहि निराळ्या स्वरूपांत रूढ आहे. ह्या पद्धतीने पैशाची किंवा इतर कोणत्याहि तऱ्हेच्या कामाची जगावणी बरोबर करतां येत असे. नवदाव्या शतकापासून पुढे व्यापाराच्या व इतर

कामी ही दस्तैवजाची पद्धत सुट झाली. जुन्या व्यवहारपद्धती (कॉमन ला)वरून ठरलेल्या कायद्याच्या कामांत खतावरून मोठमोठी कामे करता येऊ लागली व एखाद्या व्यवहारांत खत नसले तर काम अडू लागले.

व च ना व री उ वि श्रा स. — खत करण्यास आवश्यक गोष्टीत कितीही सरळपणा व साधेपणा ठेवला तरी, पंधराव्या शतकातील मिथुन वर्गातील लोकां-खेरीज इतर लोकांना ह्या पद्धतीचा कवित्तच फायदा होई. कारण त्यावेळी फारच थोड्या लोकांना चांगले लिहिता वाचता येत असे. तेव्हां साधे वचन देण्यावेण्याची चाल त्यावेळी सर्व यूरोपियन राष्ट्रांत रूढ झाली होती. नुसत्या हुस्तांदोलनांनी सौदा पटवून टाकीत यावेळी धार्मिक कौटुंबीय वचनसंग्रहावद्दल निकाल होत व बहिष्कार वगैरे शिक्षा सांगत. त्यामुळे धार्मिक कौटुंबीय काम वाढले व त्यास चांगले उत्पन्न होऊ लागले. राजांनी नेमलेल्या न्यायाधिकांना या वावरीत स्वस्थ बसण्यावांचून गत्यंतर नव्हते. यिशाप व त्याचे अधिकारी यांना, राजाच्या कौटुंबीय ज्यावर इलाज नाही अशा खटल्यांत त्यांनी निकाल देऊ नये असा प्रतिबंध करता येईना. इतर देशांतील कायदेपंडितांनी ज्याप्रमाणे जस्टिसिनानें घालून दिलेली पद्धत वाजून ठेवून त्या काळास सजलेली पद्धत स्वीकारली तसें निदान १५ व्या शतकांत तरी इंग्लिश न्यायाधिकांना करणे अशक्य होते, तेव्हां जर राजांनी नेमलेल्या न्यायाधिकांना ही जवळजवळ मिथुनवर्गाच्या हातांत गेलेली कायद्याच्या कामाची महत्त्वाची शाखा आपल्या ताब्यात यावी असे वाटले तर ते करण्याला उपाय म्हणजे, वचन राखणे हे सर्वसामान्य कर्तव्य आहे असे मान्य करून त्यांतर्वर्षी खटला अणण्याचा अधिकार ठेवणे हा होता.

व च न भं गा व इ र दा व्या चा हू क. — नुसतें वचन पाळलें नाही हा मुद्दा मध्ययुगांतल वकिलाच्या मते खटला आणण्यास पुरेसा नसे. परंतु दुसऱ्यावर अवलंबून बसण्यानें होणारें नुकसान हा मुद्दा मात्र तसा नव्हता त्यायोगें जेव्हा अंगावर एखादे काम घेतलें तेव्हा तें करण्याविषयीचें कर्तव्य उत्पन्न झालें असें होते व तें लयादीनें किंवा लायकी नसतां कामांत भलतीं हवळ्यादवळ करण्यानें मोठे ह्य द्या येत. समजा, एखाद्यानें मी हुपार मालबंद आहे असें सांगून, एकाचा घोडा नाचवदं केला तर हें करणें कायद्यानें अतिक्रमण करणारें नाही. कारण मालकांनं घोडा मालबंदीच्या स्वाधीन केला परंतु हें काहीसें अतिक्रमणसखं व बरेसे फसवणुकीसारखें होईल. पुन्हां, एकांनं मी चांगला घरेबांधण्याचें काम करणारा मनुष्य आहे असें म्हणून दुसऱ्यापशीं वाढणा केला व कांहीं तरी वेत वळून घर राहण्याच्या अगदीं निरहयोगी असें बांधून ठेवले. अशा कृत्यावद्दल त्यावेळीं खटला करण्याची परवानगी असे. ह्यापुढील मोठी पायरी म्हणजे काम मुळीच न करण्यावद्दल कांहीं शासन ठेवणें. घरे बांध-

ण्याचे काम करणारांनं जर ठरलेल्या मुदतीत कामात मुळीच हात लावला नाही तर तो त्याचा गुन्हा होईल काय? पहिल्यानें न्यायाधिकांना, हा गुन्हा असें ठरविणें उत्पन्न वटलें, पण पुढें पक्षकारांची जास्त निकड लागल्यानें १५ व्या शतकांत काम मुळीच न केल्यावद्दल, तसेंच वाईट काम केल्यावद्दल 'अॅसेसिट' च्या आशारे खटला आणण्यास नवीन अधिकार प्राप्त झाला. हा नुकसानभरपाईचा खटला असल्यानें (कांहीं पैशाच्या रकमेवद्दल दावा नसे म्हणून) कर्तव्यमुलीच्या खटल्याला लागण्याच्या प्राव्यासंबंधी कडक नियम ह्याला लागू नसत; त्याचप्रमाणें हा घोडाबहुत कायद्यानें अतिक्रमण करण्यासंबंधी खटला अस्तल्यानें. राजाकडे शांततामंग झाल्यावद्दल अपील करण्याला ह्यांत हक्क येत असे व त्यामुळे जुन्या सर्वमान्य शपथविषयांचा अंगीकार करून प्रतिवादी निसहून जाईल, ही धास्ती अजिबात गेली. ह्या योगानें असें झाले कीं, पुढें पुढें फिर्दाही कर्तव्यमुलीकरितां, 'अॅसेसिटचाच' उपयोग करूं लागले. सरे पाहिलें तर ह्याचा उपयोग निव्वळ ज्यावर दुसरा इलाजच नाही असे खटले कौटुंबीय आणण्याच्या कामी करावयाचे असे. १६ व्या शतकांत तर असेच तत्त्व ठरून गेलें होतें कीं, देणें असले म्हणजे कौटुंबीय तें देवविषयांचें काम अंगावर घ्यायें. ह्या नवीन खटला आणण्याच्या अधिकारपद्धतीत सर्व प्रकारचे करार येऊ लागले, इतकेंच नव्हे तर स्वपक्ष-समर्थनाथे योजलेल्या युक्तिप्रयुक्तांमुळे ज्यांत वास्तविक मुर्खच करार नाही असेहि पुष्कळ निरनिराळे दावे येऊ लागले.

ह्या नवीन पद्धतीनें मेडरवानीखातर दिलेल्या वचनाची वनावणी करण्यास कांहीं नदत केली नाही. कारण त्यावेळीं असें न्यायतत्त्व घडित धरात कीं, वादीनें प्रतिवादीच्या समतांनं आणि प्रतिवादीच्या म्हणण्याला किंवा करण्याला मुळून जाऊन कोणच्या तरी बाबतीत आपली बाजू विचडवून घेतली. त्यानें पैसे दिले असतील किंवा देण्याविषयी आपल्याला बांधून घेतले असेल, त्यानें आपला माल दिला असेल, कांहीं धम खर्च घातले असतील, किंवा कांहीं फायदा किंवा कायदेची हक्क सोडून दिला असेल, जर त्यानें प्रतिवादीच्या वचनानर विश्वासून एखादे कृत्य करण्याला स्वतःला बांधून घेतले नसेल तर त्याचें प्रतिवादीकडून कांहीं नुकसान झालें नाही व म्हणून दावा आपण्याचा त्यास अधिकार येत नाही. इच्छित गोष्ट घडून न आल्यामुळे झालेली निराशा वाईट तर खरीच; पण कायद्याच्या दृष्टीनें तें नुकसान होत नाही. तऱ्याच्या भाषेत हें सांगावयाचें म्हणजे, प्रतिवादी जें काम अंगावर घेत आहे त्यावद्दल किमत म्हणून वादीनें कांहीं तरी त्यास घाबयात पडिजे; हें जें कांहीं वचन घेणारांनं वचन देणारास त्याच्या कामावद्दल म्हणून देणें व वचन देणारांनं तें घेणें ह्याच हक्का वचनाचा मोबदला असें म्हणतात. ह्या

मोवदल्याचा अर्थ फार व्यापक आहे. कारण एखाद्या वचनाचा मोवदला देतां देतां येण्याजोगा किंवा जवळ ठेवता येण्याजोगाच असावा असें नाहीं. तो मोवदला रोकड पैसा असेल किंवा कांहीं माल असेल; तो एखादें कृत्य किंवा कृत्यपरंपराहि असूं शकेल; दिवाय (व सध्यांच्या आपल्या कायद्याला अंती महत्वाचे असें म्हणजे) तो पैसे देण्यावद्दलच, किंवा माल हुजाली करण्यावद्दलच, किंवा एखादें काम करण्यावद्दलच, किंवा काहीं विचक्षित तन्हेनें वागणें किंवा न वागणें ह्यावद्दलच वैयक्तिक वचनहि असूं शकेल. पुन्हा तो उघड वचन देणाऱ्याच्या कायद्याला असला पाहिजे असेंहि नाहीं. उभाअर्थां त्यानें तो मोवदला स्वीकारला त्याअर्थां त्याला त्याची किंमत वाटली अतली पाहिजे हें उघड आहे. तथापि वचन घेणाऱ्याच्या जोखमीकडे जितकें लक्ष द्यांत ठेवले आहे तितकें कांहीं वचन देणाऱ्याच्या फायद्याकडे नाहीं. जेव्हा दोन पक्षांत एकमेकांची वचनें दिलीं वेतलीं जातात तेव्हा एकाचें वचन दुसऱ्याच्या वचनाचा मोवदला होत व तें बंधनकारक होतें, ही श्रेयस्वी सुधारणा १७ व्या शतकात मान्य झाली. व ह्याच परिणाम असा झाला कीं, वदीस, देणगी वगैरेची वचनें पूर्वीसारखी अंमलबजावणी करण्यास सुलभ राहिली नाहींत; पण उलट कोणत्याहि तऱ्हेचा कायदेशीर सौदा न्यायकोरीला मान्य होऊन त्याची बजावणी होण्यास फारशी बडबण राहिली नाहीं. हें मोवदल्याचें तत्व बहुतेक सर्व ठिकाणीं सर्व देशांत मान्य आहे.

मोवदल्याचें तत्व अंमलांत येण्यापूर्वी, दस्तौबगी (डीड) वायद्याची अंमलबजावणी होत असे, ती हल्लीहि सुरू आहे. जेव्हा अमुक एक गोष्ट करण्याविषयी एखाद्यानें लिहून दिलें असेल. तेव्हां सौदा वगैरे करण्याची किंवा दुसऱ्या पक्षाची त्यास कसली आहे कीं नाहीं अशा चौकशी करण्याची कांहीं एक जरूरी नाहीं. तरी दुखां मेहेरबानांनीं दाखल दिलेलीं लेखी वचनें फार वारकाईनें व कसोशीनें तपस्ततात व जेवढे उघड हूऊ मिळण्यासारखे असतील तेवढेच देतात. ह्याविषयी खरला आपण्याचा अधिकार असला तरी करारनाम्यावरहुकुम करार पूर्ण करून घेण्यावद्दलचा हक्क प्राप्त होत नाहीं.

एखादें वचन कायदेशीर होण्यास तें कांहीं मोवदला घेऊन नंतर दिलें भेलें पाहिजे; ह्यावरून वचन व मोवदला देण्याच्या किंवा एकाच वेळीं झाल्या पाहिजेत हें उघड होतें. मोवदल्यापूर्वीच वचनाचा उच्चार म्हणजे निवळ कांहीं देऊं करण्यासारखें होईल; त्याच्या उलट मोवदला घेतल्यावेळींच वचनाचे उद्धार किंवा कृतीवरून आणि चाणूकीवरून ह्याविषयी काडलेले अनुमान हीं त्याच वेळीं कायम झाल्यासारखीं असतात; पुढील गोष्टींवरून बदलत नाहींत. ठोकळ सिद्धांत असा कीं, देऊं केलेल्या गोष्टीचा ज्या वेळीं स्वीकार केला जातो त्याच वेळीं तो करार असेल तो बंधनकारक ठरतो. इंग्लिश कायद्याच्या सिद्धांता-

प्रमाणें असे आहे कीं, व्यवहार कितीहि भागणडीचा असो ज्यांत म्हणून एखादा करार केला गेला आहे त्या त्या प्रत्येक बाबींत, नेहमीं अशा वरच्या सारखी एक वेळ म्हणून असतेच. त्याचप्रमाणें देऊं केलेल्या गोष्टीचा स्वीकार होण्याच्या अगोदर कांहींएक कर्तव्याचा बोना घेऊन पडत नाहीं. मात्र ज्या ठिकाणीं हा मोवदलाची ईशजी पद्धत अमलात नाहीं तेथे हा नियम लागू होईलच असें नाहीं. देऊं केलेलीं गोष्ट योग्य मुदतीच्या आंतच स्वीकारावी लागते; तिच स्वीकार होण्यापूर्वीच ती ज्याला देऊं केली असेल त्याला तसें कळवून ती उघड परत देतां येते. स्वीकार करताना तो सूचना करणाऱ्याच्या अटीप्रमाणेच केल्य पाहिजे. जर कांहीं अटींवर स्वीकार करारयाचा झाल्यास तो स्वीकार म्हणजे दुसरा नवीन करार होतो वगैरे नियम सर्व ठोकळ्या सोयीकरता असल्यामुळे बहुधा सर्व ठिकाणीं लागू पडतात.

एकमेकांघासुच दूर राहणाऱ्या लोकांमधील करारांची पूर्णता करण्यास इंग्लंडा व इतर कायद्यांनीं फारच त्रास पडला आहे. अशा करारांनीं नियम अवश्य पाहिजेत हें खरं पण कोणताहि नियम कांहीं वाचतात जुडमी हा वाटणारच. ह्या संबंदात प्रचलित पद्धत एकदरीनें खालीं दिल्याप्रमाणे आहे:—

सूचना करी इच्छिणाराचें ती स्वीकार करणाराचें स्वीकार करण्याची कोणची तरी एखादी किंवा वाचवी अशी रीत नमूद करावी, आणि त्यानें तसें केले नसल्यास एखादी प्रचारात असलेली वाचवी रीत—आणि विषेशतः टपालाची पद्धत—त्याला संमत आहे असें मानण्यात येतें. नेहमींच शब्दांनीं कसली दिवा पाहिजे असें नाहीं. एखाद्या सूचनेस त्याच पाहिजे ती कृति करून दाखवून ही कसली देतां येते. असें:—टपालमार्फत मागणी आली असता, पाहिजे असलेला माल धाडून देणें; सांगितलेलें काम करणें, इ. अशा गोष्टींत, फक्त कायद्याच्या दृष्टीनें पाहिलें तर ह्यापेक्षा जास्त व्यवहाराची तसें उघडपणें नमूद केले असल्याखेरीज मुळीच जरूरी नाहीं. जेथे कृति नको असून वचन पाहिजे असतें तेथें तें नमूद केलेल्या पद्धतीनें किंवा पत्रांनीं अगर तारेनें पाठविलें पाहिजे. असें:—एखाद्या व्यापाऱ्यानें पत्र लिहून कळविलें कीं, मी उधारीनें माल विक्रीकरितां पाठविण्यास तयार आहे,तर येथें आपली सूचना मला मान्य आहे, आपण माल पाठवावा' अशा आशयाचें त्यास उत्तर पाठविलें पाहिजे. हें उत्तरदाखल मिळिलेले पत्र एकदां घोषित पडले कीं, इंग्लिश कोर्टे असे मानतें कीं ह्याच गोष्टत उशीर लागला किंवा गहाळ जाहिलें तर त्यापासून ह्यापारें नुकसान सूचना करणाराच्या पदवीं येतें. म्हणजे एखाद्याच्या सूचनेचे उत्तर जरी त्याच्या हातांत पडले नसतें तरी आपल्या सूचनेप्रमाणें वागण्यास तो बांधला जातो. जर सांगितलेलें आहे कीं, सूचना किंवा स्वीकार घेऊन किंवा नसत

कामां ही दस्तैवजाची पद्धत सुरु झाली. जुन्या व्यवहारपद्धती (कॉमन ला)वरून ठरलेल्या कायद्याच्या कामांत खतावरून मोठमोठे कामे करता येऊं लागली व एखाद्या व्यवहारांत खत नसलें तर काम अडू लागलें.

व च ना व री ल वि श्वा स.—खत करण्याला आवश्यक गोष्टीत कितीहि तरळपणा व साधेपणा ठेवला तरी, पंधराव्या शतकांतलें मिश्रक वर्गांतलें लोक-खेरीज इतर लोकांना ह्या पद्धतीचा कवित्तव फायदा होई. कारण त्यावेळी फारच थोड्या लोकांना चांगलें लिहितां वाचतां येत असे. तेव्हा साधें वचन देण्याविषयाची चाल त्यावेळीं सर्व यूरोपियन राष्ट्रांत रुढ झाली होती. पुस्त्या हस्ताक्षराने सौदा पठवून द्यावीत यावेळीं धार्मिक कोर्टांतून वचनसंग्राहक निकाल होत व जडिष्कार वगैरे शिक्षा सांगत. त्यासुद्धां धार्मिक कोर्टांचें काम बाबलें व त्यांस चांगलें उत्पन्न होऊं लागलें. राजानें नेमलेल्या न्यायाधिशांना या नाचवीत स्वस्थ वसण्यावांचून गर्ह्यतर नव्हतें. विधाप व त्याचे अधिकारी यानां, राजाच्या कोर्टांत ज्यांवर इलाज नाही अशा खटल्यात त्यांनां निकाल देऊं नये अशा प्रतिबंध करता येईना. इतर देशांतलें कायदेपंडितांनीं ज्याप्रमाणें जस्टिनि-ननं घालून दिलेली पद्धत बाजूस ठेवून त्या काळास सालेक्षी पद्धत स्वीकारली तसें निदान १५ व्या शतकांत तरी इंग्लंडास न्यायाधिशांना करणें अभाव्य होतें, तेव्हां जर राजानें नेमलेल्या न्यायाधिशांनां ही अवळनवळ मिश्रकवर्गच्या हातांत गेलेली कायद्याच्या कामाची महत्त्वाची शाखा आपल्या ताब्यात यावी असें वाटलें तर तें करण्याला उपाय म्हणजे, वचन राखणें हें सर्वसामान्य कर्तव्य आहे असें मान्य करून त्यासंबंधी खटला आणण्याचा अधिकार ठेवणे हा होता.

व च न भं गा व हू ल दा व्या चा हू क.—नुसतें वचन पाळलें नाहीं हा सुद्धा मध्ययुगांतलें वकिलाच्या मते खटला आणण्यास पुरेसा नसे. परंतु दुसऱ्यावर अवलंबून वतण्यानें होणारें नुकसान हा सुद्धा मात्र तसा नव्हता त्यायोगेनें जेव्हा अंगार एखादें काम घेतलें तेव्हा तें करण्याविषयींचें कर्तव्य उत्पन्न झाले असें होतें व ते लबाडीनें किंवा लायकी नसता कामांत भलतीं ठवळावळ करण्यानें मोडलें हा दाप येतो. सज्जा, एखाद्यानें मी हुपार नालवंद आहे असें सांगून, एकाचा घोडा जायवेदां केला तर हें कर्णें कायचानें अतिक्रमण करणारें नाहीं. कारण मालकानें घोडा नालवंदान्या स्वाधीन केला परंतु हें काहींसे अतिक्रमणकारण व बरे नसे फसवणुकीसारखें होईल. पुन्हां, एकांनें मी चांगला घरें बांधण्याचें काम करणारा मनुष्य आहे असें म्हणून दुसऱ्यापक्षां वाहाणा केला व काहीं तरी वेळ घडून घर राहण्याच्या अगदीं निवडयोगी असें बांधून ठेवले. अशा क्रत्यावद्दल त्यावेळीं खटला करण्याची परवानगी असे. ह्यापुढील भोडी पायरी म्हणजे काम मुळीच न करण्यावद्दल काहीं ज्ञान ठेवणें. घरें बांध-

ण्याचें काम करणाराचें जर ठरलेल्या मुदतीत कामास मुळीच हात लावला नाहीं तर तो त्याचा गुन्हा होईल काय? पहिल्यानें न्यायाधिशांनां, हा गुन्हा असें ठरविणें अप्रस्तुत वाटलें, पण पुढें पक्षकारांची जास्त निकड लागल्यानें १५ व्या शतकांत काम मुळीच न केल्यावद्दल, तसेंच वाईट काम केल्यावद्दल 'अॅससिट' च्या आधारे खटला आणण्यात नवीन अधिकार प्राप्त झाला. हा नुकसानभरपाईचा खटला असल्यानें (काहीं पैशाच्या रकमेवद्दल दावा नसे म्हणून) कर्णवसुलीच्या खटल्याला लागण्याच्या पुराव्यासंबंधी कडक नियम झाला जाणू नसत; त्याचप्रमाणें हा घोडाबहुत कायद्यांचें अतिक्रमण करण्यासंबंधी खटला असल्याने राजाकडे शांतताभंग झाल्यावद्दल अपील करण्याला शांत हक्क येत असे व त्यामुळे जुन्या सर्वमान्य शपथविधीचा अंगाकार करून प्रतिवादी निसहून जाईल, ही धास्ती अविवात गेली. ह्या योगानें असें झालें की, पुढे पुढे फिर्कीदी कर्णवसुलीकारितां, 'अॅससिट'चाच 'उपयोग कळू लागले. खरें पाहिलें तर ह्याचा उपयोग निव्वळ ज्यावर हुशार इलाजच नाही असे खटले कोर्टांत आणण्याच्या कामीं करावयाचा असे. १६ व्या शतकांत तर असेंच तत्व ठरून गेलें होतें की, देणें असलें म्हणजे कोर्टानें तें देवविषयाचे काम अंगार घ्यावें. ह्या नवीन खटला आणण्याच्या अधिकारपद्धतीत सर्व प्रकारचे करार येऊं लागले, इतकेच नव्हे तर स्वपक्ष-समर्थनार्थ योगलेल्या युक्तिप्रयुक्तोमुळे ज्यात शास्त्विक सुर्ध्व करार नाही असेहि पुष्कळ निरगिराळे दावे येऊं लागले.

ह्या नवीन पद्धतीनें मेदेरवानीखतर दिलेल्या वचनाची पत्रावणी करण्यास कांहीं मदत केली नाही. कारण त्यावेळीं असें न्यायतत्व गृहीत धरत की, वादीनें प्रतिवादीच्या संमतनें आणि प्रतिवादीच्या म्हणण्याला किंवा करण्याला मुख्य जाऊन कोणच्या तरी वाचतांत आपली वाजू विवडवून घेतली. त्यानें पैसे दिले असतील किंवा देण्याविषयी आपल्याला वांधून घेतलें असेल, त्यानें आपला माल दिला असेल, काहीं भ्रम खर्च घातलें असतील, किंवा काहीं फायदा किंवा कायदेशीर हक्क सोडून दिला असेल, जर त्यानें प्रतिवादीच्या वचनावर विश्वासून एखादें कृत्य करण्याला स्वतःला बांधून घेतलें नसेल तर त्यानें प्रतिवादीकडून काहीं नुकसान झालें नाहीं व म्हणून दत्ता आणण्याचा त्यास अधिकार येत नाहीं. इच्छित गोष्ट घडून न आल्यामुळे झालेली निराशा वाईट तर खरीच; पण कायद्याच्या दृष्टीनें तें नुकसान होत नाहीं. सध्याच्या भाषेत हे सांगल्याचें म्हणजे, प्रतिवादी जें काम अंगार घेत आहे त्यावद्दल किमत म्हणून वादीनें काहीं तरी त्यास वाचयास पडिजे. हें जें काहीं वचन घेणाराचें वचन देणारास त्याच्या कामावद्दल म्हणून देणें व वचन देणाराचें तें घेणें ह्यास हल्लीं वचनाचा भोवदल असें म्हणतात. ह्या

मोचदल्याचा अर्थ फार व्यापक आहे. कारण एखाद्या वचनाचा मोचदला देता येता येण्याजोगा किंवा जबळ ठेवता येण्याजोगाच असावा असे नाही. तो मोचदला रोकड पैसा असेल किंवा काही माल असेल; तो एखादे कृत्य किंवा कृत्यपरंपराहि अंतुं राखेल; शिवाय (व सध्यांच्या आपल्या कायद्याल अंती महत्वाचे असे म्हणजे) तो पैसे देण्यावद्दलच, किंवा माल हवाली करण्यावद्दलच, किंवा एखादे काम करण्यावद्दलच, किंवा काही विवक्षित तऱ्हेने वागणे किंवा न वागणे ह्यावद्दलच त्रैयकिक वचनहि अंतुं राखेल. पुन्हा तो उघड वचन देणाऱ्याच्या फायद्याचा असला पाहिजे असेहि नाही. ज्याअर्था त्याने तो मोचदला स्वीकारला त्याअर्थी त्याला त्याची किंमत वाटली असली पाहिजे हे उघड आहे. तथापि वचन देणाऱ्याच्या ओळखाकडे शिक्के लक्ष द्यात देवले आहे तितके काही वचन देणाऱ्याच्या फायद्याकडे नाही. जेव्हा दोन पक्षांत एकमेकांचा वचने दिली घेतली जातात तेव्हा एकाचे वचन दुसऱ्याच्या वचनाचा मोचदला होते व ते बंधनकारक होते, ही शैबटची सुधारणा १० व्या शतकांत मान्य झाली. व ह्याचा परिणाम असा झाला की, वक्षीस, देण्या वगैरेचे वचने पूर्वासारखी अमलबजावणी करण्यास सुलभ राहिली नाहीत; पण उलट कोणत्याहि तऱ्हेचा कायदेशीर सौदा न्यायकोटीला मान्य होऊन त्याची वजावणी होण्यास फारशी अडचण राहिली नाही. हे मोचदल्याचे तत्त्व बहुतेक सर्व ठिकाणी सर्व देशांत मान्य आहे.

मोचदल्याचे तत्त्व अमलांत येण्यापूर्वी, दस्तऐवजी (डीड) वायद्याची अमलबजावणी होत असे, ती इंग्रजी छद्म आहे. जेव्हा अमुक एक गोष्ट करण्याविषयी एखाद्याने लिहून दिले असेल. तेव्हा सौदा वगैरे करण्याची किंवा दुसऱ्या पक्षाची त्यास कबुली आहे की नाही अशी चौकशी करण्याची काही एक बहरी नाही. तरी सुदां मेहेरवानगी दाखल दिलेली वेळी वचने फार वारकार्हेने व क्लेशांनी तपासतात व जेवढे उघड ह्म मिळण्यासारखे असतील तेवढेच देतात. ह्याविषयी खटला आगण्याचा अधिकार असला तरी करारनामशायरहुकुम करार पूर्ण करून घेण्यावद्दलचा दृक प्राप्त होत नाही.

एखादे वचन कायदेशीर होण्यास ते काही मोचदला घेऊन नंतर दिलेले मेले पाहिजे; ह्यावरून वचन व मोचदला देण्याच्या क्रिया एकाच वेळी झाल्या पाहिजेत हे उघड होते. मोचदल्यापूर्वीच वचनाचा उच्चार म्हणजे निवळ काही देऊं करण्यासारखे होईल; त्याच्या उलट मोचदला घेतल्यावेळीच वचनाचे उच्चार किंवा कृतीवरून आणि वागणुकीवरून त्याविषयी काढलेले अनुमान ही त्याच वेळी कायम झाल्यासारखी असतात: पुढील गोष्टीवरून बदलत नाहीत. ठोकळ सिद्धांत असा की, देऊं केलेल्या गोष्टीचा ज्या वेळी स्वीकार फेल जातो त्याच वेळी जो करार असेल तो बंधनकारक ठरतो. इंग्लिश कायद्याच्या सिद्धांता-

प्रमाणे असे आहे की, व्यवहार कितीहि भानगडीचा असो ज्यात म्हणून एखादा करार केला गेला आहे त्या त्या प्रत्येक बाबीत, नेहमी अशी वरच्या सारखी एक वेळ म्हणून असतेच. त्याचप्रमाणे देऊं केलेल्या गोष्टीचा स्वीकार होण्याच्या अगोदर काहीएक कर्तव्याचा योग्य येऊन पडत नाही. मात्र ज्या ठिकाणी हा मोचदल्याची ईंग्रजी पद्धत अमलांत नाही तेथे हा नियम त्यांगुं होईलच असे नाही. देऊं केलेली गोष्ट योग्य मुदतीच्या आतच स्वीकारावी लागते; तिचा स्वीकार होण्यापूर्वीच ती ज्याला देऊं केली असेल त्याला तसे कळवून ती उघड परत घेता येते. स्वीकार करताना तो सूचना करणाऱ्याच्या अर्थाप्रमाणेच फेल पाहिजे. वर काही अर्थावर स्वीकार करारयाचा झाल्यास तो स्वीकार म्हणजे दुसरा नवीन करार होतो वगैरे नियम सर्व लोकांच्या सोयीकरता असल्यामुळे बहुधा सर्व ठिकाणी लागू पडतात.

एकमेकांपासून दूर राहणाऱ्या लोकांमधाल कराराची पूर्णता करण्यास इंग्लिश व इतर कायद्यांना फारच ज्ञास पडला आहे. अशा करारांना नियम श्वरय पाहिजेत हे संतः पण कोणताहि नियम काही वाचतात जुळुमी हा वाटपारच. ह्या संवदाचा प्रचलित पद्धत एकदरीने खाली दिल्याप्रमाणे आहे:--

सूचना कर्त इच्छिणाऱ्याने ती स्वीकार करणाऱ्याने स्वीकार करण्याची कोणत्या तरी एखादी किंवा बाबची अशी रीत नमूद करावी, आणि त्याने तसे केले नसल्यास एखादी श्चारात असलेली वागणी रीत-आणि विपेशतः टपालाची पद्धत-स्थाला संभन आहे असे भानण्यात येते. नेहमीच शब्दांनी कबुली दिली पाहिजे असे नाही. एखाद्या सूचनेस त्या ला पाहिजे ती कृति करून दाखवून ही कबुली देता येते. नंतः—टपालमार्फत भागणी आळी असता, पाहिजे असलेला माल धाडून देणे; सांगितलेले काम करणे, इ. अशा गोष्टीत, फक्त कायद्याच्या हष्टीने पाहिले तर ह्यापेदां जास्त व्यवहाराची तसे उघडपणे नमूद केले असल्याखेरीज सुकीच बहरी नाही. जेथे कृति नको असून वचन पाहिजे असते तेथे ते नमूद केलेल्या पद्धतीने किंवा पत्रांने अगर तारेने पाठविले पाहिजे. नंतः—एखाद्या व्यापाऱ्याने पत्र लिहून कळविले की, मी उधारीने माल विक्रीकरिता पाठविण्यास तयार आहे,तर येथे आपली सूचना मला मान्य आहे, आणण माल पाठवावा अशा आशयाचे त्यास उत्तर पाठविले पाहिजे. हे उत्तरादाखल लिहिलेले पत्र एकदां पोद्यत पडले की, इंग्लिश कोर्ट असे मानते की ह्याला पोद्यंत उशीर लागला किंवा गहाळ जाहले तर त्यापासून होणारे सुकसान सूचना करणाऱ्याच्या परदरी येते. म्हणजे एखाद्याच्या सूचनेचे उत्तर नदी त्याच्या हातांत पडले नसेल तरी आपल्या सूचनेप्रमाणे वागण्यास तो बाधला जातो. वर सांगितलेच आहे की, सूचना किंवा स्वीकार जोडून किंवा अहू

कळवीला पाहिजे असे नाही इति किंवा खुणा बहुधा हे काम चांगल्या रीतीने करतात. नदीच्या पलीकडे जाण्यास जेव्हा आपण नावेत वसतो तेव्हा ती वळविणारास, अन्हाला पलीकडे नेतोस का, काय पेशाल वगैरे ठराव आपण त्याच्याशी करीत वसत नाही, तर जेव्हा आपण नावेत पाय टाकता तेव्हाच जे काही नेण्यादरम्यान ठराविक भांडे असतील ते देण्याला मूकसंमति देतो व तो नाव वल्लूचून आपणास घेऊन जाण्याचे त्याच्या मूकप्रदत्ताने कळवू करतो हे एक साधे उदाहरण झाले, पण सर्व गोष्टीत हेच तत्त्व लागू आहे. कराराची मांडणी किंवा त्याचा स्वीकार व्यक्त करावयास शब्दाव्यतिरिक्त असुक इति पुरेशी आहे, असे ज्या इती-संबंधाने समजस माणसाचे मत असते ती इति कायद्यात शब्दाव्यतिरिक्त वैधानिकरूप समजली जाते अशा कराराना "ध्वनित करार" असे म्हणता येईल.

कराराचे बंधन हे दोन्ही पक्षांच्या छपांने तयार होत असते व ठरविले जाते ह्यातच करारशाखाचा, कायद्याच्या इतर सर्व शाखापेक्षा विशेष निराळेपणा आहे ह्या शाखाचे काम म्हणजे दोन्ही पक्षांच्या हेतूना चालून देणे हे होय आणि कराराच्या अर्थनिर्णयाविषयीचे सर्व नियम ह्याच मूळ तत्त्वावर बसविलेले आहेत हे तत्त्व लागू करणे नेहमीच सोपे जाते असे नाही कारण पुष्कळ वेळा, असंगत विधाने केलेली असतात पुष्कळ वेळा असे होते की, दोन्ही पक्षांच्या हेतूमधील वटावटा भाग त्यांच्या मनातच राहून जातो, किंवा असुक असुक प्रसंगां काय करावयाचे ह्याविषयी त्यांनी कधी विचारच केलेला नसतो. तेव्हा त्यांचा आंगण काय हे कोटून कळणार ? पण येथे म्हणून कायद्याला फार जुगारीने अट्टक वाधून अशा तऱ्हेचे सधे भरून काढावयाचे असतात त्या ठिकाणी त्याच्या निर्देशक तत्व म्हणजे दुसऱ्यापासून काही अपेक्षा करण्यासारखे पाहिल्या (कोणच्याहि एका) पक्षाने त्याकारिता काय केले ह्याचा नीट विचार करणे, हे होय कोर्टाचा उद्देश म्हणजे दोन्ही पक्षांवर काही अटी लादल्या हा नसून, वाक्यात्मक गोष्टी त्यांच्या नीट लक्षात घेऊन त्यांनी ज्या काही वाजवी अटी ठरविल्या असतील त्याच अटी ठरवून कराराची पूर्णता करणे हा आहे ह्याकारिता कोर्टाला पुष्कळ निरासुरावा गोष्टी पहाल्या लागतात, जसे—दुसऱ्या तपशिलानुसार दिलेल्या गोष्टीत ह्या पक्षांनी उघड रीतीने काय योजना केली आहे ह्याची तुलना करणे, ह्यासारख्या व्यवहारात पडलेले लोक अशा प्रसंगां बहुधा काय करतात हे पाहणे, व वेळ पडला तर सरते वेळची कोर्टाच्या छडीने न्याय्य व प्रसंगोचित कोणते हे ठरविणे ह्या गोष्टी सुद्धा दोन्ही पक्षांच्या मनातील आशय उघड नसेल तेव्हा त्यांची इच्छा काय, ह्याचा विचार करून कायद्याच्या अस्तात येथे ही सांगितले पाहिजे की, कधी कधी कराराची पूर्तता दोन पक्षामध्ये एक नाते जमवून देते, ते एकदाचे जमले की, कायद्याच्या अटक

नियमानां त्यांचे नियंत्रण केले जाते, ते पूर्वाच्या कराराने बदलू शकत नाही विवाह हे एक अशा प्रकारातील उदाहरण उदाहरण आहे व प्रचलित कायदेपद्धतीत ह्यासारखे दुसरे येथे पूर्णपणे लागू पडणारे उदाहरण सापडणार नाही

अर्थनिर्णयाला मर्यादित किंवा मरत करण्यासाठी पुराव्यासंबंधी काही नियम केलेले असतात लेखी करारातील अटी तोंडी पुराव्याने बदलता येत नाहीत अटी लिहून काढण्याचा हेतु त्याचा फायमचे स्वतः देण्याचा असतो, तेव्हा दारुवर विचार करून घातलेल्या अटी अशा फायमच्या स्वतःपात असताना, तोंडी पुराव्यावरून त्यांचे उच्चाटन करणे वाजवी होणार नाही ह्याच बाबीं आशय आहेत, त्यांपैकी प्रमुख म्हणजे विशिष्ट शब्द वादविषयीयुक्त ठिकाणी व्यवहारात रुढ असलेल्या एका विशिष्ट प्रकारच्या अर्था वापरले आहेत हे दाखवावयाचे झाल्यास पुरावा दाखवू करून घेतात परंतु जी सर्वसामान्य तत्त्वे या वाद-तृतीत लागू करता येतात ती अर्था—दस्तऐवज कायदेशीर करण्यापूर्वी त्याचा जो उद्देश आहे (असुक असुक तऱ्हेचा असावा म्हणून) त्याप्रमाणे तो खराखर आहे की नाही हे आपण पाहिले पाहिजे आणि जेव्हा आपण त्यातील अटी-प्रमाणे चालतो त्यावेळी त्या अटी खरोखर काय आहेत त्या-विषयी आपली खात्री करून घेतली पाहिजे. हे आता सांगितलेले पुराव्याचे नियम सध्या प्रचलित आहेत. दस्तऐवज-संबंधी सांगितलेल्या जुनाट नियमाना ह्यांच्याशी काही एक संबंध तेथे नाही

करार करणाऱ्या प्रत्येक पक्षाने त्यातील अटीवर-दुसरे वागणे पाहिजे आणि जेथे शका उत्पन्न होईल अशा ठिकाणी दुसऱ्या पक्षाला त्याविषयी जे वाजवी रीतीने वाटत असेल असे वागणे पाहिजे. जेव्हा एक किंवा दोन्ही पक्षा-कडून कराराची वजावणी एकसारखी किंवा हप्या-हप्याने काही काळपर्यंत चालू राहते, तेव्हा एका पक्षाला दुसऱ्या पक्षा या चुकीमुळे पुढील वजावणी नाकारण्याचा किंवा तद्द्वारे ठेवण्याचा हक्क येतो की काय असा प्रश्न उभा राहतो ह्यासंबंधात कोर्टाची कराराच्या आशयावर व तत्त्वावर जास्त मदार असते ह्यांच्या देवघेवच्या व्यव-हारासंबंधात तर विचारपूर्वक संमति दिलेल्या अटीचा एक भाग दुसऱ्यापेक्षा जास्त आवश्यक व महत्त्वाचा आहे असे कोर्टे मानते नाही व्यापारी लोकांच्या करारात वेळेजल जास्त प्राधान्य दिले जाते करारात नमुद केल्या नाहीत अशा अटी करार करणाऱ्या पक्षांच्या मनात वैधानिकरूप व्हाण्यात असे होते की नाही असा प्रश्न अर्थनिर्णयाच्या वेळी पुष्कळ वेळा निघतो करार करून घेणाऱ्यांनी काही एक चुकी नसता, काही वाद्य कारणांमुळे ज्यात कराराची वजा-वणी अशाक्य होते अशा खटल्यात वरीलसारखा प्रश्न उद्भवतो. अशाच सारखा दुसऱ्या तऱ्हेचा खटला म्हणजे हा की, ज्यात कराराची वजावणी शब्दशः झाली असली तरी

तीसूळें करार करून घेणाराला ज्याकरिता त्यानें हा धोंदा ठरविला ती गोष्ट तर मुळीच मिळत नाही. जे करार पाहिल्यापासूनच उघड उघड अपयोजक, अयुक्त किंवा अशक्य असतील त्यांची अंमलबजावणी करतां येत नाही. कारण दोन्ही पक्षांच्या मनांतून त्याचद्वल कोणाला तरी जबाबदार धरावे असें खरोखर नसतेंच. त्याच कारणासुळे सर्वसामान्य चाखीरती व मनुष्य जातीतील एकमेकांविषयी समज लक्षांत घेऊन साधारण समाजांतील बोली कायदेशीर करारासारख्या होत असल्या तरी त्या कायद्यानें बंधनकारक आहेत असें मानीत नाहींत.

कराराच्या सर्व बाबींत दोन्ही पक्षांचा जो निश्चित आशय असेल तो मानला जातो असें मागे सांगितलें आहे. तथापि तो आशय कायद्याला मान्य व अनियंत्रित असा पाहिजे. तेव्हां बरील सर्वसामान्य नियमाला दोन प्रकारची बंधनें आहेत. एक वैयक्तिक इच्छा व लाभ ह्यापेक्षां श्रेष्ठ अशा देशाच्या कायद्यानें घातलेले; व दुसरें लबाडी किंवा दुष्कृत्या ह्यांपासून दोन्ही पक्षांमधील न्यायबुद्धि व दृढवैश्वास ह्यांचें संरक्षण करण्याच्या आवश्यकतेमुळे उत्पन्न झालेले. जेव्हां करार बजावणींत कायद्याविरुद्ध गुन्हा केल्याचा आरोप वेळें शकतो तेव्हां असल्या कारारांनी अमलबजावणी करतां येत नाहीं. राजद्रोह, दुराचरण वगैरे कृत्ये केलीं असतांच कायद्यानें गुन्हा होतो असें नाहीं तर शासनसंस्थेनें किंवा कायदे फरण्याचा अधिकार असलेल्या संस्थेनें केलेले विधायक नियम मोडले असतांही होतो. शासिकाय कांहीं अशा गोष्टी आढळतात कीं, ज्यांत कोणत्याहि प्रकारें कायद्याविरुद्ध न जातां, करार करून त्याची बजावणी करतां येते, पण सार्वजनिक हिताच्या दृष्टीनें (राजधोरणावरून) पाहतां बरी कायदेशीर रीतीनें त्याची अमलबजावणी करतां येत असली तरी तसें करणें बरोबर होणार नाहीं. आपण वाटेल तर एकांघांत पैज लावामी व वेळ पडेल त्याप्रमाणें पैसे थावे किंवा घ्यावे; पण पैज जिंकणाराला पैज हरणाराविरुद्ध दया आणितं घेत नाहीं. सार्वजनिक व्यवहारविषयक घोरगांतील झालेबघांत प्रसूत तत्व म्हणजे "व्यापार नियंत्रक करारां"ना कांहीं विशिष्ट मर्यादा घालणें हें होय. मनुष्यगांत आणि अगदीं परंपर्यांत कुलमरुत्पाविरुद्ध लोकांची फार ओरड होती. पण हळू हळू ही कमी होऊन कांहीं कांहीं व्यवहारांत कुल-मरुत्पेहिरी अन्यासूळक स्पर्धा बंद देवण्यासाठीं आवश्यक अशी आरंभ लागली. हे व्यवहार असेः—नांवासकट धंदा विक्री, चाऊ लागलेल्या पेढींतून भागीदारांनीं अंग काढणें, व्यापारी-रस्य समजून येईल अशा कामांवर विश्वासू नोकराची नेमणूक करणें इ. ह्यांही व्यापारनियंत्रक करार कायद्याला धरून आहेत पण त्यांचद्वल योग्य किमतीचा सोबदला घेतलेला असला पाहिजे आणि लोकांचें सुकसान न होवो संबद्ध हितांचें संरक्षण करण्यास वाजवी वेव्हेंच नियंत्रण त्यांत असलें पाहिजे. इ. स. १८७२ त पास झालेल्या इंग्लिश

कॉमर्शियल अँक्टमध्ये ह्यांच्या परिस्थितीस अनुचित अशी जी नवें जोडून दिली आहेत त्यांत कांहीं सुधारणा अजून केलेली नाहीं. करारामध्ये त्याची अमलबजावणी न करतां घेण्यासारखे कांहीं नसतें तरी सुद्धां करार करणाऱ्या एखाद्या पक्षाची संमति त्याला कदाचित बंधनकारक होई शक्यणार नाहीं. कारण वाजवी माहिती नसतांना त्यानें संमति दिली किंवा तो दुसऱ्या पक्षाचा पूर्ण अंकित असतांना त्याची संमति घेतली गेली असेल, जर एखाद्याला फसवून त्याच्या कडून करार करून घेतला तर जो फसला असेल त्याला खरी गोष्ट उघडकेस आल्यानंतर योग्य सुदतात, व तितक्या मनुष्यानें किंमत देऊन करारांतील हक्क विकत घेण्यापूर्वी करारानें प्राप्त झालेले बंधन झुगारून देण्याला सवळ कारण मिळतं. धमकी देऊन काम करून घेणें हें दगळ्यानी सारखेंच समजलें जातं. नैतिक अधिकार गाजवून किंवा पैर वाजवी भीड घालून काम करून घेतलें आहे कीं काय हें कोर्टे फार दक्षतेनें पहात असतं व त्याचा नायनाट करण्याची त्याची फार खटपट आहे. पालक, विश्वासूक सहाय्यार, अभ्यास-ज्ञान देणारे गुरू, हांसारख्या अधिकारी माणसांनीं स्वार्थी-साईं आपल्या अधिकाराचा दुरुपयोग करतां कामा नये. त्यांनीं आपल्यावर अवलंबून असतील त्यांच्याकडून कांहीं फायदा करून घ्यावयाचा नाहीं असें नाहीं; तर फायदा करून देणारांनीं जर तसें केल्याचद्वल पुढें पथाताप वाटला तर मात्र फायदा घेणारांवर देणगी पडेल्या प्रथम जाणून घुगून राजी खुपोनें दिलेली होती असें सप्रमाण सिद्ध करून देण्याची जबाबदारी येते.

स्वामाधिक प्रेमानें व नेहेमीच्या चाखीरतीप्रमाणें दिलेल्या मोटमोठ्या देणग्या किंवा नमूद केलेले करार तेवढे कायद्याला संमत आहेत. एरवीं अद्या गोष्टीला कोणतीही सुधारलेले कायदेशात्र पुष्टी देत नाहीं. दगळ्यानी व गैरवाजवी भीड यासंबंधांत उवाळा करार न मानण्याचा हक्क येतो त्यानें वाटेल तर पुढें त्याला दुजोरा द्यावा. पण एकदां का पूर्णपणें विचार करून राजीखुपीनें त्याला दुजोरा दिला, तर नग मात्र तो फर्षीहि परत घेतां येत नाहीं. निराशा किंवा मानसिक दौर्बल्य यासुळे जो एरवीं संजस असलेले मनुष्य मत देण्याला नाजयक होतो, अशा मनुष्यांशीं जाणून घुगून जर करार केला तर तो दगळ्यानीनें करून घेतलेल्या कराराप्रमाणेंच अमलबजावणीस वेकावदेशीर ठरतो.

कधी कधी असेंहि होतं कीं, एक पक्ष दुसऱ्या पक्षाला एखाद्या गोष्टीविषयी खरी म्हणून माहिती देतो; माहिती देणाराला तिच्या खरेपणाविषयी विलकूल शंका नसते, तरी पण ती खरोखरीच खोटी असते. अशा प्रसंगीं जर तो दुसरा पक्ष त्यावर अवलंबून असेल, तर तो करार त्याला टाळतां येतो. व्यवहारांतील नेहमीं पडणाऱ्या गोष्टींत असें आढळून येतं कीं, एका पक्षालाच जें खरें खोंट असेल तें

समनग्याला मार्ग असतो; व दुसऱ्या पक्षाला साहजिक रीतीनें वास्तव्यांत पहिल्यावर अवलंबून रहावे लागतें. काहीं काहीं वास्तवीत तर एखाद्या गोष्टीविषयी चुकून काहीं खरी माहिती सांगण्याची राहिल्यास, अन्यथा निवेदनाचा आरोप येतो. विन्ययिक करार ह्या सदरांत प्रसूत आहेत. कारण येथें विमाकंपनी वगैरे हद्दी वेगानांनां स्वतः खरी व पूर्णपणें चौकशी करण्यास फारच थोडीं साधनें असतात. विकाल स्वावर मालमतेसंबंधीं काहीं एक कपट न वाळतां केवळ चुकीचे वगैरे केल्यानिं होणाऱ्या गुकसानाची भरपाई किंमताप्रमाणे मिळते किंवा त्यासंबंधीं केलेला करार रद्द ठरतो. मलतीच समजूत करून देण्यानें-कपटानें नव्हे-प्रत्येक जातीचा करार रद्द ठरतो असा सर्वसाधारण नियम करता येत नाही. कारण लज करण्याविषयीचा करार किंवा मालाची विक्री यासंबंधांत हा नियम लागू नाही. आतां दोन्ही पक्षांनां पाहिजे तर असाहि करार करता येतो की, अशी अशी गोष्ट असली तरच हा करार कायदेशीर, एरवीं नाही. अशा तऱ्हेची अट घालून करार केला म्हणजे ती नमूद केलेली गोष्ट तशी नसली तर आपोआपच करार रद्द ठरतो व तो मलतीच समजूत करून दिल्यामुळे नव्हे तर ही अट घालल्यामुळे तसा ठरतो. तसेच चुकीनें केलेले करार पुष्कळ वेळां बचनकारक होत नाहींत; आणि ह्या (चुकीच्या) सदरपत्राला काहीं काहीं दावे घालणे पुष्कळ सुलभ गांते. बचनवाचा वाजवी मोबदला घेतल्या नसणे किंवा जशी सूचना असेल तसाच स्वीकार केला नसणे, अशा प्रकारचा मुदा येथें लावतात. अशा तऱ्हेच्या व्यवहारात, मग तेथें दाखलाजी असो वा नसो, करार झाला असें मूळीं मान्यताच नाहींत; तेव्हां तो सुकर करण्याची गोष्टच नको. जेव्हां मनातील आचय बरोबर उघड करून दाखवयाचा राहिल्य असून कराराला संमति दिली गेली असेल तेव्हां अशा चुकीची दाद घेण्यांत येते. अशा वेळीं मूळचा खरा आशय कोणता हें चांगल्या रीतीनें सिद्ध करून दाखविलें असतां त्या चुकीच्या दस्तऐवजांत न्याय्य अशी सुधारणा करण्यात येते.

विशेष आवश्यक जिनसांबद्दल केलेले करार आज्ञांनां बंधनकारक होतात. करारांत त्यांनीं कबूल केलेली किंमत न देवितानां, कोर्ट फक्त वाजवी ती किंमत आज्ञांनांशीं करार करणाऱ्यांनां देवितें. वस्तुतः जे आज्ञांनांशीं लघारीचा व्यवहार ठेवतात त्यांच्यावर गुकसानाची सर्व जबाबारी येते. जेव्हां ते आज्ञांनीं उघड उघड अडचणीत सांपडतात त्या वेळीं गरज केल्यास गोष्ट निराळी पण एरवीं त्यांच्या सावकारांनां आपल्या गुकसानीबद्दल कुरकुर करण्यास जागा राहत नाहीं.

पूर्वीं लज झालेल्या वायकांनां आपल्या नांवांने करार करता येत नसे. पण सध्यां त्यांनां निराळी इस्टेट करता येते व करार करून आपल्या इस्टेटपुरतेंच त्या आपल्याला

वाढून घेऊं शकतात. त्यांचा असा करार वैयक्तिक बंधन होऊं शकत नाहीं.

“कंपनीज् अॅक्ट” सालीं हद्दी कंपन्यांनां शासन किंवा नियंत्रण करणारे जर कोण्डे असेल तर ती त्यांच्या उद्देशांची व स्वायत्तेच्या नियमांची थादी. हद्दी ही थादी पुष्कळ दिवसांच्या अनुभवानें, फार व्यापक व चांगल्या तऱ्हेनें तार करतात. कंपनीच्या भारीदारांची अपायता तिला वाढूं शकत नाहीं; व तिच्या कायद्याची अपायता बहुधा कधीं येत नाहीं.

करारानें प्राप्त झालेले हक्क हे वचन देणारावर व त्यांच्या कायदेशीर प्रतिनिधींवर गजबज्याचे वैयक्तिक हक्क आहेत. तेव्हां मालकीचे हक्क व त्यासारखे इतर हक्क की, जे सर्व जगाशीं भांडून आपणाला मिळवितानां येतात अशांतून हे फार भिन्न आहेत. तथापि हे पैश्यांनीं सुद्धा मोजतां येतात व मनुष्याच्या मालमिळकतीस एक भाग असें यास मानतात. वहाँत नोंदलेलें कर्ज हें एक यांचे दोवळ उदाहरण आहे. अशा प्रकारचे हक्क एका प्रकारानें आपली जिद्दगांच आहे. हे विकतां येतात, वुसत्याला पैशासारखे देताहि येतात. हुंडी वगैरे वैचनीय दस्तऐवजां बरून मिळालेले हक्क, हे संपत्तीची एक अनन्यसाधारण व फार महत्त्वाची जात आहे. हांची देवघेव करतां येते इतकेंच नव्हे तर व्यापारी चलनी नाण्यांत हांच्या इतकें दुसरे महत्त्वाचें नाणे नाहीं. करार आणि फरोक ही पुन्हां निरनिराळी आहेत. “कॉमन लॉ” प्रमाणें करारावरून फक्त जंगम मिळकत विकानें दुसऱ्याला देतां येते, पण फ्रेंच व त्यासारख्या कायदेपद्धतीप्रमाणें हा नियम स्वावर व जंगम अशा दोन्ही मिळकतीस लागू आहे. एखाद्याला करार मोडावयास लागणें म्हणजे, दुसऱ्या पक्षाचा दिवनापी अपराध करणें होव असें इंग्लिश कायद्यांत सांगितलें आहे.

[संभ्रंथ—एन्सायक्लोपीडिया ऑफ दि लॉ ऑफ इंग्लंड. पोल्लेक-इंडियन वॉन्ट्रक्ट अॅक्ट, प्रिन्सिपल्स ऑफ कॉन्ट्रक्ट. अॅन्सन-इंग्लिश लॉ ऑफ कॉन्ट्रक्ट. लोके-प्रिन्सिपल्स ऑफ दि लॉ ऑफ कॉन्ट्रक्ट. होल्मेज-दि कॉमन लॉ.]
करारी- हिंदु शाक्तीचा एक पंथ. फारशी “करारी” (= न चळणारा), किंवा संस्कृत “कराल” (= भयंकर) शब्दापासून हें नांव बनलें असावें. हे शाक्तीचे उपासक असतात. काली, चामुंडा, छिन्नमस्ताका वगैरे उग्र स्वरुपांत अणान्या शिवशाक्तीला मनुष्यवर्गी देणान्या सुन्या कापासिक व अधोसंधी लोकांप्रमाणेंच ही एक अर्वाचीन जात आहे असें बिल्स (रिलिजस सेक्ट्स ऑफ दि हिंदूज) म्हणतो. शूल किंवा गळ यांनीं अंग भोंसकणें, जीन किंवा गाल यांतून शारीक टोंकांच्या सळ्या वगैरे घालणें, वाकूनी स्वतःला मारून वेणें किंवा तात्का टोंकांच्या सुळांवर निजणें यांसारखे प्रयोग करून आधुनिक करारी स्वतःला वेहदेंच करून घेतात.

हे या गोष्टी ईश्वरभक्तीकरिता करित नसून लोकांकडून पैसे उकळण्यासाठी सुद्युम करतात.

कराष्टमी—आश्विन महिन्यांतील वद्य अष्टमी. या दिवशी कुमारीका गंगोदकाने भरलेला करा हातांत घेऊन देवीची पूजा करतात. ही बाल काशीच्या बाबूंस दृष्टीस पडते.

कॅरिअन, लोकांचे वर्णन:—ह्याचा देश एजियन समुद्राच्या पूर्वे किनाऱ्यावर लीडियाच्या दक्षिणेला आहे. डोरियन प्रीकार्नी ख्रि. पू. एक हजारच्या सुमारा कॅरियाचा किनाऱ्या व्यापण्यावर तेथे मूळचे रहिवाशी आताच्या बाबूच्या डोंगराला प्रदेशांत रहाण्यास गेले. कॅरियन लोक मूळचे कॅरियांतलेच असत डोरियनांचा समज आहे. परंतु मूळचे ते एजियन वेदातले आहेत अशी प्रीकार्नी समजूत होती. क्रोडच्या मिनांस राजाचे हे प्रजाजन होते. पुढे डोरियन प्रीकार्नी हाकून दिल्यामुळे ते डोंगराला प्रदेशांत राहू लागले. तथापि कॅरियन लोक हे चांगले लढवय्ये होते. त्यांच्या युद्ध-विषयक कथ्याच गोष्टींत प्रीकार्नी त्यांचे अनुकरण केले. शिर-स्त्राणें घालण्याची आणि टाळी नापरण्याची पद्धत प्रीकार्नी त्यांच्यापासूनच घेतली. प्रीकार्नीच्या सैन्यांत कॅरियन लोक प्रव्याच्या आसनें नेकऱ्या करीत असत. ख्रि. पू. ८ व्या व ७ व्या शतकांत कॅरियन लोकांनी समुद्रावर लुटारुटी चालवून इतरांना बरेच भंडावून सोडले होते. इतक ही त्यांची युद्धदेवता असून त्यांच्या नाण्यावर याच देवतेची मूर्ति असे.

राष्ट्राचा इतिहास.—डोंगराला प्रदेशांत रहात असतांना कॅरिअन राष्ट्रावर एका राजाचा अंमल नसून, निरति-राज्या राज्यकर्यांचा असे व त्या सर्वांचा मिळून एक संस्थान-संघ बनला होता. हीच राज्यपद्धति इराणी लोकांनी त्यांना जिकल्यावरही चालू होती. कॅरियामध्ये हालिकारनेसस हे शहर सर्वांत प्रसिद्ध होते. येथे राज्य करणारे अनेक राजे इतिहासात प्रसिद्ध आहेत. येथील आर्टेमिथिया नावाची राणी सव्यमिस येथे ऋतुमूर्तीसजरोवर होती, व ती त्या इराणच्या बादशहाला उत्तम सहामसलत देत असे असे हिरोटोडसने लिहिले आहे. याच नावाची दुसरी एक स्त्री ख्रि. पू. चौथ्या शतकात हयात असलेल्या मॉसोलस याची पत्नी होती. हा मॉसोलस जरी इराणचा मॉंडलीक होता, तरी वास्तवीक स्वतंत्र राजा-प्रमाणेंच होता. त्याच्या पश्चात त्याची राणी राज्यकारभार पद्धत असे. तिने राजाच्या स्मरणार्थ 'मॉसोलिम' नावाचे एक बडमने बांधले असून त्याची जगातील अत्यंत आश्चर्य-कारक अशा स्मारकस्थळांत गणना होते. पुढे कॅरिया रोमन साम्राज्याला ओडण्यांत आले.

करिअन—सुंदर, काटेबाबमधील एक लहानसे संस्थान. यात्र ठाण्यांतील या स्वतंत्र संदर्भ देणाऱ्या तासुत्रयात करिअन धरून दहा गांवे आहेत. तालुकदार सावर जातीचे कावे आहेत.

कॅरिबी वेदें—कॅरिबी वेदें हे नांव ऐतिहासिक दृष्टीने महानाचे असून कधी कधी सर्व वेस्ट इंडीज वेदांना सावतात. पोर्टोरिकोपासून दक्षिण अमेरिकेच्या किनाऱ्यापर्यंत पसरलेल्या वेदांचे हे नांव आहे. या वेदांना लेसर ऑलिव्ह असेही नांव असून यांचे लीवर्ड व बुइवर्ड असे दोन भाग पाटले आहेत.

कॅरिस्ट्रूक—हे इंग्लंडमधील वाइट वेदांतील शहर न्यूपोर्टच्या दक्षिणेस १ मैलावर आहे. येथील लोकसंख्या (१९०१) २९९२ होती. छगले ओढ्यामुळे हे खेडे व उंच पर्वतावरील प्रसिद्ध किष्ठा निरावा झाला आहेत. डूमसे सर्वे हे कुकांत कॅरिस्ट्रूकचे नांव सांपडत नाही. परंतु वाडकोम्य नांवाचा उद्वेख आलेला आहे. यात या किष्ठाच्या आलखि-गटन या नांवाची उद्वेख केला आहे. हा किष्ठा वाइट वेदाच्या अधिकाऱ्याच्या ताब्यांत असतो; म्हणून हा किष्ठा त्या वेदाची राजधानी आहे. पाहिल्या हेनरीने या वेदाचे आधिपत्य रिचर्ड डी रेडव्हेसे याजकडे दिले. पुढे इसाबेला डी फॉटिवसनने हा पहिल्या एडवर्ड बाला विकला. एलिझाबेथच्या अमलात स्पॅनिश आर्मांडोच्या वेळी या शहरास पंच-कोनाकृति तटबंदी केली होती. येथे पाहिल्या चार्लसला फ्रांसावर चढविण्यापूर्वी १४ महिनेपावेतो केंद्रित ठेवले होते. नंतर त्याच्या सर्वांत लहान दोन मुलास याच किष्ठांत बांधून ठेवले होते. १९०४ मध्ये येथे सेंट निकोलसचे प्रार्थना-मंदिर पुनः बांधले. येथे २०० फूट व त्याहूनही जास्त खोल अशा दोन विहिरी आहेत. कॅरिस्ट्रूक येथे पूर्वी मोठा याजार भरत असे व या ठिकाणी वदेच कारखाने असून मासे धरण्याचे काम देखील फार चालत होते. परंतु या शहरात प्रतिगिपि निवडण्याचा हक्क कधीच मिळाला नाही.

करीमखान—हा एक शिंदेशाहीतील पेंढारी असून याने, सध्याच्या लडईनंतर (इ. स. १७९५) निजामाच्या सैन्याची जी लूट झाली, तीत बराच पैसा मिळविला. कावे-बाबपणा व धाडस या गुणात हा सर्व पेंढार्यांत श्रेष्ठ असल्यामुळे तो त्याचा पुढारी बनला. अनारखानाने करीम-खानास गुजरातपूर जिच्छा दिला. यांतच शिवाचे आगखी कांही सुख देऊन मर टाकली. १८०३ सालच्या शिंदे-इंजमामधील युद्धांत व त्यानंतरच्या बेंददशाहीच्या काळांत करीमखानने शिवाच्या गहागिरदारांचे माळ्यांतील किरयेक जिच्छे काबिज केले. एकदां तर त्याच्या मुखलाचा वसूल १५ लाख हय्यापर्यंत गेला होता असे म्हणतात ! त्याने भोपाळच्या नवाबाचाहि कांही मुखल वळकावला. आपली बायकापरी व लूट देण्याकरिता त्याने एक किष्ठा बांधला होता. ती शिंदेशाहांतील पेंढारी होता तरी त्याला जेव्हां सोईस्कर पडे तेव्हा तो तसल्या पक्षास जाऊन निरुद्ध असे, किना आपल्या धन्यासहि लुडण्यास युक्त नसे. यामुळे शिवाचे एकदां कांही तोषा देण्याचे निमित्त करून खाल आपल्या

गेटीस बोलाविले व कैद करून ग्वालेरच्या किड्यात अटकत ठेवले. पुढे करीमखानाने पैसे भरून आपली सुटका करून घेतली (१८१०) त्याच्या हाताखाली यावेळी २५,००० पौन व काही पायदळ इतके सैन्य होते. नागपुरच्या भोसल्याजवळ नांगले सैन्य नसल्यामुळे वन्हाडांत स्वारी करण्याचा त्याचा विचार होता. परंतु त्याच्या हाताखालील जेठू नावाचा एक पेंढारी त्यास सोडून गेला व ह्याच जेठूस आपल्या मदतीस घेऊन शिवायाने त्याजवर हल्ला केला. तेन्हा त्याला अमीरखानाच्या आश्रयास जाणे भाग पडले. परंतु अमीरखानाने त्यास शिवायच्या सांगण्यावरून कैद केले. इ.स. १८१६ पावेतो तो अमीरखानाच्या अटीकतच होता. पुढे इ. स. १८१७ मध्ये पंढार्याविरुद्ध इंग्रजांनी मोहीम सुरू केली व त्यांना माळव्यांतून हांकून दिले. इ. स. १८१८ च्या जानेवारीपर्यंत बहुतेक पेंढारी मारले गेले व शिवाय राहिलेले छुटाछुट करण्याचे सोडून स्वस्थ राहिले. करीमखान शरण आल्याने त्याला गणेशपूर येथील जहागिरी दिली. त्यानंतर काही काळ तिथे त्याचा वंश नांदत असे. परंतु १८५८ च्या वंडात भांग घेतल्याच्या आरोपावरून ही जहागिरी खालसा झाली. हें गांव वस्ती जिहांत आहे [ग्रं. डक; सिमध. डॉ. इ.]

करीमगंज. पो ट वि भा ग.—आसामांतील सिलहट जिल्ह्याचा आग्नेय पोटविभाग. क्षेत्र. ८२० चौ. मै. यात करीमगंज हें मोठें गांव (मुख्य ठिकाण) व शिवाय १०८६ खेडी आहेत. दक्षिणेचा भाग टेंकळाच्या योगाने वराच छुटलेला आहे. लोक. सं. (१९११) ३९८०५५. मागील दशकात वाढ सें. ७. प्रमाणें. करीमगंज गावात वार्षिक पाऊस १६० इंच पर्यंत पडतो. परंतु लगेई लोण्यांत पावसाचे मान सापेक्षा ५० इंच कमी असतें. या पोटविभागांत चहाची लागवड बरीच होते.

गा व.—आसामात सिलहट जिल्ह्यामध्ये याच गावाच्या पोटविभागाचे मुख्य ठिकाण. हें कुसियारा नदीच्या डाव्या तीराला आहे. गांव व्यापाराला फार सोईचे असून, नदीतून चालणारी जहाजे येथे लागतात. शिवाय हें आसाम-ब्रह्मपूर रेल्वेचे स्थान आहे. लोक. सं (१९११) ६५१२. येथून भात, मोहरी, जवस, कट्या, व श्मरती लाकूड वगैरे निर्रस वाहेर पाठविले जातात.

करीमनगर, जि ल्हा.—हैद्राबाद (दक्षिण) संस्थानात वारंगळ विभागामधील एक जिल्हा. क्षेत्र. फ. ५७३३ चौ. मै. याच्या उत्तरेस अदिलाबाद, पूर्वेस मध्यप्रंतातील वस्तर संस्थान, दक्षिणेस वारंगळ व पश्चिमेस मेदक आणि निझामाबाद ही आहेत. या जिल्हांत डोंगराच्या तीन रांगा आहेत. गोदावरी ही जिल्हातील मुख्य नदी असून ती काही मर्यादे पर्यंत उत्तर व पूर्वे सरहद्दीवरून वहाते. शिवाय मानेर, पेद्दागु व चोळगागु या तिला मिळणाऱ्या नद्याहि या जिल्हांतून वहातात. करीम नगर जिल्हांत अरब्य व झाडी ही बरीच असून त्यांत वाघ, चित्ता, अस्तल, तरस, कोल्हे, रामडुकर

रानकुत्रे, वगैरे वन्यपशु आढळतात. महादेवपुर व सिर-सिला आणि जगतिवाल यांचे काही भाग सोडल्यास इतर ठिकाणाची हवा निरोगी आहे. करीमनगर व जमिंकुंट येथील उद्यमान मे महिन्यांत ११०° पर्यंत जाते. वार्षिक पाऊस सरासरी ३३ इंच पडतो.

या जिल्हाची लोक. सं. १९०१ मध्ये ८३५३२४ व १९११ मध्ये ११३१६३७ होती. यात एकंदर सात तालुके आहेत. करीमनगर, जमिंकुंट, सुलतानाबाद, जगतिवाल, शिरसिला, महादेवपूर व परकाल, जगतिवाल मयची, कोर-तल, करीमनगर व वैमलवाडा ही जिल्हातील मोठी गावे होत. लोकसंख्येपैकी सुमारे सै. ९६ हिंदू आहेत. व सं. ९० तेलगु आणि सै. ६ उर्दू भाषा बोलतात.

ता लु का.—हैद्राबाद संस्थानात करीमनगर जिल्हातील तालुका. क्षेत्र. फ. ९४९ चौ. मै. लोक. सं. (१९११) २१०४२९. या तालुक्यांत करीमनगर (जिल्हाचे व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण.) हें मोठे गांव व १८६ खेडी आहेत. यातून मानेर नदी पूर्वपधिम वहाते.

गां व.—हैद्राबाद संस्थानातील करीमनगर जिल्हाचे व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हें गांव मानेर नदीच्या काठांत एल-गंडलपातून ६ मैलांवर आहे. लोक. सं. (१९११) ८२४२. हें गांव कत्यवतु व जरीच्या कामाकरिता प्रसिद्ध आहे.

करुंगुळी—मद्रास प्रांत. चिंगलपट्ट जिल्ह्यामध्ये, मदुरांतकसु तालुक्यांतील गांव. हें साधय इंडियन रेल्वेवर असून गाडीरस्त्याने मद्रासपातून ४८ मैलांवर आहे. लोक. सं. (१९०१) ४०६५. इंग्रज व फ्रेंच यांच्या दरम्यान चालू असलेल्या युद्धाच्या वेळी, येथील किळा लष्करीदृष्ट्या फायद्याचा असल्यामुळे इंग्रजांनी काबीज केला होता. किड्याचा वेर १५०० यार्ड आहे; या किड्यांत सुसुलमानांनी बांधलेली धान्याची कोठार आहेत. परंतु ती अगदी सोडकळीत आली आहेत. मदुरांतकसु तळ्यांत जास्त झालेले पाणी येथील तळ्यात येते. गावात आबाराईमध्ये एक धर्मशाळा आहे.

करूर, ता लु का.—मद्रास इलाख्यांतील त्रिचनापल्ली जिल्ह्यामधील आग्नेय तालुका. क्षेत्र. फ. ६१२ चौ. मै. या तालुक्यांत डोंगर किंवा अरब्य मुळीच नसून, याच्या उत्तर मर्यादेवरून कावेरी नदी वहाते व अमरावती नदी तालुक्यांतून जाते. यात करूर (मुख्य ठिकाण) शिवाय दुसरी ९५ खेडी आहेत. लोक. सं. (१९११) २४१२५२. या तालुक्यांत पाऊस बराच (वार्षिक सरासरी २६ इंच.) पडतो व पिंपेई साधारणतः वागळी येतात.

गा व.—मद्रास इलाख्यांत, त्रिचनापल्ली जिल्ह्यामध्ये याच गावाच्या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हें अमरावती नदीच्या काठांत असून, साधय इंडियन रेल्वेवर आहे. लोक सं. (१९११) १७६६४. सात पवित्र स्थलापैकी करूर हें एक आहे. देव्य भोपेंत गांवाला तिच्यागिळै अथवा पशुपति असे म्हणतात. "करूर" याचा अर्थ राम-पुर असा असून ब्रह्मदेवानें सृष्टि

उत्पन्न करण्यात येवूनच सुद्धाच केल्यासुद्धे या गावाला हे नाव मिळाले अशी समजूत आहे. व याच कारणासुद्धे, पौराणिक दंतकथातून या गावाचा उल्लेख ब्रह्मपुरी या नावाने केलेला आढळतो. प्राचीनकाळा हे गाव येंच महत्त्वाच वस्तव; कारण येथे जवळच आगरदस, त्रयवेरियस, व क्लाव्हियस या रोमन नादशाहानी नाणी सपडली होती. चेर, चोल व पांड्य या प्रतिस्पर्धी राजांचे मुख्य जेथे एके ठिकाणी मिळतात त्याच्या जवळच हे गाव वसले असल्यासुद्धे प्राचीन लढायात या गावाला बरेच महत्त्व असले पाहिजे. चेर राजाची अति प्राचीन राजधानी जीवंची किंवा वंची शहर ते या कहर गावातून निराळ होय ते कौचीन जवळील १४ कोसावरचे हल्लीचे तिरु कहर नावाचे देले होय या दोन कहर नावाचा घोट्याळा अवर्जाने लेखकारानी केला आहे. चित्रनापल्लीच्या कहर गावी परमेश्वरवर्मा (दुसरा) पल्लव याने पाळ्य राजाचा पराभव केला. इ. स. १६६५ त विजयनगरचे साम्राज्य मोडल्यानंतर कहर मधुरेच्या नायकाकडे गेले परंतु त्यावर म्हैसूरच्या सेन्यांचे बार्बकार हल्ले होत; व शेवटी सतराव्या शतकाच्या अखेरीस ते म्हैसूरच्या राज्याला फायमचे गोळें गेले. १७३९ त नेसुदत लोकारानी आपले मिशन येथे स्थापन केले. पुढे हे गाव कित्येक लोकांच्या हातून गेले. १७३६ त वेदासाहेबाने याला वेदा दिला होता परंतु त्याला यश आले नाही हेवरने फौजाना मदत केल्यावदल त्याचा सूड घेण्याच्या उद्देशाने इंग्रजानी १७६० त कहर काबीज केले परंतु १७६८ त हैदरने ते परत घेतले. इंग्रजानी अण्णची दोन वेळा हे गाव काबीज केले होते व १८०१ पर्यंत येथे कंपनीची शिबंदी होती. येथील सुन्या कितल्याचे कांही माग अद्यापि दिसतात.

हे गाव रेल्वेवर असून येथून गावरीरतेहि पुष्कळ ठिकाणी जातात यासुद्धे येथे व्यापार बराच चालतो. परंतु पितळेची भाटी फारप्याच्या कारखान्याशिवाय येथे दुसरा कोणताहि महत्त्वाचा कारखाना नाही

कहर येथील म्युनिसिपालिटीचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे २८,००० रु. आहे. येथे वेस्लेयन मिशनचे ठाणे असून त्याच्या दोन औद्योगिक शाळा आहेत. हिंदूंची बरीच छत्र गावात आहेत. पी. डब्ल्यू. डी. चा डाक वंगला स्टेशन पासून अर्ध्या मैलावर आहे.

[इ. म्या. भा. १५. विन्स्टंट. स्मिथ. प्रा इ. आर्यंगार प्रा. हि.]

करे हेनरी चार्लस-(१७९३-१८७९) एक अर्थशास्त्रज्ञ. त्याचा बाप मॅथ्यू करे आयर्लंडात जन्मलेला असून पुढे पुष्कळ वर्षे किलाडेरिकचा राहिला व तेथे वजनदार अर्थशास्त्रज्ञ, रामकीय सुधारणावादी, संपादक व प्रकाशक या अनेक नात्यांनी त्याने प्रसिद्धि मिळविला होती. हेनरी करे आपल्या वयाच्या आठविसाव्या वर्षी बापाच्या मागून करे

आणि ली या प्रकाशक कंपनीचा सहासद झाला. ही कंपनी अमेरिकेत बरेच वर्षे फार प्रसिद्धीस आलेली होती. हेनरी करे किलाडेरिकचा येथेच १८७९ आक्टोबर १३ रोजी मरण पावला.

मॅथ्यू करेच्या अनेक पुस्तकांपैकी 'अर्थशास्त्रावरील निबंध' हे एक पुस्तक होते. त्यात सरक्षकपद्धतीचे समर्थन असून हेनरी करेने आजन्म त्याच तत्वाचा पुरस्कार केला. १८३८ मध्ये हेनरीने आपला वेदा सोडून दिला व त्याचवर्षी आपले 'अर्थशास्त्राची तत्व' हे पुस्तक प्रसिद्ध केले. त्याचे इंग्लिश-युन व स्वीडिश भाषात भाषांतर झालेले असून ते युनायटेड स्टेट्समध्ये प्रमाणभूत पुस्तक म्हणून गणले जाते. मगूरी, व्याज, पत-पद्धति, पुस्तकावर्षीची मालकीहक्क वगैरे विषयावर मध्यंतरी निबंध लिहून १८५८-५९ मध्ये 'समानाज्जाची तत्व' हा सुप्रसिद्ध ग्रंथ तीन भागात त्याने प्रसिद्ध केला त्यात त्याने अति प्रतिपादन केले आहे की, मानवेच्छानिरपेक्ष असे नैसर्गिक नियम अर्थशास्त्रात असून त्याच्या योगाने आपोआप समाजाची व विशेषतः मजूरवर्गाची उन्नति होत असते. मनुष्याच्या अज्ञानासुद्धे किंवा दुचारणासुद्धे मात्र या उन्नतीला अडथळ होत असतो. माल्यसत्ता लोकसत्त्या विषयक सिद्धान्त व रिकार्डोचा उत्तरत्या पैदाशांचा सिद्धान्त (लॉ ऑफ डिमिनिशिंग रिटर्न्स) हे दोन्ही त्याने अग्राह्य ठरविले आहेत जमिनीची लागवड, उत्पादकशाक्ती व भाड्याची अथवा रंड्याची उपपत्ति याविषयीचे करेचे विवेचन फार महत्त्वाचे असून ते अमेरिकेंतील शेतांच्या प्रत्यक्ष अवलोकनाच्या आधारांने केलेले असल्यासुद्धे विशेष प्राज्ञ मानले जाते. अमेरिकेची औद्योगिक उन्नति ही सरक्षकपद्धतीसुद्धे झाल्याचे प्रत्यक्ष उदाहरण देऊन त्या पद्धतीचे समर्थन त्याने केलेले असल्यासुद्धे तंदि आदरणीय होऊन वसले आहे.

करण—नेडल्य चीनच्या दिशेने ब्रह्मदेशात आलेल्या इंडोचिनी राष्ट्रगातीचा समुदाय. करेण ब्रह्मदेशात बहुधा तै (शान) लोकांच्या पूर्वी आलेले असून ब्रह्मी (वर्मन) लोकांच्याहि पूर्वी आलेले असण्याचा संभव आहे. त्यांचे मुख्य तीन भाग आहेत, स्यां, प्वां व यवर्द. स्यां व प्वां यानाच सामान्यत करेणी असे म्हणतात. त्याची वस्ती खालच्या ब्रह्मदेशाच्या पूर्व तरद्वीवर टोंग पासून मगुंड पर्यंत, द्रावतीच्या मुस प्रदेशात व पेंगु योमा मध्य आहे यटोक म्यांग म्या, व टोंग जिह्यात त्याची वस्ती सर्वांत जास्त आहे. १९०१ मध्ये एकंदर करेणाची संख्या ११०२६९५ होती, त्यात बहुधा स्या-करेणांचे प्रमाण जास्त असायें

करण हे व्हॅट्सा डोंगरी लोक असले तरी त्यांच्यापैकी पुष्कळ लोक मैदानी प्रदेशात कायमचे राहू लागले आहेत. मैदानीतील त्या लोकांना ब्रह्मी करेण व प्वां लोकांना तलंग करेण असे म्हणतात. खालच्या ब्रह्मदेशाचे करेण व त्याचे ब्रह्मी (वर्मन) व तलंग मधील वेगळी नात्यांमध्ये शरीर

रचनेच्या बाबतीत फारसा फरक नाही. त्यांचे चेहरे विशेष वसकट नसतात व चिनी लोकोप्रमाणे त्यांचे डोळे तिरळे नसतात. ज्या ठिकाणी राष्ट्रीय पोपाख अद्याप बापरला जातो तेथे त्यांचा नमुनेदार पेट्टाव म्हणजे अस्तन्यारहित लांब जगा अथवा थ्रिडें हा होय. विवाहित ब्रिथाचे जग्ये थोडे आंखूड असून त्यांवर कथिद्रा काढलेला मसणो. निर- निराळ्या गोत्रांचे लोक ओळखता येवते म्हणून त्यांच्या पोपा- खांत मित्रता ठेवलेली असते. करेण हे मुख्यतः शेतकरी आहेत. त्यांचा मुताखेतांचा पूजा हा मूळ धर्म होता. परंतु आतां त्यांच्यापैकी पुष्कळांनी बौद्ध अथवा दित्ती धर्म स्वीकारले आहेत. करेणांच्या मुख्य दोन पोट जाती. त्यापैकी प्रत्येकाची भाषा स्वतंत्र व परस्परापासून अगदी निराळी आहे; परंतु शिक्षणाच्या कामाकरिता तरी अखेर सा माप वास्त प्रचारात येईल असे दिसते.

करेणमहादेशाच्या वर्षे विभागातील करेणांत तावडे (रक) करेण हेच सर्वांत जास्त प्रसिद्ध आहेत. त्याशिवाय पर्दांग, त्रे, सवंगुंसा करेण, लाय, लॉन करेण, व पाडरे करेण सर्वांचेहि त्यात समावेश होतो. वर्षेई दोब्ब्या ज्ञान संस्थानच्या नैर्द्वय कोषाच्यात राहतात. निरनिराळ्या दोब्ब्याची भाषा, चालीरीति व पोपाख यात पुष्कळच फरक आहे (ज्ञानकोश; वि. १ पा. १५३, ' करेण ' पहा).

करेणी—ब्रह्मदेशात, साल्वीन नदीच्या दोन्ही तिरा- वर असलेल्या तावडया करेण लोकांचा देश. याच्या उत्त- रेस शान संस्थानः दक्षिणत साल्वीन जिल्हा; पूर्वेस सयाम व पश्चिमेस टॉंग जिल्हा. या देशाचे पूर्वे करेणी व पश्चिम करेणी असे दोन भाग आहेत. पैकीं पहिल्यात गंतर्वधी (२५०० चौ. मै.) हे एकच संस्थान असून दुसऱ्यात कथ्येवर्ग्या (३५०० चौ. मै.), ववलेक (२०० चौ. मै.), नमोकौन (५० चौ. मै.) व नौगपले (२० चौ. मै.) अशा चार लहान संस्थाने आहेत. देशाच्या उत्तरेकडे लोईका येथे शान संस्थानचा अतिस्टंड सुपरिरेडेंड राहतो; तो ब्रिटिश सरकारचा एजंट या नात्याने येथील संस्थानिकांवर हुकूमत चाल- वितो करेणींचा वायव्य भाग सुला व सपट मैदानाच्या असून त्यांत पाणीहि मुबलक आहे. या देशातून साल्वीन व तिळा भिलगारी नमपांन या दोन नद्या वहातात.

एक्रोणिसाख्या शतकाच्या मध्यापर्यंत करेणी संस्थानच्या इतिहासासंबंधी निश्चित माहिती मिळत नाही. ह्या शत- काच्या उत्तरार्धात, शान संस्थानातून येणाऱ्या स्वान्या व अंतःकलह यामुळे देशात एकसारखी अस्वस्थता पसरली होती. वरचा ब्रह्मदेश ब्रिटिशांनी आपल्या राज्यात जोडल्या- नंतर करेणींतील सर्व संस्थाने ब्रिटिशांची गाडबिल होऊन त्यांना सवर्णा देऊ लागली.

१९०१ त करेणींची एकंदर लोकसंख्या ४५९७५ असून ती पुढील प्रमाणे निरनिराळ्या भागात विभागलेली होती:—

गंतरवडी:—२६३३३. क्येवोवर्ग्या:—२७०१, ववलेक:— ५७०१, नमोकौन:—२६२९, नौगपले:—१२६५.

नमपिलू खोच्यात पाणी दुर्मिळ झाल्यामुळे अलीकडे जेव- संख्या कमी झाली आहे असे म्हणतात. तावडया करेणांपैकी अर्धे अधिक लोक सुवारणेच्या अगदी खालच्या पट्टीवर असून त्यांनी शरीरे व संवयी बलिच्छ असतात. करेण लोकांखेरेज संस्थानात शान, तौगधु, त्रे, पर्दांग व पाडर आणि इतर करेण हे लोक आहेत. ह्या देशाची मुख्य संपत्ति झणजे शान व लंकूड ही असून साल्वीन नदीच्या डाव्या तीराला, नमपां- नच्या दोन्ही फांटाला व वायव्येकडील संस्थानात मोठमोठी अरण्ये आहेत. १८९३-९४ त संस्थानांचे एकंदर वार्षिक उत्पन्न ६७००० रु. होते.

करेणी लोक अथवा लाल करेण हे स्वतःला कथ्य म्हणवि- तात. त्यांचे साहित्यग्रथांतले नांव किरात असे आहे. ते लडाळ लोक आहेत व छाप्या घालून मनुष्यस्तेय व पशुस्तेय करण्याचा त्यांचा प्रघात आहे. जे अथवा कुलक्रमगत हाड- वर चालू ठेवण्याच्या पद्धतीमुळे कांहीं करेणी व ब्रह्मदेशा- तील दुसऱ्या अंगली जाते यामध्ये ऐक्य होत नाही. अधि- पतीचा हुद्दा आसुबेशिक नसतो. तो काही धार्मिक विशिष्ट गुणामुळे एखाद्याला मिळतो. त्यांचे वर्तन शुद्ध ठेविले पाहिजे व खाद्यपेयात काही निबंध पाळले पाहिजेत. त्याला नवर केलेल्या पस्याच्या पादाच्या ह्याडांतील छिद्रचनेवून शकुन- विद्येने तो सुलक्षणी आहे किंवा नाही हे ठरवितात. प्रत्येक मनुष्य दुसऱ्याने केलेल्या अपराधाकरितां सूड स्वतःच घेतो. फक्त महात्मांच्या तक्रारी अधिपति तोंडतो.

करेणी लोक नियमित चारा आपल्या अधिपतींना कधीहि देत नाहीत. फक्त काही ठरलेल्या दिवशी व सणाच्या दिवशी अधिपतीला एक चादीचा देणगी त्यांना द्यावी लागते. करेणी लोक शपथा फार इमानाने पाळतात. रेडे मादून त्यांचे मांस खाणे व हाडे स्मारक म्हणून ठेवणे, भुजांतील रक्ताचा थेंब पाण्यात टाकून पिणे, फणस खाणे, भास्वाचा बदल करणे, हे शपथाचे प्रकार आहेत.

वा य व ल व क रे णी पुरा ण क थां चे स म्य.—करेण लोकांच्या जुन्या वंशकथा व लिखित धर्मग्रंथांची भाषा यामध्ये इतके स म्य आहे की प्राचीन पाद्री लोकांचे असे मत झाले होते की करेण लोक हे ज्यू लोकांपैकीं असावेत. या लोकांची भाषा व हिंदू भाषा यामध्ये साम्य असून हे लोक नाहीसा झालेल्या दहा जातींपैकीं असले पाहिजेत असे काही पाद्री समजतात.

ईदराला हे लोक ' यवा ' असे म्हणतात व हा शब्द शोडासा ' यहे ' शब्दासारखा आहे. ईधराणे हे सर्व विश्व सत्य केले असून तो अमर्त्य आहे असे हे मानतात. त्यांच्या ईधर व सृष्टयुत्पत्तीच्या कल्पना पुढीलप्रमाणे आहेत:—

“ ईश्वर निर्विकल्प व अनद्यान्त असून । सर्वसाक्षिमान, सर्वज्ञ व सर्वव्यापी आहे; तो स्वर्गांत रहातो व त्याला सर्व वस्तू दिसतात; त्यानें पृथ्वीपासून मनुष्य उत्पन्न केला व मनुष्याच्या वरगाडीपासून स्त्री उत्पन्न केली. आपल्या प्राण्याचा कांहीं अंश मनुष्य व स्त्री यांच्या नाकजुडीत घातला व अशा रीतीनें त्याच्यांत प्राण उत्पन्न झाला, ईश्वरानें नंतर खाद्य, पेय, तांदूळ, अग्नि, जनावरे, हत्ती, पक्षी उत्पन्न केले. ”

दं त क था.—या पूर्णपणे समजण्यास ज्या सैतानानें ईश्वराची आज्ञा मनुष्याला मोहावयास लाविलें त्या सैतानाविषयी करेण लोकांनें काय मत आहे हें समजून घेतलें पाहिजे. या सैतानाला ‘नौकलपौ’ असें म्हणतात. “ हा सैतान पहिल्यानें नीट वागत होता; परंतु त्यानें कांहीं काळानें ईश्वराच्या आज्ञेनें उल्लंघन केलें, ईश्वरानें त्याला हांकून दिलें; कारण त्यानें मनुष्याला मोह पाडून फसविलें. ” या सैतानानें मनुष्याचा नाश केला. “ पा यवा (ईश्वर) म्हणाला ‘ मुलांनो, तुमच्यासाठीं एक वाग मी तयार करीन; तें सात निरनिराळीं झाडे असून त्या प्रत्येकाला निरनिराळीं फळे येतील. परंतु त्या सात फळांपैकी एक फळ तुम्हीं खातां कामां नये. खाद्यवाप तुमचा नाश होईल. मी उत्पन्न केलेले इतर सर्व जिवस तुम्हाला देतो; आठवण्यांतून एकदा मी तुमची भेट घेईन. मी काय म्हणतो तें नीट लक्षांत ठेवून सकाळ संध्याकाळ साधी पूजा करीत जा. ” नंतर सुकाली (सैतानाचें दुसरें नांव) यानें त्या झुपड्यांनां विचारिलें, ‘ तुम्ही येथे काय खातां ’ त्यांनीं सांगितलें, ‘ ईश्वरानें आमच्यासाठीं पुष्कळ अन्न उत्पन्न केलें आहे. ’ सैतानानें तें पहाण्याची इच्छा प्रदर्शित केल्यावरून त्यांनीं तीं झाडे व फळे त्याच दाखविली; व एक फळ न खाण्याविषयीची आज्ञाहि त्यास कळविली. नंतर तो सैतान म्हणाला ‘ ईश्वर तुमची काळजी वहात नाहीं; जें फळ फार चांगलें आहे तें खाण्याची तुझाला त्यानें बंदी केली आहे. तें फळ तुम्हीं खाईल तर तुझाला स्वयं भिडेल. तुमचें कल्याण व्हावें अशी ईश्वराची इच्छा दिसत नाहीं; व तुम्हांवर त्याचें प्रेमहि नाहीं. परंतु तुमचें कल्याण व्हावें अशी माझी इच्छा आहे व तुमच्याच माझे प्रेम आहे. म्हणून तें फळ तुम्हीं खाऊन घ्या. परंतु मनुष्यानें हें ऐकिलें नाहीं; व तो तेवून निघून गेला. परंतु त्या झीज तें बोलणें खरें वाटल्यामुळें तिनें त्या फळाचा थोडा भाग खावा. नंतर सैतानाच्या सांगण्यावरून झीनें आपल्या नवऱ्याचेहि मन वळविलें; व त्यानेंहि तें फळ खाई. इतकें झाल्यावर त्या सैतानानें समाधान प्रदर्शित केलें.

दुसऱ्या दिवशीं ईश्वर त्यांच्या भेटीस आला, त्या वेळीं मना केलेलें फळ हां झालें, असा प्रश्न त्यानें त्या दोघांनां केला; परंतु त्यांनीं कांहीं एक उत्तर दिलें नाहीं त्यावर ईश्वर झणाला ‘ तुम्ही माझे ऐकिलें नाहीं, झणून तुमच्या लोकांत आजार, म्हत्वारण्य व मृत्यु यांचा प्रवेश होईल;

कांहीं लोक अगदीं चाल्यावस्थेंत मरण पावतील; कांहीं लोक ताल्प्यावस्थेंत मरतील व कांहीं लोक वृद्धावस्थेंत नाश पावतील ’ असा शाप देऊन ईश्वर निघून गेला.

पुढील उताऱ्यावरून जसें समजातें कीं सैतानानें ‘सर्प’च रूप धारण केलें होतें. “ सैतानानें लवाडीनें त्या स्त्रीपुसपास ईश्वराची आज्ञा मोडण्यास लाविलें. कारण तो सर्प त्यांचा द्वेष करीत असे, त्यानें पिवळें फळ व पांढरें फळ त्या दोघांस खावय स दिलें; अशा प्रकारें त्यांची फसगत झाली; व त्यांनीं ईश्वराचें न ऐकिल्यामुळें त्यांचा नाश झाला. ”

ज ल प्र ल य क था—‘पृथ्वी जलप्रलय झाला तेव्हां दोघा मांवांनां मोठें संकट पडल्यामुळें ते एका तराफयांत बसले; परंतु पाणी इतकें वाढलें कीं तें आकाशापर्यंत जाऊन पोहचलें. धाकट्या भावाला एक आंच्याचें झाड आढळलें व तो त्यावर चढला. परंतु एकाएकीं पाणीं कमी झाल्यामुळें तो मनुष्य झाडावरच राहिला. ” मनुष्यप्राणी निरनिराळ्या ठिकाणीं पृथ्वीवर कसा आला त्याविषयी:—“ एकाच आई-वापापासून सर्व मनुष्ये उत्पन्न झालीं; परंतु एकमेकांवर त्यांचें प्रेम नसल्यामुळें तीं सर्व वेगळीं झालीं; नंतर एकमेकांची ओळख नाहोदी झाली; व त्यांच्या भांपेत फरक पडून, त्यांच्यामध्ये वैरभाव उत्पन्न झाल्यामुळें तीं एकमेकांशीं भांडूं लागली. करेण लोकांनीं ईश्वराच्या आज्ञेचा भंग करून त्याच्यावर विश्वास ठेविला नाहीं यामुळें त्यांच्या निरनिराळ्या भाषा होऊन, त्यांच्यांत फाटाफुट झाली. ” दुसऱ्या भाग दंतकथेंत असें आहे कीं धाकट्या भावानें धोरला भाऊ करेण यास, ज्या ठिकाणीं त्यानें ईश्वरास सोडिलें होतें, त्या ठिकाणीं परत येण्याविषयी विनंति केली. परंतु करेण यानें तें ऐकिलें नाहीं. धाकटा भाऊ त्या ठिकाणीं गेला; त्याची व ईश्वराची भेट झाली. ईश्वरानें करेणाच्या देशांत राहूं नको असें त्यास सांगितलें. अशा प्रकारें ईश्वरानें पांड्या लोकांस पश्चिमेकडील प्रदेशांत नेले. जलप्रलयासंबंधीं दंतकथा व नंतर झालेली मनुष्यजातीची विभागणी या दोन गोष्टी चुकून एके ठिकाणीं केल्या गेल्या आहेत.

क रे ण लो कां चा ध र्म —करेण लोकांमध्ये जेव्हां ख्रिस्ती धर्माचा प्रसार झाला, त्यावेळीं यवानी पूजा करण्याचा फारसा प्रचार नव्हता. मंत्रतंत्र पिशाचविद्या वगैरे गोष्टीकडे या लोकांचें मन झूहळू वळत चाललें असें एका दंतकथेवरून कळतें. ईश्वरापासून मनुष्याची तादातूट झाल्यावर त्यांनीं सैतानाची मदत घेतली; कारण त्यांनां ईश्वरानें सांगितलेली मरणाची शिक्षा बदलणें शक्य नव्हतें. सैतानानें त्यांनां मरण येऊ नये म्हणून संत्रतंत्र शिकविले. ह्यां मूर्तिपूजक करेण लोकांमध्ये चालू असलेला भूतपूजेचा प्रकार अशा रीतीनें अस्तित्वांत आला. आत्मा अविनाशी आहे असा सर्वसाधारण यांचा समज आहे, पुनर्मन्माची कल्पना त्यांच्यांत नाहीं. मरण

आले असतां प्राणवायु हवेंत मिसळून जातो असें हे समजतात.

पुराण कथा.—याच्या पौराणिक कथा मनोरंजक आहेत. कित्येक देवता हे भजतात; व त्यापैकी बहुतेकांना 'केल्हा' अशी संज्ञा आहे. या शब्दाचा मूळ अर्थ स्वच्छ किंवा शुद्ध असा आहे. प्रत्येक वस्तूचा निरनिराळा केल्हा असे. एखाद्या जमीनीतील पीक चांगले पिकणार नाही असे वाटल्यास ते लोक धान्याच्या देवतेची प्रार्थना करून तिला बोलावितात. इतकें करणहि ती देवता न आल्यास तें पीक चुडेल असें समजले जाते. देवतेची प्रार्थना करण्याचा त्याचा प्रकार विशिष्ट आहे " हे धान्यदेवते । येतावर सत्वर ये: खो नदीपासून, कां नदीपासून किंवा या दोहोंच्या संगमापासून ये; पूर्वेकडून वा पश्चिमेकडून ये: पक्ष्येच्या किंवा हत्तीच्या कंटापासून ये; नद्याच्या मुखापासून किंवा शान व ब्रह्मदेशापासून ये." प्रत्येक प्राण्याच्या वेगवेगळ्या देवता (आत्मा) आहेत. एखाद्या व्यक्तीच्या केल्हा (आत्मा)ला एखाद्या शत्रूनें अडथळा केल्यास त्या व्यक्तीला मरण येतें.

केल्हा व आत्मा हे एक नाहींत; तथापि तो शरीरापेक्षा भिन्न आहे. अशाक लोक व मुलें आमा हा केल्हा सोडून जातो. प्रेत नेत असतांना मुलांच्या केल्हांनीं त्यास सोडून जाऊं नये म्हणून मुलांना एक विशिष्ट जार्गी बांधून ठेवितात. ज्या घरांत मनुष्य मेला असेल तें घर सोडून देतात. नाहीं तर त्या घरात रहाणाऱ्या मनुष्यांना विशेषतः मुलांना सोडून केल्हा जाईल अशी त्यास भीति असते.

केल्हाचा अर्थ जीवित किंवा अस्तित्व असा आहे. शरीरातील ईश्वरचेनेहून केल्हाची रचना निराळी आहे. तो आपल्या मनाप्रमाणे शरीरात राहतो व चट्टिल स्वविक्रीं निघून जातो. सृष्टीतील अनेक चमत्काराची भूमिका हा केल्हा घेतो. याला सात प्रकारच्या निरनिराळ्या स्थिती आहेत. व त्या मनुष्याचा नाश करू शकतात. पहिली स्थिति मनुष्याला वेडा बनविते, दुसरी मूर्ख व तिसरी निर्लेख बनविते. आणि चवथ्या अवस्थेंत मनुष्य रागीट व क्रूर होतो. वाईट गोष्टी करण्याकडे या केल्हाची प्रवृत्ति असते.

मनुष्याच्या बोक्क्याच्या वरच्या मार्गी 'त्सो' नावाची एक देवता असते. ही देवता त्या ठिकाणी असली म्हणजे केल्हापासून मनुष्यास काही एक त्रास होत नाही. हीं त्सो अशक्य झालीं म्हणजे मनुष्याला फार त्रास होतो. 'त्सो' स खूप ठेवण्यासलीं डोक्यानीं, फार काळजी घेतली जाते व बोक्क्याला चांगला चांगला पोशाख घालतात. 'त्सो' चा अर्थ सामर्थ्य असा आहे. व 'जीवितासंबंधीचा अगर मनोवृत्तीसंबंधी स्तभाव' असा 'केल्हा' या शब्दाचा अर्थ आहे. तो किंवा 'गुडि' केल्हाच्या वरच्या मार्गी असते. मनुष्याची शरी शक्ती या त्सो मध्येच आहे. कोणत्याहि संकटापासून त्सोच्या योगाने मनुष्याचें संरक्षण होते. त्सो किंवा विचारशक्तीच्या

व्यंगासुद्धे किंवा नैरहजीरामुद्धे मनुष्याला अपयश येतें अशी कल्पना आहे.

थेरिट, थैक व केकू या नावांत भूत, पिशाच यांचा समावेश होतो. केकू व थेरिट या रक्त पिणाऱ्या भूतीच्या जाती आहेत. या जाती केल्हाचा संहार करतात.

'मुखाह' नावाच्या भूतापासून करेण लोकांची उत्पत्ति झाली असें म्हणतात. हीं दैविक सुते असून यांच्या पासूनच हल्लींच्या लोकांची उत्पत्ति झाली. मुखाहच्या राजापासून झालेली प्रजा पंगू, वेधव अशी होती. नन्म व विवाह शत्रु मुखाहाची सत्ता असे. ज्याचे लग्न व्हावयाचें असेल त्यानें रक्षा ते एकत्र करतात.

केळोफो नावाची पिशाचें आपल्या पंखाच्या योगाने वार उत्पन्न करतात ताहयसु सूर्य व चंद्रग्रहणें घडवून आणतात. आणजी दोन प्रकारचीं भुते आहेत त्यांना कुडा व लाफो असें म्हणतात. पावसळ्याचे व उन्हाळ्याचे अधिग्रह यांच्याकडे असून तीं वीज व मेघनाद उत्पन्न करतात. लाफो पैकीं एका वर्गाकडे उन्हाळ्याचे अधिग्रह असून तीं सतत परिश्रमांतें कंटाळून जातात. दुसरा वर्ग उन्हाळ्याच्या शेवटीं घाहेर निघून कंटाळलेल्या पहिल्या कारातील पिशाचावर हद्दा करून त्यास परत जाण्यांत लावितो व अद्या प्रकारें रक्त सत्ता याच्या ताब्यात घेतो; परंतु पुन्हा उन्हाळा सुरू होताच पहिला वर्ग आपली सत्ता पुन्हां चळकवितो.

मुखाहाची पूजा केली जाते व यांच्यानिमित्त बळीहि देतात; हे जरी चांगले आहेत तरी हे मनुष्यानें रक्त अगदीच पीत नाहींत असें नाहीं. हीं सर्व काल्पनिक सुते रक्त पिणारी आहेत.

फोवी, यौ किंवा तिरस ही पिशाचनें फार परोपकारी असतात; हीं निचात जागी बसून धान्याची वाट पहात असतात. काटकरी व उद्योगी लोकांची धान्याची कोठारें धान्यानें भरून जावी असा यांचा उद्देश असतो. हीं भुते फार लोचप्रिय असतात.

[संदर्भग्रंथ.—नेल्ह. ई. बी. कॉल—करेण (ज. ए. ओ. एस्. ४); ई. मॅ; ई. अं. २१.]

करैया—मध्यहिंदुस्थानांत ग्वाल्हेर संस्थानच्या ग्वाल्हेर गाई विद्यालयांत एक खेडें. लो. सं. (१९०९) ४९८९. हे खेडें पवार घराण्याकडे संज्ञानें आहे. इ. स. १८६८ पर्यंत हे भरभराटीत होतें. परंतु पवार लोकांच्या हल्ल्यासुद्धे १८९३ त येथील लोकाना घालवून घाबें लागलें होतें. साप्रत या गावाची स्थिति पुन्हा सुधारत आहे.

करोड—शुबई. मडोच पोःभागालांत नर्मदेच्या उजव्या तीरावरील हिंदू यात्रेचें ठिकाण. अधिक संख्यात कौटिल्लिगंधर किंवा कौटेश्वर याच्या नावानें येथें यात्रा भरते व ती एक महिना चालते. देवळाच्या मालकीची जमीन सरासरी अर्धा एकर असून सरकारासून सालीना ६ रु. १२ जाणें पतन मिळतें.

करोर लाल इसा—पंजाब मिथानवाली जिल्ला-मध्ये लिखा तहशिलीतील गांव. हें गांव मखदूम (सुबादम) लाल इसा यानें वसाविलें असून येथें त्याचें थरगें अद्यापि कायम आहे. येथील म्युनिसिपालिटीचें वार्षिक उत्पन्न सुमारे ३१ हजार आहे. गांवांत इंग्रजी शाळा, सुलीच्या शाळा व दवाखाना हीं आहेत.

कर्कचौल—कर्कचौल ही स्कॉटलंड देशामधील ऑर्कने येदाची राजधानी असून येथें रॉयल म्युनिसिपल व पोलिस बरो आहेत. याची लोकसंख्या (१९९१) ३७११ आहे. हें गाव अमर्दा जुन्या पद्धतीचे वस्तु आहे. साहाराचा मुख्य रस्ता कांही ठिकाणी काचन असून आहे. येथें कारखाने सुर्वेच गाहींत म्हटलें तरी चालेल. दाह गाळण, जहानावर माल व दक्षिण, व ससुत्रावर मासे मारणें हें धंदे चांगले चालतात. येथें वारिप्र कोर्टे आहेत. सेंट मॅगनसचें प्रार्थनामंदिर इ. स. ११३७ त स्थापन झालें. येथें इ. स. १४०० त बाघलेल्या फिझाचा सव्यां मागमुस देखील लगत गाहीं. प्रार्थनामंदि-
राजवळ विनायका राजघाटा होता. बाच्याजवळ आर्कनेच्या अल्लच्या राजवाड्याचे अवशेष आहेत. येथें म्युनिसिपालिटी, शेरीफचें कोर्ट, बाष्फोर हंगाल्य वगैरे मुख्य इमारती आहेत.

कर्कोट (अथवा कर्कोटक)—कट्टपुत्र एक नाव. हा नारदाच्या शापानें दावातीत सापडला असता नल राजानें यास बाहेर काढून पांचविलें होतें. त्या उपकारामुळे (याचें नलास देश करून मुख्यत्वेकरून कवीपासून यास पीडा न होईल असें केलें होतें. तसेंच दनवास सेपयंत त्यास ओळखूं नये म्हणून विरुपाई केले होतें (म. भा. मौसलपर्व अ. ४).

कर्कोट—भारतवर्षीय देश. भारतांत कर्कोटक लोकांस विषमर्षीय म्हटलें आहे. (कर्णपर्व अ. ४४). कादमीरांत इ. स. ६०२-८५६ पर्यंत कर्कोटक बंध होऊन गेला. ('कादमीर' पहा.) कर्कोटक नाव या वंशाचें रक्षण करीत असे. अशा समुज्जीवरूप हें नांव पडलें. [म. को.]

कर्ज,—भार ती व क र्ज प द्द ति व व्या ज प द्द ति.—याज्ञवल्क्यस्मृतींत व्यवहाराध्यायांत ऋणादान या ऋदाखाली तत्काली हळू असलेल्या दुसऱ्याकडून कर्ज काढण्याच्या पद्धतीचें विवेचन केलें आहे तें असे:—कर्ज काढण्याचे प्रकार सात आहेत. ते असे (१) कोणत्या प्रकारें कर्ज द्यायें, (२) कोणत्या प्रकारें देऊं नये (३) कोणत्या अधिकाऱ्यानें द्यायें, (४) कोणत्या वेळीं व (५) कोणत्या रीतीनें द्यावे. हें पांच प्रकार ऋणकोसंबंधा होत व (६) दानविधि व (७) अदानविधि हे दोन प्रकार धनको-
संबंधी होत. व्याजीं लावलेलें द्रव्य गहाण ठेवून त्यासलें असेल तर त्यावर द्रव्याचा ८० भाग व्याज ध्यायें, पण गहाणावांचून द्रव्य व्याजीं लावल्यास प्राज्ञगधि चार वर्णा-
कडून क्रमाने दरमहा षोडश दान, तीन, चार व पांच टक्के-

प्रमाणें व्याज ध्यायें. व्याज घेण्याचे चार प्रकार बृहस्पतीनें सांगितले ते:—(१) व्याजाच्या व्याजास चक्रवृद्धि (२) दर-
महाच्या व्याजास कालिकावृद्धि, (३) ऋणकोच्या इच्छेसुरूप (इच्छकृत) टरलेल्या काळाच्या व्याजास कारितावृद्धि व (४) व्याजां लावलेल्या रकमेचें दररोज होणारें व्याज दररोज घेणें त्याला ऐकाहिकावृद्धि म्हणतात. याज्ञवल्क्यानें धन-
कोस धनी व ऋणकोस अयमार्थिक असे चव्द दिले आहेत.

वायिवाय ऋणकोच्या धनानुरूप व्याजाचे आणखी दोन प्रकार आहेत. ते असे:—द्रव्य लाभाकरितां जीव धोक्यांत घालणारे शिकारी अथवा सैनिक अशा लोकांकडून दरमहा षोडश १० प्रमाणें व्याज ध्यायें. तसेंच जलमार्गानें व्यापार करणाऱ्यांकडून दरमहा दरशोडश वीसप्रमाणें व्याज ध्यायें. कारण त्यांचा जीव धोक्यांत असल्यासुद्धें सुदळ लुण्ठ्यांचा संभव असतो. दान दुपदीपक्षां व्याज मुद्दालाची रकम जास्त देऊं नये असें मनुचें मत आहे. पोषणसामर्थ्याच्या अभावीं यास, म्हैल इ. जनावरें दुसऱ्याच्या स्वाधीन केल्यास त्यांची संतति हेंच त्यांचें व्याज होय. सुष, तेल वीरे पदार्थ उसने नेऊन पुष्कळ दिवस परत न केल्यास मालकानें ते जिनस परत घेतानां जास्त जास्त आठपट ध्यायें. त्याचप्रमाणें वस्त्र, धान्य व सोनें यांची वाह अनुक्रमे चौपट, तिपट, व ह्पट हीं जास्त जास्त होय.

धनकोनें ऋणकोस दिलेलें कर्ज बसूल करण्याचे प्रकार धर्म (प्रीतियुक्त भाषणानें), व्यवहार (साक्षीपुराव्यानें), छल (ऋणकोच्या अंगावरील दगिने वगैरे हिसकावून घेऊन), आचरित (ऋणकोच्या दारांत उपाशां घडून) व दल (ऋण-
कोस बांधून ठेवणें, मारणें इ.) वगैरे पांच आहेत. ऋणको यास अनेक धनकोंचें ऋण घ्यावयाचें असल्यास व धनको समान वर्णाचे असल्यास ज्या क्रमानें ऋणकोनें ऋण घेतलें असेल त्याच क्रमानें राजानें ऋणकोकडून फेड करवावी व धनको भिन्न वर्णाचे असल्यास वर्णक्रमानें ऋणाची फेड करवावी. ऋणकोला मान्य असलेलें धन परत करण्यास तो दुय्ये असल्यासुद्धें समर्थ नसेल तर तें द्रव्य राजानें धन-
कोस देववाचें व त्यावद्दल ऋणकोकडून षोडश द्वाप्रमाणें देऊं घ्यावा व धनकोपासून षोडश पांचप्रमाणें वेतन ध्यायें. व्याजीं दिलेली रकम ऋणको परत देऊं लागला असतां व्याजाच्या लोभानें धनको घेत नसेल तर ऋणकोचें ती एका मध्यस्थापाशां ठेवावी. म्हणजे तेन्नांपासून व्याज बंद होतें. पण ऋणकोचें मध्यस्थापाशां ठेवलेली रकम मध्यस्थानें वेळीं न दिल्यास त्या दिवसापासून धनकोनें पूर्वप्रमाणें व्याज ध्यायें. अविभक्त धंध्यांनीं अथवा त्यांतील एकाचें कुटुंबपोषणार्थ कर्ज काडलें असल्यास तें कुटुंबांतलीं मुख्यानें फेडावें. पतीनें केलेलें ऋण पत्नीनें, मुलांनें केलेलें ऋण आईनें अथवा दापानें तसेंच पत्नीनें केलेलें पतीनें फेडूं नये. पण हें कुटुंबपोषणार्थ असेल तर कुटुंबांतलीं मुख्यानें फेड वें. दापानें केलेलें ऋण मुलांनें फेडावें.

वापचें कर्ज मुलां अथवा नातवां फेडावें. परंतु वापानें तें जर मद्यप्राशन, जुगार, वाहेरल्याली इत्यादि व्यसतांसाठी केल्लें अथवा नट, भाट, मळ इत्यादिकांता देऊं केल्ल्या रकमेचा अवशेष असो असेल तर तें मुलां फेडूं नये. कुटुंबपोषणासाठीच केल्लें कर्ज मुलां अथवा नातवां फेडावें. मुलां तें व्याजासुद्धां फेडावें व नातवां फक्त मुदलच फेडावें व्याज देऊं नये. पतीं केल्लें कर्ज पतीं फेडूं नये असें सांगितलें आहे. परंतु पति मरणान्मुख असल्यास त्यांनी कुटुंबपोषणार्थे केल्लें कर्ज त्यांच्या पतीं फेडावें. पतीने दुसऱ्यासमूले केल्लें कर्ज फेडण्याची जबाबदारी पतींवर नाहीं पत्नीच्या पश्चात् कुटुंबपोषणाकरिता केल्लें कर्ज पुत्राच्या अभावी पतीं फेडावयाचें असे.

स प्याचा हिंदु कायदा, कर्ज देण्याची जबाबदारी.— मद्य हिंदूचें कर्ज देण्यास जितकी मयताची इस्टेट वारसाच्या ताब्यांत येईल तितक्या रकमेचें कर्जाचें जबाबदारी वारसावर येते. मयताच्या कर्जावद्दल वारसावर जातीची जबाबदारी नसते; वारस प्रत्यक्ष मुलगा अगर नातू का असोना, इस्टेट वारसाने आली नसेल तर, मयताच्या कर्जाची जबाबदारी ही वारसावर नसते. हा नियम मयताची व वारसाची इस्टेट निरविराळी असते तेव्हां लागू पडतो.

मद्य हिंदू व त्याचा वारस हे दोघेहि जेव्हा एका अविभक्त कुटुंबातील माणसे असतात तेव्हा कर्जाच्या वापतातील नियम वेगळे आहेत. अविभक्त कुटुंबातील एखाद्या माणसाने कर्ज केल्यास त्याच्या सावकारांनं ऋणकोच्या ह्यातात कोर्टांत हुकुमनामा मिळवून, त्याची जबाबदारी ऋणकोच्या ह्यातात एकत्र असलेल्या मिळकतीतील त्याचा वाटा जम व लिलाव करून, केली पाहिजे. जर अविभक्त असलेला ऋणको, मिळकत जम होण्यापूर्वीच वारला तर त्याची इस्टेट इतर श्रेयाधिकारी असणाऱ्या अविभक्त मंडळीकडे जाईल; सावकारास एकत्र असलेली मिळकत विकून मिळणार नाहीं. त्या ऋणकोची स्वतंत्र वेगळी असलेली मिळकत मात्र जम व लिलाव करता येईल.

या वरील नियमास एक अपवाद आहे. जेव्हा वाप अथवा वापाचा वाप हा ऋणको असतो तेव्हा त्याच्या कर्जावद्दल मुलगा अगर नातू यां, मयताच्या अविभक्त इस्टेटातील वाट्याद्वारे, जबाबदार धरतां येतें. परंतु वापचें अथवा आज्ञाचें कर्ज, अनैतिकारक व गैरकायदा वागणुकीने झालेलें नसलें पाहिजे. कारण वापचें व आज्ञेचें अनैतिकारक व गैरकायदा नसलेले कर्ज देण्यावद्दल धर्मोचें बंधन आहे. परंतु वापचें अगर आज्ञाचें कर्ज अनैतिकारक अगर गैरकायदा वर्तणुकीनें झालें असल्यास, सावकारास, वापच्या अगर आज्ञाच्या अविभक्त इस्टेटातील हिस्सा त्याच्या मरणाच्यानंतर जम करता येत नाहीं. श्रेयाधिकारी या नात्यानें तो हिस्सा मुलगा अगर नातू यांकडे जातो.

वाप अगर आज्ञा यांच्या कर्जाची जबाबदारी वैयक्तिक जातीवर कर्जाहि नसते. म्हणून सावकारास मुलाच्या अगर नातवाच्या जातीवर अगर त्याच्या संपादित इस्टेटवर वजायीगी करता येत नाहीं. मुलावर, फक्त एकत्र असलेल्या हिस्सापुरती जबाबदारी असते. सारांच, मुलगा व वाप एकत्र असल्यास सावकारास, वापावर किर्यादें लावून वापाचें व मुलाची एकत्र असलेली सर्व इस्टेट विकासा आणतां येते. तसेंच, वापास आपल्या ह्यातात आपल्या कर्जाकरिता मुलाची व आपली एकत्र असलेली मिळकत विकता अगर गहाल टाकतां येते. या कामास मुलाची संमति असण्याची जरूरी नाहीं.

न व रा व वा य को.—नवऱ्याच्या कर्जावद्दल नवऱ्याच्या पश्चात् वायको स्वतः जबाबदार नाहीं. तसेंच तिचें धनहि जबाबदार नाहीं. फक्त नवऱ्याची इस्टेट जबाबदार आहे. तसेंच वायकोच्या कर्जावद्दल नवरा अगर त्याची इस्टेट जबाबदार नाहीं. पण ज्या वेळेस कर्ज काढण्यावद्दल नवऱ्यानें वायकोस परवानगी दिली असेल तेव्हां त्या कर्जाची जबाबदारी नवऱ्यावर येते.

कर्जा व डी ल वं धु.—एकत्र कुटुंबातील वडील भावांनं अगर कर्जा भावांनं फायदेशीर कारणासाठी कर्ज केलें असल्यास तें गर्ब एकत्र कुटुंबाकरतां होतें कीं फाय हें पाहिलें पाहिजे. एकत्र कुटुंबाकरतां कर्ज काढल्यास त्याची जबाबदारी सर्व भावांवर असते; एखाद्या गाबास त्या कर्जाचा फायदा झाला नसल्यास त्या कर्जाची जबाबदारी त्या गाबावर नसते.

कायदे शी रका र पं.—यांत सरकारी सारा, एकत्र कुटुंबातील माणसांचें पोषण, मुलासुलीची लसें, मुलांच्या संरक्षणावद्दल खर्च, इस्टेटाच्या संरक्षणार्थे केलेल्या फौजदारीचा व अन्य खर्च, कुटुंबातील कर्त्यांपुरता फौजदारी आरोपांतून मुक्त करून देण्यास लागणारा खर्च व कुटुंबाचा निर्वाह चालविण्यास काढलेले कर्ज या रबींचा समावेश होतो. वापचें केलेल्या अनैतिकारक व गैरकायदा कर्जात दाह, जुगार, वाहेरल्याली वेगेर अनैतिकारक वर्तनापासून झालेल्या कर्जाचा समावेश होतो (ले. क. व. पेटकर).

हिंदुस्थानातल इतर कर्जापद्धति इंग्लंडप्रमाणेंच असल्यामुळे प्रथम इंग्लंडातील कर्जाच्या कायद्याची सामान्य माहिती दिली पाहिजे.

कोणतीहि विवाहित रकम एक मनुष्य दुसऱ्यास कर्जाक देण्यास जबाबदार असतो तीस कर्ज असें म्हणतात. तें व्यक्तिसा करार, कायदा किंवा कोर्टाचा ठराव या तीन प्रकारांनी उत्पन्न होतें. त्याचें साधारणपणें तीन प्रकार आहेत. (१) कोर्टाच्या ठरावानें होणारें, (२) विशिष्ट प्रकारचें (स्पेशलिट) व (३) खासगी करारातें होणारें.

पहिल्या प्रकारचें कर्ज अम्मलजबागी करून किंवा नवीन किर्यादें लावून वसूल करता येतें. दुसऱ्या प्रकारचें

कर्म करणोखा कस्तन उत्पन्न करता येते. ह्या त्याचा विशेष म्हणजे म्हणजे हें कोणत्याही प्रकारचा मोबदला न देता उत्पन्न करता येते. आणि त्याला वीस वर्षांची मुदत असते. परंतु खासगी माथ्या कर्जाच्या बाबतीत सहा वर्षांची मुदत असते. पहिल्या दोन प्रकारांतोत्तिरिक्त कोणत्याही ऋणास साधें किंवा खासगी कर्ज म्हणतात.

याशिवाय एकाच्या देण्यावद्दल दुसऱ्याने हमी दिल्यास तें त्याचें कर्ज होऊ शकते. आणि त्यावद्दल त्याच्यावर फियाद-दहि होऊ शकते. अथवा एकांनं वसऱ्याकडून निघत असलेल्या वाकोपेक्षां जास्त पैसे घेतल्यास तें परत देण्यावद्दल तो जबाबदार असतो.

सन १८७३ पूर्वी इंग्लंडमध्ये एकाच्या नावाचें कर्ज दुसऱ्यास वेचन करून देतां येत नसे. परंतु आतां ऋणकोट कळविल्यानंतर तसें करतां येते. साधारणपणें कर्जास व्याज नसतें. परंतु खासगी करार किंवा लढी किंवा त्या बाबतीत एखादा कायदा असल्यास व्याज घेतां येते.

फे ड क र णं.—जे देणें असेल तें पूर्ण देऊन किंवा तड-जोडीनं देण्याच्या पोटीं दुसरें कांहीं घेऊन किंवा धनकोचें ऋणकोस दुसरें कांहीं देणें असल्यास त्याची बजावाट करून कर्ज वारता येते. या व्यतिरिक्त उपाय म्हणजे नादार होणें हा द्रव्य. ऋणकोचें धनकोकडून मागणीची वाट न पहातां तो असेल त्या ठिकाणी कर्जाची रकम नेऊन देणें हे त्याचें कर्तव्य आहे. धनको जर समुद्रपलीकडे गेला असेल तर ऋणकोचें स्वस्थ यसण्यास हरकत नाही. ऋणकोचें देऊ केलें असतां जर धनकोचें वेण्याचें साकारले तर कर्जकडे झाली असें होत नाही. परंतु जर त्यानें फियाद केली तर ऋणकोला धनकोकडून रचवें मिळतो.

कर्जा कर्जा एकाच्या कर्जाच्या फेडीवद्दल दुसरा हमी घेतो तेव्हां ऋणकोवरोवर तोही जबाबदार होतो. १०० पौंडा-पेक्षां जास्त कर्ज ज्यावेळेत नसेल त्यावेळेत परगण कोर्टांत फियाद आणतां येते. त्यापेक्षां जास्त असल्यास हायकोर्टांत आणावी लागते. कोर्टांचा हुकूम मिळाल्यावर तो त्याच्या बातीवर, किंवा त्याची मालमत्ता जप्त करून किंवा त्याचें येणें जप्त करून बजावतां येतो. जर ऋणकोचें कर्ज बुडविल्याचा प्रयत्न केला असेल आणि कर्जाची रकम ५० पौंडांपेक्षां जास्त असेल तर त्यावेळेत त्याच्या नादारीचा अर्ज कोर्टाकडे करतां येतो.

सन १८९९ पासून कर्जावद्दल तुरुंगांत टाकण्याची पद्धत बंद केली आहे. परंतु दंडाची रकम, पंच व सॉर्लिसिटर यांना तो नियम लागू नाही. त्याचप्रमाणें ऋणकोचें ऐपत असून हमें देण्याचें सुकविलें तर ४८ दिवसपर्यंत त्यास तुरुंगांत ठेवण्याचा कोर्टास अधिकार आहे. या तुरुंगवासानें कर्ज देणें चुकत नाही पण त्याच देण्यावद्दल पुन्हां तुरुंगांत ठेवतां येत नाही.

ही तुरुंगाची शिक्षा आयलंडमध्ये सन १८७२: स्कॉटलंड १८८०, फ्रान्स १८६७, बेल्जम १८७१, रिव्हारलंड आणि नावें १८७९, इटली १८७७, याप्रमाणें निरनिराळ्या वेळीं बंद करण्यांत आली. अमेरिकेच्या संयुक्त संस्थानांत ही पद्धति सर्व ठिकाणी होती. परंतु अलीकडे ती बंद केली आहे. फक्त ज्या वेळेत ऋणको धनकोस फसविण्याकरितां देशाबाहेर गत असेल त्यावेळेत त्यास तुरुंगांत ठेवतात.

कर्जत(१)—सुंदर इलाख्यांत कुलाबा जिल्ह्यांतील ईशान्य-तालुका. क्षे. फ. ३१९ चौ. मै. या तालुक्यांत खाल्यूर हा लहान पेडा आहे. तालुक्यांतील गांवांची संख्या २७० असून कर्जत हें मुख्य ठिकाण आहे. लो. सं (१९११) ८६२२४. पश्चिम घाट व माथेरानचे डोंगर यांच्यामध्ये कर्जत तालुका हा उंगराल भाग आहे. सखल जमांनीवर भाताची शेती असून उंचवट्यावर साग, ऐन वगैरे झाडे आहेत. पश्चिम घाटांत जयम पावणारे उल्हास वगैरे ओढे या तालुक्यांतून वहातात. परंतु उन्हाळ्यांत त्यांना पाणी नसतें. पाऊस मुयलक होतो व पिके तहसा बुडत नाहीत. पिण्याचें पाणी दुर्मिळ आहे. ऋतुमानप्रमाणें हवामान बदलतें. वार्षिक पाऊस सरासरीने १३० इंच पडतो.

गा व.—कर्जत तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. जी. आय. पी. रेल्वेचे स्टेशन होण्यापूर्वी हा फार लहान असे. उल्हास नदीच्या दक्षिण तीरावर हा बसला आहे. इ. त. १८६९ पासून मामलेदार कचेरी येथे आला. पूर्वी ती दहिवली गांवी असे. येथून खोणोकोस आगगाडी जाते.

(२) सुंदर इलाख्यांत, अहमदनगर जिल्ह्यांतील दक्षिण तालुका. क्षे. फ. ५७१ चौ. मै. यांत कर्जतसुद्धा ८१ गावें आहेत. लो. सं. (१९११) ४५१२७. सर्व जिल्ह्यांतील इतर भागापेक्षा येथील वस्ती विरळ आहे. वायव्येकडून आग्नेयेकडे गाणाच्या डोंगराच्या रांगेमुळे या तालुक्याचे दोन भाग होतात. पश्चिम उतारावर्तिल प्रवाहानें पाणी भौमिच व पूर्वे उतारावर्तें पाणी राना नदीचा मिळतें. पाऊस अनिश्चित असल्यानें पिकें बहुधा चांगळीं नसतात.

गां व.—कर्जत तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. येथें मामलेदार व मनसफ कचेऱ्या आहेत. येथें मोदडबाबा साधूची समाधि असून त्या ठिकाणी अधिनांत यात्रा भरते.

कर्डी (करडई).—कुडुंबा पहा.

कर्डी—मध्यप्रांत. गिल्हा मांडारा. तहशील टिरोरा. लोकसंख्या (१९०१) २१००. येथें कोठी लोकानां वरीच वस्ती आहे. गांवास हल्लीं उतरती कळू लागली आहे. येथें कांचेच्या बांगड्या तयार होतात. येथें प्राथमिक शिक्षणाची शाळा असून दर शुक्रवारी बाजार भरतो. मालगुझार सर गंगाधरराव चिटणीस आहेत.

कडें—तिरुकरच्या दक्षिणेस एक बाजाराचा गांव आहे. लो. सं. दुमारे दोन हजार. येथें मोटा व्यापार च

मुख्यलक्षकतन धान्याचा व्यापार चालतो येथून पुणे, जुन्नर वगैरे ठिकाणी माल पाठविला जातो.

कर्ण—वसुदेवाची भागिनी व पंडूची पत्नी कुंती हिच्या कौमार्यावस्थेत सूर्यापासून झालेला मुलगा. कौमार्यावस्थेत हा कुंतीला झाल्यामुळे तिने याला जन्मताच एका पेटांत घालून नदीत सोडून दिले (महा भा. आदि अ. १११) पुढे ती पेटां अधिरथ नावाच्या एका राजाला सापडली असता सात हा त्याला आढळल्यावर अधिरथाने यास बरी नेऊन राधा नामक आपल्या ब्रियेकडून त्याचे पालन केले व त्याने वसुदेव असे नाव ठेवले. (भा. आदि अ. २१०). वसुदेव मोठा झाल्यावर अधिरथाने त्यास धृतराष्ट्राच्या मुलाना व पांडवाना धर्तुर्विद्या शिकविण्यासाठी मोगाचार्याच्या नेतृत्वाखाली चालत असलेल्या शाळेत धर्तुर्विद्या शिकण्यास ठेवले तेथे तो पंडुपुत्र अर्जुन याच्यासारखा धर्तुर्विद्येत निष्णात झाला. विद्येच्या तुरळीमुळे अर्जुनाच व याने वितुष्ट आले व त्याचा फायदा घेऊन धृतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनाने त्याला आपलास करून पुढील कार्यासाठी अंगदेखणे याला राज्य दिले व अंगराज असे नाव ठेविले. कर्ण हा सूर्यापासून झाला असल्यामुळे सूर्याचे याच्यावर प्रेम असे. त्याने याला क्वचकुडले दिली होती; इंद्र ब्राह्मण वेपाने येऊन ही क्वचकुडले तुजवळ मालेल त्याला ती देऊ नको असे सांगितले असता ब्राह्मणाने भांगितलेली वस्तु नाकारणे माझ्याच्याने घडणार नाही असे याने सांगितले. त्यावर वृ क्वचकुडले त्याला दे, पण त्याच्यापासून अमोघशक्ति मागून घे असे सूर्याने त्यास सांगितले. कालांतराने इंद्राने भांगितल्यावद्दल याने इंद्रास क्वचकुडले दिले व तेव्हापासून यास कर्ण असे नाव पडले (भा. वन. अ. ३१०). पुढे आपण ब्राह्मणपुत्र आहो असे रोटीच सांगून हा परशुरामाजवळ धर्तुर्विद्या शिकण्यास राहिला. एकदा परशुराम याच्या माडीवर डोकें ठेवून गिजला असता कर्णाच्या माडीस एका किल्याने दंष्ट्रा केला व तेथून रक्त वाहू लागले व त्यामुळे त्यास वेदना होऊ लागल्या परंतु गुरुच्या निद्रेचा मंग होईल यासाठी कर्णाने माटी हलविली नाही. जाग होऊन गुराने रक्ताव पाहिल्यावर परशुरामाने कर्णास विचारिले असता कर्णाने सांगितले की हाकत सांगितले. तेव्हा ब्राह्मणाच्या मुलाच्याने इतका दम बरवणार नाही म्हणून तू क्षत्रिय आहेस व खोटे सांगून मजपासून विद्या शिकलास म्हणून ती निष्कळ होईल असा परशुरामाने कर्णास शाप दिला.

कण एकदा मृगयेश गेला असता, त्याचा वाण सुकून एका ब्राह्मणाच्या गाईस लागल्याने ती गाय गतप्रण झाली ब्राह्मणाच्या समजुतीसाठी कर्णाने त्यास अनेक गायी देऊ केल्या. परंतु त्या न घेता युद्धाच्या ऐनवेळी तुझे रथचक्र जमीनात स्तून घसेल असा ब्राह्मणाने कर्णास शाप दिला.

भारतीयकुटुंबांमधील कृष्ण शिष्टाईस गेला असता त्याने "तू कुंतीपुत्र व बर्माचा ज्येष्ठ वंशु आहेस यासाठी तू पांडवाकडे जा धर्म तुला आपला ज्येष्ठप्राता" म्हणून बहुमान देईल" असे कर्णास सांगून त्याचे मन बळविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु "आजपर्यंत ज्या पक्षाचा अभिमान वाळाला तो एवढे ऐनप्रसंगी सोडणे ठीक नव्हे" असे सांगून कृष्णास त्याने निरुत्तर केले. युद्धाच्या सुरुवातीपूर्वी स्वतः कुंतीहि कर्णाकडे गेली होती. परंतु त्याने मत बदलले नाही. शेवटी 'अनुवाशिवाय इतर कोणाहि पांडवावर वाण टाकू नको' असे विनं त्यास सांगितले व ते त्याने मान्य केले.

भारतीययुद्धाचे १५ दिवस झाल्यावर सोळाव्या दिवशी सैन्याचे आपिपत्य कर्णाकडे आले. 'उत्तम सारथी मिळेल तर मी युद्ध करीन' असे कर्णाने सांगितल्यावरून दुर्योधनाने सारथ्यावद्दल शल्यास विनविले. "मी वोलेल तें कर्णाने निमूटपणे सहन करावे" या अटीवर शल्याने त्याचे सारथ्य करण्याच परकीले. सारथ्य करताना गल्याने त्याच्या वर्तनावद्दल त्याची बरीच निमंत्सना केली. परंतु दवन दिव्नाप्रमाणे कर्णाला तां सोसावी लागली.

कर्णाने एकच दिवस युद्ध केले. ब्राह्मणाच्या शापांमुळे पुण्याने कर्णाचे रथचक्र ऐनवेळी मिळिले व ते वर काढण्यासाठी कर्ण रथाखाली उतरला असता अर्जुन त्यावर वाण सोडू लागला. तेव्हा 'हे बर्मयुद्ध नव्हे' असे कर्ण म्हणाला असता अर्जुनाने त्यास अभिमन्युवधाची आठवण करून देऊन त्याची बरीच निमंत्सना केली शेवटी अर्जुनाच्या निर्वाणोच्या वाणाने कर्णाचा शिरच्छेद झाला.

कर्णाला अनेक पुत्र होते परंतु ते सर्व भारतीयकुटुंबात कामास आले. भारतीयकुटुंबानंतर वृषकेतु नावाचा कर्णाचा एकच मुलगा जिवंत होत

कर्ण—राजाराममहाराज याचा लेकवला राजा कर्ण. हा मराठ्यांच्या तत्कालीन राजकारणात भाग घेत असे जेथे शकावलीत इ स १६९७ मध्ये राजाराम यानी कर्ण याला मोगलाईत पाठविल्याचा उल्लेख आहे. पुढे कर्नाटकातहि याने कामगिरी केली हा शूर होवा.

कर्णक—ईजिप्तमधील नाइल नदीच्या काठी धोबीज नाशाने एक गाव आहे. त्याच्या उत्तर भागाला कर्णक हे नाव आहे कर्णक हे खेडे हल्ली काळाच्या भयस्थ्यानी पडलेले आहे तरी पण या खेड्यातील नद्यावशेष महत्त्वाचे आहेत या अवशेषांपैकीं मुल्य अवशेष म्हणजे तीन आवारे विटांनी बांधलेली आहेत यापैकीं अगदी उत्तर टोंकाकडे जे सर्वांत लहान आवार आहे त्यामध्ये मॉट देवाचे देवालय आहे. हे देवालय तिसऱ्या जमनीनोफॉसने बांधले व पुढे ते मोडकळीस आले असता दुसऱ्या रामेसीस राजाने व ट्रासेमीने ते देवालय वुस्तत केले हल्ली या देवाळाच्या प्रवेशद्वाराशिवाय काहीच शिल्लक नाही. दक्षिणेकडील आवारात भूत देवतेचे

मुख्यलक्षकतन धान्याचा व्यापार चालते. येथून पुणे, जुन्नर नेगेरे ठिकाणी माल पाठविले जाते.

कर्ण—वसुदेवाची भगिनी व पंडूची पत्नी कुंती हिला कौमारावस्थेत सूर्यापासून झालेला मुलगा. कौमारावस्थेत हा कुंतीला झाल्यामुळे तिनें याला जन्मसातन एका पेटीत घालून नदीत सोडून दिलें (महा. भा. आदि अ. १११). पुढें ती पेटी अधिरथ नावाच्या एका राजाच्या सापटळी असता तीत हा त्याला आठवल्यावर अधिरथानें यास वरीं नेऊन राधा नामक आपल्या छियेकडून त्याचे पाठन केलें व त्याचें वसुप्रेण असें नाव ठेवले. (भा. आदि अ. ११०). वसुप्रेण मोठा झाल्यावर अधिरथान त्यास वृतराष्ट्राच्या मुलाना व पांडवाना धनुर्विद्या शिकविण्यासाठी द्रोणाचार्यीच्या नेतृत्वाखाली चालत असलेल्या श्राव्यत धनुर्विद्या शिकण्यास ठेवले. तेथे तो पंडुपुत्र अर्जुन याच्यासारखा धनुर्विद्येत निष्णात झाला. विचेच्या सुरशीमुखें अर्जुनाचें व याचें वितुष्ट आलें व त्याचा फायदा घेऊन धतराष्ट्रपुत्र दुर्योधनानें याला आपलसा करून पुढील कार्यासाठी अंगदेशचें त्याला राज्य दिलें व अंगराज असे नाव ठेविले. कर्ण हा सूर्यापासून झाला असल्यामुळे सूर्याचें याच्यावर प्रेम असे. त्यानें याला कवचकुंडलें दिली होती; इंद्र ब्राह्मण वेपानें येऊन ह्या कवचकुंडलें तुजजवळ मागेल त्याला ती देऊं नको असे सांगितलें असता ब्राह्मणान मागितलेला वस्तु नाकारणें माझ्याच्यानें घडणार नाही असें याने सांगितलें. त्यावर तूं कवचकुंडलें त्याला दे, पण त्याच्या-पासून अमोघशक्ति मागून घे जसें सूर्यानें त्यास सांगितलें. कालांतरानें इंद्रानें मागितल्यावरून यानें इंद्रास कवचकुंडलें दिली व तेव्हापासून यास कर्ण असे नाव पडलें (भा. वन. अ. ३१०). पुढें आपण ब्राह्मणपुत्र आहे असें खोटेव सांगून हा परशुरामाजवळ धनुर्विद्या शिकण्यास राहिला. एकदा परशुराम याच्या माडीवर जाऊं देवून निजला असता कर्णाच्या माडीत एका किड्यानें दंश केला व तेथून रक्त वाहू लागलें व त्यामुळे त्यास वेदना हे होऊं लागल्या. परंतु गुरूच्या निद्रेचा भंग होईल यासाठी कर्णानें माडी हाकलेली नाही. जागे होऊन गुरने रक्तसाव पाहिल्यावर परशुरामानें कर्णास विचारिलें असता कर्णानें झालेली हकीकत सांगितली. तेव्हां ब्राह्मणाच्या मुलाच्यानें इतका दम वरवणार नाही म्हणून तूं क्षत्रिय आहेस व खोटे सांगून मजपासून विद्या शिकल्यास म्हणून ती निष्कळ होईल जसा परशुरामानें कर्णास साप दिला.

कर्ण एकदा मृगशेत गेला असता, त्याचा बाण बुधून एका ब्राह्मणाच्या गर्दशे लागल्याने ती बाण वतप्राण झाली. ब्राह्मणाच्या समजुतीसाठी कर्णानें त्यास अनेक गांधी देऊं केल्या. परंतु त्या न घेता बुद्ध्याच्या ऐनवेळी तुझे रथचक्र अमी-नातें खून वसेल असा ब्राह्मणानें कर्णास साप दिला.

भारतीबुद्धारंभी कृष्ण सिधार्थें गेला असता त्यानें " तूं कुंतीपुत्र व धर्माचा ज्येष्ठ वंधु आहेस यासाठी तूं पांडवा-कडे जा धरने तुला ' आपला ज्येष्ठप्राता ' म्हणून वहुमान देईल " असे कर्णास सांगून त्याचें मन कळविण्याचा प्रयत्न केला. परंतु " जाणवयेंत ज्या पक्षाचा अभिमान वाढला तो पक्ष ऐनप्रसंगी सोडणे ठीक नव्हे " असे सांगून कृष्णास त्याने निरुत्तर केले. बुद्ध्याच्या सुखातीपूर्वी स्वतः कुंतीहि कर्णाकडे गेली होती. परंतु त्याचें मत बदलले नाहीं. शेवटीं ' अर्जुनाशिवाय इतर कोणाहि पांडवावर बाण टाकूं नको ' असे तिनें त्यास सांगितलें व तें त्यानें मान्य केले.

भारतीबुद्धारंभी १५ दिवस शाल्यावर योद्धव्या दिवशी सैन्याचें आनिपत्य कर्णाकडे आले. ' उत्तम तारथी मिळेल तर मी युद्ध करीन ' असे कर्णाने सांगितल्यावरून दुर्योध-नानें तारथ्याव्दल शाल्यास विनविलें. " मी वोलें तें कर्णानें निमूटपणें सहन करावें " या अटीवर शाल्याने त्याचें सारव्य करण्याचें पत्कीरले. सारव्य करताना शाल्याने त्याच्या वतनावदल त्याची वरीच निर्भरता केली. परंतु वचन दिल्लप्रमाणे कर्णाला ती सोसावी लागली.

कर्णाने एकच दिवस युद्ध केले. ब्राह्मणाच्या सापमुळे पृथ्वीने कर्णाचें रथचक्र ऐनवेळी गिळिलें व तें वर काढण्या-साठी कर्ण रथाखाली उतरला असता अर्जुन त्यावर बाण सोडूं लागला. तेव्हा ' हे धर्मयुद्ध नव्हे ' असें कर्ण म्हणाला असता अर्जुनानें त्यास अभिमन्युवधाची आठवण करून देऊन त्याची वरीच निर्भरता केली. शेवटीं अर्जुनाच्या निर्भरतेच्या बाणानें कर्णाचा शिरच्छेद झाला.

कर्णाला अनेक पुत्र होते. परंतु ते सर्व भारतीबुद्धात कामास आले. भारतीबुद्धानंतर वृषकेतु नावाचा कर्णाचा एकच मुलगा जिवंत होता

कर्ण—राजाराममहाराज याचा लेकवला राजा कर्ण. हा मराठयाच्या तत्कालीन राजकारणात भाग घेत असे. जेथे शक्यवर्तीत इ. स. १६९७ मध्यें राजाराम यानां कर्ण याला मोगलांशीत पाठविल्याचा उल्लेख आहे. पुढे कर्नाटकातहि यानें कामगिरी केली. हा शूर होता.

कर्णक—श्रुतिमधर्वाळ नाइल नदीच्या काठी पोवीज नद्याचें एक गाव आहे. त्याच्या उत्तर भागाला कर्णक हें नाव आहे कर्णक हे खेडें हल्लीं कालाच्या भक्षस्थानांनीं पडलेलें आहे. तरा पण या खेड्यातील नद्यावशेष महत्त्वाचे आहेत. या अवशेषांपैकीं मुख्य अवशेष म्हणजे तीन आवारें विदानीं पावलेलीं आहेत. यापैकीं जगदा उत्तर रॉकाकडे जें सर्वांत लहान आवार आहे त्यामध्ये मॉट देवाचें देवालय आहे. हें देवालय तिसऱ्या अमेनोफीसनें बांधलें व पुढें तें मोडकळीस आलें असता दुसऱ्या रामेशीस राजाने व यलेमीनें ते देवालय दुरुस्त केले. हल्लीं या देवळाच्या प्रवेशद्वाराशिवाय काहीच शिल्लक नाही. दक्षिणेकडील आवारांत भूत देवतेचें

करणगट = कर्णाटक. याच कन्नड असेहि दुसरें नांव आहे. तें करणगट करणगट = कन्नड असें सावकें. अतें रा. वि. का. राजवाटे म्हणतात. (भा. इ. सं. सं. अहवाल १८३२) ह्या देशाला कानडा, कर्नाट किंवा कर्नाटकदेश हांहि कुमरी नांवें आहेत.

इ ति हा स.—या देशांत वेगवेगळ्या वंशांचे राजे होऊन गेले. आंध्र किंवा सातवाहन, कदम्ब, पल्लव, गंग, चालुक्य, राष्ट्रकूट, चोल, होयसल, व विजयानगरचे राजे, ह्या वंशांनी येथें वेगवेगळ्या वेळां पूर्णत्वानें किंवा अंशत्वानें राज्य केले. विजयानगरचे राजे १३१६ पासून येथें राज्य करूं लागले व त्यांनी तुंगभद्रा नदीच्या खालच्या सर्व प्रदेश जिंकिले. परंतु १५६१ सालीं मुसलमानांनी त्यांचा पुरा मोड केला तेव्हां ते पेरुकोट्याहून चंद्रगिरी येथें गेले व कांहीं अनर्गुंडी येथें राहिले. जेव्हां मुसलमान राजांनी विजयानगरच्या वंशास हांकून लावून आपली सत्ता स्थापिली तेव्हां कर्नाटकेच, कर्नाटक, हैदराबाद किंवा गोवळकोंडा व कर्नाटक विजापूर असे दोन भाग केले. ह्यावेळीं विल्फस साहेब म्हणतात 'तुंगभद्रा नदी ही कर्नाटकची उत्तरसीमा होती.'

सध्यां कारोमांडल किनाऱ्यावरच्या घांटाखालच्या प्रदेशास कर्नाटक अशी संज्ञा आहे. इंग्लिश व फ्रेंच ह्या लोकसभेचें १८ व्या शतकांत जी स्वसत्तास्थापनाची भाडणें व लढाया झाल्या त्या याच देशात होत. वेळगांव, धारवाड, विजापूर हे गिल्हे व उत्तर कानड्याचा माग ह्या प्रदेशास कर्नाटक ही संज्ञा आहे.

सुलू मानांनी पाहिले तर पूर्वेस ज्या ठिकाणी कृष्णानदी पुर्व वाटांतून बाहेर पडते त्या जगेपासून उत्तरेस मजिरेरानदीपावेतो एक रेषा काढून या दुसऱ्या बिंदुपासून गोंय्यापावेतो पुन्हां दुसरी रेषा काढली असता त्यांच्या दक्षिणेकडील पूर्व व पश्चिम घांटांसबील जो दक्षिण हिंदुस्तानाचा भाग तो प्राचीन काळी कर्नाटक या नांवाखाली मोडला जात होता. सतराव्या शतकाच्या अखेरीस मोगलांनी दक्षिण हिंदुस्तानात स्वारी करून विजापूर व गोवळकोंडा हीं राज्यें खालसा केलीं तेव्हां ते या भागावरवीर उत्तरेस गंतूरपासून दक्षिणेस कावेरी नदीपावेतो पूर्वेपाड व समुद्रकिनारा यांच्यामधील जो दक्षिण देशचा भाग त्यासहि विशेष भेदभेद न वाळगतां कर्नाटक हेंच नांव देऊ लागले. या वेळेपासून पठारावरील, म्हणजे वास्तविक कर्नाटकास 'कर्नाटक वाळेपाट' व दक्षिणार्धील कर्नाटकास 'कर्नाटक पैनापाट' अशीं नांवें प्रचारांत आली.

नो कू दे श.—प्रस्तुतच्या कर्नाटकाचा पूर्वी चोलदेशामध्ये समावेश होत असे. चोलमंडळम् असेहि दुसरें नांवत्या प्रांतास असे. या प्रांतल्ये ह्यापाणी उत्तम आहे. या प्रांतावर फार प्राचीन कालापासून चोल राजे राज्य करीत होते. यांचा राजशासनक अथा इतिहास मुख्यतः उपलब्ध नाही. अशोकप्राच्या शिलशासनांत व रामायण, महाभारत या प्राचीन ग्रंथांहि

चोलांचा उल्लेख येतो. प्राणिनां हें नांव उल्लेखीत नाही, कात्यायन मात्र उल्लेखितो. पेरिप्लुस व टॉलेमी यांचाहि साक्ष या कार्या मिळते.इ. स. २१४-९०८ पर्यंत या प्रांतावर चोलांचें स्वतंत्र राज्य होतें अशी माहिती मिळते. परंतु त्यांचा सारा इतिहास (इ. स. १८५) राजराज चोलाच्या कारकीर्दीपर्यंत उपलब्ध नाही. "स्थलपुराणा"वरून चोल हे प्राचीन होते एवढेंच समजतें. त्यांची पहिली राजधानी (० रें शतक) विजयनागरीजवळील कावेरीकाठचे उरईयुर होय. सातव्या शतकांत मल्लिकार्जुन व १०११ व्या शतकांत तंजा-उर या राजधान्या होत्या. कर्नाटक प्रांताला चालुकूट असेहि एक नांव असे. चोल राजांचें ध्वजचिह्न बाघाचें असून तें त्यांनी कांचीच्या पल्लव राजांच्या श्रवणबेलूर येथे स्थापित समजतें. द्युएनसंग याचें चोलमंडळ हा फार लहान प्रदेश होता. पल्लवांचे राज्य असताना चोलमंडळाचा राजेकडून लोकाऱविड देश असें म्हणत. चोल राजे शिवोपासक होते. प्राचीन चोलराजे दशवर्षांहि होते. मलयार्थीत त्यांचीं जहाजां व्यापारास जात.

चो ल रा जे.—पहिल्या ऐतिहासिक राजा करिकाल यांचें उरईयुर सोडून कावेरीपट्टन ही राजधानी करून कावेरी नदीस मोठमोठे धबधबे वातले. यांचें पुष्कळ वर्षे राज्य केले; पांचव व षेर यांच्याशी लढाया मारल्या. यांचा काल इ. स. चें दुसरें शतक होय. याचा सातु नेडुमुदी किळी ह्या याच्यानंतर राजा झाला. हा दुर्बल होता. यापुढें २। ३ शतक चोलांनी सत्ता नाममात्र होती. यावेळीं पल्लव षेर वगैरे इतर राजवंश प्रबळ झाले. सातव्या शतकापर्यंत चोलांचें मुख्य नांव ऐकूं येत नाही. पल्लवांना (इ. स. ७४०) चालुक्यांनी निर्जित केल्याने पुन्हां चोलांनी उचल केली. वाठुक्यांच्या सैन्याला "कर्नाटकाचें अमर्यादित सैन्य" म्हटलें आहे (सामान्यज-ताम्रपत्र.) नवव्या शतकांत विजयालय चोलांचें नांव ऐकू येतें. यांचें ३० वर्षे राज्य केले. याचा पुत्र आदित्य (इ. स. ८८०-९०७) याचे अपरचित पादत्रास जिंकून त्यांचा नाश केला. परांतक (इ. स. ९०८-११) यांचें पल्लवांना नामशेष करून पांचवांना (त्यांच्या मदद राजधानीसह) जिंकून लंकेवर स्वारी केली. यांचें आपल्या राज्यांत सर्वत्र धामपंचायती स्थापन करून प्रजेला फार सुख दिलें. याचा पुत्र राजादित्य. याच्यावर राष्ट्रकूट कृष्ण (तिसरा) यांचें स्वारी केली, तीत तो मेल. याच्या मागून तीन अल्पजीवी राजे गादीवर आले. शेवटीं (९८५) राजराजदेव ह्या राजा आला. हा फार बुर होता. याचे २८ वर्षे राज्य केले. प्रथम चेरांचे आरमार जिंकून त्यांना मांडलिक बनविलें. नंतर कूर्म, पांच, पल्लव, कोळम, कलिंग, सल्लोन हे देश जिंकले. १००६ मध्ये त्यांनीं मुल-जगिरी बंद केली. त्यांनी आपल्या आरमारानें लक्ष्मीदेव व मालदेव वेंदे येथलीं होतें. याची राजधानी तंजापुर (तंजा-घर) येथें यांचे बांधलेल्या देवळांत यांच्या इतिहासाचा एक शिलालेख आहे. हा स्वतः शैव होता तरी पण शैव

वगैरे इतर धर्मोत्साह सहाय्य करीत असे याचा पुत्र राजेंद्र गंगईकोंडा हा वापापेक्षा बुर होता याने अंदमान, निकोबार व पेगु (ब्रह्मदेश) हे प्रांत काबीज केले (१०२५-२७) व दंगल बहाराच्या महिषाशुंकरावर त्याच्या केल्या याने गंगई कोंडाचौलपुर राजधानी वसविली व आठ कोस विस्ताराने एक मोठे तळ बांधले ३० फूट उंची असलेल्या पिडीच्या महादेवाचे उत्तम कलाकुसरीचे देऊळीह बांधून याचा मुलगा राजाधिराज हा १०३५ त गादीवर आला याची व चाळुक्यांची लढाई १०५२ त होऊन दोघाची राज्यमर्यादा तुंगभद्रा नदी उरली या लढाईत हा मेला याच्या मगून याचा भाऊ राजेंद्र परकेसरीवर्मा गादीवर आला याच्या मगून तीन नामधारी राजे झाले हे सर्व शेजारच्या राजांची भावत असत. चाळुक्यांच्या यादवीचा फायदा घेऊन वीरराजेद चोलाने सौमेश्वर (दुसरा) चाळुक्यास आपली मुलगी देऊन सहाय्य केले. वीर राजेंद्र (१०७०) मेल्यावर त्याचा मुलगा अधिराजेंद्र हा आगत्या येळुक्यांच्या मदतीने गादीवर आला परंतु तो प्रवेश नावडता होऊन त्याचा (इ. स. १०७४) खून झाला. येथे चोलांनी औरत नंदापरंपरा खुटली. याचा पुत्र न.हता म्हणून भाऊवंदापैकी राजेंद्र हा गादीवर आला याला कुलोत्तुंगहि म्हणत ह्याची आई गंगई कोंडा चोलची मुलगी होती. व यापेक्षा वगैरे चाळुक्य होता म्हणजे हा चोलच्या मुलाना वचा होता, अर्थात याने चाळुक्य-चोल वंश सुरू केला. हा फार बुर व मुत्सद्दी असून याने ४९ वर्षे राज्य केले. कलिंग, गंग, हे राजे त्याने जिंकले. त्याने जमीनीची धारापद्धति उत्तम प्रकारे पत्तविली (१०८६). याचा मुलगा विक्रम यानेहि राज्य वाढविले. याच्यानंतरचे तीन राजे नाममात्र होते शेवटचा नावाज्यासारखा राजा कुलोत्तुंग (तिसरा) हा होय हा १२८७ त गादीवर आला याने ४० वर्षे राज्य केले याच्यामगून चोलाने नाव ऐकू येत नाही नंतर पाण्ड्य पुढे आले व पुढे मलिक काफरने हिंदूंचा पराभव केला (१३१०).

पुढे बारागळ, विजयानगर व द्वारसमुद्र येथील हिंदू राजांनी एकत्र होऊन मुसुलमानांना हाकलून लाविले (१३४४). नंतर विजयानगरचे साम्राज्य कर्णाटकावर झाले तेथील सप्ताहतातक नायक राजे तंजावरवर राज्य करीत होते.त्यांची वंशावळ अशी:—(१) शिवाप्पा (११४९-७२), (२) अच्युतप्पा (१५७३-१६१४), (३) रघुनाथ (१६१४-६०) (४) विजयराघव (१६६०-७३) या राजांनी इमारती, कालने, देवळे वगैरे बांधिली; विथोला उत्तेजन दिले, ग्रंथसंग्रह केला विजयराघवाचे राज्य चोलनाथ नायक याने घेतले तेव्हा त्याच्या मुलाने (वेगमरुने) व्यंकोजी-राजे भोसले याच्या सहाय्याने आपले राज्य परत मिळविले परंतु पुढे तो नामधारी राहून भोसले हेच तंजावरचे राजे झाले, ते १९ व्या शतकापर्यंत होतेच (तंजावर पहा)

शिवाजी महाराजांनी कर्णाटक बहुतेक प्रादाफर्त केले होतंच इ स १७१६ त कर्णाटकात पर्जन्य फार पडून खराबी झाली होती. असे असताहि पेशव्यांनी फतेसिंग भोसले व रघूजी भोसले यांना पाठवून किरटी व कोपल परगणे काबीज केले (रा. खं. १ १०१) पुढे विसाजीपंत विनीवाले याना (१७६० मार्च) कर्णाटकात फौजेसह रवाना केले होते (कित्ता २७०) स १७५२ मध्ये पेशवे कर्णाटकांमध्ये गेले होते. त्या स्वारीत “ नका किमपि न झाला. ते प्रांतांचे नवाब वगैरे सर्व संस्थानिक निरंतर चाहातात की आमचा (पेशव्यांचा) जबरदस्त पाय कर्णाटकात न पडावा ” त्यावेळी त्यांनी फौज थोडी होती त्यामुळे “ पैका कसा उगवतो ? ” याप्रमाणे श्री नानासाहेब पेशवे म्हणत होते (रा. खं ६. ३१७). वारुजी नाइकास कर्ना काचा सुभा देण्याची मसलत यावेळी चालू होती (कित्ता ३६५) राजारामाच्या वेळी आवाजी सोनदेव हे कर्णाटकात मोगलांशी लढत होते (रा. खं. १ ५१) स १७७१ मध्ये त्रिंबकराव मामा कर्णाटकावर स्वारीत गेले होते. (रा. खं. १० ४०) इ स १७७३ व १७७४ मध्ये कर्णाटकात माधवराव नीलकंठ पुरंदरे हे दोन हुजूर स्वारांनिशी बंदोबस्तास होते (कित्ता ८०). इ. १७७८ त हरिपंत फडके कर्णाटकात स्वारीत गेले (कित्ता १३५) स १७८० त हैदर व पेशवे यांच्या कटकटी कर्णाटकात होत होत्या (कित्ता १८८) स. १७८५ त टिपूवर हरिपंत फडक्यांनी जाऊन गजेंद्रगड घेतला (कित्ता ३३०)

कर्नाटक (अर्काट) चे न वा वः—औरंगजेबाने राजारामावर स्वारी केली, तेव्हा महाराज जिजीस गेले. त्याच्यावर त्याने सैन्य धाडून प्रथम कर्णाटक प्रांत हस्तगत केला औरंगाबाद हा मुख्य सुभा होता त्याच्या खाली कर्णाटकाचा एक स्वतंत्र अंदा सुभा केला त्याची अर्काट ही राजधानी होती त्यामुळे तेथील सुभेदारास अर्काटचे नवाब असे नाव पडले अर्काटचा पहिला नवाब झुलफिकारखान हा होय. दक्षिणेची मोहोमि चालू असताना त्याची इ. स. १६८७ मध्ये रवानगी झाली. व १६९२ साली त्यास कर्णाटकाचा नवाब करून दक्षिणेच्या सुभेदाराच्या हाताखाली नेमण्यात आले याच्याकडे कर्णाटकाचा कारभार १७०३ पर्यंत होता यानंतर दाऊदखान पत्री नामक तरदारराचा कर्णाटकाचा कारभारवर नेमणूक झाली दाऊदखान हा खिबर-खानाचा पुत्र असून त्याने १७०८ पर्यंत कर्णाटकाचा कारभार केला यानंतर तो दिल्लीला मुघल सेनापति नेमला आऊन त्याच्या जागी सादतउल्लाखान हा कर्णाटकाचा नवाब होऊन आला.

यापूर्वी कर्णाटकाचा नवाबी कोणत्याहि एका घराण्याकडे चालत आली नव्हती परंतु यापुढे दिल्लीच्या कारभारातील वखेव्यामुळे कर्णाटकासारख्या दूरच्या प्रांतावर नियंत्रण देवण कठिण होऊन तेथील नवाबास आपली सत्ता बंधुपरंपरागत करून घेण्यास सवळ मिळाली. सादतउल्लाखानास व त्याच्या वंशजास

त्यांच्या वंशनामावरून नेवायेतेह नवाब असें नांव पडलें असून या नेवायेतेह लोकांची आठव्या शतकांतच अरवस्थानांतून हकाळपत्री होऊन ते हिंदुस्थानच्या पश्चिम किनाऱ्यावर येऊन राहिले होते असें म्हणतात.

सा द त उ झा खा न—सादतउझाखान हा अमीराली महं-
मदखान नामक इसमाचा मुलगा असून यास महंमद सय्यद
असेंहि म्हणत. यानें आपला भाऊ गुलाम अझीखान याला
बेळोरचा जहागिरदार केले; हा स्वतः निपुत्रिक होता
म्हणून यानें आपल्या भावाचे पुत्र दोस्तअझी, वाकरअझी,
सादतअझी व अफदर महंमद यांस दत्तक घेऊन त्यांपैकीं
पहिल्यास त्यानें आपला वारस केले, दुसऱ्यास बेळोरचा कार-
नार सांगितला व आपल्या भावाची खासगी संपत्ती या चाराहि
जगांस चारखी वांटून दिली.

दो स्त अझी.—सादतउझाखानाच्या मृत्यूनंतर (इ. स.
१७२२) दोस्तअझी हा कर्नाटकचा नवाब होऊन सादत-
उझाखान खानाच्या वायकोचा भावा गुलाम हुसेन हा त्याचा
कारभारी झाला. दोस्तअझीच्या कारकीर्दीत त्रिचनापल्ली
कर्नाटकच्या राज्यास जोडली. या योद्रीचा सूड घेण्याकरितां
तेथील नायकांनीं मराठयांची मदत मागितल्यावरून इ. स.
१७४० मध्ये मराठयांनीं कर्नाटकांत स्वारी करून पांचषा-
ळ्यापूर्वी चंद्रबिरी तालुक्यांत दामलच्या रुतु घाटात दोस्त-
अझीवर हल्ला केला, व त्याचा पराभव करून त्यास ठार
मारलें व तो व त्याचा दिवाण मीर आसद यांस कैद
केले.

स फ द र अझी.—बरोळ लढाईनंतर दोस्त अझीचा
पुत्र व वारस सफदर अझी हा बेळोरला पळला व त्याचा
जांबई चंदासाहेब हा त्रिचनापल्लीस जाऊन वेढ्यासाठीं
किल्ल्यांत धान्यसामुग्रीची वेगामी करून बसला. इकडे मराठे
ठिकठिकाणाहून खंडण्या वसूल करात हिंदू लागले.सफदरअझी
यास धाक पडून त्यानें मराठयांस खंडणी देऊन त्यांस
स्वदेशी परत लावले.तथापि मराठे परत फिरण्यापूर्वी सफदर-
अझीनें त्याच्या या नवीन ओळखीचा आपल्या शत्रूचा
पाडाव करण्याच्या कामी उपयोग करून घेतला. दोस्त
अझीला सफदरअझीशिवाय आणखी तीन मुली असून
यांपैकीं एक दोस्ताअझीचा भाऊ वॉंकिरअझी, शय्या गलास
सुतेसाअझी या पुत्रास व दुसरी बांदीवाशच्या तकी साहेबास व
तिसरी चंदासाहेब नांवाच्या दूरच्या एका नातेवाइकास
दिली होती. परंतु सफदर चंदासाहेब याची पहिल्या वाय-
कोची मुलगी दोस्तअझीचा पहिला विवाह गुलाम हुसेन
यास दिली असल्यामुळे त्याचा नेवायेतेह नवाबर्षा दोस्त-
अझीकडून व त्याच्या वायकोकडून असा दुहेरी संबंध जडून
तो प्रबळ झाला. मराठयांच्या स्वारीच्या वेळीं त्रिचनापल्लीचा
किल्ला या चंदासाहेबाच्याच ताब्यांत होता. १७३६ सालीं
त्रिचनापल्लीची गादी रिकामी पडली तेव्हां माजी नाइ-
काच्या विषया पलीनें स्वतः राज्यकारभार पाहण्याचें ठरवून

चंदासाहेबाची मदत मागितली असतां चंदासाहेबांनें
किल्ल्यांत प्रवेश होताच राणीस अटकेंत ठेवून किल्ला स्वतःच
पटकाविला होता. चंदासाहेब हा प्रबळ असून शिवाय लोक-
प्रियहि असल्यामुळे सफदरअझी व दिवाण मीर आसद
यांस त्याचा हेवा वाटू लागला होता. म्हणून सफदर अझी
यांनें मराठयांची गुप्त तह करून त्यांना चंदासाहेबाचा पाडाव
करण्याविषयीं विनंति केली.मराठयांचा त्रिचनापल्लीवर अगोदर
पासूनच डोंळा अफल्यामुळे त्यांनीं ही गोष्ट ताबडतोब कबूल
केली. त्यांनीं स्वदेशी परत जाण्याचें मीप करून आपले सैन्य
बोळेंस मागे नेले. मराठे गेले अशा समजुतीवर चंदासाहेबांनें
किल्ल्यांतलें धान्यसामुग्रीची विक्रीघाट लावतांच पुढील वर्षीं
ते पूर्वसंकेतारुप पुन्हां कर्नाटकांत आले व त्यांनीं २६ मार्च
१७४१ रोजी त्रिचनापल्ली काबीज करून चंदासाहेबास कैद
करणे सात्त्यास नेले. येणंप्रमाणें सफदरअझीचा एक शत्रु
नाहीसा झाला तरी त्यास आपली सत्ता फार दिवस उपभो-
गतां आली नाहीं. बेळोरचा सुभा, त्याचा जुलतमाऊ व
मेहुणा गुलाम सुर्वेझाअझी, हा त्यास निराळ्याच शत्रु उद्भवून
त्यानें त्याचा पुढच्या वर्षीं वध केला.

घ रा ण्या चा शे व ट.—मुतिसा अझीनें घोडे दिवस राज्य-
कारभार केला. पण त्याच्या दुष्टत्यामुळे लोकांस इतका लोप
आला होता कीं त्यामुळे तो भिऊन बेळोरला पळून गेला.
तेव्हां सफदरअझीचा पुत्र महंमद सय्यद उर्फ सादत उझाखान
अर्कोटचा नवाब झाला. पण तीहि इ. स. १७४४ सालीं
अर्कोट ग्रंथें मारला गेला. महंमद सय्यदाशिवाय सफदर-
अझीस आणखी एक मुलगा होता. वास्तविक कर्नाटकचे
नवाब हे दक्षिणच्या सुभेदाराचे अंकित असतां तेथें वाटेळ
तो उठतो व आपली परवानगी न घेतां नवाब होतो हे
पाहून दक्षिणचा सुभेदार निवामअझी यास नीड आली
होती. त्यानें इ. स. १७४३ सालीं कर्नाटकांत स्वारी करून
तेथील अल्पवयीन नवाबाच्या वतीनें कारभार पहाण्यासाठीं महं-
सद अनवरद्दान याची नेमणूक केली. पण या वालनवाबाचा
पुढें लवकरच खून होऊन अनवरद्दान हा स्वतंत्रपणें कर्ना-
टकाचा कारभार कळें लागला.

अ न व र ही न.—कर्नाटकांत अर्कोटचे नवाब ही
पदवी आज ज्या घराण्यांत चालत आहे त्या घराण्याचा
मूळ पुरुष हा महंमद अनवरद्दानच होय. याच्या कारकीर्दींत
शालेत्या एका लढाईत युरोपीय लहानशा कवायती सैन्याजुळे
जुन्या तऱ्हेच्या कवाईत न शिकलेल्या प्रबळ हिंदी सैन्याचें
काहीं बालत वाहलें असें निदर्शनास येऊन युरोपीय लोकांस
हिंदी राजकारणांत हात घालण्यास उत्तेजन मिळालें. इ. स.
१७४६ मध्ये फैजाबां इंग्रजांपाहून मद्रास काबीज करून ते
तुमच्या स्वाधीन करतो अशा आपांनीं अनवरद्दानाची समति
मिळवून आपल्याच ताब्यांत ठेविलें. तेव्हां फैजाबाहून ती
जागा काबीज करण्यासाठीं अनवरद्दानानें आपल्या थोरल्या
पुत्राच्या हाताखाली एक भोटे सैन्य रवाना केले. या सैन्याची

मद्रासजवळ मैलापूर येथे फ्रेंचांच्या एका लहान सेन्याशी लढाई होऊन तीत ते नामोहरम होऊन परत फिरले यानंतर अनवरद्दीन यात माजी नवाब घराण्यातील वारस चदासाहेब याच्यार्चा तोंड देण्याचा पाळी आली रान वर्षे मराठ्यांच्या कैदेत काढल्यावर इ. स १७४८ साली फ्रेंचांनी याच्या प्रोत्सवार्थे दंड भरल्यामुळे चदासाहेबाची सुटका झाली, व तो मुजफरजब व फ्रेंच याची कुंक मिल्कून १७४९ मध्ये अनवरद्दिनावर चाल करून आला अनवरद्दीन व चदासाहेब याची अबूर येथे लढाई होऊन तीत अनवरद्दीन पराभूत होऊन मारला गेला

महमद अली व चदा साहेब — अनवरद्दीनाच्या मागून कर्नाटकच्या नवाबाच्या जागेवर दोन पुष्टप आपला हक्क सांगू लागले एक अनवरद्दीन याचा दासीपुत्र महमद अली व दुसरा चदासाहेब अनवरद्दीन यास माफुजखान म्हणून महमदअलीहून एक वडील मुलगा होता पण अबूरच्या लढाईत तो कैद होऊन शत्रूच्या हाती पडला पुढे जरी त्याची स्वकारण सुटका झाली तरी तो महमदअली विरुद्ध कर्बीच गेला नाही (याच मदुरेच्या सुन्यांचे काम सांगण्यात आले होत) अनवरद्दीन या मरणानंतर महमद अलीने त्रिचनापलीच्या किल्ल्याचा आशय घेतला त्याचा पक्ष इंग्रजांनी घेतला असून त्याचा प्रतिस्पर्धी जो चदासाहेब त्याची नाजूक मैत्रांनी उचलून भरली होती चदासाहेबाचे फ्रेंचांच्या मदतीने त्रिचनापलीखेरीज सर्व कर्नाटक प्रांताचा ताब मिळविला.

इंग्रज फ्रेंचाची संधी — येणप्रमाणे अर्काटच्या नवाबाच्या जागेवरील दोन हक्कादार महमदअली व चदासाहेब यांच्यामधील भाडण हें वस्तुत इंग्रज व फ्रेंच यांच्यामधील भाडण होऊन वसले वस्तुत १७४९ मध्ये यूरोपमध्ये एक्सलापलेल पंथे इंग्रज व फ्रेंच यांच्या दरम्यान तह होऊन त्याच्या एका कलमाअन्वये फ्रेंचांनी घेतलेले मद्रास इंग्रजास परतहि करण्यात आले होते तथापि हिंदुस्थानातील इंग्लिश व फ्रेंच कपन्यांनी आपल्या सरदारांच्या समतीवाचून हि हिंदुस्थानात भाडण चालू ठेविले इ. स १७५० मध्ये नासिरजंग मारळा गेल्यावर त्याच्या जागी उज्ज्वल मुजफरजंग यास हद्दर वादच्या गादीवर बसवून मुजफरजंगकडून कुणेपसून कन्यालक्ष्मीपर्वत सर्व दक्षिण हिंदुस्थानचे नामगारी आधिपत्य संपादन केले. मुजफरजंग हा याच्या पुढील सार्वीच मारळा गेला तथापि त्याच्या मागून आत फ्रेंचाचा तत्वीच पुत्र उलावतजंग यासहि फ्रेंचांचे मदत करून गादीवर बसविल्यामुळे दक्षिणतील राजकारणात त्याच नवैव स्थापन झाले इवळे महमदअलीचा समूह पाडाव झाला तर आपल्या हातचे एक वाहुले नष्ट होऊन कर्नाटकच्या राजकारणात हात घालण्यास आपणाले सबड राहणार नाही अशा समजुतीने इंग्रजांनी हुरप्रयत्न करून त्रिचनापली तेवढी हातचा आळ दिली नाही

अर्कोटचा वेढा — इतक्यात झाडून चदासाहेबाचा राज्याचा अर्कोट शहर त्यावर हल्ला करून त्रिचनापलीचा वचाव करणाराथी शत्रुची मसलत पुढे माडला त्याने फोर्ट सेंट डेव्हिडमध्ये १०० व मद्रासमध्ये १० हून कमा लोक ठेवून याचाच सर्व सैन्य म्हणजे १०० साखर व १०० शिपाई घेऊन अर्कोटवर चाल केला अर्कोटचा फिरो गोडवारान करता इमजान्या वचण्यात आला पण हा किल्ला इतका मोडकळस आलेला होता की प्रथम दर्शनी तो लढावेष अज्ञान्यच पाडले तथापि झाडून व त्याच्या माणसानी मोठ्या झपाट्याने कामचलाक तडबदी उभा करून शत्रूस आकर्षकित करून सोडल अर्कोट कावीच करण्याचा परिणाम झाडूनच्या अपेक्षेप्रमाणे झाला शत्रूचे वर्चसे सैन्य त्रिचनापलीचा वेढा सोडून अर्कोटला आले, व त्याने ५० दिवसपर्यंत (१७५१, सप्टें २२-११ नोव्हें) एस्तराखा अर्कोटच्या किल्ल्यावर तोफाचा भडिमारा चालू ठेविला, व हा चटवून किल्ला कावीच करण्याचा प्रयत्न करून पाहिला पण त्यात अपयश येऊन वरीच हाणि शाल्यामुळे चदासाहेबाचे सैन्य निराश होऊन वेढा उठवून चालते झाले यानंतर लवकरच इंग्रजास व त्याच्या दोस्तगत अर्कोटच्या पुर्वत कविरीपाक येथे व इतर ठिकाणी आगव्ही विजय मिळाले तेव्हा इ. स. १७५२ मध्ये फ्रेंचांनी त्रिचनापलीचा नाद सोडून दिला. इवळे चदासाहेब हा तजवरच्या राजास शरण गेला अन्ता महमदअलीच्या विधवाणीवटून त्याचा तेंपे पव करण्यात आला येणप्रमाणे महमदअलीचा प्रतिस्पर्धी चदासाहेब हा स्वधोविनातून नष्ट झाला, तरी इंग्रज व फ्रेंच यांच्यामधील लढा धावला नाही वस्तुत चदासाहेब व महमदअली हे या लढयात नाममानच होते खरा लढा त्या दोघानघला नसून त्याच्या नाबावर चाललेल्या लढया ही इंग्रज व फ्रेंच यांच्या दरम्यान हिंदुस्थानात वनेव स्थापण्याकरिता चाललेली स्पर्धी होती बुशीन निजामाच्या दरबारी आपले नागले वस्तान घराबिले असून १७५२ मध्ये त्याने निजामाकडून आपल्या सेन्याच्या सर्वांसोटी उत्तर सरकारच्या वसूल तोडून घेतला. तथापि बुशीच्या या कृत्याचा उल्लेख मधून मधून पेशावा पुरवटा होण्यापलकडे काही उपयोग झाला नाही इ. स १७५२ मध्ये बुशीचे आपले सर्व वेत फसले अशी पूर्ण खात्री झाली त्याने एक वनावट वादशाही सनद पुढे करून आपली कर्नाटकजग नवाबच्या जागी नेमणूक झाली असल्याचे मद्रासकर इंग्रजांना भासविण्याचा प्रयत्न केला, पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही इंग्रज व फ्रेंच यांच्या दरम्यान यूरोपमध्ये या वेळी तलेखा असल्यामुळे हिंदुस्थानातिल या भाडणास त्याच्या मायराष्ट्राचा विलकुल पाठिंबा नव्हता शेवटी फ्रेंच सरकारने उज्वलीच स्वदेशी परत बोलावून हा लढा धावविला पण लवकरच इ. स १७५९ मध्ये (मे १७) अस्तवार्पिक बुद्ध सुत होऊन हिंदुस्थानातिल इंग्रज व फ्रेंच वसहत्वापासत

राजरोसपणे संगडा सुख झाला. इ. स. १७५७ मध्ये अर्काट पुन्हा फ्रेंचांनी घेतले. परंतु हिंदुस्थानातून इंग्रजांस हाकून लावण्यासाठी फ्रेंच सरकारने स्वाबा केलेला सेनापति लाली हा १७५८ च्या एप्रिलपर्यंत पांदाचरी येथे दाखल झाला नाही. तोंपर्यंत इंग्रजांनी वेगळामध्ये आपले वस्तान चांगलेच वसवून घेतले होते. त्यातच पुन्हा पांदाचरी येथील फ्रेंच अधिकाऱ्यांच्या मरतपची भर पडल्यामुळे लालीने काम अतिशय कठीण होऊन वसले. तथापि लालीने पहिल्या धडाक्यासरशी फोर्ट सेंट जेव्हिड व दुसरी कित्येक किरकोळ स्थळे हस्तागत करून घेतली व (स. १७५८) मद्रासवर हल्ला चढविला. पण पांदाचरीच्या अधिकाऱ्याकडून त्यास मदत न मिळाल्यामुळे त्याच्या सैन्याची उपासमार होई लागून ते येलगामी बनले. अशा सैन्याकडून इंग्रजांची ठगी कावीज करणे अशक्यप्राय होते. त्यांताहि पुढे ब्रिटिश आरमार घेऊन दाखल झाले. तेव्हा लालीला मद्रास घेण्याचा नाद जोडून देणे भाग पडले. अशा स्थितीत सर आयर कूट याने १७६० साली मोठे सैन्य जमवून त्यास वांदाचाय येथे लढाई देण्यास भाग पाडून त्याचा पूर्ण पराजय केला. यानंतर लाली पांदाचरी येथे गेला, व ते ठिकाण त्याने मे १७६० पासून ता. १६ जानेवारी १७६१ पर्यंत लढविले. पण अग्रेरीस अत्राच्या अभावां त्यास शत्रूच शरण जाण्याशिवाय नसतंवर राहिले नाही. वेळ्याच्या अखेरीस किल्ल्यांत इतके दुर्भिक्ष झाले होते की, बाजारांत कुत्रे २४ रुपयांस विकले जाऊ लागले ! लालीने फोर्टसेंट जेव्हिड घेतले तेव्हा रहिवाशांस निघून जाण्यास तीन दिवसांची मुदत देऊन ते स्थळ जमीनदोस्त करून टाकले होते. त्याचा सर्व वचपा इंग्रजांनी आतां पांदाचरीवर काढला. त्यांनी तेथील रहिवाशांस निघून जाण्यासाठी तीन महिऱ्यांची मुदत देऊन त्या शहराची चटपेदी आंतील बहुतेक इमारतीसुद्धा जमीन दोस्त करून टाकली.

यानंतर इंग्रजांनी फ्रेंचांपासून जिर्जा, थिआगुर, माही वगैरे स्थळे भाराभर कावीज करून १७६१ च्या आरंभास त्याच्याकडे कालिकत व खुरत येथील बखारीशिवाय काही राहू दिले नाही.

वेगळामधील फ्रेंचांनी दसाहूत चंद्रनगर ही झाडूच व वॉटसन यांनी १७५७ सालीच हस्तागत करून घेतली होती; व इ. स. १७५८-५९ मध्ये राजमहेंद्रीच्या हिंदू राजाच्या विनवणीवरून कर्नल फोर्डे याच्या सैन्याने राजमहेंद्रीपासून ४० मैलांवर कुंडूर येथे फ्रेंच सैन्याचा पराभव करून व मच्छलीपट्टण घेऊन निजामाकडून ज्याचा वसूल बुचीला मिळाला होता ते उत्तरसरकारामधील (गंतूरखेरी) घरेच जिल्हेहि आपल्या कबजांत घेतले होते.

अशा रितीने फ्रेंचांचा हिंदुस्थानांत सर्व बाजूंनी पाडाव झाला असतां १७६२ साली पारिसचा तह होऊन सननापिक युद्धाचा शेवट झाला. या तहाने जरी पांदाचरी फ्रेंचांना १६

परत करण्यांत आली तरी अतःपर त्यांची हिंदुस्थानांत काही किंमत उरली नाही.

कर्नाटकचा नवावांस एकदया इंग्रज फ्रेंचांच्या स्पर्धांच परिणाम भोगता लासला असे नाही. इंग्रजांनी या नवावांस आपल्या स्वतःच्या राजकारणात वाडूनहि अधिक गुरफटून घेतले. इ. व. १७६५ साली इंग्रज, निजाम व मराठे या तिघांनी मिळून हैदराच्या मुलखावर स्वारी करण्याचा आपसांत ठराव केला; पण निजाम व मराठे या दोघांनी पुढे अंग काढून घेतल्यामुळे इ. स. १७६० साली इंग्रजांस हैदराचा एकटें लढण्याची पाळी येऊन जिला " पहिले म्हेसूर युद्ध " म्हणून म्हणतात ते उपस्थित झाले. या युद्धांत आरंभीच हैदराचे अंधूरला वेडा पातला. पण इंग्रजांचे सैन्य येतांच तो वेडा उदबून कावेरीपाकला गेला. त्याच वर्षी इंग्रजांनी चंगम व त्रिनीमाली येथे हैदरावर दोन जय मिळविले. पण या युद्धाच्या वेळी इंग्रजांनी अवस्था एकदरीत शोचनीयच होती व शेवटी जेव्हा १७६९ साली हैदर ६००९ स्वार घेऊन मद्रासच्या वेरुवांनी अचानक येऊन टेपला तेव्हा तेथील इंग्रज अधिकारी गर्भगळित होऊन त्यांनी हैदराचा परस्पराने परस्पराने ठिकाणे व कैदी परत करावे व परस्पराने शत्रूविरुद्ध परस्पराने मदत करावी या अटीवर तह केला. या तहातील अटीप्रमाणे, हैदरावर थोरल्या माचवराव पेशव्यांनी स्वारी केली असता इंग्रज त्याच्या मदतीस जाण्यास कचरल्यामुळेच हैदराचा इंग्रजावर दांत राहून " दुसरे म्हेसूर युद्ध " उपस्थित झाले.

तासर्षी यदासाहेबाच्या मरणापूर्वी जरी इंग्रज व फ्रेंच यांमधील युद्ध महंमदअल्लीकरितां झाले असे म्हणता आले तरी १७५२ नंतर त्यास तसे काही कारण दिसत नाही. पहिले म्हेसूर युद्ध हे तर युद्ध इंग्रजांच्या राजकारणाच परिणाम होता. या युद्धावद्दल इंग्रज महंमदअल्लीपासून कसा काय सोवदला घेत घेले ते स्पष्ट कळत नाही. यावेळी कर्नाटकात दोनहाती कारभार चालू होता असे सांगण्यांत येते: पण तो दोन-झती कारभार वेगळ्याप्रमाणे नव्हता. महंमदअल्ली इंग्रजांनी राजा म्हणून मान्य केले असून त्याच्या राज्याचा वसूल त्याचेच अधिकारी गोळा करत होते. इंग्रज हे आपणांस त्याचे केवळ दोस्त किंवा त्याच्या वतीने व त्याच्या नांवावर काम करणारे फौजबंद नोकर म्हणवीत असत. यावेळी मद्रास कौन्सिलच्या असे ध्यानात आले की, निजाम, हैदर व मराठे या प्रबळ शैजांच्यापासून आपण कर्नाटकाचे रक्षण करण्यास पुढे आल्याशिवाय कर्नाटक शत्रूच्या स्वाऱ्यांपासून मुक्त होणार नाही. नवाबाच्या नोकरीतील बाजारपुण्यावर इंग्रजांचा विश्वास नसल्यामुळे त्यांनी आपले सैन्य वाढविले व त्याचा खर्च मात्र (वरील कारण दाखवून) महंमदअल्लीकडून भागविला जाण्याची ते अपेक्षा करू लागले. तेव्हा त्यासाठी नवावाने इंग्रजांस मद्रासच्या

नजीक काँही जहागीर दिली, पण तिचा वसूल अद्याप नवा-
चाचे अधिकारीच करीत होते. महंमदअली याच्याकडे नेहमी
इंग्रजांची बाकी राहूी तर उलटपक्षां मद्रास सरकारास पैसाची
नेहमी गरज असे. महंमदअली नेमस्तपणाने राहिल. अस्ता
व आपला कारभार त्याने स्वतः पाहिला अस्ता तर हें कर्ज
फ्रेडरॉ फारसे कठिण नव्हतें. पण त्या दाहोपैकी एकहि गोष्ट
त्यास करता आली नाहीं. रकमेकरिता त्याच्या मार्गे टुमणे
लावले की त्याने कोणाजवळून तरी पैसे उतने घेऊन
ती भरावी, एखाद्या जिल्ह्याचा वसूल स्वतःकडे लानून घेऊन
कर्ज देण्याच्या लोकांची महंमदअलीजवळ मुल्येच वाण नव्हती.
महंमदअलीच्या या सावकारांमध्यें पॉल वनफोर्ड नावाच्या
कंपनीच्याच एका नोकराचा प्रामुख्याने जखेच केला पाहिजे.
हा या सावकारीवर इतका गवर झाला होता की, त्याची
रहाण्याची ऐट खास गव्हर्नराद्वाराहि अधिक होती. त्याची
वायको लंडनच्या उद्यानांतून आपल्या ऐटव्याज गाड्यांतून
हिंडू पिफले लागली की सर्व लोक तिच्याकडे टकमक
पहात रहात.

या सावकराची मिजस मोठी लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे.
इ. स. १७७३ मध्ये इंग्लिशांनी नवाबाच्या तांगण्यावरून
तेजावर घेऊन तेथील राजाला पदच्युत केले. कोर्ट ऑफ
डायरेक्टर्सना या गोष्टीचा फार राग आला. कारण तेजाव-
रचा राजा हा तहाने आपला आश्रित झाला आहे असें ते
समजत होते. कोर्ट पिगांट नांवाचा कंपनीचा एक वृद्ध नांकर
हा मद्रासचा माफी गव्हर्नर होता. त्यास तेजावरच्या राजास
पुन्हा त्याच्या गादीवर बसविण्याचा हुकूम करून त्यांनी
रवाना केले. पण पॉल वनफोर्ड हा मी अर्काटच्या नवाबास
तेजावरच्या वसुलाच्या तारणावर मोठी रकम कर्जीक दिली
आहे अशी संवद सांगून हरकत घेऊं लागला. तेव्हा गव्हर्नर
आदिकरून रागाचे पक्षपाती व अर्काटच्या नवाबाचे पक्ष-
पाती यांच्या दरम्यान कौन्सिलमध्ये रणें माजली. अखेर
दोडे पिगांटला त्याच्या प्रतिस्पर्धीनी पकडून हुंरगात दाकले
व तेथें तो पुढें आठ महिन्यांनी मरण पावला (१७७७).
तेव्हा दोन्हीही पक्ष शांत झाले. कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सनी
आची चौकशी करण्याचा हुकूम केला; पण त्यापासून काही
निष्पन्न झाले नाहीं.

इं अ न म्है ख र रॉ चें पु न्हॉं यु ड्र. — इंग्रजांनी हैदराचा
विश्वासात करून म्हेसुरच्या दुसऱ्या युद्धाचे वीज कसे पेंरून
ठेविले होते हें मागे दाखविलेच आहे. या युद्धात इ. स.
१७८० मध्ये तोंड लागून हैदरांनी कर्नाटकावर स्वारी केली.
ज्या कारणामुळे युद्धाला प्रत्यक्ष सुरुवात झाली त्याचा कर्नाट-
कच्या नवाबाशी अर्धभयें काँही एक संवद नव्हता. यूरोप-
मध्ये इंग्रज व फ्रेंच यांच्या दरम्यान युद्ध सुरू झाल्याने ऐकून
इकडे हिंदुस्थानांत इंग्रजांनी फ्रेंचाची सोडीवरी हस्तगत करून
ते त्यांची पश्चिम किनाऱ्यावरील माही कार्याज करण्यास
निघाले. माहीवर स्वारी करण्यांत आपण हैदराशी भांडण

उकलून काडीत आहो हें इंग्रज जाणून होते. कारण मरा-
ठ्यांनी स्वारी केली तेव्हा इंग्रजांकडून मदत मिळण्याची
निराशा झाल्यावर हैदरांनी फ्रेंचांशी संधान वाधिले होते. व
त्यांच्याकडून त्यास मदत मिळण्याची अशा होती. फ्रेंचांच्या
शिपायानां गळवतातून उत्तरुच हैदराच्या मदतीत येण्यास
पश्चिम किनाऱ्यावर माही हे एकटेंच बंदर होते. असें हें
बंदर फ्रेंचांच्या ताब्यांतून जावें हें हैदरास न आवडल्यामुळे
त्याने इंग्रजांस निर्वाणेशेच खलिता पाठविला होता.

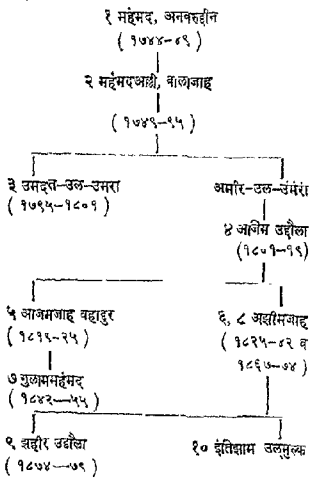
या युद्धात इंग्रजास प्रथमपासूनच अपयश येण्यास सुरु-
वात झाली. आरंभीच १७८० च्या सप्टेंबर महिन्यांत पोलि-
डूर येथे कर्नल वेल्चीच्या ६००० लोकांच्या तुफानीचा फसा
उडविण्यात आला. अशा रीतीने मद्रासकर इंग्रज पेशवात
आले; तेव्हा त्यानी महंमद अलीशी वॉलणें लावून त्याच्या
कडून युद्ध चालू असंपर्यंत त्याच्या राज्याच्या एकंदर वसु-
लाची व्यवस्था आपल्याकडे घेतली. इंग्रजांनी नवाबास
त्याच्या खाजगी सत्तेसाठी एकंदर वसुलाचा फक्त पंधराश
शाना असें ठरवें होते. वेल्चीच्या परामर्शानंतर एक वर्षानें
बरोबर त्याच दिवशी व त्याच ठिकाणी इंग्रजांनी हैदरावर
विजय संपादन केला व पुन्हा कोल्लिचर येथेंहि त्यावर
दुसरा जय मिळविला; पण एकंदरीत हैदराच्या चपळ
रिवाज्यापुढें त्यांना टिकाव बरणें कठिणच जाऊं लागले.
१७८२ साली टिपूने कर्नल प्रेथेवेटच्या २००० शिपायांच्या
सैन्याचा तेजावर जिल्ह्यात धुव्या उडवून इंग्रजावर दुसरा
घोटा विजय मिळविला. अशा अवघणीच्या स्थितिंत
इंग्रज असताना यूरोपमध्ये इंग्रज व फ्रेंच यांच्या दरम्यान
तह झाल्याची वार्ता त्यांना कळली. तेव्हां त्यांचा जीव खाली
पडला. फ्रेंचांनी युद्धातून अंग काढल्यामुळे १७८४ च्या
मार्च महिन्यात शेवटी टिपूने इंग्रजांशी परस्परानां परस्पर-
राचा कावाज केलेला मुलूख व कैदी परत करावे या अटी-
वर तह केला.

क रॉ ट क चें रा ज्य लाल सा. — बरीलप्रमाणें इंग्रजांनी
आतापर्यंत कर्नाटकच्या नवाबाची बहुतेक सत्ता तबतः आठो-
पली असून नवाब हे त्यांना अजागळस्तानाप्रमाणें भारभूत
वाट्टे लाभले होते. म्हणून नवाबाचें राज्य रीतसरपणें खालसा
करण्यास संधि फ्रेन्चा मिळेल याचीं ते वाट पहात बसले. इ. स.
१८०१ च्या जुलै महिन्यात कर्नाटकचा नवाब समदत-उल-
उमरा मरण पावला. तेव्हा त्यांना ही संधि मिळाली. त्याच
महिन्याच्या २७ व्या तारखेस गव्हर्नर जनरलने असें
माहीर केलें की, श्रीरंगपट्टण येथें जे कागदपत्र सांपडले त्यात
१७९५ साली दिवंगत झालेल्या महंमद अलीचा व त्याच्या
नेतर गादीवर बसलेला त्याचा पुत्र उमदत-उल-उमरा
याचा पुत्र पत्रव्यवहार आडकून आला असल्यामुळे ते
त्रिदिश सरकारचे सन्मू उरतात. अतएव त्यांचें राज्य खालसा
करण्यात येत आहे. तथापि बरीच वाटाघाट झाल्यावर

महंमद अलीना नातू अझम—उद्योग याच्याकडे नवाब ही नामधारी पदवी कायम ठेवण्यांत आली.

न वा व प द वी की फार क त.—वर सांगितल्याप्रमाणे कर्णाटकेचे राज्य खालसा कसनच इंग्रजांचे समाधान झाले नाही तर नवाब या नामधारी पदवीचे लोकांच्या मनावर नवाब्याच्या उत्तेजिपण्या होण्यापरिणामहि त्यांना दिवसानुदिवस जाचक होऊ लागला.

इ.स. १८५५ मध्ये कर्णाटकाचा नामधारी नवाब गुलाम घोसखान हा मरण पावला, तेव्हा इंग्रजांना त्या जागेच्या अधिकारासंबंधी व नेमणुकीसंबंधी कांविचार करण्यास चांगली संधि मिळाली. इंग्लंडमध्ये व हिंदुस्थानांत चौकरी करतां जवाबदार अधिकार्यांनी अशी खाणी झाली की, नवाब ही पदवी अफ्रीकाच्या राजसत्तेची उद्बोधक असली तरी १८०१ सालापासून अफाट्या नवाब ती केवळ वैयक्तिक वहुमानाना हद्द म्हाणूनच धारण करित आले आहेत; म्हणून प्रस्तुत नवाब्याच्या मरणानंतर सरकार तो हुद्दा तसाच पुढे चालविण्यास विजळुळ बांधलेले नाही. तेव्हां मद्राससरकार व लॉर्ड डलहौसी यांनी एकमताने नवाबाना हुद्दा रद्द करण्याचे ठरविले। हल्ली नवाब्यांच्या वंशजास अफाट्या राजा हा हुद्दा असून मद्रास इलाख्यातील तो पहिल्या प्रतीचा सरदार गयला जातो. याची वंसावळ पुढे दिली आहे:—



[सं द भें ये वः—उफ; स्मिय; आयेगार; विल्की; इ. त्या. मसुमाति; रा. सं. द.]

कर्तारपूर—पंजावातील जिल्हा व जालंदर तहसिलीमधील गांव. हे नाथे वेस्टने रेल्वेवर असून जालंदरपासून ९ मैलांवर आहे. लो. सं. (१९११) ८६३१. पांचवा चौथे गुरु अर्जुन याने हे शहर वसविले असून त्याचे वंशज व त्याचा आदिग्रंथ येथे असल्यामुळे हे फार पवित्र मानले जाते. अहमदशाहाने १७५६त हे शहर जाळून टाकले होते. येथे धान्याचा मोठा व्यापार चालतो. येथील म्युनिसिपालीटीचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे ७५ हजार रु. असते. गांवांत म्युनिसिपालिटीची इंग्रजी शाळा व सरकारी दवाखाना आहे.

कर्दम—एक प्रजापति. हा ब्रह्ममानसपुत्र स्वार्थभु मन्वंतरांत होऊन गेला. स्वार्थभु मनुने याच आपली देव-हूति नामक कन्या दिली होती. कडा, अनसूया, श्रद्धा, हनिमुंवा, गति, क्रिया, ह्याति, अरुंधती आणि शांती अशा कर्दमदेवदूतीच्या नऊ कन्या अनुकर्मे अग्नि, संथिरस, पुलस्थ, पुल्ल्या, कडु, मृगु, वसिष्ठ आणि अवयंग यांना दिल्या होत्या. याचा पुत्र कपिल महासुनी या नांवाने प्रसिद्धीस आला. (भाग. २ स्कं. ३ अ. २१-२४).

कर्नाळगंज—संयुक्त प्रांतामधील गोंडा जिल्ह्यातील तारवंगम तहसिलीतील हे गांव असून वंगळ नोंदवेस्टने रेल्वेवर आहे. १९११ साली येथील लोकसंख्या ५११९ होती. १७८० मध्ये अयोध्येच्या नवाबाने गौरीनगरीच्या उत्तरेकडील राबांवर वचक वसविण्याकरिता एका इंग्रज अधिकाऱ्याच्या हाताखाली सिकोरा येथे कार्ही फौज ठेविली. १८०२ मध्ये येथे आणखी फौज पाठविण्यांत येऊन त्याचे नांव कर्नाळगंज ठेवण्यांत आले. पुढे इंग्रजांनी हे घेतल्यावर हे सैन्याचे सुस्थ ठिकाण केले. पुढे वंडांनंतर येथील डावणी मोडली गेली. या शहराची राज्यव्यवस्था १८५६ सालच्या २० व्या नियमान्वये चालते. येथील तांदूळ, मका वगैरे निरस वाहेरगावी जातात. येथे एक दवाखाना, शाळा वगैरे संस्था आहेत.

कर्नाळ, जिल्हा.—पंजाब प्रांतातील एक जिल्हा. क्षेत्रफळ ३१५३ चौ. मैल. मर्यादा:—उत्तरेस पतियाळा संस्थान व अंबाला जिल्हा; पूर्वेस यमुनानदी व पलीकडे संयुक्त प्रांतातील साहारणपूर, मुझफरपूर व मिरत जिल्हे, दिल्ली व रोहटक जिल्हा आणि पश्चिमेस पतियाळा व शिंद संस्थान. एका डोंगराच्या योगाने या जिल्ह्याचे दोन भाग होतात. यमुनानदी पूर्वे सरहद्दीवरून ८१ मैल वहात जाते. तिच्या पात्राची रुंदी निरनिराळ्या ठिकाणी अर्ध्यापासून एक मैल पर्यंत आहे. जिल्ह्याच्या उत्तर भागांत पुष्कळ नद्या आहेत. पैकीं धग्गर व तिल मिळणाऱ्या उमला आणि सरस्वती; चौतंग व माकंडा; आणि नै, कुन्हो व राक्षी या मुख्य नद्या होत. १८२७ पर्यंत कर्नाळपासून २० मैलांच्या आंत कर्ही कर्ण तिहू आढळत असत असे म्हणतात. बाघहि पुष्कळ होते. परंतु अलीकडे तिचेसुद्धा क्वचितच दृष्टीस पडतात. कोरहे नाव पुष्कळ आहेत. सरस्वतीच्या कांड्या नैली प्रदेशात

व कारळे ब्राह्मेच्या भागात तापाचें शोध फार उत्तरे. या जिल्ह्यात वार्षिक पाऊस सरासरी ३० इंच पडतो. व पश्चिमेकडे व दक्षिणेकडे पावसाचें मान कमी कमी होत जात

इतिहास.—ज्या ठिकाणी कीरव पाडवाचें भारतीय युद्ध झालें तें या जिल्ह्याच्या वायव्य भागात असून, या जिल्ह्याचा प्राचीन इतिहास 'कुलक्षेत्र' लेखावरून समजेल व्हेतो शकाच्या आरंभी हा जिल्हा इंडोसिंधियन लोकांच्या समाजात असाच अत सरस्वती नदीच्या काठी पोळर येथें सापडलेल्या नाण्यावरून समजतें. इ. स. ६३९ त चिनी प्रवासी ह्युएन-त्संग येथें आला त्यावेळीं ठाणेश्वर ही एका राज्याची राजधानी असून तें राज्य भरभराटीत आहें असें त्यास आढळले, इ. स. १०१४ त गझनीच्या महंमदाने ठाणेश्वर लुटलें तथापि ११९२ त पृथ्वीराजाचा पराभव होईपर्यंत हा प्रदेश हिंदू राजांच्या अंमलाखालीं होता दिक्षीवर कालून जाताना तैमूर या प्रदेशातून गेला होता. पुढें येथे काहीं सामन्त व त्यांच्या मागून खोदी राजानीं राज्य केलें तैमूर व अकबर यांच्या दरम्यानच्या १५० वर्षांच्या अवधेत या प्रदेशात एकसारखें रज मानलें असून पानिपत येथे दोन महत्त्वाच्या लढाया झाल्या, हा जिल्हा मोगलांच्या ताब्यात गेल्यानंतर २०० वर्षे येथील शासतेचा विशेष भंग झाला नाही या काळात यमुनेचा काळया तयार करण्यात आला. १७३८ त कर्नाळजवळ नादिरशाहानें महंमदशाहाचा पराभव केला. इ. स. १७६१ मध्ये मराठे व अहमदशाहा अवराजे यांच्यामधील पानिपती तिसरी मोठी लढाई झाली. यापुढें १८०३ पर्यंत (म्हणजे इंग्रजांनीं तो आपल्या राज्यास जोडीपर्यंत) हा जिल्हात निश्चितपणे कोणाचीच सत्ता नव्हती. हा जिल्हाताळ मुख्य प्राचीन अवशेष कर्नाळ, पानिपत, ठाणेश्वर व पेशोव येथें आहेत.

लोकवस्ती—जिल्हात ७ मोठी गावें व १३८३ खेडीं असून एकदर लो. सं १९०१ त ८८३२२५, १९११ त ८०१०१३ व १९२१ मध्ये ८२८७२६ होती. लोकवस्तीपैकी सुमार ७० हिंदू व शें. २७ मुसलमान आहेत. शें ५८ शैतकीं व शें. १९ औद्योगिक धंदे करून घेत भरतात. श. ९६ लोक हिंदी भाषा बोलतात. पतिव्याळसंनैवतालच्या गावात पंजाबी भाषा चालते

शेतकीः—गहू व हरभरा हीं जिल्हातील मुख्य पिकें असून त्यापैकी तारूळ, ज्वारी, मका, कापूस, लेस वगैरेहि पिक होतात.

व्यापार व दक्षजवळ वगैरे.—कैथळ तहसिलीतील कुंभार प्राचीन काळपासून नवसागर तयार करीत. या जिल्हात सोरा शुद्ध करण्याचे ४ कारखाने आहेत

कर्नाळ येथील जोडे पूर्वी प्रसिद्ध असत. पानिपत येथें पोकळ गोळे, पितळेचीं व इतर घातूंचीं माडीं आज

चादींच मणीं होतात. शहावाद येथे चादीचे काम, वाद्ये व लाखेंचे रोमण दिलेले लाकडी काम होतें.

गहू, हरभरा, चांगले तारूळ, पितळेचीं माडीं, काच सामान, नवसागर व सोरा हे जिनस जिल्हातून बाहेर पाठविले जातात, व माठ, तेल, लोखंड व कापड हे जिनस बाहेरून येतात.

या जिल्हातून दिल्ली—अवाला—काल्का ही रेल्वे जाते व सदर्नपंजाब रेल्वेची एक शाखा कैठलपर्यंत आलेली आहे यमुनेतून व पश्चिम यमुना कालव्याच्या दिशी व हासि या शाखातून नावा चालतात.

राज्यकारभार—कर्नाळ, कैथळ, पानिपत व ठाणेश्वर अत्र या जिल्हात ४ तहसिली असून कैथळ तहसिलीत गुल ही पोटातहशील आहे. डेप्युटी कमिश्नर हा जिल्हाचा मुख्य अधिकारी असून तो कर्नाळ येथे रहातो. कर्नाळ, पानिपत, कैथळ, शहावाद, ठाणेश्वर व लाडू येथील म्युनिसिपालिटीयाखेरीज इतर ठिकाणचा स्थानिक कारभार जिल्हा-बोर्डकडे आहे. शिक्षणाच्या बाबतीत पंजाब प्रांतात, कर्नाळ जिल्हा सर्वांत मागलेला असून १९०१ मध्ये साक्षर लोकांचें प्रमाण केवळ शें. २.४ होतें

ता लु का—पंजाबात कर्नाळ जिल्हातील मथ्यतहशील. ही यमुनेच्या पश्चिम तीरावर आहे. क्षेत्र. फ. ८३८ चौ मै. लो सं (१९११) २२५७१७. या तहसिलीत कर्नाळ शहर (जिल्हाचे व तहसिलीचें मुख्य ठिकाण) व दुसरी २८३ खेडीं आहेत

हा शहर—पंजाबातील कर्नाळ जिल्हाचें व तहसिलीचें मुख्य ठिकाण. हें शहर यमुनेच्या दक्षिणेच्या प्रवाहापासून ७ मैलावर पुन्हा प्रवाहाकाठी दिक्षी—अवाला—काल्का रेल्वेवर आहे हा आगगाडीचें मुंबईपासून १०५६ मैल, व कलकत्त्यापासून १०३० मैलावर आहे. हें शहर अर्जुनाचा प्रतिस्पर्धी कर्ण यानें वसाविलें असून त्याच्याच नावावरून याच कर्नाळ हें नाव पडले असावे असे म्हणतात. प्राचीन इतिहासात या गावाचा उल्लेख आढळत नाही. यावरून तें पूर्वी फार महत्त्वाचे नसावे असे दिसते. इब्राहिम हुसेन मिर्झा यानें अकबराविरुद्ध बंड करून हें शहर लुटले (१५७३). इ. स. १७०९ त वेड बैराग्यांनीं याच्या आसपासचा सुख उद्धस्त केला; व १७३१ त, नादिरशाहानें येथें महंमदशाहाचा पराभव केला. सरहिंदच्या न्हासानंतर (१७६३) हिंदूचा राजा गजपतसिंग यानें हें शहर बळकाविले. १७८७ त गजपतसिंगचा मुलगा भागसिंग याजकडून तें मराठ्यांनीं घेतलें व अखेर १८०५ त इंग्रजांच्या ताब्यात गेले. गावची हवा रोगट आहे. येथे थियासुद्विनानें सुजाई कलंदर नावच्या साधूच्या स्मारकाचीं बांधिलें सुंदर संगमरवरी दगडाचे धडयें आहे. म्युनिसिपालिटीचे वार्षिक उत्पन्न सरासरी २२५०० असतें. येथें जाडेभरडे कापड व चांगले जोडे तयार होतात. गावात दोन हायस्कुले व इतर प्राथमिक शाळा व

एक सरकारी आणि एक सिव्ही शिक्षन-यांचे (ब्रिग्याफरिती) अशी दोन दग्यालयें आहेत.

कर्नाळा किल्ला—मुंबई इलाख्यांत कुळाया जिल्ह्यामध्ये पनवेल तालुक्यांतील एक डोंगर व किल्ला. हा पनवेलच्या दक्षिणेस ८ मैलांवर आहे. समुद्रसपाटीपासून उंची १५६० फूट. डोंगरावर एक वरचा व एक खालचा असे दोन किल्ले असून वरच्या किल्ल्यांत सुमारे १३५ फूट उंचीचा पांडूचा बुरूज नांवाचा स्तंभ आहे. डोंगराच्या नैऋत्यभागाकडून मुंबई वंदर दिसते.

देवीगिरीचे यादव (१२४८-१३१८) व दौलताबादचे सुलतमानी धरणे (१३१८-३४७) यांच्या कारकीर्दीत उत्तर कोंकणांतिल मुख्य ठाणें म्हणून कर्नाळ्याला महत्त्व होतें. पुढें हा किल्ला निरनिराळ्या वेळीं सुलतमान, पोर्तुगीज मराठे वगैरे लोकांनीं घेतला होता. १६७७ त शिवाजींन मोगलांनीं घालवून लालून हा किल्ला सर केला. परंतु त्याच्या घट्टयुक्तेतर तो औरंगजेबाच्या सैन्यांन काबीज केला. १७६० त तो पुन्हां मराठ्यांकडे आला व १८१८ त पेशव्यांच्या सर्व प्रदेशावरवीर ईंग्रजी सुलुखात मोडण्यांत आला. हल्ली तो अगदीं मोडकळीस आला आहे. किल्ल्यांत एक मराठी व एक फारसी असे दोन शिखरे आहेत. मराठी केल्यांत माळुजी गंगोराराव अणदाम हें नांव आढळतें व फारशांत 'सत्यद सुवर्दिन महंमदखान हिजरी ११४६' (इ. स. १७३५) अशें नांव आहे.

कर्नाळी—बडोदे संस्थानांत बडोदे प्रांतांतिल खेडें हें नर्मदा व ओरसंग नद्यांच्या संगमावर नर्मदेच्या उजव्या तीराला आहे. लो. सं. (१९०१) ११२६. येथें दूरवयीं पुष्कळ यात्रेकरु येत असतात.

कर्नूल, जि. ल्हा.—मद्रास इलाख्यांतिल एक जिल्हा. याचें क्षेत्रफळ ७५८० चौ. मैल आहे. याच्या उत्तरेस तुंगभद्रा व कृष्णा या नद्या, ईशान्येस गंतूर जिल्हा, पूर्वेस नेखेर जिल्हा, दक्षिणेस कडाप्पा व अंतंतपूर जिल्हे, पश्चिमेस बलारी जिल्हा. तुंगभद्रा व कृष्णा या मुख्य नद्या जिल्ह्यांत असून यांनीं मिल्हणाच्या लहान नद्या पुष्कळ आहेत. यांतिल मुख्य तुंदलकम्मा ही असून तुंदला त्रेभधरम् येथे तिचा उगम होऊन ती कंभम् जवळून वहात जाते. या ठिकाणीं तिला धरण बांधून एक तलाव १५ चौ. मैलाचा केलेला आहे. पश्चिमेकडे हिंदीरी नांवाची नदी पट्टीकोट तालुक्यांत उगम पावून कर्नूल शहराजवळ तुंगभद्रेला मिळते.

गळमलाय जंगल २००० चौ. मैल क्षेत्रफळाचें आहे. एकरंद इलाख्यांत या जंगलासखें रम्य जंगल दुसरीकडे क्वचित आढळेल. यांत झाडें अनेक प्रकारचीं आहेत. कित्येक झाडांपासून तेल निघतात. कित्येकांच्या तळाशी मोठे कंद लागतात. साग, शिबदा वगैरे इमारतीचें लकूड मुबलक सापडतें. त्याचप्रमाणे वन्यपक्षी, वाघ, चित्ते, लांडगे वगैरे शिकारीय योग्य अशीं राजकीं आपदे इतरूतः श्रमण करीत

असतात. तुंगभद्रा व कृष्णा नदींत वरेच जलवर प्राणां व मासे आहेत.

कर्नूलची हवा निरोगी म्हणतां घेत नाहीं. एप्रिल, मे महिन्यांत पारा ११२ अंशापवीत असतो. नवंबर महिन्यांत उज्यासान ६७ अंशापर्यंत उतरतें. पावसाची सुरवात जून महिन्यांत होऊन सप्टेंबर महिन्यांत अखेर होते. हिवाता-पानीं सांघ बहुधा सर्वत्र असून नाल व पानथरीची वाट यांच्यामुळे पुष्कळ लोक आजारी असतात. पाऊस थोडा व अनियमितपणें पडतो. यामुळे दुष्काळ वारंवार पडतो. एफें-दर दरसाल पावसाचें मांज २६ इंच असतें. नद्यांनं पूर, तुम्हान व वादळें हीं अर्थांत कमी प्रमाणांवर असतात. १८५१ सालीं तुंगभद्रेला मोठा पूर येऊन फार लुकसानी झाली होती. त्यावेळीं कर्नूल शहराचा थोडा भाग वाहून गेला होता.

इतिहास.—विजयानगरच्या राजांन कर्नूल आपल्या अम-लात आणण्यापूर्वींचा याचा इतिहास फारसा उपलब्ध नाहीं अतें म्हटलें तरी चालेल. परंतु कर्नूलवर चालुक्यांचें, चोळांचें व वारंगळच्या गणपतींचा आधिपत्य असायें. १६ व्या शत-कांन विजयनगरच्या कृष्णदेवरायानें कर्नूल आपल्या राज्यांत जोडिलें. १५६५ सालीं तालिकोटच्या लडाईंनंतर विजयानगर-च्या न्हास झाल्यावर कर्नूल गोयकळेंच्या कुतुबशाही सुलतानाकडे गेलें. १६८७ मध्ये अजंठाशेव दक्षिणेंत मरा-ठ्यांच्या समाचाराफरिती आला होता. त्याचा पठाण सर-दार ग्याखुद्दीन गांन कर्नूल हस्तगत केलें. पुढें दाऊदखानला कर्नूल जहागीर मिळाली. १७४१ मध्ये मराठ्यांनीं कर्नूलवर फार तुंडगिरी चालविली. १७५५ सालीं हैदरअलीनं कर्नूल-वर निग्राण लाविलें व १७९६ च्या सुमारास टिपूच्या सरगा-नेतर कर्नूल जिल्हा निग्राणसरकाराकडे गेला व १८०० मध्ये निग्रामानें तो ईंग्रजांनीं दिला. परंतु त्यांनीं कर्नूलच्या नवाबापासून १ लक्ष रुपये खंडणी घेऊन तो जिल्हा नवाबा-कडे ठेविला. पुढें १८१६ मध्ये पेंढार्यांनीं तो लुटला. १८३८ मध्ये शेवटचा नवाब गुलाम रसूलखान नांवाचा होता. त्याज-वर काहीं तोहमतू येऊन त्याला निचनपट्टीस तुरुंगांत ठेविलें. त्याच्या नोकरांन त्याला तुरुंगांत ठार मारिलें. तेव्हां नवाबाला काहीं पैनखान ठरवून देऊन सर्व प्रांत ईंग्रज राज्याला सोडला गेला. १८४६ त पदच्युत पालेगाराच्या वंशांतिल एका पुत्रांन धोंडीसो चव्चळ केली परंतु त्याला लवकरच पकडून सार्वजनीक रीत्या फांशी देण्यांत आलें.

लोकवस्ती.—कर्नूल जिल्ह्यांत तीन शहरे व ७५१ जोडी आहेत. त्यांचे ८ तालुके आहेत. त्यांचीं नांवां माकापूर, कंभम्, नंदीकोट, रामलकोट, पट्टीकोट, नंदायाल, तिरव्हेल, व कोदलकुट्टल हीं होत. जिल्ह्याची लोकसंख्या १९२१ सालीं ६१४८९० होती.

शेतकी.—सर्वत्र जिल्ह्याचो जमीन लाल अथवा काळसर आहे व गरीबीची वनदूर सामान्यच आहे. नदीच्या कांठीं

विहिरी खणून वागाईत करतात सवध जिल्ह्यात रगतवारी पद्धत आहे जमीनदारी कर्नूल जिल्ह्यात फारशी नाही कर्नूल कडाप्पा कालचा गरी बेट जिल्ह्यातून सररहा आहे तरी पिकांमध्ये अद्यापि सुधारणा दिसून येत नाही लोकांची प्रवृत्ति जुन्या पद्धताला नेहमी धरून असते याकरिता इंग्रजी यंत्रे व अवजारे शेतकऱ्यांना उपयोगात आणावी म्हणून ठिक ठिकाणी ठेवली आहेत तथापि त्याचा उपयोग शेतकरी लोक अद्यापि फारसा करून घेत नाहीत व सरकारकडून कर्जहि घेत नाहीत एकदर क्षेत्रफळात शेकडा ३४ जंगल असून, कोरा व चोळम ही मुख्य धान्ये होत

घोडगाकरिता हरवरा पुष्कळ पेरतात तादूळ फारसा परात नाहीत गळिताची धान्ये ११७ चौ म च्या क्षेत्रात असून १२८ चौ मे त तादूळ पेरतात कापसाकडे ४३० चौ मैलाचे क्षेत्र अर्से घनाइत फारसे नाही या जिल्ह्यात गुरे चांगली नसतात

जंगल — या जिल्ह्यातील जंगल मात्र विस्ताराच्या मानान महत्त्वाचे आहे १९०३-४ साली १,४४९ चौ मे क्षेत्रफळाचे जंगल असून फक्त नग्नप्रायममध्ये २००० क्षेत्रफळ होत मद्रास चर्चनमराठा रेल्वेला सरपणाचा पुरवठा याच जंगलातून विद्येपत होतो सांग वंगरे इमारतीचे जाऊड पुष्कळ निघते व ते वाहेर भावी पाठीघितात चदनहि उत्पन्न होते पण कोदम-तूर व मद्रासच्या इतरकें ते सुवासिक नसते वाडू विपुल होतात खनिज पदार्थांत लोखंड मुख्य आहे गनी जंगलात साग-डणार लोखंड उत्तम प्रकारचे समजले जाते व्हापरसू येथे लोखंड वितळण्याच्या मंडशांचे मुख्य ठिकाण आहे येथील लोखंडाची नागर आधिकारून शेतक्रींची हत्यार सुखयत्न करून करतात गनी जंगलात पूर्वी तांबे निघत असे ग्रास लपट्टी येथे शिसे सापडत रामाण्कोट व वामपट्टीला पूर्वी हिरे सापडत होते सध्या कर्नूल जिल्ह्यात मोठा मह-त्वाचा उद्योग म्हुटला तर कापूस हा होय हातमागावर कापसाचे जाळेमरडे कापड निघते व गिरणीत वारीक कापड काढतात कर्नूल व कवमू येथे सतरज्या उत्तम प्रकारच्या तयार होतात नॅदियाल व कर्नूल येथे कापूस दावण्याचे प्रेस असून रबर उत्पन्न करण्याची झाडे अस्कीचे युरोपियनाच्या देखरेखीखाली कर्नूलास कावण्यात आले आहेत नामड्याला रंग देण्याचे फारखाने अलीकडे निघालेले आहेत

व्यापारदृष्ट्या कर्नूल फारसे महत्त्वाचे नाही वाहेर जाणाऱ्या मुख्य जिनसात, कापूस तवाडू, तूप, गोंद, मध, कर्लेभाडे, गळिताची धान्ये, नीळ, कांदे, साग, सायणा, सुती कापड आणि सतरज्या याचा समावेश होतो वाहेरून येणारे पदार्थ विलायती कापड, नीळ, सुपारी नारळ, साखर, ताच्यापितळेची भाजी, गुरे, मसाले हे होत

मद्रासचर्चनमराठा रेल्वे पॅट्रिकॉड तालुक्याच्या पश्चि-मेस, कर्नूल जिल्ह्यात येत असून पश्चिमपासून पूर्वेस क्रम

मूला जाऊन नंतर उत्तरेत वळली आहे १८८७ साली वराल रेल्वे सुरु होऊन नदपाल स्टेशन व्यापाराला नोकळें झाले कर्नूल जिल्ह्यात पक्क्या सडकाची लांबी ५४७ मैल असून कच्च्या सडका १७१ मैल आहेत

राज्यव्यवस्था — कर्नूल जिल्ह्याचे चार पोटाविभाग केलेले असून प्रत्येक पोटाविभागावर अ कलेक्टर अधिकारी असतो वाशिवाय मामुली जिल्हाकरिता जितके कामदार असतात तितके आहेत जंगल क्रान्तरच्छेदने ऑफिस येथे असून कर्नूल कडाप्पा कालव्याचा मुख्य देखरेख करणारा अनल्द्वार कर्तुलास राहता

मद्रास इलाख्यातील १२ जिल्ह्यांमध्ये कर्नूलाचा शिख गाऱ्या वाक्तांत १९ वा नंबर लागतो कर्नूल व नदपाल यथ इंग्रजी शाळा असून सरकारला शिक्षणप्रतिथय खर्च इ स १९०३-४ साली ९२,५०० आला होता

पो ट वि भा ग — मद्रास कर्नूल जिल्ह्यातील एक पोटा विभाग क्षेत्र ५४० चौ मै लो स (१९११) १११२०७

गा व — मद्रास इलाखा कर्नूल जिल्हा व पोटाविभागाचे मुख्य शहर हे तुंगभद्रा व हिंदीरी या दोन नद्यांच्या संगमा-वर कर्नूलरोड स्टेशनापासून ३३ मैल लांब असून येथून मद्रास ३५ मैल दूर आहे १९०१ साली लो स १७९०८ होती टिपूवरील स्वारीत हुरिपत फडक्याचा मुकाम येथे होना (रा १ ३० २८७) येथील फिझ विज्ञानगारच्या छणदेव राजाचा मुलगा अच्युतराय गान वाचलेला होता त्याचा वराच भाग पडला असून शेप असलेल्या भागात पोलिस पोत्याचा काही दास गोंड असतो हिंदीरी नदीच्या तीरावर अवघड वाहाच नावाच्या घुमेदारचे यडगे आहे कर्नूल हे जिल्हाचे मुख्य ठिकाण असून येथे जिल्हाकामगा राच्या सर्व कचेऱ्या आहेत पाण्याचा पुरवठा झाल्यानंतर कर्नू लची हवा काहीशी सुधारली आहे १८६९ साली कर्नूल येथे म्यु कमिटी स्थापन झाला तिचे १९०३-०४ साली उत्पन्न व खर्च ही अनुक्रमे १७,००० व ७५,५००० होते १८७७ साली २॥ लक्ष १ खर्च करून शहराला पाण्याचा पुरवठा केला येथे कापूस दावण्याचे प्रेस असून सतरज्या व हातमागावर सुती कापड तयार होते एका मुसुलमानाने चामट्याचा कारखाना सुरु केला आहे सरकी काढण्याचे कारखाने चार पान आहेत प्राथमिक शाळाखेरील दान हायस्कुले व ट्रेनिंग शाळा आहेत

कर्नूल-कडाप्पा कालचा — मद्रास इलाख्यातील हा मोठा कालचा असून कर्नूल शहरापासून वर १७ मेलावर तुंगभद्रा नदीवर आहे हा कालचा कर्नूल व कडाप्पा जिल्ह्या-तून १९० मैल वहात जाऊन कडाप्पा शहरापर्यंत गेलेला आहे ' मद्रास इरिगेशन कॅनल कंपनी ' मद्रास येथे स्थापन थालेली होती निज या कालव्याचे काम पूर्ण केले कालव्याचे काम बहूचें तसें न होता खर्च मात्र पुष्कळ झाला भाडवले सर्व संपून गेले, तरी कालव्याचे काम

पूर्ण झाले नाही. पुन्हा 'सरकारची मदत घ्यावी लागली. कर्मनामें ती घेऊन काळव्याचें काम चालविलें. रकम सर्व सचें होऊन गेली तरी काळ्या अर्पण राहिल. अखेरति काळ्या कसा तरी आटोपून उत्पन्नाची वाव सुरू केली. परंतु मुळांत सर्व दोष असल्यामुळे उत्पन्नांतहि काळव्याची याजू लंगडी पडली. ही चूक दुर्घट करून पोटकाळ्या करण्यावद्दल प्रयत्न सुरू आहेत. दुष्काळांत पाऊल कमी पडला म्हणजे या काळव्याचा उपयोग वराच होतो.

कवे—कवे हें एक अथातुरुप द्रव्य आहे (परमाणु मारांक १२). तें स्वामाविकरीत्या, हित, प्राकाराद, प्राणी व वनस्पतः यांचे पेशीवाला, दडणी कोळसा आणि पेट्रोलियम यांचा घटक या रूपानें आढळतें. खडू, संगमरवरी दगड, डेलोमाइट, सटर्बॅरित, (कॅल्साइट), चुनखडी, विदुराइट, अशादकारित वस्पाधिक आयर्न वगैरे खनिज पदार्थांतहि कवे हा घटक असतो. इयेंतहि कवेद्विप्रागिदाच्या रूपानें (कार्बन डायॉक्साइड) याचें अस्तित्त्व असतें. कवे हा वनस्प पदार्थ असून तो भिन्न भिन्न भौतिक गुणधर्म असलेल्या निरनिराळ्या स्वरूपांत आढळतो. अस्पष्टिक स्वरूपांत कवे हा कवेसंयुक्त पदार्थांचा विषसक आर्भपव केला असतां मिळतो. त्याचे मुख्य प्रकार म्हणजे दिव्याची काजळी, दिव्याचा धूर, लांकडाचा कोळसा, झाडांचा कोळसा व कोक हे होत. अपुऱ्या इयेंत डांदर, राख, टरपेंडाईन व दुसरे कवेयुक्त पदार्थ गाळले असतां काजळी तयार होते; ज्वलनांतर उत्पन्न झालेले पदार्थ एका खोलीत टांगून ठेवलेल्या कापलावर जाऊन वसतात. काजळी आणखी शुद्ध करण्याकरितां थंड मांज्यात त पविली जाते. छापण्याची झाई व काळा रंग तयार करण्याकरितां आणि विटें करण्याकरितां काजळीचा उपयोग होतो. दिवे लावण्याचा धूर (रयात) उत्पन्न करण्याच्या कारखान्यांत दगडी कोळशाच्या विषसक अभिपभापासून दिव्याचा धूर मिळतो. तो चांगला उण्यात व विशुद्धाहक असून विजेच्या तीव्र प्रकाशाच्या दिव्याला लागण्याच्या कर्बुराळाका व वन्सनच्या विशुद्धचटोरील ऋणद्रव्य तयार करण्याकरितां त्याचा उपयोग केला जातो.

कोळसा हा कवेचा एक सविद्र प्रकार असून त्याचे एकदक प्रकार आहेत. सखरेच्या कवेनीकरणापासून साखरेचा कोळसा मिळतो. त्यातील खनिज द्रव्ये काढून तो शुद्ध करण्याकरितां प्रथम अम्लारोवर उफळतात व नंतर त्यांतले उच्च काढण्याकरितां इत्युत्पन्न प्रकाशांत तापवितात. जोखेजी तीर्थांच्या भाष्यांत—कवेपातनयंत्रांत—(रिटोर्ट)हाडांस उण्यात दिली असतां हाडांचा कोळसा बनतो. तो फार अशुद्ध असून त्यांत सट्टुरिताचें प्रमाण सरासरी शेंकडा ८० असतें. लांकडी कोळसापेक्षा हा कोळशाच्या अंगां विवर्ण करण्याची शक्ति व शोषनशक्ति जास्त असते. लांकडी कोळसा हा कठिण व टिचूळ असा काळा पदार्थ आहे. तो तयार करण्याकरितां लांकडाचा ढांग करून त्यावर माती किंवा सपत

घालून तो ढांग हळू हळू गळू देतात. गळतांना हवा पुरेशी देत नाहीत व जळण्याची क्रिया वरून खाली आणि वाहिरून आंत असा चालते. हा इयेंत असा एक दोष आहे कीं दारिण कायार्के (पायरोलिनिअस), अम्ल वा सारखे वाड उत्पन्नाचे पदार्थ सुकट जातात; याकरितां कधी कधी लांबूड ऊर्ध्वपातन यंत्रांत घालून उण्या करितात व त्यासून निवणारे वायुमथ पदार्थ थंड होऊन विगल्यानंतर उपयोगांत आणतात.

लांकडाचा प्रकार व तयार करण्याची कृती यांवर कोळशाचे गुणधर्म अवलंबून असतात. १०० श उष्णमान ठेवून तयार केलेला असल्यास तो मऊ व टिचूळ असून लवकर पेट घेतो व जास्त उष्णमान ठेवून कोळसा तयार केलेला असल्यास तो घट असून लवकर पेट घेत नाही. कोळसा हवें गळतांना त्याला सहसा ज्वाला मसतें. त्याच्या अंगां वायु शोषण करण्याची विलक्षण शक्ति आहे. त्याच्या घनफळाच्या १७१.७ पट अन्न (अमोनिया), ८६.३ पट नत्रसप्राणेशेद ६७.७ पट कवेएकप्राणेशेद, २१.२ पट कवे द्विप्राणेशेद १७.१ पट प्राण, १५.२ पट नत्र व ४.४ पट उच्च याप्रमाणें निरनिराळे वायु शोषण घेले जातात. उच्च, लव प्राण, नत्रव पदार्थ, सिक्किंतः (सिलिकॉन) वगैरेशां कवेचा संयोग होऊन निरनिराळे संयुक्त पदार्थ बनतात. कवेची विशिष्ट उण्यात उष्णमानाप्रमाणें यदत्ते.

संयुक्त पदार्थ.—कवेची तीन प्राणेशेद, प्रसिद्ध आहेत. तीं कवेअधिप्राणेशेद (कार्बन सव ऑक्साइड) कवेएकप्राणेशेद (कार्बन मन्ऑक्साइड) व कवे द्विप्राणेशेद हीं होत. त्यांपैकी पाहिलें वर्षाहीन व वायुरूप असून त्याच्या वासांनें गुदसरत्यासारखें होतें. हा चांगला किनाकारक पदार्थ असून त्याचा पाणी, उदहराम्ल व अम्ल यांशी संयोग झाला असतां अनुक्रमें मेलाॅनिकाम्ल, मेलाॅनिल हरिद व मेलाॅनमाइड हे पदार्थ बनतात.

कवेएकप्राणेशेद:—हें थोड्या प्रमाणांत ज्वालामुखीपासून निघालेल्या वायुमथे आढळतें.तांचेला लाल कर्पावरून किंवा खोखेदावरून कवेद्विप्राणेशेद नेंलें असता, नरदांची भुकटी किंवा जोह याचरोवर कवेत तापाविले असतां किंवा कित्येक धार्तुनीं प्राणेशेद कवेसरोवर तापाविलें असतां हा वायु मिळतो. तो वर्षाहीन व नाशरहित असून त्याचें विशिष्ट गुत्त्व ०.९६७ (हवा = १) आहे. हा वायु द्रवरूप करण्यास फार कठिण असतो. तो पाण्यांत फारच अल्प प्रमाणांत द्रवतो. तो ब्रळ्या असतां कवेद्विप्राणेशेद यन्तें. त्याच्या ज्वालेशेचा रंग निम्नट निळा असतो. तो अर्लंत विपारी व चलवान क्रियाकारक आहे.

कवेद्विप्राणेशेद:—चुनखडी व कुसत्या कित्येक खनिज पदार्थांत कवेद्विप्राणेशेद हा एक घटक असतो. मुचलक इयेंत किंवा प्राणवायुत कवे आढळ असतां व उण्यातें अगर खनिज अम्लांच्या योगानें कवेतांचें पुष्करण केल्यास हें प्राणेशेद

मिळते कुजण्याची जळण्याची व शोचोन्हावाची क्रिया सुरु असताहेत ते होतें

कर्वद्रिप्राणिद हा वर्षाहून वायु आहे. त्याला थोडासा तिखट वास व आवट चय असते. तो स्वत अदाहा असत त्यात इतर पद बंधिह जळत नाहीत. परंतु पुष्कळ तापविलेले अल्क वायू व मग हे मात्र त्यात जळतात, व त्या योगाने प्राणिद तयार होऊन कर्व हा स्वतंत्र होतो त्याने विशिष्ट गुरुत्व १.५२९ आहे (हवा = १) ° अंशवर २५ वातावरणाचा दाब लाविला असता तो द्रवस्वरूप होतो त्या स्थितीत ते -७८.२ ° ला उकळते व पुढे -२५ ° सेंटेग्रेडला घन होते.

हा वायु पाण्यात काहीं प्रमाणात द्रवतो. दाहक अल्कलीच्या द्रावणात त्याने लवकर शोषण होऊन अल्कलीकर्मित तयार होतात. चुन्याच्या निवळ्यात हा वायु मिळविल्यास पावरा साफा रहातो त्याचद्वन या वायूच अस्तित्व कळून येतें पुष्कळ तापविल्याने थार्वे पृथक्करण होऊन कर्वेपक-प्राणिद व प्राण हे वायू मिळतात सोडा, साखर, सोडाबॉयट, केमोबेड वगैरे पेशे व कृत्रिम वर्ष तयार करण्याच्या कारखान्यात हा वायु उपयोगात आणिला जातो.

उत्कर्व.—उत्कर्वं म्हणजे कर्व व उज्ज याच्या रासायनिक संयोगाने झालेले संयुक्त पदार्थ हे सूर्यमध्यें असंयुक्त स्थितीत पुष्कळ आढळतात; उदाहरणार्थ अन्नूपायु (मार्शगॅस), राकेल, राकेल तेलानें मेण (पॅराफिन) वगैरे पदार्थ हे फ्रक कर्व व उज्ज यांचेच संयुक्त पदार्थ होत याशिवाय रवर, तर्पिन्टन, (टर्पेन्ड्रिन) व इतर काहीं सुगंधी तेले या सुत्र पदार्थापासून उत्कर्वं उत्पन्न होतात. विच्छिन्नकरणादंशक यंत्राच्या योगाने या उत्कर्वांचे अस्तित्व, तारे, शेंडेनक्षत्र व सूर्य यावरहि असल्याचें आढळून आले आहे

हे उत्कर्वं कृत्रिम रीतीने तयार करण्याचा सोपा व यशस्वी मार्ग म्हण्टला म्हणजे पुष्कळ लट्टिज सेंद्रिय पदार्थांचें शुष्कपातन करणें हा होय. अनादी नेहर्गीच्या प्रचारातलें उदाहरण म्हणजे दगडी कोळशाचें शुष्कपातन (ड्रायडिस्टिलेशन) हें होय. यापासून धुराच्या दिव्याचा धूर (ज्यारिंगी गॅस) तयार होतो; त्यात वायुरूप उत्कर्वं असून शिवाय कोळशाचें डामर असतें. या डामरानें आंशिक पातन (फ्रॅक्शनल डिस्टिलेशन) केलें म्हणजे त्यापासून रसलप व घनरुप असे पुष्कळ प्रकारचे उत्कर्वं तयार होतात. हे सर्व औद्योगिकदृष्ट्या अत्यंत महत्वाचे पदार्थ असतात. रसायनशास्त्राच्या दृष्टीने उत्कर्वं हे मूलभूत महत्वाचे पदार्थ आहेत.

उत्कर्वं हे उज्ज व कर्व यांचे संयुक्त पदार्थ आहेत यासुद्धें त्याच्या घटनेत या मूलद्रव्याशिवाय अन्य मूलद्रव्यें नसतात. उत्कर्वांशिवाय इतर सेंद्रिय संयुक्त पदार्थ उत्कर्वापासूनच निघालेले आहेत असे तात्विकदृष्ट्या समजतात

कर्वचे परमाणू ज्या रीतीने संयोग पावलेले असतात त्याचद्वन मुख्यत्वे कर्वच्या संयुक्त पदार्थांचे बंध पाडतात. उत्कर्वांचे मुख्य दोन बंध कल्पिले आहेत (१) चर्वी बंध (पराफिन बंध) व (२) ऊर्दीत बंध (वॅन्ड्रीन बंध).

(१) चर्वीबन्धील उत्कर्वं.—प्राणी व वनस्पति यांच्या चर्वीबन्धी व चर्वीच्या अम्लता या बन्धीतील बरेच पदार्थ आढळतात. नत्राम्ल व ह्युराम्ल यासारख्या तान प्राणिवीकरण (ऑक्सिडेशन) करणाऱ्या पदार्थांचे या बन्धीतील उत्कर्वांवर काहीं रासायनिक कार्ये होत नाहीं. म्हणजे त्यांच्या अंगां रासायनिक स्नेह-सिगंधता नाहीं. म्हणून यास अस्तिगव श्रेंसे नाव दिले आहे. या बन्धीत इंग्रजी नाव पॅराफिन असे आहे व याचा अर्थ “ रसायनाकर्षणापलीकडचा ” असा होतो. या बन्धीचे पोटवर्ग कर्वपरमाणूंच्या सलेचेद्वन करतात. शिवाय संतृप्त व अंतःसंतृप्त असेही दोन मुख्य पोटवर्ग कल्पितात —

संतृप्त उत्कर्वं साधारण लक्ष्णं—कर्व चतुर्मूर्त्य असल्याने कर्वचा एक परमाणू उज्जच्या जास्तीत जास्त म्हणजे चार परमाणूंनी संयोग पावू शकतो यासुद्धें या बन्धीतील अगदी पहिला व साधा उत्कर्वं कडू हा होय. यास अन्नूपायु (मार्शगॅस पहा) असे नाव आहे. सेंद्रिय रसायनशास्त्रात यास मिथुन (इंग्रजी मिथेन) असे नाव आहे.

या बन्धीतील सर्व उत्कर्वं मिथुनपासूनच निघाले आहेत. त्याचो घटनासाणी क सं उ सप्त, अशी आहे.

या बन्धीतील उत्कर्वांचा नाव खाली दिलें आहेत:—

मराठी	इंग्रजी	सारणी
मिथुन	मिथेन	कडू
इथुन	इथेन	कडू
नेदुन	प्रोपेन	कडू
वैधेमिदथुन	नॉर्मल बुटेन	कडू
तुल्य दथुन	इसो बुटेन	
वैधेयिक पंतुन	नॉर्मल पिन्टेन	कडू

द्विमिथिल इथिल मिथुन } डायमिथिल इथिल मिथेन
किंवा तुल्य पंतुन } किंवा इतोपिन्टेन "

चतुर्मिथिल नवपंतुन } टेट्रामिथिल मिथेन "
 } निथो पिन्टेन "

सदरहु उत्कर्वांचे रसाक (मॅलिंग पॉइंट) उत्कर्वनाक (वायुलिंग पॉइंट) व विशिष्ट गुरुत्व माहोत असणें अत्यावश्यक असल्याने खाली दिले आहेत:—

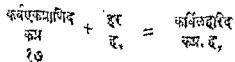
म. नाव	रसाक	उत्कर्वनाक	वि. गु.
मथुन	-१८९° श	-१६४° श	०.११५ उ.अ वर
इथुन	-१७२° श	-९०° श	०.४९०° शवर
नेदुन	...	-३८° श	५.२९०° शवर
वैधेयिक इथुन	...	+१° श	६.०००° शवर

म. नांव	रसांक	उत्कथनांक	वि. यु
तुल्य दधुन	...	-१७" श	...
वैधेयिक पंचुन	...	×३६" श.	६३३ १५" शवर
द्विमथिल द्धितिल
मथन वा	...	+२८" श	.६२७ "
तुल्य पंचुन
चतुर्भितिल
मथन वा	...	+१०" श	"
नव पंचुन
वैधेयिक पञ्चन	...	६९" श	.६७७ ०" शवर

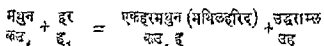
या श्रेढीतील प्रत्येक पद कड, यासारख्या अंतरांनी वाढत गेलं आहे; म्हणून यास समपदांतर श्रेढी असें म्हणतात. यांतील पद केवळ पटनेनें मात्र सारखीं आहेत असें नसून त्यांच्या रासायनिक क्रियांत व भौतिक धर्मांतहि कांहीं साम्य आहे. हे सर्व पाण्यांत बहुतेक अविलंबच आहेत. पहिले चार दधुनपर्यंत वायुरूप असून उत्कथन व इतर यांत विद्राव्य आहेत. पंचुन व त्यापुढील उत्कर्ष रंगहीन रसरूप असतात. हे पाण्यांत अविलंबच परंतु अल्कहोल व इतर यांत मिसळतात. यांचे उत्कथनांक व वि. गुणत्व कर्षक्या परमाणू संख्येश्च साधुने वाढत जातात. कर्षक्या परमाणूंची संख्या १६ पर्यंत वाढली म्हणजे उत्कर्ष साधारण उष्णमानावर वन असतात. हे अल्कहोलांत व इथांत विद्राव्य असून पृथग्भवत न पावतां घडतात. उत्कथनांक अणुगुणवामाणे वाढतात, तसेंच रसांकाहि क्रमानें वाढतात.

हे उत्कर्ष पाण्यापेक्षां हलके असल्यानें त्यावर तरतात. ह्मण्या प्रतीने व वायुभावी जे उत्कर्ष असतात त्यांस एक प्रकारचा वास असतो. त्यांस असाह असा वाईट वास नसतो.

या मधुन वर्गाच्या उत्कर्षास अस्मिन्ध (पॅराफिन) असें नांव दिलें आहे. हें नांव देश्याचीं दोन कारणां आत. याबारी "पॅराफिन" नांवाचा जो पदार्थ आहे तो या वर्गातील वरच्या उत्कर्षांच्या मिश्रणापासून झालेला आहे. विषय या उत्कर्षांच्या अंगी रासायनिक श्रेढी-स्मिग्मता नसल्यानें त्यांच्या अंगी अतृप्तमूल्यत्व शक्ति नसते. यासुद्धे दुसऱ्या पदार्थाचे अणू या उत्कर्षांच्या अणूंची संयुक्त होऊ शकत नाहींत. या धर्मावरून या वर्गातील उत्कर्षांचे "संतृप्त" असें म्हणतात. उत्कर्षांवर केलेल्या प्रयोगांवरून असा अनुभव आला आहे कीं कोणत्याहि उत्कर्षांपासून त्यातील उष्णते निःसारण झाल्याशिवाय नवा पदार्थ तयार होणें असाही असाध्य आहे. उदाहरणार्थ, कर्षक्याप्राणिदा (कम) वर हरची (झोरिनची) क्रिया केली म्हणजे त्यापासून कर्षक्यहरिद या नांवाचा पदार्थ तयार होतो तो असाः—



या स्वर्गी कर्षक्याप्राणिदाचा एक अणु हरच्या एका अणूची संयुक्त होतो व ही संयुक्त होण्याची क्रिया होत असतांना दोन्ही पदार्थांच्या अणूतील कोणताहि भाग निरास्य होत नाहीं. दोन्ही अणू अविभक्त स्थितीत एकमेकांशी रासायनिक दृष्ट्या संयुक्त होतात. अशा रीतीने अणु-वर्धनात्त स्थितीत-संयुक्त होऊन जे पदार्थ तयार होतात त्यांस असक्त पदार्थ असें म्हणतात. परंतु हरची क्रिया उत्कर्षांवर केली असतां त्याप्रमाणें घडत नाहीं. हरचा व उत्कर्षांचा अणु असे दोन्ही विभक्त होऊन नंतर संयुक्त होतात. यासुद्धे उत्कर्षांतलें अतृप्त अणु झालेला उष्ण परमाणू व हरमधील अतृप्त अणु झालेला परमाणू हे संयुक्त होऊन उदाहरणान्न द्रव्य होतें. उदाहरणार्थ मधुन (मिथेन) वर हरची क्रिया केली असतां जी क्रिया होते ती खाली दाखविली आहेः—



याची कर्षक्याप्राणिदाप्रमाणें अविभक्त क्रिया होत नाहीं. जसेः—कड. + ह. = कड. ह.

यावरून ज्ञातवांत येईल कीं, उत्कर्ष-ज्यांचें तसें-अविभक्त स्थितीत हरची संयुक्त होण नाहीं. व तें संयोग होताना उदात्ताम्न उद्भूत होतें व नवा पदार्थ कड. ह. हा आदिष्ट पदार्थ बनतो.

स्तंभ (ग्रोमिन) किंवा गंधकाम्ल यांचेहि उत्कर्षांवर हरणमानच रासायनिक कार्य होतें. तीच नयान्मार्चे साधारण उष्णमानांत यावर कार्य घडत नाहीं. तसेंच तीच नयान्म्ल व गंधकाम्ल यांच्या मिश्रणांचेहि कार्य घडत नाहीं. फाल्का-द्विधर्मित (पोट्याशिम आयकोमेट) व फाल्का परिसंगठित (पोट्याशिम परम्यांगनेट) या शक्तिमान प्राणिदीकरण (ऑक्सिडाइज) करणाऱ्या पदार्थांचेहि यावर थंडपणी कार्य होत नाहीं. मात्र यांबरोबर उत्कथल्यास कर्षक्याप्राणिद व प्राणी हे पदार्थ बनतात. स्तंभ याचे यावर कार्य घडल्यास अकर्षक्यातील उष्णच्या जागी स्तंभचा परमाणू जाऊन हरप्रमाणें आदिष्ट पदार्थ बनतात. यासुद्धे यांत संतृप्त (पॅराफिन) उत्कर्ष असें म्हणतात.

नों येः—संतृप्त वर्गातील जे उत्कर्ष आहेत त्यांची घटना-सारणी $\begin{matrix} \text{कड. उ. ह.} \\ + \\ \text{अशी असून त्यांची मातिका वर} \end{matrix}$ दिलीच आहे. या वर्गातील उत्कर्षांच्या नांवाच्या शेवटी उन हा प्रत्यय लाविलेला आहे. सदर उत्कर्षांची जी दुसरी नांवां आहेत त्यांच्या शेवटी एन हा प्रत्यय आहे.

वर दिलेल्या श्रेढीतील कांहीं पदार्थांची नांवे दोन क्रिया अधिक पदार्थ दर्शवितेतात. यांची अणुघटकसाराणी तीच आहे; परंतु त्यांच्या परमाणूंचे समूह मात्र वेगळे वेगळे आहेत. यासुद्धे हे पदार्थ एकमेकांशी तुल्यपरिमाणु आहेत म्हणजे तुल्यरूपी आहेत. यावरून याच तुल्यरूपी पदार्थ असें म्हणतात.

मूल केंद्र—वरील समपदातर त्रैकोणीय पदार्थांच्या धर्मात्म्येने जे साम्य असते त्याचें स्वरूप स्पष्टीकरण करण्याकरिता अशी कल्पना रसायनशास्त्रवेत्त्यांनी बसविली आहे की प्रत्येक घटतेत एक परमाणुसमूह वेगळा होण्याजोगा असतो व त्याचें कार्य थेट मूलद्रव्याप्रमाणे होतें. म्हणजे हे परमाणुसमूह परस्परार्थां व दुसऱ्या मूलद्रव्याची संयुक्त होऊ शकतात. तसेच ते एक संयुक्त पदार्थांतून दुसऱ्या पदार्थांत अद्विकृत म्हणजे जसाचे तसे पुन्यभवन न पावता दुसऱ्यातील मूलद्रव्याच्या किंवा तुल्यपरमाणु समूहाच्या स्थानी जातात. असे परमाणुसमूह केवळ संयुक्त मूलद्रव्येच समजून त्यात संयुक्तमूलक असे नाव दिले आहे. सेंद्रिय रसायनशास्त्रात संयुक्तमूलकाचें रसायनशास्त्र असेंहि म्हणतात.

अशा संयुक्त मूलकात कधी वेगळें काढिता येत नाहीं; व त्यात वेगळे काढण्याचा प्रयत्न केल्यात दोन मूलकांचा संयोग होऊन वितरान नवा पदार्थ निर्माण होतो. यामुळे संयुक्त मूलक रसतंत्र किंवा वेगळे राहू शकतात ही कल्पना मागे पडली, आणि कित्येक पृथग्भवाता जे परमाणुसमूह जसाचे तसेच अद्विकृत शेष राहतात त्यासच संयुक्तमूलक म्हणू लागले. सांगत तर जे परमाणुसमूह पुष्कळ संयुक्त पदार्थांत आढळतात व ज्यांचें कार्य मूलद्रव्याप्रमाणे घडतें, म्हणजे द्विगुण पृथक्करणात (डबल डिफॉसिशन) एव पदार्थांतून दुसऱ्या पदार्थांत जातात किंवा संयुक्त पदार्थात मूलद्रव्याच्या व दुसऱ्या परमाणुसमूहाच्या स्थानी जातात त्यासच संयुक्तमूलक हें नाव देतात. संतुप्तअणूतील एक किंवा अधिक परमाणु काढून टाकल्यावर जे शेष राहतात व ज्यांचे वर्तन मूलद्रव्यासारखें वरेंच होतें, म्हणजे जे जसाचे तसेच—अद्विकृत न होता—एकतुल्य दुसऱ्यात किंवा दुसऱ्याच्या जागी जातात त्यात संयुक्तमूलक ही संज्ञा देतात.

सेंद्रिय रसायनशास्त्रात कर्वने परमाणू असलेल्या अशा तऱ्हेच्या परमाणुसमूहात संयुक्तमूलक हें नाव साधारणपणे देतात, आणि उग्र, उग्र, नटू, मद्र, इत्यादि कर्व परमाणुविरहित यात शेष किंवा परमाणुसमूह म्हणतात. कडू, कडू, वगैरे कर्वपरमाणुसमूहात संयुक्त मूलक असें म्हणतात.

क सं. उ सं. या सारणीच्या मित्र मित्र संतुप्त उत्कर्वीतून उज्ज्वे एक, दोन, तीन असे परमाणू काढून घेतल्याने एकमूल्य, द्विमूल्य, त्रिमूल्य इत्यादि संयुक्त मूलक निर्माण होतात. हे मूलक दुसऱ्या मूलद्रव्याची किंवा त्याच्या परमाणुसमूहाची त्याचे रूप क सं. उ सं. + २ या सारणीवरीलर होईपर्यंत संयोग पावू शकतात. उज्ज्वचा एकच परमाणू काढला असल्यात त्यांचा एक अवयव असतुप्त राहतील व त्यात एकमूल्य म्हणता येईल. दोन

परमाणू काढल्यात दोन अवयव असतुप्त राहतील व त्यात द्विमूल्य म्हणता येईल.

क सं. उ सं. + १ या सारणीचे जे उत्कर्वे वर दिलेले आहेत. त्यांच्या सारणीतून एकच उज्ज्वचा परमाणू काढला म्हणजे क सं. उ सं. + १ या सारणीचे उत्कर्वे संयुक्तमूलक राहतात. त्या मूलकाची नावे मूल उत्कर्व्यांच्या नावातील उच प्रत्यया एवढी इल प्रत्यय लावून दर्शवितात जसे:—

मूलउत्कर्वे	यांचा संयुक्तमूलक
मथन—कडू	मथिल—कडू
इथन—कडू	इथिल—कडू
मैथुन—कडू	मैथिल—कडू
दथन—कडू	दथिल—कडू
पंचुन—कडू	पंचिल—कडू
पडुन—कडू	पडिल—कडू
पंचत्रिंशतुन कडू	पंचत्रिंशतिल कडू

हे उत्कर्वे (संयुक्तमूलक) एकमूल्य आहेत कारण उत्कर्व्याच्या घटनेतून एकमूल्य उज्ज्वचा एकच परमाणू काढून टाकल्याने हे उत्कर्वमूलक बनतात. या उत्कर्व मूलकात स्वतंत्र अस्तित्व नाहीं. हे काल्पनिक आहेत. या उत्कर्वसंयुक्तमूलकाची घटना पाहिली असता असें दिसून येईल की याच्या घटनेत जे उज्ज्वे परमाणू आहेत ते विपम आहेत जसे:—मथिल=कडू, इथिल=कडू, मैथिल=कडू, दथिल=कडू, पंचिल=कडू, पडिल=कडू. यावरून असाहि नियम बांधला आहे की उज्ज्वचा विपम परमाणू असलेला संयुक्तमूलक स्वतंत्र म्हणजे संयुक्त स्थितीत असू शकत नाहीं. या संयुक्तमूलकाचें अस्तित्व जरी काल्पनिक आहे तरी तसें मानणें अवश्य आहे. कारण यायोगें सेंद्रिय पदार्थांची घटना, संयोग वियोग व रासायनिक क्रियाप्रतिक्रिया कशा होतात ते सुलभ रीतीने समजते व सारणीतुपानें सुगम दर्शविता येते, कोणत्या रासायनिक क्रिया कारकाचें (एजंट) कव्य कार्य होईल, कोणता पदार्थ नवा तयार होईल याचीहि भविष्य वर्तविता येते व यामुळे पुष्कळ नवीन शोध लागून कला-कौशल्याच्या कामात अतकर्वे प्रगती झाली आहे. यावरून या काल्पनिक संयुक्त मूलकाचे महत्त्व सेंद्रिय रसायनशास्त्रात किती आहे हें उघड आहे.

वर दिलेले उत्कर्वे संयुक्तमूलक एकमूल्य असल्याने ते एकमूल्य मुस्ततत्वाच्या एकाच परमाणूची किंवा एकमूल्य एकाच परमाणुसमूहाची संयोग पावतात. यावरून या संयुक्तमूलकांचा संयोग एकमूल्यउज्ज्व या मुस्ततत्वाची केल्यास ते उज्ज्व्या एकाच परमाणूची संयोग पावतात व त्याच्या संयोगापासून उत्कर्वे तयार होतात.

क सं व त्र.—कर्वनत्र (सायनोजेन) चाचूचें व उज्ज्व वाचूचें मिश्रण करून तें मिश्रण शतभागेष्णमानाच्या ५०० ते ५५० अंशापर्यंत तापविलें असतां ते दोन वायू संयोग पावतात.

व अशा रीतीने तयार झालेल्या अम्लास उत्कर्षनत्राम्ल (हायड्रोक्लोरिक अम्ल) असे नांव आहे. या अम्लाचा निर- निराळा धातूची संबंध आला असता त्या त्या धातूची कर्षनत्रिदं बनतात. या सर्वांत व्यावहारिक दृष्ट्या पालाश कर्षनत्रिदं (पोटॅशम क्लोराइड) हे फार उपयोगी आहे. याचा उपयोग सोने शुद्ध करण्याकडे होतो.

तयार करण्याच्या रीती.—(१) कर्षनत्र धातू किंवा धातुरूप उत्कर्षनत्राम्ल यांचा कित्येक धातू संयोग पावून त्या धातूचे कर्षनत्रिदं तयार होतं. (२) सिंधु व पालाश या धातूंचे कार्बोक्साइड (कार्बोनेट) व उत्प्राणिदं (हायड्रोक्लोराइड) उत्कर्षनत्राम्लाच्या प्रवाहांत तापविले असतां सिंधु व पालाश या धातूची कर्षनत्रिदं तयार होतात. (३) खट (कॅल्शियम), भार (बेरियम) व खांत (स्ट्रॉन्शियम) या धातूंचे कार्बोक्साइड कोळशाबरोबर मिसळून, नत्र वायूच्या प्रवाहांत तापविले असतां वरील तीन धातूंची कर्षनत्रिदं तयार होतात.

गुणधर्मः—सिंधु, पालाश, खट, भार व खांत या धातूंची कर्षनत्रिदं पाण्यांत विरघळतात. खल्या हवेत ती तापविली असता त्यांत प्राणवायु मिसळून ती काहीशी कर्षनत्रिदं होतात.

इतर धातूंच्या कर्षनत्रिदांचे उष्णतेने फुंफूकरण होतं व त्यांतून कर्षनत्रिदं वायु बाहेर पडतो. जड धातूंची कर्षनत्रिदं पाण्यांत न विरघळतां पालाशकर्षनत्रिदांत विरघळून त्यांचे द्विभस्मिक क्षार तयार होतात. उदाहरणार्थः— पार (कन); पाल (कन).

साधी कर्षनत्रिदं व उत्कर्षनत्राम्ल ही भयंकर विपारी आहेत. ती पेशीमालांचा तत्काल नाश करतात. परंतु द्विभस्मिक क्षार ही अपदी निरुपद्रवी आहेत. वरील अम्ल हे इतके विपारी आहे की एकदां गोरामें हुंगल्यास मनुष्य वैशुद्ध होईल व कदाचित मरेलही. ते किडे व जंतू यांस मारणारे आहे. उलट याचा औषध म्हणून उपयोग करतात. एक ओंस पाणी व निलतरीन यांच्या मिश्रणांत या अम्लाचा एक थेंब टाकल्यास कसलीही खरून बरी होते. परंतु कातडी खरचटलेली असल्यास हे खातां कामा नये. पुष्कळ सोकळ झाल्यास व कफ पडत नसला तर सोकल्याच्या औषधांत हा अम्ल घेण्या प्रमाणांत मिसळतात.

शुद्ध अम्लाचा उपयोग केल्यास (पोटॅश पेटल्यास) तात्काळ मृत्यु वेईल. पालाशा मिश्रण करून पेटल्या तरी योज्या वेळांतच तो आपला अम्ल गाणवितो, मनुष्य वैशुद्ध पडतो, वेळे तासतात व निश्चल राहतात, कातडी थंडावते, अवयव दिके पडतात, नाडी व श्वसोच्छ्वास मंदावतो. अशा वेळेस अँट्रोपिन हे औषध उत्तम. त्याचा एकपमा- सांस ग्रेन त्वचेच्या खाली पिनकारोने सोडला पाहिजे. वांति- कारक औषधोहे सावी. अम्ल वायु हुंगण्यास खाण व कुत्रिम

श्वसोच्छ्वास क्रिया करावी. त्याने मंदावलेला श्वसोच्छ्वास गोरामें सुरू होईल व तो मनुष्य वाचेल.

फॅरी टिकाकम्ल किंवा फेनॉल.—(हायड्रोक्सेल क-उ, प्र३) हे अम्ल शाकटूगर्भाचे प्राण्यांच्या भ्रूणांत सांपडतं. परंतु वाहारांत विकले जाणारे अम्ल बाबरीचे आंशिक पातन केले असतां १५०° व २००° च्या उष्णमानाच्या दरम्यान मिळग्याच्या अर्कांत सांपडतं. त्या अर्कापासून फेनॉल तयार करण्याकरितां त्यांत दाहक सोडा (कार्बोयिक सोडा) मिळ- वित्तात. अर्भातील फेनॉल व त्याचे तुल्यमातीय पदार्थ होमो- लोज व थोडेंत नाफुथलिन आणि सोडा यांत द्रवतात, त्या द्रवणांत पाणी मिसळून पातळ केल्यावर उत्कव (हायड्रो- कार्बन) पदार्थ साक्याच्या रूपांत तळी वतून येऊं होतात. नंतर तें द्रावण अम्लोच्छल केले जाते, व फेनॉल निराळें होऊन तेलप्रमाणें वर तरंगतं. हा तवेग काढून घेऊन त्याने आंशिक पातन केल्यावर फेनॉल प्राप्त होतं. पॉटॅशियम, वॅश्लिन सल्फोनेट व दाहक अल्कली हीं एके टिकाणी वितळ- विल्यात, अँथिलीनवर नत्रासाम्लाच्या क्रियेने, अत्युत्प्रेरक हरिदासह उत्कव्याच्या वॅश्लिनमध्यें प्राणवायूचा प्रवाह सोड- ल्यास वॅश्लिनच्या प्राणिदीकरणापासून फेनॉलचे संश्लेषणहि करितां येतं.

याचे रसायनिक समुच्चय चौकोनाकृति असून ते ४२.५- ४३° उष्णमानावर वितळतात व तें १८२-१८३° सें. ला उकळतं. याचे विशिष्टगुणत्व १.०९०६ (०° सेंटिग्रेड) आहे. त्याला एक प्रकारचा विशिष्ट वास व तीव्र चव असते. हे विपारी असून याचा क्षुमिनाशक सारखा उपयोग होतो. १६-१७ सें. ला १५ भाग पाण्यांत एक भाग फेनॉल द्रवतं. परंतु सुमारे ७०° सें. ला तें घटिले त्या प्रमाणांत द्रवतं. बाफेंत ठेवले असतां तें उडून जातं व अलकोहल, इथर, वॅश्लिन, कर्षद्विगंधकिद, झोरोफॉर्म, व हैमसिरकिताम्लांत तें लवकर द्रवतं, दाहक अल्कलीच्या द्रावणांतहि तें लवकर द्रवतं पण सियुकार्बोक्साच्या द्रावणांत तें यथुत्तम अद्रवणीय आहे. थोडसर असून तें हवेत ठेवले असता त्याला तांबूस रंग येतो. ते लोह हरिदासबरोबर मिळविले असता जांभळ रंग व डोमोनीनीत्रत पाण्याबरो- वर मिळविले असतां पांढरा तांका मिळतो-

औषधिबिज्ञान व भेषजप्रकरण.—भेषजोपचारे अशा कॅटकांचा नाश करण्यास फॅरीटिकाकम्ल हे वस्तूद असून यज्ञकर्णांधा कुर्मच्या नाश करण्याकरितां त्याचा उपयोग करतात. वीस भाग पाण्यांत एका भाग अम्ल मिसळून केलेले द्रावण अंगास लाविले असतां कित्येक तास पर्यंत अंग बाधेर होतं. तीव्र द्रावण दाहक परिधान करितं. तरुं त्यामुळे कधा फोड येत नाहींत. ह्या अम्लांत भिजाविलेला कापडाचा बोव्य दावांत धरिला असतां, दावांतील कुणक्या पदार्थांमुळे होणारे दुःख कमी होतं; परंतु दातासंबंधी इतर दुःखावर त्याचा काही उपयोग होत नाहीं. एकपासून तीन ग्रॅनपर्यंत

कैबलिक अम्ल पोटांत घेतल्यास वांत्या बंद होतात; त्याचा क्षमिनाशक म्हणूनही उपयोग होतो.

विष विज्ञान.—कैबलिक अम्लाने विषप्रयोग झाला असता मज्जातंतूवर परिणाम होतो. ऑक्सॅलिकाम्ल व प्लू-र्वनत्राम्ल (हायड्रोक्सायनिकाम्ल) या दोन अम्लांचे रोज इतरांचे परिणाम असे होत नाहीत. रात्रनियेनेतर लावलेल्या मलम पध्दतून कैबॅलिकाम्ल आत सोपले गेले असल्यास क्षोम-कारक चिन्हें दृष्टीस पडत नाहीत. परंतु निविष्ट द्रावण पोटांत गेल्यास, पोटांतोळ आतडीं सुजल्याची चिन्हे दिवू लागतात. रोग्याची रात्रि एकदम गळून जाते, त्याचें अंग थंड होऊन त्याला धाम जुदतो; व त्याचा थालोच्छ्वासास अगदी तावकासा होके लागून, झापड आलेल्या स्थितीत त्याला मरण येतें. याचें मूत्रावहन निदान करता येण्यासारखें असल्यामुळे मूत्रपरीक्षा ही फार महत्त्वाची द्रव्ये. अम्लानें विषप्रयोग झालेल्या मनुष्याची लघवी काळसर हिरवी होते. साधारण वजनाच्या मोठ्या पुरुषास १५ ग्रेन अम्लाने परिणाम घातक होतात. हें अम्ल जास्त प्रमाणात अंगात भिनल्याचे दुसरे परिणाम म्हणजे भोंवळ, वधिरपणा, कानांतोळ आवाज, अनाचा वंडपणा, सळमळ, वांती, व नाडीला मंदपणा हे होत.

कोगत्याहि द्रवणीय गंधकितानें या विषाला उत्तार पडतो. कैबॅलिकाम्ल व गंधकित यांच्या संयोगानें तयार होणारे गंधा-कर्मित निरुपद्रवी असतात. याकरिता एक औस सिंधुगंधकित पाण्यांत घालून तें पाणी प्यावयास याचें किंवा अंग टोचून हे द्रावण आत घालवें. मग्नगंधकितानेंहि द्रावण पिण्यास देण्याला काहीं हुरकत नाही. पण ते टोचून घातले असता त्याचे परिणाम विषारी होतात. अम्ल पोटात गेलें असता पोट आतून धुवून काढून सुन्याची निवळी प्यावयास घ्यावी. कारण रक्तकर्मित अद्रावणीय आहे. ज्या अल्कली-पातून द्रवणीय कर्मित होतात ते अल्कली देण्यास निरुपयोगी होत. ईश्वर व दात हीं प्यावयास घ्यावी व रोग्याची रात्रि गळून गेलो असल्यास गरम पाण्याच्या घाटल्यांनी अंग शौकून अंगावर उवदार करपे घालावेत.

कर्मद—मुंबई इलाख्यातील काठेवाडमधील एक छोटे संस्थान. हा स्वतंत्र खंडणी देणारा तालुका मोडिका जग्यात असून कर्मद हें एकच गाव त्यात आहे. तालुकदार हे चडाचे भावाद्द व शाल रजपूत आहेत.

कर्मनाशा—पुराणात त्याच्या मानलेले ही नदी बंगाल-मधील कैमूर डोंगरात उगम पावते. उत्तर अक्षांश २५° ३२' व पूर्व रेखांश ८३° २६'. हिचा प्रवाह बंगाल व संयुक्त प्रांत यांच्या हद्दीवरून जातो व पुढें गंगेला मिळतो. हिची लांबी १५६ मैल आहे. मेगॅस्थिनानेने जेहेखिलेले “कोमे-रानीस” हीच अलावी असे म्हणतात (जे. डब्ल्यू. मॅक-किंडल-एगंठट इंडिया. अँग डिस्कव्हरीज वाय मेगॅस्थिनीज

अँट एरियन कलकत्ता, १८८५). मिर्झापूरच्या सरहद्दीवर हिचा “छानपत्थर” नावाचा धबधबा आहे.

हिचा महाभारतांत उल्लेख आढळत नाही. परंतु इरि-वशांत व इतर पुराणात सत्यव्रत किंवा त्रिशंकु याच्या कथेत हिला गोविलें आहे. अयोध्येचा राजा सत्यव्रत हा चाडालव पावला होता. याच्या माथीं तीन पापहारी शंकू बसले होते म्हणून त्याला त्रिशंकु असें नाव पडलें यांनं मोठें तपाचरण केलें व सदेह स्वर्गा जाण्याची अपेक्षा धरिली. विश्वामित्र ऋषींनं याच्याकडून मोठा यज्ञ करवून घ्याल स्वर्गा चढविलें. पण देवांनीं त्याला वरून खाली ठकलें. पण विश्वामित्रानें आपल्या सामर्थ्यानें त्याला पुनःचर पई दिलें नाहीं. तेव्हा तो “खाली डोकें वर पाव” अशा अवस्थेत अंतराळीं लोंबत राहिल्ल. दक्षिण गोलार्धातील एक नक्षत्रपुंज याच्या नावाचा आहे. दुसरो एक अर्वाचीन कथा म्हणजे हा अंतराळीं लोंबत असतां त्याच्या खाली पडणाऱ्या लोळेभरून ही नदी तयार झाली अशी आहे. ब्रह्मिण व विश्वामित्र यांच्या संप्रदायाची भाडणी या नदीला लावण्याचें कारण ही एखादी मानव वंशाची किंवा गोत्रांतगत विषाक्ष प्रदंशाची हद्द असली. कदाचित् आचार्यांच्या वसाहतीची ती पूर्वकडील मर्यादा असेल.

या कथेची उत्पत्ति काडूहि असली तरी, आजतागाईत या नदीस दोपयुक्त मानतात हें खरें. हिचे पाणी स्फटिका-सारखें स्वच्छ आहे तरां कोणीहि हिंदु हिच्यात स्नान करीत नाहीं. पूर्वी हिचा स्पर्श होके नये म्हणून हीन लोकांच्या पाठीवर बसून हां नदी ओलाडीत, हिचे पाणी अंगावर उडेले म्हणून नावाज्याना हळू वल्हां मारण्यास सागत. हें संकट टाळण्याकरिता अहल्यावाई होदकरणीने हिला पूल बांध-ण्याचा प्रयत्न केला होता पण तो फसला. नानाफडण-वीसांनी कर्मनाशीवर पूल बांधण्यास वैल खरेदी केले होते, ते वाजारावांनी पुण्यास वोकलिले (१८०१-०२ दुसरा वा.मं. रीज. पा. १०८). पुढे काशी येथील प्रसिद्ध व्यापारी राजा पटणीमल याने तो बांधून काढला. या पुलारून व ईस्ट इन्डियन रेल्वेचीरुत दुसऱ्या एका पुलारून धार्मिक हिंदूना कर्मनाशेला न शिवता पलीकडे जाता येते.

कर्ममार्ग—कर्ममार्ग म्हणजे श्रौतकर्म करणे. याचे विवेचन (ज्ञा. वि. २) “वेदविद्यंत” सतिस्तर केलें आहे. मंत्रब्राह्मणें मिलून जो वेदभाग होता त्यास कर्मकांड म्हणतात आणि उपनिषदांस ज्ञानकांड म्हणतात. ज्ञानकांड वेदमथाच्या शेवटी आहे किंता अमन्य ज्ञानाचे अंतिम फल आहे म्हणून त्यास वेदात म्हणतात. भारतीय तत्वज्ञानात मोक्षाचे तीन मार्ग सांगितले आहेत. ते कर्ममार्ग, ज्ञानमार्ग आणि भक्तिमार्ग हे होत. या तिहींचा उद्भव याच अनुक्रमानें झाला आहे. संगति दाखवूं लागणाऱ्या वर्गाच्या मते हे तीन मार्ग एकमेकांशी विसंगत नाहीत, तरी अनेक ठिकाणी

आपणास त्यांची तुलना करून तिहामध्ये पूर्वाचरता व सधा म्हणजे प्रेरण कोणता हे ठरविण्याचा प्रयत्न केलेला आढळतो. विशेषतः कर्म आणि ज्ञानमार्ग यांमध्ये विरोध आहे असे दाखविण्यात येते. आणि खरी लढाईचा या दोहोंतच होतो. भक्तिमार्गाचा उदय वरान उतरकालीन आहे. कर्ममार्गाचा निरतिराख्या काळी निरतिराख्या ग्रंथांतून कोणते स्थान दिले आहे ते पाहिले असता कर्ममार्गाचे महत्त्व आपल्या लक्षांत येईल.

ऋग्वेदकाली मनुष्याचा जणू काय देवतांशी प्रत्यक्ष संबंध असला अशा तऱ्हेची वर्णने आढळतात. ऋग्वेदकालीन लोक्यांची देवतांविषयीची कल्पना म्हणजे उत्तरकालीन कल्पनेप्रमाणे देवता या केवळ बुद्धिमान्य अथवा एखाद्या गूढ शक्तीने ज्ञात होण्याच्या अशा नसून त्या जणू काय त्यांच्यापुढे प्रत्यक्ष त्यांच्या विशिष्ट क्रियाकारणां प्रत्यक्षास येत अशी होती. त्यामुळे त्यांना संतुष्ट करण्याकरितां हि कांही प्रत्यक्ष क्रिया केल्या पाहिजेत अशी त्यांची समजूत असे. यामुळे ते यज्ञ वगैरे कृत्ये करू लागले. या ऋग्वेदकाली श्रौतसंस्थाप्रारंभ दिवून घेता; पण त्यावरोदरच यज्ञापासूनच केवळ आक्णाल इतक्यांत होईल असे न वाटून देवांविषयी व पितरांविषयी आदरबुद्धि बाळगणे, पुरोहितांस संतुष्ट करणे, भूर व सत्यवचन असे जे व तप करणे इत्यादि शैथी आक्षय्यक मानणारा वर्ग होताच.

ब्राह्मणामध्ये आपणास या विचारांत घराच फरक पडलेला आढळतो. यज्ञाला थावेची कर्म ही संज्ञा प्राप्त होऊन त्यास अतिशय महत्त्व आले. अनुष्वातीत प्रत्येक गोट यज्ञकर्माला अनुत्तरूनच केले पाहिजे व कर्मांशिवाय कोणतीहि वस्तू ग्राम व्हावयाची नाही अशी समजूत दृष्टीस पडते. कर्मांमुळेच मनुष्याला मोक्ष अथवा स्वर्ग प्राप्त होतो व कर्मांमुळेच देवांनां हि सन्नाचे स्थान प्राप्त झाले आहे अशी समजूत ज्यक केलेली आढळते (श. मा. ३.१, ४, १ ऐ. ए. २.१, १). यापूर्व कर्म म्हणजे यज्ञागादिक कृत्ये अथवा अर्धे छळ दितो व तीच मोक्षाचा मार्ग असा समजूत आढळते. ब्राह्मणांचे आपणास मनुष्याची तीच कर्मे—देव, ऋषी व पितर यांची—अनुक्रमे यज्ञ, स्नाथ्याय व पुत्रप्राप्ती करून फेडायची हे तत्व आढळते.

ऋग्वेदकाली यज्ञाशिवाय इतर गोष्टीकडे लक्ष देणारा वर्ग होताच. आणि त्याचे अस्तित्व चाचूच राहिले. याच वेळीं सतसंस्कृतीतिहा विचाराची थळ होऊन सतसंस्कृतीचा अभिमान आणि सतसंस्कृतीतिहा विचारीवर्ग यांची एकी होऊन औपनिषद् तत्वज्ञानाची वाढ होते असलेली व ज्ञानमार्गास प्रामुख्य घेत असलेले आढळते. ननुष्वाचे अंतिम ध्येय जन्म-मृत्यूच्या केचांतून मुद्दून मोक्ष प्राप्त करून घेणे हे अस्तत्सामुळे ज्या कर्मांचे वांगले अगर बाईत फल भोगण्यास पुन्हा जन्म घ्यावा लागतो असे कर्म करणारेक्षा ज्ञानप्राप्ति करून घेणे हेच अधिक वांगले आहे असे ज्ञानमार्गी प्रतिपादन करत.

तथापि ज्ञानमार्ग आणि कर्ममार्ग यांची उच्चोद्दिष्टे आहे. कर्म हे साधन आणि ज्ञान हे साध्य असे मांडले जाऊन वेदांतो तैकहि 'एकदम ज्ञानप्राप्ति हांणे शक्य नसून कांही कर्म केल्यांततरच ज्ञान प्राप्त करून घेतास मनुष्याची तयारी होते व कर्ममार्गासार्कतच मनुष्य ज्ञानमार्गीकडे गावो' असेहि प्रतिपादीत. आणि ज्ञानोत्तर कर्मांचे समर्थन सुरेश्वराचार्य (मंडूकमिय) 'ज्ञानवानास कर्मो अत्यंततः होतौलच, पण ती साधनरूप नाहोत' असे वांगून कर्मांची निरवयवता निवृत्त करीत. कर्म हे ज्ञानास साधन म्हणजे तर ज्ञान प्राप्त होण्यास कोणती विशिष्ट कर्म करावी हे आपणास कशावरून कळावयाचे ? याका उत्तर वेदविहित कर्म करावी हे होय. तथापि एवढ्यांचे सर्व गोळ्या उलगाडा होत नाही. वेदांत सांगितलेले कर्म म्हणजे मुख्यतः यज्ञ हे होय. कांही ठिकाणी यज्ञातील विशिष्ट क्रियेसंबंधी वेदांत आढळणारे मंत्र व ब्राह्मणांत सांगितलेली क्रिया यांमध्ये असंगति आढळून येते. अशा वेळी कोणत्या विधानास प्रामुख्य द्यावे व असेच इतर कांही संशय आल्यास त्या ठिकाणी काय करावे हे जैमिनीने पूर्वमीमांसित सांगितले आहे. पूर्वमीमांसितेवधी विवेचन पूर्वी (ज्ञ. वि. ५) केलेच आहे. नंतर धर्मसूत्रामध्ये ज्ञानमार्ग व कर्ममार्ग यांची संगति लावून मनुष्याने ज्यवहारांत कसे आचरण ठेवावे हे सांगितले आहे धर्मसूत्रामध्ये फक्त त्रैवर्णिकांचाच विचार केलेला आहे. शूद्रांचा ज्ञान अथवा कर्ममार्गीचा प्रत्यक्ष कांही संबंध नाही असे म्हटले आहे. त्रैवर्णिकास ब्रह्मचर्य व त्यांत स्वाध्याय, गृहस्थाश्रम व त्यांत यज्ञकर्म, यागप्रस्थाश्रम व त्यांत ज्ञानप्राप्ति आणि अलेरीस संन्यास अशी आधमचर्मांनी व त्या त्या आश्रमांतोळ कर्मांची व्यवस्था सांगितली आहे.

आतां येत कर्म म्हणजे यज्ञागादि कृत्ये असाच अर्थ रुढ होता व ती कर्मांला त्यांपासून कांही तरा फळ मिळावे वा इच्छेनेच करावयाची जमत. परंतु भगवद्गीतेमध्ये आपणास निराळ्याच कल्पना आढळते. मोक्षप्राप्ति केवळ ज्ञानार्जेच होते असे नसून, भक्तीविही किंवा कर्म करूनहि मोक्ष मिळतो असे भगवद्गीतेत सांगितले आहे. मात्र कर्मां मोक्ष प्राप्त करून घ्यावयाचा जसत्यास ते कर्म निष्काम पाहिजे. निष्काम कर्मांयहूळ गीतारहस्यांत वर्णन विवेचन केले आहे. त्याचा सारांश असाः—

अनुष्वाचमनाच्या मार्गीकै भैमिन्यादि मीमांसकांनी ज्ञानाला महत्त्व व देतां केवळ यज्ञागादि कर्म केल्यानेच मोक्ष मिळतो असे प्रतिपादन केले आहे (जे. सू. ५.२.२३ वरील शश्वरगाय पद्म); आणि उपनिषत्कार व बादरायणाचार्य यांनी तसे यज्ञागादि कर्में गीय ठरवून केवळ ज्ञानां मोक्षप्राप्ति होत ज्ञानाखेरीस दुसऱ्या कशांचेहि मोक्ष मिळणे शक्य नाही, असा सिद्धांत केला आहे (जे. सू. ३.४. १, २). पण या दोन्ही निरा सोदून देऊन आसक्तिविरहित कर्म करणाऱ्यां तिसरीच निरा पंचशिक्षाने (स्वतः साध्य-मार्गी असतां हि) आपणास सांगितली आहे. असे मनकांचे

म्हणजे आहे " दोन्ही निग्र सोडून " या शब्दावरून ही तिसरी निग्र पूर्वीच्या दोन निग्रपक्षां कोणत्याही निग्रचे अंग नसून स्वतंत्र रीत्या वर्णिलेला आहे हे उघड होतें वेदांतसूत्रातहि (वे तू ३४,३०ते३०) जनकाच्या या तिसऱ्या निग्रचा अखेर उल्लेख केलेला असून भगवद्गीतेत जनकाचा हा तिसरी निग्रच तात भक्तीचा नवी भर घालून प्रतिपादिले आहे पण मीमांसकांचा केवळ म्हणजे ज्ञान-विरहित कर्ममार्ग मोक्षप्रद नसून नुसता स्वर्गप्रदच आहे असा गीतेचा सिद्धांत आहे (गी २ ४३-४६, २ २१) आणि तो मार्ग मोक्षप्रद नाही त्याला निग्र हें नावहि देता येत नाही कारण ज्यानें अखर मोक्ष मिळतो त्या मार्गास निग्र म्हणजे हा व्याख्या सर्वांतच खूळ आहे म्हणून सर्वान्ना मतांचा सामान्य अनुवाद इतताना जनकाने जरा हीन निग्र सांगितल्या असल्या तर मीमांसकांचा केवळ म्हणजे ज्ञानविरहित कर्ममार्ग 'निग्र' या वर्गातून धडन घालून सिद्धांतपक्षा कायम रहाणाऱ्या दोनच निग्र यातून तिसऱ्या अध्यायान्या आरंभो वर्णिल्या आहेत (गी ३ ६) केवळ ज्ञान (साध्य) व ज्ञानयुक्त निष्काम कर्म (योग) या त्या दोन निग्र होत, आणि सिद्धांतपक्षान या दोन निग्रपक्षां दुसऱ्या (म्हणजे जनकाप्रमाणे तिसऱ्या) निग्रच्या समर्थ नाथ " कर्मयोगहि तिस्रिदामास्थिता जनकादय " (गी ३,२०)-जनकादिक आग्रमाणे कर्म करूनच सिद्धि पावले असा युवा दाखला दिला आहे

युक्ताने ' वेद कर्म सोडण्यास सांगता आणि मने कर ष्यासहि सांगतो, तर विद्येनें म्हणजे कर्माशिवाय ज्ञानाने आणि नुसत्या कर्माने चोपता गति मिळते, हें मला सांगा (शा ४४ १) असा व्यासाच प्रश्न केल्यावर त्याच उत्तर देताना व्यासाने " कर्माने प्राण्ये वाधला जातो व विद्येनें मुक्त होते, म्हणून ज पारदर्शी यत् किंचा तन्वासी आहेत ते कर्म करीत नाहींत " (शा २ ०० ४७) असे सांगितले आहे " मर्णा वन्यते जगुविद्यया तु प्रमुच्यते " या सिद्धांतावरून काही चाद नाही पण " कर्मणा वन्यते " म्हणजे काय याचा विचार केला तर जड किंवा अचेतन कर्म कोणास वाधात नाही आणि सोडातहि नाहीं मनुष्य फलक्षिने किंवा आपल्या आत्मकासुख कर्मांत वद्ध झालला आहे हा आत्मिक सुखी म्हणजे त्यानें सुखया वाढीदियाने कर्म केले तरीहि तो मुक्त होव, असे निश्चय होतें हें तेथ दाखविले आहे हाच अर्थ मनात आणून अध्यात्मरामायणात (२ ८, ८०) रामचंद्र लक्ष्मणास असे सांगतात की, " कर्ममय संसाराच्या प्रवाहात पडलेला मनुष्य बाह्यत स्वै प्रकारचा कर्तव्यमनें करुनहि पुन्हा अलिप्त अस्तो " अध्यात्मसाधनाचा हा सिद्धांत लक्षात घेतला म्हणजे मम तु छमय म्हणून तें सोडण्याचा अवश्यकता न रहाता, मम सुद्ध व मम करुन फलाशा सोडित्यान सर्व काम होतें असें दिसून येतें तात्पर्य नाणाचा व काम्यकर्माचा जरी विरोध असला तरा निष्काम

कर्म आणि ज्ञान यांमधें कोणताच विरोध येज शकत नाही म्हणून अनुगीतेत ' तस्मात्कर्म न कुर्वति ' म्हणून मने करीत नाहींत या वाक्याऐवजी, तस्मात्कर्मसु नि लेहा य कीचित् पारदारान् ॥ ' म्हणून पारदर्शी पुरुष कर्माच्या ठिकाणी आसक्ति ठेवीत नाहींत " (अथ ११ ३२) असे वाक्य आल असून तत्पूर्वी जे वानी पुरुष श्रद्धेनें फलाशा न ठेवता (कर्म) योगमार्गाचा अवलंब करुन कर्म करितात तेच साधुदर्शी होत " (अथ १० १७), असे कर्मयोग-मार्गाचे स्पष्ट प्रतिपादन केले आहे त्याचप्रमाणे " वेद कर्म कर आणि कर्म सोड म्हणून दोन्हा प्रकारे सांगतो, म्हणून (वक्तव्या) अभिमान न बरता आणि आपली संव धनें करावी, असा वनपर्वत (वन २ ७५) ज्ञान याचा सुषींगित उपदेश असून, युक्तानुग्रहातहि " ज्ञानवान होऊन सर्व कर्म करुनच सिद्धि मिळविणे, ही ब्राह्मणांचा पूर्वीचा युवा (पूर्वतर) वृत्ति होय " (म भा शा २३७ १, २३४ ५९), असे व्यासाने युक्तस दोनदा स्पष्ट सांगितले आहे " ज्ञानवानेव " या पदाने ज्ञानोत्तर व ज्ञानयुक्त कर्मच या ठिकाणी विवक्षित आहे हें उघड होतें असा दोन्ही वाचून या वचनाना निगमप्रबुद्धीनें शांत विचार केला म्हणजे " कर्मणा वन्यते वतु " या कोटिक्रमाने तस्मात्कर्म न कुर्वति " म्हणून कर्म करीत नाहींत हें कर्मत्यागपर पुरुष असुमान निष्काम न होवा, त्याच कारणस्तव ' तस्मात्कर्मसु नि लेहा " म्हणून कर्माच्या ठायी आसक्ति ठेवीत नाहींत हे निष्काम बुद्धीनें कर्म करणाराचे दुसरे अनुमानहि तितक्याच योग्यतेच आहे असे सिद्ध होतें

ज्ज्ञानमेकज्ञाना अनुभव घेणारे ज्ञानी पुरुष नावातृष्टीतील व्यवहार केवळ शरीराने अंगर केवळ इद्रियाधीन करीत अजतात अजे ज गीतेत वर्णन आहे (गी ४ २१, ५ १२) त्यातील तात्पर्य हच असून, याच हेतूनें अठराव्या अध्यायात " नि तग बुद्धीन फलाशा सोडून केवळ कर्तव्य म्हणून कर्म करणें हाच खरा सात्त्विक कर्मत्याग होय, " " कर्म सोडणे हा खरा कर्मत्याग नव्हे, असा सिद्धांत केला आहे (गी १८ ९) कर्म नाश्यासृष्टीताळ असल तरी तें परमेश्वराने बाही अगम्य कारणस्तव निर्माण केले असून ते वद पाडणे ही गोष्ट मनुष्याच्या ताब्यातला नव्हे, परमेश्वराधीन आहे आणि बुद्धि नि तग ठेवून केवळ शारीरकर्म केल्यानें त मोक्षाच्या आड येत नाही हे निर्विवाद आहे मग निश्चय वैराग्य ठेवून केवळ इन्द्रियद्वारा शकत प्राप्त होणारी कर्म करणाराच हुरकत कोणती? न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठन्कर्मसुद्ध " (गी ३ १ १८ ११) या जगात एक क्षण-वर देखील कोणा कर्मांचेर न राहू शकत नाही असा गीतेत, तर ' नक्षम्ये न न लोकेस्मिन् मुहुतमपि लभ्यते " (अथ २० ७) या लोकी (कोणासहि) घट्टाभर देखील कर्म सुद्ध नाहीं, असे अनुगातेत म्हटले आहे मनुष्यच काय पण सूर्यचंद्रादि देखील एकसारखे कर्मच करता आहेत

किंवदुहा कर्म म्हणजेच सुष्टि आणि सुष्टि म्हणजेच कर्म हे निश्चित असल्यामुळे सुष्टीच्या पडामोडीस किंवा कर्मास क्षणभर देखील विसावा नाही हे आपण प्रत्यक्ष पदाती " कर्म सोडिले तर खान्याला देखील मिळणार नाही " असे भगवतांचा गीर्तित (गी. ३.८) तर " अकर्माणां वै भूताना वृत्तिः स्यान्नहि काचन " (वन. ३.२.८), कर्माखेरीज प्राणिमात्रांना निर्वाह नाही असे वनपर्वत श्रेयपदीने बुधिशिरास सांगितले असून त्याचप्रमाणे दासवोधांतहि पूर्वी ब्रह्मज्ञान सांगून नंतर " प्रपंच सांडून परमार्थ केला तरी अन्न मिळेल खान्याला । " (दा. १३.१२.३) असे श्रीसमर्थ रामदासस्वामीहि म्हणत आहेत.

या जगांत कर्म कोणसहि सुष्टेणें बाक्य नसल्यामुळे कर्माची वाधा न लागण्यास नेहमीं आपल्या धर्माप्रमाणें प्राप्त झालेलें कर्तव्य फलांश सोडून म्हणजे विरक्त बुद्धीनें करणें, एवढाच काय तो एक मार्ग (योग) मनुष्याच्या ताब्यातला असून उत्तम आहे. प्रकृति आपले व्यवहार नेहमींन करीत रहाणार. पण त्यातील कर्तव्याच्या जमिमानची बुद्धि तुम्हां सोडलीत म्हणजे तुम्ही सुकच आहां (गी. २.२७; १३.२९; १४.१९; १८.१६) सुक्यासाठीं कर्म सोडण्याची किंवा सांख्य म्हणतात त्याप्रमाणें कर्मसंन्यासरूप धैर्याची जरूरी नाही. इतकेंच नव्हे, तर या कर्मभूमीत कर्माचा पूर्ण त्याग करणें शक्यहि नाही (ले. टिळक कृत गीतारहस्य).

वैदिक संप्रदायाची कर्ममार्गासंबंधीं शिकवणहि बहुतेक भगवद्गीतेसारखीच आहे. स्वतःला फल मिळवें या इच्छेनें केलेलीं कर्म मनुष्याला बंधनकारक होतात. परंतु निष्काम बुद्धीनें केलेलीं कर्म मनुष्याला निवोषणपदाया मार्ग सुकर करतात.

जेनाची कर्ममार्गाविषयी काय वृत्ति होती हे वैदिकीचेच्या पहिल्या प्रकरण्यात सांगितलेच आहे.

कर्मयोग—व्यापार, चळवळ किंवा कार्य करण्याचें तत्व. कर्म या शब्दांत सर्व प्रकारचे व्यापार येतात; व योग याचा साधा अर्थ उपाय, सुक्ति असा घेण्यांत येतो. " एकच कर्म करण्याचे जे अनेक योग, साधनें, किंवा मार्ग असतात, त्यांपैकी पराक्रमाचे चांगला व शुद्ध मार्ग कोणता, तो नेहमीं आचरितां येईल कीं नाहीं, नसल्याच त्याला अपवाद कोणते व कां उत्पन्न होतात, जो मार्ग आपण चांगला समजतो तो चांगला का, किंवा ज्यास वाईट म्हणतां तो कां, आणि हा चांगले वाईटपणा कोणांचे कोणत्या धोरणांत ठरवावा किंवा त्यातील जीव काय, इत्यादि गोष्टी ज्या शास्त्राच्या आधारे निश्चित करता येतात त्यास ' कर्मयोग शास्त्र ' किंवा गीर्तितल्या संक्षिप्त रूपाप्रमाणें ' योगशास्त्र ' असें म्हणतात. " (गीतारहस्य, चवथी आवृत्ति, पृ. ६१) वरील व्याख्येवरून ' योग ' याचा (सांख्यांच्या खिलूद असणारा) रुढार्थ येथे घेतला नाही हे दिसून येईल. भगवद्गीता ही आरंभापासून अखेरपर्यंत कर्मयोगपर आहे असें कोही विद्वान् समजतात;

व त्यांतील ले. टिळक हे अप्रणी होत, त्यांनीं गीतार ' श्रीमद्भगवद्गीतारहस्य अथवा कर्मयोगशास्त्र ' नांवाची जी टीका लिहिली आहे तें गीतेची कर्मयोगाविषया सविस्तर विवेचिली आहे. " गीता म्हणजे कर्म, भक्ति व ज्ञान या तीन स्वतंत्र निष्ठांची खिचडी किंवा कापूस, रेशीम व जर यांच्या धिच्या शिबून तयार केलेली मोधडी नसून, कापूस, रेशीम व जर यांचे निरनिराळे भागे यथास्थानां योग्य रीतीनें अमधून दिल्यावर कर्मयोग नांवाचें मौल्यवान् व मनोहर असें गीताखुची सज्ज अवलभासून अखेरपर्यंत ' अर्थत योगयुक्त चित्तानें ' सलज विणलेलें आहे. " (गीतारहस्य पृ. ४६२). गीर्तित ' संन्यास ' आणि ' कर्मयोग ' या दोनच निष्ठांचा विचार असून (गी. ५. १), त्यांपैकी ' कर्मयोग ' हा अधिक धेयस्वर असाच स्पष्ट निकाल केला आहे. (गी. ५. २) असें टिळक आपल्या या टीकेत प्रतिपादितात.

फलाकडे लक्ष न देतां या जगातील आपले कर्तव्य शुद्ध म्हणजे निष्काम बुद्धीनें नेहमीं यथाशक्ति करीत राहिले पाहिजे, किंवदुहा त्यांत सरण आलें तरीहि मोठया आनंदानें पत्करिले पाहिजे (गी. ३. ३५.) यालाच लोकसंश्रद्ध किंवा खरा कर्मयोग असें नांव देण्यात येतें. या कर्मयोगाचें भगवद्गीतेतच प्रथम सविस्तर निरूपण आहे. सांख्य म्हणजे संन्यास हाच एक मोक्षमार्ग नसून योग म्हणजे कर्मयोग हाहि एक दुसरा मार्ग आहे. वैदिक धर्म-पुरुषार्थं ब्रह्मसुविधा हें डोकें व सांख्य आणि योग हे उजवे-डावे हात असें कल्पितानें या दोहोंत विरोध नसून उलट वंशुसफांच आहे असें दिसेल. या दोन मार्गांतलें साम्य व वैपम्य पुढील तुलनेवरून समजेल.

ब्रह्मविद्या किंवा आत्मज्ञान प्राप्त झाल्यावर मोक्षप्राप्तिस कर्मसंन्यास (सांख्य) व कर्मयोग (योग) असे दोन मार्ग आहेत यांची तजे तुलनेसाठीं पुढें दिली आहेत. कर्मसंन्यासाची तजे येथें प्रमाणें:—

(१) मोक्ष आत्मज्ञानाचें मिळतो, कर्मानें नाहीं. ज्ञान-विरहित पण श्रद्धेनें केलेल्या यज्ञयागादि कर्मांनीं सिद्धाणारं स्वर्गमुल अनित्य होय.

(२) आत्मज्ञान होण्यास इंद्रियनिग्रहानें बुद्धि स्थिर, निष्काम, विरक्त व सम झाली पाहिजे.

(३) म्हणून इंद्रियांच्या विषयांचा पाश तोडून गोकळें व्हावें.

(४) तृष्णामुलक कर्म दुःखमय व बंधक आहेत.

(५) म्हणून चित्तशुद्धि होईपर्यंत कर्म केळीं तरी अखेर तीं सोडून दिलीं पाहिजेत.

(६) यज्ञार्थे केलेलीं कर्म बंधक नसल्यामुळे गृहस्था-थमात तीं केल्यास हरकत नाहीं.

(७) देहाचे धर्म सुटत नसल्यामुळे संन्यास पेतल्या-वर पोटासाठीं भिक्षा मागणें चैर नाहीं.

(८) ज्ञानप्राप्तीनंतर स्वतः कर्तव्य शिळक रहात नाही व लोकसंग्रह करण्याची जखर नाही

(९) तथापि अपवाद म्हणून अधिकारी पुरपाती ज्ञानोत्तराहे आपले व्यावहारिक अधिकार जनकादिप्रमाणे आमरणात चालू ठेवण्यास हरकत नाही

(१०) परंतु नाही झाले तरी कर्मत्यागरूपी सन्यासच श्रेष्ठ इतर आत्मार्थी क्रम चित्तशुद्धीची साधने किंवा पूर्वतयारी असून, ज्ञानाचा व कर्माचा स्वभावतःच विरोध आहे म्हणून पर्वामात होईल तितक्या लक्ष्कर चित्तशुद्धि करून घेऊन ज्ञानोत्तर अखेर कर्मत्यागरूपी सन्यास वेगळे चित्तशुद्धि जन्मत किंवा पूर्वपयात झाली असेल, तर गृहस्थात्मार्थी कर्म करीत वसण्याशीही अंतर नाही कर्माचा स्वरूपतः त्याग करणे ह्याच खरा सन्यासाप्रथम होय

(११) कर्मसन्यास वेतल्यावरहि शमदमादिक धर्म पाळिले पाहिजेत

(१२) हा मार्ग अनादि असून श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित आहे

(१३) शुक्र, याज्ञवल्क्यादि या मार्गांनी गेले कर्मयोगाची तसच वेगळेप्रमाणे आहेत —

(१) मोक्ष आत्मज्ञानाच मिळते, कर्मांनी नाही ज्ञानविरहित पण श्रद्धेने केलेल्या यज्ञागादी वर्माना मिळणारे स्वर्गसुख अनित्य होय

(२) आत्मज्ञान होण्यास इद्रियनिग्रहाने बुद्धि स्थिर, निष्काम, विरक्त व सन झाला पाहिजे

(३) म्हणून इद्रियाचे विषय न सोडिता याचच वेराग्याने म्हणजे निष्कामबुद्धान वागून इद्रियनिग्रह कसोटीस लावणे निष्काम म्हणजे निष्क्रिय नव्हे

(४) दुःख व त्रव करात आहे याचा नीट विचार केला तर अस दिसून येईल की, अचेतन कर्मे कोणासाठी वाधीत किंवा सोडीत नसून त्याच्या ठायी असणारा कर्त्याच्या मनातील काम किंवा फलासा हेंच वधाचें व दुःखाने मूळ आहे

(५) म्हणून चित्तशुद्धीनंतरहि फलासा सोडून सर्व कर्मे वेगवेगळे व उत्साहाने करणे कर्मे सोडू नये म्हणूनही सुटत नाहीत सृष्टि म्हणजेच कर्मे, त्याला विसावा नाही

(६) निष्कामबुद्धाने किंवा ब्रह्मसंपर्णविधाने केलेली सर्व कर्मे हा एक मोठा 'यज्ञ' आहे यासाठी स्वधर्मविहित सर्व कर्मे निष्कामबुद्धीने केवळ कर्तव्य म्हणून नेहमोच केले पाहिजेत

(७) पोटासाठी भिक्षा मागणे तरी कर्मच, व तहि 'लाजनिर्वाण' हे कर्म जर करावयाचें तर इतर कर्मेहि निष्कामबुद्धीने का करू नवत शिवाय गृहस्थाप्रमाथिखेराज भिक्षा तरी कोण घालणार

(८) ज्ञानप्राप्तीनंतर स्वतः नाही काही प्राप्त करून घेणे राहिले नवले तर धर्म सुटत नाही यासाठी ज काही शास्त्रत

प्राप्त होईल ते मळ नवो' अशा निरुपेण बुद्धीने लोकसंग्रहाकडे घाट देऊन करीत जाणे लोकसंग्रह कोणासाठी सुत्त नाही उदाहरणार्थ भगवताचें चरित्र पहा

(९) गुणविभारूप वातुषर्णव्यवस्थाप्रमाणे लहानमोठे अधिकार सर्वोच्च जन्मत प्राप्त होतात, आणि स्वधर्माप्रमाणे प्राप्त झालेले हे अधिकार लोकसंग्रहाचें सर्वोच्च नि सग बुद्धाने आमरणात निरपवाद चालविले पाहिजेत कारण हेच कर्माच्या धारणार्थ परमेश्वरानेंच निर्माण केलेले आहे

(१०) सात्त्विक कर्मे शास्त्रोक्तारत्या केल्यान चित्तशुद्धि होते हे खरे आहे तरा पण चित्तशुद्धि हा कर्माचा एकच उपयोग असे नाही जगाचा व्यवहार चालवण्यासाठी कर्माची जरूर आहे तसेच काम्य कर्मे व ज्ञान याचा तरी विरोध असला, तरी निष्काम कर्म व ज्ञान काम्ये विलंबुळ विरोध नाही म्हणून चित्तशुद्धीनंतरहि फलाशेचा त्याग करून चातुर्वर्ण्याची सर्व कर्मे आमरणात निष्कामबुद्धीने जगाच्या संग्रहार्थे चादू ठेवणे ह्याच खरा सन्यास होय कर्माचा स्वरूपतः त्याग करणे केव्हाच उपचित व शक्यहि नाही

(११) ज्ञानप्राप्तीनंतर फलासात्यागरूप सन्यास घेऊन शमदमादिक धर्मविराज आत्मोपम्यदर्शन प्राप्त होणारे सर्व धर्म पाळण आणि या समान म्हणजे शात वृत्तानेच शास्त्रत प्राप्त झालेली सर्व कर्मे लोकसंग्रहार्थ आमरणात करात जाणे निष्कामवर्महि सोडू नये

(१२) हा मार्ग अनादि असून श्रुतिस्मृतिप्रतिपादित आहे

(१३) व्यास-वासिष्ठ-जैगणपत्यादि आणि जनक-श्रीकृष्णादि या मार्गांनी गेले

दोग्धि मार्गांचे अंतिम साध्य मोक्षप्राप्ति हेंच आहे [गार]

कर्मवाद—या जगामध्य मानवाला जी भिन्न भिन्न स्थिति प्राप्त होते व त्याला जी निरनिराळी दुःखे प्राप्त होतात त्याच्या मूळ कारणाचा उलगडा भारतीय तत्त्वज्ञानपद्धति प्रमादाने करते भरतखंडात कर्मवाद हा शब्द फार प्राचीन काळापासून माहात आहे परंतु यूरोपीयसत तो नवीन निघालेल्या थिऑसॉफ्या या संप्रदायामार्फत माहीत झालेला आहे भारतायाची अशा समजूत आहे की जैनात्म्यास अनेक जन्मांच्या फेऱ्यातून जावे लागते व त्याला विशिष्ट जन्मात जें सुख अथवा दुःख मिळत तें त्याच्या पूर्वजन्मातील कर्मांचे फळ होय ही उपपत्ती सर्वधन समाधानकारक नाही कारण हिच्यामुळे भगदी प्रारंभीच्या जन्मासुखीचा काहीच उलगडा होत नाही तथापि हिच्या मूळ कर्माच लोकसंग्रह समाधान घाटते पुष्कळांची नैतिक आचरणाकडे प्रवृत्ति होते व काही अशा ती सत्यहि आहे कर्मवाद अथवा कर्मांचे फळ भोगाचेंच लागते हा कल्पना भरतखंडात वैदिक काळापासून चालत आला आहे कर्माची

कल्पना ब्राह्मणप्रयात आढळते. बृहदारण्यक उपनिषदांत (३.२.३) व इतर उपनिषदांत कर्मवाद वाढित लागल्याचें दिसतें. ऐतिक कल्पनांमध्ये या सत्त्वाक बर्च प्राप्तुल्य दिलेले आढळते. एखादा मनुष्य जर क्लृप्त अथवा रोषी स्थितीत जन्मास आला तर त्याचें कारण त्याचें पूर्वजन्मीं केलेले पाप होय असें मानात.

महाभारतांत अनेक ठिकाणीं कर्मांचें प्राबल्य बघिलें आहे. उदाहरणार्थ शान्तिपर्वांत १८१ व्या अध्यायांत असं म्हटलें आहे कीं, मनुष्य कितीहि वेगानें धांवूं लागला तरीहि पूर्वजन्मांचे कर्म त्याचा पाठलाग करीत असतें. तो निजला तरीहि तें त्याजवरींवर निजलेलें राहते. तो उभा राहिला तर त्याच्या तमीप उभें राहते; तो चालूं लागला तर त्याच्या माथून चालूं लागतें आणि तो कर्म करूं लागला तर तेंहि कर्म करूं लागतें. सारांश प्राण्याच्या मार्गे त्याचें प्राक्कन-कर्म व्येत्तारचें जडलेलें असतें. ज्या ज्या पुरुषांनीं पुढीं आपल्या दृष्टेप्रमाणें जें जें कर्म केलें असेल तें तें सदैव त्याला एकदमालाच भोगावें लागतें. स्वकर्मफल हा ज्याचा ठेवा आहे व देव ज्यांचें संरक्षण करीत आहे अशा या प्राणिसमुदायाला जिकडूनतिकडून काळ खेंचित असतो. तसेच २११ व्या अध्यायांत वासनेच्या योगानें कर्म घडतें व कर्माच्या योगानें नासनेची उत्पत्ति होते अशा रीतीनं हें अनादि आणि अनंत चक्र चालू आहे असें सांगितलें आहे. तसेंच अनुशासनपर्वांत ५७ व्या अध्यायामध्ये कोणतें कर्म केले असतां कोणतें फल मिळते याची एक लांबलचक यादी दिली आहे. पण त्यांत कोणतें दान दिलें असतां त्यापासून पुढें काय मिळतें हेच विशेषतः सांगितलें आहे. अशा प्रकारचीं कर्मे व त्यांचीं फले यांची यादी २२ व्या अध्यायांतहि आढळते.

भगवद्गीतेंतहि कर्मवादाचें विवेचन आढळते. लोक-मान्यांनीं आपल्या गीतारहस्यांत कर्मविपाकाचें सुंदर विवेचन केलें आहे. त्याचा सारांश असाः—

मनुष्यांनं केलेल्या अशुभ कर्मांचे मनुनं कायिक, वाचिक व मानसिक असे तीन भेद करून त्या त्या कर्मांपैकी शिष्य-ळकी, हिंस्र व चोरी हीं तीन कायिक; कडू, खोटे, उणें आणि विसंगत बोलणें हीं चार वाचिक; आणि परद्रव्या-मिळवण, दुसऱ्याचें वाईट चितणें आणि खोटा आग्रह हीं तीन मानसिक, मिळून दहा प्रकारचीं अशुभ किंवा पाप-कर्मे सांगितल्यावर (मनु. १२. ५-७. म. भा. अनु. १३) पुढें त्यांचीं फले दिलीं आहेत. तथापि हे भेद कांहीं काय-मंचे नाहींत. कारण याच अध्यायांत पुढें एकंदर कर्मांचे सात्विक, राजस अथि तामस असे तीन भेद केलें असून प्रायः भगवद्गीतेंत बर्णन. केल्याप्रमाणेंच या तीन प्रकारच्या गुणांचीं किंवा कर्मांचीं लक्षणें दिलेलीं आहेत (गी. १४. ११-१५; १८. २३-२५; मनु. १२. ३१-३४). परंतु कर्मविपाकप्रकरणांत कर्मांचा जो विभाग सामान्यतः वाड-

ळून येतो तो या दोहोंतून निराळा असून त्यांत कर्मांचे संचित, प्रारब्ध व क्रियमाण असे तीन भेद केलेले असतात. कोणाहि मनुष्याने आजच्या क्षणापर्यंत केलेले जें कर्म-सगलें या जन्मांत केलेलें असे वा पुर्वच्या जन्मांत केलेलें असे तें सर्व-यास ' संचित ' म्हणजे ' साठविलेले ' कर्म असें म्हणतात. या संचितास ' अष्ट ' किंवा मीमांसकांच्या परिभाषेत ' अपुने ' अशा दुसरीं नांवें आहेत. हीं नांवें पड-ण्याचें कारण असें कीं, कर्म किंवा क्रिया ज्यावेळीं करावी त्या वेळमुदतीच ती दृश्य अस्त; आणि ती वेळ गेल्यावर पुढें तें कर्म स्वकृततः शिळकन राहतां त्याचे सूक्ष्म अतएव अदृश्य असे अपुने किंवा विलक्षण परिणाम मात्र शिळक राहतात (वे. सू. शां. भा. ३. २. ३९-४०). कांहीं म्हटलें तरी ' संचित ' ' अष्ट ' किंवा ' अपुने ' याचा अर्थ या क्षणापर्यंत जीं जीं कर्मे केलीं असतील त्या सर्वांच्या परिणामांचा ' साठा ' हें निर्दिष्ट आहे. हीं संचित कर्मे सर्व एकदम भोगणें शक्य नसतें. कारण या संचित कर्मपरिणामांपैकीं कांहीं चांगले तर कांहीं वाईट म्हणजे परस्परविरोधी फले देणारे असूं शकतात. उदाहरणार्थ, कांहीं संचित स्वर्गप्रद तर कांहीं नरकप्रद असल्यामुळे त्या सर्वांचीं फले एके काळीं उपभोगणें शक्य होत नाहीं; एकामासून एक भोगिलीं पाहिजेत. म्हणून ' संचिता ' पैकीं जेवढ्या कर्मांचीं फले भोगण्यास प्रथम सुचवात शाली तेवढ्यांतच ' प्रारब्ध ' म्हणजे ' सुरू झालेले ' संचित ' असें म्हणतात. वेदान्तसूत्रांत प्रारब्धासच ' प्रारब्धकार्य ' आणि जीं प्रारब्ध नाहींत त्यांत ' अनारब्धकार्य ' अशां नांवें दिलीं आहेत (वे. सू. ४. १, १५). संचितार्थाचीं जीं कर्मे प्रारब्ध झालें ती भोगल्याखेरीज सुटका नाहीं ' प्रारब्धकर्मां भोगा-देव क्षयः । ' पण अनारब्धकार्यकर्मांची गोष्ट तशीं नाहीं. ज्ञानानें या सर्व कर्मांचा अजीवात नाश करितां येतो. प्रार-ब्धकार्य व अनारब्धकार्य यांमध्ये जीं हा महत्त्वाचा भेद आहे त्यामुळे ज्ञानी पुरुषास ज्ञानोत्तरहि नैसर्गिकरीत्या मरण येईपर्यंत म्हणजे देहाच्या जन्मावरींवर प्रारब्ध झालेलीं कर्मे संपेपर्यंत, शांतपण घाट पहावी लागते. तसें न करितां इष्टानें देवत्याग करील तर ज्ञानानें त्याच्या अनारब्ध कर्मांचा बरी क्षय झाला असला तरी त्याच्या इष्टांमुळे ज्या देहानें प्रारब्धकर्मांचा भोग अपुरा राहिला ती भोगण्यास त्याला पुनः जन्म घ्यावा लागेल; व मग अर्थांतच मोक्ष अंतरेल असें वेदान्त व सांख्य या दोन्ही शाखांत सांगितलें आहे (वे. सू. ४. १, १३-१५ व तां. का. १७).

मीमांसकदृष्ट्या सर्व कर्मांचे नित्य, नैमित्तिक, काम्य आणि निषिद्ध असे चार भेद होतात. पैकीं संप्र्यादिक नित्य कर्म न केल्यास पाप लागतें, आणि नैमित्तिकचें नित्य उप-स्थित झाल्यास ती करावी लागतात. म्हणून हीं दोन्ही कर्मे केलीं पाहिजेत असें या मीमांसकांचें म्हणणें आहे. याकी राहिलेलीं काम्य आणि निषिद्ध, पैकीं निषिद्ध कर्म केल्याने

पाप लागते म्हणून ती कठ नयेत; व काम्य कर्म केल्याने त्याची फळे भोगण्यास पुनः जन्म घ्यावा लागतो म्हणून तीहि कठ नयेत. अशा रीतीने म्हणजे गिरिजादेव्या कर्माच्या परिणामाचा तारतम्य विचार पाहून मनुष्य काही कर्म सोडून देईल व काही यथाशक्ती करीत राहिल तर तो आपो-आपच सुख झाला पाहिजे. कारण, प्रारब्ध कर्म या जन्मातील उपभोगाने संपली आणि या जन्मात सर्व नित्य नैमित्तिक कर्म केल्यामुळे व निपिद्ध वज्रिल्यामुळे नरकगति घडत नाही व काम्य कर्म सोडल्यामुळे स्वर्गादिकांतील सुखे भोगण्याचाहि अवश्यकता उरत नाही. श्लोक, नरक आणि स्वर्ग या तिन्हा गती श्रमभागे सुटल्यावर मोक्षाखेरीज आत्म्याला दुसरी गतीच रहात नाही. या वादात 'कर्मसुक्ती' किंवा 'नैकर्मसिद्धि' असे म्हणतात. पण मीमांसकांच्या खरील बुर्जात हे नैकर्म्य पूर्णपणे साधत नाही, असे वेदान्त शास्त्राने ठरविले आहे (वे. सू. शा. भा. ४. ३, १४); आणि गौतमहि याच अभिप्रायाने "कर्म न केल्याने नैकर्म्य होत नाही व सोडल्याने सिद्धीहि मिळत नाही" असे म्हटले आहे (गो. २. ४).

अप्याःमशास्त्राप्रमाणे या जगातील सर्व पदार्थांचे कर्म (माया) आणि ब्रह्म हे दोनच वर्ग होतात; म्हणून ज्या कोणाचा यापैकी एका वर्गातून म्हणजे कर्मातून सुटण्याची इच्छा आहे त्याने दुसऱ्या वर्गात म्हणजे ब्रह्मत्वरूपात शिरोवै एवढाच फाय तो एक मार्ग त्याच खुला रहातो. "माझी कर्माच्या ठायी आर्त्तिक नसल्यामुळे मला कर्माचा लेप लागत नाही हे ज्याने जाणिले तो कर्मपाशापासून सुक्त होतो" असे जे धोतेत भगवंताना म्हटले आहे (गी ४ १४ व १२. २३) त्यातील तात्पर्य हेच आहे. या ठिकाणी 'ज्ञान' म्हणजे सुक्ते शक्तिज्ञान किंवा सुक्ती मानसिक क्रिया असा अर्थ नमून वेदान्तसूत्राखरील शाकरभाष्यात आरंभाच सांगितल्याप्रमाणे 'ज्ञान' म्हणजे "मानसिक ज्ञान प्रथम होऊन ईश्वराचा अय केल्यावर प्रज्ञाभूत होण्याची अवस्था किंवा ब्राह्मी स्थिति" एवढा सर्व अर्थ दर वेळी विवक्षित आहे ही विसरता कामा नये.

तथापि बौद्ध संप्रदायात कर्मवादाची चाट पराकाष्ठेची झाली. इतर ठिकाणी कर्मवादाचा, फक्त नीतितत्वे उल्लेखन येत्यास अनिष्ट फळ मिळते एवढेच दाखविण्यास पुरेसा उपयोग केलेला आढळतो परंतु बौद्ध ग्रंथांमध्ये सर्वच गोष्टांच्या मुळाशी कर्म आहे व कर्माने सर्व प्रश्नांचा उलगडा होतो असे दाखविले आहे. म्हणून बौद्धांच्या कर्मवादाकडे विवेक लक्ष दिले पाहिजे.

भारतीय तत्वज्ञानपद्धतीत सामान्यतः आत्म्याचे अस्तित्व उद्घाटन धरले आहे. परंतु बौद्ध तत्वज्ञानात जीव म्हणजे कर्मान्या योगाने अनेक द्रव्यांचा एकत्र झालेला लघोक्षणी बदलणारा ससुच्य असे म्हटले आहे. यामुळे बौद्ध पुनर्जन्म मानीत नाहीत. जेव्हा एखादा मनुष्य मृत

होतो तेव्हा एक नवीन मनुष्य जन्मास येऊन मृत जीवाचे कर्म ग्रहण करितो अशी त्याची उपपत्ति आहे. किंवा मनुष्याचा विशिष्ट जन्म हा त्याने आपल्या कर्मांद्वारे भोगावयाचा जन्मपरंपरेतील एक विशिष्ट काल असून पूर्वसंचितापैकी राहिलेले कर्मकळ भोगण्यास त्याला त्या विशिष्ट जन्मानंतर आणलीहि जन्म घ्यावे लागतात.

ब्राम्हणी तत्वज्ञानाप्रमाणे देव हे कर्मापेक्षा श्रेष्ठ आहे व ही सुद्धि ब्रह्मदेवाने निर्माण केलेली आहे. परंतु बौद्ध तत्वज्ञानाप्रमाणे पूर्वागत कर्म हेच देव, व सर्व जीवांचे एकवटलेले कर्म हेच सुद्धेचे कारण होय. धार्मिक कृत्ये, तप व त्यापासून मिळणारे पुण्य यांत पूर्वी वर्तच महत्त्व होते. वनाला प्रथम मानसिक चेतना आणि नंतर शारीरिक क्रिया या दोन गोष्टी अवश्य असतात. काही क्रिया केवळ मानसिकच असतात परंतु मानसिक क्रियेपेक्षा प्रत्यक्ष शारीरिक क्रियेचे महत्त्व अधिक आहे. शत्रूला प्रत्यक्ष मारणे हे हे केवळ मारण्याची इच्छा करण्यापेक्षा अधिक महत्त्वाचे आहे.

कर्म दोन प्रकारचे असते शुद्ध अथवा अशुद्ध. शुद्ध कर्म वाचना, अज्ञान इत्यादिकापासून अलिप्त असेते म्हणून त्याचे फल भोगावे लागत नाही; अशा कर्मापासून संसाराचा उन्हेद होऊन निर्वाणप्राप्तीचा मार्ग सुकर होतो. इतर सर्व कर्मे अशुद्ध होत व त्याचे पुन्हा चांगले व वाईट, पुण्यकारक व पापदायक असे फलावदान भेद करता येतात. या जगात सुख मिळावे म्हणून केलेली कर्मे वाईट व परलोकात सुख मिळावे म्हणून केलेली कर्मे चांगली असे समजतात. त्याच प्रमाणे दुसऱ्याचे बरे किंवा वाईट करण्याच्या उद्देशाने केलेली कर्मे सुचरित किंवा दुश्चरित मानिली जातात.

सुचरितच मूळ अजोष, अद्वेष, आणि अमोह, या तीन गोष्टीत असते. सत्कृत्यांच्या विरुद्ध केलेली सर्व दुष्कृत्ये होत, तसेच मिथ्यादृष्टीने केलेली सत्कृत्यांहि मिथ्या होवतात. सत्कृत्यांचे फल मनुष्याने जाणून बुजून (दृष्टिचरित) इतर पाप केले असल्यास मिथ्या होते. अर्थात पशु, पक्ष इत्यादिकांचा दुष्कृत्ये सत्कृत्यांचे फल नाहीसे करू शकत नाहीत.

कर्माचे तीन विभाग करितात; कुशल, अकुशल आणि अव्याकृत; म्हणजे चांगले फल देणारे, वाईट फल देणारे व चांगले आणि वाईट असे कोणतेच फल न देणारे. पुण्य, अमुण्य व अनिय अर्थात कर्मांची एक विभागणी केलेली आढळते. वाचनायुक्त केलेले सत्कृत्य पुण्यकारक समजले जाते. जेव्हा हे कर्म पारलौकिक अनेक तेव्हा त्याला स्थिर असे म्हणतात, व त्याचे फल परलोकात मिळते. कोणतेहि वाईट कृत्य अमुण्य होय. जे कृत्य दुःखाचा अंत करिते व निर्वाण अवल करिते त्याच कुशल म्हणतात. पण त्यास पुण्यकर्म म्हणत नाहीत

कर्मफलास विनाक अस म्हणतात. वरील तीन प्रकारचीं कर्मे, सुखवेदनीय, असुखवेदनीय, किंवा सुखासुख-वेदनीय या नावानेहि संबोधितात. कर्मांचे निश्चय व अनिश्चय म्हणजे निश्चित फलदायी व अनिश्चित फलदायी असेही भेद करितात.

पाच प्रकारच्या कर्मांना आप्तवर्ष (ज्यांचे फल दुसऱ्या कोणत्याहि चांगल्या कर्माने सुकावता येत नाही असे) म्हणतात. यात मातृवध, पितृवध वगैरे कर्मे येतात. इतर सर्व कर्मांचे फल लाति, अनागामी (पुनर्जन्मरहित) वृत्ति अथवा अर्हत्पद प्राप्त केलें असता बुद्धिवाता येते. मनुष्याला त्याच्या कर्मांमुळे जन्म प्राप्त होतो परंतु विशिष्ट जन्म प्राप्त होणे हे अनेक कर्मांचे सामुच्चयिक फल असते आणि त्यामुळे निरनिराळीं मनुष्ये भिन्न भिन्न परिस्थितीत जन्म्यास येतात. सकृद्य व दुःफलयें यामध्य दहा कर्मांत कर्मपथ असे नाव देऊन त्याचा प्रासुष्याने तिंदेचा केला आहे. त्यात हिंसा, जोर्ये, व्याभिचार हे कायिक; अत्यय, निंदा, गर्द, व मिथ्याभाषण हे वाचिक आणि लोभ असूया व मिथ्यावृष्टि हे मानसिक कर्मपथ असून पहिले दोन वर्ग वेतनायुक्त कायिक कर्मांत मोडतात व तिसरा वर्ग फक्त मानसिक किंवा चेतनायुक्त आहे. प्रत्येक कर्मांचे पुन्हा पूर्वतयारी प्रयत्न कर्म व पश्चात्कृत्य (पुत्र) असे पुनःकरण करता येते, उदाहरणार्थ.—एखाद्या जादुिकानें एखादा पशु विकत आणून त्याच्या रवाची तयारी करणें, त्याचा प्रत्यक्ष वध करणें व त्याच्या मातास विह्वल करणें हीं तीन त्या कर्मांचीं अंगे होत. यापैकी प्रत्यक्ष वध करणें यासच कर्मपथ म्हणतात. व त्याचेंच विशेषतः त्यास फल भोगाचे लागते. कोणतेहि कृत्य कर्मपथ या सत्तेस प्राप्त होण्यास त्या कृत्यानें पूर्ण ज्ञान कर्त्यास अवश्य असणें लागतें चुकीनें केलेलें कृत्य या संज्ञेत येत नाही. नो मनुष्य अजापतः एखाद्या मनुष्याचा घात करितो तो घात करण्यास पातक करितो, परंतु मनुष्यवधाचें पातक करित नाही जैनांच्या मते ज्याप्रमाणें अग्नि जणत्यास व अज्ञाणत्यास दोघासहि सारखाच दग्ध करते त्याप्रमाणें जाणता व अजाणता मनुष्यवध करणारा सारखाच दोषी असतो तथापि वासुळें वराच घाटाळा होण्यास समक्ष आहे. उदाहरणार्थ—एखाद्या माणसाचा तप कराल्यास साणून शारीरिक क्लेश देणें हेहि पाप होईल. गर्व व गर्भेवती स्त्री हीं दोन्हीहि एकमेकास क्लेश देत असल्यामुळे दोघी होतील खत जालेला मनुष्यहि पुनी मनुष्यास पुढें हाण्यान्ना नसासुळे दोघी ठरेल व एखाद्या मनुष्याने दुसऱ्याच्या हातून पुन केल्यास तो सुखीच दोघी ठरणार नाही, कारण जाणण दुसऱ्याच्या हातानें अग्नि धनन्यास आपल्या हात भागत नाही.

वरील जैन विचारसरणी वरील पठण्यासारखी आहे पण दुसऱ्या एका ठिकाणी मोठ्या मोजके विचार उघडें पडतात अर एखाद्या मनुष्याने दुसऱ्याच्या छावरोवर ती आपले

छाी आहे असे समजून संभोग केला तर त्यास व्यभिचाराचा दोष लागत नाही. अर एखाद्या पुढ्याने दुसऱ्याच्या छावरोवर तिसऱ्याच एका मनुष्याची छी अहि असे समजून संभोग केला तर तो दोषी आहे किना नाही घायदल मतभेद आहे. काहींच्या मते उद्विष्ट स्त्री ही परत्री असल्यामुळे ती दोषी होतो तर काहींच्या मते उद्विष्ट स्त्री व उपमुक्त स्त्री या भिन्न असल्यामुळे त्यास दोष येत नाही, असो.

निरनिराळ्या कर्मांचे फल निरनिराळें असतें व त्याप्रमाणें फलानुसार निरनिराळ्या कर्मांची योग्यताहि ठरविता येते. मनुष्याची भावी उत्तति अगर अधोगति ही त्याच्या शैलावतून ठरते. दान देण हें सकृद्य असलें तर त्याच फल स्वतंत्रीने मनुष्यास उत्तति अगर भोग या रूपानें प्राप्त होतें [वेद, ब्राह्मणे, उपनिषद, पृ. मीमांसा, महाभा तिपिटक ३]

कर्माकर्मविचार—कर्माकर्मविचार म्हणजे विवाहित कृत्य नीतिक दृष्ट्या योग्य आहे किंवा अयोग्य आहे यासंबंधी विचार अथवा व्यावहारिक नीति. परंतु नीतिविषयक करपना वरचेवर बदलत असतात नीति म्हणजे एक तऱ्हेचा वाड वस्तुवर अवलंबून असणारा वर्ग अथवा कायदा अशी कल्पना एके वेळीं होतो. तर एका वेळ नीति ही एक तऱ्हेची अंतःप्रेरणा किंवा मनःप्रकृति होय, अशीहि कल्पना पुढें आलेली आहे व या दोन कल्पनास अनुसरून कर्माकर्मविचाराची वाड दोन दिशांनीं झाली आहे. पहिल्या करपनेचे अभिमानी तर्कशास्त्र व शासन याच जोर देतात तर दुसऱ्या कल्पनेचे अभिमानांनी अंतःकरणवृत्ति, सद्गद्विवेक-बुद्धि, बुद्धि, भावना इत्यादिकास महत्त्व देतात.

प्राथमिक अवस्थेतील मनुष्याच्या नीतिकल्पना धर्माविद्या वेगळ्या नव्हत्या व त्याचा धर्म व उपासनासंप्रदाय यातहि फारसा भेद नव्हता. जी गोष्ट त्याच्या उपास्यास अजिप्रिय वाटेले अशी त्याची कल्पना असे तो करणें ते पाप अथवा अकर्म समजतात. पुढें ईश्वराच्या काही विशिष्ट आज्ञा (उदाहरणार्थ वेद, यहुद्याच्या दहा आज्ञा) जवून त्याच्याविरुद्ध जाणण म्हणजे अकर्म अशी कल्पना झाली. व जायामध्ये 'वेदोऽखिलो धर्मसूक्तम्' हे तत्त्व प्रस्थापित झालें पुढे तर्कशास्त्रानुरोधाने या आज्ञाचा अर्थ करण्याचा प्रयत्न करित असता नीतिशास्त्रे व धर्मशास्त्रे उत्पन्न झाली व निरनिराळे आचारनिगम (उदाहरणार्थ अनुक्त पदार्थ अनुक्त दिवसां याक नवे किंवा कमरपट्ट घालू नवे) तयार झाले याच्या उलट धर्मशास्त्रे धर्मप्रवचन नसल्यामुळे नीतीच्या कल्पना अगदी निराज्या तऱ्हेने वाट्यास लागल्या. संवे कर्मव्यवहारास प्राधान्य देण्यात आलें व तेंच नीतिविद्याच्या पु.उ. कऱ्हाहि नोंदें घालू नये फाय, बकिलान दोषी म्हणून डाळक असलेल्या पक्षधाराची तरफदारी करावी किंवा नाही, यासारखे प्रश्न येऊ लागले असा वेळीं विचार, तेनेंटा यासारखे तत्ववेत्ते बुद्धिवादास अनुचरुलागले भिन्नगन आपल्या सुवास 'ऐकान ननाथे व करार मनाय' या तत्त्वाना मोर केला

आहे. परंतु त्यावेळच्या तत्त्वेत्यास हें पटेना ते अशा वेळीं एका कर्तव्यापुढें दुसरें कर्तव्य उभे करून किंवा कर्तव्या-विरुद्ध आत्महित ठेवून संशय उत्पन्न झालेल्या मनुष्यास विशिष्ट गोष्ट केली असता एक कर्तव्यमेग्न अथवा मूर्खपणा पद-रात येतो असें दाखवित. अर्थात् अशा कोणत्याकडे लोक फारसें लक्ष देत नवत. रोमन लोकांत तर तात्विक विचार करणें म्हणजे काहीं तरी गडबडयुंदा करणे अशी म्हणव पडली होती.

ख्रिस्ती तत्वज्ञानात उद्देशास प्रामुख्य देण्यात आलें. चांगल्या बुद्धीनें केलेले कोणतेहि कर्म चांगलेच अशीं काहीं ख्रिस्ती तत्ववेत्त्यांची विचारसरणी होती परंतु काहीं कोत्या विचाराच्या मंडळीका केवळ मनःप्रवृत्ति अथवा उदात्त विचार हे निश्चित मार्गदर्शक होत असें वाटेना व याकरिता ते आचारनियमाकडेच जास्त लक्ष देत, व यामुळे नवे नवे आचार-नियम अस्तित्वात येऊं लागले. व दोष व प्रायश्चित्त यांच्या मोटमोठ्या लवलचक याथा वनल्या. तसेच पातकोच्चार करणें ही गोष्ट जी पूर्वी केवळ ऐंग्ळक व क्षुद्रक समगली जात असे तीच पुढें फार महत्त्वाची वनली. याविरुद्ध सुधारणाचळवळीनें खटपट करून पुन्हा वैयक्तिक सदसद्विवेक बुद्धीस महत्त्व दिलें. रोमन कॅथोलिक लोकांनी याविरुद्ध खटपट करून आपल्या वाजूस लोक मिळविण्याकरिता असें तत्व पुढें आणलें कीं, पापी मनुष्यानें पातकोच्चार केल्यावर उपा-ध्यायाने त्यास त्यापाहून मुक्त केलेच पाहिजे. परंतु यामुळे कोणतेहि पातक केले असता उपाध्यायापुढें त्याचा उच्चार केला असता मोकळे होण्याचा सोपा उपाय सापडल्यामुळे पातकी लोकांची आयत्तीच साथे झाली व प्रत्यक्ष समाज-सुधारणा दूरच राहिली. यानंतर अठराव्या शतकात युक्ति-चादास प्राधान्य मिळालें व जे मला चांगले वाटते तें चांगले व वाईट वाटते ते वाईट होय असल्या प्रकारची विचारसरणी प्रचलित झाली. यानंतर नीतिशास्त्राची व मानसशास्त्राची वाढ होऊन 'मला हें बरोबर वाटते'; 'मला तें अस वाटते' अशा प्रकारच्या भाषेत मनुष्याचे विचार प्रकट होऊं लागले आहेत व आप्तवाक्य व दंड नियम यास फाटा मिळत चालला आहे. [वेद इ. वाचवळ, ग्रीक तत्त्वेत्यांचे ग्रंथ]

कर्मान—इराण. कर्मान हें याच नावाच्या प्राताच्या राजधानीचें शहर असून उ. अ. ३०° १७' व पू. रे. ५६° ५९' यांच्या दरम्यान ६१०० फूट उंचीवर आहे. याची लोकसंख्या ६०,००० आहे. यापैकी २००० पारशी, १०० यहुदी, व काहीं शिकारपुरी हिंदू लोक आहेत येथें टयाळ व तारऑफिसें आहेत. येथे त्रिटिश व रशियन वकिलाती असून " ईपारि-यल बँक ऑफ पर्शिया "ची एक शाखाहि येथें आहे. या भागात धान्य फारच थोडें पिकतें. एका प्रवाशानें असें लिहून ठेवले आहे कीं, घोड्याकरिता १ मण जनावेवर्षी एक मण केशर कर्मान येथें सहज मिळू शकले. येथे गाळिचे व उरपूस पुष्कळ होतात. येथील गाळिच्याची विणकामावडल व

टिकाऊपणावडल फार ख्याती आहे या शहराचे जुनें नाव गवाशर असें होतें या शहराच्या लगत टंक-व्यावर दगडी चवुथ्यावर कच्च्या विटांनीं बांधलेले जुनाट फिळे आता मोडकळीस आले असून ते प्रेक्षणीय आहेत. शहरातील मशिदीपैकी दोन मशीदी प्रेक्षणीय आहेत, पैकीं मस्जिद-इ-जामा ही १३४९ मध्ये मुजफरीद राजा मुबारिझ-एद-दिन महमूद यानें बांधली व दुसरी मस्जिद-इ-मलिक ही मलिक कन्हई सेलुकु यानें (१०४१-१०७२) बांधली होती.

कर्वेट—भारतवर्षीय भरतखंडस्थ देश हा पाडवाच्या वेळेस पूर्वेकडे बंग देशाच्या पुढें असून, त्या काळीं तेथें ताम्र-लिप्त नावाचा राजा होता (महा सभा अ. ३.)

कऱ्हाड, ता. लु. का.—मुंबई इलाहा. सातारा जिल्ह्यातील तालुका. क्षे. फ. ३७८ चौ. मै. यात कऱ्हाड हें मुख्य ठिकाण व दुसरी ९८ लहान गावे आहेत एकंदर लो. सं. (१९११) १३२५३१ हा तालुका कृष्णा खोऱ्याचा एक भाग असून याच्या दोन्हीं बाजूल दक्षिणेत्तर डोंगराच्या रांगा आहेत. आगाशी, बहिरौबा, कमळेधर, मंडकेशर, नादकवा, चेदीवा, नोरोबा व थोरोबा हे डोंगर मुख्य आहेत. अगाशीच्या डोंगरात कोरीव लेणी आहेत. पश्चिम डोंगरातून कोयना नदी येऊन कऱ्हाड येथे कृष्णेश मिळते प्रदेश सामान्यतः सपाट व खुला असून डोंगराच्या वाजूस मात्र चढउतार आहेत. वागा व मळे याच्या योगानें या तालुक्यातील प्रदेशाला मनोरमता आली आहे. येथील जमीन चांगली सुपीक आहे हिंवाळपात दिवसा थडी फारशी नसते परंतु रात्री बरीच असते व उन्हाळ्यात कऱ्हाड येथे उष्ण बराच होतो. वार्षिक पाऊस सरासरी ३० इंच पडतो

कऱ्हाड व ना आस मंत प्र देश—कऱ्हाड येथें सापड-लेल्या ताम्रपटात त्याच्या करहाट झटले आहे. येथील शिलालेखात असलेल्या कळिआदि वारा गावाचीं हल्लीचीं नावें खालील प्रमाणें आहेत:—

(१) कळी, (२) कंकी, (३) आजूर, (४) सिजूर, (५) आळी, (६) सलग्न (७) वेळीकी, (८) तितूर, (९) खटाव, (१०) निमूर, (११) पाद्रीगाव, (१२) तावत्री शिलालेखात हीं गावें अग्रणी नदीच्या आसपास आहेत असें दिलें आहे ही नदी हल्लीं जमुर्णि या नावानें प्रसिद्ध आहे. या गावापैकीं सलग्न हें पूर्वी सेलभार या नावानें प्रसिद्ध होतें. आजूर थाला हल्लीं अजुर म्हणतात. व अग्रणीच्या पूर्वेव व कापानोळीपासून ते सात मैल आहे. सिजुर हे तुकीन सिपुरवडल पडलेले नाव आहे व हें सिपुर कापानोळीच्या दक्षिणेत सात मैलावर आहे.

करहाड चार हजार प्रात.—या प्रातात चार हजार शहरे असलीं म्हणून याला करहाट चार हजार प्रात म्हणत हल्लींच्या कऱ्हाड गावावरून या प्राताला ह नाव पडलेले असलें हा प्रात कृष्णा नदीच्या पूर्वे व दक्षिण किनाऱ्यावर कऱ्हाड व विडी यांच्यामध्ये होता या प्राताची

सीमा निश्चित करण्यासारखी माहिती अद्याप उपलब्ध झाली नाही (इं. अ. ३० पा. ३७४-८२).

शहर—सदर्न मराठा रेल्वेवर सातान्याच्या दक्षिणेस एकतीस मैलांवर असून कृष्णा व कोयना या नद्यांच्या संतमावर आहे. कोयना उत्तरेकडून आणि कृष्णा नैऋत्येकडून वहाते. नद्यांचा संगम पूर्वेकडे सरासरी १॥ मैल वहात जाऊन दक्षिणेकडे वळतो; व त्या फाटकोनांत हें शहर आहे. याची वायव्येकडील जमीन कोयना नदीच्या तीरापेक्षा ८० ते १०० फूट उंच आहे व उत्तरेकडील जमीन जरा खालवट असून नदीच्या बाजूस घाट आहेत. वायव्येस ६ मैलांवर वसंतगडकिल्ला, ईशान्येस ४ मैलांवर सदाशिवगड टेकडी आणि जांभेयस ४ मैलांवर अगाशिव नांवाचे पर्वताचे शिखर आहे.

या ठिकाणी पुणे-वेळगांव, कन्हाड-विपळण, कन्हाड-तासगांव, कन्हाड-विजापूर आणि कन्हाड-मसूर या पांच रस्त्यांचा संगम आहे. यांचे क्षेत्रफळ सरासरी औरसचौरस अर्धामैल असून यांतील जमीन काळी (सुपीक) आहे. याच्या वायव्येस असलेला (मातांचा) किल्ला पहिल्याने सुमुलमानांच्या ताब्यांत होता. नंतर पंतप्रतिनिधीकडे होता आणि त्यांच्यापासून १८०७ सालांत पेशव्यांनी जिंकला. त्या किल्ल्याजवळ व नद्यांच्या संगमाजवळ देवळे आहेत. पाण्याच्या उखटाचा ओषांचे बाळू वगैरे आंत येऊन नये म्हणून पूर्वी त्या ठिकाणी पत्रे बांध पातलेले होते; परंतु ते आतां कोसळून पडले आहेत. शहरांतून दक्षिणेसच जाणत्या रस्त्याच्या बाजूने मुख्य व्यापारी रस्तात व तेंथे दूर रिवारी बाजार भरतो. वाजारजवळ सुमुलमानाची बस्ती पुष्कळ आहे व जवळच एक मशीद आहे. विजापूरच्या राजांनं यांत पूर्वी नेमलेल्या कारागारांचा वस्त्रक अद्याप आहे. यांतील मुख्य मुख्य रस्ते रंग असून स्वच्छ आहेत. यांतल काहीं भागांत नळाने पाणी देण्याची सोय केली आहे.

देवळे—यांत एकंदर ५२ देवळे आहेत. त्यांपैकी कृष्णावार्द देवी, कामाधिपेश्वर आणि कमलेश्वर महादेव यांची देवळे मुख्य आहेत, व तीं सर्वे कृष्णानदीच्या घाटावर आहेत.

किल्ला—ईशान्येच्या बाजूस पंतप्रतिनिधीचा (नातानें बांधिलेला) किल्ला असून त्यांत त्यांचा एक दुमजला वाडा आहे. वाडायांतील दिवाणखाना ८३ फूट लांब, ३१ फूट रूंद व १५ फूट उंच आहे व त्याच्या पूर्वेकडील मार्गांत मजानी देवीची छत्री आहे. हा किल्ला परछुराम धीनिवास प्रतिनिधीच्या माहारी कारावादी यांनी १८०० त बांधिला. किल्लाच्या पश्चिमेकडील भागाच्या शेवटी पायऱ्यांची एक विहीर आहे. ती कोयना नदीच्या पात्रपेक्षाहि खोल असून नदीचे पाणी नळानें विहीरीत धतळें आहे. विहीरीने तोंड १३६ फूट लांब आहे. विहीरीतल्या पायऱ्या, कमानी व चुनेपत्थांचे काम याचरून असे दिसतें कीं तीं मुसल-

मानांनी बांधिली असावी. विहीरीच्या आंतल्या बाजूस चुनेपत्थांचेच तीन ठिकाणी खोल्या आहेत. किल्लावर एकंदर बारा बुरूज आहेत, व सोंवतालची तटवंदीची मित ६ फूट उंच असून तिच्यांत जंग्या आहेत. १८५५ त जो पूर आला होता त्यानें किल्लाचे वरेंच मुकसान केले. हल्ली किल्लाची स्थिति फारच खराब झाली आहे.

म शी द व म नो रे—विजापूरचा पांचवा राजा, पहिला अली अली शहाच्या वेळेस इम्राहिमखान नांवाच्या इतमाने ही मशीद बांधिली असे तिच्यावरील लेखावरून दिसून येतें. मशीदांतील सांवावर आरवी भाषेत एकंदर नऊ लेख आहेत. मनोरे १०६ फूट उंच आहेत. त्यांच्या डाव्या बाजूस मुशाफरखाना व हमामखाना (स्नानगृह) आहे व उजव्या बाजूस मशीद आहे.

येथे पैशाच्या देवघेवीला व्यापार फार आहे. कन्हाड-विपळून रस्त्यावरून व्यापार बराच चालतो. यानारांत धान्य, कापड आणि मातांची व धातूची भांडी विकान्यास येतात. येथे महत्त्वाचे धंदे नाहीत. स्वदेशी अणकड्यांच्या पेट्यांचा कारखाना येथे नवीन सुरू झाला आहे.

इ. स. १८४४ त कृष्णानदीस पूर येऊन यांचे फार मुकसान झाले. किल्लाची वायव्येकडील मित शहरांतील कांहीं वरें पुरांत वाढून गेली.

येथील लोकसंख्या (१९११) ११२२८ आहे. म्युनिसिपालिटीची स्थापना १८५५ त झाली. गांवांत एक हायस्कूल व कांहीं मराठी शाळा आहेत. त्यांपैकी एक हिंदी व एक मुस्लिमी शाळा आहे. तालुक्याचे मुख्य ठिकाण असल्यामुळे मामलेदार, मुनसफ वगैरे अधिकार्यांच्या कचेऱ्या आहेत.

कोरी व लेणी—याच्या नैऋत्येकडील टेंकड्यांत बुद्ध लोकांची कोरीव लेणी आहेत. त्यांचे वर्गण पहिल्याने सर वाटले फिरार यानें १८४९ त केले. लेण्यांच्या तीन ओळी आहेत. पहिली ओळ दक्षिणेकडे गखनवाडीखेड्याजवळ असून त्यांत २३ गुहा आहेत. दुसरी ओळ आग्नेयेस असून तीत १९ गुहा आहेत आणि तिसरी ओळ कोयना दरीच्या समोर असून तीत २२ गुहा आहेत. वरील ६४ गुहाशिवाय दुसऱ्या पुष्कळ लहान गुहा आणि एक पाथ्यांचे कुंड आहे. मोठ्या गुहांतील खोलीत लांब नगरे, लहान लहान गुहा, निज-प्राकरितां दगडाचे अंधरण, चैत्यांच्या मूळच्या आडती आणि नकसकामाचा अभाव या सर्वांवरून हीं लेणीं फार जुनीं आहेत असे दिसतें. ओपळपोळ व ठिसूळ दगडांत गुहा खोदलेल्या असल्यामुळे जरी त्यांच्यावर कांहीं लेख लिहिलेले असले, तरी इतका काळपर्यंत तीं अक्षरें रहाणें शक्य नाही. एका लेखाचा कांहीं भाग उपलब्ध झाला आहे व त्यांतल अक्षरें ओंबडपोळ कोरलेलीं असून तो लेख कात्यायितां लेखा-इतका जुना, म्हणजे ख्रिस्ती शकाच्या पहिल्या किंवा दुसऱ्या शतकांतला आहे. यावरून तीं लेणीं पुण्यांतल्या

शेजारवाची अधवा गरोडी आणि कुलाभ्यातील कुडा आणि पाल या लेण्याच्या वेळचीं असावीत. सुभर आणि नाशिक येथील गुहा व या गुहा यांच्या काळामध्ये फारसे अंतर नाही. जो लेखाचा काही भाग उपलब्ध आहे म्हणून वर सांगितले आहे तो असा:—

गोपाळाचा मुलगा संगमित्र यानकडून या गुहेची पुण्यकारक देणगी. (फर्बुसन आणि वॉरस-क्रेव्ह ट्रॅप्लस ऑफ इंडिया, पृ. २१३-२१७).

इतिहास.—ख्रिस्ती शकापूर्वी २०० सालापासून व ख्रिस्ती शकानंतर १०० सालापावेतोच्या लेखात कऱ्हाडचा प्रथम उल्लेख केलेला आढळतो, आणि त्यात असे लिहिलेले आहे की, कऱ्हाडच्या यात्रिकलेनी मध्यप्रांताच्या जवळपास जवळील नारहुतस्तूप येथे व कुलाभ्यातील अजिंठेच्या दक्षिणेस तीस मैल अंतरावर असलेल्या कुडा येथे देणगा दिल्या होत्या. त्या लेखावरून असे दिसते की, कऱ्हाडात, करहाळक म्हणत असत. शालिवाहन शकाच्या ११ व्या शतकात येथे शेजाराचे राज्य होते (वि. विस्तार पृ. २२ पा. १०१). विजापूरच्या सातव्या राजाने, महंमद अदिलशहाने, सन १६२७ साली शिवाजीच्या यापास (शहाजीस) कऱ्हाड जिल्हातल्या २२खेज्यापरवीर देशमुखी इनाम दिली होती. १६५३ त ती देशमुखी मुघलांच्या याजी घोरपट्याकडे आली १६५९ त जेव्हा अफझलखानाचा वध झाले तेव्हा शिवाजीच्या एका अधिकाऱ्याने, (खंडुजी काकडे याने) लष्कर घेऊन खानाच्या वायकोस व मुलांस सुरक्षितपणे कऱ्हाडात जाणून पोहोचिले. शिवाजीस विरडण्याची निराशा होऊन विजापूरच्या जाटव्या राजाने—दुसऱ्या अली अदिलशहाने—स्वतः सैन्याविशीं १६६१ च्या जानेवारीत या ठिकाणी तळ दिला होता.

रामराजे यांचे संरक्षण शिवरामपंत अमात्य यांची ह्या दुर्गाबाई "इने फार जपून केले, त्यास दुर्गाबाईच्या साडी चोळविलेला प्राप्त कऱ्हाड येथील सरदेशमुखीचे वतन स्वामी (छत्रपतीचे) आहे. ते तिजला इनाम करून देऊन चालविलेले नाईल" असे शाहूछत्रपति स. १७४५ त म्हणतात (रा. खं. ८. २०१) इ. स. १७६३ मध्ये कऱ्हाडास गमाजी वसजी यांची व नरसिंगराव पागे यांची लढाई होऊन तांत गमाजींचा पराभव होऊन तो दातेगडास पळाला (रा. खं. १०५). इ. स. १७८८ त प्रतिनिधींचे लष्कर येथे झाले (किता २२३). कऱ्हाड परगण्याच्या देशमुखीवद्दल जगदळे व जाधव यांच्यात फार पूर्वापासून भाडणें लागली होती. शेवटी मोसल्यानांचे ती जप्त करून स्वतःकडे घेतली (रा. खं. १५). कऱ्हाड येथे सुराटशाहीत व मुसलमानशाहीत नाद व तट वगैरे तोडले असत. कऱ्हाडच्या मगोऱ्यात कैदी ठेवण्याची नाळ मुसलमानशाहीत होती. (रा. खं. १५ ११३) येथे शाहु व संभाजी छत्रपती यांच्या भेटी झाल्या (स. १७३०).

१७९० सुमारच्या जमावर्दीत हा रायवगातील मुख्य परगणा असून याचे क्षेत्रफळ ३,६२,५५० च. होते. १८०५ मध्ये बाजीराव पेशवा व शिंदे यांनी प्रतिनिधी परछाराम श्रीनिवास यास बऱ्याच मानसुवा केला तेव्हा पुण्यातून तो आपल्या जहागिरांच्या गावां कऱ्हाडास पळाला. बाजीराव पळत असताना या ठिकाणी १८१८ च्या जानेवारीच्या २३ तारखेस थांबला होता

कराट हे पंतप्रतिनिधींचे मुख्य शहर व रहाण्याचे ठिकाण होते. त्यात २५०० घरे असून त्यात २०० कोटी, १०० तेजी, २५ कांबळे विणणारे आणि ३० कागद तयार करणारे होते, " असे १८२७ त कऱ्हाडकडून कऱ्हाड येथे म्हटले आहे.

कऱ्हाडपठार—कऱ्हा नदीकाठचा प्रदेश. मुसलमानी व मराठी अंमलात हा एक तालुका (तर्फे) होता. शिवाजीच्या कारकीर्दीत या प्रदेशातील वऱ्याचा लोकांनी तेथ्यात व राज्यकारभारात नाव मिळविले होते. पेशव्यांच्या वेळी नानासाहेबांनी (१७३८) या प्रांतातील सर्व पाटलांना विरपाव देऊन त्यांना सुरळीत केले (रा. ख. ६. ७). हा तालुका १७५२ त पेशव्यांचा खाजगीकडे होता (किता). विजापूरपंत विनावाल्यास या तालुक्यात इनाम जमीन होती (रा. खं. १०. १२१). स. १६७८ मध्ये या तालुक्यात ४१ गावे होती (खं. १८. ४३).

कलकत्ता—पंजाब. पातिआळी संस्थान. करमगड विभाग. नरवाणा तहसीलातील एक खेडें. उत्तरअक्षांश २१° ४९' पूर्वरेखांश ७६° १९', लोकसंख्या (इ. स. १९०१) ३८९०.

येथे राव्या सालवाहन (शाहीवाहन) ची चार प्राचीन देवळे व कपालमणि नावाचे तीर्थ असून हिंदू लोकांचे हे पवित्र स्थान आहे. देवळं अकराव्या शतकातील आहेत असे मानण्यात येते.

कलकत्ता—बंगाल इलाख्याची राजधानी. १९१२ पूर्वी हे हिंदुस्थानच्या राजधानी असून व्हाईसरॉयसाहेबांचे बसविलेले स्थान होते. उत्तरअक्षांश २२° ३४' व पूर्वरेखांश ८८° २२'. हे हुगली नदीच्या पूर्वेकडच्या बाजूने वसलेले असून बंगालमधील २४ परगण्यांच्या जिल्ह्यात आहे. रघुनाथासून ८६ मैल दूर असून समुद्रसपाटीपासून फक्त १८ ते २१ फूट उंच आहे. नदीच्या किनाऱ्याने उत्तरेस ६ मैल लांबी असून पूर्वेस समुद्रकॅनॉल व 'सॉल्ट लेक्स' मिठागारे आहेत. क्षेत्रफळ २०५४७ चौ. मैल. कालीनदीच्या उपासनेची ह्या शहराच्या नावाचा काही संबंध आहे असे म्हणतात. मुख्य शहराचा भाग सोडून भोवतालची नगरोपांत लहान मोठ्या वस्तीचे विभाग आहेत. ह्या भागांना वेगळ्या म्युनिसिपालिटीचा असून कलकत्त्यास मुख्य एक म्युनिसिपालिटी आहे. कोरापूर-चित्तपूर उत्तरेस असून पूर्वेस माणिकगोत्र विभाग आहे. नैऋत्येस 'गार्डनरॉज' हा

विभाग असून पश्चिमेस हुगळी नदीवर हावरा हा विभाग आहे. सर्व विभागांचा व्यापार वेगवेगळ्या एकत्रीय झालेला आहे.

हे सर्व विभाग घडून कलकत्ता शहराची लोकसंख्या १३,२७,५४७ आहे. सध्या आशिया खंडात टोक्योओ (जो. सं. २१,७३०००) शिवाय इतकी लोकसंख्या दुसऱ्या कोणत्याही शहराची नाही. ब्रिटिश राज्यांत लोकसंख्येच्या बाबतीत लंडन शहराच्या खालोखाल या शहराचाच नेवर आहे.

नमरोपान्त विभाग जर सोडून दिले तर खुद्द कलकत्ताची लोकसंख्या ९,०७,८५१ आहे. ह्यांत १८९९ साली झालेल्या 'बंगाल ॲक्ट तिसरा' प्रमाणे 'कलकत्ता म्युनिसिपल टाऊन,' फोर्ट विल्यम व इतर भोऱ्या भागांच्या समावेश होतो.

१९१२ पर्यंत राजधानीचे ठिकाण त्याचप्रमाणे बंदर, रेल्वे लाइनसचें मुख्य ठिकाण, गंगा व ब्रह्मपुत्राच्या प्रदेशातून वहातात त्या सुपीक प्रदेशातून माल आणण्याचें मुख्य ठिकाण, व त्याचप्रमाणे परदेशातून आलेला माल उतरवून घेण्याचें मुख्य स्थान, किंबहुना व्यापाराचें व उद्योगधंद्याचें केंद्रस्थान या दृष्टीने कलकत्ता शहरास फार महत्त्व आलें आहे.

शहराच्या मध्यभागी फोर्ट विल्यम असून भोंवताली मैदान गांवाचा भव्य वाग आहे. ह्याच्या उत्तरेस यूरोपियन लोकांची मोटोमोठी कुकाने आहेत. दाक्षिणेस व आग्नेयेस बाल्मिंग व अलीपूर हे यूरोपियनांचे राहण्याचे घुरे आहेत व बंगालच्या गव्हर्नरचें ठिकाणही येथेच आहे. ह्याच्या भोंवती सर्व लोकवस्ती आहे. शहरांत लोकवस्ती दाट असून अत्यच्छ आहे.

कलकत्ता शहरानें क्षेत्रफळ १२८३ एकर आहे. मैदान फोर्ट विल्यम व खुद्द कलकत्ता व बंदर व कालवे जर धरले तर एकंदर ७३१० एकर आहे. खुद्द कलकत्ता शहराचे 'खुर्द शहर' व जादा भाग असे दोन आहेत. हवामान उष्ण व सदां आहे. मे महिन्यांत पारा १०२° पर्यंत चढतो. वार्षिक पाऊसाची सरासरी अंदाज ६१ इंच आहे. पावसाळ्याच्या सुरुवातीस व शेवटी येथे जोराचे वारे सुटतात. त्यात प्राणहानी व इतर सुकसनी होत. १८९७ साली वसलेला भूकंपाच्या धक्का फार जोराचा होता. सुवर्द-प्रमाणे कलकत्तास प्लेग होत नाही. त्यामुळे हे शहर राहण्यास जास्त पसंत करितात.

१५३० साली जेव्हा व्यापार पोर्तुगीज लोकांच्या हाती होता त्यावेळी सरस्वती नदीवरील 'सातगांव' हे व्यापाराचे मुख्य ठाणें होतें. नंतर पुढे हुगळी हे व्यापाराचें ठाणें झाले व लखनऊच गोविंदपूर नावानें गांव वसविण्यांत आलें. त्याच ठिकाणी सध्या फोर्ट विल्यम आहे. नंतर कांहीं दिवसांनी 'सुतानाठी' हे व्यापाराचें मुख्य स्थान झालें.

वितागांव हे व्यापाराचें ठाणें करण्याचा मानस सिद्धीस न गेल्यामुळे १५९० साली कारनैकच्या प्रामुख्याचाली ईंग्लिशांनी पुन्हां सुतानाठी हे व्यापाराचें ठाणें कायम केले.

कलकत्ता हे व्यापाराचें अशा रीतीने मुख्य शहर करण्यास बरीच कारणां झालीं. एक तर गंगानदीच्या प्रदेशांत होणारा सर्व तऱ्हेचा उत्तमोत्तम माल हुगळी नदीतून येथे येत असे. दुसरे कलकत्ता अशा ठिकाणी वसलेले आहे की, तेथपर्यंत व्यापारी जहाजे जाऊ शकतात. तिसरे पश्चिमेस नदी व पूर्वेस पाणथळ जागा असल्यामुळे शहराचे संरक्षण करणें सोपें होत असे, व नदीतील जहाजांतून त्याचे रक्षण करता येणें शक्य असे.

सन १६९६ साली जेव्हा सुभासिंग नांवाच्या बंगालच्या जमीनदारानें धुमाकुळ आरंभिला तेव्हां ईंग्लिशांनी या शहरास तटबंदी करण्याची परवानगी नवाबाजवळ मागितली व ती दिलीहि गेली. दोन वर्षांनी गोविंदपूर, सुतानाठी व कलकत्ता ही हुगळीच्या गव्हर्नरागवळून विकत घेतली. अशा रीतीने १७०२ मध्ये तटबंदी घातलेले हे एक मोठे शहर तयार झालें. १७०७ साली ह्या शहराचा अधिकार लंडनच्या डायरेक्टरांच्या हाती गेला. १७१७ साली त्यांनी दिग्दर्शन वादशाहाकडून हुगळीस कांहीं मिळकत विकत घेण्याची परवानगी मिळविली.

१७०२ साली त्यांनी मराठ्यांच्या स्वारीच्या भीतीने आपल्या ठाण्याभोंवती संरक्षणार्थ एक मोठा खंदक खोदला. ह्यास 'मराठा खंदक' असे म्हणतात.

१७१६ साली बंगालचा नवाब सिराज उद्दौला ह्याने हे शहर घेतले. गव्हर्नर व कांहीं रहिवासी जहाजांवर पळून गेले व हालबेल व त्याचे लोक ह्यास कारण जाणें भाग पडले. कलकत्त्याच्या कुप्रसिद्ध 'ब्लॅकहोल (अंधारकोठडी) चा इतिहास 'सिराज उद्दौला' या लेखांत येईलच. १७१७ साली फ्लाइंग्जने पुन्हा हे शहर आपल्या ताब्यांत घेतले व प्लासीच्या लढाईनंतर सिराजाफरने ईंग्लिशांस २४ परगण्यांची जमीनदारी दिली व त्याबरोबरच शहर व इतर लहान खेडी इनाम दिली. नवाबाजवळून मिळालेल्या पैशानें गोविंदपूर निर्वात करून त्या ठिकाणी फोर्ट विल्यम उभारण्यांत आला. १७७३ साली बंगालच्या गव्हर्नरला व त्याच्या कौन्सिलला हिंदुस्थानातील सर्व वसाहतीवर ताबा चालविण्याचा हुकूम मिळाला. बॉरन हेरिस्तनने लखनऊ मुर्शिदाबादहून सरकारी खाजिना कलकत्ता येथे आणिला.

१७९४ साली येथे 'जस्टिसेस ऑफ थ्री पीस' नेमण्यांत आले. सन १८०४ साली 'न्यू मार्केट' उघडण्यांत आले. खुद्द कलकत्त्याची लोकसंख्या ९,०७,८५१ वर दिलीच आहे. कोलतोला भागाची लोकसंख्या पुष्कळ आहे, व सर्वांत कमी लोकसंख्येचें मान अलीपूर व बाल्मिंग येथें आहे.

बंगाली, हिंदी, उर्दू, ईंग्रजी व उर्दू वगैरे एकंदर ५७ भाषा ह्या शहरामध्ये चालतात. संकडा ६५ लोक हिंदू आहेत.

मुसुलमान, ख्रिश्चन, बौद्ध, ज्यू, ब्राह्मी इत्यादि जातचि लोकाहि आहेत. पुस्तकचि वाचकाती प्रमाण २.१ पडत. त्यामुळे २० ते ५० वयाच्या ४३ पुस्तकांना १ वेव्या असें वेदवाचि प्रमाण दिवून येत. पूर्वी हें प्रमाण याहूनहि अधिक होतें

हिंदूंत ब्राह्मण, कैवर्त, सुवर्णनाथिक इ. लोकांचा भरण अधिक आहे. सुमारे एकवृत्तीयाश लोक कारखान्यातून काम करीत अतून सुमारे एकचतुर्थांश लोक व्यापारांत आहेत शहराच्या उत्तरेस वरतोलांमध्ये व त्याचप्रमाणे दक्षिणेंत भवानीपुरामध्ये धंदवाईक लोक रहातात. विहारमध्ये होणाऱ्या सोऱ्याच्या पूर्वी बंदुकीच्या दातकरिता इंग्लंडातून फार मागणी होती.

तांदूळ, तीळ, कापड, ताग, साखर इत्यादि माल वाहेर जातो व मोठे खनिज द्रव्ये वाहेरून येतात. धातू, तेल, साखर व यांत्रिक सामान, गरम कापड, मीठ, दात व रस्केकरिता सामान, इत्यादि माल वाहेरून आणविल्ल जातें. एकंदर येणाऱ्या माल, पैकां सात अष्टमाश माल बुरोपातून येता. कच्चा ताग, चहा, अफू, चामडें, कडधान्य, नाळ, कापूस, कोळसा, कच्चे रेशीम, तोरा वगैरे माल वाहेरून येथें येता. येथून रंगून, मौलमेन, अकियाव, सुंवई, मद्रास इत्यादि बंदराची व्यापार चालतो

कलकत्यास 'रॉयल एक्स्चेंज', बॅंगल बँवर ऑफ कामर्स 'बॅंगल वॉडेड वेअरहाूस असोसिएशन', 'कलकत्ता ट्रेड्स असोसिएशन' आणि 'बॅंगल नॅशनल चेंबर ऑफ कामर्स' वगैरे व्यापारी संस्था आहेत. पूर्वी येथील बंदर सरकारच्या व्यवस्थाळीं होतें. पण १८७० सालीं 'पोर्ट ट्रस्ट' निर्माण करपांत आले. १९१९-२० सालीं ट्रस्टचें उत्पन्न २६६०८०३२ रु. होतें.

जबजरी येथें असलेल्ल "पेट्रोलियम बँका १८८६ सालीं बांधला व 'चहानी बजार' १८८७ सालीं स्थापिली.

लाल बजार व ली बाजार हे शहराच्या मध्यभागां आहेत. कलकत्ता शहर हावऱ्याचीं एका तरत्या पुलानें जोडलेलें आहे. येथे विजेच्या ट्रामगाळा आहेत. जुन्या शहरांत हाथ-कोट्टे आहे व एक स्मालकॉज कोट्टे आहे.

सन १८८१ पावेतां उत्पन्नवार कर घेत नसत. जुन्या शहरांत जमीनींत सारा नाहोंच म्हटले तरी चालेल. इ. स. १९०३-०४ सालीं जकात व भूमिंत महसूल उत्पन्न ३८८लाख रु. होतें. वाहेर जाणाऱ्या तांदुळावऱ्या जकाताचें उत्पन्न सवा-पंचाखास होतें.

म्युनिसिपल व्यवस्था कॉर्पोरेशन संघ, जनरल कमिटी व अन्यत्र याच्या स्वाधीन आडे. पिण्याकरिता पाणी हुगळी नदीचेंच वापरतात सुमारे अर्ध शतकापूर्वी जमिनी खालून गादें करपांत आलीं आहेत. शहराच्या पूर्वभागांत साऱ्या पाण्याचीं तळीं आहेत यांत शहरातील सर्व पाण वाहून जाते. दर मागती १५ सि.४ पे. म्युनिसिपल कर पडतो.

कॉर्पोरेशनचें उत्पन्न सुमारे एक कोट रुपयाचें आडे. इंग्लिश ट्रस्टची स्थापना १९१२ त झाली. १९१९-२०

सालाच्या अखेरीपर्यंत ५.१८ मेलाचा १,५९,५२९ चो फुटाचा रस्ता ट्रस्टने कॉर्पोरेशनच्या हाथीं केल.

सासणी व सार्वजनीक अशा पुष्कळ चांगल्या इमारती कलकत्यास आहेत. कलकत्याचा गन्धर्वाचा बंगला डब्लेशियर-मद्याल केडव्हल्टन हांलच्या धर्तीवर बांधलेला आडे. चौरिंगी येथे 'अजबघाता' व जवळच एक अर्धशास्त्रीय म्युझियम व कलाशिक्षणाचा शाळा आडे.

डलहौसी चौकांत १८७० सालीं उपडलेलें जनरल पोस्ट ऑफीस आडे बहुतेक सर्व मोठीं मोठीं ऑफिस येथेच आहेत. स्ट्रॅडच्या जवळ मेटफॉफ हांलमध्ये एक मोठे पुस्तकालय आडे; त्यास इम्पेरियल लायब्ररी म्हणतात. टिपू सुलतानाचा मुलगा गुलाम महमद ह्याने उभारलेली एक मोठी मसजिद धरमतीला रस्त्यावर आडे. शहराच्या दक्षिणेंत कालोघाट आडे. मैदान येथें उपच्या जागीं जनरल अक्टरलेनी हांचे घडणें आडे. तसेंच 'न्यूयार्क' रस्त्यावर तर जेम्स ऑट्टम हाचा पुतळ्य आडे.

१८७६ सालीं उपडलेलें अलिपूर येथे एक प्राणिसंग्रहालय आडे सिवपूर येथें हुगळीच्या पलिकडील तरावर एक जाग व इंग्लिशअरिंग कॉलेज आडे.

अलीपूर येथे एक कैदत ठेवलेल्या मुलाकरिता शाळा आडे व दुखेंदा येथे अपराधी वेव्याचें रग्णालय आडे. कलकत्ता विश्वविद्यालय १८५७ त स्थापन झालें, त्याला जोडलेली व इतर पुष्कळ कॉलेजें येथे आहेत. प्रेसिडेन्सी कॉलेज, दि डोव्हटन कॉलेज, ला मारटिनीर कॉलेज, प्रांचर्च; इन्स्टिट्यूशन, डफ कॉलेज लंडन मिशनरी सोलायटीन इनस्टिट्यूशन, सस्कृत कॉलेज, विज्ञाप कॉलेज, सेट वॉययर कॉलेज, जनरल असेम्बली इन्स्टिट्यूशन, मेट्रोपोलिटन कॉलेज, सिटी कॉलेज, रिपन कॉलेज, सेन्ट्रल कॉलेज, पुस्त्याकरिता बंगनासी कॉलेज व खियाकरिता येथून कॉलेज, कलकत्ता मेडिकल कॉलेज इ १९११ सालीं कलकत्यास असलेल्या ८९६०६७ लोकांपैकीं २८७८६७ साक्षर व १२७२३४ इंग्रजी जाणणारे होते. २८८३९३ खियापैकीं ४७४३५ साक्षर व १९,१०३ इंग्रजी जाणणाऱ्या होत्या. यावरून शिकलेल्या वायका कलकत्यास फार आहेत अत दिसत.

इंग्रजी वर्तमानपत्रे कलकत्यास खालीलप्रमाणे विचतात. इंग्लिशमन, इन्डियन डेलीन्यूज, स्टेट्समन, एम्पायर, बॅंगली, अमृतवशांत पत्रिका, इन्डियन निरर, हिंदू पेट्रियट, आणि फारवर्ड वगैरे. त्याचप्रमाण इतर भाषेत हितवादी, बसुमती, बंगवार्ता व भारतमित्र. मॉडर्न रिव्यू विक्षिनेत वर्ल्ड, कॉलेजियन, इन्डियन एक्सप्रेस, इंडस्ट्री यासारखीं इंग्रजी मासिके आहेत. पाच बऱ्या सामान्य रग्णालयाखेराज खियाकरिता डफरिन लिक्वोरिया हॉस्पिटल व एडन हॉस्पिटल हीं आहेत.

कॅम्पबेल हॉस्पिटल हें हिंदुस्थानांत सर्वांत मोठे हॉस्पिटल आडे दोन वेव्याचीं हॉस्पिटलें असून एक कुटुरोग्याकरिता आडे.

नगरोंपांत विभाग.—कासीपूर वित्तपूर; माणिकतोळा व गार्डगिरिच नांवाच्या तीन म्युनिसिपालिटीयांत मिळून हे नांव दिले गेले आहे. बंगालमधील चौवीस परगण्यांच्या मिळून होण्याच्या जिल्ह्यांचा हा एक पोटविभाग आहे. ह्याच क्षेत्रफळ १० चौरस मैल असून १९२१ साली लोकसंख्या १६९०१३ होती. कासीपूर वित्तपूर हे खुद्द कलकत्ता शहराच्या उत्तरेस आहे. माणिकतोळा इथान्येथ असून, गार्डनरिच नैर्ऋत्येस आहे.

दक्षिण नगरोंपांत विभाग.—बंगालमधील चौवीस परगण्यांच्या जिल्ह्यांमधील मुख्य विभागांत हे एक गांव असून कलकत्त्याच्या दक्षिण नगरोंपांत विभागाचा ह्यांत समावेश होतो. यांची १९११ साली लोकसंख्या १३५३३ होती. हिंदूंची वस्ती जास्त आहे. पंचनगरसूच्या शीमेच्या आतील सर्व जमीनीला 'नगरीपांत विभाग' ही संज्ञा १८५७ सालच्या २१ साध्या अॅक्टप्रमाणे दिली गेली आहे. १८७६ सालच्या बंगाल म्युनिसिपल अॅक्टाने ही सीमा आणखी वाढवून ह्यांत 'दक्षिण नगरोंपांत विभाग', 'दोलीगेज' व 'कलकत्त्याचा थोडासा भाग' ह्यांचा समावेश केला. मुख्य गांवाची नावे वरीसा व चेहाला ही आहेत.

कलकत्त्या नजीकचे कालवे.—हे कालवे चौवीस परगणे, सुलना, बकरगंज व फरीदपूर ह्या बंगालमधील व काही असाममधील जिल्हांतून होऊन जाण्या-येण्यावेळी मोठे कालवे काढण्यांत आले आहेत. हे सर्व हुगळीच्या पूर्वेस पसरविलेले असल्यामुळे दखनजंगलाच्या दृष्टीने कार सोईचे झाले आहेत. ह्या कालव्यांतून साधारणपणे दरवर्षी एक लाखहून अधिक टन माल वर खाली जातो येतो. पूर्वबंगाल व उत्तरबंगालमधून तांदूळ, तांब, व बी, असाम व काचारमधून चट्ट, ट्याचप्रमाणे सुंदरवनमधील उत्पन्न वगैरे माल ह्याच मार्गांनी कलकत्ता शहराी आणिले जाते. ह्याचप्रमाणे मीठ, माताचे तेल वगैरे माल इकलवाहून त्या त्या जिल्हांस पुरविले जाते. कालव्यांच्या वेगवेगळ्या पाटांना वेगळी वेगळी नावे आहेत. वेलिया धाट काळा, दोली नाला, सरक्युलर कालवा, न्यूकट, मानार, बोट काळा, भादरीपूर नील श्यादि.

बकरगंज जिल्ह्यांतील वरिसाल येथून तांदूळ आणतां याला हा हे कालवे काढण्याचा मुख्य उद्देश होता. १९०२-०३ साली ह्या कालव्यापासून वीज लास हयचे उत्पन्न शाले व साधारणपणे ५ फौंड व. मालची नेआण करण्यांत आली.

[संदर्भ ग्रंथ—ई. गें; सैनस रिपोर्ट, वस्तील—एकोज फ्रॉम ओल्ड कलकत्ता; अंनलस ऑफ बंगाल; हिस्ट्री ऑफ कलकत्ता; विल—बंगाल इ. १७५६-५७; फॉरिस्ट—सिटीज ऑफ इंडिया.]

कलकती—कलकतीच्या अर्था संभलप्रामाथ्ये रहाण्याच्या विध्ययशा नामक ब्राह्मणाच्या कुळांत जन्मास वेणारा विष्णूचा अवतार (भारत वनपर्व अ. १९७). हा विष्णूचा १० वा

अवतार होय. (मा. वां. अ. ३४०). श्रावण शुभा ६ हा कलकतीजयंतीचा दिवस मानतात. व कलकतीच्या शेवटी या दिवशी कलकती अवतार होणार असे पुराणग्रंथ म्हणतात. या अवताराला निष्कलंकवतार असे म्हणतात. कारण कलकती-युगांत मातृपौत्रौ जी अवनति झाली आहे ती या अवतारांत सुधारेल व लोक सत्ययुगांतल्याप्रमाणे वर्तन करतात असे पुराणग्रंथ उल्लेखितात.

कलंगा—जात. यांची वस्ती मुख्यतः विहार खोरिवांत आहे. एकंदर लोकसंख्या (१९११) ५८२५. हे कवाराचेच संवधी तेलगू देशांतील मूळ रहिवाशां दिसतात. यांची मध्य-प्रांतांतील संख्या १८०० आहे.

हे आपली मूळ तेलगू भाषा विसरले आहेत. पण हे पूर्णपणे द्रविड वर्णातले लोक आहेत. मूळ झाले म्हणजे दोग्ही हातांत कोंबडा दावून मारावयाचा व त्याच्या रक्षाचा टिळा मुलास लावावयाचा ही द्रविड चाल यांच्या मूळ उत्पत्तीची साक्ष देत आहे. यांचे परस्परविवाहनिषिद्ध काही वर्ग बनले आहेत. काही काही देवकावरुनहि वर्ग बनले आहेत.

असे बहुधा प्रौढपर्णीच होतात; व ती आईयापच ठरवितात. वृद्ध्या पापस ५ व. शुल्क यांचे लागते. मोठाच्या झाडाचा खांब लमाच्या मंडपांत रोंवतान. लमापूर्वी १ गोंड जातीचा माणूस प्रामदेवतेची थाटाने पूजा करावयास जातो. व तीन दिवस रोज वधूवर मोहाच्या खांबास सात प्रदक्षिणा घालतात. लग्नाच्या चार दिवसांत वधूवरचे आर्चवाप प्रत्येकी एकच गांवभोजन घालतात. इतर सर्व भोजने गांवच्या लोकांस घालवी लागतात. विधवेने लग्न करण्यापूर्वी जातीची परवानगी मिळवावी लागते. विधवेला कोंधीच वारस नसला तर ती मेल्यावर तिची सर्व संपत्ति जातीला भोजन घालण्यात खर्च करतात. जातीसमोर स्त्रीच्या वांगड्या फोटून फाडी मोडतात. अलीकडे हे वाहेरच्या लोकांस जातीत घेत नाहीत. पण कलंगाने कोणत्याहि जातीच्या स्त्रीच्या ठिकाणी प्रजेरपादन केले तरी ती मुले जातेंत घेतात. व परजाती-यांची व्यभिचार करणारास अजावात बहिष्कार घालतात. हे लोक यांच्याने उंच असतात. यांचा पोपाख व श्वाग्नि अगदीच छत्तीसगडी आहेत. [रत्नेल आणि हिस्त्राल. रेन्सस रिपोर्ट.]

कलंगा डोंगर—संयुक्त प्रात. डेहराडून जिल्ह्यांतील डोंगर. उ.अ. ३०° २८' व पू.रे.७८° ५'. इ.स. १८१४साली सुर-ख्यांची लढाई सुरू झाली त्यावेळी सुरख्यांनी येथे एक चाईपाईने किंवा बांधला. इ. स. १८१५ साली किंवावर ह्या चढवीत असतां जनरल विलिस्पी हा कामास आला. किंवा प्रथम सोटया शायीने लढविण्यांत आला. परंतु सुरख्यांनी लवकरच तो खाली करून दिला. ब्रिटिशांनी किंवा ताच्यांत आल्यावर लवकरच जमीनदोस्त करून टाकला. डोंगराच्या उतारावर नाळुपार्थी गावाचे खेडे आहे.

कलगीतुरा.—महाराष्ट्रात अडाणी लोकात फडावर ज गाणें रात्रिदिवस ठिकाठिकाणीं होत असलेलें दृष्टीस पडतें त्यात कलगी तुण्याच्या गाण्याच्या बैठकी बहुतकलन असतात. महाराष्ट्रात खेडेगाव असो किंवा शहर असो तेथें कलगी तुरेवाळी मंडळी ही असावयाचीच, इतकी याची व्याप्ति मोठी आहे. या गावारात दोन पक्ष आहेत. त्यात एक आपल्याला कलगीवाळे व दुसरे तुरेवाळे म्हणून घेतात. कलगीवाल्यांना 'नागेश' व तुरेवाल्यांना 'हरदास' म्हणतात.

शिमाया, नागपंचमी, दिवाळी या सणाना या गाण्याच्या बैठकीं बहुतकलन होतात त्याचा प्रकार असा आहे कीं प्रत्येक पक्षवाला उफ, तुणतुण, धिमडी व मंगरी असें घेऊन गाण्यास तयार राहतो. नंतर गणपतीचे स्तवन झाल्यानंतर पाहिल्याने कलगीवाळे सवाल करितात व त्याचें उत्तर तुरेवाळे देतात. याप्रमाणें प्रश्नोत्तरणीं हे गाणें आहे. तुरेवाळेहि कवी कवी मगून मगून कलगीवाल्यांना सवाल करतात. याप्रमाणें एकदां हा सामना सुरू झाला म्हणजे कोणता तरी एक पक्ष निरंतर होईपर्यंत हे गाणें चालतें ही बैठक एक सारखी पाच पाच सहा सहा दिवस रात्रदिवसहि चालते निरंतर होऊन कोणता तरी पक्ष हरला म्हणजे बैठक संपते. ही कविता भेदक असते.

यानंतर कलगीवाळे आणि तुरेवाळे मिळून अथवा वेगवेगळे मिरवणुकीं फाटतात. त्यात कलगीवाल्याचें निशाण भगवे असून तुरेवाल्याचें निशाण हिरवे असतें.

या कलगी-तुण्याच्या कवितेचा विस्तार अफ.द आहे. तुळजापुराकडे याची पाच पाच हजार पदें आहेत असे सांगतात. ही कविता सयमक अशीं असून ती कदाच व पदें यांनीं युक्त अशी आहे तरी कदाच फारच थोडे आहेत.

या कावितेंत महाभारत, रामायण, अठरा पुराणें, वेदात, कृष्णजीला, मुसुलमानी धर्मशास्त्र इत्यादि भरलेलें आहे. प्रत्येक ठिकाणचे गाहारे वेगळे असून त्यांची वेगवेगळी कविता आहे. तीं सर्व महाराष्ट्रभर पसरलेली आहेत. या कलगी तुरेवाल्यात जातिभेद नाही. याच्यात सर्व जातिये, सर्व पक्षाचे हिंदू आणि मुसुलमान वगैरे लोक आहेत. कलगी आणि तुण्याची पदे याचीं मोठमोठीं वाडें गाण्याच्या घरी असतात. कलगी म्हणजे साधा व तुरा म्हणजे ब्रह्म अथवा प्रकृति-पुरष किंवा पत्नी-पति होत असा समज आहे [विनिबद्धानविस्तार जुलै १९१४]

कलउठगी—सुबईइलाखा धारबाड जिल्हानील पश्चिमेकडील साह्यन उतर अक्षात १५° २' ते १५° २२' व पूर्व रेखात ७४° ५६' ते ७५° ८'. क्षेत्रफळ २७५ चौरस मैल. एबंदर खेडी १७. लोकसंख्या (१९११) ४६४५८ होती. इ त १९०३-४ साली जमीनमहसुल १.३ लाख व इतर कर ९००० रुपये. बहुतेक प्रदेश वॉनराळ असून जंगलमय आहे हा गाव मराठवाच्या अमदावनांत एक संमत होता. गाव लहान असून महत्त्वाचा नाही. रहदारी बंगला आहे.

कलचुरी—या राजघराण्याचीं नांवें कलचुरी, कलचुर्ये, कलचुरी अशीं भिन्न भिन्न आटळतात. हे क्षत्रिय घराणें वास्तविक हेह्य या अत्यंत प्राचीन घराण्याचीच एक शाखा आहे. हे चेदि देशावर राज्य करीत होते. महाभारतात या चेदि देशाचें नांव येतें (स चेदिधियये रम्ये० म. भा. आदिपर्व) याच राज्य यमुनेच्या दक्षिणतीरी होतें. या चेदि (हेह्य) वसातच सह्याडुन व शिष्टुपाल जन्मले. हेह्याचीं अनेक कुले होती (हेह्य पहा). कलचुरी याची राजधानी त्रिपुर होती. हे गाव हल्लीं जवळपरजवळ आहे. कलचुरीच्या जवळच जेजकमुक्तांचें राज्य असून तेथील राजे चंदेल व कलचुरी यांच्यात पुष्कळदा लढायांवाहा शाल्य होता अकराव्या शतकापासून या चेदि देशांचे पृथ्वेचेदि (महाकोतल, राजधानी रतनपुर) व पश्चिमचेदि (दाहल, राजधानी त्रिपुर) असे दोन भाग झाले. पैकीं त्रिपुरकर कलचुरी यांनीं आपला स्वतःचा एक रजक सुट केला त्याच चेदि रजक असें नाव असून त्यांचा आरंभ इ. स. १४८ सप्टेंबर ५ रोजीं झाला. यानें वर्ष आदिपुत्रादि व महिने पौर्णिमान्त असत. यावस्तुन या कार्या चेदी राजाना फार उत्कर्ष झाला असावा. त्रिपुरकर हेह्य (कलचुरी) याचा काहीं कालपर्यंत गुजराव व कोंकण या भागात अंमल असल्याने, दक्षिण गुजरावतील त्रैलोक्य देशात त्याचा शक चालू होता. या चेदी शकाचा कलचुरी शक हे नाव मात्र इ. स. च्या ८ व्या शतकात मिळालें. या शकाचा संस्थापक महाक्षत्रप ईश्वरदत्त होता असें भगवानलाल इंद्रजी यांचे मत आहे. या ईश्वरदत्ताने क्षत्रपाची उत्ता अर्धवट नाहींशी केली याच्या नाण्यावर चेदि शकाचे १ ले व २ रे वर्षे कोरलेले आहे. यानेंच कोंकणात आपले सत्ता स्थापून त्रिकूट (तिकोटा) ही राजधानी केली. पुढें रत्नेने क्षत्रपानें त्रिकूटाचा पराभव केला. तेव्हा ते कलचुरी हें नाव धारण करून मध्यहिंदुस्थानात गेले. नंतर जेव्हा क्षत्रपाचा समूळ नाश झाला, तेव्हा त्याच्यापैकीं दहतेने राजाने आपली राजधानी त्रिकूट ही परत घेऊन पुन्हा राज्य स्थापिलें (इ. स. ४५६). वारील (हुंदेल) खंडातील उच्छकल्प (ओझी) येथील राजघराण्यांहे या चेदि (कलचुरी) घराण्याचींच एक शाखा होय असें म्हणतात, पंदि ताम्रपटावरून वरील दहतेनाचा काळ ठरतो. मंगलवीस चालुक्य (५६७-७११) यांच्या एका शिलालेखात या कट (ल) व्री घराण्याचा उल्लेख येतो मंगलीचानें या घराण्यातील शेकरगणाचा पुत्र बुद्ध यास जिंकले असें वरील लेखात म्हटलें आहे. पृथ्वीच्या मते ही कलचुरी यांचा निराळी आहे पुढे ९ व्या शतकात कोंकळदेव पहिला नावाच्या एका कलचुरी राजाचा उल्लेख आटळतो. त्यानें राष्ट्रकूट दुसरा कृष्ण यांच्या सुलोची लान केलें (८७७). याचा मुलगा शंकरगण यानें चंदेल राजकन्या नश्र इच्याची विवाह केला. दुसरा पुत्र सुगपतुंग (प्रसिद्धधवल) यानें (९००) " पूर्वसमुद्राच्या किनाऱ्यालगतच्या देशाच्या

रागाच्या रांगा जिंकून कोसलाधिपतीपासून पाली घेतले ” (विल्हरी शिलालेख). पुढे वाल्हरूप व त्याचा भाऊ केयूर-वर्ष (युवराजदेव) हे राज्यवर आले. केयूराने अच्युत-वर्षा (चाळुक्य) याची मुलगी नोहळा द्विष्याशी लग्न केले (खजुराहो शिलालेख स. ९२५). याचा पुत्र लक्ष्मणराज-देव याने राज्यावर बसल्यानंतर कोसलाधिपतीचा परामभ करून “ अत्यंत सुखकर अशा पश्चिमदेशावर ” (कोंकण ?) स्वारी केली (९५०). नंतर गुजराथवर जाऊन सोमेश्वराची आराधना केली (वि. शि.). याची मुलगी वॉयादेवी ही पश्चिम चाळुक्य दुसरा तैलप याची आई होय. याच्या मागून याचा मुलगा चंक्रणभदेव राजा झाला (९७०). त्याच्या नंतर त्याचा धाकटा भाऊ दुसरा युवराजदेव हा गादीवर आला; त्याचा मुंब वाक्पति मालवराज याने परामभ केल्याने छदेपूर प्रशस्तीवरून समर्पणे (९७५). नंतर त्याचा पुत्र दुसरा कोंकळ (१०००) व त्याचा गांगेशदेव (विक्रमादित्य) हे राजे झाले. याचा उल्लेख अत्येव्हर्गने याने “ जहालचा राजा ” असा केला आहे (१०३८). याचा मुलगा कर्ण देव; याने दूण राजकन्या आवल्लदेवीशी लग्न केले. हा मोठा शूर होता. याने कर्णावती शहर वसवून काशीस “ कर्णाचा मेळ ” या नावाचे एक देऊळ बांधले (जवळूर ताम्रपट). याने १०३५ त मगधच्या पाळ राजाचा परामभ करून नंतर पांड्य, सुरल, कुंग, वंग, कालिंग व दूण यांचाही परामभ करून (भेडाघाट शिला.), खोड, कुंग, दूण, गौड, गुर्जर व कीर या राजांना आपल्या सेवेस लाविले (१०४२). याने १०६० त सीम गुर्जर राजाच्या मदतीने मालवराज प्रख्यात विद्वान भोजानाचा परामभ केला. पुढे याचा काळ फिरला. उद्यादित्य मालवराजाने (नागपूर प्रशस्ती), चंदेल कौर्तिवर्म्याने (प्र. चंद्री.), दुसऱ्या भीमदेव गुर्जराने (हेमचंद्र), पश्चिम चाळुक्य पहिल्या सोमेश्वराने (विल्हण, वि. दे. च.), इतक्या राजांना याचा वेळेवेळी परामभ केला (१०७०). याच्या दरबारास गंगाधर म्हणून एक कवि होता (विल्हण, वि. दे. च.). कर्णाचा मुलगा असाऋणदेव (११२९) याचे काहीही घात कर्णाच्या भोवित्दुर्ध्वाने घेतले (जवळूर ताम्र.) व लक्ष्मणभदेव परमाराने खूद त्रिपुरीवर मोहीम केली (नागपुर प्र.) असाऋणानेही आंध्रराजाचा परामभ करून चंपारण उच्चस्त केले (भेडाघाट शि.) होते. याचा मुलगा गयार्कणदेव (११५१) याने भेडाघाटा राणा विजयासिंह याची मुलगी अलहणदेवा इला आपली राणी केली होती. तिचाच भेडाघाट येथील शिलालेख आहे. तिचा मुलगा नरसिंहदेव याच्या कारकीर्दीत हा शिलालेख तयार झाला (११५५). याने लालपहाड किंवा गंहुत येथे एक शिलालेख कोरला अमुन (११५८), अल-ह्याट येथेही दुसरा कोरला आहे (११५९). याच्या मागून राजा झालेला याचा भाऊ नरसिंहदेव (रेव ताम्र-११७५) याने गोतलदेवीशी लग्न लाविले (तैवर शिल.

११७७). त्याचा पुत्र विजयासिंहदेव (कुंभी. ताम्र. १८८०) याचा उल्लेख इ. स. ११९५ पर्यंतचा आढळतो. त्यानंतर या त्रिपुरकर नंदि कलचुरी वंशाचा पत्ता लागत नाही. बहुधा त्यांचा नाश रेवा येथील बाधेल यांनी केला असावा. वर गांगेशदेवाचा उल्लेख आला आहे. याने सुमारे (१०५०-४०) २५ वर्षे राज्य करून आपल्या घराण्याचे नांव पुढे आणले. याने उत्तरहिंदुस्थानात सार्वभौमसत्ता स्थापण्याचा प्रयत्न केला व तो बराच सिद्धीसाहि मेला होता. स. १०९९ मध्ये तिरहुत पर्यंतचे राजे त्याचे मांडळीक बनले होते.

मध्य हिंदुस्था नां ती छ रतनपुरचे राजे— हेहि आपणास बोदि अगर हैहय (कलचुरी) वंशाचे म्हणवितत. त्याची माहिती रतनपुर या नावाखाली पहावी.

दक्षिण ती ल कलचुरी घराणे—याचा आरंभीचा उल्लेख इ. स. ११८८ च्या सुमाराचा आढळतो. या वेळी तिसरा सोमेश्वर चाळुक्य हा सार्वभौम असून त्याचा मांडळीक म्हणून एक (जोगमाया पुत्र) परमार्दि कलचुरी हा तदवाडी घाटाचा राजा होता (११२८). हे कलचुरी राजे पश्चिम चाळुक्यांच्या सार्वभौमसत्तेखाली वैभवत चढले. परमार्दिचा मुलगा जो विजळ त्याच्या वेळी तर त्यांनी सार्वभौमसत्तेसाहि हात घातला होता. परंतु चवथ्या सोमेश्वर चाळुक्याने (११८३) पुन्हा आपली सत्ता स्थापिली आणि त्यानंतर मात्र या कलचुरींचा समाप्त लागत नाही. कारण पुढे होयसल वज्जळ यादव याने कल्याणीचे सर्व राज्यच पादाक्रांत केले (११८४).

विजळ कलचुरी.—तैल तिसरा (चाळुक्य) याचा विजळ हा सेनापति होता. विजळ असेंहि त्यांचे नाव आढळते. याने बंड करून व तैलला एकीकडे उठून आपण राज्य घेतले (११५६) त त्याच्या वंशाकडे ११८३ पर्यंत चालत होते. हा शूर होता. याने म्हैसूरपर्वी काही प्रदेश जिंकला होता. याची राजधानी कल्याणी होती. विजळाने विरड लयाळीच एक बंड उभे केले गेल व ती तक्रळ होण्यास सुखतः धार्मिक भाति कारण झाली. विजळ हा जैन होता, आणि या वेळी कर्नाटकात बौद्ध व जैन धर्माविरुद्ध वीरशैवधर्माची एक छोट उतळणी होती. त्याचा फायदा घेऊन वसव नांवाच्या विजळच्या ब्राम्हण प्रधानाने प्रथम त्याला पदच्युत करून व त्याने आपल्या लिंगायत पक्षांतले (वसव हा वीरशैव अथवा लिंगायत या पंथाचा संस्थापक होता) दोषा साधुंचे डोळे काढल्याचा आरोप त्याच्यावर उठून त्याचा वध केला (११६७). वसवाची वहीण पद्मावती ही विजळाची धाकटी होती. विजळच्या वंशानांनी ११८३ पर्यंत कल्याणीस राज्य केले. वनवासी, आण्णगिरी, वेळणोळ वगैरे ठिकाणीहि या विजळच्या आप्त घराण्यापैकी काही घराणी कारभार करीत असत. पश्चिम चाळुक्य, पूर्वचाळुक्य राष्ट्रकूट व यांनी या कलचुरी घराण्याशी अनेकदा लग्न्यवहार केलेले होते. विजळाचा मुलगा सोविंदव (सोमेश्वर

अनर राथमुरारी) याच्यासाठी त्याने राज्यत्याग केला असा एक गोष्ट आढळते (वेळगाव शिला०) व ती बहुधा खरी असावी. तसें असल्यास त्याच्या वधाची मागील गोष्ट खोटी ठरते. विजयलाल सोमेश्वर, संकम, आहूदमल, सिधण अशा ४ मुलें होती. सोविदेवाचा अलीकडील खेळ ११७० चा होय. सिराया देवा परमाईची मुलगी व विजयलालची बहीण कलचुरी राजकन्या ही चापंड घराण्यात दिली होती व तिच्या मुलाना कलचुरी राज्यात मोठमोठ्या जहागिरी होत्या (ऐहोळ शिला० ११६९) सोविदेव याच्या नंतर त्याला भाऊ संकम (दुसरा निरंशकमल) गादीवर आला (११७८). तत्पूर्वी हा सोविदेवाच्या कारकीर्दीत त्याला राज्यकारभाराच्या कार्या मदत करीत असे. याचा भाऊ आहूदमल हा त्याला तो राजा असताना मदत करी. संकमाचा अजांजीन काल ११८० हा आहे. याच्या मंत्र्याची नावे वेळगाव येथील ११७९ च्या शिलालेखात आली आहेत. पुढें आहूदमल गादीवर आला (११८०). यानें चोल, होयसल व विजयादित्य याच्याशी लढाया दिल्या होत्या. यानें बहुधा ११८२ पर्यंत राज्य केलें असावें. याच्या नंतर याचा भाऊ सिधण हा राजा झाला. हा हुबल अस्तल्यानें चालुक्य चवथा सोमेश्वर याने आपला मांडलिक व सेनापती बोम्म (ब्रह्म) याच्या साहाय्यानें सिधणाचा पराभव करून आपलें राज्य वेळून अण्णगिरीस गादी स्थापिली (११८३). परंतु थोडक्याच दिवसांत होयसल यादव वीर बहाळ [दुसरा] यानें त्याचा पराभव करून [व चालुक्य आणि कलचुरी या दोन्ही घराण्याचा नाश करून] आपली सत्ता स्थापिली [११८४]. [सिध, फुट, वैध, भांडारकर, आर्यंगार यांचे इतिहास व शिलालेख संग्रह वगैरे].

कलथ-थलइ (इ. स. ३०-६०)—साहित्यिक कवि. हा नेर राजाच्या दरबारी माठ होता. ज्या लडाईत नेरल-अथन व चोलकिष्ठी हे एकमेकाशी लढणारे राजे अगदी चायाळ हौऊन पडले, त्या प्रसंगी हा माठ हुजर होता. याच्या पुढच्या लडाईतही म्हणजे जेव्हा दुसऱ्या एका नेरल-अथन नावाच्या राजाचा करिकाल चोलाने पराभव केला, तेव्हा हा होता. कविलर कवि याचा जुना कवि म्हणून उल्लेख करितो व त्यासंबंधी अशी माहिती सांगतो की, इरंको-नेलची राजधानी अरैयस् तेथील राजानें कलथ-थलइचा मान ठेवला नाही म्हणून सष्ट झाली. या कवीनें रचलेली सहा पदें पुरानानुक्रमार्थे आहेत. [कनकसभे—तामोलस एटीन इरंड इयर् अंजी.]

कलदून—ब्रह्मदेशातील शिव पर्वतात उगम पावलेली एक नदी. ही अफियावनळ वंगलाच्या उपसागरास मिळते हिची एकंदर लांबी ३०० मैल आहे. हिला मिल्थान्या मुख्य नद्या—उलेट, फोट, मी, आणि पी या होत.

कलचगूर—हैदराबाद संस्थान. मेदक जिल्ह्यातील एक तालुका. यानें क्षेत्रफळ ३९० चौरस मैल आहे. लोकसंख्या

(१९११) १२३९१७. यातील काहीं खेडी इतर तालुक्यात घातल्यामुळे लोकसंख्येवर परिमाण झालेला आहे. या तालुक्यात २ गावे व १३२ खेडी आहेत. पैकीं ६० जहागिर आहेत. जमीनमहसूल (इ. स. १९०१) २.४ लाख रुपये. या तालुक्यात तळीं पुष्कळ असल्यामुळे भात व ऊंस पुष्कळ होतो. निजाम-स्टेट-रेल्वे येथून जाते.

कलचुंगे—' सुलवर्गी ' घाहा.

कलम—बऱ्याच जिल्हा. यवतमाळ तालुका उ. अ २०°, २७ पू रे. ७७° ४६'. यवतमाळच्या ईशान्येस चवदा मैलावर हें खेडेगाव आहे लोकसंख्या (१९०१) ३५९५. पूर्वी हा महाराजा किळा होता. इ. स. १४२१ साली बहामनी राजा अहमदशाह वली याने हा चादाच्या अध्या खेलेच्या गोडाकडून घेतला. त्यावेळीं बऱ्याचच्या आरंभ कोंपल्यातील कलम आणि मादूर हे अत्यंत महत्त्वाचे किळे होते. असा हा प्रसिद्ध जुना किळा हल्ली अगदी नामशेष होऊन गेला आहे. या ठिकाणी मुयारात एक चिंतामर्गाचे देवालय असून देवालयचा खुमट फक्त वर दिसतो. एकंदर सर्व देऊळ जमीनीत आहे. वाजेकर देवाचें दर्शन घेऊन येव असलेल्या विहिरीचे पाणी पितात. येथे माळी लोकांची वरीच वस्ती आहे.

कलमदाने, या वा जा व ता—कलमदाने यानीं प्रातः—काळीं स्नान करून गंध अक्षत लावून वस्त्रपात्र जें असेल तें निमळपणें स्वच्छतेनें गळटा न दिसता (लेऊन व वेऊन) सरकारचाकरी हुपारीने करावी. सरकारी कलमदान वेळून हुजर नेहेमीं असावे कलमदानात शार्दे चांगली व डीक, रेंती व लेखण्या शावूद व चाफू, काप्री, कागदाची पानें राशी, रची नेहेमीं असावी, व कागद कलमदानात बहुत जहाले म्हणजे सरकारास विभंजित करून आशा होईल त्या समालात काहून ठेवीत जावे, कलमदानाचा रमाल स्वच्छ राखीत जावा सदरहू लिहिल्याप्रमाणें जलदीनें हुपारीं रावून चाकरी करून दाखवील, त्यावरून सरकार मेहेरवान होईल. ज्याच्याकडून हें न घडे, त्यास दगा पंहाडून पुन्हा त्या कामावर चाकरीवर रहाणें होणार नाहीं. हें स्पष्ट समजोन लिहिल्याप्रमाणे वागावें.

सरकारातून कायदे चालवण्याचे ते वेणप्रमाणें—

(१) सरकारावरून (कडून) सरकार होईल तो कलमदाने यानीं शिरस्त्वाप्रमाणें वाहून ध्यावा.

(१) नवीन कोणी सरकारसेटीस आल्यास इनाम ध्यावयाचा शिरस्ता आहे म्हणोन कलम लिहिले. त्यास योग्यता वाहून घेत जाणें.

(१) दसत्यास कलमदाने (यास) पूजेचा नारळ व दक्षणा पावते म्हणोन कलम. त्यास पावत आल्याप्रमाणें चालविली जाईल.

(१) दसत्यास खेळपगोटें सरकार लुपा करून देईल, त्या वेळत सर्वांपरींवर पावत जाईल.

(१) श्रावणमासी राखा योगिमिल राखा वपोत व गोकुळ अष्टमांचे निशाण व खिरापत व संक्रांतील तिळवूळ व वैशाखी पौर्णिमित कुंभ व बटसाविश्रावदल वायन व दिपवाळावदल तेल, अर्गजा व फराब्यास व गौराचे हूळदळुकवाचा खण व आपाढी कार्तिकीस फराब्यास सालावादी सवायरोबर चालत आल्याप्रमाणें चालविलें जाईल

(१) धादपक्षावदल पितरांस गंध लावावयाचें व पाणें कापण्याची व श्रेण लावून नाडण्याचें म्हणोन कलम जिहिलें आहे त्याप्रमाणें करीत जाणें.

याप्रमाणें सातारकर छत्रपतींच्या दरबारां या कलमदानें (कलमदान राखणारा) याच्या कामाचा शिरस्ता होता. प्रतापसिंह महाराज यांनी आपल्या खासगी खात्याच्या निरनिराळ्या कचेऱ्यांना जे नियम घालून दिले होते त्यांची एक यादी "हुकुम जावता सरकार हुजूर खासगी" म्हणून प्रसिद्ध झाली आहे. तीत अनेक खात्यांपैकी हें कचेरीखातें असून त्याच्या पोटी ह्या कलमदाने अधिकारी होता. त्याने पाळावयाचे नियम या जाबख्यात आले आहेत. [इतिहास सं. पु. ६, अं. ७ ते ९]

कलमाडु—सुभद्र. पूर्व-खानदेश. तावडे तालुक्यांतील न्हव्ही गांवच्या ईशान्येस २ मैलावर हें गांव असून या सभोवती पडका तट आहे. हा तट गवळी राजांनी बांधला असं सांगतात. इ. स. १२२० च्या सुमारात येथील तटाचे दगाड निंयाळकरांनी बावळ येथील तट दुस्त करण्याकरितां नेले अतं सांगतात.

कलमेश्वर—माघप्रात. नागपूर जिल्हा व तहशिलीतील एक ५७१ लोकसंख्येचें (इ. स. १९११) गांव. उत्तर अक्षांश २१° १४' व पूर्वेरक्षांश ७८° २६'. हें गांव अहोरा लोकांनीं वसाविलें असा समज आहे व कलम हें त्यांच्या देवाचें नांव आहे. वखत तुलेदच्यावेळीं आलेल्या एका हिंदू घराण्यांनं येथे एक किष्ठा बांधलेला आहे. इ. स. १८६७ सालीं येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. इ. स. १९०२-४ सालीं तिचें ५००० रुपये उत्पन्न होतें. यास कलमेश्वर असेंहि म्हणतात.

ज्यावेळीं अकबरखान हा गुण्यास आला होता त्यावेळीं जर्बतिसण राण्याचरोबर त्यांनीं एक लढाईतें सैन्य दिलें. त्यांनीं पारतेजी येथें गांडांचा पराभव करून कलमेश्वर हें आपलें मुख्य ठिकाण केलें. त्याच्या देशांनीं देशमुख या नांवा-खालीं बरेच दिवस राज्य केलें आणि हल्लीं काठोल कलमेश्वराचे देशमुख आपणांस रजपूतयेथीय म्हणवितात.

कलरायण डोंगर—मद्रास. दक्षिण अर्काट जिल्हा व सलेम जिल्ह्याच्या उत्तर व उत्तरेरि साळक्यांत हे डोंगर आहेत. उत्तर अक्षांश ११° ३०' ते १२° ४' व पूर्व रेखांश ७८° २०' ते ७८° ४९'. या डोंगरांत करि रामन नावाचें एक देऊळ असून डोंगरांत राहणाऱ्या मल्याळी लोकांचें तें एक क्षेत्र आहे. हे लोक पूर्वीचें तामीलच आहेत परंतु त्या भागर्थां कांति होते अस्तता आपमान उपसर्ग न व्हावा

म्हणून जे पुक्कल लोक डोंगरांत येऊन राहिले त्यांपैकी हे होत. या डोंगरांच्या ओळीस ठिकठिकाणी निरनिराळीं नांवें असून त्यांची पांच जहागिरांत विभागणी झालेली आहे.

कलसे—म्हैसूर संस्थान. म्हैसूर जिल्हा. नंजंगुड तालुक्यांतील एक खेडें. उत्तर अक्षांश १२° ४' व पूर्व रेखांश. ७३° ४०'. हें नंजंगुडच्या नैऋत्येस ३ मैलावर २५०० लोकसंख्येचें (इ. स. १९०१) खेड आहे. म्हैसूरच्या दलवायांचें हें प्राचीनकाळीं राहण्याचें ठिकाण होतें. विजयानगरच्या घराण्यांतील एका पुत्राचें हें इ. स. १५०४ सालीं वसाविलें असें म्हणतात. पुढें म्हैसूरच्या राजांनीं इ. स. १९१० सालीं थोरंगपट्टण मिळविल्यानंतर त्यांनीं कलसेच्या घराण्यानीं संबंध केला व त्या घराण्याचा पुसप दलवायी अथवा वंशपरंपरेनें प्रधान झाला व म्हैसूर घराण्याचा पुसप राजा झाला. पुढें या दलवायांनीं म्हैसूरच्या राजांस आपल्या मुद्यांत आणून ठेवले. परंतु हुंदरअखोर्ने प्रथम बाळव्यामुळ या दलवायांचा अधिकार नष्ट झाला. इ. स. १८९९ सालीं येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. परंतु तिज इ. स. १९०४ सालीं पंचायतचें स्वरूप देण्यांत आलें.

कलश—कादमीर देशातील पांचवा राजवंश जो लोहर त्या घराण्यांतील अनंतराज व सूयमती या राजांणींचा सुलगा. वायकोच्या आगहावरून म्हातराणीं अनंतराजाचें कलशास नादी देऊन आपण वानप्रस्थाधम घेतला पुढें कलश दुर्जयसनी निवाला; त्यावद्दल वापाचें त्याची कानजवाडणी केली असात त्यानें चापाळ ठार करण्याचा प्रयत्न केला. अरण्यांतील त्याच्या झोंपडीला त्यानें गरडा देऊन आग लाविली. मोझा कथानें वृद्ध नवरवायको कधी तरी आगीतून बाहेर पडली व देशत्याग करूं लागली, परंतु ती दोमे प्रजेची फार आवडती असल्यानें प्रजेनें त्यांचा वेत मोडून काढला, तेव्हां ती तिथे राहिली. त्यांनीं आपला नातु हूपे याला आपल्याजवळ आणवून ठेवला. तो म्हातराणांची सेवा करी; परंतु कलशाणें पुन्हां त्यांचा छळ जतत घुलव ठेवला. शेवटीं फटाखून अनंतराजाचें आत्महत्या केली. सुलगा आईच्या भेटीस गेला नाहो वेव्हां तीहि तशी गेली. कलशाचें बापाजी सारीं चेपति आपल्या मुलाच्या-हर्षाच्या-नांवानें केली. ज्ञानंतर गात्र कलश सन्मार्गानें चाळूं लागला. परंतु दरबारांतील मुत्सद्यांनीं बापलेकांत द्वेष परतला. अखेर हर्षानें वंश केलें तेव्हां कलशाचें तें मोडून मुलाला कैद ठेवले. हाहि शेवटीं अनंतराजाप्रमाणेंच पुत्राच्या दुर्बेतावावद्दल हुःख करीत राहिल्या कलशा. हा स. १०७३ त मरण पावला. तो १०५९ मध्ये गादीवर वसला होता. याचें कल्याण (दक्षिण-देश) च्या परमरादेव (कलजुरि ?) राजकडे. (त्यानें सागणी केल्यावरून) प्रख्यात विव्हणकवि यास पाठविलें होतें. [स्मिथ; वैद्य; अ. कोश]

कलसिया—पंजावातील एक संस्थान. या संस्थानाने अंबाला आणि फेरोझपूर विद्ययात निरनिराळे वीस तुकडे आहेत. उत्तर अक्षांश ३०° १२' ते ३०° २५' व पूर्व रेखांश ७७° २९' ते ७७° ३४' क्षेत्रफळ १८८ चौरस मैल लोकसंख्या (इ. स. १९२१) ५,७३७१ या संस्थानात दोन गावे व १८१ खेडी आहेत. उत्पन्न सुमारे ४ लाख रुपये. राजा रविशेर सिंह शाखवर्मा आहे.

कलहंडी, संस्था न.—विहार. ओरिसा प्रांतातील एक संस्थान. याला पूर्वी करांड असे नाव होते. १९०५ साली दुसऱ्या काही संस्थानांवर व्हिहि मध्यप्रांतातून काढून ओरिसा विभागाला जोडण्यात आले. पूर्वावाटाची एक राग या संस्थानातून ईशान्येकडून नैऋत्येला जाते. क्षेत्र. फ. ३७४५ चौ. मै. व लोकसं. (१९११) ४१८९५३. यात १ शहर व २१५१ खेडी आहेत. लोकसंख्येपैकी २५५२०५ हिंदू व १६२९६३ वन्यधर्मीय आहेत. संस्थानचे उत्पन्न सुमारे लाख रुपये आहे. संवर्षी १० हजार आहे. वस्ती बहुतेक खोड जातीच्या लोकांचीच आहे. १८८२ त हिंदू लोकांविरुद्ध दंगा उसळला होता. येथील राजा रघुकेशोर देव एका शिपायाकडून १८९७ त मारला गेला. याचा मुलगा लहान असल्याने काही काळ हे संस्थान ब्रिटिश पोलिटिकल एजंटच्या व्यवस्थेखाली होते. संस्थानची राजधानी भवानी घाट्या आहे. संस्थानात शिक्षण फारसे दिसत नाही. कारण २० हून अधिक वय असलेले सुमारे तीन हजार पुरुष व शंभर वायकाच काय त्या शिकलेल्या आहेत.

कलहारी, वाळवंट.—हे दक्षिण आफ्रिकेत असून २०° व २८° दक्षिण अक्षांश व १९° व २४° पूर्व रेखांश यामध्ये आहे. हे १२०००० चौरस मैल आहे. याचा दक्षिणेकडील भाग वंचुआना प्रोटेक्टोरेटच्या हद्दीत असून पश्चिमेकडील भाग जर्मन आफ्रिकेत होता. याच्या दक्षिणेस ऑरेंज नदी पश्चिमेस नामा व दमारा टेकड्या, पूर्वेस वंचुआनालँडचा काही शेतांचा भाग व उत्तरेस ओका व्हॉर्गोचे दोंरे व गामी तलावाचा भाग आहे. याची सर्वसाधारण उंची १००० फूट असून पश्चिमेकडे ह्याचा उतार आहे. येथील वाळू तापडी आहे. उत्तरेकडील व दक्षिणेकडील कन्याच भागावर झाडी अतून मधून मधून जंगलही आहे. ह्या ठिकाणी शिकार वरीच सापडते. येथे कालिबडे बरीच होतात आणि ह्यातील पाण्याचा मनुष्यास व पक्षीस बराच उपयोग होतो. ह्या ठिकाणी सिंह, चित्ते, पाणघोडे (हिंपोपामेटेस), अंबा, म्हेस, शिंघा, काया व कन्याच जातींची हरणे, बबून नावाची माकडे व रुहामृग हे प्राणी आढळतात

येथील हवा उष्ण आहे. पण दलदलांचा भाग सोडून ती रोगट नाही मोठोपों ही नदी नक्काशावर फार मोठी दिशते पण ती खाली सुकत गेलेली आहे. वार्षिक पाऊस १० इंचापेक्षा जास्त नसतो. पाऊस उन्हाळ्यात पडतो. ज्या काही भागावर कालव्याची शेती आहे ते भाग बरेच सुपीक

आहेत. येथील मुख्य व्यापाराची वस्तू म्हणजे जनावरांची कातडी हो होय.

ह्या वाळवंटात दुशमने रहातात. हे धनुष्याने शिकार करून आपला निर्वाह करितोत. कलाहरी हे जनावरांचे कळप पळून काही ठिकाणी शेतीही करतात. हे सिंहाची पूजा करणारे लोक आहेत.

या वाळवंटातून १८७८ मध्ये जिम्बेव्हस्टनने पहिल्याने प्रवास केला.

कला—या शब्दाचा धातुर्थ आज अनिश्चित आहे.

शब्दाचा व्यापक अर्थ.—प्राचीन काळी हिंदुस्थानात ज्या ज्या काही गोष्टीत कौशल्य दिसून येत असे त्या गोष्टी कलाविषयक समजत आणि त्या वस्तूतले कौशल्य व्यक्त करणे ता त्या वस्तूची कला होय असे समजत. विनामये कौशल्य तो चित्रकला, गायनामध्ये कौशल्य ती गायनकला आणि नृत्याविषयक कौशल्य ती नृत्यकला. फुलाचे गाडणे करणे ही पुष्पास्तरणकला, अंगास उड्या वगैरे लावावयास येणे ही कौतुमारकला व अशा तऱ्हेने व्यवहारातल्या प्रत्येक गोष्टी करण्यामध्ये कौशल्य आहे अशा तऱ्हेची कल्पना त्यास येऊन अनेक गोष्टीत त्याची कला म्हटले आहे. व्यवहाराच्या प्रत्येक गोष्टीमध्ये कौशल्य लागतेच. त्यामुळे प्रत्येक गोष्ट त्या हद्दीत कलाविषय होय. आणि या हद्दीत जर आपण कलेचे व्यापक स्वरूप लिहावयास लागले तर जगातील सर्व धर्मविभागांचा चाकल्याने इतिहासच दिला पाहिजे आणि त्यामध्ये कौशल्य कसे आले व आणता येते हे दाखविले पाहिजे. परंतु असल्या तऱ्हेच्या सर्वव्यापी विषयास प्रस्तुत लेखात जागा नाही. का क्री, अनेक क्रिया, निरनिराळ्या धंद्यांच्या व कृतीच्या विवेचनासाठी स्वतंत्र लेखाचा विषय झाल्या आहेत. मुद्रणकला, संगीत काव्य, नृत्य, नाट्य वगैरे विषयांवर स्वतंत्र लेख असल्यामुळे त्याचे विवेचन येथे नको प्रस्तुत लेखामध्ये काही क्रियांसमुच्चयबोधक माहिती व कलाविषयक तात्विक विवेचन केले म्हणजे झाले

कलेचे तात्विक विवेचन करावयाचे म्हणजे प्रत्येक वाचकांत लाहिले फसे उत्पन्न करता येते हे सामान्यांचे नव्हे; का की प्रत्येक धंद्यात लाहिले उत्पन्न करण्याची त्या त्या धंद्याची विशिष्ट तत्वे असतात. तर वस्तू मोहक करताना ज्या मानसिक क्रिया इद्रियाविषयक गुणधर्मांचा आधीच कलावेत्ता दाखवितो त्या गुणधर्मांचे विवेचन करणे थालाच सौंदर्यशास्त्राचे विवेचन म्हणता येईल

तात्विक विवेचन समजण्यासाठी ज्या भावाच्या अस्तित्वाची आणवी ठेवून आपण विवेचन करतो त्यावेहि विद्वेगमावलोक्त अवश्य होतं. विशिष्टावरून सामान्याकडे जाण्याच्या पद्धतीचा अवलंब करून आपण कलेची विषयव्यापकता व कालव्यापकत्व आणि प्रदेशव्यापकत्व ही व्यापकते लक्षात घेऊन विशिष्ट कलावरून भावरूप ज्ञात

होणारी कला म्हणजे काय या तात्विक चर्चेकडे वळू.

कला या शब्दाचे विषयव्यापकत्व प्रचलित भारतीयांच्या मते बरेच होते. हे दाखविण्यासाठी नेहेमी चौसष्ट कला असे शब्द वापरात होते. त्या चौसष्ट कला म्हणजे कोणत्या याविषयी लिखित मत असलेले दिसत नाही. शुकनीर्तात एक यादी आहे तर भागवतात दुसरीच आहे. शिवाय कलांची संख्या नेहेमी चौसष्टच समजली जाई. असेही नाही. तितक्या विभागांत प्रास्तरसंस्कृतीचा विकास होण्यापूर्वीच सानुष्यप्राण्यांचे देशोदेशी भ्रमण झाले हे सांगितले आहे. आणि प्राचीन भारतीयांच्या वैदिक शब्दावरून व्यक्त होणारा संस्कृतिविकास दिला आहे. जरा नंतरचा काल घेऊन संस्कृतिविकास देण्यासाठी वेदविद्या ग्रंथांत (प्र. ११९ व पुठे) श्रौतकर्मांशी संबद्ध असलेला कलाविकास वर्णन केलाच आहे अग्निमंजन, कुपि, साटकाचें काम, हजामत करणे, दारू तयार करणे, स्वयंपाक करणे, सोनारकाम, सुतारकाम, कुंभारकाम, बांभारकाम, कोष्टीकाम, जोहारकाम, शिब्यकाम, पशुपालन, सोमकय, सोम कुठपें, गवडेकाम, दळण, फांडण, दोन्या वळणे, गवत काणणे, लांकडे तोडणे, रथ बापरणे, खोरे करणे, संगीत, वाद्ये तयार करणे व वापरणे, नृत्य व इतर करमणुकीच्या गोष्टी या श्रौत कर्मांशी कशा संबद्ध असतात, हे दिले आहे. साणक्याच्या अर्थसाटाचा काल घेतला तर तेव्हा राज्य-व्यवहारशास्त्र बरेच वाढलेले दिसते; आणि इतर लौकिक क्रियाहि पुष्कळच विकास पावलेल्या दिसतात. अग्निपुराण आग्नि शुकनीती यांसारखे ग्रंथ कल्याच उत्तरकाळाचे बौध्दक आहेत. आपण या कालांतली कलासमुच्चय घेऊं. शुकनीर्तातिल कलांची यादी दिली पुठे आहे. तांत १ ते १० हें गांधर्व कलासप्तक, ८ ते १७ हें आयुर्वेद कलादशक व १८ ते २२ हें धनुर्वेद कलापंचक आहे.

- १ सागिनश्च नर्तन.
- २ नायकरण व वादन.
- ३ वज्रालंकारसंभान.
- ४ अनेकलपाविर्गाव कृतिज्ञान.
- ५ शय्यास्तरणसंयोगपुष्पादिग्रथन.
- ६ मृतादि म्रीडासुरंजन.
- ७ जनेकासनसंभानयुक्त रति.
- ८ सफरंदसंभव मयकृति.
- ९ शल्यगूढाहृति शिरात्रणव्यय.
- १० हिंवादि संयोगादन्नपचन.
- ११ वृक्षादि प्रस्वारोपपात्तनकृति.
- १२ प्रापाण धात्वादिदृति भस्माकरण.
- १३ इष्टविकारादि दृष्टिज्ञान.
- १४ धात्वौपधिसंयोगक्रियाज्ञान.
- १५ धातुसांकर्यपार्थिव्यकरण.
- १६ धात्वादिसंयोगपूर्वविज्ञान.
- १७ क्षारनिष्कासनज्ञान.

- १८ पदन्यासपूर्वक शस्त्रसंभानविशेष.
- १९ संख्याघाताकृति भेदयुक्त मलयुद्ध.
- २० बाहुयुद्धनिर्घोशन व प्रतिक्रिया.
- २१ यंत्राखलनिपातन व्युहरचना.
- २२ राजाश्वरथगत्या युद्धसंयोगन.
- २३ विधासंगमुद्रा देवतातोषण.
- २४ सारश्च गणाश्वादिशिक्षा.
- २५ मृत्तिकाभाण्डक्रिया.
- २६ काष्ठभांडक्रिया.
- २७ पापाणभाण्डक्रिया.
- २८ धातुभांडक्रिया.
- २९ चित्राशालेखन.
- ३० तडागवापीप्रासाद समरभूमिचन.
- ३१ घटीयंत्रवायादिक्रिया.
- ३२ वज्रंजन.
- ३३ जलवायवामिसंयोगीवरोधक्रिया.
- ३४ नौकारवादि यानकृतिज्ञान.
- ३५ सूत्रादि रज्जुकारणविज्ञान.
- ३६ अनेकतनुसंयोगपटयंत्र.
- ३७ रत्नवेधादिज्ञान.
- ३८ स्वर्मादिधातुप्रत्ययविज्ञान.
- ३९ कृत्रिम स्वर्णरत्नादिनिष्कासनज्ञान.
- ४० स्वर्णखलकारकृति.
- ४१ लेपादि सत्कृति.
- ४२ चर्मसादेवादि क्रिया.
- ४३ दुग्धदोहादि घृतांतविज्ञान.
- ४४ कंचुकसंबन.
- ४५ वाग्हादि जलतरण.
- ४६ युद्धभाण्डादिसर्जन.
- ४७ वज्रसम्मार्जन.
- ४८ क्षुरकमे.
- ४९ तिलमांसादि स्नेहनिष्कासन.
- ५० पशुचर्मांडन निर्हारक्रिया.
- ५१ सीराद्यादिकर्षण.
- ५२ वृक्षाधारोद्देहण.
- ५३ मनोसुकूलसेवाकृतिज्ञान.
- ५४ वेणुतृणादिपात्रकृतिज्ञान.
- ५५ काचपान्नादिकरण विज्ञान.
- ५६ बलसंचन संहृत्पादि.
- ५७ लोहशस्त्रास्त्रकृतिज्ञान.
- ५८ गजाश्ववृषभोद्ग्राह्यक्रिया.
- ५९ शिशुसंरक्षणधारणकीटनज्ञान.
- ६० अपराधी सुखक ताडनज्ञान.
- ६१ नानादेशीय वर्णसुलेखन.
- ६२ तांबूलरसादि कृतिज्ञान.

६३ आदान

६४ प्रतिदान.

हावभावसहित नृत्य करणें ही कला आहे, त्याचप्रमाणे अनेक प्रकारची वाद्ये तयार करणें व ती वाजविणे ह्या ज्ञानाचा कलेंतच अंतर्भाव होतो

खोपट्यादिकानीं सुशोभित दिलेल अशा रातीनें वद्य परिधान करणें व अलंकार घालणें ही देखील कलाच आहे, व निरानिराळ्या प्रकारचीं हुबेहुब सौर्ण आणणें ह्या गोष्टीला कलाच म्हणतात

उत्तम विज्ञाना शाल्ये, त्यावर चांगल्या रीतीने आस्तरणें पसरणें, फुलांच्या माळा गुंफणे ह्या कलाच होत. आणि श्रुतादि श्लोकानीं मनोरंजन करण्याची कलाच आहे.

निरानिराळ्या प्रकारचीं आसनें व संथाने ह्यासह रति-क्रिडेचें ज्ञान असणें ही कलाच असून हावर दिलेल्या कलासमकाल गाथर्ववेदामर्थ्य स्थान मिळालें आहे

फुलतून मद्य गोळा करणें, मयें, आसने इत्यादि तयार करण्याची कलाच असून क्लेश न होतोला अशा रीतीने शाल्येदार व क्षिराक्षरच्या व्रणाचा नाश करणें ह्या गोष्टी कलाच आहेत

हिंज वगैरेसारख्या पदार्थांनी अन्न पचविण्याचा कलाच असून वृक्षलतादिकाना फलपुष्पाचा वहार आणण्याच्या छतीस कलाच म्हणतात.

पाषाण, निरानिराळ्या धातू याचें चूर्ण व त्यापासून भस्म तयार करणें, त्याचप्रमाणें उंसापासून गूळ (साखर) इत्यादि तयार करणें ह्या ज्ञानास कलाच म्हणतात

विविध धातू व ओपधी धातूंचे बेमालूम मिश्रण तयार करणें, त्याचप्रमाणें मिश्रधातूचें पूर्ण पृथक्करण करणें ह्या कलाच आहेत.

विविध धातूंचें मिश्रण करणे, त्याचप्रमाणें द्रव्यातून धार निराळे काढणें ह्या कलाच असून एकदर हें कला-दशक आयुर्वेदशास्त्रात अंतर्भूत होतें.

पायाच्या चालीरुत्प शक्यपान व फेक करणें ही कलाच असून साध्यावर अघात करणें किंवा आकषण करणें ह्या योगानें केलेलें मल्लयुद्ध कलाच आहे

मल्लानीं शस्त्ररहित वाहुयुद्ध करावयाचें तें मुष्टिप्रहारानीं परतु अशा युद्धात शत शालेल्यास त्या जगात यश नाही व स्वर्गप्राप्तीहि नाही

शत्रूच्या बलाचा व गर्वाचा अंत करणारें युद्ध कोणास कौर्तिकर होणार नाही ? म्हणून वाहुयुद्ध हें प्राणाचा नाश होईपर्यंत करावें

स्वतः होऊन केलेलें, प्रतिकाराकरिता केलेलें. निरानिराळ्या प्रकारचे अतिभयकर वाहुप्रहार, त्याचप्रमाणें शत्रूला उत्तम प्रकारें खाली पाडणें व त्याचवर अघात करणें, त्याचप्रमाणें निरवधानपणात शत्रूला खोळविणे इत्यादि

गोष्टीनीं त्रास देण व त्याचा प्रतिकार करणें ह्या कलाच आहेत.

रोखलेल्या प्रदेशात निरनिराळीं युद्धयंत्र, अन्न पाडणें त्याचप्रमाणें रणवाद्यांच्या विशिष्ट आवाजावरून विशिष्ट प्रकारचीं व्यूहचरणा करणें ही कलाच आहे

हत्ती, घोडे, रथ इत्यादिकांच्या गत्यंतरूप युद्धाची योजना करणें ही कलाच असून, एकदर हें कलापत्रक वसुवेंद शास्त्रात अंतर्भूत झालें आहे.

विविध आसने, मुद्रा इत्यादीनीं देवता संतुष्ट करणें, त्याचप्रमाणें सारथ्यकर्म, हत्ती घोड्यांना चाला शिकविणें ह्या कलाच आहेत

मातीचीं, लाकडाचीं, दगडाचीं व धातूचीं उत्तम भांडी तयार करणें, त्याचप्रमाणें चित्रें काढणें ह्या कलाच होत ह्या चार कला मुद्दाम निराळ्या चांगितल्या

तळीं, विहिरी, राजवाडे बांधणें, सपाट प्रदेश करणें या कलाच असून, घटीयंत्र व वाद्ये तयार करणें याना कलाच म्हणतात

कमीवास्त प्रमाणात रंगाचे मिश्रण तयार करून वपडे रंगविणें, त्याचप्रमाणें जळ, वायु, अग्नि, ह्याचा संयोग व विरोध म्हणजे बाफेचीं यंत्रे करणें ह्या कलाच आहेत

जहाज, रथ, वाहनें बांधणें त्याचप्रमाणें वारीक सूत व मोटे दोर करणें ह्या कलाच होत.

अनेक धाम्याचें वन्न विणणें, त्याचप्रमाणें रत्नास चांगली माफें पाडणें ह्या कलाच आहेत.

सोनें वगैरेचीं योग्य परीक्षा होणें, वनावट सोनें, रत्नें इत्यादि तयार करणें ह्या कलाच आहेत.

सुवर्णांलंकार वळविणें, व ते अलंकार निरनिराळ्या लेपानीं तेजस्वी करणें, त्याचप्रमाणें कातडीस मळपणा आणणें ह्या कलाच होत

पत्रांचें कातडी काढणें व त्याच्या तुघाचीं धारोपासून ते तुपापर्यंत क्रिया करणें ह्या कलाच होत

कपडे शिवणें, जलामध्य वाहुयुद्धावर तरन पोहणें ही कलाच आहे.

घरातील भांडी स्वच्छ धासणें, त्याचप्रमाणें वन्न स्वच्छ धुणें, स्मश्रू करणें ह्या कलाच होत.

तळीं वगैरेतून तेल व मात्तातून चरबी गाळणें, नाभराचा फाळ ओढून घरणें, झाडावर चटणें ह्या कलाच होत

एखाद्याची कमीतरुप सेवा करण्याचें ज्ञान, त्याचप्रमाणें वेळ, गवत, वेत इत्यादिकानीं भांडी तयार करण्याची विद्या कलाच होय

कानेचीं भांडी तयार करण्याचे ज्ञान कलाच आहे त्याचप्रमाणें पाणी शिपडणें व पाण्याला वळण देणें या कलाच होत

लोखंड, पोलद याचीं शस्त्रां तयार करणें, हत्ती, घोडे, बैल इत्यादिकावर झुली चटविणें ह्या कलाच होत

शिष्टसंरक्षण, घातण क्रीडन ह्या कलाच असून अपराध्यास योग्य ताडन करणें ही कलाच आहे.

निरनिराळ्या देशांतील भाषा उत्तम रीतीनें लिहिणें, त्याचप्रमाणें तांबूल मक्षण करणें ह्या कलाच होत.

तावउतीव क्रिया करणें यास 'आदान' व सावफास क्रिया करणें यास 'प्रतिपादन' म्हणतात. कलांमध्ये हे दोन गुण आहेत, त्यावरून ह्या दोन कला होत्यात.

ह्या बांधक कला संक्षेपांनें चांगितल्या. प्रायेक मनुष्य ज्या ज्या कलेत निष्णात असेल त्याने त्या त्या कलेतच आपलें कौशल्य खर्चीवें.

या कलांमध्ये काहीं कला म्हणजे धंदेच होत व त्या कलेचे वाहक म्हणजे विशिष्ट धंद्यांतील लोक. सद्गृहस्थ व सुप्रदक्षिणें यांस भूयण म्हणून शौभगत्या अशा शिष्टयेक कला वरच्या वादति दित्तून येतात. आतां तुसच्या एका वादीकडे पाहूं.

औसट कला. — १ गीत (गायन), २ नाच (वादनकला), ३ नृत्य (नाच), ४ नाट्य (तैम येणें), ५ अलेख्य (लिहणें वगैरे), ६ विशेषकलेचें (निशाण नारणें), ७ तंजळकुसुम-वलिपकारः (तांबूल व फुलें ह्यांच्या तन्हूतन्ह्येच्या आकृती करणें), ८ पुष्पास्तरण (फुलांचे गालीचे घालणें), ९ दश-नवसनगरागः (दात निरानेराळ्या रंगांनीं सुशोभित करणें, वल्लार वेळवृक्ष काढणें व अंग गोंदणें वगैरे), १० मणि-सूयिकारण (त्रिकोण, चतुष्कोण इत्यादि आकृतींनीं जमि-नंतर रम्याची रचना करणें), ११ शयनरत्न (नाना-प्रकारच्या शय्या जेथल्या तेथें ठेवणें), १२ उदकवाद्य (जलतरंगासारखीं वाद्यें तयार करणें, जाजविणें वगैरे), १३ चित्रयोगः (मातीचीं चित्रे तयार करणें), १४ मातृप्रयन-विकल्पाः (फुलांचे हार, घुरे गम्बरे इत्यादि तयार करणें), १५ शेरकरणीउद्योगनं (सुकुट वगैरे शोभयंत करणें), १६ नेपथ्यप्रयोगः (पडद्याच्या आत सांग देणें), १७ कर्णप्रयोगः (कानांचेर कांवळ्या कांवळ्या पाकळ्या ठेवणें), १८ सुगंधयुक्तिः (सुवासिक पदार्थ तयार करणें), १९ भूयण गेजनं (सुवर्णादिकांचे दागिने करणें), २० पुंजालं (जातुगिरी), २१ कौतुमारयोगः (अंगस उडया वगैरे लावणें), २२ हस्त-लाघव (हातचलली), २३ चित्रवाक्याप्रमथ्याविकाराक्रिया (नाना तन्ह्येच्या भाष्या व प्रकारें तयार करणें), २४ धनकरसरगासवयोजन (नाना तन्ह्येचीं पेंवे करणें, तन्हूतन्ह्येच्या रतांची पुटें देणें, पदार्थांचेर निरनिराळे रंग देणें व मद्य तयार करणें), २५ सूचिवायकर्म (शिवणें), २६ सूत्रकीया (वाहुल्या नाचवणें, नांचेर फिरविणें वगैरे), २७ योगाडमकराद्यानि (योगी वगैरे नाचें नाचविणें), २८ प्रलेखिका (उखाणें विकणें), २९ प्रतिमाळा (मंड्या लावणें) ३० दुर्वाचकयोगः (कडोवरणींमिश्रित श्लोक पठण) ३१ वाचनं (पुस्तक वाचणें), ३२ नाटकाख्या-यिकारदर्शनं (नाट्ये, प्रहसनं करून दाखविणें), ३३

काव्यसमस्यापूरणं (दुसऱ्यांनीं दिलेला अपूर्ण श्लोक पुरा करणें), ३४ पश्चिमावेत्रयानविकल्पः (वेताच्या वस्तु करणें) ३५ तक्षकर्मणि (कातर कात, जाळ्या वगैरे), ३६ तक्षणं (सुटारकात), ३७ वास्तुविद्या (घर बांधणें), ३८ सौव्यरत्नपरीक्षा (हें व रत्नं ह्यांची परीक्षा करणें), ३९ धातुवादः (असोपित धातु सुद्ध करणें), ४० मणिराग-ज्ञानं (रत्नांचा रंग देणें) ४१ आकरज्ञानं (खाणी कशा व कोठें तांपडताळ तें सांगणें), ४२ वृथापुयोगिवेदः (वृक्षांचें आयुष्य वाढविण्याचा योग), ४३ मण्डकुटुलावक युद्धविधिः (वकरें, जुकटकुंने व लाची पक्षी हांच्या हांच्या लावणें), ४४ शुक्रसारिकाप्रलापनं (शुक्र, मैना इत्यादिकांचां धोलण्यास शिकविणें), ४५ उरतादतं (पतंग उडविणें), ४६ केसामार्गनकौशलं (वेणी वाळणें), ४७ अक्षरसुद्धिकाकयनं (मनांतील अक्षरें सांगणें, मुठीमध्ये कोणता पदार्थ आहे हें सांगणें), ४८ म्लेच्छितकृतकविकल्पाः (करपळवी, नेत्रपट्टीची वगैरे भाषांची योजना करणें), ४९ देशभाषाज्ञानं (देशभाषा जाणणें), ५० पुष्यशकटिका निर्मितज्ञानं (वागवगांचे वगैरे करणें), ५१ यंत्रमातुका धारणमातुका (रहाट, ओशी उचलून नेण्याकरितां केलेलीं यंत्रें वगैरे), ५२ संवाच्यं (वपुस्तूल), ५३ मानसकाव्य-क्रिया (न बोलता मनातल्या मनांत काव्यें रचणें), ५४ अभिधाचक्रोशः (अनेक क्रोधांचें ज्ञान), ५५ छंदोज्ञानं (छंदःशास्त्रांची माहिती), ५६ क्रियाविकल्पः (चमत्कार करून दाखविणें), ५७ छलितक योगः (खुपमस्कारीपणा), ५८ वल्लगोपनामि (वरुं नेहमीं नवी राहतील अशा युक्तीं ठेवणें), ५९ द्यूतविशेषः (जुगार), ६० आकर्षका (मालुयुद्ध), ६१ वाळनीडनकानि (लुधाव सुळीं खेळणीं), ६२ वैनामिकी विद्याज्ञानं (जिदें नाहींस कल्प्याची युक्ति) आणि ६४ वैतालिका विद्याज्ञानं (भूतपिशाचादिकांचें ज्ञान). [यास्त्यापन कामसूत्र व टीका]

वर दिलेल्या वादीवरून प्राचीन काळाच कलाविषयक झालेला व्यवहारसमुच्चय लक्षांत येईल. या उपर्युक्त कटा-पटीं कोणकोणत्या कलांचेर आज काळय उपलब्ध आहे याची पद्धतशीर चौकशी करण्याचे प्रयत्न अलकिडे बरेचसे झाले आहेत. तथापि याविषयी चांगलेसे वाङ्मय आज जमलें आहे असें म्हणतां येत नाहीं. संगीत, नृत्य व नाट्य या विषयांचेर वाङ्मय पुष्कळच आहे; पण चित्रकलेचेर संस्कृत वाङ्मय अस्तित्वांत नाहीं म्हटल्यास वाळेल. परं वाचणें, दाहरे वलनेणें इत्यादि वास्तुशिल्पांचेर वाङ्मय आहे. परंतु उन्ना शिल्पांचा विकास केवळ वैयक्तिक शिष्टाणुनंच होतो तीं शिल्पे फारशी वाङ्मय प्रवृत्त शकत नाहींत. आणि वामुळें अनेक कलाविषयी वाङ्मय सापडणें शक्य नाहीं अशी आमची समजूत आहे.

प्राचीन कलेचें विवेचन प्राथिक उतान्यांचा उपयोग केल्या-नंच संघत नाहीं. प्राचीन कलाविषयक वाङ्मय जरी अपुरें

असले तरी प्राचीन कलेच्या आश्रयभूत झालेल्या वस्तूंचा अभ्यास करून आज कलाविषयक वाङ्मय पुष्कळच वाढले आहे

शब्दाचा निश्चय मितार्थ—कलाविषयक विवेचन अजोडके युरोपीय वाङ्मयातूनच होई आणि 'आर्ट' या शब्दात युरोपीय जो अर्थ घालत असतील त्याप्रमाणे कलेचे म्हणजे आर्टचे विवेचन करू लागले आहेत त्या संप्रदायातूनच आजचे लेखक कलाविषयक प्रश्नांचा विचार करताना मंडनविषयक कला, चित्रकलाविषयक कला व नृत्य-संगीतादि मनास उत्तेजक कला यांचेच कला या शब्दाने सुचवतात आणि कलेचे विवेचन करताना या गोष्टींचे विवेचन करतात किंवा जे त्यास फाही तालिकेक लिहायचा असेल ते विवेचकतन या कलास उद्देशून लिहितात. निरनिराळ्या राष्ट्रांत निरनिराळ्या मंडनपद्धती विकसल्या आहेत आणि नृत्यसंगीतादि कामे एकमेकांपासून भिन्न दिशू लागतात असे पाहून कलेचे देशवार किंवा संस्कृतिवार वर्गीकरण करू लागतात पुष्कळां कला विशिष्ट कामांचा आश्रय पहाते उदा बौद्धसंप्रदाय हा कलेत अनेक कारणांमुळे उत्तेजक झाला तसा ख्रिस्ती संप्रदायादि कलेस उत्तेजक झाला त्यामुळे कलेचे वर्गीकरण करताना कधी कधी ख्रिस्ती कला व बौद्ध कला अशा तऱ्हेचे वर्गीकरण केलेले दिसते

कलेच्या इतिहासात साधारणतः " वास्तुसौंदर्यशास्त्र ", " मूर्तिकर्म " " खोदकामशास्त्र " " चित्रकला " " संगीत " " नृत्य " यांचा समावेश करतातच, पण सोमाराच्या कला, मूल्यवान रत्नांवर नक्षत्री काढणे, त्याप्रमाणे मातीची व धातूची भांडी वगैरे करण्यातील कारागिरी इत्यादि गोष्टींचा कलेची पहाणी करताना उल्लेख करण्याचा परिपाठ आहे त्याप्रमाणे काशिदा उर्फ "सूचिशिल्प", "भित्तिमूर्धन्यार्थ" पडद्यावरील कामे उर्फ व्यापेस्ट्री, गालिचे, टेबलाची कव्हरे व पुस्तकाची कव्हरे यात दिसून येणारी कला ही कलेच्या पहाण्याच्या कक्षेत किंवा इतिहासकक्षेत घेण्याची पद्धति आहे. कलेचा अत्यंत व्यापक अर्थ घेतला तर त्यात वाढमंडनविषयक कौशल्यही अंतर्भूत होईल

विषयव्यापकत्व प्रथमतः अधिक मोठे घरले जाऊन नंतर ते अधिक नियमित झाले आणि चित्रसंगीतनृत्यादीनां समक्षेत्री झाले या क्रियेचे कारण पहावयास आपणास युरोपच्या वैचारिक इतिहासाकडे पाहिले पाहिजे पण आपणास त्या मानगडीत पडण्याचे कारण नाही का की, आपली जिज्ञासा सध्या शब्देतिहासविषयक नवून वस्तुविषयक आहे

कलेचे प्रदेशव्यापकत्व—कलेच्या नियमित अर्थाने तिचे प्रदेशव्यापकत्व आणि कालव्यापकत्व आता लक्षात घेऊन असे करावयाचे म्हणजे प्रत्येक संस्कृतीतील कलाविषयक प्रगति यांबुयाची सर्व देशांचे कलाविकास मिळून आजची जागतिक कला झालेली आहे आणि सर्व

कला मिळून एक जागतिक कलासंप्रदाय निर्माण होणेही आज अशक्य नाही

कलाचे जे अनेकविध प्रकार आहेत त्यांच्या विकासाकडे लक्ष दिले असता असे दिसून येत की ते विकास धार्मिक कल्पना, ऐतिहासिक वृत्ते आणि आर्थिक स्थिति यांच्या विकासाशी वरून सळय आहेत प्रत्येक संस्कृतीने जागतिक कलेवर आपली छाप ठेवलेलीच आहे आणि निरनिराळ्या देशांच्या आणि कालाच्या कालामध्ये कालस्थलदर्शक भिन्न रेखा स्पष्टपणे उमडलेल्या दिसून येत नाहीत जेता राष्ट्र खितराज्ञांच्या कलेचे व कौशल्यांचे अवशेष आत्मगौरवासाठी उपयोक्त जेता आपले कलाविषयक नवे प्रकार जित राष्ट्रांत आणण्याचे सोडून देतो असेही नाहीत तो आपले वैशिष्ट्य राखतोच आणि त्यामुळे एखाद्या देशातील राजकीय परिवर्तनावरोबर त्या देशाच्या कलेत भिन्नता व सातत्य ही दोन्ही दिसून येतात. कलेमध्ये देवधेव आणि मिश्रण ही उदयन होण्यास राज्य-कातीक कारण असते असे नाही तर दुष्कणवळणाच्या पद्धतीत सुधारणा झाली म्हणजेही कलेमध्ये वेदिय येते शिवाय सुसंस्कृत राष्ट्रे जेव्हा विहगमदृष्टीने सर्व जग धवळोकू लागतात तेव्हा त्यांना स्वतःचा विविधत्वाने आवड तृप्त करण्यासाठी इतरांच्या कलेकडे अवलोकन करून तांतील इष्टभाग घेणे प्राप्त होते. अलीकडे पाश्चात्य जगत पौरस्त्य देशांच्या कलेकडे विशेष लक्ष लागू लागले आहे आणि आफ्रिका व पोलिनेशियासारख्या प्रदेशातील लोकांच्या वन्य संस्कृतीतही आढळून येणारी कला पाश्चात्यास विचाराविषय झाली आहे

वास्तु शिल्प, शिल्पितः—सुमारे इ. स. पूर्वी ३००० पासून शिल्पितमध्ये ही शिल्प अति उच्च दर्जाळ पोहोचले होते. पिरॅमिड म्हणजे राजांचे शव ठेवण्याकरिता घडीव दगडच्या केलेल्या ज्ञानिम टेकड्या अलौकिक म्हणता येतील. केरो शहराजवळ गीक्षे येथे सर्वांत मोठे तीन पिरॅमिड आहेत शिल्पित्या कलोकार्याचा दुसरा काळ (सुमारे इ. स. पू. २०००) "ओबोलिस्क" नावाने प्रसिद्ध अशा मगोच्याच्या जातीच्या स्मारकाचा होय हेळीओपोलीस येथे अशा तऱ्हेचा एक मोठा निमुळता अत्यंत गसिद्ध स्तंभ आहे. इ. स. पूर्वी १६ ते १२ शतक या काळात चीनीय येथे विशेषतः (लुबझोर आणि कर्णक येथील मध्य) देवळातून अत्युच्च अशी शिल्पाची प्रगति दिसून येते देवळांचे खाल कमल, पापगंधर किंवा ताडपत्र यासारख्या आकाराचे असत वाविलोतिश्या व असुरीश्या—वापिलोनियातील चौधरे असलेले वेळचे देऊळ मोठमोठ्या पिरॅमिडानाही मागे टाकत असले पाहिजे पण आज त्यांना धोडासाच अवशेष उरला आहे अस्त्यरात नेवूचाडनेधर (सुमारे इ. स. पू. ६००) यांच्या राजवाड्याचे अवशेष आहेत या शिल्पाची परंपरा मोंड (मेदा) आणि इराणी या लोकांनी रंगीत व चकचकीत विदाच्या गालिच्यासारख्या नक्षीची भर घालून कायम

ठेविली आपल्या वास्तुशिल्पात ज्यू लोकांनी ईशित आणि मेचापोटोमिया येथील शिल्पांची मदत घेतली होती असे वाटते.

ग्रीक वास्तुशिल्पः—ग्रीकांच्या वास्तुशिल्पात संगमरवरी दृग्गजा वराच उपयोग केला जात अतून, खांबेचे दोन मुख्य प्रकार विशेष प्रकारात आले. एक डॉरिक—साधी घडण, आणि दुसरा आयोनिक—जास्त मेहनतीची घडण. पुढे कॉरिंथियन स्तंभ तसेच कॅरियाटिड म्हणजे स्तंभाएवंची योगिलेखी सौमूर्ती याचा प्रकार सुरु झाला. पेरिक्लीसच्या काळी (इ. स. पू. ४९५ ते ४३९) अथेन्स शहराी वास्तुशिल्प कळसात पोहोचले होते असे म्हणण्यास हरकत नाही. उदा- अॅक्रोपोलिस टॅकडीवरील देवळे, प्रसिद्ध ऑलिंपिक खेळाच्या जागेवरच्या इमारती होत. क्रि. पू. ४ व्या शतकात मॅसिडोनियाच्या वर्कॅस्लावरवेर थॅरेसव्य कळणात्या प्रादुर्भाव झाले. देवळावरील वराच राजवाडे व नाटकगृहे याकडे लक्ष पुढेव्यात आले.

रोमन वास्तुशिल्पः—हे अवतः ग्रीक शिल्पावर अवलंबून होते. प्रत्येक वस्तूमध्ये तिच्या उपयुक्ततेकडे अधिक लक्ष देणाऱ्या लोकांना ग्रीक शिल्प जेव्हा अवगत झाले तेव्हा रोमनांनी उपयुक्ततेवर भर दिला. रिपब्लिकच्या शेवटी शेवटी मान घड्या साधेपणा जाऊन उपलब्धपणा उभारले त्यात दिवू लागला. क्रि. पू. पहिल्या शतकात मोठमोठी नाटकगृहे व अर्धवर्तुळाकार रंगशाळा बांधल्या गेल्या. इतर विशेष प्रकार म्हणजे 'विगयाची कमना' (झॅरॅण्ड अर्च—अलीकडे पुष्कळ युरोपीय शहरातून अर्ची बांधतात), व्यापारी दिवाणघाते (सॅसिलिका), रोमन स्नानगृहे (थमेस) आणि विस्तृत अर्ची रहाण्यानी घरे. प्रत्येक जिस्ती वास्तुशिल्पाचे सॅसिलिकाचा चर्चच्या कामी उपयोग केला.

बायझेन्टाइन वास्तुशिल्पः—जस्टिनियन (इस्वी सन ५२७-५६५) आणि कॉन्स्टंटाईन याच्या अमदानीत या शिल्पाचा उत्कर्ष झाला. वर घुमट असलेली सर्वेथी चोक ठेवलेली इमारत ही या शिल्पाची लोकाप्रिय पद्धत म्हणता येईल. खांब्याच्या वरचा नक्षीदार व वाहदार भाग हा कॉरिंथियन घाटणीचा मुद्राला प्रकार होय. वेस्टमिन्सटर येथील रोमन कॅथोलिक कॅथिड्रल बांधताना (चाळू शतकाच्या आरंभी) बायझेन्टाईन पद्धत अनुकारण्यात आली.

मुसुलमानी वास्तुशिल्पः—यामध्ये मशिदीना घुमट, उंच व चारोळ मंजरे आणि खांब आढळतात. बाहेरून या मशिदी साध्या दाखविण्यात येतात. तरी अंतर्भाग फार मेहनतीने व खर्चाने सजविण्याकडे नेहमी मुसुलमानांचा कळ दिवून येतो. उदा मस्जिदाल फाया, येरुसालेम येथील उमरची मशिद, दमास्कस येथील जल्लक वाघोदयी मशिद आणि केरो येथील मशिदा. यांचे वैशिष्ट्य म्हणजे नालाच्या आकाराच्या अणकुनीदार कमानी. १३ व्या शतकात युरोप-वर मुघां या इस्लामी वास्तुशिल्पाचा परिणाम झाला आणि

स्पॅनमधील पूर लोकांच्या इमारता, विशेषतः ग्रानाडा येथील आल्हाम्ब्रा (मिलासमहाल) हा परिणाम अत्युत्कृष्ट दर्शविलात.

ग्रीक आणि रोमन देवस्थाने हे रिस्ता जवळचे पाये बनले व पुढे याच चर्चच्या मशिदां झाल्या हे लक्षात ठेवण्या-जोगे आहे.

रोमान्तः—ही संज्ञा ११ व्या व १२ व्या शतकातील कलेला लावितात. सुंदर दर्शनी भागाची देवळे या काळात निर्माण झाली संकमणकाळात कमानीच्या निरनिराळ्या तऱ्हा प्रकारात आल्या आणि कुठेच मोहिमांनी पौरस्त्य कळणाचा शिरकाव करून दिला. इटलीत सुद्धा बायझेन्टाईन कळण दिवत. उदाहरणार्थ व्हेनीस येथील सेंटमार्कचा घुमट व कमान प्या. यात पौरस्त्य कळण नाही असे कोण म्हणेल !

गॉथिक वास्तुशिल्पः—१२ व्या शतकात उत्तरफ्रान्सात याची उत्पत्ती होऊन इंग्लंड व जर्मनी या देशात ते पसरले, याची वैशिष्ट्ये—अणकुनीदार कमानी, कमानीच्या कोपण्यातून साडुसंताच्या मूर्ती आणि प्रवेशद्वारावर गुलाबपुष्पाकृती खिडक्या, उदा-कोलॉन येथील देवळे. पॅरिसचे " नात्र दाम " व व्हीम्स येथील कॅथिड्रल ही होत. युरोपातील श्रीमंत व्यापारी शहरांनी या धाटणीचे टाऊनहॉल, बिल्डिंग्स बांधिले आहेत (ब्रुजेल, ब्रान्सविक, डॅनिंग, लुबेक इ.), पुढील काळातिल गॉथिक कळण मिलान कॅथिड्रलमध्ये दिवून येत.

रेनॅसन्स वास्तुशिल्पः—१५ व्या शतकात इटालिक (अशियात) शिल्पाच्या पुनरुज्जीवनास ही नाव देतात. या काळात रोम व फ्लोरन्स येथे सुंदर राजकाडे व इमारती बांधण्यात आल्या. १६ व्या शतकात जर्मन किले बांधले. जेसुइट लोकांच्या धार्मिक उत्साहाप्रमाणे एक चमत्कारिक कळण पडून (१६००-१८००) अतिशयोक्तिपूरु असे परिणाम दिवून आले उदा. व्हेर्सेलिस राजवाड्यातील अतिशायित स्वल्पी नक्षायाम. फूल, पर्वा आणि शिंपले याच्या नक्षीन अंतर्भाग मंडविण्याची १८ व्या शतकातील फ्रेंच फॅशन " रोकोकी " कळण म्हणून प्रसिद्ध आहे.

आधुनिक वास्तुशिल्पः—१९ व्या शतकात उंचेघा-तील वंगले, पदार्थसंग्रहालय आणि फूल यासारख्या साधेग-निक उपयुक्ततेच्या इमारतींच्या बाबतीत इटलीचा वर नेवर लागेल. आणि चाळू शतकात पोस्ट ऑफिशिल व रेल्वेची स्टेशने शोचिवंत करण्याकडे वराचका कळ दिवून येतो.

मूर्ति शिल्प—शिल्पकार ज्या पदार्थाची मूर्ति घडवितो तो पदार्थ स्थानिक रूग्निन उपत्ताप्रमाणे व ह्युमानाप्रमाणे निरनिराळा अनु शकतो. कारण या कलेची सर्वे कामे शायत रहावी या दृष्टीने केलेली असतात. तंगमरचरी दृग्ग आणि मॉड हे शिल्पकाराचे सर्वांत नास्त अवलंबने पदार्थ व त्याच्या बाळोप्याल लाडू आणि हस्तिदंत म्हणता येईल. ग्रीक आणि रोमन लोक संगमरवरी दृग्ग वापरीत आणि दृग्ग पुढेकळाना मेण फावून यावर सौंदर्य व रंग चढवित.

हल्लींचे पुतळे पाहिले तर फटकटीत पाटेरे असतात. उत्तर-प्रदेशातून उघडना जागेंत ठेवावयाच्या पुतळ्यांना त्रौंश अधिक पसंत कारितात. कारण हवेनें संगमरवरी दगड लवकर विघडतो पण धातूवर बोटधान दिवसात चढणारा गंज, त्याचा दृष्टीस दिलेणारा कठिणपणा कमी करून अधिक आल्हादकारक परिणाम घडवून आणितो. बहुधा संगमरवरी दगड क्रीमूर्तीकरिता व त्रौंश काटक पुहरी आकृतीकरिता योजीत. हल्लींच्या काळीं त्रौंश ठोकून तयार करण्यापेक्षा ओतून तयार करण्याची जास्त उपयुक्त पद्धत निघाली आहे. लोखंड आणि नस्त हीं जास्त महानगरींच्या त्रौंशच्या ऐवजीं आज उपयोगियात येतात. पदार्थसंग्रहालयात सुप्रसिद्ध शिल्पकाराच्या कृतींचे नमुने ठेवण्यासाठीं प्रॅस्टरच्या मूर्ती करतात.

शिल्पाचे विषय मुख्यतः एकाकी किंवा सामुदायिक मानवाकृतीं आणि उच्च प्राणी होत. पण निसर्ग हा विषय कधीच नसतो. कारण तो चित्रकाराला काटका येण्याइतका स्थिर नसतो. मूर्तीचें ज्ञान व सुंदरतेचें भावदिरदर्शन शिल्पकाराचें कौशल्या दाखवितो. मूर्ती, सर्वथ आकृति किंवा नुसता उडाव (रिजिफ) दिग्दर्शित करते. ज्या शिल्पात योग्य प्रमाणाच्या निम्न्यापेक्षा कमी भाग वर आलेला असतो त्यास 'वास्तुरीजिफ' किंवा वाढागोलिश्लप व ज्यात निम्न्यापेक्षा जास्त आलेला असतो त्यास 'हॉटुरीजिफ' म्हणतात. ईजिप्शियन मूर्तिशिल्प.—पुतळ्याखेरीज ज्यात आकृतीचा काही भाग पृष्ठभागात गेलेला दिसतो पण ज्यांना आकार-क्षमता आलेली असते असे खोल गेलेले वासरिलीफ(कोइलानामिलफ) करण्यात ईजिप्तमधील लोक फार पटाईत होते. अशा तऱ्हेच्या वेधार्थदर्शक रिजिफमध्ये प्रतिष्ठित मुद्रा धारण करणारे प्राचीन राजे त्या देशातील कारागिरांनी दाखविले आहेत. या प्रकारचें प्राचीन शिल्पकाम शेतातील व घरगुती देवाचे दाखविण्यासाठींही उपयोगिल्ले आहे.

बाबिलोनियन व असुरियन मूर्तिशिल्पः—यात राज्यकर्त्यांच्या आबुध्यातील प्रसंग, तसेंच सिंध आणि वैल यांच्या विलक्षण मूर्ती व पंथ असून डोक्रीं जनावरांची पण थंडे माणसाचीं असे प्राणी दाखविणारे चित्रसमुदाय सापडलेले आहेत.

ग्रीक मूर्तिशिल्पः—या शिल्पात प्राचीन ग्रीक लोक इतर सर्व राष्ट्रापेक्षा जास्त पुढे होते. शिल्पशास्त्राच्या इतिहासान्या दृष्टीने महत्त्वाचे असे ग्रीकमूर्तिशिल्पात दोन मुद्दे आहेत. ग्रीक कलेवर झालेला मूळ पौरस्त्य परिणाम हा एक व आजतागाईत आधुनिक युरोपखंडावर या कलेला देवता आलेले वर्चस्व हा दुसरा. ग्रीसपासून आजच्या जगांज अजुचे-जिक पद्धतीने मिळविलेली सौंदर्यशास्त्राद्येयें व प्राचीन जागा खणण्यात आजचे सरकार रचने करीत असलेला पैसा हीं ग्रीक शिल्पांनै युरोपला किती जबरदस्त मिठी मारली आहे याचें प्रत्यंतर आणून देण्यात पुरेशी आहेत.

ग्रीक समाजात समतेच तत्व खेळत होतें व्यक्तीचा दर्जा कायतो सर्व जमातीतील एक समासद् एवढाच होता, त्यामुळे व्यक्तीचे देव्हारे मानण्याची शक्यता कमी असे. या गोष्टींचा परिणाम कलेवर झालाच. ग्रीकांच्या मूर्तिशिल्पात मानवी व्यक्तीपेक्षा देव आणि वीरपुरुष यांचाच प्रतिमेय वनविषयात आले आहे. देव हा एक पूर्णावस्थेस पोहोचलेला मनुष्य म्हणून दाखविण्यात येई म्हणून या एकागी (श्रीकादल) ग्रीक चित्राला बहुतेक मान्यता मिळत गेली आहे. क्वचित एखाद्या प्रसंगां लोकोपयोगी गुणा-बद्दल वलीस म्हणून व्यक्तींचे पुतळे घडविले जात.

ख्रि. पू. ६ व्या व ७ व्या शतकातील शिल्पाचे अवशेष अद्याप आहेत. माथेरॉनने तयार केलेला "चक्र फेकणारा" हा त्रौंश पुतळा व पायातील काळा काटणारा मुलगा हे ख्रि. पू. ५ व्या शतकातील आहेत जेव्हा ग्रीकांनी इराणी लोकांवर विजय मिळविला तो या कलेच दुसरा काळ म्हणता येईल. या काळातील फिडियस हा एक प्रसिद्ध शिल्पकार होता. या काळातील पार्थेनॉन शिल्पाचा बराच मोठा भाग १९ व्या शतकाच्या आरंभी लॉर्ड एल्झीने लंडनला आणला आहे मृत मनुष्याची प्रतिमा एका स्तंभावर (स्टॅला) कोरून तो बसवून ताचे बडगें बाधावयाची पद्धत यावेळीं प्रचलित होती ख्रि. पू. ४ व्या शतकापासून अलेक्झांडरच्या मृत्यूपर्यंत या शिल्पकलेचा तिसरा काळ धरितात. या काळां तिचा शुद्धपणा व स्वातंत्र्य नाहीं झाले. ४ व्या काळात (अलेक्झांडरच्या मृत्युपासून ग्रीस रोमन लोकांच्या ताब्यात जाईपर्यंत) कला ही राजदरवाराची घडीक व नवून नवनेपणा जास्त कडे लागली यावेळच्या सुप्रसिद्ध ग्रीक पुतळ्यातील काही पुढे दिलेले आहेतः—रोम येथील व्हॅटिकनमधील लाओकून गट, लाओकूनवर अगोली देवाचा कोप होऊन देवाने पाडविलेले दोन सर्प लाओकून व त्याचे दोन मुलगे याना जबर मिठी मारून बसले आहेत या मूर्तिसंपात दुसरा व निराशा उत्तम प्रकारें प्रतिविवित झाली आहे. मिलोची श्चिनस ही एक दुसरी प्रसिद्ध मूर्ति आहे. १८२० मध्ये एका शेतकऱ्याने मिलोज वेढात हा पुतळा खणून काढल्यावरून तिला हें नाव मिळाले आहे.

रोमन मूर्तिशिल्पः—ख्रिस्तपूर्व दुसऱ्या शतकात हे भरभराटीस येऊन जास्त वैयक्तिक बनले. यात वादशाहाच्या त्याचा पुष्कळ वेळा देवताविशेषणें दिलेल्या मूर्ती आहेत. ऐतिहासिक प्रसंगही यात कोरले आहेत. यावेळीं पूर्वजाने पुतळे घरात बाळगण्याची नाल असे एका चित्रात अनेक मूर्ती गदां करून राहिल्याही दिसतात. प्रेताच्या दगडी पेटीवर मृत्यु, संयोग व वियोग यांची कथानके काढून दाखविलेली असतात

कामेओ.—कामेओ म्हणजे रंगीत पत्रावर उडावदार लघुचित्रें. हीं व हस्तिरंदावर इतर खोदकाम करण्यात रोमन लोकांचा हातखंडा असे. दोन प्रसिद्ध कामिओ आज उपलब्ध

आहेत. एकांत (१×८ इंच) रोमाशेजरीत आपण व्युत्पिष्ट म्हणून आगस्तस सिंहासनाभिषिक्त आहे आणि दुसरा कामजो (१०×१२ इंच) जर्मोनकसचा विजय दर्शवितो.

मध्ययुगातील मूर्तिशिल्पः—ख्रिस्तां मूर्तिशिल्पाच्या प्रभावानेच (इतकी सनाची पहिली काही शतके) शिल्पकलेचा विकास झालेला आहे. रोमन लोकाने लहान हस्तितंत्रात फलक पवित्र लेखनाकरितां पुस्तकाचे मूलप्र म्हणून ख्रिस्तां अमदाराने उपयोग केले जात. त्यापुढे ख्रिस्तांच्या आयुष्यातील प्रसंग दिग्दर्शित करून लागले. वायव्येकडेन कारागीर सुद्धा हस्तितंत्रावर खोदकाम करण्यात फार कुशल असत. मध्ययुगाच्या अंतिम काळांत उत्तर युरोपमध्ये चर्चच्या वेवसाय केल्या मूर्तिशिल्प वाहिलेले होते असे म्हणता येईल. फ्रान्समधील क्लुनिच्या मठाशिल्पांच्या वर्तमानात दिसून येणारी ११ व्या शतकातील सत्यस्त वृत्ति किंवा संवलेखना हा प्राचीन पुराणातील चित्रांना दुराचारा व अपवित्र म्हणून नावे देऊ लागला. सट्टण आणि टुंगण, देवळे, प्रेषित व्यक्ती इत्यादिकांच्या प्रतिमा करण्याचा कल त्या वेळी दिसून येत होता. याशिवाय पात्रे आणि देवळातील कोनाडे, मूर्तीनां बोधिवंत केलेले असत. व समाधीवरही उदाहरणार्थ वेल्समिन्टर अंधे-मधील तिवरा हेन्री आणि राणी एलिअर यांची स्मारके पहा.

रॅनेन्स उर्फ उदारकालीन मूर्तिशिल्पः—(१)

इंग्लंडः—यावेळी संसारातील वास्तविक दर्शन वैयक्तिक प्रतिमा यांकरून कल असे. लॉरेन्स वि वर्दा यांचे तेव्हाचे वपे संपून केलेली लॉरेन्समधील पामिस्मायलेच्या पूर्व दरवाजावरील वायव्यमधील दर्शन भिन्नेल आन्जेलोच्या संत नंदनवाच्या दरवाजावर शोभतील अशीच आहेत. टस्कनीतील देवळे हेपकोडा मूर्तीनां भिन्न आहेत. कुमारी मेरी येथच्या शवावर शोकेलून दाखीत आहे हा प्रसंग फार लोकप्रिय असे. भिन्नेल बाजेलेन तयार केलेला मोझेसचा अन्य पुतळा विशेष प्रसिद्ध आहे. यावेळ्या वेन व्हेन्टुडी सेल्लिनी (१५०० ते ७२) सोनार-कामांत अत्यंत निष्णात असे. (२) युरोपातील इतर देशः—लाकडावरील खोदकामात जर्मनीचा पहिला नेचर असे. मूळ व लवचिक अंत लिखांचे लाकूड या कामां उपयोगी पडे. वेदी, त्याचरील पडदे, शहरांच्या चौकातील कारंजे अशीं ना लाकडाचीं कामे होत. न्यूरनबर्ग हे या कलेचे प्रसिद्ध केंद्र होते.

आधुनिक युरोपीय मूर्तिशिल्पः—सतराव्या व अठराव्या शतकांत देखील आकृती व रसे भूषण या याची वास्तविक आयुष्याला अनुरूप अज्ञान करण्याचा उद्देश

दिसून येतो. याची उत्तम उदाहरणे म्हणजे पॅरिसमधील रिचेल्यूची समाधी (बाइवी पडलेली मूर्ति व शोक करणाऱ्या स्त्रीमूर्ती), बर्लिनमधील थोड्यावर वसलेला ग्रेट एलेक्झेंडरचा पुतळा. १९ साव्या शतकांत इंग्लंडीचा मूर्तिकार बयानोन्हाण (१७५७-१८५२) यांचे मूर्तिशिल्पांचा सुद्धा वळण लाविले. त्याने केलेल्या पुतळ्यांपैकी जॉर्जवाशिन्टनचा पुतळा होय (हा पुतळा वाशिन्टन येथे जर्मनी सराव द्याला). जॉन फ्लॅक्समन (१७५५-१८२६) यांची नेहलनची समाधी, पिट वॉरेचे पुतळे हीं कामे आहेत. थोरबाउसेन (१७७०-१८४४) हा डेनमार्कचा मूर्तिकार होता. याने पुतळ्यांतून व लहान लहान उदाहरण चित्रांतून श्रीक पौराणिक कथा पुढे मांडल्या आहेत. थोड्या सुप्रसिद्ध कारागिरांसारखी फ्रान्स व जर्मनी हे देगदिह नांवाजलेले होते. जर्मनीचा-वॅडो (१७६४-१८६०) व राऊक (१७७७-१८५७) यांची कामे बर्लिनजवळच्या मृत्तिदीतील राणी ल्यूइसे हिचे संगमरवरी दगडी यवने, बर्लिनमधील, भोंवताली स्मरर जमा झाले आहेत असा फ्रेडरिक दि ग्रेटचा मोठा पुतळा; आणि वेगस दाचे (जन्म १८२१)—बर्लिन येथील मोंट्या मेहेनतीने केलेले पुतळे हे शिल्पकार व शिल्पकामे नावाजण्यासारखी होऊन गेली. १९ साव्या शतकाच्या अखेरीस पहिल्या सुद्धयस वावशहाचे स्मारक म्हणून अनेक पुतळे उभारले गेले. फ्रान्समध्ये रॉडिन हा शिल्पकार व वाथॉलोमो (जन्म १८८८), चॅ पॅरिसजवळील पेरे लाज स्मथानमूर्तीतील मृत्तूचे कामर्थ्य दर्शयणारे स्मारक प्रसिद्ध आहे. ग्रेटब्रिटनमध्ये वॉगन स्मारकप्रमाणे अति मोठ्या प्रमाणावर अचलेली स्मारके फार नाहींत. नेल्सन कॉलम (लंडन) हा पॅरिस येथील स्तंभाप्रमाणे एक मोठा कारिन्धियन् स्तंभ आहे. १९ व्या शतकातील लंडनच्या पुतळ्यांत नावाजण्यासारखे काही नाहीं. पण पुढील शतकांत बोडा सुधारणा झालेली दिसते (उदाहरणार्थ 'पिटरपॅन, आर्थर सुलिव्हानचे स्मारक इत्यादि लहान लहान पुतळे). १९१८ पासून युद्ध-स्मारकांची बहुरी भासल्यामुळे ब्रिटिश मूर्तिशिल्पाचा मोठे उत्तेजन मिळाल्यासारखे दिसत आहे. इंग्लंडमध्ये आश्रयाथे अलेव्या वेलनियन् लोकांनी नगर केलेला स्मारक-तसुदाय फार कौशल्ययुक्त आहे. दुसरे असेच लडवंगम युद्धस्मारक म्हणजे रिकाम्या सोगिराचे होय (१९२४). हर्वॅट हेसेलटाइन आणि सर एडवर्ड स्तुटिन्स यांनी कॅम्ब्रिज-लरि (चौडदळ) क्लवकारितां तयार केलेला हा अनारोहित अर्थ आहे.

वित्र कला या धर्मे, पद्धती व संघर्ष कला.—जरी वित्रकला फक्त दोन प्रमाणांनी नियमित आहे तरी शिल्पकलेपेक्षा तीत विषयांची बरच विविधता आहे. रोचयिद्यक यथार्थदर्शन चित्रलेखनाचे नियम पाळले असतां यागच्या अंतराची उणीव नव्हत येते. प्रकाश आणि छाया यांच्या परिणामांवरून शरीराकृति दिसते व शेवटी रंग दिल्याने चित्राज्य पूर्णता येते.

तांबडा, पिवळा आणि निळा या मूळ रंगाखेरीज काळा (प्रकाशाभाव) व पाटरा (प्रकाशाची पूर्ण चकाकी) या गोष्टी प्राचीन लोक जमत धरित.

चित्रकलेत (१) आकृतिलेखन, (२) एक पृष्ठावरील किंवा साधी चित्रकला आणि (३) म्यूरल किंवा मितारच्यो चित्रकला यांचा समावेश होतो.

सा ध नें. (१) आकृतिलेखन:—मेन्सिल आणि क्रोव्हा ही रूपरेषाकरिता योजितात. शेवटचे चित्र काढण्यापूर्वी मोठ्या कामांत अनेकदा रूपरेषा काढित्या जातात. रंगीत खट्टीनी कोरळा रंगाची चित्रे काढून त्यावर पुढे गांवाचे पाणी देतात. याचा पेस्टळ 'झांझं' म्हणतात. बॉटरफ्लर (पाणरंग) आकृतिलेखन.—यांत प्रथम मध्य किंवा डिक यात रंग तयार करून नंतर त्यांत पाणी ओततात. मध्ययुगात हस्तलिखितग्रंथामध्ये अशा तऱ्हेचीं वरीज लहानलहान रंगीत चित्रे आहेत.

(२) साधी चित्रकला:—सोळाव्या शतकापासून मध्ययुगात योजिल्या जाणाऱ्या लाकडी फलकांपेवढी (कॅन्व्हस) कापड आले. कॅन्व्हस हे गास्त टिकाज व मोठ्या प्रमाणावर होणाऱ्या कामाला उपयुगी असते. प्रथम वॉर्निश रंग लावण्यात येतात. त्यानंतर सात रंग वर देतात. पहिले रंग व मागाहूनचे रंग एकमेकात मिसळून चांगले दिसतात व शेवटो हे रंग बाळग्यानंतर वाहेरचे वॉर्निश देतात. त्यामुळे मूळ चित्र उघावदार दिसते व त्यांचे संरक्षणहि होतें इटालियन चित्रकार टेंपरा (राखेसारख्या पदार्थाशी मिसळलेले) रंग उपयोगांत आणीत. सोनेरी व निळ्या रंगाचा पृष्ठाभाष त्यांना फार आवडे. वयार्थदर्शक चित्रांची जेव्हा आवड उत्पन्न झाली तेव्हा वरील पृष्ठाभाषाएवढी इटालियातल्या प्रदेशासारखे रंग देण्यात येऊ लागले. १५ व्या शतकात नेदरलंडमध्ये जे तेलाने रंग करण्यात येत त्याच्यात सुधारणा शारयानंतर त्यांचा सर्वत्र उपयोग होऊ लागला.

(३) म्यूरल चित्रकला:—प्राचीनकाळी निरनिराळ्या रंगाचे दगड, काचा वगैरे एकत्र गोडून (सोसाइक तऱ्हा) जमीन सुशोभित करीत (पॉपि आणि हरक्युलॅनीयन याले अवशेष पहा). म्यूरल चित्रकलेचे दोन प्रकार असत. एक अल्फ्रेस्को (कोरळा जागेवर) आणि दुसरा अल्फ्रेस्को (ओल्या जागेवर). इटलीत १८ व्या शतकापासून दुसरा प्रकार जास्त रुढ झाला, तथापि त्यात एक अडचण अशी होती की, हे काम थोडे थोडे करवले जावे. यावर उपाय म्हणून १९ साल्या गतकाच्या मध्यात 'स्टिपरिओकोमची' पद्धत निघाली. हांत कोरळा जागेवर रंग थावण्याचे पण नंतर विरचळणारी विवर्ण कोव त्यांच्यात सुरवून त्यांचे संरक्षण करावयाचे असा प्रकार असतो. एनॅमल (काचमिवा) चित्रकला:—बायझान्टाईन कलेत सोन्याच्या पातळ पत्र्या समोवताली वसवून त्यामधील कडी रंगीत एनॅमलने भरून काढीत. नंतर उष्णता लावून ते एनॅमल वितळपीत पाव्यात्य

सोबत ताड्याचीं ताडे सोन्याने मळवून त्याच्या खवदडीतून एनॅमल भरित. चिनीमातांच्या भांड्यावरील चित्रकला:—अठराव्या शतकांत हा कला चीन जपानमधून युरोपांत गेली. ही भांडी बरचेवर तापवून त्यावर बरकचकीत रंग चढवित. काच-चित्रकला:—मध्ययुगात अशा प्रकारची 'मोताइक' तऱ्हा होती. पण पेंथराळ्या सोळाव्या शतकात फ्रान्स आणि स्वित्झर्लंड आणि १९ व्या शतकात जर्मनीमध्ये या कलेची प्रगति झाली. आजकाल संरवलेल्या काचेची पद्धत (रंगी व वेरंगी काचेच्या थरांचे मिश्रण करण्याची) तसेच आहे. सर्व युरोपमर अद्यापि शाळ, कॉलेज, देवळे इत्यादि इमारतींच्या सिडक्या चित्रित काचेच्या असतात.

चित्रकलेची संवद आशा कला.—(१) या कला कोरीवकाम, (२) लकडांचे ताचे व (३) शिखलेखन या होत.

(१) कोरीवकाम:—१८९० च्या सुमारास जर्मनीमध्ये ताड्याच्या पत्र्यावर खोदकाम करण्याची कला निघाली. ही पद्धत १६०० च्या सुमारास हेन्रिक गॉल्डबिस ताड्याच्या एका जर्मन कारागिराने पूर्णत्वात आणली. पत्र्यावर रेषा पाडण्याम खोदण्याचे किंवा खुणा पाडण्याचे हत्यार योजितात. नंतर तल्पमुरिक किंवा नैट्रिक ॲसिडने या खुणा स्पष्ट करितात. या खोदकामाचे बरेच प्रकार आहेत. एका प्रकारात (स्टिपल) रेषाएवजी टिंब कोरतात. दुसऱ्यात पत्र्याचा काही भाग खडबडीत करून एका विशिष्ट हत्याराने उच्चमान गुळगुळीत करितात. व यत्रमाणे प्रकाश व छाया साधतात.

(२) लकडी वटे:—ही एक जर्मन कला आहे. १९ व्या शतकापासून ताडुसंतांची चित्रे व खेळण्याचे पत्ते यांच्या करिता ही कला उपयोगी पडे. खोदकाम पुढे आल्यापासून ही पाटीमागे पडली, पण सुकताच हिचा पुनरुद्भव होऊ लागला आहे.

(३) शिखलेखन:—अर्जंट तनेफेल्डर (मृदु इ. स. १८३९) याने म्युनिच येथे हा कला योजून काढिल. प्रकाश आणि छाया यांचे सममेलन यात दिसत असले तरी रेखांकलेतील उठाव यात नाही म्दुटल्यात चालेक.

प्राचीन युरोपीयन चित्रकला:—निरनिराळ्या विषयावरची मोठी चित्रे अगि चित्रित भांडी यांमध्ये प्राचीन ग्रीक अति प्रवीण असत. एट्रुस्कन लोकांनी काढलेल्या म्यूरल (मिती)चित्रातून रोचक्या रचणार्थात गोष्टी असतात. रोमनाचीं ओल्या गिळाव्यावर काढलेली चित्रे (फ्रेस्को) जुन्या ग्रीक चित्रावरहुकूम दिसतात. नेपल्सच्या पदार्थसंग्रहालयात याचीं अनेक उदाहरणे तापडतील. तित्त्या आणि चवथ्या शतकातील स्तंभाभूषांत दिसणाऱ्या प्राचीन ख्रिस्ती म्यूरल चित्रकलेत 'गुराव्याच्या वेसातील ख्रिस्त' यासारखी चित्रे आहेत, पण जेव्हा ख्रिस्ती धर्माला राजमन्यता मिळाली तेव्हा चित्रकलेवाहि अधिक वाढ मिळाला. पांचव्या शतकात जुभवर्तमानोपदेसकाला देवदूत, गरड, वैल किंवा

विद्वां या स्वरूपांत वसाविलेले आढळते. पुढील शतकांत इटली मार्गाने कांयज्ञानशिकामहान पौरस्त्य कला या कलेत विसरले. ख्रिस्ती देवळांतील पूर्वाचा तणावाराचा पांढरा झगा बाळून त्याऐवजी वायज्ज्ञानदाईन पद्धतीचा रंगीत व भय-केदार पेंहराव आला.

लघुप्रमाण चित्रकलाः—नवव्या व दहाव्या शतकांतल्या बायझन्टाईन कलेत, त्याचप्रमाणे आयरिश अंग्लोसेथनन आणि प्रॅकिसा कलेत ह्या पोटकला विशेष सुधारलेली होती. युरोपांतील मठांतून पवित्र ग्रंथ सचित्र लिहिण्याची पद्धत होती. बाराव्या शतकापासून पुढे काव्य, तत्वज्ञान या विषया-वरील क्लासिकल (अभिजात) हस्तलिखित ग्रंथहि तसेच होऊ लागले. पॅरिसचे चित्रकार या कलेत निष्णात होते. तरी कल्पकता व तजेला जर्मन कारागिरात जास्त असे. चित्रित कांचेच्या खिडक्यांची कामे करण्यांत फ्रान्स देशहि वाकवणार असे.

उत्तरमध्ययुगीन चित्रकलाः—इसवीसन तेराव्या शत-कापासून इटलीमध्ये चित्रकला फारच जोपावळ. गाथोटो (१२०६-१३३६) चित्रकाराने वायज्ज्ञानदाईन परंपरा मांडण्याचे श्रेय मिळविले. पंधराव्या शतकातील इट-लियन चित्रकला पाहिल्यात फ्रेस्को चित्रकलेची अधिकाधिक मागणी उत्तर प्रदेशांतल्यापेक्षा इटलीत विशेष अस-ल्याने या देशामध्ये चित्रकलेची बरीच प्रगति झाली. तसेच केवळ हातातने चित्रे काढण्याची पद्धत पडली, यथाथ-दर्शनीचित्रलेखनाचा काळजीपूर्वक अभ्यास सुरू झाला, आणि छद्मचित्रे प्रतिमा यथार्थ व उत्तम काढता येऊ लागली. मोठ्या लोकांच्या आध्यात्मिक फलोर्नेस शहरात या कलेला अनुकूल वातावरण मिळाले. वायवळमधील विषय चित्तारी एंडर च्यात्रदेशांत चित्तास लागले. यांपैकी काहीं चित्तारी फ्रा अँकेलिको आणि फ्रा फिलीपो लिप्पो (दोबोहि मिश्र) वांटो-वेली, अँड्रिआ मॅट्रना आणि गिओव्हनी वेलेनी (हा शेवटला चित्तारी तेलाच्या रंगाचे नवीन काम हाती देणारा पहिलाच होय) हे होत.

सोळाव्या शतकातील इटालियन चित्रकला—पहिल्या प्रतिये अनेक चित्रकार इटलीला लागले होते. ज. लिओनार्डो द विन्ची (१४५२-१५१९) हा बहुकलाकोविद असून याची मिथान येथील सेंट मेरिआ मठामधील 'दि लास्ट सपर' हे फ्रेस्को चित्र; शिवाय 'मोना लिझा' हे प्रतिमाचित्र ही अप्रतिम आहेत. मिचल एन्जेलो याने रोममधील सिक्सटाईन चॅपे-लची आंतील घरा पौराणिक फ्रेस्को चित्रांनी सुशोभित केली. अँड्रिया डेल सार्तो हा रंगाचा उताम मिलाफ करण्यांत प्रसिद्ध आहे. राफेल सार्तो (१४८३-१५२०) याला पोपने व्हॅटिकनच्या दिवाणघराच्यांत फ्रेस्को रंगविण्याच्या कामावर नेमले होते. शंभरज्ञान, काव्य, तात्वज्ञान, न्यायशास्त्र, हीं ध्येयित करणारीं चित्रे व या विषयावरील जगाच्या इति-हासातील प्रसंग राफेलच्या काढावयाने होते. त्याचे 'सिक्स

टाईन मॅडोना' (जोअ् आणि मेरी मेघसंचार करीत आहेत असा देखावा) हा फारच लोकप्रिय आहे. चॅरिजिओ (१४९४-१५३४) याने वैपयिक दिन आणि प्रह्लादनाद यांतील भावना दर्शविल्या आहेत. सद्यास्पष्ट प्रकाशाचा याने विशेषतः ' होलीनॉट' मध्ये उपयोग केला आहे. व्हॅनेटि-यन चित्तारी रंगामधील धौंदर्य व भावदेव उठविण्याच्या कार्या कुशल असत. टिझिनान, पिओत्रिओतो आणि पासा वेन्डिओ (१५ वे शतक), व टिग्रेटो आणि पाओलो व्हेरोनेसे (१६ वे शतक) हे तत्कालीन सुप्रसिद्ध चित्ताचार्यपैकी होत.

१५ व १६ व्या शतकातील उत्तरकडील चित्रकलाः—जर्मन आणि फ्लेमिश चित्ताचार्यांनी वायवळमधील देखावे आपल्या नजरेतील प्रदेशांत व पोपाळांत आणून ठेवले. उत्तरदेशातील स्वातंत्र्यविन्मुख कृतिप्रियतेमुळे इटालियनानी चित्रकले-तील आकृतिरेखनांत बें प्राविण्य मिळविले ते यांचा भिन्न-विता आले नाहीत. औदीच्या चित्रकला गोरदार दिवते. तरी यथार्थदर्शनात वांकडे व वेडौळ आहे. उंची साठिन आणि क्लिष्टाव चित्रित करण्याकडे यांचा ओढा दिसून येतो. ड्यूरर एकदां म्हणाला की, व्हॅनिसमध्ये मी आपला धनी असतो. पण स्वदेशी वेळनहि लुप्तामत्या बनतो. तथापि औदीच्या कला दक्षिणेषेक्षा जास्त वैयक्तिक व लोकानुवर्ती असते. ज्याप्रमाणे तेलाच्या रंगाच्या फ्लेमिश चोपासुळे चित्रकलेला उत्ते-जन मिळाले त्याप्रमाणेच नेदरलंडमधील बार्डोअन राजसत्ता व उत्कर्ष यामुळे मिळाले. आल्ब्रेट ड्यूरर (१४७१-१५२८) याच्या लांकडा उशाच्या चित्रात चांगली कल्पना व विनोद दिसून येतो. मॅक्सिमिलियन चादराहून ड्यूररला चांगला आश्रय दिला. मोठा व धाकटा हास्यभेदन यांना मॅडोनाची चित्रे रंगविली. यांपैकी धाकटा आठव्या हेन्रीच्या दरवारी चित्रकार म्हणून राहिला होता.

आधुनिक युरोपीय चित्रकलाः—सोळाव्या शतकांत नेबळ इटली व नेदरलंड्स यांतच नव्हे तर स्पेन, फ्रान्स, आणि इंग्लंड या देशांतहि चित्रकलेचा बराच उत्कर्ष झाला. रेफर्मेशनचा द्विनिध परिणाम झाला. (१) जुन्या परंपरे-पासून सुद्धन चित्रकलेचा ऐतिहासिक चित्रे, दृष्टिपर्थातील देखावे, प्राणी व वनस्पतिचित्रे यांचाख्या विषयांकडे लक्ष पोहोचवितो आले. या तथे चित्रांत यथायतंवर मूळ्य भर दिसून येतो. (२) लोकांच्या मनावरील आपले छुंने वचस्व पुनः मिळवण्याच्या कार्या कलेचा उपयोग करण्यात कॅथो-लिक संस्था उत्तुंग झाला.

सोळाव्या शतकाच्या शेवटी इटालियन चित्रकलेचा न्यास होऊ लागला पण पुढील शतकांत बोरोना येथे तिचे सुदृढी रने (१५७५-१६४०) आणि सॅव्हेरोस यांच्या हातून पुनरुज्जीवन झाले. उत्तराव्या शतकांत स्पॅनिश चित्रकला ही स्वतंत्र कला बनली. सोबिले हे तिचे केंद्र होते. सत्यस्तवृत्ति आणि ज्वलन्मत्ति यांचर हिची उमावणी असून प्रकाश आणि छाया यांचा परिणाम उदासीनतादर्शक असाच होई. व्हॅल्स-

क्वेज डी सिल्हवा (१५९९-१६६०), याची हलक्या राहणीची दृश्ये,) म्युरिलो (१६१७-१६८२) याची हलक्या राहणीची दृश्ये, व नंतर कुमारी मेरोसारची धार्मिक कल्पनेची चित्रे या काळातील प्रमुख होत.

सतराव्या आणि आठराव्या शतकाभ्यं नैदलँडसभ्ये उत्तम नैसर्गिक चित्रे काढली जात. ब्रावंट (फ्लेमिश) संग्रदायाने प्रचारक म्हणजे पिटर पॉल रुबेन्स हा एक नैसर्गिक व धार्मिक अशी वरीचशी चित्रे काढणारा चित्तारी आणि इंग्लंडच्या पहिल्या नसिचच्या दरबारी चित्रकार म्हणून राहिलेला त्याचा विषय जेहन डिक हे होत. यावेळी इंग्लंड प्रिंस्टंट राष्ट्र बनल्यामुळे मॅडोना आणि साधुसंत हे चित्रकारविषय नाहीचे झाले; आणि कलेचा सृष्टिसौंदर्य व प्रतिमालेखन यांकरडे ओढा वाढत गेला. फ्रान्स हॉल, रॉयल्ट रद्स, डेल रुद्रप इत्यादि या वर्गातील चित्रकार होत.

जर्मनीत १८ व्या शतकाच्या अखेरीला प्रीकसौंदर्यकल्पनेचे पुनरुज्जीवन झाले, १९ व्या शतकाच्या आरंभा झालेल्या युद्धामुळे धार्मिक भावना वळवून घ्यासिद्ध चित्रसंग्रदाया-विषय लोकांच्या कल बनला. 'नाशरीन' नांवाचा एक चित्रकार सध चौदाव्या शतकातील चित्रकलेचा अभ्यास करण्याकरितां मुद्दाम रोमला गेला. वधेरियाच्या पहिल्या लुड-विक राजाने कलेचा उत्तेजन दिले व म्युनिच हे एक कलाकेंद्र होऊन राहिले. फार्थे, जर्मन पुराणकथा आणि फेरांदेवतांच्या गोष्टी हे चित्रकलेचे विषय बनले. इतिहास आणि काव्यांतील वीणागीतं याना प्राधान्य देणारे उचुसेलडोफ हे आणखी एक केंद्र बनले. आजकालच्या विषयांना फांटा देणाऱ्या या गोष्टीचा प्रतिकार म्हणून की काय यथार्थता पुढे सरली. लेनवॅच, वर्नर आणि अजोल्फ मेन्डेल हे चित्रकार लढायांची चित्रे व तसविरा काढू लागले. सूर्यप्रकाशामुळे पृथीव्या आलेले सौंदर्य दाखविण्याचा मॅक्स लेबरमेन याने प्रयत्न केला. आधुनिक परमथ्येयासत्तीचा उद्देश पूर्वीची परंपरा बाजूला साहून नवी सृष्टी उत्पन्न करण्याचा आहे. हल्लीच्या आयुष्यातील भावना दिग्दर्शित करायच्या वजुल्या पारिणिक कथा सुद्धा नवीन रूपांत मांडायच्या. आर्नाल्ड वॉक्लिन् (१८२७-९१), हॅन्स थोमा, उहदे वगैरे या संग्रदायांतील चित्रकार होत.

हृष्टीच्या टापूनल; प्रवेश रंगविषयांत प्रान्सचा हातखंडा आहे. चौदाव्या लुई या अमदानीत चार्लस लीजन् हा दरबारी चित्तारी होता. प्रथुडे (१७२५-१८०५) याने नैतिक चित्रा-विषय मुलींच्या सुंदर प्रतिमा काढल्या. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या वेळी 'क्यासिकल' पद्धत प्रचारांत होती. रोमन प्रजासत्ताक राज्य यावेळी प्रान्सचे परमथ्येय बनले असल्याकारणाने प्रजासत्ताक कारभारातील सद्गुण प्रसंगपूर्वक पुढे मांडण्याचे कलेने काम असे: यानंतर रोमॅटिक प्रकाशकडे कलेचा कल वळला व इतिहासातील कथाजनक प्रसंग रंगविषयांत येऊ लागले. अनेक मिर्साँवियर (१८१५-१८९१) याने चक्ररी

विषय घेतले व शेतत्यांनी चित्रे जॉन फॅकॉइस मिलेट (१८१४-७५) काढू लागला. पण यामुळे वस्तुस्थितीतील अगदी उघडे नागडे व निष्ठुर असे प्रसंगहि काढण्यांत येऊ लागले. कोवेट (१०१९-७७) यानी चित्रे अशा धर्तीची आहेत. सृष्टिविषयक इंग्लिश चित्रकलेचा फ्रेंच लोकावर परिणाम झाला.

रोसो वानव्यूर (१८२२ २९) हा प्राण्यांची चित्रे काढू लागला वस्तुंदर प्रकाश, वातावरण इत्यादिकांचे परिणाम उजावदार करण्याकडे आजची प्रगति दिशते. या संग्रदायाचे चित्रकार मानेट मोनेट, लियेन हे होत. ऋष्ट आयुष्याचे वाईट परिणाम दाखविणारी हेमार्थची नैतिक चित्रे १८ व्या शतकांत पुढे आल्यापासून इंग्लंडातील आधुनिक चित्रकलेचा स्वतंत्र मनु सुरु झाला. तसविरामथं यथार्थता हा गुण असल्यामुळे त्रिदिश कला या वावर्तीत वरीच सरसावली. या वर्गातील प्रसिद्ध चित्रकार जोसुआ रोनाल्ड (१७२३-९०) व त्यांचे विशेषतः हेड्स ऑफ एन्सल्स (देवदूतांची शिरे) हे, थॉमस गेन्स वरो (१७२७-८८) यांची, 'दि ब्ल्यू वॉय' (नील वाळू) आणि 'सरा सिडॉन्स' या नदीची तसवीर, त्याचप्रमाणे त्यांची नैसर्गिक दृश्यांची चित्रे व थॉमस लॉरेन्स (१७६९-१८३०), तसेच अलीकडील शानॉन, हरकोमर इत्यादि कवी थ्यानीत ठेवण्यासारखे आहेत. इतर विशिष्ट विषय म्हटले म्हणजे प्राणि-विषयक चित्रे (एडविन लॅंड तीर १८०२-७३), रोवच्या राहणीतील देखावे आणि ऐतिहासिक प्रसंग (बेंजामिन वेस्ट १७३८-१८२०) इत्यादि होत. जमिनीवरील आणि समुद्रावरील देखाव्यांची चित्रे काढण्याला प्रथम यावेळी इंग्लंडांत सुरवात झाली. विल्यम टर्नर (१७७५-१८५१) हा पाण्यावरील धुक्याचा देखावा सुंदर शैलीने दाखवितो. त्याची चित्रे कांहीं थोडीशी अस्पष्ट पण एकदंरित फारच परिणामकारक आहेत. स्पष्ट रूपरेपेक्षां नैसर्गिक देखाव्यांत प्रकाश आणि छाया यांचे परिणाम विशेष दाखविण्याकडे जॉन कॉन्स्टेबल (१७७६-१८३७) यांचे लक्ष असे.

पूर्वीची परंपरा सर्व बाजूला साहून पंधराव्या शतकांतल्या प्रमाणे निसर्गसत्यतेकडे परत वळण्याकरितां १८४८ त रॉनेसी (१८२८-८२), होल्मॅड हंट (जन्म १८२७) आणि जॉन एन्ड्रेट मिलाइस (१८२९-९६) यांनी राफेल पूर्वप्रसूतच (प्री-राफेलइट ब्रदरहुड) स्थापित. राफेल रोमला नेल्यावेळ्यापासून या निसर्गसत्यतेचा लोप झाला अशी त्यांचे समजूत होती. फेवळ पृथक्भावनाचे सौंदर्यमूर्ति त्यांनी पाहिले होती असे नव्हते तर कल्पमय भावना व कल्पना सुंदर रीतीने त्यांनी पुढे मांडायच्या होत्या. हंटने आपले विषय वायवळ आणि फोटोच्या कविता; यामथून, रॉनेसीने डॉन्टेच्या प्रयानून आणि मिलाइसने वायवळ आणि मध्ययुगीन 'शिद्धलरीतून' निवडले. बर्न जोन्स १८३३-९८) याने हाच मार्ग अनुसरून सोनेरी

केसरींनी मंडित अशा कायमच्या ठशाचा खासुखवटा काढला. अद्यापिहि सर फ्रेडरिक लेटन आणि त्याचा शिष्य गॉयटर आल्या घडेमा आणि अक्टेट मूर यासारखे चित्रकार प्राचीन कलासिकल विषय पसंत करितात. काहीं श्रेष्ठ कल्पना (आशा, प्रेम आणि जीवित, प्रेम आणि मृत्यु या सारखी) दाखविणाऱ्या रूपकात्मक प्रतिमा बांदत (१८१८-१९०४) ने काढल्या होत्या.

विसाव्या शतकांत थिड्लरने नवीन पद्धति सुरू करण्याचा वडा घातला. तो व मेलीथिले, जॉन लॅव्हेरी, मुर्खी यासारखे ग्ल्यसगोचे चित्तारी यांनी यथार्थतेविषय रंगसंयोगांची मोहाम काढली. वॉर्ल्डी आणि फ्रॅक ब्रांगवच यांची नौकायन व व्यापार यासंबंधी देखाव्यांची चित्रे, लॉ थॅग्युचे नयनगोचर देखावे ही लक्षांत घेण्यासारखी कामे आहेत. ब्रिटन रिट्टिएरा आणि क्लॉसेन ही रुमे विसाव्या शतकाची गमक आहेत. काहीं चित्रे सर योज्याशा रेवा किंवा रंगाचे लपेटे यांनीच भरलेली असतात. लोकांच्या रोजच्या रूपाणीत कलेचा प्रवेश करून देण्याचा इंग्लंडचा प्रयत्न आहे. गॅरीस, प्रॅफन ह्येन व इतर चित्रकार हे रेल्वे कंपनीकरिता मोठ्या जाहिराती काढून देण्यात मग्न आहेत. या गोष्टीमुळे दुरूदुरू गहरांतोळ रस्ते सुंदर दिसू लागलीस. नपानी चित्रकलेसंबंधीहि आणवड उत्पन्न होऊ लागली आहे व आजचे साम्राज्यप्रदर्शनी (१९२०) हिंदी कलेविषयी आणवड उत्पन्न केल्याशिवाय रूपाणर नाही असा भरंवसा वाढतो.

संगीत कला.—यारा किंवा तारा या साधनांनी काढलेल्या ध्वनीमुळे जे सौंदर्याधिकरण होते त्यास संगीतकला असे म्हणवें. ही कला काहीं अंशी स्वतंत्र कला म्हणून व काहीं अंशी नाच आणि काव्य या भोगिनीला सेवक अशी उदयास आली आहे. पाश्चात्य देशांत आर्चिस्ट्रा किंवा केरस यांतील एकतान्त्रिक उत्पन्न होणारी सौंदर्यभावना एकतापान एक निघणाऱ्या सुखदायक अशा शुद्ध आल्पाचर्योचर वृद्धिगत झाली.

प्राचीन संगीत:—हिंदू लोकांत तुतारी, सतार व शिषर ही वाद्ये असत. धार्मिक उपासनेचे पावित्र्य प्रकट करण्याचे संगीताचे काम आहे असे ते समजत. प्राचीन ग्रीकांचा उद्देश आत्म्याची एकतानता करण्याकडे व उच्च व सुंदर गोष्टीकडे माणसाचा ओढा लावण्याकडे असे. काव्य आणि संगीत या कलांना वृद्धीबहिर्गम समजतात. एकतानतेपेक्षा आत्मक व लय गस्त महत्त्वाचे मानतात; आणि अर्वाचीच स्वराष्टकप्रमाणपद्धति ग्रीक पद्धतीवरच वसविली आहे. चाव्यांतील भावनाप्रधान भागाच्या भोर्जळ पाया आणि निघारा हीं वाद्ये योगीत. जेव्हा पात्रांना नाट्यभाग शोकापूर्ण वटवावयाचा असे तेव्हा केरस योगीत. ति. पू. पांचव्या शतकांत अलेक्झांड्रिया हें एक संगीत कलेचे केंद्र बनले, त्यानंतर रोम; पण रोममध्ये वैपयिक सुखाकरिताच संगीतचें

संघर्षन करण्यांत आले. प्रत्यक्ष गुलाम किंवा स्वतंत्र झालेले गुलाम, हेच कच्च हिची आराधना करत.

मध्ययुगीन संगीत:—मिळानच्या विद्याप ओब्रॉसिअसची गीते (इ. स. ५ वे शतक) व सहाव्या शतकांतला वेगरी गीते या पासूनच पुढे चर्चमधील स्तोत्रे निघाली. आजच्या युरोपियन संगीतज्ञानचे मूळ अकराव्या शतकांतल्या इटलीत सापडते. १२०० च्या सुमारास जर्मनीत त्याला पूर्णता लाभली. ग्रेव्हेंन्त आणि जर्मनी येथील ट्यूबुर हे किरते कर्मी आणि पुढील काळांतला मोस्टर (शहरव्यापारीसंघाचे) गायक यांनी संगीताला काव्यापेक्षा कमी प्रतीचा दर्जा आणून दिला. पण लौकिक गीतांमुळे आलापांना जास्त स्वतंत्र स्वरूप आले.

आधुनिक संगीत:—ग्रेव्हेंन्सिअस हाणून पाठव्याकारिता रोमन कॅथोलिक चर्चमं मोठ्या आनंदाने संगीताची मदत घेतली. इटलीन अतिशय सुंदर असे धार्मिक संगीत निर्माण केले. उच्च सतराव्या व अठराव्या शतकांत ग्रेव्हेंन्सिअसने स्तोत्रे आणि संगीत सेतकथानके पुढे आणले. फ्लॉरेन्समध्ये ब्रॅट-गांतरुपासहित संगीत नाट्य निर्माण झाले. जर्मन संगीतांत रोमॅंटिक भावना कायम ठेवून पौराणिक ' क्लासिकल ' (अभिजात) कथाऐवजी लौकिक कथानक घातल्यामुळे त्याचा फायदा आणि इटली या देशावरहि परिणाम झाला. ऑपेरा, मोझा र्थे स्वयंभू आणि बिथोव्हेन्चे ग्रंथ यानंतर झुवर्ट, धूमन आणि मॅडेळतोहन यांची पद, वेबेरचे ऑपेरा आणि चॉपिनची पठराचना पुढे सरसावली. गायनकालंताला परिभाषा इटालियनांनी पूर्ण केली. सोळाव्या शतकांत जर्मनीत आजचे व्हायोलीन शोधून काढले; आणि अठराव्या शतकांत इटली आणि जर्मनी यांनी स्वतंत्रपणे पियानो वाद्य तयार केले.

व्हेनिसमधील सेंट मार्कच्या कादकांनी वाजा रूढ केला. नवीन रोमॅंटिक संगीताचा उदय केवळ विकार प्रदर्शित करण्याचाच नसून कृति, शब्द व विचार हीहि दिग्दर्शित करण्याचा आहे. एकेंगियाच्या शतकाच्या उत्तरार्धातील रिचर्ड वाग्नरचे ऑपेरा जर्मन पुराणकथासंबंधी असून ऑपेरा मध्ये शब्द आणि संगीत याची अतिनिकट एकतानता त्यांनी करून दिली आहे. लिस्ट आणि ब्राह्मन्स हे आपल्या असंबद्ध काव्यामुळे प्रसिद्ध आहेत. गौनाड आणि थिस्ट यांचे इटालियन ऑपेरा व फ्रेंच ऑपेरा युरोपखंडावर लोकप्रिय असून अत्युत्कृष्ट पोपाच, देखावे यांनी सजून ते रंगभूमीवर करण्यांत येतात. स्लाव संगीत मोठे गगतांचे असते. आधुनिक इंग्लिश संगीत, वाल्के, एल्गर आणि अर्बेर सुकिल्हॉन यांचे होय. संगीत नाटकांचे अलंकारकडे स्वरूप म्हणजे संगीत प्रहसन होय; अशा नाटकांत (कथानक प्लॉट) म्हणावा नसून गाणे आणि कोरस या योगाने ते उठावदार करतात. इंग्लंडमधाल लौकिक गीतांचा विषय बहुधा समुद्रसंबंधी असता. स्कॉटलंड आणि आयर्लंडच्या लौकिक गीतांत

त्याचे वैशिष्ट्य कायम असते. अशा प्रकारची आवरिश गीते सुस्वर व बहुतेक उदात्तानितेची असतात.

नाट्यकला:—प्राचीन ग्रीक आणि रोमन लोकांना उपयोगिलेली ही कला अर्वाचीन युरोपखंडात ईस्टर व नाताळ यासारख्या सणातून दाखविल्या जाणाऱ्या धार्मिक किंवा अद्भुत नाटकांच्या उत्पत्तीपासून सुरू झाली. या कलत इटली, फ्रान्स आणि जर्मनी यांनी प्राचीण्य मिळविले आहे व एकोणिसाव्या, विसाव्या शतकात ज्यू लोकांनी आपल्या-तांल प्रसिद्ध नट आणि नटां यांना या कलेला वाहून तांत भर घातली आहे. शैक्सीपियरच्या नाटकांने नाट्यकलेवर अति-शय वर्चस्व वसविले आहे असे दिसते; कारण बहुतेक प्रसिद्ध नाट्यकुशलानां अपल्या आद्युष्यात केव्हातरी शैक्सी पियरच्या पात्रांना आपल्या स्वतंत्र पद्धतीने रंगविले आहे. युरोपखंडातील फ्रान्स खेरीजकडून बहुतेक सर्व देशात इंग्लंडातल्यापेक्षाहि जास्त उत्साहाने शैक्सीपियरची नाटके करितात. फ्रान्स मात्र मोलिअर व रासाईन या सारख्यांची आनंद-शोक पर्यवसायी नाटके पसंत करतो. आजकाल मूळ नाटक (निरंकल-अद्भुत धार्मिक नाट्य) याकडे लोकांची प्रवृत्ति दिसते. त्याहुनहि अलंकडची प्रवृत्ति म्हणजे कायनोमॅटो-प्राफची होय. पहिल्या प्रतोंचे नट देखील या पद्धत्यावराल नाटकातून कामे करतात

भारतीय कलेवर अभ्यास आज बराच झाला आहे. आणि त्याबरोल बरेच विवेचन ज्ञानकोशात घाबघाबे आहे आणि यासाठी विषयप्रशस्तिपरच काही वाचने लिहिता. भारतीय नाट्य, भारतीय नृत्य, भारतीय मूर्तिशिल्प, भारतीय शिल्प-शिल्प उर्फ खोदकाम, भारतीय धातुशिल्प, भारतीय गृहन-डनशाळ, भारतीय चित्रकला, भारतीय संगीत, भारतीय वास्तुशिल्प, हीं सर्व गृहनडनशिल्प, चित्रकला, धातुशिल्प, नाट्यनृत्य, मूर्तिशिल्प, शिल्पशिल्प, इत्यादि सदरात येताल.

भारतीय कलेमध्ये अनेक शाखा आहेत. निरनिराळे शासक-कर्म अपापली भिन्न कला प्रकारात आणू लागले. त्याच-प्रमाणे भारतीय हिंदू कला जावा, सुमात्रा, इकडे पसरली. या सर्वांचा परामर्ष त्या त्या देशाबरोल लेखात घेतला जाईलच. कलेविषयी तात्विक विवेचन मात्र जितके व्यापक, सूक्ष्म व पृथक्करणशक्तीने भिन्नित असले पाहिजे तितके झालेले दिसत नाही. आंस्तत्वात असलेल्या विविध कलातून कलात्व शोधाने व ते पृढे भाडाने अशा तऱ्हेची ओरड पुष्कळ झाली आहे. परंतु एकाच देशातील सौंदर्यविषय झालेल्या अनेक वस्तू व अनेक देशातील व अनेक संस्कृतीतील कलाविषय झालेल्या सव वस्तू लक्षात घेतल्या म्हणजे कलात्व शोध-पाण्याची बुद्धि थोडीबहुत गुंग होते.

उ प यो ग सा हि त्य व क ला. —कलात्संसोधकांनी आय म्हणजे प्राकृतिक कलेची व्याख्या अशी केली आहे की, कला म्हणजे उपयुक्तता या गुणाखेरीज इतर असलेला गुण. याचा अर्थ असा नाही की कला उपयोगी नाही. त्याचे म्हणणे

असे की एखाद्या वस्तूचा विशिष्ट किंवा प्राकृतिक उपयोग आहे. तो उपयोग साध्य करण्याशिवाय त्या वस्तूत अधिक आकर्षक घनावीण हे कलेचे ध्येय आहे. उदा. पख्याचा प्राकृतिक उप-योग बारा वेणे, पण सुस्ता कामचल्लूक पखा न वापरता अनेक तऱ्हेनी शोभित असा पखा चेला की जो सुंदर स्त्रीच्या हातात शोभेल, तर तो पखा कलायुक्त होय. व त्या पख्यात परंपेणा खेरीज ज्या इतर गोष्टा आकर्षणार्थ घातल्या असतील त्या कला होत, व परंपेणा व त्या गोष्टी मिळून पखा तयार करण ही कला होते.

परंतु संगीताविषयी ही विचारपद्धति कशी लागू पडेल ? प्रसंगानुसृत रंगीत निरनिराळे हार्दिल, त्याप्रमाणे प्रसंगानुसृत पंखे निरनिराळे होतील. तर वस्तूचा उपयोग ही कलची निकपशिला नव्हे अस म्हणता येणार नाही. तथापि उप-योग आणि शोभा हीं दोन तऱ्हे कलाविषयक विचारात उप-योगी पडणार नाहीत असे नाही

ज्या कलाचा मानवी गरजा किंवा सोयी भागविण्याच्या कार्यां मुख्य उपयोग होत नसून ज्या केवळ मनुष्याच्या मनातील सौंदर्यप्रमास काय त्या पोषक असतात अशा कलांचा ललितकला म्हणण्याचा प्रघात आहे. आता काही कला दोन्हीहि कार्ये करू शकतात, तरी त्यांची ललितकला-तच गणना केली जाते. उदाहरणार्थ शिल्पकला. या कलेच्या योगाने आश्रयनिवासादि गरजा भागत असल्यामुळे तिची उपयुक्त अथवा यांत्रिक कलामध्ये मोजदाद करावयात पाहिजे. तथापि शिल्पकलेची मज्य कामे, इमारती वगैरे व त्याची मजबुती, निरनिराळ्या भागातील मुख्यवस्थित, एक-जीवि व प्रमाणशीर मांडणी, त्याची भपकदार रंगसकेती, चित्रविचित्र नकशीकाम या सर्वांच्या योगाने मनावर होणारा परिणाम व आनंद लक्षात घेऊन या कलेला ललित-कला म्हणण्याचीच विशेष प्रवृत्ति आहे. उलटपक्षी, सौंदर्य-प्रियता या शब्दाचा कितीहि व्यापक अर्थ केला तरी त्यात हास्वजनक चित्रे व विदुष आकृती यांच्या आवडीचा समा-वेश होणे शक्य नाही. तरीही तसल्या कुरूप, भयानक, वीभत्स अशा आकृती काढणे या कलेचा ललितरजात अन्त-र्भाव करतात. तेव्हा सामान्यतः ललितकला या नावामध्ये सुखदायक अशा सर्व कलांचा समावेश करण्यास हरकत नाही; मग त्यात उपयुक्तता असो वा नसो.

कृ त्रि म ता व क ला —व्यावहारिक भाषेमध्ये कृत्रिम गोष्टी व नैसर्गिक गोष्टी असा जो आपण भेद करतो तदनुसार कृत्रिम गोष्टी किंवा कला यात फक्त मनुष्यकृत वस्तूंचा समा-वेश होतो. आणि नैसर्गिक गोष्टीमध्ये मनुष्यप्रणयताल व जगातील जी जी कार्ये मनुष्ययत्नानाचून आपोआप उर्फ तृष्णिनिचयाने होत असतात त्यांचा समावेश होतो तेव्हा कला म्हणजे आपण मानवी प्राणी पूर्वविचाराती विशिष्ट उद्देश मनात धरून जी कृति किंवा करामत करतो ती होय. अर्थात हीच कलेची सामान्य व्याख्या ललितकलानाहि लागू

आहे यावरून कला म्हणजे तेथे पूर्वविचार हा असा-
दाच पाहिजे हे स्पष्ट होते. केले कवीने आपल्या कवितेत एके
ठिकाणी स्तंभयलान्च्या गाण्याला ' पूर्वविचाररहित अस-
लेली कामत' असे म्हटले असले तरी त्याच कवितेत पुढे
त्याने स्तंभयलान्च्या व कवीच्या गाण्यातील नैसर्गिक व
कृत्रिम हा फरक स्पष्टपणे कळविलेला आहे. आपणहि
नैसर्गिक वस्तूला, वागणुकांतील भारद्वाजापेक्षा किंवा
मोहकपणात आणि स्वभावातील व वर्तनातील अशाच कित्येक
गोल गोष्टींना ललितकलांमध्ये गणीत नाही कारण यापैकी
पुष्कळ गोष्टी जरी वाळपणातील संवयीने किंवा आधुनिक
संस्काराने प्राप्त होणाऱ्या असल्या तरी त्या अंशामध्ये पूर्ण
नसून नैसर्गिक स्फूर्तीने हाके लागल्यानासून त्यात खरी
व पुरी मजा येत नाही. ललितकलाभिन्न पंडितांनी मनु-
ष्याच्या वागणुकांतील मोहक गुणांचा जरी तत्वापार ललित-
कलात समावेश केला असला तरी मनुष्याच्या संवयीतील
अनेक गोष्टी पूर्ण परिणतीअती नैसर्गिक अशाच भासू लाग-
तात हे नाकबूल कारता येत नाही उलटपटीं उत्तम पोषाण
करणे ही गोष्ट पूर्वविचारशिवाय कदापाहि होऊ शकणार
नाही म्हणून तिला कलाच म्हटले पाहिजे

कतू भो कू सौ ष्य -नेह्ना एकदर कलाची अर्थात ललित-
कलाची कार्ये पूर्वविचाराने होत असतात, आणि प्रत्यक्ष ललित
कलाकुशलाला तिच्या प्रकृते (उपयोग) पासून विशेष प्रकार-
चे सुप्त प्रत्यक्ष अनुभववाचाल सापडते, आणि इतर प्रेक्षक
किंवा श्रोतृगणनास सुख मिळते. वरील विधानावरून हे स्पष्ट
दिसते की, मानवी समाजामध्ये ललितकलाकुशलाचा एक
स्वतंत्र वर्ग असून त्यापासून सुख मिळविणाराचा इतरा-
निराळा वर्ग असतो. आपली ही भाषा आधुनिक सुधार-
लेल्या समाजास वरील त्याग पृथक्पृथक् आहे. त्यात
अर्थशास्त्रातील भाषेत योजनेच्या म्हणजे उत्पादक व ग्राहक
असे दोन वर्ग असतात. पण प्रथमवास्तवील समाजाना
मात्र हा नियम लागू पडत नाही. तसेच कोणत्याहि कलेची
प्राथमिक अस्त्या पाहिली तर तेथेचि उत्पादक व ग्राहक
उर्फ कलाकर्ता व भोक्ता असे निरनिराळे इतम नसतात
उदाहरणार्थ नाट्यकला प्या, या कलेचा मूळ आरंभ लहान
मुलांच्या अनुकरणेच्यात आढळतो आणि मुल असले नाटकी
हायभाव किंवा उचार करताना प्रेक्षकांची अपेक्षा केव्हाहि
करीत नाहीत सोदनामातील आद्यप्रवर्तक हा इतिहासपूर्व
कालातील कोणी गुहावासी इतम असला पाहिजे व त्याने
प्रथम शिकारीत सापडलेल्या प्राण्याची चिने केवळ स्वतःच्या
कारभारातील सापडून देवण्याचा उद्योग केला असला
पाहिजे. मूळ शिल्पकारहि प्राचीन काली राहुदंडात किंवा
शोषंडात राहणाऱ्या रानटी लोकातील असून त्याने प्रथम
आपली राहुटी किंवा शोषंडी स्वतःच्या दृष्टीला दृशेला अशा
तऱ्हेने उभारण्यात आपले कौशल्य प्रगट केले असले
पाहिजे या अद्ययननाच्या मनात स्व. शिवाय इतर जनांना

संतोषित करण्याची इच्छा असले असे म्हणवत नाही. नृत्य
व गायनाच्या आद्यप्रती इतमाने प्रथम एकदशानेच
आनंदाच्या भरात आपल्या पूज्य देवतेला
आळविताना किंवा एखादा विजयोत्सव साजरा करताना
किंवा केवळ तासस्वरविषयक अन्त स्फूर्तीने टाळ्या वाजवि-
व्यात आणि पाय ताचविषयास किंवा नियमित सुर काढ-
व्यास आरंभ केला असला पाहिजे पुढे त्याच्या योग्यतेला
कित्येक इतम केवळ प्रेक्षक म्हणून नसू लागले असवेत.
पोषाण व शृंगार याच्या वाचतातहि प्रथम आरंभ केल्या
व पिस यानी स्वारीर विभूषित करणाऱ्या रानटी इतमाने
केलेला असून त्याच्या मनात मात्र आत्मसुखाच्या इच्छे-
वरीवर स्वतःच्या दौला मोहविषयाचा व तसेच स्वजातिवाध-
नामा दिविषयाचा किंवा शिजविषयाचाहि उद्देश असला
पाहिजे ललितकलावरील अस्वीकरील केवळानी प्रवृत्ति
निराळी असून सदर कलाचा उगम आत्म व स्वर्गस्फूर्ती
यात नसून स्वसमाजाबद्दल सुखविषयाच्या मानवी इच्छेत
आहे असे ते प्रस्थापित करे पहात आहेत या वादाचा
निर्णय कसाहि लागला तरी एक गोष्ट अगदी स्पष्ट आहे की,
वरील सर्व ललितकलाच्या बाबतीत ज्या कृतीत प्रत्यक्ष कला-
कारात आनंद होतो, तिचेच इतरनाहि होतो यामुळे समा-
जाच्या बाबीवरील यात ललितकलाभिन्न लोक व त्यांचे
प्रेक्षक असे दोन स्वतंत्र वर्ग निर्माण होऊ लागतात त्यात ज्या
इतमाना विवक्षित कलेपासून सुतरासुखप्राप्ति होतसे वाटते ते
लोक तिचे अभ्यासक व प्रवर्तक बनतात. व स्वतःच्या सुखार्थाने
ते इतरांना सुखवात असतात शिवाय असेल चित्रकार, शिल्प-
कार किंवा सोदनाम करणारे स्वतःच्या कृतीने स्वतःचेहि
मनोरजन करे शकतात गायक किंवा वादक स्वतःच्या मसुरा-
लापात स्वतःच तल्लीन होत असतात, कवीहि स्वयविरचित
कवने मोठ्या प्रेक्षक किंवा मार्मिकपणात वाचते असतात.
शिवाय प्रेक्षकापैकी कित्येक ततत प्रेक्षकाने किंवा यवणाने
स्वतः व कलाकुशल वसू शकतात, ही गोष्ट महत्त्वानी आहे.

नि र पे सु आ नं द - ललितकलांमध्ये जे विशेष गुण
आहेत त्यापैकी एक महत्त्वाचा गुण असा आहे की, त्याचा
प्रत्यक्ष उपयोग किंवा आवश्यकता काहीएक नसतहि त्या
अस्तित्वात असू शकतात म्हणजे पूर्वी अस्तित्वात नसले
आहे त्याप्रमाणे या कलापासून होणारे सुख हितनिरपेक्ष
असते. त्याचा अर्थ असा की, या सुखापासून मनुष्याच्या
शारीरपोषणाला मदत होत नाही किंवा त्याच्या संपत्तीत
भर पडत नाही हे सुत अनुभवणाऱ्या मनुष्याला इतरांपेक्षा
कोणताहि अधिक फायदा होत नाही, किंवा त्याची योग्यता
अधिक वाढत नाही, तसेच हा कोण एकाच्या व्यक्तीलाच
वेता येते इतरांना वेता येत नाही असेहि नाही उदाह-
रणार्थ, एखाद्या सुंदर इमारतीचे दर्शनसुख कोणा विशिष्ट
व्यक्तीलाच अनुभविता येत अस नाही त्या इमारतीलाच तसे
रहिवाताना व भविष्यकालीन सर्व पिढ्यातील प्रेक्षकांना त

मिळू शकण्यासारखे असते. तीच गोष्ट कोणत्याहि सुंदर चित्राची किंवा पुस्तकाची आहे. त्याचे दर्शनसुख सर्वांना सारपे कामू शकते. फार तर त्याचा कदम मालकीच्या नात्याने एखाद्याच व्यक्तीला मिळून त्यावद्दल त्याला प्रौढ मिरविता येईल. संगीत पद्याचा किंवा कवीच्या काव्याचा प्रकारहि तसाच आहे. सार्वकालीन सर्व वाचकांना त्यातील कल्पनाचा व भावनाचा आस्वाद सारखाच थावव्यास चापडतो. ललितकलाही सादृश्य असलेल्या इतर कलांमध्ये वरील गुण नसतात उदाहरणार्थ, जिन्हा व प्राण यांना सुखविषयाच्या गोष्टीची उल्लिखकलात गणती करीत नाहीत. याचें कारण नेत्र व कर्ण हीं बाखिल ज्ञानमार्गी अतएव उच्च दर्जाची इद्रियें असून प्राण व जिन्हा हलक्या प्रतीचीं आहेत, असे कित्येक सांगतात. पण वास्तविक कारण असं दिसतें कीं, रुचिगंधविषयक सुर्य वैश्वकिक स्वतःपाचीं असून तद्विषयक पदार्थांचा सर्व ना सर्वकाळ सारखाच उपभोग घेता येईल अशी व्यवस्था करणें शक्य नसतें. शिवाय रुचिगंधयुक्त असा सर्व खाद्येयपदार्थांचा मनुष्याच्या शरीरपोषणाकडे प्रत्यक्ष उपयोग होत असल्याकारणानें तज्जन्य सुखाचा ललितकलाजन्य सुख असे म्हणता येणार नाही. व तद्विषयक कौशल्याला ललितकला म्हणता येत नाही. आता ह्या कतिप्र सुखापासून अत्युच्च सुखाकडे म्हणजे प्रेमाचे हाव भाव व वेष्टा सापासून प्रेमविषयभूत व्यक्तीला होणाऱ्या सुखाकडे वळें. प्रेमविषयक सुखाचा अनुभव चांद्र्यजन्यच आहे यांत शंका नाही तरी पण या सुखाला कलाजन्य म्हणता येत नाही प्रेमप्रेरित कृतींचे कलाजन्य सुख अनुभविण असल्यास आपणास नाटयग्रहात जाऊन तेथे अगदी तिन्हाईत व्यक्तींनी केलेले प्रेमनि केवळ कृत्रिम हावभाव पहावे लागतात. याचें कारण उचलच आहे की येथेहि कृत्रिम व स्वाभाविक गोष्टींतील भेदाचाच प्रश्न आहे. कारण प्रेमाचा सरा अनुभव ही गोष्ट कृत्रिम कलासाध्य नवून तिचा मानवी जीवितार्था व स्वभावाशी प्रत्यक्ष संबध आहे. त्यात मानवी आशा, निराशा, मनोविकार इत्यादि अनेक गोष्टी येतात. उलट पक्षीं ररे प्रेम नसता केवळ प्रेमभावाचे प्रदर्शन करणें हा कृत्रिम कलेचा विषय बनतो. तेंच प्रेक्षकाच्या वैश्वकिक भावनाचा अगर मनोविकाराचा संबध नसल्यामुळे त्याला होणाऱ्या निरपेक्ष सुखाचा ललितकलाजन्य सुखात अन्तर्भाव होतो. तात्पर्य जेंथे प्रेमाबनाला 'माई' म्हणून वैश्वकिक मालकी गाजविण्याला, आत्मप्रीवीला, स्वाभिमानाला वाव असतो तेंथे त्याच्या सुखाला ललितकलाजन्य म्हणता येत नाही. श्रेष्ठप्रमाणें अगदी नीच दर्जापासून उच्च दर्जाच्या सुखापर्यंत जेंथे जेंथे वैश्वकिक फायद्याचा किंवा मालकीचा संबध पोहचूं शकतो येथें तत्सुखदायी कलेचा ललितकलात अन्तर्भाव करणें शक्य नाही ललितकलाजन्य सुख हें केवळ मनोमय व पूर्णपणें अन्याहितगैरपेक्ष असतें. सदरद

व्याहयेवर अलीकडील लेखक असा एक आक्षेप घेत असतात की कोणत्याहि प्रेक्षकाचें किंवा श्रोत्याचें ललितकलाजन्य सुख अगदीच स्वहितानुय असतें असें नाही उदाहरणार्थ, एखादा नाटयप्रयोग पहात असतांना नायकाच्या अंगच्या गुणवत्तेकरानें प्रेक्षकाच्या आत्मीय गुणविकासात मदत होत असते. या आक्षेपाला उत्तर येवढेंच की, वरील फायदा वैश्वकिक नमुन सर्व प्रेक्षकांना सारखाच मिळत असतो.

कला व तीस नियमबद्ध करण्याची शक्यता - आता प्रत्यक्ष ललितकलावाचन इतमच्या मनाची स्थिति व रचना कशी असते या सुद्धाचा विचार करूं. ललितकलेतार उपयुक्त कलातील कुशलता संपादण्याकरिता त्या कलाचे नियम शिकून ते अंगवळणी पडण्याकरिता जरूर तितका अभ्यास केला म्हणजे भागते, परंतु ललितकलाचें तसें नाही. ललितकलातील प्रवीणता सुसत्या नियमज्ञानानें व अभ्यासानें फारच अल्प प्राप्त होऊं शकते. ललितकलाभ्यासकाला सदरहू गोष्टींशिवाय आणखी खूद स्वतःच्या अंगच्या मनोरचनेवर व बुद्धिसामर्थ्यावर अथवा कल्पनावाटुर्थावर विशेष अवलंबून राहावे लागतें. हें बुद्धिसामर्थ्य म्हणजे उपजत ज्ञान, पूर्वस्मृति, आवड, भावना, स्वयं-स्मृति वगैरे मानवी देहातील अनेक जन्मपिद्ध गोष्टी होत. ललितकलानैपुण्यप्राप्तीच्या मार्गातील ही जी अडचण आहे ती त्या कलाच्या उपयुक्ततासहितानाच एक परिणाम आहे. कोणत्याहि उपयुक्त गोष्टी म्हटली म्हणजे तिला निश्चित स्वरूप असतें व तें प्राप्त करण्याचा उत्तम मार्गहि निश्चित असाच असतो. कोणत्याहि उपयुक्त कलेतील कौशल्य म्हणजे विवक्षित कार्यानिष्पत्तीकरिता लक्षणांच्या नियम-कृतींचें उतम ज्ञान संपादन हें होय उदा. शेतकरी, यांत्रिक, सुतार, गवेडी किंवा विणकरी कोणीहि ध्या, या लोकांना ठराविक गोष्टी ठराविक मार्गाने करण्याचे कौशल्य प्राप्त करावयाचें असतें. कित्येकवेळ पूर्वापार चालत आलेल्या पद्धतीत सुधारणा करण्याकरिता अकल खर्च करावी लागते. पण एखाद्यांन ती सुधारणा केली की, इतरांना तिचे ज्ञान सहज करून देता येत. ललितकलाचें मात्र तसें नाही. कीर्त्यांन्हेन संपीतशास्त्राच्या अनेक अज्ञात प्रदेशावर जे विजय मिळविले, किंवा रेंजटें औद्दिसिन्याचे, क्लेशाचे किंवा हिडिसपणाचे प्रसंग निघात हुवेदूब जे रखाटले त्या त्याच्या कौशल्यावद्दलचे नियम ठरविणें कोणाला शक्य नाही, किंवा तसल्या काहीं नियमांचा सुसती अभ्यास करून मूळ कला-कृतीतील (त्याचें) नैपुण्य संपादन करणें शक्य नाही ललितकलाकाराच्या व सामान्य कारागिरांच्या कर्तृत्वात हा जो मोठा फरक आहे त्याचे कारण हेच की, सामान्य कारागिराच्या सर्व कृती उपयुक्त अतएव निश्चित व नियमबद्ध असतात. उलट ललितकलाकुशलाला कृतीत निश्चित उपयुक्तता नसते व म्हणून ती साध्य करण्याचे नियमबद्ध

मार्गेहि नसतात. त्यांना आपले कसब दाखविण्यास पार मोठे क्षेत्र मोकळे असते. स्वतःच्या कलेतील अनेक चमत्कार व ते दाखविण्याचे नावाविषय मार्ग त्यांच्या पुढे असतात; व ही सर्व कामात त्यांच्या उपजत अकलतुपारीवर अवलंबून असते. संगीत कवने करणाराला तर सर्वांहून अधिक स्वातंत्र्य मिळते. संगीताच्या अवघड चाली शिकून नंतर कोणत्या प्रकारचा ग्रंथ करावयाचा ते एकदां ठरविल्याबरोहि मनोविकार जागृत करणाऱ्या हजरती प्रकारच्या सुरांचे एकीकरण व असुतंधान ठरविण्यात त्याला सर्व नाद-द्रव्य मोकळेच असते; व त्याच्या काव्यकृतीची किंमत कर्त्याच्या नैसर्गिक गुणसमुच्चयावर अवलंबून असते. ही अभिजात देशी आहे; शिक्षणाचे संपादन करण्यातली ही गोष्ट नाही, किंवा एकाच दुष्काला सांगण्यातलीही नाही. संगीत कलेचा व्यावहारिक उपयोग नाही व तिला कोणतेहि मूर्त स्वरूप देतां येत नाही, या दोन कारणांमुळे तिला सर्व-श्रेष्ठ ललितकला किंवा कलाची कला असे म्हणतात. शिल्पकलेला वरच्यापेक्षा निम्मी स्वतंत्रता मिळते. नैसर्गिक पदांची प्रतिवृत्ति करणे इतकंच शिल्पकलेचें श्रेय नव्हे; तें काम खोदकला करते. रंग, रंग, प्रकाश व छाया साधे किंवा सुशोभित पृष्ठभागां वगैरे वाचतात पूर्ण स्वातंत्र्य असते पण अरुतप्रमाणे जेणेनां वांछणी करणे दिवाय जड पदार्थांचे वजन, आधार, आकारण, प्रतिरोध वगैरे अनेक गुणधर्म विचारांत घेऊन त्याप्रमाणे काम करणारा कारागीर निम्मा परतच बचतो. शिवाय शिल्पकाराला, चित्रकाराला व कवीला आपापल्या कलेतील जतर त्या वस्तुस्थितीची व सामान्य नियमांची माहिती लागत असते. उदाहरणार्थ खोदकाम करणारास मनुष्यदेहाच्या बाह्य रचनेची व त्याचप्रमाणे चल व अचल स्थितीत होणाऱ्या अन्तर्गत रचनेची माहिती अलावयास पाहिजे व घन पदार्थांचा तत्वा आकार देण्याच्या वास्तवीतील सर्व नियममार्ग अवगत पाहिजेत. चित्रकाराला नैसर्गिक गोष्टींची व देखाव्यांची माहिती अधिक विस्तृत असावयाच पाहिजे व सपाट पृष्ठभागावर त्या गोष्टी चित्रित करण्यासंबंधीन नियम परिचित पाहिजेत. कवीला तर सर्व गोष्टी (नैसर्गिक, शारीरिक व भावसिक व्यापार) केवळ शब्दचिन्नांत उतरवावयाच्या अवस्थामुळे त्याला अनेक गोष्टींचे फार व्यापक ज्ञान अलावयास पाहिजे. कोणत्याहि कलावानाला त्याच्या कलेतील नियम, पद्धती, प्रमाणे आणि इतर अपरिस्फुटित गोष्टी यांचे ज्ञान निव्वयावयाचें असतें शितक्या सर्व वाचतात प्रेक्षकालाहि ज्ञान मिळवून कलावंताच्या कृतीवर मत देता येण्यासारखे असते. परंतु कलावानाच्या कृतीतील अत्यंत महत्वाचा भाग, मुख्य गुण किंवा बरी वहाार ज्यात असते त्या गोष्टी, नियमाच्या पलीकडच्या असतात व त्या प्रेक्षकाच्या परीक्षणान्याहि बाहेरच्या असतात. या वहारांच्या प्रदेशात कलावंत कल्पनेच्या भारान्या गिदक्या उंच माराल

व त्या प्रत्यक्ष कृतीत उतरवील शितका त्याचा गुण अधिक समजला जातो व त्याची चहा अधिक होते.

यां त्रि क वा ड आ थि क ला.—यांसंबंधाने दुसरा एक साहजिक असा प्रश्न उद्वततो की, यांत्रिक कलेच्या वाढीचा व प्रगतीचा ललितकलावर कितपत परिणाम होईल. हाईच्या चालू युगांत अगत्या महत्वाची व्यवहारांपयोगी खटपट यांत्रिक शोधांची वाढ करून येंत्रसहाय्यानें घनपान्या पदार्थांची अतिअधिक भरती करण्याकरतां चालू आहे. या शोधांपैकी ज्यांचा केवळ उपयुक्त गोष्टी निर्माण करण्याकडे किंवा कोणत्याहि प्रकारें मनाला आनंद न देणारे पदार्थ करण्याकडे उपयोग होतो, त्या शोधांशी प्रस्तुत आणणास कांहीहि कर्तव्य नाही. परंतु मनाला सुख देणारे पुण्यधर्म ज्यांच्यामध्ये आहेत असे पुष्कळ पदार्थ आहेत व त्या पदार्थांतील सुखावारी गुणधर्म येंत्रांच्या सहाय्यानें उत्पन्न झालेले असतात. अता या वाचतांत ज्या प्रयत्नांन किंवा बुद्धिकौशल्यांन तें येंत्र निर्माण करण्यांत आले त्याला ललितकला हें नांव देतां येत नाही, कारण त्या येंत्राचा केवळ एक सर्ताचे अनेक पदार्थ निर्माण करण्याकडे उपयोग व्हावयाचा असतो. उदाहरणार्थ, टशावरून छापील प्रती काढण्याचा साया प्रेस घ्या, किंवा सतरंज्या, पडवे वगैरे कपडे विणण्याचे अत्यंत गुंतगुंतयेत माग घ्या. या दोन्ही यंत्रांत यांत्रिक कार्याव्यतिरिक्त जे एक कार्यभाग असतो त्यांत ललितकलेचा कांहीं अंश येतो. टशावरून येंत्राने छापील प्रती काढण्याची किंवा काढल्यास मूळ ठसा तयार करणाऱ्या शिल्पकाराच्या कामाचा ललितकलेतच अन्तर्भाव होतो. तसेच मागावर कपडा विणण्याची कृति वगळ्यास प्रत्यक्ष कपड्याचा नमुना तयार करणाराच्या किंवा त्यांत सुधारणा करणाराच्या करामतीला ललितकला अंतर्च म्हटले पाहिजे. टशावरील खोदून केलेल मूळ नमुना किंवा डिजाईन व सतरंजीवरील वेव्हुटी वगैरे देखावे नयनानंददायी होतील असे करणें हा केवळ ललितकलेचा भाग आहे. कपट्यांत किंवा कोणत्याहि पदार्थांत उपयुक्तव्यतिरिक्त सुसती शोभा म्हणून कांही असतेच. सर्व यांत्रिक व उपयुक्त कलांच्या पदार्थांत सौंदर्य आणण्याचा जो भाग ती ललितकलाच झेव्हा.

दुसरा प्रश्न अता की, निरगिराळी अत्यंत गुंतगुंतीची पण अत्यंत उतास काम पार पाडणारी येंत्र मूळ शोधून काढणाऱ्या कसबाला ललितकला म्हणतां येईल की नाही ! हा शोधकहि एखाद्या शिल्पकाराप्रमाणे किंवा संगीतज्ञाप्रमाणे आपला सर्व विचार, प्रयत्न व बुद्धि आपले येंत्र सज्ज तितके उत्कृष्ट करण्याकडे खर्च करीत असतो. तथापि त्याला ललितकलागिज्ञ असे म्हणतां येत नाही. कारण या शोधकापुढे कांहीं विशिष्ट व व्यवहारांपयोगी कार्य करावयाचें असते. त्याच्या कल्पनाशास्त्रीला पूर्ण स्वातंत्र्य नसते. विशिष्ट कार्य करणारे अगदी उत्तम येंत्र केल्याबद्दल तो

स्तुतीस पात्र असला तरी त्याच्या कसवाला छलितकला म्हणता येत नाही. तथापि यंत्राचे निरनिराळे माग प्रमाणवीर, व्यवस्थित करण्यात व एकेदर यंत्र सुंदर बनविण्यांत लागण्याच्या कौशल्याच्या छलितकलेत समावेश करावयास हरकत नाही.

कला ही खेळ कल्पना होय. - वरील विषयांतर वंद करून पुन्हा मूळ विचिंतनातील आणखी एका मुद्द्याकडे वळू. तो मुद्दा छलितकलाच्या स्वरूपासंबंधानचा असून तो असा की, छलितकलातील कायें आवश्यक म्हणून कोणी करीत नसून केवळ आवड म्हणून करतात. मनुष्यातील उर्वरित कार्यप्रवृत्तीला कार्ही क्षेत्र लागत असते आणि छलितकलातगत व्यवसाय आनंदादायी असल्यामुळे तो ते करीत सुटतो. तेव्हा छलितकला म्हणजे मानवजातीचा केवळ खेळ आहे. जीवोत्पत्तिस्थिरादि कार्ये चालवूनही अन्वेषण राहण्यास मनुष्यमात्रातील जी शक्ति तिला बाहेर पडण्यास मोकळ्या मार्ग लागत असतो. या शक्तींचे छलितकला हे कार्य होय. याप्रमाणे छलितकलाना वैकल्पिक व अनवश्यक कार्ये ठरविणे, त्यांना मनुष्यप्राण्याची लीला किंवा खेळ म्हणणे म्हणजे प्रथमार्था प्रतिपादिलेल्या त्याच्यातील अनुपयुक्ततेच्या किंवा अनावश्यकतेच्या मुद्द्याचाच अनुवाद करण्यासारखे आहे. छलितकलाचें हे स्वरूप जरी खरें असलें तरी तें व्यक्त करण्याची रीत व त्यावरून प्रस्थापित केले गेलेले अगणित सिद्धांत याचें येथे थोडक्यात दिग्दर्शन करणे जरूर आहे.

खेळ कल्पनेने दे गेले डा त प्रा धा न्म. - इंग्लंडमध्ये मानसशास्त्रज्ञांनी छलितकलाविषयीची ही खेळाची कल्पना आधारास घेऊन मनुष्यप्राण्यातील उर्वरित शक्तींच्या कार्यांचे मूळ स्वरूप म्हणून लहान मुलांची नैसर्गिक आरडाओरड व धावपळ विचारात घेतली आहे; व नंतर मानवी देहाला उपयुक्ततारहित अशा जी सुखें अनुभविता येतात, त्याची मोडदाद केली आहे. त्यात दृगिच्छित व श्रोत्रेच्छित यांच्या द्वारा मिळणारी सुखें प्रमुख असून शिवाय त्यात विचारसंगति-न्यायाने कल्पनानुमानबन्नादि सुखाची भर पडते. विदूषकी नकला व वस्तुस्थितीची हुबेहुब नकल घ्यायला होणारी उखे वरील प्रकारचीच होत. वरील चालूषेधितानाच पुढें प्रौढपणी व विशेषतः सुधारलेल्या समाजात कसे संसृष्टत स्वरूप मिळत जातें, याचें वर्णन वरील शास्त्रज्ञांनी केले आहे. त्यात हर्षटें स्पेन्सर हा प्रमुख आहे.

तसेच प्राचीन तत्ववेत्ता झेडो हा अर्वाचीन कवि शिलर या दोघांच्याहि मते छलितकलान्तर्गत कृती या लीलाप्राय आहेत; पण या समानमतापासून त्यांनी काडलेले निष्कर्ष फार भिन्नभिन्न आहेत. प्लेटोची विचारसरणी अशा की, इहलोककातील नित्य अनुभवाच्या गोष्टी सच्चा, तथ्य नसून तो मूळ सत्त्वत्वाचा छायारूप मायिक देखाऊ आहे.

मूळ सत्तवें केवळ मनोगम्य आहेत. तेव्हा छलितकलाच्या कृती म्हणजे ऐहिक देखाव्याचें प्रतिविंब किंवा छायेची पडछाया होय व यामुळे त्याच्यात सत्याचा अंश फारच अल्प असतो; या विशिष्ट मतामुळे प्लेटोला वैचक, सेतकी किंवा पांभारकी या धर्वांचेहि, त्यांत व्यावहारिक उपयुक्तता असल्यामुळे छलितकलापेक्षा अधिक महत्व वाटतें. तो म्हणतो, छलितकला अगदी कुचकामाच्या, त्यात उपयुक्तता नाही व सत्यहि नाही; त्याच्यापेक्षा मायिक कलांची किंमत, (त्यांच्यात उपयुक्तता असल्यामुळे) अधिक आहे.

खेळ कल्पनेने विद्यमानत. - उलटपक्षी शिलरने निराळ्या युगात निराळ्या विचारपद्धतीचा अवलंब करून प्लेटोच्या अगदी तंतोतंत विरुद्ध असे अनुमान काढले; ते असे की, मानवी लोकेच्या या छलितकलांच्या प्रागांत मानवानें मिळविलेले प्रमुख हें अत्यंत उदात्त स्वरूपाचें असून ते मानवास भूपणस्पद आहे. शिलरची विचारपद्धति केंद्रच्या धर्तीचीच आहे. तो म्हणतो, मनुष्याचा आत्मा दोन जगतांमध्ये सांपडलेला असतो. एक शारीरिक किंवा इंद्रियवासनात्मक जग व दुसरे नैतिक किंवा संकल्पात्मक जग होय. पैर्तें इंद्रियवासनात्मक जगांत आत्म्यावर बाह्य दडपण पडून तो वासनाफित होत असतो; व नैतिक जगात अन्तर्गत दडपण पडत अगते. मनुष्य इंद्रियविकाराना वळी पडतो त्यावेळीं अगदी हतयुद्ध, मूढ बनतो. परंतु ज्यावेळीं तो आपले इच्छासा-तंत्य गाजवून नैतिक नियम पाळतो, त्यावेळीं तो सारा प्रवृत्तिपर योगी बनतो. याप्रमाणे मनुष्यातील पाशवी वृत्तीचें व नैतिक प्रवृत्तीचें द्वंद्वयुद्ध सतत सुरू असते. तेव्हां प्रथम असा की या दोन्ही वृत्तींना सामोपचराने एकत्र नादतां कसे येईल, किंवा असे ठिकाण किंवा विषय नाहीच काय? याचे उत्तर असे की तशी जागा आहे. वरील दोन जगांच्या मध्ये तिचें जग असून, त्या मध्यवर्ती प्रदेशाची नित्य जीवनक्रमातील आवश्यक गोष्टींचा संवय नसतो किंवा नैतिक विचारहि तेथे उदभवत नाहीत. हे कार्यक्षेत्र म्हणजे मनुष्यमात्रातील लीला-प्रवृत्तीचें क्षेत्र होय. नित्यव्यवहारातील आवश्यक गोष्टींच्या मानाने त्या लीला निदमदवी असून मानवाच्या लुधीवर त्या अवलंबून अस्ततात, आणि त्या आवश्यकता व कर्तव्य या दोहोंच्याहि पलीकडल्या असतात. या प्रकारच्या कार्यक्षेत्रांत मनुष्याला आपले सामर्थ्यसर्वस्व खर्च करण्यास सवड असूनिहि त्यापासून अतिप्रतिभेची होण्याचा संभव बिलकुल नसतो. या कार्यक्षेत्रात इंद्रियात्मक व संकल्पात्मक अशा दोन्ही प्रकारच्या शक्तींना परिपूर्ण व आत्यंतिक समाधान मिळविण्यास एकत्र जाग असते. बाह्यवस्तूंचा उपभोग घेण्याची प्रवृत्ति व त्याच्यावर प्रमुख चालविण्याची प्रवृत्ति या दोहोंचा या ठिकाणी मिलाफ झालेला असतो. सहजचाल्या म्हणून प्रकृतिद्वाराच्या तुम्हां कोणतेहि रूप दिले तरी त्यात दोघांचा विरोध होण्यास जागा नसते. याप्रमाणे जडात्मक जग व स्वरूपात्मक जग याचें ऐक्य अर्थ होतें तेंच सौंदर्यात्मक जग होय!

स्वतःमयील लीलाप्रवृत्त्यनुसार कृति करवायात जागळें कीं, सौंदर्यविषयक क्षेत्रांत प्रवेश होत असतो, व त्यांतून ललितकलांचा उगम होतो. या बाबतीत शिलरचे स्वतःचे शब्द पुढीलप्रमाणे आहेत; " एकांकडे नैसर्गिक शक्तींचे वलाख्य साम्राज्य व दुसरीकडे नैतिक शक्तींचे पवित्र साम्राज्य; याच्या मध्यभागी सौंदर्यप्रवृत्तिनिर्मित तिसरें एक साम्राज्य असतें, हेंच खलामय गोष्टींचें आनंददायी साम्राज्य होय. या साम्राज्यात मनुष्य शारीरिक व नैतिक या दोन्हांहि वेंचनांपासून मुक्त होत्साता स्वैर संचार करूं शकतो. " याप्रमाणें शिलर कवीन केंद्रच्या तात्वज्ञानविषयक मतांच्या आधारेच आपली स्वतःची सौंदर्यशास्त्रीयपत्रक उपपात्ति लावून ललितकलेला त्यानें मानवजातीची अत्यन्त उच्च व तनुनेदार कृति ठरविली आहे, कारण त्यातच मानवाला आपलें सर्वस्व प्रकट करता येतें. " मनुष्य लीलामय वनंतो तेव्हांच तो खरा सचा मनुष्य या नांवाला पात्र होतो. " " सौंदर्यमय असेल त्याच्याशीच मनुष्याचें फक्त खेळा खेळा खेळा व मनुष्याचें खेळा करणें तो सौंदर्यमयाशीच फक्त करावी " " सद्भित्तिचे व सौंदर्यमय याविषयार्थीं शिक्षण देण्याचा मुख्य हेतु हा आहे कीं, ईंद्रियांचा प्रयुक्ति व आत्म्याची प्रवृत्ति यांच्यामध्ये विरोध उत्पन्न न होता अंत्यंत ऐक्य उत्पन्न व्हावें. " नंतर शिलरनें ललितकलांचा इतर कलावर कसा परिणाम होतो, ललितकलांच्या व्यवसायासुल्लें मनुष्यमात्राळा इंद्रियवासना व नैतिक भावना यांचें द्वंद्व कसें कमी करता किंवा सर्वस्वी टाळता येतें, व स्वतःमानाच्या उपयोगी पडून स्वतःचें आयुष्य सुखात्मनाधानानें कसे घालविता येतें याचें विवेचन केले आहे.

शिलरच्या या ललितकलाविषयक व्यापक व उत्साहजनक उपपत्तासंबंधानें विशेष विस्तारपूर्वक शिष्टीहण्याचें कारण असें कीं, यूरोपमध्ये बहुतेक गेल्या शतकभर ही उपपत्ति अंत्यंत उच्च दर्जाची म्हणून बिद्वन्मान्य झाली होती, व अशापद्धि तिचें महत्त्व बरेच कायम आहे. मानवी आत्म्याचा नैसर्गिक व नैतिक वेधनाविरीहित स्वछंद संचार करण्याचें क्षेत्र, किंवा वस्तुमात्राच्या व्यावहारिक उपयुक्ततेचा विचार झालेमात्र न करता चाहिले तें स्वल्प देण्याचें क्षेत्र, अशी ललितकलाची त्यानें जी अंत्यंत व्यापक व्याख्या केली आहे, ती कोणत्याहि उन्नत व सुसंस्कृत समाजाला ग्राह्य होण्यासारखी आहे. उपयुक्ततासहित व कर्तव्यातीतस्व हे ललितकलांतले दोन्हीहि सुल्ल सुदै त्यानें स्पष्टपणें पुढें मांडले आहेत. या अणामध्ये मानवी श्रम्यांना फलयुक्त्या प्रथम सर्वस्वी वाचूला ठेवून केवळ आपसांत यत्किचित्तिहि कलह न होता सुखासुमन घेण्याची जाग, ही ललितकलाविषयीची दृष्टीहि त्यानें योग्य रीतीनें विचारांत घेतली आहे, ललितकलाजन्य देखाव्यांना व करमणुकींना योग्य तेंच उच्च स्थान त्यानें दिलें आहे; कारण या ललितकलांच्या साहाय्यानें आयुष्यांतली व सुष्टिकमांतली क्षणभंगुर आनंदाचे विषय विरकाळ टिकणारे बनविले आहेत;

कारण प्रत्यक्ष अस्तित्वांत असलेल्या गोष्टींतल अपूर्णता व अस्पष्टता या दोघांसुल्लें मनाला वाटणारें अस्माधान दूर करण्याकरतां कल्पना व प्रतिभासामर्थ्यानें स्पष्ट व अव्यय वस्तूच्या प्रतिभा मनुष्यप्राण्याला आपल्या आवडी व हेतुप्रमाणें ललितकलाच्या क्षेत्रांतच निर्माण करता येतात. पण शिलरच्या उपपत्तीत जो मोठा दोष राहून गेला आहे तो हा कीं, मानवी लीलेच्या प्रकारांपैकी ललितकला कोणत्या व त्यांना कला का म्हणावें हें त्यानें दाखविलें नाही. उदाहरणार्थ, इगिप्तियाला संतोपविणाऱ्या चित्रकला व नृत्यकला, श्रोतंद्रियाला संतोपविणारी संगीतकला व मनाला अनेकागानीं रंजविणारी काव्यकला यांमध्ये आणि लेखाच्या किंवा करमणुकीच्या इतर प्रकारांमध्ये फरक काय तो त्यानें स्पष्ट केलून सांगितला नाही. शिकारीची गोष्ट घ्या. या करमणुकीच्या प्रकारांतहि पूर्ववित्तित कौशल्य बरेच लागत असतें व शिकार करणारांनाहि कलाभिज्ञाप्रमाणें सुल्लप्रति होत असते. आतां कोणी म्हणेल कीं, शिकार ही आज जरी केवळ करमणुकीचें साधन बनली आहे तरी प्राच्यन रानटी समाजास ती उपयोक्तिसाधन या नात्यानें अत्यंत आवश्यक होती. व त्याकरितां तिला ललितकला म्हणता येत नाही. पण ही विचारसरणी लागू केल्यास प्रत्येक ललितकला प्राथमिक समाजावस्थेंतील उपयुक्त क्रियेचें परिणत व उन्नत स्वरूप होय असें दाखवितां येईल. तथापि शिकारीला ललितकला न लेखण्याचीं कारणां अशीं कीं, शिकारीपासून शिक्षात्याजान फक्त सुल्ल होतें; उलट त्याच्या व्यवसायासुल्लें त्याच्या सावगावर तर प्राणसंकटच ओढवून आर्थीतिक दुःख होतें व शिकार्याचेचोवरच्या प्रेक्षकांना त्यानें कौशल्य पाहून एकपक्षीं सुल्ल, तर त्या सावगांची प्राणांतिक अवस्था पाहून दुःस्वप्ना पक्षीं दुःख वाटण्याच्या संभव असतो. म्हणून तिला ललितकला म्हणतां येत नाही. आता ज्या शारीरिक शक्तीच्या खेळांपासून व प्रयोगापासून कोणालाहि इजा न होतां हजारों प्रेक्षकांना आनंद होतो त्या खेळांची ललितकलांत गणना होईल कीं नाही ? ह्या टिकाणी फरक असा आहे कीं, सदरदू प्रकारच्या खेळांत व सामन्यांत कृत्रिमपणा सुल्लच नसून खरी सत्यता फार आहे. प्रत्येक सामनेचात्याला खरे श्रम करावे लागतात व निःकालावदल आनिधितता असते; त्यासुल्लें जयापजयावदल खेळाख्यांत व प्रेक्षकांतहि आहुरता व चिंता उत्पन्न होत असते. उदाहरणार्थ एखाद्या इनाम लावून होत असलेल्या दोग मंडांच्या कुस्तीचा प्रसंग व हम्ब्रेट्टनाटकांतली द्वंद्वयुद्धाचा देखावा पहात असतां प्रेक्षकांनी कित्तवृत्ति अगर्भ मिन्न असते. एक खरा लौकिकाचा व द्रव्यलाभाचा प्रथम आहे व दुसरा केवळ नाटकी प्रकार आहे. हा भेद प्रेक्षक अणत असतो व त्यासुल्लें दोघांतल सुल्ल दुःखासुमवांत फरक पडतो. दुसरें असें कीं, शारीरिक खेळांत

नैवेद्य दाखविते. हे सर्व नैवेद्याचे पदार्थ यज्ञज्ञानाच्या घरातील मंडळी खतात. फक्त डुकराची पिंजें मात्र बळी दिल्यानंतर जमीनीत पुरवून टाकतात. कारण ते केवळ हलक्या जातीचे अन्न म्हणून समजतात. संयुक्त प्रांतातील कळवाराचा दर्जा येथल्यातल्यापेक्षा थोडा वरचा आहे. कारण त्याच्याकडे येणारे ब्राह्मण इतर ब्राह्मणापेक्षा कमी लेखण्यात येत नाहीत. या ठिकाणी ते कालिका पूजा, इतर पांचाय पांर, भूळभाती व काळान्याचा देव, हरदीर लाळा या छुम्यासुंख्या देवतांच्या पूजेप्रमाणेच मानतात. दाट्याची भेडी चालू असता कळवार मदन या मद्य देवतेची पूजा करतात. फलवार ग्रामस्थाने आवळ्याच्या झाडाविषयी (त्याच्याखाली) होम करून व ब्राह्मणभोजन वाढून) भक्ति वाळवतात. त्याचप्रमाणे लिंबाचे व पिंपळाचे झाड पूज्य मानतात. आदित्यवरी, धूर्धनारायणप्रीत्यर्थ उपास करतात व पुण्यादेवता यां सायरी तिला मद्यार्पण करतात प्रत्येक वरात एक देवघर असून त्यात सर्व देव बसवितेत. प्रसूतीनंतर गार्दारी भियाची गाल्याच्या रूपात पूजा करतात. मध्यप्रांतात कळवारासहस्र कळार म्हणून जी जात आहे ती दुल्हा देवाची भक्ति करते. दुल्हा देव हा एक नवरवेद्य असून लक्षप्रतीम त्याला मृत्यु आला असे मानतात (दुल्हा देव पहा). काही लोक एकेद्वारी पंथाच्या दिशेने इतके पुढे गेले आहेत की, ते एका भगवानालाच काय ते ओळखतात. तथापि ते सुद्धा पुर्णजाची व्राह्मणवैरे करतात. यहाद्वार कळरिया आणि त्याचा पुत्र लुसून चावारी हे पूर्वाचे मोठे कलाळ असून त्यांचे उत्साह वरतात: त्यांच्या कारखान्याचे अवशेष अद्यापिही दाखविण्यात येतात.

पंजाब व सीलकलाळ.—या वार्ताचे सुमारे हजार लोक आहेत. या जातीत, हिंदू, शीख, मुसलमान, या वर्गाचे लोक आहेत. त्याचा पिढीजात धंदा दारू गाळण्याचा होता. परंतु त्यांनी आता तो सोडला आहे. ते आता शेतकी, सरकारा नोकरी, व्यापार वगैरे करतात. आपला पिढीजात धंदा दाट काढण्याचा आहे. असे हे कबूल करीत नाहीत व आपण जाट, रजपूत लोकांचे वंशज आहेत असे सिद्ध करण्याचा ते प्रयत्न करीत आहेत. त्यांच्यादेवी आहेत—वाळा वर्गास आपण्यास रजपूत म्हणूनच वेग्यात यज्ञ आले आहे. [तेन्सर रिपोर्ट १९११ पंजाब.]

मध्य प्रांत व वन्हाळ.—या भागात याची संख्या सुमारे २,००,००० आहे त्यांना कळार म्हणतात. याच्या पुष्कळ उपजाती असून त्या वन्याच स्थानिक भेदासुळे झाल्या आहेत. मालवी, लाळ, उदारीया, जेसवार कनोजिया इत्यादि वर्गांचीं नावे स्थानिक आहेत. यापैकी राय कळार हे उच्च समजले जातात. पण त्यातही व्याहृत कळार मात्र फारच निवडक आहेत व खरोखरच उच्च आहेत. हे लोक आपल्या वर्गातील विधवांस विवाह करून देत नाहीत व येथल्यात तर हे मद्य देखील विक्रीत नाहीत. नैसर्गिक कळार एका पूर्वजाच्या चार पिढ्यांनंतर लक्षसंघ करतात. शिवहारे

अगरवाल्यास एकाच पूर्वजाच्या दोन मुलांची संतति समजतात. जैसवार, शिवहारे, कनोजिया हे उत्तर हिंदुस्थानात आहेत. व व्याहृत मध्यप्रांतात आढळतात. छत्तीसगडत ईडेन कळार नाथाचा एक वर्ग आहे. याच्यावद्दल एक अर्धा आख्यायिका सांगतात की, वालोदच्या राजाच्या मुलाचा अर्थत निवलय मित्र हा एका कळाराचा मुलगा होता. पण कळाराच्या मुलाची वहीण राजपुत्राच्या मनात भरली तिची गाठ हा राजपुत्र नेहमी पळें लागला. कळाराने राजस विचारले की माझ्या परीं एक कुत्रा येऊन सर्वत्र विटाळ करतो त्याला काय करावे ? राजा म्हणाला त्याला निव मारावें. कळार पुन्हा म्हणाला की मी त्यास मारले असता शिक्षा तर होणार नाही ? राजा म्हणाला मुलांचे शिक्षा होणार नाही. इतके अभय घेऊन राजपुत्र कळार कन्येची एक दिवस भेट घेण्यास आला असता तिच्या भावाने त्यास ठार मारले. यासुद्धा रजपुतांचे व कळाराचे युद्ध झाले. त्यात कळाराचा विजय झाला. पण त्यानंतर त्यांनी वालोद राज्य सोडले व असून तो नियम कळारानी पाळला आहे.

याच्या लकाच्या भाळी इतर स्थानिक हिंदू रीतीप्रमाणेच असतात. पण कळारानी वरात निवण्यापूर्वी वराची आई किंवा आत विहीरिती पाय सोडून काठावर वसते व वर हातात कुश घेऊन विहीरिती स्वतः प्रदक्षिणा घालते व प्रत्येक प्रदक्षिणेस एक एक काडी विहीरिती टाकतो व काठावर बसलेल्या अतिस वागलो देण्या देण्याचे वचन देऊन परत येतो. यापैकीं सधन लोक मुलींचीं लग्ने वाळवणातच करतात. पण ग्रीट मुलींचीं लग्ने केळीं असता त्यात कामीपणा आहे. असे समजत नाहीत उन्न बहुधा नातिभोजनातच ठरवितात, व ब्राह्मणकडूनच खाविली जातात. वधूशुक्राची चाल रुढ नाही पण वधूपक्ष फारच निर्धन असला तर वरपक्ष त्यास मंदत करतो. याच्यात काडी मोडण्याची चाल रुढ आहे व व्याहृताखेरीज इतर वर्ग विधवाच्या विवाहात परवानगी देतात. हे लोक हिंदू दैवतांचे पूजन करतात. पण यांच्यापैकीं काही लोक जैन आहेत. तरी पण यांचा दर्जा कुणव्याच्याही खालचा आहे. मंडला जिल्ह्यातील कळार पुष्कळ सधन आहेत. त्यांचे पुरोहित सरवरिया ब्राम्हण असून यापैकीं काहीनीं त्यांनी जात उच्च करण्याकरिता त्यांच्या हातचे पाणी पिण्यास सुद्धात केली म्हणून सरवरिया ब्राम्हणात दोन तट झाले आहेत.

याच्या दाट काढवयाच्या धंदासुळे गोंड लोक याच्या हातात वरचेते आले आहेत. व गोंड लोकांस दारू पासून त्यांच्यापासून वन्याचे ठिकाणीं यांनी जमीनी मिळविल्या आहेत असे रसेल व हिरालाल आपण्णा कास्ट्र अँड ट्राइव्ज इन सी. पी. या पुस्तकात लिहितात.

मति या कला र.—वन्हाळात मतिशा कळार म्हणून एक जात आहे. ते आपणास क्षत्रिय म्हणवितात. त्यांच्या

जातिपंचायतपद्धती फार व्यवस्थेसोरी चाललेली दिसते. अखिलभारतीय मठियाकलारपरिषदेच्या पहिल्या अधिवेशनाचे व उमरावतीच्या मठियासमाजाचे अध्यक्ष रा. महानन यांच्याकडून त्यांच्या समागांत आणीत दिसून येणाऱ्या पंचायतीची माहिती आली आहे ती पुढे देत आहो.

“गुन्हेगारास वठणीस आणण्याकरिता त्याचे न्हावी, धोबि वंद करावे असे पंचायतीत उरले की, तापउठोव गांवातील सर्व न्हावी, धोबी यांना जातीपुढाऱ्याकडून तोंडी सूचना दिली जाते. जो न्हावी अगर धोबी पंचाच्या सूचनेस धाड्यावर वसवून गुन्हेगाराचे काम करतो त्याने अखिल मठियासमाजाचा भयंकर अपमान केला असे मानले जाते. सर्व प्रकारच्या व्यावहारिक वाणीत अशा म्हणव्यात अगर धोड्यात मठिया समाजाकडून एकजुटीने तीव्र बहिष्कार घालण्यांत येतो. अशा तऱ्हेने एका गुन्हेगारास साख केल्याच्या आरोपावरून सर्व मठिया समाजाचा तो हाडवैरी बनतो आणि मठिया समाजाकडून होणारे त्याचे उत्पन्न तत्काल बंद होते. अर्थात एका व्यक्तीच्या उत्पन्नाकरिता सर्व मठिया समाजाच्या उत्पन्नास आंचवून सर्व मठिया समाजाच्या रोपास पाव होण्यापेक्षा एका व्यक्तीचा त्याग करणे व्यावहारिक दृष्ट्या हितावह होते म्हणून प्रत्येक गांवेचे न्हावी धोबी मठिया समागांतील पंचाचे निकालावरहुकूम घालतात.

समागांतील एखाद्या व्यक्तीकडून किंवा कुटुंबाकडून एखादी निषिद्ध, धर्मेत्या अथवा 'अपराध' या सदराखाली येणारी मोठे बन्धितप्रसंगी घडली तर समागांतील नियोजित पंचाकडून त्या व्यक्तीचे किंवा कुटुंबाचे न्हावी, धोबी, व सार्वजनिक विहिरीचे पाणी बंद करण्यांत येते. समागांतील लढीविकट वर्तन करणाऱ्या इसमाळा वठणावर आणण्यास वरील सारखा बहिष्कार हे फार चांगले साधन आहे. हत्तीच्या सुपारलेल्या काळांत मोठमोठ्या शहरांत अशा प्रकारच्या बहिष्कारांनी जेरीस आलेल्या व्यक्तीचे अगर कुटुंबाचे उदाहरण फारसे दिसून येत नाही; तथापि परंपरागत धर्मसमज्योती, व लढी यांवर धडा ठेवून समागांतील नियोजित ज्ञातिपंचांस मान देणाऱ्या किंवा निळान वागणाऱ्या लेख्यां-यांच्यातील समाजाभर्ये ही उदाहरणे आजच्या काळांतहि दृष्टोपतीस येतात. समाजाकडून वर्षे सहा महिने बहिष्कार घातल्या गेलेल्या व्यक्तीची किंवा कुटुंबाची केविलवधी स्थिति नवरेस आली म्हणजे आजच्या दृष्टिकोनात 'व सुधारलेल्या' अशा पूर्वीच्या काळांतहि ज्ञातिपंचांच्या निवृत्त्या-साली समाजकार्ये कशी निवेंच चालत होती व 'अपराध' या सदराखाली येणारे वर्तन करणाऱ्या व्यक्तींच्या सुध्दच्या पद्धतसोरी कायद्यातकाच 'पाणी, गुडगुडी' वदीच्या कायद्यानी कशी कदर घातत होती याविषयी ख्याती पडते. आजच्या मठिया समागांतहि वरील प्रकारच्या बहिष्काराचा अवलंब ज्ञातिपंचांकडून केव्हा केव्हा करण्यांत येतो व इतर

कायदेशीर उपायापेक्षा धर्मवाद्य वतन करणाऱ्या व्यक्तींवर या बहिष्काराच्या अघाचा उपाय विशेष परिणामकारक होतो.”

मुं व ई इ ला सा.—संख्या (१९११) ७८६०. मुंबई इलाख्याचा मध्यभाग व गुजराथ यांतून कलावतीची वस्ती आहे. यागे जिल्ह्यांत काही कलार अवघा कलाळ आढळतात. देवी कालिकेच्या अनुजेवरून आम्ही दारू गालण्याचा व निकषाचा धंदा पत्करला आहे असे हे लोक म्हणतात. उत्तरहिंदुस्थानांतून हे इकडे आले असावेत. याची भाषा सराठी असते. धंधात चलती नसल्यामुळे बरेचसे मोल-मजुरी कले लागले आहेत. यांची राहणी गलिच्छ असते. परन्तु सत्भावतः हे इमानी व विचारशील असतात. याची बरे बहुभा गवती झोपण्याच होत. हे गुरेंदोरे पावतात; मद्य व मांस खातात. यांचा पेहेराय म्हणजे-धोतर, जाक्रेट व मराठी धाडणीचे पागोटें-ह्या असतो. यांच्यांत विषवाविवाह संमत आहे. हे हिंदू देव मानतात. विशेषतः संजोबा भैरोबा, देवी ही यांची उपास्य दैवते असतात. जातिप्रसुख हा जातीतील लोकांच्या विचारांत टेंटे मिटयितो. मुलांना शिक्षण देत नाहीत. [कूक, रसेल व हिरालाल; सेन्सट रिपोर्ट, मुं. गं.; मठियासमाज उमरावती याकडून मठिया कलाराची माहिती मिळेल.]

कलावत, जा त.—मुंबई इलाख्यात कानडा आणि रत्नागिरी जिल्ह्यांतून या जातीची पुष्कळ वस्ती आहे. १९०१ च्या खानेसुमारीत २०१९ कलावतांपैकी ६९३ पुरुष व १३१९ बायका होत्या. पुरुरसेततील 'गान' असे म्हणतात. अष्टरा आणि गंधर्व यांचे आपण वंशज आहोत असे सांगून पुष्कळशा देवळांस हे आपला पिढीनाद सेवा-संबंध पुराव्यादाखल पुढे आणतात. प्राचीन विज्ञाननगरांत राणाजवळ अनेक कलावतिणी असत. समुद्रमानांनी विजयानगर कावीज केल्यानंतर त्या सांडा आणि केनरा या भागांत राहिल्या 'ए फरगोट्टु एम्प्रायर' या ग्रंथात जेव्हा लोकांनी यांचा उल्लेख करून यांना केनबा मानगशतव होता यांचे वर्णन दिले आहे (पान २४१-४२).

कलावतंत जे सहा वर्गे आहेत त्यांचा एकमेकांशी रोटी-वेटीव्यवहार होत नाही. कोंकणी, मराठी, कर्नाटकी, लिगायत, तेलंगी आणि मुसुलमान हे त्यांचे सहा वर्गे होत. कोंकणी कलावतात वाडोदकर, घोरीकर, जोतकर, ककोदकर, नावेकर पर्वतावेले, फातरकर आणि शिरोदकर ही अठनावे आहेत. एकाच आंडनावाचे लोक एकमेकात रोटीवेटी व्यवहार करीत नाहीत.

पूर्वी आठव्या नवव्या वर्षी मुलांचा शेज नांवाचा एक लग्नसोहळा होई. हात मुलीने पुरातसारखा पोषास कटन हातात नवरा म्हणून कडारा प्यावयाची तसे. या प्रसंगी नाच-गाण्याच्या वेळेसमागे मुली पायांत बाळ व ओढणी घालीत असत. हा तयारंन मोठा सचें करून चांगला सागरा करीत.

पण हायकोर्टांमिं अशा पद्धतीचीं लॅंग फोमदारी शुब्हादाखल ठरविल्याकारणाने हल्लीं कारशा गाजावाचा न करिता सुलभी वयात आल्यावर हा समारंभ जरकून घेतात.

सर्व कलावंतिणीं वेदवेचा वंदाच पंढरीत असल्याकारणानें गानाना (कलावंतांतील पुण्याना) दुसऱ्या जातीच्या लोकांतील मुलीं सोमरपासून तीनवे रुपयापर्यंत पैसे देऊन वायका म्हणून विकत घ्याव्या लागतात. पण पुष्कळाना नवरीवदळ इतका हुडा देण्याची ऐपत नसल्याने ते अविवाहित राहतात.

पूर्वीं खीवारसाची पद्धत असे. पण सध्या हायकोर्टांमिं असे ठरविले आहे कीं, पुण्ययायकामध्ये मालमत्ता सारखी बाटून घ्यावी ज्याना संतति नसेल ते अस्पृश्याच्या मुलीं विकत घेतात व त्यांचा 'शेज' समारंभ करतात. ऋतु प्राप्त झालेल्या मुलीला दत्तक घेता येत नाही.

ब्राह्मण आणि ग्रामदेवता यांची हे लोक पूजा करतात. म्हाळसा, कात्र, वातादुर्गा, आणि श्वातीरोकामाक्षी या कुलदेवता होत. श्वातिकवामी ही त्यांची अग्रमानदेवता आहे. जाडूशिंगी, भुताटकीं वगैरेवर यांचा विश्वास असतो. कऱ्हाडे, चिन्पावन किंवा इविकू ब्राह्मण यांचे उपाध्ये असतात. गोकर्ण, रामेश्वर, काशी, बर्मस्थळ, पंढरपूर इत्यादि क्षेत्रांची हे यात्रा करतात. अम्मा किंवा शक्ति याना रक्षाचा नैवेद्य दाखविलात. सणावाराच्या दिवशीं, विशेषतः दसऱ्याचा संगीत वाद्यांनीं पूजा करतात. मृतांना जाळतात व कोंकणी मराठ्याप्रमाणे त्यांची उत्तरक्रिया करतात.

कलावंतांचा पिढीजात वंदा म्हटला म्हणजे गाण्यानाचण्याचा. लक्ष्मणं व इतर मोठ्या प्रसंगां सुखवस्तू लोक यांचें गाणें करतात. गाह्ण देवळातून सेवेफरिता शाना इनामी जमीन असते. घुंढुंग, ग्राळ, सारंगी आणि तवळ हीं हत्यारें घेऊन गान कलावंतिणींवरिबर असतात. एक ते चार कलावंतिणी व तीन ते चार गान मिळून एक ताम्ना हातो. गाण्यानाचण्याखेरीज कलावंतिणीं कसविणीच्या वंदा करतात पुष्कळशा आपले घरदार सोडून मुंबई, कोल्हापूर, बंगळूर यांसारख्या ठिकाणीं जातात. देवळी, वाडी, आडवटकी, पडिअर या जातींतील वेदया, कलावंत समाजातील एखाद्यांमिं त्यांना दीक्षा दिल्याखेरीज नाचण्याला जात नाहीत दीक्षा घेतल्यानंतरहि त्यांना कलावंतिणींच्या दर्जा प्राप्त होत नाही देवापुढें नाचण्याचा आनंदाचाच काय तो हक्क आहे अशा समजुतीवर भाविनींना कलावंत या कामात विरोध करतात. मासे, मास, आणि मद्य हीं विषय नहिं आहेत.

स रा ट क ल वं त.—मराठ्य कलावंत वरीं सर्व वावर्तित वरील कोंकणी वगैरेसारखेच आहे

क नो ट क ल वं त.—कर्नाटकीं कलावंत याना पात्र दवर किंवा झाल विणपारे म्हणतात. या आपण रंसा व उर्वेशी यांच्या प्रतिनिधी आहेत असे समजतात. कोंकणी कलावंतिणींप्रमाणें यांमहाद्वि मुलींना सातव्या वर्षीं चाल व ओल्थी देऊन दीक्षा देतात व वाराच्या वर्षीं यांचा पुढी

नावाचा लनसमारंभ करतात. कोंकणी कलावंतातल्या 'शेज' समारंभाप्रमाणेंच हा असतो. फरक इतकाच कीं त्याच्यातील नवरा मुल्या कटथार असते तर याच्यात मडळी (सुंदरा) असते. धारवाळ जिल्ह्यातील राणीविनूर तालुक्यांत गुडगु-झपूर येथें जो भैलर देव आहे तो कुलदेव, व गुत्तेम्मा आणि फुलेगम्मा या त्यांच्या कुलदेवी आहेत. क्षत्रीय जातींचा आयुष्या याचा गुढ होय. जर एखादींमिं पात्रदा (शैल्या)ला जोड्यांमिं मारलें तर तिची जात जाते व पुन्हा जातति येण्याकरिता प्रायश्चित्त व ईड भरावा लागतो.

लिं गा य त क ल वं त.—साद्व किंवा लिंगायत कसविणीं, याच्यो व लिंगायत कलावंतिणींत विशेष फरक नाही ('लिंगायत पहा'). [एंघाव्हेन—इंग्लिश अँड फास्ट अँड बँबे].

कलावंतखातें, जा व सा.—नाइझिंग कलावंत इणें सरकारचे देवघरापुढे गाण्याचा शिरस्ता प्राचीन आहे. त्याप्रमाणें प्रातःकाळीं सहा घटक्य दिवसास वद्य-पात्र रंगीत गुलवदनीं तऱ्हेतऱ्हेचे व दागिने असतील ते घालून सरकारबाब्यात यावे. गाण्याची चाकरी भित्त येमान करावयाची ती करीत जावी सदरहू लिहिलेप्रमाणे हुशारींमिं चाकरी केल्यांत त्या माणसावर सरकारमेहेरपानीं होईल. हें समजोन हुशारीने वागवे. यात अंतर पडूं नये. सरकारीतून कायदे चालवण्याचे ते पुढीलप्रमाणें:—

(१) देवघरापुढे राण अगोदर आमचें म्हणोन कलम त्याप्रमाणें घेऊन गात जायें.

(१) पोषाळ दसऱ्याचा येतो म्हणोन कलम. त्यास सर्वां वरोवर पावेल.

(१) दसऱ्यास बकरे व देवाचा नैवेद्य पावतो म्हणोन कलम. त्यास शिरस्तेप्रमाणें पावत जाईल

(१) दसऱ्यास देवावरील कडकण व खोबऱ्याची वाटी पावते म्हणोन कलम लिहिले. त्यास शिरस्तेप्रमाणें पावेल.

(१) नागपंचमीस नाडे व तेल पावत जाईल.

(१) येसूळ मायवार्णीच्या युगच्या पावत आल्याप्रमाणें पावतील.

(१) दिपवाळीनदळ तेल अर्गजा पावत जाईल.

(१) भर केवरीस त्रयम नाच आमचा म्हणोन कलम. त्यास शिरस्तेप्रमाणें करीत जाणे.

(१) भेजवानी कोणची जहाल्यास इनाम येतो म्हणोन कलम लिहिले आहे त्यास सर्वांवरिबर मागून घ्यावा.

[या खात्यावदळ "जावता कलमदाने" या लेखात माहिती दिली आहे ती पहा. खारगण्या अनेक खात्यापैकीं इहि एक जातें आहे. इतिह संसंग्रह पृ. ६. अं. १०, ११ व १२.]

कलि—(१) चार युगापैकीं चवथ युग व युगवाचक व्यक्ति. कलियुगात कोणत्या प्रकारचे जाचार राहतील यावदळ विवेचन महाभारतात (श्रुतिपूर्व अध्याय. ६९)

केलें आहे. शिवाय स्थितिप्रधान वनैरे कलिंगांतल आचार वर्णिल आहेत. भारतांत कलिंगांत धर्माचा एक चरण म्हणजे धर्म चौथा हिस्ता शिल्पक राहिल असा उल्लेख आहे. (वनपर्व अ. १५१). वैश्वदेवकन्या दमयंती हिने लोकपालाना सोडन मानव नराला वरिल्याबद्दल कलीने नलाचा दयाद पुन्हा याच्याकडून घृतांत नलाचें राज्य जिंकिले व त्यात दमनंतोसह वनवास भोगावयास लावला इत्यादि वृकी-कृत भारतांत आली आहे (नल पहा) (भा. वनपर्व अ. ५१)

(२) कश्यपकृष्णपादून सुमी नासक त्याच्या क्रीच्या ठिकाणी झालेला एक गंधर्व.

कलिंग—कलिंग राज्य हे हिंदुस्थानातील फार प्राचीन राज्यांपैकी पूर्वकडील एक राज्य होते. ऋग्वेदामध्ये जरी कलिंगाचा स्पष्ट उल्लेख नाही तरी त्यात कशीवान ऋषींचा उल्लेख आढळतो. हा कशीवान कलिंग देशाच्या राणीच्या दासिनी मुला होता (ऋ. १.१२१ सा. भा.). सधे जुण्या वचरी व इतिहासग्रंथान या देशाचें नाव आढळतें. महानारातांत या देशाचें नाव अप्सवितान्च्या ईशान्येस येतें. त्यावेळीं याची राजधानी राजपुर वराने जिजांगद व मनुजंत होते. इंद्रप्रस्थच्या नैर्ऋत्येस हा देश होता. यात अमरकंटक पर्वत येतो असा रामायणात उल्लेख आहे. वृहत्संहितेंत याचा देशवाचक, लोकवाचक, राजवाचक असा उल्लेख असून येथे हिरे सापडत असें म्हटलें आहे. अशें कलिंगातील तीर्थयात्रेस मेला होता. सहदेवानें दिम्बिनयांत येथें प्रवेष्ट केला होता. येथील राजानें घर्मास कारभार दिला होता. कर्णानेहि येथें स्वारी केली होती व श्रीकृष्णानेहि येथें स्वारी केली होती. दुर्योधनाच्या सैन्यात येथील राजा सरोन्य होता. हे सैन्य म्हणजे गजदळ असे व सारें गजदळ मोर्मानें (त्याचा रागा धृतायु व भगदत्त) यांच्यासह ठार केल्याचा उल्लेख भारतांत आला आहे. कलिंगास असा आभ्राकाहि उल्लेख येतो. परशुरामानें कलिंग जिंकला होता. येथील क्षत्रिय पुढें शूद्र बनून दुर्धर्मी झाले. द्रौपदीस्वयंवरांत कलिंगाज होता.

बुद्धाच्या वारोस्य वस्तूची वांटणी झाल्यावेळीं कलिंग देशचा राजा ब्रह्मदत्त याच्या वाटणीस एक डब्या वाजुचा दात आला अशी एक बौद्ध दंतकथा आहे. वेस्तंतर जातक वनैरे जातकामध्ये कलिंग देशाचा उल्लेख आहे. अशोकानें आपला एक शिलालेख या देशामध्ये तेथील रहिवाश्यांच्या पुजारभेकरता खोदला आहे. यावरून अशोकाच्या कार्या (वि. पू. २५०) हा देश कन्याच महुलाचा होता असे स्पष्ट होते. शिनि यानें या देशाचें कलिंग, मध्यकलिंग व महाकलिंग असे (त्रिकलिंग-तिल्लगण) तीन भाग दिले आहेत. ह्येथ वराम्यांच्या शिलालेखांत त्रिकलिंगाचा उल्लेख येतो, तसाच ऐर राज्याचा खंडगिराच्या शिलालेखांतहि येतो. परंतु या देशाच्या राजांची नांवें तेथील वचरी वनैरे यंत्रा-

शिवाय कोठेंच आढळत नाहीत. त्यामुळे त्यांवर फारसा विश्वास ठेवतां येत नाही.

जें. राजेन्द्रलाल मित्र यांनी ओरिसामधील सुद्धत सांपडलेले पाला भाषीतील काट लिपीत लिहिलेले कांहीं शिलालेख प्रसिद्ध केले आहेत. त्यांमध्ये वीर राजा, विधुकराजा, ऐरराजा अशीं नांवें आढळतात. पैकी, ऐरराजा यानें कलिंग देशचा राजा नन्द थास जिंकून त्याचें राज्य घेतलें असलें. मित्र म्हणत त की, हा नन्दराजा म्हणजे काशी राजाच्या नंतर गादीवर बसलेला त्याचा पुत्र आणि ब्रह्मगुप्त याचा नातू सुनन्द हा असावा; किंवा तो मगध देशातील गज नंदापैकीं एक असावा. ऐर याचा काळ ख्रि. पू. चवथें शतक हा आहे.

मि. डब्यु टेलर यानी किंगिदि येथे सांपडलेले कलिंग देशचा राजा इन्द्रवर्मा याचा एक ताग्रपट प्रसिद्ध केला आहे. तो आठव्या किंवा नवव्या शतकातील असावा. या राजाने दुसरे दोन शिलालेख प्रसिद्ध आहेत. याचे काळ या वरण्याचें वर्ष १२८ व १४६ हे आहेत. वरील ताग्रपटाचें वर्ष ११ अशून त्यावरून इन्द्रवर्मा यानें फार वर्षे राज्य केले असथि अथवा या नावाचे दोन राजे अत्रावे असे दिसतें. कलिंग लोक हे जळमार्गानें दूर देशांत व्यापार करीत. कलिंगचे गंगराजे हे म्हैसूरच्या गंगराजाचेच भाऊवंद आहेत असे म्हणतात. गंगाची राजधानी गंगम शिल्पातील मुखलिपयु ही होती. दंगपुर, विहपुर, कोरिंगा, राजमहेंडी, धोकाळोल हीहि राजधानीचीं नांवें असावीं असे म्हणतात.

अ शोक क का ली न क लिंग—कलिंग देश हा महानदी व गोदावरी आणि पूर्वांत व समुद्र यामधील देश होय. हा ओरिसाच्या दक्षिणेस येतो. अशोकानें दिग्विजय करिताना हा कलिंग देश ख्रि. पू. २६१ या वर्षी काबीज केला. आणि तोमली या गांवीं कलिंग प्रांताचा त्याचा सुभेदार राहिला. या प्रांतात त्याने दोन शिलालेखांत कोरली आहेत. त्यावरून या प्रांताचा राज्यकारभार चालविण्यास त्याला फार त्रास झाला असे वाटते. अधिकारी हुकुमाची तामिली करीत नसत. या कलिंग युद्धामुळेच अशोकाचें मन धर्माकडे फार वळलें. काहीच म्हणणें आहे कीं ही मोहीम म्हणजे आपल्या इतिहासातील एक महत्त्वाची गोष्ट होय. या मोहीमीतील दुःख, दांड लक्ष कैद्यांचे हाल व एक लक्ष मेलेल्या लोकांच्या आत्मांचा शोक याचा जबरदस्त परिणाम अशोकाच्या मनवर झाला व त्याची साक्ष या वरील शिलालेखांत दिसते. या मोहिमेमुळे अशोक बौद्धमतगुहाची शाला (ज्ञा. को. भा. ४. ५. पू. २२४ पहा)

अशोकाच्या मृत्यूनंतर योष्याच दिग्घात कलिंग देश स्वतंत्र झाला. एक तर सुद्ध राजधानीपासून तो फार लांब होता व दुसरे तिकडील सुभेदार हे स्वतंत्र होण्याची हांब धरत लागले. अशा वेळीं म्हणजे ख्रि. पू. २५६ च्या सुमारास कलिंग तेथील चेत या राजवंशाच्या ताब्यांत आला. त्या

वंशातील प्रख्यात राजा खारवेल महाभयवाहन होता. हा जैनधर्मी होता. याचा एक शिलालेख उदयगिरी येथे आहे. त्यात नन्दराजाचा उल्लेख आला आहे. याच नन्दवंशाचा उद्देश करून मौर्य पराधीन पुढे आले. बरील शिलालेखात या खारवेलच्या वंशाची व त्याची स्तूतीची हकीकत आहे. परंतु शिलालेख खराच इतिहास ती हुषीय आहे. याच आपल्या राजशाळाच्या १ व्या वर्षी शिवकर्णी (आद्य) राजावर स्वारी केली होती. पाचव्या वर्षी नंदराजाने पावलेला व १०३ वर्षे बादरुस्त अतलेला एक वंधारा दुष्टत केला. नंदान्त जर सि. पू. ३२२ धरला तर खारवेलच्या काळ ३२२-१०३ म्हणजे सि. पू. २१९ येतो. या वेळी शिवकर्णी राजा होता. याचकाळ शिवकर्णीचा पणभक्त सि. पू. २१८ त येतो. खारवेल याचा वंश चेत नावाचा असून त्यातोल हा तिसरा राजा होय. हा ९वें सुवराज असून २४ व्या वर्षी महाराज झाला. वंधारा बाधणें व सगपरराजाचा पराभव करणे या गोष्टी याचें सि. पू. २१९ मध्ये केल्या. पुढे (सि. पू. २१९) त्याने मगधराजाला माजळिकच वतलें याचें नाव बहुधा सालि-डुक पश्चिममौर्य (२२३-२११ सि. पू.) असावे त्याने अनेक जयस्तंभ (१०६ सि. पू.) उभारले असावे. यानंतर, याची अजर याच्या पुढील वंशाची माहिती आटळत नाही. पुढे बहुधा केंगीकर चालुक्यांच्या ताब्यात हा प्रदेश गेला असावा (५५०). ह्युएनत्संगाने याची फार दैन सांगी होती. लोकसंख्या कमी झाली असून सर्वत्र जंगल माजले होते. पूर्वी लोकवस्ती इतकी दाट होती की, चालताना लोकांचे एकमेकांस रादे घासले जात व त्यांच्या रथाचे आस एकमेकात गुंतत असे म्हणतात. हा देश साधुच्या शापाने उध्वस्त झाला अशी एक दंतकथा आहे. यानंतर इ. स. ९९० मध्ये प्रख्यात राजराज चोल यानें कलिंग जिंकल्याचा उल्लेख आढळतो. याचकाळ महेंद्रगिरावर एक जयस्तंभ उभारलेला आढळतो. या चोलाकडे एक शतक राहून, पुढे चालुक्य-नोल-वंशी पहिल्या कुलोत्तंग याने कलिंग जिंकून घेतला (इ. स. १०८०). पुढे तो वहामणी व कुतुबशाही, सोमल, निजाम व इंग्रज यांच्या हाती कमाळमान झाला असावा. [इ. हि. प्र. प; अ. ओ; म. नं. अक्षर-प्र. हि. वैद्य, सिमव, इ. ग्या. ४; नं. रामावण अ. का. वृ. प्र. अ. ५, ९, १०, १३, १७, २२ वगैरे; इ. अं. भा. २०, प्रा. भू. व.]

कलिंगड—या फळास ईशर्मात वॉटरमेलन; व इतर भाषात टरयुज, कलिंग, कलंगरी इत्यादी नावे आहेत. सर्व हिंदुस्थानभर व उष्ण देशांतून याची लागवड करतात. याने वारी व फेनुवारी महिन्यात हे वेल नदीच्या वाळवंटात लावितात व त्याची फळे उन्हाळ्याच्या आरंभी तयार होतात. संयुक्त प्रांतात कलिंगा नावाची एक जात असून तिची लागण नूनमध्य करतात व फळे आक्टोबरमध्ये पिकतात. पश्चिम हिंदुस्थानात व सुल्यलंकरण विषममध्ये कलिंगड म्हणजे खरिबचे पीक समजतात. नदीच्या वाळवंटातून सुल्यलंकरण पाणी व जागा

असल्यामुळे कलिंगडाचे वेल तेथे चामले वाढतात. यिकानेर. मधील एक कलिंगडाचा जात निव्वळ वाळूंत वाटत. तिची फळे वाळूच्या पुढमागाच्याखाली लागतात. लागवडीची वळ व जमीन यावर फळाचा रंग व रस, अवलंबून असते. कडू व गोड कलिंगडात वाहेरून काही फरक दिसून येत नाही. तिषममध्ये कडू कलिंगडाला किरवट म्हणतात; आणि त्याचा रसकासारखा उपयोग करतात.

उत्तरहिंदुस्थान व मध्यप्रांत यांमधील कलिंगड उत्तम असतात. त्यांच्यापासून सर्वत्र तयार करतात. यांच्या विवायापासून तयार होणारे स्वच्छ तेल शक्याफरिता व साम्याफरिता उपयोगात आणितात. दुष्काळात विधाने पाठ करून लोक त्यांच्या भाकरी करतात. विद्या दाहनाशक व सूत्ररचेक आहेत.

कलिंगडाचा लागण पौधात मकरंजातोच्या तुमारात पाणी असलेल्या नदीच्या किनाऱ्याच्या वाळवंटात करतात. कोंकणात व नावळात भातखाचरात भात काढल्यानंतर, पाण्याचा पुरवठा असल्यास कलिंगडे लावतात यागाईत जमिनीतहि पुष्कळ ठिकाणी कलिंगडे करतात. कलिंगडाचे वेल जमिनीवरच पसरतात कलिंगडे पिकल्यानंतर खातात परंतु कोंकळ्याची सर्व फळाची जंगर पिकल्यावर फळाच्या सालीची भाजी करतात; आपल्याच्या सालच्या भाजीसारखी ही भाजी होते.

औषधी उपयोग, पुढेसः—कलिंगडाच्या विचारील मगज अर्धा तोळा व लंडासाखर अर्धा तोळा एकत्र घेऊन घेणे. पोटात दाह झाल्यास कलिंगड पावे. उन्हाळ्यात कलिंगडाच्या गिराचे पाणी पावशेर काढून त्यात मिरं व लंडासाखरचे चूर्ण टाकून घ्यावे.

दि उ प त त.—ही कलिंगडाचीच सुसारी जात आहे. याला तेड्ड, टिंडा, मेहो व टिट्टक हीं निरनिराळीं नावे आहेत. याची उत्पत्ति सुल्यलंकरण संयुक्तप्रांत, पंजाब व तिषमप्रांतात होते. टरवुजावरीलच याची लागवड करतात व त्याची भाजी करतात या फळांची मागणी हिंदू व मुसलमान लोकांत आहे. युरोपियन लोकांना याची भाकरी माहिती नाही. याच्या विचारा औषधात उपयोग करतात व कधी कधी लोक त्या वाळूवून व भाजून खातात. [वाट. पदे.]

कलिंगपट्टम्.—मद्रास, पंचम विभागातील चिककोल तालुक्याच्या गागापासून १० मैलावर असलेले बंदर. हे तेलपु प्रदेशातील मुसुलमानी राज्याच्या राजधानीचे गाव होते. येथे मशिदी वगैरे मुस्लिम इमारतींचे अनेकप असून त्यात सुनी नांवाची चापडतात. हे राजधानी सुरक्षित ठिकाण असल्यामुळे पुष्कळ दिवसपर्यंत आगारी बंदर होते व य मद्रास इलाह्यातील पूर्व किनाऱ्यावर रत्ने झाल्यापासून या बंदराचे व्यापारी महत्त्व कमी झाले आहे. येथे समुद्रात एका मैलावर एक ७३ फूट उंचीचे व समुद्रातून १४ मैल

पर्वत दिसणार् दीपगृह बांधिलें आहे. येथे कांहीं मिठागरे आहेत.

कलित-आसामातील या जातीची लोकसंख्या २२१९८० आहे. यांच्या उत्पत्तीची माहिती बरोबर मिळत नाही. परशुरामाच्या रागाला निऊन पळालेल्या क्षत्रियांपैकी आसामच्या जंगलांत लपून बसलेले हे लोक आहेत असें कांहींच मत आहे. त्यांना आरंभी कुलखम म्हणत असत. काहींच म्हणणें कायस्थपैकी येती करणारे हे लोक आहेत व काहींच म्हणणे हे लोक मूळच्या आर्य लोकांपैकीं असावेत असें आहे. बंगाल्यात धेकप्रमाणें जातीभेद होण्यापूर्वी 'कलित' हे नाव ब्राह्मणोत्तर सर्व आर्यांना लावीत होते. [सेन्सस रिपोर्ट १९११ आसाम].

कलियुग—चार युगातील त्रयेथे युग व त्याची मूर्ति. कलियुगकल्पना ब्राह्मण ग्रंथातून (तै. ब्रा. १.५) आढळते. तै. संहितेंत युगकल्पना आहे. परंतु त्या ठिकाणी (४.३.२) कृत, त्रेता व द्वापर हीं तीनच नावें आढळतात. ब्राह्मण ग्रंथांत मात्र चारही युगांचीं नावें आलीं आहेत. पुराण ग्रंथात कृत, त्रेता, द्वापर व कलि असा युगांचा अनुक्रम आहे. परंतु ऐ. ब्राह्मणात (७. १५) कलि, द्वापर, त्रेता व कृत असा अनुक्रम आहे.

याची वर्णसंख्या देवमानानें चार लक्ष वर्तित हजार वर्षांची असते. याचा संघा, व संघासकाल देवमानानें दोनसो संवत्सराचा गणलेला आहे. (मत्स्य. अ. १६४). म या नक्षत्रां समर्प आले म्हणजे कलियुगास आरंभ होतो (भाग. ५२ स्कं. अ. ३).

सांप्रत कलियुगाची चार हजार नऊशें सत्याहत्तर वर्षे गत झाली आहेत व हे युग चालू मन्वंतरांतलें २८ वें आहे.

कलियुगवर्ष—कलियुग संवत् (वर्ष) व भारतीयुद्ध संवत् हीं दोन्ही एकच आहेत अशी एक समजूत आहे. परंतु ती बरोबर दिसत नाही. कारण भारतीयुद्धानंतर भूमिचिं राज्यारोहण झाले त्यावेळीं कलियुगसंवत् सुरू झाले असलें पाहिजे. कांहींच्या मतें कलियुगास प्रारंभ झाल्यानंतर सुद्ध झाले असें आहे. सुद्धानंतर ५१ वर्षांनीं कृष्ण विजयामास गेले व त्यावेळीं कलियुगास प्रारंभ झाला असेंहि एके ठिकाणी सापडतें. सारास अगदीं, नवी काल असा अद्यपि निश्चित झाला नाही. तरी पण या बाबतींत ऐरोळ्या शिलालेख प्रमाण धरण्यास हरकत नसावी. तेथे शालिवाहनशकांचें व भारतीय युद्धसंवत्सर्च अशीं दोन्हीहि वर्षे दिली आहेत. त्याचरुण शालिवाहन शकापूर्वी ३१०३ या वर्षी (वि. पू. ३१०२ ता. १८ फेब्रुवारी) भारतीय युद्ध सारलें व तदनंतर थोडक्याच दिवसांनीं कलियुग संवत् सुरू झालें. सामान्य हिंदुजनसमूह भारतीयुद्ध, कलियुगारंभ, व परीक्षित जन्म जवळ जवळ मानून त्यांचा काल बरील (शकपूर्व ३१०२) घरितात. याबद्दल जास्त माहिती जा.

को. प्र. खं. वि. ५ वा पू. १०६-७ वर पहा. [इ. अं. पु. ४०; वैय-म. भा. ३].

कलुगुमलइ—(कलुगु-गळुडपत्ती, आणि मळइ-डोंगर.) मद्रास इलाखा. तिनवेळी जिल्हा. ओत्तपिडारम् तालुका, दसैयापुरम् जमीनदारीतील एक खेडें, उत्तर अक्षांश १६° व पूर्वेरक्षांश ७०° २२'. तिनवेळी गांवाच्या उत्तरेस १२ मैलांवर हें ४८२७ लोकवस्तीचें एक गांव आहे. येथे सुवर्णाण्याचें दगडांत खोदलेले देऊळ असून इतर जैन देवळां बरीच आहेत. बरील देऊळ बहूल्या शतकातील असावें असा समज आहे. दर वर्षी फेब्रुवारी महिन्यांत येथे मोठी जत्रा भरते. विंगलपुट जिल्ह्यांत असलेल्या सात देवळांच्या धर्तारचरच या देवळांची वाढणी आहे.

कलुशा—हा काश्मिरी ब्राह्मण असून याचें मूळचें नाव ' क्व कलस ' असें होते. हा शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर व संभाजीच्या राज्यारोहणापूर्वी थोडे दिवस दक्षिणेंत आला. हा साधारण योग्यतेचा होता. याला मंत्र, तंत्र, जादू, दोंगे करण्याची कला अवगत असून हा वाममार्गाहि होता. असल्या प्रकारच्या लोकांस हुसत्यावर छाप बसविण्याची कला नैसर्गिकच असते. विशेषतः एखादा मनुष्य संकटांत सांपडलेला पहाताच हीं वाममार्गीं मागेचें आपल्या ' शाक ' शक्तीचा परिणाम त्याच्यावर तेव्हांच करूं शकतात. देशुडपासक भोसत्यांच्या कुळातील संभाजीच्या धर्मनिष्ठ भोळ्या मनावर, राज्यारोहणप्रसंगी जे अनेक शकुनापसकृतांचे आनिष्ट परिणाम झाले, त्यावेळीं संभाजीच्या उग्र प्रकृतीला त्याच्या राज्य चालविण्याच्या कामास अर्थांतच याचा उपद्रवही तल्ल अधिकच मानवला. या प्रकारें संभाजी हा या 'आदिशाक' उपासक ' शाकाच्या ' शक्तीच्या गवसणेंत सांभळला. जर कोणी माणूस त्यावेळीं त्याला महाराष्ट्रात हितकर असा वाटला असेल तर तो हा कलुशा हाय. संभाजीनें याला कांहीं महिने जवळ वाळगिलें होतें. कारण ज्यावेळीं फितुरी व फूट यांचाच अंमल राज्यांत (पहिल्या १०-१२ महिन्यांत) बसला होता, त्यावेळीं संभाजीला कोणावर विश्वास ठेवावा हेंच समजनासं झालें होतें. अर्थांतच प्रत्येक मनुष्याचा कोणावर ना कोणावर तरी विश्वास असावयाचा या न्यायानें त्याचा विश्वास या परदेशीय व बयस्क कलुशावर बसला. कलुशावर जरी संभाजीचा विश्वास बसला होता, तरी तो त्याची किंमत जाणून होताच. त्यानें त्याला कधीहि ' पंशवे ' किंवा ' पंडितराव ' किंवा अष्टप्रधानांतील कोणतेहि एखादे प्रधानपद दिलें नाहीं. फक्त त्याला कांहीं तरी अधिकार देणें प्राप्त होतें म्हणून ' छंदोगामात्य (म्हणजे सामवेदाच्या अर्थांतच सामवेदी म्हणजे मंत्रप्रयोगक ब्राह्मणांची व्यवस्था करणारा अधिकारी) असें एक नवेच पद दिलें. मात्र कलुशाचा संभाजीशीं निकट सहवास असल्यामुळे व त्यानें स्वतःच आपल्या रागाजवळील वजनचा त्याथेपरायणतेनें जास्त

गवगवा केल्या कारणाने लोकांना त्यांचे भय व वचक वाढू लागला. तसेच संभाजीच्या विरुद्ध (सोयराबाईच्या) दानुतील लोकांना व तदस्थ वृत्ति ठेवून राहिलेल्या सभे करयी मंडळींना आपल्या कृतकर्मांमधून संकोच वाटल्यामुळे. ती आपली सर्व कामेच या त्रयस्थ कवचांवासा कडूनच करून घेऊं लागली. त्यामुळे या दानुचें प्रावस्थ नसें लोकांत निष्कारण अधिकाधिक वाढू लागलें, तसेंच संभाजी-जवळहि कोणीच मनसोकळेपणानें चोलेनासा झाल्यामुळे संभाजीलाहि कवजीशिवाय विश्वासार्ह असा कोणाहि दिसे नासा झाला. शिवाय संभाजीची कारकीर्द सुट होताच मराठ्यांच्या राज्यास मूढमार्ती देण्याचा प्रतिज्ञा करून औरंगजेब मराठी राज्यासमोवती धरणे धरून बसला होता. त्यामुळे जी कांहीं थोडी माणसें कर्तृत्ववान होती तींहि या परतकाच्या निवारणार्थ चार दिशेला पागली गेली होती. त्यामुळे कलुशाला या सर्वां परिस्तिर्त चा चणलाच फायदा मिळाला, व त्यानें निष्ठुरकी सामला सोडून देऊन तो राजकारणी पुरुष बनला.

महाडचे दादजी प्रभु यानी आपलें जीज्याचें कारस्थान कवजीच्या मार्फत संभाजीस समजाविलें व आपली मीज्याच्या स्वारीवर योजना करून घेतली. परंतु कलुशाकडून वेळेवर मदत न पोहोचल्यामुळे दादजीची फजीती होऊन तो परतला. यापुढें ते दोघे एकमताने कारस्थाने करूं लागले. अशा प्रकारे संभाजीच्या घाभिष्यात कलुशाचे महा सात महिने जातात न जातात तोंच, औरंगजेबाचा लाडका मुलगा अकबर आपल्या बापावर यागी (इसूत) होऊन उत्तर हिंदुस्थानामुन संभाजीच्या आश्रयार्थ इ. स. १६८१ च्या मे महिन्यात आला. इतक्यात संभाजीची पयको येतुबाई कलुशाचा द्वेष कर्तें लागली होती. म्हणून अकबराचा बंदोबस्त आणि विशेषतः त्याच्या हालचालीवर करडी नजर ठेवण्याकरिता म्हणून संभाजीने कवजीचावासा रायगडाहून दूर करून अकबराजवळ पालीस पाठविलें. तेंचें वावास अण्णाजी दत्तो व अकबर यांच्यामध्यें चाललेले (अकबरास दिशेच्या तख्तावर व राजराज्यास मराठ्यांच्या राज्यावर बस वेण्याचें) कारस्थान समजलें. तेन्हा त्याची वर्दी त्यानें संभाजीस पोहोचविली. बाळाज विरोधतः आपला नम बसवून वाटच चाललेलीं महत्त्वदाक्षा पूर्ण करण्यास शिवाजी महाराजांच्या वेळचीं जुनीं व कर्तीं रोडें दूर करावयाचीं होती. म्हणून त्यानें या गुप्त कटाची उपता अधिकन तोंवर भासविली. शिवाय अकबरांमिहि भीताने त्या कारस्थानामधून कसुली दिली. तेन्हा संभाजीचे वित्त अधिकच खचळलें. या कटाच्या स्फोटात कलुशानें अण्णाजी दत्तो, महादजी अनेत, सोभाजी दत्तो व हिराजी फर्गद यास परळीजाली मारविलें. तसेंच ओल्यावरोवर सुकेंहि जळतें या न्यायाने दादजी व कवजीनें याळ प्रभु यासहि मारविलें व शामजी नाईक यांस कैद कराविले.

याचा परिणाम असा झाला की, राज्यातील कर्ती वर्डाल माणसें नाहींगी झाली. मुख्यतः विटणीसा दरर आपल्या ताब्यात आल्याविना आपलें बोज वतगार नाहीं हें बाबा व दादजी पूर्णपण जणून होते. म्हणून ते दोघांहे या खटपटेंत होते.त्यानीं या प्रसंगी जे-हा संभाजीस खोटेच मालवून निटणीसाल्या घराण्याचाच नाश करणयाच प्रयत्न केल्या, तेन्हा विटणीसा व शिक्रेकटथार येसुबाईने आपल्या ताब्यात वेतलीं व खंडे वळळाल्या करवी ती स्वतःच काम पाहूं लागली. त्यामुळे बाबाच्या 'गाक' धर्काचा परिणाम संभाजीपर्यंतच थावून राज्यातील इतर व्यवस्थेवर होण्याचा बंद झाला.

पुढें ईशजार्गी जो इ. स. १६८२ततह झाला त्यावेळीं कवजी एकदम बडाल, धेनिच, बोलका व व्यवहारचतुर असल्या कारणानें त्यासच ईशजार्गीस पाठविले. नंतर ज्या वेळीं इ. स. १६८२ च्या सप्टेंबरच्या अखेरीस संभाजी अकबरास घेऊन फांट्याच्या लडाईस गेला व त्यांनी गोवेकरांचे पोर्तुगीजांची चांगली व रग मिरविली त्यावेळीं बाबा अकबरावरोरच होते. अकबरास व त्याच्या घरोवर बाधासहि संभाजीनें धडूच्या सोब व येऊ दिले न हतें.पुढें यहा बलनबा रामतेजेंचे पाठ्याच्या बाजूनें संभाजीस शह बसतास संभाजीस आपल्या सैन्यानिघो निकडीनें निपाचे लागलें पण गोवेकरांचे तहाहें बालुण तर चालूच होतें. तेन्हा गोवेकराशीं सझ करण्यासाठीं संभाजीनें 'बावाला कुल येसुस्थार देऊन तेंथेच ठेविले' व आपण मात्र रायगडास गेला. बाबा व अकबर यानीं भीमबडच्या झाडीत इ. स. १६८४ च्या जानेवारीत जाऊन गोवेकराशीं सझ केला व १८ मे १६८४ रोजी बाबा रायगडास येऊन दाखल झाला. पुढे ७ नवंबरला कोयळापट मांगलानीं घेतला व शाहाजि खानहि पुण्याहून दौद करून बोरघाड उतरां लायला. तेन्हा संभाजीनें बाबास त्याच्यावर पाठविले, व बाबांनींहि गागोर्लाला शाहाजिखानास गाहून त्याचीं १४ जानेवारी १६८५ रोजी भाडण दिले व शाहाजिखानास कोंकणातून पिटाहून लाऊन त्याला पुन्हा घांटावर परतविले. नंतर कवजी राजगडास आला व दोन तीन महिने त्यांचा मुकाम तेंच होत आहे न होत आहे तांचे विजापुरात मांगलाचा वेदा पडल्याची खबर आली. त्यामुळे संभाजीला विजापुरकरांच्या मदतीस कोणाला तरी पाठविणे जरुरीचे वाटले, व इतक्यात हेंबोरवाहि स्वामी कोचीवरी पडलेला व इतर सर्व सरदार चारी दिशेस पागलेले त्यामुळे इ. स. १६८१ च्या जून महिन्यात बाबासच विजापुरकरांच्या मदतीस धाटविले. परंतु बाबांन म्हेजा मात्र पुढें खाना करून आपण खाना पन्हाळा येथे राहिला अशा रीतीनें बाबाजी तान बंधुपर्यंत आपला आद्युष्यकर्म कर्धी पन्हाळा तर कर्धी संगमेश्वरी बालवित अतता शिके व बाबाजी याच्यात वैमनस्य आलें व त्यानीं बाबावर बंड उभारलें. तेन्हां बाबा इ. स. १६८८ च्या नवंबरता संगमेश्वराहून खेळण्यास पळून गेला. हा शिक्तीच्या घारखेपणाची बातमी संभाजीस लागताच तो रायगडाहून

निघाला व संगमेश्वरी येऊन " शिके व त्याच्या साथीदारांची बुद्ध करून त्यांना हाकळून लाविले. तेव्हा शिके राजापुरीत पळून गेले " व संभाजी खेळण्यास गेला. बाबांनी या शिष्यांच्या कटाशी प्रवृत्तादपत व इतर काहीं सरकारकुणाचा संबंध आहे असे भासविण्यावरून त्यांना संभाजीने धरले; निजापुरकडे पाठविलेल्या सैन्यात घनाजी, संतानीसारखी माणसे असल्यामुळे फौजेत किंवा लडाईत विशेषण घोंटाळा उडाला नाहीं. मात्र मोगली व मराठी सैन्याच्या हालचाली मराठी राज्याच्या अगदीं निकट असल्याकारणाने फितुरी कारण वगैरे मोगली प्रयत्न जरीने सारपे चालू होतेच. संभाजी खेळण्याहून बाबासह निघाला व ही बातमी मोगली सरदाराना मराठवाकडील फौज्या फितुरी खेळवता पोहोचविली. बातमी लागतच तेक निजाम-खात्या त्याच्या शौर्याबद्दल मुकरावखान व संभाजीस 'युक्तीने पकडले' म्हणून पुढे तक्रारवखान असे किताब मिळाले होते तो-कोल्हापुरी-हून दौड करत निघाला. राजभंडार आण्याकरिता निघालेल्या संभाजीचा मुकाम संगमेश्वरी होताच. तारीख १ फेब्रुवारी १६८३ रोजी संभाजी व बाबा यास बरकड लोकानिशी खानाने पकडले.त्यावेळीं दोन्हीही बाजूच्या लोकांत मारामारी झाली व बाबास तीर लागून तो जखमी झाला. संभाजी वगैरे मंडळी निःशस्त्र व बेताबध असल्याने शेख निजामाने त्यांना थोडाच वेळात धरून औरंगजेबाकडे पाठविले.औरंगजेबाने तारीख ११ मार्च १६८३ रोजी प्रथम बाबास व नंतर संभाजीस " जिंवेच झालून शिरच्छेद " केला.

बाबांनी योग्यता जरी लघु होती तरी त्यांची आकांक्षा फार जबर होती. एखादे मोठे राजकाज करावे व नाव मिळवार्हे असे बाबास वाटे. परंतु तसे त्याच्या हातून घडले नाही. संभाजीच्या मूर्खतेला हा बाबा आहे एवढीच गोष्ट जरी प्रजेवर व सरदारावर त्याचा पंगडा असविण्यास पुरेशी होती तरी त्याच्या हातून काही महत्वाचे काम घडले नाही व त्यामुळे संभाजीने त्याला अधिकार दिल्याचे आवडत नाही. बाबास कधी कधी लहान लहान खटले तोडणे व न्यास देणे वगैरे कामे करावी लागते हे जरी खरे आहे तरी तीं केवळ सर्वप्रधान व कारझून मंडळी पारली गेल्यासकें करारीं लागत येवडेंच. तसेच संभाजी कल्ल्याच्या पूर्णपणे आधीन झाला होता असे, हे दिसत नाही. उलट कल्ल्याचे इकडील जनेतेच्या रीतीरीवाजाच्या व देशातील परिस्थितीच्या आह्वावासुळे घोंटाळे उडतात हे संभाजी जाणून असल्याने त्याने त्याला मोठे अधिकार दिले नाहीत. कल्ल्या व संभाजी यांची व्यसनं वगैरे बाईट आचरणाविषयांची वखारकारांनी दाखिलेली संगति व काढलेली अनुमाने संभाजीच्या सटपटीच्या हालचाली व विशेषतः या दोषांचे अंगदीं श्रेष्ठेच सान्निध्य झाले त्याचा थोडाहि विचार केल्यास अगदींच निराधार व कोलकट वाटतात. तसेच कल्ल्याने फितुरी केली ह्याहि आरोप अगदींच खोद्य आहे. [डक; रामनाले ८; जेधे; सरदेसाई; सरकार.] [बा.सी. वेद]

[रा. वेदें यांनी जी कल्ल्याबद्दल माहिती दिली आहे ती बरीच नवीन भासणारी आहे. परंतु परिचित माहिती-पेक्षा तिला जास्त आधार सांपडले आहेत. कामोराच्या राजघराण्यांत 'कलस' हें उपपद असणारे काही राजे होऊन गेले (कलस पहा). कल्ल्याच्या संभाजीने महत्त्वाच्या अधिकार जरी दिला नव्हता तरी त्याचे वाटेले तें बोलणे संभाजी मानी. विशेषतः त्याच्या खोटेप्या चहाव्या खऱ्या मानून संभाजीने पूर्ण विचार केल्याशिवाय बहुतेक सारी कर्ता माणसे (ज्यांनी शिवाजीस राज्य उभारण्यांत मदत केली ती) जेवें सारिलीं; परस्परानें सान्निध्य जरी थोडकेच होते तरी त्याचा हा परिणाम झाला ! कल्ल्याने शोधती फितुरी केली असावी असे आम्हास वाटतें. कारण तो हलक्या दर्जाचा व ह्जुरा माणूस होता व ज्या माणसाला कसे फोडावे हें औरंगजेब उत्तम जाणत असे. संभाजी अमक्या दिवशीं अगदीं थोड्या लोकानिशा संगमेश्वरी येतो ही नवी बातमी शेख निजामास कशी कळली ! कवजीशिवाय संभाजीच्या भरंवशाचा (जी ज्याच्याजवळ ती आपला जाण्यच येत फोडील असा) त्या वेळीं हुरा फौजीहि इसम नव्हता.तसेच खेळण्याहून स्वतःच्या संरक्षणापुरती जास्त फौज संभाजीस सहज येता आली अस्तो, पण ती त्यानें वेतली नाही; यात कोणाचा तरी हात असला पाहिजे. आर्मेहि कवजीच्या फितुरीची साक्ष देतो. तारास, कल्ल्या थानेच फितुर होऊन संभाजीस औरंगजेबाच्या स्थायीन केले असे आमचे मत—वरील आधारवरून—आहे [संपादक].

कॅले—हे फ्रान्सच्या उत्तरभागात व ' पास-डी-कॅले ' विभागातील एक प्रसिद्ध बंदर व कारखान्यांचे शहर आहे. हे पारिसच्या उत्तरेस १८५ मैल व डोहरपासून १८ मैलांवर आहे. १९११ साली येथील लोकसंख्या ७२३२१ होती. कॅलेचा किल्ला पुरातन काळापासून प्रसिद्ध आहे. याचे संरक्षण पुरातन. कार्ळी बांधलेल्या ४ दुर्गांनी केलेले आहे. १५६० साली बांधलेल्या वाळेकिल्ल्याने व सोबेवदोने किल्ल्यात फार मजबूती आली आहे. येथील जुने शहर एका घेद्यावर आहे. ह्या शहराचा तट अगदी मोडकळीस आल्यामुळे किल्ल्याच्या आसपास नवीन घुल्लूज, भिती वगैरे बांधण्यात आल्या असून एका अति खोल खंदकांने त्यास विरोध मजबूती जाणली आहे. जुन्या शहराच्या मध्यभागां ' डी आर्मेस ' ची जागा आहे. हिच्या आत १७४० साली पुनः बांधलेली 'हाटेले-डी-विह्ले' नावाची इमारत आहे. येथील फंडाभुषट १६ व्या, १७ व्या शतकात बांधले असोवित. जवळच 'दावर द ग्रेट' अथवा चौकी घुल्लूज आहे. हे १८४८ सालपर्यंत दीपगृह होते. इंधनाकडे १७व्या शतकात जेव्हा कॅले होते तेव्हा नाटूर-डेमचे खिस्ती देवालय बांधण्यात आले. ह्या देवालयाचे भव्य शिखर नाविकास उपयोगी पडतें. सेंट पेरी या भागांत कॅलेतील बहुतेक कारखाने असून ह्या भागातच १९ साल्या शतकात बांधलेले दिस्ती देवालय व अलीकडे बांधलेले सर्वजनिक

सभाग्रह आहे कॅलट दखलाचे मंडळ, न्यायसभा, वणिग्-सभा, व्यापारी व औद्योगिक शिक्षणशाळा व कॉमन्सचा शिक्षणाची मोठी शाळा या सत्या आहेत

यूरोपमधून इंग्लंडात काढ्यात किंवा तेथून यूरोपात येण्यास फक्त कॅले हाच मार्ग आहे येथील व्यापार विनोद-कलून सयुक्त राज्यांशीच होत असतो. येथून बोहेर गावी जाणा-या मालात दाट (शाम्पेन), रिपरिट, बाळवेले गवत, लॉकर, वटाटे, लॉकरा माल वगैरे मुख्य वस्तू आहेत व बोहेर देशातून येणाऱ्या मालात कापूच, रोसा माल, कोळसा, लोखंड, पोलाद, पेद्रोवियम, इमारती लाकूड, कच्ची लाकर, घुसाचे लाकूड वगैरे माल मुख्य आहे. येथील मुख्य उद्योग "ट्रेड" व जूट, फोत वगैरे वनाविणे ह्या होय. येथे जहाजे बांधण्याचे कामही होतं. व वॉड, हॅरिंग, व मेकरेल वगैरे मासे धरण्याचाही उद्योग चालतो

पूर्वी वॅले ह् लहानस मासे धरण्याचे बंदर होतं व ११७ साली चोथ्या वारडाविनने ह्या गावची स्थापित सुधारली व नंतर १२२८ साली फिलिफ हर्पेल नावाच्या बोलोनच्या काउंटने नव्यत तख्यदी केली मेर्चाच्या युद्धानंतर १२६२ साली एडवर्ड (तिसरा) ह्याच्या फाजेचा वेवा पडला असता तेथील गव्हर्नर जान डी व्होएने ह्याने सतत एक वर्षपर्यंत कॅलेच रक्षण केले, पण पुढे अन्तसामुद्र्याच्या अभावामुळे शेवटी ह्या विश्वा सन्न्याया हाती घावा लागला. पुढे १५५८ पावेतो ह्या फिदा इंग्रजांने राहून रोवर्डी प्रॉन्सिडर डूक आफ माइन्च्या ३०००० निपायापुढे ८०० माणसांचा दिवाळ व लागल्या-मुळ सोडून बावा लागला. नंतर १५९५ पासून १७२८ पावेतो ह्या विश्वा स्पेनच्या ताब्यात राहून व्हर्निनच्या तह-नाम्यात शान्तला परत मिळाला

कलेवल-अथवा कलेवाल हे फिनलंड देशाचे ऐतिहासिक महाकाव्य आहे ईल्लिअव, रामावण, महाभारत इत्यादि जे काही जगातील नामांकित महाकाव्ये आहेत त्यामध्ये याची गणना मॅक्समुहरतारखा पडित्तानी केला आहे

फिनलंडमधील लोक जुन्या ऐतिहासिक पोवाळाने फार होशी असल्याने त्यांच्या तोंडात हे पोवाडे नेहमी असतात. अशा प्रकारचे ऐतिहासिक पोवाडे एके ठिकाणी जन्मविश्रुची कल्पना एल्लियस रूबॉट नावाच्या एक माणसाला झुचली, व त्याप्रमाणे त्याने १८३५ साली असे पोवाडे व कव्ये एकत्र करून दोन भागात प्रकाशात केले या संप्रदाहा त्याने 'कलेवल' हे नाव दिले या सग्रहाचे त्याने प्रथमत २५ हूनो सपर सग पाडले होते पण पुढे त्याने तो काव्य-सग्रह वाटयन त्याचे ५० सर्ग पाडले ही सुधारण वाट-वलेला आवृत्ति त्याने १८४९ मध्ये प्रकाशित केली हा काव्यसंग्रह एकत्र करण्याकारिता लॅण्टेला फारच परिश्रम कराव लागेल. फिनलंडच्या सर्व भागातील सर्व प्रकारच्या लोकामध्ये काळज त्याच्या तोंडून हा काव्ये व गाणी म्हणून घेऊन नंतर ती त्याने एकत्र केली. 'कलेवल' विवाय

त्याने इतरही काव्यसंग्रह अगार एकच स्वतंत्र काव्य ग्रामले पण 'कलेवल' हे ऐतिहासिक असे प्रमुख काव्य होय या सग्रहात त्याने फिनलंड लोकांतील ऐतिहासिक काव्य, संतकथा, वीरान्या स्तुतिपर काव्य, कल्पित काव्ये, भावगाते व चेटुकर्मात या सर्वांचा समावेश केला आहे व अशा प्रकारच्या निरनिराळ्या साधनांचा उपयोग करताना या मोठ्या काव्यात सूत्रबद्धता ठेवण्याची त्याने सत्य ती खबरदारी घेतली आहे

मूळ काव्य — कलेवल याचा अर्थ 'वीराची जन्मसूची' असा आहे फार प्राचान काव्ये फिनलंडमध्ये, कलेवल नावाचा एक सर्वगुणसंपन्न असा वीर होऊन गेला त्यानंतरचे जे वीरपुरुष निर्माण झाले ते कलेवलचे निर्माण केले असा फिन लोकांनी समजून आहे अर्थातच कलेवलने उत्पन्न केलेल्या अशा काही वीर पुरुषांची-हृषीकत यात सूत्रांतून गुंफिली आहे. या सर्व ग्रहाकाव्यात खूद कलेवाचा असा एकदाही उल्लेख आलेला नाही. कलेवाचा मुलगी कले-वतर व कलेवाचा एक वंशज कलेवेलेनेन याचे मात्र उल्लेख आलेले आहेत.

स्वतः प.-'कलेवल'त व्ह्हाइनामोइनेन, ल्मरिनेन, लेम्मिन-कैनेन व इल्लेव्हो या चार गुर पुरुषांचा वृत्तात आलेला आहे व्ह्हाइनामोइनेन हा वारा व त्याची मुलगी इल्लर यांच्यापासून झालला असून ता विद्यासंपन्न काव व वीर पुरुष असा दास-विण्यात आला आहे. इल्लरिनेन हा व्ह्हाइनामोइनेनचा सावत्र भाऊ असून त्याची आई ही मानव जातीतील होती. तो मोठा कसवी असून फार सुस्तरप होतो अस या काव्यसंग्रहावरून दिसून येत लेम्मिनकैनेन हा रंगेल व अविचारी तरण असून तो आपल्या अविचारी साहसाने अनेक वेळा विनाच्या भोंवऱ्यात सापडतो पण त्याला सन्निधा अवगत असल्याने तिच्या जोरावर अगार त्याच्या आईच्या सहा-य्याने ती या विनाच्या तडाक्यातून सुटलेला आहे. जाज्वल्य मातृभाषी हा त्याच्या कंगाला मोठा गुण होता. व त्यामुळे त्याच्या इतर दुर्गुणांवर वीरसे पावहण पडलेले आहे त्याला काकामेली असे दुसरे एक नाव आहे कुल्लेव्हो हा दुर्मुखलेला, वृष्ट पण राक्षसी शक्तीचा असा दास-विणग गेला आहे आपल्या प्रचंड शक्तीचा तो नेहमी दुस्-पयोग करतो फिनलंड लोकांतील एस्थोनियन जातीच्या लोकात त्याच्यावर पुष्कळ काव्ये रचलेले आढळतात त्या काव्यात त्यात कलेवाचा मुलगा असे म्हटले आहे कलेवलमध्ये तो एका जातीचा मुख्य होता असे म्हटले आहे. या चारी वीरांच्यासंबंधी एक गद्य लक्ष्यात ठेवण्यासारखा आहे व ता म्हणजे या चारी वीराना मन्त्रविद्येचे ज्ञान असे. आपल्या मन्त्रसिद्धान्या बळावर ते देवाना देखाल वश कर शकत एखाद्या विनापासून आपले रक्षण करून ध्यावयाच झाल्यात त्या विनाच मूळ, त्याची वाड इत्यादि सांगितले कां, त विना टू होत असे अशा प्रकारच वर्णन यात आलेले आहे

या काव्यातील प्रमुख नायिका म्हणजे इल्मट, मर्गंडा, ऐनु, लौही व तिची मुलगी या होत. इल्मट ही या जगाची जननी होय. ऐनु ही लंग ज्ञातींची एक सुंदर तरुणी असून तिच्यावर आलेले दुःखाचे प्रसंग फारच हृदयस्पर्शी आहेत. हिच्यावर व्हाइनामोइनेनचें प्रेम असतें. लौही ही फिनलंडचा उत्तर भाग जो पोहोओल त्याची स्वामिनी असते. तिच्या मुलीशी इल्मरिनेन याचा विवाह होतो. या मुलीचा स्वभाव काहीं वेळा फार तरुळ व निष्कपटी तर कधी दुष्ट व निर्दय व काहीं प्रसंगां मित्रा व भोळसर असा दाखविलेला आहे. या एकाच गोष्टीवरून कलेवलातील काव्यें एकाच्या हातचीं नसून अनेकांच्या हाताचीं आहेत. हे निंबिवाद सिद्ध होतें.

क या न क-इल्मटने व्हाइनामोइनेनला उत्पन्न केल्यानंतर तो आपल्या बवाला पुष्कळ वर्षे होईपर्यंत आपल्या जन्म-भूंसाची चांगली मजगत करून आपला देश संपन्न करता. त्याचें ऐनु नावाच्या एका मुलीवर प्रेम वसतें. पण असल्या बृद्ध मनुष्यासो लग्न करण्याचें तिला वाईट वाटून ती एका सरोवरात गीब देत. पण त्या सरोवरात उडी मारताच तिचें माशात रूपांतर होतें. ही गोष्ट व्हाइनामोइनेनला कळताच त्या सरोवरात मासे धरण्याकरिता तो जातो पण ती त्याच्या जळ्यात न सापडता 'तुझ्याशी मी लग्न करणार नाही' असे सागत. यामुळें तो वेडा होतो पण त्याच्या आईने पोहोओल येथील सुंदर मुलीपैकी एकीशी विवाह करण्यास सांगितल्यामुळे ती तिकडे जातो. त्या प्रदेशाची स्वामिनी जी लौही ही त्याला एका अटीवर आपली सुंदर मुलगी घाड्याचें कळू करते. ती अट म्हणजे संपो नायाची एक गूट वस्तू तिला मिळवून देणें ही होय. ही वस्तू प्राप्त करून देण्याचें काम त्यानें आपल्या भावाकडे सांगविलें. इल्मरिनेन हा हरप्रयत्नांनी ती गूट वस्तू मिळवितो व लौही-पार्शी तिच्या कन्वेषी मागणी करतो; पण ती मुलगांच स्वतः त्याच्याबरोबर लग्न करण्याचें नाकारतें. नंतर लेमिन-केनेन हा लौहीच्या मुलीला मागणी घालतो. पण लौही त्याला काहीं अवघड गोष्टी करावयास सागत व त्यातच तो मारला जातो. पण पुढें तो पुन्हा निवतें होतो पुढें व्हाइनामोइनेन व इल्मरिनेन हे दोघेहि पुन्हा लौहीच्या मुलीकडे येतात व आम्हा दोघांपैकी तुझ्या परंतोच येईल त्याला पर असे सागतात. ती काहीं अवघड अटी घालते, रथा इल्मरिनेन पार पाडतो. व ती त्याला बरते. पुढें त्याचा विवाह मोठ्या धायने पार पडतो या समारंभाला लेमिनकेनेन याला आनंदपण नसल्याने त्याला फार गय येतो. त्यामुळें तो त्या ठिकाणी रागानें येतो, लौहीच्या नवऱ्यास ठार करतो व पुन्हा आपल्या देशाला पळून जातो काहीं काळानंतर तीरा नावाच्या आपल्या मित्राच्या सहाय्यानें पुन्हां तो पोहोओलवर स्वारी करण्याकरिता जातो. पण त्यात त्याचा पराभव होतो. कुळेव्हों नावाचा एक गुळगुळ इल्मरिनेनकड असतो. इल्मरिनेनची चाचकी म्हणजे लौहीची

मुलगी हो त्याला फार वाईट वन्हें वागविते, व त्यामुळें तो तिला वाच, लाडगे इत्यादिकांच्या मध्यस्थातीं दाकून देतो व आपण बंगलातून मागे काढित आपल्या पूर्वीच्या घराकडे येतो. पुढें त्याच्या आईच्या उपदेशावरून तो न्याया वाप उंटाभां याच्याकडे राजून त्याला व त्याच्या लोकाना ठार मारतो व पुन्हा आपल्या गावाकडे येतो. पण एवढ्या अवघांत त्याच्या नावचे सर्व लोक मेलेल असतात. त्यामुळें तो वैतागून रानावनात भटकतो व आपल्याच तरवारीला बळी पडतो. पुढे इल्मरिनेन हा लौहीच्या दुसऱ्या मुलीशी लग्न करतो पण तिच व रथाचें घटन नाहीं. शेवटी व्हाइनामोइनेन, इल्मरिनेन व लेमिनकेनेन हे तिचे संगममत करून पोहोओलवर स्वारी करण्यासाठी-संपो हस्तगत करण्यासाठी-निघतात. पण लौही हा त्याचा पाठलाग करीत असता सर्पातिच्या हातून पाण्यात पडतो. व्हाइनामोइनेनला ती सापडते व तिच्या योगानें तो कलेवल देश समुद्र व संपन्न बनवितो. लौही हा त्या देशावर अनेक भास्ती आणते पण व्हाइनामोइनेनच्यापुढें तिचे काहीं एक नाळत नाहीं. पुढें मर्गंडा हिला मुलगा होऊन तो करेलियाचा राजा होतों. हे व्हाइनामोइनेनला न खूपून तो कलेवल देश सोडून निघून जातो. पण भावी प्रजेसाठी तो आपली नाणा व नाणी शिद्ध कर देवतो.

गु ण दो प वि वे च नः—या कथानकातील मुख्य दोष म्हणजे त्यात अतर्पी चित्तकी सूत्रपद्धता नाहीं; पण त्यात खर्वाटकडे काहींच दोष येत नाहीं. या कथानकात अवातर असा श्वर पुष्कळ गोष्टी आल्या आहेत व त्यामध्ये फिनिसा लोकातील तत्कालीन चालीरीतींचें प्रतिबिम्ब पडलेलें दिसतें. या सर्व कथानकाच्या मुळाशी 'जागें विरुद वाईट' याचा श्रगडा दिसून येत असून त्यात शेवटी सत्याचा अगर चांगल्याचा जय होतो असें दाखविलें आहे. मर्गंडासंबंधीचा मजूर हा या कथानकाशी अस्वद असा आहे व तो बगळला असता काव्याची जोषत्याहि प्रकारे हानी होत नाहीं. हे कथानक रंगविताना जे काहीं प्रसंग निर्माण करण्यात आले आहेत त्यांपैकी काहीं सुंदर व सहजमनोहर आहेत. उदाहरणार्थ, व्हाइनामोइनेनसारख्या पुढ्याशी लग्न करण्याचा तिच्या आईचा आग्रह असता ऐनुच्या मनाची काय स्थिति झाली याचें वर्णन मनाला चटक लावते. लौहीच्या मुलीचा इल्मरिनेनशी विवाह जात्यनंतर ती जेव्हा चावरी गाव्याच निघते तेव्हा तिला सासरी कसे वागाव यासंबंधी करण्यात आलेल्या उपदेशा शकुंतल नाटकातील कणायने शकुंतलेला केलेल्या उपदेशाइतका उदात्त नसला तरी याचनीय आहे यात शंका नाहीं. यासिवाय आग्र्याहि कित्येक मनोहर प्रसंग या काव्यात आढळतात या काव्यात तीच तीच वाच्यें पुन्हा पुन्हा पुष्कळ वेळा आले आहेत. इतर प्राचीन महाकाव्यातहि अशाच प्रकारचे पुनरुक्तिचे दोष आढळून येतात. काहीं ठिकाणी हा पुनरुक्ति योग्य असते पण पुष्कळ ठिकाणी ती कळकळाणीच होत असे

म्हणान्यास हरफत नाही [उच्यु एफ् नवीं-कलेवळ (एव्हारा मॅन्स लायनरी)]

कलेवा टाउनशिप —अपर वर्मा अपर चिद्विन मिल्ह्याची दक्षिणेकडील टाऊनशिप उत्तर अक्षांश २३' १' ते २३' १७' व पूर्व रेखांश ९४' १४' ते ९४' ३०' क्षेत्रफळ १२. चौरस मैल क्षेत्री ८ लोकसंख्या (इ स १९११) ४०१३ एकदर उत्पन्न (इ स १९०३-४) १०००० रुपये

कल्प — एक कालमान व ब्रह्मदेवाच्या दिवसाच साधारण नाव मनुष्याच्या एका महिन्यात जसे साधारणतः तीस दिवस असतात, तसेच ब्रह्मदेवाच्या महिन्यातहि तीस कल्प असतात कल्पाने मान केवढे असते त पुढे दिले आहे —कृत, त्रेता, द्वापार आणि कलि या चार युगांचा एक पर्याय (चक्रवर्ती) जसे सहस्र पर्याय झाले म्हणजे ब्रह्मदेवाचा प्रातःकाळपाहून सायंकाळपर्यंतचा केवळ दिवस होतो, व इतकान पुढे रात्र, याप्रमाणे जे एक अहोरात्र त्यास कल्प असे नाव आहे ब्रह्मदेवाच्या दिवसात स्वर्गात चौदा इंद्र आणि पृथ्वीवर चांद्रा मनु होतात या मनुष्या मनुष्यमानांचे एकाहत्तर पर्याय व वरता काही अधिक इतका काल मन्वन्तर चालतो (भाग स्क ३ अ ११)

ब्रह्मदेवाच वर लिहिलेल्या मानाने शतसत्त्वरपरिमित आयुष्य गणलेले असून त्यात पनास वर्षांचे प्रथम पार्ष्णि गत झाले आहे. यात किता वर्षे झाली असून कोणत्या वर्षांचा कितवा मास चालला आहे ते काही समजत नाही परंतु जो मास चालू आहे त्यात पंचवर्षीय कल्प (त्रयो दिवस) होऊन गेले असून साप्रत सञ्चित्वा वाच चालला आहे व चार पुढे होणार आहेत हे कालमान वेदात नाही तसेच हा कल्पव्यवस्था भारतादि भूभागांहि नाही, पण मत्स्यपुराणात मात्र आढळते (अ २९०) त्यातील कल्पाचा नाव संप्रेप्रमाणे —वेत, नीललेहित, वामदेव, रथतर, रोच, देव, वह्नू, कर्दप, सद्य, ईशान, तम, सारस्वत, उदान, गारुड, कोर्म, नारीसिंह, समान, आग्नेय, सोम, मानव, तप्यमान, वक्रुड, लक्ष्मा, सावित्री, घोर, वाराह (इ प्रस्तुत चालू आहे), वैराज, गौरी, मोक्षेश्वर आणि पितृकल्प यात कौर्म कल्प ही ब्रह्मदेवाचा पौर्णिमा व पितृकल्प हा अमावास्या सकांततात कल्पारभी जो अवतार होतो तच नाव त्या कल्पास पडते जसे हृन्ग्या कल्पारभी वाराहावतार झाला होता म्हणून यास वाराहकल्प अस नाव चालत आहे

बोद्धांत सुद्धा कल्पाची कल्पना आहेच जसे —अतरकल्प, असख्येयकल्प, महाकल्प इ (' जुगे ' पहा)

कल्पना — हा शब्द सामान्य व्यवहारात व तत्वज्ञानात उपयोगात आणितस याचा इय्यची प्रतिशब्द ' आयडिया ' हा होय आपणाला एखाद्या गोष्टीची कल्पना नसण म्हणजे तत्सवया आपल्या मन पटलावर कोणत्याहि प्रकारच चित्र नसण होय. हे चित्र असष्ट असल्यास आपण विशिष्ट

गोष्टीची अन्धुक कल्पना आहे असे म्हणतां ' आयडिया ' हा शब्द सर्व यूरोपीय भाषात व सर्वाकां एल् अहे व तो अनेक भिन्न अर्थी निरनिराळ्या वेळां उपयोगिलेला आहे हेथे या शब्दानें अविनाशा सत्य दर्शवित असे व हे सर्व इत्य पदार्थ या सत्याच्याच विवृता किंवा अपूर्ण प्रतिवृत्ती आहेत अस प्रति पादां याच्या उलट इतर तत्त्वज्ञे इत्य वस्तू याच सत्य होत असे प्रतिपादात लॉक म्हणतो की, बेव्हा मनुष्य विचार करत लगतो तेव्हा त्या विचाराचा जो विषय असेल ता कल्पना होय ह्यून कल्पना हा शब्द आपणास ज्या गोष्टीच प्रत्यक्ष ज्ञान अगर संवेदना होत त्या गोष्टीच आपण जें पुन्हा मानसिक क्रियेनें चित्र आपल्यापुढ उभ करतो त्यास लोकां लोकां आहे वुट यानें हा शब्द येत्या विस्तृत अर्थानें वापरला असून आपण एखाद्या भौतिक वस्तूचें किंवा क्रियेचें तुजान मनश्चित्र आपल्यापुढ उभें करतो त्यास हा शब्द लोकां लोकां आहे याप्रमाणें निरनिराळ्या तत्त्ववेत्त्यांनी हा शब्द निरनिराळ्या अर्थी योजिला आहे कल्पना या शब्दानें आपणाला जो अर्थ धरित होतो तो एका विशिष्ट गोष्टीसबंधीं नसून बहुधा समिश्र असतो उदाहरणार्थ आपण खूर्चाचा कल्पना केला असता आपल्या मन शक्षपुढे अनेक प्रकारच्या निरनिराळ्या आकाराच्या व रंगान्या छुट्या उभ्या राहतात केव्हा केव्हा आपण त्या गोष्टीचा कल्पना करतो ती गोष्ट प्रत्यक्ष दाखविता येण्यासारखाहि नसते उदाहरणार्थ किंवा नागकल्पना याचा कल्पना कला असता अश्व व मनुष्य व सर्प व ह्या यांच्या समिश्र कल्पना आपल्या मनश्चक्षुपुढ येतात [हॅनिस्टन-डिक्टान्त लॉक—एसे ऑन दि ह्यूनन अडरस्टंडिंग वाल्विन-डिक्टानरी ऑफ फिलॉसॉफी अँड सायकॉलॉजी]

कल्पनासाहचर्य — कल्पनासाहचर्य हे तत्व, तत्त्वज्ञान व मानसशास्त्र या दोहोंतहि आढळते तत्वज्ञानामध्य इन्द्रियास ज्या निरनिराळ्या संवेदना होतात त्यापासूनच सर्व ज्ञान प्राप्त होते अशी या एक उपपत्ति आहे तामध्य या तत्वांचा उपयोग केलेला आढळतो मानसशास्त्रामध्य एखाद्या वस्तूच प्रत्यक्ष ज्ञान झाले असता त्यासुद्धे जें मागील अनुभवाचें स्मरण होतें त्या क्रियेत हा शब्द लावतात अशा तऱ्हेचे तीन साहचर्य नियम दिलेले आढळतात, (१) सातत्य, प्रत्यक्ष पाहिलेला वस्तू ज्या वस्तूच्या समीप पूर्वी पाहिलेली असेल त्या वस्तूचा आठवण करून देते उदा० एखादा आपल्या गावाकडचे स्मरण होत (२) साम्य, प्रत्यक्ष दिसत असलेला वस्तू तिच्यासारखाच दुसऱ्या वस्तूचें स्मरण करून देते उदा० आपण एखाद्या मनुष्यास पाहिले असता याच्या सारखाच वेदनाच्या एखाद्या आपल्या अजुनच्या माणसाने आठवण होते (३) विरोध, प्रत्यक्ष दिसत असलेला वस्तू तिच्या विरोध असलेल्या दुसऱ्या वस्तूचें स्मरण करून देते उदा०

एखाद्या मुळांचे मूल नसलेल्या घरांत आपण गेल्यास मुलांनी गजघजलेल्या अशा एखाद्या घराची आठवण होते.

हे साहचर्यांचे नियम सर. डब्ल्यू. हॅमिल्टन यांच्या मतें ऑरिस्टोटलमध्यें दिसून येतात. ऑरिस्टोटलने स्मरणशक्तीचे विवेचन करतांना आपणास विसृत गोष्टीची पुन्हा आठवण कशी होते यासंबंधी चर्चा केली आहे व तेथें या साहचर्यांच्या नियमांचें मूल सांपडतें असें हॅमिल्टनचें म्हणणें आहे. हेउदाहरण एखादा वस्तु पाहिल्याबरोबर आपणास तेवें नसलेल्या दुसऱ्या वस्तुचा आठवण होते इत्यादि गोष्टींचे विवेचन केलें आहे. उदा. सत्तार पाहिल्याबरोबर ती बाजविणाऱ्या प्रियतमेची तिच्या प्रियकरास आठवण होते. यावरून त्यानें सदस्य अथवा निसदस्य गोष्टीवरून विविध गोष्टींचे स्मरण होतें असें विधान केलें आहे. परंतु यासंबंधी नियम त्यानें सांगितले नाहीत. स्टोईक, एपिक्क्यूरीयन व स्कूलमेन या तत्त्वज्ञानातील संप्रदायांनी कल्पनासाहचर्यांचे तत्व मान्य केलें होतें पण त्यांना याविषयीच्या ज्ञानांत फारशी भर घातली नाही.

या तत्त्वांसंबंधी उपपत्ति लावण्याचा पहिला प्रयत्न थॉमस हॉचन यानें आपल्या मानवीस्वभावाचे (हूमन नेचर) या पुस्तकांत केला आहे. त्याने एका कल्पनेवरून आपणास दुसऱ्या कल्पना एकापासोमाग कशा सुचत जातात हे दाखविलें आहे. उदा. एखाद्या पावट्या दगडापासून संगमरवरी दगडाची, त्यापासून तागमहालाची, त्यापासून शहाजहानची इत्यादि कल्पना आपणास सुचत जातात. हॉचनने मानसशास्त्रातील जो कल्पनासाहचर्यांचा सिद्धांत तोच तत्वज्ञानातील सिद्धांत होय असें म्हणून या दोघांचा संगड घालून दिली आहे. तो म्हणतो अनुभव म्हणजे निरनिराळ्या गोष्टींचे स्मरण होय. अर्थात सर्व ज्ञान हें स्मरणानेच आहे. कारण तें प्रत्यक्ष इंद्रियापासून मिळालेलें किंवा तेंच स्मरणात राहिलें अशा स्वरूपाचे व अनुभवजन्य आहे. त्याप्रमाणेच मनुष्य आणि पशु यात अंतर हेच की मनुष्य आपल्या कल्पनांना काही तरी खुणा कल्पून त्या निश्चित करता व अशा अनेक कल्पनांचे साहचर्ये वाढवितो. अशा तऱ्हेच्या निश्चित खुणा नसतील तर कल्पनेचा प्रवाह अडखळ चालू रहाणार नाही असेही तो प्रतिपादितो.

कल्पनासाहचर्ये यात अन्वयेक शब्दयोजना 'अतोत्ति-एशान्त्स ओफ् आद्यविषयान्' ही होय. ही प्रथम ज्ञान लोकांयानें उपयोगात आणिली. परंतु या शब्दांनी तो फक्त 'ज्या कल्पना स्वतः एकमेकांशीं सारख्या नाहोंत त्याचा संबंध' येवढ्याच गोष्ट दर्शवितो. त्यानें याचा तात्त्विक किंवा मानसशास्त्रीय नवेत फारसा उपयोग केला नाही.

हूमन मात्र कल्पनासाहचर्यांच्या तत्वज्ञानामध्ये यंत्रण महत्त्व दिले. त्यानें केवळ स्मरणातील गोष्टींचाच संबंध कल्पनासाहचर्यांना दाखविला नाही, असें नव्हे तर कल्पनेतील गोष्टींवाहि संबंध या तत्वानें दाखविला जातो असें प्रतिपादन

केलें, व याची कारणें कल्पनांतलें साम्य, साक्षिय व कार्य-कारणभाव हीं दिलीं (ट्रिझिडन ऑन-हूमन नेचर).

हूमन लोकप्रमाणेच ज्ञानाचें शुद्ध व मिश्र असें पृथक्करण केलें; परंतु त्यानें साहचर्यांच्या बंध महत्त्व दिलें व या कल्पनासाहचर्यांचा शुद्ध कल्पनांचे मिश्र कल्पनांत रूपांतर होतें असें दाखविलें आहे. कार्यकारणभाव हाहि एक कल्पना साहचर्यांचाच प्रकार आहे असें त्यानें प्रतिपादिलें. तथापि त्यानें कल्पनासाहचर्यांची तात्त्विक उपपत्ति लावण्याचा प्रयत्न केला नाही. तो म्हणतो की "य कल्पनासाहचर्यांचे परिणाम सर्वत्र दिसून येतात; परंतु त्यांची कारणें अज्ञात असून तो एक मनुष्यास्तमोभावाचाच प्रकार असावा यापलीकडे मला त्याचें स्पष्टीकरण देतां येत नाही."

कल्पनासाहचर्यांची उपपत्ति आपणास प्रथम हाउलेल्या घंघात (ऑब्जरव्हेशनन् ऑन मॅन) पहायचाच सांपडत. यानें मानसिक क्रियांचे विवेचन करून साहचर्यांच्यासुद्ध मानसिक क्रियांचे मिश्र क्रियांत कसें रूपांतर होतें व स्मरणशक्ती हा त्यातीलच एक विशिष्ट प्रकार कसा आहे हे विवेचन करून दाखविलें आहे. यानें आपल्या मानसशास्त्रीय उपपत्तीचा इंद्रियविज्ञानशास्त्राशीं संबंध जोडिला आहे. परंतु त्यासुद्ध त्याच्या मानसशास्त्रीय उपपत्तीकडे बऱ्याच तत्त्वज्ञानांनी दुर्लक्ष केलें. तथापि प्रामाण्ये कॉन्सिलेक, स्कॉटलंड मध्ये थॉमस ब्राऊन्, इंग्लंडमध्ये जे. एस्. मिल यानां या उपपत्तीचा पुरस्कार केला. मिल आपल्या ज्ञानाच्या उपपत्तीमध्ये असें म्हणतो की इंद्रियापासून प्रत्यक्ष प्राप्त होणाऱ्या ज्ञानाखेरीज इतर सर्व ज्ञान निगमनात्मक आहे. म्हणजे विशिष्ट उदाहरणांपासून सामान्य नियम काढण्याच्या स्वरूपाचे आहे. स्वतःसिद्ध असें तत्त्व काहीच नाही. ज्याला आपण सत्य म्हणतो ते आपले विशिष्टापासून काढिलेले सामान्य सिद्धान्त असतात. गणितांतील स्वर्गीय सिद्धांतां जें आपण विशेष महत्त्व देतो त्याचें कारण त्या आपल्याला अतिशय परिचित अशा असतात हेंच होय. एखाद्या गोष्टीच्या विरुद्ध गोष्ट असण्याच्या कल्पनेची अव्यक्तता हें जें त्या गोष्टीच्या सत्यतेबद्दल गमक म्हणून नेहमीं समजलें जातें तेंच मुख्य त्या दोन कल्पनांतलें 'निरंतर साहचर्य' अथवा समवायसंबंध दाखविलें. "त्यापैकीं एकाचें अस्तित्त्व असल्यात दुसरे त्यापासून विभक्त करण्याचा आपण किताहि प्रयत्न केला तरी तें असणारच." (ऑनलिस्सि ऑफ हूमन माइन्ड.)

अलेक्झांडर वेन यानें तर "सुद्धांचे विवेचन करतांना तिचे निरनिराळ्या क्रियांत किंवा शक्तींत विभाग करण्याची पद्धत टाकून देऊन तिचे कार्य साहचर्यांच्या नियमांचेच विवेचन करून दाखविलें आहे. व त्याचें निरनिराळें उदाहरण देऊन तें सुगम केलें आहे" (सेन्सत अँड इटेलिक्ट). तथापि वेननें जरी साहचर्यांची कल्पना घेऊनच मानसिक क्रियांचे विवेचन केलें आहे तरी त्यानें पुढें पुढें मानसशास्त्र हे

पदार्थविषयानुशास्त्रप्रमाणे जडवस्तुचें शास्त्र न समजता त्याला जीवितशास्त्राचा एक भाग-मानसजीवितानें शास्त्र-अणुन कल्पिलें आहे व विज्ञानवादात अनुसृष्टान त्याच विवरण केलें आहे अर्थात यावेळीं मानसशास्त्राचें निराकरण दिव्या मिळाला होता.

स्वप्नर यांनं आपल्या मानसशास्त्राचीं तत्व (प्रिन्सिपलन् ऑफ सायकोलाजी) या ग्रंथात या सर्वांच्या मुळाशीं जीवितशास्त्राचींच तरे असून शरीर व मन यांच्या क्रिया हीं जीवकप्रकार्यांचें व विशिष्ट रूप असून एकरूप जीवन-कार्याचा रूपना आली म्हणजे मानसिक जीवन अथवा बुद्धि या विशिष्ट शक्तीच्या कार्याचा उलगाडा होईल असे म्हटलें आहे जावित म्हणजे वास्तुपरिस्थितीशीं अत परिस्थितीतें सात्त्विक करण घेण हच होय अशी स्वप्नरन जीवितशास्त्रा केली व्याख्या आहे यात सारूप्य हें मुख्य तत्व आहे अर्थात पूर्ण ज्ञान म्हणजे विषय व विषय याच सारूप्य होय सवे दनाचे साहचर्य त्यातीत साम्यावर अवलंबून असते याप्रमाणे साहचर्याने नवीन मिळालेले ज्ञान त्यासारूप्याच पूर्वार्थाच्या ज्ञानाच्या अनुभवात सामाल होते व जुन्या सर्वे ज्ञानाचा सग्रह होऊन नवान गार्थीत साधम्य व वेधम्य शोधून काढण्यास सवन होते

जर्मन तत्त्ववेत्त्यापैकीं हर्बट, मुट आणि कल्प यांचीं मत हाटल व मिल् यांच्या मताशीं बरोच जुळतात

सध्याच्या मानसशास्त्रीय उपपत्तींमध्ये रूपनासाहचर्य ह तत्व सर्वे गोष्टींचा उलगाडा करणात पुरत मानवीत नाहोत तयापे प्रो सलीं यांच्या प्रथात नरी अवांचान पद्धत व शोध याचा स्वीकार कलेल दिवतीं बारा मानसिक क्रियामध्य साधम्य-वेधम्य-निराकरण व सार्वभौमिक यांच्यावरीलच रूपनासाहचर्याला स्थान दिलेले आढळत व या शब्दाच्या क्रियेने स्मरणगत ग्रहण्याची व पुनर्दर्शनाचा क्रिया होते, व त्यामुळ निरीराख्या वेळीं हाणाच्या क्रिया एकत्र बद्ध रेल्या आढळतात असे त्यानें प्रतिपादन केलें आहे

बॉर्डे आणि स्ट्राउट यांनीं हीं जुनी पद्धत अर्जागत सोडून दिली आहे बॅडिच्या मत आपणात ज्या संवेदना होतात व आपण ज्या क्रियांना अवलंबन करतो त्यामुळेच निरनिराळ्या संवेदनांचे एकीकरण होते ज्या संवेदनांपासून आपणाला सुख होत त्याचकडे आपण गस्त लक्ष पुरवितो व बुद्ध होत त्याच कडे कर्मा लक्ष पुरवितो व तदनुसृत आपण क्रिया करता, व एकाच ग्रहण करतो व दुसरीं घटून देण्याचा प्रयत्न करतो याप्रमाणे आपण निवड करण्याची क्रिया प्रथम त्याभाविन-पणं करतो व पुढ त्या त्या विषयादुप करतो याप्रमाणे ज्ञानसचय होतो व रूपनासाहचर्य हें कण या निरने एक उदाहरण आहे साधम्यमूलक साहचर्याच स्वतंत्रतेन-प्रीकरण करणं अशक्य आहे याप्रमाणे विशिष्ट संवेदनेकडे

कर्मागत लक्ष देणं हाच आणव होय व यामुळेच कर्ता कोणताहि क्रिया करतो

स्ट्राउटच्या मानसशास्त्रातहि आपणात जाणीव, साधम्य-वधम्य-निराकरण, व सार्वभौमिक यांचे ऐक्य कल्पिलेले दिसते याप्रमाणे बॉर्डे आणि स्ट्राउट या दोघांच्याहि प्रथात रूपना साहचर्य हा एक मानसिक प्रगतीच्या निश्चिंत अनुसरण, असलेला विशिष्ट क्रिया असून, तिच्यामुळे सर्वे ज्ञानाचे स्पष्टीकरण होण्याऐवजी तिचेंच स्मरणकरण मानसशास्त्राच नियमाचीं परिता गेते अस प्रतिपादिले आहे

{ सधम्य — हेमिटरन-वर्क ऑफ राड, हॉबज-ह्युमन नेचर लॉक एसे कन्सर्निंग ह्युमन अडरस्टीडिंग ह्युम-ट्रिस्टींग ऑफ ह्युमन नेचर, हाटले-आवर्गव्होयन्त ऑफ मॅन, ग्राऊन डेक्वॅस ऑफ फिलासॉफी ऑफ ह्युमन माईंड, मिल्-जॅनरिलिटी ऑफ दि ह्युमन माईंड वेन-सेन्सेस अड इटलेक्ड इमोशन्स अँड विल् स्वप्नर-प्रिन्सिपल ऑफ सायकोलॉजी, मुट, कल्प व प्रो सली यांचे आउटलॉइन्स ऑफ सायकोलॉजी ' या नावाचे थ्रें बॉर्डे-सायकोलॉजी (ए रि) स्ट्राउट-ए मॅन्युएल ऑफ सायकोलॉजी]

कल्पसूत्रे वे दि क-वेदग्रंथाच्या पडगापरकीं एक अण याचा तत्तिराय आरण्यकात उल्लेख आढळतो (१ ३ २ १०) कल्पसूत्रे म्हणजे गेत व स्मार्त कर्माचे प्रयोगप्रय होत कल्प या शब्दावरून पूर्वीं ग्राहण अथवा आरण्यक प्रथाचाच बोध होत असावा असें दिसत कारण त आरण्यकात (२ ३ १) पूर्वीं काहो मय असून त्यापुढें ' अतऊल्ये कल्प ' अन्ना उल्लेख आहे यावरून त्याजलीं कल्प व ग्राहण हीं एकत्रच असून मयाशियात कल्पसूत्रांचे प्रयोगप्रय स्वतंत्र तथार होणं हा पुढील पायरी दिसते तें आरण्यकात ग्राहण प्रकरणात कल्याचा उल्लेख आहे (२ १०) परतु तेंरे सुतात कल्प असाच राद आहे याचा कल्पसूत्रे हें नाव हें गय प्रयोगरूप झाल्या-नतर मिळाले अथवा पाणिनीच्या शिष्टे (८, ४), कल्प हें वेदपुराणाचे हान होत असें म्हटल आहे कल्पसूत्र हीं वेदग्रंथाच्या प्रत्येक शाखेचीं श्रेत व स्मार्त अशीं वेगवेगळीं आहेत त्यालवर्गीं माहिता त्या त्या जूननामाखारीं सापडेल

ज न क ल्य सू त्र — ज्याला सामान्यत गैरामयें कल्पसूत्र म्हणून समजतात तें स्वधिवारली, तिननरित व प्रबोत्सवणाकप असे तान भाग सिद्ध झालेले आहे परतु या तीन भागांना मिळून कल्पसूत्र हें नाव देणं युक्त नव्हे कारण गार्गी तिसऱ्यातच काल सन्यासासवर्षीं वर्णन झालेले आहे कल्प म्हणजे आचरण असा अथ भक्त्यामुळे ज्यात सन्यासाच्या आचरणाविषयीं नियम दिले आहेत त्याच कल्पसूत्र म्हणून पाहिजे म्हणून प्रबोत्सवणाकप हच तर कल्पसूत्र होय असे एक मत आहे यात जन वता व औगिनी यांनी कोणत्या गोष्टी कराव्या व कोणत्या क्त नयेत याविषयीं नियम दिले आहेत ज्याला कल्पसूत्र म्हणून म्हणतात त भद्रवाहनें कल आहे असा साधारणत समजत आहे

पण हा सप्तम चुकीचा आहे. भद्रवाहु फार झाले तर पञ्ज-सयणाकप्पाचा कर्ता, किंवा फार तर संपादक असू शकेल. भद्रवाहुनेच कल्पसुत्रावर नियुक्ति लिहिली. ख्रिस्ती स्रकाच्या सहाव्या शतकात संपदासर्ग त्यावर भाष्य लिहिले व त्यानंतरहि त्याच्यावर कित्येक टीका लिहिल्या गेल्या. कल्प-सुत्राचा सारांश पुढे दिला आहे.

प्रथम परिच्छेदः—जोग्यानीं किंवा जोगिणीनीं दिन फोड-लेल्या अपक ताडफळांची भिक्षा ग्रहण करूं नये. जोगिणीनीं न फोडलेल्या पक ताडफळाचीहि भिक्षा पच्य करवी; फोड-लेलीं पक फळे मात्र शाखाइप्रमाणे त्यांना घेता येतात. गावाबाहेर वस्ती नसल्यास जोग्यानीं त्या गावांत एक महिना रहावं, पण वस्ती असल्यास एक महिना गावात व एक बाहेर असे दोन महिने तेंच रहावे. गावात असताना गावात, व बाहेर असताना बाहेर भिक्षा मागावी. जोगिणीकरिता मात्र या सुद्धी अनुक्रमे दोन व चार महिने अशा आहेत. हा नियम उन्हाळा व हिवाळा या दोन ऋतुकरिताच आहे. जाण्या-येण्यास एकच मावी असल्यास जोगी व जोगिणी यांनी एकाच घरात राहू नये. जोगिणीनीं भरस्त्रयावर किंवा दुकानासारख्या सार्वजनिक ठिकाणीं राहू नये. जोग्यानीं किंवा जोगिणीनीं जलाशयाच्या काठीं उभें राहू नये, वसू नये, किंवा दुसरे कोणतेहि व्यवहार करूं नयेत. त्यांनीं कुडुंबवत्सल साणसाच्या घरात राहू नये. ज्या घरात वायना नसतील त्या घरात जोग्यानीं रहावे व ज्या घरां पुरुष नसतील त्या घरां जोगिणीनीं रहावे घरवाल्याची संमति घेतल्याशिवाय देवाील जोग्यास एखाद्या घरां राहता येते. एखाद्या जोग्याच्या हातून एखादी चूक झाली असली तरी दुसऱ्या जोग्याने राकथेतापघेतीं त्याच्याशीं समोपचाराभेच वागवें, आपल्या मनाची शांति ढळू देऊं नये. जोग्यानीं पावसाळ्यात पर्यटण करूं नये. त्याच्या पर्यटणाची मर्यादा पूर्वेस अंगारगध, दक्षिणेस कौशादी, पश्चिमेस स्थणा व उत्तरेस कुणाल ही आहे. या मर्यादेबाहेरहि जेंथे जैनधर्माचा प्रचार असेल तेंथे त्यानीं जावे. त्यानीं रात्रीच्या किंवा संध्याकाळच्या वेळां भिक्षा ग्रहण करूं नये किंवा रस्त्यात भटकूं नये.

द्वितीय परिच्छेदः—ज्या घरात धान्यादि वस्तू इकडे तिकडे पसरलेल्या असतील तेथें जोग्यानीं किंवा जोगिणीनीं क्षणभरहि राहू नये. धान्य वागल्या रीतीनीं साठवून ठेवले असल्यास मात्र रहावयास हरकत नाहीं. आपण ज्याच्या घरां राहतों त्याच्या येथील भिक्षा त्यानीं ग्रहण करूं नये. त्यानीं कपडे वापरवायाचे ते उंटचि केस, ताप, सण, लोंकर किंवा तिरोट यांचे केळले असावेत.

तृतीय परिच्छेदः—जोग्यानीं जोगिणींच्या किंवा जोगिणीनीं जोग्याच्या घरात पाऊल देतील ठेऊं नये. जोगी किंवा जोगिणी यांनीं उंची व घडकीं अशां बळे वापरू नयेत. भिक्षा मागावयाच्या वेळां कौपाच्या घरात शिरू नये. बाहेर उभे राहूनच भिक्षा मागावी. एखाद्या म्हुत्तरा व अक्षक जोगी

असला व तो मूच्छीं येऊन पडण्याच्याच वेतात असला तर त्यांनीं मात्र घरात शिरावे. एका ठिकाणातून भिक्षा घेऊन काहीं जोगीं निघाले व त्याच दिवशीं जर तेथें दुसरे जोगीं आले, तर पहिल्या ठिकाणीं त्यांना पुन्हा भिक्षा मागता येत नाहीं. भिक्षा मागावयास निघाले असता जर जोग्यात सैन्याची छावणी लागली तर त्यानीं रात्र पडण्यापूर्वी तेथून निघाले पाहिजे.

चतुर्थे परिच्छेदः—जोग्यानीं किंवा जोगिणीनीं पहिल्या प्रहरात भिक्षा मागून आणलेलें अन्न चवथ्या प्रह-रापर्यंत ठेऊं नये किंवा अर्थां योजनापेक्षा अधिक अंतरा-वर त्यानीं आपऱ्याघरावर अन्न नेऊं नये. घर सांगित-लेल्या फार गामुळं जर एखाद्या वेळां अन्न निरुपयोगी झाले किंवा भिक्षा मागत असतानाच जर अपवित्र अन्न मिळाले, तर तें स्वच्छ करून एका घानूळा चागल्या जागां ठेऊन बायें जर एखाद्या जोग्याच्या हातून काहीं चूक झाली तर त्यानीं शुद्धाशीं जाऊन आपला आपराप कपूल करावा. प्रायश्चित घेणाऱ्या जोग्यानीं स्वतः भिक्षा मागता कामा नये. त्याच्या गुरुनें त्याला रोज एकाच घराचा भिक्षा आपून घावी. जो प्रायश्चित घेणार नाहीं त्याला घाळीत टफावें. कौगाहि जोग्यानें किंवा जोगिणीनें गगा, यमुना, शरथू, कोपिका व माही या पाच नद्या एका महिन्यात एकापेक्षा अधिक वेळां ओलांडूं नये. परंतु अशिरावती व कुणाल या सारख्या ठिकाणीं जेंथे एक पाय पाण्यात व एक पाय जमी-नींच ठेऊन नदी ओलांडता येते तेथे मात्र तीं अधिक वेळां ओलाडण्यास हरकत नाहीं.

पंचम परिच्छेदः—जर एखाद्या जनियाच्या किंवा जोगिणीच्या तोंडात सूर्यादयापूर्वी किंवा सूर्यास्तांतर न कळत घास गेला, किंवा रात्रीच्या वेळां घशाशीं अन्न आले तर तें न गिळता तुडून तांब धुवून टाकावें; म्हणजे पाप लागणार नाहीं. भिक्षाप्राप्तात जर एखादा विवैत फिडा किंवा मातीचा कण पडला व तो जर धुवून टाकता आला तर तें अन्न जोग्यास किंवा जोगिणीस राग्यास हरकत नाहीं. जोगिणीनें कधाहि एकटे राहूं नये किंवा कोठे एकटे जाऊं नये. तिने आपलें अंग उपरें टाकूं नये किंवा कोणतेहि आमबोद वस्त्रेन करूं नये संध्याकाळीं किंवा रात्रीच्या वेळां जर एखादी जोगिणी मलमूत्रीसर्गस गेली; व त्या समर्थीं एखाद्या प्राण्याचा तिने आपल्या ईद्रियात स्पर्श होऊं दिला, तर तिच्या पावित्रपाचा भंग झाला असें होऊन, तिला प्रायश्चित घ्यावें लागेल.

षष्ठ परिच्छेदः—जोग्यानीं किंवा जोगिणीनीं खोंटे बोळूं नये, कोणाला हाणूं नये, कोणाच्या आपमान करूं नये, कोणाला कडोर बोळूं नये, किंवा ज्या गोष्टींवाटून कोणी एकदा प्रायश्चित घेतलें असेल तिचा उल्लेख करूं नये. मोठ्या संकटसमयीं जर कोण्या जोग्यानें जोगिणीस आधार दिला तर त्यास पाप लागत नाहीं. जोगी व जोगिणी

यानां सवर्तनाच्या आज येणाऱ्या लोकाचा संगत टाळतां. [इ. अं. पृ. ३०].

कल्याणपाद.—सूर्यवंशी इत्याहुकुलेतपत्र युदास राजाचा पुत्र मित्रसह, वसिष्ठह किंवा चौदास राजा यासच हे नामांतर होते. हे नांव आस पडण्याचे कारण निरनिराळ्या पुराणात निरनिराळें आढळते. विष्णुपुराणात पुढील कथा आहे. एकदा हा अरण्यात भ्रमवेष्ट गेला असता त्यानें तेंथे दोन रावस पाहिले. त्यातून एकाच तर खान मारिले, पण दुसरा पळाला. पळालेल्या राक्षसाने राजाचा सूड मनात धरून एकदा याच्या बरी यज्ञनिमित्ताने वसिष्ठहमी वराच कालपर्यंत राहिले असतः एके दिवशीं याने कपटाने राजाकडून कधीच भोजनप्रसंगां नरमास वाढविले. वसिष्ठाने नरमास पाहून राजास वृं राक्षस होशील असा शाप दिला. राजानांहे उदक अभिमंत्रित करून उलट वसिष्ठस श्राप देण्याची तयारी केली. पण राणी मदयेती हिंन त्यानें मन वळवून गुरूच शाप देण्याचे थांबविले. तेव्हा मित्रसह राजानें हातांतले अभिमंत्रित गेल लालीं जमिनीवर टाकिले तर वसुंधरा रक्ष होऊन जाईल म्हणून आपल्याच पायावर तें टाकिलें. तेव्हा त्याचे पाय जळून निघाले. त्या दिवसापासून त्याला कल्याणपाद असें नाव पडलें. राजसह होण्याचा जो थास वसिष्ठ्याचा शाप होता तो द्वादशशतवत्सराच्या जतून नंतर याने पूर्वेकत राजा व्हावे असा होता. याप्रमाणें हा पुढें पूर्ववत् राजा झाला. परंतु राक्षसजीनिंत हा असता याच्या गरीरात विद्यामित्रानें आणखी किंकर नामक राक्षसची प्रेरणा करून वसिष्ठ्याचे शक्ति आदिकतून शत पुत्र मारविले. तसेंच एक द्वात्रिंशदपत्य अरण्यात संभार करीत असता त्यातील पुत्राचाहि यानें भाक्षिलें होतें; त्यामुळे त्याच्या बाने तूं मदयेतीच्या समागम होताना मरशील असा शाप दिला होता. मदयेतीला वसिष्ठ्यापासून जो पुत्र झाला तोच अस्मक नावाने प्रसिद्ध होता ('अस्मक' पहा.). [स. भा. आदिपर्व अ. १२२. १७६. १७८. वा. रा. उत्तर. स. ३५]

कल्याण, ता. उ. का.—सुवर्ण. ठणे जिल्ह्याचा दक्षिणेकडील तालुका. उत्तर अक्षांस १९° ४' ते १९° २२' व पूर्वेरक्षांस ७३° १' ते ७३° २८'. क्षेत्रफळ २७६ चौरस मैल यात कल्याण डा गाव व २२३ चेवर्ग आहेत. या तालुक्याची लोकसंख्या (१९११) ८२५४३. एकंदर उत्पन्न (इ. स. १९०३-४) २.२ लाख रुपये. तालुका त्रिकोणाकृती असून पश्चिमेकडोस प्रदेश सुपीक आहे. येथील जमीन काळसर व खडकाळ आहे. बहुतेक प्रदेश सपाटीचा आहे. भात, नागली, बरी, बाळ, मूय, हरभरा यांचे पीक वरेंच होतें. हाडा साधारण निरोगी आहे. पाऊस सरासरी ९१ इंच पडतो. शत सुमारे ११० तळीं, १२०० विहिरी, १९० नद्या व ओढे आहेत. उत्तरास नदीच्या खार्डोतून व जी आद्य. पी. रेल्वेवरीन येथे वराच व्यापार चालतो. व्यापाराचा

वाहेर जाणारा माल म्हणजे भात, तांदूळ, गवत, लाकूड व कोळसा होय.

या प्रांताची सरपाटिलका (स्वराज्यात) कुलाविकर आग्याची होती. (रा. सं. ३-३४३). या प्रांतात शके १५९७ सभ्ये चादतेनाथ प्रभुंके आमण्य झाले होते, त्याच निवारण रघुनाथपंत अमात्य यानां केल (किता. १२३). शिवाजीमहाराजाची स. १५७१ च्या तुंबारास जी राज्यातील अकरा खजिन्यांची मुख्य ठिकाणे होती (यापैकी हे एक होत (सं. ८.१७). साहजिजनपतीच्या वेळीं कल्याण प्रांतात वीस तर्फां होत्या (किता. १०६). इयज वर घाटी येत असता कल्याण ते परदेशक या भागात विशाजीपंत चिनीवाले हे फौजेसह त्याचे पाठीवर होते (सं. १७७४). नासकर जोशापैकी रामचंद्र महादेव व कृष्णराव महादेव हे कल्याणचे सुभेदार होते (रा. सं. ११.१८).

गा व.—सुवर्ण इलाखा ठाणे जिल्हा. कल्याण तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. उत्तर अक्षांस १९° १४' व पूर्व रेखांस ७३° १०'. सुवर्णच्या ईशान्येस ३३ मैलावर जी. आद्य. पी. रेल्वेचे स्टेशन आहे. लोकसंख्या (१९११) १९२०० इ. स. १८५५ सालापासून येथे म्युनिसिपलिट्डी आहे. इ. स. १९०३-४ सालीं तिचे उत्पन्न १९५७९ रुपये होतें येथे भात मरडण्याचा धंदा बराच आहे. त्याचप्रमाणे इतर व्यापाराहि मोठा आहे

येथे एक जुना दुर्गाची नावाचा किला आहे. सेनाली तलाव इ. स. १५०५ सालीं बांधला असे म्हणतात. सहाजिहान बादशाहाचा प्रवाहन मोतवरखान याची नशीद व काळी मशहाद प्रेक्षणीय आहे.

इतिहास.—पहिल्या, दुसऱ्या, पाचव्या व सहाव्या शतकातील शिलालेखात कल्याणचा उल्लेख सापडतो. पेरिप्लुसच्या म्हणण्याप्रमाणे कल्याण दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीस महत्त्वात चढले. सहाव्या शतकात पश्चिम हिंदुस्थानातील प्रसिद्ध पाच व्यापारी पैठापैकी कल्याण एक असून येथे एक बलिष्ठ राजा राज्य करीत होता; व पितळ, शिसवाचे लाकूड व कापड याचा मोठा व्यापार चालत होता असे कॉस्तर इंडिकोस्ट्रुस म्हणतो. ऋषदाच्या शतकात कल्याण हे एका किल्ल्याचे सुरक्ष ठिकाण होते. मुसलमानांच्या ताब्यात हा गाव आल्यावर त्यांनी या गावाचे नाव इस्लामाबाद असे ठेवले. इ. स. १५३६ सालीं हे गाव पोर्तुगीजांनी जिंकले. त्यांनी येथे लष्कर ठेवले नाही. परंतु इ. स. १५७० सालीं त्यांनी या गावावर पुन्हा एकदा स्वारी केली. त्यावेळीं जाळपोळ करून वरीच लूट त्यांनी या गावातून नेली. या वेळेपासून हे गाव अहमदनगरच्या पातशाहींत होतें असे दितते इ. स. १६४८ सालीं शिवाजीचा सेनापति आबाजी सोनदेव याने कल्याणवर आक्रमक छापा काढून तेथील सुभेदारास कैद केले. इ. स. १६६० सालीं मुसलमानांनी तें जिंकले परंतु लवकरच म्हणजे इ. स. १६६२ सालीं त्यास हा गाव सोडवा

लगला. इ. स. १६७९ साली इंग्लिशांत येथे फॅक्टरी काढण्याची निवाणीने परवानगी दिली.

मुंबई आगर कोकण यांतून वर घाटी माल जावयाचा असल्यास जफत (मराठी राज्यांत)जावी लागे (सं. १२. १३२). सरकारी निव्वययोगी मालाचे टिक्याव करण्याचे हें एक मोठें ठिकाण होतें (किता १३७).सन १७८० च्या इंग्रज मराठ्यांच्या लढाईत मराठ्यांचे सत्तापति बाजीपंत होते. कल्याणच्या बागेत इंग्रज गाबरवी २ पळवणें व मुंबई-कराची इतर पळवणें) होता. ता. ८ जून रोजी रात्री जेराची लढाई होऊन मराठ्यांना " वेतहा इंग्रजी लोकांस मार दिव्हा...त्याचे लोकांना थीर धरवेना फौजा पाठी-मार्ग पेल्या. कांकणच्या दोन लढाईत इंग्रज फारच नत्तीयत पावले." याच मोहिमेंत मराठ्यांकडील अंताजी नारायण बघळे हे सरदार पडले, त्यामुळे पेशव्यांनी त्याच्या मुलास कल्याण प्रांतात हनास दिलें (सं. १०. १००, २१६; सं. ११. ९२). १८२० त अं एकदा कल्याण इंग्रजांच्या ताब्यांत गेलें तें कथमंचेच [सुं. गं. इं. गं., राजवाटे खंड].

(२) भंवाव इलाखा. सिद्ध संस्थानच्या दक्षि तद्दक्षिणीतील एक गांव. उ. अ.२८°३३' व पु. रे. ७६°१६'. दक्षि गंध्याच्या पूर्वेत पांच मैलांवर दोन तीन हजार लोकवस्तीचा गांव आहे. चळ जातीच्या कल्याण नामक राजाची ही राजधानी होती. त्यांनी इ. स. १३२५ साली घिवाडुदीन तघ-दखाचा पुत्र अलफतान याच्याविरुद्ध कंड केलें. त्यात सय्यद हिदायतुल्ला खानांन त्याचा पराभव करून त्यास ठार मारलें; परंतु खानाहि त्या लढाईत मारला गेला. त्याचें थडगें अद्यापि अस्तित्वात आहे.

कल्याणगोसावी—समर्थ रामदास स्वामींचे पट शिष्य. गोदावरीच्या तीरी असणच्या बाभळगावचे कुटुंबाणी कुण्याजीपंत म्हणून कौशिक गोवी, देशस्थ, आध्यात्मन शास्त्री ब्राह्मण होते. त्यांचे कल्याणस्वामी हे वडील पुत्र होते. याचा जन्म शके १५४० त झाला. याचें मूळचें नाव अंबाजी होतें. यात एक दत्तात्रय नांवाचा भाक्या भाऊ होता. अंबाजी व दत्तात्रेय हे दोन पुत्र झाल्यावर कुण्याजी-पंत काश्चित् निवृत्त गेले. नंतर अंबाजी, दत्तात्रेय व त्यांची मातोथी यांस अंबाजीचे पाराजीपंत नावाचे मामा यांनी कोल्हापूर येथे आपल्या घरी नेले.

पाराजीपंतांनी या उभयता भाच्यांत वागल्या रीतीने वाढविलें. पुढें कांही वर्षांनी समर्थ फिरत फिरत कोल्हा-पुरास आले असता, पाराजीपंतांच्या मनात त्यांचा अनुग्रह घेण्याचें आलें. म्हणून त्यांनी समर्थीस निमित्त केली की, मला अतुल्य देऊन पावत करावें. समर्थ वरं आहे असे म्हणाल्यावरून सर्व सिद्धता करून त्यांनी समर्थीना आपल्या घरी आणलें व अनुग्रह घेतला.

पुढे भोजनाच्या वेळचा पाट रांगोज्या वगैरेचा सारा नेत-यात पाहून समर्थींनी पाराजीपंतास विचारलें की,हा सर्व वेत-

डेवणारा तुमच्या घरी कोण मजुष्य आहे ! पाराजीपंतांनी सांगितलें हा अंबाजी माझा भाचा, यानें ही सर्व व्यवस्था केली. त्यावरून अंबाजीकडे समर्थींनी पाहिलें, व भोजन झाल्यावर पाराजीपंतास म्हटलें की, हा तुमचा भाचा तुम्ही आमच्या सेवेकरितां थावा. पाराजीपंत म्हणाले आपल्या सेवेस मी स्वतः इजर आहे. पाहिजेतार मीच समागमं येतो. परंतु या भाच्यावर माझी सत्ता नाही; कारण यास आहे आहे. समर्थ म्हणाले तिला विचारून घा. त्यावरून पाराजी-पंतांनी बाहिणीस विचारलें; तिचा स्वरु निघाल्यावर त्याने तत्काळ अंबाजीस समर्थींच्या स्वाधीन केलें. याचें अक्षर पाहून समर्थींनी त्याला स्वहस्तें किता घालून दिला. या कित्याप्रमाणें पुढें त्याने वळण बनविलें. या कित्यास देव-वाणी म्हणतात, तो अद्यापि कल्याणस्वामींच्या मठांत डौम-गांची आहे.

एकदा समर्थ अंबाजीस वरोवर घेऊन निघाले ते सारारा शिल्ल्यांतील मनूर गांवी आले. चैत्र महिना असल्याने त्यांनी तेथे रामनवमीच्या उत्सवास आरंभ केला. फारशींच्या वेळी पिंपळान्या एका झाडाची फांदी आड आली. त्यावेळी सम-र्थींच्या गनांत आलें की, उचिन्नाच्या वाटेवरील पिंपळानी ही फांदी तोडली असतां पाळवीचा प्रतिबंध दूर होईल. म्हणून त्यांनी ती तोडण्यास अधिकार्याची परवानगी घेतली, आणि अंबाजीस झाडावर नहून ती फांदी तोड-ण्याची आज्ञा केली. अंबाजी तत्काळ उठला व कुचुल घेऊन समर्थींच्या आज्ञेप्रमाणें फांदी तोडूं लागला. समर्थींनी सांगितलें की, फांदीच्या उलट वाजूस (साडाकडील वाजूसच्या विरुद्ध दौष्काकडील) घसून झाड तोड. त्याप्रमाणें अंबा-जीने केलें. अर्थात फांदी तुटून खाली पडली. तेव्हां तिच्या-वरोवर अंबाजीहि खाली पडला. फांदीच्या खाली एक मोठी विहिर होती तीत फांदी व अंबाजी दोघेहि पडले. ही गोष्ट शाली त्यावेळेस समर्थे तेथे नव्हते. ते स्नानसंस्थेस गेले होते. इतर संघळी मात्र होती. परंतु विहिरांत उडी घेऊन स्नास वर काढण्यास कोणाचेंच धैर्ये होईना. शेवटी ही वासती समर्थींच्या कानावर जाऊन स्नानसंस्था आटोपतांच ते विहि-रीपाशी आले; व अंबाजीस " अंबाजी " अग्रा २।३ हांका मारल्या. तेव्हा त्याने आंतून ओर दिली. त्यावर समर्थींनी "कल्याण आहेस की" म्हणून वरून पुसलें तेव्हा " सम-र्थींच्या रूपेने कल्याण आहे " असें त्याने आंतून उत्तर दिलें. नंतर त्यांनी त्यास बाहेर काढविलें. आणि " आजपातून तुझे नांव कल्याण ठेवेलें असें म्हणून तेव्हांपाहून त्याला कल्याण या नांवानें हाक मारण्याचा पाठ ठेवला.

पुढें समर्थींनी दासबंधांत प्रारंभ केला असतां कल्याणांनी त्याचें सर्व लेखन केलें. समर्थींनी ओवी सांगली व यांनी लिहिली असा क्रम असे. समर्थींचे बहुतेक ग्रंथ कल्याणांनी स्वहस्तें लिहिले आहेत. सारांचा हे समर्थींचे लेखक होते.

यानी दासवोव ग्रंथावर जी आरती लिहिली आहे तीत या गोष्टीचा स्पष्ट उल्लेख केला आहे.

कल्याणस्वामी हे परम गुढमन्त्र होते. मोरोपंताची यांचे एका अर्थीत हे भरताचे अवतार होत असे वर्णन केले आहे. समर्थींच्या शिष्यमंडळीत जे पहिले शिष्य उद्भव गोसावी त्यांच्या वरोवरीचे हेच एक होते. याची कविता व पदं पुष्कळ आहेत. डोमगाव येथे यानी मठ स्थापिला होता. तेथे यांच्या हातचा लिहिलेला दासवोव अजून आहे. याची गुरुत्वा मोठी वर्णनीय होती हे आजन्म ब्रह्मचारी होते याची शक्ति अचाट होती. यांच्या शरीररंजपतीचें अजुमान ज्यास कारणे असेल त्याने सज्जनगावर जे ताब्याचे दोन मोठमोठे गुंडे (पार्णा आणावयाचे) आहेत ते प्रत्यक्ष जाऊन पचावे म्हणजे तेव्हाच ध्यानात येईल. ते दोन गुंडे गडाखालील उरमोडी नदीच्या पाण्याने भरून एकेका हाती एक एक घेऊन एका खंभ्यात गड चढून वर नेत असत. समर्थीकरिता मिण्यास हे पार्णा लागे. डोमगाव सीना नदीच्या काठी आहे. तेथे याचा मठ आहे मठात स्वामीची वनात, समर्थींची चंभ्या, पादुका व त्यानीं स्वामीं दिलेल्या राम, लक्ष्मण, सीता या मूर्ती आहेत. स्वामी डोमगावापासून पातकोसावर सीना नदीच्या काठच्या एका कट्यावर रहात. ते चार न्हिने परंत्यात, चार न्हिने डोमगावास-चार न्हिने डोमगे येथे देवीच्या देवळात हात. त्यांचे देहावसान परंत्यात झाले (शके १६३६ आषाढशुद्ध १२). तेथून वनात गाजत त्यांच्या शिष्यानीं त्यांचे शव डोमगावी आणिले व इर्हा त्याची समाधी आहे तेथे तें दहन केले. समार्थांचे मंदीर भव्य व रम्य आहे समर्थसमाधिचा खालोखाल असे हेच काम आहे. हे मंदीर स्वामींनीं समाधी घेतल्यानंतर ५९ वर्षांनीं बाधल्यावद्दल्या शिलालेख तेथे आहे. खूब समाधी-वर पाचहि वाज्वर पाच शिलालेख आहेत. कल्याण स्वामी हे आजन्म ब्रह्मचारी असल्यामुळे येथील गार्दीची मिष्णपरंरता ब्रह्मचाऱ्यांची शके १८२२ सालपर्यंत होती शाहु महाराजांच्या महाराणी सकारवार्डे यानी कल्याणचे शिष्य मुद्रकस्वामी याचा उपदेश घेऊन मठाला अर्डाच हजारार्थे इनाम दिले होते. कल्याण स्वामींनीं करान विष्यसंप्रदाय केला अजून त्या शिष्यांचे मठ या प्रतात वरचे आहेत यानी सोलविसुद्ध, शुक्रास्थान व पदें, अभंग, आरत्या, भूपाळ्या बंगरे वृटित काव्य बरंच केले आहे.

याचे भाऊ दत्तात्रय म्हणून जे वर सांगितले तेहि समर्थींचे शिष्य झाले होते त्याचा मठ सातारा तालुक्यातील शिरगाव येथे आहे.

कल्याणदुग, ता छ का—मद्रास. अनंतपुर जिल्ह्याच्या अगदी पश्चिमकडील तालुका. उत्तरअक्षांश १४ १४' त १४ ४४' व पूर्वेरक्षांश ७६ ५९' ते ७७ २३' क्षेत्रफळ ८१७ चौरसमैल. लोकसंख्या (१९२१).

८०१६४. यात कल्याणदुग गाव (लो सं. ८८१५) व ७० खेडी आहेत. एकंदर उत्पन्न सुमारे एक लाख रुपये आहे. पावसाची तराती २१ इंच. तालुका सडकळ व ओसाड असून जमीन निकुळ दर्जाची आहे.

गा व—मद्रास इलाखा. अनंतपुर जिल्हा. कल्याणदुग तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. उत्तरअक्षांश १४ ३३' व पूर्वेरक्षांश ७७ २१'. लोकसंख्या (१९११) २६५९. पूर्वी हे जरा महत्वाचे गाव होते. परंतु आंगगाडीच्या रस्त्यापासून फार दूर असल्यामुळे यांचे महत्त्व थरिच कमी होत चालले आहे. गावा-भोवती जंगल असून त्यापैकी एकावर प्रागैतिहासिक कालीन शेकडीं स्मारके सापडतात.

कल्याणपुर—मद्रास इलाखा, दक्षिण कानडा जिल्हा; जाडेपि तालुक्यातील एक खेड. उत्तर अक्षांश १३ २४' व पूर्वे रक्षांश ७४ ४४'. कौन्सस इंडिको-सुल्ट् याने ज्या कल्याणाचा सहज्या शतकात ' ह विशयच ठिकाण होते ' असा उल्लेख केला आहे, ते हेच होय असा तर्क आहे. वैष्णव मताचा उत्पादक मध्याचार्य इ. स. ११९९ च्या सुमारास याच ठिकाणी जन्मला. इ. स. १६७८ साली पेरुंगीनामानी येथे एक फॅक्टरी स्थापली होती

कल्याणमहल-कलिंग देशचा राजा अनंगमोम, ज्यास लाडदेव म्हणतात त्याच्या कारकिर्दीत हा कवि उदयास आला. या राजाने शासिले. शक १०९४त जगन्नाथाचे देवालय बांधिले असे त्या देवळात दगडावर कोरले आहे असे कविचरित्रकार सांगतात पण भाषिकट कोशात हा गुजराथेतील इहर्गुचा राजा असून १७ व्या शतकाच्या प्रारंभी होऊन गेलेला संक्षेपतिथि निर्णयसाराचा कर्ता गोकुलजित व मदन यांचा आश्रयदाता होता असे म्हटले आहे. कल्याणमहलने अनंगरांग नावाचा एक कामशास्त्रविषयक ग्रंथ रचिला.

कल्याणी—हैद्राबाद संस्थान वेदर जिल्ह्यातील एक जहागिरांचे गाव वेदरच्या पश्चिमेस ३६ मैलावर हे आहे. उत्तरअक्षांश १७ ५३' व पूर्वेरक्षांश ७६ ५७' लोकसंख्या (१९०१) १११९१. अकराव्या शतकात पहिल्या सोमेश्वराने कल्याणी हे गाव चालुक्यांच्या राजधानीचे ठिकाण केले. पुढे शंभर वर्षांनी त्या राज्याचा तेजापति विज्ज कलचुरी याच्या हातात सर्व रस्ता जाऊन चालुक्यांचे राज्य लयास गेले. तथापि कल्याणी गावाचे पूर्वजिच महत्त्व कायम राहिले. मिताक्षरराचा कर्ता विना-नेश्वर व लिगायत धर्माचा संस्थापक वसव हे येथेच होऊन गेले. कलचुरीनंतर देवगिरी यादवाकडे या गावाचे स्वामित्व गेलें व चौदाव्या शतकात बहामनी राज्याची स्थापना झाल्यावर त्याच्याकडे व नंतर विजापुरच्या मुह-खात याचा समावेश झाला. इ. स. १६५३ साली हा गाव मोगलांनी लुटला. इ. स. १६५९ साली येथील विज्ज अवंगरेबाबाने मोठी शिकस्त करून सर केला. १७९५

सुमारास मराठ्यांच्या स्वारीच्या मयासुळे हा किल्ला निजा मानें जयत तयार ठेविला होता असा उल्लेख आठव्ठो (रा.स. ५ ११३) चालुक्यांची सत्ता नाहोरी क्षाल्यावर जो रणकदमं नाजली त्यासुळे एकेकाळी येथें असलेल्या सुदर देवळाचा नाव झाले

मल्लकुचि—मद्रास इलाचा दक्षिण अर्काट जिल्ह्यातील पश्चिमेकडील तालुका उ अ ११° ३४' ते १२° ४' व पूर्वे रे ७८° ३८' ते ७९° १३' क्षेत्रफळ ८७२ चौरस मैल लोकसंख्या (१९२१) ३०९१०० यात एकदर खेडी ३६७ कल्लुचि गाव हे या तालुक्याचे मुख्य ठिकाण होय एकदर उत्पन्न सुमार ६ लाख रुपये आहे

कल्लाद्वार—(इ.स. १००-१३०)—तामिळ कवि हा यहुके वेरुजमन्ना रहिवासी असून एका मयकर दुष्कालात कुटुंबासह त्याला ते शहर साडवें लागलें दक्षिणेकडे येऊन कावेरीच्या तीरावरील सुपीक प्रदेशात तो राहिला तेथे पोरयुक्त व अबर येथील राजांनी त्याचा चांगला सत्कार करून त्याला दरबारी ठेविलें अल्लकनम्च्या लढाईत पाडय सैन्यात हा होता व जन्हा लढाई सपली तेव्हा त्यानें विजयी नेडुज चोलयानां स्तुति गायिली व लुट्यांतील एक हिस्सा मिळविला तोलकापियम या तामिळी व्याकरणावर यानें एक टीका लिहिली असें म्हणतात. पण ती त्या उपलब्ध नाही मद्रुराील विप्लवीला ज्यात बर्णिलेला आहे तो कलाडम नावाचा काव्यग्रथ यानेंच रचिला म्हणतात, पण त्याच्या भाष्यरचन व पुढील काळात वडलेल्या गोष्टींच्या उघेप्यावरून तसे दिसत नाही [कनक समे]

कल्लार—कल्लग वली मद्रास इलाचा जो स (१९११) ५३१६२९ यात पुण्यापेक्षा चायकाची सख्या जास्त आहे याचें मूळ ठिकाण चोल देशात किंवा तंजावरात असावें असें कॉन्सिडर म्हणतो (मद्रास सेन्सस रिपोर्ट १९०१) तंजावरात याचे आचार राज्यासारखे असतात घरफोडी, दरबडे, घुरे चोरणें हे याचे नेहमीच गुन्हे होत तामीळ भाषेत 'कल्लग या शब्दाचा अर्थ दरजेखोर असा आहे तथापि यावस्तु सर्वत्र कल्लार चोर आहेत असे अनुमानांने सुलोचें होईल या जातीपेकी बहुतेक लोक प्रामाणिक जून चांगल्या दर्जाचीही काहीं लोक आहेत व या जातीला एक सत्सानिकहि आहे कल्लार लोकाचे पूर्वेक मोठे वाडशी असत व हा गुण यांच्या पुढील पिढ्यातहि दिसून येतो अत म्हणण्यास सुजोचन शकत नाही तंजावर व तिकनापली तालुक्यातील लोकाना तसच मद्रुरा व रामनद जिल्ह्यातील पिरमलई आताच्या कल्लार लोकाना त्यांचा साहसीपणा कधी कधी भोंवतो इहि गेरे आहे गुन्हा करणें हें वाईट आहे याची पुष्कळ कल्लार्यांना जाणीवच नसते पर्यांत गुन्हेगार हा भोव वीर मानला जातो व लोकांतील सुलीना तो पति होण्यास सर्वस्वी योग्य आहे असें वाटत असतें साहीं खेड्यातील कल्लार

नरणांना एखादा मोठा गुन्हा केला की शतकृत्य केलें असें वाटतें व त्याच अनुकरण करण्याची सख्या वरीन वाढून पोलिसाना बंदोबस्त करणें मोठें अवघड काम वाटतें तान चार वेळापेक्षाहि जास्त वेळा शिक्षा झालेला कल्लार वर्गवीर म्हणून मानला जातो व तो तुडगात असताना त्याच्या कुटुंबास मदत केली जाते पोलिसांच्या ताबडतबत सुटणाऱ्या त्याच्या पुढाऱ्याचे वरिच अनुयायी असतात गुन्हेगार कल्लार लोकांपैकी बहुतेकांची स्वतःची मालमत्ता असते वास्तविक त्यांना गुन्हा करण्याचा नरुती नसूनहि या पाठर पेक्षा कल्लाराना केवळ साहसाकरिता गुन्हे करावे असें वाटत असतें इतर जातीच्या भ्रामस्थाना या कल्लाराना इतका वीट माल आहे की, गुन्हेगार सापडला की ते त्यास चोप देतात व ठारहि करतात तीस वर्षांपेरी मद्रुरा मिट्यात कल्लारविरुद्ध मोठी चळवळ झाला व त्यांना वीहेर चालवून दम्याचा मोठा प्रयत्न कला गला अतएव वजाळी माजेळ या भातीने अधिकाऱ्यानीं हा चळवळ बंद करून टाकली

कल्लार हे लोकांकडून दोन तऱ्हेत पैसे उकळतात 'तपु कुळी' ही एक तऱ्हा असून जनावरें चोरून त्यावयाची व कन मयस्थानां तीं मालगज्या अर्धी किंमत घेऊन परत कराव याची या प्रकाराचा तपुकुळी म्हणतात कावळ' हा दुसरा तऱ्हा होय या प्रकारात ग्रामस्थ, कल्लाराना चोरी होणार नाही या हर्षिकारिता काहीं पैसे देतात पैसे उकळ प्याच्या या दोन्हा पद्धतांविरुद्ध कोणी बापू लागला की, घरे फोडणें, चोऱ्या करणें चोरे सर्वांचा प्रादुर्भाव ताबडतोब सुरू होतो कल्लारत पुढारी व अनेक वेळया असतात कल्लार कावळ गाराना एखाद्या रोख्याने मान्यता दिवी की, तें खेडें दोळ्यापासून सुरक्षित असतें व जण एखादा गुन्हा घडला तथापि या 'कावळ' गाराच्या मयस्थान मालमत्ता त्या दोळ्याकडून परत मिळू शकत कधी असेहि वडून येतें की, कल्लाराने दोन्ही वर्ग एकाच खेणावर 'कावळ' कराचा हल्ल हापू लागतात असा वेळी त्या खेणाची स्थिति ऋतिग होते प्रत्येक वर्गाचा कावळगार विरुद्ध पक्षाऱ्या लोकांकडूनच प्रत्येक गुन्हा झाला असे म्हणू लागतो व त्या खेणातील लोकाना कल्लारच्या दोन्हा पक्षाला 'कावळ' देणें प्राप्त होते कल्लार अ पणत जगलोव राजे समजून चोर राजासां स्वय खवतात

१९०९ सालीं जिल्हा पोल्सिड मुपरिरेडेटने जनावर डाप प्याची पद्धत सुरू केली मालकाला अक्षरें व झाकड पाटून आपलीं जनावरें ओळखता थावीं व कल्लाराना मालकाशिवाय इतरांना हा जनावरें देता येऊ नवत असा जोड हेतू या पद्धतीत होता ददा वर्षांपेक्षाहि जास्त काळ ही पद्धत अमलात होती डागण्याने जनावरें घरात होतात असें मालकाना वाटत असे तपुकुळी' वसूल होवयांत कल्लार हीं जनावरें गुप्त ठिकाणीं देतात व पुन्हा नास्त पैसे मागत ग्रामस्थानीं जनावरें डागू नयेत म्हणून कल्लार त्याची कतल

इ. स. १९०५ साली गडचेर्या तालुक्यातील कांहीं गांवांचा यांत समावेश करण्यांत आला.

कॅलिह्न जॉन (इ. स. १५०५-१५६४)—हा स्वित्स्-लंडमधील एक धर्मोपदेशक व सुधारक होता. याचा जन्म १० जुलै १५०५ रोजी नॉयन येथे झाला. याच्या बापाचा उद्देश बाल प्रथम धर्मोपदेशांत घालण्याचा होता व त्याप्रमाणे त्याने 'हेग्रेस्ट डी मॉटमर' याच्याकडे त्याला ठेवून त्याच्या शिक्षणाची व्यवस्था केली.

१५२९ सालपर्यंत त्याचे हे गाडे सुरळीत चालले; परंतु त्यानंतर त्याच्या भावी आयुष्याची दिशा बदलली असे त्याच्या व त्याच्या बापाच्याहि मनांत आले. धर्मोपदेशांत त्याची प्रगति जलद होत गेल्याने तो गर्वाने फुगून गेला व धर्मोपदेशक होण्याला नालायक ठरला. नंतर त्याच्या बापाने त्याला कायद्याचा अभ्यास करण्यास सांगितले, व त्यातहि तो अत्यंत प्रवीण झाला. वयाचे नेहमीचे प्रोफेसर हजर नसले म्हणजे हाच त्याच्याबद्दल किरयेक वेळां व्याख्याने देई. त्याने कायद्याचा अभ्यास ऑर्लॅन्स येथे केला, ऑर्लॅन्सहून तो पुढे पॅरिस येथे गेला. तेथे त्याने कायद्याचा अभ्यास एका नायाध-र्या पंडितापाशी चालविला. येथे बोल्सर नावाच्या त्याच्या मैत्रांन त्याला ग्रीक भाषा शिकविली. व नंतर त्याला 'नवा शरार' मूळ ग्रीक भाषेतून वाचण्यास मिळाला. याबद्दलचा त्याने एक टिकाणी कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख केलेला आहे. कॅलिह्नने स्वतःबद्दल लिहून ठेवलेली माहिती फारच थोडी आहे. त्यामुळे त्याची यामिक मते करीत बनत गेली हे सांगणे दुरापास्त झाले आहे. फ्रान्समध्ये जरी यावेळी प्रत्यक्ष धर्मो-विरोध चळवळ नव्हती तरी प्रार्थना, शिक्षण वगैरे बाबतींत पुष्कळच सुधारणा झाल्या या सतत्या अतुकूल असे वाता-वरण तेथे बनले होते.

१५३१ च्या मे महिन्यांत त्याचा बाप वारल्यामुळे त्याला वजेंस सोडून पॅरिस येथे जावे लागले. यापुढे त्याने आपल्या मताचा प्रसार केला. १५२४ सालापासून त्याच्या मतांना मान्यता मिळू लागली. हा पुराय ५२ वर्षांचा होऊन १५५४ च्या २७ मे रोजी मरण पावला.

कॅलिह्न न चीं ध र्म सें वें वीं मतेः—'परमेश्वर हेच एक परमतत्व व मानवी प्राण्यांच्या प्रयत्नांचे अंतिम साध्य म्हणजे या परमतत्वाचे ज्ञान करून घेणे हे होय. कल्याण-कारक बोधार्थी विधान म्हणजे एक परमेश्वरच होय. मानवी प्राणी जन्मतःच भ्रष्ट आणि पापी आहे. अंजामने केलेल्या चुकीचा परिणाम त्याच्या सर्व वंशजांना भोगावा लागला व मनुष्यप्राण्यांत जे पाप व असंगत सांडलेले आहे ते म्हणजे या अंजामच्या चुकीचाच परिणाम होय.

या पापांचे परिमार्जन करण्यासाठीच परमेश्वराच्या पुत्रांचे अवतार घेतला व स्वित्स्मनुष्यप्राणी यांचे तादात्म्य होण्यास पवित्र आत्म्याचा साक्षात्कार पाहिजे. गृहिली गोष्ट धर्मा-प्रेरितता आपणांस तारीख अशी धरून ठेवली म्हणजे आपल्या

पापाबद्दल पश्चात्ताप होतो. पश्चात्तापानंतर देहदेहन करण्याचा बुद्धि उत्पन्न होते.

वायव्य हा धर्मग्रंथ ईश्वरप्रेरित अपौरुषेय आहे. अशा त्याची श्रद्धा होती. मनुष्य हा सर्वस्वी निवडयोगी प्राणी होय, वायव्यचे अपौरुषेयत्व, इत्यादि त्याच्या मतांवर लोकांचा विश्वास नव्हता. परंतु ख्रिश्चन विचारपद्धतीच्या इतिहासांत या मतांची किंमत उरीच मोठी आहे. स्कॉट-लंडमधील व इंग्लंडमधील प्यूरिटन वगैरे लोकांवर याच्या मतांची बरीच छाप पडलेली आहे. परंतु 'कॅलिह्नमिस्ट' या नावाखाली न मोंडगाच्या लोकांतच याच्या मतांचा प्रसार विशेष होता व आहे ही गोष्ट लक्ष्यत घेण्यासारखी आहे.

कल्हण—एक ब्राह्मण कवी व राजतरंगिणी नावाच्या काश्मिरी इतिहासाचा कर्ता [काश्मीर, पहा]. संकृत पद्यांत लिहिलेल्या काश्मीरच्या इतिहासाचा चार वखरी आहेत. पैकी पहिली कल्हणची. हांत सुमारे इ. स. ११४८ पर्यंतचा इतिहास आहे. दुसरी नजआ-राजाने लिहिलेली अगून त्यांत ११४८ ते १२१२ पर्यंतचा इतिहास सापडतो. धीवरची तिसरी वखर १४७७ पर्यंत व चवथी प्रजापट्टाची अक्षरने काश्मीरचा ताबा घेईपर्यंत काश्मीरचा इतिहास देते. पंडित कल्हण हा चेपकाचा मुलगा असून काश्मीरच्या जयसिंह राजाच्या कारकीर्दीत म्हणजे सुमारे १२ व्या शत-काच्या मध्यांत उदयास आला. राजतरंगिणी रचण्यापूर्वी कल्हणाने त्याच्या पूर्वी लिहिलेले अकरा इतिहास व गोल रुपांत लिहिलेला काश्मीरचा इतिहास अभ्यासिला होता असे तो स्वतःच राजतरंगिणीच्या प्रस्तावनेत म्हणतो. त्या संघात प्रथम काश्मीरचा दंतकथात्मक इतिहास कल्हणाने दिलेला आहे. राजतरंगिणीखेरीज कल्हणाने अर्धनारीश्वर-स्तोत्र रचिले आहे. [वील; अमोक्त; वेध].

कवकरीक, पो ट वि भा ग.—ब्रह्मदेश. कॅम्ब्रिज निल्ल्याचा पोटविभाग. याचे क्षेत्र. १९९३ चौ मै. असून याच्या पश्चिमेस हाँगपर व पूर्वेस थॉमोन व त्याम सरकारच्या ताब्यांतोळ मुख्य आहे. कवकरीक परगणा हा बहुतेक लोंगराळ आहे. १९११ सालच्या खानेसुमारीत या परगण्याची लोकसंख्या ४६९०९ होती. या परगण्यांत १६२ खेडी असून, त्यांत कवकरीक हे मुख्य बाहेर आहे. या परगण्याचा सारा दर वर्षी चाळीस हजार बसूळ होता.

शहर—कवकरीक परगण्याचे मुख्य शहर. कवकरीक नावाच्या एका छोट्या नदीच्या तीरावर हे बसलेले आहे. सुलमान व सयाम यामध्ये जो उदयवहन व्यापार चालतो त्या मार्गातील हे शहर व्यापारी केंद्र आहे. या शहराची लोकसंख्या १९०९ च्या खानेसुमारीत ३९९९ होती. शहरा-मध्ये एक धर्मार्थ दवाखाना आहे. शहराचा वार्षिक सारा सुमारे १० हजार आहे. या शहराची व्यवस्था शहरांतोळ प्रमुख गृहस्थांच्या मंडळामार्फत चालविली जाते.

करून टाकीत व त्यामुळे मालकाला त्या जनावराची अर्थ्या- ऐकजी सवेच किंमन गमावून वसावे लागत असे. डायण्याचे काम त्रासदायक असून ते डग पुतून जात असत. रोडवळ लोक टाकाऊ जनावरेच डायगीत असत व कल्लारानाहि हा टाकाऊ माल घेण्यात फायदा नसे

१९०९ सालापुढून किमिनल व्हाइज्ज कायदा अंमलात आणून या शिवतीर्थां तांड देण्यात सुरवात झाली. पुरुष गुन्हेगाराची हुजेरी घेण्याच्या पद्धतीने फारसा परिणाम झाला नाही परिसिध्दांती निराकरण करून जिल्हाधिकार्याची खानी झाली की गुन्हे कमी होण्याकरिता खालील उपाय योजिले पाहिजेत. ते असे-(१) इतराप्रमाणे स्वजागीकडूनहि गुन्हेगार हा बहिष्कृत व अग्निघ्न मानला जाण. (२) काही तरा दुसरा उद्योग योजून गुन्हेगाराला आर्थिक स्वतंत्र्य मिळवून देण. (३) तरण व साहूभे कल्लाराच्या उत्साहास निराले बळण लावणे. हे उपाय यथास्वी करण्याकरिता एका न्यकीवदल रोखाताली सर्व कल्लार जातीला जवाबदार धरून अशी समज देणे इष्ट आहे असे आठवून आले. कल्लार संस्थान ग्रामपंचायती स्थापन झाल्या. त्यामुळे गुन्हाची चौकशी कल्लारातर्फे तेथे होऊं लागली; 'कावल' व 'तपुकुली' सोडून देऊन पोलिसाना गुन्हेगार घडून देण्यास कल्लार प्रवृत्त झाले. पंचायत उत्तम चालल्यामुळे किमिनल व्हाइज्ज कायदा संस्थातून योजला लागला नाही पंचायत जेंव जेंव सुरू झाली तेंव गुन्हाच प्रमाण कमी आहे. तिरुमंगलम् आसपास १९२० साली २१ घरे फोडली गेली पण १९२१ साली दोनच घरे फोडण्यात आी मदुरा येथे तालुक्यामध्ये अशीच प्रगति दिसून येते.

ग्रामाधिकरणे चरितार्थ चालण्याचड व मुलांच्या शिक्षणा चड कल्लाराना मदत करण्यासाठी मुदाम नेमलेल्या अधिका- र्यास योडे बहुत यश आले आहे. गुन्हेगारी हा बोव्याची व अग्निघ्न मानली गेल्यामुळे इतर वेधाकडे त्याने मन वेधे लागले आहे. दोर करण्यासारखे धरमुती उद्योगधंदे सुरू झाले आहेत. केवळ शेती करणाऱ्या खेज्यापेक्षा कल्लाराच्या खेज्यातून धरमुती उद्योगधंदे सुरू करणे सुलभ आहे कारण कल्लाराना तुलगात धोडेते हस्तकौशल्य प्राप्त झालेले असतच. तेल काढणे, चट्या करणे, कापड तिणणे ही कामे त्यांना देण्यात आली आहेत जिह्वापोडीने त्यांना कपडेंदि दिडी आहेत व मदुरा येथील गिरणीत दोनचा मजूर कामात कामले आहेत. सीरिमाखेच मूनर येथील चहाच्या व्यापाण्यानी धा-शे मदुराना काम मिळेल अशी व्यवस्था केली आहे जमीन विकणार नाही व गहाण वेवणार नाही या करारावर कल्लाराना पडीत जमिनीहि दिव्या जाटेत शिक्षणाने मुन्हा कमी होईल या हेतूने कल्लारच मन बळवून त्याच्या मुलांना शाळेंड पाठविण्याची यत्पट पंचायत करीत आहे. शाप्रमाणे ते, अमेरिकन, स्वैडिश व रुथोलिक मिशनरा, या

संस्था शाळा स्थापून सरकारचे व पोलिसांचे काम होते करीत आहेत. पुरमळ-ना- या जातीत अनेक पोट व आहेत. मुलांच्या सुतेच व कल्ल्यात सुता करण्याची चाल आहे. ती मुली त्याची का त्याची आल्या सीते, कोरण तिचेवपूर्व. मागणी पळण व्हाव्याची असते. भोसवहिणीला जरा वाच हवालः प्रत्येक कल्ल्याचा जन्मसिद्ध हक्क आहे. पार दूरवे तोली सरोन मुलीचा मामा तिच्या नाह्याचा आहे. नाडे अस्त बहिगांचे बय यानेभावापेक्षा कितीहि मरितीहिसि पुतर्व ती त्या दोषाच लग्न होतें पट्टकोट सहज होते. पानडा मोफलीक आहे काजर नावाचे मान शैव वनी याचा वास्तविक त्यांना भुतखेताची उपासना करणारे म्ह मस स्टुअर्ट म्हयती (मद्रास सेन्सस, १८९१) अलगरर- त्याचा मुख्य देव होय [थस्टन. सेन्सस रिपोर्ट. वृह् मद्रास-या पविलिसिटी व्यूरोन प्रसिद्ध केलेली माहिती एक कल्लोळ. -मुंबई. वेळगाव जिल्हा चिकोड-काशी हा गाव कुठोच्या काठी अतून हे प्रसिद्ध क्षेत्र आहे. एक दर वर्षी पौषकृष्ण (विशाखी) अमावास्यास भरते. त्याखेरीज कन्यागतात पुष्कळ दूरदूर-पुत लाळदेव यात्रेकरिता येथे येतात. या गावचे मूळचे नाव पाल. या क्षेत्र कडोळ महासुर्नाचा येथे आश्रम होता त्या-ले अस्त स्थापन केलेल्या फहोळेभराने देऊळ अगदी क सांग- आहे या गा.प्रवळ कुणा व वेदगीभ्या (सा राजा नकाशात दृग्गणेचा) संगम आहे. संगमाजवळ संग-साय रामगया ही तीर्थे आहेत तीर्थास'रामगया'ना पडण्याचे क-ता की रामानी येथ यज्ञ केला व त्यामुळे या ठिकाणी उ-चा सुवाधिक भरत मिचते असे सांगतात. संगमतीर्थास खाली एका कळीगवर नागतीर्थे प्रसिद्ध आहे याखात काही अतरावर बाणतीर्थ, कडोळतीर्थ, गिरातीर्थे इत्यादि तीर्थे प्रचिद्ध आहेत येथे नरसिंहाचे जायत असे स्थान आहे दरवर्षी वैशाख शुक्र १४ रोजी उत्सव हातो. या गावां सरकारा कागज शाळा असून पोस्ट ऑफिस आहे. येथ को. ऑ. के. सोबायटी व कृष्णा बँक को. ऑ रयार्पेटा यूनियन इत्यादि शैतकन्यास उपयुक्त संस्था आहेत हिवाळ्याच्या दिवसात कृष्णेच्या धावणदण उत्तम वनश्री दिघते.

हा गाव कोरहापूरकर महाराजान्या पूर्वजानी विराड- सिद्धाच्या कवठे येथील प्रानोपाध्याना अग्रहार दिलेला आहे. कै. विष्णु वावाजी व रा कृष्णाजी वावाजी सुलकर्णा हे मराठी कवी येथलेच होते.

कलकुरती—हेद्रावाद संस्थान. महसूब जिल्हाचा पूर्वे कडोळ तालुका, क्षेत्रफळ ८७७ चौरस मैल लोकसंख्या (इ. स १९११) ९७१८१ या तालुक्यात एकदर १८ रेडॉड असून पैसां २१ जहागीर होती. कलकुरती हे तालुक्याच मुख्य ठिकाण होय तालुक्याने उत्तर ८५.००० व

मुळ-साली येथील १७५५

ई. स. १९०५ साली गवळेली ताडक्यांतील काही गांवांचा यांत समावेश करण्यांत आला.

कॅलिह्नन जॉन (इ. स. १९०५-१९६८)—हा स्वित्स्-उडमवांस एक धर्मोपदेशक व सुधारक होता. याचा जन्म १० जुलै १९०५ रोजी जॉरन येथे झाला. याच्या बापाचा उद्देश याला प्रथम धर्मस्वातंत्र्यांत घालण्याचा होता व त्याप्रमाणे त्यांनी हंगेस्ट डी मोटमर 'आच्याफेडे' त्याला ठेवून त्याच्या शिक्षणाची व्यवस्था केली.

१९२९ सालपर्यंत त्यांचे हे गावे सुरळीत चालले; परंतु त्यानंतर त्याच्या भावी आयुष्याची दिशा बदलली असे त्याच्या व त्याच्या बापाच्याहि मनांत आले. धर्मस्वातंत्र्याच्या प्रगतिबलद होत गेल्यांत तो गावांत फुगत गेला व धर्मोपदेशक होण्याला तालयक ठरला. नंतर त्याच्या बापांत त्याला कायद्याचा अभ्यास करण्यास सांगितले, व त्यांतहि तो अत्यंत प्रवीण झाला. वगांचे नेहमीचे प्रोफेसर हजर नसले म्हणजे हाच त्याच्यावद्दल कित्येक देवांस व्याख्याने देई. त्यांनी यादयाच्या अभ्यास अखंड राखे घेऊन, अखंड राखून तो पुढे गेला व येथे गेला. तेथे त्यांनी कायद्याचा अभ्यास एका नाणव-त्या पंडितापुत्राशी कायदिला. येथे बोल्सर नांवाच्या त्याच्या मित्रांनी त्याला ग्रीक भाषा शिकविली. व नंतर त्याला 'नवा नगर' मूळ ग्रीक भाषेतून वाचण्यास मिळाला. याबद्दल त्यांनी एके ठिकाणी कृतज्ञतापूर्वक उल्लेख केलेले आहे. कॅलिह्ननने स्वतःबद्दल लिहून ठेवलेली माहिती फारच थोडी आहे. त्यामुळे त्याची वार्तिके मते करीत वगत गेली हे सांगणे सुरापास्त झाले आहे. मानसमर्थे जरी सधेवेली प्रत्यक्ष धर्मोपदेशक चळवळ नव्हती तरी प्राधेना, शिक्षण वगैरे वावतीत पुढेच सुधारणा घडण्या या मताला अनुकूल असे वातावरण तेथे बगळले होते.

१९३१ च्या मे महिन्यात त्याचा थाप बारल्यामुळे त्याला वगैरे सोडून फॅरिस येथे जावे लागले. यापुढे त्यांनी आपल्या मताचा प्रचार केला. १९३४ सालापासून त्यांच्या मतांना मान्यता मिळू लागली. हा मुद्दा ५२ वर्षांचा होऊन १९५४ च्या २० ते रोजी मरण पावला.

कॅलिह्नन न जॉन धर्म संत व धर्म मते:—परमेश्वर हेच एक परमतत्त्व व मानवी प्राण्यांच्या प्रपत्त्याचे अंतिम साधन म्हणजे या परमतत्त्वाचे ज्ञान करून घेणे हे द्वेष. कल्याणकारक गोष्टींचे विधान म्हणजे एक परमेश्वरच होय. मानवी प्राणी जन्मतःच ब्रह्म आणि पापी आहे. अज्ञानने केलेल्या चुकीचा परिणाम त्याच्या सर्व वैशम्यांना भोगावा लागला व मनुष्यप्राण्यास जे पाप व अमंगल साठलेले आहे ते म्हणजे या अज्ञानाच्या चुकीचाच परिणाम होय.

या पापांचे परिमार्जन करण्यासाठीच परमेश्वराच्या पुत्राचे अवतार घेतला व क्रिस्त व मनुष्यप्राणी यांचे तादात्म्य होण्यास प्रविष्ट आत्म्याचा साक्षात्कार पाहिले. गहिली गोष्ट थळा. कित्ता आणतास तरीच अशी भद्रा ठेवली म्हणजे आगत्या

पापाबद्दल पश्चात्ताप होतो. पश्चात्तापानंतर देहदेहन करण्याची बुद्धि उत्पन्न होते.

वाचक हा धर्मप्रचर ईश्वरपणात अशैतयेय आहे. अशा त्याची भद्रा होते. मनुष्य हा तबस्वी निरुपयोगी प्राणी होय, वाचकने अपातलपण, इत्यादि त्याच्या मतांचे लोकांचा विश्वास नव्हता. परंतु खिंधन विचारपद्धतीच्या इतिहासांत या मताची किमत वरीच मोठी आहे. स्कॉट-लंडनपील व इंग्लंडमधील प्युरिटन वगैरे लोकांचे याच्या मतांची वरीच छाप पडलेली आहे. परंतु 'कॅलिह्ननिस्ट' या नांवाखाली न मोडण्याच्या लोकांतच याच्या मतांचा प्रचार विशेष होता व आहे ही गोष्ट लक्ष्यत घेण्यासारखी आहे.

कल्हण—एक ब्राह्मण कवी व राजतरंगिणी नांवाच्या काश्मिरी इतिहासाचा कर्ता [काश्मीर, पहा], कळत पद्यांत लिहिलेल्या काश्मीरच्या इतिहासाचा चार वसरी आहेत. पैकी पहिली कल्हणची. हीत सुमारे इ. स. ११४८ पर्यंतचा इतिहास आहे. दुसरी जऊन-राजाने लिहिलेली असून त्यांत ११४८ ते १६१२ पर्यंतचा इतिहास सांपडतो. तिसरी तिसरी वखर १४७७ पर्यंत व नववी प्रजापदाची अकबरने काश्मीरचा ताबा घेईपर्यंत काश्मीरचा इतिहास देते. पंडित कल्हण हा वैपकाया मुलगा असून काश्मीरच्या जयपिह राजाच्या कारकादीत म्हणजे सुमारे १२ व्या शतकाच्या मध्यांत उदयास आला. राजतरंगिणी रचण्यापूर्वी कल्हणाने त्याच्या पूर्वी लिहिलेले अकरा इतिहास व नील रूपाने लिहिलेला काश्मीरचा इतिहास अभ्यासिला होता असे तो स्वतःच राजतरंगिणीच्या प्रस्तावनेत म्हणतो. त्या मध्यात प्रथम काश्मीरचा दंतकथात्मक इतिहास कल्हणाने दिला आहे. राजतरंगिणीखेरीज कल्हणाने अर्धशतशत-सोच रचिले आहे. [नील; आग्निवद; घेय].

कन्नकरीक, पो ट वि मा ग.—ब्रह्मदेश. अॅम्हर्ट्ज जिल्हाचा पोर्टबेमाव. याचे क्षेत्रफ. १९६३ चौ मै. असून याच्या पश्चिमेस होंगपरा व पूर्वेस योर्गान व सयाम सहराच्या ताब्यांतील सुलुख आहे. कन्नकरीक परगणा हा बहुतेक डोंगराळ आहे. १९११ सालच्या खानिपुरांतील या परगणाची लोकसंख्या ४६९०२ होती. या परगण्यात १९३ खेडी असून, त्यांत कन्नकरीक हे मुख्य शहर आहे. या परगणाचा सरा दर वर्षी बाळीस हजार वसूल होतो.

शहर—कन्नकरीक परगणाचे मुख्य शहर. कन्नकरीक नांवाच्या एका छोट्या नदीच्या तीरावर हे वसलेले आहे. सुलमीन व सयाम यांमध्ये जो उदयवहून व्यापार चालतो त्या मार्गातील हे शहर व्यापारी केंद्र आहे. या शहराची लोकसंख्या १९०१ च्या खानेसुमारीत ३९१९ होती. शहरामध्ये एक घर्माघे दवाखाना आहे. शहराचा वार्षिक सरा सुमारे १० हजार आहे. या शहराची व्यवस्था शहरांतील प्रमुख गृहस्थांच्या मंडळामार्फत चालविली जाते.

कवचधरवर्ग स घ-स धि पा द — या वर्गातील साधारण प्राणी म्हणजे समुद्रकिनार्यावर तापउणारा शेंवडा (पालिन्दुरस) अथवा सेंकडा हा होय. काही अपवाद खेराज करून या वर्गातील प्राणी जलचर अथवा जलसचारी आहेत. कळे अथवा जलधसनेन्द्रिये याच्या योगाने त्याची वसतकिया चालते त्याच्या शीर्षाला अग्न्या दोन जोऱ्या असतात व त्याशिवाय दुसरे शाखासुपी अवयव जोडले गेलेले असतात व त्याच्या म्हणजे शरीराचा मध्य भाग हा काही प्राण्यात शार्पाईर्षी तयुक्त झालेला असतो तर इतर प्राण्यात निराळ स्वतंत्र राहते, व या भागालाहि शाखासुपी अवयवान्या जोऱ्या लागलेल्या असतात उदर म्हणजे शरीराचा पश्चिम भाग हा बहुधा बलयांकित असून त्यालाहि शाखासुपी अवयव जोडलेले असतात. प्रत्येक शाखासुपी अवयवाची पदधा साधारणपणे अशा झालेली असते की त्याच्या तळ्याचा प्रथम एक भाग असून पुढे त्या तळ्याच्या भागाचे दोन फाटे फुटतात या तळ्याच्या भागाला काही अवयवात बलघसनेन्द्रिये जोडलेली असतात बाह्यत्वचेवरील पूट म्हणजे लक्ष्म्यापुद्रा हा 'चिडीन' द्रव्य मिश्रित असून त्यात युनखडीक्षाराची भरसळ होते.

या वर्गातील शेंवडा हा प्राणी प्रतिकरूप कल्पून त्याच वर्गाने खाली दिल्याप्रमाणे आहे.

शें व डा—(पालिन्दुरस अथवा पान्युलिरस(सुवईत आट-ळणारा खकडा हा प्राणी बहुतरु सुवईच्या समुद्रकाठी नेहमी सापडतो. हातास परला असता हा आपल्या दुगाच्या योगाने एक प्रकारचा आवाज करतो. कित्येक वेळा आपले शपूट उदरान्या खालच्या भागावर आपटून हा प्राणी धरणा रास भिववितो आणि याच पदतीने हा पाण्यात पोहोतोहि याला शेंपूट तुकाणप्रमाणे उपयोगी पडत समुद्राच्या तळाशी असताना हा अर्धवट चालतो व अर्धवट पाण्यात पोहोतो.

याच्या ताडाला लागलेले जवळ्याप्रमाणे अवयव आडवे झळतात ते मनुष्य किंवा कुत्रा याच्या तोंडाला लागलेल्या जवळ्याप्रमाणे वर खाली हालत नाहीत शार्पवक्षान्या कवचाच्या पूर्वशेवटच्या कडेचे अवलोकन केल असता असे आढळून येईल की तेथे खाचगीच्या आतल्या बाजूस एक पडद्याप्रमाणे असणारा व नाचेच्या आकाराचा अवयव झालत आहे या अवयवाला ओट्टोकोफरर (स्कॅफोबाइट) म्हणतात व याच्या झाल्यालेली जलधसनेन्द्रियविवरामये (गिलचेवर) खालून व मागच्या बाजूने पाणी आत शिरून ते त्याच्या पूर्वशेवटेवाहेर उघडले जाते बळधमनद्रियाना पाण्यात विरलेला प्राणवायु सोपून घेता याचा व कवोम्बलायु पाण्यात टाकितो याचा म्हणून त्या रीतीने पाण्याचा प्रवाह नलधसनेन्द्रियावर सतत सारला चालू असतो.

शेंवड्याचे सर्व शरीर मनुष्य अथवा इतर उच्च प्राणी याच्याप्रमाणे कातडीने आच्छादित झालेले असून ही ती त्याच्या बाह्यत्वचेची सम्यक आहे व ती लकने

शीची झालेली असते या लकनेशीतून वयच्या पदार्थांचे एक गरीराभायती अपड पटळ तयार होते त्याला लक पापुद्रा (क्युटिकल) म्हणतात व तो एकदरीन ' चिडीन ' द्रव्य मिश्रित असतो या लकपापुद्राचा भाग पुष्कळ ठिकाणी युनखडीक्षारयुक्त होतो व त्यामुळे टणक कवच रूपां माग बनतात व या सर्वांचे मिळून अवयवांचे बाह्य-कवच झालेले असते या युनखडीक्षारयुक्त भागावर जर एखादे अम्ल ओतल तर त्यातून वायुचे बुडबुडे निघू लागतात यावरून हे युनखडीक्षाराचे मिश्रण झालेल आहे हे सिद्ध होते सापान्या काताप्रमाणे हे कवच वेगवेगळी शेंवडा टाकतो समुद्रकाठी हिंडत असता अशी टाकलेली कवचे आढळून येतात.

शरीराचे साह्यिक ओळखता येण्याजोगे दोन भाग झालेले असतात मागचा भाग उदर असून त्याची सहा बलये असतात ही सहाहि बलये जरळ जवळ सारली असून पहिले सोडून याकान्या सर्वांस शाखा जोडलेल्या असतात या सर्वांच्या पश्चिम टाकास पलयाप्रमाणे एक सातवा भाग असतो. त्याला शेंपूट म्हणतात याला कोणात्याहि प्रकारची शाखा नसून वास्तविक हे बलयेहि नव्हे अगदी पूर्वशेवटी शार्प असते या शीर्षाचे भाग साह्यिकपणे ओळखू येत नाहीत शीर्ष व वक्ष याच्या भागाची बलये त्याच्या शाखांच्या सख्येवरून व त्यांच्या उदरतळावरील आडव्या पट्ट्यावरून सम जाबयाची असतात या रीतीने पाहिले असता शीर्षाला पाच व वक्षाला आठ बलये असतात असे दिसते.

उदरच्या मध्यभागी बलयाचा आडवा छेद केला असता त्याचा रचना अशा झालेला दिसते की बलयाच्या पृष्ठावरला बाह्यकवच त्याला सर्भोवती सारखे वेधिलेले असते व ज्या ठिकाणी शरीरान्या मागला लवचिकपणा पाहिले त्या ठिकाणी ते मनु राहून इतर ठिकाणी युनखडीक्षाराच्या मिश्रणात घन व टणक बनते या घन व टणक कवचाची पूत्रमार्गी कमान बनलेली असते तिला पत्रबलयाचे (टर्गम) म्हणतात ह्या कमानाच्या दोहों बाजूवर अयोगामी व कटकात शेंवट पावणारे असे दोन भाग झालेले असतात त्यांना बलयवाहू (फ्लुरॉन) म्हणतात उदरतळाच्या भागी एका आडव्या सरळ अर्ध पट्ट्याच्या योगाने ही कमान बलुळी कार बनते व त्यामुळे बलय पूत्र होते ह्या आडव्या पट्ट्याच्या दोन्ही शेवटी शाखासुपी गात्रे जोडलेली असतात व त्या गात्राच्या मध्यात या पट्ट्याच्या भागाला गात्राच्या वाहे- (स्टर्नम) म्हणतात या आडव्या पट्ट्याचा गात्राच्या वाहे-रील भाग ही प्रत्येक बलयवाहूच्या भात असतो त्याला ऊर गात्र (एपिमिगान) म्हणतात.

एकामागून एक असलेले या उदरच्या बलयाचे पट्ट बलया हे त्याच्या पश्चिम काठांनी वराच्या छपराच्या कोला प्रमाणे एकमेकांवर एक असे चढलेले असतात व ते बलयवाहू जवळ दोह्या बाजूवर एकमेकांशी अशा रीतीने जोडले गेले

आहेत की त्याची हालचाल वर खाली म्हणजे कवचधरवर्गातच हाके वाकते.

उदरार्थी गात्रे वर म्हटल्याप्रमाणे ऊरुमात्र व अधोवलयार्थ वाच्या मध्ये चिकटलेली असून तीं त्रुड अशा लक्ष्मणापुत्राने किंवा संघित्वनेच्या योगेकरून (अग्रोडिल मंत्रेन) जोडली जातात. प्रत्येक गात्राच्या तळाच्या भागाचा मूलसंधि म्हणतात. हा दोन भागाचा झालेला असून त्याच्या आदिम भागाला कटिसंधि (कान्तोपोडाइट) म्हणतात, व अंतिम भागाला तलसंधि (वॅसिफोडाइट) म्हणतात. ह्या तलसंधि-भागच्या अंतिम शेवटीं दोन चापटलेले पानासारखे फाटे जोडलेले असतात. त्यांपैकी वाहेरच्या फाट्याला बहिःप्रसर (एक्सोपोडाइट) म्हणतात व आतल्या फाट्याला अंतःप्रसर (एन्डोपोडाइट) म्हणतात. बहिःप्रसराचा आकार सशाच्या कानासारखा दिसतो व तो मूळाकडे जोडलासुन खडी क्षारयुक्त असल्याने टणक बनलेला आहे. मादांमध्ये वर सांगितलेले हे दोन्ही फाटे बनलेले असतात; व अंतःप्रसराच्या काठाना फक्त खगलेले असतात व त्यांना अंडी वाहेर टाकिली असता ती चिकटून राहतात. नरामध्ये हे गात्राचे भाग लहान असून त्यात सहाऱ्या गात्राच्या जोडीखेरीज फक्त इतर गात्रांच्या जोड्यांना अंतःप्रसर बनलेले नसतात. नर व मादी या दोहोंमध्येही उदरार्था पहिल्या बळयाला गात्रे बनलेली नसतात. नर व मादी या दोहोंमध्ये सहावी गात्राची जोडी बरीच मोठी बनलेली असून "टेल्सन" व ती मिळून शेंबळाचे बळकट पुच्छपर झालेले असते. टेल्सनच्या उदरतळाच्या भागाची सुद्धा इतर झालेली असते.

शीर्षबद्ध—शीर्षबद्धाचा रथ भाग एकाच अवस्थित अथवा अरंड कवचाने आच्छादिलेला असतो त्याला शीर्षबद्धपुत्र कवच म्हणतात. ह्या कवचाच्या पुत्राच्या पूर्वशेवटी चतुर्दोऱ्या पाठीमागे एक अर्धचंद्राकृति कात्रा दिसते. त्याच्या दोन बाजूस त्याची मधोमादी वशीविषारे पूर्वगात्री दोन काटे बगलेले आहेत ते चतुर्दोऱ्या आतल्या बाजूस बसलेले असतात. या काट्यासुद्धे शेंबळाच्या सनुला त्याच्यावर पुढून हल्ला करणे कठिण पडते. तसेच त्याला पुढून गिळणहि अवघड होते

प्रभामागच्या निम्यावरून एक करकोचा झालेला असतो. हा शीर्षबद्ध पुत्रकवचाच्या प्रत्येक बाजूस आधोगामी होऊन पुढे पूर्वे दिशेस वळतो. या करकोचासुद्धे शीर्ष व वक्ष वेगळे केले जातात. याच धीवाप्रणाली (सव्हिकल यूव्ह) असे म्हणतात. या करकोच्याच्या मार्गाल बाजूस एक चौकोनी भाग दिसतो. त्याला हृक्षेत्र (कार्डिअल एरिआ) म्हणतात. कारण या हृक्षेत्राखालीच हृदय बनलेले असते. या हृक्षेत्राच्या दोहोकाड्या बाजू पूर्वे दिशेस शीर्षाप्रणालीमध्ये अंतर्भूत होतात; व त्या शीर्षा शैवटी एका उभ्या करकोच्यामध्ये गति घेत जातात. यामुळे पुत्रमागी प्रत्येक बाजूवर पूर्व पीथमेरीत्या हा एक ऊर्ध्व करकोचा आरंभला जातो. त्याला

श्वसनंदिय हृत्प्रणाली (श्रीचिओकार्डिअल यूव्ह) म्हणतात. कारण ह्या प्रणालीच्या खालच्या बाजूस असलेला कवचाचा सर्व भाग श्वसनंदियेच्या आच्छादन करितो व तेवढ्या या कवचाच्या भागाला श्वसनंदियकवच (श्रीचिओस्टिगाइट) म्हणतात. शीर्ष व वक्ष मिळून त्यांना १३ गात्रांच्या जोड्या झालेल्या असतात. वक्षाला पाच पायांच्या जोड्या एका-मधून एक अशा जोडलेल्या असतात व त्याच्या उपयोग चालण्याच्या कामी होतो. या पायांच्या जोड्यांमधील वक्ष्यांच्या उदरतळावरील भाग त्रिकोनी झालेला दिसतो व त्याचे ठीक पूर्वशेवटी गेलेले असते. या भागावर आडवे करकोचे पडलेले असून त्याच्यामुळे ह्याचे पाच भाग झाल्यासारखे दिसतात व हे भाग वक्ष्याचे अधोवलयार्थ मिळून झालेले असतात.

वर सांगितलेच आहे की उदरावरील गात्रे चपटलेली झालेली असतात; त्यामुळे यास त्याचा उपयोग बळ्याप्रमाणे पाण्यात तरंगण्यास होतो. शीर्षवक्ष्यावरील गात्रे निरानिराळ्या कामी उपयोगी पडणावी म्हणून त्याच्यात बरेच फेर-कार होऊन ती बनलेली असतात. तरी त्यांची भटकरचना उदराच्या गात्रासारखीच झालेली असते. तेव्हा शीर्षाची व वक्ष्यावरील गात्रे पुढून पाठीमागे खाली नमूद केल्याप्रमाणे आहेत:—

नाव	उपयोग
१ लघुचुंग्याची जोडी (अँटन्यूल)	स्पर्शद्विधाप्रमाणे
२ बृहत्चुंग्याची जोडी. (अँटनी)	"
३ चटकट दृष्ट्याची जोडी (मॅडिबल)	जवढे व दाताप्रमाणे
४ पहिली पाथोश्राची जोडी (फ्लॅट-मॅक्सिली)	जवळ्याप्रमाणे
५ दुसरी पाथोश्राची जोडी (सेकंड-मॅक्सिली)	"
६ पहिली ओग्रप्रदाची जोडी (फ. मॅक्सि. पे.)	"
७ दुसरी ओग्रप्रदाची जोडी (से. मॅक्सि. पे.)	"
८ तिसरी ओग्रप्रदाची जोडी (थर्डमॅक्सि. पे.) जवळ्याप्रमाणे व पायाप्रमाणे	

१, १०, ११, १२ व १३ ह्या वर म्हटलेल्या व एका गात्रून एक अशा जोडलेल्या पाच पायांच्या जोड्या किंवा चरगुमुल होत.

जलश्वसनंदियावरील आच्छादन काढिले तर निरनिराळ्या ठिकाणी जोडलेली जलश्वसनंदियेची दृष्टीस पडतात. त्याच्या या ठिकाणावरून त्याचे तीन प्रकार पाडिलेले आहेत; ते असे: (१) गात्रांना जोडली असल्याकारणाने त्यांना पादगल-श्वसनंदिये (फूट गिस्त) म्हणतात. (२) गात्रांच्या संघित्वनेला जोडलेली असतात त्यांना संघित्वल-श्वसनंदिये (अग्रो-ग्रँटाइट) म्हणतात. (३) व श्वसनंदिय विचाराच्या.

अतः पद्याला लागलेली असतात त्यांना पणश्वसनद्रिये (फ्युरो ब्रिचिऑक) म्हणतात

वृक्षाज लागल्या गात्रापूर्वी दुसरी ओष्टपादाची जोडा अवलोकन घेऊन असता अस करून घेईल की त्या गात्राची रचना पूर्णत्वाने झालेला असून ते गात्र नमुना म्हणून समजण्यास हरकत नाही याचा मूलसंधि दोन विभागाच्या म्हणजे काटिसंधि व तलसंधि मिळून झालेला आहे वटित थाला नोडून एक पापुद्यासारखा भाग वाढलेला असतो त्याला पणसंधि (एपिपोडाइट) म्हणतात व तो काटिसंधि लागल्या पादजलश्वसनद्रियाला आधारभूत होता तलसंधि हा हालचाल होऊ शकल अशा रीतीन काटिसंधीला जोडलेला असतो हा तलसंधि पुढे या गात्राच्या अंत प्रसरामध्य (एडोपोडाइट) अंतर्भूत झालेला दिसतो तरा त्याच्या आतल्या काठावर एका राचणीच्या योग्यरूपन ते दोन माग निराले आहेत हे ओळखता येत अत प्रसर हा पाच भागाचा मिळून झालेला असतो त्याची नावे अनुक्रमेण यण-प्रमाणे हात (१) अनुकटिसंधि (इनिओपोडाइट), (२) जयासंधि (मोटोपाइट), (३) मणिसंधि अथवा कूर्चसंधि (कार्पोपोडाइट), (४) अनुबुचसंधि (प्रोपोडाइट) व (५) अनुलिसंधि (डफिटलोपोडाइट) हे सर्व अत प्रसराचे संधिभाग (पोडोमिअस) येथे चपटलेले असून त्याच्या आतल्या क ठाला राठ केश लागलेल असतात या गात्राचा बहि प्रसर (एक्स्टोपोडाइट) हा पुष्कळ संधिभाग मिळून लाब झालेला आहे व तो द्रियगोचर आहे यावरून नमुनेदार गात्र म्हणून म्हणजे त्याला मूलसंधि असून त्या मूलसंधाचे काटिसंधि व तलसंधि असे दोन भाग असतात या काटिसंधीला जलश्वसनद्रिये व पणप्रसर असे दोन भाग लागलेले असतात त्याच्या तलसंधीला दोन फाटे लागलेले असतात ते अत प्रसर व बहि प्रसर होत व हा अत प्रसर घर नमूद केलेले पाच भाग एकापुढे एक जोडून झालेला असतो जाता सर्व गात्रे याच घटकचनेवरहुकूम बहुतेक वनलेली असतात परंतु त्या सर्वांमध्ये हे सर्व भाग असतातच असे नाही कारण यापूर्वी काही भाग एकमेकाशी जुळून जातात किंवा ते वाढतच न व्हात अथवा खुरद वनून दिसनासे होतात तेव्हा त्याच्यात फरक आहेत म्हणून अनुक्रम ते व्हावी नमूद केले आहेत

ओष्ट व ओष्टपाद हे मुखद्वाराच्या खाली आडवे पूर्वपश्चिम रीत्या पसरून वनलेले आहेत व ते एकावर एक असे रडून झालेले असतात पाय किंवा चरण बहुतेक सारखेच असतात याच्यात तलसंधाचा बाहेरचा फाटा बहि प्रसर वनलेला असतो पहिला पाय फार तोकडा असतो परंतु बळकट असतो दुसरा त्याच्यापेक्षा थोडा जास्त लांब असून वाराक असतो पण पहिल्या सारखाच असतो तिसरा पाय सर्वांत लांब असून त्याच्या मूलसंधीच्या उगमाजवळ मादामध्य प्रत्येक वाज्व एक लहान छिद्र असत त द्वाजननेद्रियाचे वाह्य छिद्र होय

हा छिद्राच्या आस्तत्वासुळे मादा वाहत ओळखता येते चवथा दुस-यासारखाच आहे पाचवा पाय इतर तव पायापेक्षा भिन्न आहे कारण त्याच्या वटितधाला पणप्रसराचा भाग वनलेला असतो व म्हणून त्याला जलश्वसनद्रिये झालेले नसत नरामध्य ह्या काटिसंधीच्या मागाच्या उदरतलावर एक मोठा चार असत तिच्या द्वारे शुक्रस्रोतस बाहेर उघडते हि या अस्तित्वासुळ वाहत नर आळखता येतो या चरणाचा अनुलिसंधि नरामध्ये दुसऱ्या चरणाचा अनुलिसंधीप्रमाणे निसृजता होऊन शेतव पावतो, तर मादामध्य या चरणाचा अनुलिसंधि सुरवाताला दुभागून जातो व त्याचा चिमट्याप्रमाणे माग थालेला असतो

तिसरा आष्टपाद दुसऱ्या ओष्टपादासारखाच परंतु थोडा जास्त लांब व बळकट असतो तरा त्याचा बहि प्रसर खुरदा वनून बहुतेक नाहीसा झालेला आहे पाहिल्या ओष्टपादामध्ये वाराक फरक झालेला आहे त्याचा मूलसंधाचे दोन भाग रूद अशा चपटलेल्या तवकडाप्रमाणे वनून त्याच्या आतील काठना वार आलेली असते व त्यांना वाट केस लागलेले असतात पणप्रसर जगदी पापुद्याप्रमाणे वनून त्यांना जलश्वसनद्रिये सुळीच झालेली नसतात

द्वितीयपार्श्वोष्ट हे मधीला लागलेले गात्र होय त प्रथम ओष्टपादाच्या खाली दडून गेलेले असते म्हणून स्पष्ट दिसण्यात येत नाही ह्याचा उपयोग मुख्यत इतनकिरला मरुत करण्याकडे होतो हे दोन चपट्या लहानशा भागाचे झालेले असते त्यातील अ तला भाग म्हणजे मूळसंधाच दोन काटिसंधि व तलसंधि मिळून झालेला भाग व त्याच्या पुट्या अत प्रसर झाला दर्शवितो बाहेरचा कटिण झालेला तवकडीसारखा भाग जो प्रीभाप्रणालीखाली जलश्वसनद्रिये विवरण्याच्या पूर्ववेगदी हातव असतो व याच्यासुळे विवरणजे पाणी उपसल जाते तो पणप्रसर व बाह्य प्रसर ह्यांच्या सयौं गान झालेला आहे तो नौकाकार असल्यामुळे त्याला ओष्टनौकाप्रसर म्हणतात

प्रथमपार्श्वोष्ट मुखाला मथ्याला असल्याकारणाने वाडता आस्त स्पष्ट रातीने दिसतो ह्याचे तीन भाग मसलेले दिसतात व मथळ भाग सर्वांत जास्त मोठा असत, तो तलसंधि होय व आतला भाग काटिसंधि होय ह्या दोन्ही भागांना धार असून केश लागलेले आहेत हे टणक असल्याकारणाने याचा उपयोग चर्वण करण्यात होतो बाहेरचा भाग हा अत प्रसर दर्शवितो थाला बहि प्रसर वनलेल नाही

याच्यापुढे दृष्ट येतात प्रत्येक दृष्ट मुखद्वाराच्या वाज्वला लागलेली असून ता आडवी हालते ती वाटोजा असून तिच्या आतल काठ दंतयुक्त असा दिसतो हा वाटोज दृष्ट्या भाग काटिसंधि दर्शवितो व दृष्ट्या बाहेरून लागलेल काडीसारखा भाग हा दृष्ट्या तलसंधी व अत प्रसर या भागाचा मिळून झालेला आहे दृष्ट्या काडीसारखा भाग

पुष्कल संधियुक्त असून इंदियगोचर आहे. दंडेला वहिः-प्रसर झालेले नसते.

शीर्षाच्या पृष्ठभागी दोन शृंगानाच्या जोड्या आहेत. लघु-शृंगाना मूळसंधि तीन भागांचा झालेला आहे व त्याच्या पुढे दोन फांटे अनेक संधिभाग मिळून बनलेले दिसतात. ते अंतःप्रसर व वहिःप्रसर दर्शवतात. मूळसंधीच्या आदिम भागाच्या पृष्ठवर एक छिद्र केश्रयुक्त असे दिसते ते कंगे-द्रियाचे वाहेरचे रंध्र होय.

वृहदंशुगाला वहिःप्रसर बनलेले नसते व ते उभा ठिकाणी उगम पावते त्या ठिकाणी उदरतलावर शीर्षाच्या पूर्वशेवटी वृक्कक्षोत्सर्ग वाहेर ज्या एका लहानशा उंचवट्याने उचडते तो छिद्रयुक्त उंचवटा दिसतो. शीर्षाचा नेत्र देठांनी लागलेले आहेत. कांठीच्या मते हे नेत्रांचे देठ म्हणजे शीर्षाचा लागलेला गात्रे होत.

दधि रा भि स र ण च्चू हः—हृक्षेत्राच्या भागातील लवचेच्या खाली व आंजाच्या वर हृक्कलेच्या विचारांमध्ये हृदयाची स्थापना झालेली असते. हृदय क्षात्रांचे बनलेले असून त्याला हृच्छि-द्रांच्या तीन जोड्या लागलेल्या असतात व ह्या छिद्रांना अशा तऱ्हेचे पडदे वसलेले असतात की त्यांच्यामुळे हृक्कलाविचारांतून रक्त हृदयांत येते, परंतु ते हृदयांतून वाहेर हृक्कला-विचारांत जाऊ शकत नाही. हे हृदय पदकोनी असून त्याच्या पासून कांठी संधिवाहिन्या उगम पावतात. पूर्वशेवटी मध्याला नेत्रधमनी उगम पावते व ती पुढे अठरावरून जळन दुभागली जाते व तिचा फांटा प्रत्येक नेत्राला व पूर्वशेवटी संधि पुरवितो. नेत्रधमनीच्या प्रत्येक वायुवर शृंगधमनी उगम पावते व ती तिच्या वायुवरील लघु व वृहदंशुगाला तसेच वृक्षाच्या रक्त पांचिचे. शृंगधमनीच्या थोडेसे खाली व वाहे-रच्या अंगापासून यक्षुतधमनीची जोडी उगम पावते व ती पंचोर्षिच अथवा यक्षुत याला रक्त पुरविते. हृदयाच्या पश्चिम शेवटापासून पृष्ठोदरधमनी उगम पावून आज्ञाच्या पुण्यावरून पश्चिम दिशेस गति घेत जाते. व तिच्या आज्ञ्या शाखा होत होत ती शरीराच्या शेवटी संपते तिच्या मुळे आज्ञाच्या भागाला व त्याच्या समोर्षी असलेल्या क्षात्रांना रक्त पुरविते जाते. पृष्ठोदरधमनीच्या उगमस्थाना-पासूनच सरळ अयोगामी जाणारी अयोगधमनी निघते. ती उदरतलावरील ज्ञानकंदाच्या मधल्या मोठ्या शंभ्रांतून वाहेर निघून उदरतलाच्या पृष्ठवर येते व तेथे तिचे दोन फांटे फुटतात. एक फांटा पूर्वगामी असून तो ज्ञानकंदाच्या सांख्येखालून पूर्वशेवटाकडे गति घेतो व फांटे फोडून वरग, ओष्ठपाद, ओष्ठ वगैरे या शेवटावरील सर्व आज्ञ्याच्या भागांना रक्त पुरवितो. दुसरा फांटा ज्ञानकंदाच्या सांख्येखालून पश्चिम शेवटी गति घेतो व शाखा फोडून उदराच्या भागांना व उदरतलावरील क्षात्रांना संधि पुरवितो.

या सर्व धमन्यांचे वारीक वारीक फांटे फुटतात, परंतु शेवटी त्या (अंतिम) वारीक फांट्यापासून शिरा उगम पावत

नाहीत. पुर्वशेवटाप्रमाणेच जसा शिरांचा उगम केशवाहिन्यां-पासून होतो तसा या अपुष्टशेवटातील प्राण्यांत शिरांचा उगम होत नाही. या प्राण्यांत धमन्यांचे अगदी शेवटचे फांटे अंतराद्रिये व क्षात्रांच्या मध्यंतरांत शेवट पावतात. त्यामुळे या धमन्यातील संधि शरी-राच्या अंतराद्रियांच्या व स्नायूंच्या आज्ञ्यापासून वाहेर सर्व ठिकाणी विकडे वाच मिळेल तिकडे साठवे व अशा रीतीने शिरामार्ग बनतात. हे सर्व शिरामार्ग म्हटले म्हणजे शेषच्याच्या शरीरातील सर्व पोषकाच्या होत व त्या एकधे-कांना जोडल्या गेलेल्या असतात. म्हणून शेषच्याच्या शरीरांत खरी शरीरगुहा आढळून येत नाही. हे सर्व शिरामार्ग कथं-चाच्या उदरतलावरील पूर्वपश्चिमरीत्या पसरलेल्या एका उण्या शिरामार्गांत एकनटतात व संधि तेथे असते. ह्या उण्या उदरतलावर शिरामार्गांतच ज्ञानकंदाची सांख्यी व अयोगधमनीचे पूर्वगामी व पश्चिमगामी फांटे स्थापित झालेले असतात. वक्ष्याच्या भागात ह्या उण्या शिरामार्गांतून प्रत्येक जलधसर्गेद्रियाच्या पश्चिमोच्छ्रितामध्ये संधि वहात जाते व तीतून जलधसर्गेद्रियाच्या आज्ञ्या वाहिन्यांच्या द्वारे अंत-नीलकैमायें येते. या सर्व जलधसर्गेद्रियांच्या अंतर्नलिका प्रत्येक वायुवर ऊर्ध्वगामी असलेल्या सहा शिरामार्गांत उचड-तात व हे ऊर्ध्व शिरामार्ग हृक्कलाविचारांत उचडतात. तेथे-कळन जलधसर्गेद्रियांतून वाहून शुद्ध झालेले संधि हृक्कला-विचारांत साठते व त्याच्यातून हृदयाच्या शिरामार्ग जेव्हा हृदय-विकासापावेत तेव्हा ते हृदयांत येते. हृदय जेव्हा सैकोच-पावते तेव्हा ते त्याच्यातील संधि धमन्यावाटे वाहेर काढून टाकिते व अशा रीतीने संधिभ्रमिस्तरणाची क्रिया सतत चालू-असते. जलधसर्गेद्रियांच्या आज्ञ्या वाहिन्या फार पातळ-पापुष्टाप्रमाणे असतात म्हणून त्यांतून अभिरक्षण पावत-असतांशा संधिरातील कक्षांमळ वायु (कथोरिक अंतःशिर) प्रसरण-क्रियेने प्राण्यांत निघून जातो व प्राण्यांत विरलेला प्राणवायु त्याच कारणातून संधिराची मिसळतो व अशा रीतीने संधि-राची शुद्धता चढून येते.

पश्चोर्षिः—सुखद्वार हे उण्या चिरप्रमाणे असून त्याच्या पूर्वशेवटी एक मांसल आंजासारखा लवचिक पडदा असतो त्याला ऊर्ध्वोर्ष म्हणतात. ह्या संधियुक्त नाही. सुख-द्वाराच्या वायुवर एक चकट दंड्याची जोडी लागलेली असते व तिच्या पश्चिम शेवटी तसाच दुसरा मांसल आंजा-सारखा लवचिक पडदा असतो त्याला अधरोर्ष म्हणतात. सुखापासून लवचिक दंड व उर्ध्वोर्ष अशी अग्रनलिका नुसल होऊन ती मोठ्या हृद व आज्ञ्या अठरामध्ये शेवट पावते. हे अठर-शांभुभागात असून ते त्यातील सर्व जागा अडवून टाकिते. अठराचे दोन भाग झालेले दिसतात. पूर्वभाग मोठा असून एका आज्ञ्या करकोच्यामुळे लहानशा पश्चिम भागापासून तो निराळा दिसतो; अठराच्या अंतःकलेत चुनखड्यासारख्या दंड-युक्त आडच्या उण्या पडद्या लागलेल्या असतात व त्यांचा

स्नायुंच्या साह्यानें हालचाल होऊ शकत, त्याच्या हालचालीन आतील अनाचे पंचन होतें तसेच अत वलेला खालच्या वाजून पुष्कळ दाट केंस लागले असता त्यामुळे फक्त अगदीं वारीक अनाचे कण पुढें आनात जाऊ शकतात जठराचा पत्रिम श्रेष्ठ निमुळता होऊन आनाचा उगम होतो व त्याच्या अत कळेत पिंडपेशी वनलेल्या असतात व त्याच्या पासून पाचक रस तयार होतो या सध्यानात वक्षाच्या भागी पसरलेल्या पिवळ्या वन अहताचा दोहोबाजूवरील यकृत स्रोतसें उघडतात व यकृतातील पाचक रस ती त्यात ओततात व त्यामुळे अनाच पचन होतें शैवज्याच अहृत हें पण वक्षप्राण्याच्या यकृतप्रमाणें नसून वास्तविक पाहिलें असता तें पृष्ठवक्षीय प्राण्याच्या यकृत व पक्षिपिंड या दोहोवरोवर आहे, म्हणजे त एक सजुफिंड आहे म्हणून त्यात यकृत-पक्षिपिंड म्हणतात त्याच्या घटकपेशींतल काही पेशींत पिवळ्या रंगाचा तेलाचे गाळाकार ठिपके अतले दिसतात व काही पेशी पाचक रस तयार करतात हा पाचक रस किंचित अम्ल असून मासल वातुचा पचावतो तसेच पृष्ठमय पदावीना शकतामय बनवू शकता व स्निग्ध पदार्थांना दुग्धमय बनवू शकतो ह्या सध्यानाच्या पुढचा भाग पश्चिमान होय. याच्या वलेला छुदा चुनखनीकाराचे ंभे पडे झालेले असतात ह्याच्या शेवटीं शुद्धार असतें त डेलसनच्या उदर-तलाच्या भागी उभ्या चिरेनें वाहेर उघडत

मलोलसने इदिये —नरनुक मस रथिरातन वक्षाच्या द्वारे वाहेर टाकिल जातो ही वक्षाची जोडी शीर्षीच्या प्रत्येक वाजून एक एक अशा असत या वक्षाच्या लोतसाचे बाव छिद्र वर म्हटल्याप्रमाणें उदरतलावर उहृत्तसगाच्या उगमास्थानाजवळ एका लहानशा उचवट्याच्या शेवटीं असतें ब्रुक हें एका वेढेले झालेल्या नलिकेचें वनलेलें असून त्याच्या शेवटीं योडासा फुगारा झालला असतो त्यात नलिकेच्या भागातून मूत्र तयार होऊन साठत व त स्रोतमाच्या मार्गानें वाहेर निघून जात

ज्ञानद्रियव्यूह —शैवज्याच्या ज्ञानद्रियव्यूहाची रचना सर्व साधारणपणें म्हणजे गाडूळ (भुक्कामि) अथवा काठवाच्या ज्ञान-द्रियव्यूहाच्या रचनेप्रमाणें आहे तर त्यात जोडासा फरक आहे म्हळींमामथें ज्ञानपेशी ह्या ज्ञानकदातच एकवटून न राहता त्या ज्ञानरज्जुचावरहि आटवून येतात शक्यप्रामथ्ये या ज्ञानपेशी फक्त ज्ञानकदातच एकवटलेल्या राहतात, त्या ज्ञानरज्जुवर पसरत नाहीत पुन्हा शैवज्यात ज्ञानकदाच्या जोड्या एका पाठीमार्गे एक अशा अलग न राहता काही संयोग पावतात

शैवज्यात शीर्षीच्या पुत्रभागात नेत्राच्या वेष्टापाठीनाम म्नेसुरसा अगणारा शार्पज्ञानकदाचा द्वित्त गोळा असतो त्याच्यापासून पूर्वं शेवटीं तीन ज्ञानरज्जुच्या जोड्या निघतात त्या नेत्ररज्जु, लघुशगरज्जु व बृहत्शगरज्जु ह्या होत पश्चिम तेवटीं त्या गोळ्याच्या दाहोबाजूवर ज्ञानरज्जुचे

दोन फाट निघून प्रत्येक फाटा अग्रनलिकेच्या बाजूवरून पाऊन वधान्या उदरतलाच्या मार्गी असलेल्या मोठ्या लाव ज्ञानकदाच्या गोळ्याला मिळते या फाटवाला अग्र-नलिकापाथैरज्जु म्हणतात हा ज्ञानकदाचा गोळा अकरा ज्ञानकदाच्या जोड्या संयुक्त होऊन वलेला असतो परंतु त्याचे भाग स्पष्ट दिसत नसून त्याच्यापासून अकरा ज्ञानरज्जुच्या जोड्या निघतात व त्या अकरा गात्राच्या जोड्या-कडे जातात ह्या लाव संयुक्त ज्ञानकदाच्या गोळ्याला वक्ष-ज्ञानकद म्हणतात ह्या संयुक्त ज्ञानकदाच्या गोळ्याच्या मधोमध एक छिद्र असतें त्यातून अयोगामी अमना निघून उदरतलावर येत व नंतर ती दुभागला जात उदरामथ्ये प्रत्येक वळगाला किंवा भागाला एक अशा एका पाठीमाग एक सहा उदरज्ञानकदाच्या जोड्या झालेल्या असतात व त्या एकमेकींशीं तसच वक्षज्ञानकदाशीं उभ्या ज्ञानरज्जुनी जोडलेल्या असतात शैवज्या उदरज्ञानकदापासून डेलसनकडे ज्ञानरज्जु जातात व त्यापासूनच पश्चिमात्राकडे अंतरिद्रिय ज्ञानरज्जु जातात जठराकडे सुद्धा अंतरिद्रियज्ञानरज्जु शीर्ष-ज्ञानकदाच्या पश्चिम शेवटापासून व अग्रनलिकापाथैरज्जु पासून निघून जातात

जननेद्रिये —नर व मादी हे विरनिशाले प्राणी असतात जननद्रिय वक्षान्या पोकळीत असतात

नराच्या शरीरामथ्ये लावचलाव दोन सुक्त असतात व ते मध्यमार्गी एका आडव्या भागान जोडले जातात साधारणत मुक्काच्या मध्यभागातून प्रत्येक वाजुवरील शुक्रस्रोतसाचा उगम होतो ह शुक्रस्रोत एक लाव नागमोडी, अरद नलिकेप्रमाणें सुरवाताला असून त पुढें वरेंच व्हावतें या व्द भागाला शुक्राशय म्हणतात याच्यात शुक्रबीज एक वटतात नंतर हें स्रोत पश्चिमचराणाच्या मुळाशीं असलेल्या चिरेमथ्ये उघडतें शुक्रवाजाचा आकार ताच्याप्रमाणें असतो व त्याला हालगारे नेहनाथे केश नसतात

मादामथ्ये अडकोश नराच्या मुक्कासारखे लावचलाव दोन असतात व ते मथ्याला जोडले जातात ते अपकदयेत पाडेर असतात परंतु परिणतदशत वेळेवर साळ होतात व फारच लाव असतात प्रत्येक वाजुवरून एक सरळ नलिका अवकोशापासून निघते तिळा अडकोसत म्हणतात व हें स्रोत सुरीवचरणाच्या मुळाशीं एका लहानशा छिद्रान वाहेर उघडतें

मादा अर्धी वाहेर पाण्यात टाकिते व नंतर त्यावर नर शुक्राचा लाव करितो अड्याशीं उरुनगवाचे समील झाले असता तें फलद्रूप होत व पुढे विकास पावतें शैवज्याची अर्धी केसरा रंगची असतात व तीं फलद्रूप झाल्यावर परि पर्णनावस्थतून विकास पावत असतांना रूपातरे पावतात व शब्दटीं शैवजा तयार होतो (लेखक —ह्या एन् लिखिते, वा ए, प्रो टी जी येवेरेकर व म्ने, व्ही एन् हाटे)

कवच.—कवचाचीं झाडे महाराष्ट्रांत व गुजराथांत फार होतात. हा वृक्ष मोठा होतो. त्याच्या फळास कवठ म्हणतात. तें वाटोळें व आंब्याएवढें असतें. त्याचें कवच काठीण असलें. पिकलेलें कवठ नुसतें किंवा त्यांत मूळ अथवा साखर यास्तून खातात. हिरव्या कवठाच्या मगजाचें (गिराचें) सार किंवा कोशिंबीर होते. याची चडशीहि करितात. पिकलेल्या कवठाचा मुंब्याहि होतो.

औषधी उ प यो ग.—पित्ताचें शमन होण्यास कवठाचा गीर साखर घालून खावा किंवा कवठीच्या पात्याचा रस पुऱ्याशी मिसळून खाना म्हणजे दुपेंर व प्रचंड झालेले पित्त शमन होतें. काळजाच्या रोगावर कवठीच्या पात्याचा रस गाईचें दूध घालून पांच तोळेभर्येंत काढावा व प्रत्यही एक वेळ प्रमाणां घावा. उंदराच्या निपावर कवठाच्या निर्याचें तेल लाववें. अंगावर पित्ताच्या गांधी आल्यास कवठाचा पाटा चारीक वाटून त्याचा रस गांधीवर लावावा किंवा वाटलेला पाटा दळांत काळवून त्यांत खडीसाखर घालून तो खावा म्हणजे एका तासाच्या आंत गांधी सारक्यात.

कवच—हे इराणी लोकांतील एक पदवीनाम नांव असून सस्त्रांगिद कराण्यातील दोन राजांनी आपल्या मागे हे नांव धारण केले होते.

क व थ प हि ल.—हा इराणचा राजा परोझ याचा पुत्र होय. परोझच्या कारकीर्दीत एफ्लाइड अंगर श्वेतदुग्ध लोक यानी परोझच्या राज्यार अनेकदां स्वारी करून त्याचा पराभव केला होता. परोझकडून त्यांनी जबर खंडणी घ्यावयाचें ठरविलें होतें व ती देईतां त्याचा मुलगा कवच याला आपत्कापाशी ओळीस ठेवले होते. इ. स. ४८४ मधील दूणांच्या स्वारीत परोझ हा मारला गेला. तेव्हां त्याच्या जागी त्याचा भाऊ बालाश हा गादीवर आला. पण हा कलाश फार जुलुमी असल्याने इराणच्या सरदारांनी त्याला पदच्युत केले व कवचला गादीवर बसविले. कवच हा इराणचा राज्यशक्त चांगल्या तऱ्हेने हांकोळ असल्याने विश्वास होता; पण कवचच्या वावरांत त्यांचा अंदाज तुकोंचा ठरला. कवच गादीवर बसल्यानंतर त्याने या सरदारांचें इराणांतील बजान कमी करणाचें प्रयत्न चालविले. मजदक नांवाचा एक समाजसत्तावाडांचा पंथ होता. त्याचें तत्व असें होतें कीं श्री भोमंतोचें धन व त्यांच्या वायकायांची गरीब लोकांपर्यें समान वांटणी व्हावी. या तत्वाला व या पंथाला कवचनें आपला दिला. (वि. उ. पु. २३) अशी स्थिति पहातांच वरदारा लोकांनी वेड करून कवचला कैदेत टाकले व त्याचा भाऊ नामास यास राज्यार बसविलें. पण थोडक्याच दिवसांत कवचनें आपली सुटका करून घेतली; व एफ्लाइड लोकांचा आश्रय घरला. त्यांच्या राज्याने कवचाला आपले मुलगी दिली. पुढें त्या राजाच्या मदतीने कवचानें ४९९ मध्ये पुन्हां आपलें राज्यपद मिळविलें व आपल्या प्रतिपक्षांचा चांगलाच समाचार घेतला. एफ्लाइड लोकांना त्याने खंडणी घावी असें ठरले

होतें. अर्थात हा खंडणी घाव्यासाठी त्यानें एक युक्ति काढली. पूर्वी त्याच्या बापाच्या अमदाणांत रोमन लोक त्याला खंडणी देत असत; ती आतां पुन्हां देण्यास तुरुवात करावी असें रोमन लोकांना त्यानें कळविले. पण त्या वेळाचा रोमन बादशहा अवनस्तिसय यानें खंडणी घावयाचें नकारलें. एवढेंच नव्हे तर आर्मेनियाचा जो मूख इराणच्या उत्तेजाली होता त्यांत बजालकच करण्यास तुरुवात केली. कवचनें एफ्लाइड लोकांच्या साहाय्यानें रोमन लोकांवर स्वारी केली व रोमन लोकांच्या ताब्यांत असलेल्या आर्मेनियाच्या प्रदेशांतलें थिओडोसियोपोलिस हे शहर व तीघ्रास नदीवरील अमेद हे शहर काबीज केले. शत्रूयांत पश्चिमकडील दूणांनी, आर्मेनियावर स्वारी केल्यामुळे रोमन लोकांना इराणशी तह करणें व खंडणी देणें भाग पडले. पुढें जस्टिन हा रोमचा बादशहा आल्यावर पुन्हां भांडणाला तुरुवात झाली. तेव्हां इराणच्या एका मांडलिकानें मेसापोटेमियाचा प्रदेश जिंकून घेतला पण शेवटीं रोमनें त्याचा कलिनिकस येथें पराभव केला. याच पुमारास म्हणजे ५३१ मध्ये कवच हा मरण पावला. मरणसमयी त्याचें वय ८२ वर्षांचें होतें. कवच हा दूरदर्शी राजा होता. त्याच्या म्हातारपणी त्याच्यावर त्याच्या मुलाचें हार बजान होतें. या मुलांने मजदक पंथाचें अनुयायित्व ठाकूर देण्यासाठी कवचनें मन बळवले व त्यांत त्याला यशहि आले. या पंथाचा संस्थापक जो मजदक याला फांतावर चढविण्यांत आले. कवचनें आपल्या कारकीर्दीत पुष्कळ शहरे वसविली, करपद्धति तुरु केली व आपल्या राज्यांत शांतता प्रस्थापित केली.

क व थ ड स र.—हा दुसऱ्या खुशूचा मुलगा. हा त्याचा बाप हयात असतांनाच ६२७ मध्ये गादीवर बसला. त्यानें आपल्या घरापाल व अठरा भावांना विदेशपंथ ठार मारिलें आपलें राज्यपद कायम रहावें यासाठी त्यानें हेराकियस बादशहाशी संधान वाचले. पण योडेच महिने राज्य फेट्यावर हा मरण पावला.

कवनाई किल्ला—सुंयई. मासिक विव्हा. इगतपुरीच्या उत्तरेस १० मैलांवर आहे. हा किल्ला मांगलांनी वांधला असें म्हणतात. हा उदगांच्या लडाईनेंतर झालेल्या लढामध्ये निजामाकडून पेशव्यांस मिळाला (१७६०). इ. स. १८१८ मध्ये ब्रह्मकेशवरावरीवर इंग्रजांस मिळालेल्या १० किल्ल्यांमध्ये हा एक होता. याची चढण प्रथम सोपी आहे पण पुढे कडा लागला म्हणजे फार विकट असून खडकांत खोदलेल्या पायऱ्यांवरून जावें लागतें. या पायथ्या वाईट आहेत. एक दरवाजा साधारण दरा आहे. येथें पाणी विपुल असून चांगलें आहे. (मिज रिपोर्ट २०-६-१८९८) पायथ्याची एक खंड असून त्यांत मराठे, कोळी, गांधी वगैरेची वस्ती आहे व एक कामाक्षाचें देऊळ आहे. (सुं. मं. १६)

कवराई—प्रदुरा, तंजावर व त्रावणकोर येथील व्यापारी वगै. कौरवर (कुटुंबे वंशज) यांचे अपभ्रष्ट रूप कवराई हे आहे असं काही मानतात. ही जात आपणाला तेलगू वंशातील वलिजा जातीचे वंशज म्हणविते. तेलगू जातीतील विवाह-पद्धतीसारखी यांची विवाहपद्धति आहे याचा एक मोठा पोटवर्ग म्हणजे वळ्थाल(तामिळी गझल) नावाचा वंगड्या करणारांचा होय हे वागच्या तयार करितात व विकतात. याचा मुख्य वंदा वागच्याचा आहे, परंतु अलीकडे याच्यामध्ये कोष्टी, रंगारी वगैरे कामगार हारले लागले आहेत. तुमिदिन व सधन कवराई आपणाला नायक ही पदवी लावून घेतात. [अस्टन, सेन्सन रिपोर्ट १९११ त्रावणकोर.]

कवर्धा—हे मध्यप्रातातील एक मंडळिक संस्थान आहे. सातपुडा पर्वतांचा जो पूर्वेकडे राज गेली आहे तिच्या सरहद्दावर व बालापट, दूग, विलासपूर व मंडळा या चार जिल्हाच्या मध्यमार्गा हे वसलेले आहे. या संस्थानाचे क्षेत्रफळ ७९८ चौरस मैल आहे. या संस्थानचा पश्चिम भाग डोंगराल व जंगलमय असून पूर्वेमार्गी मात्र सपाट मैदान आहे. संस्थानची राजधानी कवर्धा अतून ती वगाल नागपूर रेल्वेच्या टिका स्टेशनपासून ५४ मैलावर आहे.

कवर्धा हे नाव ' कवीरधाम ' या शब्दापासून वनलेले आहे असा समजून आहे. हे शहर कवीरपंथी मठंदाचे मुख्य ठिकाण आहे. या शहराच्या पश्चिमेस ११ मैलावर छर्षी नावांचे एक खेडगाव असून त्या ठिकाणी भोराम देवांचे एक सुंदर देवालय आहे. हे देवालय अकराव्या शतकात बापळें गेलें असावे असे त्या देवालयातील नक्षीकाम व शिलालेख यांच्यावरून दिसते.

गोंड घराण्याचे वंशज कवर्धा संस्थानावर राज्य करतात, या घराण्याचा विलासपूर जिल्हातील पंडरियाच्या जमीनदारांशी निकट संबंध असून या घराण्यात जर कोणी राज्याचा वारस नसेल तर पंडरियाच्या जमीनदाराच्या घराण्यातील सर्वात धाकट्या मुलगा हा त्या राज्याचा वारस म्हणून गादीवर वसतो रघोजी भोंसले याच ही अहागीर या घराण्याला वक्षीत दिली. हल्ली या संस्थानचा राजा जदूनवासिंग हा असून तो आपल्या वयाच्या सहाव्या वर्षी गादीवर वसला. तो अद्यान असेतोपर्यंत या संस्थानचा राज्यकारभार छत्तीसगड संस्थानच्या पोलिटिकल अॅगंटमार्फत चालत असे. या संस्थानात एकंदर ३७२ खेडी असून संस्थानची लोकसंख्या १९११ साली ७७६५४ होती. गोंड, चामर, कुर्मी व तेळी या संस्थानातील मुख्य जाती होत. छत्तीसगड संस्थानात जो हिंदी भाषा वापरली जाते तीच या ठिकाणीहि प्रचलित आहे.

या संस्थानातील जमीन काळी असून सुपीक आहे. संस्थानात तीन बुज्यम जमीनदारी इत्येव्ये असून त्यांचे क्षेत्रफळ ४०५ चौरस मैल आहे या इत्येव्येचे क्षेत्रमापन झालेले नाही. बाकी उरलेल्या संस्थानच्या भागाची मोजणी

झाली आहे. त्यावरून असे दिसते की, २८२ चौरस मैला-पैकी २२२ चौरस मैल जमीन पिकाळ आहे. कोदून, तांदूळ, गहू व कपूस ही मुख्य पिके आहेत. १८५ एकर जमीनगोळा विहिरीच्या योगाने पाणीपुरवठा होतो. संस्थानचा अर्धा अधिक भाग जंगलवजा असून त्यातून साल व सागवान लाकडाच उत्पन्न होते.

संस्थानचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे दोड लाख रुपये आहे. त्यापैकी २२००० रुपये ब्रिटिश सरकारला संडणी म्हणून जाते. शिक्षणाकडे सुमारे ३ हजार रुपये खर्च होतो. १९०४ मध्ये या संस्थानात १२ शाळा असून त्यात ९० मुल्ले शिकत होती. या संस्थानात २६ मैल खडीचा रस्ता असून ७४ मैल सावा रस्ता आहे. संस्थानच्या राज्यकारभारावर छत्तीसगड संस्थानच्या कमीशनरची देखरेख असते [छत्तीसगड फ्युडेटरी स्टेट्स].

कवलापूर—मुंबई इ. ल्यात सागळी संस्थानातील एक गाव. लोकसंख्या (१९०१) ५१२७ होती. या गावात पूर्वी शिंगणापूर आणि कौंडिभ्यपूर म्हणत असत. सागळीपासून ' मैलावर देडोवाच्या टेकडापासून वहात जाऊन कृष्णदा मिळणाच्या ओल्याच्या काठावर हे गाव एका खडकावर वसलेले आहे. येथील विहिरींचे पाणी खराब व पिण्यास अयोग्य असल्यामुळे लोक ओल्याचेंच पाणी पितात.

येथे एक गावठी शाळा, एक जैनाची " वस्ती ", एक मुसलमानाचा दरगा व हिंदूंची देवळं १४ आहेत. या देवळांत सिद्धेश्वरांचे देवळ फार प्रसिद्ध आहे. [सुं. गं. इ. गं. १४].

कवलिन—त्रावदेश. अपरवर्मासधील कडा जिल्हाच्या अगदी दक्षिणभागामधील एक परगणा. याचे क्षेत्रफळ ५२१ चौरस मैल आहे. १८९१ मध्ये हा परगणा सुंधे संस्थानात सामील करण्यात आला. १९११ च्या खानेसु-मारीत या परगण्याची लोकवस्ती ३२१३१ भरली. या परगण्यात ८५ खेडी आहेत. या परगण्याचे मुख्य ठिकाण कवलिन असून सुंधेच्या वंदात या ठिकाणी वरीव धामधूम मानली होती. या परगण्याचा वार्षिक महसूल एक लाख रुपये आहे.

कमप, वै दि क—ऋग्वेदातील सूक्ताचा द्रष्टा. याच्या संबंधाने सविस्तर माहिती ज्ञानकोश विभाग ३ पूर्वार्थ पृष्ठ ४९१ व ५०६ येथे मिळेल.

पौ रा णि क (१) युधिष्ठिराच्या राजसूय यज्ञातील होता ना. ऋत्विज (भाग. स्कं. १० अ. ७४)

(२) हा पश्चिम दिशेचा आश्रय करून रहाणारा एक ऋषि होता. (म. भा. शा. २०९.)

कवार अथवा कंवर.—ही जात वच्छाड व मध्यप्रातात आढळते. एकंदर २३३४२३ कवार लोकसंख्ये-पैकी (१९११) वरील भागातून २२९४१२ होते. मद्रास इलाख्यातील कवराई जात व ही एकच असावी (कवराई पहा) छत्तीसगडात महानदीच्या उत्तरेस विलासपूर

जिल्हातील जमोनदारी व जशपुर, उदयपूर, सुरजग, चाग-भरार, व कोरिया संस्थाने हे या जातीचे स्थान होय. या लोकांचा कोरिया, रावत व घोडी जातीशी पूर्वसंबंध असला असे याच्या चळवळीतविरुद्ध वाटते. यांनी बरी नामसहस्रा-मुळे कोरियाशी संबंध ओढण्याचा प्रयत्न केला आहे तरी त्यास आधार दिला नाही. हे आपली मूळ भाषा विसरले आहेत. आता हिंदी भाषाच हे बोलतात. हे द्रविड वर्गातील लोक असले असे वाटते. यांचे ८ भिन्नवर्गविवाही उपवर्ग आहेत ते तंवर, कमलवंशी, पैकर, दूध फर, मठिया, चाडी, धेरवा व रौतिया हे होत. यापैकी तंवर लोक स्वतःला तोमार रजपूत समजतात व जातवंड घालतात. यांनी विधवा-विवाह वेद केला आहे तंवर खूद केवर शब्दाचा अपभ्रंश असला असे एक मत आहे. यांनी ब्राम्हण गोरे देखील धारण केली आहेत. तेजावी वर्गाच्या चार जमातदांच्या आहेत. पण यांनी आता आपले नाव बदलून कैरव असे ठेवले आहे. पैकर लोकांनी आपले नाव पाईक शब्दापासून घेतले आहे असे म्हणतात. हे हेडवंधी राजाच्या सैन्यातील पायदळ होत असे समजतात व दसऱ्यात 'शगडा साडाची' पूजा करतात. विलासपुरात कमलवंशी हे तंवर लोकांच्या खाळेखाल समजले जातात.

रावतिया जातीचे लोक बहुधा केवरवाप व रावत आई यांनी संतात असली. रावत मुळीची केवारांनी केली तर तिला जातीत फेरारिणीप्रमाणेच समजतात. तसेच रावताचा कोरिया रावत म्हणून जी जात आहे ती अद्याप मिश्र तंत्रधानी असली पाहिजे. कारण जर कोरिया रावताचे केवरकुमारीवरोवर व्यभिचार केला तरी तिचा जातीतून बाहेर काढीत नाहीत तोच इतर विकृतीवाचरोवर जर तिने व्यभिचार केला तर तत्काल धडिष्कार होतो. यावरून या दोन जातीत पूर्वी लग्नसंबंध लड असले व अलीकडेच ते वेद झाले असले अंत दिसते. याप्रमाणेच धेरवा लोक केवर पुरव व चेरी नावाच्या छोड्या नागपुरातील जातीच्या स्त्रियांच्या मिश्र संबंधांचे झालेले आहेत यांचा दुर्वा फार मोठे समजतात.

याची अर्धवर्गविवाह अशी ३१० कुळे आहेत. त्यांच्या कुळांची नावे पशू, पक्षी, खाण्याचे व पोषाखाच्या पदार्थाविरुद्ध पडली आहेत. काही लोकांस निर्धन पदार्थे आपले पुत्रे होते असे म्हणविण्याची लाज वाटते. ज्याची नावे शाड्यावरून पडली आहेत ते सहसा ती साडे कापत नाहीत. पण काही उपयोग असला तर कापतात. यावरून साच्यातील रुढ देपके हळूहळू ताहीशी होण्याच्या मार्गास लागली आहेत हे उघड आहे. सकुल विवाह व माऊ धर्तृणांच्या मुलींचा विवाह निषिद्ध समजतात. मुलीला नेहमी मुलाकडील लोके मागणी घालतात लगे बहुधा प्रौढ वयातच होतात; व कधी कधी तर चांगली मागणी आली नाही तर मुली वन्याच मोठ्या होईपर्यंत अविवाहित राहतात. मुलगी पत्तळ केली म्हणजे मुलाचा श्राप आपल्या मित्राना तिच्या

गावी पाठवितो. ते तिच्या वापास म्हणतात की अमुक अमुक गावचा अमुक अमुक माणूस तुमच्या घराची पेलाभर पेज फिळे चाहता. जर त्याने पेज करून त्यास पाजिली तर त्याची लग्नसंबंध जुळविण्यास संमति आहे असे समजतात, जर त्याने पेज केली नाही तर त्याची संमति नाही असे समजतात. वाङ्मिथय करण्याकरिता वरपक्षाची मंडळी मुलीच्या घरी वांगच्या, लुगडे, पुऱ्या व उडीद कोराई रावताच्या दोघ्यावर देऊन व मुलीचे सुक (शुल्क)ही वरोवर नेतात तसेच काही रुपये, सडनेले व अचडी तांदूळ, डाळ आणि तेले इादि नेतात. याला सुमारे २५ रु. किंमत पडते. विधुपुऱ्या लमात शुल्क जास्त वेतात. वराच्या लोकावरोवर वार्ये असतातच. नाथे वाजळी म्हणजे गावचे लोक जमतात व तेथील सर्वांत जुन्या पोषाखाची वाखाणणी करतात. वितका जुन्या पद्धतीचा पोषाख वितका चांगला. त्या पोषाखाचा इतिहास वर्णन करून सांगतात. उत्तरतर्माभोवती पहिल्या दिवशी ६ व दुसऱ्या दिवशी एक प्रदक्षिणा घालून लग्न होते. त्यानंतर वधुवराचे पाय दुधाने धुवून वधूची आई ते तीर्थ घेते, मग वधूवर आपल्या घरी येतात. नंतर दुसऱ्या दिवशी वधूवर तळ्यात स्नान करतात व प्रत्येकजण दुसऱ्यावर पाच गडवे पाणी टाकतो. वधूच्या खाद्यावरून वराने गवताच्या हरिणास सात बाण मारावे लागतात. प्रत्येक बाण सोडताना वधू वराच्या तोंडात सादर घालते. चौथ्या दिवशी वधू माहेरी घेते. आपापडानंतर तीन महिने वधू परत नवऱ्याकडे येते व लागलीच माहेरी जाते व तेथे गौरीचा खेळ खेळते. संथाकाळा गावातली तरुण मुले व मुली तिच्या भोवती जमतात. मुले टोळ वाजवतात व मुली गातात. गौरीची एक अलीकडची मूर्ती करतात व ती कोणाच्या तरी अंगात आल्याची वतावणी करून गवताच्या दोऱ्यांनी मुले मुलींना मार देतात. तीन महिने आपल्या खेळपडावरोवर अशी करमणूक करून तीन महिन्यांनंतर वधू अखेरची सासरी जाते.

दोन कुटुंबे आपसात मुलींचा अदलायदल अथवा साटे-लोटें करून घेतात. याचे नाव 'गुगरावत' असे आहे. अथवा भावी जावयाने शुल्क देण्याच्या ऐवजी १ वर्षे नोकरी केली तरी घालते. अशा लमसेना जावयास या लोकात परीग्यान म्हणतात लग्नपूर्वी स्वजातीयाशी किंवा कोराई रावताशी संग करणाऱ्या मुलींचा एका जातिभोजनाने मुन्हा माफ करतात. पण इतर विजातीयवरोवर चाकडे घालू पडले तर वाहिष्कार घालतात. तंवर वर्ग खेराज करून इतर लोकांत विधवा-विवाह होतात. विधवेला वागडवा व लुगडे देतात; आणि वळघणीच्या राळी वधूवर उभे राहतात. वर आपल्या वधूचा कातास पेशी करून त्यात ओव्याच्या पानाची सुरळी घालतो; व मग ती विधवा त्याची वायफो होते. पुत्रपात्रे तितरे लग्न कुमारिकेवरोवर करावयाचे असले तर तिची मातीची प्रतिमा करून तीवरोवर प्रथम लग्न लावतात. मग वर ती प्रतिमा जमिनीवर आपटून फोडतो व तिचे उत्तरकार्य

करून मग त्या मुलीबरोबर खरा विवाह करतो विधवेने आपल्या दिराबरोबरच लग्न लाविले तर तिच्या पहिल्या नवऱ्याची मुले व दुसऱ्या नवऱ्याची मुले यांना दर्जा व इकडे अगदी सारखा असतो पण जर दुसऱ्या कोणाबरोबर लाविले तर पहिल्या नवऱ्याची मुले व त्याची संपत्ति कोणा तरी नातळ्याकडे जाते

सिरगुजाच्या कवरांनी सतीची चाल उचलली होती सतीच याच्यात फार मान असे, व सतीचीं स्थाने अद्यापि फार भक्तीने व सन्मानाने राखितात तवर लोकांस इतर कवरांच्या मुलींशीं लग्न करता येतें पण ते आपल्या मुलीं मात्र त्यास देत नाहींत पण असा व्यवहार फारच चोखून करतात जमीनदारांने भोता स्वतःच्या सहीचा दाखला नसलेल्यास तवर समजू नये म्हणून कडक नियम केले आहेत, व हे दाखला देण्याकरिता कर्मी रुमी फारच पैसा घेतात फारच वेचनावे झाले किंवा वायकोने भयनिचा रच केला तर लग्न मोडतात

जळत होताना बायका भितीला टेकून पाय लाव व एक मेकापासून दूर करून बसतात कोणी तरी दुसरी बाई त्यांना मदत करण्यास असते मुलगा बोलका व्हावा असे वाटले तर पंचाङ्गीच्या घरात नाळ पुरतात व्यापारी व्हावा असे वाटले तर बाजारात, धर्मनिष्ठ व्हावा असे वाटले तर कोणत्या तरी देवस्थानात पुरतात मुलगी असली तर तिची नाळ उकिरड्यावर पुरतात उकिरडा ह्या विकाळा फार मदत करतो असे समजतात छर्पासगडातील चालीप्रमाणे आईच्या तान दिवस बाळतपणात काहीच खावयास देत नाहींत मुलास पाचव्या महिन्यात भन्न देऊ लागतात जुळे झाले तर एखादें धातुपात्र फोडतात व अशा रीतीने त्याचा सवध तोडला असे समजून एका मुलाला काहीहि झाले तरी दुसऱ्या मुलास काहीच होणार नाही असे समजतात

बहुधा सर्व लोक घेतें पुरतात. श्रीमत लोक मात्र दहन करू लागले आहेत प्रेत पुरताना त्याबरोबर स्वर्गात पेरणी करण्यास तीक्ष्ण व उदाद ठेवतात धडग्यावर पाणी पिण्याचा ताड्या, ताट व गड ठेवतात हीं साडीं नंतर घोवी उचलून नेतो अथे प्रेत जळल्यावर त्यातील काहीं लाकडें काढून सुपात धाळून मृताच्या घरी नेतात व घरच्या बायका-त्यास स्पर्श कर्यावर पुन्हा तीं लाकडे चितेंत आणून टाकतात नंतर सर्व लोक स्नाने करून परत येतात वाटतल्या कोणत्या तरी चौरस्थ्यावर पुढचा माणूस पायांने एक दगड उचलतो व मागच्यास देतो तो आपल्या मागच्यास देतो व शेवटला माणूस तो दगड फेंकून देतो व अशा रीतीने मृताच्या आत्म्याचा व घरच्या मजळींचा सवध तोडून टाकतात तिसऱ्या दिवशीं अस्थी बुडवतात

बायानें कोणास मारले व खोले तर त्या माणसाच्या रक्ताचा स्नाद मिळाल्यामुळे बायका व त्याच्या कुटुंबाचा सर्वध

जुळला असें वाटून तो तोडण्याकरिता एक विधि करतात, व त्याला 'दोरी तोडणे' म्हणतात एका वेगाला गेर व काजळ पासून वाघानें साग देतात त्यास घेऊन, वाघान जेथे माणसास खालें असेल तेथे जातात वग रक्त साडलेल्या जागचीं मातां तोडात भरून रानात पडतो त्याला जवळचीं माणसे परत आणतात व तोडात भरलेली माती यकावयास लावतात अशा रीतीने वाघाच्या तोडातला घास हिसकतात नंतर वैशा मयताच्या कुटुंबाच्या सर्व माणसास दोरीनें बांधून एका कोंबडीजवळ दाणे ठेऊन म्हणतो नर माझी जादू सिद्ध असली तर हे दाणे खा कोंबडीने दाणे खाले म्हणजे वाघाच्या व या कुटुंबाच्या माणसाचा संबंध नटला मग तो खरोखरच ती दोरी तोडून टाकतो सर्प चावला तरी देखील हाच विधी करतात

याची भगवानम्हणजे सूर्य याच्यासवर्षी काही-तरी अशुभ कल्पना आहे त्याच्या जातीचे अनेक देव आहेत वाघाची देवता वाघरा देव या नावाने प्रसिद्ध आहे जखल व लष्मीच्या सापाचा घास फार भोति वाटते तो अरण्यात शेषकुजात राहतो असे सांगतात तो गेलेल्या वाटेला जर कोणी ओळखले तर तो माणूस काळ टिकर पडतो अशा याची समजूत आहे याच्या स्थानिक देवतात मडवा राणी म्हणून एक देवता आहे रानात वाट चुकली तर ही बरोबर वाट दाखवून मार्गास लावते असे हे समजतात नदीत सात बहिणींचा वास असतो असे समजतात धवधव्या-जवळ खेळणे यास फार आवडते हे शब्दाने एक स्वतंत्र देवता मानतात एक कोळीण सती व 'सारगट्ठिणी' अशा दोन देवता दोन वायकापासून वनेल्यांचे मानितात पंड्रा बर्गी-नदाराची एक कोळीण राख गर्भारपणीं मेली व सारगण्डच्या रागाची एक पातिया छीं राख होती तिचा सून झाला होता म्हणून या दोघीस आता यानी देवता ओडिले आहे जादू करण्याच्या लियात दोन्ही म्हणतात व अशा तऱ्हेच्या सवायावरून छुदा टोन्ही मानल्या गेलेल्या छींस गानात राहणे अशक्य होते

सहातुभूतिक कृतीनें रोग बरे करण्याची याची एक मनो रजक कल्पना आहे कुन्हाडीचा घाव लागला तर ती कुन्हाड तापवून बड करतात पहिल्या प्रयोगाने जखम वाळते व दुसऱ्याने तिच्यात थंडावा येतो असे समजतात घरावर कावळा ओरडला तर कोणी पाहुणा येईल असे समजतात पुण्याच्या पोशाखात विशेष असे काहीच नाहीं वायका घालत काझाचे वाळे घालतात गन्यात काशाच्या किंवा चांदीच्या सण्या घालतात कानात चांदीची कर्णफुल घालतात पण नथ घालीत नाहींत लिया आपल्या स्तनावर कृष्णाची मूर्ति गोदवितात, हातावर हरणाचे चित्र गोदवितात व पायावर निरनिराळ्या प्रकारचीं चित्र गोदवितात

युद्ध करणें हा आपला खरा धंदा आहे असें हे लोक समजतात. पण आतां विराभायानुळे पुढील लोक शेतकी व मगूरी करतात.

वाप शिवंत असतांना जर मुळीं वाटा मागितला तर दोन पैलांशिवाय त्याला कांहीं मिळत नाहीं. पण वाप येत्यावर वडील मुळास इतर वाट्यावरवर विटाई (ज्येष्ठत्व) म्हणून कांहीं खर्च मिळत असतो.

यांच्या पंचाङ्गतीच्या मुख्यास परधान म्हणतात. बहिष्कारानंतर जातींत वेण्यास एक धोवी लागतो; व त्या धोव्यानें तिरतिराळ्या ५ धात्रांतून पतितावरवेर जेवळें पाहिजे. जखमेत किडे पडले तर बहिष्कार पडतो.

हे लोक गोमांस, मगर, माकडे, सर्प व पालाखेरीज करून सर्व खातात. हे याचारांतलें मांस मुसुल्मानांनीं हलाल केलेलें म्हणून अपवित्र समजून खात नाहीं व रेच्छा मासेही खात नाहींत. हे लोक गोंडाच्या हातनें व कौराई रावतांच्या हातनें जेवतात. हे बहुतेक गोडासारखेच दिसतात. यांच्या नृत्यांत खोपुसप सिद्धन टिपण्या खेळत खेळत नाचतात व ताल फार चांगला धरतात. [रसेळ व हिंराळळ].

कवि — देवविशेष.

वे दि क.—ऋग्वेदात उचनस् याला कविपुत्र (काव्य) असें म्हटलें आहे (५, १९, ९) परंतु प्रत्यक्ष कवीचा उल्लेख नाहीं.

पौ रा थि क.—पुराणांत कवि नांवाच्या कव्याच व्यक्तींचा उल्लेख आहे त्या पुढीलप्रमाणें:—

(१) स्वायंभू मन्वंतरांतील ब्रह्मपुत्र भृगुकवि; त्याच्या तीन पुत्रांतलें कनिष्ठ, याचा पुत्र उचाना ऋषि. (२) त्रियत्रत राजर्षिंत बर्हिष्मतीपातून झालेल्या दहा पुत्रांतलें कनिष्ठ. हा वाल्यावस्थेपातूनच विरक्त होता [भाग. ५ स्कं. अ. १]. (३) तामस मन्वंतरांतल्या सप्तर्षिंत झालेला एक (४) रैवत मनुष्य; दाहा पुत्रांतलें पांचवा. (५) ऋषभ देवाच्या नऊ सिद्ध पुत्रांतलें ज्येष्ठ. (६) वैवस्वत मनुष्या दहा पुत्रांतलें कनिष्ठ. हा विरक्त होता म्हणून अरण्यांत गेला (भाग. नवम. अ. २). (७) एक ब्रह्मर्षि (८) वैवस्वत मन्वंतरांतलें ब्रम्हपुत्र; यास वाराण कवि अशी संज्ञा होती. यास कवि, काव्य, ऋष्य, उचाना, मयू, विरजा, काशि आणि उग्र असे आठ पुत्र होते (भार. अनु. अ. ८६). (९) ब्रह्मपुत्र जो वाराण कवि त्याच्या आठ पुत्रांतलें ज्येष्ठ (भार. अनु. अ. ८५ कोक १३२-३४). (१०) लो. वं. पुस्तक्योत्पन्न रौद्राश्ववंशीय भरत राजा. त्याच्या कुळांत गन्धलेल्या दुरिताक्षय राजाच्या तीन पुत्रांतलें मध्यम. हा तपानें ब्राह्मण झाला होता. (११) कौशिक ऋषीच्या सात पुत्रांतलें एक. (१२) कृष्णस कालिंदीपासून झालेल्या पुत्रांतलें एक. (१३) कृष्णाचा एक प्रपौत्र; हा महारथी होता.

कवि—कवि म्हणजे काव्य आचाराविषयी व तसेंच कवितेविषयी व्याख्या अनेकांनीं अनेक प्रकारच्या केल्या आहेत; व त्या विविध व्याख्या अपूर्ण आहेत अशी विरक्त पद्याकडून मांडणी होत जाऊन आतां कवितेची व्याख्या करणें हे चिकित्सक वर्गीज तोडून दिल्यासारखें आहे. कवि कशांनीं होईल ? कवि जन्मसिद्ध गुणांनीं वनतो किंवा कांहीं कृत्रिम उपयांनीं, याविषयीहि वारंवार चर्चा चालू असते व ज्या वेळेस पृथक्करणशील पूर्णपणें विकसित पावली नव्हती अशा कालापासून कवि स्वानाविक्रमपयानेंच वनतो अशा तऱ्हेची मांडणी करण्याची प्रवृत्ति आहे. कवीला शिष्य नको आहे असें जन्मसिद्ध कवि-त्वाचा तारांक करणारे लोक आज म्हणत असतील असें वाटत नाहीं. कारण यौग्यतेचा कवि म्हणून एखादी व्यक्ती पुढें वेण्यास शिष्याणांची बंदी नाहीं असें म्हणता येणार नाहीं. अजायी वर्गांतून धरंघते कवी पुढें आले ही गोष्ट खरी आहे. तथापि ते कवी असे पुढें आले ते कवित्व कसें सांगण्यानंतर स्वतःच्या मनोविकासकारिता व बुद्धिविकासकारिता कांहीं तरी शिक्षण पैदा करीत यांत संशय नाहीं. विद्वत्त्व आणि कवित्व या निर्वच्यार्थ्ये मालाकारांनीं या दोन गोष्टी परस्परविरोधी आहेत आणि विद्वत्ता वाढली तर ती कवित्वास अपकर्षक आहे अशा प्रकारचीं मते व्यक्त केली आहेत. तीं त्यांच्या पांपाकरासारख्या अनुपप्रायकडूनहि त्यागितलीं गेलीं आहेत. मोरोपंत विद्वान नव्हता हे तर पांगरकरांनीं मोरोपेताची वाचनमयीया बरोच व्यापक होती असें दाखवून खोडून काढलें आहे (सस्वती मंदिर). या विषयीच महाराष्ट्रांतली वादविवाद म्हणजे अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात व एकोणिसाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात इंग्लंडांत जे वादविवाद होत असत त्यांची जया आहे असें म्हणण्यास हरकत नाहीं.

कवि त्या वाङ्मते हा त.—लोकांचें चित्तरंजन करणें ही गोष्ट अत्यंत शैशवावस्थेतील समाजामध्येहि असल्यामुळे अत्यंत प्राचीन काव्ये सांपडणें आज जवळ जवळ अवश्य आहे. प्राचीन भारतीयापेक्षां देखील जुनी संस्कृति जी अशुरोवाधिलोभियनांची, तीत देखील महाकाव्ये या संज्ञेस पात्र झालेली गिलगमिशसारखीं काव्ये आढळून येतात. हिंदुस्थानांतलें दोन जुन्या संस्कृती म्हणजे मानससंस्कृति व तूतसंस्कृति. यापैकीं मानससंस्कृतीतील लहाण लहान खंडकाव्ये ऋग्वेदांत अंतर्भूत झाली आहेत. सूतसंस्कृतीतील आख्याननाम्बय वरंच जुनें असावे आणि त्यांत मोठमोठ्या पुत्रसंख्या कथा आलेल्या असल्या आणि तें आख्याननाम्बय अनेक वेळ संस्कारितें जाऊन शेवटीं महाभारतात सिंहीतीकृत झालें असावे असें वाटते.

अगदीं प्राचीन कविता केवळ आख्यानपर किंवा स्तोत्रपर असणें वाक्य नाहीं. लोकरंजन स्तोत्रांनीं कितपत होणार ? आख्यानांनीं योडेबहुत होईल पण फार होणार नाहीं.

लोकरगक अशी अत्यंत जुनी काव्ये लावणी व झगडे या स्वरुपाचीं असावीत व तीं संहिताकारप्रसंगीं वरीं नशी वगळीं गेलीं असावीत असे अनुमान करण्यात जाता आहे. लावणी-झगडांचे अस्तित्व मात्र संस्कृतत आसलेच पाहिजे. कृतापसुके म्हणून जे लावणीसारखीं काव्ये म्हणजे परिशिष्टीत शिरलीं तीं एकाकी नसावीत तर तसेच अनेक काव्याच्या प्रणालीचीं तीं दर्जेक असावीत.

स्तोत्रे, लावण्या, आख्याने वगैरे साहित्य अस्तित्वात असता महाकाव्यरचनेसाठीं प्रयत्न झाला असावा व त्या काव्याच्या विस्तारार्थ उत्तरकालीनाकडून प्रयत्न होऊन व त्यात जुने वाङ्मय शोषिले जाऊन रामायण-महाभारतादि आर्य महाकाव्ये निर्माण झालीं. त्याचा इतिहास रामायण व महाभारत या विशेष लेखाखालीं थोडक्या होमरच्या इलियडच्या कथेचाहि तोच इतिहास आहे. एवढेच नव्हे तर जीं ग्रंथ चिकित्सक पद्धति होमरसारख्या कवींच्या नावावर संपल्या जाणाऱ्या कृतींचे परीक्षण करता करता उदयास आलीं तींच रामायण महाभारतदि ग्रंथाकडे लाविली गेली

लघुकाव्यापासून महाकाव्याच्या अत्यंत मोठ्या स्वतःपापर्यंत रचनाक्रमतेचा जो इतिहास आहे त्यात संहिताकारणाचा प्रयत्न जरी बराच झाला आहे तरी स्वाभाविक वाढहि झालीच आहे तरी त्या आर्य महाकाव्यांच्या मुळागां काहीं तरी मोठेसे काव्ये असावे यात शक्य नाहीं. कारण तसे असल्याशिवाय नवीन क्षेप घालण्यासुद्धा शक्य नाहीं. क्षेप घालून मोठा विस्तार घेण्यासाठीं क्षेप घालणारांना मूळचे धरूनच मोठे काव्य त्यांच्या दृष्टीस पडलें पाहिजे एकंदरीत लहानसें काव्य करण्यास जे शक्ति लागते त्या शक्तीची वाढ बरीच होत होत महाकाव्यरचनेची तयारी आला असली पाहिजे कवींना लहानसें काव्य निर्माण करणे अर्थातच कठिण नाहीं त्यापासुन मोठे काव्य तयार करणें म्हणजे सविधानक पाहणे, वर्णनवि प्रसंग शोधणे, त्याचा चित्ताकर्षक असुन साधणे, अनेक रसाच्या उत्पादनास अनुकूल अशीं व्यक्तिचरित्र नवविणे या सर्व गोष्टी मोठ्या परिश्रमाशिवाय व्हावयाच्या नाहींत; व ज्याप्रमाणे अत्यंत मोठा राजवाडा बांधण्यास किंवा मोठ्या सैन्यसमूहाची व्यवस्था ठेवण्यास जसा व्यापक बुद्धीचा मनुष्य लागतो, आणि तो मनुष्य देखील समाजातर्गत उत्पादनसंकेतनादि कार्ये मोठ्या प्रमाणावर होत असताच उद्भवतो त्याप्रमाणेच महाकाव्य रचणाऱ्याची गोष्ट आहे. अलंकारे महाकवी उत्पन्न होत नाहींत यांचे कारण मनुष्याच्या शक्तीमध्ये काहीं उणेपणा आला अशातला भाग नाहीं कवींचे किंवा लेखकांचे अस्तित्त्व आज छापखान्याच्या धंद्यावर अवलंबून आहे व छापखान्याच्या धंद्याच अस्तित्त्व आज ताजडतीविक्रीवर आहे व प्रत्येक व्यक्ति जागतिक जीवनकालसुद्धाच व प्रमविभागित समुच्चयाची अवयव शाली आहे. यामुळे श्रातपणे जगाचे निरीक्षण करण्यास ज्यास अवसर सापडलेला आहे

व ज्यास अनेक अनुभवांतूनहि जावयास सापडले आहे अशा प्रकारच्या व्यक्तीस आज अवकाश नाहीं गद्यरुपी जर प्रचंड कादंबऱ्या लोकलहिततात व लहान लहान काव्ये लिहिताना शब्दचोजनेची व निर्दोष वृत्तरचनेची सफाई द्यावित्तात तर त्याच महाकाव्य करण अवकाश आहे अशातला भाग नाहीं. आजच्या सामाजिक परिस्थितीत महाकाव्ये नेकी आहे दावणास पारखा, कथानकासाठीं आतुर अशा मोठे समाज असला व तो एखाद्या भटक्या शाहीराला पोसावयास तयार असला तर एखादच कथानक रचून तेंच शाहीरामार्फत रस्त्यावर विक्रीस मांडणे शक्य होतें. व अशी ही परिस्थिति जेव्हा नाहींवी होत तेव्हा महाकाव्याचे अस्तित्त्व कठिण होत जातें

या प्रकारची परिस्थिती ज्हात न घेतल्यामुळे अलंकारे पूर्वीसारखी कविता होणें शक्य नाहीं पूर्वीचे कवी फार मोठे होते अशा प्रकारचे विचार पाथात्म्य व भारतीय अशा दोन्ही प्रकारच्या देखकाम्ये दृष्टीस पडतात. आजची मराठीच नाटके घेतलीं तर संस्कृत नाटकसमूहासोमा आजचा मराठी-तीस नाटकसमूह कसा बघिततना आहे असे म्हणता येत नाहीं व युरोपात पाहिलें तर उत्तमोत्तम नाटकांचा फल तर आजचाच आहे.

महाकवि होण्यास जो बुद्धि लागते ती कोणतीहि फार बंध टिकणारे व व्यापक क्षेत्राचे सोड काम करण्यास जो शक्ति लागते तीपेक्षा अधिक लागत नाहीं. कोपर, शेले, बर्दस्पर्ध, कांदूस यासारखे बंधी घेतले तर या कर्मांमध्ये व ग्लोबलच्या कर्मांमध्ये प्राकृतिक फरक काहीं एक नाहीं. ग्लोबली पडलेल्या कवींचा धंदा जर काहीं बंध अधिक घेऊन चालला तर वा उत्तरकालीन इयन कवींच्या इतपत कवीं आपणास पुष्कळ दिवसे शक्य आहे. व सौंदर्य, कौपर, बर्दस्पर्ध वानां जर आपण कवी म्हणू तर तितपत स्वाभाविक गुण किंवा जन्मसिद्ध शुण काहीं दुर्मिळ नाहीं [काव्य, महाकाव्य, नाटक, कादंबरी वगैरे लेख पहा]

कविजंग—हा निजामाना नौकर अहमदनगरचा किर्लदार होता नगरचा किर्ला हा प्राचीन निजामशाहाच्या वैभवाचे ठिकाण असल्याने निजाम त्याचा वंदेवस्त उत्तम ठेवी पेशव्यांनाहि हा किर्ला त्याच कारणाकारिता पाहिजे होता दुसरे कारण तो पुण्याच्या नवीन असल्याने लखरी-दृष्ट्या तो ताव्यात असणे जरूरीच होते तो हृद्यमान कवीच होण्याचे जुळना. म्हणून दाम-प्रयोग करण्यात आला. हा प्रयत्न बहुत दिवसापासून चालला होता तैथील किर्लदार कविजंग म्हणून मुसुदमान होता. त्याच्याकडे १७५०-५८ सालीं प्रेष पाठविले होते. एक वर्ष खटपट होऊन अखेर विसांची कृण विनोबासे यांच्या हस्तून रावकारण सिधून ता ११३११७५९०शी कविजंगाने किर्ला यातल दारुगोष्ठी व सात्तासहित पेशव्यांना दिले त्याचद्वल दरसाल फक्त इमार उरपत्राची जहागिर वरपरंपरेने पेशव्यांनी त्यास

दिली. " गोळी न वाजतां किंवा हातात आला." या कित्या-
मुळं जुन्नर, शिवगेरी, च्यंबक, नगर व औरंगाबादपर्यंतचा
प्रदेश मराठ्यांच्या ताब्यात येऊन राजधानी तितकी सुर-
क्षित राहिली. [म. रि. म. वि.].

कविगंग हें आडनांव आहे. यांचे मूळ ठिकाण दिल्ली.
मूळ पुरुष शासुरला. निजाम उल्लुखानकडे दक्षिणेची सुभे-
दारी आली तेव्हा अहमदनगरच्या किडदारीवर ह्यागा शरीफ
उर्फ एकतास कविगंग याची नेमणूक झाली. त्याच्या ताब्यात
औरंगाबाद ते कालेघाटपर्यंतचा मुळूख दिख होता. निजामाच्या
मनात बळजबरीने किंवा ध्यावयाचा होता. परंतु तें त्यावेळीं
जुळें नाहीं. ज्यानें किंवा मराठ्यांना दिला तोच हा ह्यागा
शरीफ. पन्नास हजारच्या जहागिरीबरोबरच सरदेशमुखी व
सौभाग्येहि त्याला माफ केली होती. तसेंच किड्यावरील शिबं-
दीचा थफलेला पगार २५ हजार रु. पेशव्यांनीं दिला. श्री.
वातासाहेब, भाऊसाहेब व विश्वामराव यांनी राघोबकडे व
बरोबर घेतुंभंडार पाठविला होता. निजामाकडून कविगंगाम
उपसर्ग झाल्यास पेशवे त्याचा वंदेवस्त करीत. मिठांचें एक
बंड अमानसानें मोंडल्यामुळे त्याला पेशव्यांनीं कांहीं रकम
दिली होती. शिवाय घेतें, बागा बगेरीहि इनाम दिलीं
होतीं. सुद्धे दौलतराव शिंदे व दिपकजी डेगळे यांनी याच्या
जहागिरीपैकी कांहीं गांवे जप्त केली. ह्यागा शरीफ याचे
थडेचें नगर येथें डोंगबाळोनवल कमानी मशिदीत आहे.
त्यावरील चार शिलालेखांपैकी तो इ. स. १७७४-७५ त मेजा
असें ठरतें. कविगंग याचा अर्थ रणशूर असा आहे [मा.
इ. म. अ. १८ ३७].

कविरांडो—ब्रिटिश पूर्व आश्रितकी लोककांठी एक
जात. एल्गन पंताच्या उत्तरीवरील प्रदेशांत, हिंदुस्थानिया
नियोज्याच्या इशान्य किनाऱ्यावर व शोड्या नदीच्या दऱ्यांत
या जातीचे लोक मुख्यतः वसवून राहतात. या जातीमध्ये बंदू
व निर्र्जोतिक अशा दोन उपजाती आहेत. या दोन्ही जाती
कविरांडोच्या आघाताच्या सभोवतालच्या प्रांतांत राहतात. या
जाती येथील मूळच्या राहण्याच्या नव्हत. बंदू जातीचे लोक
दक्षिणेकडून व निर्र्जोतिक जातीचे लोक उत्तरेकडून या ठिकाणी
आले. या आघाताच्या उत्तरेस बंदू लोक राहतात.

या दोन्ही जाती शरीरानें सुंदर वाण्याच्या आहेत. निर्र्जोतिक
हे अधिक तरतरीत आहेत बंदू लोकांचें अविरिभि, अवपरेच
व अवकिश्री असे तीन वर्ग आहेत. निर्र्जोतिक लोकांचें
गन्ध असें म्हणतात व

या दोन्ही जातीत पुष्कळच साधर्म्य दिसून येतें. या लोकांचा
विशेष म्हणजे ते नम राहतात हा होय. निर्र्जोतिक जाती-
तील विवाहित लोक मूळ शास्त्रानुसार शेळीच्या कातऱ्याचा
एक मुकला अंगावर वापरतात. ही रुढी सुशिक्षित म्हणवि-
णारे लोक देखील पाळतात. युरोपीयन लोकांशी संकेप
आल्यामुळे या जातीतील यरेच लोक हद्दी पाश्चात्य तन्हेचें
पोपटा चापळ लागले आहेत. तरी पण बायका बायबा

परंपरेच्या अभिमाना असल्याकारणानें शक्य तितकें कमी
बला नेसणें हेच त्यांना परंत पडतें. बक्षस्थलावर व फोटा-
वर दागिन्यांच्या ऐवजी निरनिभाळीं विनोद गोदवून घेण्याची
यांच्यांत चाल आहे. बंदू जातीतील कांहीं लोकांत सुता
करून घेण्याची पद्धत आहे. निर्र्जोतिक जातीत मात्र हा
प्रकार आढळत नाहीं. बंदू जातीतील विवाहित विद्या कमरे-
मांवती, समोरून खालचा भाग शाकेंतोपयेंत फाळ्या
दोऱ्याची झालर अगर दशा सोडतात व मागच्या बाजूस
कंदळीच्या अगर केळीच्या तंतूचा गोंडा लांबत सोडतात.
या गोंड्यावरून त्यांच्याविषयी अनभिज्ञ असलेल्या प्राचीन
युरोपीय लोकांनी त्यांना 'शेपटी'ने बुक्त असलेली मांस' असें
नांव दिलें. निर्र्जोतिक जातीच्या बायकाहि कमरेच्या पाठीमागीं
गोंडा सोडतात. पण पुढच्या बाजूस फाळ्या दोऱ्याची झालर
सोडत नाहीत. या गोंड्यांना खुद नवऱ्यांना देखील शिवण्याची
मनाई आहे.

कविरांडो लोक भाड्योरपणा, स्वातंत्र्यप्रियता, प्रामाणिक-
पणा व नैतिकता या गुणांवरून प्रसिद्ध आहेत. त्यांतल्या-
त्यांत बंदू लोकांत हे गुण प्रामुख्याने नजरेस येतात. या
कविरांडो लोकांना पुरुषोपेक्षां विद्या अधिक वाहेत व त्यासुद्धे
बहुपत्नीकृत्वाची चाल यांच्यामध्ये असली यांत नवल नाहीं.
पुरुषाला आपल्या बायकोच्याहून उच्चान अशा तिच्या
बहिर्गर्भाची त्यांना ऋतुप्रति होण्यापूर्वी लग्न करतां
येतें. या जातीतील बायका अविवाहित राहत नाहींत.
एखाद्या बाईला कोणीच मागणी घातली नाहीं तर ती
स्वतःच वरसंशोधन करते व कमी पैसे घेऊन ती एखाद्या
पुरुषाशी विवाह करते. निर्र्जोतिक जातीचे लोक, विजातीय
लोकातील मुलीशी लग्न करूं नुच्छितात. कविरांडो लोकांत
सुली सहा सप्त वर्षांच्या अस्तानांचे त्यांची लग्ने ठरून ठेव-
ण्याची पद्धत आहे. लग्नाच्या प्रसंगी, मुलगी ही अस्तात
असली पाहिजे; तिला जर ऋतु प्रसंग झाल्याचें उघडकीस
आलें तर, तें लग्न सोडतें व मुलीच्या चापला त्यानें घेतलेला
हुंडा परत करावा लागतो व वर मादा देणें भरावा लागतो.
व्यभिचारी बायको व व्यभिचार करणाऱ्या मुली व मुलें
यांना पूर्वी देहातशिखा दिली जात असे. बंदू लोकांत
मुलीच्या चापला हुंडा म्हणून निदान ४० रुबळी, २०
शेळ्या व एक गाय बांधी लागत असे. निर्र्जोतिक जातीत,
२० मॅन्द्या व दोन ते सहा गाई देण्याची पद्धत आहे. हा हुंडा
हस्तग्राह्यत्वानें दिला तरी चालतो व निम्मा हुंडा देतान
विद्योचित बराला आपली वधू मागण्याचा पूर्ण हक्क आहे.
एखादी बाई मूळ झाल्याशिवाय मरले तर तिच्या वधाला
घेतलेला हुंडा परत घावा लागतो. पण मृत कन्येच्या नव-
न्यतनें जर रतकन्येची वधूण करून घेण्याचे कवळ केलें तर
मग हा हुंडा परत करण्याचें कारण नाहीं. या जातीतील विद्या
बहुप्रयत्नां आहेत व जुळीं मुलें होणें हीं त्यांनीं निर्र्जो-
की सोड आहे. जुळीं मुलें होणें मंगलदायक मानण्यात येतें व

असा प्रथम मोठ्या उरसाहाने व धाट्याने सागरा करम्यात येतो. लुक्का मुलाच्या आईने वाळतपणानंतर सात दिवस पर्यंत झोपडी सोडून जाता कामा नये अशा बंधू लोकात पद्धत आहे. पण निरलोदिक लोकात अशा खर्ने एक महिना-नर झोपडीतच राहिले पाहिजे अशी चाल आहे. एखाद्या बंधू आईची ओळीने दोन मुले मेली असतील तर तिच्या तितरें मूल झाले की ते पहोड्याच्या पूर्वी रस्त्यावर नेऊन ठेवतात व शेजारची एखादी आई त्या मुलाला उचलून त्याच्या आईकडे नेऊन देते व त्याचद्वारे तिच्या एक दोळी वडील मिळते. अशाच प्रकारची चाल निरलोदिक जातीतहि आहे. खिद्याना व पुळपाना स्वतंत्र अशी नावे या कविरांडो जातीत आढळते आहेत. पुष्कळां वापाचें व मुलीचें नाव सारखेच असलेले आढळते. मृत मनुष्याचद्वारे तुतक पाळण्याची रूपा म्हुणजे मानेभोंवता व कमरेभोंवती, केळ्याच्या सोप्याचे तंतू घावून घेणें ही होय.

कविरांडो हे मुख्यतः शेतकीवर आपला उदरनिर्वाह करतात. वायका व पुरप दोघेहि कुदळीने शेतात खणण्याचें काम करतात. यांचे खाद्य धान्य, मका, तंबाखू, भाग यांचे पीक या जाती काढतात. पुरप व वायका दोघेहि धूपपान करतात पण याचा मात्र पुरपच ओटतात. तिळचें पीक काढून, त्याच्या तेलाचा दिव्यासाठी उपयोग करण्यात येतो. दिवे मातीचे केलेले असून त्याच्या आकार वनासारखा असतो.

कविरांडो जातीतील काही पोटाकती शोपण्यामधून रडतात. पण काही जातीचीं घरे मातीच्या अगर दक्षित दगडाच्या भितीचीं वा धातूचीं असतात. विविध लोकांशी संबंध आल्यापासून खेडेगावाभोवतीं मातीचे तट वायण्याची पूर्वीची पद्धत नाहींगी होत वाळलेली आहे.

बंधू लोकात वाप, माऊ हे एकत्र जेवत नसून ते स्वतंत्र जेवतात. पुरपाने जेवण झाल्यानंतर वयका जेवण करतात. निरलोदिक जातीत, वाप व मुलगा एकाच वेळीं पण पुष्कू जागीं जेवतात. प्रत्येक मोठ्या पुरपाला व वीला स्वतंत्र झोपडी असते. कविरांडो जातीतील वायका दोळींचे मास, अर्वा, इत्यादि खात नाहींत. दूध देखील दुसऱ्या पदार्थावरोंवर मिसळून सेवन करण्यात येते. रानटी माजाराचें अगर विल्याचें मस्त फ़र आवडीनें खाण्यात येतें. दातू पिण्याच्याहि सर्रास प्रघात आहे.

कविरांडो लोक शिकारीच्या कामात फ़र पटाईत आहेत. दोन्याच्या व बाळ्याच्या साहाय्यानें ते तरत पकडतात आपल्या भाल्याच्या योगानें ते मोठमोठ्या हत्तीवरीह चाल करून आप्यात त्यांना भय वाटत नाहीं. मासे पकडण्याच्याहि वायवतीत ते निपुण आहेत. मधमाशाचीं पोळीं ते जतन करून ठेवतात. शेळ्यांमळ्याला मारण्याची त्यांची पद्धत म्हुणजे त्यांचे नाक व तोंड दावून त्याला शुद्ध मरावयास लावून मारावयाची होय. हे स्वतः धात असले जरी मोठे शूर आहेत. त्यांचे भाले अणकुचीदार व

व लाव पल्लवाचे असतात. त्यांच्या तरवारीहि अशाच लाव असतात. अंगावर चिलखते घालण्याचीहि त्यांच्यात पद्धत आहे. पण धनुष्य वाण वापरण्यात येऊं लामल्यापासून तलवारी व भाले याचा ते कमी उपयोग करूं लागले आहेत. याची लटप्याची पद्धत चटाईची नसून, स्वतःचें संरक्षण करण्याचें आहे. यांच्यात जातीजातीमध्यें वैमनस्ये मानून आपापसांतच यादवी होऊन लटाया होतात लडाईं संपल्यानंतर मृतमनुष्याच्या घासापासून आपलें संरक्षण करण्यासाठीं ते आपलीं डोक्यां मादतून त्यावर शेळ्यांचे दोग फ़ाचतात.

समुद्रकठच्या लता अगर वनस्पती जाळून त्याच्या राखेपासून मीठ करणें, भाडी तयार करणें, टोपल्या वनविणें, इत्यादि धंदे या जाती करतात. यांच्यामध्ये देवकपूजेचें माहात्म्य बरेंच आहे; व प्रत्येक देवकाला मनणाच्या एक एक स्वतंत्र पंथ आहे. धितूपूजा ही त्यांच्या धर्माचें एक विशिष्ट अंग आहे. उत्तरेकडील जातीत, श्वफ़रा व इशिवेरी ही दोनच देव मानतात. त्यापैकी पहिला पुण्याला व दुसरा पापाचा देव मानण्यात येतो. गुरे व बकरा यांना पुण्याचीं देवकें समजतात. बकऱ्याचीं जातडीं हे लोक फ़ार पवित्र मानतात. या लोकात पौराणिक शीर्षीचा संग्रह फ़ारच थोडा आहे. मंत्रतंत्रावर यांचा फ़ार विश्वास असतो. दिव्याच्या द्वारे सन्याखोदण्याच्या निकाल करण्याची यांच्यात बहिवाद आहे.

कविरांडो जातीच्या वायका बहुप्रसन्नरीत असल्याकारणाने त्यांच्यात लोकसंघेचें प्रमाण वाढत आहे. सदाच प्रदेक्षात रहाणाऱ्या लोकांमध्ये हिवतापाचा बराच प्रचार असतो. तसेंच लच प्रदेक्षात रहाणाऱ्या जातीत, आकडी, व निमोनिया हे आजार कायमचे आहेत. यांच्यात देवीची साधयि बरेचवर घेते. वायकानाच वैद्यकीचें ज्ञान अरतें. या लोकात पुढ्या दात सुद्धा पाडण्यात येतो. तसें न केल्यास ती मनुष्य सुद्धात मारला जातो अशी समजूत आहे. काही जातीत आपल्या नवऱ्यावर संकटें येऊं नयेत म्हुणून खिया आपला पुढ्या दात उपटून टाकतात, अगर कपाळीवर अगर पोटावर धडे पाडून घेतात. एखाद्या आईचा नवरा एखाद्या धाडसाच्या कामावर निघण्यापूर्वी आपल्याला यश यांचे म्हुणून ती आपल्या वायकीच्या अंगावर प्रहार करून घटा अगर बण पाडतो

या लोकात वार प्रकारचे नाच आहेत. नयनालाच्या नाच, मृत्यूनंतरचा नाच, संस्कारकाळीं करण्यात येणारा नाच व दुष्काळ पडला असताना देवताना प्रसन्न करून घेण्यासाठीं करावयाचा नाच हे ते वार नाच होत. यांच्यातील नाणां कडवरसपरिपूर्ण व सुंदर असतात गताना विण्याच्या आकाराचें एक वाद्य वाजविण्यात येतें. याशिवाय पुष्कळ प्रकारचीं वाद्यें त्यांच्यामध्ये आहेत.

निलोत्रिक जातीतोल त्रिया कानामर्थे पितलेच्या तुकड्यांत वसविलेले मणी घालतात. हे मणी बहुतेक निळ्या रंगाचे असतात. शैलिसमर्थे ज्या प्रकारचे मणी आढळतात, तशाच प्रकारचे हे मणी असतात.

[संदर्भग्रंथ—हॉव्हे—हॅल्टन युगंडा, जेन एथ्नोलॉजिकल सर्वे; सर एच. एच. गॉन्डन-युगेन्डा प्रोटेक्टोरेट; (१९०२); जे. एफ. कर्निगहॅम युगंडा अँड इट्स पीपल्स (१९०५); पॉल क्रोल्डम-दि व्हिक्टोरिया नायंझा (१८९९)].

कॅम्ब्रिज हेनरी—हा ईशान्य पदार्थविज्ञान व रसायन शास्त्रज्ञ नाइस येथे आक्टोबर १७३१ त जन्मला. १७४२ त हॅम्बनी येथे हा प्रथम शिकत गेला; व १७४९ त केंब्रिज विश्वविद्यालयांत गेला, पण त्यांत पदवी मिळविली नाही. तो चाळीस वर्षांचा हॉर्शमॅन होता. त्याला वापाकडून थोडे पैसे मिळत असत, परंतु पुढे त्याला वापाची सर्व दौलत मिळून तो अति श्रीमंत मनुष्य झाला. तो हॅम्बन कॉमन येथे रहात असे. त्याने पुस्तकालय सोहो येथे होते. याची पुस्तकालयासंबंधी इतकी दायगीप असे की तो नॉद केल्याशिवाय स्वतःहि वाचावयात पुस्तक घेत नसे. राजसंस्थांच्या (रॉयल सोसायटीच्या) सभासत तो नेहमी हजार असे व १७६०त तो तिचा सभासद झाला. तो दर गुरुवारी त्या सभासदांवरोंवर भोजन करण्यास जात असे. तो विशेषतः आपल्या सोयत्यांची संगति उरळत असे. तो आपल्या नात्यागोत्यांच्या मागसांकडेहि फारसा जात नसे. त्याच्या जेवणाकरितां तो देवळावर चिठ्ठी लिहून ठेवीत असे व नोकरांपैकीं ठांबांला त्याच्या समोर व येण्याचें सक्क ठाकीद असे. तो उंच व सडपातळ होता. तो चोळतांना फार अडचळत असे व त्याचो मीति व संकोच-युक्त मुद्रा हास्यास्पद दिसत. तो जन्मभर अधिवाहित राहिला. हॅम्बन येथे २४ फेब्रुवारी १८१० मध्ये त्याचे देहावसान झाले. त्यावेळी त्याजवळ ८००० पौंड वर्षासनाची स्यावर इस्टेट, ७,००,००० पौंड रोकड व ५०,००० पौंड ठेव इतकी संपत्ति होती.

१७६४ त त्याने शास्त्रीय शोध खवण्यास सुरुवात केली. प्रथम यानें ताल (असोनिक) उपघातुवर प्रयोग केले. उच्च वायु हें एक स्वतंत्र मूल द्रव्य आहे हें यानेंच प्रथम दाखविले. १७६६ त यानें रॉयल सोसायटीस ही गोष्ट पत्रद्वारां कळविली. कर्बोद्विप्राणितानेहि यानें सूक्ष्म निरीक्षण केले. ह्या प्रमाणे परतून (हवा = १) या वायूचें त्यानें वि. गुण ठरविले. निरीराळ्या द्रवांत हे वायू किती द्रवतात हेंहि त्यानेच दाखविले. हवेंत एकलवमांश कर्बोद्विप्राणित शाला असतां ती शीघ्रतास निघण्याची होवें, व अंघितेल्या व सडलेल्या पदार्थांतून निघणारा वायु कर्बोद्विप्राणितच होय हें यानें दाखविले. तसेंच यानें विपुच्छात्वांताहि पुष्कळ शोध लावले. परंतु ते त्याच्या मरणानंतर जेम्स क्लार्क मॅक्सवेल यानें “ या हेनरी कॅम्ब्रिज यांचे विद्युत्संबंधी शोध ” या नांवानें प्रसिद्ध केले.

१७७७ पासून त्यानें पुन्हां हवेंसेवेधी शोध चालू केले व १७८१ सालीं नवें वायुमापनयंत्र (थूडिओमॅटर) तयार केलें; व हवेंची घटना गिन्यामित असते हेंहि त्यानें दाखविलें. त्यानें ६० दिवस हवेंचें पृथक्करण करून असें दाखविलें कीं, प्राण व नत्रवायू हे ठराविक प्रमाणांत हवेंत असतात. १७८४ त त्यानें लिहिलेल्या पत्रकांत पाण्याची संयुक्त घटना व नत्राम्लाचा घटना हे दोन विषय आहेत. रोग भाग उच्च व पांच भाग तापी ह्या एका नळीत भरून त्यांत विद्युत्सुकृति पाडला असतां त्यास असें आढळलें कीं, हवेंचें स्थितिस्थायकत्व कमी होऊन बळीच्या अंत देवासारखे तुपार लागलेले होते. दुसऱ्या वळेत त्यानें उच्च व प्राणवायू नळीत भरून सुकृति पाडला. पण तेथेहि नत्राम्ल तयार झाला. यांचे कारण त्यानें असें ठरविलें कीं, नळीत नत्रवायू असला पाहिजे. याप्रमाणें त्यानें प्रयोग करून असें दाखविलें कीं १/२ भाग वगडून बाकीचा नत्रवायु व प्राणवायु यांचा संयोग होऊन नत्राम्ल तयार होई शकता. हा १/२ हिस्सा अर्ग (अर्गोन) नांवाचा निराळाच वायु आहे हें त्यानंतर १०० वर्षांनीं सिद्ध झाले.

त्याचें उष्णता या विषयाकडे प्रथमपासून लक्ष होतें व त्यानें आपले निबंध तावडतोय प्रसिद्ध केले असते तर त्याला अत्युन्नत व विशिष्ट उष्णता यांचेबंधी शोध लावण्याचें श्रेय जोसेफ ब्लॅक याच्या ऐवजी मिळालें असतें. १७८६ मध्ये त्यानें एक निबंध प्रसिद्ध केला. त्यांत तो म्हणतो कीं, उष्णता हा जड पदार्थ (मॅट्रियल सक्स्टन्स) नसून ती पदार्थांच्या अंतस्थ गतांचें वाह्यबोतक आहे.

पृथ्वीचें विशिष्टगुणत्व ठरविणें हा त्याचा महत्त्वाचा शोध होय. पृथ्वीचे वि. गु. १ भरल्यास पृथ्वीचे वि. गु. ५.४४८ आहे असें त्यानें २९ प्रयोगाची सरासरी काढून दाखविलें. त्याला नुस्तरचात्तानाहि नाद असे व त्यानें त्याकरिता सर्व इंग्लंडभर कित्येक वेळां प्रवास केला होता. जॉन विल्सन यानें कॅम्ब्रिजवरें चरित्र लिहिलें आहे. त्याची येथे उडून येथील रॉयल इन्स्टिट्यूटमध्ये ठेवलेली आहेत; व केंब्रिज विश्वविद्यालयाला जोडून त्याच्या नांवानें एक रसायनशाळा बांधली आहे.

कश्यप, वै दि. क.—ऋग्वेदांतील एक सूक्तकार. सर्वा-तुक्मणीप्रमाणें याच्या कुळांत ऋग्वेदांतील वरेच सूक्तकार होते (ज्ञान. विभाग २ पृष्ठ ४८६ पहा). गोत्रप्रवर्तक ऋषीर्षी हा एक आहे (ज्ञान. विभा. २ पृ. ५१). इतकच ज्ञानानंत कश्यपपासून सर्व प्रजा निर्माण झाल्या असा उल्लेख आहे (शतपथ ७. ५. १, ५).

पौराणिक. (१)—स्वर्गमू सन्वतरांतील शशमानसपुत्र ऋषी मरीचि ऋषि, त्यास कर्दमकन्या कला हिच्या ठायीं अलेल्या दोन पुत्रांतील ज्येष्ठ. हा स्वरोचिष्य मन्वतरातक सप्तर्षीत होता.

(-) वैदस्वत मन्वंतरातील ब्रह्मपुत्र मरुति नद्योचा पुत्र. यात प्राचेतन दक्षानें आपल्या ६० कन्यातून तेरा कन्या मरुतीं दिल्या होत्या त्याच्या नावात काही टिकाणी फरक आढळतो तरी तेरा संख्या मात्र निश्चित आहे. याच्या कुळात अनेक मंत्रगृहे झाले आहेत त्याचप्रमाणे या कुळातील बऱ्याच व्यक्तींना गोवत उल्लेख येतो यांचे मारांच असेहि नाव आढळते

कंस - वसुकुलोद्भूत मानवतपुत्र जो अंधक, त्याच्या वशात जन्मलेल्या उग्रसेन राजाच्या नऊ पुत्रातील ज्येष्ठ. हा कालगेमि नामक अनुराशानें जन्मला होता म्हणून स्वभावतःच दृष्ट्युद्धांचा असे अरांसधकच्या अस्ति आणि प्राप्ति या दोघी याच्या बायका होत्या चुलता देवक राजा, याच्या देवघऱ्हा कन्येचा विवाह वसुदेवाशी यानें मोठ्या समारंभाने केला: व त्या वधुवरास रथारूढ करून आपण सारथी होऊन, नगरातून भिरवीत निघाला असता, मार्गात देवबाणानें त्यास असे सांगितले कीं या देवकीचा अष्टम गर्भ तूला मारोळ त्यावरून यान तत्काळ देवकीवर खड्ग उपसले तेव्हा वसुदेवानें दिला जं अं अपत्य होत जाईल तें ते माे तुला आणून देत जाईन असे कत्तला घनन दिले त्यावरून त्यानं देवकीस सांडून दिले.

वसुदेव बोलल्याप्रमाणे क्षाललेअपत्य देतो कीं न देतो त्या संशयावरून त्यास व देवकीस आपल्या सर्वांप्रतिबंधात ठेवावे असे कत्तल्या मनात आले. परंतु उग्रसेन हा गोष्ट न ऐकेल म्हणून यान प्रथम उग्रसेनास प्रतिबंधात ठेविलें व आपण राज्य चालू लागला, व वसुदेवदेवकस प्रतिबंधात ठेविले. प्रतिबंधात असता देवकीस पहिल्यांवेच पुत्र झाला, तो वसुदेवानें बोलल्याप्रमाणे वंसास देताच याच्या मनात त्यास मारूं नये कारण अष्टम गर्भापासूनच आपल्यास भय आहे असे प्रथम आले; परंतु लागलाच विकल्प येऊन यानें तो बालक मारिला याप्रमाणे त्यांन देवकीचे सहा पुत्र मारिले पुढे देवकी सातव्याने गर्भिणी झाली असता, तो गर्भ देवमायेने तिचा जिहून गोकुळात नंदासमीप वसुदेवाची स्त्री रोहिणी होती तिच्या उदरी जाऊन ती तिकडे एकाएरी गर्भिणी झाली अशा रीतीने सातवा गर्भ बिरला हें वर्तमान कत्तस फळताच त्याने अष्टमगर्भाविषयी अतिशय सावधपणा साधिला: परंतु तो अष्टम बालक जन्मून वसुदेवानें त्याच गोकुळामध्ये नंदघर्ही सुरक्षित पोहोचवून त्यान रावसास त्यास तिकडे शालेली कन्या मधुरस वदिशाळत आणिली, तेव्हा वसास देवकी प्रसूत झाली असे कळक. मग तो लागलाच धावले व त्या कन्येस धरून मारूं लागला. ती त्याच्या हातून निरसून आकाशात अडवून झाली. सातवा बलराम व आठवा कृष्ण अशा प्रवर्ग वाचून गोकुळात बाहू लागले पुढे कत्तस असे कळले कीं, देवकीचे शेवटले दोन पुत्र गोकुळात वाढत आहेत म्हणून पूतना, अच्युतर, कैची इत्यादि दैत्यास यानें म्माक्रमाने गोकुळात पाठविले. त्यांचा

वध झाला असता, याचा निधय झाला कीं देवकीचे हे पुत्र होत यात शंका नाही. मग यानें धनुर्योगाच्या निमित्तानें त्यास गोकुळातून मधुरस आणण्याकरिता अक्रूरस पाठविले त्याप्रमाणें अक्रूर त्यास घेऊन आला असता चाणूर व मुष्टिक हे मूळ यानें त्यावर नळयुद्धाच्या मित्रानें सोडले त्यात उभयताना मारून कृष्णाने तत्काळ कत्तस वरिले व त्याच्याच राड्डानें त्याचा शिरच्छेद केला (भाग १० स्कं. अ २६३६ ४४)

कसवा—विहार—ओरिसा. पूर्णिया जिल्ह्यातल सद्दर पोस्टविभागाचे मुख्य ठिकाण को. स. (१९०१) ७६०० हे गाव ईस्टनेगालस्टेट रेल्वेवर असून पूर्णिया जिल्ह्यातील तादुळाच्या व्यापाराचे मुख्य ठिकाण आहे येथून तादुळ कळकत्यास रवाना होतो. येथे तागाचाहि वराव व्यापार चालतो.

कसवी—(कसवीण, कसवण). गाणाच्या व नाचण्याचे वेद्याची ही एक जात वनडी आहे कळवतारपेक्षा ही जात हलकी समजतात. कसव (म्हणजे शरीरविक्रय करणे) या अर्था शब्दापासून कसवी शब्द तयार झाला आहे. या देशात नव्य करणाच्या व गाणाच्या बिया वेद्याच असतात गर्ती शिवापेक्षा भाषणात, गायनात, नृत्यात व पेशापात वेद्या जास्त कुशल असल्यामुळे हिंदुसमाजात त्याची जास्त चहा होत आहे. या बायका प्रवास करीत न्यासुळे निरतिराळ्या समाजाचा अनुभव प्राप्त होई. याच्याकडून विद्याहि करवीत असत त्यामुळे समाजात याची विशेष चहा होई, व-सभ्य लोकांच्या समाजात देखील याचा प्रवेश होत असे. दशकुमारचरितात एका वेद्या मुळीच्या शिक्षणाचे वर्णन दिले आहे. त्यावरून याच्या शिक्षणाची किती काळजी वाढगीत याची कल्पना होईल. सध्या सर्व लोकात विख्यात अशा गौहरजान नाचाच्या गाणारिगीन आपली मुळी दमतियाजान हिचे शिक्षण, वाचन, लेखन, भाषण, गायन व नृत्य वगैरे वाचरीत किती काळजी घेतली याचे वर्णन एत एम एडवर्ड्स याने वाचवेच ऑफ वॉचे या पुस्तकात केले आहे. व अनुबन्दि सभ्य पृथ्व्यानी वेद्यापासून उत्तम भाषण करण्याची कला शिकण्याकरिता तिच्या घरी जावे असा चाल वॉचे कोठे द्योस्तलस केईल. याठरून ते वेद्यागमन करतातच असे नाही, व सुशिक्षित म्हणविणाऱ्या लोकात तर ही चाल मुळीच नाही असे म्हटले तरी चालेल.

उत्तम प्रकारच्या कसवीणीत विशिष्टजातिवैभक्त काहीं काहीं असे दृष्टीस पडतात मुळीस म्हणून आल म्हणजे तिचा पहिला सन कोणा यंत्रित माणसावरवीर ठरवितात, व तिला विवाहातील वधूप्रमाणे चार पाच दिवस वागवितात. तेल व हळद तिच्या आगात ५ दिवस चोळतात जातीज एक भोजन घालतात व एका कटवारीवरवीर तिचे लग्न लावतात, व सात वेळ एका लग्नस्तंभाला कटवारीसहचर्तमान प्रदक्षिणा घालतात. नंतर तिचा ठरलेल

पुत्र तिला कुकू लकन सतदा पदर धालतो राजा ती त्या पुढ्याकडे जाते व ती गाऊ घालत तितक दिवस त्याच्या रुडे राहते हा पुत्र कसरी जातोपे ना चित्त मनला फाटिने त्या पुढ्याकडून निघाल्यावर तिला भदा करण्यास नाकडेक मिळत नात वनच्यामुळ त्यापास आपल्या ध्यायइल अदर उत्पन्न झालेला दित्तो व तमाजातहि तितका तिरस्कार दिवस येत नाहीं व त्याच्या तादण्यात नरी गरीतें त्रिवापेळा याचा राहणा नास्त मोहक दिसत स्वभाष आपटया प्रथम गरोदरावधेत्त सतध्या न्हिन्यात १८ रत्या तयार करून स्वत गत व आपल्या मंत्रिणीस गदत व मग तिच्या मंत्रिणी तयाच करच्या करून तिच्याकडे पाठविताना जास्त होण्यापूर्वा गरोदर कसर्वांग वृत्तान्त्याच्या विद्यान न्हात व उत्तम वलाळकार घालून मंत्रिणीस पोखरा द्या, भात, पुरी व मिठाई साळ घालने घाल्यात लत करण्याच्या चालाचा मयाव जसल्याशुळ याचा हात चागळी भोमदार होणे सवय नाहीं याच्यामुळापैकी कोणी लक करून गृहस्थ बनतात व निरविराण अदे करतात कोणी भडने बनतात, कोणा सारीये बनतात याच्यापेकी रुचिणी व नाचकिणी म्हणविणाऱ्या हिदू असतात तथा दूक मसुलमान असतात व योगम तेलगे असतत गों आतीच्या आपणास दक्षवती म्हणविताना तारगियाचीहि जाता एक निराळी चत बनत चालली आहे उत्तरेकडाल गिः वात नाचण्या सिया वेड्या जातीच्या असतात व द्यास वेड्या म्हणतात तेंय कापणीच्या सुमारस राजी ३१५ पडणी ममवून त्यास दाळ पाजून नाचविताना गावची तरुण सुळ वाध घालविताना व कसविणी यवून गळी वसेपर्यंत त्यास नाचविताना जेतकरी पत्यहा एक दोन पैसे दत्त व मालगु पार एक रुपया देतो या नुसत्या राव अपे म्हणतात

बगापत अशा प्रकृत्या यायकायभव बनतात व विष- वाचा आणि आळ्या वायकाचा यात फार मरणा होतो या भाक मात आर्यांच्या आर्यापतु व फिस्तात व याच्यापेकी पुत्र वेणव अरी वपुभुगिनींच्या नात्याने त्याच्यामळ राहण्यास सौम्य आणतात तरी श्वर व्यभिचार कण्यातच त्यानें अणु पमाते याच्या सतीचा झटो नाद होत नाहीं त्यामुळे या भाया मळत झाल्यावर मुळाची कमी तये गिळेंवाट लवित असल्या प्रयास करतांना येडेन लागणाऱ्या गावातील विवाहित गरीत विवाह व विवाहास जास्त वेण्याच्या निधाने फमवून या आपल्या सप्रदायात ओटतात व यामुळे लस्य लक ना वेण्याची यायकास वेडेनीं गाजानुन कोणत्या तरा मिमित्तानें हाकू लपतात मलय शूरुतनुन सर्व जातींच्या वेया लापडतात व या स्वत व तारुण उलटल्यावर आपले पोटे मराते म्हणून राजा मुली घालताना निराशित गाः च्या मुला याना बजा पडतात तर नातवाल्यानी मंदत करून निराशित मुलीं घेऊन तर दे नाहींतर भजा वायनाच्या तापनेत पणउन्हावर फार रतिष पूर्वीतर मुली विषयक

मोठा भदा चाल व युरोपातील सर्व देशात तो अज्ञान चालतो

मुवेदे इत्यायात ठाणे, बळगाव, विंगपूर, वानरा व रत्ना- मिरा या निर्यातून कसटिया आठवनात परदार सोडणे ना विनाहित व अविद्यित वाय-हा, विधवा, नन्यानें नाः लस्या काडीं माडून देल्या यास्तारणा यायकातुन या तातात भरती होत असत अनेक जातीतील वायका कसटिया होत असल्याचाना अर्शात निरविराण्या जाता पडतात बळगाव व विंगपूर निर्यात करणय नागाचा मुसुलमाना वेड्याचा जात आहे या वायकांचा चालरीत हिदू वायका- प्रमाणेन असत मुसुलमानांच्या कायग्याहि सामय्य वाणीत त्या अणुभास गणान नाहोत रमयानी विन्न कळतत आणि न्हाई तिया म्हाळ अशा दोन पोड जाता कसवणात आहेत पहिल पोड नात कलावतिणी मारणी उच्च दर्जाची अणुन सधन आहे दुतरी सामान्य ययाची बनलेली आहे वेड्या कळकत कसवण ह्या यमतीत होते तन्हा पलादीं चागळा मुळगी जवळ घालण्याचा तिचा प्रयत्न अस्ता तिला व पुं आपला यदा ती पहाळ करिते यायात मुलीं व दात काळ करण्याचा मिस्त्री नावाचा समारन जततो त्रिभिभोगाना मुलींचा ज्ञातत प्रवेश होतो व ना तन्हापासन धडेवाईक वायकींग बनत कसण्याची पुस्यसतात काही तरा उद्योग करून पोटे मरते कनवण पण्याच्या वायका गरीत मयता प्रमाणे राहतता कसवण ह मुसुलमानां विधीं प्रागीत नाहोत किवा काः लोखि नातत नाहीं त्याचा समान नाचकीण किड आहे या नावांन आः कसिया मणान्या श्री मरिणच्या देररेचोः लकी सु पधित अत दिसतो आमकाल हा जत जीं साळवला आहे त्याच कारण जसे सागतान की याच आः यदाते जे सवन मुसुलमान त गरीव सले जातत न नवेर आपल्या ययकाना वातिः यथमगावडू सवून वगर देण्यासारख्या कडक शिक्षा करीत नाहोत

चागल्या रुचिणी राहेर निघताना उर्ची दगदानान व तुकडुंकित वामड्याचे गोडे घालतात याचा पाशात पुकळ नोटनेटका व चरक्यातेच असतो, व त्यामुळे या ताः डतोय ओल्नु यतात [स्तक व हागलाल म्हायजेन मु य पु १३, २३]

कंसलघार--ई आः वेः डनील मेया परगण्यातील वायकाच व परगण्याचे श्वर त्याच नावाचा नदीवर मिः लन्थ थेट वेन्नेन रेव्या नावुला व वेन्थार्न हा फाः यावर मळें आहे या श्वराचा यकतल्या ३१ १ माली १ १ होती ताल नायकतत्या व दार वचच्या पत्रार भा पत अणुन यज्ञानी आः जदित अशा एक माटा रत्ना येडे आहे ना श्वरास उर्चे परगण्याच म्हाययवन गरी ह साप्रार नाच पत्ते आहे तरा ह श्वर पाह्या यमन्या वरी यसविण्यात आले होते १११ मध्य १ श्वरमळ रत्ना गाः ताद मियाता १२२ मनेने तर द्यास विधान

याने पार्लमेंटवरुं किन्ना घेतला होता परंतु लॉर्ड मेयोन त्यास राखण गावयास लावले १९५३ मध्ये सर थिओबाल्ड-वर्क (लॉर्ड मेयो) यास फ्रांसावर नववून या कतलीचा सूड उगविण्यात आला १७९८ मध्ये ' कॅसलवार रेसेस ' च्या झटापटींत ल्यूक इचिसनच्या हाताखाली असणाऱ्या इंग्रज लोकास फ्रेंच जनरल जे वे ह्यूम्टे याने पराजित केल्यानंतर फ्रेंच लोक काही आठवडे येथे होते. या राहारातून आयरिश पार्लमेंट संघकारिता यूनियन पावेतो दोन प्रतिनीधी जात असत. या राहाराच्या इशान्येस ४ मैलावर डरलॉक राहण अस्तुन तेथे ७० फूट उंच व ५७ फूट परिघाचा एक वृत्तकार मनोरा व दुसरे अवशेष आहेत.

कॅसलरॉक—मुंबई. उत्तर कानडा जिल्ह्यास ॥ हद्दयास ताळण्यातील सुपे पेट्यामध्ये (सर्व्हे मराठा रेल्वेचे स्टेशन) असलेले एक खेडें येथून गोण्याची सरहद्द तीन मैल अतल्यासुद्धे म्हत्वाचे सरहद्दीवरील जगें आहे हे समुद्र-सपाटापासून ३,००० फूट उंच अतल्यासुद्धे येथून समो-वारची नितर्गमनीय शोभा चांगली दिघते पोर्तुगीज सर-हद्दीच्या पळकडे काहीं मैलावर ' दुधसागर ' धवधवा पाहण्यासारखी आहे येथे रेल्वेचा दवखाना असून या गावापार्श्वत पोर्तुगीज देशाची मोठा व्यापार झालती. आंधात माल भीड (सालिना १० लाखावर) व निर्गत माल धान्य कापूस वगैरे.

कसाई—१९३१ च्या खानेसुमारीत एकरुं ३२३१२३ कसाई गणले गेले.त्यापैकी ३६०९०० मुसुलमान होते सर्वांत जास्त वस्ती संयुक्त प्रांत व पंजाब यामध्ये आहे पंजाबात थाना कसाब अर्घेहि नाव आहे याची मध्यप्रतात रहणा सुमारे ४००० आहे येथे गेल्या १० वर्षांत याची संख्या फार वाढली. याच्यात दोन वर्ग आहेत एकूत गयकसाई व दुसऱ्यास बककसाई म्हणतात ज्या हिंदु लोकांचा हा थंदा उचलला आहे त्यास खादिक म्हणतात. मुसुलमान कसायनांहि एक जाल बनली आहे. इतर मुसुलमान यांच्याशी लमसवध करीत नाहींत. पण मुसुलमानांच्या चाळीरीतप्रमाणेच हे लोक वागतात.

कसाई वायफा मासाहारासुद्धे फार सशक्त असतात यांच्याविषयी अशी म्हण आहे की कसाई मुस्ली १० व्या वर्षी सुद्धा वाळत होईल. हे मुसुलम न पारोची व अवलि्याची भक्ति करतात. हे प्रेतास पुरतात तिसऱ्या दिवशी कलमा म्हणून फुटाचे वाटतात. ९ व्या दिवशी मुसुलमान फकीरास अन्न देतात. १० व्या व ४० व्या दिवशी जतीस ओजन घालतात. याची जात यांच्या बंधासुद्धे फार तिरस्करणीय समजली जाते व त्यांना उपाची उपमा देतात

“ न देखाहो वाघ तो देन विलाई
न देखाहो टग तो देख कसाई ”

पशुवधाना थंदा आजकाल पुढे वाटल्यासुद्धे कसा-
१॥ प्राप्ति झगली होत आहे. यऱ्याच हिंदू लोकास जापली

निरपयोगी गुरें विकून पैसा मिळविण्याचा लोभ वाडत चालला आहे ब्राह्मण व वाणी खेरीन करून बहुतेक सर्व हिंदू लोका आपली म्हत्तारी व रोगी गुरें कसायास विकून पैसा मिळवितत

मुसुलमान लोक प्राणी मारतांना पहिल्यांचे संत्र म्हणून गळा कापतात व सरण्यापूर्वी प्राण्यांचे रक्त जमीनीवर वाटू देतात. याचें नाव जिवह किंवा ' हूलाळ ' असें आहे. शिख लोका एका चावण प्राण्याचें डोकें उडविल्यास ते क्षाण्याच्या उपयोगात आणण्याकरिता शुद्ध होती असें समजतात.

दक्षिणतील हिंदू कसायात धनगर, मराठे, कुणबी या वर्गांचे वराच भरणा असती तथापि रीतविवाजात मराठे कुणव्याहून याच्यात फारसा फरक नाहीं (खादिक पहा) [सेन्सत रिपोर्टे रिस्ले आणि हिंराला एथाय्हेन]

कसाईखाना—वेदकालापासून, राज व गोषात असे खादिकनर्गचे वाचकसाय आडळतात. शंभू हा सच्चे ऋग्वेदात एक वेळ व अववेवेदात एक वेळ आलेला आहे.पण त्यावरून या बंधाची विशेष माहिती मिळून नाहीं गोषाताचा देखील उल्लेख पुरुषवेदात आलेला आहे त्यावरून ग्राम्य पशु मारणारा एक वर्ग होता यात शंका नाहीं.तो शब्द थंदावाचकच असला पाहिजे का की, सामान्यपणें पशु मारणें हें प्रत्येक गृहस्थाचें कर्तव्य होतें. गोषाला पुरपवेधात वळी म्हणून उभा करण्याचा प्रसंग थंदावेदिकासच अडळून आलेला असला पाहिजे. अतिया आला तर गय वगैरे माराची व नवून मवून शूलनव करावा अने विधी धर्म म्हणून आय-लायनाचें सांगितलेच आहेत खादिकाचा हा वर्ग असावा व हा विशेषकरून गाई मारणाराच असावा. का की, माते मारणारे धीवर, शेळ्या मारणारे धनगर, वन्यपशु मारणाऱ्या अनेक शिकारी जाती यांचाहि उल्लेख स्वर्तत्रपणें करण्यात येतोच शूलनव करावयाचा तो गावावाहेर जाऊन करावा असें सूत्र शाखलायन स्मरतो. त्यावरून पशुवध गावावाहेर करण्यास प्रारंभ फार प्राचीन कालापासून झाला असावा असे दिसते.

कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रात उपदेखिलेले पशुवधविषयक नियम येथेप्रमाणें आहेत:—सरकारी आध्यायातील अनया-रण्यात असलेल्या हरीण, गवा, पक्षी व मासे यांना जो कोणी उपद्रव देईल, टार मारील किंवा अडवून ठेवील त्यास मोठा द्रव्यदंड होईल इतर प्राण्यांनी यात न देणाऱ्या पश्यांचा व माशांचा जो प्रास देईल, टार मारील व पकडील त्यास २६२ पण दंड होईल, व असें वर्तन हरिण व इतर पशूंच्या धारतात केल्यास दृष्टपट दंड होईल.

पकडलेल्या पशूंपैकी १ भाग अधिकारी वेईल. मासे व पक्षी या धारतात १/३ किंवा अधिक वेईल व हरिण व इतर मुगपशूपैकी १/२ किंवा अधिक भाग कर म्हणून अधिकारी वेईल सरकारी अरण्यातील

शिवंत पशुपक्षांचा ३ भाग सोडण्यांत येईल. सगुद्रांत असणारे व मनुष्यरूपांत वारखे हत्ती वोंडे वगैरे प्राणी, त्याचप्रमाणें चेल व गाढवे वगैरे, तसेंच नदीमध्ये व सरोवरांत असणारे मासे, यांचें सर्व त्रासपासून रक्षण केलें जाईल. त्याचप्रमाणें क्राँच, उरकोशक, दखूह, हंत, चक्रवाक, जावग-जावक, भुंगराज, चकौर, मत्क्रोकिळ, मोर, राडु, भैना व इतर शुभ पशुपक्षां यांना सर्व त्रासापासून अमय आहे. वरील कायदे मंग करणाऱ्यांत इन्वदंड होईल. खाटिकर्तां तुकत्याच मारो त्या मृगपशूंचें तांजें व अस्थिविरहित मास विकार्य. अस्थियुक्त मास विकल्यास त्यांना तितकीच तुकसाणी (प्रतिपाकम्) द्यावी लागेल. खोटीं मांस योगित्यात कमी पडणाऱ्या वगनाच्या जाठपट हिंसा द्याना घावा लागेल. वासरू, चेल व दुमती भाव यांची कत्तल करूं नये. जे असें करील त्यांत ५० पण दंड होईल.

कसाईखान्या (परिसूनम्) जवळीकडे मारलेल्या प्राण्यांचं मांस; शीपिंहिन, पादविहिन व अस्थिविहिन मांस; कुजकें मांस, व अकस्मात् मृत झालेल्या प्राण्यांचं मांस विकूं नये. नाहीं तर गुन्हेगारास १२ पण दंड होईल. सरकारी रानातील जनावरें, वन्यपशू व व्याख जर मत् झाले तर त्यांना पकडवें किंवा अरण्यावाहेर ठार मारवें (कौटिलीय अर्थशास्त्र, अध्याय २६).

मुसुळमांनी काळ्यापासून या धव्यामध्ये एक नवीन रिवाज शिरला; ती म्हणजे हाल हाल करून मारणें हा होय. मुसुळमानाकडून समंत्रक हत्या करवून घेऊन आज हिंदू मांस खाळें लागले आहेत. आर्वाचीय हिंदूत्यानामध्ये कसाईखान्यासंबंधाचे नियम युरोपीय अनुभवानुसरून उलण्यात भेळें लागले आहेत.

थेटथिंत व आयर्लेंडमध्ये कत्तलखाने दोन प्रकारचे आहेत. खाटिकर्तां चालविलेले खासगी कत्तलखाने व अधिकाऱ्यांनी चालविलेले सार्वजनिक कत्तलखाने असे ते दोन प्रकार आहेत. इ. स. १८५१ चा सार्वजनिक आरोग्याचा कायदा पास होण्यापूर्वी खासगी कत्तलखाने भिनपरवानगीनं उघडले जात असत. लुद् लंडन शहरात इ. स. १८५५ पासूनच पूर्ण मुभा देवलेली होती. खासगी कत्तलखाने दुकानाच्या पिछाडीस असून तेथेंच मासाची विक्री करतात. प्राण्यांची कत्तल करण्याचीं तेंथें स्वतंत्र दालनं असून काही गुरें फोंडवाळ्यात रावून ठेवलेलीं असतात. हे कत्तलखाने कसे असावें याविषयी सार्वजनिक आरोग्यविषयक कायद्याची कांहीं कसमें आहेत व त्यांअन्वये तेंथें सपाट फरशी असावी व कत्तलीत माती चवैरे उडूं नये अशी व्यवस्था केलेली असते. गुरांनां जातांना अडथळ हाकीं नये म्हणून विस्तारीं वरवाजे असावे; फोंडवाळ्यांतील फरशी चांगली असावी, व भिंतीला सिमेंट केलेलें असावें; पाणी भरपूर असावें, इत्यादि योजना वरील कायद्यानं काळजीपूर्वक केलेल्या आहेत. नांदत्या घरांनवक असलेल्या खासगी

कत्तलखान्यांमुळे लोकांनां वराच त्रास पोंचतो. गांवतून गुरें नेणें धोक्याचें असून शिवाय मासाची सरकारी पाहणीहि वरोवर होत नाहीं. यामुळें सार्वजनिक कत्तलखानेच दिव-सदिवस लोकसमत होळें लागले आहेत.

सार्वजनिक कत्तलखाना ही एक पुरातन संस्था असून तिचें मूळ अगदीं रोमन सुधारणा व संस्कृतीपर्यंत जाऊन पोंचतें. शिस्तशाकापूर्वी ३०० वर्षे रोममध्ये उघड्या बाजारत प्राण्यांची कत्तल होत असे. पुढें खाटिकाच्या तोषीकडे लक्ष देऊन त्यांना हा धंदा करण्यात टाकवर नदीच्या तीरावर जागा देण्यात आली. तेथें मॅसेलस नांवाच्या रोमन नागरिकाचा कसाईखाना होता. लेव्होच्या वेळीं वरील नागरिकांच्या स्मरणार्थ मॅसेलस-कसाईखाना होता; व हाच मॅसेलस शब्द थोड्या फरकानें, पण एकाच -कसाईखाना या-अर्थी इटालियन, जर्मन व इंग्रजी भाषेंत आढळतो.

मध्ययुगीन जर्मनीत कुदेलहोक नांव धारण करणारे सार्व-जनिक कसाईखाने अनेक होते व ते बहुधा नदीच्या तीरावर असत. त्यांची मालकी खाटिक-मंडळाकडे असे. परंतु सर्व खाटिक त्या मंडळाचे सभासद नसत. १८६८ व १८८१ सालीं प्रशियांत व इतर जर्मन संस्थानांत काहीं कायदे झाले व त्यांमुळें शहरात कत्तल केले जाणारे प्राणी सार्वजनिक कसाईखान्यातच कत्तल केले गेले पाहिजेत असे ठरलें.

पंधराव्या व सोळाव्या शतकात फ्रान्समध्ये प्रसुप्त शहरी सार्वजनिक कसाईखाने असत. प्राण्यांची हत्या करण्याच्या कोणत्याहि मनुष्यात तेथें गोंकळीक असे. १८०७ व १८१० साली फ्रान्सच्या सर्व शहरांतून कसाईखाने उघडवें असा हुकूम झाला. १८३८ मध्ये नदीन कायद्यानं ही संस्था वाढविण्यांत आली व ते राहत्या वस्तीपासून दूर असावे असें ठरलें. १८६७ सालीं लाव्हिग्रेटी हा प्रसिद्ध कसाईखाना पॅरिसकरिता सुरु करण्यात आला. वेळगम, स्विट्झर्लंड ऑस्ट्रिया, नार्वे, स्वीडन, डेन्मार्क व रमानिया येथें वरेंच सार्व-जनिक कसाईखाने आहेत. परंतु या बाबतीत सर्वांपेक्षा खरी प्रगति जर्मनीचा झाली आहे. १८९७ सालीं जर्मनीत ३२१ सार्वजनिक कसाईखाने होते. १९०६ सालीं प्रसिद्ध केलेल्या एका पुस्तकांत जे. डॉ. जेव्हर्टीं असें लिहितो कीं, जर्मनीत ८३९, ईंग्लंडात ८४, फ्रान्समध्ये ९११ व आस्ट्रियांत सुमार २०० असे एकंदर २०३५ कसाईखाने आहेत.

इ. स. १८४८ च्या व १८७५ च्या सार्वजनिक आरोग्य कायद्याप्रमाणें स्थानिक अधिकाऱ्यांनां सार्वजनिक कसाईखाने उघडण्यावद्दल पूर्ण मुभा असली तरी वर्षांचे नियंत्रण पाल-ण्यापलीकडे, खासगी कसाईखान्यावर पूर्ण नियंत्रण घालणें त्यांनां जड होऊं लागलें आहे. मनुष्यमध्य म्हणून मांसाची विक्री करण्यापूर्वी त्या मांसाची तपासणी करण्यात कडक कायदा अस्तित्वांत नसल्यामुळें फार पैरतोय होत असे. परंतु

आता कत्तलीपूर्वी व नंतर जनावरांची व मासाची अतुकर्मे तपासणी होते. ही पद्धत वेळनम, जर्मनी, नॉर्वे व स्वीडन, आस्ट्रियाहंगरी येथे अगलात आली आहे. न्यूझीलंडसारख्या ब्रिटिश कॉलनीमध्येही आता सार्वजनिक कसाईखान्यातच जनावर मारावे व मासाची तपासणी व्हावी अशी योजना सुरू झाली आहे.

सर्वजनिक कसाईखाने कसे असावे यासंबंधी नकाशे व रचना मांडून भरपूर माहिती देण्यात जर्मन संघकार मोठे वाकबगार आहेत. त्यांच्या वर्षानुवर्षांचे कसाईखाने वस्तीपासून फार दूर असावे व तेथे जाणारे रस्ते लाय रंद असावे एखादा रेल्वेचा फाटोही त्यांना जोडलेला असावा. कसाईखान्याचा आकार समकोनचा किंवा चौकोनी असा असावा; मजबूत गुराचा वाजार असावा व तेथून जनावरे रेल्वेने कसाईखान्याकडे न्यावा. डॉ. ओक्सर स्कनाई आणखी त्या इमारतीचे असे वर्णन करितो की, तेथे एक कारभाराचे स्वतंत्र दालन असते, कत्तलीकरिता एक मोठा हॉल असतो, आजारी जनावराकरिता जागा असते, झुंजनाकरिता जागा असते आणि कत्तल झालेल्या जनावरांची आतःची स्वच्छ करून व पुटील व्यवस्था करून त्यांचे पृथक्करण करण्याकरिताही एक स्वतंत्र दालन असते. मजबूत हून, प्रकाश व पाणी यांचीही तेंपे व्यवस्था असते. सर्व उपकरणे व फरशी स्वच्छ केल्ली असते.

कत्तलीच्या थंयाचे केन्द्रीकरण (समाकर्षण) केल्यामुळे अमेरिकेतील सेंयुक्त संस्थानातील कत्तलखाने युरोपमधील कसाईखान्यापेक्षा अधिक उत्तम आहेत. इ. स. १८९०-१८९१ व १८९५ सालच्या कोअरच्या कायद्याप्रमाणे तपासणीचे निबंधन घालण्याचा येथे प्रयत्न करण्यात आला. अन्वयत दख्खेद यांनी चौकशीकमिटी नेमली व तिच्या रिपोर्टप्रमाणे १९०६ साली मासतपासणीचा कायदा पास करण्यात आला. प्रत्येक जनावर, मेंढी व डुकर यांची तपासणी करून मग त्यांना कसाईखान्याकडे पाठविणे, व नंतर मासाची तपासणी करणे, असे दोन निबंध घालण्यात आले.

शिकागो व इतर अमेरिकन कसाईखान्याचा हा विशेष आहे की, प्राण्यांचे जीव तत्काल व सुट्टुडीत रूताने तेथे घेतले जातात. प्रत्येक प्राण्याला एका अर्धे गोड्यात कोंडून व त्याच्या डोक्यावर जबर प्रहार करून त्याची संवेदनाशक्ति कमी केली जाते. नंतर त्या अर्धे गोड्याच्या फटीतून त्याचा विस्तीर्ण कसाईखान्यात प्रवेश होतो, तोच त्याचे पाय वेगळे होऊन धड तारिच्या दोरामुळे एकदम बर उचलले जाते. नंतर त्याच्या गळ्यात सुरी भांसकून धड तारेवर लटकवतात व लाडलावनत ते ताबडतोप विशिष्ट स्थळी नेले जाऊन त्याची सर्व व्यवस्था लागते तेथील कसाईखान्यात ४००च्या वर जनावरे फक्त एका तासात कत्तल केली जातात. यावरून या थंयातील व्याप व सुधारणा केवळी जबर झाली आहे याची कल्पना होईल. १९०४ साली एका ब्रिटिश डिपार्टमेंटल कमिटीने

प्राण्यांची कत्तल भूतदयाई होऊन केली जावी असा अभिप्राय दिला व शिफारस केली की, कत्तलीपूर्वी प्राण्याची संवेदनाच नष्ट होईल असे ठरावे व जनावर वेगवेगळी ठेवण्याची व्यवस्था तेंपे करावी. वरील ब्रिटिश कमिटीने द्यायुक्त कत्तल करायी यावेदल अनेक प्रयोग केले व त्यातच मृगियू व वॅक्स्टर झापड, दि फॉनर पेटेंट फिलर, विल्टन शक आणि वॅक्टेपंच अशी साधने तत्काल प्राण वेण्याकरिता सुचविल्ली आहेत. शिरच्छेदकारक कुच्चाह हेच कमिटीच्या मते उत्तम साधन असून याले मात्र डोक्यावर प्रहार करूनच मारायें असे द्यायुक्त-कत्तलीवद्दल वरील ब्रिटिश कमिटीचे मत आहे. या तपे सुमारलेल्या प्राण्यातक साधनाची एवढी प्रगति झालेली आहे की प्रो. स्ट्याकिंगच्या रिपोर्टप्रमाणे पाहिले तर ५ ते २० सेकेन्दात सुी सुपसणे व ग्राभ घेणे किंवा पूर्ण अशी मूर्च्छा जाणणे या गोष्टी सहज होतात. ज्यू लोकांची कत्तलीची पद्धत प्रो. स्ट्याकिंग व सर मायकेल फॉस्टर व ब्रिटिश कमिटी यांना मूर्च्छाच पसंत नाही. का की, प्राण्यास ठोसा देऊन मूर्च्छा जाणणे, त्याच्या वेदना कमी करणे व त्याच्या प्राण चो तत्काल मुक्ता करणे या भूतदयायुक्त योजना ज्यू लोकांच्या कत्तलीच्या पद्धतीत सापडत नाहीत.

युरोपियन राष्ट्रात तपासणीचा आवश्यकता सर्वोच्च भासू लागली. जनावर तपासणे, त्याचे गास मज्जनाकरिता तपासून पहाणे, अशी तपासणी करण्याकरिता सर्वजनिक कसाईखाने उघडणे, व थंयाच्या दृष्टीने या गोष्टींचा फायदा जाणणे या सर्व गोष्टी लक्षात घेता खासगी कसाईखान्याच्या उणीवाच जास्त स्पष्ट होतात व साहजिकच सार्वजनिक कसाईखान्याकडे लोकप्रवृत्त वळते. शिवाय माणुच्या किमतीतही सार्वजनिक कसाईखान्यामुळे कोणतेही अनिष्ट परिणाम घडून येत नाहीत अस दिसून आले आहे.

कॅसाव्लाका— (दार इल्येदा—अग्रग्रह) हे बंदर मोरोक्को देशात अटलांटिक महासागराच्या किनाऱ्यावर आहे. हे मध्यसरोकोचे लोक व घान्याचे बंदर असून सुरीस किनाऱ्यावरून तिसऱ्या प्रतीचे शहर होय. १९०३ साली येथे बंदराची सुधारणा होण्यास सुरुवात झाली. १८९० ते १९०३ पर्यंत प्रतिवर्षी ७५०००० पै. परकीय देशांशी व्यापार झाला. १९०८ मध्ये बिर-रेशादपर्यंत रेल्वे झाली. हीच मोरोक्कोत पहिली रेल्व होय. येथील लोकसंख्या सुमार २०,००० आहे. पोर्तुगीजांनी अंधा शहराचा नास करून (इ. स. १०६८) तेथे कॅसाव्लाका शहर बांधविले. परंतु त्यांना लवकर ते तोडून जावे लागले. १९०७ मध्ये येथे फ्रेंच व स्पॅनिश कामकऱ्यांचे काही दून झाले. त्यावरून फ्रेंचांनी ह्या शहरावर तोफा डागल्या व काही दिवस आपला ताबा बसविला.

कसेई— याला इंग्रजीत कौडकस, जॉस टिअर; संस्कृतमध्ये काश; हिंदी काश इत्यादि नावे आहेत. याच कास गवत असेही म्हणतात.

द ति हा त.—याचे बीं मालेचे मणां करण्याकडे उप-योगात आणित असत. पारस्य देशांत त्याचा अनाग्रामाणे उपयोग होत असे. ह्या झाडाचे बीं रंपाकित असतें. आर्यवेदकात व वैदिक वाङ्मयांत या रसाय धान्याचा उल्लेख केला आहे व आर्यवं लोकांनी हिमालयाच्या पायथ्याशीं त्याची लागवड केली होती ” असे म्हणतात.

अरब लोकांनी ह्या धान्याला “ दाम दाउद ” (डेव्हिडचे अर्थ) तसेच “ दामु अयूव ” (जॉन्चे अर्थ) अशीं नांवां दिलीं होती. कसेई हें एक प्रसिद्ध शक्तिवधक व मूर्तरचक आपव आहे. अरब लोकांनी ह्याची झाले युरोपात नेली. स्पेन व पोर्तुगाल या देशांत ती आतां स्थानिक झाली आहेत. तेंच त्यांना ‘ लॅसिमादे नांव ’ असे नाव आहे.

हल्लीं या खाद्य धान्याची लागवड फक्त मेगोलियन लोक करतात. त्याच्याकडूनच या धान्याचा प्रचार प्रथम हिंदुस्थानात झाला असावा.

ह्या झाडाच्या दोन रानटी जाती असून त्यापैकी लॅसिमा नांवी ही जात सर्व उष्णकटिबंधातील प्रदेशात व समशीतोष्ण प्रदेशात आढळते. सिआटिआ हें झाड फक्त उष्णकटिबंधातील प्रदेशातच मिळतें व तें हिंदुस्थान व ब्रम्हदेश यांमध्येच आहे असें म्हण्टे तशी चालिले. लॅसिमा, नांवी या जातींच्या स्टेनोकार्पा, मॉलिनिफेर व माआन या तन्हाद्यां लागवड करून त्या परिणत झालेल्या आढळतात. यापैकी पहिली ब्रम्हदेश, मलाया, चीन व जपान या देशात लावतात. दुसऱ्या जातीचीं फळें मालेच्या मण्याप्रमाणें असतात. तिचरी जात खाण्याच्या उपयोगाची असून तिची लागवड मध्यप्रांत, तिमिम, रूसिया टॅकच्या, ब्रम्हदेश व शान संस्थान यांमध्ये करतात. कोचीन चीन व मलाया ह्यांमध्येहि ही झाडें लाविली जातात.

दुष्काळत मायुआनचें पीक दुडळें तर ह्या झाडाच्या रानटी जातीच्या पिकाचाहि साध्याकडे उपयोग केला जातो. या रानटी जातीच्या धान्याची क्वचीं जशी कठिण असते तशी लागवड केलेल्या जातीच्या धान्याची नसते व हें धान्य सहज दळें जातें.

रूसिया टॅकच्यामधील या धान्याच्या लागवडीमवे-
धार्चें जे. डी. हुकरने ‘ हिमालयन जर्नल ’ मध्यें काहीं माहिती दिवून ठेविली आहे. तो म्हणतो “ प्रत्येक साडाळा (यर्कोसून) दोनदा किंवा तीनदा वुडार्थी फाळा फुट-
तात व एक चौरस यार्डामध्यें ७ ते ९ आंठे होतात. याचें पिक फार बीडें होतें. पेरलेल्या धान्याच्या २०-४० पटींपेक्षा जास्त पिक होत नाहीं. ” “ ब्रम्हदेश व तेथील उष्क ” (१०६०) या देशात मेसननें काहीं उपयुक्त माहिती दिवून ठेविली आहे. तो म्हणतो “ लागवडींमळे या रानटी झाडाचें बीं दिसूळ टोळन गोंड वनलें आहे ” व ह्याचो चव गन्हा-
प्रमाणें आहे.

हिंदुस्थानांत या पिकाची लागवड बरंचा विस्तृत प्रमाणांत होतें. याच्या धान्याचे परिमण, भाकार, व रंग दृश्यादि कारणांनीं त्याचें निराविराळे वर्गीकरण झालें आहे. दार्जिलिंग, उत्तर व पूर्व आसाम, रूसिया, गारो व नापा टॅक्या, ब्रम्हदेश व शान संस्थान, येथें हें धान्य चांगलें पिकतें व हें ह्या प्रांतांतील मुख्य धान्य आहे.

कांहीं जातींचें कसेई धान्य जाजतात व नंतर त्याची क्वचीं काढतात व काहीं जातींचें धान्य न भाजतांच दळतात. या निराविराळ्या धान्य तयार करण्याच्या व तें राखाच्या तन्हावरान या धान्यान रासायनिक व घटनात्मक असे पुष्कळ प्रकार असतात असें दित्तें.

जपानच्या शेवकी मंडळानें जपानातील उपयुक्त वनस्पति या पुस्तकांत या धान्याला योमागी अवाच ह्योमागी जसें नाव दिलें आहे. हे धान्य कोरडवाहू जमीनांत होतें. चहापेवनी या धान्याचा काडा करून पिततात. ह् कॅलांड यानें रोम्यानां ह्या धान्याची पेज बावी अशीहि विफारत केली आहे. चिनां लोक या धान्याचा रस्त्या करतात.

नागा टॅक्यावरील प्रदेशात हें धान्य आवडून त्यापासून दारू काढतात. या दारूला “ ज्यु ” हें नाम आहे. चांगल्या धान्याची दारू पुष्कळ दिवस टिकते. या दारूची चव सकरचंदारी दारू व ताक याप्रमाणें कांहींशी असते. काहीं प्रकारचें कसेई धान्य युवासिकहि अतें.

औ प धी गु ण ध र्म.—हें रक्तशुद्धि करणारें तसेंच उत्तम मूर्तरचकहि आहे. उन्हाळ्यात थंडीसारखा वाचा उपयोग करतात. ह्यामध्ये रोगजनक हवा व पाणी शुद्ध करण्याचें गुणधर्म आहेत असा काहीं लोकांचा समज आहे. हिंदुस्थानात या धान्याचे औपधी गुणधर्म फारसे माहित नाहींत. संताळ लोकांमध्ये मूत्रकृच्छ्र व अतंतव रोगावर कसेईच्या झाडाचें मूळ देतात, असें डॉ. क्वेल म्हणतो.

रा ता य नि क गु ण ध र्म.—या धान्यावरील प्रयोगाचे अनुभव वेगवेगळ्याले आले आहेत. त्यांमध्ये अतणाच्या रासायनिक द्रव्याचें सर्वसाधारण मान पुढें दिलें आहे.

जंगलातील धान्यात पौष्टिक अंश १ : २.८ असतो व शेतातील धान्यात १ : ४.४ असतो व त्याचें शॅकडा प्रमाण अनुमाने ८९ व ९० असे आहे.

या धान्यातील अल्ब्युमेनचें प्रमाण हिंदुस्थानामधील प्रमाणावरील असून त्यामधील स्नेहाच व चरबी हीं बहुतेक खाद्यधान्यापेक्षा जास्त असतात.

व्या पा री व घ र ग ती उ प यो ग.—ह्या धान्याच्या रानटी जातींचें धान्य हिंदुस्थानांत व युरोपचेडांत मालेचें मणी करण्याकडे उपयोगात आणिलें जात होतें. हिंदुस्थान व ब्रम्हदेश यांमधील मूळच्या मंगथी लोकांत याचा उपयोग दागिने करण्याकडे करीत. दोपल्या, पाकिट, फजड इत्यादि जिनसा सुसोपित करण्याकडेहि याचा उपयोग करतात. नेपाळ, अयोध्या व हिंदुस्थानचा मध्यवर्ती ऍंगरत्पाटी

वरील प्रदेश यामध्ये हें धान्य शेत्यांचे सामान व गुरे हीं सजविण्याकडे योजिले जातें. ब्रम्हदेशातील करेन लोकांहि या धान्याचा अजब उपयोग करतात. अंगामी नागा हे लोक या धान्याच्या कानातील वाड्या करतात.

व्यापार.—जपानमध्ये या धान्याचे दरवाण्यासमोर लावण्याचे विक्राच्या पडद्यासारखे पडडे करतात. व्यापारी दृष्ट्या ह्या धान्यापैकी रानटी जातीचे धान्य विशेष उपयो- गाचें आहे. कारण रानटी धान्याचे दरफळ तुळतुळीत असून निगिराळ्या रंगानें असतें. लागवडीने हें दरफळ मऊ पडून त्याचा तुळतुळीतपणाहि जाहीस होतो. यूरोपखंडातील व्यापार्याना रानटी धान्याचा जास्त उपयोग करता येतो. तुतारीवरील नक्षीदार काम, कृत्रिम कळ्या व फुलें, हीं तयार करण्याकडे मुख्यत्वेकरून या धान्याचा यूरोपमध्ये उपयोग करतात [वाट, पदे.]

कसौली—पंजाबातील डांगरी ठाणें व छावणी. उ. अ. ३०°५३' व पूर्व रेखांश ७६°५८'. काल्हा-सिमला रेल्वेवरील काल्हा स्थानापासून हे ९ मैल दूर आहे व सिमल्याहून २२ मैल आहे. याच्या भोंतालचा सर्व मुख्य एतद्देशीय संस्थांनिकांच्या ताब्यात आहे; परंतु हे ठिकाण राज्यव्यव- स्थाच्या कामाकरितां अंबाला जिल्ह्यातील सरर तहसीलाला जोडलेलें आहे. कारकापासून हे सुमारे ९ मैलावर असून या ठिकाणची उंची समुद्रसपाटीपासून ६३३५ फूट आहे. लो. सं. (१९११) ३१९४. इ. स. १८८२ त कसौली हें लष्करी ठाणें म्हणून वसाविलें होतें. परंतु हल्ली ते आजार माणसाकरिता ह्या खाण्याचे ठिकाण झालें आहे. उन्हाळ्यात येथे पुष्कळ लोक रहावयास येतात व त्यांच्या संयोगाकरिता येथें उग्रहार युद्ध अथवा खाणावळी उपडण्यात आल्या आहेत. परंतु सपाटीच्या प्रदेशापासून हे अगदीं जवळ असल्यामुळे हवेच्या दृष्टीने पंजाबमधील हवाखाण्याच्या ठिकाणात हें सर्वांत कमी प्रतीचें ठरतें. ह्या ठाण्याची व्यवस्था येथील छावणीच्या मॅजिस्ट्रेटकडे असते. यूरोपियन शिक्षकाकरितां एक शाळा, किंग जॉर्ज आरलो-व्हर्नाक्युलर हायस्कूल, लॉरेन्स मिलिटरी असहायक साधारण शिक्षणसंस्था आहेत. तसेंच पिताळलेल्या जनावरांचा देश झालेल्या माणसाना उपचार करण्याकरिता येथें १९०१ साली पाथूर संस्था स्थापन झाली असून तेथे उत्तर हिंदुस्थानच्या सर्व भागातील रोगी उपचा- रकरितां जातात. १९०६ साली येथे एक संशोधनशाळा स्थापनात आली. या शाळेत मनुष्याचे रोग बरे करणाऱ्या लक्षां तयार करण्यांत येऊन शिवाय हिंदुस्थानातील रोगा- संवधानें शारीर शोध लावण्याचा साधनेंहि ठेवलेली आहेत. कसौली हे पंजाब नॉर्सिंग असोसिएशनचे मुख्य ठिकाण आहे.

कॅस्टेलर ई रिपोल एमिलिओ—(१८३२-१८९९) हा एक स्पॅनिश सुलतान होता. याचा जन्म केडीज येथे ता. ८ सप्टेंबर १८३२ रोजी झाला. प्रथम याने १८४८ साली कायद्याचा अभ्यास सुरू केला. नंतर काहीं दिवसांनी त्याचा

वाङ्मय व तत्वज्ञानाच्या शाळेत प्रवेश होऊन तेथेंच १८५३ साली थाला डॉक्टर ही पदवी मिळाली. १८५४ साली झालेल्या स्पेनच्या राज्यक्रांतीच्या वेळीं तो लोकसत्तावादी असून त्या साली भरलेल्या उदारमतवाद्यांच्या व लोकसत्ता- वाद्यांच्या सभेत यानें आपले पहिले राजकीय भाषण केले. हे भाषण इतकें उत्तम बळकें की त्यानंतर याची प्रमुख राजकारणी पुस्त्यात गणना होऊ लागली. या वेळेपासूनच याला वाङ्मय, इतिहास व राजकारण या विषयांचा नाद लागला. १८६९ च्या राज्यक्रांतीत त्याला फारसीची शिक्षा झाली असता तो पळून फ्रान्समध्ये गेला व १८६८ त केव्हा राज्यक्रांती सफल झाली. तेव्हा तो परत आला, तेव्हा याला मार्गद विद्यापिठांत इतिहासशिक्षकाच्या जागी नेमले. याच वेळीं हा कोटेंस प्रतिनिधिसभागूह्याचा सारगोष्टा प्रातातर्फे सभासद म्हणून निवडून आला. येथें याने लोक- सत्तावाद्यांचा पुढाकार घेऊन राज्यक्रांतीनंतर संयुक्त प्रजा- सत्ताक राज्य स्थापन करणें संयुक्तिक आहे असे प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. याचें मत असे होते की, स्पेन देशातील काहीं भागांच्या इच्छेनुसार तेथील स्थित संयुक्त राज्यपद्धतिचें स्थानिक व प्रातिक स्वरूप कायम ठेवून तेथें अमेरिकन राज्यपद्धतीसारखी लोकसत्ताक राज्यपद्धति आणावी. सुलतानांत मात्र राज्यपद्धतीबद्दल सुर्वेच एक- वाचयता नव्हती हा १८७३ त लोकसत्ताक राज्याचा पर- राष्ट्रीय प्रधान झाला. यावेळीं देशात अति विकट स्थिति उपपन्न झाली होती. सैन्यात, प्रतिनिधिसभेत व सान्या राज्यकार- भारात गोंधळ माजला होता. तेव्हा सर्वानी याला कार्यकारी मंडळाचा मुख्य केले. याप्रमाणे राज्यसूत्रे हातीं आल्यावर यानें लष्करात सुधारणा करून सैन्य वाढविले, धार्मिक छळ बंद केला व जमाबंदीची नीट व्यवस्था लाविली. परंतु लोकांना याची काहीं मते पसंत न पडल्यानें ता. २ जाने- वारी १८७४ रोजी याला आपल्या जागेचा रानीनामा द्यावा लागला. यानंतर १८७६ त हा पुन्हा प्रतिनिधि सभेचा सभासद झाला. त्या सभेत यानें १८९१ पर्यंत सभा- सदाचे काम करून सर्वसभेत देशाच्या हक्काचा कायदा पसार झाल्यावर आपल्या राजकीय आयुष्याची समाप्ति केली. पुढें पुढें याची मतातरे होत होत हा अखेरि उदार- मतवादी बनला होता. याने पुष्कळ ऐतिहासिक ग्रंथ व कादं- बण्या लिहिल्या. हा ता. २५ मे १८९९ रोजी मरण पावला.

कस्तुरी व कस्तुरीमृग—कस्तुरी अथवा हरिणाच्या शरी- रापासून मिळते त्यात इंग्रजीत मस्कू डीअर व संस्कृतामध्ये कस्तुरीमृग हीं नावे आहेत व कस्तुरीस लॅटिनमध्ये मोलस्कत मोथ्रिफेमिस; इंग्रजीत मस्क, संस्कृतामध्ये मृगमद, कस्तुरिका, मृगजडा, कारवी भावेत मुष्क; हिंदी, कानडी व मराठी भाषेंत कस्तुरी इत्यादि नावे आहेत.

दोन कस्तुरीमृग एके ठिकाणी कल्पित आढळतात. हीं जनावरे डांगरच्या कडवावर दाट झाडीत रहातात. हे फळ

चपल असून उड्या मारीत जातात. हे निशाचर असून आकाराने ते हाउंडडबेडां फार मोठे नसते. सर्व रंश करणाऱ्या जनावरांपेक्षां त्याला खावयाला फार थोडे लागते. नुसत्या खुल्या खडकाळ प्रदेशांतील मृगपेक्षां डोंगरावरील अरण्यांत रझाणारे मृग चांगले असतात. यांना जानेवारीमध्ये माज येतो. यांचा गर्भ १६० दिवसपर्यंत रहातो व प्रत्येक वेळीं यास एक पाडस होतें.

वस्तु क्षेत्र. — गिळगेतच्या पश्चिमे व सिक्किमाच्या पूर्वेस हिमालयांत ८००० पातून १२००० फूट उंचीवर तिचेटमध्ये व मध्य आशियांत सेवेरियापर्यंत हे मृग आढळतात.

उपयोग. — कस्तुरीमृगाच्या धव्यांतील गांठीत असलेल्या पदार्थाला कस्तुरी म्हणतात. तो पदार्थ गोठलेल्या रक्षासारखा व स्निग्ध असून त्याला तीव्र सुवास असतो. कस्तुरीमृग मस्त झाले म्हणजे त्यांची बैबी वाढत जाऊन हा पदार्थ तयार होतो. एका जनावरापासून सरासरी १ औंस कस्तुरी मिळते. एका गांठीची किंमत १० पातून १५ रुपयांपर्यंत येते. कस्तुरीमृगाचे मास चवदार असते पण त्याला कस्तुरीचा सुवास येत नाही.

व्यापारीदृष्ट्या कस्तुरीचे मुख्य तीन प्रकार आहेत. (१) कवाडियन अथवा रशियन, (२) आसामी व (३) टंकिन अथवा चिनी. हिमालयातील कस्तुरी फार प्राचीन काळापासून प्रसिद्ध आहे. १५१९ त वायरांनी तिचा उद्देख केला आहे. परंतु अलीकडे या कस्तुरीची मागणी कमी झाली आहे.

निर्गम — ही १९०६-०७ त ६६८ औंस, किंमत रु. ४४५००. झाली. उत्तम दाणेदार कस्तुरीची इंग्लंडच्या वाजारातील अलीकडील (सुमारे १९०४) किंमत एक औंसाला ७२॥ ते ७५ शिलिंग होती. अलीकडे रासायनिक पद्धतीने कृत्रिम सुंगंधी द्रव्ये तयार होऊं लागली आहेत. यामुळेच कदाचित कस्तुरीची मागणी दिवसेंदिवस कमी होत असली. वारीक ज्वर, अशक्तता, खोकला, अपस्मार, फॅफर, नर्तुसक्ल वगैरे विकारांवर निरगिराळ्या अनुपातानें कस्तुरी देतात. [वाद; वैद्यक शब्दसिंधु; सेनमुस्त-आयुर्वेदिक सिस्टिम ऑफ मेडिसिन; मार्को पोलो; ट्रॅव्हलर २. ३५; वायर, मेनॉयर्स ३१३ वगैरे.]

कहरोर — पंजाब इलाखा. मुलतान जिल्हा. लोभण तहसिलीतील एक गांव. उत्तर अक्षांश ९९ ३७' व पूर्वे रेखांश ७१ ५६'. विआस नदीच्या जुन्या पात्रावळक हा गांव वसलेला असून सतलज नदीच्या हळीच्या दक्षिण (उजव्या) तीरापासून आठ मैलांवर आहे. लोकसंख्या (१९०१) ५५५२. उंचसखल जागेवर हा गांव असल्यामुळे हा गांव पंजागांतील इतर गांवांपेक्षा अधिक पोषिभूत दिसतो. चवदाव्या शतकाच्या अखेरीस हा गाव जेदलमीराचा संस्थानिक फौजुन यानें वसविला असें म्हणतात. कहर येथे राजा विक्रमादित्याने शेतदुणांचा परामभव केला, तेच हें गांव अद्याप असें म्हणतात. परंतु हा शोध संशयास्पद धरला जातो. अली सरवर याचा दरगा अत्यंत प्राचीन

आहे. हा दिल्लीचा सय्यद असून तो इ. स. १२०४ साली येथें आला. इ. स. १८६७ साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. तिचे इ. स. १९०३-४ साली उत्पन्न ४३०० रुपये व खर्च १००० रुपये होता. मुलतान जिल्हाच्या सतलज नदीकाठी ज्या तहसिली आहेत त्यांचे हें व्यापारी केंद्र असून लॉकर, गहू व इतर माल यांचा व्यापार येथें होतो.

कहलूर — पंजाब इलाखा. सिमला. डोंगरी संस्थानातील एका डोंगरी संस्थान. 'वित्तासुर' पहा.

कहार — (संस्कृत: — स्केचकार = खांदावर ओझी वाहणारे). ही भोई, शेतकरी आणि मजूर यांची जात आहे. १९११ सालची लोकसंख्या १८,३८,६९८ होती. पैकीं १८२१३०५ हिंदू, व ६९६५ मुसलमान होते. संयुक्त प्रांत, बिहार-ओरिसा, बंगाल, मध्यहिंदुस्थान, बन्हाड, मध्यप्रांत या अनुक्रमानें यांची संख्या उतरती आहे. बंगालमधील कहार बहुधा शिवराज्याची उपासना करतात. यांतील वैष्णव फार थोडे आहेत. खाना पोटणातील लोक कार्तिक शुद्ध सप्तमाच्या दिवशीं एक सण पाळतात. त्या दिवशीं ब्राह्मणांना घेऊन रावांत जातात व आंबळीच्या झाडाखाली पार्ने, फळें व मिठाई वाढतात. ब्राह्मणांना जेऊं घालून नंतर आपण मद्यमिश्रित मोजन करतात. डाक, कर्ता, वंदी, गोरिया, धर्मराज, सोळा, शंभुनाथ आणि रामठाकूर या देवतांभ्यतिरिक्त हे लोक दाम्पतीर नावाच्या देवरूप पावलेल्या एका कहार पुष्पाची आराधना करतात. त्याला चकरी चळी देतात. सोमवार, बुधवार आणि शुक्रवार हे दाम्पतीर पूजेचे दिवस होत.

संयुक्त प्रांत — सर्वांत जास्त वस्ती या प्रांतांत आहे. लोक. सं. (१९११) १,१२,४२१. येथे कहारांना महार म्हणतात (संस्कृत महिला). कारण त्यांचा ब्रिवांचा अंतःपुरांत प्रवेश असे. कहारांना धीवर (माते वरणारे) असेंहि म्हणतात. यावरूनहि त्यांच्या धेवाची कल्पना होते. त्यांचे दुसरे नांव बेहार असें असून ईमजी शब्द ' बेअर ' याच्याशीं ते जुळते.

ब्राह्मणवंशाखळांच्या मताप्रमाणें कहार ही संमिश्र जात असून ती ब्राह्मण पिता व निपाद किंवा चांडाल जातींचीं माता यापासून झाली आहे. नवैवरून ते अनार्य दिसतात. नोकर म्हणून उच्च वर्गांत त्यांचा समावेश झाला आहे; व बाह्यांना स्वजातींत ते फळे शकतात. धुरीया कहारांची उत्पत्ती महादेवानें उत्पन्न केलेल्या धुळीपासून झाली अशी दंतकथा आहे. मगधाचा राजा जरासंध याच्यापासून विहारचे कहार शाखे अशी दंतकथा कनिमहेंम देतो. रामाच्या सांगण्यावरून नारदान कहार जातीचा युवक झाला म्हणून आपण ब्राह्मणाचे गुरू आहोत असें कहार म्हणणान व कहाराच्या दंतकथांतून ही गोंध आढळते.

१८९१ च्या खानेसुमारीवरून कहाराच्या वन्त्याचे पोटणातील नोंदल्या गेल्या आहेत. त्या घादक, जडवर, खाचार, महार,

मलहा, बधमा, वाट बीमर, राड्कवार, रावावी, सिधरिया व तुराई या होत या जातीवरून सध्याची जात कशी बनली असेल ही कल्पना होते इमिलीय, अतेरीय, मुडेरी वगैरे त्यांचीं भोजे आहेत या पोटजातच्या नावावरून व गोत्रावरून त्यांच्या अनेक थंवाचा बोध होतो. या राने-सुमाधीवरून पाहता यात हिंदूंचे ८२३ विभाग व मुसुलमानी शाखेचे २४ विभाग दिसतात यावरून सध्या या जातीत केवढी गुंतागुंत होऊन बसली आहे याची कल्पना करता येईल

या लोकांची पंचायत असून सर्व लोकहजर राहतात व पंचनेमतात या पंचायतींचे तीन कामे असतात. विधवाविवाह झाल्या म्हणजे नवऱ्यांचे तिच्या मृत नवऱ्याच्या कुटुंबात काय थांबव्याचे हा प्रश्न पंचायत ठरविते कोणी चोरी किंवा व्यभिचार केला तर गुन्हेगारास वद्विच्छत करण्याचे काम पंचायतीचे असते. पंचायतींचे तिसरे महत्त्वाचे काम म्हणजे मालमत्तेसंबंधी सर्व वादाचे निराळी लावणे हे होय.

कहार पुरुषाला आपल्या नात्याच्या कोणत्याही कुटुंबाशी लग्नसंबंध करता येत नाही पंचायतीस सवळ कारणे दाखवून नंतर बहुपत्नीय स्वीकारता येते. आठव्या वर्षापूर्वी मुलींची व पंधरा वर्षापूर्वी मुलांची लग्ने करतात मुलींचे लग्न व झालेल्या कोणत्याही स्त्रीवरोबर कोणासहि व्यभिचार करता येत नाही परंतु विधवेची किंवा परझोशी कोणी संबध ठेवला तर त्यास त्या विधवेच्या व त्या क्रांच्या नवऱ्याच्या कुटुंबात जेवण व पैसे द्यावे लागतात. कुमारेकित्या लग्नाकरिता हुजा द्यावा लागत नाही. सप्तदशीर लग्नाने झालेल्या सर्व मुलास वारसाहक्क प्राप्त होतो कहारात विधवाविवाह आहे, परंतु तो पंचायतीच्या मान्यतेने झाला पाहिजे. भुक्तपत्तिया धाक्या भावावरोबरहि विधवेला लग्न करता येते.

संयुक्त प्रांतात हे लोक अद्यापि असंस्कृत स्थितीत आढळतात ते भैरवाळ, एक वकरा, रोट व मय अर्पण करतात. महापौर किंवा हुगुमान देवाळा बन्न, जानवे आणि फुलांच्या माळ घालतात. पाचान गिराळा मळ व लहान करडू नैवेद्यादाखळ देतात झाशीमध्ये हिंदू व मुसलमान चालने एक चमत्कारिक मिश्रण झाले आहे जेव्हा एखादा मनुष्य देवीची उपासना करविनास निघतो तेव्हा एक मुसुलमान व एक खाटिक त्याच्या बरोबर देवळात जाता तो मुसुलमान 'कलिमा' व आव्हान करून पशूच्या मानेत घुरा घुपसतो व तो खाटिक पशूचे राव स्वच्छ करून यजमान व त्याची मडकी याच्या स्वाधीन करतो हे लोक कलिगडे व क्षिगाडे विकसितात. हे क्षिगाडे लावताना सिलोमनवावा आणि त्याचा माऊ मायेवावा या स्थानिक देवताना भजतात. कलिगडे लावताना घडो गिवावा या आणखी एका तिच्या देवतेला भजतात. नदीच्या व तळ्याच्या काठी यांच्याकरिता माळव उभारतात. कारण यांचे वारस्य असते त्या ठिकाणी पीक जागळे येते असा समज आहे

जेव्हा हे लोक मासे मारण्याकरिता किंवा भेणे उचलण्याकरिता वाहेर पडतात तेव्हा या जातीचे आराध्यदेवत कालूकहार यांचे आव्हान करतात.

कहार जातीत मुलांची सात व मुलींची पाच नावे ठेवतात पण सनारंभत व गेहर्नीसुद्धा पहिल्याच नावाचा उपयोग केला जातो एखाद्या मनुष्याची मुले मेली तर पुढे होणाऱ्या मुलास निदास्पद नाव ठेविताना तत्समुद्देशासते दिव्यांचे प्रकार त्याच्यामध्ये थोडे बहुत आढळतात. किरकोळ शकुनावर त्याच विश्वास नवून घेतासात होणाऱ्या 'अखटी' समारंभाच्या वेळी देवीच्या देवळात स्त्री-पुरुष जमून नूतन वयूवरास एकमेकांची नावे घेण्यास लाविताना व त्या ठिकाणी पिकाकरिता पाऊसपाण्यासंबंधीचे अनेक शकुन पहातात.

कहार जातीचे धंदे विविध आहेत कहार हा ओर्ला नेण्याचे व पाणी आणण्याचे काम करतो, व टोपल्या विणण्याच बुडकामाहि करितो पालखी वाहणे व विहिरीत बुडोमारणे हां कामे कहारच करतात. या जातीचे लोक, बाजार व येथी येरीजकरून सर्व जातींच्या लोकांची भाडी घासतात. उलट याचा सामाजिक दर्जा एवढा आहे की, कनोजी ब्राह्मणाखेरीज सर्व जातींचे लोक त्यांच्या हातवे पाणी पितात व रसई खातात. ब्राह्मण व रजपूत यांच्या हातची कच्ची रसई खातात.

मथ्य प्रांतातील कहार — मथ्यप्रांतात हे पालखी वाहणारे मोडे आहेत यांची संख्या मथ्यप्रांतात २३,००० व वन्हाडात २,७०० आहे. हे लोक पूर्वी जैल्या, पालख्या आणि भेणे उचलीत ताप्रत याचा हा धंदा बुडाला आहे याची उत्पत्ति कोणी ब्राह्मण वाप व भंगी आई यापासून झाली असाही असा शोध रिस्ले व हिरालाल यांनी लाविला आहे पण याचा व डॉमर लोकांचा बराच संबध असावा असे वाटते. पालखी उचलण्याचा धंदा वंद पडल्यान घरकाम करणारे हे नौर वगळे. यांच्या वायका राजे लोकांच्या जनानखान्यांच्या आताील भागात राजे लोकांची पालखी नेण्याचे काम करीत, व जनानखान्यांचे रक्षण करण्याकरिता या वायकांचे लहान पथक तयार करीत. हैदराबादस अजून यांचे पथक ह्यात आहे. म्हैसूर संस्थानातहि यांची थोडीशी संख्या असून तेथेहि ते ओर्ली वाहण्याचेच काम करतात.

मुंबई इलाखा — कहार अथवा बुदेलखंडी मोडे यांची संख्या येथे १९०१ साली ११८२ इतकी असून तीत ५४६ पुरुष व ५३६ वायकांचा समावेश झाला होतो. दक्षिणेत हे बहुतेक ठिकाणी आढळून येतात. शिवाय अहमदाबाद, भडोच सुरत व सिंध येथेहि यांची संख्या थोड्या प्रमाणात आहे. आपण औरंगझेबाच्यावेळी बुदेलखंडातून दक्षिणेत आली असे हे सांगतात, व ही गोंड संभवनीयहि वाटते या जातीचे ज्ञातिविवाहात्मक भेद नसून गोत्रात तर विवाहांने

व पूर्व रेखाश ७३° ४०' ते ७४° २०' क्षेत्रफळ ५२१ चौरस मैल. यात एकंदर खेडी १८७ आहेत. लोकसंख्या (१९११) ६१,६६६. कळवण हे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आहे. इ. स. १९०३-४ साली जमीनमहसूल ९१,००० रुपये होता तालुक्याचा पश्चिमेकडील भाग डोंगराळ असून ओसाट आहे पावसाची सरासरी २५ इंच आहे.

गा. व.—मुंबई इलाखा नाशिक जिल्हा. मालेगावच्या पश्चिमेस ३५ मैलावर कळवण तालुक्याचे हे मुख्य ठिकाण आहे. येथे तालुकाकचेरी, पोलीसकचेरी व पोस्ट ऑफिस ही आहेत. ह्या रोगट आहे याच्या पश्चिमेस जंगल असून वनश्रीची शोभा चांगली दिसते. येथे ऊस वराच पिकतो. गाव खेड-कजाच आहे

कळस—मुंबई इलाखा धारवाड जिल्हा. त्रिगावच्या ईशान्येस १५ मैलावरचा गाव दर शनिवारी येथे बाटव्याचा बाजार भरतो येथील नारायणदेवाच्या देवळात पाच शिलालेख असून त्यापैकी एक इ. स. ९२० सालचा आहे.

कळसा—म्हैसूर संस्थान. कडूर जिल्हा. मुदगेर तालुक्यातील हे खेडे मुदगेर गावाच्या वायव्येस २६ मैलावर आहे. उत्तर अक्षांस १३° १४' व पूर्व रेखाश ७५° २२'. या खेड्याभावती डोंब उच डोंगर आहेत येथे कळसेश्वराच देऊळ असून देवळात तेराव्या शतकातील जैन राण्यानी दिलेले ताम्रपत्र आहेत व त्यासभोवती पंधराव्या व सोळाव्या शतकातील शिलालेख आहेत. पूर्वीचे हे जैनमंदीर असणें खेड्याभोवती सापडणाऱ्या पडक्या अवशेषावरून हे खेड पूर्वी वरेंच भोंटें नगर असावे असे दिसते. सतराव्या शतकात फ्रेडरी राज्यात याचा समावेश झाला मद्रा नदाच्या काठां हे खेड असून तेथील अंवातीर्थावर एक चौकोनी दगड ठेवलेला असून त्यावर एक शिलालेख आहे. त्यात तो दगड मन्वाचऱ्यानी एका हानाने आगळ असा उल्लेख आहे. हे मन्वमताचे उत्पन्न असून इ. स १२२८ ते १३१७ सालत होऊन गेले. येथील सुपारी फार चांगली असते अशा सर्व म्हैसूर संस्थानात व्हायत आहे

कळसूचाई—मुंबई इलाखा. नाशिक जिल्हा इगतपुरीच्या आग्नेयीस दक्षिणेस शिखर (५४-५५ फूट) या टेकडीस हे ना. फ. एका ठोकें सुरळितरून रहात असे. असून दर १ पुजारी १ ठोकें लोक

व दोन्ही ठिकाणी या खेडच प्राचीन काळापासून अस्तित्व आहे तथा हा खेड केवळ अश्याणी वगांच्या करमणुकाचें साधन म्हणून आहे. पण पाश्चात्य देशात हा तऱ्याच सुशिक्षित व संपन्न वगिचे मनोरंजन करतो. या खेळात "मेरि-ओनेटस" असे म्हणतात व या खेळातील अनेक प्रकारचे आवान काढून बोलण्याच्या कळेला "व्हॅट्रोलोकिसम" म्हणतात या खेळाचे आपलेकडील काही ठराविक प्रकार म्हणजे रामचरित्र, कृष्णचरित्र व यमपुरी ही दाखविणें होय जगातून या खेळाची नाटकशृष्टी उत्पन्न पडतात या खेळाचा सामान्य नाटकशृष्टीवर परिणाम झाला आहे, एवढेंच नव्हे तर अर्वाचीन नाटक हे जुने नृत्यरुपी मूळ नाट्य आणि कळसूत्री वाहुलीचे खेळ याच्या एकत्रीकरणामुळे झाले असाहि कित्येक करुणा करतात संस्कृत नाट्यकळातील "नटश्रमणी" शब्दापेक्षा "सूत्रधार" हा शब्द नाटकशृष्ट्यात या वाहुलीच्या खेळामासूनच शिरला असावा असे स्पष्टीकरण आनेकार्नी केले आहे. शानिपूर्व व २९५ वर टीका लिहिणाऱ्या नीलकण्ठाने या खेळाचा उल्लेख केला आहे. पित्रालन "होम ऑफ दि प्रोप्ट प्ले" या नावाच्या निवडात या खेळाच्या उद्भववाचे श्रेय हिंदुस्थानास मिळू शकेल असे दाखविले आहे

पाश्चात्य देशास व दोऱ्या किंवा तारा याच्यायोगे हळू विलया जणाऱ्या वाहुल्याचा प्रचार इ. स. च्या १७ व्या शतकात झाला यापूर्वीहि प्राचीन रोम व ग्रीस या देशांना त्याची माहिती होती चिमकुल्या रंगभूमीवर पात्राची भूमिका या वाहुल्या घेतात व त्याचे दृढभाव चालले असताना पडद्यामागे एकजण त्याची भाषणें प्रत्येक भूमिकेला साजेले अशा कमी जास्त अवाजात बोलत असतो. या चिमकुल्या रंगभूमीवर होणारी नाटके बहुधा हात्यकारक प्रहसनसारखी असतात उदा नवरावचकोमर्घाल नाडणाऱ्या प्रवेश. फ्रान्स, जर्मनी व इटली या देशात अद्यापहि लहान मुले व अधिभूत लोक याच्या करमणुकीचे एक चांगले साधन म्हणून हे खेळ होत असतात. कळसूत्री वाहुल्याचे खेळ करणारे लोक जगाच्या प्रसंगी एका हातगडीत आपले साहित्य भरून आलेले दिसतात 'पंच' आणि 'मुंडि' म्हणून जो दोळ इंगळेडात, विशेषतः त्यातील खेड्यापात्रातून होत असतो तो याच प्रकारचा होय. पंचाच नाक लाव असतें व ती विनविचित्र पोषाखात असलेल्या ज्युडीशी वादविवाद करतांसा वाटतो. या प्रवेशाच्या शेवटी पंच आपल्या काठांनै ज्युडीला मारीत लुटतो असे दिसतें केवळ हळन्त्या लोकांच्या करमणुकीकरिता या वाहुल्याचा जन्म असला तरी त्या सर्वच वाईट नसतात काही कारक सुंदर केलेल्या असून त्याचें भाषण म्हणणाऱ्या उत्तम वक्ता असतो. १७ व्या शतकात पॅरिसमध्ये एक वाहुल्याचा ओपेरा झाला आज सुद्धा इटलीतल्या तरेखा गहरातून या खेळाकरिता वापलेल्या

रणभूमी आढळतात व त्यांचे प्रेक्षकहि सुविक्षित असतात. जमनीत हॅन्स तेंपलची प्रहसन व गोंद्रेच्या ' फाल्ट ' सारखी गाठकेंहि या वाहुल्यांकडून करवितोत. या वाहुल्यांना जो पोपाख देते तो पोविधानकाला अनुरूप असाच असे.

कळानौर—(१) पंजाब. रोह्टक जिल्हा व तह-शिलीतील एक गांव. उत्तर अक्षांश २८°५०' व पूर्व रेखांश ७६°२४'. रोह्टक गांवाच्या पश्चिमेस १२ मैलांवर ७६४० लोकसंख्येचा (इ. स. १९०१) हा एक गांव आहे. दिल्लीचा राजा अर्जुनपाल याचे बॉर्डर कल्याणसिंग व भवानसिंग या पोपार रजपुतांनी हा गांव वसविला. येथील कांठडी व जिन फार प्रसिद्ध आहेत.

(२) पंजाब इलाहा. गुरुदासपुर जिल्हा व तहशिली-तील एक गांव. उत्तर अक्षांश ३२°०' व पूर्व रेखांश ७५°१०'. गुरुदासपुर गांवाच्या पश्चिमेस सुमारे १९ मैलांवर हा ४६०६ लोकसंख्येचा (इ. स. १९११) एक गांव आहे. १४ व्या शतकापासून सोब्याच्या शतक्रापर्यंत आसपासच्या प्रदेशांत हा गांव फार महत्त्वाचा होता. याच ठिकाणी अकबराचे आपल्या बापाच्या मृत्यूचा बातो कळले. त्याचें ताबडतोब आपणांस तत्त्वामेरेक येथेंच करून घेतला तें तत्त अद्यापि गांवाबाहेर अखलेलें पहावयास मिळतें. अठराव्या शतकाच्या प्रारंभास सांख कुबारी यांदा यानें हा गांव लुटला होता. इ. स. १८६७ साली येथें म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. इ. स. १९०३-४ साली तिचें उत्पन्न व खर्च ५४०० रुपये होता.

कळिकोट आणि अंतगड—मद्रास इलाखा. गंजम जिल्ह्यात या द्वीप जमीनदास्या आहेत. उत्तर अक्षांश १९°२६' ते १९°५२' व पूर्व रेखांश ८६°४३' ते ८९°१२'. क्षेत्रफळ ५०० चौरस मैल.

जे क सं ह्या—(इ. स. १९०१) १,६९,६९२ पेशक्या व इतर कर मिळून एकंदर १११००० रुपये याचे लागले होते. कळिकोट जमीनदारीचा मूळपुरुष रामभूष नांवाचा असून ओरिसाचा गजपति राजा पुरुषोत्तम याचें त्याच जमीनदार बनविलें. पुढें मराठ्यांचा प्रतिकार करण्याच्या कामी मदत दिल्याबद्दल त्यास मद्रास देव हा किताब मिळाला होता. इ. स. १७६९ साली जमीनदारीत जरा बरेड्या उत्पन्न झाला होता व ब्रिटिशांच्या सैन्यानें काही काळ तिचा ताब्याहि घेतला होता. त्याचप्रमाणें इ. स. १७७१—१७७५ पर्यंत जमीनदारांत शांतता राखण्याकरितां ब्रिटिश सैन्य ठेविलें होतें. येथील जमीन सुपीक असून पाण्याची सोब यरी आहे.

इ. स १८८७ साली जो राजा गादावर बसला तो अज्ञान असल्यामुळे जमीनदारीची व्यवस्था कोर्ट ऑफ वॉडिसकडे गेली. त्या काळांत ९३,००० रुपये धार्यधान्याची दुस्त्या करण्याकरितां खर्च शाले व १३४,००० रुपये कर्माची फेड

केली. इ. स. १८९४ साली मालकाच्या हातांत जमीनदारी दिली, न्यावेळीं तिचें सालिना उत्पन्न ३१०००० रुपये असून दिविकक रोख २,११,००० रुपये होती. परंतु पुढील दहाच वर्षांत राजाचें शिल्क खर्च करून इस्टेटवर वरेंच कजे कळून ठेविलें असून दोन्ही जमीनदास्या सावकाराकडे गहाण पडल्या आहेत.

कळदूर, तालुका हैद्राबाद संस्थान. वारंगळ जिल्हाच्या दक्षिणकडील तालुका. क्षेत्रफळ १६६ चौरस मैल. लो. सं. (१९११) १२६९०१. यांत १८६ खेडी असून पैकीं २५ जहागीर आहेत. जमीनमहसूल (इ. स. १९०१ साली) २५ लाख रुपये. निजाम-ग्यारंटिड रेल्वे या तालुक्यांतून जात. परल्लच्या हिऱ्यांच्या खाणां या तालुक्यांत आहेत.

गां व.—हैद्राबाद संस्थानामधील रायचूर जिल्हाच्या रायचूर तालुक्यांतिल एक गांव. उत्तर अक्षांश १६°९' व पूर्व रेखांश ७७°१३'. येथें तीन देवळे व दोन मशिदी आहेत. लोकसंख्या (इ. स. १९११) ४,८५५.

कांकडी गां—या झाडास गांडी येतात. यांचा औषधांत उपयोग होतो. त्यास काकडशिर्षी किंवा संस्कृतत कर्दूरधृंगी म्हणतात. याचें लॅटिन नांव 'पिट्टसिया विवुल' असें आहे. हीं झाडें सुदेमान पर्वतावर व भित्तल्या डोंगरावर सांपडतात. पूर्वेस कुमाऊजपर्यंत व पश्चिमहिमालयाच्या वायव्य प्रदेशांत ६५०० फूट उंचीपर्यंत हीं झाडें होतात. दक्ष उतारावर व नद्यांच्या खोऱ्यांत हीं झाडें चांगली वाढतात. या झाडास आपटोवर महिन्यांत कठिण सुरकुत्या पडलेल्या पोकळ अशा गांडी येतात. रंगविण्याकडे व कातडीं कमवण्याकडे यांचा फारच थोडा उपयोग होतो. आर्य-वैद्यकांत काकडशिर्षीला बरेच दिवसांपासून स्थान मिळालें आहे. यांत शेंकडा ७९ या प्रमाणांत टॅनिक अल्बस सांपडतें; व लोहहरिद व या गांडी यांच्या मिश्रणाचें निळ-काळा रंग होतो. या झाडाचें पानें कापून म्हशी, रेडे व डेंड खाणां खावयास घालतात. लांकडाचे नदीचें समान बनवितोत. या झाडाच्या फळ्या किंवा तर्कोहि उपयोगी पडतात.

औ प र्धा गु ण.—लहान मुलांस खोकला, वाति व ज्वर यांवर काकडशिर्षी, नाभरमोथे व अतिविय यांचें नूर्ण मधुराशीं याचें. अतिसारावर काकडशिर्षीचें नूर्ण मासा किंवा दीड मासावर मधांतून घावें [वेंड; पदे.].

कांकडी—हें एक वेलीचें फळ आहे. यास लॅटिन-मर्थ्य 'कुकि संटिन्हस' मराठीत कांकडी, संस्कृतमर्थ्य कर्कटी, चिर्मटिका इ-यादि नांवें आहेत. कांकडीच्या फुफळ जाती आहेत. मावळी कांकडी, सिर, कांटियाळक, टरकांकडी इत्यादि.

कांकडीचें फळ हिरवें अगर हिरवट पांढरें असतें. तें वित्तीपासून दांड हातपर्यंत लांब होतें. कांकडी पिकली म्हणजे पिवळी होतें. पुण्या-साताच्याकडे कांकडीस " मावळी कांकडी " असेंहि म्हणतात. कोंकणांत याच

व पूर्व रेखाश ७१° ४०' ते ७४° २०'. क्षेत्रफळ ५२१ चौरस मैल. यांत एकंदर खेडी १८७ आहेत. लोकसंख्या (१९११) ६१,९६९. कळवण हें तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. इ. स. १९०३-४ सालीं जमीनमहसूल ९१,००० रुपये होता. तालुक्याचा पश्चिमेकडील भाग डोंगराळ असून ओसाड आहे. पावसाची सरासरी २५ इंच आहे.

या व.—मुंबई इलाखा. नाशिक जिल्हा. मालेगावच्या पश्चिमेस ३५ मैलावर कळवण तालुक्याचे हें मुख्य ठिकाण आहे. येथें तालुकाकचेरी, पोलीसकचेरी व पोस्ट ऑफिस हीं आहेत. ह्या रोगट आहे. याच्या पश्चिमेस जंगल असून वनश्रीची शोभा नागली दिसते. येथे ऊंस वराच विकतो. गाव खेडे-वगाच आहे.

कळस—मुंबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. शिवावच्या ईशान्येस १५ मैलावरचा गाव. दर खनिवारी येथे आठव-ज्याचा बाजार भरतो. येथील नारायणदेवाच्या देवळात पान शिखलेलें असून त्यापेक्षा एक इ. स. ९२० सालचा आहे.

कळसा—म्हैसूर संस्थान. कडूर जिल्हा. मुद्दगेर तालुक्यातील हें खेडें मुद्दगेर गावाच्या चायव्येस २४ मैलावर आहे. उत्तर अक्षास १२° १४' व पूर्व रेखाश ७९° २९'. या खेड्यामोवती उंच उंच डोंगर आहेत. येथें कळसेधारांचे देऊळ असून देवळात तेराव्या शतकातील जैन राध्यानी दिलेले तांत्रपट आहेत व त्यासमोवती पंधराव्या व सोळाव्या शतकातील शिखलेलें आहेत. पूर्वीचें हें जैनमंदीर असावें. खेड्यामोवती सापडणाऱ्या पडक्या अवशेषावरून हें खंड पूर्वी वरेंच मोठे नगर असावें असें दिसते. सतराव्या शतकात केलडी राज्यात याचा समावेश झाला भद्रा नदाच्या काठी हें खडे असून तेथील अंबातीधारावर एक नौकोनी दगड उभेलेला असून त्यावर एक शिखरेलें आहे. त्यात तो दगड सध्याचार्यांनी एका हानांने आगळी असा उडेल आहे. हे मध्यमताचे उत्पन्न असून इ. स. १२३८ ते १३१७ सालत होऊन गेले. येथील छुपारी फार चांगली असते अशां सर्वे म्हैसूर संस्थानात ख्याति आहे.

कळसुवाडी—मुंबई इलाखा. नाशिक जिल्हा. इगतपुरीच्या आग्नेयीस दक्षिणेसीतील सर्वांत उंच शिखर (५४२० फूट). या टेकडीस हें नांव कळसु नावाच्या एका कोळी मुलीवरून पडले असे सांगतात. ती या शिखरावर गन्धमर रहात असे. अशा दंतकथा आहे. शिखरावर तिचें एक देऊळ असून दर मंगळवारी त्या याजूचे लोक दक्षेनास जातात. तिचा पुजारी खालच्या खेड्यात राहून रोज वर जातो. पुष्कळ कोळी लोक या देवीची कुळसुभिणी म्हणून पूजा करितात.

या शिखरावर त्रिकोणमिती मोजणीचें एक स्थान आहे. शिखरावरून फार दूरवरच डोंगर, किळे वगैरे प्रदेश दिसतात.

कळसूची वाहुल्या—खाल्या खेळ सर्व हिंदुस्थानभर प्रचलित आहे, एवढेच नव्हे तर हा पार्थात्य देशातहि आहे.

व दोन्ही ठिकाणी या खेळाचें प्राचीन कालापासून अस्तित्त्व आहे. तथा हा खेळ केवळ अग्रणी वर्गाच्या करमणुकीचें साधन म्हणून आहे. पण पार्थात्य देशात हा सध्यांच सुशिक्षित व संपन्न वर्गाचे मनोरंजन करतो. या खेळास "मेरि-ओमेडस" असे म्हणतात व या खेळातील अनेक प्रकारचे आवाज काढून बोलण्याच्या कलेला "व्हॅट्रोलोकिस्म" म्हणतात. या खेळाचे आपलेकडील काही ठराविक प्रकार म्हणजे रामचरित्र, कृष्णचरित्र व यमपुरी हीं दाखविणें होय. जत्रातून या खेळाची नाटकयुद्धे टर्जिस पडतात. या खेळाचा सामान्य नाटकयुद्धावर परिणाम झाला आहे, एवढेंच नव्हे तर अर्वाचीन नाटक हें जुने नृत्यरूपी मूक नाट्य आणि कळसूची वाहुलीचे खेळ यांच्या एकत्रीकरणामुळे झाले अशाहि कित्येक कल्पना करतात. संस्कृत नाट्यकळातील "नट्या-मणी" शब्दाएवजी "नृत्यधार" हा शब्द नाटकयुद्धात या वाहुलीच्या खेळामासूनच शिरला असावा असे स्पष्टीकरण अनेकांनी केले आहे. शातिर्ष्व अ. २९५ वर टीका लिहिणाना नीलकण्ठाने या खेळाचा उल्लेख केला आहे. पिशे-खने 'होम ऑफ दि पपेट प्ले' या नावाच्या निबंधात या खेळाच्या उद्भव्याचे त्रैय हिंदुस्थानास मिळें शकले असे दाखविले आहे.

पार्थात्य देशामध्यं दोऱ्या किंवा तारा याच्यायुगे हळ-विल्या जणांच्या वाहुल्यांचा प्रचार इ. स. च्या १७ व्या शतकात झाला. यापूर्वीहि प्राचीन रोम व ग्रीस या देशाना त्याची माहिती होती चिमकुल्या रंगभूमीवर पात्राची भूमिका या वाहुल्या वेतात व त्याचे हावभाव चालले असताना पडद्यामागे एकजण त्याची भाषणें प्रत्येक भूमि-केला साजेले अशा कमी जास्त अवानात बोलत असतो. या चिमकुल्या रंगभूमीवर होणारी नाटकें पडद्या हात्यकारक प्रहसनसारखी असतात. उदा. नवरावायकीनवीळ भाडणाचा प्रवेश. फ्रान्स, जर्मनी व इटली या देशात अद्यापहि लहान मुले व अशिक्षित लोक धांच्या करमणुकीचे एक चांगलें साधन म्हणून हे खेळ होते असतात. कळसूची वाहुल्याचे खेळ करणारे लोक जत्राच्या प्रसंगां एका हातमाळीत आपलें साहित्य भरून आलेले दिसतात. 'पंच' आणि ज्युडि म्हणून जो खेळ इंग्लंडात, विशेषतः त्यातील खेळापाच्यातून होत असतो तो याच प्रकारचा होय. पंचाच नाक लाव असतें व तो चित्रचित्र पोंपाखांत असलेल्या ज्युडोशी वादविवाद करतासो वाटतो. हा प्रवेशाच्या शैबरी पंच आपल्या काठांने ज्युडोच्या मारीत सुयतो असें दिसतें. केवळ हळक्या लोकांच्या करमणुकीकरिता या वाहुल्यांचा जन्म असला तरी त्या सर्वच वाईट नसतात. काहीं काहीं फारच सुंदर केलेल्या असून त्यांचें भाषण म्हणण्याहि उत्तम वक्ता असतो. १७ व्या शतकात पॅरिसमध्यं एक कळसूची वाहुल्याच ओपेरा झाला. आज सुद्धा इटलीतल्या मिलनसारख्या शहरातून या खेळाकरिता वाषलेल्या

रणभूमी आढळतात व त्यांचे प्रक्षुब्ध सुविधित असतात यमनींत हॅन्स टॅन्सल्ले प्रहसने व गॉड्टेच्या 'फास्ट' सारखी नाटकेहि या वाङ्मयाकडून करवितात या वाङ्मयाना जो पोषाक्ष देत तो साविधानकाल अनुक्रम असाच असे

कळानौर—(१) पंजाब रोह्टक जिल्हा व तहसिलींत एक गाव उत्तर अक्षांश २८ ५०' व पूर्व रेखांश ७२ २४' रोह्टक गावाच्या पश्चिम १२ मलावर ७६४० लोकसंख्या (इ स १९०१) हा एक गाव आहे दिग्गजा राजा अनयाल यांचे जाई कल्याणसिंग व भवानसिंग या पाचार रजपूतांनी हा गाव बसविले येथील कातडी व गिन कार प्रसिद्ध आहेत

(२) पंजाब इलाखा गुरुदासपुर जिल्हा व तहसिली ताल एक गाव उत्तर अक्षांश ३२ ० व पूर्व रेखांश ७५ १०' गुरुदासपुर गावाच्या पश्चिम सुमारे १० मैलावर हा ४६०२ लोकसंख्या (इ स १९११) एक गाव आहे. १४ व्या शतकापासून सांख्यिक शतकापर्यंत आंध्रप्रांशच्या प्रदेशात हा गाव फार महत्त्वाचा होता याच ठिकाणी अकबराने आपल्या वापत्या मुलुखाचा बाता फळ्या त्यान ताचडतीवर आपणात तहसिलीचे येथेच कलम घेतला ते तत्त अद्यापि गावाबाहेर असलेले पहावयात मिळते अठराव्या शतकाच्या प्रारंभा रॉय पुढारी चादा याने हा गाव छत्रा होता इ. स १८०७ साली येथे म्युनिसिपॅलिटी स्थापन झाली इ स १९०३ साली तिचे उत्पन्न व खर्च ५६०० रुपये होता

कांकोडी आणि अंतगड—मराठ इलाखा गजम जिल्हात या दोन जमीनदास्या आहेत उत्तर अक्षांश १९ २८ ते १९ ५३' व पूर्व रेखांश ८१ ४३' ते ८१ १२' क्षेत्रफळ ५०७ चौरस मैल

लोक संख्या—(इ स १९०१) १,१९,५९३ पेशकाश व इतर कर मिळून एकंदर १११००० रुपये यांचे लागले होते वळीकोडा जमीनदारीचा मूळपुरप रामभूव नावाचा असून जोरिसाचा गजपती राजा पुरयोत्तम याने त्यात जमीनदार बनविले पुढे मराठ्यांचा प्रतिकार करण्याच्या कार्यां मदत दिल्यावद्दल त्याच मद्राज देव हा किताब मिळाले होता इ स १७५९ साली जमानदारीत मराठ्यांच्या उत्पन्न झालेला होता व ब्रिटिशांच्या सैन्याने काही काळ तिचा ताबाही घेतला होता त्याचप्रमाणे इ स १७७१—१७७५ पर्यंत जमीनदारांत सातत्या रासण्याकरिता ब्रिटिश सैन्य ठेवले हात येथील जमीन सुयोग असून पाण्याची सोय वरी आहे

इ स १८८७ साली जो राजा गादीवर बसला तो ज्ञान अंतरयामुळ जमीनदारीची व्यवस्था क्रोट ऑफ वॉर्डेकडे घेवेली त्या काळात ९३,००० रुपये पाठवण्याची हुस्तती करण्याकरिता तर्चे झाले व १३४,००० रुपये कर्जाची फेड

केली इ स १८९४ साली मालकाच्या हातात जमानदारी दिली, यावेळी तिचे सालिना उत्पन्न ३१७००० रुपये असून शिल्लक रोख ११,००० रुपये होता परंतु पुढील दहाच वर्षांत राजाने शिल्लक खर्च करून इस्टीमेट येथेच कर्ज करून ठेवले असून दोन्ही जमीनदास्या सावकाराकडे गहाण पडल्या आहेत

कळानौर, ता लूका हेरावादा संस्थान वारगळ जिल्हाच्या दक्षिणेकडाले तालुका क्षेत्रफळ ९५१ चौरस मैल जो सं (१९११) १२,९०१ यात १८९ चेडी असून पैकी ०१ जहांगीर आहेत जमीनमहसूल (इ स १९०१ साली) ०५ लाख रुपये निजाम-ग्यागंडा रेवे या तालुक्यातून जात परत्येच्या हिऱ्याच्या खाणी या तालुक्यात आहेत

गाव—हेरावादा तालुक्यातील रायचूर गिळ्याच्या रायचूर तालुक्यातला एक गाव उत्तर अक्षांश १६ ९' व पूर्व रेखांश ७७ १३' थच तीग देवळ व दोन मशिदी आहेत लोकसंख्या (इ स १९११) ६,८५६

कांकोडी गां—या झाडात गाठी येतात त्यांचा अर्थघात उपयोग होतो त्याच काकडशिगा किंवा सक्ततात फ्रॅंटेड्यूमी म्हणतात याचे लॅटिन नाव 'पिट्वाचिया रिजुक' असे आहे ही झाड सुलेमान पर्वतावर व मिठाच्या डगरावर सापडतात पूर्वेस कुमाऊजपर्यंत व पश्चिमहिमालयाच्या वायव्य प्रदेशात १५०० फूट उंचीपर्यंत ही जाते होतात दक्ष उत्तारावर व नद्यांच्या खोऱ्यात ही झाडे चांगली वाटतात या झाडाने आकडेवर महिन्यात ब्रिटिश सुरकुत्या पडलेल्या पोकळ असणारी घेतात रगविण्याकडे व कातडी कामाण्याकडे याचा फारच बोडा उपयोग होतो अर्थ-वेधकात काकडीचापाला बरेच दिवसापासून त्यान मिळाले आहे यात केंद्रका ७१ या प्रमाणात टॅनिफ अम्ल सापडते, व लोहदूरिद व या गाठी यांच्या मिश्रणात निव्व-काळा रंग होतो या झाडाची पाने कापून म्हसा, रडे व उट याना खावयात वाळतात काकडीचे नदीचे समान बनवितात या झाडाच्या फळ्या किंवा तसेही उपयुगी पडतात

श्री प दी शु गु—लहान मुलात खोकला, वाति व ज्वर यावर काकडशिगी, नागरमोचे व अतिविध यांचे चूर्ण मधुर्शा यांचे अतिसारावर काकडशिगीच चूर्ण मात्सा किंवा दीड मासाभर मधातून खावे [वॅट. पदे]

कांकोडी—हे एक वेळीचे फळ आहे थाम लॅटिन-मध्य 'कुकुमि सॅटिव्हस' मराठीत काकडी, संस्कृतमध्ये ककडी, चिर्मटिका इत्यादि नावे आहेत काकोडीच्या पुष्पकालात आहेत भाव्ये काकडी, तिर, काटेयाकूक, टरकाकडी इत्यादि

काकडीचे फळ हिरवे अंग हिरवट पाडें असतें तें वितीपासून दंड हातपर्यंत लांब होतें काकडी पिकती म्हणजे पिवळी होते. पुष्पा-सत्ताऱ्याकडे काकडीत 'मावळी काकडी' असेहि म्हणतात वोंकणात याच

काकडीत 'तंबलें' म्हणतात. कोंबळेपर्णी हिरव्या अगर पट्याच्या काकडीवर वृद्ध मऊ काटे असतात. आतील विना-मवळ्या गर कधी कधी मुलाची असतो व त्याची चवहि अधिक हवकर असते. काकडीचे वेल परजात लहान जाडा-वर, कुंपणावर अगर माड्यावर नववितात. मादपद, आश्विन व कार्तिक महिन्यात काकडीला फळ लागतात. काकड्या जून झाल्यानंतर पिकण्याच्या सुमारात काढल्या तर त्या पुढे ३४ महिने टिकतात पिकलेल्या काकड्याचे साडेगे वर्षभरहि टिकतात. खिरे अथवा वाळूक थाप्रमाणें टिकू जकत नाही. 'टरकाकडी' ही एक खरबुजवाडीत 'वाळूक'वागेवर होणारी जात आहे. हे फळ काकडीतारखें एक ते तीन फूट लांबीचे व ३ ते ४ इंच जाडीचे होते. कच्चेपर्णी रंग हिरवट अगर स्वच्छ पाटला व पिकल्यावर पिवळसर पाटला असतो. फळ्यावर लांबीच्या पातळ्यात कर्ण असतात. हे फळ काकडी-सारखे टिकाऊ नसतें तें पिकल्यावर खरबुजवाडीत आवृंस लागतें. त्याचद्वारे ती खरबुजवाडीत जात असची असे अनुमान होतें. ती कोंबळेपर्णी तिसर्यादिशाशी हिरनीच खातात व जून झाल्यावर तिची भाजी करतात. हिचे वेल वाळवतात व मळ्यातहि होतात. ते त्रिमनीवरच पसरतात व त्याची वाड ५१० फूट असते.

वाळूक हे फळ कोंबळेपर्णी काळतर हिचे व पिकण्याच्या सुमारात तपकिरी पिवळें होतें. ते सुमारे ४ ते ९ इंच लांब व २।३ इंच जाड असतें जून झाल्यावर कापुनतें व नासतें. यात काकडीप्रमाणे टिकाऊपणा नाही. काकडा व खिरा या दोहोंपेक्षा यात पाण्याचा अंश जास्त असतो. हे कोंबळेपर्णी कच्चे तिसर्यादिशाशी खातात व जूनपर्णी भाजी करतात. या जातीचे वेल खरबुजवाडीत वाळवताच होतत; म्हणून यास 'वाळूक' हे नाव पडलें असावे. जेथे खरबुजवाडी करण्या-जोगा ओटा अगर नदी नाही तेथे तें फळ होतें नाही.

खिरा, काकडी व वाळूक या तिन्ही फळात पाण्याचा भाग फार असतो. म्हणून त्यांच्या वेलास पाणी फार लागतें. खताचा मारा चांगला असला तर फळे पुष्कळ व मोठाली लागतात. आगाप मोसम साधला तर फळास भाव चांगला येतो. ही फळे नासणारी असल्यामुळे व हंगाम एकच असल्यामुळे इतर भाज्यापेक्षा ही स्वस्त विकतात. खिरे, वाळूके व टरकाकड्यांच्या वेलास विलंबाच्या पावसांत शोडल्यास वेल व फळें दोन्ही झटून जातात.

काकडीची पूर्ण वाट झाल्यावर ती दोन फूट लांब व नऊ इंच जाड दोन्ही कधी कधी मोठी होते. साधारण फळें दीड फूट लांब व ४।५ इंच जाड होतात. पिकलेल्या काकड्याचे साडेगे अगर वडे कडून वाळवून ठेवितात व ते तळून खातात. विद्या सोलून सुसत्याच खातात अगर साखरेच्या पाकात वज्या टाडू व चंगेरे करून खातात.

मावळी जातीच्या काकड्याचे वेल चांगलात लावितात. अगर उत्तम्या शेतात सिध पीक म्हणून लावतात.

याने वेल फार वाडत नाही. तयंच सुमारे तीन महिन्यात याचा हंगाम पुरा होतो, म्हणून जस चांगला वाढीस लागण्याच्या अगोदर या संपतात व उत्तम त्यांच्यापासून अपाय होत नाही. खिऱ्याची स्वतंत्र लागवडहि कारतात. जमान चांगला खतातून सण्याच्या वाण्यावतन २।२ हाताच्या अंतरागे २।३ विद्याचे दागे लावितात. खिरे उन्हाळ्याच्या आरंभास लावतात. खताचा जोर व पाण्याचा मारा असला तर फळें पुष्कळ लागतात. वाजारात कोंबळ्या खिऱ्यासच चांगला भाव येतो. फळें तोंडून दोन दिवस ठेवितांतर ताचडी होळें लागतात. ही फळें बरेचवेर तोंडाक लागतात. उत्तम कोंबळी फळें कधी तिसर्यादिशाशी खातात, अगर त्याची उत्तम कोशिंबीर होते. जून फळ्याची भाजी करतात. पुण्याच्या वाजूस "खमन काकडी" म्हणून एक चांगला पदार्थ बनवितात.

हिर बा का क डी.—(वाळूक)या जातीची लागण नदीच्या अगर पाणी असलेल्या ओढ्यांच्या वाळवतात खरबुजवाडीत कारतात. वाळवत सव्या पाडून व खत टाकून नंतर तराणे तळ्यात विद्या लादतात. प्रथम वरून पाणी घालवें लागतें. वेजाची मुळें लवकरच वाढतून राली असलेल्या ओलसर थर पर्यंत पोचतात व नंतर वरून पाणी घालण्याचं कारण पडत नाही. शिवाय नदीताल दमट हवेंतुनीही वेलास गरवा येतो. या जातीच्या काकड्याची वाटहि खिऱ्याप्रमाणेंच आहे. खताचा जोर असून पाण्याचा तुटवडा नसेल तर फळें पुष्कळ लागतात कच्चेपर्णी फळ हिरे व पुष्कळवेत असतें. ते पिकल्यावर पिवळें होते. याची लांबी ६ ते १० इंच व जाडी २।३ इंच असते. ह्याचा उपयोग खिऱ्याप्रमाणेंच करतात. ही जात वाळवताविषय होत नाही.

टर का क डी.—या जातीची लागणहि खरबुजवाडीतच होते. तिची लागण हिरव्या काकडीप्रमाणेच करतात. हिला फळें पुष्कळ वेतात व तीं दुकान लावट बुध्या भोंपळ्या-सारखी दिसतात. ही एक फुटापासून अडीच तीन फुटापर्यंत लांब व तीन पासून ६ इंचपर्यंत जाड होतात. तीं कोंबळेपर्णी कच्चीच खातात. जून फळ्याची भाजी करतात. [वर्ना-पाणि गु भा. ९]

काकतीय—या घराण्याचा संस्थापक वेदमराज होय. याचा काल इ. स. ११०० च्या सुमारात असावा. या वेदी चालुक्य व चौस यात तेंद्र्य लागला होता. वेद याचा तेलि-गुय प्रदेश आ दोषाच्या मध्य होता. त्याची प्राचीन राजधानी अनमकोडा होती. यांनी या भाषणात आपला हात सापून घेतला. याचा मुलगा प्रोळ यांनी आपली राजधानी अनम-कोडाहून बदरुन वारंगळ येथे नेली व तैलंगणने राज्य स्थापिले. त्यांनी तैल्य चालुक्याचा पराभव केल्याचा (इ. स. ११५५) उल्लेख आढळतो. वास्तविक हे काकतीय वाळू-क्याचे मांडलिक होते. परंतु त्यांच्या पदर्या काळात होयसळ शिवक यांच्याप्रमाणे यानीही पूर्वकडील आपले

पण पसरून स्वतंत्र होण्याचा प्रयत्न चाळविला. यानी काहीं दिवस काची बहर इस्तगत कलून ताच्यात ठेविलें होतें. पुढें मलिक काफूरनें वरील निवर्णोणा (यादव, होयशळ व काकतीय) परामब केला मार्कोपोलो याच्या वेळीं या घराण्याचा प्रतापछद्र (दुसरा) हा राजा राज्य करीत होता. डॉ. हुस्त्वथ यानी इंडियन अंटिकरी (पु. २२) मध्ये एका शिलालेखाचें भाषांतर दिलें आहे त्यात चारंगळच्या काकतीय्यांची वंशावळ येणेप्रमाणे दिली आहे. (१) वेद्मराज, (२) प्रोदराज, (३) रुद्रदेव, (४) महादेव, (५) गणपती (शके ११७२ म्हणजे इ. स. १२५०). गणपती अगोदर दाला असें पृहीत धरल्यास वंशावळ पुढीलप्रमाणें आहे—(१) प्रोल, प्रोदराज (इ. स. १११०-११६०), (२) रुद्र पहिला (११६०-११९५), (३) गणपती पहिला (११९५-१२२०), (४) रुद्र दुसरा (१२२०-१२३०), (५) महादेव (दंतकवेताळ), (१२३५-१२४०), (६) गणपती दुसरा (१२४०-१२५०) [अर्थशास्त्र, इ. अ. पु. २०.]

काकर (१)—मुंबई इलखा पालणपूर संस्थानातील काकेशची जुनी राजधानी. येथील एका जैन मंदिरातील संगमरवरी खोदकामाने ग्रंथमधील खोद कामांनी वरंच सज्ज आहे. चित्रातील खोपुण्याची शिरोभूषणें चमत्कारिक नवून पुराण्याच्या पथात बूट आढळतात. (मुं. मं. ५)

(२) मुंबई इलखा. सिंध प्रांतातील लारखाना जिल्ह्यातील तालुका. उत्तर अक्षांश २६° ५३' ते २७° १४ व पूर्वेरेखा ६७° १२' ते ६७° ५९'. क्षेत्र. क. ८८८ चौ. मै. लोकसंख्या (१९११) ४०२४४. या तालुक्यात ८० खेडी आहेत. एकंदर उत्पन्न (इ. स. १९०३-४) २१ लाख रुपये. वेल्सन नारा कालव्यावर हा तालुका अवलंबून आहे. परंतु कधी कधी कालव्याचे पाणी येवपयेंत पोचत नसल्यामुळे तालुक्याने फार हुकसान होते. ज्यारी हें येथील मुख्य पीक आहे.

काकासि आळी—मुंबई. काठेवाडमधील एक लहान संस्थान. यात एकच तालुक्याचें मोंठ गाव आहे. हा राजकोटच्या दक्षिणेस आठ मैलावर आहे. येथील तालुकदार गोवारियाचे भायाद व जाडेजा आहेत. राजकोट गोंडल रस्ता संस्थानच्या हद्दीतून आतो.

काकिर, व त्या न.—मध्यप्रांत. छत्तीसगडातील एक संस्थान. उत्तर अक्षांश २०° ६' ते २०° २४' व पूर्व रेखा ८०° ४१' ते ८१° ४८'. क्षेत्रफळ १४२९ चौरस मैल. चतुःसीमा—उत्तरेस हुग आणि रायपूर जिल्हे, पूर्वेस रायपूर जिल्हा; दक्षिणेस वस्तर संस्थान आणि पश्चिमेस चांदा जिल्हा. संस्थानचें मुख्य ठिकाण काकिर असून इ ३९०६ लोकसंखीचें गाव आहे. हें बंगाल नागपूर रेल्वेच्या धमतरी स्टेशनमधून सुमारे ३९ मैल आहे. संस्थानचा बहुतेक भाग डॉमराळ व बंगलमय आहे. बंगलातील मुख्य उपशोभी झाडे साल, शिरसा, कुलम पळस वगैरे

आहेत गेल्या दहा वर्षांची पावसाची सरासरी ४९ इंच असून ह्या साधारण वरी आहे.

इतिहास—संस्थानिकांचे धरणें आपण सोमवंशीय राजपूत घराण्यापैकी आहेत असे म्हणविते. याचा संस्थापक वीर कन्हार देव हा होय. याचे वंशज सिंधिया येथें राज्य करीत होते. असें शक १११४ (इ. स. ११९२) च्या लेजावरून दिसतें सिंधिया येथून काकर ३६ मैल आहे. या घराण्यातील तिसऱ्या राजाने काकिर परगणा आपल्या ताब्यात घेतला व काकिर हे राजधानीचें ठिकाण केले. यामागून जो गादीवर आला त्यानें धमतरी तालुका आपल्या राज्यास जोडला. ज्यावेळीं छत्तीसगडच्या हुद्दवंगशी घराण्याची भरभराट होती त्यावेळीं काकिरचा संस्थानिक याचा मांडविक असून त्याच्या ताब्यात धमतरी मुख्य होता असें एका छुन्या लेजावरून दिसते. मराठ्यांच्या वेळीं काकिर संस्थानें ज्यावेळीं बहर असेल त्यावेळीं ५०० माणसांची लष्करी बुकडी मराठ्यांस द्यावी या अटीवर हें राज्य चाललें होतें. या राजापैकी कोणी एका तख्तेवरले सहा नदांच्या तीरावर एका महादेवाचे देऊळ बाळगें असून त्यात तख्तेवराचें देऊळ म्हणतात. जवळच त्यानें द्रीं नावाचें एक खेडें वसविले आहे. यानेंच धमतरी येथें एक शिक्षा बाधला असून फिलयाचा रोवक अजून दृष्टीत पडतो. याच्या नंतर हरपाळ देव गादीवर आला. यानें आपले मुलगी वस्तरच्या संस्थानिकास दिली व हुंयानिमित्त सिंधिया परगणा वस्तरच्या संस्थानिकांस दिला. पुढें भूपदेव नावाचा संस्थानिक गादीवर असताना मराठ्यांनी वस्तरवर स्वारी केली होती. तेव्हा भूपदेवानें वस्तरला मदत केली होती. प्रथमतः त्याना अथहि मिळाला होता. परंतु पुढे भूपदेवांस झेरिया येथें पळून आणे लागले; येथेंच त्याच्या राणीस पद्मसिंग नावाचा पुत्र झाला. सन १८०९ ते १८१७ पर्यंत भूपदेव झेरिया येथेंच होता. परंतु सन १८१८ सालीं ब्रिटिश रेसिडेण्टने त्यात पुन्हा काकिरच्या गादीवर वसविलें व ५०० रुपये खंडणी देण्याचे ठरले इ. स. १८२३ सालीं ही खंडणी वेळ नये असे ठरले. हद्दांचे संस्थानिक लाल कोमलदेव नावाचे असून त्याना वंशारंपरेची महाराजाविराज ही पदवी आहे

पुराणवस्तुसंशोधन.—ज्या ठिकाणी पूर्वी संस्थानिक राहता होते त्या डोंगराच्या पठारावर एक जुनाट दख्खी महादेवाचें देऊळ असून जवळच दोन तलाव आहेत. तलावाजोगरी दोन ठेणीं असून त्यात ५०० माणसे सहज धरूं शकतील. टेंकडीच्या पूर्वभागास एक तलाव असून जोगी गुंफा नावाचें ठेणे आहे. 'दिवाण' तलावाजोगरी असेल्या देवळावर शके १२४० (सन १३२०) चा लेख असून त्या वेळीं भातुदेव नावाचा राजा तेथें राज्य करीत होता. त्या लेखात भातुदेवापूर्वीच्या सहा पुराण्याचा उल्लेख सापडतो परंतु राज. व राण्याच्या दंतरी अचळच्या यादीत यातील एकाहि पुराण्याचें

नाव सापडत नाही. त्याप्रमाणें सन १२१३ आणि १२१४ सालक दोन ताम्रपट ताहूनकार नावाच्या खेडेंगावी सापडले असून ते एपि. इंडिकामध्ये प्रसिद्ध झाले आहेत. मुद्रापूर गावात काही जुनाट देवळे व मूर्ती पहाण्यास मिळतात.

संस्थानांत एकंदर ५१० खेडी आहेत. सन १९११ सालीं एकंदर लोकसंख्या १२७०१४ होती पैकीं हिंदू ५७०६५, वन्यायर्मी ६९२३३, सत्नामी १२५७, कवीरपंथी २६६७, आणि मुसुळमान ६३६.

येथील भाषा इतीहासी, हिंदी, हळवी, गोडी व त्याच्या उपभाषा. एकंदर क्षेत्रफळ १४२९ चौरस मैल. पैकीं जंगल व डोंगर ४६८ चौरस मैल, ओसाड ४७० चौरस मैल, लागवडी खाती ४९१ चौ. मैल. भात, तीळ हीं मुख्य पिकें असून गहू, हरभरा, कडधान्ये व इतर गळिताचीं धान्ये थोड्या प्रमाणावर होतात.

उद्योग धंदे.—ओबडघोबड कापड विणणें, तागचीं पेंती, काशाचीं भाडी वगैरे. गेल्या पाच वर्षांतल जंगलाचे सरासरी उत्पन्न रु. ५७५१४ असून लाथ, माहुवा, सागवान आणि वायू या उत्पन्नाच्या मुख्य बाबी आहेत.

खनिज संपत्ति:—डांगरात लोखंडाच्या जाणी आहेत. येथील लोक लोखंडी फाळ वगैरे करण्याकरता लोखंड काढतात.

दुष्काळ:—या संस्थानात पूर्वी कधी दुष्काळ पडले होते कीं काय हें समजण्यास लेखी पुरावा नाही. अलं कडे सन १८९७ व १९०० सालीं दोनदा दुष्काळ पडले.

संस्थानात अन्नकारी, पोलिस, तुरुंग, दवाखाना, शिक्षण, देवी देवणें वगैरे खाती असून संस्थानिकाच्या हातात सर्व सत्ता आहे. दिवाणास काही न्यायाविषयी अधिकार आहेत उत्पन्न व खर्च १९०८ सालीं अनुक्रमें २१९ हजार रु. व २०८ हजार रु. होता.

शहर.—काकरे संस्थानची राजधानी व साखुवयाचा गाव. येथें राजवाडा, कचेऱ्या, दवाखाना, शाळा, पोलीस कचेरी, ठाणें, पोष्ट आणि तार ऑफिस वगैरे असून आठवऱ्यास बाजार भरत असतो हा गाव वंगाल नागपूर रेल्वेच्या रायपूर—धमतरी शाखेच्या धमतरी स्टेशनापासून ३९ मैल असून धमतरी—जगदलपूर सडक या गावातून जाते. येथें एक सुंदर वर्णावा असून त्याच्या मध्यमार्गी एक गेस्ट हाऊस बांधले आहे [इतीहा. ग., इ. ग.]

कोंकेशस पर्वत—कर्नैच्या सासुरगुनीपासून तो कास्पियन समुद्रापर्यंत, वायव्येकडून आग्नेयेकडे १०० मैल लांबीवर पसरलेल्या ह्या आशियाखंडांत रशियाच्या राज्यांतल पर्वतश्रेणी असून आकार व इतर कथांचे बाबतीत ह्याचे पिरनिज पर्वताशीं साम्य आहे असें साधारणपणे म्हणता येईल. वणेवाच्या सोयीकरिता याचे (१) पश्चिमभाग,

(२) पश्चिमेकडील मध्य, (३) पूर्वेकडील मध्य (४) व पूर्वभाग असे चार भाग करता येतील.

(१) पश्चिम भाग.—कोंकेशस पर्वताचा पश्चिमभाग पूर्व रेषाया ४२° ४०'. हा कर्नैच्या सासुरगुनीपासून माउन्ट एल्-युजुज पर्यंत ४२० मैल लांबीवर पसरलेला असून काळ्या समुद्रालगत व समुद्राच्या ईशान्येकडील किनाऱ्याशीं समान्तर रेंपेत आहे. फिश (८०४० फूट उंची), ओशटेन (९२१० फूट), झुजुज (१०६६० फूट) व सत्यज (१२४२५ फूट) हीं या भागातील महत्त्ववी उंच शिखरें आहेत. या भागात घाट फारच थोडे असून त्यापैकीं बहुतेक उंचावर आहेत. यातील ओशटेनच्या पूर्वेकडील शेटलिव, पश्चिमेकडील रोस (५४३५ फूट), सांभाका, संचर वगैरे घाट महत्वाचे आहेत.

जतिशय पर्यट्यवृष्टि व इतर काहणीं कारणांमुळे या भागात वनस्पतींची घाट निपुळ होते. मध्य दूरोपात सापडणाऱ्या शगडाच्या सधे जाती येथे आढळतात बहुतेक भाग दाट आरण्यानी व्यापलेला आहे. हा प्रदेश रशियाच्या ताब्यात येण्यापूर्वी कर्नाडियन, सिरकासियन, अक्सासियन वगैरे जाती या भागात असत. ख्रिस्ती रशियाचा अंमल त्यास आवडत नसल्यामुळे त्या सर्व जाती तुर्कांच्या राज्यात निघून गेल्या; व त्यामुळे हा प्रदेश ओसाड पडला (इ. स १६६४-७८). अलीकडे रशियन, ग्रीक आर्मेनियन, रमानियन वगैरे लोक या भागात वस्ती करूं लागले आहेत.

(२) पश्चिमेकडील मध्य कोंकेशस.—हा भाग माउन्ट एल्युजुजपासून कसबेक व डेरियलच्या वाटापर्यंत सरासरी २०० मैल लांबीवर पसरलेला आहे. या भागात एकंदर शिखरें सुमारे १० आहेत त्यात काहणीं अतिशय उंच आहेत. त्यापैकीं काहणीं महत्वाचीं आहेत. त्याचीं नावे व उंचींचें मान पुढात पुढें दिलें आहे:—

शिखराचे नाव	उंची फूट
एल्युजुज पूर्वेशिखर	१८३४५
एल्युजुज पश्चिम	१६४६५
इकारा	१७०४०
डाइखताड	१७०५०

पर्वतमाथ्याची उंची १०,००० फुटांहून अधिक आहे. या भागाची उत्तरेकडील बोकॉन्हाय लेवट नावाची एक ओळ याहांपेक्षा वरीच उंच आहे. बोकॉन्हाय लेवटप्रमाणें इतर कथांचे ओळीं मुख्य भागशीं जोडल्या गेल्यामुळे पुष्कळ खोरी निर्माण झाली आहेत. तथापि या खोऱ्यात सरोवरे, धबधबे वगैरे आढळून येत नाहीत. या भागात सरासरी १०० वर्षादाहिन्या नद्या असल्यात असा तर्क आहे त्यापैकीं महत्वाच्या म्हटल्या म्हणजे वेंसिया, जंगटाळ, सेवा अथवा झी, लेकसावर, झानर या होत. वर्षानाहिन्या नद्यानी व्यापलेल्या एकंदर प्रदेशाचे क्षेत्रफळ ६९५ ते ६५० चौरस मैल असावे या भागात वरचे घाट आहेत.

मार्गानें दक्षिणोत्तर व त्याचप्रमाणें दक्षिणेकडेाल माळरानां-
हून आशियामायनर व आर्मेनियाच्या पहाडीं मुळसापर्यंत
जातां येत. घाटांपैकी, डेरियल व मॅमिसन हे दोन घाट
कार महत्त्वाचे आहेत. दोन्हीहि घाटावर लष्कराची नेआण
करण्याइतके विस्तृत मार्ग आहेत. डेरियल घाटावरील
“ जार्जियन लष्करी मार्गानें ” व्हाडिकावकूझपासून टिक्लिस-
पर्यंत जातां येत. त्याचप्रमाणें मॅमिसन घाटांत ॲस्मेटिक
लष्करी मार्गानें, टेरेकासून कटाईसपर्यंत जातां येत.
शब्दखेरीज चिपर, वॅसल, डोगझ, ओरन वगैरे बरेच घाट
आहेत. स्व्हेनेशिया या भागातील लाटपरी हा घाट बराच
रहंदारीचा आहे.

या भागांतोळ दक्षिण उतारवर, विशेषतः व्हेनेशियाच्या
प्रदेशांत वनस्पतींची वाढ विपुल आहे व जालांच्या काहीं
विशिष्ट जातीहि आढळून येतात.

(३) मध्य काँ के श स पूर्व भाग :—

हा भाग “ कसवेक ” व “ डेरियल ” खिंडीपासून
“ वावाद्य ” पर्यंत, २३० मैल लांबीवर पसर-
लेला आहे. या भागांत काँकेशची वंदी सर्वांत
जास्त आहे. महत्त्वाचीं शिखरं म्हणजे ‘ यान
टाऊ, ‘ फिडेनाइस मागली, ‘ सुरोव्ह, अनसली इत्यादि
होत. या भागातील दाहिस्तान पठार विशेष नमूद कर-
ण्यासारखें आहे दाहिस्तानचें डॉ. जी. रँडे यांनी लिहिलेले
वर्णन वाचनीय आहे

(४) पूर्व भाग :— या भागातील शिखरं १००० फुटां-

पेक्षां जास्त उंच नाहीत. यांच्या माथ्यावर वर्ष नसतें येथील
रहदारीचा घाट अलदी-अगास हा ४१५५ फुटांपेक्षां जास्त
उंचीवर नाही. ह्या, सुट्टीसोदर्य व फिकांच्या दृष्टीनें या
भागाच्या दक्षिण व उत्तर धाजूंत बराच फरक दृष्टीस
पडतो. काँकेशिया प्रांतातील बहुतेक सर्व नद्या याच पर्वतांतून
उगम पावतात. त्यांपैकीं रीओन, इंगर, अरस, लायख्या,
अराग्ना वगैरे नद्या मोठ्या असून महत्त्वाच्या आहेत.

एलबुर्ज व कसवेक या विशिष्ट शिखरप्रदेशांत ज्वाग-
मुखीचे स्फोट बहुधा होतात. इ. स. १८५९, ७२ व १९०२
साठीं स्फोट होऊन पर्वताच्या पूर्ववाजूस असणारें खंडें
(वेमाखा) हें नाश पावले. घालगतच्या हॉपकल्पांत (जॅन्से-
शन) याचप्रमाणें वारंवार स्फोट होत असतात.

काकोरी—संयुक्त प्रांत. लखली जिल्हा व तहसिलीतील
एक गांव. उत्तरअक्षांश २६°५२' व पूर्वे रेखांश ८०°४८'.
अंध-गोडोखंड रेल्वेच्या एका स्थानाजवळ ७९.८७ लोक-
संख्येचा (इ. स. १९११) हा गांव वसलेला आहे. येथें
पुरातन काळीं भार लोकांची वस्ती होती असें म्हणतात. पुढें
जोगपुरच्या हुसेन सहाने हा गांव सुसुलमानास इनाम दिला.
येथें फकीरांचे फार पुरातन काळचे द्रव्ये आहेत. येथें राहणारीं
काहीं शैख कुटुंबे फार जुनी असून त्यांपैकीं पुष्कळ वजन-
दार आहेत.

कांक्रिजी—पंजाबांतोळ एक जात. लो. सं. १६४४५. हे
सुसुलमान असून लाहोरप्रांत, फिरोजपूर, गुजराथ व
झेलम या जिल्ह्यांत आढळतात. हे धावशी व्यापारी असून
समाजांत त्यांची वजन बरेच आहे. इ. स. १९०१ पर्यंत
या लोकांचा खालसा लोकांत समावेश होत होता १९०१च्या
खानेसुमारीच्या वेळेशी एक निराळी जात असें दाखविण्यांत
आले.

इबदसन म्हणतो कीं, “ हे पूर्वी कलाल असून पुढें
त्याचीं सोपातिक स्थिति सुधारल्यावर काहीं लोकांनी कल-
लांचा धंदा सोडून दिला, व त्यांपैकीं धीमेत व वाटलेल्या
लोकांनी आपण पठाणांचे वंशज आहोंत असें म्हणून घेण्यास
सुरुवात केली. ” रोजाहि याच विधानाचा अनुवाद करतो; व
हे जरी पठाणवंशज म्हणवितात तरी यांध्यांत सुरसी, मलक,
केथला इत्यादि नांवांचे लोकां व मूळचे कलाल असून पुढें वाट-
लेले असवित असें त्यांनी केलेल्या आर्मीचा निचार केल्यावर
ठरवितो; व कांक्रिजी हें नांव त्यांनीं नंतर धारण केलें असवें
असें म्हणतो [रोज-वॉलर्स २ पृ. ४२८. ते. रि. १९११].

कांक्रिज—यनास नदाच्या दोन्ही तीरांवर सुमारे ३५
मैल पसरलेल्या या कांक्रिज तसेनाच्या मर्यादा, उत्तरेस पाळ-
नपूर, पूर्वेस यडोदे संस्थानांतोळ जिल्हे, दक्षिणेंस राजनपूर
आणि पश्चिमेस तेरावाड व दिशोरदर अशा आहेत. क्षेत्र-
फळ ५०७ चौ. मै. असून लोकसंख्या सुमारे चाळीस हजार
आहे. वार्षिक उत्पन्न ४०,००० रुपये आहे. येथील प्रदेश
सपाट असून झाडी बरोच आहे. ह्या पाळनपुरप्रमाणेंच
आहे. जमीन रेंतीची व काळी असून पाणीहि सुवळक आहे.

या संस्थानांतोळ २६ जहागिराच्या बहुतेक रजपुत अस-
लेल्या कोळी ठाकरडा लोकांच्या मालकीच्या आहेत. त्यांनां
कोळी लोकांशी लडे केली आहेत. तथापि त्यांच्या
पैकीं काहीं घराण्यांनां सोळेंखी, चन्हाण, वाघेला व परमार
अशीं नांवे आहेत. थर ही मोठी जहागिरी असून तिची
मालकी एका वाघेला कोळ्याकडे आहे. रजपुत घराण्याशीं
उपसंबंध करून व वाघेला कोळ्यांशीं रोडोव्यवहार बंद
करून या वाघेलांनीं रजपुतवर्गांत आपला पुनः प्रवेश करून
घेतला आहे.

या जहागिरीच्या इतिहासांत यराच तारखेपणा आढळून
येतो. त्यापैकीं खांबोईचा इतिहास पुढें दिला आहे. सुमारे
इसवी सन १४०० मध्ये अहमदशाहानें कलरिगडच्या
सोळेंखी सरदारावर चाल केली. तेजमलनी सारंगनी
व वेजरोजी हे सोळेंखी सरदार मार जाले. कलरिगड सोळें-
खीचे वंशज सेमत, बरनपुर, वीरपूर, सागवाड व टपवती
नगरी इत्यादि ठिकाणीं आजून राहिले. वेजरोजी पडत्या-
नंतर त्याची वायको अनुपवादे ही गर्भवती असतांना काहीं
अनुयायांसह ओधर बरण्याकडे पळून गेला व त्या ठिकाणीं
तिनें दुदोसन गांवाचे खंडे वसविलें. तिचा प्रधान शुक्वार-
चंद यानें एक महादेवाचें देऊळ बांधलें. राणी अनुपवादेस

वेणादात नावाचा मुलगा झाला तो मेठा झाल्यावर सोहो-
लोगा नाव घारण करून लुम्बछट करू लागला त्यान ६१
खेडीं उचवत केली तेव्हा तथील लोक अहमदशहाकडे
दाद मागण्यास गेले तेव्हा वादगाही सैन्य दुदोलनवर येताच
मुकनारचद, बुद्दा व अजा हे त्र्य र घारण गेले तेव्हा त्यांना
वेणीदासात स्वाधीन करण्याबद्दल वादग्रहणे ह्मूम केला
तेव्हा त्यानीं द्यास त्याच्या म्नाधीन केले पण त्यांचे जन्म-
वत लपवून ठेवून तो एक कोळा ठाकर आहे असे त्यात
सांगितले तेव्हा वादग्रहाच्या दुडुभाप्रमाणे तैरवाच्याच्या
कोळा ठाकराच्या मुखाची रतनवाई हिच्यानीं लक्ष करणीं वेणी
दासात नाग पडले अहमदशहानें १२ खेडीं वेणीदासाला
वधीत देऊन ताम्रपट दिला

वेणादासाला वज्राची तसोची व नावाची असेतान मुलगे
पाले तैसोचीन दुदोलन सोडले व खाषेइत आला त्याच्या
नवानस खर्गई म्हणतात नागाजीन अहमदशहाच्या नोकरा
कतान कात्रेज व चुनदळ येथ स्थईक वस्ता काण्यास वाढ
झाहान मदत केला वादग्रहणे त्यास अर्निवाड व १२ खेडीं
जहागीर दिला त्याच्या वसास अर्निवाड हे नाव आहे याचे
वगन व नातलग अर्दुवाड व ११ जासपातच्या टिकार्णीस्थायिक
झाले १८११-२० पासून कात्रेजचा मिडिश सरकारचा सवध
आला व तेव्हाच महाराष्ट्राच्या एन्सीस स्थापन वली १८४४
पर्यंत महाराष्ट्राचा कात्रेजचा सवध होता, परंतु त्यान सली
कात्रेज पालनपूर एन्सीसकडे देण्यात आले

का.कोली—उदेंपूर संस्थानातील काकोली जहागीरीची
मुख्य स्थान उत्तरअक्षांस २१°४' व पू रेखांस ७०°१४'
मध्ये हे वसले आहे येथील लोक स (१९०१) ३०१२ होती.
ह वडभाचार्यीच्या वडभाचने मुख्य स्थान होय यास सुमारे
२१ खेडयांचा जहागीर असून ता महाराष्ट्राचे देणगी म्हणून
दिलेला आहे राजसमद नावाचा सुमारे १ मैल लाव व दाड
नल दद तलाव येथ असून त्यावर लगमरवरी दगडाचा प्राकार
आहे तो सुमारे २०० यार्ड लाव व ७० यार्ड दद आहे
या प्राकाराच्या एका टोंकास द्वारकाधीक्षानें वेळळ असून
त्यातील मूर्ति औरंगझेबाच्या भयान वन्माचार्यी येथे पळून
आले तेव्हा त्यानीं आपणावरोवर आणलेली आहे असे
म्हणतात येथील एका ठेकेडीवर एका जैन देवालाचा
मोडलेला भाग असून शिल्प आहे

का.राडकी—हे विजापूरच्या पत्रिमैस १० मलावर एक
जुने खेडे आहे येथे महिपति स्वामींचा समाधि आहे
महिपति हा प्रथम ऐंगला गावचा कुळकर्णी असून वाढन
बाटत तो औरंगझेबाचा प्रधान झाला होता त्याला सतान
नव्हेत म्हणून तो जवळच सारवड येथे असलेल्या भास्कर-
स्वामींला शरण गेला व त्याच्या उपदेश घेतल्यावर आपली
नोकरा सोडून दिला व काचडकीला जेजून विरप्तासारखा
राहिला येथील लोकानीं त्याला एक घर व थोडी जागा
दिली येथे त्याला जुळीं मुलें झालीं महिपति कोल्हार येथे

मरण पावला परंतु त्याची समाधि येथे आहे तिला इनाम
असून ते त्याच्या वडजाकडे चालते दरवर्षी मार्गशीर्ष शु।
पौर्णिमेस आरावना होत असते येथे एक काळी मशान
म्हणून पहारासारखी इमारत आहे

कागद, त या र कर ण्या चे प दा र्थ —विश्व-
णाच्या व विरुपाक्ष प्रसारावरोवर कागदाचा स्वप सर्व नगात
इतक्या मोठ्या प्रमाणावर वाटत आहे की त्याचा पुरवठा
होणेच कठिण झाले आहे या उपपुस्तक पदार्थाच्या उत्पत्तीच्या
बाटीचा इतिहास फार मनोरंजक आहे युरोपास देशामन्य
जति प्राचीन काळी पापीरस नावाच्या ईजिप्तमधील झाडा
पासून निघणारा पदार्थ लेखनाकरिता उपयोगात आणीत
असत हिंदुस्थानान व मन्य आशियाखंडात जुने संस्कृत
ग्रंथकार भूषेपनावर लिहिले असत हल्ली देखील कागद,
सारखा त्याचा उपयोग करतात या टिकणी हवा दमट
असते अशा हिंदुस्थानातील मेदानात हे भूषेपत्र साधारणपणे
३०० वर्षांवर टिकत नाही तथापि चिना—मुक्तानात
इसवा सनान्या तिसऱ्या विंवा चवथ्या शतकातील यावरील
हस्तलेख सापडले आहेत वन्याच प्राचीन काळी हिंदु-
स्थानातील सधार्थच्या प्रदेशात (तसेच नेपाळात) तापना-
वर लिहिले असत ही ताडपत्रे मुद्दाम तयार करात व
अणकुचादर सवईन (शुलकेन) त्यावर अक्षर कोरून लिहात
व कधी कधी या अक्षरावर काळा रंग येण्याकरिता काजळ
फाणीत असत आतामतील मुळचे लोक अगर शाड्याच्या
जतनीलावर लिहात वावूच्या घुसक पड्यावर चीन देशाचा
प्राचीन इतिहास लिहिला होता व त्याचा एका राजघराण्याच्या
लडावत नास करण्यात आला असे म्हणतात ईजिप्तमध्ये
पापीरसचा उपयोग होण्यापूर्वी फार प्राचीन काळापासून चिना
लोकात लिहिण्याच्या कामी वावूचा उपयोग प्रचलित होता
असा समज आहे

स्टीन साहेबाला खोतान राज्यात सरकारी जुनी हस्त-
लिखित कागदपत्र सापडली आहेत त्यातील काहीं
खोतान संस्थानात व काहीं ज्ञान देशात लिहिलेलीं
आहेत तीं लिहिण्याचाले लकडाच्या फळ्या (यापूर्वी
जुन्या फळ्या वावूच्या पड्याप्रमाणे आहेत), चर्मपत्रे,
निरनिराळ्या प्रकारचे कागद आणि भूषेपत्र हे वाहिल्य
वापरले आहे कागद निघण्यापूर्वी (इ.स. १०९) चीन देशात
वावूच्या पड्यावर लिहिले असत असे चव्हात्रेस म्हणतो
यावतान असे दिसते की लाकडाचा उपयोग वावूच्या नंतर फार
लागले चान देशात कागद निघाल्यानंतर दाड शतकात
खोतान देशील लोकाना तो मिळला परंतु तिसऱ्या
शतकापर्यंत लिहिण्यासाठी लोक लाकडाचाच उपयोग करीत
असत लाकडावर कागदावर परत लिहिण्यास सुरवात
झाली स्टीन यत्स आढळलेल्या कागदास बहून भारतात
पेज लावलेली होती अजून देखील काश्मिरी कागदाला
भारताची पेज लावतात हा कागद काहीं शतकापूर्वी उराण

लिहिण्यासाठी वापरीत असत. याच्यावर पाणी पडले तर लिहिलेले पुस्तके हा मातीला दोन सर वाहट्टर खेरिन्स याने निदर्शनास आणला.

दंडाज पुत्रुलिक (८ वे शतक) येथे तांपडलेल्या हस्त-लिखिताचा कागद खोतान येथे बनविलेला असावा. तसेच कुन्च येथे तांपडलेला कागद (५ वे शतक) ब्रूतोनेशिया यांच्या तंतूंचा केला असावा असा समज आहे. परंतु तुर्कस्तान, मेगोलिया, यारकंद वगैरे ठिकाणी वनस्पतिशास्त्रज्ञांनी बऱ्याच वनस्पतींचा तपासणी केली. परंतु त्यांना ब्रूतोनेशिया हे झाड सापडले नाही. तेथे बनलेला कागद देखल्याच वनस्पतीचा बनविला होता; याला उदाहरण म्हणजे तुतीच्या झाडाच्या पात्राचा ६ व्या शतकापासून जपानमध्ये कागद तयार करतात. परंतु प्रो. गाड्ल्स यांचे असे म्हणणे आहे की, न्योन देशातील पूर्वीचा कागद तागाचा भुसा, जुता ताग, मासे पकडण्याची जाळी वगैरेचा होत असे; पण हल्ली यांबूचे तंतू, ब्रूतोनेशिया प्रापिरिफेरा याची साल, भाताचा कांडा, ताग, तुतांच्या जाडाची साल, बेत, शेवाळ, पाण्याचा भुसा व रेशम यांच्यापासून कागद तयार करतात. स्ट्रीन याला खोतान येथे तांपडलेल्या हस्तलिखितांवरून असे सिद्ध होते की कागद तयार करण्याची कृति युरोपमध्ये माह्यीत होण्यापूर्वीच इराण, मध्य आशिया, तिबेट आणि चीन देश यांठिकाणी घडून गेल्याची माह्यीत असली.

हिंदुस्थानांत कागद तयार करण्याची कला केव्हा माह्यीत झाली हे विज्ञानेतिहासांत पृ. ७६ वर दिलेले आहे. त्यावरून अलेग्झांडरच्या काळापासून हिंदुस्थानांत ही कला माह्यीत होती असे दिसते.

सध्या हिंदुस्थानांत ह्योगरा कागद खराब कागदाचांच पुन्हा केलेला असतो. येथे कागदासाठी पुष्कळ पदार्थ किंवा कचरे द्रव्य आहे पण त्यातील कोणते द्रव्य वांगले हे अनुन ठरले नाही. तागापासून निघणाऱ्या वाखाचा कागद सर्वांत स्वस्त किमतीत तयार करता येईल. तसेच भयर आणि मुंज नावाचे कागदासाठी उपयोगी पडणारे मुख्य दोन प्रकारचे गवत आहे. या गवताचा वाफेने चाळणाऱ्या कागदाच्या गिरण्यांत वरान उपयोग करतात; पण हा कागद फावदेशीर पडत नव्हतामुळे त्याचा पुढे उपयोग करणे फारचिंत वंद पडेल. यांबूचा देखील चांगला कागद होऊ शकेल परंतु याला लागणारी रासायनिक द्रव्ये या मद्दुग असतात. त्याचप्रमाणे यांबूचे काँबळे अँकुर या कामासाठी लागत असल्यामुळे यांबूचा नावा होण्याचा संभव असतो. म्हणून हल्ली एक तर भयर आणि मुंज किंवा इतर कांही जातीचे गवत, जुन्या चिच्या, पोत्यांचे तुकडे, ताग आणि सण यांचे दोर, द्याकाळ कागदाचे तुकडे वगैरे द्रव्ये कागद करण्यासाठी उपयोगांत आणतात.

कृ. ति.—बरील द्रव्यांचा लगदा तयार करून तो उबून स्वच्छ करावा लागतो. चिच्या असल्या तर त्या पूर्वीच साफ

कराव्या लागतात. नंतर त्यांत अलकली टाकून तो उकळतात (तो गवताचा असल्यास, ज्यावर वाफेचा १० ते ४० पांढांचा दाब आहे अशा शे. १० प्रमाणातील दाहक रोड्याच्या द्रावणांत तो उकळवा लागतो). याप्रमाणे लगदा तयार झाल्यावर त्यातील राहिलेले अलकली धुवून काढतात व त्याचा पुन्हा येवनाचे बारीक रोधा तयार करून त्यात पाहिजे असेल तो रंग टाकतात. याला मग्म म्हणतात. कागद तयार करण्याकरिता बारीक तारिया जाळीदार कपडा या लगदामधून काढतात. म्हणजे पाहिजे तेवढ्या जाड्याचा पापुद्रा या कपडाचा चिकटून येतो. हा पापुद्रा काढून घेतात व त्याला दोन कळामधून काढून दाबून काढतात व पुन्हा तापलेल्या कळामधून काढून चांगला सुकवितात. स्कोडन व जर्मनी इत्यादी भागांत देशांत लांकडाच्या मुखापासून फार मोठ्या प्रमाणावर रोधा करतात व त्याचा उपयोग कागद करण्याकडे होतो. धा तऱ्हेचा रोधा हिंदुस्थानातील कांही जंगलांतील झाडांचा किंवा कांही जातीच्या गवताचा उपयोग केल्यास हिंदुस्थानांत हि कागद तयार करता येईल असे कांही तज्ञांचे म्हणणे आहे. परंतु अद्यपयवैतो त्यांत विशेष यत्न आढे नाही असे दिसते.

का ग दा च्या गि र ष्या—इंग्लंडांत कागद तयार करण्याचे कारखाने पहिल्यांनि १५८८ साली निवाले. हे कारखाने कॅटमधील डर्टफोर्ड गावीं जॉन स्पियलमन नांवाच्या जर्मन रानपारखाने काढले. त्याच्या अगोदर एक शतकापूर्वी यासारखेच कारखाने स्पेन येथे निघाले होते. त्याच्या नंतर म्हणजे १६१० त देखील फ्रक इंग्लंडांतच गाडा तपकिरी रंगाचा कागद होत असे व उत्तम पांड्या कागदाना पुरवठा फ्रान्स आणि हॉलंड या दोन देशांतून इंग्लंडांत होत असे. फ्रान्सची लडाई सुद्धा झाल्यामुळे जकात वाढली व त्यामुळे इंग्लंडमधील कारखान्यांत सुधारणा करण्यास उत्तेजन मिळाले. मेडस्टोन येथील मि. जेम्स व्हाटमन याने पहिल्यांनि पांडरा कागद तयार केला. त्यानंतर इंग्लंडांत कागद करण्याच्या धंद्यांत प्रगति झाली. परंतु १८०३ पर्यंत हातांचेच कागद तयार करीत असत.

कागद करण्यासाठी कापसाचा व कधीकधी तागाचा इंग्लंडांत पहिल्यांनि उपयोग करीत असत. सध्या फारकरून लांकडाच्या मुखाच्या लगदाचा उपयोग करतात. वाहेरून कच्चा माल आणून मग इंग्लिश कारखान्यांत हा लगदा बनवितात.

आज इंग्लंडांत २३१, स्कॉटलंडांत ६१ व आयरलंडांत ५ कागदाच्या गिरण्या आहेत. लांकडाचा लगदा तयार करण्याच्या गिरण्यादि आहेत. शिवाय कानडांत २४, आस्ट्रेलियांत ७ व न्यूझीलंडांत ३ याप्रमाणे गिरण्यांची संख्या इतरत्र आहे. जगांत तयार होणाऱ्या कागदापैकी अंशका ११ घेताविटनमध्ये

लिहिल्यासाठी चापरीत असत. याच्यावर पाणी पडलें तर लिहिलेले पुस्तके हा यातील दोष सर बाल्टर लॅरेन्स यानें निदर्शनास आणला.

इंडान युश्लिक (८ वे शतक) येथे सापडलेल्या हस्त-लिखितांचा कागद खोतान येथे बनविलेला असावा. तसेंच कुन येथे सापडलेला कागद (५ वें शतक) ब्रूसोनेशिया यांच्या तंत्राचा केला असावा असा समज आहे परंतु तुर्कस्तान, मंगोलिया, यारकंड वगैरे ठिकाणी बनस्पतिशास्त्रज्ञांनी बऱ्याच बनस्पतींची तपासणी केली. परंतु त्यांना ब्रूसोनेशिया हें शाड सापडले नाही तेथें बनलेला कागद तेथल्याच बनस्पतींचा बनविल्या होता, याला उदाहरण म्हणजे तुतीच्या झाडाच्या वाटाचा ६ व्या शतकापासून जपानमध्ये कागद तयार करितात परंतु प्रो. गडरुस यांचे असे म्हणणें आहे की, चीन देशांतलें पूर्वीचा कागद तागाचा भुसा, जुना ताग, मासे पकडण्याची जाळी वगैरेचा होत असे, पण हल्लीं चावुचे तंतू, ब्रूसोनेशिया प्राथिरिकेण याची साल, भाताचा कोडा, ताग, तुतीच्या झाडाची साल, वेत, शेवळ, धान्याचा भुसा व रेशमी वाचपापासून कागद तयार करितात स्वीन याला खोतान येथें सापडलेल्या हस्तलिखितावरून असे सिद्ध होते की कागद तयार करण्याची कृति युरोपमध्ये माहूर्त होण्यापूर्वीच द्राण, मध्य आशिया, तिबेट आणि चीन देश याठिकाणी बहु-कडून वी माहूर्त असावी.

हिंदुस्थानात कागद तयार करण्याची कला केव्हा माहूर्त झाली हे विज्ञानैतिहासात पु ७६ वर दिलेंच आहे. त्यावरून अलेग्झंडरच्या काळापासून हिंदुस्थानात ही कला माहूर्त होती असें दिसते.

सध्या हिंदुस्थानात होणारा कागद खराब कागदाचाच पुन्हा केलेला असतो. येथे कागदासाठी पुष्कळ पदार्थ किंवा कचरे द्रव्य आहे पण त्यातील कोणते द्रव्य चांगले हे अजून ठरलें नाही. तागापासून निघणाऱ्या वाटाचा कागद सर्वांत स्वस्त किमतीत तयार करता येईल. तसेंच भवर आणि मुंज नावाचे कागदासाठी उपयोगी पडणारे मुल्या दोन प्रकारचे गवत आहे. या गवताचा वाफेने चालणाऱ्या कागदाच्या गिरण्यात बराच उपयोग करितात, पण हा कागद फायदेशीर पडत नसल्यामुळे त्याचा पुढे उपयोग करणे कदाचित बंद पडेल. शबूचा देखील चांगला कागद होईल शक्य परंतु याला लागणारी रासायनिक द्रव्ये फार महाग असतात. त्याचप्रमाणे चावूचे कोवळे अंजुर या कामासाठी लागत असल्यामुळे चावूचा नास होण्याचा संभव असतो. म्हणून हल्लीं एक तर भवर आणि मुंज किंवा इतर काही जातीचे गवत, जुन्या चिण्या, पोत्याचे तुकडे, ताग आणि सण यांचे दोर, टाकाळ कागदाचे तुकडे वगैरे द्रव्ये कागद करण्यासाठी उपयोगात आणतात.

कृ. ति.—बरील द्रव्याचा लगदा तयार करून तो उबून स्वच्छ करावा लागतो चिण्या असल्या तर त्या पूर्वीच काफ

कराव्या लागतात. नंतर त्यात अलकली टाकून ती उफळतात (तो गवताचा असल्यास, उधावर गाफेचा १० ते ४० पांढाचा दाब आहे अशा शे. १० प्रमाणातील दाहक सोडाच्या द्रावणात ती उकडवा लागतो). याप्रमाणे लगदा तयार झाल्यावर त्यातील राहिलेले अलकली धुवून काढतात व त्याचा पुन्हा वेगळें वारीक राधा तयार करून त्यात पाहिजे जसेल तें रंग टाकतात. याला मग्न म्हणतात. कागद तयार करण्याकरिता वारीक तारेचा जाळीदार कपडा या लगद्यामधून वाडतात. म्हणजे पाहिजे तेवढ्या जाडीचा पापुद्रा या कापडाच्या चिकटून येतो. हा पापुद्रा काढून घेतात व त्याला दोन ठळामधून काढून दावून काढतात व पुन्हा तापलेल्या ठळामधून काढून चांगला सुकवितात. स्वाडन व जर्मनी इत्यादि पाश्चात्य देशात लाकडाच्या मुखापासून फार मोठ्या प्रमाणावर राधा करतात व नव्या उपयोग कागद करण्याकडे होतो. हा तऱ्हेचा राधा हिंदुस्थानातील काही जैजालातील झाडाचा किंवा काही शर्तीच्या गवताचा उपयोग केल्यास हिंदुस्थानातहि कागद तयार करता येईल असें काही तज्ञांचे म्हणणें आहे. परंतु अक्षयपावेतीं त्यात विशेष यश आलें नाही असे दिसते.

का ग दा च्या गिरण्या—इंग्लंडात कागद तयार करण्याचे कारखाने पहिल्यांनि १५८८ सालीं निवाले. हे कारखाने केंडमधील डार्टफोर्ड गावीं जॉन रिप्लेमन नावाच्या जर्मन राबपारख्याने काढले. ह्याच्या अगोदर एक शतकापूर्वी यासारखेच कारखाने स्पेन येथे निघाले होते. त्याच्या नंतर म्हणजे १६९० त देखील फ्रक इंग्लंडातच जाडा तपकिरी रंगाचा कागद होत असे व उत्तम पांढऱ्या कागदाचा पुरवठा फ्रान्स आणि हॉलंड या दोन देशांतून इंग्लंड त होत असे. फ्रान्सची लडाईं सुरू झाल्यामुळे जकात वाढली व त्यामुळे इंग्लंडमधील कारखान्यात सुधारणा करण्यास उत्तेजन मिळाले. मेडस्टेन येथील मि. जेम्स व्हाटमन यानें पहिल्याने पाडरा कागद तयार केला. त्यानंतर इंग्लंडात कागद करण्याच्या घंघात बरीच प्रगति झाली परंतु १८०१ पर्यंत हातातेंच कागद तयार करीत असत

कागद करण्यासाठी कापसाचा व कर्फीकधी तागाचा इंग्लंडात पहिल्यांनि उपयोग करीत असत. सध्या फार करून लाकडाच्या मुखाच्या लगद्याचा उपयोग करतात. बाहेरून कच्चा माल आणवून मग इंग्लिश फारखान्यात हा लगदा बनवितात.

आज इंग्लंडात २३१, स्कॉटलंडात ६१ व आयर्लंडात ७ कागदाच्या गिरण्या आहेत. लाकडाचा लगदा तयार करणाऱ्या गिरण्यांहि आहेत शिवाय फ्रान्डात ३४, आस्ट्रेलियात ७ व न्यूझीलंडात ३ याप्रमाणे गिरण्यांची संख्या इतरत्र आहे. जगांत तयार होणाऱ्या कागदापैकी शकदा ११ प्रेडिक्टिन्समध्ये

मध्ये तयार होतो. नाई, स्विटन व जर्मनी या देशांतून इंग्लंडात कागद कार येतो.

इ.स. १८६० पूर्वी हिंदुस्थानातील कागदाचा चीन देशात पुरवठा होत असे. यामुळे हिंदुमुखलमानात बळवड होऊन हातांनी कागद तयार करण्याचे कारखाने निघाले. सर चार्लस वूड हे हिंदुस्थानचे स्टेट सेक्रेटरी असताना त्यांनी हिंदुस्थान-सरकारला लागणारा सर्व कागद ब्रिटिश्ममध्ये ध्यावा असा हुकूम सोडला. त्यामुळे हिंदुस्थानातील वाढत चाललेल्या कारखान्यांना उत्तरी कळा लागली.

हिंदुस्थानांत कागदाच्या गिरण्या केव्हा स्थापन झाल्या हे खात्रीने सांगता येत नाही. मि. डि. एम. ट्रेल यांनी काही वर्षापूर्वी कागदाच्या गिरण्यासंबंधी उपयुक्त अशा माहिती लिहून ठेवली आहे. ती म्हणतो की या घंटात सरकारी ५ कोटी पाउंड भांडवल गुंतले होते व त्यापैकी तीनचतुर्थांश भांडवलची येणे होती व एकचतुर्थांश भांडवल बरखाकारिता राखून ठेवले होते. रामपूर येथील गिरणी ही पहिली होय. येथे होणाऱ्या विविध प्रकारच्या पांड्या कागदाला 'रामपुरी कागद' म्हणतात.

आजचे हिंदुस्थानांतील कागदाचे कारखाने

ठिकाण	गिरण्याची नावे	स्थापना सन	अधिकृत मांडवल	मजुरांची सरासरी	उत्पादन- टन	किंमत रु.	कागदाचे वर्णन.
वंगाल.—							
टिटाघर (२४ परगणे)	टिटाघर कागद गिरणी नं. १	१८८२	२६ लक्ष	१०००	८२०१	६००४२५१	टिपकागद, मलई लावलेला, रंगीत चिबट, पांढरा, वदामी, मोहुरेचा, छापण्याचा व लिहिण्याचा.
कनकिनारा (२४ परगणे)	टिटाघर कागद गिरणी नं. २	१९०३		१५००	१०४२	६९६१६३२	लिहिण्याचा.
राणिमंज (बरदान)	वंगाल कागद गिरणी	१८९०	८ लक्ष	११००	७०००	८१०००००	लिहिण्याचा, पांढरा, छपाईचा, वदामी, पिचट टिपकागद.
	एकूण.		३४ लक्ष	४३००	२४९४३	१८२३५८८३	
संयुक्तप्रांतः—							
लखनौ.	उत्तर हिंदुस्थान कूपरकागद गि.	१८७९	८ लक्ष.	६२४	२८९२	१३८९४४४	पिचट, वदामी, पांढरा छपाईचा मलई लावलेला रंगीत टिपण्याचा, बुद्धछपाईचा.
मुंबई इलाखा							
मुंबई	गिरगाव कागद गिरणी	१८६२	२ लक्ष	६०	६००	८००००	केसिंग व पिचट
"	डॉ पदमवी कागद गिरणी	१९१२		२२०	११७३	८५८०२७	पांढरा, छापण्याचा व लिहिण्याचा, रंगीत, पिचट,
पुणे	रे कागद गिरणी	१८८५	५ लक्ष	२०१	४५३	३०२३९८	लिहिण्याचा, छापण्याचा, टिपण्याचा व पिचट.
	मुंबई इलाखा एकूण		७ लक्ष	४८१	२२९४	८६०६२५	
	ब्रिटिश हिंदु. एकूण		४९ लक्ष	५४०५	३००५९	२०४६५९४८	
हिंदी सं.:							
ब्राह्मणकोरस मुनालौर	मिनाक्षी कागद गिरणी.	१९१४	१४ लक्ष	१००	३००	१६८०००	पिचट.
ग्वालेर सं. भोयार	शिंदे कागद गिरणी.	१९०३	२ लक्ष	२५४	१००३	४८८०००	...
	हिंदी संस्थाने एकूण		३४ लक्ष	३५८	१३०२	६५२०००	
	हिंदुस्थान एकूण		५२४००००	५७५९	६१३६२	२१११७९४८	

कागद करण्याची कृति.—सुती कापडाच्या व यंत्राने किंवा हातांनी त्या पडवून त्यातील धुव्या व तामाच्या चिण्यातून पांड्या, काळ्या व इतर रंगाच्या चिण्या माली काढून नेतार त्याचे बारीक तुकडे करतात. रंगीत वेगवेगळ्या काढून त्याच्या गाठी व शिवणी तोडतात आणि चिण्यास क्रॉरिन वायूने धुवून त्याचा रंग घालावेतात.

नंतर सर्व पाडण्या विघ्यांस पापडवाराच्या पाण्यांत टाकून विजडितात व त्यातील मळ धाळवितात. याप्रमाणे स्वच्छ केलेल्या विघ्यांस डेंगांत घालून कुटतात किंवा यंत्राने त्यांचा बळक करितात. हा बळक पुन्हा एकदां शुभ्र करण्याच्या पुढीं धुतळा, म्हणजे तो कागद तयार करण्यालायक होतो. हा बळक पाण्याने भरलेल्या एका मोठ्या हौदांत सोडून देतात. या रीतीनें ह्या तेंबडा पातळ अर घेऊन बारीक चौकाणी तारांची किंवा बारीक काज्यांची एक ताडी केलेली असते. ही ताडी एका लांकडी चौकटीवर बसवून ती चौकट हातांत घेऊन कागद करणारा मसुध हौदाबळक बसतो व ही चौकट थोडी कळती करून हौदांत बुडवतो व तिबवर थोडा बळक घेऊन वर उचलून सरळ धरतो; व हालवून तो बळक सर्व ठिकाणी सरखा बसरेल असें करतो. या योगी पाणी सर्व शिरपुन ताटीतून खाली जात असते. याप्रमाणें एक दोन वेळां बुडवून वाटेळ त्या जाडीचा कागद तयार होतो. नंतर जवळच कट्यावर जाड कपड्याचा कोरडा तुकडा टाकलेला असतो. त्यावर ताटी पालथी घालून व हातांनीं सडका नारून कागदाचे पांग त्या कपड्यावर पाड वितो. या रीतीनें २ मासचे व एक मुलगा दररोज ६ पातून ८ रिमें कागद तयार करूं शकतात.

हा कागद प्रथम मऊ, निःसंख्य व सोपक असतो. त्यास थळकटी घेऊन त्याची छिद्रें दुगविण्याकरितां खळीत टाकून दावांत घालून पुन्हा वाळवावा लागतो. शेवटी त्यास कवडीनें किंवा गुळगुळीत धारनें घालून मोहरा आणतात. वर लिहिलेली सर्व कृति कागदांच्या मोठ्या निरण्यांत यंत्रांच्या साहाय्यानें आपोशाप होऊन कापडाच्या ताण्याप्रमाणें कागदाच्या मोडल्या आकाराच्या सुरळ्यां तयार होतात. नंतर ह्या त्या आकाराच्या कापून त्यांची रिमें बांधतात.

टिपण्याचे कागद केवळ विन खळलेले कागद असतात. कोल्हापुरी, सुत्ररी, दौलताबादी वगैरे कागद फार नायांफित होते. त्यांवर लिहिलेले लेख ३०० पातून ४०० वर्षांवर टिकलेले दृष्टीस पडतात. त्राउन पेपर हे गोंगापाट, ताम, कॅनव्हस वगैरे पदार्थांपासून करतात. पुण्याचे व गंगिकाचे कागद शबतापातून किंवा अळनपेपर एकावर एक चिकटवून तयार करतात.

सुधारलेले कागद करण्याचें यंत्र म्हणजे एकटें दुकटें नसून अनेक लहान मोठें सहाय्यक यंत्रें कागद करण्याच्या किथेला आवश्यक असतात. लकडाचा लगदा छापण्याच्या किंवा लिहिण्याच्या स्थितींत आपापसाचा म्हणजे साधें काम नव्हे. प्रथम तो कुटून बारीक करून त्यास चवीचीपा पावडरनें शुभ्र करावा लागतो; व पुन्हा गडीत घालून तो एकटून पुन्हा स्वच्छ करावा लागतो. प्रथम हा लगदा कुटण्याच्या यंत्रांत घालतात. तेथें त्याचे तंतू वेगवेगळे होतात. या यंत्रांतून दुसऱ्या एका यंत्रांत हा पिंजलेडा लगदा येतो. तेथें सुमारे शंभरपट पाण्यांत तो मिसळला

जातो. नंतर मुख्य यंत्राच्या 'ओल्या' टोंकाकडे हा जातो. या ठिकाणी तारेच्या जाळीवर हा पातळ लगदा पडतो. यातील पाणी पूर्णपणें निवून जावें म्हणून या जाळीला शोषक पट्ट्या बसविलेच्या असतात; ह्या पट्ट्या जाळीतून खाली न पडणारें पाणी किंवा ओलावा पाण्याकर्षणानें सोपून घेतात. या जाळीच्या टोंकाजवळ कागदावर जळचिन्ह (घाटरमार्क) उडविणारा पितळी अक्षरांचा रूळ असतो; तो या मऊ लगदा कागदावर पाहिले तों अक्षरें उडवितात. तारेच्या टोंकाशीं स्पर्शासारखा व मऊ झालेला हा लगदा आल्यावर तो फिरणाऱ्या बनावत किंवा फेल्डवर कोरडा होऊन चढें लागतो व या फेल्डच्या सहाय्यानें कोरड्या करणाऱ्या पहिल्या रुळीवर व त्यावरून इतर रुळींवर जात जात व कोरडा आणि कणखर होत होत शेंबटी एका रुळावर गुंडाळला जातो. या रुळपैकीच कांहीं रूळ अति गुळगुळीत असल्यामुळे व त्यांतून प्रमाणशीर दावाखाली कागद गेल्यामुळे त्यावर मोहरा येतो. या सर्व क्रिया शेतक्या थोड्या वेळांत होतात कीं, पह्यापारला हा एक समतकार वाटतो. यापेक्षाहि आश्चर्यकारक गोष्ट म्हणजे 'ओल्या' टोंकाशीं असणारा माणूस जसा पाहिले तसा पातळ जाड कागद करण्याकरितां व लगदा कमीजास्त प्रमाणांत सोडण्याकरितां इकडचीं तिकडचीं अनेक यंत्रें ज्या कुशलतेनें फिरवांत असती, तें त्याचें विशेष कसब होय. कारण यंत्रांत किंवा साधनांत अगदी थोडा जरी फरक झाला तरी कागद पूर्वीसारखा निघत नाहीं.

का ग दा चे व्या पा री आ का र.—

नांव	आकार इंचेस
पॉट	१२॥×१५
फुलस्कॅप	१३॥×१६॥
डबलफुलस्कॅप	१६॥×२६॥
फुलस्कॅप व थर्ड	१३॥×२२
„ व हॉफ	१३॥×२४॥
पिचड पॉस्ट	१४॥×१८॥
स्पॉल पॉस्ट	१५॥×१९
लाई „	१६॥×२१
डबललाई „	२१॥×३३
मॉडियम	१८×२३

चित्रकलेचे व पुस्तकांचे कागद

डॅमी	१५॥×२०
मिडियम्	१७॥×२२॥
रॉयल	१९×२४
सुपररॉयल	१९॥×२७
इंप्रियरियल	२२×३०
एलिफंट	२३×२८
डबल शायल	२०॥×४०
कोलॅंबीर	२३॥×२४॥

(व्यापारी भाकार पुढे चालू)

एटलॅस	२६×२८
अॅटिकेरियन	२१×५३
छापखान्याचा कागद	इंचेस
डेमी	१७।४×२२।।
डबल डेमी	२२।।×२५
क्राड डेमी	३५×४५
डबल फुलसॅफ	१७×२७
रॉयल	२०×२५
डबल रॉयल	२५×४०
डबल क्राऊन	२०×३०
क्राड ,,	३०×४०
इंग्रियल	२२×३०

इं डि या पे प र.—हा अति पातळ, हलका, परंतु चिंजट आणि प्रकाशाभेद्य असा कागद असतो. इ. स. १८४१ साली ऑक्सफोर्डच्या एका पदवीधराने पूर्वेकडून (चायना हिंदुस्थान) अति पातळ प्रकारचा एक कागदाचा नमुना परत स्वदेशी नेला. यावर पुष्कळ प्रयोग होऊन यासारखा कागद इ. स. १८७५ साली तयार झाला. या कागदाचे अंग शांभोयलेदरदरकें चिंजट असल्याचें दिसून येईल.

का ग दा सा वी ला य पा रा क च्चा मा ल.—हिंदुस्थानांत कागद तयार करण्यासाठी खाली दिलेला कच्चा माल संपयोगांत आणतात.

अडवसोनिआ डिझिटाय अमेव्ह ह्योसॉज, अॅटिआरिज टॉक्सिकारिआ, वांबूची, मॅसोमेडिआ पापीरॉफेरा, कॉचॉरस, कोटालारिआ गुम्बिआ, डाफने कॅनाविना, एडुवार्थिआ गर्डनेरी, हेलिकटेरीज आयसोरा, ह्यिक्टेक कॅनाविनस, इक्षिमम अॅगुस्टिफोलिअम, मूचा स्पीसॉज, ऑपुन्डिआ डिसेनिआय, फोनिक्स पाडुडोसा, सॅकॅरम अरंडिनासिअम, सान्तेव्हिएरिआ डेलानिका. कपाशाच्या धालागान्हाी उपयोग अमेरिकेत कागद बनविण्याकडे करतात; व त्या दिशेने हिंदुस्थानांतहि प्रयत्न चालू आहेत.

तु र्टी, कॅॉस्टिक सोडा, कळीचा चुचा, जिलेग्रॉइन, सोडा अॅश, रोशिन इतके पदार्थांहि कागदाकरिता लागतात. यांकरवीर निरनिराळे रंग किंवा रंगाच्या मातीचाहि उपयोग कागद करण्याकडे होतो.

हिंदुस्थानांत कागदाची आयात किंवा निर्यात मानानें बरीच आस्त आहे व सुमारे ८०००० टन कागद हिंदुस्थानांत दर वर्षी लागतो. त्यातून हिंदुस्थानांत तयार झालेला माल बचा जातो ५०००० टन कागद अन्य देशांतून आपणाव लागण्या लागतो. हिंदुस्थानांत पूर्वी पुष्कळ ठिकाणां फार मजबूत, सुबक व टिकाऊ कागद बनविण्याचे कारखाने होते. परंतु त्यांना वार्षिक कागदोपुढे टिकाव न लागल्यामुळे ते सध्या नाशवून झाले आहेत. १९१३-१४ साली १ कोटी ५९ लक्ष किंम-

तीचा कागद बाहेरून आला,पण १९२०-२१ साली ७ कोटी ३० लक्षाचा कागद हिंदुस्थानांत आला.

हल्लीचे उत्तरलेले भाव लक्षात घेतल्यात आयातीच्या रकमेबरोबर मालाच्या प्रमाणात कांहीं फरक पडला असे दिसत नाही. उलट पक्षां १९२१-२२ सालापेक्षा १९२२-२३ साली कागदाची आयात अधिकच झाली. १९२१-२२ सालापेक्षा १९२२-२३ साली कागदाच्या आयातीत सुमारे अर्धा कोट रुपयांचे वाढ दिसते. कागद तयार करण्याच्या वस्तूची आयात कमी झाली तरी या वस्तूची आयात वाढून कागदाची आयात कमी झाली नाही. उत्तम कागद, छपाईचा कागद, वेस्टवॉर्ड, मिलवॉर्ड, फॉर्डवॉर्ड वगैरे कागदाच्या अनेक जाती आहेत. यांपैकी हिंदुस्थानांत मुख्यत्वेकरून छपाईचा कागद पुष्कळ येतो. या प्रकारचा कागद १९२१-२२ साली ११००० टन आला होता; तो १९२२-२३ साली ११३०० टन आला आहे. याबरोबर या प्रकारच्या कागदाच्या आयातीत केवटी मोठी वाढ झाली आहे तें दिसून येईल. हा कागद बहुतेक नॉर्वे व इंग्लंड येथून येतो. जर्मनी व नेदरलँड्स यांचाहि हा व्यापार वाढू लागला आहे.

कागदाच्या आयातीचे निरनिराळ्या देशांचे प्रमाण:—

देश	१९१३-१४	१९२०-२१	१९२२-२३
युनायटेड किंग्डम्	५६	४३	४८
नॉर्वे	५	१७	१५
अमेरिका	१	१२	४
स्वीडन	३		७
जपान	१	६	१
जर्मनी	१७	२	११
इतर	१७	११	१४

एकंदर १०० १०० १००
याबरोबर नॉर्वे व जर्मनी यांच्या व्यापाराची तेजी दिसून येते. जपानने सध्यातरी आपला वरान माल इतके आणला; परंतु तो आता कमी कमी होत असल्याचे स्पष्ट दिसते. (ज्ञानप्रकाश ता.१७ जुलै १९२६).

[सं द र्भ श्रे य.—यावर अनेक ग्रंथ आहेत. त्यांपैकी कांहीं महत्त्वाचे—ए टेक्स्ट बुक ऑफ पेपरमेकिंग (लंडन, १८८८); डेव्हिएस-दि मॅन्युफॅक्चर ऑफ पेपर; म्वाफिन अँड लिटल-केमिस्ट्री ऑफ पेपरमेकिंग; हिंदुस्थानसरकारचा ' दि मॅन्युफॅक्चर ऑफ पेपर अँड पेपर पल्प इन् बर्मा ' बरोल रिपोर्ट (लंडन १९०६); सिडाल-पेपर टेक्नॉलॉजी; वॅट; पेपर मेकर्स मॅगझीनर्नल (लंडन); पेपर ट्रेड जर्नल न्यूयॉर्क].

कागदाड.—हे गांव येळगांव जिल्ह्यांत अथर्णीपासून पश्चिमेस ११ कोसंवर आहे. येथें कापसाचा व्यापार बराच चालतो. येथें ब्रह्मनाथ व सटवाई यांचा देवळं आहेत.

महानाथाला कमण्डराय असे म्हणतात. या देवावलूनच कांगळर (कांगळड) असे या गांवाचे नांव पडले आहे. देऊळ जमीनीत मुयारांत असून तेथे एक शिलालेख आहे. सटवाई (पत्नीची देवता) ही देवी झुडवे फार प्रख्यात असून मूल जन्मस्थानंतर तीन महिनेपर्यंत मुलांच्या आवाहिची रोज पूजा करात असतात. माघांत हिची जया भरते. येथे पूर्वी पटवर्धन जहागीरदार रहात होते. हे एक ऊहाण संस्थान होते. स. १८०० नंतर जेव्हा गंगधरराव व चितामणराव पटवर्धन यांच्यांत भांडणे सुरू झाली त्या वेळी या पटवर्धन घराण्यांत इतरत्रही भाऊवंदकी होऊन मिरज, सांगली, जयखेडी, कुंसेदवाड, तासगांव, चिंचणी, सोनी व कांगळड वसे जहागिरांचे हिस्ते झाले. स. १८२७ त फें. झुडून हा या गांवी गेल्या होता व त्यानें तैथील त्या वेळचे वर्धन केलेले आहे. पुढे नरगुंदकर भावे यांनी जें युद्ध (इंग्रजांविरुद्ध) केले त्यांत कांगळडकरांचा संबंध होता असें ठरवून इंग्रजांनी सदर जहागीर खालसा केली. तातगांव सोनी, चिंचणी या जहागिरींहि पुढे खालसा केल्या. कांगळाडस जहागीरदारांच्या जुना वाडा आहे. [व. ग्या; खरे. ऐ. के. सं.].

कांगल.—या गांवाची दोन संस्थाने आहेत. एक मोठी पाती व एक छोटी पाती. येथील जहागीरदार घाटगे आडनांवाचे मराठे आहेत. हा गांव कोल्हापूरकड दक्षिणेस सहा कोसांत पुणे-वेळगांव रस्त्यावर आहे. ही जहागीर कोल्हापूर संस्थानची मालिक आहे. गांवाच्या उत्तरेस अर्था कोसावर दुधर्गा नदी आहे. ही जहागीर सदर नदीच्या खोऱ्यांत वसलेली असल्याने व जमीन सुपीक असल्याने चांगल्या उत्पन्नाची आहे. बागवानीत व आमराया सर्वत्र आहेत. सन १९११ साली लोकसंख्या मोठ्या पातीची ४४२९० व छोटीया पातीची ६३३३ असून दोहोंतील गांवांची संख्या अनुक्रमे ४१ आणि ६ आहे. पंचायत राववाजीच्या वेळी अत्यंत क्रूरकर्मां म्हणून प्रख्यातिस आलेला वीरतराव शिवाचा सासरा (वायजावादिचा चाप) जो सजैराव घाटगे तो याच कांगळचा जहागीरदार होता. कोल्हापूरची साहसी राणी जिजाबाई हिनें एकदां कांगळकरांना त्रास दिला होता. “ स. १७९८ जानेवारी ते जूनपर्यंत पुण्यावर जी अनर्थपरंपरा ओढवली, तिला कारण म्हणून वाजीराव (दुसरे) व वीरतराव शिंदे यांचेच नांव जरी पुढें आलें तरी त्या दोघांच्या दुष्ट दुस्वास प्रेरणा देणारा व त्यांच्या नांवावर वाटेला तें राक्षसी कृत्य करण्यास न मिथारा संवाराव घाटगे हाच त्या सर्वां अनर्थांचें मूळ होय ” (खरे सं. १८. ५३०३). पेशव्यांच्या राज्यांत यानें इतका धुमाकूळ घातला कीं “ ब्राह्मण म्हणजे पदार्थ काय ” (किता. ५३१५). यामार्गें त्यानें ब्राह्मणांचा फार छळ केला [संवाराव घाटगे पहा]. कोल्हापूरचे माजी छत्रपति फ. शाहूराजे हे या कांगळ वराण्यांतल्लेच असून दत्तक गळे

होते. स. १७७५ नंतर ५० वर्षांत कोल्हापूरकरांनी कांगळवर स्वाभ्या करून कित्येक वेळां हा गांव जाळला होता. या नागांत खादी निघते. येथे एक इंग्रजी शाळा, एक मुलांची व मुलांची शाळा व एक दवाखानाहि आहे. येथील जहागीर मूल विजापूरकर आदिलशाहानें निर्माण केली. जुन्या मशिदांचे व देवळांचे फांदी अवशेष येथे आहेत. सन १८०० मध्ये कोल्हापूरचे फारमारी यशवंतराव शिंदे यानें येथील किल्ला पाडला. त्याच्या जागी स. १८१३ त चाचा घाटगे हिंदुराव यानें नवीन किल्ला बांधला. त्याचा तट ३८५८ त इंग्रजांनी पाडावयास लाविला. हिंदुरावानें डोंगच्या प्रसिद्ध वाऱ्याच्या धर्तीवर बांधविलेला वाडा गांवांत आहे. नंतर जयसिंगराव घाटग्यांनी मुक्ताच १ लाख किमतीचा नवीन वाडा बांधला आहे. येथील गैधीपिराचा उरुम होतो त्या वेळी देवधेव बरीच चालते. लोक आपली बपीची वेगमी बहुधा याच वेळी करून ठेवतात. [को. ग्या; इ. ग्या. भा. १४; खरे. संव. १०. डफ.]

कांगान अथवा खांगान—वायव्येकडील सरहद्दीचा प्रांत. हजारा जिल्ह्यांतला एक डोंगराल खोरे. याच्या उत्तरेवर दक्षिण दिशेखेरीज काश्मीर संस्थानचा मुलख आहे. क्षेत्रफळ ८०० चौ. मैल. आसपासचे डोंगर १७००० फूट पर्यंत उंच आहेत. या भागातील बराच भाग संरक्षित जंगल म्हणून ठेवलेला आहे. गवत कापून नेण्याकरितां व गुरे चारण्याकरितां दरवर्षी परवानगी घ्यावी लागते. जंगलखातें सामान तोडून कुन्हाड नदीच्या प्रवाहांत सोडून खाली दक्षिणेस आपले. ब्रिटिश हिंदुस्थानचा अगदी उत्तरेकडील प्रदेश हा होय. या खोऱ्यांत मुसुलमान, स्वाति आणि गुजर लोकांची वस्ती आहे. कांगान खेडें उ. अ. ३४° ४९' पू. रे. ७५° ३४' यांवर वसलेले आहे [इ. गें. १४]

कांगारू—पौडाची असलेल्या पिढवीत पोरें ठेवणाऱ्या प्राण्यांना हें नांव आहे. यांच्या सुमारे ४० जाती आहेत. ह्यांचा आकार लहान चशापासून शेवट्यावडा लहानमोटा असतो. कांगारूच्या शरीराच्या मानानें त्यांचे डोकें फारच लहान असतें. त्यांचे खांदे व पुढील अवयव वाढलेले असून मानाला अवयव तक्षक व ओवडघोवड असल्यामुळे हा प्राणी चार पायांवर चालतोना फार क्लृप्त दिशतो. मागच्या पायांच्या जोरावर हा प्राणी जलद चालू लागला व उज्या मार्गें लागला कीं, त्याची शेपट ताड व सरळ बनते. तो बसला म्हणजे मागचे दोन पाय व शेपट या तिथेवर बसतो; त्यावेळी त्याचे पुढील दोन पाय उरावर लोंबकळें लागतात. अशा वेळीसुळे कांगारूत जांगलें पाहतां येतें, एकतां येतें व समीपवर्ती शत्रूचा वाताहि त्यास येऊं शकतो. त्याच्या पुढच्या पायांस पंजा असून प्रत्येकास पांच बोटे असतात. मागचे पाय लांब, बळकट व आकुंचित असतात.

या प्राण्यास एकेदर ३४ दांत असतात. वरच्या जवळ्याचे तीन छेदक दांत कमानीच्या आकारासारखे जवळ्याचे

अतून त्याची टोंके तीव्र असतात. मथला डेक्क दात दाहोपेक्षा मोठा असतो. खालच्या जवळीत प्रत्येक वात्रुल एकच दात अतून खालच्या दाहो डेक्क दाताचा कात्री-प्रमाणे कागासत उपयोग करता येतो. पोरं पिशवित देवणाच्या इतर प्राण्यांप्रमाणे कागासुद्धा दुधाचा दात प्रत्येक जवळ्याच्या एकाच धात्रुल असतो. त्याचे चवंपाणे व इतर डेक्क दात केव्हाहि पडून दुतरे येत नाहीत.

मगच्यासंबंधी पाहिले तर या प्राण्यास, मानंत ५, पाटीत १३, कटिप्रदेशात ६ व त्रिकांशिनगत २ मगच्या असतात. जंघास्थी लहान अतून अन्तर्जघास्थि व गुफास्थि फाया-प्रमाणे बऱ्याच लांबीच्या असतात. कागासंबंधे पोट मोठे असून त्याच्या वात्रुल स्तार्थुच्या पट्ट्याची सुरड असते व त्यासुळे बळ्या पडतात. त्याची पापणनालिका लाम असून अपात्राची चागळी वाढ झालेली असते. अपूर्णवस्थेत असतानाच गर्भा-दायातून मुक्त झालेली याची पोरं जन्मतःच पोट्यास जोड-लेल्या पिशवित येतात व तेथे त्यांचे पोषणहि होऊ शकत

कागास हे वनस्पतिभक्षक प्राणी असून ते गवत, विविध वनस्पती व मुळ्यावर उपनिविका करतात स्वभावतःच हे प्राणी मित्रे व निद्रपत्रवी आहेत. तवापे प्रसंग आळाच तर आपल्या पंजात धरून ते कुवाी टार मारतात. ऑस्ट्रेलिया व टेन्सानिया येथे कागासुद्धा घरीच संख्या आहे. तेथील मूळ रहिवाश्यांचे भक्ष्य व वसाहतवात्याची शिकार वा दोन्ही दृष्टींनी कागास तेथे प्रतिष्ठ आहेत. करमपुष्पाखातर किंवा शेताच्या रक्षणकरिता कागासुद्धा शिकार केली जाते. न्युगिनीमध्येहि कागास आढळून येतात.

कागिरी, ता लु का—मद्रास. नेलोर जिल्हा. क्षेत्र. फ. १०१९. लोकसंख्या (१९२१) १२५४०४. उत्पन्न सुमारे ६० हजार. यात कागिरी हे एक शहर व ३८४ वेडी वस्ती आहेत.

शहर.—कागिरी ताल्लुकाच (नेलोर-मद्रास) मुख्य ठिकाण. उ. अ. १५° २५' व पू. रे. ७९° ६१'. लोकसंख्या (१९११) ६१७८. येथे कापड, लोखंडी वस्तु, मिरच्या व तंबाखू याचा मोठा व्यापार चालतो. या नदी वाहेरून येतात. शिवाय विणकामाची हत्यारं, वस्त्रे व कातण्या येथे तयार होतात व त्याचा वाहेर गर्वा पुष्कळ खप होतो.

कांगो—ही आफ्रिकेत सर्वात मोठी नदी असून जगात अमेझॉनशिवाय दुसरी हिच्यापेक्षा मोठी नदी नाही. हिची लांबी ३००० मैल व दोन्ही बाजूंनी हिचे खोरे १८०० मैल रेंद आहे. ही उत्तरकडून पश्चिमकडे वहात जाते. हिच्यात नावा चालू शकतात इतकेच नव्हे तर हिच्या उपनद्यात सुद्धा नावा चालू शकतात मुख्यपानून माराडीपर्यंत १०० मैल व पुढचे २०० मैल सोडून नंतर स्टॅन्लेपूलच्या वरच्या बाजूस १२०० मैल कांगो नदी नौकावयनाला सोयीस्कर आहे. हिला मिळणाऱ्या बहुतेक नद्या अज्ञान संधीच्या

आहेत. कांगो नदीत एकंदर १०० वेटे असून यातील काही वरीच मोठी आहेत.

हिला मिळणाऱ्या नद्या—शावेची (तिच्या उपनद्यासुद्धा), बोशो, लुआबुला व झिफ्रस. या प्रत्येक नदीच्या उपनद्याहि फार मोठ्या आहेत. यागिवाय पुष्कळ लहान नद्या हिला मिळवल्या आहेत

या नदीवद्दल वाटण्यात कोटेशन फारसा निर्देश नाही. डिओगो केळ नावाच्या पोर्तुगीजांचे या नदीचे मुख्य शोधून तेथे एक स्तंभ उभारला. पुढे ब्रिटिशांनी या नदीची सर्व्व साहित्यी निवळविण्याचा फार प्रयत्न केला. शेवटी संशोधक स्टॅन्ले ह्या १८५६ च्या आक्टोबरात झालीवार येवून निघून गिवागेचे येथे आला व येवून इतागिवापर्यंत त्याने १६०० मैलावर या नदीतून प्रवास केला व जुलै १८७७ त तो तेथे पोहोचला. आफ्रिकेच्या इतिहासात स्टॅन्लेचा ह्या प्रवास विर-स्मरणीय होऊन राहण्यासारखा आहे. [स्टॅन्ले-यू दि डार्क कॉन्टिनेंट; ग्रेन्केल—मॅप ऑफ दि रि-ह्वर कांगो; ऑन्स्टन—जॉर्ज ग्रेन्केल अँड दि कांगो.].

कांगो फ्रीस्टेट—कांगो नदीचे पात्र व्यापून असलेल्या भूमध्यरेषेवरील आफ्रिकेतल्या एका संस्थानाचे हे नाव आहे. हे संस्थान इ. स. १९०८ मध्ये बेल्जमला जोडण्यात आले. या संस्थानच्या जन्माचा इतिहास खालीलप्रमाणे आहे— इ. स. १८७६ साली बेल्जमचा राजा दुसरा लॉमोपॉल्ट याने वूसेलस येथे मुख्य मुख्य भूगोलवेत्त्याची एक परिषद बोलावली त्या परिषदेने आफ्रिकेच्या भौगोलिक शोधाकरिता व सुधारणेकरिता एक सर्व्वराष्ट्रीय मंडळ स्थापन केले. या मंडळाची व्याप्ति व कार्ये काही वेळांने केवळ बेल्जमपर्यंतच संकुचित करण्यात आले. कांगो नदीच्या जालील भागात स्टॅन्ले नावाच्या भौगोलिक शोधाकारने प्रवास करून तो प्रदेश कावीज करण्याची इच्छा दुसऱ्या लियोपोल्डच्या मनात मरवून दिली. त्याप्रमाणे लियोपोल्ड याने कांगो येथील सर्व्वराष्ट्रीय मंडळ 'म्हणून एक संस्था स्थापन केली. ही संस्था प्रथम यूरोपमधील मोटा टा राष्ट्राचा मान्य नव्हती. परंतु १८८४-८५ च्या बॉलन येथील सभेत या संस्थेला मान्यता मिळाली. इ. स. १८८५ मध्ये फ्रान्स व बेल्जम यांचा करार होऊन या दोन राष्ट्रांच्या ताब्यातील प्रदेशाच्या मर्यादा आखण्यात आल्या. त्याचप्रमाणे पोर्तुगालची तह होऊन कांगो नदीचा उत्तर भाग बेल्जमने आपल्याकडे घेऊन दक्षिण भाग पोर्तुगालला दिला. याप्रमाणे इ. स. १८८५ मध्ये या संस्थानाचा जन्म होऊन बेल्जम येथे प्राप्त करण्यात आलेल्या कावद्याने दुसऱ्या लियोपोल्डला या नूतन संस्थानाच अध्यक्ष नेमले.

इ.स. १८९५त कांगो संस्थान बेल्जमला जोडण्याचा विचार ठरला पण त्याचा त्यावेळी उपयोग झाला नाही. पुन्हा १९०१ मध्ये तोच प्रश्न पुढे आला पण त्यावेळीहि तो फट्याळून रावण्यात आला. कांगो संस्थानातील राज्यपद्धति फार चाई

आहे अशी १९०३ मध्ये विकडून तिकडून ओरड होऊ लागल्यामुळे लिओपोल्ड यान खरी रियात समजून येण्याकरिता १९०४ मध्ये एक मंडळ नेमलें

या मंडळान्या निकालामुळे तर हे स्थान वेलजमला जोडण्याच्या प्रश्नाला फिटन जोराचें चलन मिळालें व याचा विचार करण्याकरिता वेलजम यथाल राजप्रतिनिधि समनें मुद्दाम एक मंडळ नेमलें याप्रमाणें कांगोमधील जुळमी व वातको राज्यपद्धतीवद्दल जेव्हा अतिशयच जोराची ह्याकाटी होऊ लागली तेव्हा लिओपोल्डला कांगो स्थान वेलजमला जोडल्यावद्दलचा जाहारनामा काढणें भाग पडलें परंतु या जाहारनाम्याच्या अर्थ फारच स्वार्थी असल्यामुळे येदप्रिन्ससारखीं रुष्टें हा जाहूरनामा मान्य करीनात तेव्हा लिओपोल्डला त्या अर्थी काढणें भाग पडल १९०८च्या एप्रिल महिन्यात वेलजम येथील राजप्रतिनिधि समनें कांगो स्थान वेलजमला जोडण्याचें ठरवून त्याच वर्षाच्या १४ नोव्हेंबरला स्वतंत्र कांगो स्थान नाहीं होऊन त वेलजमला जोडण्यात आल वेलजम कांगो प्रदेशाचा विशेष तेथालघनदाट झाडी हा हाय येथाल जगल इतके किंर आहे कीं, सूर्य मध्यावर असला तरी त्याचीं किरणें आत प्रवेश करू शकत नाहीं या जगलाचें क्षेत्रफळ २९००० चौरस मैल असून त्यात द्युरापी, महागनी, साग इत्यादिकांचीं झाड विपुल आहेत वरराचीं झाडहि पुष्कळ आहेत येथील साधारण वार्षिक उष्णमान ९० फा असून जुलवासून आगस्टपर्यंत उष्णता थोडी वाढत्या प्रमाणात असते दक्षिणताल उगरसपाटीवरील प्रदेशात रात्राच्या वेळी वडा फारच कडक असते

येथाल लोकसंख्या १४० लक्ष ते ३०० लक्ष आहे ह लोक वाट्ट-निग्रो वंशाचे आहेत कित्येक जगली भागातून बुजे लोक आडळतात ते मध्यआफ्रिकेतल्या सूळच्या रानटी लोकांचे वंशज असलेले 'वाट्ट' म्हणून ज्या जाती या ठिकाणी आहेत याच्यात पुष्कळ पोटाभारी आहेत यापैकी कांगो, पा-मुर्डी, वा लुवा या मुख्य होत जगलात राहणाऱ्या जाती जतिशय रानट्या असून सपाटीच्या प्रदेशात राहणाऱ्या जाता सधारलेल्या आहेत बहुतेक सर्वच जाती आपली ओंभे गोंदून घेतात यालुवा ही जात हस्तिदंताची व निरनिराळ्या धातूचीं कामे करण्यात फार कुशल आहे विशेष लक्षात ठवण्यासारखी गोष्ट ही की हे लोक गुलाम वाळ्याच अनीतार्थे समजतात प्रत्येक जात ही आपल्या पुरतो स्वतंत्र आहे काहींनी स्वतःचो राज्य निर्माण केले आहेत

१८८० त या ठिकाणी फारच थोडे यूरोपियन होत १८८६ च्या अखेरीस त्यांची संख्या २५४ झाली १९०८ च्या जानेवारीत ती २९४ इतकी वाढली

या ठिकाणी सोन्याच्या व लोखंडाच्या पुष्कळ राणी असून जस्त, मँगरु व पारा या वस्तु पुष्कळ सापडतात

हस्तिदंत ताडाचें तेल, कोंको, कोको, तावूळ, मुईमूग, इमारतीचे लाकूड इत्यादी वस्तूंचा निरगत व्यापार चालतो

वेजमला जोडण्यापूर्वी कांगो स्थानात एकतरा राज्यपद्धति सुद्धा असे नूतेस्त येथून स्थानाचा राज्यकारभार पाहण्यात येई व वेजम येथील साम्राज्यचें दिवाणी व फौजदारी दाय्याचा निकाल देण्यात येई राजाला राज्यकारभारात मदत व्हावी म्हणून एक सवयानमजरा नेमलेला असे कांगो वेजमला जोडण्यात आल्यावर त्याची गाजा वसाहत मन्थाल देण्यात येऊन मथाल सत्ता देण्याकरिता एक सत्रगार मंडळ नेमण्यात आल राज्यकारभाराच्या तीर्थाकरिता कांगो वसाहतीचे तेरा गिन्हे आहेत व प्रत्येक गिन्हावर एक गिन्हाधिकारी असतो पणैक गिन्हातून म्हाय कवेच्या सगल्या असून येथे अपालमेटे आहे त्यास खालील न्यायाधिकाचे निकाल रद्द करता येतात

व म — येथील मूळ रहिवाशाचा जर्म म्हटला म्हणजे बडवस्तूपुत्रा हा होय सरकारनें शेतकी आणि औद्योगिक शिक्षणाच्या काही स्थानां येथे स्थापलेल्या आहेत परंतु सरकारचा मुख्य उद्देश नागरिकांना लष्करी शिक्षण देऊन राज्यरक्षक सैन्यात ओढण्याचा असल्यामुळे शिपाई-गिरी करण्यास नालयक असलेल्या लोकानाच तेवढे इतर वयाचे शिक्षण दिले जाते

क म वि धि — येथील लोकात वाळविवाहाची फार चाल आहे कित्येक वेळा तर मुल व मुली चमत्ताच आईबाप त्याच्या लग्नासचर्ची करार करून द्याकतात, व ती त्यांना मोडता येत नाही नवत्याने वायकोळ परी आणण्यापूर्वी तिच्या बापाला कोल ' नावाची दोनशें फळे, दोन खोखडी गज व दोन गावी धान्या लागतात व ती परी आल्यावर वनूपक्षास एक मोठी मेजवानी द्यावी लागते या मेजवानीत पुष्कळ मडकी आमनापावाचून घेतात वधूला वरगर्दी नेतेनमया एखाद्या मनुष्याच्या राधावर वसतून नेतात तिनें आपल्या तांडावरून बुरखा घेतलेला अवती तो ती परतीशी तिचा समानम होडपर्यंत काडीत नाही. वयवराणा फळत होईपावेतो जमलेला प्रडळी नव्य, गीत व ह्यास्वनिनोद करून आपल मनोरंजन करून घेतात

तश्याच सर्व जोकान मनुष नीक मागी चाल आहे नाप-को व न गाला काडा मोडून देणे झारत्रास, नवपान लग्नाची तिजवद्द जो तुडा उर्फ किमत दिली असेल, ती तिच्या आईबापाची नवत्यात परत घावी लागते

[सधर्मग्रह—स्टॅन्ले-दि कॅंगो ऑफ फाउंडिंग ऑफ इटस फ्रीस्टेट, हिडे-दि कॅंगो ऑफ दि कॅंगो आरन्व वी-गर-दि कॅंगो स्टेट बोर्ने सिव्हिलिजेशन इन कॅंगो लंड]

काशिआर्ड डॉ लॉरोन्गर, चार्लेस — चार्लेस काशिआर्ड डॉल खोअर हा एक फ्रेंच एजिनिअर आणि पदार्थ-विज्ञानशास्त्रवेत्ता होता याचा जन्म तारापत्र ३१ मार्च १९२३ रोजी झाला एकोळ येथील विविधकलाशास्त्राल

(पालिदेविनकले) याचें शिक्षण पुर्वे झाल्यानंतर याला भौगोलिक शिक्षणी करण्यात आलें सन १८१८ सालीं याला सरदार (वरन) करण्यात आलें. तारीख ५ जुलै १८५९ रोजीं हा मृत्यु पावला त्यानें अनेक यंत्रे शोधून काढलीं आहेत. त्यानें बुडबुड्याचे यंत्र शोधून काढलें, या यंत्रात अकिमि-डीझचे मळसून वापरलें होतें. त्याचें एक टोंक पाण्यात पूर्णपणें गुडविले होते, आणि दुसरें टोंक अर्धे पाण्यात आणि अर्धे पाण्याबाहेर असे होतें व हें यंत्र पाणी चर नवविण्याच्या उलट दिशेने फिरवावे लागतें. तसेंच याचें सायरेने नावाचे एक चनिशाखोपयोगी यंत्र इ. सन १८१९ सालीं शोधून काढलें; या यंत्राच्या सहाय्याने कोणत्याहि तुराचीं किती कपने होतात हें काढता येत असाच उत्पन्न करण्याकरिता यंत्रें तयार करण्याचा यानें प्रयत्न केला होता इ सन १८२९-३२ सालीं त्याने दाब आणि उष्णता यांच्यासंबंधाने काही प्रयोग केले. या प्रयोगावरून त्याला असें दिसून आलें की, कितीहि दाब असताना विशिष्ट द्रवसुपी पदार्थास विशिष्ट उष्णमानापेक्षा जास्त उष्णता लावली तर त्याच्या ठिकाणचें द्रवत्व नष्ट होऊन त्याला वायुरूप प्राप्त होतें. त्यानें असेहि दाखवून दिले की, पाण्यास ३६२° सेंटिग्रेडपेक्षा जास्त उष्णता लावली तर (कितीहि दाब असला तरी) ह्या पाण्यास वायुरूप प्राप्त होतें किष्वाचे (गॅस्ट) नैसर्गिक शुभधर्म व त्यात अत्तणाच्या सूक्ष्म जंतूवर अतिशीततेपासून होणारे परिणाम या विषयीची माहिती त्यानें उपलब्ध केली.

कांभ्रा, जि. रहा.—पंचाच. जळंदर भागाचा ईशान्ये-कडील जिल्हा. उत्तर अक्षांश ३१° २१' ते ३२° ५९' व पूर्व रेखांश ७५° ३७' ते ७८° ४२'. क्षेत्रफळ ९०.७८ चौर मैल.

सीमा:—वायव्येत चचा संस्थान; उत्तरेस फारस संस्थानचा प्रदेश, आग्नेयीस बघहर संस्थान, दक्षिणेस सिमला जिल्ह्यातील कोटगड रोडी व कुमारसेन, संघी, सुकेट, मंडी आणि दिबालपुर हीं संस्थाने, नैर्ऋत्येस होशियारपुर जिल्हा; आणि पश्चिमेस पुरदासपुर. याचा बहुतेक भाग हिमालय पर्वतात आहे. येथील वनर्था फारच सुंदर आहे

वन्य आणि हरतऱ्हेचे प्राणी या भागात सापडतात. उदा० वाघ, चित्ते, अस्वले, लाडगे, इत्यादि.

या भागातील सरासरी उष्णमान उन्हाळ्यात ८० अंश व हिवाळ्यात ५३ अंश असतें काभ्रा खोऱ्यात भाताची लागवड सररहो होत असल्यामुळे जमीन पाणवट झाली आहे व त्याचा आरोग्यावर अनिष्ट परिणाम होतो असें म्हणतात पावसाळा स्थळमानानें बदलतो पावसाची सरासरी ७० इंच आहे.

तारीख ८ एप्रिल इ. स. १९०५ रोजीं या भागात धरणी-केपाचा एक मोठा बका जाणवला. त्यावेळीं सुमारे २०००० माणसें प्राणाल सुकलीं. काथा आणि पालमपूर तहशिलीत या

धरणाचा परिणाम जास्त भोवळा. पुढळ जुन्या देवळानी वरीच मोडतोड झाली.

काभ्रा खोऱ्यात आज क्रिस्तेक शतकेपर्यंत लहान लहान राज्ये अस्तित्वात आहेत व तेथील राजे आपणास जळंदरचे प्राचीन कटोक (रजपूत) राजाचे वंशज म्हणवीतात. महा-भारतात वर्णव्याभ्रमाणे क्षिस्ती शकापूर्वी १५०० वर्षे सत-लज आणि विभास या दोन नयामधील प्रदेशावर त्यांचे राज्य होतें असे दिसते. सातव्या शतकात जळंदरच्या राज्याचे विभाग पडले नव्हते असें ह्युएनत्संगने वर्णन करून ठेवले आहे. पुढे काही वर्षांनीं (बहुधा मुसलमानी स्वाभ्या होऊं जागल्या तेव्हा) या राजास जळंदरच्या भागातून हाकून दिव्यासुळे त्यानीं काभ्रा खोऱ्याचा आश्रय घेतला. त्याच्या पूर्वी या राज्यात काभ्राचा किष्ठा पूर्वीपासूनच फार महत्त्वाचा होता. याप्रमाणें पूर्वीचे विस्तृत राज्य बरेच संकुचित झालें. पुढे त्या राज्याचीहि आपसात बरेच विभाग होऊन लहान लहान राज्ये उत्पन्न झालीं. यापूर्वीं नूरपुर, सिवा, गोलेर, वंगारळ आणि काभ्रा हीं काभ्रा खोऱ्यात आहेत. मुसलमा-नाच्या स्वाभ्या या प्रांतावर जरी वारंवार होत असत तरी हीं छोटीं राज्ये हिमालयाच्या दक्षिणेच्या अस्तव्याकारणानें वरीच वर्षे टिकवि धरून होती. इ. स. १००९ मध्यें नगर-कोटच्या देवाळ्यात असलेल्या अपार संपत्तीचा मोह पडून गझनीच्या महंमदानें या भागावर स्वारी केली व पेशावर येथे हिंदु राजाचा पराभव करून काभ्राचा किष्ठा हस्तगत करून घेतला आणि नगरकोट देवळातील सर्व बहुमोल जैन-चत्ता छुडून नेली. परंतु यानंतर ३५ वर्षांनीं या लोकानीं पुन्हा उचल केली व किष्ठा परत सर करून घेतला व नगर-कोट येथें पुन्हा देवाची स्थापना केली. यावेळीं त्यास दिल्लीच्या राजाचें सहाय्य मिळाले होते या वेळेपासून इ. स १३२० पर्यंत काभ्राचा इतिहास फारसा महत्त्वाचा दिसत न होी १०६० ते फेरोगशहा तघलखानें या भागावर स्वारी केली. राजा शरण आल्यामुळे त्याचा मुलूख त्याजकडेच ठेव-ण्यात आला परंतु याहि वेळीं उपर्युक्त देऊळ मुसलमानानीं लुटले व मूर्तें मोकें नेण्यात आली व ती मररस्थात ठाकून ती पायाखालीं लुटविण्यात आली यानंतर दोनशें वर्षांनीं म्हणजे इ. स. १५५६ सालीं अकबर वादशहानें या भागावर स्वतः स्वारी केली व या वेळेपासून काभ्राचा किष्ठा मोग-लाच्या ताब्यात कायमचा गेला यावेळीं काभ्रामधील अति-शय सुपीक भाग मोगलांनीं व्यापला व निकस डोंगराळ प्रदेश फक्त स्थानिक राजाकडे राहिले. तथापि येथून मोग-लाची राजधनी फार दूर असल्यामुळे व प्रदेश डोंगराळ असल्यामुळे येथील राजे वारंवार शेंड करीत असत. इ. स. १६२० सालीं राजपूत छुरम यानें या राजाचा पूर्ण पराभव केला. त्यावेळीं २२ राजानीं मोगल सत्तामानण्याचें, संडणी देण्याचें व आग्रा येथें ओलीस पाठविण्याचे कबूल केले. एके काळीं येथील वनर्थास भुलून जहागिरचा विचार आपणें

उन्हाळ्यातील राष्ट्रध्वजाचे ठिकाण येथे करावे असा होता. परंतु लष्कराचे काश्मीरचा प्रदेश जास्त रमणीय असा त्यास दिसल्यामुळे त्याने आपला तो विचार बदलला असे दिसते. ज्यावेळी शहाजहान तख्तावर बसला त्यावेळी येथील सर्व राजांनी मोगलांनी सत्ता जिमूटपणे मान्य केली होती व बादशाहाकडून आलेले हुकूम व कामगिऱ्या ते विनवोमाट पाळत असत. अकबर आणि औरंगजेब यांच्या दरम्यान येथेवेळी मिळालेल्या सनदा अद्यापि प्रांच्याजवळ सांपडतात व अद्यापिही काही वंशजांकडे मोगल बाह्याहानी दिलेले अधिकार चालत आहेत.

मुसुलमानांच्या भरभराटीत या डोंगरांतील राजांचा एकदरीत चांगल्या तऱ्हेने वागविण्यात आले असे दिसते. त्यांच्या कारभारात फारशी हजळबजळ केली जात नसे. त्यांच्या निस्सीम राजभक्तांमुळे धाडसाच्या परंतु अत्यंत महत्त्वाच्या कामगिरींवर यांचीच योगना करीत असत.

१७२२ च्या सुमारास काठोच येथील दुराणीची सत्ता बहुतेक नामशेष झाली होती व तिथील सरदाराने पूर्णपणे स्वातंत्र्य मिळविले होते. काग्राचा रजत सरदार सैसारचंद याने काठोच सांगात आपली सत्ता स्थापन करून जवळपासच्या सर्व भागावर कर घेतविला. त्याच्या यंत्रात यांच्या सारखा प्रख्यात पुत्र हुसर कोर्गा झाला नाही. शीख लोकांमुळे मात्र त्याची मात्रा चालत नसे. गुरखांच्या विरुद्ध लढवताना त्याचा नाइलाज होऊन त्याला शीख लोकांनी मृत मानणे भाग पडले व त्याचा परिणाम असा झाला की त्याच्या मरणासमयी (१८२४) लहोरच्या राजाचा तो एक खंडीदार बनला होता. १८२८ त त्याचा मुलगा आपल्या बहिणीचे शीखाशी लग्न लावण्याचे टाळण्याकरिता राज्य सोडून पळून गेला तेव्हा राजजितसिंहाने ते राज्य कायमचे शिखांच्या राज्याला जोडून टाकले.

शिखांशी झालेल्या पहिल्या युद्धानंतर (१८४३) काग्राचे स्वामित्व इंग्रजांकडे आले. १८५७ च्या वंडात कुल पौदविभागात थोडी फार वंडाळी झाली परंतु अधिकाऱ्यांच्या धूर्तसेतुळे पुन्हा लष्कराचे सर्व देशभर शांतता दिसू लागली.

प्राचीन अक्बेराच्या बाबतीत काग्राचा पहिल्या नंबर लागतो. सुत्तच्या शतकांतील सुद्धा काही अवशेष येथे आढळतात.

या जिल्ह्यांत एकंदर ३ शहरे व ७१५ खेडी असून १९२१ साली लोकसंख्या ७६६०३१ होती. सात तहसिली मिळून हा जिल्हा झाला आहे. या जिल्ह्याचा बराचसा भाग डोंगराळ असल्यामुळे दर चौरस मैलाला ७७ लोकसंख्या पडते. लोक अनेक भाषा बोलतात. एकंदर लोकसंख्येत हिंदूंचे प्रमाण मुसुलमानांपेक्षा जास्त आहे. टेकड्यांवर वस्ती केलेले गोलावी पैशाची देवघेव व व्यापार करतात. या लोकांप्रमाणे खत्री व गुद लोकांहि धोडाकार व्यापार करतात.

एकंदर लोकसंख्येपैकी शेकडा ७७ लोक शेतकीवर आपली उपजीविका करतात.

सप्टेंबर ते डिसेंबर आणि एप्रिल ते जुलै असे दोन पिकांचे हंगाम असतात. ज्वारिका एप्रिल ते जुलैपर्यंत निघाऱ्यांरी पीक महत्त्वाचे आहे.

गहू, मका, तूप, तांदूळ, द्विदल धान्य हे उपद्राचे मुख्य पदार्थ आहेत. याशिवाय कापूस, चहा आणि वटाटे यांचीही पिक या जिल्ह्यांत निघते.

व्यापिक सुरे डोंरे लहान परंतु मनबूत आहेत. गुजर लोकांचे फक्त दूध, तूप विकतात. शेंक्या व भेंदरे यंरीच असून धनगरांचा खरिताय यांच्यापासून होणाऱ्या उपद्रावरच अवलंबून असतो. १९०३-०४ साली लगवड केलेल्या जमीनीपैकी सुमारे एकपंचमाश जमीनीला पाटय्चान्याचे पाणी दिले होते.

जंगल ही एक महत्त्वाची बाब आहे. लहान टेकड्यावरून पुष्कळ जातीचे वायू होतात. १९०३-०४ साली जंगल साल्याचे उत्पन्न २.८ लखा होते.

काग्रा व कुल्हमध्ये मौल्यवान खनिज द्रव्ये आहेत परंतु जरूर लागणाऱ्या उपकरणांच्या अभावामुळे खाणीतून ही द्रव्ये काढण्याचे काम व्हावे तसे होत नाही. कुल्हमध्ये गरम पाण्याचे धारेहि पुष्कळ ठिकाणी आढळतात.

चहूच्या कारखान्याशिवाय या जिल्ह्यांत दुसरे कोणतेच कारखाने नाहीत. हाताने चालविताने येतात असे काही थोडे कारखाने येथे आहेत. त्यांत तयार होणारे खुरी कापड विलायती कापडयां होणाऱ्या चडाओडीत बराच टिकाव धरून आहे. परंतु कापसाचा स्थानिक पुरवठा कमी असल्यामुळे हा धंदा मागासल्यासारखा दिसतो. चांदीची भाडी, टोपल्या व पाघरण्याचे रंग कपडे कोठे कोठे तयार करतात. तांदूळ, चहा, वटाटे, मसाल्याचे पदार्थ, अफू, पांघरण्याचे रंग, लोकर, तूप, मध व मेण यांची निर्गत आणि गहू, हरभरा, मका, द्विदल धान्य, कापूस, तंपालू, शासलेट व कापड यांची आयात होते. सपटीबरील इशियारपूर, जालंदर, अमृतसर आणि पठाणकोट ही काग्राच्या व्यापाराची मुख्य ठिकाणे आहेत. कुल्हा लडख व याकंद यांच्याशी सुलतानपूरमधून बराच व्यापार चालतो.

काग्रा, पालनपूर, मुजावपूर, तिरा, आणि नूरपूर ही या जिल्ह्यांतील व्यापाराची मुख्य ठिकाणे आहेत. आगगाडीचा एकहि फांटा या जिल्ह्यांतून जात नाही. पाऊस थिपुल पडत असल्यामुळे येथील लोकांनी कुष्काळ मुळीच माहीत नाही. इतर जिल्ह्यांप्रमाणे येथेहि डेप्युटी-कमिशनर व त्याचे मदतनीस असे मिळून राज्यकारभार पहातात. या जिल्ह्यांत तीन म्युनिसिपलिटिया, १५ पोलिस-ठाणी व ९ टण्णालये आहेत. एकंदर लोकसंख्येपैकी लिहितां वाचतां येणारांचे प्रमाण शेकडा ४.५ आहे.

त हू ची ल. — काप्रा तहसिलीचे (काप्रा जिल्हा, पंजाब) मकर क्षेत्रात १०० चौरस मैल आहे मुल्तम जंगलात असून वापराचा आणि गन्नाचा कामात वाहतात लोकसंख्या (१९११) ११९,९०० या तहसिलीत दोन ग्रहण व ३३६ घेरा आहेत

शहर — काप्रा तहसिलीत (काप्रा जिल्हा, पंजाब) मुख्य ठिकाण उ अ १०° ५' व पू रे ७५° १२' लोकसंख्या (१९०१) ६०५५ शहराच्या दक्षिणेस एका उंच कड्यावर किळा आहे याच्या सर्वांत उंच असलेल्या भागात काप्रा राजाची बस्ती व देवालय होता १९०१ च्या वरगणनेने हें शहर न किळा याचा नाश झाला

काप्राचा प्राचीन इतिहास बराच सापडतो, १००० मध्ये यज्ञनाच्या महेंद्रदाने येथील देऊळ छुटव अपार नैपुण्य परदेशी गेली १३६० त फिरोझ तघलखाने पुन्हा येथील देऊळ लुटले मंगोल लोकांनी येथे कायदेचे शाण बसविले १०५६ नंतर काप्राचा राजा सत्तारचंद याने किळावाला वेडा दिला परंतु त्याला एकट्याला किळा घण यज्ञम नसल्यामुळे त्याने जार लोकांचे मदत मागली १ अशा रीतीने किळा सर केला येथे एक मिथनरी लोकांची थाळा व सरकारी स्थानलय आहे

कॉर्पोरेट वित्तियम—(१०५०—१०००) वित्तियम कॉर्पोरेट या इंग्लिश नाटककाराचा जन्म वॉरसे येथे झाला. त्याचे बहुतेक सर्व शिक्षण आयर्लंडमध्येच झाले विद्यालयातील शिक्षण तपल्यावर तो इंग्लंडमध्ये आला व मिडल टेम्पल येथे कायद्याचा अभ्यास करत लागला लॉकरच ड्रायडन, वगैरे लोकांची व त्यांची ओळख झाला. वित्तियमने इ स १०५१ च्या 'मुमारास दि ओल्ड वॅचलर' हे आनंदपर्यवसायी नाटक प्रसिद्ध केले या नाटकाच्या प्रसिद्धीपासून वॉर्पोरेटची गणना लोक तत्कालीन कवि व नाटककारांच्यामध्ये करत लागले त्यान खिहिल्ल्या आनंदपर्यवसायी नाटकात ' लव्ह फार लव्ह ' व ' दि वे आफ दि वर्ल्ड ' ही दोन नाटके फार प्रसिद्ध आहेत वर दिलेल्या तीन नाटकांमुळे इंग्लिश वाचनमयात कॉर्पोरेटचा नाव भरभराट झाले आहे त्याने लिहिलेल्या नाटकांपैकी ' दि मॉर्निंग ब्राइड ' हे एकच नाय तो शोकपर्यवसाया नाटक आहे. त्याला मीमिवाताची व्याख्या होता. प्रवासाच्या वेळी रात्री उलटून झालेला दुखापताने तो मरण पावला

कांच — कांचेचा लोणसुतदार व्याख्या करणे जरा अवघड आहे सरम कांचेच्या अनेक जाती असून प्रत्येक जातीचे गुण वगैरे निराकाराने आहेत कांच या पदार्थाचा मुख्य गुण पारदर्शकता हा आहे तसेच त्यात काठिण्य व ठिसळपणा हे गुण पाहिलेस आपल्या देशात ५५ कलाच्या यादृष्टि कांचेचा समावेश केलेला दिसत नाही. आपल्या देशात कांचेच्या किनासाचा नामनिर्देश कोठे आटळत नाही असा वाधार समज आहे पण डाचम यानी संयुक्त प्रजासत्ताक कांच

कलेवर जो ठेरा लिहिला आहे त्यात त्यानी असे प्रातिपादन केले आहे की यिस्ता शकण्या पूर्वां जे वष हिंदुस्थान देशात काचकला होती कारण यजुर्वेदात काचेचे दागिने खिया घालीत अन्न नसा उद्वेस आहे तसेच महाभारत व युक्तिरूपतः वगैरे येतातहि काचेतर्था उद्वेस झालेले आहेत ही पाच आपले लोक पुरातनकाळां स्फटिकापासून करीत असून असे अनुमान वीधस्तूपातून अत्यंत गुळगुळीत केलेली स्फटिकाचा अविषयाचे माणड्यां आहेत यावरून निघते ' काचमुनेवतिमनी हत चित्तामगिर्यथा ' ' पाच काचोसणि गेणि ' इत्यादि अनेक वाक्यात्मक महाभारत, व रामायण-काळां तसेच योगनिष्ठ वगैरे ग्रंथावरून काचेची आर्थ लोकास माहिती होता असे निःसंशय दिसते प्राचीनकाळां असुर लोकास काच करण्याची कला अद्यत होती इतकेच नव्हे तर ते रंगीत काचा करीत होते

आहो लोकांच्या मते काच करण्याची युक्ति प्रथमतः फिनिशियन लोकांनी घोषून काडली ईजिप्शियन लोक पूर्वी नातुसरोवनकिरंत फार नियुष होते लडन वगैरे शहरी सोड्या पदार्थसंग्रहालयात ठेवलेल्या नमुन्यावरून ईजिप्त देशात फार प्राचीनकाळां काचेचे मणा वगैरे विन्नत फार उत्तम दर्जाचे तयार होत असे मानण्यास आधार आहे व त्यानी या कलेस अगदी उच्च दर्जावर नेले होते मंदार भाग्यस्तनेन ईजिप्तम्यान काचीच केला त्यावेळेस लडयादास्त ईजिप्शियन लोकांनी काचेचे नमुने बाबे अस्य हुकूम केला रोमन लोक नात्याच कलेचे भोक्ते व बुद्धिमान असल्यामुळे त्यानी ही कला लनकरच हस्तगत करून परदेशात काचेचा माल पाठविण्याचा मक्का आपल्याकडेसच ठेवला होता यामुळे ईजिप्शियन लोक या कलेत काही दिवसानो माग पडले पुढे फ्रान्स देशातल गॅल या प्रांती रोमन लोकांच राज्य असल्यामुळ तिकडे या कलेची गट पाळा परंतु रोमन राज्यास उत्तरीत कळा खगन न बुडाल्यावर हा कलेचा आहो काळपर्यंत लोप नाला त्यानंतर कास्टान्टिनोपल येथे राजाथय मिळून या कलेचा पुन्हा उदय झाला तेवून व्हेनिस शहरी ही कला पुन्हा उदयास आली त्यानंतर इंग्लंड, जर्मनी, वेल्जियम या देशातल लोकांनी आपआपच्या देशात हा कला आण-प्य बदल फार प्रयत्न केले परंतु त्यास त्यावेळी फारतं यण आले नाही व्हेनिस येथील कॉन्सलने जसा हुकूम सोडला होता की, राज्यातील कोणीहि इसमान काच करण्याची कच्ची व वें किंवा फुटकी पाच परराष्ट्रीय लोकांस देतं नये, दिल्यास त्याचा सर्व मालमत्ता जप्त होऊन त्यात कुडक शिवा होईल. १९८१ साली असाहि दुसरा कायदा करून त्याने काचकरी लोकांना व्हेनिस शहर सोडवायास लाविले व त्यानी एका तटवदा असलेल्या जाग राहवें असा हुकूम केला. इ स. १०५० च्या मुमारास व्हेनेशियन प्रवासी मार्कोपोलो हा तासरी, चीन, हिंदुस्थान, वगैरे देशांतल

प्रवास करून आपल्या देशां परत गेला व खोटी रत्ने, कांचेच मणी वगैरे निव्वन हिंदुस्थान देशात फार खपताळ असल्याने आपल्या देशांतील खोकांस कळविल्यावर व्हेनिसियन लोकानी तसले निव्वन तयार करून फार संपत्ति मिळविली. व्हेनिसियन ह्या कला जर्मनीत गेली व तेथून चौथ्याश्यांत तिचा प्रवेश झाला व तेथें अनुकूल परिस्थिति असल्यामुळे तेथील मालहि खबरकर हिंदुस्थान, जर्मनी, स्विट्झरलंड, रशिया, अमेरिका वगैरे ठिकाणी जाऊ लागला.

व्हेनिसियन लोकांनी खिडक्यांच्या कांचेत अत्युत्तम सुधारणा केल्यामुळे फ्रेंच सरकारनें सवलती देऊन आपल्या देशांतील लोकांस कांचकाम शिकण्यास उतेजन दिले. इ. स. १६६५ मध्ये मि. कोलवर्ट नांवाच्या फ्रेंच गृहस्थाने आपल्याघरोघर २० व्हेनिसियन काचकारांविषय पॅरिस शहरां नेऊन कांचेचे निव्वन बनविण्याचें काम, आरसे वगैरे परावर्तक कांच करण्याचें व कांचेत अल्हई देण्याचें काम सुरू केले. फ्रान्स व वेल्जम या देशात या कलेचा एकाच वेळीं प्रादुर्भाव झाला. वेल्जम कारागिरांनीं डर्मा फिस्टल कांचेत चरंच नेपुण मिळविले. त्यामुळे त्यांना फ्रान्स, इंग्लंड वगैरे शो टकर देतां येऊं लागलाः व इह्यां तर या कामां इंग्लंड व वेल्जम यांच्यात स्पर्धा सुरू आहे. इंग्लंड देशात इल्लिनायेच्या अनदानींत प्रथम कांचेचे कारखाने सुरू झाले. १८५५ त पॅरिस येथें बरेल्ल्या प्रदर्शनांत बर्मिंगहॅम येथील कारागिरांनीं २५ फूट व्यासाचें लेन्स ठेवले होते. इंग्लंडात कांचेच्या रसाने पुढें येण्याचें कारण ते भाडवळ, कच्चीं द्रव्ये वगैरे वाघतीत असाविभागाच्या तळावर नाळविण्यांत आहे. ६ व्या शतकाच्या काराकरीत स्कोटलंडांत व १० व्या शतकाच्या पूर्वार्धांत पोर्तुगालमध्ये काचकारखाने निघाले. १७ व्या शतकांत अमेरिकेंत काच तयार होऊं लागली. यादल्या करण्यात या देशांनें बरीच आवाडी मारली आहे.

कांचेचे प्रकार व त्यांच्या कला.—वाळू, सोडा (शुद्ध कॅल्स), पोट्याचा, चुना, अल्युमिना व शिदाच्या ऑक्साईड वगैरे पदार्थांतून निरनिराळ्या जातीची काच तयार होते. घटकद्रव्ये व विविध कामात उपयोग या दोन तलांवर कांचेचे सालीं लिहिल्याप्रमाणें वर्गीकरण करतां येईल.

- (१) ही भयवक्र कांच किंवा नेत्रकांच; ह्यांत दार्पणीला लागणारी काच, चर्म व सूक्ष्मदर्शक यंत्राची कांच या जाती जातात.
- (२) सिउकाच्या सोबदानास लागणारी कांच. (३) निमण्या वगैरे पदार्थे तयार करण्यास रस कुंकून वेढेली कांच
- (४) मेजावर देवण्याकरितां लावणारे निव्वन म्हणजे वजनें, प्याळे, घसा वगैरे पदार्थ, यादल्या तयार करण्याकरितां लागणारा कांच (५) भिलोरी किंवा सपाट पत्रे करण्याची कांच व गारेची कांच.

कांचेच्या कारखान्यांत कांचे फुकणारे, बर्झवर काम करणारे काच धुंउ करून तिचा टिपळपणा वाळविणारे, मूड तयार करणारे, काच कापणारे व इतर मजूर वगैरे माणसांचा जबर्रा असते. तसेच कांचे कापण्यानेंर घालण्याकरितां फुडेंदाची चांके लागतात. रंगीत काच करण्याकरितां निरनिराळ्या रासायनिक पदार्थांचा उपयोग करावा लागतो. हे बहुतेक खनिज पदार्थ असतात. कांचेला तांबडा रंग देणें फार अवघड जातें.

काच दोन प्रकारची असते. एक विद्राव्य व दुसरी अविद्राव्य. विद्राव्य कांचेंत पोट्याशाचा अंश थोडा असतो व सोड्याचें प्रमाण अधिक असतें. ही काच खबर द्रवनें म्हणून तिचा विद्राव्य कांच म्हणतात. अविद्राव्य कांचेंत सिलिकेट आफ पोट्याशाचें प्रमाण जास्त असतें व दुसऱ्याहि वस्तूचें सिलिकेट्स कांहां विशेष प्रमाणांनें एकत्र झालेले असतात. यामुळे कांचेच्या अंगां यळकटपणा येऊन ती अविद्राव्य काच बनते.

काच जरी अशुद्ध असा कच्चा द्रव्यापासून तयार होतें तरी ती उत्तम प्रकारच्या तयार करण्यास तिच्या मिश्रणात निरनिराळ्या प्रकारच्या व शुद्ध पदार्थांचा उपयोग करावा लागतो. सोऱ्यापासून या कांचे तयार करतात ती रंगहीन असते. चुना घातल्यानें कांचेला कठिणपणा येऊन तिच्या अंगां छस्वर विरण्याचा गुण कमी असतें. समुद्रावरील सफत व बारीक रती ३० भाग लायजे किंवा मुट्टाडसिंग २० भाग, सोऱ्याच्या शिपल्याची राख ८ भाग, व सोरा २ भाग या प्रमाणां सामान घेऊन त्यांत सोऱ्याच्या ६ सोमल व मोगनीज घालावा.

लि ड क्या व ता व दा नां चा का च.—सफत व बारीक रती १०३ भाग, कापोनेट आफ लर्डम १२ भाग, पायडल्लार ५ भाग, कांचेचे तुकडे ११२ भाग हे सर्व पदार्थ मिश्र करावे—दुसरी कृति, १०० भाग शुद्ध रती, ६० भाग पायडल्लार, १०१ फूटकी कांचेचा रस करावा.

प्लेट ग्लास.—शुद्ध रती ३० पाँड, पायडल्लार १० पाँड, चुना १ पाँड आणि ३० पाँड कांचेचें तुणें योनिं मिश्रण मडेंत घालून सुबांत रस करावा. नंतर एकेक पत्रा आंतण्यास निनका लागेल तेवढा रस तांब्याच्या पळ्यानें घेऊन खोळडी देवळावर ओतावा. हें देवळ आयतेंच निउचें ओतून तयार केलेलें असतें. प्लेट्याची जेवडी जाडी पाहिजे तेवढी थड देवळाच्या चौहोकडूच देवावी. रस सुकला म्हणजे प्लेट तयार झाल्य. याच कांचेचे आरसे होतात.

उत्तम प्रकारच्या आरसे चा काच.—पांढरी रती ६० पाँड, पर्ले अंसा २५ पाँड, सोरा १५ पाँड, टांकणल्लार ७ पाँड, अशीं सर्व एकत्र

करून सुचोत रस करावा. ह्या मिश्रणाची कांच पिवळट रंगाची होईल लागल्यास तीमळ व म्याजेशिवाय तमनाग धोऱ्या प्रमाणानें घेऊन त्याचें मिश्रण करावें म्हणजे कांच स्वच्छ होते.

सि झा ची कां च.—हिरव्या व काळ्या रंगाच्या वाटल्या आपण पाहतां त्याच्या कांचेंतील पदार्थ शुद्ध नव्हत्यामुळे त्यांस अशा प्रकारचे रंग येतात; या कांचेच्या मिश्रणांत सोडा, काडम, अल्युमिना, लोखंड, म्याजेशिवाय हे पदार्थ मिश्र केलेले असतात. ५० पौंड रेंती, ४० पौंड पाण्डखार, ४० पौंड चुना, २१ पौंड विक्रमगती व ११ पौंड सैवय, याप्रमाणें मिश्रण करून त्यांचा चांगळ रस करून त्यांत खालमडक केलेल्या लोखंडी नळीचें टोंक बुडवून तें टोंक चकाकार फिरवावें. वाटली किंवा चिमणी होण्यापुरता गोळा जमला म्हणजे नळी बाहेर काडून जोतीव लोखंडी पन्थावर फिरवावी व नळीच्या टोंकावर नोळ गोळा जमवावा. आपणांस ज्या आकाराचा शिवा करावयाचा असेल त्या आकाराच्या ताच्यांत नळीचें टोंक घालून नळी फुकावी आणि ताच्याचा दोन्ही बाजूं काडून शिवा घेऊ करावा.

गारे ची कां च.—२० पौंड गारेची पूड, २० पौंड शेंदूर, १० पौंड शुद्ध पळेअंश आणि ३ पौंड सोडा, हे पदार्थ एकत्र आटवून केलेली काच दूरदर्शक वन, दुर्बिणी वगैरे कामात उपयोगी पडते.

रंगा ची कां च.—कांचंत निरनिराळ्या रंग आणणें हें फार महत्त्वाचें व कठिण काम आहे. रंगाची पूड न द्रव्यता रंग येण्याकरितां अनेक धातूंची नसतें घालावी लागतात. निळ्या रंगाची कांच कोवाळट ऑक्साईडचें होते. हिरवा रंग आणणें झाल्यास लोखंडाचे ऑक्साईड, काळ्याकरितां म्यागनाईडचें ऑक्साईड, नारिंगी रंगाकरितां ऑरिजनीचें ऑक्साईड व लोखंडाचें ऑक्साईड, व तांबडा रंग येण्यास सोडियम सिलेनाईट व तांबडाचा ऑक्साईड किंवा गोळ लोराईड वापरतात.

भट्टी वॉ व घ्या स ला ग णा रे प दा र्थ.—भट्टी तयार करणें महत्त्वाचें काम आहे. चांगली काच तयार करण्यात यश येणें हें उत्तम भट्टीवर अवलंबून आहे. भट्टीचे प्रकारः प्रत्यक्ष आंच देणारी भट्टी, टांके भट्टी, गॅसची भट्टी, बिजेची भट्टी हे होत. भट्टी ठिकाळ असून तांतें रोजच्यारोज शक्य तितकी जास्त कांच तयार होऊन चामाच मिळवावी. तसेंच उष्णता पूर्ण मिळून इंधन ज्यास्त लागू नये अशी भट्टी असावी.

मु शी.—कांच तयार होण्यास १४००° स. अंशावर उष्णमान लागतें. इतकी उष्णता कोणत्याही धातूच्या भांड्यात सहन करता येणार नाही. यास्तव जी माती पुष्कळ वेळ तापविली अस्तोहि वितळू शकत नाही अशा फायरक्लेच्या मुशी बनवाव्या लागतात. आपल्या देशांत उषल्या ताप्याच्या म्हणजे बदर्थाच्या आकाराच्या मुशी बनतात व

विमुळत्या तोंडाच्या मुशी तयार होतात. वादलीतारल्या मुशीची रेंदी व खोळी तारखीच असते. विमुळत्या तोंडाचे रोजण (मूस) एकाच धातुनें असतात. ज्या कांचेत केंदूर असतो त्या कांचेला आवळ्या तोंडाच्या मुशीच योग्य असतात. कांचेचा रस करण्याच्या मुशीं मनकृत लागतात. अन्नकांची मुकटी व तितकीच विक्रमगती किंवा केंदूर ऑफ पारित मिसळून त्याची मूस करतात.

कां चे ची पू ड कर णें.—कांचेचे तुफडे निस्तवात टाकून तांबडे लाल करावे. नंतर ते काडून तसेंच थंड पाण्यात बुडवावे म्हणजे विरवळून जातात. वरचें पाणी हलकेंच ओतून खाली गाळ नमतो तो सुकवावा म्हणजे पूड होईल. ही पूड पॅलिश पेपरच्या फार उष्यशी आहे.

हिं द त्या ना ती ल कां चे चे कार खा ने.—हिंदुस्थानातील कारखान्याचे साधारणतः दोन वर्ग करता येतात.

(१) अर्धा सुन्या पदतीनें चाललेले कारखाने व (२) सुधारलेल्या पदतीनें कारखाने.

सुन्या पदतीचे कारखाने सर्व हिंदुस्थानभर आहेत पण त्यांची स्थिती आज परदेशीय चढाओढीमुळे खालावलेली आहे. त्यातून वागड्या, वाळ्या, अत्ताचे कुणे, पेपरचे दस्त व लेखण्याच्या गोदया वगैरे निरव तयार होतात. कपडेंचन, नशिरावाद, चिचणी तारपूट, फिटोडावाद वगैरे ठिकाणी वागड्या वगैरे निरव तयार होतात. हे कारखाने अतिशय लहान प्रमाणावर चालत असल्यामुळे कोष्टी लोकांच्या कारखान्याप्रमाणें ते त्यांच्या घरांतच असतात. मद्रयास हेच स्वतः बांधतात व त्यास बाहेरच्या मजुराची जरूरी लागत नाही.

सुधारणेंच्या पद्धतीवर पहिला कांचेचा कारखाना पंजाब प्रांतात १८७० साली निघाला. तेव्हांपासून आजपर्यंत फिती कारखाने निघाले व त्यांची चांग्रत स्थिति काय आहे ही पुढें दिलेल्या कोष्टकावरून समजेल.

पृथील तफ्यांचे सार काढलें असता कांचेविद नाजयक, माल हलक्या प्रतीचा, भट्टी बांधण्यांत सुका, कारागिरांची फेदफिटुरी, अवाढव्य खर्च, अल्पवस्त्या, अगुरे मोडकल, सुकल कारागिरांचा अभाव, आपघांतील तेंदनांडणें, जोडस्थितिचें अज्ञान, राजधत्याचा अभाव, रेल्वे कंपन्यांचे प्रतिकूलत्व इत्यादि कारणांबद्दल पुष्कळ कारखाने बंद पडले.

हिंदुस्थानांत मोठ्या प्रमाणावर कांचेचे कारखाने निघालेले नाहीत. पाथाव्य देशातून आलेल्या मालची स्वस्तता, मांडवलाच्या लोकांत असलेला उदमी साहसाचा अभाव व हवामानाची प्रतिकूलता हीच त्याचीं कारणें आहेत. अलीकडे कांचेचे कारखाने वाढविण्याचे स्वल्प प्रयत्न होत आहेत. श्रीकांण्यास (रत्न करण्यास) योग्य अशी वादू, लकडें व दुतरी आवश्यक इत्ये ह्या व्यापारी ठिकाणाजवळ मिळू शकत नाहीत हीहि कांचेचे कारखाने काढण्याच्या बाबतींत मोठी अडचण आहे.

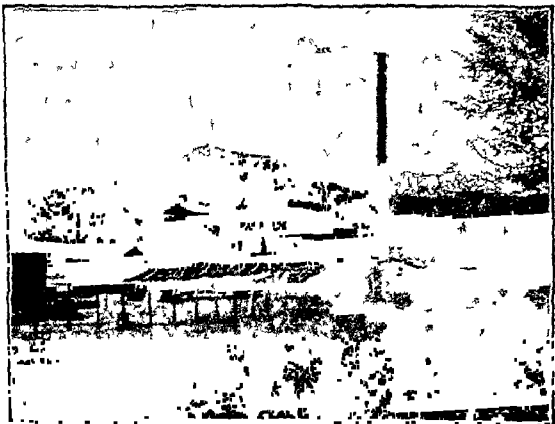
कांचकाम



हस्तकौशलयाप्ये काम.

चित्रामध्ये उभा-रा, हिलेला मुलगा पॅपरवेट्स करण्याकरिता काच आणून देत आहे व वर-
सेला मुलगा हातातील चिमळ्याने मध्य हवेचे बुडबुडे ठेऊन पॅपरवेट्स तयार करीत आहे

[आंगल ग्लास वरसे]



पैसाफड कांचशाळा

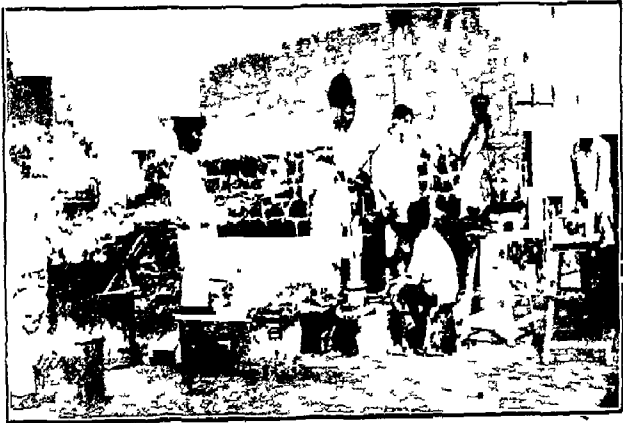
काचिकाम

काच कुठण्याचे काव.

काच वाढणे - चित्रच्या उजव्या हाताच्या कापण्यात मुळा एक रतेवा फुड लावल्या, लोखंडा वाराक नळचे एक टॉक काचेच्या राने रबरतत असल्या राजगात बुडवून त्यास लागून आलेली काच स्टोलावर ठेवल्या सोबंडा प्लेटवर 'बिन्दूक' करीत आहे

फुगा करण - पिंपाजवळ उभा असलेला मुलगा नळीच्या दुब्या टॉकातून फुक मारून काचेचा लहान फुगा करीत आहे

एक वटण - असा तयार केलेला फुगा पुन्हा काचेच्या रसात बुडवून जो निव्वळ तयार करणे असेल त्यास लागेल इतका काच घेतात व हा काच एका भांड्यात टेवून फुफ्फुता येईल इतक्या थंड करतात अशा रीतीत तयार झालेला फुगा जो एक मुलगा नळी वर करून उभा आहे त्याच्या हातातील नळ्याच्या टॉकावर दितत आहे



फुकणे - नंतर ही काच ओतीव लोखंडाच्या साच्यात घालून वरून नळीच्या दस्तान्या टॉकातून फुकतात चित्रामध्ये बसलेल्या मुलाने साचा धरून असून त्या साच्यात दुसरा मुलगा फुफ्फुता आहे.

कापणे - अशा रीतीने तयार झालेला पाकळ निव्वळ नळीपासून सोडवावा लागतो निव्वळ सान्या वरच्या व खालच्या भागास एक कगारा असतो हा कगारा कन असताना एका थंड लोखंडा पट्टीचे टॉक घालून कागताचे तेथून तो निव्वळ पडतो [ओगळ गलास वर्क]

हिंदुस्थानांतील कांचकारखान्यांच्या माहितीचा तक्ता.

गाव अथवा स्थान	कारखान्याचें नाव	भांडवल	सुरुवात	वंद अथवा चालू	निघणारा माल	कारखाना सुस्पष्ट कारण.
बेलम (पंजाब) अलीगढ	पंजाब ग्लासवर्कर्स	१८७० १८७९	वंद वंद	वाटल्या "	काचकांविद नासायक. माल वाईट, कारागीर अज्ञ
भागलपूर (बंगाल) टिटाघर (बंगाल) पारोनिअर ग्लासवर्कर्स २॥ लाख	१८८२ १८९०-९८	वंद वंद	सर्गी वाटल्या, दिवे, चिमण्या, सो- डावाटरच्या वाटल्या वगैरे	मट्टी वाघण्यात चूक. परकीय कामकर्तेचा पना- रावहूल तेंप व मजूर लोकांचा दुसऱ्या कारखानदारांना फित- वून नेहें.
सोडेपूर (बंगाल) अमदावाद् अंबाला (पंजाब) हैद्राबाद् स्थित राजपूर (उन्हाडून) १ पंजाब ग्लासवर्कर्स २ अमरइंडिया,, हिमालय ग्लासवर्कर्स	८ लाख ३ लाख	१८९५-९८ १८९७ १८९५ १८९५ १८९८	वंद वंद चालू चालू आहे वंद वंद	वाटल्या, चिम. चिमण्या, दिवे वाटल्या, दौती, काच वाटल्या दौती, ग्लोब, चिमण्या, वगैरे	माल्यात दोष. मट्टी वाघण्यात चूक गर्ब कार, कारागीर जडवाणी, मट्टी वाघण्यात चूक माल सह्या.
शिकंदरारख जि. अलीगढ तखेगाव दाभाडे	ओरिएंटल ग्लासवर्कर्स पॅसाफंड काचशाळा	६३ हजार ३७ हजार आठशें काठ	१९०५ १९०८	वंद चालू	वरण्या चिमण्या इ. वरण्या, हंजा, चिमण्या वगैरे	प्रथम मट्टी वाघण्यात चूक मालकांचे व तज्ज्ञांचे भांडव.
मोरार (ग्याल्होर) पानिपत जवलपूर एनूर (मद्रास) मद्रास	सिंधिया ग्लासवर्कर्स पानिपत ग्लासवर्कर्स जवलपूर ग्लासवर्कर्स एनूर ग्लासवर्कर्स मद्रास ग्लासवर्कर्स	७५ हजार २ लाख	१९०८-०९ १९०९ १९०९ १९०७-०९ १९०९	वंद वंद वंद वंद वंद	दौती वगैरे. वाटल्या चिम. ग्लोब इ	अव्यवस्था, कारागीर अज्ञ माल्यात दोष, अतुर भांडवल, अव्यवस्था, कारागीर अज्ञ उत्पन्नाच्या मानाने खर्च फार.
नैनी	१ ओरिएंटल ग्लास व. २ अलॅविक ,,	१९०९-१०	चालू वंद	दिवे, चिमण्या इत्यादि वाटल्या	उत्पन्नाच्या मानाने तांचे फार.
सितारामपुर (बंगाल) मुंबई (माटुंगा) माटुंगा बडोदे	काशी ग्लासवर्कर्स बाबे ग्लासवर्कर्स इमाहिम पीर महमद ग्लासवर्कर्स बडोदे ग्लास वर्कर्स	२ लाख (८०- ९० हजार) १ लाख " "	१९०८ १९०९ १९१२ १९१९	वंद चालू चालू	हंड्या, दिवे, इ. हंड्या, दिवे, इ. " " "	अव्यवस्था, तांटे इ० अव्यवस्था, तांटे इ०
सोडेपूर (बंगाल) शिपरी (मुंबई) मुंधरोड (रतलाम)	बंगाल ग्लासवर्कर्स १ फ्रीसेट ग्लासवर्कर्स २ सुडहोफ वेस्टन इंडिया ग्लासवर्कर्स	चारच-बोर्डेज २०-३० हजार १॥ लाख	१९१२ १९१३ १९१२	वंद वंद चालू	हंड्या, दिवे, चिमण्या चिमण्या इ०	अव्यवस्था, भांडवलाची तूट अव्यवस्था, योग्य माण साचा अभाव.
अलवार लाहोर खलाहावाद्	अलवार ग्लासवर्कर्स पंजाब ग्लासवर्कर्स सुद्रलग्लासवर्कर्स	१९१३ १९१३
कानपूर कलकत्ता भागलपूर	बंगालग्लासवर्कर्स इंडियनग्लासवर्कर्स ओगले ग्लासवर्कर्स	१॥ लाख १० लाख १९१४ चालू चिमण्या कीलें वरण्या इले- क्ट्रिक शेड वगैरे

पै सा फ ड का च शा ला.—हा कारखाना पुणे जिल्ह्यात तळेगाव दाभाडे येथे आहे. याची स्थापना सन १९०८ मध्ये झाली. त्यावेळी माडवल ३७॥ इंचाचाच होते. इहीं (१९२४) माडवल वाढविले आहे. पैसाफंडातून औद्योगिक शिक्षण देऊन देशात त्या चाचेचा प्रसार जास्त होऊन, लोकानां स्वावलंबी वनावे ह्या उद्देशानें ही संस्था निघाली. आजपर्यंत शिक्षणदानाचाच मुख्य हेतु संस्थेन डोळ्यापुटें ठेविला अचून (व गजवाबाकडे दुर्लक्ष केलें अचून), त्या मानानेंच तिचे सारे प्रयत्न चालू आहेत काचेच्या कामात निरमण्या व इतर ग्लेन याचीच पैदास जास्त आहे. हेंच, दौती वगैरे कामेहि होतात. आता वागच्याचा थंडा त्यानीं ह्मतात वेतला आहे व चिनीमातीचीं भाजीं तयार करण्याच्या कामाहि लक्ष घातल आहे विशेष महत्त्वाचा व हिंदुस्थानात पहिलाच असा वरण्या व राजण तयार करण्याचा थंडा यानीं आज उत्तम तऱ्हेन चालविला अतून त्याप्रीत्यर्थ परदेशीं जाणारा वराच पैसा वाचविला आहे

ओ ग ले ग्ला स व क्त लि मि टे ड ओ ग ले वा डी (संस्थान औष)—हा कारखाना सम्राईक माडवलाच्या कंपनीने चालविलेला आहे काचकारखाना व कारखान्याची वसाहत, याची स्थापना सन १९१० त झाली व यार्च आष लिमिटेड कंपनीत रुपान्तर झालें आहे. अधि-कृत माडवल (१०,००,०००) रुपये दहा लाख आहे पैकीं सध्या तीन लाख खपलेले आहे.

कारखाना औष संस्थानच्या हद्दीत आहे. कंपनीने सन १९२१-२२ व २२-२३ या साली आपल्या भागीदारास अनुक्रमे ६ व ९ टक्के डिव्हिडेंड दिले आहे.

उद्भूत व प्रचारातील इतर सर्व प्रकारच्या दिव्यावरील लहान मोठ्या चिमण्या व ग्लेज, काचेचीं कौले, फ्लॉवर पॉट्स, पेपरवेदस, वरण्या, वडा, चटणी सेट्स, इलेक्ट्रिक शेड्स इत्यादि माल या कारखान्यात होतात.

न्या पा र.—हिंदुस्थानात अयात होणाऱ्या काचेच्या किमतीचे आकडे सालवारी पुढीलप्रमाणे:—

साल	किंमत रुपये.
१८७६-७७	२९४५०९१
१८९६-९७	७२२५९१९
१९०२-०३	६९५५६३४
१९०६-०७	१२२७५७२५
१९१३-१४	१९००००००
१९१९-२०	१९९०००००
१९२०-२१	३३८०००००

महायुद्धपूर्वी आस्ट्रेझाहंगेरी आणि जर्मनी या भागातून १९६ लाख रुपये (१९१३-१४) किंमतीच्या वागच्या, मणी, वाटल्या, चिमण्या वगैरे माल बाला. युद्ध सुरु झाल्यापासून जपान ह्या माल पुरवू लागला. त्याचं वायातकिंचे प्रमाण शेकडा ८ पासून ७१ पर्यंत बढलें. तरीहि सर्व पुरवठा

त्याला करता येणें शक्य झाले नाहीं. युद्ध थावल्यावरवर पुरा आस्ट्रेझा-हंगेरीना माल येऊ लागला. १९२०-२१ साली ४:३०० पांड किमतीच्या काचमालाची त्या देशातून आयात झाली. १९१३-१४ त ही आयात ५८३००० पांडाची होती.

१९०५-०६ साली ९८०२९ रु. किंमतीचा माल येथून परदेशात गेला. पैकीं मुंबईहून ८९०२९ रु. किंमतीचा माल गेला. निर्गत मालाचें मुख्य गिन्हाईक इराण अतून आषियातील तुर्कस्तान, अरबस्तान, सिलोन व संयुक्तराज्य या ठिकाणीहि काहीं माल जातो.

[अॅप्ले पेल्सट-क्यूरिऑसिटांज ऑफ ग्लोसेमोकिंग, ट्रन्सवन्स ऑप्टिकल सोसायटी. कॅटलॅन ऑफ दि ऑप्टिकल कन्व्हेन्शन्, फॅन्च-गार्ड टु ग्लॅस रुम इन् ब्रिटिश म्यूसियम. आर्ट हूड बुक (बिह्क्योरिया अँड अल्युवट म्यूसियम). मॅन्युफॅक्चर्स ऑफ ग्लॅस अँड पॉर्सेलिन (कॅवियेट सायझोपॉडिया) गौझ-मार्च्युल ऑफ ग्लॅस मेकिंग इन् आल एनेत. लोकाक्षेपण वर्ष २-४, 'थ्रॉराग' वे काचेवराल खेव]

कांचकागद.—(पॉलिथ पेपर) जेथे जेथें कारखान्यातील कामावरिता यात्रिक शक्तीचा उपयोग केला जातो तेथे तेथे यंत्रावर चटलेला गंज काढून टाकण्याकरिता निरनिराळ्या प्रकारचे साफ करण्याचे कागद किंवा कपडा उपयो गत आणावा लागतो या कागदास किंवा कपड्यास काचकागद, वाळूचा कागद, कुरदाचा कागद किंवा पॉलिथकपडा अशीं नावे आहेत. पितळी किंवा इतर यार्चें सामान तसेच सुतारकाम यावर तज्ज्ञा येण्याकरिता याच कागदाचा उपयोग होतो चादीतोन्याची भाजी याखर कचरा वतून खराव झाली असल्यास त्यावर जि.हूई येण्याकरिता हेच कागद वापरतात. हिंदुस्थानात हे जिन्नस परदेशातून येतात ते तयार करण्यास लागणारा कच्चा माल आपल्या देशात विपुल आहे. व या घद्यास भाडवलाहि फार लागत नाहीं, असे अतून तो कागद करण्याकडे कोणी लक्ष देत नाहीं.

पॉ लि थ पे प र क र ण्या ची री त—हे कागद करण्यास खालील सामान लागतें:—(१) लहानमोठ्या दिव्याच्या तीन किंवा चार चाळण्या (२) जाडवर, चिपट व १२ × १० इंच आकाराने कागद, (३) हलक्या जातीच्या नैनसुरा, किंवा लोणह्या जातीच्या कापडाचे तुकडे, (४) वहुतेक सर्व ठिकाणी मिळण्यासारखा चारीक वाळू, (५) हिरवट रंगाच्या काचेचे तुकडे, (६) पातळ केलेला सरस किंवा कोणत्याहि जातीचा पातळ गोंद इ ह्या कामास लागणाऱ्या जिन्नसापैकीं फक्त कागद किंवा कापड हे दोनच जिन्नस जर किमतीचे आहेत. वागच्या जिन्सा महाग नाहींत ह्या थंडा सुरु करण्यास ४० ते ५० रुपयाच्या भाडवलापेक्षा जास्त खर्च लागणार नाहीं

समुद्रकाठी किंवा वाहत्या पाण्यावरील काळ या कामास बरे नवे. कारण वाहत्या पाण्याच्या दोगाने पाळूचें

क्षण रात्रंदिवस वर्षण पाहून वाटोळे होतात व त्यांच्या मधील अणुसुचंदारपणा नाहोसा झालेला असतो. दुसऱ्या प्रकारची वाळू मिळत नसल्यास हीच वाळू दळून किंवा कुटून तिचा गरगरीतपणा नाहोसा करावा व त्या वाळूचा उपयोग करण्यापूर्वी ती चांगली धुवून वाळवावी.

ज्या कांचेंत हिरवी झांक मारते ती कांच ह्या कामाला ज्यास्त उपयोगी अशी समजली. खलकऱ्यांत घालून कांच कुटावी किंवा मोठ्या प्रमाणावर धंदा करणें असल्यास कांच दळण्याचें येव आणवावें. कागद किंवा कापड चिवट असावें लागतें. कागदास किंवा कापडाला गोंद अगर सरस लावून वाळव्यावर त्याच्या खपल्या पडूनयेत म्हणून त्या मिश्रणांत थोडें सिल्लराने घालावें. गोंदांत किंवा सरसांत चिकटण्याचा धम राहिल इतका तो पातळ असावा. यापेक्षा ज्यास्त पातळ अतूं नये.

कांचकागद जरी लाकडी सामान साफ करण्याकडे वापरतात तरी त्यापेक्षा फ्यूसित पेपर(फ्यूसित नावाच्या ज्याला-मुखा पर्वताच्या आसपास सोपडणारा भुजमुनीत दगड असतो त्यापासून केलेला कागद) ज्यास्त उपयुक्त आहे. वर तांगितल्याप्रमाणें तारलेला आकाराचे कागद किंवा कापडाचे तुकडे कापून त्यांवर डिंकाचा किंवा सरसाचा पातळसा हात अक्षानें सरला धावा आणि उसम, मध्यम व कनिष्ठ सॉर्पेकी पाहिजे असतांल त्या प्रतीचे कागद तयार करण्याकरितां निरनिराळ्या जातीच्या काळ्यांतून वाळू किंवा कांचेची मुकटी गोंद लावलेल्या कागदावर पसरवी. या कृतीप्रमाणें वाळू किंवा कांच कागदावर चिकटल्यानंतर राहिलेली वाळू किंवा कांच झाडून थकली. नंतर ते कागद किंवा कापडाचे तुकडे तापलेल्या लोखंडी पत्रावर किंवा गरम झालेल्या फरसपेदावर ठेवून वाळवावे. हाच धंदा ज्यास्त मोठ्या प्रमाणावर करणें असल्यास त्याचीं येवें मागवून करावा.

कांचन—या वृक्षात संस्कृतमध्ये कांचनार, गुजराथीत कंचनार, हिंदीत कचनार व मराठीत कांचन इत्यादि नावें आहेत. हा वृक्ष बराच मोठा होतो. हा यहुतेक आपट्याप्रमाणेंच दिसतो. याचीं पानें आपट्याच्या पानांसारखीं परंतु त्या पानांहून मोठीं व पातळ असतात. कांचनाच्या पांढरा, पिवळ्या व तांबडा अशा तीन जाती आहेत. याच्या फुलांस पाषाण बुधास असतो. यास विकेकाईसारख्या चपट्या रोगा येतात. याच्या लोंकडाचा रंग तांबूस असतो. हें लोंकूड रंगाच्या कामीं उपयोगी पडतें. हें फार चिकट असतें व यामुळें याच्या काळा करतात.

उपयोग—गंडमाळेवर कांचनाची साल तांदुळाच्या धुण्यांत उगाळून २ पातून ४ तोलेपर्यंत घावी. अथवा कांचनाच्या सालीच्या काळांत छोटेंचें सूर्ण घालून घावें. गंडमाळ फुटण्यास कांचनाचें मूळ, चित्रक, अट्टळा वा औषधी पाण्यांत

वाटून गंडमाळेवर लेप केला असतां सर्व दोषांपासून झालेल्या गंडमाळा फुटतात. हा लेप फोडावरही लावावा. [वनौषधि गु. भाग. २].

कांचनगंगा—जगातील सर्वांत मोठें दुसरे पर्वतशिखर. हें हिमालयपर्वताच्या पूर्वेकडील भागाचे शिखर असून, सिकीम आणि नेपाळ या दोन संस्थानांच्या दरम्यानच्या हद्दीवर आहे. दार्जिलिंग स्टेशनवरून या प्रचंड पर्वताचा पायथ्यापासून तो नेहमीं वफाचिह्नदित असलेल्या शिखरापर्यंतचा सर्व भाग पहावयास मिळतो. कांचनगंगा पर्वताचे शिखर २८१४६ फूट उंच आहे. कांचनगंगा हें तिबेटियन नांव आहे व त्याचा अर्थ ' वनांच्या प्रचंड राक्षसि पांच समूह ' असा आहे.

कांचना किल्ला—मुंबई. नाशिक जिल्हा. चांदोरच्या वायव्येस १० मैलांवर व कोळथेरच्या पश्चिमेस दोन मैलांवर हा किल्ला आहे. हा जोंगर कोळथेरपेक्षा जास्त उभा आहे याचा उत्तरेच्या बाजूकडे रस्ता असून तेथून गंगवडीच्या बाजूने विकट चढण आहे. यावर तट असून यास दोन दरवाजे आहेत. वरतीं याणी विपुल असून जडकोत चौदलेली पुकळ तळवें आहेत. तेथें पेशव्यांनी शिवंदी असे. हा किल्ला इंग्रजांनी विजयेंदरापरांवर मिळविल्या १७ किल्यांतोळ एक होय.

काचार—आसाममधील एक गिऱ्हा. ह्या गिऱ्हांत काचारी लोक रहातात म्हणून ह्याच नांव मिळाले. येथील राजानें तिऱारा येथील राजकन्येसो विवाह केल्यामुळें दुर्मी खिंडीचा वरचा भाग यात आंदयादाखल मिळाल. उतार अ० २४ ' १२' ते २५ ' ५०' आणि पूर्व रे. ९२ ' २९' ते ९३ ' २९'. क्षेत्रफळ ३०६९ चौ. मै. उत्तरेस कपिली व दोंद्रीआंग नद्या; द्यापिलकडे नौगांव गिऱ्हा आहे. याच्या पूर्वेस नागाटंकच्या व मणीपूर संस्थान; दक्षिणेस लुवाई टेंकज्या; पश्चिमेस सिलहट्ट गिऱ्हा व जयल्या टेंकज्या. सपाट जमीन व उंचसखल जमीन ह्या दृष्टीनें गिऱ्हाचे दोन भाग पाडतां येतात. यात यापूर्वीं झाडें पुकळ आहेत. कांहीं कांहीं ठिकाणीं पाणथळ जमीनिहि आहे. लहान लहान टेंकजांवरून चहानेमळे व तेंथेंच मळेवाऱ्यांच्या रहाण्याच्या अगा दृष्टीस पडतात.

ह्या गिऱ्हातील मोठी नदी बराक किंवा सुर्मा ही आहे. ह्या नदीच्या दक्षिणेकडून सोर्ने, थाम्रा, धलेबरी ह्या नद्या येऊन मिळतात व उत्तरेकडून जोंरी, चोरी, मधुरा व जाटिया ह्या नद्या मिळतात. बरेल टेंकजांच्या पल्लेकडे ब्रम्हपुत्रेस जाऊन गिऱ्हाची कपिली नदी मोठी आहे; पावसाळ्यांत बराक नदीच्या महापुरामुळे व सर्भीवताळच्या जोंगरावर पडलेल्या पावसांमुळे रेंपटी पहाऊ व तिऱेन टेंकजांची ओळ ह्यांमधील प्रदेश (ह्याला ' बाटळा ' म्हणतात) म्हणजे एक मोठें १२ मैल लांबीचे व २ मैल रुंदीचे तळें घनतें.

काहीं काहीं जंगली भागात रानटी होती, वाघ, हरिण व इतर वन्य पशू सापडतात. जून ते सप्टेंबरपर्यंत उन्हाळ्या असतो (उष्णमान ८३°) थंडीचा फळाका जानेवारीत असतो (उष्णमान ६१°). वार्षिक पाऊस १०० ते १९५ इंच आहे; पण नौगाव जिल्हाच्या बाजूक फक्त ५१ इंचच पडतो. १८९९ साली मोठा भूकंप झाला होता. त्यावेळी सिलचर येथे फार नुकसानी झाली १८८२ साली दुसरा मोठा भूकंपाचा धक्का बसला होता. १८९७ सालचा धक्का सर्वांत जबर होता. पण इलाख्यात इतर ठिकाणी झालेल्या नुकसानीच्या मानाने येथे फारशी नुकसानी झाली नाही.

काचारी लोकांचे नार्दक पूर्वी असासण्या खिंडांत राज्य करीत असत पण १३ व्या शतकाच्या सुरुवातीस शिवसागरचा उत्तरभाग व नौगाव जिल्हात त्यांनी ठाणे दिले व घनसिरी नदीच्या काठी दिमापूर ही त्यांची राजधानी होती. १५३६ साली अहमद राजाने ते शहर छुटले व तेथील राजास ठार मारले व लोकांस तेथून भैरंग येथे राजधानी नेण्यास भाग पाडले. पुढे १७-२ साली द्वादसिंग नावाच्या अहोम राजाने भैरंग छुटले व तेथील राजास काचारकडे हाकून लावले येथे आल्यानंतर त्याची राजधानी खासपूर येथे होती व नौगाव जिल्हातील कपिली खिंड देखील ब्रिटिश सरकारच्या हाती जाईपर्यंत हा लोकांच्या ताब्यात होती.

सव १७६० साली ब्रिटिश लोकांनी ह्या जिल्हात प्रथम पाय ठेवला त्यावेळी मणिपूरच्या राजास मदत करण्यास ब्रह्मदेव, चित्तगाव येथून खासपूर येथे आला. १७९० साली येथील राजवरील हिंदूधर्माचे झाले. नंतर थोड्या वर्षांनी मणीपूरच्या भरजितसिंग राजाने गोविंदसिंगास हाकून लावले व पुढे लवकरच ब्रम्ही लोकांनी हात घुर्जा नदीच्या खोऱ्यात हाकून लावले. ब्रम्ही लोकांनी काचार येथेथाना देखील घाट घातला होता पण सिलहट येथे ब्रिटिश लोक होते, त्यांनी त्यास प्रतिबंध केला. तेव्हा काचारी राजाने ब्रम्ही लोकांस हाकून देऊन गोविंदसिंगास परत राज्य दिले. १८३० साली ह्या राजा देवारीस मेला तेव्हा १८२६ साली झालेल्या तहाप्रमाणे ब्रिटिशांनी ह्या जिल्हा आपल्या अंमलाखाली घेतला परंतु उत्तर काचार देकड्याचा बराचसा भाग कचदिन नावाच्या एका मनुष्याने आपल्या ताब्यात घेतला होता. पण पुढे त्याला मारण्यात आले व १८५४ त ब्रिटिश सरकारने ह्या प्रदेशा पूर्णपणे आपल्या ताब्यात घेतला.

१८५७ साली काहीं बंडखोर लोकांनी टिपरा व सिलहट प्रदेशातून काचारात प्रवेश केला. पण लक्षापूर येथे त्यांचा मोड करण्यात आला; तरी पुढे वरीच वीरपौर ह्या लोकांनी फार त्रास दिला. समजुधिन नावाच्या कोणी एका काचारी बंडखोराने फार धुमाकूळ केला व डेप्युटीकमीशनराला मारिले. अदारीस काहीं दिवसांनी बंडखोरस मारण्यात

आले. लोकसंख्या (१९२१) ५२,०२२० ह्या जिल्हात भैरंग येथे काहीं दगडावर खोदीवकाम आहे. जिल्हाचे मुख्यतः तीन विभाग केले आहेत. एक सिलचर, दुसरा हेलकाडी व तिसरा उत्तरकाचर.

लोकसंख्या बहुतेक हेलकाडी ह्या भागात फार आहे. काचर इतर प्रदेश जैंगराळ आहे. उत्तरकाचर भागात सर्वत्र जंगल व बाबूचे वन आहे. शेकडा ६१ लोक हिंदू आहेत. बंगाली, हिंदुस्थानी, हिंदी, मणिपुरी, दिसाला किंवा काचारी ह्या भाषा प्रचारात आहेत. हिंदू जातीचे सर्व लोक हीन जातीपैकी आहेत. बहुतेक मज्याच्या कामाकरिता आणलेले मजूर लोक आहेत

येथे २९,००० हिंदू धर्माचे मणिपुरी लोक आहेत. शेकडा ८५ लोक आपली उपजीविका शेतकाम करतात.

शेत कीः—ममीनीची सुपीकता पाऊसपाण्यावर अवलंबून आहे. काहीं काहीं ठिकाणी जमीन फार तयल असून गवतशिवाय तेथे काहीं उगवत नाही अशा ठिकाणी कचित कोठे तांदूळ पेरतात. पण इतर ठिकाणी, तांदूळानेच उत्पन्न मुख्य आहे. कोठे कोठे ऊस कडधान्य वगैरे पीकहि काढले जाते. चहाची निपज येथे पूष आहे. दिवाण येथे तारापूर नावाची एक कंपनी आहे. ल्हाटपूर व बंगाल टी कंपनी असा एकंदर तीन मोठ्या चहाच्या कंपन्या आहेत.

ह्या जिल्हा ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यात आल्यापासून पूर्वी-पेक्षा दहापट जमीन सध्या लागवडीखाली आहे शेतकीच्या संदर्भात काहीं फारशी सुधारणा दृष्टोत्पत्तिस येत नाही.

उत्तरकाचर भागात व इतर भागात इमारती लाकूड पुष्कळ आहे वन्याच ठिकाणी राखीव जंगले आहेत तेथे थोड्या प्रमाणावर रबर तयार होते. बदर व साचिमपूर येथे मातीच्या तेलाचे (रॅफिन) झरे आहेत असे म्हणतात, पण अनुन तेल काढण्यास सुरुवात झाली नाही. लाकूड कापण्याचा एक कारखाना ह्या जिल्हात आहे. मणीपुरी लोक कपडा वगैरे विणतात व पितळेची भांडी तयार करतात

काचारातून चहा बाहेर जातो. १९०४ साली ९४ लाख रुपयांचा चहा बाहेर गेला असे म्हणतात. इमारती लाकूड व बाबू वगैरे माल सिलहटला पाठविले जातात निर्य वसारा-करिता लागणाऱ्या सर्व माल बहिरेडून आणविला जातो. रॉकेल, कोळसा, लोखंड व पॉल्सोड बाहेरून आणतात.

लोकांना व्यापाराची गोडी नाही. रामपुताना, सिलहट व बंगाल येथील रहिवासी लोक येथे येऊन व्यापारी बनले आहेत

पावसाळ्याच्या दिवसात रस्ते खराब असल्यामुळे दळणवळणाच्या कामी नद्याच्या पात्राचा उपयोग करतात. थंडीत नद्यावर तापूरते बाबूचे पूल उभारतात

जिल्हाच्या तीन विभागांपैकी सिलचर विभागाकरिता डेप्युटी कमिशनरची नेमणूक आहे आसाम कमिशनरचा

मंत्र बहुतेक हेलाकांडी विभागांत असतो व उत्तरकाचार भाग एका पोलिसअॅफिसलाच्या ताब्यांत असतो. कलकत्याचे हायकोर्ट हे मुख्य अपील करण्याचे कोर्ट आहे.

काचारी राजाच्या वेळी जमावंदी करण्यांत आली होती. पण ती प्रत्येक व्यक्तीशी न करता एकंदर संपादना करण्यांत आली होती. संस्थानांनी मानलेल्या अर्थत लहान संपादा 'खेल' म्हणत असत. पुढील खेलांच्या एका मोठ्या संपादा 'रज' म्हणत. ज्याप्रमाणे प्रत्येक व्यक्ती सारावसुलीबद्दल 'खेल' ला जमावदार असे, त्याचप्रमाणे प्रत्येक 'खेल' 'रज' ला जमावदार असे. कार्तिकचंद्र एका एकरापाठीमागे १० आणे वेत असे. गोविंदचंद्र तर कधी कधी ह्याच्या दुप्पट वेत असे. शिवाय दुसरे पुढील तऱ्हेच्या करामुळे व जकातीमुळे व्यापारवाढीस फार अडथळा होत असे.

ब्रिटिश सरकारच्या सत्तेखाली आल्यानंतर पहिली जमावंदी १८३८-३९ साली करण्यांत आली. व तिची मुदत फक्त ५ वर्षांकरिताच होती. तदनंतर १८४३-४४ साली १५ वर्षांकरिता पुन्हा धार्येवदी करण्यांत आली. नंतर १८५९ साली वीस वर्षांकरिता पुन्हा जमावंदी करण्यांत आली. ही मुदत संपल्यानंतर पुन्हा ही धार्येवदी करण्यांत आली तें १ इ. १९ आ. पासून ती १२ आणे दर एकर-प्रमाणे वसुली करित असत. ह्यात चहाच्या लागवडीच्या जमीनीचा समावेश होत नसे. १९०० साली सालेस्था जमावंदीत तर दर एकरास ३ इ. ७ आ. पासून १२ आ. पर्यंत सारा होता. १९०३-४ साली एकंदर सारावसुली १९७२ हजार रुपये होती. थोडसा सारा घेऊन पडोत जमीन चहा किंवा इतर धान्य उत्पन्न करण्याकरिता काचार-मर्थ देत असत. पण सध्या पडोत जमीन लागवडीस आणण्याकरिता सवलती देणे बंद केले आहे.

फक्त सिलचर येथेच म्युनिसिपलिटि आहे. शिक्षणाच्या बाबतीत काचारचा एकंदर इलाख्यात बराच बर नंबर आहे. अधीक्षित मजुरांची चहाच्या मळ्याकरिता भर होत असल्यामुळे शिक्षणाचे सैकडा मान लोकसंख्येच्या जाड्या प्रमाणांत कमी कमी होत आहे.

उत्तर का का र.—ह्या एक काचार जिल्ह्याचा विभाग आहे. उत्तरअक्षांश २४' ५८' ते २५' ५०' आणि पूर्वरेखांश ९२' ३३' ते ९३' २९'. क्षेत्रफळ १७०६ चौ. मैल. सुमांशिखीला ब्रह्मपुत्रेपासून वेगळा करणारा हा एक डोंगराळ प्रदेश आहे. ह्याच पहाजंतून काचारी राजाने आपली राजधानी दिमापूर येथून मैवंग येथे नेली. १९ चाव्या सतकाच्या उदयसमयी तुळाराम सेनापतीने या विभागांत आपला ताबा दखलवा व १८५८ पर्यंत तो व त्याचे पुत्र-पौत्र ह्या विभागाचे खंडणी देणारे राजे म्हणून ब्रिटिश सरकाराकडून लेखले जात असत. सर्व प्रदेश डोंगराळ असून गंगल विपुल आहे. या भागांत लोकसंख्या फारच कमी आहे. आताम-बंगल रेल्वे या विभागांतून जाते. या

सर्वथे विभागाकरिता एक यूरोपियन पोलीस अॅफिसर आहे. याचे मुख्य ठिकाण हाऊसन येथे आहे. स्यात एकंदर २५४ खेड्यांचा समावेश होतो. खुद्द हफ्लोण येथे ७७ इंच पाऊल पडतो व उत्तरेस मैवंग येथे ५५ इंच पडतो.

काचिन.—विद्येचे ब्रह्मी रत्नापासून झालेला एक जात. उत्तरब्रह्मदेशाच्या उत्तरेस आणि देशान्येस आणि शान-संस्थाने यांत या जातीची वस्ती आहे. हिंदुस्थानांत १९११ त १६२८२२ काचिन होते. यांपैकी ब्रह्मदेशांत १६२३६८ व आत्मागत ८५८ होते. बहुतेक वौद्धधर्मीय आहेत. याखेरीज ब्रह्मदेशांत काचिन ब्रह्मी व जोखोवर्ग यांतील लोक ८० हजारपर्यंत आहेत. हीच जात पश्चिमेकडे आत्मा-मात सांपडत असून त्यास तेथे सिंगफोस या नांवाने ओळखतात. त्याचप्रमाणे इरावती नदीचे खोरे व कया जिल्हा येथपर्यंत ही जाति सांपडते. परंतु यापलीकडे ही जाति पसरली नाही, याचे कारण याच्यापुढे दाट वस्तीचे भाग असल्यामुळे त्यास तितका वाय मिळाला नसावा. तथापि दक्षिणेस ही जाति पसरत चालली आहे. तसेच उत्तरेकडील शानसंस्थानांत प्रथमतः शान आणि पल्लेज जातीची वस्ती होती. परंतु यांनी आपला या भागांत बराच शिरकाव करून घेतला आहे. व चीनच्या वाजूस कॅट्टेनच्या टॅन्स-साल्वीन संस्थानापर्यंत हे लोक वाजून मिळले आहेत. पूर्वी या जातीचे सरहद्दीवरील प्रदेशास बरान त्रास दिला असून त्यांचा प्रतिकार करण्याकरिता ब्रिटिशास त्यांवर बऱ्याच वेळा मोहीमा कराव्या लागली आहे. यांचा सविस्तर इतिहास ज्ञानकोश विभाग १ ला 'हिंदुस्थान आणि जंग' या खंडांत (प्र. ८ पा. १५२-५३) सांगलेले.

या जातीत पाच पोटजाती असून सुमारे १०० पराण्यांची नावे आहेत. एकच घाणे आपसांत लग्नव्यवहार करित नाही. यांच्यात मुतास पुरण्यांत येते. याचा मुताखतांवर विश्वास आहे. हे उच्चले पद्धतीची शेतती करतात. यांचे घर साधारणपणे नदी किना शान लोकांच्या घरांपेक्षा मोठे असते. यांचे चेहेरेपट्टी बहुतेक मंगोलियन वळबावर आहे व हे जोडे ठंगणे आहेत. हे लोक ब्रह्मी भाषेची एक पोटभाषा बोलतात.

काची—अथवा काजी, काचिवा. एक शेतकरी जात. कन्नड म्ह. कुंभण किंवा कपे म्हणून तास या संस्कृत शब्दापासून या जातिनामाची उत्पत्ति सांगतात. यांचा सध्या मोठी वस्ती उत्तरहिंदुस्थानांत आहे. १९११ च्या खानेसुमारीत गणती केलेल्या १३०४१९६ काची लोकांपैकी संयुक्तप्रदेशांत ७१८८००, मध्यहिंदुस्थानांत ३७२८९६, व राजपुतान्यांत ६०६६६ होते मध्यप्रदेशांतहि काच दंड लावले आहेत. बहुतेक काची हिंदुधर्मीय आहेत. सुसुलमान दोन हजारपर्यंत सांपडतील.

उत्तर हिंदु स्था नः—उत्तम शेतकऱ्यांमार्थे या लोकांची गणना होत असून फळें, ऊंस, अफू या जाती किनायतीच्या लागवडीत हे मन घालतात. व रजपुतांच्या

कच्छवाहजातीची हे संबंध जोडू पहातात ही जात विशेषकरून शाकपंथाची दिशते, कारण दुर्गादेवी व तिचे दुसरे एक स्वरूप श्रंतळादेवी (गौवराची देवी) हिची उपासना हे लोक करितात व हिंदूताळ मुन्या पुराण्या देवताना फारसे मानीत नाहीत. रोग विवारण करणाऱ्या व पाक वाडविणाऱ्या वागारसेन, चासर यासारख्या स्थानिक देवताना हे पुण्य मानतात धरित्रीमाता व तिचा पति भूमिया या याच्या ग्रामदेवता होत मदारसाहेब, सूर्यदमदे वगैरे किरकोळ मुसुलमान देवताहि याच्यात आहेत.

मध्य प्रांत व बंगाल—छो सं. (१९११) १९९-५३. भाष्या, फळे व इतर थोड्या जागेत पुष्कळ उत्पन्न होणाऱ्या वस्तू विकविण्याचा यत्न करणारी ही जात आहे सागर, दमोह, जवळपूर व नरसिंगपूर जिल्ह्यात ही आढळते कोणी हा शब्द कछार (पुष्कळच किंवा मळीची जमीन) शब्दापासून काढतात कोणी काछानी (अक्षुऱ्या वडावराल रस गोळा करणे) शब्दापासून काढितात. नामसाहय्यासुळे ह्यापैकी काहीं लोक स्वतःला कच्छवाह रचपृताचे वंशज म्हणवितात पण त्याच काहीं आधार नाही.

याच्यातील उपजाती निरनिराळ्या पदार्थांच्या लागवडीवरून ज्ञान्या असल्या असे याच्या नावावरून दिसते जसे—हरदिया काळी, आलिया काळी फुलिया काळी, जीरिया काळी, सुरई काळी, हीं नावे हळद, आले, फुळे, मिर व सुळे यांच्या लागवडीने मिळाली असली.

याच्या सामाजिक चाळीरीती कुर्मा लोकासारख्याच आहेत एकाच आईबापासून आलेले तीन पिढ्यापर्यंत विवाह संबंध करीत नाहीत. दमोह जिल्ह्यात वरात धाळी म्हणजे सुलीला फक्त एक फडके नेसवून हातात एक द्रोण देऊन उघडी उभी करतात मुलींनी लगे १० वर्षांच्या आतच होतात एकाच वेळी दोन वधिवर्णवरोवर लग्न करता येतात मुलाच्या आईबापास लग्नाचा खर्च सोसण्याचे सामर्थ्य नसले तर जातभाई वर्गणी करतात वर लग्नात एक दोतर नेसतो व लाय अंगारखा घालतो याला हळदीचा रंग देतात. व वजू लाल रंगाचे वस्त्र घेते वजूचा वाप तिला नाथ, रत्ने किंवा निदान २ रुपये तसे देतो. वराना वाप लग्नाचा खर्च खर्च सोसतो, फक्त मेजवानी देऊ नाही. वराकडून वजूला ३ उत्तरीय किंवा फरिया व तीन परकर किंवा लहणे दिले जातात लहने विवाहित बायका परकर व नेस्ता साडीच नेसतात. लग्नसंभोगावेळी वजूच्या पाठीवर वराने हात ठेवून चार प्रदक्षिणा व मग वजूने तिसरे वोट घेऊन ३ प्रदक्षिणा घालण्या लागतात हा विधि होत असता घरातील वडील मजळी एका पोर्तलीत कोंडून घेऊन रजत वसतात प्रदक्षिणा झाल्यावर वजूस कोडे तरा लपवून ठेवतात व वरास ती न सापडले तर एक दागिना तिला द्यावा लागतो कधी कधी तिचा पोषाख तिच्या दाकट्या वहीणीला घालून वरात फसवितात. लग्न झाल्यावर वराना मुकुट एका टोपलीत ठेवून

घराच्या छतास टांगून ठेवतात व भाद्रपद शुद्ध ६ ला वर पुन्हा लग्नातला पोषाख घालून नदोऱ्या काठी जातो व मुकुट पाण्यात निखनून करतो आणि लग्नातला शग उचवून त्याची हळद धुवून त्याचे साथे कपडे करतो

वाळत झाल्यावर पहिल्या दिवशी घाळंतिणीला काहीच खाण्यात देत नाहीत दुसऱ्या दिवशी मुळस गोमुज पाजतात व आईस साखरपोकर देतात, व संध्याकाळी तसे उष्ण औषधी भाणून त्याच्या बळा करून खाल घालतात मुलगा साळा तर ५ व मुलगी साळी तर ४ दिवस अस्तुग्य राहतात मुलाचे नाळ घाळंतिणीलात गाडून त्यावर सोडेर असेर्यात विस्त्व जळत ठेवतात. ६ व्या दिवशी आईला भात खाऊ घालतात. १२ व्या दिवशी न्हाणी मुलाची नखे कापिते सुळे चार पाच वर्षांचीं झाली म्हणजे त्याचे काव टोचतात मुलाचे नाक टोचत नाहीत रगस्वला असताना मुलींना एका सोलीत कोंडतात व मासे आणि मास साली देत नाहीत. नंतर बोक्यात माती घालून न्हाळून व कपडे धुवून नावे लागते. याचा मुख घेव महिषासुर आहे होयते त्याची पूजा करतात हे सर्व प्रकारचा भांगोपाळा विकवितात व फार कष्टान् असतात.

मुं व ई द ला खा.—छो सं (१९११) १२७५७ गुज-धेतील सर्व जिल्ह्यात व संस्थानात हे लोक आहेत हे मुख्ये कुणबी व कोळी असून त्यांनी वागाईत करावयाला उरवात करून ते माळ्याचा थेंद करू लागले असे म्हणतात. यामध्ये ९ पोटजाती असून उत्तरगुजराथ व सिंधप्रात यात (१) अजवाकिया, (२) अंधारिया व (३) केभाटिया या तीन पोटजातींतल लोक आहेत. (१) अहमदावादी, (२) रामर, (३) खत्री, (४) कोळी, (५) माळी व (६) सगरिया या सहा पोटजातींतल लोक फक्त दक्षिणगुजराथ आहेत. पहिल्या तीन पोटजातीमध्ये अंधारिया लोक ज्वरत फणित दर्जाचे आहेत.

दुसऱ्या सहा पोटजातीमध्ये अहमदावादी लोकांचा दर्जा सर्वोत्तम असून इतर भागातील लोक फक्त त्यांच्याच हातचे खातात. इतर पोटभागामध्ये राठीव्यवहार नाही काचिया लोकांमध्ये कुळे आहेत. इतर गुजराथी जातींमध्ये काचिया लोकांचे गोल बरेले असून गोलाच्या वाहेर लग्न करण्याची मनाई आहे. गोलाच्या वाहेर लग्न केले असता दंड होतो.माग, आते व मावसवहिणीशी लग्न करता येत नाही लग्न घालण्या होतात.मुलाच्या वापाळा हुंडा म्हणून १२५कचे किंवा याहून अधिक रकमेचे दागिने व कपडे सुलीला द्यावे लागतात पुनर्विवाह व घटस्फोट या नाडी याच्यामध्ये आहेत. विधवेला दाकट्या दिराशीहि लग्न लाविता येते अंधारिया व खत्री लोकांवेरीथ इतर काचिया हिंदुवसाचे आहेत. अंधारिया व खत्री लोक इनामग्रहाचे अनुयायी असून यांच्या संस्कारामध्ये हिंदु व मुसुलमान संस्कारांचे मिश्रण आहे काचिया लोकांचे उपाध्याय ब्रह्मण आहेत.

भडोच जिल्ह्यांत जंबूसर येथे १२ समासदांची एक मध्य-वर्ती पंचायत असून तिचा अधिकार जंबूसर तालुक्याभर आहे. पंच-यतींच्या सभेची निमंत्रणे देण्याचे काम गोर जातीच्या उपाध्यायाकडे असते. इतर तालुक्यांमधील अद्याप पंचायती आहेत अपराधावद्दल दंड होतो व तो न दिल्यात जातीवाहेर द्याफिले जाते.

अहमदाबाद साह्यांत कांचिया लोकांची एक पंचायत असून तीत ४ समासद आहेत. दंडाचेच प्रत्येक कुटुंबामें असलेल्या (ह. १-२-९) कराचे उत्पन्न जातीच्या उपाध्याया-जवळ ठेविले जाते व तें जातीच्या कामांनिमित्त किंवा धर्मा-कडे खर्चिले जाते.

खेडा जिल्ह्यातील बोरसाद तालुक्यांत २२ लोकांचा एक असे वन (एनाडा) पाउलेले असून त्या एनाड्यांत एक ४८ समा-सदांची पंचायत आहे. यावेरीम प्रत्येक रोज्याची पंचायत असते. रेंडेंपंचायतीच्या निष्ठाळ्यावर एनाडा पंचायतीकडे अर्जाल करता येते व सना भरविण्याचा खर्च किर्यांदीला द्यावा लागतो. किर्यांदीने खडका निष्कल्यास दुसऱ्या पहाळा हा राने भडन द्यावा लागतो. खंडपंचायतीला ५०१ रुपये दंड करण्याचा अधिकार आहे व एनाडा पंचायतीला १५५१ रु. दंड करण्याचा अधिकार आहे. [कूक; रिट्टे व हिरालाल; ऐथोप्टेन सेन्सस रिपोर्ट १९११ (सुंबई); ए. रि. ए. (काचडी) वगैरे.]

कांचुलिया—हिंदू शाकाची एक जात. कांचुलिया हे नाव संस्कृत शब्द कंचुल (म्ह. कांचोळी) यापासून बनले आहे. हे लोक दक्षिण हिंदुस्थानात आढळतात. तेथे त्यांना कांचुलिया (कंचुलीपासून तामिळी अपभ्रंश शब्द कंचुली) म्हणतात. सुंबईत सुद्धा हे लोक आढळतात. शाक पंचायतील अभिचारतले हे पाळतात. यांचा मुख्य त्तमारंभ जो 'घटकुल' (कां) त्यात खोपुरांमध्ये सरसदा काही येदाभेद न ठेवतां अंगभंग होतो. त्या त्तमारंभात भाग घेणारे जितके पुरुष तितक्याच स्त्रिया असतात. ज्या ठिकाणी हा त्तमारंभ होतो त्या जागेवर मध्यभागी एक घट ठेवण्यांत येऊन प्रत्येक स्त्री अंगातील चोळी काढून ती त्यांत टाकते. मासदान आणि मद्यप्राशन आद्योपल्वावर प्रत्येक पुरुष घटातील कोणती तरी चोळी सहजगत्या उचळता व ती ज्या स्त्रीची असेल, सग ती त्याची जखची सांबाईक कां असोण, तिच्यावरोवर सधे रात्र रममाण होतो. [मद्यस मंत्र्युजल ऑफ अंड-मिगिस्ट्रेसन; दुयाइत-हिंदू नॅसनेस, इस्टन्स अंड थेरिमनीज; विलसन-रिडिनिअस सेक्टस ऑफ दि हिंदूज.]

कांचोळी—राजपुताना. उदेपूर संस्थानच्या इगान्धेस असलेली ही एक गमीनदारी असून सहापूरचे राजाधिराज यांच्याकडे आहे. महाराष्ट्यास २४०० हंपेंच टांणी शावी लागते. याशिवाय राजाधिरानने कांही सेवा करावी असे ठरले आहे. महाराष्ट्याची सेवा कोणत्या रीतीने करावयाची

वावढल बरीच षेपे वाद चालला हांता. त्यांत राजाधिरानाने आपले तर्क सैन्य तीन महिने दरबर्षी उदेपूर येथे पाठवावे व एक बर्षाआठ दत्तच्याच्या तपास उदेपूर येथे हजर राहावे असा निकाल लागला. यांत एकंदर ९० खेडी असून लोकसंख्या (१९३) १२५१५ आहे. कांचोळी हे मुख्य ठिकाण असून तें उदेपूरच्या ईशान्येस सुमारे १०० मैलांवर आहे. उत्तर अक्षांश २५° २४' व पू. रे. ८९° ५३'.

काजघा—हा फाळसर रंगाचा सुप्रसिद्ध किडा लांबोला अर्धा टंचाहुन फारसा मोठा नसतो. मादीला पंख नसतात, एरवी ती नर-काजग्याप्रमाणेच दिशते. चमकण्याचा गुण मादीत नरापेक्षा जास्त असतो. म्हणून काजघा हे नांव बहुधा मादीलाच योगण्यांत येते. ओटीपोट्याळाली टांकाशी आजग्याचा प्रकार दिशतो व तो त्याला इच्छेप्रमाणे कमी-गालत करता येतो असे म्हणतात. नरातील प्रकाश दोन लहान विंदूपासून येत असतो. ह्यंशिवाय व निरनिराळ्या वायूंतहि काजघा वराच काळ जगतो असे लेंड्रील या शास्त्र-ज्ञाने प्रयोगावरून सिद्ध केले आहे. काजग्याचा प्रकाशपारा भाग नर काढून घेतला तर तो भाग वराच वेळ प्रकाश देईल. मादी ही सुस्त व नंदर्मात असते तिचा प्रकाश नराला आकर्षक व तिच्या स्थानाचा माग लावून देण्या-करिता असतो असे काही शास्त्रज्ञ समजतात.

कांचिण्या—हा एक बहुतेकडून सुलगाने येणारा अताज्वर आहे व यामें मुख्य लक्षण म्हणजे अंगभर येणाऱ्या पुळ्या. दोन ते सहा या वयाच्या मुलांना हा ताप बहुतेकडून येतो. एण सांपेक्षा लहान अथवा मोठ्या माणसांना अगदी येतच नाही असे मानां नाही. याची गर्भावस्था दहा ते पंधरा दिवसपर्यंत असते. नंतर एक दिवसभर साधारण मध्यम ज्वर येतो. त्याच्या अर्धांशर कांही तापाची पूर्वचिन्हे झालेली नसतात. त्यानंतर छात, फोड, पाठ या ठिकाणी कित्येक लाल पुळ्या उमटलेल्या दृश्येस पडतात. वारा ते चौकीस तातांमध्यें त्या चांगल्या फुगून त्यात पाण्यासारखी, लस जमते, व पुढील ३६ तासांमध्यें या पुळ्या गहळ रंगाच्या दिशतात. चवथ्या दिवसांनंतर हे फोड लुके न्हावयास लागून वर खपले वरते व पुढें ती पडून जाऊन त्याचा कांही वण रहात नाही. प्रथम ज्या पुळ्या येतात त्यानंतर मागहुनहि पुळ्या येतच असतात. म्हणजे तापाच्या आरंभापासून ५६ दिवसांनी कांही पुळ्याच्या खपल्या पडून गेलेल्या असतात तर कांहीच्या पडल्याच्या असतात व कित्येक तर नव्या येत असतात. सवार्ते छातीवरच्या पुळ्या स्पष्ट असतात. शिवाय हातापायां-वर व तांटांपरीहि पुळ्या येतात. यालकडच्या आंत व टाळ्यांसहि फोड येतात. पुळ्या दिव्से लागल्यानंतर बहुतेक किंवा सर्व ज्वर नाहीसा होतो. तापाचे मान १०२° च्या वर पडूया जल नाही. बहुतेक रोगी सैन्य प्रकारेच असतात व या तापांत आंगंतुक दोष व दुष्परिणाम सहसा उद्ववत

नाहींत. एकदा ताप येऊन गेल्यावर पुनः हा ताप येत नाही असे काहीं विद्वान डाक्टरांचे मत आहे. पण हा पुनः पुनः दोन तीन वेळा झाल्याची उदाहरणेहि आहेत

उपचारः—खाण्यापिण्यास हळूके पदार्थ घ्यावेत. सौम्य रेश्म घाये. रोम्यास पुळ्या खाऊ नये. कारण त्या मग चिडून बाहेर लागतात व मागाहून वण रहाण्याचा संभव बराच असतो. पहिल्या दोन तीन दिवसांनंतर रोम्यांनि अंधरुणाच पडून राहिले पाहिजे असे नाही. या तापाचे व पुळ्याचे देवांच्य पुळ्याचा वरंच साहज्य असतं म्हणून हे दोन्ही ताप ओळखणे कधी कधी अवघड असतं. त्या दोहोंमधोल भेद येणेंप्रमाण आहेंत. (१) काणिण्याचे फोड बहुतेक जती, पोड पाड, वेथे असतात हाताभयावर थोडे असतात. (२) या तापातील काहीं पुळ्या किंवा चण्याच पुळ्या दोषिवर्तुळकार असतात परंतु देवांच्या पुळ्या उगवल्यावर अधेचद्राकृती आकाराच्या असतात. (३) या तापातील पुळ्या त्वंचे वरच्या वरच उगवलेल्या असतात पण देवांच्या हातास शिशाच्या गोळीसारख्या टपक लागून त्वंचेखाली वृतेल्या हातास लागतात. (४) याची पूर्णावस्था १२ ते २४ तासात पूर्ण होते. असे देवांच्या पुळ्याचें होत नाही. (५) देवाच्या तापात पूर्वचिन्ह हातात तशी या तापात होत नाहीत (६) देवांच्या पुळ्यास खल्ला पडतो व नंतर ती पुळी अगदी वारीकसा ज्वाळसुखी-सारखी दिवते, पण काणिण्याची पुळी कुडून विला तसा खळ्या पडत नाही फारतर त्याचा पृष्ठभाग कवी कधी कळ्या पडतो, प्लेटेच.

काजीवरस, ता छ भाः—हा मद्रास इलाख्याच्या विंगलपट जिल्हातील पश्चिमेकडील एक तालुका असून याचे क्षेत्रफळ ४१२ चौरस मैल आहे. १९२१ साली याची लोकसंख्या २४०२९९ होती. या तालुक्यात कानीवरस व श्रीवेरुदुदुर ही दोन शहरे व ३६४ खेडी आहेत. यापैकी परेवाकम नावाचें खेडें इतिहासप्रसिद्ध आहे. येथील सान्याचे उत्पन्न सुमारे ५ लाख रुपये आहे. या तालुक्यातील जमीन हलक्या दराची आहे. एकंदर प्रदेश सपाट असून ती पालर नदीच्या उत्तरेत व पश्चिमेत वंच होत जातो. पालर नदीच्या तीरावर लिच, नारळ व खजूर याची झोडें आहेत. या तालुक्यात पालर व कोरलईशर या नद्यांचे कालवे आहेत.

श. ह. —काजीवरस तालुक्यातील शहर. को. सं. (१९२१) ६१३०६. सडक इंधियन रेल्वेच्या विंगलपट ऑफिसम फाव्यावर हें शहर आहे. मोक्षदायक सात पंच्या-पैकी एक. पूर्वाचे नाव काची, काचीपुरम असून हल्लीचें कानी-वरस आहे. हें मद्रास इलाख्यात विंगलपट जिल्हात आहे. पूर्वी ही पळ्याची रानधानी होती. द्रविड देशाचें हें काहीं दिवस मुत्य टिकाण होतें. या प्रांताचा घेर १० कोलाचा होता

असे ह्युएनत्संग म्हणतो. त्यान या-या पूर्वपश्चिमेत इतर देश सांगितले नसल्याने त्यावेळी हा प्रदेश दोग्दी काठच्या समुद्रापर्वत पठारलेला असावा. उत्तरेत पलिकन सरोवर व पश्चिमेत कावेरीपर्वत अशी ही सीमा असावी. भारतात द्रविड देशाचा उद्रेख आहे. वराहमिहिराने व भागवताने (स्कंद पुराणाने व बृहत्संहितेने) काचीचा उल्लेख केला आहे. समुद्रगुप्ताने काचीच्या पळ्यावर स्वारी करून तेथील राजा विष्णुगोप याला साडलिक वनविले होते. पळ्य व चाळुक्य याची नेहमी भाडण होत व त्यात काची हें शहरहि दोघाच्या ताब्यात वेळप्रतीप जाई. विक्रमादित्य चाळुक्यानें वीर रामेंद्र चोलाच्या तब्यातील हे काजीन केल्याने विल्हण जिहेंतो. ह्युएनत्संग पळ्य राज्याचे नाव किंवा खास पळ्य हें नावहि दिले नाही. तो त्या राज्याला द्रविड राज्य असेच म्हणे. तो म्हणतो येथे १०० संघाराम व दहा हजार भिष्ट आहेत. ते महायान पंथी आहेत. येथील जमीन सुदीक असून, लोक सद्गुणी, धाडसी, विशाल, पाहुणचारा व विद्वान असे आहेत. ह्याची लिपी व भाषा ह्या उत्तरेकडील लिपी व भाषेपेक्षा निराळ्या आहेत. या शहराच्या माथीचें कौतुक प्रो. गेझेल सांगे फार केलें आहे. तो म्हणतो की येथे मोठमोठे देवळे व अप्रीन कलाकुसरीच्या इतर इमारती आहेतच, पण अतिशय पद्दतशीर व मोठ्या प्रमाणवर दारांसूत व सर्व सुख-साईचा काळजा घेऊन, जी शहराची आर्याव माडणा व शोभादायक रचना केली आहे, तशी वाहररचना सान्या हिंदुस्थानातच नव्हे तर जगत कोठेहि साऱ्या दृष्टीस पवली नाही” पळ्य राजाच्या वेळचे दगाडाराल कोराने कानहि पहाण्यासारखें आहे. गणेशरथ, कैलासना । नामलपुरम् सुकेश्वर कामाक्षी इत्यादींची देवळे व इमारती याची साक्ष पटवितात. येथील अनेक देवळे ८ व्या शतकात राजसिद्ध्याचे वेळी बांधलेली आहेत.

काजीवरम हें यूरोपियनांनी दिलेले अपभ्रष्ट नाव आहे. येथील सर्वात जुनी इमारत इ. स. च्या ७ व्या शतकातील आहे; परंतु त्याच्याहि पूर्वी ८०० वर्षे हे शहर प्रख्यात होतें. सारास निघेसांनी काशीप्रमाणे हे शहरहि दोन हजार वर्षा-पासून प्रसिद्ध आहे. शिल्पशास्त्रज्ञांज हे शहर फार महात्वाचें वाटेक. बौद्ध, हिंदू व द्रवीड या तिन्ही (अन्य व माजूक) शिल्पकला यथे आढळतात. धर्मजिज्ञासूलाहि यथे बरेच खाप मिळेल. आज दान हजार वर्षात ज्या काहीं धार्मिक चळ-वळी छुद्द दक्षिणेंत निपजल्या अगर दुसरीकडे उत्पन्न झाल्या त्याचा स्पर्श या गावाला झालेला असून त्याचा ठसा अभाषाहि यथे पहावयास सापडतो. अद्यापि पुष्कळ शोध व्हावयास पाहिजे. तसा झाल्यास या शहराच्या पोटातील अनेक प्रकारचा सुपित इतिहास उज्वेलात येईल. पंतचळीच्या भाष्यात काचीचा उल्लेख येतो (इति. पू. ३ रें शतक) त्याव-रून खानयाहि काची आर्यांनी रथे वषाहत वेळी असावी

असं दित्तें. बुद्ध पूर्वजन्मी येथें राहिला होता असें ह्युपनत्संग म्हणता. महावंशात कांचीपर्यंत अशोकाने धर्मोपदेशक आल्याचें नमूद केलें आहे. तामीळ महाकाव्य "मणि-मेखळइ" यांत कांचीचा उल्लेख येतो. काव्याचा काळ त्रैलोक्यप्रकरण २ रें शतक मानितात. शत्रु सुमारास पल्लवांचें राज्य येथें प्रस्थापित झालें. तत्पूर्वी पूर्वचोलाचें साम्राज्य येथें होतें. चवथ्या शतकांत कांची ही पल्लवांची राजधानी झाली, ती चारशें वर्षे टिकून राहिली. धर्मशाळ नांवाचा प्रख्यात बौद्ध पंडित येथला रहितारी होता. जैन लोकहि पल्लवांच्या वेळीं येथें बरेच होते.

एलफिन्स्टनच्या मतें येथील प्राचीन देवळांचा नमुना मूलक्या बौद्ध व शैव्य विद्यारांचा आहे. पुढील प्रख्यात आव्वार व इतर तामीळ कर्मापिका बरेच जण येथील रहिवासी होते. बौद्ध व जैन देवळांप्रमाणेंच शैव व वैष्णव देवळांहि येथें बरींच आहेत. देववर्म बरीच बौद्ध काव्यांत त्याचें वर्णन येतें. आद्य शंकराचार्यांनी या गांवास भेट दिली होती. त्यांनी बौद्ध, जैन, शैव, वैष्णव या सर्व पंथांचें बंड मोडून तेथें अद्वैतमतस्थापना केली. कांची साक्ष तैथील कामांडाच्या देवळात पडते. नवव्या शतकांत पाझांकडून उत्तर चोलांनी कांची हिलकावून घेतले ती त्यांच्याकडे १४ व्या शतकापर्यंत होती. या काळात या चोलांनी अनेक देवळे येथें बांधली. पुढे अकराव्या शतकांत तर रामानुजाचार्यांनी विशिष्टाद्वैत वैष्णव धर्माची पताका येथें प्रामुख्याने फडकाविली. त्यांनी येथेंच आपलें मुख्य ठिकाण केलें होतें. १४ व्या शतकांततर येथें विजयानगरकरांचा अंमल चालू झाला. तो ३०० वर्षेपर्यंत (१७ वें शतक) होता. येथें त्यांचा सुभेदार राहो. साम्राज्य १५४६ पर्यंत विजयानगरकर व चंद्रगिरीकर यांच्या ताब्यांत हें बाहर होतें. त्यानंतर कुतबशाहानें तें घेतलें. इ. स. १६७७ त मराठ्यांनी हें घेतलें. यादवांच्या कारकीर्दीत येथील लुन्हा देवळांची दुरुस्ती झाली. कांहीं बंधीन देवळांहि त्यांनी बांधिली. त्यांना मोठमोठी इनामें तोडून दिली. मराठ्यांपासून हें गांव पुढें औरंगजेब व त्यानंतर कर्नाटकचा नबाब यांच्या ताब्यांत होतें. म्हैसूर व कर्नाटकच्या लढायांत मोठया देवळांचा उपयोग किष्ठासांख्य करीत (१७६६; १७८०). त्यावेळीं बहुतेक देवळांतलें मूर्ती हेंदरच्या भीतासुळें तनावरास नेल्या होत्या. त्या इ. स. १८०० मध्ये परत आगल्या. ह्या गिल्हा १७५९ त कर्नाटकच्या नबाबानें ई. ई कंपनीस दिल्या. तेव्हांपासून आजपर्यंत ती इंग्रजांकडेच आहे. मुसलमानांनी येथें मोठमोठ्या मशीदांहि बांधल्या आहेत. हल्ली कांचीचा तीन कोलांचा विस्तार आहे. अद्यापिहि येथें प्राचीन आदिद्विडांच्या शूर देवांची पूजा कांहीं कांहीं ठिकाणीं दृष्टीस पडते. शिवकांची व विष्णुकांची असे याचे २ भाग आहेत. परंतु या भागांत परस्पर भिन्न देवांची देवळांहि आहेत. येथील एकवेरेश्वरा(शंकरा)चें देऊळ साच्या हिंदुस्थानांत मोठें

आहे. तें पल्लवांच्यावेळीं बांधलेलें व पुढें अनेकवेळां दुरुस्त झालेलें आहे. त्याचा घेर २५ एकर व गोपुर १८८ फूट उंचीचें आहे. शिवकाच्यांत सात धारणीं सात मोठी व पवित्र तळीं आहेत. विष्णुकांचीतील सर्वांत मोठें देऊळ वरदराजा(विष्णु)चें आहे. यांत चोल व यादव धरण्यांचे अनेक शिलाखेळ आहेत. यांतच रामानुजाचार्या रहित असत व हल्लीं त्यांचा मठहि येथेंच आहे. याची लांबी १२०० व रुंदी ८०० फूट आहे. याचा १०० खांदी सभामंडप म्हणजे विजयनगरकालीन कलाकौशल्याचा एक उत्कृष्ट नमुना आहे. हेंदरन हें देऊळ लुटलें होतें. या देवाची वैशाखांत १२ दिवस यात्रा भरते, व शेवटीं रथोत्सव होतो. रामानुजाचार्यांच्या पंथांतच पुढें तेनकळई व वडकळई असे दोन पोदभेद झाले व हल्लीं त्यांच्यांत वेळप्रसंगीं तेंदही होतात. या गांवां सर्व हिंदुस्थानांतलीं लोकां यात्रेसाठीं नेहमीं येतात. अद्यापिहि विंघवद्दल हें स्वल्प प्रसिद्ध आहे. विशिष्टाद्वैत मताची एक मोठी पाठशाळा येथें असून, इतर संस्कृत पाठशाळा व इंग्रजी हायस्कूलहि आहेत. येथें १८६६ त म्युनिसिपलटीची स्थापना झाली. येथें सुती व रेशमी कापड चांगलें तयार होतें. दागिने, व तांबेपितलेचीं भांडी तयार करण्यांत येथील कारागोर प्रसिद्ध आहेत.

[सिबेल-लिस्ट-अँटि.; फार्ग-एम्पा; ताऊ. इंडि इन्टिक्.; एपि. इंडि. १९०५-६; जील-युपिस्ट रेक-नेस्ट. वल्ड-ज्योल-म्यान. चिग. डिस्टि.; कनकलसे-तामी. एटी. इंडू. अँगो; फार्युसन-हिस्ट इंडि. इस्ट. आर्कि.; वॅकप्या-पाझव; २-पल्लव आर्कि.; सुय. अथ्यर-एन्थ. हिस्ट. काजी; ओरि. ब्रुधि. जैनि. सद. इंडि; न्हीस डेहिडिस्-सुधि. इंडि; कृष्ण. अथ्यंगार-एन्थ. इंडि; गोविदात्याय-रामानुजाचार्य; कृष्णत्वा. अन्धर-शंकराचार्य; राजगोपालाचार्य-वैष्ण. रिफा. इंडि; सिन्ध-एन्थेट इंडिया]

काजू—या झाडाच्या लेंडिनमध्ये अनाकडिअन ओविस-डेंटेड, इंग्रजीत कॅझुनट, वयेंरें नाचें आहेत. काजूचीं झाडं मूळचीं दक्षिण अमेरिकेंतील आहेत; परंतु अलीकडे हिंदुस्थानच्या किनाऱ्याच्या अंगळतून व चित्तगांव, तेनासरमि, अंद्मानवेटें या भागांत तसेंच रत्नागिरी, चांयतवाडा, गोंया, कर्नाटक या भागांत हीं झाडें बरींच आढळतात. काजूस वपांतून एक वेळ फळें येतात. याच्या दोन जाती आहेत, पांढरी व तांबडी. फळापुढें जीं बीं येत तीस काजूचीं बीं म्हणतात. ती खाण्यात फार रुचकर असता.

या झाडापासून डिक, तेल, औषध, इमारतीलांकूड व खाण्याचे पदार्थ तयार होतात. सालीपासून शंकाकृति पिबवळा किंवा तांबूस रंगाचा डिक निघतो. त्याच्या बास किड्यांत आढळत नाहीं. झाडाच्या खांचेतून निघणाऱ्या रसाचा कपड्यांवर नाचें घालण्याच्या साईसारखा उपयोग करतात. हीं साईं कधींहु पुसलीं जात नाहीं. साल व यांच्या कवचीं पासून निघणारें तेल व काजळ कर्वा कर्वा मासे पकडण्याच्या जाळ्याला रोंपविण्याकरितां लावितात. या झाडाच्या

पासून दोन प्रकारचे तेल निघते. १ वियापासून फिकट पिबळ्या रंगाने निघणारे तेल, हे बदामाच्या तेलइतकेच पौष्टिक व उत्तम असते. (२) थोड्या कचचीपासून निघणाऱ्या तेलाला 'फारडोल' म्हणतात. हे तेल साधारण तुरट व तीन असून खोदीस लाकूड व पुस्तके याचा वाळवीपासून वचाव करण्याकरिता वापरतात. त्वचेवर छाडी आणणाऱ्या औषधासारखा त्याचा उपयोग करतात. फळाच्या रसावर दोनदा कर्भपातन किया करून जो अर्धे निघतो तो एका म्यालनळा १ १/२ रुपयाप्रमाणे विकला जातो. हा नागला उत्तेजक असून खास फळ हे रक्ताभित्तीवर औषध आहे. काजूच्या विया भाजून खातात व त्यात साखर मिचकून त्याची मिठाई करतात. यामासून होण्याऱ्या इमारती काकडाचे एका घनफुटाचे वजन १५ ते १९ पोर असून त्याचा थोटी, वारदानं व लाकडी कोळसा तयार करण्यात उपयोग करतात. काजूच्या विया गोव्याहून सुवईत्य फार येतात.

कोंटन सर हेनरी—एक अँग्लोइंडियन अधिकारी. याचा आज व वाप ईस्ट इंडिया कंपनीचे डायरेक्टर होते. हेनरीचा जन्म तेजावर जिल्ह्यातील कुंभकोणम गावी झाला (१८४१). शिक्षण लंडन येथे झाल्यावर १८६७ साली तो वेगाल सिव्हिल सर्व्हिसमध्ये शिरला. पुढे वाढता वाढता १८९१ मध्ये व्हायसरकारचा मुख्य सिव्हील १८९६ त हिंदुस्थानसरकारचा उद्योगी खात्याचा त्याच साली कोंटनचा आसामचा चीफ कमीशनर नेमण्यात आले. या जागेवर सहा वर्षे काम करून तो नोकरांतून मोकळा झाला त्या वेळेपासून सर हेनरी (१९०२ साली) के. सी. एस. जाय. ही पदवी मिळाली) हिंदी राष्ट्राच्या स्वातंत्र्यविषयक आकांक्षा तृप्त करून देण्याच्या कामी खटपट करत लागला. १९०४ साली मुंबई येथे भरलेल्या २० व्या राष्ट्रीय संमेलनाची अध्यक्ष होता लॉर्ड रिपनने केलेल्या सुधारणांचा त्याने पुरस्कार केला व तो कर्झनला द्याय देत असे. १९०६ मध्ये तो लिबरल सभासद म्हणून पार्लमेंटात निवडून आला त्यावेळेचे हिंदुस्थानचे सेक्रेटरी लॉर्ड मोर्ले याना वंगालची फाळणी रद्द करण्याविषयी व हिंदी लोकांच्या दोषाकडे सहा-सुभूतिपूर्वक पहाण्याविषयी कोंटन सांगत असे. मोर्ले मिंदोच्या कारकीर्दीत जी दडपशाही सरकारने चालविली होती ती विकरूळ कोंटन सेक्रेटरीच्या कार्याकपाठी ओरडत असे. १९०९ साली पुन्हा जेव्हा पार्लमेंटची निवडणूक झाली तेव्हा कोंटन निवडून आला नाही तरी शेवटपर्यंत हिंदुस्थानाकडे त्याचे लक्ष असे. त्याचे 'न्यू इंडिया' नावाने पुस्तक बरेच लोकप्रिय होऊन त्याच्या बऱ्याच आवृत्ती निघाल्या 'होम अँड इंडियन मेमरीज' (१९११) हा ग्रंथही कोंटनच्या वेळी हिंदुस्थान कसे होते याची साक्ष देतो. कोंटनचा भाऊ ओवेफ जॉन कोंटन याने 'रुलर्स ऑफ इंडिया' ग्रंथमालेतील एका किट्टनचे वरिष्ठ लिहिले आहे व इंपिरियल गॅझेटियरचा

(१९०८ मधील आवृत्तीचा) ती मुख्य संपादक होता. जी. ए. नेटसनकेपनीच्या 'फ्रिन्ड्स ऑफ इंडिया' ग्रंथमालेत कोंटनचे वरिष्ठ प्रसिद्ध झाले आहे.

काठमांडू (काठमंडप).—नेपाळची राजधानी उ. अ. २७° ४२' व पू. रे. ८५° २६' हे शहर विष्णुमती नदीच्या पूर्वे किनाऱ्यावर तिच्याशी होण्याऱ्या वाघ (वाडू) मतीच्या सगमाजवळ वसले असून वेगाल अँड नार्थ-वेस्टर्न रेल्वेवरील रक्षणल स्टेशनपासून ७२ मैल दूर आहे. स्टेशनानवर काठमांडूला जाण्याकरिता टागे मिळतात. हे नेपाळमधील सर्वांत मोठे शहर आहे. येथील लोकसंख्या सुमारे ८०००० आहे येथील बहुतेक रहिवासी नेवार आहेत व त्यांपैकी दोन तुतीयास बुद्धधर्मी आहेत.

शहरात जी थोडी मुसलमान वस्ती आहे ती एका मागात स्वतंत्र रहाते. या मोहोल्याच्या बाहेर त्यांना ताडुताची किवा कसलीही मिरवणूक काढता येत नाही. हे शहर इ. स. ७२३ मध्ये राजा गुणकामदेव याने वसाविले असे म्हणतात.

मंसुथी नावाच्या बुद्धधर्मी साधूच्या नावावरून या शहरास प्राचीनकाली मंसुपाटण असे म्हणत असत. मिदेशी, कातीपूर, काठमांडू किवा काठमांडू अशी दुसरी नावे आहेत. ज्या ठिकाणी हे शहर वसले आहे त्या ठिकाणी पूर्वी एक मोठे तळ होते व मंसुथी साधू यांचे तरवारीने एक घरण खणले व पाण्यात जाण्यास बाब दिली अशी दंतकथा आहे.

या शहराचा आकार वाकडा तिकडा आहे. हिंदू लोक म्हणतात की, देवीच्या खड्गासारखा आहे, व बुद्धलोक म्हणतात की तो मंसुथीच्या तरवारीसारखा आहे

शहराच्या मध्यभागी असलेल्या 'काठमांडू' (हिंदी काठ = लाकूड व मांडूआ = इमारत). लाकडी इमारत-नावाच्या राजवाड्यावरून शहराला हे नाव पडले असे सांगतात. हा राजवाडा राजा लखनसिंग मल याने भिक्षूच्या उतरण्याच्या सोयीकरिता १५९६ साली बांधला. १७६९ च्या सुरहाच्या स्वारीपूर्वी काठमांडू ही नेवार राजाची राजधानी होती

शहरात बरीच देवळे आहेत पैकी मोठी म्हणजे तलेज किवा तल्लु (तुळशी भवानी) देवाचे होय. ही देवी व गोरखनाथ साधू राजघराण्याच्या रक्षक देवता होत. पुष्कळ देवळातील मूर्तिशिल्प अस्खल आहे. दुष्ट देवता व सुते यापासून असली चित्रे रक्षण करतात असा समज दिसतो बौद्धांचीही पुष्कळ देवळे आहेत. महाकालासारखी देवळे हिंदू व बौद्ध या दोघानाही पूज्य वाटतात पुराणवस्तुसोपनास या ठिकाणी बराच वाव आहे; पण स्थानिक सरकार या कामी फारशी मदत करत नाही, तर उलट अडथळाच करतो. शहरातील काही रस्ते गाडनाच्या रहदारास अगदीच अर्धे असून फारच अस्वच्छ आहेत. रस्त्याच्या बाजूच्या इमारती ३-४ मजली असून माणसाने गजबजलेल्या आहेत.

बहुनेक रस्ते "जेल" नांवाच्या चतुष्कोणाकृति फरसवंदी केलेल्या उघड्या जमांफडे जागारे आहेत. येथे किरकोळ वस्तूंचे बाजार भरतात.

येथील सर्वांत मोठी व महत्त्वाची इमारत म्हणजे 'दरवार' अथवा "राजवाडा" होय. या राजवाड्याच्या वायव्येस "कोट" नांवाची एक इमारत आहे. १८४६ साली सर जंग बहादूर याने याच इमारतीत देशातील बहुतेक पुढाऱ्यांची कतल करून राज्य बळकावले. 'दरवार' अथवा 'राजवाडा' याचा उपयोग कचेऱ्या भरविण्याकडे होती. कारण राजा प्रधान व इतर सरदार वगैरे गांवाबाहेर पाश्चात्यांच्या पद्धतीस अनुसरून बंगले बांधून रहातात.

काठमांडू जरी आंतून गद्याळ असले तरी एकंदरीत प्रेक्षणीय आहे. याचें कारण असे आहे की येथील वायकाम चीन देशातील कामाच्या धर्तावर आहे. येथील देवळं दुदांच्या देवळांसारखी कित्येक मथले उंच व कोरीव काम, चिथें वगैरेनी भूपविलेळी आहेत.

१८९२ साली येथे पाण्याचा पुरवठा करण्यांत आला व अर्कडे ट्रेनेचें कामहि सुरू झाले आहे. पुढांचें व वायकांचें, वीर इस्पितळ आणि चंद्र इस्पितळ अशां तीन इस्पितळं बांधली आहेत. दरवार, हायस्कूल, ट्रेनिंग स्कूल व कांहीं प्राथमिक शाळा असून एक वैद्यकशाळा आहे. एक मोफत वाचनालयहि आहे.

शहराच्या उत्तरेस सुमारे २ मैलांवर पशुपतिनाथाचें मंदिर आहे. हें मंदिर तीन मजली उंच असून सोन्याच्या पत्र्यांनीं सजविलेले पांच उंच कळस त्यावर आहेत. दरवर्षी माघशिवरात्रीस मोठी यात्रा जमते.

येथें ब्रिटिश सरकारचा एक रेसिडेण्ट (प्रतिनिधी) आहे. गांवाबाहेर एक मैलावर रेसिडेण्टी वांघणी आहे.

रेसिडेण्टीच्या आधारांत रेसिडेण्टच्या देखरेखीखाली एक ब्रिटिश पोस्टऑफीस आहे.

[राईट—हिस्ट्री ऑफ नेपाळ. ओरडफाल्ड—स्केचेस फ्रॉम नेपाळ. ओलोफेण्ट—ए जर्नी टुकाठमांडू. ब्राऊन—पिक्चरस नेपाळ. सिलव्हन लेव्हॉ—आ नेपाळ.].

काठवा पोटापीभाग—बंगाल प्रांतांत वरदान जिल्ह्याच्या ईशान्येस एक पोटापीभाग. क्षेत्रफळ ४४१ चौरस मैल. जमीन सपाट आहे व पूर्वेस भागीरथीच्या किनाऱ्यावरील जमीन दलदलीची आहे. लोकसंख्या (१९११) २९१४६३ असून दर चौरस मैलास ६९६ इतकें प्रमाण पडतें. या पोटा-विभागात काठवा व दैनहाट हीं दोन गांवां व ३७१ खेडी आहेत. आम्नादाप व दार्दिमा येथे दरवर्षी मोठ्या जत्रा भरतात. उत्तर नावाचें रेशिम काढणें हा येथील महत्त्वाचा धंदा आहे.

गा व.—धंमाल प्रांतात वरदान जिल्ह्यातील याच गांवाच्या पोटापीभागाचें मुख्य ठिकाण. हें गांव भागीरथी आणि अजय या नद्यांच्या संगमावर वसलेलें आहे. लोक-

संख्या (१९११) ६९०४. मुस्तादावाद येथे पूर्वी वेगालची राजधानी असतांना काठवा गांव मुस्तादावादचें नाक रामजेलें जात असे. येथे एक किल्ला आहे. येथेंच अलि-वर्दीखानानें मराठ्यांचा पराभव केला. येथे चैतन्य महाराजांनी संताराचा त्याग करून तपस्याचें व्रत धारण केलें म्हणून वैष्णव लोक या स्थानांत पवित्र मानतात. पूर्वी येथे अग-धोटी जात येत असत; परंतु भागीरथीमध्ये गाळ वसून नदी उथळ झाल्यामुळे आतां आगधोटी नाळत नाहींत. ईस्ट इंडिया रेल्वे निघाल्यापासून येथील व्यापार फारच मंदावला आहे. हुगळ्यापासून येथपर्यंत एक रेल्वेचा फांटा तयार करण्याचें ठरलें आहे.

१८६९ साली येथे म्युनिस्तीपालिटी स्थापन झाली. येथें एक लहानसा तुर्गहि आहे.

काठोडिया—काठवाड संस्थानातील एक पोटसंस्थान. गोहिलवाड जिल्ह्यातील स्वतंत्र खडणी देगारा हा तालुका सोनगड ठाण्याच्या हद्दीत येतो. येथील जमीन फार सुपीक व आंब्याच्या उपयोगी अशी असल्याने वन्याच आंबराचा आहेत. तालुक्यांत एकच गांव आहे व तालुकदार गोहिलवंशीय आहे.

काठील त ह शां ल—मध्यप्रांतांत नगपुर जिल्ह्यातील पश्चिमेकडील तहशील. क्षेत्रफळ. ६१७ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) १४२७१३. ही गेल्या (१९०१) खानेसुमारीच्या दुपट आहे. या तहशीलांत काठोळ, नाडखेड, माहोपो, केळोद व मोवार हीं पांच गांवां फार महत्त्वाची आहेत. या तहशीलातील वर्धा आणि जाम या नद्यांमधील जमीन फारच सुपीक आहे. येथें कापूस फार पिकतो.

गा व.—याच नांवाच्या तहशीलाचें मुख्य ठिकाण. लो. सं. (१९११) ६९६९ नदीच्या परीकडेची सुघारा नांवाची वस्ती (पेट) हल्ली काठोळ गांवांतच धरतात. येथे एका सुनाट किल्याचे अवशेष पहाण्यास सांपडतात. येथे एक फार सुद्धें देवालय पहाण्यासारखे आहे. महाभारतांत उल्लेखिलेले कुंदलपूर हेंच असाचें अशो समजत आहे. या गांवास कापसाच्या व्यापारामुळे फार महत्त्व आलें आहे. येथे ४ सरकी काढण्याचे व ३ सरकी काढल्यानंतर गेठे दांपण्याचे कारखाने आहेत. येथें होणारे संत्रे व आंबेहि घरे असतात. येथे एक मराठी-इंग्रजी शाळा व एक दवाखाना आहे.

काठी संस्था न.—पश्चिमखानदेशांत, तळवेदे तालुकांत, सातपुड्याच्या माथ्यावरील मेवाससंस्थानातील एक प्रमुख व सर्वांत मोठें संस्थान. याचें साधारण क्षेत्रफळ १५० कोस असून लोकसंख्या ५,५५॥ हजार व वसूल २५ हजारांचा आहे. उत्तरेस छोट्या उदेंपूर प्रांतातील रेवाकांडा एन्सी, पूर्वेस अकराणी (खानदेश) महल, दक्षिणेस सिंगपूर, विखळी वगैरे इतर मेवासी संस्थाने व पश्चिमेस रानापीपळसंस्थान अशी याची चतुःसीमा आहे. या संस्थानांत सर्वत्र सातपुड्याचे तुटलेले फडे, अंबेद खोरी व अतो-

नात वाडी आहे सारा प्रदेश असल्या जोगराळ प्रांतात आहे देव नागाची एकच नदी यातून वाहत जाऊन नर्मदेस मिळते एथील व मे या दोन महिन्यात येथील हवा उत्तम असते, याची तर्दी असते त्यामुळे हिवातापाचीं अपचनाचीं दुखणीं फार होतात मत्स्थानात सागवे उत्पन्न फार येते त्याचप्रमाणें मोहाच्या फुलांचीहि उत्पन्न मिळतें मद्य, मेण हंदिहि होतात येथील रहिवासी सर्व भौल असून त्यांच्यात, पावरा मेथवाडा, बारली, पाडवी या पोटजाती आहेत नुबराची-भराठी भिन्न यांच्या मिश्रणाची अशी याचा भाषा आहे काहीं मुसुल्मान व्यापारीहि हंभामात येथे रहातात पठारावराळ जमान बरी आहे तीत भात, चारोळी, उडीद, बरी बगैरे पान्यें होतात

या सत्स्थानचें मुख्य शहर काठीच होय त्याला शावदास डुकरमुंडे (तळवेताळुंडा) वरून चिच-खिडीतन एक व धडगावहून दुसरा असे दोन रस्ते-साधारण गाडीवेळ जाण्याबरोबर वर-आहेत सत्स्थानातून तांदूळ इमारता लकूड, तूप, बरी, उडीद, हिरडे व चारोळ्या हा माल निर्गत होतो येथील राजा प्रथम बुधावल सत्स्थानचा मांडलिक होत परंतु स १८४५ मध्ये बुधावलसत्स्थान (सत्स्थानिक निपुत्रिक मेल्यामुळे) इम जानी पालता केल्यावर हा स्वतंत्र सत्स्थानिक बनला. याचे आडनांव व पोटजात पाडवा आहे मय्यतरी (१८२५।३०) देशील राजाचें छटालूट केवें असता, त्याचें परिपत्य करण्यात आल होत त्याला इमजास वार्षिक बोडीशी खडणी (स १८८० च्या वेळी ४ १३३) याचे लागते हल्लीचा सत्स्थानिक इमजी व मराठी विहिण्यावाचण्यास शिकलेला आहे असे म्हणतात [खा गया]

काठी लोक — काठी हा काठेवाडामधील अनेक जाती-पैकी एक मुख्य जात असून तिची लोकसंख्या (१९११) २८५८० आहे रजपूत संख्याप्रमाणें काठा लोकहि कच्छप्रांतातूनच काठेवाडात आले परंतु त्याचें मूलस्थान कोणचें हे अद्याप निश्चित झालें नाहीं याच्या नावावरूनच या प्रांताला पूर्वीचें नाव सौराष्ट्र असे असताहि हल्ली काठेवाड असे पडलें आहे.

काठी लोक आपला इतिहास अगदी महाभारत काळापर्यंत नेऊन निजविनात, व यासर्तरी खालील गोष्ट सांगतात “धर्मराज आपल्या नावासहवर्तमान अज्ञातवासात गुजरा अंत विराटाच्या आश्रयाला आला तेव्हा दुर्गोधन वैश्याकह विराटावर चाल करून आला परंतु पाडव गुप्त असल्यामुळे त्याला पाडवशा ओळखून काटता येईन, तेव्हा त्याचा मनी कथें यानें त्याला अशा बुफा सांगितला की, विराटाच्या गाडी पळवून नेल्यास, त्याना सोडविण्याकरिता पाडव प्रकट होतील परंतु गाडी चोरण हे त्या क्षत्रिय राजपुत्राला न आवडल्यामुळे कथीन आपली काठी जमीनीवर आपटून खाट (काण) नावाचा एक नवीनच पुरण निर्माण केला व

त्याला गायी चौरावसास सागून चोरीच्या पापापातून त्याला मुक्त करण्याचें अभिप्रेत दिलें” तेव्हापासून त्याच्या वंशजास काठी हें नाव पडल, व चोरी करणें हा आपला हक्क आहे असे ते समजू लागले दुसरी एक दंतकथा अशी आहे की, “अयोध्येच्या सूर्यवंशी वृषकेतु राजा नें माळव्यात माण्डवगड येथें राज्य स्थापलें त्यावेळीं या लोकाना (त्यांच्या जातीसह) त्यानें आपल्याबरोबर आणिलें त्याचा मुलगा अजकेतु यानें काठ्याना बरोबर घेऊन सौराष्ट्रात प्रवेश केला” तेथून ते कच्छात गेले व हल्लीच्या भुजजवळ पादराट येथें त्यानीं राज्य स्थापलें सौराष्ट्रात काळवड येथेंहि त्याचें एक राज्य होतें त्याचा राजा निशाली होता त्याच्या कन्येशी, वालचमार्डी गावच्या धानवाला नावाच्या जमीनदाराचा पुत्र वेरावळजी यानें लग्न केलें व आपण स्वतः काठी झाला त्यास सर्व काठी लोकांनीं आपला राजा क्वल केलें. त्याचा पुत्र बालाजी यानें कच्छच्या जामास पारकरवर स्वारी करण्यास मदत केली परंतु पुढें दोघात वैमनस्य येऊन बालाजीनें जामास वर मारिलें या बालाजीपासून काठयाना नावा हें नाव पडलें वेरावळचा दुसरा मुलगा खुमानजी (हा नागाची पूजा करी म्हणून त्याला नागपाल असेंहि म्हणत) यास दोन पुत्र होते पैकीं मानसुर याच्या वंशजास खुमानजीवरून खुमानवंश नाव पडलें मानसुरचा पुत्र नागसुर यानें कावळकुडला येथे गादी स्थापिली वेरावळजीचा तिसरा पुत्र साचर नावाना होता त्याच्या वंशजास साचर म्हणू लागले या साचरानां परमारापासून चौटिला गाव येऊन तेथें गादी स्थापिली (स १५२२) काठी लोक हे हत्ती, नाग, वाघ, बानर व झाडे यांचा पूजा करीत गुजरा येत बासुकी व धरणीधर (शेण) यांचीं देवळं यानीं वाषिष्ठी फोर्लन रासमातेभयें असे छिहिलें आहे की “बाय लोक हे सिंधच्या सुम्री राजाने प्रजाजन असून ते पावरभूमिंत रहित होत पुढें एकदां एका नतकीनें नाचता नाचता एक गाणें गाऊन राजाचा उपहास केला तेव्हा राजानें तिला हद्दपार केल पण काठी सरदाराची तिला बोलवून त्यानीं राजाच्या निदेंचे गाणें तिच्याकडून म्हणवून घेतलें ह्यामुळे राजाने काठी लोकांचें आपल्या राण्यातून उचकाटून केलें तेव्हा सौरठमधील डाक गावाचा राजा बालो याच्या आश्रयाला ते जाऊन राहिले” त्याचें मूलस्थान कोणतें हे जरा नकी समजत नाहीं तरी ते काठेवाडात पाचशें सहाशें वर्षांपासून आहेत एवढें बरीच खरें. ‘ते सिंध आणि कच्छ या प्रांता मधील ओसाड प्रदेशात प्रथम वस्ती करून राहिले,” असें जरी कर्मल वॉकरनें म्हटलें आहे तरी तेंच ते पुष्कळ काळपर्यंत राहिले असावेत असें दिसत नाहीं ते इ स १४०० सालच्या दुष्काळात चारण लोकांच्या टोळींबरोबर काठेवाडात आले व तेथे गुर चारणें हा एकच धदा त्यानीं चालविला असें दिसत त्याच्यापैकीं काहीं लोक उमराव पाटकरच्या नेतृत्वाखालीं दाखला गेले तेथे त्यावेळीं धन-

वालो नांवाचा रजपूत. राजा राज्य करीत होता. तो उमरावची सुंदर मुलगी उमरावई हिच्या प्रेमापरांत सांपडला. त्यानें तिला मागणी घालतांच आपल्या पंकीला जेवण्याच्या अर्जावर उमरावानें तें कबूल केलें. धनवाळनें उमरावशीं एक पंगत करून उमरावईशीं लग्न लाविलें; परंतु त्यामुळें त्याचा त्याच्या भावांनीं त्याच केला; तेव्हां तो काठी लोकांचा पुढारी झाला. त्याला उमरावईपासून बाल, सुमान व खाचर असे तीन मुलगे झाले. या मुलांच्या वंशजांना काठी लोकांतील सन्माननीय लोक समजतात. त्यांना शाखायत असेंहि म्हणतात. इतर काठीच्या वंशजांना अवतिंया (इतर काठी) असें म्हणतात. पुढें धनवालाचे काठी लोक कच्छला परत येऊन तेथील राजाशीं भांडले व एका काठी खीला त्यानें भ्रष्ट केल्याबद्दल त्यांनीं त्याला द्वार मारलें असें म्हणतात. पुन्हां भंतीमुळे ते तेथून डांककडे पळाले, परंतु तेथें धनवालाच्या मानून राज्यावर बसलेल्या राजानें त्यांना अटकवाच केला, त्यावेळीं त्याचा खांनी पराभव केला. पुढें कच्छमध्ये जाणें अवश्य झाल्यामुळे ते डान आणि चौटोला हे प्रांत वरकानून बसले व डांक हे आपले मुख्य राजधानी करून त्यांनीं तेथें एक सुदामें देवालय बांधिले. डांकच्या आसपासच्या कुराणांत ते गुरें चारीत व अवच्छया प्रांतांतून छटाळूट करीत. बालचे मुलगे खुमान, खाचर आणि हसुर यांनी चौटिला, मिथिला आणि जेतपूर येथें राज्य स्थापलें. परंतु आपल्या राज्याचा विस्तार करण्यापेक्षा त्यांनीं पुष्कळ वधेपयेंत छटाळूटच केली. काठी लोक फारशी शेती करीत नसत. सर्वत्र छटारुपणा करीत, त्यामुळे लोक त्यांना फार भीत. काठेवाडांतील पहिल्या १५० वर्षांच्या त्यांच्या अंमलांत त्यांच्या मालकांच्या फारशा जमिनी नव्हत्या. पुढें सुबुलमानांच्या सत्तेला उतरती कळ लागतांच त्यांना जमीनसुमला मिळविण्याची इच्छा शाली, तेव्हां मात्र काठेवाडांत ते सर्वत्र पसरले व जाजेनांपासून जख्खन व जुनागडच्या जालग राजापासून धानानी हे प्रांत जिंकून घेतले. नंतर ते अमरेळीला जालन कुंडल वगैरे ठिकाणी बस्ती करून राहिले. सर्वेध्यारजपुतांनी त्यांना चित्रफ दिलें, व इतर रजपुतांनीहि त्यांना आपली कांहीं प्रांत दिले.

याप्रमाणें स्थायिक झाल्यावर त्यांनी आपली हलहल सुधारणा केली. त्यांच्यासंबंधी कर्नल वॉकरनें खालील हकीकत (इ. स. १८०८ साली) लिहून ठेवली आहे. तो म्हणतो "काठी लोक क्रूर व छटाळूट असून आपल्या या कृत्यांबद्दल त्यांना पश्चात्ताप होत नाहीं. उलट ते आपल्या छटारुपणाबद्दल कुबाराकी मारितात व आपण दरबडेखोर आहो, असें उघड उघड बोलून दाखवितात. त्यांच्या मालकांचा जमीनसुमला फार नाहीं. ते जमीनदारांना दुच्छ मानतात. ते उच्छेखल असून आपल्याहुन यल्लि असतील त्यांच्या प्रांतांत सर्वत्र धुमाकूळ घालून अस्वस्थता माजवितात. मात्र यांच्या अगदीं उलट बालांच्या अंमलखालील

(जेटपूर-चितल प्रांतांतील) काठी लोक आहेत. त्यांना वॉकरनें सुधारलेले काठी म्हटलें आहे. त्यांनीं चितल घेतल्यानंतर अमरेळीचा एक व्यापारी जुनागडच्या नवाबच्या प्रांतामुळे त्यांच्या आश्रयाला येऊन राहिला. त्यानें काठी लोकांना आपली दौलत नवाबाच्या हातून मिळवून देण्यास सांगितलें. तसें केल्यास त्याबद्दल त्यांना अर्धा दौलत वक्षीस देण्याचें कबूल केलें. तेव्हां काठी लोकांनी अमरेळीवर हल्ला करून त्याची दौलत परत मिळविली ! मात्र त्या व्यापाऱ्याला ठार मारून ती सगळी दौलत स्वतःच्या घशांत टाकण्याचा त्यांनीं विचार केला. परंतु त्यांच्या एका खांनें या गोष्टीचा इतर केल्यावरून त्यांनीं त्याची सर्व दौलत त्याला दिली. इतकेंच नव्हे, तर तिचा अर्धा भाग देण्यानेंहि नाकारलें. यामुळे त्या व्यापाऱ्याप्रमाणें चितल येथें आपली इतर व्यापारी व तसेच आसपासचे छोटे जमीनदारीहि त्यांच्या आश्रयाला येऊन राहिले इ. स. १७६० मध्ये जुनागडच्या नवाबांन त्यांना मंदई मिळव व जेतपूर हे महत्वाचे प्रांत दिले. याप्रमाणें काठी लोकांना प्रामाणिकपणाची गोडी लागली व त्यांनीं छटाळूट सोडून देऊन बांगल्या प्रकारें राज्य करावयास सुरवात केली.

मात्र जख्खनच्या खाचर नांवाच्या काठी राजानें हा छटाळूटीचा धंदा बरीच बंदी सोडला नाहीं. त्यानें छिवडी, धंदुका आणि रानपूर या प्रांतांत छटाळूट चालविली होता. त्याच्या मागून त्याचा पुतण्या बडसर यानें मात्र छटाळूट टाकून देऊन आपल्या जहागिरीची नीट व्यवस्था केली. तथापि यांपैकी काहीं वाडवी लोक गोरच्या डोंगरांत राहून आसपासच्या प्रदेशांत त्रास देत. पन्नास वर्षांपूर्वी वित्तादार वगैरे प्रांत कांहीं काळ काठी लोकांच्या ताब्यांत होते हा प्रांतांचें क्षेत्रफळ पोटे पण सर्वत्र दाट झाडी, त्यामुळे तेथें फारशी बस्ती नव्हती. म्हणून तेथील सारा बसल तेच दाखून बसत. पुढें वांट्याच्या नवाबांन त्यांच्यावर स्वाच्या केल्या तेव्हां ते गोरच्या रानांत जाऊन पुन्हां छटाळूट वनले. त्यांच्यापैकी बाल राणिग नावाच्या एका काठी सरदारांन मल्हारराव गायकवाडाला फितुरीनें फसविलें.

पुढें बाल राणिग व बाल मातर या काठी सरदारांत तेंदे सुद्ध झाले. दोघेहि काठेवाडांत छटाळूट करीत अघत. बाल राणिगचा भाडशी मुलगा बाब चाल यानें तर इ. स. १८२० त हिंदुस्थानच्या आरमरांतील कॅप्टन अॅटला पकडून गोरच्या डोंगरी किल्लांत चार महिनेपयेंत कोंडून ठेविलें होतें. या शौर्याच्या कृत्याबद्दल काठेवाडांत लोक अद्यापि त्याची प्रशंसा करतात. इ. स. १८२४ मध्ये बाब बाल मेल्यानंतर त्याची सर्व जहागिरी जुनागड संस्थानच्या ताब्यांत गेली. बाब बालच्या शौर्याबरील पोवाडे तिकडे फार प्रख्यात असून ते अद्यापि वारण, भाट व त्रियांच्या तोंडी आहेत. काठी लोकांचें सर्वांत सूर कुल म्हटलें म्हणजे काठेवाडच्या नैऋत्येकडील

छुमान काठी याचें होय. हे लोक कूदला या सुयोग्य प्रदेशान रहात व भावनगर प्रांतात बुडालूट करीत सरतें येवटी त्यांच्यात आपापसात मांडणें लागलें अस्ता भावनगरवाल्यांन त्यांचा मोड केला (१७९६) त्याचप्रमाणें भावनगरकर वसंतसिंगानां बोटाड आणि गवड येथील काठी लोकांचाहि पाडाव करून त्यांची सत्ता संपुष्टात आणली हल्ली काठी लोकांची महत्त्वाची राज्ये म्हणजे म्हयने जैतपुर, चित्तल व गस्दन हीं होत वगतर, चोटिला, वावरा, पलिआद येथे काठी जहांगीरदार आहेत काठी लोकात पूर्वी सर्व भावांचा तमान वारता समजला जाई परंतु या पद्धतीचे दुष्परिणाम त्यांना कळू लागल्यामुळे हल्ली ते रजपुताप्रमाणेच ज्येष्ठ पुत्राला वारस मानू लागले आहेत.

झाडी हे पूर्वी गुरे चारणारे असून त्यांना जनावरें फार आवडत हल्ली सुद्धा काठी हे गुराचे मोठे कळप पाळतात, व घोड्याची उत्तम निपज करतात

काठी लोक सूर्योपासक असून ते प्रत्येक जागींमध्ये कोळ्याच्या (किडा) आकाराचीं सूर्याचीं खूण उपयोगात आणतात; व तिच्याखालीं 'सूर्यनारायणाची प्रतिमा' असे लिहितात त्याचें गिहिलें देवालय ठाक येथे होतें. परंतु पुढे ते देवालय परमारानीं आपल्या ताब्यात घेतले काठी लोक हे देव, गाय व ज्ञान यांना पण्य मानतात ते वेचनेने अतून शकुनावर विश्वास ठेवतात अंत्यकर्मांच्या वेळीं काचळ्या ऐवजीं धाकट्या तनमोर पद्माला ते पिंड देतात काठी लोक सुस्तभावी पण गिरावर व भाकशी असून चकट्या पिटण्यात व मना नारण्यात वेळ घालवितात त्यांच्यात खाण्यापिण्यासयथीं फारसा बरवध नाही. काठी ब्रिजा सुंदर, सुस्तभावी व सट्टणी आहेत त्यांच्यात वीरपुरुषांचे तमान हळू मानले जातात एवढेंच नाही तर, रजपुताप्रमाणें यांच्यात पुरुषावर श्रियाचा वरचष्मा असतो. अविवाहित अगर विवाहित ब्रिया हातात वागण्या चालीत गाहींत. काठी ब्रियाचा पोषाख काळ व गिटेनेटका असतो काठी पुरुष सहसा एकावेला अधिक वायका एकाच वेळ करीत नाहीं विधवाविवाहाला तरी प्रतिबन् नाही, तरी फारसे विधवाविवाह यांच्यात होत नाहींत, जे होतात ते धाकट्या दारासांचे होतात.

काठी लोकांची नेहमीं ऐकण्यात येणारा हकीकत व कर्मल वॉटसनचें दिलेला हकीकत या दोहोंत फार अंतर आहे हे लोक मध्यआशियामधून हिंदुस्थानात आले असे वॉटसनचे म्हणणें आहे, परंतु तो खोस तबळ पुराया देत नाही बुचच्या काहिल्या यात काठी लोक प्रथम आशिया-नायनरमधील छदिस्तान प्रांतात वसाहत करीत होते तेथून त्यांना अगुरिदाना पहिला तिगळ्य पिलसर यान हुतकायूग जाविलें अगुरिशन शिलालेपात त्यांना खरी व पुन्या करारात (वायबल) हिद्राद्र अस् म्हणजे आहे यावेळीं तशी लोकचें काचेंमिषा हे राजधानीचे ठिकाण होते त्यांना घोडे

व रज यांचा फार शोक असून ते भावेत्री सैनिक होण्यात एका पायावर तयार असत पुढे त्यांनी दमास्केतचा राजा येनहादाद यांचे वाजू उचलले त्यात अगुरिदानाचा सर्गजन त्यांच्यावर त्यारा केली याने कराचित सत्र लोकांना आपल्याबरोबर कैद करून गेले असले, कारण याप्रमाणें गित गज्रातील नवे प्रजेला कैद करून नेण्याची त्यांची बहिवाट होती यावेळीं आशियानायने माडिया आणि पशिया हीं राज्ये वैभवाने शिखराला जाऊन पोहोचलीं होती. हल्ली आदिस नदापासून ३ दिवसांच्या मजलीवर अत्तलेखा सगल गावीं तशींनी आलेकानाडर वादराहाला काळविलें होतें यानंतर रेष्का तरी खरी हे पुरुषडे गेले असावेत असे दिसत. काठी हे मटकगारे असून ते कोणाच्याच छत्राखालीं रहात नाहींत अंत मॅरियनने म्हणले आहे ही परकीयांनी दिश्या माहिती झाली.

आता मातल्या वटारी पुढील माहिती देतात काठी लोक हे जेतलमीरच्या शालिवाहनाच्या कारकावेत (११६८) जालेर शहरी व अरबयोच्या माथ्यावर रहात होते. नंतर ते माळच्यात येऊन तेथून मंग कच्छात व थळातून काठेवाडात उतरले कदाचित ते जालेरहूनच येत कच्छ प्रांतात आले असावेत काठेवाडात पहिल्यांदाच केव्हा आले, हे सामणें कठण आहे बाल हे खाचराच्या अगोदर व वात्रिया हे बालाच्याहि पूर्वी तेथे येऊन राहिले असावेत छुमान हे खाचराच्या बरोबर अगर त्याच्यापूर्वीच येऊन राहिले असावेत यावेळीं यावर काठेवाडात आले, त्यावेळीं अगर त्यानंतर काहीं काळाने धादल लोक उदयास आले खाचर हे इ त १६०० च्या सुमारास आले असावेत ते प्रथम टाक येथे रहात. तेथून पुढे ते चोटिला येथे गेले या दोन ठिकाणाहून मंग ते सर्व पंचमहालमर पसरले जेव्हाच्या सुकुलमानी व मराठमण्यात प्रवेशावर ते पुढे दरबडेहि पाळू लागले

त्यांच्याविषयांचा अगदीं पहिला उल्लेख मिरात-इ-सिक-दरी या ग्रंथ तील होय. तसेंच सौराष्ट्रचा 'काठेवाड' या नावाने केलेला पहिला उल्लेख मिरात-इ-अहमदी या ग्रंथातील होय माताच्या इतिहासात त्यांच्या उत्पत्तीविषयी पुढील माहिती आहे. बाल रजपूत राजा वेरावळी व अश्रिया काठीवंशीय) विशाल पटंगर यांची मुलगी यांच्यापासून बाल, छुमान आणि खाचर काठी लोक उत्पन्न झाले याना ' बालयत ' हे नाव पडल व इतर या अर्थीच्या ' अबर ' (अवर) या शब्दावरून इतरांना ' अर्बर्तिया ' असें नाव पडलें

दुसरी एक हकीकत पुढीलप्रमाणें आहे. वात्रिया आणि जेठवा यांच्या नात्यांच्या पुष्कळ टोळ्या काठेवाडात येऊन राहिल्या त्यांच्या नामून बाल लोकांची टोळी आली हे अठवा बाल व चमडाचि बाल हे आपत्याला रजपूत म्हणू लागले जेठवा हे वात्रिया आणि बाल लोकांची वेदाभ्यन-हार करतात.

वालापैकी जाक राजा हा जरी आपल्याला बाल रजपूत म्हणवितो तरी भाक राणाचा (पोरवंदरच्या काणद पत्रात) " काठिआनि बई " अगर " काठिआनि मा " या नावाचें उल्लेख केलेला आहे. यावरून बाल रजपूत हे पूर्वी काठी असावेत असें दिसते. काठी लोक जेथे जेथे जातात तेथे तेथे ते आपल्याबरोबर माडू हे नाव नेतात. त्यांनी माळवा प्रांतांत एक माडू म्हणून गाव स्थापिल आहे. यावरून ते नेपाळहून काठेवाडात आले असावेत असें दिसते. प्रथम त्यांनी एक शाखा पंजाबमध्ये घुलताना (मूलस्थान) येथे राहिली असवी, तेथून ती काठेवाडात आली तेव्हा तिने आपल्याबरोबर माडू व टान ही दोन्ही नावे आणिली. टान हे त्याचे पूर्वीचे माळव डेकडी जवळील रहाण्याने ठिकाण होते. रेवकाठानजिकच्या माळवा प्रांताच्या भागाळा (तेथे हे पूर्वी रहात असल्यान) काठी असें अद्यापि म्हणतात. एकंदरीत पुढे आपल्याला रजपूत म्हणवून घेणारे बालकाठी माळवातून व सुमान आणि दारचरकाठी मुलतानहून बेसलमीर, अथ व कच्छ या मार्गांनी काठेवाडात आले असावेत हे संभवनीय दिसते.

काठीपैकी शाखायतात एकाच कुळातिल वधुवरत, अजर दोन भिन्न शाखायत वगांतील वधुवरत विवाह होत नाहीत. शाखायत आणि अर्वातिया यांच्यामध्ये विवाह होऊ शकतो. शाखायतात, बाल, सुमान, साचर, हाटी आणि जोगिया सुमान अशा पाच शाखा आहेत व अर्वातियात माजरिआ, तोहरिआ, नरद अगर जातवड, गरीव, गुल्लिआ, पाडवा, नाटा आणि परगार या आठ शाखा आहेत. यात्रिआ अगर वरैर लोक हे शाखायत व अहार यांच्याशी नेहमी बेटीव्यवहार करीत. कोटिल, धाणफदा व बर अशा तीन शाखा नाशियत आहेत. यापैकी कोणत्याहि दोन कुळातील वधुवरत विवाहसंबंध होऊ शकतो. अर्वातिया काठी लोक नाशियाना अर्वातियाच समनतात. म्हणून त्या दोघात बेटीव्यवहार होत नाही काठीपैकी अहिर लोक आपापसात व इतर जातीची विवाह करतात. माय अर्वातिया काठी लोकांची करीत नाहीत

काठी आणि अहिर लोकांचा अगुल फरकलेन आपल्या ऐनेद अफरवी मंधात उल्लेख केलेला आहे. त्यांन सोरट-विपर्या असें लिहिले आहे की, " या प्रांतात अहिर जातीचे पुकळ काठी लोक आहेत. हे लडाखीठारी घोळाची अयलाद तयार करतात. त्यांच्या रज्यात १०० घोडेस्वार व १०० पथदळ आहे. त्यांचे घोडे आरवी अबलदांचे असतात. त्यांची बर्तणूक साधारणतः लुचेमिरीची असते. सरी पण ते आदिअपर आहेत. दिसण्यात ते फार देखणे आहेत. थोडी नदीच्या तीरावर काठा लोकांच्या वस्ती-जवळच वोरिया नावाच्या अहोर जातीचे वसतिस्थान आहे. त्यांच्याजवळ ३०० घोडेस्वार व तिसकड पथदळ आहे. या लोकांचे गमिशी सर्वे वर असते. " प्राचीन काठीवाला-विपर्या नेत्या आणि लुडातमा लोकांच्या इतिहासात उल्लेख

आला आहे. यावरून ते या प्रांतात हजारवारासे वषे रहात असानेत जसे दिसते (बाल काठी अगर काठीवाल हे लोक गेथ राहतात ती प्रदेश काठीवाल अगर काठेवाड होय).

परंतु काहींच्या मते अर्वाचोन बाल आणि सुमान, यांना काठेवाडात येऊन पाचवें वषे आणि साचर याना चारवें वषे ब्राह्म असावीत तःपूर्वी त्यांनी कच्छप्रांत सोडला नव्हता. राबळशामानें सोडल्या उत्कळाच्या मथ्याच्या सुमारात, काठी लोकांचर स्वारी करून त्यांना भादरनदीच्या दक्षिणेत पिटाळून लाविले. पुढे ५० वर्षांनी खडिवा प्रसिद्ध लोम सुमान यानें घुलताना सुझकरसाह्या आश्रय दिला होता. त्यामुडील हथीकत अगुल फजलने ऐनेदअफरवी मंधात दिली आहे; आणि त्यानंतरची हथीकत मिरात-इ-अहमदीत आहे. अठराव्या शतकात सुजात खानानें ठानवर हल्ला करून तेथून साचर लोकांना हलून दिले. याच्याहि नंतरची माहिती दिवाण रणछोडजीने दिली आहे. या माहितीत प्राचीन व अर्वाचोन काठी, म्हणजे साचर व सुमान यामधील भेद फार उत्तम तच्छने दाखविलेला आहे. तो म्हणतो की, काठी लोकांची ३० कुळे असून, त्यांच्यापैकी काहीं पंजाबातून व काहीं सिंधमधून काठेवाडात आली.

पुढे टाकच्या रजपूत बाल राजाने त्या काठी कुळातील एका छीशी विवाह केला. हीन जातीतील छीशी विवाह केल्यामुळे त्या राजाला त्याच्या जातीतील लोकांनी बाळीत टाकले, तेव्हा तो काठी जातीचा बनला. त्याला त्या काठी छीपासून दोन गुलमे झाले, त्यांची नावे सुमान व साचर हीं होत त्यांना सुनागडच्या राजानें काहीं प्रात दिला. त्या प्रांतात काठी लोकांची पुकळ वस्ती होताच त्याला काठेवाड हें नाव पडलें काठी लोक सास खातात व काहीं दाखिद विताल यांचे उपाध्याय मोघ (मघ) द्राक्षण आहेत. जेतपुर येथे यांची एक मन्थवती पचायत असून तिचा अधिका-कार संभव काठेवाडावर आहे

एका घेरवालकाठीने नचाय वाहादुरखानाच्या परवानगानें जेतपुर येथे एक देवालय बांधिले. काठी लोक सुनागडच्या राजाला दरसाळ खंडणी व एक घोडा देतात. सांपडताळ त्या सुंदर छिया पळवून नेण्याची बहिवाट काठी लोकान पूर्वी असल्यामुळे त्यांच्या छिया सुंदर असतात अशी ह्याति आहे, परंतु हल्लींच्या काठी छिया दिसण्यात उग्र व विष्पाड दिसतात काठी लोक जात्या शूर, उदार व जातिव्यपर आहेत, काठेवाडात त्यांचे जेतपुर, मरई, रिख, बगतर, कुंडळ वगैरे मोठे किठे आहेत. यांची महिला म्हणून एक पोटा-जात आहे. ती काठेवाडमधील सोरटप्रांतात व गीरच्या जंगलात प्रांतात आडळते. ते अर्थात साक्षदायक लोक आहेत. त्यांनी इ. स. १८६० साली बंड केले होते. तेव्हा त्यांना साफी करण्यात येऊन शेतासारी काहीं जमीन बहाल करण्यात आली. इ. स. १८८२ साली त्यांना दिग्भद्र करण्यात

आळें. हे आपापसात विवाहसंबंध करतात. हे हल्ली शेती करतात. काहीं सैन्यातहि दाखल झाले आहेत. पुष्कळसे काठेवाडी लोक जमीनदार व तालुकदार आहेत. यांच्या चाली-रिती काठी आणि रजपूत लोकांच्या चालीरितीप्रमाणे आहेत.

[सं द भ्रं सं ध. —मुं. ग्या. भा. ८. काठेवाड; वेंटसन, वोंकर, लो-ई. ने, टोंड-राजस्तान ना. २, ऐने इ-अकदरी, मिरात-इ-शिकंदरी, मिरात-इ-अहमदी]

काठेवाड—मुंबई. हे आरबी सम्रातील गुजराथच्या पश्चिमेकडील द्वीपकल्प असून हे उ. अ. २०° ४०' ते २३° ४५' व पू. रे. ६९° ५५' ते ७२° २०' यावर आहे. याची सर्वात जास्त लांबी सरासरी २१५ मैल व रुंदी १६० मैल असून याचे क्षेत्रफळ अजमासे २३५०० चौरस मैल व लोकसंख्या (१९२१) १५३८४९७ आहे. काठेवाडचा बराच भाग अमदावाद जिल्ह्यात मोडत असून काहीं गयकवाड, पोंतुगोड व पोलिटिकल एजंट यांच्या ताब्यात आहे. पोलिटिकल एजन्सीत १९३ संस्थाने आहेत. काठेवाडचे प्राचीन नाव सौराष्ट्र; परंतु मराठ्यांना त्याला काठेवाड असें नाव दिलें. कारण येथील काठी लोकार्णा त्यांना विशेष विरोध केला होता. त्या नावावरून त्यांना सौराष्ट्रावरवीं काठेवाड हें नाव ठेविलें आणि तेच इंग्रजांनाहि पुढे कायम केलें. सुसुलमाना अंमलात याला सोरठ म्हणत; आणि अद्यापिहि दक्षिणेकडील एक प्रांत याच नावाचा आहे. हल्ली या द्वीपकल्पाचे एकंदर चार मोठे प्रांत आहेत. ते झालवाड, हलर, गोहेलवाड व सोरठ हे होत. इंग्रजांचा पो. एजंट राजकोटास (एक संस्थान) रहातो. एकंदर द्वीपकल्पाचे उत्पन्न सरासरी १११ कोटी आहे. पैकी २ लक्ष ६० हजारांचें उत्पन्न व १२० चौ. मैलाचा प्रदेश अहमदावाद जिल्ह्यातील (घोसा व धर्दका तालुक्यांचा) आहे. ७ चौरस मैल प्रदेश व ३८ हजार उत्पन्नाचा प्रांत दौनच्या पोतंगीनाचा आहे. तसेच १३२० चौ. मै. चा व १ लक्ष उत्पन्नाचा मुख्य गायकवाडाच्या ताब्यात असून गकोचा २०८८० चौ. मैलाचा व १ कोटी ६८ ल. १ वसुलाचा सुसुल काठेवाड पोलिटिकल एजन्सीच्या ताब्यातील आहे.

काठेवाड द्वीपकल्प हे एकेकाळीं वेद अनाथें असा समज आहे. काठेवाडच्या पूर्वेस त्याच्या व गुजराथच्या मध्ये असलेल्या मिठाच्या न्निर्मासमुळें खंवायतर्चे भूश्वार व कच्छचे रण याना गोडणारा पाण्याचा प्रवाह पूर्वी या भागात असावा असा तर्क आहे. फार पूर्वी सिंधूनद याच भागातून खंवायतच्या आखातास जाऊन मिळत असावा असें म्हणतात: आणि यासुळेच कच्छ (आनर्त) हा प्रांतहि पूर्वी सौराष्ट्राचाच एक भाग होता असें काहांचें मत आहे. काठेवाडाच्या मध्यभागी पठार असून येथूच बहुतेक द्वीपकल्पातील सर्व नद्यांचा उगम होतो. याचा उत्तरेकडील पृथ-भाग सपाट असून इतर ठिकाणीं अलेक, कमळ, वंसजाळी, दलकानिशा, शलुंजय, सनोसर वगैरे जोगर आहेत. गीर

पर्वताची ओळ किनाऱ्यापासून २० मैल उत्तरेस असून त्याला समतार अशी आहे. याशिवाय आंताम, गिरनार, वरदा वगैरे इतर पर्वत व टेकऱ्याहि आहेत.

येथील मुख्य नदी भादर ही असून ती माडव टेकऱ्यात उगम पावते. तिची एकंदर लांबी १२० मैल असून तिच्या दोन्ही काठावरील प्रदेश चाणला भागवडीचा आहे याने भागातून दुसरी एक सुखा भादर नावाची नदी निघून खंवायतच्या आखातास मिळते. अजी, मासू, प्रख्यात सरस्वती, भोगवा आणि शेजुजी या इतर नद्या असून शेवटच्या नदीच्या काठी सुंदर सृष्टिसौंदर्ये पहावयास मिळते. हंसथळ, भावनगर, सुंदाइ व थोलेरा या राज्यांच्या मुख्य राज्या आहेत.

काठेवाडमध्ये वेद हे उत्तम वंदर असून त्याशिवाय वना-नीशा, जोटीशा, वेदि, सलापा, थोलेरा, माधवपूर, बेरावळ, भावनगर, द्वारका, सूळद्वारका, दिव, थोरदंदर, धरवदर, नावि-वदर, मागरोल, जाफराबाद, गोधा वगैरे अनेक इतर वंदरेंद्रि आहेत. प्राचीन काळापासून ग्रीक, रोमन, सुसुलमान वगैरे वाह्य लोक या वंदरीं व्यापाराकरिता येत, त्यासुळें या वेदची त्यावेळीं फार ख्याति होती. पिरम, चाच, शिपळ, शजोदर, नोर, कंदमर, दिव, हीं इतर वेंदें आहेत. येथें सरोवरे थोडीं असून त्यापैकीं नाल व वेडस हीं मुख्य आहेत.

सावरमतीच्या मुखापासून वायव्येकडे ३५ मैल दूरवर जाणाऱ्या दलदळीच्या पात्राचा खंवायतचे रण म्हणतात. याच्या खालील भागात सम्रातील गाळ विपुल असून पाल-साळ्यात हे पात्र भरल्यावर नाल तळ्याचें व याचे पाणी एक होते. त्यासुळें इकडून अहमदावादकडे दळणवळण काहीं दिवस वंद पडून काहीं खेऱ्यांचीं तर वेदें वनतात.

दखनप्रमाण्या या द्वीपकल्पातहि बहुतेक सर्व ठिकाणीं वाताळचे वर आडळतात. उत्तरेकडील पर्वतातून युमिशा व लॅमेडा जाताने वर आडळतात. दक्षिण किनाऱ्यावर व पूर्वेकडे सर्कींचीं जमीन बराने आहे. या द्वीपकल्पात पऊस साधारण पडतो. गीर अरण्याखेरीज इतर ठिकाणीं झाडी पातळ आहे. येथील इमारतींचें लाकूड नैऋत्याने नाहीं. दक्षिण किनाऱ्यावर नारळांचीं झाडे लवकर वाढून मजबूत होतात. रामचंजूर बहुतेक सर्व भागात होतो. गहुवा येथें उत्तम आवे होतात.

सिंह, चिच्यावाघ, काळवीट, चित्ता, बुकर, कोल्हा, लाड्या व जंगली माजर हे येथील मुख्य वन्यपशू आहेत. सरपटणाऱ्या प्राण्यापैकीं साप, मगर व कासब हे मुख्य आहेत. सिंह हा फक्त गीर जंगलसतच व क्वचित गिरनार पर्वतावर आढळतो

काठेवाडचें एकंदर हवामान साधारण ग्रीक आहे. जाने-ारी ते मार्च या तीन महिन्यात दाट धुकें व पुष्कळ देव पडतें. एप्रिल ते जून उन्हाळा असून तेव्हा हवा फार चामळी असते. सप्टेंबरपासून पुढें अर्धवर्ष महिने हवा खरव असून ती

त्यावेळीं कोणत्याच मानवत नाही. काठेवाडमध्ये सर्वांत जास्त पाकस (५२ इंच) जुनागड येथे पडतो. पावसाचे वारे जून ते ऑक्टोबरपर्यंत वहात असून खरा पाकस जुलै ते सप्टेंबरमध्ये पडतो.

येथ्या शतकांत येथे बऱ्याच वेळां भूकंप झाले. सन १८६४ एप्रिल ता. २९ रोजी दुपारी ११ वाजतां बहुतेक सर्व भागांत भूकंप झाला. भूकंपाचे पूर्वी सुमारे ६ हेकडे एक ताऱ्हेचा नाद-हाऊं सांगल्यामुळे लोक फार धावरून गेले होते. याशिवाय १८८१ व १८९८ सालीहि काहीं काहीं भागांतून पुन्हां भूकंप झाला.

इतिहास.-काठेवाडाचा प्राचीन इतिहास फारसा उपलब्ध नाही. जैन ग्रंथांतून प्राचीन माहिती थोडोफार मिळते. पण ती पौराणिक धर्ताची हाय. श्रीकृष्ण इकडे येण्यापूर्वी येथे सर्व राक्षस होते. परंतु एक रवेत नांवाचा सूर्यवंशीय राजा त्यावेळीं येथे होता. त्याची मुलगी रेवती ही बलरामास पुढें दिली. प्रभासपट्टण येथेच यादवांची शेवटची यादवां झाली. श्रीकृष्ण ज्या ठिकाणी निजधामास गेले ते ठिकाण दुर्वाहि हेरावळ व पट्टण यांच्यामध्ये दाखविताने. हेरावळ व पौरवंदर यांच्या-मधील माधवपुर येथे हळिमणीहरण झाल्याचे सांगतात. जैन लोक पालिठाणा व गिरनार अंगारास फार पवित्र मानतात. गिरनारवरल हिंदू देवळांपैकी कांहीं गुप्त घराण्यांनी बांधली आहेत. काठेवाड त्या वेळीं फार सधत व वेदरें सोयीचीं यासुळे अनेक परकीय लोकांनी त्याच्यावर पुष्कळदां स्वाभ्या केल्या. या प्रांताचा अगदी पहिला ऐतिहासिक उल्लेख चंद्रगुप्त मौर्याच्या वेळीं येतो. त्यांनीं नर्मदेपर्यंत हिंदुस्थान जिंकून त्याचे चार भाग केले. त्यांत पश्चिमेकडील भागांत चीराट्ट हे नांव घेतें व त्याची राजधानी उजनी होती असा उल्लेख अष्टवल्तो (ख्रि. पू. ३१०). त्याचा सुभेदार सेन पुष्पगुप्त होता. हा चंद्रगुप्ताचा मेहुणा होता. यानें जुनागडजवळ सुवधीन नांवाचें एक मोठें सरोवर बांधून त्याचे शेतीसाठीं काढवे काढले होते. असाक हा उजनीस या प्रांताचा (राजा होण्या-पूर्वी) सुभेदार होता. तो राजा झाल्यानंतर त्यानें जुनागडजवळ एका मोठ्या खडकावर आपल्या आज्ञा खोदल्या आहेत (जुनागड पहा). शिकंदरच्या वेळीं (डॉलेमॅचि मोनोग्रॉफोत्तन म्हणजे आजचें मंगरोक होय) व अशोकाच्या वेळीं लोकांनां हा भाग माहूरत होता. ' चीराट्टे ' या नांवानें शोक व रोमन लोक काठेवाडाला ओळखीत असत. सौर्य, शोक, क्षत्रप, गुप्त वलमी वगैरे राजांनीं येथें राज्य केले अशी माहिती मिळते. त्यावेळीं काठेवाडास सुराट्ट (चीराट्ट) असें नांव होतें. मौर्यांचें राज्य विस्कळित झाल्यानंतर बाह्य शक लोकांनीं येथें कांहीं शक्कें राज्य केले. पुढें गुप्त घराण्यांतील प्रख्यात व अत्यंत शूर अशा चंद्रगुप्तानें (दुसरा) अकांपासून हा देश जिंकून घेऊन त्यांनां हाकडून दिलें (इ. स. ४००). सौराट्टची प्राचीन राजधानी वामनपट्टी (वनथली) नंतर प्रभासपट्टण व मग हेरावळ झाली. ही तिन्ही

गांवे जवळजवळ आहेत. जुनागड हेंहि फार जुने शहर आहे. हें बौद्ध धर्माचें एक मोठें ठिकाण होतें. येथेच प्रख्यात अशोकाचा शिलालेख आहे. पौरवंदर, श्रीनगर, धुमळी डोंगर, भेराईवंदर परमचेद, शिलाळ (कोल्हा) वेट हीं सर्वां प्राचीन ठिकाण आहेत. दुसऱ्या धुवसेनाच्या कारकादंत (३२-४०) चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग काठेवाडांत वाल येथें आला होता (६४०). ' येथील लोक श्रमंत असून व्यापार करतात, त्यांचा समुद्राच्या सानियामुळे बराच फायदा होतो. गुजराथ हा तौराट्टाचाच एक भाग असून त्याची सरहद्द मन्ही नदी आहे व एकंदर प्रांताचा परीघ ६०० कोस आहे ' असें त्यानें लिहिणें आहे. बुद्ध लोकांचे मठहि त्याला काठेवाडांत आढळले. काठेवाडांतच प्रसिद्ध सोमनाथाचें देऊळ आहे. तें महेंसुद गझनाकर यानें १०२५ च्या सुमारास लुटलें. काठेवाड हें द्वीपकल्प असल्यानें व तो फर सुधीक प्रांत असल्यानें त्याच्यावर अनेक घराण्यांनीं अनेकवार राज्ये केली. महेंसुदानंतर मुसलमानांच्या स्वाभ्या घऱ्याच वेळां काठेवाडावर झाल्या. इ. स. ११९४ त त्यांनीं अनहिलवाडा राजधानीवर हल्ला केला होता. पुढें १२९८ त त्यांनीं ती कायमची जिंकली. मध्यंतरीं लाला फुलाणी यानें काठेवाड जिंकला होता (१३२०). मुसलमानी अंमलात काठेवाड हा प्रांत गुजराथच्या सुभ्यात समाविष्ट होई व गुजराथच्या सुभेदाराचा अधिकार त्यावर घाले. हाकरखान (१३२४) हा गुजराथचा पहिला मुसलमान राजा होय. १६ व्या शतकाच्या अखेरीस अकबरांनीं गुजराथ पादशकृत केला. त्याच्या पूर्वी इ. स. १५०९ च्या सुमाराला पोर्तुगीज लोकांपासून काठेवाडला थोडासा त्रास झाला होता. १५३७ त वहादूरचाहाला कदमांनें मारून त्यांनीं दिन वेदरांत बसारीला टिकाणीं किळा बांधला. तेव्हापासून हा किळा व दीव वेट अद्यापि त्याच्या ताब्यात आहे. इ. स. १७०१ मध्ये गुजराथेंत मराठ्यांचा शिरकाव होऊन कंटाणी कदम, बांडे व दमाजी गायकवाड यांच्या पुढारीपणाखालीं आपली सत्ता त्यांनीं तेथें कायमची स्थापित केली. त्यावेळीं पेशव्याकरिता व स्वतःकरिता मुल्लाखिरी (खंडवा) मिळविण्याकरिता उत्तर व पश्चिम गुजराथमध्ये गायकवाड हे आपली फौज पाठवीत असत. तेव्हापासून आतांपर्यंत कांहीं भाग वगळून बहुतेक काठेवाड गायकवाडांच्या अधिपत्याखालीं आहे. १८०७-०८ पासून काठेवाडामधील लहान लहान सरदारांच्या यादवीचा शेवट झाला. त्यावेळीं इंग्रजांनीं गायकवाडच्या मुल्लाखिरीपासून त्यांचे सुकसान होणार नाही अशी हमी घेतली व गायकवाडाला त्यांनीं भराव्याची खंडणी आपल्या (इंग्रजांच्या) माफतीनें बरावी असें दोन्ही पक्षांच्या संमतीनें ठराविलें.

काठेवाडामध्ये प्राचीन काळचे अवशेष बरेच आहेत. ते दक्षिण व आग्नेयेंत सांपडतात. अशोकाच्या वेळचे लेल, बौद्धांचीं लेणां व जैनांचीं देवळें ह्यं येथें आहेत. मुहेंद

व अहमदाबाद येथे काठेवाडी लोक फार आढळतात इक वील काहें पाठशी मुसुलमान व्यापरी नाताळ व दक्षिण आफ्रि केच्याहि सफरा करतात जुनागड, भावनगर, नवानगर धडुका, लिमडी, जामना, वाकानेर, गोज, द्वारका, खभालिया, जैतपुर, अमरेळी पालिठाण, राजकोट, घोराना, पोरवदर, गोंडळ, मारवी, महडा, वेरावळ व वळवाण हीं मुख्य शहरे आहेत हीं बहुतेक लहान लहान स्थांनिच आहेत येथे रजपूत, काठी, कुणवी काठी, मोहण, वाणी, लुहाणा, जाडेजा रजपूत, वेड, मेमन, खोजे व वानची जातीचे लोक आहेत. सर्वांत मुरय काठी लोक आहेत त्यापलीं वाणी, लुहाणा, मेमन व खोजे लोक व्यापार करतात व घानचा लोक तेल काढतात एकदर लोकसंख्येपेकीं शेकडा ४१५ लोकांची उपनिवेशा देतांघर आहे येथील ह्यापाणी, पाऊत व जमिनीचा जात चांगली असल्यामुळे येथील हा प्रदेश उत्तम आहे जमान काठी व खाल असा दोन प्रकारची आहे काळ्या जमिनींत कापूस होतो व जाल जमिनींत पाटच्या पाण्याने गवू व सात चांगला होतो भादर नदीच्या काठी उत्तम फळफळावळ, भाज्या व ऊस होतो हळद व मूग याच उत्पन्न बहुतेक सर्व ठिकाणी होतें

अलीकडे कालव्याच पाणा पुरविण्यात वरीच सुधारणा झाली आहे नवान बाघलेच्या तलावापैकीं लालपुरी, अला नसागर, पनेळ, चपा व मोलदी हे मुख्य आहेत

येथील निरनिराळे स्थानिक आक्षेपाच्या खर्चीन पुष्कळ सार्वजनिक काम करतात इकडे प्रथमत भावनगरकरानीं स्वतःच्या खर्चीन आगगाडा सुट केली नंतर आता हळू हळू इतर सत्पातिकारिंहि छोटे छोटे काटे काढले आहेत काठेवाडी छोटे प्रख्यात आहेत थशिवाय गार्ड, म्हशी, उट, गाढव, मॅला वगैरे इतर जनावर येथे आहेत

वाकानेर व पचाल येथे इमारती लाकूड होतें व भावनगर, मारवा, गाडळ व मानवदार येथे जळाळ लाकूड मिळते ताळ व अवा याचा लागवड भावनगर येथे सुद्धा मेली जाते

काठेवाडात सनिच पदार्थ (बहुतेकरून लोखंड) व विशेषत इमारती दगड पुष्कळ सापडतात नवानगरच्या आसपास चांगले मोती सापडतात पाटरी व तांबडी पावडी कोठे कोठे सापडतात

ह्या क्षेपकल्पाताल लोक सधन आहेत पाण्याचा पुरवडा मुजळ असल्यामुळे येथील जमिनीचे उत्पन्न चांगलें येतें मुख्य धंदूरातून परदेशा जाणाऱ्या कामसापेकीं एकदाष्टाश कापूस काठेवाडातून येतो सुता कापड, साखर, गूळ व काहीं प्रकारची धान्य बाहेरून काठेवाडात जातात

कापडाने कारखाने व इमारती लाकडाचा व्यापार इकडे वरत भरनराद्यास जाचा आहे सोन्यारुपाच्या कलायुक्त विणकाम, सुनधी तेल व उदणी, गुलाबाचे व इतर अत्तर आणि हस्तादती व चवनी कोरीव काम येथे चांगलें होतें

सध्या व रस्त्याच्या कामात अलीकडे फारच सुधारणा झाली आहे १८२५ साली काठेवाडात एकाहि पक्षा चांगला सडक मधुती अलाखड चन्चाच पक्ष्या चांगल्या सडका झाल्या असून उत्तम पुलहि बाघलेले आहेत वळवाण ते जुनागड व भावनगर ते जोडिया असे मुख्य दोन हमरस्ते असून त्यांच्या शाखा सर्वत्र पसरल्या आहेत

१८७० त काठेवाडामध्ये पहिला आगगाडाची सडक मुळ झाली १८८० पासून निरनिराळ्या स्थानाच्या खर्चीन वरीन फाटे तयार केल्यामुळ हल्लीं इकडील दळणवळण वरेंच सुलभ झाले अहे काठेवाडात इमजानी व जुनागड स्थानाचा टपालाधिकर्ते आहेत या भागात मधुन मधुन दुष्काळ पडतात

[मु ग्या पु ८, सिंध, डफ, सुरा इति, तामिन्-इ तोरठ, वेंटसन, रासमाला वेलकाठे इति, अल्वेइणी, इति काना, इंड अं पु १२, ज रा ए खी १८९०, १८९९ अर्कि सहे वेंस्ट इडि भा ० वेल-गुज इति]

काठेवाडी—महाराष्ट्रात ठिकठिकाणी तुरळक आढळणारे हे काठेवाडी लोक मुख्ये गुजरात व काठेवाड या भागातील असून वरीच वर्षे महाराष्ट्रात वस्ता करत राहिलेले आहेत यांची मातभापा गुजराती व काठेवाडी असून जामापुस्त मराठा भाषेचेहि ज्ञान याचा अस्तं याचा मुख्य धदा विद्या, कवले वगैरे मार्तीकाम करण्याचा आहे हे दित्तण्यात गळिळ पारतु मेहेवती व शिस्ताचे असे असतात हे मासाहारी आहेत याचा नित्याचा आहार तांदूळ, गव्हाचा पोटी, उडदाच डाळ वगैरे आहे मार्तीच्या मिता व वती छपराच्या लहानशा शापच्या यातून हे बहुधा रहातात मुलांचे नाव कुलमुसुच्या समतानीं देवण्याची याचा पदत आहे वाय्तीष तीन महिणे होईतोपर्यंत घराबाहेर पडत नाहीं ज्या घरी मर्तिक झाले असेल, त्या घरी समाचारत येणाराना डाळ, खिचडी व विडा पुढे करण्याचा चाल चन्घ्यात आहे हे खडोवा, भैरोवा, व भवानी याचा पूजा करतात परतु त्यांचे आद्यदेवत रामदेवीर हें आहे जातीताल तडे जातिसमा भरवून मिदविण्यात येतात हल्लीं हे लोक सुतारकाम व गवडी काम आणि दगडा खोदकाम करतात. काहीं ठिकाणी यानीं माळ्याचा (भाजी विकण्याचा) वदाहि उचलेला आहे कापजाचे हुकानहि एखादा काठेवाडी घालुजी [मु ग्या नाशिक, खानदेश वगैरे]

काठीर—वडादा स्थानातील नववरी प्रांतात कामरेज तालुक्यातील एक शहर हे नवसरीपासून १० मेल व सुरत पासून १० मेलवार तापी नदीच्या उत्तरकिनाऱ्यावर वरले आहे येथे एक सनवण कचेंर, एक धंदेखिडणाची शाळा, एक प्राथमिक शाळा व दवाखाना आहे लोकसख्या सुमारे चार हजार असून मुसुलमान लोकच येथे फार आहेत हे मुसुलमान सुभे पयाताळ वोहरा जातीचे आहेत स्वभाषत धाड्या असल्यामुळे चीन, मॉरिशस, नाताळ वगैरे दूरदेशी

व्यापारानिमित्त बफरी करून हे लोक चांगला पैसा मिळवितात. या शहरांत धान्य व कापडाचा व्यापार चांगला चालतो.

कांडू—अडवुंजे, हलवाई यांची एक जात. हिंदुस्थानात यांची एकंदर वस्ती (१९११) ६६४४३३ आहे. पैकीं विहार—ओरिसांत ५०२८५५, संयुक्त प्रांतांत १४६८९२, बंगाल्यांत १२६०३ व बाकीची अस्सामांत आहे. कहार बाप व बूद आई यांचासून झालेली ही संतति असावी असें मानतात (रिस्ले-ब्राइडव्थ अँड फास्ट्स १. ४४८). यनियासारखी ही एक वैश्य जात आहे असेंहि कांहीं समजतात (ईस्टन इंडिया २ ४६५) खाद्य पदार्थ करण्याविक्रमाखेरीज इतर पुष्कळ धंदे या जातीचे लोक करतात. म्हणून याचा समाजातील दर्जा ठरविणे कठिण जाते. बंगाल विहारमध्ये कांडूच्या दहा पोटजाती आहेत, पैकीं संयुक्त प्रांतांत ३ आहेत. प्रत्येक पोटजातीत आणटी निरनिराळे अनेक वर्ग (मूल, कुरी) आहेतच. एकाच पोटजातीच्या लोकांत परस्परविवाह होतात; पण एकाच वर्गांतल्या किंवा कुरीतरुहा लोकांत होत नाहीत. जवळच्या नातळगात लग्नसंबंध होत नाहीत. त्याकरिता कांहीं पिढ्या जाण्या त्याचगात. पहिल्या चायकोच्या संमतीखेरीज दुसरे लग्न लिच्छ्या निषेधपणी करता येत नाही, अशी संयुक्त प्रांतातील मिर्झापूर जिल्ह्यांत चाल आहे. पण फौझवाद्द जिल्ह्यांत कांडू पुढ्याला एका वेळीं तीनपर्यंत चायका करता येतात. लग्निषेधित मुख्यतः नवऱ्यानें चायकोच्या भांगांत शेंदूर भरारयाचा अडतो. विधवाविवाह व नियोग छड आहे. एकंदर सर्व कांडू हिंदुधर्मा आहेत; पैकीं कांहीं शाक तर कांहीं वैष्णव आहेत. कांहीं कांडू रामानंदी व कांहीं कवीरंपंथीहि आहेत. पायरवट, गवंडी, वाणी यांचे धंदेहि कांडू लोक करतांना दिततात. असमांतील कांडू चहाच्या मळ्यांत काम करतात. [नूक. सेन्सस रिपोर्ट १९११].

काण्व घराणें—यात काण्वायन असेहि म्हणत. छुंग घराण्यांतील शेवट्या दुब्येत्तनी राजा देवभूति अगर देवभूमि यास त्याचा ब्राह्मण प्रधान वसुदेव यानें कट करून गार्ले व आपण स्वतः राजा झाले (ख्रि. पू. ७३). सुमित्र पुत्रराज याचा वध करणारा मित्रदेव हाहि बहुधा काण्व घराण्यांतीलच असावा. छुंग घराण्यांतील १ या पुरुष देवभूति याचा खून वसुदेव (पहिला कण्व राजा) यानेंच केल्ले याबद्दल वाण कवि व पुराणें यांची एकवाक्यता अस्तव्यानें ओ. रामकृष्णपंत भांडारकर यांचे नें म्हणणें—काण्व घराणें हें छुंग घराण्याच्या समकालीन झोटें तें—मुळीच टिकत नाही. वसुदेवाच्या गंतार त्याचे तीन वंशज गादीवर बसून त्यांनीं ४५ वर्षे राज्य केलें (ख्रि. पू. ६३ ते २८). या चारहि राजबद्दल ऐतिहासिक माहिती सुळीच आढळत नाही. वसुदेवाचा पुत्र भूमिमित्र यानें १४ वर्षे, त्याचा पुत्र नारायण यानें १२ वर्षे व त्याचा मुलगा सुशर्मन् यानें १५ वर्षे (व

वसुदेवानें ९ वर्षे (मिळून एकंदर ४५ वर्षे) राज्य केलें. सुशर्मन् याला आंध्र शातवाहन घराण्यांतील एका राजानें मालत राज्य बळकाविलें (ख्रि. पू. २८१७) व पाटलीपुत्र (काण्वाची राजधानी) एक मुन्यांचे ठिकाण झालें. या चौथ्याचा साधारण काल पुढीलप्रमाणें ठरविला आहे:—वसुदेव (ख्रि. पू. ७३-६७); भूमिमित्र (६७-५३); नारायण (५३-४१); सुशर्मन् (४०-३८). [हर्षचरित; पार्गिटर; भांडारकर-दखतन; इ.; सिंभ; बुद्धोत्तर जग].

काण्वशाखा—शुक्रयजुर्वेदाच्या वाजसनेयी शाखेचे काण्व व मार्थ्येदिन असे दोन भेद आहेत. या दोन पाठांमध्ये विषयान्या वावर्तात फारसा भेद नाही. फक्त कांहीं शाब्दिक फरक व तोहि गद्य भाषामध्ये आढळून येतो; मंत्रभाषात आढळत नाही. हे पाठभेदहि त्यांनीं मित्र मित्र ठिकाणीं वस्ती केल्यामुळे उत्पन्न झाले असावे. त्यांच्या मंत्र-रचनेच्या काळांत फारसे अंतर असेलसे दिसत नाही.

काण्व रीहितेचे अत्र्याय चाळीस असून पहिल्या दोन अत्र्यायांत दर्शपूर्णमास, अत्र्याय ३ ते ४ मध्ये अत्रयाधान, चातु-मर्त्या, अत्र्याय ४ ते ९ अतिष्टोम, दहाव्यात वाजपेय, ११ व्यांत राजसूय, १२ ते २० मध्ये अश्विचयन, २१ ते २४ मध्ये सौत्रामणी, २८ ते २७ मध्ये अश्वमेध, २८ ते ३३ मध्ये संकीर्णमंत्र, ३८ ते ३५ मध्ये पुरुषमेघ, ३६ मध्ये शातिमंत्र, ३७ ते ३९ प्रथम व शेवटच्या अत्र्यायांत ब्रह्मविद्या इत्यादि विषय आहेत.

या रीहितेचे ब्राह्मण शतपथ या नांवाचे असून त्याचेहि मार्थ्येदिन व काण्व असे दोन पाठ आहेत. मार्थ्येदिन पाठांत चौदा प्रपाठक असून काण्व ब्राह्मणांत सतरा प्रपाठक आहेत.

शतपथ ब्राह्मणाचा शेवटचा भाग म्हणजेच बृहदारण्यक उपनिषद् होय. याचेहि अर्थात् काण्व व मार्थ्येदिन पाठ आहेत.

या शाखेंत सूत्र कात्यायन हें होय. या शाखेचे ब्राह्मण वल्हाडामध्ये विशेष आढळतात. तेथे त्यांचे काण्वच असे नांव छड झाले आहे.

कात, काताचे प्रकार व तथा रकरण्याची कृति.—काताच्या तीन जाती आहेत. काळ कात, मुद्दयतः औषधीक कामाकरितां उपयोग केला जातो; किंवा कात हा विज्ञांत खातात किंवा औषधीकरितां याचा उपयोग करतात; दैरसाल (वीनियो), कापराप्रमाणेच हा कात लांकडांत सांपडतो. कात तयार करण्याकरितां झाड तोडून नंतर त्यांतून हा पदार्थ काडतात. त्यासुद्धे ही झाडे सापाट्यानें कमी होत आहेत.

का अ कि वा पे गु का त क र ण्या ची कृति.—कात तयार करण्याकरितां कात मनुष्ये कमावर असतात; एक मनुष्य झाडे तोडून ती जनावरांकडून आंडीत भक्षीपर्यंत नेतो. दुसरा त्या लांकडाचा गाभा काढून त्याचे तुकडे करतो व तिसरा भक्षीवर असतो. लांकडाचे तुकडे ३ ते ४ गॅलन (म्हणजे सुमारे १५. १६ शेर) पाणी असलेल्या

मार्तीच्या भावात उकळून अर्धे पाणी उरल्यावर, २०१२५. भावातील पाणी एका लोखंडी कढईत ओतून, पाकाप्रमाणे घट होईपर्यंत सर्व रस आटवतात. नंतर कढई भट्टीवरून उतरून लाकडी ढबळ्याने कढईतील द्रव्य थंड होईपर्यंत एकसारखे टवळतात व थंड झाल्यावर एका विटाळ्या-सारख्या लाकडी साचात पातें घालून त्यावर तें ओततात. हा आटवलेला रस रामभर अशा रितीत राहिला म्हणजे सकाळपर्यंत वाळून फात तयार होतो. कधी कधी लाकडाचे तेच तुकडे पुन्हा एक वेळ उकळतात पण त्यापासून फारसा फात निघत नाही. भट्टीवरून कढई खाली उतरल्यावर काहीं जण अर्धा तास किंवा तास भर तो डबळतात

वरेळी कायगोदाम रेल्वेवरील वरेळी अंक्शनपासून ६ मैला-वर असलेल्या इज्जतनगर स्टेशनानजळ इंडियन बुड प्रॉड-क्लस कंपनीचा काताचा कारखाना आहे. त्यात कात धंत्राच्या सहान्याने वगैरे त्याचें वर्गाने चित्रमयजगत्तच्या एप्रिल १९२३ च्या अंकात आहे तेंच १०० टन लाकडा-पासून सुमारे १० टन चुरा व २ टन कात निघतो फार-खान्यात रोज ४० टन लाकूड खपतें. या कारखान्याचें भाडवळ सुमारे १२ लाख रुपये आहे.

हं गाम.—जून माहिन्यापासून ते मार्च महिन्या-पर्यंत कात तयार करण्याचा हंगाम असतो. पण विशेषतः दिसेवर पासून मार्च महिन्यापर्यंत हें काम जोरात चालते. एक टन लाकडापासून २५० ते ३०० पांड कात निघतो.

इतर प्रकार.—कानडी मुलुख, धारवाड, खानदेश, सुरत, वडोदा, छोटा नागपूर, डेहराडून व गोंडा (अंधांध्या) येथे काळ्या कात तयार करतात. हा कात तयार करण्याची कृति वरील कृतीपेक्षा फारशी भिन्न नसते. या भागात हा थंडा विविध सोऱ्या प्रमाणावर चालत नाही. पुनरुत्पत्त सवंध झडून तोडता झाडाच्या मोठमोठ्या फाचा तोडतात व त्या लाकडाचे तुकडे करून ते पाण्यात उकळून त्यापासून कात काढतात.

या ठिकाणाहून वाजारात विक्रीकरिता येणारा कात दिसण्यात व आकारात पेंगू काताहून निराळ्या प्रकारचा असतो या काताच्या वळ्या चौकोनी, चपट्या असतात किंवा त्याचे गोल गोळेही करतात हा कात जरा लवकर असतो.

फिक्रा कात.—हें नांव उत्तर हिंदुस्थानातील बरब्या पैलूदर स्फटिकाकृति कातास लावतात. खैराच्या निविष्ट काढतात काहीं फाद्या ठेवून तो थंड होऊन आसता फाद्यावर काताचे स्फटिक जमतात व ते खरडून झाडून त्याचे चौकोनी तुकडे तयार करतात. उरलेले पाणी फेकून देतात किंवा त्याचा हलक्या प्रतीचा कात तयार करतात. यासंबंधी नवी माहिती उपलब्ध नाही. एतद्देशीय लोक फात विड्यात घालून खातात; विड्यातील चुना व कात याच्या मिश्रणाने तोंड

जै र सा ल कि वा की र सा ल का त —खैराच्या लाक-डात कधी कधी एक स्फीटकाकार पदार्थ सापडतो त्यासच खैरसाल म्हणतात. जवळ लाकडे तोंडत असतांना हा पदार्थ आढळतो. व लाकूडतोडे तो जमा करतात कारण तो औषधी असल्यामुळे त्याला वरीच किंमत येते. कातात नागळीचे पीठ किंवा खडूची भुकटी घालून भेतळीचा कातहि करतात.

का त त या र क र ष्या च्या कृ ती त सु धा र णा — कात तयार करण्याची एतद्देशीय रीत उपलब्धपणाची व सुक-सानकारक असल्यामुळे तीत सुधारणा करण्याकरिता पुष्क-ळानी प्रयोग करून पाहिले, त्यापैकी डॉ. गोंधे व हिंदुस्थान-सरकारचे कृषिकर्मविषयक रसायनशास्त्रज्ञ डॉ. लेखर हे दोन आहेत. काळ्या म्हणजे औद्योगिक कामाकरिता उप-योगात येणाऱ्या कातात काळें टयानिन नावाचें द्रव्य मुख्य असतें व साण्याच्या म्हणजे फिड्या कातात “कातहूती” नावाचे द्रव्य मुख्य असतें. कातानिचें काळ्या टयानिनमध्यें सहज रूपंतर होतें. कातीन हें फक्त जून पाण्यात द्रवतें; परंतु काळें टयानिन थंड पाण्यातहि द्रवतें व या गोष्टीचा फायदा घेऊन एकाच कातात असलेली ही दोन्ही द्रव्ये पृथक्करण करून कातीनयुक्त कात निराळा विकासा असें डॉ. गोंधेचे मत आहे काडा कडविषयाकरिता लोखंडी कट्याऐवजी तांब्याच्या कड्या वापरण्या अशीहि त्यांचे म्हणणें आहे. वर पाडरा वर असलेल्या लाकडात कातीन (कॅटेनिनचें) प्रमाण पुष्कळ सापडतें अशा प्रकारचें लाकूड शब्ददेशापेक्षा अयोग्या प्रातातच जास्त सापडतें डॉ. लेखर यांनी या बाब-तीत पुष्कळ चाचणी केली आहे. काताची वाजारातील किंमत त्यातील काळें टयानिन व कातीन यांच्या गॅंकाडा प्रमाणावर व थंडा रंगावर अवलंबून असते कातडी कमावणा-ऱ्याच्या दृष्टीने कातात “कातीन” नसल्यास अधिक चांगले.

उत्तम रीतीने लाकूड कापण्याची रीत.—निर-निराळ्या पाण्याचा परिणम व लाकूड उकळण्यास लागणारा कालावधि यासंबंधीहि हिंदुस्थानात प्रचलित असलेल्या रीतीत पुष्कळच सुधारणा होण्यासारखी आहे ह्याप्रमाणे लाकडाचे तुकडे करण्यापेक्षा सुताराच्या रंध्याने त्याच्या टळ्या काढल्या असता तें अधिक फायदेशीर होईल. असें केलें असता “काळे टयानिन” व “कातीन” ही दोन्ही द्रव्ये अधिक उत्पन्न होतील; पाण्याचें व लाकडाच्या वज-नाचें प्रमाण कमी करता येईल व लाकूड उकळण्यास लागणारा कालावधि बारा तासावरून अर्ध्या तासावर आणता येईल. या सर्व गोष्टींमुळे हा थंडा फायदेशीर होईल इतकेंच नव्हे तर या कृतीप्रमाणें उत्पन्न होणारी द्रव्ये अधिक चांगली निघतील. या पद्धतीप्रमाणें काम केल्यास हा थंडा न्यापारीदृष्ट्या केव्हाहि यशस्वीच होईल. खैराशिवाय दुसऱ्याहि कित्येक शाखापासून कात तयार करतात.

सु पा रे चा का त.—ताच्या सुपाच्या (पोफळें) सोडून व किचित् दुखवून पाण्यांत घालून कडविण्या म्हणजे जो त्यांचा दाट व लाल रंग होतो तो ज्यास्त आद्यवैत्यावर पड होतो, तो पानावर ओतून त्याच्या वडया तयार करतात. दक्षिण हिंदुस्थानांत कापी व चिकणी सुपारी करतात, त्या ठिकाणी हा कात तयार होतो.

आं व ली चा का त.—आंबळीच्या झाडापासूनहि कात करतात. या झाडाच्या फळांत व लांकडात टयानिन अँसिड असतें. आंबळीचा कात काळतर पांढऱ्या रंगाचा असतो.

गं वि अ र कि वा म ला यी का त.—या नांवाचा एक पिंबळा कात बाजारांत मिळतो. मलयामधील गंधीवर नांवाच्या झाडाच्या पानापासून वरच्याप्रमाणेच हा काढतात. या काताचें झाड टिकेमलांच्या जातीचें असून तें ओलतर जार्मां उगवतें खैरापेक्षां याचा लागवड करणें सोपे व कमी खर्चाचें आहे. या झाडाच्या पानांपासून कात तयार होतो. याची निर्गत विस्तारवत फार होतें.

नि प ज व व्या पा र.—काताची निपज हिंदुस्थानांत किती होते यासंबंधी विश्वसनीय आंकडे उपलब्ध नाहींत; कारण याचा व्यापार बहुतेक लहान लहान कारखानदर व व्यापारी यांच्या स्वाधीन आहे. जंगलखात्यामार्फत खैराच्या जंगलाच्या मज्जा लिलावांनी किंवा मागणीं अर्जांनी देतात. हा मज्जा साधारणपणें चार महिन्यांकरितां असतो. साधारणपणें प्रत्येक कदाईत ८० झाडांचा उपयोग करतात. प्रत्येक कदाईची किंमत सुमारे २२५ रुपये असते. तेव्हां प्रत्येक झाडाची किंमत २ क. १३ आ. ठरते. प्रत्येक झाडापासून (२५ धनकूट लांकूड) अर्धा टन कात उत्पन्न होतो, म्हणजे प्रत्येक टनाची ५ क. १० आ. किंमत ठरते.

ब्रह्मदेशांत १३०००० ते १५०००० हेडेवेटांपर्यंत उत्पन्न, दक्षिण हिंदुस्थान १००० हे., मुंबई ५०० हे., धंवाल व सं. प्रान्त २००००० हे. हे वार्षिक निपजोचे आंकडे परदेशीय किमान्यालगतच्या व अन्तर्गत व्यापारावरून फाडले आहेत; त्यांत मिश्रित आंकड्यांचा उपयोग केलेच नसल्यामुळे स्थायिक खर्च किती होतो याचा निचरच केलेला नाहीं. याचा व्यापार स्थिर नाहीं ह्या खालील आंकड्यांवरून दिसून येईल. परदेशी रतना शालेल्या मालाचें कोट्युक्तः—

सन	वजन हेडेवेट.	किंमत रु.
१८९५-१९१६	१८३७२९	२६९६१०६
१८९९-१९००	१२७, ८१५	२४७०४३२
१९०४-१९०५	६२५६३	९७१०४१
१९०६-१९०७	९२६०	१५९३५६१
१९१३-१९१४	५८८५९	६२१३३
१९१५-१९१६	१४५५११	१९१३३३
१९१७-१९१८	४२१३३	४४७५१
१९१८-१९१९	५८११५	७२१८९

वरील आंकड्यांवरून व्यापारांत होत असलेला फरक दिसून येतो. मापकी रिकडा १८ व्यापार ब्रह्मदेशांतूनच होतो.

सर्वांत जास्त माल ग्रेट ब्रिटेनमध्ये जातो. त्याच्या खालील इंग्लिसमध्ये जात असून त्याचे खालीलाल फ्रान्स, जर्मनी किंवा हॉलंड येतें.

सा मा न्य उ प यो ग.—काताचा लपयोग रंगविण्याकडे फार करतात. कातच्याच्या कारखान्यांमध्ये त्याचा शेवटचा हात देण्याच्या कामी फार उपयोग होतो. देशमाला याचा उत्तम रंग वसतो. याचा साण्याकडे होणारा उपयोग सर्वांत माहोत्तच आहे.

काताचे अंगी स्तंभकधर्म असल्यामुळे हंगवर्णांत अथवा रक्तवांवांत त्याचा चांगला उपयोग होतो. मुख्यतः लहान मुलांच्या हंगवर्णांवर त्याचा अधिक चांगला उपयोग होतो. त्याचें चूर्ण, अर्क अथवा काटा ह्यांचा गुप्तता अथवा दाळपेची वगैरे दुतःका स्तंभक औषधांवाटेवर उपयोग करतात. पसा वसला असाता किंवा पाऱ्यामुळे हिरेच्या तुजून लाळ गळू लागले असता व रक्त वेळें लागलें असता काताचा तुकडा तोंडात धरून तो हसूळळू चपळीत राहिल्यास चांगला उपयोग होतो. दांत किडल्यामुळे उगकू लागल्यास काताची पूड दांताच्या राक्यांत भरावी. साऱ्या मळ्यांत कात मिसळून तें मलम जणांवर लावले असता ते बरे होतात [वॅट; मि. वि. पु. १८ पृ. २०१]

कातकरी.—काथकरी, काथोडी, काथोडिया. लो. सं. ११३१९. ठाणें व कुळाया जिल्ह्यांतोळ पश्चिमघाट, सुरतमोंवताला र्था संस्थातें व पुणें आणि नाशिक रस्त्यांवरील सयाद्रीना पायथी या भागांतून हे मुख्यत्वेकरून आडळतात. हे वूळचे भिन्न असून ते उत्तरतून (गुनराथ अद्रा-विशी) सुरत जिल्ह्यांत आले असले अस्य तर्क आहे. रामाच्या वानरसेनेपासून आपली उत्पत्ति आहे असें हे सांगतात. त्याच्या चालीरीती, स्वरूप व धर्म हीं पहातां, ते स्थानिक राष्ट्रवातींकीं असून त्यांच्यावर ब्राह्मणांचे कांहीं संस्कार झाले नाहींत असें दिसतें. त्यांच्या भाषेमध्ये कांहीं भिन्न लोकांच्या भाषेमधील शब्द आहेत.

याचा मूळचा वेदा कात करण्याचा होता. अनुनहि कांहीं लोक कात करतात. धान्याच्या पुरवठा संपल्यावर हे लोक जळाक लांकडे व मध विकून पोट भरतात व कांहीं ससे, हरणें, माकडें यांच्या विक्रीवर आपला उपजीविका करतात. हे लोक रामवंदीरहि खातात. हे चोर व लुटारू म्हणून प्रसिद्ध आहेत.

या लोकांचे (१)अधावर, (२)वेड किंवा डोर, (३)सिधी, (४) तोन किंवा मराठे व (५) वरप असे पांच पोटभाग असून त्यांमध्ये वेटीय्यवहार होत नाहीं.

मराठे कातकरी लोक गाईचें मांस खात नाहींत. गांवच्या विहिरीवर नांनां पाणी भरण्याची मनाई नाहीं. कुणव्यांच्या देवळांतहि यांनां गातां येतें. वरप हे किस्ती किंवा मुसलमान

असावे अता तर्क आहे येथे हे गोमासभक्षक असल्यामुळे याचा दर्जा सर्वांत खालचा आहे याच्या भाडनावावरून याची कुळ ठरलेली असून आडनावें देवक्रावरून ठरलेली आहेत नोरे, बाभगारे इत्यादि यांची देवक्रावृत्तार आडनावे आहेत सोच लोकांमध्ये एक आडनावें असणाऱ्या लोकांत विवाह-सव्य होत नाहीत मुलीची लग्ने १२ ते १५ वर्षांपर्यंत होतात. लढाच्या पूर्वी एखादी वीं गरोदर राहिल्यात तिचें लग्न झाले तर तिला अपराधावद्दल क्षमा मिळते, परंतु असले लग्न पुन विवाहपद्धतीने करावें लागतें मुलाचा वाप मुलीच्या मायणी करतो व मुलीवद्दल ' रुपये देज' देतो पुनविवाहाची चाल यामध्ये आहे परंतु विधवेला शहिल्या गवण्याच्या कुळातील माणसाची व मामे म मावळ भावाची लग्न करण्याची मनाई आहे जाताच्या मुल्याची समते असल्यात पट्टकोट करता येतो कातकर्री वायफा इतर जातीच्या माणसाना पळवून नेत असत व अशा रीतीने पुष्कळ परजातीचीं माणसे आपल्या जातींत घेत असत याणें मित्यात वारली, कुणची इत्यादि उच्च जातीचे लोक ५ रुपये वेजून याच्या जातींत घेतले जात असत जसे म्हणतात

कातकर्री लोक न्याग्रहेद्व आहेत " व्याग्रहेद्वता " ही त्याची पुष्कळ देवता असून ते कुणच्याच्या गामदेव " माओल्या ", " म्हश्या ", " वेडा " इत्यादि देवताचा पूजा करतात यामध्य मयुक्त किंवा उपाय्ये नाहीत

कुळाचा गिल्ल्यात कातकर्री लकाच्या वाच्या असून त्या प्रत्येकावर एक नाईक नेमलेला असतो त्याची जागा पर-परागत असते, परंतु तो निवैश शाल्यास दुसरी नाईक निवडला जातो वाडीमधील पुढारी लकाच्या समत नाईक किंवा कारभारी अध्यक्ष असून तांत मुसलमान, ख्रिस्ता इत्यादि-कावरोवर जेवणे, वायफोने नवावावरोवर न रहाणे इत्यादि सामाजिक प्रथांचा निकाल दिला जातो अपराधावद्दल ५ ते २० ह्यक्रापर्यंत दंड होतो व तो दाऊ पिण्याकडे खर्चिला जातो

का थी डि या —(काववडी) कात करणारे हे सुर-तच्या पुर्वेकडील व आज्ञेयिकडील सत्यानातून आटळतात त्याच्या बोलण्यात, मराठी व गुजराती शब्द मिश्र असतात आपण उत्तरकोकणप्रातातून गुजराथेंत आले असे ते सांग-तात ते काळे, जाडूद बाघ्याचे व राकट वेह्याचे आहेत कायोडिया पुरुष थोडीशी दाढी राखतात स्त्रिया वेण्या घाल-तात, ते शोषव्जालून राहतात व उहुतेक सर्व प्राण्यांक मांस प्यातात मात्र आपोआप मेलेल्या प्राण्यांचे व घोडा, गाटव, गाजर, कुत्रा वगैरेच मांस खात नाहीत पुरपाचा पोशाख पागोट, मंतर व कमरेभोवती एक उपरणे, हा होय ते हातात पितळेच्या अगर चांदीच्या आंगता घालतात झिजा लुगडे नेसतात व अगत चोळी घालतात आणि डोक्यावर ओढण्या घेतात त्या कानांत पुगव्या व गळ्यात मण्यांश्या माळा घालतात व दंडात वेळा घालतात ते मजुरी करतात

व कात तयार करितात त्यांना अल्पुश्य मानण्यात येत कायोडिया लोक मिळदेवताची काराधना करतात ते आपल उपाय्येपय दाखवणा देत नाहीत

मुलाच्या जन्मानंतर सहाव्या दिवशी पुष्कळ स्त्रिया जमून सडाची पूजा करतात, व माताच्या देवीच्या प्रतिमा करून त्याच्यापुढे दिवा लावतात मुलाच नाव त्याचा वाप अगर आई ठेवते नंतर भातिघाना जेवणावळ घालतात त्याच्यात विवाहाच्या वेळी मुलामुलीच वय सुमार १० वर्षांचे असतें मुलाचा विवाहात थोड्या शाळा म्हणजे त्याच्या घरातील स्त्रिया मुलाची शोभून काढतात, व तिच्या वापाकडे जाऊन तिला मागणी घालतात त्यान रकार दिल्यास सर्वे मंडळी दाऊ पितात व लग्न ठरतें नंतर काही दिवसांनी मुलाचा वाप वयूला आपल्या घरी बोलावून अहेर व १४ रुपये तुडा देतो व विवाहदिवस ठरविता विवाहदिवशी सकाळी वडु-नराना इव्द लभते दुपारी कमरेला तलवार लटकवून आरत्या इश्टिनातह वर वपूचही जाण्यासाठी निघतो त्याच्या पुढे कोकमा टोळक नाचतात जातो तेच पोहाचल्या वर बराळ बोहोळ्यावर वतवून वपूचा भाऊ वयूला बोहो-ळ्यावर आणतो, मग त्या दोघांना वज्राना सांगणा गाठ देतो नंतर काही वेळान गाठ सोडल्यानंतर स्त्रिया गाणी म्हणू लागतात व वयूला तिचा भाऊ व बराळ त्याचा सुकता उचलून घेतो मग ते सर्वे गतात व फेर वर-तात मुलीच्या वापाला परवडल्यात तो व्याहाभोचन देतो जेवणांतर वर वयूला वरोवर घेऊन परत आपल्या घरी जातो त्याच्यात विषाविवाहाचा खाल असून, पुरपाला एकाच वेळी अनेक वायका करता येतात, ते प्रेताला स्नान घालून हळद फानतात व मग त्याला चितेवर ठेवून त्याच्या तोडात भात घालतात व मग चितेला जमि लनतात श्रेत पूर्णपणे बळव्यावर सर्वे मंडळी परत जाताना वाटेने दाऊ पितात तिसऱ्या दिवशी ते स्मशानात जाऊन थोड्या राख नदीत टाकतात, व वाकीच्या राखी टिगारा करून त्यावर भात ठेवतात नंतर मृताच्या नावाने लहान मुलाचा जेवण घालतात पुढे सवड जाल्यावर ते मृताच्या तावाचें जातीला नवण घालतात यापुढे मृताचे भाऊ वगैरे काही एक करीत नाहीत याच्यात पंचायत जर्क जाल्याच व तिचे पुढारी असतात याप्रात शिद्र्याचा अभाव आहे [मु म्या पु १ भा १]

तो न का त करी —हे साधारणत याणें मित्यात स्थानिक झाले आहेत भिपयें ताळण्यात, ताडुळ स्वच्छ वरणे वगैरे निरनिराळी शेतकीची कामे हे क्षेत्र करतात त्यामुळे उदरनिर्वाह इच्छिता त्यांना दुसरीकडे जाण्याच कारण नसतें यांचा पूर्वीचा व्यवसाय खेताच्या जाड्यापासून कात तयार करणें हा आहे व अजूनही काही कातकर्री हा पदा करतात सरकारी जंगले राजीव झाल्यापासून यांच्या वयाच लेन वरेंच आकृषित झाले आहे. सादरीय व इनाम खेडेगा वति

जे कच्चा साल मिळेल त्यावरच प्रायः यांना अवलंबून रहावे लागते. हे कामानिमित्त अंगलांत गेल्यावर आपली चांपडी फार पवित्र मानतात व सूचना दिल्याशिवाय कोणालाहि आंत येऊ देत नाहीत. साळकापर्णीस सुद्धाच करण्कच्या आर्थातें झाडाचा पूजा करतात, त्याला शेंदूर फांसतात, चारळ ठेवतात आणि भक्तीने "क्यांत चक्र देवो" अशी प्रार्थना करतात.

ल म वि धि —जातीतील धर्मशास्त्र असा एखादा कति- करी प्रायः लग्नविधि चालवितो व याला "गोतर्था" असे म्हणतात. लग्नसमारंभ पांच दिवस चालतो. लग्नाच्या दिवशी नवरासुल्या पांढरें पागोटें व घोतर नसून मुळीच्या मेळपांत प्रवेश करतो. मुलाचा बाप मुलीला हिरपें लग्नां व ताडड्या चोळीचा शिंदेर धरतो. मुलगी लुगटें नसून येते व मेडपाच्या दाराशी उभ्या असलेल्या नवऱ्याच्या गळ्यांत बापांनंतवार केलेली फुलांची माल घालते व जोडपें मेडपात प्रवेश करतें. दोघांना एकमेकांसमोर उभे करून अंतःपट धरतात. एका बाजूला गोतर्था बसतो, व दुसऱ्या बाजूला जातीतील चार शिष्ट बसतात. मुलाचा बाप चार शिष्टांना पैसा, सुपारी, अक्षता वाटतो व शिष्ट हे निमस हातीं धरून बसतात. गोतर्था वोगडीवर विवक्षित तःहेनें अक्षता मांडतो व मध्ये पैसा ठेऊन स्वतःच्या हातांतील पैसासुपारी त्यावर टाकतो. नंतर ते शिष्टीहे पैसा, सुपारी, अक्षता वगैरे गोतर्थाप्रमाणें वोगडीवर टाकतात. मग अंतःपट काढण्यांत येतो, व नवरा- नवरी मेडपाभोवती ५ प्रदक्षिणा करतात. प्रदक्षिणा झाल्यावर नवरा नवरी गोतर्थांनं मांडलेल्या पाटावर बसतात व जमलेले शिष्ट व इतर लोक नवरानवरींची ओर्ली पाटासमोर मांडलेल्या अक्षतांना स्पर्श होईल इतकी खाली नमावतात. इतकें झाल्यावर विवाहविधि आट- पला असें समजण्यांत येतें. नंतर जेवण देण्यांत येतें. मुळीचे सासरचे नांव याच वेळीं ठेवतात. लग्नाच्या दुसऱ्या व तिसऱ्या दिवशी नवरासुलगा आपल्या बायकोसह आपल्या घरां जातो. गोतर्था व इतर शिष्टमेडकीहि बरोबर असतात. घरी गेल्यावर मेडपांत गोतर्था दोन पाट मांडतो. व त्यापुढें वामांत तांबड्याचे डीस मांडतो. पाटावर वसल्यावर मुलगी उजव्या हाताचा आंगठा व उजव्या पायाचा आंगठा प्रत्येक दिगाळा लावून नवऱ्याचे प्रत्येक वेळीं नांव घेते. चवथ्या दिवशी गळ्यांतलं माळो फाडून टाकतात.

मूळ जन्मल्यावर पांचवे दिवशीं घरांतील वृद्ध माणसांच्या विचारानें मुलाचें नांव ठेवण्याची चाल यांच्यांत आहे. वायंत्तपणाच्या वेळीं सुदृग्णीची मद्यत अवयव घेतात. ता पांच दिवस वाळीतणीस रोज दोन वेळां न्हाऊ घालते. ब्राह्मणा- कडून मुलाची जन्मपत्रिका करवितो नाहींत.

डोर का त क री—यांची विवाहपद्धति वेगळीच असते. लग्नाच्या दिवशीं नवरा मुलगा आतंघांसह मुलीच्या घरी येतो

व लग्नमेडपापासून दूर उभा रहातो. मुलगी हातीं उपरनें घेऊन बाहेर येते व तें नवऱ्याच्या गळ्याभोवती टाकून त्यालां म्हणते "उडा नवरदेव मेडपांत या." असे म्हटल्यावर नवरा मेडपांत येतो. मेडपांत पाहुणे मेडकी बसलेली असतात. नवरानवरी आंत आल्यावर त्यांच्यामध्ये एक घोतर फसरतात व नवरानवरी त्यांचीं टांके अगर पदर हातीं धरतात. नवरा नवरोळा "उरळ आणि पुरेल" असें म्हणून हातीं धरलेला पदर तिच्या बाजूस टाकतो. उलट ती नवऱ्यास 'नाहीं उरेल आणि नाही पुरेल' असें म्हणून हातचा पदर त्याच्या बाजूस टाकते. अर्धा प्रक्षो- र्तां पांच वेळ झाल्यावर त्यांना वोगडीवर उबवतात. वोगडी- वर चार बाजूस चार व मध्ये एक असे पांच शिष्ट अगोदरच येऊन बसलेले असतात.

प्रत्येकाच्या हातीं पैसा, सुपारी, विद्याची पांच व अक्षता असतात. नवरानवरी वोगडीवर येऊन वसण्याच्या आधी शिष्ट हातातले निमस वोगडीवर टाकतात, व त्यावर नवरा- नवरोळा बसवतात. वोगडीवर वसल्यावर नवरानवरी एक- मेकांच्या गळ्यांत हार घालतात. नंतर जमलेल्या पाहुणे मेडकींना दाख व जेवण देण्यांत येऊन लग्नसमारंभ आटोपतो.

कातकऱ्यांत अशी एक विलक्षण चाल आहे की, पटकांनं मनुष्य गेला तर पटकांचा साथ बंद होईतोंपर्यंत त्याचा पुरतात व साथ बंद झाल्यावर पुन्हां प्रेत उकलून जाळतात. राजी मयत झाल्यात दहणविधि तकाळीं उरकतात. नयता- भोवनी जमून माणेंवजावणें करून रात्र जागवतात.

भाद्रपद महिन्यांत, त्याजप्रमाणें शिमग्यांत व दिवा- कांत मुताचें श्राद्ध करतात. घराच्या छपरावर पिंड ठेवणें हाच प्रायः श्राद्धविधि असतो. [मं. गं. सेतान्न रिपोटें; एंधोवन].

कांतकाम—कांतकाम याचा साधारण अर्थ, लांकूड किंवा थारू यात यंत्रावर चाबवून, फिरवून हत्यारांनं त्याला निरनिराळे आकार देणे असा आहे. कांतकामाचे अरुरी- प्रमाणें पुष्कळ प्रकार आहेत. त्याप्रमाणें त्यास लगणारी थेंबे व हत्यारंदि पुष्कळ प्रकारची आहेत. लोखंडाचें कांत- काम व धारुचें कांतकाम असे याचे दोन मुख्य प्रकार आहेत.

लांकूड हें धारुपेशीं फारच गळ असतें. त्यामुळे त्यावर काम करण्यास मेहनत कमी पडते व शक्यहि कमी लागते. निरनिराळ्या लांकडांच्या मजपणामध्ये पुष्कळ फरक असतो. तसेच लांकडाचे शोरे (रेंपा) होहि निरनिराळे असतात. यामुळे सपड्याच लांकडांवर सारखें कांतकाम होतें असें नाहीं. कांहींवर चांगलें स्वच्छ तर कांहींवर खरपरीत होतें. या दुसऱ्या जातीचीं लांकडे शुष्ककीत करावयाचीं असल्यात ती हातांनं पातून करावी लागतात. जुन्या तऱ्हेच्या देशी कांतकामामध्ये, दोन लांकडांच्या ठोकळांना समांतर असे दोन लोखंडी टांकदार खिले बसाविलेले असत. त्यामध्ये जें

लाकूड कातवयाचे असेल ते वसवीत. या लाकडाला समातर अशी जाड लोखंडाची किंवा टणक लाकडाची तळई असते. तिचा उपयोग कातण्यासाठी उपयोगात आणण्याच्या हत्याराखे देका देण्याच्या कामी करीत. लाकूड फिरविण्यासाठी एका चाकविलेच्या फाठीला दोरा वायुन त्या दोरीचे एक दोन फेरे लाकडावर पेट असत. पण या युक्तीचा उपयोग फक्त लहान सहान कामे करण्याकडेच होतो. लाकडाचे मोठे कातकाम करावयाचे असल्यात एक मोठे चाक व एक किंवा दोन माणसे लागतात. त्या चाकविरून कातवयाच्या लाकडावर दोरी घेतलेली असते व तीमुळे लाकूड फिरते. चाकी काम वरील-प्रमाणेच करावयाचे असते.

आपल्याकडे होणारे सर्व देशी लाकडी काम या तऱ्हेनेच होते. सर्व तऱ्हेची निरनिराळी रंगीत वेळणी, खुर्च्या, टेबळे, पलंग, कठडे वगैरेना लागणारे सामान इत्यादि सर्व या तऱ्हेनेच होते. कारण यामध्ये चौकोनी लाकडाच्या निरनिराळे वाटोळे आकार घावयाचे असतात. हल्ली विलायतत लाकडाचे काम फारच पुढे गेलेले आहे. आरडाच्या फ्रेमोला लागण्याच्या नक्षीसार पडणा, पातळ लाकडी वशा निरनिराळ्या जातींचे दाडे इतकेच काम, पण पुष्कळ वेळा लहान लहान लाकडी पुतळेसुद्धा तिकडे यंत्राने कातून करतात

या कामासाठी निरनिराळीं यंत्रे लागतात सर्वसाधारणपणे कातकाम करण्यासाठी लागणाऱ्या यंत्राला कातयंत्र (लेथ) असे म्हणतात याच्या तऱ्हा पुष्कळ आहेत. काहीमध्ये लाकूड फिरत असते व हत्यार स्थिर असते, तर काहीमध्ये हत्यार फिरत असते पण लाकूड मात्र स्थिर असते, काहीमध्ये दोन्ही फिरत असतात. फ्रेमच्या पट्ट्या तयार करणाऱ्या यंत्रात एका लोखंडाच्या तळईवर वसविलेले व ज्या तऱ्हेची पट्टीवरची नक्षी असेल त्या तऱ्हेचे एक चाक फिरत असते. त्याला चागली धार असते. त्याच्या खालून लाकडी पट्टी जात असते. चाक फिरत असताना पट्टीला ठिकाणिकानी धातून, ज्या ठिकाणी जो आकार माहिजे असेल त्या ठिकाणी वरील घासण्याने पट्टीला आकार मिळते. एकाच चाकाने एकाच जातीचा आकार देता येतो. निरनिराळे आकार घावयाचे असल्यात निरनिराळीं चाके लावावी लागतात

लाकडाच्या लहान लहान पातळ वशा वगैरे करण्याचे कातयंत्र निराळें असते. ते बोध्या कामाच्या मुळीच उपयोगी नवून जेव्हा पुष्कळ काम करावयाचे असेल तेव्हाच त्याच्यापारवून फायदा होतो. लाकडाचे एकाच जातीचे दाडे करावयाचे असल्यात निराळेंच कातयंत्र लागते. प्रथम नमुन्याचा एक लोखंडी दाडा करतात. नंतर या यंत्राच्या मध्यभागी दाळ्याच्या लोखंड्याचा एक लाकडाचा तुकडा वसवितात. दाडा कातणारे हत्यार लावीवी समातर मागपुढे होत असते. याच एक थक दाळ्याला लागलेले असत व

दुसरे टोक वरील लोखंड्याच्या दाळ्यावर टेकलेले असते. कातयंत्रातील विशेष योगनेमुळे ते चाळू केले म्हणजे ज्या तऱ्हेचा आकार लोखंडी दाळ्याला दिलेला असतो त्याच तऱ्हेचा हुवेहुव आकार लाकडी दाळ्याला येतो. अशा रीतीने एकाच आकाराचे हुवे तेवढे दाडे तयार करता येतात.

पुतळे करण्याचे कातयंत्रही एकाच प्रकारचे असते. त्यात ज्या तऱ्हेचे पुतळे करावयाचे असतील तसला एक पुतळ्या प्रथम लोखंडी किंवा इतर टणक वातुचा बनवावा लागतो. मात्र या जातीचे कातयंत्र जास्त भागणडीचे असते.

लाकडाचे कातकाम व वातुचे (विशेषतः लोखंडाचे) कातकाम यात फारच फरक गाढे घातूंचे काम चालत्या यंत्रा-द्वाराच चांगले होत नाही. ही कातयंत्रे निरनिराळ्या प्रकारची असतात. (१) अगदीं चाधे, (२) स्फू करणारे, (३) उभे (व्हर्टिकल), (४) सपाट (हॉरिझंटल), (५) टरोट (६), स्पॅन्ड व (७) बोथरिंग इत्यादि. मिलिंग यंत्रही याच सदरात येते. त्यात फरक येऊंटाव वी, साध्या कातयंत्रावर असे निरनिराळ्या प्रकारचे काम करिता येते तसे उभे, सपाट किंवा मिलिंगयंत्रावर करिता येत नाही. ही यंत्रे काही विशेष कामाच्याच तोषीसाठी केलेली असतात.

साध्या कातयंत्रामध्ये एका बिजाच्या चौकटीवर दान्या वाजुला दोन आवणा (वेअरिंग) मध्ये एक लोखंडी चाती (स्पिंडल) वसविलेली असते. ही चाती वृत्तारूपन पोषक असते. चातीवर दोन आवणामध्ये गति कमीजास्त करणारा एक कोन वसविलेला असतो. याला 'सिंगलमिअर हेडस्टॉक' असे म्हणतात. याचा उपयोग फक्त पितळेसारख्या मऊ वातुच्या कामी होतो. डबल गिलर हेडस्टॉकमध्ये कोनापारतून चाती घुटी करता येते. तसेच दात्याची चक चातीवर चढविण्यासाठी कोनाच्या वाजूला, दुसऱ्या एका दात्याचा चाक्याची चाती वसविलेली असते. जेव्हा मुख्य चातीची गति कमी करावयाची असते तेव्हा तिच्या दुसऱ्या वाजूचे मोठ्या दात्याचे चक कोनातील दात्याच्या लहान चक्रात येऊन वसते. त्या वेळच्या दुसऱ्या एका योगनेमुळे मुख्य चातीची गती वाटविता येते. ज्यावेळेत मुख्य चाती व कोन बरोबरच चालवयाचे असतील त्या वेळेस ही दुसरी दात्याची चाती वाजूला करता येते.

या गिअरहेडच्या चातीच्या प्रोब्लिममध्ये एक वारीक टोंकाचा " सेंटर " (उर्फ टोंक) तुकडा बरोबर मध्यात वसविलेले असून त स्तर फिरत असते. याच्या समोरच पण यंत्राच्या चौकटीवर वसविलेला व मागपुढे वरिता येणारा एक लोखंडी टोंकचा असतो. त्याला " सेंटर स्टॉक " किंवा सेंटरहेडस्टॉक असे म्हणतात. थोडे वेळच्यात दुसरा एक लोखंडी सेंटर (उर्फ टोंक) मधोमध वसविलेला असतो, तो मात्र स्थिर असतो. चागले कातकाम करावयाचे असल्यात हे दोन्ही सेंटर्स अगदीं समोरासमोर असावे लागतात. नाही

तर असल्या टोकांत लावलेले काम उरले घुतांत येत नाही; चाकडेंतिकडे येते, विशेषतः निमुळतें येते. कांतयंत्रांतोळ चाकटीवर बसविलेली व मार्गोपुडें फिरतां येणारी ' स्लाईड रेस्ट ' ही या यंत्रांत एक अतिशय महत्त्वाची वस्तु आहे. यंत्राच्या ज्या बाजूला मागुस उभा असतो तिथेच एका (यंत्राच्या लांबीइतक्या) दांड्याला दांते पाडलेले असतात. त्या दांत्यांत फिरले असतें एक चक या ' स्लाईड रेस्ट ' मध्ये बसविलेले असतें. हे चाक फिरविलें असतां ही रेस्ट मार्गोपुडें होते. या रेस्टवर काटकोनांत बसविलेला एक छंज रू असतो. हा रू, म्हणजे दांत्याचा दांडा, मार्गो पुडें न होतां जाण्यावरच फिरतो. ही रेस्ट त्याला फिरविणाऱ्या दांड्यासुद्धां वाटोळीं फिरावी अर्थाह्णि एक योजना तैय्ये केलेली असते. याचा उपयोग निमुळतें काम करण्यासाठीं होतो व केव्हां केव्हां रू करण्यासाठींही होतो. या रेस्टवर कांतण्याचें हत्यार बसवित्तात. एका विशिष्ट योजनेमुळे रेस्टवर लावलेले हत्यार आपल्या कामाप्रमाणें मार्गोपुडें व उभेंआडवें नेतां येतें. नटाना किंवा स्क्रूना आटे पाडावयाचे असल्यास स्लाईड रेस्टच्या मागल्या बाजूला दांत्यांचो चाक जोडण्याची व्यवस्था केलेली असते. नट अगर रू लहान, मोठे किंवा कमी, जास्त व थोडे उभे असतील त्याप्रमाणें ही चाकें बदलावीं लागतात. अलीकडे नवीन जातीचीं कांतयंत्रे निघालीं आहेत. त्यामध्ये हीं सर्व चाकें एकदमच बसविलेलीं असतात. आटे अडे व तितके पाडवयाचे असतील त्याप्रमाणें चक्रावरचे एक दोन दांटे फिरवूनहि काम करता येतें. या यंत्रांतल्या विचक यंत्र विद्यर म्हणतात. कांतयंत्रावर काम करण्यासाठीं जो डाग लावण्याचा, तो त्यावर असतें काम करावयाचें असेल त्याप्रमाणें पकडवा लागतो. याला बांधी करणें असें म्हणतात. हे बांधी करण्याचे प्रकार पुष्कळ आहेत. अगरही साधा डाग (जाड किंवा वारीक गज) कांतावयाचा असल्यास त्याच्या दोन्ही टोंकांस त्याच्या मधोमध खुणा कराव्या लागतात. त्या साध्या अणुक्षीचाद्वार पंचनें (शिळ्यानें) करतात, पण या खुण सेंटर झीलनें पाडल्यास जास्त चांगल्या. कारण पडिल्या तन्हेनें डाग यंत्रांत धरोवर मध्ये चसत नाही. कांतकाम करीत असतांना हत्याराचा जोर लागून आ खुणा थोड्या चळतात. जास्त काम थोडे निमुळतें होतें. झीलनें खुणा पाडल्या असता हत्याराचा जोर सर्व भागावर सरसा वसून डाग चळत नाही.

डाग फिरण्यासाठीं (चांतीशिवाय आणखी) कशानें तरी पकडवा लागतो. त्या साधनाला पकड म्हणतात. तिला एक बोल्ट असतो. ती जो डाग करावयाचा असेल त्याच्या फिरत्या टोंकाला लावित्तात व बोल्टानें पिटून घट बसवित्तात. तिचा दांडा बहुतेकच वांकडा केलेला असतो. डाग लहानमोठ्या यंत्रांसाठीं असेल त्याप्रमाणें लहानमोठ्या पकडीं असाव्यात. कांतयंत्राच्या चातीवर डावाकडे तिच्या बाहेरच्या बाजूस आटे पाडलेले असतात. त्या आटावर

डाग पकडण्यासाठीं निरनिराळ्या आकारांचीं चाकें असतात. चाक त्या आटावर बसविलें म्हणजे चातीवर जोर तेंडि फिरतें. या चाकाला एक भोंक असतें. त्या भोंकांत जो डाग कांतावयाचा असेल त्याचें एक टोंक जातें. अशा रीतीनें चाक फिरावयास लागलें म्हणजे त्याच्यावर जोर पकड व त्यानें धरलेला डागहि फिरावयास लागतो.

या चाकांचे प्रकार बरेच आहेत पण त्यांत विशेष मुख्य म्हणजे सपाट चाक व सेंटरचाक हेच आहेत. सपाट चाकाचा उपयोग फार असतो. बहुतेक सर्व तन्हेचीं चाकडीं तिकडीं कामें यांच्यावरच पकडतात. हे चाक म्हणजे एक वाटोळा जाड विडाचा पत्रा असतो. याला पुष्कळशां भोंकें पाडलेलीं असतात. डाग लावतांना जमेल त्याप्रमाणें या निरनिराळ्या भोंकांतून बोल्ड घालून किंवा दुसऱ्या तन्हेनें जशी योरय दिसेल तशी बांधणी करून घेतां येते. या चाकासारख्या आणखीहि डाग पकडण्याच्या दुसऱ्या योजना आहेत. त्यांना घट पकडी (चक्र) असें म्हणतात. या पकडींहि दोन चार प्रकारच्या आहेत. त्यांचीं नांवें कुत्तापकड, घंटीपकड, शारपकड वगैरे. यांपैकीं कुत्तापकडींचा उपयोग सपाट चाकाइतका होतो. तिच्यावरील चार पकडींत कुत्ता जसा आपल्या जवळ्यांत पदार्थ पकडतो त्याप्रमाणेंच डाग या चक्रामध्ये पकडला जातो. या चारही पकडीं वरचालीं होत असतात. यामुळे आपणास ह्या असलेल्या जागेवर डाग पकडता येतो. वाटोळे, चांकोनी, पटकोनी, अटकोनी, वगैरे डाग पकडावयाचे असल्यास मध्यवर्ती म्हणून एक पकड आहे तिचा चांगला उपयोग होतो. कारण तिच्यामध्ये डाग नाट चांगला पकडला म्हणजे एकदम मधोमधच येतो. एकाच जातीचे पुष्कळ काम करावयाचें असल्यास याचा फारच उपयोग होतो. यामध्ये वेळ कमी लागून कामहि झपाट्यानें होतें. घंटीपकड ही आतून पोकळ घेंटच्या आकाराची असते. हिला पुष्कळ भोंकें पाडलेलीं असतात. त्यांना आटे पाडून त्यांत लांब बोल्ड बसविलेले असतात. या भोंकांमध्ये डाग घालून बोल्डानें दाडून त्याला आपणास लागेल तसा पकडतां येतो. शारपकडींचा (झीलनक) उपयोग भोंकें पाडण्यासाठीं फार होतो. ही लावण्याची अवस्थास कांतयंत्राची सेंटर काढून घेऊन त्या ठिकाणीं ती बसवित्तात. जर फिरत्या डागाला भोंकें पाडावयाचें असेल तर डाग फिरता देवून स्थिर टोंकाच्या ठिकाणीं ही बसवित्तात व त्यांत शार घालतात व मन चाती चालू करून डाग किंवा शार पुडें आणून भोंकें पाडतात.

जेथें साधारण काम करावयाचें असतें त्या ठिकाणीं साधें कांतयंत्र चालतें. वारीक कामाचें कांतयंत्र भारी किमतीचें असतें. असल्या कांतयंत्राचा उपयोग बिलयंतत किंवा अमेरिकेंत फार होतो. असल्या यंत्राची चाकी पोकळ व मोटी असते यामुळे ती हालत नाही. ज्या स्क्रूनें हत्यार जागवर पुडें मार्गें होतें त्या स्क्रूवर ती फिरविण्याच्या दांड्यासाठीं

एक वाद्येकी चकती वरविहेली असते. तिचे १२५ सारखे भाग पाडलेले असतात. क्विन्ट २५० हि असतात. हा रूफ फार चांगला असला लागतो. याचा पिंच (एक थ्रेड व एक ग्राप यांचे अंतर) २ किंवा ३ इंच असतो. दाढा फिरविताचा रूफ जेव्हा एक भाग पुढे जातो तेव्हा हत्यार एक इंचाच्या एक हजाराला पुढे जाते. यामुळे काम अगदी वरोवर करता येते. इतके वारीक काम करण्याकरिता लागणारे हत्यारहि अगदी धारेचे असले लागते. असलीं हत्यारे पोलादी असतात. त्यांची धार म्हणण्यासारखी बांधत होत नाही. व कामहि फार झपाट्याने होते. कातयंत्रावर किती तऱ्हेचे काम करता येते हे सांगताच येणार नाही. ते काम करण्यावर व त्याच्यापाशी असलेल्या उपकरणावर अवलंबून राहिले. जवळ जवळ असे म्हणण्यास हरकत नाही की बाकी सर्व यंत्रावरील (म्हणजे दात्याचे यंत्र, भोके पाडण्याचे यंत्र, शोपिंग यंत्र इत्यादीवरील) शोपारे बहुतेक काम कातयंत्रावर करता येते व ते पुष्कळ वेळा जास्त चांगले असते. एका हुशार कामकऱ्याने या कामाने जवळ जवळ शारर तत्वाचे प्रकार आपल्या यंत्राच्या चित्रात दाखविले आहेत. त्यात विशेषतः लाव दाडे कातणे, नळकाडे तयार करणे, दृष्ट्या, दृष्ट्याच्या कड्या वगैरे कातणे, भोके पाडणे, चावीचे गाळे पाडणे, लहान लहान मिलिने काम करणे इत्यादी प्रकार आहेत. जेव्हा काम अगदी वरोवर असून अगदी मुळमुळीत व चकचकीत करावयाचे असते त्यावेळेचे घासण्याचे कामहि कातयंत्रावर करतात. मोटारगाडीचा आस, नळकाडे, पुष्कळ इंधिनाचे आस वगैरे अगदी घासून वरोवर करावे लागतात. कारण त्यामुळे घर्षणात कुकट जाणारी पुष्कळ शक्ति वाचते. कोणत्याहि कारखान्यात इतर यंत्रांपेक्षा ही कातयंत्रेच जास्त असतात.

जास्त पोलादी हत्यारे चांगली. तुलत्या पोलादी पाण्याची पुष्कळ दिवस टिकत नाहीत. त्याची धार लवकर खराब होते. पोलादाचे हत्यार फार टणक असते. याला पाणी देण्याचे कारण पडत नाही. तसेच त्याची धारहि बरेच दिवस खराब होत नाही. हत्यार चाळत असता तापून लाल झाले तरी त्याची धार लवत नाही किंवा वसत नाही. या हत्यारांमुळे लुन्या तऱ्हेने काम करण्यास जो वेळ लागतो त्याच्या पाव हिरेझत शान काम होते व तसेच चांगले होते काम लवकर व सफाईदार कारण असल्यास ही पोलादी हत्यारे अवश्य वापरली पाहिजेत. ही पोलाद बहुतेक चौकोनी असते. क्विन्ट वाद्येकीहि निकू शकते. आड पोलाद वापरल्यास ज्या जातीचे हत्यार पाहिजे असेल त्या तऱ्हेचा आकार पहिल्याने लोहाराकडून त्याज बाजा लागतो. हवा तो आकार दिल्यावर ते हत्यार छंदूदाम्या सहाय्यावर घासून चांगले धारचे करून घ्यावे लागते. नेहमी घासल्यासुळे हत्यारे अरूढ होतात. यासाठी अळोखडे एक नवी सन्धा निघाली आहे. पाव इंच किंवा तीन दोरे जाडीचे या

जातीच्या पोलादाचे चौकोनी तुकडे मिळतात व त्यांना पकण्यासाठी पकडीहि अस्तात. चौकोनी पोलादी तुकडा कुठेदावर घासून आपणास हवा तसा आकारत्यास दिला म्हणजे तो या पकडीमध्ये पकडून काम केले असता ते फार चांगले होऊन पोलादहि कमी लागते व हत्यारे घडविण्याचा सर्वच त्रास वाचतो. परदेशी मालाच्या चढाओढीसाठी ही रीत प्रचारात आणणे माग आहे एखादे मोठे भोके पाडावयाचे असल्यास शाराचा दाढा नोअरिंगवर म्हणून हत्यार असून ते दोन तऱ्हेचे असते एकात दाढा कातयंत्राच्या दोन टोकात फिक्त असतो व ज्या वस्तूचे भोके मोठे करावयाचे असेल ती वस्तू चौकटीवर स्थिर असते. दुसऱ्या प्रकारात वस्तू फिक्त असते. पहिल्या जातीच्या शाराच्या दाढ्याला मध्ये एक भोके असते त्यात धार असलेला पोलादाचा तुकडा बसविलेला असतो. दुसऱ्या जातीच्या शाराच्या दाढ्याच्या टोकाला पोलादी हत्याराचा तुकडा बसविल्याची व्यवस्था असते.

कातयंत्राचा डरेट यंत्र म्हणून एक प्रकार आहे. जेव्हा एकाच कामाला पुष्कळ जातीची हत्यारे वापरावी लागतात व असल्या तऱ्हेचे पुष्कळ काम करावयाचे असते तेव्हा हे यंत्र वापरतात याच्या हत्यारे पकडण्याच्या पकडीत व वाकात सर्वत्र भोके पाडलेली असतात. भोकेमध्ये हत्यारे धरण्याची व्यवस्था असते. यामुळे एकाच वेळेस त्यात सहा प्रकारची हत्यारे भरता येतात. यामुळे एका हत्याराचे काम संपल्याबरोबर डरेट फिरवून दुसरे हत्यार ताबडतोप उपयोगात आणता येते व वेळ वाचतो. केव्हा केव्हा काम केल्याबरोबर कोणीहि हात न लावता आपोआप डरेट फिरून एका हत्याराच्या जागी दुसरे हत्यार येते

भोके पाडण्याचे कातयंत्र उम्या आणि आडव्या दोन्ही जातीचे असते त्यावर पोकळ नळकाडे करणे, बाँके कातणे वगैरे विशेष तऱ्हेचे काम होते. दात्याच्या यंत्रावर (मिलिंगयंत्र) पुष्कळ निरनिराळे काम होते. दाते पाडणे हे त्याचे एक मुख्य काम आहे, पण निरनिराळी हत्यारे लावून चावीचे गाळे पाडणे, दागिने घासून काढणे इत्यादि पुष्कळच कामे या यंत्रावर करता येतात. शोपिंग व ड्रेनिंग या यंत्रात कोणताहि दागिना घासून काढण्याचे काम होते. मात्र त्याची तऱ्हा निरनिराळी असते न त कामात मुख्यतः तीव्र चालू वापरतात. त्या पितळ, पोलाद किंवा लोखंड आणि वांडे सा होत. पितळ फार मऊ असल्याने काम करण्यास जवळ जवळ लाकडा इतके सोपे जाते. ते मऊ असल्यामुळे त्याच्या डगमाला काततांना पुष्कळ वेग थावा लागतो. कमी दिव्यास धातू कातली न जाता बडे पडाव्यास लागतात यावर चकाकीहि जल्दी येते. लोखंड ही धातू पोलादापेक्षा काढवीस मऊ आहे. ह्या धातूचे काम करताना कातयंत्र डबल गिअरचे अगर कोनाच्या मोठ्या वाक्याचे असावे लागते. याला देताची गति पुरते. काम करतवेळी याचे डबले न निघता लावचलाय तार निघत असते. पोलाद निरनिराळ्या जातीचे असून लोखंड

सारखे मज व विजापेक्षा कडक असते. यामुळे जसे पोलाद असेल त्याप्रमाणे गति व हत्यार असतें लागतें. बंड कांतीत असतांना मात्र गति फार ठेकून घालत नाही. कारण तें घनवर्धनीय नाही. यामुळे त्याची लांब तार न निघतां थारीक इलभेच निघत असतात. यामुळे विजाच्या डागाच्या वेळीं कातयेत हें उच्च मिअरनेच चालवावें लागतें.

येथेचर डग जवतांना तो मध्यविंदूत बरोबर वसविणें हें फार जरूरीचें असतें. जर तो तसा वसविला नाही तर काम निमुळेंत होतें. यासाठीं डग येथेचर पकडून त्यावर ताव-उतोव हत्यार न लावितां प्रथम तो हळूहळू फिरवावा. डग फिरत असतांना हत्याराच्या वेडकोवर त्याला ठेकेल पण दावला नापार नाही असा खडूना मुकडा हातांन धरवा. डग फिरतांना जेथें तो (मध्यविंदूच्या) पुढें आलेला असेल त्या ठिकाणीं त्याला खडू लागोड व अर्थांतच त्याच्या दुसऱ्या बाजूला डग अंत आल्यामुळे खडू लागणार नाही. असा रितीनें डग वारंवार तपासून व तो गांगेपुडें करून त्याला नीटमध्यावर पकडवा व मग त्यावर हत्यार लावून काम सुरु करावें. चांगले कामकरी (जिनगर) तर दुसऱ्या डोक्यांनीं हि (तततच्या धवथीमुळें) डग मध्यविंदूत पकडतात.

हत्यारें लवण्याची (पाजविण्याची) तऱ्हाहि निरनिराळी आहे. मज धातूवर काम करतांना लागणारा हत्यारांचा आकार, कडक धातूवर लवण्याच्या हत्यारांच्या आकारापेक्षा थोडा निराळा असतो. तो हळूहळू अनुभवांन समजतो. हत्यार लवतांना तें बरोबर मधोमध लावले पाहिजे, म्हणजे त्याची आणि कातयेच्या मध्यविंदूची पातळी समांतर (एक पातळीत) असली पाहिजे नाहीतर काम करतांना डग हादरावयाच लागतो; म्हणून याकडे विशेष लक्ष द्यावें लागतें. कामाच्या वेळेस लागणारी हत्यारेंहि चांगली धारेंची ठेवण्याची फाळवी ध्यावी म्हणजे काम चांगलें होतें. [ले. व्ही. एच्. मगोहर].

कातडीं -- पूर्ण वाड झालेल्या गाई, बैल, म्हशी, घोडे वगैरेच्या कमावलेल्या कातड्यांना वाचारांत फक्त चामडे असें म्हणतात. घातरे, मेंढ्या, बकऱ्या, हरीण व दुसरी जंगली जनावरे यांच्या चामड्यांना कोवळे चामडे म्हणतात. व कसे असलेल्या शोभादायक चामड्यांना लोंकरयुक्त कातडी म्हणतात.

लोंकरयुक्त कातडी तसेंच हरीण, फालवीट, विड्याबाघ, वगैरे जनावरांची कातडी यांना व्यापारी दृष्ट्या फार थोडें महत्त्व आहे. कुत्रा, साप, माल यांचावरच्या लहान प्राण्यांच्या कातड्यांकडे तर हिंदुस्थानातील लोकांचें पूर्ण दुर्लक्ष आहे. फदाचिद ह्यामान व खारवण्याची तदोप पद्धति ही अना-स्पर्शा कारणें असावीत.

हिंदुस्थानातील गुराबोरांची संख्या २२,०००,००० पेक्षा कमी नसून दरवर्षी शेकडा ४० गुणें सरतात अथवा मारली जातात. १९२२-२४ सालीं सध्याच्या वर्षीत साळीना सरासरी

१२५ लक्ष कमावलेलीं कातडीं व ३७० लक्ष विनकमावलेलीं कातडीं परदेशीं गेलीं. या चांकाच्यांत हिंदुस्थानांत उपयोगांत आलेलीं कमावलेलीं कातडीं व चामडीं धरलेलीं नसून ज्यांची कातडी काढून घेतली जात नाहीत अशा मेल्ल्या जनावरांचाहि वरील आंकड्यांत हिशोब नाही.

हिंदुस्थानांत तयार होणारा कातड्यांचा माल व त्याच वस्तूंच्या परदेशीं असलेला व्यापार हे सारख्याच महत्त्वाचे आहेत. १९०६-०७ सालीं (पुनर्निर्गत माल वजा जातां) १५,४६९,३९२ रुपये किमतीच्या मालाचा व्यापार झाला.

कमावलेलीं कातडीं व चामडीं यांचा व्यापार व कातड्यांचा माल तयार करण्याचा धंदा मुसुलमान शहर अंत्यम लोकांच्या हातीं असून लोकसंख्येच्या मानानें हा समाज लहान आहे. उत्तरहिंदुस्थानांत या समाजाचा चर्मकरास म्हणतात. कातड्यांचे हजाली व मुर्दाडी असे दोन प्रकार आहेत. मारलेल्या जनावरांच्या कातड्यांना हजाली व मेल्ल्या जनावरांच्या कातड्यांना मुर्दाडी असें म्हणतात. चांभार लोक मेल्ल्या जनावरांची कातडी काढतात. दुष्काळच्या वेळीं त्यांना बराच फायदा होतो. इतर वेळीं पैशाच्या आशेनें हे लोक घुरांना विप घालतात असेंहि म्हणतात. परंतु निष्कल-कनीपणा, अवयव व घुरांचे रोग यांनीं मरणाच्या घुरांना प्रमाण परेंच मोठें आहे. कातड्यांच्या व्यापारानें मरणाच्या घुरांसुळें होणारीं देशाचीं हाति मुळीच मरून निघत नाहीं. उलट, जेव्हां जेव्हां कातड्यांच्या माल परदेशीं जास्त जास्त जातो, तेव्हां तेव्हां तें सार्वजनिक हातींचें व व्यापारी अवनतीचें चिन्ह आहे असें समजावें. कातड्यांच्या व्यापारांत अवयव वगैरे कारणांनीं बराच फरक होत असतो. औद्योगिक धाडसत सर्वत्र दिसून येणारी मांडवळ गोळा करण्याची अडचण या धंधांत तर दुःपट भासते. धार्मिक वंधांनीं या लोकांना अगदीं हलकां दराज आल्यामुळे, हा धंदा करण्याची जवाबदारी एका लहान समाजावर पडते; या कारणामुळे या धंधांत बलाशोडिचें तत्व लागू नसल्याकारणानेंहि या संवर्धांच्या व्यापारांत बरेंच मुकडान होत आहे.

१९०६-०७ मध्ये हिंदुस्थानातील रेलवेनें २५७७७७७ हें. कातडी परदेशीं गेली; त्यापैकी वंगाल प्रांतांतून ३५७७५४ हें, सयुक्तप्रांतांतून ४९४२०६ हें, मद्रासप्रांतांतून ३६८१२७ हें, पंजाबप्रांतांतून २९६५०६ हें, मुंबईप्रांतांतून १०१०४६ हें, मद्रैसूरमधून ११७८६६ हें, राजपुताना व मध्यहिंदुस्थान ११८९१३ हें, मध्यप्रांत व बन्हाड १२२७७४ हें, निजावच्या राज्यांतून ८९१०३ हें, सिंधमधून ५४५५९ हें, व पूर्ववंगाल व आसाममधून २३४२१० हें, कातडीं परदेशीं गेलीं. हिंदुस्थानांत साधारणतः २५-३० हजार हें. (किं. १११ लक्ष) पेक्षा जास्त कच्चीं गाड कातडीं परदेशाहून घेत नाहीत.

(त्यांची १०॥ लाख रुपये किंमत अन्तः) १५ हजार हंड्रेड-वेड वनवाची कच्ची कोंबळी क्रातडीं व ६॥ हजार हंड्रेडवेड वगनाची कमावलेलीं वाड व फोंबळीं क्रातडीं अस्ततात.

कच्चीं क्रातडीं व चामडीं यांची निर्गतः— १९०४-०५ सालीं क्रातड्याचीं किंमत दर हंड्रेडवेडास ५५ रु. ७ आणे होती व चामड्यांचीं दर हंड्रेडवेडास ९० रु. ७ आणे १ पै होती. १९६-०० सालीं ३९८०६२८१ क्रातडीं व चामडीं परदेशीं गेलीं. त्यांपैकी १२९१७२९७ क्रातडीं व २६८८९००० चामडीं होवों.

१९१९-२० सालीं २६ कोट रुपयांचीं क्रातडीं परदेशात गेलीं. त्याच्या मागोल वर्षी १९ कोटींचीं गेलीं होती. पण पुढील सालीं परदेशातील वाजारमंदीमुळे निर्गत पुन्हा कमी झाली. १९१९ च्या सप्टेंबरात निर्गतक्रातड्यांवर १५ टक्के अकात वसाविष्याचें विल पुढें आलें; पण थिस्ट्रिड सामान्ज्यात होणाऱ्या निर्गतीवर मात्र १५ टक्के नकात वसविली होती.

कमावलेलीं क्रातडीं.—समुद्रानें हिंदुस्थानंतून जाणाऱ्या कमावलेल्या क्रातड्यांच्या अंतर्गत व्यापारातील विशेष हा आहे कीं, कमावलेल्या चामड्याचें मद्रास हें महत्त्वाचें ठिकाण असून तेथील वराच माल श्रावदेशांत जातो. श्रावदेशाच्या खोलाखाल मुंबईचा नंबर लागतो या व्यापाराचें मद्रास हें केंद्र आहे, असे परदेशात जाणाऱ्या मालाच्या जाकट्यावरूनही दिसतें. परदेशी जाणाऱ्या मालापैकीं ईकडा ९१ कमावलेलीं क्रातडीं व ईकडा ७३ कमावलेलीं चामडीं मद्रासहून गेलीं. वरान् वराचसा माल मुंबईहून गेला. मद्रासच्या कमावलेल्या चामड्यांना आजपर्यंत संयुक्त संस्थाने हे महत्त्वाचें गिऱ्हाईक होतें; परंतु अलीकडे हिंदुस्थानच्या कमावलेल्या चामड्यांना अतलेलीं मागणी कमी होत असून बंगालच्या कच्च्या चामड्यांना जास्त जास्त मागणी होत आहे.

हिंदुस्थानाबाहेरील देशात नवीन श्रावणी शोधाच्या तहाऱ्यानें क्रातडीं कमावण्याच्या संरस व कमी खर्चाच्या पद्धती सुरू झाल्या आहेत. याचलन असें दिसतें कीं, हिंदुस्थानच्या मालांत कार्लमतीप्रमाणें सुधारणा झाली पाहिजे, नाहीं तर हिंदुस्थानच्या क्रातड्यांच्या व्यापाराचा पूर्ण नाश होईल. ज्याप्रमाणें हातमागावर काम करणारे कोडी गिरण्याची भरभराट याबद्ध शकणार नाहींत, त्याचप्रमाणें येथील क्रातडीं कमावणारे लोक जर आपल्या जुन्या पद्धती सोडणार नाहींत, तर त्यांचा कमी खर्चाच्या साक्षीय पद्धती उपयोगात आणणाऱ्यां पुढें टिकाव लागणार नाहीं. हिंदुस्थानातील क्रातडीं कमावण्याचीं पद्धत इतकी अमराधामकारक होती व अजूनही आहे कीं, ज्या देशात येथील कमावलेलीं क्रातडीं गत तेथे तीं पुन्हा कमावणी लागत असत. इ. सं. १९०४-०५ सालीं सरासरी २८५१७१७३ रुपये किंमतीचा माल परदेशी

गेली; परंतु पांच वर्षांपूर्वीच याच्या जवळजवळ दुप्पट माल परदेशीं गत असे.

हिंदुस्थानांत क्रातडीं व तीं कमावण्याचीं द्रव्ये विपुल असून स्वस्त आहेत. या दोन गोष्टींमुळे क्रातडीं कमावण्याचा घंदा पुरेसें मांडवळ घालून आर्थिक तत्वावर चालविला असता तर त्याची अर्थोपेक्षी झाली नसती, असें मुंबई व कानपूर येथील कारखान्यांच्या स्थितिकडे पाहिले असता दिसतें. अलीकडे कमावलेल्या क्रातड्यांत वरीच सुधारणा झाली असून त्यांचा व्यापारही वाढत आहे. १९०६-०७ सालीं ४४५१२५६१ रुपये किंमतीचीं चामडीं व क्रातडीं परदेशीं गेलीं.

बौद्ध, जैन व काही प्रमाणात हिंदुधर्मातही अहिंस्यताचें प्रचलन असलें तरी क्रातडीं व क्रातड्यांचे निरस वाच्या व्यापाराच्या त्यामुळे विरोध अडथळा आलेला दिसत नाहीं. क्रातड्यांचा व चर्मीचा हस्तपेसाहि पूर्वीं जास्त उपयोग केला जात असे. तिसऱ्या शतकांत लिहिलेला क्रातड्यांवरील पत्रव्यवहार सापडल्याचें स्पष्टून यानें लिहिलें आहे. पुस्तकें बायब्यकारिता व धांड्याचें खेगीर व इतर सामान करण्याकरितां पूर्वाहि क्रातड्यांचा उपयोग करीत क्रातड्यांच्या पेट्या, बूट, पैघकींचीं चालें देवण्याच्या पेट्या, फोटोयाफीच्या क्यामेऱ्यास असलेले माते, मोटा, पैघे देवण्याचीं पाकिटे, एमिने चाळविण्याकरितां पडे, हातमोमे, बंगांत घालण्याचे कपडे इ.यादि अनेक कार्यां क्रातड्यांचा उपयोग केला जात असे.

क्रातड्यांचा माल तयार करण्यास पूर्वीं शारिरीक अर्माचीच जरूरी असे. परंतु हल्लीं क्रातडीं कमावण्यापासून तीं निरनिराळे निरस तयार होईपर्यंत सर्व कामें यांत्रिक तहाऱ्यानेंच होतत. यामुळे हा सर्व व्यापार परकीयानींच चळकावला आहे. पूर्वीं क्रातडीं कमावण्यात वनस्पतिद्रव्ये द्रव्ये वापरत असल्यामुळे वराच वेळ कमावण्यात लागे. हल्लीं तयारित कलदात्री रासायनिक पद्धतीचा शोध लागला असून खनिज धारांचा अथवा विजेचा उपयोग करण्याची प्रवृत्ति जोरानें वाढत आहे. परंतु हिंदुस्थानातील क्रातड्यांच्या धंद्यात मात्र कालगतीबरोबर सुधारणा होत नाहीं. उदाहरणार्थ, कोमपद्धतीनें म्हशोऱ्या कच्च्या क्रातड्यावरून ७ दिवसांत, गाईच्या क्रातड्यापासून २४ तासांत, शेळ्या-मेंढयांच्या क्रातड्यापासून ३ ते ८ तासांत उंची प्रकारचें कमावलेले क्रातडीं तयार करता येत. याच कामास पूर्वीं एक महिना किंवा केव्हा केव्हा १८ महिनेंहि लागत असे. पालास-द्विकुमित मध्ये कामटी बुडविली असता तीं उच्च प्रतीचीं होतात. रातडें क्रातड्यांत योग्य कालपवेत क्रातडीं निरस ठेवून नंतर एका नेसावर त्यांचा टोंग रचतात. म्हणजे फाविल रापट द्रव्य त्यातून झिरपतें व रापविण्याचीं हो कित्या पूर्ण होत असते. यानंतर तीं क्रातडीं कित्येक वेळा पाण्यानें धुतात. त्यानंतर तीं बोरकेंत व पाणी यांच्या द्रावणात बुडवितत. त्या योगानें

कामासाठी खालील ठिकाणें प्रसिद्ध आहेत वगाल्यातील कटक, पाटणा व तरण, चतुक्त प्राताताळ — रामपूर, लखनौ, आग्र, पाशा व तहराणपूर पंजाबातील — कोहट, रावळ-पिंडी, पेशावर, डेरा गाझिखान होशियारपूर मध्यप्रातातील चादा, रामपुताना — तयपूर व बिचानेर सुबई इलाखा — सुरत, अहमदाबाद, नगर पुण, रत्नागिरी व हेदराबाद दक्षिण हिंदुस्थान — रायचूर, सालेम, त्रिचनापली, मद्रास व म्हैसूर युरोपियन पद्धतीच्या जोडयाकरिता कानपूर हे विशेष महत्वाचे आहे गेल्या दहा वर्षांत हिंदुस्थानातून वृष्ट वाहिर देशां जाऊ लागले आहेत १८०, -७ साली १,२८४९१ वर्ष्याचा माल परदेशी गेला हा माल नाताळ, कैप कॉलनी, मॉरिशस व इंडिज येथे जातो, व फार बोडा माल इंग्लंड व रशियालाहि जातो

का रा गि री चा मा ल — पट्टे, धुपले, खोर्गार वगैरे माल सर्व हिंदुस्थानभर तयार होतो काहीं ठिकाणी तयार होणारा माल उच्च प्रतीचा व उत्कृष्ट कारागिरीचा असतो पेशावर, वनू, कोहट व केदा येथे होणारे " सरहद्दीवराळ पट्टे " प्रख्यात असून हिंदुस्थानच्या बऱ्याच भागातून त्यांना मागणी असते सागराच्या काठड्याकरिता समुद्रप्रातातील गोरख-पूर व मध्यप्रातातील चादा हां ठिकाण प्रसिद्ध आहेत मद्रास इलाख्यातील कर्नूळ तिलाच चामड्याच्या बऱ्या विनिग तऱ्हेने ग्वितात राजपुताचा व सुबई इलाहा येथील काहीं ठिकाणी पुस्तक बाधण्याकरिता चामड्यावर ठसे उमडविणे व कोरवा काम करणे ही कामे होतात अलघार व अहमदाबाद ही ठिकाण या कामाकरिता फार प्रख्यात आहेत. गेड्याच्या काठड्याच्या टाळी तयार करण्याचा वटा गुजराथत वऱ्याच दिवसापासून आहे परंतु टाळीचा उपयोग वर झाल्या-सारखा असल्यामुळे हा वटा कितपत फिफायतशोर असेल याबद्दल शक्य वाटते

पर देशी का त डीं कामावण्याची कृति — हिच्या तीन पद्धती आहेत टॅनिक अन्वका तयार प्रयोग करून, खनिज मिठाच सहाय्य घेऊन, तेल व चरबी लावून तित्त्या पद्धतीच सामोय म्हणतात जड व हलके असे काठड्यात दोन प्रकार आहेत गोचर्म हे जड काठड्याच्या सदरात पडते याईची कातडी त्रिटिश लोक्याच्या घरातील किनसाना उपयोगात पडतात जगला गाई व सखळ प्रदेगावरील गाई याच्या काठड्यात फरफ असतो, पहिले जास्त मजबूत व जाड असते मॅब्या, वकरो, सील, देवमाते वगैरेची कातडी हलक्या काठड्यात जमा होतात

का त डीं चा व ष्या ची सा धने टॅनिक अन्व यात प्रसुप्त द्रव्य होय कॅटेचोल व पायरोगालोल असे याचे दोन निर-निराले वर्ग आहेत. पायरोगालोल टॅनिकपासून फार सुरेख कातडी तयार होते पण या दोहोंचे मिश्रण वेळे तर सर्वोत्कृष्ट असाच परिणाम घडून येतो कातडी कामावण्याच्या प्रसुक्त सा रानांचे वर्गीकरण पुढे दिल्याप्रमाणे —

पायरोगालोल	कॅटेचोल
हिरडा	गॅलिनार
वेस्टनट लाऊंड	हेम्बॉफ
दिवि-दिवि	केनाचो
अलमरोविला	पॅनग्रोव्ह (कूठ)
सुमाक	मिमोसा
ओक	छार्च
वेस्टनट आक	कनेगर
मातूकल	वर्च
विकी	कूज कात

कारत्यान्यात ती गोचर्मे येतात तीं चार तऱ्हेचीं असतात (१) कटाईखान्यातून घेत आलेली, ही ओळी व घणीने आधि रचाने मापलेली असतात (२) बोली मिठाळलेली, (३) मोरडी मिठाळलेली व (४) उन्हाण वाळलेली हीं स्वच्छ व नरन करून चुन्यात पुडवून ठेवितात फातडे चुन्यात किता वेळ ठेवावयाचे ते ज्या कारणाकरिता फातडे पाहिजे त्यावर जमवून अमते नंतर फातडे चुन्यात काढून चाकून त्यावरील केंन काढतात यावेळीं त्या काठड्याचे कर्माबास्त महत्वाचे अनेक चुनडे पाडतात व ते निरनिराळे कामावतात केंन फाटलेली नातडी औत्तमार्थ बुडून त्यादराल चुना व घाण कटून टाकतात यापुढे कमावण्याचा क्रिया सुट होते या क्रियेत तीन अवस्था असतात, (१) रानाच्या होंदात टावत ठेवून रंग देण्याची, (२) फातडी पुन्हा पुन्हा होंदातून काढण्याचा लष्वाचा व (३) पुढे चटविण्याचा या त्या होत पुढे चटविण्याच्या कार्मा टॅनिक अन्वचा प्रव्याचा उपयोग करतात निरनिराळ्या प्रकारच्या कातच्याना निरनिराडीं द्रव्य वापरतात यानंतर १३ दिवस फातडी निचळत ठेवतात व ज्या चिनसाकरिता फातडे पाहिजे असेल त्याप्र-माणें कातच्यावर चटविलेला रंग कमीजास्त धुवून घेऊन काढतात

याप्रमाणे तयार केलेलीं फातडीं तेल व चरबी यात पुड-विलीं म्हणजे तीं मज व मजबूत होतात नंतर त्यांना नळ लावतात हलक्या (वकरी, सील वगैरेचीं) फातडी कामावताचा विशेष काळजी घेतात

का र खा न — फातडी कामावण्याचा वटा फार पुरातन आहे जि पू चार हजार वर्षे इतक्या मार्गे होऊन गेलेल्या फारोच्या वडन्यातून चालले कामड्याचे नमुने तशांपिळे गेले आहेत त्यानवरून आज देखील या वऱ्याच्या स्वल्पात फारसा फरक झालेला दिसून येत नाही त्यावेळ्यामार्गे हर्षी सुद्धा सांगण्यात आली व फडे वापसन कामावण्याकरिता लागणारीं द्रव्ये तयार करतात गेल्या शतकाच्या उत्तरा-र्थात फ्रान्स, आस्ट्रिया इत्यादी आणि अमेरिका या देशातून फातडी कामावण्याचीं द्रव्ये तयार करण्याचे मोठमोठे कार-खाने स्थापण्यात आले हीं नवीन वनस्पतिजन्य द्रव्ये वापर त्यान कामावण्याचा क्रिया फार जल्द होऊन फातडे स्वस्त

व युवक निवर्त. हा यदा सध्यां शास्त्रीय पद्धतीवर चाल-विण्यांत येतो.

प्रेटव्हिन्टनमध्ये एका आठवड्यांत एक लाख पन्नास हजार कच्चीं कातडीं कमावलीं जातात. या कच्च्या कातड्यांच्या संख्येपैकी सुमारे ५० हजारच प्रेटव्हिन्टनमधील गुरांची असतात.

मह्युद्धाचंतर जगांतील निरनिराळ्या पंठांतून कच्चीं कातडीं भरपूर पडलीं होती व त्यामुळे कांहीं काळ त्यांचा भाव महायुद्धापूर्वीपेक्षाही उत्तरला. पण तीं जमा करणे व वाहून नेणे थाला बराच खर्च येत असल्याने हजारां कातडीं निरवयोगी होऊन पडून राहिलीं. तथापि आनचा भाव कमी नाही. मजुरी व वाहतुकी यांचे दर कमी झाल्याचेरून तीं युद्धापूर्वीप्रतीका होणारीही नाहीं.

कातडीं कमावण्याचा दुसरा प्रकार म्हणजे तुरडी व मीठ किंवा खनिज मीठ यांच्या पाण्यांत भिजवून देण्याच्या लोकरांचे रस या प्रकारातें बनवितात. कमावण्याची आणखी एक पद्धत म्हणजे 'क्रोम' ही होय. १८७८ च्या सुमारास डॉ. हानडोर्लिंगने या पद्धतीला व्यापारी महत्त्व प्रत करून दिलें. हळूहळू कातड्यांवर हा प्रयोग बहुधा करण्यांत येतो; पण सध्यां जाड कातडींही क्रोम बनवितात. कांहीं वेळां खनिज व वनस्पतिजन्य द्रव्ये एकत्र करून कातडीं कमावतात; त्यामुळे या दोन्ही प्रकारांतील गुण कातड्यांत येतो.

तिसरा प्रकार घामोथिंग किंवा नेडी कमाईचा. कातड्यांच्या घेडांत आळा बरंच महत्त्व आहे. कातड्यांचे तंतू तेलानें माखणें, व अल्डेहाईड टॅनिक करणें हा शोभायचा प्रकार होय

कातडीं कमावल्यावर त्यांना रंग देण्यांत येतात. रंग देतांना ज्या जिनसांना कातडीं लावणार त्यांवर रंगांचे प्रकार व प्रमाण अवलंबून असते. चकामी आणण्यासाठीं कातडीं दाघून टेंकून त्यावरून कांचेचा रूळ फिरवितात. हातमोजे, बुकगोण्यां, पाकिटे यांचीं कातडीं निरनिराळ्या प्रकारांनीं कमावतात.

गाई, झडी, बैल, घोडे वगैरे पाळीव जनावरांखेरीज दुसऱ्या कित्येक प्राण्यांच्या कातड्यांचा व्यापार होतो. नाहीं, स्वीडन, चार्लिक ससुइ वगैरे उत्तर-प्रदेशांतून सिल नांवाच्या मासाचीं कातडीं येतात. तीं आकारानें चरीच मोठीं असल्यामुळे त्यांचा उपयोग कोच व गाऱ्या मदविण्याकडे करतात. सफेते देवमाशाचीं कातडीं ज्यात 'पापॉइंग हाईट' म्हणतात त्यांचे निरनिराळ्या प्रकारचे वृट्ट बनावतात. अजर, साप, बंदूक, कांगड वगैरे प्राण्यांचीं कातडीं सुद्धां जनावरांप्रमाणेच विचित्रविचित्र व्यापारां—जिनस तयार करण्याकडे लावितात. कृत्रिम कातडीं किंवा कातडवाच्या रंगांचे कापड करण्यांत अमेरिकन लोकांला चांगलें चक्र मिळालें आहे. तें कापड पुस्तकें बांधण्याकरितां, तसेंच चुर्चरी, नेजे, घोड्याच्या नाड्या, काँच वगैरे जिघस मदवि-

ण्याकडे लावितात. पावेमेट किंवा चर्मपत्र, हें सफेते रंगाचें सर्धपारदर्शक कातडीं चकच्याच्या नामड्यांपासून विक्रिष्ट कुर्वीने तयार करतात. नहल्यांचे लेख किंवा दस्तऐवज विहिण्याकडे वाच्य उपयोग होतो. हें कातडीं फार टिकाळ असतें.

कातड्यांवर व रंगी किंवा दाणा उठविणें.— घोड्याच्या खराच्याच्या आकाराचें एक हत्यार असतें. त्या हत्यारांन आडवें, उभें, पिव्या चोहोकिडून कातडे कासतात. म्हणजे त्यावर दागा उमटते; नक्षा उठविणें असल्यास निरनिराळ्या प्रकारचे खिडे, डाप वगैरे असतात ते कातडीं कमावल्यावर खोलसर अततताय त्यावर दावाचे म्हणजे रंग छापवरील नक्षा कातड्यावर उमटते.

कातड्यांवर रंग देणें.—काळा रंग देणें असल्यास कातडीं कमावून तयार झाल्यावर हिराकवाचें पाण्यांत भिजव करून तें भिजव कुंचल्यानें छावाचें व त्यावर फाजळ व तेल मिला करून लावल्यानें उत्तम काळा रंग घटतो.

वख रंग.—लाखेचा आधिता करून त्याच्या किंवा क्रिमिजी दागा पाण्यात मिळवून त्याच्या रंग देतात. याच-प्रमाणे पाहिजे तीं रंग पाण्यात मिसळून कातड्यांवर देतात व चकामी देण्यात रंग रंग तेलाल किंवा अंड्यातील वखडांत खळून लावतात. जास्त चकामी पाहिजे असल्यास वार्नि-साचा हात देतात.

[संदर्भग्रंथ—वेनेट-दि मॅन्युफॅक्चर ऑफ लेदर; ड्राट-मन्-लेदर ट्रेड्स केमिस्ट्री; लॅब-लेदर ड्रेसिंग; वॅट-लेदर मॅन्युफॅक्चर. प्रोब्लर-प्रिन्सिपल्स ऑफ लेदर मॅन्यु; क्लेमिंग-प्रेक्टिकल टॅनिंग; त्रिडानिका; वॅट-कमाईअल प्रॉडक्ट्स ऑफ डॅनिश; मार्टिन—टॅनिंग अँड वॉर्किंग दन् लेदर; रिब्यू ऑफ दि ट्रेड ऑफ डॅनिश.]

कातिंगगड—पंजाल मधील दिनसपूर जिल्ह्यांतल वगू-गांव तालुक्यांतल खेट. उ. अ. २९°४८' व प. रे. ८८° ३९'. येथे १८ व्या शतकातील विष्णूचें देवालय आहे. हें दिनसपूरच्या राजाचें कुलदेवत आहे. 'रास' सणात येथे जत्रा भरते.

कातांगा—कातांगा हा वेरुगमकांगेमध्येचल एक जिल्हा असून त्या वसाहतीचा आग्नेयकोडील भाग आहे. याचें क्षेत्रफळ सुमारे १८०००० चौ. मै. असून लोकसंख्या अंशमत्त १० लाख आहे. येथील लोकें बंदू जातीपैकी ह्यवा-लुंग शाखेंतल असले. या प्रदेशात सजिन पदावींचा विशेष समृद्धि असून त्यांतल्यात्यांत तांबें फार सांपडतें. सोनें लोखंड व कथील यांच्या खाणी चालू आहेत. याच्या दक्षिणेत व आग्नेयांत उत्तर व्होडोथिया आहे. या देशांतल सांपत्तिक स्थिति चांगली होण्याच्या क्षमाी बरेच विदिश भांडवल गुंतवें असून राज्यकारभार पाहण्याच्या कनिडीत त्रिदिश समासद आहेत. १९-९ मध्ये केपटाऊन व वेरा यंत्रधाराी रेल्वेनें या प्रांताचा संबंध जोडण्यांत आला. कांगोच्या

मार्गाने पथिमाफनाऱ्यावर रेल्वेने व नदीने प्रवास करण्याची सोय आहे (कागोफोरस्टे पहा).

कातारी—लाकडा कातकाम करणारांचा ही एक जात आहे यांची घरगुती वौली गुजराची असते यांची व्हाणी निमळ अन्न हे स्वभावत आतिथ्यतत्पर व मेहनती असतात. हे भागाहारी आहेत मूळ जन्मल्यावर “ पाचवी ’ पुत्रांग, वारसें करण वगैरे विधी रूढ आहेत मुळाचीं मुंज सहल्या किंवा सातव्या वर्षी करतात मताधिक्याप्रमाणे जातिसभा तंत्र्याचा निवाडा लावते मुलांना शिक्षण देतात. काटेवाड व गुजराथमध्ये यांची वस्ती वरीच आढळते. दक्षिणेंतील काताऱ्यांचीं राहणी कुणव्याप्रमाणेच असते काहीं काताऱ्यास विदेशतः मुसुलमान काताऱ्यास खरादी म्हणतात हे मूळचे हिंदू असून नंतर वाटलेले आहेत. यांचीं राहणी इतर मुसुलमानांप्रमाणेच असते हे सुनांपैकीं इनाफी पंथाचे आहेत

कांतिगेल.—‘ भिक्कम हकमती ’ हे यांचे दुसरें नाव असून ब्रह्मदेशांतलं चिद्विन चित्खातांत हें एक ज्ञान संस्थान आहे.

कातिथ—सुल्य वस्ती वऱ्हाड-मध्यप्रात व मध्य-हिंदुस्थान येथे १९१९च्या खानेसुमारीत यांची संख्या १९९७ होती. पैकीं वऱ्हाड-मध्यप्रातात १३११ कातिया होते. नर्मदा खोऱ्यांतलं सातपुऱ्यांतलं चिल्डातून सूत कातणाऱ्या व गावाची रखवालदारी करणाऱ्या लोकांची ही जात आहे. यांची गणती महार व कोरी लोकांमधून झाली आहे असें वाटते. मध्यप्रातात कोठे कोठे यास रजपूत म्हणतात.

याच्या कुलाची व उपवर्गांची वरींच नावे यांच्या राहण्याच्या ठिकाणावरून पडली आहेत. उदा० पथारी, नंडला, गधेलवाल यांच्यात सुमारे ५० भिन्न वर्गविवाही कुळे आहेत. त्यांना नावे स्थानापातून, पशुपातून व जडापान्मच मिळाली आहेत व या कुलांपैकीं काहीं कुलात आणखीही पोटभेद झाले आहेत. उदा० नागोतिया कुळाचे हिरात नाग, भारोवर नाग, कोदम करिया व हजारी नाग असे भेद आहेत. ह्या उपवर्गांत छमसंबंध होत नाही असें हे लोक जरी सांगतात तरी तो होत असावा असें वाटते. कोसम करिया कुळाचे लोक विवाहप्रसंगीच नागाची पूजा करतात. शिंगोरिया, थारर मरिया, व डोंगरिया या नावांचे वर्गहि आहेत.

आपल्या किंवा आपल्या आईच्या व आज्ञेच्या कुळातली मुलगी वायको करुं नये असा नियम आहे. मुलींचीं लर्म ८ ते १२ वर्षांच्या आत होतात नळ रूपये वधूशुल्क यांचे लागते. विधुरास १८ रूपये घावे लागतात सजातीया-वरोवर व्यभिचार फेलेल्या इमारिकेचे लज तिच्या प्रियकरा-वरोवर पुनर्विवाहविधाने करतात विवाहानंतर वधूची आई व इतर वायका सर्वांसमोर नृत्य करतात. विवाहपद्धति म्हणजे छमस्तंभाभोवती प्रदक्षिणा घालण्याची पद्धत उत्तरेकडील

पद्धतीसारखाच असते. लग्न झाल्यावर वधू माहेरी येते व गर्भाधानविधि करून मग नवऱ्याकडे राहण्यास जाते. लग्न व गर्भाधान यांच्या दरम्यान नवरा भेला तर त्याच्या धाकट्या भावांन किंवा कोणत्याहि भावांचे अथवा तिऱ्हास्तान सुद्धा तिचे गर्भाधान करून तिला न्यावे म्हणजे ती त्याची वायको समजला जाते. अशा वायकास गोन्हाया वायको म्हणतात व विवाहान झालेल्या वायकोस थ्याहता वायको म्हणतात विधवांना कोणवरोवरहि लग्न करता येतं. प्रथम वरात जर विधवेवर वरच लग्न करावयाचें असलें तर रड्या साडावरोवर प्रथम लग्न करतात. नवरावायकोचे पडले नाही तर जातिपंचादीतीं समोर दोघांनी दोन काप्या घेऊन मोडून फेंकल्या म्हणजे विवाहसंबंध मोडतो

हे लोक सोय व ऐपतीप्रमाणे प्रेते पुरतात किंवा जालतात भुताचा सुल्य नातलग त्यास उद्देशून म्हणतो की “अमुक वामुक दिवशीं तु स्वर्गांतल्या संत मडकांत प्रवेश कर-गोले व मग तुला आपल्या कुटुंबाच्या मंडळींच कोणत्याहि प्रकारचा त्रास देता कामा नये.” त्याचा आत्मा एका मडक्यात साकण घालून आणतात व अखेरचा विधि करण्याच्या दिवशीं एका ओटयावर त मडकें ठेवतात व त्याला हार व फुलें घालतात. जवळच तादुळाचा लहान टांग करून त्यावर एक लवंग लोंबती घावतात. तेथे गाणी म्हणतात व भजन झाल्यावर मडक्याचे साकण उचळून भुताच्या आत्म्यास घेवें त्सावात आणतात. वेगाने गाणी म्हणतात व भजन चालवतात. तादुळाच्या ढिगावर वाघलेलीं लवंग मार्गपुटें हेलकांचे खाल लागते मग कादा, कोवडीची पिठें व डुकर तेथें आणून चिरडतात व ती लवंग तादुळाच्या ढिगाच्या चिबळीं म्हणजे मयताचा आत्मा स्वर्गांतलं संतमंडळांत शिरला असें समजून मग त्याच्यावद्दल कोणताच विधि कधीहि करीत नाहीत.

हे लग्नाचा मुहूर्त ठरविण्यास व मुलाचीं नावे ठेवण्यास ब्राह्मणास बोलावतात. पहिल्या नावाने ते काहीं दिवस मुलास हाक मारतात व त्याचे नाव बदललें म्हणजे त्याचें लग्न होते असें समजून दुसऱ्या नावानें हाक मारतें लागतात. अविवाहित मुली दोन्ही हातात काचेच्या वागच्या घालतात. पण विवाहात वायका उजव्या हातात मोट व डाव्या हातात काचेच्या वागच्या घालतात. मुलींना एकदां लहापणी व एकदा लग्न झाल्यावर गोदतात. याचा धंदा आजकाल अर्थातच वृत्त चालला आहे. कापेंकीं काहीं लोक माल-गुजार घनले आहेत. काहीं शेती करतात व काहीं शेतीवर मजुरी करतात व काहीं रखवालदारी करतात

कात्यायन—एक प्राचीन आचार्य व शुद्धयज्ञवेदावरील सूत्रकार. “ भाषिक सूत्र ” हा त्याचा ग्रंथ प्रसिद्ध आहे त्यात वैदिक स्वरपद्धति, वैदिक व्याकरण विशेषत वाजसनेयी संहिता व इतथ ब्राह्मण यास अनुलक्षून विवेचन

आहे. पाणिनीचा काही सूत्रं कात्यायनाच्या वाचनेची प्राति-
शाखांत आढळतात. तीं पाणिनीचें त्यावरून व कात्यायनाचें
त्यापेक्षांहि जुन्या आचार्यांपासून घेतलीं असावात. वार्तिक-
कार म्हणूनाहि एक कात्यायन प्रसिद्ध आहे. पाणिनी व
पतंजलि यांच्या मधला दुसरा कात्यायन हा होय. पतंजलीपूर्वी
सुमार १०० वर्षे हा होऊन गेला असावा असें रा. ऊटे
म्हणतात (आर्यन सिन्डिहिलिक्शन, पृ. ३३२). याच्या
कार्य आरभ्यक षड्मथ उद्यास आले व पांडित्य सुरू झालें.
पाणिनीच्या वेळीं सरसकट मांसदान होत असे पण कात्या-
यनाच्या काळांत कोणतें मांस खावें, कोणतें खाऊं नये या-
विषयी भेदाभेद सुरू झालेला दिसतो. कात्यायनाचें शुद्ध-
यजुर्वेदावर एक श्रौतसूत्र लिहिलें आहे. त्याची सर्वात्मकमणी
प्रसिद्ध आहे. त्याचें शुद्धयजुर्वेदाचीं अनेक परिशिष्टे लिहिलीं
असें मानतात. पाणिनीच्या १२४५ सूत्रांवर त्याचें वार्तिके
लिहिलीं आहेत.

कात्यायनाच्या श्रौतसूत्राचे २५ अध्याय आहेत. शतपथ
ब्राह्मणाला अनुसरून हे सूत्र लिहिलेंलें दिसतें त्यांतील तीन
अध्याय (२२-२४) सामासंघर्षी आहेत.

याचें ऋग्वेदसर्वात्मकमणी लिहिलीं असून तींत ऋक्
सूक्तांचे ऋषि ठरविताना यरीच लटपट केली आहे. व अर्थ
न समजतां ऋषेतील एखाद्या शब्दावरून ऋषीचें नांव वन-
विलें आहे असें रा. रामराम दावी भगवत कात्यायनाला
दूषण देतात (' वेदार्थ यत्नकारांचें स्मारक ' वि. विस्तार
पु. २५ अं. ११-१२)

सूत्रकार कात्यायन, वार्तिककार कात्यायन आणि प्राकृत
कात्यायन असे एकंदर तीन कात्यायन झाले असले असें
विंटरनिझ दरीवितो.

कात्यायनाच्या (कोणत्या ?) वापांचे नांव सोमदत्त व
आईचें नांव वसुदत्त असें असून हा कौशांबीचा राहणारा
होता असें आधार न सांगतां अर्वाचीन कौशकार म्हणतात.

ज्ञानेश्वरीच्या प्रस्तावनेत राजवाडे म्हणतात. " शकपूर्व
सहाशेच्या सुमारास कात्यायन झाला. त्याचें विंध्य पर्वताच्या
दक्षिणेकडील सहिभद्र प्रदेशाच व नाशिक शहराचा उल्लेख
केलेला आहे. कात्यायनाचा उल्लेख अशोकाच्या शिलाशासनांत
आहे.

वररुचांचें गोत्र खरवि कात्यायन होतें तथापि तेवळा-
वरून तो व वार्तिककार कात्यायन एकच होते असें म्हणतां
येत नाहीं; कारण अशोकाच्या शिलालेखांतील प्राकृत भाषा
वररुचांच्या व्याकरणातील प्राकृत भाषांहुन जुन्या भासतात.
आणि यावरून कात्यायन अशोकाच्या पूर्वीचा व वररुचीनंतरचा
होय. पुढाच्या निर्वधानंतर ३०० वर्षांनीं पाली व्याकरणी
' कच्चाग्रनी ' हा झाला असें चिनी प्रवासी ह्युएनत्संग म्हणतो.
तो कात्यायन वार्तिककार नसावा. "

राजवाडे यांचें मत जयस्वाल यास मान्य नाहीं. पाणिनी
२.१.६० या सूत्रावरून वार्तिककार २४८-२०० यांच्यामध्ये
३४

कोठें तरी झाला असावा असें त्यांस वाटतें. कात्यायनाच्या
कौशाविषयी कौश शब्द पहा.

कात्यायनाची एक स्मृतीहि आहे. या स्मृतीचा भविष्य-
पुराणांत उल्लेखिलेला उच्चैत स्मृतीत उल्लेख आहे. या
स्मृतीचीं २९ खंडे असून त्यात पंच महायज्ञ, अग्रयाधान,
श्राद्धविधी, पाकसंस्था, औषधदेहिक इत्यादि विषय आहेत.

महाराष्ट्रातील कासां आंध्रप्रदेश कात्यायनसूत्रां म्हणवतात
व नार्यदिन ब्राह्मणहि कात्यायनाचेंच सूत्र मानतात, तर या
दोहोंच्यामध्ये धर्मविषयक पृथक्त्व फाय आहे हें समजत
नाहीं. जातिविषयक पृथक्त्व मात्र दिसतें तर या पृथक्त्वाचीं
ऐतिहासिक कारणें धरतेंतर असावात असें वाटतें.

कांजा किल्ला—सुवर्ण नाशिक जिल्हा. अंकाईच्या
पूर्वेस ४ मैलांवर हा किल्ला आहे. हा ज्या टेंकडीवर आहे
ती वाजुच्या टेंकड्यांहुन उगणी असून याच्यापासून १०००
याडांवर असलेल्या एका टेंकडीच्या हा पूर्णपणे माण्यांत
आहे. याची चढण सोपी असून दरवाजा चांगला नाहीं.
किल्ल्यावर टांकां व तळवरीं आहेत.

कांथकोट—वागदमधील (कच्छ मुं. द.) एका उजाड
व खडकाल टेंकडीवरील जुना किल्ला. ८ व्या शतकांत काठी
लोकांची येथें राजधानी होती. १० व्या शतकांत अनहिल-
वाड येथील मूल राजानें या राज्याचा शत्रूच्या भीतीनें आश्रय
घेतला होता. ११ व्या शतकांत याला खंडावा म्हणत.
महमद गझनीनें भीमदेवाचा पराभव केल्यावर तो येथें
लपून बसला होता. १३ व्या शतकांत वाघेला लोकांची
येथें राजधानी होती. १५ व्या शतकांत मुजफरनें
(१३१०-१४११) ती काबीज केल्ल. १८१६ त ब्रिटिशांनीं
येथील तटबंदी नश्वित्वास्त केली. टेंकडीवर आतां तीन
जुनाट देवळांचे अवशेष आहेत. त्यापैकी दोन देवळे १३ व्या
शतकांत बांधलीं असल्याचा पुरावा मिळतो. [मुं. गं.]

काथगोदाम—नैनीताल जिल्हाच्या (संयुक्त प्रांत)
मावर प्रदेशातील खेडं. उ. अ. २९° १६' व पू. रे. ७९° ३३'.
लोकसंख्या (इ. स. १९०१) ३७५. रोहिलखंड कुर्मोअन
रेल्वेचें हें शेवटचें स्टेशन झाल्यापासून याला चरें महत्व
आलें आहे. येथील राज्यन्यवस्था १८५६ सालच्या २० व्या
अंकेत प्रमाणें आहे. एकंदर उत्पन्न ८०० रुपये आहे.

काथर वाणी—वाण्यांतील ही एक पोटजात आहे.
यांना कथार, कथार अशीहि इतर नांवे आहेत. काशीत
कथार नांवाचे बनिया आहेत; परंतु त्यांचा व काथर
वाण्यांचा काहीं संबंध नाहीं असें ते म्हणतात. यांची एकंदर
लोकसंख्या अजमातें ३५०० असून त्यांपैकी २५०० लोक
मोगलांहि औसगावाड गिल्गामधील भोकरदन व कन्नड या
दोन तालुक्यांत राहतात; पूर्वखानदेशांत १०० लोक असून
ते मुख्यतः जळ्यांन गांवीं व त्यांच्या आसपास १५ ते २०
कोसांच्या अंतरावरील गांवीं राहतात; यांपैकी १००। १५०
लोक नाशिक जिल्ह्यांत वागळणांत कळवण, आसोणें वगैरे

गावात आहेत. याच्यात पंचायत (जातगंगा) असते एका गावच्या पंचायतीचा निकाल इतर गावाच्या पंचायती मानतात. पंचायतींना अर्थसहाय्य नसते. गावातील सभ्य व प्रतिष्ठित (याच जातीची) माणसे तीत नेमतात. श्रमिंत असल्यास ही पंचायती त्याच्या वंशात चालूच असते. पंचायतीची स्वावर सार्वजनिक मालमत्ता नाही. पंचायतीचा कर नसतो. फक्त लग्न, मोहतूर या प्रसंगी पंचायत काही र. घेते. लमाची रकम ठराविक असते तशी मोहतराची नसते. पंचायती आपले निवाडे लिहून वगैरे ठेवात नाहीत. त्याचा निकाल अमान्य करणारास जाळीत टाकतात त्याच्याशी इतरांना अश्रद्धाकव्यवहार तर होत नाहीच, परंतु त्याच्या घरी मूर्तिक झाल्यास त्यावेळींही कोणी त्याच्या घरी पुढील क्रियेसाठी जात नाहीत. यासुद्धे पंचायतीचा मान बराच राहतो. अपराधाची दंड व प्रायश्चित्त यावर घटक होते. या (अमलजणांनीचा) कार्यावरकारी मदत घेत नाहीत. चाण्यापैकी नेवे, चितोडे, लडसळे आणि लिंगायत यांच्या शिवाय चार पोटभाती आहेत. परंतु त्यांचा व काथरबाण्याचा संबंध नाही हे ब्राह्मणाशिवाय कोणाच्याही हातचें अन्न खात नाहीत. परंतु कुणबी, फुलमाळी, परदेशी, मायावाडी ब्राह्मण, गुजराची ब्राह्मण, गुजर, भाटे (भकर), नेवे, लडसळे व चितोडे यांच्या हातचें हे पण पितत. यांच्या जातीत पोटभाती नाहीत. अर्थ व मोहतुरादि कायें (खानदेशात) यजुर्वेदीं मिश्रकाकडून करतात. या-निश्चय, प्रायश्चित्त पेंथे वगैरे वाचतात मिश्रकाचा सल्ला घेतात. बाकी पंचायतीचे निकाल जातच अंमलात आणते. पंचायतीत प्रत्येक घरातील घरच्या प्रमुख माणसास स्थान मिळते. घडुमताप्रमाणे निकाल लागतो आतांविडल सर्वसामान्य भ्रम असल्यास गिळ्यातील आसपासच्या सर्व गावातील प्रत्येक घरातील एक एक प्रमुख माणूस गिळ्यातील प्रमुख गावी बोलावून सभा भरवून बहुमतानें निर्णय लावतात. त्यावेळीं प्रत्येक माणसास आपलें म्हणणें पंचापुडे ठेवण्यास सवड असते. पंचाचा नेक क्रिया लागू (दंड) व दणें, सोयरीकसंबंध सोडणें, फारकती (नव-याचक्यांच्या), ब्राह्मण व जात याविरहित इतरांच्या हातचें अन्न खाणें वगैरे भ्रम पंचायतीपुढें येतात. हे आपणास चातुर्वर्णसंस्वैतल वैश्य म्हणविताना याच्यावद्दलचे जातिविषयक घुसे कागदपत्र उपलब्ध नाहीत. याचे मूळें स्थान उत्तरहिंदुस्थान. तिकडून हे गुजराथेत आले व नंतर महाराष्ट्रात याची वस्तो ३००।६०० वर्षांच्या आधींची आहे. हल्लीं याची भाषा मराठीच झाली आहे, कनिष्ठ गुजराथी शब्द व लक्ष्मी भाषागत येतात अलीकडे याची स्थलांतरांही फारशी झालेली नाहीत. व्यापारनिमित्त जीं झाली तीं फारच बोर्डी व १०५ कोसांच्या आतच. या जातीचे भाट, भाटवे) म्यहिंदुस्थानातील आहेत असें म्हणतात व ते यांच्यात मोहतुराची चाल पळव्यापासून महाराष्ट्रात येत नाहीत. आचार, पोषाख वगैरे हल्लींच्या दिवसात अगुस्तून असते. हे मद्यमासिगुच आहेत.

याच्यात पुर्वनिवाहा(मोहतुरा)ची चाल आहे. पहिल्या घरचे नातेवाईक नसल्यास बाईच्या पहिल्या घरच्या मुलास मोहतुराचा नवरा वाढमता व त्याचीं लग्नकायें करतात याच्यात मोठी कर्तृत्ववान अशीं माणसे झालीं नाहीत असें दिसते. याची बुद्धि आपल्या व्यवसायाच्या पलीकडे अद्यापि गेली नाही. याचा मुख्य व्यवसाय बाणतवदा व तावकारीचा, मोठे जमीनदार कोणी नाहीत. याच्यात शिक्षण फार वेतावे (हिशोब ठेवणे व लिहितावाचता येणे) आहे, जास्ती मिश्रण येण्याची अपेक्षा नाही. चालविवाह रुढ आहे. मुलांचे ७ ते ८ व मुळाचें १० ते १२ वर्षांचे लग्न होतें. लग्नापूर्वी ५।५ वयें (कंचित तान्हेपूर्णाहि) तोयरीक (वाढनिश्चय) होते. मोहतराच्या वेळीं विधवेच्या मालकदास काही रकम देतात. मोहतरास ५०।७५ व लग्नास ७०।६०० रु. खर्च म्हणजे विक्रम झाला. पंचाच्या वाचतीत हे लोक विकू आहेत घाटावरचे (मोगलदांतील) व राजदेशातील यांच्यात लग्न कंचित होतात. हे अमदीं अवळच्या गावातूनच सोयरीक करतात. सरकारी नोकरी हे लोक फारशी करीत नाहीत. मोगलदांत यांच्यापैकी काही जणांना पाटिकोर्बी वतनें आहेत. [रामचंद्र वेडू जळ्यावकर व चदाशिव नागेश बाणी जळ्यावकर यांनी पाटिकेलेखा व इतर माहितीवितन]

काथारिया—सुंदर, काठेवाडमधील लहान संस्थान. झालाचड गिळ्यातील मोईका ठाण्यात हा स्वतंत्र खंडणी भरपारा ताळुका आहे. काथारिया व चौरा ही दोन गावे यात आहेत. ताळुकादार लिमडेंचि भायाद व शाल रजपूतापैकी आहेत.

काथौन—गालेर रेंडिनेन्तीमधील ही ठाकुरात आहे. **काथोटा**—काठेवाड. एक लहानसे पोटसंस्थान हा खालापादर ठाण्यातील एक स्वतंत्र खंडणी देवारा ताळुका असून त्यात काथोटा हा एकच गाव आहे ताळुकादार वीलवंशीय काठी आहेत.

कादंब कवि—अदितिकुंडलाहरण नाटकाचा कर्ता. हा नामांकित कवि १३ व्या शतकातल्या तेजगणाचा प्रतापहर राजाचा दिशज होता. याचें मूळचें रहणें कलिंग देशातलें होतें याच्या हातीं राजसत्ता असून लोकांत याचें वचनहि चांगलें होतें. हा ज्योतिषाविशेषतः चांगला निपुण होता. याला त्या झालाचा लहानपणापासून ङंड असल्यामुळे यानें ज्योतिषाचा नावाचा एक श्रेय रचिला. या ग्रंथाचा उपयोग पंचाने करण्यात फार होतो या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत याचें आपला जन्म शके १३८४ चित्रमास संवत्सरी लिहिला आहे

कादंबरी—हा शब्द आपल्याकडे बाणभट्टांच्या कादंबरी या अदभुत कथेवरून रुढ झाला. तथापि याची रुढता अश्रद्धाळ आहे. गोष्टी, कथा इत्यादि शब्द पूर्वापासून होतेच मराठीतील कथावाडमय हें नवीन नसून त्याची परंपरा अत्यंत प्राचीन आहे आणि मराठीतील पहिलें कथावाडमय संस्कृत कथावाडमयाच्या रूपांतरांनी निर्माण होऊन पुढें

त्यावर पाश्चात्य संस्कार झाले. त्यामुळे प्रथमतः संस्कृत व प्राचीन प्राकृत कथावाचन, त्यानंतर पाश्चात्य कथावाचन व शेवटीं मराठी कथावाचन अशा निवेदनपरंपरा जायली तर ती अधिक स्वाभाविक होईल. प्रथमतः संस्कृत कथावाचन-याकडे वळें.

यात " पौराण " किंवा " ऐतिहासिक " आह्वानवाचन-याकडे दुर्लक्ष करून इतर वाचनयाकडेसच मोर्चा फिरविला पाहिजे [इतिहास पहा]

क या वा डम य—भारतीयांच्या दुर्बलतून ज्या वाङ्मयेतिहासाच्या दृष्टीने अतिशय मोलेख्यान गोष्टी निघाल्या त्यामध्ये गावर्वकथा, कल्पित नीतिकथा व वृत्तातपर कथा यांना स्थान द्यावे लागेल इतर सुधारलेल्या लोकप्रज्ञा भारतीयामध्ये त्यांना फारच लवकर वाङ्मयीन दर्जा प्राप्त झाला. बौद्ध व जैन धर्मप्रधानाचें त्यांनीं महत्त्वाचें स्थान पटकावले, एवढेंच नव्हे तर भारतीय काव्यकलेंतील इतर कोणत्याहि शालेप्रज्ञा त्यांचे महत्त्व अधिक आहे असे मत प्रो. विंटरनिझननें आपल्या भारतीय वाङ्मयेतिहासात व्यक्त केले आहे. गावर्वकथेत आश्चर्यकारक युक्तयुक्तीच्या माउर्णांत आढळणारे कल्पनासातत्य, नीतिकथेंतील गंधीर व हस्त्य-जनक प्रसंगाचा लक्षणार्थ सुभाषित, विनांदे व वृत्तातकथा, तशीच अद्भुत रम्यकथा आणि कादंबऱ्या यातील नवीन व अकाट साधनसंपत्ति, हीं सारीं प्राचीन भारतीय कथावाङ्मयात दिसून येतात. महाकाव्य आणि नाट्यवाङ्मय यात कथावाङ्मयादत्तकी विविधता दिवत नाही. एक-स्वरुपां पाहें घालण्याची भारतीय काव्याच्या इतर शाखातून आढळून येणारी विशेष प्रवृत्ति या वाङ्मयात आपणास आढळत नाही ज्याच्या ठिकाणीं व्यक्तिषाः निरनिराळीं लक्षणें आहेत अशा लोकांची कथावाङ्मयात आपली गाठ पडते. तद्गुणी राजे, धीरोदात्त पुरुष, सुंदर व सुखमायी राजकन्या आणि आदर्श आचार्य याच व्यक्तीं केवळ महाकाव्य आणि नाट्य या वाङ्मयातल्या प्रमाणें आपणास या वाङ्मयात आढळत नसून शेतकरी, कारागीर, व्यापारी, युगारी, जाडुगार, ठक तसेच आत्मज्ञानी ब्राह्मण, ढोंगी वैरागी, वेदशू आणि वारागना इत्यादि समाजातील इतर अनेक दर्जांचे लोक आपण या कथावाङ्मयात पाहूतो. फिरकी निरनिराळ्या स्वभावाचीं पात्रें आपणास प्राण्यांच्या कथामधून देखील आढळतात. जागतिक वाङ्मयात स्थान या दृष्टीने ऐतिहासिक महत्त्वाची एक गोष्ट म्हणजे कोणत्याहि भारतीय काव्याच्या शारंगें बाह्य वाङ्मयावर थाच्या-इतका परिणाम केला नाही, किंवा दुसरी कोणतीहि शाखा जागतिक वाङ्मयाला पाच्याइतकीं महत्त्वाची म्हणून वाटली नाही. भारतीय कथा एका लोकसमूहापासून दुसऱ्या लोकसमूहाकडे इतक्या लवकर भटकत गेल्या की, आपणास युरोप आणि आशियाखंडातील बहुतेक सर्व प्रदेशांतून, इत-केंच नव्हे तर आफ्रिकन लोकांहि त्या संश्रुतानें आढळतात;

व याचिपयीं अतिशय आश्चर्य वाटतें. पुष्कळशा वृत्तित कथा हिंदुस्थानातून इतर राष्ट्रांत व्यापारी व प्रवाशी यांच्या द्वारे तोंडतोडीं गेल्या असे केवळ नसून सर्वचच्या सर्वध हिंदा प्रंच भाषातरांच्या द्वारे सामान्य व सावराष्ट्रीय मानसत्प्रमाणें बनले आहेत. काहीं काळ तर असे समजण्यात येत असे की, सर्व गावर्वकथाच उरवात्स्थान आपला हिंदुस्थान देश आहे ! सांख्यिक कथाच्या ऐतिहासिक अभ्यासाच्या प्रगतीमुळे हा समज खोटा ठरून पडत आहे. तरा अतिविसदृश लोका-तील पुष्कळशा गावर्वकथा हिंदुस्थानातूनच गेल्या आहेत यात शंका नाही. भारतीय वाङ्मयात कथावाङ्मय निर्माण होण्याच्या पुष्कळ आर्षी लोकांच्या तीर्डीं अनेक प्रकारच्या गोष्टी व धार्मिक किंवा साधारण शिक्षकांनीं उपदेशाकरिता रचलेल्या ओज्याकार कल्पितकथा असत गावर्वकथा, प्रहसन, आख्यायिका व गोष्टी त्याचप्रमाणे निरनिराळ्या ठिकाणीं वाङ्मयीन प्रधातून गालिल्या गेल्या कल्पित कथा, या सर्व वाङ्मयातील गोष्टींचे काही अंशी उगम व काहीं अंशी प्रतिहृती म्हणण्यास इकत नाही. उदादक चर्ग व प्रयो-जन या वेन्डीं वाटतात, पौराणिककथा व गावर्वकथा यात वेद आहे गावर्वकथा करमणुकीसाठीं असून पुराण-कथा उपदेश एखादें धार्मिक सत्य पटवून देण्याचा असे. गावर्वकथा प्रामुख्याने लौकिक उभयमाचो असून तिचा वाङ्मयात प्रवेश होण्यापूर्वी य तिच प्राकृत वाङ्मयात देताल अस्तित्व येण्यापूर्वी बराच काळ ती लोकात प्रचलित होती. उलट नीतिकथेंच मळ अस्तित्व वाङ्मयात असून पहिल्यापासून संस्कृत काव्यात तिचा अंतर्भाव होत असे. प्राण्यांच्या गावर्वकथा वेन्दा म्हणोशीं किंवा नीतिपत्र तूष्काशीं जोडण्यात आल्या त्यावेळीं कर्नाचिच प्राण्यासंबंधीं नीतिकथा प्रचलित असणेंहि शक्य आहे. पुष्कळ म्हणोतून बोडक्यात नीतिकथा गोंविलेली दिसते. आपल्या कथाप्रधातून पुष्कळवेळा गोष्टींच्या शिरोभागीं त्याचीं नावें म्हणून अशा म्हणीं जोडीत. याच कारणासुळे भारतीयच्या नीतिपर पयात्रा एक महत्त्वाचा भाग म्हणून म्हणींच्या संग्रहाकडे पाहण्यात येतें.

कथावाङ्मय हें गद्य व पद्य यांचे मिश्रण होऊन तयार झाले आहे. गद्यभागात काहीं उपदेशपर म्हणीं व काहीं गावर्वकथा व नीतिकथा आहेत अगदीं अलीकडेचे कथाग्रंथ सत्यच्यसत्यंच पयात रचलेले आपणास आढळतात. सर्वच गद्यात लिहिलेले गंध फार कमी. अद्भुतरम्य कथातून काहीं जोडीं पद्ये मधून मधून घातलेली असत.

सर्वांत प्राचीन अशा गावर्वकथा व वृत्तातपर कथा सुख्य वाङ्मयात नसून त्यांचा उगम श्रौतस्मृती वाङ्मयात शोधणें फारसे फायदेशीर होणार नाही. वैदिक ग्रंथातून आढळणाऱ्या काहीं गावर्वकथा, वैदिकपुराणकथा व आख्यायिका यासंबंधींच्या काव्यांत मोडताले व त्याचप्रमाणें उपनिषदात दिसून येणाऱ्या बोड्याशा प्राणिकथा कल्पितनीति-

कथाच्या सतरात पडण्यासारख्या नाहीत असे विटरनिझ तम-
जती "आपणाला हा पाटला कुत्रा सुकें गालून अन्न मिळवून
देईल या आशेने त्याच्या भोवती इतं कुजे जमले आहेत" ही कथा दोन हंगकाच्या संभाषणावरून धर्मीनष्ट रचकाकडे
जातीचं गेलेलं लक्ष, किंवा सत्यकामाला एक बेल, एक हंस,
एक पाणबुडा पक्षी यापासून एकापासून एक मिळालेले वीथ
याच्या कथास नीतिपर कल्पित कथावडपयात विटरनिझ
नाही.

भारतीय वाङ्मयातील अति जुनाट नीतिकथा महामार-
तात सापडतील अरहूत स्तूपारवीरल चित्रावरून ख्रिस्तपूर्व
विचिन्त्या शतकात कल्पित नीतिकथा हिंदुस्थानात होत्या
असे सिद्ध होते पतंजलाच्या काळातील पुरावा त्याच्या 'काक-
तालीयम्' 'अनाकृपाणीयम्' इत्यादि शब्दरूपावरून
मिळतो उपलब्ध असणारे भारतीय कथावाङ्मय पुढीलप्रमाणे
वर्गीकृत होईल—

(१) धार्मिक किंवा अन्य कारणाकरिता रविलेख्या
मोठ्या कथासमूहाचे घटक म्हणूनच केवळ उद्या आपणाला
माहीत आहेत, पण ज्या अगदी आरंभी केवळ तोंडातोंडी
पुढे चालत आल्या असे गाथवैकथा, वृत्तान्त आणि प्रह-
सनं यांचे वाङ्मय प्रथम उल्लेखिले पाहिजे. ही वृत्ते प्रथम
संस्कृतात नपून स्थानिक भाषातून लिहिळी गेलीं असावीत.

(२) एक किंवा जास्त धार्मिक चळवळीकरिता तयार
केलेले कथासमूह, यात जातके आणि इतर बौद्ध व जैन
कथाग्रंथ येतात हा महत्त्वाचा वर्ग होय.

(३) राजकीय ज्ञान व जगाची माहिती देण्याच्या इरायाने
संस्कृतात रचलेली पंचतंत्रासारखी पुस्तके

(४) ज्यात मधून मधून गोष्टी घातल्या आहेत अशी अद्भुत-
गम्य कथेच्या स्वरूपात केवळ मनोरंजनाकरिता रचलेले वृत्तान्त-
पर ग्रंथ. उदाहरणार्थ, वृहत्कथा व त्याच्या पुढील आवृत्ति;
वेतालपंचवैकलि शुकसप्तति, इत्यादि. प्रथम ही पुस्तके प्राकृ-
तात व नंतर संस्कृतात झाली.

(५) संस्कृत गद्य कादंबऱ्या व अद्भुतरम्यकथा. उदाहरणार्थ,
दशकुमारचरित, वासवदत्ता, कादंबरी बगैरे.

शेवटच्या तीन वर्गातील ग्रंथ हे समुच्चयात्मक नसून
स्वतंत्र ग्रंथ होत. त्यांच्या कर्यांनी पहिल्या दोन वर्गांकडून
काही अर्शा कथाविषय मिळविले असतील तरी पणनवीन ग्रंथ
निर्माण करण्याच्या बुद्धीने त्यांनी पदरच्या व्यंथाच कल्पना
घातल्या आहेत. 'गोष्टीत गोष्ट' घालण्याची पद्धत अशा
वृत्तान्तपर ग्रंथातून सर्वांगिक व लौकमिय दिसते. एका
कथेच्या चौकटीत अनेक लहान मोठ्या गोष्टी वसविल्या
आसून पुन्हा यातील प्रत्येक गोष्ट अधिक अधिक गोष्टींना
चौकट म्हणून असते. पण भारतीय कथाग्रंथाच्या सर्व प्रकार-
तरून गाथवैकथा, कल्पित नीतिकथा व वृत्तान्तपरकथा एक-
मेकांच्याबळ जवळ ठेवलेल्या आपण पाहतो. केवळ मानवी
अवस्थासंबंधीच्या गोष्टींमधूनच अमात्रुप प्राण्यांच्या आध-

र्थाकारक गाथवैकथा त्याचप्रमाणे मनुष्यगुणारोपित प्राणिकथा
आपणात एकसारख्या आढळून येतात. ज्या ठिकाणी शिक्ष-
णाचे कार्य करायलाचं असले त्या ठिकाणी नीतिकथा व ज्या
ठिकाणी केवळ मनोरंजनाचेच कार्य असत त्या ठिकाणी गाथ-
वैकथा प्राप्तल्यानं पुढे असतात म्हणून नीतिकथा गाथवै-
कथेपेक्षा लौकिककथाप्रथी कमी असतात. एखादे राजकीय
तत्त्व किंवा व्यावहारिक शाहाणपण शिकविणाऱ्या गोष्टी व
नीतिकथा बहुधा कविनिर्मित असतात, व त्यास
खऱ्या अर्थाने लौकमिय म्हणता येणार नाहीत.
मात्र काळातराने पंचतंत्र किंवा ईसापूर्वच्या गोष्टी
वाप्रमाणे त्या लोकाना आवडू लागतील. याच्या उलट गोष्ट
गाथवैकथांचे आहे. धार्मिक कल्पना आणि पुराणकथा,
लोकांची वादविवा व गोष्टी सांगणाऱ्या स्त्रीपुरुषांचे कल्पना-
तरंग यापासून म्हणजे प्रत्यक्ष लोकांच्यापासून गाथवैकथेचा
जन्म झाल्याने गाथवैकथा बहुधा लौकमिय असते. संस्कृत
भाषेत सर्व प्रकारच्या वृत्तांतपर गोष्टींना आख्यायिका, कथा हीं
नावे आहेत तरी कल्पयान्नात आख्यायिका व कथा
यांच्यातील भेद दाखविण्याचे प्रयत्न झाले आहेत तरी
त्याच्या उपयोगासंबंधी शास्त्रकारात एकमत नाही.

पंचतंत्र—शिओडर, वेन्फे आणि हरदेल यांनी पंच-
तंत्राचा इतिहास हुडकून काढला आहे. अर्थशास्त्र किंवा
नीतिशास्त्र यात आढळणारे व्यावहारिक शाहाणपण व शासन
शाखाची तत्वे, हीं कल्पित नीतिकथा व न्यायबुद्धे यांच्या
द्वारे शिकविण्याचा पंचतंत्राचा मूळ हेतू होता. आरंभी राज-
पुत्राकरिता एक ग्रंथमालिका तयार करण्याचा कर्त्याचा
उद्देश दिसतो. पण पुढे सर्व दर्जांच्या तद्गणकरिता म्हणून
हे पुस्तक प्रचारात आले. याल्या मागाहूनच्या प्रतीतून शुद्ध
नैतिक कथा घुसटण्यात आलेल्या दिसतात. मूळप्रत जरी
उपलब्ध नाही, तरी पाच गुण्या प्रती सापडल्या आहेत. पैकीं
एक काश्मीरातील असून दुसरी इ.स. १५०० च्या सुमाराची पेहे-
लवी भाषेतील आहे, आणखी एक दक्षिण हिंदुस्थानात साप-
डलेली आहे. एकमेकाशी पुष्कळ अंशां जुळणाऱ्या या पाच
प्रतीपैकी "तंत्राख्यायिका" नावाची काश्मीरी हस्तलिखित प्रत
मूळ ग्रंथाशी बरीचशी जुळती दिसते. त्यातील पांडित्यदर्शक
गाथसंस्कृत आणि पद्यभाषांचे कृत्रिम छंद, हीं पहिली असे
वाटते हीं हा लौकिक कथांचा समूह नसून एखाद्या कुमार
कवीने रचिलेला ग्रंथ आहे. यातील विषय जुने असले तरी
स्वरूप नवे आहे. तंत्राख्यायिकाचा बौद्धसंप्रदायाशी काही
एक संबंध आढळून येत नाही. तथापि कर्त्याचा
नैतिक दृष्टिकोन अगदी निराळा आहे. हुडक-
वरसळाचे सट्टण, आतिथ्य व मित्रामधील एकनिष्ठपणा
प्रदीपिली असली तरी, राजा आणि योद्धा ह्यांचे नीतिपर
विशिष्ट असून बौद्ध संप्रदायाशी ते जुळत नाहीत. राजा व
योद्धा हे अहिंसेने वाचले गेले नाहीत, त्यांनी शरणागतीला
आश्रय मात्र घावा.

तंत्राध्यायिक संशोधिलें प्राण्यापूर्वी हिंदुस्थानांतल्या वायव्य भागांतल प्रत अतिशय लोकप्रिय असून युरोप लंडांत देखील तिचा सर्वत्र प्रसार झाल्लो होत. इ. स. ९व्या किंवा १० व्या शतकाच्या उत्तरार्धांत एश्याचा जैनानें ही प्रत तयार केली असावी. हांत नांतिकथा जास्त असून मूळ ग्रंथांत नाहींत अशा अनेक गांधर्वकथाहि युक्त झाल्या आहेत. त्यांतल कोष्टवाची गोष्ट विशेष प्रसिद्ध आहे. त्यानं राजकन्या मिळविण्याकरितां विष्णूचें सांग घेतलें. पण केवटीं विष्णूचें त्याच्या देहांत शिरून राजाच्या गवींमुळें उत्पन्न झालेला युद्धप्रसंग झाला. मुस्तद्देगिरीसंबंधी अनेक वर्णनें या प्रतीत आहेत. वाराच्या शतकाच्या अखेरीस पूर्णभेद नांवाच्या एका जैन यतीनें तिच्यावर वरेच परिश्रम करून दुसरी एक प्रत रचिली. या दोन जैन प्रती हिंदुस्थानांत सर्वत्र पसरलेल्या असून संस्कृत व देशी भाषांतूनहि प्रती तयार झाल्या आहेत. १६५९-६० त मेघविजय नांवाच्या जैन यतीनें या नवीन प्रतीपिकां एकाची मुळांना शिकविण्याला उपयोगी पडली म्हणून नवी संक्षिप्त रचना केली. तिचें नांव पंचाख्यानोद्धार असें होतें. भारतीय आणि ग्रीक नांतिकाव्य यांतल संबंध निश्चित करण्याच्या कामीं या पुस्तकांत नवीन घातलेल्या गांधर्व कथा फार महत्त्वाच्या आहेत. या प्रतीचें वैशिष्ट्य म्हणून दिसपाच्या रत्नापाळाच्या कथा जैन दंयकथा आहेत तरी कांहीं अंशां घामान्य हिंदु कथांवर त्यांची उभारणी झाली आहे.

हि तो प दे स. — (इ. स. ९ वें तें १२ वें शतक सांगधाल काळ) हा कथासमूह अधिक अर्वाचीन असून रथाचा कर्ता जो नारायण यानें पंचतंत्र व “ बुद्धा एक ग्रंथ ” यावरून हा हिंदीपदेश तयार केला आहे. याचे चार अध्याय असून त्यांत अनुक्रमें मित्रालाभ, सुहृद्भेद, विग्रह व संधि असे चार विषय प्रतिपादिले आहेत. यांतल लडाईं करणारे प्राणी बुधचें किंवा कावळे नसून एक हंज व एक मोर आहे. कल्पित नांतिकथांतून सुद्धां या पुस्तकाचें राजकीय स्वरूप सांकत नाहीं. युरोपीय भाषेंतून शर्चा अनेक भाषांतरे असून अत्येकणीं यास एक हिंदी भाषांतर माहोत होतें.

जा ग ति क वा इ म थ आ णि पंच तंत्र. — इ. स. ९ व्या शतकांत पंडेहूवीत, गंतूर सिरियन भाषेंत पंचतंत्राची भाषांतर झालें. “ काळीळ आणि दिन्न ” या नांवानें अरबी भाषांतर ८ व्या शतकांत पुढें आयलें. दहाव्या किंवा ११ व्या शतकांत अरबीतून ग्रीक भाषेंत, गंतूर इटालियन, लॅटिन, जर्मन, आणि स्वल्पां या भाषांतून भाषांतरें निघालीं. १२ व्या शतकाच्या आरंभी रचवी जेएल वाचें हिन्दू भाषांतर व या हिन्दूची इतर भाषांतरें होऊन १४८३ पासून जर्मन वाइमबावर त्याचा परिणाम होत गेला. जर्मन भाषांतराची डॅनिश, आइसलँडिक व डच भाषांत भाषांतरें निघालीं. १३ व्या शतकांत एक दुसरें हिन्दू भाषांतर होऊन सर्व युरोपभर या भारतीय कथांचा फैलाव झाला. सर्व मध्य-यानांत युरोपीय कथाकेलाच्या रचनातून यांचे मागूस

आढळतात. ज्या कथा फार दूरवर फिठन इतर देशांतून रुजल्या त्या पुढील होतः—एक ब्राह्मण आपल्या मुलाला सुंगतानें मारलें अशा समजुतीवर त्या प्राण्याला मारतो; वास्तविक सुंगतानें एका सापास मालज ब्राह्मणाच्या मुलाचा बांध बांधिल्लो असतो. दुसरा एक ब्राह्मण आपल्या पिण्या-त्रापासून येणाऱ्या उत्पन्नाचा अद्यमास करून हवेंत भावी सौख्याच्या इमारती बांधतो; पण त्याचें भांडें त्याच्याच हातून फुडून पांठ सांडून जातें. एक पक्षी (टिटवी) आपल्या आंगावर आकाश कोसळू नये म्हणून आपला एक पाय वर उचलून घेतो इ.

भारतीय व ग्रीक कल्पित नांतिकथांतल संबंध बरोबर निश्चित करतानें येत नाहीं. सर्वांत प्राचीन भारतीय नांतिकथा ख्रिस्तपूर्व ४ थ्या किंवा ५ व्या शतकांतल्या होत असें अनुमानानें सापतां येईल. कांहीं थोड्या कथा मात्र ख्रिस्तपूर्व ३ व्या शतकातल्याच असें नव्हे सांगता येतें. ग्रीक नांतिकथांचा अरंभ हेसिओडिडपासून धरतां येतो. ख्रिस्तपूर्व ५ व्या आणि ६ व्या शतकांत इंपापरुळें ग्रीक प्राणिकथा कळास पोहोचली. तथापि पुढें बराच काळ पूर्वेत ग्रीक नांतिकथा वाडमयाची एक विशिष्ट शाखा म्हणून प्रगत झाली नाहीं. जेव्हां हिंदुस्थान आणि ग्रीस यांच्यांत बौद्धिक दळणवळण सुरू झालें तेव्हां कथांचीहि प्रत्यक्ष देव-धेव झाली असावी, असें म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

बृहत् कथा. — भारतीय कथावाङ्मयातील अत्यंत प्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे बृहत्कथा होय. इ. स. ३ व्या शतकांत किंवा थोडा काळ अगोदर गुणाध्यानें हा ग्रंथ रचिला. यांत उद्द-यन राजा आणि त्याचा सुलगा नरवाहनदत्त यांची धाडसी कृत्ये वर्णिली आहेत. गुणाध्व ही खरी व्यक्ति असली तरी त्याच्या चरित्रविषयी कांहीं एक माहिती नाहीं. तो सातवाहन राजाचा मंत्री होता. या आख्यायिकेंत ऐति-हासिक तथ्य नाहीं. त्याचें जन्मस्थान म्हणून समजलें जाणारें प्रतिष्ठान शहर दक्षिणेंतील नसून बहुधा उत्तरहिंदु-स्थानांतली असावे असें मत विद्वान्निष्ठा व्यक्त करतो पण त्यासंबंधानें आध्यास समाधान वाटत नाहीं. गुणाध्याचा हा ग्रंथ पेशाची भाषेंत आहे. त्याच्या दोन प्रती आहेत. काश्मिरी प्रतीत क्षेमेंद्राची बृहत्कथासंज्ञा व सोमदेवाचें कथासरित्सागर हे दोन पत्रपाठ येतात. आणि नेपाळी प्रतीत दुधस्वामिकृत “ बृहत्कथाश्लोकसंग्रह ” हें अर्ध-वट असें एकच पुस्तक आहे. बुधस्वामिच्या ग्रंथांत ग्रीक कारागिरांचा जो उल्लेख आहे त्यावरून हा बहुधा ख्रिस्ती शकाच्या पहिल्या शतकांत रचिल्लो गेला असावा असें दिसतें. हा ग्रंथ अर्धवट आहे हें आपलें दुर्दैव होय. कारण फारच थोड्या भारतीय ग्रंथांतून आढळणारी विनोदी कृति आणि संसाराचा आशाननक आलेक यात दिसतो. लोकांची रहाणी, जैनांची रहाणी व शिल्पी गणांचें चरित्र हीं यांत अतिशय स्पष्टपणें दाखविली आहेत.

क्षेमंद्राची वृहत्कथामंजरी इ. स. १०३७ च्या सुमारास लिहिली गेली असावी. क्षेमंद्राचा उद्देश मूळ ग्रंथाचा बराच संक्षेप करण्याचा होता. पण त्याने काहीं ठिकाणी अर्थ-बोध होणार नाही इतका अरी संक्षेप केला आहे तरी श्रृंगारिक प्रसंग व धार्मिक भाग फार पाल्हाळ करून दिला आहे. क्षेमंद्राच्या ग्रंथाच्या मागून सुमारे ३० वर्षांनी, म्हणजे १०६३ आणि १०८१ यांमधील काळांत, सोमदेवाचा कथा-सरित्सागर रचिला गेला आहे. हाहि ग्रंथ काव्याच्या दृष्टीने बराच महत्त्वाचा आहे. दोघाहि कवींचा आधारग्रंथ एकच; पण सोमदेवाची भाषा बरीच प्रौढ असून, कुशल व जोरदार अशा उत्तम उत्तम भारतीय कवींमध्ये तो एक गणला जातो. सुमारे ३५० नवीन गोष्टी ज्या यात घातल्या आहेत त्या मुख्य कथाभागाहून जास्त मनोवैषम्य आहेत. त्यामध्ये मूळ व शत याच्या काहीं खोल्या गोष्टी आपणाव आढळतात. उदा० मूलदेव आणि त्याचा सहाय्या मुलगा ही माणसे ज्यांत देवाना फसवितात अशा गोष्टी आणि दुराचारी वायकान्हा गोष्टी वगैरे. हिंदुस्थानातील धार्मिक परिस्थिति व त्रियाचा दर्जा यासंबंधी बरीचशी माहिती करून देणारा हा ग्रंथ म्हणता येईल.

वे ता छ पं च वि श ति का.—हा भाग वृहत्कथेच्या काश्मिरी प्रतीत आहे. पण शिवदास व जंभलदत्त याखेरीज सोमदेव आणि क्षेमंद्र यांचे वेताळ पंचविशतिवेवरेचे पाठ आपणावुडे आहेत. यातील गोष्टी बौद्ध किंवा जैन नसून सामान्य निरुत्तिपर वाङ्मयातील आहेत. जादूविद्या त्यात बरीचशी नोकळलेली दिसते. जादूविद्या हस्तगत करण्याच्या कार्या विक्रमनेन राजाला मदत देणाऱ्या वेताळाने या गोष्टी सांगितल्या आहेत.

सिं हा स न द्वा त्रि सि का.—हा वेताळपंचविशतिके-प्रमाणे पण भागाहून रचिलेला असा राजा विक्रमासंबंधी बत्तीस गोष्टींचा समूह आहे. याच्या अनेक पाठांपैकी जो एक जैन पाठ आहे त्याला जैनगीतितत्वांचे तिपटमीठ काविले असून प्रसंगेक गोष्टींच्या शेषार्थे एका पद्यात गोष्टींचे तात्पर्य दिलेले असते. हें पुस्तक ११ व्या शतकाच्या अगोदरचे असू शकणार नाही.

भारतीय लोकाग्रिय वाङ्मयातील आवडत्या गोष्टींमध्ये 'माधवानल-कामकंदला-कथा' ही एक होय. भद्र विद्यावर याच्या आनंद नावाच्या शिष्याने एक ब्राह्मण व एक नर्तिका यांची ही प्रेमकथा लिहिली आहे. ही गद्यकथा करणरसपूर्ण आहे. विनमादित्याची कीर्ती वर्णन करणारा आणखी पद्य-काव्यसमूह म्हणजे 'विक्रमोदय' होय. यांत शुक्ररुपात कुशल न्यायाविश म्हणून राजाला दाखविले आहे अर्थाचे 'वारचरित्र' हें चोपडे शक्तिजुमाराच्या शालिवाहन राजप्रतिनिधीचा सहकारी जो शुक्र त्याची धाडशी कृत्ये वर्णन करते. आकारात महाकाव्यासारखे हें दिसत असले तरी त्याचे अंतरंग वृत्तात्मय आहे.

शु क्र स त ति.—प्रभावती नावाच्या एका दुराचारी वीर्य एका पोपटाने सांगितलेल्या ७० गोष्टींचे हें पुरातन अर्वांचा असून त्यातील बहुतेक गोष्टी वायकविपर्या आहेत. चैदाव्या शतकाच्या आरंभी फारजांत याचे भाषांतर झाले. याच्याच एका श्लोकबद्ध तरजुम्याचे नाव "दिनालपनिकशुक्रसतति" असे आहे. सिद्धवादीचे अरबी गोंष्ट पुष्कळ अंशाने शुक्रसततीशी संवद्ध दिसते. पण अरबीपुरस कथा (अरेवियन नाईट्स) हिंदी उगमाच्या आहेत कां नाहींत याविषयी जबरदस्त शंका आहे. मूळ हिंदी गोष्टीची नकल म्हणून एखाद्या फारशी कर्पावर्णिह हा ग्रंथ रचला असावा.

अर्वांचा काळातील काहीं संस्कृत वृत्तातग्रंथ देशी भाषातून भाषांतरलेले असवेत. उदाहरणार्थ, 'भारतकव्यातीर्थिका' यात भिक्षा मागणाऱ्या जतींच्या किंवा भारतकव्यागोष्टी व शिवदासकृत कार्याग्रय यात चोराच्या गोष्टी आहेत; हरिभद्र-कृत पूर्वार्थान यात महाभारत आणि रामायण यातील कथांची प्राकृतांत टर उडविली आहे, पुरुषपर्याया—कर्ता-विद्यपति (१४ वे शतक), यात पुरुषाचे गुण सांगणाऱ्या ४८ नैतिक कथा आहेत.

वृत्तातग्रंथांमध्ये ऐतिहासिक पुरुषाच्या आख्यायिका सांगणारे ग्रंथही येतले पाहिजेत. मेरुतुंगाचे 'प्रबंधयथातमणी' रावशेखराचे 'प्रबंधकोश', वल्लभाचं 'भोजप्रबंध' ही पुस्तके या वर्गात येतील.

कु त्रि म अ ध भु त र म्य क था.—संस्कृत गद्य काव्यातील विषय गाथवृत्तांतील विषयासारखेच असतात. द्वावीच्या दशजुमाराचरितेत दहा रत्नपुत्रांची धाडशी कृत्ये सांगितलेली आहेत. एक कळवंतीचा एका ऋषीला कशां मूर्ख बनवून सोडिते, यासारख्या कथ्यांच्या व अप्रामाणिक लोकांच्या आयुष्यकथांवर नजेदार प्रकाश पाडणाऱ्या गोष्टी यांत आल्या आहेत कळवंतीगोणीचा पेशा ईश्वरनिमित्त असून राजाश्रयाने त्या रहातात असे यात दाखविले आहे.

सुवंधुच्या वासवदत्तेचा (इ. स. ६ वे किंवा ७ वे शतक) भासाच्या याच नावाच्या नाटकाशी काहीं एक संबंध नाही. वासवदत्ता व कंदर्पकुंतु यांची ही प्रेमकथा असून या काव्य-प्रबंधाची उच्च अलंकारिक भाषा सुल्लेख भाषांतर करण्या योगी नाही. इ. स. ६०६ ते ६४८ या काळात होऊन गेलेल्या वाणभद्राने हर्षचरित्र व कादंबरी या दोन अद्भुत रम्य कथा लिहिल्या. हर्षाच्या वेळची राजकीय व धार्मिक परिस्थिति दाखविणारी 'हर्षचरित' ही एक ऐतिहासिक कादंबरी आहे. कादंबरी ही प्रेमकथा वाणाच्या मृत्यूमुळे अपुरी राहिली होती ती त्याचा मुलगा भूषणमठ याने पुरी केला. कादंबरी आणि चंद्रापीड यांच्यामध्ये प्रथमदृष्टियाताने उत्पन्न झालेले प्रेम हीत वर्णिले असून त्यावेळच्या शैषपंधीय लोकांच्या धार्मिक आयुष्यकथावर हिने बराच प्रकाश पडतो.

भारतीय व ग्रीक अद्भुत कथांना परस्परबंधः—वासवदत्ता आणि कादंबरी या जतींच्या कादंबऱ्यांतून स्वतंत्र

भारतीय वैशिश्रय दिसून येते अखल्याने भारतीय कादंब-
र्यांच्या आधी जन्म पावलेल्या ग्रीक कादंबऱ्यांच्या त्यांवर
परिणाम झाला असेल हे संभवनीय दिसत नाही. वनस्पती
मधील प्रेम व विवाह दाखविण्याची गोष्ट मात्र दोघांचा
पुष्कळच सारखेपणा दाखविते.

चं पुः—गद्य आणि पद्यभाग एकत्र जोडून एक ग्रंथांत
करण्याच्या या प्रकाराला काव्याची एक विशिष्ट दाखा
म्हणता येईल. नेपथ्ये गद्य आणि पद्य यांचे हेतू एकच
असतात. या रचनेची लुगी उदाहरणे म्हणजे बौद्धजात-
कनाला, राजा समुद्रगुप्तवरील हरिसेनाची प्रशस्ति (सुमारे
इ. स. २५५) ही होत. अतिशय सुप्रसिद्ध चंपू म्हणजे त्रिविक्रम-
भद्राचा नलचंपू किंवा दमयंतीकथा होय. तिचाय भोजराजाचा
रामायणचंपू आणि अनेकाना भारतचंपू. चोळांच्या शतकां-
तील अकवराच्या कारकीर्दीत पारिजातहरणचंपू आणि मंदार
मरदचंपू हे लिहिले गेले. त्याच शतकांत नारायणभद्राने
स्वाहासुधाकरचंपू व १८ व्या शतकांत शंकरकवीने शंकर-
चैतन्यिलकचंपू रचिला. या श्रेयल्या चंपूंत चैतन्यह राजाने
पराक्रम वर्णिले आहेत.

पा धि मा त्य का दं व री सं वं धा चें वा ड म थ.—

हा साहित्याचा प्रकार पद्यांतून चंगलाच वाढला असून,
यांत कथांच्या समकालीन वा भुतकालीन समाजाच्या स्वभा-
वाचें व चालीरीतीचें सूक्ष्म निरीक्षण करून, त्यावरून वन-
विलेल्या सून्या किंवा काल्पनिक कथानकांचा समावेश होतो.
या कथानकांत ऐतिहासिक प्रसंगांची अगर समाजाच्या निर-
निरालया अनुसर्वांची जोड काही एका प्रमाणांत असावी
लागतें. हा साहित्यमेवेचा प्रकार पद्यमेकरीह वहुधाः
अर्वाचिनच आहे. देशांत त्यास्य नांदलें असतां हें शोधय
निर्मित होतें. यापासून समाजांत धार्मिक, राजकीय, सामा-
जिक, शैक्षणिक इत्यादि सुधारणांचा सावना व (कांहां एका
परिणामापर्यंत) तिच्या अनुरोधानें प्रयत्न होऊं शकतो; म्हणजे
समानसुधारणेच्या अनेक अंगांपैकी हेंहि एक छोटेसे अंग
होय. करमणूक करणे, सुटीच्या गूढ तत्वांचा व नियमांचा
जेणेकरून गहन बोध होईल अशी रचना करणे हा सुद्धां
कादंबरीचा एक हेतू असतो. पूर्वी या प्रकारचें साहित्य कोण-
त्याहि देशांत कमीच होतें. युरोपमध्ये १८ व्या शतका-
नंतर लेखकांनी या कामें प्रयत्न केला व १९ व्या शतकांत
साहित्यांतली ही एक महत्त्वाची गोष्ट आहे असे मानण्यांत
येऊं लागलें. कादंबऱ्या लिहिण्यास साधारण प्रतीची बुद्धि
लागते असे काहीं म्हणणे आहे; परंतु समाजावर जेणे-
करून परिणाम होऊन काहीं तरी कार्य घडविण्याची ज्यास
इच्छा असेल अशा कादंबऱ्यांच्या लेखकांची बुद्धि मात्र
कम्यच उच्च कोटीतील असावी लागते. वस्तुतः कवींचे
काव्य व प्रख्यात लेखकांची कादंबरी यांत वस्तुतः भेद
नाहीं. परंतु अशा दर्जाच्या कादंबऱ्या थोड्या निपजतात.

प्रा ची न.—युरोपमध्ये शिकंदराच्या वेळेपासून या
चाड्यायात प्रारंभ झाला असें टोकल रॉया मानितात. वि.

पु. दुसऱ्या शतकांत आरिस्टीडी यानें सहा भागाचीं बी
“ मिलीसीआका ” नांवाची गोष्ट लिहिली आहे, तीच
युरोपांतली पहिली कादंबरी असे म्हणतात. इयंत्रांत त्या-
वेळच्या समाजाच्या प्रणयकथा विनोदी व श्लेषात्मक भाषेत
दिल्या होत्या. युरोपांत ल्युसिअज (ख्रि. पू. २ रें शतक),
हेलिओडोरस (ख्रि. ४ रें शतक), क्लॉस (६ वे शतक),
वगैरे प्राचीन कादंबरीकार झाले; पैकीं, लॉगस याच्या
कादंबऱ्या म्हणजे उपलब्ध प्राचीन ग्रीक कादंबरीवाङ्मयाचा
एक खासा नमुना होय; ‘डाफनी’ आणि ‘चलोई’ या त्यांच्या
मुख्य नवलकथा असून त्यांत तत्कालीन धनगरी समाजाचें
दृश्य पहावयास सांपडतें. लॅटिन भाषेतील अत्युदात्तसुत्री सुप्र-
सिद्ध कादंबरी “सुवर्णचंदन” अशा अर्थाच्या नांवाची आहे.
रॉमनसाम्राज्यकालांत गद्य वाङ्मय हलू झाले; परंतु त्यांत
कादंबऱ्यानीं कितपत भाग घेतला होता तें नकीं समजत नाहीं.
मात्र श्लेषात्मक पद्धतीचा या वेळीं प्रचार झाल्याचें आढळून
येतें. पेट्रॉनिअसच्या ‘ सत्रिकन ’ कादंबरीत ही पद्धति
अनुसरली असून शिवाय तत्कालीन समाजाच्या चालीरीतींचें
सूक्ष्म व काळजीपूर्वक केलेलें परीक्षणहि तांत गोविलें आहे.

इ ट ली.—जगाचींन कादंबऱ्यांच्या जनकत्वाचा मान युरो-
पांत उत्तर-इटलीला आहे. तेराव्या शतकांत इलनेव्हेंसिनो या
नांवाच्या नवलकथा तरे उदय झाल्या [इंग्रजी नॉव्हेल
हा शब्द त्याटीन नॉव्हेलस नोव्हट म्हणजे नवीन (संस्कृत
नव, नवल) या धातूपासून निघालेला आहे]. या नांटांत
झांदाक्षिप्य, पौराणिक गोष्टी, नांति, अनांति वगैरे गुणाध-
गुणांच्या आधारे कथा संगितलेल्या आहेत. ततेंच त्या
वेळच्या समाजाचीं, वायकाविपयांचीं, उपाध्यायवर्गविषयक,
शेतकऱ्यासंबंधाचीं व इतर चालीरीतींचीं दिग्दर्शक मते
यांत आलेली आहेत. पहिला इटालियन कादंबरीकार,
दासिस्को बार्चिरीनो (१३४८) हा असून, याची प्रख्यात
कादंबरी जें. फ्युनॅदिद अमूर ही होय. यांनंतर बोक्वा-
चियां, सच्चेही, फिओरेंटिनी, (यानें ५० कादंबऱ्या
लिहिल्या असून, प्रख्यात शेक्सपिरने आपल्या “ग्हॅनिसचा
ज्यापारी” या नाटकास याच्या एका कादंबरीचा आधार
घेतला होता), बॉलुशियो : हा दक्षिण इटलीचा रहिवासी
असून अतिशय स्वतंत्र बुद्धीचा होता. याच्या कादंबऱ्यांत
मत्तरी नवरे, जारिणी त्रिया व ज्यामिचारी उपाध्ये यांची
चरित्रे रंगविलेली आहेत. कौनसिनो, ब्रेव्हिओ व वॅडिलो
हे प्रख्यात कादंबरीकार होऊन गेले. पैकीं सर्व इटालियन
कादंबरीकारात शेनय्ना वॅडिलो हा श्रेष्ठ होऊन गेला. याच्या
कादंबऱ्यांची युरोपांतली खंय भाषांतून भाषांतरे झालीं
आहेत. याच्या नंतर नांवाजलेला इटालियन कादंबरीलेखक
असा झालाय नाहीं. यांनंतर १८ व्या शतकांत जर्मन
कादंबरीलेखनाच्या धर्तावर इकडे कादंबऱ्या होऊं लागल्या.
या कालांतली प्रख्यात व लोकप्रिय लेखक मन्सनी (१८०३),
व्हर्ग्य व सेरावो (१८५६) हे होत.

फ्रान्समध्ये १४ व्या शतकापर्यंत पौराणिक कथावरून मुख्य भर होता त्यानंतर इटलीच्या कादवऱ्यांची भाषांतर व त्यांच्या आधारे रचलेल्या गोष्टी प्रचारात आल्या या वेळास लेख म्हणून एक लेखक होऊन गेला 'युरोपा' व सा. १८ व्या शतकाच्या अर्धापर्यंत फ्रान्समध्ये कालपातक साध्या गद्य-गोष्टी प्रचारात होत्या त्या वेळेचे बोनाव्ह्यूर, बेरोआल्दे हे लेखक होत राखेले हा पहिला प्रच- ऐतिहासिक कादवरा लेखक होय इ.स. १६३० मध्ये लफ याने पहिली प्रेमविषयक कादवरी लिहिल्या हीच प्रत्येक पात्राचा स्वभाव उत्तम तऱ्हेने उभयलेख आढळतो गॉन्सव्हिल (१६७४) व गॉन्सव्हिल यांच्या कादवऱ्यात वाडत, भावनोत्कटता कोरे गुण आढळतात स्कुडरो (१७००) नावाची एक ख्रिष्टी नावाजलेली लेखिका झाली इने मनुष्यस्वभावाचे चित्र रेखाटले आहे तिच्याच-सारखी फायेट नावाचा दुसरी एक लेखिका (साऱ्या युरोपात प्रख्यात अशा) होऊन गेली तिनं निस्सर्गाचा परामर्श घेऊन आपल्या वेळच्या उमरावांच्या स्वित्तीरतांचे वर्णन केलेले आहे फॉटन, फेनेलन, लेसेज (हा विनोदा) मॅरेल्हो (मानवीवृत्ति व ऊर्मीचा अभ्यासक) वगैरे प्रसिद्ध प्रच- लेखक झाले व्हॉल्टेरच्या कथा व बरील लेखकाच्या काद- वऱ्या यांचा मात्र एकाच वर्गात समावेश होऊ शकत नाही त्यांच्या कथा श्रेयात्मक फार इमर्षी लेखकाची छाप डिडे- रो हसो वगैरे लेखकावर पडलेली आढळते पुढे पुढे मात्र ज्यांच्या वाचनाने लोकांच्या मनात चांगल्या भावना जेणेकरून उत्पन्न होऊन चाढाला लागतील अशा गोष्टी प्रेमविषयक कथा—फ्रान्समध्ये रचण्यात आल्या पॅरीच्या कादवऱ्यात नैतिक गुणाचा उठाव जास्त विस्तृत इ.स. १८३० नंतर निवड काल्पनिक कादवऱ्यांचा सुखात झाले प्रख्यात लेखक अलेक्झांडर ड्यूमास याने वॉल्टेर स्मॉटचा किता उचलला होता याच्या कादवऱ्यात सर्वत्र धाडस हँच प्राप्तल्याने आढळते फ्लोबेन याने काल्प- निक व व्यावहारिक या परस्परविरुद्ध गुणाचा मळ उत्तम तऱ्हेने आपल्या कादवऱ्यात वचविला आहे (स. ८५६), झोला हाचि प्रख्यात लेखक होऊन गेला याशिवाय ह्यूगो, झोला मायासा हे गोळा शतकातील प्रसिद्ध कादवरीकार होत इ.स. ८—माहिती नवलकथा स. १८७० त मळोरी याने लिहिली, तत्पूर्वी श्राक गोष्टीची निवड भाषांतर होत असत मनुष्यस्वभावाचे चित्र मॅलेरीच्या गोष्टीत चांगले उतरले आहे परंतु त्याला गद्यापेक्षा पद्य म्हणणे शोभते इटलापासूनच ही कला इंग्लंडन घेतली आहे स. १५६० पासून पुढे ४०।५० वर्षे इटालियन कादवऱ्यांचीच भाषांतर इमर्षीत होत असत प्रेमविषयक पण ज्यात उत्कटत्वाचा गुण नाही अशा कादवऱ्या लिहिणाऱ्यांच्या वर्गात लिनी, मॉन, डिफि- न्सन, लॉज, नाश वगैरे लेखक येतात एलिझाबेथच्या काळी गायकी व नाट्य विषयक पद्यवाङ्मय जास्त होतं गद्य (विनोदा गद्य) वाङ्मयाचा त्यावेळी शुद्धकाट होता त्या

वेळी फ्रान्सच्या कादवऱ्यांचे वाचन इंग्लंडात नारीन हॉर्ड नावाजलेल्या पहिला इमर्षी कादवरीकार म्हणजे निवडसून (१७५०) हा हाथ कादवरीलेखकान तत्पाचा नीतिमत्ता सुधारता येईल या इतून तान या कामी हात घातला होता याच वेळी स्मॉट म्हणून एक विनोदा लेखक होऊन गेला याच्या गोष्टीत संयत्तापेक्षा अद्रुतता जास्त असत या स्माराच्या दुसरा फॉलिंग म्हणून लेखक होता त्यान तत्कालून भाडूपाणवर हत्यार उचलले होते, टॉम जोन्स ही याची कादवरी याच मासल्याचा आहे. धार्मिक पंचनामा कादवरीचे स्वरूप पद्य देता येतं हे डॉ. जानसन (१७५९) आपल्या राबेलेसमय चांगले दाखविले आहे तर शिड्कार ऑफ वेकफील्डमध्ये गोट्टिसमिथन (१७५९) साम्य विनोद व सहज साधेपणा यातह तत्कालीन स्वित्तांचे चित्र वळविले आहे यापुढील १०१० वर्षांत नावाजण्यासारख्या कादवऱ्या झाल्या नाहीत मात्र हॉरेस वॉल्पोल म्हणून साधारण नाव घेण्यासारख्या एक लेखक यावेळी होऊन गेला बरील स्थिति १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापर्यंत होता यानंतर मात्र मानसशास्त्राच्या अनुसंधानां व ऐतिहासिक व्यक्तींच्या गुणा- वगुणांचे अनुलक्षण कादवरीलेखन सुरू झाले या प्रकारचे दोन प्रख्यात लेखक म्हणजे जेन ऑस्टेन (सेन्स अँड सेन्सिबिलिटी याचा कर्ता) व वॉल्टेर स्मॉट (वेड्डेले कादवरी मालेचा कर्ता) हे हात या वेळपासून कादवरीलेखनास एक निराव्याच दिशा लागल्या यापुढील प्रख्यात लेखक म्हणजे चार्ल्स डिकन्स (१८७०) होय याने आपल्या शोधक सुद्धीने कादवरीलेखनात पुन्हा दुसरेच एक वळण लाविले (याचा पिकविक पेपर्स हा कादवरी याची उल्लेख साक्ष आहे) या वेळेचे दुसरे प्रसिद्ध लेखक म्हणजे थ्याकरे, इलिअट, मिसेच गास्केल हे होत या मंडळीने मूतदया आणि सामाजिक व नैतिक सुधारणांचा इच्छास बरून लेखन केले समाजातील अन्याय व दुःख हीं नाहीशी करीं होतील याचे (आयुष्य म्हणजे मजा आहे, आनंद आहे हा भावना बोधीशा एककडे टव्गहि) याने जास्त लक्ष घातल यानंतरच्या १९ व्या शतकातील उत्तरार्धातील किंग्ले, राड, मेरिडिय वगर लेखकांनी जे वळण कादवरीलेखनास लाविले तेंच हल्ली चालू आहे हल्लीने प्रसिद्ध कादवरीकार किंग्ले होत (आनलेडिगनवाक्य पहा) गार्डिसच्या कादवऱ्याचि लोकप्रिय आहेत

सं. व — १५ शतकात बरारीच्या ल्हाने गद्यवाङ्मय सुद्धे झाले सोळाव्या शतकात कादवरीलेखनाची सुतती भूमिका तयार झाली होती अमेरिकेच्या शोपापुळे या वेळी अद्रुत गोष्टीचा बराच सुद्धेकाट झाला यानंतर वाडशा व विनादा वाङ्मय उत्पन्न झाले यावेळी कादवरा ' डायान' ही बराळ गुणाचीच दशक होती त्यामुळे ता त्यावेळी साऱ्या युरोपमध्ये आवळती झाली, हिचा कर्ता व दुसरा प्रसिद्ध कादवरा ' डॅन किंग्ले' इचा कर्ता एकच (माण्ड- मर नावाचा) होता या दुसऱ्या कादवरीने साऱ्या कादवरी

लेखनास एक स्वतंत्रच दिशा लाविली. त्या कादंबऱ्यांत सर्वत्र आढळणाऱ्या धार्मिकविषयक प्रगती कथांचा नायनाट व्हावा या उद्देशाने लेखकांनीं हा कादंबरी लिहिण्यास घेतला; परंतु त्याच्या उलटा परिणाम होऊन कादंबरीस लागणाऱ्या सर्व विषयांचे अणु काय ही (कादंबरी) एक मायपोतच होऊन बसली. युरोपांत शैथिल्यविषयक कादंबऱ्यांच्या रूपाने नर कोणी प्रथम पत्तरविली असेल तर स्पेनच्या एका हौटा नांवाच्या विषाई लेखकांनीं होय (इ. स. १६००). शोधक व उपगत बुद्धीची अशी सोसिला बोह्लर व फावर नांवाची लेखिका सुकतीच (१८७०) होऊन गेली. त्यानंतरचे लेखक साधारण प्रताने आहेत.

गर्मनीमध्ये या कलेचा उदय सशिरा झाला. त्यांचा पहिला कादंबरीकार प्रिमेलनौसेन हा १६७५ त होता. याची कादंबरी लडाईली शौर्यविषयक गोष्टीची होती. पुढे १८ व्या शतकातील कादंबऱ्यांत प्रगत्याच भरणा जास्त आढळतो. सारा स्वतंत्र लेखक म्हणजे गोएटे होय. त्याची प्रसिद्ध कादंबरी "तरुण वेरथरची दुःखे" ही होय. हिचें मराठी भाषांतर प्रसिद्ध करण्यास डॉ. गुणे यांनीं सुरवात केली होती. दुसरा एक योहान पॉल (१८२५) म्हणून उत्कृष्ट लेखक झाला. परंतु त्याच्या साऱ्या कादंबऱ्या प्रेमविषयक असल्यामुळे सगळ्या युरोपातील तत्कालीन प्रगती कथांचेर वाचीच छाप घसलेली आढळते. यापुढील चांगले लेखक म्हणजे गस्टाव फ्रेताग, अलेक्झांडर, कॉन्टेन, एवर्स योरे होते. यानंतर म्हणजे १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात गर्मनीत नांवाजलेला कादंबरीकार झाला नाही.

रशियांत मात्र या कळेंत नेहमी शोधकबुद्धि व स्वतंत्रपणा आढळतो. गोगोल यांनीं पूर्वाची गीत मोडून स्वान लोकांच्या मनोवृत्ति ज्यांत अंतर्भूत होतील अशा कादंबऱ्या लिहिणें सुरु केले (१८६४). त्यानंतर दया, दाक्षिण्य व वैराग्य यांनीं मिश्रित कादंबऱ्या रशियांत प्रसृत झाल्या. यांचे लेखक बाँचरोर, बोस्ट्रॉव्हस्की, पिसेम्स्की, टर्गिन्व्ह व फॉट ट्रोल्स्टॉय हे होत. या लेखकांचे वजन सर्वत्र जगांत पडले. यांनीं दाखविलेला मार्ग कादंबरीलेखनात अगदीं नवीनच होता. सध्यांचा प्रसिद्ध कादंबरीकार मथिस्वम गॅर्फी होय.

आशियात फार पूर्वापसून कादंबरीलेखन (ओवडधोवड स्वरूपांत) होते. चीनमधील पहिला कादंबरीकार ली कुआनचंग हा १२ व्या शतकांत होऊन गेला. याच्या कथांत लढाया अथवा वाटसरुंकां धाडसाचीं प्रवासांतून येतात. नैतिक गुणाचा परिपोष झालेली 'दोन वहरी वृक्ष' नांवाची एक कादंबरी अति उत्तम असून ती १७ व्या शतकांत लिहिलेली आहे. यान्य वेळानीं 'लासमहालयें स्वप्न' ही कादंबरी त्याच्या चिनी कादंबऱ्यांत पहिल्या प्रतीची होय असे समजतात. ३३वांत चिनी समाजांनीं उत्तम दृश्य आढळते. जपानांत १० व्या शतकांत यवरीस सुखात घाली. जपानी कादंबरीलेखकाचा प्रथम मान मुरासाकी शिकिबु या वाईस आहे. ही कादंबरी इ. स.

१००४ मध्ये रचली असल्याने तिला हिंदुस्थानखेरीज साऱ्या जगांतील पहिली कादंबरी असे म्हणण्यास सुद्धीच हरकत नाही. यानंतर ५१६ वातके या बाबूचा प्रयत्न फारसा झालेला दिसत नाही. पुढे सतराव्या शतकांत योहाकु याने विनोदी गोष्टी रचून कादंबरीलेखनात पुन्हां सुरवात केली. जिशो व कितेका हेही प्रख्यात जपानी कादंबरीकार झाले. जपानमध्ये वास्तविक कादंबऱ्या लिहिण्याचा प्रघात वाढत आहे. "होतोतो गिबु" या कादंबरीचें इंग्रजी भाषांतर (नामिको) हे पुष्कळांस अर्वाचीन जपानची चांगली माहिती देईल.

कादंबऱ्यांचे मूळ करमणुकांच्या दंतकथांत व आजी-वाईच्या कावळ्याचिमण्यांच्या गोष्टींत आहे. त्यांना सत्यत्वी, मानवी स्वभावनिरीक्षणाची, समाजस्वरूपाविष्करणाची जोड मिळत मिळत हल्लींचे रूप मिळाले आहे. हल्लीं जगावर एकहि अशा सुशिक्षित इतम सांपडणार नाही की, ज्यांनीं या माहीं त्या जगानें एकसुद्धा कादंबरी वाचली नसेल. शिष्यांनीं व मुळांनीं लिहितांवापतां आल्यानें पूर्वापिकां कादंबऱ्या जास्त उत्पन्न होऊं लागल्या आहेत. पाश्चिमात्य देशांत तर " फक्त मुळांसाठी " गोष्टी लिहिणारे अनेक लोक असून अशांनीं या कलेवर वराच पैसांहि मिळविळा आहे. सामान्य कादंबरीलेखकांचें लक्ष लोकांत चांगली अभिजाति उत्पन्न व्हावी याकडे फारसें नसून दृष्याकडे असतें. त्यामुळे उद्बोधणाऱ्या हजारा कादंबऱ्यात सद्भिस्वीच्या व चांगले वळण लावणाऱ्या कादंबऱ्या अति अल्प असतात; लेखकवर्गांतहि फारसे अभिजात लोक नसून सतराव्याचाच भरणा जास्त असतो. कादंबरी म्हटली म्हणजे मागझाचें व समाजाचें चित्र होय. मात्र तें यथावस्तु चित्र पाहिजे. आता त्याला जास्त सुमारी येथ्याव रंगाच्या दोन चार छटा कर्मीवास्त असल्यास हरकत नाही; त्यामुळे मूळ स्वरूपांत मात्र फरक होतो कामा नये. अशा कामीं उत्कृष्ट चित्रकार लागतो. कादंबऱ्यांचें राष्ट्र परीक्षण कोणी करीत नसल्यानें वाईट व हलक्या दर्ज्याच्या कादंबऱ्याचा वराच सुळसुळाट फार होतो. माघी कादंबऱ्या उत्कृष्ट पाहिजे असतील तर वर दर्शविलेले दोष टाळणें भाग आहे. कावळ्या वयाच्या मुळांमुळांनीं प्रेमविषयक पाचकळ कादंबऱ्या वाचल्या असतां त्याचा परिणाम त्यांच्यावर व हळूहळू एकंदर समाजावरहि कसा अनिष्ट होतो याबद्दल पाश्चात्य विद्वानहि साक्ष देत आहेत. (इंटरनॅशनल लायब्ररी ऑफ फ्रेमस् लिटरेचर. पृ. १४ पहा). सारांश, समाज व राष्ट्र जेथेकडून अयोग्यतेच्या मार्गांस लागणार नाही असेल ते वाढमय (अर्थात् त्यांत कादंबऱ्याहि) देशाचा उत्पन्नकार असतें.

म र ठा का दं ब ऱ्याः—यांची अर्थात्क कादंबरीसार-स्वतांशीं सुलना करून रा. वि. का. राखवाडे यांनीं जे विचार व्यक्त केले आहेत ते परेच मार्मिक आहेत म्हणून त्याचा सारांश येथें देतां.

मराठीतील कादचरीमय सारस्वत हे (१) लहान गोष्टी, (२) अद्भुत कथा व (३) वस्तुस्थित्यादर्शक कथामक या तीन घटकानी बनलेले आहे. म्हणजे इसावनाति, दाल-मिन, पंचोपाख्यान, वेताळपंचविद्या वगैरे लहान लहान गोष्टींचा प्रथम उदय जाला, नंतर सुचामाला, मनुषोपा, विचित्रपुरी वगैरे अद्भुत कथा जन्मास आल्या अर्था शैवर्षी आक्कालच्या गोष्टी, पण लक्षात कोण घेता, नारायणर व श्रीणि गोदावरा, शिरस्तेदार, वेणु, वाईनर भटगा, वगैरे वस्तु स्थित्यादर्शक किंवा वास्तविक कथानकें लिहिली गेली, अर्था थापल्या इकडील कादचव्याचा तीन पायऱ्यांची परंपरा आहे कादचव्याचें ऐतिहासिक म्हणून एक निराळें सद्दर काटीत असतात परंतु तसें करण्याचे काहीं एक कारण नाही नाहीं तर नतिक, साधीप, प्राथमिक, प्रेमळ, राजकीय वगैरे असाय्य वर्ग करणें जरूर पडेल व त अजाल होय असें राजवाडे समजतात प्रथम ज्या लहान गोष्टी प्रसिद्ध झाल्या त्यातच अद्भुत व वास्तविक असे दोन प्रकार होते त्याच दोन प्रकाराचा पुढें परिपोष होऊन, एका प्रकारापासून अद्भुत कादचव्याचा व दुसऱ्या प्रकारापासून वास्तविक कथानकाचा प्रादुर्भाव झाला त्यापेक्षा वयाच अद्भुत कादचव्या व वास्तविक कथानक वास्तविक गोष्टीप्रमाणेच परभाषेतील थरानां रचानतें, भाषानतें किंवा सूचनानतें आहेत तथापि तीं याकाळ आहेत असें कोणी समजू नये मान स्वतःच्या कमाईच्या फळात जी गोष्टी आहे ती उत्तम्यात कवी यावी ?

स्वतंत्र थापणुकी अद्भुत प्रवात मुक्कामाला, रत्नप्रभा, मनुषोपा व वास्तविकापर्की आक्कालच्या गोष्टी, पण लक्षात कोण घेतो? वेणु, नारायणराव व गोदावरी हे प्रारंभिके ग्रथ होते वास्तविकसर्थातल अपूर्णता अद्भुतसर्थात पूर्णतेप्रत गोष्टीचलेला आटळते शास्त्रावधारकाबाहेरचा प्रदेश म्हणजे अद्भुताच्या अत्यंत उत्कट विहाराचें स्थूल होय पवित्रकडाल वायबल, उत्तचरित्रें, प्रेयेचि ग्रथ व आपगा कडील महाभारतातील गोष्टी, सतचरित्रें, पुराणें हे अद्भुताचे नमुने आहेत परंतु या धर्मागत अद्भुत कथाचा पगडा हजारां लोकांच्या नित्यक्रमावर वेतुमार असलेला सर्वशुत आहे

यालोपयोगी अद्भुत कथा सव राष्ट्रात प्रचलित आहेत तसेंच ज्या ज्या शक्ताला समाजावरती आपला अम्मल चचावा अशा इच्छा उत्पन्न झाले, त्या त्या शक्ताला अद्भुत कादचरीच साहाय्य अतीनात झाले आहे उदाहरणार्थ ज्ञानमहात्म्याचें फलज्योतिषाला, सत्यनारायणाचें नांविज्ञाला, गजद सोभादिकाच वनप्रसारकाला, दिस्तामने तारलेल्या आत्म्याच्या कथा फिरिस्तावाला इ

सुचामाला, मनुषोपा वगैरे अद्भुत कादचव्या लिहिण्यात सनोरजनशिष्याय दुसरा हेतु आटळत नाही पुढें विचित्रपुरी व त्याचरराच गांगुआ, पादाग्रूल,

डॉन किझोट या कादचव्या अद्भुत पैहरावात पण अद्भुत कादचव्या व त्यातील अद्भुत चौर याचा दर उजविण्याच्या हेतुने लिहिलेच्या आहेत

वास्तविकाचा सर्वांत मराठा लेखकाना प्राय इमर्जापासून मिळलेला आहे इतक्या मातिसून तून वगैरे ज्या हत्याहत्यानी येणाऱ्या कादचव्या आहेत त्या नामांकित नसून सरासरीच असतात अर्थात त्याच अनुकरण करणाऱ्या इकडाल कादचव्याची योग्यता त्याहूनहि कमाळ असणार युरोपातील कादचव्याचे व्यक्तिविषयक व समाजविषयक असे दोन भाग पडतात व्यक्ति कादचव्यात व्यक्ति विकाराच्या सकोच-विकोसाचें चित्र काटलेले असतें यातील काहीं केवळ सुझाल चव असा वीपुरपाच्या करमणुकीचे विषय होत यात इमर्जात ' सोसायटी नों हेल् ' म्हणतात उलट गोल्डस्मिथ, फ्रॉडिंग, स्मॉलेट स्कॉट, बॅकरे, डिकन्स, इलियट यांच्या व्यक्तिविषयक कादचव्यात देशप्रीति, लोकोपकार, वात्सल्य, प्रेमबधन वगैरे उदात्त भावनांची चिकित्सा असते यानी अर्था अनेक पात्र निर्माण केली आहेत की त्यांचा ओळख इमर्जी जाणणाऱ्या व्युत्पन्न लोकांना झाली आहे गोल्डस्मिथचा गिडिष, स्मॉलेटचा अक्ल टोवी, फ्रॉडिंगचा ऑलवर्दा, स्कॉटचा आन डॅनो, डिकन्सचा पिकाविक, इलियटचा रोमोला वगैरे पात्रे प्रसिद्ध आहेत यांच्याच तोडाला वाल्म्याक, इयूमास वगैरे फ्रेंच कादचरीकार कदाचि पाहिलेत पण कॉवर्थी पोरें व वणधकट जवान यामधील अंतरासारखे या देहात अंतर आहे

आणोवाणाचे प्रसंग आले म्हणजे महत्त्वाचे उद्गार बाहेर पडतात असा चिदान्त आहे व यास अनुसरून वाटभय म्हणजे रामदास व मुद्रल यांचे रामायण, विरोपत स्वातील युद्धकांड हे महाराष्ट्रातील ग्रथ व टॉमस पेन याचा कॉमनसेन्स (सरासरी विचार) हा निबंध, व मितेस स्टोचो " अक्ल टॉमस केविन " नावाचा कादचरी इत्यादि प्रकार होय उलट इंग्लंडचे सत्ताचे विचार साम्राज्याकडे वळल्यासुद्धे सामाजिक, धार्मिक, राजकीय वगैरे गोष्टींच्या सुधारणेकडे लक्ष देण्यास त्याला अवकाश नाही अर्थात इंग्लंडात ग्रथकारादि त्यासवर्षी कळकळीने लिहीत नाहीत एक ग्रथकर्ता मात्र इंग्लंडच हृदय जाणतो आणि तो जग-सिद्धि रद्दयाई विहंग ह्य होय त्यानें इंग्लंडच्या मनातल्या मनोगताच प्रदर्शन यथास्थित केले आहे विक्टर ह्यूगेचा ' जा मित्रारख ' किंवा शोलाचा पारिस ' हा कादचरी घेतला म्हणजे फ्रेंच समाजच्या पोटात कोणता पडवामि पेट घेतो आहे तें कळतें रचितातल तरण विरतील लोकांच्या मतांची रचना काट येल्लेचें यांच्या कादचव्याच्या सेवनानें झाली आहे एवढें चांगितलें म्हणजे राष्ट्रचर्चातील यांच्या प्रवाच कार्य कडून येईल टॉल्स्टॉय, शोला, ह्यूगे यानी लिहिलेल्या कादचव्याच्या तोडीचा इमर्जी आपत एकदि

कादंबरी नाही. जगातील सर्व राष्ट्रात प्रसिद्ध अशा निर-
निराख्या भाषातील कादंबऱ्याची वाचना केली तर इंग्लंडातील
दोन, तीन व अमेरिकेतील एकच कादंबरीचा यात समावेश
करावा लागेल. ' पिळगिस्त प्रीप्रेत, ' ' गलि हर्षं द्रुंहलस',
' रॉयल्टिनम सुतो ' व ' अंकल टॉम्प कौवेन ' या त्या चार
कादंबऱ्या होत.

अर्वाचीन मराठी कादंबरीकारात स्वतंत्र रचना करणारे
श्रेयकार रा. हरी नारायण आपटे होत. याने ग्रंथ इंग्रजी
' सोसायटी नॉन्हेलस ' च्या वरच्या दर्जाचे पण डिकन्स,
बॅकरोच्या तोंडीचे नाहीत. थूरो, टॉल्स्टॉय, झोला यांच्या
पासून तर ते फारच दूर आहेत. यानां शंकरमांजी, महा-
शब्दे, प्रो. व्याडी, शंखध्वनि, अरध्वेन वगैरे काही नामांकित
पात्रे निर्माण केली आहेत. रा. ओककृत शिरस्तेदार ही
कादंबरी सांगोपांग उठवून लिहिजे असती तर चांगली
वठळी असती. रा. आपटे यांची स्फूर्ति कित्येक इंग्रजी
कादंबरीकारांच्या श्रेयावरून झालेली दिसते, व त्यांच्या अद्भुत
व वास्तविक यासंबंधीच्या कल्पना कितित अस्पष्ट आहेत;
त्यामुळे त्यांचा कृति जितकी ठळक निपणाची तितकी निप-
जली नाही. युरोपातील कादंबरीकार एखाद्या विशिष्ट
व्यक्तीचा किंवा विचाराचा अतिशयाने निष्कर्ष काढणे हे
आपल्या कलेचे वीज समजतात व साक्षात संसाराच्या सुख-
दुःखाची वर्णने ते अद्भुत शब्दानां करतात, म्हणून त्यास
वास्तविक ही संज्ञा लाविली जाते. उसट जे असे असते ते तसेच
वठणावयाचे असा ' रिआलिस्टिक ' अथवा वास्तविक याचा
अर्थ रा. आपटे समजतात. तथापि अलीकडील तीव्र चळवळीस
मराठीतील वास्तविक कादंबरीकारात हे फारच मोठ्या
शोभयतेचे आहेत.

भाषांतरित व रूपान्तरित ग्रंथातील गुणांचे सर्व श्रेय मूळ
ग्रंथकाराकडे जाते. व भाषांतर अथर रूपंतर गनाळ उतर-
ल्यास भाषांतरकार दोषास मात्र धनी होतो. याकारिता
स्वतंत्र कृति करणेच श्रेयस्कर, तथापि सनोरेजनाचे रा. भिन्न
व कादंबरीकल्पनांचे वितळे याची भाषा बरी असते.
वाळमित्रांचे भाषांतर करणाऱ्या उज्यापासून तो मोठमोठ्या
वास्तविक कादंबऱ्या लिहिणाऱ्या आपटयापर्यंत वास्तविक काद-
ंबरीची मजल कोटपर्यंत आली व हा लहानसा मजळ याठभ्यास
किती वर्षे लागली याचा विचार केला म्हणजे टॉल्स्टॉयपर्यंत
आभ्यास कितो मुणें लागतील ते ही जाणें. समाधानाची
वाच एवढीच की पाऊल पुढे आहे, मार्ग नाही.

प्रस्तुत काळां सहृदय असे विकलेले लोक उच्च प्रतीच्या
सुरोपियन कादंबऱ्या वाचण्यात गुंग झालेले दिस-
तात. या लोकाना मराठी कादंबऱ्या वाचण्याला जो खोबळ व
त्या वाचल्या नाहीत तर उलट विचारांना आपण मुद्दे असे
जो त्यांना भासतील तेच उलट कादंबरीकारांच्या पदवीला
पान होईल.

लोक कादंबऱ्या फार वाचतात म्हणून नाकें मुरडणाऱ्या
व हाकाठी करणाऱ्या कित्येक लोकाना आपला प्रतिस्पर्धा
किती जुनाट व केवडा वलाज आहे याचा यथास्थित
अंदाज झालेला दसतो असेच म्हणावे लागते हा जर
अंदाज त्यांना होईल तर यांचे सहाय्य वेणें जास्त हिताचे
आहे हे त्यांच्या ध्यानात येईल. समाजात अमुक एका
मताचा प्रसार व्हावा अशी इच्छा उत्पन्न झाली म्हणजे सर-
स्वतीच्या या मालिकेला ही इच्छा अंमलात आणण्याची
विनंति केली असता ती तो सुजांने मान्य करील. लहान
सुखाना पशुपक्षाच्या गोष्टी सांगून त्यांच्या मनांत युक्ति व
साहस यांचे बीजारोपण करील, खीनजाना संसारसुखाची
सुखकशे पडवील, तरगाना राष्ट्रीय महत्त्वाकडेचें रहस्य
कळवील, आणि वृदाना आयुष्याच्या हातीकर्व्यतेचे दिग्द-
शन करील, आणि इतकेंही करून ते कर्म व केवडा केलें हे
कोणाला समजून देणार नाही, अशी या मयासुराची कल्पना
आहे. युधिष्ठिराप्रमाणे ती ज्या लोकाना लथळी ते धन्य
होत. [संक्षेप लेखसंग्रह]

मराठीमधील कादंबऱ्याची संख्या आज सुमारे दोड
हजार आहे. सुमारे शीडकडें अद्भुत कादंबऱ्या, दोनशें
ऐतिहासिक कादंबऱ्या व उरलेल्यापैकी बऱ्याचशा सामा-
यिक कादंबऱ्या, व बरेचसे वाज वाट्टय किंवा भाषांतरवना
कादंबऱ्या, इतका मराठीतील कादंबऱ्यांच्या स्वरुपाचा वास्तव-
संभार आहे. आपल्या क्षेत्राच्या भाषातून देखील मराठीत
कादंबऱ्या आल्याच आहेत प्रसिद्ध गुजराती कादंबऱ्या-
ची भाषातरे म्हटली म्हणजे " करण वाघेला " " तरस्वती
चेन्द्र "चे दोन भाग व हिंद आणि त्रिदाशिया ही होत सुमारे
दोडदोनशे वगली कादंबऱ्याची भाषातरे शाली आहेत.
हिंदीतूनहि वेग्याबहुत कादंबऱ्या मराठीत आल्या
आहेतच. परंतु इतर देशी भाषातून फारसे कादंबरीवाङ्मय
मराठीत आले नाही. गौर्यांच्या वाचतात पहाता हिंदु-
स्थानच्या क्षेत्राच्या देशातील काही गोष्टी आल्या आहे-
तच. उदा फारसतून आलेला कथासमुच्चय. तथापि या
समुच्चयापैकी प्रत्यक्ष फारसतून किती आला व इंग्रजीमा-
न्त किती आला याविषयी संशय आहे फिरकोळ
गोष्ट व कादंबऱ्या या जर एकत्र केल्या तर मराठीतील
कथावाङ्मय जवळ जवळ दुपट होईल. म्हणजे सुमारे सात
हजार लेखनांमि त्याखाली येतील. देशी कादंबऱ्याच्या
एकंदर वाङ्मयाकडे साकल्याने आपण पाहू लागलों तर
आपणास असे दिसून येईल की वगळी व मराठी कादं-
बऱ्याच्या स्वरुपासंबंधे वाचता फरक दिसून येतो. वगळी
कादंबऱ्यात नमोवाग्नेय, गोत्रनाण्या गोष्ट, अपूर्णे होणारे प्रेम-
संबंध, सप्रेमावढलदे पत्राताप व वेग्या आ-महत्या यांची
रेलचेले दिवसे याशिवाय वगळी वाचकास लागलचक
कादंबरी उपन नवून पुस्तक लहान पाहिजे, व त देखील
हृदयात फळले करून सोडणारे पाहिजे असे वगळी

कादंबऱ्याच्या घाटावीवरून दिसते व त्या बाबतीत अर्वाचीन वेगळी कादंबरीवाङ्मय इंग्लंडात वर्गिनिव्हे याच्या संप्रदायाच्या रशियन कादंबऱ्याज्ञेनारी नांगेल वतेल. वास्तविक स्थित्याच्या कथमय नोंदतेमुळे, वास्तविक कादंबरी न लिहिता स्वच्छदार्शन काल्पनिक परिस्थितीत विद्वान् करण्याची प्रवृत्ति रशियन लोकांत जशी दृष्टीस पडते, तशी ती अधिकच तीव्रपणे वेगळी वाटण्यात दृष्टीस पडते आणि त्यामुळे वेगळी वाटण्यात न लपण्यासारखे वैशिष्ट्य प्राप्त झाले आहे. वेगळीची भाषातरे गरी मराठीत पुष्कळ झाली आहेत तरी त्यांचे अनुकरण मराठीत मुळीच झाले नाही असे म्हटले तरी चालेल. मराठीत युरोपातील द्वैपकल्पाय भाषातील ग्रंथांचीही फारसे अनुकरण होत नाही. महाराष्ट्रीय कादंबरीकारास द्वैपकल्पाय भाषा गरी फारशा येत नसल्या तरी त्या वाटण्याशी त्याचा इंग्रजीभाषेत परिचय आहेच. तथापि त्याच्या कादंबऱ्याची भाषातरे फारशी नाहीत. फ्रेंच-मधील मोलिअरची प्रहसनं बरीचशी मराठीत अवतरली गेली आहेत, फ्रेंच कादंबऱ्याची भाषातरे फारशी झाली नाहीत. अमात्य बुद्धिता, तीन विजेदार वगैरे पुस्तके ही द्वैपकल्पीय वाडनयाकडे इकडाले लेखकपत्रांचे लक्ष्य थोडेसे वळले होते असे दाखवितात. मराठीमध्ये कादंबरीलेखनाच्या कडे खगलेला काळ फार थोडका आहे. आणि वेग, नारायणराव आणि घोडारव व शिरस्तेदार या कादंबऱ्या वगळल्या असता वस्तुस्थितीविषयक कादंबऱ्या लिहिण्याकडे लक्ष बरेच उशोरा लागलेले आहे. सामाजिक कादंबऱ्याच्या काळात घुत्वात तीस वर्षांपूर्वीच झाली असे म्हणण्यास हरकत नाही व यात प्रामुख्य मिळविलेले ग्रंथकार एकदोनच म्हणता येतील हरि नारायण आपटे व वाळूकण संतुराम घडकरी हे दान लेखक वगळले असता सामाजिक कादंबऱ्याच्या वर्तमानांमध्ये अभिमानाने नाव घेण्याजोग्या दुसऱ्या कोणत्याही व्यक्ती नाहीत असे म्हणवे लागते. नामन गल्हार जोशी व सी. के. दामले हेही वऱ्या प्रकारच्या सामाजिक कादंबऱ्यांचे लेखक आहेत. ऐतिहासिक कादंबऱ्यामध्ये देखील आपट्याच्या कादंबऱ्यास अग्रस्थान दिले पाहिजे. कादंबऱ्यामध्ये नाटकापेक्षा प्राप्ति वरच कर्मां होत असल्यामुळे मराठीतील लेखनकृशाल वर्ग छापखान्याकडे न यावता नाटकग्रंथाकडे धावला असे दिसून येईल.

उच्च स्तराच्या कादंबऱ्याच्या अभावामुळे महाराष्ट्रातील रचनाकौशल्य हीन प्रकारचे आहे असे बऱ्या याबाबतच नाही. का. र्. नाटकांच्या पदवेंत रचनाकौशल्य उत्तम प्रकारे दिसून आले आहे. महाराष्ट्रीय सामाजिक आयुष्याचाच अंगे अल्पेन निघवित असल्यामुळे त्याचा कादंबरीवर परिणाम झाल्याशिवाय राहिल्या नाही. तासूर वार्ताचा आयुष्यक्रम तेवढ्याच चित्रिण्याची सटपट कादंबऱ्यात दिसते. व्यापारी वर्ग, दूरच्या वसाहतीत जाऊन पैसे मिळविणारा वर्ग हे आपल्याकडे नाहीत. तसेच गळेलू

जमीनदारही नाहीत. त्यामुळे डॉक्टर, वकील व सरकारी नोकर व मधून मधून जहागीरदार यांच्यापलीकडे कादंबरीकाराचा वर्ग वळला नाही. दुसरी एक गोष्ट म्हटली झणजे त्रियाचें कावलय दाखविणाऱ्या कादंबऱ्या व नाटक महाराष्ट्रीय अभिनेत्रीत नवत नसल्यामुळे महाराष्ट्रीय कादंबरीत बरेच नियंत्रण उत्पन्न झाले आहे. आणि त्यामुळे लेखकाच्या आधर्योत्पादन कौशल्यात वेध अस्तित्वात आहेत. कादंबरीकार व त्याच्या कादंबऱ्या याच्या नावाची येथे जेथे देण्याचें प्रयोजन नाही ती वाङ्मयतुची वाळवी असताना सापडेल.

[संदर्भपत्र.—संस्कृत व प्राकृत कादंबऱ्याचे डॉ. विठ्ठलनिदाने आपल्या भारतीय वाङ्मयऐतिहास्या ग्रंथमालिकेत (पृ. १) फारच सुंदर व सीक्षित विवेचन दिले आहे. पाश्चात्य कथावाङ्मयाचा थोडक्यात इतिहास त्रियानिकेने ' नॉव्हेल ' या लेखात दिलाच आहे. डनलोपने तीन खंडात कादंबऱ्याचा संपूर्ण इतिहास मांडिला आहे. रा. विश्वनाथपंत राजवाडे यानी आपल्या संकल्पिलखंडप्रहात मराठी कादंबऱ्याची इतकी तर वेतली आहेच पण त्याशिवाय कादंबरी वाङ्मयाचे तात्त्विक विवेचन व कार्यक्षेत्र पाश्चात्य कादंबऱ्याची उदाहरणे घेऊन आपल्या नेहमीच्या सडेतोड भाषेत त्यानी दिले जाहे. विविधज्ञान-विस्ताराच्या ४८ व्या पुस्तकात रा. ल. ज. खरे यांनी जो ' मराठी वाङ्मयाचा गेल्या शंभर वर्षातील वाढ ' तीन लेखांकरात दिली आहे तीत मराठी कादंबऱ्याचे गुणदोष वांगिणे आहेत. विस्ताराच्या उघुविली निबंधावळांत (ग्रंथ १, उत्तरार्ध) ' मराठी कथात्मक वाङ्मय ' नावाचा रा. ना. के. वेहेरे याचा एक लेख आहे; तोही वाचनीय आहे. याबरोल काही ग्रंथावरून या वाङ्मयाची वागली कल्पना येण्यास हरकत नाही. युरोपाय प्रत्येक भाषेत कादंबऱ्याच्या वाटमयतुची अनेक आहेत. मराठीतील कादंबऱ्याची व गोष्टीची विस्तृत यादी महाराष्ट्रीय वाङ्मयतुचीत दिली आहे तीत ७ हजारवर नावनिशी आहे.]

कादंबरी, वाणमट्टीय—रचनाकाल सुमारे इ. स. ६०८-६४८. ही कथा प्रथम वाणमट्टी लिहिण्यास सुव्रत केली आणि ती त्याचा मुलगा भूपणभट्ट याने संपविली. सातव्या शतकाच्या चालीरीतीचें व शैवसंप्रदायाचें यात विश्व उमटले आहे. क्षेमेंद्र, अभिनाद या संस्कृत ग्रंथकारानां हिचा रपातरे केली व मराठी ग्रंथकारातही ती लोकप्रिय झाली. मराठीतील शयसंभ्रम नाटकाने ते कथानक लोकपरिचित केले. संश्रापंड व कादंबरी याचा प्रेमवृत्तात यात आला आहे व उपनायक व उपनायिका पुंडरीक व महाश्वेता यांचेही मनोहर कथानक यात गुंतविले आहे. प्रेमाची व्यापकता एका जन्मापुरती नसून अनेक जन्माची आहे असे यात दाखविले आहे.

कांदळूर-येथे पहिल्या राजाराल चोल याने नेर राज्याच्या प्रचंड आरसराचा पुरा सोड केला. हें बंदर प्राथम किनाऱ्यावर आहे.

कांदा—यास इयर्जात ओनियन. लॅटिनमध्ये अलि-अम्, मराठीत कांदा, हिंदीत प्यान, संस्कृतमध्ये पलांडु, गुजरातीत कान्दो, कानडीत लळ्ळे मट्टे इत्यादि नावे आहेत.

हिंदुस्थानात कांदा सर्वत्र पिकतो. कांदाचे शूट जमिनीत येतात. काद्याचा रोपा सुमारे हातभार उंच वाटतो. तो सरळ असून त्याच्या पाती वरीक नळ्यासारख्या असतात. काद्याचे बीं काळें असून बंदुकीच्या दाहप्रमाणे दिसते. कांदा-मधून दंड निघतो तो केंवळ असताना त्याची भाजी करितात. कांदात तीन जाती आहेत पांढरा, तावडा व पिवळा. यांपैकी तावडा कादा जास्त तिखट असतो. पाड्या काद्याची लागवड कांदागपटीत जास्त असून बहुतकरून तावडा कादा देशावर जास्त पिकतो. पिवळ्या काद्याची लागवड पुजबी असते. मद्रास व मुंबई इत्याख्यांत व विहार प्रांतात कादा विशेष पिकतो. काद्याची निर्गत विशेषकरून गिलेन व स्ट्रेट-लॅम्प्टन वगैरेकडे फार होते. काद्याच्या स्वतंत्र निर्गतीचे आकडे उपलब्ध असून ते "ताजा माजीवाल" या सदराखाली मोडतात. इ. स. १९१३-१४ साली मद्रास इत्याख्यातून १६,४५,५९२ रुपयाचे कांदे बाहेर रवाना झाले असून सन १९१४-१५ साली मुंबईतून त्याची निर्गत पाच लक्ष रुपयाची झाली. १९१४ पासून १९२० पर्यंत लडाई चालू-असताना लष्ठी रुपयाचा कादा रणक्षेत्रावर लढाळ लोकाकरिता गेल.

कांदा बागाड्यांत करितात, त्याला साधारण खोल व निचऱ्याची जमीन लागते. धारवाड जिल्ह्यात मात्र काही काळ्या जमीनीत यरिपंत काद्याचे पीक घेतात. बीं पाभरीने दर एकरी सुमारे चार पौंड प्रमाणे पेरितात. या पिकाचा फेर-पाळट बटाटे, मुद्दमूग, भाजरी, मूय, उजवी वगैरे पिकांशी करितात. कांदाचे पीक स्वतंत्र घेतात, तथापि धारवाड जिल्ह्यात काद्याबरोबर धने टाकण्याची चाल आहे. फळ-शाळाच्या नवीन लागणीनंतर पहिली दोन तीन वर्षे बागेमध्ये काद्याचे पीक घेतात. काद्याची लागवड केव्हाहि व कोणत्याहि ऋतूत वर्षभर करिता येते. परंतु त्याची लागवड हिवाळ्यात करण्याची जास्त बहिषाट आहे.

रा. ग. ग. - जमीन सुमारे नळ इंच खोल नांगराची, नंतर कुळवून डेकळे फोडून वारिक मुसमुझात करावी. दर एकरी शेणखत अमर सोनखत वील पंचवीस गाड्या घावें. याशि-वाय दर एकरी अमोनियमसल्फेटचे बरखत तीन चारशे पौंड दिल्यास फायदा होतो असे अनुभवास आले आहे.

काद्याचे रोपहि मिरचीप्रमाणे तरख्यांत गेलून तयार करावें लागते. याकरिता तरया चांगळ खतातून त्यात सुमारे दोन गुंडाप्रमाणे दहाधाचा पौंड बीं टाकावें म्हणजे एक एकर जमिनीस रोप पुरे होईल. या रोपास काही

दिवस पावेतो रोज सकाळसंध्याकाळ पाणी घावें लागतें व पुढे दोन दिवसांनी दिलें असतां पुरें होतें. रोप पाच सहा आठपड्यात सुमारे सहा इंच उंच वाढतें व लावण्यास योग्य होतें. रोप नळ इंचांपेक्षा जास्त उंच वाढल्यास बरेच शूट बुडावे लागतात. काद्याची लागण करण्यापूर्वी बीं दीड महिना आर्षी टाकिलें पाहिजे, म्हणजे सप्टेंबरात बीं टाकिल्यास नोव्हेंबरात रोप तयार होतें. लागण कर-ण्यापूर्वी सपाट वाफे करावे अगर १५ इंचांच्या अंतराने सन्या पाडून आडेवे पाट १९ फुटावर पाडून सन्या व वाफे करावे व नंतर वाफ्यात पाणी जोडावें. सरीच्या दोन्ही कुशीला चार इंच अंतराने रोपें लावावी. दुसरे पाणी चवथ्या दिवशी घावें व तिसरे पांचव्या दिवशी घावें. नंतर जमि-नीच्या मगदुराप्रमाणे सत ते दहा दिवसाच्या अंतराने पाणी देत गावें. कांदाला दोन, तीन खुरपण्या घाव्या लागतात. चार महिन्यांनंतर काही झाडांना फुलगांडे येऊं लागतात, ते काढून टाकावे सुमारे पाच महिन्यांनी पाती पिवळ्या होऊन पुढे लागतात. त्या पुढे लागल्या म्हणजे कांदे काढ-ण्यास तयार झाले म्हणून समजावें. कांदे उपटल्यानंतर त्याच्या मुळ्या व शेंडे कापून कबाजे म्हणजे कांदे विकण्यास तयार झाले. धारवाड जिल्ह्यामध्ये पावसाळी कांदे नोव्हेंबरात तयार होतेत व हिवाळी पीक मार्च एप्रिल महिन्यांत तयार होतें. धारवाड जिल्ह्यांत सरीप पिकाचे उत्पन्न दर एकरी सरासरी ५००० पौंड, देशा-बरील हिवाळी पिकाचे (मध्यम काळ्या जमिनीतील) उत्पन्न २०००० ते ३०००० पौंड, देशाबरील हळुव्या जमिनीतील उत्पन्न १०००० पौंड पर्यंत असतें. दर एकरी खर्च सरासरी १२५ रुपये पर्यंत येतो. कादा हा रोग लागणाऱ्या बायपदार्था-पैकी आहे. तो पीठिक व औषधि आहे. औषधात पाड्या काद्याचा जास्त उपयोग करतात. काद्याचे पोटीत करतात व बियांचे तेल काढतात.

काद्याच्या पिकावर ' थ्रिप ' नावाची कीड पडते. तिचेवर राळ पळ्यात मिसळून विंगडळी असता ती कमी पडते. काद्याचा साल एकाच वेळी वाजारात आल्याने भाव चांगळ येत नाही, म्हणून तो साठवून ठेवणें फायदेशीर आहे. कांद्या, थंड व हवाशीर अशा जागंत कांदे विशेष तुकवान न होता साठवून ठेविता येतात. कांदे साठविण्याच्या जागा मनातच्या छपरींच्या केलेल्या असतात व छपरींच्या निती कावट्याच्या करितात, यामुळे त्यांत हवा चांगली खेळते. बरचेवर सोळणी करून सडके नासके कांदे निवडून काडावे लागतात. ढीग जितका पातळ असेल त्यामानानें फुटणें (कुजकी घाण मारणें) व सडणें कमी होतें. याकरिता शिड्यावर जवळ जवळ मगळे करून त्यावर कांदे साठविण्यास जाग कर्म. लागून कमी खर्चात कांदे बागले राहें शकतात. उत्तरकोंकणांत काद्याच्या वेण्या घेणून त्या

अगून ठेवतात तीं चार माहिने कादे ठेविल्यात शेकडा २०.२५ भाग तूट येत

काद्येन वी धरण्याकरिता निवडक कादे घेऊन आकटोघर नोव्हेंद्वर महिन्यात खतावलेल्या जमिनीत (सवध गडे अगर मुळाकडाल अथवा भाग) अठरा चौरस इंच अंतरात लावाव प्रत्येक गट्यातून बरेचसे फुलाचे गाडे घेऊन सुमारे पाच महिन्यात वी तयार होत पाणी देणे खुरपणे वगैरे मेहुंनत लगील तशी करावी एका एकरात सुमारे दोनशे पौंड वी तयार होत व एक पौंडाची किंमत आठ ते बारा आण पर्यंत येते

फोरमाय व व्हिकिलियन या दोन विद्वानांनी काद्याचें तेल काढून त्याचें रसायनशास्त्राच्या साहाय्याने प्रयत्न केले, तेव्हा त्यात खालील पदार्थ आढळले गंधक, अरबूमेन, तांबेर फास्फोरिक ॲसिड, चिकण पदार्थ, तुना व लिपानिन काद्याचें तेल फार लवकर उडूच जातें तें उत्तेजक मूनवृद्धि-कारक व कफादि मलनाशक आहे ज्वर, उदर-रोध, पडसं व खोकला यावर कादा फार शुभकारी आहे तसच मुखरोगावर हा उपयोगी पडतो गळ्यावर कादा उकडून त्याच पोटीस बाधाचें अपसरार, फॅपर याचें मत्तुच वेगुद्ध क्षाल्य तर कादा फोडून हुंगविवासा देतात नाकातून रक्त वाहू लागल असताहि कादा फोडून हुंगवात

[सद्भंगण -- वाट पदे मुवदे टाईम्स (३ मे १९१२) दुर्धा-फॉरड ॲड गार्डन फास्फ मोलिसन-टेक्स्टबुक इडि, ॲथिकलवर ३ २११]

कादिर-कादिर किंवा कादन ही जात रावणकोरच्या उत्तरेकडील पर्वतात व आनैमळे (हत्ती)टेकण्यात आढळते हे लोक टेंगणे व काळे असतात यांचे दात ताशाव असतात वायका लोक्यात बावूच्या फण्या घालतात हे अगदी असकृत व अडाणी असून जगळात दकडे तिकडे भटकतात रागातील लफूट पाडा वगैरे विकून हे आपली उपजीविका करतात आनैमळे टेकण्यावर भेण, मध, वेलदेडि, आवळे, सुठ, नूष, हरणाचीं हांग, हत्तीचे सुळे वगैरे जिन्नसा गोळा करून दर वर्षी सुमारे २१ इजार मिळवितात काही जण जगलाल्यात मजुरी करतात हे हरणाची उत्तम शिकार करतात हे सायूपानून अन्न तयार करत रातात व पशुपत्याच मांस भाजून खात व

जेव्हा कादिर तहणाच्या मनात लग्न करण्याचें येतें तेव्हा तो आपल्या मित्रित वजूच्या गावां जाती व तेंच एक वर्षभर काम करून तिळा मोवदळा (यास वाटेल तर हुडा म्हणावें) देतो वरांचा आई किंवा वहीण वजूच्या गळ्यात चादी सोन्याच्या ताळी (लग्नचिन्ह) बांधते दुस्वभाव, जारकर्म, अज्ञानभय या आरोपावरून गुरुगणाच्या समतीनें लग्न मोडता येत उत्तम स्वयंपाक करता येण हा वजूच्या अर्गी असला लागणारा आवश्यक गुण समजतात याच्यातील पुरुष अनेक वायका करतात नवईल वायकोचा मान मोडा

असता प्रत्यक वायकोपाशी स्वतंत्र स्वयंपाकाची भांडी अन तात

दुसऱ्यांत व प्रसूत वायकाकरिता वेगळ खापटे केलेले असत विषवांनी पुन्ह लग्न करावयान नसत, पण त्यांना उपपत्ना या नात्यान कोणाजवळहि रहाता येत पुन्य पुष्कळ अफू खातात पण वायकामुलाना ती खाऊ देत नाहींत अफू खाण्यानें वायकाना वाङ्मण येत असा त्याचा समज आहे वायका तवाऱु खातात, व पुरुष जाडी भरडा तवाऱु ओढतात

हे अनेक देवान मानान पै हटलाय, अशुभितरियाम्ना, वनधनयो इशपरमी मातल्याव हे याच मुख्य देव होते हे काळोडशासकहि आहेत असें म्हणतात हत्ता, बैल, बगरत वेव आहे अत हे मानितात याच्यात चादुदोणाहि करतात

हे मताना पुरतात याच्यातले एऊ चमत्कारिक चाल म्हणजे दात तासण्याची होय या योगान सादर्य वाढत असा याचा समज आहे वायका कानाच्या पाळ्यात मोडा ताळाच्या पानाचीं वेदोळीं किंवा लाकडा तवक्या घालतात पुताच्या कनाबरोबर नाकहि टोकलेलें अतें

या लोकांना कोचीनच्या राजाविपर्या फार आदर व प्रेम वाटत जेव्हा कोचीनचा राजा जगलानून फेरी करतो तेव्हा हे लोक त्याला फार मदत करतात त्याचीं सर्व कामे करितात राजाहि त्यांना कपडेलेते, नेवण वगैरे देऊन सती पित करतो

गोमास राणाच्या मलसराबरोबर कादिर जेवीत नाहूत व गार्हच्या कातल्याच्या वृद्धाल शिष्यत नाहूत [यस्टन].

कादिराचाद-हेदरावाद सध्यान औरगवाड गिरहा जालना तालुक्यातील एक तटवदाचें गाव उत्तर अक्षांश १९° ५२' व पूर्वरेखांश ७०° ११' व लोकसंख्या (१९११) १०२७० येथे आठवत्याचा गाजार भरत असून त्यावेळीं मान्य व कापूस याचा मोडा व्यापार चालतो

कादिर ता लु का -मद्रास इलाखा अनतपूर जिल्हातील पश्चिमेकडील तहणील उत्तर अक्षांश १२° ४७' १४" ३१' व पूर्व रेखांश ७०° ५१' ते ७०° २८' क्षेत्रफळ ११९२ चौरस मैल लोकसंख्या इ त (१९२१) १५२३०० यात एऊ गाव व १४८ रेडोई आहेत एकदर उत्पन्न सुमारे दीड लाख आहे हा ताळका खडकाळ व नापाक आहे उन्हाळ्यात या भागातील नद्या व तळीं कोरवीं पडतात बहुतेक जमान निकस आहे

गा व-मद्रास इलाखा कडाप्पा जिल्ह्यातल कादिर तालुक्याच मुख्य ठिकाण उत्तर अक्षांश ११° व पूर्व रेखांश ७०° ३०' लोकसंख्या (१९११) १०२५९ येथील नरीसह्याचें देऊळ या भागात प्रख्यात आहे जनेवारां महि न्यात येव मोदी जत्रा सते स्वयाना निघाल्याननर दोन दिवस अत्युच्च लोकात देवळात पाण्याची परवानगी असते

सदनमराठा रेल्वेचे हें स्थान. असल्यामुळे यास व्यापारी महत्व आले आहे.

कांदी गांव—बंगाल. मुर्शिदाबाद जिल्हा. कांदी विभागाचे हें मुख्य ठिकाण मोर नदीकाठी आहे. उत्तर अक्षांश २३°५८' व पू. रे. ८८° ३'. लोकसंख्या (१९११) १२६३८. येथे पंकपाराचे राजे राहतात म्हणून यास थोंडफार महत्व आहे. या घराण्याचा मूळ पुरुष गंगा गोविंद सिंग नांवाचा वॉरन हेस्टिंगच्या वेळी होऊन गेला. हा येथेच जन्मला होता. यानें पुष्कळ पैसा मिळविला व म्हातारपण त्यानें या गांवी घालविलें. यानें दानधर्मांत व दंडके बांधण्यांत पुष्कळ पैसा खर्च केला. यानें आपल्या मातीचे धाद केले त्यावेळीं २० लाख रुपयेचा दानधर्म केला होता असें म्हणतात. इ. स. १८६९ सालीं येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. इ. स. १९०३-४ साली तिचे उत्पन्न १००० रु. व खर्च ८००० रुपये होता.

कांदीपुर—संयुक्त प्रांत. तुलतानापुर जिल्ह्याची पूर्वेकडील तहशील. उ. अ. २५° ५९' ते २६° २३' व पू. रे. ८२° ६' ते ८२° ४९'. क्षेत्रफळ ४४२ चौ. मै. लोकसंख्या (१९११) २५९२५५ इ. स. १९०३-४ मधील जमीनमहसूल ३६९००० रुपये व इतर कर ५९००० रु. गोमती नदीस पूर येतो त्यावेळीं तहशील तसल अचल्यामुळे हिचे फार नुकसान होतें.

कांदी संस्थान—हैदराबाद सं.मैदक जिल्हा. कलवगूर तालुक्यातील एक खेडे. उ. अ. १७° ३५' व पू. रे. ७८° ६'. लोकसंख्या (१९०१) १५०३. या ठिकाणी मेदानांत दोन तेलगु लिपीत लिहिजेले शिलालेख आहेत.

कादोद—मुंबई इलाखा. भटोल जिल्हा. भडोव तालुक्यातील हिंदुचे एक यात्रेचे स्थान. उत्तर अक्षांश २१° ४४' व पू. रेखांश ७३° ८'. हें फक्त १२ घरांचे खेडे नर्मदातीरावर आहे. ज्यावेळी वैशाख अधिक महिना येतो त्यावेळी कोटेश्वर अथवा कोटिलिगेश्वराची येथे मोठी यात्रा भरते. एक महिना यात्रा चालू असते. इ. स. १८१२ साली अशा एका यात्रेच्या प्रसंगी दोन लाख लोक आले होते असा उल्लेख आढळतो.

काद्रोली—मुंबई इलाखा. वेळगांव जिल्हा. सांपगांवच्या दक्षिणेस सुमार सहा मैलांवर मळभमा नदीकाठी सुमार १६०० लोकवस्तीचे (इ. स. १८८१) एक खेडे. येथे नदीच्या पात्रांत सुमार दहाऱ्या शतकांत बांधलेले शंकरादिगावें देऊळ असून त्यांत मुन्या कानडी लिपीत लिहिलेला एक शिलालेख इ. स. १०७५ सालांतील आहे.

कांधळा—संयुक्त प्रांत. मुझफरनगर जिल्हा. तुलडाणा तहशिलीतील एक गांव. उत्तर अक्षांश २९° १९' व पू. रेखांश ७७° १६'. मुझफरनगरच्या नैर्ऋत्येस २९ मैलांवर हा गांव आहे. लोकसंख्या (१९११) ८६९१. हा गांव तसल प्रदेशांत वसला असून आसपासचा प्रदेश दलदलीचा आहे.

इ. स. १८७२ सालापासून येथे म्युनिसिपालिटी आहे. इ. स. १९०३-४ साली तिचे उत्पन्न ११००० रुपये व खर्च तितकाच होता. येथे कापूस, लोकर, धान्य वगैरेचा व्यापार आहे.

कानगी—द्या झाडास लॅटिनमध्ये मिरिस्टिका मलय-रिका, कानगी, पोल वेनगे, पथिरी वगैरे नावे आहेत. कोंकणच्या दक्षिण भागांतील नेदुमी हिरवे असणाऱ्या जंगलांतील हें एक मोठे झाड आहे.

उ प यो ग. —याच्या विषा उफळून त्याचे साधारण पिचक्या रंगाचे तेल काढतात. हें तेल औषधासाठी व जाळण्यासाठी उपयोगी पडतें. जायफळांत याच्या फळांची भेसळ करतात. यांचे लांकूड साधारणपणे कणखर असतें. तें इमारतीला लावतात.

कानगुंडी, त ह सी ल —उत्तर अर्कोट (मद्रास) मधील एक तहशील. उ. अ. १२° २५' ते १२° ५६' व पू. रे. ७८ १०' ते ७८° ३५'. क्षेत्रफळ ३४७ चौ. मैल. लोकसंख्या (१९०१) ६८४४६. येथील लोकसंख्या वाढण्याचे कारण येथील सोन्याच्या साणी हें होय. एफ्दर खेडी २६८.

कानडा—अलास्का व न्यूफाउंडलंड खेरीज उत्तरअमेरिकेचा सर्व उत्तरार्ध कानडाच्या राज्यात मोडतो. याची दक्षिणेकडील सरहद्द म्हणजे पॅसिफिक महासागर व हुंडस सरोवर यांच्या मधील ४९' अक्षांशाची समांतर रेषा होय व त्या रेवेनेटर सुपीरियर सरोवराच्या नाववय वाजूळ असलेली लहान सरोवरांची व नद्यांची ओळ, व सेंट लॉरेन्स नदीच्या काठची " ग्रेट लेक्स " ही सरोवरे हीहि कानडाची दक्षिण सरहद्द नियंत्रित करतात. पायथस सरहद्द म्हणजे दक्षिणेस पॅसिफिक महासागर किनाऱ्यापासून मार्टंड सेंट इलियथ पर्यंत काढलेली ओवाडयोवड रेषा व आर्क्टिक समुद्रापर्यंत १४१ ची रेखांश रेषा ही होय.

अटलांटिक व पॅसिफिक महासागरांवरील किनाऱ्यावर पुष्कळ वेष्टे आहेत. कानडामध्ये अतिशय सरोवरे आहेत. सर्वांत मोठी व पसरलेली सरोवरे हडसनचेच्या ५०० अथवा १००० मैलांत आहेत. सेंट लॉरेन्सच्या जवळपास असलेली सरोवरे सर्वांत प्रख्यात आहेत. याशिवाय १०० मैलापेक्षा जास्त लांबाची ९ सरोवरे व ५० मैल लांबाची ३५ सरोवरे आहेत. येथील बहुतेक सरोवरांना निर्गममार्ग आहे. त्यामुळे सर्व सरोवरे स्वच्छ आहेत.

येथील नद्यांत सेंट लॉरेन्स नदी ऐतिहासिक व अर्थशास्त्र दृष्ट्या फार महत्वाची आहे. सेंट लॉरेन्स व हडसनचा उपसागर यांच्यामध्ये पुष्कळ नद्या आहेत. त्यांत व्हेल, विय, ईस्ट, मेम, झस्ट, नाट्ये, मूझ, अलबर्ना, सेव्हर्न, नेलसन व चर्चहिल ह्या मुख्य आहेत. आलबर्ना व सास्काचेवान या उत्तरेकडील प्रांतांत अथावास्का, पीस, सोव्ह व मॅकॅझी या मुख्य असून मापैको मॅकॅझी ही १००० मैलपर्यंत जाय

आहे. परंतु ज्या समुद्रात फारसे दळणवळण नाही अशा समुद्राला ती मिळत असल्यामुळे तिचा व्हावा तसा उपयोग होत नाही. वायव्येकडील नद्यात यूकॉन मोठी असून ती पॅसिफिक महासागरास मिळते, व तिच्या प्रवाहापैकी १८०० मैल भाग नान्य आहे. पॅसिफिक महासागरास मिळणाऱ्या नद्यात कोलंबिया ही सर्वांत मोठी आहे. प्रेझर नदी व्हॅन्कोव्हरजवळ समुद्राला मिळते.

सेंट लॉरेन्सखेरीज कानडातील सर्व नद्या दळणवळणाच्या दृष्टीने वर्षानुवर्षे कमी महत्त्वाच्या होत आहेत. कारण जमीनगंवर व पर्वतावरून पॅसिफिक महासागरापर्यंत आगगाडी होत आहे. कानडाच्या बहुतेक नद्यांच्या प्रवाहात धवधवे असल्यामुळे विद्युच्छक्ति उत्पन्न करण्याच्या दृष्टीने या नद्या फार महत्त्वाच्या आहेत व त्याप्रमाणे कानडातील सर्व मोठी शहरे या पाण्याच्या शक्तीचा उपयोग करीत आहेत.

ह वा पा पी.—निरनिराळ्या भागात हवामान भिन्न आहे, म्हणून अमुक एक प्रकारची हवा कानडात आहे असे सांगता येत नाही. समुद्राच्या जवळ वार्षिक पावसाचे सरासरी मान जास्त आहे व ते ४० पासून ५६ इंच आहे. क्विबेक व उत्तर ऑंटारियो येथे पाऊस २०-४० इंच आहे हिवाळ्यात हिमवृष्टीहि वरचि होते. उन्हाळ्यात ६० ते ६५ फा. उष्णता असते. पलीकडे पश्चिमेस पाऊस कमी पडतो व हिमवृष्टीहि वरचि कमी होते.

क्विवेक, मॅनिटोवा, ऑंटारियो या प्रांताच्या सरहद्दी वाढविण्याचा कायदा १९११-१२ च्या बैठकीत पास झाला. त्याप्रमाणे त्या त्या प्रांताची सरहद्द किती शाली याचे कोष्टक खाली दिले आहे.

प्रांताचे नाव	क्षेत्रफळ चौ. मै
प्रिन्स एडवर्ड आयलंड	२१८४
नोव्हास्कोशिया	२१४२८
न्यूब्रन्सविक	२७९८५
क्विवेक	७०६८३४
ऑंटारियो	४०७२६२
मॅनाट्रोबा	२५१८३२
ब्रिटिश कोलंबिया	३५५८५५
आल्बर्टा	२५५२८५
स्कॅचेन रान	२५१७००
यूकॉन	२०७०७६
नॉर्थवेस्ट टेरिटोरिय	१२४२२२४

एकंदर ३२२५७५
कानडाची लोकसंख्या सन १९२१ मध्ये ८० लक्षापासून ९० लक्षापर्यंत असावी असा अदमास तज्ज्ञानां काढलेला आहे १९११ मध्ये ७२०६६४३ इतकी लोकवस्ती होती. लोकवस्तीची भरभराट वाढ होण्याचे कारण, परराष्ट्रातील लोक बरेच कानडात येऊ लागले हे होय. सन

१९११ मध्ये ब्रिटनमधून १२२०१२ व अमेरिकेतून ६६६२० इतके लोक आले तर १९२१मध्ये ७४२६२ ब्रिटनमधून, ४८०५१ अमेरिकेतून व इतर राष्ट्रांमधून २६१५६ इतके लोक आले.

कानडामध्ये बहुजनमान्य जसा एकहि धर्म नाही. येथील अमेरिकन ईंडियन लोकसंख्या सुमारे १००००० आहे. १९०६ मध्ये सुमारे २०००० चिनी व जपानी लोक होते. १८८५ मध्ये कानडात येणाऱ्या चिनी लोकांवर कर वसवीवत व तो १९०३ मध्ये १००पै. करण्यात आला. १९०५ मध्ये असल्याच प्रकारची वंधने जपानी लोकांवर ठेवण्याचा ब्रिटिश कोलंबियाने प्रयत्न केला. परंतु संयुक्त कायदे करणाऱ्या सभेने असला कायदा मान्य केला नाही. हिंदी लोकांचा मतांचा हक्क देण्याविषय कोलंबियाने चर्चा वाढवली आहे. जपानमधील बरेच लोक कानडात वस्ती करण्याकरिता आलेले आहेत. त्यासंबंधाने १९२३-२४ सालात बरेच चर्चा झाली. आपल्यापेक्षा कमी सुधारलेल्या लोकाना कानडात येऊ देऊ नये असे येथील लोकमत आहे

संयुक्त सरकारने काढलेल्या नोटा, सनद दिलेल्या पेढीच्या नोटा व सोने चांदी व तार्ये यांची नाणी हा येथील चलनी पैसा होय. १९०६ पर्यंत नाणी इंग्लंडमध्य पाडली जात होती. परंतु १९०६ साली ओटावा येथे दाकसाळ उघडण्यात आली.

इ. सन १९०६ मध्ये येथे ३४ सनद अखलेल्या पेढ्या होत्या व त्यांच्या १५६५ शाखा होत्या. १० वर्षांनी एकदा पेढीच्या कायद्याची तपासणी होते. कानडात ४ प्रकारच्या सेन्टिग्रा वॅन्स आहेत; (१) पोस्ट ऑफिसची, (२) सरकारी, (३) माट्रेल व क्विवेक येथील खास पेढ्या, (४) व सनदा असलेल्या पेढ्यातील सेन्टिग्रा वॅन्से खाले. सरकारी व्याजाचा दर शेंकडा ३ आहे.

संयुक्त सरकारचे उत्पन्न मुख्यतः जकात व कर यापासून असून शिवाय खाणीचे परवाने, इमारतीच्या लाकडावरील कर व डाक वगैरेपासून आहे. येथील १९०५ चे उत्पन्न ७,११८६,०७३ होते. त्याच सालील कानडाचे कर्ज २६,६२,२४,१६७ होते. १९१९-२० सालचे अंदाजपत्रक पुढीलप्रमाणे होते:-जमा-३४,९७,४६,३३४ डॉलर व खर्च २०,३८,४३,९२९ डॉलर.

व्यापार.—१८६७ नंतर वायव्येकडील सुपीक जमिनीची मोकळीक, आगगाडीची सुस्वात व कालव्याची सुधारणा या योर्धिसुळे व्यापाराचे मार्ग, स्थिति व योजना बदलल्या आहेत. पाण्याच्या बाकीच्या उपयोगाची वाढ कानडाला फार महत्त्वाची होती.

१८७८ त ' नॅशनल पॉलिशी ' नावाच्या संरक्षक व्यापारी पद्धतीमुळे कारखान्याची पुष्कळ भरभराट झाली. अद्याप कानडात संरक्षक व्यापारी पद्धतच चालू आहे. कच्चे

प्रेट्रिटन व प्रिटिश वसाहतींतून येणाऱ्या मालाचा काही सवलती दिल्या आहेत. १९०० मध्ये येथील गणात कर वसविण्यासारख्या अशात मालावर शेंकडा १८ होती व एकदर आयात मालावर शेंकडा १६ होती. अंतव्यापार गुळा आहे, व येथील वाजताचें महत्त्व वाढत आहे. कानडा-सेवेची व्यापारी तद्द करण्याचा अधिकार प्रेट्रिटनला आहे परंतु बहुतेक वेळा कानडाच्या अधिकाऱ्याची अनुमती प्रेट्रिटनला असता तद्द करण्याच्या वेळी मिळवावी लागते. कानडाचा बराचसा परदेशाशी असलेला व्यापार प्रेट्रिटन व युनायटेड स्टेट्स यांच्याशी आहे युनायटेड स्टेट्समधून बहुतेक तयार आयात माल येतो. व बराच कच्चाही माल येतो. शेतीचा माल हा निर्गत मालात महत्त्वाचा आहे. तोंतें, चांदी, तांबें व दुसरीं खनिज द्रव्ये या देशातून परदेशात जातात. अंतस्थ व्यापारात वाढता भाग येण्याच्या चढाओढीवेळा येथील कारखाने जास्त काही करीत नाहीत. उपयोगकरिता लागणाऱ्या तयार मालाचा क्मांत फर्मी हें हिस्सा येथें तयार होतो. १९२३ साली कानडामधून ९५.४ दशलक्ष डालराची निर्गत व ११२ दशलक्ष डालराची आयात झाली. निर्गत मालाच्या वावर्तीत साम्राज्यात कानडाचा दुसरा नंबर लागतो.

दृ ष ण व ळ ण —हॅलिफॅक्स, सिट्जॅन, सेंटजॉन, किंग्ज व माड्रिल ही ॲटलांटिक महासागरावराल बंदरे आहेत व न्यूफाउंडर, एस्कॉमाट व विक्टोरिया ह्या पॅसिफिक महासागरावरील बंदरे आहेत. प्रेट्रिटन व कानडा यांच्यामध्ये आगबोटाने बरेच रस्ते आहेत. मान्चेरची प्रत्यक्ष दळणवळण आहे व जपान व आस्ट्रेलियाकडे नेमार्जि नव्हाने जातात.

येथील आगगाड्यांच्या रस्त्याचे सुद्ध व विभाग आहेत. (१) ग्रॅट ट्रेक, (२) कॅनेडियन पॅसिफिक, (३) कॅनेडियन नार्दर्न व (४) इंडर क्लोनियस. आगगाडीच्या रचने-करिता संयुक्त, प्रांतिक व स्थानिक सरकाराकडून सटळ हातानें मदत मिळते.

इ.स.१९२१ मध्ये कॅनडातील सर्व आगगाड्यांचें वॅन्डरिंग होऊन त्यांच्या कॅनेडियन पॅसिफिक व नॅशनल रेल्वेज अशा दोनच मोठ्या कंपनी झाल्या. १९१८ मध्ये ३८८.५५ मैल रेल्वे चालू होती सांपूर्वी २०००० मैल रेल्वे सरकारच्या ताब्यात होती. जेट डॉरन्स नदीवर, तसेच ऑन्टारियो, एंडर, सेंट जेअर इत्यादि सरोवरावर कालवे बांधून, मॉन्ट्रॅल ते पोर्ट ऑर्थर इकत्या अंतरापर्यंत म्हणजे जवळ जवळ १९१६ मैलपर्यंत अल्बार्ताने दळणवळण चालू झालेलें आहे.

शि क्ष ण.—प्रिटिश नॉर्थ अमेरिकेच्या कायद्यान्वये शिक्षणावरील अधिकार त्या त्या प्रांताकडे ठेविला आहे.सर्व प्रांतात प्राथमिक शिक्षण फुकट व काही काही प्रांतात दुय्यम शिक्षणहि फुकट आहे. यांचा सर्व स्थानिक करातून व ३६

सरकारी मदतीतून भागतो. दुय्यम प्रतींच शिक्षण हाय-स्कूलतून, कॉलेजच्या संस्थातून दिले जाते व या संस्था सर्व शहरातून आहेत. प्रत्येक प्रांतात काही शिक्षकशिक्षणसंस्था आहेत. उच्च शिक्षणाची मुद्रा पूर्ण व्ययस्था आहे. संयुक्त सरकारचें चालविलेलें शेतकीचीं विद्यालये व प्रयोगाचीं शेत शेतकऱ्यांना उत्तम शिक्षण व मदत देतात.

सन १९०१मध्ये एकदर लोकसंख्येपैकी शेंकडा ७६ लोकाना व पाच वर्षांच्या वरील वयाच्या लोकसंख्येपैकी शेंकडा ८६ लोकाना लिहिता वाचता येत होत. सर्व प्रांताची शिक्षणपद्धति उत्तम आहे.येथें पुष्कळ वरुणेश्वरबुध्द शाळा असून देशाच्या सापत्तिक भरभराटीबरोबर त्या वाढत आहेत. येथें एकदर २३ विश्वविद्यालये व २३ कॉलेज आहेत. बहुतेक मोठ्या शहरात वाचनालये आहेत पैकीं टोरादां-या वाचनालयात मोठा ग्रंथसंग्रह व उत्तम व्यवस्था आहे विद्वान लोकांच्या व शास्त्रीय अशा रचनेत १८८१ मध्ये स्थापन झालेली " रॉयल सोसायटी ऑफ कनडा " ही मुख्य आहे. १९१७ साली तसेच कानडात एकदर १३७२ नियतकालिके होती. पैकीं १३५ दैनिकिके व आठवड्यातून तीनदा निघणारी, ६४ आठवड्यातून दोनदा निघणारी, ९३६ मासादिके, २१३ मासिके, २५ अर्धमासिके, व द्वादसासिके व ११ त्रैमासिके होती.

र क्ष ण —आरमारी व लष्करी कॉलेजवरील अधिकार राज्या दिलेला आहे. परंतु या कॉलेजवर संयुक्त सरकारचा ताबा असतो १९०० पर्यंत होलेनफ्त व इस्किमाट ही तटबंदीची बंदरे खाद्यनाम सरकारकडून रागलीं जात होती; परंतु १९०५ पासून हा अधिकार कानडाने घेतला. १८ व ६० यांच्या दरम्यानच्या वयाच्या प्रत्येक योग्य मनुष्याचें नाव लष्करात घातले जातें. परंतु उच्च संन्य ४५००० आहे. कानडाच्या पहिले भाषात यांच्यावर जबरदस्ती करिता येत नाही. व या कामाकरिता विशिष्ट लष्करभरती करावी लागते.

१९०६ च्या मिलिथिशाचा अंकाप्रमाणें सर्व सैन्याचा मुख्य राजा हा असून त्याच्यातक व्हाइसरॉय हा सैन्यावर सत्ता घातलेला. या सैन्याची व्यवस्था सैन्य व संरक्षण या खात्याच्या प्रधानाकडे सोंपविलेली आहे. याशिवाय या प्रवाणाच्या हाता-रालीं एक अतिस्टेट डेप्युटी, चार लष्करी अम्बलद्वार व एड इन्स्पेक्टर जनरल असे पाच इतर भागतात. सैन्याचे अॅक्टिव्ह व रिझर्व असे दोन भाग आहेत. फिस्टन येथें सैन्याला लष्करी शिक्षण देण्यासाठी एक लष्करी कॉलेज आहे. आरमारी सैन्याची व्यवस्था आरमारी खात्याच्या प्रधानाकडे आहे. आरमारी सैन्याला शिक्षण देण्याकरिता एक रॉयल नेव्हल कॉलेज उघडलेलें आहे.

न्या य व शु न्हे.—सर्व देशातून न्याय उत्तम तऱ्हेनें दिला जातो. डेमिनियनच्या पार्लमेंटाकडून न्यायाधीश नेमिले जातात. कानडातील बरिष्ट कोर्टातील निकालावर प्रिग्द कौन्सिलच्या न्यायसभेकडे अपील करिता येतें.

१९१६ साली २३९४२ लोकावर आरोप ठेवण्यात आले. पैकी १९१० आरोपींना शिक्षा झाली.

शेती —कानडा हा देश मुख्यत्वेकरून शेतीचा आहे. एकंदर लोकसंख्येपैकी १९०० मध्ये शेकडा ५० लोक प्रत्यक्ष रीतीने शेतात गुंतलेले होते. याशिवाय पुष्कळ लोक शेतांचा संबंध असलेल्या धंद्यात गुंतलेले आहेत पुष्कळ प्रकारचा गहू येथे होतो.

कानडात १९१८ त २१,०३,१६,००० दुसोळ गहू पिकला. एकंदर गहू पेरला जाणारी जमीन १९१८त १,७३,५३,९०२ एकर होती युरोपच्या बाजारात कानडातील कृषिकेला बराच मान आहे. १९१८ सालात कानडातून ३६,६३,४१,५६५ डॉलर किमतीचा गहू बाहेर देशात गेला व कृषिक ९,५८,९६,४९२ डॉलर किमतीची बाहेर गेली गव्हाच्या खालोखाल ओट पिकतो. १९१८ त ३,७०,४४,२९३ डॉलर किमतीचा ओट बाहेर गेला याशिवाय जव, रायबक नावाचा गहू व वायणे येथे होतात. चांगल्या गुरांची पैदास करण्याचा धंदवाही येथे बराच चालतो. घोडे, मध्या व डुकरे यांची बरीच निपच होते.

कानडाला दुधाचा व मधाचा देश असे म्हणण्यात येते. येथे दूध विपुल आहे व लोकांच्या खाण्यात ते बरेच येते. दूधदुभत्याच्या धडाची कानडातील स्थिति मनुनेदार आहे व हा धंदा शेतकऱ्यांच्या परस्परसहकारी संस्थाकडून वहु-त्तक चालविला जातो. कानडात दूधदुभत्याच्या कारखान्यांची पद्धत १८९४ मध्ये सुरू झाली व तेव्हापासून हा धंदा झपाट्याने वाढत आहे १८९१ मध्ये लोणी व मलई करण्याचे कारखाने कानडात १७३३ होते. ते १८९९ मध्ये ३६-०९ झाले, व १९०८ मध्ये ४३५५ झाले. प्रेसिडेन्टमध्यां परदेशातून येणाऱ्या 'बीझ'च्या किमतीपैकी शेकडा ७२ किमतीची चौंस कानडातून आले १९०५ त २,८८,४३,१६९ डॉ. किमतीचे २९,५८,३४,५४३ पाँड चौंस परदेशात गेले व १० १४ त ४,९९,७९,००० डॉ. किमतीचे १९,४९,०४००० पाँड बीझ कारखान्यातून तयार झाले. प्रयोगी शेत चालवून गुरे वाटविण्याच्या, दूधदुभत्याच्या व फळांच्या धंद्याला मदत करून डोमिनियनचे सरकार येथील शेतीला मदत करते. सरकार दूधदुभत्याचे काम चालविण्याकरिता लागणारे-धेदेविषयक व सभाम्ये माहिती पुरविते याशिवाय लोणी व चौंस तयार करण्यास व परदेशात पाठविण्यास लागणाऱ्या उत्तम योजनेचा प्रसार करण्याकरिता मनुनेदार चौंसचे व मलई काढण्याचे कारखाने निरानिराळ्या ठिकाणी काढण्यात आले आहेत.

चांगल्या प्रतांचे वीं उत्पन्न करण्यास व उपयोगात आणण्यास उत्तेजन देण्याकरिता १९०० साली वॉल्टात स्थाप-ण्यात आले. प्रयोगशाळेत बीजासंबंधी शास्त्रीय शोध केले जातात व त्यांचेथीं माहिती दिली जाते.

शेतकीचे उत्पन्न सन १९१८ मध्ये २,३८,००,००,००० इतके डॉलर झाले मध्याच्या संख्येत मात्र बराच ऱ्हास झालेला आढळून आला. १८७१ मध्ये ३१,५५,५०९ इतकी मध्याची संख्या होती ती १९१७ साली २३,२९,३५८ इतकी भरली. १९१९ मध्ये ४३,५०,७०,००० डॉलर किम-तीचे घोडे, ३२,७८,१४,००० इतक्या किमतीच्या दुभत्या गाई व ३८,१०,०७,००० डॉलरची इतर जनावरे कानडामध्ये होती. जंगलखात्याचे उत्पन्न फार आहे १९१७ मध्ये वान-डामधील सागवाणी लाकूड १९,००,००,००० डॉलरचे भरले. जंगलखत्यातील कच्च्या मालाचे उत्पन्न ५,२०,००,००० डॉलर व तयार मालाचे उत्पन्न १४,६३,३०,९९२ डॉलर सन १९१७ साली भरले जंगलखात्याचा व्यवस्था, ब्रिटिश कोलॅनियामध्ये फारच पद्धतशीर व उत्कृष्ट आहे कान-डातील छंहर लाकडाचे उत्पन्न १९२१ त २२,२६,८८,७९० डॉलर झाले. १९२२ साली जंगलखात्यात ४००० वगवे पेटले व त्यामुळे सागवाणी लाकूड पार जळून गेले व कान-डाला त्यामुळे फार तुकतान सोसावे लागले. अशा प्रकारचे वगवे शक्य तितक्या जलद विनाशविण्यात यावेत यासाठी विमानातून वगवे विनाशविण्याची सोय करण्यात आली आहे. सन १९१९ त कानडात ९,१३,६२,९१२ डॉ. किमतीचा कागद व ४,८९,६२,०८८ डॉलर किमतीचा लगदा तयार झाला जगली जनावरे व त्यातल्या त्यात ज्यापासून फार उत्पन्न होते अशीं जनावरे संभाळण्याकरता व ती चांगली घडयुष्ट करून त्यांच्यापासून शक्य तितके अधिक उत्पन्न काढून घेण्याकरता कानडात सरकारने निरनिराळी प्राणिशुद्ध बाधली आहेत. १९१४ मध्ये ५५,६९,४७८ डॉलर किमतीची लव व लोकर कानडामधून बाहेर गेली व १९१९ मध्ये ३,३७,३७,६२१ इतक्या किमतीची फर बाहेर गेली, म्हणजे पाच वर्षांच्या अव-धीत जवळजवळ दुपटीचा फरक पडला. यावरून या प्राणि-शुद्धाचा किती उपयोग होत आहे हे दिसून येते कानडातील प्रत्येक प्रांताच्या सरकारने आपापले स्वतंत्र मासळी कार्ते (फिशरी) उघडले आहे माशाची वृद्धि होण्यासाठी त्यांनी खटपट चालविली आहे कानडामध्ये, ड्रायड ऑयस्टर बगेरे निरनिराळ्या माशांचा पूर्ण समृद्धि आहे

शेत की शि क्ष ण --- प्रत्येक प्रांताच्या सरकारी कारभारात एक शेतकीसाठी अर्धे माहिती देणाऱ्या दुसऱ्या प्रांतिक साध-नात शेतकऱ्यांची संस्था, दूधदुभत्याचा व गुरे वाढविणाऱ्या फिरत्या संस्था आहेत. या निरनिराळ्या प्रांताकडून चाल-विल्या जातात, अथवा त्यांना मदत दिली जाते. या संस्थांच्या महत्त्वाच्या सभेच्या कामाचा अहवाल व भाषणे प्रांतिक सर-काराकडून प्रसिद्ध केले जातात व ज्यांना ती पाहजे अस-तात त्यांना ती कुकूट पाठविण्यात येतात. उच्च प्रांतीची वार्षिक शेतकीप्रदर्शन भरतात व त्या ठिकाणी शेतकीच्या उत्पन्नाचे चढाओढीने प्रदर्शन होतं साम्राज्य सरकार आळीपाळीने ५०००० ची मदत स्थानिक प्रदर्शनात करिते.

येथें अनेक माहत्वाची शेतकीची विद्यालये आहेत, त्यांत 'ऑटोरियो' शेतकी विद्यालय मुख्य आहे. बहुतेक प्रत्येक प्रांतांत वृषधुभत्याच्या शाखा आहेत.

ख नि ज ए दा बे. — १९१७ साली कानडातील खनिज पदार्थांचे उत्पन्न ७,९२,८९,२०२ डॉलर होते, ते १९२० साली २१,७३,७१,०८० इतकें भरले. कानडामध्ये निकल व जॅसपेस्टात यांची तसूद्धि असल्यामुळे या धातूंचा व्यापार कानडात जगभर चालूचला आहे. १९२० मध्ये कोळसा, निकल, सोर्गे, सीमेंट, तांबें, रूबें व जॅसपेस्टास या मुख्य उत्पन्नार्थाः घावी होत्या. ब्रिटिश साम्राज्यामध्ये कोळशाच्या उत्पन्नाच्या बाबतीत कानडाचा दुसरा नंबर लागतो. १९२१ मध्ये ७,१०,००,००० डॉलर किमतीचा कोळसा कानडात तयार झाला. १९२० मध्ये खोखंड ३६,५०,००,००० टन झाले. चुकन, मॅनिटोय, मोन्हास्कोशिया, क्रिचक, उत्तर ऑटोरियो इत्यादि ठिकाणी सोन्याच्या खाणी आहेत. १९२२ साली, ओट्टास्वीमधील गवताळ रानामध्ये असलेल्या सोन्याच्या खाणी सज्जण्याचें काम सुरू झालें असून त्या कामाला मदत करण्यासाठी छंडनमध्ये एक कंपनी स्थापन झाली आहे. ब्रिटिश कोळीवयामध्ये स्लेकन तालुक्यांत, चांदीही उपलब्ध होते. कानडामध्ये तांबें सर्व ठिकाणी भरपूर सांपडतें. १९१७ मध्ये ११,००,००,००० पाँड तांबें कानडामध्ये निघालें.

रा उय व्य व त्या. — मुख्य अंमलबजावणीचा अधिकार साम्राज्याधिपतीला आहे. त्याचप्रमाणें त्याचा लष्करावर व आरमारवर अधिकार आहे. गव्हर्नर जनरल हा साम्राज्याधिपतीचा प्रतिनिधि असतो व तो त्याचें काम करितो. तो पांच वर्षांपर्यंत अधिकारारूढ असतो. त्याचा अधिकार कडकपणें नियंत्रित केलेला आहे. साम्राज्याच्या हिताशी विरोधी असणाऱ्या कोणत्याही विचलान अजुमति देण्याचें नाकारण्याचा अधिकार त्याला आहे. सीनेट हें आयुर्मेयोदिपायेंतों अधिकारारूढ असणाऱ्या सभासदांचें अतरे व हे सभासद कौन्सिलच्या अजुमततीं गव्हर्नरजनरल नेमतो. प्रथम यांच्यांत ७२ सभासद होते. क्रिवेकडून २४ ऑटोरियोहून २४ व समुद्रतीरावरील प्रांतांतून २४ असेत होते. पुढें जसजसे नवीन प्रांत जोडण्यांत आले तसतशी त्या सभासदांची संख्या वाढत गेली. हाऊस ऑफ प्रान्समध्ये लोकानी निवडलेले सभासद असतात. सम्राज्दंती संख्या प्रथम १६६ होती परंतु दशवार्षिक खानेसुमारीच्या वेळेला ती बदलते. मूळ कायद्याप्रमाणें क्रिवेकला ६५ सभासद पाडविण्याचा नेहमी हक्क आहे व इतर प्रांतांचा क्रिवेकमध्ये लोकसंख्येचे व सभासदांचे नै प्रमाण असेल त्या प्रमाणांत सभासद पाडविण्याचा अधिकार आहे. १९०८ मध्ये हे सभासद ३१८ होते. ब्रिटिश नार्थअमेरिका कायद्याने प्रत्येक प्रांताला त्याचें अधिकारक्षेत्र आंधून दिलें व राहिलेले अधिकार संयुक्त सरकारच्या देण्यांत आले होते. प्रत्येक प्रांताला कायदे कर-

ण्याला वरेंच क्षेत्र आहे व हे कायदे प्रांतिक प्रतिनिधि सभा करते.

इ ति हा स. — कानडाचा युरोपियन लोकांशी म्हणण्यासारखा संबंध पंधराव्या शतकाच्या उत्तरेपर्यंत आला नाही. जॉन कॅथट हा ब्रिस्टल्हून निघून कानडाच्या किनाऱ्यावर १४९७ मध्ये आला. लवकरच युरोपांतून कोळी लांकू न्यू काउंडलंडच्या किनाऱ्यावर व नंतर बुद्ध अमेरिकेच्या किनाऱ्यावर येऊ लागले. फ्रान्सच्या पहिल्या फ्रान्सिसने "जाक्स कार्टियर" याच्या अधिपत्याखाली एक टोळी पाठविली व ती सेंटलॉरेन्सच्या आखातात १५३४ त शिरली. पुढील ६० वर्षांत माझे धरण्याच्या व लॉकरीच्या घंघाफुडे लोकांचें लक्ष गेलें, परंतु वसाहत झाली नाही. सतराव्या शतकाच्या आरंभी साम्युअल दि चाम्पेन नांवाच्या फ्रेंच मनुष्यास लॉकरीच्या व्यापारानिमित्त येथें पाठविलें. त्यानें १६०३ मध्ये सेंट लॉरेन्सच्या वरच्या भागांत जलपर्यटन करून पहिली कायमची फ्रेंच वसाहत केली व ती हब्रोचा नोव्हास्कोशिया होय. ह. स. १६०८ मध्ये त्यानें क्रिवेकचा वसाहत सुरू केली. त्यानें आयरन कानडाची वसाहत पा दक्षिणें वाढ करण्यात व लॉकरीचा व माजे पकडण्याचा धंदा वाढविण्यास अधिप्रांत नेहूनत केली, व आतील माग शोधण्यांतहि त्यानें बरेच परिश्रम केले. तो ह्युरन व ऑटोरियो सरोवरापर्यंत पोहोचला. ईंग्रज व फ्रेंच यांच्यामधील तीत वर्षांच्या युद्धांत (इ. स. १६९८-१६४८) ब्युरीनिघांतील ईंग्रजांनी फ्रेंच लोकांच्या वसाहती घेतल्या, परंतु १६३२ मध्ये झालेल्या तहान्मये कानडा फ्रान्साला परत दिला. याच सुमारास फ्रान्समध्ये "दि कंपनी ऑफ वस्तुहोइ असोसिएट्स्" नांवाची कंपनी निघाली. तिच्या १६२९ पासून ५० वर्षांपर्यंत व्यापाराचा पूर्ण कूल अधिकार देण्यांत यावयाचा होता व तिच्या प्रदेशांतल माल फ्रान्समध्ये कर न घेतां येऊ दिला जात असे. मोचदला म्हणून नवीन फ्रान्समध्ये दरसाल ३०० वसाहतवाले न्यावे असे ठरले. १६६३ पर्यंत या कंपनीच्या ताब्यांत नवीन फ्रान्स होता. परंतु या कंपनीने व्यापाराच्या बाबतीत व वसाहतीच्या बाबतीत फार थोडे काम केल्यामुळे तिची समद रद्द करण्यांत आली व नवीन फ्रान्स हा राज्याचा प्रांत झाला व गव्हर्नर क्वेबे नेहून त्याची व्यवस्था फ्रान्सच्या प्रांतप्रमाणें करण्यांत आली. १६६४ मध्ये "कंपनी ऑफ दि वेस्ट इंडीज" नांवाची कंपनी स्थापण्यांत आली. कानडाच्या व आफ्रिकेच्या व्यापाराचा व वसाहतीचा तिला अधिकार दिला. परंतु १६६५ मधील तिच्या कामाखेरीज तिच्याकडून कोणें काम झालें नाहीं. १९४४ मध्ये तिची समद काढून घेण्यांत आला. मध्यंतरी फ्रेंच शोधकांनी बरीच प्रगति करून नवीन देश शोधून काढिले. १६०२ मध्ये गिंसिनिधि नदीच्या काठच्या प्रदेशांत वसाहत करून तिला खसियाना असें नांव

दिलें येथें भाषिपत्याकरिता नये व राज्यकारभार पाहणारे यांच्यात वरीच चडाभेद होती.

इ.स. १७५५ मध्ये अमेरिकेत मोठे साम्राज्य स्थापण्याच्या प्रान्ताच्या हेतूला मूर्ते स्वरूप प्राप्त होत होते. युरोपमध्ये ज्याप्रमाणें इंग्रज व फ्रेंच यांच्यात रणकंदन सुरू होते, त्याप्रमाणें ते येथेंहि सुरू झालें. फ्रेंच गव्हर्नर फाटिनॅक यानें नदीन इलडवर ह्या करण्याचा वेत केला व सरहद्दी-बरोल लढायात उत्तमन दिलें त्याच्यावर इंग्रजांनी उरत स्वारी केली इ. स. १६९० मध्ये सर विल्यम क्विन्स यानें स्वारी करून हल्लींचा नोव्हास्कोशिया क्विन्स व क्विन्स वर स्वारी केली. परंतु त्याला अपयश घ्यायें लागलें. १६९७ च्या रिचिविऊच्या तहामुळें हें भाडण घ्यालें, परंतु तें पुन्हा इ. स. १७०१ मध्ये सुरू झालें. म्हणून ते अमेरिकेंतहि सुरू झालें. त्यात प्रान्तचे वरंच गुकलान झाले. १७११ मध्ये क्विन्स घेण्याचा प्रयत्न इंग्रजांनी केला, परंतु तो फातला. तरी पण त्यांनी नोव्हास्कोशिया घेतला. १७१३ मध्ये झालेल्या तहान्वये प्रान्तने हडसनचे, न्यू फाउंड लंड व नोव्हास्कोशिया यांच्याबरोल आपला हक्क सोडला. प्रान्तच्या ताब्यात सेंट लॉरेन्सच्या काठचा प्रदेश व केप सिडनचे बेट हीं होती तें त्यांनीं लुईसियाना क्विन्स घायला व इंग्रजांना तोंड देण्याची तयारी केली. इ.स. १७०३ मध्ये डेव्हाईट वसवले गेले. ते म्हणजे त्यांची वसाहत ह्यांच्या कॅनडियन व्हेस्टमनचे पाहांचलें सिंसिपिचीच्या मुखाजवळ न्यू आर्लिअन्सची वसाहत केली. न्यू आर्लिअन्स व क्विन्स या वसाहती वसाहतीच्या रांगेने प्रान्तने जोडल्या असल्या व इंग्रजांना अॅटलांटिक महासागराच्या किनाऱ्याबरोल प्रदेशातच काडून ठेविलें असत तर नाथे अमेरिका त्याच्या ताब्यात आली असती. जेव्हा आस्ट्रियन गादीच्या तंट्याची लढाई सुरू झाली तेव्हा १७४४ मध्य लुईसियाना क्विन्स इंग्रजांनी घेतला. परंतु १७६८ च्या तहान्वये तो परत करण्यात आला. इ. स. १७५९ मध्ये सात वर्षांची लढाई सुरू झाली. प्रान्तजवळ विटनला अमेरिकेत तोंड देण्या-पुरती सामुर्थी नव्हती. त्यामुळे १७५९ मध्ये क्विन्स इंग्रजांच्या ताब्यात गेले. पुढच्या वर्षी कानडातील फ्रेंच सैन्य इंग्रजांस जखम गेलें इ. स. १७६३ च्या पारिसच्या तहान्वये सर्व नवीन प्रान्त कायमचा इंग्रजांना दिला गेला.

इ. स. १७६३ च्या तहानंतर कानडाचा राज्यकारभार राज्याच्या जाहीरनाम्यान्वये करण्यात येत होता १७७४ मध्ये साम्राज्याच्या प्रतिनिधित्त्वेने पात केलेल्या क्विन्सच्या कायद्याप्रमाणें राज्यकारभार चालू लागला. या कायद्यान्वये प्रान्तच्या ताब्यातील पथिकेकडील मुदल कानडात क्विन्स प्रांतात जोडला गेला, व ह्या प्रांताचा कारभार क्विन्स-इंग्रज पहाब्याचें ठरलें. रोमन कॅथोलिक बंधूला कानडातील अधिकार दिले.

इ. स. १७५५ मध्ये अमेरिकेत राज्यक्रांतीचे सुद सुरू झाले, व त्याच्या पुढाऱ्यांनी कानडालाहि आपल्या गोदात घेण्याचे प्रयत्न केले, परंतु ते यशस्वी झाले नाहींत. अमेरिकन राज्य-क्रांतीमुळे कानडात वराच फरक झाला, कारण जेथे युरोपियन वसाहतीबरोल फार थोडे होते तेथे युरोपियन लोक आणखी आले. इ. स. १७९१ त ब्रिटिश पार्लमेंटमध्ये कान्स्टिट्यूशनल कायदा पास केला. त्याप्रमाणें कानडाचे जोदाचा नदीच्या रेषेने दोन भाग करण्यात आले. त्यांना वरचा व खालचा कानडा असे म्हणतात. खालच्या म्ह. लोअर कानडात पूर्वीचीच राज्यपद्धति चालू होती. फक्त प्रतिनिधिपद्धत तेथे आस्त सुरू केली वरच्या म्हणजे अपर कानडात ब्रिटिश पद्धतीवर राज्यकारभार चालतो. १८१७ मध्ये युनायटेडस्टेट्झां विटनने सुद झाले, त्यावेळी व्हॅटन्या तहान्वये कानडाची राज्यपद्धत वरीच्या तशीच राहू दिली.

सेंट लॉरेन्सवर फ्रेंच प्रजासत्ताक राज्यपद्धति घुत करण्याच्या उद्देशानें लोअर कानडातील फ्रेंच लोकांनी १८३७ त बंड केले, त्याचप्रमाणें त्याच साली अपर कानडातील लोकांनीहि बंड केले १८३८ मध्ये डरहॅमच्या अर्लेला कानडावर पाठविले. त्यान असा रिपोर्ट लिहिता की कानडाचे हे दोन्ही भाग एक करून त्यास स्वराज्य द्याव. त्यामुळे त्याला परत बोलाविलें पुढें इ. स. १८४० मध्ये अपर व लोअर कानडा जोडणारा " कॅन्ट ऑफ युनियन " हा कायदा पास झाला. प्रत्येक प्रांत एका पार्लमेंटमध्ये सारखे प्रति-निधी पाठवून जसे. या दोन प्रांताच्या एकीकरणामुळे कारभार सुविधित रीतीने चालत नव्हता. प्रत्येक प्रांताला एकमेकाचा हेवा वाटत असे. इरिश व फ्रेंच लोक सारखेच अपरलासुळे राज्यकारभार जवळ जवळ असक्य झाला १८६४ मध्ये क्विन्सला एक परिपद भरली व तिने एक योजना तयार केली व तीच योजनेच्या फेरफाराने साम्राज्याच्या पार्लमेंटमध्ये " वि ब्रिटिश नॉथ अमेरिका कॅन्ट " या नावाचे पास झाली. इ. स. १८६७ च्या जुलैच्या पहिल्या तार-लेख कानडाचे " डोमिनियन " अस्तित्वात आले. कानडातील प्रांतांना अमेरिकन युनियनचेपादा कमी अधिकार दिले व संयुक्त सरकारने राहिलेले अधिकार आपल्याकडे ठेविले यावेळी कानडाच्या डोमिनियनचे ४ प्रांत होते ते ओट्टारियो, क्विन्स, न्यूब्रन्सविक व नोव्हास्कोशिया होत या ४ प्रांताकरिता चार सेप्टेन्ट गव्हर्नर नेमण्यात आले व ७० सभासद नेमण्यात आले. त्यापैकी निम्मे तिबरोल व निम्मे कांसरव्हेटिन्स होते मुख्य प्रथाबाला के. सी. वी. हा किताब देण्यात आला.

संयुक्ततेच्या पूर्वेतंतर लवकरच नोव्हास्कोशियात विभक्त होण्याची चळवळ सुरू झाली, व राणीकडे ह्याच यांच्याबरो-बर शिष्टमंडळ पाठविण्यात आलें परंतु त्यांचा काही कायदा होत नाहीं असे पाहून ह्यांन सेंयुक्त होण्याच्या वेळी नोव्हास्कोशियासाी केलेल्या करारात फेरफार करून घेतला

व त्याचप्रमाणे संयुक्तसरकारनें हमी घेतलेल्या नोव्हास्को-
शियाच्या कंपनीचा रकम वाढविली, व १० वर्षेपर्यंत संयुक्त
सरकारनें ८२६९८ डॉलर मदत देण्याचे ठरलें. जेमिनि-
यनच्या पहिल्या पार्लमेंट सभेनंतर ३ महिन्यांतच रुपर्टम-
लंड व वायव्यप्रांत कानडास जोडण्यासंबंधी चर्चाच सुरू
जाली. हे प्रांत " हटसन पे कंपनीच्या " ताब्यात होते.
या कंपनीला आपला हक्क सोडून देण्यात
सांगण्याकरितां एक शिष्टमंडळ विलायतेला गेलें. त्यांनीं
पुढील वाटाघाट करून कंपनीला ३ लाख पाउंड देऊन तिनें हक्क
सोपाने असे ठरलें. कंपनीनें आपल्याकडे काही सुगंधक जमीन
ठेऊन घेतलें. १८६८ त सायब्याच्या पार्लमेंटमध्ये हा अधि-
कार बदलण्याचा कायदा पास जाला. १८६९ मध्ये कनेडि-
यन पार्लमेंटनें हा कायदा मान्य केला. " रेड रिव्हर "
नांवाच्या वसाहतीत मध्येतरी बंड सारलें परंतु तें लवकरच
मोडण्यात आलें. " ब्रिटिश नार्थ अमेरिका " या कायद्यान्वये
जेमिनिनयनमध्ये नवीन प्रांत घेण्याची नवड होती. त्याप्रमाणे
पहिल्यानें माग्निटोवा जोडण्यात आला, १८७१ मध्ये ब्रिटिश
कोलंबिया जोडण्यात आला. १८७३ मध्ये ब्रिस् एडवर्ड बंद
जोडण्यात आलें व १८७८ सालीं न्यू फ्रांसेजलंड रोरीन पठार
अमेरिकेंतील सर्व ब्रिटिशांच्या ताब्यातील सुलूच संयुक्त
करण्यात आला आहे असे जाहीर करण्यात आलें.

ब्रिटिश कोलोनियाची तरहूद आरंभिल्या नवव्या मुळें व
युनायटेड स्टेट्स व कानडा या दोघांच्याहि ताब्यात अवलेल्या
नद्यात नावा चालविण्याच्या अधिकाराबद्दल या तंटयासुद्धें
व दुष्काळा काही कारणासुद्धें या दोन राष्ट्रांत वादास्यें कारण
उत्पन्न झालें. इंग्लंडला मध्यस्था करण्याविषयी विनंती कर-
ण्यात आली. त्याप्रमाणे एक कमिशन वसवून या वादाचा
निकाल समायोजनकारक रीतीनें लावण्यात आला.

इ. स. १८७२ सालीं जेमिनिनयनमध्ये दुसरी निवडणूक
झाली, व तीत संयुक्तेच्या विरुद्ध असलेल्या लोकांचा पराभव
जाला. या समेत ग्रान्ट-कॉन्टिनेंटल जागगाडी संघानें
छडा मानला व शेवटीं ही जागगाडी तयार कर-
ण्याची मुदत वाढविण्यात आली. त्यामुळें ब्रिटिश कोलोनिया-
यात अस्वस्थता मानली, कारण त्यांनीं १० वर्षांत ही जाग-
गाडी तयार होईल या अटीवरच संयुक्तेस अनुमति दिली
होती.

अर्थ शास्त्री या 'राष्ट्रीय धोरण'.—मॅकडोव्हा राज्या-
कारभाराच्या अवधीत एकसारखी जेमिनिनयनच्या उत्पन्नांत
तूट झाली. कानडात सुरू असलेल्या कडक संरक्षक व्यापारीपद्-
तीसुद्धें कानडातील धंद्याचा नाश झाला. या स्थितीत तर जे.
मॅकडोव्ह यानें " नॅशनल पॉलिसी " नावाची पद्धत सुरू
करावी, असा ठराव आणला. व त्यावेळीं ठरलेली व्यापारी
पद्धत थोड्या फेरफारानें लिबरल व कान्झर्व्हेटिव्ह या दोन्ही
पक्षांच्या वेळीं कायम राहिली.

कनेडीयन पॅसिफिक रेल्वेची पूर्तता.—
इ. स. १८७८ मध्ये कान्झर्व्हेटिव्ह पक्ष अधिकारारूढ झाला
व तो १८९६ पर्यंत होता. दहा वर्षांत कॅनेडीयन पॅसिफिक
रेल्वे तयार करण्यासंबंधी एका कंपनीला सक्ता दिली. व तिला
अडीच कोट डॉलर व अडीच कोट एकर जमीन देण्याचे ठरलें.
१८८१ मध्ये पार्लमेंटनें याला आरंभ अनुमति दिली. या
कंपनीनें पाच वर्षांतच पुढील काम करून दाराविलें.

रायल चॅम्बेड.—सायब्याचे नाव घेविले व तेथें देशांतर
करून आलेल्या शिक्षक अवलंबीच्या लोकाना वाटळें करी घेवें
होत असलेल्या सुभारण्येसुद्धें आपला वराच तोड घेवें.
या शिवाय त्यांच्या दुष्काळाच्या व कान्झर्व्हेटिव्ह राष्ट्रां होत्या त्यांनीं
युनायटेड-स्टेट्समध्ये पळून गेलेल्या रायलला घोषावले व या
लोकांचें पुरिणच त्याला मिळालें. ओटावा येथील अधिका-
र्याना प्रथम या बंडास्यें महत्त्व वाटलें नाहीं, परंतु वेज्याला
लोकांच्या ताब्यात असलेली टॅकडी श्रेण्याकरिता पाठविलेले
पोलीस यारले गेले तेव्हा लष्कराची योजना करण्यात आली.
बंडवाल्यांचा पराभव होऊन रायल याला कैद केले. १८८५
मध्ये यांच्या वधाच्या प्रश्नानें रामकोष वातावरणात धरीच
जळजळ उजाली. शेवटीं तो व त्याचरोबर काही इंडियन
सरदार कासां दिले गेले

इ. स. १८९६ पर्यंत कान्झर्व्हेटिव्ह पक्ष अधिकाररूढ होता
व त्या नंतर उदारमतवादी पक्ष अधिकाररूढ झाला.

विवाद्या शक्तीच्या आरंभो कानडाची वरीच भरभराट
झाली. युरोप व युनायटेड स्टेट्स मधून वरंच लोक येथें येत
व ते पश्चिमेकडील सुखसात रहात. त्यामुळें या नागाची
दत्तकी वाढ झाली कीं १९०५ मध्ये दोन नवीन प्रांत करावे
लागले व ते आल्बर्टा व सारकोचेवान होत. कनेडियन पॅसि-
फिक रेल्वे वाढविण्यात आली. तिचा १२००० मैल रस्ता
आहे.

युनायटेड स्टेट्सची असलेले नाते.—ज्या अर्थां
कानडा व युनायटेड स्टेट्स यांमध्ये एका मोठ्या लढायाच्या व
त्याच्या आसपासच्या समुद्राच्या अधिकाराची वाटणी झालेली
आहे त्याअर्थां या दोन राष्ट्रांत वाद उत्पन्न व्हावा हे साह-
जिक आहे. व तो मिश्रविषयांचे वेळोवेळीं प्रयत्न केले गेले.
मात्रे धरण्याच्या अधिकारासंबंधी तंटे होत. १८८७ मध्ये या
वादाचा निकाल लावण्याकरितां एक कमिशन वसलें. परंतु
त्या कमिशननें शिफारस केलेल्या ठरावास सनेट समेत
अनुमति मिळाली नाहीं. १८८६ मध्ये पॅसिफिक महासागरा-
वरील मात्से धरण्याच्या अधिकारासंबंधी तंटो होऊन ब्रिटनला
मध्यस्थी करावी लागली १८९७ मध्ये या वादाचा निकाल
करण्याकरितां एक " ह्याय कमिशन " नेमण्यानें जेटीव्हि-
टच्या व युनायटेड स्टेट्सच्या सरकारांनीं ठराविले. या कमि-
शनमध्ये कानडाच्या प्रधानमंडळातील ३ सभासद व न्यूफां-
डलंडच्या प्रतिनिधी हे होते. व या कमिशनची बैठक
किवंच येथें झाली (१८९८) नंतर वाढविटन येथें

दुसरा वेठक थाला अलास्काचा चतु सोमा अल्युटिक महासागरावराल व आताल खाऱ्यात मासे धरण्याच अधिकार, परकाच मजुराचा वायदा, वेडरिंग समुद्रात तेल नासि परणाचा हक्क व काही उपश्रमाच्या वस्तूंत मोवदल्याचा व्यापार पद्दती या गोष्टा मजिदान पुढें विचाराकरिता होत्या अलास्क्या चतु संनिऱ्या लट्यावरन कमिशन मद झालें इ स १९०१ मध्ये हा वादाचा प्रश्न सहा नि पक्षपती न्यायावायामुळे धावा असे ठरले त्यापेक्षा ३ त्रिटिशा व २ अमेरिजन होते त्यांचा वेठक लडन येथ झाली, व त्यानी केलेल्या रिपोर्टवरून पोटॅलट चानल पयेंत दक्षिणेश महासागराच्या आत आलेल्या भागावराल मासे धरण्याचा कॅनडियन लोकांचा हक्क काटिला

अर्बी चान व ति हा स — १९१० ते १९१२ पर्यंतच्या अवधीत अमेरिकेची व्यापार करम्यात्मकतेच्या व आरमारा घोरण ठरविण्याच्या प्रभावर महात्वाची चर्चा चालू होते १९११ मध्ये कानडाचा सुट्ट्य प्रधान हर जुझलमिड लारियर हा होता याच अमेरिकेची व्यापारी तह कोणत्या अर्थीवर करावयाचा हें ठरविण्यासाठी मतदारानी मते वेण्याचे ठरविले पण याच सुमारास लोकांचे लुप्य कानडाचे आरमारी घोरण कस ठेवळ पाहिजे या प्रभावरडे वेवल्यामुळे, लारियरचा परामश होऊन त्याला प्रवानमडळासकट राजिनामा देण भाग पडळ त्यानवर वॉर्डन यानें १९०१ च्या आक्षेपवरमध्ये आपल नवीन मजिमडळ वनविले नोव्हेंबर १५ ला कानडाचे पार्लेमेंट उघडण्यात आले हा समारम कानडाचा गव्हर्नर जनरल डब्लू ऑफ फॅनेट याच्या हस्त झाला १९१० च्या नोव्हेंबरमधील पार्लेमेंटच्या वठकीमध्ये आरमारी घोरणासचर्चा प्रश्न उपस्थित होऊन, कानडाचे आरमारी घोरण त्रिटिजा साम्राज्याला मदत करणाचे असाव असे तात्पुरते ठरविण्यात आले

व्यापार तहाचा प्रश्न — या प्रश्नासचर्चा मूळ वाटाघाट १९१० साली होऊन अमेरिका व कानडा यांच्या दरम्यान व्यापारी तहासचर्चांना काही अटी निमित्त झाल्या त्या अटी १९११ सालच्या पार्लेमेंटात कानडाचा फडणिल फ्रांडिंग यानें माहार केल्या या अटीमध्ये असे ठरले होते की, दोन्हा राष्ट्रांनी परस्परच्या राष्ट्रास्ये प्रेमाच्या काही वस्तूवराल कर अजिवात नाहीचा कराव व काही वास्तूंत कमी करावा या अटी माहार करणात आल्यावर त्यांच्या तफेंत भाषण करताना अमेरिकेचा व कानडाचा पूर्वापार अर्थ प्रवृत्तीचा जपून अमेरिकेची व्यापारी वावतात सत्य करणें अत्यंत गरजेचे आहे असे प्रतिपादन करण्यात आले या तहानें प्रेट्रिटनच्या व्यापाराला धक्का पोहोचण्याचा समज आहे या आक्षेपालाहि समर्पक उत्तर देण्यात आल पण तेवळ्यान या तहाच्या विरुद्ध असणाऱ्या पक्षाचे समायान झाले नाही प्रतिपक्षाचे म्हणणे असे होते की, हा व्यापारी तह घडवून आणण्यात अमेरिकेने जो पुढाकार घेतला आहे त्यात अमे-

रिकेचा काही तरी जवळ अताथा कानडामधाल कच्च्या मालावर अमेरिकेचा डोकल अचून त्याचा पूर्ण फायदा घेऊन अमेरिका कानडाचा व्यापार वस्तूत टाकाळ असे या पक्षाचे म्हणण होते या प्रभावर वरेंच दिवस कडास्याचा वाद दोऊन वेवर्नी दोन्हा पक्षांनी तडजोडीचा ठराव मजूर करून हे भाषण घिटविले या तडजोडीच्या ठरावातल अमेरिकेची कानडाचा तह झाला तरी कानडाचे प्रेट्रिटनची हितसुख अहित ते अगदी कायम राखावयाचे, व कानडाचा आपल्या आर्थिक बोख्यावर पूर्ण तावा रहावयाचा, असा अर्थीचा दोन कल्पे होते

आरमारा घोरण — व्यापार तहासचर्चांना इतकाच महात्वाचा दुसरा प्रश्न कानडाचे आपले आरमारी घोरण कसे ठेवावे या प्रामासचर्चा होता लॅरियरचे मत असे होते की, कानडाच आपल्या स्वतःच्या उर्जनने आपले स्वतः व आरमार तयार करावे, व न्याऱ्यावर आपली स्वतःची देखरेख ठेवावी पण वॉर्डनचे म्हणण याच्या उलट होते अशा रीतीने कानडाच स्वतः व आरमार ठेवण्याचा विश्व केल्यात कानडाचा आरमारासाठी अयकर खर्च तोतावा लागेल, व साम्राज्याताल आरमाराची या आरमाराचा फारसा तबय पेशार नाही, अस त्याच मत होते याहि प्रभावर नडाजगी वादविवाद झाला या प्रतनी वॉर्डनने भाषण केले त फारच मट्याच होते या भाषणात वॉर्डनने असे प्रतिपादन केले की साम्राज्याच्या आरमारखात्याच्या देखरेखीखाली कानडाच आपल्या उपगोवातली वान नहावे थाधून घ्यावी व ती गेटले त्यापेक्षा कानडाचा साम्राज्य तील आरमारखात्याने यावात असा यवत्या करण्यात यावी, व साम्राज्याच्या आरमारखात्यामध्ये कानडातपे एक आरमारा अधिकार असावा असा अधिकारी नेमण्याचा साम्राज्य सरकार परवानगी दिली आहे असेहि वॉर्डनने तां तले या भाषणावर लॅरियरन बराच टाका केला पण या प्रश्नाचा निर्णय लागण्याच्या पूर्वीच महाजुझला सुखात आल्यासुख या प्रभाला निराळच स्वरूप प्राप्त झाले

महाजुझ — महाजुझ सुल होण्याच्या वेळी कानडाजवळ लुप्य असे फारसे नहते फक्त ३००० व कायचने सन्य होत, व त देखल वानडामधील निड्याचे सरभण करण्याचा निमित्तानें देवण्यात आल होते, महाजुझाला सुखात होताना कानडाचे आपले सैन्य उभारण्यास आरने सुखात केला १९१६ मध्ये कानडाचे आपली १००० ची पहिली पलटम उभाहन ती फ्रान्समध्ये लडाईसाठी वाडन दिली १९१० च्या सप्टबरमध्ये दुसरी पलटम उभारली गेली आपला दोन पलटणा पुढील वर्षीत उभारण्यात आल्या वनेडेविन घोटेंसाराची पलटण तयार होऊन १९१५ त फ्रान्सच्या रमणगावर समकळ १९१५१६ मध्ये सत्काच्या सैन्यभरतीचा कायदा मजूर करण्यात आला, व २००० रिट्ट अजविण्यात आले असा रीतीने महा

युद्धासाठी कानडात आपले ५९५४४१ सैन्य उभारले. त्यांपैकी २१००९६ इतके लोक महायुद्धात मारले गेले. महायुद्धामध्ये कॅनेडियन सैन्याने निरनिराळ्या लढायांमध्ये मरुमूली गाजविली. कानडात आपल्या सैन्यातील जखमी लोकांच्या शुभ्रुपासाठी व मृतांच्या व्यवस्थासाठी फ्रान्स, इंग्लंड इत्यादि राष्ट्रांमध्ये पुष्कळ धर्माचे दवाखाने काढले.

महायुद्धाच्या सुदवातीत कानडाजवळ मोठी लढाऊ जहाजे अशी दोनच होती. पण युद्धानंतर आणखी काही छोटी मोठी जहाजे वांधण्यात आली. पाणयुद्धाहि वांधण्यात आल्या. महायुद्ध संपण्याच्या वेळी कानडाजवळ चांगली पाच जहाजे होती व आरमारी सैन्य अधिकारी वगैरे वरून ५००० होते. १९१८ मध्ये कानडात आपल्या वेदरांचे संरक्षण करण्याकरता वैमानिक दळहि उभारले. विद्युत्तारायंत्राची स्टेजने उपडली.

कानडाची महायुद्धात दोस्तानां अतिशय मदत झाली. या युद्धात कानडातील वायकांनाहि प्रामुख्याने माग घेतल्या होता. इंग्लंड, फ्रान्स, इजिप्त, वेल्सम इत्यादि दिवाणां तैमिकानां मदत करण्यासाठी एकेदर २४०० कॅनेडियन वायका कानडामधून गेल्या. त्यांपैकी ५५ ते ६० मरण पावल्या. रोग्यांच्या व जखमी लोकांच्या शुभ्रुपेस देखील या वायकांची अतोनात मदत झाली.

महायुद्धात दोस्त राष्ट्रांना कानडाचे अतिशय सहाय्य झाल्यामुळे महायुद्धानंतर कानडाचा उच्च प्रकारचा दर्जा प्राप्त झाला. साम्राज्याच्या युद्धमंडळांत वीडेनल गापा मिळाली होती. त्याशिवाय खाततापरिपदेला हजर रहाण्याचा व सहाय्य सही करण्याचा मानहि कानडास मिळाला. कानडातफे स्वतंत्र असा प्रतिनिधी अमेरिकेंत ठेवण्याचा व त्याचे अधिकार पूर्णपणे स्वतंत्र असण्याचा अधिकार कानडास मिळाऱा.

महायुद्ध संपल्यानंतर जी कानडामध्ये निवडणूक झाली तीत कानडामधेळ लिबरल पक्षाचे प्राबल्य झाले. तत्पूर्वी सुद्धा लिबरल पक्षाचे आपले अस्तित्त्व गाजविण्यास सुदवात फेरीच होती. पण १९२१ च्या निवडणुकांत मात्र या पक्षाचे १२१ लोक निवडून आले व कॉन्सर्व्हेटिव्ह पक्षाचे अन्वे ५१ लोक निवडून आले. अर्थातच लिबरल पक्षाचे मताधिक्य असल्यामुळे अमेरिकेचा व्यापारी तह कायम करण्याचे काम जगदी सुलभ झाले.

महायुद्धप्रमातीनंतर कानडात आपले आरमारी धोरण फुटे ठेवावे यासंबंधीचा सहा देण्याकरता लार्डे जेल्को याने कानडा भेट दिली व आरमारी खात्याची तपासणी करून आपल्या रिपोटे १९२१ साली सादर केला. पण याहीपेक्षा अतिशय महत्त्वाची मोष्ट म्हणजे प्रिन्स ऑफ वेल्स याने १९१९ साली कानडास भेट दिली ही होय. त्याचे कानडातील लोकांना अत्यंत उत्साहाने स्वागत केले. ओटावा येथील पॅलेमेंटच्या

नवीन इमारतीची कोनशिला त्याच्या हस्ते वसविण्यात आली.

म थ पा ना ची वं दी.—महायुद्ध सुरुहोतांत कानडातील निरनिराळ्या प्रांतांनी मद्यपाचाच्या वेदीचा कायदा पास करून मद्यपालाला आळ्य घालण्याचा जारोने प्रयत्न केला. क्रियेकमध्ये १९१८ साली मद्यपानवेदीचे विल पॅलेमेंट-पुटे घेऊन ते मंजूर झाले. पण इ. स. १९१९ मध्ये कांही हलक्या जातीची दारु वगैरे सोडून जाकांच्यावर निवेध घालण्याचे ठरले. कांही प्रांतांनी मद्यपानवेदी करण्याऐवजी मद्यपाचावर सरकारी निबंधन अजावे असे ठरविले. १९१९ च्या पॅलेमेंटच्या बैठकीत कानडातील क्रोण्याहि प्रांतास जहर बांध्यास त्या प्रांताचे सर्व मतदारांचे मत घेऊन मद्याची आयात बंद करावी असे ठरले. त्याप्रमाणे नते वेता खालीलप्रमाणे निरनिराळ्या प्रांतांच्या वायर्तात निकाल लागला.

प्रदेशांचे नांव	मद्यविक्रीला बंदी करा म्हणणारे	मद्यविक्रीला अजुतरणारे
नोव्हास्कोशिया	२२८७४	८३४२९
मॅनीटोवा	५५०५६	९८८३१
आलबर्टा	४४३२१	६३०१९
सस्काचेवान	५५२५९	८६९४९
ओंटारियो	३७३९६८	५४०७३

कानडामध्ये दारुवेदीचे जे कायदे आहेत ते गरीवांना अधिक जाचक होतात असे दिसून आले आहे डॉक्टरांनी फेसे घेऊन श्रीमंतांना दारु पिण्यासंबंधीचा दाखला देण्याचा सपाटा सुरु ठेवला होता व त्यामुळे श्रीमंतांना दारु पिण्यास मिळत असे. १९२० सालच्या दारुवेदीसंबंधीच्या आंकळांकडे लक्ष दिले अतता डॉक्टरांनी त्यांना मिळालेल्या अधिकाराचा बुरूपयोग केल्याचे दिसून येते. १९२३ च्या आंकळांवरून कानडामध्ये ९५०० लोक व्यसनी होते असे आढळून आले आहे. त्यापैकी क्रियेक व कोलंबिया यामध्येच ७३०० लोक होते. १९२३ मध्ये अमेरिका व कानडा यांच्यामध्ये सरहद्दीवरील मुलखात दारुवेदीसंबंधी कोणते उपाय योजण्यात यावेत यासंबंधी विचार करण्याकरता एक बैठक भरली.

इ.स. १९११ पासून १९२१ च्या दरम्यान कानडाचे दोन व्हॉईसरॉय झाले. ते अनुक्रमे ड्यूक ऑफ कॅनॉट व ड्यूक ऑफ वेल्सशावर होत. त्यानंतर लॉर्ड विंग हे १९२१ पासून कानडाचे व्हॉईसरॉय झाले.

१९२२ च्या निवडणुकांत उदारमतवादी पक्षाची चरशी झाली. ड्यूजरपक्षाचे हितसंबंध, कॅनेडियन-पॅसिफिक रेल्वेच्या योजनेत निगडित झाले असल्याने त्यांना संरक्षक व्यापाराचे तत्व मान्य होते. पण उदारमतवादीपक्ष हा खुल्या व्यापारास अनुकूल होता. कानडामध्ये स्वतंत्र असा मजूर पक्षच अस्तित्वात नाही. १९२२ पूर्वी पूर्वकानडातील व्यापारी वर्गाच्या ताब्यातच राजकीय सत्ता केंद्रीभूत झाली होती.

पण हल्लीं पश्चिम कानडातील ध्यापारी वर्गाकडे ती सत्ता झुकुं लागली आहे असें दिसते. १९२२ च्या एप्रिल महिन्यात नवीन संरक्षणखाते निर्माण करून त्याच्या देखरेखीखाली कानडामधील लष्करी, आरामारी, वैमानिक व इतर प्रकारचेहि दळ ठेवण्यात यावे अशा अर्थाने एक विल कानडाच्या पार्लमेंटमध्ये चर्चेकरता आले.

इ. स १९२३ साली ब्रिटिश साम्राज्यात कानडाचा कोणतें स्थान आहे यासंबंधीची कानडाच्या पार्लमेंटमध्ये बरीच वादाघाट झाली. १९२२ च्या सप्टेंबरमध्ये ज्यावेळी आशियासामान्यरम्ये लडाई होणार असा रंग विसुं लागला होता त्यावेळीं ब्रिटिश पार्लमेंटनें कानडाला या भावी युद्धात मदत करण्याबद्दल विनंती केली होती. त्यावेळीं १९२३ च्या फेब्रुवारीत कॅनेडियन प्रधानानें ब्रिटिश पार्लमेंटला असें कळविलें होतें की, साम्राज्यविषयक हितसंबंध कायम ठेवणे जरूर असेल तर साम्राज्यातील सर्व राष्ट्रांना निरनिराळ्या साम्राज्यविषयक प्रश्नात भाग घेण्याला पूर्ण मौकळीक असली पाहिजे. १९२३ च्या एप्रिल महिन्यात पॅसिफिक किनाऱ्यावरील मात्से धरण्याच्या धंद्याच्या संरक्षणासंबंधी कानडा व अमेरिका यामध्ये एक तह झाला. हा तह फक्त कानडाचाच लागू आहे कीं सर्व ब्रिटिश साम्राज्याला लागू आहे असा प्रश्न उपस्थित झाला. अमेरिकेनें हा तह सर्व ब्रिटिशसाम्राज्याला बंधनकारक आहे असें सांगितले. अर्थातच कानडा व ब्रिटिशसाम्राज्य यांच्यामधील नातें कसा प्रकारचे आहे याबद्दल पुन्हा एकदा चर्चा सुरू झाली. खातेन येथें जो युरोपातील सर्व राष्ट्रांचा तह झाला त्यात ब्रिटिश साम्राज्यातील प्रतिनिधींमध्ये कानडातर्फे कोणीहि प्रतिनिधि नव्हता. पण तह झाल्यानंतर वसाहतमंत्र्याने कानडाच्या प्रधानाला या तहाला संमति कळविण्याविषयी सांगितले. तेव्हा असा तहनें कानडाची संमति मिळविणे बरोबर आहे काय असा रोपटोक जवाब कानडाच्या प्रधानानें विचारला. पण याला ब्रिटिश वसाहतमंत्र्याकडून समाधानकारक उत्तर मिळाले नाहीं. अद्यापिहि ब्रिटिश साम्राज्याचा व कानडाचा कसा प्रकारें संबंध असावा हे निश्चित झालेलें नाहीं.

कानडातील बरेचसे रहिवासी अमेरिकेंत रहावयात जात असल्यामुळे कानडातील लोकवस्तीचें मान कमी होत चालल्याचें दिसून आले आहे व याला आळा घालण्याकरितां उपाय योजण्याचे कानडा सरकारनें येत चालविले आहेत. औद्योगिकोन्नत्येचे व कॅथोलिक लोक यांच्या विरुद्ध तेथील लोकमत असल्यानें हे लोक अमेरिकेंत रहाण्यात जाऊं लागले आहेत. क्विबेकमध्येहि हीच स्थिति आहे. शिवाय अमेरिकन मतप्रचाराकांनी अमेरिकेंत पोटातचें फार थोडा येतो व मजुरी पुष्कळ मिळते अशा प्रकारच्या कंड्या विकविण्यात सुद्धात केल्यामुळेहि कानडातून बरेचसे लोक अमेरिकेंत जाऊं लागले आहेत. मॉड्रूल व इतर प्रांतातील

कारागीर, गवंडी इत्यादि लोक अमेरिकेंत पुष्कळ मजुरी मिळेल या आशेनें तिकडे जात आहेत. यशिवाय १९१३ साली मिनेटाइट पंधाचे १५०००० लोक अमेरिकेंत रहावयात गेले असून त्यांनी १ लक्ष एकर जमीन अमेरिकेंत खरेदी केली आहे. हे लोक परदेशी जाण्याचे कारण कानडात मुलावर जी शिक्षणाची सक्ती केली जाते ती होय.

इं प्र जी वा इन य—हे वसाहतीतील जीवनकमाच्या गुणदोषांना विशिष्ट असें आहे. जीवनाचे कलहानुळे विद्या व उच्च संस्कृति या दोन गोष्टींना वसाहतीत अल्पवकाश असतो. कितीहि स्वतंत्रता असली तरी कानडा देश वसाहत आहे व हीच वस्तुस्थिति तेथील राष्ट्रीय वाङमयाच्या निर्मितीच्या आड येणारी आहे. इंग्रजी वाङमयाचा एक महाकुंजर म्हणून कानडाचे वाङमय मानले जात असले तरी विषय व रचना या दोन्ही हद्दींनी त्याच परोपजीवि म्हणता येणार नाहीं. तारुभ्यातील उत्साह व स्वतंत्र्याचें तेज हे कानडाचे विशिष्ट गुणहि त्याच्या वाङमयात तापकतात.

ब्रिटिश अमलापासून पहिल्या काही वर्षांत इतिहासज्ञाला उपयोगी पडणाऱ्या कांहीं राजकीय चोपव्याशिवाय तेथें फारसा प्रगति झाली नाहीं. अलेक्झेंडर मॅकेन्झी, डेव्ह टॉल्सन, अलेक्झांडर हेनरी, व डॅनियल लुइस्यन्स हारमन हे कर्तृत्ववान लोक होते. त्यांना ग्रंथकार होण्याची ह्या वसाहती तयापि त्याच्या मनोरंजक लेखांचा तद्देशीय वाङमयात प्रामुख्याने अन्तर्भाव होतो.

कॅनेडियन इतिहासामध्ये मोठे ऐतिहासिक कार्य करण्याची बुद्धिमत्ता नाहीं व ऐतिहासिक दृष्टीहि नाहीं. अतिपरिचयासुळे त्यांचा वस्तुचें खरे यथादर्शन होत नाहीं भावी इतिहासकारिता त्यांच्या जवळ साहित्य मात्र विपुल आहे. रॉबर्ट्साइस्टच्या 'हिस्ट्री ऑफ कोअर कॅनडा १८८८-१८९४' या पुस्तकात ब्रिटिश अंमलाचें वर्णन आहे. सुख्यफ्रिंजफोर्ड यानें दहा विभागांत कॅनडाचा मुळापासून वृत्तांत देऊन १८४१ च्या युनिअनची हक्कीत दिली आहे. 'स्वट फोर्टी इयर्स' या पुस्तकात जे. सी. डॅटन किंगफोर्डचें कामच पुढें चालू केले आहे. जॅमस वॅडलर, हॅलिबर्टन बाएनिश सुरजेंक व जेम्स हॅने यानीं समुद्रानवळच्या प्रांताचा इतिहास लिहिला आहे. अलेक्झेंडर बेगन पश्चिम कानडाचा वृत्तांत लिहिला आहे. पार्लमेंटरी राज्यकारभारासंबंधी आल्फोयस टॉचने ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

चरित्रासंबंधी पाहिलें तर टी मुल्यतः राजकीय विषयालाच वाहिलेलीं दिसतात. जोसेफ पोपकृत 'मेमोयर्स ऑफ सर-जान मॅकडोनाल्ड,' सुकरकृत 'प्रॉन्टनेन्क,' सरजॉन वॉरिनॉटकृत 'लॉर्ड एल्यिन,' डी. सी. स्काटकृत 'जॉन मेव्हन् तिमको,' जे. डब्ल्यू. लॉगलेकृत 'जोसेफ हॉ' इत्यादि अनेक ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

कानडामध्ये श्रेष्ठ दर्जाचे कवी झाले नाहींत. तथापि रॅपसन, वॅम्ब्ले, रॉबर्ट्स व कारमन यांची कविता चांगली

आहे. कॅम्ब्रिजच्या क्रांति महाकाव्याच्या गुणगोपेक्षा करून, पावित्र्य व उत्कृष्टता इत्यादि व्याक्तिविषयक गुणव जास्त दिसून येतात. कॅम्ब्रेजमध्ये नाट्यवादक उत्साह दिसून येतो. बटुदंडाचर्चा रचणे व भावनोद्दीपक स्फुट काव्य करणे हा रचनेचा विशेष होय. स्मरण हा पोवाडे रचतो अंध; व त्याचा सविषय व भाषाशैली पाहून मॅथ्यू अरनोल्ड-सारखा टीकाकारही खुप झाला होता. चार्लस हेव्हेसेजचे एक नाटकही तारीफ करण्यासारखे आहे. डूमंडच्या साध्या व विनोदोद्दीपक क्रांति चित्रकाव्य असे साध्या नाव देता येईल.

१८१२ च्या लढाईविषयी लिहिलेली 'वाकोउस्टा' नांवाची जॉन रिचर्डसनची कादंबरी हीच पहिली व अस्तंत कॅनेडियन नवलकथा होय. कानडाच्या ऐतिहासिक प्रसंगावर त्याने सुमार सहा कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. सुसत्ता मूची व कॅथेराइन पारट्रेल यानी निवचकालिकाभूषण आपल्या नवलकथा प्रसिद्ध केल्या. जेम्स डी मिग्ले यानी तीस कादंबऱ्या लिहिल्या आहेत. त्यांपैकी 'हेलेनाज ड्राउसहोल्ड' ही उत्तम आहे. डी मिग्ले कृत 'ए स्ट्रॅज मॅनसिकट फाउंड दनू ए कॉपर सिलिंडर' यात संपतीपेक्षा दाखिथ्य अत्र दर्जाचे ठरविले आहे. तर गिल्बर्ट पार्कर हा समकालीन कादंबरीकारात पहिला मानला जात असे. साराविअनेट डॅकन राल्फ कॅनोन, जॉसेफ सॉलोट, फ्रेझर व रिटान वॉरेर नवलकथाकार प्रसिद्ध आहेत. 'क्लॉकमेकर' 'दि गोलड जग', 'दि अडेची', 'नेचर अंड झूमनेचर', इत्यादि नवलकथा, टॉमस चॅडलर हॅलिबटन यांनी लिहिल्या असून 'माय अंफल टोबी' व 'पिक्निक' ही पुस्तके लिहिणाऱ्याच्या बरोबरीचा विनोदी लेखक म्हणून तो प्रसिद्ध आहे. त्याच्या ग्रंथांत वसाहतीतील जीवितप्रमाणे प्रतिविच पहाण्यास सापडते. त्याला मरुणस्वभावाचे पूर्ण ज्ञान असून त्याची प्रांते उजोव भावतात.

फ्रेंच वा अय.—याचे विषयास शतकाच्या आरंभी वर्णन दांवाचे म्हणजे असे म्हणता येईल की, ते मगाल दोन पिढ्यांचे संपूर्ण कार्य आहे. कॅनेडियन जीवितकमांतील कल्पनातुष्टीचे सर्व सामर्थ्य लौकिक कथेत आहे व ती तर मूळ फ्रेंचकडूनच त्यांनी मिळाली.त्या कथेचे सारसर्वत्र म्हणजे बाणी हीच होत. जात्यभिमान हा फ्रेंच कॅनेडियन वाटमऱ्याचा विशेष होय. व तो त्यांच्या राजकारणात अगदी बंदमूल होऊन बसला आहे. १८४५ त फ्रेंकोइस झॅलाअर गारनेज कृत 'कानडाचा इतिहास' हे पुस्तक प्रसिद्ध झाले. या पुस्तकातील फाजील मात्याभिनावासुळे विश्वसनीय इतिहास म्हणून त्यास किमत देता येणार नाही. ए. जेरिन् जोजेइ या ग्रंथकाराचे 'जी अन रिव्ह्यू' हे पुस्तक एक मद्य लावणी म्हणून प्रसिद्ध आहे. 'सेस अॅनासएन्स कॅनेडियन्स' नांवाची ऐतिहासिक नवलकथा फिलिप डी गॅरेपे याने लिहिली आहे. या कथेत विषयांतर बरेच असले तरी सर्व

कॅनेडियन जीवितकम त्यांत प्रतिविचिन झाला आहे. ऑस्वेट् फ्रेंचशी हा एक राष्ट्रीय कवी असून त्याच्या काव्यांत उत्कट देशप्रीति दिसून येते. अंधे फरलंड हा एक उत्साही संपादक व इतिहासज्ञ होऊन गेला. पहिल्या कॅनेडियन तत्वज्ञ म्हणजे इयायने वॅरंट हा होय. अंधे कासब्रेन याने 'पेलेरिनेज यूपेन डी इव्हॅनेलाइन' 'मॉटकाभ एट लेव्हिस' वगैरे ग्रंथ लिहिले आहेत. 'डिस्टरी डेत कॅनेडियन्स लेव्हिस' हा विल्लुत ग्रंथ जेनामिन सूट्ट याने लिहिला. फ्रेंच कॅनेडियन लोकांना बकतुत्वाची फार आवड असून सर बुड-लफ्रिड लाडरिअर यांचे नाव या विषयासंबंधी प्रसिद्ध आहे.

चाउव्हेक, लुडीसेट, अजॅल्फ, पायस हे कवी म्हणून प्रसिद्ध आहेत. परंतु कानडावाहोर नांव मिळविलेला कवि म्हणजे सर मेसेड हाच होय. त्याच्या कृतीत उत्कट देशाभिमान व काव्यरचने रसभंग करणारे बकतुत्व असे गुण-दोष आढळतात. रावदंसपति, यमकनेपुण्य, कल्पनास्तातंत्र्य स्वभावगत भाषाशैली, स्वमनासंबंधी नक्षमदृष्टि व तारुण्याची तेजस्विता इत्यादि गुण त्याच्या काव्यांत स्फुरित झाल्यामुळे त्याची जगांत महाकवि म्हणून कांती झाली आहे. कॅनेडियन नाटके फारशी उपलब्ध नाहीत. एफ. सी. मरचंडने कांहीं चांगली नाटके रचली आहेत.त्यांच्या वाटमऱ्यांत कादंबऱ्याहि फारशा झाल्या नाहीत. 'एल ओयूव्हली' नांवाची एक कादंबरी मॅडनी कोनन हिने लिहिली आहे. 'जी. वोकटच' 'सेसरेवॅंड' हा ग्रंथ एक नाटकी कथा म्हणून प्रसिद्ध असून त्यांत लेखाकाची कलात्मक सुप्रयत्ना दिसून येते.

यु जो त र वा डन व-६. स. १९१० ते १९२१ च्या दरम्यानच्या कॅनेडियन वाङ्मयाचे स्वरूपमानांने तीन भाग पडतात. (१) युद्धपूर्व वाङ्मय, (२) युद्धकालीन वाङ्मय, (३) युद्धोत्तर वाङ्मय. १९१०-१४ या काळातील वाङ्मयांत मुख्यत्वेकून कानडाच्या त्यावेळच्या परिस्थितीचे प्रतिविच रच्यंत पडते. या अवर्षांत कानडात्म्ये पूर्णपणे राष्ट्रीय जायति उत्पन्न झाली होती. ज्ञानाच्या निरीनाराज्या क्षेत्रांत कानडांने भाग घेण्यात सुरुवात केली होती; राष्ट्र आशावादी बनत चालले होते. अशा स्थितीत जें वाङ्मय उत्पन्न होणार तें या सर्व पुजांचे दर्शकच होणार यांत नवल नाही. हीच स्थिति युद्धकालीन वाङ्मयाची व युद्धोत्तर वाङ्मयाची व्हावी हीहि साहजिकच होय. युद्धकालीन प्रत्येक ग्रंथांत युद्धासंबंधीच्या परिस्थितीचे प्रतिविच रचिगोचर होत होते. व युद्धोत्तर वाङ्मयांत, राष्ट्रीय पुनर्वर्तनेचे व नवीन नवीन विचारांचे प्रतिविच दिसून येत आहे.

युद्धपूर्व वाङ्मयांत १९१०-१४च्या अवर्षांत, डॉ. डॉटी व डॉ. शाई यानी संपादित केलेल्या कानडाच्या इतिहासग्रंथाची अमूल्य भर पडली. या इतिहासग्रंथाचे २३ भाग असून त्यांमध्ये कानडाच्या इतिहासाची व आर्थिक प्रश्नांची पूर्ण चर्चा आढळून येते. त्याच्या साठोखाळ मज्ज्याचा ग्रंथ म्हणजे ऑजे रॉग, व लॅंडम ग्रंथाच्या देखरेखीखाली ३२ भागांत

प्रकाशित झालेला "कॅनिक्लस ऑफ कानडा" हा ग्रंथ होय. या ग्रंथाचा प्रत्येक भाग त्यावेळच्या नावाकित झालेल्या विद्वानांनी लिहिला आहे. १९११ मध्ये "नेकर्स ऑफ कॅनडा" या नाळेचा शेवटचा भाग 'इंडेक्स अँड डिक्शनरी ऑफ कॅनेडियन हिस्टरी' हा वाहेर पडला.

याशिवाय किरकोळ वाटमय पुष्कळच वाहेर पडलें. प्रसिद्ध कॅनेडियन व्यक्तींचीं चरित्रे व आत्मवृत्तं वाहेर पडलें. याशिवाय महत्त्वाचीं पुस्तकें म्हणजे अँथ-टॅनचे मॉट्रील (१५३५-१९१४), जॉन रॉस रॉवर्टसन-लॅंडमार्कृत ऑफ टोरंटो (१९१४), अलिग्हर-दि कॅनेडियन नॉर्थवेस्ट (१९१४), व अँटी अँड ऑर्थर-डॉक्टु-मेंट्रे रिपोर्टिंग टु दि कॉन्स्टिट्यूशनल हिस्ट्री ऑफ कॅनडा हे होत. प्रवासात्मक व वर्णनात्मक ग्रंथ म्हणजे कोल्मन-दि कॅनेडियन रॉक्रीज (१९११), सेटन-आर्टिक प्रेअरीज (१९११), डॉ कॅपवेल-कॅनेडियन लेकरीजन (१९१०), शॅल्डन-विल्डरनेस ऑफ दि अपर शुबॉन (१९११) हे होत. राजकीय व अर्थशास्त्रविषयक महत्त्वाचे ग्रंथ म्हणजे मॅन्ट्रे-दि किंगडम पेपर्स (१९१०), पीटर्सन-कॅनेडियन एसेज अँड मॅन्ट्रेम (१९१५), फॉर्स्टर-कॅनेडियन अँड-सेस, रॉयन्सन-कॅनडा अँड कॅनेडियन डिफेन्स, इत्यादि होत. काल्पनिक पद्यावहसयात नाव घेण्यासारखे ग्रंथ म्हणजे-युद्धमय कॅपवेल-सॉरज ऑफ व्हाक्टर, ब्रिटन मार्गोरी पिक्वाल-ड्रिफ्ट ऑफ फिनियन्स (१९१३), डूमंड-पोएटिकल वर्क्स, स्ट्रिजर-ओपन वॉटर (१९१४); काल्पनिक गद्य वाहसयात महत्त्वाचे ग्रंथ म्हणजे-मॉटगोमरी रॉवर्टसन, डंकन, गॉर्डन इत्यादि विद्वान लेखकांचे ग्रंथ होत.

युद्धकालीन वाहसयात पुष्कळ ग्रंथ नाव घेण्यासारखे निर्माण झाले. त्यापैकी अत्यंत महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणजे, कर्नल युद्धमय ए विषापकृत "युवरेड वॉरफेअर" हा होय. याशिवाय जॉर्ज नॉस्मिथ-ऑन दि फ्रिज ऑफ दि ग्रेट फाइट (१९१०), करी-फ्रॉम दि मेट वॉरेन्स टु दि इलेर (१९१०), वेल्स-फर्स्ट कॅनेडियन्स इन फ्रान्स हेहि महत्त्वाचे ग्रंथ आहेत. युद्धसंबंधीचा कानडाची काय कामगिरी आहे त्यासंबंधी विद्वत्सनाय घातमी देण्याची कामगिरी 'कॅनडा इन दि वर्ल्ड वॉर' या ६ भागां ग्रंथांत घेली. या शिवाय 'कॅनडा इन क्लॅब्स', या पुस्तकामालेनेहि चांगली कामगिरी वजावली. याशिवाय युद्धाची माहिती असणारे पुष्कळ ग्रंथ निर्माण झाले.

युद्धोत्तर वाडमयात विशेष नाव घेण्याजोगे ग्रंथ म्हणजे रॉवर्ट फाल्कनेर-आयडियालिझम इन दि नॅशनल कॅरेक्टर (१९२०), जे एल मॉरीसन-ब्रिटिश सुप्रमिसी अँड कॅनेडियन सेल्फगव्हर्नमेंट; मफेन्झी किंग-इंग्लंडी अँड यूमॉनिटी मॅकडव्हर-लेपर्स इन दि वॉजिंग वर्ल्ड; युडस-थ्रॅडक्शन अँड टॅक्वेशन इन कानडा इत्यादि होत. इतिहास व चरित्र-ग्रंथ यातील प्रसिद्ध ग्रंथ म्हणजे-मॅकलेनन-सल्फवर्स वर्क

इन कानडा (१९१६), रिस्ले-ओल्ड प्रॉव्हिन्स टेलस (१९२०), प्रो. सेल्टन-दि कॅनेडियन डोमिनियन (१९१९).

हा वाहसयाचा प्रचार करण्यासाठी पुष्कळ संस्था कानडामध्ये प्रयत्न करीत होत्या. त्यात अत्यंत महत्त्वाच्या म्हणल्या म्हणजे डोमिनियन अर्काइव्हज, दि रॉयल सोसायटी ऑफ कॅनडा, दि वॅजिन सोसायटी इत्यादि संस्था होत. याशिवाय युनिव्हर्सिटी मॅगसाईन व कॅनेडियन हिस्टोरिकल रिव्यू या मासिकांनाहि बहुमोल मदत केली. याशिवाय युद्धोत्तर वाटमयात, वूले-सॉमज फ्रॉम ए थंग मॅन्स लॅंड (१९१७), जॉन मॅन्के-इन क्लॅब्स फोल्ड्स, लॉर्ड रावर्ट्स पोएम्स (१९१९), डंकनफॉर्स्ट-लॅंडी टेन अँड अदर पोएम्स, व्हाटर्स-कॅनेडियन इथायरीदट इत्यादि होत. विनोदी लेखकात स्टीफन्स लीकाँक यांचे नाव सर्व उरोपात प्रसिद्ध आहे.

युद्धोत्तर फ्रेंच वाडमय.—१९१०-१९२१ या सालाच्या अवधीत फ्रेंच कॅनेडियन ग्रंथकारांनाहि वाहसयात पुष्कळच भर घातली. या कामात हेन्री बोरासा याच्या संपादकत्वाखाली चाललेल्या 'डेव्हायर' या मासिकाने बहुमोल कामगिरी केली. याशिवाय, लॉ रेव्हू मॉडर्न, लॉ रेव्हू ट्रिमेस्ट्रिचे यानी चांगली कामगिरी वजावली. इस्टरव डू कॅनडा; कोस हिस्टोरे, व कोस हिस्टोरे डु कॅनडा इत्यादि इतिहासावरील ग्रंथहि उत्कृष्ट निर्माण झाले. 'लौकिक कथा' संवर्धीचीहि दोन तीन सुंदर असे ग्रंथ वाहेर पडले. फ्रेंच कॅनेडियन नाटकं अद्यापि अव्यक्त दर्जाची वाहेर पडली नव्हती; पण काहीं काहीं नाटककारांच्या भाषेवदन नाटयलेखनाआहि चांगलीच स्थिति घेईल असे वाटण्याला जागा होती.

[सं दु र्भ ग्रंथ.—टॅट्टरिस्टिकल इयर्थुक ऑफ कॅनडा, ऑफिशिअल हॅडबुक ऑफ दि डोमिनियन ऑफ कॅनडा. हॉगकिन्स-कॅनडा (६ खंडाचा ज्ञानकोश). मॉर्गन-कॅनेडियन अॅन्थुअल गजिस्टर. रिव्यू ऑफ ह्युस्टोरिकल पाइलकेशन्स रिपोर्टिंग टु कॅनडा (युनिव्हर्सिटी ऑफ टोरांटो). जॅडाम्स-आउटलाइन हिस्टरी ऑफ कॅनेडियन लिटरेचर. मॅकगुर्डी-हॅडबुक ऑफ कॅनेडियन लिटरेचर. लिटरेचर ऑफ अमेरिकन हिस्टरी' या ग्रंथात कानडाच्या इतिहासावरचे उत्तम संदर्भग्रंथ सापडतील. स्टेट्समन् इयर्थुकांत प्रादेशिक माहितीसंबंधी ग्रंथाची मोठी याद 'कॅनडा' या प्रकारात आहे तीहि उपयुक्त वाटेळ.]

कानडा उ च र —सुंदर इलाखा. दक्षिण भागातील एक जिल्हा. उ. अ. १३ ° ५३ ' ते १५ ° ५० ', व पू. रे. ७४ ° ४ ' ते ७५ ° ५ ' व क्षेत्रफळ ३९४५ चौरस मैल.

उत्तरेस वेड्यान जिल्हा; पूर्वेस धारवाड जिल्हा व म्हाैपूरचे संस्थान, दक्षिणेस मद्रास इलाख्यातील दक्षिण कानडा जिल्हा, पश्चिमेस अरबी समुद्र; वायव्येस गोवे (पोर्तुगीजाचा मुलूख) आत सुर्वे इलाख्यातील हा दक्षिणेकडील जिल्हा होय. उमारां २५०० ते ३००० फूट उंचीची सदादि पर्वताची ओळ या जिल्हातून उत्तरदक्षिण पसरलेली आहे. व त्यामुळे या जिल्हाचे दोन भाग झाले आहेत एकचें नाव कालापाट

असून त्याचें क्षेत्रफळ १६३९ चौरस मैल आहे. दुसऱ्याचें नांव पावनघाट असें असून त्याचें क्षेत्रफळ १३०६ चौरस मैल आहे. ७६ मैल लांबीच्या किनाऱ्यांत पुष्कळ लहान लहान नद्या समुद्रास मिळाल्यामुळे समुद्राच्या भरतीचे पाणी त्या नद्यांतून या जिल्ह्यांत वरेंच दूरवर जातें. किनारा पुष्कळ ठिकाणी रेंताड आहे. तथापि कांहीं ठिकाणी तो खडकाळ असलेलाही आढळतो. किनाऱ्यावर व साऱ्यांच्या कांठालगत नारळ्यांच्या वागा असून त्यांच्या थोंडे आंत भेळें म्हणून भात-रोतीची सघाट व अरंद अशी जमीन लागते. किनाऱ्यापासून आंत १५ मैलांपेक्षा जास्त सपाटीची जमीन लागत नाही. किनाऱ्यावरील नारळ्यांच्या वागा व आंत जोंगरांतोळ वाराहि महिने अक्षरानें हिरवें गार जंगळ यांमुळे या जिल्ह्यांतोळ वनश्रीची शोभा फारच सुंदर आहे. रेल्वेच्या अग्रावरी या जिल्ह्यांतोळ बहुतेक सर्व भाग जोंगी प्रवाची पाहण्यास जात नाहींत.

सह्याद्रि पर्वताच्या पठारावर दोन दिशेकडे वहाणाऱ्या नद्या सांपडतात. कांहीं पश्चिमेकडे वहात जाऊन अरबी समुद्रास मिळतात व कांहीं पूर्वेकडे वहात जाऊन बंगालच्या उपसागरास मिळतात. यांपैकी या जिल्ह्यांत वहाणाऱ्या मुख्य नद्या म्हणून म्हापणे उत्तरेकडे काळी नदी, मध्यभागांत जंगवली आणि तद्वी व दक्षिणेकडे सरावती या नद्या होत. शारपती नदी होनावरच्या पूर्वेस ३५ मैलांवर ८२५ फूट उंचीच्या कच्चावरून उडी घेते. हा धबधबा गिरसण्याचा धबधबा म्हणून प्रसिद्ध आहे. किनाऱ्यावर पाणी चांगलें असून पाणीपुरवठा भरपूर आहे.

ग्रनाट आणि टेंप हे मुख्य खडक या भागांत आढळतात. ग्रनाट जोंगराच्या पाथथ्याशी लॅटराइट सांपडतो. हा दगड इमारतीच्या कामास फार उपयोगी आहे.

या जिल्ह्यांत जंगळ विपुल आहे. सागवान, बांबू वगैरेची जंगलें आहेत. कारवार, कुमठा, अकोला आणि होनावर या भागांत दारू (माडी) नारळ्यांच्या शाखापासून काढतात.

या भागांत वन्य प्राणी देखील पुष्कळ आहेत. किवहुना खंथ मुंबई इलाख्यांत या वायवतीत याच्या तोडीचा दुसरा जिल्हा नाही असें म्हणले तरी चालेल. बाघ, बिबले, अस्वळ, विषट, हरण वगैरे वन्य प्राणी या जिल्ह्यांत विपुल आहेत.

किनाऱ्यावरील हवा जरी दमट आहे तरी ती निरोगी आहे. परंतु जंगळांतोळ हवा अतिशय हिवातापकारक असून विशेषतः पावसाळ्याच्या प्रारंभी दोन महिने व हिवाळ्याच्या चार महिन्यांत हिवातापाचा जोर या भागांत फार असतो. हिवाळ्यांत उष्णमान ५९° अंश व उन्हाळ्यांत ९१° अंशापर्यंत असतें. पाऊस जास्त पडतो. कारवार येथे सरासरी ११९ इंच पाऊस पडतो.

किनाऱ्यावर पाऊस फार पडत असल्यामुळे व समुद्र त्यावेळीं खवळत असल्यामुळे तेथे कधी कधी पूर येऊन पिकांचें नुकसान होतें.

इ ति हा स—खिलती शकापूर्वी तिसऱ्या शतकांत अशोकानें बनवावी येथें बौद्ध धर्माचे प्रचारक पाठविले होते. या भागांत पुष्कळ दिलाखेस सांपडले आहेत त्यांवरून हा भाग निरनिराळ्या काळीं बनवासिंचे कदंब, रट, पश्चिमेकडील चालुक्य व यादव या राजांकडे होता असें दिसतें. जैन धर्माचे हें वरीच वपे अभेद्य स्थान होतें. सौळ्या शतकांत ज्यावेळीं पोर्तुगीज लोकांनी आपली सत्ता किनाऱ्यावर प्रस्थापित केली त्यावेळीं हा भाग विजयानगर राज्यांत होता. तेव्हां हा फार सभन व भरभराटीत असून दक्षिणेकडील मुसलमान मुघलांच्या स्वाऱ्यांत यानें पुष्कळ वपे जुमानले नाहीं. इ. स. १५६५ सालीं ताळीकोटच्या लढाईत विजयानगरचा समूळ नाश झाला व तें राज्य लयास गेलें. त्यावेळीं येथील विजयानगरचे मांडलिक संस्थानिक स्वतंत्र बनले. मुसलमानांनी पोर्तुगीयांच्या किनाऱ्यावरील पत्ताहतींवर स्वाऱ्या केल्या. परंतु त्यांच विजय मिळाला नाहीं. तरी या भागावर इकडहक विजापूरकरांचा पगडा बसला. इ. स. १६७५ च्या सुमारास मराठ्यांचा ताबा या भागावर होता. परंतु औरंगजेबाचा मोर्चा या भागावर फिरला व विजापूर पादशाही इ. स. १६८६ सालीं नष्ट झाल्यावर हा भाग मोगलांकडे आला, व साँड आणि वेदनूरच्या राजांकडून औरंगजेबाचें खंडणी वसूल केली. इ. स. १७०० नंतर मराठ्यांची पुनः कानडावर आपला ताबा बसविला. इ. स. १७६३ सालीं हैदराबादीं वेदनूरवर हक बसून तेथें अपरिमित खट मिळविले. साँड संस्थान व किनाऱ्यावरील प्रदेशहि त्यांनीं मिळले. त्यामुळे हैदर व मराठे समोरासमोरे आले. परंतु हैदरअझीनें कृष्णा नदीपर्यंत मुलुख काबीज केला. ब्रिटिशांशी लढाई सुरू असताना दिपूनें इ. स. १७८३ सालीं होनावर गमावले. औरंगपट्टण येथें दिपूचा पराभव होऊन तो स्वतः मरण पावल्यावर ब्रिटिशांनी इ. स. १७९९ सालीं साँड खालसा केले. साँड संस्थानांत त्यावेळीं घाटमाथ्यावरील कानड्याच्या प्रदेशाचा अंतर्भाव झाला होता. वेळोवेळीं झालेल्या लढायांमुळे व लुटाखुटांमुळे सर्व प्रदेश निरसन व ओसाड झालेला होता. हा प्रदेश व हैदराबादून विकलेला किनाऱ्यावरील मुलुख मद्रास इलाख्यास इ. स. १७९९ सालीं जोडला. इ. स. १८६१ पर्यंत हा भाग त्यान इलाख्यांत होता. परंतु त्या सालीं या भागाचा मुंबई इलाख्याशी फार संबंध येत असल्यामुळे हा भाग मुंबई इलाख्यांत सामील केला.

बनवासी, गिरसण्या आणि भटकळ येथील जुनी जैन देवळे पाहण्यासारखी आहेत. बनवासी येथील देऊळ जसनाचार्यांनी बांधले असें म्हणतात. या आवारांत एक सुटी शिला असून तीवर दुसऱ्या शतकातील एक लेख आहे. गिरसण्याजवळ नगरवास्तिकेचे येथे कांहीं जैन देवळे आहेत. गोफर्ण येथील हिंदु देवाळी पंधराव्या शतकातील आहेत. भटकळ, बनवासी आणि गिरसण्या येथे बरेच शिल्पलेख सांपडले आहेत.

मुपा पेट्यात उळवी येथे काही लिंगायत लष्णी असून लिंगा-
त्पायु वसवाची एक विहीर आहे. लोकसंख्या (१९९१)
८०१२२ या जिल्हात ८ गावे व १२८१ खेडी आहेत.

जिल्हाचे मुख्य ठिकाण कारवार असून कुमठा, भटकळ,
होनावर आणि शिरसी ही प्रमुख गावे होत. या जिल्ह्यात
शेकडा २७ लोक कानडी भाषा बोलतात

पूर्वी या भागात पोर्तुगीज लोकांनी पुष्कळ लोकाना ख्रिस्ती
धर्माची दीक्षा दिली होती इ. स. १७८४ च्या सुमारास
त्यावेळीं ख्रिस्ती लोकांची सुमारे ८०००० नव्हती होती असे
म्हणतात. त्या वर्षी टिपू सल्तानाने ब्रिटिशांस कानड्या-
मधून हाहून लावले व त्याने राजकीय व धार्मिक दृष्ट्या
निष्कार करून सर्व ख्रिस्ती लोकांस इस्लामी धर्माची दीक्षा
देण्याचा निश्चय केला त्या वेळी या भागातील सर्व ख्रिस्ती
देयळाचा नाश करून ख्रिस्ती धर्माचे दूश्य रूप या भागात
यत्किंचित्ही ठेवले नाही. पंगु, ख्रिया व सुले वाखेरीस सर्वास
[सुमार ६००००] वंदीवान करून त्याने श्रीरंगपट्टणात
नेले येथे पुरपाची सुना केली. अविवाहित तरुण सर्वांस
पुष्कळानी ररोल्या म्हणून नेल्या व पुष्कळ विवाहित
ख्रियांचा फार छळ करण्यात आला त्या वर्षी सुमारे १००००
मागसे टिपूने केलेल्या छळासुळे प्राणास मुकलीं असे म्हणतात.

मुख्य पिके—मात, नाचणी, मूग, उडीद इत्यादि किना-
ऱ्यावर नारळ, सुपारी यांच्या वासा आहेत. विड्याच्या
पातांचेही बरेच मळे आहेत. गुराची अवलाद हलक्या
प्रतीची आहे.

या भागात जंगल विपुल आहे. एकंदर ३२६२ चौरस मैल
जंगल असून त्यापैकी ५४८ चौरस मैल संरक्षित आहे. या
जंगलात सापडणारी मुख्य झाडे वैर, हेतु, शिरस, धावडा,
कावु, मोह, फगस, उंडी, शिवव, अवतुस, जासुळ नादरक,
एरंड, नाणा, बावा, चंदन, चिंच, जंग, हिरडा, इत्यादि.
इ.स. १९०३-८ साली जंगलापासून ९लाखावर उरपन्न झाले होते.
कुमठा व बनवासी येथे चंदनाचेर लोदकाम करणारे कारा-
गीर आहेत. अंकोला तालुक्यात मिठागरे आहेत. ख्रिस्ती
शाकाच्या पृथ्वीपासून भटकळ आणि होनावर ही वदरे लोकांस
माहित आहेत. पंथराव्या आणि नोळाव्या शतकात हीं फार
महत्त्वाचीं होती. हल्लीं कारवार, कुमठा, अंकोला, होनावर
आणि भटकळ हीं बंदरे प्रमुख आहेत. या बंदरातून इ. स.
१९०२-६ साली एकंदर उलाढाल ६१ लाखांची झाली तेथून
तांदुळ, इमारतीचे लाकूड, नारळ व मत्सल्यांचे विन्नत बाहेर
जातात. सदेने मराठ्य रेव्हे या जिल्ह्याच्या बागव्य भागातून
जाते. येथे पावसाळ्या निरामित असल्याकारणाने कधी दुष्काळ
पडत नाही. या जिल्हात आठ तालुके आहेत ते अंकोला,
होनावर, कारवार, कुमठा, किदापुर, शिरसी, हल्याळ आणि
येळपुर हे होत. जिल्हाधिकारी कलेक्टर आहे

या जिल्ह्यात सहा म्युनिसिपालिटीया आहेत. त्यांची नावे
कारवार, कुमठा, शिरसी, हल्याळ, होनावर आणि भटकळ

याशिवाय गोकर्ण व उळवी येथे हंगामी म्युनिसिपालिटीया
आहेत.

कानडा दक्षिण—मद्रास इलाख्यातील उत्तरेकडचा
एक जिल्हा. उत्तरअक्षा १२° ७' ते १३° ५९' व पूर्वे
रेखांश ७६° ३५' ते ७५° ४५'. क्षेत्रफळ ४०२१ चौरस
मैल. दत्तनच्या दक्षिणभागात ज्या ठिकाणी काळी
जमीन आहे त्या भागास कन्नड (काळा प्रदेश) असे कानडी
भाषींत नाव आहे. उत्तरेस सुवई इलाहा; पूर्वेस म्हैसूर
आणि कूर्ग; दक्षिणेस कूर्ग आणि मलबार, पश्चिमेस अरबा
समुद्र ह्या मर्यादा होत.

परशुरामाने समुद्रापासून ही जमीन मिळविली अशी दंतकथा
आहे. भूत्तरशाहदृष्ट्या देखील या भागावर पूर्वी समुद्र होता
असे स्पष्ट दिसते. या भागात नद्या पुष्कळ आहेत परंतु त्यांनी
लावी फार नाही. पावसाळ्यांत या नद्यांना पूर येतो. परंतु
उन्हाळ्यात त्या जवळ जवळ कोरल्यान पडतात सुत्तरशाह-
दृष्ट्या या भागाची योग्य पहाणी अद्यापि झाली नाही. पाव-
साची सरासरी १५१ इंच आहे. नारळ, सुपारी, आवे, फणस
हीं झाडे विपुल आहेत. विद्याचीं पाने, केळीं, हळद, मिरच्या
बनोरे वागाइती पिके या भागात होतात

वन्य प्राणी.—वाघ, चित्ता, गवा, सायर इत्यादि. येथील
दुवा दमट असते. उन्हाळ्यात नेहमीं हिंवतापाचीं साध उद्ग-
वते. पाऊस जरी पुष्कळ पडतो तरी नद्यांची पात्रे खोल
असल्यामुळे या जिल्हात पुराने फारसे सुकसात होत नाही.

इतिहास.—दक्षिण कानड्याचा पूर्वतिहास फारसा उप-
लब्ध नाही. कांचीच्या पल्लवांच्या राज्यात हा भाग मोडत
होता असे शिलालेखावरून दिसते. कांची हे अर्वाचीन विजय-
लपूट जिल्हातील कांचीवरम होय. या पल्लवाची राजधानी
वातापी सुवई इलाख्यातील विनापुर जिल्हातील वदामी-
नावाचे गाव होते. यानंतर उत्तर कानड्यातील वनवासी
येथील कदंबांचे राज्य या भागावर होते. सहाव्या शत-
काच्या सुमारास चाळुक्यांचा अंमल सुरू झाला. आठव्या
शतकात कदंब राजा मयूरवर्मा याने चाळुक्यांस या भागातून
हाकलून दिले. याच्या बंधुजानां राष्ट्रकूट व नंतर कल्याणीचे
पश्चिमेकडील चाळुक्य यांचे मांडळिक म्हणून राज्य केले
असे दिसते वाराव्या शतकाच्या सुमारास द्वारसमुद्राच्या—
म्हैसूरतील अर्वाचीन हळेविड—होयसल वल्लाळानी हा प्रदेश
पादाक्रांत केला. परंतु यांच्यात आणि देवगिरी—निजाम
राज्यातील दौलताबाद—येथील यादवांच्या मध्ये आपसात
सारख्या लढाया होत असत. पुढे चवदाव्या शतकात मुसुळ-
मानानीं या होयसल वल्लाळानी व यादवांची सत्ता उलयून
पाडली. त्यावेळीं त्या भागातील स्थानिक राजे बहुतांशी
स्वतंत्र झाले. चौदाव्या शतकाच्या पूर्वार्धात हा जिल्हा विजय-
यानगरच्या राज्यात होता. पंथराव्या शतकात पोर्तुगीज
लोक पश्चिम किनाऱ्यावर वसाहत करू लागले. व इ. स.
१८९८ साली वारको डि गामा हा अजिपिपासून काही

अंतरावर असलेल्या एका वेदावर येऊन उतरला होता. इ. स. १५६५ साली ताळीकोटच्या लडाईत विजयानगरचे राज्य लयास गेल्यावर स्थानिक जैन राज्यांस स्वातंत्र्य प्राप्त झाले. परंतु सतराव्या शतकाच्या आरंभी इकोरीचा लिगावत राजा बंकटप्पा नाइक याने या सर्व राजांस जिंकले व सुमारे १५०-२०० वर्षे इकोरीच्या राजांनाच अधिकार या भागावर चालविला होता. यावेळी त्यांची राजधानी वेदपुर होती.

इ. स. १७३७ साली त्रिपिटकांचा संवेष या भागाच्या प्रथम आला. इ. स. १७६२ साली हैदराबादीने वेदपुरचे राज्य खालसा मेल व मंगलोर हे आपले आरमारी हालचाल करण्याचे ठिकाण केले. इ. स. १७७८ साली इंग्लिजांनी मंगलोर काबीज केले. परंतु हैदराचा मोर्चा या भागाकडे बळक्यामुळे त्यांस मंगलोर सोडावे लागले. इ. स. १७८० साली पुन्हा हैदराबादी लडाईं सुरू झाली. त्यावेळी त्रिपिटकांनी प्रथम वराच भाग काबीज केला. परंतु टिपूने त्या प्रांतावर स्वारी केली त्यावेळी इंग्लिजांच्या सेनापतीस शत्रू खाली ठेवून त्यांच्या हस्तगत व्हावे लागले. या लडाईत या प्रांतातील नैटिव्ह विखन लोक इंग्लिजांस गुप्तपणे मदत करतात असा संशय आला. त्यावरून त्याने सर्व विखनास हद्दभार कळवून म्हैसूर येथे पाठविले व त्या सर्वोस मुसलमान धर्माची दीक्षा दिली. टिपू इ. स. १७९९ साली लडाईत मरण पावल्यावर या प्रांताचे छटाछटीमुळे अर्धत मुकसान झाले. त्या साली जो ताह झाला त्यांत हा भाग त्रिपिटकांकडे आला. इ. स. १८३४ साली कुर्ग खालसा करण्यात आले. त्यावेळी त्यांतील काही भाग या जिल्ह्यांत घालण्यात आला. इ. स. १८६२ साली कुंडपुर तालुक्याचा उत्तरेकडील भाग मुंबई इलाख्यांत घालण्यात आला.

ज्या भागावर जैनांचे वरीच वर्षे स्वामित्व होते त्या भागांत म्हणजे करकळ, मुळयिदि आणि येणूर वगैरे ठिकाणी जैनांचे अवशेष पुष्कळ आहेत. हे अवशेष तीन प्रकारचे आहेत. (१) वेदें—यांत मोठमोठ्या मुर्ती असून त्यांच्या भोवती एक मित असते. (२) बस्ति—जैन देवळे. (३) स्तंभ.

वेदराच्या झाडाखाली पुष्कळ जुनाट दगडी सर्पाकृति दिसतात. या भागातील हिंदू देवळे फारशी मोठी नाहीत.

या जिल्ह्याचे पर्वत ताळुके आहेत. कुंडपुर, कन्नरगोट, मंगलोर, उलिपि व उपिनगडि. या जिल्ह्यांतच हिंदी महासारांतील अभिनादिवि वेदांचा अंतर्भाव होतो.

दक्षिण कानडातील बहुतेक प्रदेश डोंगराळ व जंगलमय आहे. या कारणांमुळे जरो या जिल्ह्यांत दुष्काळ पडत नाहीत तरी दर चौरस मैला लोकसंख्येचे प्रमाण वरेंच कमी आहे.

लोकसंख्या (१९२१) १२४७३६८ होती. एकंदर लोक-वस्तीत शेंकडा ८१ हिंदू, शेंकडा ११ मुसलमान, शेंकडा ७ ख्रिश्च आणि शेंकडा १ जैन यांची वस्ती आहे.

या जिल्ह्यांत तुळु, मल्याळम्, कानडी, कोंकणी या भाषा मुख्यत्वेकरून बोलतात. शेंकडा ७५ लोकांचा निवाह शेतांवर चालतो.

मुख्य पीक—भात, छुपारी व नारळ यांच्या वासा यांत पुष्कळ आहेत. या जिल्ह्यांत एकंदर ६६२ चौरस मैल जंगल असून पैकी ४०८ चौरस मैल 'संरक्षित' आहे. पूर्वी येथील जंगली लोक 'कुमरी' ची लग्नवड करीत असत. परंतु यामुळे जंगलांचे अपरिमित नुकसान होते म्हणून सरकारने इ. स. १८६० सालपासून ही चाल बंद केली आहे.

मडर्नी व कौले करण्यायोग्य माती या जिल्ह्यांत बऱ्याच ठिकाणी आढळते. मंगलोर येथील कौलांचा कारखाना सर्वत्र प्रसिद्ध आहेत. या कारखान्यासाठी माती नेत्रावती नदीच्या काठावरील घेतात. सोने व गानेंद हे खनिज पदार्थ एक दोन ठिकाणी सांपडतात. परंतु या द्योने या जिल्ह्याची पाहणी अद्यापि झाली नाही.

या जिघात कौलांचे कारखाने असून त्या कामावर पुष्कळ लोक लागले आहेत. त्याचप्रमाणे कात्यांचे दोरहि मोठ्या प्रमाणावर तयार होतात. किनाऱ्यावर मासे खारवण्याचा पंदा चालत असून मासे खारवणे घात सरकारचा कर भाग आहे. येवून काफ़ी, कौले, नारळ, छुपारी, तांदुळ खारलेली मासळी, इमारती लांकूड व मसाल्यांची द्रव्ये इत्यादि माल वाहेर जाता. मंगलोर हे या भागांतोळ प्रमुख बंदर असून येथून बहुतेक व्यापाराची ने आण होते. म्हैसूर संस्थानांतून वेदर आणून उडिपी तालुक्यांत त्याचे तेल काढतात.

इ. स. १९०७ सालापासून मंगलोरपर्यंत एक रेल्वेचा कांडा गेल्यामुळे मळवार व इतर मद्रास इलाखा यांतील दळणवळण वरेंच सुलभ झाले आहे.

येथे पाऊत भरपूर पडत असल्यामुळे दुष्काळाचा उपद्रव या जिल्ह्यात काधी होत नाही. गर्मानमहलुळ सुमारे २८ लाख रुपये आहे; व इतर १८ लाख आहे.

कानडी वाङ्मय—कानडी ही तामिळ, तेलगू, आणि मल्याळम् भाषांशी नाते असलेली आणि त्यामुळे श्रविक भाषाकुळांत मोडणारी भाषा होय. ही भाषा साहित्ययुक्त आहे. गोव्यापासून गंगवतीवरील राजमहलानपर्यंत एक रेवा काढल्यात तिच्या दक्षिणेकडील भाग श्रविड भाषांनी व उत्तरेकडील भाग आर्यन भाषांनी व्यापला आहे, असें दिसून येईल. बहुविस्तानांतील ब्राह्म हे ही एक किरकोळ भाषा वगळल्यास, जगांत श्रविडी भाषांची विकट संबंध असणाऱ्या दुसऱ्या भाषा मुळीच आढळून येत नाहीत. गोव्याची भाषा ही देखील कानडीशी संबद्ध आहे.

का न डी दे श—कानडी बोलणाऱ्या लोकांची संख्या एक कोटीहून अधिक आहे. ही भाषा बोलणाऱ्यांचा प्रदेश म्हणजे संबंध म्हैसूर संस्थान, निजामी राज्यांचे पश्चिमांच, मुंबई इलाख्यांतोळ दक्षिण जिल्हे (ज्याला इली "दक्षिण

महाराष्ट्र” म्हणतात तो प्रदेश) आणि मद्रास इलाख्यातील उत्तर कानडा व बहारा हे विहटे इतका मिळून आहे पश्चिम घाट व त्याच्या पायथ्याची जमीत सोडून दिल्यास हा प्रदेश समुद्रसपाटीपासून १,२०० ते ३,००० फूट उंच आहे.

कवि-राजमार्गात (इ. स ८५०) कानडी देश कावेरी पासून गोदावरी नदीपर्यंत पसरला होता असा उल्लेख आहे. खोदीव लेख, वखरी, स्थानिक नावे इत्यादि पुराव्यावरून कोल्हापूरसुद्धा एके काळी कानडी हद्दीत होते असे दिसते. याचप्रमाणे सोलापूर शहर व जिह्दा यातून पुष्कळ कानडी खोदीव लेख आढळून येतात. यावरून कानडी देशाची उत्तरसरहद्द मराठवाच्या स्वाभ्यामुळे आत जाऊ लागली, हे उघड होते.

मद्रासच्या दक्षिणेस असणाऱ्या किनाऱ्याकडील मागास, ते मुख्य कानडी देशाच्या अगदी वाहेर असून त्या जिल्ह्यातून तामिळी भाषा प्रचारात असताहि, “ कर्नाटक ” असे अ संशोधण्यात येते याका कारण इंग्रजांनी जेव्हा पूर्वाकिनाऱ्यावर वस्ती केली, तेव्हा कृष्णानदीपासून कन्याकुमारीपर्यंत संबंध दक्षिण हिंदुस्थान विजयानगरच्या गादावर अतलेल्या कानडी पराण्याच्या अंमलाखाली असून, त्याला कर्नाटक-राज्य या नावाने ओळखीत असत, हे दृष्ट्ये.

कानडी भाषा—कानडी लिपीत १६ स्वर आहेत. मात्र ऐ (ऋस्व ए) व ओ (ऋस्व ओ) हे अधिक असून ल मुख्यच नाही. मराठीतील त्वे व्यंजनंही आहेत. च व ज यांचे उच्चार मात्र शूख-तालव्य व दंत-तालव्य असे दोन्ही आहेत. घाराखेळा मराठीतल्या प्रमाणेच म्हणतात अर्धी, जोड व ऋकार हीं अक्षरंही आहेत. जोडाक्षरातील उच्चारान्या क्रमानें एका अक्षराखाली दुसरे अक्षर जोडून लिहितात; पण त्या अक्षराचा शिरोभाग लिहीत नाहीत. जोडाक्षरास वाराखडीच्या लुणा जोडाव-याच्या असल्यास त्या प्रथम अक्षराला जोडून मग खाली दुसऱ्या अक्षराचे चिन्ह लिहितात कुर्य, अर्क वगैरेंतील रेफ दाखविण्याला एक विशिष्ट चिन्ह (६) अक्षरापुढे लिहितात.

तीन लिंगे, तीन वर्णने व आठ विभक्ती कानडीतहि आहेत अनेकवचनी गळु शब्द योजितात. विभक्ति प्रत्यय खालीलप्रमाणेः—

प्रथ.	ज.	पंच	इव
द्वि.	अ, अयु.	पथि	अ
तृ.	इंव.	सप्त	अधि
चतु.	ये, द्ये, जे.	संवो.	अं. ए

तर्बे नामाचे प्रथम-द्वितीय-तृतीय असे तीन पुरुष आहेत. वर्णदर्शक, संख्यादर्शक व गुणदर्शक असे विशेषणाचे तीन प्रकार आहेत.

तत्पुन्य, कर्मधारय, बहुव्रीहि, द्वंद्व व द्विय, हे संस्कृता-तल्याप्रमाणे समास आहेत.

किष्वापदांत सक्रमेक व अक्रमेक असे दोन भेद असून काल, अर्थ, पुरुष, लिंग व वर्णने त्यांना असतात.

स्थल, काल, रीति, अनुकरण, विनाश, निपात, तत्पुन्य उद्गार व संयोग यांची वाचक अशीं अव्ययीं आहेत कान्-रचना मराठीतल्याप्रमाणेच असते

भा पे च अ ति प्रा ची न न नु ने.—इतिममर्थे सापड-लेल्या एका खिस्ती शक्याच्या दुसऱ्या शतकातील ग्रीक हस्तलिखितात हिंदुसंनानामधल्या कोणत्यातरी एका भाषेत लिहिलेले यांचे शब्द आढळतात, ते कानडी असलेले असे डॉ. ह्युझ्झाचे म्हणणे आहे. यानंतर कानडी भाषेत लिहि-लेले प्राचीन खोदीव लेख साहाय्या शतकापासून पुढे आढळतात.

का न डी धु ळा क्ष रें व छे ख न लि पि.—कानडी भाषा लेखनात आयून जागतिक वाङ्मयात तिचा प्रवेश करवून देण्याचे श्रेय सर्वस्वी उत्तरेकडील संस्कृत पंडितांना आहे. या भाषेच्या व्याकरणसंज्ञा व घाटाणी संस्कृताच्या धर्तावर आहे.

वर्णमाला अक्षरविषयक असून, संस्कृत वर्णमालेच्या क्रमा-नुसार आहे. यात देखील दहा महाप्राण व्यंजनने, दोन उष्मवर्ण आणि काही स्वर व अंतस्त्वर्ण आहेत. वास्तविक पदांता द्राविडी शब्दांना याची जहरी नसते. आता याच्या उलट संस्कृतवामध्ये न येणारे असे पाच वर्ण या मालेत आहेत. लहान मुलाकडून त्याच्या शिक्षारंभापासून अमर-कोश परत म्हणून घेण्याची सार्वत्रिक पद्धत असल्याने या भाषेतील उच्चार संस्कृत उच्चारानुरूपेच वनण्यास वरीच मदत झाली आहे.

तेलुगु व कानडी लेखनालिपि एक असून, ती पश्चिम-हिंदुस्थानातल्या लेण्यावरील दृष्टिण अक्षरीत लोपापासून निघालेली आहे ही लीपि दक्षिण हिंदुस्थानमर पत्तलून जावासर्वसुद्धा गेलेली आहे.

ज्या भाषावखेला “ प्राचीन कानडी ” अशी संज्ञा आहे ती नष्टप्राय व अव्यावहारिक आहे असातला भाग नाही. आधुनिक कानडी कावितेंत तांताळ शब्द व विभक्त्या यांना उपयोग करतात.

जे ज्ञा र ज्या भाषाचा परिणाम.—बहुतेक तर्बे अमूर्त, धार्मिक, शास्त्रीय, व तत्वज्ञानविषयक संज्ञा संस्कृत आहेत. अतिशय लुप्त्ये श्रेयात सुद्धा संस्कृत शब्द भरपूर आहेत. संस्कृत ही कानडीची आई नवली तरी आई खास आहे, असे जे म्हणण्यात येते त्यात पुष्कळ तथ्य आहे. कारण संस्कृताने तिच्या टिकाणी तेज घातल्याने तर ती वाङ्मयभाषा होण्याला योग्य झाली.

तेलगूचा व हिचा अति निवृट संवध असल्याने विभ-क्त्याच्या वाचतांत तेलगूचा हिच्यावर परिणाम झालेले

दिक्ती. या प्रदेशाच्या वायव्य भागातील पोटभापांवर मराठी भाषेने परिणाम केला आहे.

कानडी वाङ्मयाच्या इतिहासातील लघुगैः—एकामागून एक बळावत जाणाऱ्या धार्मिक संप्रदायांनुसार कानडी वाङ्मयवैविध्यता कांही युगे कल्पिता येतील; तीं अर्शाः—

(१) वाराच्या सतकाच्या मध्यापर्यंत निव्वळ जैन वाङ्मय होतें; आणि तें यानंतर पुढेहि कित्येक दिवस वरचढ राहिलें होतें. यांत सर्व प्राचीन आणि पुष्कळांनी अतिशय उच्च दर्जाचीं कानडी लिखाणं येतात. कर्नाटकी जैन वाङ्मय, हें एकंदर जैन वाङ्मयाचा अत्यंत महत्त्वाचा भाग होय. जैनांच्या इतिहासाच्या दृष्टीने या संप्रदायाचें वैशिष्ट्य स्थापन करण्यांत जैन आचार्यांनी नितको खटपट केली तितकी कोणत्याहि भागांतील आचार्यांनी केली नाही.

(२) इ.स. ११६० म्हणजे जेव्हा वसवाचार्यांनी जुन्या वीर-शैव किंवा लिंयायत धर्माचा पुनरुद्धार केला, त्या सालापासून लिंयायत वाङ्मयास सुरुवात झाली. या नव्या धर्माचाळनेमुळे जी महत्त्वाची गोष्ट घडून आली ती ही की, जैनवापेक्षा फार निराळी अशी एक मोठी वीर-शैव बहुमयविषयक चळवळीची जाट पत्तली.

(३) वाराच्या सतकाच्या शारंभी रामानुजाचार्यांकडून स्मृतिवत झालेला व मध्याचार्य (सुमारे इ. स. १२३०) आणि चैतन्य (१५००) यांनी वाडवलेला वैष्णवधर्म कानडी वाङ्मयाच्या तिसऱ्या युगारंभास कारणीभूत झाला. या युगांत ब्राह्मणी विचार श्रेष्ठ स्थान पावले व त्यांनी आपला दर्जा अथाप कायम ठेवला आहे. कानडी वाङ्मयावरील यांच्या दृश्य परिणामांला इ. स. १५०८ पासून म्हणजे ज्या-पेढी भारताची कानडी आवृत्ति निघाली, त्यावेळेपासून सुरुवात झाली असें म्हणावयास हरकत दित्त नाही. पार्ले-वर्ती देशी भाषांचा प्रथम आश्रय करावा आणि ब्राह्मणांनी नंतर स्वकीय देशी वाङ्मय तयार करून भाषा व लोक यांत ताडवात प्यावे हा नियम कर्नाटकांतहि दिसतो.

४ सध्या अर्वाचीन युगाला सुरुवात आहे. याचा जन्म कानडी वाङ्मयावर पाथात्य विचारांचा आघात व इंग्रजी वाङ्मयाचा परिणाम होऊन झालेला आहे.

हे कानडी वाङ्मयाचे भाग धार्मिक गोष्टीतच केवळ भिन्न आहेत असें नाही, तर वाङ्मयस्वरूपांतहि भिन्न आहेत. जैन ग्रंथ बहुधा चंपूरुपांत म्हणजे गद्यरूपांत आहेत; पद्यांत निरनिराळे अनेक छंद असून त्यांत वाङ्मयकौशल्य चांगलें दर्गोचर होतें. लिंयायत वाङ्मय बहुतेक गद्यरूपांत आहे. पद्यभाग कांहीं त्रिपदीत तर कांहीं पदपदीत आहे. मोठमोठे ब्राह्मणी ग्रंथ देखील पदपदीत म्हणजे सहा ओळींच्या पद्यांत आहेत. पद्य याखेरीज त्या ग्रंथांतून लोकात्म्य झालेलीं रसात्मक काव्येहि अनेक आहेत. अर्वाचीन युगांतला वाङ्मय बहुतेक गद्यमय आहे; तरी 'यक्षगान' यासारखें लेखन लोकप्रिय झालें आहे.

राजकीय इतिहास, वाङ्मय येतिहास.—वाङ्मयाचे सतत समजावून घेण्यासाठी आणि राजकीय परिस्थितीशी वाङ्मयाची तुलना करण्यासाठी कानडी देशातील राज्यां व घराणी यांची मोजदाद घेतली पाहिजे. खालील घराणीं या देशांत एकामागून एक होऊन गेली आहेत. त्यांचा प्रथम नामनिर्देश करणें येरें. कदंब, पल्लव, गंग, चालुक्य, राष्ट्रकूट, कलचुरि, चोल, होयसल, वज्जळ, यादव, आदिलशाहि, विजयानगर व नोडैवर वयरे तिसऱ्या सतकापासून आतापर्यंत होऊन गेलेल्या घराणांची ही यादी आहे. कानडी वाङ्मयास अश्रय देणाऱ्या राजांच्या राजधानीचीं शहरें कालानुक्रमानें पुढें दिली आहेतः—

इ. स. ४००-५५० वनवाती (कदंब); वातापी (पाहिले पल्लव), तलकाद (गंग).

इ. स. ५२०-६२० वातापी (चालुक्य आणि राष्ट्रकूट); तलकाद.

इ. स. ६२०-१०६० तलकाद, मान्यखेत (राष्ट्रकूट).

इ. स. १०४०-१३१२ कल्याण (पश्चिमचालुक्य), द्वारसमुद्र (वज्जळ).

इ. स. १३१२-१५६५ विजयानगर.

इ. स. १५६५—म्हैसूर.

प्रत्येक राजघराणाच्या आश्रयाखाली कांही वाङ्मय तयार झालेंच आहे. सध्या वाङ्मय कांही अशी राजाश्रयांनी आणि कांही लोकाश्रयांनी वाडत आहे. सध्याची कानडी वाङ्मयाची केंद्रस्थानें म्हैसूर, बेंगळूर, धारवाड, मंगलोर व वलारी हीं होत. यांपैकी म्हैसूर व बेंगळूर हीं मुख्यतः राजाश्रयांनी स्थानें होत. धारवाड व मंगलोर येथें सर्व देशी भाषांस गळफाट जणवारी इंग्रजी, देशी भाषांस बितकी घाप देईल तेवढी वेळून कानडी वाङ्मय कसें वसें वाडत आहे. धारवाडच्या वाङ्मयावर मराठी भाषेच्या साधिकांनी मराठी भाषेचा परिणाम होतो. त्यांतलि मुख्य हा की ज्या शास्त्रीय संज्ञा व अर्वाचीन गोष्टीचे निदर्शक जे संस्कृत भाषेच्या पायावर रचलेले शब्द मराठीत वापरले जातात त्यांचा प्रसार कानडी भाषेत होतो. शिवाय मराठी नाटकें, कादंबऱ्या यांची भाषांतरें याच केंद्रांत तयार होतात.

मंगलोर येथें कानडी वाङ्मय निर्माण करणाऱ्यांमध्यें सरस्वत ब्राह्मण घरेच आहेत. आणि त्यांच्या मानसिक वैशिष्ट्याचा आणि सामाजिक स्थितीचा कानडी वाङ्मयावर जोडास परिणाम होतो.

कवि राज मंगी च्या (इ. स. ८५०) अ गो व र चे ले खा क.—ज्याचा काळ ज्ञात आहे असा अघर्दी जुना कानडी ग्रंथ म्हणजे कवि-रानमार्गी हा होय. हा राष्ट्रकूट राजा नुपतुंग यांनी रचला असें प्रतिपादण्यांत येतें. पण नुपतुंगाच्या फक्त देखरेखीखाली व आश्रयाखाली हा तयार झाला असावा. याचा हारा लेखक श्रीविजय नांवाचा

नपतुगाच्या दरवारी असलेला कवि होय नपतुग हा मान्य-
खेतच्या गाडीवर इ त ८१४ ते ८७७ पर्यंत होता तेव्हा
नवव्या शतकाचा मध्य हा कानडी साहित्याचा प्रारम्भ-
काल होय

तथापि त्याच्या पूर्वीचा शतकातून होऊन गेलेल्या
पुष्कळ प्राचीन लेखकांपैकी वरीक माहिता उपलब्ध आहे
कविराजमार्गीत मुद्रा आठ दहा गवययलेखकांचा नामनिर्देश
केला असून असे अनेक आहेत जस त्यात म्हटले आहे
ज्यांचा नाव दिले नाहीत अशा काही कवींच्या द्रष्टांतिक
कविता घेऊन त्यावर बराच उदापोह केला आहे याशिवाय
हा ग्रंथच मूळ कविवृत्तीवर चर्चा करणाऱ्यांसाठी केला असे
त्याने काव्यशास्त्रय किती जुने आणि लोकमान्य झाले
होते जाला हा ग्रंथ साक्षात्त आहे

जुन्या कानडी लेखकांनी आपल्या मार्गे होऊन गेलेल्या
तीन महत्त्वा वर्षांचा वारसा उल्लेख केलेला आढळून येतो
हे कवी म्हणजे समतमद्र कविरामेष्टि आणि पूज्यपद
हे होत कविराजमार्गीत याचा उल्लेख नाही याचे फक्त
संस्कृत ग्रंथ माहीत आहेत पण कानडीत त्यांनी काही रचना
केली आहे की नाही याविषयी माहिती मिळत नाही पण
ज्यांच्या कानडी लेखकांनी त्यांचा मारवाले एकसारखा
नामनिर्देश केला आहे, त्यांच्या त्यांनी कानडीतही काही
रचना केला असावी हे समजवण्या वाटते आता याच्या
विषयी आपणाला काय माहिती आहे हे पाहू

चतुर्थशतकात समतमद्राचा काल दुसऱ्या शतकात
वरला आहे तो वडा विवादक असून चांगला चतुर्थमा-
पदेशकही होता पाटलापुर (पाटणा), यरू (पंजाब)
सिंध, माळवा, करहटक (कन्हाड), वाराणसी, काया
इत्यादि स्थळां त्याने प्रवास केला होता

हाच्या देवळात काही चमत्कार पडवून आणून याने
काचाना राजा जो शिवकोटि याला शिवधर्म दाखून
जस अर्माचा स्तकार करावयास ल विरले याच्या काही
संस्कृत ग्रंथावरील प्राचीन कानडा श्रुता उपलब्ध
आहेत, पण याचा एकाही कानडी ग्रंथ उपलब्ध नाही

पूज्यपादाच दुसरे नाव देवनदा हा तळनादच्या गादी
वर इ त ४८८-५१२ पर्यंत असलेल्या दुर्गिनात नावाच्या
नग राजाचा शुद्ध असावा तेव्हा याचा काल पाचव्या
शतकाच्या अखेरात जातो हा जैन सुाभ असून योगसाधनी
होता योग्यासारखी अहिंतीय शक्ति याच्या शरीरी होती
असे सांगतात त्याने जैन तत्वज्ञानावर ग्रंथ केले आहेत,
पण त्याचा त्यां प्रति आहे ती त्याच्या व्याकरणप्रथामुळे होय
' पाणिनिशब्दावतार ' म्हणून त्यान पाणिनावर टाकाग्रंथ
लिहिला, इतकेच नाही तर त्याने जैन ' नावाचे सर्वश्रुत
संस्कृत व्याकरण रचिते वजनदी =
मदुरेत एक तामिळ तप स्थापिला

कविरामेष्टीविषयी फारच थोडा माहिता आढळते तो
चवथ्या शतकात होऊन गेला असावा कविराजमार्गीत
उल्लेखिला कवाक्षर आणि चामुद्राच (१७८) व नाम
चंद्र (११००) यांनी लिहिलेला कविरामेश्वर ही ग्रंथांचे
नाव असावात

वराल ग्रंथकारांनी कानडीत ग्रंथ रचना केला की नाही
हे तरी माहात नाही तरी दुसऱ्या कित्थिकानी जेव्हाच नका
माहात आहे याचकी जीवधेवनाचा विशेष उल्लेख केला पाहिले
जन्मभूमीवरून याला तुमछुदचर्च असे नाव पडल याने
तत्त्वार्थमहाशावरवीर टीका म्हणून, ११००० श्लोकाना
' वृद्धामि ' नावाचा एक भाग मोठा ग्रंथ लिहिल्या या
ग्रंथाचे महत्त्व खालील दोन शोधिवरून दिसत इ त
१११८ च्या सौदीय लेखात सहाव्या शतकातल्या दडी
कवाचा एक श्लोक आहे त्यात त्यान यावधेवनाची
स्तुति केल्या आढळते महत्त्वक (१२०४) नावाच्या
प्रसिद्ध कानडी वैज्याकरणाने " वृद्धामर्था " फार प्रसिद्ध
रचन, त्यावरून कानडा वाचनाचा किंमत व दर्जा चांगला
कडून यरुळ असे ध्वनित केल आहे तर वराल शिरा-
लेखातला श्लोकाना कर्ता नि सद्य दड असल तर शिव
देव हा सहाव्या शतकाच्या माग याईल याच्या ग्रंथाचा
प्रत उपलब्ध नाही हे बुद्ध होय तथापि श्रुतकलाच्या
वेळेपर्यंत हा ग्रंथ अस्तित्वात होतासे दिसत

ज्याच्या कृता उपलब्ध नाहीत असे कविराजमार्गीत
उल्लेखिलेले दुसरे प्राचीन ग्रंथकार म्हणजे विनल, उद्वच,
नागर्जुन, चन्द्रगु, दुर्गिनात श्रीविजय हे होत कर्णाटक
कविवरित " या ग्रंथात याचा प्रादरु माहिता आढळते.
या ठिकाणी गुणावदा (१ व शतक) या तत्वज्ञान, व्याकरण व
माहित्य यावरील ग्रंथकाराचाही उल्लेख केला पाहिले ग्रंथ-
कार दर्जित व या नावाचा (इ त ४८८-११२२ पर्यंत
राज्यावर असलेला, गग ना एकाच व्यक्ती असाव्या असे
दिसत तो शब्दविताराचा कर्ता देवनदा पूज्यपाद याचा
शिष्य असून याने सारवाच्या किरातातुनापातल कठिण
अशा १० व्या सर्गावर टीका लिहिला, असे शिलालेखा-
तून याचे वर्णन आढळते भारवाचा काल ५०० च्या
पूर्वी केव्हातारा असावा, पण तो जर कलिदाताचा समकालीन
असेल तर त्याला पाचव्या शतकात पाळावा लागेल

या प्रकरणात उल्लेखिलेला कोथताहि पुस्तक असे त्या
पाहण्यात नाहीत तर अजूनही काही सापडण्यासारखा
आहेत, कारण अशा काही प्राचीन जैनग्रंथसंग्रहाळयें
आहेत की ताताल ग्रंथ अद्याप नीटसे माहात झाले नाहीत,
ते विनगतायाच्या दृष्टात पडून नयत म्हणून खवरदारा घेण्यात
येते व कधी कधी ते जर्मानीत पुरुन श्रुतपातहि येतात

कविराजमार्गीत पाहून लिहायत स मु त्या न कान-
डा पर्यंतचे जैन लेखक (४००-११००)-कविराजमा-
र्गीच्या पुढचा प्राचीन ग्रंथकार म्हणजे पाहिला गुणधर्म होय

हा महेंद्रांतक ही पदवी धारण करणाऱ्या बहुधा परंपर्या (८८६-९१३) नांवाच्या गंगराजाच्या पदवी होता. याने हरिवंश" किंवा "नेमिनाथ पुराण" आणि "शुद्धक" नांवाचा ग्रंथ लिहिला.

दहाव्या शतकातील तीन कवीनां तीन रत्ने म्हणून कवी कवी संबोधित. हे तीन कवी म्हणजे, पंप, पोद्द आणि रत्न हे होत. उत्तरकालीन कानडी कवी यांची फार स्तुति जातात. कानडी वाङ्मयाच्या इतिहासात दहावें शतक कादंबरी देहोप्यमान दिसते या शतकात त्याला मान्यतेत येथील आणि गंग राजांचा आशय होता.

पंप हा इ. स. ९०२ मध्ये जन्मला. याला आदिपंप असे म्हणतात. याच्या नंतर दुसरा एक पंपकवि झालेला आहे. हा वेंगी येथील एका ब्राह्मण घराण्यातला होता. पंप त्याच्या वापाने ब्राह्मणधर्मे सोडून देऊन जैन धर्माचा अंगिभार केला. पंप हा चालुक्य घराण्यांतला अरिकेसरी नांवाच्या एका राजपुत्राच्या पदवी होता. त्याने याला धर्मे-पुर नांवाचे गांव दक्षिण दिले. इ. स. ९४३ मध्ये या कवीने एका वर्षात दोन काव्ये रचिली. हीं काव्ये फार प्रख्यात असून कानडी वाङ्मयात ही भाषासरणीच्या दृष्टीने नमुन्यादाखल आहेत. पाहिले आदिपुराण, यात पहिल्या तीर्थकराचे चरित्र आहे. दुसरे विक्रमाजुनविजय, यालाच पंपभारत असे नांव आहे. यात पांडवजन्मापासून कौरवनाश या अजुनाभिपेक वेपपर्यंतची भारतकथा वर्णिली आहे. यांत संस्कृत शब्द कमी असूनही हे फार सरस वठले आहे. यांतून अजुन हा कवीचा आशयदाता अरिकेसरी असे कल्पून, कवीने याला विष्णु, शिव, सूर्य, मदन इत्यादि विशेषण देऊन चामुंडेश्वर गौराविले आहे. तथापि या अथास्तव्य स्तुतीमुळे काव्याला जरा कमीपणा येतो.

पौन हा जैनकवि पंप याचा समकालीन होता. हा संस्कृत व कानडी या दोन्ही भाषांत ग्रंथरचना करीत असे; व त्यावरून याला उभय-कवि-चक्रवर्ति अशी बहुमानाची पदवी मिळाली होती. मान्यतेच्या गादीवर ९३९-९६८ पर्यंत असलेल्या कृष्णराज नांवाच्या राष्ट्रकूट राजाने त्याला ही पदवी अर्पण केली होती. या कवीची ख्याति याने रचिलेल्या वार्तिपुराणावरून झाली. या पुराणांत १६ तीर्थकरांच्या कथा आहेत. याचा दुसरा ग्रंथ म्हणजे "जिनाक्षरमाले" हे जिनस्तुतिमय विवक्षिताक्षरबंध काव्य होय. याच्या नांवाने प्रसिद्ध असलेले दुसरे ग्रंथ उपलब्ध नाहीत.

मैत्रुतीतील तिसरा जो रत्न हा कासार नांवाचा वैश्य होता. मोक्षक भाप सरणा, काव्यौषध व कौशल्य हे गुण त्याच्या काव्यांत आढळून येतात. दहाव्या शतकाच्या उत्तरार्धात होऊन गेलेल्या पश्चिम चालुक्य राजांचा त्याला आशय असे. या कवीचा पहिला ग्रंथ "अजित पुराण" हा होय. याने हा दुसऱ्या तीर्थकराचा इतिहास ९१३ मध्ये लिहिला. याचा दुसरा ग्रंथ "साहस भक्तिविषय." यात सौम्यते

दुर्गोघनाला मारण्याविषयी केलेली प्रतिज्ञा कवी शिवदात नेली याविषयी कथा आहे. याचे दुसरे ग्रंथ उपलब्ध नाहीत.

रत्नचा आशयदाता आणि "तीन रत्नां" चा समकालीन चातुडराय (सं. चामुंड) हा स्वतःच लेखक होता. हा गंगराजा नवधा राज्यमह (९७४-९८४) याचा एक मंत्री होता. हा चांगला योद्धाहि असे. यानेच अजोड पैसा खर्च करून धवण वेष्टाविले येंच गोमतेश्वराचा अजय पुतळ उभा-रला. "त्रिपथिसंज्ञक महावीरपुराण" किंवा "चातुडराय-पुराण" या नांवाने ओळखिला जाणारा याचा एक ग्रंथ आहे. यांत १४ तीर्थकरांचा संपूर्ण इतिहास आहे. हा ग्रंथ विशेष मनोरंजक व महत्त्वाचा असण्याचे कारण सर्वत्र गद्यांत लिहिलेला सुना उपलब्ध असलेला गद्यग्रंथाचा नमुना काय तो हाच आहे. दहाव्या शतकांत प्रचलित असलेल्या भांगेचे ज्ञान आपणास या ग्रंथावरून करून घेता येते. याचा काल ९७८ हा आहे.

इ. स. ९८४ च्या सुमारास पहिला नागवर्मे, या प्रख्यात वैज्याकरणांने "छंदोऋषि" हा कानडी छंदःशास्त्रावरील ग्रंथ रचला. कवीने हा आपल्या पत्नीस संवोधून लिहिला असून प्रत्येक श्लोक त्या त्या वृत्ताचे उदाहरण म्हणून रचला आहे. याचा संपूर्ण कादंबरीवरून याने चंपूमध्ये कानडी "कादंबरी" केली आहे. याला चातुडरायाचा आशय होता. अकराव्या शतकांतले कानडी ग्रंथकार फारसे माहोत; यांचे कारण त्यावेळी नोले राजांच्या स्वाभ्यांमुळे देशांत फार अस्वस्थता होती. देश उभयस्त केला गेला असून पुढील जैन देवस्थाने पार नाहीशी करून टाकण्यात आली होती.

नोले स्वाभ्या यावेळ्यानंतर १०७९ साली चंद्रराजाने "मदनतिलक" नांवाचे एक लहानसे काव्य रचिले. हे अशा खूबीदार रीतीने रचिले आहे की, जैन व शब्द यांच्या अनेक वाक्याविषेणांनी याचे निरतिराले प्रकार करून दाखवितां येतात. अनेक तऱ्हांनी हे म्हणता येते.

याच वेळी बलिपुर (शिमोगा जिल्ह्यांतले वेलगाामी) येथे नागवर्माचार्य उदयात आला. याने त्या ठिकाणी देवळे व स्नानासाठी पाट बांधिले आहेत. हा फार धार्मिक असे. याचा "चंद्रबुडामणिसातक" हा ग्रंथ वैराग्यपर आहे. याला केव्हा केव्हा "ज्ञान-सार" असेही संबोधण्यांत येते.

नागचंद्र किंवा अभिनवपंप हा ११०० च्या सुमारास होऊन गेला. याची लेखनेशैली व याच्या एका ग्रंथाचे अपूर्व महत्त्व या दृष्टीने याचा प्रामुख्याने उल्लेख केला पाहिजे. याचे वैयक्तिक चरित्र फारसे माहोत नाही. याने "सहितयाचपुराण" लिहिले. यांत १९सव्या तीर्थकराची कथा असून, यांत कवीची वर्णन करण्याची अपूर्व साक्षात् दृष्टोपत्तीच येते. तथापि याच्या "रामचंद्रचरित्रपुराणाख" विशेष मान्यता प्राप्त झालेली आहे. हा ग्रंथ "पंपरामायण" या नांवाने ओळखिला जात असून कवीने आदिपंपाच्या पंपभारताला ज्ञानक म्हणून हा तयार केला. हा ग्रंथ अद्वितीय व मौल्यवान्

असा आहे या योगाने रामायणाचे, ब्राह्मणी पाठानून पुष्कळ प्रमुख वाक्ये निराळीं कसें जेव पाठावर आपणास पहा- वयास मिळते या कथेंताळ मरुट वगण वाल्मिकीरामायणा- तलाव असून इतर सर्व गेथेंत फार फरक पडलेले आहे विशेष लक्ष्यात घेण्याजोगे काहीं फरक खालीं देतो —

सर्वे वनातरण जेन आहे सवध हिंदुस्थान जेन प्रदेश वनलेला दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे ब्राह्मण किंवा ब्राह्मणी वर्ग याचा कोठेंहि उल्लेख नाही वनाताल उघ्या हे जेन यतीं हात राम, रावण वगैरे सर्व मळठी जेव असून, अतकाळीं ते बहुतेक जेन यती वनतात राक्षसाना राक्षस या नाषानें फार मोट्या वेळा संवोधण्यांत येतें त्यांना बहुधा विधाधर असे म्हणत वस्तुतः पुण्यांवर राहणाऱ्यांचे दोन वर्ग पाडण्यात आले होते, एक खेचर व दुसरा मूचर, म्हणजे जिन आणि मानव, अशा दोन जाती कल्पित्या आहेत ब्राह्मणी कथेंतल अमरातुप (दैवा) व विलक्षण चमत्कारांचेनी यात सरळ साधा व अधिक विश्वसनीय कथा आटवून येते उदाहरणार्थ, सुग्रीव, हनुमत् व त्याचे अनुयायी ह्यं कसें नसून त्यांच्या वजावर वानराचिन्ह असे रुढवाच्या वजावरहे वानर-चिन्ह असून त्यांना वानर-ध्वज असें नाव होतें या यथाताळ वानर मनु-ष्यप्राणी होते पर्वताच्या मोडलेल्या शिखरांनीं समुद्रावर लेंकेला पूल बांधला गव्हा, तर ' नभोगमनविधेच्या योगाने अंतरिक्षातून पुलावरून जाणल्याप्रमाण सैन्य समुद्र-पार करण्यात आले रावणाला " दशमुख " हे जें नाव मिळालें याच कारण त्याला खरोखरीच दहा मुखें होती म्हणून गव्हे तर तो जेव्हा जन्मला तेव्हा त्या खोलींत असलेल्या रत्नादर्शाच्या दहा पैलूमध्यें त्याचें मुख प्रातिवि- चित झालें होतें म्हणून.

राम व लक्ष्मण हे विष्णुचे अवतार नसून केवळ " कारण पुरय " होते शेवटीं आठवे अवतार वासुदेव व वलदेव यांहीं त्याच अनन्यीकरण करण्यात आलें आहे लक्ष्मणाला कृष्ण, केशव, अच्युत असे म्हण्टे आहे सवध वनवासात तो रामाच्या बाजूचा योद्धा व रत्नक असून सर्व मोठेगोत्रा गोष्टी यांचेंच केल्या आहेत आणि शैवटीं रावणहि याच्याच सन्न- प्रहारांनें मारला जातो

धारीकसारीक गोष्टी व प्रसंग वाल्मिकीरामायणातल्यापेक्षा अगदींच भिन्न आहेत उदाहरणार्थ, लक्ष्मण व शत्रुघ्न हे सहोदर नव्हते रामाच्या आईचें नाव कौसल्या नसून अपरा- जिता असें आहे. सांतेळा प्रभांमडळ नावाच्या एक जुळा भाऊ होता तो लहानपणींच चौरीन गेला असून, सांताव्यवराच्या पणात तो मग घेऊ लागला अस्ताना हें नातें उघडकोस आलें रावण हा देवगवर्षादिकाना अजिंक्य होता असें कोठेंच सांगितलें नाही.

रामायणाची दुसरी जैनपाठातें कानडीत आहेत त्यापेकीं प्रमुक्त शतपदांत वसाविल्लें " कुमुदेदु रामायण " (१०७)

आणि देवचंद्र (१०९७) यांचा " रामकथावतार " हा गद्यप्रबंध, हीं होत ' वासुदेवपुराण " (१०८), नवसेनाचें ' धर्मांत " (१११२) आणि नागराजाचें " पुण्याध्व " (३१३१) या यथातून रामायणकथा नोटक दिलेली आहे याची लीखतार तुळना करणें मौजेचें होईल

या कथेच्या मुळासवर्षा जेनकथा अशी आहे कीं, हा प्रथम वृषभतेनांन भरताला नामितलो नंतर ऋषिचमुदायाचा अग्रणी जो गौतम यानें इ स पूर्वी ५२७ मध्यं जेवट्या वर्षमासतुर्थीकर यान्या देखत ती ममध राजाला निवेदन केली, नावेळपातून अन्व्याहृत गुहपरपरमाफांत ती आतापर्यंत चालत आली आहे

नागपदाच्या वेळचे दुसरे कथा म्हणजे काति व राजा- दित्य हे होत काति ही शत असलेली पहिली कानडी कवि- यिनी होय ती जेन होती " काति " हे नाव जेन परिब्राजिकाना किंवा क्षीमकाना लावण्यात येतें द्या-समु- द्राचा वज्रादराचा तिचें कवित्व कपोटीला लावण्याज्यां नामचंद्रानें म्हण्टेला साकार्थे तिला पुरा करण्यास सांगे व ती त्याप्रमाणें चटकन करी, अशा तिन्याविषयीं एक आस्था- यिका आहे दुसरी अशा एक गोष्ट सांगतात की, एकदा नामचंद्रानें तिच्याकडून आपली छदोबद्ध स्तुति करवून घेण्यावद्दल पेज मारली, व ही पेज विकण्यासाठीं त्यानें मूर्च्छा आल्याचें निमित्त करून मेल्याचे सांग घेतलें तेव्हा कातीला शोक होऊन ती त्याचें गुणसकीर्तन कर लागला असता त्यानें नटकन उठून पैंज जिंकल्याचें जाहीर केलें

रामादित्य हा पाविनवागेवा जेन होता त्याचें आपली काव्यप्रतिभा गणितविषयाच विवेचन करण्याकडे लाविला अकगणित, क्षेत्रमापन व यासारखेच इतर गणितविषय यांच्या सवर्षाचे नियम आणि सिद्धांत मोठया काशल्यानें यानें पयात गांविळे आहेत या विषयावरील कानडी- भाषेत त्याचे ग्रंथ पाहिलेच होत

वार्याच्या शतकांत खालील ग्रंथकाराचा उल्लेख केला पाहिजे — (१) न य से न (१११२), यानें एक व्याकरण लिहिलेले आहे पण तें उपलब्ध नाही याचा कौति " वमोमत " नावाच्या नीतिग्रंथावरून झाला या ग्रंथातल्या चौदा प्रक- रणातून यानें वैय, सद्यता, सद्रुत, न्याय इत्यादि सद्गु- णासवर्षीं तोष्या व मगोदार भाषेत विवेचन केलें आहे या ग्रंथातूननेतच संस्कृतपरिभाषा वापरण्याचा इतर कर्वांत जो दोष असतो तो दळल्याचें लिहिलें आहे हा याचा ग्रंथ १११२ सालीं धारवाड जिल्ह्यात मुलुगद येथे लिहिला गेला. (२) दृ त रा ना ग व र्मा — (सुमार ११२०) हा " वाव्याव- लोचन " आणि कर्णाटक भाषाभूषण " या दोन मह- त्वाच्या व्याकरणग्रंथांचा कर्ता होय तो मूळ बंगचा असून कानडी देशात येऊन राहिला होता (३) व द्वा क्षि व — (११२५) यानें आपल्या समयपरारक्षपदांत जेनेतर वर्मोतील दोष दाखवून जनवाजु उवळून धरली आहे (४) ती व र्मा (११२५),

यांनी गोपेय नावाच्या गुराच्या रोगासंबंधी एक पद्यप्रथ लिहिला आहे. (५) कण पे पा ये (११४०), यांनी दुसऱ्या अनेक श्रंयाखेरीज नेमिनाथ पुराण म्हणजे २२ व्या तीर्थकार्याचे चरित्र लिहिले. यात त्यांनी छप्प, पाडव, भारतीय युद्ध इत्यादि कथा घुसडण्याचा प्रयत्न केला आहे. (६) त्र त वि का स. (११६०) — यांनी अमितमतीच्या संस्कृत श्रंयाचे अनेक श्रंयाखेरीज अनेक कानडी रूपांतर केले आहे. यात हिंदू देवांचे अनेक दुर्गुण दाखवून त्यांची पुराणे किती अविश्वसनीय असतात हे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला आहे. कोणताही देव कुमारीरसूक होण्याच्या उपायाचा नाही हे यात दाखविले आहे. (७) उ नं सिं ह. (११४५), — हा जैन नसल तरा त्याचा या ठिकाणी उल्लेख करणं वरं. हा किसुकाडू नाउ मधील सप्यदी गावचा स्मार्त ब्राह्मण होता. यांनी गुणाब्याला अनुसूचन चंपूतर्चे " पंचतंत्र " लिहिले आहे.

लि गा य त स प्र दा या चा उ द य. — (इ. स ११६०) वसव आणि लिगायतपथाचे प्रचारकः— वसव हा लिगायतमताचा संस्थापक नसून, त्याचा सुधारक व प्रचारक होता. लिगायत संप्रदायास त्या संप्रदायाचे लोक वीरशैव धर्म म्हणतात व तो पंचाचार्यांच्या उपदेशानर रचला आहे व तो वैशेषिक धर्म आहे असे त्यांचे अनुयायी समजतात. वसवाची सर्व कृत्ये धर्मसंमत होती असा कोणाचाच आग्रह नाही आणि वसवचरित्र आज स्पष्ट उपलब्ध आहे असेहि कोणी मानत नाहीत. काही स्थूल गोष्टी तेवढ्या सांगता येतील. वसवावर निस्तीमताचाहि परिणाम झाला होता अस कित्येक म्हणतात तो कलादगी जिल्ह्यात वागदाडी येथे जन्मला पण कृष्णा व मलप्रभा यांच्या संगमावर असलेल्या कण्पदि गावी तो राहता असे. तेथे एक संगमेश्वरानें स्थान आहे. या ठिकाणी त्याला वीरशैवमताची पुनर्गण्यित करण्यास अनुज्ञा मिळाली, असे सांगतात. वसव आराध्य ब्राह्मण होता. त्याची पहिली बायको ही कल्याण येथे ११५६-११६७ पर्यंत गादीवर असलेल्या निजळ नावाच्या कलजुरी राजाचा दिवाण जो वसवाचा मामा होता; त्याची मुलगी होय जेव्हा त्याचा सासरा भारता तेव्हा वसवाला दिवाणगिरीची वर्षे मिळाली. वसवाचा चतनसव नावाचा एक भावा होता, त्याच्या मदतीने आपल्या नवीन मत्स्या व सिध्वापासनेच्या नवीन मार्गाचा प्रसार करण्यास यत्नाने आरंभ केला. लवकरच त्याने पुष्कळ अनुयायी जमाविले व जंगमाचा पुरोहितवर्ग स्थापला. या जगमाचे पोपण राजाच्या खजिन्यातून केर्याच्या आरोग्यावरून वसवाला फडकण्याचा जेव्हा हुकूम झटला तेव्हा त्याने पळून जाऊन आपल्या अनेक अनुयायांच्या साहाय्याने राज्या पराभव केला. यावर राजानें त्याला पुन्हा दिवाण केले पण याउरें सरा सलेल्या न राहता, वसवानें राज्या मारविले तेव्हा राजपुत्रानें वापावहल सूड घेण्याच्या इशाराबने त्याचा एकसारखा पाठसाग केला

तेव्हा वसवानें अरोरीस विहिरीत उडी घेतली लिगाय- ताच्या मते, ती संगमेश्वराला पळून जाऊन तेथील शिव- लिगात गडप झाला याच्या मागून वनयसव हा लिगायतांचा पुढारी झाला

वसवाच्या नावाभावती अनेक अख्यायिका जमा होऊन त्यांचीं पुराणे बनलीं. ' वसव पुराण ' (१३६९), ' महा- वसवपुराण ' (१५ वे शतक) आणि ' वृषभप्रविजय ' (१६०१) हीं तीं पुराणे होतः. ' राजशेखरा ' चा कर्ता पडसुरिदेव यानें हें शैवयें पुराण रचिलें आहे. वसवाला नन्दीचा अवतार मानण्यात येत

वसवानें रचिलेले म्हणून मानण्यात येणारे श्रंय, ' पट्ट- स्थळ-वचन ', 'काल-ज्ञान-वचन ', ' गद्य-गोप्य ', ' षट्शक- वचन ' आणि ' राज-योग-वचन ' हे लिगायतमताचे विरु- पण करणारे श्रंय होत.

मतप्रसाराच्या कामात वसवाला अनेक लेखकाची मदत होती. त्यांनी या नवीन पंथाची प्रशंसा व विकरण करणारीं पुस्तके देशभर फैलविलीं हीं पुस्तके सर्वांस समजण्या- सारख्या सोप्या गद्यात किंवा सहज कळण्यासारख्या व गळ्यावर म्हणता येण्याजोग्या सोप्या पद्यात असल्याने या मताचा प्रसार फारच जळदीने झाला पुस्तकाची नावे सोपी व आतील विषयाना आदर्शासारखीं होती आणि पुष्कळादा तींच तींच नावे देण्यात येत, उदा. " पट्ट-स्थळ वचन " किंवा ' कालज्ञान-वचन ' हेंच नाव निरनिराळ्या लेखकांनी या विषयावर लिहिलेल्या पुस्तकांना देण्यात येतें.

वीरशैवपथाचे प्रचारक अनेक आहेत, तेव्हा सर्वांचीं नावे देता येण्यासारखां नाहीत. नीळम्मा हें वसवाच्या अनेक बायकांपैकीं एकीचे नाव प्रचारकामध्ये पाहून नवल वाटे. चतनवसव हा नसवाचा फारच मोठा सहकारी असे. वसव शिवत असताना देरील चतन काही वावर्तत आपल्या मामापेक्षा श्रेष्ठ होता आणि या चळवळीचा वारिष्क भाग प्रमुखत्याने चतनच्याच देखरेखीखाली होता. वीरशैवपंथाचीं मते वसवाला शिकविण्यासाठी प्रणवा (३) ने त्याच्या (चतनच्या) ठिकाणी अवतार घेतला होता असे सांगतात, ज्ञानून साहाय्येकच वसव नंदीचा अवतार असून, चतनवसव साक्षात् शिव होता असे समजतात.

वसवाचे दुसरे प्रमुख सहकारी ज्ञानजे मडिवाल मचप्य, प्रमुदेव आणि सिद्धराम हे होत. " चतनवसवपुराण " (१५८१), " मडिवालर्य सागस ", " प्रमुखिण्यले " (१६६०), " सिद्धरामपुराण " आणि इतर काही श्रंय यातून वरील धर्मप्रवर्तकावहलच्या आश्चर्यकारक व चमत्कारिक कथा साप्येतल्या आहेत.

लि गा य त स प्र दा या ची वो डी मा हि ती. — वाराच्या शतकात वसवाबरोबर हा संप्रदाय उत्पन्न झाला असे नसून ती प्राचीन कालापासून चालत आलेली आहे. वसवानें फक्त

त्याची मुनारणा व प्रसार केला. लिगायतलेक केवळ शिवाची उपासना करितात, पण त्यांचे शैवाची साम्प्रसादही. केवळ निवेष्टासना हे त्यांचे वैशिष्ट्य नसून अंगार कौटूंबी नेहमी लिग धारण करणे हेच त्यांचे वैशिष्ट्य आहे. हे लिग (देव) बिन्दू बहुधा सादीच्या किंवा लाकडी करडात (करडिंग) घालून गळ्यात अडकवितात. जंगम ते आपल्या डोक्यावर धारण करतात. हे लिग कोणत्याही सवयांखाळी आपल्या घालून दूर करावयाचे नाही. लिगायत लोक मोठे वडक शाकाहारी असतात. हे ब्राह्मणांचे वर्चस्व मानतात नसल्याने ब्राह्मणात व वाच्यात वैर दिसून येते. लिगायत समाजात कौथीहे मनुष्य जातिवत्त्व असल्या तरी तो जाततात घ्यावा अशी सवयाची त्यांना विकल्प आहे

याचे काही वर्चस्व संस्कृतत असून त्यात २८ 'शैवगम' नावाचे ग्रंथ येतात. शिव-गतीलाहि मोठा मान देण्यात येतो. अशिक्षिताकरीता कानडीत ' वचनें ' तयार केले आहेत. यात लहान लहान गद्यमय उपदेशात असतात. वतवपुराण व चन्द्रसवपुराण यांना फक्त अशिक्षित लोकांचे प्रमाण मानतात.

चौलेवेतप्रदायाची मुख्य तत्वे व आचार, ' अष्टावरणम् ' व ' पदस्थल ' या पारिभाषिक शब्दात देता येतील अष्टावरणात (१) मुळची आज्ञा पाळणे, (२) लिगपूजा, (३) जंगमाविषयी आदर, (४) निष्कृति लावणे, (५) रक्षा-माळा धारण करणे, (६) पादोदक घेणे, (७) प्रसाद भक्षण करणे (नैवेद्य दाखवणे), (८) ' गमः शिवाय ' ही पत्राक्षरी जपणे (याला ' ओम् ' जोडल्यास हा पडभरें होतात.) या आठ गोष्टी येतात या गोष्टी धर्मग्रंथेला सहाय्यमूत म्हणून आहेत. पदस्थल किंवा मोलाच्या सह्य पायच्या म्हणजे:- भक्त, महेश, प्रसादि, प्राणलिभि, शरण, व ऐक्य. शैवंपंथाच्या ६३ जुनाट साधू (यांना ' पुरातन ' असे म्हणतात.) विषयी व पुढील काळातील ७७० साधू (' नूतन पुरातन ') विषयी वाच्यात आदरशुद्धि वाळ्याण्यात येते. वतव व त्याचे प्रमुख अनुयायी ' नूतन पुरातनात ' येतात. या पंथाचे तत्त्वज्ञानातील स्थान ब्राह्मणांच्या एकेधरी सारख्या पंथाच्या जोडीला लागेल. शिवाला परब्रह्म फलपून त्याला शिवतत्व किंवा महा-शिव असे संबोधण्यात येते. हे तत्व ब्रह्म, विष्णु व रुद्र या वैयक्तिक देवतांपेक्षा श्रेष्ठ आहे.

लि ग य त त य का र — (११६०-११६००) अर्धशतक पहिल्या लिगायत ग्रंथकार हरीश्वर किंवा हरिहर हा नरीसह ब्रह्मवाच्या कारकीर्दीत हळेगीड येथे मुख्य मुलकी हिशेषनास असे याची अर्थी आख्यायिका सांगतात की, हिशेष देण्यात याला राजाने बोलविले असता, हंपंथाच्या विरुद्ध मोदरात आपण आरती करीत असल्याने तसे हिशेष अचानक जडून त्याकडून झाले असे यांनी राजास सांगितले. यावरून त्याला वडवणी करण्यात आले. यापुढे त्यांनी विरुद्ध मंदि-

रत राहून आपले ग्रंथ लिहिले. याचा पहिला ग्रंथ " रगळे " हा असून, त्यात ६३ पुरातनांचो प्रस्ताव आहे. त्याला " शिवगणद रगळे " किंवा प्रथम पुरातनाच्या नावावरून " गविवगण रगळे " असे नाव आहे. लहान लहान पदांपेक्षा ज्यास्त उच्च दर्जांचो ग्रंथरचना यात करता यावयाची नाही अशी लोकांची समजूत झालेली पाहून, यांनी " गिरिगाकल्याण " किंवा " शिवपावतीविवाहकथा " हा ग्रंथ मोठी आकांक्षा धरून लिहिल्या व लौकिकहि मिळविला. य ग्रंथाची फारच सुंदर व प्राचीन जैन तऱ्हेची धाटणी आहे व पुढील कवींनी याची मोठी प्रशंसा केलेली आढळते. हंपंथाच्या विरुद्धाक्षरीग्रंथ " पपागतकम् " हा ग्रंथ यानेच रचिला.

राधवाकः—हा हरीश्वराचा शिष्य होता. हा हंपंथाचा रक्षितार्थी, पण यांनी द्वारसमुद्र व चारंगळ दरवारी जाऊन विजय मिळविले व आपल्या आयुष्यातील शेवटचे दिवस हस्त क्लिष्ट्यातील वेळूत गावां कोळसे, यांनी हरिश्वरकाव्य लिहिले तेव्हा त्यात एका वैष्णव राजाची स्तुति गाडल्याबद्दल हरीश्वर त्याच्यावर नाराज झाला. तेव्हा, त्यांचे परिमार्जन करण्याकरिता झपून राधवाकाने " सोमनाथचरित्रे " " तिद्वरामपुराण " " हरिहरमहल " वासारखे जाणती ग्रंथ लिहिले. पदपदांत लिहिण्यात यानेच प्रथम सुरवात केले असे सांगतात. पदपदीरचना पुढे फार लोकप्रिय झाली. सोळाव्या शतकात चिक्कनशेशाने " राधवाक " नावाचे या ग्रंथकाराचे चरित्र लिहिले.

केरय पत्तारस.—याच्या " केरय " (तळे वायणत) हे उपपद मिळण्याचे कारण याने वेळूत नावाचे तळे वावाविले हे होय तो काही काळ नरसिंह नावाच्या ब्रह्मकाराचा मंत्री होता. याने कोरेशेवसंधाय चागला वाढविला याने " दीक्षा वाधे " नावाचे संवादसक एक काव्य केले आहे. त्यात एक गुरु आपल्या शिष्याला उपदेश करीत आहे, व जैव पंथाची तसे पडवीत आहे असे आहे. १३८५ च्या सुमारास त्याच्या एका वंशजाने लिहिलेल्या " पद्मराजपुराणा " तील हा नायक आहे. त्याच्या कुमारापर्यंत नावाच्या मुलांनी " सानंदचरित्रे " हा ग्रंथ लिहिला असून त्यात एका नृदयीच्या मुलांनी नरकातील मृतांच्या यांना ऐकून " पंचाक्षरा " च्या प्रभावाने त्यांना दुःखमुक्त करण्याचा कथा प्रयत्न केला हे सांगितले आहे. मूळ संस्कृतावतन हा कथाभाग घेतला असे म्हणतात. हरीश्वर, राधवाक व केरय पत्तारस यांचा काळ १२ व्या शतकातील की १३ व्या शतकातील आहे हे निश्चित झाले नाही.

पालकुरिके सोमः—(११९५) हा गोदावरी जिल्ह्यात पालकुरिके येथे जन्मला. आपल्या गावातील वैष्णव शास्त्रयानाजिकून तो कानडी प्रांतात वल्लेय येथे गेला. याचे लेखन विशेषतः संस्कृत व तेलगू या भाषेत फार आहे याचे तेलगू " बलवपुराण " भोमकवीच्या " वसवपुराणा " आधारभूत झाले

असें म्हणतात. याच्या कानडी ग्रंथांत एक "शतक" असून, कांही लोक तें प्रख्यात "सोनेश्वरशतक" च अर्थास असें म्हणतात. "सोनेश्वरशतक" हा इतका विलक्षण व अशुद्ध ग्रंथ आहे की, पाळकुरिकेसोमासारख्या संस्कृतज्ञांनं तो लिहिला असेल हें संभवत नाहीं असें रा. नरसिंहाचार्यांसारखे दुसरे कांही लोक प्रतिपादिततात. शिवाय लिंगायत लोक स्वतः पाळकुरिकेसोमानें केलेल्या ग्रंथांत या शतकाला जागा देत नाहींत; त्याचा लेखक आपणाला पाळकुरिकेसोम म्हणवीत नसून पुल्लिंगेरे (लक्ष्मेश्वर) येथील आपण राहिल्या आहों असें ध्वनित करतो.

देव कविः—(१२००) यानें "कुसुमावलि" नांवाची एक बंधूत सुंदर कादंबरी लिहिली आहे. एक राजकन्या व राजपुत्र एकमेकांच्या प्रतिभेवर अनुसृत होऊन आपल्या प्रियजनका पुष्कळ कालपर्यंत शोध लाविततात. नंतर त्यांच्या गांठी पडून त्यांचें लग्न लागतें अशी यांत गोष्ट आहे.

सोमराजः—(१२२२) हा, बहुधा पश्चिम किनाऱ्यावरील चैत राजांपैकी एक असावा. यानें लिंगायत धर्म स्वीकारला होता. याच्या "ज्ञानार-रस" ग्रंथांत, एक राजा नायक असून तो आपल्यावरील सर्व शहरवासीयांना कैद-साळा घेऊन जातो असें दाखविलें आहे.

व स च पुराण.—इ.स.१३६९ त भीमकवि उदयास येई-पानेनं दुसरा कोणाहि नांवाजण्यासारखा लिंगायत लेखक पुढें आला नाहीं. या कवीनें पदपदी छंदांत लिहिलेले "वसवपुराण" लिंगायतांत फारच लोकप्रिय झालें. "वसव-पुराणां" त वसवाचें चरित्र व त्यानें केलेले अनेक चमत्कार रूढ पुराणकाव्याच्या पद्धतींत प्रनोरेनक रीतीनं ग्रथित केलेले आहेत. वसवाचे बोल इतके प्रभावशाली होते की, त्याचों विषाचें अमृत होई, मृत जनीव होई, अप्रसुद्ध मोठमोठ्या विद्वानांनाहि मारी होई, पर्वत चालूं लागत, जाकाशांत सूर्य स्थिर होई, वाधीण दूध काहन देण्याइतकी मरीच होई अशा तऱ्हेच्या असंभवनाय गोष्टी आपल्या पंथाची गौरी दाखविण्यासाठीं इतर पुराणांतल्याप्रमाणें याहि पुराणांत आहेत. प्रभावसंपन्न शैवविधि आचरणानें-मग ते मनापासून आचरिले नसले तरी हरकत नाहीं—इत्यन्या ग्रंथांचे व धांपेरच्या जातीचे लोकहि पवित्र झाले आहेत अशा तऱ्हेचा उपदेश यांत अर्थकारिक भाषेत केलेला कर्थाकथों आढळतो. यानंतर वरीळ विधानांच्या पुराण्यासाठीं म्हणून गोष्टी वनाविल्या आहेत. तेव्हां यावरून वसवानें केलेल्या अनेक चमत्कारांची कल्पना येईल. सरतेशेवटी या पुराणांत संगमेश्वर येथील शिवाच्या देवालयांतली लिंगांत, वसव जसा त्यांतून आला तसा पुन्हां त्यांत मिळाला, असें दाखविलें आहे. या-संबंधी वीणें मोठे काल्पन्य आहे तें असेः—

"ज्याप्रमाणें वायटळीनं वर उडविलेला धुक्याचा लोट भूमिपासून वर निवून पुन्हां भूमिंत नाहींसा होतो; दूध घुसळिलें असात त्यावर फेस घेऊन पुन्हां जसा त्यांत निरून

जातो; जशी विजेची चमक आकाशांत उत्पन्न होऊन पुन्हां आकाशांतच अन्तर्धान पावते; ज्याप्रमाणें मारा पाण्यापासून तयार होऊन पुन्हां पाण्यांतच विलीन जातात, त्याप्रमाणें वसव गुरुच्या पोटी घेऊन शेवटीं चिरकाळ विधायि देण्यासाठीं त्याच्याशी (इश्वराशी) सायुज्यता पावला "

या यु गां ती छ शे व ट ने लि गा य त मं य का र.— भीमकवीच्या काळांतलेच, "पद्मराजपुराणाचा" कर्ता पद्मशंकर (१३८५) होय. हा केरेय-पद्मराजाचा एक बंधव होता. पद्मराजपुराणात या कवीनं केरेय-पद्मराज या त्याच्या पूर्वजांनं २०० वर्षांपूर्वी अन्य-धर्मीय वाचार्थीवर मिळविलेल्या विजयांवद्दल त्याची स्तुति गायली आहे.

चौदाव्या व पंधराव्या शतकांतली खालील ग्रंथकार होतः- गुळ्यांच्या मन्नायांनं (१३७०) "वीरशैवायुत", "शिव भक्तपुराण", "भावचिन्तारत्न", किंवा "सत्येन्द्र-बोलकथे", यांसारखे अनेक ग्रंथ रचिले आहेत. "सत्येन्द्र बोलकथे"ला आधारभूत म्हणूक पिल्ले नयनारनं "ज्ञान-संबंधीत" गायलेली सत्येन्द्रबोल नांवाच्या राजाची शिव-भक्तिपर कथा घेतली आहे.

पदपदीत लिहिलेल्या "महावसवचरित्रा" चा कर्ता सिमि-राज अणि तिसरा, "प्रसुलिंग-लीले"चा कर्ता चामरस. प्रसु-लिंगलीले हा ग्रंथ पदपदीत आहे. त्याचा नायक प्रसुलिंग किंवा अडम-प्रसु असून तो वसवाचा एक सहकारी आहे. या ग्रंथांत प्रसुलिंगाला गणपतीचा अवतार मानला आहे. एकदां पार्वतीनं त्याच्या तैसारविरुद्धीची परीक्षा पाहण्या-करितां वसवाचे नांवाच्या एका राक्षसनेच्या ठायीं प्रसु-लिंगाला तिनें मोह पाडवाय म्हणून आपला कांही अंश घातला अशी एक त्यांत कथा आहे. हा ग्रंथकार विजया-नगरच्या दुसऱ्या प्रौढदेवरायाच्या (१४४६-१४६७) दर-चारी होता. याच राजानं त्याच्या ग्रंथाचें तेलपू व तामीळ भाषांत भाषांतर करवून घेतलें.

इ. स. १५८५ त ज्यावेळीं वैष्णवधर्म चांतल्या भरन-रादीत होता तथा विजयनगरचा पाडाव झाला होता, अशा वेळीं विरुडगा पंडितानं पदपदी छंदांत "वसवसजपुराण" लिहिले. यांत चतुरसत्पार्थे चरित्र व माहात्म्य असून वरा-चस भाग चतानें सोनलिंगेच्या सिद्धरामाला वीर-शैवविद्ये-संबंधी दिलेल्या माहितीनं व्यापला गेला आहे. या माहितीत अद्भुत शिवलीला, शैवविद्यांचा आश्चर्यकारक प्रभाव, शैव-साधूंच्या कथा व वेवटी विजयानगरचा नाश व पुढें देणारा लिंगायतर्पथाच्या पुनःसंस्थापनेचा काळ यासंबंधी भविष्य ग्रथित केलें आहे.

याच काळांत (१५९५) कोल्हापुरच्या अद्वयनं "प्रौढ-राय-चरित्रे" पडतें. यांत वैष्णवधर्मापेक्षां लिंगायतर्पथ श्रेष्ठ आहे अशी प्रौढदेवरायाची खात्री करून देण्याकरितां अनेक कथा सांगितल्या आहेत. याखेरीज सोळाव्या शतकांत

सिद्धलिंगयोगाने केलेला " राजविविजयपुराण " नावाचा चंपूग्रंथ येतो. यात राजपुत्र भैरवधर याचे वर्णन आहे.

लि ना य त यु चा ती ल जे न भ्रं थ का र.—(११६० ते १६००) इकडे लिघायत ग्रंथ भरारभर बाहेर पडत असतां, जैनमतार्थ वाटमयीन चळवळीला ओहोटी लागली होती असें समजण्याचे मुख्य कारण नाही. वस्तुतः त्यावेळीं या बाह्यमयाचे दोन भाग बरोबरीने व्हात होते.

फुफ्फुसा जैन धर्मानापुराणे म्हणतात व त्यावर कोणत्या तरी तीर्थकाराने नाव असतं. अशा तऱ्हेचे चंपूपद्धतीत एक किंवा बरेचसे ग्रंथ लिहिल्याखेरीज कोणतेहि वर्षदशक सुने गेले नाही, हे खालील यादीवरून दिसेलचः—

सप्त.	ग्रंथकार	ग्रंथाचे नांव
११७०	नेमिचंद्र	नेमिनाथ
११८९	अगळ	चंद्रप्रभ (चंद्रप्रभु')
११९५	अस्तव	वर्धमान
१२००	बंधुवर्म	हरिवंशाभ्युदय
१२०५	पार्श्वपंडित	पार्श्वनाथ
१२३०	जज्ञ	अनंतनाथ
१२३५	गुणवर्मरा	पुष्पदंत
१२३५	कमळभव	शांतोधर
१२५६	महाबळकवि	नेमिनाथ

नेमिचंद्र हा कानडी भाषेतील आद्य कादंबरीकार होय. याने " लोकावती " ही कादंबरी चंपूपद्धतीत लिहिलेली असून तिची रचना फारच रमणीय आहे. हीतील कथा अशी आहे कीं एका कदंब राजपुत्राने स्वप्नात एक सुंदर राजकन्या (नायिका) पाहिली व तिच्याहि याचप्रमाणे त्याचे स्वप्न पडलं. त्याची एकमेकाची मुख्यच ओळख नव्हती. पण पुढे दोघांनाहि वराच सोध व साहसें केल्यानंतर त्यांची गाठ पडून लग्न लागलं. यात शृंगाररसहि वराच आहे. नेमिचंद्राचा लक्ष्मणराज व वीरपल्लव या बळक राजांच्या दरबारी श्रेष्ठ दर्जा होता. वीरपल्लवाच्या दिवाणाच्याच सूचनेवरून त्याने " नेमिनाथपुराण " लिहिले.

बंधुवर्म जैन जातीचा होता. " हरिवंशाभ्युदय " खेरीज याने नातिवाराग्यपर एक सुंदर ग्रंथ प्रसिद्ध केला. तो कोण एका जीवच नावाच्या व्यक्तीला संबोधून लिहिला असल्याने त्याचे नाव " जीवसंबोधन " असें आहे.

जगल्ल्या अर्शा बरेच गुण होते. तो वज्राळ राजाच्या दरबारी राजकवि व सैन्यापतीहि होता. देवळ वाचपारा व त्याची सोभा वाचवेपारा अर्शाहि त्याचीं कीर्तीं आहे. " अनंतनाथ " पुराणाखेरीज त्याने बरीच " छंदोचंद्र शासन " लिहिलीं. वीरपल्लवाच्या कारकीर्दीत लिहिलेले " यशोधर चरित्रे " (१२०९) हे काव्यनिक कीं ऐतिहासिक याचा उलगडा पडत नाही. यात मरिअम्माल देव सुले वळी देण्यात येत असतां, त्याचा कुत्ता ऐकून राजाला द्या आली व त्याने त्यांना सोडून दिले व तप आचरिले अशी कथा

आहे. याची शैली मोहक व भारदस्त आहे. पार्श्वपंडित व गुणवर्म (२ रा) हे सौंदर्य रानाच्या दरबारी असत.

याखेरीज खालील ग्रंथकारहि निर्देश करण्यायोग्य आहेत. याचे सन अवसालाने दिलेले आहेत.

शिष्टमावणः—(१२३२) हा " सामत्य " पदबंधात लिहिल्या पारहा कवि होय. वाचावरोवर म्हणण्यासारखी म्हणून सामत्याचा विशेष योजना केलेली असते. याने " अंजनाचरित्रे " व " त्रिपुरदहन चांगत्य " नावांचे एक रूपकात्मक काव्य लिहिले आहे.

आण्ठव्यः—(१३३५) हा " कविचरकाव " (कवींचा रश्मक) नावाच्या चंपूग्रंथाचा कर्ता होय. या ग्रंथाला " सोवगिन सुगि " (सौंदर्याने पाक), " मदन-विजय " व " कावन-गेळ " (काम-विजय) अर्शाहि दुसरीं नावे आहेत. या ग्रंथातील विशेष मजा म्हणजे यात पहिल्यापासून शेवटपर्यंत एकहि अपारचित तत्सम (संस्कृत) शब्द नसून, यातील शब्दकाशात सर्व तदभव (संस्कृतापासून बनलेले) व देश्य शब्द आहेत. या वयतीत याच्या गोडीचा एकहि दुसरा कानडी ग्रंथ नाही. ग्रंथाचा विषय मदन-विजय आहे. चंद्राळा वदर केश्यामुळे शिवावर रागावून मदनाने त्याच्यावर याणाचा मारा केला. तेव्हा शिवाने त्याला पत्नीविशोगाचा शाप दिला. पण त्याने आपणाला शापसुच कटन घेतले व पुन्हा शिवेशी संयुक्त झाला. अशी कथा यात आहे.

मल्लिकार्जुनः—(१३४५) " शब्दमणिदर्पणाचा " कर्ता जो केविराज, त्याचा हा पिता होय. हा वीर सोमेश्वर (१२३४-१२५६) या होयसल राजाच्या वेळी होता. याने " सूक्ति-सुधागीत " किंवा " काव्य-सार " नावाच्या ग्रंथात त्याच्या पूर्वी झालेल्या सर्व कवींच्या कवितांचा समुद्र, पर्वत, नगर, ऋतू, चंद्रप्रकाश, सत्ता, मैत्री, प्रणय, युद्ध वगैरे १८ विषयांखाली मोठा उपयुक्त संग्रह करून ठेवला आहे. याच्यानंतर १६०० च्या सुमारास अभिनववादिविद्यानेदाने दुसरा काव्यसार ग्रंथ रचिला.

केविराज.—(१२६०) हा मोठ्या वाटमय व्यवसायी कुळात जन्मला. याचा पिता काव्यसारकर्ता मल्लिकार्जुन, आजोबा (आईचा बाप) शंकर किंवा सुनतोबाग नावाचा एक कवि (याची कृति ह्यात नाही) व चुळता (किंवा मासा !) प्रख्यात ग्रंथकार जन्म होय. याने " शब्दमणिदर्पण " नावाचा प्रख्यात व प्रमाणभूत व्याकरणग्रंथ लिहिला आहे.

कुमुदेंद्रः (१२७५) याने पद्मदी छंदगत एक रामायण लिहिले आहे. त्याचे नाव " कुमुदेन्दु रामायण " हे जैन कथेला अनुसरून लिहिले असल्याने " परारामायण " ही याची तुलना करता येण्यासारखी आहे पण हा ग्रंथ अद्याप समग्र उपलब्ध नाही.

रत्नकवि—(१२००) हा एका नैव प्रामाचा इनामदार होता. याची बरीच नावे आहेत. याने " रत्नम " किंवा

रत्नमुद्र या नांवाचा एक शालीय तऱ्हेचा ग्रंथ केला आहे. त्यांत पाऊस, भूकंप, विजा, ग्रह वेगवेगळे नैसर्गिक दृश्यांवर विवेचन आहे. हा ग्रंथ चौदाव्या शतकांत भास्कर नांवाच्या तेलगू कवीनें तेलगूंत भाषांतर करून घेतला आहे.

नागराज (१३३१)—यानें आपल्या “पुण्याधवा” त म्हसव्याधर्माच्या उदाहरणादाखल पौराणिक पुरुषांच्या ५२कथा लिहिल्या आहेत.

मंगराज १ ला (१३६०) यानें वेद्यकीवर “खगेंद्र गणि दर्पण” नांवाचा ग्रंथ केला असून त्यात पाचव्या शतकातील पूज्यपादाचा वैद्यकावरील ग्रंथ आधारदाखल घेतला आहे.

मञ्जुरः—(१३८५) विजयानगरच्या हरिहराच्या दरबारी कवि होता. याला राज्याच्या मेल्याचा चांगला आश्रय असे. यांन “धर्मनाथ” (१५ वा तीर्थकार) पुराण च भ्रमण-वेळोक्याच्या गोम्मतेश्वरावर एक प्रशंसापर ग्रंथ लिहिला. चौदाव्या शतकातील अस्तादि यांन प्राचीन जैन कर्वांच्या लेखनाची प्रौढ शैली बरोबर उचलली होती.

अभिनवचंद्रः—(१४००)—यानें “अथर्ववैद्य” नांवाचा ग्रंथ लिहिला आहे. यांन पूर्वी झालेले अथावरील ग्रंथ विशेषतः चंद्रराज (११७०) याचा ग्रंथ आधाररूपत घेतला आहे. तरी त्याच्या काळापर्यंतची माहिती त्यांत गांधिली आहे.

प हि ले वै ष्व व ग्रंथः—वैष्णव कानडी वाङ्मयांत इतर ग्रंथांच्या मानानें पहलात नवीन असें फार थोडेंच आहे. यांत बरीचशीं पुस्तके निरानिराख्या प्रकारांनीं संस्कृतावरून तयार केलेली आहेत. वस्तुतः कानडीत लिहिणारा पहिला वैष्णव ग्रंथकार म्हणजे वीर बळ्ळ्याच्या कारकीर्दीत (११७२-१२१९) झालेला लक्ष्मन् नांवाचा स्माते ब्राह्मण होय. याच्या “जगन्नाथ विजय” ग्रंथात विष्णुपुराणातील कृष्णजन्मापासून वाणासुरसुद्धापर्यंत इतिहास दिला आहे. हा जैन कर्वांच्या धर्तीवर रेणुवृत्तांत लिहिलेला ग्रंथ आहे व बराच लोकप्रियहि आहे. यापुढें एक शतकांततर(अजमासे १३००), चावुंडरस नावाच्या पंडरीच्या विठोबाचा भक्त असलेल्या एका ब्राह्मणानें “अभिनव—दश-कुमार-विरच” या दंडींच्या संस्कृत ग्रंथाचे कानडीत चतुःपद्यतीत रूपंतर केले.

संस्कृत ग्रंथांचीं कां. पां. त रें.—कानडी वाङ्मयात वैष्णव कर्वांचा उदय इ. स. १५०० पासून दिसून येतो. याला मुखात “महामारताच्या” कानडी रूपांतरापासून झालेली दिसते. विजयानगरच्या कृष्णरायाचा (१५०८-१५३०) या कामाळा मोठा आश्रय होता. याची पहिली १० पंचे, धारवाड जिल्ह्यातील कोडिवाल गांवच्या नारगणा नांवाच्या गौड ब्राह्मणानें तयार केलीं. हा ग्रंथकार “कुमार व्यास” या दोगण नांवांन ओळखिला जातो. यांन आपली कृति गद्य-प्राग्भवेवतेला अर्पण केली असल्यानें या मागाळा कर्वा कर्वा “गदीत भारत” असेंहि म्हणण्यांत येतें. राहिलेल्या पंचांचें तिम्मणानें भाषांतर करून त्याला

“कृष्णराय भारत” असें आपल्या आश्रयदात्या राजानें नांव दिलें. हे दोनहि भाग पदपदी छंदांत लिहिले आहेत. या भारतप्रकाशनाच्या कामाला यश आलेलें पाहून, ब्राह्मणी पद्धतींचें कानडी “रामायण” तयार करण्याचें काम हातीं वेण्यांत आलें. पण मध्यंतरी विजयानगरची गादी उज्वस्त केली गेल्यामुळें (१५६५) सोलापुर जिल्ह्यातील तोरवे गांवीं हें काम पार पाडण्यांत आलें. म्हणून याला बहुधा “तोरवे रामायण” असे म्हणण्यांत येतें. हाहि ग्रंथ पदपदीत आहे. याच्या लेखकाचें खरें नांव माहीत नाही; पण त्याचें दोगण नांव मात्र “कुमार बाल्मीकी” असें आहे. इ. स. १५१० च्या सुमारास हा ग्रंथ लिहिला गेला असावा.

आगष्टी दोन भारताचे ग्रंथ या प्रांतांत झाले, पण त्यांचा फारसा प्रसार झाला नाही. एक लक्ष्मकवीनें केलेलें “लक्ष्मकवी भारत” व दुसरे शाल्व नावाच्या जैन कवीनें लिहिलेंलें “शाल्व-भारत.” शाल्व, कोंकणांत नगर-नगरी ग्रंथे राज्य करीत असलेल्या शाल्वमळ-नरेंद्र नांवाच्या राजाच्या पदरी होता. यांन जैन परंपरेला धरून आपलें भारत तयार केलें आहे. सतराव्या शतकांतलें सुकुमार भारतांन केलेलें आणखी एक भारत आढळतें.

“तोरवे रामायण” नंतर लवकरच पदपदी वृत्तांत “भागवत पुराण” झालें. त्याच्या कर्त्यानें आपलें नांव वाटू विठ्ठलनाथ असें दिलें आहे. त्याला नित्यामद्युक्त असेंहि नांव आहे. भागवताच्या दहाव्या स्कंदात कृष्णकथा असून, तोच भाग जास्त वाचण्यांत येतो. कानडी भागवत पुराणाच्या वेळेसच या दशम स्कंदाचें “कृष्णलीलाभ्युदय” नांवाचें स्वतंत्र कानडी पुस्तक तयार झालें. याचा कर्ता वैक्य आर्य नांवाचा माध्य ब्राह्मण होता. त्यानें हा ग्रंथ तिरुपतीच्या वैकंठसौरिसंश्ल कृष्णमूर्तिला अर्पण केला आहे.

रामायणकथांमध्यें, तिम्माराचें “आनन्द रामायण,” तिप्पनाराचा “हनुमद-विलास” आणि तिरुमल वैद्याचें “उत्तर रामायण” या ग्रंथांचा निर्देश केला पाहिजे. तिम्माराय आनेकलजवळील सादलि गांध्या होता. याच्या विपर्या अशी आख्यायिका आहे की, जरी तो शिकलेला पंडित नव्हता, तरी वयाच्या १५ व्या वर्षापासून त्याग नैसर्गिक काव्यस्फूर्तीचा गुण दृग्गोचर होऊं लागला; रोज सकाळीं स्नान केल्यानंतर तो आपल्या तिम्माराय स्वामिदेवापुढें स्वतः पदें करून म्हणत असे व त्याचा एक नातळय ती उत्तरून घेई. हीं पदें पदपदी छंदांत असत.

लो कि क भ कि प र प दें.—वैष्णवदास किंवा गांवांगावीं हिंडणारे गवई भिकारी “रगळे” (भावनाकाव्य) वृत्तांत जीं लहान लहान पदें म्हणत त्या योगानें कृष्णभक्ति लोकांत बरीच फैलावली. यांना मन्वाच्याच व चैतन्य यांच्याकडून ही कृष्णगतानाची स्फूर्ति मिळाली. इ. स. १५१० च्या सुमारास चैतन्य दक्षिण हिंदुस्थानावर हिंडून त्याचें सर्वत्र लोकांना

हरिनाम वेण्याविषयी उपदेश केला. या कानडीतील भक्तिपर पद्यांपैकी ४०२ पद्यांचा रे. डॉ. मोएर्मिलमन संग्रह करून, त्यातील १०८ मंगळूर येथे इ. स. १८५३ त छापिली. ही "दातर पदमस्तु" या नावाने प्रसिद्ध आहेत. या मंगळूरच्या-पैकी अगदी जुना, अतिशय प्रख्यात व गवर लखक म्हणजे पुरंदरदास; यांचे वास्तव्य पंढरपूर येथे व अद्युतरायांच्या कारकीर्दीत विजयानगर येथे असे. हा १५६० त म्हणजे तालिकोटच्या लढाईच्या आधी एक वर्ष वारला. याचा समकालीन कनकदास बंड (व्याघ्र) जातीचा असून, कागिनेले (चितलदुर्गे किंवा धारवाड) गावचा रहणारा असे. यानें प्राचीनक पदाखेरीब, " मोहन तरंगिणी " (आणि त्यात कृष्णविषयी पौराणिक कथा), " मलयरित्रे " (पट्ट-पदी छंदात), " कृष्णचरित्रे " आणि " विष्णुभाक्तिसार " हे ग्रंथ लिहिले. इतर गवयाचीं नांव म्हणजे, विश्वलदास, कंकदास, विजयदास आणि कृष्णदास. यांपैकी शयटले तीथे उडुपीचे रहणारे होते. या गवयाच्या पंक्तीला वराह तिमप दास यांलाहि बसविलें पाहिजे. गवर लेखनाच्या नाबर्तात याचा नंबर पुरंदरदास व कनकदास यांच्या खाली लागेल. पण हा त्याचा समकालीन नसून दोन शतके पुढें हैदर अलीच्या वेळीं होऊन गेला. सागर हैदर अलीच्या हातात पडल्यावर तो तिरपताला पडला. उडुपीचा मध्वदास याचा समकालीन होय.

या सर्व पद्यांचा हेतु, सर्व देवपेक्षा विष्णूला श्रेष्ठपणा देऊन लोकाना त्याची उपासना करण्यास बळबवावयाचें. या पद्यांपैकी एकाचा निष्कर्ष असा आहे कीं:— " विष्णुतुल्य दुसरा देव नाही; शक्तिप्रामुल्य दुसरे तीर्थ नाही; भारत-तुल्य दुसरा ग्रंथ नाही; वायुतुल्य दुसरे चैतन्य नाही; मख-विशेषारखी दुसरी शिखा नाही; ब्राह्मण जातीसारखी दुसरी ज्ञात नाही. " कृष्णलोला वर्णन करून, तीर्थयात्रा करण्याचा उपदेश या पद्यांतून केलेला असतो. हे जण कंटाळ्याचे आहे, आपण निराश्रित व पापी आहोत, बाह्य संस्काराना काहीं किंमत नाही. आपण अन्तर्बाह्य शुद्ध झालें पाहिजे, आपणाला दैवी मदतीची जरूरी आहे, अशा प्रकारची लोकांत जागृती करून देऊनच सन्निध असणाऱ्या मृत्यूची व नरकयातनाची त्यांना आठवण देऊन अयुष्य धर्माप्रमाणें कळण्याचा लोकाना हीं पदे सद्गुपदेश करिताना.

कृष्णोपासनेची लोकांत आवड उत्पन्न करणारा दुसरा ग्रंथ म्हणजे, अठराव्या शतकात विदामंदानें रचिलेला " हरि भाक्तिरत्नयम " होय. शैव (वीर-शैव नव्हे) भाक्तिरत्नयम म्हणून १७ व्या शतकात सहजानंदानें पट्टपदी छंदात रचिलेला दुसरा एक असाच ग्रंथ आहे.

स त रा व्या व अ ठ रा व्या श त का ती ल का न डी वा हून व.—सतराव्या शतकात व अठराव्या शतकाच्या आरंभी, विशेष नामनिर्देश करण्यासारखे असे तीन लेखक

होऊन गेले व त्यांपैकी प्रत्येकाने आपआपल्या शास्त्र काहीं उत्कृष्ट असे वाटन्य निर्माण केले आहे. हे तिथे तीन मुख्य पंथांतले होते. एक जैन, तर दुसरा लिंगायत व तिसरा वैष्णव शास्त्र होता यांपैकी कोणत्याहि राजाश्रय नव्हता.

महाकलंक देव:—हा दक्षिण कर्नाटकाताला हाडुषट्टि मठाच्या जैन गुटचा शिष्य होता. तो संस्कृत व कानडी या दोनहि भाषांचा चांगला पंडित होता. १६०४ मध्ये त्याने आपला मोठा कानडी व्याकरणाचा ग्रंथ ५६२ संस्कृत सूत्रात पुरा केला; त्याला संस्कृतातच वृत्ति व व्याख्या जोडली आहे. मूळ सूत्राचीं पानें दोडी भरताले पण त्याची टीका त्याच्या पन्नास पट मोठे होईल. या ग्रंथाचें नाव " कर्णाटक शब्दशुभासनाम " असे आहे. प्रसन्न कानडी लेखकाचे उतारे व मागील काळातील अनेक प्रमाणभूत विद्वानाचे उल्लेख यात देऊन ग्रंथाचें महत्त्व वाटविले आहे. ही भाषा विद्वानाच्या नजरेत आणवी, तिला सुसंस्कृत करावी, उपयोग करतांना तिचें वाचार्थ्य व शौच्य वृद्धिगत व्हावे, ती संस्कृतप्रमाणें अन्वयतली जावी या हेतून महाकलंक देवाने परिश्रम केले आहेत. जरी ग्रंथ संस्कृतात आहे तरी कोणत्याहि कानडी वाङ्मयाच्या इतिहासात त्याला स्थान मिळण्याइतक्या योग्यतेचा तो आहे यात संशय नाही.

पदधर देव:—हा येरंदूरचा लिंगायत असून, एका येरंदूर बबळच्या एका मठाचा अधिपति होता. त्यान संस्कृतात व कानडीत पद्यरचना केलेली आहे. कानडीत त्याचे तीन ग्रंथ अ हेत, ते " राजशेखरविलास " (१६५०), " नृपभद्रविजय " (१६७१), आणि " शबरशंकरविलास " हे होत. यांपैकी पहिल्या ग्रंथावरून त्याचा लौकिक ज्ञाना. " जैमिनिभारता " नंतरचें या मापेतलें अतिविलयात् काव्य हेंच आहे. अत्युत्तम काव्याच्या चंपुपद्धतीत हें लिहिलेंलें आहे. ही एक नमुनेदार पद्यकादंबरी असून यातील वर्णनाचा शैली बहाराची आहे. या कथेची तपरीया येणेंप्रमाणें:—

कथानायक राजशेखर धर्मावताच्या गादीवर असलेल्या सत्येद्र चोलाचा पुत्र होता, त्याच्याच बरोबर वाटलेल्या मितवचन नावाच्या प्रधातपुत्राशी त्याचा असंत जेह असे. त्या दोघांनी लंकेवर स्वारी केली व तेथें राजशेखरानें राजाच्या मुलीशी लग्न झालिलें. राजधानीत परत आल्यावर काहीं दिवसांनी सिंधुराजाकडून राजशेखरला दोन पाणीदार घोडे नजराणा म्हणून आले; तेव्हा त्याने या गजबजलेल्या शहरातून घोड्यावरून रपेट केल्या अशी आपल्या मित्रा-पाशीं गोष्ट काटली. ' एखाद्या श्राणहानीबद्दल देहात शिक्षा सांगितली आहे व गुन्ह्यांसाठी दर्जा कितीहि उच्च असला तरी आपण कायद्याची अंमलजबाबरी निःपक्षपातानें करूं अशी तुझ्या पित्याची प्रतिज्ञा आहे ' अशाप्रकारें राजपुत्राला आठवण देऊन त्याचे मन बळविण्याचा मितवचनानें वराच प्रयत्न केला. या गोष्टीचे सर्व परिणाम मी स्वतः भोगीन असे राजशेखरानें ड र देऊन, मितवचनाबद्द तो घोड्यावर

वसून निघाला. मितवचनाला आपला घोडा न आवरल्यामुळे तो एका मुलाच्या अंगावर जाऊन त्याची हत्या झाली. मृत मुलाच्या आईने राजाकडे फिर्याद नेली तेव्हा मीच खरा दोषी आहे असे राजेशेखरने कबूल केले; व त्याला देहांत शिक्षा झाली. तेव्हा शोकाने मितवचनाने स्तःकां माहून घेतले व हे पाहून त्याच्या मातापिरांना आरंभहत्या केली. राजेशेखराची माता व पत्नी तसेच करण्याच्या वेतांत होत्या. इतक्यांत शिवाने आड येऊन सर्वांना उठाविले व सत्येदचोलाची त्याच्या अडळ स्थैर्यावद्दल स्तुति करून त्याला स्वर्गातील सुखे अनुभवविण्यात वरोबर नेले.

सर्गसारा:— हा अशकिते ताडण्यातील देवनूर गांवचा वैष्णव ब्राह्मण होता. हा प्रख्यात " जैमिनि भारता "चा कर्ता होय. याच्याविषयी फार थोडी माहिती सांपडते. तसेच याचा काळहि अथाप निश्चित नाही. अठराव्या शतकाच्या आरंभी याला घालण्यात येते. याचे काव्य संघे पदपदांत लिहिले असून त्या छंदातील हें उत्तम उदाहरण म्हणून देतां येईल. कथा सांगणारा जैमिनि मुनि आहे म्हणून या काव्याचे " जैमिनिभारत " हें नांव ठेविले आहे. युधिष्ठिराच्या अश्वमेधीय अश्वचा संचार यांत वर्णिल आहे. महाभारतांतल्या अश्वमेधपर्वाची याचे साम्य आहे (जैमिनि अश्वमेध व कानडी-जैमिनि भारत यांतील कथा एकच आहेत व अनुक्रमहि तोच दिसतो, ते-हो संस्कृत जैमिनि अश्वमेधाचे हे कानडी रूपांतर असले). या काव्याचा गोपचारा असा:—

कौरवांना विकल्यावर युधिष्ठिर अश्वमेध करण्याचा वेत करतो. भद्रवतीहून शिंगानें अश्वमेधास योग्य अश्व आणिल्यावर तो द्वारकेहून कृष्णाला हस्तिनापुरी घेऊन येतो. नंतर घोडा मोकळा सोडून कृष्णाने ससैन्य त्याच्या रक्षणार्थ मागे राहतात. माहिष्मती, चंपकापुर, क्षीराज्य (पांच्य-व मल्याळम् देवा), राजप्रदेश, मर्णपुर, रत्नपुर, सारस्वत आणि कुंतल या ठिकाणी जाऊन घोडा परत विकलेल्या राजांसह हस्तिनापुरी येतो.

या काव्याची गोडी मुख्यतः त्यांतील उपाख्यानांत असून त्यांतील निवडक उपाख्याने चार आहेत तीं (१) सुधन्वाची कथा (२) वज्रवाहनाची कथा (३) मयूरध्वजाची कथा व (४) चंद्रहासकथा.

म्हैसूरच्या राजा रंजनाचे वाङ्मय-१७ व्या व १८ व्या शतकांतील कानडी वाङ्मयाने पोषित मुख्यतः म्हैसूरचे राजे असत. ते अजमाते १६१० पासून स्वतंत्र झाले होते. या म्हैसूर शाहींतील वरीष्वाची पुस्तके " इतिहास " शाखेंतली आहेत. आतांपर्यंतचा म्हैसूरशाहीचा इतिहास खांदीन लेखातून पहावा लागे; पण यापूर्वे ग्रंथरूपांत तो दिव्भू लागत चालला. या ग्रंथापैकी फांही खालील होत: नंज कवीने " फंटीरंज नरतराजचरित्र " गोविंद वैद्याचा " फंटीरंज नरतराज-विजय " हे दोन्ही ग्रंथ या राजाच्या कारकीर्दी-संबंधीचे (१६३८-५९) आहेत; " देवराजविजय " हा चत्तार्थ

यानें दोड देवराज (१६५९-७२) याच्या कारकीर्दीचा लिहिलेला छंदोवद् इतिहास होय. " चक्रदेवराज यज्ञोत्सव " आणि " चक्रदेवराज वंशावली " (१६७२-१७०४) यांचा कर्ता तिरमळयंगार; आणि पुढ्या याचा " मैसूर अरमु-गळ पूर्वाभ्युदय " (१८१३), १७९६ मध्ये टिपूने घोड्यांचे चणे दिवाविण्यासाठी जुन्या कानडी ग्रंथांचा उपयोग करण्याचा जो हुकूम सोडला होता त्या संकटांतून हा देवटचा ग्रंथ निभावलेला आहे. म्हैसूरचा इतिहास लिहिण्याच्या कार्यां वित्कसने याला प्रमाणभूत मानिले आहे. याच ठिकाणी वीररंजेंद्र (१८०८) यानें " राजेंद्रनामे " नांवाचा कुर्ग राजांचा लिहिलेला इतिहास उल्लेखणें उचित आहे.

कानडी वाङ्मयासंबंधांत चक्रदेव राजाच्या कारकीर्दीचा (१६७२-१७०८) विशेष नामनिर्देश करणें अवश्य आहे. त्याच्या आयुष्याचा पूर्वभाग वेलंदूर येथें गेला. " राजशेखर " लिहिला गेला त्यावेळी तो त्या ठिकाणी असताना तेथें विशालाक्ष नांवाच्या जैन पंडिताचा त्याचा दाट स्नेह जमला. तो इतका की, चक्रदेव १३ वर्षे (१६५९-७२) आपल्या जुलुयाच्या वैदिशाळेंत असतां विशालाक्ष त्याच्या जोडीला बसे. या गोडीमुळे चक्रदेव वाङ्मयमोक्षा होऊन त्याला आश्रय देण्यात प्रवृत्त झाला असेल. त्यानें ऐतिहासिक साधनांचा मोठा मौल्यवान संग्रह करून ठेवला होता. दुर्दैवानें यांपैकी बहुतेकांचा टिपूने नाश करून टाकिला आहे. चक्रदेवानें स्वतः तीन ग्रंथ केलेले आहेत ते " शेषधर्म " " चिन्न देव राज विन्नपम् " आणि " चिन्नदेवराज पदपदि विन्नपम् " शब्दचा तीस पद्यांचा धर्मपर ग्रंथ असून त्यात नारायणाचें स्तवन आढळलें. त्याचा दुसरा दिवाण जो तिरमळयंगार यानें वर सांगितलेल्या दोन इतिहासांखेरीज " शेष कलाविधि " (चंपु), " गीत गोपाळ " आणि " अग्रतिम वीरचरित्र " नांवाचा साहित्यशास्त्रावरील ग्रंथ असे ग्रंथ लिहिले. चक्रुपाध्याय (राजा अलसिगार्थ असेहि म्हणत) नांवाच्या आणखी एका दिवाणानें चंपु, सामंत्य व गद्यांत तीस ग्रंथ केले. " विष्णुपुराण ", " रुक्मिण्य चरित्र " आणि " दिव्यसूत्र-चरित्र " हे चंपुग्रंथांत येतात. गद्य ग्रंथांत " विष्णुपुराणा "ची दुसरी एक प्रत, " शुक्रसप्तति " आणि " यदुगिरी साहाय्य " यांसारखे ग्रंथ आहेत. विशिष्टद्वैताचे प्रतिपादन करणारा " सात्विक प्रब-विद्याविळास " याचाच आहे.

चक्रदेवराजाच्या दरबारेचे दुसरे लेखक म्हणजे, तिरु-मलाय्यांचा भाऊ व " मित्रविंद गोविंद " या नाटकचा कर्ता सिंगराय; आणि चिकुण-आयायाची शिक्षायोग व राणीची दासी असलेली कवियेत्री होत्रम्मा हे होत. होत्रम्मानें पतिव्रता-धर्मावर 'हृदिबदेवधर्म' नांवाचें एक सांगत्य लिहिलें आहे. लिं ग य त, जै न आ पि डा हा णी पं थां ने ग्रं व.— मथ्यतीरं लिंगायत, जैन व ब्राह्मण या निरनिराळ्या धार्मिक

पंचाचीं मते प्रतिपादणारे अथ एका पाठोपाठ तयार होत होते.

सतराव्या शतकाच्या मध्यात, निजगुणयोगी नावाना एक विद्वान् लिंगायत लेखक झोकन गेला. " विवेक चिंतामणी " (चंपु)—शैवविद्येचा एक प्रकारचा ज्ञानकोश; " कैवल्य पद्धति "—तात्त्विक विपद्यावरील रचले पद्ये; पुरातन त्रिपदि—६३ पुरातनाची (शैव साधुंची) त्रिपदि छंदात माहिती; " परमार्थ गीता " आणि " परमातु बोधे " हे तीन वेदात शिष्येच अथ हे निजगुणयोगीने केलेल्या ग्रंथापैकीं होत. " ब्रह्मोत्तर खंड " किंवा " शिवकथाप्रवचन " हा कोणी अज्ञात कवीने पद्यदि छंदात केलेला ग्रंथ याच काळातील आहे. १६८० च्या सुमारास वेव्हा निव्हेदपूरयानें जंगम धर्मोपदेशकाची कृतल करून लिंगायत मठ उप्पत्ता केले, तेव्हा लिंगायत संप्रदायाचें बरेंच सुकसान झालें. व यापुढें योडेच लिंगायत ग्रंथकार झालेले दिसून येतात. १७६० च्या सुमारात दळगणिये (म्हैसूर संस्थानचे परंपरागत सेनापति) बराण्यातील नंजराजानें " शिवमीकमहात्म्य ", " हरिवंश ", " लिंगपुराण " हे अथ लिहिले. याच काळातील सर्वहमूर्ति यानें " सर्वज्ञ पद्मालु " हें त्रिपदि छंदातले काव्य रचलें. यात बरींच सुमारपितें असून तीं लोकांच्या नेहमीं तोंडीं आहेत. त्याचीं कित्येक सामाजिक, धार्मिक व नैतिक पद्ये चांगलीं प्रचलित आहेत. मराठी बाह्मयात तुकारामाच जो दर्जा, तोच फानडीत सर्वज्ञाचा आहे.

जैन संप्रदायाचे या दोन शतकातील काहीं ग्रंथ येणेप्रमाणें:—

" जिनमुनिनय " कर्ता नूतनामचंद्र, " जिनभारत " कर्ता ब्रह्मकवि, " जिनस्तोत्रसंग्रह " आणि " तीर्थकर-पुराण " (गद्य); " पद्मावती देवी कथे " (रचले) १७६१ मध्ये सुराल यानें पश्चिमकिनाऱ्यावरील एका राजकन्येकरिता हें रचिलें; १८०० त देवचंद्र यानें म्हैसूर राजघराण्यातील एका राजकन्येकरिता जैन इतिहास व कथा याचें सार " राजावलि कथे " (गद्य) या ग्रंथात काढिलें; यानें पंज रामायणाच्या आधारे " रामकथावतार " (गद्य) रचिलें.

ब्राह्मणे सांप्रदायिक ग्रंथात प्रसिद्ध असे ग्रंथ दोन. ते १७ व्या शतकातील महाशिमि रंग याचा " अनुभवामृत " (पद्यरी) आणि १८ व्या शतकात चिदानंद अवधूत यानें केलेला " ज्ञान सिंधु " हे होत. हे दोनहि वेदावरील ग्रंथ आहेत.

ल हान गो श्र्ये च सं प्र ह.—या काळात वाडमयाची दुसरी महत्त्वाची जी शाखा उदयास आली ती नवलकथाची. विदोपतः लहान कथांच्या संग्रहरूपात अज्ञानाचा नवल-कथाचा—होय हे संग्रह वरेंचते गद्यात असून त्याचे वाच-कहि घरेच आहेत त्याचीं मुळें संस्कृतात आहेत व कोकत्या वरी रुपात ते च व हिंदुस्थानच्या माहितीचे आहेत.या प्रका-

रच्या फानडी ग्रंथापैकीं नामनिर्देश करण्यालायक म्हणजे खालील होतः—

" पंचतंत्र " :—याची चंपुत्तातांल प्रत ११४५ त सुर्य-सिंहाने केलेली पूर्वी उल्लेखिलेली आहेच. फानडीत पंचतंत्राच्या अनेक गद्य प्रती असून त्यातील गोष्टींचा अतुलमहि निराळा आहे.

" वतीस पुताकि कथे " —मराठीतांल सिंहासनवृत्तीशी-प्रमाणें सिंहासनाच्या पायऱ्यावरील ३२ पुतळ्यानीं भोव-राज्याला सांगितलेल्या विक्रमादित्याविषयीच्या ३२ कथा.

" वेताळपंचविंशति कथे "—हा ग्रंथ चंपु, त्रिपदि आणि गद्य या तीन स्वरूपात आहे. त्यात उज्जनीच्या विठमाला काहीं विद्वान्च्या प्रार्थिताती रात्रीं अगदीं शुकाटयानें झाडावरून एक प्रेत नेण्याला कथे सांगितलें ते दिलें आहे. किंम पंचवीस वेळा प्रथल करतो व प्रत्येक वेळीं एक वेताळ येऊन त्याला हाटकतो व काहीं गोष्ट सांगून शेवटीं एक कोंबें घालतो; विक्रमानें चित्त आकर्षिलें आऊन तो बोलावयास उद्युक्त होतो व जसा रीतीन आपला कार्यनाश करून घेतो

" शुक्तमत " :—जिचा नवरा प्रवासाला गेला आहे असा एका युवतीला एका शुकाचें सांगितलेल्या सतर गोष्टी.

" कथामंथर " व " कथासंग्रह " .—निरनिराळ्या टिका-णच्या बोधप्रद गोष्टी.

" तेजल रामकृष्ण कथे " :—विजयानगरच्या कुणाराजा (१५०८-३०) च्या वेळच्या आनेष्टि दिथील दरवारी नकल्याच्या हुंसणान्या कथा यात आहेत. यातील एक पुढें दिली आहे.

फानडी विनोदाना एक नमुना.—तेजल रामकृष्ण व कुवडा मनुष्यः—नेहेमच्या पेशा जास्त धिटाईनं एके दिवशीं तेजलरामकृष्णानें राजाची मस्करा केली त्यामुळें रागवून राजाने त्याला मारण्याचा निश्चय केला व "गळ्यापात्रेतां जर्मांनीत पुरून हर्तीकडून त्याला तुडवा" असा हुकूम सोडला. त्याप्रमाणें राजरक्षकांनीं तेजलरामाला उचव्या मैदानात नेलें व तेथें एक खड्डा खणून त्यात त्याला घातले व डोक्यापात्रेतां वर माती लोटली. नंतर राजरक्षक रावाचा हत्ती घरून येण्यास निघून गेले. ते निघून गेल्यावर एक कुवडा त्या रस्त्यानं आला व जर्मांनीच्या वर माणसाचे फक डोकेंच दिसत असलेक घाडून त्याला आथर्य वाटलें व तो सहायिकत हें असें कसें पडलें म्हणून तेजलरामाला विचारु लागला. तेजलरामानें उत्तर दिलें कीं, " बरीच वंघ मला कुवडानें फार त्रास दिले होता व त्यापार्यां सीं दैद्याना सवस दिले पण कोणीहि मला वरा करीना, तेव्हा कोणीं एकांनं असा उपाय सुचविला कीं " जर डोक्यापर्यंत जर्मांनीत उरून प्याल तर खारिनें तुजनी पाठ आपोआप सरळ होईल. कधी वरा होईन असें मला शाल्या कारणानें

मी माझ्या मित्राना तसें मला पुरुन टाकण्यास विनोती केली. मला आता कोणी वर काढण्यास पाहिजे." हें ऐकून कुव-
आणि माती उकरून त्याला यहेर काटले. तेव्हा तेजालराम
मोठा आनंद व्यक्त करून म्हणाला "पहा माझे कुवड पार
गेलें व मी आता चांगला सरळ जालों आहे! अता तूं आत हो
व आपलें कुवड बरे करून घे." यावर तो मनुष्य आत उतरला
व तेजालरामानें वर माती लोटली, आणि तेवून निघून
जाऊन लपून वसला. तेव्हा राजरक्षक हत्तींना घेऊन परत
आले तेव्हा वृत्तराज मनुष्य त्या ठिकाणी पुरलेला पाहून
त्यांना आश्चर्य वाटलें. त्या कुवड्याची हकीकत ऐकून त्यांनी
ती राजाला सांगितली. तेव्हा राजाला त्या नकल्याच्या बट्टेयें
व उल्लेखितेचें इतकें हंसू आलें कीं त्याचा सर्व राग भावळला
व त्यानें तेजालरामाला क्षमा करून त्याला परत नोकरीवर
घेतलें

अ र्वा नी न यु ग, १९ वें शतकः—१९ व्या शतका-
पाहून हिंदुस्थानातील ब्रिटिश राज्य, यूरोपीय संस्कृतीचा
आघात आणि पाश्चात्य शास्त्रीय दृष्टीने संशोधन व पाठित्य
याचा प्रवेश, याच्या परिणामामुळे कानडी वाङ्मयात एका
अगदी नवीन युगला सुरुवात झाली. देशातील शिक्षणाच्या
पाश्चात्य पद्धतीवर झालेल्या माठणामुळे लोकांची वाचना-
भिरुपि वाढली. त्याबरोबर स्वभाडमयांचे ज्ञान व आस्पाहि
वाढली. हार्नेचे वाङ्मय बहुधा गद्यरूपातच असतें असें म्हण-
ण्यास हरकत नाही.

स शः प्र य ला वे व मंः—या काळातील सर्व ग्रंथ व ग्रंथ-
कार न सागता फक्त त्याच्या परिश्रमाची दिशा द्यावयाचा-
साठी या काळातील विशिष्ट प्रयत्नाचे वर्ग पाहून काहीं
योग्य उदाहरणें पुढें दिली आहेत.

(अ) बरेचसे शैक्षणिक ग्रंथ निष्पाळले असून ते हळूहळू
जास्त जास्त शोभयतंचे तयार होत असलेले दृष्टीस पडतात.
त्यात भाषा, इतिहास, गणित, शेतकी, आरोग्य, वैद्यक व
इतर विषयावर ग्रंथ आहेत. अशा शैलीतें शास्त्रीय वाङ्मयात
सुरुवात झाली आहे. फलज्योतिष आणि शकून यावरील
ग्रंथाना अद्याप बरीच मागणी आहे. त्यापि निश्चित
शास्त्राची वाढ झाल्यावर हे मार्ग पडतील असा भरोसा
आहे.

(आ) जुन्या राहाणी कान्यावर विशाभ्यांच्या उपयोगा-
साठी बऱ्याच टीका नवार झालेल्या आहेत. पण प्राचीन
जैन उदाहृत्यग्रंथावर (ती धर्म लोकांच्या मनातून
उत्तरल्यामुळे) टीका करण्याचे कोणाच्या मनात आले नाही.

(इ) "यज्ञगणा"च्या कर्तावर लिहिलेल्या महा-
काव्यातील गोष्टींचा एक वर्ष पडतो. धंदेवाईक किंवा
हौशीर नटानी गावळ श्रोतुवृंदादुदें म्हणण्याला योग्य अशा
नाटकी पद्धतीवर या गोष्टी लिहिलेल्या असून त्या फारच
लोकप्रिय आहेत. सातत्या नावाच्या निरतण्या येथील एका
वाङ्मयानें अशा तऱ्हेची बरीच रचना केलेली आहे

उद्य दर्भाचीं नाटके हल्ली तयार होऊं लागली आहेत.
मागील शतकात ही वाङ्मयशाखा चहुतके दुर्लक्षित गेली
हेती या संवधात पुढील नाटकाचा विशेष उल्लेख केला
पाहिजे. "तपतीपरिणय" कर्ता, चामराजबगर तालुक्यात
सरगूर येथें राहाणारा वेंकटरदाचार्य; "शकुंतला" ह
चामराजेंद्र कोडेयर (१८६८-१९१४)चा दरवारी कवि
बसवणाशास्त्री यानें संस्कृतावतन तयार केले.

(ई) कादंबऱ्या जास्त लोकप्रिय होत चालल्या आहेत
आतापर्यंत प्रसिद्ध झालेल्या कादंबऱ्यांपैकीं बहुतेक इंग्रजी व
बंगाली कादंबऱ्यांचीं रूपांतरें आहेत. शैलसुविपरच्या बऱ्या-
नशा नाट्यकथा यात आहेत, उदा. "शक्तिविलास", "जयसिंह-
राज चरित्रे", "पंचाल परिणय" इत्यादि. बाबू वीरमचंद्र
चट्टोपाध्याय व सुरेंद्रनाथ थाच्या कादंबऱ्यांचीं रूपांतरें-
विशेषतः रा. वी. व्यंकटाचार्य यानीं केलेली आहेत. यापैकीं
प्रसिद्ध म्हणजे "दुर्गेशवंदिनी" होय.

(उ) दैनिक किंवा साप्ताहिक वर्तमानपत्रें, मासिके यासारख
नियतकालीन वाङ्मय या काळचें वैशिष्ट्य गणलें जातें. या
वाङ्मयापैकीं काहीं र्थावाचकाकारिता मुद्दम तयार केलेले
असत. काहीं सरकारा चाल्याचें, तर काहीं समाजातील विशिष्ट
वर्गाचें (उदा. बाबूजि पत्रिके) मुदा म्हणून प्रसिद्ध होतें.
म्हैसूर येथें प्रसिद्ध होणाऱ्या "वृत्तात पत्रिके" नावाच्या
साप्ताहिकाचा बराच रूप आहे.

(ऊ) सर्व निरनिराळे संप्रदाय आपलीं तत्वे व देवता याचा
लोकप्रसन्न करण्याकरिता एकसारखें ग्रंथप्रकाशन करीत
असतात. तिसरा कुण्णराज कोडेयर (१७९९-१८६८) याच्या
आध्यात्मिकीं बरेच ब्राह्मणी ग्रंथ तयार झाले. त्यात "हृष्ण-
राजवाणीविलास" नावाची महाभारतवाची गद्यरूप आहे.
दुसरे ग्रंथ भक्तिचार वर्गातले किंवा नीतिप्रबोधनाचे आहेत.
काहीं अर्वाचीन आस्तिकधर्माचे आहेत या वर्गात खालील
ग्रंथाचा विशेष नामनिर्देश केला पाहिजे रा. चार नरसिंहा-
चार्यांचा "नीतिमंगरी";—यात काहीं तामिळी नीतिग्रंथातील
भाग प्राचीन कानडी पद्यरूपात उद्धृत केलेले आहेत; "सूदरें"
आणि "नलवले" कर्ता औऱे: "नालडियार" इत्यादि.

या वाङ्मयात दैत्यवाचाहि प्रवेश झाला आहे. बायबल
त्यावरील टीका, हिंदु किस्ती चमागाकरता दैत्यवाचा
इतिहास व बऱ्याच यासंबंधी ग्रंथ, बऱ्याचचें देशांतरीय प्रयाण
किंवा "यात्रिक दिनार," ऑगस्टिनचें आत्मनिवेदन इत्यादि
किस्ती साहित्य ग्रंथांचीं भाषांतरें. आणि किस्ता पत्नीपासनाचें
सागर्यें म्हणजे गाणीं यावरून हे दिसतल.

प्रकाशनाला उरचात किस्ती मिशनऱ्यानीं करून दिली व
त्यानींच टाडपामर्थे चांगली सुवाणा करून कानडीला कृणी
करण ठेविले आहे त्याचप्रमाणें भाषा व वाङ्मय याचा
काळोपूर्वक अभ्यास करण्याचा घडा मिशनऱ्यानींच धरून
दिला आहे. उदाहरणार्थ पुढील ग्रंथ पहा— बळारीच्या रे.
उज्वयू. शिंदू याचे "द्विलश-कर्नाटका" आणि "कर्नाटका-

इंग्लिश " ओश, रे. एफ. क्नेल याचा ' कन्नड इंग्लिश डिक्शनरी " कोश व ऐतिहासिक ' कन्नड ग्रामर ' नावाचा व्याकरणग्रंथ, याच पडिताई केलेले " हँदेंबुधि " व शब्दमणिदर्पण हे ग्रंथ; याशिवाय रे. मोएरिंग, वीगल, युथ इत्यादिकांचे उपयोग ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत.

का न डी वा ट म या ची स वः स्थि ति व उ ल् क पं.— जर्मन मिशनरी आणि म्हैसूर सरकारच्या पुराणवस्तु वात्स्यातील राईस आणि त्याचे मदतनीस याच्या संशोधनाची कानडी वाङ्मयाचे नाडार उचळकोस आले आहे त्यातील मुख्य मुख्य लेखकाचा काळ आणि त्याच्याविषयी बरीचशी माहिती उपलब्ध झाली आहे. म्हैसूर येथे स्थापलेल्या ओरिएण्टल लायब्ररीमध्ये हस्तलिखिताचा मोठा स्रष्ट आहे. " विन्डीओथेका कर्नाटिका " मध्ये अनेक महत्त्वाचे ग्रंथ प्रसिद्ध झाले आहेत आणि " काव्यमंजरी " व " काव्यकलावैवि " या दोन ग्रंथमालातून खारसी रीतीने ग्रंथ प्रसिद्ध होत आहेत. १९१५ साली म्हैसूर सरकारच्या आश्रयाचे " कन्नडसाहित्य परिषद " नावाची एक संस्था स्थापण्यात आलेली आहे. कानडी प्रदेशातील सर्व भागातील प्रतिनिधी तोंत आहेत. हिचा उद्देश पूर्वाच्या वाङ्मयाचा अभ्यास करण्याचा आणि प्रस्तुतचे गुणी ग्रंथ रार ज्ञाना आश्रय देण्याचा आहे शिवाय मागेची जोपासना व वाट हेहि या संस्थेचे हेतू आहेत. ही जोपासना व वाड व्हावयाची ती फोटोमापांचे एकीकरण, साक्ष्या परिभाषा ठरविणे, आणि सामान्य वाटमयीन भाषासंरणी वनवणे, याच्या योगाने होणार आहे. भाषा एकसारखी बदलत असल्याने बरीच क्रियाची फार आवश्यकता आहे. हर्षाचे बरेचसे वाङ्मय व याच्या पुटी-वहि, पयातले न होता गवातलेच होईल म्हणून शब्दकोश आणि सामान्य वाचकाना कळण्याजोगी याष्टी उपयोगी होणार आहे. पूर्वीचे जुने शब्द व रूपे रूढीतून जातील. अर्वाचीन लेखकांनी नवीन युगाच्या कल्पना लोकांपुढे मांडताना मागेचे दोष पगळले पाहिजेत. हे दोष पुढील कारणांमुळे होतात:—

(१) म्हैसूरमध्ये मुसलमानी राज्य असता फारशी भाषा दरवाखाच्या काळात उपयोगात आणली जाई. म्हणून जुन्या कानडीमध्ये फारशी शब्द व म्हणी विनाकारण वन्याचशा आटवून येतातच पण अजून देखील सरकारी कागदपत्रात दिवून येतात. फरा तन्हेने कानडी लिहावयाचे नाही याचे सरकारी कागदपत्र हे उदाहरणच वनले आहे. इंग्रजी शिकलेले कानडी लोक बोलण्यामध्ये इंग्रजी भाषा वापरतात व त्यामुळे परभाषामिश्रणाच्या वावर्तात बरीच प्रमाणेन स्थिति झाली आहे. धार्ष्ट्याईने लिहिलेल्या बतंगन-पत्रातील लेखातून हे दोष बरेचसे दृष्टीस पडतात आणि वाचकाना तीच संभव लागून त्याची भाषा विघडते.

(२) कानडीची ही एक मग आहे की, इंग्रजीमध्ये येणारे विराम आणि उद्गारचिन्हे याची तिला गरज लागत

नाही. तथापि अर्वाचीन कानडी ग्रंथातून ही चिन्हांची पदत आल्याकारणाने भाषा ओवडओवड दिते व त्यामुळे लिहिण्याची याष्टी भवाळ होऊन तिच्यापातून बोध होण्याला बराचसा त्रास पडतो.

(३) ग्रंथातून दिवून येणारी आणखी एक वाईट पदत नासायक भाषांतरकारांमुळे पडली आहे. इंग्रजीप्रमाणे गुंता-गुंतीची वाक्ये करून कागडोतील मूळची साधी याष्टी विप-डून टाकली आहे. कानडी वाक्य मोठे असले तरी त्यात एकमेकावर अवलंबून असलेली शब्दांकर फारशी आटळत नाहीत व त्यामुळे प्रधान-योगाचा प्रश्न पुढे येत नाही व अर्थबोधनाची हानी होत नाही. अशा तऱ्हेने परकीय भाषांचा प्रवेश कानडी भाषेत झाल्याकारणाने तिचे मूळचे स्वरूप बदलत चालले आहे.

या आक्षेपाच्या अर्थार्थतेविषयी बराच मतभेद होण्याचा संभव आहे. कानडीवर काहीतरी अर्वाचिन जगाचे व पूर्वं परिस्थितीचे परिभाम होणारच. कानडी वाङ्मय तमूद करण्याकरिता पाश्चात्य भाषांचा असा उपयोग करावा की, त्यायोगाने नवीन उच्च कल्पना त्यात येऊन जगभर पसरलेल्या दृग्गणकणापातून अस्तित्वात येणाऱ्या गोष्टींचे आविष्करण करण्यात वागले शब्दसाडार तयार होईल

का न डी वा ट म या ती ल का हू वि वि थ यो टी:—
(१) आपण्यात असे दिवून येईल की, कानडी लेखकांचा कल सर्वस्वी पारसाथिक आहे. जर व्याकरण आणि भाषाग्रंथ वगळले तर १९ व्या शतकापर्यंत ज्याचा परमार्याशी संबंध नाही असा ग्रंथ क्वचितच सापडेल. त्याकाळाचा इतिहासहि पारमार्थिक विचारांचा आणि चळवळीचा इतिहासच होईल. पौराणिक कथेतच लेखकांनी आपले कौशल्य खर्चिले आहे. आणि प्रत्येक ग्रंथ उचडताच देवता आणि कर्त्याच्या संग्रदावांतील सापुसंत याची मली लावलचक स्तुति आडवून येते. याव्यतिरिक्त इतर इतिहास पाहण्याचा ज्ञान्यास पुढील काळात पहावा लागेल.

(२) १९ व्या शतकापर्यंतचे बरेचसे वाटमय पयात आहे. जैन कवींची वंशु नावाच्या पदतीचा उपयोग केला आहे. व मथून मथून पथमय खंडातून गद्यातील उतारोद्दि घातलेले आहेत. पण संवध गद्यग्रंथ जलीकडे काही वर्षांपावेतां अगदी थोडे होते. साध्या बोलण्याच्या सुरात कानडी पुस्तक वाचल्यास त्यातील स्वरूप जाते, कारण ते भाष्याकरिता रचलेले असते. काव्य बरोबर रीतीने गाडल्यास कर्त्याचे पदालित्य, अलंकार आणि छंद नबरेत पडून ते ऐकण्यालाहि मोड लागते ज्याना अर्थ कळत नाही ते हुडा हे गंध आनंदाने ऐकतील.

(३) काव्य आणि साहित्य या ग्रंथांना शब्दांची प्राचीन रूपे आणि हर्षा रूढ नसलेले शब्द व त्याचप्रमाणे संस्कृत परिभाषा याची जरुरी लागते. त्यामुळे सामान्य कानडी मनुष्याला मोठासा ग्रंथकाराचा अर्थ ध्यातात येत नाही.

अर्शा पुस्तके पंडितांप्रीतां लिहिलेलीं असतात. प्राय-मिक शाब्दानु वैमिनीभारतासारख्या ग्रंथांतील मोठमोठे भाग अर्थज्ञानाशिवाय मुळांकडून पाठ करून घेण्याची पद्धत सार्वभौमिक आहे.

(४) लेखांतील विरोध आणि कल्पकता यांची जी इतर भारतीयांत फार आवळ असते ती कन्नडांत देखील आहेत. द्रुपद्या किंवा अनेकांथी भाग ज्वांत आहे असे ग्रंथ तयार करणाऱ्यांचा फार लौकिक होतो. एकापुढील एक शब्द ओळीनेच लिहिले जातात त्यामुळे अक्षरें अनेक रितींनी विभागतां येतात व त्यांसुद्धें छेद्याला मदत होते. अज्ञाच पद्धतीवर लिहिलेला असा एक संस्कृत ग्रंथ आहे की, तो एका पद्धतीने विभागल्यास ती रामायणकथा होते व अन्य तद्धेने विभागल्यास ती महाभारतकथा होते. छेप आणि विरुद्ध शब्द यांचा उपयोग केल्याच्या योगानें दोन गोष्टी घडतात; एक म्हणजे फर्षाच्या ग्रंथांचें विवेचन करण्यासाठीं सविस्तरपणे टीका लिहाव्या लागतात, आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे कानडी पद्यांचें शब्दशः भाषांतर करणें जवळ जवळ अशक्य होतें; कारण मुळांतला अर्थ देण्यास छेपा-लेकाराचें संपूर्ण विवेचन करावें लागतें.

(५) कामळ, चमर, वीची, इत्यादि अनेक ठराविक उप-मांचा कवि आपल्या काव्यांत मोठ्या चातुर्यानें उपयोग करीत असतो. त्याचा कोणाला कंटाळा येत नाही. कांहीं उपमा वस्तुस्थितीशीं जुळत नसल्या तरी त्या काव्यांत शोभ-तात. उदाहरणार्थ चकोर पक्षी केवळ चंद्रकिरणंवर आपली उषर्षीविका करितो, कमळें नद्यांतून वाहतात, असोकांच्या झाडांला फळ येत नाही, चंद्राविषाची कमळे फसत रात्रीं फुल-तात इत्यादि. वाराव्या शतकांतिल "काव्यावलोकन" ग्रंथांत याच्याविषयी एक मनेदार प्रकरण आढळतें.

(६) पाश्चात्य वाङ्मयांत चांगळें आढळणारें शुद्ध मानवी प्रेम हिंदुस्तानांतील काव्यांत आढळत नाही याचें कांहीं अंदाजी कारण क्रियांचा कनिष्ठ दर्ज होय. यहुतांशीं याल-विवाहासुद्धें हें घडत असतें. येथे स्त्रीपुरुषांनां तरुणपणीं अविवाहित स्थितीत अनुनयालाच परस्परानिषेधां नैतिकक लबा, आदर यांना वाचवत सांपडत नाही. हें एक खरें कीं यालविवाहासुद्धें तरुणांनां विषयव्याची भांति कमी असते. पण वाङ्मयावर दुर्दैवानें त्यांचा असा परिणाम होतो की, प्रियेवदळ एखादी गणिक्का पहावी लागते, व शुद्ध प्रेमाची आरोग्यसौल भावना जाऊन त्यांच्या बायीं काव्यग्रंथांला हानि करणारीं अनेक कासुक वर्णनें येतात. याला अपवाद म्हणून साता व दमयंती यांचीं हृदयंगम उदाहरणें देतां येतील. कांहीं कानडी लेखक आपल्या भाषेत चांगले प्रवीण आहेत, तरी जगाच्या ज्ञानांत व स्फूर्तीत त्यांनीं अतिशयच खंडी भर टाकिली आहे. आपल्या भाषेचा व्याकरणदृष्टीनें अभ्यास, बदलणाऱ्या ऋतुमानांचीं वर्णनें यांत ते बरेच पुढें गेलेले आहेत. पण मनुष्याला अक्षय्य दितकारक अशा

प्रदानसंबंधी नवीन व कायमचे विचार यांच्यांत कमी दृष्टीस पडतात. हे निवृत्तिमार्गी असल्यामुळे मोठ्या कार्यानां लागणारी आशा व स्फूर्ति त्यांच्यामध्ये नाही. त्यांच्या कल्पना पौराणिक कथांच्या मॉवती फक्त फिरतात. स्फूर्ति देणारा चांगला उपदेशक किंवा तत्ववेत्ता यांच्यांत नाही. हें विवेचन कानडीप्रमाणें अनेक आर्वीचीं भारतीय वाङ्मयांना लागू पडेल. मराठीत मात्र गणिकाप्रिमाचीं काव्ये नाहीत.

कान डी भाषा शास्त्रकार.—प्राचीन काळापासून कानडी ग्रंथकारांनीं व्याकरण, साहित्य आणि काव्यकला ह्यांच्यांत बरेचसें मोठाव्य दाखविलें आहे. हे ग्रंथ अनेक शतकांतले आहेत. बरेचते वैय्याकरणीं जेन असून कानडी वाङ्मयाला त्यांनीं चांगला हातभार लाविला आहे. इसवी सन ५०० मध्ये देवानंदी पूज्यपाद यांनं "जेनेत्र" नांवाचा एक संस्कृत व्याकरणग्रंथ लिहिला असल्याचें मागें सांभि-तलेंच आहे. तेराव्या शतकांतल्या योपदेवांनं संस्कृत व्याकरणावरिल आठ आचारभूत ग्रंथांमध्ये ह्याचा समावेश केला आहे. "अनेकशेष व्याकरण" असें ह्याचें दुसरें नांव आहे.

इ. स. ८५० च्या सुमारास "कविराजमार्ग" नांवाचा एक साहित्य ग्रंथ तयार झाला. काव्यादर्श या देशीच्या ग्रंथावर याची उभारणी आहे.

इ. स. १८४ च्या सुमारास पहिला नागवर्मा यांनं "छंदो-धुंधी" म्हणून कानडी छंदांवर एक ग्रंथ लिहिला. त्यांतिल प्रत्येक पद्य त्या त्या छंदाचें उदाहरण म्हणून आहे. १८७१ सालीं डॉ. क्रिडेल यांनं तो छापून प्रसिद्ध केला.

वाराध्या शतकांत याच नांवाचा दुसरा एक वैय्याकरणी होऊन गेल. यांनं दोन प्रख्यात व्याकरणग्रंथ (एक कानडी पद्यांत आणि दुसरा संस्कृत सूत्रांत) लिहिले. पहि-ल्याचें नांव "शब्दस्मृति" असें आहे. काव्यावलोकन नांवाच्या मोठ्या ग्रंथाचा तो पहिला भाग आहे. काव्य-निबंधावर हा ग्रंथ असून भाषा, व्याकरण, निबंधांतील दोष आणि सौष्टव व काव्याचे नियम एकापुढें एक प्रकर-णात दिले आहेत. "कर्नाटकभाषाभूषण" हा याचा दुसरा ग्रंथ असून शांत २२९ सूत्रांत व्याकरणाने नियम आणि वृत्ती संस्कृतमध्ये दिल्या आहेत. संस्कृत-कानडी कोशाहि यांनं केला असून अशा तद्धेचा हा पहिलाच ग्रंथ आहे. त्याचें नांव "वस्तु कोश" असें आहे. अमरकोशाचा त्यांत उल्लेख आहे.

पुढील शतकांत केशिराज यांनं "शब्दमणिदपण" नांवाचा कानडी भाषा-ग्रंथ लिहिला. "कंद" छंदांत भाषा-नियम दिले असून यथांत त्याच्या वृत्तीहि दिल्या आहेत. डॉ. क्रिडेलनें १८७२ सालीं तो टिकेवहित प्रसिद्ध केला. तामीळ आणि तेलुगु भाषा-ग्रंथांच्यापेक्षां शब्दमणि-दपणाचें महत्त्व फार आहे. त्यांत प्रख्यात ग्रंथकारांचे

उल्लेख केले आहेत ऐतिहासिक व शास्त्रायुष्टया हा ग्रंथ फार मोल्यवान आहे

१९०१ साली "कर्नाटक साहित्यशास्त्र" नावाचा '९० संस्कृत साहित्य भाष्यकालकदव याने एक सत्यक व्याकरणग्रंथ लिहिला कानडा भाषेच्या अभ्यासकांना उपयुक्त असे आणि खासि खासाल ग्रंथ होत ते कालानुक्रमाने पुढे दिले असून ज्याच्या पुढे 'जे' अस्त आहे तो ग्रंथ जन लेखकांनी तयार केला आहे असे समजाव

उद्यादित्य (सुमार ११५०) याने काव्यकल्पेतर ५२ लघुत "उद्यादित्यालंकारम्" नावाचा लिहिलेला ग्रंथ आडय (जे) (सुमार १२३५) याचा "कविवर कव" नावाचा राज (सुमार १३००) (जे) याचा "अमरकोश व्याख्यान" नावाचा अमरकोशावरील टीकात्मक ग्रंथ "कर्नाटक शब्दसार" (सुमार १३५०) नावाचा १६१- शब्दांचा एक गद्य कोश अभिनव नगराज (ने) (सुमार १३९८) याचा "अभिनव निघण्टु" नावाचा संस्कृत शब्दांचा कानडीत अर्थ दिलेला कोशग्रंथ योमरस (सुमार १८१०) याचा "चतुरास्य निघण्टु" यात १३० खंडात दिलेले समानार्थक शब्द आहेत लिंग (सुमार १४५०) याचा "कविवर क-पिडो" हा गेव कर्वाचाडो लिहिलेला ९९ पद्यांताळ समानार्थक शब्दकोश आहे तोटदार्थ (सु १४८०) याचा "कर्नाटकशब्दमञ्जर" हा तदभव आणि कानडी शब्द यांचा कोश मावव (सु पधरावे शतक) याचा दंडाच्या काव्यादर्शांचे भाषांतर केलेला 'मात्र-वालकार' नावाचा ग्रंथ ईश्वर कवि (सु १५१०) याचा "कविनिष्ठावपन" हा उद, चाहित्य आणि इतर विषय यावरील ग्रंथ "कर्नाटक सजीवन" (सोळावे शतक) नावाचा शब्दकोश देवोत्तम (सोळावे शतक) (ज) याचा "नानार्थरत्नाकर" नावाचा संस्कृत शब्दकोश शाल्व (सोळावे शतक) (ज) याचा "रत्नरत्नाकर" नावाचा नाटावरील ग्रंथ अभिनवविद्यानंद (सोळावे शतक), याचा "काव्यसार" नावाचा काव्यावरील ग्रंथ तिय्यरत्न (सोळावे शतक), याचा "नवरत्नाकार" नावाचा रत्न आणि साहित्यालंकारावरील ग्रंथ "कविसंवाहार" (सुमार १५१०) नावाचा समानार्थक शब्दांचा उद्योतक ग्रंथ तेजसमलंगार (सुमार १५००), याचा 'अप्रतीम वार चरित्र' ग्रंथ इत्यादि

आता काही कानडा व्याकरण-परिभाषांच्या व्याख्या खाली दिल्या आहेत - चपु = मित्र गद्यपद्य निबंध रगळे = रागासुखार गावनाचा भावनात्मक ग्रंथ चाहित्य = साहित्यात्मक पद्धतीवर लिहिलेला वाङ्मयनिबंध, वाङ्मय या अर्थानेहि हा शब्द वापरलात सगळ्या = वाङ्मय गावनाचा निबंध यद्यथाच = रागभूमीवर कटन दाखविता येण्यायोग्य नाट्यनिबंध

का न डा प्र दे था ती ल च स्तु त प्र थ ना र — कानडी प्रदेशात कानडी भाषावानी संस्कृत भाषेत अनेक विख्यात ग्रंथ लिहिले आहेत त्याचाहि उल्लेख करून पाहिले

तनतमद्र आणि पूज्यपाद, देवनदी यांच्यासारख्या जैन कवींनी संस्कृतात लिहिलेले ग्रंथ पाठीमाग आलेलेच आहेत पौन, वृत्तरा नागवर्म, पळ्ळुराचेत्तम, आणि उड्ढरदेव हे संस्कृत आणि कानडा ह्या दोन्ही भाषेत चांगले पंडित असून काहीना "उभयकवा" अशी नावाचा पदवा आहे. भद्रकालभार्या संस्कृतमधील कानडी व्याकरणाचा उल्लेख मार्गे केलेलाच आहे आणि काही लेखक पुढे दिले आहेत —

नवव्या शतकात गकराचार्यांनी शृंगरा वेधे आपला मुख्य मठ स्थापिला त्याच्या काही टीका रचिल्या गेल्या असल्यात

१०८५ मध्ये विल्हण नावाच्या कादमरी गायणाने "विक्रमक देवचरित्र" नावाचे काव्य लिहिले त्यात विराम नावाच्या चालुक्य राजाचे वर्णन आहे चालुक्याच्याच दरवारी विज्ञानेश्वर याने 'मिताक्षरा' नावाची याज्ञवल्क्य स्मृत्यावर टीका आधारभूत टीका लिहिली

तेराव्या शतकात मध्याचार्यांनी द्रुतपय स्थापिला कानडा प्रदेशात उडुपा वेधे त्याचा मुख्य मठ असून तय त्यांनी आपल टिकात्मक ग्रंथ लिहिले कानडा वाटनयावर त्याचा बराच प्रभाव पडला आहे

चवदाव्या शतकात मध्याचार्य ह्यान "सर्वदर्शन-संग्रह" हा विख्यात ग्रंथ लिहिला याचा भाज सायण-चार्य याने वेदवार भाष्य लिहिले याच सुमारात उडुपी वेधे जयतीर्थीचार्य नावाचा माध्यमयाचा एक मुख्य प्रतिनिधि होऊन गेला गंगरी, मेलकोट आणि उडुपा येथील मठाच्या सुलामी अनेक जाडे जाडे संस्कृत ग्रंथ तयार केले असे पाहिले

का न डी व म र ठी — या दोन भाषांतर रचून साम्य आणून शब्दकोश, व्याकरण, वाक्यप्रचार वगैरेची सुलामी केल्यात (या विद्वत् रामनी सिधे यानी केचरीत १९२२) या नोळखीवर, डिसेंबर महिन्यात व लेल लहून हें साम्य दिग्दर्शित केलेच आहे) कानडा भाषा संस्कृतप्रमाणेच आधुनिक मराठीचा एव जेवनी म्हणता येईल नातेबरासाहि आपल्या अधरवर्तत कानडी शब्द लट म्हणून घालवे लागले अमृता-नुभवात आलेले कानडा शब्द म्हणून दाखविले आहेत उदा — आडवी (अरण्य), नींद (नीन), वीण (नैवेद्य), मा, मत्तु (आगळी) उगळी (ओक), मुण (सुफा) इत्यादि शब्दांचे अत्यंत स्वर 'ड' हणजे हा शब्दांचे मराठीतील पद्धत शब्दांतून घेतलेला अतर्प अक्षय्य नाही असा, चहा, अण्णा, आते हे नात्यांचे शब्द कानडीतून मराठीत आले आहेत ग अण्णा किलोस्तरानी लुळ केलेले मराठा नाटयसंगीत हें पल्लवानसारखी कानडा नाटय प्रस्थापित शतकाचा जुनी शास्त्रावर त्याच्या अनुकरणाने दृकडे उड झाले यावरून मराठा भाषेच्या सर्वांगीत व बभभात नानडा भाषेने बराच भर टाकला आहे हें विस्तरून चालणार नाही मराठीतील

मुळांची नाणीं (अडगुलें गडगुलें, ओडकचौडक दामाडूवगेर) व खेळ (वखट लंडगुंड) हीं कानजी संस्कार दाखवतात.

[संदर्भग्रंथ—'दि होस्टिंग ऑफ इंडिया सीरीज' मधील राईस साहेबांचें कानजी वाङ्मयावरील पुस्तक आम्ही आधाराला घेतलें आहे. या लहानशा सुंदर पुस्तकांत कानजी वाङ्मयाचें चिकित्सेक पद्धतीनें परीक्षण केलें आहे. याच कर्त्याची 'मायसोर' (म्हीसूर), 'मायसोर अँड जुग फ्राम दि इन्स्क्रिप्शन्स' व 'दि लिटरेचर ऑफ कर्णाटक' (कर्णाटक शब्दातुशासन या मठाकलेकडेवाच्या प्रयाला प्रस्तावना) हीं पुस्तकांहि उपयुक्त वाटतील. शिवाय इतर संदर्भग्रंथ म्हणजे, रेव्ह. फिडेल्—ओल्ड कॅनरीज लिटरेचर (इ. अ. पु. ४, १८७१ मधील निबंध); काल्झेल्—कॅंपॅरिस्टिव्ह ग्रामर ऑफ दि ब्रिटिशियन लॅंग्वेज; एपिग्राफिका कर्णाटिका; आर. रघुनाथराव—एसेज ऑन कॅनरीज ग्रामर, कॅंपॅरिस्टिव्ह अँड हिस्टोरिक; फिडेल्—कॅनड इंग्लिश डिक्शनरी; नरसिंहाचार्य—कर्णाटक कविकरित, कर्णाटक काव्य-नेत्ररी; रा. वि. रा. शिंदे यांनी १९२३ च्या अंशरीत केनरींत कानजी—मराठी भाषांवर तुलनात्मक लेख लिहिले आहेत, ते विचारणीय आहेत. कर्णाटकीय भाषाशास्त्राकडे आणि वाङ्मयतिहासाकडे महाराष्ट्रीय लेखकवर्गाचें अजून चांगलें लक्ष लागलें नाहीं.]

कानपूर, जि ल्हा—संयुक्त प्रांतांतल अलाहाबाद विभागाच्या उत्तरेकडील जिल्हा. उत्तर अक्षांश २५° ५६' ते २६° ५८' आणि पूर्व रेखांश ७९° ३१' ते ८०° ३४'. क्षेत्र फळ १२८४ चौ. मै. चतुःसीमा—इशान्येस गंगानदी; वायव्येस फरुकाबाद जिल्हा; नैर्ऋत्येस यमुना नदी व आग्नेयेस फतेपूर.

कानपूर ह्या गंगा व यमुना ह्या दोन नद्यामधील प्रदेश असून सापत्तेक स्थीनें इतर जिल्हांत व यांत फारसा फरक नाहीं. गमीन एकसारखी तथापि अतून ठिकठिकाणी लहान लहान ओढे व नद्य आहेत. नैर्ऋत्येकडे थोड्या उत्तार असून सर्व नद्या वायव्ये दिशेने वाहतात. नद्यांची नांवे इलाह, पांडु, रिंद, बेनगर हीं होत.

बहुतेक सर्वे गांवात कंदर सापडतो. दिक नायांचे मोठे संगम आहे. चित्ता, राजकुकर वगैरे जगावरे ह्या प्रदेशात आहेत. मासे विपुल असून येथील लोक मासे खातात.

ह्या सभ्यतेस उज्व आहे. एप्रिल ते जुलैमध्ये पश्चिम रुधील वारे वाहतात. सप्टेंबर आक्टोबर महिन्यांत पावसाळा असतो व नोव्हेंबर महिन्यांत हिल्याळास सुरवात होते. एकंदर जिल्ह्याचें हवामान प्रकृतीला मानवेळ असें आहे. फाऊसपाणां सरासरी ३३ इंच पडतां.

इति हा स.—याचा प्राचीन इतिहास उपलब्ध नाहींच म्हटलें तरी चालेल. अकबर बादशहाच्या राज्यांत ह्या जिल्हाचे तीन विभाग पाडण्यांत आले होते. ते कनोज सरकार, काल्पी सरकार व कोरा सरकार हे होत. मोगलांच्या कारकीर्दीनंतर हा

जिल्हा फरुकाबादच्या वंगश नवाबाच्या हातीं गेला. १७५४ साली मराठ्यांनीं दुआबच्या खालचा प्रदेश आपल्या ताब्यांत घेतला. पाणिपतच्या संप्रामांनंतर फरुकाबादच्या नवाबास पुन्हा ह्या जिल्हापैकी कांहीं भाग मिळाला. पुढें फरुकाबादच्या नवाबांनीं इंग्लिशांच्या विरुद्ध सुरागडवैल्यास मदत केली. पण त्यांत इंग्रजांचेच सरशी झाली (१७६५). ह्या सर्व मोठींचा परिणाम असा झाला कीं शहाअलम दुसरा त्यास गंगा नदीचा दक्षिण प्रदेश व कानपूर जिल्ह्याचा वराचचा भाग मिळाला. पण मराठ्यांनीं पुन्हा शहाअलम यास आपल्या बाजूस घेतलें. पण अयोध्येच्या सैन्यानें मराठ्यांस ह्यांकून लावलें व १७७३ सालीं वादशाहास दिलेला प्रांत अयोध्येच्या नवाबास मिळाला. सन १७७८ सालीं ब्रिटिशांनीं कांहीं सैन्य कानपूर येथें ठेवलें व इतर प्रांतांवरुंवर हा सर्व जिल्हा ब्रिटिशांस मिळाला.

ता. ३ जून १८५७ रोजी कांहीं शिपायांनीं सरकारी खजिना लुटला, तुरुंगाचे दरवाजे खुले केलें व सरकारी ऑफिसें जाळून टाकलीं. तीन आठवडेपर्यंत इंग्रज शिपायांची एक तुकडी दम धरून होती पण तीस सनोराजमेर भेदांमांत याचें लागलें. टाकण्यातून बांचलेले कांहीं लोक नदीतून झोडीनें अलाहाबादकडे भात असता त्यांच्यावर गेल्या जाळून पुढ्यास टार करणेत आले. जनरल हॅवेलॉकनें १५ जुलैस आम व पाटु नदी येथील लढाया जिंकून दुसऱ्या दिवशीं रुद्र कानपूर आपल्या ताब्यांत घेतलें. ता. १९ जुलै रोजी बिरुटाचा व नानासाहेबांच्या बाब्याचा विध्वंस करण्यांत आला. नोव्हेंबर महिन्यांत भाल्हेर येथील वंडखोर शिपाई यमुना ओलांडून पैलतारीं आले व अयोध्येच्या पंडितोरांच्या मदतीनें त्यांनीं कानपूर शहर घेतलें. पण क्याम्पबेलनें दुसऱ्याच दिवशीं तें परत घेतलें. १८५८ सालीं काल्पी धेरेपर्यंत ह्या जिल्ह्यांत शांतता स्थापित झाली नव्हती.

ह्या जिल्ह्यांत ६ शहरांचा व १९६२ क्षेत्रांचा समावेश होतो. १९२१ सालीं लोकसंख्या ११४८६६४ होती. ह्या जिल्ह्यांत अकबरपूर, बिल्हपूर भासिपूर, कानपूर, देरापूर, नसर, शिवराजपूर, पाटमपूर ह्या आठ तहसीली आहेत. कानपूर हें सर्वेच मोठे शहर व जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण आहे.

शेंकडा ९० लोक हिंदू आहेत. शेंकडा ९९ लोक हिंदी भाषा बोलतात. प्रचारांतली भाषा कर्नाजिभा. ब्राम्हण, चांभार, अहंर, रजपूत, लोधा. कुर्मा कोरी, बोरीभा इत्यादि जातींचे लोक आहेत. शेंकडा ६२ लोक शेतकीवर उपजीविका करितात. एकंदर जमीन फार सुपीक आहे. पांडु व रिंद नद्यांच्या कांठची जमीन व त्या भागांतल सर्व प्रदेशाची माती लालसर रंगाची आहे. अगदीं उत्तरेस इसनच्या कांठी हलक्या तऱ्हेची (भुरकट) जमीन आहे. जमीनधाऱ्यांचा पद्धत संयुक्त प्रांतांतल जिल्हाप्रामाण्य आहे. यांत ४३३५ जमीनदाऱ्या असून ९५७ पातीदाऱ्या आहेत. हरभरा, ज्वारी

जव, गड, मका, तांदूळ, याजरी इत्यादि धान्य येथे होते. कापूस, जई, नीळ वगैरे मालहि निघतो. जिल्ह्याच्या नैर्ऋत्य व ईशान्य भागात पाटाचे पाणी देण्याची व्यवस्था केली आहे. मकनपूर येथे मोठी जमा भरते.

‘ओअर गाजात कॅनाल’चे पाणी कानपूर शाखा, इटावा शाखा आणि भोझिपूर शाखा अशा तीन शाखांच्या द्वारे जिल्ह्यात खेळविले आहे. विहिरीचे पाणी मोठेच काढण्याची विल्हाट आहे. येथील खनिज पदार्थ चुनखडी व रेंन हे आहेत.

जिल्हाकारिता एक ऑफीसर असून त्याला मदतनीस म्हणून दोन ‘इंडियन सिव्हिल सर्व्हिस’ चे मेजर व चार डेप्युटीकलेक्टर आहेत. दरएक तहसिलीकारिता एक एक तहसीलदार आहे. १८०१ पूर्वी कानपूर जिल्हात कडकावाद व फत्तेपूर ह्या जिल्ह्यांना समावेश होत असे. ब्रिटिश सरकारच्या ताब्यात ह्या जिल्हा गेला तेव्हा पहिल्या पहिल्यादा थोड्या थोड्या वर्षांकरिता धारेवंदी करात. १८४० साली पहिली खरी धारेवंदी करण्यात आली. शेकडा ४ लोकाना लिहित वाचता येते. कानपूर येथे कॉलेज आहे.

त हू शी ल.—संयुक्त प्रांतातील कानपूर जिल्हातील एक तहसील. ह्यांत ह्याच नावाचा एक परगणा आहे. त्यास पूर्वी जायमऊ म्हणत असत. या तहसिलीचे क्षेत्रफळ २७९ चौरस मैल आहे. ह्या तहसिलीत १२६ डोबी असून दोन शहरे आहेत, एक कानपूर व दुसरे बिदर. लोकसंख्या १९११ साली २९७३१७ होती. १९०३-४ साली सुमारे १४१ चौरस मैल जमीन शेतकीच्या उपयोगी आणली गेली होती.

श हू र.—कानपूर जिल्ह्याचे मुख्य ठिकाण. उत्तर अ. २६° २८' व पूर्व रे. ८०° २१' हे गंगानदीच्या उजव्या तीरावर वसलेले असून प्रयागाच्या गंगायमुनाच्या संगमापासून वर १२० मैल आहे. औष-राहिलखंड रेल्वे, ईस्ट-इंडियन, बॅंगाल-नॉर्थ वेस्टर्न, बॉम्बे-बरोडा व जी आय. पी. या पाच आगगाड्यांचे हे जंक्शन आहे. रेल्वेचे हे ह्याच्यापासून १८४ मैल व मुंबईपासून ८२९ मैल आहे. संयुक्त प्रांतातील नौव्या व भरभारटीच्या शहरात या शहराचा तिसरा नंबर आहे. १९२१ साली लोकसंख्या २१५४३६ होती. याचे पौराणिक नाव कर्णपूर असे असून कर्ण येथे राहात असे. या स्थली कर्णतीर्थ म्हणून सांगारधीतीरी एक तीर्थ आहे. येथून ब्रह्मचर्य ६ कोस लाव आहे. आठव्या शतकाच्या सुरवातीस कानपूर म्हणजे एक फल्गुव्यापूर नावाचे खेडे होते. इ. स. १७६४ साली यक्षतर येथे जय शिवाळ्यावर ब्रिटिशानी १७७३ साली अयोध्येचा नवाब वजीर मुजाउद्दौला याचा फौजबाद येथे तह केला. ह्या तहात ब्रिटिश सरकारने नवाबाच्या राज्यात कोठ तरी दोन ठिकाणी गेरे सैन्य ठेवावे असे ठरले व त्याप्रमाणे फत्तेगढ व कानपूर येथे दोन तुकड्या ठेवण्यात आल्या. पुढे १८०१ मध्ये नवाबाने ह्या जिल्हा ब्रिटिशात

दिला. तेव्हापासून कानपूर शहरास सान्या उत्तर हिंदूस्थानात मोठे महत्त्व आले आहे.

१८९७ सालच्या वेळात कानपूरचा वराच संवध येतो. व या वेळाची स्मारके या शहरात दिसतात. कानपूर येथे नानासाहेबांनी ईशज वीपुल्याची कत्तल करविली, तांबडले ‘स्मारक’ येथे आहे. पण ती ‘कत्तल’च आज खोटी उरत आहे.

१८७१ पासून कानपूर येथे म्युनिसिपालिटी आहे. येथे घरीच वगैरे वाहेरून आणलेल्या मालावर जकात घेत नसत. पण १८९२ पासून वेळ लागले, येथे विजेच्या मूलगाच्या आहेत. सन १८९९ त येथे पहिली कापडाची गिरणी सुरु झाली. ह्यानंतर येथे आणखी पुष्कळ गिरण्या अस्तित्वात आल्या आहेत. त्याचप्रमाणे चामड्याचे वूट व इतर सामान उत्तमोत्तम तयार करण्याचे सरकारी व खासगी कारखाने आहेत. ओकरीचे कापड काढण्याच्या गिरण्या येथे आहेत. येथील व्यापार फार मोठा आहे. विटा व कौले यांचे कारखाने विकाहून फर्मा माहोत. तीन आगपेटपाचे, तीन प्रशाचे व तीन रासायनिक कारखाने चालतात. कापडाच्या गिरण्याखेरीज दुग्ण्याच्या, वर्षाच्या, लोखंडी कामाच्या, तेल्याच्या, साखरेच्या, कातडी कामाच्या, वगैरे प्रकारच्या पुष्कळ गिरण्या व कारखाने कानपूरत आहेत.

कानपूर शहर हे संयुक्त प्रांतातील व्यापारीचे सर्वात महत्त्वाचे ठाणे आहे. सूत काढणे, विणणे, व जोडे वगैरे चामड्याचा माल तयार करणे हे येथील तीन मुख्य उद्योग थडे होते. त्याचप्रमाणे लोखंडी सामान, उंचो कपडा, साखर, इत्यादि इतर मालहि तयार होतो. कच्चा माल, मीठ, सोरा, खनिज धातू वगैरे माल वाहेरून येथे येतो. कानपूर हे रेल्वेचे स्टेशन असून मोठे जंक्शन आहे. १७८३-८४ च्या दुष्काळात उपासमोरीने बरेच लोक मृत्युमुखी पडले. त्याच्या नंतरचा १८०३-०४ दुष्काळहि वाईट गेला. पण १८३७ च्या दुष्काळाने सर्वांवर मात केली. या दुष्काळात गावेंच्या पावे औस पडली.

कानपूर येथे ‘अपर इन्डिया चेम्बर ऑफ कॉमर्स’ची स्थापना १८८१ साली करण्यात आली. युनायटेड प्रोविन्सेस चेंबर ऑफ कॉमर्स ही एक दुसरी व्यापारी संस्था आहे.

उच्च शिक्षणकरता येथे नास्ट चर्च कॉलेज, वेतकी कॉलेज व हिंदुमुसलमानांची हायस्कूल आहेत. मुलींच्याहि बऱ्याच शाळा आहेत. हिंदी, उर्दू व इंग्रजी नियतकालिक निघतात. बागली पाच सहा वाचनालयेहि आहेत.

कानफाटे—ह्या शैव यतींना एक ग्रंथ आहे. कानाचा खालचा भाग चिरून त्यातून मोठी कर्णभूषण घालण्याच्या त्याच्या पद्धतीवरून त्यांना कानफाटे हे नाव पडलेले आहे. त्यांना गोरखपंथी, गोरखनाथी अगर दक्षिणी अशीहि नावे आहेत.

हा पंथ केव्हां व कता निमोण झाला याची तसाधानकारक उपपत्ती लागत नाही. या पंथाचे अनुयायी गोरखनाथाच्या पूर्वी या पंथाचा उदय झाला असें मानतात. गोरखनाथाचा गुरु मत्स्येन्द्रनाथ व मत्स्येन्द्रनाथाचा गुरु जो आदिनाथ त्या आदिनाथानें हा पंथ काढला असें यांच्या अनुयायांचें मत आहे. पण कांहीं अनुयायी या पंथाचा उदय आदिनाथाच्याहि अगोदर झाला होता असें मानतात. या पंथाच्या तत्वाची संगति लावून त्यांचें पुनरुज्जीवन करण्याचें महत्त्वाचें काम मात्र गोरखनाथानें केलें व आपल्या नांवानें एक स्वतंत्र उपपंथ स्थापन केला. वेगळी प्रांताच्या रंगपूर जिल्ह्यामध्ये या पंथाची उपपत्ती तिराळीच सांगण्यांत येते ती अशीः—

कानफाटे हे पूर्वी शंकराचार्यांच्या अनुयायीवर्गातच मोडले जात असत. पण पुढें कांहीं अनुयायांनीं मद्य सेवन करण्याचें सुरु केल्यामुळे अशा अनुयायांनां आचार्यांनीं आपल्या संग्र-दायांतून हांकून लावले. अशा प्रकारचे वधिवृत्त अनुयायी म्हणजे हे कानफाटे होत. तिचेटमर्थें प्रचलित असलेल्या दंतकथेवरून गोरखनाथ हा बुद्धधर्माचा मांत्रिक असून त्याचे अनुयायी हे राजांची व त्याच्या अधिकाऱ्यांचो मर्जी सेपादन करण्यासाठीं बौद्धधर्माचा त्याग करून शैवधर्माचा बनले असें दिसतें. या निरानिराख्या दंतकथाच्या मुळाशीं गेलें असतां असें दिसून येतें कीं, उत्तर हिंदुस्थानांत बौद्धधर्माचा प्रसार झालेला होता, त्याकाळीं हा कानफाट्यांचा पंथ अस्तित्वांत असून बौद्धधर्माचा ज्यावेळीं ज्ञात होऊन ब्राह्मण धर्माचा उदय होत होता त्या वेळीं या पंथालाहि चांगले दिवस लाभले असावेत व गोरखनाथानें उपनिषदांतील तत्वांनां प्रकृत आपल्या पंथाचीं तरेणें बनविलीं असलींति.

या पंथाच्या तत्त्वज्ञानाचेवर्षीं संपूर्ण व स्पष्ट अशी माहिती उपलब्ध नाही. छद्म या पंथातील म्हणविणाऱ्या लोकांनां हि आपल्या पंथाचीं तत्वे नीटपणें अवगत नाहीत. या पंथा-मध्ये प्रमाणभूत असलेले ग्रंथ म्हणजे 'दृष्टयोगप्रवोपिका,' 'गोरखनाथकी गोष्टी,' दिगंबरपंथाचा कवि बनारसीदास कृत 'गोरखनाथ का वचन व गोरखबोध' हे होत. यांपैकी 'दृष्टयोगप्रवोपिका' व 'गोरखनाथका गोष्टी' या ग्रंथांवरून या पंथाच्या तत्वांवर कांहींच प्रकाश पडत नाही. शिव हा परमदेव असून त्याच्यामध्ये मानवी आत्म्यानें योगमार्गानें लीन होऊन जाणें हेंच अंतिम मानवी ध्येय द्रष्टे, एवढाच भोष्ट दोन ग्रंथांवरून समजते. गोरखबोध या ग्रंथावरून मात्र या पंथाच्या तत्त्वज्ञानाचीं स्वरूपमानानें माहिती होते. गोरख-बोध म्हणजे मत्स्येन्द्रनाथ व गोरखनाथ यांच्यामधील पत्रोत्तर संवादाचा संग्रह होय. हा ग्रंथ १४ व्या शतकांत झाला असें मानतात. हा ग्रंथ हिदींत असून या ग्रंथांत अर्वाची ६० पद्ये आहेत. हा ग्रंथाची भाषा संक्षिप्त व दुर्बोध अस-त्यामुळे हा ग्रंथ समजावयाला फार अवघड आहे. पातंजल योग व उपनिषदांतूनच योग यांशीं या पंथातील योगपद-तांचें पुष्कळच साम्य आढळून येतें.

या ग्रंथावरून या पंथाचीं जीं तत्वे आढळून येतात तीं अशींः—आत्मा हा नाभिककांत वास करता व तो शून्यांशित असतो. या आत्म्यामुळेच मानवाला चैतन्य प्राप्त होतें. मन, आत्मा व शून्य यांच्यावर अनुक्रमें चंद्र, सूर्य, व काल या तिघांचें चतुस्य असतें. शब्द हा रूपस्थित दिसतो, अंतः-करण, नाभि, रूप व आकाश हीं उत्पन्न होण्यापूर्वीं मन हें शून्यांत लीन झालेले होतें; आत्मा हा निराकार होता, चंद्र हा प्रकाश व पृथ्वी यांच्या दरम्यानच्या अंतराळांत होता व शब्द हा अनुपपन्न स्थितींत होता. या पंथाच्या मते सहज, अनुभव, परम, व अतीत असे चतुन्नाचे चार प्रकार आहेत. निद्रापश्चेत्त व मृत्युनंतर प्राण हा शून्यांत विलीन होतो. या विश्वांत एकंदर पांच तत्वे असून पूर्वावस्था प्राप्त होण्याचीं सापत्नं म्हणजे दद्या द्वारे होत. हीं द्वारे कोणतां आहेत हें या ग्रंथांत सांगितलें नाहीं. या विश्वातील जें परम तत्त्व त्यांचें वर्णन 'ज्या ठिकाणीं वाचा थांवते' अशा शब्दांनीं केलेलें आहे.

या ग्रंथांवरून पहातां या पंथाच्या अनुयायांनीं मठांतच नेहमीं राहिलें पाहिजे असा निर्वेष नाही. या ग्रंथाच्या दुसऱ्या श्लोकांवरून या पंथातील अनुयायाला तर्पणाधिक ठिकाणीं, झाडाखालीं, अगर रस्त्यावर बुद्धा राहतां येत असे असें दिसतें. या पंथांत अतप्रहृशासंघर्षानें विशेषते निर्वेष नाहीत. या पंथातील योग्यांना अवयूत हें नाव आहे ('अवयूत' पहा). सारांश रामानंदाच्या वैष्णवसंप्रदायात व या पंथांत बरेच साम्य आहे असें दिसून येतें.

कानफाटे लोक सर्व हिंदुस्थानभर पसरलेले आहेत. सर्व ठिकाणच्या कानफाट्यांच्या नाळीरीती बहुतेक सारख्या आहेत. जातिविषयक निर्वेष यांच्यांत मुळीच आढळून येत नाहीत. गोमांस व डुकराचें मांस खेरीजकरून सर्व प्रकारचें मांस हे खातात. मद्य, अफू इत्यादि निषिद्ध वस्तूंचें हे सेवन करतात. मृत मनुष्यांना पुरण्याची यांच्यांत चाल आढळून येते. या पंथातील प्रापंचिक लोक सावकारी, विणकाम, शेतकी, शिपाईगिरी इत्यादि धंदे करतात. या लोकांची सुरवातदक्ष स्वराति आहे. या पंथातील काहीं लोक मंत्र, तंत्र व वैद्यक इत्यादींवर आपला उदरनिर्वाह करतात असें आढळून येतें.

विवाहाची चाल तरचहा रुढ असून विवाहविषयक निर्वेष यांच्यांत आढळत नाहीत. यांच्यातील भिक्षेकरी हे कटि-वल्ग नेसून कपाळला भस्म फांसून व श्लोकी घेऊन भिक्षा मागत. यांच्या गळ्यांत एक लोकरा दोरी भस्मते, कानांत शिंगांची अगर कांचेचीं दर्बेन अगर मुद्रा घातलेल्या अस-तात. हीं दर्बेन यांच्या धर्मांचे मुख्य लक्षण असून तीं मोठ्या विधिपूर्वक बालण्याची चाल आहे.

कच्छच्या रणामध्ये कानफाट्यांची पुष्कळ वस्ती आहे. हे कानफाटे आपणाला गोरखनाथाचा शिष्य धर्मनाथ यांचे अनुयायी म्हणवतात. हे कानफाटे बहुतेक मठांत रहातात.

या कच्छच्या रणात अशा प्रकारचे पुष्कळ मठ आहेत, पण त्यातल्या त्यात धर्मेनाथाने बांधलेला कच्छमधील धीनोधर मठ व काठेनाडमधील गोरसमठीचा मठ हे प्रख्यात आहेत. या कानफाट्यांना पूर्वीच्या रावराजांनी पुष्कळच देणग्या दिल्या असल्याने ते श्रीमंत व दानसूर आहेत. कोणत्याही भिक्षेकऱ्याचा हे विन्मुख पाठवीत नाहीत. धीनोधर येथील मठात आर्तिविगृहे, इतर लोकांना रहाण्यासाठी जागा, पीर, देवळे इत्यादि आहेत. या पिराना येथील राजेलोक फार मान देतात. या धीनोधर मठातील योगी व पीर हे आजन्म श्रवचारी रहातात. पण इतर मठातील छुसा अगर मठत हे गृहस्थाश्रमीही असतात व संतांति नसल्यास दत्तक घेण्याची चाल त्यांच्यात आढळते. धीनोधर मठात दररोज ' धर्म नाथ ' याची पूजा करण्यात येते.

मुंबईमध्ये, व वेळगावमध्ये जे कानफाटे दृष्टीत पडतात त्यांच्यामध्ये व कच्छच्या रणातील कानफाट्यामध्ये फरक एखादा आहे, मुंबई व वेळगावातील कानफाट्यांच्या हातात भिक्षेच्या वेळी एक त्रिशूळ असतो. याविषय मुंबईतील कानफाटे हातात डौर (डगर) हि वाळगतात व त्यावरून त्याचा डौरी गोसावी असेहि नाव पडलेले आहे. हे डौरी-गोसावी राजरोस लग्न करून घेतात. मृत मनुष्याला वसलेल्या स्थितीत पुरण्याची यांच्यात चाल आढळते. उत्तरहिंदुस्थानात व पूर्वाहिंदुस्थानात रहाणारे कानफाटे हे पुत्र, च्याचाहि धंदू करतात. भैरवनाथाच्या देशालयाचे पुजारीपण यांच्याकडे असते. भ्रमदेवताप्राप्त्यर्थे प्राणोपव करण्याची चालहि यांच्यात काचित आढळून येते. गोरसपूर येथील कानफाटे लोक भैरवनाथाशिवला, चाल सुंदरी या देवांचीहि पूजा करतात. काश्मीतील कानफाटे कालभैरवाच्या देवळाच्या आसपास रहातात. त्यांच्यात मृत मनुष्यांना घरातच पुरण्यात येते. डोंगराळ प्रदेशात रहाणारे कानफाटे हे मद्र-तंत्रावर उपजोविका करतात. हे फार व्यसनही असतात. यांचेहि मुख्य उपास्य धर्मेनाथच आहे.

[संदर्भग्रंथ—कुक; जी. एच. लीओनार्ड—नोड्स ऑन दि कानफाटा योगीज; मार्टिन—ईस्टने इंडिया;].

कानमैल—संबुध्द प्रातामवील एका सुखलमान जातीचे हे धंयावरून पडलेले नाव आहे. या लोकांचा धंदा कानातील मळ काढण्याचा आहे. या जातीत पोटागती नाहीत. काहीं विविध खेळांना एक एक पंचायत नेमलेली असून तिचा अध्यक्ष " चौधरी " निवडण्यात येतो. लग्नाच्या चालीरती बऱ्याच अंती सुखलमाना-पेक्षा हिंदू प्रमाणेच आहेत. यानरून ते हिंदुधर्म सोडून मुक्तेच सुखलमान डाले असवे असे दिसते. या लोकात दिराशी विवाह लावण्याचा चाल आहे. ' महाबट नाट ' या लोकानाहि कानमैल या नावाने संबोधितात. यावरून ही वरील कानमैल जातीचीच पोटागत असावी सिन्सन रिपोर्ट १९११ पृ. १५.]

कानलदे—पूर्वखानदेशात गळगांवपातून उत्तरेकडे ७ कोतावर गिरणेच्या काठी हे गाव असून येथे एक टेंकडीवर काळ्या खोर्दीव अशा दगडाचे देऊळ आहे. या देवळाचे-जारी एक गोसाव्याचा मठ असून त्याच्या तळघरांत काहीं पायऱ्या उतरून गेले म्हणजे एक दरवाजा लागतो. त्या दरवाज्यातून आत गेले म्हणजे पुन्हा पायऱ्या लागतात व नंतर पुन्हा भुयार लागते. त्या भुयारात ६ शुद्ध आहेत. शुद्धात देखी वगैरेच्या मूर्ती आहेत. ही टेंकडी मुसमुशीत मातीची आहे. हिच्यापार्श्वी कवचुग्रीनी शुद्ध आहे असे तेथील लोक म्हणतात. कदाचित उकरून काढल्यास काहीं ऐतिहासिक अवशेष मिळण्याचा संभव आहे [खानदेश म्यासि.].

कॉनचे—हा उत्तर वेल्समधील कारन्स-हॅमशायरच्या अर्कानमतीनिधिभिभागात कॉनचे नावाचा म्युनिसिपालिटीचा विभाग आहे. लंडन आणि नॉर्थवेस्टने रेल्वेने लंडनच्या वायव्ये १६२५ मैल आहे. १९०१ साली येथील लोकसंख्या ४६८ होती. येथे १९२४ साली पाहिल्या एडवर्डने बांधलेल्या किडवाचे अवशेष अजून आहेत. येथील प्रतीनिधि विभागातून पार्लमेंटात १ सभासद गतो. लान्डडनो हे येथून ४ मैलावर आहे. सेंटमरो नामक प्रार्थनाभविदर गॉथिक पद्धतीने बांधलेले आहे. एका एलिझाबेथकालीन इमारतीत कलासुवन आहे.

सिस्टरसिअन मठाने अवशेष अजून येथे आहेत. गोलफ खेळ खेळण्याची मैदाने येथे आहेत. डेगॉन्वीपासून ट्रॉपिक पर्यंत आगवोटीचे दृग्गळण आहे. गंधक व स्लेटपाट्या यांच्या व्यापारात हे प्राविद आहे.

कानाचे रोग—कानाची रचना वगैरे माहिती घारी-रशास व ईंद्रियविज्ञान या लेखात आढळते. कानाचा बाहेरील दृश्य भाग हा श्रवणेंद्रियाचा कर्ण अगर ध्वनिहराचा संग्रह करणारा नलिकायुक्त बाह्य अवयव होय. या बाह्य कर्णास होणारे मुख्य रोग पुढील हातः—

इ स व अगर कान चिडणः—यात आरंभी वाह्य कान फार लाल होऊन तो सुजतो; त्यास स्पर्शाहे सहन होत नाही व त्यावर सुजेचा काळेंनिळेंपणा व तुकतुकी दिसते. नंतर पुढेकळा येण्यास आरंभ होऊन त्यातून चिकट रक्त निघते व ती वाढून त्याने पापुटे चिफादून वसतात. ते आपोआप गळते अथवा सुद्धम काढले तर खाली लाल त्वचा असते. रोग लुप्त झाला तर कानाचा वराच भाग रोगग्रस्त होतो, पण इतकी लाली नसते. कानाच्या नळीतहि रोग पसरल्यामुळे कानाच्या पडद्यापर्यंत कोंडा व पपण्या अजतात जराच वहिरटपणा व कानात दडा वसल्यासारखे वाटणे व कर्णनाद ही लक्षणे यांत असतात उपचारः—नवीन विचार असल्यास लफुच्या अर्काचे थेंब टाकून लेव जसिटेड या औषधाच्या पातनाची पटी कानावर देवावी अथवा क्लिंक-ऑक्साइड आणि स्पर्च हे समभाग देऊन त्याची मिश्र पूड प्रशाने शिपडावी. पावरा कात म्हशीच्या दुधात उगाळून

लावणें ह्या धरयुक्ती उपवादि उत्तम आहे. सामान्ये कान धुवू नये कारण तो अधिकच विडतो. पौष्टिक व त्रिग्ध अन्न आणि शक्ति व पुष्टिवर्धक औषधें घ्यावीत.

र कंत्रे वि.—कानावर मार लगून अगर इया शाली अस्ता रक्त साखळून तेथें लालसर गाठ बनते. अशी उपगत गाठ वेध्या नणसामय्य जन्मतः पाहण्यात येते. ती कानाच्या पळीच्या आतील वाजूस लहान अगर मोठ्या आकाराची असून घुग्या टणक परंतु कधी कधी विखविलेंत लागणारी असते. गाठीवरील चामडी घुग्या काळीनिळी असते पण जिवंत नेहमीं प्रमाणें दि असते. ह्या गाठ हळू हळू कमा होते माऊन गंतर नाहींशी होते, परंतु एगदे येळी पिकते व ती फुटण्यानंतर तेथें पूर्ण पिकलांचे चिन्ह दिसते. यावर उपचारः—उंड पत्रो अगर पत्रो ठेवायें पिकल्यास ती शस्त्रांन कोडवी.

वा हा क र्ण न लि के स हो णा रे रोग —वायकर्णदाह, खानवर्ण, कोरण, भंडा, थड पाण्यात नदी व समुद्र वगैरे ठिकाणीं स्नान करणें, उष्णता व कडवी, अशकपणा, देवी व गोंयगदि सार्थीचे ताप येऊन जणें गणिकां एखाद्या अगर अनेक कारणांमुळे यास आरंभ होऊन कानांचे छिद्र छाल व तुजलेळें दिसते. कानात दुःख पसरते; आत तुडतुड होते व कानात आवाज ऐकू येतो. प्रथम कानातून पाण्यासारखा नंतर चिःट व पिचकसर धाव सुरू होते. नंतर कानात, पापुदे जमतात व ते फुगण्यामुळे त्यात दुर्गंधि येते व कानात पिचकारो मारिली असता त्या पाण्यावरुन ते पापुदे सुटून येतात. या पापुदयारताळील त्वचा छाल व दाह-युक्त असते एखादेवेळीं दाहामुळे कानाच्या पड्यात छिद्रहि पडते. ताचात वेदना चालू असतात व ताण्यापिण्यामुळे जयज ह्यालून अगर कानाच्या पाळी दावल्यानें ती वेदना असय होते, उजवादि असळ असतोच. उपचारः—अमदी आरंभी पंड पाण्याची पंथ ठेवावी चिद्राच्या मुखाशीं एखाद दुसरी नळ लावावी अगर शेकावें. कान वाडूं व्याख्यासरो-वर त्यात कोमट वोरिक सेंसिउच्या भावनाचे थेंब घाला-वेत; वरें न वाटल्यास डॉक्टरांकडून योग्य उपचार करावे, या रोगानंतर कान फार दिवस वाटण्याचें व वगिरेपण येण्याचें भय नसतें.

वा री क ग क व.—उष्ण प्रकृति, पंडुरोग, मधुमेहप्रस्त रोगमाद्यै गळ्याच्या पुटुळ्या एकाएकीं उत्पन्न होऊन त्याच्या वेदना मस्तकाकडे वरिक्कचित् हालचालीनें एकसारखा होत असतात पुटुळ्यामुळे वायुकरणलिकांमार्गे वेद होतो व म्हणून ऐकू येत नाहीं व लालीहि नसते. त्या पुटुळ्या गळ्याच्या असतात व त्यांना स्पर्शहि सहन होत नाहीं नंतर तीं गळ्ये फुटतात व वेदना कमी होते खरी, परंतु एकाभागून दुसरें अशीं अनेक गळ्यें आणि वेदना ह्या क्रम काहीं दिवस चालती. निद्रानाशामुळे व वेदनासिंघ्यामुळे रोग्यास जीव नकोसा होऊन जातो. याच्यावर उपचारः

म्हणजे पोटिखतें शेकण अगर एकदांत जळना लावणें चालवें. तिवाय अल्कोहोलमय वोरिक सेंसिउ थिरवून त्याचे थेंब कानात घालावे. अफुना अंके व ग्लिसरीन याच्या मिश्रणात मिजविलेला वाळाहि कानात बसवतात. या जार्गेतील कळवें गळू कधी फोडू नये; पिक-ल्यावर फोडवें. शरीरप्रकृतीत न थेंब असेल त्यावर उपचार सुरू करावेत व डॉपिसाठी औषध देत नाथें.

का ना ती ल म ल.—याची अनेक कारणांनीं मोठी गाठ बनते व त्यामुळे अर्धवट अगर पूर्ण वगिरेपणा एकाएकीं व येतो. कानात आवाज, चहर, बेरी, एकसारखा रोकल्याची वास अगर वेदना यांपैकीं काही लक्षणें होतात. कानात फोंड फार असून त्याची ही गाठ बनते. उपचारः—झेमट पाण्यानें कान धुजळा असता मळ वाहेर पडतो. ती वाहेर पडेंपयेंत काहीं दिवस हें पुढें चालू ठेवळें पाहिजे. मळ काडण्यास लोकांकडून मळ त्राडू नये; चासुक इया होण्याचा संभव असतो. जरूर तर मळ मळ होण्यासाठीं डॉकराचें औषध घालावें

अ ल वी अ म र उ नी या ना ती ची उ डि ज क्री उ.—ही कानात गेल्यास दुःख, कर्णनाद, चहर, भोंवळ, कानात कंडु अगर दुःख, किंचित् पाण्यासारखा धाव व कर्णपयामयें सुटून पडलेले पापुदे ही मुख्य लक्षणें होनात. टिपफागद विजून त्यावर कळीपथके उग पड्याे तसे हे पापुदे दिसतात. त्या सारखील त्वचा छाल अगर रक्ताळणी असते यावर उपचारः झोरिमेंटेड लासम अगर हायपोसफेट ऑफ सोड या औष-धाच्या द्रव्यां ह्या रोग स्वरित करा होतो.या औषधानी पिच-कारीच्या साह्यानें कान धुवावा.

म री व व थु स थु शी त प्र कं र च्या अ स्थि यं धीः—पहिल्या प्रकारच्या ग्रंथी शक्येचाकडून सजाने कापून काडवा-या. दुसऱ्या प्रकारच्या गाठी चिमटयात घडन काढता येतात. असल्या गाठा एक अगर अनेक असतात. स्त्रोमसग्रंथी वगैरे अनेक क्षर रोग कानास होतात पण ते थेंब दिले नाहींत.

कर्ण पे टि के व री ल अ ग र म थ क र्णा चे रोग.—या रोगाचें ज्ञान अवगत असणें फार अगत्याचें आहे. पश्चात्, कानान, नाकात अतिशय सदांमुळे अगर भयकर सार्थीच्या ज्वर येऊन गेल्यावर किंवा नदी अगर समुद्रस्नानामुळे नदी होऊन या रोगास प्रारंभ होतो. मस्तक जड होऊन त्यात तुडतुडल्यासारखें होते व नंतर क्षय भोंसकल्यासारख्या वेदना सुरू होतात. कर्णनाद, भोंवळ व वगिरेपणा, व कमी अगर अधिक ज्वर ह्या लक्षणें असतात. कानाचा पडया प्रथम छाल बनतो पण नंतर एके ठिकाणीं छाल रेपा दिसण्यास आरंभ होऊन नंतर ही लाली पडयावर सचें ठिकाणीं पसरते. आणि त्यावर पुटुळ्या व वारीक गळ्यें दिसतात. नंतर तेथून पावरे पापुदे सुटून वाहेर येतात व पडया तुजळ असें दिसतें. कारण

त्याच्या मार्गे मध्यकर्ण नामक घाराक व चोकोना पोकळी असून सूज व दाहामुळ ती साताने भरलेली असते कर्णकंडामुन्वी नखिणेचे छिद्र बंद होतें काहीं दिवसानंतर दाहशमन होऊन सर्व लक्षण कमा होतात, नाहीं तर पडदा फुटतो व पू कर्णनखिणेवाटे वाहू लागतो यास उपचार—रोग्यास अगदीं निव्वून ठेवावा रोग सोम्य असल्यास अमळ हिंडळें तरा चालेल एक रेंचक चार पाच गुलाब होतील अस ध्यावें व घशातील सर्दीनें त्तमन होईल अशा प्रकारचें गुळगुळी करण्याचें ओपध ध्यावें वेदना फार असल्यास एक अगर दोन जळवा तानना भोत्राजवळ लावाव्या वट पट्टी अगदीं ठेऊ नये दोकणे रोग्यास मानवतें व आवडनें हि बोंमट पाण्याच्या पिचकान्या कानास हूळहूळ माराव्या पडदा फुगला असल्यास शंखेधाकडून तो विरवा कानाच्या माग एक हाडाच टंगूळ असतें तेंच वेदना असतील तर तेंच हि जळवा लावाव्या. नाहीं तर कर्णमूळनामक भयंकर रोगास आरंभ होतो यानंतर रोगजंतुनाशक वोरिक अँसिडादि ओपधानी कान वृत्त जावा व मध्यकर्ण पूरहित होईल असे करावें नंतर कानात वोरिक अँसिड फुगून घाळावें आणि बर कापसाचा घोळ बसवावा कानातून पू येत नसला व पाण्यासारखाच स्नाय असला तर पडदा फुटला नाहीं असें समजावें व जर्गी पडदा फुटला तरी त छिद्र मध्यकर्ण कोरडा राहिला असता पूर्ण बरे होतें व बहिरेंपण येत नाहीं मध्यकर्णातील पू अगर पाषा बहिरें पडण्यासाठी रोग्याने कान पुतेवेळी व नंतर काहीं जोरानें उडवासा करावे.

बराळ रोग योग्य उपचाराच्या अभावां कायमचा व जुनाट होऊन बसतो पडदा पाहिला असता तो जाड व काहीं ठिकाणीं पुवासुळें व पापुद्र्यासुळें पिचळा व काहीं ठिकाणीं सुजेगुळ लाल दिसतो कोठें तरी लहान अगर मोठें व कडा रेखीव असलेल पडद्यास पडलेले छिद्र दिसतें हे छिद्र मोठ असल्यास पडद्यापलीकडाल मध्यकर्णातील अतरंग सुजेच्या कमी जास्त-पणाप्रमाण गुलाबी रंगाच अगर लाल असलेलें दिसतें फार घाराक असल्यास छिद्र दिसत नाहीं पण नाक व तोंड बंद करून उड्यास करण्याचा प्रयत्न केला तर कानावाटे आवाज, बुडबुडे व हवा जाणें इत्यादि प्रकार अनुभवास येतात बहिरें-पत्र कमीमास्त प्रमाणात व त्याचप्रमाणे चकर घेरी हा असतेच या जुनाट प्रकारच्या कर्णव्यापासून नानाप्रकारची रोगपरंपरा व दुष्पारिणाम होतात त्यापैकी एखाद्या सकडात रोनी सापडण्याचा संभव असतो त्याचा नामनिर्देश व नोटक वर्णन पुढें केले जाईल यास उपचार—एकदर शरीरप्रकृति सुधारता कानाचा स्वच्छता आतिशय राखावी कानातील पू व कोड्याच्या खपल्या पिचकारांनीं रोज पुवून काढाव्या व कान कोरडा करून त्यास वोरिक अँसिड फुगून घाळावे हे न कदावृत्ता बरेच दिवस केले पाहिजे त्यानें गुण व नाटल्यास बंदसून दुसरी ओपध घालावी छिद्र मोठें असल्यास त्यानें आळूचन होऊन त लहान करण्याचा यत्न

काहीं उपचारांनीं करावा लाव बंद झाला व बहिरेंपण राहिलें तर कृत्रिम पडदा बसवावा एक लांबोडा कापसाचा बळकटीप्रमाणे घारिक घोळा कानात घारिक चिमट्यानें बसविला असता त्याचा पडद्याप्रमाणें ध्वनिवाहनाच्या कामी उपयोग होतो अगर दुसरा प्रकार कृत्रिम प्रकारच्या चकत्या निरनिराळ्या कारखानदारांनी तयार केलेल्या विक्त मिळतात, त्या चिमट्यानें बसवणें चकतीचा उपयोग कोणास होतो व कोणास होत नाहीं कोणास उपयोग होतो परतु ती चकती कानास फार खुपते व कोणास छुपत नाहीं तरी गरजूनी त्याची उपयुक्ता अनुभव घेऊनच टरविली पाहिजे या जुनाट कर्णव्यापासून जी अनर्थकारक रोगपरंपरा उदभवण्याचा संभव असतो म्हणून मार्गे सांगितले तें सीक्षिम रोगार्थन येणेप्रमाणें.—श्लेष्मलप्रयि उत्पन्न होतात व त्या जाळून, उपटून, खरडून अगर फासात पकडून अग ओडून अगर विजेच्या पेदीनें जाळून काढतात व त्याचिं मूळ नष्ट होईल असें ओपध तेंचे लावतात

कर्ण मूळ —यात कानाच्या मागे हाडाचे टंगूळ आहे, तें सुजण्यास आरंभ होतो हा सूज उपचारांनी कमी होते उप-चार नीट न झाल्यास या हाडावर गळू होतें त्यातील पू मागेमध्ये पसरतो अगर कानामागे तें गळू फुटतें, किंवा हे गळू बर मस्तकान्या कर्णद्वारत जाऊन फुटतें, कारण तेंचें पू जण्यामोगा मार्गे त्या हाडात आहे मस्तकात हे गळू फुटल्यास रोगा दुष्पण्याचा द्वार भीति आहे. कारण ही रोगावस्था शस्त्रप्रयोगामुळें बरी होण्यासारखी परतु कष्टसाध्य आहे या रोगात पीटीस, शेक, जळवा, लवकर गळू फोडून पुवास बहिरें वाट करून देणे हे उपचार करावे व गळू कापल्यानंतरहि शेकणे सुरू ठेवावें

अस्थि जण —बायकर्णनखिणेचा मार्गील भाग, मध्य-कर्णाचा बरान भाग, अगर कानामागील हाडाच टगुळ हे अस्थिमय असल्यामुळें दीर्घकालीन छावामुळें हाडें फुगून तेथ हाडीत्रण होतो मध्यकर्णाच्या वरून चेहऱ्याकडे जाणाऱ्या व चेहरा प्रकृळत आणि चलन करणाऱ्या मज्जानाडीची सरावी झाल्यामुळें अर्धागवाच्या रोग्याचा चेहरा जसा अर्धशून्य व बावळट दिसतो तसा रोग्याचा अर्धा चेहरा दिसतो यास उपचार—शंखेधाकडून सुधारणा होण्यामोगी स्थिति असल्यास करावी मस्तिष्कावरणदाह म्हणजे मेंदूच्या भावताला वेधन असतें त्याचा दाह, मस्तकविरादाह व जतुदुषित रक्तवाहिन्यासमक ज्वर हे तीनहि रोग शस्त्र-द्वियेनें हि कष्टसाध्य आहेत येणेप्रमाणें ही रोगपरंपरा फुट-लेला कान बरा करण्याची हयगय केल्यामुळें संभवते

पाषाण रोग रसा दीर्घ काल न लाव —क्रिप्रोपदच, सधिवातपीडित रोगी, फार दिवस कोयनेल घेणार याना हा रोग झालेला पहाण्यात येतो हा बरा होण्यास बरील नावयुक्त रोगापेक्षा त्रासदायक असतो यानां लक्षणें लाव युक्तरोगाप्रमाणेंच असतात

अंत तस्य कर्ण रोगः—कानाच्या या भागामध्ये कर्ण-मज्जावाहीचे सूक्ष्म तंतु असून त्यांच्या यमत्कारिक रचनेमुळे ध्वनीचे संवेदन संभवू शकते. या भागांतच अर्धचक्राकृति असल्याचे वारीक बोमदे असतात. यांविषयी माहिती पूर्वी फारशी नव्हती ती आतां अधिक झाली आहे. येथें रोग होयें म्हणजे वर सांगितलेल्या कर्णमज्जावाहीच्या अर्ध-संवेदनक्रियेचा विघाड होयें म्हणजे अर्थांतच बहुधा वरान होण्यासारखा बहिरेपणा येणें. यार्चा कारणें बहुशः पाषाण-कर्ण व मध्यकर्ण येथे होणारे वरील रोग, हृद्यगयीसुळें अगर त्याच्या तीव्रतेमुळें अंतस्थ कर्णपत्रेच ते पसरत जायें हें होय. शिवाय अशक्तता, मधुमेह, पंडुरोग, सार्धांच भयंकर ताप, फिरंगोपदंश किंवा मस्तकातील धमन्यांना विस्तरणरोग होणें अथवा तोफांचे आवाज फार जवळून ऐकणें किंवा कोयनेल फार घेणें हाहि कारणें होत.

भौ वळ.—वर सांगितलेल्या अर्धचक्राकार बोग्यामध्ये रक्तसंचय होऊन त्यासुळें पूर्वी बहिरेपण नसलेल्या माणसास एकाएकी मोठा कर्णनाद ऐकू येणे व शीक जाऊन पडेल इतकी मोठी संवळ येणें ही लक्षणें होतात. नंतर मळमळू लागून वांघि होते व चकर येऊन अंगास थंडगार घाम सुटते. जरा वर वाटल्यावर आपण एका कानांन बहिरे आहोत हें त्यास कळून येतें. काळांतराने चकर कमी होते; परंतु कर्णनाद व बहिरेपण कायम रहातें. फार बहिरेपण असल्यास कर्णनादहि पुढें कमी होतो. यावर उपचारः—किनईन, पोटॅशियम ग्रीनाइड यांचून पैलोकॉपरॉन नैट्रेट हें औषध घालणें व विजेची पेटी लावणें हें केळें असतां त्याचा थोडाबहुत उपयोग होतो.

कर्ण सूळ.—हें लक्षण कानाच्या कच्चाच रोगांमध्ये असतें, परंतु कर्णरोग नसूनहि ज्याप्रमाणे कपाळसूळ, माथे-सूळ, दंतसूळ त्याप्रमाणें शुद्ध मज्जातंतूंची दुर्बलतादक्षक अशा प्रकारचा निवळ कर्णसूळ रोग स्वतंत्रपणें आढळतो व त्यास उपचार इतर प्रकारच्या सूळप्रमाणें करून शिवाय कानामागें पॉस्टर माहून कानांत कोफेनचे थेंब घातल्यानें सूळ थांबता.

कानांतून रक्तस्राव.—पुढील कारणांसुळें कानांतून रक्त येतें. (१) मस्तकाच्या कवचीच्या तळच्या दुखापतीनें रक्त होणें; व त्यासुळें मध्यकर्ण दुखापणें. (२) कान कोर-स्यासुळें वाद्यकर्णदलिकेद होणाऱ्या इन्फ्लू, मधुमा व मग. (३) क्लॅम्पलमॅथि, गळवें वगैरे कानांत होणें. (४) कानाशिलांतील दगळ हाडास मग होऊन मध्यकर्ण विघडणें व नासणें अगर कुजणें. (५) कानाचा पडदा फुटणें. हा प्रकार खोल दरी, सध्याच्या तळीं अगर उंच पर्वतारोहणाऱ्या वेळीं होण्याचा संभव असतो. (६) अप-वादानकर्ण कानांतून त्रियाचे आंतव वाहिल्याची उदा-हरणें आढळतात.

आयुर्वेदो विवेचनः—कानाच्या रोगांतर्घी आयुर्वेदाचे विवेचन येणप्रमाणेंः—

निदान.—पडसं, पाण्यांत बुंबण व कान कोरणें यानीं, तसेंच शब्दाचा मिथ्याबोग झाल्यानें किंवा दुसऱ्या कांहीं प्रकोपक कारणांनीं वायु कुपित होऊन कानांतल शिरात जाऊन कानांत जोराना झूळ उत्पन्न करतो. त्यानें अर्धशिक्षी दुखते, कान स्तब्ध होतो, थंड पदार्थांचा तिडकारा येतो. फार दिव-सानां कान पिकतो व पिकळ म्हणजे त्यांतून रक्त बहते. एकदम कानाला दुडे वसतात, व आंतून कांहीं झरझरतें असें वाटतें.

पित्तकोपांनीं शूल, दाह, चुरचुर, थंड पदार्थांची इच्छा, सूज, ताप, कान लवकर पिकून पिवळसर रक्त बहणें आणि ती ज्या ज्या ठिकाणीं लागेल तीं तीं जाग्या पिकणें हे विकार होतात.

कफांनीं डोकें, हनवटी, व मान हीं जड होतात. कानांत ठणका कमी असतो, कंड येते, सूज असते व उष्णाची इच्छा असून पिकल्यावर त्यांतून पांढरा व दाट पू बहते.

अभिघातादिकांनीं दूषित झालेल्या रक्षापासून पित्त-कोपासारखे किंवा त्यातून किंचित अधिक असे विकार होतात.

तिन्ही दोषांच्या प्रकोपापासून कानात शूल, सूज, ताप, तीव्र कळा, कधी थंड कधी उष्ण पदार्थांची इच्छा, कानास जडत्व हीं लक्षणें होतात. आणि ती पिकळ म्हणजे त्यांतून पांढरा, काला, तांबूस व दाट असा पू येतो.

शब्दबाहक शिरात वायु दृष्ट झाला असतां कारणावाचून वरवेवर अनेक प्रकारचे शब्द ऐकू येतात. त्यास कर्णनाद म्हणतात.

वायूस कफाची जोड मिळाली असतां किंवा कर्णनादाची उपेक्षा केली असतां मोठ्यानें बोललें तरी ऐकू येण्यास कष्ट पडतात. आणि पुढें फांहीं दिवसानीं सुखीच ऐकू येईनासें होतें. म्हणजे बधिरता पूर्ण येते. वायूनें कफ शोषला जाऊन कान पिकटता. कान जड होतो व चांदतो त्यात प्रतिनाद म्हणतात.

कानांत नेहमीं खाच येते त्यास कर्णकंठू व फार दिवस सूज रहाते त्यास कर्णशोफ म्हणतात.

पित्तानें कफाचा विदाह होऊन अगांत दाट व दुर्गंधयुक्त अर्धां पुष्कळशी रक्त होते आणि ठणका होतो, किंवा कथित तो नसतोहि. त्यास पूतिकर्ण म्हणतात.

वातादि दोषांनीं कान दूषित होऊन त्यांत कमी होतात. व ते कान खातात. आणि मास व रक्त थांबा हिंद होऊन त्यापासून फार तीव्र ठणका लागतो. त्यास कृमिकर्ण म्हणतात.

कान कोरल्यानें क्षत होऊन कानात विद्रधां होतो त्यास कर्णविद्रधि म्हणतात.

नेत्राक्षि व नेत्रार्तुदाप्रमाणं कानांत सूज येते तीस कर्णाक्षि व कर्णावुंद म्हणतात. या विकारांत ठणक, कान तडून दुर्गंध येणे व वहिरेषणा हें लक्षण होतात.

बायूनें कानाचें छिद्र आंत तडुकित झालें अस्तां त्याच कूचिकर्णक म्हणतात.

कानाच्या आंतल्या अंगुष्ठ एक किंवा अनेक न दुखणारे किंवा दुखणारे पिंपळीएवढे ठणक मोड येतात त्यास कर्णपिंपळी म्हणतात.

तिन्ही दोषांपासून त्वचेच्याच रंगाची दुखणारी व ताठर अशी सूज येते तीस विदारिका म्हणतात. तिची उपेक्षा केळी अस्तां ती पिकून तिच्यांतून शिरशेलासारखा स्राव होतो व ग्रथ मरून येण्यास फार त्रास पडतो; आणि मरल्या तर कानाचें छिद्र खचित आकुंचित होतें; कानाच्या शिरातील वायु कानाची पाळ शुष्क करतो. त्यास पालिशोप म्हणतात.

बायूनें कानाची पाळ ठणक व बारीक तारेसारखी होते, त्यास तंत्रिका म्हणतात. मूळ किंवा सुकुमार माणसाचा नाजूक कान टेंपून कांहीं दिवस सोडून पुन्हां एकदम वाढवूं लागलें अस्तां पाळी सुजते, ठणकते, सूज तांदून अस्तां व तिच्यावर शिरा असतात. हा विकार बायूपातून होतो व याच परिपोट म्हणतात.

फार जड दागिन्यांच्या मारानें किंवा दुसऱ्या कांहीं अशाच कारणांनी रक्त व पित्त कुपित होऊन कानास काळसर रंगाची सूज येते. त्यात उत्पत्त म्हणतात. यांत कळ, दाह, पाक, फोड, पुळ्या, जाली, नुसर व रक्त हे विकार होतात.

वायु व रक्त यांपासून सगळ्या पाळींवर सूज येते. ती दुखत नाहो. ती स्थिर, साठलेली व त्वचेच्या वर्णाची असते, आणि तीस खाज सुटते. या विकारास उन्मथ म्हणतात.

कान बरोबर न टेंपला जाऊन वाटवूं लागलें अस्तां तिन्ही दोष कुपित होऊन त्यांपासून कान सुजतो, कंड सुटते, दाह होतो, पिकतो व ठणकतो. या विकारास दुःखवर्धन असें म्हणतात. कफ, रक्त व कृमी यांपासून पाळींवर लेख किंवा लेखिका नांनाच्या बारीक पुळ्या उठतात. त्यांत कंड, लस व वेदना हीं असतात. त्यांची हृद्यगय केळी अस्तां त्या पाळ जातात. कर्णपिंपळी, त्रिदोषात्मक शूलविदारिका, व कूचिकर्णक हे रोग अताथ्य आहेत. तंत्रिका प्राप्य आहे. आणि बाकीचे ताप्य आहेत. याप्रमाणें कानाचे एकंदर २५ रोग आहेत.

चिकित्सा.—वातगन्ध कर्णशूळ्यवरः—मांसरसावरोर वेज्जन रात्री वातनाशक औषधानां तिस्र केलेले तूप प्यावें. नंतर कान दोकून मुळ्याचा रस कापोत घालावा. कान दुखत अस्तांना डोऱ्यावरून त्रान करूं चये आणि दिवसा देखाळ धंड पाणी पिळूं नये. रात्री तर थंड पाणी पिळूं नये. वित्तशूळ्यवरः—खंडासाखर घालून तूप प्यावें. त्यानें कोटा किंम्व झाला म्हणजे रेंवक प्यावें आणि ज्येष्ठमध, शार्से यांच्या

रसानें युक्त अंगारचें दूध कानांत घालावें. ज्येष्ठमध, मीज्य वगैरे पित्तनाशक औषधानां लेप कानासमोवती करावा. कफजन्य शूळ्यवर पिंपळीनें तिस्र केलेल्या तुपानें कोटा किंम्व करून बांती करावी. आणि कफनाशक धूत, नस्य, गुळणे व शेकणें हे उपाय करावे. लघूण, आलें यांचे रस कानांत घालावे. रक्तजन्य कर्णशूळ्यवर पित्तन शूळ्यासारखी चिकित्सा करावी आणि लवकर शीर तोडावी. कान पिकून पु वाटूं लागला म्हणजे घूमथान, गुळणे, नस्य, नाडीत्रयाची औषधे व दुष्ट व्रणाची औषधे घ्यावी. चिकित्सेला कान दोत वेळां धुवून कापसाच्या थोळ्यानें पुसून काढून गुग्गुळुची पुरी देऊन कानांत मध घालावा व मग कफनाशक औषधानां तयार केलेल्या कापसाच्या वाती कानांत घालण्या अथवा वृषे कानांत घालावी. कर्णनाद व वहिरत्ता यांवर वातशूळ्यवरची चिकित्सा करावी. आणि त्यांत कफाची जीव असल्यास प्रथम वमनादिक घावें. शारतेल (अष्टांगहृदय उत्तरस्थान अ० १८) हें सर्व कर्णरोगनाशक आहे. कान मेहरी आल्यासारखे सुप्त झाले अस्तां रक्त काढावें. सूज व केंद्र असून कमी एकू येत असल्यास वमन घावें. मुळांचा, म्हाताऱ्यांचा व पुष्कळ दिवसांचा वहिरेषणा जसाच्य तमसून सोडून द्यावा. प्रतिवाह रोगात कानांत तेल घालून व शेकून मळ नरम झाला म्हणजे तो कानकोरप्यानें काढून कानांत तेल घालावें. किंवा भेंधव व मध यांसह महादुंगाचा रस घालावा. मळ काढल्यानें कानांत रक्षता उत्पन्न झाल्यात तुपाची निवळी घालावी.

नव्यानें कान जगडीं मरून गेला असला तरीहि याचप्रमाणें करावें. कंड असल्यास कफत्र नस्यादिक घावें. आणि सुजेवर तें करून शिवाय तिस्रट व उष्ण औषधानां लेप करावा. पूतिकर्ण व छामिकर्ण यांवर कर्णसावरील औषध करावें. आणि छामिकर्णावर विरोपतः शारतेल कानांत घालावें.

कर्णविद्रधीवर पूर्वी वमन देऊन विद्रधीवरची चिकित्सा करावी. क्षतविद्रधीवर पित्तजन्य कर्णशूळ्यवरची चिकित्सा करावी. कर्णाक्षि व कर्णावुंद यांवर नासार्ची व नासार्तुदाप्रमाणें चिकित्सा करावी.

कर्णविदारिका अपक अस्तां तिची चिकित्सा दोषानुरोधानें कर्णविद्रधीप्रमाणें करावी. पाळीसोपावर वातजन्य कर्णशूळ्यप्रमाणें नस्यलेप व स्नेह करावे. नंतर नेहमीं पुटिका रक्त असें जेद तोंवर घेऊन बिरवावे. पाळी फारच क्षीण झाली असल्यास तितको कापून काढून चाकीची डकवून नंतर तिचें पोषण करावें. तंत्रिकांदि याच उपायांनें वाटूं न देतां तशाच राखावी आणि परिपोटवरहि हीच चिकित्सा करावी. उत्पत्तावर जळवा लावून रक्त काढावें आणि वर धंड औषधानां लेप करावा. रोगानें कान तुटला असल्यास रोग्यास रेंवक वगैरे देऊन शुद्ध करून त्याच्या कानाच्या तुटलेल्या बाजू कापून त्यांत शुद्ध रक्त जाल्यावर त्या एकमेकांत जुळवून त्या जागेस योग्य बंध बांधावा. अपघातानें कान तुटला

असल्यास तो जुळवून वंच वांधून नंतर रचक वगैरे देऊन शूद्र करावें.

हुटका कान जुळवावयाचा असल्यास पुढाच्या शेंडीस व वायकाच्या केंसास गांठ मारून त्या हुटक्या तोंडाचे छेदन व लेखन करून त्याचा साधा जुळवून उंचट किंवा खाल-पट न करता जगच्याजार्गी घरखा वसवून मध, तुप लावून वर कापसाचा बोझा बसवून सुतारने फार घट नव्हे व फार रील नव्हे असे वाधून वर रक्ष बंद करणाऱ्या औपधाची पूढ टाकावी, आणि त्रयाचे उपचार करावे. नंतर सात दिवसांनी वर तेल सोडून हळू हळू बोझ काढावा. कान चांगला भरून आला, वर केंस आले, सांधा चांगला जडला आणि तो सारखा कठिण, सुरेख व लाल झाला म्हणजे हळू हळू कान वाढवावा.

कानानोर—मद्रास इलाह्यात मलबार जिल्ह्यातील चिरकल तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. हें कालिकतपासून ५६ मैल व वेगळोरपासून ८१ मैल दूर आहे. गावाचे दोन भाग पडतात. एक लुना (कानानोर) व दुसरा कॅप. ऐतिहासिक दृष्ट्या व व्यापारिकदृष्ट्या हे महत्त्वाचे गाव असून येथे सरकारी कलेच्या, तुल्य तसेच वारंवार सुताच्या कापडाच्या गिरण्या आहेत.

येथे पंधराव्या शतकापूर्वी एक मुसुलमानी राज्याची राजधानी होती. येथे पोर्तुगीजांनी किष्ठा वायला तो काही काळ पोर्तुगीज व त्यानंतर उच्च याच्या ताब्यात होता. व नंतर हैदरअलीच्या वेळी मुसुलमानांच्या हातात तो होता. व शेवटी ब्रिटिशांच्या कब्जात आला. पण त्यांनी तेथील सरदाराकडून काही खंडणी घेऊन त्याच्याकडेच ठेविल्या. तो अद्याप तसाच आहे. येथे हा किष्ठा, अरकल राजवाडा व जेल ही ठिकाणे पहाण्यासारखी आहेत.

येथे उत्तम बंदर असल्यामुळे प्राचीन काळापासून हें समुद्रावरील परदेशी व्यापाराचे मोठे ठिकाण होतें. आजही सुंदर व टिकाळ कापडाकरिता कानानोर प्रसिद्ध आहे.

कानिकर—(कानी). लोकसंख्या (१९११) ४०३४. दक्षिण द्रावणक्षेत्रमधील उंगराळ प्रदेशात रत्नागरी ही एक जात आहे. यांचा वर्ण काळज असून हे सजाक, मध्यम उंचीचे, चपल, शांत व साधे आहेत. हे लोक शेतकी करतात. परंतु यांची मुख्यतःकरून शिकारावर उपजीविका होते. कानिकरण या शब्दाचा अर्थ आतुंबीक जमीनदार असा आहे. जंगलात झाडे लावणे व वाळवणे, मध जमविणे वगैरे धंदे उंगराळ देशात रत्नागरी लोक करितात. यांच्या भाषेला 'मलयाळी' असे नांव असून ती मल्याळीची एक पोटभाषा आहे. कानी लोक आपल्या लहान लहान टोळ्या करून मुत्तकांगी या मुख्य्याच्या सत्तेखाली एकत्र राहतात. सर्व सामाजिक यावर्तीतील निवाडे पंचामार्फत होतात. वारसा हक्काची पद्धत मज्जाधायम (पितृपारंपरिक) आहे. सुल्गा

असतांना पुतण्यालाहि काही वारसा मिळतो. विवाहापूर्वी शिष्टांची संमति घ्यावी लागते. शास्त्रन ही अरण्यदेवता यांचे मुख्य देवत होय. विधवापुणर्विवाह व घटस्नेह यांना कोणत्याहि तऱ्हेचा प्रत्यवाय नाही. परंतु अशा गोष्टी कचित् घडतात.

ल म री ती.—या लोकांत मुलांमुलींची लगे त्यांच्या अनुभवे सोळाव्या व सातव्या वर्षांनंतर करण्यात येतात. तथापि मुलांना पुष्कळ वेळा लवकर स्थळे मिळत नाहींत; व त्यामुळे त्या सोळा सोळा वर्षांच्या वयापावेतो अविवाहित असतात. ज्या पुत्राला लग्न करण्याची इच्छा असेल तो दोघे चौघे नातलग बरोबर घेऊन मुलीच्या जुळत्यांत भेटतो. त्याचे नातलग त्याच्या लग्नाची गोष्ट काढतात. ती पसंत पडल्यास लग्नीच तिथिनीधय होतो. व पानसुधारी पाटवून इष्टमित्रास लग्नाचे निमंत्रण करण्यात येते. नवरा नवरीच्या बरा गेल्याबरोबर आपल्या सासुला घरात नेसण्याचे बल—ज्यास 'अम्मा विट्टु मुंदू' असे म्हणतात ते—देतो. नंतर वयस लग्नघडपास आरंभितात. तेथे वरपक्षाच्या कोणी मनुष्य वराच्या हाती चार 'चक्रम्' किंमतीची एक माळ देतो. नंतर वर ती माळ दुर्गास दाखवून वधूच्या कंटास लाडितो. मग त्याची जवळ उभे असलेले वहीण ती माळ घेऊन वधूच्या गळ्यात घालते. तसेच वर एक बल घेऊन आपल्या वहीणीजवळ देतो. तीही ती वधूच देते. नंतर कोणी प्रौढ मनुष्य वायकाचे संगोपन करणे करावे व तिच्या कंस वागवणे, ह्यानिघती वरस काही उपदेश करतो. त्यातील आशय असा आहे की, वायकोने काही अपराध केला असता प्रथम तिच्या शब्दांनी सामावें, दुसऱ्या प्रसंगी काही शासन करावें व तिसऱ्या प्रसंगी कडक शिक्षा करावी; आणि इतकीहि करून ती नोंद न वागल्यास अखेरीस तिच्या टाकून रावी. लग्नदिवशी वधूच्या घरी आणि दुसऱ्या दिवशी वराच्या घरी मेजवानी होते.

वधूपक्षाकडून वधुवरोवर कुन्हाड, फावडे, विद्या, प्याले, मातीची भाजी, वगैरे वस्तू अर्धण देण्यात येतात. [सेन्सस रिपोर्ट १९११ (त्रावणकोर) अखेरीस—लग्न विधि व सोहळे; यस्टेन.]

कानिगिरी, ता लु का—मद्रास. नेलोर जिल्ह्यांतल एक तालुका. उ. अ. १५ ° १' ते १५ ° ३५' व पू. रे. ७९ ° ५' ते ७९ ° ४१'. क्षेत्रफळ १०१४ चौ. मैल. लोकसंख्या (१९२१) १२९४०८. या तालुक्यांत फक्त कानिगिरी (जो. तं [१९११] ६९७४) हें एकच शहर व १०८ खेडी आहेत. येथें त्याळ बाल्नी व झाडे सुकणे नसलेली मैदाने सर्वत्र आढळतात. राणि आणि केरु ही मुख्य धान्ये आहेत. तांदूळ बाहेलून येतो. शिक्षणाच्या बाबतीत हा तालुक्या भागचलेला आहे. पाटव्याच्याचे पाणी खेळविण्यास न्यायच जडवणी आहेत.

कानीफनाथ—नवनाथापैकी जालंदरनाथाचा शिष्य. हा मद्रवेशाचा सुख रागाचा पुत्र. हा जाताचा क्षत्रिय होता. याच्या आईचे नाव भागिनी होते. नाथलीलामृत्याच्या १९ व्या अध्यायात असे लिहिले आहे की, हा पुत्र सुरथराजाला जालंदरनाथाच्या प्रसादाने ज्ञान व राज्य न करिता जालंदरनाथ शिष्य होऊन त्यावरच वैराग्यवृत्तीने हा हिंदू लागला. गोपीचदाने जालंदरास लिंदीत प्रले असता याने तेथे जाऊन त्यास वाहेर काढिले व गोपाचंदास अमर केले.

कानोर—उदेपूर संस्थानातील जहागिर व तिचे मुख्य ठिकाण. जहागिरीत ११६ खेडी असून याचे लो. सं. (१९११) १९९६२ आहे. कानोर या व उत्तर अक्षांश २४ ° २१' व पू. रे. ७४ ° १६'. यावर आहे लो. सं. (१९०१) ४३००. जहागिरदार याला राज्य म्हुणतात. हा सारंगदेवत कुळातील शिवादिया रजपुतापैकी आहे.

कानौद—पंजाब. पतियाळा संस्थान. मोंहिंदरगज निवासत आणि तहशीलवांचे हे मुख्य ठिकाण असून दारीच्या दक्षिणेस बोधीस मैलावर आहे. उ अ. २८ ° १६' व पू. रे. ७६ ° १३'. लो. सं. (१९०१) ९९८४. हे गाव वाक्कराचा मालिक महमूदखान याने वसविले व कनोदिया नावाच्या ब्राह्मणांनी येथे प्रथम वसाहत केली म्हणून या गावास हे नाव पडले असे म्हणतात. मोगलांच्या कारकीर्दीत नारनौल सरकारातील हा एक परगणा होता. अठराव्या शतकाच्या प्रारंभी जयपूरच्या ठाकुराने हे गाव तर केले होते. परंतु शहाअलमचा उमराव नयाब नजफ कुर्बतान याने त्यास हाकून दिले. हा उमराव मरण पावल्यावर त्याच्या जमीन किंवा ताब्यात घेऊन आपले स्वातंत्र्य राखण्याचा प्रयत्न केला. परंतु इ. स. १७९२ साली शिवाचा सेनापति डी. बॉइन याने किंवा तर करभ्याकरिता सैन्य रवाना केले. त्यावेळी झालेल्या लढाईत ती ली मारली गेली. यापुढे शिवाचा सेनापति अप्पा खंडेराव याच्या ताब्यातील हा महत्त्वाचा किंवा ज्ञाना. याच्या ताब्यात रेवारी प्रदेश होता. पुढे रेवारी प्रदेश त्रिप्ट्याकडे आल्यावर त्यांनी ती संजगरच्या नवाबास इनाम दिला. तारीख ४ जानेवारी सन १८६१ च्या बख्तेरे ब्रिटिश सरकारने १९.४ लाख रुपयांपैकी पतियाळाच्या महाराजास कानौद व कुथुआना हे परगणे दिले. कानौद किंवायेचे नाव मोंहिंदरगज असे आहे

कान्ट इम्यानुएल (१७ ४-१८०४)-कॅनिनसर्वज या मार्वा कान्टचा जन्म १७५४ च्या एप्रिल महिन्यात झाला. याच्या बापाचा कातब्याच्या वाधा करण्याचा धंदा होता. त्याची घरची स्थिति फार गरीबीची होती, तरी पण तो मोठा योगेदार मनुष्य होता. व त्याला आपल्या मताचा मोठा अभिमान असे. कान्टची आईहि फारच भाविक असे व कान्टच्या मनावर तिच्या भक्तिपंथी शिक्षणाचा फार उसा उमटला होता. कान्टचे सर्व शिक्षण या गावातच झाले. हा आपल्या सोळाव्या वर्षी मॅट्रिक्युलेशन पास होऊन कॉले-

जत गेला. युनिव्हर्सिटीत त्याने एकंदर सात वर्षे अभ्यास केला. त्याच्या घरची गरीबी असल्यामुळे त्याचे भित्र त्याला थोडी फार पैशाची व इतर आवश्यक गोष्टींची मदत करित असत आणि त्याच्या मोवदला कान्ट हा त्याना शिक्षकांत असे. परंतु त्याला हे सर्व दिवस मोठ्या कष्टानेच काढवे लागले.

१७८६ साली म्हणजे कान्टच्या २२ व्या वर्षी त्याचा बाप वारला आणि त्यामुळे त्याला आपले शिक्षण सोडून पोटापाण्याच्या उवांगाला लागवे लागले. त्याची मोठी महत्त्वाकांक्षा म्हणजे कॅनिनसर्वज विश्वविद्यालयातील प्रोफेसरची जागा मिळविण्याची होती. परंतु आता त्याला आपले शिक्षण शक्यतः टाकून, एका सुखवस्तु कुटुंबातील रास्तगी शिक्षकाचा धंदा पत्करावा लागला. या रीतीने त्याने नऊ वर्षे काढली, व त्याच्या आयुष्यातील हा कालच फक्त त्याने कॅनिनसर्वजच्या वाहेर घालविला. या काळात तो तीन चार कुटुंबात राहिला. १७९५ मध्ये त्याने एक तात्विक विषयावर स्वतंत्र ग्रंथ लिहून डॅक्टरची पदवी मिळविली व नंतर त्याला कॅनिनसर्वज विश्वविद्यालयात विनपगारी शिक्षकाचा जागा मिळाली. तेव्हापासून सरेपर्यंत म्हणजे सुमारे सतत पन्नास वर्षे, त्याने प्रोफेसरचे काम केले. विनपगारी शिक्षक या नात्याने त्याने सुमारे पंधरा वर्षे काढल्यानंतर १७७० साली त्याची महत्त्वाकांक्षा पुरीं झाली. त्याला तत्वज्ञानाच्या प्रोफेसराची फार मोठ्या मानाची जागा मिळाली, व त्या जागेवर तो सरेपर्यंत होता. दुसऱ्या युनिव्हर्सिटीमध्ये त्याला प्रोफेसराच्या जागा देऊ केल्या होत्या, परंतु त्याने आपली युनिव्हर्सिटी सोडली नाही. व तेथील जागा कमी पगाराची असताना तेथेच राहणे त्याला वर वाटले.

कान्टचे सर्व आयुष्य अध्ययन, ज्ञापन आणि लेखन यामध्येच गेले. कान्ट संसारपाशात पडला नाही. प्रथमतः त्याची फार गरिबी होती; कुटुंबपोषण करण्यासारखी पैशाची स्थिति नव्हती. यामुळे त्याने लग्न केले नाही. पुढे चांगली स्थिति आल्यावर त्याला लग्न करता आले असे व एका चाईवर त्याचे मनहि गेले होते; परंतु त्या चाईने दुसऱ्या एका गृहस्वध्या लक्ष केल्यामुळे कान्टचा वेत तसाच राहिल. पुढे आपले लग्नाचे दिवस निघून गेले, असे समजून कान्ट ब्रह्मचारी राहिला.

कान्टचे मुख्य व्यवसाय म्हणजे म्हणजे एक लेखन व दुसरा अध्ययन. हा फार मोग तत्वज्ञानी होऊन गेला, अशी जरी त्याची कॉर्ति आहे तरी तो मातुसमुद्घून तत्वज्ञानी झाला असे म्हणण्यास हरकत नाही. कारण लहासपणापासून त्याचे आवडते विषय म्हणजे गणित व आधिभौतिक शास्त्रे हे होत. अगदी लहानपणापासून त्याला न्यूनच्या मतेनाच फार नाद लागलेला होता तत्वज्ञानाकडे त्याचे लक्ष मागून गेले व हाच शेवटी त्याचा मुख्य विषय बनला. पण कान्ट हे देहाई घटपटाची खटपट करणारा

तत्वज्ञानी बनला नाही. त्याच्या अंगां चतुष्टयपणा व विषय-नैचिच्याची अभिवृत्ति येवढ्यापर्यंत कायम राहिली. त्याने ग्रंथ व लेख निरनिराळ्या विषयांवर आहेत. तो मासिक-पुस्तकांत प्रचलित विषयांवर लिहित असे. त्याच्या लेखांची भाषा दुर्बोध नव्हती. त्याचे काही काही लेख तर फारच मनोरंजक व विनोदाने भरलेले आहेत.

इ. स. १७५५ मध्ये लिस्बन शहराी फार मोठा धरणी-कंप झाला. त्यावेळीं या विलक्षण सुष्ठिचमत्काराचा माहिती देण्याकरिता कान्टने ' धरणीकंप ' या विषयावर एक उत्तम लेख लिहिले व त्यांत यासंबंधाची उपलब्ध माहिती व या चमत्काराची उपासिती यांचे सुरस विवरण केले. १७६० च्या सुमारास स्वीडनचा नांवाचा मनुष्य प्रसिद्धीस आला. आपल्या अतर्द्विज्ञानाबद्दल व आपल्या मेल्ल्याच्या आत्म्याची संभाषण करता येत असे तो म्हणे. कान्टला या विषयासंबंधी माहिती मिळविण्याची इच्छा झाल्यामुळे त्याने स्वीडनवासीच्या ग्रंथावर सात पौंड खर्च केले व आपल्या लेखांच्या आग्रहावरून त्याने यासंबंधी एक सुरेख ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथात त्याने राष्ट्रीय तत्त्वावर, अशा गोष्टींचे ज्ञान मानवी शक्तीच्या बाहेर आहे असे आपले मत प्रतिपादन केले. जरी कान्ट कधीं प्रवात करीत नसे तरी त्याची अवलोकनशक्ति सूक्ष्म होती. त्याने ' सौंदर्य व भव्यता ' या विषयावर १७६४ मध्ये एक उत्तम निबंध लिहिला. तो अपिच्या व मनोरंजकतेच्या दृष्टीने त्याच्या उत्तम ग्रंथांपैकी एक आहे. ईश्वरावर त्याचा भक्तिभाव होता. परंतु कर्मकांडावर त्याचा सुजीव प्रियास नसे. तो प्रार्थनाभंगिरात प्राथेयला कधींहि आत नसे. त्याच्या मताप्रमाणे मनुष्याची सर्व वागणूक हीच सुद्धी प्रार्थना होय. मनुष्याने सर्व व्यवहारात आपले कर्तव्य बजावले म्हणजे ईश्वराची खरी भक्ति झाली असे तो समजत असे. कान्टच्या अंतल्या धर्ममतांमुळे व तीं मते एका ग्रंथांत प्रतिपादन केल्याबद्दल कान्टवर जर्मन सरकारचा रोष झाले. कान्टने आपल्या वर्तमाने आपल्या मतांचे समर्थन केले. परंतु सरकारच्या मर्जाखालर महाराजाचा राजनिष्ठ प्रगजन या नात्याने मो यासुद्धे या विषयावर लिहिणार नाही व योलणार नाही असे त्याने लिहून दिले. कान्ट इ. स. १८०४ मध्ये मृत्यु पावला.

पूर्वीच्या सर्व तत्वज्ञानापासून आपल्या तत्वज्ञानाचा परक दारविण्याकरता कान्टने आपल्या तत्वज्ञानाला ' परीक्षणत्मक तत्वज्ञान ' असे नावून नाव दिले आहे व ते त्याने तीन ग्रंथांत प्रथित केले आहे. प्रथमतः त्याने ' शुद्ध विवेकाचे परीक्षण ' या नावाचा ग्रंथ लिहिला. हाच त्याच्या तत्वज्ञानाचा मूळ ग्रंथ होय. यामध्ये कान्टने आपल्या नव्या ज्ञान-मीमांसनेचे विवेचन केले. नंतर त्याने ' तदुपलक्षितार्थ ' परीक्षण ' म्हणून दुसरा ग्रंथ लिहिला. यात त्याचे नैतिक-दार्शनिक विचार आलेले आहेत. शेवटी त्याने ' भावनेचे परीक्षण ' नांवाचा ग्रंथ लिहिला. हा ग्रंथ कान्टच्या तत्व-

ज्ञानरुपी कमानीचा जणू काही मधला विराच आहे. यामध्ये आपल्या पहिल्या दोन ग्रंथांतील विचारांचा मेळ घालून कान्टने त्यावर नवीन विचारांचा कळत चढविला आहे.

कान्टच्या पहिल्या परीक्षणत्मक ग्रंथांत (१) गणित शास्त्र का व कसे शक्य आहे. (२) सृष्टिशास्त्र का व कसे शक्य आहे. (३) तत्वज्ञान शक्य आहे का ? व शक्य नसल्यास मानवी मनाचे तत्वज्ञाननिपयक स्वाभाविक प्रवृत्ति का आहे (४) कोणत्या पायावर नवीन तत्वज्ञान वनाविता येईल. या चार प्रश्नांची चार भगात उत्तरे आलेली आहेत.

कान्टच्या नव्या तत्वज्ञानाचा उद्देश त्याच्या पहिल्या परीक्षणत्मक ग्रंथाच्या शेवटी आला आहे व तेथे त्याने या तत्वज्ञानाची खरपदा दिली आहे, तरी पण या तत्वज्ञानाचा शेवट त्याच्या या पहिल्या परीक्षणत्मक ग्रंथात अंश-वादांत होतो पण कान्ट वेधेच थांबत नाही. आपल्या ज्ञानाचे सुचित केलेले ' आत्मा ', ' परमेश्वर ' इत्यादि प्रश्न आपल्या सुद्धीला सुटले नाहीत तरी ते मानवी मनाच्या इतर शक्तींच्या आवाक्याबाहेरचे आहेत असातला मान नाही, असे कान्टचे म्हणणे आहे व हा सुद्धा त्याने आपल्या पुढील परीक्षण-त्मक ग्रंथांत प्रमुखपणे पुढे आणला आहे. त्याच्या दुसऱ्या परीक्षणत्मक पुस्तकाचा विषय तदुत्तरविवेकशास्त्र हा होय.

" विवेकी मनुष्य म्हणून तू हूँ केले पाहिजेस, तुझे कर्तव्यकर्म म्हणून हूँ केले पाहिजेस; फलाशा ठेवून कर्म करता कामा नये " अशा तऱ्हेची ही आज्ञा असते. अर्थात अर्था आज्ञा पाळणे म्हणजे वास्तनाला वाजूस सारून केवळ विवेकाची कास धरणे होय. ही आज्ञाच सर्व नैतिकनिर्बंधांचा मूळ पाया होय. या दिनशत आज्ञेपासूनच नैतिके सर्व नियम निघालेले आहेत.

' तू अशा तऱ्हेने वाग कीं तुझ्या वागण्याचे तत्व, तुझ्या इच्छेने सार्वत्रिक नियम करता आल्यास तुझ्या विवेकाज तें तत्व आवडेल ' असे या आज्ञेचे स्वरूप कान्टने दिले आहे. याला त्याने नैतिक क्यदा म्हटले आहे व सर्व नैतिकनियम या कायद्यापासून निघून येतात असे कान्टने दारविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

सारांश सुद्धीला ज्या गोष्टी शारीकदृष्ट्या म्हणजे संवेदनात्मक ज्ञानदृष्ट्या सिद्ध करता येत नाहीत त्या गोष्टी आपल्या नैतिक अनुभवाने सिद्ध करता येतात व म्हणून तत्वज्ञान हे नैतिक अनुभवानेच पायावर न उभारता-कारण तेथे अज्ञेयवाद व अज्ञाद आपल्याला निरुत्तर करतात- नैतिक अनुभवानेच पायावर उभारणे असे कान्टच्या प्रतिपादनाचे सार आहे व यालाच तो आपले नवे तत्वज्ञान म्हणतो. मात्र आत्मा, परमेश्वर वगैरे अतर्द्विज्ञ गोष्टींचे ज्ञान झाले असे न म्हणता याबद्दल आपली विवेकशक्ती उत्पन्न झाली असे तो म्हणतो. अर्थात ही तत्त्वज्ञान कान्टने जडवादांचे व अज्ञेयवादांचे तोंड बंद करण्याकरितां सुचविली असावी असे दिसते.

कान्ठच्या तिसऱ्या परीक्षणात्मक पुस्तकाना विषय जडाजड जगात दिवून येणारं सौंदर्य, भव्यता, प्रयोजन व रचनात्वा-तुय इत्यादि गोष्टींच विवेचन करण्याचा आहे व या विवे-चनावरून या जगाला कौणी तरी चिन्मय कर्ता आहे असें मानवी मनाला वाटावयाला लागतं. तेव्हा ज्याप्रमाणें आपल्या नैतिक अनुभवावरून मनुष्यामध्ये परमेश्वराच्या अस्तित्वा-वद्दल अद्वा उत्पन्न होते त्याप्रमाणेंच मनुष्या-या सौंदर्यविष-यक अनुभवावरून परमेश्वरविषयक भावना मनात उत्पन्न होते असें कान्ठनें या ग्रंथात प्रतिपादन केले आहे.

[संदर्भग्रंथः—कान्ठवरचे वाङ्मय अज्ञात आहे. १८९६ पासून कान्ठवरचे नवीन लेख व त्यावर लिहिलेल्या ग्रंथाचें परीक्षण प्रसिद्ध करणारं एक त्रैमासिक नियतकालिक हॅबर्ग व बर्लिन येथें विषत असतें. १८८७ च्या मार्गाल कान्ठवाङ्मय एरिक ऑडिकीजच्या फिलॉसॉफिकल रिव्यूमध्ये सापडेल. १८९०-९४ या वर्षांकरिता आर्. रीकेचा ' कान्ठ विव्चि ओझाफा ' पद्दा ग्रीटानिका व ए. रि. ए. मध्ये कान्ठवर विस्तृत लेख आहेत. मराठी साक्षात्कारिता प्रो. भाटे यार्ना ' तीन तत्वज्ञानी ' (पुणे १९२१, जगद्विस्तृष्ट प्रेस) या ज्येष्ठया पुस्तकात कान्ठचें चरित्र व तत्वज्ञान विवेचिलें आहे.]

कान्ठन जॉन (१७१८-१७७२)—जॉन कान्ठन या इंग्लिश शास्त्रज्ञाचा जन्म ग्लूस्टर परगण्यातील स्ट्रॉड नावाच्या गावी झाला. याचें वय १९ वर्षांचें झाले असता लंडन शहरातील एका शाळेत काहीं दिवसपर्यंत कारकुनाचे काम त्यानें केले व पुढें तो त्या शाळेत सांगीदार झाला. सन १७५० सालीं कृत्रिम लोहसुंबक तयार करण्याविषयी एक निवेद रॉयल सोसायटीपुढें त्यानें वाचला. तेव्हा त्याला त्या सोसायटीचा सभासद करण्यात आले; व त्याला कोपेल पद देण्यात आले. मेघतडित् आणि कृत्रिमविद्युत् या एकच आहेत, असा जो वेन्जामिन् फ्राकलीनचा सिद्धांत होता तो इंग्लंडात यानेच प्रथमतः सिद्ध केला. याशिवाय त्याने विद्युद्विषयक दुसऱ्या कित्येक गोष्टी शोधून काढल्या. फ्लॉरेन्सच्या विश्वविद्यालयानें असें प्रसिद्ध केले होते कीं, पणी हें अस्कोन्स्य (इनकॉग्नि-सिवल) आहे. परंतु कान्ठन यार्ने (सन १७६२ ते ६४) असे सिद्ध करून दाखविले कीं, पणी हें संकोच्य आहे. सन १७५९ सालीं गंधकाच्या साहाय्यानें शिपा एकत्र बाळून अंधेरात चक्राकणारा एक पदार्थ त्यानें तयार केला. शाब्दमास्तुराचें काम करीत असतानाच त्याने आपल्या शोधांचे कार्य चालू ठेविलें होतें.

कान्ठकुंज, वाङ्मय —उत्तर हिंदुस्थानातील ब्राह्म-णाची ही एक शाखा असून तिचा अंतर्भाव पंचगौड ब्राह्म-णात होतो. ऋक्षावाद विख्यातातील प्राचीन कान्ठकुंज उर्फ कनोग शहरावरून त्यांना हें नाव पडलें.

कनौजिया ब्राह्मणाची नातिविषयक पठ्या मोठी गुंता-गुंतीची आहे. त्यांना पट्टकुल असेंहि म्हणतात. यासंबंधी

त्याचा एक संकेत आहे. तो 'काक, सास, उमा' हा होय. या संकेताचा अर्थ का म्हणजे कात्यायन गोत्री ब्राह्मण, क म्हणजे करयप गोत्री, सा म्हणजे शाण्डिल्य गोत्री, स म्हणजे संकुत, उ म्हणजे उपमन्यु आणि भा म्हणजे भारद्वाजगोत्री ब्राह्मण असा आहे. याप्रमाणें या मूळ सहा कुलातील हे लोकच अस्सल कनौजिया ब्राह्मण होत.

पट्टकुल कनौजियामध्यें लग्नाच्या काहीं विशिष्ट चाली आहेत. भिन्नगोत्र असेल तर पहिल्या वायकोच्या कुटुंबातील माणसावरचर दुसऱ्या वायकोच्या मुलांना विवाह करता येतो. अदलावदलीची अथवा साटेलोटे करण्याची पद्धतीहि त्याच्यामध्ये रूढ आहे. दोन पुरुषांना परस्परच्या बहिणीची लग्नाने अदलावदच करता येते. वधू एकदा परगोत्रात गेली कीं उभय कुटुंबांना पाच पितृव्यापर्यंत परस्परात लग्ने करता येत नाहींत पट्टकुल नवऱ्यात प्रथम त्याच पट्टकुल जातीच्या पुढीशी लग्न करता येतें; परंतु दुसरे लग्न कर-ण्याचा प्रसंग आल्यास त्याला पंचादरी नावाच्या हलक्या जातीतील वधूंचें पाणिग्रहण करवें लागते. पट्टकुल कान्ठ-कुळात एकविवाहनत रूढ आहे. ते लोक पुनर्विवाह करीत नाहींत.

पट्टकुलाखालोखाल पंचादरी व त्याच्या खाली धाकार अशा जाती आहेत. पंचादरी लोकांचें मूळ पट्टकुलापासून आहे असें म्हणतात. शुद्ध पंचादरी व धाकाराशी संबंध असलेले पंचादरी असे त्याचे दोन भाग आहेत. धाकार ही एक हलकी जात असून ते लोक कृषिकर्म करतात. परंतु धाकार व पंचादरी यांच्यात विवाहहि होतात. 'मुळनी हें की पंचादरी म्हणून धाकारापेक्षाहि एक कनिष्ठ जात आहे; पण त्याचें कुलहि पट्टकुलातच आढळते. मुळनी हें कनौजि-याचा मूळ संबंध एक शतकापूर्वी होऊन गेलेल्या सितल-प्रसाद त्रिवेदी नावाच्या दरबंदखोराकडे पोचतो अशी एक दंतकथा आहे.

वालाकीकुळ म्हणून पट्टकुलामध्ये आणखी एक वर्ग आहे. हे लोक सुरापान करतात व 'छिन्नमस्तका' नावाच्या देवीची उपासना करतात. पट्टकुलपैकी, ही एक प्रतिष्ठित जात समजली जाते व सद्यपानामुळे त्याचा दर्जा कमी समजला जात नाही. पट्टकुल कुटुंबाचीं पाचों लग्नाहि होतात. ज्याच्या मुले ' बालाकीकुळ ' हें नाव पटलें असा वाळ नावाचा एक देवाचा उपासक होता. तो कोणालाहि व्दून नमस्कार करीत नसे; हें पाहून तो नर्दाकडे स्तानार्थ जात असताना काहीं कनौजिया ब्राह्मण त्याजवर उंबळे; परंतु वालागे एका दप-दास नमन करतात तो मंग पावला. हा चमत्कार पाहून ब्राह्मण ओशाळले व त्यास श्रेष्ठ मानूं लागले.

याच्या गातांत निरनिराळ्या पौढगातांचा सामाविक दर्जा निरनिराळा असतो व त्याप्रमाणें त्यास उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ म्हणतात सर्वांत उच्च गातसि महत्तर हें नाव असून त्याचे उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असे तीन वर्ग आहेत याखाली

जात म्हणजे गोहिया अर्जुन तिबेहे उत्तम, मध्यम, कनिष्ठ असे तीन वर्ग आहेत. सर्वांत खालची जात म्हणजे धाकार ही होय; पण त्यांच्यांतहि उत्तम, मध्यम व कनिष्ठ असे भेद आहेतच. या सर्व जातींत प्रातिविवाह रूढ आहेत. स्वतःच्या जातीपेक्षा हलक्या जातींत मुलगी दिल्याने मुलीच्या वापाचा सामाजिक दर्जा कमी होतो. महत्तर उत्तम, महत्तर मध्यम, महत्तर निकृष्ट; गोहिया उत्तम, गोहिया मध्यम, गोहिया निकृष्ट; धाकार उत्तम, धाकार मध्यम, धाकार निकृष्ट येणेप्रमाणे या जातींची परंपरा आढळून येते.

उपाध्येपणाशिवाय कृषिकर्म, शिपाईगिरी व नोकरी इत्यादि धंदे कनौजिया चाक्षण करतात. सर्वांरियांपेक्षा कनौजिया ब्राह्मण जरा कमी हेकेखोर असतो व आपल्या दर्जाबद्दल त्यांच्या विपरीत कल्पना नसतात. सर्वांरिया लोक आपली शेती; कुणब्याकडून करवितात परंतु कनौजिया ब्राह्मण नांगर स्वतःच हाती घरितात. परंतु दोन्ही जाती कृषिकर्मा करितात हे खरे आहे. हे लडवय्येहि आहेत. बंगालमध्ये पांडे रेजिमेंट म्हणून कनौजियांनी एक स्वतंत्र तुकडीच होती.

कान्स्टंटॉ—रुमानिया. हे काळ्या समुद्रावरील बंदर असून त्याच नावाच्या रुमानियाच्या प्रांताचे मुख्य ठिकाण आहे. हे बुत्सारेस्टची आगगाडीने जोडलेले आहे. सन १९०० मध्ये येथील लोकसंख्या १२७२५ होती. १८७८ मध्ये कान्स्टंटॉची पुनर्घटना झाली. येथील मुख्य कारखाने कातडे कमालपाचे व पेट्रोलियम तयार करण्याचे आहेत. येथे वाहेरून येणाऱ्या मालांत कोळसा व कांदे हे मुख्य आहेत. कान्स्टंटॉ व कान्स्टॉटिनोपल यांच्यात साप्ताहिक वाटाचे दळणवळण सुरू आहे. रुमानियाचा काळ्या समुद्रावरील आरगारी विभाग येथे आहे.

कान्स्टंटॉईन दि ग्रेटची बहीण कान्स्टंटियाना इच्या स्मरणार्थे बांधलेले कान्स्टंटियाना हेच हल्लीचे कान्स्टंटॉ होय. रोमन कनिष्ठ ओव्हिड याने ज्या टोमी शहरात आपले शेवटचे दिवस घालविले, ते या शहरानजीकच असले पाहिजे, हे येथे सांपडणाऱ्या शिलालेखावरून उघड होते.

कॉन्स्टन्टाईन—अलजीरियामधील, कॉन्स्टन्टाईन प्रांताची राजधानी. ही उत्तरअक्षांश ३६°, २२' व पूर्वरेखांश ६° ३६' यांच्या दरम्यान आहे. या ठिकाणी सेनाध्यक्ष, विधायक व इतर बडे अधिकारी राहतात. १९१२ साली लोकसंख्या ६५१७३ होती. फेर्झ मिन्ने युरोपीय होते.

हे शहर एका खडकावर वसले असून समोर्बतीच्या प्रदेशापासून एका खोल खिंडीच्या योगाने हे विभक्त झालेले आहे. या खिंडीतून रमेल नदी वाहते. ही खिंड जोडण्यासाठी रोमन लोकांनी पूल बांधला होता. पण १८५७ साली तो एकाएकी मोडला.

या शहराला एक कोट आहे. 'रू डी फ्रन्स' नामक रस्ता शहराच्या आगदी मधून जातो. 'डी नेमोर्स' चौक

म्हणजे शहरांतलं व्यापारी व सामाजिक जीवनक्रमाचे केन्द्रस्थान होय. अहमद पाखाने इ. स. १८३० ते १८३६ यांच्या दरम्यान बांधलेला प्रासाद म्हणजे १९ लाखी शतकातील मुस्लिम शिल्पकलेचा एक उत्तमोत्तम नमुना होय. येथील पर्यायेंद्रपहालयांत प्राचीन तुन्दर वस्तूंचा संग्रह आहे. युरोपीयन व अरब संस्कृतीचे शिक्षण देण्यासाठी एक विद्यालय व इतर लहानसहान विभागसंस्था येथे आहेत.

कातडबाचे व लोकराचे सामान तयार करणे हा येथील एतद्देशीयांचा मुख्य धंदा आहे. कॉन्स्टन्टाईन, अलजीस, योना, ट्यूनिस, आणि बिल्का हीं सर्व शहरे रेल्वेने जोडली असल्यामुळे व्यापारास फार फायदा झालेला आहे. सिटी अथवा क्रिया हे कॉन्स्टन्टाईनचे मुख्य नांव होय. प्राचीन काळी उत्तर आफ्रिकेतील तुमिडिआ देशातील हे महत्त्वाचे शहर होते. ख्रिस्तापूर्वी दुसऱ्या शतकांत हे भरभराटीच्या शिखरात पोचले होते. सीझरच्या वेळी येथे एक रोमन वसाहत कारभ्यांत आली, त्यावेळी या शहरास 'कलोनिया सिटीआनोरम' हे नांव प्राप्त झाले. अलेक्झेंडरच्या विरुद्ध मेकॅडोन्सबर्चे जे युद्ध सार्ल त्यांत या शहराची फार नासाडी झाली. इ. स. ३१३ त कॉन्स्टन्टाईनने याचा पुनरुद्धार केल्यामुळे या शहरास हे नांव पडले आहे. ७ व्या शतकांत अरबांनी या शहराची पुन्हा नासाडी केली. १२ व्या शतकात फिरोज हे शहर भरभराटीस आले. तुर्कांच्या ताब्यांत गेल्यावर हे अलजूसच्या डेच्या अंगलकासाठी देण्यांत आले. १८२६ साली कॉन्स्टन्टाईनने डेचा अंगलक छुट्यातून दिले. १८३६ साली फ्रेंचांनी हे शहर घेण्याचा प्रयत्न केला पण तो फलला. १८३७ साली मात्र फ्रेंचांनी येथील राजा हानी अहमद याचा पराभव करून शहर आपल्या ताब्यांत घेतले व हानी अहमद पळून गेला. नंतर १८४८ साली येथील राजा हानी अहमद फ्रेंचांनी शरण गेला.

कान्स्टन्टाईन दि ग्रेट (इ. स. २८८-३३७)—

हा रोमन बादशाहा पहिला कॉन्स्टंटियस व फ्लेव्हिआ हेलेना यांचा अनौरस पुत्र होय. याचा जन्म इ. स. २८८ त झाला. इ. स. ३०२ च्या जुगारास तो लहानपणीच गॅलेरियसच्या हाताखाली डान्यूबनदीकडील प्रांतांत नोकरीस होता. त्याचा बाप रोम येथे मोठ्या अधिकारावर चढला व पुढे तो ३०५ मध्ये फ्रान्समधून इंग्लंडांत पिकट व स्कॉट लोकांवर स्वारीस जात असता कॉन्स्टंटॉईन हा आपल्या नोकरीवरून पळून, बोथोन येथे त्याला येऊन मिळाला. इंग्लंडमध्ये त्याचा बाप एकाएकी वारला तेव्हा तैन्त्याने त्यालाच आपला सेनापति केले. गॅलेरियसने त्यात मान्यता दिली. नंतर कॉन्स्टंटॉईनने फ्रेंक लोक विरुद्ध जय मिळविले व व्हाइन नदीकाठची रोमची ठाणी मजबूत केली. रोम येथे मेकॅडोन्सिनसने सम्राट पदाकरिता बंड केले आणि कॉन्स्टन्टाईनला आपली मुलगी फौस्टा ही देऊन त्याला आपल्या भवतीस घेतले. पुढे रोम येथे कॉन्स्टन्टाईन व मेकॅडोन्सिनस हे

कॉन्सल झाले. डायॉक्लिटन व गॅलेरियन यांनी त्याला हरकत घेतली. उलट कॉन्स्टन्टाईन याने वादग्रहा हा पदवी धारण केली. सातत्याशी भोंडण झाल्यामुळे त्याने त्याला मॅसिया येथे कैद करून ठार मारले. येथे ३१२ मध्ये कॉन्स्टन्टाईन हा मॅक्सॅंटियसवर जालून गेला. व यूरियनला त्याचा पराभव करून तो एकदम रोमला परत जाला. तेथे काही नमस्काराचा त्याच्या मनावर परिणाम होऊन लवकरच कॉन्स्टन्टाईनने ख्रिस्ती धर्माचा दोष घेतला. पुढे मॅक्सॅंटियसने आपल्या १,७०,००० पायदळ व १८,००० घोडदळ घेवून मोठ्या सैन्यासह कॉन्स्टन्टाईनवर चाल केली; व यशवानदीकाठी पॅस मुलियहयस येथे दौधामध्ये तुमुळ युद्ध झाले. कॉन्स्टन्टाईनच्या सैन्याची तयारी चांगली होती, त्यामुळे मॅक्सॅंटियसला मार्गे हटवले लागले व तो सैन्यासह देवरवदीवरील जहाजाचा पूल उतरून जात अस्ता पूल कोतडून काढी सैन्यासफट नदीत बुडून मरण पावला. राहिलेले सैन्य ताणडतोय शरण आले व ते कॉन्स्टन्टाईनने आपल्या सैन्यात सामील करून घेतले.

याप्रमाणे कॉन्स्टन्टाईन हा रोमसह पश्चिम रोमन साम्राज्याचा व ख्रिस्तीधर्माचा वादग्रहा झाला. तथापि ३१२ मध्ये त्याने जाहीरनामा काढून प्रजेला पूर्णपणे धर्मस्वतंत्र दिले. त्याने ख्रिस्तीयसवर सख्य केले व ३१५ मध्ये दोषेहि कॅन्सल म्हणून कारभार पाहू लागले. ते पुढे नऊ वर्षे तसेच राज्यकारभार पहात होते. त्या मुदतीत कॉन्स्टन्टाईनने मोठ्या हुदारीने आपले वजन फार वाढविले. उलट आळन व क्रूरपणा या दुर्गुणामुळे लितिनियनने स्वतःला लोकात अधिकाधिक अप्रिय ठरून घेतले. याने दोषात हळू हळू शत्रुभाव वाढत चालला. दोषांनी लष्कर व आरमार वाडवून लडाईची तयारी चालविली. शेवटी ३२४ मध्ये युद्ध सुरू होऊन आझियानोपल व थिरोपोलीत या दोन लढायांत लितिनियसचा पूर्ण पराभव झाला, तो कॉन्स्टन्टाईनच्या कैदेत सापडला व एक वर्षाने राजद्रोहाच्या आरोपावरून ठार मारला गेला.

आता मात्र कॉन्स्टन्टाईन हा पूर्व व पश्चिम या दोन्ही रोमन साम्राज्याचा एकठा वादग्रहा झाला. तो रोम येथे अस्ता त्याचा योरला मुलगा कितपत याचवर फौट्टाने काही आरोप केव्यावतून त्याला त्याने पोला येथे हद्दपर करून ठार मारले. पुढे त्याच्या गिरपराधीपणाविषयी कॉन्स्टन्टाईनची खात्री झाली. तेव्हा त्याने फौट्टाला ठार मारविले. ३२६ मध्ये राजधानी रोम येथून हालवून पूर्वेकडे नेण्याचा त्याने निश्चय करून कॉन्स्टान्टिनोपल येथे तिची स्थापना केली. हा निश्चय होण्याचे कारण या क्षमारास ख्रिस्तीधर्म हा सर्व साम्राज्याचा धर्म होय असे सरकारीरित्या जाहीर करण्याचे त्याने ठरविले. रोम येथील सेनेटमधील बरेच बडेयडे लोक पुरातन धर्माचे पक्षपाती असल्यामुळे त्यांना न दुःखिता राजधानीच बदलणे त्याला

बरे वाटले. याप्रमाणे ता. ११ मे ३३० पासून हे वाहर राजधानी बनले. ३३२ च्या तुमारात गॅथलोकॉनियस तान्स्टियन लोकांना त्याने मरत केली व ताथप्रसमर्थे झालेले वेड मोडले. ३३५ मध्ये त्याने आपले साम्राज्य आपले तीन मुलगे व दोन पुतणे यात वाडून दिले. ३३७ त इराणच्या २ च्या सापूर राजाने डायॉक्लिटनने जिखलेल्या प्रांतावर पुन्हा हक्क सांगितला. तेव्हा तिकडे युद्धाकरिता स्वतः सैन्य घेऊन जाण्याची तो तयारी करीत अस्ता २२ मे ३३७ रोजी आजारी पडून मरण पावला.

कॉन्स्टन्टाईनला दि ग्रेट ही पदवी देतात, पण तिला आवश्यक अशी बुद्धिमत्ता किंवा नीतिमत्ता त्याच्या अर्जा नव्हती. मात्र ख्रिस्तीधर्माची भवितव्यता ब्रह्मदृष्टीने जाणून त्या धर्माचा त्याने आपल्या साम्राज्याच्या कार्या उपयोग करून घेतला. त्याने रोमन साम्राज्याच्या राज्यकारभाराला अनियंत्रितपणाचे स्वरूप दिले. ख्रिस्ती नीतितत्त्वाचा त्याच्या जीवनकामावर पुष्कळ परिणाम झाला होता; त्यामुळे त्याने आपल्या मुलगाहि ख्रिस्तीधर्मपद्धतीचे शिक्षण दिले होते. तथापि पुरातनधर्माविषयीही त्याचे धोरण सहिष्णुतेचे होते.

त्याने राज्यव्यवस्थेची पद्धतहि नवी नव्हणजे अनियंत्रित स्वराजाची व ती आपल्या घराण्यातच वंशपरंपरेने चालेल अशी सुल केली. सेनेटसभा त्याने मोडून सर्व अधिकारी लोकांचे संघळ बनविले मुलकी व लष्करी ही दोन खाती निरनिराळी केली. प्रांताप्रांतांच्या गव्हर्नरांचा लष्करावर काही एक अधिकार ठेवला नाही. सरहद्दींवर लष्करा ठाणी ठेऊन शिवाय स्वतःअवल पुष्कळ खडे सैन्य ठेविले व त्यातील मोठ्या अवजवारीच्या वीरप्र जागृहि जर्मन वगैरे रानटी लोकांना दिल्या. यावेळी समाजामध्ये धंदेविषयक जाती निर्माण होत चालण्या होत्या. आपल्या मित्रमंडळीच्या येथी चाल येथे व नवी राजधानी स्थापने अशासारख्या मोठमोठ्या योजना पर पडण्याकरिता जे पैसे लागत त्याकरिता त्याने प्रभव अनेक प्रकारचे कर वसविले. याच्या कारकांदीत नवीन कायदेहि पुष्कळ तयार करण्यात आले. सुमारे तीनच कायद्यांची लुग्या कायद्यात पर पडली. त्यापैकी पुष्कळ कायदे ख्रिस्तीधर्मनिश्चामुसार करण्यात आले होते. उद्-हरणार्थ गुलाम व कैदी यांना अधिक मूतदथेने नागविष्यावृद्धचा आणि नीतिनियमाच्या उद्भवनावृद्धच्या शिन्हा कमी कडक करण्यावृद्धचा. याच्या सर्व राज्यकारभारांचे मूलतत्त्व म्हणजे राजा करील तो कायदा, हे होते. कॉन्स्टन्टाईनने धर्म व राज्य या दोन्ही बाबतीत पूर्ण तत्ता तनस्वी आपल्या हाती घेतली. हीच अनियंत्रित पद्धत पुढे अनेक शतके चालू होती. याच्यावृद्ध एक प्राचीन श्रेयकाराने असे म्हणले आहे की, हा पडिल्या दहा वर्षांचे उत्तम राजा होता, पुढील वारु नपात तत्तम चोर व लुटारू बनला आणि त्यानेवरच्या दहा वर्षांत लूप

उपज्या बनला. [फर्थ-कान्स्टान्टाईन दि ग्रेट. युसेविअसचा चरित्रग्रंथ]

कॉन्स्टन्स (सरोवर)—या सरोवरास रोमन लोक लॅकस थिऑन्टिसअथवा व्हेगॅस सरोवर असे म्हणतात. पण जर्मन लोक अतसच वॉडेन्ती अथवा स्वेबियन तमुद या नावाने ओळखतात. याचा विस्तार जिर्निग्हा सरोवराच्या खालो-खाल आहे. स्विझर्लंडच्या ईशान्य मर्यादेवर हे असून न्हाईन नदीच्या योगाने हे बनलेले आहे. याचा आकार लांबट असून चावण्यादोकाकडे याचे दोन वेगळे भाग पडले आहेत; एक उंटरसी (कान्स्टन्सपासून २३-अंश-३०-उत्तरीपर्यंत) व हुसरा उवेरलिंकार्डी (बुइविगशाकेनपर्यंत). या दोन फांट्यांची व्हेगॅसपासून लांबी अनुक्रमे ४६॥ व ४० मैल आहे. हे समुद्र-सपाटीपासून १३०५ फू. उंच आहे. सर्वांत जास्त रुंदी व खोली अनुक्रमे १॥ मै व ८२७ फूट आहे. २०४ चौ. मै. इतकी याचे क्षेत्रफळ आहे. पैकी ८१ चौ. मै. रिवरवॉर्डच्या ताळ्यांत आहे. आग्नेय कोपण्यावरल व्हेगॅस हे ऑस्ट्रियाच्या ताळ्यांत आहे सरोवराचे अवशेष पुष्कळ ठिकाणी सांपडतात.

कान्स्टन्स (शहर)—समुद्रसपाटीपासून १३०३ फूट उंचीवर असलेले वेडन तल्यानतीस एक शहर. लोकसंख्या (१९०५) २४८१८. हे न्हाईन नदीच्या दक्षिण किनाऱ्यावर वसलेले आहे. कान्स्टन्स सरोवरातून न्हाईन नदी जेथून बाहेर पडते ते स्थान येथून जवळच आहे. त्या सरोवराच्या किनाऱ्यावर असलेल्या सर्व शहर येथून आगवोढीने जाता येते. हे शहर इतके प्रसिद्धि येथेच कारण सहाव्या शतकापासून येथे विवापचे पंथ होते हे होय. हे पंथ वरून प्रसुध अजत्यामुळे १४१४-१८ ची धार्मिक सुधारणेची सभा येथे भरली होती. युरोपातील धार्मिक सुधारणेच्या वेळेपर्यंत येथे जवळ जवळ विवापचाच अंमल चालत होता. ऑस्ट्रियन लोकांचा ह्या शहरावर पूर्वीपासून डोब्य असल्यामुळे १५४८ त पाचव्या चार्लसने येथे आसले वरचे स्थानि केले. परंतु १८०५ त प्रेसब-मच्या तहाने हे शहर ऑस्ट्रियाकडून वेडनकडे आले.

कान्स्टान्टिनोपल—जुस्तान (युरोप). मराठी पंखर-कारचाला कुस्तुतुनिया व मुसुलमान लोक इस्तंबूल असे म्हणतात. युरोपातील तुर्कस्तानची हद्दीची ही राजधानी आहे. हे शहर फार प्राचीन आहे. वॉस्टरस सामुद्रधुनीच्या अगदी दक्षिणदोकास हे वसलेले आहे. याच्या उत्तरेस गोलडन हॉर्न (सुवर्णधुंग) नावाची एक छोटी खाडी असून दक्षिणेस मार्मोराचा समुद्र आहे व मध्ये हे शहर वसले आहे. हे बंदर म्हणूनही प्रख्यात आहे. एकंदर शहराच्या आकाराचे गव्याच्या त्रिभासामाणे आहे. या नावातून एक छोटी नदी वहात जाते. रोमप्रमार्गेच या शहरासहि टेंकडे आहेत. एकंदर सात टेंकऱ्यावर हे वसलेले असून पुढीलप्रमाणे प्रख्यात स्थळे त्या त्या टेंकऱ्यावर आहेत. पहिल्या टेंकडीवर सेरा-पिकओ (जवानपाना), सेंट थोफिया, हिपोड्रोम; दुसरोवर

कान्स्टान्टिनचे धर्मो व तुरी उस्मानिया मशीद; तिसरावर युद्धखाल्याची कवेरी, सेरात्सेरिएट टॉवर व सुलतान सुलेमा-नची मशीद; चौथेवर दुसरा महंमद याची मशीद; पांचवीवर सेलीमची मशीद; सहावीवर टेंकफर सराई व एग्री क्यु; सातवीवर अवेरेत ताश व सयतिअर. हे शहर प्रथम पूर्वे रोमनसाम्राज्याची राजधानी (स. ३३० ते १०५३), नंतर आदीमन साम्राज्याची राजधानी (१०५३ पासून ११२४ पर्यंत) म्हणून आज १० शें वर्षे प्रसिद्ध आहे. अथेन्स, रोम व यशखलेमप्रमाणे या शहराची रोमन कायदे, ग्रीक वाद्ययंत्र व सिस्ती धर्म याचा जुगपुराणा सर्वत्र जडलेले आहे. पहिला कान्स्टान्टिन याने रोम सोडून येथे आण राजधानी करून घेतल्या विज्ञानशास्त्रांमार्गेचा सर्व रोम हे नांव दिले (११ मे स. ३३०). तो मेल्बानंतर याच हल्लीचे नाव मिळाले. रोमन साम्राज्याची बाढ पूर्ण झाल्यावर व थापुने साम्राज्यविस्तार न करता आहे त्याचाच बचाव सुरक्षितपणे करण्याचे उरल्यावर रोमसारखे अगदी मध्यप्रदेशात असलेले शहर सोडून हे शहर राजधानी करणे मात्र पडले. शिवाय या सम्राटास रोमनसाम्राज्य प्रतिनि-धिसभेच्या हातून जडून एका सम्राटाच्या (एका व्यक्तीच्या) इत्तात नेण्याने, त्याच्या आगदीनिर्वासास स्थळ देणे जरूर झाले. तसेच इराणचे व रानदी लोकांनीही यावेळी उचल केली होती. सारास या कारणांमुळे रोमच्या ऐवजी हे शहर रोमन साम्राज्याची राजधानी झाले. आशिया व युरोप या दोहोच्या साऱ्यावर व भूमध्य आणि काळासमुद्र या दोहोंच्या नाऱ्या-वर हे वसलेले असल्याने राक्षसीदृष्ट्या व व्यापारीदृष्ट्या जगातील एकंदर बंदरात यांचे महत्त्व बरेच बरच्या दर्जाचे झाले आहे. ऑस्ट्रियाकडून ते इराणी असात व वाऱ्याव ते भूमध्यसमुद्र या इतक्या भूप्रदेशावर याच्यामुळे दाव ठेवता येतो. शिवाय आसपास टेंकऱ्या असल्याने खुद्द हे शहर लढाईत व अडवणीच्या वेळीही सोबाचे—एकाएकी शत्रुच्या हाती न पडणारे—असे आहे. तमुद व जमीन या दोहोवरून शत्रु अतंल्य निऱ्यानिशी चाल करताना तरी सुखा त्याला शहर घुसने कावीज करता येणार नाही. शिवाय दाक्षिणतिस व वॉस्टरस या सामुद्रधुनी बंद केल्या म्हणजे मार्मोराच्या समुद्रात शत्रु अडकला जातो. एकंदरपंत हे ठिकाण राजधानी करण्यात नैसर्गिकदृष्ट्या फारच उत्तम आहे. इ. स. ५३० मध्ये हिंदुस्थानचे म्हणून म्हटलेले एक बकालमेडक जस्टिनियन यादशाहाकडे येथे गेले होते. तपुर्वीहि ३३६ मध्ये असेच एक बकालमेडक येथे गेले होते. सर्व शहराबाबती मजबूत तटबंदी आहे. जगान्तस्तानच्या अन्तर्भावित नावाच्या चुन्या किड्यांपासून मुख्य वाजार-पेटे आहे. जवळच एक दगडो विनयस्तंभ—स. ३६९ मधील झालेअसल्या जयाचा निदर्शक असा—अथापि उभा आहे. शहराच्या तटबंदीत कान्स्टान्टिनचेच प्रारंभ केला होता. त्यानंतर तीत निरनिराळ्या वेळी (इ. स. ४१३, ४३९, ४४७,

६२७, ८१३, ११८०) ज्ञान मजबूती होत गेला वामाराज्या जवळ आलेली मारमर या भागात थिओडोसिस(पहिला)च्या वेळी एरिअन लोकांची धार्मिक कृत्ये होत असत (४४७) ५०८ मध्ये मोठे भूकंप होऊन शहराचे काही भाग उध्वस्त झाले होते या शहरावर अवार (स ६२७), सारासन (६७३-७७), बलेरियन (८१३-९१३), नवथे कुसेड (१२०३-४) व तुर्क (१४२७, १४५३) यांनी नटाई केली होती. इ. स १२०४ ते १२६१ पर्यंत लॅटिन रियासत येथे होती; इ. स १४५३ त आद्योभन साम्राज्याची राजधानी येथे शाली तटबंधीमध्ये पुढील ठिकाण पहाण्यासाठी आहेत. (१) सुवर्णद्वार, येथेच येथील लॅटिन म्हातून एक छोटा किल्ला आहे. थिओडोसिस (पहिला) याच्या वेळची ही वेत आहे. (२) सेलेव्हिरिया वेस, या वेसांतून १२६१ मध्ये अलेक्झीअस आत आला व त्याने लॅटिन रियासतीचा शेवट लावला (३) तोप कापुती, इच्यातून १४५३ त सुलतान महंमद आत आला व शहर मुसलमानांच्या हाती गेले. (४) पॉर्फिराबेनि-टसचा राजवाडा, हा वायव्येकडेन कारागिरीचा एक उत्तम नमुना आहे (५) इझाक व अनेमस याचे पुतळ. (६) फनारचा व लिओचा तट, येथे १२०३ मधील कुसेड (धर्म) बुद्ध झाले. (७) हॉर्मिसडसचा राजवाडा आणि (८) संगमरवरी मनोरा. शहराचे साधारणतः तीन मोठे भाग पडतात. ते मार्माराच्या समोरचा पदारावरचा पहिला, टेकज्यावरील मल्याचा दुसरा व सुवर्णशृंग्याच्या समोरचा नावीबरील तिसरा, हे होत. या तिन्ही भागातून, पूर्व-पश्चिम असा एक मोठा 'मेसे' नावाचा राजरस्ता गेलेला आहे. या भागातील प्रेक्षणीय स्थळे साधारणतः पुढीलप्रमाणे आहेत. सेंट सोफियाचे चर्च हे साऱ्या पौरस्य देशातील ख्रिस्ती देवस्थानात महत्त्वाचे चर्च आहे. पादशहाच्या राजवाड्याची चारोडे नावाची मुख्य वेस, मजलीसगृह, मिलिअन, जस्टिनियन, युजेनिसचा राणी व कान्स्टान्टीन याचे पुतळे. थिओडोसिस (१ ला), अर्काडिअस, मॉसिअन याचे स्तंभ वादशहाचा राजवाडा मूळचा कान्स्टान्टीनने बांधलेला असून त्याच्यानंतरच्या राजांनी त्यात भर घातलेली आहे, मार्माराच्या समुद्रकिनारे त्याचे तोंड आहे, चाल्से, डारने व पवित्र वाडा अशा तीन मोठमोठी भागाचा तो बनलेला आहे. लाव्ते व पास्तेस या कारागिरीची वाळाचा बराच भाग बांधला आहे. बायब्लेस असलेला जुना ज्वाळनेचा राजवाडा ह्या रिकामा पडलेला आहे असेच हेबरोमन व बळक्री हे दोन जुने राजवाडे पडक्या स्थितीत ह्या उभे आहेत. म्युनिसिपल कामाच्या सोईकरिता शहराच्या चौदा पेठा केल्या आहेत. एके काळी ख्रिस्ती पूर्वसात्राच्याच हे मुख्य ठिकाण असल्याने त्या धर्मीकां निदर्शक अर्था स्थळे येथे बरीच आहेत या चर्चापैकी पुष्कळ ख्रिस्ती देवळांच्या मुसलमानांनी मशिदी बनविल्या असल्या तरी कारागिरीच्या व जुनेपणाच्या दृष्टीने ती पहाण्यासारखी आहेत, आणि या दृष्टीनेच अद्यापिहि भाविक

ख्रिस्ती लोक द्रुतन येथे त्यांच्या दर्शनात येतात अमोर अकर जमीती ही या शहरातील सर्वांत जुनी (५ वें शतक) इमारत आहे सेंट सोफिया हे चर्च तर वायव्येकडेन कलेचे उत्कृष्ट चित्र म्हातून, साऱ्या जगातील नावाजलेल्या इमारतीपैकी एक इमारत आहे. कॅलंदर जमीती (६ वें शतक), सेंट हेरोगो, इझा मशीद (स. ८८६), वॉनमर जामी (१० वें शतक), हेरेक जमीती, खोबा सुस्तफाजमिती, किल्लेस जमिती, इ. हल्लीच्या मशिदी ही पूर्वीची ख्रिस्ती देवालय होती. सोफियाच्या मशिदीचे वर्णन फोलाती, साल्बेनवर्ग व लेथानी यांच्या ग्रंथात सापडेल इ. स. पुतळ १०५ फूट व्यासाचा व ४६ फूट उंचीचा आहे. अंतमदान (चौक, म्हातून नै एक गोठेंमैदान आहे तेथे या शहरातील बहुतेक प्रमुक्त घडामोडी होत असतात. येथे पोल्याच्या सार्थती होतात, लष्करी खेळ, पातशहाचे मानसन्मान, लष्करी जयदर्शक समारंभ, अपराध्याना फांशी, शाहीद लोकाना माळण वगैरे कृत्येहि येथेच होतात. शहराला पाणीपुरवठा लावण्या दोन ठिकाणच्या जलाशयातून भरपूर होते त्यासाठी शहरात मोठमोठे खांमिने आहेत. पश्चिमेकडील टेकज्यामध्ये वंधारे घालून हे जलाशय केलेले आहेत. काही वंधारे तर वायव्येकडेन फारकीद्वारे जुने आहेत. व्यापाराची पैठ म्हातून हे शहर प्रख्यात आहे. त्यासाठी कृत्रिम पध्दरे व गोद्या शहराच्या दक्षिणेचे पूर्वापसून आनपर्यंत अनेक राजांनी तयार केल्या आहेत सात पात शहाी कामाकरता ज वंदर आहे त्यांचे नाव पुकोलिअन आहे ख्रिस्ती राज्य ज्ञान मुसलमानांनी अंमल आल्यानंतर शहराच्या स्वल्पात बराच फरक पडला. रस्ते अरंद झाले, जुनी कला नाहींशी झाली, पुष्कळ देवालये पाडली, राहिल्यापैकी पुष्कळांच्या मशिदी केल्या, प्रजा, भाषा व पेशेबाब पौर्वात्य दिशे लागला. जुन्या वायव्येकडेन राजवाड्याच्या धर्तीवर मुळतत्वाचे प्रचंड राजवाडे बांधले गेले. वायव्येकडेन (सैन्य वगैरे राहण्याची जागा), ओर्तो कपु (दरवारी दिवाण-खाणे) आणि वाह्येकडेन (सासणी कचेऱ्या) वगैरे भाग राजवाड्याचे केले आहेत. जुन्या ज्ञानखान्यात म्हातून पंगवराचा काही तस्परणीय वस्तू आहेत पुढील मशीदीचे कलाकुसरीचे काम पहाण्यासारखे असून त्यावर पौरस्य कलेची छाया आहे सुलतान महंमद याची मशीद, सेलीम, शहाजादा, युजेमान व जस्तुम पाशा या मशिदी १६ व्या अंतकातात तुर्की कलाकौशल्य उच्चतेचे पोहोचले होते त्या वेळच्या आहेत तसेच बायेसिद, अहमद, सुरी, जामिती व पातशहाची व राजघराण्याची तुरधती-स्मशानभूमि-यांति पहाण्यालायक आहेत. इस्तंबूलमध्ये अनेक उद्याने असून ती सुवर्णशृंग्याच्या दोन्ही तीरावर वसलेली असून सुटारी हे प्रख्यात गाव त्यातच आहे. स्तंबूल म्हणजे 'शहरात' हा मूळ अर्थ शब्दाचा अपभ्रंश आहे गळत हा शहराचा भाग धार जुना आहे स. १२९५ च्या सुमारास लॅटिन राज्य उदयविषयाच्या कामी मदत केल्यापदल हा भाग जिनेईन

व्यापार्यानां मिचेलनें दिखल होता. हे लोक १८५३ त तुर्कीनां शरण आले व हा भाग त्यांना त्यांना दिल. हल्ली हा भाग म्हणजे मुख्य ध्यापाराचा—बँका, पोस्ट, आरमारी कचेऱ्या वगैरेचा—आहे. पेरा या भागांत परकीय बकिलता व यूरोपीय वसाहती आहेत. एकोणिसाव्या शतकापासून या शहरांनं हळू हळू पाश्चात्य रहणी पत्करण्यास प्रारंभ केला व त्यामुळे मूळचें पौरस्त्य बळग व छाया अद्दस होऊ लागली. रस्ते मोठे करण्यापासून तां पातशाहीचे वाडे बांधण्यापर्यंत पाश्चात्य पद्धति स्वीकारण्यांत आली. जर्मन देखरेखीखाली गोद्या व धके बांधले गेले. येथील अजबखान्यात फार प्राचीन प्रेतांच्या पेठ्यांचा एक मोठ. संग्रह आहे. त्यावरून त्या काळाच्या समाजाचा वराचता इतिहास सापगतो. कलाभवन, कलाशिक्षण, वैद्यकशाळा, अनाथगृह वगैरे वऱ्याच सरकारी संस्था आहेत. अमेरिकन व फ्रेंच यांच्या देखरेखीखाली शिक्षणशास्त्रात्मिक प्रसार करण्यास मूळ प्रारंभ झाला. मशिदीला जोडलेल्या जुन्या शाळा यांरून शिक्षणमंत्र्याच्या खास देखरेखीखाली शाळा उबवल्या गेल्या. परकीय धर्माच्याहि पाठशाळा येथें आहेत. अवयुलहमांद (दुसरा) यांना या कार्या वरेंच लक्ष्य घातलें. शहराचें ह्यापाणी आरोग्यकारक आहे. परंतु उत्तरदक्षिणचे वारे सुटले म्हणजे ह्या एकदम सर्द अगर गरम होते. उन्हाळ्या अगर हिवाळ्या फारसा कडक नाहीं. रोगाई (तापाक्षिवाय) फार नसते. शहराच्या लोकसंख्येचा नक्की आकडा आढळत नाहीं. अजमासं देहा लाखापर्यंत वरती असली. अनेक देशांचे, धर्माचे, जातीचे, भाषांचे, पोषाखाचे असे लोक येथें आहेत. “अनेक देशांचं शहर” असें याला खरोखरच म्हणण्यात येतें. ठिकठिकाणी पाण्याचे हौद आहेत. तेथून पाणके किंवा नौकर लोक ज्यांच्या त्यांच्या घरा पाणी नेतात. घरांघर नळ्या नाहींत. राजकीय घडामोडींमुळे शहराच्या व्यापारात नेहमी धक्का वसतो. मोठमोठे व्यापारी बहुतेक परकीय (आर्मेनियन व ग्रीक) लोक आहेत (मध्यंतरी परिकीयाना व्यापाराची वंदी होती.) तुर्क अगदींच घोडे आहेत. निर्गत व्यापार फार कमती आहे. मिठाई, जाळीच व कशिधाचें कापड, लॉकर, फातडी, शिंभं, घोण्याचे केस, हाडे, चिथ्या, गंजलेलें लोखंड, स्त्रियांच्या हातनोनांनां लागणारें कातडे, कच्चा माल (रेशीम, लॉकर औषधें, धान्य, गालिचे वगैरेचा) यांचा निर्गत मार्केट समावेश होतो. साधारण हा व्यापार चार कोटींचा व आयात व्यापार सात कोटी धम्यांचा होतो. निर्गतांत जेकदा चाळीसचा भाग इंग्लंडचा आहे. पूर्वीं आयात व्यापार सर्वांत जास्त अमेरिका, नंतर इंग्लंड व नंतर जर्मनी अशा अनुक्रमे असे. हल्लीं जर्मनी आपला व्यापार वाढवूं लागला आहे. राज्य-यवस्थेसाठीं शहराचे विभाग केले आहेत. ते स्तंभोल, पेरा—मलत, धेशिकतास, रुझदारी हे होत. स्तंभोलचा जो गव्हर्नर तोच या चारी प्रांतांचा मुख्याधिकारी असून तोच कोतवाली (पोलीस)

खात्याचा मंत्री असतो. त्याच्या हाताखाली चार गव्हर्नर्स असून, ते सुळतान नेमीत असे. यांच्याशिवाय चार विर-विराळे सेनापती असतात; सैन्याचे चार तळ केलेले आहेत. चारी म्युनिसिपलिट्यांचा मुख्य अध्यक्ष सुळतानांनां निवडलेला व गव्हर्नरच्याला जबाबदार असे. त्याच्या हाताखाली चौबीसवर्षांचे कार्यकारी मंडळ असे. हे समाचद सुळतान अगर गव्हर्नरी नेनी. शहराच्या म्युनिसिपलिटिच्या कामासाठीं चौदा पुरे केले आहेत. या पुऱ्यांत अनेक मोहळे आहेत. शहराचाहेरील खेड्यांचे व घेटांचे सहा विभाग असून त्यांवरील अधिकारी स्वतंत्र आहेत. जुन्या तहाप्रमाणें परकीय लोकांना येथें वरेच हक्क आहेत. स्वतःच्या कोटीपुढें व ड्युरीपुढें चौकशी होते. तुर्की कोटीपुढें खटल, नाळस्थास आपल्या देशाच्या बकिलता एखादा प्रति-निधी हुजर देवेंगें, स्वतःच्या शाळा व दवाखानें स्थापणें, स्वतःचीं धार्मिक कृत्यें विनभोगाट करणें आणि स्वतःचीं पोडे स्थापणें वगैरे हक्क त्यांनां आहेत. कोण्याहि तुर्की पोलिसाला, परक्याच्या घरांत (त्या परकीय मतपुण्याच्या देशाच्या बकिलताच्या परवानगी शिवाय) खिरता येत नाहीं. देशानें ख्रिस्ती धाट्यांनां धार्मिक वावर्तात वरेंचसे स्वातंत्र दिलेंलं आहे.

महायुद्धानंतर येथील मदल थोडेंस कमी झालें. हल्लीं (१९२०) तुर्कस्तानची राजधानी येथून हलवून अंगोरा येथें नेली आहे. हल्लीं तुर्कस्तानांत सुळतानशाही नसून लोकसत्ताक राज्य स्थापिलें गेलें आहे. पूर्वीं तुर्कांचा सुळतान हाच त्यांचा खलक असे, आणि त्यांची गादी येथेंच असे. आतां त्या खलिफाचे तुर्कीनां उच्चाटण केले असून त्याचे वाडेहि जप्त केले आहेत [प्रोसेट्टेनोर—कान्स्टान्टिनोपल; गिवन.] काह्निरा किल्ला—सुंदई. नाशिक जिल्हा. थोडपच्या वायव्येस ७ मैलांवर नंतदोर रेंकळ्यांमध्ये हा आहे. १८१८ मध्ये याचा तट बहुतेक सर्व पडून गेला होता. किल्ल्यावर टांकी असून पाणी विपुल आहे. च्यंवकेशरावरोवर त्रिटि-शांच्या स्वामीन झालेल्या सतरा किल्ल्यामध्ये हा एक होता. [त्रिगस रिपोर्ट २०।६। १८१८: प्लाकर—मराठारवर ७. ३२२ सं. नं. १६]

काह्निरा खेडें—पंजाब.: कांभ्रा तहसील व जिल्हा-तील खेडें. उ. व. ३२° १२' व पू. रे. ७३° २४'. लोक-संख्या (१९०१). ३२४६. येथें सांपडलेल्या दोन शिला-लेखावरून २ व्या शतकांत येथें एक बौद्ध मठ होता असे अनुमान निघतें. स्लेटपाटीचा दगड खाणांतून वराच निघतो. १९०५ च्या धरणींघडानें याची वरेंच हानी झाली.

काह्निरा—लेणी. संस्कृत कृष्णागिरी शब्दाचा हा अपभ्रंश आहे. ठाणें शहराच्या पश्चिमेस सुमारे पांच मैलांच्या अंतरावर व सुंदईच्या उत्तरेस सुमारे २० मैलांच्या अंतरावर साठी वेद्यच्या मध्यभागी ही लेणी आहेत. ही ७ अक्षांश १९° १३' व पूर्व रेखांश ७२° ५९' यावर

लेणी शंभरावर आहेत. जी. आ. प. रेल्वेच्या भाडुप स्टेजनापासून किंवा बडोदा रेल्वेच्या वीरिवली स्टेशनापासून या स्थानी जाता येते.

वीरिवलीच्या रस्त्याच्या ज्या जागेपासून कान्हेरीची पायवाट फुटते त्या जागेपासून तुळशी तलावाच्या पात्रात एक लेणें आहे. येथे उन्हाळ्यात मात्र पाणी नसतें. तुळशापासून वायव्येकडे कामन नावाच्या जोगरीची जी ओळ आहे, तिची कान्हेरी ही शाखा आहे.

पश्चिमेकडाले कडघारालून दाट झाडांनी आच्छादिलेल्या एका ओढ्याच्या पात्रातून सिजेलेल्या खोदले पायऱ्यांच्या जिन्न्यांनं झुडपानी आच्छादिलेल्या एका पयगणामधून वर गेले म्हणजे एक थोडा पुढें आलेला खडक लागता. त्याच्या पश्चिमेकडच्या बाजूत एक माठें खोदले लेणें आहे, त्याला 'चैत्य' म्हणजे देऊळ म्हणतात (नं. ३). एका खोल व सरासरी पूर्वपश्चिम बाणाच्या अर्द अशा पळीच्या तोंडाशी हें लेणें आहे. ह्या अर्द पळीच्या दोन्ही धऱ्यांच्या सडकांत हीं लेणी खोदलेली आहेत. पळीच्या उत्तरेकडच्या उगण्या कडाकडे लेण्याची एकच राग खोदण्यापुरती जागा आहे. रंतु दक्षिणेकडच्या उंच बोंगरात लेण्यांच्या एकावर एक अशा तीन रागा खोदलेल्या असून, एका मजल्यावरच्या रागेकडून दुसऱ्या मजल्यावरील रागेकडे जाण्याकरिता ओवडघोवड अर्द पायऱ्यांचे मोठाले जिने खोदलेले आहेत उत्तरेकडच्या लेण्याच्या रागाच्या पाठीमागे खडकाचे दोन उंचवटे असून त्यात धातुगोप (दागीना) किंवा 'स्तूप' याचे अवशिष्ट अंश आढळतात. ओवडघोवड खोदीव पायऱ्यांच्या जिन्न्यां ह्या उंचवट्याकडे जाता येते. दक्षिणेकडाले लेण्याच्या वरच्या बाजूची नडण व सपाट पयगण हावर पायऱ्या व पायऱ्यांची टाकी खोदलेली आहेत. ह्या टिकाणां पूर्वी स्तूप, धातुगोप अथवा चैत्य (देवळ) होती.

कान्हेरी येथील कोणत्याहि लेण्यात तं अशोक राजाच्या काळातकें जुनें अन्त्याचीं खातरी होण्यासारखीं चिन्हें आज दिसून येत नाहींत. तथापि नंवर ५, ८, ९, ५८ व ५९ चीं लेणी साधीं अस्तित्वासुद्धे तीं अतिशयच सुनीं म्ह. इ. स. पू. १०० वर्षांपासून ती इ. स. नंतर ५०० वर्षांपासूनच्या काळातलीं असतात असे दिसतें नाशिक येथील तिसऱ्या लेण्यातील लेख नं. २६ यात राजा द्वितीय गौतमोपुत्र (इ. स. १७०-१९६) चाऱ्या कारकीर्दीत सद्य, विंध्य व मलय ह्या पर्वताच्या पंचोत्त वरुष्यासारखा प्रसिद्ध कान्हेरीचा उगंर होता असे सांगितलें आहे; त्यावरून पूर्वीक लेण्याच्या पुढाट पणविपयांच्या अनुमानाने वळकटी येते. कान्हेरी येथील पाचव्या लेण्यात एक कोरीव लेख आहे, त्यावरून असें दिसून येतें कीं, वासिष्ठिपुत्र नामक राजाच्या कारकीर्दीत इतक्या जुन्या (इ. स. १४०) काळीं येथील जुन्या लेण्याकरिता टाकी केलेलीं होती. येथल्या सुमारे पन्नास कोरीव

लेखांचा अर्थ लाविलेला आहे. त्यापैकीं दहा लेखांच्या लिपींच्या वळगावरून ते लेख तिसरी शतकापूर्वीचे असावे, असें दिसते. शातकर्णा वंशीय राजाच्या कारकीर्दीत (इ. स. पू. २०० ते इ. स. नं. २५०) व विशेषतः दुसऱ्या यज्ञी गौतमोपुत्र नामक राजाच्या कारकीर्दीत (वि. स्मिथच्या मतें इ. स. १७३-२०२) कान्हेरी येथील विहाराची फारच भरभराट होती असें दिसतें. पन्नास कोरीव लेखांपैकीं वसंत कोरीव लेख या कारकीर्दीच्या सुमारास खोदलेले आहेत. त्यात राजे, त्याचे प्रधान व शेटसावकार यांनी येथील जोग्यांच्या सर्वेकरिता लेणी, पाण्याची टाकी, जमिनी व रोकड पैसा यांच्या देणग्या दिल्याचा उल्लेख आहे. तिसऱ्या रांगेतील सगळी व तिसऱ्या नेवरचे थोरलें चैत्य (देऊळ) हीं, ह्याच काळीं कोरीव गेलीं असतात. इ. स. ४ व्या शतकात ३८ व्या लेण्यातील खोदीव विजयुक्त दगडी स्तूप बांधिला असावा व पाचव्या शतकात तिसऱ्या लेण्यावरुनचा स्तूप बांधिला असावा. पन्नासपैकीं दहा कोरीव लेख इ. स. च्या पाचव्या व सहाव्या शतकातील आहेत. वावरून ह्या दोन्ही शतकांत नवीं लेणी कोरण्याचा व जुन्या लेण्यात नवीन कोरीव दागिण्यांनी भूषणविषयाचा काम चालू होता असें दिसतें. हीं नवीं लेणी व नवीं भूषण जुन्याहून विशेष सुचक आहेत. हीं वीडधर्माच्या अवधीन म्हणजे महायान पंथाच्या काळीं निर्माण झालीं असतात. ज्याला दरवार भरण्याचें लेणें म्हणतात तें १०वें लेणें, पाहिल्या रागेच्या शेषटक्कीं इतर लेणी, चैत्याच्या [नं. ३] पडवीच्या दान शेषटाकडील गौतम बुद्धाचे दोन राक्षसी पुतळे आणि इतर अनेक लहान खोदीव चैत्य हीं याच काळचीं होत.

कान्हेरी येथील कोरीव लेखांपैकीं नं. ५४ चा अर्थ थोडा फार लागलेला आहे. यापैकीं ६६ व्या लेण्यातील तीन लेख पल्हवी भाषेत आहेत. १०व्या लेण्यातील एक व ७८व्यातील एक असे दोन लेख संस्कृत भाषेत आहेत. बाकीचे सगळे लेख लेण्यातील लेखात ज्या प्रकारचा प्राकृत (बाल) भाषा वाटते, तसे लिहिलेले आहेत. सतराव्या लेण्यातील लेखाची भाषा मात्र काहीं विशेष प्रकारची प्राकृत भाषा आहे. ८४ व्या लेखात जो एक सुरेख लिपीनें कोरलेला लेख आहे त्यावेरीम वाकीच्याची लिपी लेण्यातील लेखात आढळून येणाऱ्या लिपीसारखीच आहे. अज्ञानराच्या वळगावरून यातील दहा लेख वासिष्ठिपुत्र नामक राजाच्या वेळीं (इ. स. १३३-१६२), बास लेख दुसऱ्या गौतमी पुत्र राजाच्या वेळीं इ. स. १०३-२०२, दहा इ. स. पाचव्या व सहाव्या शतकांतले, एक आठव्या शतकांतला, तीन नवव्या किंवा दहाव्या शतकांतले व एक अकराव्या शतकांतला असावा, असें दिसतें येथे सापडलेलीं पुष्कळ नाणीं १० व्या शतकातलीं आहेत. १० व्या व ७८व्या लेण्यातील तीन लेखात राजाचीं नांवें व काल आहेत तिसऱ्या, ६ व्या व ८९ व्या लेण्यातल्या तीन लेखात राजाचीं नांवें

आहेत, परंतु काल नाही. वाकीच्यांचे काल असरांच्या वळणावरून ठरविलेले आहेत.

होी लेणी एकंदर १०२ आहेत. त्या सर्वांत सुलभ रीतीने जाता येत. येथे पांच लहान गुहा आहेत, त्यांत मात्र वाण्यास अडचण पडते. सुमारे सत्तावीस लेणी चांगळी आहेत, छपन लहान आहेत आणि पंधरा अंशतः क्रिया अवधींच मोडकळीस आलेली आहेत. चैर्ये (देयळे) व दहूव्या नंवरचे दरवार भरण्याचे लेणे याखेरीज वाकीच्या सर्व लेण्यांत लोकरहात असत असे दिसून येते. पुष्कळ लेण्यांत भिंतीला कागून मिजण्याकरिता सर्मांवार मेचक कोरलेले आहेत. प्रत्येक लेण्यात शिंरणाची जी वाट आहे, तेथे दाराच्या चौकटी व झडपा वसविलेल्या होत्या व त्या वेद करण्याकरिता आजवे अडसर बांधल्या दगडात वसविलेले होते काही खिडक्यांच्या जाग खोदल्या होत्या व काहीना चौकटी वसवून झडपा लावल्या होत्या. सगळ्या विहारांला पाण्याचा चांगला सुरवडा होता. डोंगराच्या माथ्यावरील खडकांत पाण्याची कित्येक टांकी कोरलेली आहेत आणि बहुत फरुन प्रत्येक लेण्यांत एकेक टांकी असून त्यांत लेण्याच्या माथ्यावरून पाणी येंण्याकरिता पटवळ खोदलेला आहे. लेण्यांच्या पूर्वेस एक मकम दगडी वाघ होता तो हल्ली मोडलेला आहे.

[फर्ग्यूसन-ब्रॅसेल-दि केव्ह टॅप्लस ऑफ इंडिया; फर्ग्यूसन-हिट्टरी ऑफ इंडियन जॅड इस्टने आर्किटेक्चर. सुं. नं. (ठाणे जिल्हा). रा. ज. वा. मोडक यांनी नॅशेटियरवरून एक लेख तयार केला तो वि. विस्ताराच्या पु. ४७ अं. १ नये प्रसिद्ध झाला आहे].

कान्होजी आंध्र—याचे मूळचे आजनांव सकपाळ. हे अवसल क्षत्रिय असून यांचे मूळ ठिकाण हनुवंशजीक आगरवाडी होय. यांच्या आज्ञेचे नांव चखोजी व बापाचे तुफोजी आंध्र. तुफोजीला शिवाजीच्या आरमारात २५ असर्मांनी सरदारी होती. तेथे त्यांनी नावलौकिकहि मिळविला होता. इ. स. १६१० च्या सुमारास कान्होजी आंध्र हा सिधोजी (सिधजी) गुजर याच्या हाताखाली सुवर्णदुर्गाचा सरनोभत म्हणून मराठ्यांच्या आरमारांत काम करीत होता. संभाजीच्या कारकीर्दीत आच्या कर्तृत्वास प्रारंभ झाला; त्यावेळी हा फिस्तें आरमार घेऊन कोंकणकिनाऱ्याचा वंदोवस्त करीत होता, असा उल्लेख वखरीत सांपडतो. म्हणजे, इ. स. १६८० पासून १६८९ पर्यंतच्या कालांत कान्होजी हा उदयास येत चालला होता. इ. स. १६८० च्या पूर्वी कान्होजी शिवाजीच्या आरमारात अवसल पाहिजे हे उघड आहे. संभाजीच्या वेळी माणकोजी मराठे, उदाजी पडवळ, सुभानजी सराटे व शिवजी गुजर हे खांदेरी, सागरनड, राजकोट व कुळावा ह्या चार वेदरी निष्ठावर अंगडवार होते. कान्होजी आंध्रयाकडे बाबेळी कोणता वेदरी किंसा होता तें समजत नाही. इ. स. १६८९ नंतर माणकोजी मराठे, उदाजी पडवळ व सुभानजी सराटे आपले

अंमल सोडून प्रवळगडात गेले व त्यांच्या जागी शिवजी गुजर व कान्होजी आंध्र हे दोघे राहिले. मुख्य सत्ता उच्चस्त शाखी असता, स्वतःच्या कर्तव्यगारांने झडूळ टांड देणाऱ्या अनेक मराठा सरदारांपैकी कान्होजी अवसलयासुद्धे, त्याला उदधास येण्यात ही वेळ उत्तमोत्तम मिळाली. मोगल व मराठे यांच्यात इ. स. १६८९ त लढाई होऊन इ. स. १६९१ त ह्या दोनही सत्तायांच्यामध्ये तह होऊन ध्वंक्षणात दुतर्फा अंमल कायम झाला. पुढे सन १६९८ त कान्होजी आंध्रयाचे व सिधेचे मोठे कडव्याचे युद्ध झाले.

संभाजीच्या कारकिर्दीत मराठ्यांच्या झगट्यांचा वराच भाग कोंकणांत घडल्यासुद्धे लढायेचे वहुतेक ओझे आंध्रयावर होतें. त्यांच्या ताब्यातील वहुतेक प्रदेश व किंसे मोगलांनी जिंकिले; शेवटी तह होऊन मराठे सरदार व मोगल यांती तिकडचा वचूळ निम्मोनिम वाटून घेतला. तेव्हा शिवजी गुजर व कान्होजी आंध्र हे कुळावा व खांदेरी येथे येऊन राहिले. त्यांत गुजर हा मुख्य असून कान्होजी हा त्याच्या हाताखाली होता. पुढे राजाराम जिर्णिकडे आजून मोगलास श्राह देत असतां कान्होजीनेहि ससुद्धकिनाऱ्यावर आपली सत्ता वाटवून मोगलात हांकून लावण्याचा क्रम चालविला. कोंकणचा सुभा व आरमाराचा अधिकार संभाजीने शिवजी उर्फ सिधोजी गुजर याकडे दिला होता. त्याच्या हाताखाली कान्होजी आंध्र हा होता. 'शहाणे! शूर, मर्द जाणोन राजारामाने आगरे यास सुवर्णदुर्गा ठेविले. त्यानीं तेथे राहून वहुत खबरदारीनें सर्व अंधारे व प्रात राखिला; काही किंसे व ठाणी पातशाहीत गेली तीं जयामदीनें घेतलीं. शाहीतून हिडणें, त्याच्या करणें, खाराय केलेले व मोटळेले किंसे नीट करून स्वारी-शिकारी करणें, असे वहुत कर्ते त्यावरून महाराज (राजाराम) वेदीतून आल्यावर, त्यानीं सकराजी करून, कान्होजीत 'सरखेळ हा किताब दिला.' ताराचा, मराठेशाहीवरील भयंकर आपत्तीत कान्होजी आंध्रयांने पथिग किनाऱ्यावरील मराठयांच्या सत्तेचे उत्तमप्रकारें संरक्षण केलें होतें. सर्व राष्ट्र्यांच्या पळवतावर तो झुळे करी. प्रायणकोरपासून सुवर्ण-पावतीं एकंदर किनाऱ्यावर कान्होजीची छाप घसली नाही असें एकहि ठिकाण नव्हतें. या किनाऱ्यावरचे सर्व किंसे त्याने मराठयांच्या ताब्यात ठेविले. सुवर्णदुर्ग व विजयदुर्ग येथे आरमारसिधेधीच्या सर्व साहिद्याची कोठारें असून कुळावा हे आरमाराचे मुख्य ठाणें होतें. खांदेरी व उंदेरी येथेहि ठाणीं होती.

इ. स. १६९७-१७०० च्या सुमारास शिवजी गुजर व कान्होजी आंध्र यांचा आपसात काही तेंटा लागला व आंध्रयांने गुजर यास अटकेत ठेविले. पुढे गुजर लयकरन वारला व आंध्र हा मराठयांच्या आरमाराचा अधिपति झाला. तेव्हा पासून त्याचा प्रतिकार करण्याकरितां इंग्रज, किरिशी व सुसुद्ध-मान हे त्रिघर्ण एकत्र जमून आंध्रयांशी युद्ध करतें लागले. त्यांत सुसुद्धमानांनीं बोडक्याच दिवसांत आंध्रया

करून युद्धातून आपले अंग काढून घेतलें. इंग्रज व आग्ने यांचा हा झगडा पुढें विशेष जोराने चालला, त्याचरुग्ण आग्नेयाची सरी योग्यता दिवून येते.

राजाराजाच्या पुढची कान्होजीची कृष्णी हकीकत उपलब्ध नाही. इतकें मात्र समजतें की, तारावाईला या चार पुराणां फार उपयोग झाला व किनाऱ्यावरची वाजू, सिद्धी वगैरे परश्यांशीं अग्राह्य झगडून त्यांनीं उत्तम प्रकारें संभाळिलीं शोधु उन्नतपति राज्यविहित झाल्यावर तारावाईनें जे कित्येक सरदार आपणाकडे वळविले, त्यांपैकीं कान्होजी हाहि एक होय. तो बरेच दिवसपर्यंत तारावाईच्या पक्षांत लढत होता.

वाळजी विश्वनाथास शाहूनें कृष्णराव खटावकरावर पाठविलें, त्यावेळेंत कान्होजी आग्नेयां कोकणात तारावाईच्या तर्फेन बराच उच्छेद मांडिला होता सावत-वाडीपासून मुंबईपर्यंतची कोकणपट्टी त्याच्या ताब्यात असून शिवाय अलीकडे मुंबईच्या उत्तरेकडील पेशव्यांच्या ताब्यातील कल्याण प्राप्त काबीज करून, राजमाची, लोहगड वगैरे घाटमाथ्यावरचे किल्लेहि त्यानें हस्तगत केले होते त्याच्या वंदोस्वताकारिता शाहूनें बहिरोरपत पिंगळे (पेशवा) यास फौज देऊन पाठविलें (सुमारे सन १७१३) आग्नेयां त्याचा पराभव करून त्यास लोहगडावर कैदेंत ठेविलें इतक्यात वाळजी खटावकराच्या मोहिमेतून परत आल्यावरोंवर त्यास शाहूनें बरीच मोठी फौज देऊन आग्नेयावर पाठविलें. त्यावेळीं लोहगडाखालीं लोणावळ्याजवळच वलवण म्हणजे ओलवण येथें कान्होजी आग्ने लोहगडावरून येऊन बाळाजिस भेटला आणि पुढें तद्द्वारे लोहगड पेशव्यांस मिळाला वाळजीनें बहिरोरपती सुटका केली व शाहूच्या पक्षास कान्होजीस वळवून घेतले

पेशवाईच्या उखरींत ह्या प्रकारासंस्थाने अते म्हणिले आहे की, "वाळजी विश्वनाथाचा व आग्ने याचा कागदोपत्री घरोवा असल्यामुळे लोहगडाखालीं आल्यावर वाळजीपंत नावानीं आग्ने यास पत्र लिहून पाठविलें व दरमजल करीत कुळाव्यास गेले. सरखेलें पुढें सामोरे येऊन भेटीचा समारंभ झाला. पेशव्यांनीं त्यास सांगितलें की, 'तुमचा आमचा भाळपणा. पेशवाई तुमच्या घरात आयते किल्ले देत असाल तरा तसेंच सागावें. सरखेलीचे पद तारावाईकडून आह्वेच; झकडूनहि करार करून देववितांच. महाराजाचे चाकर होऊन कृपा संपादून घ्यावी. त्याजबतून त्यांनीं मान्य करून राजमाची मात्र ठेवून, लोहगड व धनगड व तुंगतिजोना या किल्ल्यांच्या शिब्या देऊन किल्ले देवावेले जंजिरेकर हबशाचा व आग्ने याचा कडवू लागला होता तो तद्द करून दिल्या.

पेशव्यांनीं महाराजाकडून कान्होजी आग्ने यास तर-खेलीचे पद करार करून वत्रें व शिकेंकदार पाठविली. तद्द साख त्यांनीं कळजे.-(१) सादेरी, कुळाव, वगैरे दहा मोटे

किल्ले व बहिरगड, कोटला वगैरे सोळा लहान किल्ले व गड्या, त्याचालील प्रदेशासह इतकीं कान्होजीला दिलीं. (२) आरमारचा अधिकार व सरखेल पदवी कान्होजीकडे कायम केली. (३) बरोल कलमात सांगितलेल्या मुळासावित्रा याकी सर्व नवीन किल्लेला प्रदेश व ठाणीं कान्होजीनें सोडून दिलीं. (४) त्यांनीं संभाजीचा पक्ष सोडिला व फ यमपणे शाहूच्या पक्षात राहिला. राजमाची किल्ला तेवढा आग्ने याजकडेच ठेविला या तहान्वय मुंबईपासून खारेपाटणपर्यंत सर्व सुखूव शाहू-कडून आग्नेयास मिळाला बरोल तद्द्वारे जंजिरेकर सिद्धीशी त्याचा वहीं प्राप्त आग्नेयाकडे आग्नेयाने आग्नेयाचा तेंटा लागला तेव्हा कान्होजीनें वाळजीच्या मदतीनें लवकरच त्यास वधवीर आणिले (१७१३). गेल्या दहावारा वर्षांत ह्यक्षाने कोकणात बरेच प्राप्त हस्तगत केले होते ते परत घेण्यास वाळजीनें आग्नेयास मदत दिली, तेव्हा थोडा बहुत झगडा होऊन सिद्धी व आग्ने याचाहि तद्द ठरला (सन १७१५, जानेवारी). याद महाराज सिद्धाच्या ताब्यात होते, त्याचा शिब्या वसूल शाहूच्या कमानिसदारांनीं घ्यावा असें ठरलें.

कान्होजी व शाहूउन्नतपति यासभयताची भेट इ. स. १७१८ त जेजुरीस मोठ्या समारंभाने झाली महाराजांनीं आग्नेयाचा सन्मान केला. बंदोखी चादर घातली, आग्नेयांनीं नजर केली. बंदरी निजस उत्तम पदवीं वहुत आणिले, ते सर्व व खजिना महाराजास नजर केला जेजुरीस शिब्या पीणिना झाली प्रतिपदेस कृप होऊन तिघाले तेव्हा आग्ने यांनीं पाच रंगाचा गुळाल व रंगांत सामान वहुत आणिले, दरकून हत्तीवर रंग व गुळाल भरून येऊन सातारा येऊन पावले. जेजुरीपासून साताराच्यापर्यंत रस्ता गुळालांनीं भरला. महाराजास डेव्यास नेऊन पचमास समारंभ करून बळ, जवाहीर, हत्ती, घोडे एतें देऊन अष्टप्रधान सरदार दररादार सुद्धा बळ देऊन मेजवानी केली सुभ्याच्या सनदा व महाराजांनीं वहुमान दिले तो घेऊन आग्ने परत गेले. (स. १७१८).

या सुमारास कान्होजीनें ईश्र्यास त्रास देण्यास सुद्धात केली. कोकण किनाऱ्यावर आलेल्या सर्व जहाजांपासून (मग तीं कोणत्याहि राष्ट्राचीं असोत) ती "चौब" वसूल करा व त्याचा साडा घेई नंतर त्यास आपला कौल (पर-वाना) देई हे इंग्रजांस खपेवा त्याच्या त्या वेळच्या हकीकती व आग्नेयावर दास-अॅड साऊन त्यांनीं पाखडलेली आग या गोष्टी वाचल्या म्हणजे कान्होजीच्या कामगिरीची कल्याण होते त्याचा एक मासला पुढें दिला आहे.—

'दर्यावर लूट करणाऱ्या ह्या तरदारांची हाव विजयवर्णी हस्तगत करून घ्यावली नाही. पोर्तुगांव व इतर व्यापाऱ्यास घालवून देऊन पश्चिम किनाऱ्यावर बंदरें व किल्ले घालून तो एक स्वतंत्र राजत्व बनला (अलिगंगाचा व माणिक-गडचा किल्ला कान्होजीनेंच बांधला). एकदा सुंदर आरवी

बोज्यांनीं भरलेलें एक जहाज सद्गमत्या एकाच्यो हस्तगत जालें. तेणेंकरुन नवीन घोडेस्वरांची फौज त्यांनीं तयार केली. हिंदू, मुसलमान, उच्च, पोर्तुगीज, फ्रेंच इत्यादि अठरापगळ जातांचे लोक रक्षणें उगळलेल्या या चोराच्या निशाणाळा मान देत. अर्थात् असे लोक म्हणूंचे निष्ठुर व वेपवार्ता असविश्याचे. त्यांस वऱ्यावाद्दुमची चाड थोडीच असणार.” एकंदरीत मराठी राज्याच्या तर्फेन आंध्र हा पश्चिम किनाऱ्याची रक्षायला करीत असतां, त्याजकडून पाश्चात्यांच्या मनसुराद संचाराला अडथळा होई म्हणून हे लोक त्यांच्या नांवानें असे खडे फोडीत.

‘पश्चिम किनाऱ्यावर आमच्या अनिरुद्ध संचारास अडथळा करील त्यांचीं ही खोडक्रीच विरवणार,’ असा वून नांवाच्या इंग्रज गव्हर्नरानें आपला निश्चय प्रगट करुन दोन वर्षांच्या आंत नऊ उल्लूख लाडाल जहाजां मुंबईच्या बंदरांत नवीन तयार केलीं. या सर्वांवर निव्वून १४८ तोफा व साडेचारांलें लडाळ खलाशी होते. यांशिवाय अग्निनीवरुन लढण्यास अडीच हजार युरोपियन व दीड हजार एतदेशीय फौज सुद्धां विजयदुर्गे वेगरे आंध्रयाचे किळे पाडव करण्याखातीं तयार केलीं. या सुमारास कान्होजीनें इंग्रजांचे एक प्रचंड लाडाल जहाज (सरोकस) धरुन नैल (१७१७). त्यासुळें वून इंग्रज फार विडळ व त्यानें ता. १७ एप्रिल स. १७१७ रोजीं बरील जंगी आरमार विजयदुर्ग किल्ल्यावर आपलें. तेथें किळा हस्तगत करण्याचा त्यानें कसून प्रयत्न केला. परंतु कान्होजी आंध्रयाच्या मारापुढें नागोहेरम हाऊन मुदांत नाक घेऊन त्याला आरमारासह मुंबईस परत यावें लागलें. इंग्रजांचे दोनशें लोक मेल व तीनशें अखनीं जाले. पुढें आगळीं दोन नवीन जहाजां वापून पुनः दीड वर्षांनीं वूनने खांदरीवर आरमार घाडविलें. पण तेथेंहि कांगला मार खाऊन आरमार परत मुंबईस आलें. बरील दोन प्रसंगांनीं आंध्रयाचा जोर जास्तच वाडला व या दोन परामवांची वातमी विलायतेस जाऊन तेथील अधिकाऱ्यांस ज्यास्तच चेंव आला. त्यांनीं राजाची मनधरणी करुन मुंबईस जास्त मदत पाठविली. अँड्रिमरल मॅथ्यूझच्या हाताखालीं हें आरमार सप्टेंबर १७२१ त मुंबईस आलें. पोर्तुगीज लोकांचोहि या प्रसंगां त्यांनीं मदत मिळविली. जय्यत तयारी करुन त्यांनीं या वेळीं अजैत्यानचा किळा व कुलाबा आंध्रवर असमागणें व लुध्कांनीं हल्ले केले (इ. सन १७२२). परंतु पूर्वप्रामाण्येच त्यास ह्या प्रसंगांहि हार खावी लागली. सन १७२४ मध्ये उच्च लोकांनीं कान्होजीपासून विजयदुर्ग घेण्याचा प्रयत्न केला. पण त्यांचोहि हल्ला निष्फळ जाला. कान्होजीचा व सिद्दीचा तद्द झाल्यापासून दहा वर्षेपर्यंत (१८) दोघांची गोडी होती. तस्युचीं सिद्दी रसूल याकूबखान याचा व कान्होजीचा कैक वर्षे झगडा चालला होता. सन १७२५-२६ च्या सुमारास निजामानें सिद्दीचा उजवणी केल्यासुळें त्याचा वेदोवस्त करण्याविषयीं बजिअरासच व

कान्होजीस शाहूचा आज्ञा झाली. परंतु कान्होजीनें तें काम एकदम अंगावर घेतलें नाहीं. त्यानें शाहूस असें कळविलें कीं, ‘तुजुरुन साहित्य गनिमास नतीजा पाडवावयाचें होत नाहीं; स्वामींनीं आपले स्वधत्त दुसरा पाडवून आपणास मामल्यापासून मुक्त करावें (१७२६).’ याच सालच्या दसऱ्याच्या दिवशीं कान्होजी सत्याऱ्यास जालून शाहूस भेटला. यावेळीं कान्होजीनें इंग्रजांचीं अनेक जहाजां धरलीं होती. सन १७२७ मध्ये त्यानें उर्वी नांवाचें एक ईस्ट इंडिया कंपनीचें नाळानें भरलेंलें जहाज एकडून नैल. कान्होजी आंध्रयाचें समुद्रकिनाऱ्यावरील सर्वे किळे त्याकाळीं अभिव्यच समजले जात होते. कान्होजी आंध्र जिवंत असेपर्यंत पाश्चात्यांचा शिर धाव पश्चिम किनाऱ्यावर झाला नाहीं.

कान्होजी हा इ. स. १७२९ त मरण पावला. तो अंगानें रथुल, वर्षांनीं काळा व बांध्यांनीं मजबूत होता. त्याचा चेहरा उग्र व डोळे पाणीदार होते. त्याचे हुकूम कडक असून ते मोडणारास जवरदस्त शिक्षा होत असे. एरवी हाताखालच्या लोकांशी तो फार उदारदुर्दानें, नमतेंन व वरोवरीच्या नात्यांन वगे.

कान्होजी आंध्र हा बंदुका, दारुगोळा व इतर लष्करी सामुग्री वाच्या रूपानें पेशव्यांनां मदत करी आणि युरोप व चीनमध्ये तयार झालेल्या मालांचे नवराणोहि वारंवार त्यांच्याकडे आणि छत्रपतींकडे पाठवी.

इंग्रजांनीं कान्होजीस चांचा म्हटलें आहे. पण त्यावेळीं पोर्तुगीज, उच्च व खास इंग्रज हेहि चांचेगिरी करीत. उगलस म्हणतो कीं, “मराठे चांचे वृष्ट तर खरेंच, पण इंग्रज चांचे त्यांच्याहिपेक्षां जास्त दुष्ट होते. कारण इंग्रजांचें हान मराठ्यांपेक्षां जास्त असून त्यांचो भूकहि जास्त होती. इंग्रजांचा तो (चांचेगिरीचा) पिढिजात धंदा होता. मराठे तर नवाशिके होते. किड, एव्हरी व झीन हे इंग्रज गृहस्थ तर अश्ल चांचे म्हणून प्रसिद्ध आहेत त्यांचा दरारा खुद इंग्रजांसहि होता.” कान्होजीचा दरारा इंग्रजांस इतका बरला होता कीं, आरबी समुद्रांतून येणारी इंग्रजांचीं जहाजां किनाऱ्यावर सुखरूप आपण्यावद्दल आंध्रयाचें वाटडवांस ५ हजार रु. बक्षिस देण्याचा कंपनीचा रिवाज पुढें पुष्कळ दिवस चालू होता. त्याच्या वाटेस कोणी जात नसे. त्याच्या अनियंत्रित दरीसत्तेस जो कोणी अडथळा करी त्यास तो पोतून घालून सागराच्या बुग्यावरून खालीं दरीत फेकून देई. कान्होजीस खेळोजी, संभाजी, येसाजी, मानाजी, तुळजी, थोडजी असे सहा पुत्र होते. यांपैकीं येसाजी व थोडजी हे लजबळे होते. त्याच्या मरणानंतर या भावांत तंटे लागून आंध्र घराण्याची वाताहात झाली. [उफ; म. रि. न. वि; शाहूमहाराज व.; र. खं. ४; उगलसची मुंबई; शिंदेकर सरीलवें हिंदुस्थान; इ. ऐविहती अंक २६, २७ कैकी].

कान्होजी भोंसले—बऱ्हाडातील भोंसले घराण्याचा मूळ पुरुष परसेराजी त्याचा हा पुत्र. याला १७०९ मध्ये सेनासाहेबसुन्या हें पद व जरीपटका, साहेबांचीयत व शिक्षकदार शाहून दिली. हा चाळापूरच्या लडाईत निजामच्या विरुद्ध अलमअलीच्या वाजुत इतर मराठे सरदारांबरोबर होता (आगष्ट १७२०). पुढे निजामाला शाहूनने जी मदत, मुवा-रोजखानाच्या विरुद्ध पाठविली, तीतहि हा सामील होता (१७२४) या वेळी कान्होजीचा डोळा माळग्यावर होता. पण त्यात वाजोराव पेशवे यांनी जरब देऊन दूर ठेवले. याने १८ वर्षे कारभार करून शाहूची मर्जी संपादली. यास आगरी दोन भाळ होते याचा व त्याचा तंटो पडला असता शाहूनने तो तोडला (१७२७) मध्यंतरी (१७२९) मध्ये शाहूची मर्जी कान्होजीवरून उतरून त्याला सेनासाहेब-सुभ्याच्या कारभारावरून दूर केले. या वेळी याचे व याच्या चुकत भवाच्या मुलाचे (रघूजीचे) वैभवत्य आले होते. गोंड राजाना कान्होजीने कवजात आणले होते तेव्हा त्याच्या मद-तोने रघूजीने कान्होजीविरुद्ध खटपट चालविली. त्याने साता-न्यास येऊन शाहूची मर्जी संपादन केली. आणि त्या बळावर कान्होजीस पकडून सातान्यास आणले तेथे तो मरेपर्यंत कैदेतच होता पुढे कान्होजीच्या कवित्यास रघूजी त्रास देऊं लागला असता मात्र शाहूनने त्याचा निषेध केला. या कान्हो-जीचा वंश उमरावतीस आहे [म. रि. भ. वि. नागपूरकर भोंसत्याची वृत्त].

कान्हो पाठक—महाराष्ट्र अंधकार, हे केदूर पावळ (पुणे जिल्हा) येथील रहिवासी अजून नृत्यशाी गोशी होते याचे घराणे पूर्वापासून विद्वानाचें होते याची वंशावळ सापडते ती पिला-पाठक त्याचे त्रिमळ व त्याचे कान्हो हेत कान्होचे पुत्र हरि व चालू नामा पाठक होते हे यहुवेदां वाजसनेयी शास्त्रेचे होते. हे ज्ञानेश्वराच्या वेळी ह्यात अजून त्याच्या ले भातील होते. ज्ञानेश्वरांची समाधि घेताना आपली तारा चीजवस्त यांना दिली अशी वारकरी मंडळीत अयागि तमनूत आहे. अजूनहि ज्ञानेश्वरांच्या अरलीच्या वेळी विद्या शिरापतीचा मान याच्या वंशजाकडे आहे. याचा एक गीतासार नावाचा ग्रंथ व इतर काव्य उपलब्ध आहे. गीतासारवरून याच्या गुळचे नाव नागनाथ होते असें समजतें. हे विरक्त होते. काशीचा एक पंडित याच्या दशनास आला असता हे मुलाला खेळवत होते. तें पाहून त्याने मायापात्र अजून सुट्ट्या नाही काय ? असें म्हणताच ानी मुलाला समोरच्या विहिरींत फेकून दिले. त्यात पुढें लोकार्नी काढले. कान्हो त्रिमळदास असेंहि कोठे कोठे आढळतें तें याचेच दुसरे नाव असावे याच्या वाडि-लाचे नाव त्रिमळ होतें. कान्हो त्रिमळदासानां पाताळकाड म्हणून एक ग्रंथ केला आहे. त्यात त्यानी वडवाळसिद्ध नागे-शांचे गुळ म्हणून नाव दिले आहे. वरोळ नागनाथ व हे वडवाळसिद्ध नागनाथ एकच असतील. पाताळकाडतील कथा जरा चमत्कारिक आहे ती अशीः—

‘ईदगिताच्या मरणानंतर तुलोचना हिन तती जाग्यापूर्वी आपल्या उदरी असलेला गर्भ सागरात डाकला व तो ‘ गिल्-गिल ’ व ‘ शशी ’ या दोन मत्स्यानीं गिळिला त्यापासून आलोटेकेतु व पाताळकेतु असे दोन पुत्र उत्पन्न झाले. त्यानी रामसेवापित विभीषणात हाऊन देऊन लंकेचे राज्य घेतले. पुढें इद्र, ब्रह्मा, महेश, लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न, लबाळुय याच्याशां त्याची लढाई होऊन तीत पाताळ केतु व आलोटे-केतु यांचा मय झाला. नैवेदीं रामाची व त्यांची गोंडपडून शत्रु-प्राने रामाच्या सूचनेने पाताळकेतुचा वध केला. रामाने जो एक वाण सोडला तो असहा होऊन आलोटेकेतु पळत सुटला तो अयाग आकाशात धुवास प्रदक्षिणा घालत आहे; व रामाचा वाण त्याच्या मार्गे आहे. वाणात रामाची आज्ञा की, “ आलोटेकेतु ” तनुसुख झाला की त्याच्या लळाटाचा वध करावा. ” नैत्याचा पराभव करून राम विभीषणास पुनः लंकापति करून अयोध्येस परत आले.”

अशी ही आलोटेकेतु व पाताळकेतुची कथा आहे. या कथेचे मूळ समजत नाही. वारिमकी किंवा एकनाथी रामा-यणात ही कथा नाही. याचे नातु नामा पाठक यांनी नामा-पाठकी अथमेव म्हणून एक ग्रंथ केला असून तामरत्नमाला, भरतभेट वगैरे लहानसहान प्रकरणांहि केलेली आहेत. [अ. कोश; इत. मं. जह. १८२६; सं. क. सूचि]

कान्होपात्रा—महाराष्ट्र संत-कविविशी. मंगळवेढें येथे दामा नावाची एक कळवेतीथ रदात होता तिची ही कन्या. ही रूपाने अग्रतिम सुंदर होती व गाणाराहि उत्कृष्ट असे. ही बयांत आल्यावर हिच्या आईने हिला वेदरास नेऊन हिचा गुण वादशहास दाखवावा व द्रव्य मिळवावे असा वेत केला. परंतु तो वेत हिने नाकारून पंडेत्प्रास जाऊन देवापुढे भजन करणे आरंभले. त्यावरून लोकात आश्चर्य वाटले. हिच्या रूपाने तारीक वादशहाच्या कानावर जाऊन तो इच्या-विषयी फारच लुब्ध झाल्यामुळे त्याने हिला आगण्यासाठी पंडरीस कामगार पाठविला. त्याने येऊन हिला वादशहा-कडील निरोप कळविल्यावर हिने मो देवदर्शन करून येत व मग आपणाबरोबर निघत असें सांगितले. त्यावरून काम-गार वरें म्हणाला असता ही देवळात गेली व करुणा भाकून देवाची स्तुति करीत असताच हिचे प्राणोत्क्रमण झाले. कान्हो-पात्रेने ज्या अर्भंगात पांडुरंगची करुणा भाकली ते अर्भंग महाराष्ट्र-कविचरित्रकारानी आपल्या ग्रंथात (साग ३) दिले आहेत. भक्तविजयात हिचे चरित्र ३९ व्या अध्यायात सवि-स्तर आहे. इतिहाससंशोधक राजवाडे हिचा फाल शाके १३१० हा देतात [अ. कोश महाराष्ट्र-कविचरित्र भा. ३; सं. क. फा. सूचि.]

क्राप—ताळका कळपुर. जिल्हा चवतमाळ. लोकसेव्या ३७४. हें खेडेगाव पेनगंगनादतिरि असून. गांवाच्या पूर्वेत एक हेमाडपंती तऱ्हेवर वाघलेलें मोठें देवालय

आहे यादि कधी एक गरम पाण्याचा सरो असून त्याचे पाणी कधी आढत नाही असे म्हणतात. शिवरात्रीस जगा भरते. कापडवंज, ता. तु. का.—रोडा जिल्ह्यातील उत्तरे-कडील हा तालुका आहे. उ. अ. २१° १२' ते २३° ७', आणि पू. रे. ७०° ५०' ते ७३° ११' यामध्ये हा असून याचे क्षेत्रफळ १७९ चौरस मैल आहे. या तालुक्यात कापडवंज हेच एक गाव आहे. सनधे तालुक्याची लो. सं. १९११ मध्ये ७६७३० होती. याचा दक्षिणेकडील व पश्चिमेकडील भाग पराच सुमीर आहे. मोहोर व वेवक या नद्या यातून वाहतात. परा या नद्या गान जावयेण्याच्या उभयोंगी नाहीत कारण याच्या पाण्यात सोऱ्याचा भाग पराच आहे. पाण्याचा पुरवठा येथे फारसा नाही चानरी, ज्वारी व मका हे येथील लोकांचे मुख्य खाद्य आहे.

गाव.—पुर्वेद दख्ख्यातील खंडा जिल्ह्यामधील कापडवंज तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. बंधे घरोडा तालुक्या नडियाद कापडवंज फाट्यावर हे स्थान आहे उ. अ. २३° १' व पू. रे. ७३° ५'. लोकसंख्या (१९११) १११२६. गाव-सभापती मित असून जवळच जुम्या गावाचा मोडका भाग आहे. मराठ्यांच्या वेळी येथे काही मोठ्या लडायी झाल्या होत्या. मध्यहिंदुस्थान व समुद्रकिनारा यामधील रस्त्यावर हे अस्तव्यामुळे याथ महत्त्व आले आहे. गावात एक सुंदर तलाव असून जवळच चालुक्यांच्या (सन १००० ते १३००) वेळच्या धर्तावर बाबलेली विहिर आहे. जवळील कुडात रानात केव्यास रोग बरे होतात असे सांगतात. येथील महा-देवाचे देवळ जमीनीच्या खाली होते त १०८४ त लोकांनी उरून काढले अशी दप्तकथा आहे. नवीन इमारतीत येथील जैन देवळ फार प्रेक्षणीय आहे. १८६३ साली येथे म्युनि-सिपालिका स्थापन करण्यात आली. मोहोर नदीच्या पानात मीळवान नाग हे सापडतात. तावण, फाच व चामऱ्याच्या पिसाव्याने कारराने येथे असून दाणागा व्यापार मुख्य आहे येथे सवगजगाचे कोडे, रत्नापाना व काही बाजा आहेत.

कापारी (१)—मुयदे कोल्हापूर सेवामन. हा गाव कोल्हा-पूर-ना इतिथेत ५२ चौसोवर आहे. येथील जहागिरदार घोरपडे आज्ञावाचे मराठे असून, ते प्रख्यात सेनापती सेनामी घोरपडे याचे वंशज आहेत. येथे खादी व धातूची भांडी विक्रीयास येतात. ही जहागीर कोल्हापूरकरांची मांडविले आहे. सेनामीची बायको द्वारकाबाई हिची सभांधी येथे आहे. खंडूकर, वज्रपडकर, दत्ताडकर व सुधोडकर घोरपडे व कापडकर घोरपडे हे मालवद असून यांना मुख्यतः मारुतीची म्हणून होता. [कैफियती, को. म्या.].

(२) मध्यमात मिल्हा कधी, तदुतील हिंगणवाड, हिंग-णवाडच्या प्रथिमेश १० गजारा हे सुमारे ३०० लोकसंख्येची येथे आहे. येथे नागानी मदारान नावाचे प्रसिद्ध बाधु रक्षक अनेक त्यांची समाधि त्यांनी बांधलेल्या उदनीगावा-

याच्या देवळासमोरच आहे. त्याच्या प्रीत्यथे नाथ महि-न्यात वहा दिवसपर्यंत येथे जगा भरत अगते. त्यावेळी अन-तत्र अस्तं. सुमारे ५००० लोक जत्रेत गमतात.

कापालिक—एक पाह्यत येव पंच रामानुजाचे याचे पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे. ज्याला सहा मुद्रिकांचे रहस्य समजले व त्याच्या योजनेत जो कुचल आहे तो योतीच्या ठिकाणी अधिष्ठित झालेच्या लिगाभ्यामर्थे तल्लिन होऊन श्रेय सुखप्रद पोहोचतो असे कापालिक समजतात एक मांड, एक अलंकार, एक कुडल, एक चूडामणि, राख व यज्ञोपवीत या त्या सहा मुद्रिका होत. संकरादिभिजयत (अध्याय १५) आचार्य व कापालिक यामधील नाडण दाखविले आहे योगसाधनामुळे याची हालचाल फाचन जलद होते. भद्रभूतीच्या मालतीमाधनात कापालिकाचे मुख्य स्थान येथील असल्याचे समजले कापालिकुडला मालतीला पळवून कराल्य चातुडिपुढे बळी म्हणून ठेविते शिवाचे अन्युप स्वरूप जो भैरव व त्याची स्त्री चंडिका याच्या गळ्यात तर देडमाळ असून मयमाताचा या कापालिकाच्या देवताना भैवेथ लागतो. काळमुच हा कापालिकाचा पुढारलेला वगे आहे. शिवपुराणात यागा महानतपर म्हळें आहे नर-कपालत जेवण, चिताभस्य फातण याताख्या अधोर गोडी महानतान येतात नाशकस कापलेश्वराच्या देवळात या पंथाचे जेमी जाडळतात इ. स. ६३९ च्या सुमारास होऊन गेलेला दुसरा पुलकेशीचा पुतण्या जो नामवर्धन त्याच्या एका तामपटात इगतपुरीजवळचे एक खेडे कापाले-वराचे उपातना होण्यासाठी व महानतीचा चरितार्थ चाल-ण्यासाठी दिले असल्याची नोंद आहे.

कृष्णमिथकृत प्रबोधचंद्रोदय नावाच्या उपदेशपर हस्य कान्यात नापालिक शैलाचा उल्लेख आहे १०५० ते १११६ च्या दरम्यान कृष्णमिश्राने हे नाटक चढलेखरी कर्तव्यवन्त राजाकरिता लिहिले आहे. परील नाटकच्या पानच्या अकांत खऱ्या गमाच्या लाडेपुढे अखिल मिथ्यायमे उभस्त जाले अत दर्शविले आहे. त्यातील एक जो कापालिक ईश पंच त्याने दुबळ्या लोकांनी गजपजळ्या आगीर, मालव व पान्नाल इत्यादि देशाचा गुप्तपणाचे आश्रय केल्याचे दाख-विले आहे. तित्त्या अकांत परिचित विदुदक आडळत नाही, तरी भिवयमोय जर्णच्या उगाध्यासानी सीने दारानिले आहेत उदाहरणार्थः—

कापालिक (द्रुडे तिकडे दिवून .—“ नाभवाच्या हाडाची माळ हेंच माझे मूपण आहे. मी स्वस्थानात रहातो. मनुष्याच्या कर्तव्यतून मा अत म्हणू करतो. गालूच्या अन नाते स्वच्छ आलेल्या माझ्या घडीला अमे आडळत येते फी, जगत व श्वर हे एरुसमयाश्चं देडकरून एक व भिन आहेत. त्याच्या यमे व मोक्षान कल्पना यांसंबंधी एका जन यमिं स्वाजा पुण्या हरतान तो नापालिक खालंलप्रमाणे जापना उपासनेचे निवेदन करतो.—”जल्हा मम, अस्ति,

मन्त्रा व मेद याचे अशीनर्थे हवी देतां ब्राह्मणाच्या कपटींच्या पात्रातून आम्हां सुराषान करितां व नरयज्ञ करून महा- देव व भैरव यांची आम्हां उपासना करता. नुक्तेन काप- लेल्या यक्षमातून वेणारे लाल रक्ताने लोट किति तरी रमणीय दिसत आहेत.”

हे ऐकून निक्षू म्हणतो:- हे बुद्धा, केवढी ही अघोर उपासना ! तसेच जैन यति म्हणतो:-अरे अर्हंत, अर्हंत ! या विचार्यास एखाद्या भयंकर भुताने फसविलें आहे रे !

नंतर शिवावर छद्माचा आरोप केल्यामुळे क्रुद्ध होऊन तो कापालिक तरवार उपसून त्या दोघावर धावून जातो. निक्षू व जैन यतीं भयाने मागे सरतात व त्याची धमा माग- तात. तेव्हा तरवार न्यानात घालून तो पुन्हा आपल्या धर्मानि विवरण करूं लागतो “विषयेत्रियशिवया सुख संनवत नाहीं, व सुखद्वान्य अघ्यात्मिक अवस्था हा मोक्ष होऊ शकत नाहीं. शिवस्वरूप होऊन पविर्तीसम द्वियेला जो प्रेमाने आलिंगतो तोच मुक्त पुरुष होय.”

कामासक्त पुरुष मुक्त कसा होईल अशी त्या दोघांनीं हि नम्रपणें शंका प्रदर्शित केल्यावर कापालिक आपल्या धर्मानि स्मरण करतो व तो धर्मच एखाद्या उत्तुंग्ल ब्राम्हिंसारख्या कापालिनीचें रूप घेऊन अवतीर्ण होतो. कापालिक त्या दोघांनाहि धरण्यास तिला आज्ञा करतो. नंतर ती कापालिनी एकामाथून एक अशी त्या दोघांनाहि आलिंगन देते. ते आनंदाने उद्गार कसे काढतात व स्वयमे सोडून कापालिक धर्माचा ते कसा स्वीकार करतात व कापालिकास गुरु करून इत्युप पीत ते दोघ भैरवपंथाची कशी दोक्षा घेतात इत्यादि हकीगतचें, गावढळ विनोदाचे वर्णन उपर्युक्त नाटकात करण्यात आल आहे. बुद्धत्वामीकृत बृहत्कथाश्लोकसंग्रहात कापालिकाचा उल्लेख आढळून येतो. [विटरनिद्वस. भाडारकर (शैविष्य ३.) पंढर-रिलिजिअस लिटरेचर ऑफ इंडिया.]

कापिली—हल्लींच्या म्हैसूर प्रांतातील एक गाव. चोल राजाच्या वेळीं हे एक मोठे लष्करी ठाणे व सुभेदारचें रह- ष्यार्थें ठिकाण होतें. चालुक्य व चोल यांच्या सरहद्दिवर हे ठिकाण असे. हे चालुक्यांच्या राज्यात सामील झालेले होते. त्याचा सुभेदार येथे राहून सरहद्दीचें रक्षण करी. सोमेश्वर चालुक्यांचा एक मुलगा वेम्है (वेगी) मेढळेश्वर या उपपदाधिकाराना, वेगी प्रांताचा अधिकारी म्हणून येथें रहात होता (१०६०). त्याचा पराभव एका लढाईत वीरराजेन्द्र चोळने करून कापिल ही गाव जाळून फार केले (१०६८). यानंतर निष्पुत्रपंथनिनयादिश्व चालुक्य हा नौलववाडी (हल्लीचा सर्व म्हैसूर) शताचा सुभेदार म्हणून याच गावां रहात असे (११५०). याबद्दल वीरराजेन्द्रानें तें जाळल्यानंतर पुन्हा त्याची वसाहत झाली असावी [अच्यर, प्रा. हि.]

कांपिल्य—(कापोल्य) संयुक्त प्रांत. यजुर्वेदामर्थे अथ- मेथ प्रलंगां कापोलवासिनी म्हणून उल्लेख आहे (७. ९. १८) यावरून महाभारतकाळी कांपिल्य नावांन माहींत नसलेलें शहर यजुर्वेदकाळामातून अस्तित्वात असां असे दिसतें. महाभारतात हे दक्षिणपाचाळीं राजधानीचें शहर असून तेथील राजा दुपद होता असें वर्णन आहे.

द्वैपदी स्वयंवर याच ठिकाणीं झाले दुपदाचा राजवाडा व स्वयंवराचें स्थान अद्यापि कापिलचे लोक दाखवित्तात यातिपंचामर्थे येथें ब्रह्मदत्त राजा होता असें म्हटलें आहे याची जाग फर शावाड जिल्ह्यामर्थे फतेगडच्या ईशान्येस २८ मैलावर आहे. १३ व्या शतकाच्या अखेरीस हे दरोडे- खोराचें रहाण्याचें स्थान होतें असें वाटतें

कापूसतळणी—ताळुका दर्शोपुर. गिह्या उमरावती. परें ६१४. लोकसंख्या २७९२. येथे आठवड्याचा बाजार भरत असून मराठी व उर्दू शाळ आहेत. येथें लष्करच्या जवणीच्या सोईची जाग असून इलिकपूरहून एका दिवसाच्या हें वाटेवर आहे. हे ठिकाण सूतिशापुर एलिवचुर रेल्वेवर असून स्टेशनमातून एक मैलाच्या अंतरावर आहे.

कापू—मद्रास, हैद्राबाद व ब्रह्मदेश या प्रांतांतून याची वस्ती आहे. एकंदर लोक सं. (१९११)=३६१२१. मद्रास इलाक्यात कापू अथवा रेशी याची मोठी जात असून तिची लोकसंख्या अडीच लक्षावर आहे. तेलगू प्रांतात हे लोक जमीनदारी करतात. समागत झाल्या दर्शो ब्राह्मणांच्या खालोखाल असतो शेती हेच कापूचें मुख्य उपजीविका- साधन असून त्याची रदाणी व घरे स्वच्छ असतात. व त्यांच्या स्त्रिया सुवर्णलंकार वापरतात. कापू म्हणजे पहारे- करी व रेशी म्हणजे राजा अवा अर्थ आहे. कापू अथवा रेशी हे एक द्रविड राष्ट्र होते. चालुक्यांनी त्याचा मोड केला तरी इ. त. १३२३ त ग्यारसुदिन तबलजानें वारंगळच्या प्रतापरदादा वदिवान केल्यानंतर वरींच जमीनदार कापू कुटुंबे अस्तित्वात आली कापू जातीच्या मुख्य पोटजाति १४ आहेत त्या मदुरा तिवेवेल्ली वगैरे भगात आढळतात. अयोध्या, वलिजा, भूमंकी, देतूर, मंडिकोड, नाझुल, कम्नापुरी, मोरसा, नेराठी, नेरवाटी अथवा नेराडु, ओरांगटा, पाकनाटी, पळे, पंटा, पेडगंटी या या-या मुख्य जाती असून, पिकानाड, वेलावाटी व येरलम या ब्राह्मणापातून झालेल्या जाती आहेत. येरलाम यांच्या लज्जाकरिता ब्राह्मण लागत नाहीं. ते होम करीत नाहींत. व विनेश्वराचें पूजनहि करीत नाहींत.

दक्षिणभर्कट व सालेम येथील पंथा रेशीचें लजविधी ब्राह्मणांच्या उमाईभ्रातृमांशेन दिसतात तेलगू देशात थोडी निराळी चाल आहे वरपडो हा वपुश्या बरीं बायलें लज- निश्वयाकरिता जातो त्यावेळीं वपु विनेश्वराची पूजा करीत असते. लज्याच्या दिवशीं मोठी मिरवणूक काढतात व व्याहो परस्प- रात पानतूपरी देतात. गावेव्यो वरपड पुरोहित व जोशी वगैरे वेळन वधूला जाणव्यात जातो एक कर्णाच्या साज्या

बुद्धका जांच परांत रोवतात. व कांहीं कापू विधरगुकीं पंचाच्या घरी धोणे (तोरण) व गंगाप्रतिमा या आणण्यास जातात. खोनार व कुंभार यांकडेहि ते जातात. कुंभमांडता, उत्तरीयवद्ध वधुवरावर केकतात. नंतर नक्षत्रांनी वधुच्या पायाच्या नखास स्पर्श करण्याच्या न्हाण्याचा मान असतो. वधुवर देवांत जातात त्यावेळीं त्यांना पांशिंग बांधलेले असते. वराजवद्ध वेष्टां भाट (भजासु) बसतो. त्याप्रमाणे वधुवरोवरहि एक भोग्नी (मुरळी) असते. कापू लोकांच्या उभात अंतरपाट, कंकणसमारेण, अर्धवरीदर्शन, मंग-वास्या, नासळू समारंभ, दसणे, नागवधी तमारंभ, ब्राह्मण-द्वारा कडवसुभन इत्यादि सर्व प्रकार आडळतात. पंढा-कापूंच्या उभात मंगंधी प्रतिमा, यकरी व काणड हीं सर्व देवळाकडे मिराणुकीने नेतात. त्यावेळीं घोषी हा जीपे खम येकन मिरवणुकीत नाचतो. त्याच्यानंतर कंकण सुटल्याबरोबर उग्रसमारंभ संपतो. तारीळ देवत्या पंढा-रुई लोकांत उभाच्या पूर्वी तीन दिवस मंगंधी मिर-णूक लाडतात.

तिनवेळींच्या रई लोकांत १३ फेब्रु २० वर्षांच्या मुलीं पांच सहा वर्षांच्या मुल्यबरोबर लग्न करतात व मुलगा वयात येईपर्यंत त्याची बायकी घेऊं होतात. पण त्यांच्या बायकीस जी मुलें होतात तीं त्यांचीच मागणी जातात. नंतर या वयात आलेल्या मुलासहि इतर कोणा मुलाच्या बायकीपासून मुलें होतात. भारायण, कडण, जममुंदल्यान वगैरे इतर जातींनी अत्रिकरण करून हीं चाल या रई लोकांत पडली आहे. १८९१ च्या सेन्सस रिपोर्टांत पंढा कापूच्या वधुभूतत्वाची चाल असल्याची माहिती आपणास मिळाली असते स्टुअर्टन म्हटलें आहे. यानांदरीं लोकांत घांनं भूतपतीच्या भाव्यादीं लग्न करण्याची चाल आहे. कडारी, कंगूल व गेलार मणील सोडाथी व पंढा कापूच्या जावयास दत्तक पोषणाची चाल आहे; व आंतरस पुत्राप्रमाणेंच त्यांना थारसाहूदहि असतो. कंगूल मॅन्सुअलमध्ये (१८८९) म्हटल्याप्रमाणें पंढा-कापूंच्याचे पकानाडू व रामलकोटा तालुक्यांतील पकानाडू या जातींनी विधवेला त्यांच जातीचा दुसरा पति करण्याची सुवा असते; पण सुवर्षेसोप्रमाणें वगण्या व तारी घालण्याची तिला परवानगी नसते. या पुनर्विवाहाच्या स्वस्तत्वा नीतिकडेष्टया बराच दुकथोगाहि होतो. पंढाकांटी कापू लोकां ताली व चोळी घालीत नाहींत.

तेलुगु देवांतील कापूच्या जे मृतासंबंधी संस्कारविधी आहेत ते कामा व वारिजा जातींच्या विधींप्रमाणेंच आहेत. मृताच्या मुलापैकी एक न्हावी हा मृतस्मरणस तीन प्रदक्षिणा घालतो व जल सिंचन घट फोडतो. नंतर तीन दिवसांनी तो न्हावी मृताची रक्षा भरतो. पुढेच सामान घोषी आणतो; नंतर त्या ठिकाणी पूजा करून अर्घ्या काढीत नेण्या-करितां घोषा करतात.

कापू लोक घरांनीं वेश्म व शैव अतून याज्ञम्मा, नागरपम्मा, पुतळम्मा, अंकम्मा, मुनेश्वर, पोळिरम्मा व देशम्मा इत्यादि देवतांची ते पूजा करतात. मुनेश्वर व देशम्मा यांना मात अर्पितात व पोळिरम्मात रेडा सोडतात. भाद्रपद पौर्णिमेस शेतकरी लोक वरगाळा संतुष्ट करण्याकरितां जोकुमार तमारंभ करतात. शिंगा भिक्षा व कुलें भागून आणतात व कांठी तयार करून शेतान्त शिषडतात. नंतर कुंभाराकडे जाऊन एक मातीची मनुष्याकृति तयार करून तिचे नाथ जोकुमार उफे पावसाचा देव असं ठेवितारां व त्याची पूजा करतात. ही मूर्ति कधी लहाननेली असते व नग्राहि असते. जोकुमार-ची पाळणी कोणुना अन्नद्र गाणी म्हणुली जातात. या प्रकारानें पाऊस पडतो अशी त्याची कल्पना असते. कापू लोकांत दुसरी एक धार्मिक कल्पना आडळते. जेव्हा अवघण पडते तेव्हा एक वेदूक पंढ्यास वांधून ती मिरवीत घरोघर भिक्षा मागत फिरतात. परांनी नासकीण त्या वेडकावर पाणी ओतते व भिक्षा घालते. जोकुमाराचे विविध प्रकार व हा प्रकार वायुळें अत्यंत जलभूटि होईल अशा कापू लोकांच्या अशा असते [चव्हेन].

व न्हा उ म ध प्रात.—येथील कापूनां कापेमार म्हणतात. लो. सं. (१९११) १८८९. चंद्रपूर व चन्नाजोत यांची पक्षा आहे. याच्या मुलींभो खंन १० व्या वर्षीपूर्वीच दाळी पाडिथेत नाहूंत आर्धवापोंस वाळीत टाकतात व यातील गंध्यास काही प्राथीधत प्यावे लागते. पण गोदावरी तीरावाराळ-कोणत्यांरु क्षेत्रांत मुलीचें लग्न केल तर कांही हरकत नाहीं. वधु लताकरिता वराच्या घरी जाते. लग्नाच्या चौथ्या रात्री वर नागरांने सव भाग जोक्यावर घेतो व वधु आपल्या ओंकावर फडक्यात बांधलेली शिंदोरी घेतो; वधुवराच्या कप-नाथां गळ पावतात; वर नेजपाच्या शेवटी जाऊन पंढ्याच्या पराणीनें जमीन रोदते; त्यात सरकी व जोपळे टाकतो. वधुच्या जोक्यावरील शिंदोरी सर्प लोक लातात व सरकी व जोपळे परलेल्या गागी हात घुतात. नादा गिल्यांत हे लोक दगडती खोदीच काम करणारे आहेत. चांशाचा कांड व फिला वापण्याकरिता याच्या पूर्वमास वायास आणिलें. हे लोक कपळावर एक टिंघ गोंदनितात. [रसेल व हिलाल].

कापूर, (१) नां वें.—व्याच युरोपियन भाषांतील व हिंदुस्थानातील निरनिराळ्या देशभाषांतील कापराचीं नांवे नवळ जवळ सारलीच आहेत. उदा० इंग्री कॅम्पर, संस्कृत कपूर, आरवी काहूर, मराठी कापूर वगैरे.

एवनि इत्याच्या कौटोम व मयाक (अल्कोहल) यांना सर्वसाधारण गांव कापूर असें आहे. कित्येक शाळांच्या तेळांत हे सांपडतात. तेळाचें कर्मपातन करून हे तिराळे करतात. यांचा रंग पाडरा असतो व यांस एक विशिष्ट प्रकारचा घास घेतो. हे माण्यांत विरपळत नाहींत परंतु मयाक व इथरमध्ये लवकर विरपळतात. रथांच्या अनेक जाती आहेत.

कापूर पाच दहा प्रकारच्या झाडापासून निघतो. हिंदु-स्थानात केवळच्या जातीचे एक झाड आहे. त्यात कापूर फेळ म्हणतात. या झाडापासूनहि कापूर काढतात. वेचका-बरीळ संस्कृत ऐलकाम पत्र व अपक असे दोन प्रकारचे कापूर माहीत होते पत्र म्हणजे उष्णतेच्या चहाण्याने तयार केलेला, हा सिनामोमम कॅम्फोरा विनी किंवा जपानी असला अपक म्हणजे मूळचा, हा त्रियुवेलनॉस कॅम्फोरा असला ऐतिहासिक दृष्ट्या पाहिले तर दुसरी जात प्रथम माहीत होती. बरीळ दोन्ही जातींची झाड हिंदुस्थानात मूळची नव्हती; अथवा सध्या देखील त्याची विशेष प्रभावावर लागवड होत नाही। वनी व अरबी व्यापार सुट झाल्यावर बरीळ दोन्ही प्रकारचे कापूर हिंदुस्थानात माहित झाले असावेत असा तर्क आहे। लक्ष्य व दुसऱ्या किश्लेक पदार्थां या नावान्या इतिहासावरून असे दिसून येईल की, प्रचलित व्यापारी नावे मूळच्या नात्रापासून निघालेली आहेत असे नाही. संस्कृत कापूर नावावरून ज्ञानामधोल कापूर हें नाव आलें असावे.

इतिहास.—ऐने-ई-अकदरोमय्य नीमसेनी कापूराची झाडे म्हणून ज्याचा उल्लेख फेला आहे ती व्ह्या सिनामोमम झेलोनिकम असावीत. याच्या लाकडाला कापूरासारखा तस वेत असल्यामुळे याना कापूरचे लाडू हें नाव मिळाले असावे. यावरूनच अष्टलफनलला वाटले असावे की, कापूर उत्पन्न होणारे हे हिंदुस्थानातील एक झाड आहे. याच्या विपरीत प्राचीन उल्लेख तिदुपादच्या दुसऱ्या सर्परीत येतो. त्यांचे झाडाना खाचा करून कापूर काढण्याची रीत वर्णन केली आहे.

‘गार्शिया जी ओर्दा’ याने १६ व्या शतकात जपानी कापूर व बोर्निया व सुमात्रामधील कापूर याबद्दल माहिती दिली आहे.

जपानी कापूर (सिनामोमम कॅम्फोरा) हे साधारण उंचीचे व नेहमी दिरवे असणारे झाड असून चीन, जपान, कोचीन-चीन व फोर्मासा वगैरे ठिकाणी होते. हिंदुस्थानात काही ठिकाणी ह्या झाडाची लागवड सुद्धा असून योग्य ठिकाणी हे झाड चांगले वाढत. कलकत्ता व साधारणपूर येथील वागात कापूराची सुंदर झाडे आहेत. ह्या झाडे डेह्राडूनमध्ये चांगली होत असून निरुगिरी पर्येतात ७००० फूट उंचीपर्यंतच्याहि प्रदेशात ही झाडे चांगली वाढतात.

या झाडापासून कापूराचा बराच पुरवठा होतो. फोर्मासा येथील चांगल्या प्रतीचा पुष्कळ कापूर होतो. हे वेद जपानच्या ताब्यात घेण्यापासून कापूराचा व्यापार सर्वस्वी जपानी सरकारच्याच ताब्यात आहे. १९०० साली जपानमध्ये १३१४ टन, चीनमध्ये १.८ टन व फोर्मासात २६८० टन कापूर साज असे म्हणतात की चीन देशाशी झालेल्या काही करारावरून चिन्बू (फूनीएन) येथून परदेशात जाणाऱ्या कापूरावर जपानचे बरेच बर्सेल अवतें यान ठिकाणाडून पूर्वी सिक्कोक (जपान) मधाल दोस्त्यात व पूर्व

फोर्मासा याच्याप्रमाणे हिंदुस्थान व यूरोप यांच्याला कापूराचा व्यापार चालत असे.

‘बोर्नो’ आणि ‘सुमात्रामधील कापूराचे’ (त्रिबोवालांस अॅरोमाॅटिका) उंच झाड असून ते उंच सुमात्रा येथेचा वायव्य किनारा, उत्तर बोर्नो व सेबुअनमध्ये होते.

झाडाच्या लाकडात ओवडथोवड स्फटिक तयार होताना. हा थेरसॅम्फर (वेरस कापूर) असून हिंदुस्थानात बाजा नीमसेनी अथवा बरच कापूर म्हणतात याच्या मध्य-मार्गी व फाद्या फुडतात त्या ठिकाणी हे स्फटिक सापडतात. परंतु सालीच्या साली रुद्धा कापूर सापडता. कापूर तयार करण्याकरिता झाट तोडून त्याचे लहान लहान तुकडे करतात. साधारण झाडापासून ११ पांड कापूर निघतो. जुन्या झाडापासून तसावे जास्त निघतो मलाईलोक हा कापूर प्रेतात नरुन ठेवितात व होमह्वनादिकाराठी याचा नेहमी उपयोग करतात. यामुळे तेंच कापूराला चांगली किमत येते प्रथमतः जंगला ज्या कापूराची माहिती झाली ती कापूर याच झाडापासून काढला असावा.

नाई कापूर ज्यापासून निघतो त्या ‘ब्यूभिआ बाल्ता-मिफेरा’ झाडाची बरीच प्रसिद्धि आहे

सर्व जगात कापूराचा पुरवठा करण्याचा नकाशा जपानने आपल्याकडे ठेवल्यामुळे अलीकडे कापूराचा माव फारच वाढला आहे. ह्यामुळे अमेरिकेत रासायनिक रीत्या बनावट कापूर तयार करण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. कापूराचा माव वाढल्यामुळे दुसराहि असा परिणाम झाला की, इतर देशातील मळेवाल्याने लक्ष कापूराच्या झाडाची लागवड करण्याकडे वेचले आहे. सिनामोमम कॅम्फोरा (जपानी कापूर) याच्या पात्राच्या तेलपासूनहि कापूर तयार करता येतो असे हूपर याने अॅथ्रिकल्वरल लेजर-मध्ये दिलेल्या प्रयोगावरून दिसून येत ५० पासून १०० वर्षांच्या झाडाच्या लाकडापासून व मुळपासून कापूर निघतो अशी समजूत होती. त्यामुळे फक्त सरकारला काय तें अशा तऱ्हेची झाडे मोठ्या प्रमाणावर लावून त्यांचे उत्पन्न इतक्या वर्षांनी घेणे शक्य होतें. परंतु हिंदुस्थान, अलजीरिया, संयुक्त सत्याने व काही जर्मन बसाहती यात केलेल्या प्रयोगावरून असे दिसून आले की, चहा, काफें व नीळ वगैरे मळे असणाऱ्या लोकांचा कापूराचे दुय्यम पांड काढता येईल. परंतु पूर्वी जो याबद्दल अशा वाद होतो त्याप्रमाणे याचे पांड मात्र आले नाही. यूरोपमध्ये कापूराचा अति महत्त्वाचा उपयोग म्हणजे सेल्युलॉईड तयार करणे हा होय.

या पा र.—कापूर शुद्ध करण्याचा मुंबई व दिल्ली येथे एक मोठा धंदवा आहे असे म्हटले तर चाढेल शुद्ध करण्याच्या किमतीला अशुद्ध कापूर विकत घेतो, त्याच किमतीला जवळ जवळ शुद्ध केलेलाहि तो विकतो परंतु बरेचसे पाणी कापूरात शोषले जाऊन त्याचे वजन वाढते यामुळे त्याला फायदा होतो.

कापूरच्यासंबंधांत जपानी व्यापाराची वाढ ज्या मानाने होते त्याच मानाने संयुक्त राज्य, हाँगकाँग व स्ट्रेट सेटलमेंट येथील कापूरची मागणी मंदावते.

जपानी कापूर व युरोपियन कापूर यांच्या किंमतीची तुलना केली तर असे दिसून येईल की, जपानी कापूरची किंमत जास्त आहे. याचे कारण जपानहून शुद्ध कापूरचीच आयात जाता होते. मुंबई व बंगाल येथून कापूर मुख्यत्वेन करून वाहिर जातो. साधारणतः नाताळ हे याला गिन्हाईक आहे. परंतु स. १९०४ पासून संयुक्त राज्याने पहिला नंबर पटकाविला आहे.

का प र अ ते ल.—या नांवाचे अगदी वेगळ्या असे दोन पदार्थ आहेत. एक बॉर्निओमधील ओलिओरॅडिन हे होय. हे तेल लॉकडापासून ऊर्ध्वपातनक्रियेने अथवा झाडाला नव्या लावून काढतात; तेथील झाडे रसाचा दाब सहन करू शकत नसल्यामुळे एकदम फुटतात अथवा त्यांना मोठ्या भेगा पडतात. गोल्ड मीस्टर व हॉफमन म्हणतात की, हे तेल वाजारांत मिळत नाही.

दुसरे कॉर्मेसा व जपानमधील कापूरचे तेल होय. हे पिगट रंगाचे असून त्यांत कापूरचा बराच अंश असतो. या तेलाने उष्णमान कमी झाल्याबरोबर कापूर तळाशी धसतो. तेल थंड केलें तर कापूरचे स्फटिक बनतात. ते काढल्यावर तेलचा पिंबळा अर्ध अथवा तपकिरी पिंबळा रंग होऊन त्यास उग्र चास येतो. फोर्मोसा येथील हे तेल पूर्वी निरुपयोगी म्हणून टाकीत असत. जपानमध्ये लाक्षेच्या व रंगान्या कामात याचा उपयोग करीत असून त्यापासून कापूर देखील काढतात.

वाजारांत दोन जातीचा कापूर विक्रीवयास येतो व तो दोन भिन्न जातीच्या झाडांपासून उत्पन्न होतो. एका जातीची झाडे बॉर्निओ, सुमात्रा व लायुअन या येथेच होतात व दुसऱ्या कापूरची झाडे चीन व जपान देशांत होतात. फोर्मोसा येथील या झाडाच्या मोठ्यापणा आहेत. या झाडांची खगबद्द इतर देशांत करण्याचे पुष्कळ प्रयत्न होत आहेत. परंतु त्यांत प्रारंभे यश आलेले दिसत नाही.

चिनी कापूर पाण्यांत डाहाळ्या बगैरे उकळून ऊर्ध्वपातन क्रियेने काढतात व बॉर्निओमधील कापूर झाडांत स्फटिक रूपाने बांधतो हे बर सांगितलेच आहे.

शु ण व मे.—शुद्ध केलेला कापूर पांढरा व अर्धवट पारदर्शक असतो. त्याची पूढ लचकर होत नाही. परंतु त्यांत मद्याकाचा किंवा तेलचा थेंब टाकल्याबरोबर तो वितळतो. याची रुचि कडवट व तिखट असते. कापूर ज्वालामुखी असून त्याची ज्योत सतेज पण धुरकट असते. हवेत उघडा राहिल्यास तो छक्कर नाहीसा होतो. कापूरचा चास उग्र असल्यामुळे कपडे व पुस्तके देवण्याच्या कपाटांत व पेटपांत व त्याचप्रमाणे मृत्प्रमाणे व वनस्पती देवण्याच्या पेटपांत कापूर घालतात. कापूराने अनेक औषधी उपयोग आहेत.

[फार्माको. इंडिका. ३, २००. ऐनी-अकवरी; अॅडित-इंडिअन ट्रीज; व हॉफमन—व्हाल्टाईल ओईलस; वॅट; पद.]

कापूस—या झाडास लॅटिनमध्ये गॉसिपियम, इंग्रजीत कॉटन, संस्कृतांत कार्पास, मराठीत कापूस, गुजरातीत कपास, हिंदीत कपासी इत्यादि नावे आहेत.

खाण्याच्या धान्याच्या खालोखाल महत्त्वाची पिके तंतूची होत. कारण अजूनतर मनुष्यप्राण्याला वस्त्रावरणाची बहरी आहे तंतुवर्गीत कापूस व ज्यूट ही फार महत्त्वाची आहेत. त्याच्या खाळोखास काप्या, केक-ताड, ताग, अंबडी, कागद करण्याचे तंतू, दोऱ्या बळग्याचे तंतू, हातच्या अगर चट्या विणण्याचे तंतू बगैरे होत प्राण्यापासून होणाऱ्या तंतूत रेझीम, लॉकर व केस मोडतात. सर्वांमध्ये कापसाची बरी जास्त वापरली जातात व कापसाचे पीक सर्व उष्ण कटिबंधांत व समशीतोष्ण कटिबंधांतील कांही भाग मिळून विषुववृत्ताच्या उत्तरेस व दक्षिणेस ३०° ते ४०° अक्षांशवर्तन चांगले येते. म्हणून कापसाचे विचेष महत्त्व आहे.

याशिवाय हिंदुस्थानांतून निगंत झाणाऱ्या माळांत कापूस व कापड हे विन्नस फार महत्त्वाचे आहेत. महायुद्धपूर्वीच्या पांच वर्षांची सरासरी, मार्च सन १९१४ अखेर पाहिले तर कापूस व कापड याची पंचेचाळीस कोटी व ताग व तागाचे कापड यांची बेचाळीस कोटी रुपये किंमतीची निगंत होती.

हिंदुस्थानांत कापसाचे कापड विणण्याची पहिली गिरणी इ. स. १८१८ साली कलकत्ता येथे स्थापन झाली व बाकेन चालगरी पहिली गिरणी मुंबई येथे सन १८३३ साली उभारली गेली. सन १८८२ सालपासून हिंदुस्थानांत गिरण्याची वाढ झपाट्याने होऊ लागली. गिरण्यांची ही वाढ कसकस होत गेली याची कल्पना पुढील कोष्टकावरून स्पष्ट होईल.

वर्ष	गिरण्यांची संख्या	माग (हजार)	चात्या (लक्ष)
१८७८	५८	१.१	१९.८९
१८८८	११४	१९.८	२४.८८
१९१४	१७८	१०४.१	३७.७८

सन १९१४ सालापासून महायुद्धास सुरुवात झाली. या तीन वर्षांत चात्यांची संख्या साठ हजार व मागांची संख्या सहा हजारपर्यंत वाढलेली आहे. परंतु इंग्लंडातील लोकसंख्या व तेथील चात्या व माग यांचे प्रमाण पाहिले असता, हिंदुस्थानातील हा थंडा किती मागे आहे हे सहज दिसून येईल. इंग्लंडातील लोकसंख्येत दर हजार ३१८.३ चात्या व ५७.८ माग पडत असून हिंदुस्थानांत ते प्रमाण दरहजार २१.१ चात्या व ०.३५ माग इतके असू आहे.

मुंबई झाल्यात एकंदर २५७,००० सुती व २३,००० रेझीम कापड विणणारे कोठी आहेत.

इति हा स.-वेदामध्ये आद्यकायान श्रौतसूत्रांत कापसाच्या वलावडल उल्लेख आहे. हिंदुस्थानात फार प्राचीन काळापासून कापसाचा उपयोग माहीत आहे. अगदी प्राचीनकाळी, त्रेच्छापासून वर्षेभवत्या अस्तित्वात आली तेव्हापासून द्राव्यापासून यज्ञोपवीत कापसाचे असावे असा नियम रूढ आहे. यावरून हिंदुस्थानात सर्व टिकाणी कापसाची लागवड होती असे सिद्ध होते. किती काळापूर्वी ४५० वा वर्षी हिरो-डोटस नावाचा ग्रीक प्रवासी आला होता, त्याने "हिंदुस्थानात काही झाडे आहेत, त्यांच्या फळात जेकर येते" असे नमूद केले आहे. इ.स. १५० त अरिअन याने ' अरब लोक पात्याळा, मडके वगैरे टिकाणातून कापूस तावत्या समुद्राच्या मार्गाने अदोलीपावेती नेत असत व त्यामार्गेच मच्छलीपट्टणात रंगविलेल्या कपड्याचा पुष्कळ व्यापार चालतो ' असे म्हटले आहे.

शिफंदर नादवाह्यावरवर आलेल्या लोकांकडून ग्रीक लोकाना कापसाच्या झाडासंबंधी माहिती मिळाली. अति प्राचीन लेखकारांनी लेप, गंध, वगैरेकडे कापसाचा उपयोग होतो असा उल्लेख आहे. परंतु कापूस कातण व कापड विणणे यासंबंधी त्यांनी सौन धारण केले आहे. हिंदुस्थानातील विणकामासंबंधी उल्लेख करणारा पहिला युरोपीय लेखक क्रेथिसअस हा आहे. अरिअनच्या " इंडिका " ग्रंथात (इ. स. १५८) त्याने हिंदुस्थानाचा कापूस इतर देशातील कापसापेक्षा जास्त पादरा व नकचकीत असतो असे लिहिले आहे. यानंतर अरबी ग्रंथकार व मार्कोपोलो वगैरे प्रवाशांच्या ग्रंथात कापूस व त्याच्या पत्राचा उल्लेख बराच आढळतो.

ईजिप्तमध्ये प्राचीन ग्रंथात किंवा चित्रात कापसाचा उल्लेख कोठेच आढळत नाही. यावरून ईजिप्तमध्ये कापूस वाहेरून येत असावा. परंतु ईजिप्त व हिंदुस्थानातील कापसाच्या झाडासंबंधी बहुवर्षीय असा उल्लेख आढळतो, तेव्हा वर्षे-जिवे झाडे अरबस्तानातील असतात व अरबांनीच त्याचा प्रसार आपल्यावरवर सिताली, ' मेसापोटमिया वगैरे ठिकाणी केला असावा. अमेरिकेचा शोध लागला त्यावेळी तेथील राबटी लोकात लागवड केलेल्या कापसाची बरे विणण्याची कला आढळून आली. पुढे अमेरिकेमध्ये प्रथम व्हॅजिनिय्यात कापसाची पद्धतशीर लागवड करण्यास सुरुवात होऊन तीत दरवेचर वाढ व सुधारणा होत गेली.

हिंदुस्थानातून येणाऱ्या सुती कापडाविरुद्ध इंग्लंडच्या लोकांनी ओरड सुरू केली, तेव्हा १८व्या शतकाच्या आरंभी ब्रिटिश पार्लमेंटने हिंदुस्थानचा निर्यात व्यापार दडपून टाकण्याकरिता कायदे केले. इ. स. १७८२ मध्ये इंग्लंडात प्रथमतः मजल करण्यास आरंभ झाला व तेव्हापासून दक्षिण अमेरिकेतून कापूस येण्यास सुरुवात झाली.

त्यापैकी १,००,००,००० पाँड त्रेडविटन घेत असे तेथे एफेंदर ५४० लक्षा पाँड कापसाची अत्यात होत असे. त्यापैकी हिंदुस्थानातून ६५ लक्षा पाँड आत असे.

इसवी सन १७८८ साली ईस्ट इंडिया कंपनीने डाक येथील व्यापारी सुखत्यार याचकडे तेथील कापसासंबंधी रिपोर्ट मागविला. ते सुखत्यार म्हणतात की, 'तसे अगत उत्तम असा कापूस येथेच होतो.' त्याचा तलम कपडा बनतो. हे झाड बहुवर्षीय आहे व हा कापूस डाकच्या वायव्येकडील निल्ल्यात गैच्या काठी व तिच्या फाट्यावर पिकतो. त्याला वैरादी कापूस असे म्हणतात. या कापसाचे तंत मजबूत, रेशमासारखे नरम व मऊ असतात. याची मजल करायते. इ. स. १७९८ साली रासबर्ग लिहितो की, ' डाक येथील कापसाच्या झाडाचा, पानाचा व फुलाचा रंग ताबूत असतो'.

डाकाची मजल ग्रीक लोकाना ' गॅगतीका ' या नावाने माहीत होती. यावरून कापसाचे सूत काढून कापड तयार करण्याची कला सुमारे २००० वर्षांपासून हिंदुस्थानात अवगत आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. इंग्लंडात कापड विणण्याची कला १७ व्या शतकात सुरू झाली; व इ. स. १७२१ साली मॅचेस्टरकरिता हिंदुस्थानातून ' जालिको ' चे कापड आणण्याच्या बंदीवद्दल कायदा पत्तार करण्यात आला. इ. स. १७८४ साली अमेरिकेतून पहिल्याने लिन्हूरपूर येथे थोडा कापूस आला व त्यानंतर कापसाच्या व्यापाराची दिशा बदलली. तेव्हापासून हलके हलके ज्या हिंदुस्थानातून पावत्या देखात दाखवत आले, तेच हिंदुस्थान आपल्याला लागण्याच्या कापडाकरिता युरोपवर जवळवून राहू लागले. यांचे कारण युरोपखंडात निद्या व कला याची वाढ होऊन येथल्या व बांधण्याचा सहाय्याने बहुतेक माल तयार होऊन लागला हे होय. त्याचा परिणाम असा झाले की, इंग्लंडात शेतमागाचा धंदा वसला व वन्यास फोडण्याचा आपला धंदा सोडून शेतीकडे वळविले जाऊन किंवा नोकरीसाठी बाहेरदेशी रस्ता वरणे भाग पडले.

वि या य्या ती ल सु धार णा.—जागातील लागवडीत असलेल्या कापसाच्या जाती आशिया, आफ्रिका व अमेरिका या ठिकाणी होतात. पहिल्या दोन ठिकाणी होणाऱ्या कापसाचा सूक्ष्मत्वावरण असलेल्या सरकीचा एशियाटिक कापूस व दुसऱ्या कापसाचा सूक्ष्मत्वावरणरहित सरकीचा कापूस असे यांचे दोन वर्ग काढण्यात यावे असे काही लोक प्रतिपादित. परंतु आशियातील कापसाच्या सर्व जाती सूक्ष्मत्वावरण असलेल्या सरकीच्याच असतात व अमेरिकेतील सर्व जाती सूक्ष्मत्वावरणरहित सरकीच्याच असतात असे नाही. आशियातील मूळच्या कापसाच्या कोणत्याही जातीची सरकी सूक्ष्मत्वावरणरहित नसते. आशियातील कापसात सूक्ष्मत्वावरण असले तरी सरकीच्या कापसाच्या झाडाची पुष्पोपागमणे सारखी ओडलेली असतात व अमेरिकेतील सूक्ष्मत्वावरण असलेल्या सरकीच्या कापसाच्या

जातीच्या झाडांची पुष्पोपानापूर्णे तशी जोडलेली नसतात.

सूक्ष्मतत्वावरणरहित व सूक्ष्मतत्वावरणरहित अशा कापसाच्या जातीचा संकर होणे शक्य नाही असे काही लोकांचे मत आहे. परंतु त्या मतांत फारसे तथ्य नाही. कापसाच्या जातीचा संकर न होऊं देणें फार कठीण आहे असे एका बर्मांचे मत आहे, तर दुसरा बर्मा म्हणतो की असले विभग बरी वृष्टिनिधमाधिष्ठ नसाही तरी त्यापासून कांहींच तादृश फायदा नाही. तोडेंरोसारखे कांही वनस्पतिशास्त्रज्ञ म्हणतात की, कापसाच्या ५४ पोटजाती आहेत, व पाटयोरसारखे वनस्पतिशास्त्रज्ञ म्हणतात की, त्या फक्त सातच असून प्रत्येकीचे असंख्य प्रकार आहेत. ह्या कापसाच्या बर्माकरणाकरिता ज्या जाती निःशंख्य वन्य आहेत त्या आधारभूत धरल्यामुळे वादास जागाच रहात नाही.

हिंदुस्थानातील कापसाच्या जातींचा अभ्यास केल्यानंतर वेदचें असे मत पडले की, संकर हा एक कापसाची निपज सुधारण्यात महत्त्वाचा उपाय आहे. कापसाच्या मूळ पंचच पोटजाती आहेत हे मत मात्र त्याला मान्य नाही. अमेरिकेतील तज्ञांना संकराच्या योगानें असंख्य प्रकार उत्पन्न केले असून संकराचा उपाय अतिशय महत्त्वाचा आहे असे त्यांचे मत आहे.

संक्षेपेणें जातीच्या झाडांचे गुणधर्म, ज्या हौन झाडांच्या मिश्रणापासून ती झाली असेल त्यांतील द्रव्यसत्तीप्रमाणें असतात. व योंडे व कापूस ही पंचसत्तीप्रभाणें असतात. त्याप्रमाणेणें कापसाच्या कोणत्याहि प्रकाराची प्रतीति नेहमीं मूळ नमुन्याकडे असते. या व असत्या प्रकारच्या विचारावरूनच असे प्रतिपादण्यांत येते की, संकरापासून सर्व प्रकारचा कापूस उत्पन्न करणें शक्य आहे.

कापसाकरिता साधारणतः योग्य अशी जमीन शोधण्याकरिता हिंदुस्थान सरकारच्या हुकुमानें बरेच प्रयत्न झाले. हिंदुस्थानातील मूळ जातीच्या सुधारणेकडे अगदी अलीकडील कालापर्यंत दुर्लक्ष केले होते. हिंदुस्थानच्या कापसाच्या प्रगतीकरितां सर्व जगात अस्तित्वात असलेल्या कापसाच्या जातींचा शारीर्य दृष्टया शोध लावणें अवश्य आहे अशी वेंदची शिफारस आहे. संक्षेपेणें जाती उत्पन्न करण्याचा फायदा शाश्वत दृष्टया घेऊन प्रत्येक प्रकाराचे गुणधर्म निश्चित करून प्रत्येक प्रदेशात योग्य जातीची लागवड होणें अवश्य आहे.

सरकारी कापसाच्या कामी वापरण्याच्या हिंदुस्थानात प्रसार झाल्यामुळे येथील कापसाला एक नवीनच विभ उपदिप्त झाले. कारण अशा टिकाणी निरभिराळत्या जातीचा श्रावण येतो व तो बटवून आ सरकारी निघते तोच शेतकरीवर्ग भारतीय अंगर आपल्या शेतात त्यांचे चांगले पीक घेईल किंवा नाही या गोष्टीचा विचार न करता, आपल्या शेतात घेईल. अजान, दारिय व कर्नाटगरीपणा या

गोष्टींमुळे शेतकरीवर्ग आपला स्वतःचा सरपंचाचा तांडा ठेवू शकत नाही.

संयुक्त संस्थानांतील लॉय धार्याच्या कापसाचा कपडा तयार करण्याच्या अनुरोधानें इंग्लंडांन आपली वंशजासुमी सुधारल्यामुळे हिंदुस्थानच्या लहान धार्याच्या कापसाचा रज तेथें होत नसे; परंतु अमेनी, जपान व हिंदुस्थान येथे हळुन्या प्रतीचा माल तयार करणाऱ्या गिरण्या स्थापण्यांत आल्या व शेतकरीवर्गाला असे चांगल्यात आले की, त्यांना लॉय धार्याच्या कापसाला जास्त किंमत मिळणार नाही. यापूर्वी लॉय धार्याच्या कापसाचे पीक योंडे येई, त्याची भरपाई जास्त किंमतीमुळे होत असे; परंतु आता ती आशा नष्ट झाल्यामुळे सर्व देशभर हळुन्या प्रतीच्या कापसाचें पीक काढतात. हे अरिष्ट दूर करण्यात कमीत कमी एक शतक तरी लागेल.

मध्यप्रान्त व बन्दाड येथील बंकाति अजब बरी जातीच्या कापसाबद्दल एका दुरापांताळ व्यापाऱ्याने असे लिहिले आहे की (१) याचे पीक लवकर येते, यानुळे शेतकऱ्यांना लवकर सोबदल मिळते; (२) त्याला अकाली धंजीपासून भीति नसते, (३) या सादरानें रोग होत नाही व पावसा-मुळे सुकसाव होत नाही. (४) थापासून अधिक बजनाचा विनसरकीचा कापूस निघतो व (५) बाजारांत या जातीचा कापूस इतर जातीपेक्षा स्वच्छ स्थितीत येतो.

अगदी पूर्वी शेतकीत सर्वसाधारण सुधारणा करण्याचे प्रयत्न न करता एखाद्या विशिष्ट पिकाच्याच सुधारणेकडे जास्त लक्ष देण्यांत येत असे. असे असल्यामुळे स्वाभाविकच कापसाच्या सुधारणेकडे जास्त लक्ष देण्यांत आले. या सुधारणेला तीन दिशांनीं सुल्लात झाली.

पहिलीः—परदेशी लॉय धार्याच्या कापसाचे बी आपून ते शेतकऱ्यात पाडणें. उदाहरणार्थ अमेरिकन कापूस (अय-लॅंड, न्यू ऑर्लिअन्स व बोरबोन) व इंग्लिशअन (मिसर देशांतील) कापूस.

दुसरीः—कापसाच्या लोडणीसाठी ती जिन्स (फरवती-चरक) व रोलर जिन्स (रूळाचा चरक) वापरणें.

तिसरीः—निर्मळ पिपाचा प्रसार.

सन १८२३ सालापासून हिंदुस्थानातील कापूस कमीजास्त प्रमाणानें विकल्पतेला जात आहे; परंतु १८०३ साली नेल्सॉन अमेरिकन कापसाला जास्त भाव लागू लागले तेव्हां पासून येथे त्याच्या सुधारणेकडे जास्त लक्ष बर्फे लागले. बोरबोन कापसाचे प्रथम वेजाविल्ला, मालयन, रत्नागिरी, कर्जे (कुलाबा जिल्हा) व साठी येथे करण्यांत आले. पण कोकणपध्दतीत हे प्रयोग लवकरच बंद करण्यांत आले. ह्या बोरबोन कापसाचे जे साठे गोठे परतसात भाडवती (ज्याच्या देवकापूस म्हणतात) ते थपितीव भुय. मद्रास इलाखांत कोट्टमूर गिल्पात बोरबोन कापसाची लागवड थोरला प्रमाणावर राहिली आहे. स. १८२९ साली असेच

इ ति हा स.-वेदामध्ये आश्वलायन श्रौतसूत्रात कापसाच्या वस्त्राबद्दल उल्लेख आहे. हिंदुस्थानात फार प्राचीन काळापासून कापसाचा उपयोग माहीत आहे. अगदी प्राचीनकाळां, तेव्हापासून वर्णव्यवस्था अस्तित्वात आली तेव्हापासून माझ्याने यज्ञोपवीत कापसाचे असणें असा नियम रूढ आहे. यावरून हिंदुस्थानात सर्व ठिकाणी कापसाची लागवड होती असें दिसते. ख्रिस्ती शकपूर्वी ४५० या वर्षी हिरी-डोव्हस नावाचा ग्रीक प्रवासी आला होता, त्याने " हिंदुस्थानात काही झाडे आहेत, त्यांच्या फळास लोक 'येते' " असे नमूद केले आहे. इसवी सन १५० त अरिअन यानें ' अरब लोक पाट्याळा, भडोले वगैरे विकानातून कापूस तांबळ्या समुद्राच्या मार्गानें अदालोपानेर्वी नेत असत व त्याप्रमाणेंच मच्छलोपस्थानत रंगविलेल्या कपड्याचा पुच्छळ व्यापार चालतो ' असें म्हटलें आहे

शिकंदर बादशहाच्याबरोबर आलेल्या लोकारूढून ग्रीक लोकांना कापसाच्या झाडासंदर्धी माहिती मिळाली. अति प्राचीन लेखकानां लेप, गथा, वगैरेकडे कापसाचा उपयोग होतो असा उल्लेख आहे. परंतु कापूस कातणे व कापड विणणें यासंदर्धी त्यांना मौन धारण केले आहे. हिंदुस्थानातील विणकामासंदर्धी उल्लेख फरणारा पहिला युरोपीय लेखक क्टेसिअस ह्या आहे वरिअनच्या " इंडिया " ग्रंथात (इ. स. १५८) त्यानें हिंदुस्थानचा कापूस इतर देशातील कापसापेक्षा जास्त पाठरा व चकचकीत असतो असे लिहिलें आहे. यानंतर अरबी ग्रंथकार व सर्कोंपोलो वगैरे प्रवाशांच्या ग्रंथात कापूस व त्याच्या वस्त्राचा उल्लेख वरान आढळतो

ईजिप्तमध्ये प्राचीन ग्रंथात किंवा निजात कापसाचा उल्लेख कोठेच आढळत नाही. यावरून ईजिप्तमध्ये कापूस वाहेरून येत असावा. परंतु ईजिप्त व हिंदुस्थानातील कापसाच्या झाडासंदर्धी बहुवर्षीय असा उल्लेख आढळतो, तेव्हा वर्षी-जीवि झाडे अरबस्तानातील मसादीत व अरवानांच त्याचा प्रसार आपल्याबरोबर तिसरी, मेसापोटॅमिया वगैरे ठिकाणी केला असावा. अमेरिकेचा शोध लागला र्पावेळीं तेथील रागटी लोकांत लागवड केलेल्या कापसाची वस्त्रे विणण्याची कला आढळून आली. पुढें आंग्लिकेमध्ये प्रथम व्हर्जिनियान कापसाची पद्धतशीर लागवड करण्यास सुरुवात होऊन तीत बरचेचर वाढ व सुधारणा होत गेली.

हिंदुस्थानातून येणाऱ्या सुती कापडाविद्द इंग्लंडच्या लोकांनी ओरड सुरू केली, तेव्हा १८व्या शतकाच्या आरंभीं ब्रिटिश पार्लमेंटनें हिंदुस्थानचा चिटाचा व्यापार बडपून टाकण्याकरिता कायदे केले इ. स. १७८२ मध्ये इंग्लंडात प्रथमतः मलमल करण्यास आरंभ झाला व तेव्हापासून दक्षिण अमेरिकेतून कापूस येण्यास सुरुवात झाली.

त्यापैकी १,००,००,००० पौंड स्ट्रेट्रिअन घेत असे तेंथे एंक्टंर ५४० लक्ष पौंड कापसाची आयात होत असे. त्यापैकी हिंदुस्थानातून ६५ लक्ष पौंड आत असे.

इसवी सन १७८८ सालीं ईस्ट इंडिया कंपनीनें डाका येथील व्यापारी मुखत्यार याजकडे तेथील कापसासंदर्धी रिपोर्ट मागविला. ते मुखत्यार म्हणतात की, ' सर्व जगात उत्तम असा कापूस येथेच होतो ' त्याचा तलम कपडा बनतो. हें साड बहुवर्षीय आहे व ह्या कापूस डाकाच्या वायव्येकडील जिल्ह्यात गंगेच्या काठी व तिच्या फाट्यावर पिकतो त्याला बैराडी कापूस असें म्हणतात. या कापसाचे तंतु मजबूत, रेशमासारखे नरम व मऊ असतात. याची मलमल करतात. इ. स. १७९८ सालीं रासवर्ग लिहितो की, ' डाका येथील कापसाच्या झाडाचा, पानाचा व फुलाचा रंग ताबूत असतो '.

डाकाची मलमल ग्रीक लोकांना ' गॅपेटिका ' या नावांनें माहीत होती. यावरून कापसाचे सूत काढून कापड तयार करण्याची कला सुमारे २००० वर्षांपासून हिंदुस्थानास अवगत आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. इंग्लंडात कापड विणण्याची कला १७ व्या शतकांत सुरू झाली; व इ. स. १७२१ सालीं मॅचेस्टरकरिता हिंदुस्थानातून ' कालिको ' चें कापड आणण्याच्या बंदीबद्दल कायदा पसर करण्यात आला. इ. स. १७८४ सालीं अमेरिकेतून पहिल्यानें लिन्चूरपूल येथें थोडा कापूस आला व त्यानंतर कापसाच्या व्यापाराची दिशा बदलली. तेव्हापासून हल्के हल्के ज्या हिंदुस्थानातून पाश्चात्य देशांत कापड जात असे, तेंच हिंदुस्थान आपल्याला लागणाऱ्या कापडाकरिता युरोपवर अवलंबून राहूं लागले. याचें कारण युरोपखंडात विद्या व कला यांची वाढ होऊन यंत्राच्या व वाफेच्या सहाय्यानें वृहत्तक माल तयार होऊ लागला हे होय त्याचा परिणाम असा झाला की, इकडील हस्तमानाचा धंदा बसला व बऱ्याच कोष्ट्यांना आपला धंदा सोडून शेतीकडे वळणे लागले किंवा नोकरीसाठी वाहेरदेशीं रस्ता वरणें भाग पडले.

वि या म्या ती ल सु धा र णा.—अगताळ लागवडींत असलेल्या कापसाच्या जाती आशिया, आफ्रिका व अमेरिका या ठिकाणी होतात. पहिल्या दोन ठिकाणी होणाऱ्या कापसाच्या सूक्ष्मत्वावरण असलेल्या सरकीचा एशियाटिक कापूस व दुसऱ्या कापसाचा सूक्ष्मत्वावरणरहित सरकीचा कापूस असे यांचे दोन वर्ग करण्यात यावे अस काहीं लोक प्रतिपादितता. परंतु आशियातील कापसाच्या सर्व जाती सूक्ष्मत्वावरण असलेल्या सरकीच्याच असतात व अमेरिकेतील सर्व जाती सूक्ष्मत्वावरणरहित सरकीच्याच असतात असें नाही. आशियातील मूळच्या कापसाच्या फोणत्याहि जातीची सर्की सूक्ष्मत्वावरणरहित नसते. आशियातील कापसात सूक्ष्मत्वावरण असलें तरी सरकीच्या कापसाच्या झाडाची पुष्पोपगणणें सालीं जोडलेलीं असतात व अमेरिकेतील सूक्ष्मत्वावरण असलेल्या सरकीच्या कापसाच्या

जातीच्या झाडाचीं पुष्पोपांगणें तशीं जोडलेलीं नसतात.

सूक्ष्मतरुवारणरहित व सूक्ष्मतरुवारणरहित अशा कापसाच्या जातीचा संकर होणे शक्य नाही असें काही लोकांचें मत आहे. परंतु त्या मतात फारसें तथ्य नाही. कापसाच्या जातीचा संकर न होऊं देणें फार कठीण आहे असें एका वर्गाचें मत आहे, तर दुसरा वर्ग म्हणतो कीं असले मिश्रण बरी सृष्टिनिधनाबिद्द नाही तरी त्यापासून काहीच तादृश फायदा नाही. तोडेंसारखे काही वनस्पतिशास्त्रज्ञ म्हणतात कीं, कापसाच्या ५४ पोटजाती आहेत, व पालटोरसारखे वनस्पतिशास्त्रज्ञ म्हणतात कीं, त्या फक्त सातच असून प्रत्येकींचि अस्त्य प्रकार आहेत. ह्येही कापसाच्या वर्गीकरणकरितां ज्या जाती निःसंशय वन्य आहेत त्या आधारभूत भरल्यामुळे वादाच जाणवत रहात नाही.

हिंदुस्थानातील कापसाच्या जातींचा अभ्यास केल्यानंतर वेटचे असें मत पडलें कीं, संकर ह्या एक कापसाचीं निपज सुधारण्यास महत्वाचा उपाय आहे. कापसाच्या मूळ पाचच पोटजाती आहेत हे मत मात्र त्याला मान्य नाही. अमेरिकेतील तज्ज्ञांनी संकराच्या योगानें अस्त्य प्रकार उत्पन्न केले असून संकराचा उपाय अतिशय महत्वाचा आहे असें त्यांचें मत आहे.

संकीर्ण जातीच्या झाडाचे गुणधर्म, ज्या दोन झाडांच्या मिश्रणापासून ती झाली असेल त्यातील जीवनस्पतीप्रमाणे असतात. व वोंटें व कापूस हीं धूवनस्पतीप्रमाणें अवतात. त्याचप्रमाणें कापसाच्या कोणत्याहि प्रकाराचीं कृत्रुति नेहमीं मूळ गुण्याकडे अवते. या व असल्या प्रकारच्या विचारा व ह्मनच असें प्रतिपादण्यात येतें कीं, संकरापासून सर्व प्रकारचा कापूस उत्पन्न करणें शक्य आहे.

कापसाकरिता साधारणतः योग्य अशीं नवीन शोधण्याकरिता हिंदुस्थान सरकारच्या हुकुमानें यरचे प्रयत्न सार्ले. हिंदुस्थानातील मूळ जातीच्या सुधारणेकडे अगदीं अजोकरांत काळापर्यंत दुर्लक्ष केले होतें. हिंदुस्थानच्या कापसाच्या प्रगतीकरिता सर्वे शक्य असेल त्यात अवलेल्या कापसाच्या जातींना शार्दीय दृष्ट्या शोध लावणे अवश्य आहे अशा वेटची शिफारस आहे. संकीर्ण जाती उत्पन्न करण्याचा फायदा शास्त्रीय दृष्ट्या घेऊन प्रत्येक प्रकाराचे गुणधर्म निश्चित करून प्रत्येक प्रदेशात योग्य जातीची लागवड होणे अवश्य आहे.

संकीर्ण कापसाच्या कामीं बाष्पधर्माचा हिंदुस्थानात प्रसार झाल्यामुळे येथील कापसाचा एक नवीनच विद्र उपास्थित झाले. कारण अशा विज्ञाना निरनिराळ्या जातींना भ्रूत येतो व तो स्वतःची सरकी निघते तीच शेतकरी-नीं मालीना असर झाल्या शेतात त्यांचे नागले पाक येईल किंम नाही या गोष्टीचा विचार न करिता, आपल्या शेतात येतो. अजान, दापिय व ऊनीवाभारीपण या

गोष्टींमुळे शेतकरीवर्ग जारला स्वतःचा सरकीचा तांडा ठेवू शकत नाही.

संयुक्त संस्थानातील लाय प्रांथाच्या कापसाचा कपडा तयार करण्याच्या अनुरोधानें इंग्लंडने आपली वेत्रसामुथी सुधारल्यामुळे हिंदुस्थानच्या लहान धम्याच्या कापसाचा उत्र तेंवें होत नसे; परंतु जर्मनी, जपान व हिंदुस्थान येथे इलम्या प्रतीचा माल तयार करणाऱ्या गिरेण्या त्यापण्यात आल्या व शेतकरीवर्गीला असे सागण्यात अले कीं, त्यांना लॉय बाय्याच्या कापसात जास्त किंमत मिळणार नाही. युरोपी लाय धम्याच्या कापसाचे पीक वोंटें येई, त्याचं भरपाई जास्त किंमतीमुळे होत असे; परंतु आता ती आशा नष्ट झाल्यामुळे तसे देशभर इलम्या प्रतीच्या कापसाचे पीक काढतात. हे शरिट दूर काण्यात कर्मात कर्मा एक शतक तरी लागेल.

मन्यप्रात व वन्हाड येथील वेलाति अयका बरी जातीच्या कापसावद्द एक युरोपातील व्यापाऱ्याने असें लिहिलें आहे कीं (१) याचे पीक छत्रकर वेंत, यानुळे शेतकऱ्यांना लवकर मोबदला मिळतो; (२) त्याला अकाली थंडीपासून भोति नसते; (३) या शागना रोम होत नाही व पावसा-मुळे नुकसान होत नाही. (४) यापासून अधिक वन-ताचा विनसरकीचा कापूस निघतो व (५) याप्रात या जातीचा कापूस इतर जातीपेक्षा स्वच्छ स्थितीत येतो.

अगदीं पूर्वी शेतकीत सर्वेसाधारण सुधारणा करण्याचे प्रयत्न न करता एखाद्या विषयित पिकाच्याच सुधारणेकडे जास्त लक्ष देण्यात येत असे. असें अतल्यामुळे स्वाभाविकच कापसाच्या सुधारणेकडे जास्त लक्ष देण्यात आलें या सुधारणेला तीन दिशानीं सुचवात झाली.

पार्लेहिः—पार्लेदेशी लाय धम्याच्या कापसाचे वीं आणून ते शेतकऱ्यात वाटणें. उदाहरणार्थ अमेरिकन कापूस (अलॅन्ड, न्यू ऑर्लिअन्स व बोयोन) व दक्षिणयान (मिसर देशातील) कापूस.

दुसरी—कापसाच्या लोडणातारीं सौं गिन्त (करवती-चरक) व रॉटर ग्रिन्स (रळ्याचा चरक) वापरणें.

तिसरी—निर्मेल विद्याचा प्रसार.

सन १८२३ सालापासून हिंदुस्थानातील कापूस कमीमास्त प्रमाणांन विवायतेला जात आहे; परंतु १८२३ सालीं वेन्हा अमेरिकन कापसाला जास्त भाव मार्ग लागले तेव्हापासून येथे त्याच्या सुधारणेकडे जास्त लक्ष बाळं काणले. योरॉन हापसाचे प्रयोग रोजगिन्त, मालव्य, रत्नागिरी, करंज (कुवाया विद्वा) व साटा येथे करण्यात आले. पन गेंकणपट्टींतलं हे प्रयोग लखनूर वंद करण्यात आले. दूगें योरॉन कापसाचें जे जाट लोंडें वोंटें परंप्रात आटळें (ज्याला देवभापूत म्हणतात) ते यापेक्षांन दुंप. यान्न इलाख्यात कोरमनूर विख्यात योरॉन कापसाची लागवड योन्त प्रमाणात र राहिला आहे. स. १८२९ सालीं स. १८२९

व धारवाड येथे प्रयोगाची क्षेत्र स्थापन झाली. अमेरिकेंतून वीं आणून ते मोफत किंवा माफक दरांनी देण्यात आले. ज्याची उत्तम पिके आली त्यास वक्षिस देण्यात आली. इ. स. १८३३ साली धारवाडास गठे वाघण्याकरिता बखारी काढल्या. खानदेशात १८४५ साली कापसाचे प्रयोग सुरु केले. त्याच-प्रमाणे तोलापूर, सातारा, वेळगाव, विजापूर, रोडा, सुरत, अहमदाबाद वगैरे जिल्ह्यात कापसाच्या सुधारणेसंबंधी नवे नवे प्रयोग करण्यात आले. पैकीं कक अमेरिकन कापसाची लागवड धारवाड जिल्ह्यातील काहीं भागात सफल झाल्यामुळे ती मात्र अद्याप टिकून राहिली आहे. यापैकीं खानदेश व मध्यभारतातील अमेरिकन कापसाच्या लागवडीच्या प्रयोगातील अग्रेसर श्रांष्ट्र अद्यापि काहीं काहीं ठिकाणी वन्हाडी कापसाबरोबर मिश्र झालेली आढळतात

धारवाडी कापूस खोडण्यास सौं जिन्याच्या गिरण्या काढिल्या व त्या अद्यापि कोठे कोठे आहेत. इ. सन १८२९, १८६३ व १८७८ या साली कापसाच्या भेसळीसंबंधानें कायदे करण्यांत आले पण ते सर्व इ. स. १८८२ साली रद्द झाले.

अमेरिकेंत (इ. स. १८२२-६२) जेव्हा यादवी युद्ध सुरु झालें व अमेरिकेत कापसाचा दुष्काळ पडला, त्यावेळीं इ. स. १८६३ सालीं मुबई इलाह्यात कापसाकरिता स्वतंत्र कमिशनर नेमण्यात आला व दुसऱ्या वर्षी (१८६४) वन्हाड व मध्यप्रात गताहे कमिशनरची नेमणूक झाली. सन १८६३ चा नव्या कॉटन फ्रीड (कापसातील लवाडी) चा कायदा पसार करण्यात आला. या कायद्याने गुळीच कायदा झाला नाहीं. इ. स. १८७८ सालीं वरील कायद्यात सुधारणा होऊन पुन्हा हा कायदा सुट करण्यात आला. मध्यभारतात व वन्हाडात वनी अगर द्विगणपट या जातीच्या कापसाचीं नियडक चीं कमिशनरानीं वन्हाड, नेमाड, जवळपूर आणि छत्तीसगड या जिल्ह्यात व इतर प्रांतात घाटले सन १८६७ सालीं तर ८५५ टन बीं वाटण्यात आले यावेळींच अमेरिकन कापसाचे बीं वाटण्यात आले. परंतु हे दोन्ही तऱ्हेचे प्रयत्न निष्फळ झाले या वेळीं कॉटन-कमिशनरनीं कापसाची वेआण करण्याच्या सोईसाठीं वन्हाडात आगगाडीचे रस्ते बांधण्याबद्दल केलेले प्रयत्न, कापूस साठविण्याकरिता व विक्रीकरिता नवीन उघडलेलीं मार्केट व सरकी काढण्याचीं यंत्रे काढिलीं. त्यापैकीं गठे वाघण्याच्या गिरण्या तेवज्या फायदेशीर होऊन कापसाच्या सुधारणेचे पाऊल १८६७ नंतर पाच वर्षांनीं पूर्वस्थितीवर आले.

वर नमूद केलेल्या यादवी युद्धाचा असा परिणाम झाला कीं, हिंदुस्थानातून कापसाची निर्यात अतोनात वाढली. इ. स. १८६९ अखेर पुण्या झालेल्या दहा वर्षांचीं तारासरीनें ग्रेट ब्रिटनची एकंदर व्याघात २७२६६६१ गठे (प्रत्येक गडा ६०० पौंड) होती. त्यापैकीं १८४७७५१ गठे हिंदुस्थानातून रवाना झाले. पुढे पुढे १९ व्या शतकाच्या शेवटीं हिंदु-

स्थानातून कापूस पाठविण्याच्या ऐवजीं तें उलटपक्षीं सुमारे २,००,००,००० पौंडांचें कापड पैगारें गिन्हाईक वगळें.

या एकंदर दृष्टिकोनावरून असे स्पष्ट दिसतें कीं, कापसाच्या सुधारणेसंबंधानें सुमारे सन १९०० सालापावेतों जे प्रयत्न करण्यात आले ते सर्व कापूस पिकण्याच्या भन्गात लाव पाण्याच्या कापसाचें उत्पन्न व्हावें म्हणून करण्यात आले. हवामान व तेथें होणाऱ्या कपासांच्या जाती वगैरेसंबंधी पूर्वी गितका विचार व्हावयात पाहिजे होता तितका झालेला दिसत नाहीं. इ. सन १९०० सालापासून कापसात सुधारणा घडवून आणण्याचे प्रयत्न पद्धतशीर चालले आहेत व त्यांचें फळीह कोठे कोठें दृष्टीस पडूं लागलें आहे. उदाहरणार्थ, सिवमर्थे कालच्याखालीं होणारा अमेरिकन अपलंड जातीचा कापूस, मडोच व सुरत येथें मडोची वियाची निवड करून सुधारलेला कापूस, धारवाड जिल्ह्यात कुमठा कापसांत सुधारणा व मडोची कापसाचा प्रसार, मध्यभारता (जिल्हा धारवाड) कावोडिया वगैरे. हीं वर दिलेलीं उदाहरणें फक्त सरकारी प्रयोगशाळेंत झालेलीं नसून मोठ्या प्रमाणात शेतकऱ्यांच्या शेतात झालेलीं आहेत. परंतु एकंदरीत हिंदुस्थानात मोठ्या प्रमाणात होणाऱ्या कापसाचे क्षेत्र म्हटलें म्हणजे आरूड धाग्याचेंच होय. खानदेशातील कापसात पुष्कळ भेसळ असते, व या जातीचा कापूस जेथे जेथे होतो तेथें तेंथे त्यात अग्रांच भेसळ तापवते. या भेसळीतील निरनिराळ्या जाती वेगवेगळ्या तपासून काहीं वर्षांच्या प्रयोगांखतीं असें ठरलें आहे कीं, ज्या जातीचीं फुले पाडरीं असून पानें लाव बोटासारखीं चिरलेलीं असतात त्या झाडाच्या कापसाचें उत्पन्न जास्त येतें. पण त्याचा धागा आरूड असून खरवरीत असतो. मध्यभारतात इ. स. १९०४ सालीं केलेले प्रयत्न निष्फळ झाले. पुन्हा शेतकी खात्याकडून १९०६ सालीं जरी (देशी) नामक कापसातीं ५ पोट जातीं वेगवेगळ्या करून त्यांची निरनिराळी लागवड पाच वर्षे करून शेतकऱ्याला फायदेशीर जात रोजिया असा निर्णय ठरविण्यात आला. पोटजातीचा तपशील खालीं दिला आहे.

कापसाचें उत्पन्न सरीसरी १२२६००० उत्पन्न

जात.	कच्चा कापूस.	पक्का कापूस.	सरकी किंमत. X
	पौंड	पौंड	पौंड रु. आ.
गोंसिपियम्			
निगरेटवम्			
(माल्हेन्सीस)	३७३	११२	२६१ ५७-५
" " (व्हेरा)	३४३	११५	२२८ ५९-११
रोझिया	४२२	१६१	२४१ ६९-१४
रोझिया कच्छिका.	४१२	१५०	२६२ ६६-०
वन्हाड जरी	२७१	१३२	२३९ ५८-५
मुरी (अमे			
रिकम् यादप	३०३	१५०	२०३ ५७-१५
वनी.	२५५	७४	२८१ ४८-३

× ही किंमत सन १९११ ची असून ती सरको व कापूस यांची मिळून आहे.

यातिवाय कापसांत तीन तऱ्हांनी वंतर्गत सुधारणा करण्याचे प्रयत्न चालू आहेत. पहिला-धाम्याची लांबी वाढ विषयाविषयी; दुसरा,-उत्पन्न वाढविणे, व तिसरा-हर्दचे प्रमाण वाढविणे.

शेतकऱ्यांच्या फायद्याच्या दृष्टीने विचार केला असता, दर एकरा कापसाचे उत्पन्न व हर्दचे प्रमाण जास्त पडणे हे महत्त्वाचे आहे. आखूड धाम्याच्या जातीने उत्पन्न जास्त येऊन हर्दचे प्रमाण जास्त पडते. या कापसाचे साडे कगळार असून ते हवापाण्याच्या फेरफारानां कारणी दाद देत नाही. म्हणूनच शेतकरी ही जात अधिक पसंत करतात.

याफेरितां मध्यप्रांत, संयुक्तप्रांतांतली पश्चिमभाग, खानदेश जिल्हा, अहमदनगर, सोलापूर इतके सुंबई इलाख्यातील जिल्हांत पाठव्या जुलाचे व विरक्या धान्याच्या जातीचे उत्पन्न लांब धाम्याच्या जातीपेक्षा जास्त येत असून, हर्दचे प्रमाणही जास्त येते; म्हणून याचा प्रसार जरीने करण्याचे प्रयत्न शेतकरी खाल्याकडून चालू आहेत. वऱ्हाडांतील सुमार एकतृतीयांश क्षेत्र या निवडलेल्या सरकारी पेरले जाते; व खानदेशांत दरसाल सगसरी ३०,००० एकर क्षेत्रांत या जातीची लागवड होते. ब्रह्मदेशांत आखूड धाम्याचाच कापूस चांगला होतो. सरकारी क्षेत्रांत पियाची निवड करून ते शेतकऱ्यांस देण्याचा क्रम चालू आहे. त्याप्रमाणेच भडोच जातीच्या फुपाशीचा कर्नाटकांत वराच प्रसार होत आहे.

सुंबई इलाख्यात गुजराथ व कर्नाटक, मद्रास इलाख्यात तिनेवेळी व निशामच्या राज्यांत काही ठिकाणी लांब धाम्याचा कापूस पैदा होतो. सिंध प्रांतांत, पंजाबातील नव्या वसाहतींत, संयुक्त प्रांतांतील काही भागांत व त्याप्रमाणेच सुंबई व मद्रासपेक्षा काही भागांत परदेशी कापसाचा फैलाव वाढत आहे. सिंधमधील अनुभवाने असे ठरले आहे की, ट्रॉपिक नावाची अमेरिकन जात देखे चांगली होते. संयुक्त प्रांतात अमेरिकन जातीच्या कापसाचा, पाण्याची सोय असेल त्या ठिकाणी प्रसार होत आहे. सुंबई व मद्रास या दोन इलाख्यांत कॅम्बोडियाचा प्रसार होत आहे.

मद्रास इलाख्यात याची लागवड सन १९०४ साली सुरू झाली. सरासरीने हिंदुस्थानातील कापसाखाली असलेल्या क्षेत्रापेक्षा निम्मे क्षेत्र सुंबई इलाखा व वऱ्हाड प्रांत यांत असते. व वाकोचे क्षेत्र मध्यप्रांत, मद्रास इलाखा, निजामचे राज्य, संयुक्तप्रांत व पंजाब यांत वाढलेले असते. शिवाय बंगाल, आंध्र, ब्रह्मदेश व सिंध यातही थोडथोडे क्षेत्र कापसाखाली असते. एकंदरीत कापसाच्या लागवडीचे क्षेत्र वर्षानुवर्षे वाढत्या प्रमाणांत आहे.

सुंबई इलाख्यांत कौकणखेरीज कापसाची लागवड सर्वत्र होते. गुजराथेत मध्यमखालखेरीज सर्व ठिकाणी कापूस पिकतो. खानदेश व कर्नाटक येथे कापसाची लागवड फार महत्त्वाची

आहे. इहो कापसाचा प्रसार नाशिक, नगर व सोलापूर या जिल्हांत झपाट्याने होत आहे.

वऱ्हाड (पेंनघाट, उमरावती, अकोला, जुलहाण) व मध्यप्रांत (नागपूर व नर्मदाप्रांत) यांत कापसाचे क्षेत्र विशेष असून, निशामच्या राज्यांत (मराठवाडा) धोरेणवादा, पर-सणी, नोदेड, बोंड, उत्सानावादा, गुलबर्गा, वेदर वगैरे ठिकाणी कापसाची वरीच लागवड होते.

क्षेत्र व उत्पन्न.—इसवी सन १९१४-१५ साली ब्रिटिशांहुंदुल्यानांत १,५३,२२,००० एकर क्षेत्र कापसाखाली होतें. यापैकी शेंकडा ३१ मध्यप्रांत व वऱ्हाड, २८ सुंबई, १८ मद्रास, ११ पंजाब व १० संयुक्तप्रांतांत होतें.

प्रांत वर्षे एकर गड्डे (गड्डे व.४०० पोंड)

सुंबई,	१९१५/१६	५००५०००	१०५१०००
संस्थानासहित मध्यप्रांत	१९१६/१७	६३९४०००	१५१९०००
व वऱ्हाड	१९१५/१६	४०६१०००	११०६०००
निजाम	१९१६/१७	४४.१०००	६०००००
हैद्राबाद	१९१६/१७	२९६४०००	४५०००००
		३२०००००	५००००००

सर्व हिंदुस्थानांत काही विवक्षित भागाखेरीज हलक्या दर्जाचा, खरवरीत व आखूड धाम्याचा कापूस पिकतो.

निरनिराल्या ठिकाणी गड्डे बांधण्यासर्वची मि. टॉवर्ट (मिन्सी. ख्यालपूर, शेतकीकॉलेज) यांनी दिलेली माहिती:—

देशाचे नांव गड्डे-वजन माप इ. धनफूड वारदान

नांव	पोंड	वजन पों.	वजन
हिंदुस्थान	४००	४९२२०×१७	४२-८ ८
इंग्लिंड	७४०	५२२२११×२२	३५-८ २५
अमेरिका	५००	५८२२९×२२	२३-० २९

जगातील कापसाचा पुरवठा व त्यातील ब्रिटिश राज्याचा वांट्या.

धाम्याचे पैदाशेचे जगातील ब्रिटन शे. नाथ.गुण ठिकाण कापसाचे चा वांटा प्र. गड्डे हजार गड्डे हजार

उत्तम सी आयलंड लांब धान्या.	आयलंडस दक्षिण फॅरोलना वे. इंडीज	१०	५
		१५	५ ३३

दुसरा दर्जा सी आयलंड. उत्तम ईजिप्शियन (लांबधागा).	फ्लोरिडा, जार्जिया वेस्ट इंडीज	७०	२४
		४३०	

ईजिप्शियन	ईजिप्त	५०२	४,३२ ८६
ईजिप्त सुदन		१,०००	२५

(३४१ पृष्ठ पुढें चालूं.)

(पुढें चालूं.)

अमेरिका (उत्तम धागा).	मिसिसिपी दुआव इ.	२००	
	न्यासा कॅड, युगाडा,पूर्व आणि दक्षिण आफ्रिका	५०	
पेढ			
देशातील		१२५	
		१४,००	१,०७५ ७७

अमेरिका साधारण (धागा)	युनायटेड स्टेट्स् अमेरिका मेक्सिको ब्राझिल रशिया प.आफ्रिका लिबेरेन्ट हिंदुस्थान चीन कोरिया	१५,००० १५० ३०० १००० १५ १०० २५. २५०	
		१७,०६५	२६५, १.६

हिंदुस्थान (आखूड धागा).	हिंदुस्थान रशिया चीन	५,००० ४०० १८,००	५,००० ६६
	एकूण	२६,१८२	६,७७७ ०६

ब्रिटिश कॉटन ग्रीन्ग असोसिएशनचे अध्यक्ष मि. जे. आर्थर ह्विनसाहेब याली ब्रिटिशराज्यातील कापूस पिकणारी ठिकाणे व कापसाचे उत्पन्न वगैरेबद्दल दिलेली उपयुक्त माहिती खालीलप्रमाणे आहे:—

देशाचें नांव धा. घ.	क्षेत्र चौसर मैल	लोकसंख्या	उत्पन्न गट्टे (गट्टा सुमारे ४०० पॉन्ड).
अत्युत्तम नरम वेल्डंडीव	१२१४०	१७१८२१६	४५००
जव धान्याचा			
ईशिय	३६३१८१	११२८७३५९	१३६००००
सुदन	१८४५२०	३००००००	१२०००
उंगाडा मध्यम धागा	१२१४३७	२८९३४९४	३२०००

न्यासालॅंड व ना.ई.इन्डोनेशिया	३२९८०१	१८४७९०४	५५००
नायगिरिया	३३६०००	१७६११९४१	३२०००
हिंदुस्थान			
आखूड धा. १८०२६५७.	३१५१५६३९६.		४००००००
एकंदर	३९४९७३६	३५३५१५३१०.	५४५००००

वरील आकड्यावरून असे दिसते की सर्व ब्रिटिश राज्यात पुरेसा कापूस पिकतो. कारण एकंदर उत्पन्न ५५ लक्ष गट्टे असून लाकाशावरला फक्त ४० लक्ष गट्टे लागतात. परंतु हिंदुस्थानच्या उत्पन्नापैकी निम्मं पीक हिंदुस्थानातच खपते.

जगात देशापरतून कापसाच्या अनेक जाती आहेत. त्यापैकी काही वर्षायु आहेत व काही बहुवर्षायु आहेत परंतु कोणत्याही कापसास पाणी वगैरे असल्यास त्याचे झाड पुष्कळ वर्षे टिकू शकते. कित्येक वेळा त्याची मोठमोठी १२ ते १५ फूट उंचीची झाडे होतात. काहींची झाडे हिरवी-गार असतात, काही तांबड्या रंगावर असतात व त्याचे देंड, पाने, जुळे व वाडे ही तांबड्या रंगावर असतात. उदाहरणार्थ:—देवकापशी. एकंदरीत वर्षायु कापशांचीच लागवड जास्त प्रमाणावर करतात. बहुवर्षायु झाडे देवकापूस म्हणण्याची चाल आहे.

कित्येकांचा कापूस खरवरीत व आखूड धाग्याचा असतो. (उदाहरणार्थ, वन्हाडी कापूस.) व कित्येकांचा नरम व लाव धाग्याचा असतो (उदाहरणार्थ भडोच कपाशी). कित्येकांत काही कापूस सरकीला विकतून रहातो (उदाहरणार्थ धारवाड अमेरिकन वगैरे.)

शिवाय कापसातमध्यें लवकर व उशीरा निघणाऱ्या जाती असे दोन भेद करता येतील. पहिली ८१९ महिने लागणाऱ्या लाव धाग्याची जाती. दुसरी सुमारे ४१५ महिने लागणाऱ्या आखूड धाग्याच्या जाती. अधिक महिने लागणाऱ्या जातींची लागवड काळ्या, खोल, ओलावा धरून ठेवणाऱ्या अमर पाऊसकाळ बरेच महिने असणाऱ्या ठिकाणी करतात कापूस फिनुवारी-मार्च महिन्यात तयार होतो. उदाहरणार्थ:—मडोच, सुत, वगैरे (गुनराव); धारवाड, वेळगाव (कनोटक), तिलेवली वगैरे (मद्रास) या जातींचा कापूस लाव धाग्याचा, मजवूत व नरम असा असतो. रवाचें प्रमाण शेकडा ३२-३७ पर्यंत भडोची कापसाचें असून अगदी कमी मद्रासेकडील तिलेवली व कनोटकातील कुमठा येथील कापसात तें शेकडा २५ असतें या जातीची झाडे कमी उंच व गेंदेदार असतात. यांचे सुत ३० ते ४० काउंट (नंबरी) पर्यंत निघते.

लवकर होणाऱ्या कापसाच्या जाती अनेक आहेत. त्यात पुष्कळ पोटाजातींची भेसळ असते. या सर्व जातींचा कापूस हिंगणघाट अथवा वनी खेरीज करून आम्बड, खरखरीत पण जास्त पांढऱ्या रंगावर असतो. हा कापूस गोव्हेंबर, डिसेंबर व जानेवारीत तयार होतो. या कापसाचा उपयोग निमळोकरा कपडा तयार करण्याच्या कार्यां करू शकतो; म्हणून याला जपानांतून व युरोपातील राष्ट्रांतून जास्त मागणी असते. या जातीत स्वाचे प्रमाण शेंकडा तीस ते पंचिचाळीसपर्यंत असते. या जातीची झाडे उंच असून काळा थोड्या असतात. या जाती कमी पावसाच्या प्रदेशांत वांगल्या होतात; व सर्वसाधारणरीत्या पाऊस वेतशीर पडल्यास यांचे उत्पन्न चांगले येते.

कापसाच्या जाती.—मध्य जगांत उत्तम कापूस म्हणून तर सीधाबलंड होय. दुसरा इजिप्शियन, तिसरा अमेरिकन, नव्या भडोज व कुमठा व पांचवा वन्हाडी वगैरे. हिंदुस्थानातील कापसाच्या जातींचे खाली दिल्याप्रमाणे वर्ण करण्यांत येतातः—

- (१) लाल झाडाचा वर्गः—या जातीची झाडे उंच वाढणारी, निमुळत्या फांद्यांची व लाल फिवा पिवळ्या फुलांची असून झाडास कापूस थोडा येऊन स्वाचे प्रमाणहि थोडे असते. उदाहरणार्थः—लाल नवसरी, रोझी, वगारसिया, वगारसफेद (पंजाब) (२) भटोची (डरेदार झाडांचा) वर्गः—या जातीची झाडे दीन चार फूट उंच वाढतात व त्यांच्या फांद्या खालपासून वरपर्यंत झाडास आच्छादून टाकतात. पासांचा रंग पिवळसर हिरवा असतो. पान वाड व नरम असते व कापूस नरम असून त्याची लावी एक इंचपर्यंत असते. स्वाचे प्रमाण अन्नास शेंकडा ३३ असते. उदाहरणार्थः—भडोज, चोगरी, घणड, कुमठा (सुंबई), जेडी (बंगाल) ज्वारीहात, उप्पम तिजेबेली, (मद्रास) (३) वनीवर्गः—या जातीची झाडे सहा सात फूट उंच वाढतात व खालील फांद्या लहान असून मध्ये लांबट व शेज्यास आंखूड अशा असतात. याची फुले पिवळी असून पाने साधारण रुंद, पातळ व रूट हिरव्या रंगार्थ असतात. याची वोंडे लांबट, त्रिकोनी आणि अणकुचीदार असून आंतील कापूस नरम व सुमारे एक इंच लांब असतो. परंतु स्वाचे प्रमाण शेंकडा २५ असते. झाडावर बरीच पाने लहान व चिन्काच्याच अर्था असतात. उदाहरणार्थः—वनी, (हिंगणघाट), नेमाळी, चांदा, करकेळी वगैरे. (४) जरी वर्गः—या जातीची झाडे बरोलप्रमाणेच असून फळ त्यांची पाने दोन्हीपक्षांनी चिरलेली असतात. याची फुले पिवळी असून दोन्हीपक्षांनी कापूस साधारण खरखरीत, सुमारे ३ इंच लांब व स्वाचे प्रमाण शेंकडा ३३-३४ असते. उदाहरणार्थः—जरी, माठिवो, काठी, थिलावती, हिरवाणी वगैरे. (५) वन्हाडी वर्गः—या जातीची झाडे बरोलप्रमाणेच असतात. फुले माथ पांढरी असून कापूस खरखरीत व सुमारे

३ इंच लांब असतो. स्वाचे प्रमाण शेंकडा ३७ ते ४० असते. उदाहरणार्थः—वन्हाडी वगैरे. (६) कोमिलावर्गः—या वर्गातील झाडे बरीच लहान असून पाने फारच चिमटलेली असतात. ही जात आतास, ब्रह्मदेश वगैरे ज्या प्रांतांत पाऊस फार पडतो अशा ठिकाणी होते. या जातीची वोंडे लांबट व अणकुचीदार असून आंतील कापूस लोकराप्रमाणे खरखरीत व फार आंखूड घाण्याचा असतो. स्वाचे प्रमाण शेंकडा ४५ पर्यंत असते. उदाः—श्रील, कोमिला, गारोहिल, खुतसा, खाँसोविकाओ वगैरे. (७) अमेरिकन वर्गः—या जातीची झाडे ठोणगी व रुंद पाताची असून फुले पांढरट पिवळी असतात व त्यावर लाल रंगाचा ठिपका नसतो. फुलांवरून वेष्टण करवतांदास असून त्याची टोके बीडांवर एकमेकांत वेष्टण करतात. वोंडे मोल आकाराची असून कापूस मऊ व सुमारे एक इंच लांब असतो. स्वाचे प्रमाण शेंकडा सुमारे ३३ ते ३६ पर्यंत असते. सरकीचा रंग काळा व हिरवट असून ती मोठी असते, व तिला बारीक कापूस चिकटलेला असतो. उदाहरणार्थः—धारवाड, अमेरिकन, कांबोडियाटुरी, अपलंड जॉर्जियन आणि खाकी (सत्यलपूर).

गोतीपीथम हर्बेसिअम् या नांवाची जात उत्तर अरबस्तान व आशियामध्यन येथील असून धन्यस्थितीत कोठेच आढळत नाही. सिसिली माल्दासपून चीस, मेसापोटेमिया, इराण ते वायव्येकडील प्रांत वगैरे ठिकाणी ही जात आढळते. बहुतेक समशीतोष्ण कटिबंधातील उष्ण प्रदेशांत ही जात सांपडते असे म्हणण्यास हरकत नाही. अमेरिकेतील लहान धान्याच्या कापसासारखा कापूस या जातीपासून निघतो. कापसाची ही जात लेव्हॉटमधून युरोपेलांत व तेथून अमेरिकेत गेली आहे.

गोतीपीथम अथवा देवकापूसः—याचे झाड लहान असते. ते मूळचे आफ्रिकाखंडातले आहे असे म्हणतात. परंतु वनस्पतिशास्त्रज्ञांना ते अद्याप मूळचे कोणत्या देशातील असावे हे समजले नाही. ईजिप्त, आफ्रिका, अरबस्तान व हिंदुस्थान येथे ही झाडे देवळांजवळच्या वगैरेच्यातून आढळतात. चीन, जावा, जपान आणि मलाया येथेही ती वाढतात. माकासर येथे ती विपुल आहेत.

हिंदुस्थानातील दंतकथावरून हाच कापूस यज्ञोपवीत तयार करण्याला उपयोगांत आणला पाहिजे असे दिसते; व इजिप्शियन धर्मांप्रमाणेच याच कापसाचा उपयोग धार्मिक कृत्यांकरिता करित असलेले असे वाटते.

हिंदुस्थानांत देवकापसाची लागवड इतर जातींच्यापेक्षा प्राचीन नसली तरी ती निदान त्याच्याइतकी प्राचीन नसा आहे.

तांबड्या फुलांचा कापूसः—या झाडांना लाल फुले येतात. हिंदुस्थानांत या जातीची झाडे क्वचित

तीं आर्किफेत वरींच आहेत. एके काळीं या जातीचीं झाडे हिंदुस्थानात सर्वत्र होतीं. हल्लीं तीं अगोच्याप्रजातत चापडतात.

बंगाल्यात वेलाति, विलायति, खानदेश, कटेळी मठी, जरी वगैरे जातींचा कापूस होतो.

चिनी कापूस.—झा जातीचीं झाडे बहुवर्षीचीं आथवा वर्षीचीं असून त्यांच्या फाथा नाजूक व जाभळ्या रंगाच्या असतात. चीन, जपान, मलाया, सयाम, ब्रह्मदेश, हिंदुस्थान, वायव्य-हिमालय, इराण, मध्य-आशिया, उत्तर-दक्षिण व आफ्रिका या ठिकाणीं या जातीची लागवड वरींच होते.

पानी कापूस.—या जातीचीं झाडे लहान असून तीं वर्षीचीं अथवा द्विवर्षीचीं असतात त्यांना पिवळीं फुले येतात हिमालयाच्या भागात व हिंदुस्थानातील उंचवट्याच्या प्रदेशात याच जातीची लागवड करतात. याला वगर अथवा वतनी कापूस म्हणतात हिंदुस्थान व चीन येथें होणाऱ्या या जातीच्या झाडात फरक असतो. चीन व जपान येथें होणारा कापूस चांग्याच्या बायतींत सरत असतो हिंदुस्थानात होणाऱ्या झाडाचीं पाने मोठी व वेद असून त्यांचा खालचा भाग वदात्री आकाराचा असतो व सर्व रोंपावर कुठें असतात

कोकोनाडी कापूस.—ही झाडे साधारणतः बहु-वर्षीचीं असून झुडुपातारखीं असतात, व त्यांच्या पानांचा रंग काळसर हिरवा व देंदाचा रंग गहिरा-तांबडा असतो ब्रह्मदेशातील बांगले नावाचीं बहुवर्षीचीं झाडे, वाणि नावाचा झाडी कापूस व बहुवर्षीचीं वाणिय नावाचा कापूस हे तिन्ही याच जातीचे परंतु निरनिराळ्या स्थितीतील आहेत. या जातीच्या एका प्रकारची लागवड दक्षिण-हिंदुस्थानात मोठ्या प्रमाणावर होते व ते त्याला नाद म्हणतात. हा मग्नत इलाख्यातील हलक्या प्रतीचा कापूस असून या झाडाचीं फुले उमलण्यापुर्वी गुलाबी रंगाचीं व उमलल्यानंतर तांबूस जाभळ्या रंगाचीं असतात सप्टेबर-पाहून नोव्हेंबरपर्यंत अगर एप्रिल ते जूनपर्यंत याची पेरणी करतात. म्हणून तेथें दोन पिकें होतात. तांबूस, रेंदाड अगर खडकाळ जमिनींवर याची लागवड करतात क्वचित काळ्या जमिनींतहि याची पेरणी करतात. हीं झाडे बहु-वर्षीचीं असून त्यांची उंची ६ पातून ८ फुटापर्यंत असते. शेतात या जातीचीं झाडे रागेनें अगर कुणम म्हणून दुसऱ्या पिकाच्या रक्षणाकरिता लावतात.

दक्षिणवादी कापूस.—या जातीच्या झाडापासून उत्कृष्ट व अतिशय मऊ कापूस निघतो. त्याला वाजारात उमरस, हिमगवादी, नागपुरी विहारी कापूस म्हणतात. चनि व जरी अंभ दोंन प्रकार वरील कापसाचे आहेत वनि उच्चवट्याच्या व दक्ष जमिनींत होती; तो उत्तम व मऊ असतो. परंतु त्याचें पीक कमी येतें. जरी कापसाची लागवड उत्तर प्रदेशातील

जमिनींत होते. हा कापूस हलक्या प्रतीचा व लोंकरा-सारखा असून त्याचे पीक भरपूर येतें जरी ही वनी जातीची हलकी प्रत आहे वनि जात चिनी जातीपेक्षाच एक अवस्थामुळे त्या जातीच्या कापसाचा वाग रेशमासारखा असतो. या जातीच्या झाडाच्या पानाचा आकार व फुलाचा रंग नादप्रमाण असतो. परंतु तीं मोठीं व केसाळ असतात

या जातीच्या कापसाचा वाग अनेक प्रकारचा असतो. याला विहारमध्यं अथि अथवा देशी, बंगालमध्यं भोगळ, बन्हाडात तिलकी व जडी म्हणतात. हैद्राबाद संस्थानात भैसि येथे होणारी जात सर्वांत उत्तम अन्ते बन्हाड, मध्यप्रत, विहार व बंगालचा काही भाग या ठिकाणीं ही जात बोडबोडी आढळते.

रोझी कापूस.—या जातीचीं झाडे झुडुपातारखीं असून बहुवर्षीचीं असतात. त्यांना पिवळीं फुले येतात. ही जात विशेषतः वडोदा व खेडा या ठिकाणीं आटयते. या जातीचीं झाडे ६ पातून ८ फुट उंच असून त्यांना अतिशय फाथा असतात. रोझी जातीच्या झाडांना कुंपणात वाहू दिलें असता तीं वेळारखीं पतरतात व त्यांचा कापूस आण्ड चांग्याचा व तांबूस होतो. शेतात जर हीं दाडे ३१ वर्षीपेक्षा जास्त दिवस राहू दिलीं तर त्यांचा कापूस हलक्या प्रतीचा होतो.

हिंदी रान-कापूस.—या जातीचीं झाडे झुडुपातारखीं असून त्यांचीं पाने लहान असतात. कोडे लंबाकृति असून सरकीच्या भोवतीं राखेच्या रंगचे वागे असतात. हीं झाडे मूळचीं सिलोनमधील असून त्याची लागवड करीत नाहीत. ही जात वर्षीची असून यातील सरकी फार लहान असते.

कापसाच्या काही मुख्य जाती खाली दिलेल्या आहेत.

(अ) शुद्ध प्रकारः—(१) कहरामी—मडोक, सुरत, नवसारी, वडोदा वगैरे ठिकाणाचा “ देशी ” कापूस

(२) वडोदा व मडोक येथील हलक्या प्रतीचा गोथरि नावाचा कापूस

(३) लाळिओ.—अहमदाबाद व काठेवाड येथील धोलेंरा नावाचा देशी कापूस

(४) दक्षिणमहाराष्ट्रातील कुमठा नावाचा कापूस

(५) उत्तम नावाचा दक्षिण हिंदुस्थानातील लांब वाग्याचा कापूस. हा विशेषतः तिगेवळे व कोडेमठुर येथे हातो.

(आ) संकीर्ण प्रकारः—(१) कनयिः—या जातीच्या कापसाला बहुधा खानपुरी म्हणतात गों. बेंबोरिअम निगलेक्ष्य या जातीचीं झालेल्या संकरापासून हा प्रकार झाला असावा. (२) वागरीअकपूस उत्तरगुजराथ, काठेवाड, कच्छ येथें होणारा असून बहुधा गों. नागकिंग जातीशीं झालेल्या संकरापासून हा प्रकार झाला असावा. (३) वेळपीठ,

दक्षिणहिंदुस्थानांतील काळ्या वियाच्या कापसाचे हें नांव असून उत्पन्न व बुजोने कापसाच्या संकरापासून हा झाला असावा.

बहुतेक नव्य कापसाच्या वियांनां सूक्ष्मतेतूंचें आवरण असतें.

पेरुवियन व इजिप्शियन कापूस—या जातीचीं झाडें सूळचीं मध्य व दक्षिण अमेरिकेंतील असून त्याला पेरुवियन कापूस म्हणतात. ह्या जातीचीं झाडें कापूस होणाऱ्या सर्व प्रदेशांत आढळतात. हीं झाडें विषोपेकळून पश्चिम आफ्रिकेंत आढळतात व तेथें त्यांनां ओसु, उकोको वगैरें नांवें आहेत. आफ्रिका व अमेरिका येथें लागवडींत असलेल्या कापसाच्या जातींत सूक्ष्मतेत्वावरण असलेली सरकी असते; व झाडांनीं पानें थोडीबहुत केशाच्छादित असतात. केशाच्छादनरहित पानांच्या जातीच्या कापसाची सरकी सूक्ष्मतेत्वावरणरहित असते.

सूक्ष्मतेत्वावरणरहित सरकीच्या कापसाच्या जाती-योकोन—(गों.पापेरॅन्स)या झाडांची लागवड होत असून ती बहुवर्षीची असतात. या जातीचे वरचे प्रकार असून त्यांपासून विषणाच्या कापसाला वाजारांत बुजोने व योवॅरिको कापूस म्हणतात.

या जातीच्या कापसांतील सरकी सूक्ष्मतेत्वावरणरहित असते व झाडाचीं पानें गुळगुळीत असतात. हीं झाडें वेदांतच चांगली होतात, म्हणून यांच्या लागवडीच्या बाबतींत उत्तर हिंदुस्थानापासून दक्षिणहिंदुस्थानांतच जास्त यश आलें आहे.

गों. बावडेन्स—याला वाजारांत “ सीआयलंड ” कापूस म्हणतात. या जातीत सर्व छोट धार्याचे व उच्च प्रतीचे कापसाचे प्रकार येतात. या जातीचीं झाडें झुडुपासारखीं असून बहुवर्षीची असतात हीं फक्त लागवडीच्या अवस्थेंतच आढळतात व त्यांची लागवड वार्षिक असते. हीं झाडें दैर्घ्य व फोवळ्या पानांच्या शिरांखेरीज गुळगुळीत असतात.

प्राचीन लेखकांनां गों वेल्स, गों व्हेटी, फोलेयम हीं नांवें एकाच जातीच्या झाडांची आहेत हें माहित नव्हतें. लागवड व मिश्रण या योगांनीं सी आयलंड नांवाचा एक प्रकार उत्पन्न झाला, त्यालाच अलीकडल्या लेखकांनीं गों. बावडेन्स हें नांव दिलें.

जरी अनेक वेळां या जातीची लागवड हिंदुस्थानांत करण्यांत आली तरी कोणत्याहि प्रदेशांत ती यशस्वी झाली नाहीं. अंशमान व निकोबार वेदांत व तेनासारिगच्या कोहो भागांत कदाचित् या जातीची लागवड फायदेशीर होण्याचा संभव आहे.

कापसांती लभेसळवतिचापरिणाम.—शुद्ध कापूस प्रदेशीं पाठविण्यासंबंधीं कितीहि काळजी घेतली तरी फोडीच आहे असें मिश्वरनं यानें लिहिलें असून हिंदुस्थाना-
४४

तील कापसांतील भेसळ व त्याचा गुणन्यास या गोष्टीकडे एक शतकापासून लक्ष लागलें आहे. हिंदुस्थानच्या कापसाला कमी किंमत येण्याची तेंप जाणें उकार यानें दहा कारणें दिली आहेत. निरनिराळ्या जातींची निरनिराळी लागवड करून त्यांचे निरनिराळे वेंचे करण्याला एतद्देशीय शेतकऱ्यांनां उत्तेजन मिळत नाहीं, हें त्याचें कारण नसून भेसळ नसलेल्या कापसाला जास्त किंमत मिळते हें होय असें रायल यानें लिहिलें आहे. याचप्रमाणें हिंदुस्थानचा कापूस लहान धार्याचा असल्यामुळें त्याला इंग्लंडच्या बाजारांत तेजीची मागणी नाहीं; परंतु बाजारांत तो भेसळस्वितर्ता मिळतो, हेहि त्याची कमी किंमत होण्याचें एक कारण आहे. इंग्लंडच्या प्रतीचा कापूस उच्च दर्जाच्या कापसांत मिसळण्याच्या विरुद्ध यरीन ओरड सुरू झाली तेव्हां “ कॅप्टन फ्रांड ” कायदा यास झाला. (१८६३) व इ. स. १८७८ च्या कायद्यानें त्यात दुरुस्ती केली.

विशार्ट यानें कापसाची भेसळ यावर एक लेख लिहिला आहे (१८९१). त्यांत तो म्हणतो की, आपल्या इंग्लंडच्या प्रतीच्या कापसाला खरें गिन्झार्डक राहिलें नाहीं. कारण एतद्देशीय कोडी त्याचा उपयोग करू शकत नाहीं व चिनी लोकांनां हि तो फायदेशीर पडत नाहीं.

इ. स. १८९१ मध्ये सिंधच्या कमिशनरनें कापसासंबंधीं एक पत्रक काढलें; त्याला सुचविल्या कॉमर्स सभेनें जें उत्तर दिलें त्यांत तिनें असें मत दिलें कीं कापसाची सुभागा करणें अवश्य आहे; परंतु त्याकरितां प्रतिबंधक कायद्याची जरूर नाहीं. हेंच मत सरकारचेंहि होतें. हिंदुस्थानच्या कापसाची निकुट्यावल्या सरकार व शिरण्याच्या मालकांच्या संस्थेच्या गजरेस ना.पॅटिड यानीं इ. स. १९०१ मध्ये आणली. चीन व जपान हे दोन देश आपल्या देशांतच इंग्लंडच्या प्रतीचें कापड तयार करू लागल्यामुळें हिंदुस्थानच्या दोन मुख्य गिन्झार्डकें सुटल्यासारखें झालें. अर्थातच हिंदुस्थानांतील शिरण्यांच्या मालकांनां आपल्या मालांत सुधारणा करणें भाग झालें. ३० नेंबरच्या सुताऐवजीं त्यांनां आतां ८० नेंबरचें सूत काढण्याचा विचार करणें भाग पडलें. परंतु त्याकरितां लागणारा कापूस त्यांनां श्रेष्ठ व अमेरिकेंतूनहि आणणें भाग आहे. अशा रीतीनें भेसळीचें कापड तयार करण्याच्या धंद्याला यरीन अडथळा झाला आहे. म्हणून भेसळ करण्याविरुद्ध कायदा असावा, अशी ओरड पुन्हां सुरू झाली असून ज्या प्रदेशांत कापूस झाला, त्या प्रांताचा गाडीवर जाणें असल्या म्हणून यरीन प्रतिबंध होईल असें हि सुचविण्यांत आलें आहे.

कपाशीच्या लभेसळवतिचा परिणाम.—उत्तम, खोल, काळ्या व विकण जमिनींत कापूस चांगला होतो. तथापि त्याची लागवड मध्यम, काळ्या व मिसळीच्या जमिनींतहि करतात. उत्तम जातीच्या कापसाची लागवड सिंध, गुजरा-
कर्नाटक, मद्रास व विशाखाच्या राज्यांत होते. इंग्लंड

साची लागवड खानदेश, नगर, सोलापूर, वऱ्हाड व मध्य-प्रांतात—जेथे जेथे तीस ते चाळीस इंच पाऊस पडतो—तेथे होते. उत्तर गुजराथेत सोय असेल तेथे कापसाच्या पाणी देतात. दत्तर प्रांतात बहुतेककडून आणुड धान्याचा कापूस होतो. उत्तम कपाशी पिकण्याचे जे जे प्रदेश आहेत तेथे सरपणाची अतिशय म्हणार्हे आहे व त्यामुळे सरपणाच्या कामां श्रेयाच्या गोंवण्याचा उपयोग करणे भाग पडते. तथापि जे काही खत असेल ते ज्या वर्षी कपाशी पेरितात, त्या वर्षी देण्याचा चाल असते. वारवाडकडे मात्र जमीन खत-विषयात फरक आढळतो तो असा की, कापसाची ज्वारीचा फेरपाळट अवस्थामुळे ज्या वर्षी ज्वारी करतात त्या वर्षी तिकडे खत देतात. भडोल व जळगाव येथे सरकारी प्रयोगशाळात ताज्या मैल्याचे खतासोयी प्रयोग कापसावर करण्यात आले. हे खत फार कापदेशीर आहे, असे खाली दिलेल्या आकड्यावरून स्पष्टपणे दिसून येईल. खताचे प्रमाण दर एकरी पौडान दिले आहे

नाव	मैला ए.	किंमत	विनखती	खताचा
	गळया	दर ए.	माग	भाग.
भडोल	७०	४९	२६४	११९८
जळगाव	२४॥	३६	२१३	९८८

कापसाच्या लागवडीत सुधारणा करावयाची असल्यास ती प्रातःपारीने निरिनाली करावी लागेल. सुधारणा करावयाच्या मुख्य तऱ्हा तीन आहेत. (१) व्यापारी व परिस्थितीच्या दृष्टीने वियाची निवड, (२) संकरीण जातीचा शोष, (३) परदेशातील मौल्यापान जाती एवेद्वेशीय हवेशी सास्य करणे. या तिन्ही उपायांचा अन्वेष ह्या हिंदुस्थानात होत असून बहुतेक भागात अस्तित्वात असलेल्या जातीतून केलेली निवडच आशाजनक वाटते. अगदी नवीन जात सोयून काढण्यास संकराचा उपायच जास्त श्रेयस्कर वाटतो.

वि या ची मि व उ.—हिंदुस्थानातील शेतकरी वियाची फारशी काळजी घेत नाहीत ते बहुतेककडून सरकी जिनातून आणतात. गिरण्या आल्यापासून हातचरक बंद शाले.

सर्वात मोठ्या व ज्याज सर्वात जास्त वीडे आली असतील अशा झाडांच्या कापसातून काढलेली सरकी पुढील सालच्या पेरणीकरिता राखून ठेवावी. बंडळवरील किडे ज्या झाडावर आहेत त्यांच्या कापसातील सरकी वियाकरिता उपयोगात आणू नये. बोंडाना किडे लागू नयेत म्हणून पेरणी करण्यापूर्वी वियाची सरकी मोरचुदाच्या पाण्यात (१०० भाग पाण्यात ३ भाग मोरचूद) मिजवून उन्हात वाळवावी. हवेतील अकालीन बदलामुळे कापसाच्या पिकावर वाईट परिणाम होण्याचा वराच संभव असतो.

प र दे शा ती ल का प सा च्या जा ती.—कर्नाटकमध्ये एक अमेरिकेतील कापसाची जात तेथील हवेशी साम्य झाली आहे. यावेरीज कोर्देहि परदेशच्या कापसाच्या जातीला म्हणण्यासारखे यश आले नाही. (धायापेळीक-

डच्या प्रदेशात पावसाळ्यावेरीजच्या आठ महिन्यात इन्जिनायन कापसाचे पीक काढण्याचा प वा. टाटांनी प्रथम केला होता इ. स. १९०० मध्ये पुण्याला २ इन्जिनायन जातीचा प्रयोग करून पहाणुग आला. पहिल्यापासूनच ही झाडे रोमट दिसत व पुष्कळ वीडे उमळण्यापूर्वीच गळून पडली. दोन्ही जाती मिळून दरएकरी सारासरी ४०१ फाई (४ व सरकी) उत्पन्न झाले.

अमेरिकेतील शेतकरी वियाणाची निवड कशी करितात, ह्यासंबंधाने मे. रॉबर्टसन—लायलपूर कॉलेजचे प्रिन्सिपल—हे आपल्या अमेरिकेतील प्रवासवर्णनात लिहिल्यात की, अमेरिकेत सर्व शेतकरी सरकीच्या निवडोसंबंधी जास्त काळजी घेतात. बहुतेक शेतकऱ्यांचे वियाची निवड करण्यासाठी तीन वेगवेगळ्या भाग असतात.

पहिल्या माळी सर्व शेतकरी फिळून एक उत्तम झाड निवडून त्याची सर्व सरकी पुढील साली एका भागात पेरितात. कापूस तयार झाल्यावर पुन्हा या भागात एक उत्तम झाड निवडून दुसऱ्या साली त्याचे बी वेगळ्या भागात पेरचे व बाकी निवडलेल्या झाडाची सरकी मोठ्या प्रमाणावर शेतात पेरवयाची. तिसऱ्या साली पुन्हा एक उत्तम झाड निवडवयाचे व पुन्हा त्याची वेगळी सरकी पेरवयाची. असा क्रम वर्षातून वर्षे चालू देवितात. या योगाने दर वर्षी चांगल्या वियाची उपज होऊन जास्त प्रमाणावर पेरण्यासाठी उत्तम बी मिळते.

याप्रमाणे दर एक मोठ्या इस्टेटावर एक भाग, निवडक एका झाडाच्या वियाचा, दुसरा भाग, थोड्या प्रमाणावर सरसकट निवडक वियाचा व तिसरा भाग जास्त प्रमाणावर सरसकट निवडक वियाचा असतो.

गुजराथेतील लागवड.—भडोल व सुरत येथे सुमारे तीस चाळीस इंचावर पाऊस पडतो. कपाशीच्या जमिनीत उन्हाळ्यात पाळ्या घालितात व पूर्वीच्या पिकांचे गवाळ काढून टाकतात. खत असल्याच मे महिन्यात देऊन नंतर पाऊस सुरू झाल्यावरोवर एकदोन वेळ वखलून दोन फर्मा पाभरीने वी पेरितात. दोन ओळींसमोले अंतर सुमारे २२ ते २६ इंच असते. सरकी पेरण्यापूर्वी बोबास, शेण व माती पाण्यात एकत्र काळवून त्याचे पुढे देतात. याचा हेतू, सरकीस जे कापसाचे तंतू विकटून राहिलेले असतात ते त्या सरकीच्या अगळा घळकट विकटून जाऊन ते बी चाप्यातून विनहरकत पडावे असा असतो. बहुतेक शेतात वर्माआड कापूस पेरितात. काही ठिकाणी जमीन पड देवितात. काही ठिकाणी पहिल्या वर्षी ज्वारी व दुसऱ्या वर्षी कापूस पेरितात. काही ठिकाणी हंगामात गहू, शाळू, अगर तूर व तीळ पेरतात. कित्येक ठिकाणी कापसाच्या वियावरोवर तूर, तीळ व अंधोडी व भडोच जिरड्यात व कडानग भागात जेथे जास्त पाऊस पडतो तेथे कापसाच्या ओळीत अगर मधील जमिनेत भाताची तसे घालितात. नेदा जिरड्यात गोरू व बगैरे जमीनीत ' रोडी '

नांवाच्या कापसाच्या ओळी वृष्टी घालून, मधील जागेत बाजरी अगर इतर कडधान्ये पेरितात. दरएकरा विघांचे प्रमाण दहा ते पंधरा पाउंडपर्यंत असते. पीक सुमारे चार सहा इंचावर आल्यावर पहिली कोळपणी व निदणी देतात. दाट झाडे पातळ करून ओळीत अठरा इंचांपासून ते दोन फुटांपर्यंतच्या अंतरांनं झाडे ठेवितात. पुढे एक दोन कोळपण्या देऊन सप्टेंबर-ऑक्टोबर महिन्यांचे शेवटी ओळीमध्ये एक नांगराचे तास घालितात. ऑक्टोबर-नोव्हेंबर-मध्ये फुले येण्यात सुरुवात होऊन ती जानेवारीपर्यंत येत राहतात. वेंचणी जानेवारी/अखेर सुरु होऊन मार्च-एप्रिल-पावेतो वाळते. वेंचणीस सकाळची वेळ चांगली समजली जाते.

कर्नाटक, धारवाड वगैरे जिल्हांत प्रहिले व नंतरचेही वळीव पाऊस पडतात. अशा स्थितांमुळे जूनमध्ये वीं येर-न्यात ऐन वेंचणीच्या वेळी पावसाने कापूस व नासावा म्हणून पेरणीचा हंगाम आंगठ महिन्यांत सुरु होतो. पेरणी फगाच्या माने चाडी बांधून खानदेशाप्रमाणे करितात. रोपे भडोच व सुरतेप्रमाणे पातळ करीत नाहेंत. कोळपणी, निदणी, टिपणी, वेंचणी वगैरे सुकरावप्रमाणेच करितात.

कर्नाटक वाडून वीं नो पुढे दक्षिणेकडे मद्रास इलाख्यात जावे, तीं तीं कापूस पेरण्याचा हंगाम पुढे सरसावत जातो. कर्नाट व कडप्पा वित्यात कापसाची पेरणी आंगठ-सप्टेंबरांत होते व तिनेवेळेस कापसाची (करानंगां व उष्ण मिसळ जात.) लागण आज्येवर-नोव्हेंबरांत होते.

खानदेश, व-हाड, मध्यप्रान्त व निझामांचे राज्य यांतील कापसाच्या लागवडीत फारसा फरक नाहीं. कारण जमीन, हवापाणी, उष्णता, पाऊसफळ वगैरेंत वरील प्रांतात वरीच साम्यता आहे.

खानदेशांत कापसाचा पेरा अन्वळ काळ्या, हळक्या व मध्यम काळ्या जमिनींतहि करतात. हळक्या व मध्यम काळ्या जमिनींत एक वर्ष कापूस व दुसऱ्या वर्षी ज्वारी, बाजरी अगर तीळ करून तिसऱ्या वर्षी पुन्हां कापूस पेरितात. अन्वळ काळ्या जमिनींत कापसाचा फेरपाळट ज्वारी, गहू, हरभरा, अंबस वगैरे रब्बी पिकांही करतात. व-हाडांत वनी व अरी अशा दोन कपाडांच्या जाती असून पेंभाडाच्या दक्षिणभागांत बहुतेकजून वनीची पूर्वी जास्त लागवड होत असे. पण आतां ती कमी झाली आहे. वनीला सप्टेंबरमध्ये फुले येऊन त्यांचा कापूस नोव्हेंबरमध्ये वेंचण्यात येतो. वनीचा कापूस उत्तम असतो. परंतु उत्पन्न कमी येऊन स्वाचे प्रमाथे फार कमी असते. याजाच हिंगणघाट कापूस म्हणतात.

कापूस करण्याकरितां जमीन बहुतकरून दरसाळ नांगरीत नाहेंत. त्याऐवजी चार पांच कुडवाच्या पाळ्या करून काम भागवितात. हे काम उन्हाळ्यांत सुरु होतें. खत अतल्यास दर एकरा शेणखताच्या दहा गाज्यापर्यंत देतात. पेरा जून महिन्यांत ओलावा पुरेसा झाला म्हणजे होईल

तितका स्वकर करतात. पेरा करतोना दुसऱ्याच्या मार्गे दोन्या अडकवून त्याला मोगण्या बांधितात; व तयार केलेले वीं वायकांकडून पेरतात. ओळींमधील अंतर सुमारे दीड फूट असते. विघांत तुरीचा, अंबाडीचा, तिळ्याचा, ज्वारीचा वगैरे उतवडा असतो. कांहीं ठिकाणीं तुरीचीं तांसे घाळतात. दर एकरा सुमारे वारा ते बस पांड वीं पेरितात. कित्येक ठिकाणीं मागसलेल्या भागांत (तळोद, गहाद वगैरे भागांत) पूर्वी कारशी मशागत व करितां कुडवाला मोगणी बांधून दर खेपस एकेक तास असा पेरा करतात. रोपे तहा ते आठ इंच झाली म्हणजे कोळपणी (व-हाडांत डवरा मारणे) सुरु होते अशा तीन चार कोळपण्या देतात. कोळप्याच्या योगाने तण मुळासकट उपटते. जमीन मुसमुश्यात होऊन रोपणां पोडपोटी मातीची गर पडते. सचटीप्रमाणे व पैशाच्या वळप्रमाणे कपाशीला दोन किंवा तीन निदण्या देतात. निदणीच्या वेळीं वायका ओळींतील तण व दाट असल्यास कपाशीचीं रोपे उपटून काढितात. कापूस निदणे व ती वेंचणे ह्यां कामे बऱ्याच खर्चाची आहेत. कापूस वेंचण्याचे काम बहुतकरून अक्टोबर (पश्चिम खानदेश) व नोव्हेंबर (पूर्वखानदेश व व-हाड) या महिन्यांत सुरु होतें. उत्तम पिकाचे तीन ते चार वेंचे होतात. यांपैकी पहिल्या व दुसऱ्या वेंचणीच्या कापसाची सरकी पुढील सालाकरितां राखून ठेवितात. जे मजूर कापूस वेंचतात त्यास पूर्वी मसुरीबंदल पैसे न देतां कापूसच देत असत. ह्या दर बाजारांतल रईच्या मावावर अवलंबून असे. साधारण मान असें असे की, पहिल्या वेंचणीच्या वेळीं एका दिवसांत वेंचलेल्या काप-साच्या एक दशांश हिस्सा, दुसऱ्या वेंचणीचा एक पत्रांच व तिसऱ्या वेंचणीचा एक तुतीयांश हिस्सा देत असत. परंतु ह्या कापसाचा भाव वाढल्यानें रोकड पैसे देण्याचा प्रचार सुरु झाला आहे. याप्रमाणे दिलेल्या रईची किंमत दर एकरा दहापासून पंधरा रुपयांपर्यंत होते. पंगावांत अद्यापि वांट्याची चाल प्रचलित आहे याप्रधाने दिलेल्या कापसाची किंमत तेथे सन १९१७-१८ सालीं दर एकरा सुमारे आठ रुपये होती. हिदुस्थानांत निरनिराळ्या भागांत कापसाच्या निरनि-राड्या जाती असून त्यांना देशपरतें वेगवेगळालीं नावे पडलेलीं आहेत. ह्यां नपे व व्यापारांत प्रचलित असलेलीं कापसाचीं नावे वरींच भिन्न आहेत.

जात वाग्याची लां. इ. चाग्याचे वर्णन

गु ज रा थ-		
माथिओ	५-५	खरखरीत व पांडरा
भडोच	५-६	नरम पांडरा.
नवसारी	५-१
धोगारी	५-५	" "
लालिओ	५-५	" "
वाघड	५-५	थोडा अंधुक
रोडि	५	खरखरीत अंधुक

क्षा व दे श—

खानदेशराठी	३-५	खरखरांत पाडरा
एन्. आर.	} वन्हाडी ३-५	" "
एन्. आर. सी.		" "
एन् व्ही	} जडी ३	वन्हाडीपैक्षा घरा
एन्. व्ही. एम्		" "
एन् व्ही के.		" "
घनी	१-१३	लाव घाग्याचा अंधुक पाडरा.

क र्मा ण ट क—

कुमठा	३	नरम थोडा अंधुक
धारवाड अमेरिकन	३-३	" "
कावोडिया	३-५	नरम सफेत.

क पा शी व री ल रो ग व त्या व र उ पा य.—कापसाच्या वरच रोग होतात त्यापैकी पाने खाणारे व बोंडातील ची खाऊन कापूस विषडविणारे किडे हे मुख्य होत शिवाय कधी कधी झाडाच्या सुळ्या कुजूवहि थोडे गुकसान होते तशाचि रोगाने अनिवात पीक जाते असे कधीहि होत नाही.

कापसाचे पीक हलक्या प्रतीचे का येते आच्या कारणावद्दल फार थोडी माहिती उपलब्ध आहे वहा व कोफी याच्या पिकाच्या मानाने पाहता कापसाच्या पिकाचे प्रतिकूल हंगामापेक्षा, रोगामुळेन जास्त नुकसान होते, असे म्हणता येणार नाही.

मॅक्सवेल लेझॉय याने १४ प्रकारच्या रोगाची माहिती दिली असून त्याचे चार वर्ग केले आहेत. (१) मुख्यतः सप्टेवरपर्यंत दिसणारे पानावरील किडे, (२) दुध्यातील किडे, (३) बोंडातील किडे, (४) संकीर्ण वर्ग. त्यांचे लिहिले आहे की, आगष्ट व सप्टेवर महिन्यात कित्यावर लक्ष ठेवून ज्या फाद्यावर व बोंडावर किडे दिसतील त्या फाद्या व रती बोंडे काढून टाकावीत

ज्याला एतद्देशीय लोक गोसावी अथवा तुलसी म्हणतात, तो हिंदुस्थानात मोठ्या प्रमाणात आढळतो. या रोगामुळे प्रथमतः मोठी व जोमदार असलेली पाने पुढे गुंडाळली जातात व त्याच्यावर कुडीचे आवरण चढते. या झाडाना फुले व फळे येत नाहीत. गुजराथमध्ये हा रोग बराच असून सॅकडा ५ ते १० डाउंडे या रोगामुळे निरुपयोगी होतात या रोगावर संशक अथवा कैरोसीन एमल्शन याचा उपयोग करावा.

टोका कित्याचा नाश करण्याच्या कामी गनाटिगालामधील केकची नावाची कापसाची जात लावल्यापसून बराच फायदा होतो, असे ओ. एफ. कूक याने लिहिले आहे.

का प सा चे वा जा रा—गुजराथेत, नवसरी, सुरत, भदोच, उर्भोई, अहमदाबाद, निरमगाव, खाणदेशात—अमळनेर व धुळे, कर्नाटकात—हुक्ळी, गदग, धारवाड व विजापूर; वन्हाडात—उमरावती, खामगाव, आकोट, शेगव, अकोला, मूर्तिजापूर वगैरे होत; निजामच्या राज्यात—करकेली, परमणी, नांदेड व वाश्यां.

सर्व कापसाच्या क्षेत्रात जागोजागी सरकी काढण्याची इंगिने (गिरण्या) व यंत्राने दावून रचाचे ग्हे बाधण्याचे कारखाने झाले आहेत. पुष्कळ शेतकरी आपला माल जागेवरून लहान व्यापन्यास विकतात. कित्येक शेतकरी लोक आपला माल मोठमोठ्या वाजाराच्या ठिकाणी जाणतात व काकीचा माल त्या गावच्या सावकार लोकामार्फत येतो. मोठमोठ्या शहरी हिंदी व युरोपियन असे दोन्ही जातीचे व्यापारी असतात; ते रई खरेदी करून रेल्वेने पराठिकाणी पाठवितात. लाय पल्यावरच्या ठिकाणी त्याचे सुखत्यार असतात; ते आतपासच्या शेतकऱ्याकडून कापूस खरेदी करून आपापल्या कारखान्यात पाठवितात.

उ प यो ग.—कापसाच्या पळट्याचा उपयोग सरपणाकडे पाट्या, कणगी, गाड्याच्या वाजू विणण्याकडे फार करतात. हल्ली पळट्यापासून कागद तयार होतो अगर होण्याचा संभव आहे असे नागपूर शेतकी कॉलेजातील रसायन शास्त्रवेत्ते यानी प्रसिद्ध केले आहे. सरकी गुरास खावयास वाळतात. ती फार पौष्टिक असून दुभल्या गुरास दिल्यास दुधात लोण्याचे प्रमाण वाढते. हल्ली नवसरी येथे व वन्हाडात अकोला येथे सरकीचे तेल व पेंड करतात. या तेलाचा तळण्याकडे व सावण करण्याकडेहि चांगला उपयोग होतो. विलायतेकडे सरकीच्या तेजापासून मारगार्डन तयार करतात. याची पेंड गुरास चांगली मानवते. सरकीच्या बरची टरफेकडे कडव्याऐवजी गुरास चांगली उपयोगी पडतात. सरकी सन १८९८-९९ सालापासून परदेशी जाडे लागली असून बघांतुपर्यं ती जास्त प्रमाणात जात आहे.

सन १८९८ ते १९०७ सालापर्यंत हिंदुस्थानातून सरकीची निरगत खाली दिल्याप्रमाणे झालेली आहे. खालील आकडे (हॅड्वेड्सचे) १९१२ पाँडांचा एक हॅड्वेड, या प्रमाणात आहेत.

सन.	हॅड्वेड.
१८९८/९९	३७,०००
१९००/०३	३९,४४,०००
१९०६/०७	४३७८,५३४

हल्ली दरताळ हिंदुस्थानात सरासरीने अठरा लक्ष टन सरकी उत्पन्न होते. यापैकी दोन लक्ष टन वी कापसाच्या लागवडीकडे खर्च होऊन १५१५५ टन सरकीची दरताळ निरगत होते. सगळ्यात जास्त निर्यात २८४३२७ टन सन (१९१३/१४ साली) झाली आहे.

इंजिनर कॉटन कमिटीच्या रिपोर्ट पाने ७ ते ११ यांत दिलेल्या परिशिष्टांतील माहिती.

व्यापारी वर्गीकरण	जातार्थि नांव	तंतूची लांबी इंच	कवाचे प्रमाणा	कापूस पैदास होण्याचे ठिकाण	क्षेत्र (एकर) हजार
उमराज	१ बनी (हियाण-घट, बाधी वगर गांवराणी)	१-१३	२५	हियाणघाट, चांदा (मध्यप्रांत) राज्यातील उत्तर भाग	८४०
	२ जुरी	१-१	३१	हैदराबादचा भायव्हेकडील भाग, कोटा-नागपूर, सेयुक् व मध्यप्रांत	२
	३ माल्वा	१-१	२५	माल्वा (मध्यहिंदुस्थान)	११२
	४ मध्यहिंदुस्थान	१-१	३३	मध्यहिंदुस्थानातील संस्थाने	१४००
	५ वन्हाड व मध्य-प्रांत	१-१	३५	वन्हाड आणि मध्यप्रांतांचा पश्चिम भाग	३७००
	६ रोसियम	१-१	४०	वन्हाड आणि शेजारील भाग	७००
	७ खानदेश	१-१	३२	पूर्वे व पश्चिमखानदेश, अहमदनगर, सोलापूर, नाशिक, उत्तर भाग विजापूर आणि निगामहैदराबादच्या शेजारील भाग	३६२०
	८ खानदेश रोसियम	१-१	३८	" " " "	३०
बोलेरा	९ नागड	१-१	३३	उत्तर गुजराथ (विरमगांव) आणि काठेवाड	२१००
	१० बालियो	१-१	३३	उ. गुजराथतील इलक्या जमिनीवर होणारा	
	११ घोराती	१-१	४०	भडोवच्या उत्तर भागातील सिमेंट	
	१२ रोधी व ज-रिखा	१-१	३५	खेडा व वडोदे संस्थान यांचा उत्तरभाग	
	१३ माडिओ	खानदेशातील मिसळीप्रमाणे	३२	कच्छ, काठेवाड व अहमदाबाद	
बंगाल	१४ संयुक्त प्रांत	३-४	३३-४०	संयुक्त प्रांत	११२०
	१५ पांढऱ्या फुला-चा अलिगड	३-४	३९	अलिगड शेजारील भाग	१२०
	१६ राजपुताना	३-४	३३	राजपुताना	३७२
	१७ साऊथ ईस्ट पंजाब	३-४	३३	साऊथ ईस्ट पंजाब, म्हुणजे हिसारपासून अंचालपर्यंत येणाऱ्या लाईनीतील भाग	३०९
सिंध, पंजाब	१८ सिंध	३-४	३५	सिंध	२४५
	१९ पंजाब	३-४	३३	पंजाब-अवाला ते हिसारच्या वायव्यदिशेत	१४००
द्वैत	२० वायव्य सरह-द्वैत	३-४	३२	पंजाबचे खोरे	१८
	२१ बहार-ओरिसा	३-४	३४	मुल्यतः सारण, शांतळ परगणा व रांची जि.	७४
भडोच	२२ नवधारी	३-४	३१	विलमोरा, व नवधारी	१२१०
	२३ सुरत	३-४	३१	सुरत व भडोचच्या दक्षिण भाग	
	२४ भडोच	३-४	३२	भडोचचा उ. भाग (हासोट ते आमोद पावे.)	
	२५ भडोच घोराती व कानवी	३-४	३५	आमोदचा भाग व सेयुसरच्या सर्व तालु-क्यांत घोराती कापूस पेरतात.	

(३४९ पद्यावरोल कोष्टक पुढें चालू)

कुमठा वारवाड	२६ कुमठा, धारवाड	३१	सातारा जिल्हातील दक्षिण भाग ते म्हैतू रताल उत्तर जिल्हे सुद्धा	१०००
	२७ साँ गिन धारवाड	३०	धारवाडचा दक्षि भा, म्हैतूरातील उत्तरजिल्हे.	२५०
वेस्टर्न व नॉर्दन्स कोकोनाडा	२८ वेस्टर्न	२५	अनतपूर वग्यरी (मद्रास) विजापूर (मुबई) निशाम ह्दरावाड ते भाग कन्नूल व कडपाचा काही भाग	६५०
	२९ नॉर्दन्स	२७		५००
सांलेम	३० कोकोनाडा	२३	गट्टूर, नरोल, कृष्णा व गोदावरी जिल्ह्यातील काही भाग, ह्दरावाडच्या आग्नेये-कडाल भाग	३३९
	३१ कारगणा	२७	तिनेवेत्री मद्दूरा व रामनद	२२१
सांलेम	३२ तिनेवेत्री	३२	मद्दूरा व रामनद	२२०
	३३ उप्पम	२५	कोडमसूर, त्रिचनापली, व दक्षिण जर्ना टचा काही भाग	३२०
३४ नदम	२३	१५४		
कावोडिया	३५ वोरवन	२५		२००
	३६ कावोडिया	२३	कोडमसूर, त्रिचनापणा, मद्दूरा (तावडा जमान, मद्रास) धारवाड जिल्हातील काही भाग, छत्तीसगड (मध्यप्रा) ह्दरावाडताल काही भाग	१८८
कानपूर अमेरिकन	३७ पनाच अमेरिकन	३२-३३	कोडमसूर, त्रिचनापणा, मद्दूरा (तावडा जमान, मद्रास) धारवाड जिल्हातील काही भाग, छत्तीसगड (मध्यप्रा) ह्दरावाडताल काही भाग	२८३
कापूस	३८ कानपूर अमेरिकन	३१	{ पनाच व कनाल कॉलनी लिथालपूर, मोंटगोमरी जग, शहापूर गुजराणवाळा, मुलतान }	२७५
कापूस	३९ कोमिला	४१	कापूस	२
कापूस	४० वागेल	२०	पूर्वेवगाल व आचाम	१८
कापूस	४१ वागा	३०-४०	जंझिदेशातील फोरडवाहू भाग	२४१
कापूस	४२ शानहिल्ल	२५	प्रोम व थापेट मेया	
कापूस	४३ तिया	२८	शान हिल्ल	आक्डे माहित नाहीत
कापूस	४४ वलुचिस्तान	२८	बहोर व ओरिस्ता वलुचिस्तान	

एकूण

२०४९९

लॅकॅशायरला योग्य व सुपरिस्त होणारा माल

क्षेत्र (५.२), हजार गठ्ठे (हजार)

क्रास १	लॅकॅशायरला योग्य—	तिनेवेत्री (कारगणा), वोरवन, कावोडिया (पाणभरता), पनाच अमेरिकन, कानपूर अमेरिकन, गुग, प्रोच-नवतारी, त्रिच-सुरते, पना, नॉर्दन्स, कुमठा.	३१७७	७२६
क्रास २	मुबईस खपणारा	कावोडिया (कोडवाहू), तिनेवेत्री, वेस्टर्न, साँ गिन धारवाड, नागड, सांलेम (उप्पम व नदम) माळवा, कोकोनाडा, वागा.	२१४०	४७८

सरकी काडणें, गट्टे वांघणें व गैरे.—शिकंदर वादसहायगोवर आलेल्या शास्त्रीय अधिकार्यांनीं हिंदुस्थानांतल कापूस बटणें, सूत काडणें, विणणें वगैरे कलां-वद्दल माहिती दिली आहे. प्राचीन काळापासून हिंदुस्थानांत कापूस बटण्याकरितां २ तऱ्हेचीं यंत्रें उपयोगांत होती, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. या यंत्रांपैकीं पायाचें चालविल्या जाणाऱ्या रुळांचा अलीकडे फारसा उपयोग होत नाहीं. दुसऱ्या प्रकारच्या यंत्रांतच हल्लीं सुधारणा करून तीं चालविण्याकरितां वाय्पशाकीचा उपयोग केला जातो. पूर्वी अशा प्रकारच्या यंत्रांनां बरक हें नांव असून त्यांत विरध दिशेनें फिरणारे दोन लांकडी लाथवा लोखंडी रुळ व त्यांनां फिरविण्याकरितां त्यांनां जोडलेले एक चाक असे व हें चाक दातानें फिरवीत असत. कापसाच्या बोंडांतून सरकी काडणें व सूत विणणें यांपैकीं १७३३ ते १७६४ चे दरम्यान इंग्लंडमध्ये फार महत्त्वाचे यांत्रिक शोध झाले; व त्याच सुमारास जेम्स वॉट यानें वाफेचें गंत्र शोधून काढलें. सरकीला धर चिकळलेलें तंत्रावरण काढण्याकरितां मॅकॉर्थी-याच्या सॉ जिनाचा उपयोग होऊं लागला. लांब धाग्यांचा कापूस बटविण्याकरितां हि या यंत्राचा वांगला उपयोग होतो. अर्वाचीन यंत्रांनीं एतद्देशीय चरकांपेक्षां कापूस व सरकी यांचीं जरी किंचित जास्त खराबी होते, तरी कापूस बटविण्याला जुन्या चरकांनीं जास्त वेळ लागतो व पुष्कळ कापूस बटविण्याकरितां त्याचा उपयोग होत नाहीं. या कारणासुळे कापूस पिकाच्या प्रदेशांत वाय्पशाकीने चालणारे कापूस बटविण्याचे मोठमोठे कारखाने निघाले आहेत. या सुधारणेपासून फक्त्याचरीबर थोडा तोटाहि झाला आहे. कारण जिनांतून सरकी काढतेवेळेस निरनिघळ्या प्रकारची वई त्यांत मिसळ्यो जाते व शेतकरीवर्गाला मिश्र वीं उपयोगांत आणवें लागतें. यासुळे हिंदुस्थानांतल कापूस इलक्या दर्जाचा झाला असा समज आहे. यासाठीं उत्तम व एकच जातीचे वीं वापरण्यात यावें याबद्दल तऱ्या सरकारचे प्रयत्न सुरू आहेत.

इ. स. १९०४ सालीं हिंदुस्थानांत कापूस बटविण्याचे व त्याचे गट्टे वांघण्याचे ९५९ कारखाने असून त्यांत ८५,५५९ लोक काम करीत होते.

कित्येक वर्षंपर्यंत बहुतेकरून फक्त मुंबईसच गांठी वांघल्या जात असत. ते—आण करण्याकरितां लागणाऱ्या खर्चांत काढकर करण्याच्या उद्देशानें गांठी वांघण्याचे निराळे कारखाने काढणें जहर पडलें. अलीकडे बहुतेक ठिकाणीं कापूस बटविण्याच्या कारखान्यांतच गांठी वांघण्याचे काम होत असतें.

सरकी.—तेल काढण्याकरतां व जनावरांनां खावयाला चालण्याकरितां सरकीचा उपयोग होतो. सन १८९८ सालापर्यंत हिंदुस्थानावाहोर सरकी जात नसे. परंतु १८९९ पासून तेल काढण्याकरितां सरकीला परदेशीची मागणी एकदम

वाढली असून ही निर्यात विशेषतः संयुक्त राष्ट्रांत जास्त होत आहे. १८९९-१९०० सालीं ४३,००० हें सरकी वाहोरदेशी गेली. त्याच्या पुढील सालीं म्हणजे १९००-०१ त २,२५,००० हें सरकी परदेशी गेली. हा निर्यातीचा आंकडा सारखा वाढत असून १९१३-१४ साली ७९ लक्ष हेंदूढेवट किंवा ३,६४,००० टन झाला. सरकीचे दरफळ काढण्याच्या यंत्रांचा बोध, अमेरिकेंतून होणाऱ्या पुरवठ्याची कमतरता, परकीच्या तेलचा चरवीच्या ऐवजीं होणारा वाढता उपयोग वगैरे कारणांसुळे सरकीची सर्व जगांतल मागणी वाढली असावी; तरी हिंदुस्थानांतून एकंदर जगाच्या पुरवठ्यापैकीं सुमारे शेकडा ३३ पैसां जास्त माल वाहोर जात नाहीं.

सरकी चें तेल.—तेल काढण्याकरितां सरकीवरचें सूक्ष्म तंत्रावरण काढून नंतर तिच्यावरचें फोल्कट काढतात. सरकींत शेकडा १० ते २५ पर्यंत तेलचा भाग असतो. तेल काढल्यानंतर डेप गुरांनां खाण्यास उपयोगी पडायी म्हणून फोल्कट अवरय असतें. तेलाचा ज्या न्हामाकडे उपयोग करावयाचा असेल त्याप्रमाणें तेल काढण्याची रीत बदलते. फोल्कट काढलेल्या सरकीवर थंड दाब घालून तिच्यांतल शेकडा १० ते १२ तेलाचा अंश काढतात. हें तेल वेचव असून त्याचा ओलिन्हू तेलांत मिसळण्याकडे अगर ओलिन्हू तेल म्हणून विकण्याकडे उपयोग करतात. तळणाच्या कार्मां याचा वांगला उपयोग होतो. थंड दाबानें तेल काढल्यानंतर उष्णतेचा उपयोग होतो. थंड दाबानें तेल काढलें जातें. डेपमध्ये तेलचें योग्य प्रमाण सचलें तर ही गुरांच्या खाण्याकडे उपयोगी पडत नाहीं. हिंदुस्थानांत गुरांनां सरकी देतात. वासुळें तेल काढण्याच्या कार्मां तिचा फार थोडा उपयोग केला जातो. याचें कारण सरकीचें तेल वैद्यशास्त्राच्या खाण्यास पथ्यकर नाहीं, अशीं लोकांचीं धामक समजूत झालेली आहे हें होय. गुरांनां खावयास घालण्याकडे सरकीचा उपयोग प्राचीन काळीं हि करीत असा उल्लेख आहे. परंतु हिंदुस्थानांतल घन्याच न्यागते हल्लीं तुद्धा सरकीला किंमत नाहीं.

अलीकडे असें आढळून आलें आहे कीं, सरकी अथवा सरकीचे दरफळ यांचा उच्च प्रतीचा कागद तयार करण्याच्या कार्मां उपयोग होतो. कापसाचे बेंचे झाल्यानंतर व गुरांनीं पन्हाटीचा खाण्यासारखा भाग खाल्यानंतर तिची साल काढतात. पन्हाटी व साल यांचें ५:१ हें प्रमाण असतें. या सालीपासून तेंतू काढून त्याचा तला-प्रमाणें उपयोग करतात. १ टन सालीपासून ७०५० शेर साग निघतो. कपाशीच्या झाडापासून कागदहि तयार करतां येईल असें दिसून आलें आहे.

सर्वसाधारणतः हिंदुस्थानांतल कापसाच्या धाग्याची लांबी पाळण इंचापेक्षां जास्त असत नाहीं. "सोआयलड"

जातीच्या काही जातींच्या कापसाच्या धान्याची लांबी २ इंच असते. महत्त्वाच्या जातींच्या कापसाच्या धाग्याची जास्तीत वास्त लांबी खाली दिली आहे. न्यू ऑलिम्प १.१६ इंच, " सीआयलंड " १.८० इंच; प्राशिलियन १.३१ इंच, इन्जि-
व्शियन १.५२ इंच, एतदेशीय १.०२ इंच, हिंदुस्थानात लाग-
वडीत असलेला अमेरिकन कापूस १.३१ इंच, हिंदुस्थानात
होणारा नॉ आयलंड कापूस १.६५ इंच.

कापसाच्या बोंडाच्या उरफळाने दोन साग असतात. एक वरचा व दुसरा आतील. या दोहोंनाहि तंतू मज्जे अस-
तात. या शोषावरून बोंडाच्या आत ओलेपणा फोडून
जातो या गोष्टीचा उलगडा होतो. पूर्ण वाढीस पोहोचलेल्या
तंत्रावरणत अपुच्या बांधीचे काही तंतू असतात. ते
वारीक असून त्यांना पीळ नसतो. असल्या तंतूमुळेच
कापसाची किंमत कमी होते, कारण पूर्ण वाढ झालेल्या तंतू-
प्रमाणे धान्या रंग वगैरे देता येत नाही. त्यांना मूत
कापूस म्हणतात. हळक्या प्रतीच्या कापसात मूतकापूस
पुष्कळ असतो व सीआयलंड जातीच्या कापसात तो अधिक,
आढळतो.

धान्याची लांबी व सारखेपणा यावर कापसाची किंमत
मुह्यतः अवलंबून असते, मजपणा, बळकटी, स्वच्छपणा
व रंग या बाबीहि महत्त्वाच्या आहेत. वाजारातील
कापसात शेंकडा ५५ ते १२५ ओलेपणा असतो.

कॉस्टिक सोड्याच्या द्रावणात कापूस भिजविला असता
त्याच्या तंतूंना रेसामाप्रमाणे बुकतुकी येऊन ते जाड होतात
व अधिक बजनदार व बळकट होतात. याशिवाय काही
रंग त्यांना अधिक पक्के बसतात या रीतीने तयार केलेल्या
कापसाला ' मरिसराइझ्ड ' कापूस म्हणतात. पाणी,
मद्यार्क, ईथर, वनस्पतिजन्य अम्ल यात कापसाचे तंतू
विरघळत नाहीत. परंतु तीव्र अल्कलीच्या द्रावात ते विरतात
व तीव्र खनिज अम्लच्या योगाने त्यांचे विघटन होते.

कापूस तयार करण्याचे हिंदुस्थानातील का-
रखाने.—या कारखान्याचे (१) हिंदी हातमाग, (२)
वाष्पशक्तीने चालणाऱ्या हिंदी लोकांच्या मालकीच्या मुताच्या
व कापडाच्या गिरण्या व (३) वाष्पशक्तीने चालणाऱ्या विदेशी
याच्या गिरण्या असे तीन विभाग आहेत.

हातमाग.—हल्ली हातमागावर काम करणारे लोक
बहुधा फावत्या वेळीच ते काम करतात. यालेखीर पूर्वीपासून
जेथे कोष्ट्याची वस्ती आहे अशा ठिकाणी अद्याप विणकामा-
नाच धंदा करणारे लोक आढळतात. सुतावरील कर काढणे
व त्याची भरपाई करण्यास कर वाष्पशक्तीने चालणाऱ्या
सागाच्या कारखान्यावर बसविणे या दोन कारणासुळे
कोष्ट्यांना कनिष्ठ दशा येईल असे काही लेखकांचे मत आहे.
एतदेशीय कोष्ट्यांना धारण्या घोट्याचा व इतर काही योज-
नाचा उपयोग शिकविला असता हातमागाच्या धंग्याला
कर्जितावस्था येईल असे वादते. वाष्पशक्तीने चालणाऱ्या

मागाशी झालेल्या हातमागाच्या चढाओढीत युरोपसंदात
या योजनांना यश आले नाही. परंतु युरोपपेक्षा हिंदुस्था-
नातील परिस्थिति भिन्न असल्यामुळे हातमागाच्या धंग्याला
अतिशय महत्त्व आले आहे. याकरिताच असे प्रतिपा-
दण्यात येत असे कां, जो माल गिरण्यांना फिकावतशीर
रीतीने तयार करता येणार नाही, तो माल तयार करण्याकडे
हातमागाचा उपयोग झाला तर त्याची ऊर्जितावस्था होण्याची
आशा आहे. विशिष्ट प्रकारच्या साज्या व लुगडी तयार
करण्याचा वंदा हातमागाचा योग्य आहे. कारण त्या
बाबतीत चढाओढ करण्यात गिरण्याच्या मालकाना यश
येणार नाही. गिरण्यात फक्त साधी लुगडी निघतात.

हातमागावाल्याने इंग्लंडमध्ये तयार झालेले उत्तम सूत
घेऊन त्याचे कापड विणाने, म्हणजे त्याचा माल हिंदुस्था-
नातील गिरण्यात तयार होणाऱ्या मालापेक्षा खात्रांन चांगला
निघेल. ज्या मालाला फार मोठी मागणी आहे असा माल
तयार करण्यापेक्षा ज्याला फक्त स्थानिक मागणी आहे
असाच माल तयार करणे कोष्ट्याला धोव्याचे होणार नाही.

कच्च्या मालाचे सात्रिष्य, धंदेवाईक कोष्टीवर्गीचे अस्तित्त्व
व व्यापाराच्या मुख्य ठिकाणी मालाची ने-आण करण्याची
सोय, या तीन गोष्टींच्या असुरोधाने वाफेने चालणाऱ्या कार-
खान्याला लुगणाऱ्या जगेशी निघड होते. साधारणतः असे
दिसते की, हिंदुस्थानात ज्या ज्या ठिकाणी प्राचीन काळी
हातमागाचा धंदा होता, त्या त्या ठिकाणी वाफेने चालणारे
कारखाने आता निघाले आहेत.

डाका, बनारस वगैरे ठिकाणी अद्याप पातळ मलमल
होते. दिल्लीच्या वादशाहीच्या लयावरवरच डाकाच्या
मलमलीच्या धंग्याचाहि मागणीच्या अभावी लय होईल
असे वादत होतें; परंतु १९०३ सालच्या दिल्लीच्या प्रदर्श-
नाच्या वेळी जी मलमल विकली गेली ती १८८४ मध्ये
तयार झालेल्या कलकत्ता म्युझियममधील मलमलीच्या
तोडीची होती. डाकाच्या प्राचीन मलमलीचे नमुने कोठेच
सापडत नाहीत. डाकाच्या हल्लीच्या मालाचे सूत ४००
अथवा ४५० नंबरचे असते व इंग्लंडतील कारखान्यात
६०० नंबरचे सूत होतें.

डाकाच्या मलमलीतील विशेष हा आहे की, तेथील सूत
कातणारे लोक इतके उत्तम सूत काढतात की, ते जो हळक्या
प्रतीचा कच्चा माल उपयोगात आणतात, त्याच मालापासून
जगातील कोष्ट्याहि धंत्राच्या साहाय्याने तितके उत्तम सूत
निघणार नाही ओपविष्याच्या वेळी अमेरिकन कापसाचे सूत
फुगते व डाकाचे सूत वारीक व बळकट राहते, म्हणून
डाकाचे सूत काढणारे लोक अमेरिकन सुताचा उपयोग करीत
नाहीत.

क फ हिंदुस्थानात ख पाण रें काप ड.—हिंदुस्था-
नात होणाऱ्या कारागिरी कापडाचे, रेसमी जस्तादी कापड व
साधी अथवा चिंजित मलमल, असे दोन प्रकार आहेत.

या कापडावर असलेली चित्रे बहुधा ठाणां उमटविलेलीं नसून विणलेलीं असतात. याचिवाय फक्त हिंदुस्थानांत खपणां कापड म्हणजे धोतरें, साच्या, पटके वगैरे होत.

पोपाखच्या बाबतीत हिंदुस्थानांतोळ लोक जितके जुन्या रुढीला निवडून राणारे आहेत तितके जगांतोळ कोणतेहि लोक नाहींत. याकरितां ज्या व्यापाऱ्यांला वर दिलेल्या

विशिष्ट मालाचा कारखाना काढावयाचा असेल, त्याला प्रत्येक ठिकाणी खपणाच्या कापडाचा आकार, रंग, वगैरे गोडी-बद्दल माहिती मिळविली पाहिजे.

कापसाच्या मालापैकी विविध मलमलीत विशेष कारगिरी दितत. डाका, चांतिपूर, चितामांग वगैरे ठिकाण या मालाकरितां परांत प्रसिद्ध आहेत.

जगाच्या निरनिराळ्या भागांत किती चात्या जालतात त्याचें सन १९२२ मधील कोष्टक.

देश.	चात्या.	देश	चात्या
ग्रेटब्रिटन	५६६०५१७६	पोर्तुगाल	४८७१५२
फ्रान्स	९६०००००	फिन्लंड	२३८८६२
जर्मनी	९५०००००	डेन्मार्क	९६६४४
रशिया	७१०००००	नार्वे	६५४६४
इटली	४५६००००	हिंदुस्थान	६८७०८०४
शेको-स्लोव्हाकिया	३५४९४८५	जपान	४६४५८५३
स्पेन	१८०५७८५	चीन	२२४७३३६
बेल्जियम	१६२९९२१	अमेरिका. संयुक्त संस्थानें	३६९४३०००
स्वित्झर्लंड	१५१९०००	कानडा	१०५१११२
पोलंड	१२००१११	मेक्सिको	७५३८३७
आस्ट्रिया	१०२२७१२	ब्राझिल	१६०००००
नेदरलँड्स	६३४८५६	दतर देश	२५१५००
स्वीडन	५७५८९७	एकूण चात्या	१५४५५५२६७.

हिंदुस्थानांत सन १९१८-१९ सालीं यांत्रिक शक्तीनें चालणाऱ्या गिरण्या.

स्थान	गिरण्यांची संख्या	अधिकृत भांडवल	मागांची संख्या	चात्यांची संख्या	कामकाऱ्यांची सरासरी दैनिक संख्या
ब्रिटिश हिंदुस्थान					
बंगाल	१४	१५७०००००	२०२६	३६११८१	१११७७
संयुक्तप्रांत	१९	१९६८५०००	४६०७	४५९६३०	१५७३५
अजमेर-मेरवाड	२	१३४००००	७३९	२२९१२	११३८
दिल्ली	२	१२०००००	२५७	३३२१६	११५७
पंजाब	३	७०००००	२८७	४८२९६	१२०८
मुंबई	१७२	१९१७६६०००	९२६५२	४६०४७१३	१९८७११
मध्यप्रांत	६	१४८७३६७४	३७९४	१९३००८	१२४१०
व्हाड	३	२२०५०००	९८१	४६१०८	२६३०
मद्रास	१४	१२४४२३७७	२७३६	४०७३१२	२३५०३
संस्थानें व परमखुश	२९	१७०७०१६६	८०३५	४१५६४२	२२५८६
एकंदर हिंदुस्थान					
सन.-१९१६-१७	२६७	२२२८०५०५८	११०८१२	६६७०१६२	२७७३७०
१९१७-१८	२६९	२३८८५१९६६	११४८०५	६६१४२६९	२८४०५४
१९१८-१९	२६४	२७६९८२२१७	११६०९४	६५९०९१८	२९०२५५

का प ला च्या कारखान्यां ती ल कामकाऱ्यां वेतन. कापडाच्या कारखान्यांतोळ निरनिराळीं कामें करणारांस निरनिराळीं वेतन मिळत. सर्व हिंदुस्थानभर वेतनचें एकच प्रमाण नाहीं.

कर, ज का ती व मै रे.—१८५७ च्या वेढानंतर काहीं दिवसपर्यंत कापसाच्या आयात मालावर शकडा पांच टक्के कर होता. पुढें ती वढा थोडे होऊन १८६४ मध्ये ७।१ झाले १७७५ मध्ये ती पुन्हां ५ झाला.

हाजस ऑफ कॉमन्स समेच्या टरावान्चे १८८२ मध्ये आयात मालावरील कर उठविण्यात आला. १८९४ मध्ये कापसाच्या मालाखेरील द्वार आयात मालावर कर वसविण्यात आला. तेव्हा एतद्देशीय कारखानदारांनी तक्रार केल्यावरून काही आयात मालावर नकात वसविण्यात आली. हिंदुस्थानात परदेशाहून येणारे कापड व सूत मुख्यतः उच्च प्रतीचे असते व हिंदुस्थानात होणारा माल हळक्या प्रतीचा असतो. तथापि मध्यम प्रतीचा माल हिंदुस्थानातहि होतो व वाहेरूनहि येतो. वाकरता वाहेरून येणाऱ्या मध्यम प्रतीच्या मालावर कर वसविल्यामुळे त्याला संरक्षित व्यापाराच्या तत्वावरील कराचे स्वरूप येऊं नये म्हणून हिंदुस्थानात होणाऱ्या काही मालावर नकात वसविण्यात आली. कराचा बीजा दोन्ही कारखानदारांवर सराखा वसविण्याच्या या प्रयत्नास यश आले नाही. यंकरिता इ. स. १८९६ मध्ये सुलावरील कर उठविण्यात आला व वाहेरून येणाऱ्या व एतद्देशीय कारखान्यात होणाऱ्या कापडावर सरसद्दा ३॥ टक्के कर वसविण्यात आला सध्या परकी कापडावर ११ टक्के नकात आहे. येथील कापडावरील नकात उठविण्याचा ठराव लेगिस्लेटिव्ह असेंर्जलत पास झाला आहे. १९२०-२१ साली या करचे उत्पन्न २॥ लाख रुपये होते.

कापूस, देशी व परदेशी कापड व सूत याचा व्यापार.—१९१९-२० साली हिंदुस्थानात २३०६३००० एकर नमीन कापसाच्या लागवडीखाली असून ५८४५००० गाडी कापूस झाला. हल्ली हातमागावर काम करणारे कोष्टा कवितेच सूत काढतात. ते परदेशी अथवा देशी सूत विकत घेतात. इ. स. १९१९-२० साली ८५,६६००० हॅड्डेडवेट कापूस परदेशात गेला. त्याची किंमत सरासरी ५८॥ कोटी रुपये होती. हिंदुस्थानात होणारा कापूस आरूढ धाग्याचा व हळक्या प्रतीचा असतो. लाव धाग्याच्या कापसाला कारखानदार आस्त किंमत देत नसत. म्हणून शेतकरीवर्ग अर्थातच आस्त पीक येणाऱ्या आरूढ धाग्याच्या कापसाची लागवड करू लागले. या कारणांमुळेच गेल्या तीस वर्षात लाव धाग्याचा व उच्च प्रतीचा कापूस हिंदुस्थानातून नामशेष झाला. हळक्या प्रतीच्या कापसाचा पुरवठा जवळ असल्यामुळे एतद्देशीय निरणीवाल्यांनी हळक्या प्रतीचा माल तयार करण्यातच लक्ष घातले व थोड्याच वेळात निदान या मालाच्या आवतीत तरी हिंदी बाजारात परकीय आयात माल बंद झाला संयुक्त संस्थानाचा लाव धाग्याचा कापूस घेऊन इंग्लंड उच्च प्रतीचा माल तयार करू लागले व अशा रीतीने हळक्या प्रतीच्या हिंदी मालाला इंग्लंडचा बाजार बंद झाला.

सु ता चा स्या नि क म्या पा र.—हिंदुस्थानातील गिरण्यात दिवसेंदिवस दिवस जास्त सूत निघत आहे. १९१९-२० साली हिंदुस्थानात ६३,५७,६०,२७३ पौंड सूत तयार झाले. यापैकी मुंबई इलाहगत २३,९७,९९,६२२ पौंड, बंगालमध्ये ३,५२,२९,१७९ पाउंड, मद्रासमध्ये ४,३६,४६,२६८ पौंड, संयुक्तप्रान्त ३,५९,८७,३८४ पौंड, पंजाबात

३३,५९,९०७ पौंड व एतद्देशीय संस्थानांत ३,८४,०४,९८३ पौंड सूत काढण्यात आले या सालच्या सुतापेकी १५,९९,९६७ पौंड सूत उच्च प्रतीचे म्हणजे ४० नंबरा सुतापेक्षा चांगले होते. अर्जाचीन व्यापारातील विचोप हा आहे की, हिंदुस्थानात होणाऱ्या उच्च प्रतीच्या सुताचा पुरवठा वाटत असून त्याकरिता परदेशी सापलाची आस्त आस्त आयात होत आहे. इ. स. १९०५-०६ साली संयुक्त राज्य, जर्मनी, ईजिप्त व संयुक्त संस्थाने येथून १,६१,८७-हॅड्डेडवेट कापूस हिंदुस्थानात आला. हिंदुस्थानच्या कापसाच्या व्यापाराचे आकडे पाहिले असता असे दिसून येते की, उच्च प्रतीच्या आयातीची वाढ व हिंदुस्थानात होणाऱ्या त्याच वर्गाच्या सुताच्या निर्गतीची वाढ यांचे प्रमाण व्यस्त आहे.

१८८८-८९ साली ५,२५,००,००० पौंड सूत परदेशातून आले. हा आकडा कमी कमी होत १९०३-०४ साली २,८०,००,००० पौंड झाला. परंतु १९०५-०६ साली तो ४,५७,५०,००० पौंड झाला.

१८७२-७३ साली ८०,००,००० पौंड हिंदुस्थानात होणारे सूत परदेशी गेले त्याची किंमत ३६,७५,००० रु. होती. १९०६-०७ साली हाच आकडा २४,३५,००,००० पौंड असून त्याची किंमत १० कोटी रुपये होती १९१९-२० साली १०॥ कोटी पौंड सूत परदेशी गेले.

१९०५-०६ साली हिंदुस्थानात तयार झालेल्या सुतातून त्या साली परदेशी गेलेल्या सुताचे वजन क्वचा जाता येव ३५,७५,००,००० पौंड सूत राहिले. याशिवाय ४५,७५,००० पौंड सूत परदेशातून आले हे एकंदर सूत हिंदुस्थानातील गिरण्या व हातमाग यांच्या उपयोगी पडले

कापड.—हिंदुस्थानातील गिरण्यात १८९-१९०० साली १५०००००० पौंड कापड तयार झाले. १९०५-०६ साली संस्थानात तयार झालेला माल धरून १६३०००००० पौंड कापड तयार झाले. १९१८-१९ साली ३४९१८०४५० पौंड कापड झाले. हिंदुस्थानात तयार होणाऱ्या मालापैकी शेंकडा ८३ पाटच्या रंगाचा कोरा माल असतो १ पौंड वजनाचा कोरा कपडा सरासरी ४ वार लाव असतो. येथे होणाऱ्या उच्च प्रतीच्या कापडाच प्रमाण निरनिराळ्या प्रांतात निरनिराळे असून मद्रासमध्ये शेंकडा ६२ कापड उच्च प्रतीचे असते. मध्यप्रान्तात शेंकडा ३८ व मुंबई इलाह्यात शेंकडा १७ उच्च प्रतीचे असते.

१९१८-१९ साली ६४० लक्ष रुपवाचे येथे होणारे कापड परदेशी गेले.

कापडा ची आयात.—परदेशातून हिंदुस्थानात येणाऱ्या कापडाचा ३ भाग मेट्रिट्रिटूनून येतो कापडाचे कोरें, धुवट व रंगित अचे प्रकार आहेत. १९०५-०६ साली या रीत प्रकारचे २,४६,३०,००,००० वार कापड परदेशातून हिंदुस्थानात आले. यापैकी ६,७०,००,००० वार कापड पुन्हा परदेशी गेले म्हणजे येथे ३,३९,६०,००,००० वार कापड

राहिलें. याच सालीं हिंदुस्थानांत होणाऱ्या कापडांतून निघत वजा जातां ५४,७०,००,००० वार कापड येथे राहिलें असें दिसतें. म्हणजे या सालीं एकंदर हिंदुस्थानांत ३,०१,६०,००,००० वार कापडाचा पुरवठा होता असें दिसतें. ३०,००,००,००० लोकसंख्येच्या मानानं पहातां दर माणशी दरवर्षी १० वार कापड पडूं शकतें. १९१९-२० सालीं ५४ कोटी ७२ लाख रुपये किंमतीचे कापड परदेशांतून इकडे आले.

एकंदरीत पहातां, हिंदुस्थानांतल गिरण्यांत होणारें घुत वन्याच मोठ्या प्रमाणांत चीन व इतर देशांत जातें. येथे होणारें कापड बहुतांशी याच देशांत खपतें. हिंदुस्थानांत होणाऱ्या कापसापैकीं निम्म्या कापसाच्या रुपांतच परदेशीं जातो, ३ सुताच्या रुपांत परदेशीं जातो, ३ हिंदुस्थानांत उपयो- गांत येतो. ज्याप्रमाणें येथे होणाऱ्या सुतांनं सुताची अघयात बहुतेक थांबविले त्याचप्रमाणें येथे होणाऱ्या कापडांत कापडाची अघयात कितपत थांबते हें भाविष्यकारांनीं दिसून येईल.

कापूस या जा रः—कापसाचा वाजार सर्व जगाचा आहे. कारण हा माल टिकाऊ असून इकडून तिकडे नेण्यासारखा आहे. याच्या जाती आणि निरनिराळ्या तऱ्या गांची नमुन्यांवरून पारख करता येते. अगर त्या त्या जातीनां त्यांच्या चांगलेपणाबद्दल कांहीं ठराविक नांव दिलेला असल्यामुळे नमुन्यांशिवाय सुसत्या नांवावर, तारनें अगर पत्रानें व्हलून घ्यावें खरेदीविक्री करतां येऊन मावहि ठरवितां येतात. नमुन्याप्रमाणें अगर नांवांत उरत धरलेल्या चांगुलपणाप्रमाणें माल न मिळतां जर वांधा पडला, तर रोन्ही घालूचे तपासनीस (सन्डोअर) नेतून मालाची परीक्षा करण्यांत येते आणि शेवटीं ते जो निकाल देतील तो त्या मानाचा लागतो. अशा अनेक सोयी असल्यामुळे अगदीं थोड्या वेळांत अवाढव्य वेवाळ देवाळ होते; आणि मावांत सर्व जनामध्ये फारशी तफावत राहू शकत नाही.

वा य चां चें प्र थो ज नः—कापसाच्या व्यापारास हजर-मालाची, त्याप्रमाणेंच वायद्याची खरेदीविक्री करतां येते. वायद्याच्या खरेदीविक्रीत व्यापार्यांस मालाची खरोखरी जडवी असेल किंवा त्यांचा केवळ सट्याचाच हेतू अहोशक्रेल. वायद्याच्या प्रयोजनांत याप्रमाणें पुढील गरजेकरितां आज-पासूनच तयारी ठेवावी हें काहीं अयोग्य नाही. दर एक कारखानदार भाविष्यकारांनीं आपणाला अजमासें किती माल जगेल याचा तर्की पडताळा ठरवून ठेवित असतो. त्याच्या मावांत माल विक्रीकरितां परबडेल त्याच भावाच्या तो पाषला गेलेला असतो, आणि म्हणूनच कच्चा माल काय मावांत पुढें मिळेल याचा विचार त्याला अपोदरच करून ठेवावा लागतो. कापसाचे पुढील भाव म्हणजे वायद्याचे भाव हे स्थानिक शेवक्यांच्या नमुन्यांवर अवलंबून नमुन जगांतील एकंदर पुरवठ्यावर, एकंदर माणगींवर आणि

पिकांच्या वातम्यांवर तसेच वाजाराच्या कांहीं विशिष्ट चळवळींवर अवलंबून असल्यामुळे त्यावर विचार करणें फारच मागणीचें असतें. कांहीं तरवेच धंद्यावर्क तर केवळ या वाजाराच्या चळवळींचाच लन्यास करतात, आणि पुढील माणगींच्या कमीवास्त प्रमाणावर चालू मावांत फेरवदल अगर वाढवट कशां काय करावयाची याचा ते आपल्या या अभ्यासानें कयास वांधून त्याप्रमाणें वाजार-मावाची घटना घडवून आणतात. याप्रमाणें कापसाचे दखल नवीन पीक कमी निघेल असा अजमास पहातांच आपले भाव वाढवितात आणि चालू माणगींस वराच आळा घालतात. यामुळे असें होतें कीं, पुढील माणगींकरिता वराच माल शिक्क राहू शकतो व असे केल्याखेरीज गत्यंतरच नसतें. गाहीं तर चालू कमी मावांत बहुतेक माल उठविला जाऊन पुढें पीक कमी निघाल्यावर भाव भरताच कडकेल. अशा रीतीनें मावाच्या वाढवटीला मोठ्या धोरणानें आळा घालवा लागतो. कारण भरताच वाढवट होणें व्यापाराला अहित-कारक असतें. या व्यापारांत कांहीं लोक असे असतात कीं, त्यांचा व्यापारांतल पूर्ण ज्ञान कसें तें मुळाक नसतें; परंतु केवळ सदेवाजी अगर जुगार खेळण्याकरितांच ते या धंद्यांत शिरलेले असतात. आणि त्यामुळे या लोकांत आणि पद्धत-शीर खरेदीविक्री करणारे व्यापारी यांच्यांत सारखी चढा-ओढ जागू न थांबावा निकाल ठरतो. अर्थातच पद्धतशीर काम करणारेच शेवटीं विजयी होतात हें निताळें सांगणें नमो.

ह ज र मालाची ख रे दी.—अमका एक हजरमाल घेण्याचे ठरलें म्हणजे त्याचा नमुना पाहून भाव तर्की केला गेल्यावर त्यावर (गांसडीवर) ते आपला मार्क म्हणजे छाप घालून ठेवितात, व छाप घालून ठेवल्यापासून २१ दिवसांच्या आंत त्या सालाची 'डिलिव्हरी' घ्यावी लागते. गिरणीवाला माल वेपारा असेल आणि गिरणीकरिता त्याला माल पाहिजे असेल तर तो माल गिरणीवाला गिरणीकडे रवाना करील. काहेर-देशीं व्यापार करणारा असेल तर तो जहाजाच्या सोयीप्रमाणें पाहेरदेशीं रवाना करील किंवा खरेदीविक्रीकरतांच केवळ वेतळ असेल तर आपल्या गोडाऊनमध्ये तो माल मनाप्रमाणें भाव वेढेपैत नेऊन ठेवाील. हजरमाल गोडा-ऊनमध्ये पडलेल्या लंडवर ठावा लागतो. समजा, गोडाऊन-मध्ये १२६ गांठी एका नमुन्याच्या आहेत. एखादा व्यापारी त्यांपैकीं शंभरच घेईल. आतां बाकी राहिलेल्या ४६ गांठी मात्र एकदम सर्व थांब्या लागतील. त्याखाजें सोदाच होणार नाही.

ग जा न गः—माल तोल करून घेवणां 'गजानन' म्हणून एक दोन रत्ताळाचा दगड वजणाच्या यंत्राला लढ-ण्यांत येतो; आणि माल नमुन्याप्रमाणें आहे कीं नाही हें मडून मडून गांसडीतील माल पाहून वेऊन पहावें लागतें. शंका असल्यात गांसडी खुशाल कांटाची माल नमुन्यासारखा

असला तर ठीक, नाही तर ती गासडी घाजूळ ठेऊन पुढे माल घेण्यात आरंभ करावा. नंतर वाघ्याच्या गासडीचा निकाल करावा. वाघ्याच्या गासडीचा आपसात निकाल न झाला तर दोन्ही पक्षांचे सर्वेक्षर नेमून त्याच्या मार्फत निकाल फलत घ्यावयाचा असतो. अर्थात त्याच्या निकालप्रमाणे दोघटीं निमुट्टणें वागावें लागतें.

सु चां चा त प शी ल.—हजरमालाच्या व्यापारात होता होई तोंपर्यंत इतर काहीं मानगडी होत नाहीत वाधा पडल्यास तो फक्त माल नमुन्याप्रमाणें नसला तरच होतो. अगर हिशेबाचे वेळी 'वारदान' आणि 'नमुन्या' विपर्याया वाधा होतो. डिलिचट्टरी घेतल्यानंतर रकम दरीत दिवसानां थावी लागते.

भाप खंडीचा असल्यामुळे तोलाची वगैरे विशेष मानगड नसते. ह, तोल येणेंप्रमाणें—२८ रत्तल = १ मण, ४ मण = १ ह्जेडवेद, ७ ह्जेडवेद = १ खंडी. अलीकडे वदाप ५॥ उक्ते देण्याचे वद आहे. फक्त गासडीमार्गे दखली आठ आणि, मुकादमा वारा आणि वारदान वगैरे (५॥- पासून १३ रत्तल) नमुना आठ आणि धर्मादाय वगैरे कापून हिशेब मिळतो.

वायद्याच्या खरेदीविक्रीत आजच रकम थावी लागत नाही. रोजची खरेदीविक्री जमा नावें होऊन वायदा तुटेल त्या दिवशी प्रत्यक्ष माल अगर सदा असल्यास हिशेबाताल फरक घ्यावा यावा लागतो.

बा य दे.—ठराविक वायदे पुढीलप्रमाणें करतात. या धंद्यात तूर्त तरी रकम शंतून पडत नाही. व्यापारी नपून ह्या धंदा करावयाचा असेल तर त्याला पेटी अगर दखलामार्फतच तो करावा लागेल अर्थात नकालुकसानीवद्दची हमी म्हणून वाजाराच्या परिस्थितीप्रमाणें जमा रकम ठेवावी लागेल. डिपॉझिट रकम दखलाजवळ ठेवण्यापेक्षा पेटीवर ठेवणें अधिक चांगलें. पेटीवरील काम सुद्धा दखलून करीत असतात. परंतु पेटीची स्वायिकता जास्त असते. दखल केव्हा वारगळेल याचा नेम नसतो. पेटीचा व्यवहार फार मोठा आणि काहीं तरी व्यवस्थित चाललेला असतो म्हणून अनामत रकम सुटण्याचा घोका वराच कमी असतो. शिवाय पेटीमार्फत वाटेळ तसा धंदाहि करता येतो. हजर मालाचा, वायद्याचा किंवा तेजीमंदीचा यांपैकी मनास येईल तो धंदा करावा. तेजीमंदीपर्यंत कचच्या खंडोला काय अगर पक्क्या खंडोला काय दर एक खंडीमाग १॥- रुपये तरी निदान डिपॉझिट ठेवावें लागतें. मग तें दखलाजवळ ठेवावें अगर पेटीवर ठेवावें.

वरील सर्व व्यवहार दखलामार्फत चालतात. त्याची दखली दर एक गासडीपार्श्यामार्गे ८ आणि असते. ह्या दखली माल देताघेता मिळूनची असते. नुसता माल घेऊन दिला अगर नुसता विकून दिला तर दखली अर्थात ८ आणि नमुन्या मिळेल. मोठ्या धंद्यात शंभर खंडीमार्गे ७५ ह. असे काहीं

उक्ते ठरावाहि करून घेता येतात. २ गासडी म्हणजे जवळजवळ १ खंडी होते.

कचच्या खंडीच्या व्यवहारात दखलास दखली माल देता घेता दर खंडीमार्गे वार आणि असते. कचच्या खंडीचा अर्थ असा आहे की त्यात केवळ सध्दा असून माल प्रत्यक्ष देवाण देवाण होत नसतो. आणि सौदे बहुधा ५० खंडीच्या खाली आणि स्टॅंपवर नोंदल्याशिवाय होत असतात. येथील तेजीमंदी ५१ च्या वर गेल्यास देण्यापेण्याची नसते असे ठरलें आहे. कचच्या खंडीच्या व्यवहारात मोठमोठे व्यापारी अगर दखल नसतात. ह्या धंदा किरकोळ लोकच करतात. याचा वाजार (सुवई) सराफ वाजाराजवळ काढ्यादेवी रोडवर आहे. हिशेबाचा दिवस सोमवार ठरलेला आहे.

कुलाच्याचें—हळीं शेवडींच—मार्फट फार मोठे आहे. वरील प्रमाणें हजर मालाच्या खेरीज करून वायद्याच्या वगैरे शंभर गासडीखाली येथें चौदाच होत नाही. सर्व व्यवहार स्टॅंपवर वगैरे चोख होतात. तेथील हिशेबाच्या तारखा अर्धफेडे दर महिन्यास १ वी आणि २५ वी अशा दोन ठरलेल्या आहेत. या दिवशीं सर्वानीं एकमेकाचा हिशेब पुरा करून चुकता केला पाहिजे असा नियम केला गेला आहे. तरी पण व्यापारास खाल्तावर वाज्या ओढून व्यापारी व्यवहार पुढे चालू करतात.

या व्यवहारात निरनिराळे प्रकार आहेत ते असे—(१) स्वतःच्या पैशावर, म्हणजे पेटीवाले अगर इतर व्यापारी व गिन्हाईक. (२) पेटीमार्फत, म्हणजे पेटीच्या पैशावर अगर स्वतःच्या पैशावर. (३) मार्गिन ठेऊन म्हणजे पेटीवाल्याजवळ अगर दखलाजवळ मार्गिन म्हणजे तेजीमंदीच्या फरकाची रकम ठेऊन

स्वतःच्या पैशावर व्यापारी रीतीप्रमाणें पेटीवाले अगर व्यापारी अगर त्यानीं गिन्हाईक (देशी किंवा परदेशी) खरेदीविक्री करू शकतात. फक्त दखलाची मध्यस्थी असली म्हणजे झाले. या व्यवहारात हजर माल तर घेता येतोच पण वायदा अगर सदाहि करता येतो. किंवा इतकी तेजी किंवा इतकी मंदी होईल असे स्वतःशी ठरवून "तेजी" लावावयास किंवा "मंदी" लावावयास घेते, अगर दोन्हीहि लावावयास येतात.

पेटीमार्फत स्वतःच्या पैशावर धंदा केला तर पेटीवाल्यास फक्त आडत व दखलात (पेटीवाल्याच्या) दखली थावी लागते. पेटीचा पैसा वापरला तर अर्थात वरच्या दोन कलमात व्याजार्हे तिसरे कळम अनावर येतें. पेटीवाल्यामार्फत वरीलप्रमाणे सर्व व्यवहार करता येतात.

पेटीवाल्यामार्फत अगर कपाशीच्या धंद्याईक दखलाजवळ 'मार्गिन' वद्दल म्हणजे फरकावद्दल पैसे जागळ भटून त्यावर धंदा करता येतो फक्त 'हजरमाला'च्या धंद्याचा वात अंतर्भाव होऊ शकत नाही. "वायदा" आणि "तेजीमंदी" चा धंदा मात्र करता येईल.

वरील तीनही प्रकारांत 'अदलावदल' वाटेल तशी वाटेल त्यावेळी आपल्या थोरणाप्रमाणे करता येते. मार्केट ठेकन थंदा केल्यास मात्र मार्केटच्या रकमेबाहेर नुकसानीची रकम जाणार नाही अशी काळजी घेतली जाते.

अ द ला व द ल.—समजा भोजनिनया कापसाचा भाव ६०५६. आदि व त्यांत खरेदी अगर विक्री केलेली आहे. थोड्या वेळाने अगर बुध्न्या दिवशी जर भाव खाली गेला (म्हणजे ५९९ अगर खाली), किंवा चढला (६०१ अगर वर) तर त्या चढत्या अगर उतरत्या भावांत खरेदी अगर विक्री करता येते. म्हणजे आपल्या धोरणाप्रमाणे ६०५ व्या वरील भाव जाईल असे नसेल तर ६०५ भाव आत्म्याबरोबर आपल्या खरेदीचा माल काढून टाकणे अगर पुनः बाजारचे " ध्यान " तेजांतच असले तर पुनः त्या भावांत खरेदी करून चढत्या भावांत विक्री करता येते. थाव्यमागे उतरत्या भावांतहि करता येते. यामुळे नुकसान होता हेईतं येत नाही; किंवा आलेख तर फार कमी येते. ५९९ भाव झाला तर दर खेदी-मार्गे १४. नुकसान येईल. भाव थलदाच उतरला तर या एवढ्या नुकसानीवरच सुटका होईल. पण समजा पुनः तेजाचा रंग दिसला आणि चालू भाव ५०० असला तर पुनः खरेदी करून अपेक्षेप्रमाणे तेजाच्या भावांत विक्री करता येते. पण मात्र उतरून आपले धोरण चुकीचे ठरले तर चटकन पुनः विक्री करता येते अशी चढत्या व पडत्या भावांत खरेदीविक्री करणे याला अदलावदल करणे म्हणतात.

या बाजारांत सर्व्ही मारवाडी लोकांचाच जोर आहे. गुजराथी आणि भाटियेहि पुष्कळ आहेत. पण त्यांचा जोर मारवाडी लोकांमुळे टिकाव घेऊ शकत नाही. गुजराथी व भाटिये हे बहुधा हजर मार्केट विशेष थंदा करतात. बाजारांत माया मारवाडी व गुजराथी बापरले जाते. इतर देशांच्या व्यापार्यांचे एजंटहि मारवाडी अगर गुजराथी असल्यामुळे परदेशी लोक बाजारात फारकरुण दिसत नाहीत. बाजारांत परदेशी लोक म्हणजे जपानी आणि यूरोपीयन हे आलेख तर ते प्रत्यक्ष भाग्य न घेतां बाजूस एकत्र उभे राहून आपापल्या दलाळास कोय करावयाचे थायदल सूचना करतात.

कपराचीच्या तेजांमधींचीं कारणे अनेक आहेत. पाऊस पाणी व्यवस्थित असेल तर मालाची पैदास जास्त होईल आणि वायवाच्या थोरणापेक्षा मालाची पैदास जास्त झाली तर अर्थात त्यावेळी भाव पडून चढत्या भावाच्या विक्रीत वायवाच्या कमी भावाच्या खरेदीने नका मिळवितां येईल. आणि अजमासपेक्षा कमी झाली तर अर्थात उलट परिणाम होईल म्हणजे चालू भावापेक्षाहि वायवाचा भाव तेजाचा होईल आणि साहजिक नुकसान अंगावर येईल. थायकून असे दिसून येईल की, मालाची पैदास आणि मागाची यांच्या एकमेकांवर उलट परिणाम होऊन भाव घटतो अगर वाढतो. येथील निळ्याले यांच्याहि अनर्पेक्षित मागणीमुळे बाजारांत बरीच वाढपट होते.

वेंदरांत अगबोटी पुष्कळ असल्या तर लगेच परदेशी व्यापारी अगर त्यांचे एजंट मालाच्या खरेदीला तुफान करतात आणि लागलीच माल बाहेरदेशी रवाना करतात. अर्थात् मागणी जास्त झाल्यामुळे भाव वाढतो. भाव वेळी अगबोटीच्या भावात वढलाहि विचार करावा लागतो. भाई जास्त असल्यास येथून माल त्या देशी कोणत्या भावांत जाऊन पडेल आणि इतर देशाचा त्याच नमुन्याचा माल तैथे कोणत्या भावांत जाऊन पडेल याचा हिसाब पाहता ज्या ठिकाणाहून माल स्वस्त येऊ शकेल तैथे खरेदी होईल. आणि येथील मालाची मागणी मंदावून भाव लागलीच मंदता येईल. पुरेशा अगबोटी वेंदरांत नसल्या तर आगाऊन मालाच्या खरेदीकरिता-कोणीहि परदेशी व्यापारी खटपट करणार नाही. कारण माल घेऊन विनाकारण रकम गुंतवून आणि जोखीम अंगावर ठेवून घेण्यात सध्या कोणी तयार होणार नाही. सध्या करावयाचा असेल तर मात्र गोष्ट निराची.

रोकडबाजारांत नाण्याची टंचाई झाली तर भाव उतरण्याचा बंधन संभव असतो. कारण लोकांचेवळ रोकड नसल्यामुळे खरेदी कमी होईल आणि भाव उतरेल.

लडाई येवरे जरी नेहनीची तेजांमधींची कारणे नसली तरी या बाबतच वर्षांत भावामध्ये अनेक खळबळ होऊन कजासच धरवेष राहिलेला नाही; आणि नवी धोरण बांधणी फार मुकिलीच झाले आहे.

हा व्यापार उत्तरी परदेशी बाजारावर अवलंबून आहे. लिन्डरपूल आणि न्यूयार्क येथील भावावर मुंबई येथील मार्केटमधील भाव चढतात अगर उतरतात. हिंदुस्थानचा हा व्यापार अर्धा फार मोठा आहे तरी हिंदुस्थानच्या भावावर कोणतेहि परदेशी मार्केट, हिंदुस्थान ज्याप्रमाणे परदेशी मार्केटवर अवलंबून आहे, त्याप्रमाणे अवलंबून नाही. म्हणजे स्वतःच्या हिमतीवर भावांत चढउतार करण्याची आणि परदेशास त्या भावातच खरेदी करण्याला लावण्याची ताकद हिंदुस्थानास नाही. एक्सपोर्टे कल्प्य इच्छी दर एक गांठी-मार्गे चार आणे आहे.

पर देशी को टेश न.—हा माल परदेशातून इकडे थोडा येतो तर येथून परदेशी जास्त रवाना होतो. म्हुधा इंग्लंड आणि जपान या दोन देशांत माल जास्त जातो. या परदेशाच्या मागणीवर फार बाराकईने नजर ठेवावी लागते. परदेशी लोकहि वायदे, सटे येवरे करतात. परंतु या थंदांत सुद्धा ते फार पदतशीर शीतोने वापरतात. एखाद्या वेळी माल तेजांत अरी अंगावर आला तरी तो बाहेरदेशी पाठवून त्याचा पका माल तयार करवून त्यांना फायदा करून घेतां येतो तसा मारवाडी वीरे लोकांस फळन घेतां येत नाही. कारण पका माल पुरेशा तयार करण्याइतक्या गिरण्या हिंदुस्थानांत नाहीत.

देशावरील उर्मा शें खरेदी करण्याची पद्धत रली नवते वनेरीनां अमलांत आणली होती. ही तऱ्हाहि जवळजवळ

सद्यःशरणी होती. कारण अनेकेप्रमाणें माल उत्तरला तर ठीक, नाही तर सुकसान ठरलेलेंच. अर्जकचे हा प्रकार बंद झाला आहे.

[सं द नै थ य—डॉ. वाच्छा यांनी १९१८ सालीं लंडनच्या 'रॉयल सोसायटी ऑफ आर्ट्स' पुढें वाचलेला निबंध; केसरी ११/१२/१९१७, आद्य. श्रौ. सूत्र; इ. नं. ३; सातव्या इंडस्ट्रिअल कॉन्फरन्सचा रिपोर्ट, रिज्यू ऑफ ट्रेड इन् इंडिया, पुसा त्रैमासिक १९१८; ग्रेस कम्युनिक् ऑफ इंडियन गव्हर्नमेंट ३ जुलै १९१८; ब्रिटिशकॉल मेडीसिटन व इतर देश यातील कापडाच्या कारखान्यावरून वरचेचें संदर्भ-अंश आढळतील; दि इंडियन इयर् बुक व सरकारी कमांडा-अल स्टॅटिस्टिकल यात हिदुस्थानातील गिरण्याची स्थिति विरदांशित केलेली आहे.]

कॉपेन—उत्तर फ्रान्सातील ऑइंग विभागातील एक परगण्याचें हें मुख्य नगर असून तें पॅरिसच्या उत्तरदिकान्च दिशेंच ५२ मैलावर आहे. १९०६साली याची लोक. सं. १४०५२ होती. हें शहर उन्हाळ्यात राहण्याकरिता फार उत्तम असून लोकाना फार परतत आहे. ऑइंगच्या वास्तवतः हें शहर असून कॉपेन जंगलाच्या वायव्य टोंकावर आहे येथे जुन्या काळच्या इमारती व देवालये वरील आहेत. शिवाय एक पदार्थसंग्रहालयहि आहे. येथील मुख्य संस्था न्यायकोर्ट, व्यापारा न्यायकोर्ट, एक कॉम्प्युनची मोठी शाळा, ग्रंथसंग्रहालय व एक दवाखाना येथे आहेत.

कॉपेन (किंवा लॅटिन इतिहासप्रमाणे कोपेडिअम) हें फ्रेंच राजतन्मूळचे मृगव्याख्यान असलें. येथे चार्ल्स दि वोर्ल हातें दोन दुर्ग व एक बेनिफिक्ट संप्रदायी मठ बावला. ह्या मठातील धार्मिक शिक्षकास १८ व्या शतकापर्यंत एक विचित्र हक्क दिला होता, त्याप्रमाणें तीन दिवस कॉपेनचे मालकांचे पूर्ण हक्क त्याजकडे येत. ह्या अवधीत त्यास कोणताहि कैदी सोडवें, अपराध्यास शिक्षा किंवा फासां देणे इत्यादि अधिकार मिळत.

इ. स. ८३२ मध्ये पहिला लुई दि डेवोनियर ह्याच येथेच पदच्युत केलें व १४३० साली जॉन ऑफ आर्कला येथेच पकडण्यात आलें. १४२१ च्या दन व रिचेल्च्या मैत्रीच्या तहानें नाव ह्या शहरावरून पडले. येथील राजवाज्यात पंधरा-या लुईनें सारी आटव्यानेटचें स्वागत केले. पहिल्या नेपोलियनने आस्ट्रियाच्या मेरी लुईसाची लग्न लावले. १८व्या लुईने रशियाचा सर्बेभैमराजा अलेक्झांडर ह्यास येथे पाहुणचार दिला व पहिल्या लिओपोल्ड (वेलिगमचा राजा) व कुमारी लुईला याच येथें लग्न झालें. १८१४ त प्रसियन लोकांनी कॉपेनने चांगली टक्कर दिली. तिसऱ्या नेपोलियनच्या काळात येथे शिकारिच्या वेळी दरवार भरत असे १८७० ते १८७१ मध्ये जर्मन सैन्याच्या मुख्य शस्त्रागाराचें हें एक ठाणें होतें

कॉप्ट—ईजिप्तमधील तद्देशीय प्राचीन ख्रिस्ती लोकांना कॉप्ट म्हणतात. कॉप्ट हें नाव या लोकाना १४ व्या शतका-

पासून लावण्यात आलें आहे. हल्लीं ईजिप्तमधील फक्त शुद्ध बीजाच्या ख्रिस्ती लोकांनाच हे नाव दिलें जातें.

ईजिप्तमध्ये मुसलमानी असून सुरू शाल्यानंतर तद्देशीय ख्रिस्ती लोकांचा ढळ होऊं लागला व त्यासुद्धे पुष्कळ लोक मुसलमान झाले व त्याचप्रमाणें पुष्कळ अरब लोक येथें राहण्यास आले यासुद्धे मुसलमानांची संख्या कॉप्ट लोकांपेक्षा जास्त झाली.

कॉप्ट शेतकरी मुसलमाना शेतकऱ्याप्रमाणेंच आहेत. शहरात राहून बेटे काम करणारे कॉप्ट नाजूक बायलांचे आहेत याच्यात एकपत्नीत्व फार कडकपणें पाळलें जातें. धर्मोपदेशकाशिवाय इतर सर्व कॉप्ट मुसलमानांप्रमाणेच पोषाख करतात. त्यांच्या उजव्या तळहाताच्यावाळीं कोंसनें चिन्ह गांढलेलें असतें. त्यांच्या वायकात पूर्वी बुरखा घेण्याची चाल होती परंतु अर्जकचे ती बंद झाली आहे.

कॉप्ट लोकां प्राचीन ईजिप्तमधील मायेपासून झालेल्या उपनामा वारतात. सरकारी नोकरी व शेती हे त्यांचे मुख्य धंदे आहेत.

काफा—ईशान्य आफ्रिकेंतील एक देश. अविसीनियन साम्राज्याचा हा देश एक भाग आहे. खूद काफा देशाचें क्षेत्रफळ ५००० चौरस मैल आहे. परंतु काफा देशात जॉमोरा, जिम्मा, एनारीया इत्यादि शेजारच्या सुद्धे खाचाहि समावेश करण्यात येतो. काफा देश अविसीनियनच्या डोंगराचा वैद्विध भाग होय. या देशातील मुख्य नदी ओमो ही दोंग. काफीचीं झाडे येथें फार वाढत असल्यासुद्धे या देशाज काफा हें नाव मिळालें आहे.

या टिकाणीं काफीचीच व मुसलमानी गालज लोक राहतात काफीची लोकांनी आपलें वैतन्य कायम राखलें आहे. हे लोक खूद काफा देशात राहतात व मुसलमानी गालज लोक जिन्मा येथें राहतात. सुमारे १८१५ सालीं अविसीनियनानी हा देश जिंकला.

काफिरकोट—वायव्येकडील सरहद्दीवरील प्रात. डेरा इस्माएलखान जिल्हातील काही अवशेष भाग. उत्तर अक्षांश ३२°६०' व पूर्व रेखांश ७१°२१'. या स्थळात तिल-काफिरकोट अथवा राजा शिरकोट अशीं नावे आहेत. या ठिकाणीं तटवर्दीचीं फार लुनाट अशीं पडक्यां काम असून आतांलें भागात असलेल्या पुरातन इमारतींचे अवशेष पुष्कळ आहेत. यापैकी हिंदूंचीं चार देवळें बराबरी स्थितीत आहेत. याच्या दक्षिणेस सुमारे २० मैलावर बिलट येथें याच नावाचे काही अवशेष आहेत [आर्कि-आर्नोलिकल सर्व्हे रिपोर्ट-पु १८. डे. स्टीनचा रिपोर्ट (१९०३-०५) इ. गं. १४.]

काफिरलोक—आफ्रिकेच्या पूर्वे किनारान्यावर रक्षापाण्या जातीना अरब लोकांनी काफिर हें नांव दिलेंलें आहे. दक्षिण आफ्रिकेंतील निमो लोकाना कुकीनें काफिर असें म्हणतात. काफिर लोकांचे मुख्य दोन विभाग आहेत.

ते अपाङ्गुल व अमाटीय (खरे काफिर) हे होत झुळ काफिर ही संज्ञा सर्व जातीच्या काफिरांना लागू पडणारी आहे झुळ काफिराच्या उत्पत्तीबद्दल अद्याप बराच वाद आहे. त्याची भाषा व शरीररचना यांचे दक्षिण आफ्रिकेंतील निग्रो लोकांच्या भाषेशी व रचनेशी साम्य आढळून येते, यावरून ते निग्रो जातीचे असले असें दिसते त्याचें नाव हंद व ओठ वाड असतात त्याची सरासरी उंची ५ फूट ५ इंच आहे व कोठें कोठें तर ६ फुट उंचीचे गुरुपट्टि आढळतात. त्यांच्या बायका पुरुषांपेक्षा कुरूप असतात. बहु-पत्नीत्वाची चाल त्यांच्यात रूढ असून बायका विकत घेण्याची चाल अद्याप प्रचलित आहे. यांची जास्त माहिती वटु लेखात सापडेल.

काफिरिस्तान—काफिरिस्तान हें अफगाणिस्तानच्या एका प्रांताचें नाव आहे फर्नॅस लॉकहार्ट याचें मिशन या प्रदेशात जाण्यापूर्वी यासंबंधी फारच थोडी माहिती होती इ. सन १८८९ मध्ये मि. जी. एस् रॉबर्टसन यानां आपले मिशन या देशात नेल्यावर जो माहिती गोळा केली व ज्या गोष्टी नमुद केल्या त्याच काय त्या वित्तवेचक असून या देशाविषयीच्या आपल्या माहितीचा विश्वसनीय आधार होत.

काफिरिस्तान म्हणजे काफिर किंवा नास्तिक लोकांचा देश. चित्रक अफगाणी राज्य याची देखिलेच्या प्रदेशात काफिरिस्तान म्हणतात पूर्वी या देशात नास्तिक पहाडी लोक रहात असत ते स्वतंत्र होते, पण १८९१ मध्ये त्यांना अफगाणिस्तानचा अमीर अबदुल रहमान यान जिंकिले व त्यांना इस्लामधर्माची दांशा बलात्कारानें दिली. या प्रदेशाचा समावेश उत्तर अ. ६४° ७९' ते ३६° आणि पूर्व रे ७०° ते ७१° ३०' दरम्यान होतो. धानें एकंदर क्षेत्रफळ ५००० चौरस मैल आहे.

साधारणतः हा प्रदेश खोल, निरंद व नागमोडी अशा ओबड-धोबड दऱ्या व रवाच्या जात लहान लहान दऱ्या यांचा वनखेळ आहे. या सर्वच भागात मैदान म्हणून सुळीच नाहीं. निथळ शिखर, कठिण, निराच्छादित कडे, बर्फाचे प्रदेश, वफाच्या नद्या, पाईन झाडांची वने, विस्तारी वृक्षाच्छादित उत्तरी, वाहत्या दऱ्याच्या काठावरील जंगली प्रांसे व डाळीं यांची अरथें वगैरे पर्वतदऱ्यांचा प्रत्येक प्रकार येथें आढळतो. निरनिराळ्या उंचीवर रानटी फुलें आहेत. नद्यात विपुल मासे आहेत तांबड्या पायाचीं तित्तिरिं, कवुतरीं, डोंव्ह, फेझन वगैरे पक्षी येथे आहेत. वन्य पशुपैकीं मुख्य मारखोर (एक प्रकारचा बकरा) व जिरियल (एक प्रकारची शेळी) हे होत. या प्रदेशात अस्तंले व वित्ते बरेच आढळतात ' आर्थवेकस ' नांवाचें गवावर फार कचित आढळते

पा ट व र स्ते.—बंदकशाकडे जाणारे सर्व उत्तरेकडील याट १५०० फुटाहून जास्त उंच आहेत. यापैकीं मुख्य

मंडळ, कामाह, ची, कुलाम व रामगळ घाट हे होत. चित्रकडे जाणारे घाट, उदाहरणार्थ, सिडिंग, शुई, श्रावळ, पार-पिट, पाटकुन हे काहींचे कमा उंचीवर आहेत. वाटाळ्या-थिबय या मानानें जाणें परकीं साणसास फार धोऱ्याचें आहे. अतिशय दुर्गम अशा बहुतेक पाटावरून या प्रदेशातील बपल जनावरांच्या साहाय्याने जाता येते.

न घा.—या प्रदेशातील सर्व नद्यांचे मुख्य प्रवाह कावूल-मध्यें जातात पूर्व काफिरिस्तानात बाझल नदी वाहते. हिला भिळगान्या नद्या स्फोरिगाळ व मानग्याळ ह्या होत. या देशाच्या मध्यभागात पेच, कामा, प्रसन अथवा गिहरोन अशीं गिरगिराळीं नावें असलेली नदी वाहते. हिला उजवीकडून ची व अदिक्क व डावीकडून वाई ह्या नद्या भिळतात व अखेरीस ही नदी निगारसाराईनकळ कुनार नदीलां मिळते. पश्चिम काफिरिस्तानतून वहाणाऱ्या आर्छिनर अथवा काव या नदीसंबंधीं टात्रीलायक तवित्तर माहिती नाहीं.

ह वा.—उंचीच्या मानानें हवा बदलते. उंचावरील दऱ्यात हिवाळा कडक असतो. समुद्रतटापासून ४,००० फुटाहून जास्त उंचीच्या प्रदेशात सर्वत्र बर्फ पडतें. पुष्कळशा दऱ्यातून वाऱ्याचा अभाव असतो त्यामुळें वरीय दंडी विशेष त्रास न होतो सहन करता येते. पर्जन्याच्या बभावामुळें कारवे वगैरे पाणीपुरवठ्याच्या साधनांची जरूर पडते व हे कारवे, पाटबंधारे वगैरेची व्यवस्था बर्फ पडण्यावर अवलंबून असते.

का फि र लो क.—या देशातील सध्याचे रहिवासी बहुशः महमदाच्या अनुयायांनीं इस्लाम धर्म न स्वीकारल्याबद्दल ह्कून जविलेल्या पूर्वअफगाणिस्तानच्या विकसित झालेल्या येथ्यांचे वंशज आहेत. ह्यांनीं या देशातील वत रणीवराळ व खोऱ्यातील मूळच्या लोकांवर ह्वा कळून त्यांना पादाक्रांत केले, गुलाम केले व त्यांच्याशी काहींचे ते संलग्न झाले. हे पुरातन लोक म्हणजे म्हणजे प्रसन लोक, गुलाम व नामशेष झालेल्या नदी व अरॉम लोकांपैकीं शिलकी लोक होत. सध्या या लोकांचे (१) शिया-पोषा, (२) बायगुळी, (३) प्रसनगळी शिवा बह्यवरन लोक असे विनाम करता येतील.

गु लाम म.—या प्रदेशात गुलाम पुष्कळ आहेत. यांची उत्पत्ति फार पुरातन रहिवासी व लडाईंतील कैदी यांच्यापासून झालेली आहे. हे गुलाम खोऱ्यातील एका विशिष्ट भागात रहातात त्यांना लोक अपवित्र समजत असत व काहीं पावेत्र क्षेत्राजवळ जाण्याची त्यांना सुभा नव्हती. सर्व गुलाम शिया-पोशाप्रमाणें पोशाक घापरतात असे आढळून येतें.

सी स्वा तं व्य—हे लोक बायकानां फारच थोडा मान देतात. साधारणतः त्या पुरुषांच्या राना व गुलाम असतात, त्यांना निकता येत व शेतकीच्या कामात मंडराप्रमाणें त्यांचा उपयोग करून घेता येतो. त्या काहींशा कुरूप असतात. त्यांचा वर्ण काळा असतो. शेतकीचीं सर्व प्रकारचीं कामे

व जोबां वहाण्याचें वगैरे हळक्या प्रतीचे धंदे त्याता करावे जगततात. त्याना त्याचे नवरे अजर पुरुषवर्गातील त्याचे नातलग याच्यापासून कोणतेच हक मिळत नाहींत. त्याना मालमत्तेचा ताबा मिळू शकत नाहीं, किंवा मालमत्तेवर त्या वारसा सांगू शकत नाहींत.

भा पा.—या देशात तांम भापा येऊतात. याशिवाय पुष्कळ उपभापाहि आहेत. पैकीं शिया-पोप लोकांची भापा जास्त प्रचारात आहे. ही एक प्राकृत भापा आहे. युरोपिय लोकांना ही भापा शिकणें अशक्य आहे.

धर्म.—अबदूर रहमान याने या लोकाना शिकण्यापूर्वी काफिर लोक मूर्तिपूजक होते. याच्यामध्ये पूर्वजाची पूजा व अभिपूजाहि थोडथोडी होती. देवाची संख्या अगणित होती. इम्र ह्या निघाता होता व इतर सर्व देवता त्याच्या ताब्यात असत हलक्या प्रतीच्या देवतापैकीं मोनी हों फार पुरातन होय; व गिधा ही रणदेवता असून फार लोकप्रिय होती. प्रत्येक ठेव्यात धा देवतांचें एक अंगर निरनिराळीं देवळें असत. देवळात दगडाच्या अंगर लाकडाच्या मूर्ती असत. याच्यापुढें जनावराचे वळी देण असत. इम्रदेवतेला गाई, वकरें व बैल याचा आणें धनदेवतेला शेळ्या याचा वळी देत असत. वेणपरंपगतात यंदा करीत आलेल्या वनोपाध्यायाकडून पूजा-अर्चा होत असे. देवतापुढे गाणें, नाचणें इत्यादि हे लोक करीत असत. व या लोकांचा, नरक म्हणजे पापी लोक मरणोत्तर जेथें जाळतात ती जागा अशी समजून असे.

शा ती संघ ट ना.—या टोळ्यापैकीं कण्याच्या निरनिराळ्या घराण्याच्या वनलेल्या होत्या. कोणाहि माणसाचें महत्त्व त्याच्या घराण्याची संपत्ति व त्या घराण्यातील पुरुषमंडळींनी संख्या यावर अवलंबून असे. जसजसे एखाद्या घराण्यातील पुरुष मंडळीचें अंगी शौर्य जास्त व जसजशी त्याची संख्या जास्त तसतसे त्या घराण्याचें वजन जास्त. शुलामाच्या बरच्या पण अगदी हलक्या प्रतीच्या घराण्याचे लोक उच्च दर्जाच्या घराण्यातील लोकांची मंडपाळ वगैरे होऊन सेवा करीत असत. कोणाहि श्रमंत साणसाला धार्मिक विधी अंगर मोठे सामाजिक समारंभ व मोठोमेळ्या येवजान्या देऊन “ जास्त ” अथवा वडील वनता येत असे. व त्याधिषेला जास्त खर्च करून लोकाना मीर अथवा नायक वनता येत असे परंतु असे लोक थोडे असत. प्रत्येक टोळीचें सर्व महत्त्वाचें व कामकाज जास्त लोक पंचायतीत लात करीत असत. फार महत्त्वाच्या प्रभाचा निकाल टोळी तीळ सर्व लोकांच्या वनलेल्या समेत होत असे. टोळीतील अंतर्भ्यक्त्वा बारा मदतनिताच्या सहाय्याने एक लोकनिघुक्त न्यायाधीश पहात असे. त्याचें काम म्हण्टेळ म्हणजे लोकांच्या बालरीती योग्य रीतीने पाळण्या जातात किंवा नाहीं हें पहाणें व फळें व पिणें गोळा करण्याकरिता लोक योग्य वेळी आरंभ करतात किंवा नाहीं हें पहाणें होय. ते पाट्यघारे वगैरेचें नियमन करीत असत. प्रत्येक घराच्या

मालकापासून मिळालेल्या धान्य वगैरेच्या वर्गणीच्या योगानें ह्या लोकांचा नायक टोळीतील वाहुण्याचें आदरातिथ्य करीत असे

प रें व खे जों—यांचा घरें साधारणतः मजबूत असतात. व तीं लाकडाचीं वनविलेळीं असतात. तीं दोन किंवा जास्त मजली असून त्या त्यावर उपडी मज्या असते श्रमंत लोक घराबरील ताच्या नमुन्याच्या कोंरीव कामाचे फार जोफो आहेत. पोल्या चौकोना असून त्यांना लहान खिडक्या असतात. दरवाज्यांना वंद करण्याकरिता मांगपुढे सरकणारे लाकडां अडसर असतात. काहीं खेळीं अगदी दाट वस्तूंची लावट व किल्ल्याच्या आकाराचीं असतात. काहीं खेळीं थोड्याशा झोंपल्याचीं असून एखाद्या टेंकडीवर वनविलेळीं असतात. त्यात प्रवेश करण्याकरिता शिबी असते. काहीं थंड खोल्यातील घरें अमोनीत खोल असतात. खाचा असलेल्या खात्याचा शिजासारखा उपयोग करतात.

स भा व—काफिर लोक सरासरी ५ फुट ६ इंच उंच असतात. ते अशक्त असतात ते वेढ्यां निरुद्ध स्थितांतच जाडकतात. ते फार चपळ, उच्चा मारणारे, कधीहि न थकता चालणारे व डोंगर चढण्यात वस्ताव असतात. काहीं बीडेचे लोक उंच व मजबूत असतात. दिसण्यात ते पूर्वकडील लोकाप्रमाणें असतात ते आपल्या सोबत्यांशीं कधीहि वेडमान होत नाहींत. काफिर लोक आपल्या मित्रांना अंतर देत नाहींत. ते मूर नसतात. सुळें व जनावरे यांच्यावर ते दया करतात, दुयळे व म्हातारे यांचें ते रक्षण करतात. लोभ व मस्तरा-सुळें याच्यात परस्परता जरी नेहमीं भाडणे होतात. तरी गोतावळ्यांनी किंवा नातेवाईकांशीं मात्र ते ती भाडणें दितरतात.

पो शा ल, ह त्या रें व भा र्जो कु र्जो—येथील पुरुषांचा राष्ट्रीय पोशाख म्हणजे ओंबडबोवड रीतीनें कमाविलेले कण्याचें कावडे होय. हें कावडे छातीवचळ दिखे जडविलेल्या चामड्याच्या पटव्यानें आवळलेलें असत व या पटव्यात लोखंड किंवा तांब्यानें मदविलेल्या लाकडी म्यानात वनविलेला एक ओंबडबोवड आकाराची व मुलामानी वनविलेला कट्यार अडकविलेला असते. बायकांच्या अंगात काज्या रंगाचें लोंकरी झळकें असत. हें खाद्याखाळी घेतदार असते व याला तांबडी किनार असते. हें छातीवचळ लोखंडी टाचणी अंगर काटव्यानें अडकविलेले असत व बरीरामोवती हें एका विणलेल्या पटव्यानें आवळलेलें असत. याला पुटच्या अंगास गाठ मारून याचा पौळ (शालर) खाली सोडलेला असतो; काहीं टोळ्या कापसाचे कपडे वापरतात. या प्रदेशात कपट्याची दुर्मिळता आहे. वड्याच्या केताने वनविलेले बफात चालण्याकरिता उत्तम “ मेरट ” नावाचे जोडे हे लोक वापरतात. लोंकरी घांगट्या व कण्याच्या केंसाचे वनविलेले वुरणूत हे लोक वापरण्याकरिता वापरतात. बाराचीं आयुषें म्हणजे म्हणजे

चक्रमर्थीन उडविण्याच्या वेदुका, वाटे, व हलक्या कुन्हाडी हीं होत. मज दगड राणीतून काढून त्याचीं भाडीं करतात व वाय्व ठेवण्याकरिता लफड्याच्या कोठून पेटया व करडे वनवितात दूध, लोणी, पणी वगैरे ठेवण्याकरिता मुठांसहित सुवक रोदीय काम असलेले वेले करतात. बक्याच्या चामच्याच्या वनविलेस्था पिशव्यात दाऊ, धान्य वगैरे साठवितात. यासरीं लहान नगरे बुन्या वऱ्हेच्या सारंग्या व एक प्रकारचीं बीणा हीं त्याचीं गीतवाद्ये आहेत.

वि शि ट चा डी री ती.—प्रत्येक खेव्यात वस्तावाडेर एका वाजूस वाढविली व विटाळ्या वायकाकरिता एक जगना असते. जगनव्यावरोवर मुळाचीं नांवें ठेवितात. जग म्हणजे दख्खलाफात वायको विकत घेणें होय. घटस्फोट म्हणजे वायकोला गुलाम म्हणून विकणें. याचे प्रेतसंस्कार फार कायलचक असतात व ते पुढे असल्यात त्याच्या सौर्यावर व व्रीं असल्यास तिच्या घराण्याची मंभसि व नाचाटपावर अवलंबून असतात. येथील लोक प्रेताना पुरीत माह्दत; तर तीं लाकडी पेट्यांत घालून त्या पेटया दूर एकीकडे जमा करून ठेवितात. या लोकांची नातिमता फार हलक्या दर्जाची आहे. याच्यात रोडपणा फार अतून व्यामिचार म्हणजे शिष्टाचार समजला जातो. मात्र तो नवऱ्याच्या लक्षात येता कामा नये। चोरी, मारामारी व इतर गुन्हे यापुढल्या शिक्षा सुकामनभरपाईच्या तलावर वलविलेल्या आहेत. न्यायाची कल्पना काफिर लोकांना पूर्ण आहे. शेतकीचीं कामे वायका करतात सुरे चारणें व दूधवुनतें करणें हे काफिर लोकांचे मुख्य धंदे आहेत.

इ ति हा स.—काफिरिस्तानचा इतिहास प्रचारात असलेला दंतकथाचा वनलेला आहे. ज्याला मध्ययुगीन आशिया-छंडातील लोक विलौर म्हणत असत अशा कासमीर व कापूल यांच्या मधल्या लोकांच्या प्रदेशालाच तथ्या काफिरिस्तान म्हणतात, असे सर हेन्री यूल् म्हणतो. तैपूरच्या इतिहासात काफिर लोकांच्या नावाचा उल्लेख आहे. अंदारव येथील लोकांच्या विनोतीवरून हिंदुस्थानच्या स्वारीवर जाताना तैमूरने या देशावर स्वारी केली होती. कादूरच्या दऱ्याखोऱ्यात त्याने आपल्या स्वारीच्या स्मरणार्थ एक शिलालेख लिहिलेला. या प्रदेशासंबंधी माहिती घाबरने आपल्या स्मरण-पहात दिली आहे. ऐने-इ-अकबरीत या लोकांचा एखाद-दुसरा उल्लेख सापडतो. सर जॉन रॉबर्टसन या लोकता जऊन राहिल्यानंतर १८९२ मध्ये त्याच्याघरोवर काही काफिरलोक हिंदुस्थानात आले व यानंतर या लोकांची बरेच दळणवळण पुढे झाले. अखेर १८९५ मध्ये हिंदुस्थानसरकार व कापूलचा अमार याच्यामधील तहान्वये ही प्रदेश कापूलचा अमार धबदल रहमान याच्या नामधारी सत्तेखाली आला. [रॉबर्टसन-दि काफिरि ऑफ दि हिंदूकुळ; वेल्लू-अफगाणिस्तान अँड दि अफगाणस, मॅग्मोडन-दि सदन वॉरिंग ऑफ अफगाणिस्तान; टेट-नॉटन अफगाणिस्तान].

काफी—काफीच्या झाडात लॅटिनमध्ये काफिरा, अरा-विका; मराठीत मोंफी किंवा सुंद हीं नावें आहेत.

अरब लोकांना जेव्हा पहिल्यान काफी माहित झाला तेव्हा तिचा मादक गुणवने असल्यासुद्धे इस्लामी धर्मात घाणितल्याप्रमाणें इतर सर्व मादक पदार्थांवरून ते हिचाहि तिष्टकारा करूं लागले.

व स्तु अे प्र.—काफीनें बाड मूळचे अगिर्सनिया, सुदान, गिनी व मोरोशियु येथील डोंगराळ प्रदेशांतल आहे, असे वनस्पतिशास्त्रज्ञांचे मत आहे. ते मूळचे अरबस्तानातील आहे असेहि कित्येक लेखकाच मत आहे काफीचीं झाडे अरबस्ता-नात पुष्कळ आहेत ही गोष्ट मात्र सरी.

इ ति हा स.—जुरागात अथवा हिंदू धर्मप्रयात कांफीचा उल्लेख नसल्यासुद्धे काफीनें शाड अरबस्तानात गरी मूळचेच असलें तरी ते फार थोड्याना माह्दत असलें असें वाटत. मझा, मदीना व पम्पाद येथील लोकांना १८ व्या शतका-पर्यंत काफी चागली माह्दत नसल्याच पुरावा मिळतो. कांफी-पासून पेय तयार करण्याची कल्पना फार अलीकडची असून तिचा जगम इरागात झाला असावा असे वाटते काव्हा नावांच पेच फळाच्या आतील गाभ्याचें करात असल्यासुद्धे काही वेळ पर्यंत ते तसेच ठेवल्यास ते मादक वनून त्याला एकप्रकारचा घालाहे येत असे. ईजिप्तमध्ये गेलेल्या अल्पीनस (१५८३), व्हेरडींग (१७३५) वगैरे प्रवाशांनी कांफीचे मर व वर्णन केले आहे व त्यापूर्वी तसे काफीचा उल्लेख आढळत नाही. थळखन त्याच सुमारास ईजिप्तमध्ये काफीचा उपयोग लोकांना माह्दत झाला असावा.

सॅडिजीनें (१६१०) कॉन्स्टांटिनोपल येथील काफीगृहाचा उल्लेख केला असून पिप्टो लेलाव्हॅले (१६२२) यानें कांफीची कृति दिली असून कांफी पावक, तरतरी आण-गारी व रक्तशुद्धि करणारी आहे असे मत दिले आहे. हारवर्ट (१७७७) व फ्रायर या प्रवाशांनी कांफी हे इराणी पेय असून हुकानातून विस्त मिळत असे व दऱ्या-रातून समारंभाच्या वेळी तिचा उपयोग करीत असत, अशा माहिती दिली आहे. कांफीच्या भाजलेल्या गिवाचा उपयोग प्रमुखत्वानें आरंभा एडन येथें करण्यात आला. लवकरच गिवाची उपयुक्ता मझा, मदीना व केरी येथील लोकांना माह्दत झाली व एका शतकाच्या आतच दमास्करस, अलेप्पो व कॉन्स्टांटिनोपल येथील लोकहि भाजलेल्या गिवा उपयोगात आणू लागले. पुढें लवकरच जास्त वर्मनोऱ्या लोकांनी सार्व-जनिक कांफीगृहांना प्रतिबंध केला व अशा रीतीन तसे होणारे नाच तगावे बंद केले. १५११ मध्ये मकेच्या मन्सूरने कांफी हे पेय मादक असल्यासुद्धे त्याचें तेजत गाहण रीतीनें बंद पाडलें. परंतु सुल्तान हा स्वतः कांफी पिणारा असल्यासुद्धे त्याने आपल्या मन्सूरनचा हुकूम रद्द केला. पुढें काफीगृहात देगे पोषे होऊं लागल्यासुद्धे ती बंद करण्यात आली. १५३३ व कांफी पिणें कायदेशीर मानणारे व न

मानगारे असे नेरोच्या लोकात दोन तट झाले. कोंफीच्या विया भागल्या म्हणजे त्या कोळशाप्रमाणे होतात व कोळसा खाण्याकरिता विक्रम वेकायदेशीर आहे या स्ववीवर १५५४ मध्ये कॉन्स्टांटिनोपल येथील कोंफीग्रह, कायमची बंद करण्यात आली.

हिंदुस्थानचे प्राचीन राजे. प्रवासी व वनस्पतिशास्त्र यांच्या पैकीं फारच थोड्या लोकानीं कोंफीची माहिती दिली आहे. टॅन्डरनिअर (१६७२) ने हिंदुस्थानात व द्राणात काफी होत नसून तिचा पुरवठा अरबस्तानातून होत असे अशी माहिती दिली आहे.

१६९० पर्यंत जगातील कोंफीचा पुरवठा अरबस्तान व अविशीनिया येथूनच होत असे.

हिंदुस्थानात कोंफी केव्हा आली याची खात्रीपूर्वक माहिती मिळत नाही परंतु सुमारे दोन शतकापूर्वी वाया-दुदन नावाच्या एका मुसलमान याचेकरुने मकेहून परत येताना आपणावरवीर सात विया आणल्या असे पुष्कळांचे मत आहे. १८२३ च्या सुमारास कलकत्याच्या बागातून काफीची झाडे असल्याची माहिती मिळते. परंतु हिंदुस्था नच्या सपाट प्रदेशापेक्षा दक्षिणेकडील डोंगराळ प्रदेशातच कोंफीची झाडे चांगली वाटतात. चिकसुतरच्या जवळ कॅम्बर्न १८३० त कोंफीची लागवड पहिल्याने पद्धत-शीर रीतीने केली. १८४० त मनाग्टोरी व १८४६ त गोल-गिरी टेक्यातून तिची लागवड केली गेली. पोर्तुगीश लोक सिलोनमध्ये येण्यापूर्वीच अरब लोकांनी कोंफी तेथे नेली होती व १६९० त डच लोकांनी तिची पद्धतशीर लागवड सिलोनमध्ये सुरु केली. पुढे कोंफीच्या झाडावर काही रोग पडल्यामुळे १८८७ पासून सिलोन येथील कोंफीची लाग-वड अजोबात बंद झाली-

काफीचा प्रसार.—कोंफीच्या वाढत्या मागणीवर-वर अरबस्तान व अविशीनिया या दोनच ठिकाणी तिची लागवड न होता जगाच्या इतर भागातूनहि ती सुरु झाली. डच ईस्ट इंडिया कंपनीने बटाव्हिया येथे तिची लाग-वड करून कोंफीच्या व्यापारात बराच पुढाकार घेतला. उष्ण कटिबंधातील डोंगराळ प्रदेशात कोंफीची लागवड होई लागून उत्तम प्रकारची कोंफी निर्घु लागली. अली-कडे सर्व जगात कोंफीची एका दररोजच्या जरूरीच्या पेयात गणना होते.

साग व डो च्या उपजाती व प्रकार—अलीकडील कोंफीच्या लागवडीत तीन उपजाती महत्त्वाच्या आहेत. त्यांचे वर्णन खालीलप्रमाणे:—

लिबेरिका कोंफी.—उष्ण कटिबंधातील पश्चिम आफ्रिकेत ही झाडे मुळचीच आहेत. परंतु येथे त्याच्या लाकडाकडे कोणी फारसे लक्ष देत नाही फसुसून याने या झाडाचा सिलोनमधील लागवडीचा १८७८ पर्यंतचा शिवाय दिला आहे. सिलोनमध्ये केव्हा कोंफीच्या पानाचा

रोग सुरु झाला त्याच सुमारास यूरोपमध्ये ह्या उपजातीची माहिती झाली हिची झाडे मजबूत असल्यामुळे या वरील रोगापासून या झाडाच फारसे नुकसान होणार नाही असा समज झाला व तो पुढे थोडा बहुत खरा ठरला. कोंफीचा अरेविका प्रमाणेच या झाडानाहि हेमिलिआ नावाच्या रोगापासून उपद्रव होतो. परंतु रोपाची चांगली जोपासना केल्यात लवकरच त्याची पूर्ण वाढ होऊन या रोगाशी झगण्याचे सामर्थ्य त्याच्या अंगां येते असे तर डॅनिअल मॉरिस याने म्हणणे आहे.

हिंदुस्थानातील अनुभव असून आहे की, अरेविका व ही झाडे याना वाढण्यात सारखीच सुपीक जमीन लागते. सर्व व गरम हवेची त्यांना जरूर असून सर्व वर्षभर गिटून १०० इंच पाऊस पडणारा भाग या झाडाच्या वाढीला फार चांगला. अर्धेपापासून ह्या झाडाचे फार नुकसान होते. उथळ, पाणथळ, वाळू व दगडाचे प्रमाण जास्त असलेली व फार काळी अशा जमीनीत या झाडाची वाढ होत नाही नेहमी ओलसर असणाऱ्या व जेथे पादबंध्याने पाणी देता येते अशा जमीनी ही झाडे चांगली वाढतात. डोंगराळ प्रदेशापेक्षा सपाट मैदान या झाडाना मानवते. वर सांगित-लेली परिस्थिती या झाडाना जरूर असल्यामुळे ती वेस्ट इंडीज, सिलोन, मलायाद्वीपकल्प, उत्तर बॉर्नो, सुमात्रा, जावा व हिंदुस्थानातील सिलहट, आसाम, ब्रह्मदेश व अंदा-मान बेट येथे ही झाडे होतात. मादागास्करच्या पूर्वकिना-ऱ्यावर याची वरीच लागवड होते येथील झाडे मिश्र जातीची असून त्यापासून तयार होणारी कोंफी अरबस्ताना-तील कोंफीपेक्षा चांगली असते. ही झाडे मोठाली होत असल्यामुळे एका एकरात सरासरी ४०० झाडे लावतात. जळीकडे वरीच वर्षे सर्व जगभर निरनिराळ्या मिश्र जातींची लागवड करू लागले आहेत. अशा झाडाना कोंफीच्या रोगा-पासून भीति कमी असते. लिबेरियन झाडापासून नियमित व पुष्कळ उत्पन्न होते व ती झाडे इतर जातींच्या झाडा-पेक्षा जास्त मजबूत असतात. सखळ प्रदेशातील झाडाना उंचवट्यावरील झाडापेक्षा पुष्कळ व मोठाली फळे येतात. परंतु ती फारशी रुचकर नसतात. फळापासून कोंफीचे उत्पन्न करणे जरा मेहनताचे काम आहे. परंतु विया सायन्स व काळजीपूर्वक वाळविल्यात त्या मेहनताचे फळ मिळते. या झाडातील या कमीपणामुळे व्यापारात या कोंफीला फारसे महत्त्व नाही.

स्टेनोफिल्ल—कोंफी—या उपजातीची झाडे पश्चिम आफ्रि-केंत होतात ह्या अरेविकाच्या पैकीच एक प्रकार असावा असे वेन्याम्ब्ला वाटले होते. या झाडाची लागवड प्रयोगा-करिता म्हणून त्रिनिदाद, जावा, सिलोन, म्हैसूर व इतर काही ठिकाणी केली आहे अरेविका व लिबेरिका कोंफी यापासून या जातीत काही मिश्र झाडे झाली आहेत. या जातीची

झाडें चांगली वाढतात व त्यांच्यापासून पुष्कळ उत्पन्न होतें, परंतु त्यांना वहात फार उचोरा येतो.

लॉरेटी कोंफी.—आफ्रिकेच्या जणकटियंत्रात या जातीची झाडें होतात. या झाडाना 'कामो कोंफी' असें म्हणतात; याची वाढ सगळून होते. कोंफीच्या रोगापासून त्यांचें फारसें नुकसान होत नाहीं व घियाना एक तऱ्हेचा चांगळा वास येतो. हीं झाडें बहुतेक ओल्याच्या काठावरून होतात. त्यांना भोलसर जमीन लागत असून दाट छाया मुळांच मानवत नाहीं. खिेरिका जातीच्या झाडाप्रमाणें हीं झाड शेव्याकडे तिसुळीं नसत वाटोळक असत. नुनेक्ष नदीच्या काठी हीं झाडें पडिल्याने दिसल्यामुळे त्यांना 'रिओनुनेक्ष कोंफी' असेंहि म्हणतात. हिंदुस्थान व सिलोनमधील या झाडाच्या लागवडीने प्रयत्न निष्फळ झाले.

ला ग व डी चें क्षेत्र फळ.—सरकारी आकड्यावरून गेल्या ५० वर्षांत कोंफीच्या लागवडींत विलक्षण फेरफार झाल्य आहे असें आढळतें. १८८९, १८९१ व १८९३ सालीं झालेल्या राष्ट्रीयसमिधाल घडामोडींमुळे पुढे एकदोन वर्षे कोंफीचे पीक तेंथे फार कमी आले. यामुळे हिंदु-स्थाचच्या कोंफीच्या लागवडीला थापासून बराच फायदा झाल्य. १९०४ सालीं कोंफीच्या लागवडीचें क्षेत्रफळ २,१२,९६४ एकर होतें, तेच १९०६ सालीं २,१०,५८८ एकर झालें.

१९१०-१८ सालीं हिंदुस्थानात कोंफीच्या पिकाखातीं लागवडीस असलेलीं जमीन.

स्वल.	एकर.
म्हैसूरसंस्थान	१०८१७८
मद्राससंस्थान	५२६८६
कुर्ग	४२४९१
कोचीन	५९२२
जावणकोर	१२८८
मद्रादेश	८५
मुंबईसंस्थान	४९
एकूण	२१०६९४

कोंफीचें उत्पन्न.—हिंदुस्थानातील बहुतेक सर्वे कोंफीची निर्गत मुख्यत्वेकरून प्रेट्रिटन व फ्रान्सकडे होते. आजपर्यंत (म्हणजे १८८५-८६ सालीं) सर्वांत जास्त ४ कोटी १० लक्ष पाँड कोंफी परदेशीं पाठविण्यात आली. १८९५ सालीं ३ कोटी पाँडाची निर्गत झाली. १९०५-०६ सालीं ४,०१,४०,३८४ पाँड, १९१५-१६ सालीं १,९८,९४,००० पाँड व १९२०-२१ मध्ये २,६१,४०८००० पाँड कोंफी परदेशीं रवाना झाली. राष्ट्रीयसमिधाल कोंफी युरोपच्या वाजारपेठेंत असल्याने हिंदुस्थानातून होणारी निर्गत कमी होत आहे.

सन १९२०-२१ सालीं कोंफीची निर्गत मार्गाल साजपेक्षा १४ टक्क्यांनी कमी झाली. प्रतिकूल परिस्थितीमुळे फ्रान्सने शकडा ५० इतकी हिंदी कोंफीची मागणी कमी केली, पण प्रेट्रिटन-आयर्लंडने ३७ टक्के मागणी वाढविली. या सालीं नेहमीं प्रमाणें ग्रीसकडे निर्गत झाली नाहीं. आशियातील तुर्कस्तानानें चौपट व अरबस्तान, वेहेरीन वेटे आणि ऑस्ट्रेलिया यांनी पूर्वीच्या दुप्पट कोंफी आणविली. पण सिडल-द्वीपांत होणारा उरकटा निर्यातशा उतरला.

[संडी, हर्बेट, टॅन्हर्नियर, थेव्हेनॉट, ब्रूच यांची प्रयासवृत्त; ऐनी अकचरी, लेव्हमॅन-कोंफी कार्लिश्चेरान; इलियट-माल्ड; स्पॉट अँड कोंफी इन मायसोर, उर्बर्-कोंफी, प्रॉम प्लेटेरान डु कप; वाल-मॅन्युअरिंग ऑफ कोंफी इस्ट्रेट्स; वसेंत ब्राऊन-कोंफी प्लॅंटिंग; ब्यूजेस-सिलोन कोंफी साईडल अँड मॅन्युअर; ड्रामॅन-कोंफी-लीफ डिस्सिंग; वॅगलोर; ब्रिडानिका. वॅट वगैरे.]

काफ़ारिया.—याचें खरें नांव महमद हादामखान हें असून त्याचा बाप खान मीर हा देखील एक इतिहासकार होता. खाने मीर हा आरंभीं मुरादबक्षानाचा चाकरांतील एक उच दर्जाचा अधिकारी होता. परंतु मुरादबक्षाना कारागृहात अंत झाल्यावर खाने मीर अवरंगजेबाच्या पदरीं नोकरीस राहिल्य. त्याचा मुलगा महमद हादामखान हा अवरंगजेबाच्या चाकरांतच लहानाचा मोठा झाल्य. महमद हादामखानां अवरंगजेबाच्या सैन्यात व त्याचप्रमाणें दरबारातहि कामें केलें होती. यानें आपला इतिहास अवरंगजेबाच्या मरणा (इ. स. १७०७) नंतर २६ वर्षांनी लिहिल्य. थेट-उफ आपला इतिहास प्रसिध्द करीपावेतो (मे १८२६) याच्या इतिहासाचें इयजो भाषांतर प्रसिध्द झाले नव्हतें.

शाहानुवाणाची स्वारी व औरंगजेबाची पूर्वकारकीर्द ही काफ़ारियानानें सरकारी कागदपत्रातून साराखलाने दिलेली आहे. तसेंच बाप व मित्र याच्या सांगण्यावरूनहि त्यानं काहीं भाग रचला आहे. मात्र १६८८ पासून पुढील भाग त्यानें रचत; पाहिलेला लिहिल्य आहे. त्याच्या इतिहासात मुसलमानाची अवास्तव व खोटी स्तुति व हिंदूंची निर्मत्सना आहे. तो निःपसुपाति नसल्याने त्याच्या इतिहासात वयरींचें स्वरूप आलें आहे (उफ, जदुनाथ)

काफ़ारिया —दक्षिणअफ्रिकेतील कॅप प्रांताच्या आग्नेयकडील भागात काफ़ारिया म्हणतात. याचा अर्थ काफ़ार लोकांच्या देश असा होतो. ब्रिटिश काफ़ारिया १८६५ सालीं फ्रेन्कोलनस जेडलें गेले. यात विश्वस्य राजांचे शहर व पूर्वे लंडन अशीं दोन शहरे आहेत. ड्रेकनबर्ग पर्वताच्या दक्षिणेकडील केनदीच्या पर्वतकडे येत नाताळ उरहरीपर्यंत सात काफ़ारिया आहे. ट्रॅस्के, पॉडोलेड, टेंडुलेड व पूर्वे प्रांत्वालेड ह्यांचा कॅप प्रांतात समावेश होतो. याचें क्षेत्रफळ १८३१० चौरसमैल आहे. १९०८ सालीं येथील लोकसंख्या ८,३४,६४४

होती. कै, वाशी, उमदाया, सेन्ट जॉन (उमदायामधुवु) व उमदायामधुना ह्या येथील प्रसिद्ध नद्या आहेत.

सेंट जॉन नदीचे खोरे १४० मैल लांब आहे. काम्पारिआ फार सुपाक आहे येथील हवा आरोग्यकारक आहे. सेन्ट जॉन नदीजवळ गंधकाचे झरे आहेत येथे गडू व दुसरी द्विदल धान्ये पिकतात यातील मुख्य शहर, त्याची लोकसंख्या व महत्त्व पुढीलप्रमाणे.—काँकस्टाब, लो. सं. २९०४; हे पूर्वश्रीवाळेंडच्या राजधानीचे शहर होते. उमदाया, लो. सं. २३४२; हे टेंबुलेंडची राजधानी व अँग्लिकन विषयचे राहण्याचे ठिकाण होय पोर्ट सेंट जॉन, हे पोन्डोलंडचे मुख्य शहर. सुदरबर्ग, हे टेंबुलेंडचे मुख्य शहर. काळा लो. सं. १००० हे काम्पारिआमधील शिक्षणाने केंद्रस्थान. पूर्वलंडनपासून सुदरबर्गजवळ उमदायापर्यंत मुख्य रेल्वे आहे.

राज्यकारभार—येथील शासनपद्धती केप प्रांतासारखीच आहे. खरी सत्ता मुख्य मॅजिस्ट्रेटच्या हातात असते.

प्रॉटेस्टेड धर्मप्रसारक—मंडलाची मीदरे व शिक्षण संस्था येथे वगळता आहेत किंगडोल्ड येथील लोक मूर्तिपूजक असून ग्रॅमलोक शिक्षण घर्माचे आहेत.

कोसकामा नदीच्या पूर्वेकडील भागात १८४७ साली ब्रिटिश काम्पारिआ साम्राज्याची वसाहत करण्यात येऊन १८५५ साली ती केप कॉलनीला जोडली गेली. १८७५ पर्यंत ट्रान्स्कवन प्रांत स्वतंत्र होता. परंतु या वेळेस टेंबुलोक त्रिटीशाचे अधिपत होऊन राहिले. १८७७ साली किंगो व ग्वालेकामध्ये झालेल्या युद्धात केली नावाच्या ग्वालेक तरदाराचा सुल्ल त्रिटीशाना मिळाला. १८८१ साली ग्वालेकलॅंड, टेंबुलेंड, वीमन्डानलॅंड वगैरे प्रांत कॉलनीला जोडले गेले १८८४ साली सेंट जॉनचा केपकॉलनीत समावेश झाला.

कावरा (कॅफारिसिपिनोसा) या नावाची लहान लहान भुईवर पत्तरेलेली झुडपे उत्तरहिंदुस्थानातील डोंगराळ प्रदेशात आढळतात. युरोपमध्ये याना साध्याची केपर (एडिवल-केपर), हिंदी भाषेत कावा, तिथी भाषेत कालवारी वगैरे निरनिराळी नावे आहेत या झुडपाच्या पुष्कळ जाती आहेत परंतु त्यापैकी कावरा करीला अथवा नेपतीचे झाड (कॅफारिस अँफिल), अरदंड (कॅफारिस हॅरिडा) व पचोवेद (कॅफारिस ग्राडिस) ह्या जाती महत्त्वाच्या आहेत.

नेपतीची झुडपे (कॅफारिस अँफिला) पंजाब, गुजरात, राजपुताना, दक्षिणमहाराष्ट्र व दक्षिणकर्नाटकांल रक्ष भागातून होतात. अरदंड (कॅफारिस हॅरिडा) नावाची झुडपे गंगायडी, चितागंग, पेगू आणि सिलोन (लंका) या भागातून व पचोवेद (कॅफारिस ग्राडिस) ही दक्षिणकर्नाटक व सिलोन मधून आढळतात.

या निरनिराळ्या जातींपासून तेल काढतात व यासाठी अफगाणिस्तान, पश्चिम आशिया, युरोप, उत्तर आफ्रिका, ऑस्ट्रेलिया व सेंट्रलविच घेते वगैरे ठिकाणा ही पाठवतात.

पचोवेदपासून निष्पाण्या तेलाचा जाळण्याकरिता व औषधाकरिता उपयोग करतात. कावरापासून एक प्रकारचे वाष्पभावी तेल निघते. त्रीक व लॅटिन्ड लेखानून या झुडपाचा उल्लेख केला आहे आणि त्या लोकांपासूनच अरब लोकाना ह्याचा औषधात कदा उपयोग करावा हे माहित झाले असते. यकूत (लिन्हर) व झंझा या रोगांवर ह्या झुडपाच्या औषधाचा उपयोग करीत असत. या झुडपाच्या कौणत्याहि भागापासून तयार केलेले औषध उत्तेजक म्हणून हिंदुस्तानात अंगाला लावण्याकरिता वापरतात. करीला (कॅफारिस अँफिला) व कावरा (सिपिनोसा) यांची फळे व कड्या यांचा हिंदुस्तानातील लोक खाण्याकडे उपयोग करतात. इंग्लंडमधील खुल्या हवेच्या जागी याची वागल्या तऱ्हेचे लागवड होते परंतु हिंद्याळ्यात त्याची फार काळजी घ्यावी लागते. करीलाच्या जाकडाच्या हिंदुस्थानात फण्या करतात. या जाकडाला वाळवी लागत नसल्यामुळे इमारतीकरिता त्याच्या तुळ्या व वासे उपयोगात आणतात.

कावूर—सुवई इलाहा. देळगाव गिल्हा. चिकोडीच्या नैर्ऋत्येस सुमारे १२ मैलावर हे गाव आहे. येथे ईश्वर देवांचे जुनाट व पडे देऊळ असून त्यात एक शिलालेख आहे. गावाबाहेर भांगलाच्या वेळेचे दोन सुमट आहेत.

कावूल, प्रा. त.—अफगाणिस्तानाचा मध्यवर्ती व महत्त्वाचा प्रांत उत्तरेस अफगाण—तुर्कस्तान, पूर्वेस जलालाबाद गिल्हा, दक्षिणेस आणि पश्चिमेस कंदहार आणि हिरात. हा प्रांत समुद्रपासून सुमारे ७००० फूट किंवा त्याहून जास्त उंचीवर असतो. कोहिस्तान, पंजवार, वामिआन, सैयान आणि निजारा हे उत्तरेकडील जिल्हे होत. हुजारजत, पश्चिमेकडील व नैर्ऋत्येकडील गिल्हा होय. गझनी, गदेंसा, जोस्त आणि लॉंगर हे जिल्हे दक्षिणेस व अग्निप्रांत आहेत. येथील हिवाळा फार कडक असतो. परंतु इतर ऋतू अगदी युरोपातील ऋतूप्रमाणे असतात.

या भागात पर्शियन, ग्रीक, हिंदू, बौद्ध व मुसलमान या लोकांचे अस्तित्व शाहीद करणारे पुष्कळ प्राचीन अवशेष सापडतात.

श. ह. र.—अफगाणिस्तानची राजधानी. उत्तर अक्षांश ३४° ३०' व पूर्व रेखांश ६९° १३'. हे शहर पेशावर पासून १८१ मैलावर कावूल नदीच्या दक्षिण-तीरावर वसलेले आहे. हे शहर समुद्रपाटीपासून ५७८० फूट उंचीवर आहे. शहराच्या उत्तरेस नदीच्या वामतीरावर असलेल्या कावूल शहरभागाच्या पलीकडे येऊपर नावाचा लष्करी छावणी असून जवळच येमारु नावाचा पर्वत आहे. येथे सुमारे दीड लाख वसती असून पैकी एक लाख कावुली व चार हजार हिंदू असतात. शहरचा परिघ ३ ई मैल असून हल्ली शहरास तट नाही. परंतु पूर्वी या शहरास तट होता याविषयी पुष्कळ दृश्य दाखले अद्यापि आहेत.

अमीराच्या राज्यातील जरी हें सर्वांत धीमेत राहून आहे तरी बरदांनी तें तसे दिसत नाहीं. परं साधी विटांचीच आहेत. यास पूर्वी सात दरवाजे होते. हल्लीं पूर्वेकडील दरवाजा-इ-लाहुरी हा एकच शिल्लक आहे. राहारेचे मोड्डे पाडलेले आहेत. रस्ता फारचंदी आहेत पण सांडवाण्याची योग्य व्यवस्था केलेली नसल्यामुळे ते अत्यंत घाणरे आहेत.

कावुलची हवा गिरोगी आहे असे म्हणण्यास हरकत नाहीं. डेरपुर छावणीपलीकडील ब्रिगाराबाद नानाना मोठा तलाव हल्लीं कोरडा पडला आहे; परंतु याच्या हिस्सार व वेनी हिस्सार या पर्वतांतील प्रदेश दख्खनोचा असल्यामुळे हिवातापाची सांघ वारंवार उदरते. तथापि पाण्याची सोय, हुंदर हवा व आल्हाददायक अशा आसमंतांतील प्रदेश असल्यामुळे कावुलवाहारातील मृत्यूचें प्रमाण अफगाणिस्तानांतील इतर कोणत्याही गांवापेक्षा कमी आहे. येथें धान्य बरेंच स्वस्त उत्तें. प्राचीन महत्त्वाची ठिकाणें कावूल शहरांत फारशां नाहींत. तैमूरनें बांधलेली मशीद-इ-सफेद, वावरनें बांधलेली मशीद-इ-वाला-चौक, व पूर्वेच्या एका अमीरांनें बांधलेली जाम मशीद या इमारती पहाण्यासारख्या आहेत. वाघरच्या दरम्याभोंवतीं हुंदर वागवणीचा केलेला आहे. अवदुल रहिमानखान हा अमीर झाल्यापासून यानें पुष्कळ सुधारणा केली. त्यानें निरनिराळ्या कारखान्यांवर युरोपियन तज्ज्ञ मागवलेली नेमणूक करून बऱ्याच लष्करी उपयोगाच्या वस्तू आपल्याच राज्यांत करविल्या आहेत. कावुली लोकांनीं स्वतः एकाचा विशिष्ट धंद्यांतील तत्व समजून घेतल्यानेतर तो ते धंद्या उत्तम चालवूं शकतात. इ. स. १८९४ सालीं एकंदर १४ युरोपियन या अमीरांनें नेमले होते. इ. स. १९०४ सालीं फक्त दोनच होते. त्यांपैकी एक तोफा कारगारा व एक इलेक्ट्रिकल इंजिनियर होता.

कावूल नदीवर एकंदर पांच पूल असून त्यांपैकी एक वाघरच्या वेळ्या असून तो हल्लीं पडलेला आहे; व दुसरा शाहाजहाननें बांधलेला आहे.

कावुलांतील फळफळावळ फार प्रसिद्ध आहे. या भागांत कित्येक मेल फळवागा सारख्या लागलेल्या आहेत. येथें सफरचंद, पिअर, किन्स, फळ, अभिकॉट, पीच, चेरी, मलबेरी, द्राक्षे इत्यादि फळे पुष्कळ पिकतात. येथील कलिंगटें हिंदुस्थानांत फार दुसर पाठविलें जातत.

इति हा स. —कावूलचें प्राचीन नांव (गुणनासंभच्या वेळनें, कदाचित् शिनी) कपिश होते (६३०). त्यावेळीं येथील राजा क्षत्रिय असून बौद्धमतानुयायी होता. त्याचें नांव गुणनें दिलें नाहीं; पण त्याचा अंमल लंपाक, नगर व गांधार या प्रांतांवर होता. गांधार प्रांत प्रभाकरधनाच्या नेतर या कपिश राज्यांत सामील झाला असता. फार प्राचीन काळीं कावूल हा भारतवर्षांनाच एक प्रांत असावा. ऋग्वेदांत सप्तसिन्धुमध्ये कुमा व कुमु या नद्याचीं नांवे येतात. याच हल्लींच्या कावूल व कुर्म नद्या होत. इराणच्या इतिहासांतील

प्रति भीम हस्तुम यानें एका कावुली राजकन्येशीं लग्न लावल्याचा उल्लेख आहे. तेथील पारसिक साम्राज्यांत फेर्यां केव्हां कावूल नाई यावरून कावुली लोक व रागे हे आर्यवंशी असून एकीकडे भारतीय व दुसरीकडे पारसिक आर्यांनीं त्यांचा विवाहसंबंध होई. हल्लींचे अफगाण हे आर्य व तुर्क यांचे मिश्रण असल्यानें रिस्ते यानें लिहिलें आहे. प्राचीन ग्रीक त्यांना आर्यवंशोद्भव समजत. इसिडोरस म्हणतो कीं, कावुली लोकांच्या देशांचे नांव आरसकोपिसा (पारसिक-हार्दवती; संस्कृत-सरस्वती) होय. पार्थियन लोक त्याला 'श्वेतभारत' म्हणत. तुर्कांनीं कावूल जिंकिल्यांत हा प्रदेश हिंदुस्थानांतच मोडत असे (१०२०). गुणनासंभ वेळीं हे राज्य बरेंच मोठें होतें. तापूर्वीचीं साधार माहिती उपलब्ध नाहीं. अलेक्झांडर हा कावुलास आला होता असे म्हणतात (ख्रि. पू. ३२७) ब्रह्मगुप्त यानें सर्व अफगाणिस्तान जिंकलें होतें. त्यानेतर अशोकाने कावूल हा एक प्रांत होता. पुढें (ख्रि. पू. २०८) अशोकाने यानें कावुलाचा राजा सुभासिनाचा पराभव केला. डेमेट्रिअस यानेंहि कावूल काबीज केलें होतें (ख्रि. पू. १५५) पुढें तर मिलिंद हा साम्राज्य कावूल येथेंच राज्य करूं लागला (ख्रि. पू. १६०-१४०). पहिला कुशाण कवफिसेस हाहि कावुलचा राजा होता. (८८). गुणनासंभ वेळचा राजा स्वतःस राजा म्हणवी. हा पदवी इराणी भाषेतून घेतली होती. कारण कावूल राज्य इराणी साम्राज्यांत चढुया सामील असे. सारांश कावूल राजा धर्मानें बौद्ध, धर्मानें क्षत्रिय व पदवी (शहा) नें इराणी असल्यानें हिंदी-इराणी परंपरेचा व सुधारणांचा त्यानें एकत्र मिलाफ केला होता. राजाची प्रजा सामान्यतः बौद्धधर्मी होती. लंपाक व गांधार येथील लोक हिंदु होते. कावुलची प्रजा थंड हवेंत असल्यानें गौरवर्णी असे म्हणून त्या देशाला श्वेतभारत म्हणत. अरवांनीं कावूलराजाला 'श्वेत-विल' म्हण्टलें आहे. याचा खरा अर्थ समजत नाहीं. स. ६४०-१००० पर्यंतच्या ४०० वर्षांच्या काळांतील साच्या राजांनीं अरब लोक वरीलून नांव देत. अरवांनीं मेकरान (६४०) व हिरात (६५०) जिंकून कावुलची हद्द गांठली. पुढें अवदुल रहिमाननें ६६३ त बंधन वेढा देऊन तें घेऊन तेथील लष्करी लोकांची कत्तल करून वायकामुर्जानां गुलाम केलें. राजा मुसुलमान झाला व त्यामुळे त्याला गादीवर कायम ठेविलें; परंतु अरब परत गेल्यावर तो स्वतंत्र राजा; तेव्हां त्याच्यावर हज्जाननें अवदुलहा म्हणून एक अरब सेनापति पाठविला. त्याला डॉगरांत काडून शहरानें त्याचा पराभव करून, सान लास दीनार देऊ घेऊन त्याला सोडून दिलें. तेव्हां हज्जाननें अवदुल रहिमानास पाठविलें, त्याच्याहि परील युवकांचे शहानें पराभव केला व अवदुलनें हि थंड उभारलें (७००). पुढें ७८६ मध्यें हहून अल रशिदनें अच्यासला कावुलवर पाठविलें. त्यानें तेथील शहाबिहार (बौद्ध मठ) उडला. मात्र शहानें पूर्वीच्या लढावाप्रमाणें (गनिमी काव्यानें) त्याच्याहि पराभव केला. या वेळीं शहा व त्याची प्रजा बौद्ध

त्यानंतर समानी आरवानी कावूल जिल्हे (८५०). तरी शहा एक शतकनर गझनीचा माबलिक म्हणून राहिला होता. यानंतर १३४ त तुर्की अल्फ तेगीन (अल्फतगीन असा एकत्र उच्चार चूक आहे) याने गझनी घेतली, लावेकी कावूलच्या हिंदुशहाने गझनीकरास साहाय्य केले होते १७५ त सवकर्णाने कावूलचे राज्य जिंकले, तेव्हा कावूलशहा त्याचा माबलिक झाला. महंमूद गझनीकर याने १०२३ त राज्यलौभाने कावूलचे सारे राज्य घशात घातले, त्यावेळी शहाने निकराने तांड दिले, पण त्याचा काही एक उपयोग झाला नाही. प्रजेला जुळमाने वाटविले. त्या वेळीच एक गमतीची हकीकत आढळते ती अशी की, कावूलच्या सुभेदाराने, आपण वाद्वे पण गोभास भक्षण करणार नाही, व खोजे बाळगणार नाही अशा अटी घातल्या होत्या. पण पुढे या लोकांचा व मुसलमानांचा सर्व जगूनी इतका एकजीव झाला की, कावूल येथे पूर्वी कधी काळी एक हिंदुराज्य होते ही स्मृती मुझा कोणास राहिली नाही !

राजतरंगिणीवरून पुढील हकीकत समजते. काश्मीरराज शंकरचर्मा याने कावूलशहा लल्लिय याचा पराभव करून त्याचे राज्य बळकाविले (१००). व लल्लिय पळून आल्यानाने गुर्जरराज्या आशयास गेला. शंकरचर्मा मेल्यावर शाहीराजाने कावूल पुन्हा घेतले, यावेळी लल्लियचा पुत्र तोरमाण होता. या शाहीराजघराण्यातील एक राजकन्या कादमीराज क्लेम-गुमास दिली होती. दहाव्या शतकात कावूलचा भीमराज होता. त्याने बौद्धधर्म दाखून व हिंदुधर्म स्वीकारून काश्मीरराज एक विष्णुमंदीर बांधले. या पराण्यातील शेवटचा हिंदुराजा त्रिलोचनपाल याच्यावर गझनीकराने स्वारी केली असता, त्याने काश्मीरराजाच्या मदतीने त्याला तांड दिले; पण शहाने सांगितलेली गनिमीकाव्याच्या लडाईची आज्ञा काश्मीरसेनापतीने न ऐकून उचच्या मैदानात लढाई दिल्याने मुसलमानांचा जय झाला व कावूलचे हिंदु राज्य नष्ट झाले ! तुर्कांनी राज्यातील सान्या प्रजेस वाटविले त्रिलोचनपाल परदेशाने पळाला (१०२०). या कावूलशहाच्या नावापुढे "पाल" हे उपपद येते, त्यावरून जैतबोली म्हणजे रणपाल असे नाव अतावे व हा पुरप शाहीराजघराण्याचा मूळ संस्थापक असताना अशी इतिहासज्ञाची समजूत आहे ह्युएनत्संगच्या वेळचे सन्निय घराणे व हे शहाही घराणे भिन्न दिसते. हे घराणे तुर्की होते असे स्थित म्हणतो पण ते चूक आहे राजतरंगिणीवरून लल्लिय व त्याचा वंश हा ब्राम्हण होता असे दिसते. मात्र याच्या राजकन्या सन्नियाच्या बाटले त्या घराण्यात देते. सिसयचे दुसरे म्हणणे की ह्युएनत्संगच्या वेळचे सन्निय घराणे हे कनिष्ठांचे वंशज घराणे होते, तद्दि तुर्कीच आहे. कनिष्ठांचे वंशज पेशावरास होते व ते ह्युएनत्संग येण्यापूर्वीच नष्ट झाले होते. कावूलच्या सन्निय घराण्यातील शेवटच्या शहास पदच्युत करून त्याच्या लल्लिय (अल्लिवरुणाचा कडर) या ब्राम्हण सेनापतीने गादी बळकाविली त्याने

" शहा " व " स्पलपति " (स्पलपति ? समरपति ?) या राजांच्या पदनामांही आपल्याला घेतल्या; याच्या वंशजांची जी नाणी सापडतात त्यावर एका वाजुत शंकराचा नंदी व त्रिगुळ अमून दुतच्या वाजुत माला घेतलेला बोटेश्वर व स्पलपति हा शब्द असतो हा नाणी तिकडे इतकी लोकप्रिय होती की, महंमुद गझनीकरास तीच कायम ठेवानी (फक्त आपले नाव संस्कृतात लिहून) लागली. या शाहीघराण्याची वंशावळ अशी वसविता येते. ती:- (१) स्पलपतिदेव, (लल्लिय, कडर) स ८८०-९००; (२) सामन्तदेव, स. ९००-९२०, (३) खर्मयंक, (कमळ, कमलुक, तोरमाण) स. ९२०-९६०; (४) नीमदेव, स. ९४०-९९०; (५) अयपाल, स. ९६०-९८०; (६) आनंदपाल, स ९८०-१०००, (७) त्रिलोचनपाल, स. १०००-१००३. देव उपपदावरून हे ब्राम्हण होते हे स्पष्ट दिसत सन्निय घराण्याची वेदाव्यवहार सात्यापुढे पुढे हे सन्निय वनले असावेत व पाल हे उपपद त्यांनी धारण केले असावे. त्रिलोचनपालाचा, अल्लिवरुणा हा समकालीन होता त्याने या हिंदुराज्याच्या अंतावदल कळणाच्या (राजतरंगिणी) प्रमाणेच दुःखोद्धार काढले असून ते वाचण्यासारखे आहेत.

स १०२१ त महंमुद गझनीकराने हे ब्राम्हणी राज्य नष्ट केल्यावर तो प्रांत गिझनाच्या अंमलाखाली मोडू लागला. नंतर घोरी व गझनी या घराण्यात भाडणे लागली असता हा प्रांत कोणाकडे तरी राहो. असे एक मोठे भाडण ११५० त झाले होते पुढे ११७३ त चिमासुदीन घोरी हा कावूलचा राजा झाला. यानंतर प्रख्यात महंमद घोरी हा गादीवर आला. याने येथूनच हिंदुस्थानावर स्वारी केली यानंतर हे राज्य चंगीशखानाच्या अमलाखाली काही दिवस होते. नंतर तैमूरलंगच्या हाती गजून त्याच्या वंशजाच्या ताब्यात पुढे हा प्रांत सतत २०० वर्षे होता. खूद शिवर हा १५०४ मध्ये कावूल येथे राज्य करीत होता हुमायुन व फरान यांच्या भाडणात हुमायुनने इराणच्या शहाच्या मदतीने प्रथम कावूल घेऊन नंतर दिल्ली घेतली (१५५३-५४). अकबरचा सावत्र भाऊ महंमद हुकीम याने बंद करून कावूल बळकाविले (१६८०). अकबराने त्याचा पराभव केला, मात्र त्याच्या मरणापर्यंत कावूल त्याच्याकडे ठेविले (१५८५) नंतर पुन्हा हा मॉगली युभा झाला. पुढे नादिरशाहच्या ताब्यात (१७३७) कावूल गेले. यानंतर अहंमदशहा दुराण्याचा ताबा या देशावर बसला, त्याचाच नातु शाहशुजा होय. याच्या काळादरम्यान इंग्रजांचा पाव प्रथम अफगाणिस्तानात पडला (१८३८) यावदळीच साय माहिती " अफगाणिस्तान " या तदुत्तरातील पहाडी हिंदू, सिख, वैद्य, प्राचीन भूवर्षन, ह्युएनत्संग; राजतरंगिणी; ऋग्वेद, रिस्ले-टेन्सट रिपोर्ट, अल्लिवरुणा, रॉबर्टी. धनिम-श्याम-म भा. नाणी वगरे]

कावूल नदी—ही हिंदुस्थानच्या वायव्येस असून अफगाणिस्तानात युनई सिडीजवळ व कावूल शहराच्या पश्चिमेस सुमारे ४० मैलावर उगम पावते उ. अ. ३४° २१' व पू रे ६८° २०' आहे हीस पुष्कळ लाहून लहान नद्या मिळतात. डोंगराळ प्रदेशातून वहात असल्यामुळे हीस खळखळ फार आहे व जलाशयादेवजळ उत्तरेकडून कुनर नदी मिळारयावर कावूल नदीला उतार नाही. ही नदी भिचनी किण्वानवळ त्रिटिश सुखवात शिरते.येथे हिळा दोन फाटे फुटतात. यापैकी उत्तरेकडे वहाणाऱ्या फाट्यास अदेझरे व दक्षिणेकडील फाट्यास नगुमान अशी नाव आहेत. ह्य फाटे दहा मैलावर पुन्हा एकत्र होतात व अटकजवळ अखेरीस ही शिशु नदीस मिळते.

कावूल नदीच्या वेगुट तीरावर विमसन यास एक विहार व विहार-मालिका बांधली. रेव्हंड स्विनटन यासहि ह्या येथे तलाव बांध लागला आहे. हां बुद्ध लोफानी बांधलेली निदान उपयोगात आणलेला अजावी यावजळ संराय नाही (ई अॅ पु. ८, पृ. ८२, मार्च १८७९)

कावूल नदीच्या कालवा—वायव्य प्रांताच्या पेशावर जिह्यातील एक कालवा हें मोगलांच्या वेळचे काम आहे त्रिटिश सरहद्दीवर दारसक नावाच्या खेप्याजवळ कावूल नदीच्या उजव्या तीरापासून हा कालवा सुरु होतो. याची एकंदर लांबी १९ मेळ असून १०००० एकर जमीन याखाली आहे इ. स १९०३-४ मली २७०० एकर जमीन या पाण्याने भिजली होती हा कालवा इ. स. १८९३ साली सुरु करण्यात आला. इ. स. १९०४ पर्यंत या कामावर एकंदर ६५,००० रुपये खर्च झाले असून इ. स १९०३-४ साली खर्च वजा जाता याचे निव्वळ उत्पन्न ९०८०० रुपये होत.

कांचोज—भरतखंडाच्या वायव्येकडील एक राष्ट्र या राष्ट्राचा उल्लेख यास्कार्ना विदक्यात केला आहे. तेथे कांचोजाची भाषा आर्यांच्या भाषेहून निराळी आहे असे म्हटले आहे पाणिनिने 'कम्बोजाल्लुक् वा सूत्रात कांचोजाचा उल्लेख केला आहे. वशशास्त्राप्रमाणे मद्रगर याचा शिष्य कांचोज औपमन्यव या नावाचा होता असा उल्लेख आहे. यावरून मद्राचा विशेषतः उत्तर मद्राचा व कांचोजाचा संबंध असावा असे मॅकडोनेल म्हणतो. तसेच हे सिंधुनदीच्या वायव्येस रहात असत व फारसी शिलालेखात कम्बुजीय असे यांचे नाव आढळते. यावरून त्यांचा इराणी लोकांशी संबंध असावा असहि तो विधान करतो.

महाराष्ट्रामध्ये कांचोज राष्ट्राचा उल्लेख अनेक ठिकाणी आलेला आहे. अर्जुनद्विग्विजयामध्ये अर्जुनाने दरदावरोवर याचा पराजय केल्याचा उल्लेख आहे कलियुगामध्ये ज्या रानटी लोकास राज्यप्रप्ति होईल असे म्हटले आहे, त्यात काम्बोजाचा उल्लेख आहे याचा काही ठिकाणी यवन कांचोज असे म्हटले आहे. हे भारतीय युद्धात दुर्योधनाच्या बाजूने लढले व त्याचा त्या वेळेससुद-

क्षिय या नावाचा राजा होता. त्याचा अर्जुनाने वध केला. याचा पूर्वी वर्णाने पराभव केला असून त्याचा दुर्योधनास खंडणी द्यावयास लाविले होते. याचा राफ, वाहिक वगैरे-वरोवर उल्लेख आलेला आहे.शातिपर्णीत यवन,किरात,गांधार, चीन, नावर, बर्वर, शफ, तुपार, कॅफ, परहन्, आत्र, मद्रक, पांडू, पुर्लिद्र, रमठ आणि कांचोज हे सर्व प्राक्षणापासून व क्षत्रियापासून उत्पन्न झालेले वैश्य व शूद्र या जातीचे संकर-वर्ण असून चौर्यावर उपनीयिका करणारे आहेत असे वर्णन आहे.

विष्णु, बाबु वगैरे पुराणगत सगराने देहय, तालगंध वगैरे शफ, यवन, कांचोज, पारद आणि पल्हव याचा पराजय केला व केवळ वसिष्ठाच्या विनंतीवरूनच त्याचा समूळ नाश न करता त्यास जिवंत ठेवले असा उल्लेख आहे. वसिष्ठांने यवन व कांचोज यांना सर्व शिरांचे मुंडण करावयास लाविले. पारदानां कस नोकले ठेवावे व परहवानी दाटी राखावी अस ठरविले यानी त्याभ्यास पठण करु नये असेहि ठरवून दिले.

कांचोजाचा उल्लेख शक, यवन, इत्यादि रानटी जातीवरो-वर अनेक ठिकाणी येतो. या देशाची उत्तम घोड्याकरिता प्रतिदी होती रामायणामध्ये ते सुवर्णीची कमले वारण करीत असा उल्लेख आहे.

नागव्रतामध्येहि याचा उल्लेख आढळतो. ब्राह्मिहिराने बृहत्संहितेत (१४ १७) यवन, पल्हव यांच्यावरोवर याचा उल्लेख केला आहे. अबोकाच्या एका शासनातहि याचा उल्लेख आहे

अरियन याने कम्बिखुली असा उल्लेख केला आहे. हा कम्बोजस्थल याचा अपभ्रंश असला. काम्बिखानामध्ये कौमोजी या नावाचे लोक आढळतात. हे तुर्कची स्वारी आली त्यावेळी डोंगराळ प्रदेशात जालून राहिले असे एफिक-न्स्टन वणन करतो (एम्बरी दू काथूल) हे बरील कांचोजाचे वंशज असावेत. कामिस्तान सध्या अफगाणि-स्थानात मोडते. पनावात आजहि सुमारे पावणेदोन लाख लोकवस्तीची कांचोह नावाची एक जात आहे. तिचा या कांचोजाशी संबंध असावा (' कांचोह पहा.)

हली ज्याला कंचोठिया देश म्हणतात त्याचे प्राचीन नाव कांचोज होते; पण त्याचा व या देशाचा काही संबंध नाही.

काचीह—जमिनदार व शेती करणारा हा बर्ग पंजाब व संयुक्तप्रांत या निम्नप्रांत आढळून येतो. १९११ च्या शिरोगणतीत एकंदर १,७९,०९७ कांचोह लोक आढळले पैकी पंजाबात १,७९,६४४ व संयुक्त प्रांतात ६६३३ लोक होते. हे लोक सुमारे ७० हजार सुसुलमान, तितकेच शीख व बांधी हिंदू आहेत. या जातीच्या कुळवत्स जालदर येथे एक अशी दंतकथा प्रचलित आहे की, इ स. १६५४ मध्ये पंजाब प्रांत पुरामुळे लष्कर शाला असताना जहागिरांन शेरशाहस साहाय्यार्थी योलावले व त्याने रडू व अच्यरा हे

कावोहाने मूळ पुरुष आणून अच्छरास लाहोर नजीक पुरि-
आन येथे ठेवले व रडूत कर्पूरक्याजवळ सुलतानपुरावजीक
दिवा येथे राहण्यास सांगितले. दुसरी व्युत्पत्ती ' वारा ' या
शब्दापासून आहे असे म्हणतात. शिखांच्या वेळी ते 'पुर्व-
व्याहून जालंदरास आले. ते मधुरेचे मूळ राहणारे असून
क्रत्रिय होत असे म्हणतात. विजयनूर खावू हे खत्री जातीचे
आहेत अशी बाल्यायिका आहे. याचे कलमी खावू व जमिन-
दारी खावू असे दोन नाव आढळतात. परंतु जमिनदारी
खावू हेच वास्तू आढळतात. हे लोक चांगली शेती करणारे,
शातताम्रिय व चांगल्या मनाचे आहेत. आपल्या जातीच्या
वाचन घाला आहेत असे हे लोक म्हणतात. गौरे, हाडे व
मोमी ही नावे त्यांच्या दोन्ही बर्गांत आहेत. परंतु अरेन
(इराण) बर्गाचा त्यात उल्लेख नाही. फिलाऊर कावोह हे सूर्य-
वंशी रजपूत असून ब्रह्मपुत्रातीरावरील कामरूपदशाहून
हुमायूनाच्या वेळी हे दिल्लीत आले. कोंधराय लाहोरसत गेला
व दाखराम जालंदरास गेला. अरेन (इराण) लोकांची
आपला संबंध नसल्याचे हे लोक सांगतात. त्यांच्यात
विधवाविवाह रूढ आहे. लामावाळा कावोह व टम्पावाळा
कावोह अशा दोन जाती कावोहामध्ये आहेत. बुद्धस्तन
म्हणतो की, कावोह हे नाव काया उर्फ कावी देश यावरून
पडले असले.

पंजाबाहून हे लोक खाली आले. हे स्वतंत्र व कट्टालू
लोक असून मुख्य जातीला फारसा मान देत नाहीत. शेजा-
च्याना हे लोक आवडत नाहीत. हिंदूप्रमाणे ही जात
नेमळट नसून अफगाणी लोकांप्रमाणे कडवी आहे. वदमाप-
गिरीत अफगाण हा पहिला, कावोह हा दुसरा व कादिमरी
हा तिसरा आहे, अशी म्हण उत्तरीहिंदुस्थानात आहे काही
लोक, सिंधी, जाट व कादिमरी याबद्दलही वरील म्हण
असावी असे म्हणतात. त्यांच्या जातीच्या विभागानुरूप
त्यांच्या मूळाचा शोध लागत नाही. काहींचा संबंध रज-
पूत जातीशी पोवतो, तर इतर कित्येक स्थानिकच आहेत.
यामुळे यांच्याबद्दल माहिती फारशी उपलब्ध नाही [मूक;
सेन्सत रिपोर्ट, १९११ (पंजाब)].

काम, कामदेव.—प्रेमाची देवता. ऋग्वेदात
(१०. १२३, ४) परमेश्वराच्या मनात प्रथम कामोत्पत्ति
झाल्याचे सांगितले आहे. अथर्ववेदात एक संवध सूक्त
(११. २) या कामाच्या स्तुतीप्राप्त्यर्थे दिले आहे. त्यात
कामदेव आद्यजन्मा असून देव, पितर किंवा मानव यांपैकीं
कोणीही त्याच्या तोडने नाहीत असे म्हटले आहे. या
वेदात पुष्कळदा काम आणि अग्नि एकच मानिला असून,
जेव्हा या दोघात तुलना करावयाची असेल तेव्हा काम हेच
अभिस्वरूप प्रेम मानावे असे स्पष्ट सांगितले आहे (६. ३६. ३)
श्रद्धेच्या पोटी धर्मात झालेला हा पुत्र होय असे तैत्तिरीय
ब्राह्मण सांगते; पण हरिवंशात याला लक्ष्मीच्या पोटी
घातले आहे आणगी एका ठिकाणी ब्रह्मदेवाच्या हृत्कम-

लापासून हा स्फुरला अस्तव्याचे वर्णन सापडते. हा पाप्या-
पासून जन्मला म्हणून याला ' इराज ' म्हणतात असे चवथे
मत आहे. पाचव्या मताप्रमाणे हा आत्मसू असून इतर
देवाप्रमाणे अज, अनन्यत्र ही विशेषणं याला आहेत. याची
पुराणातली वायको, रती किंवा रेवा आहे. तपाचरणात
मग्न असलेल्या शिवाच्या मनात पार्वताविपरीत कामुक
विकार वाणे उत्पन्न केले, म्हणून शिवाने आपला तृतीय नेत्र
उघडून याला मरुत केले. पण पुनः शिवाची कृपा होऊन
कामदेवाने कृष्ण-क्षेमिणीच्या पोटी जन्म घेतला. हाच कृष्ण-
पुत्र प्रद्युम्न होय. या प्रद्युम्नाला अनिरुद्ध व तृपा अशी दोन
मुले होती.

कामदेवाचे वर्णन काव्य व पुराणातून फार मनोहर केलेले
आढळते. हा अम्बराचा राजा असून, हातीं धनुष्य-बाण
पेऊन सज्ज असतो. धनुष्य उंसाचे असून दोरी प्रमर-
पंक्तीची केलेली असते. अम्बराणाचे वैद्यत असा हा
शुकावर असून जाती; याच्या ध्वजावर मकरचिन्ह असते.
याचा चमत्कारिक रीतीने झालेला जन्म व सर्व सृष्टीत
कामविकार उत्पन्न करण्याचे याचे कार्य, यामुळे याला
अनेक निरतिराळी नावे पडली आहेत. उदा. दीपक किंवा
दीपक, (उद्दीपन करणारा), मार, (नाश करणारा), मायी
(कसविणारा), मधुदीप (मधाचा किंवा वसंतचा दिवा),
रुपाक्ष (रूपाचे अन्न वाळणारा), संसार-गुरु (संसा-
राचे धडे देणारा). याच्या धनुष्यवाणावरून याला कुसुमायुध,
पुष्पयुध यासारखी आणखी सुसर्ती नावेही पडली आहेत.

कामकार—ही मञ्जुराची जात संयुक्त प्रांतातली आहे.
लो. सं. (१९११) ३६८४५. ही जात पूर्वे मिल्खात विशेष-
पतः जास्त आढळून येते. कामकार लोक तेथील हिंदू
लोकांमध्ये नोकरीत असतात. ' कामकार ' यापासून काम-
कार शब्द झाला. ' का ' , ' काम ' म्हणजे पाणी; शावरून
' पाणी ओढणारे ' असाहि कित्येक अर्थ करतात. पश्चिम
बंगालमध्ये कामकार ही एक कट्टाराचीच पदवी किंवा
नाव आहे. मगधचा राजा बरासंध यापासून आपली
उत्पत्ति आहे असे ते म्हणतात. स्वतः कट्टाराचे सुद्धा आपल्या
जुळासंबंधी याहून भिन्न मत नाही. बत्ती येथे, चंडवार व
निकुंभ अशा त्यांच्या दोन गोट जाती आहेत. लमाची वयो-
मर्यादा या लोकांत १२ ते १३ पर्यंत असते. बहुधर्मीताची
चाल असली तरी बहुमतवृत्तास मनाई आहे. सोबचित्री
मिळालेल्या वायकोत पुनः दुसरे लक्षण करिता येई. हे लोक
हिंदू असून, शैव, वैष्णव व शाक्त या पंथाचे अनुयायी
असतात. ब्राह्मण हेच त्यांचे धर्मगुरु असून ते महादेव,
दुर्गा व कालीची पूजा करतात. राजे लोक व उच्च हिंदू
लोक यांच्या परी नोकर म्हणून काम करणे हाच या काम-
काराचा धंदा आहे. विश्वासूपाण, कौशल्या व ज्योगाचार्य
याबद्दल त्यांची प्रसिद्धि आहे. यापैकी काही लोकांच्या
मासकांच्या जमिनांही आहेत. ते दारु पितात व बकरी

हरीण व मासे इत्यादि खातात. परंतु वनर, गाई, कोल्हे व नक यांचे मांस वर्ज्य मानतात. जे ' भगत ' असतात ते मद्यमांसाशन करीत नाहीत. चाड, अहोर व कहर यांच्या हातची पत्नी रसई हे कामगरी खातात. ब्राह्मण व क्षत्रिय यांच्या हातची कच्ची रसई खाणें ते निषिद्ध मानित नाहीत. कोरी व कहर यांच्या हातचें ते पार्थी पितात. पण तंबाकू मात्र स्वजातीयांच्या माणसाबरोबरच ओढतात. [फूक].

कामगारहितवर्षक सभा—मुंबईतील मजूर वर्गाची सर्वांगीण उन्नति करण्याच्या उद्देशानें ही संस्था १९०९ साली मुंबईत स्थापण्यांत आली. मजुरांचे कामाचे तास कमी करणें, मद्यपानाला आळा घालणें, रात्रीच्या शाळा सुरू करून शिक्षण देणें, कारखानदार व मजूर यांतील भांडणें सलोख्याने मिटविणें व सरकारची सहायभूति मजुरांना मिळवून देणें या गोष्टी आजपर्यंत या संस्थेने आस्पावार्थकपणें केल्या आहेत. यं. तालचेरकर व अमदार वोलें हे या संस्थेचे चिटणीस असून, परेड, दादर व भोईवाडा या भागांत संस्थेच्या शाखा आहेत. कचेरीचा पत्ता—नं. ९ टॅम्परिड लेन, फोर्ट मुंबई.

कामगार (मजूर) व त्याच्यासंबंधी पत्र याच्या विचार 'मजूर' या लेखांत होईलच.

कामठा-राजोला—मध्यहिंदुस्थान. चांचे जहागिरी-पैकी ही एक जहागिरी असून वचेलखंड येथील पोलिटिकल एजंटच्या हुकूमतीखाली ही आहे. हिचें क्षेत्रफळ १३ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९०१) १२३२. जहागिरीदार कायस्थ जातीचा आहे. मूळ पुरुषास ही जहागिरी इ. स. १८१२ साली इनाम मिळाली. इ. स. १८६२ साली जहागिरीदारास दत्तक घेण्याचा अधिकार मिळाला. इति ३ खेडी आहेत. लंगवडी-खाली एफेंदर ८९९ एकर जमीन असून पैकी १२६ वागायती आहे. वार्षिक उत्पन्न २५०० रुपये. राजोला हें जहागिरीचें मुख्य ठिकाण. डॉ. आय. पी. रेव्हेच्या शांशी-माणिकपूर फांट्यावर असलेल्या कारवी स्टेशनच्या दक्षिणेंत आठ मैलांवर आहे. राजोला गांवाची लोकसंख्या (१९०१) २११.

कामठी २. हर—मध्यप्रांत. जिल्हा नागपूर. नागपुरापासून १० मैलांवर धंगाल-नागपूर रेल्वेचें हें एक स्टेशन असून नागपूर जिल्ह्यांतील लष्कर येथें असतें. कन्हान नदीच्या काठी हा गांव असून येथें दाडी पुष्कळ आहे. या गांवाचा सर्वांत उंच भाग समुद्रसपाटीपासून ९९६ फूट आहे. इ. स. १८१७ मध्ये सीताबर्डीची लढाई झाल्यानंतर बरेंच सैन्य नागपुरांत शेंतें. परंतु तेथील हवा बरोबर नसल्याकारणानें दुसरी जाग जवळच शोधणें जरूर झालें. इ. स. १८२१ साली कामठीत लष्कर नेलें. कामठी हा गांव त्यावेळी कन्हान नदीच्या जवळ तारावर असून इ. स. १८२१ सालपूर्वी तेंथें फार थोडी घरे होती. यागाचे क्षेत्रफ. ८१ चौरस मैल असून ही

जागा अंजिनी, वारेंगांव व वेरखेडा या तीन गांवांतून घेतलेली आहे.

लष्कराच्या सर्व सोयी लक्षांत आणून हें गांव वसविलें आहे. परेडकरितां खुलें मैदानें असून पलीकडे सदरवाजार आहे. सदर वाजाराचा आणि लष्कराचा संबंध या खुल्या मैदानांनी साक तोडला आहे. सदरवाजार देखील व्यवस्थित रीतीने वसविला असून रस्ते वगैरे सर्व काटकोगांत आहेत.

इ. स. १८२१ साली येथें बरेंच सैन्य होतें. परंतु पुढें इ. स. १९०५ पर्यंत सैन्य कमी कमी होत गेलें. व त्याच (१९०५) साली लॅट्ट फिनवेरनें कामठी येथून लष्करी ठाणें अजाबात उठावण्याचें ठरविलें व तेथील लष्कर अहमदनगरास नेलें. हल्ली कामठीत लष्करी महत्त्व फार कमी आहे. परंतु नव्वद वर्षांची स्वच्छता आणि दापदीप यामुळे कामठी लष्कर सर्वस्वी अनुकरणीय झालें होतें. वेडाकाः वेळी नागपूर येथें थोडी गडबड झाली होती. परंतु कामठी येथील सैन्याने ती लगेच मोडली. १९०१ मध्ये वस्ती ३८,८८८ होती, पण पुढल्या खानेखुमारीत ती ३७,१५५ भरली. मराठी असल चालू असतांना देशीय कामठाची व्यापारी दृष्टीनें भरभराट होत होती. परंतु हल्ली रेल्वे वगैरे झाल्यामुळे नागपुरासच सर्व व्यापारी देवघेव सोळा प्रमाणांत होत असल्यामुळे कामठीचें महत्त्व जात चाललें आहे. जवळपास मँगनीजच्या खाणी असल्यामुळे येथें मँगनीजचा व्यापार मोठ्या प्रमाणावर होतो. भेंतवेस्तास, दाह व लोकरांचे कापड तयार करण्याचे कारखाने येथें आहेत. येथें कांही सरकारी व खासगी शाळा आहेत. स्टेशन हॉस्पिटल व कॅंटाॅन्मेंट जनरल हॉस्पिटल अर्थां दोन हस्पिटल आहेत.

कामठा, जमीन दारी—जिल्हा भंडारा. टिरोरा तहसीलीच्या ईशान्येस हा जमीनदारी असून प्रदेश फार सुपीक आहे. एकंदर क्षेत्रफळ २८८ चौरस मैल. ह्यांतल एकंदर खेडी १२८. नांदिया गांव याच जमिनदारीत आहे.

इतिहास—हल्लीची कामठा जमीनदारी ही पूर्वाच्या जमीनदारीचा एक भाग आहे. इ. स. १७५० च्या सुमारास एका कुण्डी शेतकऱ्यास येथें जमीन मिळाली. पुढें हळू हळू ही जमीनदारी वाढतां वाढतां तीत टिरोरा तहसील, हडा, किर्गोर आणि भाद्रा (बालाघाट जिल्हा) व देवरी किशोरी या जमीनदारीचा समावेश होऊं लागला. इ. स. १८१८ साली कामठा तालुक्याचा बहिर्वाटदार चिनगा हा आप्पासाहेबांच्या वंशजांत त्यांच्या बाजूत मिळाला. याचा परिणाम असा झाला की बहुतेक सर्व जमीनदार घराणां या जमीनदारीत सुकळी. कामठा, हडा आणि देवरी किशोरी या जमीनदारी नमूद पटेल नांवाच्या लोणीया दोन वर्षांच्या करारानें बहिर्वाटकारतां दिल्या. याच्या घराण्याकडे या जमीनदारीची तिन्हापसून बहिर्वाट आहे.

या जमीनदारीची लोकसंख्या (सन १९०१) ८२९६१ व उत्पन्न १.०९ लाख. टाक्रीळी ५१००० रुपये. या जमीन दारीत सुमारे १५ गाव्य आहेत.

गा व.—तहशिल टिरोरा जिल्हा भाडारा. टिरोरापासून ३४ मैलावर हें खेडें असून कामठी जमीनदारीस याच जेड्याचें नांव आहे. उन्हाळ्यात कामठीचे जमीनदार येथे स्थापनास येतात. लोकसंख्या (१९०१) १४००. येथे एक २० फूट औरस चौरस जुने देऊळ असून एक किल्लाहि आहे. गावात एका ब्राह्मणवळ एका काळ्या दगाड्यावर चाभाराच्या राणीची आळति कोरली असून एक टेजाहि आहे. इ. स. १८१८ साली ब्रिटिशांनी या किल्ल्यावर भडिमार केला होता. केर्टे ऑफ वार्डसच्या ताब्यात ज्यावेळी ही इस्टेट होती त्यावेळी किल्ल्याची दुरुस्ती केली आहे. येथे अडकिते आणि जोडे तयार होतात.

कामठी (तळेगाव)—मध्यप्रात. नागपूर जिल्हा. सावनेरच्या पश्चिमेस ४ मैल व नागपूरपासून २४ मैलावर हें २५०० लोकसंख्येचे खेडें असून धाकेते भोसले यांच्या इस्टेटीपैकी आहे. गावात एक मातीची गढी हद्दीस पडते. ही गढीची रानाची वाघली असावी असे म्हणतात. इ. स. १९०४ सालापासून आरोन्यरक्षणार्थ लोकापासून कर घेतात. अडनड्याचा वाजार दर सोमवारी भरत असून येथे एक प्राथमिक शिक्षणाची शाळा आहे.

कामठीलांग—उत्तरप्रदेशे श. ही लहान लहान ज्ञान संस्थांन आहेत. त्याचें क्षेत्रफळ ५५९ चौरस मैल असून लोकसंख्या सुमारे ८००० आहे. ह्यातून मलिखा नदी वाहते. हा देश सुपीक आहे. येथी लोक ज्ञान व क्राचिन जातीचे आहेत.

कामठ—हुशंगावाड व निमाड या जिल्ह्यातून फिरणाऱ्या जादूगारांची ही जाति आहे. यांच्या वाक्या चोहोबाजूनी भाड नऊ शाखा पत्त्यात वाडून, कवी कथी तोंडात तरवार धरून शरीर वाकवून शाखा वाजरीत नाचतात याचा पोशाख रजपुतानारसा असतो. यांच्या वर्गीची नावे रजपूतच आहेत. हे इतके नीच जातीचे समजले जातात की, भंगी लोक देखील यांच्या हातचें खात नाहींत. डोम लोक यांच्यासारखाच योव्याचा विटाळ मानतात म्हणून रसेल बाल डोमाचे संयथे समजते. हे प्रेतास माडी घालून पुरतात. मारवाडातील रामदेव साधूच्या पादुका व रामपुताऱ्यातील हिंदलज देवीची हे पूजा करतात.

कामंदक (कि)—कदमोराठजीक एक कवि. नीति-सार ग्रंथाचा कर्ता. डॉ. विंटरनिझमन नीतिचाराचे केलेल सुंदर परीक्षण 'अर्थशास्त्र' या लेखात (पा. ४४२-४३) दिलेंच आहे. डॉक्टर साहेबांच्या मते नीतिचार हा शासन-शास्त्रावरील ग्रंथ इ. स. ७००-७१० या कालातला आहे. भवभूतीच्या मातृतीमाधवातील श्री-मुस्तद्दी कामदकी या कामंदकी (का) ची आवृणण करून देतें. कणिक—कौटिल्य

याप्रमाणें कामंदकाहि शाठ्य नीतीविषयी प्रसिद्ध होताचें दिसतें.

कामधेनु—मुंबई इलाखा, धारवाड जिल्हा. कलघट-गोच्या ईशान्येस सहा मैलावर हें एक खेडें असून तेथील कळ-मेश्वराच्या देवळाजवळ गणी झालेले दोन शिलालेख आहेत. खेड्याच्या दक्षिणस सुमारे एका मैलावर कल्लू नावाचा ओटा असून त्यास इ. स. १८५० सालच्या सुमारास सर-कारने १०,००० रुपये खर्चून एक बाघ घातला आहे अड-विठल्या पाण्याचा वाग,इतीकडे उपयोग होतो.

कामन—रावपुताना भरतपूर संस्थानातील याच नावाच्या तहशिलेचें मुख्य ठिकाण. उत्तर अक्षांश २७°३९' व पूर्वरेखाश ७७° १६'. लोकसंख्या (१९११) ८११२ याचें प्राचीन नाव कदंबवन होते असे म्हणतात. याचेंच लहान रूप कामवन अत शार्ले. कोणा कामसेन राजाचें हें गाव दसविलें म्हणून यास हें नाव पडलें असे म्हणतात. त्रिन-मंडलाच्या बारा तीर्थांपैकी हें एक असून वेधोल गोंपना-याच्या दर्शनास पुष्कळ याजेकड येतात. गावात एक जुनाट गढी असून 'चौन्यासा खाय' नावाची एक मशीद आहे. या मशिदाच्या एका खांब्यावर शूरसेनाचा एक संस्कृत शिलालेख आहे, परंतु त्यावर तारीख नाही तथापि तो आठव्या शतकातील असावा असें वाटते [इ. स. १०; अर्किऑलॉजिकल सर्व्हे ऑफ नादनं इंडिया, पु. २०; इ. ग. १४].

कामवक्ष—(रावपुत्र) अलमगोर बादशहाचा सर्वांत धाकटा मुलगा बापानें मरणसमयी मृत्युपत्रात याला दक्षिणची सुभेदारी दिली होती.पुढे त्याचा वडील भाल जो वहादुरशाहा हा गादीवर आल्यानंतर त्याचें बचत कदल न करता हा आपल्या नाचने जेव्हा गणी पाडे लागला तेव्हा वाहादुर-शाहानें त्याला पुष्कळ दवलती देऊन आपल्याकडे ओड-ण्याचा प्रयत्न केला पण तो ऐकना,तेव्हा त्यानं दक्षिणेत त्याच्यावर स्वारी केली व हुद्रावाडजवळ त्याचा पराभव केला. या लढाईत कामवक्षाला मखम लागून इ. स. १७०९ च्या ३ जानेवारी रोजी तो मरण पावला. त्याच्या आईचें नाव उदेपुरीमहाल असें होतें (उदेपुरी वेगम पहा). याचा जन्म दिवशीस २० फेब्रुवारी १६६७ मध्ये झाला होता.

हिंदुस्थानच्या इतिहासात याच्या हातून विशेष अशा काहीच कामगिरी झाली नाही. यानें बापाविरुद्ध घोडीगी चढवळ केल्यासुद्धे बापानें त्याला काही दिवस (१६९८ दिसें-वर ते १६९९ जून) कैदेत ठेविलें होतें. परंतु साच्यावर औरंगजेबानें फार प्रेम असे यानें विरकोळ आपराध केले अस-ल्यास त्यास तो क्षमा करीत असे. राजाराम छत्रपति जिजीत असता तेंच वेदा घालून वसलेल्या शुचिकरखानाच्या मदतीस कामवक्ष आला होता. परंतु त्या दोघात भाडणें घुसू शाली व कामवक्ष मराठ्याकडे राजकारण करूं लागला. तेव्हा शुचिकरखानानें त्याला कैद करून औरंगजेबाकडे पाठवून

दिले होते (इ स १९०) [वील थोरिएटल वेंया
श्राफिकल डिक्शनरी, जुनुनाथ-औरगाव, वेधे शाकावली]

कामरगाव—बऱ्हाड मध्यप्रान जिल्हा अकोला तालुका
मुर्तिजापूर मूर्तिजापूरच्या दक्षिणेस १३ मैलावर हे गाव आहे
लोकसंख्या (१९०१) २३४६ येथे दर बुधवारी बाजार
भरतो वनेशाळा व शाळा येथे आहे गौर इमाम अली-
खान रिसालदार यास १८५७ च्या बजापूर्वी एकट्या अ-
कमिशनर नेमळ होते व त्यास १२ गावाची वसुली कर-
ण्यास परवानगी दिली होती पुढे त्या वजातच हा रिसाल-
दार यदा येथे लढाईत पडला तरी ता हक्क त्याच्या वडा-
जाकडे अजून चालत आहे याचा ' वामरगाव इस्टेट ' असे
म्हणत असून मालकास जहागिरदार असे म्हणतात एक-
दर उत्पन्न रु १८,००० आहे पैकी सरकार ९,००० रुपये
घेतो व २,००० रुपये खर्च वेंच याकडे जात असून जहागिर-
दारास ७,००० रुपये मिळतात

कामरान—बाबरशाहाचा हा मुलगा याचा वडील भाऊ
हुमायून कानरान हा तिरछद व विश्वासघातकी होता हुमा-
यून तत्कावर आला तेव्हा हा कावूलचा सुभा होता त्यास
हुमायूनने कावूल व पंजाब हे दोन प्रांत तोडून दिले पुढे
शेरखानाने वड झाले त्यावेळी (१५३८) कामरान याने
हुमायूनास आप्त्यावेळी मदत केली नाही उलट तो कावूल
हून त्याच्यावर चाल करून येण्यास निघाला हुमायून पळाला
व त्याची आणि कामरानची गाठ लाहोरस पडली हुमायू-
नला या वेळी तरी कामरान आपल्याला मदत करील असे
वाटले होते, परंतु कामरानने त्याला फधिले त्याने हुमा-
यूनच्या पाठोवर आलेल्या शेरखानास पंजाब देऊन त्याच्याशी
सह्य केले व आपला वचाव करून तो कावूलास निघून गेला
नंतर हुमायून इराणात गेला तेथील सैन्य घेऊन (१५४५)
तो कावूलकडे आला प्रथम त्याने कामरानची समजूत
करण्यासाठी बहामखानास पुढे पाठविले, पण त्याला काम-
रानने दाद दिली नाही यावेळी कामरानला त्या वाजूस
बरेच शत्रू उत्पन्न झाल्याची बातमी समजल्यावरून हुमा-
यून कावूलवर आला तेव्हा कामरान सिंध्यात पळाला
परंतु तेथे त्याला आश्रय न मिळाल्यामुळे तो परत कावूलास
आला यावेळी हुमायून तेथे नव्हता म्हणून त्याने वावूल
झाचीज केले त्यावेळी तेथे शहाजादा अकबर होता तो
त्याच्या हार्ता सापडला इतक्यात बंदकशातकडून हुमायून
परत येऊन त्यान फिलबास वेढा दिला यावेळी कामरानच्या
मनांत अकबरास अपाय करावा असे होते परंतु ते साधले
नाही, हुमायूनने कावूल घेतले व कामरान बंदकशातकडे
पळाला हुमायूनने त्याला बौध्दाय दिवसात पकडले (१५४८)
पण त्याला ममतेने वागविले, परंतु लवकरच कामरानन
पुन्हा कावूल घेतले व थड उभारले ते हुमायूनने मोडले
तेव्हा तो पंजाबात पळाला त्यावेळी हुमायूनने त्याला
पुष्कळ ममतेची पत्रे लिहिली व आपल्याजवळ राहण्यास

त्याला बोलाविले पण ते त्यास स्विकारू नव्हते, तेव्हा त्याच्या
वर हिदात (त्याचा दुसरा भाऊ) यास पाठविण्यात आल
त्या पाठवणात हिदात मारला गेला (१५५१) कामरा-
नास तेजीमखानासुरकडून आश्रय न मिळाल्यामुळे तो गंवर
वंगरे रानटी लोकांत मटकत होता शेवटी त्यानी त्याचा
निश्चातघात करून त्याला पकडून हुमायूनच्या स्वाधीन केले
(१५५२) तेथीस वर्षे त्याने हुमायूनशी घेईमानगिरी
केल्याने हुमायूनने त्याचे डोळे काढले (१५५३) एकदा
दोघा भावाची गाठ पडल्यावर कामरानची ता दोन स्थिती पाहून
हुमायूननास रड कोसळले कामरानासहि पधात्ताप होऊन त्यान
त्याची सभा मागितला काही दिवसांनी तो मंकेम
जाण्यास निघाल परंतु वाटेत सिंधप्रतातच तो मरण पावला
(१५५२) ता जूर, धाडवी, कपटी व दूर होता [सु रि]

वील म्हणतो तो मंकेस पोहीचल होता व तेथे तीन
वर्षे राहिल्यानंतर तो मेला त्याचा मुलगा अजुल कासिम
मिर्झा हा ग्वालेरच्या किर्वात केदी होता त्याला अकर-
रन टार मारले (१५५५)

कामरूप—आताम प्रातातील एक गिल्हा उत्तर अक्षांश
२५° ४३' ते २५° ५३' व पूर्व रेखांश ९०° २९' ते
९०° ११' क्षेत्रफळ ३८५८ चौरस मल

उत्तरेस भूतानने वस्थान पूवस दरंग आणि नौगाव,
दक्षिणेस न्वासी पर्वत, पश्चिमेस गोलग्रारा ब्रामपुजा नदी या
जिल्हातून वाहते या नदीच्या दक्षिणेकडाल प्रदेश डोंग-
राळ असून या जिल्ह्याचा मध्यभाग सपाट आहे व त्यात
भाताची लागवड होते त्याप्रमाणे या जिल्ह्याचा उत्त
रेकडील भाग डोंगराळ आहे दक्षिणेकडील पर्वतांच्या शय
ध्याशी जंगल आहे परंतु उत्तरेकडील भागात जंगल मुळीच
नाही यात हत्ती, गवे, वाघ, चित्ते, अस्वळ, डुकर, हरीण,
ससा इत्यादि आहेत

येथील हवा अग्नाभातील इतर भागाप्रमाणेच आहे हिवा-
ळ्यात येथे चांगली थंडा पडते नाहीत येथील वार्षिक
पावसाची सरासरी ५७ इंच आहे डोंगराळ भागात ८० ते
८५ इंच पाऊस पडतो परंतु सर्व पाऊस जोडक्या वेळात
पडून जात असल्यामुळे मातयेतील नुकसान होतं तरीस
१७ नुन इ व १८९७ रोजी येथे धरणीतयाची मोठा नळा
वसला त्यामुळे या भागाचे फार नुकसान झाले या देवी
आपतीच्या दुसऱ्या वर्षी ब्रामपुजा नदीस मोठा पूर येऊन
शेततीचे भयकर नुकसान झाले

कामरूप हे नाव भारतात काठ आडळत नाही परंतु
प्रायज्योतिषपुराचा राजा भगदत्त याचा उल्लेख आढळतो
हा राजा कारवाच्या वाजून भरतायुद्धात लढत होता रघु-
वशात दोन तीन वेळा हे नाव आले आहे (२ ८३, ८४ आणि
७ १७ पहा) रघु हा दिग्विजयाच्या वेळा प्रथम पूर्वेत
जाऊन, दक्षिण व पश्चिम या दिशाकडून उत्तरेस व

लौहित्या नामक नदी उतरून प्राग्ज्योतिष देशात जाऊन त्यापलीकडे कामरूप देशात तो गेला. तेथे त्याचा दिग्विजय समाप्त झाला. तेव्हा हा कामरूप देश ईशान्येस किंवा पूर्वेतहि असणे संभवते. तेथील राजाने रघूस हत्ती दिले असे वगैरे आहे. यावरून तो देश (कामरूप) हत्तीविषयी प्रसिद्ध होता असे दिसते. तेव्हा वरील दिशा व वगैरे अ सामर्थी जुळते.

पुत्रवर्धन येथून पूर्वेस १५० मैलावर मध्ये एक नदी उतरून ह्युएनत्संग कामरूप देशात गेला. कामरूप हे आसाम देशाचे संस्कृत नाव आहे. या प्रांताचा घेर १६६० मैल सांगितला आहे. यावरून त्यात ब्रह्मपुत्रा नदीचा सर्व प्रदेश व कुचबिहार आणि भूतान हीं येत असतात. ब्रह्मपुत्रा प्रदेशाचे पूर्वी तीन भाग होते: ते सदिया, आयाम आणि कामरूप. आसाम पूर्वेचा, मजला आणि पश्चिमाचा असे म्हटले तरी चाहेल. कामरूप हे तसेचान सर्वांत वळिष्ठ म्हणून सर्व प्रदेशास त्याचे नाव पडले. कुचबिहार हा मुख्य कामरूपचा पश्चिम भाग होता तो प्रदेश फार समृद्ध असल्यामुळे राजे त्यात रहात असत व त्यांची कामतीपुर राजधानी होती. तिथरून सर्व प्रदेशास हे नाव पडले. परंतु ब्रह्मपुत्रा नदीवरील गोहती ब्रह्म राजा कामरूपची सुग्री राजधानी होती असे म्हणतात कामतीपुर हे पुनपुन उत्तरेस वारेवर १५० मैलावर आहे. आणि गोहती हे ३१० मैलावर ईशान्येस आहे कामतीपुरचे अंतर मिळते यावरून ७ व्या शतकात तीच राजधानी असावी येथीच आपा हिंदुस्थानातल्या सारखीच होती असे ह्युएन लिहिले यावरूनहि गोहतीपेक्षा जनवळचे जे कामतीपुर तीच यांनी राजधानी होती असे म्हणता येते. ह्युएनत्संग मोठा नदी उतरला ती तिस्ता होय. त्या राज्याच्या पूर्वेत चिनी शू प्राप्त होता. आग्नेयीस वरपू आहेत, त्यात पुष्कळ रानहत्ती होते, त्याप्रमाणे हत्तीहि आहेत.

कामरूप (आसाम) देशात भगदत्ताचा वंश राज्य करित असून ह्युएनत्संग तेथे गेला असता कुमार किंवा भास्करवर्मा हा तेथे राजा होता (६४३). हा प्रख्यात पुत्रवर्धनाचा मित्र होता. हे ब्राह्मणघराणे पुढे दोन शतक तेथे चालू होते. भगदत्तकुळ हे ब्राह्मण अर्वाहिले त्यातील राजे क्षत्रियांच्या मुली करीत व क्षत्रियाना (वडमी वगैरे) आपल्या मुली देत. हे राजे गौड, वंग, ओरिसा वगैरे राज्यावर मधून मधून आपले वर्चस्व स्थापन करित, आणि स्वतःचा देश पूर्वतेव्हीत असल्याने ते स्वतः सुराजित असत. महाभारत कालापासून स. ८०० पर्यंत हे भगदत्तकुळ एकटेंच राज्य करीत होते, इतकी शतके एकच कुळ राज्य काराणे असे अगत दुसरें आढळत राहिले. कदाचित् ही संतक्या हि असेल. परंतु हिमाळयाच्या आसत हे राज्य असल्याने महत्त्वाकांक्षी राज्याच्या आहाराबाहेर हे राहिले. (वैद्य म. भा. १ पा. २).

मध्यंतरी (१२ वें शतक) काही काळपर्यंत वेगळ्याच्या पाळ राजानां येथे राज्य केले होते (एफि. इंडि. भा. १). परंतु

अरब प्रवासानां भगदत्ताच्या वंशाचाच उल्लेख केला आहे. त्यांना या देशाला 'कामन' असे नाव दिले आहे. ते म्हणतात " येथील प्रजाजन फारच सुरेख असून त्यांच्यात कानाला भोके पाडण्याची चाल आहे. समुद्रगुप्ताच्या राज्याची पूर्वसरहद्द या कामरूपाला मिळाली होती (सिंध. प्रा. हि.) भास्करवर्मा (कुमारराज) हा बौद्धधर्मीय असून ब्राह्मणधर्मीय होता, (डाका रिव्ह्यू १९१२ जून). त्यावेळी कामरूप देशाची मर्यादा पश्चिमेस करतोया नदीपर्यंत होती. इ. स. १२०८ च्या सुमारास ज्ञान जातीपैकी अहोमानी हा प्रदेश काबीज करून घेतला. येथील बर्म अळोकडे (मंगोलियन लोकांच्या रहिवासासुद्धे) तांत्रिक बौद्ध व तांत्रिक हिंदु आहे. या प्रांताचे प्रख्यात शाक मार्गाची आविर्भावता जी कामाल्या देवी तिचे स्थान (गौहतीजवळ) आहे. अद्यापि मंत्रनैत्रावद्दल हा प्रदेश प्रख्यात आहे. येथील हिंदुराजानी अनेक वेळा मुसुलमानांच्या पराभव करून आपले स्वातंत्र्य कायम ठेविले होते. वखतियाचर महंमदाने १६०४ मध्ये त्याच्यावर चढाई केली होती. परंतु दार्जिलिंगच्या पुढे त्याज्य जाता आले नाही. परत येताना नदीवरील पूल आसामां लोकांना पाडून आकस्मातुळे त्याचे बहुतेक सैन्य पुडून गेले तो मोठ्या शिकस्ताने पाच पन्नास लोकांसह वाचला; परंतु त्यांच्या पुढल्याच वर्षी आसाम्यांनी त्याचा वध केला

सोळाव्या शतकात काक राज्याचा अधिकार या भागावर चालत होता. राजा नरनरायण याने अहोम आणि क्षत्रिय, जैतिका, सिलहेट आणि टिपरा येथील राजाशी युद्ध लढाया मारल्या. पुढे या राज्याचे दोन भाग झाले. त्यांच्यात मालवेदकी युद्ध होऊन भाडोणे उपस्थित झाली व त्यात एकाने मुसुलमानांची व दुसऱ्याने अहोमाची मदत मागितली पुष्कळ दिवस हे वैर सुरू होते अखेरीस इ. स. १६३० साली मुसुलमान विजयी झाले व त्यांनी गोहती आपल्या ताब्यात घेतली यापूर्वी मुसुलमानांनी तेराव्या शतकाच्या आरंभी आसामवर स्वारी केली होती. त्यात त्याचा थोडाफार जगहि झाला होता. परंतु ब्रिक्केल्या मुसुखावर त्यास सत्ता राखता आली नाही. इ. स. १६६०-६२ साली मीर जुमला याने आसामवर स्वारी केली. परंतु त्याने वरेच तुकतान होऊन त्यास परतवें लागले. त्या वेळी गोलपारा ही मुसुलमानांची सरहद्द ठरली व कामरूपच राज्य अहोमाच्या राज्यात समाविष्ट झाले. अठराव्या शतकाच्या अखेरीस अहोमच्या राजाची सत्ता संयुधत आली होती व त्या राज्यात त्यावेळी वरेच वखोडे माजले होते. त्याचा आज्य पालण्याकरिता इ. स. १७९२ साली कॅप्टन वेल्स याच पाठविले होते. परंतु दोन वर्षांनंतर त्यास परत पोलाविले. त्यानंतर त्या भागात दंगे वगैरे फार झाले व अखेरीस तो सर्व प्रदेश ब्रह्मी लोकांनी आपल्या ताब्यात घेतला.

इ. स. १८२६ साली पहिली ब्रह्मी लढाई झाल्यावर कामरूप ब्रिटिश राज्यास जोडण्यांत आलें. तोपर्यंत तेथें हिंदू राज्य होतें. हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेलें दुआर भौतितांफडे इ. स. १८४१ पर्यंत होतें. या साली ब्रिटिशांनी तें खालसा केलें व तेथील डोंगरी जातीस त्या मुखखावट्क नुकसानभरपाई दिली. भूतानच्या लढाईत इ. स. १८६१ साली देवांगिरी ब्रिटिशांकडे आलें. प्रथमतः आसाम प्रांताचे मुख्य ठिकाण गोहती होतें; परंतु इ. स. १८७४ साली आसाम देवालपातून वेगळा करण्यांत आला व त्याच वेळी शिलांग हें मुख्य ठिकाण करण्यांत आलें.

गोहती, कामाख्या आणि छाजी येथे प्राचीन हिंदू देवळांचे अवशेष पुष्कळ सांपडतात. लोकसंख्या १९२१ साली ७,६२,६७१ इतकी होती. या जिल्ह्याचे दोन विभाग आहेत. एक वारपेटा आणि दुसरा गोहती यांत एकंदर १७१६ खेडी आहेत.

या जिल्ह्यांत हिंदूंची वस्ती शेंकडा ६९, मुसलमान शेंकडा ९ व बन्धुवर्मा लोक शेंकडा २३ आहेत. कामरूप जिल्ह्यांत ख्रिष्तींची संख्या पुरापासिं अधिक आहे.

मुख्य पिक भाताचे असून व्यापारी दृष्टीनें ताग जावण्याचा प्रयत्न इकडे होत आहे. १८९९-१९०१ च्या दरम्यान येथील धरणीकामांमुळे व लोकसंख्या कमी झाल्यामुळे या जिल्ह्यांचे वरेंच नुकसान झालें आहे. या जिल्ह्यांत १४९ चौरस मैल संरक्षित जंगल आहे.

धे दे—चहाच्या लागवडीसिनाय या जिल्ह्यात दुसरा महत्त्वाचा धंदा नाही. येथील व्यापारी वर्ग बहुतेक मारवाडी याचा आहे. गोहती, वारपेटा, पळसवारी, नळवारी इत्यादि व्यापाराचा ठिकाण आहेत. आसाम-बंगाल रेल्वेचा ३३ मैल लांबीचा मार्ग या जिल्ह्यांतून आहे. याशिवाय ब्रह्म-पुत्रा नदीवर जागबोटी चालत असून त्या गोहती, तोल-कुची, पळसवारी, खोलाबांद इत्यादि ठिकाणी लागतात.

आसामातील इतर भागांप्रमाणें कामरूपमध्ये दुष्काळ कधींहि पडत नाही. या जिल्ह्याचा अधिकार डेप्युटी कमिशनरकडे असतो. [आसामची नागा-अॅलन; ग्रॅट-आसामचा इतिहास; लयल-एचि. स्ट्रॉड; राबर्ट वॉल. भा. १; वाटर्स. भा. १; एचि. डॅलि. २; हॅट्टर-आसाम. कामरूप गौ.

कामरेज—मुंबई इलाख्यांतोळ वडोद्याच्या कामरेज पोटभागाचें मुख्य ठिकाण. हें शहर तापी नदीच्या दक्षिण-तीरावर आहे. येथे बहिवाटदार व फौजदार यांच्या कसेच्या, प्राथमिक शिस्त्याची शाळा व एक धर्मशाळा आहे. वास्तु-सौंदर्यशास्त्राच्या दृष्टीनें पुढील देवळें महत्त्वाची आहेत. (१) श्री नारदब्रह्मर्षे देऊळ. (२) श्री कोटेश्वराचे देऊळ (३) श्री मोसनाथ महादेवाचें देऊळ, (४) श्री काल-भैरवाचें देऊळ.

कामली—ठापें जिल्ह्यांतोळ शेतकऱ्यांची एक जात. लोकसंख्या (१९०१) ११०९. हे लोक वहाण व वाड या भागांत आढळतात. हे घुमारे पांचवे व चौथीं काटेवाडा-कडून या भागांत आले व त्यांना काम्य रजपूत असें म्हणत असा समज आहे

यांची रहाणी स्वच्छ असून हे स्वभावतः इमानी, मेहे-नती, शांत व आतिथ्यतत्पर असतात. अलीकडे बहुतेकांचा व्यवसाय शेतकरीचा असतो. हे मद्यपी व मांसाहारी आहेत. यांचा पेशेवर म्हणजे चट्टी, खरवरीत लोंकरी जाकीट व लहानसें पागोटें हा असतो. मूल नमत्यावर सहावी पुज-तात. वाराच्या दिवशीं व्याजवाळंतीण दहा वारा वरीं जाते व त्या दिवशीं मुलाचें नांव ठेवतात. मुलीचीं उमे १२-१३ व्या वर्षी करतात. उपाध्याय गुजराथी ब्राह्मण असतो. मृताचा दहावा व वारावा हे दिवस पळतात. विषमविवाहाची प्रवृत्ति नाही. मास्ती, गणपती, महादेव हीं उपास्यदेवतें असतात. दधरा, दिवाळी, शिमगा वगैरे सर्व सण पाळतात. यांच्यांत जातिप्रमुख असतो. त्याला पाटील असें म्हणतात. पाटील जातीच्या संमतीनें तेंव्यांचा निकाल करतो. यांचें स्वित्ती गरिबीची असते. यांची माया धेतगुजरी गुजराथी असते. हे मुख्यां शिक्षण देतात [सु. मं. १३. एन्वोवेन].

कामशास्त्र—भरतखंडात अर्थशास्त्राच्या जोडीनें हें शास्त्र प्रगत झालें. धर्म, अर्थ व क्रम या त्रिवर्णीपसून निघालेलीं हीं दोन्ही शास्त्रें शुद्ध व्यावहारिक स्वरूपाचीं आहेत ज्याप्रमाणें अर्थ मिळविण्याचीं साधनें व मार्ग दाखविण्याखेरीज व त्यांचें रक्षण करण्याखेरीज अर्थशास्त्राचा दुसरा उद्देश नाही, त्याचप्रमाणें आपला काम अति उत्तम तऱ्हेनें करा तृप्त करितां वेईल याचीं साधनें व मार्ग यांचें शिक्षण देण्याचाच केवळ उद्देश कामशास्त्राचा आहे. साम्राज्य कसें उत्कृष्टतेनें चिकावे व शासित कराचें त्याचे ध्ये देण्याकरितां ज्याप्रमाणें अर्थशास्त्र, प्रथम राजे व मंत्री या शासनाधिकार्यांना संवोधून लिहिलें आहे, त्याचप्रमाणें कामोपभोग सर्वोत्कृष्टपणें करा प्यावा हें दाखविण्याकरितां कामशास्त्र मुख्यतः नागरकांना उद्देशून लिहिलें आहे. शिष्या या नागरकाशीं संबध असल्याचा किंवा त्यांच्याच कोटीतल्या असल्यानें त्यांना या शास्त्रांत केवळ एक भाग व्यावथाचा आहे. या दोन शास्त्रांच्याच्या रचनेतून व पद्धतीत सुद्धा विशेषतः अति जुनाट प्रती-तून विलक्षण साम्य दिसून येतें. प्रेमकलेवरील उपलब्ध असणारा अतिपुरातन ग्रंथ जो महानाग वास्त्याचन कृत कामसूत्र, तो तर कौटिलीय अर्थशास्त्राच्या धर्तीवर लिहिलेला उचळ दिसतो. भाष्यरचनेसारखी याची सूत्ररूप रचना असून प्रत्येक अध्यायाच्या शेवटीं काहीं लोक असतात. अर्थशास्त्राप्रमाणेंच कामसूत्राचा आरंभ, विषयासु-क्रमणिका, त्रिवर्गचें विवेचन आणि विद्यास्तुदेश नांवाचा एक अध्याय यांसहित एका प्रस्तावनेनें होऊन औपनिषदादि

या अधिकारप्राप्तेच त्याचा शेवट झाला आहे. कामसूत्र आणि अर्थशास्त्र या दोन्हीनाही ब्राह्मणां अर्थाचा धर्म आणि नीतितत्त्वे पूर्णपणे मान्य आहेत. तरी या धर्माच्या अनुसंधाने म्हणजे पुण्य आणि पाप यांच्या कर्तृते राहून ते आपले सिद्धांत मांडतां नाहींत. एखाद्या माणसाने एखाद्या कुमारेकला किंवा परदारेलाला विकण्याच्या (वश करण्याच्या) बुक्त्या व कला जेव्हा वास्त्यायन शिकवितो तेव्हा तो प्रेमराज्यातील 'मैकिकाव्हेली' चांगला सोमतो. उदाहरणार्थ—अर्थशास्त्रांत ज्याप्रमाणे राजाने मित्र हेर आणि वकील सांगितले आहेत त्याचप्रमाणे त्याच परिभाषेत कामसूत्रात प्रेमीमाणसाचे पुरुष मित्र व ब्रिया संदेशवाहिका सांगितल्या आहेत.

कामसूत्रातील बहुतेक विषय युरोपीयन चाचकास अश्लील वाटतील पण भारताच्या युरोपीयन लोकांहून हि जास्त उघडपणे वैपयिक भावित्याची चर्चा पुढ्याक केली आहे असे डॉ. विटरनिद्वस म्हणतो. सूत्राच्या शेवटच्या श्लोकातून वास्त्यायन आपणस अशी खात्री देतो की, धर्म, अर्थ आणि काम याचा उपयुक्त म्हणून विगय आणि अतिराम पुत्र्य युद्ध ठेऊन आपण हा ग्रंथ लिहिला आहे! कामविकार उचुक करणाऱ्याच्या हेतूने हा लिहिलेला नाही. कारण या शास्त्राचे खरे महत्त्व औन्नत्यगारा पुरुष आपल्या इच्छा दाखून घेतो व संभारामध्ये धर्म, अर्थ आणि काम या तिहींना त्याच्यायोग्य असे स्थळ देतो तेव्हा या शास्त्रात तज्ज्ञ असणारा कुशल माणस कामोपनोगाच्या वेळी धर्म आणि अर्थ मनात वागवील व अमर्यादित विकारात्तोरचर वाहून जाणार नाही हे वास्त्यायनाचे म्हणणे जरी आपल्याला अगदी खरे धरून चाळता यावयाचे नाही, तरी केवळ कळ अशा एखाद्या ग्रंथरचनेप्रमाणे कामसूत्राची एकंदर रचना आहे असे आपणाला झूळ केलें पाहिजे. इतर ग्रंथातल्याप्रमाणे पांडित्यदर्शक व्याख्या, वर्गाकरणे या ग्रंथांत आढळून येतात. तेव्हा ओगिडच्या 'आर्से बॅमोटोरिया' या क्लोविसी त्याची सुळीच तुजना करता येणार नाही.

ग्रंथाचा वराचसा भाग मानवसंज्ञासंबंध किंवा क्षीपुसपविषयक प्रश्नचें विवेचक याखेरीज एतन्त्या कोणालाहि मनोरंजक वाटणार नाही. तथापि संस्कृति व बाह्यमय यांच्या इतिहासान याचे महत्त्व केवळ प्राचीनतेच्या दृष्टीने पाहिल्यास कमी मानता जावयाचे नाही. प्रास्ताविक भागांत त्रिवर्णीचे महत्त्वाचे असे तात्त्विक-नैतिक विवेचन व सुशिक्षित ब्रियानां आवश्यक मन्मननी जाणारी शास्त्रे आणि विद्या यांची मनोरंजक यादी यात दिलेली आहे. तिसऱ्या अधिकरणात शूद्र व धर्मसूत्रातून दिलेल्या उन्नविधांची व चार्लोची चांगली प्रशंसा केली असून सहाव्या अधिकरणात वेदवाची रक्षाणी व अक्षर जे सांगितले आहेत ते समावेतिहासाच्या दृष्टीने फार महत्त्वाचे आहेत.

अशा प्रकारच्या ग्रंथात कामसूत्र हा उल्लेख असणारा अत्यंत प्राचीन ग्रंथ असला तरी तो कामशास्त्रातील

अतिशय प्राचीन ग्रंथ आहे असे मुळाचे नाही. स्वतः वास्त्यायनच कामसूत्राच्या आरंभी एक अधिवट पौराणिक, अधिवट ऐतिहासिक अशी जी प्रस्तावना जोडतो, नांवरून असे कळते की, वैदिकक येतकेतूचा कामशास्त्रावर एक पुरातन ग्रंथ होता. त्यावरून चांद्रय पांचालानें एक संक्षिप्त रचना केली, तरी ती बरीच मोठी दिवू लागली. तीत सात अधिकरणां होती वेदशांस्वर्णीचे तहाने अधिकरण पाठळी-पुत्र येथील वेदयाच्या सांगण्यावरूनच दत्तकाने एका वेगळ्या ग्रंथात काढले. त्यानंतर इतर अधिकरणांतील विषयावर चारायण, सुवर्णनाभ, घोटकमुख, गौर्दीय, गौणिकापुत्र आणि कुसुमार या पंडितांनी निरनिराळी भाष्ये लिहिली. अशा रीतीने हे सर्वच कामशास्त्र खंडशः विवेचित गेल्यावर वास्त्यायनाने अग्रासकाला त्रासदायक अशी चांद्रय्याची सर्वप्रथम घेऊन आपल्या कामसूत्रात तीतील सर्व विषय थोडक्यात अर्थात केले. वर सांगितलेले सर्व जाचयि या ग्रंथात पुन्हा आले आहेत. इतकेच नव्हे तर टांकिसुदां त्याची मते व त्याच्या ग्रंथातील श्लोक उद्धृत केले आहेत. तेव्हा या आचार्याचे ग्रंथ होते हे खरे दिसते. कौटिलीय अर्थशास्त्रात देखील चारायण आणि घोटकमुख याचे उल्लेख आहेत. परंतु गौणिकाच्या महाभाष्यात गौर्दीय व गौणिकापुत्र हे वैद्याकरण म्हणून आढळतात. कौटिलीयाखेरीज नंदीसूत्र व अयुयोगोद्धार या जैन ग्रंथातून ब्राह्मणी ग्रंथामध्ये उल्लेखिलेले म्हणून घोटकमुखानें नाव येते. बाह्यव्याचाहि एक संप्रदाय असावा. कारण वास्त्यायन ह्यां वाच्यवाची मते आहेत असे नेहमी म्हणतो.

याप्रमाणे अर्थशास्त्राच्या जोडीने वाढलेले हे कामशास्त्र एक चांगले पुरातन शास्त्र आहे असे दिसते. राजदरवाराच्या सूत्राच्या कृत्रिम काव्यांशी याचा निकट संबंध आहे. कृत्रिम पद्यरचना करणाऱ्या कवीला कामशास्त्राचा अभ्यास करावा लागे व कामशास्त्रातील बरेचसे विषय काव्यशास्त्रग्रंथातून विवेचले असतात. आपल्याच्या कामसूत्र चांगले अवगत आहे अशी प्रौढी बरेचसे कवी सांगतात. उदाहरणार्थ रघुवंशाच्या ११ साव्या सर्गांत कालिदास, नैषधचरित्रात श्री हर्ष, मथुराडकांत मधुर, कुटनीमतात दामोदर शुभ आणि दशकुमारचरित्रात दंडी. कालिदासाला जरी कामशास्त्र अवगत होतें, तरी वास्त्यायनाचा हा ग्रंथ त्याला माहीत होता की नाही हे निश्चित नाही. उलट सुर्वेसु आपल्या वाचवदत्त महर्ष्यापाचा नामनिर्देश करतो व कामशास्त्राचे आपल्याला असलेले स्थिस्तर ज्ञान पुरे माडतो. नवमूर्तीहि कामसूत्राचा उल्लेख करतो. तेव्हा वास्त्यायनाचे कामसूत्र सातव्या शतकापूर्वी लिहिले असेल पाहिजे. किती वर्षापूर्वी ते नवी सामता येणार नाही. कौटिलीय अर्थशास्त्रात सांगलेला हा ग्रंथ आहे यात शंका नाही. पण त्यानंतर शेंक्याच कालानें हा रचिला गेला असावा कारण या दोन प्रथमशोध बरेचसे साम्य पाहून या दोहोंत फारच थोडा फाळ लोडला

असला पाहिजे. जर आपण अनुमानानें कौटिलीय अर्थशास्त्राल इ. स. ३ व्या शतकांत टाकले तर वास्त्यायनाच्या कामसूत्राला ४ व्या शतकांत घालणें बरें दिसेल. पण हें केवळ अनुमानच होय.

धर्मशास्त्र, अर्थशास्त्र व कामशास्त्र हीं सर्व आपणच आहें तर जसो महाभारतानें अगोदरच प्रौढी भिरविली आहे. खगोलाय ज्योतिषशास्त्रावरील वराहमिहिरकृत बृहत्संहितेंत (इ. स. ६ वें शतक) कामशास्त्राकाराचे कांहीं अभ्यास आहेत.

का म सू त्रा च्या अं त रं गा च्चै प री क्ष ण. —वास्त्यायनाने आपल्या ग्रंथाचे सात भाग केले आहेत. त्यांचे अधिकरणें म्हणतात. प्रत्येक अधिकरणात केवळ लांबलचक मजकूर तोडण्याकरितां केलेला कृत्रिम पोटभाग (अध्याय) असून प्रत्येक अभ्यासांत एक किंवा अनेक प्रकरणे आहेत. प्रत्येक प्रकरणात एक विशिष्ट प्रश्न घेऊन त्याचा विचार केलेला असतो. असे ६४ प्रश्न ६४ प्रकरणांन विवेचिते आहेत. (अधि. १, अ. १-५, प्र. १-५)

पहिल्या साधारण अधिकरणाच्या पहिल्या प्रकरणात कामशास्त्रासंबंधी कोणते विषय आहेत, त्याची अनुकामीपणा दिली आहे. त्यालाच ग्रंथकारानें सातसंग्रह असें नाव दिलें आहे. दुसऱ्या प्रकरणामध्यें धर्म, अर्थ व कामरूपां त्रिवर्गाची आवश्यकता मनुष्यास कितपत पाहिजे याची औपचारिक साहित्यी दिली आहे. म्हणून याला त्रिवर्गप्रती-कपती असें ग्रंथकारानें नाव दिलें आहे.

विद्यासमुच्चय नवावस्था तित्तव्या प्रकरणामध्यें कामशास्त्र शिकण्याला अधिकारी कोण ! व्यावहारिक किंवा काश्चीय ज्ञान, यांपैकीं त्रिवर्गांत कोणत्या प्रकारच्या ज्ञानाची विशेष जरूरी आहे, याचा विचार या प्रकरणामध्यें केला असल्यामुळे या प्रकरणाला 'विद्यासमुद्देश' असें नाव आहे.

रंगेळ किंवा असुनयकुशल (जागरक) माणसानें कसें वागणें, त्याचा रोगचा व्यवहार कोणत्या प्रकारचा नसावा, त्याच्या मदतीला रोगी कोणत्या जातीचे किंवा दर्जाचे असलेले, याचा विचार पुढल्या दोन प्रकरणामध्यें केला आहे व म्हणून त्या दोन प्रकरणांत नायक व सहाय्य करणारे मदतवासे यांचीं कामें (नायक सहाय्यदूतिकर्मविमर्श) असें नाव दिलें आहे.

सां प्र थो मि क (अधि. २ अ. १०; प्र. १ ते १७):—हें अधिकरण शृंगाराच्या प्रयोगांनच भरलेले असल्यामुळे त्यास सांप्रयोगिक हें नाव ग्रंथकारानें दिलें आहे. या अधिकरणाच्या प्रथमप्रकरणास 'समरत' असें नाव आहे. समरत म्हणजे समान स्त्री-पुरुषाचा शृंगारिक व्यवहार. वीर्यस्खलनापासून, समतमान स्त्री-पुरुषांपैकीं कोणात प्रारंभीं अवघा सोपदां विवृष्टि सुख होतें, याचा विचार प्रीतिविशेष प्रकरणामध्यें केलेला आहे. हीच प्रीतिविशेषाला वाढविणारी सुसर्त कारणें घालील प्रकरणांमध्यें दिली आहेत. पुंजन, नखदंत-

प्रहरण, निरनिराळ्या देशातील जुंवनादिकांचे रीतिरिवाज, नाशिकेकडून नायकाप्रमाणें कृति होणें (पुसयित), घब-उमागमवर्तन, प्रणयकलेह पशुपक्ष्याप्रमाणें निरनिराळ्या तऱ्हेनें रतिक्रीडा करणें (चित्रयोग) इत्यादि.

क न्या सं प्र यु क्त क- (अधि. ३ रे. अ. १-५, प्र. १ ते ५):—तित्तव्या अधिकरणांमध्यें तस्येंच व लक्षणें या ट्टांन विवाह करणास 'योग्य' म्हणजे भावी कल्याण सुचविणारी मुलगी कोणतीच अयोग्य कोणती हे प्रथम नायकानें ठरवून मग तिच्याशी विवाह करावा असें सांगितलें आहे. आश्लयान युवामध्यें तांभितलेली दैकीपरीक्षा वास्त्यायनाला मान्य होती हें त्याच्या 'दैवं परीक्षणं' अथवा 'दैव्युः' या सूत्रातील 'दैवं परीक्षणं' हें वाक्य साक्ष देत आहे. (दैवी प. अ. सू. अ. १ खं. ६ सू. ५). विवाहाला अवघी कसा येतात, त्या टाळण्याची साधनसमुची कोणती, नूतन विवाह शाल्यावर तरुणांन तरुणींशीं कसें वागवें म्हणजे परस्परामध्यें वैर उत्पन्न होणार नाही या सर्व गोष्टींचा विचार या अधिकरणा-मध्यें केला आहे म्हणून याला 'कन्यालायदायिक' असें नाव आहे.

मा र्था धि करण- (अधि. ४ अ. २ प्र. ७):—भार्या, पुनर्भू व वरगा या त्रिविध नायिकांनीं परामर्श कर्तव्यमणें, याचा येथें विचार केला असल्यामुळे या अधिकरणास 'भार्याधिकारिक' म्हटलें आहे. या अधिकरणात भायेंकडे सांप्रदायाची कामें, घट्टक्यांविषयीं दक्षता, स्वतःशीं वागण्याचे नियम, सुदृशीं स्त्रींची कर्तृत्व, पुष्कळ स्त्रियाशीं पुरव्यांन (राजांन) वागण्याचे नियम इत्यादि प्रकरणें आहेत.

पा र दा रि क (अधि. ५ रे अ. १-६ प्र. १ ते १०):—नवल वृत्तीच्या स्त्रियांची लक्षणें कशीं असतात ते समजून घेऊन आपल्या जीवा त्या वृत्तीपासून दूर कसें ठेवावे, हा या अधिकरणाचा मूळ उद्देश आहे. म्हणून याला पारदारिक (परस्त्रीनिषेधक) हें नाव दिलें आहे. यत्नसाध्य व अयत्नसाध्य स्त्रियांची लक्षणें, स्त्रीपुरुषाचा शीलविचार, व्याघृति-पूर्वक प्रवृत्तींचीं कारणें, परिचय करणाऱ्या साधनं, भ्रव, परीक्षा, अंतःपुरतातील शिवाच्या रक्षणाचे उपाय वगैरे प्रकरणें या अधिकरणांमध्यें आहेत.

वै शि क (अधि. ६ रे, अ. १-६ प्र. १-६):—वेदवे-संबंधीं साहित्यी कामध्यें दिलेली आहे म्हणून या प्रकरणाला 'वैशिक' अधिकरण असें नाव आहे. यामध्यें वेदवेद्ये वाग-ण्याचे नियम, वेदवेद्येस मदतनिवाची आवश्यकता, अगम्यभित्ता (संबंध करणाऱ्या कुटादि दोगरहित योग्य पुरुष विचार), नायकनायिकापुणविचार, द्रव्य भिळविण्याचे मार्ग, विरक्त पुत्र्यांचीं चिह्ने, विरकास अनुरक्त करणाऱ्या उपाय, द्रव्य-रहित नायकास घालवून देण्याचा प्रयत्न, इत्यादि प्रकरणें या अधिकरणांमध्यें आहेत.

औ प मि प दि क (अ. ७ रे १-२ प्र. १-६):—वशीकरण, लिंगवृद्धि वगैरे गुप्त उपाय या अधिकरणांमध्यें सांगितलेले

आहेत म्हणून याला औपनिषदिक (गुप्त उपाय अधिकरण) वतं नांव आहे.

तेराव्या शतकातील यशोधर इन्द्रपदांनी रचिलेल्या काम-पुत्रावरल नयमगलाख्य या विस्तृत टीकावेदीन बऱ्याच वर्षांचाच टीका यावर आहेत. कामशास्त्र-नाटकायातील काम-पुत्रानंतरच्या अनेक वैभाषिकांनी बीडचाच. येथे उल्लेख करणे बऱ्हर आहे.

तेराव्या शतकात कोंकणकरांनी रचितहस्य हा ग्रंथ लिहिला. तो कोंकणशास्त्र या नावाने प्रसिद्ध आहे याची बऱ्याच देशी भाषातून भाषांतरे झाली असून सर्व हिंदुस्थानात याचा फार प्रसार झाला आहे आपण केवळ वात्स्यायन सिद्धांताचा सारांश काढला नसून नादिकेश्वर आणि गोगिकापुत्र या प्राचानंतर आचार्यांनाहि आभाराख घेतले आहे अशी हा कवि प्रबोधि मिरवितो ज्योतिरीश्वर कविनेत्रराच्या पंचनायक या ग्रंथात गोगिकापुत्र, नदोश्वर, मूळदेव आणि रतिविव याचा उल्लेख केला आहे ज्याअर्थी हा कवि लेमंत्राचा उल्लेख करतो त्याअर्थी ११ व्या शतकानंतरचा तो असला पाहिजे. शनभरग हा लोकप्रिय ग्रंथ सुमारे १६ व्या शतकात होऊन गेलेल्या कन्यायामल हा रामकवीन लिहिला आहे कामशास्त्रावरील आणखी एक छोटा ग्रंथ म्हणजे साठ पद्यात पुरा केलेली अयदेव कवानी सुप्रसिद्ध रतिमथरा हौय गीतगोविंदाचा कर्ता अयदेव व हा अयदेव हे एक नसावेत भारतीय वाङ्मयात विशेषत. कामशास्त्राचे वाङ्मयात नवी व वेदना यात फरक केलेला नसतो. वेदनेला दिल्या जाणाऱ्या शिक्षणामध्य नाटय-कला हीहि एक अंग असतं.

नवव्या शतकाच्या मध्यात महावीरार्चार्थ या जेन लेख-कानें जो एक मोठा ग्रंथ रचिला आहे त्यात कामतंत्रावर एक प्रकरण आहे. गणितसारसंग्रह या महावीरार्चाव्येकृत ग्रंथाच्या पंचमय प्रस्तावनेत कामशास्त्राचा उल्लेख आलेला आहे.

कामशाटका—हे द्विपकल्प तेलोरियाच्या ईवान्येस ओलोडस्क समुद्र व वेहरिंग समुद्र यामध्ये आहे रशियाचा हा एक समुद्रतारस्य प्रांत असून त्याच क्षेत्रफळ १,०६,२६० चौ मैल आहे. तेथील पर्वताचा एक रांग, मधून मधून वृद्धित झालेली दिसते १८९९ पर्यंत येथे कर्नाचे डोंगर नव्हते परंतु ते त्याच साली, वायलाया व उशीकन्तकाया नावाच्या १५,४०० फूट उंचीच्या डोंगरावर आढळून आले. मध्यवर्ती पर्वतराजीच्या दक्षिण भागात त्रेनाइट दगड व स्फोटकमय दगड सापडतात व हचिन्स्का या ज्वालामु-खाच्या उत्तरभागात ज्वालामुखांचे खडक व चाळूचे दगड सापडतात हा ज्वालामुखा पर्वत १६,९२० फूट उंच आहे. तेथे कोल्हाचा चुरा शिपायुक्त प्राणा व गरमोटवा याने धर पडलेले आढळून येतात या द्वीपवल्पाच्या मध्य-भागी गरमोटवा, ज्वालामुखांचे अवशेष व मातांचे गर पसरलेले आहेत. आग्नेय भागात ज्वालामुखा पर्वताचा मालि-

काच लागलेला असून तिची मर्यादा लोपाटका मुशिरा-पासून कोनोटस्काय मुशिरापर्वत परतलेली आहे. दुसरी ज्वालामुखांचा मालिका, हचिनस्कायापासून गिल्हेलूवपर्वत असून वरील मालिकेत समांतर आहे या दोन्ही ज्वालामुखा पर्वताच्या मालिकात एकंदर वारा सर्जिव व २६ निर्जिव असे ज्वालामुखी असून त्यांची उचा ७००० ते १५,००० फुटा-पेसाहि भारतय आहे सर्वांत उंच कळचेव्हल्काया नावाचा ज्वालामुखा हा १५,९९० फूट उचावर असून तो नेदरमांन प्रदास अस्तो व त्याचा रत्नप्रवाह कामशाटका नदीपर्यंत येऊन पोचतो या कामशाटका नदीकशात तारें, पारा व लोखंड सापडते कामशाटका नावाची मुख्य नदी ३२५ मैल उंच असून ती पूर्वदिशेकडे एकदम बळता घेऊन उपर्युक्त ज्वाल-मुखांकडे जाते. ट्रिग्रव व वॉल्स्ट्राना ना या ज्वालामुखांकडे ससुद्रास मिळतात व शब्दाचा नदी पॉसिफिक महासागरात मिळते ओरोट्रेडक समुद्राच्या उत्तरभागात अमणार वाहते वर व पच फिनाच्यावरून बहाणारा शीतल वारा यापुढे येथे उन्हाळ्यातहि थंडी असते व हिवाळ्यात उष्ण होतो पर्यंत्य व वर्क देव विपुल असते व उन्हाळ्यात वनदाट धुक्यामुळे सर्व फिनारा आन्झिदिलेला असतो. पर्वत व आमन वसतृणांनी चर्वदा आन्झिदिलेला दिवतात तेथील रहिवासी 'नेटल' झाडाच्या ततपासून वर्षे विणून तयार करितात १८७० साली लोकसंख्या ५८४६ होती ती १९०० साली ७२७० साली १९१२त रशियनांशी या प्रांतात ४१४०० वस्ती होती या प्रांताचे क्षेत्रफळ ५,०२,४२४ चौ मे होते दक्षिण भागात कामशाटकेल लोक रस्त्यात मगोलियन वसावे गुण व आशिया व अमेरिका येथील मूळच्या रहिवाद्यांचे गुण त्यांच्यामध्ये दिवून येतात त्यांचा मुख्य वंदा म्हणजे मासे वरणे व शिकार करणे हा होय दळणवळणाथे ते कुत्र्याच्या गाड याचा उपयोग करतात. कामशाटकेल भाषेचे कोणत्याहि प्र-खित भाषेपासून नाहीं. त्याचा शब्दस्यतितर फारच कमी आहे तेथील मुख्य रशियन वसाहता म्हणजे पूर्ववेना-च्यावरील पैन्नेपॅन्हे लोस्क, कामशाटका नदीच्या दरीतील वलन-कामशाटका व निराने कामशाटका, वोलशायानजीक मोल्शवर्दस्क व पश्चिम फिनाच्यावरील ट्रिग्रव ह्या मुख्य आहेत उत्तराच्या शतकाच्या अखेरीस रशियन लोकांनी कामशाटकामध्ये पहिली वसाहत केली. १२९२ मध्ये अँटलोपो-डन वखेनेकाम-शाटका हे गाव वसविले व १७०४ मध्ये रॉदिलेन्डन वोलशवर्दस्क वसविले. १७२० मध्ये या द्वीप-कल्पाची पट्टणी करणात आली १७२१ ते १७४१ च्या दर-म्यान वॉरिंग, फ्रेशनिमिकोव्ह व स्टॅकर यानां तेंच प्रवाह वटन मोठे कार्य केले आहे

कामाख्य अथवा कामाधी—आताम गोहृताच्या पश्चिम सुमारे दोन मैलावर ब्रह्मपुत्रा नदाकाठी नोल्सचल बागरावर हे सत्तांचे बँक आहे उत्तरअक्षा २६° १०' व पूर्वरेखा ९१° ४५' महाभारतकाळी प्रसिद्ध असलेल्या

नरक नामक राजांनै हें देऊळ बांधून तेथें जाण्यकरतां डोंगरांत पायऱ्यांचा रस्ता बांधला अशी दंतकथा आहे. या पायऱ्या अद्यापि अस्तित्वांत आहेत. इ. स. १५६५ च्या सुमारास नरनारायणांनै हें पुन्हां बांधलें व त्यावेळीं १४० नरवप केले असें म्हणतात. नरनारायणांनै बांधलेल्या देवळांपैकीं फारच थोडा भाग आज अस्तित्वांत आहे. या ठिकाणीं सतीचे गर्भाशयस्थान गाळून पडलें व त्यावरच देऊळ बांधलें अशी आख्यायिका आहे. हें एक तीर्थक्षेत्र मानतात. डिसेंबर महिन्याच्या अखेरीस येथें मोठा उत्सव होतो.

कामाठी—एकंदर वस्ती (१९११) ३५१२; पैकीं ३३७० मुंबई इलाख्यांत असून बाकीची वन्हाड-अन्धप्रांतांत आहे. मुंबई इलाख्यांत मुंबई शहर, महाराष्ट्र, कर्नाटक व ठाणें जिल्हा यांमध्ये हे लोक आढळतात. हैद्राबाद व मद्रास मधून नसुरवार, मोलेवार, गुळोबा, मंगलोबा व सखोबा हे तेलगु जातीचे लोक सुमारे १०० वर्षांपूर्वी या इलाख्यांत आले. हे पुष्कळ धंदे करतात. परंतु साधारणपणें ते बहुधा कोणचा तरी फलाडुवरीचा धंद्याच हातीं घेतात.

हे लोक प्रायः मसूर असतात म्हणून यांना 'कामाठी' म्हणतात असें कित्येकांचें म्हणणें आहे. यांच्यांत वन्याच जातीचा समावेश आहे; यावरून असें अनुमान निघत आहे की, हैद्राबादच्या आग्नेयीस कोमोमेथ जिल्हा आहे त्यावरून कदाचित् हें नांव पडलें असावे. एकंदरीत असें दिसतें की, कामाठी हा शब्द जातिवाचक नसून स्थलवाचक आहे. या जिल्हातील कामाठी बहुतेक खालच्या वर्गाचे मसूर आहे.

हे लोक उंच, कृष्णवर्णी व धडधाकट असून यांची भाषा तेलगू असते. यांची रहाणों स्वच्छ असून ते स्वभावतः मेहेतवी व काटकरारी असतात. यांचा पेटेवार कुणव्या-प्रमाणें असतो. बळविवेकाची चाल प्रचलित आहे. तेलंगी ब्राह्मण विवाहमुहूर्त ठरवितात. विवाहादरती, साधारणतः हिंदूप्रमाणेंच असते. वरात परीं आल्यावर, दारापार्शां दोन माणसें उभीं असतात व नवरानवरीला खाद्यवर घेऊन नाचूं लागतात; व अशा तऱ्हेचा नाच कांहीं तासपर्यंत करण्याची यांच्यात चाल आहे.

मुलीत ऋतु प्राप्त झाल्यावर तेलंगी ब्राह्मणस घोलावतात व तो पंचांग पाहून मुलीत १० किंवा १३ दिवस मखरांत वसावल्यास सांगतो. आग्नेय मुलीला अहेर करतात. शेषटच्या दिवशीं मुलाकडील मंडळी मुलीला आपल्या दर्जाप्रमाणें अहेर करून गतिवाचनांवां जेवण देतात.

मूळ जन्मल्यावर विसऱ्या दिवशीं मुलाला पोशाख चढवितात व सुडेंग त्यास फडेवर घेते. यावेळीं, सुड्णीस पाठीवर सुडिप्रहार सहन करावा लागतो. सातव्या दिवशीं मुलांचें नांव ठेवतात. धाराम्या दिवशीं आग्नेयांवां जेवण देतात.

हे स्मार्त किंवा भागवतपंथी असतात. स्मार्तपंथी भस्म व गंध लावतात व भागवतपंथी नाम लावतात. हिंदू देवतांचे हे उपसक्त असून पंढरपूर, काशी, नाशिक, जेजुरी, ४८

वगैरे क्षेत्रां यात्रेस जातात. यांशिवाय तेलंगणाकडील राजे-सद्वे, नशिंराम आणि नरसिंहाडू वगैरे देवता हे पूज्य मानतात. भागवतपंथी विष्णूला नारायण, गोविंद, श्रीमान वगैरे नांवांनी लाळवितात. हे हिंदूंचे सर्व सण पाळतात. कामाठयांपैकीं कोमठी, सोनार व सुतार यां जाती मार्गिचंभनांविधि करतात. यांचा कुलगुरु तेलंगी ब्राह्मण असतो. यांत बांधूत असलेला प्रत्येक जात आपले २ पातुर ६ पर्यंत जातिप्रमुख निवडते. जातिप्रमुखाला 'मुफादम' असें म्हणतात.

व न्हा ड प म थ्य प्रां त.—मद्रासेकडून मध्यप्रांतांतील मराठी जिल्हांत वसाहत करण्यास आलेल्या लोकांत हा शब्द लावतात. यांची येथें जात वनली आहे असें मात्र अजून म्हणतां येत नाहीं. मद्रास इलाख्याच्या वाहेर या नांवाखालीं मोंडग्ये ७००० लोक आहेत. खुद्द मद्रासमध्ये मात्र या नांवाचे कोणीहि लोक नहिंणत.

मध्यप्रांतांत हे लोक गवंच्याचें काम करतात. कांहीं ठिकाणीं यांची स्वतंत्र जात वनली असून कुणव्यांच्या चाळीरीती यांनीं कांहीं उचलल्या आहेत. यांचे उपाध्याय तेलगू ब्राह्मण असतात. व कॅंतिणी चौथ्या दिवसागसून मुलास पावें लागतात. आई दुसऱ्यांदा गरोदर होईपर्यंत पहिल्या मुलास शेंडी ठेवतात नाहींत. ती गरोदर झाली म्हणजे मुलासह तिला देवळांत नेनात व मुलाची शेंडी राखतात [रसेल व हिरालाल. मुं. गं. (ठाणें जिल्हा): एन्थ्रोल्हेन].

कामारेडूपेट—हैद्राबाद संस्थान. निझामाबाद जिल्हांतील एक तालुका. क्षेत्रफळ १५५ चौग मैल. यांत १३० खेडी असून त्यांपैकी २५ जहागिरी आहेत. कामारेडूपेट हें मुख्य ठिकाण असून त्याची लोकसंख्या सुमारे तीन हजार आहे व तालुक्याची लोकसंख्या (१९११) १११५०२ आहे. जमीनमहसूल २.२ लाख आहे. इ. स. १९०५ सालीं या तालुक्यांत शेजारच्या कांहीं तालुक्यांतल मर पातली आहे.

कामाहट्टी—पंजाब. चोवीस परमाणे जिल्हा. बरकपूर विभागातील एक गांव. उ. अ. २९° ४०' व पू. रे. ८८° २३'. लोकसंख्या (इ. स. १९११) १८०१५. या गांवाच्या म्युनिसिपल क्षेत्रांत दक्षिणेश्वर नांवांचे एक खेडें असून त्यांत राणी रासमणीचे नवरत्न नांवांचें देवालय आहे. यांत फाळी व कृष्ण यांची दोन देवळें प्रमुख असून सभोवार बारा लहान लहान शिवालये आहेत. पूर्वी हा गांव धरानगर म्युनिसिपालिटीत मोडत होता, परंतु इ. स. १८९९ सालीं येथें स्वतंत्र म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. इ. स. १९०३-४ सालीं तिचे उत्पन्न १९००० रुपये व खर्च १५००० रुपये होता.

कामालया—(कोट कामालिया) पंजाब. साँट्यामेरी जिल्हा व तहशिलीतील एक गांव साँट्यामेरीच्या पश्चिमेस २७ मैलांवर आहे. उ. अ. ३०° ४३' व पू. रे. ७२° ४०'. लोकसंख्या (१९११) ८२३३. अलेक्झांडरनें जी गांवें

त्यात हें गाव होतें असें कनिंगहॅम म्हणतो. अर्वाचीन गाव चवदाव्या शतकात खान कमाल नावाच्या खरक सल्यानिकानें वसविला. इ. स. १८५७ सालीं पंडवाल्यांनीं हा गाव एक आठवडाभर आपल्या ताब्यात घेऊन त्या अवधीत सफद छुटला. इ. स. १८६८ सालीं येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली.

इ. स. १९०३-४ सालीं तिचें उत्पन्न ८८०० रुपये व खर्च १०२०० रुपये होता. ब्रिटिशांचा अंमल सुरू झाल्यापासून येथील व्यापार वाढत आहे.

कामेरालिङ्गम्, उ पां द घा त.—हे जर्मन मुसधार्मिक अर्थशास्त्र जर्मनीत उत्पन्न झालें. राजाच्या सासणी मालमत्तेची व्यवस्था करण्याला अवश्य असलेल्या ज्ञानाला प्रथमतः 'कॅमेरल विज्ञेन्शाफ्ट' हा शब्द लावात असत. नंतर त्या शब्दाचा अर्थ व्यापक झाला व राजाची सासणी मालमत्ता हा या शास्त्राच्या प्रतिपाद्य विषय न राहता, संस्थानची अगर राष्ट्राची मालमत्ता व निष्कट याविषयानें तें शास्त्र बनलें. सध्या तर शासनशास्त्राची उपपत्ति व फायदा यांचाहि त्या शास्त्रात अंतर्भाव होतो.

या शास्त्राचे री ल ग्रंथ व ग्रंथ का र.—ह्या शास्त्रावरचे वाङ्मय इ. स. १५५५ सालापासूनच आहे असें सादकून येते. आने, ओपे, सेशेन्डोर्फ, बेशेर, प्रोडर, पॅहॅट, रोहर, गॉत्तर, डिष्मर, क्षिक, डरायन्, जस्टि, सोन्नेफेल्ड हे ह्या कर्वातील मुख्य अर्थशास्त्रज्ञ आहेत. प्रो. अल्विअन् व्हो. स्माल यानें "दि कॅमेरलिस्ट, दि पाव्लोनिअस ऑफ् जर्मन सोशल पॅलिटी" नामक एक पुस्तक लिहिले आहे. प्रो. स्मालच्या ग्रंथात कामेरालिस्टच्या ग्रंथाची माहिती व गोपचार दिले असून ते महात्वाचे आहेत; तथापि त्याची बळीली करण्याकरता जी प्रस्तावना व जो उपसंहार लिहिला आहे तो सदाप आहे. या सदापतेची कारणे येणेप्रमाणें:—

(१) मर्कटॅलिङ्गम् व कॅमेरॅलिङ्गम् एकच आहेत असा प्रो. स्मालचा चुकीचा समज आहे. म्हणून मर्कटॅलिङ्गम्वर केलेली टीका कॅमेरॅलिङ्गम्वर केली आहे असा त्याचा गैरसमज झाला आहे.

(२) मर्कटॅलिङ्गम्ची जीं मते चुकीचीं गणलेलीं आहेत, तीं मते कॅमेरॅलिस्टांच्या ग्रंथात आढळून येत नाहीत असें दाखविल्याने, मर्कटॅलिङ्गम्च्या टीकेचे निराकरण होतें असा त्याचा चुकीचा समज आहे.

(३) कॅमेरॅलिस्ट हे शासनशास्त्रज्ञ आहेत; अर्थशास्त्रज्ञ नाहीत असें पुस्तके विधान केले आहे. पण ते विधान सिद्ध केले नाही. "कॅमेरॅल शात" या शब्दाचे दोन अर्थ आहेत. राजाच्या मालमत्तेची व्यवस्था करण्याकरिता अवश्य असलेले ज्ञान हा एक अर्थ व वायव्यशास्त्र हा दुसरा अर्थ. पहिला अर्थ, प्रो. स्मॉलने घेतला असें म्हणावें तर त्या अर्थाचे समर्थन करणाऱ्या ग्रंथकाराचा त्याने आधार दिलेला नाही. दुसरा अर्थ घेतला असें म्हणावें तर

आयव्यवशास्त्र हा अर्थशास्त्राचा विभाग आहे अथवा शासनशास्त्राचा आहे हा पूर्वी ठरत गेलेला प्रश्न पुन उपस्थित करणें निष्कारण आहे.

(४) मर्कटॅलिङ्गम्विषयाची त्याची कल्पना त्याने स्पष्टपणे सांगितली नाही. श्मॉलरने राष्ट्रपत्ति वाढवून संस्थान श्रानेत करणे असा मर्कटॅलिङ्गम्चा अर्थ घेतला आहे. पण बुद्धाकरिता संस्थान तयार ठेवण्याचे राष्ट्रीय नैसर्गिक घोरण असा अर्थ स्मॉलने घेतला आहे; तथापि हा अर्थ बदलण्याचे कारण मात्र त्याने दिले नाही.

(५) स्मॉलच्या मते 'पोलिटिकल एकोनमी' ही एक विचारपद्धति आहे. मर्कटॅलिङ्गम् नावाची एक विचार पद्धति आहे असें भासविण्याचा अंजुम स्मिथचा प्रयत्न आहे असें स्मॉलला वाटतें. परंतु लोक अथवा संस्थान शास्त्राच्या कार्याला पुरेल इतका पैसा गोळा करणें व त्याचा व्यवहार करणें एवढाच शासनशास्त्रातगत अर्थशास्त्राचा अर्थ स्मिथने घेतला आहे.

(६) अर्थशास्त्राच्या दृष्टीने लिहिले नाहीत अशा ग्रंथाचे परीक्षण अर्थशास्त्रदृष्ट्या करणे बरोबर नाही असें तत्व प्रतिपादन करून, कॅमेरॅलिस्टचे कल्पनादोष लपविण्याचा प्रयत्न स्मॉलने केला आहे.

(७) साधारण ज्ञान व शास्त्रीय ज्ञान एका जातीचे नसते असें समजून कॅमेरॅलिस्टाची 'नॅशनल् ओकोनमी' ही तत्वज्ञानमय नाही आणि त्याअर्थां स्मिथच्या विदिस तें पात्र नाही. असे त्याने प्रतिपादिले आहे.

ह्या पुस्तकाचा उपयोग शासनशास्त्रावर व अर्थशास्त्रावर जर्मन लोकांनीं काय मते आहेत. हे समजण्याला होईल.

ह्या शास्त्राचा इतिहास:—डब्ल्यू लेक्सिस्म ह्याने कामेरॅल विज्ञेन्शाफ्टवर एक लेख लिहिला आहे. "इन्ब. वोटेर डर स्टार्टसविज्ञेन्शाफ्टन" (जुलै १९००) या ग्रंथात कॅमेरॅलिङ्गम् व मर्कटॅलिङ्गम् ह्या विषयावर अनेक लेख ग्रथित केले आहेत. त्यात लेक्सिस्मचा लेख आलेला आहे. लेक्सिस्मने कॅमेरॅलिङ्गम्वर दिलेली माहिती येणेप्रमाणें:—

"गेल्या शतकाच्या आरंभापासून 'कामेरॅल विज्ञेन्शाफ्ट' हे नाव जर्मनीत 'कॅमेर' च्या व्यवस्थेसंबंधी उपयुक्त झालेला लावले गेले. फ्रेंच राजांनीं प्रथमतः कामेरॅलचा अर्थ राजाची मालमत्ता असा केला. नंतर तो अर्थ विस्तृत झाला व राष्ट्राच्या वसूलीचाहि त्या शब्दाचा अर्थात अंतर्भाव झाला. इ. स. १७५९ त जुगनें एक पुस्तक प्रसिद्ध केले. त्यात राजानें व संस्थानने उत्पन्न उत्तम रीतीने कसे मिळावावें व त्याची व्यवस्था कशी करावी यासंबंधीच्या निगमाचाहि ह्या कामेरॅल शास्त्रात अंतर्भाव केला आहे. व्यापार व उद्योगधंदे ह्यांचे ज्ञान प्रस्तुत शास्त्राला अवश्यक झाले. इ. स. १८१९ त स्मॉलने लिहिले आहे की, राष्ट्राची मालमत्ता व

मिळकत, ती मिळविण्याची व वाढविण्याची साधने संस्था-
नची चाकरी करण्याबद्दल कराची माग व अशा चाकरी-
बद्दलचा पगार, ह्या गोष्टीं शी संवध असणाऱ्या सर्व गोष्टींचा
ह्या शाखात अंतर्भाव होतो. त्याने ह्या शाखेचे दोन
विभाग केले आहेत. (१) व्यापार, कला कार्यपद्धति विप-
यक व व्यापारविषयक) व (२) अर्थशास्त्र (ह्याचि तीन
विभाग -राश्ट्राचे अर्थशास्त्र, व्यापाराचे नियम व आयव्यय-
शास्त्र). १८२५ त रोने खासगी अर्थशास्त्र शासनशाखेविष-
यक अर्थशास्त्रापासून भिन्न केले. स १८३५ त व्हॉल्न राजम-
स्तके ह्याने ह्या शाखेचे जुन्या पद्धतीने विवरण केले.
व्यापार व उद्योगधंदे याचा अभ्यास व उत्पत्ति विषयक
शाखेची कार्यपद्धति ह्याच त्याने ह्या शाखेत अंतर्भाव
केला, परंतु सामान्य अर्थशास्त्रविषयक उपनतीला ह्या
शाखेत स्थल दिले नाही. सध्या ट्युयिंजन् येथे अर्थशास्त्राच्या
शासनशाखाच्या ज्या शाखा आहेत त्या शासनशाखेची
उपपत्ति व कायदा या गोष्टींचा ह्या शाखेत अंतर्भाव
करितात.

मर्क टॅ लिङ्गम् (अर्थशास्त्रीय व्यापारी मत.) ई. लेस्
ह्याच्या मते व्यापारपद्धतीची तसे खालीलप्रमाणे आहेत:

- (१) देशांत नितका पैसा अधिक तितका देश अधिक
श्रमेत.
- (२) परदेशीय व्यापारामुळे सौल्यवान धातूंचा किंमत
उरते.
- (३) देशाच्या व्यापाऱ्यांनी त्याच देशाच्या जहाजात
परदेशाशी व्यापार करणे फायदेशीर असते
- (४) परदेशापासून कमी खरेदा करणे व परदेशात जास्त
विक्री करणे या योगाने संपत्ति वाढते. आयात व निर्यात
मालाच्या किमतीतला फरक चीने व वाढी यात दिला
पाहिजे. श्यामुळे व्यापाराच्या समतोलनाची कल्पना उत्पन्न
होते.
- (५) काम व कामाकरिता नितकी संधी जास्त तितके
देशाला हितावह असते.
- (६) लोकसंख्या नितकी जास्त तितकी अर्थशास्त्रदृष्ट्या
सुवत्ता असते.
- (७) तयार केलेल्या वस्तू परदेशी पाठविल्या जाव्यात,
कच्चा माल जाऊ नये.
- (८) सत्तेखाली असलेल्या देशाशी अथवा बसाहतीशी
व्यापार फायदेशीर असतो.
- (९) हे फायदे वढवून आणण्यास व्यापार व दळणवळण
याचे नियम संस्थानांनी ठरविले पाहिजेत.
- (१०) व्यापारात वचले शाले म्हणजे राजकारणात
पंचस प्राप्त होते [स्मॉल्ट बुक, अँडम स्मिथ]

कामेरून—पश्चिम आफ्रिकेतील एक सराक्षित संस्थान. १५
व १६ व्या शतकातील पोर्तुगीज शोधकांनी कामेरून हे नाव
प्रथम प्रचारात आणले. कामेरून उपसागर एका मोठ्या पर्दे-

ताच्या आग्नेयीस असून तो पर्वतादि समुद्राकगतच आहे. तेथील
पर्वतांना कामेरून हे नाव एकत्रितान्या शतकाच्या अखेरपर्यंत
इंग्रज देत असत. १८८४ मध्ये जर्मनीन ह्या देशाची केल्यावर
या देशाचे कामेरून असेच नाव कायम ठेविले. याच्या पश्चिमेस
अटलांटिक महासागर, वायव्येस ब्रिटिश नायजेरिया, उत्तरेस
चाड खरोवर व पूर्वेस व दक्षिणेस फ्रेंच काफो ही आहेत. संस्था-
नची समुद्राकडील सरहद्द रिओडेल्रेपासून, कॅपो नदीपर्यंत
२०० मैल पसरली आहे. प्रेट्रिटन व जर्मनी यांच्यात इ.स.
१८९३ मधील कराराचे ठरलेली वायव्य मर्यादा, रिओडेल्रेपा-
सून कास नदीच्या 'रॅपिड्स्' पर्यंत पूर्वेस पसरली आहे. तपून
ती ईशान्य वायूने योला शहराच्या हद्दीपर्यंत जाऊन दक्षिणे-
कडे वळते व पुनः उत्तराभिमुख होऊन वेन्गू नदी ओळा-
वते. या सरहद्दीची रेखा ईशान्येस वळून चाड खरोवरात
जाऊन मिळते दक्षिण व पूर्वमर्यादा जर्मनी व फ्रान्स
यांच्यातील निरानिच्छा वेळी शालेच्या तहानांनी ठरविल्या
आहेत. दक्षिणमर्यादा कॅपो नदीच्या मुखापासून ती शा
नदीपर्यंत लावली असून पूर्वमर्यादा संगा नदीपासून
उत्तरेस वळून योला येथे ब्रिटिश सरहद्दीत जाऊन मिळते.
१९११ साली फ्रेंच फॉर्मोतील बराचसा मुलख कामेरूनमध्ये
समाविष्ट झाला व या मुलखाचा नवा कामेरून म्हणू लागले.
१९१३ साली नायजेरिया व कामेरून यांच्या सरहद्दी ठरवि-
ण्यात आल्या. संस्थानचे क्षेत्रफळ सुमारे १९०,००० चौस
मैल असून, १९१३ मध्ये लोकसंख्या २५,२०,००० होती.
येथे संगा खोम, मंगो, आणि क्रिबि, नाचॉगो, कागो
इत्यादि लहानमोठ्या नद्या आहेत.

भूगर्भ रचना—वेदील अत्यंत जुनाट खडक जेव्हा
व ग्रेनाईट दगडांनी बनलेले आहेत. वेनु नदीच्या दोन्ही
तीरावरून वाळूचे खडक पसरले आहेत. कामेरून पर्वता-
जवळ खोखंडासारख्या काळ्या दगडांचे पीठ वनले असून
त्यामांतवी चुनखडी दगडाचा थर आहे. अन्तर्भागातील
विस्तृत प्रदेश काळ्या चिखण मातीने आच्छादिलेला आहे.

कामेरून व अपर गिनी हे दोन पर्वत आहेत त्यापैकी
कामेरून पर्वताची बडा कामेरून व छोटा कामेरून अशा
दोन प्रसिद्ध शिखरापैकी, अत्यंत उंच शिखराचे स्थानिक
नाव ' मोंगोमा खोवा ' असे आहे. व उंची १३२५० फूट
इ. स. १९०९ मध्ये तेथील ज्वालामुखी जागा झाला होता.

तेथील प्रसिद्ध शहर म्हणजे म्हणजे दुआला, वेल्डारन
अकाटाउन, शिक्केटोरिया अशा आहेत. वाटंगा, व कॅपो ही
शहरे व्यापाराकरिता विशेष प्रसिद्ध आहेत.

हवा मात.—कामेरून संस्थान लष्ण कटिबंधात वसले
आहे; अर्थात येथील हवामिळ जण्यकटिबंधातील हवेप्रमाणे
आहे. जुलै ते भाव्देवरपर्यंत ङ्जव्याची येथी असते व
पर्जन्यहि फार असतो. किनाऱ्यावर लष्णतेचे मान जास्त
असते व डोंगराळ भागात त्याहून कमी असते हिवातपाची

साथ नेहमंत्र अन्तःकामेत्त पर्वताच्या मधु भार्गी आरोग्य स्थानाला लायक अशी तमशातोष्ण हवा अन्तः.

प्रा पी व व न स्मृती.—डोंगराळ प्रेस अर्थसाधने आच्छादित्वा असून त्यांत इमारती व इतर उपयुक्त लाकूड उत्पन्न होतें. येथुन नदीच्या उत्तरेकडील प्रदेश समृद्ध व सुपीक आहे. कापूस, रबर, मका, तांदूळ, ऊंस, इत्यादि पिके या दिशाणी उत्पन्न होतात. येथील जंगलात मातभसूक व गाड कातडीचे प्राणी विपुल सांपडतात. गोरिला गावाच्या मनुष्यावर, राख्या मोठ्या वावराचे हें अल्प निवासस्थान आहे.

र दि वा ची.—कामेत्तच्या उत्तरभागात पयूळ व हौस जातीचे लोक राहतात व दक्षिणेत वाडू भाषा बोलणाऱ्या जाती राहतात.

वाटू निभो लोकांच्या उद्युआला, वाकिरी, वा—लेंग, बुरी, वाफामोअला व वाडूडू या मुख्य जाती होत. किनाऱ्यावरील शहरात कुमेन लोकांचे वस्ती आहे. पयूळ व हौसा ह्या जाती मुसलमान आहेत. व वाकीच्या जाती मूर्तिपूजक आहेत. शिवाय प्रोटेस्टंट व रोमन कॅथोलिक मिशनऱ्यांच्या संस्था व शाळा आहेत. सर्व शाळातून जर्मन भाषा शिकविण्यात येते. उद्युआला हे संस्थानचे मुख्य शहर आहे.

व्या पा र व उ यो ग वं दे.—खोडके गाळीं, माले, वाण, वरच्या व तरवारी वनविणे, इयादि धेवांत एतद्देशीय लोक वाफगार आहेत. कामेत्त पर्वताजवळील लोक लाकडी खांदी व कामे फार कुशलतेने करतात. शिवाय ऊंस, मका, वट्याटे वीरची लागवडीही हे लोक करतात. रबर, हस्तांदित, व इतर पदार्थ येथून बाह्यदेशी व्यापारार्थ जातात. कापसाचा माल, अनेक प्रकारची दाळ, इमारती सामान, नीळ, लोखंडी सामान वगैरे जिनसा या ठिकाणी वाहेलून येतात. १९०७ साली व्यापाराची एकेर वेदवध १७,०००० पौडावर नेली होती. त्या साली जर्मनीशी या देशाचा व्यापार वाढत होता. व इंग्लंडाशी व्यापाराचे प्रमाण कमी होत चालले होते. आयात व निर्यात मालाचे सुमारे ७० टक्के प्रमाण जर्मनीशी होणाऱ्या व्यापाराचे पडते.

द क ष व ङ ण.—जर्मन व ब्रिटिश आगवोर्तितुन युरोपीय दळणवळण असे. नद्यांच्या पृष्ठभागावरूनही लहान लहान होण्या खेळत असतात. हिंदीकोरपासून वेयागपर्यंत एक रेल्वे फाट गेला आहे. उद्युआलापासून कांय्यागपर्यंत दुसरा फाट गेला आहे. १९१३ साली १४९ मैल लांबीची रेल्वे होती. सरकारी ठाण्याच्या शेजारी सुंदर रस्ते बांधले आहेत. व किनाऱ्यावरील शहर तारागत्राची व शब्दवाडूक येजांनी जोडली आहेत.

शा स न प द्द ति.—येथील राज्यकारभार सामान्य सरकारीमुक्त गव्हर्नर पहात असे. तो साम्राज्यसरकारला जबाबदार असे. गव्हर्नरस मखतनीस म्हणून एक चॅन्सेलर असे; व वेळोवेळी सहा देण्याकरिता एक सहागारमंडळ

असे. या मंडळात संस्थानातील व्यापारी सभासद असत. आदामाबा व योसु येथील सुलतानाच्या दरबारी जर्मनीने आपले रोहिण्डूत ठेवले होते. दाळ व तंबाखूवर कर वसवून सारावाड करण्यात आली होती. तेथील रहिवाशांवर उद्देश्यही वसलेली होती १९०५ साली स्थानिक उत्पन्न १,३१,००० पौंड होते. त्यात सरकारी प्रत्येकी भरही नंतर पडली होती.

इ ति हा स.—कामेत्त व त्याच्या लगतचा किनारा पोर्तुगीज नाविक कारन्धेडोपो याने प्रथम पंधराव्या शतकाच्या अखेरीस घोषून काढला. सतराव्या शतकाच्या सुलतानीस युरोपिजनांनी येथे व्यापारी वसाही वाटल्या. एतद्देशीय व्यापार्याही हे लोक देवाण-वेवाण पद्धतीवर व्यापार करीत. ही पद्धत जर्मनीने पुढे बंद केली. ' आम्हा व वेळ ' ही येथील दोग पिडीजनात प्रामांश व्यापारी घराणी होती. १८३७ मध्ये विविआच्या राजाने आपल्या राज्याचा बराच मोठा भाग प्रेटमिडनला दिला. १८६५ त व्यापारदुष्ट मिशनरी सोसायटीने अन्ना घराण्यापासून आपल्या संस्थेकरिता बागा मिळविली. १८८१ त विविआ येथे दुसरे एक मिशनरी ठाणे वसविण्यात आले. १८५८ त आल्फ्रेड केकर याने अंवास वे येथे स्वतंत्र शाकेल्या निर्यातीची एक वसाहत स्थापिली. ती पुढे हिक्टेरिया म्हणून प्रसिद्धीस आली. पुढे दोन वर्षांनंतर उथील खाडीवर जर्मनीने पहिली वसाहत घातली. १८८२ मध्ये उद्युआला जतीच्या पुढाऱ्यांनी आपला प्रदेश प्रेटमिडनने आपल्या राज्यास जोडला अशी आज्ञाची विनंती केली पण ती प्रेटमिडनने नाकारली असे सांगतात. १८८४ त जर्मनीने वेल राणीवरावर तह केला. इंग्लंडने जर्मनीचा वेल शहरावरील तह, तर हवेच कामेत्तवरील हक्क मान्य केला. १७८७ मध्ये हिक्टेरिया येथील इंग्रजी ठाणे देखील जर्मनीच्या स्वाधीन करण्यात आले. हळू हळू जर्मनीने आपले वर्चस्व अन्तर्भागास देखील स्थापिले. १९०२ मध्ये चाड सरोवराचा किनारा जर्मनीने प्रथम घोषून काढला. जर्मनीला प्रथम श्रेय एतद्देशीयांवर सत्ता गाजविणे जरा जड गेले. १९०४-१ मध्ये या लोकांनी बंडे उभारली. १९०५ मध्ये जर्मनीला संघा नदीकडे जाण्याला मोकळें मार्ग झाले. महायुद्धाच्या अमदानीत फ्रेंच व इंग्लिश सैन्याने १९१६ मध्ये ही वसाहत जिंकून घेतली. १९११ च्या फ्रेंकें—जर्मन सत्तान्वये फ्रेंच इन्वेस्टीगिड आधिकारिता जे मिळू कामेत्तमध्ये तम-विष्ट केले होते, ते नंतर फ्रेंच इन्वेस्टोरियल आधिकार्या गव्हर्नर जनरलच्या देखरेखीखाली ठेविले; व बाळांचा जिंकलेला मुलूळ ताप्योरीया सरकारकडे गेला.

काम्यकवन—काम्यकवन आणि द्वैतवन ही भारतात प्रसिद्ध आहेत. वनवाचात अचतां पाडव पुष्कळ काळ १९११ वनात राहिले होते. हस्तिनापुराच्या पश्चिम भारी कुशनेत्राच्याहि पश्चिमेत सरस्वतीतीरावर काम्यकवन होतें. मधुचन प्रदेश (साप्रतचें नाठें वाळंदट) वाच्या गवळच होता

असे वनपर्वातील वर्णनावरून दिसते. काम्यकवन ज्या प्रदेशांत होते त्या देशात कुठ्ठंगल असे नांव होते.

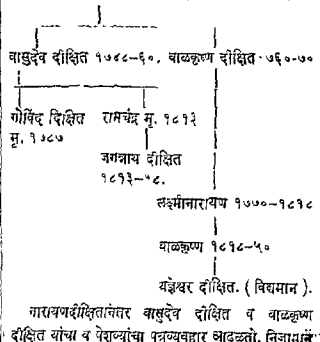
इतिनामुराहून रथांतून तीन दिवसांत पांडव. काम्यकवनांत गेल. पांडव काम्यकवनांतून द्वैतवनांत व द्वैतांतून काम्यकवनांत असे दोन-तीन वेळां गेले. द्वैतवनहि सरस्वतीच्या तीरीं मरुचन्य प्रदेशाच्या समीप होते असे वनपर्वातील अनेक उल्लेखांवरून दिसते. यांत पांडवांनी तीर्थयात्रेहून आल्यावर एक पर्जन्यकाळ काढला, तेव्हां पाऊस पुष्कळ पडून नद्यास पूर आले वगैरे वणन आहे. काम्यकवनहि फलपुष्पयुक्त चांगले होते. त्यांत पांडवांनी पांच वर्षे काढिली. यावरून ही वने असावट मैदानाच्या अगदी समीप नसावी. दोन्हीहि परस्पर जवळ जवळ होती असे दिसते. कातिंकी पौष्णिमव द्वैतवनांतून पांडव काम्यकवनांत आले.

यावरून ही वने फार तर दहा पांच कोसांच्या अंतरांम असातील. तीर्थयात्रेहून उत्तरेकडून पांडव आले त्यांस द्वैत वग लागले. मग ते काम्यकवनांत गेले. यावरून उत्तरेकडून येतांना प्रथम द्वैत मग नैर्ऋत्येस काम्यक असावे असे दिसते. कारण दोन्हीहि सरस्वतीतीरीं होती. ती ईशान्येकडून नैर्ऋत्येस वहाते. द्वैतवनांत एक मोठे सरोवर होते असे दिसते. द्वैतवनाच्या उल्लेख अर्थे अर्थे आला आहे. त्यांतून पुष्कळ ठिकाणी "द्वैतवन सरः" असे आढळते [दीक्षित प्राचीन भूवर्णन महाभारत]

कायगांवकर.— (दीक्षित घाटणकर) नारायण दीक्षित घाटणकर नांवाचा एक कोंकणातील ब्राह्मण सत-राष्ट्या शतकांत इ. स. १६५० नंतर देशावर येऊन गंगातीरीं पठण येथे तपश्चर्या करू लागला. तो पंस्तुतज विद्वान व कर्माट होता. पुढे तो भिक्षावृत्ति अवलंबन करून औरंगाबादेजवळ सातारे या गांवी रहात असे. काहीं काळांने तीर्थयात्रा करीत तो हिंदुस्थानभर फिरला. त्याच्या साधुवृत्तीची, तपश्चर्याची व अनदानाची कीर्ति बळावी विषयाच्याच्या कागावर जाऊन त्याची त्या साधु पुरुषाच्या ठिकाणी भक्ति जडली. पुढे साहू महाराजहि त्याच्या भजनीं लागले आपल्या कार्यांत अग्रा सत्पुरुषाचे आशीर्वाद घेण्याचा प्रथात त्या वेळीं सार्वत्रिक होता. ब्रह्मदेवस्वामी व नारायण दीक्षित समकालीन होते. दक्षिणेंत व कोंकणातील कारस्थानांत दीक्षितांचे अंग होते. दीक्षितांचें वास्तव्य पुढे बहुधा काशीसक झाले आणि त्यांने अनेक ठिकाणी अग्रछत्रं सदावतें वगैरे घातली. काशीस दीक्षितपुत्र म्हणून त्यांनीं वसविलेला एक भाग आहे. आपल्या प्रथाचांत ठिकठिकणच्या राजकारणांची बातमी घेऊन ती तो बहुधा पेशव्यांस देत होता असे दिसते याजीराव, चिमाजी आप्या व नानासाहेब यांचा दीक्षितांशीं पत्रव्यवहार होता. चिमाजी आप्या लिहिले. "आम्हां लेकरीं स्वामीचीं आहों. आमचें कल्याण व आमची बुद्धि उत्तम कार्यांचे ठायीं दिवसेंदिवस लागून यज्ञाची अभिवृद्धि होय, ऐता आशीर्वाद स्वामी देतील व देवाची प्रार्थना करतीलच

यांत संशय नाही. त्यावर दीक्षित म्हणतात "कै. वाव्यानी पंतापासून आमचें त्यांचें नाळत आलें आमच्या वचनाच्या त्यांस विश्वास असे. त्यापेक्षां तुमच्या तीर्थरुपांची निद्रा आमच्या उभयतांच्या स्वकीं असे, जे तीर्थरुपांस रसे मानीत. आम्ही कोथेकरून नावा प्रकारें रागेजून पत्रें लिहात आलों. परंतु त्यांस कोथ विलमात्र येत नसे त्यापेक्षां तुमचें नांव उत्कृष्ट व्हावें असा ईश्वरें आम्हांस दृष्टांत झाला आहे. तुमच्या पिताच्या स्वकीं ममता होती, त्यापेक्षां तुम्हांवर अधिक आहे. हेच ईश्वराजवळ प्रार्थना करितों कीं, कर्त्त उत्कृष्ट नावो," पेशवे किंवा सरदार राज्यांत आपल जम वसवू लागेल म्हणजे हे केवळ तपश्चर्यांचे व आशीर्वादांचे फल होय, असे हे साधुपुरुष त्यास स्मरण देत व त्याचा मोवदला मागत. बहुधा अल्प मोवदला त्यास पुरत नसे. ब्रह्मदेवस्वामी व दीक्षित एकाच वर्गांतले दिसतात. "काशी येथे वैशाखमासी पंचपक्षात्राचें लक्ष भोजन करावयाचा प्रारंभ करून मग कार्तिक मासपर्यंत वांचलीं तर एकद्वेक त्या प्रांतास हिंदुस्थास गोदस्थान करून पर्वीच्या भेटी घेऊन यावे. दर्शनांतर सर्व विदित होईल." असें दीक्षित पेशव्यांजवळ सांगतात. नारायण दीक्षितांने याजीरावाजवळ मधुरेशनिध धर्मकुत्यास दहा गांव सांगितले. याचा अर्थ याजीरावांत तो यांत शिकण्याचा उद्योग करावा असा दीक्षितांचा उद्देश होता. त्या वेळच्या लौकिक मानना कशा प्रकारच्या होत्या हे यावरून दृग्गोचर होतें. गोदाप्रवरासंगमी कायगांवास दीक्षितांनीं वास्तव्य केले, म्हणून त्यांस कायगांवकर हें नांव पडलें. हे गांव गोदावरीच्या काठीं उत्तर हिंदुस्थानच्या हृदयरसावर होतें. दीक्षित सावकारी करीत. निगमाकजील व उत्तरेतील व्यवहारत दीक्षितांचा उपयोग पेशव्यांस होत असे. शैवुर्गांचे (पूर्वजानेदेश) हळुपे निहार्गिरदार यांचे वंशज होत. यांची वंशावळ अशी.—

नारायण गोविंद दीक्षित उकले (मू. १४११-१७४८).



व पेशव्यानीं यांना वरीच नद्दागार दिला हातां. तापैकां हकीं काहीं चालत आहे [का स प. या : इ स ऐ च; राजवाडे ख. ३, म रि म नि. ३]

कायदा - समाजनिवमनाच्या अनेक साहित्यापैकी ' कायदा ' हें एक साहित्य होय समाजनिवमन हें केवळ कायदानेच होतें अर्थे नाहीं. प्रचलित नीतिनिवमन, पारमार्थिक विचार, विशिष्ट वर्गावद्दल आदर इत्यादि अनेक साधनांनी समाजनिवमन होतें त्यापैकीं राश्यासनास कायदा म्हणण्याची वादविवाद आज पडलां आहे पाश्चात्य कायदेशास्त्राच्या अभ्यासकात शासनसंस्थांचीं उपरन केलेल्या नियमासच कायदा म्हणावे काय याविषयीं एक मत नाहीं. तथापि आपण आज कायदा म्हणजे शासनसंस्थेचीं शासनं असा अर्थ करूनच अर्वाचीन कायदेशास्त्रविषयीं येथें विवेचन करूं भारतीय धर्मशास्त्र, ख्रिस्तां सांप्रदायिक कायदा इत्यादि गोष्टी स्वतंत्र लेखाचा विषय करूं.

अर्वाचीन कायदेशास्त्र - मनुष्यजात ही अनेक भिन्नभिन्न मानवसमूहाची अथवा समाजाची बनलेली आहे हे समाज परस्परपासून कितीहि भिन्न असले तरी त्यांची आपसातील परस्परराशी वागणूक विशिष्ट नियमासुधार होत असते प्रत्येक समाजाची काहीं तरी नियमनपद्धति असते. हे नियम हाच कायदेशास्त्राचा विषय होय या नियमसमुच्चयाचा अभ्यास अनेक तऱ्हेनें करता येईल उदाहरणार्थ या समुच्चयातील नियम अथवा कायदा, हक्क, कर्तव्य, मालमत्ता, गुन्हा इत्यादि सदृशवस्तुबोधक शब्द व ते देखील निरनिराळ्या पद्धतींतलें घेऊन त्याचा अभ्यास करणे यात इंग्लंडमध्ये 'पुण्यकरणात्मक कायदेशास्त्र' म्हणतात या अभ्यासात हक्क अथवा कर्तव्य म्हणजे काय व परस्परसंबंध काय इत्यादि प्रश्न येतात.

दुसरी अभ्यासाची पद्धति म्हणजे विशिष्ट नियम अजायित रहातात काय, किंवा त्यात फरक होत गेल्यास तो कसकासा होत जातो याचा अभ्यास करणे; यास ऐतिहासिक अथवा तौलनिक कायदेशास्त्र असें म्हणतात. " तौलनिक कायदेशास्त्र " आणि " ऐतिहासिक कायदेशास्त्र " हे वस्तुतः भिन्न अभ्यासविषय होत. तथापि ऐतिहासिक कायदेशास्त्रात तौलनिक पद्धतीच बरीच वापरली गेली आहे म्हणून या दोहोंचें नीट पुनर्रचन झाले नाहीं या अभ्यासाचा सर्व कायदेशास्त्राचा विषयसमीच इतिहास उपलब्ध झाला पाहिजे. या अभ्यासपद्धतामध्यें विशिष्ट नियमपद्धतीत निरनिराळ्या वेळीं कसा फरक होत गेला हेंच पहिलें नसून अनेक नियमपद्धतींची उदा० इजिप्त व रोमन, हिंदू व इराणी अशा नियमांची तुलना करावयाची असते. प्रत्येक समाजात कायद्याचा उद्देश विशिष्ट गोष्टी घडवून आणावयाचा असतो व सर्व कायदेशास्त्रांचें अंतिम ध्येय जवळ जवळ एकच असते. " उपयुक्तता " हें कायद्याचें व नीतिशास्त्राचें प्यय असावें म्हणून वेग्यामनें व त्याच्या अनुयायांनी विचारमाला

प्रचलित केली. हें ध्येय साध्य करण्याकरता जे अनेक निरनिराळे उपाय भिन्नभिन्न पद्धतींत योजले जातात त्याची तुलना केळ असता कायदे करणाऱ्याला कोणते उपाय सर्वोप आहेत व ते दोष कसे काढून टाकावे हें समजते

" कायदेशास्त्र " हा शब्द वरील दोहोंपैकी कोणत्यातरी पद्धतीने कायद्याचे परीक्षण करणे या अर्थी योजतात. अर्थात कायदेशास्त्राचा विषय म्हणजे विशिष्ट समाजात रूढ असलेले कायदे दुष्कृतादि दृष्टींनी तपासून पहिले व त्याचा इतर कायदेशास्त्राशी तुलनात्मक अभ्यास करणे हे होय. कायद्याच्या मूलमूल कल्पना व सद्दा या अभ्यासास तात्विक अभ्यास म्हणता येईल

" तात्विक " कायदेशास्त्राचा पाया इंग्लंडमध्ये वॉन-ऑस्टिन यांन घातला कायदा म्हणजे वागण्याचा नियम हा शासनसंस्थेपासून आज्ञासुधारनें अस्तित्वात येतो ऑस्टिनने प्रथम ज्याना वास्तविकपणे ' कायदा ' हा सद्दा लावता येईल व जे केवळ लक्ष्णिक अर्थात कायदे म्हणून समजले जातात त्यामध्ये फरक दाखविला आहे इंग्लंडमध्ये यानें (१) निर्जांव पदार्थांचे नियम. (२) प्राण्यांचे पोषण, पचन वगैरे संबन्धांचे नियम (३) केवळ बुद्धिगम्य असे तूट्टिनियम (४) दैवी अथवा साक्षात्कारानें प्राप्त होणारे नियम असे कायद्याचे वर्गीकरण केले आहे हे " लॉ " या शब्दाच्या अनेक अर्थांचें वर्गीकरण म्हणता येईल या सर्व नियमाच्या मुळाशी बरिष्ठ सत्तेपासून निघणारी आज्ञा ही कल्पना स्पष्ट अगर लक्ष्णानें असते ऑस्टिन यानें वरील नियमापैकी काही आज्ञासुधार अस्तून, काहीं तसे नाहींत असा भेद दाखविला आहे व तूट्टिनियम हे आज्ञासुधार नाहींत म्हणून त्यास कायदे म्हणता येत नाहीं असें प्रतिपादिले आहे

आज्ञा ही अर्थात बरिष्ठ व्यक्तीकडून कनिष्ठ व्यक्तीक केली जाते व कनिष्ठ व्यक्तीने ती पाळली नाहीं तर बरिष्ठकडून तिचें सुकसान होण्याचा संभव असतो अर्थात बरिष्ठप्राची आज्ञा पाळणें हें कनिष्ठचें कर्तव्य होतें व न पाळल्यात आज्ञाच्या सुकसानास " शासन " असें म्हणतात. याप्रमाणें आज्ञा, कर्तव्य व शासन या तीन गोष्टी परस्परसंबंधी आहेत

तथापि सर्व आज्ञा म्हणजे कायदे नव्हत ज्या आज्ञा विशिष्ट व्यक्तीस उद्देशून केलेल्या नसून एखाद्या वर्गास संबन्धकारक असतात त्याच कायदा या संज्ञेत पात्र होतात. तथापि या नियमास अपवादही आहेत उदा० एखाद्या धन्यानें चाकरास अमुक दिवशीं सफाई व चात्रता उठलें पाहिजे अशी आज्ञा वेग्यास ती विशिष्ट आज्ञा होऊन तीच नियम अथवा कायद्याचें स्वल्प येत नाहीं. परंतु रोज तन्यां सद्दा वाजता उठलें पाहिजे हा नियम होतो. तसेच विशिष्ट हुद्यावर असणाऱ्या मनुष्यानें अवश्य दरावयाच्या गोष्टी वेग्यास नियम कायदा या संज्ञेत पात्र होतो उलट विशिष्ट दिवशीं सर्व नागरिकांनां सुतक पाळवें या राजकीय बरिष्ठकडून निघालेल्या विधिवाक्यास कायद्याचें स्वल्प नसतें.

कायदा ही विशिष्ट आज्ञा आहे असे म्हटले असता सर्व कायदे हे विशिष्ट वरिष्ठ सत्तेपासून निघतात असे ध्वनित होते. परंतु बरेच कायदे असे आहेत की ज्यांचा उगम विशिष्ट सत्तेपर्यंत नेता येत नाही. काही कायदे प्राचीन परंपरागत असतात तर काही वजनदार अशा खासगी व्यक्तींच्या मान्यतेमुळे रूढ होतात, तर काही कायदेपंडित अथवा कायद्यावरील प्रथकारापासून उत्पन्न होतात. व काही तर दुसऱ्या समाजाच्या अनुकरणापासून निघालेले असतात. हा विषय अर्थात ऐतिहासिक अभ्यासाच्या आहे. कायद्यावरील ग्रंथामध्ये हे निरनिराळे कायद्यांचे उदाहरण होत असे म्हटलेले आढळते. तथापि या सर्वांच्या मुख्यां एक गोष्ट स्पष्ट दिसते की राजा जो कायदा अमलात आणेल त्यालाच वास्तविक कायदा ही संज्ञा योग्य होईल. थोडक्यांत असे म्हणता येईल की कायद्याचे साहित्य म्हणजे नियम अनेक ठिकाणांहून येतात पण त्यास कायदेपणा शासनसंस्थेमुळे येतो.

कोणत्याही देशांत प्रचलित असलेले सर्व कायदे घेतले तर प्रत्यक्ष राजाहून अथवा वरिष्ठ सत्तेच्या हुकमां प्रस्थापित झालेले कायदे थोडेच असतात. वरिष्ठ सत्ता हा कायदे प्रस्थापित होण्याचा एक विशिष्ट मार्ग आहे एवढेंच. याप्रमाणे कायदे प्रस्थापित होण्याचे दुसरेही मार्ग आहेत. अस्तित्वात नवें अशा प्रकारचे चार पाच मार्ग दाखविले आहेत. त्यांपैकी निवादा देताना न्यायाधीश काही नियम प्रस्थापित करता ते आहेत.

यापूर्वी कायद्यांचे “ वाक्तात कायदा ” व “ तदव्यतिरिक्त नियम ” असे ऑस्टिनने वर्गीकरण केलेले आहे. वाक्तात कायद्याव्यतिरिक्त नियम म्हणजे (१) नैसर्गिक स्थितीत रहाणाऱ्या मनुष्याने आपणास बंधनकारक मानलेले नियम. (२) राजांनी आपल्या साक्षात अधिकाराखाली नसलेल्या लोकांकरिता केलेले नियम; उदा. सार्वराष्ट्रीय कायदा. (३) प्रजेने एकमेकांसंबंधी पाळव्याचे परंतु कायदेशीर हक्कां बंधनकारक असलेले नियम; यांना ऑस्टिनने शुद्ध नीतिनियम असे नांव दिले आहे.

मनुष्य जेव्हा एखाद्या विशिष्ट शासनसत्तेच्या नियंत्रणाखाली अथवा एखाद्या राजकीय समाजाचे घटक म्हणून रहात नसतील तेव्हा ती नैसर्गिक स्थितीत अथवा वैराज्यांत रहात असली पाहिजेत. यावरून कायदेपद्धतीला शासनसंस्थायुक्त समाजाचे अस्तित्त्व अवश्य आहे; परंतु कोणत्या समाजास राजकीय समाज म्हणता येईल याबद्दल निरनिराळ्या पंडितांत मतभेद आहे. वर उल्लेखिलेल्या तीन प्रकारच्या नियमांत, तिसऱ्या प्रकारच्या नियमापैकी काही कायदे असे असतात की, ज्यांचा साक्षात् कायदे म्हणजे किंवा नीतिनियम म्हणजे हे विशिष्ट करता येत नाही. उदा. एखाद्या पालकाने ज्या बाबतीत त्याला नियम घालण्याचा हक्क आहे अशा बाबतीत आपल्या पाळ्याकरिता तयार केलेले नियम हे साक्षात् कायदा

या सद्रांत येतात. तसेच एखाद्या धन्याने आपल्या गुलामास घालून दिलेले नियम यांस साक्षात् कायद्याने व नीतिनियमांचे हा दोन्हीही स्वरूप असतात. उलट एखाद्या संस्थेने आपल्या सभासदांकरिता केलेले नियम हे जरी कायदे असले तरी त्यांस साक्षात् कायदे म्हणता येत नाही. कारण हे नियम जरी निश्चित सत्तेपासून उद्भवत होत असले तरी त्यांत राजकीय शासन नसते.

ऑस्टिन हा सार्वराष्ट्रीय धर्मशास्त्रा (इंटर न्याशनल) ला कायदा ही संज्ञा लावित नाही, याबद्दल पुष्कळांना आश्चर्य वाटते. तथापि या कायद्याला जरी केवळ नीतिनियम ही संज्ञा योग्य होणार नाही तरी सार्वराष्ट्रीय व्यवहारनियम करणारी सत्ता सर्वमान्य अथवा शासनक्षम नसते ही गोष्ट विसरून घालावयाचे नाही व म्हणून त्या नियमांस कायदा या सद्रांत घेता येणार नाही.

आनां साक्षात् कायदा याची व्याख्या करूं. प्रत्येक साक्षात् कायदा हा वरिष्ठ सत्ताविशेष व्यक्ती अथवा व्यक्तिसमूह यांजकडून एखाद्या स्वतंत्र अशा राजकीय समाजाच्या घटकास किंवा घटकसमूहास बंधनकारक असा असतो व ती सत्ताविशेष व्यक्ती अथवा व्यक्तिसमूह ही अंतिम सत्ता असते. कायदे करणारा म्हणजे ज्याने विशिष्ट नियम प्रथम तयार केला ती व्यक्ती नसून ज्याच्या सत्तेमुळे तो नियम अबाधित राहतो ती व्यक्ती होय. याप्रमाणे कायद्याची व्याख्या केली तर आपणांस वरिष्ठ सत्ता, स्वतंत्र राजकीय समाज इत्यादि गोष्टींचे नांव विवरण केले पाहिजे. या गोष्टींचे विवेचन ऑस्टिन याने आपल्या ग्रंथांत उत्तम रीतीने केले आहे. विशिष्ट समाज हा स्वतंत्र राजकीय समाज आहे किंवा नाही हे पहावयाचे मुख्य गमक म्हणजे त्यांतोक्त बहुसंख्याक व्यक्तीं सर्वसाधारणतः एखाद्या विशिष्ट व्यक्तीची सत्ता मान्य करात असल्या पाहिजेत व ती विशिष्ट व्यक्ती अथवा व्यक्तिसमूह दुसऱ्या कोणत्या विशिष्ट व्यक्तीच्या अगर व्यक्तिसमूहाच्या सामान्यतः अंकित असता कामा नये. त्याप्रमाणेच विशिष्ट राजकीय समाजांत विशिष्ट सत्ताविशेष व्यक्ती अथवा व्यक्तिसमूह कोणता व विशिष्ट कायदा किंवा नियम अशा कोणत्या वरिष्ठ सत्तेपासून प्राप्त झाला हे निश्चित करणंही यथैव मनोरंजक आहे. ऑस्टिन याने वरिष्ठ सत्तेची लक्षणे अशी सांगितली आहेत की, ही सत्ता कायद्याने अनिश्चित असते, प्रत्येक कायदा या सत्तेपासून प्राप्त होतो व कोणताही करार त्या सत्तेवर बंधनकारक नसतो.

वरील ऑस्टिनच्या उपपत्तीला दोन सुधांवर विरोध झाला. पण तो विरोध फारसा सयुक्तिक नव्हता. (१) बरेचसे नियम ज्यांना आपण सामान्य व्यवहारांत कायदा म्हणतो, व ज्यांस कायदा म्हणण्यास वास्तविक काही हरकत नाही—असे नियम ऑस्टिनच्याच्या

प्रमाणें कायद्यात येत नाहीत. (२) वरिष्ठ सत्तेची उपपत्ती संवधानांत आस्टिन याची व्याख्या बरीच तदोप तमजली गेली आहे. फ्रेड्रिक ह्यूरिचन यांनी असे बरेच नियम अथवा कायदे दिले आहेत की ज्यात आस्टिनची उपपत्ती बरीच अपूर्ण वाटेल. उदाहरणार्थः—प्रत्येक मृत्युपत्र लेखनविषय असले पाहिजे हा नियम था या नियमा-मुळे कोणास कायदेशीर हक्क उत्पन्न झाला आहे या प्रश्नाचे उत्तर आस्टिन मतवादी कोणीही सहज देईल. कोणत्याही कायद्याच्या पुस्तकातील विशिष्ट वाक्य हे व्याख्येप्रमाणें कायदा या संज्ञेस प्राप्त होईलच असे नाही; ते तसें व्हावयास ते योग्य शब्दात मांडले गेले पाहिजे. त्याप्रमाणेच बरील वाक्य हे एका विशिष्ट नियमाचा केवळ एक भाग आहे असे म्हणता येईल. “को-र-त्यादि व्यक्तीने आपल्या अखेरच्या मृत्युपत्राने विशिष्ट व्यक्तीस दिलेल्या मिळकतीची ती विशिष्ट व्यक्ती कायदेशीर मालक समजली जाईल”. हे वाक्य कायदा या संज्ञेस प्राप्त असून त्याने वरिष्ठ सत्तेची आज्ञा व तीमुळे विशिष्ट व्यक्तीस प्राप्त होणारा हक्क ही स्पष्ट निद-ेशिक्त झालीत. बरील वाक्यात मृत्युपत्राने या शब्दापूर्वी लेखनविषय हा शब्द घातला असता या वाक्याचे काय-द्याचे स्वरूप कायम रहाते, न त्याप्रमाणे बराल विवेचनास घेत-लेले शब्द हे विशिष्ट कायद्याचा भाग कसे आहेत हे दाखविता येते. याप्रमाणे बहुतेक सर्व नियमाची व्यवस्था लाविता येते व ह्यूरिचनच्या आक्षेपाचे निराकरण करता येते या बाबतीत घोंटाळा होण्याचे मुख्य कारण म्हणजे सर्व कायदे नेहमीच आज्ञार्थी वाक्यांत लिहिलेले नसतात हे होय. कचकती एकाद्या कायदेपद्धतीची वाढ होत जाते तसतसे त्या पद्धतीतील कायद्यांचे आज्ञार्थी स्वरूप कमी कमी होत जाते.

आस्टिनलाही बरील आक्षेपांचे महत्त्व कळून येऊन त्याने असे म्हटले आहे की, केवळ विधानात्मक कायद व जुने कायदे रद्द करणारे कायदे हे जरी नाझात कायदे नसले तरी त्यात कायदा या सदात घालण्यास हरकत नाही. तथापि तो त्यास साक्षात् नीतिनियम किंवा सांख्यिक कायदे या सदात घालतो. पण असे करण्याचे वास्तविक कारण नाही. कारण विधानात्मक कायदा अथवा रद्द करणारा कायदा यांच्याशी संघट्ट अशा जुन्या कायद्यावरवर वाचला असता दोर्होमिळून आपणास नवीन आज्ञार्थिक स्वरूपाचा कायदा पहावयास मिळव.

काम चालविण्याचे कायदे हेही अपवाददाखलच समज-ण्यात येत असत. तथापि त्यामध्येही आज्ञा अंतर्भूत अस-त्यात शासनाचे वर्णन व पद्धती ही दिली असल्यामुळे त्याचही साक्षात् कायदा म्हणण्यास हरकत नाही

आस्टिनच्या कायद्याच्या व्याख्येवर दुसरा आक्षेप म्हणजे वरिष्ठ सत्तेसंबंधीचा होय. असे अनेक समाज पुर्जांच्या पाठी-वर आटवतात की ज्याचे व्यवहार पूर्वांगार लढीप्रमाणे

अव्याहृत चाललेले असतात, व त्या प्रदेसातील राजा हा केवळ कर घेणारा व तो पेण्याच्या हक्काकरिता बुद्ध, तद्द वगैरे करणारा असतो. परंतु तो नन्मात एकाही कायदा करित नाही. उदाहरणार्थ रणजितसिंग हा जरी अनियंत्रित स्वतःधारी राजा होता तरी त्याचे काम फक्त कर वसूल करण्याचे असून त्याच्या राज्यातील अनेक भिन्न भिन्न लहान लहान समाज आपले व्यवहार प्राचीन रुढीप्रमाणे सुरळीत रीतीने चाल-वित होते व समाजनिर्देशकता कायदा करण्याचा प्रसंग त्याला कचितच आला असले त्याप्रमाणेच अवेन्त येथील लोकतमा अतिशय प्रातातील लोकाकरिता व कायदे पास करी ते वास्तविक कायदे असून इतर राहणार व वेटावर अवेन्तची सत्ता कायदे करण्याइतकी नसून केवळ कर वसूल करण्यापुरतीच असे. अशा प्रसंगी आस्टिन म्हणेल की सामाजिक कायदे सत्ताधीश कायदे म्हणून मानतो म्हणूनच कायदे होत, नाही तर नाहीत याप्रमाणेच जे धार्मिक स्वरू-पाचे कायदे बरील राजकाय रूपा मान्य करणार नाहीत तेही ‘वास्तविक कायदे’ या रदरात न येता नीतिनियम अथवा दैवीनियम या सदात पडतात. एवढेच मात्र परे फी, लोकास किंवा बर्नीलास नेहमी उपयोगी पडणारी आस्टिनची व्याख्या नष्टे. तिचे दौरेल जेम्सब्राईटने दाखवून दिले आहे. आस्टिनच्या उपपत्तीचे सार थोडक्यात असे दिसते की, जे मिथम मोडले असता समाजातील शासनसंस्वेकडून प्रत्यक्ष शासन होईल अशा भीतीने पाळले जाताने त्या नियमास वास्तविकपणे कायदे ही संज्ञा देता येईल. कोर्टांनी स्वीकारलेला सर्व नियम, लढी, आचार व कायदे यांच्या सुळाशी ही शासनाची वलयना असते व तत्सत्यास ते कायदे या संज्ञेस प्राप्त होत नाहीत.

आता आपण ‘हक्क’ या कायद्यातील संज्ञेकडे वळू. कायद्यामुळे विशिष्ट व्यक्तीला विशिष्ट गोष्ट करण्याचे अथवा न करण्याचे कर्तव्य उत्पन्न होते. कायद्याने निषिद्ध गोष्ट जर त्या व्यक्तीने केली तर तो गुन्हा होतो व त्याबद्दल त्या व्यक्तीस शासन होते. याप्रमाणे ज्या व्यक्तीच्या ह्यातात वरिष्ठ सत्तेकडून विशिष्ट व्यक्तीस एखादे कर्तव्य न केल्याबद्दल अथवा निषिद्ध गोष्ट केल्याबद्दल वरिष्ठ सत्तेकडून शासन करविण्याचा सत्ता येते, त्या व्यक्तीला तो हक्क प्राप्त झाला आहे असे आपण समजता. हक्क या शब्दाची सुलभ व्याख्या करणे बरेच कठीण आहे. हॉलंड याने हक्क या शब्दाची व्याख्या पुढे दिल्याप्रमाणे केली आहे. हक्क म्हणजे विशिष्ट व्यक्तीच्या वर्तनावर स्वतः शक्तीने नष्टे, तर समाजाच्या शक्तीने दाख उदरघ्न करण्याची सत्ता. जेव्हा ही समाजाची शक्ति अप्रत्यक्ष असते तेव्हा नैतिक हक्क उत्पन्न होते आणि जेव्हा ही शक्ति वरिष्ठ सत्तेकडून प्रत्यक्ष उपयोगी केली जाते तेव्हा तो हक्क कायदेशीर असतो.

काही हक्क सामाजिक स्वरूपाचे म्हणजे सर्व जगाविरुद्ध वापरण्यासारखे असतात तर काही व्यक्तीविषयक अथवा

विशिष्ट व्यक्तिविषयक वापरावयाचे असतात. उदाहरणार्थ एखाद्या मालमत्तेच्या मालकाला त्या मालमत्तेचा पूर्णपणे उपभोग घेण्याचा सर्व जगाविषयक हक्क असतो पण ज्या दोन व्यक्तींमध्ये एखादा करार होतो त्या दोन व्यक्तींना फक्त परस्परविषयक त्या कराराप्रमाणे हक्क प्राप्त होतात. इतराविषयक होत नाहीत.

कायद्याचे व्यक्तिविषयक कायदे व वस्तुविषयक कायदे असेही एक वर्गीकरण करण्यात येते. आपणाला समाजातील व्यक्तीने विशिष्ट हक्क व कर्तव्य यांनी युक्त असे गट बनविता येतात. या विशिष्ट हक्क, कर्तव्ये वगैरे गोष्टींच्या समूहास त्या विशिष्ट व्यक्तीचा दर्जा अथवा समाजातील स्थान असेही म्हणतात. अर्थात निरनिराळ्या दर्जांनी विचार केल्यास विशिष्ट समाजातील विशिष्ट व्यक्तींचे स्थान एकतमयावच्छेदकरुनच भिन्नभिन्न असू शकते. उदाहरणार्थ एकच मनुष्य एकाचा धनको तर दुसऱ्याचा ऋणको असू शकते. व्यक्तिविषयक कायदा म्हणजे ज्या हक्क, कर्तव्ये इत्यादींमुळे व्यक्तीचा समाजातील दर्जा ठरविला जातो त्यांस दाखविणारा नियमसमुच्चय होय. इतर सर्व कायदा वस्तुविषयक कायदा होय.

हॉलंडचा ऑस्टिनने वरील वस्तुविषयक व व्यक्तिविषयक वर्गीकरण अमान्य करून सार्वजनिक व खासगी असे कायद्यांचे वर्गीकरण करतो, व व्यक्तींना अथवा व्यक्तिमुहाला विशिष्ट हक्क उत्पन्न होतात तो खासगी अगर सार्वजनिक समजला जाईल असे प्रतिपादितो. ऑस्टिन याच्या उलट राजसत्तेला कायदेशीर हक्क अगर कर्तव्ये नसतातच असे म्हणून वरील भेद करित नाही. ऑस्टिनच्या मते सार्वजनिक कायदा हा शब्द फक्त राजकीय व्यवस्थेतेवढीच नव्हेत नियमांत रावता येईल, व तो इतर कायद्यांहून अगदी निराळ्या असेल. तथापि तो व्यक्तिविषयक कायद्यातच अन्तर्भूत होईल.

ऑस्टिनने व्यक्तिविषयक कायद्यांचे वर्गीकरण प्राथमिक हक्क व प्राथमिक कर्तव्ये आणि शासनात्मक हक्क व शासनात्मक कर्तव्ये असे केले आहे. पहिल्या प्रकारचे हक्क स्वामित्विक असतात. परंतु दुसऱ्या प्रकारचे हक्क हिंन्यावर अवलंबून असतात. व हक्क व कर्तव्ये ही विशिष्ट वस्तुस्थिति अथवा गोष्टी यांवर अवलंबून असतात व त्यांचे प्रतिबंध अगर विरोध ज्या गोष्टीमुळे होतो त्याच गुन्हा अथवा गुन्ह्यांनी म्हणतात. गुन्हा अथवा गुन्ह्यांनीपासून उत्पन्न होणाऱ्या हक्कास अगर कर्तव्यास शासनात्मक हक्क अगर कर्तव्ये म्हणतात.

फेडरिच हॅरिसन याने असे म्हटले आहे की, इंग्रजी कायद्यांचे शास्त्रीय वर्गीकरण करणे कायदेशीर होणार नाही. जर सर्व कायद्यांचा संग्रह करून त्यांचे एकाकरण करावयाचे असेल तर या वर्गीकरणापासून कायदा होईल, नाही तर

अमान्या मानाने सध्या आहे या स्थितीतच कायदा ठेवावयाचा असल्यास किंवा त्याचा चाक्रान्थाने अभ्यास करावयाचा विचार नसल्यास शास्त्रीय वर्गीकरणाचे अर्थ व्यर्थ होत. असे वर्गीकरण केल्यास त्याचा धर्मेवईक कायदेपंडितोपेक्षा कायद्याच्या अभ्यासकांस व कायदेशिक्षणात उपयोग होईल.

कायद्याच्या ऐतिहासिक अभ्यासास सर हेनरी मेन याने सुरवात केली. त्या पद्धतीचा प्रचार बराच झाला व कायद्याचे इतिहास वगैरे लगेच व शासकशासनाच्या अभ्यासाचा कायदा मुकळच झाला. तौलनिक कर्तव्यशास्त्राचा नुकताच उदय होत आहे व ते एक नवीनच शास्त्र वगैरे म्हणत आहे. सध्या हे शास्त्र केवळ ऐतिहासिक तत्त्वज्ञान या स्वरूपात आहे. या शास्त्रापासून मुख्य कायदा म्हणजे आतापर्यंत जी कायद्यांची तत्वे विशिष्ट सामाजिक संस्थांशी संबद्ध अशीं युक्तीं मानली जात होती किंवा काही केवळ अंतिम सत्ते म्हणून मानली जात होती त्यांच्या परंपरेवर व परस्पर संबंधावर पडलेला प्रकाश होय. कायद्यांचे ऐतिहासिक दर्शन विवेचन केल्यामुळे पुढीलच बऱ्याचशा युक्त्या कल्पना नाहीशा होत चाललेल्या आहेत. पूर्वी एखाद्या कायद्याची सत्पुष्कितता दाखविण्याकरिता त्यातील पारिभाषिक संज्ञांच्या ओढून ताणून केलेल्या व्युत्पत्तीवर भर देण्यात येत असे.

दुसरी एक कायद्याची सत्पुष्कितता पदविषयाची रीत म्हणजे आध्यात्मिक होय. या पद्धतीने विशिष्ट कायद्यांचे स्पष्टीकरण निरघोषित आढळून येणाऱ्या तत्सदृश अशा एखाद्या सर्वव्यापी नियमावरून करण्यात येत असे. उदाहरणार्थ इंग्लंडमध्ये इ. स. १८३३ च्या पूर्वी सत्पुष्कित केल्याशिवाय सत झालेल्या सत्पुष्किततेचा मालकाला त्याच्या वापला अथवा इतर पूर्वेगाला व मिळतां मना किंवा मानशीला मिळत असे. या गोष्टींचे अनेक कायदेपंडितांना आश्चर्य वाटत असे व ती सत्पुष्कित रीत आहे असे दाखविण्याकरतां थडथड चालू होती व व्युत्पत्तिशास्त्रही मदतीला घेतले जाई. जेव्हा याच्या काळी 'डिसेन्ट' (जन्म अगर अवतार) या शब्दाच्या यौगिक अर्थावरून हा कायदा प्रचारात आला असे याने स्पष्टीकरण देण्यांत येत असे. परंतु वास्तविक गोष्ट अशी होती की, काही विशिष्ट सामाजिक कारणासुद्धेच हीच चाल पडली व नंतर हिच्या कायद्यांचे स्वरूप आले. या दर्जांनी निरनिराळ्या अस्तित्वात असलेल्या कायद्यांचे स्पष्टीकरण करण्याचा प्रयत्न आपणाला प्रथम व्हेल्कॅस्टोन याच्या श्रयात आढळून येतो. अर्थात त्यास उपलब्ध असलेली साधनसामुग्री अपुरी असल्यासुद्धे त्यांचे विवेचनाही अपुरेच आहे.

ऐतिहासिक अभ्यासासुद्धे जरी व्युत्पत्त्यात्मक अभ्यास व आध्यात्मिक पद्धतीचा अभ्यास यांपेक्षा कायद्याच्या अभ्यासांत प्रगति झाली आहे तथापि ऐतिहासिक अभ्यासाने प्रथम झालेले काही सिद्धांतपुष्करणात्मक अभ्यासापासून नियमितल्या सिद्धांतांशी विरोधी दिसतात. हा विरोध विशेषतः हळ

परंपरेने प्रचारात आलेल्या कायद्याच्या बाबतीत भादकून येतो. पृथकरणात्मक पद्धतीमध्ये ज्या समाजात विशिष्ट कायद्याच्या पाठीमागे सत्तात्मक शासन असते व ज्या समाजातील नियमांमध्ये असे प्रत्यक्ष सत्तात्मक शासन नसते त्या समाजात मोठा भेद करण्यात येतो. तसेच विशिष्ट समाजाला स्वतंत्र राजकीय समाजाचे स्वरूप केव्हा येत हे हि निश्चितपणे सांगता येणार नाही. ऐतिहासिक पद्धतीने अभ्यास करणाऱ्यांमध्ये अडचण येत नाही. त्यांच्या दृष्टीने विशिष्ट नियमांला एका समाजात स्वरूप आलेले असणे व दुसऱ्या समाजात त्याच वेळी ते नियम समजात आणे ही गोष्ट निस्संशयच्यची असते. पृथकरणात्मक अभ्यासकाला आज कायद्याच्या स्वरूपात असलेली गोष्ट व काही कालापूर्वी लढीच्या स्वरूपात असलेली तीच गोष्ट यामध्ये महत्त्वाचा फरक वाटतो. त्याचे क्षेत्र वरिष्ठ सत्तेने घालून दिलेल्या नियमांच्या पलीकडे जात नाही. उलट ऐतिहासिक अभ्यासकाला या दोन्ही गोष्टी सारख्याच महत्त्वाच्या वाटतात. याप्रमाणे ऐतिहासिक अभ्यासकाला चालीरती व लढी यांचे कायद्याद्वारेच महत्त्व वाटते, आणि या चालीरतीची उत्पत्ति, वाढ, त्यांचे समाजावरील दबन, त्यांचे समाजाच्या निरनिराळ्या काळाच्या बौद्धिक प्रगतीवर अवलंबून असणारे महत्त्व इत्यादि गोष्टींचा अभ्यास सुलभच. फराक्याचा असतो या शास्त्रासारखेच दुसरे शास्त्र म्हटले म्हणजे भाषाशास्त्र होय. एखाद्या कायदे व लढी यांचे गितके महत्त्व वाढते तितकेच दुसऱ्याचा ऋद्धाचे वाढते. तथापि शब्दांच्या अभ्यासांने व्युत्पत्तिशास्त्राची जतनी वाढ झाली आहे तितकी ऐतिहासिक अभ्यासांने कायदेशास्त्राची वाढ झाली नाही. तथापि रोमन कायद्याच्या अभ्यासांने या अभ्यासांला विशेषतः जर्मनीमध्ये विशेष चालन मिळाले. त्यांनी आपल्या चालीरतींचा व त्यापासून उत्पन्न झालेल्या कायद्यांचा अभ्यास करून आणि त्यांची रोमन चालीरतींशी व कायद्यांशी तुलना करून कायद्यातील तत्वांचा ऐतिहासिक अभ्यास केला. साहित्यी यांने ऐतिहासिक पद्धतीची इतकी वाढ केली की सध्या पृथकरणात्मक, ऐतिहासिक व उपपत्त्यात्मक या तीन निरनिराळ्या सदरांखाली होणारा अभ्यास त्यांने आपल्या सर्वेव्यापी तात्विक अभ्यासात अन्तर्भूत केला आहे. जर्मन कायदेशास्त्रात आध्यात्मिक विवेचन बरेच असून साक्षात् कायद्यांचे पृथकरणाहि सद्योप आहे. तथापि त्यांची एकंदर कायद्यांतर्गतचि कल्पना ऐतिहासिक तत्त्वज्ञानाच्या बाबीला पोषक असून तिच्यापासून निघणारे अनुमाने फार महत्त्वाची आहेत. साहित्यींचे तत्त्वांतर्गत कायद्यांचे पृथकरण हे या गोष्टींचे उदाहरण म्हणून देता येईल.

इंग्रजी कायद्याची वाढहि अगदी स्वतंत्र तऱ्हेने झाली आहे. बरी रोमन कायद्याचा वराच भाग आज इंग्रजी कायदेपद्धतीत अन्तर्भूत झाला आहे तरी एकंदर इंग्रजी कायद्याची

वाट स्वतंत्र रातीने झाली असून इंग्रजी कायदा हा स्वतंत्र अभ्यासात योग्य विषय आहे.

[संदर्भार्थ—लेलात उल्लेखिल्या अथारिवाय अत्यंत वाचनीय ग्रंथ म्हणजे जेम्स ब्राउटचा ' स्टडीज इन हिस्टरी ऑफ ज्युरीसप्रुडन्स ' हा होय.]

कायनकुलम—त्रावणकोर संस्थान. कार्तिकपक्षी ताळुक्यातील एक शहर. या शहराची लोकसंख्या १९११ साली १८३० होती. प्राचीन काळी ओनाद नावाचे एक छोटेसे राज्य होते त्याची ही राजधानी होती व त्यावेळी त्रावणकोर शहरातके यांचे महत्त्व असे. ताळुक्या शतकात या ठिकाणी पोर्तुगीज लोकांनी एक बखार घातली होती. बच लोकांनी सत्त्व करणारा पहिला राजा ओनादचा होय. पण पुढे १७४२ मध्ये त्रावणकोरचे वर्चस्व त्याला मान्य करावे लागले. ८२९ मध्ये सीरियन लोकांनी आपले प्रार्थनामंदिर या ठिकाणी बांधले. या शहरात एक मंडई असून शिवाय मॅजिस्ट्रेट कोर्टोहि आहे.

कायूर—मन्दाळ. जिल्हा यवतमाळ. तालुका वणी. वणीच्या दक्षिणेत १४ मैलावर हा गाव आहे. लोकसंती १४६०. एदलाबादवरून जो हद्दबाद-नागपूर रस्ता गेला आहे त्या रस्त्यावर हे खेडेगाव आहे. गरम पाण्याच्या झऱ्यावटूळ हे तेथे प्रसिद्ध आहे. झऱ्याच्या उगमजवळील ओऱ्याकाठी एक किष्वाचा माग आहे. किष्वाचे मोठकळीस आलेले भाग अजून हट्टील पडतात. कायूर हा पूर्वी उगण्याचा गाव होता ज्याठिकाणी गरम पाण्याचे झरे उगम पावतात त्याठिकाणी हेमाळपती तऱ्हेवर वायलेली देवळे आहेत. या झऱ्यांना कुर्णाची नावे आहेत येथे एक गोंड देवामुख रहातो

कायल—मद्रास जिल्हा. तिरुवेळी जिल्हाच्या धोवेंकुंठम तालुक्यातील हे एक खेडे असून हे ताम्रपर्णी नदीच्या उत्तरतीरावर वसलेले आहे. १२९२ मध्ये साकोपोले हा ज्या वेळी या ठिकाणी आला, त्यावेळी हे एक प्रसिद्ध वंदर म्हणून नावाजलेले होते. या वंदराचे वर्णन दोषा फारशी इतिहासकारांनी केले आहे ताम्रपर्णी नदीच्या गाळामुळे हे वंदर मागे हट्टत जाऊन शतात ते एक तुळते खेडे बनले आहे. या ठिकाणी जुनी कौंते व भाडी सापडली आहेत त्यावरून या खेड्यात पूर्वी चांगली भाडी तयार होत असावी असे दिसते. या ठिकाणी दोन जार्ज देवळे असून त्यात शितालेल आहेत.

कायलपट्टणम—मद्रास जिल्हाखालील तिरुवेळी जिल्हातील श्रीनेकुंठम तालुक्यामधील वंदर. हे ताम्रपर्णी नदीच्या दक्षिण तीरावर तुर्तकोरनिच्या दक्षिणेत १८ मैलावर वसलेले आहे. याची लोकसंख्या १९११ मध्ये १२८६० होती. या वंदराचा शिलीवर्षी ताळुक व नारळ याचा व त्रावणकोरशी सांगवानी लाकडाचा व्यापार चालतो. हा व्यापार बहुतेक मुसुलमान करतात या ठिकाणी मीत तयार करण्याचे एक मिरागर आहे. येथे थोडा पार साखरेचा व्यापारहि चालतो.

कायस्थ—कायस्थांची हिंदुस्थानातील एकंदर जो. स. १९११ साली २१,७७,३९० भरली त्यापैकी २३,७६,७११ ब्राह्मणधर्मिय असून १९६ शोध, १८० जैन, १ बौद्ध व १३०२ मुसलमान होते. यांची प्रातवार विभागणी पाहिली असता आपणस सर्वांत जास्त संख्या बंगाल प्रांतात (११,१३,६८८) आढळते. नंतर संयुक्त प्रांतांत ४,८५,०७३; वहार आरिचमर्थ्य ३८७६१३; आसामांत ८१९६७, मध्य हिंदुस्थानांत ७१,३९२, मध्यप्रात-बन्हाडांत ३३,५८४; राजपुतान्यात २३,६१०; पंजाबांत १३,३७४ व इतर प्रांतांत ८०९३ याप्रमाणे यांची वस्ती आढळते. वर दिलेल्या आकड्यात कायस्थ प्रभूंची लोकसंख्या येत नाही. कायस्थ प्रभूंची संख्या सैनसत रिपोर्टमध्ये प्रभु (परसु) या शब्दात दाखविली असून याच संख्येत मुंबई प्रांतातील कायस्थ प्रभूंचा अंतर्भाव होतो अशी टीप दिली आहे. प्रभु (परभु)ची एकंदर लोकसंख्या हिंदुस्थानांत ३३,२८० असून त्यापैकी २७,१२० मुंबई इल्लख्यात व ६६९० इतर प्रांतात आहे.

यापुढे आम्ही ज्या कायस्थ जातींचे विवेचन मुख्यतः करीत आहो ती संयुक्त प्रांतातील कायस्थ जात होय, का की कायस्थ जातीचा केंद्रहि मध्यदेशाच होय. संयुक्त प्रांतातील कायस्थ व बंगाल प्रांतातील कायस्थ यात फरक आहे. बंगालमध्ये जरी कायस्थांची संख्या संयुक्त प्रांतातील संख्येपेक्षा मोठी दिसली तरी तीत कलिताने मिश्रण आहे. संयुक्त प्रांतातील कायस्थ बंगालमध्ये जळून वचाहूत करून राहिले असे म्हणावे तर संयुक्त प्रांताकडून कायस्थांची संख्या बंगालकडे कमी कमी होत जावयास पाहिजे तसे दिसत नाही. उलट कलित्याचे स्थान जे आताम, ति इडून कलकत्याकडे कमी होत आलेली आढळते. कलकत्याकडे कायस्थ व वैद्य या दोन जातींत लग्नचवहार होतो तसा संयुक्त प्रांतात होत नाही. कलकत्यातील कायस्थांचा दर्जा उच्च व्हावा म्हणून मूळ ५ कुलीन घराणां (मित्र, घोस, घोस नगैरे) बाहेरून आणली अशी समजूत तेथे तळ आहे. यावरून बंगालमधील कायस्थ व संयुक्त प्रांतातील कायस्थ हे पूर्णपणे एकवैधीय नसावेत.

कोणत्याहि जातीच्या समाजातील स्थानाकडे दोन दर्जांनी पहाता येते. एक कायचाप्रमाणे विशिष्ट जातीचा दर्जा काय ठरतो ही दृष्टि व दुसरी ऐतिहासिक दृष्टि. कायचाचा प्रश्न फक्त विशिष्ट व्यक्तींची मालमत्ता कोणत्या वारसास मिळाली हे पहाण्याचा असतो. विशिष्ट जातीतील पुरुषांना दुसऱ्या पत्नीचा स्वीकार विवाह केस अथवा अगतीमूलक संबंध ठेवला, तर त्या लग्नापासून अथवा संवधापासून झालेली संतति त्याच्या इष्टेयीस कायदेशीर वारस होऊ शकते किंवा नाही एवढाच विचार न्यायाधीश करतो, व शूद्र व क्षत्रिय असा भेद त्यावेळी करण्याचा प्रसंग येतो. कायदेशीरतात ऐतिहासिकदृष्ट्या फार खोलात जाण्याची प्रवृत्ति त्या विशिष्ट जातीचे पूर्वन कोण होते, त्याचा त्यावेळी समाजात कोणता दर्जा होता, जातिपरंपरेत त्याचे स्थान कोणते

होते, त्यांचे कसकसे स्थलांतर होत गेले व त्या स्थलांतरा-प्रमाणे त्यांच्या सामाजिक दर्जात कसकसा फरक पडत गेला, त्याच्या विरनिराळ्या पीढ्याती वगैरे कशा पडत गेल्या त्याचे परस्परसंबंध कसकसे तुटत गेले वगैरे मानववैधीय व मानवैतिहासात्मक गोष्टी ऐतिहासिक अभ्यासकास ज्ञातव्य असतात. जुना इतिहास व निकटवर्ती परंपरा वगैरे भिन्नभिन्न गोष्टीस व स्थानिक रुढीत महत्त्व हायकोर्टांना द्यावे लागते. सामुळे अर्थाद विरनिराळी व केव्हा केव्हा विसृष्ट अनुमाने काढतात. याप्रमाणे कळकता हायकोर्टांच्या दोन कायस्थ जातींच्या न्यायमूर्तीनांच कायस्थ जात ही मूद्र जात आहे असे ठरविले आहे. परंतु हा निकाल अजहावाद हायकोर्ट मान्य करीत नाही. इतिहासप्रज्ञतेचा दोषारोप हायकोर्टांवर आम्हां करीत नाही. व विशिष्ट जातींच्या उत्पत्तीस अगर इतिहासास त्यांच्या निर्णयाचा उपयोग सुर्वेच नाही.

पूर्व ग त ऐ ति हा सि क वि वे च न.—कायस्थ जाती-संबंधी पूर्वगत ऐतिहासिक विवेचन पाहू आता त्यात अनेक प्रकार आढळतील. धर्मशास्त्रीय अगर पुराणातील वचने सत्य म्हणून गृहीत धरून त्यावरून कल्पना करीत वतणे हा एक प्रकार कायस्थानी व त्यांच्या विरुद्ध लेखकारांनी अवलंबिला आहे. व त्याचीच काही श्रुतीमयी लेखकारांनी (उदाहरणार्थ रसेल, एन्थोनिन, रिस्ले वगैरे) री ओडली आहे. अधिक व्यापक विवेचन रा. भागवत व रा. वि. का. राजवाडे यांनी केले आहे. पण राजवाडे यांनी देखील उत्पत्तिवियपक मत संस्कृत ग्रंथकारांचेच स्वीकारले आहे. आम्हास यापैकी कोणतेहि मत स्वीकारता येत नाही. तथापि रा. भागवत व रा. राजवाडे यांचीं मते येथे देणे अवश्य म्हणून दिली आहेत.

कार्मीरच्या राजतरंगिणीमध्ये कायस्थविययी तिरस्कार-व्यंजक वाक्ये आहेत. त्यावरून रा. रा. राजारामशास्त्री भागवत कल्पना करतात की, ब्रह्मण व कायस्थ याचा परस्पर द्वेष असे. का की कलहण हा ब्राह्मण होता. कायस्थ हा शब्द वराहमिहिरात नाही; तथापि वराहमिहिरापेक्षा हा शब्द अधिक जुना आहे असे मूच्छकटिकावरून भागवत ठरवितात. भागवत मूच्छकटिकाचा काळ शालिवाहनाचे दुसरे शतक समजतात. कायस्थ म्हणजे 'देहात रहाणारा' अशी व्युत्पत्ति चूक असून 'कैय' शब्दापासून कायस्थ शब्द बनला आहे आणि कैय शब्दाचा कथं धातूवरवर आणि याचा शब्दावरोवर संबंध असावा. कैय ही मूळ जात जुन्या काया सामणारी आणि गाथा म्हणजे जुनी गाणी म्हणणारी असावी व त्यावरून कैय हे नाव पडले असावे. कैयांनी जी लिपी सोडून काढली ती कैयी. कैयी लिपीत 'पडमात्रा' म्हणजे एकाराच्या ऐवजी अक्षराच्या पाठीमागे ओळ असते उदाहरण याचे के-क असे आढळते.

यादवाचे किंवा याधवांचे शिखलेप जे विद्यमान आहेत त्या सर्वांत पडमात्रा पहाण्यात येते. ब्राह्मणधर्मापास पूर्वी

लेखनफला माहित नव्हती. पद्यनिष्काळीं लेखनकला ब्राह्मगात इतर लोकापासून मिळली. तिचा जरा ब्राह्मगात प्रचार झाला तरा ब्राह्मशांनी लिखितपाठकत्वाचा निषेध केला आहे. वेद लिहिलेला वाचतो तो चांगला पाठक नव्हे असा भिर्वाथ शिस्त आटवतो.

देशगंगरी व बालबोध या दोन्हां चवदांचा कोणत्याहि संस्कृत ग्रंथत पसा आगत नाही. रामायण, महाभारत वगैरे ग्रथांत देवनागरी कोरेंहि येत नाही. तेव्हां लेखनकला प्रथम ब्राह्मशांनी काटली असे म्हणण्यात आधार विलकल नाही.

रामाराम शास्त्राचा कल्पना अधिक दूर न्यावयाची म्हणजे काव्यस्थाचा तृताशी म्हणजे इतिहासरक्षणाशी संबंध जोडवयाचा.

राज्यारामराज्ञी भागवती म्हणतात, "आपल्या देशात काव्यस्थ शब्दापेक्षा 'परमु' शब्द अधिक प्रचारात आहे. काव्यस्थ शब्द संस्कृतात वराच वापरला जातो, तसा परमु शब्द वापरला जात नाही. काः प्राज्ञातील, कुडाळ्यातील व शेणव्यातील प्रमु आडनाव अन्वये मूळचे परसु होते अशी शंका येते.

शालिवाहनाच्या शतकात 'चित्रगुप्त' निःसंशय सुप्रसिद्ध होता. चित्रगुप्त म्हणजे यनाच दिलेला कारकून.

हल्लीं काव्यस्थ परसु नांवाची जात असलू कोंकणी होय. हे लोक मूळचे भावळे असून भावळातून खाली उतरले. यांचे आध्यात्मन लोभावळामाजवळील कारली हे असले पाहिजे.

कारलीभवळ एकवारा आहे ती आमच्या देशी काव्यस्थाचे कुळदेवत होय. एकवारा व रेशुका ही एकच असे काव्यस्थाचा व परसुरामाचा संबंध जोडण्याकरता मानविलेले दिसते. एकवारा वोलून चालून वाराची देवी. तिला कोंबडी व बकरा चालतात. जिचा जमदग्नीने विनाकारण वध केला त्या वाईतचें वीरपणा होता हे म्हणणे म्हणजे अजप्रयोग करणें होय.

काव्यस्थाची गांवे काहीं गावावरून व काहीं बुधावरून पडली आहेत. कोरडे कोरलई हे नाव गावावरून पडले आहे. दिवे काव्यस्थात आहेत तसे कन्दाप्रात आहेत. तेव्हा ते नाव गावावरून पडले असले पाहिजे. ताम्बे नांवांचे एक गाव राजापुत्रावरून आहे पण ते काव्यस्थाचे नसावे. दवणे हे नाव दमण (फिर्दयाचे) यावरून पडले आहे. फगली नावाची गावे कोंकणात व देशावर वरीच आहेत; त्यावरून फगसे; गिरे किंवा गिरेत गाव रोहे ताळुष्पात आहे त्यावरून भिले मोहिली पण ताळुष्पात आहे. शृंगारपूर हवसापात वरेंच प्रसिद्ध आहे त्यावरून शृंगारपूर. बत्तार नांवांचे गाव आहे किंवा बत्तार ज्याची तो बत्तारे, पेंगनागांवे बत्तारे नावाच्या दोन व्युत्पत्ती असल्यात. या आडनावीवरून काव्यस्थाचे मूळ ठिकाण चेजळ किंवा अद्यत्तर प्रांत ठरते. हा काव्यस्थाचा इतिहास शालिवाहन शकाच्या नवव्या शतकापलिकडे फारसा पोचत नाही. " (भागवत. वि. वि. पुस्तक २३ अंक ११).

रा. वि. का. रामवाडे काव्यस्थ शब्दाची व्युत्पत्ति साधण्याचा पुढे दिल्याप्रमाणें प्रयत्न करतात.

"काव्यस्थ, काव्यथ, काइन, कादय. हा शब्द काय व त्याचा मूळ धंदा संक्षिप्तपानून निघाला आहे. 'क्षत्रियात शूद्रायां जातः काव्यस्थः' असा धर्मशास्त्रिय वचनाने इतिहास छुळा होतो अशी समजूत करून घेऊन रामवाडे चळतात आणि काय म्हणजे धन, लावर उपजीविका करणारा तो काव्यस्थ. "काये कायेन वा तिष्ठति यः त काव्यस्थः" असा त्याना अर्थ देऊन सांगतात कीं, यांचा मूळ धंदा व्याजबद्धा करणारा दिसतो. नेतर लेखन चित्रकर्म यांना नेमून दिलीं असे दिसते. अथवा बोटाचा शेवटें म्हणजे काय व त्याच्या ताह्याप्याने उपजीविका करणारा तो काव्यस्थ. लेखन व चित्रकर्म हा काव्यस्थाचा मूळ धंदा व तदनंतर इतर धंदे. काव्यस्थाना प्रमुपणा महाराष्ट्रातच व विशेषतः कोंकणात मिळालेला आहे. कोंकणात ब्राह्मण, क्षेमवद्, मराठे हे प्रमु आहेत तसेच काव्यस्थहि प्रमु आहेत. हे मूळचे उत्तर हिंदुस्थानांतले आहेत यांत संशय नाही. ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य उत्तर हिंदुस्थानांतूनच आले. इतकेंच कीं, काव्यस्थ इत्याच्या वरेंच नंतर आले. याची संख्या महाराष्ट्रात फार बोडी आहे. जर हे ब्राह्मणवदिकाच्या बरोबर आले असते तर त्यांचीहि लोकसंख्या दारांप्रमाणेच असती. गुने, राजे, कौणिक, तमर्षे इत्यादि आडनावीवरून त्यांचा संबंध गुप्त राजाबरोबर जावतात. तो तसा असणें शक्य आहे, पण आहेच असे निश्चित नाही. हे क्षत्रियोत्पन्न आहेत, पण इतकेंच कीं मूळ शूद्रक्षेत्राच्या ठायी उत्पन्न झालेले आहेत. मनुसंहिता, मुद्राराक्ष, मृच्छकटिक व याज्ञवल्क्य यांत हा शब्द येतो. (भा. इ. सं. मं. ३८३२).

राववाडे आणि भागवत यांच्या द्वाेषांत काव्यस्थ-तिहास नैश्च, पौराण्यताहिल्याचा व वादरेच्या काव्यस्थाविषयी विचार वगळून एकदम महाराष्ट्रातील काव्यस्थाची संगती जावण्याचा प्रयत्न हा दोष प्रधान आहे.

का व त्या चे ऐ ति हा ति क व पी रा णि क उ ळे ख.- काव्यस्थ शब्दाचा उल्लेख माळव्याच्या शिलालेखात इ. स. ७२८ ते ७३९ साली केलेला आहे. इ. स. ११८७ शिलालेखात यांचे नाव 'काचन' असे लिहिलेले आढळते. इ. स. ११८७ त केलेल्या दिव्ही येथील शिवालिक संतभायरील लेखात माहूवाचा पुत्र शितपती काव्यस्थाचे हा लिहिला असे लिहिलेले असून या लेखात काव्यस्थ शब्द जाति या अर्थाने उपयोगात आणला.

काव्यस्थाच्या कुळासंबंधी बऱ्याच दंतकथा आहेत. पदापुराणात असे लिहिले आहे कीं, ब्रह्मा हा एकदा ध्यानस्थ बसलेला असताना त्याच्या कायेपासून एक दांत व लक्ष्यार्थ वेतलेला पुत्र्य निर्माण झाला. त्याच चित्रगुप्त असे नाव देण्यात आले. ब्रह्मदेवाच्या कायेपासून हा पुत्र्य झाला म्हणून त्याच काव्यस्थ म्हणतात. भविष्यपुराणातहि याच कायेपासून झाला म्हणून काव्यस्थ म्हटले आहे. त्यांचे लौकिक नांव चित्रगुप्त असे देवण्यात आले. चित्रगुप्त ह्याच या लोकांचा मूळपुरवण मानण्यांत येतो. एका खनिमुमागीत १९६ अंकां चित्रगुप्ताचे

का व त्या चे ऐ ति हा ति क व पी रा णि क उ ळे ख.- काव्यस्थ शब्दाचा उल्लेख माळव्याच्या शिलालेखात इ. स. ७२८ ते ७३९ साली केलेला आहे. इ. स. ११८७ शिलालेखात यांचे नाव 'काचन' असे लिहिलेले आढळते. इ. स. ११८७ त केलेल्या दिव्ही येथील शिवालिक संतभायरील लेखात माहूवाचा पुत्र शितपती काव्यस्थाचे हा लिहिला असे लिहिलेले असून या लेखात काव्यस्थ शब्द जाति या अर्थाने उपयोगात आणला.

काव्यस्थाच्या कुळासंबंधी बऱ्याच दंतकथा आहेत. पदापुराणात असे लिहिले आहे कीं, ब्रह्मा हा एकदा ध्यानस्थ बसलेला असताना त्याच्या कायेपासून एक दांत व लक्ष्यार्थ वेतलेला पुत्र्य निर्माण झाला. त्याच चित्रगुप्त असे नाव देण्यात आले. ब्रह्मदेवाच्या कायेपासून हा पुत्र्य झाला म्हणून त्याच काव्यस्थ म्हणतात. भविष्यपुराणातहि याच कायेपासून झाला म्हणून काव्यस्थ म्हटले आहे. त्यांचे लौकिक नांव चित्रगुप्त असे देवण्यात आले. चित्रगुप्त ह्याच या लोकांचा मूळपुरवण मानण्यांत येतो. एका खनिमुमागीत १९६ अंकां चित्रगुप्ताचे

का व त्या चे ऐ ति हा ति क व पी रा णि क उ ळे ख.- काव्यस्थ शब्दाचा उल्लेख माळव्याच्या शिलालेखात इ. स. ७२८ ते ७३९ साली केलेला आहे. इ. स. ११८७ शिलालेखात यांचे नाव 'काचन' असे लिहिलेले आढळते. इ. स. ११८७ त केलेल्या दिव्ही येथील शिवालिक संतभायरील लेखात माहूवाचा पुत्र शितपती काव्यस्थाचे हा लिहिला असे लिहिलेले असून या लेखात काव्यस्थ शब्द जाति या अर्थाने उपयोगात आणला.

उपासना करणारे आढळते. यावरून कायस्थ हे शैव किंवा वैष्णव असून चित्रगुप्ताची पूजा करतात असें दिसून येते. हे स्वतःची उरपत्ति यामाची राते-बही लिहण्याकरिता ब्रह्मदेवांस उत्पन्न केलेल्या चित्रगुप्तापासून झाली आहे असें सांगतात. चित्रगुप्ताच्या दोन वायव्या हे त्या. एक सूर्याची नसत व दुसरी एका ऋषीची कन्या होती. या कन्यापासून त्याला ८ मुलें झालीं. त्यांनीं नागकन्यांपरोपर विवाह केले. पहिल्या वायव्योपासून चार मुलें झालीं. या १२ मुलांस आर्यावर्तातील निरनिराळ्या भागांत राज्यव्यवस्थेची कामे वांटून दिली व त्या स्थानावरून याच्या जातीचीं नांवें पडलीं आहेत. परशुराम पृथ्वी निःक्षत्रिय करीत असता एका गर्भवती रागावलीच एका ऋषींस आश्रय दिला आणि पुढें त्या गर्भांत तो पुढें कारकून वनेल अशा अग्नीवर जाळें दिलें व त्या गर्भापासून कायस्थाची उत्पत्ति आहे अशा कथाहि प्रचलित आहे. वरील पौराणिक उल्लेखांचाहि ऐतिहासिक निश्चित फारवा उपयोजन नाही.

सामान्यतः एखाद्या विशिष्ट जातीची उत्पत्ति निरनिराळ्या तीन चार प्रकारांनीं होऊं शकते. (१) एखादी गोड, ईश्रक, मित्र यांसारखीं राष्ट्रजाति हळूहळू जातिस्वरूप पावते. (२) दुसरा प्रकार असा आहे की एखाद्या वर्ग विशिष्ट धंदा करीत असतो पण पुढें तो धंदा असक्य झाला व त्या धंद्यामुळे उत्पन्न होणारे स्थानादि नवानास निव्विधेय अव्यक्त झाले तरी त्या वर्गाचे धंदा स्थान वर्णित मोडतात. याप्रमाणें विशिष्ट वर्गास पुढें जातीचे स्वरूप येतें ब्राह्मण वर्गाचे जातिस्वरूप याच तऱ्हेनें झालें आहे. (३) एखाद्या विशिष्ट धंदा करणारे लोक आपशीं श्रेणी वचवितत व त्या श्रेणीला अंतर्घटन उत्पन्न होते तेव्हा त्या श्रेणीचा धंदा बंद झाला नाही तर त्या श्रेणी अंतर्घटनेमुळे जातिस्वरूप पावतात. अनेक धंदेवाद्दंष्ट्रांचा व व्यापाऱ्यांच्या जा. य. प्रमाणें बनल्या आहेत. (४) इतर जातीचा तेकर हौजन एखादी नवीन जात निर्माण होते.

आतां कायस्थाची उत्पत्ति यांकीं कोणत्या कारणपासून झाली असावी अला विचार करूं आहत्यास आपणास कथें कारण अगदींच असें मान्य दिसतें. क्षत्रिय ही जात कधींच नमूदती व ती वर्गादि निश्चितपद नव्हता. निरनिराळ्या जाती व कुले जे-ह्या मद्दत पावत ते-ह्या स्थान क्षत्रियत्व प्राप्त होई. निश्चित जात अनिश्चित वर्गापासून उपाध्दयें अशाशौच आहे. शिवाय २१ आद्य कायस्थ संकरागें उत्पन्न होण्यास क्षत्रिय किंवा पाहिंजत व अयर्मांस उत्पन्न झालेले नेमका लेखकाचाच धंदा कसा करीत ? अर्थात् पूर्वी ही एखादी विशिष्ट राष्ट्रजाति असली पाहिजे किंवा विशिष्ट धंद्याच्या संघास (गिळ) जातीचे स्वरूप आले असलें पाहिजे. जर ही एखादी परकीय जाति असून आद्य क्षिपप्रवर्तक किंवा एखादी स्वतंत्र क्षिपप्रवर्तक जाति असेल तर तिची राष्ट्रजातिमूलक उत्पत्ति अचणें संभवतें. म्हणून हा विशिष्ट धंदा

करणारा संघ असून पुढें जातिस्वरूप पावला असें अतप्याचा वास्त संभव आहे. हा वर्ग अर्थात् ब्राह्मणांप्रमाणें सामान्य लोकांतूनच निघाला असला पाहिजे. कारण यांचा खेळनाचा धंदा असून निरनिराळ्या ठिकाणच्या ठेपकास ही जाति-संघा प्राप्त झाली असावी. कारण यांच्या ज्या पोटजाती आहेत त्यांत अनेक जातीचीं नांवें केवट स्थानिक आहेत. उदा. - माधुर, गौड, मदनगर इ. शिवास्तवाचाहि धायस्तीशीं संबंध असेल. काही पोटजातीचीं नांवें कुलनामावरून पडलेलीं दिसतात. तेव्हा बंधे एखाद्या जातिस्वरुपी वर्ग हा धंदा करीत असेल तेंच त्यास त्या स्थानाचें नाव त्या वर्गास मिळत ती पोटजात वगळी असेल व बंधे योजी कुटुंबे या धंद्यांत असतील तेंच कुलनामप्राप्त नाव पोटजातीत पडलें असोवेंच वाटतें. अशा अनेक पोटजाती तयार होऊन पुढें त्या कायस्थ या नावाजालीं आल्या असतील

राष्ट्रजातिवरून ही जात तयार होण हेंहि प्रथम वाटतें तितकें असक्य नाही. कायस्थ हें एक प्रथम राष्ट्र असून ते पुढें नामशेष झाले असावे हेंहि शक्य आहे. ज्याप्रमाणें नाबोदिन हें राष्ट्र असणें व तें एखाडून ब्राह्मणशासनेत मिळणें हें गंत शक्य आहे तसेच कायस्थ हें प्रादेशिक राष्ट्रनाम असून तें पुढें जातिनाम होणें शक्य आहे पायाळ हें राष्ट्र नष्ट शाब्दानंतर त्यातील व्यक्त किंवा समूह निरनिराळ्या जातींच्या पोटजाती म्हणून राहिले. त्याप्रमाणें थोडसा प्रकार कायस्थातहि दिसतो उदाहरणार्थः—संयुक्तप्रातात भट्टजुज्यांमयें कायस्थ व कैथिया या दोन पोटजाती असल्यामुळे थोडा पोटजात होतो. कैथिया ही पोटजात आपली उत्पत्ति सक्तेन कायस्थापासून झाली असें मागतात. कायस्थ भट्टजुने हीहि पोटजात पुढील ठिकाणीं आहे असें व्दंष्टयें मत आहे. या लोकांत दिसलीं लग्न लावण्याची चाल प्रचलित आहे. गोरखपूर, एरा, व सुरदाबाद या निव्व्यात कायस्थ दरजी जातीचे लोक आहेत. एरा व सुरदाबाद येथील कायस्थ दरजी लोक सक्तेन कुळातले आहेत. या लोकांत निरनिराळ्या गोत्राचे लोक आहेत. त्यान कायस्थ हेंहि एक गोत्र आहे. यानीं आपल्या जातीच्या इतिहासावरून एक श्रेय प्रसिद्ध केला आहे. या लोकांची एक पंचायतहि आहे. कानपूर प्रातांत कायस्थ मोची हे लोक आपण शिवास्तव कायस्थापर्वक आहोत आणि मोची हें नांव आम्हांत फक्त आमच्या धंद्यावरून पडलें असें म्हणतात.या लोकांच्या धंदा जोड करण्याचा नसून लोणार, जीन इनादि वस्तु करण्याचा आहे. त्यामुळे त्यांना कयस्थ गिनगर हें नांव जास्त अवडते. हे मोच्याचा धंदा करीत नाहोत व त्यांचा मोची जातीशीं कोण-ताहि संबंध नाही. ते कायस्थ लोकांशीं संबंध जोडतात व जन्म, लग्न व मरण या प्रसंगीं यांच्या चाळिरीती उच हिंदू-प्रमाणेंच अवतात. शच्यातहि शिष्या दिसलीं लग्न लावते. का य स्थ तें दु रिया, ही जात गोरखपूर प्रातात आढळते, तिचें तेथील दरजी जातीशीं वरेंच सम्य आहे. [तेन्वत रिपोट संयुक्तप्रात १९११.]

कायस्थ अशी जर राष्ट्रातीत असेल तर तांतील लेखक वगैरे निरनिराळ्या देशांत जाऊन तेथे कारकून घनला अतर्णे अशाकून नाहीं. व कायस्थ राष्ट्रातील इतर वेदे करणारे लोक आपणांत कायस्थ शिंपी, जायस्थ मोची असे म्हणवू लागले असतावे.

पुढे कायस्थ हे लिहिण्याच्या धंधाचे वाचक नाव होऊन त्या धंधाचे इतर जातींतील लोक आपणांत कायस्थ म्हणवू लागले असतावेत व या रीतीने त्यांच्या पोटजाती बाहेर लागल्या असल्यात. आसाम वंगालातील कलिते दिव-सानुदिवस कायस्थ होत चालले आहेत हे आपण आज पहातच आशें. उलटपटीं ओरिसातील करण हे इतर उडि-यातून पूर्णपणे निराळे नसता त्याच करण पोटजात म्हणून कायस्थात ओढण्याचा प्रयत्न दिसतो. ओरिसामध्ये क्षत्रिय, कर्ण, खाड्राह, उडिया यांच्यात अनुलोमविवाह होतात.

आपणास कायस्थाना हिंदुस्थानात निरनिराळ्या प्रांतात कोठकोठे प्रवार साळ आहे ते पूर्वी दिलेल्या आकड्यावरून कळून आलेच आहे. त्यात आपणास मद्रासकडे कायस्थ मुळीच दिसत नाहीं. आता निरनिराळ्या कायस्थातील काहीं भिन्नप चांगून नंतर त्याची प्रतवार माहिती देऊ.

महाराष्ट्रातील कायस्थ प्रभु मांडवगजहून उजनी वगैरे बाजूने आले असे म्हणतात पण त्यास आधार नाहीं. हे आपला वंगालशी संबंध साबतात तोहि लागू पडत नाहीं कारण ते वंगालाकडून महाराष्ट्रान आले असते तर मध्यतरी त्याचे काहीं काहीं जमाव तत्कालीनीय लोकांशी सधन जसे असते; व परस्परच्या भाषावर परिणाम जाला असता. तसेच त्याचा संख्या कोंकणपेठ्या देशावर अधिक असतो. तराती तो आढळत नाहीं. यावरून दारस्वत, कायस्थ प्रभु आणि वहुतकरून विरपावन हे समुद्रमार्गाने कराची, गुजरात या बाजूने सिंधुमुखाकडून कोंकणात आले असावे. ज्याअर्थी त्यांच्या भाषेत मराठीखेरीत इतर भाषांचा अंवाही साप-डत नाहीं त्याअर्थी वराल समुद्रमार्गांचे वपपत्ति युक्त दिसते. महाराष्ट्रीय कायस्थ प्रभु आणि उत्तरेकडील कायस्थ एकवर्तनभव आहेत काय हाहि प्रश्नच आहे.

आता आपण संयुक्त प्रांतातील कायस्थाकडे वळू. कायस्थान्या वारा पोटजाती आहेत. त्या श्रीवास्तव्य अथवा श्रीवास्तव, भटनगर, सक्सेन, अनिष्ट अथवा अन्नस्त, ऐयन, अस्थान, बालिकी, माधुर, सूर्यध्वज, कुल-श्रेय, करण, गोर अथवा गौड उर्फ निगम या होत. तेराव्या एका जातीजि उभाव्य म्हणतात. या सर्व जाती तेथील स्थानिक आहेत अशी आमची साक्षां नाहीं.

कायस्थ सम्राट अथवा तापिंड्यावेवाह करीत नाहींत. दूतपत्नीच्या धाकट्या वशिष्णाची लन करण्याची चाल त्यांच्या-मध्ये आहे. धाकटने करणाऱ्या वदिच्छतास प्रत्यक्षित विधानें म्दजातीत घेतले जातें. प्रौढवेवाह रूढ असून वहु-

भूतत्वाच मनार आहे. बहुपत्नीत्व तत्वतः मान्य असले तरी सर्वसाधारण तराी चाल नाहीं. श्रियाच्या पुर्वनिवा-हास रक्त मनाई अनुन गुजराती झां वाईट चालीची असल्यास ती तिच्या नातेवाईकांकडून वदिच्छन होते. लमागुर्ती वराची सोडमून किंवा मुंब शाली पाहिजे असा निवेव अनुन कन्या-दान, प्राणिग्रहण, सप्तपदी व सिंदुरदान इत्यादि सर्व उग्रविधि कायस्थामध्ये आहेत. अयोध्या प्रांतातील खेंडेगावामध्ये जी हलक्या जातीची खेंडे होतात त्यामध्ये निरनिराळे धार्मिक व सामाजिक जते अनेक छट विधी आहेत. वधु-वराची पत्रिका पहाणे, गणगोत ठरविणे व हुंब्यापदल वाटा-घाट करणे वगैरे गोष्टी लमापूर्वी बाल्यांतरात प्रत्येक लमाच्या आधी चार दिवसापासून ते लग्न संपेपर्यंत निराचाराके विधी व तमारंभ करण्यात येतात. उग्रयताकडे एकेक पंडित व न्हावी असतो. धर्मासंबंधी सर्व काम पंडित करतो व पाय धुण्याचे आणि सरभत तय करतून ते वाटण्याचे वगैरे अनेक उद्योग न्हावी व त्याची बयको हे करीत असतात. गौरांगेश व नवग्रह यांचे पूजन वराला करावे लागते तिलक लाव-ण्याचा समारंभ व कळशपूजन हे विधी सुख्य मानले जातात. प्रत्येक समारंभाच्या वेळी मुज्रातिनी वियानां त्या त्या विधील उचित अशीं गाणी म्हणण्याची चाल कायस्थामध्ये आहे. वराच्या वशिष्णास लग्नसमारंभात फार मान असतो. वरीन गाणी वचून कस वागावे यावर असतात. राम, कृष्ण इत्यादि देवांच्या लयावरहि रचलेली वरीन गाणी असल्या प्रसंगी म्हणण्यात येतात. खेंडेगावातील कायस्थान्या लग्नसमारंभात विया वरल्यावरील व कोडववरीलहि काहीं गाणी म्हणतात. नाच व वेवणावळे चाललेल्या असतात. सोहागवंधन (सांमग्य वंधन) हा समारंभ करतवेळी वचूला सात धरें जाऊन कुंकुन थावयाचे असते. मोठ्या घाटांने वर वधुच्या वरी लग्नसमारंभास जातो. त्यावेळी 'तकी फेरना' व ' डेरा चपावन ' हे समारंभ करण्यात येतात.

कायस्थ हे प्रचलित असलेल्या निरनिराळ्या पंधाचे अनुयायी आहेत. काहीं वैष, शाक्त व वैष्णव असे आहेत. नाचकनाही, कबीरपंथी, आचारी असेहि कायस्थ लोक आहेत. काहीं आर्यसमाजी आहेत. परंतु संप्रदायनिश्चालुके त्यांच्यात जातांना बऱ्या लागत नाहीं वैष्णवपंथी काय-स्थाला शाक्तपंथी चांगी लग्न करता येते. नात्र गोप्रातर विवाहाचे वंधन पाळिले पाहिजे. वैष्णव नवरा शाकाहारी असला व मद्यमाजान्न करात नसला तरी त्याच्या शाक्त श्रियेत मद्य व मांस खाण्याची किंवा न खाण्याची पूर्ण स्वतंत्रता असते. कायस्थ आपल्या वृष्टदेवतेच्या म्हणजे त्रिभुगुनाची प्रत्यक्ष पूजा करतात इतर जिना गै क्रांतिक उद्भ द्वितीय व याचा तांत्रिक उद्भव होतो. क्रांति नाताल द्वितीय व द्द्वितीया असे समजतात व त्रिभुगुन हा चौदा वनापैकी एक मानतात. वैश वय द्वितीय ही पूजा करण्यात येते. दळ, मिटाई व पैसे अर्पण केले जातात. हे पैसे देवळाचा पुजारी घेवी. विविध

कुटुंबांच्या विविध देवता असतात व त्यांचीहि अर्चा करण्यांत येते. कायस्थांच्या इतर देवता दुर्गा, त्रयन्ती, लक्ष्मी, शंभरी, महादेव, विष्णु, गणेश, कृष्ण, राम, गंगा, अनंत व नारायण इत्यादि आहेत. सर्व धर्मविधेय ताम्हाय लागतात व त्यांना पुरोहित, उपाध्याय व आचार्य म्हणतात.

कायस्थ बहुल किर्ताहि मत्तर इतर लोकांत दिसून आला तरी त्यांचा सामाजिक दर्जा मोठा आहे यांत शंका नाही. जे वैष्णव पंथाचे असतात असे कायस्थ मांस खात नाहीत. जे कायस्थ ब्राह्मण असतात ते सुरापान करतात. आलीकडे त्यांना या बाबतीत बराच आळा घातला आहे असे म्हणतात. वैष्णव सुरापान बऱ्ये मानतात. वैष्णव कायस्थ हे आपली इति सोडून इतरांच्या एकान्य ताटांतल कर्चनी किंवा पकीं रसई खात नाहीत; एकाच भांड्यांतून पाणी पीत नाहीत व एकाच हुज्यांतून तंबाखू सुद्धा ओढीत नाहीत. सर्व पोटजाती पकीं रसई एकत्र बतून खातात पण कर्चनी खात नाहीत.

लेखन, शिक्षणविषयक काम करणे हाच या जातीचा धंदा असून, शिक्षण, कायदेकानून वगैरे खात्यांत त्यांनी सरकारी अधिकाऱ्यांची कामे केली आहेत. लेखक, क्लिफकार, अक्षर-जाबक, अक्षररचना, इत्यादि अनेक संस्कृत नांवें याचा धंदा ध्वनित करतात; परंतु सध्यांचा जात बरील नामनिर्दिष्ट धंद्याच करणारी आहे असें नाही. या जातीच्या उच्च वर्गीतील लोकांचा बराच लौकिक असला तरी खेडेगांवांतील ' जाळा ' हा एक हिशेबी कारकूनच असतो व त्याचा फारसा चांगला लौकिक नसतो.

मध्यप्रांतांत हे लोक विशेषकरून सागर, दमोष्ट, जवळपूर नरीसपूर जिन्हांतून रहात असून तुरळक तुरळक सर्व प्रांतांत पसरले आहेत. यांबद्दल रिस्ले व हिरालाल हे आपल्या ग्रंथांत (कास्प्ट अँड ग्राइन्ड इन सी. पी.) पुढील माहिती देतात. यांचा धंदा लेखकांचा व गांवच्या पटवारीपणाचा आहे पण मराठी जिन्हांत यांची जागा परभू व विदुरांनी पटकविली आहे.

गुजराथें तील कायस्थ. हे मुख्यतः सुरत परगण्यांत सापडतात. हे सध्येनें जरी थोडे असले तरी बुद्धीनें व शिक्षणानें गुजराथेंतील इतर हिंदूमध्यें यांनाच प्राधान्य मिळालें आहे. यांच्या शास्तापैकीं वाल्मीक, माधुर व भटनगर हे तीनच पोटेभेद गुजराथेंत आढळतात. हे इतर गुजराथी हिंदू-पेक्षां अलग आहेत एवढेंच नव्हे तर आपसांतहि रोटी-चेटीन्वयहार करीत नाहतात.

वाल्मीक कायस्थः—सुरत परगण्यांत हे आढळतात. काठेवाडांतील वाल्हा नांवाच्या गांवां ४ व्या शतकांत कायस्थ स्थायिक झाल्याचा दाखला सांपडतो. परंतु दक्षिण गुजराथेंत कायस्थ लोक १६ व्या शतकांत आले असें दिसतें. यांचे औदित्य ताम्रण उपाध्याय आहेत. हे बळभासुयायी आहेत.

छत्रापूर्वी दोन तीन दिवस बघूवर घरांतील मुलांवरुबर आपापल्या भावी ध्युराच्या घरी जातात व तेथें गणपतिपूजन करतात. त्यांनां फेळी, मिठाई व थेंडिसे पैसे देतात. छत्राच्या दिवशीं बघूच्या घरी व छत्रापूर्वीं एकदोन दिवस अगोदर बराच्या घरी प्रहशान्ति नांवाचा विधि करण्यांत येऊन बघूवरांनां हळद लावतात. छत्राच्या दिवशीं बघूकडे व बराकडे जातीतील मंडळीनां भेजवानी होते. सूर्यास्ताच्या सुमारास बर बघूकडे मिरवत जातो. बघूगृहीं आल्यावर बर एका चौरंगावर उभा राहतो व बघूची आई बरावरून पिठाच्या गोळ्या ओवाळून चारी दिशेक टाकते व नंतर बराचा एक छोटासा नांगर, सुसळ, रवी व वाण दाखवून बराथें नाक ओढते. त्यानंतर ती बराचा हातीं धरून मांडवांत नेते व त्या ठिकाणीं एका बावूच्या छत्राखाली त्याला बसविते. मुलीचा मामा मुलीला बराच्या समोर एका चौरंगावर आणून बसवितो व मग त्यांच्यामध्ये अंतःपट धरतात. पाणि-ग्रहणसमयां बळभाचार्य महाराजांनां तेथें हजर रहावे लागतें बघूवराचे बडाळ या महाराजांनां रोखड दक्षिणा देतात. व महाराज बघूवरांस कांहीं बखें वगैरे देतात. मंत्रपठण झाल्यानंतर बघूवराचे हात एकमेकांच्या हातांत घालतात व मधील अंतःपट दूर करतात. पाणि-ग्रहणानंतर परपक्षाकडील मंडळी हसून मंडपांतून उठून जातात व बघूपक्षाकडील मंडळी त्यांची समजूत घालून त्यांनां बबराणे वगैरे देऊन परत आणतात. नंतर बघूवर अग्र्यां-बती चार प्रदक्षिणा घालतात. नवय मुलगा खरीखरीच उद्यान मुलगा असला तर आपल्या ' मेधाजीनें ' अथवा पंतोजीनें शिकविलेलीं छत्रासंबंधीचीं गाणीं म्हणतो. यानंतर बघूवर ' फंसार ' नांवाच्या गळ्याचें पीठ, तूप, साखर वगैरे घालून तयार केलेल्या पक्वान्नाचा एकमेकांनां घास देतात. नंतर बघूवर पाळखींत बसून बरगृहार् जातात. त्यांचें स्वागत बरमाता करते. नंतर बघूवर कुलदेवतेचें पूजन करून पत्ते खेळतात. छत्राच्या दिवशीं मुलांचा वाप जातीतील लोकांनां भेजवानी देतो. नंतर दोन तीन दिवसांनीं बघूवर परत बघूच्या घरीं वाजतावाजत जातात. त्या ठिकाणीं त्यांनां अभयगस्तान घालून उंची पोपख लेखवितात. बघूच्या माहेरीं या दिवशीं दोन पांडव्या कटुतरांचें एक जोडपें ब्राह्मणाच्या करवीं आणतात. त्या कटुतरांच्या गळ्याला तांबडी दोरी बांधलेली असते. बघूवर त्यांनां तेल लावतात. त्यांची पिसे सारवीं करतात व त्यांनां आरशांत पहलवयास लावितात. त्यांनां कुंकवाच्या भिवया लावून कपाळावर अक्षता लावतात. अशा रीतीनें हें पक्षीपूजन आटोपलें म्हणजे त्या कटुतरांना एका मुसुलमानाच्या हवाली करतात. त्या मुसुलमानाला वाढणें व आठ आणे देतात; व नंतर बघूवर एकमेकांच्या केसास तेल लावून विचरतात; व एकमेकांला हातचमालाचा पिळा करून मारतात. नंतर बर बघूला आपल्या घरीं नतो. पांचसहा दिवसांनीं कुलदेवतेचें पूजन

होते, त्यावेळीं जातिभोजन होते व वयूवर पुन्हा एकमेकाचे केश तेल लावून विचरतात

याच्यातील जातिभोजन इतर जातीप्रमाणे होत नसून रात्रौ नवापासून वारापर्यंत होतात. वयू आपल्या साऱ्या व सातत्याच्या ताटातील थोडे थोडे उष्टे खाते

याच्यातील मृताचे संस्कार इतर जातीप्रमाणेच आहेत. परंतु मृताच्या १ व्या १२ व्या व १३ व्या दिवशी चार संध्याकांना याच्यात जेऊं घालतात.

माथुर कायस्थ—अमदावाद, बडोदें, दामोदें, सुरत, राधनपूर व नडियाद येथें हे आढळतात. हे लोक गुजराथेतून खानदेशातील नंदुरथार येथे व वन्हाडातील वन्हाणपूर येथें जाऊन राहिलेले आहेत. यांच्या नावावरून पहाता यांचें मूळचें ठिकाण मथुरा असलें असे वाटतें. मोगल सुभेदारां- वरोवर कारकून म्हणून हे इ. स. १५७१-१७५० च्या दरम्यान गुजराथेंत आले.

दिवण्यात हे वनिये लोकासारखेच दिसतात. तांस वर्षापूर्वी वीपुत्रप दोषेहि घरात हिंदुस्थानी भाषा बोलत असत. अलीकडे मात्र गुजराथी भाषेचा ते उपयोग करूं लागले आहेत. पूर्वी यांच्या व्रिया गोपा पाळीत असत, परंतु अलीकडे पाळात नाहींत हे लोक पूर्वी मासाहारी होते, परंतु आता शाकाहारी बनले आहेत. चैत्र व आश्विन महिन्यात आपल्या कुलदेवतांचे पूजन करताना मथमासाचा नैवेद्य समर्पण करण्याचा यांच्यात प्रथात असे, परंतु बरेच दिवस गुजराथी ब्राह्मणां सहायत शाल्यामुळे त्यानीं तो प्रथात आता मोडला आहे. भोजनाच्या पूर्वी ब्राह्मणप्रमाणें हे नैवेद्य करताना व भोजनप्रसंगी चित्राती घालतात

या माथुर कायस्थांपैकी काहीं रामानुजपंथी, काहीं बह्मनाचा पंथी असून यांचा व काहीं शैव आहेत. यांची उपजीविका सर्वथैव कारकुनांच्या पेशावर अवलंबून असते.

याच्यातील लमाची तन्हा मात्र जरा विलक्षण आहे लमापूर्वी एक दिवस अंगोदर वयू पुत्रपाचा उंची पोशाख करून अथारुड हाऊन वराच्या घरी जाते. वराच्या नात्यातील सर्वांत पडाल माणसाने वयूचें मंडपात स्वागत केल्यानंतर वयू आपल्या वाटेने परत स्वयंहा जाते. वयू मंडपात असेतो-पयंत वरानें तेंथे येऊन तिचें तोंड पहावयाचे नसतें. दुसऱ्या दिवशी वर वयूच्या घरी जातो लमापूर्वी वयूचा चुलता वयूला राखावर घेतो व वराचा चुलता वराला राखावर घेतो नंतर दोषेहि नाचतात वयूच्या हातात एका वृक्षाच्या काथा दिलेल्या असतात. त्या काथांनी तीं आपल्या भायी पतीला मारण्याचा प्रयत्न करते व वर त्या काथा तिच्या हातातून ओढून घेण्याचा प्रयत्न करतो. अथा रीतीचें वराच वेळ सुमामूळ घातल्यानंतर त्याचें लग्न लागतें.

इतर हिंदु समासेरीज माथुर कायस्थांचे पुष्कळ सण असतात कार्तिक शुद्ध द्वितीया व चैत्र शुद्ध द्वितीया या दिवशी हे लोक आपला मूळपुरम जो चित्रगुप्त त्याची पूजा करून

हे दिवस सणासारखे पाळतात. फाल्गुन शुद्ध सप्तमीला माथुर कायस्थ व्रिया गार पाण्यानें स्नान करतात व जादल्या दिवशींचें शिकें अन्न खातात.

भटनगर कायस्थः—अमदावाद, बडोदें व तुरळक तुरळक सुरत येथे हे आढळतात. उत्तर हिंदुस्थानातून हे लोक गुजराथेंत आले. त्यांचाहि मूळपुरम चित्रगुप्त आहे वित्त व दास असे त्यांचे आणखी दोन पोटभेद आहेत वित्त लोक दाशांनी शिजविलेले अन्न खात नसत परंतु दाशांच्या मुलीशीं लग्नें मात्र लाडीत पण आपल्या मुलीं दाशांच्या घरी देत नसत. या भटनगर कायस्थांचे आचाराविचार माथुर कायस्थांच्या आचाराविचारांपेवेर पुष्कळ वावर्तात जुळनात यांचे उपाच्याय थ्रीगंड ब्रह्मण असतात. यांच्या जातीतील भाडणे मताधिक्यांन मिटविलीं जातात.

लमाच्या दिवशी वयूवराच्या घरी गृहपूजा करण्यात येते, व वयूवराना मंगल स्नान घालण्यात येते. ज्ञान शास्त्रानंतर वराचें ओके तावच्या फडक्यानें आच्छादितत ह्या फडक्यांचे एक टोंक त्याच्या केशत गोवून वेंताच्या शेवटी चादीची गोफनी लावतात वराच्या अंगात तावडे कुडतें घालतात पायात चाळ घालतात. अथा तऱ्हेच्या पोषाखात तो एखाद्या मुलीप्रमाणें दिवूं लागतो. अथा पोशाख केल्यानंतर तो आपलें तोंड जुलाच्या माळानीं व पल्लवानीं आच्छादित करून आपल्या आंगोटाससवेत वयूमुर्ही येऊन दाखल होतो. लग्नमंडपात प्रविष्ट होण्यापूर्वी नवरदेवात नागराचें व सूत काढण्याच्या नातीचें दर्शन देतात.

खानदेशात कायस्थ जातीचे लोक सुसायळ व चोपडा येथें सापडतात. याचा धंदा लेखक, चा-कारकुनीचा असून, यानीं वन्याच मुसुलमानां बाजारीती उचळल्या आहेत इ मास खातात व त्याचप्रमाणें दारू देखील पिततात. पण दुसऱ्या जातीच्या हातचें अन्न खात नाहींत. वायका आपलें संध्य शरीर दखानें झाकून वेतल्यावर चार चौघात कथांही जात नाहींत इतकेंच नव्हे तर स्वशातीच्या बडोळ माणसांनीं सुद्धा भाषण करीत नाहींत पुरुष गज्यात यज्ञोपवीत घालतात व दाहू प्यावयाची असल्यात ते काढून ठेवतात. यांच्यात विधवांना पुनर्विवाहाचा अधिकार नाहीं महाराष्ट्रातील कायस्थांचा इतर भागातील कायस्थांस एक वंशात्वाच्या कितपत संभव आहे याचा विचार " प्रभू " या लेखात केला जाईल. [कृक, रमेल व हिरालाल, एन्योवेन सेन्स रिपोर्ट १९११ मु. गें. पु. ९, १२ वगैरे].

काये (सर जॉन विल्यम)—(१८१४-१८७२)
जॉन ह्युअर्ट मिलनंतर ईंडिया ऑफीसच्या राजकीय व गुप्त दास्ताचा चिटणीस. ग्रंथ-हिस्टरी ऑफ दि सीपाय वॉर इन् ईंडिया, हिस्टरी ऑफ दि वॉर इन् अफ-गाणिस्तान, अडमिनीस्ट्रेशन ऑफ दि इस्ट ईंडिया कंपनी, लाइफ अँड वॉरफॉउन्ट ऑफ मेट्रॉफ, लाइफ ऑफ हेन्री सेंट जॉसेफ्टर, लाइफ ऑफ सर जॉन माल्कम, विथिनियी इन् इंडिया, लाइफ ऑफ शिडयन ऑफीसर्त इत्यादि.

कायेनी—कायेनी ही फ्रेंच ग्वायनाची राजधानी व बंदर आहे. हे कायेनी विद्याच्या बाबतच टॉकावर कायेनी नदीच्या मुखाजवळ उत्तर अ. ४° १६' २८" व पश्चिम रे. ५२° २०' ३६" यांच्यावर आहे. लोकसंख्या १२६००. या शहराचा आकार चौकोनी असून येथील रस्ते स्वच्छ व पक्के आहेत. येथील घरे दुमगळी व लोंकडी असून तळमजल्यास विटांचे मजबूत चौथरे आहेत. जुन्या शहरांत सरकारी कचेरी व जेसुइट विद्यालय आहे. परंतु रस्ते नवीन शहराच्या रस्त्यांमार्गे प्रमाणक्षीर व बांधीच नाहीत. या दोन शहरांमध्ये 'श्रेष्ठ दि आम्स' नावाचे चौकोनी छानदार पटांगण आहे. गव्हर्नरच्या वाऱ्याच्या उजव्या वाजून माउण्ट केपॅरॉन आहे व याच्यावर फोर्ट सेंट मायकल, सलशांच्या बाळी, सिमल स्टेसन व दीपगृह ही आहेत. येथे शहरच्या पाणीपुरवठ्याचे खाजिने आहेत. बंदर उबळ असल्यामुळे येथे गोरी नाही. फक्त माळाचे दोन धके आहेत. येथून सोपें, कोंको, फास्फरस क्लोराईड, लॉकडॅ व मसाले वाहेरदेशी पाठवतात व फ्रेंच दारू, सिगरेट, लिफ्ट, रेशमी व कापसाचे कापड, तंबाकू, लोखंडी सामान, कापेचे सामान, मातीची भांडी, मसाले लावलेले मांस व मासे, भाजीपाला, मका, कर्णाक, बाळलेले गवत, भुसा, तेल व गुरे वाहेर देशांतून येथे येतात. येथून मार्टिनिक्ला महिन्यांतून एक वेळ नियमितपणे एक वाट जाते. येथे पूर्वी राजकीय कैदी हद्दपार करून ठेवीत असत. अन्न व प्रावरण फार महान असून भाकर व फ्रेंच दारू हे खाण्याचे पदार्थ त्वस्त आहेत. पूर्वेकडील वाऱ्याने उष्णता कमी भासते. डिसेंबर ते मार्चपर्यंत वाहणारा उत्तरेकडचा वारा अशक लोकांच्या प्रकृतीस अपायकारक असतो. व इतर प्रकारच्या तापाच्या साथी वारंवार येतात परंतु हवा सदैव असून साधारणपणे विरोगी असते.

कारकळ—मद्रास इलाखा. दक्षिण कानडा जिल्हा-मधोळ उडिपि तालुक्यातील खेडे. लो. सं. (१९११) ४९६१. येथे एका काळी जैनांची धस्ती बरीच जसून भैररस बोडेयार नावाचे प्रसिद्ध जैन धर्मार्थ येथे रहात असे. आद्यपासच्या भागात पुष्कळ जैन देवालये आहेत. नवव्वह हल्लेगडी येथे प्रसिद्ध जैन स्तंभ आहे. गावाच्या समोवतालचा प्रदेश सुपीक असून त्यांत पोफळीच्या पुष्कळ वागा आहेत. येथे तांदुळाचा बराच व्यापार चालतो.

कारंजा—बऱ्हाळ. जिल्हा अकोला. तालुका मूर्तिजापूर. हे बरीच नपे तालुक्याचे मुख्य ठिकाण होते. या गांवास म्युनिसिपालिटी आहे.

कारंजा हे गांव फार पुरातन असून तेथील किाण व राहिलेले नार दरवाने पुरातनत्वाची साक्ष देतात. हे हल्ली व्यापाराचे ठिकाण असून आठवड्यांतून सहा वेळ कापसाना वाजार भरत असून दर रविवारी त्याच जागेवर इतर सवे जिनसांचा वाजार भरतो. इ. स. १८९५ साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली.

येथे कै. रामजी नाइक काग्याव यांचा वाडा असून तो पहाण्यालायक आहे. दयाराना, पोलिम कचेरी, ईमजी मराठी शाळा, टपाल व तारघर आणि एक मोठी सराई येथे आहे. मंगळ रस्त्याजवळ एक सुंदर डांकवंगला आहे. येथे एक ऋषितीलाय असून त्याची लोवी दोन मैल आहे. कारंज नावाच्या ऋषीत झालेला रोग बरा करण्याकरिता अंवा देवीने हे तळें उत्पन्न केले अशी आख्यायिका याच्याबद्दल आहे. याच ऋषीच्या नांवावरून या गांवास कारंजगांव असे नांव पडले असे म्हणतात. गांवाच्या पूर्वेत चड्या अथवा छेडी तलाव आहे. या पाण्याने सरून बरी होते असे म्हणतात. गावामध्ये विदुर्तथी नांवाचे एक चौकोनी व प्राच्या असलेले कुंड आहे. त्यातून येवाळ नदीचा उगम असल्याचे मानतात.

शिवाजी महाराजांच्या वेळी हे फार श्रीमंत गांव होते. येथे अगणित द्रव्य पुरून ठेविले होते. महाराजांनी (१६०० च्या अखेरीस) येथे स्वारी केली. दोन तीन दिवस येथे मुकाम करून मोठमोठ्या श्रीमंतांच्या घरांना खणत्या लावून पुष्कळ संपत्ति गोळा केली. शहराची संपत्ति व प्रताची चौघाडे वसूल करून महाराज परत फिरले (जेथे शकाली). जडुनाथ सरकारच्या मते प्रतापराव गुजराने कारंजे लुटून एक कोट वन्यांचा पेंवज नेला (शिवाजी, पृ. २०७-९)

या गांवात एकेश्वरी कारंजा विधी असे म्हणत असत. कारण हा गांव त्यावेळी अहमदनगरच्या राजाच्या सुवीच्या वीधनापेक्षा होता. हिचे धडगे येथे आहे. नंतर या गांवास ' लाडाना कारंजा ' असे म्हणू लागले. कारण येथे लाड आडनावले लोक रहात होते. या ठिकाणी तीन जैनमंदिरे आहेत. भाद्रपद महिन्यात येथे उत्सव होतो. येथे एक कस्तुरी नांवाची हवेळी आहे.

येथील लोक फार सधन व न्यायदल संगतात. येथे दुसरीही पुष्कळ देवळे आहेत. कमलाक्षी देवी, एकाक्षी देवी आणि लोखेण महादेव यांची देवळे दाराधी रामचंद्राने बांधली असे म्हणतात. त्यांत विविध पाहण्यासारखे काही नाही. अवतरणेयाने येथील हेमाडपंती देऊळ मोडून त्याची मशीद बनविली आहे असे दिसते. समर्थ परंपरीतील शेकडारामाचा समाधि व मठ येथे आहे.

कारडगी—मुंबई इलाखा. धारवाड जिल्हा. धंकापूरच्या ईशान्येच्या कारडगी पेंड्याचे हे मुख्य ठिकाण आहे. कारडगांचे देशपांडे बतनदार आहेत. इ. स. १७६० च्या सुमारास धंकापूर सरकारांतील कारडगी हा एक परगणा असून त्याचे उत्पन्न १,२०,००० रुपये होते असे दिसते.

कारडी—हे गांव हनुरीच्या ईशान्येस १० मैलांवर व कुणेच्या दक्षिणेस पांच मैलांवर आहे. येथे तीन देवळे असून तीन शिलालेख आहेत. देवळे पूर्वीची जैनांची असावीत असे दिसते. शिलालेख ११५३

त्यातील दुसरा विजयानगरच्या अकराव्या राजाचा म्हणजे सदाशिव देवर (१५४३—१५७३) याचा आहे.

कारडोना—कारडोना हे शहर स्पेनचा ईशान्य भागात वारीसिलेना शहराच्या वायव्येक ५५ मैल असून बहुतेक कारडोना नदीने वेष्टिलेल्या टेकडीवर आहे. याची लोकसंख्या १९०० मध्ये ३८५५ होती. याच्या लगत असलेल्या सैधवाकरिता हे प्रसिद्ध असून येथे ३०० फूट उंचीचा व ३ मैल घेराचा सैधवाचा पर्वत आहे.

कारले—या वेलास लॅटिनमध्ये मॉर्गोजिका चार्किलिया, मराठीत कारली, गुजरातीत करेली इत्यादि नावे आहेत. पावसाळ्यात परसात आळी करून त्यात परगुली उपयोगाकरिता कारलीचे बी लावतात. यास्त उपत्र करणे असल्यास जमीन तयार करून सरोचे बांधे करून सरोच्या वगलेस सहा फुटांच्या अंतरावर दोन दोन विद्या बांधतात. वेळ वाढल्यावर ते काळ्या लावून त्यावर चढवतात. कधी कधी वेळ जमीनीवरच बांधे देतात. सुरतेकडे खारबट जमिनीत व हिवाळ्यानंतर कोरडवाहू जमिनीत कारली लावितात. ती जमिनीवरच पसरतात. उन्हाळ्यातील दमट हवेत तेथे वेळ चालले घाटतात व फळेहि उत्कृष्ट येतात.

कारलीचे मोसमावरून उन्हाळी व पावसाळी व रंगावतून पाठरी व हिरवी, व महाराष्ट्राबाहेर आकारावरून “ कारली ” (लहान), “ कारली ” (मोठा) असे प्रकार बनले आहेत. हिरवी कारली लहान व मोठी दोन्ही निराळी असतात. उन्हाळी कारली लहान असतात. पावसाळी कारली मोठी वाढतात. पाठरी कारली मोठीच असतात. पावसाळी कारल्याचे बी मिळणे फार मुश्किलचे असते. बी विकण्याकडेहि खारीलायक बी मिळत नाही. पाटच्या कारल्याचे बी हिरव्या वारीक कारल्याच्या दांडपट मोठे असते पण पावसाळी मोठ्या हिरव्या कारल्याएवढेच असते. म्हणून त्यात फसवणूक होते.

कारल्याची मारकी, कोंशिवांर इत्यादि पदार्थ करितात. व कारल्याच्या बेल्याचा औषधी उपयोगहि आहे.

उ प यो ग.—पित्तविकार झाल्यास कारलीच्या पाल्याचा रस घ्यावा. म्हणजे वमन होऊन पित्त पडेले. वमन न झाल्यात एक दोन रेच होऊन पित्ताचा नाश होईल. उतारासाठी तूप घ्यावे. [वनौषधि गुणादशे भाग २]

कारवान—दबोदें संस्थान. मियावावपातून पूर्वेत ५ मैलावर व दमोईपासून पश्चिमेक ७ मैलांवर हे प्राचीन क्षेत्र आहे.

चार गुणात यास अशुभ तेहपुरी, मयपुरी किंवा कानभद्र, मेघावती व कावाविरोह्य ही नावे होती असे म्हणतात. शेवटच्या नावावरूनच आधुनिक नाव पडले. कारवानच्या माहात्म्याबद्दल अनेक कथा सांगतात. कारवानमाहात्म्य नावाचा एक ग्रंथ आहे. येथील तळें फार पवित्र मानतात. अनेक जुनी देवळे व लिंगे याठिकाणी आहेत. सुसुलमानांनी

हे स्थान उच्चस्त केलेले उघड दिसते. नळेवर, वागनाथ, रामनाथ, पंचनाथ, भोगनाथ, काशीविश्वनाथ ह्यां मद्यादेवांची मोठी देवळे आहेत मुख्य देवस्थान कोटेवर महादेवाचे होय. डोंगराच्या पायथ्याशी चादीतांब्याची नाथी व हळकी काकणें आढळतात.

इ. स. १३व्या शतकातल्या अर्जुनदेव या गावला राजाच्या अमदानीपर्यंत हे गाव क्षेत्र म्हणून प्रसिद्ध होते. शैवपंथीय मंडलीयाचा पाशुपत संप्रदाय या ठिकाणी चालू होता जसे नक्केवर या नावावरून दिसते [मुं. सं. पु. १. १, ७.]

कारवार, ता. लु का—सुर्वे इलाखा. कानडा जिल्हातील अगदी वायव्येकडील तालुका. क्षेत्रफळ २८१ चौ. मै. यात कारवार हे जिल्हाचे व तालुक्याचे मुख्य ठिकाण आणि दुसरी ५४ गावे आहेत. एकरंज लो. सं. (१९११) ५९,६६३. या जिल्हाच्या मध्यभागातून कालीनदी पूर्वे पश्चिमे वहात जाऊन समुद्रास मिळते. या नदीच्या दोन्ही तोंडांला व त्याचप्रमाणे समुद्रकिनार्याला पुळगांची (नदीतील गाळ साचून तयार झालेली काळी) जमीन आहे. परंतु तीत मिठाचा अंश बराच असून, भरतीच्यावेळी तेथे पाणी येण्याचा संभव असल्यामुळे समुद्रकाठी मजबूत घक्का बांधल्याखेरीज ती लागवडीस आणणे शक्य नाही. कारवार येथे वार्षिक पाऊस सरासरी ११० इंच पडतो.

श ह र—कारवार तालुक्याचे मुख्य ठिकाण. याचे जुने नाव काडवाड. हे गोंयच्या आग्नेयांत ५० मैलावर व सुयईच्या आग्नेयांत २९५ मैलावर आहे. लो. सं (१९११) ७८,१५९. येथील म्युनिसिपालिटीचे वार्षिक उत्पन्न सुमारे १२,००० रु. आहे. नवीन शहराच्या पूर्वेत ३ मैलांवर काली नदीच्या काठी जुने काडवाड शहर असून तेथे पूर्वी बराच व्यापार चालत असे. हे सतराव्या शतकाच्या पूर्वार्धात विजयपुरच्या राज्यात असून देसाई नामक मुलकी अधिकारी येथे असे. सोड येथील मिन्हाची प्रसिद्धि ऐकून ईस्ट इंडिया कंपनीने १६३८ त कारवार येथे आपली बस्तार उघडली. १६६५ त येथील इंग्रजांपासून शिवाजीने ११२० रु. बसूल केले; नंतर १६७८ त कारवार शहर जाळून टाकले, परंतु इंग्रजांस त्रास दिला नाही असे इंग्रज अर्थकार करून घेतात. १६९७ त मराठ्यांनी कारवार उच्चस्त केले व १७१५ त शेंड्या राजाने कारवारचा जुना किष्ठा पाटून सदाशिव गड नावाचा नवा किष्ठा बांधला. १८०१ त जुने कारवार शहर बहुतेक नष्ट झाले असून तेथील प्रख्यात पुरातन व्यापाराचे फारच थोडे अवशेष त्यावेळी दृष्टीस पडत होते.

उत्तरकानडा जिल्हा सुर्वे इलाखात सामील झाल्या पासून नवे शहर अस्तित्वात आले असे म्हणण्यास काही हरकत नाही. कारण तपुर्षी ते केवळ लहानसे लेहें होते हल्लीच्या गावाच्या म्युनिसिपल हद्दीत ९ गावांना समावेश झालेला आहे.

मुर्वद व कोचीन यांच्या दरम्यान सर्वकाळ सुरक्षित असें कारवार हे एकच बंदर आहे. किनाऱ्याला वेटाचा एक समूह असून, देवगड नावाच्या सर्वांत मोठ्या वेटावर एक दीपगृह आहे. फेब्रुवारीपासून ते एप्रिलपर्यंत, वायव्येकडील जोराचे बरे सुट असता लहानजहाजाना या वेटापैकीं दोन वेटांचा वागला आश्रय मिळतो. नैर्ऋत्येस ५ मेलावर अग्निनीपासून २ मैल अंतरावर अंगिदिब नावाच्या वेटावर लहानशें पोर्तुगेज बचाहूत आहे. मुंबईपासून कारवारपर्यंत आगबोटिनीं ३६ तासात जाता येते. कारवार बंदरची बोभा फार प्रेक्षणीय आहे कारवार येथे सरकारी कचेऱ्यादारीज, एक इन्स्पेक्टर, एक हायस्कूल व क्रिकेट दुतऱ्या शाळा आहेत.

कारवाल, करौल—याची वस्ती आधा, अयोध्या परगण्यात आहे. हे लोक कोळ जातीपैकीं आहेत ते बेरियास ह्या नावाचीं विवाहसंबंध मोडतात. अहेरिया, वहेलिया, भंगी व चाभार या जातीत देखील करोल किंवा कारवाल ही एक पोटजात आहे. कारवाल लोकांच्या फिरत्या टोळ्यावर पोलिसची नजर असते. जहरपर, पंचपीर, मदार राहेव आथि गाडी मेन ह्यांचे हे लोक गच्च आहेत. त्याच प्रमाणें कर्धी कर्धी कार्लदेवी व गंगा यामीदी ते पूजा करतात. ह्या लोकात काही विचित्र चाकी अढळतात. मूळ जन्मात येतेवेळीं नाळेखरोवर निचवाची नागी, दाब ह्यादि जिनसा ते जमिनीत पुरून ठेवतात. या योगानें मुळाचे पुढील आयुष्य आरोग्यात जलें असा त्याचा समज आहे. याचप्रमाणें अंयविधीसंबंधी काही विशिष्ट संस्कार या लोकात असतात. “ज्या प्रेताना ते पळीं समजतात त्याचा अग्नि देण्यात येतो पण त्याच्या मर्ते अं ‘कर्ची’ असतात त्यांना पुरून ठेविलें जातें.” [सेन्स रिपोर्ट १९११. पृ. १५].

कारवी, पो ट वि भा ग—संयुक्त प्रांतातील, वाडा जिल्ह्यातील पोदविनाम. शात कमासिन, भरवी व मी ह्या तहसिली आहेत.

ता ल डा.—संयुक्त प्रांतातील वाडा जिल्ह्याची आग्नेयीकडील तहसिल क्षेत्र ४७८ चौ. मै लो. सं. (१९११) ३४५५९ तहसिलीचे मुख्य ठिकाण कारवी.याच्या दैरीज तहसिलीत दुसरी २०० गांवे आहेत. तहसिलीपैकी अर्धा प्रदेश सपाट असून वाद्रीचा भाग विंध्य पर्वताच्या पडिल्ल्या रांगेला लागून असलेल्या डोंगरसपाटीवर आहे. पथिभेस, पैसुणी नदी तहसिलीच्या सरहद्दीवरून जाऊन नंतर तहसिलीतून पलीकडे जाते.

गा व.—संयुक्त प्रांतातील वाडा जिल्ह्यामध्ये याच नावाच्या तहसिलीचे मुख्य ठिकाण येथून चित्रकूट शकळ आहे. हें गाव पैसुणी नदीनजळ घेट इंडियन पेनिन्सुल्य रेल्वेच्या एका शाखेवर आहे. स्त्री सं (१९११) ८०३१. १८०५ ते १८१६ पर्यंत येथे मित्रिडा उत्रणी होती. १८२१

मध्य कारवी येथे रावबाजीचे दत्तक भाऊ अमृतराव पेसावे याचे चिरंजीव निनायकराव यांनी आपले राजधानां केली. गांना ७ लक्षाची जहानीर होती. यांनी येथें कित्येक सुंदर देवाळयें, वाडे व विहिरी बांधल्या या वेळीं दक्षिणेंतील पुष्कळ व्यापारीही तेथें रहावयास गेले वडाच्या वेळीं निनायकरावाचे पुत्र नारायणराव हे स्वतंत्र होऊन, त्यांनीं आपले स्वातंत्र्य काही गहिने कायम ठेविलें होते, परंतु अठोर ईशजानी त्यांना पराभव करून त्यांची सर्व माळमत्ता लुटली. त्यांच्या गणेशवाग (१) राजवाड्यात ह्यां ताळकाकचेच्या व शाळा आहेत. वस्तुतः नारायणराव हे वंदात सांगील झाले नव्हते ह्यां कारवीस निनायकराव यांच्या मुलीचा दत्तकबंध हयात आहे. त्यांचे आडनाव जोग. त्यांचे उत्पन्न सालीचा १०॥ हजार पर्यंत आहे (अमृतराव पहा.) या गावात दोन मिशनरी लोकांच्या शाळा आहेत. हें गाव व शेजारचे तरहुवान खेडें, या दोहोचा स्थानिक कारभार १८५६ च्या २० व्या अंकाप्रमाणें चालतो. वंदांतर आर्ही काळपर्यंत या गावाला उत्तरती कळा लागली होती. परंतु आगगाडी सुरु झाल्यापासून हे जिल्ह्यातील सर्वांत मोठें व्यापारी ठिकाण झालें आहे. कापूस, धान्य, तूप वगैरे निचस येथून वाहेर रवाना होतात. [ज्ञानकोश वि.६ (अमृतराव). इं गें पु. १५, इति. सं.].

कारस्कर—औंधायन श्रौतसूत्र (२० १३), यमसूत्र (१. २, १४), आशस्तवसूत्र (२२. ६. १८) व हिरण्यकेशीसूत्र (१७. ६) यातून कारस्कर लोकांचा उल्लेख आढळतो. रा. राजवाडे यांनी भा. इ. सं. भंडाळच्या १८३४ च्या पुतात कारस्कराची माहिती दिली आहे. कारस्कर हा शब्द कर्णपर्वाच्या चर्चेनाळीसाव्या अध्यायात आला आहे. या कारस्कर शब्दाचा एक रानटी जात, या अर्थी उपयोग दोग्ही ठिकाणीं केला आहे. या लोकांच्या देशात जो कोणी जाईल व वास्तव्य करील त्याला वीवायनानें प्रायश्चित्त सांगितलेलें आहे. हे कारस्कर लोक दक्षिणेकडचे असावे, असं बुद्धलाचा तर्क आहे (सेकंड वुस ऑफ दि ईस्ट, पु. १४. वीवायन भाषांतर. पु. १८७टीप) हा तर्क खरा असेल तर त्याचा पाणिनीच्या अष्टाध्यायीच्या सहाव्या अध्याय च्या प्रथम पादाच्या ११२ व्या ‘कारस्करो वृक्ष’ सूत्रावर चालला प्रकाश पडतो.पारस्करादिग्रंथातहिहा कारस्कर शब्द आला आहे. याचून पाणिनीला कारस्कर शब्द माहृत होता असें दिसतें कोणी कोणी कस्कादि गणत ह्या शब्द वेतात परंतु तें बहुमान्य नाहीं. ‘कारस्करो वृक्ष’ म्हणजे कारस्कर देशात झालें एक झाड ते कारस्कर सज्ञक होय तासपर्यं कारस्कर नावाचा एक देश होता, व तेथील वृक्षाना कारस्कर वृक्ष म्हणत या दोन सौटी पाणिनीला माहृत होत्या. हा देश विंध्याच्या दक्षिणेकडील असावा असा तर्क आहे, व तो गर रारा असेल तर दक्षिणेकडील कारस्कर देश पाणिनीला माहृत होता व तेथून काही मौल्यवान लोकाडे उत्तर

हिंदुसनात पाणिनींच्या काळीं आर्णात, या दोन गोष्टी सिद्ध होतात.

वैधायन म्हणतो की, कारस्कर हें राणटी लोकांचे नाव आहे तेव्हा हे लोक कोण व त्यांच्या नावाचा हल्लीं अपभ्रंश कोणता झाला हें बोधार्थ आहे राजवाडे यांच्या मतें पाणिनींच्या व वैधायनाच्या वेळेचे हे कारस्कर म्हणजे सध्याच्या महाराष्ट्रातील कातकरी लोक होत. कारस्कर = कारचकर = कातकर, अशा अपभ्रंशागे द्वि कातकरी शब्द मराठीत आला असें राजवाडे म्हणतात. ते विष्णूच्या दक्षिणेश आरण्यात रहात, व त्यांना तेव्हा कारस्कर हे नाव मिळाले कात करणारे ते कातकरी ही व्युत्पत्ति राजवाड्याच्या मतें चुकीची आहे. याराय पाणिनीला महाकाव्यारातील कारस्कर देश, ब्रह्म व लोक माहंत होत हे अगदीं स्पष्ट विषतें.

काराकुल — ह्या नावाचीं मोठीं व लहान अशां दोन सरोवरे रशियन तुफेव्यानात फरचन प्रांतात पामीर पठारावर आहेत.

मोठे काराकुल — याची लांबी १२ मैल व रूंदी १० मैल असून झूमनअलाइ पर्वतराजीच्या दक्षिणेश उत्तरअक्षांश ३९° वर आहे. सरोवर सरासरी १३,२०० फूट उंचीवर आहे. सरोवराभोंवती मोठे पर्वत असून उत्तरेकडील कायसल-अई घाटाने सरोवराने जावें लागते दक्षिणकिनाऱ्यावरील एक द्वीपकल्प व उत्तर किनाऱ्यावरील एक पेट यामुळे सरोवराचे दोन विभाग झाले आहेत. पूर्वेकडील विभाग लहान असून पाण्याची खोली अजमासे ४२-४३ फूट आहे. पश्चिमेकडील विभागाची खोली ७२२-७५६ फूट असते सरोवरास साडवाट नाही.

लहान काराकुल — हें सरोवर ईशान्येश पामीर पठारावर १२७०० फूट उंचीवर आहे. दक्षिणभागी सरोवराची खोली ७९ फूट, मध्यभागी ५० ते ७० फूट व उत्तरभागी १००० फूट आहे. सरोवर हिमनदीच्या गाळानें भरलेलें असतें. सरोवरासुद्धा गाळाचा एक प्रवाह वहातो व या प्रवाहाला पूर्वतुकस्तानात काशगरकडे वहात आल्यावर "नेस" असें म्हणतात

काराकोरम—काराकोरम हें मंगोलियातील दोन राह्यांचे नाव होतें. एक शहर ८ व्या शतकातल्या उईघुर राज्याची राजधानी होतें व दुसरे शहर १३ व्या शतकात मंगोलियातील एका राज्याची राजधानी होतें. हेंच नाव रामाई पर्वतावलीत लावितात उईघुर—काराकोरम आपोनिच्या डब्या वारावर आहे उईघुर राज्याचा न्हास झाल्यामुळे हें शहर ओताळ पडलें होतें १० व्या शतकात खितान राज्याचा संस्थापक अबुगी यान येंथ एक विजयस्तन रोविला. चॅंगीझरानाने त्यापिल्ल्या मंगोलियन राजसत्तेच्या उदय झळीं मंगोलियन काराकोरम वचविण्यात आले. १२३४ त खानासायीं एक राजवाडा व १२३० मध्ये तटबंधी बांधण्यात आली. चक्या राजा कुबलाईखान यानें पेंकिंगच्या

जवळची भिनफु ही राजधानी केली. परंतु खान अरिकनागनें स्वातंत्र्य जाहीर केल्यामुळे कुबलाईखानानें काराकोरमला वेढा दिला व तें शहर जमीनदोस्त केले.

कारामुंगी—हैद्राबाद संस्थानात वेदर जिल्ह्यातील सर्फ ड-खातमधील तालुका. खे. फ. ३९२ चौ. मै. जहागिरीसुद्धा खे. सं. (१९०१) ५१,८०८. तालुक्यात एकदर १३० खेडी आहेत, पैकीं १९ जहागिरी नावें आहेत. मुख्य ठिकाण जनबाद खे सं. २१६'. १९०५ पासून या तालुक्यात जुन्या औराद तालुक्याचाहि समावेश होतो. त्याचें खे. फ. १८९ चौ. मै. ५ खे. सं (१९०१) १९,३०१ असून त्यात ६५ खेडी होत. या तालुक्यातून माजरा नदी वहाते.

कारिकल—कारोनाडेल किनाऱ्यावर तजावर जिल्ह्यातील मायवरम्, नविलम् व नेगापडम् हे तालुके व घमालचा उपसागर यांच्यामधील फ्रेंच वसाहत हिचें एकंदर खे. फ. ५३ चौ. मै असून पंडिचरीच्या सुभेदाराच्या (गव्हर्नरच्या) हाताखालचा एक अधिकारी येथील कारभार पहातो. खे. सं. (१९१७) ५६,५४८. कारिकल, लाप्राड अरडी, व नेडुंगाडू जसे या वसाहतीचे तीन काम्युब अध्या विभागा असून प्रत्येक विभागावर एकेक मेथर नेमलेला आहे नंदळार, नात्तार, अरत्तळार, तिरुमलाजनार, मुदिक्कांजानार, वाजियार व नूळार अशा काचेरीच्या सात गावा व शिवाथ इतर लहान प्रवाह या प्रदेशातून वहात आल्यामुळे तो फार सुपीक आहे

अरत्तळारच्या उत्तरेतीरावर, तिच्या मुखापासून सुमारे ११ मैलावर या वसाहतीचे मुख्य ठिकाण आहे. येथें तालुक्याचा बराच व्यापार चालतो कारिकल येथून एफळ हिंदी मजूर फ्रेंचाच्या वसाहतीत जातात. कारिकलपासून तंजावर जिल्ह्यातील पेरलमपर्वत अगगाडी झालेली आहे

इ स १७३८ त तंजावरातून थालजून दिलेल्या सयाजी राजाने फ्रेंचाना त्यानीं केलेल्या मदतपेढल कारिकल देण्याचें कबूल केलें होतें. परंतु त्यानें आपलें वचन पाळलें नाहीं. ते हा त्याचा प्रतिस्पर्धा चंदाघाव हे याजकडून फ्रेंचानीं ते गाव मिळविलें १७८९ त अज्ञाच परिस्थितीत फ्रेंचाना आपली ८१ गावें मिळाली. ही सर्व वसाहत कित्येक वेळ इंग्रजांच्या ताब्यात आली होती परंतु १८१० त ती फ्रान्सचा परत करण्यात आली.

कॉरिन्थ—ग्रीसमधील एक शहर. हें कॉरिन्थच्या सेवोगमूंगीजवळ आहे. येथील जमीन जरी खडकाळ आणि तापीक आहे तरी सारोन्निक आणि कॉरिन्थची संयोगमूमी याच्या मात्यावर अस्तव्यासुळे हें एक व्यापाराचें मुख्य ठिकाण आहे कॉरिन्थ शहरापासून कॉरिन्थ संयोगमूनीपर्वत ट्रेमगाडी अवस्थामुनें तर व्यापाराचा फारच मदन झाली आहे साह्यासभोंवतीं ० मैल वेराची भिंत आहे.

होमरच्या वेळेस कॉरिंथ हे स्वयंशासित राष्ट्र नसून परतंत्र राष्ट्र होते. येथे फार प्राचीन काळी आधुनिक लोककाची दाट वस्ती असे. दैनंदिनप्रमाणे कॉरिंथवर इ. स. पूर्वी १०७५ ते ७७४ पर्यंत अलेग्झेंडर वंशातील राजांचे राज्य होते. यानंतर वॅकिंग या राजाचे सरदार वंशज गादीवर आले. इ. स. पूर्वी ६१७ ते ५८१ ही वर्षे कॉरिंथला फार भर-भराटीची गेली यावेळी सिफेलस आणि नंतर त्याचा मुलगा पॅरीअंडर हे राज्यकर्ते होते याच्या आगदानीत कॉरिंथचे ग्रीसच्या वायव्येकडील भागात पुष्कळशा वसा-हती केल्या यावेळी कॉरिंथमध्ये निरनिराळी कलाकुसरची कामे होत असत मातीची भांडी आणि चित्रकला यात कॉरिंथ सर्व युरोपच्या पुढे होते मध्य देवळे आणि टोलेमॅग इमारतीची शहराला फार शोभा आली होती

पॅरीअंडरच्यानंतर अल्पजनसत्तेला आरंभ होऊन व्यापारी धोरणाला प्रारंभ झाला व लष्करी सैन्याकडे दुर्लक्ष होऊ लागले. इ. स. पूर्वी ४८० च्या युद्धात कॉरिंथचे अथेन्सला मदत केली व एजीनाला अथेन्स शह देऊ शकले ते तरी कॉरिंथच्या मदतीमुळेच होय. परंतु अथेन्सच्या वाढत्या वैभवाची धास्ती वाटून ४५९ त कॉरिंथ अथेन्सवर उलटले व पराभूत झाले. इ. स. पूर्वी ४३२ त स्पार्ट्याच्या मदतीने पुनः अथेन्सचे कॉरिंथवर चाल केली इ. स. पूर्वी ३९५ त स्पार्ट्याच्या मदतीमुळे पुन्हा कॉरिंथिअन युद्ध उपस्थित झाले. इ. स. पूर्वी २२८ या वर्षी कॉरिंथ मॅसिडोनियाच्या ताब्यात गेले. परंतु ग्रीस ज्यावेळी स्वतंत्र झाले (इ. स. पूर्वी १९६) त्यावेळी कॉरिंथदेखील स्वतंत्र होऊन त्याचे राजकीय आणि व्यापारी महत्व फिटन वाढले. परंतु इ. स. पूर्वी १४६ व्या वर्षी रोमन सेनानायकांनी कॉरिंथ येथील कलाकुसरीचा आणि सुन्दर वस्तूचा निदर्शपूर्ण नाश केला. ज्युलिसस सॅझरच्या अमलाखाली कॉरिंथचा व्यापार पुन्हा वाढला मोडकळीस आलेल्या इमारतीचा व स्मारकाचा जोर्णोदार करून हॅड्रियन वादसाहाने पुष्कळशी नवीन बांधकामेही केली इ. स. २६७ आणि ३९५ त गोंधळोकार्ना कॉरिंथवर स्वान्या केल्यामुळे या शहराला तदवदी वाणण्यात आली १३१० त कॉरिंथ मॉरिसाला जोडण्यात आले यापुढे कॉरिंथच्या इतिहासात पडलेल्या मुख्य गोष्टी म्हटल्या म्हणजे तुर्कांचे स्वारी (१४५९) आणि साल्डीज लोकानी केलेली स्वारी (१६११) ह्या होत.

कॉरिंथमधील निरनिराळ्या जागा खणून काढून प्राचीन अवशेष उपलब्ध करण्याचे काम अमेरिकनानी रफस बी. रीचर्डसन याच्या नेतृत्वाखाली १८९६ त सुरू केले ज्याचा उद्देश प्राचीन वास्तूयात नाही अशी पुष्कळशी स्मारके सापडलेली आहेत. पुष्कळशी खोदकामेही मोकळी तऱ्हेने मुझम बांधलेल्या पदार्थांत प्रहास्यतात संगृहीत केलेली आहेत. अर्वाचीन शहर प्राचीन शहराच्या रेषा-

न्येस ३॥ मैलावर १८१८ त वसले. अथेन्स (५७ मैल), पाट्रस (८० मैल) व जॉफ्लिआ (४० मै.) यांशी आगगाडीने हे जोडलेले आहे. जळमागोनेहि दळणवळण चालते. १८८३ त कॉरिंथियन काळा सुरू झाला. विनविथार्थी शिक्षे, ऑलिम्पिक तेल, रेवॉम व धान्य येथून बाहेर जाते. खो. सं. (१९०५) ९३००. [ग्रिटासिका अमेरिकन जनेल ऑफ ऑफिऑलाजी].

कॉरिंथी, मेरी—(१८९४-१९२८) या प्रसिद्ध आनंद कादंबरीलेखिकेचा जन्म इटालियन बाप व स्कॉटिश आई यांच्या पोटी सन १८६४ मध्ये झाला ती लहान असताताच प्रसिद्ध पडलेखक व वर्तमानपत्रकार चार्ल्स मॅके याने तिच्या दत्तक घेतले होते. मॅकेच्या सुरुवात त्याचा मुलगा एरिक याने तिचे पालन केले चार्ल्स मॅके हा स्वतः गवई अमन्यामुळे, आपल्या कृतकन्येनेहि गायन शिकवें व गवयाचा धंदा करायला असे त्याच्या मनात होते यासाठी त्याने एका फॅब कॉन्व्हेंट (मठ) मध्ये तिला संगीतशिक्षणासाठी ठेवले लहानपणीच तिच्या माण्याच्या चालीवर पळे रचण्याचा नाद असे व तिने तशी पुष्कळ पथही केली होती पण पथरचनेपेक्षा तिचा वर्तमानपत्रकाराच्या धंद्याकडे ओढा होता व तिने आपल्या वापाच्या व त्याच्या इतर व्यवसायवृत्त्या पत्रातून आपले लेख लिहिण्यात सुरुवात केली होती. अकरा, बारा वर्षे वयाला होण्यापूर्वीच स्कॉट, यॅकरे, डिकनस इत्यादि कादंबरीकारांच्या कादंबऱ्या तिने वाचून टाकल्या होत्या. बोले, वाचन व कॅम्ब्रिज या प्रसिद्ध आगळकर्नाच्या अविताचीहि तिने अभ्यास केले. वायवळ व शेक्सपियर यावर तिची फार भक्ति होती व तिच्या कादंबऱ्यांमध्ये गूढ व अद्भुत वस्तूनाची जी छटा दिवून घेते त्याचे कारण तिचा वादवळना खोल अभ्यास होय असे झणण्यात हरकत नाही

सन १८८६ मध्ये तिने 'एरोमानस ऑफ द वर्ल्स' ही पहिली कादंबरी प्रसिद्ध केली. या कादंबरीत तिचा अद्भुतावर सारा पर आहे. या कादंबरीवर पुष्कळच प्रतिकूल चर्चा प्रसिद्ध झाली. पण तिने तिकडे लक्ष न देता आपला कादंबरीलेखनाचा व्यवसाय मेरतोपर्यंत अभ्यासूत चालू ठेवला या कादंबरीवर जरी निरिद अतिशय पडले होते तरी तिचा खप पुष्कळच जाला व त्यामुळे असाच धर्तीच्या कादंबऱ्या लिहिण्याचे तिने मनावर घेतले. १८८७ साली तिने 'केल्मा' नावाची कादंबरी लिहिली यानंतर 'अडोव' (१८८९), 'दि सोल ऑफ लिलिय' (१८९२), 'वॅरायनास' (१८९३), 'दि चॅरोम ऑफ सेटन' (१८९५), 'दि माइटी अंटम' (१८९६), 'दि मास्टर ट्रिवन' (१९००), 'ट्रॉपेरल वॉर' (१९००), 'व्हॅडेन' 'सिस्ता', 'लॅण्ड लॅंड, दि फिलॉसॉफर' इत्यादि कादंबऱ्या लिहिल्या. यातल्या त्यात, 'केल्मा', 'टॅंगोरल पॉवर', 'सॅरोज ऑफ सेटन' या तिच्या कादंबऱ्या फार प्रसिद्ध आहेत.

आपल्या कादंबऱ्यांना चित्ताकर्षक नावे देण्यात ती पटाइत होती. प्रत्येक कादंबरीत कोणत्या तरी तत्वाचे उद्घाटन करावयाचे असा तिचा रम असे. जगताचे आदिकारण ' प्रचेड मरमाणू ' नसून, कोणी तरी अतर्क्य शक्तीचा परमेश्वर आहे हे तत्व ' माईची अंजम ' या कादंबरीत तिने विषद रीतीने मांडले आहे. ' बर्मबुड ' ही कादंबरी दातृपासून किती नर्भय होताच हे दाखविण्यासाठी लिहिली आहे. बर्माची तमाजाळा किती आवश्यक्ता आहे याचे सुंदर चित्र ' मास्टर व्हिथन ' या कादंबरीत तिने रेखाटलेले आढळते.

वाङ्मयदृष्ट्या मेरी कोरेजीच्या कादंबऱ्यांना पहिल्या दर्जाचे स्थान मिळणार नाही हे खरे, पण तिच्या कादंबऱ्यांना जितकी लोकप्रियता मिळाली तितकी फारच थोड्या लेखकांना मिळाली असे म्हण्टास याचे होणार नाही. विन्स्टेरिया महाराणीला तिच्या कादंबऱ्या फार आवडत असत, व या समजुतीमुळे पुष्कळ लोक तिच्या कादंबऱ्या विकत वेळून वाचत असत असे म्हणतात इंग्लंडमधाल बराचसा समाज तिच्या कादंबऱ्यांचा तिष्कार करीत असे. तथापि तिने या गोष्टीची विस्मृती पूर्वी न करता तत्कालीन इंग्लिश समाजातील व्यंग चव्हाट्यावर मांडण्याचा सपाटा चालविला. मॅडॅन्टन, टेनिसन यांच्याकडून तिने शावसती मिळविला तिची माया आवेशयुक्त पण सुंदर असे. तुझीची कल्पकता व अद्भुताची आवड हे युग तिच्या कादंबऱ्यात सुदृढत्वकरून दिसून येतात.

आपल्या आधुण्याचे शेरदत्त दिवत तिने शेषतःपिपरच्या निवासामुळे पवित्र झालेल्या ' स्ट्रॅटफोर्ड ऑन अॅव्हन ' या ठिकाणी घालविले. तत्कालीन ह्यासमाजात तिला फार मान मिळत असे. गरीब लोकांच्याविषयी तिला फार कळकळ वाटत असे व तिच्या कादंबऱ्यात ही कळकळ जाणोजाणी व्यक्त होते. ती १९२४ च्या एप्रिल महिन्याच्या १९ साध्या तारखेस वारली.

कार्यक्रम—शेतकरी जात लोकसंख्या (१९११) १०,६४१. अंकोल तालुक्यातील जंगली भाग, खेडी व कानडा जिल्हातील जंगली प्रदेश यामध्ये हे लोक आहेत ते इतर वक्कळ लोकांहून काळे असल्याने गाना कारे वक्कळ म्हणतात. बहुतेकांनी माया कानडी आहे. वृक्ष व प्राणी यांच्या देवकारण यांचे सात पोटरवर्ग पडले आहेत. हे आपल्या जातिनामाच्या वृक्षाला किंवा प्राण्याला इना करीत नाहीत. चाळीरीती, संस्कार व धर्म ह्यां हालवडी वक्कळप्रमाणेच आहेत. याच्या प्रदेशाचे १२ शिमे (तुकडे) पाडलेले असून प्रत्येक तुकड्यावर एक शिमेगोडा हा अधिकारी असतो. याशिवाय प्रत्येक खेळात एक 'ग्रामगोडा' किंवा 'बुधवंत' नेमलेला असतो ग्रामगोडाला काही रकमेपर्यंत देंड कर घ्यावा अधिकार आहे. परंतु शिमेगोडाला त्याच्या मर्जीप्रमाणे देंड करता येतो. बहुपत्नीत्व व पुनर्विवाह जातीला मान्य आहे. पण बहुपत्नीत्व नाही. तिरपतीचा व्यंकट-

राम हुळिंदेव (व्याघ्रदेवता), विवेकुळीचा कारिदेव, गाना ताल भम्मा किंवा शाक्त यांची हे उपासना करतात. भूताना जाळतात किंवा पुरतात. कार्यकळ मद्यमाताशन करतात. [सेन्स रिपोर्ट १९११ (सुबई). एन्वेलोप]

कारिकुडी—मद्रास इलाह्यातील रामनद निल्लामवाळ तिरुपतूर तहसिलीतील एक गाव. लोकसंख्या (१९११) १४,६८८. या गावातील नातू कोईचेथी नावाचे सावकार व व्यापारी लोक प्रसिद्ध आहेत. त्यांनी बांधलेल्या सुंदर घरामुळे गावाची गोभा वाढली आहे.

कारोमान्डल किनारा—मद्रास इलाह्याचा पूर्वकिनारा. हा इतिहासातरी व सरकारी कागदपत्रात 'कारोमान्डल' या नावाने संबोधला जात आहे ह्या नावाचा काही एक विशिष्ट अर्थ नसून आजकाल त्याचा फारसा उपयोगहि करीत नाहीत.

हा शब्द मूळ कसा प्रचारात आला व ह्याचा अर्थ कोणता समजला अत असावा, ह्याबद्दल तज्ज्ञात मोठा वाद असून हा शब्द 'चोलमन्डलम्' म्हणजे चोलाच, प्रदेश ह्या शब्दाचा अपभ्रंश असावा, असा एक तर्क आहे.

कोर्क—आयर्लंडातील कार्क शहर हे कार्क परगण्याचे मुख शहर असून डब्लिनच्या नैर्ऋत्येस ती नदीच्या काठी असून फार रमणीय आहे. येथे ग्रॅट्टेस्ट लोकांचे एक ख्रिस्ती देवालय आहे. याशिवाय येथे दुसरीहि अनेक देवालये आहेत. याच्या मध्यभागी फादर मॅथ्यूचा पुतळा आहे. येथे १८४९ त स्थापलेल कॅन्ट कॉलेज नावाचे विद्यालय व एक सुंदर न्यायमंदिर आहे. या शहराच्या पश्चिमेत मार्लबोर्क नावाचे तहल कारण्याचे एक रमणीय स्थल असून पूर्वेस सुंदर मॅरिना परेल आहे. याच्या आग्नेयेस शर्यती खेळण्याचा रमणवाग असून इंग्ल्यान्स लष्करी छावण्या आहेत. येथील मुख्य उद्योगधंदे म्हटले म्हणजे चामडे क्रमाशिंगे, मद्य काढणे व शुद्ध करणे, लोखंड गारणे, लोकरांची वळी विणणे व रासायनिक द्रव्ये तयार करणे हे होत येथे लोणी, खाद्यपदार्थ, कातडी, सुरेडोर, जेडी वगैरे जिनसाचा व्यापार चालतो. या वंदरात भरतीच्या वेळेत ३२ व ओहोटीच्या वेळेत १३ फूट पाणी असून तिथून १००० टनाची जहाजे जाऊ येऊ शकतात. हे आयर्लंडातील तितरे व्यापारी शहर आहे. या शहरास संयुक्त पार्लमेंटकरिता दोन सभासद निवडण्याचा हक्क होता व त्या शतकात येथे सेंट फिन्यार यांनी एक मठ स्थापन केला. पुढे लवकरच या मठाभोवती लोकांनी वसाहत झाली असावी. ९ व्या शतकात उंचा लोकांनी हे शहर छुडून तेथील वेदावर जाऊन राहिले व तेथे यांची नवीनच वसाहत झाली १६४९ त या नहराने राष्ट्रातील यादवांच्या वेळेस पहिला चार्ल्सचा पत्न उचलिला होता पण पुढे लवकरच याला काथोलिक यात शरण जावे लागले. १६९० त याने दुसऱ्या जेम्सचा पत्न उचलिला व याहि वेळेस मार्लबोर्काच्या सैन्यापुढे याला हार

खावी लागली. या शहराचे क्षेत्रफळ २२६६ एकर असून लोकसंख्या ८०००० आहे.

वेदर.—हे ली नदीच्या मुखावर असून चोहों. वाजणीं तें जमिनीं घेरलेलें आहे. हे इतकें विस्तृत आहे कीं, नांत सर्वे इंग्रजी आरमार मावू शकतें. या वेदराचा महासागरावरील क्रान्त टाऊन भाग ग्रेट आयलंड या वेदरावर आहे. या वेदराच्या दक्षिणभागास क्रॉन्सटाऊन म्हणतात. याचा विस्तार पूर्वपश्चिम असून याच्याजवळच स्पार्हिक गेट आहे. येथें पूर्वी गुन्हेगार लोकांस पाठवीत असत. याशिवाय याच्या शेजारील रॉकी आयलंड वेदरावर दारुगोळ्याच सांठा आहे. हे वेदर ५ मैल लांब व २ मैल रुंद असून येथील समुद्राची खाडी १ मैल लांब व १ मैल रुंद आहे.

कार्डिफ—इंग्लंडमधील नॅन्सोर्गनशायर परगण्यांचें मुख्य शहर. या शहरांतून पार्लमेंटांत तीन प्रतिनिधी जातात. हे एक चांगलें वेदर असून व्यापाराचें मुख्य ठिकाण आहे. लंडनहून हे शहर १४५ मैलावर आहे. कार्डिफ थंथ टॉम्प्ट्रेल, रिन्ने व ग्रेटवेस्टर्न या रेल्वेचे रस्ते येऊन मिळतात. १७२४ साली कार्डिफपसून मेथिन टिडफिल्डपर्यंत “ नॅन्सोर्गनशायर कालवा ” उघडला गेला. १९ साव्या शतकात कार्डिफ परगण्यातील लोकांसख्या विलक्षण वाढली होती. पण १९२१ मध्ये ती २,१९,६४३ भरली.

येथें १८८२ मध्ये युनिव्हर्सिटी कॉलेज स्थापिलें गेलें. या संस्थेंत शास्त्रें, शिल्पकला, आरोग्यशास्त्र, वैश्वकशास्त्र इत्यादि विरानिआख्या विषयांचें शिक्षण दिलें जातें. या विद्यापीठाच्या ग्रंथसंग्रहालयात वेल्सच्या इतिहासासंबंधी पुष्कळ पुस्तकें आहेत. “अवरडेअर हॉल ” या इमारतींत विद्यार्थिनींचा रहाण्याची सोय आहे.

कार्डिफ येथील सावैज्ञानिक वाचनालय व अजवखाना व संस्था १८८२ साली स्थापिल्या गेल्या. वाचनालयामधील ग्रंथसंग्रह फार मोठा असून त्यामध्ये केल्टिक वाङ्मय व वेल्सचा इतिहास यांसंबंधी पुष्कळ पुस्तकें, हस्तलिखित ग्रंथ व काव्यपत्र आहेत. अजवखान्यांत प्रस्तरावशेष, वेल्समधील पक्षी, परपुत्री हत्यारें, धातूच्या व हस्तिदंताच्या कामांचे नमुने इत्यादि जिनसा आहेत. त्याचप्रमाणें यूरोपमधील विचकलापारंगत लोकांनी काढलेल्या २७ तजविरी येथें देवप्यात आल्या आहेत.

अनामपट्टे, दवाराने, भाजीवाजार मूक व अंधाविद्यालयें, नौव्योगिक शाळा, नागिकदफलें इत्यादि इतर सावैज्ञानिक इमारती पहाण्याजोग्या आहेत.

कार्डिफ शहरातील रस्ते रुंद व मोठाले असून त्यांवर दोन्ही बाजूंनी साईट आहेत. दारु या नदीवर दान पूल आहेत.

१९३५ साली कार्डिफ शहरास पार्लमेंटांत एक प्रतिनिधी पाठविण्याचा हक्क मिळाला. १८३२ सालपासून कार्डिफ

परगण्यांत कीटिज व डीट्रसेंट यांचा समावेश झाल्यामुळे कार्डिफमधून पार्लमेंटांत दोन प्रतिनिधी जाऊ लागले.

व्यापार व कार्याने.—दुसऱ्या एज्युर्डच्या राज्यात कार्डिफ हे व्यापाराचे व नलमागिने परदेशी माठ पाठविण्याचें मुख्य ठिकाण होतें. एलिझाबेथ व पहिला जेम्स यांच्या वेळस कार्डिफ हे चांचे लोकांचे ठाणें झालें होतें. कोळशाच्या व्यापारासुळे कार्डिफ शहर फार भरभराटीस आलें आहे. येथें मोटमोठ्या गोद्या आहेत. या शहरातील निर्गतापेक्षा आग्यातीचें प्रमाण फार कमी आहे. १९०६ साली एकंदर निर्गत ८७,६७,५०२ टन होती. त्यापैकी पुष्कळशा निर्गत कोळशाचीच होती. आग्यात २१,०८,१३३ टन होती. कोळशाच्या निर्गतीत कार्डिफ वेदराचा सर्व जगातील वेदरांत पहिला नंबर लागतो.

कोळशाच्या व लोखंडाच्या व्यापाराखेरीज कार्डिफ येथें कागद, कापड, यंत्रें, भांडी, टिन व एंमॅलची कामें इत्यादि करण्याचे कारखाने पुष्कळ आहेत. कार्डिफ येथे दोन सामाहिक व चार दैनिके निघतात.

इतिहास—१८८९ साली कार्डिफ शहरांत जुन्या अक्शेपाचा शोध लागला. त्यावरून रोमन लोकांनी पूर्वी या शहराची वस्ती केली असावी असे समजतें. नॅनिंग लोकांनी कार्डिफ परगणा जिंकल्यावर या परगण्याची जहागिरी १५५० पर्यंत परंपरागत चालत आली.

कार्डिफला न्युनिसिपालिटीचे हक्क पहिल्यांन ११४७ च्या सुमारास मिळाले. कार्डिफ शहराला सर्वेसत् महत्त्वाची सनद १३४० साली मिळाली. या सनदमुळे कार्डिफ येथील व्यापाराला चांगलें उत्तेजन मिळालें. सांप्रतचें कार्डिफ शहर दनविषाचे पहिले प्रयत्न १७७४ साली सुरू झाले. या वेळेपासून कार्डिफ शहर उत्तरोत्तर वाढत आहे.

विल्स्टोकर लव्ह, विन्च्यम एरवरी, वॉल्टर कॅडवॉक हे प्रसिद्ध पुरव कार्डिफ येथें जन्मले होते.

कार्तवीर्य—हेहयाधिपति हतवार्त्याचा पुत्र. याचें नांव अर्जुन किंवा (सहस्रबाहु असल्याने) सहस्रार्जुन होतें. हा अनुपदेशावर राज्य करीत असे. याची राजधानी माहि पत्तली होती. दत्तात्रेयाच्या प्रसादानें त्याला सहस्र हस्त व युवर्षमय रथ यांचा प्राप्ति झाली होती. पृथ्वीवरचे सर्व प्राणी त्याच्या भंजित असत. त्याच्या रथाची गति कोठेही ऊडित होत नसे. राण्यास तर यानें लडिचें पराजित केलें होतें. दत्ताच्या वरप्रसादानें त्याच्या हातून कोही पाप होत नसे. यानें ८५,००० वर्षे पृथ्वीचे उत्तम प्रकारें राज्य केले.

एकदा अमदधीच्या आग्रमांत गाऊन कार्तवीर्याने त्याच्या होमधेनुचें वांसरु हरण करून आग्रमाचा नाश केला. तेव्हां अनदमिपुत्र भांगररामानें त्याच्यायां बुद्ध करून त्याचे हुजार हात तोडिले व त्यास ठार मारलें. कार्तवीर्याचें वर्तन वादट होतें असे एके ठिकाणीं वारताविलें आहे. असे असेल तर जनदधीशी त्यानें केलेली दांडगाई त्याच्या रवभावावरुच होती असें म्हणतां

येईल. तो फार दुष्ट होता, त्यानें देव, ऋषि, यज्ञ व मानव यांना जेव्हा अतिशय त्रास दिला तेव्हा ते सर्व विष्णुकडे गेले. विष्णूनें पद्मपुराण अवतार घेऊन कार्तवीर्याला मारिलें. (महाभारत, वनपर्व अ. ११५—११७) विष्णुपुराण व वायुपुराण (अ १८) यातहि कार्तवीर्य कथा सापडेल

कार्तवीर्य—मध्यअमेरिका. कोल्टारिकाच्या कार्तवीर्य प्रांताची राजधानी. लोकसंख्या (१९००) ४५३६ हे शहर सॅन जोसेच्या सुपांफ व सुंदर पठारावर समुद्रसपाटीपासून ४९३० फूट उंचीवर असून इराहू ज्याच्यामुखीच्या दक्षिणेकडील पायथ्याशी आहे. येथील जुनी धर्ममंदिरे विशेष प्रेक्षणीय आहेत. ज्वालामुखीच्या स्फोटाने ह्या शहराचे वरचे चुकसान झालें आहे. जवळच तीन मैलावर वेला विदुस्य येथे ऊन पाण्याचे झरे आहेत येथे मुख्यत्वेकरून कॉफीचा व्यापार चालतो. हे १५०० त अस्तित्वात होतें असें झणतात. १८२३पर्यंत हे राजधानीचें शहर होते परंतु सॅन जोसे ही राजधानी झाल्यामुळे ह्याचें महत्त्व कमी झाले.

कार्तिकस्वामी—मद्रास इलाख्यात सोडुरपासून कार्तिकस्वामिचे स्थान तीन कोसावर आहे. पुढें लोहाचल पर्वत चढावा लागतो म्हणून वैष्णवांच्या उपयोगा नार्हीं. त्या पर्वतावर शिवा जात नार्हींत. मार्गात एक शिवस्थान लागते त्या देवापुढे शिवतीर्थ आहे.

स्वामी कार्तिकाचे दर्शन कृत्तिकायोग आहे तौपर्यंत सर्वांस झालें पाहिजे, ह्यापून त्यावेळीं मोठी यात्रा लोटते. स्वामीकार्तिकाची मूर्ति काळ्या पापागाचीच पण फार सुंदर आहे. तिला मुल एकच आहे. खाली कौंच पर्सा असून मूर्ति उभी वारा वर्षाच्या मुला इतकी उंच आहे. मूर्तीवर बाल्यावस्था दिसते. मध्यमार्गी स्वामीचें मंदीर असून उजव्या बाजूस शिवमंदीर व डाव्या बाजूस पार्वतीचें मंदीर आहे लोहाचल पर्वतावर कपटस्वामी, मयूरस्वामी, गुप्तस्वामी, कार्तिकस्वामी व इतर दोन, अशीं सहा स्थाने आहेत. काहीं स्थले पर्वतावर अतिशिकट ठिकाणी असल्यामुळे त्या सर्वांचे दर्शन होत नार्हीं.

ज्या स्थळी कार्तिकेयानें सार्तेचे पान केलेले दुग्ध तोंडात राहू नये ह्यापून ओझळ टाकिले त्याचे तेंथे पाडें भरून झालें, ते अद्याप दाखवतात. त्या भरुमाचे धारण करण्याविषयी क्षेत्रमाहात्म्यात फार प्रशंसा लिहिली आहे. दूध ओकण्याच्या जागी मोठाली पेंवे केलेली आहेत. त्या पेवात दगड टाकितोत तीन वर्षांनीं कृत्तिकायोगात यात्रा जमते, तेव्हा ती पेंवे उकरतात. त्याकाळीं आत टाकिलेल्या दगडाचें भस्म होऊन मोठाले खडे निघतात असें सांगतात. बायका तें भस्म लहान मुलांस काहीं रोयावर औषध ह्यापून देतात. कार्तिकेयाने जेथे काजळ टाकिलें तेथे स्याण असून तीत काळे खडे आहेत. ते यात्रेकरुंस दाखवितात.

अगस्त्यानें स्वानाकरिता येथे जें तीर्थ निर्माण केळें त्यास अगस्त्यातीर्थें झणतात. तेथें तीर्थासन्निध अगस्त्याक्षर व

ओपासुद्वेख अशीं दोन शिबलिंण आहेत. त्याक्षेत्रीं मुख्य तीर्थ हेंच आहे. मुख्य देवळात काहीं शिलाखेळ आहेत.

शेवटचे वाजाराव पेचवे हे दोन वेळ या क्षेत्रीं कृत्तिका योगीं स्वामीदर्शनास गेले होते. त्यात दुसऱ्या वेळीं अगस्त्या तीर्थां स्नान करून ते सध्या करीत बसले असता पर्वतशिखरावरून एक मोठा दगड दासळून वाजारावसाहेब होते त्याच्या सन्निध येऊन पडला. तेव्हा तेथून ते लागलेच कूच करून चालते झाले. त्यावर पुन्हा ते त्या क्षेत्रीं गेले नार्हींत. तो दगड अगस्त्यातीर्थावर अद्यापि पडला आहे. त्यास वाजारावाचा थोडा असें म्हणतात. [तीर्थयात्राप्रबंध]

कार्तिकेय—देवाचा सेनानी. याला स्कंद असेंहि नाव आहे. कोट्टेकोट्टे यास अयोनिंसंबध शिव (१३) पुत्र म्हटले आहे. शिवाचें रेत अग्नि व गंगा याची धारण केले, व याला जन्म दिला. म्हणून याला अग्निपुत्र, गंगामन्त्र अशीं विशेषणीं लावितात. महाभारतात अंगिरासुनीच्या शिवा नामक मायेची अग्नीचा संयोग होऊन कार्तिकेय झाला. याचें देवसेनेचीं लक्ष लागले, वगैरे विलक्षण कथा दिली आहे (वनपर्व अ. २२४-२३०). अग्नीचें दर्शन करून पावले म्हणून याला स्कंद म्हणतात. सहा कृत्तिकापैकी प्रत्येकीपासून यास दोन हात व एक मुख मिळालें याच्या या आकृतीवरून यास पदानन किंवा षण्मुख म्हणतात. परबणी नावाच्या मोरावर वसून एका हातात धनुष्य व दुसऱ्या हातात बाण वेतलेला असा कार्तिकेय प्रतिमैत दाखवितात देवाना मारी शाळिल्या तारकासुराला मारण्यासाठी याचा जन्म होता असें काहीं पुराणातून सांगितले आहे. याची नामावलि वनपर्वणाच्या २३२ व्या अध्यायात दिली आहे. कालिदासाच्या क्रमारसंभवात कार्तिकेयजन्मकथा आहे.

दिव्यानी कार्तिकेयाने दर्शन घ्यावयाचे नार्हीं याच्या मुळाशी एक पौराणिक कथा आढळते. मारुतीचें दर्शन तो ब्रह्मचारी असूनहि शिवा वेतात. कौमारी किंवा सेना या नावाची त्याला बायको होती असें काहीं ठिकाणीं आढळते तर दुसऱ्या काहीं ठिकाणीं तो चिरब्रह्मचारी असून शिवाचे कर्मा तोंडहि पाहावयाचें नार्हीं अशी त्यानें प्रतिज्ञा केली होती असें लिहिलें आहे. कार्तिकेयाच्या काहीं प्राचीन मूर्ती पेशोबिल्या गेल्या असून त्याची देवळीहि हिंदुस्थानात अनेक ठिकाणी आहेत. (' कार्तिकस्वामी ' पहा)

कार्येज—कार्येज हें आफ्रिकेच्या उत्तरकिनाऱ्यावरील अति प्राचीन व प्रसिद्ध शहरांपैकी एक शहर होते. फिनिसियन लोकार्ना हें शहर ख्रि. पू. ८२२ मध्ये वसविलें. परंतु रोमन लोकार्ना सि पू. १४६ त याचा नाश केला. त्यानींच पुन्हा हे शहर वसाविलें. ते अखेरीस जर्जवानी इ. स. १९८ त कायमचेंच पाडून टाकिलें. फिनिसियन भाषेंत याचा अर्थ ' नवें शहर ' असा होतो. सायनस युटोसेन्तीव (जायुनिक-टुवुनीसचें आखात) याच्या मध्यमार्गी हें

असून याच्या पश्चिमेस अँपोलो भूशीर (आधुनिक रासअली एल मेकी) व पूर्वेस मर्क्युरो अथवा केप वॉन (आधुनिक रास अंदार) आहेत. केप गॅमार्ट, सिटी बुसैद केडे (हे टक-ज्वीर असून याची उंची ९१० फूट आहे) व गोलिउबदर ही तीन मिळून कार्येजची त्रिकोणाकृति सरहद्द होते. केप गॅमार्टवर मुख्य स्मशानभूमि होती. बालेफिझा विर्सांच्या टॅकडीवर (सध्या येथे एक मठ व प्रार्थनामंदीर आहे) होता. विर्सांच्या दक्षिणेस काही अंतरावर बदर्दे होती. गॅमार्ट व गोलिउ यामधील अंतर ६ मैल होतं.

टपुनीसच्या आखाताच्या द्रुतच्या काळत पर्वतांचा एक उच ओळ असून येथे रोम व कार्येज, आणि रोम व व्हॅसडाल यांच्यामधाल निकराच्या लडाया झाल्या. यापैकी कित्येक ठिकाणी जुने अवशेष पुष्कळ आहेत. विर्सांच्या भोवती व मैदानात गिकडे तिकडे जगाची शेत व श्राद्धाचे मळे दृष्टीस पडतात. कार्येजमुळे आसपासच्या समुद्रावर व जमीनीवरील बऱ्याचशा प्रदेशावर नजर ठेवता येते.

येथील प्राचीन वदर लष्करी व व व्यापारी अशा दोन्ही सोयीची असत. शाशिवाय मालउमारासाठी किनाऱ्यावर एक मोठा धका असे लष्करी बंदर जेथेचोच याचा सवध व्यापारी बंदरासाठी एका काळव्याने जोडला होता. बंदरात २० गलवर्त राहण्याची सोय होती. त्याच्या मध्यभागी एक अगदी लहान बेट असून तेथून बंदरातील सर्व आर-माराची पहानी करता येई.

येथील अवशेषात बोडदौडीचे ठिकाण, एक मैदान, प्रतिनिधिसमारुह, सत्ताकट्टा, अपोलोचे मंदीर, न्याय-सभा व थिओडोरसचे स्नानगृह यैरे अवशेष आढळतात. सेंट लुईच्या टॅकडीवर प्राचाच बालेफिझा विर्सा असून काही ठिकाणी त्यावर तटबंदीच्या रागा होत्या. हा किला पुन्हा पाडला व बांधला गेला आहे. या पठारावर सर्वांत प्राचीन (प्युनिक) कवरी व मोठाले हौद, एशमुन ह्या प्रसिद्ध मंदिराचा पाया व रोमन सुभेदाराचा राजवाडा यांचे अवशेष सापडले.

लामान्या स्टेजवपासून काही अंतरावर एक वाटबगृह, चार स्तूपांचे व न्यव्येस हुरिस नामाच्या अरवी भूगोलज्ञाच्या वेळेचे (२० पैकी) १४ हौदांचे अवशेष आढळतात.

पेटिट सेमिनेर टॅकडीवर एक फिस्ती मादिर, गार्गिलीयसचे ह्रामारराजे प काही मोठ्या कवरी पडण्या स्थितीत आढळतात. डमंधे आगात अँटोनियसचे ह्रामारराजे, उर्मिसमथे एक संगमरवरी दगडाना (रोमनकाळचा) राजवाडा, काही मोठी पाण्याची दाळी, जोजे विहपाच्या पलीकडे पठारावर एक नाटकगृह व (रोमनकाळातील) बरेचसे संगमरवरी पुतळे सापडले. येथील महत्त्वाचा अवशेष

म्हणजे रोमन काळव्याचा होय. हा सुमारे १५ मैल लांब होता.

कार्येज येथील अवशेषाच्या द्वात्रीय घोवास १८३३ पासून सुज्ञात झाले. सर्व संशोधकात डेलेट्रे याने जोय फार महत्त्वाचे आहेत.

इति हा स—कार्येजच्या इतिहासाचे चार भाग पडतात (१) स्थापनेपासून रि.पू. १०० त डाळिया सिमि-लीयन झोकावरीवरच्या युद्धापर्यंत; (२) ५३० पासून ६५ म्हणजे प्युनिक युद्धाच्या सुरुवातीपर्यंत, (३) प्युनिक युद्धापासून कार्येजचा पाडाव होईपर्यंत (रि.पू. १९६), (४) रोमन व बायझन्टाईन अमलापासून अरबांनी इ.स. ९९८ त याचा नाश करीपर्यंत.

स्थापने पासून रि.पू.५५० पर्यंतचा काळ—वातिप्राचांन काळापासून फिनिसियन दर्शपदां आफ्रि-कैच्या किनाऱ्यावर जात असत व तेथील लिबियन लोकांस गालाना देवपेन करीत रि.पू. १६ व्या शतकात किनाऱ्यावर सिडोनियन लोकांच्या वरारी होत्या त्यापैकी कांवे येथील वरारीच्याच जार्गी पुढे कार्येज वसले. जोजे अँदिदन्नल या पसाहतीच्या वन्याच खाणारुणा सापडल्या आहेत कार्येजची स्थापना रि.पू. ८५० त डीरियन लोकांनी केली असे दंतकथेवरून कळते. या लोकात टॅरीयन राजाची वन्या एलिझा ही मुख्य असून ती आपल्या भावान्या बायथुकीन पासून येथे पळून आली या नवीन लोकांनी जर्मन विक्त घेऊन त्यावर शहर बांधण्याच ठरविले. एलिसांन वैलाच्या कातऱ्याइती जमीन माणितली व ती लीबियन राजांन देण्याच कबूल केले नंतर तिने त्या कातऱ्याच्या बारीक वागा काढल्या व त्या एकीत एक वायून इतन्हा मोठ्या केल्या की, त्यानी स्वय टॅकडी व्यापिली आणि कार्येज वसविल. एलिसांन हें केल्याबद्दल टायर देसातील एका देव-ळास कार्येजचे लोक पुढे बरीच बणे बराले देणगी पाटवीत असत. तसेच एलिसा उर्फ डिजेचे विज रोमन साम्राज्याच्या वेळी नाण्यावर कोरीत वसत.

कार्येजचा प्राचीन इतिहास उपलब्ध नसून ६ व्या शतकाच्या पुढील उपलब्ध होती. या वेळी या शहराला राजधानी पूर्ण वैभव प्राप्त झाले होते. शहरात इगिदाना वाय-ज्ञाशियम व सांदागर पेठ असे तीन मोठमोठे भाग पडले होते. प्राताच्या सरहद्दी टरथिण्यावरून येथील लोकांचे व आंकाच पाहिले भाडण झाले.

पुढे ६ व्या शतकात टायरचा नाश झाल्यावर नमम्यसमु-द्रावर अर्धातच कार्येजचे पंचस्य वसले. प्रकाच्या विरुद्ध स्पेन व सिविलीमधील टायर व सिडॉन जसाहत्यान्यागी कार्येजची मदत मागितला. त्यावेळेपासून वर सांगितल्या-प्रमाणे कार्येज हे न्यायसमुद्राच नाक नले. याप्रमाणे ति-सि-सॉतल्या वसाहतींना कार्येजवाल्यानी अजथदा फलन आपल्या स्वतःच्या वसाहती तैव व स्पेन आणि आसपासचा

वेदें यात केल्यामुळे त्याचा परिणाम म्हणून अखेरिंत सि. पू. ५५० च्या सुमारास या दोषा (ग्रीक व कार्येज) मध्ये युद्ध सुरु झालें.

ग्रीकांच्या व रोम वर शा ले लीं सु दुः— प्रथम ख्रि. पू. ५५० त कार्येजवाल्यानीं बहुतेक सिसिली प्रांत जिंकून तेथून ग्रीकांना हाकून लाविलें. या लढाईत कार्येजवाल्यांच्या एका मलकस नावाच्या सनापतीने कसूर केल्यामुळे त्यानीं त्याला हद्दपार केले अस्त, त्यानें या गोष्टीचा तूड वेण्याची प्रतिज्ञा करून कार्येजला वेडा दिला व स्वतःच्या मुलाचा वडी देऊन शहर सर केले. नंतर बरेच दिवस त्यानें राहाराचा कारभार केला. परंतु अखेरिंत त्याच्याच पक्षाच्या लोकानीं त्याला ठार केले. त्याच्या नंतर संगे हा कार्येजचा सुभेदार झाला. हाच कार्येजच्या खऱ्या लष्करी सत्तेचा उदात्क होय. यानें सार्डिनिया वगैरे भेदे जिंकून कार्येजची सत्ता इतकी वाढविली कीं, सिसिली व इटालीतील वसाहत-वास्तवावर त्यानें व्यापारी तहनामे जादले. कार्येज व रोममधील पहिला तहनामा ख्रि. पू. १०९ मध्ये झाला. त्यात इटली रोमन लोक्यांच्या कडे राहून आफ्रिकेचा किनारा कार्येजच्या ताब्यात राहिला. सिसिली तटस्थ समजण्यात आलें. मंगानंतर त्याचा मुलाचा हद्दूकल हा सुभेदार झाला. तो ख्रि. पू. ४८५च्या सुमारास मरण पावल्यावर त्याचा भाल हॅमिलकार यानें सिसिली जिंकण्यासाठीं २०० जहाजाचे आरमार तयार करून स्वारी केली. परंतु ख्रि. पू. ४८० मध्ये हिमेरा येथें त्याचा पराभव झाला व दृढ लक्ष कार्येजियन शत्रूच्या हातीं लागले.

हस्तुवल याला हॅनिबॉल हस्तुवल व सॅफो आणि हॅमिल कारला हिमिलको, हॅनी, व गिस्को अशीं मुलें होती. हे सर्व पुरुष पुढें मोठमोठ्या अधिकारावर चढले होते; हॅनीने ६६० मध्ये पश्चिम आफ्रिकेच्या किनाऱ्यावरील हर्लीच्या सेनेगळ व गिनी आणि मदिरा व कॅनरी या प्रदेशात वसाहती स्थापन केल्या.

सिसिलीतील युद्ध १०० वर्षेपर्यंत चालूचें होतें. ४०६ त हॅनिबॉल यानें अॅथिजेंटमचा नाश करून या स्वळात वेडा दिला असता, तिथेच कार्येजमध्ये भयंकर हेम सुरु झाला व य दवी मानजी त्यामुळें व शत्रुनें जोर धरल्यामुळें हॅनियालच्या मार्गे हुदवे लागले.

पुढें ६६ वर्षांनीं हॅनी नावाच्या एका कार्येजच्या सरबारांन वडावा प्रयत्न केला परंतु तो फसला. मात्र या श्रादवाचा फायदा घेऊन सिसिलीच्या तत्कालीन सुभेदारानें कार्येजवाल्यांना चांगलाच पराभव केला. त्या वेळीं त्या दोघात तह झाला; पण तो फार दिवस टिकला नाहीं. तीस वर्षांनंतर बॉमिलकार नावाच्या एका कार्येजवाल्यानें जुळ (वंघ) माजविलें. त्याचा फायदा घेऊन सिसिलीच्या सुभेदारानें कार्येजला वेडा दिला. परंतु लोकानीं बॉमिलकारला फाशी देऊन सिसिलीवाल्यांच्या पराभव केला, एवढेंच नव्हे

तर धोव्या दिवसांनीं कार्येजवाल्यांनीं आपली सत्ता सिसिलीवर वसविली व पिन्हत्तच्या विरुद्ध रोमला मदत करण्याचें कबूल केले.

याप्रमाणें हद्दहूळ वळावत जाऊन कार्येजने ससुद्रावर आपला हूक प्रस्थापित केला. त्या त्मुद्रात वावरणाऱ्या गलवताना ते छुट्टें लागले. ते इतके सावधपणें वागत कां आपले दर्यावर्दी मार्ग ते कधींच कोण्यात सम्यत नसत. मार्ग उघड करण्यापेक्षा आपले जहाज पुढावेण्यास ते तयार होत. पॉलिबियस म्हणतो कीं, कोणी कोणत्याहि मार्गानें तंपासि निव्विली तरी कार्येज येथें त्याला त्यावेळीं लोक दोष देत नसत.

रो म शी सु दुः— पाहिले प्लिनिक युद्ध २७ वर्षे (ख्रि. पू. २६८-२४१) टिकले. यात कार्येजचा हेतु फक्त सिसिलीतला आपला प्रांत व टिहॅनियन त्मुद्रावरील आपली सत्ता राखण्याचा होता. कार्येजविरुद्ध दोन ठिकाणीं रोमवाल्यांना जय मिळाल्यामुळें ते रेडुलतच्या आधिपत्याखालीं आधिकृत चालून आले. परंतु त्यांचा कार्येजियनांनीं स्पार्टेन लोकांच्या मदतीनें पराभव केला. यानंतर सिसिलीमध्ये या दोघामध्ये अनेक झटापटी होऊन व एकमेकांचा जयापजय होऊन रोमन लोकांत जय मिळून युद्ध थांबलें (ख्रि. पू. २६१). यावेळीं कार्येजनें आपल्या सैन्यास रजा देण्याचें ठरविलें सैनिकांनीं आपल्या थकलेल्या पगाराची मागणी केली. परंतु सरकारनें ती नाकारल्यामुळें फौजेनें वंदाळी करून कार्येजला वेडा दिला. त्यावेळीं हॅमिलकार नावाच्या सरदारानें मोठ्या युक्तानें वंडवाल्यांचा मोड करून त्यांची कत्तळ केली.

नंतर कार्येजने स्पेन जिंकण्यास सुरुवात केली. सेनापति हॅमिलकारने ९ वर्षे लढून हें काम पुरें केलें; या कामातच तो मरण पावला (ख्रि. पू. २८५) त्याचा जावई हस्तुवल याने ख्रि. पू. २२७ त कार्येजिन शहर वसवून व रोमशी तह करून कार्येजची आणि रोमची सरहद्द ठरवून टाकिली. हॅमिलकारच्या मार्गे हा कार्येजचा सुभेदार झाला.

हावेळीं कार्येजचा लोफसत्या सुमारे १० लाख असून तें भरभराटीच्या शिखरात पोहोचलें होतें. अंतर्गत व परकीय व्यापार फार चांगला होतो. येथील एका जातानें लेंची कापड बहुतेक देशात खपत असे. गुलाम, हस्तिदंत, धातू, जवाहीर व मध्यव्यादिर्सेतून येणारा माल कार्येजियन लोकांस, इटली व सिसिलीत विकत. स्वैनमध्ये ते तापें व दुपें विकत. ओस्का व कार्थेजिना येथील खाणी प्रथम यानींच शोधून काढल्या कार्येजच्या रावतालाचा प्रात फारच सुपीक असून येथूनच कार्येजला (व नंतर रोमला) धान्याचा पुरवठा होई.

हा उत्कर्षाच्या काळात रोमशीं दुसरे युद्ध जुंपलें. यावेळीं कार्येजचा अलौकिक बुद्धिमान पुरष ओ हॅनियाल त्यानें केलेल्या स्पेन, इटली व आफ्रिका यातील लढाया, लष्करी इष्टानें तज्ज्ञाच्या प्रशंसित अस्थापि पात्र यत्नेल्या आहेत. रोमन लोकांचा शहर सगळ्यांत हॅनिकालने ख्रि. पू. २१९ त घेऊन स्पेन

गॉलमधून प्रवेष्टा करून इटलीत लडाईं आगली (ख्रि.पू. २१८). या वेळच्या टिबिनत, ट्रेविया, ट्रांसिमेनो व कॅनी या महत्त्वाच्या लढाया झाल्या. बापुई रोमचा मार्ग हॅनिबॉलला खुला होता, परंतु त्याने त्याचा फायदा घेऊन पुढें चालू केळी नाहीं व कार्येजियन सीनेटनेहि त्याला मदत पाठविली नाहीं. त्याच्या पाठपुराव्यास त्याचा भाऊ हस्ड्रुवळ हा येत असता, रोमन लोकांनी त्याचा वाटेत पराभव केला; नंतर रोमन लोकांनी स्पेनमध्ये आपला ताबा पुन्हा वसविता व हॅनिबॉलला इटलीत चढाई करपाचे येत नाहीं असे पाहून त्यांनी आफ्रिकेंत लढाई सुरू केली. आपला भाऊ हस्ड्रुवळ याचा पराभव झाला असे पाहून हॅनिबॉल इटलीतून परत निघाला. वाटेन रोमन लोकांनी त्याचाहि पराभव केला (ख्रि. पू. २०२). यानंतर झालेल्या रोम व कार्येजच्या तहात कार्येजचें आरमार नष्ट होऊन त्याच्या आफ्रिकेबाहेरचा सर्व वसाहती हातातून गेल्या. परंतु या युद्धानंतर लवकरच कार्येज पुन्हा भरभराटीस आलें. अजूनहि त्याची लोकसंख्या ४ लक्ष असून रोमला त्याचा दरारा वाटत असे. रोमन सीनेटच्या संमतीशिवाय कार्येजने युद्ध पुकारूं नये या (२०२ मधील) तहातील कलमाचा फायदा घेऊन रोमन पक्षातील न्युमिडियाच्या राजानें कार्येजचा प्रात बळकाविला. कार्येजची तक्रार ऐकण्यास रोमहून वकील-मंडळ आलें होतें. त्यातील केटो हा कार्येजची सपासि व वैभव पाहून दिपून गेला होता.

यावेळीं कार्येजमध्ये तीन राजकथि पक्ष होते. पहिला पक्ष रोमशी सख्य करण्यास इच्छिणारा, दुसरा न्युमिडियन लोकांशी संधि करण्यास तयार असणारा व तिसरा लोकपक्ष. लोकपक्षाचा नेता हॅड्रु वळ होता. लोकपक्षानें दुसऱ्या पक्षाचा पराभव करून न्युमिडियाच्या विरुद्ध लढाई जाहीर केली (ख्रि. पू. १४९). यावेळीं कार्येजचा पूर्ण नाश करण्याचा निश्चय मनात करून रोमनें आपल्या संमतीशिवाय कार्येजनें न्युमिडियाशी युद्ध पुकारलें या सवधीवर कार्येजवर स्वारी केली. हे तिघे प्युनिक युद्ध तीन वर्षेपर्यंत चाललें. त्यात कार्येजनें शौर्यानें वचाव केला, पण अखेरीस ख्रि. पू. १४६त तें शत्रूच्या हातीं पडलें. सेवटच्या प्रतिकारात हस्ड्रुवळच्या अधिपत्याखाली कार्येजच्या सर्व शूरवीरांनी चांगलाच पराक्रम केला परंतु त्याचें देव फिरलें होतें. त्याचा पूर्ण पराभव झाला व रोमन शिपायांनी शहर लुटून, जाळून व पोळून फस्त केलें. रोमहून आलेल्या व्यवस्थापक मंडळानें सर्व शहर, मंदिरें, पर्व व तटवद्दीपसुद्धा जमिनीदोस्त केली. सर्व प्रात बेधिरास केला. आज जमिनीत १:११७ जुटाखाली सापडणाऱ्या हाडांच्या व फोडसे वरीरे इतर वस्तूंच्या मुलकपणावरून या नाशाची बरीच कल्पना येईल.

राज्यपद्धति.—कार्येजची राज्यपद्धति उमरावपक्षसत्ताक असून तें त्रिकोनीपेक्षा संपत्तीचाच बरचमा असे. प्रतिनिधित्वमेत लोकपक्षाने कर्तव्य राह्ये व या पक्षात काहीं सरदारपणाहि अस्त. पुष्कळ वेळा प्रसिद्ध वफे अधि-

काराखुद होत. खरे पाहिलें अस्ता धनिक लोकांचा तेंपे सत्ता वते उमरावपक्षचे दोन सुफेट नावाचे अंमलदार व सिनेटसभा असून लोकपक्षाचीहि एक सभा असे. सुफेट सर्व दिवाणी कारभार पहात. सुफेटाची निवडणूक दरवर्षी होई पण एकच सुफेट अनेकदा पुन्हा पुन्हा निवडून येई. हॅनिबॉल हा एकवारखा २२ वर्षेपर्यंत सुफेट होता. सिनेट नावाच्या उमरावसभेत तीनशे सभासद असून तिचा अधिकार सार्वजनिक कामावर चाले. युद्ध व तह विच्याच अनुरोधाने ठरे. ही सिनेटसभा सुफेटना मदत करण्यास एक दहा वर्षांचें मंडळीनवदीत असे. कधी कधी या मंडळाऐवजीं खंमर सभासदांचें एक महामंडळीहि नेमात. हे महामंडळ न्याय,शातता, लष्करी चौकशी वपौरकडे लक्ष देई. पुढें पुढें हे महामंडळ फार जुळ्मी झाले.

लोकसभेंत सर्वसाधारण लोक नेमात नसून, टिमुरी म्हुणजे थोडीफार मालमत्ता असलेले लोक नेमात. सुफिट सभेच्या निवडणुकीस या सभेची मान्यता लागत असून या दोन सभांची एकवक्त्यता कर्तव्य होत नसे. कार्येजचा नाश होण्यास हें एक मुख्य कारण होतें.

सीनेटर लोक हे सैन्यात शिपायांची भरती करीत. ते निर-निराळ्या देशातील मुख्य मुख्य व्यापारीशहरात वाळून तेथील अधिकाऱ्याघरोवर अथवा राजघरोवर मत्ता टारवून शिपाई गोळा करीत. या मत्ताची वाडी नेहमी बकलेली राह्ये आणि त्यामुळ वारंवार शिपायांची बंद होत. कार्येजनें युद्धात हत्तींचा उपयोग ३ चा शतकात सुरू केला. वर सांगितलेल्या भाडोत्री सैन्यापेक्षा राज्यातील खानदानीच्या घराण्यातील तटरांचे एक वेगळें लष्करी-पथक असून त्यातील लोकाना पुढें अधिकाराच्या जागा देत.

परमार्थ साधन.—कार्येजियन व फिनिसियन हे एकाच धर्मीक होते. त्यांच्यात अनेक देव असून त्या सर्वां-नर वॉल अर्मान (शनी), एनिट (बंद) व एस्मन (सरद्वक) हे तीन देव मुख्य अस्त. शक्तिवाद अनेक देवता व त्यांचे उपासक पंथ बरेच होते. ख्रि. पू. ४ व्या शतकाच्या अखेर-पासून कार्येजियन लोकांशी सिपिलियन व ग्रीक पार्थें दळण-वळण सुरू झाल्यामुळ त्यांच्यात ग्रीक धार्मिक कल्पनांचा शिरकाव झाल. येथील सार्वजनिक पटागणात असलेली अॅपोलोची मूर्ति रोम येथे नेण्यात आली. याचा मुख्य देव शो वॉल जॅम्मान तो पुढे असून त्याच्या कपाळावर एडक्याप्रमाणें शिंभें असत. त्याला लहान मुलाचे वळी देत. मुलांना अभिज्ञेडात बळी देण्याची ही चाल रोमन अंमलात सुद्धा जाळू होती.

रोमन काळ.—ख्रि. पू. १२२ त रोमन सीनेटनें हे शहर पुन्हा वसविल्याचे ठरविलें या नवीन शहराला कार्थे-निया जुनोनिया (व्याटिन वसाहत) असें नाव मिळाले. परंतु या शहराची पहिल्यासारखी भरभराट जाली नाहीं. पन्नास वर्षांततरचा प्रवासी मेरीयस याला हे शहर त्यावेळीं ओलाड स्थितीत दिसलें. फक्त काहीं प्युनिक

राहत होते. पुढे पापेचम पक्षाच्या लोकांचा पाठलाग करित अस्तता, येथे जुलीयस सीझरने सैन्याचा तळ दिला होता. त्यावेळी त्याला येथे स्वतः पडले, म्हणून त्याने कार्थेज पुन्हा वसविण्याचा हुकूम दिला असा एक दंतकथा आहे आंग्ल-स्ट्रॉबोही येथे वसाहत करविली व आही सरकारी सुभेदारही येथे राहू लागले. ते म्हणजे आफ्रिकेतील प्रांताचे " प्रोका-न्नल " होत (इ. पू. १८-१३) त्यावेळी कार्थेजला कॉले-दिया जुलिया कार्थेजो हे नाव मिळाले सर्व रोमन साम्राज्यात कार्थेज हे सर्वांत मोठे व श्रीमान् शहर असल्याचे मेज व स्ट्रॉबो हे लिहितात. हेरोडोटसच्या मत हे रोमच्या सालोबाल होते. व्हॅगिल कवीने डिडोची कहाणी आपल्या काव्यात दिली आहे. त्यावेळी येथे डिडोची पूता सार्वजनिक रीतीत होत असे. या दंतकथा, कार्थेजन आफ्रिकेत पुन्हा वसविलेली तत्ता व त्याचा स्वातंत्र्यकाळ असलेला कल या गोष्टी लक्षात घेऊन, रोमच्या मनात पुन्हा सशय उत्पन्न झाला व त्याने व्हॅगिलच्या स्वारीपर्यंत कार्थेजला तटबंदी बांधू दिली नाही. इ. स. ६८ त न्युमिडीयचा सुभेदार झोडोथस याने बंड केले अस्तता त्याला कार्थेजने साहाय्य केले थिडेलीय-सच्या अभिप्रेकाच्या वेळी आफ्रिकेचा सुभेदार पिसो याची वादग्रहा म्हणून कार्थेज येथे द्वाही फिरविण्यात आली. अँटोनिअस पायस याच्या वेळी मोठ्या मैदानाकडील कार्थेजचा भाग चळून खाक झाला. हेड्रीयन याच्या अंमलात येथील प्रबंड सापवाचन काळया बाबला गेला. या कालव्यातून दररोज ७० लक्ष म्यारन पाणी तळ्यात पडत असे.

रिस्ती संप्रदायाच्या सुव्यवस्था कार्थेजने त्यात वराच महत्त्वाचा भाग घेतला होता येथे जेथे रिस्ती लोक होते. त्यावेळच्या पुढाऱ्याची विद्वान, उपदेवज्ञांचे वैधेय व वक्तात्व, रिस्त्याचा छळ, परबंद मताचा प्रसार व उत्कर्षे वगैरे गोष्टी प्रसिद्ध आहेत. दुसऱ्या शतकाच्या अखेरीस येथे विवापचे स्थापना झाली. यादग्रहा डेसियस व व्हॅलेरियन यांच्या अंमलात रिस्त्याचा उळ झाला. इ. स. २६४-६५ च्या सुमारास सेलसर्न आर्थेजचे सम्राटपद धारण केल्याची द्वाही फिरविली, परंतु तो लज्जकर मारला गेला पुढे मॅक्झे-टीयस व डे मीटस यानींही आफ्रिकेत व कार्थेज येथे स्वतःचो द्वाही फिरविली, परंतु मॅक्झेटीयसने डे मीटस यास ठार मारला. इ. स. ३११ च्या सुमारास प्रसिद्ध डोनाटिस्ट पंथाचा उदय झाला.

इ. स. ४१३ त कार्थेजच्या लोकांनी बंड कळून हेरॅक्रे-असला यादग्रहा केले. परंतु पुढे त्याला ठार मारण्यात आले डोनाटिझमच्या नंतर पेलागियानिझम या पंथाचा उदय झाला. या वर्मात निरनिराळ्या संप्रदायाच्या भागगडी चालू अस्तता इ. स. २९ मध्ये व्हॅडाळ लोकांनी वित्राल्टरची सभ्यपुनी ओलाडून मारेटोनियावर स्वारी केली. दुसऱ्या प्रिअॅडोसिअसने कार्थेज येथे नवीन कोट बाबला (३३९). यावेळी कार्थेजची लोकसंख्या ५ लक्ष असून तयाळ २२ बुत्तज

होते. परंतु आता त्याचे महत्त्व कमी झाले. इ. स. ६०० त रोमन पूर्वसाम्राज्याचे आरमार कार्थेजवर चालून आले अस्तता तेथील लोकांनी व व्हॅडाळ अधिकाऱ्यानी त्याचा नाश केला.

या व स न्या ई न अं स ट. -व्हॅडाळ राज्याच्या अंमलांत कार्थेजमध्ये वराच कूर कल्ले झाली. अखेरीस वायझनट्राईन सेनापती वेलीसॅरियसने येथेदचा व्हॅडाळ राजा जेसिमर याचा पराभव करून कार्थेज तर केले. त्याने शहराचा कोट पुन्हा दुस्तन करून येथील कारभार सालोमनच्या हाती संपविला. त्याने इमारती, स्तंभ वगैरे बांधले. या वायझनट्राईनच्या शंभर वर्षे पर्यंतच्या अंमलात कार्थेजचो पुन्हा भरभराट झाली शेवटी इ. स. ६९७ मध्ये अरबांनी धाड कार्थेजच्या पुढे घेऊन बडकळी. इजिप्तचा सुभेदार हसन याने कार्थेजवर हल्ला करून ते सड्ड घेतले. तो गेल्यानंतर कार्थेजच्या लोकांनी त्याच्या सरदारास हाकून लाविले; तेव्हा हसनने परत फिरून पुन्हा वायझनट्राईन लोकांचा पराभव करून शहर काबीज केले व शेवटी ते रमोनदोस्त करण्याचा हुकूम सोडला. यामार्गे इ. स. ६९८ त कार्थेज इतिसातून कायमच नाहीसे झाले. पुढे (इ. स. १२७०) फ्रेंच राजा नववा छर्ड हा रिस्ती वर्मयुद्धावर जात अस्तता येथे उतरला होता.

[संदर्भग्रंथः-पॉलिबिअस डिडोरस, सिमुलस, लिन्ही, जस्टिन, स्ट्रॉबो, टर्टुलियन, रायप्रिअस, आगस्ट्राईन हे प्राचीन ग्रंथ नवयन वेबिहस-कार्थेज अँड हर रिमेन्स. गिल-मन-कार्थेज (स्वीडी ऑफ दि नेशन्स)],

कॉनिवालीस-—वॉर्ड कॉनिवालीस हा बंगालचा दुसरा गव्हर्नर-जनरल इ. स. १७८६ च्या सप्टेंबर महिन्यात आपल्या वयाच्या ४८ व्या वर्षी मोठ्या नाखुपाने कामावर रुजू झाला. हा जालीचा शिपाई होता. याचा अमेरिकेमध्ये १७८१ त पराभव झाला होता. यावेळी विलायतंत सरदार-मंडळांचे वर्चस्व असल्याने याला इकडे नेमिले. हॉन्स्टनबला आपले पद कायम ठेवण्याकरिता अनेक लटपटी कराव्या लागल्या, तसे याला काही करावे लागले नाही. याच्यावर प्रयानभंड-ळाचा पुरा विश्वास असल्याने याला मुलकी व लष्करी सारे अधिकार दिले होते कौन्सिलचा एकमुत्तो निकालही योग्य वाटल्यात वाड्यावर वसविण्याचा त्याला अधिकार मिळाला होता. हॉन्स्टनच्या मार्गात हीच मोठी अडचण होता. कॉनिवालीस हा उपजत तैल्लुद्धीचा नसला तरी धाडशी व करारी होता. त्याच्या हातून चुका व त्याचे पराभव झाले तरी तो मुस्तडी होता ते खात. त्याने पहिल्या तीन वर्षांत रिगिहल सर्बिसच्या नियमांचा दृष्टती केली कंपनीचा मारवाडी कंत्र-पण्या त्याने कमी करविला. मोठ्या नोकराचे अगडबच पगार कमी करून त्याने कालच्या दर्जाच्या नोकराचे वाटविले. होता होईतो बडाईचे धोरण स्वीकारण्याचे नाही असे त्याने ठरविल्यामुळे, इकडे आल्याबरोबर पेशवे व निजाम-अश्री याना पणे पाठवून, त्याने टिपूची जे युद्ध चालले होते त्यात भाग घेण्याची आपली मुर्खीच इच्छा नाही, असे त्याने स्पष्ट

कळविले. तथापि त्यांनी तीन्हीहि इलाख्यांतील आपले लष्कर वाटवून त्यांची तयारी मात्र ज्यत्त ठेविली होती. यामुळे आपणाशी युद्ध करण्याकरितां ईश्रजांनीं ही पूर्वतयारी चालविली आहे अशी टिपूंस शंका येऊन त्याच्या मनांत ईश्रजांविषयी पक्की अडी वसली व त्यांनीं येथे व निजाम-अल्ली यांच्याशी तह करून त्यांच्याशी चाललेले युद्ध बंद केले.

सन १७६८ सालीं ईश्रज व निजामअल्ली यांच्या दरम्यान जो तह झाला होता त्या तहान्वये सलावतजंगच्या मरणानंतर्गत निजामअल्लीने गंतूर जिल्हा ईश्रजांच्या स्वाधीन करावयास हवा होता. परंतु सलावतजंग मरून सहा वर्षे होऊन गेली तरी तो निजामअल्लीकडून ईश्रजांना मिळाला नाहीं. म्हणून कॉर्नवालीस यानें निजामअल्लीच्या दरबारीं आपला दकील पाठवून तो जिल्हा स्वार्थीन करण्याविषयी आतां मागणी केली (१८३८). निजामअल्लीस आपल्या राज्याच्या कमकुवतपणाची पूर्ण जाणीव असल्यामुळे त्यानें गंतूर जिल्हा ताबडतोब ईश्रजांच्या पदरात घातला (सप्टेंबर). अशा रीतीने कॉर्नवालीस यानें अल्प आयासांत एक जिल्हा मिळविला खरा, परंतु त्यायोगें जो एक निराळाच प्रश्न त्याच्यापुढें उपस्थित झाला तो सोडविण्याकरितां त्याला हुदुप्पी घोरणाचाच अवलंब केल्याशिवाय गर्दतरे राहिले नव्हतें. कारण १७६८ सालच्या तहान्त टिपूनें राज्य काबीज करण्याकरितां ईश्रजांनीं निजामअल्लीच्या मदतीस दोन पलटणी व सहा तोफा पाठवाव्या अशीहि एक अट होती. निजामअल्लीनें आतां ती अट पूर्ण करण्याविषयी गव्हर्नर जनरलला कळविले (१७८९). तेव्हां तो फार पंचात सांपडला. कारण १७६९सालीं मंगलोर येथें हैदराशा व १७८४त पुन्हां टिपूशी असे ईश्रजांचे त्या वापलेकांशी जे दोन तह झाले होते, त्या तहानीं ईश्रजांनीं टिपूचा त्याच्या राज्यावरील हक्क कबूल केला असल्यामुळे त्याचें राज्य काबीज करून तें निजामअल्लीस देण्याचा ईश्रजांना कांहींच हक्क नव्हता; म्हणून कॉर्नवालीस यानें निजामअल्लीस एक असा सल्ला पाठविला की, जर पुढेंमागे टिपूचा मुलूख आमच्याकडे आला तर त्या तहान्वया अटो आपण पूर्ण केल्याशिवाय रहा-पार नाहीं. यावरून टिपूवर स्वारी करण्याचा कॉर्नवालीसचा विचार होता असे अनुमान निघतें व या अनुमानास त्याच्या पुढील वाक्यांनीं अधिकच बश्करी घेतो. इ.स. १७६८ च्या तहान्त ईश्रजांना गरज नसेल तेव्हां त्यांनीं निजामअल्लीच्या मदतीस दोन पलटणी व सहा तोफा पाठवाव्या असें म्हणिले होते. पण या सल्ल्यांत कॉर्नवालीस यानें निजामअल्लीस गरज लागेल तेव्हां ही मदत पाठविण्याचें कबूल केले होते. ईश्रजांच्या दोस्ताविषय लक्षण्यात या पलटणींचा उपयोग केला जाऊ नये अशीहि एक अट घालण्यांत आली होती सारी; पण दोस्तांची जी नावनिशीवर खादी दिली होती तीच मराठयाचें नांव नमूद केले अमुन टिपूचा मुळी

उल्लेख नव्हता. त्यामुळे ईश्रजांनीं आपल्यावर स्वारी करण्याकरितां निजामअल्लीशी गठी केली आहे अशी टिपूची साहजिकच समजत होऊन त्यानें ता. २९ डिसेंबर सन १७८९रोजी त्रावणकोरच्या तटपेदीवर उघड उघड हल्ला केला. त्रावणकोरचें राज्य काबीज करण्यासाठीं टिपूनें बरेच दिवस अगोदरपासून तयारी चालविली होती. त्यानें इतकेदिवसपर्यंत ईश्रजांची प्रत्यक्ष जरी काढीं आणकिक केली नव्हती तरी त्याच्या एकंदर घोरणावरून कॉर्नवालीसचें मन त्याच्या हेतुविषयीं साशक होऊन त्याला मराठे व निजामअल्ली यांच्याशी असलेली दोस्ती पक्की करण्याची अवश्यकता भासूं लागली होती. निजामअल्लीस जवळ ओढण्याकरितां हुदुप्पी घोरण स्विकारून त्यानें टिपूचा रोपात स्वतःला जे पात्र करून घेतलें त्याला अग्रतः व्हडि गोष्ट कारण झाली होती. सन १७८७ सालीं नाना फडनविसानें टिपूपासून मराठीं राज्याचें संरक्षण करण्याकरितां कॉर्नवालीसचा मदत मागितली तेव्हा, ' कोर्ट ऑफ डायरेक्टर्सच्या ' हुकमाशिवाय गव्हर्नर जनरलानें आपण होऊन हिदुस्थानांतील राबेराजवाल्यांशीं मांडण उकलून काढूं नये, असा पार्लमेंटचा ठराव झाला असल्यामुळे, त्यानें ती नाकारली होती. पण आतां नाना फडनविसानें मॅलेटमार्फत कॉर्नवालीसशी पुन्हा बोलणें लाविले. तेव्हां तो टिपूवर स्वारी करण्यास कबूल झाला (१७९०) व ईश्रज, मराठे व निजामअल्ली या तिघांनीं मिलून टिपूवर मोहीम करून निकलेला मुलूख तिघांमध्ये सांखा वाटून घ्यावा असे ठरविण्यांत आले (१७९०) कॉर्नवालीसनें मद्रासच्या गव्हर्नरस सैन्याचा तयारी करामयास हुकूम सोडले परंतु त्या शिस्तावान गव्हर्नरनें (वॉलेड) तें कटवून लाविले ! पुढें त्याला कडतफी करून दुसरा सुनेदार नेमावा लागला !!

टिपूवरील मोहिमेंचें काम पाहिले आठ महिने सेनापति मेडोज याकडे सांपविले होते. सन १७९१ तलच्या जानेवारी महिन्यात तो परत आल्यावर त्याच महिन्याच्या २९ व्या तारखेस ब्रिटिश सैन्याचें आधिपत्य आपल्या स्वतःकडे घेऊन कॉर्नवालीस मोहिमेवर निघाला. या मोहिमेंत टिपूनें त्याची सारी रसद मारली तेव्हां तो बंगलोर येथें असताना त्याला उपातमारीनें नाहळजामुळे मोहीम थांबवावी लागली. एवढेंच नव्हे, तर त्याची फार विकट स्थिति झाली तेव्हा परशुरामभाऊ पदवर्धनांनीं तातकाळ त्याच्या मदतीस येऊन त्याची लाज राखिली. फ्रेंचन मुर म्हणतो " देवानच मराठ्यांना आमच्या मदतीस पाठविले " पुढें मराठयांच्याच साहाय्यानें या युद्धांत टिपूचा पराभव होऊन ईश्रजांना एक कोर्टि दहा हजार रुपये संधणी व दिग्दिगळ, चारामहाळ, कुंग व मलयार दे जिल्हे मिळाले. सर्व दोस्तानां मिलून टिपूचें अर्धे राज्य व तीन फौदरी तीच मिळाली होती. या मोहिमेंचें काम आरं

सालच्या मार्च महिन्याच्या अखेरीस कॉर्निवालीस आपल्या मुळखात परत यावयास निघाला पार्लमेंटचा कायदा मोडून टिपूचा मुलूख दाबल्याबद्दल वडील म्हणून कर्नाट कॉर्निवालीस याला मार्क्सिज्म केले.

यावेळी त्यांनी वेगाल, वहार, बनारस व ओरिसा या प्रांतात कायमधोऱ्याची पद्धत प्रचारात आणली. पण त्यामुळे तीन कोटींचा तोट्याचा बोझ बिनाकारण इतर प्रांतावर वसविला गेला

त्यांनी पोलिस रातें आयरिवा पद्धतीवर त्यापलें न्यायव्यवस्थेत हेस्टिअन्सची पद्धति बदलून, मुसलमानी कायद्याचा निष्कारण काच काढून दरेक जिल्ह्यास हल्लीसारखी (पण फिरती) सवज्जाची कोर्टे स्थापून सुधारणा केली त्याचा येथील कोण्थाहि (हिंदू अगर मुसलमान) अधिकाऱ्यावर अजिबात विद्यास नसल्यास सर्व वरिष्ठ अधिकारी त्यांनी यूरोपियनच नेमिले! " एतद्देशीय मंग तो कोणत्याहि जातीचा असो त्याच्या हाती निदान या खात्याच तरी काम दिले तर योगिजेच्या सर्व सुधारणा निष्फळ होतील" असे तो स्वतःच म्हणतो; आणि त्यासाठी नेमलेल्या यूरोपियन अधिकाऱ्यास मात्र हिंदीलोकापेक्षा भरमसाट जास्त पगार देतो! या धाबतीत माशेन म्णतो " याच्या या, म्हणजे हिंदीलोकांना कोणत्याहि महत्वाच्या जोगवर अविश्वासानें न नेमण्याच्या, अर्थात मोठ्या घोडफुकांमुळे त्याची कायदेगोरा व मानसिक महत्वाकांक्षा मुळातच त्याने घडून येऊन " प्रवेत या नवीन राज्यकर्त्याबद्दल अंशतोष व अप्रति उत्पन्न केले! वर यामुळे काही फायदा न होता उच्च " पुष्कळ वपे प्रजेला न्यायच मिळाला नाही " !! इ. स. १७९५ मध्ये बनारस येथील कोर्टात तीस हजार खटले शिथळ राहिले होते!! याच्याने कर्नाटक व अगोथ्या येथील राज्यकारभार सुरळीत चालविला गेला नाही. टिपूची चाललेले युद्ध सपत्त्यावर कॉर्निवालीसच्या मनात आपण मध्यस्थी करून निजाम व मराठे यांच्यामधील देण्याघेण्याच्या प्रस्तासंबंधी काही तरी तजवीज करून घ्यावी व देशात शांतता राहिल अशी व्यवस्था करावी असे होते. परंतु याचा अर्थ इंग्रज आपणास मरान्याविद्द मद्दत करण्यास तयार आहेत असा करून निजामानें मराठ्यांचे वाजवी देणगे फेडायून लष्कण्याचा विचार चालविला व मराठ्यांना कॉर्निवालीसचे हें कृत्य म्हणजे आपल्या कामात निष्कारण टक्काबंदच आहे असे वाटून, त्यांनी कॉर्निवालीस यानें सुचविलेल्या अर्थांना उत्तर देण्याची चालटकळ चालविली.

इ. स. १७९३ च्या आक्टोवर महिन्यात लंडन कॉर्निवालीस हा सर ऑन शोअर याच्या हवाली आपलें काम करून विलासतेस निघून गेला. तत्पूर्वी त्यांनी कॅपनांचे सगळे पार्लमेंटकडून आणधी वीस वपे वाटवून घेतले. मिशनरी लोकांना त्याने इकडे येऊं न देण्याबद्दल मत दिले कर्नाटविषय इतर व्यापारी अगर इथची स्थित याना जास्त

ह्म देऊ नयेत म्हणून खटपट केली. कॅपनीच्या कोणाहि नोकरास गव्हर्नर जनरलची जागा देऊ नये असेहि त्यांचे मत होते.

शोअरच्या नंतर मार्किट वेरलेही हा गव्हर्नर जनरल होऊन आला यानें एतद्देशीय तत्त्वानिकांची बुद्धे करण्यात आपली सर्व कारकीर्द खजे करून कॅपनांस वरेंच करी करून ठेविल्यामुळे व उत्प्रेक्ष्यारखे तो ऐकनाता झाल्यामुळे तो इंग्लंडातील लोकास प्णार अभिय झाल्याने इंग्लंडातील अगदी वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना व उत्प्रेक्ष्यारानां आयहू धरून वेल्स्लीस स्वदेशी परत बोलाविले व त्याच्या ऐवजी मार्किट कॉर्निवालीस याची गव्हर्नर जनरलच्या जागा पुन्हा एकदा नेमणूक करून पाठविले कॉर्निवालीस हा १८०१ साली जुलै महिन्याच्या ३० व्या तारखेस कलकत्यास येऊन पोचला व त्याच दिवशी तो आपल्या कामावर रुजू झाला. परकीय बाटून स्वारी केली अतता तिबपातून स्वतःच रक्ष्य करण्याकरिता परस्परांना परस्परास मदत करण्यासंबंधी वेल्स्ली यानें एतद्देशीय तत्त्वानिकांची केलेले तह व त्याकरिता त्यांनी शोधून काढलेली कुमकी सैन्याची दुसऱ्या दोन्हीहि गोष्टी कॉर्निवालीस यास मुळीच पतंत नव्हत्या. होळकरांनी चाललेल्या युद्धाचा एकदाचा शेवट करण्यास तो इतका उत्सुक झाला होता की, शिवाय निष्ठेय वकीलास केंद्र ठेविले अतताहि ती गोष्ट विचरून जाऊन तो ग्वाल्हेर, गोहद व त्याच्या खालचा मुलूख या सर्वांवर पाणी सोडून यमुना ही इयनाची सरहद्द करून करण्यास तयार झाला. चाहू युद्धात जिंकून घेतलेला सर्व मुलूख परत करून आपण तह करण्यास तयार आहो असे त्याने होळकरास कळविले होते. जोधपूर, जयपूर, भरतपूर, मारवाडी व बुंदी येथील सत्त्वानिकांच्या मुलखांचे वृद्धपातून संरक्षण करण्याची वेल्स्लीने घेतलेली जबाबदारीहि तो जमन्यास स्वतःभरून काढून टाकू पाहात होता. यापैकी जोधपूरच्या राजास तर त्याच्या वकीलानें इंग्रजांची केलेला तह मान्यच नव्हता. जयपूरच्या राजानेहि आपल्या तहाच्या अटी अद्याप पूर्ण पाळल्या नसल्याने कॉर्निवालीस यानें इंग्रजांच्या त्यांच्याशी झालेला तह रद्द समजण्यात यावा असे ताबडतोब त्यास कळविले. राहता राहिले भरतपूर, मारवाडी व बुंदी येथील राजे, त्यांच्यासंबंधीची जबाबदारी काढून टाकण्याकरिता दिल्लीच्या दक्षिणेकडील व यमुनेच्या पश्चिमेकडील शिवापातून जिंकून घेतलेला मुलूख ह्या तत्त्वानिकास वाटून देऊन ते आपले इंग्रजांशी झालेले पूर्वीचे सर्व करारमदार रद्द समजण्यास तयार होत असल्यास प्रयत्न करून पहावा, असे त्याने ते लोक यास १९ सप्टेंबर रोजी लिहूनहि पाठविले परंतु ह्या खलिता लोक याला मिळण्यापूर्वीच त्याने गव्हर्नर जनरलाचे धोरण नोडवून, अंजाबी इंग्ल्यास शिवाच्या कारभाऱ्यांचे जागा मिळाली होती या गोष्टीचा फायदा घेऊन शिवाकडून तहाचे बोळगे आणविले होते व शिवांनी

द्विदिश बकिलास वैधसूक्त करण्याचें कबूल करतांच शिघ्रा-
संबंधीच्या तडबोटीची योजना, गव्हर्नरजनरलाकडे रवाना
केली होती. ही योजना रवाना केल्यावर गव्हर्नरजनरलाचें पत्र
(से. लेक) याच्या हातीं पडलें; तेव्हां शिघ्रांत तहार्चें बोलणें
लावलें असल्यामुळें उत्पन्न झालेली अनुकूल परिस्थिति व
राजपुतान्यांतिल संस्थानिकांचीं झालेले कारारमदार रद्द कर-
ण्यापासून उद्वेगणारा घोंटाळा पुढें ठेवून, स्वतःच्या योजनेचा
निवार होऊन उत्तर येईगावेंत आपण वाट पहाण्याचें ठर-
विलें आहे, असें त्यांनीं गव्हर्नरजनरलास कळविलें. हें पत्र
कॉनेवालीस यास पांचव्यापूर्वीच तो अ.जारी पडला व त्या
दुखण्यांतच त्याचा तारीख ५ आक्टोबर रोजी माझीपुर
येथें अंत झाला. त्याच्या मामून वंगाल कॉन्सिलचा सांनियर
सेयर सर जॉर्ज बालॉ हा त्याचें काम पाहूं लागला. कॉनेवाली-
सच्या हिंदुस्थानांतिल राजे लोकांचीं सख्यताच्या ठेवि-
लेल्या या धोरणाचा साक्षात्प्राभिमानी ईंग्रज अधिकाऱ्यांनीं
व सिंधधारत्या पक्षाभिमानी इतिहासकारांनीं निषेध
केला आहे व त्यांनीं हिंदुराज्यें पक्षाखालीं उतरविण्याचा वेल्-
स्लीच्या प्रयत्नाला पाठिंबा दिला नाहीं, म्हणून त्याला दोष
दिला आहे. [डफ, इ. सिंध, मालक्रम पहा.]

कार्तू मेरी आलेरे — मेरी आलेरेड कार्तू या फ्रेंच
पदार्थविज्ञानशास्त्रवेत्त्याचा जन्म आर्सेअन्स येथें झाला.
येथील विविध शाखांत त्याचें शिक्षण झालें. पुढें सन १८६७ सालीं
त्याला त्याच क्षेत्रेंत प्रोफेसर नेमण्यांत आलें. याच संस्थेंत
त्यांनीं आपलें शेष आयुष्य घालविलें. यांनीं पदार्थविज्ञान
शास्त्राच्या निरनिराळ्या शाखांत अनेक शोध लावले
परंतु त्याचें महत्वाचें कार्य प्रकाशशास्त्र आणि प्रकाश-पृथ-
क्षण्यासंबंधी या दोन शाखांत मुख्यत्वेकडून झालें आहे.
फिझी नांवाच्या शास्त्रज्ञांनीं प्रकाशाची गति प्रयोगांनीं काढली
होती. कार्तू यांनीं फिझीच्या युक्तीचें अवलंबन करून ही गति
आति सूक्ष्म प्रमाणांत निश्चित केली व यासंबंधानें प्रयोग करा-
वयाच्या यांत्रिक साधनांत अत्यंत सुधारणा केली. याबद्दल
त्याला 'प्रिक्स लाकेश' नांवाचें पारितोषिक सन १८७९ सालीं
मिळालें; व बॅक्साटेमी आफ् सायन्सेस नांवाच्या फ्रेंच
संस्थेचा त्याला सभासद करण्यांत आलें; इंग्लंडांतिल
रॉयल सोसायटीनें त्याला रम्फोर्ड पदक अर्पण केलें. सन
१८९९ सालीं सर जॉन स्टॉक याची ज्युबिली झाली, व या
समारंभांत त्यांनीं प्रकाशाच्या प्रकंपनाचा सिद्धान्त व या
सिद्धान्ताचा आधुनिक शास्त्रान्वर होणारा परिणाम या विषय-
वर व्याख्यानें दिली. या प्रसंगीं त्याला डी, एस्सी. ही
पदवी अर्पण करण्यांत आली. तारीख ११ एप्रिल १९०२
रोजी पारित येथें याचा मृत्यू झाला.

कॉनेजी अँड्र्यू — अँड्र्यू कॉनेजी हा एक अमेरिकेंतील
सुप्रसिद्ध कोट्याधीश व लोकहितकारी गृहस्थ अतून त्याचा
जन्म इ. स. १८१५ सालीं स्टॉटलंड देशांतिल डन्फर्म्ल्होड
ह्या गांवीं झाला. याचा बाप अगादी सामान्य स्थितीतील

विणकराचा धंदा करणारा गृहस्थ होता; परंतु त्याची नांवा-
लौकिकास येण्याची महत्वाकांक्षा जबर असल्यामुळं व प्राति-
मिथिक शासनपद्धतीचा तो अभिमानी असल्यामुळें १८४५
मध्ये त्याने अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानांत येऊन पिबूजर्वा
येथें वस्ती केली. यानंतर दोन वर्षांनीं अँड्र्यू यानें एका छोटे-
खाणी वाप्यंत्राची स्थापना करून आपल्या व्यापारी आयुष्य-
क्रमास सुरवात केली व नंतर तो तारायंत्रांनीं संदेश पोहोच-
विण्याचें काम करूं लागला. ध्वनिवाद्दक तारायंत्राच्या
सुखा ध्वनिचें प्रथम लिहणारपिकांच तो एक होता.
पुढें पेनसिल्व्हेनिया रेल्वेच्या अधिकाऱ्याचा तो
कारकून होऊन, नंतर तो ध्वनिवाद्दक तारायंत्राचा चालक
झाला. या रीतीनें त्यानें लहान लहान रकमा सुतविण्याचें
काम सुरू केलें व आपल्या कोडेभाषी संपत्तीचा मूलाधार
संपादन केला. "पेन्सिल्व्हेनिया" रेल्वेच्या पिडजर्वा विभागाचा
मुख्याधिकारी झाल्यावर त्यानें व दुसऱ्या काही गृहस्थानीं
मिळून ऑर्डल कीक येथील ४०,००० पौड किमतीची माल-
मत्ता खरेदी केली व ह्या घेद्यापासून त्यांनां एका वर्षांत रोख
१०,००,००० पौडांचा फायदा झाला. यानंतर काही गृह-
स्थांच्या मदतीनें त्यानें एक जंगी लोखंडी पत्र्यांचा कारखाना
उघडला व अशा रीतीत अमेरिकेंतील निरनिराळ्या लोखं-
डाच्या व पोलादाच्या कारखान्यांत ह्यानें मोठाच पुरवठा
केला. कॉनेजी हा पुढें "होमस्टेड अँड एडगर थॉम्सन्
स्टील वर्क्स" आणि दुसरे काही मोठे कारखाने ह्यांचा
मालक झाला. १८९९ मध्ये ह्या सर्व इतर धंद्यांचें चालकत्व
"कॉनेजी स्टील कंपनी"कडे गेलें आणि दोन वर्षांनीं कॉनेजी
ह्यानें वरील पेशदाचा कारखानाहि संयुक्त संस्थानांस
विकला व व्यापारातून आपलें अंग काढलें.

ह्या मोठ्या कारखान्यांशिवाय दुसरीं अठरा इंग्लिश
नृत्तपत्रें आपल्या मतप्रतिपादनाचें त्यानें कित्येक वर्षेपर्यंत
चालविलीं होती. लोककल्याणकारक व शैक्षणिक संस्थानां
त्यानें खूप मोठोठोठा देणग्या दिल्या. १८७९ मध्ये स्टॉट-
लंडमधील डन्फर्म्ल्होड ह्या जन्मभूमीत सर्वाधिक उप-
योगाकरितां सोह्स्वर अशा पौढण्याचा जागा त्यानें बांधून
व पुढच्याच वर्षीं एका मोफत वाचनालयकरितां ४०००
पौडांची देणगी दिली. १८८४ मध्ये त्यानें वेलेव्हू हॅस्पिटल
व मेडिकल कॉलेजमध्ये एक ऐतिहासिक प्रयोगशाळा स्थापन
करण्याकरितां ५०,००० पौडांची देणगी दिली. नंतर त्यानें
अमेरिकेंतील संयुक्त संस्थानें व ग्रेटब्रिटन ह्या देशांतिल
कित्येक शहरांमध्ये व गांवांत मोठमोठी मोफत वाचनालये
स्थापन करण्याकरितां असंख्य देणग्या दिल्या. ह्या सर्व
वाचनालयांची देणगीरकमा सुमार ४,००,००,००० पौडा-
वर असून त्यांतून सुमार १,५०० वाचनालये स्थापन झालीं
आहेत. कॉनेजी ह्यानें कित्येक ग्रंथ व लेख लिहिले त्यांपैकीं
मुख्य म्हणजे अँन अमेरिकन फॉर-व्ह-द्व-द्व इन् ब्रिटन
(१८८३), राउंड दि वर्ल्ड (१८८४), प्लॅन्फेट डेमा...

(१८८६), दि गॉस्पेल ऑफ वेथ्य (१९००) व एंपायर ऑफ विजिनस " (१९०२) वगैरे होत.

कातो, सादी निकोलस लिओनार्ड.—(१७२६-१८१२) सादी निकोलस लिओनार्ड हा एल्. एन्. एम्. कातो नावाच्या प्रसिद्ध फ्रेंच सेनापतीचा मुलगा होय. याचा जन्म पॅरीस येथे झाला. हा एक प्रसिद्ध पदार्थाविज्ञानशास्त्रज्ञ होता. एकूण ऐंथील विविधकलाशास्त्रे तन १८१२ साली त्याचा प्रवेश झाला आणि १८१४ साली त्याने ते विद्यालय सोडले व त्याला एंजिनियरचा तनद मिळाले. व एंजिनियर या नात्याने वटती होण्याची त्याला पुष्कळ आशा होती; परंतु वाटलूच्या युद्धानंतर पुष्कळ जगावर जप्या वतल्या व त्यात त्याचा वपहि सापडला; व तरी त्यावर प्रथमपणे कार्हाच परिणाम झाला नाही तरी त्याच्याकडे फक्त खंडेघास्तीचे काम राहू दिले. अर्थात त्यानेहि नोकरी सोडून दिली व लष्करी परीक्षा देऊन लेफ्टनेंटचा जगा मिळवले. नंतर त्याने मोठया उस्साहाने गणित, रसायनशास्त्र, विविधकला आणि अर्थशास्त्र इत्याद्या शाखांचा अभ्यास सुरू केला. याशिवाय संगीत व इतर कलिकला यांत त्याने वरेंच प्राविण्य संपादन केले. अभ्यासचा कंटाळा शास्त्रविषयाकरिता तो मर्दानी खेळ खेळत असे. तसेच तो पोहत असे व तळवरीचे हातहि करीत असे. त्याची प्रकृति मूळचीच नाजूक होती ती या दाडम्या अभ्यासकामाने तन १८२२ साली कायमचा विषडली. त्याला प्रथमतः मस्तिष्कगामी-ज्वर झाला व या आजारानुन तो वरा होतो न होतो तोंच, महामारी (कॉलरा) ने त्याच्यावर झडप घातली; व तारीख १६ आगष्ट १८२२ साली त्याचा पारीस येथे त्याच दुखण्यात अंत झाला.

त्याच्याप्रमाणे कल्पक आणि खोलवर विचार करणारे शास्त्रज्ञ फारच थोडे झाले आहेत. त्याने एकच पुस्तक (१८२४) प्रसिद्ध केले आहे, व त्यात त्याने लावलेल्या शोधपैकी फारच थोड्या शोधांचा समावेश केला गेला आहे. असे नरी आहे, तरी त्या एकाच पुस्तकावरून अत्युच्च प्रतीच्या शास्त्रज्ञाने त्याची गणना करण्यात प्रत्येकाच नाहीं. डॉमस केल्व्हिन याने या गृहस्थाची योग्यता १८४९ च्या सुमारास शास्त्रज्ञांच्या नजरेस आणली. " कातोचि तत्व " म्हणून उच्चताशास्त्रात जो गोष्ट प्रहृष्ट धरतात ती गोष्ट गत्युष्णता शास्त्रांत आधारस्तंभ मानिली गेली आहे.

कार्पेंथियन पर्वत—ही मध्ययूरोपातील पर्वताच्या रिंगिताल पूर्वकडील ओळ होय. केवळ दक्षिण व अमेरिय फाटघासिरीजकरून या पर्वताचा भाग ऑस्ट्रेझाहीरीत आहे. डॅन्यूब नदीवर असलेल्या प्रेतयर्ग शहराजवळ हा निघून हुंगरी व ट्रान्सिल्हेनियस अर्थवृत्त्याकड वरुसा घालून पुन्हा डॅन्यूबवरच ओसोव्हांनावळ संपला आहे. याची लांबी ८०० मै. अनून रुंदी अंते २३० मै. इतकी आहे. यूरोपमध्य आल्प्सच्या खालीखाल, चर्मांत जास्त लांबवर पसरलेला असा हाच

पर्वत होय. ७२,६०० मैल क्षेत्रफळ याने व्यापिले आहे. ही पर्वताची रांग सलग नतून सृष्टिसौंदर्य, भवभवे, सरोवरे इ० वावतीत ही आल्प्सची वरीवरी कडे शकणार नाही. आल्प्सच्या मध्यभागाशी यांचे बंधन साम्य आहे. डॅन्यूब नदीने कार्पेंथियन पर्वताला आल्प्सपासून तोडून काढले आहे. व पुन्हा वेकनी पर्वतापासूनही त्यास हीच विभक्त करते. हा पर्वत हुंगरी व ट्रान्सिल्हेनियस यात गॅलिशिया, हमानिया इ० देशापासून वेगळा काढतो. त्याचे ६ फाटे बुकोव्हॅनिया, हुंगरीच्या उत्तरप्रदेशात पसरले आहेत.

या पर्वताच्या भोवताली सगट प्रदेश असून आसमंतातील प्रदेशांत त्याच्यापासूनच पाण्याचा पुतळ होतो. कार्पेंथियन व ट्रान्सिल्हेनियन असे याचे दोन भाग करतात. या कार्पेंथियनचे आणखी तीन भाग आहेत. (१) पथिन (२) पूर्व व (३) मध्य कार्पेंथियन.

कार्लस्कोना—हे स्वीडनच्या वाल्डीक समुद्राच्या किनाऱ्यावरील एक बंदर आहे. येथे स्वीडन देशाच्या आरमारखात्याचे मुखे ठाणे आहे. याची लोकसंख्या १९०० साली २३९५५ होती. हे एक विस्तृत बंदर असून येथे मोठाले जडने येऊ शकतात. येथे आरमारी शिल्पज्ञाना, द्याखाना व आरमारी शस्त्रे आहेत. येथे अकराव्या चार्लस राजाचा १८९० सालात उमारालेला प्रास घातूचा पुतळा आहे. येथे आरमारास लागणाऱ्या वस्तू तयार करण्याचे कारखाने आहेत. याशिवाय येथे कॅनचूचचा कपडा, कमावलेला कातडी वगैरे जिनस तयार होतात. येथून दगड व इमारतीलांकूड परदेशी जाते. कोळसा, पांढ, खाद्यपदार्थ, यंत्र वगैरे जिनस स्वीडन देशातून येतात.

कार्लस्टाट—हे आग्नेय कोशिया-स्लोव्हेनिया विभागात असून खास राजाच्या ताब्यातील स्वतंत्र शहरांपैकी एक आहे. येथे नगरव्यवस्थेकरिता एक गावसभा असून लष्करी ठाणे आहे. हे उंचवटयावर वसले असून जे. व. ७३९६ आहे. येथे कॅथोलिक व आर्थोडॉक्स पैयाची पुष्कळ देवालये आहेत येथील पाहण्यासारखी इमारत म्हणजे म्हुणजे मॅन्सिरकन लोकांचा मठ ही होय. याशिवाय येथे एक लष्करी शाळा आहे. येथे धान्य, मद्य, मद्य वगैरे जिनसांचा बराच व्यापार चालतो.

कार्लाइल—इंग्लंड देशातील कमरलंड परगण्यांचे हे चहर लंडन शहरापासून वायव्य-उत्तरेस २९९ मैलावर आणि स्कॉटिश सरहद्दीपासून ८ मैल दक्षिणेस आहे. येथील लोकसंख्या (१९२१) ५३२०० होती. हे शहर इजेन नदीच्या दक्षिणतीरावर आहे. कार्लाइल येथे लंडन बॅन्ड नांय वेस्टर्न रेल्वे, इंग्लंड मिडलंड रेल्वे, व स्कॉटलंडच्या कॅलिडोनियन, नॉर्थ ब्रिटिश व ग्लासगो बॅन्ड साउथ वेस्टर्न या रेल्वे वेगळी मिळतात. येथे विशपने राहण्याचे ठिकाण असून याचे उीकन पॅलेस स्मारकहि आहे. येथील एका दुर्गात स्कॉटलंडची मेरी राणी कैदत होती. येथील नगर-

भुवन, कचेऱ्या, पदार्थसंग्रहालय व कलाभुवन या प्रेक्षणीया इमारती आहेत. येथे कापूस व लोकरांचे कारखाने, लोखंड गाळण्याच्या भट्ट्या व दारू करण्याच्या भट्ट्या आहेत. या परिसरामध्ये पार्लमेंटसभेस एक प्रतिनिधी निवडून जातो. हे राहू हेडिअन भितीच्या दक्षिणेस मेलवार होते. स.६८६ मध्ये सेंट कथवर्टे याने येथे एक अत्युत्तम रोमन कारागं पाहिले होते. येथे विल्यम रुफस याने एक किल्ला बांधला. १०४५ पावेतो या देशाच्या इतिहासांत हा किल्ला स्कॉट लोकांपासून पश्चिम सरहद्दीचे मुख्य रक्षणाचे साधन म्हणून प्रसिद्ध होता. १२९२ च्या आर्मांत येथील इमारती व स्मारके भस्म झाल्यामुळे तत्पूर्वीचे कोणतेच कायदपत्र सापडत नाहीत. यानंतर येथील लोकांस निरनिराळ्या प्रसंगां इंग्लंडच्या राजांकडून तगदा मिळाल्या. पुढे १५६६ मध्ये एलिझाबेथकडून तगदा मिळाल्यामुळे येथे एक मेअर, १९ शिष्टलोक व २४ सभ्य म्हणून यांचे मंडळ स्थापन झाले. यापुढे १६३८ च्या पहिल्या चार्ल्सच्या सनदीप्रमाणे १८३५ पावेतो तीच शासनपद्धति कायम राहिली. डॅरमॅट युवक व आठ शिल्प-संपाद्या लेखांवरून या राहणवटूद वरचे माहिती मिळण्या सारखी आहे. स्कॉटिश युदांत इ.स. १३०० व १३०७ मध्ये पहिल्या एडवर्डने येथे दोन पार्लमेंटच्या सभा भरविल्या होत्या. १२९५ ते १८८५ पावेतो येथून दोन प्रतिनिधी पार्लमेंट सभेस पाठविण्यांत येत असत.

कार्लोइल टॅमस (१७९५-१८८९):—इंग्लिश निबंधकार, इतिहासकार व तत्ववेत्ता. हा इक्लेकेजान येथे १७९५ साली जन्मला. यालपणचं शिक्षण एडिंबरो येथे होऊन १८०९ साली हा त्रिनेत्रपरोक्षेत उत्तीर्ण झाला. १८१४ साली याला “अज्ञान अंकाडेमी” मध्ये शिक्षकाची जागा मिळाली. येथे हा गणितोपेय शिक्षकांत असे. १८१७ साली कर्क-कास्टि येथून परत आल्यावर हा एडिंबरो येथे शिक्षकव्या व चरित्रलेखन यांवर उदरनिवाह करीत असे. याच वेळेस याने जर्मन भाषेचा अभ्यास करून तीत चांगले प्रावीण्य मिळविले. १८२४ साली याने “विलहेल्म मीस्टर” या गोएटे याच्या लेखाचे भाषांतर व शिल्लेचे चरित्र हीं दोन पुस्तके लिहिल्यामुळे त्याचा गोएटेची असलेला परिचय जास्त दंड झाला व गोएटेच्या उत्तेजनामुळे त्याला हुरूप येऊन पुढांत सर्व आमुष्य त्याने इतिहास व तत्वज्ञान या विषयांवर लेख लिहिल्यांत घालविले.

इ. स. १८२६ मध्ये जेन येथे वेल्स ह्या वार्डशी याने विवाह केला. १८२९ साली कार्लोइलने फ्रेजेनपटोके अंधे रहण्याचे कायम केल्यावर त्याने “सारटर रिझॉर्टस हे पुस्तक लिहिले व “फ्रेंच रेव्होल्यूशन” व “हिस्टरी ऑफ जर्मन लिटरेचर” हीं दोन पुस्तके लिहिल्याची योजना केली. १८३६ व ३७ साली हीं पुस्तके प्रसिद्ध झाली व त्यांमुळे कार्लोइलचा फार गौरव झाला. पुढे १८५१ पर्यंत हिरोनशिंथ, पास्ट अँड प्रेंटेंड, लेटर्स अँड स्पॅनिश ऑफ ऑलिव्ह्यूर कॉमन्वेल्थ इत्यादि

पुस्तके प्रसिद्ध करून १८५२ साली हिस्टरी ऑफ फ्रेड्रिक दि ग्रेट हे पुस्तक लिहिल्यास त्याने आरंभ केला. हे पुस्तक त्याने १८६५ साली संपाविले. १८६७ साली “आमुष्यातील आठवणी” हे पुस्तक त्याने हातीं घेतले; परंतु त्याच्या हयातीत तें प्रसिद्ध झालें नाहीं. तो १८८९ साली मरण पावला.

“फ्रेंच रेव्होल्यूशन” या पुस्तकावरून त्याच्या बुद्धिमत्तेची योग्य कल्पना येते. या पुस्तकात, त्या वेळ-या संघायात्मक परिस्थितीत घडलेल्या गोष्टी व त्यांवरील त्याचे तात्विक विवेचन हीं साद्यपणे व स्फूर्तीने वर्णन केलेली आहेत, त्यामुळे या पुस्तकात फार महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

‘इतिहास हा एक घडलेल्या गोष्टींचा क्रमवार सनुच्चय नसून त्या त्या काळातील निरनिराळ्या पुरुषांच्या चरित्रांची इकीकत व स्थापून घेण्यासारखे षडे, यांचा समग्र श्रेष्ठ समजला पाहिजे. इतिहासाचे तार म्हणजे त्यांतील चरित्रे’ असे त्याचे मत होते. हे मत त्याने “ज्युझ अँड लेटर्स ऑफ ऑलिव्ह्यूर कॉमन्वेल्थ” या पुस्तकांत प्रतियादिले आहे.

व्यक्तिशः व लेखनद्वारे कार्लोइलने आपल्या काळच्या विचारांवर अवरस्त पगडा वसविला याने शंका नाही. राष्ट्रातील त्यावेळच्या कल्पनांतून त्याच्या क्रांतिकारक व नवीन कल्पना देणालूम तींतीने सहज गोंविल्या गेलेल्या दिसतात. इंग्लिश वाङमयांत त्याची लेखनपद्धति अतिशय संस्मरणीय होऊन राहिली. ही लेखनपद्धति मोठी तामश्यावान, स्पष्ट व सुंदर असून मधून मधून तीत बंडखोरीची शंका दिसते. उच्च दर्जाची काव्यकल्पनाचाच कार्लोइलच्या ठिकाणी वसत असून शिष्याव अपरिहार्य विनोद, वर्णोक्ति, अंतर्दृष्टि, क्रोमलता व भयंकर राग हे गुण (१) त्याच्या लेखनांतून चटदिशां निवडिता येतात.

तो जव व नास्तिकवाद यांचा द्वेष करीत असे परंतु त्याची धार्मिक मते फार संदिग्ध व दुर्बोध अशीं होती. ती ‘साट्टर रिझॉर्टस’ या पुस्तकांत प्रतिधिवित झालेली आहेत.

कार्ले—पुणे जिल्ह्यांत मावळ तालुक्यामध्ये पुण्याहून १७ कोसवर जी. आर. पी. रेल्वेच्या मळवली स्टेशनहून १ कोसवर हे रोडे आहे. याला विद्दारागव असं दुसरं नांव आहे. सख्खाद्रीच्या ज्या फांट्यावर शेथील लेणं आहे त्याची उंची जमीनापासून ४०० फूट आहे. कार्लेची लेणी प्रसिद्ध आहेत दंद्रायणी खोऱ्यांत हा पहाड आहे. पायथ्यापासून थेट लेण्यापर्यंत गाडारस्ता आहे. या पहाडाच्या माथ्यावरून कुडयचा डोंगर, वदराखीचा डोंगर, विसापूर व लोडगड दिले, हुंग व मोरगिरी गड व सावळपटार वगैरे ठिकाणे स्पष्ट दिसतात. लेण्याच्या तोंडाशी दगडी कमानांवरील नगरखाना व एकथीरा देवीचे देऊळ आहे. नगरखान्याची नेमणूक पेशवे सरकारनी केली होती. एकथीरा देवच्या देवळाचा जर्णोदार इ. स. १८६६ मध्ये झाल्याचा

शिलाखेच देवळावर आहे. देवीचे स्थान फार प्राचीन आहे. लेण्याच्या महाद्वाराजवळ कन्याच पंथा दगळेल्या आहेत. पैकीं एका मोठ्या घटेवर इ.स. १८५७ चा आकडा खोदलेला आहे ही एकवीरा देवी ठाणें व पुणे जिल्ह्यातील आणि कोकणातील कोकनाची (व प्रभु लोकाकीर्ति) कुलदेवता असल्याने त्यानीं देवीला नजर केलेल्या वस्तु येथें आहेत. देवीचा नंदादीप सतत तेवत असतो. मूळ देवीची मूर्ती ही पापागामी (उडणाराच्या दगडात कोरलेली) असून सध्या ती फार सिनली आहे. तिच्या अंगावर दागदागिने व सुखवटे वगैरे घालतात हिची यात्रा चैत्र शु. अष्टमीपासून पौर्णिमेपर्यंत असते देवळाची व्यवस्था पचाच्या तऱ्यात आहे. कोळी लोक यात्रेत येतांना वारकऱ्याप्रमाणें पालख्या आणून त्यात एकवीरा देवीचे चांदीचे टाक व मुलवटे आणत असतात. फोंवडी व वकर्ती यांचे यळी येथें देतात. एकवीरा हें नाव द्रविडी असा अवेयार (पूजनीय माता) या नावापासून झाले असावे. ही देवी येथील बौद्ध विहारान्च्याहि पूर्वीची असली. कदाचित् तिच्या या प्रातातील प्रसिद्धीमुळेहि येथे बौद्धानी लेणें कोरलें असावे असे वादते. परछुरान हा एकच थोर मित्रचा पोटी झाला ती (रेणुका) एकवीरा असाहि म्हणतात

लेण्यावद्दल नेहमींप्रमाणे पावबाच्या कव्या सांगण्यात येतात मुख्य चैत्याला धर्मराजाचा डेरा असें म्हणतात. या मुख्य चैत्याशिवाय विहार (रहान्याच्या खेऱ्या) बरेच आहेत. चैत्याची लावी ११५ व रदी ४१ फूट आहे. एकदर (दोन्ही बाजूचे मिळून) ३० खाव आहेत. खाव अष्टकोनी असून सुंदर कोरलेले आहेत. त्यावर दोन हत्ती व चौपुढाचे एक एक जोडपें आहे. डेव्याच्या मागील व महाद्वाराजवडील काही राजावर नकळी फार थोडी आहे काही खागवर रगीत चित्रे आढळतात उजव्या हाताकडील आठव्या खावावर एक यमचक्र व हरिण वगैरे चित्र कोरलेली असून खाव सोळा कोनी आहे. सभामंडपाच्या ओवऱ्याच्या बाजूस बोडेस्तरान्च्या मूर्ती आहेत. घोडे मात्र प्रमाणवद्द नाहीत. प्रत्येक खावावर नितनिराळ्या प्रसगाची चित्रे आहेत. मेढा, घोडा, गरुड, नंदी, हत्ती, रेंवा, स्त्री व पुरुष यांची चित्रे-मूर्ती-खोदलेली आहेत वरील छत अर्धचंद्राकार असून त्यात लाकडी फळ्या वसविलेल्या आढळतात. मुख्य गानाऱ्यात बुद्धाचा दाघोवा (वातुगर्भ) आहे. हा इतर ठिकाणच्या दाघोवापेक्षा सावा असून दोन सगळी आहे व साधारण भेलसानेराप्रमाणें दिसतो दाघोवाच्या माथ्यावर फार जुनी अशी लाकडी छत्री आहे. तिच्याखाली दाघोवाच्या माथ्याच्या फडावर नक्षत्री कोरलेली आहे. दाघोवाच्या वायव्येचे, माथ्यवर एक १० इंचांचे शीक आहे, यातून बुद्धाचा अवसोप आत टेवता येत असावा याशिवाय आपली ८ शीक आहेत, त्यांचा उपयोग काही वस्तु अडकविण्याच्या कामी होत असला. या चैत्याच्या वरती सज्जा

आहे त्यात डेवलेल्या खिडक्यातून खाली उजेड पडण्याची सोय केलेली आहे. अशा सोयी भाजे, कोंवण व भेळता येथील लेण्यात केलेल्या आहेत. महाद्वाराजवळच्या कमानीला लकडी कमानीचा आधार आहे. ही जुनी असली, जरी ती नवी अतली तरी प्राचीन कमानीचाच तो नमुना असावा हे पाच. सान्नी येथील दगडी कमानीवरहुकूम ही आहे यावरून वरील म्हणणे प्राह्य ठरते. काहीच म्हणणे असे आहे की, कमान ही मुसुलमानांनीच हिंदुस्थानात प्रथम (इमरत कामात) उपयुगात आणिली. परंतु हे खरे वाटत नाही पुढील दूरभ्रमण हा मानान्यापेक्षा वास्तु बंद असून मोठ्या दोन अष्टकोणी खावाचा त्याला आधार आहे. यावरील सज्जातून मोठ्या वजात असलेला खिडक्याचा उजेड पुरविण्याची व्यवस्था केलेली आहे. चैत्याच्या पुढील पडवीत दोन अष्टकोनी कोरीव खाव आहेत तेथील तीन हत्ती, त्याच्यावर असलेल्या उत्तरकालीन (५ व्या अगर ६ व्या शतकातील) बुद्धाच्या बैठ्या मूर्ती, शिलखेताच्या शिलापट्टिका, देवळाचे दरवाजे, चौपुढागतीच्या व दोन जोडपें ही पहाण्यासारखी आहेत. या जोडप्याच्या माथ्यावरहि दरवाजे व खिडक्या एकावर एक अशा दोनचारादा दाखविलेल्या असून त्यावरील कोरीव काम पाहण्यालायक आहे या पडवीत एक मंथल व दोन बाजूची अशी तीन दारे असून त्याच्यावरील कमानी घोळ्याच्या नाळासारख्या आहेत मधल्या दाराची दोन्ही बाजूस छीपुढाच एक जोडपें आहे. छीप्या पायात सादळ्या, कमरेस कमरपट्टा व कानात बाळ्या आहेत पुरुषान केंसाची गाठ कपाळाच्या मधोमध मारलेली असून त्याच्या कानात कुंडलें व कमरेस कमरपट्टा आहे. उजव्या बाजूस एक बुद्धाची मूर्ती असून तिचे आसन कमळाचे असून तें तामानी उजळून धरलेले आहे. बुद्धाच्या दोन्ही बाजूस चोपदार, चवरीवाले व इतर काही मूर्ती आहेत या ठिकाणी अनेक मूर्ती कोरलेल्या आहेत एकमेकाच्या खावावर अगर गळ्यात हात घातलेल्या व अंगावर दागदागिने घातलेल्या अशा छीपुढाच्या जोडप्याच्या कन्याच मूर्ती आहेत. त्याच्यावरून तत्कालीन पोषाळ, केशरचन व दागदागिने याची चांगली कल्पना होते बुद्धाच्याहि चार पाच मूर्ती आहेत. त्यापैकी काही उभ्या, काही बैठ्या व काही उपदेशे अगर व्याख्यान करीत असलेल्या आणि शिष्यानीं वेलेल्या अशा आहेत. पुरुषाच्या हातातहि कडी अगर मणिघातासरे दागिने असत असें दिसते. पद्मपाणी बुद्धाच्याहि दोन तीन मूर्ती आढळतात. ही मूर्ती कमळाच्या सिंहातनावर उभो असलेली, डाव्या हातात कमळ व उजव्या हात अमयदक्षक अशी असलेली असते तिच्या दोन्ही बाजूस भक्तगण दाखविलेले असतात. काही बुद्धाच्या मूर्तीवर नागाच उद्य अनंत. एके ठिकाणी विचारत तरी लागलेला बुद्ध दाखविलेला असून त्यावर एक कमान आहे. अवळच एक शिलाखेचहि आहे पडवीच्या डाव्या बाजूसहि मूर्ती वगैरे

आहेत. येथे असलेले तीन सौंदर्ये हत्ती अति उत्तम कुसरीचे आहेत. हत्तींच्या वर व बाजूस समाधि लागलेल्या बुद्धाच्या मूर्ती आहेत. पडवींच्या पाठीमागील भिंतीत तीन दारं असून त्यांवरील तीन शिलापटिकांत कोरीव छोट्या मूर्ती व दोन शिलालेख आहेत. या दारांच्या प्रत्येक बाजूस एक स्त्रीपुरुषांचे जोडपे आहे. त्यांच्या पोषाखावरून व पुष्कळ दागिन्यांवरून शातकर्णा काळांतलं या मूर्तीं असाव्यात असे वाटते. याळा वळकटी, त्यांच्या शेजारी असलेल्या शिलालेखांवरून मिळते. येथे बुद्ध हा उपदेश करणारा दाखविला आहे. जवळच एक मोठी व डोक्यांत पुष्कळ दागिने घातलेली असो स्त्रीची मूर्ती आहे. बहुधा हिनेच या टिकाणचे कोरीव काम केले असावे. हा भाग बहुधा ५ व्या अगर ६ व्या शतकांतील असावा असे त्याच्या एकंदर स्वरूपावरून वाटते. पडवींच्या उत्तरेत वरीलप्रमाणेच तीन हत्ती व बुद्धाच्या तीन मूर्ती (वरीलप्रमाणे परिवारासह) आहेत. येथील काही भाग अपुरा राहिला आहे. हा भाग महायानपंथाचा असून तो इ. स. ४००-५०० च्या सुमाराचा असावा. येथेच लिंगे कोरणान्याचा मूळ शिलालेख आहे. जवळच नवीन करणाऱ्या व इतर स्त्रीपुरुषांच्या लहान लहान अनेक मूर्ती आहेत. पडवींच्या पुढील भागांत पहाण्यालायक असा सिंहस्तंभ आहे. हा सोळाफेरी असून याचा एकंदर आकार भेलसा येथील खांबासारखा आहे. याच्यावर चारी बाजूस चार सिंह आहेत. त्यांचे मागील भाग एकमेकांस जोडलेले आहेत. परंतु ते निरनिराळे असल्याने दिसत नाही व जोडलेले असल्यास त्याचे जोड तर गुळीच आढळत नाहीत. याच्याच भोडीला दुसरा खांब (हाथीच्या एकरीरा देवीच्या देवळाच्या भागाखाळी) असावा व त्यावर बौद्धधर्माचे प्रख्यात चिन्ह जें चक्र तें असावे असे वाटते.

पडवीं व गामारा मिळून उर्वर लेण्यांत एकंदर चावीस शिलालेख आहेत. त्यांतील सारांश पुढीलप्रमाणे आहे— (१) पडवींच्या डाव्या टोंकास, तीन हत्तींच्या माथ्यावरील.—“ वैजयंतीच्या भूतपाल शेट यानें जंबुद्वीपांतलं उत्तम असे शिलाग्रह बांधिलें ”. (२) सिंहस्तंभावरील—“ मराठा, मोड थोडा. गोतीचा मुलगा अमिमीत्राणक यानें दिलेली सिंहस्तंभाची देणगी ”. (३) पडवींच्या उजव्या टोंकास हत्तींच्या पायथ्याशी—“ पहिल्या दोन हत्तींची व त्यांच्यावरील व खालील पटिकांची देणगी देणारा पूज्य भदंत ईंददेव ”. (४) उजवीकडील लहान दरवाजावारील—“ धेनुकाकतचा सिंहदत्त गांधी (अत्तरवाला) याची दरवाजाची देणगी ”. (५) पडवींच्या बाहेरील खांबावर—“ महादेवनक गृहत्याची आई भाईल हिची देणगी ”. (६) त्याच खांबावर खालच्या बाजूस—“ धेनुकाकतचा रडिवाशी येणुषस सुवार याचा मुलगा शमीक यानें दार व द्वारमार्ग तयार केला ”. (७) गामाथ्यांत डावीकडील चौथ्या खांबावर—“ धेनुकाकतचा सिंहधन नांवाच्या

यवनाची खांबाची देणगी ”. (८) पांचव्या खांबावर उत्तर बाजूस—“ तोपारक येथील नंदा नांवाच्या वार्दचा पुत्र शक्तिमित यानें आपल्या आईवाणांसह ही खांबाची देणगी आपला मामा व गुरु जो भदंत धमुतरय त्याच्या संस्तरणीय सेवेसाठी दिली ”. (९) वरील लेखाखाली—“ भदंत धमुतरय याचा भाचा तोपारकचा शक्तिमित यानें, ज्यांत (बुद्धाचा) अवशेष आहे अशा खांबाची देणगी दिली ”. (१०) याच बाजूच्या तिसऱ्या खांबावर—“ धेनुकाकतच्या धन नांवाच्या यवनाची देणगी ” (११) पुढील सातव्या खांबावर—“ धेनुकाकतच्या उत्तमभदतचा पुत्र मितदेवनक याची खांबाची देणगी ”. (१२) सज्जांतलं आंतल्या भागांत—“ जोगीण अशावनिता इची देणगी ”. (१३) मध्य दरवाजाच्या उजवीकडे वरती—“ पूर्णाप्रत दीनिक याचा पुत्र व राजा खहराट खतप नहपान याचा भांबई, तीन लक्ष गाई देणारा, ज्यानें सोंने (दान) दिलें आणि जो वनासा नदीच्या तीर्थांत आळा होता, देवब्राह्मणांस सोळा गाई देणारा, पवित्र पभास क्षेत्रांत आठ ब्राह्मणांचीं लॉण करून देणारा, तीन लक्ष गाईंचे दान करणारा, आणि पावसाळ्यांत या लेण्यांत आध्याय्या राहणाऱ्या व चाऱ्ही दिशांकडून आलेल्या संघांतलं भिडुंनां ज्यानें बळुक येथे मुकाम असतांना करजक गांव इनाम दिलें असा उत्तमभदत ”. (१४) याच दरवाजाच्या डावीकडे—“ रागा वातीटीपुत प्रख्यात प्रसु (नामिचिरी) [पुडुमाथी] सातव्या वर्षी उष्णकाळांतली पांचव्या पंधरव्याच्या, आणि पहिला दिवस; त्या दिवशां सोमदेव, फार शूर वयोवी व मितदेव यांचा पुत्र कोलीकोचा नातु. ओवलकोथचा मोठा लडवण्या, यानें बळुकांच्या संघास एक गांव दिलें. या देणगीचा उपयोग बळुकांच्या लेण्याची दुरुस्ती करण्याकडे करणें ”. (१५) उजव्या हाताकडील दरवाजाच्या उजव्या बाजूस स्त्रीपुरुषजोडप्यांच्या वर—“ भदसम भिसूनने दिलेली जोडप्यांची देणगी ”. (१६) पडवींच्या पुढे, उजव्या कोणत्यास आंतलं बाजूस, एक जोडप्यावर वरील १५ व्याप्रमाणेच. (१७) मध्यदरवाजाच्या डावीकडे, चित्राच्याखाली—“... समणचा आई हिची वेदिकाची देणगी ”. (१८) याच दरवाजाच्या उजवीकडे खाली—“ धूणिक याची आई फोडी भिडुणी इची वेदिकाची देणगी; गदिक यानें तयार केलें. ” (१९) मध्यदरवाजा व उजवीकडील दरवाजा याच्यामधोलं बुद्धमूर्तीच्या वर—यांत “ माभळ (मागळ) येथील तालुकदारानें भिडुंनां वासिस्ती पुत्राच्या १९ व्या वर्षी दिलेली देणगी ” नमुद केली आहे.

सिंहस्तंभाच्या बायज्येस काही विहार आहेत. एक पाण्याचे टांक व जवळच एक पडका दाखोवा आहे. याच्या उत्तरेस १०० फूट लांबाच्या लेण्यांत २१३ विहार त्याच्याहि उत्तरेस आणखी विहार, टांक व ;

आहे याच्यावर एक २८२०५८ फुटाचा विहार बनून त्यात ८ चोल्या दोन नजूस व पाच चोल्या मागे आहेत खोलीत एक एक दगडी ओटा (निचण्यात) आहे एका खोलीतून वर नाण्यात निना आहे याच्या वर माथला एक विहार २४४८५५ फुटाचा आहे यात १४ चोल्या आहेत, डावीकडे एक मोठा दगडी ओटा आहे, येथे लाकडागामाचा जवळीस दिसतो पूर्व व दक्षिण बाजूच्या भित्तीत अलीकडे कोरलेल्या बुद्धाच्या दोन मूर्ती आहेत याच्या पुढे नार खिडक्या व त्याच्या पुढे ४०५०५२ फुटाचा पडवा आहे तिच्या पुढे उत्तरेत एक पाण्याचे टाक व त्याच्या पुढे सज्या आहे उत्तरेत आणखी एक ३८५१० फूट लांबीचा विहार असून त्यात सहा चोल्या—निवाड्याच्या दगडी ओटावातह—आहेत या विहाराच्या पूर्वभेतावर (२० या) शिलालेख आहे— ' पूर्णाश्रित राजा बलिठीपुत्र प्रव्रत (शिरी) पुढीमावी, (त्याच्या राज्याच्या) चोबिसाव्या वर्षी, हेमन्तऋतूताळ तिळ्या पधरखडवातात, दुसऱ्या दिवशी नऊ चोल्याच्या या मंडपाची उदर देणगी अबुलमनाच रक्षिताची एक सोबसक, सतभरनचा मुज्या हरकत घ्यावे दिलेला, चारी दिशात आकराया महासवातिल सवल्या ताड्यासाठी वप, आहे, सर्व लोक व गरत वस्तू यांच्या ततच्या नरुपायामिद्वर्द्धांत एकनिवाण्या वर्षी स्थापिले माझ्या-सह सुभरतित आंगि त्याचा आहे उपासिका पुषरखिताच्या आश्रित एक रस्ता तयार करून शैलीक बर्मकृत्वास सद्दत केला ' यामुडील खालील पाण्याच्या टाक्यावर पुडील (२१ या) शिल लेख आहे — (पुलुमानाच्या) पाचव्या वर्षी व हेमन्तऋतूत भद्रवाच्या धीशिविणीने हे लोणे कोले व एका नाविकेच्या भाचाने हे टाके मिष्टुसवा-करिता केले '

चानागाराच्या दक्षिणेस अनेक कोरीव काम आहेत एक प्रशस्त पण अपुरा जवा दिवाणराना एक लहान खोला (हिच्यात पाथामागाल भितीत घडूमूर्ती आहे), एक पाण्याचे टाक एक मोठा विहार (अत नऊ चोल्या असलेला) आहे या विहारात मागल्या भितीत एक बुद्धाचा मूर्त, कमळावर बसलेली, कमळासाठी दोन हरिणांच्यामध्यं चक्र असलेला, सारा दोन पूजक असलेला, वगूही वानूस चवतीवाले व लोकीवर दोन विद्याधर असलेला अशा आहे या दिवाणरानाच्यात एक दरवाजा दोन खिडक्या व पडवा असून उत्तरेकडे एक खोली आहे समोर दोन अष्टभुजाची चाव व त्यावर लहानसा एक सज्या आहे या दिवाणरानाच्याच्या पुढे दोन खोल्या आहेत, त्यापकी दक्षिणाभिमुखा खोला या पूर्वबाजूच्या भितीत पुर्वील (२२ या) शिलालेख आहे— पूर्णाश्रित पुषरखिताच्या पुष्यकारक देणगा ' धाचदाहि पड्याकडे पूजक एक उड्या, असून तीत एक खोला व एक टाके आहे

मुख्य लेखाच्या उजव्या बाजून या पर्वताच्या माथ्या-वर जाण्यात एक पाट आहे या रस्त्यावर तीन जुन्या इमारतीचे अवशेष आढळतात पैकी एक देऊत व दुसरा स्तूपानी अवसाव हा जागा काळी बगल्याच्या जागेहून ५५० फूट उंच आहे

कार्याच्या सावपासच्या डोंगरात अनेक ठिकाणी रोडयोडी व अपुरी कोरीव कामे आहेत कोठे चोल्या तर कोठे पाण्याची टाकी आढळतात कार्याच्याकडील देवाड येथे एक अजुत विहार आहे त्यातील खव पहाण्यासारखे आहेत गावाच्या पूर्वेस पहाडाच्या बडाबावर तळा व टाकी आहेत शैलेटण गावाच्या दक्षिणेस एक मोठे तळ व कुड आहे उत्तरेत बाण्याचे दगडी अमार व एक गोलस्तन (अपुरा दाघोवा) आहे टाकचे गावी दान मोठी तळी, चळक गावी एक अपुरा लहानसा दाघोवा, एक लहान लेण, एक कमान, एक खोली व एक अवार आहे असे गावी व काळे गावच्या ईशान्येकडील डोंगरात अनेक ठिकाणी पुष्कळ कोरीव कामे आहेत ती बहुधा एक एक मिळून या राहण्याच्या सोईची आहेत व चळक हे कार्याच्या बावविहाराचे प्राचीन नाव असावे [पुणे म्यासे. भाग १, फर्ग्यसन-केहूट टपलस् ऑफ इंडिया, मुबई म्यासे पु १५ भा २, किता पु १२, आर्कि ऑल सन्हे ऑफ वेस्टर्न इंडिया न १०, मुबई म्यासे पु १२]

कावेटीचट्ट—हे शहर सिर्गिया या प्रांतात डान्युच नदाच्या उजव्या तीरावर आहे ह्या शहराची लो स १९०० साली ५६४३ होती हे एक धर्मगुरुच्या राहण्याचे ठिकाण आहे येथे पुष्कळ शाळा, देवालय व दवाखाने आहेत येथील शाखाबाजून उत्तम मद्य काढतात या शहरा २६९१ मध्ये तुर्कांचा पराभव झाला

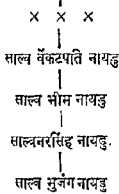
कावेटीनगर, ज मी न दा रो—मद्रास इलाह्यात उत्तर अर्काट जिल्हातील प्राचीन जमोदारी ले फ १९५ या म हीत २६७ खेडी असून एकदर ले स (१००१) १,४१,००० आहे आग्नेय भोगाखेरजि सर्व सुखत डोंगराळ असून त्यातल पुष्कळ लहान लहान नद्या बहातात पैकी सदाशिवकोण नावाच्या दर्रात जाणाऱ्या प्रवाहाकडचा प्रदक्ष फार रमणाय आहे जमीनदारीतील सुर्य नद्याना नदीकाठच्या गावाची नावे दिलेली आहेत उ नारायणवन्म, नगरे व तिटताने येथील जमीन सुधीक आहे कृत्रिम नाल निवाल्यापासून नैर्गनिक निळीचा खप कर्मा झाला, तरी येथे अद्याप निळीची लागवड बराच होते जमिन-दारीत बायॉक उत्पन ६ व ७ लक्ष रुपये याच्या दर-म्यान आहे पत्तुर स्टेशनपासून ७ मैलावर कावेटीनगर हे जमानदारीचे सुर्य टिकाण ७ हेरावर कावेटीनगर (याला राचा असा किताव आहे) राहते

इ स आठव्या किंवा नवव्या शतकाच्या सुमारास गोदा-वराच्या मुजानबकाल पाठापुरस् येथून साल्वेरीडी कुळातील

पुण्यांनी येऊन कार्वॅटिनगरम् येथील जमीनदारी मिळविली अशा माहिती तेथील एका स्थानिक विश्वसनीय अशा इतिहासावरून मिळते. यांच्यापैकी साल्व नरसा रेड्डी नांवाच्या पुण्याने शेवटचा पूर्व चाळुक्यवंशातील राजा विक्रमादित्य (इ. स. १०१६-१०२३ -सर वॉल्टर इल-अट यॉर्नी इ. स. १३० हा दिलेला सन ' सेवेल' याच्या मते चूक आहे.) याची भर्मा संपादन केली व त्याने त्याला सिम्पतीच्या भोंवताळच्या प्रदेशावरील अधिकारी नेमले. तेथे साल्वनरसा रेड्डी भाने नरसापुरम् नांवाचे गांव वसविले, याची वंशावळ पुढे दिल्याप्रमाणे सापडते.

साल्वनरसा रेड्डी

पहिला राजा (सुमारे इ. स. १०२०)



शाली. श. ११५२ (इ. स. १२३०) मध्ये चोलराजा राजराज याने वेंकटपति नायडु याच्याकडे फक्त २४ गांवे ठेवली; पण पुढील चार पिढ्यांमध्ये चोल नगांची सत्ता कमी कमी होत गेली व वेंकटपतीचा मुलगा भीम व त्याचा नरसिंह व त्याचा भुजंग यांनी कार्वॅटिनगर घराण्याचे वैभव वाढविले. शाली. श. १२३६ (इ. स. १३१४) मध्ये या घराण्यातील मुलगी, कोंडवीडुरेड्डी घराण्याचा मूलपुरुष प्रोत्ति अथवा प्रोत्तरेड्डी यास दिली. यामे नायडूने आपली जहागीर वाढविली होती. नारसिंहाने चेर (?) राजा कीर्तिवर्मा यास मदत केली व तो स्वतंत्र बनला. त्याने मोठ्या दक्षतेने ३५ वर्षे राज्य केले. भुजंगाचा पश्चिम चाळुक्यराजा सोमेश्वरने पराभव करून त्याला कल्याणीस जेऊन कैदेत ठेविले. तेथे तो कैदेतच मेलला. यानंतर लवकरच हे विजयानगरच्या सत्तेखाली गेले. पुढे दोनशे वर्षांनी यांचा वंश वृंदा व हळीने योम्म राजू घराणे यांच्या जामां आले रेड्डींशातील शेवटचा पुरुष शेपाचल्लेरेड्डी हा होता. त्याने आपल्या कुळाचे नांव पुढे चाळविले पाहिजे अशी अट घातली. त्यामुळे हल्लीचे जमीनदार हे आपल्याला साल्व हे उपपद लावतात.

नरसारेड्डी यास चाळुक्य राजाने चाळुक्यांचा शिफा व त्यांचे सुकरनिव्हु बापरण्याची परवानगी दिली होती. हल्लीचे जमीनदार हे मानाने चिन्ह अथाप बापरित असतात.

मि. फॉन्स याने योम्म राजू घराण्याची पुढीलप्रमाणे हकीकत दिली आहे. उत्तरसरकार प्रांतातील एका कुळातील पुरुष, वेड्डीमस्तराडू व योप्पा राडू हे दक्षिणत प्रवास करीत करीत आले व त्यांनी एका छुट्याछुट्या ठिकाण हाकून दिले. ही वातशी कार्वॅटिनगरच्या जमीनदारास लागून त्याने त्यांस बोलाविले. त्यांनी जमीनदाराची चाकरी पत्करली. त्यांपैकी मस्तराडू हा मुख्य दिवाण झाला व पुढे त्याच्या मालकाचा वंश वृंदाच्यामुळे तेच जमीनदारांचा मालक झाला व योप्पाराडू त्याचा मुख्य दिवाण झाला. हल्लीचे जमीनदार यांचे वंशज आहेत. ते आप्पास शुद्ध क्षत्रिय समजतात. [सर वॉल्टर इलियट न्युमि सम्याटिक ग्लानरिज; मद्रास जनल व्हा. ७; २०; सेवेल—डिनारिज ऑफ साऊथ इंडिया; म्हायुगल नाथे अर्काट].

कालकेय (१)—कश्यप ऋषींची छी काला हिचे पुत्र व त्यांचे वंशज. हे वृत्रासुराच्या वध्याने देवांशी युद्ध करीत असतां ज्यावेळी इंद्राने वृत्रासुरास मारिले त्यावेळी हे सर्व समुद्रात लपले. याने दिवसास लपून राहून, राजां वाहेर निघावे व ऋषीनां मखापे असा क्रम चाळविला असतां च्यवन ऋषींच्या आश्रयास रहाणारे शंभर व भरद्वाजाभित वीस राममाणे असलेले ऋषी यांनी मक्षिजे. तेणेकरून उर्वरित ऋषी भय पावून गुहांतून लपून राहिले. तरांदि त्यांचा उपद्रव कमी न होना त्रयायागादिक कांय होईनातशी झाली. पुढे सर्व ऋषी इंद्रास पुढे करून त्रयादेवास शरण गेले. त्याकाळी त्यांनी अगस्त्य ऋषीकडे जाण्यास सर्वांस आज्ञा दिली. त्यावरून ते सर्व अगस्त्याकडे आले. आणि कालकेयांनी दिलेल्या त्रासाने वृत्त त्यांनी त्यास निवेदन केले. ते एकून अगस्त्याने सर्वांस अमय देऊन समुद्रतीरा आगमन केले व तपोवलांने सर्व समुद्र प्राशिला. त्या योगाने हे सर्व कालकेय त्याच्या उदरांत प्रविष्ट होऊन आयतेच मरण पावले.

(२) गारांच नामक असुराची छी कालका, हिचे पुत्र. यांस कालखंड असेंहि म्हटलेले आहे. हे सर्व हिण्ण्यपुरांत राहून इंद्रास भारी त्रास देत असत. परंतु इंद्राने यापुढे कोणां चालेना. पुढे द्वापरयुग समाप्तिकाळी पंडुपुत्र अर्जुन स्वर्गांत गेला असता, इंद्राने त्यास यांच्यावर पाठविल्यावरून त्यांचे व हाचि वराच काळपर्यंत युद्ध होऊन शेवटी हे सर्व व पीलोम, जडुनाच्या हातून मरण पावले [प्राचीन कोश].

कालगणना.— ' विज्ञानेतिहास ' या ज्ञानकोशाच्या पांचव्या विभागांत ' प्राथमिक ज्ञानाची उत्पत्ति—कालगणना आणि तिच्यासाठी आरंभयिदृची योजना ' नांवांने एक प्रकरण (४ र्थ) आहे. त्यात कालगणनेचा नैसर्गिक व व्यावहारिक गोष्टींशी संबंध, हिंदु पंचांग, यौद्ध, जैन, बाबिली, ईजिप्ती, रोमन, शारमैनिशन, मूत्सल्लानी, ईजिप्टन इत्यादि कालगणना, मृत कालगणनापद्धती, कालगणनाशास्त्राच्या इतिहास, भरतराजंतांतिल शकसंवत्सरात्मक कालगणना, सौर व चांद्र वर्षे, कालगणनेच्या आरंभयिदृतीतील विविध

यासारखे महत्वाचे विषय सविस्तर विवेचित आहेत. याच ग्रंथातील ज्योतिषशास्त्राच्या इतिहासावरील प्रकरण, (८ वें) वरील प्रकरणातील माहितीला पूरक म्हणून चागलें उपयोगी पडेल. अलीकडील पंचांगसंशोधनाची हकीकतहि यात आहे. आपल्याकडे ज्याप्रमाणे पंचांगशुद्धिविचार चालू आहेत त्याचप्रमाणे युरोपातहि कॅलेंडरची सुधारणा होत आहे वर्षातील सर्व महिन्यांच्या सर्व तारखा ठराविक वारीच याच्या असा वेध प्रचलन चालू आहे. सर्व महिन्यांचे सारखे दिवस असले असे प्रथम चालू आहेत वपे अनेक किंवा सर्व काळ उपयोगी पडणारी कॅलेंडर (काळदर्शक) निघत आहेत जास्तात जास्त २०० वर्षे टिकणारी कॅलेंडर आनपर्यंत दिस्त असत. पण आज चारपाच हजार वर्षेहि टिकतील अशा कॅलेंडर मिळतात (उदा रा शरच्चंद्र वामन रानडे यांचे सर्वकालीन कालादर्श-नावाचे पॅपॅयुलर कॅलेंडर). आपल्या पंचांगातील तिथींपेक्षा इंग्रजी तारखा डोळ्यासमोर असतं साधारण सुशिक्षितांलाहि आज अत्यावश्यक झाले असल्याकारणाने इंग्रजी कॅलेंडर आज विकडे विकडे दिसतात. व्यापारी आदिवासी म्हणूनहि ती वाटली जातात सर्वत्र चालणारी व सर्वांना समजणारी कालमानन आज इंग्रजी कॅलेंडर होऊन बसले आहे यात शंका नाही.

कालंदर—संयुक्तप्रत, पंचाच व कारिमेर यातील मुसुलमानांची जात. हे सुनी पंथातील धार्मिक विधी आचरतात. इ.स. १३१३-२४मध्ये पानिपत येथे होऊन गेलेल्या अलीकालंदर साधूचे अनुयायी असल्याचे हे समजात कालंदराचा अर्थ, सर्वसंगपरित्याग करून परमेश्वरमनर्षी लागलेला मुसुलमान साधू. हे लोक माऊंड, आखले वगैरे येऊन गावोगाव हिंडतात व नोन्याहि करतात. हे प्रथम हिंदू असून धर्मांतराने मुसुलमान झालेले असवे.

दूक म्हणतो त्याप्रमाणे हे लोक गरुडी नाहींत. लग्ने कालंदर या लोकांची या जातीचा काही संबंध नाही, परंतु रामपूरच्या रोहिल्य कालंदर या लोकांची त्यांचा संबंध आहे या लोकात (गोत्रांतर विवाह करणाऱ्या) तीन गोत्रे अथवा पोटजाती आहेत त्यांची नावे येथेप्रमाणे—खोखर, धोरावाल व चिंदी. या तीन जातींपकी चिंदी या जातीला पंक्तिवाद्य समजातात. या लोकांची एक संयुक्त पंचायत आहे व तिचा सरपंच चिंदी जातीचा आहे जेवण व दंड या रूपांने अपराबाबदल शिक्षा दिले जाते. कधी कधी मुन्हाबदल जाती-जहरेहि काढले जाते ति रि १९११ (पंजाब व ई प्रा क्रु)।

कालना, वि भा म —बंगाल इलाखा. बरदान जिल्हाचा आग्नेयीकडाल विभाग. उत्तरअक्षांश २०°७' ते २२° ३५' व पूर्वेरक्षांश ८८° ते ८८° २२' क्षेत्रफळ ३८५ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) २,२५,३२५. कालना, पुरवस्थला व मंतबरे हे तीन तालुके या विभागात आहेत यात कालना शहर व ५,१५ रेंडी आहेत या विभागातील नादनपाट येथे नदामार्गाने तादब्जचा मोठा व्यापार चालतो.

ता लु का—इ. फ. ११३ चौरस मैल, लोकसंख्या (१९११) ३९,४११ यात कालना शहर व २०९ खेडी आहेत

गा व —बंगाल इलाखा, बरदान जिल्हा. कालना विभागाचे मुख्य ठिकाण असून भारीचर्या उजव्या तीरावर बसलेले आहे. उत्तरअक्षांश २३° १३' व पूर्वेरक्षांश ८८° २२' लोकसंख्या (१९११) ८६०३ मुसुलमानांनी असलात हे फार महत्वाचे ठिकाण असून भारीचर्याच्या काठावर पूर्वी असलेल्या एका विस्तारी विच्छयाचे अवशेष येथे अद्यापि पहावयात सापडतात बाराहि महिने येथपर्यंत घोटी येऊ शकतात. पूर्वी येथे मोठा व्यापार चालत असे, परंतु ईस्ट इंडिया रेल्वे मुळ झाल्यापासून या गावाचे महत्त्व उतरांतराकमा होत चालले आहे. येथे इ. स. १८०९ साली वाघलेला १०९ शिवाच्या देवळाचा तमुह आहे. इ. स १८६९ साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली. इ. स १९०३-४ साली तिचे उत्पन्न १२००० रुपये असून सर्व १४००० रुपये होता.

कालनेमी—लॅकॅतील एक राक्षस. युद्धात लक्ष्मण मूर्च्छित झाला असता मादती द्रोणाचलवरील ओपवी आपावयात जात आहे असे रावणाने ऐकून यास त्याने त्याच्या भारीत विरोध करवता म्हणून पाठविले होते. त्याप्रमाणे हा कृपिवेष धारण करून मादतीच्या मार्गात बसला असता, जलपानार्थे मादती तेथे बावला परंतु मादतीत ते त्याचे कपट लवकरच समजले म्हणून त्याने मग विल्व न करता त्यास मारून आपल्या कार्याचे पुढे गमन केले (अथ्यात्मरामायण युद्धकांड स ७)

कालमक—रशियातील एक मानववश. हा संगोल महावंशात मांडतो रशियाच्या आल्पाच्या मुळजात कालमक नावाचा जो प्रदेश आहे ती या लोकांचा होय या कालमकचे क्षेत्रफळ १५,९०० चौ मै असून लोकसंख्या सुमारे १,००,००० आहे या लोकसंख्येपैकी २५,००० वर वणी क्रिमिकता (तवू) तीन राहाते या प्रदेशात ६० हून अधिक बौद्ध मठ आहेत पुष्कळते कालमक लोक भटकत रहातात. उत्तम जमीनबरोहू टगना जेतकी करता येत नाही छपि, वृक्षसंवर्धन ही कामे यांच्याकडून करून घेण्याने प्रयत्न चालले आहेत बहुधा घोडे व सुरे वाळवून हे रहातात यांच्या शयकळ काही परगुती धंदे करतात व पोटाला मिळवितान चीनमधील मिंग पराज्याच्या काकंदीत दोघोन नावाचा एक कालमक पान प्रसिद्धत येऊन त्याने वादच आणियात एक राज्य स्थापिले त्याच्या मृत्युंतर (१४४४) हे फार काळ टिकले नाही. पण या कालमकानी रशियन मुळजाला फार प्रास दिला २०व्या शतकात झुगारियातून ने व्होल्गामुळकाडे आले. त्यांनी तेथील तारात व नेगाई लोकांना हातून लावून नोन कौलेक लोकांची ते युद्ध खेलेले

१६४८ त सायांपडिताने कालमक लिपी निर्माण करून मंगोल भाषेला सुलभता आणली. पूर्व मंगोल व कालमक या पोटभाषांत फारसा फरक नाही. मंगोल खगन शब्दांचे कालमक रूप खान असे होते.

कालमकांचा धर्म लामासंप्रदाया आहे. त्यांचे अचारविधी फारसे उच्च व सुसंस्कृत दिसत नाहीत.

ह्यांच्यांत लग्न म्हणजे एक शर्यतच आहे. कुमारिका घोड्यावर बसून ती घोडा भरघाव फांकिते. तिच्यामागून तिला बरण्याची इच्छा करणारा तद्दण नमुष्य आपला घोडा सोडतो. मागून जाऊनहि त्याने तिला गांठिले म्हणजे ती त्याची शूद्र होते व ज्या जागेवर तो तिला गांठिले त्याच ठिकाणी त्या उभयतांचे लग्न लागते. ह्या लोकांत नीतीचे मान कून्य अंसावर आहे असे म्हणावे लागते. ह्या लोकांचे उपाध्याय लर्म करीत नाहीत. पण समाजातील वाटेस त्या स्त्रीची एक रात्र गमन करण्यास त्यांना मुळीच प्रत्यवाय नसतो। उलट उपाध्यायांशी गमन करणे हा एक मोठा मान समजला जातो। मंगोल व कालमक लोकांत खरीसंचय कोणत्या करवा व कोणाशी करू नये ह्याविषयी कांहींच निवैध नाही. कोणीहि स्त्री निपुष्टिक राहू नये येवढाच काय तो त्यांचा पुण्यार्थ आहे व त्याअन्वये ते पाहिजे त्या स्त्रीची पशुवत् गमन करितात. या लोकांची आपखी माहिती 'मंगोल' या लेखांत सांपडेल.

[संदर्भ ग्रंथ—स्ट्राहलेनवर्ग—डिस्क्रिप्शन्-रशिया, सायबेरिया अँड प्रेट टर्टरी; वेल—ट्रुव्हेल टु अथरुहर्ष पार्लस ऑफ एशिया; गिलमोर—असंग दि मॉंगोल; पोपोव्ह रिपोर्ट अँन दि नोमाड्स अँड द मॉंगोलिया; पार्करचा ए. रि. ए. मधील मॉंगोल वरील लेख ३ रा.]

कालयवन.—कोणा एका यवनाधिपतीचे यादवांच्या पराभवार्थ आपल्या स्त्रीच्या ठायी क्षेत्रांत गर्गसुनी पासून निर्माण करविलेला पुत्र. हा मोठा प्रतापी व यादवांस अर्जिक्थ असे. एकदां हा मोठ्या सैन्यासहित यादवांवर चालून आला असतां त्यांशी याचा मोठा भयंकर संग्राम झाला. त्यांत कृष्णाने पाहिले कीं यादूंचे युद्ध करून जय मिळणे मोठे कष्टिण दिसते. यास्तव यास युक्तानेंच मारिले पाहिजे. नंतर हा कर्माने मरेल हें कृष्णाने मनांत आपून त्यास आपण पाळत आहो असे दिसण्याजोगा पळ काढतांच हा त्याच्या पठारांत लागला. पळतां पळतां कृष्ण एकाएकीं मुचकुंद राजा ज्या पर्वतगुहेत निजला होता तीत प्रवेश केला व गुहेत जाऊन आपले उत्तरीय दख त्याच्या अंगावर पांघरुण घालून पत्नीकडच्या अंगास लपून बसून काय होते तें पाहू लागला. मागून कालयवन येतच होता. त्यानें कृष्णास दरीत शिरलेख पाहून आपणहि आंत शिरला व आंत पाहू लागला तों उत्तरीय बस पांघरुण कृष्णाच निजला आहे असे यास वाटले. याने कोथेंकरून त्यास लक्षाप्रहार केला. तेंपुंकरून मुचकुंद जागा होऊन त्यानें नेत्र उघडले व याकडे पाहतांच त्याच्या

कोपानलागे हा तत्काल दग्ध होऊन मरण पावला. पुढे मुचकुंदाची व कृष्णाची भेट होऊन परस्परार्थे कांहीं संभाषण झाल्यावर तो उत्तरदिशेकडे निघून गेला असतां, कृष्ण द्वारकस परत आला (भाग. स्कं. १० अ. ५१).

कालरा.—पंजाब, शाहपूर जिल्हा व तहशिलीतील एक जमीनदारी. क्षेत्रफळ १३ चौरस मैल. वेडोत चांगली मदत दिल्यावरून मिठा तिवानांकरिता एका तिवान घराण्याच्या मलिक साहिबखान नांवाच्या मागसास शाहपूर उहशिलीत ८७०० एकर जमीन बक्षीस मिळाली. बागायती करण्याकरितां याने एक कालवा तयार केल्यामुळे हल्लीं या जमिनीचे मोल फारच वाढले आहे. याशिवाय इतर ठिकाणी या जमीनदाराची सुमारे १३००० एकर जमीन असून एकंदर उत्पन्न सालीना दोन लाख रुपये आहे. अलीकडे या मलिकाने घोड्याची अवलाद तयार करण्याकरिता म्हणून खेळम बचावतीत २,२७० एकर जमीन बक्षीस देण्यांत आली आहे.

कालवे.—कालवे म्हणजे सखल जमीनीतील पाणी काढून नेण्याकरतां, किंवा शेतकीला पाणी पुरविण्याकरितां किंवा होव्या, जहाजे, बोटी वगैरे बाहूने चालविण्याकरतां तयार केलेला कृत्रिम जलमार्ग. कालव्यांचा अगदी प्रथम सुचलेला उपयोग म्हणजे शेतकीकरतां पाणी पुरविणे हा असला पाहिजे; तथापि असुरिया, ईजिप्त इत्यादि राष्ट्रांत प्राचीनकाळीं बाह्यतुकीकरतां तयार केलेले कालवे असल्याचे सिद्ध झालेले आहे. रोमन लोकांनाहि अतले कालवे पुष्कळ बांधिले होते. याप्रमाणे कालवे बांधण्याची कल्पना ही अत्यंत दुन्या शोषार्पिकां एक श्रेय होय; आणि असले कालवे फार मोठ्या प्रमाणावर बांधलेले भूपृष्ठावरील सर्व मार्गांत आडवतात. येथें जलमार्गांकरितां म्हणजे गलपते वगैरे जग्याकरितां तयार केलेल्या कालव्यांची माहिती व शेतीला पाणी पुरविण्याच्या कालव्यांसंबंधी सर्वसामान्य माहिती दिली आहे.

चीन देशामध्ये ख्रिस्तपूर्व ८०० वर्षांच्या सुमारास बांधलेला एक कालवा असून त्याची लांबी १०० मैल व रुंदी २०० फूट आहे. तसेच तिरनिराळ्या उपयोग-भूमांतून कालवे खणून समुद्र जोडण्याचे प्रयत्नहि फार जुने आहेत. तांबडा समुद्र व भूमध्यसमुद्र जोडणारे लहान लहान कालवे ख्रिस्तपूर्व काळांत होते हे सिद्ध झाले आहे. कोरिथ श्रेयोभाभूमिंमधून कालवा खणण्याचे बऱ्याच रोमन वादशांच्या मनांत होते हां गीष्ट सुप्रसिद्ध आहे. बोटी आंत-वाहेर नेण्याकरतां कालव्यांत खोल्या करण्याची कल्पना मात्र अगदी आधुनिक काळांतली म्हणजे इस्वी सनाच्या १४ व्या शतकांतली असून या युक्त्यांचे श्रेय हॉलंडला आहे. त्याच्या पूर्वाचे सर्व कालवे एका पातळीत खणणे लागत असल्यामुळे कालवे करण्याच्या कामांत ती मोठी अडचण होती. इंग्लंड देशांत कालवे होण्यापूर्वी हॉलंड व फ्रान्समध्ये कालवे बांधते

१३४८ त सायापीडताने कालमक लिपा निर्माण करुन मंगोल भाषेला सुलभता आणली. पूर्व मंगोल व कालमक या पोटभाषांत फारसा फरक नाहीं. मंगोल खामन शब्दांचे कालमक रूप खान असें होतें.

कालमकांचा धर्म लामासंप्रदायी आहे. त्यांचे अचारविधी फारसे उच्च व सुसंस्कृत दिसत नाहींत.

ह्यांच्यांत लग्न म्हणजे एक शय्यतच आहे. कुमारिका घोड्यावर घुसून तो घोडा भरपाव काढते. तिच्यामागून तिला धरण्याची इच्छा करणारा तरुण मनुष्य आपला घोडा सोडतो. मागून जाऊनहि त्यानें तिला गाठीले म्हणजे ती त्याची पत्नी होते व ज्या जागेवर तो तिला गाठील त्याच ठिकाणी त्या उमयतचिं लग्न लगतें. ह्या लोकांत नांतीचे मान इतक्या अंशावर आहे असें म्हणवें लागतें. ह्या लोकांचे उपाण्याय लग्न करीत नाहींत. पण समाजांतली वाटेल त्या स्त्रीशी एक रात्र गमन करण्यास त्यांना सुद्धाच प्रत्यवाय नसतो ! उलट उपाध्यायाशीं गमन करणें हा एक मोठा मान समजला जातो ! मंगोल व कालमक लोकांत शरीरसंबंध कोणार्शी करावा व कोणार्शी करूं नये ह्याविषयीं काहीच निर्वय नाहीं. कोणीहि ती निपुत्रिक राहूं नये येवढाच काय तो त्यांचा पुरुषार्थ आहे व त्याअन्वये ते पाहिजे त्या स्त्रीशीं पशुवत् गमन करितात. या लोकांची भाषणवी माहिती 'मंगोल' या लेखांत सांपडेल.

[सं द भे मं ग्रं य.—सूत्रहलेनबर्ग—डिस्क्रिप्शन्—रशिया, सायबेरिया अँड प्रेट टाटेरी; बेल—टूब्रेह्लस टु जयव्हर्ले पर्ट्स अँड एशिया; गिलमोर—अर्मग दि मॉंगोलन; पोपोव्ह रिपोर्ट अँड प्रद नोमाड्स अँड मॉंगोलिया; पार्करचा ए. रि. ए. मधील मॉंगोल वरील लेख ३ रा.]

कालयचन.—कोणा एका यवनाधिपतीनें यादवांच्या परामर्शाने आपल्या ठीक्या ठायीं क्षेत्रांत गर्गसुनी पासून निर्माण कराविलेला पुत्र. हा मोठा प्रतापी व यादवांस आनिष्टच असे. एकदां हा मोठ्या सैन्यासहित यादवांवर चालून आला असता त्यांशीं थाचा मोठा भयंकर संग्राम झाला. त्यांत कृष्णानें पाहिलें कीं यापुढें युद्ध करुन वय निवर्णणें सोडें कठीण दिसतें. यास्तव याच युक्तीनेंच मारिलें पाहिजे. नंतर हा कशांनें मरेल हें कृष्णानें मनात आपून त्यास आपण पळत आहो असें दिसण्याजोगा पळ काळतांच हा त्याच्या पाठीस लागला. पळतां पळतां कृष्ण एकाएकीं मुचकुंद राजा ज्या पर्वतपुढेंत निजला होता तीत प्रवेश केला व गुहेंत जाऊन आपले उत्तरीय वस्त्र त्याच्या अंगावर पांघरुण घालून पर्याकडच्या अंगास लपून घवून काय होतें तें पाहूं लागला. मागून कालयचन येतच होता. त्यानें कृष्णास दरींत धारिलेला पाहून आपणहि आंत धारला व आंत पाहूं लागला तो उत्तरीय वस्त्र पांघरुण कृष्णच निजला आहे असें यास वाटलें. यानें कोपेंकरुन त्यास लक्षाप्रहार केला. तेंपणकरुन मुचकुंद जागा होऊन त्यानें नेत्र उघडले व याकडे पाहतांच त्याच्या

कोपानलांनें हा तत्काळ दग्ध होऊन मरण पावला. पुढें मुचकुंदची व कृष्णाची भेट होऊन परस्परानें काहीं संभाषण झाल्यावर तो उत्तरदिशेकडे निघून गेला असता, कृष्ण द्वारकेस परत आला (भाग. स्कं. १० अ. ५१).

कालरा—पंजाब. बाहूपूर जिह्वा व तहशिलीतील एक जमीनदारी. क्षेत्रफळ १३ चौरस मैल. वैजांत चामळी मदत दिव्यावरून मिठा तिवानांपैर्भां एका तिवान घराण्याच्या मलिक दाहिबखान नांवाच्या मागतास शाहूपूर तहशिलींत ८७०० एकर जमीन वसूल मिळाली. बागायती करण्याकरितां यानें एक कालवा तयार केल्यामुळे हल्लीं या जमिनीचे मोल फारच वाढलें आहे. याशिवाय इतर ठिकाणीं या जमीनदाराची सुमारे १३००० एकर जमीन असून एकेदर उत्पन्न सालीना दोन लाख रुपये आहे. अलीकडे या मलिकाने घोड्यानी अवलाद तयार करण्याकरिता म्हणून खेळम वसाहतींत २,३७० एकर जमीन वसूल देण्यात आली आहे.

कालवे—कालवे म्हणजे तखल जमीनीतील पाणी काढून नेण्याकरतां, किंवा भेटकीला पाणी पुरविण्याकरितां किंवा होण्या, जहाजें, बोटी वगैरे वाहनें नाळविण्याकरतां तयार केलेला कृत्रिम जलमार्ग. कालव्याचा अगदीं प्रथम सुचलेला उपयोग म्हणजे शेतकाराकरतां पाणी पुरविणें हा असला पाहिजे; तथापि असुरिया, ईजिप्त इत्यादि राष्ट्रांत प्राचीनकालीं वाहातुकीकरता तयार केलेले कालवे असल्याचे सिद्ध झालेले आहे. रोमन लोकांनाहि असले कालवे पुष्कळ वांचिले होते. याप्रमाणे कालवे वांघण्याचें कल्पना ही अत्यंत जुन्या शोधापैकीं एक शोध होय; आणि असले कालवे फार मोठ्या प्रमाणावर बांधलेले भूपृष्ठावरील सर्व भागांत आढळतात. येथें जलमार्गाकरितां म्हणजे गरजत वगैरे जाण्याकरितां तयार केलेल्या कालव्यांची माहिती व शेताला पाणी पुरविण्याच्या कालव्यांसंबंधी सर्वसामान्य माहिती दिली आहे.

चीन देशामध्ये दिस्तपूर्व ८०० वर्षांच्या सुमारास वांघलेला एक कालवा असून त्याची लांबी १०० मैल व रुंदी २०० फूट आहे. तसेच निरनिराळ्या धंद्यांमग भूमिंतून काढून खणून समुद्र जोडण्याचे प्रयत्नहि फार जुने आहेत. तांबडा समुद्र व भूमध्यसमुद्र जोडणारे ल्हान ल्हान कालवे खिस्तपूर्ण काळात होते हें सिद्ध झालें आहे. कारिय संयोगभूमीमधून कालवा खणण्याचें बऱ्याच रोमन वादशाह्याच्या मनांत होतें हां गीट सुप्रसिद्ध आहे. बोटी आंत-बाहेर नेण्याकरतां कालव्यांत खोल्या करण्याची कल्पना मात्र अगदीं आधुनिक काळातील म्हणजे इतकी सनाच्या १४ व्या शतकातील असून या युक्तीचें श्रेय हॉलंडका आहे. त्याच्या पूर्वचि सर्व काळवे एका पातळीत खणावे लागत असल्यामुळे कालवे करण्याच्या कामांत ती मोठी अडचण होती. ईंग्लंड देशांत कालवे होण्यापूर्वी हॉलंड व फ्रान्समध्ये काळवे वा

याताखे महत्वाचे विषय त्विस्तर विवेचिले आहेत याच प्रयाताळ ज्योतिषशास्त्राच्या इतिहासावरील प्रकरण, (८ वें) वरील प्रकरणातील माहितीला पूरक म्हणून चागले उपयोगी पडेल अलीकडील पंचांगसंशोधनाची हक्कातहि यात आदि आपल्याकडे ज्याप्रमाणे पंचांगशुद्धिविचार चालू आहेत त्याचप्रमाणे यूरोपातहि कॅलेंडरचा सुधारणा होत आहे वर्षा-ताळ सर्व महिन्यांच्या सर्व तारखा ठराविक वारोच याव्या असवे तेथ प्रथम चालू आहे सर्व महिन्यांचे सारखे दिवस असवे असे प्रथम चालू आहेत वपे अनेक किंवा सर्व काळ उपयोगी पटणारी कॅलेंडर (कालदर्शक) निघत आहेत जाह्लांत जास्त २०० वर्षे टिकणारी कॅलेंडर आनपर्यंत दिसत असत पण आज चारपाच हजार वर्षेहि टिकताळ अशी कॅलेंडर मिळतात। उदा रा शनूचंद्र वामन रामडे याने सर्वकालीन कालदर्शक-नावाचे पंचेच्छुअळ कॅलेंडर), आपल्या पंचांगातील तिथीपेक्षा इमजी तारखा डोळ्यासमोर असणे साधारण सुलक्षितालाहि आज अव्यावश्य झाले असण्याकारणाने इमजी कॅलेंडर आज मिळडे तिकडे दिसतात व्यापारी आहिराती म्हणूनहि ती वाटळी जातात सर्वत्र चालणारे व सर्वांना समजणारे कालमापन आज इमजी कॅलेंडर होऊन वसले आहे यात शका नाही।

कालदर—सुकुग्राम, पनाव व काशिमर याताळ सुखु-लमानाची जात हे सुनी पथातील धार्मिक विद्या आचरितात. इ स १३२३-१४मधे पानिपत येथे हाऊन गेलेय। अलीकालदर साधुने यनुयाया अस्तयाने हे सागतात कालदराचा अर्थ, सर्वसंगपरित्याग करून परमेश्वरभजनी लागलेला सुखुलमान साधु हे लोक माकडे, अस्वले वगैरे घेऊन गावागाव हिंडतात व चोऱ्याहि करतात हे प्रथम हिंदु असून धर्मातराने मुसुलमान झालेले असवे.

कुक म्हणतो त्याप्रमाणे हे लोक गाहडा नाहीत लामे कालदर या लोकाशी या जातीचा काही संबंध नाही, परंतु रामपूरच्या रोहिला कालदर या लोकाशी त्याचा संबंध आहे या अंकात (गोत्रातर विवाह करणाऱ्या) तीन गोत्रे अथवा पोटजाती आहेत त्यांची नावे त्रैंगप्रमाणे—खोखर, घोराबाळ व चिदी या तीन जातींपकी चिदी या जातीला पंक्तिवाळ समजातात. या लोकांचा एक सुकुक पचायत आहे व तिचा सर पच विदी जातीचा आहे अथवा व दड या ह्मणाने अपराधावद्दल शिना दिली जाते कधी कधी मुन्हावद्दल जाती वाहेरहि काढले जाते सि रि १९११ (पजाव व स प्र। कूक)

कालना, वि भा ग —बगाल इल्या वरद्वान गिल्लाचा आग्नेयैकडील विभाग. उत्तरअक्षा २३° ३' त २३° ३२' व पूर्वेरक्षा ८८° ते ८८° २१' अत्रफळ ३८. चौरस मैल लोकसंख्या (१९११) २२,१२२ कालना, पुरवस्थला व नैतेश्वर हे तीन तालुके या विभागात आहेत यात फालना राहूर व १५९ खेडी आहेत या विभागातील नादनपाट भेधे नदामागाने तादुकाचा मोठा व्यापार चालतो

ता ल का—क्षे फ १३ चौरस मैल, लोकसंख्या (१९११) ३९,८११ यात कालना राहूर व २०० खेडी आहेत

गा व—बगाल इल्या, वरद्वान गिल्ला कालना विभागाचे मुख्य ठिकाण असून भागीरथीच्या उजव्या तीरावर वसलेले आहे उत्तरअक्षा २३° १३' व पूर्वेरक्षा ८८° २१' लोकसंख्या (१९११) ८१०३ मुसुलमानी असलात हे फार महत्वाचे ठिकाण असून भागीरथाच्या काठावर पूर्वी असलेल्या एका विस्तारण किळ्याचे अवशेष येथे अद्यापि पहावयास सापडतात वाराहि महिने येथपर्यंत चोटा येऊ शकतात पूर्वी येथे मोठा व्यापार चालत असे, परंतु ईस्ट इंडिया रत्ने सुकू शाल्यापातून या भागाचे महत्त्व उत्तरोत्तर कमी होत चालले आहे येथे इ स १८०९ साली बाधलेला १०९ शिवाच्या देवळाचा समूह आहे इ स १८२९ साली येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन झाली इ स १९०३-४ साली तिचे उत्पन १,००० रुपये असून सर्व १४००० रुपये होता

कालनेमी—लकतील एक राजसूत. युद्धात लक्ष्मण मूर्च्छित झाला असता मादता द्रोणाचलावरील आपला आपावयास जात आहे असे रावणाने ऐकून यात त्याने त्याच्या मार्गात विरोध करावा म्हणून पाठविले होते त्याप्रमाणे हा ऋषिवेप वारग करून मादताच्या मार्गात बसला असता, जयानार्थ मादती येथे याला परंतु मादतास ते त्याचे कपट लवकरच समजले म्हणून त्याने मग विलव न करता त्यास मारून आपल्या कार्यार्थ पुढे गमन केले (अध्यात्मरामायण सुकडाळ स ७)

कालमक—रथियातील एक मानववशा हा मंगोल महावशात मोडतो रथियाच्या आस्ट्रखान मुसुलजात फाल मक नावाचा जो प्रदेश आहे तो या लोकांचा होय या फालमकचे क्षेत्रफळ १५,९०० चौ मै असून लोकसंख्या सुमारे १,३०,००० आहे या लोकसंख्येपैकी २७,००० वर वन्नी किनिक्का (त्व) तून राहतात या प्रदेशात १० हून अधिक बौद्ध मठ आहेत पुच्छमने कालमक लोक भटकत रहातात उत्तम जमानावरील त्यांना शेतकरी करता येत नाही कृषि वृक्षारोपण ही कामे यान्नाचडून करून घेण्याचे प्रयत्न चालले आहेत नडुधा घोडे व गुरे वाळवून हे रहातात याच्या बाबका काही घरगुता भेद करतात व पोटाळ मिळवितात चानसधील मिंग पराण्याच्या कागकी-दीत देशेच नावाचा एक काट्यक पान पसिद्धत येऊन त्याने वाचव्य आशियात एक राज्य स्थापिले त्याच्या मृत्युनंतर (१८४५) हे फार काळ टिकले नाही पण या कालमकाची पंजोन मुसुलजा फार जास्त दिला गेल्या शतकात सुगारि-पातून न व्होल्गासुपाकडे आले त्यांनी तथील तारती व नोगाई लोकांना हाकून लावून बॅन कोसॅक लोकांशी ते युद्ध केले

१३४८ त सायापितानें कालमक लिपी निर्माण करून मंगोल भाषेला सुलभता आणली. पूर्ण मंगोल व कालमक या पोटभाषात फारसा फरक नाही मंगोल खान शब्दांचें कालमक रूप खान अर्थ होतें.

कालमकाचा बर्ग लानासंप्रदायी आहे त्याचे अचारविधी फारसे उच्च व सुसंस्कृत दिसत नाहींत.

ह्याच्यात सत्र म्हणजे एक शय्येत्प आहे. कुमारीका घोड्यावर बसून तो घोडा भरधाव फेकिते. तिच्यामागून तिला परण्याची इच्छा करणारा तसण मनुष्य आपला घोडा सोडितो. मागून जाऊनहि त्याने तिला गाठीले म्हणजे ती त्याचा शू होतें व ज्या जागेवर तो तिला गाठील त्याच ठिकाणी त्या उभयतांचें लक्ष लागतें. ह्या लोकांत नीतीचें मान शून्य अंशावर आहे असे म्हणाव लागतें. ह्या लोकांचे उपाध्याय कसे करीत नाहींत पण समाजातील वाटेल त्या स्त्रींशीं एक रात्र गमन करण्यास त्यांना सुबीच प्रत्यवाय नसतो ! उलट उपाध्यायांशीं गमन करणे ह्या एक मोठा मान समजला जातो ! मंगोल व कालमक लोकांत शरीरसंबंध कोणाशीं करावा व कोणार्थी करूं नये ह्याविषयी काहींच निर्बंध नाही. कोणीहि स्त्री निपुत्रिक राहूं नये येवढाच काय तो त्यांचा पुरुषार्थ आहे व त्याअन्वये ते पाहिजे त्या स्त्रींशीं पशुवत् गमन करितात. या लोकांची आणखी माहिती 'मंगोल' या लेखात सापडेल.

[सं द म अं ४.—स्त्राहलेनवर्गा—डिक्रिफान्—रक्षिया, सायवेरिया अंड प्रेट टाटरी; वेल्—ट्यूव्हेल ट डायव्हूर्दी पार्द्व ऑफ एशिया, गिळमोर—अर्मग दि मॉंगोल; पोपोव्ह रिपोर्टे अॅन द नोमाड्स ऑफ मॉंगोलिया, पार्करचा ए. रि. ए. मधील मॉंगोल वरील लेख ३ रा.]

कालयवन.—कोणा एका यवनाधिपतीने यादवाच्या पराभवार्थ आपल्या स्त्रीच्या डावीं क्षेत्रात गर्भसुनी पासून निर्माण करविलेला पुत्र. हा मोठा प्रतापी व यादवास अर्जुनिय असे. एकदा हा मोठ्या सैन्यासहित यादवावर चालून आला असता त्याची याना मोठा भयंकर सत्राम झाला. त्यात कृष्णानें पाहिळे कीं यापुढें युद्ध करून जय मिळवें मोठे कठिण दिसतें. यास्तव यास युक्तीनेच मारिले पाहिजे. नंतर हा कर्णानें मरेल हें कृष्णानें मनात आणून त्यास व्यापण पळत आर्हां असें दिसण्याबोना एक काढताच हा त्याच्या पाठीस लागला. पध्दा पळता कृष्ण एकाएकीं मुचकुंद राजा ज्या पर्वतगुहेत निजला होता तीत प्रवेश केला व गुहेत जाऊन आपले उत्तरीय धर त्याच्या अंगावर पायरुण धारून पळीकडच्या अंगास लपून बसून काय होतें तें पाहू लागला. मगसून कालयवन येतच होता. यानें कृष्णास दर्शित शिरलेला पाहून आपणहि आत शिरला व आत पाहू लागला तो उत्तरीय वस्त्र पाचरून कृष्णच निजला आहे असे यास वाटलें. याने शोधकरून त्यास लताप्रहार केला. तेणेंचरून मुचकुंद जागा होऊन त्यानें नेत्र उघडले व याकडे पाहताच त्याच्या

कोपानलागें हा तत्काळ दग्ध होऊन मरण पावला. पुढे मुचकुंदानी व कृष्णाची भेट होऊन परस्पराने काहीं संभाषण झाल्यावर तो उत्तरदिशेकडे निघून गेला असता, कृष्ण द्वारकेंस परत आला (भाग. स्कं. १० अ. ५१)

कालरा—यंजाव. राहूपूर जिल्हा व तहशिलीतील एक जमीनदारी. क्षेत्रफळ १३ चौरस मैल. वेडात चागळी मदत दिल्यावरच मिठा तिवानापैकीं एका तिघात घराण्याच्या मलिक साहिबखान नावाच्या माणसास शाहूपूर तहशिलीत ८००० एकर जमीन बधीत मिळाली. यागायती करण्याकरिता यानें एक कालवा तयार केल्यामुळे हल्लीं या जमिनीची मोल फारच वाढले आहे याशिवाय इतर ठिकाणीं या जमीनदाराची सुमारे १३००० एकर जमीन असून एकदर उत्पन्न सालीना दोन लाख रुपये आहे. अलीकडे या मलिकसत पोर्तुगीजी अवजद तयार करण्याकरिता म्हणून दोळम वसाहतीत २,२०० एकर जमीन बधीत देण्यात आली आहे.

कालवे—कालवे म्हणजे सखल जमीनीतील पाणी काढून नेण्याकरता, किंवा शेतकीला पाणी पुरविण्याकरिता किंवा होण्या, जहाजे, घोटी वगैरे वाहने चालविण्याकरता तयार केलेला कृत्रिम जलमार्ग. कालव्याचा अगदीं प्रथम सुचलेला उपयोग म्हणजे शेतकीकरता पाणी पुरविणे हा असला पाहिजे, तथापि जसुरिया, ईभिस इत्यादि राष्ट्रांत प्राचीनकाळीं बाहातुकीकरता तयार केलेले कालवे असल्यानें सिद्ध झालेले आहे. रोमन लोकांनीहि असले कालवे पुष्कळ बांधिले होते याप्रमाणें कालवे बांधण्याची कल्पना ही अत्यंत जुन्या शोधापैकीं एक शोध होय; आणि असले कालवे फार मोठ्या प्रमाणावर बांधलेले भूपृष्ठवरील सर्व भागात आढळतात येथें जलमार्गीकरिता म्हणजे गळवंत वगैरे जाण्याकरिता तयार केलेल्या कालव्याची माहिती व शेतीला पाणी पुरविण्याच्या कालव्यासंबंधीं सर्वसामान्य माहिती दिली आहे.

चीन देशामध्यें ख्रिस्तपूर्व ८०० वर्षांच्या सुमारास बांधलेला एक कालवा असून त्याची लांबी १०० मैल व रुंदी २०० फूट आहे. तसेंच निरनिराळ्या धंद्यात-सुमोत्तून कालवे खणून समुद्र जोडण्याचे प्रयत्नहि पार लुने आहेत तावडा समुद्र व भूमध्यसागुद्र जोडणारे ल्हान ल्हान कालवे ख्रिस्तपूर्व काळात होते हे सिद्ध झाले आहे. कॉरिथ संयोगभूमोमधून काळवा खणण्यानें बऱ्याच रोमन वादक-हाच्या मनात हौतें हा गोष्ट सुप्रसिद्ध आहे. पोटी आत-वाहरे नेण्याकरता कालव्यात खोल्या करण्याची कल्पना मात्र अगदीं आधुनिक काळातील म्हणजे इस्वी सनाच्या १४ व्या शतकातील असून या युक्तीचें थेंप हॉलंडला आहे. त्याच्या पूर्वचे सर्व कालवे एका पातळीत खणजे लागत असल्यामुळे कालवे करण्याच्या कामात ती मोठी अडचण होती. इंग्लंड देशात कालवे होण्यापूर्वीं हॉलंड व फ्रान्समध्ये काढने व

गेले उदाहरणार्थ, विल्केचा उपत्तावर भूमध्यसमुद्राचा जोड-
 प्यात १५० मेल लावीचा कालवा श्रान्तमर्थ तयार केलेला
 असून तो १० फूट रूंद आहे इंग्लंडमध्ये कालवे करण्यात
 १८ व्या शतकापासून सुरुवात होऊन मॉन्टेस्ट्रि लिंहरफूड हा
 पहिला कालवा होय हा कालवा वाहतुकीच्या दृष्टीने फार
 फायदेशीर झालेला आहे कारण जमीनीवरील वाहतुकीला
 जेथे पूर्वी दर रूनात ४० शिलींग भाड पडत असे, तेथे या
 कालव्यामुळे दर टनी १ शिलींग भाडजात काम होऊ लागल
 नंतर लवकरच ट्रेट मसविरोवर जोडणारा कालवा तयार
 झाला हे दोन्हा कालवे तयार करणारा सुप्रसिद्ध इंग्लिशगर
 मिडल्ले यानें आपल्या कामातील अनुभवनाय वाटणाऱ्या
 अडवणा मोठ्या काश्यानाचे दूर केले्या, व जे अनेक वोगदे
 सोदले, त्यापैकी हेअरवॅल्लनामक टॅक्सीमथाल वोगदा
 तर दीड मैल लावीचा आहे या कामाला भाडवल पुरवि-
 णारा मालक त्रिजवॉटरचा उजूक होय या यष्टुधाला
 स्वतःच्या सहात्या कर्मरोंजा देऊनहि ४०० पाड कजळ
 देण्यात आरभी कोणा तयार नव्हता पण तोच ड्यूक
 १८०१ मध्ये मरण पावला, त्यावेळी राजासारखा श्रीमंत
 बनलेला होता मरणच्या पूर्वी काही वर्षे प्रांतीवरील कराची
 आझरणी करण्याकरता त्याने आपले दरबालच उत्पन्न
 १,१०,००० पौंड अस्त्याचे दाखल केले होते त्यामुळे कालवे
 बांधण्याचा कल्पना इंग्लंडमध्ये इतकी लोकप्रिय झाली होती
 की, आगगाच्याचे रस्ते तयार होण्यापूर्वी इंग्लंडातल बहुतेक
 शहरे कालव्यानी एकमेकाशी जोडली गेली होती पण आग-
 गाच्याची युक्ति निघताच कालव्याचे महत्त्व एकदम फार
 कमी झाले, तथापि जो माल फार अडवड असा असतो व
 जो कालव्या लवकर जाण्याचा आवश्यकता नसते अशा ठिकाणी
 कालव्याना रेल्वेवरोवरहि चढाओढ करून असा माल कमी
 भाव्यात नेता येतो असा अनुभव झाल्यामुळे कालव्याचा
 उपयोग इंग्लंडमध्ये अध्यापिहि कायम आहे १९०१ मध्ये
 युनायटेड किंग्डममध्ये कालव्याची एक दर लांबा ३९०१ मेल
 होती युनैटेड स्टेट्समध्ये १७९३ मध्ये कालवे बांधण्यात
 प्रथम सुरुवात होऊन, हल्ली ४२०० मेल इतकी काल-
 व्याच्या लावीची मर्यादा वाढलेली आहे जगातील एकदर
 कालव्यापूर्वी सुवेज कॅनॉल, पनामा कॅनॉल व कीलकॅनॉल,
 याची माहिती या लेखात दिलेली आहे

काल व्या चे वा धकान —कालवे तयार करण्यात साधे
 रस्ते व आगगाच्याचे रस्ते करण्यापेक्षा अधिक नडा असत-
 तात पाण्याचा धर्म नेहमी सखळ प्रदेशाकडे वहात
 जाण्याचा असल्यामुळे कालव्याच्या मार्गात उच्चस्तरापा
 मुळीच धरू नकरत नाही त्यामुळे कालव्याचा आखणा
 नेहमी दगावात उच्च भागाकडून सखळ भागाकडेच करीत
 जावे लागते, म्हणून बहुतेक कालवे टक्कणाच्या बाजूबाजूनी
 उत्तरत उत्तरत नेलेले असतात व वाईत टॅक्क्या आडव्या

आल्यात मोठाली खोदकामे किंवा वोगदे करावे लागतात
 यापेक्षा काही टिकाणचे वोगदे मेलाहून अधिक लावणे
 आव्हत

का वी र दी —कालव्याचा रुंदी व खोली त्यामधून जाव
 याच्या अज्ञानाच्या आकारमानावर अवलंबून असते
 मोकळ्या समुद्रावर बोटीना पाण्याचा नितका अडथळा
 होतो त्यापेक्षा जास्त अडथळा होणार नाही इतकी रूंदी व
 खोली कालव्याचा असला पाहिजे व त्याविषयी जे एम
 रॅकिन यानां पुढील प्रमाणविषयक नियमे दिले आहेत

तळाचा कर्मांत क्मा रूंदी दोन बोटीच्या जास्तीत जास्त
 रूदाइतकी असली पाहिजे तसेच पाण्याची कर्मांत क्मा
 खोली जास्तीत जास्त मोठे बहाऊ तरतें रूदाइत्यात राहणाऱ्या
 खोलीच्या द्वाइपट असली पाहिजे, व जलमर्गाचे कर्मात
 कर्मी क्षेत्रफळ बोटीच्या जास्तीत जास्त नोव्या मध्यभागाच्या
 सहापट पाहिजे साधारणपणे अत प्रदेशाय कालव्याचीं
 सामान्यत तळ्यांची रूंदी २५ ते ३० फूट असते, व पाण्याच्या
 पूरभागाशी रूदा ४० ते ५० फूट असते, आणि खोली
 ४ ते ५ फूट असते व घातवाचा उतार जमीनाच्या स्वरूपाच्या
 मानानें कमजास्त असतो जमीनीतून पाणी शिरपून
 जाऊ गये म्हणून कालव्याचा तळ व बाजू गिलावा लवून
 पक्क्या निरोधा बनवाण्या लागतात हा गिलावा
 चिकण मातीचे थर एकावर एक बसवून हॅन्टरप्रमाणें घट
 बनवितात या गिलावाची जाडी २ ते ३ फु- असते बोटा
 जता येताना पाणी आपटून वातू खराब होऊ नयेत म्हणून
 दगडी फारशीहि करतात काही सुन्या कालव्यात दोन्ही
 बाजूला उभ्या सरळ भिंतीच बांधलेल्या असतात

पाण्याचा पुर व ठा —व्यातील अत्यंत नीरट्या
 उच्चहि पाण्याचा पुरवठा भरपूर राहाल अशी योजना
 केल्याखेरीज कालव्याचा उपयोग योग्य तऱ्हेने होणे शक्य
 नाही बुद्धिनिर्मित सरोवर किंवा सतत वाहणारा जल-
 प्रवाह नसल्यास इंग्लिशगरने पाण्याच्या पुरवठ्याकरता कृत्रिम
 जलतंचय उर्फ तलाव बांधणे जरूर असते असे तलाव
 बांधताना पिण्याच्या पाण्याकरिता बांधले जाणाऱ्या तलावा
 सारखीच जागा पाहून बांधकाम वेगरे करावे लागते तला
 घाची जागा कालव्याच्या जगेहून उच्च असला पाहिजे, व
 तलावाचे क्षेत्रफळ पाणा बांध होऊन व शिरपून गेले तरी
 भरपूर शिक्क राहिल इतके मोठे असले पाहिजे नाही तर
 कालव्याला पाण्याचा पुरवठा भरपूर न मिळाल्यात मोठाल्या
 नोटा जात नाहीशा होऊन मात्ताने नैसाण कमी होऊन
 दर टनी भाड अधिक होईल दरवाजे असल्यास तर काल-
 व्याना पाण्याचा पुरवठा फारच नोव्या प्रमाणवर असावा
 लागतो कारण दरवाजे नितके मोठे व जहाजाचा वाहतुकी
 नितका अधिक तितका पाण्याचा व्यय अधिक होतो,
 म्हणून पाण्याच्या पुरवठ्याच्या मानानें बोटीचा आकार
 व संख्या मर्यादित करावी लागते यचे हा मोठ विरोध

लक्ष्मण ठेविली पाहिले कीं. असा दरवाजातून जहाजं गाली जाताना पाणी लागतं त्यापेला वर जाताना अधिक पाणी लागतं. वर चढत असलेलें जहाज दरवाजातून गिरलें कीं, जहाजाच्या जळनिविष्ट भागाइतकें पाणी स्थलप्रथ होतें. हे स्थलप्रथ पाणी कालव्याच्या खालच्या भागात उतरते, आणि दरवाजातून जहाज जाळें लागलें म्हणजे त्याला कालव्यावरच्या भागातून पाण्याचा पुरवठा होत असतो. उलटपक्षां जहाज खाली उतरत असतें त्यावेळीं जहाजाच्या जळनिविष्ट भागातें स्थलप्रथ झालेले पाणी कालव्याच्या वरच्या भागात जातं व दरवाजे बंद होऊन तें तेंथेच कायम रहातें.

उ त्त ञ क व नि रो थ क द्व रं.—काल याना पुरा-मुळें जालेले फाजील पाणी वाहून जावे म्हणून उत्सर्जक द्वाराची जोड देण जरूर असतें. नाहींतर पुराचें पाणी काठा-वरून वाहूं लागून गहाण्याची वाहतुक बंद होईल, व शेजारच्या शेतजमिनीची सरावी होईल अशा द्वाराची संख्या ज्या भूप्रदेशातून कालवा जात असेल त्याच्या स्वरूपावर अवलंबून असते. ज्या ज्या ठिकाणी कालव्यात पाण्याची भर मोठ्या प्रमाणात पडण्याचा संभव असेल तेथें तेथें आपतामच्या जोड्यात पाणी वाहून जाईल अशीं द्वारें ठेविले पाहिलेच.

तत्त्वेच निरोधक दरवाजे कालव्यामध्ये धोडयोच्या मैलाच्या अंतरावर ठेविलेले असतात. त्या योगानें कालवा काठें फुटला तर हे दरवाजे बंद करतात. म्हणजे पाणी वाहून जातं ते अशा दोन दरवाजामधील क्षेत्रामधलेच कायते जात; सर्वथ कालव्यातील जात नाही.

सुवे श चा का ल वा.—तावडा समुद्र आणि भूमध्य समुद्र जोडण्याचा जलमार्ग करण्याची कल्पना आलीकडील काळातली आहे असें नाही. या दोन समुद्रांमध्ये दक्षिणवर्ण नाईल नदीमार्फत प्राचीन काळीं चालत असे, आणि नाईल नदी तावच्या समुद्राला जोडणारा कालवा वाधण्याचें मूळ थेंव सेसॉस्टिस नामक दंतकमान्तर्गत व्यक्तीस आहे, असा उल्लेख आरिस्टोटल, स्ट्रैबो व प्लिनी यांच्या ग्रंथांत आढळतो. कर्णक येथील एका देवाळ्यावरील छे ददेख्यावरून असें दिसतें कीं, अशा प्रकारचा कालवा पहिला सेती (ख्रि पू. १२००) याच्या वेळीं अस्तित्वात होता. सदरहु कालवा नाईल नदीकाठच्या बुवास्टिस ठिकाणापासून विमसाह सरावरामधून नंतर विटर सरोवरापर्यंत जाऊन त्या सरोवरासमधून सुवेजपर्यंत गेलेला होता. या कालव्यासमधून थेट जाण्यास जहाजाला चार दिवच लागत असत असा उल्लेख हिरोडोटसनें आपल्या ग्रंथांत केलेला आहे. पुढें काहीं शतकांनीं हा कालवा वाळुनें भरून गेल्यामुळे दिस्तीतर ७ व्या शतकात राल्फ ओमादनें तो पुन्हा उकडून चालू केला असून त्याच्या खुणा काहीं ठिकाणीं अद्यापि दृश्यंत पडतात. तथापि सेतीचा कालवा फार अर्धे अवस्थामें आणें जेने गतें

(ख्रि. पू. ६०९) दुसरा मोठा कालवा वाधण्यास सुस्तात घेला. परंतु तें काम पुरें झालें नाही. १,२०००० माणसें त्या कामात मेळीं असें हिरोडोटसनें लिहून ठेविलें आहे. डरायसनें (ख्रि. पू. ५२०) नेचेनें अर्धवट टाकलेल कालव्याच काम हातां घेऊन जहाज जाण्यातका चांगला कालवा तयार करून घेतला. तथापि या कालव्यानें थेट तावच्या समुद्रात जहाजें जाण्याची संय झाली नव्हती. म्हणून डॉलनी फिलडेल्फसनें (ख्रि. पू. २८५) सुवेज सेगोसमूमीसमधून कालवा लणून तावच्या समुद्रात थेट जाण्याची संय केली. तथापि पुढें काहीं वर्षांनीं या कालव्याला जोडणारी नाईल नदीची उपशाखाच भरत आल्यामुळे हा दक्षिणवर्णाचा मार्ग झिओपाट्रा राणीच्या कळीं (ख्रि. पू. ३१) बंद पडलेला होता. ट्रानननें (इ. स. ९८) या कालव्याची दुरुस्ती करून तो चालू केला. याप्रमाणें हा जलमार्ग ईजिप्तवर सुद्युलमा-नाच्या अम्मल प्रथम चालू झाला त्या वेळीं उपयोगात होता, तो इ. स. ७७० सालीं वगदादचा संस्थापक दुसरा श्यावासि खलीफ आबू जाफर यने व्यापल्या हुकुमानें बंद केला. कारण अरबस्तानातील आपल्या शत्रूंत ईजिप्तमधून सुद्युलमास पाहोणें यथे असा त्याचा हेतु होता. याप्रमाणें ८ व्या शतकात बंद पडलेला पुन्हा १००० च्या सुमारास सुलतान हकीमागे तो चालू केला. पण तो लवकरच बंद पडला. तथापि कालव्याचा काहीं भाग अस्तित्वात होता त्याचाच उपयोग करण इ. स. १८६१-६३ मध्ये फ्रेंच इंजिनियरानां वायरो-पासून सुवेजपर्यंत एक मोट्या पाण्याचा कालवा तयार केला. याप्रमाणें २५०० वर्षांनंतर या कालव्याचा काहीं भाग चांगला उपयोगात आला आहे.

हल्लीं अस्तित्वात असलेल्या प्रकारचा (भूमध्यसमुद्र व तावडा समुद्र यांना जोडणारा सुवेज सेगोसमूमीसमधून खालेला) कालवा तयार करण्याची कल्पना हातून आल-त्वाव याने इस्वी सनाच्या ८ व्या शतकात जेज्यात आणली होती. परंतु वायसंदाईन भरनाराख अरबस्तानावर स्वारी करण्यास सोपा मार्ग होईल या भीतीन त्यानें तो बंद तोडून दिल. पुढे १५ व्या शतकात केप ऑफ गुडहोपला वळसा घालून हिंदुस्तानास जाण्याचा मार्ग सापडल्यावर व्हेनीसच्या ज्या व्यापारी वर्गाच्या हातात यूरोप आणि पूर्वकडील देश यांच्यामधील ईजिप्त व तावडा समुद्र या मार्गांनं नावगारा ब्य पार कित्येक शतके होता त्या व्हेनीसियन व्यापाण्यानीं सुवेज सेगोसमूमीसमधून कालवा तयार करण्यासंबंधानें ईजिप्शियन लोककारोवर वोलणें सुरू केलें. परंतु इजिप्त वेद्य तुर्कीनीं जिंकून घेतल्यामुळे पुन्हा हा योजना मागे पडली. इ. स. १९७१ मध्ये लीयनिसनें प्रान्सच्या १२ व्या लुईस ईजिप्तवर स्वारी करण्याचा उहा देताना सदरहु प्रकारचा कालवा तयार करण्यावढीहु सुचविले होतें. तेच अल-वालद अली ये (इ. स. १७७०) गद्या प्रानत ही योजना अमलात आणण्याचें आलें

पुढें नेपोलियन योनापार्ट १७९८ मध्ये ईजिप्तमध्ये आला होता तेव्हा कालवे तयार करण्याच्या उद्देशानें या सयोग भूमिचा पहाणा करविला होतो तेव्हा त्यानें नेमलेल्या जे एम् डेपर नाभक इंजिनियरानें असा अभिप्राय दिला की, तापडा समुद्र व मूनध्य समुद्र हे समपातळीत नसून त्यांच्यामध्ये २९ फुटांचे अंतर आहे, हे मत चुकीचें असल्याबद्दलचीं त्याच वेळीं लाल्यास व फॉरियर यांनी सामान्य कारणें दाखविली होती आणि पुढें १८८६-१८८७ सालीं तुवेंस वॅनेल जोसा यदीनें करविलेल्या पाहणीत तर तें मत चुकीचें असल्याचें दाम ठरलें ही नोताय्दी प्रॉक्सर एफाटिन नावाच्या संत सामनपथा इतनाम १८८१ मध्ये स्थापन केली संत सामनपथाच्या कार्यन्मापकीं अगत्या तुयारयेकरितां करावयाच्या गोष्टींत पनामा व तुवेंस सयोगीभूमीत कालवे बांधणें याहि गोष्टा होत्या या उद्देशास अनुसरून तत्पथी उपर्युक्त अनुयायिनें ईजिप्तमध्य आऊन चदरहु सयोगीभूमीची पाहणी केली व परत येऊन त्यानें वर सांगितलेल्या नावाचा सोसायटी स्थापन केली या सोसायटीनें एक तज्ज्ञाचें कमिशन नेमून या प्रस्तावध्यानें अनिप्राय मनाधिला तो बहुमताने पालिन डॉल्बार्टच्या योजनेला अनुकूल पडला ती योजना म्हणजे तुवेंसपासून अलेग्झांड्रियपर्यंत बायरो-नाथानें कालवा बांधण हा ह्राय यानंतर वहाँ वपे हा प्रज नाहीं पडून १८९४ मध्ये तच पयल्या फांडनाड डा लेसेप्ल नावाच्या अनुयायानें तो पुन्हा हाती घेतला लेसेप्लचा मित्र सय्यद पाठा हा या वर्षी ईजिप्तचा व्हाइसरॉय झाला व त्यानें लेसेप्लला तुवेंस वनॉल कपनी स्थापण्याची परवानगी दिली लेसेप्लने लिचट वे व मॉंगट वे या दोन फ्रेंच इंजिनियरांच्या मदतानें हा कालवा तिमसा सरोवर, विडर सरोवर व मझाला सरोवराचा पूर्वकिनारा या मार्गाचीं सोदण्याचें ठरविलें त्याच्या पुरव्या वर्षी सार्वेरॉयन कमिशननें ओष्या फेरफारान इंच योजना पास केला, व तिच्याप्रमाणे कालवा तयार करण्याचा परवानगा एका अटीवर याच कंपनीला देण्यात आली ती अट अशी की, वाहतुकीच्या कालव्याला समांतर असा एक तुवेंसपर्यंत व दुसरः पेलुशियमपर्यंत असे दोन गोष्ट्या पाण्याचे कालवे कंपनीन बांधून द्यावे कंपनीला १० वपे कालव्यावर हक्क दिलेला असून त्यानंतर दुसरा काही निराण व्यवस्था न जाल्यास कालवा ईजिप्तच्या सरकारच्या ताब्यात जावयाचा असें या वरारात आणखी एक बलम आहे इतकें झाल्यावर डी लेसेप्ल हा तुर्वेस्थानच्या सुलतानाच्या परवानगी मिळविण्याकरिता कान्स्टाटिनोपलला गला परंतु तेथे त्रिष्ट-ज्ञाच्या कान्स्थानामुळ सुलतानाकडून परवानगा मिळना त्रिष्टज्ञानाचि विरुद्ध सदां देण्याचें कारण, असा कालवा करणें भातिक दृष्ट्या अशक्य आहे, असें पुढें टंडन येथें लेसेप्लला काडें पामरट्टननें कडविलें रिचाय असा कालवा केल्यानें त्रिष्टज्ञानें समुद्रावराल वनेस नाहींस वरून फ्रेंचाना पूर्व-कडीस देशात टयव्यादवळ करण्यास सोईचें यचें असा

फ्रेंचाचा गुप्त हेतु असल्यामुळ हा कालवा होणें इष्ट नाहीं असेंहि लेसेप्लला कळविण्यात आलें

या त्रिष्टज्ञाच्या अडचणासुळ सुलतानाची परवानगी १८६१ पर्यंत मिळाली नव्हता तथापि त्याच्या अगोदरच डी लेसेप्लनें ५०० फ्रेंकाचा एक शेअर यामार्फत ४००,००० शेअरावर १००० लक्ष भाडवळ उभारण्यात सुरवात केली या शेअरामार्फत १९६,४९६ शेअर एक महिन्वाच्या जात खपले आणि त्यापकीं १००,००० शेअर सुद्धा फ्रान्समध्य व ९०,००० आमेसन साम्राज्यात खपले इतर देशात थोड-थोडे खपले पण इंग्लंड, ऑस्ट्रिया, रशिया व युनटेड स्टेट्स या देशात एरहि शेअर खपला नाहीं उरलेले ८५,००० शेअर ईजिप्तच्या व्हाइसरॉयनें घेतले १८९९ एप्रिल १५ रोजी कालव्याच्या कामास पोर्टे सय्यदनाथक समारंभपूर्वक सुरवात करण्यात आला तथापि आरभी काम फारसें संपा-टयानें चालू नव्हतें कामावर माणसें तद्देशाया मजूर होती व पहिल्या वरारात मजुरांपकीं चारपंचमाहा ईजिप्तियन मजूर असावे अशी अट होती सय्यद पाशाचें वॅनॉल कपनीला मजूर मिळवून दिले मजुरांच द्रविह वरे होते तथापि मजूर मिळविण्याकरिता सय्यद पाशाचा उत्थि करावी लागे या तत्कावद्दल इंग्लंडनें जोराचा निषेध केला सय्यद-नंतर आलेल्या खेदिव इस्मायलनें या तज्ज्ञाकडे लक्ष पुरवून कपनीने आपल्या ताब्यातल्या मजुराना सोडून द्यावें व सय्य-दून दिलेल्या जमातीहि ईजिप्तियन सरकारच्या ताब्यात परत घाल्या असा हुकुम कान्स्टाटिनोपलच्या सुलतानकडून मिळविला या हुकुमाला कंपनीनें हरकत घेतल्यामुळें अखेर हें प्रकरण निकालकरिता विसरा नेपोलियन सादशाहा याच्याकडे गेलें त्याचा निकाल इ.स १८६४च्या सुलमर्थे याद शाहानें असा दिला की, इजिप्तियन मजुरावरील हक्क थोडक्या वद्दल नुकसानभरप ई म्हणून २०० लाख फ्रेंक कंपनीला द्यावे, १०० लाख फ्रेंक वाडी, तिमसा सरोवर व तुवेंस यामधील गोळ्या पाण्याचा कालवा मार्ग हटविण्याबद्दल द्यावे आणि १०० लाख फ्रेंक सय्यदनें दिलेल्या जमानावरील हक्क सोडून देण्या-बद्दल द्यावे जिवाय कालवा बांधण्याकरिता नहर इतकी नमान रूपनाकडे रहावी वार्डी व सुवेस यामधील गोळ्या पाण्याचा कालवा कंपनीन पुरा करून द्यावा वर सांगित लेला ८४० लाखाचा नुकसानभरपाईचा रकम हसयादुसपाना १५ वर्षांत पुरी करावा

यामार्फानें ठरल्यावर सक्षीनें मजूरनाम वेद पडलें पण कालव्याच्या कामाच्या दृष्टीनें हा फारच हिताची गोष्ट झाली कारण हें वेळीच काम बंद पडल्यामुळें यांत्रिक तावत व आधुनिक सुधारलेली वायकामाचा पद्धति लावण्याची उप योगात आली एरुदर कामाची निरनिराळी चार फर्माट देण्यात आली पहिले कनाट पोर्टे सय्यदच्या बज्याकरिता २,००,००० क्युबिकमाटर क्षारकचे ज्लाकत वायव्याचें,

दुसरे पोटे सव्यदपासून ६० किलोमीटर काळवा खणण्याचे, तिसरे ध्याच्या पुढील ११ किलोमीटर काळवा एल गिसर या उंच प्रदेशातून खणण्याचे, आणि चवथे तिमसा सरोवरापासून तांबड्या समुद्रापर्यंतच्या उरलेल्या सर्वांत मोठ्या भूगर्भनागांतून काळवा खणून तयार करण्याचे होते. हे शेवटचे कंत्राट पॉल वॉरेल आणि अलेक्झांडर सेव्हॅली यांनी घेतले होते व यांनीच पुढे दुसरे ६० किलोमीटरचे कंत्राट पुरे करून दिले. बहुतेक खोदकाम जमीन नरम असल्यामुळे सोपे गेले. काळवा खणण्याचे बहुतेक काम वाळू काळव्याच्या आधुनिक यंत्रांनी करण्यांत आले.

इ. स. १८६१ मध्ये लेनॉर्न काळव्याचे तयार झालेले काम दाखविण्याकरता जगातील निरनिराळ्या व्यापारीमंडळाचे मिळून १०० प्रतिनिधी बोलाविले, व त्यांना झालेले सर्व काम हिंडून दाखविले. त्याच्या पुढल्या वर्षी पैशाची जरूर लागल्यामुळे एल्. वाडीची मिळकत इन्फिन्टिवन सरकाराला विकून १०० लाख फ्रँक मिळविले. शिवाय १८६४ मध्ये ठरल्याप्रमाणे १८७१ मध्ये मिळावयाची रकम कंपनीला १८६९ मध्येच मिळावी अशीही सवलत मिळविली. इतके करूनही पैसे पुरेनात म्हणून १८६७ साली १००० लाखा फ्रँक करून काढण्याचे ठरविले. अशा रीतीने पैशाच्या अडचणीला तोंड देता देता १८६९ च्या अखेरीस वाहतूक चालू करता येईल इतके काळव्याचे काम तयार झाले, व त्याला एकंदर खर्च ४३,२८,०७,८८२ फ्रँक लागला. सार्वराष्ट्रीय कमिशनने १८५६ मध्ये एकंदर खर्च २००० लाख फ्रँक पुरेल असा अंदाज केला होता. काळव्याचा प्रवेश-समारंभ १८६९ च्या नववरात झाला. तारिख १६ रोजी पोटे सव्यद येथे समारंभ होऊन दुसऱ्या दिवशी निरनिराळ्या राष्ट्रांच्या मिळून ६८ आगवोटींनी काळव्यातून प्रवासात सुखात फेरी. त्यावेळी फ्रान्सची राणी जुनीनी वसलेली 'ईगल' नांवाची आगवोट सर्वांच्या पुढे चालली होती त्या दिवशी त्या आगवोटींनी तिमसा सरोवरावरून इंग्लंडाच्या बंदरापर्यंत प्रवास केला. नंतर १९ तारखेस विष्टर सरोवरापर्यंत जाऊन ता. २० रोजी सुवेशला सर्व बोटी पोहोचल्या. याप्रमाणे प्रवेशसमारंभ आटोपल्यानंतर लवकरच निवमितपणे वाहतूक सुरू झाली. १८७० साली या काळव्यातून ५०० बोटी गेल्या. परंतु पहिली दोन वर्षे कंपनीला खर्चापेक्षा उत्पन्न कमीच झाले. १८७१ मध्ये कंपनीने पुन्हा २०० लाख फ्रँक कर्जाची मागणी केली. पण कोणी कर्ष देईना; त्यामुळे कंपनीचे दिवाळी निघण्याचीच पाळी येणार होती, परंतु लवकरच कंपनीला वाहतूकीचे उत्पन्न पुष्कळ होऊ लागून दिवाळ्याची आपत्ति टळली.

सुवेशया काळवा हा वास्तविक शिल्पकलेतल्या अद्भुत विनयाचे द्योतक नसून पैशाच्या व राजकारणाच्या अनेक अडचणींना तोंड देऊन तो पुरा करण्याच्या कामी एल्. सेव्हॅलीने दाखविलेल्या त्याच्या अंगच्या साहस व दृढनिश्चय

या गुणांचे स्मारक आहे. या महत्कार्याबद्दल फ्रेंच सरकारने काळवा पुरा होऊन चालू झाल्यावर सरकारी जाहीर पत्रक काढून लेखपत्राचा मोठा गौरव केला व त्याला लिजन ऑफ ऑनरचा ग्रँड क्रॉस सन्मान केला.

सुवेशया काळव्याची पोटे सव्यदपासून सुवेशपर्यंत लांबी १०० मैल आहे. प्रथम काळव्याची खोली ८ मीटर आणि तळाची रुंदी २२ मीटर होती. परंतु ही रुंदी व खोली अधिक वाढविली पाहिजे अशी अवश्यकता लवकरच भासू लागली. म्हणून १८८५ मध्ये खोली ९ मीटर आणि रुंदी पोटे सव्यदपासून विष्टर सरोवरापर्यंत ६५ मीटर आणि विष्टर सरोवरापासून सुवेशपर्यंत ७५ मीटर व वळगांच्या ठिकाणी ८० मीटर करावी असे ठरले. या कामाकरिता १००० लाख फ्रँकचे आणखी कर्ज काढले, व बरच्या प्रमाणे खोलीरुंदी वाढविताना विष्टर दिशांनी जाणाऱ्या येणाऱ्या बोटींच्या वाहतूकीस फार सोयीचे झाले. १८८७ च्या मार्च-पासून इलेक्ट्रिक सर्वे लाईट असलेल्या बोटींना काळव्यातून रात्रीचा प्रवास करण्याची परवानगीही देण्यांत आली. यामुळे १८८६ पर्यंत काळव्यातील प्रवासाला ३६ तास वेळ लागत असे त्याचा गिम्मा वेळ नंतर पुढे लागला. काळव्यातून जास्त जास्त १० किलोमीटर या वेगाने प्रवास करण्याची दृष्टी परवानगी आहे.

या हा तु की व री ल व का त.—१८५६ च्या कराराचे कॅनॉल कंपनीला वाहतूकीबद्दल जकात म्हणून दर टनी १० फ्रँक घेण्याला अवलंबून वसूल करण्यास हक्क मिळालेले होते. परंतु हे टन मोठावे कसे याबद्दल प्रश्न उद्भवून तो मिटविण्याकरिता कान्स्टिट्युटोनेपल येथे सर्वराष्ट्रीय परिषद भरून तिने असे ठरविले की, बोटीवरील रजिस्ट्रारत नोंदलेल्या टनांवर १० फ्रँक दर टनी आकार घेऊन शिवाय दर टनी ३ फ्रँक जादा जकात कंपनीने घ्यावी. पण काळव्यातील सालीना वाहतूक २६,००,००० टनांतून अधिक होऊ लागली, म्हणून कंपनीने जादा जकात अर्जावात वें: करावी या ठरावाबद्दल डी लेतेस्पाने तक्रार केली. परंतु सुलतानाने धमकी दिल्यामुळे ताने ठरलेले दर १८७४ पासून सुरू केले. पुढे १८७५ मध्ये ब्रिटिश सरकारने येथे दिवाचे सर्व शेरअर विकत घेतल्यावर वर सांगितलेली जादा जकात कमी करण्यासंबंधाने कंपनीवरून पत्रव्यवहार करून १८८४ नंतर जादा जकात थंड व्हावी व फक्त दर टनी १० फ्रँक जकात घेण्यांत यावी असे ठरविले. हा करार अमलांत येण्यापूर्वीच मुख्य १० फ्रँकांच्या दरही कमी करण्यांत यावा अशी मागणी ब्रिटिश जहाजांच्या मालकांनी जारांने सुरू केली, इतकेच नव्हे तर दर कमी न केल्यास दुसरा स्वतंत्र काळवा बांधू असा धाक घातला. तेव्हा १८८३ मध्ये लंडन येथे दोन्ही पक्षांचे प्रतिनिधी जमून असे ठरले की, १८८५ पासून दर टनी जकात ९॥ फ्रँक करावी, आणि शेरअरचा नफा जसजसा अधिक पडत जाईल तसतसा हा

दर कमी होत जाऊन शेकडा २.५ नफा पट्टे लागूत्वावर आढा होवारा नफा दर कमी करण्यांत आवावा व अखेर दर दर दर ५ फॅकपर्यंत उतरवणा. या करारामध्ये १९०६ च्या आरंभी दर दर ३ अंकात ७। फॅक करण्यांत आली. तथापि माणसाच्या बोटीवर पूर्वीची १० फॅकाची नफाकात घेण्यांत येत असते.

मकातीचे दर १८५३ सालच्या कराराप्रमाणेच सर्व देशाच्या बोटीवर सारखे असावे, कोणावर कमजास्त नसावे अंत ठरले होते. आणि राष्ट्रराष्ट्रामध्ये भेदभाव न करता सर्वांच्या व्यापारी अहानाना कालव्यातून जाण्याची मोफतीक अजावी असेही ठरलेले होते. परंतु १८६१-६२ मध्ये ईंग्लि-ममधील स्थिति निकारावर आली होती, त्या वेळी ब्रिटिश सैन्यावरचा अधिकारी सर गॅब्रियेल वुलसले याने चार दिवत जहाजांची वाहतुक बंद पाडली होती. पुढे १८८८ आक्टो-बर २९ रोजी कान्ट्रादिनापल येथे भरलेल्या सार्वराष्ट्रीय परिषदेच्या बैठकीत ग्रेटब्रिटन, जर्मनी, आस्ट्रिया, स्पेन, फ्रान्स, इटली, नेदरलंड, रशिया आणि टर्की इतक्या राष्ट्रान्या सत्तानी अजा करार ठरला की, सुवेस कालवा " नेहमी म्हणजे शाततेच्या कालान व त्याचप्रमाणे युद्धाच्या काला-तहि राष्ट्रराष्ट्रामध्ये यत्किचित्हि पक्षपात न करता प्रत्येक व्यापारी अजावाला किंवा लढाऊ जहाजाला जाण्याला मोफत्या असावा ". हा करार ईंग्लिसमधील ब्रिटिश सरकारच्या फारभाराला वाधक होत नसल तरच पाळू अशी अट ग्रेट ब्रिटनने करारावर सही करताना घातली होती. परंतु पुढे १९०८ साली ईंग्लन व फ्रेंच सरकारामधील कराराने वरील अट रद्द करण्यात येऊन तो करार विनश्रुत पाळण्याचे ग्रेट ब्रिटनने कबूल केले. या नव्या कबुलीप्रमाणे १९०४-१९०५ साली रशियाच्या आरमापला पूर्वेकडे जपानवर चालून जाण्याच्या वेळी या कालव्यातून जाण्यास परवानगी देण्यात आले. परंतु १८९८ साली स्पेन व युनायटेड स्टेट्स-मध्ये युद्ध सुरू होते त्या वेळी स्पेनला सुवेस कालव्यातून जाण्यास मग मिळाला नव्हता.

पनामा कालवा—बोलेवस जेव्हा अटलांटिक महा-सागर ओलाडून गेला तेव्हा त्याचा उद्देश युरोपाहून कॅथेला जाण्याच्या पश्चिमकडील जलमार्ग शोधून काढण्याचा होता. परंतु असा मार्ग सरळ सांपडणे अशक्य आढे, कारण अमे-रिका ही खंड फार मोठे व दक्षिणोत्तर लांबवर पसरलेले आहे, ही गोष्ट कळून घेण्यास कोलंबसानंतर शोधकाची एक पिढी जावी लागली. अमेरिकेच्या भूमागाच्यामध्ये येवारा हा अडथळी एखादा कालवा तयार करून दूर करणावी कल्पना त्यानंतर लवकरच पुढे आली इ. स. १५५० मध्ये अंतोनिओ गाल्व्हाओ या पोर्तुगीज नाविकास देहो-नतेपेक, पनामा, डेरियन किंवा निगराम्या या ठिकाणी कालवा रचता येईल अशी माहिती पुस्तकद्वारां प्रसिद्ध केली व हे काम सायडतोब हाती घ्यावे अशी विनंती दुसऱ्या

फिलिपला १५५१ मध्ये करण्यात आली होती. परंतु अमेरिकेकडील सर्व वाहतुक आपल्या ताब्यांत राहावी व जलमार्गाचे महत्त्व कायम राहावे म्हणून स्पेनने खुष्कीचे मार्ग शोधून काढणे किंवा कालवे तयार करणे या दोन्ही गोष्टींना जोराचा विरोध सुरू केला; त्यासुळे सुमार दोनशे वर्षे ही कालव्याची कल्पना मार्गे पडून राहिली. पुढे १७३१ मध्ये स्पॅनिश सरकारने आपले धोरण बदलून उपयुक्त कालव्याची कल्पना अमलांत आणण्यासाठी तिकडील प्रदेशाची पाहणी करविली व त्यांत निकाराग्वा येथे कालवा करणे इष्ट असल्याचे ठरले. परंतु पुढे कित्येक वर्षे युरोपाची राजकीय परिस्थिति विचडल्यासुळे पुन्हा ती योजना तहकूच राहिली. १८२३ मध्ये जेव्हा मध्य-अमेरिकेतील राज्ये स्वतंत्र झाली तेव्हा कालव्याच्या प्रथा-कडे पुन्हा जोराने लक्ष गेले. मध्यमगाच्या रिपब्लिकने हा कालवा कण्याच्या कामी युनायटेडस्टेट्स व ग्रेट ब्रिटन जवळ मदतहि मागितली, पण त्यातून काही निष्पन्न झाले नाही. यानंतर, युनायटेडस्टेट्स, फ्रान्स व बेल्जियममध्ये अनेक कंपन्या निरनिराळ्या वेळी याच कार्याकरिता स्थापण्यात आल्या, परंतु प्रयत्न कामात सुरवात यापूर्वी एकीच्योहि हातून झाली नाही. तथापि या भूप्रदेशाची प्राणी मात्र फार वारक ईने केली गेली. युनायटेड स्टेट्स व ग्रेटब्रिटन यांचे करारमदार होऊन कालवा तयार झाल्यावर तो तटस्थ राहवा व त्या दोघा देशांच्या नाग-रिकासच विशेष पण समान सवलती असल्या असेहि ठरले.

१८६९ मध्ये सुवेसचा कालवा तयार होऊन तो व्यापार-दृष्ट्या लवकरच फार फायदेशीर झाला. तेव्हा मात्र या अमेरिकेतील संयोगीभूमीच्या कालव्याकडे फार जोराने लक्ष गेले. १८७६ मध्ये पॅरिस येथे एक संस्था स्थापन होऊन तिने लेफ्टनंट एल. एन. वी. वाउस नामक एका फ्रेंच आरमारी अधिकाऱ्याकडून पनामामार्गीची पाहणी करविली. १८७९ मध्ये निरनिराळ्या राष्ट्रच्या भिळून १३५ प्रतिनिधींची सर्वा-राष्ट्रीय कॉन्ग्रेसची बैठक पॅरिस येथे करण्यात आली. बैठकीचे काम फॉर्निनाड डी लेसेप याच्या नेतृत्वाखाली झाले. बैठकीत असे ठरले की, सदरहु कालव्याचे काम पनामा येथे व्हावे व तो कालवा समुद्रसपाटीवरील करावा. बैठक आदीपल्यानंतर लवकरच पनामा कॅनल कंपनी नावाची संस्था स्थापन होऊन ५.०० फॅकचा एक याप्रमाणे ६०,००,००० डॅलर काढण्याचे ठरले. आणि १५ फूट खोलीचा व ७२ फूट रुंदीचा कालवा करण्याचे निश्चित झाले. या कामाला खर्च ६५,८०,००,००० फॅक आणि मुदत आठ वर्षे लागेल असा लेसेपचा अंदाज प्रसिद्ध झाला. परंतु कालव्याच्या मार्गात क्युलेया नामक एक टेकडी आणि नंतर चेपील नामक नदीची मोठी दरी व नदीचा जोराचा प्रवाह या अडचणी होत्या. त्या लक्षात घेऊन अखेर तसुद्ध

सपाटीच्या कालव्या न करता दरवाज्यांची योजना असलेली समुद्रसपाटीपासून उंच टेंकडीवरून जाणारा कालवा करण्याचे ठरले. परंतु या योजनेप्रमाणे सुद्ध केलेल्या कामांत आरंभाने खर्च फार होऊन उपयुक्त कंपनीचे दिवाळें निघाले. तेव्हां १८९४ ऑक्टोबर २० रोजी दुसरी पनामा कंपनी स्थापन झाली व तिला कोलंबियाच्या सरकारने मान्यताहि दिली व ५०,००० शेअर विकत घेतले. नंतर १८९५ पासून १००० मजूर लावून कामास सुध्दात करण्यांत आली. तें काम १९०० पर्यंत चालू होतें. १८९८ मध्ये पांचजणांचे एक कमिशन वसून त्याने चाललेल्या कामाला अनुकूल असा रिपोर्टहि प्रसिद्ध केला. याप्रमाणें काम यशस्वी रीतीने चालले असतां हा कालवा सर्वस्वी युरोपीय लोकांच्या हारांनी जाणार या गोष्टीचे युनायटेड स्टेट्सला वैपश्य वाटू लागले. म्हणून निकाराग्नामधून कालवा करणेच अधिक फायद्याचे आहे असे प्रतिपादन करण्याची चळवळ सुरू होऊन त्या वाजून कालव्या करण्याच्या उद्देशानें न्यूयार्कमध्ये निकाराग्नाची मेरिटाइम कॅनॉल कंपनी १८८९ मध्ये स्थापन होऊन युनायटेड स्टेट्सच्या कॉंग्रेसची तिला मान्यताहि मिळाली. या कंपनीने १८९३ पर्यंत थोडेथोडे कामांहे केले. पण त्या सुमारास सांपत्तिक अडचणी उत्पन्न होऊन कंपनीचे दिवाळें निघालें.

युनायटेड स्टेट्सच्या कॉंग्रेसने इंगिनियरांचे बोर्ड नेमून पुन्हां माहिती मिळविली. त्यांत पनामा कालव्याची योजनाच मातल असल्याच ठरलें. तेव्हां १८९९ मध्ये इस्थामियन कॅनॉल कंपनी गांवाची नवी कंपनी निघाली. या कंपनी-माफिल एकदा पहाणी होऊन तिचा रिपोर्ट कॉंग्रेसपुढें गेला व अखेर पनामा कालव्याची योजनाच १९०१ मध्ये अखेर मंजूर करण्यांत आली. नंतर १९०३ मध्ये कोलंबि-याच्या नव्या रिपब्लिकन सरकारपासून कालव्याकरितां १० मैल रुंदीचा भूप्रदेश विकत घेण्यांत आला, तसेच पूर्वी फ्रेंच कंपनीने केलेले कामहि विकत घेण्यांत आले. कालवा समुद्र-सपाटीच्या असावा किंवा उंचावरचा (दरवाजे-पद्धतीचा) असावा, हा प्रश्न सोडविण्याकरितां कॉंग्रेसने इंगिनियरांचे बोर्ड पुन्हां एकदां नेमिलें. त्या रिपोर्टीत दरवाजे-पद्धती ब्राह्म ठरल्यामुळे ती योजना कॉंग्रेसने पास केली, व प्रेसिडेंट रूझेव्हेलने सर्व काम सरकारी इंगिनियरांच्या हुकूमतीखाली करण्याचे प्रथम ठरविलें. कालव्याची सर्वांत अधिक उंची समुद्रसपाटीवर ८५ फूट आहे व लांबी ४३८४ नाविक मैल आहे. कालव्याची रुंदी ३०० फुटापासून १००० फुटांपर्यंत आहे, व कर्मांत कमी खोली ४१ फूट आहे. कालव्यातील प्रदासाला सरासरी ५८ तास लागतात कर्मांत कर्मा वेळ ४ तास १० मिनिटें लागल्याचे उदाहरण आहे. कालव्यांतून वास्तवीत जास्त वाहणूक दररोज ३६ जहाजांची होई शकते. या कालव्याच्या बांधकामापूर्वी गहन वंधारा सर्वांत मोठा

म्हणजे ८००० फूट लांब व वास्तवीत वास्त २१०० फूट रुंद आहे

कालव्याचे काम पूर्ण होऊन १९१४ आगष्ट १५ रोजी कालव्याचा प्रवेशकामारंभ झाला. त्या दिवशी अन्कन नांवाच्या ९००० टनी जहाजानें बळ्याबळ्या निर्मात्रित गृह-स्थानां घेऊन दहा तासांत मुखरूप प्रवास केला. तेव्हा-पासून जहाजांची रहदारी चालू झालेली आहे. मध्यंतरी १९१५ सप्टेंबर २३ ते १९१६ एप्रिल १६ पर्यंत वुस्तीच्या कामाकरतां रहदारी पूर्णपणे बंद करण्यांत आली होती. रहदारीसंबंधानें माहिती देणार कोटकः—

शितिककडून अटलांटिक कडे		अटलांटिककडून पॅसि-फिककडे		
साल	जहा.	माल टन	जहा.	माल टन
१९१५	५३०	२१,२५,७३५	५५८	२८,८४,०५७
१९१६	४१३	१४,३४,३३६	३७६	१७,०५,८१०
१९१६	९०५	३०,७६,८४३	९७१	४१,५३,४१२
१९१८	१२०९	४९,२३,६६५	९२१	२६,३९,४६६

१९१८ सालच्या वाहतुकीपूर्वी ६९९ जहाजें ब्रिटिश, ६२५ अमेरिकन, २९६ नावेंगियन, १०० डॅनिश, ९६ निलियन, ८३ पेक्षियन, ५३ जपानी, ५२ फ्रेंच आणि ४९ उच होती. १९०९ च्या ग्रेटमिडन व युनायटेड स्टेट्समधील तहानें कालव्याचा उपयोग सर्व राष्ट्रांच्या जहाजांना करूं देण्याचें ठरलें. १९१२ साला पास केलेल्या एका कायद्यानें युनायटेड स्टेट्सनें अमेरिकन जहाजांना विशेष तवलती दिल्या. परंतु ब्रिटिश सरकारनें तक्रार केल्यामुळे १९१४ मध्ये त्या तवलती काढून घेण्यांत आल्या.

कालव्याच्या दहा मैलांच्या रूईत नवी बसाहत झालेली असून तेथील एकंदर वस्ती १९१८ मध्ये २१,७०७ होती. तीपूर्वी ६,६९० अमेरिकन होते. बसाहतीच्या व्यवस्थेकरितां एक गव्हर्नर नेमण्यात येत असतो.

परिणामः—हा कालवा करण्यासंबंधाची कल्पना गेली चारशें वर्षे लोकांच्या जोक्यांत घोळत होती. कारण या कालव्याच्या योगानें पूर्वोपर्यंतनाचें अंतर एकदुतीयांशानें कमी होणार होतें. इ. स. १५५१ मध्ये स्पॅनिश इतिहासकार गोमारा यानें दुसऱ्या फिलफ राजाला या कालव्याचें महत्व समजाऊन दिलें होतें. जे. जोसिआ स्ट्रॉग यानें हा कालवा सुरू झाल्यामुळे अगाध्या सुधारणेवर होणाऱ्या परिणामांचे विवेचन केलें आहे. कोलंबसाच्या कल्पनेप्रमाणें त्यावेळीं त्यालाच जर असल्या प्रकारच्या कालव्यामधून जातां येऊन युरोपचे बळगवळण पूर्वकडील देशांशीं सुरू करून देतां आले असतें तर गगनाचा अलीकडील एकंदर इतिहासच फार निराळ झाला असता. तसेच स्पॅनिश व फ्रेंच लोकांची सत्ता तिकडे प्रबल होती अशा वेळीं कालवा तयार झाला असता तरी त्याचे परिणाम एकंदर निराळे झाले असतें; व आन२० च्या शतकाच्या आरंभी युनायटेड स्टेट्सच्या

प्रमुखाखाळीं तो तयार झाल्यामुळे त्याचे परिणाम काहा निराळ्या प्रकारचे होणार हें उघड आहे. युनायटेड स्टेट्सांच्या पूर्वकिनाऱ्यापासून पॅसिफिक किनाऱ्यावरील वंदर जलमार्गाचे खूब युरोपइतकी लाव पडतात. परंतु या कालव्यामुळे हें अंतर एकदम ३००० मैल कमी झाले आहे. मिसिचिपी नदीचे बहुतेक पाणी पॅसिफिक महासागरात जाऊन पडणार. पिट्सबर्गपासून हागकागला आणि नेत्रास्कापासून आस्ट्रेलियाला विक्रागांपासून व हुल्युपासून श्याषायला व मॅसिगला वॉटीने प्रवास करता येत आहे पॅसिफिक महासागराभोंवतालच्या प्रदेशात ५०,००,००,००० म्हणजे जगातील एकंदर लोकसंख्येच्या एक तृतीयात लोकवस्ती आहे. शिवाय हिंदु-स्थानवाहि पॅसिफिक महासागरामार्फत दक्षिणवळण ठेवण सांघांचे होणार असल्यामुळे ती लोकसंख्या शिळविल्यास एकंदर ८०,००,००,००० लोकांचा परस्पर संबंध येण्यास सुलभ मार्ग उपलब्ध झाला आहे. पृथ्वीच्या पाठीवरील वसाहतीत योग्य पण अध्याप मागावलेला असा बहुतेक प्रदेश पॅसिफिक महासागराभोंवतीच आहे यात अलास्का, ब्रिटिश अमेरिका, आस्ट्रेलिया, ईस्ट इंडीज व नायवेरिया इतके देश येतात. औद्योगिक यावतीत जगातील पहिल्या प्रतीच्या राष्ट्रात मोडणऱ्या युनायटेड स्टेट्स या देशाला व्यापाराच्या बाबतीत या कालव्यामुळे यूरोपपेक्षाहि फार सांघांचे होणार आहे.

काही शहरांपासून सैन फ्रॅन्सिस्कोपर्यंत अंतर.

शहरापासून	सुवा मार्ग	एवामा मार्ग
न्यूयॉर्क	१३,२४८	५,२९९
लिव्हरपूल	१३,८४४	८,३२८
जिब्राल्टर	...	७,६७२

को ल वा का ल वा ऊ फे नार्थ सी कॅ नॉ ल -कील कालवा समुद्रात जाणाऱ्या वॉटीच्या सोईकरिता पृथ्वीच्या पाठीवर जे अनेक काळवे तयार केलेले आहेत, त्यापैकी एक असून त्यासंबंधाची योजना फार पूर्वीपासून तयार झालेली होती. बाल्टिक समुद्राचा उत्तर समुद्राशी संबंध जोडण्यासंबंधी कल्पना मध्ययुगातच पुढे आलेली होती इतकंच नव्हे तर १३८९ मध्ये असा प्रकारचा एक लहानसा कालवा तयार करण्यात आला होता. परंतु हा कालवा अपुरा असल्याचे भासत असल्याचा पुरावा हा आहे की, तेव्हापासून सुमारे सोळा निरनिराळ्या योजना पुढे आलेल्या असून त्यापैकी हल्ली अस्तित्वात असलेला कील कालवा फारच मोठा आहे; इतका की, त्याच्या पुढे इतर योजना अगदीच झुल्लक मासतात. हा कालवा बांधण्याचे काम १८८० मध्ये सुरू झाले आणि १८९५ला २० जून रोजी त्याचा प्रवेशसमारंभ तत्कालीन जर्मन बादशाहा दुसरा बुझ्ल्यन याच्या हस्ते करण्यात आला. हा समारंभ फारच वादाचा झाला; त्यावेळी पृथ्वी-

वरील महासमुद्रात आरमारपैकी मिळून सुमारे शंभर जहाजांनी समारंभात भाग घेतला होता. या कालव्याचे महत्त्व व्यापारी दृष्ट्या फार आहे. हा कालवा तयार होई-पावेतो बाल्टिक समुद्रात जाण्याकरता जहाजांना डेन्मार्कच्या द्वीपकल्पाला प्रदक्षिणा घालून जावे लागत असे, व तो मार्गहि लहान लहान सामुद्रधुन्यातून असल्यामुळे दर्यावदी लोकांना मोठ्या भीक्याचा असे. कारण त्या मार्गात उडक फार असून वादळेहि वरचेवर होत असतात इतके असून या मार्गात होणारी वाहतूक इतकी वाढली होती की, दरसाल ३५,००० जहाजे तिकडून जात असत या आरूढवाचरून बाल्टिक समुद्रामार्फत जगाशी होणारे जडान जे दक्षिणवळण किती मोठे आहे हे स्पष्ट होतं उलट पूर्वी हा मार्ग किती बोऱ्याचा होता याची कल्पना हावरून येईल की, १८५८ पासून सुमारे ३००० जहाजे फुटून गेली, व त्यांहि अधिक जडानवादी झाली या वरून असे स्पष्ट दिसते की, सर्व यूरोपमध्ये जहाजांच्या वाहतुकीला अधिक अणायकारक अता दुसरा मार्ग काढित्च आडकेल म्हणून या कालव्याचे महत्त्व त्याच्या मोठेपणावर किंवा त्याच्या योगाने जहाजांना पडणाऱ्या कमी प्रवासावचच केवळ नसून, या मार्गाच्या सुरक्षितपणावरहि ते पुष्कळअंशी अवलंबून आहे.

हा कालवा ६९ मैल लांब, पृष्ठभागावर ३०० फूट रुंद आणि तळाशी ८५ फूट रुंद असून यातून १०००० टनाची जहाजे जाऊ शकतात, आणि कालवा ओलाडण्यात सरासरी वेळ १२ तात लागतो या कालव्याचा भेदाची खर्च ८२,५० लक्ष पौंड असून त्यापैकी एक-तृतीयांश रकम जर्मन सरकारने दिलेली आहे. जर्मनीला या कालव्याचा उपयोग सैन्यरचनाफीसल्याच्या दृष्टीने फार आहे, का की, या कालव्यामुळे आता जर्मन आरमाराला परकी सत्तेखालच्या जलमार्गात जाण्याची बहुरी नाहींशी झाली आहे या फायद्याकडे दृष्टि देऊनच कालव्याचे काम शक्य तितक्या लवकर पुढे करण्याकरिता फार उत्पट करण्यात आली काही वेळा तर ८,६०० मजुरापर्यंत सख्या कालव्याच्या कामावर राहत होती. कील वेथे सोठे आरमारी ठाणे असून वेथे उतम बंदरुद्धि आहे. या जलमार्गाचा योजनाकार व इंजिनियर हर ऑटो बेझ हा होय. याने या कामाकरिता म्हणून मुद्दाम अनेक प्रकारची नवी यंत्रयोजना तयार केली. भरतीचे जोराचे पाणी अडवून धरण्याकरिता रोत्याची योजना व कालवा जागजागी ओलाडण्याकरता रेषेच्या झुल्ल्या पुलाची योजना यानेच स्वयुद्धिमेने केली आहे हा कालवा ओलाडण्याच्या मार्गात अडचणी विशेष नसल्यामुळे पर्वतातील मोठाले योगदे किंवा वऱ्यावरील मोठाले पूल असली शिल्लकलेची अचाट कामे येथे पहावयात मिळत नाहींत आणि ज्या प्रदेशातून हा कालवा जातो तो प्रदेशहि निसर्गरमणाय नाहीं

प्रमुखांशालीं तो तयार झाल्यामुळे त्याचे परिणाम काहा निराळ्या प्रकारचे होणार हे उघड आहे युनायटेड स्टेट्स्च्या पूर्वकिनाऱ्यापासून पॅसिफिक किनाऱ्यावरील बंदरे नलमार्गाने खुद्द युरोपइतकी लांब पडतात. परंतु या कालव्यामुळे हे अंतर एकदम ३००० मैल कमी झाले आहे. मिसिसिपी नदीचे बहुतेक पाणी पॅसिफिक महासागरात जाऊन पडणार. पिट्सबर्गपासून हागकांगला आणि नेत्रास्कापासून आस्ट्रेलियाला चिकागोपासून व दुल्यथापासून शांघायला व मॅनिल्पासून बोर्टोन प्रवास करता येत आहे पॅसिफिक महासागरामोवतालच्या प्रदेशात ५०,००,००,००० म्हणजे जगातील एकंदर लोकसंख्येच्या एक तृतीयात लोकवस्ती आहे. शिवाय हिंदुस्थानलाहि पॅसिफिक महासागरामार्फत दळणवळण ठेवणे सोयीचे होणार असल्यामुळे ती लोकसंख्या गिळविल्यास एकंदर ८०,००,००,००० लोकांचा परस्पर संबंध येण्यास सुलभ मार्ग उपलब्ध झाला आहे. पृथ्वीच्या पाठीवरील वसाहतींच योग्य पण अद्याप सांगसलेला असा बहुतेक प्रदेश पॅसिफिक महासागरामोवतीच आहे. यात अल्बार्का, ब्रिटिश अमेरिका, आस्ट्रेलिया, ईस्ट इंडीज व नायजेरिया इतके देश येतात. औद्योगिक वायवतीत जगातील पहिल्या प्रतीच्या राष्ट्रत मोडणाऱ्या युनायटेड स्टेट्स या देशाला व्यापाराच्या बाबतीत या कालव्यामुळे युरोपपेक्षाहि फार सोयीचे होणार आहे.

कांही शहरांपासून सैन फ्रॅन्सिस्कोपर्यंत अंतर.

शहरापासून	जुना मार्ग	पनामा मार्ग
न्यूयॉर्क	१३,२४४	५,२९९
लिव्हरपूल	१३,८४४	८,३२८
सिड्नाट्टर	...	५,२७२

की ल चा का ल वा ऊ फे नार्थ ती की ची ल.-कील कालवा समुद्रात जाणाऱ्या वाटीच्या सोईकरिता पृथ्वीच्या पाठीवर जे अनेक कालवे तयार केलेले आहेत, त्यापैकी एक असून त्यासंबंधीची योजना फार पूर्वीपासून तयार झालेली होती. वाल्टिक समुद्राचा उत्तर समुद्राशी संबंध जोडण्यासंबंधी कल्पना मध्ययुगातच पुढे आलेली होती इतकेच नव्हे तर १३८९ मध्ये अशा प्रकारचा एक लहानसा कालवा तयार करण्यात आला होता. परंतु हा कालवा अपुरा असल्याने भासत असल्याचा पुरावा हा आहे की, तेव्हापासून सुमारे सोळा निरनिराळ्या योजना पुढे आलेल्या अनुन त्यापैकी हल्ली अस्तित्वात असलेला कील कालवा फारच मोठा आहे; इतका की, त्याच्या पुढे इतर योजना अगदीच क्षुद्रक भासतात. हा कालवा बांधण्याचे काम १८८७ मध्ये सुरू झाले आणि १८९२ता. २० जून रोजी त्याचा प्रवेशसमारंभ तत्कालीन जर्मन बादशाहा दुसरा वुल्फन याच्या हस्ते करण्यात आला. हा समारंभ फारच वाटाचा झाला, त्यावेळी पृथ्वी-

वरील महत्समहान आरमारपैकी मिळून सुमारे शंभर जहाजांनी समारंभात भाग घेतला होता. या कालव्याचे महत्त्व व्यापारी दृष्ट्या फार आहे. हा कालवा तयार होई-पावेतो वाल्टिक समुद्रात जाण्याकरता जहाजांना डेन्मार्केच्या द्वीपकल्पाला प्रदक्षिणा घालून जावे लागत असे, व तो मार्गहि लहान लहान सामुद्रधुन्यातून असल्यामुळे दर्यावर्दी लोकांना मोठ्या धोक्याचा असे. कारण त्या भागात खडक फार असून नादळेंहि वरचेवर होत असतात. इतके असून या मार्गाने होणारी वाहतूक इतकी वाढली होती की, दरसाल ३५,००० जहाजे तिकडून जात असत या आरूढवाचरुण वाल्टिक समुद्रामार्फत जगाशी होणारे जहाज चें दळणवळण किती मोठे आहे हे स्पष्ट होत. उलट पर्याय हा मार्ग किती धोक्याचा होता याची कल्पना झालेन येईल की, १८५८ पासून सुमारे ३००० जहाजे फुटून गेली, व त्याहूनहि अधिक जायवंदी झाली. या वरून असे स्पष्ट दिसते की, नवे युरोपमध्ये जहाजांच्या वाहतुकीला अधिक अपायकारक असा दुसरा मार्ग काचित्च आढळेल म्हणून या कालव्याचे महत्त्व त्याच्या मोठेपणावर किंवा त्याच्या योगाने जहाजांना पडणाऱ्या कमी प्रवासावरच केवळ नसून, या मार्गाच्या सुरक्षितपणावरहि ते पुष्कळअंशी अवलंबून आहे.

हा कालवा ६१ मैल लांब, पृष्ठभागावर २०० फूट रुंद आणि तळाशी ८५ फूट रुंद असून यातून १०००० टनाची जहाजे जाऊ शकतात, आणि कालवा ओलाडण्यास सरासरी वेळ १२ तास लागतो. या कालव्याचा अंदाजी खर्च ८२,५० लक्ष पौंड असून त्यापैकी एक-तृतीयांश रकम जर्मन सरकारने दिलेली आहे. जर्मनीला या कालव्याचा उपयोग सैन्यरचनाकोशाच्या दृष्टीने फार आहे; का की, या कालव्यामुळे आता जर्मन आरमाराला परकी तत्त्वत्वाच्या जलमार्गाने जाण्याची जरूरी नाहीची झाली आहे या फायद्याकडे दृष्ट देऊनच कालव्याचे काम शक्य तितक्या लवकर पुरे करण्याकरिता फार खर्च करण्यात आली काही वेदा तर ८,६०० मनूरापर्यंत संख्या घालण्याच्या कामावर खर्च होतो. कील येथे मोठे आरमारी दर्जे असून येथे उत्तम बंदर आहे. या जलमार्गाचा योजनाकार व ईंजिनियर हर ऑटो वेश हा होय. याने या कामाकरिता म्हणून मुद्दाम अनेक प्रकारची नवी यंत्रयोजना तयार केली. भारतींचे गोरवे पाणी अडवून भरण्याकरिता योल्याची योजना व कालवा जागजागी ओलाडण्याकरता रेल्वेच्या झुलत्या पुल्याची योजना यांचे स्ववृद्धिमतेने केलेले आहे हा सख्खा ओलाडण्याच्या मार्गात अडचणी विशेष नसल्यामुळे पर्वतातील मोठाले योग्येद किंवा दृष्यावरील मोठाले पूल असलेले शिल्पकलेची अचाट कामे येथे पहावयात मिळत नाहीत आणि ज्या प्रदेशातून हा कालवा जातो तो प्रदेशहि निसर्गरमणीय नाही

हिंदुस्था नां ती ल कालवे.—प्राथम्य देशांत शेतकी-करितां केलेला कालवा ही काचित् आढळणारी वैनीची गोष्ट होय. कारण युरोपांतील बहुतेक देशांत पाऊस नियमितपणे भरपूर पडून शेती नेहमीच चांगली पिकते. उलटपक्षां पौरस्त्य देशांत, विशेषतः हिंदुस्थानांत शेतकांचे कालवे ही एक आवश्यक वाय आहे. कारण हिंदुस्थानांतील मोठमोठ्या भागांत, विशेषतः सिंधमधील निर्जन प्रदेश, पंजाबच्या नैऋत्ये-कडील प्रांत इत्यादि भागांत पाऊस बहुतेक सुळेंच पडत नाही. तसेंच दक्षिणेकडील भागांत (डेकन प्लेटो) पंचन्य-वृष्टि अत्यंत अनियमित असल्यामुळे शेती चांगली पिकणे ही गोष्ट फार अनिश्चित असते. त्यामुळे पुष्कळ ठिकाणी मातांचें व उसांचें पीक कालव्यांचें पाणी मिळाल्याशिवाय तयार होणें शक्यच नसतें. पुष्कळशा प्रदेशांत खरीपाचें पीक म्हणजे पावसाळ्यांतलें एक पीक केवळ पावसाच्या पाण्यावर तयार होतें. परंतु दुसरे रच्येचें पीक म्हणजे हिवाळ्यांतलें पीक मात्र बहुतांशी कालव्यांच्या पाण्यावर अवलंबून असतें; आणि हिंदुस्थानांतील केंकडा ६५ लोक शेतीच्या उपपन्नावर उदरनिर्वाह करणारे आहेत ही गोष्ट थानांत घेतली, म्हणजे हिंदुस्थानला कालवे व पाटबंधारे यांचे महत्त्व किती मोठे आहे हे सहज लक्षांत येईल.

प्राचीन इतिहास.—अशा परिस्थिति असल्यामुळे हिंदुस्थानांत कालवे व पाटबंधारे फार प्राचीन काळापासून उपयोगांत आणले जात हे अगदी स्वाभाविक आहे. बापी, कूप (विहीर) व पाणी ओढण्याची साधने हे शब्द हिंदुस्थानांतिल वाङ्मयात व इतिहासांत सुप्रसिद्ध असून अद्यापि या गोष्टींचे महत्त्व कायम आहे. इतथीसत्पूर्वीच्या अनेक शतकांतिल प्राचीन वाङ्मयात कालवे व पाटबंधारे याचा उल्लेख आहे. हिंदुस्थानांत विहीरी अनेक काळापासून अस्तित्वांत आहेत. मोठमोठाले तलाव दक्षिणहिंदुस्थानांत असंख्य आहेत. तसेंच सिंधुनदी व तिला मिळणाऱ्या नद्या यांच्या उपरानें पाणी साठवून त्याचे केलेले कालवे प्राचीन काळापासून हिंदुस्थानांत आहेत. तथापि मोठाली धरणे थांधून नद्यांचे पाणी अडवून त्याचा शेतीकडे उपयोग करण्याची व्यवस्था ब्रिटिश अमनानीपासूनच काय ती हिंदुस्थानांत पहावयास सांपडते.

सरकारी व्यवस्था.—शेतीला पाणी देण्याची साधनें तीन प्रकारची आहेत. विहीर, तलाव व कालवे. यांपैकी कालवे हेच साधन फार मोठे व महत्त्वाचे असल्यामुळे, व शेतीच्या उत्पन्नाची नियमितता मुख्यतः त्यावरच अवलंबून असल्यामुळे त्यांचीच प्रथम विस्तारपूर्वक माहिती येथें देऊं. हे सर्व कालवे येथें ब्रिटिश सरकारने स्वतः सरकारी व्यवस्थेनें बांधविले आहेत. या आधुनिक काळव्यांपैकी आरंभानें मद्रास इलाख्यांतिल कांहीं कालवे व ओरिसामधील एक कालवा सरकारनें हमी घेतलेल्या दोन कंपनीकडून करवून घेण्यास सुरवात केली होती. परंतु या दोन्ही कंपन्या

अडचणीमुळे शुद्धात्वा आणि त्यामुळे खातगी कंपनी-मार्फत कामें करण्याची ही पद्धतीच त्याख्य ठरली. आणि लॉर्ड लॉरेन्स या व्हाइसरॉयच्या कारकीर्दीपासून असे ठरलें की, कालव्यांचा कामें, सरकारने स्वतः कमी रकम घेऊन स्वतःच्या पब्लिक धर्मे सात्यामार्फत करावी.

ब्रिटिश पूर्व कालवे.—ब्रिटिशसरकारला पूर्वी तयार केलेल्या कांहीं मोठ्या कालव्यांचा फायदा आयता मिळाला. त्यांपैकी मद्रास इलाख्यांतिल कावेरी नदीचा कालवा हा एक होय. तसेंच पंजाबमध्ये मुसुलमान व शीख राज्यकर्त्यांनी कांहीं कालवे बांधले होते. मोगल वादशाहानी दिल्ली सहराला पाण्याचा पुरवठा करण्याकरितां देवा-रच्या यमुना नदीला कालवा बांधला होता. पूर्वीच्या कालव्यांचा शेतीला मोठ्या प्रमाणावर उपयोग होत असे असे नाही; तथापि कोणत्या ठिकाणी फले कालवे करावे यासंबंधानें नमुन्यादाखल या कालव्यांचा ब्रिटिश सरकारच्या ईंजिनियराना चांगला उपयोग झाला. कावेरी नदीच्या ग्रँड अनिकट नांवाच्या कालव्यांचा शेतीला चांगला उपयोग करून घेतां यावा म्हणून, सर आर्थर कॉटन या ईंजिनियरानें कोल्टन नदीला अपर अनिकट नांवाचा अधिक ऊंचावर काढया बांधला. नसेच याच ईंजिनियरानेंतीन कोट रुपये खर्चात गोदावरी व कृष्णा या नद्यांच्या काटच्या २० लाख एकर शेतजमिनीला पाणी देता येईल इतक्या मोठ्या प्रमाणावर कालवे बांधले. उत्तर हिंदुस्थानांत सर प्रोविन कॉलट यानें गंगानदी, हरिद्राजवळच अडवून गंगेचा मोठा कालवा तयार केला. ह्या कालव्याइतका मोठा व घाडसाची रचना असलेला कालवा हिंदुस्थानांत किंवा इतरत्र कोठेंहि पाहावयास सांपडत नाही. यामार्गे हिंदुस्थानांतिल कालव्यांच्या योगनेचा पाया घालण्यांत आला व कालवे अधिकाधिक बांधण्याचे काम चालू ठेवण्यांत आलें. उत्तरहिंदुस्थानांत पंजाब व संयुक्तप्रांत यांमध्ये वरचे कालवे बांधण्यांत आले. यांपैकी चिनाव नदीचा कालवा हा जगातील एक आश्चर्य म्हणून गणला जाण्यासारखा आहे. या एकाच कालव्याने २० लाख एकर जमीन, म्हणजे ईंजिन-मधील एकेदर शेतजमिनीचा दोनपंचमांश भाग भिजला जातो. या कालव्यातून दर सेकंदांत अकरा हजार घनफूट पाणी, अथवा टेंडिसटन येथें येस्त नदींतून दर सेकंदांत जितके पाणी वाहारे पडतें त्याच्या सुमारे सहापट पाणी वाहारे पडत असतें. चिनाव आणि गेलम नद्यांच्या कालव्यानी शेंकडो एकर सरकारी पडित जमीन लागवडीस आणली असून त्यामुळे सरकारमार्फत वसाहती स्थापण्याच्या कामास मदत झाली आहे; तसेच पंजाबमध्ये कित्येक पुरातन खेळांत लोकवस्ती जी अत्यंत दाट झाली होती ती मोडून जेथें पूर्वी किरकोळ टानटी भटके लोक रहात असत असल्या आंताब प्रदेशांत उत्तम शेतकरी लोकांचा वसाहत झाली आहे सुद्धे इलाख्यांत नीरा, प्रवरा, मुठा वगैरे कालवे चालू असून नीरा कालवा बांधण्याचे व सखर कालवा बांधण्याचे काम च

आहे. मद्रास इलाख्यात तर कालवे व पाटवधारे यांचा कामे शेतकी बाडशाही व कल्पकरीची केलेली आहेत की, त्याच्या तोंडाची कामे जगात खोडीचे अडळतात. घाट-माख्याच्या उतरगोवर पेरियर येथे बांधलेला तलाव ६ मध्ये आलेल्या टेकडेंतून पाणी भरणेकरिता बांधलेले, योगदा ही अशा आवश्यकतेकरिता कामाची उदाहरणे असून या कालव्याने केवळ पाण्याच्या अभावा ओघाड पडत असलेली उत्तम जमीन लाभवडीत आगली गेली आहे. तथापि दक्षिणेंतील कालव्यापातून सरकारला खर्चाच्या मानाने काहीच फायदा पडत नसे; कारण पत्रेन्ये चांगला होईल त्या सार्क शेतकरी कालव्याचे पाणी मुळीच घेत नसत आणि अवघ्याने साल आभ्यास सर्व शेतीला पुरेते पाणी देण्याला सरकारजवळ भरपूर साठा नसे; यामुळे उत्तरहिंदुस्थानातच कालव्यावर विशेष भर देण्याचे सरकारने ठरविले.

पाटवधारे विषयक कमिशन.—वर सल्लेखिलेली सर्वत्र चाललेली कामे काही तरां ठराविक धोरणावर चालवी म्हणून व्हाइसराय लॉर्ड कर्झन यांच्या कारकीर्दीत इ.स. १९० साली या विषयावर माहिती मिळवून तबित्तर रिपोर्टे करण्याकरिता एक कमिशन नेमण्यात आले. या कमिशनच्या रिपोर्टेनुसार ठरलेले धोरण हल्ली चालू आहे. कमिशनच्या सालापर्यंतची रिपोर्टत दिलेली माहिती पुढीलप्रमाणे होती. हिंदुस्थानातील पाटवधारे असलेल्या प्रांतात दरसाल लागवड होणारी एकूण जमीन १२६० लक्ष एकर होती तपैकी सुमारे ४४० लक्ष एकर जमिनीला म्हणजे शेकडा १९ ३/४ एकर जमिनीला पाटवधारे पाणी मिळत होते. अशा जमिनीपैकी १८ १/२ दशलक्ष एकर म्हणजे शेकडा ४२ एकर जमीन सरकारा कालवे व तलाव यांच्या पाण्याने भिजत असे आणि २५ ३/४ दशा लक्ष एकर म्हणजे शेकडा १८ एकर खासगी साधनांनी भिजत असे व अशा जमिनीपैकी निम्यातून अधिक जमीन विहिरीच्या पाण्याने भिजत असे. कमिशनच्या सालच्या पूर्वीच्या पावसातकात सरकारी पाण्याने एकूण ८० लक्ष एकर जागेक जमीन मिळू लागली व खासगी पाण्याने ३० लक्ष एकर अधिक जमीन मिळू लागली म्हणजे पंचवीस वर्षांत ११० लक्ष म्हणजे शेकडा ३२ एकर अधिक जमीन मिळू लागली. या बरोबरच देशी संस्थानात मिळू लागलेली जमीन हिशेबात धरल्यात एकूण ५३० लक्ष एकर जमीन (१९० लक्ष एकर कालव्याच्या पाण्याने, १२० लक्ष एकर विहिरीच्या पाण्याने, १०० लक्ष एकर तलावाच्या पाण्याने आणि ८० लक्ष एकर इतर साधनांनी) पाण्याने मिळू लागली. नवे कालवे सोडून प्रमाणावर बांधण्यांत येवार्ने कमिशनचे मत असे पडले की, पाटवधारेच्या कामाकरिता काढलेल्या कर्जावर व्याज तटून दिवाय फायदा होईल असे प्राप्त म्हणजे पंजाब, सिंध आणि मद्रास हे हेत. कारण अवघेय व दुष्काळ या प्रांतात फारच क्वचित पडतात. याच सांगात कालवे लवकर व मोठ्या प्रमाणात बांधण्यात यावे, याचें कारण हे

कालवे आर्वेकडच्या सरकारला, फ्रान्देशीर पडतिले इतकेंच म्हणें तर त्यामुळे देशातील धान्याचा एकूण पुरवठा पुढीलच वाटेला. दुष्काळनिवारणविषयांचा प्रश्न हातों घेऊन मुंबई इलाख्यातील सर्वांत अधिक दुष्काळ पडणाऱ्या कोलापुर जिल्हाविषयांच्या माहितीवरून कमिशनने असे मत पुढे मांडले की, तद्दरहु जिल्हात दुष्काळी नदत म्हणून दरसाल सरासरी खर्च सरकारला १ लाख रुपये करावा लागत असल्यामुळे व दुष्काळनिवारणाचे खर्च करण्यापेक्षा दुष्काळप्रतिबंधक उपायावर खर्च करणे अधिक इष्ट असल्यामुळे या कामां म्हणजे कालव्याची शेतीला पाणी पुरविण्याच्या कामां सरकारने दर एकरा २२१ रुपये खर्चा घालणे अयोग्य नाही. या धोरणानुसार मुंबई इलाख्यातील जिल्हाना

हा अगदी अपवादामक दर आहे व तो अगदी धोडक्या भागापुरताच लागू आहे. हा येवढा भारी दर क्षम्य मानण्याचे कारण असे की, असे पिकाविणारे लोक चांगली उंची खते घालून दर एकरी आठशे रुपयेपर्यंत उत्पन्न काढतात. मुळा कालव्याच्या इतर भागांत एकरी दर रु. ४० पासून रु. १३ आहे, आणि मुंबई इलाख्यातील इतर कालव्यांच्या पाण्यावर आकार एकरी रु. १० ते १० पर्यंत आहे. मद्रास इलाख्यांत उक्ताच्या पिकावर जास्तीत जास्त आकार रु. १० असून पंजावांत रु. ८॥ च्या वर कोठेहि नाही. मद्रास इलाख्यातील भाताच्या पिकावर रु. ५ ते २ पर्यंत दर असून बंगाल्यांत याच जातीच्या पिकावर फक्त रु. २॥ ते १॥ पर्यंत आकार घेतात. या दोन्ही प्रांतांत पाटाचे पाणी बहुतेक भाताच्या पिकाकरिताच घेत असतात. पंजावांत भाताचे पीक फारसे होत नसूनहि तिथे सदरदू दर एकरी रु. ७ ते रु. ३॥ पर्यंत आहे. पंजावांत मुख्य पीक गव्हाचे असून त्या पिकावर आकार रु. ४॥ ते ३॥॥ च्या दरम्यान आहे; आणि वैरणीच्या पिकावर रु. ३ ते २॥ पर्यंत आहे. कालव्यांच्या पाण्यावरील सरासरी दर एकरी ३॥ रुपये असून सिंध व बंगाल या प्रांतांत ही सरासरी १॥ रु. पडते. पंजावांत रु. ३॥ आणि मद्रास, संयुक्त प्रांत व मुंबई इलाख्यातील दक्षिण भागांत ४॥ रुपये पडते. प्रांतिक दृष्ट्या पिकाच्या किंमतीवर शें. १० ते १२ ह्या आकाराची सरासरी पडते आणि बंगाल व मुंबई इलाख्याच्या मध्य व दक्षिण भागांत ही सरासरी शे. ६ वून जरा अधिक पडते.

वा ह तु को चे फा ल वे.—वास वर्षापूर्वी केवळ वाहतुकीकरिता किंवा शेती व वाहतूक वा दोन्ही कामांकरिता उपयोगी पडणारे असे कालवे वायव्यासंबंधाने यत्रच विचार चालू होता. परंतु आतां हा विचार पूर्णपणे त्याज्य ठरलेला आहे. हा विचार पुढे येण्याचे कारण असे की, आगगाड्या प्रथम फायदेशीर होत न-हत्या, आणि अलीकडे आगगाड्या वर नफा पडू लागल्यापासून हा वाहतुकीच्या कालव्यांचा प्रश्न कायमचा मार्गे पडला. वाहतुकीचे कालवे धांपणे हे फार खर्चाचे काम आहे, इतकेच नव्हे तर पाण्याचा पुरवठा कमी पडला की वाहतूक बंद करावा लागते. असे वाहतुकीचे कालवे बंगाल, मद्रास, सिंध व ओरिसा या प्रांतांतील दुआबांशिवाय इतर कोठेच उपयुक्त होण्यासारखे नाहीत. विशेषतः पूर्वबंगालमध्ये अशा कालव्यांचा वाहतुकीच्या दृष्टीने फार उपयोग होण्यासारखा असल्यामुळे तिकडे सरकारचे हल्ली लक्ष गेले आहे.

[सं द मं प्र थ—रावट रुद्रलेज डिस्कव्हरीज अँड इनव्हेन्शन; व्हॉर्न-हुरकोट-रिचर्ड अँड कॅनॉल; साप्टन-कॅनॉल नॅव्हिगेशन; फ्रुलान-कॅनॉल नॅव्हिगेशन; व्हॅलन्सी-ट्रीटाईज ऑन इन्डल नॅव्हिगेशन; स्टीव्हन्सन-कॅनॉल अँड रिव्हर इंजिनियरिंग रिपोर्ट अँड एन्व्हिजन्स ऑफ दि रॉयल

कमिशन ऑन कॅनॉल; ए. ब्रिटानिका (कॅनॉल, पनामा कॅनॉल व सुएझ कॅनॉल) एन्सायक्लो. सोशल रिफॉर्म; इन्वियन ईथर बुक].

कालसी.—संयुक्त प्रांत. देहराडून जिल्हा. चकाट तहसिलीतील एक गांव. उ. अं. ३०° ३२' व पू. रे. ७७° ५१'. यमुना आणि टोन या नद्यांच्या संगमाजवळ हे ७६० लोकवस्तीचे (इ. स. १९०१) एक गांव आहे. हल्ली हे तहसिलीचे ठिकाण नसल्यामुळे याने महत्त्व कमी होत चालले आहे. जवळच अशोकानी शारतने आहेत. त्यापैकी एकावर पश्चिम आशिया, ग्रीस आणि इजिप्त या देशांच्या समकालीन राजांनी गावे खोदलेली आहेत. [कॉम्प्ट इन्व्हेन्शन इंडियान, पृ. १].

कालसेडान—कालसेडान हे आशियामयानरमर्षाल विभिन्नियाचे समुद्रकाठचे शहर होते. हे विजान्दियामच्या समोर असून, स्कुटारीच्या दक्षिणेत होते. हे शहर भिगेरीथन लोकांचे वसाहत असून देववाणीने याला 'आथळ्याचे शहर' असे नांव दिले असे म्हणतात. याचा पूर्वीचा इतिहास विजान्दियामच्याच इतिहासांत अंतर्भूत होतो. याच्यासंबंधी बरेच लढे होऊन शेवटी परगामनच्या तिसऱ्या अँटोस्तने (इ. स. पूर्वी १३३) ते रोमन लोकांना दिले. मिथ्रिडाथी द्वने ह्याचा नाश केला. विजान्दियामचा नाश करणाऱ्या रानदी लोकांना कालसेडानवर पुष्कळ हजे केले. रुथ्या ह्याच जागेवर कॅडीनयुई खेडे आहे. येथील लोकसंख्या ३३००० आहे. येथे ब्रिटीश वसाहत व प्रार्थनामंदीर आहे. ह्याच्या दक्षिणेत पॅन्टी चिचॉनचे (आधुनिक पॅन्डिक) अवशेष आहेत. याच ठिकाणी वेलिसेरिवसन आपला एकांतावास काढला.

कालहस्ती, ज मी न दा री.— (कालवी) मद्रास इलाख्यातील ही सर्वांत मोठी जमीनदारी असून तीपैकी काही भाग उत्तरअर्काट जिल्हा, काही नेलोर व काही चिंगलपट जिल्हांत आहे. या जमीनदारीतील जिल्हे, खेडी व त्यांचे क्षेत्रफळ पुढीलप्रमाणे:—

जिल्हा	खेडी	क्षेत्रफळ (चौ. मैल.)
उत्तर अर्काट	८०६	६३८
नेलोर	२०१	५७६
चिंगलपट	२०६	२५०

कालहस्ती गांव हे मुख्य ठिकाण असून येथेच जमीनदार रहातो. जमीनदार पेरुमा जातीचा असून त्याच्या घराण्याचा इतिहास अप्रसिद्ध आहे. बारागळ येथील दोहो-पैकी एका प्रतापदत्ताकडून ही जहागीर दामरल जविराय (तेलुगू-राहुड) यास प्रथम मिळाली, असे येथील जमीनदार सांगतात. इ. स. १६३९ मध्ये असलेला पाळेगार दारगळ पॅकटाद्रि नायडु याने चेतळुपुम हे खेडे ईशान्त दिले. ईशान्ती ह्याबद्दल चंद्रगिरीच्या राजा (विजयनगर

आहे. मद्रास इलाख्यात तर कालवे व पाटबंधारे यांची कामे उच्चो याडसाची व कल्पकृतीची कलेली आहेत की, त्यांच्या तोंडाची कामे जगत बोडीच अष्टकतात. पाट-नाख्याच्या उतरणावर परिवार येथ वाघलेला तलाव । मध्ये श्राद्धाच्या टंकडीतून पाणी नेण्याकरिता वाघलेला योगदा ही अशा श्राद्धकारक कामाची उदाहरणे असून या कारखान्यां केवळ पाण्याच्या अभावां ओसाड पडत असलेली उत्तम जमीन लागवडीस आणली गेली आहे. तथापि दक्षिणेतल काल-व्यापातून सरकारला खर्चाच्या मानाने काहीच फायदा पडत नसे; कारण पंचम्य चांगला होईल त्या साली शेतकरी काल-व्याप पाणी मुळीच घेत नसत आणि अवर्षणाचे साल आल्यास खर्च शेताला पुरेते पाणी देण्याला सरकारजवळ भरपूर साठा नसे; यामुळे उत्तरहिंदुस्थानातच कालव्यावर विज्ञाप भर देण्याचे सरकारने ठरविले.

पाटव थारे वि प च क क्र मि ज न.—वर उल्लोखलेली सर्वत्र नाळलेली कामे काही तरी ठराविक धोरणावर चालवी म्हणून व्हाइसरॉय लॉर्ड क्लेन याच्या आरक्षीतेत इ.स. १९० साली या विषयावर माहिती मिळवून सविस्तर रिपोर्ट करण्याकरिता एक कमिशन नेमण्यात आले. या कमिशनच्या रिपोर्टानुसार ठर-लेले धोरण हल्ली चालू आहे. कमिशनच्या साक्षात्परीची रिपो-र्टीत दिलेली माहिती पुढीलप्रमाणे होती. हिंदुस्थानातल पाटव थारे असलेल्या प्रांतात दरसाल लागवड होणारी एक-दर जमीन २१२० लक्ष एकर होती तीपैकी सुमारे ४०० लक्ष एकर जमिनीला म्हणजे शेकडा १९ ६ एकर जमिनीला पाटाचे पाणी मिळत होते. अशा जमिनीपैकी १८ ६ दश-लक्ष एकर म्हणजे शेकडा ४२ एकर जमीन सरकारची कालवे व तलाव यांच्या पाण्याने भिजत असे आणि ०५ ३ दश लक्ष एकर म्हणजे शेकडा ५८ एकर खासगी साधनांनी भिजत असे व अशा जमिनीपैकी निम्न्यातून अधिक जमीन विहि-रीच्या पाण्याने भिजत असे. कमिशनच्या कालव्या पूर्वीच्या पावसातकात सरकारी पाण्याने एकेदर ८० लक्ष एकर श्राद्धेक जमीन मिळू लागली व खासगी पाण्याने ३० लक्ष एकर अधिक जमीन मिळू लागली. म्हणजे पंचथास वर्षात ११० लक्ष म्हणजे शेकडा ३३ एकर अधिक जमीन मिळू लागली. या बरोबरच देशी संस्थानात मिळू लागलेली जमीन हिशेवात परभ्यास एकेदर ५३० लक्ष एकर जमीन (१९० लक्ष एकर कालव्याच्या पाण्याने, १२० लक्ष एकर विहिरीच्या पाण्याने, १०० लक्ष एकर तलावांच्या पाण्याने आणि ८० लक्ष एकर इतर साधनांनी) पाण्याने मिळू लागली. नवे कालवे मोठ्या प्रमाणावर वापर्यासंबंधाने कमिशनचे मत असे पडले की, पाटव थार्याच्या कामाकरिता काढलेल्या कर्जावर घ्याव स्ट्टन शिवाय फायदा होईल असे प्राप्त म्हणजे पंचाय, सिंग आणि मद्रास हे होत. कारण अवर्षण व दुष्काळ या प्रांतात फारच क्वचित पडतात. याच भागात कालवे लवकर व मोठ्या प्रमाणात वापर्यात यावे, याचे कारण हे

कालवे आर्विकष्टया सरकारला फायदेशीर पडतील इतकेच नव्हे तर त्यामुळे देशातील धान्याचा एकदर पुरवठा पुष्कळच वाढेल. दुष्काळनिवारणविषयांचा प्रश्न हाती वेळून मुंबई इलाख्यातील सर्वांत अधिक दुष्काळ पडणाऱ्या सोलापूर जिल्हाविषय-यांच्या माहितीवरून कमिशनने असे मत पुढे मांडले की, सद्दरहु जिल्हात दुष्काळी मदत म्हणून दरसाल सरा-सरी खर्च तर झरला १ लाख रुपये करावा लागत असल्या-मुळे व दुष्काळनिवारणार्थ खर्च करण्यापेक्षा दुष्काळप्रति-बंधक उपत्थावर खर्च करणे अधिक इष्ट असल्यामुळे या कामी म्हणजे कालव्यानी शेताला पाणी पुरविण्याच्या कामी सरकारने दर एकरा २२१ रुपये खर्च घालणे अयोग्य नाही या धोरणानुसार मुंबई इलाख्यातील जिल्हांना पाणी पुरविण्याकरिता, संघराज्यांच्या पाटव थारवर अवर्षणाच्या साली हि पंचम्यवृष्टि होत असल्या मुळे तेथे जलसंचय करण्या-करिता मोठ्या तलाव बांधावे असे कमिशनने सुचविले. मद्रास इलाख्यात तुंगभद्रा नदीच्या कालव्याचीच सुगी योग्यना हाती घ्यावी व कृष्णा नदी अडवून पाण्याचा नाडा करावा असे त्यांनी मत दिले. नम्यप्रांतातल्या भावनेशोच्या जिल्हाफर-रिता दुष्काळी सालात पाणी देण्याकरिता कालवे बांधावे आणि तुंदळपेडातील केन झालव्याचे काम हाती घ्यावे अशा सूचना केली. अजोर एकदर हिंदुस्थानात मोठे मोठी कालव्याची कामे हाती घेण्यासंबंधी पाचारण घेऊना पुढे मांडून त्या कामी ४१ कोट रुपये सरकारने खर्च करावे व त्यायोगाने ३५,००,००० एकर अधिक जमीनीला पाणी पुरविण्याचा सोय करावा अशा त्यांची सूचना होती. या योजनेमुळे खर्च होणाऱ्या कर्जाक रकमानवील न्याय भागविण्याकरिता काल-व्यापातून होणाऱ्या उत्पन्नाचा भरतीला, शिवाय दरसाल ३८ लाख रुपये सरकाराचा फायसचा खर्चचा योग वाढणार, यात दरसाल दुष्काळनिवारणाकडे होणारा रकम अजमास ३१ लाख रुपये वजा करून याती ४३ लाख रुपये सरकारला खर्च करावे लागण, त्याचा सोवदला म्हणून दुष्काळनिवा-रण व इतर फायदे मिळविणे अयोग्य नाही असा तसा कमिशनने अजोर दिलेला आहे. एकेदरीने पाटव थार कमिशनचे मुख्य परिणाम असा जाला की, पाटव थार्या-संबंधाच्या कामाला एक विशिष्ट धोरण जाले व तेव्हा-पातून या वावरीत विशेष लक्षात भरण्यासारखी प्रगती झालेली आहे.

पा टव थ र ल स र का री आ का री.— हा आकार कोठे कोठे जमानतारा घालवून घेतात, व कोठे कोठे जमा-नीच्या मरुझापासून किंवा शेतक्यापासून स्वतंत्र पाणी-पेक्षा उर्फ नळपेढी आकारून घेतात. हा आकार पिकाचा जस, पाण्याचे परिणाम, जमीनीचा मगदूर, आठवण्यातील पाणी देण्याच्या वेळा आणि शेतक सावा या पाण्यापातून होणारा फायदा इत्यादी गोष्टीवरून ठरविताने. पुण्याच्या आसपास उसाच्या पिकावर एकरा २.५० आकार घेतात.

हा अगदी अपवादात्मक दर आहे व तो अगदी घोडक्या भागापुरताच लागू आहे. हा येवडा भारी दर खूप मानण्याचे कारण असे की, ऊस पिढविणारे लोक चांगली उंची खते घालून दर एकरी आठशें रुपयेपर्यंत उत्पन्न काढतात. मुळा कालव्याच्या इतर भागांत एकरी दर रु. ४० पासून रु. १३ आहे, आणि मुंबई इलाख्यातील इतर कालव्यांच्या पाण्यावर आकार एकरी रु. २५ ते १० पर्यंत आहे. मद्रास इलाख्यांत उसाच्या पिकावर जास्तीत जास्त आकार रु. १० असून पंजाबात रु. ८॥ च्या वर कोठेही नाही. मद्रास इलाख्यातील भाताच्या पिकावर रु. ५ ते २ पर्यंत दर असून बंगाल्यांत याच जातीच्या पिकावर फक्त रु. २॥ ते १॥ पर्यंत आकार येतात. या दोन्ही प्रांतांत पाटाचे पाणी बहुतेक भाताच्या पिकाकरिताच घेत असतात. पंजाबांत भाताचे पीक फारसे होत नसूनहि तेथे सदरहू दर एकरी रु. ७ ते रु. ३॥ पर्यंत आहे. पंजाबांत मुख्य पिक गव्हाचे असून त्या पिकावर आकार रु. ४॥ ते ३॥ च्या दरम्यान आहे; आणि वैरणीच्या पिकावर रु. ३ ते २॥ पर्यंत आहे. कालव्यांच्या पाण्यावरील सरासरी दर एकरी ३॥ रुपये असून सिंध व बंगाल या प्रांतांत ही सरासरी १॥ रु. पडते. पंजाबांत रु. ३॥ आणि मद्रास, संयुक्त प्रांत व मुंबई इलाख्यातील दक्षिण भागांत ४॥ रुपये पडते. प्रांतिक दृष्ट्या पिकाच्या किंमतीवर सें. १० ते १२ ह्या आकाराची सरासरी पडते आणि बंगाल व मुंबई इलाख्याच्या मध्य व दक्षिण भागांत ही सरासरी शे. ६ हून जरा अधिक पडते.

या हा तु की चे का ल वे.—वीस वर्षांपूर्वी केवळ वाहतु-कोकरितां किया शैली व वाहतूक या दोन्ही कामाकरितां उपयोगी पडणारे असे कालवे बांधण्यासंबंधाने बराच विचार चालू होता. परंतु आतां हा विचार पूर्णपणे त्याज्य ठरलेला आहे. हा विचार पुढे येण्याचे कारण असे की, आगगाड्या प्रथम फायदेशीर होत नव्हत्या, आणि अलोकडे आगगाड्या वर नफा पडे लागल्यापासून हा वाहतुकीचा कालव्यांचा प्रश्न कायमचा मागे पडला. वाहतुकीचे कालवे बांधणे हे फार खर्चाचे काम आहे, इतकंच नव्हे तर पाण्याचा पुरवठा कमी पडला की वाहतूक बंद करावी लागते. असे वाहतुकीचे कालवे बंगाल, मद्रास, सिंध व ओरिसा या प्रांतांतील दुआबांधीया इतर कोठेच उपयुक्त होण्यासारखे नाहीत. विशेषतः पूर्वबंगालमध्ये वसा कालव्यांचा वाहतुकीचा दृष्टीने फार उपयोग होण्यासारखा असल्यामुळे तिकडे सरकारचे हर्षा लक्ष गेले आहे.

[सं द भं प्रं थ—रायट रुटलेज डिक्शनरीज अँड इनस्ट्रु-न्शन्स; व्हॉर्गन-हरकोर्ट-रिव्हर्स अँड कॅनेलस; चापमन-कॅनेल नॅविगेशन; फुल्टन-कॅनेल नॅविगेशन; व्हॅलन्सी-ट्रीटार्ड अँड इन्लंड नॅविगेशन; स्टीव्हन्सन-कॅनेल अँड रिव्हर इंजिनियरिंग रिपोर्ट अँड एन्क्विअर्स ऑफ दि रॉयल

कमिशन ऑन कॅनेलस; ए. त्रिडानिका (कॅनेल, पनामा कॅनेल व सुएझ कॅनेल) एन्सायक्लो. सोशल रिफॉर्मर्स; इंडियन इयर बुक].

कालसी.—संयुक्त प्रांत. उधरगडून जिल्हा. चक्राट तहशिलीतील एक गांव. उ. अ. ३०° ३२' व पू. रे. ७५° ११'. यमुना आणि टोन या नद्यांच्या संगमाजवळ हें ७६० लोकवस्तीचे (इ. स. १९०१) एक गांव आहे. हल्ली हें तहशिलीचे टिकाण नसल्यामुळे याचे महत्त्व कमी होत चालले आहे. जवळच वसोकार्थी शातने आहेत. त्यापैकी एकावर पश्चिम आशिया, ग्रीस आणि इजिप्त या देशांच्या समकालीन राजांची नावे खोदलेली आहेत. [कॉम्प्ले इन्स्ट्रु-प्शनस् इंडिकारस, पृ. १].

कालसेडान—कालसेडान हें आशियामध्यनमधाल विधिन्याचे समुद्रकाठेचे शहर होते. हें विज्ञानशास्त्रमध्या समोर असून, स्कुटारीच्या दक्षिणेस होते. हें शहर मिगेरीथन लोकांची वसाहत असून देवनागरीने याला 'आंध्रम्याचे शहर' असे नांव दिले असे म्हणतात. याचा पूर्वीचा इतिहास विज्ञानशास्त्रमध्यच इतिहासांत अंतर्भूत होतो. याच्यासंबंधी बरेच लढे होऊन शेवटी परगाममच्या तिसऱ्या अँटिलसने (इ. स. पूर्वी १३३) ते रोमन लोकांना दिले. मिथ्रिडाटी शने ह्याचा नाश केला. विज्ञानशास्त्रमध्या न.३ करणाऱ्या रागटी लोकांनी कालसेडानवर पुष्कळ लढे केले. ७५० ह्याच जागेवर कॅडियुसदे खेड आहे. येथील लोकसंख्या ३३००० आहे. येथे मिठीशा वसाहत व प्रार्थनामंदीर आहे. ह्याच्या दक्षिणेस पॅन्डी चिऑनचे (आधुनिक पेन्डिक) अवशेष आहेत. याच टिकाणी वेलिसेरिअसन आपला एकानवास काढला.

कालहस्ती, ज मी न दा री.— (कालव्या) मद्रास इलाख्यातील ही सर्वांत मोठी जमीनदारी असून तीपैकी काही भाग उत्तरअर्कोट जिल्हा, काही नेलोर व काही चिगलपट जिल्ह्यांत आहे. या जमीनदारांतील जिल्हे, खेडी व त्यांचे क्षेत्रफळ पुढीलप्रमाणे:—

जिल्हा	खेडी	क्षेत्रफळ (चौ. मैल.)
उत्तर अर्कोट	१०६	६३८
नेलोर	२०१	५७६
चिगलपट	२०६	२५०

कालहस्ती गांव हें मुख्य टिकाण असून येथेच जमीनदार राहतात. जमीनदार पेलमा जातीचा असून त्याच्या घरा-भ्याचा इतिहास अप्रतिष्ठ आहे. बारागळ येथील दोहो-पैकी एका प्रतापदत्ताकडून ही जहागीर दामरल जविराय (तेलगू-रायुड) यास प्रथम मिळाली, असे येथील जमीन-दार सांगतात. इ. स. १६३९ मध्ये असलेला पळेगार दारगळ बॅकटाद्रि नायुड याचे चेन्नकुपुम हें खेडें इंग्रजांस दिले. इंग्रजांनी त्याचदळ चंद्रगिरीच्या राजा विजयनगर

सोडून आलेल्या) रातून सनद मिळविळी या दारगळ पाळेगारानें अशी अट घातली होती कीं, या इशान्याचा वताहतीला त्याच्या वापाच्या नावा (चेतपानाबुड) वरून 'चेतपट्टणम्' असें नाव द्यावें. कंपनीच्या वखारीचा अधिकारी मि. डे यानें या ठिकाणी 'फोर्ट सेंट जॉर्ज' हा किल्ला बांधला व तेथें एक शहर वसविलें. त्याला इंग्रज लोक 'मद्रास' असें म्हणतात पण तेथील रहिवासी 'चेतपट्टणम्' असेंच म्हणतात.

इ. स. १७९९ सालीं ही जमीनदारी ब्रिटिश सत्तेखालीं आली व इ. स. १८०१ सालीं जमीनदारास जमीनदारी आपल्या ताब्यात देण्याबद्दल सनद देण्यात आली. पुढें लवकरच जमीनदारास बशपरंपरेंत राजा हा किताब देण्यात आला. एकदर उत्पन्न ५ लाखावर असून ब्रिटिश सरकारास पेशकाश म्हणून १.७ लाख रुपये द्यावे लागतात. पूर्वी जमीनदारीस फार कडे झाल्यामुळे सर्व व्यवस्था कोर्ट ऑफ चार्जिसकडे घेण्यात आली होती. परंतु आता ती पुन्हा जमीनदाराकडे देण्यात आली आहे. येथील जमीन फारशी सुपीक नाही. शिबेल—दक्षिण हि. घराणां, कॉम्ब्स—मॅन्सुअल ऑफ नॉर्थ अफ्रीकट]

त ह शी ल.—मद्रास इलाखा उत्तर अर्काट गिल्ल्याच्या ईशान्येस काळहस्ती जमिंदारीतील एक तहशील. उ. अ. १३° ४४' ते १३° ५५' व पू. रे. ७९° २७' ते ७९° ५९'. क्षेत्रफळ १३८ चौरस मैल लोकसंख्या (१९०१) ९४१३२. या तहशीलीत एक गाव व २०४ लोडी आहेत. इ. स. १९०३-४ साली एकदर उत्पन्न ७८,००० रुपये होते

गा व.—मद्रास इलाखा, उत्तर अर्काट गिल्ल्यातील कालहस्ती तहशीलीचें मुख्य ठिकाण उ. अ. १३° ४५' व पू. रे. ७९° ४२' याची लोकसंख्या (१९०१) ११९९२ असून हें तालुका इंडियन रेल्वेचें स्टेशन आहे. येथें कालहस्तीचा राजा राहतो येथे पराच व्यापार चालतो येथील शिवाचें देऊळ प्रसिद्ध असून कार्यादितकें या देवस्थानाचें महत्त्व येथील लोक मानितात.

कालाटिया—हें इत्थंनमध्ये कॅम्पानिजा प्रजातील जुनें शहर आहे. हें कापुआच्या आग्नेय दिशेस -हाम्या जॅपिया सटकेवर आहे येथें प्राचीन अवशेष साहसत परंतु उडका पासून तुटून पडलेले दगडाचे टिंग पुष्कळ आहेत.

जमीन खाणताना या शहरात रोमन लोकांच्या पूर्वीचीं अवशेषां स्मरणे इ. स १८८२ साली आढळली. हें शहर व्हाद्या-जॅपिया या मुख्य रत्यावर अल्ल्यामुळे तें छत्ररीहट्ट्या महत्त्वाचें आहे. क्रि. पू. ३१३ मध्ये हें शहर सॅमनास्ट या लोकांनी केवळ होतें परंतु फॅसिअसनें तें पुनः निकळें क्रि. पू. ३११ मध्ये सॅमनास्ट लोकांनी तें पुनः कार्याज केलें तित्त्या शतकात या शहरात टाकसळ होती. क्रि. पू. १९ व्या वर्षी सिसरन येथें एक बत्ताहव स्थापिला.

कालिकत,ता उ का -मद्रास इलाखा मलबार गिल्ल्यातील तालुका व तमुदकाटचा विभाग उ. अ. ११° १०' ते ११° ३३' आणि पू. रे. ७५° ४५' ते ७६° ९'. क्षेत्रफळ ७५९ चौर. मैल. लो. स. (१९२१) २,९०,७३९. ह्या निघात एकदर ७६ आमसम किंवा लहान विभाग आहेत.

कालिकत येथें म्युनिसिपालिटी आहे व वेथपूर नावाचें एक चंदर आहे शिवाय कोनोली कॅनॉल नावाचा एक कालवा आहे तालुक्याच्या उत्तरेस वायव्येच्या तपाट प्रदेश आहे सर्व तालुक्यावर जगल असून कोर्टे कोट तालुक्याचें पाक काटतात. जमीन सर्वत्र उच्चनीच आहे जमीनमहसूल सुमारे २३ लाख आहे.

शहर—कालिकत तालुक्याचें मुख्य ठिकाण उ अ ११° १५' व पू. रे. ७५° ४७'. हें मद्रास रेल्वे लाईनवर स्टेशन असून मद्रासपासून ४३४ मैल आहे. स्थल फार प्रेक्षणीय असून सेंटमॉन्टे वृक्ष आहेत येथें एक वेद्याचें इतिहास आहे. कलाई येथें उत्तमपैदा इमारती लाकडाचा व्यापार चालतो. लोकसंख्या (१९२१) ८२३३४. हवामान प्रकृतीला मानवेळसें आहे. शहराचे दारु वस्तीचे काहीं भाग अस्वच्छ व रोगकारक आहेत.

जेध्या नेरमान पेट्टमल नावाचा मलबाराचा शेषट्ट्या राजा मगसे गोला तेल्टा त्यानें आपले राज्य आपल्या सरदारास वाटून दिलें. आणि त्यानें कालिकत या शामोरिनास 'कांव-प्याचें' वारवणें गितक्या लाव एक जार्दल तितकी जागा दिली म्हणतात व छावणून त्यास 'कोलीकोड' हें नाव मिळालें. कालिकत हा त्याचाच अपभ्रंस आहे तेराव्या शतकात अरब लोकांनी ह्या शहराची व शामोरिनची फार तारीफ केली आहे १० व्या शतकात तर ह्या शहरास मलबार किनाऱ्यावरचें शहर म्हणून फार महत्त्व आलें ह्मंत. बरी युरोपियन लोक पहिल्यानदा कालिकतास आले तथापि अरब व्यापार्यांनी त्याची येथे फारशी वाळ न बित्तु दिल्यामुळे त्याच्या कोर्षान व कनानोर येथील बत्ताह्यांचेच फार महत्त्व आलें. पोर्तुगाल धार्ष्टी कोविलहाम हा कालिकत येथें येणारा पहिला युरोपियन होय (१४८६). पण व्यापाराला सरा आरंभ व्हास्को डी गामा आल्यानंतरच झाला (१४९८) पण शामोरिननें त्याला चालें वागविलें नाहीं दोन वर्षांनंतर केरलनें येथें येऊन बत्तार घातली. पण मार्घाला लोकांनी वास्तव्य करून त्याच्या बाकास मारून टाकल. तदनंतर ह्या शहरावर पोर्तुगार करण्यात आला. इ. स १५१० साली कोचाचच्या राजाच्या साहाय्यावरून अजुधकनें कालिकत वर छाप घातला. परंतु त्यात त्यास हार खावी लागली. एक वर्षानंतर शामोरिननें पोर्तुगार लोकांस बत्तार घालण्याचा परवानगी दिला पण १५२० मध्ये त्यांनी कालिकत सोडून दिलें.

१६१५ साली क्याम्बुन किलिंग नांवाच्या इंग्रजांनी येऊन सामोरिचरीं तह केला. पण त्यांनी १५६४ साली वसाहत केली. फ्रेंचांनी येथे १६९८ साली वसाहत केली. फ्रान्सशी झलेल्या लढायांत इंग्रजांनी हे शहर तीनदा आपल्या ताब्यांत घेतलें पण १८१९ साली तें फ्रेंचांस परत दिलें. उॅनिस लोकांनी येथे १७५२ साली वसाहत उघडली. पण १७८४ साली तिचा नाश करण्यांत आला. इच लोकांनी मात्र ह्या शहराकडे दुकूनहि पाहिलें नाहीं. म्हैसूरशी झालेल्या लढायांत ह्या शहरास फार त्रास पोहोचला. मुसलमानांनी १७७३ व १७८८ सालीं वसंत दोनदां हे शहर उचस्त केलें. सन १७९० साली टिपूची लढण्यांत इंग्रजांनी हे शहर घेतलें व १७९२ साली श्रीरंगपटणच्या तहानें तें कंपनी सरकाराकडे कायम राहिलें. मलबारकिनात्यावरील वंदरांत कालिकतचा दुसरा नंबर आहे. धान्य व मीठ ह्या अथात माळ असून बाहेर जाणाऱ्या मालांत कॉफोर्न अधिपत्य आहे.

येथे कापूस पिंपण्याच्या व सूत काढण्याच्या दोन गिरण्या असून चार कॉफीचे, तीन विटाचे, एके लोखंडा व दोन वेखेचे कारखाने आहेत.

येथे तीन कॉलेजे व वरीकशी हायस्कूल, मुर्लीकरिता व श्री पुरुष शिक्षकाकरिताहि शाळा आहेत. केरळसेचारी व मनोरमा (मल्याळी)ही साताहिके, दोन इंग्रजी द्विमासाहिके व एक भितवादी मासिक येथे निघते.

कालिकापुराण—एक उपपुराण. या पुराणांत ९३ अध्याय व ९००० श्लोकसंख्या आहे. गिरिजा, देवी, भद्रकाली, काली, महात्माया यांसारखी असंख्य रूपे धारण करणाऱ्या शिवपत्नीच्या उपासनेसाठी हे रचिले आहे. तेव्हा हे शाक्तपंथीय असणार हे उघड आहे. ग्रंथाच्या पहिल्या अध्यायांत प्रजा आपल्या संध्या नांवाच्या मुलीवर कसा कामात्मक झाला याचे वर्णन वायु, लिंग किंवा शिवपुराण यांतून न आढळणाऱ्या भावेंत केलेले आहे. शिवपार्वतीविवाह, दक्षयज्ञ व सतीचा गुरुपुत्र हे विषय पुराणाच्या आरंभी येऊन गेले असून पुढे पीठस्थानांची कशी उत्पत्ति झाली व कोटकोट लिंगे स्थापिली गेली तो इतिहास या पुराणांत आहे. शैव आणि वेताळ यांनी देवीची निरनिराळ्या स्वरूपांत केलेली उपासना कथन करितांना, देवीपूजेचे विधी व संप्रदायाहि सविस्तर वर्णन करण्याची संधी साधून घेतलेली दिसते. प्राण्यांचे यज्ञी देण्याचे विधीहि सांगितले आहेत. या पुराणाचा दुसरा विषय म्हणजे आसामांतील कामारूप तीर्थावलीपथे पर्वत व गया तसेच त्या प्रदेशांतील पवित्र अशा कामाक्षीचे देवस्थान यांचे कथावार्ता वर्णन हा होय. वैदपुराणधर्मांतर्गत म्हणविणारा हा अभिचारी सात्रिक किंवा शाक्त पंथ आसाम किंवा ईशान्य वंगाल या भागांतून निघावा हे विवेक्षण होय असे विलसन म्हणतो.

पार्वतीने केलेल्या शिवाराधनव्रतांत काही विधी सांगतांना महिषासुराचा आधिनापासून आरंभ घरिला आहे. याची

माया प्रौढसंस्कृत अशी नाहीं. हाव-भाव या शब्दाची आविर्भाव या अर्थी वन्याच ठिकाणी योगना केली आहे.

या पुराणांत कथेच्या अतुरोपानें वरील मुख्य कथानका-विषयाय वसिष्ठअश्वतथीविवाह, जनकास भूमीपासून सीतेची प्राप्ति, नरकासुरजन्म व त्याचा कृष्णाच्या हस्ते वध, तारकासुरोत्पत्ति व कार्तिकेयाच्या हस्ते त्याचा वध, या उपकथा असून शिवपार्वती यांनी चंद्रशेखर व तारावती ही नामाभिधाने धारण करून घेतलेले मानवी अवतार इत्यादि कथा आहेत.

कालिगी—कालिजी पहा.

कालिंजर (१)—संयुक्तप्रांत. वांदा जिल्हा. गिर्वाण तहशिलांतील एक गांव आणि किल्ला. उत्तर अक्षांश २५° १' व पूर्व रेखांश ८०° २९'. लोकसंख्या (१९०१) ३०१५. समुद्रसपाटीपासून उंची १२०३ फूट. उदेलखंडांतील हा एक अति प्राचीन किल्ला होय. संयुगांत रत्नकूट, त्रेतायुगांत महागिरी व द्वापारयुगांत पिंगाल अशा निरनिराळ्या नांवांनी याविषयांचा उल्लेख आढळतो. हल्लीचे कालिंजर हींदी नांव प्राचीन असून महाभारतांत याच नांवाने याचा उल्लेख आलेला आहे. दैलिननीं टमसि या नांवाने याचा उल्लेख केला आहे. शिवपुराणांत नऊ उत्कलापिका हा एक आहे असे म्हटले आहे. हल्लीं याच कालंजर असोही नांव आहे. कारण येथे कालंजराचे (जे काळज वृद्धत्व आणतो तो 'शिव') देऊळ आहे. एकंदरीत शैवांचे हे फार प्राचीन स्थळ असून चंदेल राजांच्या दंतकथांतील मूळपुरुष चंद्रशिव अथवा वर्मा यानें याच तट-बंदी केली, अशाविषयी या प्रांतांत दंतकथा प्रचलित आहेत.

महाभारतामध्ये हे एक मोठे प्रसिद्ध शहर आहे असे वर्णिले असून येथील देवतलावात जो कोणी स्नान करील त्यास हजार माई दान दिल्याचे पुण्य लागेल असे या स्थानाचे महत्त्व वर्णिले आहे. डोंगरावर इतस्ततः असलेल्या व पवित्र मानलेल्या जागांवरील शिलालेख किल्ल्याच्या दरवाजावरील शिलालेखांपेक्षा अधिक जुने आहेत. त्याचून किाडा धांपण्यापूर्वी या डोंगरावर हिंदू देवळे होती हे स्पष्ट आहे. त्याचप्रमाणे तयाला जे काही खोदकाम केलेले द्वादश उपयोगांत आणलेले दिसतात, ते पूर्वाच्या कामांचे काढून तैथे लवले आहेत असे दिसते. सातव्या शतकांत केदारनाथ यानें हे शहर वसविले असे फेरिस्ता म्हणतो. लाहोरचा राजा जयपाल यानें इ. स. ९७८ साली गजनयंवर जी जशस्वी स्वारी केली तीत कालिंजराचा राजा त्यास मदत करण्याकरता होता असे मुसलमान इतिहासकारांनी नमूद करून ठेविले आहे. गिझनीच्या मंदसुदाने हिंदुस्थानावर जी चौथी स्वारी केली तिला इ. स. १००८ साली आनंदपाल यानें पेशावर येथे विरोध केला. त्यावेळीं प्रालेखा लडाईत कालिंजरचा राजा हजर होता. इ.स. १०११ साली कालिंजरचा चंदेल राजा गंग अथवा नंद यानें

तोडून अजिंजा) गावून सगद मिळविला. या दारगळ पालंगारानें अर्धा अट घातली होती की, या इमनाच्या वसाहतीला त्याच्या वापाच्या नावा (चेत्रपानायुड) वरून 'चेत्रपट्टणम्' असें नाव द्यावें. कंभनीच्या वसाहतीचा अधिकारी मि. डे यानें या ठिकाणी 'कोर्ट सेंट जॉर्ज' हा फिझा बांधला व तेथें एक शहर वसविलें. त्याला इंग्रज लोक 'मद्रास' असें म्हणतात पण तेथाला रहिवाशां 'चेत्रपट्टणम्' असेंच म्हणतात.

इ. स. १७९२ साली ही जमीनदारी ब्रिटिश सत्तेखाली आली व इ. स. १८०१ साली जमीनदारास जमीनदारी आपल्या ताब्यात ठेवण्याबद्दल सनद देण्यात आली. पुढें लवकरच जमीनदारास वंशपरंपरें राजा हा किताब देण्यात आला. एकंदर उत्पन्न ५ लाखावर असून ब्रिटिश सरकारास पेशकास म्हणून १.७ लाख रुपये घ्यावे लागतात. पूर्वी जमीनदारांस फार खंड झाल्यामुळे सर्व व्यवस्था कोर्ट ऑफ वार्ड्सकडे देण्यात आली होती. परंतु आता ती पुन्हा जमीनदारांकडे देण्यात आली आहे. येथील जमीन फारशी सुपीक नाही. सिवेल—दक्षिण हि. घराणां; कॉक्स—मॅन्सुअल ऑफ नॉर्थ अफ्रीट].

त ह शी ल.—मद्रास इलाखा उत्तर अर्काट जिल्हाच्या ईशान्येस काळहस्ता जमीनदारीतील एक तहशील. उ. अ. १३° १३' ते १३° ५५' व पू. रे. ७९° २७' ते ७९° ५९'. क्षेत्रफळ ६३८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९०१) १४११२९. या तहशिलीत एक गाव व ३२४ खेडी आहेत. इ. स. १९०३-४ साली एकंदर उत्पन्न ७८,००० रुपये होते.

गा व.—मद्रास इलाखा उत्तर अर्काट जिल्हातील काळहस्ता तहशिलीचें माय ठिकाण. उ. अ. १३° ४५' व पू. रे. ७९° ४२'. याची लोकसंख्या (१९०१) ११९९२ असून हें साह्य इंडियन रेल्वेचें स्टेशन आहे. येथें काळहस्ताचा राजा राहता. येथें वराच व्यापार चालतो. येथील शिवाचें देऊळ प्रसिद्ध असून काशाशिवक या देवस्थानाचें महत्त्व येथील लोक मानितात.

कालाटिआ—हें इटलीमध्ये व्हॅम्पानिआ प्रांतातील जुने शहर आहे. हें कापुआच्या आग्नेय दिशेस नद्याचा अँपिया तटकेवर आहे. येथें प्राचीन अर्थशेप नाहीत परंतु उडका. पावून तुटून पडलेले दगडाचे टींग फुळक आहेत.

जमीन राणवताना या शहरात रोमन लोकांच्या पूर्वीची असलेली स्थाने इ. स. १८८२ साली आढळल्या. हें शहर व्हाया-अँपिया या मुख्य रस्त्यावर अल्ल्यामुळ तें लष्करीदृष्ट्या महत्त्वाचें आहे. ख्रि. पू. ३१३ मध्ये हें शहर सैन्याद्वे या लोकांना घेतलें होतें परंतु फ्रिबिअसनें तें पुनः जिंकलें. ख्रि. पू. २११ मध्ये सैन्याद्वे लोकांनी तें पुनः काबीज केलें. तितक्या दस्तकात या शहरात डाकघाट होती. ख्रि. पू. ५९ च्या वर्षी शहरानें रोमे एक वसाहत स्थापिल.

कालिकत, ता लु का.—मद्रास इलाखा. मलबार जिल्हातील तालुका व समुद्रकाठचा विभाग. उ. अ. ११° १०' ते ११° ३३' आणि पू. रे. ७५° ४५' ते ७६° ९'. क्षेत्रफळ ३७९ चौ. मैल. लोक. सं. (१९२१) २,९०,७३९. या जिल्हात एकंदर ७८ आमसभ किंवा लहान विभाग आहेत.

कालिकत येथें म्युनिसिपालिटी आहे व वेणपूर नावाचें एक बंदर आहे. शिवाय कौनोळी कॅनॉल नावाचा एक कालवा आहे तालुक्याच्या उत्तरेस चायनट्या वपाट प्रदेश आहे सर्व तालुक्यावर जगल धतूत कोटें कोट तालुक्याचें भाग काढतात. जमीन सर्वत्र उच्चनीच आहे. जमीनमहसूल जुमारे २१ लाख आहे.

शहर.—कालिकत तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. उ. अ. ११° १५' व पू. रे. ७५° ४७'. हें मद्रास रेल्वे लाईनवर स्टेशन असून मद्रासपासून ६१४ मैल आहे. स्थल फार प्रेक्षणीय असून मोठमोठे वन आहेत. येथें एक वेळ्याचें इतिहास आहे. कळई येथें उत्तमपैशां इमारती लाकडाचा व्यापार चालतो. लोकसंख्या (१९२१) ८२३३६. हवामान प्रकृतीला मानवेलेसे आहे. शहराचे दाट वस्तीचे काही भाग अस्वच्छ व रोगकारक आहेत.

जेव्हा चेरमान पेरुमल नावाचा मलबारचा शेवटचा राजा मक्षेस गेला तेव्हा त्यानें आपले राज्य आपल्या सरदारास वाटून दिलें. आणि त्यानें कालिकतचा शामोरिनचा 'कॉन्ट्रा' अर्चवणें नितक्या लाव एकू जाईल तितकी जाणा दिली म्हणतात. व शावरून त्यात 'कोलीकोडे' हें नाव मिळालें. कालिकत हा त्याचाच अर्थ आहे तेराव्या शतकात अरब लोकांनीं हा शहराची व शामोरिनची कारातारां केली आहे. १५ व्या शतकात तर हा शहरास मलबार किनाऱ्यावरचें शहर म्हणून फार महत्त्व आलें होतें. जरा युरोपियन लोक पहिल्यांदा कालिकतास आले तथापि अरब व्यापाऱ्यांनी त्याची येथे फारशी डाळ न विणुं दिल्यामुळे त्याच्या कॉर्चीन व कनागेर येथील वसाहतीसच फार महत्त्व आलें. पोर्तुगेज धार्ष्टी कोविल्हाम हा कालिकत येथें येणारा पहिला युरोपियन होय (१४८६). पण व्यापाराचा खरा आरंभ व्हास्को डी गामा आल्यानंतरच झाला (१४९८). पण शामोरिननें त्याला चांगले वागविलें नाही. दोन वर्षांनंतर फेर्नान्नें येथें येऊन वसाहत घातली. पण मापला लोकांनीं नातयूत करून त्याच्या जोकास मारून डाकलें. तदनंतर हा शहरावर गोजीवार करण्यात आला. इ. स. १५१० साली कॉर्चीनच्या राजाच्या तागव्यावरून अट्टमुळकनें कालिकत वर जाय घातला. परंतु त्यात त्याच राजांनीं लागली. एक वर्षानंतर शामोरिननें पोर्तुगेज लोकांस वसाहत घालण्याची परवानगी दिला. पण १५२० मध्ये त्यांनी कालिकत सोडून दिलें.

१६१५ साली क्युप्टन किलिंग नांवाच्या इंग्रजांनी येऊन सामोरिवर्षां तह केला. पण त्यांनी १५६४ साली वसाहत केली. फ्रेंचांनी येथे १६९८ साली वसाहत केली. फ्रान्सशी झालेल्या लढायांत इंग्रजांनी हे शहर तीनदा आपल्या ताब्यांत घेतलें पण १८१९ साली तें फ्रेंचांत परत दिलें. डॅनिश लोकांनी येथे १७५२ साली वखार उपडली. पण १७८४ साली तिचा नाश करण्यांत आला. डच लोकांनी मात्र ह्या शहराकडे हुंकूनहि पाहिलें नाहीं. म्हेत्तूरशी झालेल्या लढायांत ह्या शहरास फार त्रास पोहोचला. मुसलमानांनी १७३३ व १७८८ साली असे दोनदा हे शहर उध्वस्त केलें. तसे १७९० साली टिपूची लडण्यांत इंग्रजांनी हे शहर घेतलें व १७९२ साली श्रीरंगपट्टणच्या तहानें तें कंपनी सरकाराकडे कायदेंच राहिलें. मलबारकिनाऱ्यावरील वंदरांत कालिकतचा दुसरा नंबर आहे. धान्य व मीठ हा आयात माल असून वाहिर जाणाऱ्या मालांत कोंकॉचे अधिपत्य आहे.

येथे कापूत पिढ्याच्या व सूत काढण्याच्या दोन गिरण्या असून चार कोंकॉचे, तीन विदाले, एक लोखंडा व दोन तेजाचे कारखाने आहेत.

येथे तीन कॉलेज व बरीचशी हायस्कुले, मुलींकरितां व ज्री पुत्र शिक्षकांकरिताहि शाळा आहेत. केरळसंचारी व मनोरमा (मल्याळी)ही साप्ताहिके, दोन इंग्ली द्दिनासाहिके व एक मितवादी मासिक येथे निघते.

कालिकापुराण—एक उपपुराण. या पुराणांत ९३ अध्याय व ९००० श्लोकसंख्या आहे. गिरिजा, देवी, भद्र-काली, काली, महाभाया यांसारशी असंख्य रूप धारण करणाऱ्या शिवपत्नीच्या उपासनेसाठी हे रचिले आहे. तेव्हां हे शाक्तपर्याय अथवा हे उचढ आहे. ग्रंथाच्या पहिल्या अध्यायांत द्रष्टा आपल्या संख्या नांवाच्या मुलीवर कसा कामासक्त झाला याचे वर्णन वायु, लिंग किंवा शिवपुराण यांतून न आढळणाऱ्या भाषेत केलेले आहे. शिवपार्वतीविवाह, दक्षयज्ञ व सतीचा मृत्यु हे विषय पुराणाच्या आरंभी येऊन गेले असून पुढे पीटस्थानाची कशी उत्पत्ति झाली व कोडकोटें लिंग स्थापिली गेली तो इतिहास या पुराणांत आहे. भैरव आणि वेताळ यांनी देवाची निरनिराळ्या स्वरूपांत केलेली उपासना कथन करितांना, देवीमूर्तेचे विधी व संप्रदायाहि सविस्तर वर्णन करण्याची संधी साधून घेतलेली दिसते. प्राण्यांचे वळी देण्याचे विधीहि सांगितले आहेत. या पुराणाचा दुसरा विशेष म्हणजे आत्तामांतील कामरूप तीर्थासमीपचे पर्वत व नद्या तसेच त्या प्रदेशांतील पवित्र अशा कामाक्षीचे देवस्थान यांचे कंटाळावर्णन होय. वेदपुराणप्रमांतर्गत म्हणविणारा हा अमिचारी तांत्रिक किंवा शाक्त पंथ आसा किंवा ईशान्य वंगाल या भागांतून निघावा हे विलक्षण होय असे विलस्तन म्हणतो.

पार्वतीने केलेल्या शिवाराधनत्रतांत काही विधी सांगतांना महिन्यांचा आधिनापासून आरंभ भरिला आहे. याची

भाषा प्रौढसंस्कृत अशी नाहीं. हाव-भाव या शब्दाची आविर्भाव या अर्था वन्याच ठिकाणी योजना केली आहे.

या पुराणांत कवेच्या अनुरोधानें वरील मुख्य कथानका-शिवाय वासप्रअखंतीविवाह, जनकास भूमीपासून सीतेची प्राप्ति, नरकासुरजन्म व त्याचा ऋण्याच्या हस्ते नध, तारका-पुरोत्पत्ति व कार्तिकेयाच्या हस्ते त्याचा नध, या उपकथा असून शिवपार्वती यांनी चंद्रशेखर व तारावती हीं नामाभिधानें धारण करून घेतलेले मानवी अवतार इत्यादि कथा आहेत.

कालिंजी—कालिंजी पहा. **कालिंजर (१)**—संयुक्तप्रांत. वांदा जिल्हा. गिवांण तहशिलीतील एक गांव आणि किल्ला. उत्तर अक्षांश २५° १' व पूर्व रेखांश ८०° २१'. लोकसंख्या (१९०१) ३०१५. समुद्रसपाटीपासून उंची १२०३ फूट. बुंदेलखंडातील हा एक अति प्राचीन किल्ला होय. सत्ययुगांत रत्नकूट, त्रेतायुगांत महागिरी व द्वापारयुगांत पिंगाळु अशा निरनिराळ्या नांवांनी याविषयीचा उल्लेख आढळतो. हल्लीचे कालिंजर हेंहि नांव प्राचीन असून महाभारतांत याच नांवानें याचा उल्लेख आलेला आहे. देवि-मीने टमसि या नांवानें याचा उल्लेख केला आहे. शिवपुराणांत नळ उत्कलापैर्षी हा एक आहे असे म्हटले आहे. हल्ली यास कालंजर अर्सेहि नाव आहे. कारण येथे कालं-गरांचे (जो कालस वृद्धत्व आणतो तो 'शिव') देऊळ आहे. एकंदरीत सैधांचे हे फार प्राचीन स्थळ असून चंद्र राजाच्या दंतकथेंतल मूळयुग चंद्रभ्रम अथवा वर्णा यानें यास तट-वेदी केली, अशाविषयी या प्रांतांत दंतकथा प्रचलित आहेत.

महाभारतामध्ये हे एक मोठे प्रसिद्ध शहर आहे असे वर्णिले असून येथील देवतळावांत जो कोणी स्नान करील त्यास हजारां गार्हे दान दित्याचे पुण्य लागेल असे या स्थानाचे महात्म्य वर्णिले आहे. उंगरावर इतस्ततः असलेल्या व पवित्र मानलेल्या जगांवरील शिलालेख किल्ल्याच्या दरवाजावरील शिलालेखांपैकी अधिक जुने आहेत. त्यारून किल्ला बांधण्यापूर्वी या उंगरावर हिंदु देवळे होती हे स्पष्ट आहे. त्याचप्रमाणें तटाला जे काही खोदकाम केलेले दगड उपयोगांत आणलेले दिसतात, ते पूर्वाच्या कामांचे काढून तेथे लवले आहेत असे दिसते. सातव्या शतकांत केदारनाथ यानें हे शहर वसविले असे फेरिस्ता म्हणतो. लहोरचा राजा जयपाल यानें इ. स. ९७८ साली गझनावर जी यक्षाची स्वारी केली तीत कालिंजराचा राजा त्यास मदत करण्याकरतां होता असे मुसलमान इतिहासकारांनी नमूद करून ठेविले आहे. गिझनॉच्या महंमुद्दीन हिंदुस्थानावर जी चौथी स्वारी केली तिला इ. स. १००८ साली आनंदपाल यानें पेशावर येथे विरोध केला. त्यानेलें झालेल्या लडाईत कालिंजरचा राजा हजर होता. इ. स. १०२१ साली कालिंजरचा चंदेल राजा गंग अथवा नंद यानें

चोडून आलेला)गजून सनद मिळविळी. या दारगल पाटोणाराचें अशी अट घातली होती कीं, या इंग्रजांच्या वचाहतीला त्याच्या बापाच्या नावा (चेतनपानायुड) वरून 'चेतनपटणम्' असें नांव द्यावें. कंपनीच्या वखारांचा अधिकारी मि. डे यार्ने या ठिकाणी 'कोर्ट सेंट गॉर्ज' हा किंसा बांधला व तेथें एक शहर वसविळें. त्याला इंग्रज लोक ' मद्रास ' असें म्हणतात पण तेथाल रहिवाशी 'चेतनपटणम्' असेंच म्हणतात.

इ. स. १७५२ सालीं ही जमीनदारी ब्रिटिश सत्तेखालीं आली व इ. स. १८०१ सालीं जमीनदारास जमीनदारी आपल्या ताब्यात ठेवण्याबद्दल सनद देण्यात आली. पुढें लढकरून जमीनदारास वेशपरंपरेंत राजा हा किताब देण्यात आला. एकंदर उत्पन्न ५ लाखावर असून ब्रिटिश सरकारास पेशकाश म्हणून १.७ लाख रुपये द्यावे लागतात. पूर्वी जमीनदारीस फार कमी झाल्यामुळे सर्व व्यवस्था कोर्ट ऑफ वार्टफडे घेण्यात आली होती. परंतु जाता ती पुन्हा जमीनदाराकडे देण्यात आली आहे. येथील जमीन फारशी सुपीक नाहीं. विवेक—दक्षिण हिं. पराग्वी; कॉक्स—मॅन्सुअल ऑफ नॉर्थ अर्काट].

त ह ग्री ल.—मद्रास इलाखा उत्तर अर्काट जिल्ह्याच्या ईशान्येक कालहस्ता जमीनदारीतील एक तहशील. उ. अ. १३° १४' ते १३° ५५' व पू. रे. ७६° २७' ते ७९° ५९'. क्षेत्रफळ ३३८ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९०१) ९४१३३. या तहशीलांत एक गाव व ३२४ खेडी आहेत. इ. स. १९०३-४सालीं एकंदर उत्पन्न ७८,००० रुपये होते.

गा व.—मद्रास इलाखा उत्तर अर्काट जिल्ह्यातील कालहस्ता तहशीलीचें मुख्य ठिकाण. उ. अ. १३° ४५' व पू. रे. ७९° ४२'. याची लोकसंख्या (१९०१) ११९९२ असून हें साउथ इंडियन रेल्वेचें स्टेशन आहे. येथें कालहस्ताचा राजा राहतो. येथें बराच व्यापार चालतो. येथील शिवाचें देऊळ प्रसिद्ध असून काराईतकें या देवस्थानाचें महत्त्व येथील लोक मानितात.

कालाटिआ—हें इटलीमध्यें वेंग्यासिआ प्रांतातील जुनें शहर आहे. हें कापुआच्या आग्नेय दिशेस व्हाया अॅपिया सडकेवर आहे. येथें प्राचीन अवशेष गाहींत परंतु खडका. पातून तुडून पडलेले दगडाचे दोंग पुष्कळ आहेत.

जमीन लागणाना या शहरात रोमन लोकांच्या पूर्वीची असलेली स्मरानें इ.स १८८२ सालीं आढळली. हें शहर व्हाया-अॅपिया या मुख्य रस्त्यावर असल्यामुळे तें लष्करीदृष्ट्या महत्त्वाचें आहे. ख्रि. पू. ३३३ मध्ये हें शहर सॅमनाइट या लोकांनी घेतलें होतें परंतु कॅपिअरनें तें पुनः जिंकलें ख्रि. पू. ३११ मध्ये सॅमनाइट लोकांनी तें पुनः काबीज केलें. तिसऱ्या शतकात या शहरात टाकसाळ होती. ख्रि. पू. ५९ व्या वर्षी सीझरनें येथे एक वसाहत स्थापिली.

कालिकत,ता लु का.—मद्रास इलाखा. मलबार जिल्ह्यातील तालुका व समुद्रकाटचा विभाग. उ. अ. ११° १०' ते ११° ३३' आणि पू. रे. ७५° ४५' ते ७६° ९'. क्षेत्रफळ ३७९ चौ. मैल. लो. सं. (१९२१) २,९०,७३९. ह्या जिल्ह्यात एकंदर ७४ आमसम किंवा लहान विभाग आहेत.

कालिकत येथें म्युनिसिपालिटी आहे व बेशपुर नावाचें एक वंदर आहे. शिवाय कोनोली कॅनॅल नावाचा एक कालवा आहे. तालुक्याच्या उत्तरेस वायव्येक सपाट प्रदेश आहे. सर्व तालुकामर जंगल असून कोठें कोठें तांदुळाचें पीक काढतात. जमीन सर्वत्र उच्चनीच आहे. जमीनसहूलत सुमारे २॥ लाख आहे.

व ह र.—कालिकत तालुक्याचें मुख्य ठिकाण. उ. अ. ११° १५' व पू. रे. ७५° ४७'. हें मद्रास रेल्वे लाईनवर स्टेशन असून मद्रासपासून ४१४ मैल आहे. स्थल फार प्रेक्षणीय असून मोठमोठे वृक्ष आहेत. येथे एक वेळ्याचें इस्पितळ आहे. कलाई येथें उत्तमपैकी इमारती लाकडाचा व्यापार चालतो. लोकसंख्या (१९२१) ८२३३४. हवामान प्रकृतीला मानवेलेस आहे. शहराचे दाट वस्तीचे काही भाग अस्वच्छ व रोगकारक आहेत.

जेव्हा चेरमान पेट्टमल नावाचा मलबारचा शेवटचा राजा मक्केस गेला तेव्हा त्याचें आपलें राज्य आपल्या सरदारास वाटून दिलें. आणि त्यानें कालिकत या क्षामोरिनान ' कॉव-त्याचें आरवणें जितक्या लाव एकू जाईल तितकी जागा दिली म्हणतात. व ह्यावरून त्यास 'कोलीकोड' हें नाव मिळालें. कालिकत हा त्याचाच अपभ्रंश आहे तेराव्या शतकात अरब लोकांनी ह्या शहराची व क्षामोरिनची फार तारीफ केली आहे. १५ व्या शतकात तर ह्या शहरास मलबार किनाऱ्यावरचे शहर म्हणून फार महत्त्व आलें होतें. जरी यूरोपियन लोक पहिल्यांदा कालिकतात आले तथापि अरब व्यापाऱ्यांनी त्याची येथे फारशी बाळ न विणुं दिल्यामुळे त्यांच्या फोबीन व कनानोर येथील वसाहतींसच फार महत्त्व आलें. पोर्तुगीज धार्ष्टी कोविल्हाम हा कालिकत येथे घेणारा पहिला यूरोपियन होय (१४८६). पण व्यापाराला खरा आरंभ न्यूको डी गामा आल्यानंतरच झाला (१४९८). पण क्षामोरिननें त्याला चांगले वागविलें नाहीं. दोन वर्षांनंतर केरलनें येथें येऊन बखार घातली. पण सार्थील लोकांनी नासपुल करून त्याच्या जोकांस मारून टाकले. तदनंतर ह्या शहरावर गौलीवार करण्यांत आला. इ. स. १५१० साली कॉचीनच्या राजाच्या साहाय्यावरून अल्लुकडनें कालिकत बर घापा घातला. परंतु त्यात त्यास हार खावी लागली. एक वर्षानंतर क्षामोरिननें पोर्तुगीज लोकांस बखार बालग्याचो परवानगी दिली. पण १५२१ मध्ये त्यांनी कालिकत चोडून दिले.

१६१५ साली क्यूप्टन किलिंग नांवाच्या इंग्रजांनी येऊन शासोरिचर्चा तह केला. पण त्यांनी १५६४ साली वसाहत केली. फ्रेंचांनी येथे १६९८ साली वसाहत केली. फ्रान्सचा झालेल्या लढायांत इंग्रजांनी हे शहर तीनदा आपल्या ताब्यांत घेतलें पण १८१९ साली ते फ्रेंचांत परत दिलें. डॅनिश लोकांनी येथे १७५२ साली वखार उघडली. पण १७८४ साली तिचा नाश करण्यांत आला. इथ लोकांनी मात्र ध्या शहराकडे हुंकूनदे पाहिले नाही. म्हैसूरचा झालेल्या लढायांत ह्या शहरात फार त्रास पोहोचला. मुसलमानांनी १७७३ व १७८८ साली असे दोनदा हे शहर उध्वस्त केले. सन १७९० साली टिपूचा लढण्यांत इंग्रजांनी हे शहर घेतलें व १७९२ साली श्रीरंगपट्टण्या तहानें तें कंपनी सरकाराकडे कायमच राहिलें. मलबारकिनाऱ्यावरील बंदरांत कालिकतचा दुसरा नंबर आहे. धान्य व मीठ ह्या आयात माल असून वाहेर जाणाऱ्या मालांत काँफोर्न आधिक्य आहे.

येथे कापूस पिंपण्याच्या व सूत काढण्याच्या दोन गिरण्या असून चार काँफीचे, तीन विटांचे, एक लोखंडी व दोन तेल्यांचे कारखाने आहेत.

येथे तीन कॉलेजे व बरीचशा हायस्कूल, मुळांकरिता व ली पुरुष शिक्षकांकरिताहि शाळा आहेत. फेरळसेवारी व मनोरमा (मल्याळी)ही साप्ताहिक, दोन इंग्रजी दिसामहिन व एक भितवादी मासिक येथे निघते.

कालिकापुराण—एक उपपुराण. या पुराणांत ९३ अध्याय व ९००० श्लोकसंख्या आहे. गिरिजा, देवी, भद्र-काली, काली, महामाया यांसारखी असंख्य रूपे धारण करणाऱ्या शिवपत्नीच्या उपासनेसाठी हे रचिले आहे. तेव्हा हे शाक्तपंथीय असणार हे उघड आहे. ग्रंथाच्या पहिल्या अध्यायांत ब्रह्मा आपल्या संघ्या नांवाच्या मुलीवर कसा कामासक्त झाला याचें वर्णन वायु, लिंग किंवा शिवपुराण यांतून व आढळणाऱ्या भाषेत केलेले आहे. शिवपार्वतीविवाह, ब्रह्मयज्ञ व सतीचा मृत्यु हे विषय पुराणाच्या आरंभी येऊन गेले असून पुढे पीडस्थानांची कथा उत्पत्ति झाली व कौटकोट लिंग स्थापिली गेली ती इतिहास या पुराणांत आहे. भैरव आणि वेताळ यांनी देवीची निरनिराळ्या स्वरूपांत केलेली उपासना कथन करितांना, देवीपूजेचे विधी व संप्रदायाहे सविस्तर वर्णन करण्याची संघी साधून घेतलेली दिसते. प्राण्यांचे बळी देण्याचे विधीहि सांगितले आहेत. या पुराणाचा दुसरा विभाग म्हणजे आत्मनांतील कामरूप तीर्थासमीपचे पर्वत व नद्या तसेच त्या प्रदेशांतील पवित्र अशा कामाक्षीचे देवस्थान यांचे केंद्राळवणें वर्णन हा होय. वेदपुराणधर्मतर्गत म्हणविणारा हा अभिचारी तांत्रिक किंवा शाक्त पंथ आताम किंवा ईशान्य वंगाल या भागांतून निघावा हे विलक्षण होय असे विलसन म्हणतो.

पार्वतीने केलेल्या शिवायधनव्रतांत कांहीं विधी सायनांतां महिन्त्यांचा आधिनापासून आरंभ घेतला आहे. याची

भाषा प्रौढसंस्कृत अशी नाही. हाव-भाव या शब्दाची आविर्भाव या अर्था बऱ्याच ठिकाणी योजना केले आहे.

या पुराणांत कथेच्या अस्तुरोधानें बरीच मुख्य कथानका-शिवाय वसिष्ठअश्र्वतथीविवाह, जनकास भूमीपासून सतीची प्राप्ति, नरकासुरव्रज्ज व त्याचा कृष्णाच्या हस्ते बध, तारकासुरोत्पत्ति व कार्तिकेयाच्या हस्ते त्याचा बध, या उपकथा असून शिवपार्वती यांनी वैद्वशेखर व तारावती ही नामाभिधानें धारण करून घेतलेले मानवी अवतार इत्यादि कथा आहेत.

कालिंजी—कालिंजी पहा.

कालिंजर (१)—संयुक्तप्रांत. वांदा जिल्हा. गिरवाण तहशिरांतल एक गांव आणि किल्ला, उत्तर अक्षांश २५° १' व पूर्व रेखांश ८०° २९'. लोकसंख्या (१९०१) ३०१५. समुद्रसपाटीपासून उंची १२०३ फूट. बुंदेलखंडांतल हा एक अति प्राचीन किल्ला होय. सत्ययुगांत रत्नकूट, नेतायुगांत महागिरी व द्वापारयुगांत पिंगल अशा निरनिराळ्या नांवांनी याविषयीचा उल्लेख आढळतो. हर्षाचि कालिंजर हीही गांव प्राचीन असून महाभारतांत यान नांवानें याचा उल्लेख आलेला आहे. टेलि-मॉने डमसि या नांवानें याचा उल्लेख केला आहे. शिवपुराणांत नळ उत्कलापैर्का हा एक आहे असे म्हटले आहे. हर्षा यास कालंजर असेहि नाव आहे. कारण येथे कालंजराचे (जे कालस वृद्धत्व आणतो तो 'शिव') देऊळ आहे. एकंदरीत शैवांचे हे फार प्राचीन स्थळ असून बंदेद राजाच्या दंतकथेंतल मूळपुरष चंद्रभिम अथवा बर्मा यानें यास तट-बंदी केली, अशाविषयी या प्रांतांत दंतकथा प्रचलित आहेत.

महाभारतामध्ये हे एक मोठे प्रसिद्ध शहर आहे असे वर्णिले असून येथील देवताळावत जे कोणी स्नान करील त्यास हजर गार्डे दान दिल्याचें पुण्य लागेल असे या स्थानाचे महाराज्य वर्णिले आहे. डोंगरावर इतस्ततः अल-लेल्या व पवित्र मानलेल्या जागांवरिल शिलालेख किल्ल्याच्या दरवाजावरील शिलालेखापेक्षा अधिक जुने आहेत. त्यासून किल्ला बांधण्यापूर्वी या डोंगरावर हिंदू देवळे होती हे स्पष्ट आहे. त्याचप्रमाणें तटाला जे काहीं रोदकाम केलेले दगाउपयोगांत आणलेले दिसतात, ते पूर्वांच्या कामांचे कावून हीथे लवले आहेत असे दिसते. सातव्या शतकांत केदारनाथ यानें हे शहर वसविले असे फेरिस्ता म्हणतो. लाहोरचा राजा जयपाल यानें इ. स. ९७८ साली गझनवर जी बघरांनी स्वारी केली तीत कालिंजराचा राजा त्यास मदत करण्याकरता होता असे मुसलमान इतिहातकारांनी नमूद करून ठेविले आहे. गिझनाच्या महंमुदाम हिंदुस्थानावर जी चौथी स्वारी केली तिला इ. स. १००८ साली आनंदपाल यानें पेशावर येथे विरोध केला. त्यावेळी झालेल्या लढाईत कालिंजरचा राजा हजर होता. इ.स. १०२१ साली कालिंजराचा बंदेद राजा गंग अथवा नंद यानें

कनोजच्या राजाचा पराभव केला. इ. स. १०२३ त गिझ-नीच्या महंमुदानें कार्लिंजरच्या किल्यास वेढा दिला होता, परंतु लवकरच दोघानां तह केला. इ. स. ११८२ च्या सुमारास दिल्लीचा चव्हाण वंशातील राजा पृथ्वीराज यानें चंदेल्याचा पराभव केला, त्यावेळीं त्यानीं महोबा येथून आपलें राज्यकारभाराचें ठाणें उचलून कार्लिंजर येथें आणलें. इ. स. १२०३ सालीं महंमद घोरीचा तेजापति कुतुबुद्दीन यानें कार्लिंजर सर केंद्र व हिंदुदेवळें श्रेष्ठ केलीं. परंतु या वेळीं सुमुलमानांची उत्सा या भागावर फार दिवत टिकली नाहीं. कारग इ. स. १२३४ व पुन्हा १२५१ सालीं कार्लिंजरावर मुसलमानांनीं त्यांच्या केल्या होत्या असा जेष्ठ सापडतो. इ. स. १२६० सालीं सुलतान गासिरुद्दीन महंमदनें कार्लिंजरच्या आसपासचा प्रदेश जिंकला. परंतु कार्लिंजरचा किल्ला चंदेल्याकडे निदान तेराव्या शतकाच्या अखेरीपर्यंत तरी होता, हें इ. स. १२६७ नंतरच्या तेंवें सापडलेल्या शिलालेखावरून स्पष्ट दिसतें.

यानंतर इ. स. १२३० सालीं कार्लिंजरचा उल्लेख इतिहासात येतो. हुमायुनानें या साळापासून पंधरा वषे हा किल्ला घेण्याचा प्रयत्न केला. इ. स. १२४५ सालीं शारदाहा या किल्ल्यावर चालू करून आला. त्या वेळात किल्ल्यावर भोळे सोडोड अतता एक गोळा उलट फिटान शारदाहा ज्या ठिकाणीं उभा होता त्या ठिकाणीं फुटला व तेंवें अतलेल्या दारुनें एकदम पेट घेतला, त्यांतच शारदाहाचें अंग माजलें व त्याचमुळे दुसऱ्या दिवशीं तो प्राणास मुकला. परंतु त्याच्या अगोदर किल्ल्यावर हल्ला करण्याचा त्यानें हुकूम दिला होता. किल्ला सर झाला व शारदाहाचा पुत्र नजालखान यानें किल्लात आपणास तत्कालमिथेक करून घेतला व ' इत्याशहा ' असें नाव घारण केले इ. स. १२६९ सालीं मजूनरानाने अकबराच्या वताने किल्ल्यावर हल्ला केला व अखेरीस त्यास तो शरण आला अकबराच्या कारकीर्दीत हें एका ' सरकाराचे ' मुख्य ठिकाण अतून तें राजा विरदल याच्या नहागिरिंत सोडत होतें. आपुडें हा भाग हुंदेल्याच्या ताब्यात गेला (वादा बिल्हा पहा). छत्रसालच्या मुत्सूनंतर पन्नाचा हरदेव जाह शक्याकडे आला. याल्याच वशनाकडे बरेच दिवस हा किल्ला असून पुढे त्यानीं त्याच्या आश्रितांपैकीं कैम जी नालाच्या पराभ्यात दिलें.

मराठ्यांच्या काळात अश्लेवहायदुगानें दोन वषे वेदा देऊन हा किल्ला सर करण्याचा यत्न केला. परंतु त्यास यशस्वी झाली नाहीं. ब्रिटिशांचा अंमल या भागात सुरू झाल्यावर कैम जी घराण्याचा बंधन दर्यासिंह याचा किल्ल्यावर लहू कायम केला; परंतु तो ब्रिटिशांच्या विरुद्ध कारस्थान करूं लागल्यामुळे किल्ल्यावर ब्रिटिशांनीं हल्ला घडविला हल्ल्यात किल्ला पडला नाहीं, पण लवकरच दर्यासिंह शरण आला; त्यावेळीं किल्ल्याच्या मोबदला तपाट प्रदेशावरलें तिरकाच मुलुख देऊन किल्ला ब्रिटिशांनीं आपणाकडे ठेविला

इ. स. १८५७ च्या वंडात ब्रिटिश सैन्याच्या एका तुकडीनें किल्ल्यावर बंदोबस्त ठेविला होता, त्यावेळीं पन्नाच्या रागान त्यास मरत केली होती. इ. स. १८६६ सालीं हा किल्ला निकासी करण्यांत आला.

किल्ल्याचा वरील परिघ ४११ मैलाचा असून तट-वेदी अगदीं कच्चापासून आहे किल्ल्यास आत जाताना पायच्या असून सात दरवाजे लागतात. पैकीं काही-वर गिरनिराळ्या वेळचे शिलालेख आहेत. वर खडकात खोदलेलीं तळीं, काही देवळें व इतस्ततः पडलेले शिलालेख पुष्कळ दिसतात येथील नालकंठाच देऊळ अद्यापि सुस्थितीत आहे. तसेंच येथे पुष्कळ लेणीं असून, त्यापैकीं काहींवर शिलालेख आहेत [कनिंगहॅम—आफ्रिकीआर्कीजिकल सर्व्हे, रिपोर्ट पृ. २१; जनेल आशिया तोसायटी, वंगल पृ. १७. स्मिथ, पैथ]

(२) राजपुताना. वासवाडा संस्थानातील एक खेडें उ. अ. २३°११' व पू. रे. ७४°१९'. येथे पूर्वी मोठा व्यापार चालत असे. परंतु या भागावर मराठ्यांच्या स्वाभ्या होऊन लागल्यामुळे याचे महत्त्व कमी झालें. येथे एक पडके जैन मंदिर असून त्याचें वर्णन हेवरनें केलें आहे.

कार्लिंजी, कार्लिंजी—पन्नास इलाख्यातील एक शेतकरी गाव. कार्लिंजीची लोकसंख्या (१९११). ८३४६२ व कार्लिंजीची ५१,५१८ आहे. कार्लिंजी व कार्लिंजी या दोन वर्गांच्या वृत्तातात वराचें बोद्याला झाला आहे. गंजम गिल्ह्यात कार्लिंजी हे शेतकरी असून विभागपटण येथे हे लोक शेतीचें कारितात, परंतु जयपुरास त्यांना पादुके (लढवण्याची जात) म्हणतात. १८९१ च्या खानेसुमारीच्या रिपोर्टांत गंजम येथे कार्लिंजीची लोकसंख्या फार आहे असे म्हटलें आहे. कार्लिंजी म्हणजे कलिंगपूरत्त्व होत व कलिंग हा तेलगू देशाचा हा एक समुद्रकिनारा लोक होय. जिकडिगाचा अपभ्रंश तेलगू असा आहे असें डॉ. कॉलवेल म्हणतो. पुराणम, लिंक व ओडिया असे या जातीचे मुख्य विभाग आहेत. १९०१ च्या खानेसुमारीच्या रिपोर्टांत जी माहिती सापडते ती अशी की, कलिंग राजांनी या लोकाना हिंदू देवळात पूजारी म्हणून काम करण्यास प्रथम आणलें. कार्लिंजी हे उडिया व तेलगू भाषा बोलतात. पुराणम व कितल—कार्लिंजी यांच्या चाळीरितांत फार अंतर आहे. या दोन जातीतील बहिष्काराचो एक जात आहे तिला पंडिरा किंवा वेवारांनी असें म्हणतात कार्लिंजी खेळाचे पुडारी व उपाचे असतात. त्याचीं गोत्रे विविध असून प्रत्येक कुटुंबाचें व वंशजाचें एक देवक असतें. अस्त्य-पक्षां या पूजा करितात त्याच्यात वाळ-विवाह रुढ आहे. पुराणम जातीत विधवाविवाह नाहीं, परंतु कितलामध्ये त्यात मुभा आहे. कार्लिंजी लोक श्री राधाकृष्ण व चैतन्य याची उपासना करतात. मृतास पुरण्याची चाल यांच्यामध्ये आहे व मृताचें श्राद्ध रुढ कितल—कार्लिंजी हे

करितात. त्यांच्या स्त्रिया मनगटापासून कोंपरापर्यंत बंगळ्या पाळतात. नायडू, नाथारू, चौधरी, विसोयी, पोदानो, जेन्ना, स्वाथी व नायकू अशा आडनावां काहीं कालिगींची आहेत बराल खानेसुमारीच्या रिपोटीत उडिया व तेलगू भाषा बोलणाऱ्या कालिगींचा वृत्तांत दिला आहे तो असा:- कालिगी हे मुख्यतः तेलगू आहेत व ते विजयापट्टम व जंगमचे रहिवासी आहेत. कालिगी हे ओरिसाचे रहिवासी असून दोळ्या, अलिया, बोरेंतरा इत्यादि जातींप्रमाणें ते शैली करितात. कालिगी हे जानवे घालतात पण कालिगी घालीत नाहींत. कालिगी जातीचे फारसे पोटभेद नाहींत तथापि मांदिरी कालिगी म्हणून एक भेद आहे. मोहिरी कालिगी हेच उरिया देशांत वसाहत करून राहणारे, तेलगू-कालिगी होत असें म्हणतात. मासु, शुक्र, शंख, नाग इत्यादि कालिगी जातीचीं गोत्रे आहेत. बोराल, विसोई, वारिको, विहार, डोलेट्ट, गौड, मोलिको, नायकू, पात्रो, स्तक, स्वाद, पुढ इत्यादि आडनावां कालिगींमध्ये आढळतात. त्यांच्यांत सगोत्र विवाह होत नाहींत. कालिगींच्या मुख्य पुढाऱ्यांस संतो म्हणतात व त्यांच्या हाताखालच्या दुय्यम पुढाऱ्यांस पात्रो म्हणतात. यांची पंचाशतहि असते.

वयांत येण्यापूर्वीच या जातींत मुलींची लग्नें करितात व खरा नवरा वराच काल पुढें आला नाहीं तर बघू आपल्या वडील वडिणींच्या नवऱ्याशी लग्न करून घेते. एखाद्या अविवाहितास विधवेचे पाणिग्रहण करित्य असेल तर त्यास साजे नांवच्या झाडाशी प्रथम लग्न करावें लागतें. सर्व लग्नाविधी उरिया पद्धतीप्रमाणें होतात. अंत्यविधींच्या वायतींत हे लोक अनांत कडवट पावें घालून तें सर्वांस वाटतात. चित्तंतून एक हाड घेऊन तें पिंपलाखाली पुरण्यांत येतें. दहा दिवस त्या जागेवर पाणी शिंपण्यांत येतें. दहाव्या दिवशी ' जोला जोला हुंजी ' नावाचा एक धार्मिक विधि करण्याची चाल या लोकांत प्रचलित आहे [यर्स्टन, से. रि. मद्रास].

कालिदास. जी व न वृ त्त.—अशी एक दंतकथा आहे की, कालिदास हा जातीचा ग्रामहूण असून बालपणीच पोरका क्षाल्यासुळें त्याचें पालनपोषण एका गवळ्यानें केलें. पुढें कालिदासाचें एका राजकन्येचें लग्न झालें व तिला आपल्या गवळी नवऱ्याची साहजिकच लाज वाटू लागली. परंतु काली देवीवरील निवांत भक्तीसुळें कालिदास लवकरच महासाधु व पंडित बनला. विशेषतः सिंहलद्वीपामध्ये प्रचलित असलेल्या दंतकथेवरून असें दिसतें की, सिंहाची सक्ताच्या सटल्या सतकांत झालेला कुमारदास कवि व सिंहली राजा यांचा कालिदास हा समकालीन असावा. पंडितनामांच्या बोलण्यांत अजून असलेल्या व भोजप्रबंधा. सारख्या ग्रंथांत कथन केलेल्या अनेक आख्यायिकांवरून एवढेंच दिसून येतें की, पुष्कळ काश्मिक गोष्टीत कालिदास या नांवाचा वराच उपयोग केलेला आहे.

कालिदास हा त्याच्या ग्रंथांवरून वेदांतपंथी शैव दिसतो. हिमालयावरील देखाव्याची तर त्याचा चांगलाच

परीचय होता. ' मेघदूतांतील ' उच्चयिनी नगरांचे प्रेमळ वर्णन वाचून तो त्या ठिकाणच्या रहिवासी असावा हेंच सिद्ध होतें. ज्याच्या दरबारी कालिदास राहिला होता तो विक्रमादित्य म्हणजेच दुसरा चंद्रगुप्त होय. याविषयी विट रनिष्क व स्टेन कामो यांचे एकमत आहे. तें कसेंहि असे, इ. स. १५० ते ४६० या कालाच्या दरम्यान तो होऊन गेला असला पाहिजे असें विंटरनिष्क म्हणतो.

कालिदासाच्या कालावद्दल वराच वादविवाद व वाद्दमय उपलब्ध आहे. धारचे रा. का. क्र. लेले व शि. का. भोक् यांनी अनेक प्रमाणें देऊन कालिदास व शककर्ता विक्रमादित्य यांचे समकालीनत्व प्रतिपादिले आहे (वि. विस्तार पु. २३). सतीशचंद्र विद्याभूषण यांनी कालिदास, सिंहलद्वीपाचा राजा कुमारदास (इ. स. ६२४) याच्या बोलवण्यावरून तिकडे गेला व मरण पावला असें लिहिलें आहे (फर्स्ट ओरिएण्टल कॉन्फरन्स-निबंध). कालिदासाचा बंगाल्यांत एक मूर्ति सांपडल्यावद्दलही मॉडर्न रिश्थींत एक निबंध आला होता.

का लि दा सा चे ग्रं थः—कालिदासाच्या कालासंबंधी जी अनिश्चितता दिसते तीच कोणत्या ग्रंथांचें कर्तृत्व त्याच्या फळे येतें या प्रश्नासंबंधीहि दिसून येते. तथापि खालील ग्रंथ ठाम त्यानेच आहेत हें निश्चित आहे.

महाकाव्यः—कुमारसंभव व रघुवंश. नाटकः—शकुंतल व विक्रमोर्वशीय. रसालंकार काव्यः—मेघदूत. मालविकाग्निमित्र हें नाटक बहुतेक त्याचेंच आहे. ऋतुसंहार हें गीतसमुच्चयहि कदाचित् त्याचेंच असवें १३६३ मध्ये शाहूगंधारानें केलेल्या ' शाहूधरपद्धति ' नांवाच्या काव्यसंग्रहांतील एक कविता कालिदासाचीच आहे असें म्हणतात.

कालिदासाची महाकाव्येः—रघुवंशांत रामकथा सांगितली असून कुमारसंभवांत पौराणिक देवांच्या हकीमतीच वर्णन केलें आहे. कुमारसंभव हें बहुतेक त्याचें पहिलें महाकाव्य असावें. याचे १ ते ८ सर्गेच विश्वसनीय असून त्यांत हिमालयकन्या उमा (पार्वती) हिने आपल्या तासव्यगत सौम्यानें व भक्तीनें उग्र व तपस्वी शिवाला कसें प्रेमवश केलें, याचें वर्णन उपर्युक्त सर्गांत केलें आहे. त्या नवपरिणत जोडप्याचा आनंद आडव्या सर्गांत वर्णिलेला असून कामशास्त्राचें अचुक ज्ञानहि त्यांत प्रतिबिंबित झालें आहे. एवढें भावनांत्यादक व स्पष्ट वर्णन वाचून हें काव्य कालिदासाचेंच होय याबद्दल खात्री होते. शिवाय कालिदासाच्या टराविक उपमा व पुर्यास्ताचा वर्णनेंहि त्यांत आहेत. कुमारान्या प्रत्यक्ष संभवाचें थोडेंच वर्णन केलेला एखादा सर्ग किंवा योज्याशा कविता कदाचित् गहाळ झाल्या असाव्यात. उपलब्ध असलेले ९, ते १७ सर्ग भोपेवरून व विषयानुरून अलीकडचे व प्रक्षिप्त आहेत हें सहज ओळखू येतें. रघुवंश या काव्यांत कालिदासानें वाल्मिकीच्या कृतीचें पद्य

उच्यते पूर्णं स्विकारलं असून १० ते १५ सर्गात संबंध रामकथा संक्षेपांत दिली असून पहिल्या ९ सर्गात रामाच्या पूर्वाच्या चार राजांची वर्णने आहेत रघु व त्याचा पुत्र अत्र यांचेवर्षी असलेल्या सर्गात त्याने आपल्या कलेचे श्रेष्ठत्व दाखविले आहे. मोजराजाची कन्या इन्दुमती हिच्या बरोबर अत्राचें लग्न होते त्यावेळेचा स्वयंराचा धाट कालिदासान मोठ्या यद्दारीने वर्णन केला आहे. नंतर स्वयंवरात अपथय पावलेल्यानी केलेला हला, अत्राचा नमुनेदार रम्यकारभार, इन्दुमतीचा मृत्यु व अत्राविलाप ही वर्णने उत्कृष्ट आहेत. अत्रपुत्र वराच वधात आल्यानंतर इन्दुमतीला भेटण्याकरिता तो इहलोक सोडून स्वर्गा जातो असे वर्णन आहे. ९ ते १५ सर्ग रामायणासारखे आहेत १६ ते १८ या सर्गात रामानंतरच्या राजांची वर्णने आहेत. १९ व्या सर्गात अभिवर्णराजाने प्रधानाच्या हाती राज्यकारभार देऊन व दुराचरणात काळ फाडून युवराजाच्या जन्मापूर्वीच इहलोक सोडला अशी हकीकत आहे. युवराजाच्या जन्माना नामनिर्देश व भरतवाक्यातील आर्षीवचन या दोन गोष्टी या काव्यात अभाव असल्याने, काही कविता यातून गहाळ झाल्या असल्या असे अनुमान होते. इमारवेसावर २० व रघुवंशावर ३३ टीका आहेत. रघुवंशावरून कालिदासाचे नातिशाख-विषयक ज्ञान दिसून आल्यावाचून राहव नाही.

कालिदासाची भावगांठः—अथघोषाची प्रार्थनापर बुद्ध गात, घोडीची भावाची कविता व मत्तुचेताची स्फुट गांठ यापलीकडे एकंदर जुन्या काव्यसंग्रहात फारशी भावगांठ सापडत नाहीत. एतावता कालिदासास अथ संस्कृत भावनाप्रधान कवि असे म्हणावयाच हरकत नाही. त्याच्या नाटकात व महाकाव्यात उत्कृष्ट भावनाप्रधान वर्णने आढळतात. तथापि त्यांचे हृदयस्पर्शा काव्य मेघदूत हेच होय. एक संवत्सरपर्यंत हृदय झालेल्या यक्षाने आपल्या दुःखी-व्यथित संघदूत पाठविला, हा प्रसंगच मुख्य कालिदासाच्या कौशल्यात खुलावट व पूर्णावकासा देणारा आहे. अलीकडे या काव्याचे अनेक पाठ आढळून येतात. ऋतुसंहारात पङ्क्त्युचें वर्णन असून त्यास कालिदासाचे काव्य असे म्हणण्यात हरकत नाही. जीवतृष्टि व नितर्ग यांचे सुख निरीक्षण यात दिसून येतेच, तथापि निरालंब्या ऋतूतील प्रेम-प्रसंगाची उत्तम वर्णनेहि या काव्यात कमी नाहीत.

कालिदासावर जुर्मने लादलेले बाह्यभयः—'अतबोद' नावाचा एक ग्रंथ कालिदासाचा आहे असे म्हणतात. 'रावणवद् ऊर्ध्वं सेतुबंधु' हा ग्रंथ कामर्माचर्या दुसऱ्या प्रकरणेने लिहिलेला असावा याची भाषा फार छानिम व वोजवड आहे. 'नखोदय' या ग्रंथाची भाषा कालिदासासारखी मुख्यच नाही. हा ग्रंथ रविदेवाने लिहिलेला असावा; तसेच 'काव्यराक्षस किंवा राक्षसकाव्य' हा ग्रंथहि त्याचाच असावा 'शृंगारतिलक' या काव्यावद्दल संकान

आहे 'श्यामला दंडक' नावाचे दुर्गास्तोत्र व 'सरस्वती स्तोत्र' आणि 'मंगलाष्टक' यांची तिथेटी तंजावर येथे भाषांतरे झाले आहेत 'घटकर्पर' नावाच्या २२ श्लोकी काव्यात एका श्लोके आपल्या गव्याकडे एक मेघदूत पाठविला असे वर्णन केले आहे. परंतु या श्लोकाची भाषाशैली कालिदासाहून फारच हलक्या दर्जाची आहे यात शंका नाही. [संदर्भग्रंथ.—विंटरनिड्ड, फ्लेट् ओरि, कॉन्फारन्स-निबंध. वि. विस्तार पृ १२ ५४ संस्कृत वाङमयेतिहास व कालिदासाचा ग्रंथ]

कालिदा—कृष्णाची सातवी शी. कृष्ण हा पति मिळवा म्हणून ही यमुनातीरां तप करीत होती ही प्रायः यमुनेची मूर्तिमान देवता अताची कारण ही कोणाची कन्या किंवा नातेवाईक होती, हे वृत्त कोठेच आढळत नाही. एकदा कृष्ण चातुर्मास्यात इंद्रप्रस्थी असता, अर्जुनास समागमे घेऊन मुगधेच गेला होता, त्या काळी त्याने हिला तेथे तप करिताना पाहिले नंतर चातुर्मास्य संपून दूरकेस गेल्यावर कृष्णाने हिचे विधीने पाणिप्रहृण करत आपल्या अष्टनायिकात हिची गणन केली. हिला श्रुत वधारे पुत्र होते (भाग. स्कं. १० अ. ५८)

कालिदा नदी—अंशुमती नदीचे एक नाव यमुन नदीसहि हे नाव आढळते.

कालिपोंग, वि भा ग.—बंगाल दार्जिलिम जिल्ह्यातील एक डोंगराळ प्रदेश. उत्तर अक्षांश २६° ५१' ते २७ १२' व पूर्व रेखांश ८८° २८' ते ८८° ५३'. क्षेत्रफळ ४१२ चौरस मैल. लोक. सं. (१९११) ४९,५२० हा प्रदेश इ. स. १८६४-६५ सालच्या मोहिमेनंतर भूतानपासून ब्रिटिशास मिळाला योपेक्षी ११३ चौरस मैल संरक्षित जंगल आहे. एकंदर उत्पन्न (इ. स. १९०३-४) ३ ००० रुपये. कालिपोंग हे मुख्य ठिकाण पेवोंग तिथेठव्या व्यापारी मार्गावर असून तेथे मोठा वाजार भरतो सुनक्त येथे अलीकडे सिकोनाची लागवड केली आहे.

गा व.—विभागाचे मुख्य ठिकाण उत्तरअक्षांश २७° ४' व पूर्वरेखांश ८८° २८' समुद्रसपाटीपासून उंची २९३३ फुट. लोकसंख्या (इ. स. १९०१) १०६९. तिथेठवून आलेली लोंकर येथील वाजारात विकली जाते. इ. स. १८९१ सालापासून येथे नो हँवर महिन्यात एक जत्रा भरते. त्यावेळी पुष्कळ तऱ्हेचा माल विकला जातो

कालिमिर—(भूशोर) मद्रास तंजावर जिल्ह्यातील तिरु-तुरैवुडी तालुक्यात, तिवेनमधील पेड्रीया भूशिरापासून ४० मैल असलेले भूशिर येथे १९०३ मध्ये एक दीपगृह बापले आहे. जमीनच्या चालू एक मोठे राखीव अरण्य आहे. त्रवळील प्रदेशात तसे पाळीळी जातात व तेवाखीची फार लागवड होते येथे समुद्रस्नानार्थे जाता भरत असते.

कालिया (१)—काश्यप कुलोत्पन्न ना. त्याला पंच फणा होत्या. पूर्वी हा रमणक द्वांरात रहात असे याचे विष इतके उग्र होते की, डोड्यावरून गेल्या पथीहि त्या नरनायु-स्पर्शाने प्रणाय मुक्त असे. त्यामुळे तो डोह अगदी वृज्य

अस्तादि कृष्णाचे गोपाळ एके वेळी अज्ञाततः तेंचें गाथी सहवर्तमान गेले व तेथील मलप्रवाशन केल्यानें सर्व मरण पावले. हें कृष्णात कळतांच तो तेंचें गेला, व सतीप असणाऱ्या एका वृथावर चहून त्यानें जेद्रांत उडी घेतली. नंतर कालिया येथें होता तेंचें जाऊन त्यास त्यानें आपल्या अद्भुत शक्तीनें वरलें आणि इतकें मर्दन केलें की, त्याचे प्राण कातावीस होऊन गेले. इतक्यांत त्याच्या त्रियांनी त्यास प्राणदान याचें अशी कृष्णाची प्रार्थना केली अस्तां व तोहि त्रय आला अस्तां, कृष्णानें यमुनेचे जल अगदीं शुद्ध करवून व गाथीगी-पाळांस पूर्वास्त्येतीवर व्याजून यास पुनः रमणक द्वीपास परत घालविलें [भाग. सू. १०, अ. १६].

(२) दाशरथी रामाच्या सगेतील एक हास्याकार

काली (१)—वैदिक काली काली हें अभिनिवृत्तनाम होतें. अत्रच्या सात विव्हांपैकी काली निव्हा कृष्णवर्ण व भयंकर होती. पण आज हा अर्थ राहिला नसून देवीचे एक स्वरूप म्हणून हें नांव रूढ आहे. सर्तीनें हिमालयाच्या उदरी जन्म घेतला असतां तिची अंगकाति यामवर्ण शाल्यामुळें तिला हे नांव पडलें. वंगल्यांत हिची उपासना विशेष रूढीस पडते.

दिव्याब्जंत लक्ष्मीपूजेदरु कालीपूज हि करतात. काली-पूजेचा मोठा सण कार्तिक वद्य ३ ला असतो. कालीची मूर्ति दिशव्यांत भयप्रद दिशते. हिच्या येमानामुळें जेव्हां विद्याचा प्रलय होण्याची वेळ आली तेव्हां शंकरानें स्वामीर हिच्या पायाखाली लोदून दिले. आपल्या पतीच्या शरीरावर आपण नाचत आहो असें जेव्हां हिनें पाहिलें तेव्हा लजेनें जांभ चावली व नृत्य बंद ठेविलें. अशी कथा दर्शवणारे कालीचे स्वरूप देवळातून असतें.

(२) कालिका म्हणून जी शक्ति ती. हिनें शुंभानिशुंभांचा वध केला (शुंभानिशुंभ शब्द पहा).

(३) मत्स्यीच्या उदरी जन्मलेली उपरिचर-वसु राजाची कन्या. हिला मत्स्यगंधिनी, योगनगधा इ. नांवें असून, पुढें सत्यवती असें नांव दि पडलें. पुढें हीच शंतनूची व्री जाली व कौमारावस्थेंत हिला पराशर ऋषीपासून कृष्णद्वीपायन पुत्र साध्य होता.

(४) पंडुपुत्र भीमसेनाची दुसरी व्री. हिला त्यापासून सर्वंग नामक पुत्र साध्य होता.

(५) भारतवर्षीय एक नदी.

कालीघाट—कलकत्याच्या दक्षिणेस हा घाट व कालीचे प्रख्यात देवस्थान आहे. दैलीजला (नाला) या हुजळीपासून निघालेल्या गंगेच्या फांट्याच्या काठी हें देवालय बांधिलें आहे. या फांट्याज गंगा हेंच नांव असून कालीघाटाला येथारे यजेकरु या गंगेच्या प्रवाहाला फार पवित्र समजतात. इ. स. १७७५ त कोणी कर्नेल यॅली नांवाच्या शूरत्यानें हा नाला जास्त खोल केला म्हणून त्याचें नांव या नात्याला पडलें आहे. कालीच्या यात्रेकरुकरितां तेंचें घाट बांधिल असल्यानें याज कालीघाट नांव दिव्यलें.

मूळ कालीचे देवालय सध्याच्या कालीघाटाच्या ठिकाणी नगरीपांतांत नसून खुद्द कलकत्ता शहरांत होतें. या क्षेत्राचें पावित्र्य व पुण्य पुराणांत वर्णिलें आहे. दक्षयज्ञाच्या वेळी शंकर अति कोपायमान होऊन सर्तीचें कलेवर घेऊन जेव्हां येमान घालूं लागला व जगप्रलयाची भीति दाखवूं लागला, तेव्हां धी विणून आपल्या वक्षानें महर्देवाच्या हातांतील सर्तीचापाने एकाचन तुकडे केले. ज्या ज्या ठिकाणी ते तुकडे पडलेत तें स्थान फार पवित्र झालें. सर्तीच्या उदया-पायाची करांपुळी कलकत्याच्या गांठी पडून तें एकाचन काली क्षेत्रांतील एक क्षेत्र बनलें. अशी कलकत्याची-पूर्वीच्या काली-क्षेत्राची-कथा आहे. वाराच्या शतकांतिल निगमकथाच्या पीटमालिकेंत कालीक्षेत्राचा उल्लेख आहे. यासंबंधी दुसऱ्याहि कथा आहेत. कालीघाटापासून कलकत्ता हें नांव बनलें आहे असें कोणी म्हणतात. (इंटर-स्टॅटिस्टिकल अकाउंट ऑफ बंगाल पृ. १). कलकत्यातील कालीच्या देवालयापैकी कालीघाटचें देवालय केव्हां व कसें मान्यता पावले हें माहात नाहीं; पण इ. स. १४९५ च्या सुमारास कालीघाट व कलकत्ता हीं दोन्ही वेगवेगळीं अस्तित्वात होती. व कालीघाट क्षेत्राचें ठिकाण वगळें होतें यात संशय नाहीं. (विल्सनच्या 'वर्ल्ड अॅग्लस ऑफ दि इंग्लिश इन् बॅंगल' यांतिल बॅंगाली कवि त्रियो दाम पहा; विनाय डब्ल्यू. वार्डे—हिंदूज, मद्रास १८९५ पहा.).

१५ व्या शतकांतल्या एका भूकंपानें कलकत्यांतिल कालीचे देवालय नाहानें झालें. अशी दंतकथा आहे. त्यानंतर भवानीपूरच्या शंकराच्या देवळाच्या जवळ कालीघाट येथे कालीचे देवळ बांधण्यांत आलें. जंगलगीर नांवाच्या एका तापुनें या ठिकाणी कालीची स्थापना करून भाविक लोक जमा केले. कलकत्याच्या कालीचे महर्तम्य या कालीला गोंडलें व अशा रीतीनें हें नवें क्षेत्र प्रसिद्धला आणिलें.

त्रियो दासानंतर दोन शतकांनी इ. स. १६७६ मध्ये स्ट्रेनसॅम मास्टर जेव्हां ईस्ट इंडिया कंपनीच्या वतीनें हुगळीला आला त्यावेळच्या प्रवासवर्णनांत त्यानें कालीघाट देवालयथाचा उल्लेख केला आहे. पण कलकत्याच्या नामनिर्देश सुर्वेच नाहीं. १८ व्या शतकाच्या मध्याच्या सुमारास कालीघाटची कीर्ति बरोच दिसून येते. कलकत्ताशहर सोडल्यानंतर पूर्वेला कालीघाटाला आणारा 'दि मॅाडरोड' नांवाच्या यात्रेकरुच्या रहदारीचा रस्ता असते. हल्ली त्याचें नांव वॉटिक स्ट्रीट व चौरिचा रोड असें आहे. इ. स. १७४० च्या सुमारास रचलेल्या " बंगामाकि तरंगिणी " नांवाच्या ग्रंथांत कालीघाट हें अपूर्व ठिकाण असून त्या ठिकाणी पूजेचा मोठा घाट असतो असें वर्णन आढळतें. राजा मानसिंह हा बॅंगालचा सुभेदार असतांना हें स्थान व कालीपूजेतील तांत्रिक विधी मोठया प्रसिद्धीस येऊं लागले असवेत अचा तर्क आहे.

वेचळच्या आबारातील इमारती फारशा चांगल्या किंवा कलाकुसरी केलेल्या आहेत असे नाही. कालीघाटाचे चित्र म्हणजे यात्रेकरूंनी अतोनात गर्दी व दुर्गापूजा आणि काली-पूजा ज्या दिवशी असतात त्यावेळी घेण्यात येणारे पुष्कळ धुक्याचे बळी असे देता येईल. दुर्गापूजा उत्सवाच्या तीन दिवसात सातसोपासून आठसोपर्यंत बळी दिलेल्या बकऱ्याच्या मुंडक्याचा देवीपुढे रास करून देवतात व धडे भक्त आपल्या घरी नेतात.

जेथे असेल्य प्राणी बळी दिले जातात असे हिंदूस्थानात किवहुना सर्व जगात जे हे प्रमुखस्थान आहे ते अर्माच्या अभ्यासकाळी विशेष महत्त्वाचे वाटल्याबाबून रहाणार नाही. काली, माता, अम्मन यासारख्या काही देवतांच्या पूजेच्या वेळी असे बळी दिले जातात. हिंदूधर्मातील शक्ति आणि तांत्रिक स्वरूप यावर कालीघाटाचा ही प्राणीहत्या चांगला प्रकाश पाडेल. [ए.रि.ए. कलकत्ता रिव्यू, पृ. ३, १८ व ३५. रेन्सस रिपोर्ट, १९०१ (बंगाल व कलकत्ता)].

काली फ़ौचर—फुलवर-फुलगोमी, गोभी (हिंदी), ही एक उत्तम भाजी आहे. ही विलायतेकरून हिंदूस्थानात आली. हवेंत थंडी असेपर्यंत ही भाजी खाण्यास स्वादिष्ट लागते. उन्हाळा सुरु झाला म्हणजे त्या भाजीस उम वास येऊं ल गतो व मग तिची रुची कमी होते.

ही भाजी मोहोरीच्या वर्गातील आहे. ही हिंदूस्था-नात थंडीच्या मोसमात तयार व्हावी लागते. पाव-साल्यात प्रावण भाद्रपदात लागवड झाल्यास फुले थंडीत येतात. उशीरा लागण झाल्यास फुले उशीरा येऊन ती चांगली येत नाहीत. कधी कधी योग्य जातीची लागण न झाल्यामुळे फुले सुळीच येत नाहीत, नुसतीं शाळेच वाटतात. म्हणजे फुले न येत घालाच फुटत राहातो कधी कधी उशीरा होण्याच्या जातीचे वी लागले गेल्यास तीं शाळे सर्व उन्हाळा व पावसाळा वाढत राहून थंडी पडू लागताच फुलावचास लागतात व तीं तशीं वाढलीं असता केवरेपासून छातोस्तकी उंच वाढतात.

हिंदूस्थानात हळव्या (अर्ली) म्हणजे लवकर होण्याच्या जातीचेच वीं लाविले पाहिजे. गरच्या जाती उत्तर हिंदूस्थानात होतात. पण दक्षिण हिंदूस्थानात थंडी कमी असते व ती सुमारे २-२॥ माहिनेच टिकते. तेव्हा येथे लवकर होण्याच्या फुलवरीचेच वीं व्याणिले पाहिजे.

फुलवरचे वीं श्रावणात परतात. भाद्रपदात रोपाची लागण करतात. मार्गशीर्षाअखेरपासून पुढे तिला फुले शाय्यास लागतात. फुलवर शिमण्यापुढे टिकत नाही फुलवरीस जमीन उत्तम लावते. जमीनात लागणांच्या वेळी कुजलेले खत घातले पाहिजे. शाडे जोरावण्याच्या सुमारास पुन्हा पंडीचे खोडखत दिल्यानें वाट लवकर व जोराची होते. पुन्हा कार्तिकात मासळाचे खत (कुडी) दिल्यास व सुवलक प्राणी दिल्यास हळवार उत्तम जातीस नऊ इंच ते फूट सवा फूट सुद्धा

व्यासाचीं फुले आलेली आहेत. अर्वा फुले येण्यास—(१) वीं चांगल्या जातीचे मिथले पाहिजे, (२) रोप पाव-साऱ्या शाडीनें व किडीमुळे कमजोर झालेले नसले पाहिजे, (३) वेळीच लागण झाली असली पाहिजे, (४) लागणी-नंतरची मशागत उत्तम झाली पाहिजे, व (५) हवेंत थंडी नसत दिवस टिकली पाहिजे. (६) जमीन उत्तम कसदार पाहिजे

काली फ़ौचरला महाराष्ट्रात येत येत नाही. जो भाग दाण्यात येतो तो अपक फुलाचा एक समुदाय होव. कधी कधी हीं फुले पूर्ण वाहून मोहोरीच्या फुलाप्रमाणे उमळतात व त्यात मोहोरीप्रमाणे लाव दाळ्यावर शेंगाडि येतात. वेगळी मोहोरी-सारखी वीं क्वचित असते. बहुतेक शेंगा वाड्या असतात. हिमालयाच्या पायथ्याकडे गंगासमुताच्या काठच्या कित्येक भागात फुलवरीस वीं येते, व हिंदुस्थानात धरलेले वीं तिक-उच्या भागात मिळत; पण त्या क्विपापासून दुसऱ्या प्रांतात वागली पैदास होईलच अशी खात्री नाही. म्हणून नेहमी विलायतेकडील हळवे वीं वापरणेच श्रेयस्कर होते.

काले—मुंबई इलखा सतारा जिल्हा कऱ्हाड तालुक्यातील एक खेडे. उत्तर अक्षांश १७° १४' व पूर्वे रेखांश ७२° ३३'. लोकसंख्या (१९०१) १०७७. या खेळ्याजवळ अगाशिव नावाची बौद्ध लेणी आहेत.

कालोळ ता. लु. का.—वडोदे संस्थान. कडी प्रांताचा दक्षिणेकडील तालुका. क्षेत्रफळ २५७ चौरस मैल. लोकसंख्या (१९११) ८१,१८७. यात कालोळ गाव व ८९ खेडी आहेत. उत्तर सरहद्दीवरून सावरमती नदी वहात गेली असून येथील जमीन चांगली सुपीक आहे. इ. स. १९०४-५ साली जमीनमहसूल २,१५००० रुपये होता.

गा. व.—वडोदे संस्थान. कालोळ तालुक्याचे हे मुख्य ठिकाण असून राजपुताना माळवा रेल्वेचे स्टेशन आहे. उत्तर अक्षांश २३° १५' व पूर्वे रेखांश ७२° ३२'. येथून गाय-कवाड संस्थानातील रेल्वे एका वाचूंस विजापूर व दुसऱ्याकडे कडीस जाते. लोकसंख्या (१९११) ६३७६. येथे धान्याचा वरान्,व्यापार चालतो.

कालोळ, ता. लु. का.—मुंबई इलखा. पंचमहाल जिल्हा-तील एक तालुका. क्षेत्रफळ (हाजोळ पैदा धरून) ४१५ चौरस मैल. उत्तर अक्षांश २२° १५' ते २२° ४४' व पूर्वेरेखांश ७३° २२' ते ७३° ४४'. यात एक गाव व २१९ खेडी आहेत. लोकसंख्या (१९११) ९०८१२. येथील प्रदेश सपाट व सुपीक आहे. येथील जमिनीस गोरान् जमीन असें नाव आहे. पाऊस सरासरी ३७ इंच परतो एकंदर उत्पन्न (इ. स. १९०३-४) १.१ लाख रुपये आहे.

कालका—पंजाब इलखा. अंबाला जिल्हा खरार तह-शिलीतील एक गाव. दिखी-अंबाला-कालका आणि काल्हा

सिमला रेल्वे यांचे हे अंशक आहे. उत्तर अक्षांश ३०°५०' व पूर्वरेखांश ७६°५७'. लोकसंख्या (१९०१) ७०४५. र्चनी २४०० फूट. या गांवामोठ्यांत पत्याळ्या मुख्य असून तो हिमालयाच्या पायथ्याशी आहे. इ. स. १८४३ साली पत्याळा संस्थानापासून ब्रिटिशांनी हे गांव मिळविले. येथे जंगली जिगसांचा मोठा व्यापार चालतो. कुंद दगड येथे चांगले व बरेच सांपडतात.

कावपी, त ह शो ल.—संयुक्त प्रांत. जालौन जिल्ह्याची पूर्वेकडील तहसील. क्षेत्रफळ ४०५ चौरस मैल. उत्तर अक्षांश २५°५३' ते २६°२३' व पूर्व रेखांश ७६°२५' ते ७६°५२'. या तहसीलीत मोठे गांव कावपी व १५९ खेडे आहेत. लोकसंख्या (१९०१) ७९,९४४ इ. स. १९०३-४ साली जमीनमहसूल १,५५,००० रु. पैकी कर २५००० रु. होता. इ. स. १८९९-१९०० साली १५८ चौरस मैल जमीन लागवडीखाली असून पैकी फक ९ चौ. मै. वागाइती होती.

गां व—संयुक्तप्रांत. जालौन जिल्हा. कावपी तहसीलीचे मुख्य ठिकाण. उत्तर अक्षांश २६°८' व पूर्व रेखांश ७६°४५'. हे यमुना नदीच्या तीरावर असून जी. आय. पी. रेल्वेचे स्टेशन आहे. लोकसंख्या (१९११) १०५६८.

कावपीस पूर्वी मोठा साखरेचा व्यापार चाले. १८५८ च्या बंडांत जेव्हा कावपीस हिंदूंचा मोठा झाला तेव्हा इंग्रज शिपायांनी कावपी लुटून साखर रस्त्यावर ओतली । त्यामुळे सर्प रस्ते साखरेचे दिसत होते (गौअेध कृत ' माशा प्रवाह ' पा. १४३). बाह्याच्या पश्चिमेत चौथ्याशी सुमन्याचे मैदान आहे. चौदाव्या शतकांत कोणी वासदेवाने कावपी गांव वसविला अशी दंतकथा आहे. इ. स. ११९६ साली कुतुबुद्दीनाच्या हतांते हे गांव गेल व त्याच वेळेपासून ते मुसलमानांच्या ताब्यांतील महत्त्वाचा किल्ला झाले. पंधराव्या शतकांत जोनपूरच्या इबाहिमशाहाने कावपीस करण्याचा दोनदां निष्फळ प्रयत्न केला. इ. स. १४३५ साली माळव्याच्या हुशंग शाहाने हे ठिकाण काबीज केले. नंतर कांहीं वर्षांनी इबाहिमशाहाच्या मागून गादीवर बसलेल्या महमुदाच तेथील सुभेदारास त्रास देण्याकरिता म्हणून या शहराचा ताबा घेऊं दिला. महमुदाने शहर लुटले व माळव्याच्या बादशहास ते परत देण्याचे प्रथम नाकारले. पुढे दोघांचा आपसांत कांहीं तह झाल्याने ते प्रकरण मिटले. जोनपूरची पातशाही व विलीची पातशाही यांच्यांत ज्या लढाया झाल्या त्यांत कावपी येथे इ. स. १४७७ साली मोठी लढाई झाली व तीत जोनपूरच्या बादशहाचा पराभव झाला व तो क्रोनज येथे पळून गेला. तेव्हा त्याचा पराजय झाला व जोनपूर पातशाही नष्ट झाली. इ. स. १५२६ साली बाबराने पाणिपत येथे जय मिळाला, तेव्हा वितोडचा राणा व अफगाण यांनी बाबराचा सार्गे अजबिष्यकरिता कावपी हस्तगत केली. त्यावेळी हे सैन्य आंगवावर चालून जात असतां बाबरांनी त्या

फत्तेपूर खिरी येथे त्याचा पराजय केला. इ. स. १५२७ साली हुमायून्ने कावपी शहर सर केले. ते मोगलांकडे इ. स. १५६० साली शीरशाहाने क्रोनज येथे त्याचा पराजय करीपर्यंत होते. यानंतर या ठिकाणी अफगाणांच्या व मोगलांच्या पुष्कळ झटापटी झाल्या व अफगाणांचा अखेरीस पराजय होऊन मोगलास जय मिळाला. अकबराच्या कारकीर्दीत कावपी गांव एका सरकाराचे (प्रांत) मुख्य ठिकाण असून त्यांत हल्ली अस्तलेल्या इटाबा, कानपूर, आणि हमीरपूर या जिल्हांतील भाग व ग्वाल्हेर संस्थानांतील कांहीं भाग मोडत होते.

ज्यावेळी मराठ्यांनी सुंदेलाजना कांहीं भाग जिंकला त्यावेळी कावपी हे त्या भागावरील मुभेदाराचे मुख्य ठिकाण होते. इ. स. १७९८ साली कावपी गांव ब्रिटिशांनी सर केला होता. परंतु लवकरच त्यांनी त्या गांवावराल आपला ताबा सोडला. पुन्हा इ. स. १८०३ साली ब्रिटिशांनी हा गांव जिंकून तो हिमवतवाहादरास वहाल केला. हिमवतवाहादर दुसऱ्याच वर्षी मरण पावला व इनाम खालसा करण्यांत येऊन हा गांव जालौनचा गोविंदराव यास देण्यांत आला. त्याने इ. स. १८०९ साली या गांवाच्या मोवदला दुसरा मुख्य दिल्यामुळे हा गांव ब्रिटिशांकडे आला. इ. स. १८५८ साली येथे झांशीच्या राणावर व तिच्या पक्षातील लोकांवर ब्रिटिशांनी मोठा जय मिळविला.

हा गांव बराच प्राचीन असल्यामुळे येथे पुष्कळ जुन्या इमारती आहेत. नदीकाठावर एका पदकथा किल्ल्याचे अवशेष दिसत असून त्या भागांत हल्ली एकच इमारत बावूद आहे. मराठ्यांच्या वेळी या इमारतीत खलिना ठेवात असत असे म्हणतात.

येथे इ. स. १८६८ साली म्मुनीगोपीलटी स्थापन झाली. इ. स. १९०३-४ साली तिचे उत्पन्न १४००० रुपये असून खर्च तितकाच होता. येथे कामूस व धान्य यांचा व्यापार बराच चालतो.

कावळा—पश्चिमेगांतील हा प्राणी सर्वांच्या पूर्ण परिचयाचा आहे. हा मोठा भुले, विलक्षण धीट आणि लोंचट असतो. आपल्या खांद्या स्वभावाने तो सर्वांस अगदी भंडाबून सोडतो. कावळ्यांत मृतात्मा वास करितो, अशी हिंदु लोकांची समजूत आहे म्हणून और्ध्वदैहिक विधोमर्थे दहाव्या दिवशी पिंडदानप्रसंगी अर्पण केलेल्या माताच्या पिंडास कावळ्याने स्पर्श केला असता तो मृतात्मास पंचतो अशी प्रवृत्ति हिंदूंची समजूत आहे. कावळ्याच्या मते ही हिंदु कल्पना देवकोषाभंगाचा अवशेष होय. पुष्कळ रानटी जतींतून अशाच कालपना दिसतात.

काकट्टि, काकताळीय न्याय, काकदंतपरीक्षा इत्यादि वाकप्रचारांतून याने आपल्या अंगच्या गुणांची जाणीव विद्वान् पंडितांनांदि करून दिली असल्याचे दष्टोपतीस येते.

मृत जनावराचे सडकें मांस, झाडावरील छमीं, कंटक, तसे प्रकारचे धान्य, वृक्षाचीं उपयोगी व निरुपयोगी फळे हे त्याचे खाद्य होय. प्रथम पडल्यास कावळे पुष्कळदा घारी-चाहि पाडलास मरताना आडवून येतात.

काकपैयुन पाहिल्यास सहा महिन्यात मृत्यू येतो ही जुळी समजूत पुष्कळ लोक उराशी बाळगितात. कावळे पावसा-ज्याच्या आरंभी वर्षातून एकदाच दोन अंठी घालतात, व सुमारे दोन अडीच महिन्यात त्याचीं पिलें मोठीं होऊन उडूंहि लागतात. हे दरवर्षी नवे वरतें करतात. जागा मात्र पुष्कळ वेळा पूर्वाचीच नसत करतात. कावळ्याच्या घरा-टाचात कोकीळ आपली अंठी घालते व कावळी ती उबविते अशी समजूत आहे. कावळा हजार वर्षे जगतो किंवा त्याला एका वेळीं एकाच डोंब्यानें दिसतें वगैरे आपल्या जुन्या समजूती चुकीच्या आहेत.

साध्या कावळ्याचा रंग मानेभोवतीं फिका असतो. दोव-कावळा हा साध्या कावळ्याहून थोडा मोठा, राकट व नव-वून असून त्याचे सर्वांग काळेभोर असतें. द्वाउपणात दोन्हा जातीं एकाच मासल्याच्या आहेत. कावळ्याचे मांस धिकारी पक्याना घालतात. नाकाटोड्याचे वैदूहि कावळे मारून सातात.

युरोपात कावळ्याच्या मुख्य दोन जाती आहेत. एक कॅरि-अन अथवा काळ कावळा व दुसरी वूडेड अथवा पाटरा कावळा. कॅरिअन कावळा हिंदुस्थानातील कावळ्यापेक्षा आकाराने थोडा मोठा, परंतु स्वभावागे त्यासारख व असतो. वाटेक त्या प्राण्याचे सडकें मांस हें त्याचे भक्ष्य होय. ते नव मिळाल्यास नुसत्या वृमिकोटकावर देखील तो राहू शकतो. पिकलेलीं चरीं फळे व अन्नेड याचा तो खूप फड्या उडवितो. हा उंच झाडावर काटक्याचे घरटें घापतो. याची मादी वर्षांतून एकदा चारपाच अंठी घालते. कदाचित त्याचा कक्षानें तरां नाश झाल्यास ती पुनः घालते. पाटरा कावळा याच्यापेक्षा लहान पण स्वभावागे आत क्रूर असतो. याचे डोकें काळें असून सर्वांग करड्या रंगाचे असतें. लहान लहान कोक्याचे व सायल्यास घोळ्याचेहि डोळे फोडून खाण्यास हा कमी करीत नाही. या दोन जातीत भेसळ होऊन नवीन उत्पत्ति नेहमीं होत असते. फेरोड वेदातील काहीं मागात हजारों कावळे तास तास एकत्र जमून आळापाळीने शब्द करतात व शेवटीं पद्दान तीं एखाददुसरा कावळा त्या जागी मरण पडलेला आढळतो. यावरून तेथील लोकांची अशी समजूत झाली आहे कीं, जातीतील अपराध्यास देहात प्राय-श्चित् देण्यासाठीं या सभा भरत असतात।

या दोन जातीखिरीज रूक, रॅडहून, डोपे, नव वगैरे काक-चातीं युरोपात प्रसिद्ध आहेत. रूक हा ब्रिटिश वेदात मिसेपॅकनन आढळतो रॅडहून अथवा डोमकावळा हा दोन फूट लांबीचा असून त्याचे पंख चार फूट लांब पसरतात.

याचा विषय हा आहे कीं मागासाच्या अजागाची वरोवर नकळ करण्यात हा मोठा चतुर असतो. वामुळें हौसी लोक यात धाकगतात व बोळवयास शिकवितात. हा साधारणपणे सर्वत्र आढळतो आफ्रिकेत एक सुडचा म्हणजे जोर्कावर पितें नसेलया कावळ्याची जात आहे अमेरिकेत मासे खाणारा कावळा असून तो नद्या व तळीं धुंडीत असतो अँटिटीनियामधील कावळ्याची चोंच लावून लाव व भक्ष्य अशीं असते. फिजीपाईनमधील कावळे दिसण्यात फार सुंदर दिसतात. त्यांच्या मस्तकावर मोराप्रमाणें तुरा असून तो त्यास नवीं प्रमाणे उभारता येतो

कावळी ता सु का.—मद्रास इलाख्यात नेलोर जिल्हा-तील एक तालुका. क्षेत्रफळ १४८ चौरस मैल. लोकसंख्या इ. त. (१९२१) १,०१,३६५. या तालुक्यात १ शहर व ३८ तळे आहेत. कावळी हें तालुक्यांचे मुख्य ठिकाण आहे. येथील नमींग सपाट आहे. मधून मधून लहान टेंक्याहि दृष्टीत पडतात. जमीन रूक्ष व नापिक आहे या तालुक्यातून उपुत्ते, गंडलवाणु, उच्चलीवाणु व पिडिव्हाणु या चार नद्या वाहतात. पब्लिक वर्कस् खात्याच्या ताब्यात ३५ तळीं आहेत. या नद्यात पावसावेरीस पाण्याचा पुरवठा नसल्या-कारणानें पिकांत वाचा फाही उपयोग होत नाही.

या व—मद्रास इलाख्यात नेलोर जिल्हात याच नावाच्या तहसिलीचे मुख्य ठिकाण. लोकसंख्या (१९११) ६३००. येथें मिश्रहामुनसफ कचेरी व इतर कचेऱ्या आहेत

कावीळ—कावीळ झाली असता रोग्याची त्वचा व जोळे इत्यादि ठिकाणची गुलाबी श्लेष्मल त्वचा पिवळी होते. यकृतात पित्त नेहमीं उत्पन्न होतें व त्यात पीत रंगाचा एक पदार्थ असतो. हें पित्त आतल्यात वाहून नेणारी नाडी अंगर नलिका असून तिच्या खाखा व उपखाखा असतात. यात दाह व सूज रोगकारणपरतें उत्पन्न झाली असता पित्ताच्या अभिसरणान्त अवरोध होऊन हें चाचलेलें पित्त सूक्ष्मतरक बाहिन्यात शिरून सर्व शरीरात पसरतें व त्यामुळें शरीरवर्ण हळदीप्रमाणें अंगर कमी अधिक प्रमाणात पिवळा होतो. वेणुप्रमाणे झालेल्या काबिळीमध्ये जेव्हातील पाटरा भंग पिवळा दिसतो. रोग जुनाट झाल्यावर हा सर्व ठिकाणचा रंग वाटत जाऊन शेवटीं काळतर. हिरवट अंगर पिगट पिवळा दिसतो. पित्ताभिसरण रक्तात द्रोज लागल्यामुळें लघवीमध्ये पिवळा रंग येतो व पित्ताचे कमी अर्धाक प्रमाण असले त्या मानानें लघवीहि कमी अंगर अगदीं हळदीप्रमाणें पिवळी होते, ती इतकी कीं तीत पाटरा कपडा अंगर कागदाचा तुकडें टाकला असता तो पिवळा दिसतो। क्वचित् प्रसर्गां धाम व खीरोग्यांचे दूध यातहि पिवळेपणा आलेला पाहण्यात येतो अथु. नटरस वगैरे अण्य प्रवाही रस मात्र पिवळे होत नाहीत. रोग्याची विण पाडवी अंगर मातट रंगाची होते. तिचा नेह्यांचा पिवळा रंग चाहोसा होतो कारण पित्तनलिकेत अवरोध उत्पन्न झाल्यामुळें आतच्यातील अन्न

पचन होत असलेल्या अन्नरसतांत तें पित्त मिसळू शकत नाही. पित्तामध्ये वतामय अन्नपाचक व जंतुनाशक धर्म असल्यामुळे त्याच्या अभावी मळ पीतवर्णहीन व दुर्गंधिमय होतो हें उपपन्न आहे. रोग्यास मलाश्रुती तशी होती अगर तो मळ कुकल्यामुळे अतिसार तरी होतो. रक्तामध्ये पित्ताभिसरण होऊं लागल्यामुळे नाडी अति सावकाश चालते; अंगास कंडू सुटते व त्यामुळे लाल डाग, गांधी वगैरे अंगावर उठतात. तोंड कडू होणें, अपचन, क्षिप्रपदार्थ व न पचणें व न आवडणें, ज्वर, शक्या, सुत्ती, आळस, घेरी, चकर, चिरडखोर स्वभाव, ओढासिन्धु ह्ये लक्षणें होतात. रोग जुनाट झाल्यास अग्निमात्रासुद्धे रोगी कुश होत जातो. गुंभी, झापड हीं अधिक वाढतात. रक्तपित्ताचे लाल डाग त्वचेवर दिसतात. काहीं कारणासुद्धे रक्तदाह सुद्धे झाला असता तो लवकर थांबत नाही. असाध्य स्थितांमध्ये वायु होऊन रोगी वडवडणें, त्यास चळकें येणें हीं लक्षणें होतात.

बरोळ प्रकारच्या कावीळीमध्ये पित्तनलिकेंत अवरोध कसा होतो व त्याचे परिणाम काय होतात हे सांगितलेंच आहे. परंतु पित्तनलिकेच्या सुदमदशेंक येतगोचर अतिसूक्ष्म अशा शब्दांमध्येहि काहीं रोगांत दाह, सूज व अवरोध उत्पन्न होतो आणि या नळ्यांत अवरोध असतां मुख्य पित्तनलिकापाटे पित्त आतच्छात पडून अन्नपचन व मलशुद्धि होणार नाही हें उपपन्न आहे. अशा प्रकारची अवस्था अनेक जंतुजन्य रोग, विपमज्वर, समादेव पुनरावर्तज्वर, पित्तज्वर या व इतर रोगामध्ये व साथीच्या दुखण्यात व नंतर उत्पन्न होते. शिवाय फास्फरस, सोनल व सुरमा यांचे दीर्घकाळपर्यंत सूक्ष्म परमाणू पांदात जाऊनहि हा रोग होतो. हे पदार्थ काहीं घंघात व कारखान्यात वापरतात व तेथील कामकरी व वर्गामध्ये अशा दीर्घकाळीन कावीळप्रधान विपवाचा उत्पन्न होते.

थेंप्रमाणें मोठ्या पित्तवाहिन्या व सुक्ष्मदशेंकगोचर अतिसूक्ष्म पित्तवाहिन्या यात हें रोगलक्षण ज्या कारणानें उत्पन्न होतें तीं कारणें पुष्कळच आहेत व त्यापैकी मुख्य कारणें वर सांगितलीं. जीं थोडें कारणें अद्याप राहिलीं आहेत त्यांचा नामनिर्देश व स्थल निर्देश पुढें लिहिल्याप्रमाणें आहे.

(१) मोठ्या पित्तवाहिन्यांत जुरेन अवरोध पुढील रोगामध्ये होतो:—पित्तामरी म्हणजे पित्ताचे खडे वनणें; जंत व कुधी अगर रुपध्याहारासुद्धे झालेले अग्निमात्र, जागरणें व धम; गर्भाशय, मळाच्या गांठी अग्नाशयमध्ये व उदरांतलें होणारें इतर गुला व मथिरोग, गळें इत्यादिवाचा दाह पित्तनलिकेवर पडणें.

(२) अतिसूक्ष्म पित्तवाहिन्यांतलें अवरोधाचीं राहिलेलीं कारणें:—द्विघातप, अपरिमित व दीर्घकाळीन मद्यसेवन यासुद्धे होणारी यकृतवृद्धि, पाण्याचा विपार, रूपादेश, विपवाधा, पुष्कृतदाह, यकृतसंकोचनरोग, क्यांसर(त्रण)प्रथि या रोगांत

कावीळ होते. काहीं रासायनिक पदार्थ पोटांत देऊन कावीळ उत्पन्न करितां येते. या सूक्ष्मनलिकेंत पित्तावरोध असलाच तर फार अल्प असतो व कधी तर नुस्त्या डोळ्यांस दिसले इतकाहि तो नसतो. अशा वेळीं कावीळ का न्हावी हें कोडेंच आहे. मोठ्या नलिकेंत थोडा अगर फार अवरोध झाला असतां कावीळ उत्पन्न होणें कसें ताह्याच आहे हें वर सांगितलेंच आहे. नूतन उपजलेल्या बालकामध्ये एक दोन आठवडे टिकणारी कावीळ कधी कधी होते व ती आपोआप बरी होते.

यावरून अनेकविध रणस्थित्यांमधीं कावीळ हें एक रोगलक्षण समजणें युक्त आहे. काविळीला स्वतंत्र रोग कल्पून तीवर ठराविक उपचार न करता ती होण्याच्या कारणांची परीक्षा करवून त्या कारणानुसार औपध्यांजना करतात. वरीलपैकी कोणत्या तरी कारणानें यकृत विघडल्याचें कावीळ हें एक लक्षण होय. ज्याप्रमाणें यकृत, मूत्रपिंड ज्वर हृदय विघडल्याचें चिन्ह अलींदर हें आहे तद्वत कावीळ हें यकृतरोगसूचक लक्षण आहे असें हल्लीं समजतात.

आ यु वें दी य नि दा न.—पांडुरोग्यांमधीं पित्तकर पदार्थ खावे असतां ते कोडा व रक्तादिधातु आणि त्वचा यांतलें पित्त, रक्त व मांस यास जाडून कावीळ उत्पन्न करतात. हात डोळे, लष्मी, त्वचा, नखें, तोंड व मळ हीं पिवळीं होतात, दाह होतो, अन्न पचत नाही, तद्द्वारा ज्वर, वेदकासारखा कांती होतो आणि ईंद्रिय दुर्बल होतात. ज्यांचें पित्त वाढलें आहे अशा मनुष्यास पांडुरोगवाचूनहि कावीळ होते. काविळीची हृदयगळ केली असतां तीत पार सूज येते. हात कुंभकामला म्हणतात. हा कष्टसाध्य असते.

कावीळ झालेल्या रोग्यास फार सूज आली असतां अथवा लष्मी, मळ, हीं कावीळ किंवा पिवळीं झालीं असता व तोंड, डोळे, हीं लाल झालीं असतां, शोकातीरून रक्त पडत असतां तो रोग असाध्य समजावा.

आंगाची आग, अरुची, तद्द्वारा, पोटा फुगणें, झापड, मांहे आणि ज्याच्या अग्नी मंद झाला आहे आणि जो वेदुद्ध आहे त्याचा कावीळ रोग असाध्य समजावा.

चि कि रसा.—काविळीवर जीं चिकित्सा करावयाची ती पित्तनाशक असून पांडुरोगात अविद्ध अशी असावी. हृदय व आवळकाठी यांचें अंजन करावें.

ज्या कावीळ झालेल्या रोग्यास वाटलेल्या तिळोसारखें शोचात होतें त्याच्या पित्ताचा मार्ग कफानें वेद झालेला असतो. म्हणून त्यास कफनाशक औषधें देऊन त्याचें पित्त घसरवावें. हळ, धंड, जड व मधुर पदार्थ खाणें व्यायाम व वायूचा अवरोध यार्नी क्षुपित होऊन कफाचीं मिसळलेला वायु वेळीं पित्तास बाहेर टाकतो तेव्हा मनुष्याने डोळे, लष्मी व त्वचा हीं पिवळीं होतात. पोटांत अवर्धन होऊन गुडगुड शब्द होतो आणि हृदय जड होणें, अशक्तपणा, अग्निमात्र वरगज्यात वेदना, उचकी, दमा, अरुचि व ताप

हे विहार उत्पन्न करून तो कुपित वायु हलुहलु शाखातील अल्प पितातहि भिन्नव्यती. त्यास मासरस, मुळे व कुडिधानें काठ, याच्यापरीवर अतिशय आवट, तीक्ष्ण, खारट, व उष्ण असे पदार्थ राळ, घालय प्रयत्न आहे. यापासून पित्त स्वस्थानां म्हणजे आतल्यात येऊन मळास रंग येतो.

कुम्भामलेवर एव महिनापर्यंत शिलाजीत, सुवर्णमाक्षिक, किंवा सौम्यभस्म गोमूत्रातून घावें [वरक,अरभट,योगरत्नाकर] कावेरी—दक्षिणहिंदुस्थानातील एक मोठी नदी. वामिकण्ट्या ही पवित्र मानली जात असून हिच्यामुळे ज्या प्रदेशातून ही वहाते त्या प्रदेशात शोभा आलेली आहे. शेतक्रीकडेहि हिच्या पाण्याचा उपयोग करतात.

ही कूर्गमधील ब्रह्मगिरी येथील डोंगरातून उगम पाऊन आग्नेय मार्गाने म्हैसूरच्या सपाट मैदानातून वहात जाते व मद्रास इलाखातील तंजावर जिल्ह्यातून वंगालच्या उपसागरास जाऊन मिळते. या नदीची लांबी ४७५ मैल आहे. माविक हिंदु लोक हिचा दक्षिणगंगा म्हणतात. आग्नेय व स्कंधपुराणातून या नदीविषयी पुढील कथा आढळते. विष्णुभार्या किंवा लोपामुद्रा नद्याची एक प्रमूढदेवाची मुलगी होती व ती कावेरि सुनीपाची, त्यास आपला पिता समजून राहिली. तेव्हा तिने पापी जनाना पुनित करण्याकरिता नदीचे रूप घेण्याचा निर्धार केला. वर्षातून एकदा गंगानदी देखील स्वर्गातून अवतरून कावेरीस आपले भेट देते, सर्वा कथा आहे. तळकावेरी येथे हिचा प्रवाह जोरचा आहे आणि गगनमंडळ येथे हिचा पहिली उपनदी येऊन मिळते. येथे भाविक लोक तुळमासात फार येतात.

ही नदी खंडखळ प्रदेशातून वहाते, पण तिच्या दोन्ही बाजूस जमीन सुपीक अनुन हिरवीगार साठे आहेत उन्हाळ्याच्या दिवसात नदीपार जाता येते, पण पावसाळ्यात पाणी २० ते ३० फूटपर्यंत वाढत. या नदीस कूर्गमध्यां येऊन मिळणाऱ्या उपनद्यांची नावे खालील दिली आहेत.

कन्नडे, कदतूर, कुम्महल, मुत्तारमुडी, चिकहोळ व सुवर्णवती किंवा हरिगी. फेब्रुवरीपेठ स्टेशनावर ह्या नदीवर एक मोठा सभ्य पूल आहे. कनानी नदी येऊन मिळाल्या वर ह्या नदीचे पात्र वरचे मोठे होतें. या नदीचा प्रवाह थोरंगपट्टम व शिवसमुद्रम ह्या दोन शहरास वेळून पुढे जात असल्या मुळे ही दोन शहरे जणू कांय वेटेच वगळी आहेत. ह्या नदीचे दोन धबधबे फार प्रेक्षणीय आहेत. एकाला 'गगनचक्री' व दुसऱ्यास 'भारचक्री' म्हणतात. येथून ९२ मैलावर सुवर्ण खाणी आहेत त्याकरिता लागणारी वीज उत्पन्न करण्याकडे कावेरीच्या पाण्याचा उपयोग करतात नदीत मगर पुष्कळ आहेत, पण ते भीतिदायक नाहींत.

म्हैसूर संस्थानात कावेरीस येऊन मिळणाऱ्या नद्याः हेमावती, लोकपवनी, शिम्शा, कर्कावती, लक्ष्मणतीर्थ, कवची आणि सुवर्णवती किंवा होसुरहिले. शिवसमुद्रमच्या वक्धच्या नजीकून कावेरी नदी मद्रास इलाख्यात घिरते. कोई-

मतूर व सालेम ह्या दोन जिल्ह्यांमधील ही नदी सीमा आहे. मद्रास इलाख्यात ह्या नदीस मिळणाऱ्या मुख्य उपनद्या भवानी, नोईल व अमरावती या होत. म्हैसूर संस्थानात जरी कावेरीच्या पाण्याचा शेतक्रीकडे उपयोग करतात व जरी त्रिचनापल्ली व कोडमतूर जिऱ्यास हिच्या पाण्याचा उप योग होतो तरी हिच्या मुळाशी अन्तलेल्या प्रदेशात हिच्या पाण्याचा शिवका फायदा घेता येतो तितका वृत्त या कोडेहि घेता येत नाहीं असे म्हणता येईल. कावेरीच्या एका शाखेस वेण्णार म्हणतात.

तंजावर, त्रिचनापल्ली व दक्षिण अर्काट ह्या तीन जिल्ह्यात साधारणपणे ११,००,००० एकरास ह्या दोन नद्यापासून पाणी मिळते.

कावेरीपट्टणम—मद्रास इलाखा. सालेम जिल्ह्यातील कृष्णागिरी तालुक्यातील एक खेडे. हे पौत्रश्यावर नदीच्या पूर्व किनाऱ्यावर कृष्णागिरीपासून ५ मैलावर वसलेले आहे. लोक संख्या (१९०१) ४,९९८. धर्मपुरी तालुक्यात जावयास येवून रस्ता आहे.

करिकाल चोल याने हे शहर वसवून तेंथे (पूर्वाची राजधानी जी उरईयूर ती बदलून) आपली नवी राजधानी केली. यावेळी करिकालाचा आज्ञावाञ्छया राजेरजवाल्याची भीति नसल्यामुळे त्याने ही राजधानीची बदली केली. महावंशात याबद्दल उल्लेख आला आहे. गणप्राहु (पहिला) याच्याकडे एका सिलेनी म्हाताराने रत रत तक्रार केली की, " माझ्या एकलुप्त्या एक मुळला, तेलंगी राजाने तुकतीच स्वारी केली तीत वारा हजार सिंहली लोकावरोवर पकडून नेऊन 'कावेरीप्रामा' वर कामास लाविले आहे (महा वंशो १. २२८)". हे गाय वंदर आहे. त्यावेळी दक्षिणेत व्यापार भरभराटीस आला होता, म्हणून तो आपल्या ताब्यात ठेवण्यासाठी व राज्यातील समुद्रकिनारा हातात ठेवण्याकरिता करिकालाने ही राजधानी वसविली. याच्या कारकीर्त हे शहर देशात व समुद्रावर एक मोठी वीरळी व्यापाराची पेट होऊन वसले होते. या शहरावर " पडित्पाळई " नावाचे एक काव्य झाले असून त्यात करिकालाच्या वेळची माहिती श्रितच केलेली आहे शहराच्या रक्षणाकरिता राजाने कावेरी नदीस मोठी धरणे बांधली आहेत. वरील काव्य करिकालाच्या हयातीतच झाले आहे. त्याने कर्त्याला त्या बद्दल १ लक्ष ९० हजार हौन वर्षास दिले म्हणतात. किळी राजाच्या वेळी हे शहर समुद्राच्या भरतीने वाढून गेले होते असे म्हणतात. शहराची देवता जी मणिभक्त्यादे तिच्या वार्षिक उत्सवात किळीराजाच्या हातून काही चूक झाल्याने हे शहर बुडाले आणि त्यानंतर या चोल वराण्यात सर्वत्र झगडे सुरू झाले असे सांगतात [अण्णर. प्रा. हि.]

म्हैसूरच्या लढायाच्या वेळी या ठिकाणास फार महत्व असून येथे तडवदाहि केली होती. १५३७ साली ईश्यानी हे

हैदर आझपातून घेतलें परंतु हैदरनें तें लगेच फेर ह्ज्या चढ-
वून परत घेतलें, आणि आपल्या स्वारीचें मोर्च्यांचें ठिकाण
केलें. नंतर कर्नेळ वुडनें पुनः तें कावीर केलें आणि १७९०
सालीं कर्नेळ नेंकवेळ यानें त्रिभुच्या स्वारीच्या वेळीं आपल्या
फौजेचें सुल्य ठाणें घेवंचें.

कावेरीपाक.—मद्रास इलाख्यांत उत्तर अर्कांट
जिल्ह्यांत यालाजापेट तालुक्यांतलें एक गांव. हें १७५२
सालीं क्राइस्टनें राजासाहेब आणि फ्रेंच यांवर मिळविलेल्या
जयावद्द प्राप्त आहें. येथें एक लहानसा फ्लिाहि होता.
एग तो आतां पाडून टाकण्यांत आला आहे. येथें एक तळें
असून त्याच्या धंधाच्याचो लांबी ४ मैल आहे. या तळ्यांत
रानवदक व प्राणफोंडें विपुल आहेत. तळाचांत पाणी
नेहमीं असतें पण दिवसंदिवस गाळ साठून तळें उबळ होत
चाल्लें आहे.

काव्हिळा व्यंकट वोरथ्या—एक तेलंगी ब्राह्मण कवि.
एलेर गांवां याचा जन्म शके १६८८ त झाला. व्यंकट
वोरथ्या लहानपणापासूनच संस्कृत कविता करी. फारसी,
हिंदी व इंग्ली भाषा अवगत करून घेऊन बघाच्या १५व्या
वर्षी इंग्रजी सैन्यांत पगार वाटण्याची नोकरी यानें धरली.
पुढें एका इंग्रज ईंग्रियराजवळ दुभाष्या म्हणून हा राहिला.
शके १९२० मध्ये इंग्रज व टिपू यामध्ये जें युद्ध झालें त्यांत
मॅकेन्झी साहेबांवरवर हा होता. या युद्धाचा वृत्तांत व्यंक-
टांन तेलगूंत पद्यरूपांत लिहिला. हें काव्य कवणसंपूर्ण व
वहारीचें आहे असें सांगतात. मॅकेन्झीला हिंदुस्थानचा इति-
हास लिहिण्याला लागणारें साहित्य यानेंच पुरविलें. धोंडी
बाघाला वेळखीनें हरिहरास कसे फडळें यानें वर्णन एका
तेलगू काव्यांत यानें प्रथित केलें आहे. धीरंगनरित्र—यांत
धीरंगपटण्याचा इतिहास आहे. एका सायनें शतशेकी चरित्र,
वगैरे याची आणखी कांहीं ग्रंथरचना आहे. हानकावीही
काव्यांत असे. शके १७२५ त अपस्मार रोगानें लहान बयां-
तच हा कवि वारला. मॅकेन्झीनें मद्रासच्या जाळवंटावर याचा
एक पुतळा उभा केला आहे अशी माहिती अर्वाचांन कोस-
कार देतात.

काव्य—हा शब्द संस्कृत कविशाब्दापासून साधलेला आहे.
कवि म्हणजे शहणा, विचारी मनुष्य, रूपि असा मूळार्थ
असून पुढें त्याला पद्यकार असा अर्थ आला. कल्पनेच वोल,
अंतःशक्तीचो सळवळ व मानववंशाच्या प्रगतीला सहाय्यक
असा ध्येय व आद्य मानवी सामर्थ्यांपैकीं एक, असा व्यापक
दृष्टीनें काव्याकडे पाहिल्यास भौतिक शास्त्रांप्रमाणेंच काव्यानें
जगांत एक महत्त्वाची कामगिरी बजाविली आहे असें
दिसून येईल. इंग्लंडसारख्या कांही राष्ट्रांच्या वाडम-
यांत तर काव्याचेंच प्राबल्य असतें. कांहीं कांहीं कवीनांदि
हेंच महत्त्व आलेलें दिसतें.

वेदांसारखां नागतिक व राष्ट्रीय काव्यें ज्ञानकोशांत
स्वतंत्रपणें विवेचिल्लीं आढळतांल. मोठमोठ्या कवींचीं

चरित्रेहि ज्ञानकाशांत घेतलीं आहेत. निरनिराळ्य भाषां-
तील काव्य त्या त्या भाषावाडमयांत दिल्लेंच आहे. तेपहां
या ठिकाणीं काव्यावर धोंडें सामान्य विवेचन, व संस्कृत
आणि मराठी काव्यासंबंधीं सामान्य टीका पहाण्यास मिळेल.
हा विषय इतका व्यापक व मानगडोना आहे कीं, यावर
जितकें लिहावें तितकें थोडेंच होणार आहे. तथापि संक्षे-
परूपानें पुढील विवेचन केलें आहे.

काव्य म्हणजे काय ?—काव्याची व्याख्या करणें
अत्यंत कठीण आहे. कौणत्याहि वाडमयांतली व्याख्या
समाधानकारक वाटणार नाहीं हें खात. थोडक्यांत कल्पना
यावदाची म्हणजे भावना आणि लय यांनीं युक्त असलेल्या
भाषेंत उच्चारलेले मानवी मनाचे मूर्त आणि चतुर असे जे
बोल, त्यांवां काव्य म्हणता येईल. जर एखादी साहित्योक्ति
मग तिचा विषय कोणताहि असो, हृदय उचंचळण्याला
लयति नसेल तर तिला काव्य हें नांवच सोमणार नाहीं,
एवढें तरी सर्वांना पटेल. जें काहीं कवीला सांगायचाचें असेल
तें त्यानें स्पष्टपणें मूर्तस्वरूपांत मांडलें पाहिजे. एरवीं
त्याच्या कल्पना लोकांना कळणार नाहीं हें उचळ आहे.
तसेंच काव्यनिपुणाला छंदोवद्द भाषेंत कविता करण्याची
साहजिकच स्फूर्ति होते. कांहीं टीकाकार म्हणतात कीं,
काव्याला छंदोवद्द किंवा लयात्मक रचना आवश्यक नाहीं.
दुसऱ्या कांहींच्या मतें गद्यरचनेला लागणारें भावनारत्मक व
भौदिक जीवन काव्यालाहि लागत असून शिवाय त्याला
लयात्मक जीवनहि अरयावश्यक आहे.

काव्याचें शरीर किंवा त्याची रचना मोठया कुशलनें
केली असली पाहिजे. तसेंच त्यांत कल्पकता अतावी.
कवीच्या भाषितीं एक विशिष्ट वातावरण असून त्यांतून तो
जगाकडे पाहतो व काव्य म्हणतो. या वातावरणाला काव्य-
कल्पना म्हणता येईल. खरें काव्य प्रसविण्याला कवीचा
आत्मा कांहीं काळ स्वतःला वितरून श्रद्धांनदीं विलीन झाला
पाहिजे. असे काव्यासंबंधीं तात्विक विचार नेहमीं ऐकूं
येतात.

काव्य व इतर कला यांतील संबंध.—कोही
टीकाकार काव्याला चित्रकला व मूर्तिसिध्य यांची दाखी बन-
वितात तर १९ व्या शतकांतील संगीतकलापिज्ञ वागनेरच्या
अनुयायांवारचे लोक त्याला संगीतकलेची परिचारिका म्हण-
तात. ज्यांच्यांत कलाविषयक ज्ञान पूर्णपणें प्राप्त झालें होतें,
त्या प्राचीन ग्रीक लोकांनी संगीत व गद्य यामध्ये काव्याला
स्थान दिलें होतें.

रोमन लोकांत काव्य म्हणजे गाणें, ही जुनी कल्पना ह्द
झालेली वारंवार दिसून येते. काव्य व संगीत या दोन कलांत
अधिक मैत्री आहे हें उचळ दिसतें; पण पुष्कळ वेळां उत्तम
कवींदि संगीतानभिज्ञ असल्याचें आपण पहातां. काव्यविवेच-
कांनां तर संगीताचें फारतें ज्ञान नसतें.

हे विकार उत्पन्न कतन तो कुपित वायु हलुहलु शाखातील अल्प पित्तातहि मिसळतो. त्याच मातरस, मुळे व कुक्कियाचें काट, याच्याबरोबर अतिशय आवट, तीक्ष्ण, खारट, व उष्ण असे पदार्थ राहिले घालय प्रदास्त आहे. यापासुन पित्त स्वस्थानी म्हणजे आतःश्चात येऊन मळास रंग येतो.

कुम्भामळेवर एक महिनापर्यंत शिल्पगीत, सुवर्णमाक्षिक, किंवा रौप्यमास गोमूत्रातून बाबें [चरक, बभभट, योगरत्नाकर] कावेरी—दक्षिणहिंदुस्थानातील एक मोठी नदी. वार्षिकदृष्ट्या ही पवित्र मानली जात असून हिच्यामुळे ज्या प्रदेशातून ही वहाते त्या प्रदेशात शोभा आलेली आहे. वेतकीकडेहि हिच्या पाण्याचा उपयोग करतात.

ही कुंभधोल ब्रह्मगिरी येथील डोंगरातून उगम पाऊन आग्नेय मार्गाने म्हैसूरच्या सपाट मैदानातून वहात जाते व मद्रास इलाख्यातील तंजावर जिल्ह्यातून वेगळ्याच्या उपसागरास जाऊन मिळते या नदीची लांबी ४७५ मैल आहे. नाविक हिंदू लोक हिला दक्षिणगंगा म्हणतात. आग्नेय व स्कंधपुराणातून या नदीविषयी जुडाल फथा आढळते. विष्णुभार्या किंवा लोणामुद्रा नवाची एक ब्रम्हदेवाची मुळगी होती व ती कावेरि सुनीपायी, त्यास आपला पिता समजून राहिली तेव्हा तिने पाषाी जनाना पुनित करण्याकरिता नदीने रूप घेण्याचा निर्धार केला. वर्षातून एकदा गंगानदी देखील स्वर्गातून अवतरून कावेरीस आपले भेट देते, अशी कथा आहे तळकावेरी येथे हिचा प्रवाह जोराचा आहे आणि आगमंडळ येथे हिला पहिली उपनदी येऊन मिळते. येथे भाधिक लोक तुळामात फार येतात.

ही नदी खंडाळ प्रदेशातून वहाते, पण तिच्या दोन्ही बाजूस जमीन सुपीक असून हिरवींगार झाडे आहेत. लन्हाळगच्या दिवसात नदीपार जाता येतें, पण पावसाळ्यात पाणी २० ते ३० फूटपर्यंत वाढत या नदीस कुर्मगर्भेयें येऊन मिळण्याचा उपगर्भाची नावे खाली दिली आहेत.

कळचे, कदतूर, कुम्भहोल, सुतारमुडी, चिक्कोळ व सुवर्णवती किंवा हरिगी. फ्रेझरपेट स्टेशनावर ह्या नदीवर एक मोठा भव्य पूल आहे. कनानी नदी येऊन मिळाल्यावर ह्या नदीने पात्र बरेच मोठे होतें. या नदीचा प्रवाह श्रीरंगपट्टम व शिवधमुद्रम ह्या दोन शहरास येवून पुढें जात असल्या मुळे ही दोन शहरे अणु काम बेटेच बनली आहेत. ह्या नदीचे दोन धबधबे फार प्रेक्षणीय आहेत. एकाचा 'गंगनचकी' व दुसऱ्यास 'मारचकी' म्हणतात. येथून १२ मैलावर सुवर्णदाणी आहेत त्याकरिता लागणारी वीज उत्पन्न करण्याकडे कावेरीच्या पाण्याचा उपयोग करतात नदीत मगर पुष्कळ आहेत, पण ते भीतिदायक नाहोत.

म्हैसूर सत्स्थानात कावेरीत येऊन मिळणाऱ्या नद्याः हेमावती, लोकपवनी, शिम्शा, कर्कावती, लक्ष्मणतीर्थ, कचनी आणि सुवर्णवती किंवा हीसुहीले. शिवसमुद्रमच्या ववध्या नजीकच कावेरी नदी मद्रास इलाख्यात धारिते. कांई-

मतूर व सालेम ह्या दोन जिल्ह्यामधील ही नदी सीमा आहे. मद्रास इलाख्यात ह्या नदीस मिळणाऱ्या मुख्य उपनद्या भवानी, नोईल व अमरावती या होत. म्हैसूर संस्थानात नरी कावेरीच्या पाण्याचा शेतकीकडे उपयोग करतात व नरी त्रिचनापल्ली व कोदमतूर जिच्यास हिच्या पाण्याचा उपयोग होतो तरी हिच्या मुखाशी असलेल्या प्रदेशात हिच्या पाण्याचा पितका फायदा घेता येतो वितका दुस या कोट्टेहि घेता येत नाहो असे म्हणता येईल. कावेरीच्या एका शाखेत वेण्णार म्हणतात.

तंजावर, त्रिचनापल्ली व दक्षिण अर्काट ह्या तीन जिल्ह्यात साधारणपणे ११,००,००० एकरास ह्या दोन नद्यापासून पाणी मिळते.

कावेरीपट्टणम—मद्रास इलाखा. सालेम जिल्ह्यातील कृष्णागिरी तालुक्यातील एक खेडे. हे पौत्रङ्गार नदीच्या पूर्व-किनाऱ्यावर कृष्णागिरापासून ७ मैलावर वसलेले आहे. लोक संख्या (१९०१) ४,९५४. धर्मपुरी तालुक्यात जावयास येथून रस्ता आहे.

करिकाल चोल याने हे शहर वसवून तेथे (पूर्वीची राजधानी जी उरईयूर ती बदलून) आपली नवी राजधानी केली. यावेळी करिकालाचा आजूबाजूच्या राजेरजवाळ्याची भीति नसल्यामुळे त्याने ही राजधानीची बदली केली. मद्रा-बंदात याबद्दल उल्लेख आला आहे. गजपाडु (पहिल) याच्याकडे एका सिलोनी म्हाताराने उबत उबत तक्रार केली की, "माझ्या एकलुल्या एक मुल्ला, तेलंगी राजाने मुकतीच स्वारी केली तीत वारा हजर सिद्धी लोकाबरोबर पकडून नेऊन 'कावेरीग्रामा' वर कामास लाविले आहे (महा वंशी १. २२८)". हे गाव बंदर आहे त्यावेळी दक्षिणेत व्यापार भरभराटीस आला होता, म्हणून तो आपल्या ताब्यात ठेवण्यासाठी व राज्यताले समुद्रकिनारा हातात ठेवण्याकरिता करिकालाने ही गजधानी बदलिली. याच्या कारकीर्त हे शहर देशात व समुद्रावर एक मोठी बोरली व्यापाराची पेट होऊन बसले होते. या शहरावर "पडित्पाळई" नावाने एक काव्य झाले असून त्यात करिकालाच्या वेळची साहित्यी ग्रंथित केलेली आहे. शहराच्या रक्षणाकरिता राजाने कावेरी नदीस मोठी धरणे बांधली आहेत. बरोळ काव्य करिकालाच्या हयातीतच झाले आहे. त्याने कर्त्याला त्या वद्दल १ लक्ष २० हजार हाण बसवित दिले म्हणतात. किळी राजाच्या वेळी हे शहर समुद्राच्या भरतीने वाहून गेले होते असे म्हणतात. शहराची देवता जी मणिमेखळई तिच्या वार्षिक उत्सवात किळीराजाच्या हातून काही चूक झाल्याने हे शहर जुजाले आणि त्यानंतर या चोळ घराण्यात सर्वत्र हाजरे सुरू झाले असे सांगतात [अथर प्रा हि.]

म्हैसूरच्या लढायाच्या वेळी या ठिकाणास फार महत्त्व असून येथे तडवईहि केली होती. १७६७ साली इंग्रजांनी हे

हैदर अक्षेपासून घेतले परंतु हैदरने ते लगेच फेर हल्ला चढवून परत घेतले, आणि आपल्या स्वारीची मोर्चाची ठिकाण केले. नंतर कर्नाट वुडने पुनः ते काबीज केले आणि १७९० साली कर्नाट मॅकडोवेल यांचे टिपूच्या स्वारीच्या वेळी आपल्या फौजेचे मुख्य ठाणे येथे ठेवले.

कावेरीपाक.—मद्रास इलाख्यांत उत्तर अर्काट जिल्ह्यांत बालाकपेट तालुक्यांतिल एक गांव. हें १७५२ साली ह्याइन्हने राजासाहेब आणि फ्रेंच यांचर मिळविलेल्या जयवदल प्राप्तुद आहे. येथें एक लहानसा किल्लाही होता. पण तो आतां पाडून टाकाण्यांत आला आहे. येथें एक तळें असून त्याच्या बंधान्याची लांबी ४ मैल आहे. या तळ्यांत रातबंदके व पाणकोंबडे विपुल आहेत. तळावांत पाणी नेहमी असतें पण दिवसेंदिवस गाळ सांठून तळे उबळत होत चालले आहे.

कावेळी व्यंकट वोरच्या—एक तेलंगी ब्राह्मण कवि. एलोरा गांवी याचा जन्म शके १६०८ त झाला. व्यंकट वोरच्या लहानपणापासूनच संस्कृत कविता करी. फारसी, हिंदी व इंग्रजी भाषा अवगत करून घेऊन बसल्या १५व्या वर्षी इंग्रजी तैय्यांत पगार घाटण्याची नोकरी यांचे धरली. पुढे एका इंग्रज ईंग्लिशराजपद दुभाष्या म्हणून हा राहिला. शके १७२० मध्ये इंग्रज व टिपू यांमध्ये जें युद्ध झालें त्यांत मॅकडोवेल साहेबाबरोबर हा होता. या युद्धाचा कृतांत व्यंकटयानें तेलगूंत पद्यरुपानें लिहिला. हें काव्य कळपरसपूर्णे व बहारीचें आहे असे सांगतात. मॅकडोवेल हिंदुस्थानचा इतिहात लिहिल्याला लागणारे साहित्य यानेंच पुरविलें. धोंडी याशाका वेळखीनें हरिहरपद कसे पकडले यांचे वर्णन एका तेलगू काव्यांत यानें प्रथित केले आहे. श्रीरंगचरित्र—यांत श्रीरंगपट्टयचा इतिहास आहे. एका साधूचे शतकोकी चरित्र, वगैरे याची आणखी कांहीं ग्रंथरचना आहे. हा नकाशेही काढांत असे. शके १७२५ त अपरमार रोगानें लहान वयांतच हा कवि वारला. मॅकडोवेल मद्रासच्या काळबंद्यावर याचा एक पत्रका उभा केला आहे अशी माहिती अर्वाचीन कोशकार देतात.

काव्य—हा शब्द संस्कृत कविसाध्यापासून साधलेला आहे. कवि म्हणजे ज्ञाणा, विचारी मनुष्य, ऋषि असा मूलार्थ असून पुढे त्याला पद्यकार असा अर्थ आला. कल्पनेचे बोल, अंतःशक्तीची खडबड व मानववंशच्या प्रगतीला सहाय्य कर असा श्रेय व आद्य मानवी सामर्थ्येकी एक, असा व्यापक अर्थने काव्याकडे पाहिल्यास भौतिक शाखांप्रमाणेच काव्याने जगांत एक महत्त्वाची कामगिरी वनावाली आहे असें दिसून येईल. इंग्लंडसारख्या काही राष्ट्रांच्या वाङ्मयांत तर काव्यानेच प्रचल्य असतें. कांहीं कांहीं कवीनाहि हेंच महत्त्व आलेले दिसतें.

वेदांसारखी आगतिक व राष्ट्रीय शब्दयें ज्ञानकोशांत सततप्रणे विचोचिलेले आढळताले. नेटमोत्या कवीचीं

चरित्रेहि ज्ञानकोशांत घेतली आहेत. निरतिराज्य भाषातील काव्य त्या त्या भाषावाङ्मयांत दिलेच आहे. तेव्हां या टिकाणी काव्यावर थोडे सामान्य विवेचन, व संस्कृत आणि मराठी काव्यासंबंधी सामान्य टीका पहाण्यास मिळेल. हा विषय इतका व्यापक व भागगडोच आहे की, यावर जितके लिहायें तितकें थोडेंच होणार आहे. तथापि संक्षेपरूपानें पुढील विवेचन केले आहे.

काव्य म्हणजे काय ?—काव्याची व्याख्या करणे अत्यंत कठिण आहे. कोणत्याहि वाङ्मयातील व्याख्या समाधानकारक वाटणार नाही हें सात. शब्दबळांत कल्पना दाव्याची म्हणजे भावना आणि लय यांनी युक्त असलेल्या मापेंत उच्चारलेले मानवी मनाचे मूर्त आणि चतुर असे जे बोल, त्यांना काव्य म्हणता येईल. जर एखादी साहित्योक्ति मग तिचा विषय कोणताहि असो, हृदय उंचवळण्याला खर्चात नसेल तर तिचा काव्य हें नांवच शोभणार नाही, एवढें तरी सर्वांना पटेल. जें काहीं कवीला सांगायचाचें असेल तें त्यानें स्पष्टपणें मूर्तस्वरुपांत मांडले पाहिजे. एरव्हां त्याच्या कल्पना लोकांना कळणार नाहीत हें उघड आहे. तसेंच काव्यानिपुणाला छंदोबद्ध मापेंत कविता करण्याची साहजिकच स्फूर्त होते. काहीं टीकाकार म्हणतात की, काव्याला छंदोबद्ध किंवा लयात्मक रचना आवश्यक नाही. दुसऱ्या कांहींच्या मते गद्यरचनेला लागणारे भावनात्मक व बौद्धिक जीवन काव्यालाहि लागत असून शिवाय त्याला लयात्मक जीवनहि अत्यावश्यक आहे.

काव्याचे शरीर किंवा त्याची रचना मोठ्या उच्चालतेनें केलेी असली पाहिजे. तसेंच त्यांत कल्पकता असावी. कवीच्या मांडवीत एक विशिष्ट वातावरण असून त्यांतून तो जगाकडे पाहतो व काव्य म्हणतो. या वातावरणाला काव्यकल्पना म्हणता येईल. सर्व काव्य प्रसविल्याला कवीचा आत्मा काहीं काळ स्वतःला विसरून वेद्धानेदी विलीन झाला पाहिजे. असे काव्यासंबंधी तात्त्विक विचार नेहमी ऐकू येतात.

काव्य व इतर कला यांतील संबंध.—काहीं टीकाकार काव्याला चित्रकला व मूर्तीशिल्प यांची दासी वनवितात तर १९ व्या शतकातील संगीतकलाभिज्ञ वाग्नेच्या अनुयायांसारखे लोक त्याला संगीतकलेची परिचरिका म्हणतात. ज्यांच्याचार्ता कलाविषयक ज्ञान पूर्णपणें प्राप्त झालें होतें, त्या प्राचीन ग्रीक लोकांनी संगीत व गद्य यांमध्ये काव्याला स्थान दिलें होतें.

रोमन लोकांत काव्य म्हणजे गार्गे, हें अशी कल्पना रूढ झालेली वारंवार दिसून येते. काव्य व संगीत या दोन कलांत अधिक मैत्री आहे हें उघड दिसतें; पण पुष्कळ वेळा उत्तम कवीहि संगीतात्मिज्ञ असल्याचें आपण पहातो. काव्यविवेचकांना तर संगीताचे फारसे ज्ञान नसतें.

गद्यरचना व काव्य यासंबंधी बोलताना कौलरिश्ने एकदा असं ठामून पागितलें कीं, काव्याचा खरा विरोध गद्याशीं नसून शास्त्राशीं अहे. फसोहि असल तरी एवढें निश्चित आहे कीं, गद्य कितीहि उत्कट व भावनामय बनविलें तरी त्याचा लगाम नेहेमीं तर्कशास्त्राच्या हातीं असतो, म्हणजे वाचून ठेविलेल्या विमानाप्रमाणें तें पृथ्वी सोडून जाणें खरो-खरीच शक्य नाही. उलट ज्ञानाच्या साहिर्याशीं काव्याचा काही संबंध नाही. मानवी आत्म्याशीं संबंध आपण जार्ड-पर्यंतच्या मनकुराला काव्यात आणू मिळत नाही. टॉपवर चालून येणाऱ्या वीराचे धल, ऐश्वर्य व अभिमान दाखवित असेल, तर केवळ गलबतानी यादीहि काव्यमय ठरेल. संगीत आणि काव्य यामधील संबंधात ज्याप्रमाणें संगीतातून जितक जास्त उत्सर्जें वेता येईल, तितकें घेणारा व छंदामधून जितकें कमी टाकता येईल तितकें टाकणारा तो सर्वश्रेष्ठ पंडित असें ठरते. त्याचप्रमाणें गद्यरचना आणि काव्य यामधील संबंधात, जो गद्यमधून जास्तीत जास्त उत्सर्जें घेणारा व पद्यामधून कमीत कमी टाकणारा तो सर्वश्रेष्ठ यानिज जातो प्रत्येक कवि स्वयंस्फूर्तानि या गोष्टी करीत असतोच व या गद्यपद्यसंबंधात दोन्ही बाजूंना काही नुकसान येतें. या बाबतीत हल्लींच्या कवींचे तरी दोन वगें पडतात. एक, सौंदर्यहानि करून जाला-पाला प्राधान्य देणारा; व दुसरा, आलापाची हानि सोपून सौंदर्याला प्राधान्य देणारा. याप्रमाणें काव्य हें गद्याच्या साम्राज्यावर स्वारी करितें म्हणावें, तर यद्यहि कधीं कधीं काव्यप्रवेश आक्रमितें. तेव्हा काव्य करणें निराळें व गद्य, संगीत यासारख्या कलात्मक विषयावर ग्रंथ निर्माण करण निराळें आहे यात शंका नाही. तथापि या कलात्मक परस्परविरोध सुळीच नाही.

छंदसुकलेवरील संगीतकलेचें जें सर्वस्व दिसतें त्यातील महत्त्वाचा मुद्दा असा कीं, संगीतात एकतातेतची व्याप्ति मोठी असते. लयाच्या दृष्टीनें काव्य जरी संगीताच्या मार्गे पडताया दिसलें तरी, भावना उत्पन्न करण्याचें तामर्थ्य त्यामध्ये आहे हें विसरून नालगार नाही. या भावना, विचारात विलीन झाल्या म्हणजे काव्याची गद्यकलेशीं प्रत्यक्ष स्पर्धा छुट होते. अर्थाचें स्पष्टीकरण करण्यासाठीं अर्थाचा उपयोग करून संगीतकलेपेक्षाह जास्त असे भावना आत्म्याचें पूर्ण विवर्धन काव्याला करिता येत.

सर्व लयामध्ये निमर्गना लय हा सर्वांत खोल आहे. हा लय म्हणजेच जॉननाचा लय होय. हा गद्य व पद्य या दोहोंतहि अंतर्निहित करिता येतो. इंग्रजी वाचकसारख्या गद्यग्रंथात हा दिसेल. शैक्सीपियरसारखे कवी पद्यात हा लय स्फुरतात. इतर लयाप्रमाणें हा नियमयद असणारच, पण याच नियम मात्र लिहून काढता येणार नाहीत, तर पद्याच्या आलापात, वृक्षपर्णांच्या कुजवुजण्यात व समुद्र आणि वायु यांच्या आर्कंदनात एकावयास मिळेल. गद्य किंवा पद्य कोरेंहि हा निमर्गलय समाविष्ट झालेला असो, तो

भाषातरिता येतो यात शंका नाही मनुष्याच्या एकाकिना-विपरीत मनुजें पुढील वचन याच प्रकारचें आहे.

“ प्रत्येक मनुष्य जगत एकटा जन्मतो, एकटा मरतो, सत्कृत्यावद्दल यज्ञोप तो एकटा मिळवितो व दुष्कृत्यावद्दल शासनहि एकटाच सोगितो. तो मेल्यानंतर त्याचें शरीर मोडून पडलेल्या झाडाप्रमाणें पृथ्वीवर पडतें, पण त्याचे सद्गुण त्याच्या आत्म्यावरुवर जातात. म्हणून मनुष्यानें सद्गुण कमवून जतन करावेत, म्हणजे प्रवासाला अत्यंत कठिण अशा अथ कारातून जाण्याला त्याला एक अखंड मित्र मिळेल

येथे भावना व अर्थ याचे आपोआप चलन होऊन उत्पन्न झालेला लय जगातील प्रत्येक वाङ्मयात भाषाता रती येईल.

चित्रकला व मूर्तिशिल्प याच्याशीं काव्याची तुलना करता असें दिसून येतें कीं, निसर्गाच्या नकलसाठीं काव्यात जें नाच्यम योजवें लागतें तें नेहमीं वाङ्दार्थच असूं शकतें. पण काहीं प्रसंग असे असतात कीं, ते शब्दांनीं कधीहि वळविता यावयाचे नाहीत या बाबतीत काव्यकला लंगडी ठरते. तेव्हा शिल्पचित्र-कलाप्रमाणे काव्यकलेला भावनांची उत्कटता वळविता येत नसली तरी भावनांची अनेक प्रकारची बदलावद्दल चांगली दर्शविता येते.

काव्य कलें ती ल वि वि व प्र का रः—सर्व राष्ट्रांच्या काव्यवाङ्मयातून एकच प्रवृत्ति दिसून येते; कमी जास्तपणाचाच फरक पायतो आटकेल काव्यकल्पनेत जे दोन अगदीं भिन्न प्रकार आहेत. ते म्हणजे (१) वेक्त्-पियर, होमर वगैरेत उल्लेखणें दिसणारी काव्यकल्पना, व (२) डाटे, मिल्टन, शेल्लेसारख्या कवीत आढळणारी काव्यकल्पना. पहिला वैयक्तिक किंवा वीणाकाव्यानें सुळीच नियमित नसून एक श्रेष्ठ साटयप्रबंध म्हणून दिसतो; याला पाहिजे तर केवळ 'नाट्य कल्पना' म्हणावें. दुसऱ्यात कमी अधिक वैयक्तिक किंवा वीणाकाव्यप्रवृत्ति नित्यात्मक म्हणून असते, याला सापेक्ष 'नाट्य' कल्पना म्हणावें. स्तोत्रे, गीतें, श्लोकगीतें, भावगीतें या सर्वांना सापेक्षकल्पनेची जहरी असते. बहुतेक काव्यप्रबंधात ते बरबर पाहिल्यात केवळ कल्पनोद्गम दिसले तरी ही सापेक्षकल्पनाच अंतरंगात वावरत असते. आशिया खंडातील बहुतेक सर्व वाङ्मयातून केवळ कल्पनेचा अभाव दृष्टीस पडतो. खरें नाट्य प्रसंगियाचीं मनःप्रवृत्ति फक्त यूपोपात सापडेल असं नाही पाश्चात्य पंडित ज्ञातीलोकणें सांगतात. विश्वाताल अतर्क्य चमत्कार, दैव्याच्या अद्भुत लीला व अव्यति घटना यासारख्या गोष्टी आशियाखंडातील कवींच्या डोक्यात खेळत असतात. या प्रसंगात सापेक्षणाच्या पात्राच्या अगचा चमत्कार किंवा कर्तव्यगरी त्यांना दिसत नाही. परंतु ती पाश्चात्य कवींना कळते; म्हणून त्यांना आफिलीस, ओबे-

मिअस, हेलेन, प्रायम थांसारखीं पात्रें निर्माण केलीं असें ते म्हणतात.

सापेक्ष व केवळ कल्पनांत फरक असो की, सापेक्ष कल्पना कल्पित परिस्थितीत कवीच्या स्वतःचें अस्तित्व झट्ट ठेविते; तर केवळ कल्पना त्या कल्पित परिस्थितीत कवीहून निराळ्या व विशेष व्याक्ति कर्वाडरें आपल्यापुढें ठेवते. सापेक्ष कल्पनेचे कवी याज्ञसृष्टि सामान्यपणें रंगवितो, तर केवळ कल्पनेचे कवी निवडार्थी स्पर्धा करून सामान्यालोकनायरोवरच सृष्टीचें विशिष्टावलोकनहि करितात. हे सर्व धरून चालत्यास आपणाला काव्याचें व कवीचें वर्गीकरण करण्यास जाग्य मिळेल. सर्व कवी गायक असतात. या गायकांचे तीन वर्ग पडतात; शुद्ध वीणागायक-यांणीं प्रत्येक आपल्या एका आवाजानें एकच सुर काढितो; महाकवि हे वृत्तान्त निवेदक व अर्धनाट्य कवी असून आपल्या एकाच आवाजानें अनेक सुर काढतात; व तिसरा वर्ग खऱ्या नाट्यकवींचा—हे अनेक आवाजांनीं सर्व सुर गातात.

एक दोन प्रकारांखेरीज काव्यकलेचे सर्व प्रकार सापेक्ष काव्यनेतें पोलकेले असतात नाट्यकल्पना ही मात्र प्रत्यक्षपणें केवळ कल्पनेंत येते. ईश्लियडसारखे ग्रीक महाकाव्याहि यांत थोडेंचहुत येऊं शकल.

संस्कृत प्राकृत.—काव्य या शब्दाचा अर्थ कविता असा असून उच्च कल्पनांचा अवलंब करून लिहिलेली कविता असा काव्याचा विशेषार्थ आहे. प्रत्यक्ष वस्तुविषयापेक्षां तीवरील कल्पनेला अधिक महत्त्व देणें हा असल्या काव्यांचा विशेष होय. भारतीय राजांच्या दरबारी या प्रकारच्या काव्यांची विशेष वाढ झालेली असल्याने साहायिकव अशा काव्यास वैदिकांत किंवा सूतकाव्यें असें नांव देण्यास हरकत नाहीं.

रामायण व महाभारत यांमध्ये आडळणारी व पुढें विशेष लोकप्रिय झालेली प्राचीन वीररसपर कविता आरंभी तरी बहुधा या वैदिकांताच्या अथवा सूतकाव्यांच्या स्वरूपाची होती. सूत अथवा भाट हे असल्या कवितेचे पुरस्कर्ते असून ते राजदरबारी राहून गुपस्तुति करीत असत. चतुर्वैसत्य या न्यायानें वीरांची कृति पाहण्यास स्वतः समरभूमिवर जाऊन ते योष्यांच्या कृतीसंबंधी काव्य करीत असत. यांचा पंडितजनार्थी योष्यांशीच निकट परिचय असे. वीरांचें सारथ्य करून ते लढाईत प्रत्याक्ष भाग घेत. हीं वीरसंप्रधान काव्यें जन्मास आलीं ती काळ सांस्कृतिकदृष्ट्या फारसा प्रगत झालेला नव्हता. कां कां, त्या काळीस युद्ध, आर्ष च लीरीती, शिकार, दूत इत्यादि सर्व गोष्टी प्रचलित असून राजांनीं यांसाठीं संगीत फारसुद्ध वाटत असे. उत्सवाचे प्रसंग मोठालीं संगीत, विजयोत्सव, सत्यादि प्रसंग यज्ञसमारंभ अशा विविध प्रसंगां हे भाट लोक आपले काव्य गात असत. पुढें राजदरबारांत जास्त सांस्कृतिक प्रगति होऊं लागल्यानंतर राज्यास संगीतायति वाढलेल्या व राज्यांशीं पांडित्यांत अहमह-

मिका वाळगणाच्या विद्वान कवींनीं भाटांची अगा कवीच केली. हे लोक केवळ ऐकीव माहितीवरून युद्धांची वर्णने करीत व त्यांचें लिहिणेहि ठराविक तात्प्याचें असे. नावाच्य, कल्पना व कृतिभा या गुणांपेक्षां पांडित्य व भाषास्वारस यांकोडेच जास्त लक्ष्य देण्यांत येत असे. (प्रासंगिक उदाहरण देऊन आपल्या व्याकरणाचें पांडित्य दाखविण्यास कालिदास सुद्धा कचरत नां). अत्यंत कृत्रिम कवितेच्या द्वारां आपल्या आश्रयदात्यांची स्तुति गाणारे प्रसंसाकाव्यप्रवीण लोकच काव्यकलाप्रवीण होते. प्रसंसा हा विषय या काव्यरीतीचा प्रथमोपयुक्त असावा व त्याची वाढहि दरबारांतच झालेली होती. शब्देदात आपणांस राधा नारासंसांचा उल्लेख आढळतो. यावरून या काव्यपद्धतीचें, विशेषतः दरबारी काव्यपद्धतीचें मूळ काय होतें हें समजून घेईल. कवी जितकें जास्त श्रम घेत, तितक्या प्रमाणांत त्यांस आपल्या कलेचा अधिक उपयोग करावा लागत असे. ज्या मानानें कवींची कलात्मक कृति अवघड अस त्या मानानें राजांनाहि जास्त खुषामत झाल्यासारखें वाटे.

रामायणांत या तऱ्हेच्या स्तुतिपर कृत्रिम काव्याचें मूळ सापडतें. या काव्याचा आदिर्कीव वास्मिकी असून रामायण हेच असल्या काव्याचें उदाहरण होय. या काव्यपद्धतीचा विशेष काय असतो हें महाकाव्यावरून दिसून येतच. पण संस्कृत काव्याच्या आभीजात गुणाचें हें दरबारी महाकाव्य आहे त्यावरून असें दिसते की, वरील दरबारी काव्यरीतीस त्यावेळीं पूर्ण भर आला होता. एवढेच नव्हे, तर वरील दरबारी काव्यानें भावनात्मक कविता, चुटके, नाटके व कथा इत्यादि चाल्मय व्यापण टाकून जैन व बौद्ध लोकांच्या धार्मिक कवितेचा प्रांदि कवींचा केला होता.

असल्या काव्यपद्धतीचे महत्त्वाचे विशेष खाली दिल्याप्रमाणे आहेत—उपमा अलंकारांची गर्दी, सांख्यिक वर्णनांकडे कल, रजनी, कौमुदी, सूर्योदय व ऋतु यांची ठराविक शब्दविशेष; असल्या वर्णनांसुद्धे इतकी जागा अडून जाते की, मुख्य काव्यविषयक मुख्य सांगे पडतो व त्यासुद्धे एखाद्या महाकाव्याच्या सर्गातील मजकूर अथवा एखाद्या अद्भुत कथेचा बराचसा भाग दोन पानांतहि सांगून टाकतां येणें शक्य होतें. जोडयमकें, कृत्रिम वृत्तें, अपरिचित शब्द, अनेकाशीं सामासिक शब्द, श्लेष, शब्दच्छल व कोटया, योडन्यात सांगावयाचें म्हणजे सरळ न बोलतां मुद्दाम कृत्रिम बोलून वळसे घेऊन कूट स्वरूपां प्रत्येक गोष्टीतून ध्वन्यर्थे काढणें, इत्यादि अनेक गोष्टी असल्या काव्यांत असतात. आनंदवर्धन कवींनीं हि या पद्धतीचा उल्लेख केलेला आहे. एकाच काव्यांतील एक किंवा अधिक शब्दांचे एकसमायावच्छेदकरण इतके अर्थ करणें म्हणजे काव्याची परमावधी होय असें मानलें जात असे.

परंतु असलें काव्य जरी कृत्रिम असतें तरी त्याचें गुण असेत. खऱ्या कवीला ज्ञानाच्या विविध शाखांची न

कठन धेणें जतर अंतर्गत. अपरिचित वाद हृदकून काटण्यास त्याला गव्दकोवा अभ्यासाचा लागतो. तो शब्दहि अनेकांनी, व लावळक समासात उपयोगीभाषणे असले पाहिजेत. अशा कवीला नियमांचे उल्लेखन होऊ नये एतदर्थ व्याकरण पठणें अरु असेत. आपल्या काव्यात योग्य बुद्धवर्णन व परिभाषिक शब्द आले पाहिजेत म्हणून त्याला युद्ध व राजकारण यांनील पुस्तके वाचण्यां लागतात त्याला कामशास्त्रातहि प्रवीण व्हावें लागत, कारण शृंगारभंग व प्रणवी जनाचे चंचल विकार रंसाटणे त्यास वर्णनप्रबंधाचें भाग पडतें. गुंतागुंतीच्या कविता व भरपूर अलंकार यांनी आपले काव्य सजविण्याकरिता त्यास काव्यशास्त्राचा अभ्यास करावा लागतो. युरोपियन, ज्यास काव्यशास्त्र किंवा साहित्य म्हणतात, त्यासच भारतीय लोक अलंकारशास्त्र असें नाव देतात.

बहुधा सातव्या शतकात होऊन गेलेल्या दण्डि कवीने आपल्या ' काव्यादर्श ' नामक ग्रंथात असें म्हटलें आहे कीं, प्रत्येक कवितेस शरीर व अलंकार असे अस्तात. शरीर म्हणजे शब्दावली होय, व ती अर्थाप्रमाणें वाक्यरुपाणें विभागली जाते. गद्य. पद्य व मिश्र असेंहि काव्य असूं शकते. कवितेला अनेक वृत्ते नटर असून तीं विराम व अक्षरमात्रागणवृत्तांनी युक्त अर्था अचतात. परंतु वृत्त हे काहीं काव्याचें प्रधान अंग नव्हे. काव्य हें गद्य, पद्य व मिश्र असेंहि असूं शकतें, असा भारतीयाना सिद्धांत आहे. सुस्त्या यमकानां व वृत्तांनी युक्त असलेली कविता हें काव्य नव्हे एकाद्या शास्त्रीय ग्रंथास जर छंदोवद्द स्वतः दिले तर त्यास बोधपर कविता असे कोणीहि म्हणणार नाहीं. व्याकरण, शब्दकोश, वैयक्तिक व ज्योतिषविषयक ग्रंथाना काव्याचें नाव स्वतः दिले तर ते ग्रंथ काव्य या खेसत पात्र होणार नाहींत. फार तर गद्यापेक्षा पद्याचा अचलक कण्यानें तो विनय स्मृतीच्या अंकित लवकर हाजें शकेल. परंतु, बराहमिहिरकृत बृहत्संहिता या शास्त्रीय ग्रंथासहि कृत्रिमकाव्य म्हणता येईल. तसेंच एकाद्या गद्य बवलकृतं जर भरपूर अलंकार असतील तर छंदोवद्द महाकाव्यप्रमाणें त्या कादंबरीसहि काव्य असें म्हणता येईल

संस्कृत व अपभ्रंश अथवा प्राकृत भाषेत काव्य करण्यास काव्येच हरबत नाहीं अशी स्पष्ट लोकसमजुत होती. संस्कृताप्रमाणेंच प्राकृताचाहि उपयोग काव्ये करण्याकरिता भारतीय कवीनां केलला आहे. विलेक वेळा काहीं कवीनां आपली कविता संस्कृत व प्राकृत अशा दोन्हीं भाषेंत लिहिली आहे परंतु अकृत काव्य म्हणजे संस्कृतची नकल होय हें उघड आहे

काव्या रं म.—पाणिनी कवीनें पातालविजय व जाव. बतिविजय असे दोन काव्यग्रंथ लिहिले असा, जमी व रावमुकुट या कवीनां उल्लेख केलेला आढळतो. या काव्याचा कर्ता पाणिनी व व्याकरणकार पाणिनी हे जर एकरुच असतील तर काव्य हा विषय, खिस्ती शकापूर्वी निदान चारशें

(सातशें ^४) वर्षांपासून सुत झाला असला पाहिजे. परंतु बराल दोन्हीं काव्यें उपलब्ध नसून पातालविजय व जावबति- विजय हे दोन स्वतंत्र ग्रंथ आहेत का एकाच ग्रंथाची भिन्न नावें आहेत हीहि अनिश्चित आहे. पाणिनीने, छद्मच्या कृपे- मुळे प्रथम व्याकरण लिहून नंतर जावबतिविजय हें काव्य लिहिलें, असें राजशेखराने म्हटलें आहे दहाव्या शतकाच्या आरंभां होऊन गेलेला नाटककार राजशेखर याचें अनेक कवीनां आपल्या काव्यात उल्लेख केला आहे. पाणिनीचा उल्लेख करणारा राजशेखर व नाटककार राजशेखर हे एक कीं दोन हा नावमस्त ग्रंथ आहे राजशेखराचा, वेदका- लाच्या अक्षर व्याकरण लिहिणाऱ्या पाणिनीचा उल्लेख अपुरा असून नाटककार राजशेखराचा भाषाहि कालिदासासहून फारशी भिन्न दिसत नाहीं. शिवाय, पाणिनीच्या पातालविजयातील एका श्लोकात काहीं व्याकरणनियमवादा टपें आढळून येतात व तीं सुद्धा पाणिनीचीच नसावीत. बराल टपें नसी साधुनें १०६२ मध्ये झालेल्या छद्मच्या काव्यालंकारबरील टपेंत उद्धृत केलां आहेत

कृत्रिम वृत्तात लिहिलें भावनात्मक काव्य काणि खिस्ती शतकापूर्वी असलेली दरबारी काव्यपद्यति या दोहोर्षे अस्तित्व पतयल्लिखत मद्रासाच्यातगहि सिद्ध होतें; कारण त्या ग्रंथातहि कृत्रिम काव्य आढळून येतें सुभाषितादि काव्यसंग्रहातून पतयलीचा अनेक काव्ये करणारा म्हणून उल्लेख आढळतो वायल्या दृष्टीनें, पिंगल हा जर पतयलीचा समकालीन मानला तर पिंगलाच्या वृत्तावरील ग्रंथाबतून खिस्ती शकापूर्वी दोनशे वर्षे, शृंगारपर कृत्रिम काव्य होत, हीच गोष्ट पुराण्यानें सिद्ध होत आहे. खिस्ती शकापूर्वी दोनशे वर्षांपासून खिस्ती शकानंतर दोनशे वर्षांपर्यंत, संस्कृत सापेंत, दरबारी कृत्रिम पद्यरचना फारशी राहिली नाहीं या काळात भारतीय राजांच्या दरबारी प्राकृत काव्यानी वाढ झाली व याच गोष्टींचे फल म्हणजे, दुर्दैवानें मूळ स्वतःगात सध्या उपलब्ध नसलेले, हालकृत सत्सुतानि व गुणाव- ल्लत बृहत्काव्य हे ग्रंथ होत. दुर्दैवमार्गि गाथेंतहि काव्यपद्यति असलेली आढळते. प्राकृतातील दुसरे लिखाण म्हणजे नाशिक येथील लेण्यातील शिलालेख होत. त्यात इ. स. १५४ मध्ये असलेल्या आत्र घराण्यातील राजा पुलसायि याच्या राज्याचें १९ वें वर्षं नमूद केले आहे. या लेखातून कृत्रिय गद्य रीतीचे विवेप दिखून येतात.

याच काळाचा आणची एक मोठा संस्कृत शिलालेख आहे व तो महासत्रप द्रदामन् याचा होय. हा लेख म्हणजे एक कृत्रिम गद्य काव्यच होय. कारण त्यात लावळक समास, जाडे शब्द, मोठमोठी वाक्ये व विविध अलंकार आहेत. या पद्यतला ' विददर्भारि ' असें दर्शन नाव दिलें आहे. इ. स. च्या दुसऱ्या शतकात काव्यपद्यतीचें स्थलांतर गद्याच्या क्षेत्रात झाले होतें व ती शिलालेखात उपयोगीकी जात होती. या दोन गोष्टीबतून असें दिसतें कीं, या पद्यतीनी

;

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અ'થાલય

અમદાવાદ - ૯